СРПСКИ ДИЈАЛЕКТОЛОШКИ ЗБОРНИК
КЊИГА LXV/1

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
et
INSTITUT DE LA LANGUE SERBE DE
L'ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

RECUEIL DE DIALECTOLOGIE SERBE

LXV/1

TRAITES ET MATERIAUX

Présenté à la VIIème séance da la Classe de langue et de littérature, le 30 octobre 2018, à la base des rapports de Slobodan Remetić, membre de l'Académie des sciences et des arts de la République Srpska, de Prof. Dr. Nedeljko Bogdanović et de Prof. Dr. Radivoje Mladenović

Comité de rédaction
Dr. Nedeljko Bogdanović, Dr. Miroslav Nikolić,
Dr. Dragoljub Petrović, Dr. Slobodan Remetić

Rédacteur en chef
SLOBODAN REMETIĆ

BELGRADE
2018

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
и
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

СРПСКИ ДИЈАЛЕКТОЛОШКИ ЗБОРНИК

LXV/1

РАСПРАВЕ И ГРАЂА

Примљено на VII скупу Одељења језика и књижевности САНУ, од 30. октобра 2018. године, на основу реферата Слободана Реметића, редовног члана АНУРС, проф. др Недељка Богдановића и проф. др Радивоја Младеновића

Уређивачки одбор
Др Недељко Богдановић, др Мирослав Николић,
др Драгољуб Петровић, др Слободан Реметић

Главни уредник
СЛОБОДАН РЕМЕТИЋ

БЕОГРАД
2018

У финансирању ове књиге учествовало је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

Издају
Српска академија наука и уметности, Београд, Кнез Михаилова 35
и
Институт за српски језик САНУ, Београд, Кнез Михаилова 36

Компјутерска припрема за штампу:
Давор Палчић
palcic@eunet.rs

Штампа:
3D+, Beograd

CIP – Каталагозација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

80

СРПСКИ дијалектолошки зборник – Recuel de dialectologie serbe / главни уредник Слободан Реметић. – 1905, књ. 1–. – Београд : Српска академија наука и уметности : Институт за српски језик САНУ, 1905 – (Београд : 3D+). – 24 cm.

Годишње

ISSN 0353-8257 = Српски дијалектолошки зборник

COBISS.SR-ID 18167554

САДРЖАЈ

Стр.

Бојана М. Вељовић: Синтакса глаголских облика у говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице 1–476

Александра Лончар Раичевић: Акценатски систем говора Златибора 477–636

Гордана Штасни и Жарко Бошњаковић: Персоналне атрибутивне именице мотивисане соматизмима у стандардном српском језику и његовим дијалектима 637–914

Милош Бојиновић: Додатак *Рјечнику гламочког говора* 915–1059

Бојана М. Вељовић

СИНТАКСА ГЛАГОЛСКИХ ОБЛИКА У ГОВОРУ ТУТИНА,
НОВОГ ПАЗАРА И СЈЕНИЦЕ

Мојој породици

Овај рад представља измењени текст докторске дисертације под насловом *Глаголски систем говора Тутина, Новог Пазара и Сјенице – облици и употреба*, израђене под менторством проф. др Радивоја Младеновића, а одбрањене 5. новембра 2016. године на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу, пред комисијом коју су сачињавали професори: проф. др Софија Милорадовић, проф. др Милош Ковачевић, проф. др Жарко Бошњаковић. Члановима комисије се овом приликом захваљујем на пажљивом читању рукописа и корисним сугестијама, а ментору на саветима, драгоценим смерницама и вишегодишњој несебичној подршци у целокупном научном раду. Захваљујем и рецензентима академику Слободану Реметићу и проф. Радивоју Младеновићу, чији су савети и коментари допринели да овај рукопис буде бољи.

Истраживања за потребе докторске дисертације подразумевала су прикупљање дијалекатске грађе на територији трију општина – Тутина, Новог Пазара и Сјенице. На материјалу добијеном у разговору са изворним дијалекатским говорницима у 105 пунктова извршена је анализа глаголског система овога говора са морфолошког и синтаксичког аспекта. У овом раду, у нешто измењеном виду, презентовани су резултати истраживања синтаксичког плана глаголских облика. Опис глаголског система је потпун – анализирају се све јединице у свеукупности својих граматичких и значењских одлика, и то како као појединачни чланови ситема тако и у мрежи међусобних релација, како би се што прецизније утврдила њихова системска и употребна вредност. У обзир се узима и ареални аспект, те се прилике у истраживаном говору пореде са стањем у осталим идиомима на штокавском терену, како би се дати говор позиционирао унутар ширег ареала.

У класичним дијалектолошким студијама не постоји утврђени теоријско-методолошки приступ обради глаголских облика са становишта њихове употребе. Сходно томе, основна намера овога рада јесте да се на примеру једнога говора са богатим и очуваним глаголским системом утврде јединствени и што обухватнији и универзалнији критеријуми анализе.

Заслуге приписујем информаторима, без којих овога рада не би ни било. Читав процес израде дисертације, те каснија многобројна враћања на

рукопис током обраде за штампу, праћена су сећањем на око три стотине љубазних, дивних, предусретљивих, дарежљивих, гостопримљивих, срдачних, оштроумних, животном мудрошћу и искуством обдарених и животним (не)згодама прекаљених људи мојега краја. Драгоцени контакти са њима обогатили су и моје радно и моје животно искуство. Неизмерну захвалност дугујем и својим родитељима, Миодрагу и Зорици – због велике подршке у сваком од доста напорних тренутака вишегодишњег рада на овом задатку. Посебно истичем драгоцену и несебичну помоћ коју ми је пружила мајка, која је, у великој жељи да ми помогне, одабрала да буде мој сапутник током бројних одлазака на терен и потраге за информаторима.

Са великом захвалношћу, љубављу и жељом да кроз ове редове заувек живе – свима њима посвећујем ову књигу.

САДРЖАЈ

I. УВОД 7
I.1. Осврт на досадашња истраживања синтаксе глагола у србистици 8
I.2. Предмет рада. Теоријско-методолошки приступ 62
I.3. Методолошке напомене о раду на терену, класификацији, обради и анализи грађе 66

II. СИНТАКСА ГЛАГОЛСКИХ ОБЛИКА 72
II.1. Инфинитив 72
II.2. Презент 96
II.3. Имперфекат 153
II.4. Аорист 188
II.5. Перфекат 227
II.6. Плусквамперфекат 280
II.7. Футур I 302
II.8. Футур II 317
II.9. Потенцијал. 324
II.10. Императив 346
II.11. Глаголски придеви 386
II.12. Глаголски прилози 386
II.13. Остали глаголски облици 387
II.13.1. *Би* + императив 388
II.13.2. *Би́ло* + инфинитив 398
II.13.3. *Шћâ(х), шћáше* + инфнитив 400
III. ЗАКЉУЧАК 402
IV. ИЗВОДИ ИЗ ДИЈАЛЕКАТСКИХ ТЕКСТОВА 420
V. ЛИТЕРАТУРА 461
VI. Syntactic analysis of verb forms in the speech of Tutin, Novi Pazar and Sjenica (Summary) 474

I. УВОД

У овоме раду испитују се синтаксичке особине глаголског система тутинско-новопазарско-сјеничког говора. Анализирани идиом припада северозападном делу зетско-сјеничког дијалекта, простире се на територији Републике Србије и обухвата подручје трију општина – Тутина, Новог Пазара и Сјенице.

Структуру рада чине:

а) Уводни део, где се даје преглед литературе који има за циљ да омогући увид у степен истражености глаголског система у стандардном језику и дијалектима, и то у виду краћег осврта на историјат проучавања дате проблематике. Издвајање основних проблема који су били предмет анализе у досадашњим радовима и (спорних) питања истраживаних од стране различитих аутора, те разматрање понуђених решења, усмерено је ка проналажењу одговарајућег теоријско-методолошког приступа најпогоднијег за анализу дијалекатског материјала у овоме раду, и то са циљем добијања што потпуније слике о функционисању система глаголских форми. Напомене о методологији теренског рада подразумевају дефинисање начина прикупљања и формирања корпуса за истраживање, те критеријума његове анализе и презентације у самоме раду.

б) Централни део рада чини поглавље у коме се анализира употреба глаголских јединица са синтаксичког аспекта.

в) У завршним разматрањима издвајају се најважнији закључци и даје општа слика глаголског система, на основу чега се говор испитиваног подручја прецизније позиционира у оквиру ширег дијалекатског ареала. Наводе се доминантне развојне тенденције и путеви евентуалног будућег еволутивног тока са становишта синхроне перспективе.

г) Дијалекатски текстови садрже одабране примере везаног говора, забележеног у разговору са информаторима.

I.1. Осврт на досадашња истраживања синтаксе глагола у србистици

I.1.1. Синтаксички ниво система глаголских облика, како на стандарднојезичком тако и на дијалекатском плану, и поред релативно бројних радова посвећених овој проблематици, недовољно је истражен. У србистици до сада не постоји синтетичка студија која би садржала потпуни опис глаголског система неког штокавског говора уз примену јединственог теоријско-методолошког приступа, а исто важи и за стандардни језик. Сходно томе, основна намера у овој студији јесте да се, кроз што детаљнију анализу, са синтаксичко-семантичког и функционалног аспекта опише систем глагола једног дела српског дијалекатског простора. Преглед различитих ставова, мишљења и теоријско-методолошких решења присутних у досадашњој литератури даје се са циљем изналажења што потпунијег теоријског утемељења. Специфичност глаголских облика огледа се превасходно у њиховој сложеној структури – свака од јединица садржи сплет граматичких и семантичких елемената које је важно прецизно издвојити како би се стекао потпуни увид у њихово функционисање. Наш циљ је, стога, да за сваки глаголски облик јасно дефинишемо инвентар обележја и анализу усмеримо ка испитивању њихових функција и степена релевантности. Инвентар синтаксичко-семантичких карактеристика и служби биће формиран како посматрањем јединица у целокупности својих граматичких особина и значења тако и кроз испитивање појединачних њихових функција или обележја. У ту сврху биће кориштени и резултати до којих се у литератури дошло путем теоријских уопштавања и анализа. Услед непостојања утврђеног и свеобухватног методолошког приступа, посебно онога који би се могао применити у анализи дијалекатског материјала, у раду се настоје формирати јединствени критеријуми описа, примењиви на сваку јединицу која је члан система. Стога, биће утврђен инвентар обележја која су мање-више универзална и својствена свим јединицама или већем броју чланова система, али и оних која су специфична, која се код одређених синтаксема јављају као диференцијална у односу на друге форме. За сваки облик појединачно утврђује се најпре опсег и домен основних, а потом и инвентар и карактер срецифичних облежја. Притом, увид у то како неки облик заиста функционише у систему датога говора свакако није могућ ако се јединице посматрају изоловано, те се стога не занемарује ни значај контекстуалних, односно дискурзивних услова у којима се реализују. Под текстуалним окружењем овде подразумевамо постојање различитих фактора који о(не) могућавају остварење дате јединице или неког од њених облежја унутар ширег контекста, односно опште језичке околности у оквиру којих се глаголске синтаксеме комбинују међусобно или са осталим елементима система, притом се смењујући и(ли) једна другу искључујући. Увид у то како се удружују у ширим

целинама, у сплету сложених релација, један је од не само незанемарљивих него и веома важних начина да се појединачни облици спознају у свеукупности својих значења и односа у које ступају са осталим члановима. Имајући у виду наведено, основна намера јесте да се опише систем глаголских облика једног говора који се одликује веома добром очуваношћу наслеђених служби, и то кроз примену што прецизнијих и уједначенијих критеријума анализе. Сматрамо да је на тај начин обликован потпуни опис, а који се уз то темељи и на довољној количини језичке грађе и релевантних потврда, од значаја за богаћење методологије будућих дијалекатских синтаксичких истраживања.

I.1.2. Дуга традиција проучавања употребе глаголских облика у србистици резултирала је релативно великим бројем радова из области синтаксе. Ипак, упркос обимној литератури, од самих почетака расправљања о овом питању па све до данас, бројни проблеми остају неразјашњени. У зависности од тога да ли су посреди дијалектолошки оријентисана или пак истраживања која се темеље на испитивању стандардног идиома, узрок проблема у је суштини двојак.

Значајан број радова из домена стандардног језика утемељен је на теоријским поставкама заснованим на недовољном броју потврда – функције глаголских облика испитују се без систематског прикупљања обимније грађе савременог језика из разних стилских домена његове употребе и са целокупног географског пространства, а која би послужила у сврху изграђивања монографске обраде појединих појава. Како је то К. Милошевић у прегледном раду *О проучавању временских глаголских облика у сербокроатистици* (Милошевић 1978: 93–121) формулисала, основни проблем јесте у томе што се аутори махом усмеравају ка преиспитивању анализа ранијих истраживача, те модификовању и исправљању судова претходника, и то често путем ослањања на сопствено језичко осећање[1]. Утемељење теоријских концепција у вези са стандардом, дакле, базирано је на недовољно описаној језичкој ситуацији, на непостојању исцрпније дескрипције, што је резултирало настанком једне непрецизно формулисане и више пута модификоване теоријске концепције, те постојањем изразитог шаренила гледишта о истим питањима (Милошевић 1978: 93, 111). Такође, један од важних недостатака представља и то што се при семантичком и синтаксичкофункционалном опису није у довољној мери водило рачуна о односу књижевног језика и дијалекта, иако понекад, чак и када се ради о говорима који су ушли у ос-

[1] К. Милошевић поводом тога наводи да „уколико се неко упусти у студирање ове литературе: онај коме је српскохрватски матерњи језик – са циљем да се упозна са научном интерпретацијом језичких чињеница којима практично влада: или странац – са циљем да се упозна с особинама српскохрватских ВГО [временских глаголских облика] и његовим функционисањем, – и један и други ће у много чему остати без јасних представа и у недоумици“ (Милошевић 1978: 93).

новицу стандардног идиома, између њих не стоји знак једнакости. То значи да, услед таквих разлика, ни добро језичко осећање, макар било и изворно, не мора бити меродавно за објашњење оштег стања у књижевном језику. Осим тога, аутори су се најчешће мало или готово никако служили грађом разговорног језика, што и постојеће детаљне описе, чак и оне монографске, чини некомплетним. О разликама између семантичког удела саме глаголске морфолошке категорије и удела контекста такође се водило мало рачуна, и то зато што је подручје синтаксе текста, као веома сложена област проучавања у којој се преплићу многе семантичке и граматичке категорије, почело да се конституише тек у новије време (Милошевић 1978: 112–114). С друге стране, расположива дијалектолошка литература, такође са изузетком мањег броја радова у којима су саопштени важни закључци засновани на темељним анализама, указује на супротан проблем. Најпре, испитивању синтаксичког језичког плана, а то значи и вредностима глаголских јединица, у дијалектолошким описима поклањано је мало или нимало пажње. Овом питању, које спада у домен комплексније проблематике, аутори су при системским описима појединих говора, ако су га уопште узимали у разматрање (јер у студијама одељци о синтакси најчешће потпуно изостају), углавном приступали са становишта издвајања тек неких маркантнијих развојних тенденција. Описи су махом диференцијални према стандарду, уз навођење потврда за спорадично узете појаве, без системске анализе и без увида у сложени сплет служби појединачних облика и у њихове међуодносе. Неретко описи, замишљени као диференцијални, не садрже ни све оне одлике које су разликовне према стандарду, већ се задржавају на издвајању примера употребе квалификованих као „занимљиви“, „маркантни“, „необичн(ај)и“ и сл., а који су, чини се, понекад сасвим насумично одабрани, дакле без јасних критеријума селекције. Аутори студија, који су по правилу располагали лингвистичком грађом оптималног обима, недовољно су искориштавали расположиве теоријске закључке засноване на испитивању стандардног језика, не примењујући их доследно у анализи богатог и разноврсног дијалекатског материјала, где је било могуће извршити њихову проверу. Све то неминовно резултира нескладом између јасно утемељеног теоријског приступа и исцрпне дескрипције, условљеним недоследношћу и неуједначеношћу у теоријској и методолошкој оријентацији. Најчешће ограде које аутори дају у намери да објасне изостанак потпуног описа глаголског система тичу се недовољности простора да се у студијама синтетичког типа тој проблематици посвети довољно пажње, потцртавајући притом (додуше објективну) чињеницу о комплексности тога питања. Чини се да се са таквим ставом слаже и К. Милошевић, када наводи да „сложеност и замршеност веза између система ВГО [временских глаголских облика] у српскохрватском књижевном језику – и у његовој дијалекатској основици, као и у књижевном језику, с

једне стране, и на цјелокупном дијалекатском простору који српскохрватски језик опслужује, с друге, – постављају пред истраживаче који желе да опишу, а нарочито да *објасне* опште стање, веома крупне захтјеве у погледу ширине и свестраности познавања стања и у књижевном језику и у дијалектима српскохрватског језика“. То би практично значило, поред нужне теоријске спремности, „и рад са веома обимном систематски прикупљеном грађом са ширег географског пространства и познавање – не само појединачних појава у дијалектима, већ појава у њиховој *функционалној повезаности*. Овакав висок степен обавијештености појединац, наравно, не може стећи“ (Милошевић 1978: 115–116). Ипак нужност таквог описа непобитна је чињеница. Глобални увиди, који су у литератури створени након бројних расправа о појединим питањима, постоје, а да би се отишло даље од тога, морају бити испуњене претпоставке за дубље и свестраније сагледавање и осветљавање појава у области глаголских јединица српског језика.

Говорећи о нужности постојања синтаксичких описа из области дијалектологије и њиховој вредности са становишта балканологије, где је од највећег значаја управо синтаксички ниво, А. Собољев (Собољев 1997: 9–20) чини критички осврт на податке садржане у дотадашњој дијалектолошкој литератури. Језик, наводи аутор, као објект лингвистичког описа наступа или а) у његовој књижевној (стандардној) форми или б) као целина његових дијалеката. У складу са тиме, у балканологији превладава став да је избор локалних дијалекатских система као објекта описа теоријски заснован већ у самој дефиницији балканског језичког савеза – као језичког јединства које је настало и постоји управо на дијалекатском нивоу као последица вишевековних етнолонгвистичких контаката његових говорника. И стога ће управо проучавања балканског језичког савеза на синтаксичком нивоу донети његову праву слику, и то у складу са ставом да је синтакса једнога језика заправо сума и продукт синтаксичких система свих његових репрезентативних дијалеката (Собољев 1997: 10). Ипак, монографских описа који би такве податке пружили, запажа аутор, за сада нема, а овај теоријски захтев не узима се у обзир у балканолошким радовима. Стање је управо обрнуто – анализи се подвргавају стандардни балкански језици и на овој се подлози синтетизују закључци о балканској синтакси. Најједноставније је то објаснити недостатком података о синтаксичким системима појединих балканских дијалеката и одсуством одговарајућих синтаксичких монографија које би могле послужити балканолозима као извор информација. Осим што као значајан недостатак подвлачи чињеницу о непостојању целокупног инвентара синтаксичких података, аутор посебно наглашава неупотребљивост описа који се у студијама представљају као диференцијални у односу на стандард, те истиче следеће: „Најважније је, међутим, да морамо признати за незадовољавајући скоро сав корпус постојећих синтаксичких извора који су махом рађени диференцијално

у односу на стандарднојезичке системе. Модерна пак дијалектологија одбацује традиционалан ’диференцијалан прилаз’, који узима у обзир само разлике између норме и дијалекта. На такав начин се, прво, руши системско јединство описа, друго, не узимају се у обзир евентуалне функционалне разлике црта заједничких са стандардним. Савремена дијалектологија захтева да се језички идиом представи у његовом пуном саставу“ (Собољев 1997: 11). Став А. Собољева који се односи на недостатност постојећих описа са становишта балканологије, посматрамо општелингвистички, као глобални недостатак великог броја постојећих радова. Сложивши се са мишљењем обају аутора, истичемо значај описа који би се темељио на системском приступу, односно који би значио осветљавање свих јединица, инвентара њихових служби, граматичких и значењских особина као и међусобних релација које омогућавају њихов опстанак у систему, те испитивање њихове вредности у чину конкретне реализације на реченичном и текстуалном плану.

Ипак, ограђујући се од давања оцене научних радова, и с напоменом да се претходно наведена запажања износе с обзиром на опште прилике у расположивој литератури, поводом једног (може се рећи већег) дела постојећих студија, у наставку ће бити дат преглед најзначајнијих радова из области синтаксе глаголских облика. Циљ је пружање увида у основне проблеме и (спорна) питања на којима се темеље досадашња истраживања синтаксичког аспекта глаголског система. Најпре се даје осврт на испитивања ове проблематике у стандардном језику, при чему замисао није да се пружи потпун попис литературе, већ кратак историјат развоја лингвистичке мисли о предмету који је у фокусу наше анализе, са посебним издвајањем оних радова и аутора чији су закључци од значаја за ово истраживање. Након тога, биће дат преглед радова из области дијалектологије, где ће на основу расположиве литературе бити изложени досадашњи резултати, теоријско-методолошки приступ присутан у датим изворима, односно процена њихове утемељености у теорији, обухватности и прецизности описа, те релевантности грађе и података добијених анализом.

I.1.3. Једно од најважнијих и најзаступљенијих, а уједно и питање које је изазивало највише полемика у литератури о глаголским облицима тиче се уобличења теорије индикатива и релатива, као основног предмета интересовања најзначајнијих радова из ове области. Овој проблематици посвећени су одељци у граматикама (у којима, уосталом, једино и можемо наћи синтетичан опис функција свих јединица глаголског система српског језика) те појединачни теоријски радови[2]. Један од првих аутора који разгра-

[2] Имајући у виду да је детаљан преглед историјата проблема дат у раду *О проучавању временских глаголских облика у сербокроатистици* К. Милошевић (Милошевић 1978: 93–121), овде нећемо износити све појединости већ само кратак осврт.

ничава два различита типа употребе прошлих, садашњих и будућих радњи на основу њиховог односа према моменту говора, именујући их у свом раду *О значењу и употреби глаголских облика у реченицама* терминима *права* и *релативна употреба*, јесте Љ. Стојановић[3]. На истом месту аутор се бави и сложеним питањима односа глаголског вида и употребе облика, као и разликама у службама које имају унутар просте и сложене реченице (Стојановић 1921: 188–210). Утемељени више на сопственом језичком осећању него на довољно богатој језичкој грађи, теоријски закључци Љ. Стојановића ипак су послужили као важно полазиште каснијим проучаваоцима из ове области. Иако задржава уобличено разграничење употребе облика у зависним и независним реченицама које даје Љ. Стојановић, А. Мусић се истовремено удаљава од теорије индикатива и релатива, и уводи нову дистинкцију по којој се разлика у употреби глаголских облика проучава с обзиром на функционисање у различитим стиловима. Према А. Мусићу, кључни за утврђивање разлика у функционисању облика јесу појмови *разговор* и *приповедање* (Мусић 1926: 113). Аналогни њима јесу термини *приповиједање*, *приопћавање*, *јављање* и *спомињање*, који фигурирају у *Граматици* Т. Маретића (Маретић 1963: 599). Иако засновано на обимној и релевантној језичкој грађи, овакво теоријско становиште је, како наводи К. Милошевић, А. Мусићу онемогућило „да изведе праву синтезу сазнања о појавама које је посматрао, тј. да за сваку од анализираних морфолошко-синтаксичких глаголских категорија утврди општа језичка својства – без обзира на дистинкцију приповиједање – разговор“ (Милошевић 1978: 95). Овако дато разграничење А. Белић замењује увођењем теорије индикатива и релатива, не одбацујући притом значај разликовања домена употребе глаголских облика у зависности од типа саопштења, а ни улогу дискурса као неосноване. То заправо само значи да је А. Белић мишљења да текстуално окружење и језички услови у којима се облици употребљавају не могу бити узети као класификациони критеријум, односно као мерило за утврђивање синтаксичко-семантичке структуре јединица и њихових основних, системских својстава. Ипак, с друге стране, тип дискурса свакако показује међуусловљеност са принципима одабира конкретне јединице из система расположивих форми у датом говорном чину. Сходно томе, на значај разликовања и уважавања категорија *разговорна* и *приповедачка употреба* глаголских јединица осврћу се и каснији лингвисти (Вуковић 1967: 374; Танасић 1996: 10–13). Тако, на пример, Ј. Вуковић, иако глаголске облике анализира са становишта теорије индикатива и релатива, јасно упућује на неопходност таквог диференцирања, сматрајући да ипак треба водити рачуна о разликама начина на који се употребе глагол-

[3] Осим наведеног, издвајамо и рад *Реченичне конструкције без verbum-a finitum-a* (Стојановић 1922/23: 7–10).

ских облика укључују у временске ситуације у обичном разговорном изразу и изразу који није обичног разговорног типа (у причању, приповедању) – тачније о разлици између стилски неутралног исказа, какав је у разговору, и стилски обојеног, какво је по правилу приповедање. Тако се најбоље и могу објаснити супституције једног облика другим (наративни презент уместо перфекта у приповедању, на пример), јер „обичном разговору, у коме се темпорални глаголски облици, кад су они такви по природи употребе, као што је наш перфекат, јављају са чисто граматичким (не и са стилистичким) својствима, такве супституције мање су потребне“ (Вуковић 1967: 374). И у појединим дијалектолошким радовима, уз разграничавање домена индикативне и релативне употребе јединица, такође се водило рачуна и о поменутим дистинкцијама и несумњивој повезаности принципа одабира конкретног облика у датом говорном чину од стране говорног лица / приповедача с једне и типа дискурса (разговор : приповедање) с друге стране (в. Пешикан 1965: 194–207; Вујовић 1969: 319–352).

Најважнију улогу у обликовању теорије индикатива и релатива имали су, дакле, радови А. Белића[4], у којима се аутор враћа на идеје Т. Маретића и Љ. Стојановића, уједно ослобађајући теоријско становиште онога смера који је покушао одредити А. Мусић. Према А. Белићу, питање одређења системских, синтаксичких особина глаголских облика није нужно повезано са типом комуникације – различите реализације глаголских јединица и њихова граматичка својства дефинишу се искључиво применом темпоралног критеријума. Права и неправа употреба глаголских облика одређује се једино на основу начина на који се временски одмерава, хронолошки позиционира радња њима означена у односу на моменат говора. Тако је за А. Белића у синтаксичком индикативу свака радња која се непосредно одмерава према времену говорног лица, док су сва дејства која подразумевају какво друго временско одређење (према другој радњи у прошлости или будућности) у синтаксичком релативу (Белић 1926/27: 102–132). Теорију индикатива и релатива прихвата и М. Стевановић[5] у раду *Питање значења глаголских времена у релативној употре-*

[4] У најзначајније радове о функционисању глаголских облика овога аутора убрајамо следеће: *Аорист имперфективних глагола* (Белић 1925/26: 171–182); *О употреби времена у српскохрватском језику* (Белић 1926/27: 102–132); *Прилози учењу о употреби времена у српскохрватском језику* (Белић 1939: 179–187); те студију *О језичкој природи и језичком развитку I* (Белић 1958).

[5] М. Стевановић је аутор више радова о глаголским облицима, од којих издвајамо: *Инфинитив и свезица* да *са презентом* (Стевановић 1935: 282–288); *Питање значења глаголских времена у релативној употреби њиховој* (Стевановић 1938/39: 150–178); *Значење аориста и имперфекта у српскохрватском језику* (Стевановић 1951: 272–287); *Напоредна употреба инфинитива и презента са свезицом* да (Стевановић 1953: 85–102); *Значење имперфекта према употреби у говору П. П. Његоша* (Стевановић 1953/54: 39–80); *Начин одређивања значења глаголских времена* (Стевановић 1957/58: 19–48); *Око значења аориста*

би њиховој (Стевановић 1938/39: 150–179). На овом месту аутор испитује вредности појединих глаголских јединица у неправој служби, детаљније се бавећи употребом релативног презента, аориста и футура у приповедању, модалној и гномској служби, односно веома честом и широко заступљеном „безвременском“ употребом времена у српском језику, слажући се поново са становиштем А. Белића, а уједно одбацујући ставове Т. Маретића и Љ. Стојановића, који су такве функције облика покушавали временски објаснити (опширније у: Стевановић 1938/39: 151–155). Показало се, међутим, у овоме раду да се опозицијом индикатив : релатив не могу објаснити све службе глаголских облика, посебно оне које се тичу безвременске употребе. Након тога је, у чланку *Прилози учењу о употреби времена у српскохрватском језику* (Белић 1939: 179–188), уследила нова подела А. Белића, са нешто усложњенијим критеријумима уз издвајање трију категорија – *индикативна, релативна* и *модална* употреба. Осврћући се на рад М. Стевановића, након што дефинише појмове релатив и индикатив, на којима се темељила дотадашња теорија, А. Белић пише: „Данас ја мењам ту основну поделу употребе времена до извесне мере: место две групе (индикативну и релативну), ја разликујем тројаку употребу времена: индикативну, релативну и модалну“. Притом, новоуведену модалну службу дефинише као тип језичке ситуације „када се глаголски временски облик не употребљава у својој временској ситуацији. Ово значи: да се на пр. аорист употребљава не у аориској ситуацији, већ у каквој на пр. безвременској или презентској итд.“ (Белић 1939: 179–180). Применом новоуведених категорија, А. Белић накнадно разматра и донекле коригује ставове М. Стевановића. Теорију индикатива и релатива А. Белић је у каснијим радовима даље разрађивао, дошавши коначно до четири категорије: *индикатив у ужем смислу* (права временска значења); *глаголски релатив* (неправа временска значења); *временски глаголски облици у нарочитој употреби*, те *квалификативна и друга употреба времена* (Белић 1958: 195–212). Иако је последња подела у односу на првобитну комплекснија, овакво решење, према К. Милошевић, представља разводњавање претходне теорије, и, теоријски гледано, напуштање већ успостављеног јединственог критеријума разграничења утемељеног на оријентационом времену, уместо којег су уведени разнородни принципи (модална, квалификативна, гномска, и „друге“ употребе) (Милошевић 1978: 97). Ипак, учење А. Белића о индикативу и релативу имало је пресудан утицај на касније истраживаче, те га највећи број њих узима као јединствен интерпретативни и класификациони принцип, примењујући га у анализи свих јединица система глаголских облика. Свакако да је простора за полемисање са одређеним ставовима било и након

(Стевановић 1957: 128–144); О*ко значења имперфекта* (Стевановић 1959: 117–142); *Функције и значења глаголских времена* (Стевановић 1967а); *Значење аориста имперфективних глагола* (Стевановић 1967: 165–184) и др.

тога, посебно у радовима који доносе богатију језичку грађу из стандардног и народних идиома, што је самим тиме у анализи отварало нова питања, проблеме и потребу за изналажењем друкчијих теоријско-методолошких решења. У каснијем периоду развоја лингвистичке мисли о функционисању система глаголских облика српскога језика у радовима наших лингвиста наилазимо на модификовање дотадашњих теоријско-методолошких становишта, проверу успостављених теоријских решења, те проналажење нових путева објашњења сложеног и разгранатог сплета служби сваке од појединачних јединица које је требало дефинисати у различитим доменима употребе, кроз анализу конкретне грађе, те ништа мање комплексног питања односа међу њима.

М. Стевановић у књизи *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма) II. Синтакса* следи А. Белића раздвајајући функцију глаголског вида, као апсолутне категорије садржане у основи глагола, од глаголских времена (Стевановић 1986: 531). У реализацији теорије индикатива и релатива при анализи глаголских облика као основно оријентационо време узима се временски период говорења, али сада схваћен не као један тренутак, односно моменат, већ као садашњост ширег, неограниченог трајања. У зависности од односа према тој категорији аутор изводи примере индикативне, релативне, те модалне и гномске употребе, додајући још и категорију квалификативне службе глаголских облика, која код Белића није прецизно дефинисана (Стевановић 1986: 578–580). Тако утврђена класификација системски је спроведена при анализи свих глаголских облика. Ипак, нека од запажања, а углавном је посреди одређење типа неког глаголског облика (као релативског или индикативног), или пак квалификовање неког од његових домена употребе као модалне или темпоралне и сл., нису прихваћена од стране других аутора, што је доводило до даљих полемисања у овој области.

Тачке спорења у србистичкој литератури бројне су и јављају се у мањој или већој мери при анализи сваке од појединачних јединица система. Нека од питања у вези са појединим облицима узетим у целини или у вези са неким од домена употребе до данас су остала недовољно расветљена. Све то упућује на неопходност ревидирања постојећих ставова, али таквог да нужно мора бити утемељено на богатој грађи из различитих функционалних стилова стандардног идиома, удруженој са дијалекатским материјалом. Утемељеност анализе на богатом и разноврсном материјалу, посебно када су глаголске јединице посреди, веома је значајна из више разлога. Наиме, недовољношћу грађе у радовима из домена стандардног језика условљен је највећи број недоследности у теоријским решењима, имајући у виду да се показало да је немали број успостављених теоријских поставки, у њиховој примени при покушајима анализе обимнијег материјала од стране каснијих аутора, доведен у питање. Такође, српски језик је у свом историјском раз-

витку претрпео бројне промене, а стандардни идиом у основици има систем који је у домену глаголских облика знатно преструктуриран и на плану инвентара јединица – претеритални систем је, на пример, значајно упрошћен, инфинитив се повлачи из употребе и сл. – али и на плану трансформације наслеђених функција и домена употребе. Управо стога је за пружање потпуног увида у функционисање овога система у целини нужно узети у обзир превасходно и оне идиоме који су остали изван таквога преобликовања, или бар њиме нису у већој мери захваћени.

Већи број таквих ограничења елиминисан је у студији *Синтакса глагола* Јована Вуковића (Вуковић 1967), у којој је, на јасно постављеним теоријским основама, извршена анализа глаголског система и то на грађи из савременог српског језика обогаћеној материјалом из матерњег ауторовог говора. Добро језичко осећање, богатство потврда, разноврсност грађе и теоријско-методолошка утемељеност анализе доприносе садржајности и информативности дате студије, и, што је најважније, доброј заснованости изведених закључака. Опредељење аутора било је да у центар анализе постави два глаголска облика готово непозната савременом стандардном српском језику, а веома жива у периферним идиомима какав је његов матерњи. Јасан осећај за употребу и свест о јасно разграниченим функционалним доменима аориста и имперфекта (што је неретко недостајало ранијим истраживачима и наводило их на криве закључке), омогућили су аутору да ове глаголске облике анализира у свеукупности њихових служби, од којих су неке, управо због тога што су стандардном језику или непознате или су у њему заступљене са суженим доменом употребе, први пут забележене и анализиране. Поставивши ова два претерита у центар анализе, аутор се ипак не ограничава само на описе јединица посматраних за себе, изоловано, већ их дефинише с обзиром на њихов положај у читавом систему. Доводећи, наиме, у везу са аористом и имперфектом најпре и друге претерите (префекат, плусквамперфекат), а потом и остале глаголске облике који могу наступати у тој служби као временски транспоновани, аутор описује систем кроз мрежу односа међу јединицама. Стожер анализе јесу аорист и имперфекат, а сви остали облици дефинишу се у поређењу са њима и у суодносу са њима. То омогућава јасно увиђање важних релација међу члановима система, што је недостајало већини ранијих, али и каснијих радова, те стицање увида у природу самога тога система и путеве његовог дотадашњег и будућег развитка. У анализи глаголских облика Ј. Вуковић издваја категорије индикативне, релативне, квалификативне, те употребе у пословицама, где су облици лишени ма каквог временског односа према моменту говора и међусобно заменљиви (детаљније о овоме у: Вуковић 1967: 15–27). На темељима дотадашњих проучавања, али и у полемичком тону, позиционирајући своју теорију у систем ставова заступљених

у литератури, аутор значајно надограђује и модификује постојећа решења, придодајући неретко томе и нова, важна запажања и теоријске поставке.

У раду *Систем значења основних претериталних времена у говору Галипољских Срба* П. Ивића (Ивић 1953/54: 229–262), који претходи студији Ј. Вуковића, први пут је дат системски опис претериталних времена у једном локалном идиому. У свом раду аутор је први тачно окарактерисао однос перфекта према имперфекту и аористу, одредивши га као необележену категорију, и то с обзиром на одсуство компоненте доживљености, коју садрже друга два времена. Такво тумачење до данас је задржало важење. Иако утемељени на анализи система претериталних облика једног локалног идиома, теоријски закључци дати у овоме раду превазилазе дијалектолошке оквире и узимају се као општеважећи за систем српског језика у целини. Посебан значај у томе имала је чињеница да П. Ивић, на богатом материјалу једног говора конзервативног по природи, посматра све елементе у њиховој међусобној повезаности и одређује их као специфичне јединице једног јединственог система. Тиме се јасно осветљава најпотпунији однос између основних претериталних времена, посматран у богатству очуваних служби, што је и условило да рад добије општетеоријски значај. Увид у целокупан систем глаголских облика овога говора добијен је накнадном анализом и осталих јединица система у студији *О говору Галипољских Срба* (Ивић 1994: 368–392), у којој аутор износи нова запажања, где се по важности издвајају она о релативској употреби временских и модалних облика.

Знајачан и оригиналан допринос развоју проучавања особина глаголских облика даје и рад М. Ивић[6] *Систем личних глаголских облика за обележавање времена у српскохрватском језику* (М. Ивић 1958: 139–152), у коме се основне синтаксичко семантичке одлике глаголских јединица издвајају и анализирају са становишта компонентног приступа, чиме ауторка заобилази све недоумице и спорове повезане са категоријама индикатива и релатива. При анализи временских глаголских облика узимају се четири критеријума – Д моменат (моменат динамике, реализације акције), Т моменат (одмеравање радње према моменту говора), А моменат (радња схваћена као процес у току) и В моменат (мемонат везаности за остварење неке друге радње) – релевантна за семантичко и функционално разграничење јединица.

[6] О глаголским облицима М. Ивић писала је у: *Словенски императив уз негацију* (М. Ивић 1958а: 1–44); *О употреби глаголских времена у зависној реченици: презент у реченици са везником* да (М. Ивић 1970: 43–53); *Проблематика српскохрватског инфинитива* (М. Ивић 1972: 115–138); *О значењу српскохрватског плусквамперфекта* (М. Ивић 1980: 93–100); *Српскохрватски глаголски облици за исказивање појава које постоје у садашњости* (М. Ивић 1981: 13–24); *Македонски глаголски облици за овремењавање хабитуалне ситуације у поређењу са српскохрватским* (М. Ивић 1982: 259–261); „Načini na koje slovenski glagol ovremenjuje ponavljanu radnju“, u: *Lingvistički ogledi* (М. Ивић 1983: 37–56) и др.

На тај начин сваки глаголски облик дефинише се с обзиром на утврђене категоорије, а његова синтаксичко-семантичка структура приказује се као специфична комбинација датих елемената, особена за сваку од синтаксема. Тако на пример аорист има обележја: Д+, Т+ и А-, а имперфекат се од њега разликује само по једном обележју – А+, имајући у виду да приказује процес у току наспрам аориста, који упућује на довршеност радње и пунктуалност. Овакав системски, језгровит и концизан компаративни приступ представља један од најпотпунијих теоријских приказа најважнијих синтаксичко-семантичких својстава временских глаголских облика српскога језика.

Када се при опису синтаксе глаголских облика осим категорија индикатива и релатива у обзир почела узимати и опозиција *референцијалност / нереференцијалност глаголске радње*, превазиђени су многи од неспоразума који су оптерећивали нашу стручну литературу. Притом, ова опозиција одсликава се на релацији јединичност : мноштво – глаголска радња врши се у једном временском интервалу или у низу таквих интервала. Како наводи С. Танасић, многа од питања која су аутори безуспешно покушали решити путем синтаксичких категорија индикатива и релатива, тицала су се управо наведене опозиције. Комбиновањем четирију критеријума (индикатив, релатив, референцијалност, нереференцијалност), могуће је прецизније одредити сваки од глаголских облика у датом систему и његове односе према другим јединицама. Тако се, на пример, дошло до закључка да се и један и други тип радњи исказује углавном истим глаголским облицима, уз одређене специфичности – садашње референцијалне радње обележавају се само несвршеним презентом, а садашње нереференцијалне презентом оба вида; прошле референцијалне радње исказују се перфектом оба вида а нереференцијалне само несвршеним перфектом; нереференцијалне прошле радње могу се исказати само потенцијалом и сл. Последња чињеница која потенцијал приказује као једино средство за обележавање прошлих свршених радњи нереференцијално конципованих, те као јединицу синонимну перфекту при исказивању несвршених радњи овога типа, показала је да граница међу временским и глаголским облицима и није тако крута (Танасић и др. 2005: 345–352). Овакав приступ кориштен је у одељку о глаголским облицима у *Синтакси савременога српског језика* (Танасић и др. 2005: 345–473), и то тако да је при анализи остварено методолошко јединство, односно систем синтаксичко семантичких карактеристика сваког од облика издвојен је кроз проверу сваког од четирију релевантних момената. То је омогућило прегледнији и садржајнији приступ анализи и јасније разграничавање домена употребе синтаксема[7].

[7] У нашој обради дијалекатског материјала користили смо се у већој мери управо наведеним приступом анализи.

Паралелно са покушајима да се дефинитивно и прецизно одреде и разграниче домени индикативне и релативне употребе глаголских облика, расправљало се и о другим компонентама значењске структуре. Тако се у бројним радовима о појединачним глаголским облицима полемисало у вези са различитим категоријама попут доживљености, хабитуалности, модалности, временске (не)ограничености радње, напоредности, акционалности, резултативности, експресивности, те о питању односа глаголског вида и времена. У покушајима да се одреде и ове друге компоненте семантичке структуре примењивани су различити критеријуми, при чему се долазило до различитих, често опречних резултата. Све ово наводи на утисак да је проблематика синтаксе глагола једно од веома сложених поља проучавања које карактерише значајна неуједначеност у теоријско-методолошком приступу и прилично размимоилажење у финалним закључцима. Разлог томе можда треба тражити у чињеници да је након оквирног уобличења теорије о индикативу и релативу, према речима К. Милошевић, литература о синтакси глаголских облика у србистици у основи добила више полемички него истраживачки карактер, при чему није свим елементима система глаголских облика поклањана једнака пажња, него су се ствари одвијале онако како их је полемичка струја усмеравала (Милошевић 1978: 97).

Проблематика о којој је реч сложена је, а питања која су се отварала поводом појединачних глаголских облика у литератури од значаја су за испитивање нашег материјала. У посебним поглављима о глаголским облицима дат је детаљан приказ досадашњих истраживања и осврт на закључке присутне у литератури, и то са циљем изналажења најпотпунијег приступа анализи наше грађе. Стога, на овом месту ће, без детаљнијег улажења у теоријско методолошка питања и закључке, бити наведени само неки од најзначајнијих радова посвећених појединачним глаголским облицима и најважнија, односно најчешће третирана питања у вези са њима.

Један од најистраживанијих глаголских облика коме су у србистици посвећене бројне расправе које спадају у најзначајније радове из области синтаксе глаголских облика јесте **имперфекат**. Истраживања овога облика углавном су компаративно конципирана, те се његова вредност утврђује с обзиром на релације према функционално и семантички најближем корелату – аористу. Бројни аспекти значењске структуре имперфекта били су предмет спорења аутора, а свакако највише пажње посвећено је разматрању његове релативске односно индикативне вредности, а потом и питању напоредности, трајања, (не)ограничљивости, доживљености глаголске радње и сл. Сваки од ових елемената од стране аутора различито је оцењиван а закључци се неретко значајно разилазе. Једно од најранијих, најсвеобухватнијих и најобимнијих истраживања, на коме почивају многе од каснијих анализа и теоријских интерпретација, јесте расправа *Значење аориста и имперфекта*

у србскохрвашском језику А. Стојићевића (Стојићевић 1951)[8]. Најважније питање које се у свим радовима постављало тицало се одређења овога облика с обзиром на категорије индикатива и релатива. Иако га, пре А. Стојићевића (Стојићевић 1951: 42), и А. Белић (Белић 1926/27: 102–132) одређује као облик који се може употребити и идикативно и релативно, а што налазимо и у радовима П. Сладојевића (Сладојевић 1953/54: 213–228), П. Ивића (Ивић 1953/54: 231), Ј. Вуковића (Вуковић 1967) и других, неки од аутора овоме облику ипак одричу могућност индикативне употребе. Тако га М. Стевановић посматра само као релативски облик (Стевановић 1953/54: 39–80; Стевановић 1986: 652–664). У савременој лингвистичкој литератури, међутим, превладало је мишљење да имперфекат, иако уистину ретко, осим искључиво релативних, може исказивати и индикативне радње, смештајући без било каквих других средстава радњу у прошлост у односу на моменат говора (Танасић и др. 2005: 432). Највећи значај међу наведеним истраживањима свакако има студија Ј. Вуковића *Синтакса глагола* (Вуковић 1976), у којој се вредности имперфекта (и аориста) утврђују на богатом материјалу који чине текстови савременог језика, те примери из Вуковог и Његошевог опуса. Узимајући у обзир чињеницу да је очуваност имперфекта одлика превасходно појединих народних говора, аутор пажњу већим делом посвећује и дијалекатској грађи, коју неретко допуњује и примерима који илуструју дијахроне путеве развитка (стари текстови из домена историје српског језика). Осим тога, излаже се и синтетички преглед дотадашњих истраживања, тачније различитих становишта која су каткад резултовала опречним теоријама о системској вредности овог облика, односно појединим аспектима његове употребе. Неретко полемишући са постојећим тврдњама у лирератури (о томе детаљније в. у: Вуковић 1967: 93–107), Ј. Вуковић, знатно прецизније у односу на раније ауторе, разлаже и детаљно испитује различите типове имперфекатских ситуација, те даје синтезу закључака у виду целовитог теоријског приступа анализи поменутог претерита. Имперфекат се анализира с обзиром на употребу у четирима типовима прошлости (имперфекат за блиску прошлост, имперфекат за мало даљу и удаљенију прошлост, имперфекат за даљу и далеку прошлост и имперфекат за неодређену прошлост)[9], као и онда када до-

[8] Са освртом на овде изложене ставове и у полемици са њима настају потоњи радови М. Стевановића (Стевановић 1951: 272–287; Стевановић 1953/54: 39–80), П. Сладојевића (Сладојевић 1953/54: 213–228; Сладојевић 1955/56: 131–136; Сладојевић 1961: 51–57), Ј. Вуковића (Вуковић 1967) и других.

[9] Оваква подела омогућава детаљан увид у семантику овога облика, будући да аутор, прецизним издвајањем семантичких сфера употребе, успева да искаже и оне понекад тешко уочљиве разлике у семантици. За наше истраживање овакво разграничење било је од посебног значаја, а пошто је у нашој анализи спроведено у одељку о имперфекту, овде га нећемо детаљно образлагати.

спе у домен садашњости, чиме се омогућава потпуно сагледање семантике овог глаголског времена у различитим аспектима, и то уз помоћ усаглашених и јасних критеријума (детаљније у: Вуковић 1967: 107–245).

Један од важних елемената садржаних у самој дефиницији имперфекта тиче се категорије трајања, процесуалности глаголске радње њиме означене, а којој није могуће одредити границе, и присутан је и у најранијим радовима о овом облику (Стојановић 1921: 188–210; Белић 1926/27: 102–132). Имперфекатска радња, поред тога, не подлеже временском ограничењу. Термин *неограничљивост / неограниченост глаголске радње* први је формулисао П. Сладојевић, утврдивши да „није довољно рећи да имперфект значи трајање прошле радње јер трајање значи и аорист имперфективних глагола а и перфект или, боље рећи, глаголска основа, него треба истаћи *неограниченост* радње у имперфекту; аорист имперфективних глагола значи *ограничено* трајање прошле радње, док је перфект у томе слислу неутралан“ (Сладојевић 1953/54: 219). Ј. Вуковић се у потпуности слаже са свим наведеним ставовима (и детаљније их образлаже), јер сматра да је управо термин *неограниченост* био потребан како би се адекватно именовало оно што се наслућивало када су истраживачи говорили о дугом трајању радње (које ипак, како се утврдило, код имперфекта није обавезно) (Вуковић 1967: 183). На сличан начин о имперфекту, поводом галипољског говора, пише и П. Ивић (Ивић 1953/54: 232–236), односно М. Ивић, која семантику процесуланости инхерентну имперфекту истиче као основну диференцијалну црту према аористу, који обележава увек у прошлости остварену акцију (М. Ивић 1958: 143–144).

Проучаваоци глаголских облика семантику напоредности (увек казује радњу која се вршила напоредо са неком другом такође прошлом радњом) убрајали су у нужне семантичке компоненте имперфекта (Стевановић 1986: 652). П. Сладојевић, с друге стране, сматра да такав паралелизам није нити примаран нити обавезан (Сладојевић 1953/54: 219). П. Ивић, иако у грађи из галипољског говора располаже готово искључиво примерима релативне употребе, ипак сматра да се не може рећи да је имперфекат потпуно лишен самосталног временског одређивања радње (Ивић 1953/54: 234–235). Најзад, Ј. Вуковић такође одбацује теорију о неопходности постојања елемента напоредности, у литератури присутну још од дефиниције В. Караџића (детаљније о томе у: Вуковић 1967: 178–190).

Истакнуто место међу обележјима која не потпадају под хронолошке категорије приписивало се елементу доживљености. Упркос бројним полемикама у вези са имперфектом у нашој науци, елеменат доживљености узиман је увек као неоспорна особина. То је несумњив факат на основу ког се, уосталом, он и диференцира према перфекту, као у том смислу немаркираној јединици. Ј. Вуковић посебан значај придаје управо овом елементу семантичке структуре, наводећи да се имперфекат може сматрати и једном врстом

релативног презента (Вуковић 1967: 380). М. Ивић имперфекат такође сматра обликом са изразито наглашеним присуством семантике доживљености, те га стога пореди са презентом у индикативној служби, односно посматра га као својеврсни презент за прошлост, као облик којим се ретроспективно дочарава садашњост (М. Ивић 1958: 143). Компоненту доживљености као нужну одлику имперфекта издвајају и каснији аутори (Танасић и др. 2005: 430). П. Сладојевић и М. Стевановић, с друге стране, иако не доводе у питање постојање семантике доживљености, ипак сматрају да она не мора бити обавезна, јер се имперфектом могу казивати и радње ван домашаја искуства говорног лица (Сладојевић 1953/54: 213–214; Стевановић 1986: 659), са чиме се Ј. Вуковић не слаже (Вуковић 1967: 282–285).

Употреба имперфекта у конструкцијама типа: *како се беше зове*; широко заступљенима у стандардном језику и у дијалектима, чак и у онима у којима је имперфекат ишчезао, анализирана је од стране различитих аутора. Ј. Вуковић овај тип имперфекта сматра модалним (Вуковић 1967: 136). М. Стевановић наводи да се у оваквим случајевима не може говорити заменљивости имперфекта презентом без штете по значење, и то зато што се мисли на једно одређено време у прошлости, на оно време када је онај који пита знао одређену информацију у вези са којом поставља питање, те употребу овога облика овде сматра темпоралном (Стевановић 1986: 660–662). Објашњење ове појаве, анализиране на материјалу из стандардног језика, те из домена супстандарда, са структурно-синтаксичког и семантичког становишта даје М. Ковачевић у раду *О деиктичкој употреби имперфекта* (Ковачевић 2008а: 149–161). У конструкцијама овога типа, наводи аутор, говориник се пита, или пита саговорника за нешто што је у прошлости знао, али се тога у датом тренутку не може сетити. Импефекат је ту употребљен у деиктичкој служби, која се може именовати као „евокација прошлог знања“ (Ковачевић 2008а: 151).

Семантичке одлике и функционално поље аориста и имперфекта у великој се мери поклапају. Посебно је то случај када је посреди аорист несвршених глагола. Дуго се у литератури лутало у настојањима да се јасно дефинише вредност двају облика, утврде диференцијална својства и разграниче домени употребе. Тврдњу да је аорист несвршених глагола семантички једнак имперфекту налазимо код А. Стојићевића и Т. Маретића (Стојићевић 1951: 96; Маретић 1963: 529). А. Мусић, међутим, сматра да аорист имперфективних глагола има особиту семантику – да се радња не само вршила него и свршила, дакле да је прошла читава, од почетка до свршетка (Мусић 1925/26: 27). Осврћући се на поменуто изједначавање двају претерита код А. Стојићевића и Т. Маретића, Ј. Вуковић тврди да диференцијална својства аориста и имперфекта јесу неограничљиво трајање на једној (имперфекат) и ограничљиво трајање на другој страни (аорист), а да су недоумице око

разликовања семантике ових облика највероватније последица недовољног броја потврда за несвршени аорист, и недовољног језичког осећаја за њихову употребу (Вуковић 1967: 293–294). Исту семантичку вредност несвршеном аористу одређује и П. Ивић на основу материјала из галипољског говора (Ивић 1953/54: 244–245). То потврђује и М. Кравар констатацијом да имперфекат тражи прилошку одредбу у смислу „у то и то време“, а аорист у смислу „толико и толико времена“ (Кравар 1981: 130). М. Стевановић, с друге стране, износи неслагање са наведеним ставом, будући да сматра да радња у аористу имперфективних глагола, већ по томе што су несвршени, не може значити извршење. Али, иако одбацује чињеницу да се у семантици несвршеног аориста увек налази компонента која сигнализира прекид глаголске радње, М. Стевановић ипак не изједначава овај облик са имперфектом (Стевановић 1986: 636). Објашњавајући са структуралистичког становишта функционисање глаголских категорија, М. Ивић истиче значај морфолошке репартиције вида – она је произвољна код оних временских облика који у својој функцији не носе D моменат (моменат динамичности радње), већ су типичне T категорије (имају основну службу казивања времена). Међутим, релевантност D момента у одређивању једне конкретне временске ситуације повлачи обавезно са собом и A дистинкцију: радња се схвата као процес у току / радња се не схвата као процес у току. Ово има директних морфолошких реперкусија. Имперфекат је строго видски одређен (несвршени вид). Аорист се гради већином од перфективних глагола – уколико не, обавезно је присуство одредбе која ће тако ипак обележити неопходну релевантност A (-) момента (= радња није схваћена као процес у току) (М. Ивић 1958: 147–148). У савременој литератури, уз констатацију да је несвршени аорист редак у стандардном језику, задржан је став о постојању разлике међу двама претеритима (Танасић и др. 2005: 427). У србистици је, и то углавном компаративно са имперфектом, испитивана и вредност **аориста** у систему глаголских форми. Традиционално одређење аориста као облика којим се казују радње чије је (из)вршење искључиво везано за моменат који је непосредно претходио тренутку говора у новијој литератури напуштено је. Следећи одређење В. Караџића, бројни истраживачи дефинисали су аорист као облик који је непосредно врзан за тренутак говора (Стојановић 1921: 191; Мусић 1927: 8; Белић 1926/27: 114). Ј. Вуковић је један од првих истраживача који је уочио недоследност у поимању аориста као синтаксичке јединице којој је служба временске локализације радње изван непосредне прошлости недоступна. Ревидирајући ставове ранијих аутора, па донекле и сопствене[10], он

[10] И сам Ј. Вуковић на почетку је тврдио да „аорист у основи свога значења има истицање непосредно блиске прошлости, зато је он најобичнији у јављању, саопштавању нових догађаја, у наглашавању изненадних, неочекиваних ситуација“ (Вуковић 1967: 22). У каснијим радовима, где се изводе закључци на основу анализе богатије грађе која обухвата и

наводи да не само непосредна, блиска, већ и мало даља, удаљенија, па чак и врло удаљена прошлост јесу временске сфере у којима се сасвим обично у нашем језику може кретати аорист у својој основној временској употреби (Вуковић 1967: 103). М. Ивић такође истиче да „аорист, иако врло често означава радњу тек непосредно завршену пре тренутка говора, ипак може да се употреби и за означавање даље прошлости“ (М. Ивић 1958: 143). Каснија испитивања стања како у стандардном језику тако и у дијалектима потврдила су исправност наведених тврдњи, те полемика у вези са овом семантичком компонентом аориста код каснијих истраживача није било (в. Стевановић 1986: 631; Станојчић и Поповић 2005: 391; Танасић и др. 2005: 424).

Друга важна одлика аориста јесте резултативност, свршеност, односно ограниченост глаголске радње, као својство које га диференцира према имперфекту, којем та семантика није иманентна. Поводом ове особине, у случају свршенога аориста, међу ауторима није било неслагања па је она истицана у свим дефиницијама. Извесне недоумице јављале су се поводом аориста несвршених глагола, о чему је било речи.

Семантику доживљености као једну од примарних функција аориста први је истакао А. Стојићевић (Стојићевић 1951: 42), а потврђена је и од стране свих каснијих проучавалаца овог глаголског облика (Сладојевић 1955/56; М. Ивић 1958; Вуковић 1967; Танасић 2005; Ковачевић 2006; М. Ивић 1995; Радовановић 1990).

Пажња научника нешто је мање била усмерена ка проучавању два преостала претерита – перфекта и плусквамперфекта.

Перфекат су, услед евидентне могућности да се, захваљујући ширини своје семантике, без ограничења може употребити уместо било којег од облика, аутори чешће помињали успутно, у расправама о другим претериталним облицима, него посебно, у виду самосталне граматичке обраде (Милошевић 1978: 102). Једно од важнијих питања које се поводом перфекта постављало тиче се дистинкције процесуалност : резултативност, односно тога да ли се перфектом примарно указује на само (из)вршење радње или пак на стање настало у резултату тога (из)вршења. Насупрот ставу Љ. Стојановића, који семантику резултативности истиче као релевантну (Стојановић 1922/23: 8), М. Стевановић наводи да се становиште по коме се префектом констатује факат извршености радње не може сматрати тачним, јер оно што наводи на овакву дефиницију у функцији је категорије глаголског вида, а не глаголског времена (Стевановић 1986: 606). Узима се као неоправдано и мишљење А. Мусића, који истиче разлику у значењу перфекта свршених и несвршених глаго-

дијалекатску, Ј. Вуковић, потврђујући ставове А. Стојићевића, износи дефиницију по којој се аористу приписује знатно шири домен синтаксичко-семантичке употребе у односу на ранији приступ (Вуковић 1967: 103).

ла, констатујући, пре свега, да се само перфектом свршених глагола казује садашња готовост перфективне радње или садашње стање субјекта иза перфективне радње, без обзира на време када се радња извршила (Стевановић 1986: 606). С. Танасић сматра да има оправдања за тврдњу да је при употреби свршеног перфекта компонента резултативности снажно изражена, али ни у таквим случајевима му се не може приписивати функција другачија од оне коју има кад су посреди несвршени глаголи (Танасић и др. 2005: 392). Према ставу С. Танасића, заснованом на анализи која уважава категорије референцијалности и нереференцијалности, исказивање нереференцијалних прошлих радњи доступно је само перфекту несвршених глагола (Танасић и др. 2005: 401)[11].

Највише пажње у литератури свакако је посвећено разграничењу крњег и пуног перфекта, а које код појединих аутора досеже до интерпретирања двеју форми као засебних облика. У србистици су постојала неслагања у вези са тиме да ли **крњи перфекат** служи обележавању искључиво релативно конципованих радњи или се пак њиме могу означити и дејства која припадају синтаксичком индикативу. Насупрот до тада преовлађујућем уверењу да је ограничен искључиво на синтаксички релатив (Белић 1926/27: 122), М. Стевановић сматра да, осим што је код перфекта без помоћног глагола присутнија експресивна компонента, нема разлике у могућностима употребе двеју форми – обе се могу употребити и индикативно и у релативу. Разлику између пуног и перфекта без помоћног глагола и Ј. Вуковић налази једино на стилском плану (Вуковић 1967: 383–384), а новија истраживања потврђују претходне ставове (Радовановић 1990: 175; Танасић и др. 2005: 397). Најпотпунији увид у суштинска својства крњега перфекта, међутим, даје синтетичка студија И. Грицкат *О перфекту без помоћног глагола у српскохрватском језику, и сродним синтаксичким појавама* (Грицкат 1954). То је уједно и прва монографија у србистици (а и до данас их је мали број) посвећена у целини само једном облику. У њој се на богатој и разноврсној грађи јасно показују основни принципи дистрибуције крњег перфекта, синтаксичко-семантичке и стилске вредности, домен употребе и однос према пуном перфекту и другим глаголским облицима. Ипак, према мишљењу К. Милошевић, чак и након ове књиге нема много чега новога у сазнању о овом облику у смислу одређења самог његовог граматичког карактера. Наиме, замерке које су Ј. Вуковић и М. Стевановић упутили И. Грицкат, а које се односе на то да се у студији и даље традиционално истиче релативско својство ове форме, исте су оне које су својевремено упућиване А. Белићу (Милошевић 1978: 104).

[11] Ово се, ипак, не може узети као општеважеће за прилике у дијалектима, о чему ће у раду бити речи.

И поводом **плусквамперфекта** било је више покушаја дефиниција са становишта хронолошког критеријума. А. Белић плусквамперфекат одређује двојако, најпре као облик и индикативног и релативског карактера (Белић 1926/27: 126), док га у каснијим радовима дефинише искључиво као релативску форму (Белић 1958: 169). Потоње становиште А. Белића прихватили су каснији истраживачи, па се плусквамперфекат у литератури сматра готово искључиво везаним обликом (М. Ивић 1958: 146; М. Ивић 1980: 94; Стевановић 1986: 665). Ипак, у новије време такво схватање ревидирано је – утврђено је да се плусквамерфекат може употребити и у оквиру просте реченице да означи радњу чије се време вршења одмерава директно према садашњости. Потврђено је, такође, и то да плусквамперфекат не мора нужно обележавати антериорни тип временске ситуације, већ и радње које следе након неке друге прошле радње, или су са њоме истовремене (в. Танасић и др. 2005: 413), на шта се упућивало и у ранијој литератури (Љ. Стојановић 1921: 164; Белић 1926/27: 126). Најважнију особину плусквамперфекта – обележавање прошле радње која није актуелна у моменту говора – први пут је јасно формулисала и примерима из говорног језика поткрепила М. Ивић у раду *О значењу српскохрватског плусквамперфекта* (М. Ивић 1980: 95). У виду успутног коментара карактеристику дезактуализованости плусквамперфектом обележених дејстава истакли су П. Ч. Сладојевић (Сладојевић 1966: 58) и К. Милошевић (Милошевић 1973: 432; Милошевић 1978: 135), али, како наводи М. Ивић, њихова анализа и закључци, који нису до краја спроведени и уобличени, нису имали значајнији одјек у научној јавности (М. Ивић 1980: 95–96). На поменуте ставове надовезује се С. Танасић, који посебно истиче употребу плусквамперфекта за исказивање прошлих радњи чији је резултат дезактуелизован (Танасић и др. 2005: 413). Поменути рад М. Ивић представља најпотпунији приказ плусквамперфекта у српском језику, а осим идвајања претходно наведене важне особине његове семантике, ауторка јасно дефинише његов однос према другим претеритима, превасходно према перфекту, те издваја принципе по којима потврђује претпоставку о немогућности међусобне замене двеју форми, истичући то као основни разлог опстанка овог облика у систему (М. Ивић 1980: 93–94). Ауторка, применом Рајхенбахове теорије у анализи, утврђује да је плусквамперфекат облик несумњиво релативнског карактера (М. Ивић 1980: 99). У србистичкој литератури од самих почетака до данас присутно је мишљење да је плусквамперфекат врло редак од несвршених глагола (Маретић 1963: 544; Радовановић 1975: 166; Стевановић 1986: 670; Танасић 2005: 70; Танасић и др. 2005: 414). Осврћући се на сличне ставове, К. Милошевић сматра да се на основу расположиве грађе изложене у радовима не може ништа судити о томе какве су стварне могућности за његову употребу од несвршених глагола (Милошевић 1978: 195). Наша и грађа из других штокавских говора, што ће се из ана-

лизе овога облика у раду показати, јасно показује да при употреби овога облика не постоје никаква видска ограничења. Најзад, поводом разлика форми плусквамперфекта са обликом помоћног глагола у перфекту и оних са имперфектом глагола *бити*, Ј. Вуковић истиче опозицију доживљеност : недоживљеност глаголске радње – разлика између једног и другог облика иста је она коју налазимо између перфекта и имперфекта: имперфекатски облик чува своју изворну особину имперфекта везану за непосредну доживљеност радње (Вуковић 1967: 385–386). Исто налазимо и код М. Стевановића (Стевановић 1986: 667).

Поводом **презента** највише различитих интерпретација налазимо у схватању и објашњењу појма садашњег тренутка, односно момента говора, те, на основу релације према садашњем времену, класификацији презентских форми као индикативних или релативних. Презентске облике који се не односе на најуже узету садашњост (тачније ону која би значила уско схваћено сами моменат говора) А. Белић квалификује као релативне (Белић 1939: 110–111). Т. Маретић, сходно томе, раздваја два типа садашњости: *праву садашњост* (радња се догађа у време говорења), а која се исказује само имперфективним облицима; и *неправу садашњост* (радња која се догађа кад год се деси прилика за њено остварење) (Маретић 1963: 517). Ј. Вуковић, с друге стране, износи становиште по коме је понављање у прошлости, садашњости и будућности независно у односу на ситуацију говора, те самим тиме не утиче на припадност радње индикативу или релативу (Вуковић 1967: 406). Полемишући са ставовима који подржавају традиционални приступ анализи презентских форми, Ј. Вуковић настоји ревидирати дотадашње одређење појма садашњости, проширујући му границе од уско схваћене садашњости, која би значила сами моменат говора, до шире, односно свевремене садашњости. Аутор закључује да се насупрот ранијем уском схватању појма садашњег времена, садашњост у лингвистичком, и у психолошком смислу уопште, доживљена у свести, заправо може одражавати као: а) најужа, недељива садашњост; б) шира, дељива садашњост временског периода, *садашње доба* и сл. и в) као најшира, недељива и неподложна дељивости у смислу разлика: прошлост, садашњост и будућност. Све новоуведене категорије прецизно се дефинишу и јасно међусобно разграничавају (Вуковић 1967: 365–372). М. Стевановић такође наводи да презент не мора означавати радњу која се стварно врши баш у време самог казивања о њој (Стевановић 1986: 581–582). У подели презентских ситуација на оне референцијалног односно нереференцијалног типа С. Танасић такође за илустрацију садашњих ситуација наводи и примере који, осим најужој, припадају и шире схваћеној садашњости (види у: Танасић и др. 2002: 353–365). У студији *Презент у савременом српском језику* (Танасић 1996), за србистику врло значајној и уједно и јединој монографији у целини

посвећеној овом облику, детаљно је изложен новији приступ анализи глаголских облика. Наиме, будући да теорија индикатива и релатива у тумачењу глаголских облика намеће значајна ограничења, о чему сведоче и изложене полемике, аутор предлаже савременији начин анализе функција глаголских јединица у систему. Теорија В. Рајхенбаха, која осим два до тада релевантна момента (моменат говора и моменат вршења радње) уводи и трећи – моменат референције, примењена у опису функција српских глаголских облика, доноси разноврснији и комплекснији приступ наведеној проблематици и омогућава превазилажење поменутих проблема. Увођењем појмова референцијалност : нереференцијалност показало се да се радње конципиране и референцијално и нереференцијално могу остваривати на сва три временска плана (в. Танасић 1996: 22–24), чиме су значајно превазиђене бројне спорне тачке у ранијој литератури. М. Ивић у раду *Систем личних глаголских облика за обележавање времена у српскохрватском језику* (М. Ивић 1958: 139–152) потпуно занемарује полемике које се тичу односа индикатив : релатив, те нуди теоријска разматрања утемељена на структуралистичкој методи. Исто поступа и у раду *Српскохрватски глаголски облици за исказивање појава које постоје у садашњости* (М. Ивић 1981: 13–24).

Поводом употребе презента у пословичним изразима такође је било неслагања у српској науци. Наиме, М. Стевановић овакву службу презента квалификује као модалну (Стевановић 1986: 598), док Ј. Вуковић и презент за означавање радњи које се понављају и гномски презент сврстава у категорију апсолутног индикатива (Вуковић 1967: 371). Неусаглашених ставова у литератури било је и у вези са тиме да ли презент као глаголски облик уопште поседује темпоралност. М. Ивић га дефинише као необележену синтаксему и сматра да га не треба сврставати у исту групу са осталим временским формама (М. Ивић 1958: 140–141). Полемишући са овим ставом, Ј. Вуковић наводи да, чак иако је презент неутралан, немаркиран члан у систему временских облика, „неосновано је, сасвим неосновано, тврдити да он може бити искључен из категорије временских форми, како то тврди Милка Ивић“, јер „презент је исто толико временски облик колико и перфект и футур; али с тим не треба бркати разлику између њега, на једној, и перфекта и футура, на другој страни, што је он у међуодносима трију чланова неутралан, али никако ’обезвремљен’“ (Вуковић 1967: 378).

Најисцрпније податке о односу футурских и презентских форми садржи рад М. Ковачевића *Конкурентност двају футура и перфективног презента у савременом српском језику* (Ковачевић 2008: 195–211), у коме се анализира однос двају футура и презента у различитим њиховим корелацијама, пре свега онима које се тичу принципа њихове међусобне заменљивости и синтаксичко-семантичких околности које такву замену о(не)могућавају.

Детаљан приказ презента у релативској служби, при употреби у приповедању, казивању прошлих радњи дат је у поменутој студији С. Танасића. У књизи Ј. Вуковића анализи наративног презента посвећено је доста пажње, али тако да се он не дефинише као појединачна форма већ у корелацији са имперфектом, имајући у виду да им се функционални домени у сфери прошлости поклапају, што даје нови поглед на овај облик. Наиме, анализирајући употребу имперфекта с обзиром на могућности поделе прошлости на *блиску*, *мало даљу и удаљенију*, *даљу и далеку* те *неодређену прошлост* (Вуковић 1967: 108–170), аутор у свим наведеним сферама испитује могућности његове заменљивости релативним презентом и јасно утврђује функцоинално-семантичке и стилске разлике.

Посматран у основној служби, **футур први** може обележавати радње у којима доминира временска нијанса, али неретко удружена са различитим типовима модалних значења. Имајући у виду да је модална компонента некада наглашенија, није лако одредити његову синтаксичко-семантичку вредност. М. Стевановић сматра да „зато што се узима да то као извесно припада будућности у односу на садашњост, на време говора, футур који само то значи, а уза њ нема неког посебног знака модалности – зовемо индикативним футуром“ (Стевановић 1986: 671). У *Синтакси српскога језика*, овај облик се дефинише као временска категорија, која за исказивање таквих дејстава најчешће не захтева додатна језичка средства у функцији детерминатора. За препознавање индикативног карактера најчешће је довољна реченична информација, док шири контекст по правилу нема већу улогу (Танасић и др. 2005: 434). Наведену особину М. Ивић објашњава чињеницом да футур први у глаголском систему српског језика функционише као типична временска категорија (Т категорија), са одсуством компоненте доживљености, динамичности радње (обележје D-), а такве јединице одликује то што се њима „време дате радње одмерава једноставно, без обавезног повезивања са неким другим моментом вршења неке друге конкретно означене акције“ (М. Ивић 1958: 146). Футур први може се употребљавати и за обележавање радњи које се као такве одређују не према моменту говора већ у односу на неку другу радњу, и тада је посреди релативна употреба (Стевановић 1986: 672; Танасић и др. 2005: 437). Притом, М. Стевановић сматра да у случајевима када се футурска радња временски одређује према претходној, такође футурској радњи, овај облик има више модални него временски карактер, те је у таквим примерима посреди синтаксички релатив (Стевановић 1986: 672), док је С. Танасић мишљења да се у оваквој синтаксичкој констелацији, дата радња примарно поставља као индикативна на плану саопштавања, а секундарно као релативна будућа радња с обзиром на свој однос према будућој радњи исказаној обликом футура првог у главној реченици (Танасић и др. 2005: 437–438).

Временски транспонованом футуру у србистичкој литератури није посвећивана посебна пажња, имајући у виду да у домену прошлости дијапазон његових служби није разгранат. Употребљава се углавном у приповедању при исказивању радње која ће се догодити после оне о којој се говори обликом приповедачког презента, или „ради најављивања тога да ће, након једнога лица, сад наступити друго, како би и оно узело учешће у дијалогу“ (Танасић и др. 2005: 441). Обележавање прошлих понављаних радњи хабитуалног карактера није доступно футуру првом у књижевном језику. То је појава дијалекатског карактера и ограничена је на узак појас говора на српско-македонском пограничју, највероватније настала као нанос из суседног идиома (о овој служби футура првог детаљније у: Младеновић 2000: 363–371). Када, међутим, исказује радње које се понављају, али оне које су схваћене као перманентно својство субјекта, па самим тиме имају и прошлу и садашњу и будућу перспективу (квалификативни футур), футур први није непознат стандардној варијанти српског језика. Детаљну његову анализу у овој служби, уз поређење са истом употребом у македонском и бугарском, садржи рад М. Ивић *Македонски глаголски облици за овремењавање хабитуалне ситуације у поређењу са српскохрватским* (М. Ивић 1982: 259–261). Иста проблематика детаљније се разрађује у *Лингвистичким огледима* (М. Ивић 2008: 65). Наративни футур са становишта компаративног приступа (македонски : српски језик) анализира у својој *Граматици* и Б. Конески (Конески 1967: 419).

Примери модалне употребе футура првог, са честим недоумицама у вези са тиме која од модалних нијанси превладава у конкретном примеру, садржане су у граматикама (Стевановић 1986: 671–678; Танасић и др. 2005: 442). Значајан допринос расветљавању ове проблематике уз издвајање различитих домена употребе и њихову детаљну анализу садржи рад Д. Саведре *Транспозиције презента и футура у српском језику* (Саведра 2004: 166–167), у коме, кроз поређење овога облика са презентом, императивом или потенцијалом, као трима претеритима чији се домени употребе у овој служби знатно преклапају, ауторка успева да издвоји најтананије разлике међу различитим модалним значењима која се понекад само у нијансама разликују.

У српском језику у одређеним лексичко-синтаксичким условима футур први може бити замењен перфективним презентом или футуром другим и такве супституције нису ретке. Овој проблематици у српској литератури није придаван посебан значај, односно приступано јој је мање-више несистематично и узгредно. М. Ковачевић у раду *Конкурентност двају футура и перфективног презента у савременом српском језику* (Ковачевић 2008: 195–211) први пут у србистици, уважавајући дистинкцију која се тиче употребе у простој и сложеној реченици, и применом јасних критеријума по којима је извршено испитивање, даје преглед свих типова синтаксичко-семантич-

ких услова у којима би могло доћи до супституције једне форме другом. Применом трансформационог критеријума утврђу се фактори који такву заменљивост о(не)могућавају. Од посебног значаја јесте што се у овом раду дају одговори на више спорних питања у дотадашњој литератури, а који се тичу нормативне вредности овога облика. Аутор јасно дефинише однос футура првог према перфективном презенту, уз осврт на бројна неслагања и разилажења у српској и хрватској граматичкој литератури; потом однос двају футура, где се показује неоснованост општеприхваћеног мишљења о њиховој незаменљивости и показује да се футур други уз модални предлог *можда* може употребити уместо футура првог и у простој реченици[12], дакле самостално; још важније је и ревидирање општеприхваћеног става о потпуној немогућности замене ових облика у зависносложеним реченицама, односно о одсуству њихове еквиваленције и сл. (Ковачевић 2008: 195–211)

Спорних места у вези са **футуром другим** у литератури било је доста. Расправе су се водиле око схватања самог значења овога облика; око избора назива; оцене видске вредности футура другог имперфективних глагола; оцене видске вредности презента имперфективних глагола са префиксом *уз-*; оцене значења синонимских облика према значењу футура другог; односа према категоријама индикатив и модус; морфолошког статуса овога облика итд.. Детаљани историјат расправе дат је у раду К. Милошевић *О проучавању временских глаголских облика у сербокроатистици* К. Милошевић (Милошевић 1978: 105–111). Иста ауторка је футуру другом посветила монографију *Футур други и синонимски облици у савременом српскохрватском језику* (Милошевић 1970) – у којој је први пут у нашој литератури дат системски приступ опису овога облика уз издвајање свих његових служби. Бројна спорна питања која су у науци постојала а која су се тицала претходно наведених елемената значењске структуре футура првог, јасније су осветљена и разрешена. Ипак, новија литература показује да су неке од недоумица остале недовољно разјашњене или су дате са спорним решењима, што се посебно очитује у сегменту одређења односа према осталим формама (футуру првом и презенту), односно поводом питања њихове конкурентности, те у вези са проценом нормативног статуса. Као што је наведено напред, детаљан опис ових релација, процена и провера неких до тада општеприхваћених ставова ревидирани су и са становишта системског приступа проверени у радовима М. Ковачевића (Ковачевић 2008: 195–211; Ковачевић 2009: 65–75).

Испитивањем појаве повлачења негираног **императива** свршених глагола из савременог српског језика бавила се М. Ивић, и у раду *Словенски*

[12] Овом питању посвећен је и посебан рад: М. Ковачевић, *Употреба футура II у простој реченици*, 2009, 65–75.

императив уз негацију (М. Ивић 1958а: 23–42) дала одговор на два суштинска питања: 1) откуда то да имперфективни вид потискује перфективни у случајевима када се *не* јавља уз императивни облик; и: 2) шта значи појава перифрастичних конструкција место конструкције императива са *не*, и то углавном у оним језицима где је перфективни вид потпуно потиснут из оквира прохибитивне конструкције (М. Ивић 1958а: 24). За разлику од ранијих истраживача, који су, бавећи се изналажењем узрока овој појави, запостављали семантичко-синтаксичке критеријуме, М. Ивић уважава поменуте моменте, полазећи у анализи од тога да су у словенским језицима видска и временска категорија тесно повезане. Компарирањем стања у српскохрватском и другим словенским језицима, ауторка, такође, даје широки преглед служби словенског императива.

Временски транспоновани императив није чест у српском стандардном језику, те се његовом проучавању у литератури не придаје посебан значај. Као појава дијалекатског карактера, наративни императив помиње се у дијалекатским студијама, али углавном без детаљније анализе. По обухвату и значају истраживања, међутим, издваја се рад М. Пешикана *О неким специфичностима у употреби приповедачког императива* (Пешикан 1956: 153–166), где се овај облик анализира с обзиром на различите употребне сфере и различиту семантику. Поставља се питање (не)постојања компоненте која се тиче дужине трајања радње, семантике доживљености, хабитуалности, приказивања дејства као динамичне акције, постојања стилских ефеката, ограничења условљених видским својствима и сл. Посебно је од значаја поређење са конкурентним формама (наративним презентом и аористом). Закључци се изводе кроз анализу грађе из ауторовог матерњег говора, али се даје и приказ употребе приповедачког императива на осталим тачкама штокавске територије, те у Његошевом језику, чиме се пружа потпунији ареални преглед функција. Испитивање овога облика на дијалекатској грађи омогућава стицање представе о дијапазону његових служби, имајући у виду да му је употреба у стандарду потпуно редукована. Компаративни приступ проучавању императива у функцији обележавања прошлих понављаних радњи у српском и македонском даје М. Ивић у раду *Македонски глаголски облици за овремењавање хабитуалне ситуације у поређењу са српскохрватским* (М. Ивић 1982: 259–261). Основно питање које се у вези са временски употребљеним императивом у српској науци постављало тиче се језичких околности које су узроковале развијање могућности темпоралне детерминације предикације овим глаголским обликом. А. Белић је утврдио да је историјски развој императива у темпоралној служби ишао од првобитног оптатива у 3. л. јд., преко унификације облика у свим лицима једнине и множине, до развитка кондиционалног и концесивног значења (Белић 1985: 164–165). Полазећи од овога одређења, савремене граматике импе-

ратив на синхроном плану дефинишу као облик којиме се при временском транспоновању обележавају прошле појединачне или понављане радње, и који се као такав најчешће користи у приповедању, те отуда и назив „приповедачки“ и „историјски“ императив, и свуда се истиче да је у савременом стандардном језику готово потпуно потиснут наративним потенцијалом, те да се сматра дијалектизмом (Маретић 1963: 537; Стевановић 1986: 708; Станојчић и Поповић 2005: 395; Танасић и др. 456–457).

У литератури о **потенцијалу** највише пажње посвећено је анализи његове употребе у служби темпоралне детерминације предикације. У стандардном језику он је веома често, може се рећи и специјализовано средство за исказивање прошлих понављаних радњи. Исказивање хабитуалне семантике уједно је и једина његова функција када је временски употребљен. Пажња аутора усмеравана је превасходно на питања о пореклу приповедачког потенцијала, односно језичким условима који су условили образовање ове конструкције. У радовима се утврђују и семантичко-синтаксичке одлике, те однос према осталим облицима, посебно онима са примарно претериталном службом, али и према наративном императиву, као делимично синонимној јединици. Иако је још М. Стевановић актуелизовао (и касније често постављано) питање на који начин је дошло до стварања семантике протеклог понављања, српска наука до данас није добила дефинитиван одговор. М. Ивић сматра да је могуће да је оваква употреба потенцијала условљена типом дискурса, тј. настала из потребе да се направи дистинкција између „фактографског“ и „евокативног“ саопштавања. Притом, први тип постиже се перфектом, а други, који подразумева извесну емотивну ангажованост, будући да се ради о евоцирању успомена, потенцијалом (Ивић 1995: 44). Стилски ефекти које производи истичу се, дакле, као један од примарних момената који регулише избор потенцијала у конкретном говорном чину. Осим стилских, у литератури се наводе и разлози морфолошке природе, будући да се презентом могу саопштити у прошлости понављане радње означене само несвршеним глаголима, док потенцијал нема тих ограничења. Новији аутори, уважавајући и морфолошке а и стилистичке моменте, попут ефекта носталгичности и емотивне ангажованости, које истиче М. Ивић, наглашавају и значај прагматичких фактора – стилски ефекти које потенцијал производи могу се сматрати прагматичком последицом његове процедурално-концептуалне структуре (Ашић и Додиг 2012: 417). И. Грицкат потцртава значај елемената интенционалности, перспективе и претпостављене сукцесије, својствених потенцијалу. Ауторка у раду посвећеном потенцијалу у служби обележавања хабитуалних дејстава, утврђује да је развој ишао од условљене хабитуалности, односно од прошле омогућености ка прошлој реализованости, као семантике коју потенцијал има у савременом српском језику (Грицкат 1998: 36–37).

Проучавање дистрибуције **инфинитива** у стандардном језику предмет је већег броја радова у србистици[13]. Притом, посебна је пажња посвећена употреби овог глаголског облика у функцији допуне семикопулативним и различитим пунозначним глаголима, односно питању његове заменљивости конструкцијом *да* + презент у тој синтаксичкој позицији. Од значаја је, такође, и питање (не)конкурентности двеју допуна уз глагол *хтети* (у потврдној и негираној форми) у саставу футура првог. Аутори се углавном слажу да постоје не само стилски (напоредна употреба са циљем стилског варирања унутар текста) већ и синтаксичко-семантички моменти којима је регулисан избор између двају конкурентних облика, а тичу се превасходно односа између футурског и волунтативног значења (Стевановић 1935: 282–288; Московљевић 1936: 107–113; Стевановић 1953: 85–102; Стевановић 1953а: 165–185; Ивић М. 1972: 115–139; Маројевић 1977: 37–44; Ћирковић 1985: 261–263; Стевановић 1986: 759–775; Танасић и др. 2005: 470–473; Симић 2008: 51–57 и др.), с тим да се ова граница не може строго повући, јер се у језику како старијих тако и савремених писаца неретко срећу примери употребе *да*-конструкције и у саставу футура првог (Симић 2008: 52). Уочено је да се за именовање радњи које ће се у будућности вршити или извршити уз енклитичке облике презента помоћног глагола *хтѐт/ћѐт* начелно могу употребити и инфинитив и презент са везником *да*. За разлику од енклитичких облика глагола *хтѐт/ћѐт*, који су резервисани за футурско образовање, и уз које у српском језику у употреби претеже инфинитив, уз пуне форме истога глагола (када се употребљава са значењем 'хтења, жеље, намере, воље, готовости и спремности' за вршење радње означене допунским глаголом) као допуна употребљава се готово редовно презент са *да* (Стевановић 1953: 165–166). Ова констатација, међутим, даје се само начелно, имајући у виду да и у стандарду и у дијалектима ниједно од поменутих разграничења не фунционише у потпуности, те да се међусобна замена форми мање више јавља у свим позицијама.

Облик творен од енклитичких форми глагола хтети и *да* + презент Р. Симић назива футуроидом, а тако га именује и М. Ковачевић у раду *Међуоднос футура првог и футуроида у савременом српском језику*, у коме се по први пут анализира нормативни статус ове конструкције (Ковачевић 2014: 9–38)[14]. Наиме, аутор истиче да је процес замене инфинитива конструкцијом *да* + презент у формама футура захватио и стандардни српски језик. Разматрајући системски и нормативни статус футуроида на корпусу из савременог језика,

[13] Најпотпуније информације уз навођење резултата дотадашњих истраживања садржи рад М. Ивић *Проблематика српскохрватског инфинитива* (М. Ивић 1972: 115–138).

[14] У раду је дат и детаљан преглед и осврт на ставове у дотадашњој литератури, те историјат питања стога овде не наводимо.

М. Ковачевић је формулисао више важних закључака: а) форме футуроида аналошке су конструкције, настале интерференцијом негираних форми футура првог (Он *неће бити* директор) и сложеног глаголског предиката модалног глагола *хтети* у значењу ’желети’ (нпр. Он *неће да буде* директор); б) једнакост презентског негираног облика у оквиру футура првог и сложеног глаголског предиката с модалним глаголом *хтети* утиче да се аналошки направи једнакост и потврдног облика тих глагола, која се постиже извођењем потврдне из истоврсне негиране форме одбијањем негираног префикса *не-*; в) у питању је, дакле, специфична хибридна форма футура првог и сложеног глаголског предиката; г) посреди су две конкурентне форме, при чему је *да* + презент конструкција потпуно синонимна форми футура првог. Притом, форма *ћу* + *да* + презент увек је заменљива обликом футура првог, док се футур први од свих глагола не може увек њоме заменити (уп. Људи *неће хтети* (**неће да хоће*) да инвестирају код нас); д) чињеница да футуроид није могућ од свих глагола доводи у питање нормативни статус конструкције; а поводом тога, аутор доказује да ђ) „и поред велике проширености у употреби, форме футуроида нису ни системске ни сврсисходне у српском стандардном језику. Оне не подлијежу правилима творбе сложених глаголских облика српског језика, творбено су рестриктивније од форми футура првог, немају ниједне особине која би оправдавала њихову сврсисходност, а уз то укидају семантичку разлику између негираног футура и сложеног глаголског предиката с модалним глаголом *хтјети* (нпр. *Струја неће поскупјети* / *Струја неће да поскупи*). Будући несистемске и несврсисходне, форме футуроида нису нормативно допустиве форме српског стандардног (књижевног) језика“ (Ковачевић 2014: 9–24).

Дистинкција између двају облика допуне уз негиране облике глагола *хтети* строга је, и то зато што се овде заменом једног облика другим уноси битна разлика у значењу целе конструкције (волунтативно : футурско значење), јер је у том случају једини маркер разликовања поменута два значења постаје тип допуне (Московљевић 1936: 109–110; Стевановић 1953а: 170–171; М. Ивић 1972: 126–127; Маројевић 1977: 38; Ћирковић 1985: 262). Иако је било опречних мишења, у србистици је превладао став да је избор допуне другим глаголима непотпуног значења (дакле, осим *хтети*) слободан, тј. њиме се не мења значење конструкције. Мишљење М. Московљевића да замена инфинитива *да*-конструкцијом уз неке модалне глаголе повлачи за собом и промену значења (Московљевић 1936: 110–112) у науци није прихваћено.

Проучаваоци овога облика бавили су се и питањем његове употребе у моносубјекатским и хетеросубјекатским реченицама, и уочено је да се се у моносубјекатским, односно таутосубјекатским реченицама, у којима постоји једнакост вршиоца радње управног и допунског глагола, може као допуна

употребити и инфинитив и *да* + презент, док је у хетеросубјекатским реченицама, с друге стране, могуће је употребити само *да*-конструкцију иако је познато да је употреба инфинитива у хетеросубјекатским ситуацијама овог типа била могућа у ранијим епохама развитка српског језика (Петровић и Војновић 2004: 83). У књижевном регистру хрватског језика, с друге стране, чести су такви примери, а њихова употреба, према мишљењу Милке Ивић, подржана је највероватније локалном дијалекатском ситуацијом појединих аутора (М. Ивић 1972: 122).

Осим у службама где се јавља и у савременом језику (функција допуне непунозначним глаголима и другим изразима непотпуног значења), ифинитив је доста широко употребљаван и у синтаксичким позицијама које су му данас углавном недоступне. Тако се, као што је поменуто, осим у таутосубјекатским, инфинитив могао наћи и у хетеросубјекатским ситуацијама (Петровић и Војновић 2004: 83), потом уз везник *ꙗко* као циљна, намерна допуна (Стојановић 2011: 14), као и уз апстрактне именице типа: *намера*, *жеља*, *време* и сл. У свим наведеним позицијама инфинитив се у савременом језику не употребљава, а таквих потврда нема ни у нашој грађи. Даље, инфинитив је као допуна глаголима кретања некада био много фреквентнији него данас (Петровић и Војновић 2004: 83; Стојановић 2011: 13). Знатно чешће је у употреби био и уз глаголе који би се могли сврстати у речи „на граници пунозначности“ (*даѿи, ѿонудиѿи, ѿомоћи*) (Петровић и Војновић 2004: 79–80). Такође у односу на ранији период синтетичке форме инклузивног императива знатно се ређе употребљавају (Јањушевић 2009: 361–375).

Осим појединачних временских и модалних глаголских облика српском језику познате су и различите **перфирастичне конструкције** које на морфолошком плану настају комбиновањем елемената већ постојећих јединица, док на значењском нивоу оне углавном имају специјализовану семантику. Домен њихове употребе није широк, имајући у виду да су посреди језичка средства настала у резултату потребе за исказивањем једног одређеног типа значења, и то увек уз мање или више наглашену модалну компоненту. Реч је, наиме, о конструкцијама насталим комбиновањем одређених глагола (најчешће *хѿеѿи* и *биѿи*) или других речи (нпр. предлог *за*) са одговарајућим глаголским облицима (имперфекат, аорист, инфинитив и др.), или је пак посреди контаминација двеју глаголских форми (императив и потенцијал; крњи перфекат и инфинитив и сл.). Граматике стандардног језика углавном их не помињу, и то стога што су оне углавном дијалекатски маркиране и/или уже регионално ограничене – не познају их сви дијалекти, а у различитим говорима заступљена је варијантност на синтаксичко-семантичком и морфолошком плану и сл. Информације о овим конструкцијама углавном налазимо у дијалектолошкој литератури, где се у описима глаголског система, будући да

су у нашој науци они углавном диференцијални према стандарду, оне увек помињу као специфична особеност датога идиома. Њихова анализа спроводи се некада унутар поглавља о одговарајућим облицима који се налазе у њиховом саставу, а некада се издвајају у оделите одељке, и посматрају као посебне глаголске јединице. Аутори се углавном не баве питањима порекла перифрастичних форми, њиховим положајем у систему у смислу односа према осталим јединицама и (не)самосталности њиховог статуса, као ни нормативним вредновањем, имајући у виду да су појаве махом дијалекатског карактера. Ипак, чињеница да су заступљене у диференцијалним студијама говори о њиховом статусу. Иако ће преглед дијалекатске литературе, односно прилика у дијалектима бити дат касније, овде, зарад стицања увида у инвентар свих глаголских облика и конструкција у таквој служби, наводимо неке од најзаступљенијих јединица специјализоване семантике. Проучавање путева развитка и начина њиховог функционисања важно је зато што помаже да се разуме како функционише језички систем, те начини на који се у њему стварају нови облици и нова значења.

Ареално посматрано, према подацима у литератури, највећу присутност на српском језичком подручју има конструкција ***за* + инфинитив**. Посреди је балканистичка црта широке заступљености, чији домет досеже и до разговорног / колоквијалног стила стандардног језика, где има статус ненормативне јединице настале у резултату романског утицаја (Танасић и др. 2005: 326; Тошовић 2007: 396; Тома 2009: 36). У дијалекатским студијама у одељцима о инфинитиву готово редовно налазимо податке о (не)постојању *за*-конструкције, чиме се стиче увид у њену регионалну распрострањеност, али се детаљније информације о домену употребе, фреквентности и односу према конкурентним формама углавном не дају. Јавља се у већем броју говора херцеговачко-крајишког дијалекта (Дешић 1976: 292–293; Петровић 1978: 137; Павлица 1984: 411; Кашић 1995: 347), док у некима (у Колашину нпр.) изостаје (Пижурица 1981: 211). У говорима шумадијско-војвођанског дијалекта такође је присутна и тумачи се германским утицајем (Ивић и др. 1997: 393; Николић 1964: 367; Николић 1966: 281), док се у црмничком говору зетско-сјеничког дијалекта сматра италијанизмом (Милетић 1940: 561). Нешто ређе помињана у дијалекатским студијама, али такође присутна и у стандардном језику, опет са спорним нормативним статусом, јесте и конструкција која се у литератури назива **потенцијал II** или **сложени потенцијал**. У раду *Потенцијал II у српскохрватском језику* (Радовановић 1978: 153–161) М. Радовановић је разматра са стандарднојезичког становишта. Након детаљног прегледа литературе о овом проблему, констатује се да статус овог потенцијала није решен у потпуности ни у дескриптивној литератури (дијалекатској и стандарднојезичкој) ни у нормативним приручницима. Судећи по одсуству описа у граматикама, овај облик није постојао

у старословенском. Сходно томе, два су основна питања која се разрешавају у овоме раду – порекло и стандарднојезички статус. На основу датог прегледа историјата бављења овим питањем, закључује се да су ставови лингвиста врло неуједначени како у вези са питањем времена настанка облика тако и у вези са дијалекатском распрострањеношћу, а различита су схватања и о географском пореклу. Неки аутори овај облик везују за кајкавско, а други за штокавско или чакавско наречје, и то зато што је, услед недостатка података са терена, слика прилично замагљена. Мишљења о нормативном статусу такође се размимоилазе, па се у граматикама и приручницима овом облику или даје, или му се експлицитно или имплицитно одузима статус стандарднојезичке форме. На основу анализе грађе из књижевног језика, М. Радовановић закључује да потенцијала II има у језику неких савремених писаца, и да овај облик показује семантичку дистиктивност у односу на потенцијал I у служби темпоралног одређивања предикације – што даље значи да његов нормативни статус не треба доводити у питање (Радовановић 1978: 153–161). У *Граматици српскога језика* Љ. Поповића и Ж. Станојчића помиње се као потенцијал прошли (Станојчић и Поповић 2005: 121), а налазимо га и код М. Стевановића (Стевановић 1986: 719). С. Танасић наводи да се за исказивање модалних радњи које припадају прошлости понекад јавља и сложена форма потенцијала у форми аорист + радни придев помоћног глагола. Аутор, међутим, не износи дефинитиван суд о (не)нормативности ове конструкције. Ипак, наводи се веома битно ограничење које би се тицало асиметрије између глаголског и именског предиката оформљеног обликом потенцијала, тј. немогућности остварења „сложене“ форме потенцијала у предикатима са именском речју у функцији предикатског лексичког језгра (Танасић и др. 2005: 460–461). Информације о постојању потенцијала II налазимо у студији о банатским говорима (Ивић и др. 1997: 390), а јавља се и у говору Баније и Кордуна, где је знатне фреквенције (Петровић 1978: 137–138). У говору шарпланинске жупе Гора употребљава се конструкција *би* + аорист, која је новијег порекла, са измењеним морфолошким ликом али са истом семантиком (Младеновић 2001: 437). Остали проучаваоци штокавских говора овај облик не помињу.

Изузев наведених, све остале конструкције познате српском језику дијалекатски су маркиране. Чињеница да су посебно бројне у говорима зетско-сјеничког (а онда и херцеговачко-крајишког) дијалекта, очекивана је и у складу је са богатством и општом очуваношћу глаголског система у овим идиомима.

За говор Колашина М. Пижурица наводи неколико перифрастичних форми са инфинитивом у другом делу у служби исказивања различитих модалних значења, међу којима су најфреквентније конструкције са имперфектом глагола ***хтети* + инфинитив** у значењу потенцијала за прошлост

или у хабитуалном значењу, те у намерним и намерно-узрочним реченицама, односно у типично модалном значењу. Презент глагола ***нећу* + инфинитив** има значење циља или блаже заповести (Пижурица 1981: 210). М. Пешикан из језичког материјала из староцрногорских говора издваја више типова конструкција са инфинитивом у другом делу, које се и овде јављају са специјалном наменом и семантиком: конструкције са глаголом ***хтети* + инфинитив** (***ћах* + инфинитив**), са значењем потенцијала за прошлост у разним семантичким нијансама; ***ћах* + инфинитив или приповедачки императив**, које се користе при означавању прошле понављане радње; ***ћах* + инфинитив** у намерним реченицама; форма презента глагола ***нећу ли* + инфинитив** са значењем намере за коју није сигурно да ли ће се остварити (Пешикан 1965: 206–207). И други аутори помињу перифрастичне форме овога типа, са мање-више истом службом на различитим тачкама штокавске територије. Конструкције са имперфектом глагола *хе̄ти* у првом и инфинитивом у другом делу познате су ускочком (***оћаг/шћаг/ћаг* + инфинитив**) (Станић 1977: 104); потом црмничком говору, у значењу жеље или намере које важе како за садашњост тако и за прошлост и будућност (Милетић 1940: 379–381), те говору Враке, где се јављају такође са значењем жеље или намере (Петровић 1974: 174–175). Глагол *хте̄ти* може бити и у презенту, и тада конструкција има значење реалне жељне реченице; или у перфекту, када се казује радња која је могла наступити (Милетић 1940: 552–553). За све перифрастичне конструкције аутори дају примере употребе у различитим службама, али без детаљније анализе порекла, путева настанка или односа према синонимним формама. Ј. Вуковић у *Синта̄кси глагола*, међутим, представља генезу настанка конструкције са имперфектом глагола *хте̄ти* и инфинитивом, те детаљан историјат њеног испитивања у литератури. Анализом примера изводе се закључци који указују на то да је посреди конструкција за исказивање различитих нијанси модалних значења. По семантици, у извесном смислу, одговара кондиционалу (потенцијалу), а може се посматрати и као антипонирана футуру I, односно као конструкција са значењем претериталне будућности (в. детаљније у: Вуковић 1967: 46–82).

Конструкције са различитим облицима глагола *бити* у првом и инфинитивом у другом делу такође су широко распрострањене у дијалектима, посебно онима на периферији српског језичког подручја, односно у идиомима који се карактеришу добром очуваношћу глаглског система, богатством форми и њихових функција, те разнородним могућностима исказивања суптилних значењских нијанси оствареним употребом разноврсних глаголских јединица. Сложене глаголске синтаксеме јављају се у више морфолошких ликова а и семантичке нијансе им се унеколико разликују, односно различито тумаче од стране аутора. Тако за конструкције ***бијо* + инфинитив** – *Бȉјо ѝчӣти* на̀ вакат; и ***било* + инфинитив** – Осиро̀машѝли су. *Би̏ло ра̀дӣти*!; М.

Пижурица наводи да се употребљавају са намером да се каже да је „субјект сам крив за неповољну или незгодну ситуацију у којој се нашао“ (Пижурица 1981: 210). М. Пешикан нешто прецизније дефинише семантику, наводећи да се овај перифрастични облик веома широко користи за исказивање радњи које је у прошлости субјект требало да изврши у сопственом интересу, а уз њега обично стоји реченица којом се казује шта би се постигло (или избегло) да је субјект друкчије поступио (Пешикан 1965: 204). А. Пецо поводом употребе у говору Херцеговине истиче присуство модалне компоненте изрицања прекора (Пецо 2007: 271). Тумачење М. Станића слаже се са наводима М. Пешикана, с тим да је дефиниција употпуњена информацијом о постојању призвука прекора што се није поступило како треба (Станић 1977: 100–102). Према Ј. Вуковићу, то је облик требања у прошлости којим се исказује прекор због неизвршености радње, односно нека врста иреалног потенцијала за прошлост (Вуковић 1940: 99). У црмничком говору перфектом глагола *бит* и инфинитивом изражава се прекор због (не)вршења радње (Милетић 1940: 555). Ова конструкција у употреби је и у говору Враке, где јој се такође приписује семантика прекора (Петровић 1974: 175), те у Банату, где има значење неостварене радње у прошлости коју је требало вршити (Ивић и др. 1997: 386). Сви аутори обрађују ову конструкцију у одељцима о перфекту. Морфолошки лик са обликом *да* + презент уместо инфинитива, али са готово истом семантиком, у употреби је у говору Бучума и Белог Потока, где означава прошле неизвршене радње и носилац је значења „требало је“ (Богдановић 1979: 124). У раду *Модални облици с имперфектом и перфектом глагола* бити + *инфинитив главног глагола* (Вуковић 1954: 263–273), прештампаном у студији *Синтакса глагола* (Вуковић 1967: 83–93), Ј. Вуковић полази од става Љ. Стојановића, који је у србистици први анализирао синтаксичко-семантичка својства ове модалне конструкције, поводом које констатује следеће: „Инфинитив с партиципом претерита другим од глагола *бити* може се употребити место претерита одречно-упитних реченица, којима се више укорава или окривљује него што се пита“ (Стојановић 1921: 205, цит. према Вуковић 1954: 263). Ј. Вуковић у анализу укључује и конструкције са са имперфектом глагола *бити*, сасвим обичне у западној Херцеговини, које Љ. Стојановић није узео у разматрање. Аутор налази да је значење ових сложених форми истоветно ономе у конструкцијама са перфектом глагола *требати* и инфинитивом, где се осећа наглашено прекоревање за не(из)вршену радњу коју је било потребно (из)вршити (и обрнуто). За обе перифрастичне јединице важно је да овде и перфекат и имперфекат губе своје временско значење, и у споју са инфинитивом добијају семантику специфичне модалне конструкције. Језички услови који су узроковали њихову појаву, према Ј. Вуковићу, тичу се потребе да се одређено модално значење које би се исказивало глаголом *требати* у перфекту и допуном у

виду инфинитива морфологизује и да се створи посебан сложени глаголски облик. Имперфекат и перфекат су притом овде изменили своју синтаксичку функцију добијајући службу помоћног глагола у перифрастичном глаголском облику (Вуковић 1954: 270–273).

Нешто ређе бележен је тип ***имати* + инфинитив**. У староцрногорским говорима фигурира у морфолошком лику *имах* + инфинитив, са значењем могуће а неизвршене радње у прошлости (Пешикан 1965: 205); у ускочком говору у форми *имаг* + инфинитив у значењу „умало“ (Станић 1977: 110); те у црмничком у облику *имак* + инфинитив, са семантиком „замало да не...“ (Милетић 1940: 549).

У студији о староцрногорским говорима налазимо још неколико типова сложених конструкција. Издвојене су оне које почињу са *да* или са *дако*: ***дако* + презент** или **аорист**, која има значење надања говорног лица; ***да* + перфекат**, у значењу некатегоричног предлагања са извесном несигурношћу или колебањем; ***да* + презент** у императивној служби; ***да* + *је* + инфинитив** са значењем некатегоричног предлога (Пешикан 1965: 207–208). И Ј. Вуковић бележи сличне сложене облике у говору Пиве и Дробњака, такође са модалним значењем (Вуковић 1940: 84–100). Конструкција са свезицом *да* и плусквамперфектом свршених глагола у црмничком говору има значење жељног начина (Милетић 1940: 556)

У говору Галипољских Срба П. Ивић бележи постојање тзв. **хабитуала**, специфичног облика сложеног са *би* (који се у осталим српским говорима употребљава у служби потенцијала, док у галипољском има другу функцију). Њиме се означава радња која се у прошлости вршила по обичају или навици (Ивић 1994: 383–384). И неки други говори знају за постојање специфичних конструкција са модалним значењем истога типа, с тим да се перифрастичне форме морфолошки разликују – најзаступљеније су оне у морфолошком лику ***би* + императив** –, за које се у литератури усталио назив хабитуал (в. Халиловић 1985: 51–55; Грицкат 1998: 38; Окука 2008: 77, 290; Брозовић 1958: 346; Ивић 2001: 188).

Циљ досадашњег прегледа литературе дат је у намери да се, без претензија на исцрпност и свеобухватност, издвоје основни проблеми и питања постављана приликом изучавања синтаксичког аспекта глаголских облика, а који су од значаја и за наше истраживање. Осим у наведеним радовима, важне резултате налазимо и у студијама у србистици насталим у новије време, а у којима се аутори баве значајним и недовољно расветљеним питањима, пружајући тако нове информације, или се пак већ испитиваним појавама приступа на иновативан начин, чиме се омогућава њихово расветљивање са нове тачке гледишта. Сложеном и комплексном проблематиком пасива у српском језику бави се С. Танасић у студији *Синтакса пасива у савременом српском језику* (Танасић 2014). У књизи *Контрастивна гра-*

матика српског и украјинског језика: таксис и евиденцијалност (Поповић 2014) Љ. Поповић се, између осталог, бави и проучавањем функција глаголских облика у српском језику у светлу поменутих категорија. Разматрајући већ познате службе глаголских облика, али са становишта нове теорије и нових категорија, и уз употребу нових терминолошких решења, ауторка даје допринос евентуалном разрешавању старих проблема. Анализу глаголских облика са позиција прагматичког приступа, садрже радови С. Савић *Из прагматике глаголских облика у српскохрватском језику: употреба презента и перфекта у приповедању* (Савић 1985: 87–95) и *Дискурсне особине кратког перфекта* (Савић 1994: 101–114).

I.1.4. У вишедеценијској традицији изучавања глаголских облика отворена су, а неретко и остала неразрешена, бројна теоријска питања у вези са глаголима. Разлог томе, како је већ установљено, углавном налазимо у чињеници да су истраживања која су се бавила анализом глаголског система стандардног језика почивала на релативно малом броју потврда и примера употребе, односно на недовољној количини грађе. Паралелно са стандарднојезичким текла су и дијалекатска испитивања наших говора на различитим нивоима језичке структуре. У дијалектолошким радовима у протеклим деценијама саопштени су важни и вредни резултати и сазнања о структурним особинама великог броја штокавских говора, а неки од њих имали су значај који превазилази оквире дијалектологије. Ипак, унапређењу знања из домена науке о глаголским облицима ови радови нажалост нису много допринели. Највећи проценат студија доноси важне резултате истраживања фонетско-фонолошког и морфолошког плана народних говора, док су описи синтаксичког језичког нивоа, уколико су уопште и садржани у монографијама, углавном оскудни и ни приближно не обухватају систем језика у целини. Синтаксички описи глаголског система углавном су диференцијалног карактера – описују се само оне особине које дати идиом разликују у односу на стандардни језик – а само мали број њих даје системски приказ глаголског система, уз навођење свих јединица и њихових служби. Притом, одабир и број облика, као и карактеристике које се издвајају зависе од дијалекта који се описује. У већини студија посебна пажња посвећује се односу инфинитива и конструкције *да* + презент, као најприсутнијој развојној тенденцији, односно балканистичком процесу који је у току у свим дијалектима (свакако уз изузетак говора призренско-тимочке зоне, где је инфинитив ишчезао). С друге стране, само при опису говора који добро чувају старије стање у глаголском систему, опширније се анализирају функције претериталних јединица. Резултати анализа које карактерише овакав приступ, ма колико он теоријским или практичним моментима био оправдан, или пак значајан и информативан, ипак не дају оно што је за увид у функционисање језика

на свим нивоима, па и на глаголском, најзначајније – целовит опис система јединица у свим њиховим службама и у међусобним корелацијама. Једино се на тај начин идиом који се описује може посматрати као самосталан, целовит систем, независан од стандардног језика.

Занимање за синтаксу глаголских облика је, уопште узев, у ранијим периодима развоја српске дијалектологије па све до данас, било знатно слабије у односу на друге нивое језичке структуре. Дијалектолошка литература располаже са неколико студија посвећених у целини синтакси именских речи[15], док монографски опис неког народног говора у потпуности посвећен глаголима у дијалектологији не постоји до данас. Функционални аспект глаголских облика описиван је, мање или више опширно у одељцима о синтакси (најчешће насловљенима са „Из синтаксе глагола“ или „(Напомене) о синтакси глаголских облика“ и сл., чиме се сугерише и сам тип описа) у студијама о појединим говорима чији се систем описује у целини, али најчешће у виду напомена о неким аспектима њихове вредности и употребе.

У наставку дајемо преглед историјата проучавања глаголских облика у виду сумирања резултата расположивих у до сада објављеним монографским описима појединачних говора. Прегледана литература биће груписана по дијалектима, како би се, осим стицања представе о обиму и значају изложених резултата те степену истражености сваког дијалекта понаособ, уочиле и не мање важне информације о томе који се облици узимају као релевантни у диференцијалним описима појединачних идиома. Све то може бити информативно на плану уочавања основних структурних особина, али и развојних тенденција датог дијалекта или говора. Значај студија зависи од броја облика обухваћених анализом, потом од потпуности описа инвентара њихових служби и од степена прецизности дефинисања односа међу јединицама. Најзад, у односу на истраживања која остају на дескрип-

[15] Научници се у скорије време интензивније баве синтаксом именских речи. Од монографских описа издвајамо студије *Синтакса левачког говора* Радоја Симића (Симић 1980), *Употреба падежних облика у говору Параћинског Поморавља: балканистички и етномиграциони аспект* Софије Милорадовић (Милорадовић 2003). У докторској дисертацији *Релативна реченица у шумадијско-војвођанском дијалекту* (Урошевић 2015) Д. Урошевић се бави питањима синтаксе реченице, а М. Јуришић синтаксом падежа у говору Горње Пчиње (Јуришић 2012). Постоји и већи број појединачних радова из ове области, неки од њих су: *Употреба падежних облика у чумићком говору* (Грковић 1968: 133–159), *Адноминални генитив у прелазним косовско-ресавским говорима Параћинског Поморавља* (Милорадовић 2000: 499–503), *Осврт на удвајање предлога у једном косовско-ресавском говору* (Милорадовић 2006: 261–266), *Падежи у функцији темпоралног детерминатора инклузивног типа у говору Смедеревског Поморавља* (Урошевић и Бошњаковић 2008: 101–127), *Морфолошка и синтаксичка плурализација збирних именица и неких заменица у говорима југозападног дела Косова и Метохије* (Младеновић 2011: 205–226), *Предлози временског значења* пред + *и* пре + *у призренско-јужноморавским говорима метохијско-косовско-сиринићког ареала* (Младеновић 2013) и други.

тивном нивоу, када се само (п)описују службе и домени употребе, знатно већу вредност имају она у којима се појаве настоје теоријски објаснити. Ово последње помињемо стога што се у дијалекатским студијама ретко наилази на покушаје да се теорије попут оних о индикативу и релативу примене на анализу дијалекатске грађе. То свакако представља значајан недостатак истраживања која су, имајући у виду да садрже мање-више обимну грађу, могла бити од много већег значаја за развој научних резултата у овој области.

У радовима о говорима **херцеговачко-крајишког дијалекта** синтакси глаголских облика посвећено је сразмерно мало пажње, а неки од њих уопште не садрже одељке о синтакси. Ипак, када се квантитативно сумирају резултати, литература о овом дијалекту у количини података предњачи у односу на укупан број информација које налазимо у студијама о другим штокавским дијалектима. Једина студија која је у целини посвећена синтаксичком језичком плану, и у том смислу најинформативнија када је реч о глаголском систему, јесте монографија *Ускочки говор II* М. Станића, која садржи опис свих јединица система. Аутор испитује различите типове допунских служби инфинитива и то увек у односу на конкурентну конструкцију *да* + презент. Закључује се да је у говору присутна правилност у расподели двеју форми узрокована семантиком појединих глагола као и прагматичким моментима. Широка употреба императива у приповедању нужно захтева подробнију анализу његових значењских и синтаксичких одлика онда када наступа у сфери прошлости, док се у модалној служби овај облик уопште не разматра. С друге стране, за потенцијал, који у овом говору не подлеже временском транспоновању, утврђена су само модална значења. Осим радњи које се поклапају са моментом говора, презенту у основној служби доступно је и обележавање дејстава које важе у садашњости уопште, или пак исказивање сталних својстава, када има вредност квалификатива. Као важну функцију презента у овоме говору аутор издваја могућност исказивања прошлих радњи, те честу употребу уместо футура првог. Детаљно се утврђују службе претериталних облика, који су у ускочком говору, који припада идиомима наративног типа, добро очувани. Сходно томе, издваја се више типова имперфекта: а) имперфекат у служби обележавања прошлих радњи; б) имперфекат са значењем радње која важи за садашњост, а који аутор назива презентским имперфектом јер је еквивалентан презенту; в) квалификативни имперфекат; г) имперфекат као потпуни еквивалент презенту (у питањима типа *Како се ӣи оно зваше?*). Компоненте доживљености и напоредности глаголске радње (у дотадашњој литератури више пута истицане као значајне и од имперфекта неодвојиве) проверавају се на материјалу из овога говора, и за обе се констатује да нису чиниоци битни за семантику овога облика већ само обично присутни елементи тог значења. Слично имперфекту, и аорист има разгранато поље употребе. Аутор издваја четири основне службе:

аорист за прошлост, садашњост, будућност и у гномској употреби. Ни поводом аориста није утврђено да је компонента доживљености обавезна, јер је сасвим обичан и у причању по чувењу. Посебно је то изражено, истиче М. Станић, онда када се приповедач сасвим уживи у причу. Осим у основном значењу, испитују се и особине перфекта у императивној служби исказивања наређења или жеље, потом у футурској, те у гномској употреби. Крњи перфекат је сасвим обичан и то са широким опсегом значења. Плусквамперфекат је могућ од глагола оба вида, у индикативу и релативу, када има искључиво значење антериорности, а облици са имперфектом помоћног глагола казују доживљене радње. Футур први се анализира с обзиром на употребу у основној и квалификативној служби, као и у служби исказивања прошлих радњи. Најзад, описују се и различите конструкције са специјализованом наменом, о чему је било речи раније. Сва значења и функције илустровани су адекватним примерима из грађе (Станић 1977: 85–117).

У студији *Говор Пиве и Дробњака* Ј. Вуковића у одељку синтакси глагола дат је опис већег броја јединица система, при чему се не издвајају све њихове службе већ углавном оне које су дијалекатски обележене, односно представљају, у односу на главнину штокавских говора, маркантну дијалекатску особину. Већ на самом почетку, аутор дефинише два стила приповедања, а поводом тога настоји утврдити да од конкретног типа нарације у највећој мери и зависи одабир облика у самом говорном чину. Наиме, када је посреди *приповедање сопствених догађаја*, добар причалац ће употребљавати аорист и имперфекат, док у *причању по чувењу* преовлађују крњи перфекат и презент. У светлу уведене дистинкције анализирају се претериталне форме и облици који такву службу врше секундарно, и њима се, уједно, посвећује највише пажње. У овом говору компонента доживљености неодвојива је карактеристика имперфекта – користи се искључиво за доживљену прошлост, што се илуструје и већим бројем примера из грађе. Посебно се анализира имперфекат у контекстима типа *шћак данас у Вочу* (Фочу); *требаше ми дваес динара* и сл. где има вредност, како то формулише Ј. Вуковић, „неке врсте презента у неком модалном значењу“, или пак значење жељног потенцијала. Аутор као запажања вредна пажње истиче могућност грађења аориста од глагола оба вида, те такође обавезно присуство компоненте доживљености кад год се овај облик употреби. Оно што недостаје, јесте детаљнија анализа овога облика, посебно твореног од имперфективних глагола, и његово поређење са имперфектом. Синонимност аориста и футура првог постоји у извесном виду онда када се аорист јави у модалној служби исказивања будућих радњи за које је извесно да ће се извршити, с тим да се аористом исказује непосредна будућност а футуром будућност уопште. Пуни перфекат се у овој студији анализира само у односу на еквивалент без помоћног глагола, чије се синтаксичко-семантичке одлике прецизно

издвајају. Вредност крњег перфекта одређује се и према аористу, који му је најближи семантички корелат. Најважнији закључак у вези са плусквамперфектом тиче се виталности форми са оба облика помоћног глагола, а даље и постојања семантичке диференцијације – облици са глаголом *бити* у перфекту користе се онда када се казује радња која је претходила некој другој, док се друге форме користе за појединачне радње посматране директно у односу на моменат говора. То значи да је у овом говору, осим у релативној, плусквамперфекат могуће употребити и у индикативној служби, иако аутор термине индикатив и релатив не користи. Прерасподела морфолошких облика постоји и на релацији доживљеност : недоживљеност, где се форме са имперфектом користе за радње првога а оне са перфектом за радње другога типа. Императив се анализира искључиво са аспекта употребе у нарацији. То што у списак облика аутор уопште не уврштава потенцијал, може значити да се овај облик или јавља само у основној служби, или се пак користи и у нарацији, али потпуно исто као у стандарду, те сходно томе није било потребе за детаљнијим освртом на тај домен употребе у опису диференцијалног карактера. У одељку о презенту наводе се само форме са префиксом *уз-*, које се у овом говору широко употребљавају у служби футура другог и даје однос између ова два облика. Најзад, посебна пажња посвећује се перифрастичним конструкцијама са модалним значењем, од којих се већина везује или за прошлост или се користи да се искажу радње са будућом временском песпективом, уз присуство различитих модалних нијанси (Вуковић 1940: 84–100).

Опширнији и садржајнији опис глаголског система налазимо и у студији *Говори источне и централне Херцеговине* А. Пеца, где се синтаксичко-семантичке одлике глаголских јединица детаљније анализирају с обзиром на категорије индикатив и релатив, уз упућивање на њихове међусобне системске релације. При опису претериталних облика, којима је посвећено највише пажње, води се рачуна о разликама између њихове употребе у нарацији с једне и у свакодневном говору с друге стране. Од синтаксичко-семантичких карактеристика крњег перфекта, који се у овом говору широко употребљава, разматра се однос према категорији индикатива и релатива. Аутор, осврћући се на у литератури доминантно одређење краћег перфекта као искључиво релативског облика, закључује да он сасвим нормално функционише у синтаксичком индикативу. Пошто шири домен своје употребе, перфекат се јавља и наместо других времена, те се тако дају примери перфекта са значењем плусквамперфекта, футура првог и футура егзактног. Аорист се на овом делу дијалекатског простора користи у свакодневном говору и то индикативно, за саопштавање радњи које су се догодиле пред моментом говора, у упитним реченицама и одговорима на њих, док у нарацији има вредност релативске форме. Поједине примере аориста аутор сврстава у модалне, полемишући притом са ставовима по којима се такав тип упо-

требе сматра индикативном. Фреквенција имперфекта је сужена, забележен је мањи број потврда, које се класификују према разликама у значењу, при чему се утврђује да је овај облик могућ само у синтаксичном релативу, за обележавање радњи напоредних са неком другом, а има га и у модалној и у квалификативној служби. Важно запажање тиче се тога да је у овом говору, за разлику од прилика на већем делу штокавштине, уз имперфекат могуће употребити одредбу којом се упућује на границе трајања глаголске радње. Разлике према стандарду које се тичу плусквамперфекта односе се на то се овај облик може употребити и у синтаксичком индикативу, тј. не мора имати нужно вредност везане јединице, као и чињенице да не постоје разлике између форми са имперфектом и перфектом помоћног глагола. У вези са презентом детаљније се испитује употреба у наративној служби, где се овај облик пореди са наративним императивом, као синтаксичко-семантички најближим корелатом и утврђују се разлике међу њима, а дају се и примери њихове комбиноване употребе у ширим контекстима. Императив је анализиран и у основној служби, уз навођење примера за различите типове модалних значења, те у нарацији, где је доста чест у приповедању и личних и догађаја о којима се зна посредно. Прави облик футура егзактног у овом говору је редак, а уместо њега употребљава се презент или крњи перфекат. Најзад, и у овој студији изостаје одељак о потенцијалу (Пецо 2007: 156–275). Иако има простора за полемисање са ставовима датим у поменутој монографији, истраживања овде приказана представљају значајнији помак у теоријско-методолошком смислу, јер се, осим самог идентификовања облика и одређених служби, настоји објаснити и њихова употреба, и то уз примену теорије о индикативу и релативу.

Говорећи о проблематици изучавања синтаксичког плана народних говора са освртом на истраживања из области дијалектологије, Д. Петровић у студији *О говору Змијања* констатује да је „проблемима проучавања дијалекатске синтаксе наша наука приступала у великој мери несистематично, и због тога су многе монографије којима располажемо остајале без обавештења често и о најкрупнијим карактеристикама овога домена језичке структуре“. У новије време пак, наводи аутор, „ствари се у овом правцу почињу изразитије мењати и све су чешће информације о репертоару синтаксичких структура у нашим дијалектима“. Овакво стање у српској науци образлаже се тиме да је „сложеност проблематике сама по себи, комбинована са одсуством сигурних теоријских осветљавања, многе истраживаче могла лако демобилисати и окренути њихова интересовања оним доменима који су били мање несумњиви и зато лакше приступачни“. И поред тога, међутим, приступ изучавању синтаксичког језичког плана у својој студији Д. Петровић не одређује као потпуни опис. Аутор истиче да ће, будући да се у том сегменту пред истраживача проблем поставља у нешто специфичнијем виду, у одељку

о синтакси бити речи посебно о употреби падежа, о неким проблемима синтаксе глагола, а о остали синтаксички проблеми биће испитани само у кратким цртама и то о оним појавама које одударају од одговарајућих прилика у стандардном језику. Са овако дефинисаног становишта, за све елементе глаголског система издвајају се само оне особености које су диференцијалне према стандарду, односно оне које потпадају у домен специфичних развојних тенденција датога говора и упућују на могуће даље путеве развоја система у односу на наслеђено стање. Систем претерита упрошћен је испадањем имперфекта и плусквамперфекта, те су у опису садржани само аорист и перфекат. Могућност употребе крњег перфекта у различитим контекстуалним условима, широк спектар значења, висока стилогеност, те знатно већа фреквентност у односу на стандард, показује се као диференцијална црта, чиме је и мотивисано опредељење да се детаљно опише краћа форма, док је пуни перфекат остао изван интересовања. Као најважнија особина аориста наводи се присуство компоненте доживљености, што је и основна диференцијална црта према перфекту. Употреба овога облика не одступа од стандардне, тако да се, сходно томе, констатује још само то да је необичан од имперфективних глагола, те да не наступа у гномској служби. На исти начин поступа се и са осталим облицима чија је употреба блиска стандардној језичкој, где се издвајају само неки од специфичних домена попут императива и футура првог у наративној служби. За футур други се констатује да је у овом говору врло редак и да се наместо њега користе презентске форме са префиксом *уз-*. Потенцијал и глаголски прилог прошли у остају изван описа, чиме се сугерише да њихова употреба у потпуности одговара стандардној језичкој. Нешто више пажње посвећено је опису инфинитива, посебно историјског, као јединице коју одликује знатна експанзивност и која замењује често и остале претерите. Чињеница да је процес замене конструкцијом *да* + презент овом говору готово потпуно непознат, чак и у оним позицијама где су супституције сасвим обичне и у стандарду, сведочи о његовом стабилном системском статусу (Петровић 1973: 149–157). У опису глаголских облика у студији *Говор Баније и Кордуна*, датом на свега неколико страна, аутор поступа на исти начин, издвајајући само маркантне особености, и поредећи дате прилике са стањем у говору Змијања. Употреба перфекта и плусквамперфекта овде не одступа од стандардне, с тим што је појава крњег перфекта изразита, и самостално и у саставу плусквамперфекта. Изразито је присуство историјског инфинитива и императива, којима се посвећује нешто више пажње. Наводи се и то да процес потискивања конструкцијом *да* + презент није далеко одмакао, те да је конструкција *за* + инфинитив доста честа. Употреба потенцијала слична је приликама у књижевном језику, а одступања се тичу једино присуства тзв. дужег потенцијала или потенцијала другог. Употреба презента ана-

лизирана је само у случајевима када се овај облик употребљава у сложеним конструкцијама различите семантике (Петровић 1978: 136–139).

Опредељеност за одабир диференцијалног приступа у опису глаголског система, слично као Д. Петровић, образлаже и М. Пижурица у студији *Говор околине Колашина*, у којој се на невеликом броју страна у одељку о глаголима наводе појединачне напомене о јединицама уз цитирање „занимљивијег материјала“. Такав приступ образложен је тиме да би разматрање синтаксе глагола које би било извршено изван комплексније не само граматичке већ и лингвостилистичке анализе бројних, обимнијих и разноврснијих примера везаног говора било знатно отежано, а поред тога и, можда у најбитнијим моментима (имајући посебно у виду функционални аспект), превише поједностављено. Посебно је, како додаје аутор, то случај са радовима који подразумевају опис једног идиома на свим језичким нивоима, где се из разумљивих разлога не може обухватити систем у целини са свим појединостима. Сходно томе, „унапријед припремљени упитници скоро да више сметају него што помажу, јер су тако добијене потврде лишене природног контекста“, те је стога, како даље наводи, „разумљиво онда да нећемо инсистирати на разликама тзв. синтаксичког индикатива и релатива, затим на различитим типовима приповиједања и сл., јер би свака импровизација (...) била чак више штетна“. Анализа садржи примере употребе крњег перфекта у приповедању, клетвама и у служби изрицања заповести. За плусквамперфекат се истиче да је чест и да се гради од глагола оба вида. Имперфекат је врло редак и јавља се само од одређеног броја глагола, при чему уз њега може бити употребљена одредба која указује на временске границе глаголске радње. Аористом се обележавају доживљене радње, динамичног и хронолошки датог редоследа догађаја. Може се употребити и за исказивање туђих свршених радњи ако се причају према сопственом запажању. При употреби презента углавном нема одступања од стандарда, па се наводе само примери у приповедачкој служби. Изван описа остаје футур први, за који се само констатује да „нијесмо запазили никаквих особености“. Наративни императив има врло високу фреквенцију. Од категорија аутор издваја: сликовито дочаравање дужине трајања радње, обичај понављања, динамичност и поновљивост. Не описује се у основној служби осим што се дају реликтне форме облика за 3. л. јд. као остаци старог оптатива. Имајући у виду да се инфинитив употребљава у бројним модалним конструкцијама са глаголима *хтети* и *бити*, непознатим стандарду и већини дијалеката, те у споју *за* + инфинитив, овоме облику посвећује се нешто више пажње (Пижурица 1981: 208–214).

За разлику од претходних, остале студије које садрже одељке о синтакси глаголских облика карактеришу се знатно редукованијим садржајем, уз навођење искључиво најмаркантнијих особина, и то на, по правилу, малом броју страна и са малим бројем потврда. Тако се у студији *Западнобосански*

ијекавски говори М. Дешића истиче једино честа употреба историјског инфинитива у приповедању и у конструкцији *за* + инфинитив; дају се примери крњега перфекта и перфекта у безличној употреби; те необичан тип употребе глаголског прилога садашњег у хетеросубјекатским реченицама. Остали облици се не наводе (Дешић 1976: 292–304). Као важне диференцијалне црте присутне у говору личких јекаваца М. Драгичевић у одељку о глаголима наводи широку употребу историјског инфинитива и стабилан статус у служби допуне појединим глаголима и изразима непотпуног значења; фреквентност употребе крњег перфекта и приповедачког императива посебно за прошле понављане радње; присуство плусквамперфекта али само као везане јединице те глаголског прилога прошлог у служби одредбе за начин. Футур први и футур други испитују се са становишта међусобне (не)заменљивости. Нешто детаљније описан је аорист, а као важне особености издвајају се семантика доживљености и употреба у модалној служби (Драгичевић 1986: 189–198). У студији *Говор села Горобиља* као маркантне особености глаголског система издвајају се напоредна употреба инфинитива и презента са везником *да* у служби допуне глаголима и изразима непотпуног значења и у функцији финалне допуне; честа употреба презента са префиксом *уз-* у служби футура другог; те крњег перфекта у нарацији. Констатује се да се аорист употребљава за исказивање најближе прошлости, где је фреквентнији од перфекта, као и са вредношћу иреалног кондиционала за прошлост, те да је несвршени аорист потврђен са свега неколико примера. Имперфекат је готово ишчезао и јавља се само од фреквентних глагола (Николић 1972: 699–701). Студија *О говору околине Удбине* садржи информације о присуству инфинитива у служби допуне и у конструкцији *за* + инфинитив, те императива у наративној служби и у клетвама. У вези са презентом истиче се само да долази и у погодбеним реченицама, док се остали домени употребе не наводе. За перфекат и плусквамперфекат аутор констатује да се срећу у обичној, књижевној употреби, те стога наводи само извесне карактеристичне моменте, у које убраја то да се плусквамперфектом казује доживљена прошлост, као и да се изоставља глаголска спона када се перфекат јави у емфатичком саопштавању, у нарацији и у клетвама. Аорист се среће у нарацији и за исказивање непосредно прошле радње. Једино се у овој студији о говорима херцеговачко-крајишког дијалекта помиње потенцијал, при чему се потврде модалне употребе не наводе, а дати су примери овога облика за обележавање прошлих понављаних радњи. Не можемо, притом, са сигурношћу знати да ли је, с обзиром на то да је наводи само овај аутор, у питању језичка црта која овај говор диференцира од околних, или изостанак помена о њој у другим студијама објашњавамо тиме да, имајући у виду да се овај тип потенцијала сасвим обично среће и у стандарду, не представља диференцијалну особину, па га стога аутори и не наводе (Павлица 1984: 411–413). У студији *Говор*

Срба у јужној Барањи проверавају се мање-више исте категорије као и у претходнима, те се, у виду кратких констатација, истиче употреба инфинитива у служби допуне и ретки примери замене конструкцијом *да* + презент, широка употреба перфекта, који је истиснуо остале претерите, футура првог и другог у основној служби, приповедачког императива и презента за садашњост, прошлост и будућност (Секереш 1980: 166–168). За говор села Горње Цапарде код Зворника П. Ђукановић наводи само једну особину, а то је фреквентност употребе крњег перфекта у приповедању које се одликује експресивношћу, а коме су у тој служби конкурентни наративни императив и футур (Ђукановић 1983: 264). На исти начин, са мало наведених или без навођења примера у студији *Говор Љешћанског* у виду кратке напомене наводи се да су облици инфинитива и презента конкурентни у служби допуне неким облицима медијалних глагола; да се презентске форме са префиксом *уз-* употребљавају у значењу футура другог; да се аористом исказује се само најближа прошлост, при чему је могућ и од несвршених глагола; да се имперфекат ретко употребљава; да је чест крњи перфекат; те да се понекад чује и приповедачки императив (Тешић 1977: 243–244). З. Кашић за говор Конавала наводи само инфинитив у служби допуне глаголима непотпуног значења и употребу у конструкцији *за* + инфинитив, као и податак о изузетној фреквентности наративног императива (Кашић 1995: 346–347). У студији *Говор села Обади у босанском Подрињу* даје се однос презента и инфинитива у служби допуне различитим врстама глагола, те констатује да се инфинитив добро чува (Симић 1978: 97–100). Најзад, о глаголском систему говора Каменара на основу литературе располажемо једино информацијом о честој употреби наративног императива, карактеристичној и за околне говоре (Вујадиновић 2007: 97). Остале студије о говорима херцеговачко-крајишког дијалекта синтаксички аспект глаголских облика не испитују.

Глаголском систему херцеговачко-крајишких говора, и поред тога што садржи релативно оскудан материјал и податке, посвећено је више пажње него што је то учињено у истраживању остатка штокавштине. Изузетком се једино могу сматрати студије о говорима **зетско-сјеничког дијалекта**. У говорима овога типа, будући да су архаични, глаголски систем добро се чува, а глаголски облици имају важну улогу у обликовању нарације, те их стога аутори у монографским описима нису могли лако заобићи. Ипак, описи су и у овом случају углавном диференцијалног типа, и ретко садрже детаљнију анализу употребне вредности облика кроз испитивање свих компоненти њихове граматичке структуре, а изостаје и међусобно поређење јединица и њихових служби.

Студија *Мрковићки дијалекат* Л. Вујовића даје системски и потпун синтаксички опис – сви глаголски облици детаљно се описују с обзиром на индикативну, релативну употребу, те у квалификативној и у модалној служ-

би, а за илустровање изнесених закључака понуђена је обимна дијалекатска грађа, и свака од издвојених категорија поткрепљена је већим бројем примера. Мрковићки говор показује већину главних одлика зетско-сјеничких говора као целине, а нарочито је богата и драгоцена употреба аориста и имперфекта. Аорист је најчешће претеритално време у овом говору, употребљава се у приповедању за исказивање доживљених радњи у индикативној и релативној служби. Прецизно се издвајају и дефинишу категорије: аорист у дијалогу (индикатив и релатив) и аорист у саопштењима (индикативна и релативна употреба). У посебним одељцима дефинишу се и међусобно разграничавају појмови доживљености и уживљавања. Аутор, наиме, констатује да ако се аорист у приповедачкој служби и употреби некада за недоживљену радњу, дакле у синтасичком релативу, онда је приповедачево уживљавање у тај догађај толико сликовито и импресивно да се стиче утисак изразите доживљености, и та радња се једначи са правом доживљеношћу. Аорист је сасвим обичан у дијалогу и саопштењима када означава радњу извршену непосредно пред моментом говора или ону која се вршила до тога тренутка, и тада је најчешће у синтаксичком индикативу, мада има и примера релативне употребе. Чест је и у модалној служби. Имперфектом се казује прошла радња неограниченог трајања, која се може сместити у било који моменат прошлости (од најдаљих сећања и доживљаја до праве садашњости говорног лица). Иако се најчешће њиме казује радња која се у прошлости вршила напоредо са неком другом, има и примера употребе без икакве видљиве временске одређености. Класична је употреба плусквамперфекта, у коме се тачно разликују значења са имперфектом помоћног глагола *бити* (доживљеност) од оних са перфектом истог глагола (недоживљеност). Истраживања су показала да се сем у индикативу презент употребљава и у квалификативној служби, док наративни презент није особито чест и обично стоји напоредо са приповедачким императивом, аористом и перфектом. Најобичнији је при изношењу догађаја за које приповедач зна по чувењу. У гномској употреби презент се најчешће јавља од свих облика, док је у модалној служби сасвим редак и ту значењски одговара футуру. Имајући у виду добру очуваност аориста и имперфекта у овом говору, перфекат има релативно ограничено функцоинално поље и мање је фреквенције него у околним говорима и у стандарду. Аутор констатује да су ретки примери где се за исту ситуацију користе и перфекат и аорист и то стога што имају јасно разграничене семантичке домене – код перфекта је тежиште на саопштавању а код аориста на доживљености. Па ипак, и поред његове релативне реткости, перфекат се употребљава у свим синтаксичким службама: у индикативној, квалификативној, приповедачкој, модалној, и (сасвим ретко) гномској. Футур први је сасвим обичан у индикативу док је у релативу редак. Футура дру-

гог нема у овом говору. Строга је разлика између потенцијала за садашњост и потенцијала за прошлост (Вујовић 1969: 319–352).

Студија *Црмнички говор* Б. Милетића садржи опис који је диференцијалан у односу на стандард. Инвентар служби већине глаголских облика у овом говору знатно је широк, а разматрање свих њих захтевало би посебну студију. Стога се, како и сам наводи, аутор ограничио само на оне службе које су „за књижевнојезичко осећање необичније“. Тако се за аорист издвајају примери употребе у синтаксичком индикативу и релативу од глагола оба вида, а посебно се разматра његова употреба у питањима и у служби исказивања прошлих понављаних радњи, где је синониман (знатно фреквентнијем) императиву. Своју примену аорист налази и при исказивању будућих радњи које ће се непосредно десити, или за које постоји поуздана претпоставка да ће се извршити у блиској будућности, као и у кондиционалним реченицама, када може имати значење егзактног футура. Имперфекат се користи искључиво у синтаксичком релативу и то да искаже трајање или понављање радње, обично оне која је текла паралелно са неком другом. Крњи перфекат се јавља само у синтаксичком релативу. Плусквамперфекат се употребљава са оба типа помоћног глагола, али без разлика у значењу. Осим будућих, футур други може означавати и прошле радње. Код презента су издвојене само две специјалне службе: употреба наместо футура у изричним реченицама које истовремено значе и жељу и намеру, те од глагола *шћеш*, у значењу реалне жељне реченице. За инфинитив се наводе примери за различите употребе у допунској служби и у саставу футура првог, а анализиран је и при исказивању прошлих радњи (Милетић 1940: 543–564).

У студији *Староцрногорски средњокатунски и љешански говори* М. Пешикан већ на самом почетку истиче да је одабир облика од стране говорника директно повезан са типом приповедања, те да је употреба неких облика (имперфекта или аориста, нпр.) нужно условљена типом дискурса. Сходно томе, издвајају се четири типа: 1. причање сопствених радњи; 2. причање туђих радњи по сопственом запажању; 3. причање по чувењу кад је бар неке елементе догађаја говорно лице знало или за њих сазнало још у то време; 4. причање искључиво по каснијем чувењу. У зависности од типа приповедања, односно од тога да ли је причалац био очевидац или учесник у догађајима о којима приповеда, зависиће и који ће се облици одабрати при обликовању нарације. Сви глаголски облици у студији описују се с обзиром на то какву улогу могу имати у приповедачком типу дискурса, те зато, на пример, нема описа презента или императива у основној служби. За аорист се утврђује да се увек користи за доживљене радње (дакле у стиловима 1 и 2). Изван приповедања јавља се и у модалној служби. Имперфекат се такође употребљава у стиловима 1 и 2, некада и 3, и то за казивање околности или радњи које су карактеристичне за цео одсек времена о коме се

приповеда (или бар за знатан део тог времена), односно када говорно лице даје слику околности или ситуације у једном тренутку у прошлости. Детаљно се анализира крећи перфекат, за који се утврђује да се употребљава углавном: од свршених глагола на почетку приповедања у свим стиловима; у причању по чувењу према презенту трајних глагола; у причању по чувењу напоредо са приповедачким императивом; у свим стиловима када се радња не уклапа у приповедање по самом свом вршењу него по резултату. Ван приповедања крећи перфекат је обичан при саопштавању неке новости, обично са извесном неверицом или чуђењем. Основна карактеристика јесте резултативност у прошлости. Несвршени презент у приповедању се користи зарад описа неке позадинске околности, и то у стиловима 1 и 2, дакле за доживљене радње, док је перфективни веома редак – употребиће се само при разним заустављањима или исправљањима у току приповедања. Наративни императив обележава прошла трајна дејства, потом радње које су се у прошлости понављале, те свршене радње. Посебна пажња посвећена је анализи конструкција са специјалном наменом и семантиком (Пешикан 1965: 194–207).

У студији *Говор Бјелопавлића* садржани су сви глаголски облици који функционишу у систему овога говора, али без потпуног описа свих њихових служби и значења. Глаголске јединице аутор дефинише с обзиром на категорије индикатива и релатива. Као важна одлика аориста, који је у овом говору жив облик, издваја се могућност употребе у релативској и индикативној функцији, при чему у обема службама најчешће исказује доживљене акције, али и радње које се само констатују као факти, без посебног уживљавања говорника у моменат ситуације. Иако се у овом говору чува у већој мери, имперфекат се не одликује семантичком ширином, а круг глагола од којих се среће није велики. Није реткост да се замењује перфектом, аористом или презентом. Најчешће се употребљава за доживљене, мада се њиме може приповедати и о недоживљеним радњама. Осим за напоредне радње, њиме се могу обележити и самостална прошла дејства, што значи да је осим у синтаксичком релативу бележен и у индикативној служби. Крњи перфекат је редак, а употребљава се најчешће за изношење неке новости или у резултативном значењу. Плусквамперфекат је жива категорија и чешће се среће са имперфектом помоћног глагола. Употребљава се у синтаксичком релативу од свршених глагола. Од служби презента наводи се само његова употреба у приповедању и однос према инфинитиву у том домену употребе. Футур први се употребљава у индикативу, релативу и у квалификативној и модалној служби. Футур други се јавља у условним и временским реченицама, али се често замењује презентом. Њиме се у овом говору могу обележити и прошле радње. Императив се осим у основној, користи и у наративној служби за обележавање прошлих појединачних и радњи које су се понављале, док потенцијал има једино службу модуса. Инфинитив је

чест облик, описује се у различитим службама, и утврђује се однос према *да* конструкцији. Глаголски придеви и прилози имају употребу као у стандарду (Ћупић 1977: 161–175).

У раду *Из синтаксичке проблематике говора Врачана* Д. Петровића дају се само ситније појединости, уз напомену да то ни изблиза није потпун увид у врло сложена питања синтаксе глаголских облика овога говора. Као чињенице од значаја издвајају се: употреба презента са везником *да* у значењу жељне реченице; присуство несвршеног аориста; употреба имперфекта у модалној служби; примери модалне употребе перфекта и наративног императива (Петровић 1974: 174–175). У монографији *Источноцрногорски дијалекат* издвајају се само претеритални облици. Наводи се једино да се перфекат шири на рачун других времена, да је имперфекат чест само од помоћних, безличних и неких других глагола за несвршене прошле радње које су дуже трајале, те да аорист најчешће долази у декларативним и упитним реченицама. Доста ретко, али срасло са језичким осећањем, излагање прошлих радњи врши се у овом говору и обликом футура (Стевановић 1933/34: 118–123). На исти начин, у студији *Новопазарско-сјенички говори* анализирају се само синтаксеме са претериталном семантиком. Најшири и најуниверзалнији домен употребе има перфекат, који ипак из система не истискује остале претерите, сем плусквамперфекта. Пуни перфекат користи се у било ком типу саопштавања о прошлим радњама. Крњи перфекат има такође широку употребу и одликује се стилогеношћу. Јавља се при саопштавању новости, на почетку приповедања и у питањима. Плусквамперфекат се употребљава са оба типа помоћног глагола, а форме са имперфектом карактерише доживљеност. Имперфекат има нешто ужу употребу, а најчешће означава напоредне прошле доживљене радње. Аористом (од свршених и несвршених глагола) казује се радња која се свршила непосредно пред тренутком говора или је трајала до тог момента. У нарацији се употребљава за обележавање доживљених радњи или приликом преношења туђег говора. Користи се и за обележавање радњи везаних за будућност за које говорно лице претпоставља да ће се догодити, или постоји намера да се она изврши. Императив је у приповедању чест, као и футур и потенцијал (Барјактаревић 1966: 123–138).

Иако је **призренско-тимочка дијалекатска зона** област која се одликује добром очуваношћу глаголског система, посебно у домену претериталних форми, дијалекатске студије не нуде детаљније информације о овом језичком нивоу. Потпун опис глаголских облика налазимо једино у монографији *Говор шарпланинске жупе Гора*, у којој се наводе све јединице које функционишу у овој зони, уз дефинисање њихових служби с обзиром на временске категорије индикатива и релатива. Облици се пореде и међусобно конфронтирају у појединим доменима употребе, посебно тамо где им се

службе поклапају. Систем претериталних облика чува све четири јединице са основном функцијом обележавања прошлих дејстава, при чему је перфекат универзално време којим се могу казивати било које прошле радње. Осим у временској, јавља се и у модалној служби, а одлика ове зоне јесте одсуство крњег перфекта. Аорист је жив иако га постепено потискује перфекат. У основном временском значењу облежава свршене или несвршене прошле радње које су временски увек ограничене. Имперфекат је у живој употреби и користи се за обележавање прошлих радњи посматраних у току вршења, које се одликују доживљеношћу, а у овом говору потискује се несвршеним перфектом. Плусквамперфекат је редак, али је бележен како у индикативном, тако и у релативном значењу. Презент се анализира и у основној и у релативној служби (означавање садашњих, прошлих и будућих радњи), а дају се и примери модалне употребе. Футур први се осим у индикативној среће и у релативној намени, када казује прошле радње које су се понављале по утврђеном редоследу и по обичају, што је маркантна особеност ове зоне и као такав ретко се среће изван ове области. Императив се сем као модални облик, јавља и при исказивању прошлих радњи, како поједниачних тако и дејстава која се одликују вишератношћу. Потенцијал се користи само као модална формаа инфинитива нема у овом говору (Младеновић 2001: 492–502).

У осталим изворима дате су само кратке напомене о појединачним службама глаголских јединица посматраних изоловано. Н. Богдановић у студији *Говори Бучума и Белог Поѿока* истиче да се имперфекат употребљава за обележавања доживљених прошли радњи које су напоредне са неком другом; да се аорист употребљава само за доживљене радње и да је могућ од глагола оба вида; да је чест перфекат без помоћног глагола у приповедању које је емфатично и одликује се информацијом о неочекиваности дате радње, а наглашена је и резултативност; да се плусквамперфекат од свршених глагола употребљава са значењем жељног начина; те да је чест наративни императив. Као важна одлика издваја се и то да се презент свршених глагола јавља у служби футура првог и футура другог, те да нема презента сложеног са префиксом *уз-* (Богдановић 1979: 121–124). Исти аутор у студији *Говор Алексиначког Поморавља* наводи отприлике исте категорије. Будући да нема значајних разлика у односу на стандард, презент у основној служби овде се не анализира. Честа је и употреба релативног презента у приповедању, али, према речима аутора, она је такође обична и не треба је доказивати. Аорист је обичан у дијалозима и у приповедању који се одликују емотивнијим тоном и доживљеношћу. Употребљава се и самостално и напоредно са неком другом радњом у прошлости. Имперфекат је редак, што ову зону диференцира од осталих призренско-тимочких говора. Употребљава се за доживљене радње напоредне са неком другом и у служби иреалног кондиционала. Перфекат је врло чест, и пуни и крњи, као и приповедачки императив. Ниједна

од издвојених категорија, међутим, није детаљније анализирана и теоријски образложена (Богдановић 1987: 248–254). Поводом говора Лужнице коментаришу се неке од најмаркантнијих особина попут честе употребе презента за прошлост и будућност; живе употребе аориста, крњег перфекта и плусквамперфекта у временском и модалном значењу. Дају се примери за наведене службе али без детаљније анализе (Ћирић 1983: 105–106). Из литературе о говору Заплања сазнајемо да је у овој зони аорист обичан од глагола оба вида, те да је у широкој је употреби при исказивању доживљених радњи. Имперфекат има сужен функционални домен, и чест је само од глагола *бити*, а јавља се у комбинацији са осталим формама; док је перфекат врло фреквентан и у пуној и у краћој форми. У наративној служби често се јавља и презент, најчешће у комбинацији са претериталним облицима, као и императив и футур. Инфинитива нема, уместо њега се употребљава конструкција *да* + презент, често са изостављеним *да* (Марковић 2000: 234–236). У говору Црне Траве и Власине презент се јавља у индикативној, релативној и модалној служби; аорист је обичан у приповедачкој функцији; имперфекат увек обележава напоредне радње; чест је крњи перфекат, као и плусквамперфекат. Императив је сасвим обичан у приповедању, а исто се констатује и за футур први. За све облике дају се само примери употребе у наведеним службама, без детаљније анализе (Вукадиновић 1996: 259–265). На почетку поглавља о глаголским облицима у студији *Ђаковачки говор* аутор прецизира да ће се у опису ограничити само на оно што је у ма којем погледу карактеристично за тај идиом. У такве карактеристичне одлике уврштена је врло широка употреба имперфекта, аориста и наративног императива, те ретка употреба потенцијала, наместо кога се користи презент и одговарајући модални глагол (Стевановић 1950: 146–149). Питања којима се бави А. Белић у студији *Дијалекти источне и јужне Србије* тичу се губљењења инфинитив и његове замене *да*-конструкцијом, испуштања споне у облицима футура, те употребе наративног императива (Белић 1905: 402–415).

Мало је података о синтакси глаголских облика говора **косовско-ресавског дијалекта**. Једина студија која нуди детаљнији увид у ово питање јесте *Трстенички говор* Д. Јовића, која се од осталих издваја тиме што нуди системски приказ глаголских облика, које аутор, користећи се теоријским приступом утврђеним у дотадашњој литератури, детаљно анализира. За разлику од већине дотадашњих а и каснијих истраживања, посебна пажња у овоме опису посвећена је временским категоријама индикатива и релатива, а облици се дефинишу и као појединачни елементи система, у збиру иманентних синтаксичко-семантичких особина, али и у светлу међусобних релација. На самом почетку поводом истраживаног говора истиче се да формалних разлика у односу на стандардни идиом и суседне дијалекте нема, осим оних које се јављају на плану фреквенвенције појединих форми. Ипак, разлике које

се у том домену уочавају веома су бројне, а посебно крупне када се глаголски облици посматрају у целокупности односа у које ступају. Потискивање појединих јединица и њихова смањена употреба у овом говору, како наводи аутор, условљава супротну појаву – врло увећану и наглашену употребу других – перфекта и презента пре свега. Сходно томе, трстенички говор анализиран је с обзиром на чињеницу да говори у којима долази до упорошћавања на плану употребе глагола јасно показују да синтаксичка синонимија на целој територији нашег језика ствара услове за измену структуре система глаголских облика широких размера. То понекад доводи до дефинитивног елиминисања појединих чланова, те до измене структуре, што се одражава у великој мери и на синтаксичком плану. Систем облика за обележавање прошлости у трстеничком говору карактерише се широком употребом краћег и пуног перфекта са подједнаком фреквентношћу обеју јединица, и јасно издиференцираним доменима употребе. Ширење форми перфекта без помоћног глагола овде се представља као резултат утицаја балканистичких процеса који долазе са југа и југоистока, што везује овај простор за шири ареал где је примећена иста тенденција. Осим што се детаљно анализира као самостално употребљен, крњи перфекат се дефинише и кроз поређење са аористом и облицима са којима се комбинује или које, услед експанзивности, потискује. Системски положај и укупност синтаксичко-семантичких и стилских карактеристика показују јасну тежњу ка осамостаљењу овога облика до вредности самосталне јединице, што, према мишљењу аутора, у овом говору ипак није процес који је доведен до краја. Аорист се добро чува, али му је фреквенција нижа у односу на перфекат или наративни презент. Користи се за исказивање доживљених радњи. Аорист несвршених глагола је редак и употребљава се углавном уз неку временску одредницу којом се ограничава трајање те радње у прошлости. Детаљно се издвајају синтаксичко-семантичке карактеристике и стилске одлике, као и различити домени употребе (у приповедању, у питањима и сл.). За имперфекат се наводи да је говотво ишчезао из система, а присутнији је једино у говору старијих лица. Употребљава се углавном као везана јединица за исказивање радњи које се карактеришу напоредношћу. Имајући у виду да је опис потпун, презент се анализира у својој основној служби, где аутор прецизно дефинише разлику између презента којим се обележавају радње актуелне у моменту говора и онога којим се казује каква стална особина која има опште важење у садашњем времену, а који је невезан је за утврђене временске границе, и приближава се категорији квалификативности. Наративни или историјски презент врло је чест у трстеничком говору и користи се у дијалогу или у препричавању, ређању догађаја. Њиме се казују директно или индиректно доживљене радње, а у питању је, поред тога, и везани облик, увек се јавља у комбинацији са неким другим облицима. Детаљно се анализира и употреба презента у футурским ситуацијама и

у служби изрицања заповести. Употреба футура првог и другог иста је као у стандарду, а исто је и са потенцијалом који има само вредност модуса и не употребљава се у приповедању. Од стандарда се не одступа ни при употреби глаголских пилога и придева. Инфинитив је, у складу са балканистичким струјањима са југоистока и истока, готово потпуно елиминисан из система. Мали је број забележених потврда у оквиру футурских конструкција или у служби допуне неким глаголима или изразима непотпуног значења (Јовић 1968: 177–214).

Међу описима говора **шумадијско-војвођанског дијалекта** детаљношћу се издваја студија *Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта*. Прегледом су овде обухваћене све јединице уз детаљну анализу функција. Будући да је посреди идиом са ослабљеним инвентаром служби претериталних форми, имперфекат се јавља само у питањима са значењем присећања на нешто што се већ десило. Плусквамперфекат је такође мале фреквенције, и увек обележава радње које претходе другој. Аорист се јавља у живом, динамичном, драматичном приповедању доживљених радњи, и обично се уводи перфектом. Долази и у непосредном реаговању на нешто што се управо десило, или се њиме упућује на радње које ће тек уследити, где превладава нијанса модалности. Перфекат се широко употребљава и самостално и у комбинацији са другим формама. Крњи перфекат се ређе користи, а одликује га стилска маркираност: има значење новине, резултативности, даје живост приповедању и чест је у позицији експозиције, потом при обележавању хабитуалних радњи, у служби прохибитива, у концесивним конструкцијама, при исказивању неостварене радње у прошлости, те са оптативним значењем. Презент се анализира у наративној служби, где се углавном комбинује са другим облицима, аористом и императивом најчешће, те у футурском значењу. Футур први се осим у основном значењу јављa и у функцији обележавања прошлости. Чест је наративни императив при обележавању доживљених радњи, и то углавном оних које су се у прошлости понављале. Важна особина овога говора јесте добра очуваност инфинитива, нарочито као допуне глаголима и изразима непотпуног значења, где превладава над конструкцијом *да* + презент. Потенцијал се среће само у модалној служби, а нема га у хабитуалном значењу. Овај говор познаје и потенцијал други, који се најчешће јавља у аподози иреалног прошлог кондиционала (Ивић и др. 1997: 369–400). О говорима крагујевачке Лепенице постоји обимна студија у којој је анализиран и систем глаголских облика, с тим да опис није детаљан. Као важна карактеристика овога идиома са упрошћеним глаголским системом издваја се висока фреквентност презента у индикативној, релативној, и квалификативној служби. Широка је употреба перфекта, који се јавља у индикативу и релативу, те као квалификативни. О приповедачком императиву дате су само кратке напомене (Вукићевић 1995:

208–213). Б. Николић је аутор студија о говору Срема, Мачве и Колубаре. У свим трима монографијама постоје одељци о употреби глаголских облика, али су информације у њима прилично редуковане и тичу се навођења само основних диференцијалних црта. За сремски говор аутор као важне особине наводи очуваност инфинитива, уз напоредну употребу *да* + презент; високу фревенцију и наративног императива и историјског футура. Опис претериталних облика дат је само у начелу у виду маолобројних приложених примера аориста. Констатовано је да функцију свих претериталних облика преузима перфекат (Николић 1964: 367–368). Поводом говора Мачве испитиван је само инфинитив и његов однос према конструкцији *да* + презент (Николић 1966: 281), а исто је и у студији о говору Колубаре (Николић 1969: 59).

Имајући у виду да су основне одлике система претериталних облика галипољског говора дате у засебном раду (Ивић 1953/54: 229–262), у студији *О говору Галипољских Срба*, дају се само примери њихове специјалне употребе у овом архаичном говору **смедеревско-вршачког** типа. Описује имперфекат у служби иреалног кондиционала за прошлост, те аорист и перфекат као модално употребљени. Анализира се презент у основној служби и историјски презент. Футур се осим у временском употребљава и у квалификативном и модалном значењу (у клетвама и псовкама), док је историјски футур непознат. Потенцијал се анализира с обзиром на употребу у кондиционалним конструкцијама, а посебна пажња посвећена је хабитуалу, као маркантној јединици система овога говора. За разлику од стања у осталим идиомима, овде је глаголски прилог у широкој употреби, што може, сматра П. Ивић, бити утицај новогрчког и турског језика, где се партиципи добро чувају. Исто је и са трпним придевом, који је детаљно анализиран, при чему је примећено да у галипољском говору постоји снажна тенденција да се избегну пасивни обрти, па је пасивни партицип у овом говору реткост. Тачније, он је овде врло чест, али се не јавља у непосредној временској употреби. У галипољском говору глаголски придев излази из оквира у којима је у употреби у стандардном језику и најбољи назив би био „резултативни глаголски придев“. У студији се у посебним потпоглављима обрађује питање глаголског вида, употреба медијалних глагола, глагола бинем и сам и појава испуштања копуле (помоћног глагола) (Ивић 1994: 368–392). Монографија П. Ивића, као што је и напред поменуто, захваљујући обимности грађе и детаљном приступу анализи облика, представља значајан допринос развоју лингвистичке мисли о функцијама глаголских облика у српском језику уопште.

О глаголским облицима у појединим говорима на штокавском терену постоји и више појединачних радова, који су такође од значаја за расветљавање ове проблематике. Ту убрајамо чланке: *О имперфекту у говорима околине Врњачке Бање* (Јовић 1959: 114–132), *Футур, потенцијал и императив за прошлост на југозападу Косова и Метохије* (Младеновић 2000: 363–371), *Упо-*

треба презента у говорима северне Метохије (Букумирић 2007: 95–104), *Прилог познавању употребе инфинитива у данашњем говору Васојевића* (Стијовић 2007б: 875–886), *Употреба инфинитива /* да + *презента у српским поморишким говорима у Румунији* (Бошњаковић 2017: 167–191) и др.

На основу изложеног приказа лингвистичког материјала да се закључити да аутори дијалекатских студија углавном не посвећују довољно пажње синтаксичком опису глаголског система. Разлога за то је, судећи по наводима аутора, више. Изостанак детаљне анализе овог језичког нивоа најчешће се оправдава недостатком материјала или простора у синтетичким студијама које у обзир узимају све језичке нивое, а што је условљено превасходно комплексношћу дате проблематике. У студијама у којима постоје, описи глаголских јединица углавном остају на нивоу дескрипције појединачних облика или, чешће, појединачних њихових служби, и то углавном оних које су дијалекатски маркиране. Притом, маркантни дијалектизми се углавном само идентификују и поткрепљују мањим бројем потврда, без подробније анализе, а све оне особености које постоје у испитиваном идиому а заједничке су са стандардом или другим говорима не узимају се у обзир. Ипак, ни диференцијалне описе не карактерише уједначеност, имајући у виду да су бројније оне студије у којима су садржане само појединачне, кратке и, чини се, успутно наведене напомене о појединим појавама у глаголском систему, а критеријуми њиховог одабира остају нејасни. Изузев мањег броја студија, које доносе важније закључке, опширнију грађу, и у којима се за појединачне облике издвајају различите категорије и анализирају важнији елементи синтаксичко-семантичке структуре, у већини истраживања о глаголима се говори на свега пар страна, где се констатују само одређене чињенице о некој појави, и то са малим бројем потврда на основу којих није могуће вршити накнадне анализе и извести закључке нити проверу изречених констатација. Такође готово редовно изостаје прецизнији ареални преглед испитивање појаве. Стога, услед немалих разлика у инвентару облика и њихових служби које постоје на релацији стандардни језик : народни говори, али које се јављају и на самоме дијалекатском плану, јер се на једној страни налазе народни говори са упрошћеним системом облика и њихових служби, а са друге они у којима се среће богатство форми, подаци којима располаже литература међусобно су несравњиви. Неуједначен теоријско-методолошки приступ проучавању слику о глаголским облицима додатно чини замршеном.

I.2. Предмет рада. Теоријско-методолошки приступ

Основни циљ овога рада јесте пружање што је могуће целовитијег увида у систем глаголских облика испитиваног идиома. Наш приступ дефинишемо као потпун, што значи да ће се глаголске јединице анализирати

у целокупности својих граматичких одлика, без обзира на то да ли је посреди дијалекатски маркирана или служба позната стандарду или осталим дијалектима. Циљ је, дакле, да се утврди системска позиција и дефинише употребна вредност појединачних глаголских форми, при чему се у сваком од засебних поглавља настоји одржати методолошки јединствен критеријум анализе. За сваки од глаголских облика утврђује се: а) системска позиција у испитиваном говору која се тиче његове фреквентности и виталности; б) даје се ареални преглед прилика које карактеришу говоре зетско-сјеничког дијалекта у целини, а потом и остале идиоме на штокавском језичком комплексу, а које се такође тичу (не)постојања дате јединице у глаголском систему и степена њене присутности; в) однос прилика констатованих у испитиваном и оних које важе за стандардној језички идиом; г) инвентар синтаксичко-семантичких одлика својствених глаголским јединицама у њиховој примарној служби; в) употребна вредност у секундарном домену употребе; д) синтаксичко-семантичке и прагматичке околности које регулишу употребу у обама доменима, те стилски ефекти који се њиховом употребом остварују на плану нарације; ђ) околности у којима се глаголске јединице употребљавају удружено у контекстима међусобно се допуњујући или искључујући, те фактори који о(не)могућавају њихову заменљивост у контексту; е) преглед функција које свака од јединица има у осталим говорима штокавског наречја, и то са циљем да се увиди системски положај сваке од њих с обзиром на домен употребе и дијапазон синтаксичко-семантичких служби у које ступају.

Циљ овакве анализе јесте да се глаголски облици, који се у комуникативном чину увек јављају удружени, сагледају не само као појединачне јединице система већ и у сложеној мрежи међусобних односа, посматране, дакле, увек у ширем контексту са циљем утврђивања функционалне вредности. Примећено је да од типа текста зависи и одабир конкретног облика али и то који ће се сегмент семантичког потенцијала показати као релевантан. Услед тога, вредности глаголских облика испитују се с обзиром на њихову употребу у различитим типовима текстова/саопштења (наративи, неутрално казивање, евокативно саопштење, емотивни исказ, понављане прошле радње, приповедање личних доживљаја, приповедање ’из друге руке’ и сл.). Сваки од глаголских облика описује се најпре с обзиром на синтаксичко-семантичке функције које су му примарне, а потом и у секундарним службама (временско транспоновање, модална употреба), када у говорној сфери најчешће долази до преклапања употребних домена. Синтаксички аспект, дакле, подразумева анализу употребе јединица у различитим комуникативним условима. Издвајају се синтаксичко-семантичке особености сваког глаголског облика појединачно, а потом се разматрају (изван)језичке околности које у конкретном комуникативном чину мотивишу одабир неког од глаголских времена. Глаголски облици сагледају се у својим примарним

функцијама, употребљени као самосталне јединице, али и у случајевима када на плану употребе долази до преплитања и преклапања функционалних поља. Тако на пример, основна служба коју у овим говорима има императив јесте модална, међутим, при временском транспоновању он у систему функционише као временски глаголски облик којим се казују прошле појединачне и понављане радње. Функцију казивања прошлих радњи које се понављају императив, међутим, дели још и са перфектом, презентом и потенцијалом. Даље, потенцијалом се као и императивом може исказивати хабитуалност, али то поклапање је само делимично будући да потенцијал не може обележити појединачну прошлу радњу и сл. Због тога је превасходни циљ нашега рада приказивање сложених односа у које ступају глаголски облици у конкретном говорном чину, те моменти који условљавају одабир једног од више конкурентних облика са истом службом (синтаксичко-семантички услови, време у које се смешта приповедање, тип текста саопштења (наративи, процедурални текстови, евокативно, односно емотивно излагање) и сл.). Међу најзначајније карактеристике испитиваног ареала свакако убрајамо сложени систем претериталних времена. У глаголске облике којима се у овим говорима саопштавају прошле радње, осим јединица којима је основна служба временска (перфекат, имперфекат, аорист, плусквамперфекат), уврштују се и временски транспоновани облици (презент, потенцијал, императив), те глаголске конструкције са специјализованом функцијом (*шћаше* + инфинитив, *било* + инфинитив, *би* + императив). Од значаја за овај рад јесте чињеница да сви наведени облици с једне стране поседују сопствене синтаксичко-семантичке карактеристике, али се, с друге стране, у неким сегментима поље њихове употребе поклапа са неком од служби осталих облика, те да је избор једног од њих условљен различитим факторима. На већем делу српске језичке територије четворочлани систем претерита упрошћава се свођењем углавном на једно, универзално време за казивање прошлих радњи – перфекат. Чинећи целину са другим зетско-сјеничким говорима, говор Тутина, Новог Пазара и Сјенице спада у ред оних идиома у којима ова тенденција није у већој мери узнапредовала. Добро чување имперфекта и аориста представља битну структурну карактеристику поменуте зоне. Њихово место у четворочланом систему прошлих времена стабилно је, а на плану употребе оба времена одликују се широким дијапазоном функција. Уочено је, притом, да су имперфекат и аорист у употреби фреквентни посебно када се са неутралног казивања, када се прича о општим темама, прошлим радњама које се понављају, или онима које су доживљаји неког другог лица, у казивању информатора пређе на теме које спадају у домен појединачних личних доживљаја из ближе или даље прошлости говорног субјекта. У таквим ситуацијама аорист и имперфекат (као облици са јасно израженом семантичком компонентом доживљености) имају потпуну пред-

ност у односу на друга прошла времена, односно облике којима се при временском транспоновању могу казивати прошле радње (приповедачки презент, приповедачки императив, проповедачки потенцијал). Као чињеницу од посебног значаја поменућемо и то да је у тутинско-новопазарско-сјеничком говору аорист имперфективних глагола потпуно обичан. Имајући у виду често оспоравану разлику између имперфекта и аориста несвршених глагола, компарирањем ових двају времена у различитим синтаксичко-семантичким реализацијама, односно у истим или сличним језичким околностима, указује се на јасно постојање разлике у семантици. Да би се потпуније сагледала вредност ових двају облика, коришћени су резлутати анализе имперфекта с обзром на временске типове прошлих радњи коју Ј. Вуковић даје у *Синтакси глагола* (Вуковић 1967). Анализирајући каткада суптилне синтаксичко-семантичке разлике у употреби имперфекта и аориста, аутор даје детаљну класификацију утемељену на употреби имперфекта за означавање четиријe типова прошлости – имперфекат за блиску прошлост, имперфекат за мало даљу и удаљенију прошлост, имперфекат за даљу и далеку прошлост и имперфекат за неодређену прошлост – а обухватају се и ситуације када имперфекат доспе у домен садашњости. Примена овакве поделе, коју одликује свеобухватност и прецизност, омогућава детаљнију и потпунију анализу у нашем раду. Осим поменуте студије Ј. Вуковића у раду се при анализи употребе глаголских облика у највећој мери ослањамо на теорију В. Рајхенбаха, која уважава критеријуме индикатива : релатива и однос референцијалност : нереференцијалност, а коју у *Синтакси савременога српског језика: проста реченица* у одељку о глаголским облицима примењује С. Танасић (Танасић и др. 2005: 345–475). Притом, увек ће се узимати у обзир специфичности које настају као резултат природног развитка, контаката са другим језицима или дијалектима својствене истраживаном говору. Од значаја за овај рад јесу и теоријска полазишта која у анализи глаголских облика примењује П. Ивић у студији *О говору Галипољских Срба* (Ивић 1957: 368–392). Поводом сваког облика појединачно биће консултована литература о датој проблематици, односно теоријска решења изложена у радовима о којима је у претходно датом прегледу било речи.

Најзад, током читаве анализе у обзир се узимају и ареални фактори: појава микрораслојености унутар говора, однос према другим дијалектима; евентуални утицај ванлингвистичких фактора, од којих као најзначајније узимамо конфесионалну припадност; присуство балканистичких тенденција; тежња ка упорошћавању система узрокована природним развитком говора и сл. Дијалекатска раслојеност анализираног ареала, са типом говора насталог у процесу супстратног екавског језичког типа и адстратног ијекавског, актуелна је и због могућности праћења интерференције и провере теоријских принципа језичке контактологије. Укупна дијалекатска структура испитива-

ног језичког простора захваћена је и неким специфичним балканистичким појавама (замена инфинитива и императива конструкцијом *да* + презент, појава специфичних глаголских облика за исказивање семантике протекле понављаности и сл.), па резултати истраживања могу бити од интереса и за шира балканословенска и уопште балканистичка истраживања.

I.3. Методолошке напомене о раду на терену, класификацији, обради и анализи грађе

У овоме раду испитују се синтаксичке особине глаголског система тутинско-новопазарско-сјеничког говора. Анализирани идиом припада северозападном делу зетско-сјеничког дијалекта, простире се на територији Републике Србије и обухвата подручје трију општина – Тутина, Новог Пазара и Сјенице, чији говор територијално и лингвистички припада зетско-сјеничком дијалекту. Говор који је предмет анализе у овом раду, према класификацији П. Ивића, припада североисточном поддијалекту (Ивић 2009: 49). Поделу зетско-сјеничког дијалекта на поддијалекте, наводи аутор, није тешко утврдити, имајући у виду да су изоглосе међусобно независне а прелази често постепени. На основу критеријума који уважава замену јата и акцентуацију, аутор дефинише три јединице, поређане дуж осовине југозапад-североисток, са међусобним границама које попречно секу земљиште овога дијалекта. Тако се издвајају:

„1) југозападни поддијалекат – архаични црногорски говори са вишемање доследном ијекавицом и без тонских опозиција: приморје, Стара Црна Гора, појас дуж албанске границе од Скадарског језера до јужних обронака Комова;

2) средишњи поддијалекат, са испрекиданим подручјем – део ’брдских говора’, такође са доследном ијекавицом, али с узлазним акцентима у претпоследњем слогу пред кратким последњим (већи део Бјелопавлића с југом Пјешиваца, Васојевићи);

3) североисточни поддијалекат – ијекавско-екавски с акцентуацијом дефинисаном под 2 (белопољски крај с обе стране Лима и низ Лим до границе Србије и преко ње до околине Бродарева, Пештер, сјеничка, новопазарска и тутинска околина, делови поречја горњег тока Ибра, слив горњег тока Студенице)“ (Ивић 2009: 49).

Предметом анализе у овој студији, у којој се разматра синтаксички аспект употребе глаголских облика, нису обухваћене прозодијске прилике на овоме терену. Но, од значаја је истаћи да је уочено да се подаци о акцентуацији добијени на основу расположиве грађе не подударају са приликама описаним у досадашњој литератури (Барјактаревић 1963: 1–148; Барјактаревић 1966: 7–9; Ивић 2009: 48–49). У највећем делу испитиване

зоне, наиме, присутан је акценатски систем са три прозодеме (без краткоузлазног акцента) са добро очуваним предакценатским и постакценатским дужинама, и у овој студији презентована је и према принципима поменутог система акцентована грађа са поменутог подручја. Имајући у виду, међутим, да се у рубним зонама (превасходно у сјеничкој, и то у појасу који се граничи са херцеговачко-крајишким дијалектом) уочавају знатнија одступања од стања које карактерише највећи део испитаног ареала, грађа из пет сјеничких пунктова (Дружиниће, Крстац, Трешњевица, Тријебине, Увац и Урсуле) остала је изван овде представљене анализе. Имајући у виду сложеност акценатске проблематике и евентуално преиспитивање досадашњих научних резултата, питање прозодије у овом тренутку остаје отворено а, будући захтевно и значајно, свакако планирано за будућа детаљна истраживања прозодијског језичког плана која ће бити предмет посебне студије. Основни опис фонетско-фонолошких прилика на терену који се овде описује дат је у: Вељовић 2012: 33–43.

Д. Барјактаревић ову зону назива новопазарско-сјеничком. Како је у монографији која садржи језички опис овог дела српске етнојезичке територије аутор дефинисао, подручје које захватају новопазарско-сјенички говори има природне границе и простире се од планинских венаца: Голије – Јавора – Златара и Јадовника до Бихора (скоро) и од Ибра готово до Лима (Барјактаревић 1966: 3). Јужну границу ове говорне групе чини линија која спаја ушће реке Видрењака у Ибар, иде на Вучу Крушицу, одатле скреће северозападно на Бољаре и излази на Гиљеву, прелази средњи ток реке Дубочице и иде на планину Озрен. Са источне стране граниче се ови говори реком Ибром (од ушћа Видрењака) до Рибарића, а одатле граница иде на Вранојке преко Рогозне (источно од насеља Рајетића, Бара, Бреберишта) до Језерина, где излази на Ибар, па иде њиме низводно до села Никољаче. Северну границу чини линија Никољача – Драганиће – Себемиље – Жари – Голија – Јавор – Дивља ријека – Олујача – Кањевско брдо – Бели камен – Равна орница – Пећанско брдо – Прцијељ – Тетребиште и скреће на Јадовник (Барјактаревић 1966: 5). На овако дефинисаном терену Д. Барјактаревић издваја три зоне: а) штавичку, чији је центар Тутин; б) новопазарску, која захвата простор источно од штавичке и сјеничке, тј. од линије која спаја Милиће, Дугу Пољану, Коштанпоље и Рибариће и иде на југ, север и исток све докле се простире ова говорна група као целина, чије је средиште Нови Пазар и в) сјеничку, са центром у Сјеници, која захвата простор северно од штавичке пружајући се на исток до развођа између Голије и Јавора почевши од Јанкова камена, иде на Букову раван, Дугу Пољану, Жабре, Јаблан и Коштанпоље (Барјактаревић 1966: 5–9).

Истраживањем је обухваћено укупно 105 пунктова, од којих је 51 село на територији тутинске општине. Наводимо њихов списак и скраћенице које су коришћене у раду:

Бићица (Ба), Биохане (Би), Блаца (Бл), Бороштица (Бо), Брегови (Бр), Врба (Вр), Врујца (Вру), Глухавица (Гл), Глоговик (Гло), Годово (Го), Гурдијеље (Гу), Делимеђе (Де), Детане (Дет), Добри Дуб (Д. Дуб), Добриња (До), Долово (Дол), Дулебе (Ду), Ђерекаре (Ђер), Ервенице (Ер), Жирче (Жи), Жупа (Жу), Кељепоље (Ке), Коваче (Ков), Кониче (Кон), Кочарник (Коч), Лескова (Ле), Липица (Ли), Мелаје (Ме), Митрова (Ми), Набоје (На), Островица (Ост), Паљево (Па), Пероше (Пе), Пленибабе (Пл), Попе (По), Пресло (Пр), Пружањ (Пру), Рамошево (Рам), Рачиће (Рач), Рудница (Руд), Руђа (Ру), Саш (Са), Сврачиће (Св), Смолућа (См), Старчевиће (Ст), Струмце (Стр), Суви До (С. До), Тутин (Ту), Црниш (Цр), Шароње (Ша), Шипче (Ши).

У Новом Пазару обишли смо 26 пунктова:

Багри (Баг), Балетиће (Бал), Бобовик (Боб), Боторовина (Бот), Брђани (Брђ), Вучја Локва (В. Лок), Избице (Из), Јошаница (Јо), Јуковача (Ју), Кашаљ (Ка), Козарево (Коз), Лече (Леч), Лукаре (Лу), Неготинац (Не), Нетврђе (Нет), Осоје (Ос), Пожега (Пож), Прћенова (Прћ), Рајетиће (Ра), Рајчиновиће (Рај), Себечево (Се), Сопоћани (Со), Суха Ћуприја (С. Ћуп), Трнава (Трн), Цвијетње (Цв), Шавце (Шав).

Сјеничких пунктова је 29, али је за потребе истраживања кориштен материјал из 23 пункта:

Баре (Бар), Бољаре (Бољ), Буђево (Бу), Врсјенице (Врс), Градац (Гр), Гошево (Гош), Дражевиће (Др), Дубница (Дуб), Дуга Пољана (Д. Пољ), Дујке (Дуј), Зајечиће (За), Карајукића Бунари (К. Бун), Кијевце (Ки), Кладница (Кл), Кнежевац (Кн), Тузиње (Туз), Угао (Уг), Цетановиће (Це), Црвско (Цр), Чедово (Че), Шаре (Шар), Штаваљ (Шт), Шушуре (Шу).

Корпус за рад сачињен је интензивним теренским прикупљањем материјала у наведеним пунктовима у неколико наврата током 2011, 2012, и 2013. године. Том приликом разговарали смо са преко 300 информатора, а разговори су снимани диктафоном. Грађа је након тога транскрибована, при чему је сачињен корпус од преко 900 страна куцаног текста. У раду се, као илустрација закључака до којих се дошло анализом целокупне грађе, наводи само мањи број забележених примера. У одељку у коме су садржани дијалекатски текстови, у виду репрезентативних примера везаног говора, такође је дат мањи узорак грађе. Пунктви су одабирани тако да истраживањем равномерно буде обухваћен читав простор – како централни делови територије тако и рубни предели који се граниче са ареалима других говора односно дијалеката, како би се у виду имали евентуални утицаји граничних идиома на истраживани

говор, те омогућило поређење језичке ситуације затечене на његовим различитим тачкама. Приликом теренског прикупљања грађе руководили смо се методолошким принципима А. Белића, саопштенима у писму Бодуену де Куртенеу (Белић 2000: 249–257), те тематским и методолошким смерницама садржаним у *Синтаксичком упитнику за говоре косовско-ресавске и призренско-тимочке дијалекатске зоне* (Ракић Милојковић 1995: 521–570). Настојали смо да дијалекатски материјал бележимо од стране аутохтоних говорних представника, при чему смо бирали старије особе које су од рођења живеле у истом месту и ретко га напуштале, а том захтеву превасходно су одговарале старије особе женског пола. Није било једноставно испунити овај услов јер је у данашњем времену тешко наћи носиоце дијалекта који су читав животни век провели на једном месту (посреди су сточарски предели који подразумевају чешћа померања становништва унутар микроарела, односно код женских припадника промену животне средине узроковану удајом, потребе које намећу савремени видови живота и сл.), те оне чији говор нимало није натруњен наносима из околних идиома или из стандардног језика. Информатора чије карактеристике у великој мери одговарају описаном идалном представнику говора свакако је било највише, а у појединим случајевима узимали смо у обзир и оне говорнике чије одлике унеколико одступају од наведених (информатори са неколико разреда основне школе, мушки представници говора, женске особе које су удајом прешле да живе у суседно село), али тек уколико проценимо да се наведена одступања не могу у великој мери одразити на аутентичност њиховог идиома (на пример, женске особе које су промениле место боравка удавши се, односно прешавши из једног села у друго, а притом су и једно и друго место у дијалекатском погледу једна целина, свакако су узимане у обзир током истраживања). Информаторе смо проналазили махом без претходне препоруке, затицали смо их у ливади или њиви како обављају сезонске радове, док чувају стадо, у сокацима и сл., где смо и обављали разговоре. Такође, обично смо се по доласку у место код локалних мештана на које смо наилазили распитивали о старијим особама које знају историју народа, обичаје, занимљиве приче из свог или живота људи на селу, које се баве неким занатом или домаћом радиношћу, те смо их онда обилазили позивајући се на добијену препоруку. Разговори су најчешће обављани са појединачним информаторима, али није била реткост ни да смо их затицали у групама од две, три па чак и више особа. Такви разговори где се припадници групе, након што одредимо тему разговора, смењују у говору, међусобно допуњују, расправљају о одређеним питањима и сл. драгоцени су јер управо у таквим ситуацијама они најбрже забораве на присуство „стране особе“, и сасвим спонтано, онако као што то чине свакодневно, разговарају. Тако добијени текстови садрже право богатство инвентара употребљених језичких средстава. За наше истраживање то

је од посебног значаја стога што одређени глаголски облици захтевају посебну организацију (ван)лингвистичког контекста, коју често није могуће успоставити када се са информатором разговара насамо. Такви су, на пример, аорист и имперфекат, који захтевају приповедање о доживљеним радњама, емотивну интонираност, афективност у говору и сл., а све се то лако постиже када се разговор одвија међу особама које се добро познају, које једна другу подсећају на нешто што је било у даљој и далекој прошлости, потом праве дигресије коментаришући и неке догађаје везане за блиску прошлост или садашњост, што није случај када говорни представник организује причу тако што је (у неприродним, вештачким условима) презентује испитивачу као себи непознатом лицу. Но, и такви текстови чине важан сегмент наше грађе – у њима долазе до изражаја нека друга језичка средства која изостају у претходно наведеним и сл. Дакле, како би се глаголски систем „отворио“ у својој комплексности, односно да би се пронашао модус да се забележи сав потенцијал и богатство облика кога смо, имајући у виду да је посреди наш матерњи идиом, свакако били свесни, теме за разговор биле су врло разнолике. Углавном је реч о тематици блиској саговорницима: разговори о животу некада у поређењу са ониме како је сада, о односима у породици, животу у ратном периоду, обичајима, веровањима, празницима годишњег и животног циклуса, о радовима на пољу, у кући, о занатима, о свакодневним стварима и сл. Све то омогућило је да наши текстови са структурне стране буду разнолики (наративни дискурс, процедурални текстови, дијалози, неформални, неусиљени и тематиком неограничени разговори и сл.), и тако задовоље потребу за равномерном заступљеношћу свих облика и њихових функција, односно да се из њих селектује довољан број потврда којима се поткрепљују теоријска становишта. Становништво испитиваног подручја етнички је разнолико, те међу информаторима има припадника обеју конфесија. Различито етничко порекло муслиманског дела становништва (словенско : несловенско) огледа се и у језику, те се стога грађа добијена од информатора који воде порекло од Малисора, односно који су потомци арбанашких племена досељених на терен Пештери детаљно пореди са материјалом забележеним од осталих припадника муслиманске вероисповести, како се не би из вида изгубиле евентуалне разлике.

Најзад, осим теренског обиласка пунктова са циљем систематског прикупљања грађе, од самих почетака истраживања били смо у интензивном контакту са дијалектом који испитујемо. Будући да је у питању матерњи идиом, у свакодневном, спонтаном разговору са носиоцима говора често смо наилазили на различите потврде неких облика којих нема много у прикупљеној грађи, те на занимљиве примере њихове употребе, а као такве смо их бележили са циљем попуњавања евентуалних празнина у грађи. Ненарушено језичко осећање, жива употреба матерњег идиома у свакодневној

комуникацији, те интензивни контакти његовим говорницима свакако су олакшавали наш посао око формирања корпуса, трагања за неким обликом и проналажења начина добијања потврде од стране информатора, и омогућили да процес прикупљања, богаћења и допуњавања грађе током читавог периода рада на теми континуирано тече.

Обрада транскрибоване грађе подразумева издвајање примера глаголских облика односно контекста који репрезентују различите видове њихове употребе те детаљну анализу ексцерпираног материјала, онако како је описано у претходном одељку.

II. СИНТАКСА ГЛАГОЛСКИХ ОБЛИКА

II.1. Инфинитив

II.1.1. Тутинско-новопазарско-сјенички говор припада североисточном делу зетско-сјеничког дијалекта, који у целини карактерише добро чување инфинитива (Ивић 2001: 218). Овај глаголски облик, посебно у модалним конструкцијама, добро се чува у говору Васојевића, Паштровића, Бјелопавлића, Враке, затим у староцрногорском, поибарском, мрковићком, црмничком и подгоричком говору (Стијовић 2007б: 875–885; Стијовић 2007а: 199–206; Ћупић 1977: 162; Петровић 1973: 213; Пешикан 1965: 206–208; Божовић 2008: 80; Вујовић 1969: 348–352; Милетић 1940: 558–561; Чиргић 2007: 38). Знатнијом присутношћу инфинитива одликују се говори херцеговачко-крајишког дијалекта у источној Херцеговини, затим западнобосански ијекавски говори, те говор Барање, Колашина и Лике (Вушовић 1927: 56–58; Дешић 1976: 292–302; Секереш 1980: 166; Пижурица 1981: 209–211; Драгичевић 1986: 189–193). У шумадијско-војвођанском ареалу инфинитив је жива категорија са још увек релативно широким доменом употребе, али је у односу на херцеговачко-крајишке говоре процес замене *да*-конструкцијом овде знатније одмакао (Николић 1964: 367–368; Николић 1966: 281; Николић 1969: 51; Ивић и др. 1997: 390–393; Радовановић 2006: 294). Под утицајем јужнијих српских говора призренско-тимочког типа, у којима је у процесу балканистичког преобликовања система у потпуности ишчезао (Белић 1905: 478; Богдановић 1979: 78; Ћирић 1983: 84; Богдановић 1987: 182; Реметић 1996: 499; Марковић 2000: 162–163; Младеновић 2001: 396), инфинитив се повлачи из употребе и у косовско-ресавском дијалекту. Ретке потврде бележене су у трстеничкој, ресавској и средњеибарској зони (Јовић 1968: 211–212; Пецо и Милановић 1968: 346–347; Божовић 2008: 327), док је у Доњој Мутници потпуно елиминисан, што је последица струјања са југоистока (Ракић Милојковић 1990: 100). Сличне су прилике и у смедерев-

ско-вршачком дијалекту (Павловић 1982: 55; Бошњаковић 2012: 220–221). У начелу, добро чување инфинитива одлика је западнијих делова штокавштине. У источнијим областима и на југу овај глаголски облик је у великој мери или потпуно потиснут балканистичком конструкцијом *да* + презент.

II.1.2. Проучавање дистрибуције инфинитива у стандардном језику предмет је већег броја радова у србистици. Притом, посебна је пажња посвећена употреби овог глаголског облика у функцији допуне семикопулативним и различитим пунозначним глаголима, односно питању његове заменљивости конструкцијом *да* + презент у тој синтаксичкој позицији. Од значаја је, такође, и питање (не)конкурентности двеју допуна уз глагол *хтети* (у потврдној и негираној форми). Аутори се углавном слажу да постоје не само стилски (напоредна употреба са циљем стилског варирања унутар текста), већ и синтаксичко-семантички моменти којима је регулисан избор између двају конкурентних облика (в. Стевановић 1935: 282–288; Московљевић 1936: 107–113; Стевановић 1953: 85–102; Стевановић 1953а: 165–185; М. Ивић 1972: 115–139; Маројевић 1977: 37–44; Ћирковић 1985: 261–263; Стевановић 1986: 759–775; Танасић и др. 2005: 470–473; Симић 2008: 51–57 и др.).

Синтаксичко-семантички условљена немогућност замене инфинитива *да*-конструкцијом тиче се његове употребе уз глагол *хтети*: када је овај глагол употребљен потврдно, прави се дистинкција између његових енклитичких и пуних форми. Уз енклитичке облике, у функцији именовања радње која ће се вршити у будућности, долази инфинитив (*Ја ћу радити*), који у тој позицији има вредност дела једног глаголског облика (футура првог), док се уз пуне облике (када глагол *хтети* има значење ’хтења, жеље, намере, готовости и спремности за вршење радње’) употребљава конструкција *да* + презент (*Ја хоћу да радим*). Реч је, дакле, о односу футурског и волунтативног значења (детаљније у: Московљевић 1936: 108; Стевановић 1953а: 167–170). Ова граница се, међутим, не може строго повући, јер се у језику како старијих тако и савремених писаца неретко срећу примери употребе *да*-конструкције и у саставу футура првог. Фреквентност њихова, свакако, зависи од дијалекатске базе на којој је утемељен језик самог писца, односно говор његових јунака (Симић 2008: 52).

Р. Симић облик творен од енклитичких форми глагола *хтети* и *да* + презент назива футуроидом, а тако га именује и М. Ковачевић у раду *Међуоднос футура првог и футуроида у савременом српском језику*, у коме се анализира нормативни статус ове конструкције (Ковачевић 2014: 9–38).

С друге стране, дистинкција између двају облика допуне уз негиране облике глагола *хтети* строга је, и то зато што се овде заменом једног облика другим уноси битна разлика у значењу целе конструкције (волунтативно : футурско значење). Када је посреди негација, футурска морфема и волунта-

тивни глагол облички су синкретизовани (*нећу*, *нећеш*, *неће...*). У том случају једини маркер разликовања поменута два значења постаје тип допуне: инфинитив је резервисан за футурско образовање, и њиме се именују радње које се у будућности сигурно неће вршити (*Нећу радити*), док се конструкцијом *да* + презент саопштавају радње које субјекат не жели вршити: (*Нећу да радим = Не желим да радим*) (Московљевић 1936: 109–110; Стевановић 1953а: 170–171; М. Ивић 1972: 126–127; Маројевић 1977: 38; Ћирковић 1985: 262). Наведено углавном потврђује и грађа сакупљена на терену говора који је предмет наше анализе.

Иако је било опречних мишења, у србистици је превладао став да је избор допуне другим глаголима непотпуног значења (дакле, осим *хтети*) слободан, тј. њиме се не мења значење конструкције. Мишљење М. Московљевића да замена инфинитива *да*-конструкцијом уз неке модалне глаголе повлачи за собом и промену значења (Московљевић 1936: 110–112) у науци није прихваћено.

Од значаја за наш рад јесте и дистинкција у вези са одабиром допуне у моносубјекатским с једне и хетеросубјекатским ситуацијама с друге стране. Грађа показује да се у вези са овом употребом стање у тутинско-новопазарско-сјеничком говору слаже са оним у стандардном језику, имајући у виду да се у моносубјекатским, односно таутосубјекатским реченицама, у којима постоји једнакост вршиоца радње управног и допунског глагола, може као допуна употребити и инфинитив и *да* + презент (*Желим да путујем / Желим путовати*). У хетеросубјекатским реченицама, с друге стране, могуће је употребити само *да*-конструкцију – ради се о два предиката (*Желим да путујеш = Ја желим да ти путујеш*)[16]. Неометана употреба инфинитива у хетеросубјекатским ситуацијама у тутинско-новопазарско-сјеничком говору може се срести једино уз глаголе са значењем воље, и то оне код којих је јасно да је воља субјекта усмерена на туђу радњу (*Нѐ даде му преговдрити* (Ке); *Не дȁдоше нȉкоме прȉћ*; *Зȁбрани му провȉрити у сȍбу* (По)). Код таквих глагола остварење воље увек је усмерено на другога, не може доћи до двосмислености, те је зато могућа употреба инфинитива (Грицкат 2004: 89). Исти је случај и са каузативним глаголима (*Научȉла ме плѐс*; *Помâгā ми рȁдити* (По)).

Иако је процес потискивања инфинитива *да*-конструкцијом присутан од најранијих времена, познато је да је у старијим епохама развитка српског

[16] Примери типа **Рекли смо им купити књигу*; **Позвао га је доћ на свадбу* нису бележени у тутинско-новопазарско-сјеничком говору (не постоје ни у стандардном српском језику), иако је познато да је појава инфинитива у хетеросубјекатским ситуацијама овог типа била могућа у ранијим епохама развитка српског језика (Петровић и Војновић 2004: 83). У књижевно-уметничком регистру хрватског језика, с друге стране, чести су такви примери (*Чух га говорити пучки* нпр.). Њихова употреба, према мишљењу Милке Ивић, подржана је највероватније локалном дијалекатском ситуацијом појединих аутора (М. Ивић 1972: 122).

језика овај глаголски облик имао знатно шири дијапазон употребе. Осим у службама где се јавља и у савременом језику (функција допуне непунозначним глаголима и другим изразима непотпуног значења), ифинитив је доста широко употребљаван и у синтаксичким позицијама које су му данас углавном недоступне. Тако се, осим у таутосубјекатским, инфинитив могао наћи и у хетеросубјекатским ситуацијама (Петровић и Војновић 2004: 83), потом уз везник *ꙗко* као циљна, намерна допуна (Стојановић 2011: 14), као и уз апстрактне именице типа: *намера*, *жеља*, *време* и сл. У свим наведеним позицијама инфинитива у савременом језику нема, а такве потврде нису бележене ни у нашој грађи. Даље, инфинитив је као допуна глаголима кретања некада био много фреквентнији него данас (Петровић и Војновић 2004: 83; Стојановић 2011: 17). Знатно чешће је у употреби био и уз глаголе који би се могли сврстати у речи „на граници пунозначности“ (*дати, понудити, помоћи*)[17] (Петровић и Војновић 2004: 79–80).

Имајући у виду синтаксичке позиције у којима се инфинитив може реализовати, основни циљ јесте да се на основу расположиве грађе пружи што потпунија класификација његових синтаксичко-семантичких реализација у систему тутинско-новопазарско-сјеничког говора. Анализира се инфинитив у служби допуне семикопулативним глаголима, те изразима непотпуног значења, као и неким пунозначним глаголима у сложеним глаголским предикатима моносубјекатских реченица. Такође, посматра се и статус инфинитива као дела специфичних синтаксичких конструкција, а потом и као глаголског облика који учествује у грађењу футура првог. У свим наведеним функцијама разматрају се услови његове замењљивости конструкцијом *да* + презент, и то из два разлога: први је да се провери да ли су два модела допуне у односу факултативне дистрибуције или постоје синтаксичко-семантичке околности које ограничавају слободан избор; а други је мотивисан намером да се, у случајевима када могућност међусобне замењљивости постоји, провери њихова фреквентност, како би се утврдило у којој мери је балканистички процес повлачења инфинитива пред *да*-конструкцијом на датом терену узнапредовао.

II.1.3. У говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице инфинитив се најбоље чува у футуру првом.

Уочено је да се за именовање радњи које ће се у будућности вршити или извршити уз енклитичке облике презента помоћног глагола *хтѣ̀ти/шћѣ̀ти* начелно могу употребити и инфинитив и презент са везником *да*:

[17] Такви су, на пример, пермисивни глаголи: *дати, дозволити, допустити*, затим глаголи: *понудити, помоћи, договарати се, заклети се* и сл., уз које би инфинитив данас био необичан (Петровић и Војиновић 2004: 79–80).

јā *ћу* те *звàш* тел’ефóном; сà[д] *ћу* ти јā *при́ћаш*; јâ *ћу донѝјеш*; тѝ слу̏шā мѐне шта *ћу* ти јâ *рѐј* (Ле); ту̑ и ту̑ јâ *ћу изâј* (Ос); нѐгђе *ћу* ти га *пока́заш* (Па); вàлā *ћу* ти јâ *ка́заш* (Пл); јā ви онō што знàдēм, јā *ћу* ви *испри́ћаш* и *пòвес* ве ту̑ на ту̑ вòду (Ру); кàко *ћу рѐћ* (Ос); да л’ *ћу дожи́веш* сàл’ да се наспâвāм; јâ *ћу при́чаш* (Трн); пā *ћу* ви ја нѐшто *испри́ћаш* (Цв); јâ *ћу се ожѐниш* (Тр); овô што *ћу* ти *дàши* трѝ нòћи опѐри ру̑ке и намàжи; слòбодно зòвите јâ *ћу дàш* ви (Кл); тѝ гл’ѐдā у мѐне, јā *ћу гл’ѐдаш* у тѐбе (Тр); ѐво сàт *ћу* јā *напòјиш* крàве (Туз); прѝчā тѝ па *ћу* ти јâ *дода́ваш* (Вру); јâ *ћу донѝјеш* сàд вòду; јâ *ћу* ти *ѝпраш*; јâ *ћу* ти *дàш* да попѝјеш сôк; пѝтā тѝ, па *ћу* јā нѐђе *нами́нуш* да вѝдѝм (Го); јā *ћу* је *узêш* (Го); су̀тра *ћу ѝпрôј* крос Пљѐвље (Гло); јâ *ћу* ти сàмо јѐдан слу̀чāј *испри́чаш* (Гу); јā *ћу донѝјеш* па да осѐчѐш онē купóне (Жи); јā *ћу* ви тō *ѝмоћ* (Нет); јâ *ћу* ти *дàш* пàре ко си потрошѝла (Ка); сàт *ћу* вам *при́чаш* којѝ су прâзнѝци; ако ти трѐбā, јѐдно *ћу* ти *поклòниш* (Из); са[т] *ћу* ти *пока́заш* (Брђ); са[д] *ћу* јā *вѝдеш* дà л’ је ôн ту̑ (Бот); шѐћер *ћу* јâ *нâћ* (Бал); јâ *ћу ѝпрòдаш*; јâ *ћу* и *ку́пиш* (Жи); кàт *ћу* ти *пла́тиш*? (По); јâ *ћу ѝтѝс* (Бал); вàлā *ћу* му *рѐј* чим га вѝдѝм (Ту); тѝ *ћеш* ни је *узêш*; не вѐрујēм да *ћеш бѝш* такâф, Гôјко (Ле); тѝ *ћеш бѝш* на слу̀жбу (Ју); мѝсѝм да *мòћи ћеш* тѝ (За); тѝ *ћеш* дàнас *пàнуш* у крѝф (Кл); с тѝјем *ћеш умрѝјеш* (Жи); у овô сѐло *ћеш* ми *зо́внуш* овогâ и овогâ (Бал); дòбра *ће бѝш* гòдина (Ко); ōн *ће* ти *ѝдослаш* тō су̀тра (Ту); пѝтā ђê Јàблāн, ôн *ће* ви *ка́заш* (Баг); бôк *ће* те *чу́ваш* (Ју); и ви́шка *ће* ти ôн *испри́ћаш* (Бот); пр̀вā ку̀ћа *ће* ве *срѐтнуш* са л’ѝјевē странê (Рај); свѐ *ће* ти тô *испри́чаш* (Ос); тестѝја *ће ѐсташ* (Со); лōпòва *ће* ти га *дòвес* кōмшѝја (Цв); сат *ће* ми *дôј* дѐца; дâ тѝ тē чàше пā *ће* Зòрица *сѝпаш* (Шав); још нѐко *ће* ти *рѐћи* (Бољ); бôк *ће ѝмоћ* (Бу); кō свôм детѐту *ће* ти ôн *рѐј* (За); пā *ће* ти *дàши* тол’ѝкō пâрā, ал’ од онѝјā *ће* ти *узе́ти* дѐсет пòстō; нàдāј се су̀тра до У́вца да *ће* òни *попа́л’ит* ку̀ће српскē (Кл); òна *ће* ти *ка́заш* прàво пу̀т (Тр); òна *ће ѝдôј* сà мнōм (Бо); ту̑ *ће бѝш* дòбро; слàбо *ће* ти кò *рѐј* рѝјеч (Вру); невѐста *ће* пòсл’ē *бѝш* ѐмōрна за свàдбу (Го); пā *ће* ôн *обја́сниш* (Коз); овâ *ће* ти, реко, *узêш* пàре; ил’ ће да упѝшē ил’ *ће ѝтѝс* нѐђе да рàдѝ (Брђ); са[д] *ће* ти òна *донѝјеш* зе́јтин; ду̑шу *ће* ми *ѝдјес*; она *ће* тō *ишчу̀паш* кō нѝшта (Бал); нѝје дошô јòш, *сà[д] ће дôј* (Ле); и овô *ће* ти овâј Идрѝс *рѐј*, блàго мѐне (Ми); цѝјелу л’ивàду *ѝтē* ми *прѐдиј* (Пе); нàма *ће ѝтѝс*; òна *ће* ти *ѝдобеј* (Пл); сàт *ће* онō ку̀ћē *пàнуш* пā *ће* те *уда́виш*; врàтѝ се ка ку̀ћи, крѝф *ће л’ѐј* (Пл); овô *ће* ти *вàљаш*; јâ тô нѝшта нѐ знāм зà шта *ће* ми тō *вѐљаш*, кàко *ће* ми тō *вѐљаш* (Пр); пу̀на *ће се наѝуниш* гњѝдā (Пру); јâ мѝсл’ѝм да *ће* òна *знàш* дòста у вѐзи тôк рāзбòја; ѝмā врѐмена ка-*ће* òна *одгова́раш* (Ме); хàјмо мѝ дòл’е пā *ћемо* га *сачѐкаш* (Бот); валā да порāсту̑ дѐца па *ћемо се одмòриш* (Со); д[а] [ид]ѐм да стàвѝм јā кàфу па *ћемо при́чаш* (Го); ил’ *ћемо* ти мѝ тō *донѝјеш* да осѐчѐш (Ђер); јàвни ми се пā *ћемо се чу̀ш*; са[д] *ћемо проду́жиш* (Жу); кò знâ дà л’ *ћемо се* вишē *вѝћеш* (Ка); још мàло па *ћемо ѝочêш* тврдѝ сѝр да прàвѝмо (Жи); мѝ *ћемо ѝриуѝ́ѝшаш* Фàтку (Ме); дà л’ *ћеше се* вѝ *снâћ*?; кàко *ћеше сѝћ* дòл’е? (Ос); свѐ *ћеше ѝс* овијем бѝјел’ѝм мàкадāмом (Рај); кàт *ћеше* ни *дôј* нѐђе? (Др); лу̀к *ћеше* ми *вѝдеш* кàкав ми је лу̀к (Уг); ка[д] *ћеше* вѝ *осѐл’ит*, ôн се вѝшē врáтит нѐће (Уг); слàђē *ћеше сѝ́ваш* (Ка); вѝ *ћеше озêс* такô (Бот); òни *ѝтē ѝрѐсећ* ва́де (Вр); нàдāм се да *ѝтē* ме *гл’ѐдаш* (Со); сà[д] *ѝтē се ѝосвàдиш* (Пл);

ѐво са̀[д] *ћу д[а] [ид]ѐм* да је прѝпнѐм (Бал); стô кѝлā пасу̀ља *ћу да нâђѐм* (Ка); тō *ћу да* ви *објâснѝм* (Нет); ôн кажѐ јâ *ћу да ѝра̀вѝм* (Не); јâ *ћу да* ве *сѝâсѝм* (Туз); са̀[д] *ћу* јâ *да скло̀нѝм* овô (Тр); јâ *ћу да* свѐ *ѝро̀сѝм* (Бо); јâ *ћу да* је *дâм* да̀љē у шко̀лу; јâ *ћу да* јој *сло̀жѝм* онȳ гру̀ду сѝра (Гл); ако јâ рêшѝм да зако̀љѐм тā курбâн, јâ *ћу да нанѝјеѝм* (Кон); јâ *ћȳ да ѝи ѝрѝча̀м* нāсл'ѐство (Ке); ва̀лā *ћу д-идѐм* су̀тра; ја *ч'у да ѝобѐгнѐм* (Мел); тѝ се мѐне свѝц'āш и јā *ч'у да* те *ȳзмѐм*; јâ *ћу да ѝрѝћāм* а о̀ни посѐн нек допȳнȳ (Ле); јâ *ћу* вâс *да ȳзмѐм* (Пе); ка̀ко *ћеш* са̀ма тѝ свѐ *да рâдѝш*? (Го); свȳј *ћеш* тѝ то̀гā *да нâђѐш*; та̀мо *ћеш* кроз Бр̏њицу *да ѝро̀ђеш* сва̀кāко (Кн); тѝ *ћеш*, у ѝме бо̀га, *да се удâш* и *о̀дѐш* у сво̀ју кȳћу (Ђер); тѝ *ћеш да заѝвдо̀рѝш* сто̀ку у пōднê (Уг); а штà *ће да чинѝ* с онѝјем (Ка); бôк *ће да ѝомо̀гнē* свѐ (Гр); шко̀ла *ће да изâђе* из мо́де; да̀нас *ће да бȳдē* го̀рē (Бу); онô *ће да осѝа̀вѝ* го̀ре (Трн); тō *ће да осѐѝѝ*; а̀да̀ль би́ла а̀да̀ль *ће да ȳмрē* (Кн); ко̀ *ће да* му *чȳвā*? (Ке); о̀на *ће да бѝдē* тȳ; са̀т *ће да наѝђē* овāј дрȳгѝ мо̀мак са бал'ѝркōм (Тр); је л' вам прѝчô што *ћемо да дôђēмо*? (Уг); мѝ *ћемо да иде́мо* кȳћи, да одмâрāмо (Ка); да ми да́те бро̀ј тел'ефо́на пā *ћемо да се чȳјēмо* (Ка); мѝ *ћемо* ујȳтру *да рâдѝмо* (Трн); тако̀ да *ћемо* тô идȳћē го̀динē *да ѝрѝѝрêмѝмо* тē л'и́л'е (Др); по̀сē *ћемо* о̀пēт *да броји́мо* по̀ново (Вру); вѝ *ћеѝе да иде́ѝе* (Ме); са[д] *ѝē да мѝсл'ē* да је мо̀ја сѐстра (Кон); о̀ни *ће да осѐѝȳ* (Кн).

Знатно већа фреквентност примера са морфолошким ликом футура у коме се као допуна енклитичким облицима глагола *хѝѐѝ/шћѐѝ* јавља инфинитив одговарајућег глагола показује да је процес продирања *да*-конструкције у овој функцији слабијег интензитета.

У позицији испред енклитичког облика помоћног глагола инфинитив је једино и могућ:

оѝѝѝшћу (Го); *рѐ̏ћ[ћ]у* ти (Гу); *до̂јћу* да ви нâђēм уто́бус (Ле); *ѝрāжѝ̏ћу* некōг дрȳгōг; *кāза̀ћу* ти (Ос); *рѐ̏јћу* јâ Добро̀сāву (Ка); *до̂[ћ]ћу* ко-тѐбе; *наѝра̀вићу* ти јâ јѐдну (Па); *убѝ̏ћеш* нѐкōг и *добѝ̏ћеш* па̀ре (Кл); *вѝ̏деѣеш* једну кȳћу (Ју); *измѐриће* (Кл); *ѝора̂шће* Жи́ко (Коз); а са̀т *нâјће* жѐна ми (Бо); *има̀ће* до̀ста; *ѝојѐшће* и њȳ (Ос); *обѝ̂[ћ]ћемо* је (Па); *ѝоседѐћемо* ма̀ло код мѐне, *рȳча̀ћемо* (Бољ); *нâјћемо* нѐшто (Бо); ѝма̄ до̀л'е, *вѝ̏деѣеѝе* (Шав); *бѝ̏ѣеѝе* за̀довōљни (Цв); *ѝро̂јће* тудијена́ке (Па); *убѝ̏ѝѐ* ме (Рај); *до̂јѝѐ* Вла̀хиће (Ле) *до̂јѝѐ* о̀ни (Го); *изгѝ̏нȳѝѐ* (Ру).

II.1.4. За разлику од енклитичких облика глагола *хѝѐѝ / шћѐѝ*, који су резервисани за футурско образовање, и уз које у српском језику у употреби претеже инфинитив, уз пуне форме истога глагола (када се употребљава са значењем 'хтења, жеље, намере, воље, готовости и спремности' за вршење радње означене допунским глаголом) као допуна употребљава се готово редовно презент са *да* (Стевановић 1953: 165–166). Разлика у допуни условљена разликом у значењу управног глагола, односно дистинкција између две поменуте функције у тутинско-новопазарско-сјеничком говору добро се чува.

Бројни су примери са *да*-конструкцијом као допуном (дакле, са волунтативним значењем):

оћу и јâ *да идêм* ȍдавдē (Бал); ôн рѐкō *оћу да* је *вȍдӣм*, и отишô (Ђер); е, вȁлā, *хȍч'у д-идêм* (Мел); сȁмо ако јâ *хȍћу д-идêм* (По); завѝсӣ шта *хȍч'еш да ӣосѝеш* (Ме); кад *оћеш да сӣȁвӣш* у шпȍрет (Ос); ако *хȍћеш* тврдӣ сѝр *да ӣрѐсуеш* (Жи); ако *хȍћеш* брѫжē *да ӣрēдêш*, тӣ тō завѝјеш јâко; ишâрāш како *хȍћеш* почѐтак *да ӣȍченēш* (По); *хȍће да ӣȍћē* за њѐга (По); на прѝмер он *хȍће* сȁд *да сӣрêмā да жѐнӣ* њѐга (Ру); јѐдна *ће да ѝграā* поред мѐне (Вру); колâч се изнѐсē на бȁдњāке кад *ȍће да се крâӣӯ* бȁдњāци; онô *хоће да ȍӣмē* да изѐдē (Врс); сȁмо још један ѝспит да дâ и *ће да ѝде* дȁљē (Бу); ако *ȍће да седû*, седѝ (Бр); ôн кâжē *хȍће* свѐ тō *да кӯӣ* (Мел); ко *ȍће* од тѝја сѝнōвā, от тѐ децѐ, помȁло *да ӣрȁӣ* пâрā ȍтуд (Д. Дуб); ȍна *хȍће да се удâ* за њѐга (Ле); ôн кâжē *хȍће* свѐ тō *да кӯӣ* (Де); ко *ȍће да се кӯӣā* ладнôм водôм (Ко); *ћемо да свр̏нēмо* óде кот чика Мил'ѝвојевē кȕћē (Го); *хоћемо да идéмо* от кȕћē до кȕћē (Пл); е вȁлā *ȍћемо* óде *да се насӣȁнӣмо* (Вру); сȁд ми *ȍћемо* невѐста *да* нас *ӣослужȕјē* (Ме); ако *хȍће да* ти *наӣрȁвӣ* злȍ (Ру).

У свим наведеним примерима глагол *хӣѐӣ / шћѐӣ* има значење 'имати вољу, желети, намеравати'.

Некада, међутим, у оваквим конструкцијама футурско значење или претеже над волунтативним:

тō је бѝло срамȍта стâрӣ да чȕјӯ и да кâжēш човѐку јā *ћу да се ӣородûм* (Го); осȍл'и онȕ вȍду кат *хоћеш да убр̂кāш* онâ качȁмак; не смѝјӯ да се дѝрајӯ ѝгл'е, *ће* пȍслē змѝја *да ӣѐцā* ôвце за вѝме (Св); *хоћемо*, вȁлā, догȍдинē код њѐга *да идéмо*; сȕтра *хоће да идȕ* за невѐсту (Ме);

или је једино присутно:

кад нѐко *хоће да ȕмрē*, чȕјē се тâ птѝца; дȁнас ћемо тô да завр̂шӣмо, сȕтра *ће* кѝша *да ӣȁдā* (Ко); *ће* дѐца *да ӣоцр̏кајӯ* ȍд глāди; не смѝјē да проговȍрӣ *ће* дѐца *да* јој *бȕдӯ нѝ/ема*; тô се нȍсӣ кад нѐко *хоће да ȕмрē* (По); *ће да* га *удȁрӯ* кȍла, *ће да ӣȁнē* с бицѝкла (Ков); кô пијетȁо кад *ће да ӣѐвā* (Вру); јâ би је напȕнио нō овô млȍго слȁбо, *ће да се ӣоцêӣā*, тéжак компѝр (Ка); *хоће да се заӣâл'ӣ*, нȁ прак, онā сул'ендâр горѝ и тѝчē онȁмо у тā стâн (Пл).[18]

У тутинско-новопазарско-сјеничком говору уз глагол *хӣѐӣ / шћѐӣ* када значи 'бити склон (нечему), обичавати (радити нешто)' као допуна увек долази *да*-конструкција: знáмо свѝ да ȍна *ȍће да слȁжē* (Па); ôн понѐкад *ће да ӣоӣȕјē* па да се пȍбијē (По); *ȍће* од вѐл'икōг зѐља крȁве *да ӣрекâӣē* мл'ѝјеко (До).

Има, међутим, примера у којима је као допуна пуним облицима презента глагола *хӣѐӣ / шћѐӣ* бележен и инфинитив:

а) Уколико је у упитним и зависно-упитним реченицама облик допуне инфинитив, превладава футурско значење: а *хоћу* л' *бȕӣ* преко тел'евѝзијē? (К. Бун); *хȍћеш знȁӣ* ако бôг дâ? (Ме); однѐси матѝку на рȁме и гл'ѐдā *хȍћел'* те *узêӣ*

[18] У свим наведеним случајевима облици глагола *хӣѐӣ / шћѐӣ* су неакцентовани.

какав нȁдничāр; пи̑тā је *хо̀ће л’* ти *дозво̀л’ит̄* да ми да̑ш онê опа̑нке тво̀е? (Ру); *хо̀ће л ӣола̑зит̄* ви̏шē? (Ме); *хо̀ћемо л ра́дит̄* што̀гој? (Ру); *оће̄те* л’ не *ӣу̏шћит̄* у ку̏ћу? (Бољ).

Ако је допуна *да* + презент, посреди је волунтативна семантика: ви̏дӣш овогâ мо̀мка, е *о̀ћеш да у̏змēш* ње̏га?; *хо л’ да се удâш*? (Мел); ва̏лā јâ сам дошô бигинѝсō ће́рку за си̑ном, ва̏лā, *хо̀ л’ да* ни је *да̑ш*? пи̑тā је *хо̀ће л’ да* ти *да̑* (Бр).

б) Инфинитив је допуна пуним облицима презента глагола *хт̄ѐт̄/шћѐт̄* и у реченицама типа: немô га ди́рат *оће*[19] те *у̏бит̄* (По); *оће̄те озе̑ӣс*, трѐбāл’и сте у ку̏ћу да уи̏ћēте (Трн); нами́ри со̀бу, *оће* нѐко *до̑ћ*; реко јој: „Ма̀кни ту̏ мѐтлу *оће* је нѐко *у̏крас*“, и она нѐ ће; немô је ди́рат, *оће се заӣла̑кат̄* (Пе); немô да им да̏јêш да пи̏ју̏, *от̄ē се на̑ӣит̄* (По)[20]. Овде се управним глаголом у предикату зависне реченице не изриче значење ’жеље, намере или решености’, већ се исказује ’могућност или претпоставка да ће се радња означена допунским глаголом (најчешће неповољна) вршити или извршити у будућности’. Тако нпр. (*Немô да ӣу̏јē ракѝју*) *...оће се на̑ӣит̄* значи ’постоји могућност да ће се напити’, и реч је о футуру, док би се употребом допуне у облику *да*-конструкције (*О̀ће да се наӣу̏јē*) добило значење ’жели, има намеру да се напије’, са предикатом у презенту. Дакле, и овде је однос између футурског и волунтативног значења условљен типом допуне.

в) Забележено је и неколико случајева када се пуни облици презента глагола *хт̄ѐт̄ / шћѐт̄* уз инфинитив употребљавају са циљем посебног истицања: *хо̀ћу от̄и̑ћ*, па да ћу погѝнут (Жи); јâ *хо̀ћу ра́дит̄* ако устрѐбā; ôн мо̑ра да ка̑жē па да *хо̀ће умри̏јет̄* (П).

Избор допуне уз пуне облике глагола *хт̄ѐт̄ / шћѐт̄* у свим осталим случајевима (дакле, када је управни глагол употребљен ван презента) факултативан је, не уноси измене у значењу, с тим да се као допуна инфинитив нешто ређе употребљава:

ако *би кћѐо да* још ви̏шē *зи̑дā* го̀ре више земљê, пл’ѐо се пло̑т (Св); е та̑пӯт *су ћѐл’и* партиза́ни *да т̄ѐрајӯ* овӯ вр̑сту девѐ̀јāкā за партиза́не; *шћѐљи су да одвѐдӯ* у Себѐ̏ћево до̀ље, у Црквѝне *да одвѐдӯ* овô врѐло (Д. Дуб);

да́ко ти *бу̏дē хт̄ѐла* штȁ *ка́зат̄*; *шћѐде* је *у̏бит̄* да је јâ нѐ спāси (По).

II.1.5. За разлику од потврдног футура, где су *да* + презент и инфинитив уз енклитичке облике помоћног глагола у односу факултативне дистрибуције, у реченицама са негираним предикатом у облику футура првог инфинитив није могуће заменити *да*-конструкцијом а да се значење не промени. У не-

[19] Облици глагола *хт̄ети* у оваквим конструкцијама су ненаглашени.

[20] Оваквим реченицама синонимне су оне са негираним глаголом *ма́рит̄* у предикату, уз који као допуна увек долази инфинитив: Ма̀кни то мл’ѝјеко, *не ма̑рē* га дѐца *ӣросу̑т̄* (у значењу ’могу/постоји могућност тј. опасност да га проспу’), и које су у овом говору сасвим уобичајене и честе.

гативним реченицама помоћни глагол за грађење футура и волунтативни глагол облички су синкретизовани, те тако основну улогу разликовања футурског и волунтативног значења преузима облик допуне. Конструкцијом са допуном у инфинитиву казују се радње које се у будућности сигурно неће десити (футурско значење), док се у случају употребе *да*-конструкције саопштавају радње које се не желе вршити (волунтативно значење). У тутинско-новопазарско-сјеничком говору разлика између оптативних реченица и реченица са предикатом у футуру добро је очувана.

Употреба инфинитива као допуне одричном облику глагола *хӣѐт/шћѐт* у највећем броју случајева маркер је футурског значења:

не̂ћу се ја̄ млѐго *мӯчит* (Кл); нӣкат *заборѐвит не̂ћу* (Ле); ѐ, шта те брӣга, тӣ то̄ *вӣ̏ћет не̂ћеш* (Ка); ја̂ вѐруем, у два̀дес се̂ла̄ *не̂ћеш на̂ј* четрѐс девѐ̏ја̄ка̄ (Врс); *не̂ћеш* ми нӣшта *доса̀дит* (Кл); *не̂ћеш вѐроват* (К. Бун); шта гѐд да пӣшѐш, *погрѐшит не̂ћеш* (Бу); погл'ѐда̄ она̄ тѐла̄т, познѐдни тѐла̄т, умрӣјећу па̄ тѐ ти кѐмшӣје отѐрат, *не̂ћеш знѐт* да ти и не̂ма (Ка); *не̂ће* бајѐги *бӣ̏т беринѐ̏тна го̏дина* (Св); *не̂ће* ни ка̏пљѐ мл'ӣјека *до̏бит* ко ја̂ бӣдѐм жӣва; ако не узра̂дӣ, *не̂ће до̏бро бӣ̏т*; *не̂ће* јој *ӣ̏днут* кр̏уна с гла̏ве̂ ако ми помо̏гнѐ; *не̂ће* ме о̏на вӣшѐ у у́ста *узе̂т* (По); *не̂ће ро̏дит* нӣштаове̂ го̏динѐ; *не̂ће* ваља̂да *сатру̏нут*; *не̂ће* ми *се* да̂ко *про̏дат* она постѐљина; *не̂ћеш до̏бит* нӣшта (Ту); нӣко те *пробу́дит не̂ће* (Не); о̂н но̏ћас *не̂ће мо̏ј до̂ј* на терӣвӣје (Нет); нӣкат га *не̂ће* ни *ӣ̏мат* (Кн); *не̂ће до̂ј* ова̄ трӣ да̏на (Уг); *не̂ће* ти *бӣ̏т* нӣшта (Вр); скра̄јнӣ се до̏ље једну го̏дину да̄на̂, ово̂ вӣшѐ *бӣ̏т не̂ће* (Гл); ха̏ј *не̂ће* ми *бӣ̏т* нӣшта (Ки); ко̏л'ко би ха̏јо̄ да завр̏шӣ ово̂ што је за̏пођео, свѐ се пла̏шӣм *не̂ће мо̏ћ* (Бољ); ада бо̏га ми њӣ *тѐ̏ћ не̂ће* док су о́де (Пож); то̄ *не̂ће зара̂с* (Ка); *не̂ће* ти вӣшѐ *трѐбат* (Кл); *не̂ће* то̄ *бӣ̏т* тако̂ (Ле); *не̂ће* ми *сме́тат*; ако бӣднѐ а̂нђел, мѐлећ, о̄н ће по̏бој, *не̂ће гл'ѐдат* (Кл); о̀на ће отӣс, *не̂ће до̂ј* да му помо̀гнѐ; *не̂ће* нӣшта *фа̀л'ит*; што ми *не̂ће ӣ̏ј* ова̄ жу̏чнӣ кѐса (Го); нӣко *не̂ће ӣ̏грат* (Гу); бо̀га ми *не̂ће* ми *донӣ̏јет* па̀ре, ова̄ ситуа̂ција овака̂ (Ке); ѐ вала̄ *не̂ће* ни ова̂ *о̏стат* (Ли); мѐне можда *не̂ће трѐбат* (Ми); ја̄ сам мисл'ѐла она *не̂ће до̂ј* ни у Тутӣн (Па); *не̂ће* ова̂ *пона́вљат* (Из); *не̂ће бӣ̏т* (Ка); са̀д за Сенӣцу та̀мо *се вра̀ћат не̂ћете* (Гр); *не̂ћете* ни трѐ̏ћӯ ни четвр̏тӯ ни се̂нку *вӣ̏дет* (Ке).

Волунтативно значење добија се употребом допуне у облику *да* + презент:

да̏ћу ти онако̂, *да* ти *про̏да̂м не́ћу* (Бал); ја̄ *не́ћу да се уда̂м* док не вӣдӣм мо̀мка (Боб); ја̂ ћу да спа̂ва̄м кот ку̏ћѐ, *не́ћу да чу̂вам* (Бот); ја̄ *не́ћу* о̀давл'ѐ *да идѐм*, *не́ћу* дӣјете *да во̏дӣм*, ја̄ ћу о́де да жӣвӣм (Коз); *не́ћу* тӯ̂ *да ула̀зӣм* (Др); ја̄ *не́ћу да ӯ̏змѐм* ако ми не наплатӣш (Кл); ја̂ *да се удајѐм* јо̀ш *не́ћу* докл'ѐн Са̀ва из во̄јскѐ не до̂ђѐ (Го); *не́ћу* ни *да мр̏днѐм* (Ке); *не́ћу да ӯ̏змѐм*, то̄ је ту́ђе, ӣмам мо̀ју пла́ту (Пр); *не́ћу да* је *да̂м*, нӣје ми дево̂јка за да̄ва̂н'е (Ђер); ва̀ла̄ нек ме убӣ̏јѐ *не̂ч'у да идѐм*ода̂вде; ја̂ ха̏ј *не́ћу* јо̀ш *да се уда̂м*; *не́ч'у да се крӣ̏ем*, нек ме убӣ̏ѐ (Мел); са̀т *не̂ће* нӣко нӣко̄м *да ӣомо̀гнѐ*; *не̂ће да ӣрӣ̂мӣ* и гото̀во (Че); *не̂ће да ка̂жѐ* она̄ што зна̂ (По); *не̂ће да се ӣозна̂*; о̄н *не̂ће да жӣви̂* тӯ̂ (Ка); *не̂ће да ӣоӣ̏ӯсӣӯ* нӣка̄ко, не̂ће алаха̀ ми (Кл); са̀д *не̂ће* ни *да кла̀ња̄* ни *да ӣосӣ̏т*

(На); она *нêће да признâ* да је то рāдила (Мел); понѐкō дȉјете којē *нêће да учȉ* (Др); *нêће да пȉјē* (Бал); ȍна се заина́ти пā *нêће* ни *да* му *шаљē* љȕде пȍсл'ēн (Бот); ôн *нêће* нȉкад *да посȉ* (Шав); свѐ канал'изāцȉја, вѐрујēш тȉ стȍка *нêће да пȉјē* (Лу); нȉко тô *нêће* глâву *да окрêнē* (Леч); *нêће да се удâ* (Коз); *нѐће да ȉражȉ* (Ме); *не ȍће да кâжē* онâ што знâ (Ђер); нȉкат тѐбе *нêћемо да заборȁвȉмо* (Ков); ко је жѐнско дȉјете, *нêȉē да родê*; сȁт то *да нȍсē нêȉē* (Ко); девôјке о́де *нêȉē* ни *да се удȁдȕ* (Ст); побѐгла, ȍни *нêће да* јој *се пом̂рӯ* (Кон); *нêȉē да* ми *овѐрē* књȉжицу (Го); млâдȉ *нêће да рâдē* (Ка); ȍне *нêће да ȉрȉê* тê тер́оре (Баг).

Некада је, међутим, границу између ова два значења тешко повући, будући да су забележени и примери са допуном у виду *да*-конструкције у којима превладава футурско значење:

ȍна у понедѐљак *нêће да рâдȉ*; сȕтра *нéћу* нȉшта *да* јој *помâжēм*; нȉшта иза њѐга *нêће да осȉȁнē*, jâ ка-ти кâжēм (По); *нêће* крȁве *да ȉмајȕ* мл'ȉјека пȍсл'ē (Ме);

односно са инфинитивом, где доминира волунтативно:

рѐкō сам му: „Jâ се нȉкат *нéћу врáȉиȉ*“ (Нет); ако бȉдēм жȉв, вишē шêс вȍлōвā jâ *уфȁȉиȉ нéћу* (К. Бун); нȉкат *нéћу* нешто *бȁциȉ* л'ѐп и нешто да угȁзȉм трȍху (Ки); она ће жи́вет вȁздāн глâдна, она ти *нêће зâћ* ни у њȉву ни у штȁлу, бȍже сачȕвā (Ка); млȍго је фȉнȉ, ȍко из глāвê да му затрâжȉш, тâ ти *нêће жȁл'иȉ* (Бот).

Да је тип допуне презенту одричног глагола *хȉѐȉ/шћѐȉ* основни маркер разликовања футурског и волунтативног значења показује чињеница да је у свим осталим облицима (дакле, када управни глагол није у презенту) избор допуне слободан (не уноси разлику у значењу):

нѐ кће да седȉ (Ђер); нȉко *нѐ кће* ту врнȉку жȉв *да пȉјē* (Ме); *нѐ шће да рѐкнē* нâ пȉво попȉ (Св); *нȉ̑есу кћѐл'и да рѐкнȕ* (Ђер);

нѐ шћеде ни рȉјеч *преговȍриȉ*; ôн ми *нѐ хȉеде* ни онô мȍје *пла́ȉиȉ* (По).

Одричним облицима глагола *хȉѐȉ/шћѐȉ* допуна је увек инфинитив у зависносложеним реченицама типа:

нȁјпрēн је сѐстра мȍја ме трāжȉла, jâ сам рѐкла нéћу што га *нéћу вȉдеȉ* (Мел) (= Нећу *а да* га не видим) (Мел); не долȁзȉм што *се нêћеш* тȉ *заȉȍсл'иȉ* (Пе); ôн нȉкат *нêће дôј* што *нêће* дѐци *донȉјеȉ* чокола́ду (= Он никад неће доћи *а да* деци не донесе чоколаду); не мȍже ȍна што *нêће исȉри́чаȉ* (= Не може она *а да* не исприча) (По); ȍни је *нêће ȕдаȉ* што се *нêȉē* првō *расȉи́ȉаȉ* за мȍмка (= Они је неће удат *а да* се прво не распитају) (Мел); нêмā којê ме *нêће сȉȉгнуȉ* да ме послȕшā, свѐ којê ће првō, тол'ȉкō ме свȁ дѐца вȍлȕ (Ос); некā жѐна ȕмри такô грêдом, и вишē од тâпȕт су забрāнȉл'и, што *нêће ȉмаȉ* л'ѐкарскā увер́ења: здрȁва, срȉце дȍбро, пā да пôђē (Ке); љȕди нȉјесу смѐл'и дȁт девôјку, ни сȁт не смȉјȕ, што *нêће ȉи́ȉаȉ* жѐне; ôн нȉкад *нêће ȉрôј* него ме поздрȁвȉ

(Ми); нѝкāко са жѝцē вѐш да се обȳчê што га *нêће* сȳнце пȍново *огрѝјаш* (Пру); сȁт што *нêће* по двѝје гȍдине трѝ *ѝс* мȍмак са девȏјкōм, ōн нêће да је ȳзмē (Ст).

Процес замене инфинитива конструкцијом *да* + презент у формама футура захватио је и стандардни српски језик. Разматрајући системски и нормативни статус футуроида на корпусу из савременог језика, М. Ковачевић је формулисао више важних закључака: а) форме футуроида аналошке су конструкције, настале интерференцијом негираних форми футура првог (Он *неће бити* директор) и сложеног глаголског предиката модалног глагола *хтети* у значењу ’желети’ (нпр. Он *неће да буде* директор) (Ковачевић 2014: 9); б) једнакост презентског негираног облика у оквиру футура првог и сложеног глаголског предиката с модалним глаголом *хтети* утиче да се аналошки направи једнакост и потврдног облика тих глагола, која се постиже извођењем потврдне из истоврсне негиране форме одбијањем негираног префикса *не-* (Ковачевић 2014: 18); в) у питању је, дакле, специфична хибридна форма футура првог и сложеног глаголског предиката (Ковачевић 2014: 19); г) посреди су две конкурентне форме, при чему је *да* + презент конструкција потпуно синонимна форми футура првог. Притом, форма *ћу* + *да* + презент увек је заменљива обликом футура првог, док се футур први од свих глагола не може увек њоме заменити (уп. Људи *неће хтети* (**неће да хоће*) да инвестирају код нас) (Ковачевић 2014: 24); д) чињеница да футуроид није могућ од свих глагола доводи у питање нормативни статус конструкције; а поводом тога, аутор доказује да ђ) „*и поред велике проширености у употреби, форме футуроида нису ни системске ни сврсисходне у српском стандардном језику. Оне не подлијежу правилима творбе сложених глаголских облика српског језика, творбено су рестриктивније од форми футура првог, немају ниједне особине која би оправдавала њихову сврсисходност, а уз то укидају семантичку разлику између негираног футура и сложеног глаголског предиката с модалним глаголом хтјети (нпр. Струја* неће поскупјети / *Струја* неће да поскупи*). Будући несистемске и несврсисходне, форме футуроида нису нормативно допустив форме српског стандардног (књижевног) језика*“ (Ковачевић 2014: 9).

II.1.6. Осим као допуна непунозначном глаголу *хтѐт/шћѐт*, инфинитив и конструкција *да* + презент у овом говору употребљавају се у саставу сложеног глаголског предиката моносубјекатских реченица и уз друге модалне глаголе.

II.1.7. Уз глагол *мȍћ / мȍ̏ј* инфинитивна допуна потпуно превладава једино у строго одређеним синтаксичким околностима, тачније у реченицама са негираним предикатом у коме је управни глагол (*мȍћ / мȍ̏ј*) употребљен у облику перфекта: ех, ћути, *нѝје* је *мȍгла отѐрат*; *нѝје мȍгō узêт* пȁре и отѝћ (Ле); шта га слȳшā? *Нѝје се мȍгла ȳдат* па шта јој бȏк дâ (По). Предикатском синтаксе-

мом овде се не саопштава изостанак могућности, вештине или способности за вршење радње означене допунским глаголом, већ се казује радња коју је субјекат требало да врши. На комуникативном плану наведене конструкције одликује присуство експресивне компоненте – њима се исказује прекоревање због невршења означене радње.

Бележени су примери где се као допуна глаголу *мȍћ/мȍј* могу употребити и инфинитив и *да* + презент. Притом, они са *да*-конструкцијом су фреквентнији, чиме се стање на испитиваном терену разликује од општештокавског, где, како показују истраживања М. Стевановића, у овој функцији инфинитив превладава (Стевановић 1935: 285):

не мȍгу да уфа̏шӣм (Ка); ја̂ са̀мо *мȍгу да* вам *да̂м* ȍтпус да иде́те за Âзију (Ју); бȍга ми *не мȍгу да* вишē ни *ра̂дӣм* (Брђ); *не мȍгу да погȍдӣм* ка̀ко се зове̂; *не мȍже да се опорȍдӣ*; ја̂ *не мȍгу да сӣоју̂м* (Боб); ја̄ *не мȍгу да* га *свêжēм*; ја̄ *не мȍгу* овӯ краветѝну *да осӣа̀вӣм* (Бал); тō *мȍгу да пѐрēм* ја̂ (Бал); а ја̂ *не мȍгу* сва̀шта ни *да подно̀сӣм* (Кл); *не мȍгу* гла̂дан *да ȍдēм* до кӯћē (Врс); *не мȍгу да дȏћēм*, ѝмāм пȍсла (Шав); тȏ *мȍгу* да ти *ка̂жēм* и *да* ти *дока̂жēм* ка̀ко изгл'ѐда̄ (Цв); са̀мо кад ӯмрēм тō *мȍгу да забора̀вӣм*; ја̄ зо́ром *не мȍгу да* је *ӣѐра̄м*; ја̂ *мȍгу* само *да* ти *ка̂жēм* ньȏјно го̀дӣште (Трн); *не мȍгу* брзȏ *да хȍдӣм* (Со); *не мȍгу да* ви *ӣрӣ̂ћа̄м* шта̀ је ȏн на̀ма наређѝвō да ура̂дӣмо (Пож); ја̂ *мȍгу* с ва̀ма *да разгова̂ра̄м* (Нет); у пѐт са̄тӣ крѐнēм и *не мȍгу да сӣѝгнēм*, *не мȍгу* трӣ са̂та *да сӣѝгнēм* до цр̂квē у Ѝзбице (Не); *не мȍгу да погȍдӣм* ка̀ко бѐше (Лу); кат чȕчнēм, *не мȍгу да се дѝгнēм* (Жи); ја̄ *не мȍгу да рѐкнēм* нѝје дȍбро (Гло); тӯ ја̂ *мȍгу да ȍдēм* (Вру); *не мȍгу да се изја̂снӣм* (Бл); ја̂ *мȍгу да ӣи ӣрӣ̂ћа̄м* са̀мо кат се мȏј ȍтац оженѝо (Туз); нѐма̄ мл'ѝека, уцрвл'а̂ ти се смȏк, *нѐ мош да* му *вѝдӣш* ха̀ир; ил'и *нѐ мош* тога̄ вȍла *д-уфа̏шӣш* кад би зѝнō (Мел); *нѐ мош* тӣ *да ура̂дӣш* за да̂н свѐ да скȍчӣш (Кн); ако *мȍш* тō *да подл'ѐгнēш да кӯ̂ӣш*, девȏјку узѝмљēш, ако нѐ, девȏјка оста̀јē (За); тӣ са̀т *нѐ мош да ра̄зл'ѝкујēш* гра̀цкӯ и сѐоскӯ кȕћу (Др); са̀д *мȍш*, го̀спођо, *да размѝсл'ӣш* (Врс); *нѐ мош да* га *расӣрѐмӣш* л'ѐпо (Шав); *мȍш* л'и *да намирȕјēш*, ма̂јко? (Со); ада богами *нѐ мош* ни да̀нас *да васӣ̂ӣша̄ш* (Ка); тӯ *нѐ мош да ӯ̂ћēш* у л'ива̀де без рȕдарскӣх чѝза̄ма̄ (Са); ко се не озȏвнē *не мȍреш да* јој *ӣреда̂ш*, ако се озȏвнē, тӣ јој преда̀дēш та дрѝ̑ем (По); ада *нѐ мош да ра̂дӣш* тӣ (Пе); ко донѐсēш водѐ, *мȍш да ӣрѐрēш* сȕдове, *мȍш да ӣрѐрēш* вѐш (Ков); дȍнио је мȏј ȍтац јо́рган ис Пѐћи, такѝја̄ јȏргāна̄ са̀т *нѐ мош да вѝдӣш*; муса̄фѝре пр̀вō да зȏвнē на сȍфру, *не мȍре* тӣ *да зȏвнēш* ко́га ȍћеш са[д] да јѐдē (Гу); зѐмљу *да ӣрода̂ш не мȍжеш*, са̀мо ȕшур, онȏ што е пȍсија̄но (Ју); сла̀бо тȏ *мȍш* ко́ме *да ӣрода̂ш* (В. Лок); ѝма̄ та̀мо јȍш ко *мȍжеш* тӣ *да нȍсӣш*, ја̄ сам ти на̀бра̄ла; тō *мȍш да нани̂жēш* брѐ; ова̄ чȍвек некē ја̀де *не мȍре* ни ȏн нѝкут; *нѐ мош* на пра̀г *да седи̂ш* (Бал); тӣ *нѐ мош да ӣра̂жӣш* бȍљӣ жѝвот (Жи); от пѐт жѐна̂ до шѐз *мȍже да ра̂дӣ* (Мел); ако ѝма̄ш да вечѐра̄ш, *не мȍже да* те *гл'ѐда̄* (Го); тō *не мȍре* дрȕкћē *да бѝдē* и готȍво (Ле); тӯ је дȍл'е бетȏн, зѐмља, то *не мȍре да се заӣа̂л'ӣ* (По); слабѝјӣ га̀зда и *не мȍре* млȍго гостѝ *да ӣрѝмӣ* (Са); ко го̀ј *не мȍре да жӣвѝ*, помâга̄ држа̀ва (Ке); шēјта̀нскō ко̀ло и са̀т *мȍре* тӯ *да ограѝшē*, *мȍре да ӣомѐрӣ* па̀мēт; кȍ је бȍгат, та̂ј *мȍже да исӣрȍсӣ* ла̀кшē нѐго којӣ је мало сиромашнѝјӣ (Ђер);

овô *мо̀ре да вр́ше* свѐ до четѝри са̀ата, дѐчко; *не мо̀ре* бо̀љ̄ *да би̏днē* (Кн); *не мо̀же да* ми *п̄а̏нē* на па̀мēт ни мѐне (Шав); *не мо̀ре да п̄ревѝјā* пр̏с (В. Лок); *не мо̀же* исâн сѐбе *да обезбѐдū*; *мо̀ре да се идê*, ши̏рок пу̂т (Брђ); тô *не мо̀ре* ни *да се оп̄и̂шē* ка̀ко је кат се о̀де; кажē та̀мо топло̀та вѐл'икā *не мо̀же да се издржѝ* (Бот); има̀ло је кру̏шке којē са̀мо мо̂зак *мо̀же да замѝсл'ū* (Баг); на̂кā то̀ња у̏би ни̏шта *да* хим *се вѝдū* хаѝра *не мо̀ре* (Со); овô ти је ре́ка на̀јчистијā у окол'ѝни *мо̀же* чо̀век *да п̄ѝјē* на њу̂ (Коз); ôн *не мо̀ре да п̄ри̂чā*, него та̀мо кмау̏чē чо̀век (По); мѝ оста̀рāл'и, и *не мо̀жемо да држи́мо*; мѝ во́ђе ни за па̀ре *не мо̀жемо да на̂ђēмо* (Тр); *не мо̀ремо да п̄ешâчū̄мо* (За); ӯђо̀ше тӯнека́не, разгова̂рāмо ал'и *не мо̀ремо да о̄тво̀рū̄мо* некū̄ ра̀зговōр вѐл'икū̄ (Трн); мѝ старѝјū̄ *мо̀ремо* са̀мо *да се чу̏дū̄мо* (Ју); а бо̀га ми вѝшē *не мо̀ремо* ни *да ра̂дū̄мо* (Брђ); *не мо̀ремо д[а] иде́мо* ку̏ћи, мѝ ѝмāмо сва̀кū̄ сво̂ј пробл'ѐм (Пр); *мо̀ре̄те* с ко̀л'има *да иде́те* овакô рѐдом (Ме); вѝ *не мо̀ре̄те* о̀дмā овō *да о̄тклѐнū̄те* овā ква̂р (Нет); ни су, тô је кô сѐнка, сла̀бо *мо̀гū̄ да се вѝдū̄*, са̀мо кад кмау̏чū̄, јау̏чū̄, а *не мо̀гū̄* ба̀ш да и до̀бро *вѝдē*; а о̀не *мо̀гū̄ да заврâчајū̄* (По);

мо̀гу ти *рѐ̄ћ* л'ѝјепа бѐше (На); *мо̀гу* л' ја̂ нешто *п̄и́т̄ат̄*?; е, па̄ ја̄ ти *не мо̀гу* го̀дине *сма́њит̄* (См); са̀мо ти *мо̀гу рѐ̄ћ* да је здравѝјū̄ на́рот бѝо (Ли); ка̀ко се жѝвѐло, то̄ ти ја̂ *не мо̀гу п̄ри́ћат̄* ни̏ка̄ко (Туз); о̀нда̄, шта̀ ти *мо̀гу рѐ̄ћи*, по̀сл'ē кад је иза́шла ра̀л'ица, ра̀лица гво̀зденā, тô е кō са̀т тра̀ктор (Бу); *мо̀гу* ти *рѐ̄ћ* и да ти је до̀бра ка̀фа да попѝјеш понѐкат (Кл); ко̀ња *мо̀жеш научит̄* а човѐка којū̄ нѐмā у̏ гла̀ву не мо̀жеш (Кн); тѝ ми *мо̀ш би̏т̄* кā шће́рка (Туз); тô ни *п̄огодит̄ нѐ мош* (Бо); то̄ ма̂л'ū̄ про̀зорчѝћи, ма̀њē но̂ оно̂ о̄нденáке, са̀мо кол'ко *мо̀жеш* ру̏ку овакô *заву̂ј* (Пр); са̀д *нѐ мош п̄рогу̏нут̄* во̀ду кол'ѝко је л'ѐдна (См); ѐто са̀т *нѐ мош вѝдет̄* да је по̀сијāто два̀ес кѝлā пшенѝцē у нѐчијū̄ ња̏ву; кад је ра̀та, нѐмā бра̀та, а *мо̀ш крѝт̄иковат̄* ко́га о̀ђеш (Рај); код на̂с свѐ до Ђу̏рђевдāна *мо̀ш се на́дат̄* снѝјегу и хладно̀ћи (Вр); шта̀ ко̀ при̂чā *мо̀ш слу̏шат̄* (Уг); то̄ *нѐ мош на̀јес* (Дел); *мо̀ш се* саш ња̂м до су̀тра *расп̄ра̀љат̄* (Жи); сад *нѐ мош на̂ј* једно̄га ћовѐка да ти помо̀гнē (Д. Дуб); ни́сам против жѐна̂, да не да̂ бо̂к, бес жѐна̂ *се жи́ве̄т не мо̀ре* (Цв); свѐ *се мо̀ре са̀крит̄* (Кн); ни̏ко те ни *у̏бит̄* ни *п̄оце́нит̄ не мо̀же* ако те бо̂к шти̏тѝ (Бл); ни̏кат мушка́рац *не мо̀же вѝдет̄* му̏кē ко жѐна (Го); ни̏шта на зѐмљи *не мо̀ре о̀стат̄* кривѐно (Кн); шта̀ се ту̂ деша̂вā *не мо̀ре* ја̀сно *би̏т̄* (Пож); једно̂м руко̂м држѝш оно̄ коно̀пљу у̏ рӯке, одво̂ј пома̀ло кол'ико ти *мо̀же ст̄а̀нут̄* (Жи); сва̀ко са̀д *мо̀же п̄ри́чат̄*; *мо̀ре* ме *огова́рат̄* до су̀тра (Св); *не мо̀ремо би̏т̄ п̄ри̏ј̄ет̄ел'и* (Вр).

Употреба једне или друге допуне углавном не уноси разлику у значење реченице. Ипак, примећено је да у појединим случајевима семантичка интерпретација може зависити од избора допуне, а реч је о случајевима када је глагол непотпуног значења у презенту. У таквим околностима, у конструкцијама са допунским глаголом у форми *да* + презент превладава модално значење и глагол *мо̀ћ / мо̀ј* има семантику 'бити у стању, бити кадар, способан учинити, урадити нешто, имати моћи, снаге, за нешто; имати знања, вештине, способности за нешто, бити способан, оспособљен'. Када је допуна у инфинитиву, превладава временска нијанса. На основу иска-

за информатора, односно провером језичког осећања изворних говорника, закључено је да ће се реченице типа: *Не мȍгу да рâдӣм*; *Мȍгу да ӣрӣчāм* употребити када се жели саопштити да субјекат (не)поседује способност за вршење означене радње, а презентске форме означавају да је наведено на снази у времену говорења, дакле у садашњости. С друге стране, исту реченицу са допуном у инфинитиву (*Не мȍгу ра́дӣт, Мȍгу ӣри́чат*) говорници ће употребити не да саопште тренутно стање ствари, већ оно за које претпостављају да ће наступити у будућности. Тачније, презент глагола *мȍћ / мȍј* са допуном у виду инфинитива има футурско значење, употребљава се уместо футура првог. Тако је и у примерима:

ако ви требāдē каснӣјē, *мȍгу* ви *набāвӣт* кол'ко ви трѐбā; пā тогā срâма мôга, тō нӣкад *не мȍгу заборāвӣт* (Ми); јâ са Ибрāхӣмом *се не мȍгу ӣогȍдӣт* нӣкāко вај да се ўбијем (Ке); ѐ тô *мȍгу* ти *ӣри́ћат* (К. Бун); вāлā јâ и *ӣрўжӣт не мȍгу*, не мȍгу да мрдне̄м (Пр); пā јâ ти *не мȍгу* зо́ром *дāт*, а тӣ ко ôј да ўзмēш, јâ ћу да ти дâм (Кл); фрӣждер да се пр̏вō донѐсē фрӣждер, јā *нȍсӣт* мêсо ис Паза́ра у мȍју кўћу *не мȍгу* (Трн); ако сѐднēм, *не мȍгу ўстат*; боӣм се *не мȍгу* га *нâћ* (По); стра̂ ме *не мȍгу се ўдат*; хāјмо кȍлима, *не мȍгу ӣеша́чӣт* јâ до гȍре (Ту); за сна́гу *се нѐ мош вра́тӣт* (Трн); тӣ ако ўзмēш њŷ, тӣ ни мѐсец дāнâ са њôм *нѐ мош ӣрȍј*. Иāко сам јој ха́ла, а тӣ тō *тр̏ӣет нѐ мош*, тӣ идêш по мусл'ихӯнâ, мӣрӣш љŷде кȍ се свāћā, тӣ тō нêј тр̏пет (Ле); тӣ њѐга ко ћѐкāш, тӣ сāмо са њӣм *не мȍжеш завр̏шӣт* рāзговōр (Ме); *нѐ мош* га *сӣа́сӣт* да ти је хиљâч од смр̏ти; *нѐ мош узêт* да ти је хиљâч от смр̏ти (Пр); *мȍш* л'и онӯ крāву како гȍј *ўгнат* у кошāру, ил' да се замȍл'ӣш Ӣсмети? (Жу); дā л *мȍш усӣêт* тô? (Бал); ѐво ӣмā мл'екāра у Прŷжањ, *нѐ мош* тӣ *нâј* л'ѐпшӯ офћāвину от Прŷжња (Пру); ако дâш кāцу мâснōк сӣра, с четӣри ȍбруча, *мȍш узêт* кӣло кāхвē (Врс); докл'ēн гȍј не пӣтāш родӣтеља, *нѐ мош бӣт* дȍбра (Врс); зо́ром је тӣ *нѐ мош узêт* дāнас вȍдит што нѐћемо јѐдан погӣнут о́вде, ако ȍће вȍљōм, ѐво ти вȍди је, нек пôђē (Бо); *нѐ мош вѐроват* кāко е тô занимљӣво би́ло (Вру); ȍндā *мȍш дôј* (Го); нѐ знāм дā л' *мȍш отӣс* са кȍл'има (За); кȍ знâ кāт и ђê, кȍ знâ ђѐ ми тӣ *мȍш трѐбат* и ђѐ *мȍгу* јā тѐбе *трѐбат* (Ју); ўзмите онŷ крāву, ко ти ȍдē тāмо, тӣ је *ӣȍмӯс нѐ мош* (Ме); ȍни је пошāљӯ тāмо ђе нӣкат нӣкōг нōјзӣнōга *не мȍже вȍдет* (Жи); ӣмā прôграмā дȍста и дȍбар је тел'евӣзор, ал'и стра̂ ме да га не поквāрӣм, млȍго га пӯшћāм по нȍћи, нѐ знāм ко ми рѐче *мȍре* ти *ӣрегȍрет* (Пе); мӣ јој се нӣкат *одӯ́жӣт не мȍжемо* (Боб); *мȍжемо* гȍре до Блāцā *отӣс* (См); ӣмā трӣ сāндȕка, *не мȍрете ӣотѐрат* (Бал); *мȍрете свра́тӣт* код њѐга (Ју); тāмо код Пȍжегē, *не мȍжете* вӣ тāмо *ӣс*. Тô је дал'ѐко (Шав); *не мȍрете нâћ*, тêшко стāрија̄ тӣја̄ да ӣмā ȍбадвоје (Врс); дāнас *не мȍрете* свѐ *завр̏шӣт* (Дел).

У свим овим контекстима у предикату би се облик презента глагола *мȍћ / мȍј* могао заменити футуром првим а да се значење не промени, што са реченицама са допуном у виду *да*-конструкције није могуће.

Када је глагол *мо̏ћ / мо̏ј* употребљен у неком другом глаголоском облику, који није презент, избор допуне је факултативан и не уноси разлику у значењу:

ја̄ *не̏ би мо̏гла о̄ти̂ћ*, бол’ŷ ме но̀ге (Ос); *мо̏гла би* ви *ка́за̄ти* (Ме); сва̀чијӣ ру̏копӣс *сам* ја̂ *мо̏го̄ ко̄пи́ра̄ти* (Ми); да ми се потпи̂ше̄ да *би се* ја̂ *мо̏гла ве̏нча̄ти* (Ков); ово̂ *сам мо̏го̄ доню̏је̄ти* пе̏шке̄ (Жи); то̂ ти *не̏ би мо̏го̄ при̂ћа̄ти* (Туз); *ни́сам се мо̏го̄ о̄тка̀чӣти* (Бу); *мо̏гла сам* ово̄ј же̏ни једну га̀јбу *про̏да̄ти* (Бал); *мо̏гла си је̏с* (Бал); та̂пӯт тӣ *ню̏је̄си мо̏гла* ню̏кат дево̂јку *ви̏де̄ти* нашмӣнка̄ну, то̄ ню̏је има̀ло (Ков); да си про̏до̄ до̀бру кра̀ву, *ни́си мо̏го̄ кӯпӣти* опа̂нке (Из); рӣјетко *си мо̏го̄ чу̏ти* да је побе̏гла (Леч); *ню̏је̄си* ме *мо̏го̄ на̄те̏ра̄ти* да жӣви̂м са ње̂м за жи́ву гла̂ву; за ца̂к *си се мо̏го̄ вра́тӣти* (Трн); *мо̏го̄ си на̂ј* сӣра (Цв); о̂н *се мо̏го̄ оже̏нӣти* (Кн); да зна̂ш по̀прошлӯ го̀дину кад је по̂ о́де вѐл’ик сню̏јек, ја̀дна̄ ма̂јко, *ню̏је се мо̏гло иза̂ј* (Пе); да нӣ̏е водê *не би се мо̏го̄ окре̏ћа̄ти* воденӣчкӣ ка̀мēн (Пр); *мо̏гла си чу̏ти* ту̂ и ту̂ да ӣма̄ у за̀едницу (Ке); *мо̏гло би* сва̀шта *би̏ти* (Ке); *мо̏гло се* и *ра́дӣти* и *зара́дӣти*, аљ ја̂ сам та̂пӯт бӣо дӣ̏ете; аљи те̂шко *се је* чо̀век *мо̏го̄ домо̏гнӯти* до по̀сла о́де, те̂шко (Бл); *ню̏је се мо̏гло* ни *у̂ћ* за Паза̂р (Гу); *ню̏је* ми *мо̏гла би̏ти* жѐна да је цӣо дуња̂ бӣо ње̂зӣн (Кл); е богами *ню̏је се мо̏гло* ни код Србо̀ва̄ ни код мусл’има̄на̂ с дево̂јко̄м ла̀ко *при̂ћ* (Цв); *ню̏је̄си мо̏го̄* прӣјен *о̄ти̂с*, јел’ воло̀ви су ӣшл’и пола̀ко (Врс); Артê нију да не одве̏досмо, нӣшта *не мо̏госмо учӣне̄ти* (Пр); *не мо̏гасмо* га *на̂ј* ни мрȉва ни жи́ва (Врс); жѐне су та̀мо одво̀јене и вӣрѐл’е ђе *би мо̏гл’е* ко́га *ви̏де̄ти* (Ли);

не мо̏га да се згрȉје̄м (Бал); да ӣма̄ иса̂н сво̀је а̏уто, па̄ *би мо̏гла да о̀де̄м* и на посѐдак; то̂ *ню̏је̄сам мо̏гла да се се̏тӣм* (Боб); *мо̏го̄ сам* за мѐсец да̄на̂ дѐсет двол’ӣркӣ *да ку̂пӣм* за мо̀ју пла́ту, а *мо̏го̄ сам* пе̂т а̄рӣ земљѐ *да ку̂пӣм* (Ки); *не̏ би мо̏гла да се изгу̏бӣм* (Ле); да нӣ̏је ње̏га, *не̏ би мо̏гла да мӯзе̂м* (Ка); *мо̏га* л’ *да по̄тре̏фӣш*? (Ке); *мо̏го̄ би* са̀мо *да* ти *мо̄та̂м* нѐшто; *мо̏го̄ би да сӣа̂ва̄ш*, да ше̂та̄ш, да спа̂ва̄ш у со̀бу (Туз); са̀д *би мо̏го̄ да иде̂ш* за Ва̂рош, јѐс да је а̀кадам, ал’ *мо̏го̄ би да иде̂ш* (Кл); тӣ дево̂јку у то̂ вре́ме *ни́си мо̏го̄* ни *да се догова̂ра̄ш* с ње̂м ни да је вӣдӣш (Уг); *ни́си мо̏го̄* ту̂ дрво̀ *да на̂ђе̄ш* (Пож); тӣ да си убӣо двӣје л’исӣце, *мо̏го̄ си да ку̂пӣш* на̀јбољӯ кра̀ву за оне̄ ко̀же (Нет); о̀нда̄ *ни́си мо̏го̄* мло̀го *да зо̂вне̄ш* (Ју); та̂пӯт тӣ *ню̏је̄си мо̏гла да се ше̂та̄ш* ко̄ово̄ са̀т; тӣ то̄ нӣкат *ню̏је̄си мо̏гла да ви̏дӣш*; тако̂ јѐло *ню̏је̄си мо̏гла да на̂ђе̄ш* (Ков); ја̀ са̀д не̂м шта̀ да прода̀ем да *би* тӣ *мо̏гла д[а] извӯче̂ш* па̀ру (Бал); свѐ вӣче̄ *мо̏гла је* бо̀ље̄ *да на̂ђе̄*, мо̀гла је бо̀ље̄, отӣшла у не̄мо̀штињу (Гр); трӣ пу̂т је јѐдан пу̀це̄ и *не̏ мога̄ да* је *оба̂л’ӣ*; Сто́ја гр̂дна̄ *не̏ мога̄ да дочѐка̄* ни пе̂нзију (Го); ѐво га, ова̂ *би* ти *мо̏го̄* свѐ *да* ти *испри̂ча̄* (Бољ); хе̂лда *је мо̏гла да ро̀дӣ* без ђу̀брета (Кл); ја̀гње цӣјело *мо̏го̄ је да по̀једе̄* (Вру); нӣт је он да̀о нит *је* ко̀ *мо̏го̄ да га изне̏се̄* (Лу); *ню̏је мо̏гло да се набе̏ре̄* смо̀ка (Ка); *ню̏је се мо̏го̄* чо̀век ни *да се запо̀сльӣ* ни да се не запо̀сльӣ да ра̂дӣ (Бл); ѐво о̄н *је мо̏го̄ да ӣро̂ђе̄* овӯ го̀дину и са о̀дл’ично (См); о̂н ни у Не̏маћкӯ то̄ *не̏ би мо̏го̄ да зара̂дӣ*; *мо̏гла би* ова̄ жѐна *да* нам *ка̂же̄*; *не̏ мога да иде̂* на апера̂цију (Уг); би́ла са̀мотна па *ню̏је мо̏гло* по мло̀го *да седи̂м* (Жи); о̂н *је мо̏го̄ да би̏де̄* ту̂ што оно̂ ка̂жӯ бо̀к и бати̏на; удовӣца, ту̂ *ню̏је мо̏гла да жӣви̂*, и по̀сл’е̄ на дру̀го̄ мѐсто мо̀ре да се уда̂ (Ју); до̀бро је ал’ *мо̏го̄ да* га *уню̏шӣти*, *да* га на мѐсто *оси̏та̄ти* (В. Лок); му̀ка жӣва̄, *не̏*

би се мȍгло да до ујȕтру да *пронâђȳ* (Гу); *мȍгло је да се узȉмā*, ал'и тô се пȍштовāло, нȉје се узȉмāло нȉшта (Гл); л'ȅп *нȉје мȍгō* нȉкат *да посȅчē* нȍрмāлно нō свȅ овакô (Ков); тō *е мȍгō* чȍвек и *да напрȁвī* јâз да зал'ȉвā (Пе); нȉко *нȉје мȍгō*, тō бȉло нешто сȉтно, *да* ми *извȁдī* зȕб (Ле); у Дȕгȳ Пољȁну *би мȍгл'и да сīнȉгнēмо* докл'ēн тā кȁфа стȁшē (Бољ); ако *сīе мȍгл'и* са́ми *да сȕдīīе* (Не); мȉ *не мȍгосмо да вȉдимо* (Лу); и *не мȍгоше да* је *нâђȳ* (Пл); *нȉјесу мȍгл'и да ȕзмȳ* ни опâнке ко[д] Зāхȉта (Гл); кад *би мȍгл'и* нешто *да опīвȍрȳ да рâдȳ* (Уг); *не могȍше да* га *сīâсē* (Не).

II.1.8. Исто важи и за реченице где је инфинитив допуна глаголу *смȅīī* у презенту:

да ми ôн мȅне кâжē да јâ *не смȉјēм јȅс* слȁтко, сла́но и ма́сно (Ли); *не смȉјēм* му *се īоја́виīī* нȁ очи (Ђер); *смȉјēм* ја *оīīȉħ*, но да л' трȅбā?; вȁлā мȍју кȕћу *не смȉјēш размѝнуīī* (Ту); она му *не смȉјē īоме́нуīī* да нȅће (Ђер); дȁ л' *смȉјē* Фе́хо *изâј*? (Бу); *не смȉјēмо* те *ди́раīī* кад би чȍвек рȅкō мил'ијâрде да ми дâ (Жи).

У свим реченицама спој глагола *смȅīī* и инфинитива означава радњу која се у будућности (не)сме вршити, односно презентске форме имају значење футура првог.

Када је допуна *да* + презент, превладава модално значење:

ал'и лȁжēм, *нȅ смијем да кâжēм* (Жу); знâм којâ је тра́ва ал'и *не смȉјēм да ȍдēм* (См); ȍни дȍц'ȍше л'ȕди да ме ȕзмȳ, да ме трâжȳ, јâ *не смȉ'ем да изâц'ēм* от ȍца (Мел); *не смȉјēш* нȉшта *да īрâжīш* (Па); *не смȉ'еш да īрȅђеш* ни овол'ȉкō (Ко); *не смȉјēш да уȕħēш* од овијā нȁшијā (Трн); у стâн ти *не смȉјēш да галâмīш* (Со); *не смȉјеш да мрзȕш* ни слȕħājно нȉкōга, *не смȉјēш да убȉјеш*, ућȉни дȍбро (Пож); сȁд вȅħ је дрȕгō, *не смȉјēш* нȅкōг ни *да усīȁвīш* с кȍл'има нȅ знāш ђȅ ће да те вȍдī (Не); сȁд *не смȉјēш* бȍс *да идȅш* по Јōшȁници (Ју); *не смȉеш да брȉшēш*, сȕдови се не пȅрȕ по двâ дȁна; *не смȕјеш да размȕнеш* јȅдан (По); тô је Ȉсус бȍжī и *не смê да се врâчā*, тô-е бȍжī чȍвек; нȁјпрвī је четрнȁестōг мȁрта, Мȁрат се зовê, у мȁрт мȅсēц, и постȕ се, нȉко *не смȉјē да мрсī* (По); *не смȉјē* мâјка и ȍтац *да гȕкнē* от тогâ сȕна (Ст); *не смȉ'е да īомȅнē да се врâīīī*, извȍлте, са́ма си га нȁшла, мȍрāш да жȉвȉш са њȉм, па нȅк је кȁкаф је; *не смê да īрâжи* да ми дâш кȁфу, кȁо у за́јам; и жȅна трȕднȉца, она *не смȉе* у кри́ло *да сīȁвл'ā* ни ја́је (Ме); па нȅкога стрâ *не смȉјē да īрȉħē* (Ко); невȅста *не смȉјē да īрȕħā* докл'е не ȕħē унȕтра; *не смȉ'ē да се седȕ* на стол'ȉцу да не би излȁзил'и ч'ȉрови (Мел); *не смȉјē да се кȍīā* ни нȉшта не смȉјē, не дȉрајȳ тô (Пру); ȍна тô *не смȉјē да рȅкнē* не́ħу; она *не смȉјē да изâħē* ни до у купȁтило са́ма (Па); док се ôн не пȉта, *не смȉјē* нȉко нȉкут *да мрднē*; *не смȉјē да ȕħē да ȕзмē* дȉјете, а *не смȉјē да* га *осīȁвī* (Лу); е богами кȍ *смȉјē да īодл'ēгнē*, кȍ ȉмā пâрā, ôн пристȁни, кȍ нêмā, ка кȕћи; кад је испрȍшена, *не смȉјē* нȉко *да* е *ȕзмē* (Ју); *не смȉјē* нȉкāко тō *да се урâдī* (Жи); тру́дна жȅна *не смȉјē* нȉшта *да īȁкнē* укрȁђено; *не смȉјē* тру́дна жȅна нȅшто *да укрāдê* (Вру); сȁт *не смȉјē да* је *кȍсī* (Уг); тô сȁт *не смȉјȳ да рâдē*, мȉ смо рāдȉле свȅ жȉвō; Тītȍ је нарēдȉо ферȅце да *не смȉјȳ да īостīојâвајȳ* (Вру); *не смȉјȳ да* ме *īȕшħȳ* (Пл).

У осталим случајевима (када није посреди презент глагола *смѐ̄т*) може се употребити и један и други облик допуне:

од Змѝнца *нѐ би смѐо да* вам *кâжѐм* да идéте дȁљē (Не); *смѐо би да се закȕнѐм* сȁт да нѝсам банáну пòјѐо прѝје вōјскê (Са); *јā нѝсам смѐла да се оћешљâм* пред ȍца (Пру); жѐну *нѐ би* тѝ *смѐо да т̄ȁкнēш* овакô (Жи); *смѐо си да сп̄âвāш* у Беȍград на клȕпу у пȁрк (Из); тâпȕт *нѝјеси смѐо* од родѝтēљā *да* е *т̄рâжп̄ш* (Ме); тō нѝје имȁло шȁнсē да *би смѐо да ȳ̂ћēш* (Рај); бѐса је бѝла твр̏да, шта се рѐкло бѐса, *нѝјеси смѐо да т̄ȁкнēш* кóга (Бо); нѝкāко *нѝ̑еси смѐо* у пáру *да донѐсēш* ка кȕћи (Мел); и ȍн *нѝје смѐо да п̄омѐнē* (Ђер); *нѝје смѐла* ка кȕћи *да идê* (Ка); нѝко *нѐ би смѐо да дȍћē* док нѐ би дошô положȁонѝк (Из); *нѝје смѐла* трȕдна жѐна *да т̄урâ* у крѝло јáја, љȕске, мѐсо, нѐ дāј бȍже (Мел); *нѝје смѐла да кâжē* ȍцу да је не убѝјē; мōрȁла да се дѝгнē да с[е] окȕпā изјȕтра, тō *нѝје смѐло да п̄рескȍћ̄т* прȁг ако се нѝје окȕпȁла (Ле); ȍн *нѐ би смѐо* сȁм *да ост̄ȁнē* кот кȕћē (Уг); нѐкат се чȕвȁло четвр̏тки због врѐмена, *нѐ би смѐла* жѐна *да изнѐсē* да пѐрē на рѝјеку (Из); *нѝје смѐо да ȳ̂ћē* кот тē млâдē у ньȍјзину сȍбу докл'ē не прȍ̄ћē свȁдба (Рај); за Ђȕрђевдāн *нѐ би смѐл'и да сп̄âвāмо*, кажē спâвā се преко цēл'ê гȍдинē (Из); мѝ тȁд *нѝсмо смѐл'и* од родѝтēљā *да рѐкнēмо* нѐчијōј девôјци некȕ лȍше рѝјеч (Нет); тâпȕт девôјке и жѐне *нѝјесу смѐл'е да ȕ̏ћȕ* у сȍбу да гл'ѐдајȕ кад мѝ̑ ѝграмо (Трн);

âј бȍже сачȕвā да *би* јā *смѐо* сȁм óде *ост̄ȁнут̄* (Пе); јā *нѐ би смѐла занȍћит̄* сáма кад би ми свѐ поклонѝо (Го); јā *нѐ би смѐо* тō *запѐт̄* кад би имô пȕн камиôн пâрā (Ђер); јâ не умѝјēм ни сȁт дȍбро по чāршѝји, по нȍћи *нѐ би смѐла* сáма *от̄ѝћ* (Со); девôјка тȁт *нѝје смѐла* с мȍмком *ст̄ȁнут̄*; *нѝје смѐла* ни јѐдан *узѐт̄* (Ми); *нѝје смѐла* на пастȕха *т̄ȕрит̄* невѐсту да је не сȁтрē (Ке); жѐна нѝје имȁла тâпȕт глâса, тѝ *нѝјеси смѐла рѐ̏ј* нéћу за мѝлȕ мâјку (Ков); ȍн би ȕмрô, ȍн ти *нѐ би смѐо узѐт̄* пáрче л'ѐба (Цв); *не би* те *смѐл'и п̄ерѝсат̄*, слȁбо ти је срȕце (Го).

II.1.9. Уз семантички непотпуне облике глагола *т̄рѐбат̄* као допуна се употребљавају и инфинитив и *да*-конструкција.

У безличним реченицама (са уопштеним агенсом типа 'људи, свет') допуна је најчешће инфинитив:

то *т̄рѐба сп̄рѐмит̄* гȍдину прѝје, па и двѝје; *т̄рѐбā* тољѝкȕ дѐцу *нарáнит̄*! (Ме); *не т̄рѐба се кȁчит̄* саш њѝм; нѝшта ти *не т̄рѐбā кáзат̄* кад си такâ (По); у пéтак ȍпēт љȕди се кȕпȕ да дȁрујȕ снáшу, трѝ дȁна, пā *т̄рѐбā* тô *срѐт̄нут̄* (Ју); *т̄рѐбā сп̄рѐмит̄* сѝјено (Не*); т̄рѐбā п̄омáгат̄* нáрот (Нет); *т̄рѐбā* овô *заустȁвит̄* (Пож); *т̄рѐбā* тол'ѝкȕ стȍку *вȕдет̄* (Врс); тā нáрот *т̄рѐбā двóрет̄*; узѝмā нáрот, свѐ хим трѐбā набȁвит, свѐ хим *т̄рѐбā ут̄ѝт̄рат̄* (Дуј); тō *не т̄рѐбā жȁл'ит̄*; овогâ *би т̄рѐбāло обесѝт̄* пā га пѐт пȕтâ вѐшат и скѝдат (Ки); тō *не т̄рѐбā* ни *дѝјел'ит̄*; *т̄рѐбā* га *вѐроват̄*, ал'и брȁте, на прѝмер, тѝ дȁнас да врȕшêш ујȕтру да ти грȁд убѝјē трѝ тóне жѝта, кȁки је тô прâзнѝк; *т̄рѐбā нâћ* дȍбру ђевôјку (Кн); *т̄рѐбā ћѐрат̄* пȍсл'ē тô, овȁмо-онȁмо (Тр); ал' *не т̄рѐбā се* ни *мѝјешат̄* (Уг); сȁмо *т̄рѐбā запѐт̄* да рâдѝ чȍвек па да жѝвѝ; бȍгами овô жѐнскō ствȁрно *т̄рѐбā разȕмет̄* (Бл); по шēсêт овāцâ, по дѐсеторо гȍвēдѝ, тô *т̄рѐбā* тē крȁве *ѝдмус* и *учѝњет̄* чáре; *т̄рѐбā гл'ѐдат̄*, нѝје сȁмо ѐ вȁлā л'ѝјепа

и л’ȉјеп, нō *тр̏ēбā гл’ȅдаш* и ȍткал’ē је и штȁ е и кȁко е; *тр̏ēбā вȅровашн*; кажȳ *тр̏ēбā гл’ȅдаш* а *не тр̏ēбā вȅровашн* (Го); рȅкō ми је Гȍран да су је доводȉл’и двâ-трȋ пȕт снемȍгнȳту у Тутȉн у бōл’нȉцу. *Не тр̏ēбā бȉш* (Жи); овō *тр̏ēбā нај̏ури́ш*, енê ми неокȕпāна тудȉјер шêтā (Ле); ȉмā тијā слȕчајēвā рȃзнијā, *нȅ тр̏ēбā* ни *при́чаш* (Пр); ако је жȅнско *не тр̏ēбā* га нȉгде *пȍслаш*, дȍста су би́ла жȅнска дȅца угрȍжена (Са),

али је бележен и презент:

тô *тр̏ēбā да се дâ* крȁвāма да појȅдȳ (Св); ȍће, ȍће, сȁмо *тр̏ēбā да се рȃдȋ* (Ђер); петоро тȅлāдȋ, *тр̏ēбā да се донȅсē* да се напȍјȋ, а *тр̏ēбā да се умȉјесȋ* л’ȅба, нȃс десеторо, *тр̏ēбā да се умȉјесȋ* л’ȅб у пȅкару (Го); жȉта *тр̏ēбā да тȕрȋш* у то́рбу (Вру).

Безлично употребљен глагол *тр̏ēбашн* има значење ’потребно је, нужно је, ваља’, а употреба инфинитива мотивисана је намером да се постигне већи степен обезличавања и уопштавања информације.

У реченицама са исказаним агенсом допуна увек долази у форми *да* + презент:

на осамнêс рōбâ *тр̏ēбā да мȉјесȋм*; у Ћáћак *тр̏ēбā да тр̏ȃжȋм* апоте́ку (Ле); *тр̏ēбāло је* матȉку *да донȅсēм*, не мȍгу овакô (Бал); ру́чак ȕ рȳке и *тр̏ēбā да нȍсȋш* на њȉву и на л’ивȁду (Го); свȁко тȕ дође пā *тр̏ēбā да вȍдȋш* рачу́на пā да му удовȍљȋш (Че); кат ȕзмēш тȕђêг ујȕтру рȁно *тр̏ēбā да* хи *тȕшћȋш* пā да седȕ мȁло до у пōднê пā ȍпēт да се пȕшћȳ (Уг); ко *тр̏ēбā д-идêш*, овȃј, да нȅкōга зовêш, тȋ прȁтȋш пōзȉвницу, по имȅну, тȍгā зовêм на свȁдбу; тô *тр̏ēбā да сȅднēш* и *да исȋрич’ȕеш*, да се сȅтȋш (Мел); заврȃчā тȁмо нȅшто, шта знȃм јâ, ал *тр̏ēба* тȋ *да ȕзмēш* у њê тô; *тр̏ēбā* ти на дȅснȳ стран *да ȉмāш* онō испробȉјено на вратȉло (По); *тр̏ēбā да дарȕјē* бȁдњāке ôн, некȋ дȉнāр; *тр̏ēбā да* ти *врȃшн* зáјам прȉје Ђȕрђēвдана (По); ка[д] *тр̏ēбā да уȉђē* са човȅком у ђéрдек (Ме); пȍсл’ē *тр̏ēбā* дȍбро *да се исȋлȃчē*; испрȁтȋсмо онȕ мȃлȳ у недȅљу па ȍна *тр̏ēбā да се поврȃшн* (Го); *тр̏ēбā да прȋмā* инȅкције; *тр̏ēбā* сȕтра *да сȋтȉгнē* у Крāљȅво (Бољ); онâ што га префȁтȋ *тр̏ēбā да* му *кȕȋн* кошȕљицу (Боб).

Оба синтаксичка модела забележена су као допуна глаголу *тр̏ēбашн* употребљеном у личном глаголском облику:

ако ме тȋ увȅдēш да јâ бȉдēм члȁн пāртȉјē, јâ *би тр̏ēбō да* тôј пāртȉји *бȉдēм* повȅрен (Кл); за Нȍвȳ Гȍдину *сам тр̏ēбāла да идêм* за Нȅмачкȳ, а ȍтац нȉје кȈȅо да ми се помȋрȋ него сам мōрȁла да чȅкāм да ми се ôн помȋрȋ, да се потпȋшē па да би јâ мȍгла да ȕзмēм пȃсош и да се венчȃм (Ков); *ни́јеси тр̏ēбō да* му *прȋчāш*; ако си обеђȁла, *тр̏ēбāла си да ȍдēш* (Бр); ȍтац *тр̏ēбō да дȍђē* ис ђāршȉјē; тȋ *би тр̏ēбāла* њȅга *да ȕзмēш* (Ле); свȅ вȋчēм не повȅдоше јој рачу́на ранȉјē, *тр̏ēбāла је да се опер̏ишē* ранȉјē (Го); *тр̏ēбāла је да дȍђē* јуђê пā нȉје мȍгла (Шав); ôн *би тр̏ēбō да омȁл’ȋ*, пêнзију ȉмā, и нȉје му стȁло да крепȃвā вишē (Трн);

тр̏ēбāла си му свȅ тō *просȕш*; вȁлā му *је тр̏ēбāла рêћ* (П); *тр̏ēбāл’и сте се ја́в�н* (Коз).

II.1.10. У реченицама са анонимним и уопштеним агенсом глаголу *ва̏љаӣ/ве̏љаӣ* допуна могу бити и инфинитив и *да* + презент:

не веља̂ ỳ дȃн *да се л’ѐгнē да се сӣа̂вā*; *не веља̂* ѝглȍм *да се ӣоме̂рā* нѝшта, ни чѐшељ; *не веља̂ да се дāје̂* нѝшта у за́јам (Ко); *ваља̂ се да се ȍдē* у цр̏кву на Бȍжић (По); на Ѣ̂рђевдāн и уочи Божѝћа са̀т кад је овȏ, *не веља̂ да се дāје̂* нѝшта у за́јам (Ру); *не веља̂* ни вѐш на жѝцу *да омр̏кнē* (Пру); мѐне је ȍтац рѐкō да да̀нас *не веља̂ да се ра̂дӣ* (Ѣер); за Ѣ̂рђевдāн *не ваља̂ да се сӣа̂вā* (Из); у глȕхō дȍба *не веља̂ да се иде̂* (Боб);

не веља̂ нѝкōм злȍ *учѝнеӣ*; ал *не ваља̂* тō *ра́диӣ* (Мел). нѝје дал’ѐко ал’ тȏ свȁкӣ ћȁс *ȋс не веља̂* (Кл); *не ваља̂*, ка̂жē, *ӣри́чаӣ* да ћеш да ра̂дӣш (Кн); *веља̂ рѐ̑ј* да ће бѝт дȍбро (Бл); секѝру *не веља̂ ӣра́жиӣ* у маха̀лу; *не веља̂* у глȕхō дȍба нȍћи *ȋс* (Пру).

Уколико је агенс експлициран, допуна је *да* + презент:

туда̂ *не веља̂* нѝкāко *да ӣрола̀зӣш*, мѝ провѐдēмо шеха́де ко то зна́мо и тȏ одбѝјē се од сѐбе (Ѣер); *не веља̂ да идѐш* по маха̀л’и, те *не веља̂ да ӣреска̂чеш* онē конȍпце ил’ онē ла̂нце, тȏ ѐто нешто не веља̂ (Кл); *не веља̂ да да̀ēш* ис кȕћē (Ос); нѐко кажē *не ваља̂* на̀трāк *да заӣвȍрӣш* вра́та; *не веља̂* ѝглу *да ỳзмēш да забȍдēш* ко[д] сѐбе (Пру); *веља̂* пома̀ло водѝцē *да ӣоӣѝјēш* (По); ако се озȏвнē, тѝ јој предȁдēш та дрѝ̑ем, *веља̂ да се ȍна озȏвне*; *веља̂ се да ӣȕрӣш* бѝјел’ӣ лȕк за̀ пој̄ас (По); *не веља̂ д[а] идѐм д[а] ỳшӣēм* тѐбе нѐшто на при́мер, у маха̀лу; *не веља̂* с кљу́ча *да л’ỳзнēш* нѝшта, ка[д] тȕрӣш ва̀рӣво ил’ нѐшто па пр̏стом л’ѝзнēш (Пру); *не ваља̂ да идѐ да ӣра̂жӣ* у за́јам нѝшта кад је тру́дна (На); *не веља̂ да ӣрескȍчӣ* конȍпац, не веља̂ ма̀чку да уда̀рӣ ногȏм, па̀шче *не веља̂ да уда̀рӣ* ногȏм, кажē оће да бѝдē дѝјете чȕпāво кā ма̀чка и кā па̀шче (Боб).

Забележен је само један пример са допуном у виду инфинитива: кажȕ *не ваља̂ ỳкрас* тру́дна жѐна (Шав).

II.1.11. Уз глагол *мо́раӣ* као допуна присутна су оба синтаксичка модела. *Да*-конструкција је, међутим, фреквентнија од инфинитива:

мȏрāм да га ӣѐрāм да наста̀вӣ тȕ шкȍлу ко шћѐдē (Брђ); е са̀т ȍпēт *мȏрāм да се извѝнēм* (Цв); *мȏрāм да идѐм* на пѝјац (Со); ја̂ не смѐдо, но *мȏра̀до да ӣрӣѝм* (Бр); свѐ жѝвō *си мȏра̀ла да ра̂дӣш* (Гу); ово *мȏрāш да броѝш*, а онȏ не мȏрāш (Мел); *мȏрāш да* је *зȏвнēш* (По); мѝ смо нала̀зӣл’и два̂ вагóна жѝта, тȏ свѐ српом *си мȏрȏ да жњѐш* и *да вѐжеш*; једно два́дес и четѝри са̂та *мȏрāш да нала̂жēш* (Гл); *мȏраш да ѝмāш* на̂вике ра̂да; *мȏрāш да ра̂дӣш* пола̀ко (Кн); свѐ *си мȏрȏ* ру̏чно *да ра̂дӣш*, *да оӣрēдѐш* пā *да иза̀ӣкēш*, *да саӣл’ѐӣēш* пā дѐцу *да обȕчѐш* (Шав); свѐ тō *мȏрāш да ӣреӣисȕјēш*? (Бал); *мȏрāш да се вра̂ӣӣӣе* ова̀мо (Не); *мȏрāш да слȕшāш*; кат побѐгнē онȏ, *мȏрāш* посл’ē *да се крѝјēш* (Леч); она *мȏрā да* ти *вр̏нē* тȏ прѝје Ѣ̂рђēвдана (По); свѐ четѝри тѐ пȍдношке *мȏрā да корѝсӣӣ* кад је тō ỳчетвȏр (По); *мȏра̀ла је* невѐста тѝпȕтā *да нȍсӣ* овȕ шóљу овакȏ на овā два̂ пр̏ста; ȍна *би мȏра̀ла* ла̀мбу *да заӣа̂л’ӣ*, пā *би мȏра̀ла да сӣрѐмӣ* тȏ да донѐсē да се јѐдē (Ли); кол’ко гȍд да је сва̀тōвā ру́чак *мȏрā да се сӣрѐмӣ* (На); чȍвек док је жѝф *мȏрā да се борѝ* (Ков); *мȏрā да се ӣревр̏ј̑еднӣ*

нѐшто (Жи); ôн гȁзда чијē је говѐче ил’и ȍвца ил’и кȍњ у́шло у тȳ л’ивȁду, *мōрȁло би да надокнȁдū* тōм гȁзди (Гу); невѐста *е мōрȁла да се окȳūā* (Ле); *морô је да* је *ūрȋми* (Ђер); како ôн кȁжē такô *је* тô *мōрȁло да бȉдē* (Бр); *мôрā* нѐшто *да се рȃдū* (Гр); *мôрā* од нѐчега чȍвек *да жūвȋ*, *да рȃдū* (В. Лок); би́ло је зȋмскō врéме пā *је мōрȁло* у тȍпло, у топлȍту *да* тō *рȃдū* (Из); кокȍшка *је мōрȁла да се закȍљē* да вȉсū на онȳ комȍру (Бољ); на бȁдњāке један дȉнāр, гвоздѐно *мōрȁло је да се сūȁвū* (Ос); *мôрā да слȳшā*, *мôрā да ūрūȋ*; дрȳгō јȳтро невѐста и мȉјесū и мȳзê и свѐ *мôрā да рȃдū* (Боб); тȁд *је мōрȁло да се* од конȍпљē *напрȁвȳ* за човѐка пантóл’е и *да се изȁūкȳ*; ôн *мōрô да ȳзмē* тȳ дѐцу; сȁд *мôрā* прȉвāтно *да идê* (Пе); она *мôрā да* му *се јȃвū* (Бр); богами ђе гȍј дȁ си *мôрā да се рȃдū*; овô *је*, да извȉнēте, *мōрȁло* кā ис пашчѐћијā ȳстâ *да се вȁдū да се рȃдū* (Брђ); она *мȍрā* то *да* нѐкōме *рѐкнē* (Ко); млâдā *је мōрȁла* свȁкад *на кȍн’а да бȉдē* (Ко); *мôрā да ȍдē* да ће бȉт двȉје нȍћи (Бр); послен остô бе-женê и *мōрô да се жѐнū* (Ле); за врéме Ти́та *нȉје мōрô* нȉкō *да идê* (Ју); са Кȍсова *мōрȁли да донȍсūмо* кукȳрус (Д. Дуб); мȉ *смо мōрȁл’и да нȍсūмо* по шљȉвā да затȉњēмо онȳ слȁму (Пе); тȳ *не мôрāūе* ни *да сūȁнēūе*, не дȉрајȳ (Рај); *мōрȁл’и су да* је *дȁднȳ*, ал’ глáва, ал’ девôјка (Пл); дѐца *мōрȁла су да чѐкајȳ* (Гл); ȍни *су* ћȁк *мōрȁл’и* и *да ūромѐнē* прѐзиме (Пож); *мōрȁл’и су да ūлȁūē* за свȁкȳ мȳшкȳ глâву (Из); *мôрајȳ да* је *дȁдȳ*, дáл’и му дрȳгȳ (Боб);

мôрāм сȁт *дôј* га га ȳзмēм (Па); јâ *мôрāм* нȍћас кȳћи *сūȉћ*; *мôрāм* нѐкōг *ūлáūиūи* да ми донѐсē; *мôрāм ȋс* за Сенȉцу да прȉмим инфȳзију (Кл); бȍга ми ме *мôрāш чȁсūиūи* (К. Бун); *мôрāш уūúсаū* кȁко се жȉвѐло (Уг); тȋ ћеш посл’ē онō *мóраū да исцȉједūиш* (Кл); црѐкву *ūрȁвиū мôрāш* пā се тȳрчио, ишȁо ђе ȍћеш, црѐкву мôрāш да прȁвȉш па рáди шта ȍћеш (Кн); *не мôрāш* ни мѐне *звȁūи* него такô урáди, наместȉћеш (Кл); што би гȍј згрēшȉла којâ мусл’имáнскā девôјка, ȍна *је мōрȁла* Шȉптāра *узêū* (Бр); ȍбичāј је тâ бȉо да *се мōрȁло конȁчиū* (Це); не мȍре дѐца у шкȍлу, тȁд *се мōрȁло ȋс* (Гу); кажē *мôрā се ȳбиū* дȉјете ил’ нѐшто *се дѐсиū*, тō дрȳгē нêмā (Ђер); нȉје имô свȁкō ни тô да јѐдē, него *је мōрô мéшаū* óвас са јѐчмом да би јѐо (Жи); дáла ȍбељеже, она *мôрā ȋс*, тō нêмā нȉшта дрȳгō, сȁмо мôрā д[а] идê (Ле); ôн *мôрā ūрȉзнаū да је крȋв* (По); *мôрā* му *ȍбрес* пȁре да ће зѐмљу грȉс (Ст); ȍна *мôрā рáдиū* како јој ôн кâжē (Ме); *мōрȁл’и смо кȳūиū* ћефи́не и дȁску онȳ (Врс); *мôрāūе* ме *чѐкаū* (Брђ); óде *мôрāūе се окрéнуū* (Уг).

II.1.12. Глаголи непотпуног значења којима се означава фаза неке радње у саставу сложеног глаголског предиката уз себе као допуну могу имати или глагол у инфинитиву или у облику *да* + презент. Као допуна фазним глаголима у тутинско-новопазарско-сјеничком говору бележене су обе форме, при чему је обичнија *да*-конструкција.

јâ сам пȍсл’ē ȍдмā *ūȍчō да рȃдим*; јâ *сам ūȍчō* тô *да ūрȁвūм* кат сам бȉо у партизáне (Кл); јâ сам са трȋ гȍдине с ȍцом *ūȍчēла д-идêм* у воденȉцу (Ме); тȋ *ūȍчē да ūрȋчāш* кȁко ме упознȁо (Го); *ūȍчē* ȍпēт *да ūȉјē* и нȉшта (По); ȍна *насūȁвила* јȍпēт саш њȋм *да се вȋђā* (По); а ȍна од љутинê *ūȍчнē да ūлȁчē* (Го); ôн *ūȍчē да ūрȋчā*, *ūȍчē* ôн *да збȍрū да фȃл’ū* (Го); трѐбāло му пȁре, и *ūȍчō је*

дѐди *да крāдê* пàре (Цв); *пȍћē да* ми *се обрȑћē* овакô шȕма (Нет); јā знâм Мȕрат је Рēбрȍња нàјприје *пȍчео да прàвū* гȕменē опâнке от камиōнâ (Бал); пре него што *пȍчнē* л'ȉс *да пàдā*, ȍни исѐчи тē грáне растȍве (Гу); кад *престàнē да пàдā* кȉша, отȉшћемо (Ту); у један вàкат *прѐстаде да плàчē* (По); посл'е смо *пȍчел'и* мàло нѐко нѐђе и *да рâдū* (Ђер); *пȍчēл'и смо* вѐћ *да плâстȉмо* (По); ȍни *почéше да* ме *мâмȳ* (Кон); рȕке *пȍчēл'е* сàд *да дрхтȕ* (Жи); јучê врȍ Ми́шу, *пȍчēл'и да* му *вр́шу* мȍкро (Кн); договорȉл'и се да *пȍчнȳ да пâлȳ* тō сѐло гȍре (Кл); óде мȉ *смо* нàјпрвū *пȍчēл'и* тō *да рâдūмо* (За); шурњàје *почéше да се љȕтȉ* (Бољ); ȍндā *пȍчēл'е су* полáко жѐне *да идȕ* бес фѐреџē и (Трн); покāзàше се дȍбро и *пōћéше да* хи *довȍдȳ* од Л'ѐскōвца (Пож); *почéше да отȉшпушћàȳ* тē рâднē снáге (Ос);

кад би *стàла прúчатū* (Ру); те пȍсл'ē јâ *пȍчнēм* и мѐсо *купȍватū* у Позâр (Трн); ал'и кат хим јâ тô *пȍчнēм прúчатū*; јâ јој *почê прúчатū* како сам тѐгл'ȉла мȕку (Го); *пошô сам* ти *прúчатū* (Цв); јâ *сам* у тô врéме свѐ сас тȉјем *пȍчō рáдитū* (Ки); *почê прúчатū* (Кл); кад би јâ *стàо* тô *прúчатū* у детáље (Прћ); *крēнȕ* ти *прúчатū* ал' ме прекȉдоше (По); *пȍчео се* седамдесêт пѐтē, чинȉ ми се, иљи сѐдмē, нѐ знам кàт бѐше овâ пȕт *се пȍчео рáдитū* за Шпȉљāни (Бл); имô је Иљâс један Кȕртовић кат *се пȍчēло рàтоватū* (Ле); бес алáха нȉко нѐ знā којȕ је мȕку она вȉдела док је ôн бȉо тȕ, *стàни прúчатū*, јā трнȉм, нāрочȉто о[д] свѐкрвē (Па); посл'ēн полáко *се пȍчēло рáдитū*, ȍрат, овô онô, док је дȍшло до л'ѐба (Пе); *стàде* тȕ *богорáдитū* око кȕћē (По); прàвил'и онē кованúке онê, пȍсл'ēн *смо пȍћēл'и купȍватū* (Туз); мȉ *смо се* пȍсл'ē *пȍчēл'и брáнитū* и у томê проузрȍковō рàт (Прћ); ȍни тē се *почêтū* јȍпēт *свàђатū* окȍ њега (Ту); *пȍчēл'и* су ȍни конȍпљу мàло *сȕјатū бúл'и* (Жи); нȉје имàло кȍрȉтā да се кȕпȉ, кàсно *се* корȉта *пȍчēла купȍватū* за кȕпâње (Трн).

II.1.13. Инфинитив се употребљава и као допуна различитих пунозначних глагола. Ту своју функцију такође дели са *да*-конструкцијом. У грађи су пронађени примери са глаголима: *волѐтū*, *вȉдетū*, *ȕметū, смѐтū, знàтū*, *(на)ȕчитū*, *стрéматū се, бȍјатū се, нáдатū се, кáнитū се* и сл. У контекстима у којима ови глаголи за изражавање предикатске синтаксеме захтевају навођење допуне исказане другим глаголом нешто чешће је бележена *да*-конструкција:

кâнтū се цúјело л'ѐто *да* је *зôвнēм* (По); једнôм *се* у гȍдину *накâнтū да вēзêм* (Па); *бојȉм се да изàђēм* по мрáку (По); *не вȉдтū* дȍбро *да пл'етêм* (Ке); *вȍл'тш* л'и *да идêш* у Пријепȍље пōдрȕче ил' *да бȉдēш* у Пазâр у нāрȍднȳ ȍдбрану (Гло); *вȍл'тш л'и да пȉјēш* сȕрутку? (По); ако *не вȍл'тш да чинȉш* злȍ, немô га ни чȉњет (По); нàјбољē *би* ôн тô *знàо да* ви *опȉшē* (Баг); пȉво некō, јā му вúка попȉ, ôн *не умȉје да попȉјē* (Бал); она *вȍл'ū* њѐга *д-ȕзмē* но бúло којéга (Пе); *научȉло* овō дúјете *да псȕјē* (Пе); од мал'ѐна *учȉ да ткê* (Ме); *стрêмā* ȍна тô *да понѐсē* у родбȉну (Ков); л'ȉјепо *је стрēмȉла да дочѐкā* гȍсте (Ту); невѐста *се стрêмā да двōрȉ* (Ко); тô ти *нѐ би* нѐко *дô* пред врáта *да принѐсēш* сàт (Ђер); *нàдā се да ȕзмē* тô (Мел); *не дâ да се помȕзê* (Ле); онê ȍбичнē крȉпе турâ у онē душѐке док мȍја стâрā *нѐ извол'е* онȕ вȕну *да турâ* (Гл); тō мȍја бијàча што ми

је би́ла ȍна *је* тô *знȁла да рâдӣ* (Леч); ôн *је знȁо да зажȁл'ӣ* бол'есни́ка (Кн); *знȁло се да се осѐчē* бȁдњāк, понѐсē се погȁча; *знȁло се да се окâдӣ*, *да се окâдӣ* сȍвра (Из); у пе́так и утȍрнӣк нӣјесу да́л'и, и у субȍту *нӣјесу да́л'и* овô *да се снӯјē да се ӣкê* (Боб);

пā тō ти јâ *нѐ знāм* тȁњно *ӣри́ћаӣ*; ни тô ти *нѐ би умѐо ӣри́ћаӣ* (Туз); јā *би се вол'ѐо* с њи́ме *вӣдеӣ*, *сȁсӣаӣ* (Кл); *нѐ би умѐо оӣи́саӣ* (Рај); тако ми бȍга, ӣспрāвно ти *не умӣјēм рѐј*, трѐбā једно дваес; *не умӣјēм* ти *ӣри́чаӣ*, свѐ да ӣмā овȁкō рēсê овӯдā (Врс); *нѐ би* ти умѐо ка́зат јâ кȁко е Перȍше добӣло ӣме (Ст); тō ти *не умӣјēм ка́заӣ* (Бот); *воледӣјā* га *чӯӣ* како прӣчā но свѐ (По); *не вӣдӣм изâħ* по мра́ку (Ка); ђѐ *нȁучӣ* такô *лȁгаӣ*? (По); сȁмо су жѐне би́л'е а гȁзда *нӣје дô* човѐка ђе *ӣрȉбиӣ* бл'и́зу жēнâ (Ђер); ако не бӣднē То́мо, Дрȁгољӯп, и ôн *знâ ӣри́чаӣ* и ôн је старӣјӣ чȍвек (Врс); ӣмā стâрā послȍвица, кажē: „Кôг *не дâш умрӣјеӣ*, тâ ти посл'ē *не дâ жи́веӣ*“ (Др); оти́ди до кури́ра, ако му не дâш, *не дâ* ти *уӣħ* у канцелâрију, свѐ лопȍвлук (Кн); *вȍл'и* ти ôн *слȁгаӣ* но л'ѐба јѐс (Ту); дȁнас *ӣомâгāмо жњѐӣ* тѐбе, сȕтра мѐне (Жу); *не дȁдоше чӯӣ* (Коз); тȁмо ӣмā вâшāрā код њӣ, *не дāјӯ* мушкāрцӯ *се уфȁӣиӣ* до њӣ, нѐмā шȁнсē (Кл).

II.1.14. Намерне реченице уз глаголе кретања у словенским језицима могу бити остварене у виду инфинитива, али се такве конструкције по правилу не јављају на истоку српскохрватске језичке територије (у живој су употреби, међутим, у западнијим деловима штокавштине) (М. Ивић 1972: 121). Функција реченичног кондензатора овога типа инфинитиву је и у тутинском говору у највећем броју случајева недоступна.

Забележен је само један пример са инфинитивом: *Дȍђо* те *замȍл'иӣ* да ми помȍгнēш; док су сви остали са намерном реченицом:

ȍдо јâ *да ӣӯшӣӣм* крȁву (Бал); јâ *љѐгла да сӣâвāм* (М); *оӣӣдēш* у Кочâрнӣк *да зȍвнēш* тȍгā и тȍгā (Би); што не *ȍдēш* с нѐкӣм кȍл'има *д[а] убѐрēш* јȁбӯкā? (Жи); мôј ȍтац *оӣишô да клȁња* ђӯму (Ле); ôн тō пренѐсē тӯ пȍруку и ôн *крêнē да идê* (Ру); родӣтељи нӣјесу да́л'и кā сȁт д[а] *идê да шêӣā* са мȍмком и да идê по гра́ду са њӣм (Пру); *оӣишô да ӯзмē* васи́ку (Пож); и тē пēпȍвскē девôјке отӣшл'е у тō Свилȁново на са́бор, и ôн *оӣишô да свȉрā* (Бот); ôн *би оӣишô* у Тутӣн *да ӣрȉмӣ* пла́ту (Ли); ӯјутро кад пиј етô запѐвā *ӣрчи да самѐл'е* брȁшно у воденӣцу (Ми); ци́јело је сѐло *долȁзило да вӣдӣ* кȁки су тӣ опâнци (Жу); *дȍшл'и* смо *да ӣрȍсӣмо* вȁшу кђе́рку (Ме); хȁјте *да иде́мо* гȍре *да ӣоӣӣјēмо* по кȁхву (Бал); ѐно дрво л'ȕди к-*ȍдӯ* утȍрком *да ӣосѐчӯ*, бȁш му се нѐшто потрѐфӣ (Ле); сȁдек *идӯ* код л'ека́ра *да вӣдē* шта им-е (Ко); *ӣшљи би* ранӣјē гȍре по Црнōј Гȍри *да ӣрâжӯ* тē девôјке (Ђер); *ӣрчӯ* жѐне *да* је *вӣдӯ* невѐсту (См); долȁзӯ жѐне, *долȁзӯ* овакô овā комшӣлук *да вӣдӯ* невѐсту (Пру); *оӣȍше* у чāршӣју нешто *да кӯӣӯ*, с кȍл'има (Врс); и ȍни *крēнӯл'и да идӯ* гȍре ка Гол'ӣји (Шав); дѐца *идӯ* тȁмо *да се кӯӣȁјӯ* понѐкат (Коз).

II.1.15. Осим уз глаголе, инфинитив се употребљава и уз изразе непотпуног значења са именицама, придевима и прилозима. Међутим, и овде је инфинитив као допуна нешто чешћи:

ла̀кшē ми и *да сѐднēм* (Лу); тô ти *је мил'ѝна би́ло да отѝдēш* да посѐткујēш (Со); са̀мо *је* код вâс *тѐшко* пêт пӯтâ *да кла̀ња̄ш* (Пож); ка̀ко те *нѝје срâм да дôђēш*? (Ле); *би́ло је мил'ѝна да ѐдēш* за стѐкōм, да чӯва̄ш (Ли); тô је *грехѐта да се врâча̄* на Бѐжић (По); *ѐдже̄ло је* на прѐвū вѐду *да ѝјē* водê (Ли); тô *је забрâњено би́ло* дувâн *да се сѝјē*; стрѐго *је би́ло забрâњено да се осѐчē* (Бр); овô *је* ма̀ло *ла̀кшē да се ѐдтрē* (Че); *дѐбро је да ѐоѝјū* ма̀ло ча̀ј од вѐл'икōг зêља (По);

гредѐта је мрâва *ѝ̄бит* (Ко); *тêшко је* тō *одрѐжат* да се чӯвā чѐвек, да не јѐдē ма́сно, љу́то (Баг); *мил'ѝна би́ло ѐогл'ѐдат* ѐмладину кад жњê (Из); тô је бѝтно, *интересѐтно је за̄пи́сат* (Ју); *нѝје ла̀ко* факултêт *завр̏шит* (Ка); *бѐљē је жи́ве̄т* ма̀ло и *ѐрожи́ве̄т* девојка̀лук (Леч); са̀д *је* млѐго *тѐшко су́дит* и женѐма и дѐци; о́вде *је* млѐго *тѐшко* би́ло *ѝ̄вес* на́рот у цивил'изâцију (Нет); *нѝје* ви *ва́јда ûс* (Ос); четѝри гѐдине да̄нâ ти *је би́ло тêшко жи́ве̄т* о́ђе (Прђ); та̀д *је би́ло ѐробл'ѐм ку́ѐит* једне панталóне а нѐ дрѝгō нѐшто; којû *је* тô *ѐробл'ѐм ку́ѐит* (Рај); онô *је* са̀т *тѐшко нâј* и сѝра и ка̄јма̀ка (Цв); *нѝје ла̀ко бѝт* сна̀ја, *нѝје ла̀ко бѝт* свѐкрва (Шав); *дѐбро је* цр̏кви *отѝс* (Гр); *нѝје ла̀ко* овô *сачу́ват* о́вде (Др); хѐца кажē *нѝје грехѐта* у нôћ *сѐћ* нѐкте, *ку́ѐат* дѐцу, *чѝстит* сѐбе; *нѝје ла̀ко* би́ло прѝје *жи́ве̄т* (Дуј); *тêшко је бѝт* чѐвек, а нѐчовек је *ла̀ко* (Ки); тō *је* па̀ши *ла̀ко би́ло ѐаѝса̄т* (Кл); ѐа̄ *ла̀ко*, ђѐцо, *нѝје* ни *нâј* дѐбру жѐну и чоѐка; ако ће кѝша ил'и нѐврѐме, *сева̄ѝ је* рѝковēз и ѐткос *ѐокѝѐит*; *сева̄ѝ је* ѐткос *ѐокѝѐит* да не пропа̀нē тол'ѝка̄ на̀фака; тô *је сева̄ѝ ѐокѝѐит* и *унѝјет* ѝ амба̄р; а *гѐрē је отѝс* чоѐку на̀ амба̄р и *ѝ̄крас* и *ѐиљѐчка̄т* и *ѐисѐва̄т* га него што је покѝѐио онија̄ трѝес тѐва̄ра̄ жѝта (Кн): а *ла̀ко* хи *је слѐжит* (Тр); *ла̀кшē је* лампêрију *ѐотрѝјет* нô крѐчит; *нѝје* тō *ла̀ко бѝт* ћоба̀нин нѐћа̄, нѝје тō ла̀ко (Це); *бѐљē жрѐтвова̄т* сѝна једнóга (Че); *тêшко* сиротѝну *ѝ̄вит* (Бо); *нѝје ѐаис* мêсо прѝје гѐдинē детѐту *да́ва̄т*; тō *је грахѐта рѐдит* и *ба̀цит* дѝјете ка ѐна на ѝ̄л'ицу у пѝјац (Бр); *срамѐта се фа́лит*; да ти *је милѝна глѐда̄т* како се шêтајū (Вру); тô *је л'ѐѝшē обу̂ћ* нô са̀т овē кошѝље што се обукѝјū; оди́ву *је на̀јсева̄нијē обû̂ћ* (Дел); тō *је тѐшко обја́снит* (Ле); ка̀ко *нѝје би́ло мил'ѝна* би́ло за стѐкōм *отѝс* (Ли); тō *је ла̀ко ѐра̀вит*; (Ос); *тêшко је издрѐжат* (См).

II.1.16. У реченицама са одричном императивном речцом *немô(ј), немô(ј)те* употребљавају се са подједнаком фреквенцијом и инфинитив и *да* + презент:

немô да врѐ̏ђēш са̀т тепсѝју (Бал); Андрѝја, *немô* кѝче *да фа̀та̄ш* (Бу); *немô да заузѝма̄ш* та̄ јѝрт (Ер); пашчѐту нѝкад *немô да вѐрујēш* (Вру); *немô* тѝ девôјку *да узѝма̄ш* (Ке); Јѝсо, тѝ идêш по свѝјету, *немô да се ѐрева̄рѐш да ѝ̄змēш* њѝ; *немô да ротѝш* сна̀ху; пе́тком, утôрнѝком, субѐтōм *немô да ѐѐрēш* (Ле); *немô да да̄/êш* ис кѝђē нѝшта на Ђѝрђēвда̄н; *немô да* га *ѐоља̄ѝбѐш* ѝ рѝку (Ру); *немô* са̀д кад отѝдēте кѝђи ѐдма̄ *да се жѐнѐте*; *немôте* по крѐву *да узѝма̄те* (Пр); *немô да ѐрûђа̄те* (Ле); *немô* да̀нас вѝшē *да ра̂дѐте*, ѝдите на ва́шер (Ер); *немô-*

те да пиљкате ту́не (Туз); ада *немо̂ да се изу̂ате* (Не); *немо̂ да се стидите*; са̀мо *немо̂ да ура̂дӯ* шта невељ̀атно (Бо);

ал'и *немо̂ гл'ѐдат* кће́рку (Ст); *немо̂* ме да̀ље̄ *испитѐват* (Кон); *немо̂* још једама̂ *рѐ̄ј* не да́мо (Ле); ха̀јд *немо̂* вишѐ *дола̀зит* (Пр); *немо̂*, мо̀ј си̂нко *сѐ̄ј* та̄ ко̀нац, но с о̀бе̄ стра̂не га оно̂ окрѐћи, *немо̂* га сѐ̄ћ о́де, но га ова̀ко̄ окре̂неш; *нѐмо̄ј* ни̂кат *ку̂пит* да пора̂вни̂ш пе̂т ки̂ла̄ (Ру); отво̀ри о̀чи, *немо̂ зал'ѝјепит* па по̀сл'е̄ ку̀кӯ мѐне шта би̂ (Го); *немо̂* ме *терѐтит* (Це); *немо̂ се пла̀шит*, о̄н је жи̂в (Гр); *немо̂* ме *посѐћат*, ала̄ха̀ ти (За); ѝма̄ хи ста̂ријā јо̀ш, *немо̂ се пла̀шит* (Рај); *немо̂ намирѐват* (Со); *немо̂* ни *дола̀зит* кад нѐ мош; *немо̂ затва̀рат* (Шав); *немо̂* јој ни̂шта *да̀т*; *немо̂* је *ди́рат*, оће се запла̀кат (По); *немо̂те ра́дит* мно̀го (Бал); *немо̂те* му *пу̀шћат* вѐл'икӯ во̀ду оће се угу́шит (Из); ада, *немо̂те се* ни *изу́ват* (Бу); *немо̂те* ме *задржа́ват* (Бун); *немо̂те* ми *пу́шћат*! Ту̂ на̄рочи̂то *немо̂те* ми *пу́шћат* ту̂ што при̂ча̄ тако̂! (Бр); *немо̂те* ме *да́ват* (Ђер); ка̀хву *немо̂те ту̀рат* (Са).

II.1.17. Овом говору није својствена аналитичка конструкција *за* + инфинитив, која као супстандардна иновација (највероватније романског порекла) продире у разговорни стил српског језика, а познају је и неки народни говори (Тошовић 2007: 396; Тома 2009: 36). Бележени су или примери са предлогом *за* и именицом: та̂ се чатки̂ја кори̂стӣ *за покрива̂ње* невѐстē (Ђер); или они типа: понѐсӯ нѐшто *да се пои̂ј̀е* и *пој̀ѐдē* (Жи). Два забележена примера указују на могућност појаве укрштања поменутих модела: спрѐма̄ се та̀д и сла̀ткōга ви̂шē *за да се послу̀жујē*; понѐсӯ се па̀ре *за да се дарӯ̀јē* мла̂да̄ (Мел).

II.1.18. Бројни примери, како они где је инфинитив саставни део футура првог тако и они у којима има службу допуне глаголима непотпуног значења, указују на то да је његова позиција у глаголском систему тутинско-новопазарско-сјеничког говора стабилна. Потврђено је, такође, да се јављају и случајеви где се говорници чешће опредељују за *да*-конструкцију (подразумева се онда када је избор могућ). Међутим, то не значи да је балканистички процес потискивања инфинитива у овом говору узнапредовао, бар не у већој мери, имајући у виду да се инфинитив чува у готово свим позицијама где то синтаксичко-семантичке околности захтевају.

У вези са питањем односа двају типова допуне, на основу изложеног може се закључити да су најчешће оне ситуације у којима су инфинитив и *да*-конструкција у односу слободне дистрибуције (уз глаголе непотпуног значења осим *хтѐт/шћѐт*, а затим и уз пунозначне глаголе) при чему се у таквим контекстима или чешће среће *да*- конструкција (*мо̀ћ/мо̀ј*, *смѐт*), или она потпуно превладава (уз глаголе типа *во̀лет, ви̂дет* и сл., затим уз глаголе кретања), што показује да је инфинитив у овој служби у повлачењу. С друге стране, доследна употреба инфинитива јавља се у свим оним позицијама где је његово чување подржано синтаксичко-семантичким разлозима (уз глаголе *трѐбат* и *ва̀љат/вѐљат* када се тежи обезличењу информације, у помену-

тим афективним конструкцијама уз глагол *мȍћ/мȍј* и у негираном футуру где је, као што је показано, реч о односу футурско : волунтативно значење, тј. где замена једне допуне другом уноси разлику у значење конструкције).

II.1.19. У говорима зетско-сјеничког дијалекта, у којима је добро очуван, инфинитив се широко употребљава као допуна глаголу *хтети*. Његова фреквентност у служби допуне глаголима непотпуног значења у неким говорима је сужена (Ћупић 1977: 162), па се овде чешће замењује конструкцијом *да* + презент. Ипак, на већем делу територије чува се ова функција инфинитива (Милетић 1940: 558–559; Пешикан 1965: 206–207). У говору Бјелопавлића нема страних конструкција типа *за* + инфинитив (Ћупић 1977: 162), познатих црмничком (Милетић 1940: 561) и мрковићком говору (Вујовић 1969: 352). У западнобосанским ијекавским говорима и у говору личких јекаваца, који припадају херцеговачко-крајишком комплексу, забележен је инфинитив у служби непознатој остатку штокавштине. Иако се из тог домена употребе повлачи, на овом делу територије још увек је жив историјски императив, бележен у примерима типа: и ми тȳ тàкō *ѝећи* рàкију (Дешић 1976: 292; Драгичевић 1986: 189). У наведеним говорима инфинитив се употребљава најчешће као допуна глаголима и изразима непотпуног значења, уз глаголе кретања у служби намерне реченице, те уз императивне речце *немој(те)* и *ајде*. Конкурише му свуда и презент са везником *да*, али је он знатно ређи (Дешић 1976: 293–302; Драгичевић 1986: 189). У обема зонама високофреквентна је конструкција *за* + инфинитив, настала под немачким или италијанским утицајем (Дешић 1976: 292–293; Драгичевић 1986: 193). У говору Колашина поље употребе инфинитива доста је широко, а томе је „блиска склоност епском изразу, живом и доживљеном приповиједању, богатом елипсама, гдје инфинитив такође налази свој простор“. Уз то, долази као допуна и бројним глаголима и изразима непотпуног значења. Овај говор не познаје инфинитив с предлогом *за* (Пижурица 1981: 209–211). На терену шумадијско-војвођанског дијалекта такође је често бележена конструкција *за* + инфинитив, која је у систем ушла посредством немачког језика (Николић 1964: 367; Николић 1966: 281; Ивић и др. 1997: 393), иначе се овде инфинитив углавном употребљава као допуна глаголима и изразима непотпуног значења. У Мачви су забележени и примери употребе махом непознати осталим српским говорима: инфинитив у служби означавања намере (ѝдēм *рáдити*); употреба у пасивном смислу (ê̄ј што су ȍне лéпе *jѐсти*); те у изразу *имати шалу* (Николић 1966: 281).

II.2. Презент

II.2.1. Питање присутности презента у дијалектима штокавског наречја излишно је разматрати имајући у виду да је то једино глаголско време којиме се у српском језику може обележавати садашњост.

II.2.2. У ситуацијама када наступа као временски транспонована јединица, презенту конкуришу остали глаголски облици који исту службу врше у примарној или секундарној употреби, те му у овом домену степен фреквентности, инвентар синтаксичко-семантичких и стилских одлика у народним говорима донекле варира. Широка заступљеност наративног презента карактерише новопазарско-сјенички и говор Бјелопавлића (Барјактаревић 1966: 124; Ћупић 1977: 161), док је у староцрногрским говорима и у Мрковићима готово истиснут из употребе (Пешикан 1965: 198; Вујовић 1969: 321). У говорима херцеговачко-крајишког дијалекта временски транспоновани презент има вредност високофреквентне јединице. Тако је у источној и централној Херцеговини (Пецо 2007: 257) и у Колашину (Пижурица 1981: 212). Исто важи и за трстеничку и зону средњег Ибра на косовско-ресавском терену (Јовић 1968: 177; Божовић 2008а: 338); потом и за смедеревско-вршачке (Вукићевић 1995: 210); шумадијско-војвођанске (Ивић и др. 1997: 370), те говоре призренско-тимочке зоне (Ћирић 1983: 105; Богдановић 1987: 248; Вукадиновић 1996: 259–260; Младеновић 2001: 492–493; Младеновић и Вељовић 2017: 155–179).

II.2.3. Као једини глаголски облик којиме се у српском језику казује садашњост, презент стоји у центру система временских глаголских форми. То место одређено му је не само на основу овога, темпоралног критеријума, већ и тиме што је презент „основно оријентационо време, из чије перспективе посматрамо све што се дешавало, што се дешава и што ће се дешавати у прошлости, садашњости и будућности“. Свака од ових посебних локација временске радње индиректно или директно управља се према моментима говора, јер „централно место у међуодносима свих временских локација заузимају тренуци говора, као што централно место у свим говорним саобраћањима, у говорним комуникацијама, заузима увек говорно лице“ (Вуковић 1967: 365).

II.2.4. Презент је примарни облик за обележавање садашњости, али и јединица подложна временском транспоновању. Наступајући у служби обележавања и прошлих и будућих радњи, а тако и оних модалног карактера, презент у систему тутинско-новопазарско-сјеничког говора има вредност високофреквентне и функционално разнородне јединице.

Наша анализа подразумеваће испитивање синтаксичко-семантичких особина презента у сваком од наведених домена. Утврђивање услова употребе у примарној служби у први план разматрања поставља само схватање појма садашњег времена, односно момента говора, као и функционисање презентских форми посматрано са становишта категорије (не)референцијалности. Секундарна употреба захтева да се најпре утврде језичке ситуације у којима се дешава транспозиција у сферу прошлости или будућности. Наступајући

у релативној служби, презент улази у сложену мрежу суодноса са осталим глаголским јединицама. Стога, од посебног значаја јесте утврдити са којим јединицама се презентске форме удружују на синтаксичком плану и у ширим наративним блоковима при исказивању прошлих радњи, а потом и услове њиховог комбиновања, те дефинисати закључке о њиховој међусобној замењивости у контексту, које добијамо применом трансформационог критеријума.

II.2.5. Употребљен у својој основној служби, дакле у синтаксичком индикативу, у тутинско-новопазарско-сјеничком говору презент обележава дејства која припадају садашњости, а која, с обзиром на критеријум референцијалности глаголске радње, могу бити референцијалног и нереференцијалног типа[21].

Презент примарно означава радње које временски припадају моменту говора, односно стварној садашњости, а оне, као такве, не могу бити видски ограничене, те смо у функцији казивања индикативних радњи референцијално конципованих презент бележили само од глагола имперфективног вида. Примери са оваквим презентским формама лако се препознају јер је у њима присуство истовремености момента глаголске ситуације и тренутка говора увек јасно из самог (изван)језичког контекста. Сходно томе, за маркирање овог типа глаголског значења додатна језичка средства најчешће нису нужна, те је највећи број забележених примера без присутног детерминатора. Употребљава се најчешће у разговору, током саопштења и у питањима[22]:

ӣрӣчӣм ти јâ; јӣ га *нѐ знӣм*; *нêмӣм* ђѐ *д[а] оӣтӣдѐм* валӣ ни кȁфу *да ӣоӣтјѐм* (Бр); *ѝмӣм* свѐ и косаћѝцу, и бал'ѝрку; *ѝмӣм* ва́љак те *вâљӣм*, *ѝмӣм* сијаћѝцу, грабу̏љу, *ѝмӣм* вѝл'е, свѐ, свѐ *ѝмӣм*; јâ у Позâр *не хȁѐм* да жӣвѝм; *не мо̀гу да рѐкнѐм* нѝје до̀бро (Гло); јӣ га *ћу̂вӣм* кӣ о̀ћи у гла̂ву; *ѝмӣм* тӣ шѐћер и тӣ прѝтӣсак; *мо̀гу* на сво̀е но̀ге (Де); некӣ вѐш *ӣѐрѐм*; *чу̏јѐм*; *сӣрêмӣм да ку̂ӣтм* стâн; јâ с виљу̂шкӣм и *не умѝјѐм* (До); јâ *ӣостӣтм* (Бо); су̀дове *ӣѐрѐм*, има̀л'и смо го̀сте; *нѐ знӣм* тӣ држа̀ве, *не умѝјѐм да набро̀јӣтм* (Др); нѐкӯ боранѝју *комишâм*; нѝшта *не рâдӣтм*; јâ вас *не ӣознȁјѐм*; ва̀лӣ јâ ни кра̀ву *не држâм* (Дуј); *не ӣâнӣтм* тô (За); *не мо̀гу да сва̀ӣтм*; валӣ *убӣ̂јӣм* вре́ме (Бл); овӯ кра̀ву *чу̂вӣм* (Врс); јӣ стру̀ју *не ӣлâћӣм*; *ӣрӣмâм* нешто пѐнзијѐ, *не мо̀гу да ку̂ӣтм* л'ијеко̀ве, којâ је сиротѝња (С. Ћуп); *ӣлâсӣтм* ово̂ о́де ма̀ло; нѝјесам ћѐо да се жѐнӣм и *не ка̀јѐм се*; *вѐрујѐм* у до̀бра човѐка и у прâвду (Нет); јӣ *нêмӣм* снӣгê (Не); јâ оно̂, бра̀те, *во̀л'ӣм* некада̀шњѐ; јӣ *ѝмӣм* мло̀го кр̀мӣчӣ (Лу); овӣ апарâт *но̀сим*, сломѝо сам но̀гу ту̂ прет ку̀ћу (Коз); *ѝмӣм* до̀ста го̀дӣнӣ, преко шѐсêт (Леч);

[21] Критеријуми за одређивање категорија индикатив : релатив и референцијалност : нереференцијалност примењују се према Танасић и др. 2005.

[22] О употреби презента у служби исказивања референцијалних радњи у савременом српском језику в. Танасић и др. 2005: 353–357.

тȳ помàло *сȉјēм* тô, овô дрȕгō зал’ивâђено; пā јā ти тô и *ӣрȉчāм* (В. Лок); овô што ти јâ *ӣрȉчāм*; ѐво *чиӣâм* нȍвине (По); ѐво ру́чак *сӣрêмāм* (Ке); *не мȍгу* сат *да* вам *ӣокâжēм*; јâ сам остàрō и омāтȕфио и *не чȕјēм*, а што је нàјгорē, *не разумȉјēм* свàкȳ рȉјеч, јā *чȕјēм* тôн а *не разумȉјēм* шта кâжē (Из); јā *нѐ знāм* да л’ су Корȉта по[д] Цр̏нȳ Гȍру ил’ по[д] Срȕбију (Ју); трȉпȕт сам овȳ рȕку за гȍдину ломȉла, и *рâдим*, свѐ *рâдим*, и *кȍӣам* и *ӣлâсӣим* (Ка); јā *не мȍгу да* га *свêжēм*; јā *не мȍгу* овȳ краветȉну *да осӣàвӣм*; *не́ћу да* ти *ӣродâм*; што јâ *не ӣрȕљāм* кō што сам нѐкат трȕљàла (Бал); разлок чѐга тō *ӣȉшēш*? (Бо); тȉ *вѐрујēш* твȍју вѐру (Др); а тȉ, дȉјете, ђе *сӣàнујēш*? (Шав); *вȍл’ӣш* мàчке?; је л’ *се сѐћāш* Бáћа?; штà *завршâвāш* тȉ? (Не); мѐне тō *не одговâрā* (Бр); *седȉ* ми по кревѐту; о́де *ȉмā* дѐвестō дȍмōвā овâ мêснā нàша канцелâрија; мàло *се рâдӣ*; мѐне *се не свȕћā* што су се репȕбл’ике раздвȍил’е (Гло); ȍна обол’ѐла, *не мȍре да мȕзê* крàву (Де); *смêӣā* ми кàфа; његȍва мâјка тȳ *седȉ* са́ма (Шав); *чȕва* ȍвце дȍл’е (Бу); *не мȍже да се рâдӣ*; *нêмā* држàва пâрā (Врс); овâ јој ће́рка *учȉ* за дȍктōрку (Гр); ȍна *се не л’ȉчȉ* на вâс; са нàма *се* тȳ *гранȉчӣ*; и ȍна ти такô тô *ȉàȉӣ* и *јâдӣ* за нàма свȉјем тȳ; на́рот *кȕка* (Не); да ти отвȍрено кâжēм, *лàжē* (Ју); *ȉомâгā* ме крȕвāво (Ка); онā Јȕсуф о́нде што *ӣродàјē* кàфу о́нде на ћȍше; о́нде ôн више бôлнȉцā *жȉвȉ*; *рâдӣ*ал’и прȉвāтнȉк га прѐузео; овā чȍвек некē јàде *не мȍре* ни ôн нȉкут; ѐно кàко *јѐдē* кȕче (Бал); *ȉȍшȉује* овê мȍје тогā ми брàта; кàко га *гл’ѐдā* и *ȉȍшȉујē* (Боб); мȉ у Срȕбију дȍбро *жȉви́мо*, слобȍдē *ȉмāмо* дȍбро (Гло); *не задржâвāмо се* по млȍго; *нêмāмо* нȉшта, *куȉȕјēмо* смôк, *куȉȕјēмо* свѐ (Де); *ȉмāмо* мȉ мàпу (Бо); мȉ *комишија́мо* с Брњича́нима о́де; мȉ *мȍрāмо* о́де *да сарађȕјēмо*; ал’и углâвнō *слâжēмо се* дȍста (Др); *нêмāмо* мȉ нàшу шȕму; *ȉмāмо* ȳгља (За); *не да́мо* хи по сȍбāма (Трн); *крѐшēмо* лȍзу око кȕћē; *не смȉјēмо* млȍго ни *да ȉȉјēмо* (Шав); *гл’ѐдāмо* с прōзȍра како пàда кȉша и такô тô (Бу); *борȉмȍ се* за жȉвот (Врс); *чȉсȉȉмо* овē плȍтове (Рај); вȍду *не ȉлâћāмо* (С. Ћуп); крàве, трȉ крàвице *држи́мо*, *не мȍремо да држи́мо* нȉшта вȉшē (Не); мȉ *слàвȉмо* слàву Мрāтȉндāн; *ȉмāмо* тȳ воденȉцу (Коз); хајрâт *зна́ӣе* штà је? (Бо); одàкл’ē *долàзȉȉе*? (За); тȳ *не мȍрāӣе* ни *да сӣàнēӣе* (Рај); а вȉ, кàко прѐзиме *нȍсȉȉе*? (Лу); је л’ *ȉȕшȉȉе* да донѐсēм цигàре? (В. Лок); *гл’ѐдāӣе* вȉ? (Ју); они мѐне *ȉȉȉāјȳ* (Бр); *болê* ме кȍсти, нȍге (Гло); нȍге ме дȍста *хâбȳ* (Де); *нêће да се жѐнȳ*, *нêће да се удàју*, *нêће* (Др); и она *крȕжȳ* (Трн); овō рâднȉци око кȕћē *ȉрàвȳ* (Бу); тō ȍни *обећâвајȳ* пā нêмā (Врс); л’êпо ме снàе *слȕшајȳ*, дȍбро (Гр); нȍге ме дȍл’е *слȕжȳ* а крȍста и стамâк нѐ; тол’ȉкō ме свà дѐца *вȍлȳ*, тō је интересàтно; *идȕ* с кȍл’има, с камиōнȉма, *идȕ* дȍл’е за Кȍсово; *ȉмајȳ*дȍл’е вѐл’икȳ кȕћу под кирȉју *дāјȕ* (Не); мѐне овȉ обадвојȉца *жȉвê* у гра́ду (Коз); о́де код нâс скȍро свѐ жѐне *вȍзē*; *ȉмајȳ* двȉје прȉче, јѐдни *кâжȳ* овакô, јѐдни *кâжȳ* онакô (Из); овȉ Хȍћāни ис Крȕшева *кâжȳ* да су ис Крȕшѐвца, тō *ӣврȉдȳ* љȕди; *не дāјȕ* (Ју); млâдȉ *нêће да рâдē*, стâрȉ јȍш *се борê* помàло; *не мȍрȳ да* га *ӣродàднȳ* (Ка); *ӣроизвȍдē*, *сӣрȕжȳ* онāј кàмēн; *болȕ* рȕке, *болȕ* ле́ђа, *болȕ* нȍге (Бал).

Иако на семантичком плану није нужан, будући да се темпоралност лако препознаје из комуникативног контекста, неретко се уз глаголску лексему употребљава и детерминатор (у виду прилога или падежне конструкције)

који указује на, из перспективе садашњег времена, актуелност глаголом означене радње. Језичко средство у служби детерминатора увек реферише на време које се поклапа са моментом говора, што упућује на симултаност глаголом и посебном одредбом именованог временског одсека:

> јā сȁд *нêм* штȁ *да ӣродȁēм* да би тӣ мȍгла д[а] извӯчêш пȁру (Бал); сȁт *ӣмāм* двӣје кокȍшке (Дуј); ѐво сȁд, *не мȍгу да се сȁгнēм* (Ос); ѐво јâ сȁт *ӣрӣчāм* њêзи (Не); јâ сȁт *ӣмāм* мл'ӣн на стру́ју (Коз); сȁт у Тутӣн *идêм* помȁло; јā сȁт *не рâдӣм* нӣшта (Бр); тӣ сȁт *нѐ мош да рāзл'ӣкујēш* грȁцкӯ и сѐоскӯ кӯћу (Др); ѐто сȁт *нѐ мош вӣдеш* да је пȍсијāто двȁес кӣлā пшенӣцē у нѐчијӯ њӣву (Рај); сȁд *се* без табл'ēтâ *не мȍже*; сȁт сȁмо два́дес овāцâ *ӣмā* (Гло); сȁд *је* за́кон такâф (Нет); затô сȁт *се идê* на тô да се пчела́рство развӣјā; отсел'ӣо на́рот, сȁд *нêмā* петнêс кӯћā (Ју); слȁпшē *је* сȁт; сȁд ȍна *не мȍре* једну фӣрму јȁчӯ *да ӣокрêнē*, постȁла је мâлā; сȁд нѐкō *вӣчē* дȕдови, нѐко харчал'ӣје; вӣтар *се дȁе* сȁд за овā рамазȁнскӣ Ба́јрам (Боб); Дрȁгица млȍго нѐрвōзна и сȁд *не мȍже* тā бôл вишē *да ӣрешӯра*, те од брȁта, те од мâјкē, те сȁд од ȍца; пā сȁд *ӣȁшӣ* зȁ мнōм (Ос); нêмā вȁлā, сȁт пêнзију *не мȍре* слȁбо ко ни *да дочѐкā*, брȁте мӣл'ӣ (Це); сȁд *грâди* му кӯћу у Трнȁву (Трн); ȍна сȁт дȍље *ужӣвā* (До); мӣ смо лâнӣ није ȁвгуста свѐ завр̄шӣл'и, а сȁд *не мȍжемо да завр̄шӣмо* (Ка); *ӣрȁвӣмо* сȁт и сила́жу ӣстō *ӣрȁвӣмо* и от гра́шка и от сӣјена дѐтел'инē (За); сȁд и *не ӣӣшајӯ* родӣтеље (Бо); сȁдек *сечӯ* (Др); сȁд *не дāјӯ* ти у кӯћу пр̄љāв *да ул'ѐгнēш* (Др); сȁт *зӣдају* му тӯ кӯћу (Трн); а сȁд *не дāдӯ* ти овâ дѐца (Лу); сȁт кȍла свӣ *ӣмајӯ*; сȁд *нал'ешȁвајӯ* тê (Ју); осељāвȁл'и пā *се* сȁт *врȁћӯ* (Брђ); *нӣјесам* бо́на, ал' дȁнас *не мȍгу да усшȁнēм* (По); дȁнас *седӣ* код мѐне, *нӣје* јој мâјка тӯ (Ле); дȁнас ни кȁпљē *нêмā* (На); дȁнас нам *нêмā* водê (Ке); дȁнас нӣшта *не рâдӣмо* (Ле); кō овō што вечерâс мӣ *ӣрӣчāмо* (Ко); трѐнӯтно *не рâдӣ* нӣће (Мел); и дâн-дȁнас хи *чӯвāм* (Вру); и дан-данас *имам* те чаршафе (Вру); и дâн-дȁнас некӣ бӯнāри зовӯ се *Грчкӣ бӯнāри* (Бољ); овӣјā дāнâ *ӣӯхā* вѐтар (На); у овô врӣјеме *не мȍжеш* ни *да нâћēш* (По); у овô овакô врӣјеме *је* те́шко зара́дит (На).

У синтаксичкој функцији детерминатора најчешће је бележен прилог *сȁд*, са вредношћу језичког средства које радње, односно ситуације које важе за садашње време диференцира од оних актуелних у сфери прошлости. Исту службу врше и други прилози (*дȁнас*, *јӯшрōс*, *нȍћас* и сл.), као и падежне конструкције (*овӣјā дāнâ*, *у овô врӣјеме* и сл.), којима се ближе одређује време у којем се одвија глаголска радња.

У свим до сада изложеним примерима глаголска радња симултана је са временом исказаним одредбама.

Ређе су бележене ситуације у којима је присутан антериорни, односно постериорни тип актуелне радње у односу на оријентационо језичко средство:

> ѐво *рâдӣмо* нѐшто пред овӯ кӣшу (Бр); *рȁдујēмо се* пред Ба́јрам (Ђер);

> од тȁт *се зовê* Цȁрева рâван, а љȕди нѐ знајӯ него кажē дошô цȁр са вōјскôм о́де и шȁторима те се насел'ӣл'и (Нет); од оногâ дȁна она *шӯшӣ* (По); *не збȍрӣ* сȁ мнōм пȍсл'ē оногâ (Ков); пȍсл'ē онē сӯшē нӣшта *не усӣêвā* (С. До).

Одредбе употребљене уз глаголске лексеме означену радњу могу и временски квантификовати (у овој служби бележени су инструментал без предлога, те генитив и акузатив са обавезним детерминатором). Ипак, границе радње могу се поставити само у прошлости, али не и са десне стране временске осе, имајући у виду њихову актуелност у моменту говора и евентуално протезање и у сферу будућности[23]:

цӣо жӣвот јā њѐга *тӣрӣм* (Ту); цӣо жӣвот ме *матӣретӣрā* (Ле); цӣјелу зӣму *је*, ѐво, код мѐне (Ту); цијел'ê зӣмê мӣ дрвâ *нêмāмо* (Ту); цӣјело л'ѐто, ѐво, што *се бори́мо* са кӣшōм (Баг); ѐво дȕгō лѐто мӣ *нêмāмо* водê (Гл); мȍја Мӣлка дȁнас цѐо дȃн *рȃдӣ* (Шав); цӣо дȃн што размӣшљāм кȁко се зовê (Ле); ѐво цӣо дȃн овô *комишȃм* (Ми); цӣо дȃн *седӣ* (Па); шêс месēцӣ *смо* мӣ под снѐгом (Др); педесêт гȍдӣнā јā *држȋм* тȕ рȁсу крȃвā, свѐ тѐлāт, потôмци (Трн); петнȁес гȍдӣнā *не долȁзӣ* (Жи); дѐсет гȍдӣнā кā *нêмāмо* аутóбус (Ка); двӣје пȕне гȍдине *не долȁзӣ* (Ос); *ӣмā* једно двӣје гȍдине како *жӣвȕ* óде (Че); ѐво трӣ сȁхата како седи́мо (Ту); *ӣмā* једно сȁхат како *смо* óде (Кл); дȃнӣма *не долȁзӣ* (Жи); тō *не дȋрā* гȍдинāма нӣко (Рај).

У питању су из перспективе садашњег момента актуелне радње. Исказ: ѐво цӣо дȃн овô *комишȃм* (Ми) информатор изговара у тренутку док исту радњу обавља, планирајући наставак њеног вршења бар за извесно време. Да је уместо презента употребљен који други облик, временска пројекција била би промењена. Претерити попут аориста и перфекта јасно би указивали на моменат прекида вршења у једном тренутку у садашњем времену.

II.2.6. И нереференцијалне презентске радње, којима се упућује на вишекратност вршења глаголом означених дејстава, могу се препознати на основу ширег контекста:

налȁзӣм по педесêт тȍвāрā пшенӣцē; а јâ код њӣ нӣшта *не узӣмāм* (Гло); л'ивȁде *ӣродȁēм* дрȕгōме (Трн); јâ свѐ *грȍдӣм* овȕ дѐцу (Шав); *тӣѐрāм* и на пȁшу тȁмо (Лу); јâ тô *дȁем* д[а] [ј]ѐдē (Бал); *рȃђā* овô (Бо); тô *се ӣродȁē*; на смѐну *рȃдӣ се*, нѐко *доӣрêмā* дрва, кȁмēн, нѐко *ложȋ* тȕ, *ӣечê*, нѐко пȍсл'ēн ка[д] се тô испѐчē, *вȁдӣ се*, *тӣовȁрӣ се* у трȁктор, камиóне, *мӣчē се* одȁтл'ē (Ос); тȕ аутóбус *долȁзӣ* (Не); тȕ *се не озȕвā* (Леч); *ӣрскā се* вȍђе, *ӣрскā се*, пшенӣце *се не сӣјȕ*; стȃрӣ су рѐкл'и овȁкō, стȃрӣ су рѐкл'и онȁкō, тȁчно *излȁзӣ* (Ју); *идê* сȁд по дрвӣма, *тӣѐрā* дрва на камиôн; а јѐдан сȋн што ми је тȁмо у Прњȁвор, тâ *узȋма* (Ка); мӣ *сечéмо* трӣ бȁдњака óде, нѐгде *сечȕ* двâ, нѐгде јѐдан (Ју); *ӣрȁвӣмо* сӣр, *ӣрȁвӣмо* крȁвљӣ сӣр па у кáнте *тӣурáмо* за зи́му (Гло); *обилȁзӣмо се* (Гу); *куӣȕемо* дрва, нѐко *догȍнӣ*, *идéмо* и с трȁкторима (Др); мȃснӣ *јѐдēмо* и такô (Леч); и на свȁдбе *се зовéмо* (Баг); ѐто овакô *ӣренȍси* по двȍје, по трȍје, по јѐдно (Бал); демек за дȕшу мȍртвијем, за здрȃвље жȋвијем, за тô *се дȕјел'ӣ* курбȃн (Боб); такô ми некā тегȍба *наилȁзӣ*, да глȃвȕ рȁзбијем; свӣјес ми *мрчȋ*, и некā ме тмȕ-

[23] Омеђеност радње карактерише и презент у релативној служби, на шта указује J. Вуковић (Вуковић 1967: 218–227).

ша *удàрā* (Брђ); сàмо *долàзӯ*, *узѝмљӯ* врнѝку, сѝр, свѐ (Гло); óде *пàдајӯ* снéгови (Др); *идӯ бѐрӯ*, нѐко *бѐрē* кажē пā *јѐдӯ*, тō *пр̏жē*, кâжӯ да је здрàво, *испр̏жē* и *јѐдӯ* (Гр); тô *прѝчајӯ* и преко рâдија и преко тел'евѝзијē; онакô готòво га посл'ē скȕпљē *продàјӯ*; тō ми *тѐпаӯ*, тō ми *донòсӯ*, тō ме *слȕшаӯ* (Ос); овѝ млâдѝ *ѝдӯ*, òни *зовӯ* на свàдбе, а нѝјесу нàјприје звáл'и, ни мѝ њѝ; свѐ по смѐнāм *ѝдӯ* и *држê* тӯ стòку, тѐлāт *дојê* крàве (Лу); онâ твр̏дѝ *продàјӯ* (Леч); *долàзē*, *пролàзē* тудѝје, *тѐрајӯ* др̏ва, и тàмо и одàвдē за Пазâр; ѐво им л'éтно óдек, тӯ *излàзӯ*, л'éтно ђе *пролàзӯ*; на крстâч òне *идӯ* на рēдòве; *продàјӯ* по òсам, дѐсет ѐурā, нѐ знāм кòл'ко се крêħē (В. Лок); млâдѝ *одлàзē*, стâрѝ *умѝрӯ*, нêмā; *узѝмајӯ* и дѐца (Ка); углâвнō, *остàвљајӯ* тô, *остàвљајӯ*, мàсōвно *бежê*, за Крàгујевац (Баг); *догâњајӯ* одоздô, *швѐрцујӯ* тӯ рòбу, *сналàзē се* љȕди (Баг); тӯ *се окȕпљајӯ* и млâдѝ и стâрѝ, *трâжӯ* девòјке, девòјке мôмке, *ѝграјӯ* свѝ зѐдно, вишē нêмā кā ранѝјē што је би́ло да се нѐ знајӯ (Брђ); у воденѝцу шēјтàни *се приказȕјӯ* (Боб); прòдāл'и зѐмљу пā *долàзē* из грâда (Брђ).

Чешће него код референцијално конципованих, за одређивање нереференцијалних радњи употребљавају се и посебна језичка средства у функцији детерминатора нереференцијалности, и то:

а) када се жели указати на карактер понављања дате радње у смислу учесталости / редовности вршења детерминаторима типа *(по)нѐкад*, *чêсто*, *рѐдōвно*, *нѝкад* и сл.:

нѐкат *гл'ѐдāм* тō стòкē, нѐкат јòк (Бр); понѐкат нам *нестàдā* вòда (Це); дѐца *идȕ* тàмо *да се кȕпàјӯ* понѐкат (Коз); *долàзтī* понѐкат мрѐжа, понѐкат *нестàјē* ал'и вѣħѝнōм ѝмā (В. Лок); штà ħеш, тȕ, дòкōн, помàло *идéмо* по шȕми, по др̏вâ и дѐца (В. Лок); онȕ краветѝну, дојѝ ми тѐле, пā је помàло *мȕзêм* (Бал); из Гòшева ти слàбо óде и *долàзтī* (Бољ); слàбо *долàзē* (Ка); мȕш ми *рâдтī* дòл'е у стовàрѝште кот Дàцѝħā с врѐмена на врéме (Ка); код нâс ти вѣħѝнōм *досељâва* ис Цр̏нē Горê (Бу); пȕно пȕт *зовê* на тел'ефôн онâ (Шав); она стâлно *идê* код л'екáра (До); стâлно *се јâвљā* (Ос); ȕвēк *се* нѐко нѐшто *бàвтī*, ил'и *чȕвā* ôвце ил'и говѐда, ил'и овô ил'и онô (До); ал'и ȕвијек им понѐшто *недостàјē* (В. Лок) ȕвēк овàкō *постојâвā* (Др); долàзѝ и ȕвēк *пѝтā* кàко је бàба (Шав); ѝмā нѐђе рȕпа, бòга ми, ал' мòре да се идê, шѝрок пȕт, вòзила *пролàзӯ* ѝзедна (Ка); јâ и *пѝјēм* свакѝчас (Гло); свакѝчас долàзѝ (По); рѐдōвно не *обилàзӯ* (Ке); мил'ѝција *долàзтī* тȕ нòн-стòп (В. Лок); ѐво јâ нѝкако *не одустàјēм* да плâħамо стрȕју (Не); ôн ми нѝкад *не брâнтī* (Ка);

б) прилози који сужавају временски опсег у оквиру кога се нереференцијалне радње понављају (*дàнас*, *сàд, лѐти, зѝми* и сл.):

дàнас нѝко нѝкōг *не позѝвā* на слàве (Че); сàд нас *обилàзē* и òне (Ту); сàт *идȕ* на операциј̂е у Пазâр (Ке); л'ѐти *рâдтīмо*, зѝми *одмâрāмо* (На); унȕчāд, овогā синôвца, понòħи *идȕ* (Шав);

в) када се временски интервал вршења нереференцијалне радње настоји додатно прецизирати употребом именичких детерминатора (сло-

бодни инструментал, падежне конструкције са предлозима, конструкције са предлозима и/или обавезним детерминатором):

пе́тком *иде́мо* на цу̏му (Ков); о̏бично недѐљо̄м *дола̏зӯ* (Ост); ви̏кендом *наврâшē* (Коз); ви̏кендом *излâзӣмо* го̀ре (Ко); кра̏јем а̀вгуста и поче́тком септе́мбра *долазу* (Гу); до̀л'е *нêмāмо* ѝзлас то̄ј сто̀ки преко л'ѐта (Бр); уочи Божи̏ћа *догòнӣмо* ба̀ђњаке (Врс); л'и́л'е уочи Петро̂вдāна *ӣâл'ӣмо* (Св); *ѝмā* вâшāрā сва̀кē субо̀тē (Ју); свѐ *ѝмā да се сӣрêмā* за Ба́јрам (Боб); сва̀кӣ да̂н *вѝчē* ће дê у Тутѝн да жи̏вѝ (До); ни о сла̀ви ни̏ко *се не озу̂вā* (Не); по да̀њу и по но̀ћи то̄ *се не сӣâвā* (Рај); у глу̂хо̄ до̀ба *се не идê* (Боб).

Двострука временска детерминација присутна је у примерима: субо̀то̄м у дѐсēт и недѐљо̄м посл'ē *ӣрекажу̏јӯ* (Де); пе́тком у̀вечē *иде́мо* на цу̏му (Кл); у̀вечē у по̀ла но̀ћи *се ӣојављу̏јӯ* (С. До); у̀вечē у по̀ла но̀ћи *се ӣреказу̏јӯ* (Ке).

И уз нереференцијално конциповане радње могу се наћи одредбе које их временски омеђују: *чѐкāш* по трѝ мѐсēца, по пѐт месēцѝ да се смѝлујē да ти да̀дē некӯ па̀ру (Рај); *јâвљā се* по два̂ мѐсēца, пā га посл'ē нêмā (Ту).

Постериорност нереференцијалне глаголске радње у односу на време исказано одредбом илуструју примерими типа: о́де о[д] септе́мбра *ӣа̀дā* сни̏јег (Др); од ју̀тра *ӣо̀чињē да се јâвљā* (Го); од ра̂нē зо̀рē *не ӣресӣа̀јē да зановѝјеӣā* (По); по̀сл'ē дѐвет *не идӯ* ни̏ђе (Па); по Ђу̂рђевдану о̀н о̀бично *дола̀зӣ* (Ту); пшени̏ца *се сѝјē* по Михо̀љдāну (Св). Антериорност је садржана у примерима: *оку̂ӣљāмо се* уочи субо̀тē (Ту); *вӯ̂ћāмо се* пред шко̀лу, дѐца кат трѐбā да по̀ђӯ (Ос); *несӣа̀јē* то̄ пред про̀л'ећe (Са).

У тутинско-новопазарско-сјеничком говору нереференцијалност се, осим имперфективним, може исказати и глаголима перфективног вида. Услови обележавања нереференцијалних радњи свршеним глаголима исти су као претходно наведени који важе за несвршене глаголе. Тако су бележени:

а) примери контекстуално детерминисаних нереференцијалних радњи од перфективних глагола:

свѐ *ӣродâм* кот ку̏ћē; *зарâдим* вѐл'икӯ па̀ру за смо̀к, да знâш ка̀ку па̀ру *зарâдӣм* (Ка); јâ тê што су гу̀тлāве јā *исѐцкāм* и *сӣа̀вӣм* у замрзива̂ч (Бал); *ӣокӯ̂ӣӣм* и смо̀к (Брђ); јā њѐму *ӣовѐдēм* ље̂уде кат трѐбā за спо̀рт (Нет); пā ѐто ти са̀т до̀ко̄н, не ра̂дӣм ни̏шта пā *довѐдēм* кра̀ву (Рај); *очѝсӣӣм* има́ње ма̀ло, да не рāстê тр̂н (В. Лок); јâ свѐ *рѐкнēм* бла̀го ње̂јзи кад ни̏је жи́ва (Лу); ѝмāм жи̏та да умѐљēм, јā *умѐљēм* тӯ̂ за сви́ње, за сѐбе мало *умѐљēм* на бêло̄ (Коз); тѐлāдӣ ѝмāм дво̀је, пā *ӣу̏сӣӣм* хи (Леч); *ужел'ѝш се* за она̂ ка̀мēн ће си седѐо, ал'и ца̀ба о̀бавезе, сво̀ја ку̏ћа, не мо̀же да се сти̏гнē (Брђ); тӯ̂ *се окӯ̂ӣӣ* око ћетѝри мил'ио́на и[з] свѝх др̀жāвā на зема̀љскӯ ку́глу (Бот); *дѐсӣ се да ӣа̀дне* сни̏јек по мêтар (Др); овē трāвê ма̀ло нѐко *ӣоко̀сӣ*, нѐко *не ӣоко̀сӣ*; *да̀дē* ти сто̀ и педесêт и двѐста ѐурā (Рај); о̀н ми ни̏кат *не ѝзмē* ди̏нāр (Нет); пā нѐкад *забол'ѝ* та̂ стама̂к; *донѐсē*, *осӣа̀нē* тӯ̂ ђу̏бре, *осӣа̀нē* мл'ѝјека, ѝмāм и л'ѐти и зѝми (Ос); ова̂ ми сѝн *однѐсē* мл'ѝјеко те *расӣу̏рӣ* до̀л'е у Пазâр, по̀сл'ē *о́де* те ра̂дӣ до̀л'е ко шња̀јдера; о̀н ти *ѝзмē* пā ти *наӣѝшē* ма̀њӯ ма̂снӯ јединѝцу и тӣ ѝмāш ма̀њӣ про́сек па̂рā (Нет);

положа̀онӣк ӣмā и сā̀т, *дôђē* положа̀онӣк прет кӯ̏ћу, по јѐдна са кукурӯ̏зом, у сӣто, у решѐто *ӣонѐсē*. И ôн: „Дȍбро јӯ̏тро, срѐтањ Бȍжић“. „Дȍбро ти бôг дô.“ *Ул'ѐгнē*, *ӯ̏змē* онē чепа̀нице, што је онō искра̂ћено и онô прислȍњено уза зӣд и *ӯ̏змē* и грȍжā у шпȍрет (Лу); она *иза̂ђē* ис тē трмкē, јѐдан дѐо *се одвȍјӣ*, *скӯ̏ӣ се* овакô на дрво, нѐђе на некӯ гра́ну, ȍна такô тô *формӣ̂рā* тӯ̂ трмку; *заслâдӣ* мл'е́ком и пѐвā та̀мо некē ба̂јке ма̀ло; *ӣопрскā* та̀мо са мл'е́ком, тô *умирӣ̏шē*; јā са̀д дошô, ӣмā два̂ мѐсēца и ја̀чē, ни́сам силазӣо, жѐна *ȍшӣде* пома̀ло (В. Лок); са овијем ма̂л'ӣм, и ōн га *ӯ̏змē* код њѐга, тô уђȍсајӯ (Брђ); ја̂ са́ма о́де, ова̂ унӯ̏ка ми *дôђē* (За); мӣ̂ смо дӣвно, мѐне *дôђē* таксӣста пред вра́та, са̀мо ис кȍлā и на стѐпенице, такô ми дӣвно (Ка); тӯ̂ смо, *дôђē* ова̂ и[з] Жӯ̂њевӣћā, *дôђē* код мѐне (Ју); у Штâваљ ӣмā рӯ̂днӣк ӯ̂гља, *ӯ̏змēмо* по трӣ то́не ӯ̂гља, по пѐт мѐтāрā дрва̂, тō мȍре гȍдину (За); по јѐдно тѐл'е држи́мо, *закȍљēмо* (Брђ); *ошӣдēмо* мӣ̂ пѐшкē (Шав); га̂сӯ тӯ̂ та̂ крѐч водѐ дȍста и *нага̂сӯ* тогā крѐча, тô су то́не и то́не (Рај); *дôђӯ* онō ӯ̏мōрни, би́ла сам код њӣ, *ӣровӣрӯ̂* на вра́та, идӯ̂ да се тушӣ̂рајӯ, да простӣш, ни *не ӯ̂ђӯ* у сȍбу (С. Ћуп); мѐне сва̀ дѐца *дôђӯ* тӯ̂, сва̀ дѐца тӯ̂ шта ӣмā у комшила̀ку, ӣмā пē[т]-шестȍро дēца̂, и тӯ̂ *дôђӯ*, *нара̂нӯ* сви́ње, да *нара̂нӯ* кокȍшку, да *ошӣрчӯ̂* (Ос); жѐне *усӣ̏рӯ* овакô нȍрма̀лно (Леч); и са̀т хи ӣмā, ба̀ш чӯ̏јēм она̀мо преко рēкѐ понȍћи урла̀јӯ, *ӣогӯ̏бӯ се* онô пā урла̀јӯ (Леч); тӯ̂ понѐшто љӯ̂ди *ӣроӣѐрајӯ* с Кȍсова рȍбē некē за Пазâр (В. Лок).

б) контексти са детерминатором који упућује на нереференцијалност:

<u>сва̀кӣ да̂н</u> ти нѐкā ста̂рā рӣјеч *иза̂ђē* да је мȍрāш поме́нут (Рај); <u>сва̀кӣ да̂н</u> га по једама̂ *зȍвнēм* (Ка); <u>сва̀кē гȍдинē</u> маши́не *иза̂ђӯ* ма̀ло *да ӣочӣ̏стӯ* онô (В. Лок); ѐво ȍни <u>сва̀кē гȍдинē</u> *дôђӯ* тӯ̂ код мѐне те ме обӣ̂ђӯ; *дôђē* <u>с врѐмена на вре́ме</u> (Дуј); <u>пӯ̏но пӯ̂т</u> зовѐ на тел'ефȍн она̂ јā *рѐкнēм* о́вде са̀мо ба́ка ста̂рā (Шав); <u>пома̀ло</u> *се дӣ̏гнēм* о́де уз овā крѐвет (Шав); <u>помало</u> *доћу* овако преко љета (Бо); ôн <u>понѐкад</u> *наврâшӣ* (Шав); а са̀д <u>понѐкат</u> *иза̂ђӯ* пома̀ло пā бӣ̏днӯ по пē[т]-шѐс сāтӣ̂ пā одла̀зē (В. Лок); јā му да̂м крпу, ōн <u>понѐкад</u> *сӣ̏а̀вӣ*, <u>понѐкад</u> *забора̀вӣ* (Бл); <u>нѐкад</u> *дôђē*, нѐкад јȍк (Шав); нѐкат ӣмā, <u>нѐкат</u> *одврнӯ* Л'ѐшевићи та̀мо у ба́ште (Коз); бл'и́зу гра̂да смо, *скȍкнēмо* <u>за̀час</u> дȍл'е штà трѐбā да кӯ̂пӣмо (Из); <u>ка̀сно</u> *ӣȍчнēмо да ȍрēмо*, овѐ гȍдинē два̀ес пѐтōг ма̀ја мȍжда за̀дњē је би́ло ȍрāње, тол'ӣкā је би́ла кӣша; <u>ра̀но</u> сла́не *ӣа̀нӯ* (За); <u>са̀д</u> *забора̀вӣм* ђе *сӣ̏ушӣ̏ӣм* шта̂п (Из); <u>зӣ̂ми</u> *сӣ̂ђӯ* на Дȍховиће (Трн); <u>л'ѐти</u> <u>пома̀ло</u> *дôђēмо*, ма̀ло ба̂штѐ, некē пил'и́ће сам кӯ̂пӣо (В. Лок); јā <u>ујӯ̏тру</u> о́де *ӣа̂л'ӣм* кȍла, запа̂л'ӣм цига́ру (Из); <u>понȍћи</u> *се дӣ̏гнēм*, да ми нӣ̏је ла́мпу да упа̂л'ӣм, не мȍгу вра́та да погȍдӣм (Брђ); *накуӣ̏ујēм* дȍста <u>преко зӣмѐ</u>, по двӣ̏је-трӣ̂ га̀јбице зēјтӣ̏на, *кӯ̏ӣӣм* шећѐра дȍста, бра̀шна (Ка); *дôђӯ* са̀мо ма̀ло <u>у јѐсēн</u> кад *зрѐнē*, *убѐрē* шта му трѐбā, *ӣонѐсē*, *ӣосӣ̏јē* мало врта (Баг);

в) примери са присуством језичког средства које упућује на антериорност или постериорност глаголом означене радње:

дôђӯ <u>пред зи́му</u> (Рај); <u>уочи Божӣ̏ћа</u> свӣ̏ *се ӣокӯ̏ӣӯ* (Ле); сва̀шта *кӯ̂ӣӣмо* <u>пред Ба́јрам</u> (Ке);

по свадби невѐста *ȍдē* код њѐнијā (Ђер); по Божѝћу свѝ *се расшȕрȕ* ђѐ ко (Ко); пȍсл'ē Нȍвē Гȍдинē мȁло нас *обȗ̂ћȕ* (Ми).

II.2.7. Презентским формама исказују се и радње које субјекат стално, по обичају или навици врши. Квалификативни презент бележен је од глагола оба вида:

ȕвијек *сȉрêмāм* да ѝмā понѐшто л'ѝјепо, *кȕхāм* за ру́чак (Ле); да не прѝчāм за Та́ду, ѝх, сȁмо *обȗјā* по сѐлу; ȍна *вȍл'ȉ да гâнȉā*, *да ȉрȉчā* (До); овā *узѝмљē* бȍловāње млȁђā и свѐ *се вȕчê* такô, отвȍри, затвȍри (Гр); *учȗ̂*, трѐћā гȍдина, ȍна свѐ рêдом *дāјê*, нêмā да је промāшѝла јѐдан ѝспит; овâ старѝјȉ Гȍран двѝје кће́рке и сѝна, сѝн *се ȉровȕкујē* кā пѝл'е крос кучѝне, ȏн у срѐдњȕ, дрȕгā гȍдина, а овê двѝје, тȍ стру́ја за шкȍлу и за свѐ (Лу); свѐ ми ȍна *намирȕјē*, ујȕтру рȁно *усшȁјē* и ȍдмā *ȉочѝњē* да рâдȉ (Коз); стâлно она *кȕȉȕјē* тē јȁде, нѐ знāм ни штȁ ће јој, ал' такô *шрошȗ* пȁре (По); она *рâдȉ* пā *не сшȁјē*, свȕ̄ј *сшѝжē*, свѐ *завршâвā*, кā чȍвек (Кн);

јā и сȁд вȍл'ѝм да сам чѝста да сам обȕчѐна, и сȁд ме нѝје срамȍта да се намȁжēм, јā *се намȁжēм*, пома́ду ѝмāм (Гр); ȕвијек *се* л'ѝјепо *ȉоздрȁвȉ*, *ȉȗшā* шта рâдȉмо (Ру); млȍго је дȍбар, стâлно *наврâшȉ*, дѐци *кȕȉȉ* понѐшто, бамбо́не, нѐшто (Го); стâлно код нâс *дôћē*, *сѐднē* тȕ̂ помȁло (Не); чȍвек јој рâдȉ на одржāвâњу овијā л'ѝфтȍвā, ȏн је ел'ѐктричāр, свȕ̄ј *сшѝгнē*, и по Паза́ру и по Тути́ну, такô тере́нац; тȕ̂ један испѐктор, ѐво већ двѝје гȍдине, *догȕ̂рā* стȍку, *мȕчȉ се*, јȍш се нѝје оженѝо ни нѝшта, по десе́так крâвā и тѐлāдȉ *догнâ* зѝми тȕ̂, ѝмā вȍда и штȁла, а л'ѐти *шѐрā* и тȕ̂ на пȁшу, тȕ̂ у Педêље (Ос); ȏни сāт *дôћȕ*, они *се изљȕбȕ* с нȁма кā онô свȍја дѐца (Дуј).

II.2.8. Нереференцијалност глаголом означене радње чешће се исказује у предикатима зависносложених реченица (и то углавном временског или условног типа):

с крвавȍм мȕкȍм да хи зарâдȉш, пā кат хи *зарâдȉш*, *нѐ мош да* хи *ȕзмēш* (Рај); сȁмо кад *завѝјē* снѝјег, они тâпȕт *баштаљȕјȕ* (Рај); кад *не одврѝћȕ* Л'ѐшевићи, Л'ѐшевићи тȁмо ѝмајȕ ба́ште, пā ȍни *кад одврѝнȕ* у ба́ште, *нêмā*, а кад *не одврѝнȕ*, *ѝмā* (Коз); рâдȉ кад *ѝмā* пȍсла, кад *нêмā*, *најȕ̂рȕ* га, хȁј ка кȕћи; јâ сам и од кѝчмē обол'ѐла, чѐтвртȉ и пѐтȉ прȕшљēн ми пȕкō, нѐкāко стоје́ћи и мȍгу да рâдȉм, ал' кад *сȁгнēм се*, *не мȍгу да се исȉрȁвȉм* (Брђ); чим јој *јâвȉм* да сам бо́на, она *дôћē* (На); ȏвце ко *не чȕ̂вā*, *расшѐрајȕ* и пȁшчāт (Бр); нѝкад на грȍбље *не дôћȕ* што *не дôћȕ* о́де код мѐне (Дуј); јâ знâм за овô, да ако се у Пѐштѐр *ȉрȍсȉ* девȏјка, *ȉрâжȕ* млȍго злâта (Бот); ако злȍ *мѝслȉш*, злȍ *дочѐкāш* (Ков); ако ȍни *не дôћȕ*, *долȁзē* овȉ дрȕгȉ (На) нѝје, ȏн ако га *не дȗрāш*, ȏн те *нêће*. Смȕ̂к нêће а змѝја ȍће. Кâжȕ ѐто ка[д] *се ȉȕшȉ* цига́ра ȏн *осѐћā* цига́ру. А змѝја што *осѐшȉ* духâн, она *бежȗ*. Она што *осѐшȉ* дѝм, она *бежȗ*. Кā свѐ што осѐтȉ мѝрȉс (Брђ).

II.2.9. До сада разматрани примери правог презента, који означава садашњост, стоје насупрот транспонованих форми за обележавање прошлости и будућности, када презент наступа у својој секундарној служби. У науци, међутим, постоје извесна неслагања у вези са поимањем самог појма садашњег тренутка, који би овај облик у основној својој служби требало да обележава.

Још од Александра Белића постоји став да се презенти који се не односе на најуже схваћену садашњост (тачније ону која би значила уско схваћено сами моменат говора) морају третирати као релативни (Белић 1939: 110–111). Сходно томе, и Т. Маретић раздваја два типа садашњости: *īрава садашњосӣ* (радња се догађа у време говорења), а која се исказује само имперфективним облицима; и *неīрава садашњосӣ* (радња која се догађа кад год се деси прилика за њено остварење) (Маретић 1963: 517). Тако за радње којима би одговарале оне у примерима које смо претходно анализирали – које се одликују вишекратношћу, нереференцијалне су – Т. Маретић наводи: „говори ли се о чему што се догађа свагда кад год се прилика деси (дакле не само у садашњости него и у прошлости), онда је то неправа садашњост“ (Маретић 1963: 602).

Спорови у вези са употребом презента тицали су се углавном неслагања око употребе овога облика за обележавање радњи које се понављају у садашњости. Имајући то у виду, Ј. Вуковић износи становиште по коме је понављање у прошлости, садашњости и будућности независно у односу на ситуацију говора, те самим тиме не утиче на припадност радње индикативу или релативу (Вуковић 1967: 406). Полемишући са ставовима који подржавају традиционални приступ анализи презентских форми, Ј. Вуковић у *Синӣакси глагола* (Вуковић 1967) на више места настоји ревидирати дотадашње одређење појма садашњости, проширујући му границе од уско схваћене, која би значила сами моменат говора, до шире, односно севремене садашњости. Тако Ј. Вуковић креће од претпоставке да у реченици: „Откад се п о з н а ј е м о, сваки пут кад и м а м прилику, одлазио сам код овог свог пријатеља о коме ти п р и ч а м, да се мало разонодимо“ презент *īознајемо* обележава садашњост, и ону ширу и ону најактуелнију (најстварнију: односи се и на непосредне моменте говора), а презент *īричам* је презент најуже садашњости (односи се само на моменте говора, тј. припада најужој и недељивој садашњости) (Вуковић 1967: 361). Аутор закључује да се насупрот ранијем уском схватању појма садашњег времена, садашњост у лингвистичком, и у психолошком смислу уопште, доживљена у свести, заправо може одражавати као: а) најужа, недељива садашњост; б) шира, дељива садашњост временског периода, *садашње доба* и сл. и в) као најшира, недељива и неподложна дељивости у смислу разлика: прошлост, садашњост и будућност (Вуковић 1967: 366). Изложена подела заснива се на

схватању да овде треба да игра важну улогу основно поимање садашњости у психолошком смислу.[24]

J. Вуковић, даље, детаљније одређује оквире новоуведених категорија шире и свевремене садашњости. Ширу садашњост дефинише као временски период у коме се налази временска ситуација (у њој говорни моменти). Она има неколико својих видова, тачније може бити временски фиксирана, обележена или обележљива временским ознакама: *данас, ове недеље, ових дана, ове године, овог семестра* и сл. (*Овог семестра проучавамо употребу глаголских облика*). Од овакве садашњости разликује се шира садашњост обележљива ознакама *овога доба*, *у наше време* и сл.; садашњост у којој се антипонирају ознаке *данас* : *некад* (*Друкчије се данас живи на селу: девојке носе најлон-чараре, а некад су се у нашим селима носиле само вунене чараре*). Најзад, садашњост присутна у обележавању лица радњом која им је стално занимање (квалификативна вредност глаголске радње) (*Понеки наш студент пише песме = ... је песник*). Аутор као посебну истиче садашњост како је доживљавамо кад говоримо о радњама које су уобичајене (уобичајена радња у садашњости): *Сваког дана устајем рано да бих се пре поласка на факултет припремио за часове*; *У нашим селима сватови иду на коњима по дјевојку, скупи их се понегдје и по двадесет*, где је могућа напоредна употреба перфективног и имперфективног презента (а којој би одговарао термин нереференцијална садашњост, како смо га ми у раду користили). Насупрот оваквој, дељивој садашњости стоји садашњост недељива и неограничена (свевременска): а) кад обележавамо својства у географском и астрогеографском смислу (*Миљацка тече кроз Сарајево*; *Планете се окрећу око Сунца*); б) кад констатујемо научне истине које су, или за које сматрамо да су вечите (*Троугао има три стране и три угла*); в) садашњост одражена у пословицама, сентенцијама и сл. (*Ко рано рани, двије среће граби*) (Вуковић 1967: 368–369). Свевремена садашњост „како је у свести доживљавамо, односи се и на актуелну садашњост и временски је, у лингвистичком смислу, неодвојива од ње, – временски је недељива тако да у њој замишљена радња хронолошки

[24] Прецизније речено, „кад презентом обележавамо радњу и најуже схваћене садашњости, не замишљамо је ограничено уско само на неколико момената. [...] Ако се у језицима каже: Я знаю его два года – Ich kenne seit zwei Jahren – Je le connais depuis deux ans, све једнако презентом, онда се може рећи да и таква употреба презента не припада линији којом означавамо презент да би, тобоже, овакав презент припадао само темпоралној линији прошлост – садашњост“ (Вуковић 1967: 369). То даље значи да „за све глаголске радње, ма ком од ових видова садашњости припадале, ако су изражене презентом имперфективних глагола, који једини носи са собом својство за обележавање времена које истовремено захвата део прошлости и (преко говорне ситуације) део будућности, не можемо никако рећи да њихово оријентационо време није актуелна садашњост (моменат говора) и да им каква прошлост или будућност може служити као основа, или као једна од основа, за одмеравање временског односа који није однос према моменту говора“ (Вуковић 1967: 369).

се односи само према једној од трију основних временских сфера. Она своју недељивост чува и у смислу оријентационог односа према ситуацијама које би јој могле послужити као основа за временско одмеравање радњи у њој замишљених. Према томе, свака радња имперфективног презента изражена у смислу припадности широј или севременској садашњости има своју апсолутноиндикативну презентску вредност; свака садашњост којој као основни облик служи имперфективни презент има тај облик као свој апсолутив, а не, као што се може претпоставити (зато што не обележава најуже схваћену садашњост), – као релатив“ (Вуковић 1967: 369–370).

Исто становиште присутно је и код М. Стевановића, који наводи да презент не мора означавати радњу која се стварно врши баш у време самог казивања о њој. *Ја пишем књигу* – радња се врши и у тренуцима самог говора, тј. у време саопштавања и у међувремену, када је активност у прекиду. Одсуство вршења радње у самом моменту говора ирелевантно је за употребу облика презента када се представља процес који се по природи својој врши с прекидима, а не без њих. Тако, „за дефиницију презента индикативног релевантан је само временски период говорења који [...] почиње пре момента саопштавања а наставља се обично и после овог момента и углавном неограничено, некад дуже а некад краће траје“ (Стевановић 1986: 583).

У подели презентских ситуација на оне референцијалног и нереференцијалног типа С. Танасић такође за илустрацију садашњих ситуација наводи и примере који, осим најужој, припадају и шире схваћеној садашњости (види у: Танасић и др. 2005: 353–365). У монографији *Презент у савременом српском језику* (Танасић 1996) детаљно је изложен новији приступ анализи глаголских облика. Наиме, будући да теорија индикатива и релатива у тумачењу глаголских облика намеће значајна ограничења, о чему сведоче и изложене полемике, аутор предлаже савременији начин анализе функција глаголских јединица у систему. Теорија В. Рајхенбаха, која осим два до тада релевантна момента (моменат говора и моменат вршења радње) уводи и трећи – моменат референције, примењена у опису функција српских глаголских облика, доноси разноврснији и комплекснији приступ наведеној проблематици и омогућава превазилажење поменутих проблема. Увођењем појмова референцијалност : нереференцијалност показало се да се радње конципиране и референцијално и нереференцијално могу остваривати на сва три временска плана (в. Танасић 1996: 22–24)[25].

[25] Рајхенбахова теорија дала је резултате не само у србистици, већ и у славистици уопште (детаљније о томе у: Танасић 1996: 24), а њеном применом у анализи презента у српском језику, дошло се до следећег закључка, који наводимо у целини: „Када је у питању садашња референцијална радња, однос између момента догађања и момента говора одавно је познат. На основу тога односа и одређује се значење презента: исказивање радње која се догађа у моменту говора. И код нереференцијалне садашње радње, међутим, моменат говора

Неки аутори, анализирајући функције презента у савременом српском језику, нуде и другачије начине анализе. Тако М. Ивић у раду *Систем личних глаголских облика за обележавање времена у српскохрватском језику* (М. Ивић 1958: 139–152) потпуно занемарује полемике које се тичу односа индикатив : релатив, те нуди теоријска разматрања утемељена на структуралистичкој методи. Исто поступа и у раду *Српскохрватски глаголски облици за исказивање појава које постоје у садашњости* (М. Ивић 1981: 13–24).

II.2.10. Имајући у виду наведена становишта, у анализи која је претходила наводили смо контексте у којима презентске форме у предикатима означавају како радње које се дешавају у самом тренутку говора, тако и оне ширег временског опсега. Уважавајући поменуту поделу Ј. Вуковића, овде наводимо забележене примере који илуструју постојање раслојености на три типа садашњих ситуација маркираних облицима презента.

У претходној анализи већ су присутни примери презентских радњи најуже садашњости, тј. они који означавају дејства која се одвијају тачно у тренутку говора. Овде наводимо још неке забележене потврде:

> ја̂ *сам* бо́на, *не мо̀гу да се дѝгнēм* (Шав); ѐво ру́чак *спрêмам* (По); нешто овō л'ива̀дē *плâстим*, оће ки̏ша; затрна̀ло свѐ па̄ *рашчишћâвам* тō тр̄ње (Рај); *пи̂шēш* л'и ти̂ овô? (На); *пи̏јēш* л'и ка̀фу? (Вру); ту̂ ће *седи̂ш* ти је ква̀сно (Ле); *слу̏шā* ôн свѐ, *ви̏дим* ја̂ (По); свѐ ми ви̏јес *мрчи̂* ѐво са̀т (Ру); *грми̂* бо̀га ми (Шав); ѐво ка̄ овō ти̂ и ја̂ што са̀дек *прûћāмо* (Ле).

Примери за обележавање шире садашњости у тутинско-новопазарско-сјеничком говору бележени су:

и моменат вршења се подударају. Али у овом случају се уопште не инсистира на томе да ли се једна од низа радњи које сачињавају нереференцијалну радњу као цјелину подудара са моментом говора, другим ријечима – да ли моменат говора пада у неки од периода вршења или невршења радње. Овдје је релевантно то да ли нереференцијална радња као цјелина обухвата моменат говора; ако је тако, ради се о садашњој радњи. Однос између момента говора и момента вршења радње може се видјети на сљедећа два примјера: *Бјежим* од пљуска; У прољеће *падају* метеори. У првом случају радња се догађа у моменту говора, овај моменат се подудара са моментом догађања радње, што је и чини садашњом. У другом случају исказује се радња која се догађа увијек кад је прољеће, дакле радња означена предикатом ове реченице понавља се сваког прољећа. Ова понављана радња као цјелина обухвата и моменат говора, али се уопште не инсистира на томе да ли неки од временских периода означених именицом *прољеће* пада у моменат говора. Дакле, и у једном и у другом случају радња као цјелина обухвата моменат говора. Тако се показује да се референцијалне и нереференцијалне садашње радње међусобно не разликују у погледу односа момента догађања и према моменту говора. На основу подударања тих момената и једне и друге радње дефинишемо као садашње.“ (Танасић 1996: 25)

а) у контекстима са одредбама које временски фиксирају радњу типа: *дȁнас*, *нȍћас*, *овȉјā дāнâ*:

овȉјā дāнâ мȁло *силȁзīм* по Тути́ну, ȉнāче не идȇм (Са); дȁнас *долȁзī* некī на́род цȉо дâн (Го); цȉо дâн дȁнас што *ȉȁдā* кȉша (Ђер); нȍћас *се сīрȇмā* хâлва за Дȍбрӯ нȍћ (Ле); овȉјā дāнâ га *нȇмā* (Го);

б) у примерима са маркерима који упућују на шири временски интервал типа: *дȁнас* (= у данашње време), *сȁд*, *у овȏ врȇме*:

дȁнас нȉко нȉкōга *не слȕшā*, свȅ полӯдȅло (Пож); сȁд *нȇмā* кȍ ни да ти дȏћē (Жи); сȁт се тȏ бр̑зо *завршȃвā* (Жу);

в) у служби истицања квалификативности:

откад жȉвȉм сȃм, јā свȁкī дȃн *ȉопȕшīм* по пȁкло цигāрâ (Ту); јâ *сам* чȍвек и мусл'имȁнскī и срȐпскī (Нет); Сȁит дȍл'е л'ȅти по цȉјело л'ȅто *идȇ* (Трн); мȍја ћéрка, ȍна ти је истȍричāр, ȍна тō *ȉроучȃвā* (Бољ); овī Паза́рци *ȉмајӯ* дȍста ȍбичāја кȍсовскија, овī СрȐби у Паза́ру, *ȉмајӯ* дȍста кȍсовскија ȍбичāја, овȁмо Зу́бин Пȍток, Со́чаница (Бу); овā ми старȉјā, она *рȃдī*, она *је* секретарȉца тȁмо ко[д] дирȅктора, овā ми сȉн старȉјī ȉстō (Гр); јā знȃм једну жȅну што *застȕīā* овē жȅне што су изгубȉл'е посȏ по овијā фȁбрīкā (Нет); онакȏ *је* помȉрљива, дȉвна, цȅњена, свȉ је вȍл'ē; сȉн јој на Дȅжȅвскī пȕт напрȁвио кȕћу, *ȉмā* жȅну и двâ детȅта, *студȉрајӯ* у Беȍград, а они ȍбадвоје *рȃдē* у бȍл'нȉци (Коз); зȅт ми *рȃдī* у пол'ȉцију сȁобраћājнӯ, гȍре на Кȍсово у сȅвернī дȅо, л'ȉјепо *жȉвī*, *држȉ* трȉ четȉри крȁве, десетȉну овāцâ, ба́шта тȕ Ȉмā и шȕма, *ȉмā* и л'ивȁде (В. Лок); жȅну ȉмā дȍбру, тō *је* ду́ша. Жȅна му *је* злȃто жȅна (Брђ); јā сам кȕпȉо љуљȃшку, *ȉмāмо* пȅнзијē и сȁмо *се хȏīāмо*, *седи́мо*, *јȅдēмо ȉмāмо да јȅдēмо* и *да īȉјēмо* (Трн); мнȍго ȉмā којī *злоупотрȇбē*, *нȇће да īлȃше* стру́ју (Не); тȏ су тȉ бушка́чи кои *бȕшкајӯ*, којī *кȕīӯ* пое́не, којī *заваћȃвајӯ* на́рот, тȏ ȉм *је* у дȕшу (Ју);

г) за означавање уобичајених радњи у садашњости несвршеним и свршеним глаголима:

свȁкō јȕтро је *мӯзȇм* (Го); *сȉјӯ* кромпи́ре (В. Лок); онē сȕкње ми ширȍке пā свȅ *нȍсīм* овȏ, лȁкшē ми и да сȅднēм, а онȏ гр̑днō, *гр̑чи се* (Лу); *долȁзī* на кȁфу, на посȅдак (Ле); *смȕцā се* тудȉјер свȁкō вȅче (На); по пијȁцу *идȇ* понедȅљком (По);

дȅцу *īошȁљēм* свȁкē гȍдинē ȍдӯ, што кȃжӯ, дȍбра су дȅца, дȍбро слȕшаӯ (Ос); јâ на при́мер, *вȉдīм* плакȁте, ȕмрō тâ и тâ, јâ га знȃм, овȉ досељени́ци нȅ знајӯ тē љȕде (Нет); сȁд *изȃђē* на ȕљицу, *свȉдī се*, нȅ знā ни кȍ е ни штȁ е; и о́вде *родȉ*, свȅ што *īосȉјēш родȉ* (Бо); *нȃђē* педесȇт кȉлā; *извȁдī* сȉгӯрно педесȇт кȉлā, зāвȉсī до гȍдинē (В. Лок); сȁд нȁјвишē камио́ни *догнȁјӯ* (Дуј); сȁмо тō ранȉјē се нȉјесу прȁвил'и спȍменīци, пā онȏ двȁес-трȉес гȍдīнā онȏ се заравнâ и ȍпē кȍпā дрȕгōга, а сȁд нȇмā, *уфȁшī* онâ и *нȇмā* вишē мр̑дāња. (Нет); што трȅбā мл'е́ка ȍни *īонȅсӯ*; такȏ *īродȁдӯ* они; онē крȁве *не исīȕстē* мл'е́ко (Лу); она ме цȉјелу *исīр̑скајӯ* (Леч); кома́рци о́дек ȉмајӯ, погȁни су, што мрȃк, они *īȍчнӯ да рȃдӯ* (В. Лок).

Садашњост свевременског (омнитемпоралног) типа присутна је:

а) при описивању географских својстава:

вòда што зал’ȋвāмо има́ња, *идê* у Љу̀цкӯ рȉјеку, бл’и́зу Гол’ȉјē гȍре *извȉрē*, посл’ѐдњē кȕће до Гол’ȉјē (Пож); о́ће овôм нȁшōм ȕл’ицōм от Паза́ра тō *вêжē* за Цр̑нӯ Гȍру; Јôвскā ре́ка, она из Јōвê *истȉчē* (Коз); Вôјковиће *долȁзӣ* овȁмо чинȉ ми се нѐће. Јâ мȉсл’ȋм Грȕбетиће и Вôјковиће да *долȁзӣ* тȁмо од Јелȁчȉћā (Леч); вȉдӣ се пȕт одȁвл’ēн, ôн *се сӣâјā* за рȕднȉк; *ȉмā* Јōшȁница, пȍсл’ē дȍл’е Л’ѐпосавиће, што размȉнēш мȍст преко Ѝбра, л’ѐвō *се скрêћē* за Л’ѐпосавиће, пā из Л’ѐпосавића посл’ēн дȍл’е Л’е́шак; ѐво је дȍл’е, *ȉмā* једна Црнȁчкā ре́ка мȉ зове́мо гȍре, *ȉмā* једна дрȕгā што *сӣâјā* ȍтут, Беберȉшта; овō је рȉјека тудȉјер, Јōшȁница, ȍна у Цр̑нӣ врȕх *извȉрē* (Ју); овô је Рȁшка, одозгôр *извȉрē* од мȁнастӣра па овô је к Паза́ру (Баг);

б) када се износе научне или (у нашој грађи чешће) животним искуством стечене, потврђене истине:

хȁ, *нêмāш* стȉда, *нêмāш* срâма, *нêма* ни карȁктера нȉшта, о[д] тогâ *ӣочȉњē*, от стȉда, од срâма (Ју); *не смȉјеш да мр̄зȉш* ни слȕћājно нȉкōга, *не смȉјēш да убȉјеш*, уђȉни дȍбро (Пож); јел’ прȍшло је дȍбро и дȍбро *се не заборâвљā* (Дуј); богами ђе гȍј дȁ си *мôрā да се рâдӣ*, дȁ л’ је на сѐло, дȁ л’ је у грâд, *мôрā* (Брђ); непослу́шнос ти *је* нȁјвећē злȍ (Бал); свȁкā мâјка нȁјвишē *хȁјē* свȍје дȉјете (Ка); жȁлосно *је* кȍ не плâћā стру́ју а трошȉ је (Не); препогâнда *е* ȍпāсна, лȁжа; инсâн инса́ну *ӣрѐбā* свȁкат. Свȁкат чȍвек човѐку *ӣрѐбā* (Ју); инсâн којӣ *не рâдӣ* ôн *ӣропȁдā* (Ђер); не жѐнӯ се, не удȁјӯ а такâф посô *не вељâ* (Са); знâш штȁ е, сȉне, свȁкā чâс кȍ вѐрујē свȍју вѐру, кȍ *вѐрујē* свȍју, *вѐрујē* и мȍју (Дуј); свȁко *вȍл’ӣ да ӣомȍгнē* свȍје (Коз); ал’и политȉка *је* ђȁвō (В. Лок); *нêмā* рȍда без пчêлā, а *нêмā* пчѐл’ē брес пшенȉцē; демокрȁтија *ȉмā* гранȉце, приватизâција *ȉмā* рȍк (Ју); она *ӣропȁдā* на вȁздух, *оксидȉрā* (Ту); алâх нас је створȉо свȉјā и свȉ *се врȁћāмо* њѐму (Бот); прȉтӣсак сȁмо прāшкȍви *мȍгӯ да снȉзӯ* (Го); љȕди *расӣȕрӯ* фȁмил’ију збок тē женê, мȁћеха *не мȍре да ӣрӣȉ* кōмшȉлук, на́рот, а нѐ да трпȉ твȍју дѐцу (Нет); гȍдине *чинȕ* свѐ; *мêњајӯ се* генерâције *ӣрисӣашȉњӯ* дрȕгē а времѐна *се мêњајӯ* за генерâцијāма (Ју); дѐда и бȁба вȉшē *вȍл’ē* унȕчāт нō свȍју дѐцу (Вру);

в) у пословицама и народним мудростима:

нêмā л’ѐба бес мотȉкē (Мел); ко́ме *не дâш умрȉјеӣ*, тâ ти *не дâ жи́веӣ* (Ту).

Поводом употребе презента у пословичним изразима такође је било полемике у српској науци. М. Стевановић овакву службу презента квалификује као модалну (Стевановић 1986: 597–598) ослањајући се на критеријум могућности замењивања другим глаголским обликом без промене значења. Ј. Вуковић сматра да, иако таква замењивост одиста постоји, ипак не треба занемарити чињеницу да је употреба ових облика уместо презента заправо релативска (Зрела крушка сама *ӣада* = Зрела крушка сама *ӣаде*) – презент би овде био у правој а аорист у релативној употреби. Презент у пословицама, презент за означавање радњи које се понављају и гномски презент Ј.

Вуковић сврстава у категорију апсолутног индикатива, јер тешко је рећи да у пословицама, а тако и у изразима типа: *Два и два јесу четири* „имамо релативно временско одмеравање глаголског стања, јер колико дата чињеница важи за сва времена, има омнитемпорални карактер, тако исто важи и за најужу садашњост (као кад кажем: *Сад пишем о временским глаголским облицима*)“ (Вуковић 1967: 371).

II.2.11. Од значаја је осврнути се и на неслагања у вези са тиме да ли презент као глаголски облик уопште поседује темпоралност. Сви помињани аутори слажу се у томе да је на временској оси прошлост – садашњост – будућност садашњост деиктичко средиште, нулта тачка. Притом, М. Ивић сматра да садашњост „није никакво одмеравање према нечему. То је просто тренутак реализације радње, динамичност у своме току, непосредна процесуалност“, а „наука већ одавно располаже подацима који наводе на то да презент не треба сврставати у исту групу са осталим временским формама“ (М. Ивић 1958: 140–141). Полемишући са овим ставом, Ј. Вуковић истиче да презент, будући да као оријентационо време стоји у центру читавог система, као такав јесте „без посебног обележја у показивању временских односа, – према његовој ситуацији се одмеравају други темпорални односи. Он је, значи, у показивању времена неутралан међу два остала члана који са њим чине осовину система. Његова ознака је нулте вриједности, то значи – међу два остала члана са којима је у основи глаголског система он је немаркиран“ (Вуковић 1967: 378). Међутим, даље се наводи и то да чак иако је презент неутралан, немаркиран члан у систему временских облика, „неосновано је [..] сасвим неосновано, тврдити да он може бити искључен ’из категорије временских форми’, како то тврди Милка Ивић“. Јер, истиче Ј. Вуковић, „никаквих убедљивих могућности нема којима би се доказало да се садашњост не доживљава као време којем се антипонирају с једне стране прошлост, а с друге будућност, да то не живи у свести човековој. А кад је тако, онда је свим члановима временских категорија потребна одговарајућа темпорална форма, и логично: и презент је исто толико временски облик колико и перфект и футур; али с тим не треба бркати разлику између њега, на једној, и перфекта и футура на другој страни, што је он у међуодносима трију чланова неутралан, али никако ’обезвремљен’“. Најазад, закључује аутор, „у систему временских глаголских облика постоји презент као члан система, па, према томе, не можемо разумети по чему би могао основни члан временског система бити лишен темпоралности, а читав систем носи баш то обележје“ (Вуковић 1967: 378).

II.2.12. Употребљен у релативној служби, презент може означавати како прошле тако и радње чије се вршење везује за будућност.

Релативне радње обележене презентом јављају се у зависносложеним реченицама а моменат њиховог вршења временски се поклапа са радњом у

предикату главне клаузе, исказаном неким од претериталних глаголских облика.

Највише је забележених примера у којима се презент остварује у изричним реченицама, при чему радње могу бити и референцијалног и нереференцијалног типа:

знȁо сам да ȍна *ѝмā* нешто кот њê сакрѝвено (Ле); мисл'ѐо сам да ȍна *нêмā да кȳпѝ* (Ке); слȳшō сам како љȳди *прѝ̂ћајȳ* о тȍмē (Ра); знȁо сам да нѐшто *нѝје* како треба; гл'ѐдō сам да љȳди такô *ȍрȳ* (Ђер); примēтѝо сам на дȍста мêстā *ѝмā* онијā камēњâ (За); прѝчȁл'и су да нам нêмā спâса; знȁл'и су ȍни да *се* овѝ *не плȁшȳ* (Че); свѐ је тô такô бѝло, сазнȁло се да ȍна нѐкуд *идê* понȍћи (На); нѝсу ни сȳмљȁл'и да бȁш овѝ њѝхни *крāдȳ* (Из); јā вѝка да *кȳпѝмо* крȁву пā жѐна кажē ако кȳпѝмо крȁву, пȍсл'ē мôрāм да сам ȍбавēзна (В. Лок); чȳ како *прѝчā* нѝје јој снȁха дȍбра; вѝдо да *нêма* пȍсла о[д] тē рабȍтē (Ми); јā вѝдо она *долȁзī* овудѝје (Ост); јā је угл'ѐда како овудѝје *шêтā* (Св); ѝспрѝча ми да *ѝмā* прѝтѝсак вѝсок млȍго (Го); штȁ знâм, они вѝкāхȳ *плâћајȳ* некī пȍрес што је на територији Нȍвōк Пазáра (В. Лок);

вѝђȁо сам је понѐкат да *прȍђē* овудѝје (Бр); вѝђȁла сам да *упâљȳ* по петнȁес онијā л'ѝлâ (Бр); мѐне се свѐ чинѝло да ôн ни *не улȁзī* óде (Ли); знȁло се да ȍни *прȍђȳ* тудâ с тōм рȍбōм (В. Лок); вѝђȁл'и су љȳди како гȍла жѐна *уѝђē* у штȁлу да заврâчā (Ли); чȳло би се како понѐко *сѝјē* тā духâн пā су пријављѐвāл'и (Бр).

Релативни презент бележен је и у другим типовима зависносложених реченица са неким од претерита у предикатима управних или зависних клауза:

рāдѝла је кā да *ѝмā* двáдес гȍдѝнā (Ке); ђе је мȍгō рȁонѝк ȍрāл'и смо, а ђе *не мȍже*, косѝл'и (Бољ); пȍслѣē су отѝшљи без мôга пѝтâња да је *прȍсȳ* (Бл); тѐк смо сȁт мало зȁдњијā гȍдѝнā изáшл'и *да жѝвѝмо* како трѐбā (Ос); потрпȁсмо се свѝ у јѐдну сȍбу кā да *смо* ȍфце (По); она се ѝсмија кō да *нѐ знā* кȁко се жѝвѝ на сѐло (На); л'ежáше овакô нȁузнāк кā да *болȳјē* од нѐчега (Ту); кō да имáхȳ некē вȁшке овакô *се чѐшȳ* (Ли).

Релативски карактер некада се препознаје на основу одредбе:

гл'ѐдāм сѝнōј кол'ѝко мил'ијâрдī одобрѝл'и кредѝтâ пā још двѝје мил'ијâрде дȍлāрā, свѐ лȁжȳ. Нѐће да улâжē óде нѝко (Ју); бȁш прије нѐкȳ нôј бѐше једна девôјка дȁ л' докторѝрȁла, дȁ л' кȁко рѐче, и *прикажȳјȳ* је *нêмā* пȍсла. Мѝсѝм њȳ јѐдну *прикажȳјȳ* а хиљȁду и јѐдна ѝмā такô а и кат се запȍсл'ī, не опȍсл'ī нѝшта, кā онâ што рâдī, кā онâ што не рâдī (Рај); јучê *слȳшāм* Црногóрци договорѝл'и се са Кинēзѝма, сȁмо да им бâнка одȍбрī кредѝт, аутопȳт (Бољ).

Релативним презентом обележавају се и дејства чије се време вршења премешта у будућност, односно радње напоредне са неком другом, означеном најчешће обликом футура првог, или се пак другим језичким средствима (одредбама или контекстуално) упућује на релативски карактер глаголске акције.

У примерима зависносложених реченица са релативним презентом, облици футура I (неретко удружени и са временском одредбом) јасно упућују на темпоралну перспективу презентских ситуација:

сȳтра ћемо се договȍрит кȁко *тр̄ѐбā да рȃдт̄ш* (Д. Дуб); млȍго је фȋнī, ȍко из глāвê *да* му *зат̄рȃжт̄ш*, тȃ ти нêће жȁл'ит (Брђ); каснȉјē ћемо да се нȃђēмо *да т̄рȋћāмо* (Ђер); глéдаћемо *да рȃдт̄мо* како *одговȃрā* и вȁма и нȁма (На); договорȉћемо се како *дол'ȉкујē* домаћȉнима (Ле); нêћемо мȍћ *да се нȃђēмо* ȍдмā (По); знȁћете да *не мȍре* бȁш такȏ лако *да се т̄рȏ̂ћē* бес кȁзнē (Бо); имȁћете да *т̄ȋшēт̄е* и да *т̄ȋшēт̄е*, ȏн свȁшта знȃ да прȉћā (Боб).

Комбинација са футурским формама, међутим, није нужна. Релативски карактер презентских облика у примерима који следе препознаје се на основу контекста или одредбе:

не врȁћāм се ни жи́ва ни мр̄тва ту́нек (Ли); валā нек долȁзī ко гȍј хȍће, јā *не ус̄тȁјēм* (Ши); ру́чак *не с̄тȁвљāм* вишē нȉкōме, долȁзио ко долȁзио, пролȁзио ко пролȁзио (Бал); овȏ јā вишē *не т̄ушȃм*, нека седȋ у штȁлу кат је бȁксус (Трн); кȍзе *не држȋм* вишē за жи́ву глȃву (Пож); зва́л'и врāтȉ се, нѐ, нѐ, нѐ, за жȋвȳ мȃјку, док је ȏн тȳ, јȃ *се не врȁћāм* (Пож); *не мȍже* ти ȍна тō *т̄р̄ȋет̄* сȉгȳрно (За); рѐко мȋ јој се нȉкат *оду́жит̄ не мȍжемо* (Ков); ȁј мȏмци здрȁво, *вȋћāмо се* (Вру); ȁј пā *се чȳјēмо* (Ту); ȉмā трȋ сāндȳка, *не мȍрет̄е пот̄ѐрāт̄* (Бал); тȁмо код Пȍжегē, *не мȍжет̄е* вȋ тȁмо *ȋс* (Бол̣); код рȉјекē *скрêћēт̄е* дѐсно, немȏ д[а] идêш ȳзбрдо нō дѐсно (За);

нѐка сȳдовā, тō *мȍгу да т̄ѐрēм* јȃ и <u>сȳтра</u> (Бал); <u>сȳтра</u> *шȁљēм* тȏ свѐ за Крȁгујевац и за Арȁнђеловац (Бол̣); <u>сȳтра</u> *се врȁћāм* ис Паза́ра, немȏ да ме ћѐкāш (Ђер); <u>дȁнас-сȳтра</u> *долȁзт̄* ȏн о́де (Ка); <u>у недѐљу</u> *долȁзт̄* (Ос); <u>на Бȍжић</u> *крêћȳ* (Не); <u>за двȃ дȁна</u> *долȁзт̄м* у Рȁјетиће (Ра); нȁјмањē <u>за двȉје-трȋ гȍдине</u> сѐло *ост̄ȁјē* пра́зно (Не); вȋ стȃрī <u>за којȋ гȍдину</u> *умȉрēт̄е* (Рач); <u>за недѐљу дāнȃ</u> *идêм* дол'е пā ћу вȉћет (Кн); такȏ ȉстō и Рȁјетиће, <u>нȁјмањē за дѐсет гȍдт̄нā</u> *гȃст̄ се* Рогȍзна, гȍтово је (Ка); срећѐвāл'и купȁтило, срēдȉо за мѐне, кȍнфōрно свѐ, и <u>зȉмус</u> *слȁзт̄м* са женȏм дȍл'е; о́нде су нȁше кȳће, тȳ су ми бурāзѐри и јȃ, ȉмāмо и апоте́ку, бурāзѐрова апоте́ка и продȃвница бурāзѐрова и кȳћа, свѐ кōнфȍрно и <u>зȉмус</u> *иде́мо* дȍл'е (Трн); <u>овē зȉмê</u> *купȳјēмо* вȉшē дрвȃ (Ли); <u>на л'ето</u> се *вȋћāмо*, бȍже здрȃвље (По).

Презент у наведеним контекстима, заправо, има вредност футура I. Замена једног облика другим не би довела до промене значења, с тим да је промена вида глагола при таквој трансформацији обавезна (имперфективном презенту у контекстима овога типа одговара свршени глагол у футуру I).

Када је посреди перфективни презент, међутим, могућности употребе знатно су суженије. За тутинско-новопазарско-сјенички говор, наиме, важи исто што и за стандардни језик. Како је М. Ковачевић утврдио, перфективни презент и футур I у простим и независносложеним реченицама конкурентни су само уз употребу прилога *можда* (детаљније о односу перфективног пре-

зента и футурских форми у стандардном српском језику види у: Ковачевић 2008: 195–211).

Презентске форме уместо футура II бележене су најчешће у временским или условним реченицама:

вȉдећеш пȍсл’ē кад *ȍдēш* тȁмо; кат *сшȉгнēш*, вȉдећеш једну цр̑кву с л’ȉјевē стран̑ē (Тр); док не *свȁшīш* тȏ, мȕку ћеш вȉћет (Гр); пȍсл’ē ка[д] *се īоврȁшīш* (Бр); докл’ē онā гȏс, којī је мусȁфир, докл’ē ȏн *не крȇнē* да идȇ, нȉко не смȉјē да напȕштā (Гу); мȉ кат је *шȕрīмо*, тȁмо *свȇдēмо*, знȁмо штȁ ћемо; кāзȁћу ти сȁт кат *изȁ̑ћēмо* (Бр); знȁш штȁ, докл’ē трȁјē мȇсо, нȇћемо, кат овȏ *īојȇдēмо*, прелȁзīмо (Гу); мȍгу ти рȇћ, кад мȉ *изȕмрēмо*, нȇће дȏћ нȉко ни да вȉдī ȍде ће смо би́л’и (Ст); кад нȇће *дȏ̑ћēше*, ȅто ми и кол’ȉбе тȕ̑, пā да ми дȏ̑ћēте пā мало да поседи́мо; ал’и нȇће кат *дȏ̑ћēше*, ȕзмите ми брȏј, пā да ни најȃвȉте (Д. Пољ); на бр̏до кад *изȁ̑ћēше*, л’ȇвō скрȇнете, на бр̏до кад *изȁ̑ћēше*, ȉмā пȕт (Кл); јāвȉте ка[д] *сшȉгнēше* (Вру); ȍдовȕт кад *наȉ̑ћеше* сȁмо ȕ̑ћете мȁло до рȃмпē (Туз); нȉјесу стȉгл’е јȍш, да ми дȃш па кат *сшȉгнȕ* тȁчкице, јā ћу донȉјет па да осȅчēш онē купо́не (Ђер); кад *завр̏шī* факултȇт, ȏн идȇ тȁмо (Ос); јā не́ћу да се удȃм док *не вȉдīм* мȍмка (Боб); кад *ослȁбē*, бȍљē да идȕ̑ гȍре код њȅга (Коз); тȉ кат *се врȁшīш*, дȏ́ђи, брȇ, да седи́мо један дȃн (Нет); о́вде кад *изȁ̑ћēше* преко мȍста пā сȁмо мȁло навȉше ка Трнȁви, овакȏ, прȁво пȕт гȍре (Ос); кад *наȉ̑ћēш* неће ȍпēт (Бл); кат *добȉјēш* девȅтку, да ми се јȃвīш (Др); чȉм *се врȁшī*, рȅј ћу му да дȏ̑ћē (Го); чȉм *се срȅшнȕ* договорȉтē се (Ту); чȉм *īрȉмīм* пȇнзију, кȕпȉћу ти чоколȁду (По);

ко ви јȃ *дȁдēм* рȇд, вȁлā тȇшко ћете га уфȁтит пȍсл’ē (Ле); о́де сȁд ако *идȇш* на Вр̏сенице (Кл); тȉ њȅга ко *ћȅкāш*, тȉ сȁмо са њȉм не мȍжеш завр̏шит рȁзговōр (Ме); ако *нȁ̑ћēш* некō злȍ, нȉкат напрȉјет нȅ мош ȉс пā бȏк; ако *сшȉгнē* кȍмбāј, прȅчī је кȍмбāј да вр̏ше нȏ мȍји навȉљци; ако *сшȉгнē* кȍмбāј, лȁко ћемо (Кн); ако нȅшто *запȕцā*, мȉ отȍсмо (Туз); ко *укрāдȇ* нȅшто, или *īојȇдē* ако *се дȉрнē* нȅће, излȁзȕ биљȅзи по детȅту (Вру); ȍна мȏрā да ти вр̏нē тȏ прȉје Ђȕрђēвдана, ако ти *осшȁнē*, заврāчȁће ти (По); колȃ ставȉ вȍлу нȁ рōк, ко га *бȁцī*, кол’ко ће га бȁцит, ко га бȁцī дал’ȅко, бȉће бериħȅтна гȍдина, ко га *не бȁцī*, нȇће бајȁги бȉт бериħȅтна гȍдина (Св); ако ме *не дȁдȕ*̑ јā ћу ȍстат нȅудāта (Жи); јел’ ако га *осшȁвīш*, кȉша уфȁтī (Брђ); демокрȁтија ȉмā гранȉцу до о́де, до о́де ти је демокрȁтија, а овȁмо ко *мр̏днēш*, отишȏ си вȁн демокрȁтијē пā знȃ се штȁ ти сл’ȅдујē (Ју); ако тȏ *узрȉ*, стȏ кȉлā пасȕља ћу да нȃ̑ћēм (Ка); ако *нȃ̑ћеш* ȍдмā, знȃчī добȉјāш (Коз); она онȁмо прȉчā, ко *добȉјем*, овȏ ћу овакȏ, овȏ ћу онакȏ (Лу); јȅдан трȅбā тȁмо да се пензионȉшē на прȍл’ећe, ако га ȏн још *не смȕвā* те га *не слȁжē*, рȅкō му да му плȃтī да би њȅга убȁцио (Ос); вȁлā кад ми је врāтȉо овȇ љȕде, ко му јȃ *īошȁљēм* дрȕгē, нек се пофȃл’ī (Ки).

Примери показују да се у овој функцији готово редовно јавља презент свршених глагола, мада има и потврда где исту службу могу вршити и имперфективни глаголи. Ипак, оне се тек спорадично јављају: пȁзи ȍдовȕт от Пазарȉшта кад *идȇш* (Боб); у Л’ȅчу ȉмā ми мȏ̑ј брȁт, тȁмо кад *идȇш*, јāвȉ се (Леч);

ка̏д *идêш* према Ба̏ра̄ма, тӣ пола̏ко с ко̀лима (Кл); кат *иде́ше* код њê, рѐците јâ сам ве по̀сла̄ла (Го); кад *кӯпу̏јӯш* за ди̏јете, кӯпи̏ћеш са̀мо у нѐпа̄р (Уг).

У служби футура II у истим синтаксичко-семантичким условима срећу се презентске форме глагола типа *мо̀гнē̄м, има̏д(н)ē̄м*, *зна̏д(н)ē̄м*:

ако *зна̏дē̄м*, хо̀ћу (Се); ја̄ и̏ма̄м и васи́ку и гарâнцију от сѐстрē̄ да ме издржâва̄ пêт го̀ди̏на̄ у Ту̏рскӯ ако *не мо̀гнē̄м* да се запо̀сл'ӣм (Нет); и̏ма̄ испи̑са̄то тâ при̏ча, ако *мога̏днē̄м* да је нâђē̄м; ко *сазна̏дē̄м* јâ та̀чно ко̀ зна̄ свѐ, рѐћ [ћ]у ти (Гу); јâ ћу вас да у̀змē̄м, ако *не мо̀гнē̄м* њѐга да спрêчӣм да вишѐ ва̀ма не ка̑жē̄ да се исељâва̄те са ва̀шē̄г огњи̑шта (Пе); не́ћу да ти продâм, што *има̏днē̄м* да̀ћу ти онакô (Бал); а̀јде да ви̏дӣм шта̀ ти тô трѐба̄ ко што *зна̏дē̄м* да ти ка̑жē̄м (Боб); кат *ћѐнē̄ш* да хи ши̑ша̄ш, ја̀вни ми она̄ пи̏ла̄т да у̀змē̄м (Кон); ка[д] до̂ђē̄ш ова̀мо те *мо̀гнē̄ш*, ја̀вни ми се па̄ ћемо се чу̀т (Жу); кат се *уда̏дē̄ш* акобо̂гда̄, па̄ тӣ до̂ђē̄ш са мо̀мком, теке жи́ва ти је ма̂јка, одбра̄ни̏ће (Жу); оти́ди на́ђи сто̀тину децê у бо̄л'ни̏цу, ако *мо̀гнē̄ш* одво̀ит коê, јâ да скѝнēм гла̂ву (Ле); ако ви *ӣреба̏дē̄* касни̏јē̄, мо̀гу ви наба̀вит кол'ко ви трѐба̄ (Ми); ако *ра̄да̏днē̄* продâвница; ако шта *ваља̏дē̄*, узêћу и тѐбе; ако *се има̏дē̄* срѐћē̄; кад *хӣѐднē̄* да до̂ђē̄ (Ту); ако нѐшто *фаља̏днē̄* мо̀јōј дѐци, фа̀л'иће тѐбе; ōн ће ти при́чат што *зна̏дē̄* (Туз); ка[д] *ћѐнē̄* д[а] идê, дару̏јēмо га (Ост); ви̏дећу код Вѐрē̄ да ми зами̏јенӣ овē̄ табл'ēте ко *шћѐдē̄*, да јој се замо̀л'ӣм (Го); јâ сам га за̀кљео сво̀м бо̀жōм зада́тку да ôн што̀ при̏је *мо̀гнē̄* да до̂ђē̄ да у̀змē̄ дѐцу; ако *могдѐнē̄*, нек донѐсē̄ дво̀је (Бл); у ово̂ на̄сêље мо̀жда *има̏днē̄* још нѐка̄ (Бо); при̏до̄ та̄ докумѐнта за тӯ пêнзију ко *има̏дē̄*, тô от тога̄ рâда (Се); ако *ћѐднē̄* при́чат (Цв); на̀спи јѐдан ко *ћѐнē̄* (Гр); на̀рочито кат јо̀ш *се има̏дē̄* евлâт, ка[д] се обро̀ди̏ чо̀век, (Д. Пољ); ако *има̏дē̄* и̏л'ијек кара̀ктера, да му помêнēш два̄-три̏ пу̂т, дони̏јеће, ако *нēма̏дē̄*, оста̀нē̄. (Леч); ал'и ако нѐшто *фаља̏днē̄* мо̀јōј дѐци, фа̀л'иће тѐбе (Туз); ада богами ôн, мо̂ра̄м да га тѐра̄м да наста̀ви̏ тӯ шко̀лу ко *шћѐдē̄*, на̀јпречā му је шко̀ла (Брђ); сла̀бо тô мо̀ш ко́ме да продâш, ако слу̀ча̄јно неко *заӣра̄жда̏днē̄*, реко нек и̏ма̄ (В. Лок); си̏па̄ј ти̏ тѐбе, ôн ко *ћѐнē̄*, ла̀ко му је (Бал); мо̀ре да се дѐси̏ да о̀пēт *има̏дē̄* сироти̏ћē̄ ко̄ кат је би́ло нѐкат онô (Рај); бра̀те ми̏л'и̏, ал'и ако *сазна̏дӯ*, уби̏тē̄ ме (Рај); ко *мо̀гнӯ* хо̀тē̄ да га грâдӯ да га асвалти̑ра̄јӯ (Ке).

II.2.13. Своје основно значење – обележавање радњи чије се вршење догађа у садашњем времену – презент (на специфичан начин) задржава и при употреби у наративном режиму казивања, као временски транспонован. Транспозиција овог глаголског облика подразумева његово премештање у сферу која је изван садашњости, а која у овом случају значи улазак у временску димензију означену као прошлост. У таквој језичкој ситуацији презент врши своју секундарну службу, што нужно казује да је посреди функција која је маркирана у односу на основну, немаркирану. Под маркираношћу овде превасходно подразумевамо да задржавање основних синтаксичко-семантичких својстава (обележавање актуелне радње) у релативној служби по правилу значи да се облик употребљава са циљем повећања степена експресивности. Тачније, употреба релативног презента уместо индикативног пер-

фекта, на пример, мотивисана је разлозима који су у првом реду стилистичке природе.

Материјал из тутинско-новопазарско-сјеничке зоне обилује примерима овакве употребе, чиме је омогућено праћење како синтаксичко-семантичких тако и (у овом случају значајнијих) контекстуалних услова који условљавају, а даље и омогућавају временску транспозицију презента. Анализа грађе показује да је за остварење секундарне функције овог облика најпре потребно да буду задовољени критеријуми који се тичу језичког окружења, а које превазилази синтаксички ниво. Реч је најпре о посебној организацији (изван)језичког контекста – дискурс мора бити организован као причање/приповедање; приповедач у том случају улази у наративни режим казивања, где му је циљ не само информисање саговорника већ и стилско уобличење исказа као нарације, односно приче, која као таква захтева и извесне стилизацијске поступке. Потребно је, потом, да се у целокупном језичком окружењу створе услови који ће обезбедити увођење презента. Ту се пре свега мисли на остале глаголске облике који служе као својеврстан оквир који омогућава реализацију презентских форми у претериталној служби.

Различити су фактори који узрокују потребу да се неки глаголски облик употреби у служби која није његова примарна, када се по правилу исказ од неутралног трансформише у стилски обојено саопштење које се одликује експресивношћу. Потенцијал који презент поседује садржан је у већ поменутом задржавању семантичке компоненте ’садашња, актуелна радња’ из своје примарне службе. Сходно томе, премештен на претериталну временску линију, наративни презент прошла дејства не означава само као прошла (што би значило једнакост са перфектом), већ наратор помоћу њега обликује радње које реципијенту представља као претериталносадашње. Употребом презента у приповедању, дакле, казивач се „премешта“ у прошле радње, а улазећи у ситуације, почиње да их (пр)оживљава као садашње. Онај који говори жели да се поновном актуелизацијом дејстава интензивније уживи у прошле радње, а потом, сликовито их представљајући, као да се дешавају у моменту док о њима говори, исто то омогући и слушаоцу. Поновно успостављање актуелности радњи даје могућност премештања и удубљивања у свет догађаја који су предмет приче, те њихову интензивнију рецепцију. Да би се ово остварило, потребно је, што је могуће више, прекинути везу са садашњим моментом, тачније са стварном садашњошћу, и као једину актуелну успоставити приповедачеву некадашњу садашњост. Управо у томе и јесте основни семантички и стилистички потенцијал наративног презента. Наиме, када се радње обележавају временима у својој правој употреби, време вршења одмерава се према моменту садашњости, која се увек осећа као присутни орјентир, имајући у виду да се вредности глаголског облика утврђују у односу према њој (перфекат се одмерава пре-

ма презенту и увек је јасно да је радња прошла јер се семантика остварује у спрези тих двају облика). Код транспонованог презента радња се не одмерава према моменту говора, он не само што се не узима као релевантан и не истиче се, већ напротив, жели се у потпуности потиснути, занемарити, учинити невидљивим и ирелевантним. Овде је битна једино приповедачева перспектива – актуелна је само она садашњост која је била када су се радње дешавале, и у ту (оживљену) садашњост уноси се причалац, а преко њега и слушалац. Презент то у пуној мери омогућава управо због тога што му је примарна служба обележавање праве садашњости.

Моменти које смо управо издвојили у србистичкој литератури истичу се као најзначајнији када је у питању наративни презент. Према Ј. Вуковићу, „релативна садашњост, као плод имагинације, дата ради уживљавања у ситуацију о којој се говори, даје презенту, поред темпоралног, и стилистичко обележје маркације“ (Вуковић 1967: 398), и то зато што „прошлост осим најједноставнијег доживљавања у смислу само прошлост, можемо доживљавати и у смислу релативна садашњост. Отуд проистиче, као најосновнија, употреба презентског облика и за радње у прошлости“ (Вуковић 1967: 358). С. Танасић такође истиче да „при употреби презента имперфективних глагола у приповиједању читалац/слушалац се одваја од момента говора и уводи као посматрач у саму ситуацију о којој се саопштава“ (Танасић 1996: 149), те стога „овако исказане ситуације пред читаоцем/слушаоцем сугеришу му да се он обрео у својеврсној садашњости. Из те ’садашњности’ могући су осврти напријед – на оно што се потом збило и назад – на оно што је претходило“ (Танасић 1996: 150). Сходно томе, „оваква употреба презента налази своју сврху посебно у стилистичкој сфери: глаголски облици, па и презент, транспонују се ради постизања одређених стилских ефеката“ (Танасић 1996: 147).

Све наведено упућује нас на закључак да нарација као начин уобличења исказа, и у идиомима какви су народни говори, показује извесне специфичности које је диференцирају од употребе језика у строго комуникативној улози. Ако се говори о стандардном језику, јасно је да се ту мисли на дистинкцију између разговорног и књижевноуметничког стила, тј. на разлику између комуникативне и поетске употребе језика. Дијалекатски материјал којим располажемо, међутим, показује да су таква разграничења могућа и у природним идиомима. Народни говор такође подлеже раслојености овога типа самим тиме што поседује могућност одабира језичких средстава, што даље значи и могућност специјализованости њихове употребе у различитим комуникативним и прагматичким околностима. Чисто комуникативна употреба језика свакако није лишена експресивности (доживљеност, афективност и сл.), али је она друкчијег типа у односу на ону која прожима исказ говорника који настоји да исприча причу о догађају који жели обухватити у

целости, учинити га опипљивијим, пластичнијим, рељефнијим и живљим. У овом другом случају користи се максимум потенцијала који дати систем поседује. Стога, у анализи глаголских облика осим што уважавамо строго лингвистичке категорије као што су индикатив, релатив, референцијалност, нереференцијалност и сл., које се остварују углавном на синтаксичком плану, сматрамо да је потребно имати у виду и контекстуалне, односно прагматичке услове у чијим оквирима се дата категорија реализује, а који неретко имају одлучујућу улогу у одабиру конкретне јединице[26].

Најзад, истичемо и да је у анализи наративног презента од значаја чињеница да, онда када ступа у такву службу, овај облик истовремено улази у сплет сложених односа са осталим глаголским облицима мање или више сличних синтаксичко-семантичких одлика. Имајући у виду да је примећено да се при обележавању прошлих радњи не употребљава самостално, неопходно је презент посматрати у светлу релација са другим облицима (претериталним или онима који су такође транспоновани). И овде истичемо значај контекста, јер стилски ефекти које наративни презент производи настају тек удруживањем са другим облицима на ширем плану, тачније када се они међусобно допуњују или пак супротстављају.

Намера нам је да у даљој анализи изложене теоријске поставке поткрепимо одабраним примерима, који ће омогућити детаљније сагледање синтаксичко-сематичких, контекстуалних и прагматичких оквира употребе наративног презента.

II.2.14. Употребљен за означавање радњи које припадају сфери приповедачеве минуле садашњости, која се кроз наративни дискурс актуелизује, приповедачки презент у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони бележен је најчешће у контекстима у којима се удружује са перфектом. Наиме, имајући

[26] С тим у вези јесте и покушај разграничења појма разговора од појма приповедања који даје А. Мусић, наглашавајући управо значај типа дискурса, о чему је овде било речи. Уобличавајући теорију индикатива и релатива, иако се супротстављао овакној подели А. Мусића, Александар Белић такође истиче потребу за разграничавањем разговорне и приповедачке употребе облика. Ипак, корисну дистинкцију А. Мусића, како наводи С. Танасић, теорија индикатива и релатива А. Белића потиснула је углавном у заборав, иако неки други лингвисти (М. Гловинска и Г. Мерле на пример) упућују на неопходност таквог диференцирања (о овоме детаљније у: Танасић 1996: 149). Ј. Вуковић, међутим, иако глаголске облике анализира са становишта теорије индикатива и релатива, наглашава да ипак треба водити рачуна о разликама начина на који се употребе глаголских облика укључују у временске ситуације у обичном разговорном изразу и изразу који није обичног разговорног типа, у причању, приповедању – тачније о разлици између стилски неутралног исказа, какав је у разговору, и стилски обојеног, какво је по правилу приповедање. Тако се најбоље и могу објаснити супституције једног облика другим (презент уместо перфекта у приповедању, на пример), јер „обичном разговору, у коме се темпорални глаголски облици, кад су они такви по природи употребе, као што је наш перфекат, јављају са чисти граматичким (не и са стилистичким) својствима, такве супституције мање су потребне“ (Вуковић 1967: 374).

у виду да презент превасходно приказује радње у току, процесу, а ређе целину радње, за његову употребу потребна је извесна припрема. Ј. Вуковић истиче да таква припрема подразумева интонирање разговора у смислу изражаја како се они дају у приповедачком стилу. Ту службу најчешће врше временске одредбе. Ако њих нема, презент се може употребити само ако је читав разговор узео приповедачки/причалачки тон, и то због тога што улога наративног презента није саопштајног већ наративног типа (детаљније у: Вуковић 1967: 143–145).

Сви примери које наводимо задовољавају услов који се тиче припреме наративног контекста, јер су разговори са информаторима у највећем броју случајева подразумевали да се на самом почетку дефинише тема разговора. Задатак говорног лица био је да кроз причу покуша оживети једно време које је мање или више удаљено од момента говора, са свим догађајима и личностима који су њихови актери. Након краће паузе, током које су се говорници обично присећали у сећању потиснутих ситуација, отпочињала су дужа саопштења која су, најчешће непрекинуто, обликовали као причу која се одликује узрочно-последичним везама на плану догађаја и актаната. То је, дакле, дискурс интониран као прича из давних времена коју наратор организује искоришћавајући потпуну слободу у избору језичких средстава.

Значење прошлости сигнализирано контекстом подразумева и то да се у говору који испитујемо наративни презент није бележио самостално. То је очекивано будући да његова служба није саопштајног типа – његова функција није да означи конкретну радњу као прошлу већ да је, користећи свој семантички потенцијал, током причања оживи и представи као актуелну. Службу временске локализације радње у оваквим језичким околностима најчешће врши перфекат, као стилски неутралан облик коме је то основна намена, док се презентом остварују неки други, додатни ефекти на наративном плану. Презент, дајући субјективни тон приповедању, као садашње приказује појединачне радње (целовите или посматране у процесу/вршењу), односно стања у њиховом временском следу. Али, за његову употребу увек је потребна припрема у виду спецификовања ширег периода у који се те појединачне радње смештају. Пошто презент не поседује могућност да самостално обележи шири временски одсек, опише ситуацију у смислу дефинисања општих околности унутар којих се уграђују оделити догађаји, ту службу преузимају други облици који врше припремну улогу (најчешће перфекат или имперфекат).

У примерима који следе, наративни презент употребљен је у синтаксичком окружењу у комбинацији са ликовима крњег или пуног перфекта:

> би́ло у но̀вине. Ба̀ш сам у Нѐмачкӣ чи̏то̄, сл’ѝке њѐне, нѐдѐљно дола̀зил’е, па̄ ме ѝнтересова̄ло да прочи̏та̄м, кад *ота̄во̀рӣм*, *ви̏дӣм* Ти́л’е са жена̀ма. (Ју); би́ла је ства̀рно л’ѝјепа, да́ма пра̂ва̄, и ја̄, тол’ѝко̄ дево̀ја̄ка̄ о́де у комши̏лук, до̀бре

девôјке, да *не ỳзмēм* нӣ једну, нō да *ỳзмēм* из Црни́ша, нȁјвисокшијē сѐло у Сȁнцак (Пож); јâ сам такô би́ла, мȍжда и тē срѐћē, би́ла сам, ни́сам пỳне трӣ гȍдине у брâк, мỳж ми *ӣогӣнē*, млȁђӣ ми сȋн остȁо двê гȍдине, дрỳгӣ посмр̏че ми се родӣо, четрêс дāнâ ка[д] смо ӣздāл'и, дрỳгӣ ми се родӣо (Гр); јâ сам отишô у тȁзбину тȁмо на посѐдак отишô и мӣ се вӣдел'и и завол'ѐл'и се и сỳтрадāн ỳвечēр отишô, тѐк иза́шло тȁксӣ вȍзило, педесêт и чѐтвртē гȍдинē тѐк тȁксӣ изȁшō и јā *ỳзмēм* тогā тȁксију, некӣ А́љо таксӣста бӣо, пр̏вӣ у Пазâр таксӣста бӣо, и јā ỳзми њѐга (Бот).

Контекст може садржати и друга језичка средства која упућују на време вршења радње, и то прилошког типа (*једамâ*; *једнôм*), односно у облику зависне реченице:

кат сам се женӣо, имô сам девȍјāкā о́де поруђѐвāл'е су ми да ми дôђȳ кот кỳћē сāмê, јâ нӣјесам прифȁтио тô, са једнôм девôјкōм из Бӣјел'ијā Вōдâ ȍзгō *се ожѐнӣм* (Пож); би́ла коферêнција једамâ о́де, код Ахмѐта, и једнȍк Мурȁта извѐл'и, кȍпље онô, тô је би́ла ша́ла, *л'ѐгнē* чȍвек овакô, *л'ѐгнē* и *уфȁшӣ* кō *да* га *дӣгнē*, и тā чȍвек с Пѐштери бӣо, и Трнȁва цӣјела се покỳпила, нӣко не мȍре да дӣгнē тогâ, јâ сам тогâ човѐка дӣгō (Трн); зовê се једно сѐло Нӣш гȍре ко[д] Цр̏нōга вр̏а, свѐ мусл'има́ни, ал'и једнôм дȍшла некā вѐл'икā рỳља Шӣптāрā, пā онō ћȍравӣ вӣдӣ пе-шêс сêлā, тō стȍкē огрѐзло, кол'ико овē пољȁне, тô е свѐ стȍка увȁтила, они *вӣдē* да тỳ ӣмā нѐчијē, а имô мôј ȍтац једно́га седл'ѐнӣка дȍбрōг, *оће да га ỳзмȳ*, а једна мусл'имâнка ти се онōм кȍњу око врâта, пā: „Мôј кȍњ“ (Лу); е кад је ôн дошô из рȍпста, јâ сам дȍшла двāдѐстōг фѐбруāра четре шêстē, онō јȁди, зи́ма, а из тијā сêлā *ӣôђȳ* у грâд на пӣјац дȍл'е, нѐко тѐрā стȍку, нѐко нѐшто да нȍсӣ, пā се свѐ натрпâ кот тијā Весел'иновића (Лу);

Наведени примери показују да се, за разлику од имперфективног презента, који обележава процес радње, свршеном видском формом више исказује радња као целина. Такође, перфективни презент углавном подразумева линеарни, прогресивни хронолошки распоред, радње се нижу једна за другом у временском следу, док су радње несвршеног презента најчешће истовремене са другима, те оне, као такве, удружене, дају слике стања. Функција презента у изложеним примерима јесте увођење нове слике/ситуације у приповедање, а која је на временској линији позиционирана након или током оних саопштених перфектом. У свим примерима презентима се мења наративни ток тако што се у средиште пажње поставља ситуација која наступа као новина, преокрет у односу на претходне. У оваквим језичким околностима синтаксичко-семантичке одлике, односно прагматички ефекти које производи презент одговарају онима који би се добили његовом заменом аористним формама.

У истим околностима може се употребити и имперфективни презент. У примерима који следе приповедање тече низањем перфекатских форми, након којих следе предикати у презенту:

тво́рци, два̑пӯт су доло̏зил’и напа̏да̄л’и ма̏ча̄д. Напа̏да̄л’и па̄ ма̏чка се тӯ ӯзуја па̄ која̑ да̀лга, ми̑ изи́ђи та̀мо шта̀ е, *ви̏дӣм* ма̀чка са̀мо *гл’е̏да̄* нави̏ше (Ос); ја̑ сам га зна̏ла при̏јен во̄јскѐ ко̄ ди̏јете. Би́ла сам ба̀ш ко[д] те̄ Ха̄не̑ што о̑н вел’и̑ да је кѣ̀ла да га ӯзме̄, и ја̑ сам би́ла тӯ, а би́ла ми се̏стра ӯда̄та о́де у Л’еско̀ву и о̑н је дошо̑, и ми̑ смо се пи̏та̀л’и онако̑, пи̏та̀л’и се и ни̏шта, кат *доло̏зӣ* њего̑в бра̀т Мѐтко Шкри̏јељ ис Тути́на *да ӣра̑жӣ* ми̑р за тӯ мо̀ју се̏стру што е у Л’еско̀ву, би́ла побѐгла. Вељу: „Ђѐ ти је она̄ бра̀т, је л’ у во́јску?“ *Кажѐ*: „Јѐсте, тӣ би трѐба̄ла њѐга да ӯзме̄ш“. Рѐко: „Ва̀ла̄ ни̏т би трѐба̄ла ни[т] ћу га узѐт“, ба̀ш овако̑ му ја̄ рѐкла, а о̑н у во́јску (Ле).

И овде је посреди промена наративног тока условљена смењивањем различитих слика. Презентске форме такође означавају радње које следе након перфекатских, а које уједно упућују и на то да је дошло до извесне промене у односу на претходно описано стање. Разлика је само у томе што несвршени презент у оваквим случајевима приказује радњу у току, у процесу, чинећи је тако предочљивијом. Имперфективност, самим тим што је обавезна одлика глагола употребљених у индикативном (правом) презенту, важан је чинилац који омогућава виши степен уживљавања у догађаје о којима се приповеда.

II.2.15. Често се наративни презент комбинује са аористом. Притом, презент имперфективних глагола у комбинацији са аористом свршених глагола, који подразумева брже смењивање означених радњи, има улогу успоравања наративног тока, како би се пажња реципијента нешто дуже заустави на описима стања која следе након аористних радњи или им пак претходе:

набѝше се у једну со̀бу, а оно̄ ди̏јете у тӯ вѐл’икӯ со̀бу, о̀на се по̀л’ете да ӯзме̄ то̄ ди̏јете, о̑ го̀споде једи̑нӣ, о̀на *вр̄шӣши̑*, *не сми̏ј̄е̄ да ӯ̑ђе̄ да ӯзме̄* ди̏јете, а *не сми̏ј̄е̄ да га осѝа̀вӣ*, докл’ѐн при̏позна̀де га његѐва жѐна (Лу); и не̑ма̄ га, јуче̑ до́ђе тӯ, свѐ *ӣла̀че̄*, *каже*: „Ни̏је да не́ћу но̄ не мо̀гу“ (Ос); је̏дан испод Ра̀шкē до̀л’е о̀до ја̑, *ӣова̀рӣмо* с камио́ном, кат је̏дан и[з] се̏ла озго̑р до́ђе до̀л’е код мѐне и о̀дма̄ о̑н по̏ћē ову̑ при̏ћу са̀т што при̏ћа̄мо (Пож); њо̑зи да̀де Бо̑к четѝри једну за̀ другō̄м. Ја̑ *не мо̀гу да иза̑ђе̄м* пред њӯ коли̏ко ми *је* жа̀о. Свѐкрва *не сми̏ј̄е̄ да* ми *ка̑жē* да је о̀на роди̏ла ћѐрку, толи̏кō мѐне би̑ жа̀о што се роди̏ла њо̑зи ћѐрка, а мѐни дру̀го би́ло и си̑н ми би̑ (Вру); а о̀ни мѐне ка̀меном те ето о́де, те ја̑ ци̏јела у крв. *Вра̑шӣм се* ја̑ код учѝтеља, о̑н ми то̄ прѐви̑ (Го); те по̀сл’ē мо̑раде та̄ Тӯрчин да пла̑ћа̄ л’ē̑чѣ̑ње. Да нѐ би̑ тога̄ учѝтеља, ни̏шта мо̑ј о̀тац нѐ би мо̀го̄ да учѝни̑. Ал’и *кажē*: „Ни̏је Ра̀дмила би́ла кри́ва, са̀мо што је отпу̀штена би́ла, о̀ни су је га̄ђа̀л’и“. Ја̄ *ћӯши̑м*, *ни̏јесам* лу́да да при̏ча̄м (Го); мѐне *зовѐ* Миро̀слāв, зва̀ ме о̀на једама̑н на тел’ефо̑н: „Зна̑ш л’и ти̑, Ра̑до, да л’ и̏ма̄ш каку се̏стру ђѐ?“ Рѐко: „Зна̑м, тѐбе и̏ма̄м, а што не мо̀гу да ти до̑ђе̄м, то̄ е дру̀го̄, а̀утобуса о́де не̑ма̄, ја̑ трѐба̄ да иде̑м за Тути̑н, па ис Тути́на за Рожа̀е, па из Ро̀жа̄ја̄ за Ба̀шчу“, реко, „ја̑ не̑ма̄м тӯ вѐзу таку̑“. Кад *зовѐ* ме та̄ бра̀т, *кажē*:

„Вàлā, Рâдо, Слāвà је млòго бóна“, *кажē*, „она се већ шлогӣрàла. И сàмо да јој је да вӣдӣ тѐбе“ (Го).

Основни носилац компоненте доживљености у контекстима овога типа јесу аористне форме, имајући у виду да је у њима ова семантика наглашенија него у презенту.

Када се аорист и презент наизменично употребљавају у ширем контексту, улогу временског локализатора најчешће врши перфекат. Смисао комбиновања ових облика најбоље се уочава у ширим наративним одсецима у којима се дају описи догађаја, личности и њихови дијалози. Перфектом се најчешће радње уводе и смештају на временску линију, док аористне и презентске форме своју функцију налазе у саопштењима о низању догађаја, коментарисању стања, у дигресијама, те при увођењу туђег говора глаголима говорења и мишљења. Све то заједно омогућава стварање комплексне слике у којој се елементи приче и на хоризонталном и на вертикалном плану прецизно позиционирају једни према другима. Суптилније одређивање редоследа радњи, смењивање бржег и споријег темпа приповедања, померање визуре са једне на другу ситуацију и сл. свакако подразумева постизање стилске ефективности:

десѝо сам се ја вӣшē пӯтâ, у Зáгреб сам ишô и сàд на пѝјац *наѝђем* и једна жѐнскā овакô на хастâл и на пѝјац и *ӣродàјē*, кажē, òна *изјављѝује* л’инцѝ̄ра са ракѝјōм, а јâ *хоћу да ӣрôбāм да вѝдим* зà шта је òна, а јā *знâм* штà је л’инцѝ̄ра ал’и *хòћу да искѝ̄шам*, *да вѝдӣм*. Рѐко: „Извѝни, зà шта је овā л’инцѝ̄ра?“. *Кажē* л’ековѝта за овô, овô, ја *знâм* да л’ је, ал’и *ѐћу да кѝ̄ӣм* знáње њôјно, *да вѝдӣм*. Реко: „Кòл’ко стављаш на овā л’ѝтар ракѝјē?“, и сат онā чокáњац педесѐт мàрāкā *ӣродàјē*. А реко вѝдӣш штà зарађѝ̄јē (Бо); нѐкат су дāвàл’и за дòбријем мôмцима свàкојāку девôјку. Ôн ми се свѝде пòсл’ēн, хà сам дòшла, к-ôј, ко нêј, тӣ рѐкни јѐсте. *Пѝ̄ӣајѝ̄* ме òни пòсēнке, одена́ке што су ми овѝ, и свѐкар ми дóђе и *ӣѝ̄ӣā ме*: „Сѝнко, свѝђā л’ се тѐбе овā мôј сѝн?“ Реко: „Бâбо, свѝђā“, а јā *ӣлàчēм*. *Кажē*: „Вѝдӣм јā посô, нѝје тō у ре́ду нѐшто. Хàјде да те повѐдēм јâ ђе сам те ѝзō.“ „Штâ?“, реко, „седѐла јâ петнàес дāнâ óде да ме тѝ мѐне врâтӣш да рѐкнѝ̄ напѝ̄дѝл’и је. Је л’ дòђē такô? Нѐ, нѐ“, реко, „јâ не идêм, тѝ̄ сам дòшла, и тѝ̄ ћу кома́те да остàвӣм“ (Бр); а ка[д] смо мѝ пѐкли, мôј чòвек свàкад је тѝ̄ ракѝју пѐкō дòбру и имàли смо, и наи́шли Добри́њци, овудѝје бѝо пѝ̄т, двāнàесторо њѝ љѝ̄дѝ, јѐдан на кòла, и сврнѝ̄ше тѝ̄на́ке, бѝо кàзан једнóга о[д] тѝјā љѝ̄дѝ, ôн *кàжē*: „Дâ, синòвац, изнѐси један лѝтар у ѝме мòе“. „Вàлā“, *кàжē*, „у ѝме твòје јòк но у ѝме мòје. Јâ печêм ракѝју, јâ дāêм.“ А *вељѝ̂* му нѐкӣ: „Тѝ знàди твòе ка[д] ћеш дôј за казàнскѝ̄.“ (Вру); и онакô, онâ дактилогрàфкиња сѐла такô судѝја према њêзи и *дикӣѝрā*, òна *ӣѝшē*. И сàслуша онѝ̄ девòјчицу кàко је би́ло, она свѐ *ӣлàчē*, *не мòже* од плàча *да кâжē*, а тô је мла́до некō дѝјете би́ло, дòшло тѝ̄ на прàксу. И àј òндā òна ѝзађе тàмо и ôн нâс и *не ӣѝ̄ӣā* судѝја нѝшта него сàмо *декӣѝрā* тàмо и она *ӣѝшē*: „Јѐсте, јѐсте, тѐла да украдê, тô су дрѝ̄штвенē пàре и мôрā да се кàзнӣ“ (Не); би́л’и смо дòл’е у хотêл. У хотêл ѝ̄ићe вòда, овол’ѝкē онē бóбе, пā кад *удàрӣ*, *чинѝ̂* ти

се црêп *оће да* га *слȍмӣ*. Јā *зовêм* óде *кажē* ѝстō и óде *ӣāдā* (Брђ); бȁш једнôм кат сам би́ла са њѝм, што смо стѝгл'и пред бōлнѝцу, они га *зовȳ да се врâшӣ* у Крȁгујевац *да ȳзмē* некȳ жѐну *да* је *довѐдē* у Беȍград. Те ôн рѐче мôрāте ме чѐкат (Брђ).

II.2.16. У ширим наративним блоковима презент се употребљава са осталим облицима који у својој основној или секундарној служби могу обележавати прошле радње. Тек у оваквим контекстима може се на најбољи начин уочити како се синтаксичке јединице удружују у нарацији образујући целовиту слику прошлости. Суоднос глаголских форми од посебног је значаја управо када је посреди представљање прошлих радњи. Посматрана у односу на друге две временске сфере (садашњост и будућност), прошлост се одликује знатнијом комплексношћу. За разлику од садашњости, која је углавном ограничена на моменат говора и уже или шире временске одсеке пре и након те тачке, и будућности, која представља временску димензију изван чулних опажаја говорног лица (у домену је размишљања, планова и сл.), прошлост обухвата далеко шири временски опсег чија се лева граница на временској оси може померати почевши од момената непосредне до оних који припадају далекој прошлости, а бити у оквирима или изван доживљаја говорног лица. Управо на тој линији причаоцу се омогућава суптилније нијансирање у погледу распореда радњи, прецизније фиксирање на временској оси, маркирање како у погледу распореда тако и по значају (посебно истицање једног у односу на друго), те по законитостима узрочно-последичних релација. Такође, говорно лице може одабрати да представи радње из домена личних доживљаја, али и оне за које има посредна сазнања, при чему има слободу да или само пренесе информацију о догађају или пак особеном комбинацијом расположивих средстава уобличи свој исказ тако што ће нагласити компоненту доживљености, односно уживети се у радње, или искористити какве друге стилске могућности језичких јединица. Избор језичких средстава свакако варира у различитим системима. За представљање прошлих радњи, тутинско-новопазарско-сјенички говор поседује богат инвентар облика, што омогућава остварење претходно наведених ефеката.

Наводимо најпре дужи исечак дијалекатског текста који показује на који начин се наративни презент може комбиновати са осталим глаголским формама, при чему ћемо покушати да издвојимо неке од основних момената који су у говорном чину мотивисали избор конкретних јединица:

Јâ сам бѝо мусл'ихȳн (1). На пѐт мѐстā да ни́сам јâ стѝгō (2), тȳ би мр̏твијā би́ло, но стѝгни (3) кȍла за мѐне, на пѐт мѐстā, јѐдно óвде у бл'изѝну, јѐдно у Нāбȍје, у Ђерека́ре двâ, у Ȳгō јѐдно. Ђе нѝјесам јâ стѝгō (4), тȳ би би́ло мр̏твијā и мр̏твијā. Нѐмā, јā *сшѝгнēм* (5) и *разјȳрӣм* (6) тō свѐ, *ӣослȳшајȳ* ме (7). *Заӣрѝјешӣм* (8): „Са[д] ћу мото́ром, ћовѐка ѝмām тȳнека́не, знāјȳ ȍни, за мил'ѝцију, па ве затвȍрит“. *Долȁзӣ* (9) ћȍвек, *кажē* (10): „Уфȁтио сам жѐну у

невѐру“. Рѐко (11): „Ѝди тӣ кӯћи, нѝјеси је уфа̀тио у невѐру, нѝје тӧ̄ та̀ћно“, и бо̀га ми тогā да̀на нѝје (12). Јā одржāвô (13) сѐдницу, бѝо (14) прēсѐднӣк о́де, жѐна *дола̀зӣ* (15) код једно́га, ôн је бѝо (16) ис Коштѐнпоља оздо̂љ, бѝо је (17) тӯнека́не за инѐкцију, ôн нѝје бѝо (18) тӯ, јā сам јој вѝкô (19): „Ха̀ј тӣ кӯћи, нѝје ōн тӯ да̀нас“, и ћо̀век *дола̀зӣ* (20) ӯвећē *кажē* (21): „Уфа̀тио сам је у невѐру“. И јā *о̀дēм* (22), скӯпило се (23) бра̀ство о̀туд за њӯ, одо̀вӯт уфа̀тил’и (24) овӣ код једнōг тр̂на: „Ха̀ј тӣ, до̂ћу јâ“, а у мра̂к батѐрију: „чӯва̄те рӯку, Ју́со је“, *ӣрӣ̂ћēм* (25) код њӣ, *ӣӣ̂ӣāм* (26): „Шта̀ ћете тӯ?“ *Кажē* (27): „Тако̂ и тако̂“. „Да̂ те ми тӯ пӯшку“. *Каже* (28): „Тӣ ћеш ни је узѐт“. „Немô да прӣ̂ћāте, да̂ те ми пӯшку, не́ћу ви узѐт, нѐмāте брӣгу“, *закӯнēм се* (29) јâ, *изва̀дӣм* (30) онā затвара̂ћ ови́ма што ће да пӯшћӣ жѐну, па у л’ӣјевӣ ћѐп. А дрӯгӣ *је* (31) више гро̂бља та̀мо под један тр̂н, овӣ што су до̀шл’и (31) за оди́ву, двойца, ка њӣма, *ӣӣ̂ӣāм се* (32) тӯ, *кажē*: „Богами Ју̂со, не да́мо“. „Немô још једама̂ рѐј не да́мо са[т] ћу отӣс за Фа̀йка мото́ром, до̀вез мил’ӣцију и свѐ ве затво̀рит. Да̂ ми, не́ћу ти узѐт пӯшку, а̀ко ћу ти, она мѐне убӣла“. Пā она̂ у дрӯгӣ ћѐп да зна̂м чӣ је којӣ и *ул’ѐгнēм* (33), а *наговдо̀рӣм* (34) сӣна: „Тӣ“, рѐко, „до́ђе код мѐне“, а њо̄јзӣни се гāђа̀л’и (35) с дрӯгијем и мо̀је дӣјете погодӣли (36), јā бѝо (37) у некē мусл’ихӯне, посѐкō (38) некā дрва, па стӣго (39): „Ха̀ј тӣ ӯзми воло̀ве“, мӣ смо има̀л’и (40) ста̀нове ова̀мо и стô и нѐшто овāца̂. Она, дѐца, се гāђа̀ла (41) пā га пого̀ди (42) са земљѐ о́де. *Ка̂жēм* ономѐ што ће да пӯшћӣ жѐну: „Пā мо̀ј сӣн бѝо једана̀ес дāна̂ у бōл’нӣцу, тво̀ја жѐна га убӣла, тӣ ни једама̂ нѐ пӣта за мо̀га сӣна“. *Кажē*: „Тô ми је но̀во“. А њѐму *ка̂жēм*, о̀цу та̀мо: „Тӣ, дел’ӣја, јесмо про̀јуђēр би́л’и кот до̀ма тӯ, јā одржāвô сѐдницу, тӣ да ӯзмēш онô а ја потписѐвō некӣ а̀кт, нѐ пӣта ме: ’Ју̂со, шта̀ ти је са сӣном у бōл’нӣцу, убӣла га мо̀ја шћѐр?’“. *Кажē*: „Мѐне је тō но̀во“. И *расӣӯрӯ се* (43), она̂ *о̀дē* (44) за Сара̀ево са тōм женô̂м, ова̂ дел’ија ка кӯћи. Вељао̀ сам (45) нāро̀ду, слӯшō (46) ме на́рот, а и ла̀гō сам (47), ѐво ово̂ за сӣна сам ла̀гō (48) (Ле).

У наведеном примеру посреди је описивање једног целовитог догађаја и њиме обухваћених радњи и стања из даље прошлости говорног лица. Приповедање, уобичајено, започиње облицима перфекта (1), (2), (4), којима се радње временски локализују и са неутралне, објективне тачке гледишта даје се увод у догађаје који ће уследити. Прецизније, описују се околности под којима су се дати догађаји збили. Низ перфеката прекинут је обликом императива (3), који је употребљен да би указао на елеменат поновљивости у прошлости (овде би био обичан и потенцијал). Након описа стања које се даје уопштено, следи конкретизација догађаја, када наратор, прецизирајући саопштење, презентским низом, по хронолошком редоследу излаже радње чијим се вршењем, тачније понављањем до таквог стања дошло. Презентски низ перфективних глагола (5), (6), (7), (8) означава, дакле, хабитуалне радње које се одликују сукцесивношћу. Целовито представљене радње брзо се нижу једна за другом. Након тога, временски план се сужава и прелази се на опис појединачног догађаја. За његово увођење информатор је одабрао облик имперфективног презента – *дола̀зӣ* (9), којим се темпо приповедања

успорава, пажња се скреће на појединачну радњу предочену у самоме току вршења, чиме се ствара слика догађаја, а на плану рецепције она се посматра као да се одвија у моменту говора. Глаголом говорења (10) означено је преношење туђег говора, а презент уместо (у овој служби такође сасвим обичног) аориста употребљен је како би се нагласила напоредност двеју радњи (9) и (10). У приповедању се након овога прелази на следећи догађај истога типа. Околности под којима се збио уводе се облицима перфекта (13), (14), (16), (17), (18), док је сам догађај – долазак жене у таквим описаним околностима – обележен, а тако и комуникативно маркиран по значају и по времену догађања, наративним презентом. Исто је и са наредном радњом означеном прилогом *ȳвеће*. На сцену ступа нова слика настала као последица описане радње. Поново се околности догађаја описују перфекатским формама (23) и (24). Дејства која даље врши само говорно лице описују се низом ликова свршеног презента (25)–(30), којима су обележене радње које следе једна за другом. Поново се прелази на опис појединачног догађаја. Овде сада постоје два временска плана – један је онај који се догађа у приповедачевој садашњости, дакле у времену у којеме се прошле радње проживљавају као актуелне, а вршене су од стране говорног лица, те се као такве обележавају презентским формама (32)–(34). Дејства која су овим радњама претходила а која су заправо узроковала вршење обележених презентских радњи од стране наратора исказују се облицима префекта (35) (36) (37) (38) (40) (41), чиме се јасно раздвајају два временска плана, а радње односно стања хронолошки одређују једни према другима. У овај перфекатски низ уметнуте су и форме аориста (39) и императива (42), као носиоци компоненте доживљености, којима су означене тренутне радње, на истој временској линији као оне перфекатске. За увођење туђег говора причалац до краја користи презентске форме. Завршетак радње сигнализиран је облицима презента – *расшȳрȳ се* (43) и *ȍдē* (44). Епилог догађаја дат презентским формама јасно наглашава прекид радњи. Након тога, у перфекту се даје још једна констатација симетрична са оном на почетку казивања, која је општеважећег типа будући да је на снази за све време током кога су се догађале појединачне радње, и може се схватити како њиховим узроком тако и последицом.

На сличан начин организовано је приповедање и у наредним примерима. Овде се такође облици наративног презента комбинују са аористом, крњим и пуним перфектом, плусквамперфектом и имперфектом:

> Два̂ ȳда̄ра сам имо̂ (1) за два̂ мѐсе̄ца и то̂ ȍбадва̄ у ло̂в сам имо̂ (2). Ја̂ овако̂ седѐо (3), кѐрови *шѐрајȳ* (4) и ја̄ вȉдо (5) преко једно́га пу́та ђе про́ђе (6) зѐц па̄ оће на до̂лнӣ пȳт, ја̂ да *се дȉгнēм да се ӣремѐсшӣм* (7), кад *не мȍгу да се дȉгнēм* (8). Ја̄ вȉдо (9), готȍво, пȍћē да ми се обрѐћē (10) овако̂ шȳма, ал' беше (11) бл'и́зу пу́та те ја̄ зва̀ (12) тел'ефо́ном те до́ђе (13) ова̄ њо̂јзӣн сӣн на̏јстаријӣ те

ме ȳзē (14). У бōл’нȉцу пā један кȁрдиолог, ōн ме познāвô (15), jâ сам бȉо (16) његôв пацијѐнт, *кажē* (17): „Јусȕфе, тȋ си имô ȳдāр“ (Нет);

Почê ти при́чат, *лȁшīмо* га мȋ, овâ мôј сȋн старȉјī, ȍдведе га код л’ека́ра дȍл’е у бōлнȉцу у Паза́ру, ȍтал’ēн ȍдмā ȳпут за Крȁгујевац. У л’е́ђа јѐдно зр̏но, у пр̏с, ȉстō поврēдȉо бȉо пр̏сте, *не мȍре да īревȉјā* пр̏с. Двȉје аперāцȉје имȁо у Крȁгујевац. Хва́ла бȍгу. Бȉо ми тȳ један рȍђāк у сѐло ту́не с кȍл’има, тȁмо нѐшто ба́шту рāдȉо. Пред мрâк тô би́ло, у пѐт сāтȋ. Те га ōн прѐбāцȋ до Паза́ра те ис Паза́ра у Крȁгујевац, те двȉје операцȉје што *је имȁо* (В. Лок).

У првом примеру радње се такође уводе перфектом (1) (2), када се постојање догађаја у прошлости само констатује. Прелазак на опис конкретних радњи условио је и промену у избору синтаксичких јединица. Слика догађаја ствара се комбинацијом форми крњег перфекта, аориста и наративног презента. Започиње се описом околности двема напоредним радњама, обележеним крњим перфектом (3) и презентом (4), које посматрамо у њиховом симултаном трајању. Док су оне још биле на снази, наступиле су две изненадне тренутне радње означене аористом (5) и (6). Презентским ликовима се, даље, казују дејства која настају као реакција на њих. На комуникативном плану радње (7) и (8) наратор је желео посебно истаћи, имајући у виду да је реч о кључном моменту читавог догађаја, те није случајно што је одабран управо презент, као облик који ће их актуелизовати и у говорном низу маркирати као релативносадашње.

Слично се кључни моменти приче маркирају и у примеру:

Ȳнук овō овудȉје косȉо око кȳћē и тамȁн о́нђе кад је изȃшō да покȍсȋ, ōн завȳчи рȳку у рукавȉцу, ȳвијек је носȉо рукавȉцу, и ōн о́де овô косȉо, кад је прêшō, у тô је стȉгла некā ȍсица, стршѐљ, којȋ ђȁвō, у онōј рукавȉци, ōн како је *нȁшīнē*, она зȁтни ȳ рȳку, она га сȁмо овакô у ве́ну. Пѐцāл’и су га, брê, прȍшл’ē гȍдинē тудȉје и стрше́љи и штȁ нȉје, нȉје тô бȉо, кад је сȁт тô би́ло, бр̏жē, ōн овȁмо у купȁтило, свѐ вȉшē *нашȉјечē*, свѐ му *се* вȉшē *задебљāвȁȳ* овȋ кана́л’и, тō гла́ва, ȳши, тô су цр̏вен кā папрȉке, гла́ва сȁмо *чинȋ* овакô, ōн у купȁтило, искȍчи тȳ: „Нêмā“, *кажē*, „тȁтē, нêмā тȁтē да идêм на хȉтнȳ“ (Ос);

где се радње исказане низом облика имперфективног презента издвајају од претериталних које су им претходиле. Тако маркиране радње на прагматичком плану истакнуте су у односу на оне пре и након њих. Имајући у виду њихов значај, лице које приповеда жели успорити темпо казивања, како би их наративном низу обележило и поново оживело као процесе у току, чиме ће се остварити и посебни ефекти на примаоца језичког саопштења. Све то постиже се управо презентом јер он најнепосредније може релативну садашњост дочарати као да је очевидна.

Раздвајање два временска плана, као и у претходном, постигнуто је односом перфекта и презента и у примеру: jā цȉо дȁн би́ла за говѐдима, о[д] деветнȁес гȍдȉнā се ȳдāла, цȉо дȁн чȳвȁла говѐда по шȳми и *мȉслīм* кȁко *да изȋђем*

дȍвечē. *Дȏђем* и *сȋакујēм* ствâри, смрâчӣ се, вечѐрасмо, јā *чѐкам* кȁко да изȉђēм, а *не мȍгу да изȉђēм*, *не мȍгу д[а] ȕзмēм* у пȍдрум ствâри и брȕжē, јȍш се нȉе остâл срēдȉо от вечѐрē, и јā *клȉснēм* брзинȏм, спȁковāла, па сакрȉла у пȍдрум, *изнѐсēм* ствâри тâмо, па *се ȋоврâшȋм* јȍпēт, кад онâ што су дȍшли да ме крāдȕ, ȏн нашȏ ствâри а мѐне нéма јȍш. И *изâђēм*, ȍдо (Вру).

Слична организација и расподела функција синтаксичких јединица је и у осталим примерима издвојеним из корпуса:

она нȉје бȉла лȍша, ал'и нешто *не идê*, и она прȍмētӣ, хѐфту дāнâ бȋ, *кажē*: „Валā тӣ мѐне нешто не вȍл'ȋш". А јâ трѐбō да идêм у вȍјску, хȁј тȕ *да не ȋрȁвȋм* пробл'éме: „Пā јā да те не хȁјēм, нѐ би те ȕзō", пā јој *напȋшēм* пи́смо, она мѐне напȋсȁла да нêће да се врâтӣ, реко: „Дȍбро си уђинѐла, дȍбро знâш да ни́си би́ла за мѐне". *Пролȁзȋ* гȍдина дāнâ, јā долȁзȋм из вōјскê и *ȕзмēм* девȏјку у Црнȋш кот Тути́на, нȉко је мȏј вȉдō нȉје, преко некијā знâнāцā, и јâ *ȕзмēм* тȕ девȏјку а нȉјесам је вȉдео, е јâ сам тȏ напрȁвио (Поз); стȁл'и тȕнека́не на капȉју: „Ȉмā л' бȕјрум?". Јā *не ȋознȁјēм* љȕде: „Хȁјде, извȍлте." Ȕђȍше тȕнека́не, *разговâрāмо* ал'и *не мȍремо да ȋотвȍрȋмо* некȋ рȁзговōр вѐл'икӣ, *не ȋознȁјēмо се*, они *не мȍру да ȋомêнȕ*, хȁјде, хȁјде, ȍпēт понѐшто поме́ни овакȏ кā овȏ с вȁма прȋчу, овȁмо, онȁмо, одȁкл'ē *су*, ђѐ *су*, они *ȋрȋчајȕ*, *рâдȕ* у Нѐмачкȕ (Трн); па смо ȉшли па чѐкāли у Пȍпе јѐдну, цȉјелу нȏј до прѐ[д] зору, осѐтили је па је нѐ дāли да изȉђē, мȋ *се врâшȋмо* без млâдē, па по Ȍстровици, ка[д] сам би́ла тȁмо девȏјка у Мȉтрову. Тȁд ни телефóна ни нȉшта, би́ло преко брȁтучеда њѐзинōга свѐ дāвȁла ȉзјаве овȍмē да овâ пренȍсȋ и посēн ȉзāђе му, ни́су знȁли нȉшта њѐни, и ȍна једно вѐче (Вру); дóђе код мѐне, *кажē*: „Да ми дâш, ȉмāм сѐдам кȋлā шеђѐра покри́ће на тē тȁчкице, нȉјесу стȉгл'е јȍш, да ми дâш па кат стȉгнȕ тȁчкице, јā ћу донȉјет па да осѐчēш онē купóне". Реко: „Не смȉјēм", тâпȕт инспѐкција *дȏђē*, петнаѐс дāнâ, мѐсец дāнâ, испѐкција *шȋшā*. Ȏн ȍде код једнōг прēсѐднȋка мѐснōг ȍдбора тȕ, *нêмā* кол'ко одȁвдē до онē шкȍл'ē, дóђе онâ саш њȋм, *кажē*: „Ел'ѐзе, подâ овȍмē тȏ шеђѐра, па преко нâс добȉјā тȁчкице, ил' ћемо ти мȋ тȏ донȉјет да осѐчēш ил'и дȁђемо њѐму". Рѐко: „А испѐкција ко дȏђē?" *Кажē*: „Тȋ ми já́ви". Нѐ прȍђе трȋ четȉри дȁна кат један испѐктор дóђе. *Привȍдȋмо* крȁју, *нêмā* ми покри́ће сѐдам кȋлā шеђѐра, јâ му *ȋрȋчāм* такȏ и такȏ. Ȏн *кâжē*: „Тȏ јâ не признȁем, тȏ је вересȉја". Рѐко: „Причѐкā мȁло". *Порȕчȋм* јâ ономê Хусѐину *да дȏђē*ȏн. „Здрȁво, дрȕже испѐкторе". „Здрȁво". „Штȁ е?", *кажē* овомê. „Сѐдам кȋлā шеђѐра", *кажē*, „ма́њак. Нêмā покри́ће". Ȉспрȋча ȉстō онȏ кō што смо се договорȉл'и. Ȏн ȉзвадȋ Слȕжбенȋ глȁснȋк ис тāшњê, чȉтā, чȉтā, тȁтара, тȁтара, тȁтара, *кажē* вересȉја криминȁл. А овâ Хусѐин ȏн је бȉо у партиза́не, бȉо на рȁтовȋште, тâпȕт је бȉо јȁчȋ комунȉста нȏ ако је минȉстар а нȉје комунȉста у тō врȉјеме комунȉстичкō, ȏн ти *кâжē*: „Тȋ мȉсл'ȋш да мȋ лȁжēмо, кад би свȉ чȕвȁл'и Југослâвију кā тȋ, ȍна до сȕтра нѐ би би́ла, тамо њѐму, у мȁтерину, ко те дофȁтȋм, чȉтāву овȕ згрȁду ћу ȍбит с тȍбōм". Ȏн се ȕђȕте и нити прȉјава ни нȉшта (Ђер); мѐне се е допȁла Хāмȉдова шћêр, за овȕ. Кȁка Хāмȉдова шћêр, ȏн сирȍма, воденȉцу *држȋ*. Те јâ *ујȁшēм* бедевȉју јѐдну те сȕтра дâн, *хоћу да ȋослȕшāм* Иљáза Кȕртовића. *Уљѐгнēм*, *вêжēм* бедевȉју, за једну вѐзу. Кад *ул'ѐгнēм* у њȉхну кȕћу, штѐнāд дȍл'е пот

пàтос *се кȍљӯ* и кокȍшке. Ова̂ *вӣрӣ̂* крос вра́та. Тàшта ми мȍја покȏјнā *ка̂жē*: „Кàко тӣ да дȏђēш да прȍсӣш девȏјку мȍју?“ Рѐко: „Лàко. Кàко кàко?“ *Кажē*: „Кàко те нӣје срâм да дȏђēш?“ Рѐко: „Ја̂ оћу да вӣдӣм њȳ и она мѐне“. Долàзио јој ȍтац у воденӣцу тàмо, бӣо сиротӣња, бе́да вѐл’икā, *ȳзмēм* ја̂ рàзговōр, рѐћe: „Ја̂ хȍћу да ти је да̂м“. „Увѐдите вӣ њȳ у сȍбу да се мӣ вӣдӣмо“. Она *вӣрӣ̂* на вра́та. „Да се мӣ вӣдӣмо.“ Увѐдоше је ȍни у сȍбу, она се завел’ӣчила ко овȏ са̀д. Рѐко: „Мàкни тӣ тȳ шāмӣју“, сѐстра јој ȳватӣ и мàћe онȳ шāмӣју. Ја̂ тȳрио ћӣн официјрскӣ, нȍгу преко ногѐ. Ȍтац њȏјзӣн *хȍће да* ми је *да̂*, ал’и тàшта *не да̂*. У једно вре́ме се договорӣсмо да ми је да̂. Рѐко: „Ја̂ ȍћу да одвѐдēм кобӣлу, пā да ȳзмēм кȍња којӣ вȍдӣ невѐсте“. Онȳ бедевӣју *ӣојàшēм*, пā *разигра̂м* дȍл’е. Јā *до̂ђēм* кот кȳћē, *ӣма̄мо* гȍре ћѐсму, један кȍњ млȍго нѐвēстā довѐо, *ȳзмēм* тогā кȍња и *врȈнēм се*, *бàцӣм* онō сѐдло са тѐ бедевӣјē. Кат *ȍдēм*, ȏн заклàо, ова̂ рахметѐл’и јàгне и припрēмӣо, нō Ђерека́рци уфàтӣл’и једно́га са девȏјкōм, пā му турàл’и сѐдло, а један Ха́лко што му е ха́ла тâ из Ђерекāра̂, ма̂јка из Ђерекāра̂, и они се покȳпӣл’и: „Нѐмā“, *кажē*, „Ју́са. Нѐмā Ју́са, богами тē га уфàтит Ђерека́рци“. Кат сам ја̂ стӣгō кот кȳћē: „Бȍга ми стӣже Ју́со“. Тȏ е свѐ грнȳло, увѐдоше е у буђа̂л. *Кажē* један Смàил, ȏн је ȳмрō: „Кȳкȳ љӣљо, којȳ̂ је чпȍту ȳзō Ју́со“, за њȳ̂. Нӣје би́ла, нō му се нӣје допàла. А мѐне се допàла (Ђер); а два̂ амӣће, ȍтац, ма̂јка, нѐ знāм кàко вӣ тȏ назӣвāте, мѐне *остàљајȳ* ама́нет: „Немȏ да ротӣш снàху. Тӣ ȍдēш на куферѐнцију, ȍдēш мӣрӣш љȳде, нальȳтӣш се тàмо, дȏђēш, глàву на једну стра̂н, свѐ на њȳ̂, и немȏ вӣшē, ама́нет ти остàљāмо“. Један Смàиљ сѐдам дāнā прӣјен смрти, *кажē*: „Ју̂со, што нӣје дȍшла снàха?“ И зàплака се. „Ја̂ ти, остàљāм ама́нет, немȏ снàху да ротӣш.“ Ȏн нӣје имȏ женѐ, пā му на једну кобӣлу ȍна *ȍдē сӣрѐмӣ да јѐде*: „Стàви бȍга ти, Ју̂со, Смàиљ нѐмā кȍ да му намӣ̂рӣ, нѐмā штà д[а] [ј]ѐдē“. И заплàкō се, јѐцкō, е тȏ е спāсӣло, а са̀д је убрезобрàзила млȍго (Ле); Један Шу́ђо Шкрӣјељ уфàтио Србина и пресѐкō му бр̂к јѐдан и затвȍрен. Долàзӣ ма̂јка Шȳћȍва и брàт, *кажē*: „Ју̂со, тӣ мȍш да ни спа̂сӣш њѐга“. *Плàћē* ма̂јка, ма̂јка је ма̂јка. Ја̂ тудӣјер те са њӣма кот Пȍповӣћā, мил’ӣција, богами сла́на удрӣло, већ ја̂ на првō мѐсто што нӣјесам зѐбō, *исӣàнēм*, мил’ӣција, *шēӣā*, *ӣӣӣāм* ја̂, *каже*: „Нӣје дошȏ јȍш, са̀[д] ће дȏ̂ј, ул’ѐгните овàмо у дѐжȳрнȳ да ви нӣје зи́ма“. Нѐ бӣ мàло, ȏн стӣже: „Енѐ, енѐ, енѐ“, трӣ̂ пȳта̂ и пољȳбӣсмо се. Рѐко: „Не вѐрујēм да ћеш бӣт такâф, Гȏ̂јко“. „Хàјде тӣ код мѐне“, те ви́ка кàхву, ћàја. Дȍније ми једна жѐнскà. Рѐко: „Ја̂ сам дошȏ такȏ и такȏ и такȏ, Шу́ђо посѐкō Влàху бр̂к, па штà ћемо, тӣ га затворӣо?“ „А зна̂ш штà ћемо? Ђѐ ȏн на́ђе тѐбе тȏ?“ Реко: „Мѐне на́ђе затȏ што сам ја̂ с вàшēга крàја, мȏ̂ј ȍтац бӣо ва̂с Влàхе ћȳвȏ“. И ȏн се нàсмија. *Кажē*: „Ȏн посѐкō Влàху бр̂к, нек посѐћē Влàху онā дрȳгӣ бр̂к, нек му бӣдȳ̂ јѐднāки а тӣ Шу́ђа вȍди кот кȳћē“. Срѐћē ми јѐс, ѐво (Ле); би́ла бàцила једна жѐна уоћи Ђȳрђевудне сӣхир мȏ̂јōј свѐкрви стȍци, крàвāма и кат сам ја̂ отӣшла, кат се ȳдāла, на сȳфур стӣгла, онȏ понȍћи, са њи́ме дȍшла, и са̀т тē крàве *се бра̂нȳ*, *не дāјȳ̂ да се ӣомȳзȳ̂*, а бàцен хим сӣхир. И са̀д мȍја за̂ва *ка̂жē* и свѐкрва: „Хàј помȍгни тē крàве да се мȳзȳ̂“. Она *ȳзмē* онā конȍпац, кана̂п, да ти ка̂жēм кā кана̂п онȏ, и *ȳзмē* те *сӣȳӣӣ* крàву, а мѐне ми онȏ смӣјешно, *ӣȳӣӣ* крàву *да мȳзѐ*, ја̂ тō нӣјесам вӣдела. *Вељу*: „Што е пȳтӣш?“ *Кажē*: „Не да̂ да се помȳзѐ“. А ја̂ от пȍла нȍћи, осамнȳла тȳ̂, а разве́зла: кà, кà, кà, кà, кол’ко мȍгу, а вел’ӣ

ми тā зâва: „Кȕкȳ, снȁхо, срâм ме, енê га ми́ђо, шу́ти немô тол’ȉкō се смȉјат“, а јâ јȍпēт, јā *не мȍгу да се устȁвīм*, ђе ȍна *пȕтī* крȁву, јā мла́деш, енê, кā мла́до. Она пȕтī па му́зи, па јѐдну пā дрȕгȳ, пā трѐћȳ, јâ *не мȍгу* од смȉха вȉшē (Ле).

Сви примери показују како се могућности разноврсне употребе глаголских облика са претериталном службом искориштавају у конкретним контекстуалним условима. Комбиновање различитих јединица омогућава не само преношење информације о догађајима већ и постизање вишег степена стилогености текста, те самим тиме и емотивне реакције од стране реципијента. Улога презента у приповедању коме је циљ да живо представи прошле радње увек је истакнута, те се као такав у текстовима наративног типа јавља са знатном фреквентношћу, дајући им субјективни тон.

II.2.17. Већ је поменуто да је у приповедању неопходно начинити посебну организацију на наративном плану како би се презентом могле обележити радње у свом процесу или пак посматране као мање целине неког ширег догађаја. Показано је како оквир за увођење презентом обележених радњи, односно услове за стварање комплексинијих слика које се граде његовим комбиновањем са другим облицима обезбеђује перфекат. Њиме се, будући да се одликује немаркираном претериталном семантиком, обично уводе радње означене другим претериталним формама. У сврху обележавања ширег временског одсека, организовања оквира, односно временске линије на коју се хронолошки смештају и слободније комбинују остале радње, може вршити и имперфекат. Стога, од значаја је испитати у каквом односу се налазе имперфекат, као облик којиме се саопштавају прошле доживљене радње у процесу, и временски транспоновани презент, коме је то такође једна од основних служби. Две синтаксичке јединице поредимо пре свега имајући у виду да глаголски облици функционишу у систему опозиција, од којих су од примарног значаја управо оне које се успостављају међу јединицама које су функционално најближе. Овоме додајемо и чињеницу да неки аутори управо презент и имперфекат често доводе у везу испитујући њихову заменљивост у контексту. J. Вуковић, на пример, имперфекат третира као релативни презент (Вуковић 1967: 381), будући да се при његовој употреби увек „осећа двојство значења: и претеритално и релативносадашње, да се у њему одражавају оба временска стајалишта за временско осећање говорног лица: стајалиште праве садашњости (оно указује на претериталност) и стајалиште момента ситуације које је предмет говора (оно указује на релативну садашњост)“ (Вуковић 1967: 244). Наиме, „свака радња у прошлости, у крајњој линији, припада и некој релативној садашњости, човек је увек свестан и тога да све што је било има и своју садашњост, то никад није потпуно искључено из свести говорног лица“ (Вуковић 1967: 242). На сличан начин, и М. Ивић

имперфекат одређује као релативски облик, али и као својеврсни презент за прошлост (М. Ивић 1958: 144).

Ј. Вуковић анализира употребу имперфекта с обзиром на могућности поделе прошлости на *блиску*, *мало даљу и удаљенију*, *даљу и далеку* те *неодређену прошлост* (Вуковић 1967: 108–170). У свим наведеним сферама испитују се могућности његове заменљивости релативним презентом. Наш задатак је да на грађи ексцерпираној са терена тутинско-новопазарско-сјеничког говора, примењујући основе овакве поделе, испитамо синтаксичко-семантичке, контекстуалне и прагматичке околности које прате употребу имперфекта и наративног презента, те дефинишемо ситуације када се ови облици применом трансформационог критеријума показују као синонимни с једне, односно издвојимо контексте у којима (изван)језичке околности блокирају могућност замене с друге стране.

При обележавању радњи блиске прошлости имперфекат исказује дејства за која се не може увек тврдити да су разграничена са садашњошћу – често се са њоме додирују или је пак обухватају (Вуковић 1967: 108–109, 126). Такав је имперфекат у примерима када се казују радње које говорно лице не прати даље од момента када их је као очевидац доживело: *Перо <u>стајаше</u> пред гимназијом*; *Неко ће <u>зваше</u> под прозором*. У оваквим случајевима, како наводи Ј. Вуковић, предикати могу стајати и у облику презента, али само уколико се уведе и прилошка одредба: *Мало прије ће неко зове под прозором* (Вуковић 1967: 108–109). Посматрајући све примере са забележеним облицима презента, а поредећи их потом са контекстима у којима се у оваквим језичким околностима употребљава имперфекат, те консултујући језичко осећање изворних говорника (где убрајамо и сопствено), дошли смо до закључка да наша грађа ипак не указује на могућност несметане замене двеју форми. Наиме, сви до сада наведени примери, а и оне које ћемо нешто касније изложити, показују да се презент по правилу реализује у ширим наративним контекстима. Он се, дакле, може употребити тек онда када се створи приповедачки оквир (у виду описа стања или ситуације) у који се смештају презентске односно комбинације презентских и радњи означених другим облицима (перфекат, аорист, наративни императив и сл.) – као што је до сада и показано на примерима.

Језичка ситуација која погодује употреби презента јесте она у којој се описују догађаји који се могу сегментирати на више мањих оделитих радњи, посматраних као целине или у процесу вршења, које се уводе по хронолошком редоследу, врше сукцесивно или напоредо. У сваком случају, приповедање нужно мора бити организовано као прича, шира нарација, у коју се и наратор и реципијент уживљавају посматрајући како се догађаји „одигравају“ пред њиховим очима. Сходно томе, презент, са основном функцијом оживљавања радњи, захтева динамичност приповедног тока, на-

ративност, догађајност, извесну драматизацију – његова служба није, барем у таквој функцији није бележен на нашем терену, да означи појединачну прошлу радњу у смислу преношења информације о радњи као таквој. То је пре свега облик који је маркиран као носилац стилског потенцијала садржаног у могућности исказивања радњи као претериталносадашњих, а то захтева догађајност комплекснијег типа. Поред тога, он се ретко јавља самостално, увек су посреди низови презентских форми односно низови у којима се оне смењују са осталим облицима. Презент своју службу добија онда када информатор прича причу. Ако се, на пример, предикат у презенту употреби на почетку исказа, он обавезно тражи наставак, даље низање претериталних форми до финалног уобличења догађаја.

Дакле, према правилима која су у вези са употребом наративног презента на материјалу дијалекта до сада уочена, сматрамо да би исказ: *Малопре те неко зове под прозором*, који наводи Ј. Вуковић, уколико би се преместио у систем говора који испитујемо, захтевао обавезни наставак који би потенцијално могао гласити: *...и ја изађем да видим, кад оно Петар* / *...али ја нисам могла да изађем да видим ко је* / *...али ти ниси био ту* и сл., што би, дакле, подразумевало опис догађаја (комплекснијег или мање комплексног). С друге стране, на истом месту имперфекат је сасвим обичан јер, за разлику од презента, он има функцију реферисања на појединачан догађај, њиме се у сасвим обичним комуникативним околностима преносе саопштења о догађају као таквом (*Неко те зваше под прозором* – слушаоцу се само преноси информација да је говорно лице чуло да га неко зове, и то је све што о радњи зна и што има намеру да саопшти). Исто тако, могуће је у духу овога говора рећи: *Мара седаше у двориште* и завршити саопштење које има вредност: ’Мара је ту, малопре сам је видела да седи у дворишту, можда је и сада тамо, можда је отишла, ја то не знам’. Углавном, говорно лице жели само пренети информацију о томе да је уочило да је именована особа била на назначеном месту и имперфекту је то довољно. Ако би се рекло: *Малопре / пре пет минута / пре пола сата Мара седи у двориште*, слушалац би обавезно очекивао наставак који би, претпоставимо, гласио *...и ја прићем / приђо(х) да је поздравим...*

Наводимо неке од примера са имперфектом који одговарају претходно наведеним: ја̂ некō бра̀шно добѝо па *истовâрā(х)* (Жи); *рâдāше* дȍл’е у продâвницу онā му девȍјка млȁђā (Жу); онā жѐна *продâвāше* сѝр на пѝјац; *бѐхȳ* тȁмо, *тѐрахȳ* ȍвце (Го); *седâхȳ* тȁмо прет шкȍлу кад прȍ̄ђȍсмо (Вр); нѐ знāм ђѐ је, ко нѝје ђе изáшла. Мȁлоприје *седáше* тȁмо (Го); Ви́до *чȳвāше* дȍл’е говѐда (Бал); *бехȳ* у л’ивȁду, зāр *плâстāхȳ* сѝјено (Бал). У свим овим контекстима имперфекат је употребљен у служби обавештавања о самој радњи/ситуацији и на комуникативном плану и говорном лицу и саговорнику важно је само истицање обавештење о томе да се она, као таква, уочила/вршила пред моментом говора. Замена импер-

фекта презентом не би била могућа чак ни уз увођење одредбе – онā жѐна дȁнас *продȁјē* сȉр на пȉјац – може се рећи али би у том случају уследио наставак типа: *...и јā прȋђēм да пȉтāм дȍшто је...*

На који начин презент функционише у оваквим саопштењима види се у примерима:

> бȋлȁ сам јучȇ код дȍктора. Ōн *седȋ* овакȏ, а сѐстра нешто *пȉшē*. Јā *ȳђēм* полȁко: „Дȍкторе, јā сам нешто бо́на“ (Ли); јȕтрōс онāј јѐдан *тѐрā* с камијо́ном л’ѐп, јā му ма́хну да стȁнē, *ȳђēм да ȳзмēм* пȁре, кад *изȁђēм*, ōн отишȏ (Са); би́ла сам код тѐбе у продȁвницу, онā ти мȕж *рȁдī*, јā га *пȉтāм* познȁјē л’ ме да ȳзмēм нешто на вересȉју, ōн ми дȁде (Д. Дуб).

Дакле, за разлику од имперфекта, где је комуникативно тежиште на самој информацији, презент не може бити употребљен у кратким саопштењима информативног типа јер захтева шири контекст у коме остварује корелацију са другим облицима.

Презент не може заменити имперфекат ни у контекстима попут:

> овȋ *пла̑стāху* сад онȇ љивȁде дȍље (Гл); штȁ ȉмā на пȉјац? Богами, сȋнē, сȁмо јȕнāт *узȉмāхȳ*, овȏ дрȕгō крѐт слȁбо (Жу); штȏ *бѐше* лȉчнā кȁрта твȍја код мѐне о́де у двȍрȉште? (Го); ȏви што *прȋчāху* су ис Крȁгујѐвца. Сврāтȉли овȁ дечȕрлȉја с мȏра; (Вр); ȍфце *бехȳ* по ливȁди (По),

и то због своје двојне службе – да означи радње које припадају правој садашњости и радње које припадају релативној садашњости. Имперфекат овде обележава ситуације које су примећене пред моментом говора и које се у моменту говора можда још увек врше (што је на комуникативном плану ирелевантно), али изван могућности опажаја говорног лица. Говорно лице стога не може ништа тврдити о њиховој актуелности у моменту говора. Увођењем презента таква компонента била би изгубљена и он би у том случају имао вредност индикатива.

Тако је и у ситуацијама када имперфекат означава радње које су прекинуте пред самим моментом говора: Мȋ га пробȕдȉсмо. Вȁлā *сȋвāх*, ал’ хȁјте (Бо), где га презент такође не може заменити.

Ј. Вуковић посебно издваја употребу имперфекта када означава радње које се додирују са моментом садашњости, односно које је својим трајањем обухватају: *тѐребаше ми дваес динара* (Вуковић 1967: 126–143). Овакву употребу имперфекта аутор назива презентском, и он је у тој служби презентом заменљив (*тѐреба ми дваес динара*), а због присуства модалности могао би бити замењен и потенцијалом: *тѐребало би ми дваес динара*.

Немогућност замене имперфекта презентом и разлику о којој је до сада било речи Ј. Вуковић истиче када говори о имперфекту за мало даљу и удаљенију прошлост. У оваквој служби, како наводи аутор, имперфекат употребљен у реченицама типа: *Јутрос у свануће идаху нечије овце про брвана*, не би лако могао бити замењен презентом. За такву трансформацију нуж-

но је учинити припрему, и то не само ону која би се тицала увођења одредбе, већ би неопходно било да се читавом изразу да други тон, тон приповедања. Тек када би израз добио причалачки карактер, када би се интонирао тако да се заузме приповедни тон, могло би се рећи: *Јутрос у свануће седим на брду и видим: нечији косци косе у планини* (Вуковић 1967: 143–147). Ово се слаже са нашим претходним констатацијама, с тим да и овде сматрамо да би реченица са предикатима у презенту захтевала нешто шири контекст, тачније наставак у виду неке радње.

Како функционише презент у нарацији која се односи на овај тип прошлости у комбинацији са имперфектом и другим облицима види се из примера:

> прӣје некӣ дâн *спрêмам* јā тӯ некӣ ру́чак кат нѐко кӯцā на вра́та, јā *погл'êднēм* кат Фа́та *впрû*. Рѐко: „Ђѐ си Фâто?“ Кажē: „Ӣмā л' ти ко́га, дȍшла сам да седи́мо?“ Реко: „Ада нешто сам уфа̀тна, ал' ха̀ј, у́ђи“. У́ђе она, сѐде, јā и да̀ље за шпȍрет *стојûм*, пȍчēла тā ру́чак бехā. Она *прûчā*, дола̀зио јој сӣн из Нѐмачкē пā се нешто са женȏм сва̀ђō, штà знâм јâ (Ков); да ти прӣчāм, јā сам бӣо онумâт тàмо у шӯму, у један за́бран, ко зна́те ђê Плака̀оница, и с детѐтом *упâл'ӣмо* тра̀ктор један дâн и *отӣдēмо* ба̀ш *да сече́мо* мало тàмо тӯ шӯму. Порет пу́та, ада кā до а̀ута о́де, пӯт о́де а ȍна пот пӯт, нѐко осѐкō некӣ рâс, гȍре онâј дѐо, а тā кр̀ља оста̀ла једно мêтар ӣ пō висӣнē, кад јâ тӯ ис тра̀ктора *погл'ѐдāм* ђе она изла̀зӣ. Беше л'е́тно полȍмљено тӯ кā тā тр̀мка ȍдовӯт, и *вӣдӣм* јâ она се узрујàла. Реко: „Енê пчѐла“. „Ђê.“ Реко: „Енê је“, овомē сӣну (В. Лок); јѐдан испод Ра̀шкē дȍл'е ȍдо јâ, *товàрӣмо* с камио́ном, кат јѐдан и[з] сѐла озгȏр до́ђе дȍл'е код мѐне и ȍдмā ȏн пȍђē овӯ прӣћу сàт што прӣћāмо (Пож); ста̀л'и тӯнека́не на капӣју: „Ӣмā л' бӯјрум?“. Јā *не познàјēм* љӯде: „Ха̀јде, извȍлте.“ Ӯђȍше тӯнека́не, *разговâрāмо* ал'и *не мȍремо да отӣвȍрӣмо* некӣ ра̀зговȏр вѐл'икӣ, *не познàјēмо се*, ȍни *не мȍру да помêнӯ*, ха̀јде, ха̀јде, ȍпēт понѐшто поме́ни овакȏ кā овȏ с ва̀мо прӣчу, ова̀мо, она̀мо, ода̀кл'ē *су*, ђѐ *су*, они *прûчајӯ*, *рâдӯ* у Нѐмачкӯ (Трн).

У домену далеке прошлости имперфекат се обично користи за обележавање једног временског периода у који се постављају друге радње: *Чуваг ја овце по планини кад се Анђа довела у нашу кућу* (Вуковић 1967: 157), и ту није заменљив ни једним другим обликом сем перфектом. Како Ј. Вуковић наводи, увођење презента битно би изменило временске моменте – *Чувам ја овце у планини, кад се сватӣовӣ помолише преко Тодорова дола, воде Анђу* – презент специфицира прошлост у смислу релативне садашњости, и више се не мисли на прошлост као период него на одређене моменте у датој прошлости. Дакле, разлика између шире, у смислу периода, замишљене прошлости, и одређених момената у истој прошлости условљава и опсег кретања глаголских облика, и то у могућности да их једном и у другом смислу замишљене прошлости обележе, не само у односу према моментима садашњости, него и по њиховом временском простирању. Не би се, такође, рекло: *Немамо једне*

године жита, није родило, те се ми покупи и села; ум.: Немадијасмо једне године жита, не бјеше родило, те се ми покупи и села. Потребно је, дакле, да имперфекат одреди у општој субјективној прошлости радњу, па тек у односу на његову радњу (стање) може се употребити презент, као облик за већ на неки начин специфицирану прошлост (Вуковић 1967: 156–158).

И у нашој грађи бележени су примери који потврђују дату претпоставку. Када има службу обележавања ширег периода, односно околности у оквиру којих се догађају релативнопрезентске радње, овај облик не може се заменити презентом:

> јā ȍстави један пȳт сȉр, *вȉчēм* ономē твôме мȳжу: „Мȍгу л’ остȁвит овā сȉр докл’ēн се врâтȉм, д[а] ȳзмēм л’ȉчнȳ кâрту?“ Те ја га онȁмо остȁви, ти нѐ беше тȳ (Го); више кȳћē једна штȁла, хȁј *пȍпнēмо се* на овȳ штȁлу *да л’ѐгнēмо* мȁло, *пȍпнēмо се* на онȳ штȁлу, има́ше слȁмē, сȉјена и онô, мȉ *пол’ȉјегāмо* онô (См); а јâ кат *дôђēм* кат у крѐвет шевâр, сȁл’ покрȉвено. Покрȉвен шевâр, кад јā *погл’ѐдāм*. Јѐсте бȉо дȍбар мȍмак ал’и богами сȉјено бѐше (Ле); јâ сам је вȉдō у шкȍлу, *прôђē*, и овакô по пȉтâњу а нȉјесам изговорȉо ни рȉјеч јѐдну нȉшта на дуњâ, сȁмо тō *прôђē* такô. И јâ посл’ē ослȳжи тȳ во́јску, до́ђо, по двије гȍдине се тō слȳжāше (Пр); лâнȉ бѐше, *вȉчē да пȉјēмо* кȁхву, беше рамазâн, а јâ нȉкад не постȉм, кажē рамазâн је па да попȉјēмо кȁхву (Го); јâ *не мȍгу*, ȍна беше мâлā, јâ *да њȉвȉм* онō дрȳгō *не мȍгу* (Го); ѐво Пазâр па нêмā водê, ȍни бѐхȳ тȳ скȍро свѐ жȉвō застȁвил’и дȍл’е, паркȉрȁл’и се на пȳт, *нêшē да се мȁкнȳ*; ȍтац му је бȉо сирȍмах, ал’и пȍштен му је ȍтац бȉо ко кристâл. Јâ сам рāдȉо са стȍкōм па ôн има́ше дȍста децê, па *нêмā* крȁву, па *кâжē* мѐне: „Хо л’ ми дȁт тȳ крȁву?“ (Гл); е ȍдо, стȉгосмо једну вȍду, ȉзвади ми дѐвēр фиљцâн, па ис онē водê те јā трȉ пȳт прогȳну, тō такô, и ȳзо онā фил’цâн, такô хи узȉмāхȳ, *наȉдȍ ше* и *ȳзмē* фил’цâн (Пл); јѐдна беше тȳрила, ал’и богме ђȳтурē има́ше, овол’ȉкō овијā ђȉнђȳхā, па овакô до ђȁк дȍл’е, и дȍшла код мȍјē мâјкē *седȉ*, ал’и сȁмо нанȉзāти, онô се пл’ѐл’е и онē шȁпице кол’ко рȳкâ, ал’и ȍна сȁмо нȉзȁла и прȳжила (Ле); о́де тѐк сам би́ла дȍшла, јѐдна ис Мȉтровē, и јâ *вȉдȉм*, беше бȍга ми овакô, прȉје Сȁвȉндана је би́ло, повр̏шица (Св).

Замена имперфекта презентом довела би до промене карактера изречене активности / стања. У том случају, она би престала да означава шири период у смислу околности и означавала појединачно дејство. Исто важи и за обрнуту замену: тô ми је дошô од мâјкē мȍјē ȍтац и кâжē: „Тȳ и тȳ хоћемо да те да́мо“, а јâ *чȳвāм* јȁгњāт у л’ивȁду, а ȍтац ми нȉје тȳ но ми је у шȳму отишô, у трупȉне онô нѐкат, и кâжē тâ ми де́до: „Јā сам дошô да те прȍсȉм и хоћу сȁ[д] д[а] идêм да ти нађем ȍца гȍре и да те да́мо“. (Бр). Имперфекат *чȳвāх* уместо презентске форме означио би околности које су пратиле наведене радње у смислу сталне особине субјекта а не појединачну радњу као што је овде случај.

Дакле, имперфекат у приповедању најчешће има припремну улогу за употребу осталих облика – презента и аориста пре свега. Њиме се дефинише шири временски одсек унутар кога је могуће слободније комбиновање

радњи исказаних другим облицима. Наводимо још неке примере у којима се презент комбинује са осталим облицима при чему су у контексту присутне и имперфекатске форме, које се не би могле заменити презентским без промене значења:

> тàмо *чȉстȋмо* некō орȗже, на некȳ стрâжу беше, некā пȍбуна, дȍшл'и некȋ стâрȋ војни́ци у кȁсāрну (Пр); е дрȕгō, ȍдмā по томê је би́ло, у тȳ кȁсāрну пребāцȉсмо се и они *гл'ѐдајȳ* нас штȁ кȍ ȉмā пâрā, јā имâх пâрā пȍнајвишē от свȉјā (Пр); кат смо мȋ отȉшл'и, одȍсмо пȍсл'ē овогâ врѐмена, А́цо и Го́ца. Одȍсмо јâ и Го́ца прије двȉје недѐље, мêни *се идê* на Промȳкл'ȉце, одȍсмо, овȁкō, јȍш је каснȉјē бȉло. Мȋ кад прȋђȍсмо, ȍне вѐћ беху престȁл'е тē вȍде, нестȁдоше нам вȍде, онâ јѐдна ка пȍчē помȁло, па јȍш вȉшē, јȍш вȉшē, већ до́ђе онâ јѐдна, кад сȁмо, кад је тȏ пȍчēло да пребацȕјē преко корȉта (Ост); јā нȉјесам ка́дар да га окренем, вѐл'ик тол'ȉкō бѐше, јā ни́сам ка́дра, а *не мȍгу да збȍрȋм*, не вељâ (Пл); и *дȏђēм* до тȳ са њи́ме и посēн *дȏђēмо* нâс двȍје до кȕћē овȁмо у Л'ескȍву. У Л'ескȍву стȉгосмо на сȕфур, беше рамзâн (Ле); јā се сѐћām бȉо сам дечкȉћ кат смо кȍпāл'и овāј канâл за вȍду и тȳ *найђēмо* кō онȋ земљанȋ чанȁци што се нѐкад мл'ȉјеко разл'ȉвȁло, сȁмо превр̏нȕто овакȏ, штȁ је сȁт, ȍтац ми кâжē: „Нѐ, не дȋрāј", и *ȍдē зȏвнē* стâрōга једнōга овакȏ, старȋ бȉо, нȁјстаријā, нȉје му стрȋц рȍђенȋ, кажē помȉсл'ил'и злâто, нека је ȏн тȳ нȁјстаријā, и јâ се сѐћām, они бȕдāком пола́ко, она пȕче, ваљда дотрȁјō, дрȕгȋ испод њѐга, ȉстō превр̏нȕт, са двâ бѐше, е дȍл'е има́ше гомȉла, са[д] ће ȏн донȉјет, нѐђе остȁвио тȁмо, тȍгā има́ше јā нѐ знāм кол'ȉко, пȕна гомȉла, зȁ шта је ȍно слȕжȉло, нѐ знāм (Из); мȋ смо једну плȍћу мȁкл'и пā смо гл'ѐдāл'и, пā знâш штâ, мȍгу ти рѐј, трȋ мêтра стоја́ше кȍстȕр, гла́ва, кȍсти, као да је јуђêр ȕкопāн, а тȏ је грȏбље и прȉје Тȕрāкā, је л' Тȕрци су о́де би́л'и пêстō педесêт гȍдȋнā, и тō седа́хȳ, и јā *ȕзмēм* онȳ глâву, тȏ је би́ло прȉје трȉес гȍдȋнā, и *сȋтȁвȋм* је она мѐне о́вде *пȁдā* кол'ȉки тȋ љȕди бѐхȳ. А онȋ кȍсти овол'ȉкȋ, а жу́ти стоја́ху кō да је јучêр ȕкопāн. А кȁко тȕ седа́ху, тȕ је су́ва зѐмља и сȁт онâ је покрȉвена (Уг); Су́љо Мѐтић пȍсл'ēн четрêс пêтē дошȁо о́ђе, ȏн беше у Итâл'ију, зарȍбљен, претѐрāт у Итâл'ију, беше рȁњен, зȁдњица, да извȉнēш, и ȏн *ȋрȋчā*, и тȁмо га л'ēчȉл'и у Итâл'ију и посл'ēн га комȉсија некā пȕштила, дошȏ и прȋчȏ (Брђ).

У свим овим примерима замена имперфекта презентом онемогућена је због тога што би се временска перспектива променила: услед недостатка одредбе, прошле радње и стања могла би бити схваћена као актуелни у садашњости – као у примерима: и ȏн *ȕзмē* та стâн један дрвѐнȋ, вȉкāхȳ оће да кол'ȉбу нѐкȳ напрȁвȋ и да заȕзмē тā јȕрт тȕ (Ер); једно стȏ ѐурā вȉкāхȳ да јѐс, јā *нѐ знāм*, ни́сам хи куповȏ додȕшê ал' тō *чȕјēм* от љȕдȋ. (В. Лок); – где би презент уместо имперфекта радњу представио као актуелну, односно био би могућ само уз одредбу, нпр. *ȋтȕ скȍро* – односно употреба презента укинула би значење околности, ситуације која је пратила (из)вршене радње. С друге стране, наместо презентских форми *чȉстȋмо, гл'ѐдајȳ*, *се идê* из прва три примера могао би се употребити имперфекат без икакве промене

у значењу, због тога што је посреди означавање прошлих радњи посматраних у процесу вршења.

У неким контекстима пак услед присуства одредбе којом се радња у прошлости врменски локализује могуће је уместо имперфекта употребити презент (наравно, еквиваленција се успоставља када су посреди имперфективни облици презента):

> ѝшл'и смо у Пêћ за жѝто, за кукȕрус, ѝшл'и смо у Мѝтровицу и за кукȕрус и за жѝто. Јâ <u>једамâн</u> пóђе, ѐтац ми <u>бѐше</u> бôн, јā дечâк. И мôј ѐтац кажē хàјт. Пêт напаљōнâ тâпȕт тѐвар жѝта кукурȕзна. И ôн ми дàде тâпȕт пêт напаљōнâ тијā пâрā, богами пêт напаљōнâ крàва. И дàде ми још мало л'ѐкōвā, тâпȕт сѝтно л'ѐкови се звáл'и, албàнскā тā пàра бѝла у тō врѝјеме, и сàт ја *ѐдēм* и *ноћѝмо* тàмо негде више Сàвинијā вôдā, уфàти не мрâк, и јā ѝзгуби, ѝскочѝ ми нофчанѝк. Ал' један Ћерѝм, затô сам га и запâнтио, нашô ми нофчанѝк, изјȕтра: „Хàјте фàтāте кѐње д ѐмо", да продужȕјēмо за Пêћ. А јâ вѝдо нêмā ми пâрā, нофчанѝка. Хàјт они *идȕ*, јâ ухадāљѝо се, *нêмāм* кȕт, онâ: „Штà ти је, дѝјете? Шта ти је, кāжѝ ми?" *Вѐљу*: „Изгубѝо сам нофчанѝк". „Хàј ти ȕзми кљȕсе, нâјћемо ми пàре до тàмо", адà, јā не смѝјēм да помѐрѝм. Да се врàтѝм не умѝјēм, да продȕжѝм нêмāм кȕт. Те ōн ѝзвадѝ нофчанѝк: „Је л' овâ?" Те јâ посл'ē пóђо (Ђер); Сѐћāм се јâ, <u>ранѝјē</u> кат смо тѐрāл'и дрва за Кȍсово са овијем сѝном пā дȍл'е вóјска пā *ѝрâжѝ* ти документа, папѝре, мôј сѝн нешто <u>нѐ беше пȍнио</u>, *не дāјȕ* да прôђē. Ил' да нâђēш возáча па да прôђēш. И мѝ *сȕђēмо* у Јōшàницу, те ȕзē једнōг другáра те му ôн прȍтера камиôн преко пȕнкта (В. Лок).

Замена је могућа и онда када се радње уводе перфектом, који такође има службу временске локализације:

> бàш Мѝрко <u>дошô</u> óде, Рàдица <u>беше</u> тȕ и *ѝȕѝтā* га кàко је Стóја, *кажē*: „Дȍбро је, сàд је бàш дȍбро". Нѐ прōђе трѝ дàна, Влáду ȕмрла сѐстра у Кочâрнѝк, *зовê* ме Рàдица *кажē*: „Ȕмрла је тетка Бóса", кад Влáде *се сѝрêмā да идê* тàмо ȕвечē, кад *зовê* ме јȍпēт ȍна, кад *кажē*: „Ȕмрла Стóја". „Којâ Стóја?" *Кажē*: „Дрàговāнова" (Го); јā <u>кат сам се ȕдāла</u>, да опрȍстѝш, вѐш <u>се шѝло</u> нà рȕке, <u>нѝје имàло да се кȕпѝ</u> тô нō свѐ да *шѝеш* нà рȕке. Оно <u>нêмāше</u> овогâ готȍвōга да се кȕпѝ, кошȕље *мôрāш да шѝеш* (Со); дȍл'е по Срȕбији ѝмāш онê прâвē зел'ѐнē, јâ <u>сам гл'ѐдō</u>, један <u>бѐше</u> Радȍслāв сазѝдô кȕћу, ал'и то у живȍту ја <u>нѝјесам вѝдō</u>, по мêтар јѐдан *ѝмā*, јѐдан ћошнѝк; ми <u>смо</u> на пилȍтину <u>горѐл'и</u> кречàну, ал'и <u>стàљāл'и</u> шѝне све унáкрс, па она *ѝàдā* жâр дȍл'е, ал'и тô <u>бѐше</u> дāнгȕбно млȍго (Св); јâ бѝ једанпȕт у Крâљево, једно дѝјете ми слàбо бѝ, и пѝта ме једна дȍкторица, двѝје бѐхȕ: „Кàко ти је ѝме?", рѐко: „Шкрѝјељ Хȕка". „Хà, хà", каже, „Шиптâр". Ȍдмā пȍзнаде порѝјекло, Шѝптāр. Ђе гȍд да <u>сам отишàо</u> у бōл'нѝцу, ђе гȍд предàди књѝжицу, нѝће нѝјесу мȍгљи онô *Шкрѝјељ* да ми погȍдȕ прѐзиме: „Шкрѐљ, Шкрȕљ", кâжȕ. Не мȍгахȕ да погȍдȕ, нешто за ѝзговōр им тéшко (Бо).

То се најбоље очитује у контекстима где се оба облика употребљавају на блиском одстојању: са̀д сам би́ла у Бо̀сну на једну сва̀дбу, код њи̑х има́ху другачѝјӣ о̀бичāји. О̀ни *ӣпродāјӯ* невѐсту. Та̀мо се прода̑вāше невѐста (На); у тā хотѐл ће смо би́л'и, нит се зна́ше ко̀ је дирѐктор, ни ко̀ је шѐф, то ра̑дахӯ, уо̀пште се *нѐ знā* ко̀ је шта̀. *Ра̑дӯ*, има́ху (Брђ); свѐ о̀на *зна̑* ко̀ е подѝгō креди̑т у Тути̑н, свѐ зна̑вāше (Го).

Када означава прошле радње посматране у процесу њиховог вршења, презент је заменљив имперфектом, као у примерима:

> о̂н до́ђи, та̀мо со̀кови ми у хо̀днӣк, јā вѝдӣм нѐмā ми у га̀јбу со̀кōвā, о̂н до́ђи, оти́ди у купа̀тило, попӣ и вр̀ни оно̂ фла̀шу. Ја̑ вѝчѐм ко̀нобāрима шта̀ л'и су ми пра́зне, кад ја̑ један пу̀т га уфа̀ти, о̂н *ӣѝјē*. Рѐко: „Па тӣ ми тра́жи, ја̑ ћу ти да̀т, ја̑ на л'ѝјеп на́чин, јā умѝјēм са сва̀кӣм л'ѝјепо, ја̑ ћу ти да̀т да попѝјеш со̀к, што узѝмāш та̀мо" (Го); јā тō нѝшта зна̀ла нѝјесам, ту̂ спāва̀ла, сва̀кад би, бо̀к ме убѝо, нешто сāња̀ла, кō да ме мр̀твӣ сан ува̀тӣ. Тѐк *се* зо̀ра *указу̀јē*, јā пу̀шти тел'еви̑зōр, како пу̀шти тел'еви̑зōр, јо̂ј дѐцо, да̀љē би́ло от сва̀кōга, о̂н се о̀брете у ко̀л'има, сна̀а мо̀ја с једнѐ стра̑н *држе̑* га и оно̂ *ӣпри̑чајӯ* му, а ја̑ са̀мо са́ма ту̂. *При̑чајӯ* шта̀ се десѝло (Коз); „Ја̑", кажѐ, „мирнѝјēг ћа́ка у оделе́ње нѐмāм од Ра̀дмил'ē". „Ка̀ко ти ми́рна Ра̀дмила? Тӣ ка[д] си бѝо про̀шл'ӣ да̑н за Рожа̀е ја̑ сам те замењѝва̀ла и јā сам је на̀шла на та̀блу, она *избрису̀ē* дѐцу којā су е записѝва̀ла" (Го).

Имперфекат по својој природи не може исказати временски омеђену радњу (Вуковић 1967: 218). Презенту је, међутим, та особина доступна: *седи̑м* ја̑ ту̂ петнѐс да̑нā без њѐга, о̂н та̀мо ра̑дӣ то̂, јā ту̂ без њѐга седи̑м, кажӯ ми ови̑ о̀кол'ина: „Па ћѐ је, па ку̀д је?" Па, јесам л'и јā до̀шла о́де за нѐшто ил'и ова̀кō у̀да̀та, за̀шта ово̂? Јā са жена̀ма разгова̑рāм, смије́мо се (Бр); цѝо да̑н јучѐ *мѝсл'ӣм* ка̀ко се зовē (До); сву но̂ј јā тако̂ *размѝшљāм* ка̀ко да побѐгнѐм ују̀тру (Го). Ову службу презент је, према мишљењу Ј. Вуковића добио из својства да искаже временски омеђену радњу у апсолутном индикативу (Вуковић 1967: 222). За разлику од исте службе у индикативној функцији, међутим, овде су одређене и лева и десна граница на временској оси. У контекстима овога типа презент је заменљив аористом и перфектом.

II.2.18. Сви примери приповедачког презента који су до сада навођени садрже радње које се одликују присуством компоненте доживљености. Говорно лице помоћу презента оживљава радње у којима је лично учествовало, желећи да их актуализује и прикаже као такве, доживљене, у чему се користи и семантичким потенцијалом осталих облика који садрже компоненту доживљености (презент се најчешће комбинује са аористом и имперфектом). Ипак, наративни презент не мора нужно обележавати и доживљеност радње. Лице које приповеда може њиме означити и радње о којима зна посредно, из сведочанстава неког другог. У том случају, говорник се уживљава у прошле ситуације, мења своје временско стајалиште, представљајући радње као соп-

ствене, доживљене, са циљем да омогући интензивнију рецепцију од стране слушаоца.

Наводимо примере у којима се облицима презента обележавају радње које су се вршиле у далекој прошлости, изван домашаја чулне спознаје од стране причаоца, односно оне које могу припадати било ком периоду у прошлости али се о њима зна „из друге руке“:

бигѝнисō ага до̀бру зѐмљу и ô н са̀т наговò ри ц̏анда́ре и *до̂ђ ӯ* ц̏анда́ри ӯвечē и *измла̂ш ӯ* оногā гѐзду, *измла̂ш ӯ* га, *ӯбиј ӯ* га (Ју); кат се на̀јприје шко̀ла оснѝва̀ла, трѐбāло да се ò снујē у Лука́ре шко̀ла, ал’ овā Јѐврем што сам га прѝје напомēнӯо, ô н *пōзо̀вē* на̀ше ста̂рē ис Крӯшева ис Лукāра̂ ис Комѝња, Го̀шево, *пōзо̀вē* ô н тē мусл’има́не ста̂рē, *кажē* јѐдан: „Слӯшāте вѝ, не трѐбā шко̀ла о́де у Лука́ре, немô да да́те о́де шко̀лу, немô да да́те шко̀лу да ви се дѐца повла̀шӯ. Него“, *кажē*, „мѝ ћемо шко̀лу ста̀вит у Грӯбетиће го̀ре“. „Е још ко мо̀ре. Фāла̀ ти, чика Јеврѐме.“ Овѝ бӯкнӯл’и, *не дāјӯ* шко̀лу тӯ, тô је ѝстина, нѝје прѝча некада̀шњā. И *ошѐрајӯ* шко̀лу у Грӯбетиће и богами го̀ре они ѝшл’и, Жӯњѐвиће тā сѐла срѐпскā, некол’ицѝна и мусл’имāнā го̀ре бл’ѝжē Рѝбарѝћа, и шко̀ловāл’и се (Ју); кад је би́ло двāнêстē го̀динē, *обј̂авӣ* Рӯсија ра̀т, *обј̂авӣ* Грѐчкā, *обј̂авӣ* Бӯгарскā и *обј̂авӣ* Срѐбија (Из); би́л’и су ò ндā бѐгови и а̀ге и јѐдан тӯ из Му́ра, ò дмā до̀л’е, *прò сӣ* боговскӯ кѣ̂р и млòго пӯтâ је *прò сӣ* а ô н *ѝмā* шесторѝцу бра̀ћē, овâ што *прò сӣ* овӯ девôјку, и ô н *до̂ђē* и *пресѐчē* га, ал’и *пресѐчē* га да не мо̀ре, и такô му *донѐсе* ћа̀хат и кажē: „Ил’ про́зор ил’ опâнке“ (Ју); тā на̀јстаријӣ што је бѝо жѐњен имô двò је децê и жѐна му оста̀ла о́де и оста̀ло тō двò је децê а ô н отишô у во́јску, и кад је бѝо у во́јсци, *добѝјē* тӯмор (Коз); њѐга кат су убѝл’и, по̀сл’ē један Срѐбин је остô бѝо да застӯпā Са̀нђāк, ис Ѝванграда, и л’ѝјепо *пѝшē* у но̀вине: „Ако Са̀нђāк нѝје репӯбл’ика“, *кажē*, „јā не́ћу на тӯ сѐдницу до̂ћ“, и они њѐму *ка̂жӯ*: „Са̀нђāк нѝје репӯбл’ика“, и ô н *не идê* на сѐдницу и Са̀нђāк *оста̀ē* један дѐо у Цр̏нӯ Гору, један дѐо у Срѐбију (Пож); ова̂ј Цѐфко, стѝгō са цѝпом, из До̀л’ѝћā возѝо ра̂днике. *Кажē*: „Јā вѝдѝм пла̂с, реко да иза̂ђем да снѝмим оно̂, кад ѝмāш шта вѝђет, чо̀век се дофа̀тио за пла̂с, и пла̂с и човѐка“. На Пѐштēр да се нѐко уда̀ви. Нѝје смѝјешно нѝшта, љӯди, ка[д] тō стѝгнē одједа̀нпут, непредвѝдиво. И Цѐфко за́ђи овакô до̂вдē, у во̀ду до̂вдē и не смѐо да̀љē, овā ма̂јстōр, како вѝде да Цѐфко нѐ смеде да идê, ōн ско̀чѝ ис ко̂лā, умѝо да плѝвā. Те́шко је пл’ѝват са одѐћōм по тѝм бӯјицāма. Не могà̀ше да га отка̀чē от пла́ста. Ōн пришô до њѐга ал *не мò же да га ошка̀чѝ*, *не смѝјē да се ѝӯсшѝ*. Јѐдва га извӯкō. *Не мò же*, њѐга је стра̂х бѝо, и *не мò же да га ошкрѝ*. Свѐ за по̀ла са̂та се тō дѐсило (Бу); са̀т ѝмā јѐдна тӯ у сӯседнō сѐло девôјка је отѝшла у Пазâр до̀л’е и са̀т кот свôјтѝ са родѝтељом, ò цом, ко[д] свôјтѝ отѝшл’и, преноћѝл’и и тѝ се замол’ѝл’и, тē свôјте, да оста̀вӯ тӯ цӯру нѐкѝ да̂н ко̀д њѝ да поседѝ. Ò на оста̀ла, ò тац је оста̀вио, него међуврѐмено ô н дошô, кад је дошô ова̀мо, прò шло је недѐљу да̂нā, *чӯјē*, кажē нѐко прѝчô, да му се ӯда̀ла тā шће́рка у Позâр и да је ӯзēла Цѝганина. Е овô ти је ѝстина, нѝје да ла̀жēм него ѝстина. И са̀т *чӯјӯ* ò ни, нѝје хим прѝјāтно, да ти ка̀жēм пра̀во, *не дол’ѝкујē* да ò на ӯзмē Цѝганина. И штà ће, *кажē* не вѐрујēм. Жѐна му, ма̂јка те девôјкē кажē, човѐку рѐкла: „Ѝди вѝди је л’ тō ѝстина. Оти́ди до

у Позâр вȉди.“ (Бо); пӣтȁо: „Ȉмā л’и некō дȉјете да познȁје ту кȕћу да ме повѐдē до тē кȕћē?“ И сȁд некӣ дѐчко пóђи саш њȉме тȁмо ђѐ се ȍна ȕдāла и дóђи у кȕћу, звȍни на звóнце, овâ ȕшо. Мѐне је прӣчô ȏн: „Јâ ýђо у кȕћу, вȉдӣм“, сȁмо његȍва ћéрка, нȉкō нѐмā, пӣтô се саш њȏм: „Штȁ е, тӣ си се ȕдāла, хâ?“ Ȍна рѐкла: „Вȁлā јѐсам.“ „А ђѐ ти је кȍ?“ *Кȁжē*: „Чȍвек ми је отȉшō у пȉјац нѐшто да кȕпӣ.“ „А дȍбро, јā сам чȕо кȍ је ȏн, јâ сам чȕо да си ȕзēла Цȉганина“. Она нȉшта *не кȁжē*, ни тô ни тô. Не бȉди ус прȉчу, овâ јој чȍвек на врáта. Како е ул’ѐгō, ȏн га и *не ӣознȁјē*, нити ȏн њега нити ȏн. Пӣтô тâ што е ȕзō овȕ му шћéрку, рѐкō по ȉмену овȍј његȍвōј шћѐри: „Кȍ је овā чȍвек? Јā га не познȁем“. „Тô ми је ȍтац.“ *Пȉтā се*: „Је л’ ти овô мȕш?“ Кажē: „Јѐс“. „Штȁ ȉмā, стâрӣ?“ Пӣтȁл’и се тȕ. „Ȉмā л’ шта нȍво?“ „Нѐмā валā.“ Уз рȁзговōр ȏн рѐкō: „Знâш штȁ е, јâ сам дошô, овâ мȍја шћéрка ȕзēла тѐбе, је л’ тȁко?“ *Кȁжē* „Јѐс“. „Јâ сам чȕо да се ȍна ȕдāла па мѐне нȉје тō прȉјāтно, мȍја шћéрка да ȕзмē тѐбе.“ *Кажē*: „Нȉјесмо се ȕзēл’и зóром, јâ је нȉјесам вȕкō зóром.“ (Бо); мȏј родȉтељ, мȏј ȍтац што је бȉо, алахрахметѐље, ȏн ми је прӣчȁо бȁш, кажē дȍшла жѐна и *завежȕјē* завѐске и *бȁцā* пот прȁгове, *кажē*: „Јâ се дȉжѐм ис хȁљӣнā, гȍла жѐна долȁзӣ“. Кажē, лȁти мȍтку па трȕчи да је бȉјȕ (Бр); óде јѐдна је побѐгла једнóга Хȕсē, тȕ му је кȕћа, ȏн је ȕмрō прȉје двȉје трӣ гȍдине и она побѐгла, тâпȕт би трчȁл’и ко би осѐти да побѐгнē, да не дāјȕ, а ȍна побѐгла, а Хȕса, дѐца његȍва *кâжȕ*: „Бâбо, бâбо, пȍбеже Нȕска!“, Нȕсрета јој ȉме. *Кажē*: „Нȉје, сȉнко, нȉје“. „Јѐс, брê, јѐс“, ȍни *мȉслȕ не вѐрујē* им. „Нȉје, нō отȉшла к њȏјнōј кȕћи“ (Ђер); за пȁре, у Пѐћ на Кȍсово. Мȍгло е да се продȁдē сȉр, а да кȕпӣш óвас. Овӣ су отȉшл’и из Л’ескȍвē у Пѐћ и дȍнијел’и мумȕруз, крȉјȕћи. Пā су имȁла двâ хâна óвде, Áмир Хȍђић и Хáмид Хȍђић, тô су би́л’и првō брȁтуђеде, они су држȁл’и хāнȍве, пā су овӣ седѐл’и кот Хāмȉда, Хáмид је пȍсл’ē дошô, тȕ су сврнȕл’и, а ȍни су ис Пѐћи би́л’и, а мōрȁл’и да дȏђȕ из Сенȉцē, овӣ што су би́л’и, а узȉмāл’и у Пѐћ, и тȕ су у сȁхат трӣ ȍд ноћи *долȁзȕ* за мȏк ȍца, кажē погȉнул’и тройца, кȁко погȉнул’и, такô и такô и такô, мȏј ȍтац бȉо кмѐт тадȁшњӣ, нȁјстаријӣ, и мȏј ȍтац *се дȉгнē*, те тȁмо, нâкӣ тројȉца би́л’и мрȍтви ради хáла. Овâ посѐн је отишô и отсел’ȉо са фȁмил’ијōм, а Áмир је остô тȕ, нȉје одсел’ȉо него је остô тȕ, сȁмо му е одсел’ȉо сȉн (Ле); Ȕјкан Ћāмȍвић је бȉо ис Тȕзӣња и ōн је вѐшало постȁвио у Сјенȉцу. Мȏј амȉћа затвȍрен и *долȁзӣ да се вѐшā*. Ȍтац ȕзми ȁта, амȉћа ми врáнца, тудȉјер те тȁмо. Постȁљено да се вѐшā тȁмо, првō брȁтуђед, мâјкē сȉн, нȁшл’и њѐга и скȉнул’и га са вѐшāлā и довѐл’и (Ле).

Презент у оваквим примерима прошле радње приказује као очигледне, у току њиховог догађања, упућује на хронолошки редослед њиховог вршења, односно на постојање разлика које постоје на временском плану (ближа : даља прошлост).

II.2.19. Намера говорника који у свом исказу користи форме наративног презента јесте, дакле, да заинтересује слушаоца, да побуди интересовање за саму причу и догађаје у њој, па их зато описује као актуелне. Није, стога, као последица управо те интенције, реткост да се у контексту уз презент нађу и

посебни облици попут заменице *шӣ* или њеног енклитичког облика, односно израза *мо̏ја шӣ*, којима се слушалац именује и тако „позива“ да се активно укључи у доживљавање радњи, да се у њих уживи као да се оно што ће се испричати тиче директно њега. Назначеним језичким средствима активира се пажња реципијента и истиче потреба његовог активног учешћа у пријему информација:

> и такô, тӣ, Бо̏јана, *ӯзмēм* ја̂ ди̏јете за̀ рӯку и пра̀во код ње̏га (Ли); укра̀л’и би́л’и, не̏ би да́л’и роди̏тељи ова̀мо го̀ре да иде̂. И такô ти ја̂ *пошаљем* се̏стру мо̏ју и једну синови̏цу, отӣдӯ до̀л’е, при̂чајӯ са ње̂м, те о̀ће би̏т, те не̂ће би̏т, онӣ до̀л’е ро̏ђāци и о̀ни помāга̀л’и, и такô сва̀дба, ко̀њи, сва̀тови с ко̀њима одоздô. Свира̂ч с а̀рмоником из тōг О̀пова та̀мо, Ми́л’е не̏кӣ (Не); би́ло тô по̀да̄вно, до̀шла о̀на, а ја̂ ти овакô *седӣм* о́де, и са̀мо *шӯшӣм* (По); ја̂ ти *не сачēкāм* ни мину́ту, него *о̀дēм* пра̀во код упра̂внӣка (Не); *ди̏гнēм* ти *се* ја̂, мо̏ја тӣ, оно се те̏к сванӯло (Ду).

II.2.20. Осим за обележавање прошлих радњи које се одликују једнократношћу у вршењу, какве су садржане у примерима које смо наводили – где је реч о појединачном догађају из прошлости – презент се користи и за исказивање дејстава која имају карактер вишекратности. Иако тутинско-новопазарско-сјенички говор има неколико синтаксичких јединица са специјализованом службом обележавања хабитуалних радњи (потенцијал, императив, конструкција *би* + императив), презент је у контекстима овога типа високофреквентан.

Овај тип наративног презента (заменљив наративним императивом и потенцијалом) у тутинско-новопазарско-сјеничком говору бележимо онда када информатори причају о сезонским радовима, обичајним и уопште радњама које су се у прошлости понављале по извесном утврђеном редоследу. Описује се како су се вршили пољопривредни и кућни послови, спроводили поједини обреди, играле дечије игре и сл.:

> штрӯгља, кāрл’и̏ца, *разл’и̂вā се* варени̏ка, тӯ *фа̀ћā* ка́јмак, ста̀п да *мēшēш* варени̏ку да *гра̂дēш* ма̀сло. О̀но је ӯско а дуга̀ћко, *и̏мā* она̂ што би̏је руко̂м, ди̏нги, ди̏нги, тӯ онē варени̏кē *се измēшê* и ма̀сла *исци̏једēш* у један сӯт и *кӯшēш* каши̏ко̄м по овол’и̏кӯ мēта̀ницу ма̀сла; *држи̂ш*, она̂ *обр̏ћē* баси̏ке и онӯ зѐмљу *сећê*. Је̏дан *во̀дē* воло̀ве, је̏дан *држи̂* ра̀ло. Ӣсто кад *вла̂ћиш* намѐшћи дрља̀ћу, *посӣјеш*, ру̏ћно, фи̏ке, фи̏ке, *шēра̄ж* воло̀ве (Бо); си̏јāла се коно̀пља и тō је би́ло на пр̏во̄м ре́ду, на пр̏во̄м ре́ду је коно̀пља јер о[д] то̀гā се е на́рот и обучēво̄, онӯ коно̀пљу, та̀мо напра̀вљено ко базê̂ни овакô и пове́жи у сно̀пове, онӯ коно̀пљу па је ту̏ри тӯ па јој наврн̏ни во̀ду, и за ко̀л’ко да̄нâ бо̀га ми тô не̏ знāм, тō се зна̀ло тā рêт кат о̀на се е поки̏сел’ила до̀бро, е та̂пӯт *изно̀сӯ* тӯ коно̀пљу ис тогā мочи̏ла и *осӯшӯ* па је по̀сл’ē *донēсу* па је *шр̏л’ӯ* у тр̏л’ице сва̀кā ку̏ћа је има̀ла тр̏л’ице сво̀е и турâ рêдом по вла́кно и вла́кно, напӯни ша̀ку, па онō̄м тр̏л’ицō̄м онō измла́ти бӯпа и бӯпа док *до̂ћē* као ру́но вӯнē (В. Лок); тō су жѐне тō ки̏сел’ил’е та̀мо нѐгде ће и̏мајӯ мочва̀ре онê, тō *се напра̀вī* рӯпа

јѐдна, ја̏збина, па̄ *се* то̄ *по̄ки̏сел’ӣ* ту̂, па̄ *се* посе̄ то̄ *осу̂шӣ*, *ве̂жӯ се* оне̄ ма̂л’е̄ вѐзице, па̄ кат *се* то̄ *осу̂шӣ*, о̀нда̄ *се ти̏рӣ*, има̀ла је тр̏л’ица се зва̀ла, дви̏је да̀ске *састи̏вӯ се* а она̄ трѐ̄ха̄ о̀згор да *ӣрола̀зӣ*. И посл’е̄ *се наӣра̀вӣ* она̄ коно̀пља у једне повѐсне ка̄ ву̀на. Та̄ жѐна ци̏пцијелу но̂ј *ӣре̄де̂*, ни̏шта *не ра̂дӣ* осим то̂ (Нет); о́де сам ја̂ вр̏хо̄, ово̂ *се осӣру̂же̄* ко̀со̄м свѐ до земљѐ, што *мо̀жеш* ни̏же̄ до̀л’е̄, и то̄ *се ӣобо̀де̄* један ко̀лац на среди̏ну, и *у̀змē ш* оне̄ снопо̀ве и *тӣура̂ш* око онога̄ ко́лца ву̀ј рѐдом педесѐт сно̄па̂, *ба̀ци̏ш* по зѐмљи, *разгрнē ш* га, *увѐдē ш* ко̀ње и коно̀пац *свѐжē ш* за она̄ ко̀лац та̀мо, сто̀жер се зво̂, о̀нда̄ коно̀пац за она̄ сто̀жер и ко̀њима, два̂ ко̀ња, свѐза̄ни вѐзо̄м око вра̂та и једна кука̀ча *у̀ма̄* за она̄ коно̀пац и зака̀чи ко̀њима за вра̂т, за онӯ вѐзу, и *ти̏ра̄* хи посѐн један дѐчко, *ти̏ра̄* хи и они трчу̂ на̀околo, *тӣрчу̂*, *тӣрчу̂*, а она̂ *се* коно̀пац *сави̏ја* око онога̂ сто̀жера и о̂н *тӣрчи̂* све док *до̂ђē* до сто̀жера, *до̂ђӯ* до сто̀жера овако̂, савѝл’и су коно̀пац, е по̀сл’е хи о̂н *окрѐнē* на̀зāт, па̄ по̀сл’е̄ *развѝјајӯ* она̄ коно̀пац, *иде̂* о̀пē т на о̀бра̄тно, и по̀сл’ен *се* о̂н *развѝјē* скро̂с до на кра̂ј та̀мо, кат *се развѝјē* до на кра̂ј, о̀пēт *сави̏ја̄* око сто̀жера, *до̂ђē* до сто̀жера, докл’е̄ тако̂ *умѐљē* жѝто, оне̄ кла̀сове уга̀зи нога̀ма, зр̏но *и̏а̀да̄* ис кла̂са, *ти̏чу̂* га ко̀њи са нога̀ма (Трн); ранѝјē нѝјесу ви̏дел’и мла̂дӯ, него нѐко је пофа̀л’ио и о̀ни *до̂ђӯ* да је про̀сӯ, и они са̀т *и̏и̏тӣајӯ* ка̀ко *жи̏ву̂*, *кажӯ* до̀бро, *у̀мајӯ* до̀ста сто̀ке̄, го̀ве̄ди̏, ова̀ца̂, ко̀за̂, то̂ је би́ло бога̀ство (В. Лок); сва̀дбе, л’и̏јепо бо̀га ми, зако̀љи во̀ла ел’и кра̀ву, ел’и ју̏на̀ди̏ до̀ста, свѐ тако̂, *и̏ећē се*, мѐсо *се ку̀ха̄*, сла̀ткē тепси̏је, пи̏те, свѐ то̄ *се ку̀ва̄* и *јѐдӯ* сва̀тови. Невѐста богами *дво̄ри̂*, онӯ једну ћатки̏ју на главу, ру̂ке *држи̂* ова̀ко̄ и *дво̄ри̂*, за̂ва јѐдна покрај њê *седи̂* по̀сēнке *да̀ру̏јӯ* па̀ра̄ма, како ко̀ е *да̀ру̏јӯ*, да̀дни па̂ра̄, нако̀упи се до̀ста. О̀на то̄ *дво̄ри̂*, *седи̂* ова̀ко̄, *сто̏ји̂* пред сва̀тове; свѐ то̂ однѐси та̀мо па о̀на то ура́ди, изве́зи, иза̀тки те ћил’и̏ме. *Сӣре̂ма̄ се*, знаћи пē-шѐс месѐцѝ би *се сӣре̄ма̀ла* невѐста, и по̀сēн сва̀тови с ко̀њима и оти́ди, у̀зми је, довѐди (Бо); *исиро̀сӯ* је, о̀на *нѐ зна̄* мо̀мка. *До̂ђӯ*, то̄ су зва́л’и првођа̀че, а са̀т се то̄ дру̀кшē зовê, са̀т то̄ ни нѐма̄, са́ми *се догово̀рӯ*. *Исиро̀сӯ* је, *уговòрӯ* сва̀дбу, у̀вечēр *до̂ђӯ* канаци̏је, то̄ се тако̂ зва́ло, *донѐсӯ* за мла̂дӯ по̀клōн, зла̂то, ка̀тове, ро̀бу, они су ви̏ка̀л’и ру̀хо. *Одвѐдӯ* је; *одвѐдӯ* је, сва̀дба *ти̏ра̀ја̄* три̂ да̀на, у сри̏једу *су* жѐне, јѐло, *не ми̏јешају се* љу̂ди, са̀мо жѐне, а у четвр̏так љу̂ди, у пе́так *дво̄ри̂* невѐста, у пе́так *је* цу́мбус, на едан кра̂ј *су* љу̂ди, на едан жѐне, *нѐма̄ да и̏грајӯ* зѐдно ка̄ са̀т, по̀сѐбно *и̏грајӯ* љу̂ди, по̀сѐбно жѐне. По̀сл’ēн, три̂ недѐље *ӣро̂ђē* па *вра̀ћајӯ* мла̂дӯ у̀ ро̄т, у пр̏виче *иду̂*, то̂ се зва́ло пр̏виче, *иду̂* у пр̏виче с да̂ром, *оста̀вӯ* мла̂дӯ три̂ недѐље да седи̂. По̀сл’ēн је *довѐдӯ* ови̂ ис ро̀да, и̏стō *дола̀зӯ* у пр̏виче и *оста̀вӯ* мла̂дӯ, то̄ ти је сва̀дба. Кошу̀ље, материја́л’е, зла̂то што *ку̀ӣӯ*, двол’и̏рке на̀јвише̄, љи́ра, петол’и̏рка, двол’и̏рка, пр̏стēн, мēнђу̀ше, ко̀ шта *у̀ма̄*. И̏стō тако̂, ми̂ смо би́л’и при̏јетељи, ја̂ сам се зна̀ла. *Иде̂* дѐвēр, прстенски̂ дѐвēр и његòва по̀родица, сва̀тови, *не иде̂* младожѐња, о̂н је *не ви̏дӯ* док *не у̏и̏ђē* код њê, ни кад је *довѐдӯ*, *не сми̏јē да је ви̏дӯ*, са̀мо ка[д] *ти̏рѐба̄ д[а] [ид]е̂ да сӣа̂ва̄*, кат *сӣа̂ва̄*, *мо̀гӯ да довѐдӯ* ко́га би́ло. Би́ло свѐга. Ни̏шта, о̀на *оста̀нē*, кажē кад је преспа̀ва̀ла, нѐма̄ ку̀т, то̄ ни̏је ка̄ са̀д, уда̂ се, развѐди се, но̄ *мо̂ра̄* да оста̀нē. Ри̏једак слу̀ча̄ј. Ри̏јетко, нѐма̄, *би̏јē* је, *маӣреӣи̂ра̄* је, то̄ ни̏ко *не окрѐ̄ђē* па́жњу; би̏о је о̀бича̄ј да ме *и̏рсте̄нуе* дѐвēр кот ку̀ђē, и са̀мо *ула̀зӣ* дѐвēр и још два̂ са њи̂м, по̀моћни̏ дѐверови, не уми̏јēм ни ја̂ да ти обја̂сни̏м то̂, *и̏рсте̄нујӯ* мла̂дӯ, о̀на хим *да̀дē* по пешки̏р, кад

је *ӣрсӣенујē*, свӣјем по пешкӣр преко рȁмена по ȍбичājу, *донȅсē* хим шéрбет, нӣје имȁло сȏк него шéрбет, вȍда и шȅћер, и ȍни је *дȁрујӯ* посл'ēн на онӯ, вӣкȁло се тȁбља, нӣје послужȏнӣк, *сӣȁвӯ* на тȁбљу пȁре, кол'ко кȍ *мȍже*, нӣје имȁло послужȏвнӣк него тȁбља; *нȇмā* глȅдāња, сȁмо испре[д] сȅбе онӯ чаткӣју ти стȁвӣ и *не мӣчӯ је*, марȁмицу овакȏ онȏ, на ћȍше је напрȁви, онō ћȍше овакȏ, *двōрȉш*, е кад *ўзму* млȁдӯ *да ӣграā* са мȍмком, и она свȅ *гл'ȅдā* испрȅ[д] себе, *нȇмā* тȁмо, овȁмо. *Ӣграā* ал' испрет сȅбе, такȏ ти је ранӣјē би́ла тā мӯка (Боб); би долȁзил'и такȏ прȍсци да трȁжӯ девȏјку ко тијā ȍчēвā, пā ко се јȅдно дрӯгōм *свӣдōӣ*. Пȍсл'ē *закȁжӯ да дȏћӯ да исӣрȍсē*, *да ӣромӣјенӯ* пр̏стēн, ȍбил'еже. Тō *замȇнӯ* пр̏стēне, *дȁ* онā пр̏стēн девȏјки, девȏјка њȅму, *вȅрӯ се* и такȏ тȏ. Имȁло, *ӣрȁжӯ* злȁта, *ӣрȁжӯ* некē ȍгрл'ице, некē докȍл'ице. Имȁло је и тȍгā, *ӣресȅчē* млȍго пā овȁ *нȇће да ӣрихвȁӣӣ*, *осӣȁнē* брес спȍразӯма, брес дȍговōра. Нӣје кā сȁт (В. Лок); тō у рȏт кат *се исӣрȍсӣ*, зȏвнē девȏјке и ȍне бȁш кā овȏ што вӣ тура́те лȁк мӣ тȁпӯт кр̏ну, кȕпӯ се девȏјке, пȅвајӯ, невȅста *се обукȕјē* у хаљȉне, у димӣје, свȅ тō промењȕј, сȕтра *дȏћӯ* свȁтови *ӣовȅдӯ* је, тȁмо посл'ē свȁдба, љȕди, жȅне, *ӣумбȕсӣ се*, *ӣȅвā се*, *ӣграā се*, свȅ тō такȏ (С. Ћуп); ȍдавдē *ӣонȅсēш* рукавӣце и у рукавӣце *ӣонȅсēш* жӣто и *ӣонȅсēш*, и сȁд *се зовȇ* тā косӣр и пр̏вō што *ўзмēш* те *засȅчеш*, да *осȅчēш* овāј бȁдњāк, онӯ љȕскицу *сӣȁвӣш* у жӣто и пȍсл'ē *ӣосӣӣаш* по бȁдњāцима, из рȕкавӣцā *ӣосӣӣаш* по бȁдњāцима, такȏ и ка[д] *дȏћеш* о́вде. *Сӣȁвӣ се*, полȁзак бȁдњāка, *ўћеш* у сȍбу, пā у шпȍрет, по жа́ру (Бу); грōшȁли би се, грōшкȁње, по пȅт кȁмēнā па би онȏ рāдӣли рукȏм, покȕпи па бȁцā гȍре кȁмен па покȕпи онō дȍле па уфȁти онā кȁмēн, па такȏ е грошкȁње би́ло. Јȅдан кȁмēн а пē[т] шȅс дȍле и сȁт *бȁцӣш* онā гȍре а онȏ *бȁцӣш* дȍле, ў рȕку ти је, и сȁт кат *фȁӣāш*, онȏ *бȁцӣш* гȍре а *уфȁӣӣш* дȍле, *ӣокȕӣӣш* онō дȍле што си бȁцила, ѐто такȏ. Ако *не ӣокȕӣӣш*, излӣјечиш се (Вру).

Презент се среће и у текстовима који су временски неутрални, тачније посреди су савети, упутства и сл. примењљиви у сваком времену. Такви су нпр. текстови попут рецепата:

ревāнӣја *се ӣрȁвӣ* овакȏ. *Ўзмēш* мȁло зēјтӣна *ӣȕрӣш* и мȁло мȁсла и *ўзмēш* коē ја́је и онȏ свȅ *убȕӣāш*, *убȕӣāш* и *убȕӣāш*, посēн *ўзмēш* мало брȁшна и кȁкао и понȅгђе мало *убр̑кāш*, јок по цијело́ме, но по нȅђе-нȅђе, такȏ, посēн *ӣȕрӣш* на шпȍрет те *исӣȅћēш*. Е вȁлā нȏјзи *не ӣрȅбā* млȍго шēрбȅта, кā једна ђȅзва о[д] трӣ ћетӣри фил'ђа́на, и посēн кад *исӣȅћēш*, *ўзмēш* кашӣкōм л'ӣјепо те свȕд рȇдом *ӣопр̑скāш*. Сȕтрадāн *мȍш* свȅ *да* е *искомаӣȁш* у кола́ће и да е *ӣȕрӣш*; ӣстō и гурāбӣје такȏ, *умӣјесӣш*, *ӣȕрӣш расӣȍӣӣш* мȁсла и зēјтӣна мало *ӣȕрӣш*, *ӣȕрӣш* мȁло па *расӣȍӣӣш* онȏ кол'ко ти је тамȁн, посēн *ӣȕрӣш* једно ја́је двȍе, па онȏ *лȕӣāш* свȅ, па *забр̑кāш* тē гурāбӣје, *забр̑кāш*, посл'ēн *вӣдӣш* да л' се л'ӣјепӣ за руке, ўзми раста́њи овакȏ по тепсӣји, испēћи хи. Ка кола́ћи онȏ (Де); обарȕша, *сӣȁвӣш* водȇ, брȁшна, сȍл'и и мало водȇ млāкē, и *убӣјеш* онō дȍбро, *убӣјеш* и *убӣјеш* да ти *нȇмā* онија громȕљȁ и тепсӣју *ӣодмȁсӣӣш* и посē *сӣȁвӣш* мȁло онȏ што си бȕтāла стȁвӣш у њȕ и онȏ *се ӣошӣȅчē* л'ӣјепо, па ȍпēт мȁслом *ӣодмȁсӣӣш* одȍзгōр, пā ȍпēт дрȕгӣ кат *сӣȁвӣш*, пā ȍпēт посē кат *се исӣȅчē*, *ӣодмȁсӣӣш*, па *ӣȕрӣш* кол'ко хȏј кȁтōвā, зāвӣсӣ кол'ко ти *ӣрȅбā*, ако ти *ӣрȅбā* за вӣшē фȁмил'ијē, вӣшē ти *ӣрȅбā* онијā кȁтōвā, ако ти *не ӣрȅбā* нō

за мА̏њӯ фА̏мил’ију, трӣ-четӣри кА̏та, пѐт нА̏јвишē, јâ сам такô стА̏вљАла, и тô *се* посл’ēн *издрȍби*, ка *се исӣѐчē*, *ȳзмēш* те је л’ӣјепо на комА́те *издрȍбӣш*, овА̏мо мА̏сла *расквр̄чӣш*, *ш̄ȳрӣш* мало сȍл’и и кА̄јмА̏ка и *зал’ȉјеш* је одозгȏр (Ков).

Овде је презент заменљив наративним императивом (док је потенцијал, који вишекратне радње обележава само као прошле, искључен), а неретко се у текстовима ове врсте два облика комбинују, што упућује да је и у једном и другом присутна компонента директивности, спољашњег подстицаја, обавезе да се радња, односно цео процес изврши управо на наведени начин.

Устаљене прошле радње могу се обележавати облицима презента у различитим граматичким облицима:

ӣмā и тô, на при́мер, ја *бегенȉшēм да се ӣријаш̄ѐљӣм* с нѐкӣм, ка са Зēчевӣћима, ка с Вēљовӣћима и јā *ȍдēм* и тȳ јâ *мȍгу да ȍдēм* или *ӣошА̏љēм* нѐкōга, његȍву свȍјту ил нѐшто, тȳ и тȳ да идéте да прȍсӣте девȍјку за сӣна, за унȳка, за кóга би́ло, за синóвца, за брА̏та и јâ *ӣрА̏ш̄ӣм* (Вру); цȉцвара, тô ти је би́ло за прȉјетеље да се угȍзбȳ ка[д] дȍђē прȉјетељ, цȉцвара. *Сш̄А̏вӣш* водê мА̏ло, мА̏сти, ал вȉшē мА̏сти, и послē кат прȍврӣ [е]т[о] онô, *осȍлӣш* га мА̏ло, *ш̄урâш*, већȉнōм прȍјанō се турâ цȉцвара, *сш̄А̏вљāш* брА̏шно, *мȉјешāш*, *мȉјешāш*, *мȉјешāш*, *мȉјешāш* онô док не пȳштӣ мА̏сло (Вру); ујȳтру *усш̄А̏нē* невѐста и ȍни улА̏зȳ, првō свѐкар, ȍна га *грл’и*, *љȳби* му рȳку и такô свȉјā рêдом, свѐкрву и свȉјā. Тô јȳтро јȍк, а дрȳгō јȳтро невѐста и *мȉјесӣ* и *мȳзê* и свѐ *мôрā да рâдӣ* (Боб); ȉшл’и смо ал’и мА̏њē, óде у Мȉтровицу смо ȉшл’и ал’и тô је би́ло некāко кā ȳзгрēдно, тâпȳт се сплА̏вови тѐрāл’и низ вȍду, низ И́бар, сплА̏вове и на онā сплА̏ф ми *ош̄ȉдēмо* и *ӣонѐсēмо* по кА̏цу, двȉје, кȍл’ко кȍ ȉмā, мало сȉра, кā̄јмА̏ка, тâпȳт се и вȳна продāвА̏ла, *ӣонѐсēмо* вȳнē *да ӣрода́мо*, *ӣонѐсēмо*, понѐко е имô и пчêлā, *ӣонѐсēмо* мѐда, вȍска и такô, нѐшто се мȳчио чȍвек (Бр); *ӣȍђȳ*, *ӣонѐсȳ* ракȉјē, мѐзе, *исѐчȳ* бА̏дњакове пā *сѐднȳ* тА̏мо, пā *се зајовА̏нē*, пȍсē *дôђȳ* óде, унѐсēмо бА̏дњакове и изȳтра положА̏онӣк долА̏зӣ. СА̏мо *сѐднȳ* онА̏кō. Тō се зовê бадњачȉца и *ӣонѐсȳ* гȍре и гȍре је *окрêнȳ*. *Прелȍмē* тА̏мо бадњачȉцу (Коз); *ӣечê се* тô, *мȉјешā се*, *мȉјешā се*, пȍслē ка[д] *се исӣѐчē* ил кā̄јмА̏ка ил сȉра, још лѐпшā дȍђē, тӣ прȍбā ка[д] дȍђēш кот кȳђē (Вру); ткА̏ла сам овô од вȳнē а тô нȉјесам. *Разбȉе се* вȳна, опрēдêш ко ôј за оснȍву, тА̏нко, двâ стру́ка, онô посл’ēн на махâљку, оснȳјēш га на ра́збој, ки́ркит ȉмā и ткѐш га, свѐ га рукА̏ма пребȉрā, жȉцу ȍздōљ, жȉцу ȍзгōр и ȉмāш мȳстру, по брȍју свѐ. Ћил’ȉми, чêрге, прȉње, кучинâфке, свѐ се тô ткА̏ло, јастȳци, хавА̏л’и, нехавА̏л’и. Онô гȍре онā хА̏ф, *сечê се*, онē тȳфице *се вêжȳ*, а кад нȉје хавА̏л’и сал’ протȉњēш ра́вно. Такô се ћил’ȉми ткА̏л’и, простȉрāло се по кȳћи (Ле).

Као што се из наведених примера очитује, у предикатима у презенту подједнако су чести глаголи оба вида, с тим да када су посреди несвршени глаголи, радња се приказује у свом трајању, док облици перфективне форме указују превасходно на целину радње.

У поређењу са потенцијалом, императивом, конструкцијом *би* + императив, чија је основна служба обележавање поновљивости прошлих радњи, презент поседује знатно слабији потенцијал за исказивање хабитуалне се-

мантике, те ни у контекстима овога типа није уобичајено да буде употребљен самостално, већ се најчешће комбинује са наведеним јединицама (уз присуство перфекта). Модални глаголски облици попут императива и потенцијала именовану радњу недвосмислено маркирају као хабитуалну, припремајући језичке околности за синонимну употребу презента.

Како се сви ови облици здружују у ширим контекстима види се из примера:

> кōзâње, знâш и тӣ кōзâње, тȕри рукавȉцу ал чарȁпе, по дѐсет чȁрāпā ал рȕкавȉцā, и сȁт онâ *пōшкрȉвā*, *држȉ* пр̏стēн ȕ рȕку и пот свȁкȕ ето онȕ *завȕчê* рȕку, извȕчê и *остȁвī* нѣ̏ђе онā пр̏стēн, онȉјā дѐсет кōзâ сȁт тӣ *мôраш да пōгодȉш* ђѐ је, ако *не пōгодȉш*, *излијечȉла си се*. *Излȉјечī се*, *не мȍже* вȉшē *да трâжī* кад нȉје ето онô нȁшла, па би се тō мр̏чили, па ооо. Кат те *нашкôзā* ето онâ, *ȉмā* пāртȉја, по двȍе трȍе на едну стран̂, по двȍе трȍе на дрȕгȕ и којâ пāртȉја *нашкôзā* ȍна *мр̏чī* ето онê што ни́су наткōзȁли, рукȁма, *очађâвī* рȕке и по обрȁзу и *измр̏чī*. Нѐ мош вѐроват кȁко е тô занимљȉво би́ло, овô сȁт нȉшта. Тô би се прȁвио један Милȉвоје ис Тути́на, тō е бȉо зȁђавола тā чȍвек, ôн би обр̏ни, ȕзми вратȉло, тӣ нѐ знāш штȁ е вратȉло тô од рāзбȍја што би навијȁли, и у тô вратȉло *пōбȍдē* двâ крâка, ка ето онō ȕши и *замōшâ* некōм кр̏пōм а овȁмо *пōкрȉју* га ђѐбетом и ôн *се не вȉдī*, сȁмо што ôн *скâчē* по сȍби, и *ȉмā* ȉглу кот сѐбе и ђѐ *се премȁкнē* то врȉска *сшојû* по сôби, кô стрâ не од мѐчкē, ал ōн *нѐће* овē жѐнскē сȁл вȉшē ето овē мушка́рце. И ôн *држȉ* ȉглу и чȉм се примȁкни до мушкарāцâ, ôн тек бȍцни га испод ђѐбета, они врȉску, побѐгни, е штȁ би се рāдȉло, о бȍже, бȍже. Ôн ка[д] тō *изȉграā се*, *изȉграā се* па посē *скȉнē* тô; па хееј, кат *пōсѐдā* овакô на́рот, и сȁт јѐдан *оће да зовê* на свȁдбу, и како би онō свēзȁо онâ безбȁтнӣ сȁч, све́жи између нȍгȕ, и нѐкāко чȉм ôн овакô раши́ри нȍге, онâ сȁч овȁкō одмѐри и сȁт *пȉшā* овакô на при́мер тѐбе ил тѐбе: „Штȁ ћеш ми донȉјет на свȁдбу?“ Ȍни *нѐшē да рѐкнȕ* што лȉјепо, него *грдē*. И ôн зафа́ли, раши́ри онē нȍге, и онâ сȁч овȁкō *одмѐрī* и *вȉчē*: „Фа́ла“, и, мȍје вȉ, ка[д] *дôђē*, *изрѐдī* такô а ôн пȍслē *зâђē* јȍпē, кȁиш ȕ рȕке: „Штȁ си ми тӣ дȍнио на свȁдбу?“ „Тô и тô.“ „А кȍ ће онô да јѐдē?“ Па да ти донѐсēм жȁбу, па да ти донѐсēм мр̏тва кȍња, свѐ тô на́рот *вȉчē*. „А кȍ ће онô са[д] да јѐдē?“ Ôн га изгȍри кȁишом, изгȍри кȁишом, доклē *не рѐкнē* јâ, *нѐће да пресшȁнē* (Вру); јâ сам ишȁо у Мора́вац гȍре, имȁло је по дѐсет, петнȁес, оти́ди у Мора́вац, ђâк, па од вртȁђē до вртȁђē ђе *нâђеш* кȍпрȉвā бѐри, бѐри, напȕни онā ђâк, ȕвеђē до́ђи док ти ду́ша *дôђē* до, вȁздāн нȁ ноге трђу́ђи; ђȁк тȁмо су ȉшл’и повише Ȕгла, свѐ пѐшкē. Умѐљи јѐћам, воденȉце су би́л’е у Ђерека́ре нȁма, натовȁри кљу́се и оти́ди омѐљи, донѐси. Имȁо је онā, имȁо је нѐкē, кȁко се зовâхȕ, црепȕље, онē црепȕље и на онȕ црепȕљу замȉјеси л’ѐп и тȕри га, жâра озгôр, испѐћи, извȁди и она пећѐна, тâ л’ѐп *јѐдēш*; сȁт је госпȍдлук, вȉдиш, вȍда унȕтра, шпȍрет унȕтра, купȁтило унȕтра, жȉвȉш кā бѐк, ка у грâт, а ȍндāр тō нȉје имȁло нȉшта, једна гасуљȉца тавал’ȉкā у хастâл је *шȕрпш*, *запâл’иш*, *горû*, тô *вȉдīш*, крај тогâ *јѐдēш*, синȉју постȁви и тô ти *свијешљû* да те *фȕшī* и *хранī* (Бо); сȉјал’и би свѐ вр́сте жȉта, и јѐчам, и пшенȉцу, крȕпнȉк, рâш, о́вас и такô тô, свѐ би

га жњѐл’и ру̏чно. Кад *бѝдē* свѐ готѐво, *пōдѐнēмо* у сто̀гове, и[з] сто̀гōвā ѐдмā на гу́вно, *нāпрѐвāмо* гу́вно и онô снѐпље *пōрêдимо* по гу́вну, па увѐди кѐње па вр̏хл’и тâко и тô ти је такô тâ. Ѐндā *нāпрѐвимо* мѐтл’е от брѐзē, вѝлāма *ускрâјњēмо* слѐму и *обрѝшēмо* гу́вно, це́ла фѐмил’ија *се органѝзуе* те *пōкѝпāмо* онō жѝто на кѝп и кат *ѝмā* вѐтра, мѝ лопѐтāма *издѝжēмо* онō жѝто и *вѝјēмо* и *остāвјē* чѝсто посѐн жѝто, ѐндā *сѝпāмо* у врѐће, *дѝжēмо* на тѐван, тâпѝт нѐко *ѝмā* хѐмбāр, нѐко јѐк, но по тѐвāнā по кѐшēвā и по сâндѝкā онō жѝто; *ѝграā* жмѝркē, *ѝграјѝ се* кл’ѝсâ, тō се такô *зовê*, мачѝгу забѐди пā једно мâлō дрѐво стѐви на онѝ мачѝгу пā га дрѝгијем кѐ ће дѐљē, тâ *пōбеђѝе*, *одбацѝјē*. Фил’цāнâ би се на посѐтке, *ѝграјѝ*, стѐви прѐстēн пот фил’цâн, двојѝца *крѝјѝ*, а онѝ дрѝгѝ *трâжѝ*, кѐ *нâђē*, *пōбêдѝ*. Тō се такô зва́ло тē ѝгре; ѝди у дрѝгā сѐла *двōрû* невѐста, којâ је нѐјстријā свѐкрва, ѐна *пōкѝпѝ* свѐ и *одвѐдē* невѐсте тѐмо *да двōрû* и ѐне *се пōрêдѝ*, *ѝмā* и по два́дес ѝ рēт, да *се тѐкмичѝ* којâ *је* нѐјљепшā. Свѐко за свōј ѝкѝс, свѝ *кажѝјѝ*, онâ *вѝчē* онâ, онâ онâ, свѐко *ѝмā* пōсѐбан ѝкѝс; од овѝјā овѐмо, кѐ је крѐва, ѐфца, свѐ *течê* црвѐно мл’ѝјеко, *прōмѝјенѝ* бѐју и ѐни *знѐјѝ*ѐдмā да нешто *јѐс*, и *идû* кот хѐцē, *борû се*, *пѝшѝ*, да би се тō мѐкло, хѐца тō *мѐкнē*, *пōмѐгнē* хим хѐца; бил’ѐжи тра́ве, пробукѝј дѐцу, л’ѝ хим стрѐву. *Ѝзмѝ* биљѐгу от детѐта, *ѝмајѝ* једне тра́ве пōсѐбно и трѝ тē тра́ве све́жи црвѐнијем ко́нцом и пѐсл’ēн хи почупâ и тѝри ѝ воду и кѝпā дѝјете; Разбајāвѐл’и би му жѐне, којâ *знâ*, тô су имѐл’е тē старѝјē што *знājû*, *разбѐјē* детѐту *да не ѝлѐчē*, дѝјете *ѝмā* грѐчеве, сô око глāвê и бѐци ѝ воду, *кажē*: „Кѐко се овâ сô растопѝо, такô плѐч отишô“ (Боб); о Божѝђу, нѐјприје Бѐдњѝ дѐн мѝ о́де нѐш не би помѝњали пасѝљ, *кажē пасуљѐју се* шљѝве. Знѐло се да се осѐчē бѐдњāк, *пōнѐсē се* погѐча, флѐша ракѝјē, кукѝрус, о́вас, жѝта шта *ѝмāш* и прѐвā љѝска да *пѐанē* да га сѝнце *грѝјē* онā бѐдњāк. И прѐвā љѝска *се узѝмā* и *сѝтѐљā се* у то́рбу а погѐча, бадњачѝца, *ломû се* преко бѐдњāка у шѝми где *се осѐчē* бѐдњāк; а би́ло је отѝмāња девōјāкā, тô е дѐста би́ло отѝмāња, јâ знâм, јâ пāнтѝм љѝде. *Бигинѝшē* дѐбру девōјку, тô је би́ло ѐдмā пѐсл’ē рѐта, и ранѝјē за вре́ме тѝрскōга кѐжѝ, *бигинѝшē* девôјку, тâпѝт *се* тô акрѐбе којē су ја́ке фѐмил’ијāрно, тô су рāдѝл’е, *бигѝнишē* девôјку и *кâжē*: „Хѐјде да иде́мо да је ѐтмēмо“. Покѝпи се њѝ тројѝца, упѐни у кѝњу, пѝшке, у Шкрѝјеље гѐре и повēзѐл’и, а о́де ѐдмā су је довѐл’и, повēжѝ јој брѐњу и ѐца, Црнѝшѐнин комѝта што је бѝо, ѐн пошô, девôјку за чѝпе, овѝјā пове́жи у сѐбу, и тâј дѐн му је остѐла (Ју); ѐн би ми ѐднио по педесêт-шēсêт кѝлā у кѐфе, тѝ таксѝста *дôђē*, *нāпѝнѝ* у гѐпек, тѐмо тѝри у аутóбус, тѐмо му је дрѝг, *чѐкā* га с кѐл’има. За њѐга *ѝмā* и за мѐне (Ка); крѝл’и би се по шѝми, жмѝркē, јѐдан *жмѝрû*, мѝ *се крѝјēмо* по шѝми, пā док пѐсл’ē *нâђē*; *крêнēш* за Ђѝрђевдѐн у ре́ку тѐмо и *кѝпаш се*, пѐсл’ē *ѝзмемо* копрѝве *пēљамо* на́рот, *пѐцāмо* и копрѝвāм а они *бежû* а мѝ *сакрѝјēмо* онѝ копрѝву, јâ сам бѐш тô рāдѝо, ѝзми сакрû под блу́зу и *прѝђēм* крај нѐкōга, крај женê, крај човѐка пā фѝке и фѝке по ногѐма ил’и по рукѐма, ѐн *бежû*, *кѝкā* нѐглāс (Коз); и тамо дѐл’е, нѝје имѐо овâ пѝт, него низ рѝјеку тамодѐл’е, тō је сѐмо онѐкō путѐње би́л’е, пā би товѐрил’и онē товѐре дрѐвâ на кѐње, пā зал’ѐди рѝјека а кѐњ *нāѝђē*на рѝјеку и *пѝкнē* онā л’ѐд и ѐн *пōбѐдē* глāвôм и свѐ и дрѐва и кѐњи и свѐ у вѐду *обāл’ѝ*. Пѐсл’ē она *избацѝјē*, тѐмо-овѐмо, *мѝчѝ се*,

и покȕпи пā ȍпēт натовȁри и тȅрāј за Пазâр. Кȍњ *устȁнē*, нȉје тол’йкō дубȍка вȍда, сȁмо бȉо л’ēт пā га превȁри и ôн упȁо; имȁло је слȕчајēвā да смо дрва продāвȁл’и, јâ сам продāвô, стô педесēт дȉнāрā, дȍбро је, *ȕзмēш* сȍл’и, гâса, ȍндā нȉје имȁло свȅтла него онā петрол’ēјка и онâ лȕч, имȁло лȕч од бȍрōвā. *Ȕзмēш* пā *запâл’ēш* онȕ љȕску од лȕча и *ēослȕжēш се* док *ул’ȕјежēш* дȅцу тȁмо; посȉ тȕ конȍпљу она *нȉкнē*, *ēорāстȇ*, *сазрȅнē*, ȍндā *се ēȍжњē*, *ēовêжē се* у тȕцāт *и ēȕрē се* у некē резервоâр водê и оно би се тȕне кȉсел’ило, извȁди, имȁл’е су онē трл’ице и употребљāвȁло се за кошȕље, дȍљнē вȅш, нȉје имȁло штȁ дрȕгō. Жēвȅло се о[д] тȍгā; имȁл’и су једни ђȕмбȕси, ранȉјē ôн *се ожȅнē* и дрȕгō вȅће, трȅћē вȅће *довȍдē* мȕзику у кȕћу и тȕ нȅзвāн *идêш*, свȉ омладȉнци мôмци *идȕ* на тā ђȕмбус, нȅко од рȍђāкā *извȅдē* мȕзику, јâ му *дâм* стô ȅурā и ôн *дôђē* тô вȅће и *свȉрā* тȕ и ȍндā су свȉ мôмци тȕ ȉшл’и пā су се тȁкмићил’и, доказȉвāл’и се а тȕ је имȁло и девȍјāкā, девȍјāкā у тô врéме ȍне су по хȍднēкā бȉл’е, на врáта вȉрēл’е, а пȍсл’ē је пȍћēло (Пож); *ȍдȕ*, *исēрȍсȕ* и *довȅдȕ*, тō ни мôмци ни девôјке нȉсу прȁвил’и пēтâње, те *не свȕћā* ми *се*, те овô, тâпȕт су се родȉтељи слȕшāл’и ако трȅбā такô тô да бȕдē, ȍндā нека бȕдē. *Пошȁљē се* пе[т]-шēс љȕдȉ, имȁло су тê гарȁнције тô, звáл’и су се ȍдабрāнē љȕди којȉ нȉјесу лȁгāл’и, бȁвил’и се свакојâкијем послȍвима, љȕди су вȅровāл’и један дрȕгōме. *Прȉчā* онâ за онȕ фȁмил’ију онакâ *је*, онȉ овакâ *је* за девôјку такô, за мȍмка такô, е кад би се свȅ тô утанȁчило, ȍндāр дāвȁла би се такô девôјка; младожȅња ни слȕчāјно, а одрēђȉвāл’и би се нȅко кȍ је жēвȅо бȍљē имô је некȕ пȁру да трошȉ за та нáрот, ȉшл’и су свȁтови, кȍ нȉје имô, ȉстō кō онō кат се прȍсȉ, проводȁџије, *ōтȉдē* пе-шēс љȕдȉ, *ȕзмē* је и *довȅдē* је. Двије-трȉ жȅне, ако је мȁњē те је у пēтâњу овȉ сиротȉња, кō и сȁд. Кȍ *је* јȁчȉ ȍдē дȅсет жēнâ, двáдес, би се прȉчȁло код нȅкōга домаћȉна, *кажē*, стô свȁтōвā отȉшло с кȍњима; косȉдба кад би бȉла, би се клáла јȁгњāт. Жȅне *сēрêмȕ*, богами тô како кȍ је имô, кȍ је имô вȉшē те је бȉо домаћин дȍбар, *сēрêмā* дȍбро, кȍ *нêмā* него у сиротȉњу, мало слȁпшē и такô тô (Рај); а мȍја генерâција, сȉне, тô је бȉло глȕпо. *Шȁљȕ* на мȉр, ȍдмā сȕтрадāн *дôђȕ* двâ човȅка, на прȉмер, јȍк ко тê фȁмил’ијē него мȁло од дрȕгē фȁмил’ијē, *ōтȉдȕ* двâ човȅка, *ēрâжȕ*, мȉ кâжēмо мȕхур, *кажē*: „Дȁди ми мȕхур“. Понȅкē *кâжȕ*: „Ȍна је мȕхур пȍнијела кад је отȉшла“, и пȕшћē мȉр. Понȅкē богами јȍк нō двâ мȅсеца, трȉ мȅсеца и пȍла године тô би се гāњȁло како кȍ. *Нêће* дȅмек. Те пȍсл’ēн се помȉри. Пā пȍсл’ēнке довȅди тȕ девôјку кот ȍца пā сȅди двáдес дāнâ, дарȕј цȉјелу фȁмил’ију тȕ и амȉце, нȅко *гâњā* и дȁице, неко јој сал’ амȉце, тȕ фȁмил’ију брȁта, понешто дâра. Понȅси по један ђȍравē, по једну блȕзу, шāмȉју, штȁ дрȕгō да *се ēонȅсē* тâпȕт, нȉје имȁло; по јȅдно тō котл’йче ил’и по двȍје тȕри у тȕ лȕбицу. Е пȍсл’ēн кад *вȉдēш* гȍре те *нêмā* водê на пȅпео, а бȍгоми и кат *ȉмā* водê на пȅпео, ȕзми пā, е бȍгме, сȉне, бȍк да помȍгнē овȍм нāрȍду, нȉје зȁдовōљан нȉко, пā се отхȉри, избȉстри се на онā пȅпео на средȉну, овакô *се напрȁвē*, тē *насȉпāш* онȕ вȍду а онō се овакô напрȁви, с извињéњом, ȅто овакô. Вȁлā јâ нȉјесам, пā ти ȕзми сáфу онē водê, тȕри у лâвōр, опȅри кошȕљу, шāмȉје. *Нêмā* прáшка. Пā она сјȅра, онā се шāмȉја опȅри пā у ȍчи те *удȁрā* кȍл’ко *је* бȉјела. Пā однȅси пȍсл’ēнке потурâ у лâвōр, у тепсȉју, пā намȅсти

котрљâч, па нȁ глāву, у рȉјеку дȍл’е. Испод Лāтȍвē кȕћē дȍл’е однѐси, па опѐри онā веш перâљкōм те га избȋ, па га донѐси те га разгрȍни а ôн сȁл’ *шкрпȋ* от пѐпела кȍл’ко тô нешто кō мáсан *долȁзī* тā вѐш (Це); изјȕтра *увȍдȳ* је, *опрêмȳ* је л’ȉјепо, *обȕчȋ* је и сȁд љȕди су свȉ тȁмо посиједȁл’и, *увѐдē* је зâва те *двōрȋ* испред љȕдȉ и љȕди тâпȕт тȁбљу, *даровâвајȳ* невѐсту, ко сȁт у хотѐл што дȁјȕ онē куфѐрте, а тâпȕт су на тȁбљу бацал’и те пȁре, докл’ēн је дȁрȕј, она тȕ *двōрȋ*, кат се завр́ши, пȍсл’ēн *пости̑ањајȳ да се дорȕчкујē* ал’ ру́чак, невѐсту извѐди у жѐне, *увѐдȳ* је те *двōрȋ* а у љȕде јȍк; нȁјвишē *долȁзȳ* овȉ дȍбрī љȕди и ис комшилȕка. На при́мер *ȕзмēш* тȉ некōг дȍбрōг човѐка, којī је дȍбар за тô сѐло, глâвнī, одбôрнȉк ил’и нѐшто, ȍни *дôђȳ* ту те тогā човѐка *ȕзмȳ*, и дȍбрī тȉ љȕди су ȉшл’и, нȉјесу ȉшл’и лȍшī љȕди него дȍбрī, и оти́ди запрȍси је, ȍни ил’и рѐкни онâдāн поклȍни хим девôјку (Ков).

Примећује се да је у наведеним примерима осим глаголских облика који исказују семантику поновљивости готово по правилу присутан и перфекат, као универзално прошло време. Његова основна служба јесте (као и када је реч о појединачним радњама) стварање оквира унутар кога се смештају радње хабитуалне семантике. Њиме се недвосмислено упућује на претериталност (на време, период вршења), те се дефинишу и опште околности (описују се стања, дају констатације уводног, општег типа) под којима се врше означена дејства:

а ȉнāче фѐреца тô је би́ло, ако би, ако нȉје имȁла онȳ фѐрецу, онô цр̑нō, вȉ тô не пâнтīте, ȍна да опрȍстīш ко би ја наишȁо ил ко бȉо, тȁмо овȁмо, ȍна сȁмо *окрêнē* ле́ђа и овакô да је *не вȉдīш* у ли́це. Кад би гȍј наишȁо к Жу́пи ил ђе би́ло, те би срѐо муслимâнку девôјку, она сȁмо *окрêнē* ле́ђа, *забȉјē* глâву тȁмо у клѐку ил ђê, а тȕ *ȉмā* шȕма, *окрêнē* да прȍстīш, јѐс тô би́ло глу́по (Вру); ȉшло се за јȁвōр, дрȉјен, ôн рȁно *бехрâ*, коприва, рâзнијā цвȉјећā онô што ȉмā и тô *се стȁвī* у чȁшу са водôм у сȍбу. Е изјȕтра пријен сȕнца о[д] тē водê свȕ дѐцу *ȉоквȁспīш*, демек да напрѐдујȳ, да рāстȕ; нȉје би́ло стрȕјê, кȁсно стру́ја, на лȁмбу се, запа́л’и лȁмбу, свȉ се покȕпи, кȍ *ȉл’ештê*, кȍ *ȉрēдê*, стȁви је тȕ и *рабȍтā* на лȁмбу, покȕпи се ȕвечѐр, посѐдак, жēнâ дȍста, тō је би́ло пѐсма, весе́ље, кā на пре́ло (Боб); би́ло је о́вде тȍгā дȍста, *дôђē* бес пȉтâња *ȉобѐгнē* родȉтељима, прѐтходно *се вȉдī* са мȍмком, *завȍл’ȳ се*, па посл’ēн *хȍће да је дȁдȳ*, *нêће да је дȁдȳ*, и ȍна побѐгни и потрѐфи се да жȉвȉ л’ȉјепо, а потрѐфī се пȍсēн пā ȍпēт код родȉтēљā. *Ȉмā нêће* гȍдинāма *да се ȉомȋрī*, тобоже нѐкī, кȁко онô кâжēмо мȉ, инāђȉје, лука́вство, ћȉсто лука́вство, *нêће да се ȉомȋрī* гȍдинāма. *Шȁљȳ се* љȕди, пā ȍни вра́ти хи, онâ *кâжē*: „Вȁлā кад ми је врāтȉо овê љȕде, ко му јâ пошȁљēм дрȕгē, нек се пофâл’ȉ“, и онâ што је ȕзō девôјку ȍна се заина́ти пā *нêће* ни *да* му *шȁљē* љȕде пȍсл’ēн, онâ пȍсл’ēн *дôђē* пā *мȍл’ī*. Кад *бȉдē* унȕђāт и *ужел’ȋ се*, *ужел’ȋ се* свȍје; онō злâто и онô што је пȍнијето да се вȉдī ко[д] тē девôјкē што су пȍнијел’и из дȍма овȉ, мôмче што је пȍслāло и, нѐјсе, прȉјетељ што је пȍслао, онô *остȁјē* девôјки и ȍна тô *ȕзмē* ȍтуд и *донѐсē* кат *дôђē* у тȕ спрѐму њѐзину. Шōрвȁни, по нѐкол’ико шôрвāнā *ȉрâжī*, злâто, петол’ȉрке. Вećȉнōм *су* свѐ Пѐштēрке, бȍга ми понѐкē су долȁзил’е пȍсл’ēн са́ме (Бот); *ȉмајȳ* ȍркестар тâј којȉ *свȉрā* у пȉсак и онâј којȉ гȍч *нȍсī*,

вѐл’икӣ гȍч, овал’ѝкӣ, пā у онѐ шѝпке овакê, па *удȁрā* у онā гȍч, дрвѐнē онê кō кашѝка, ѝстō кō кашѝка, пā *бѝјē* онā гȍч, а и у Пазâр ка[д] су се вѐсти дāвȁл’е, нѝје имȁло нѝшта тō да се објашњāвā, нѝт је нȍвīнā имȁло, нѝт је рȁдиōна имȁло, јâ знâм кат уȍпште рȁдиōна нѝје имȁло. Тобошâр, бѝо је тобошâр и ако *ѝмā* нѐшто нȍво из влāдê озгôр, нѐшто *се наређу̏јē*, ôн би у Позâр на цѐнтар на Шедрвâн се звô, бȁпа, бȁпа, бȁпа, са онијем гȍћом: „Нāрȍде, ћу̏јте, нāрȍде“, нѐкāко некијем ријећѝма, заборȁвио сам кȁко бѐше, „ћу̏јте, нāрȍде, покȕпите се“, ȍни се покȕпи и ôн хим *исӣрûћā*. Тō *се ӣренȍсӣ* пȍсл’ēн, *ӣрûћā се.* Дрȕгō срѐство нѝје имȁло за тē вѐсти. Тобошâр, ôн би (Бот); ѝшли смо јâ и брȁт, просѝл’и, нѐко *ӣошȁљē* прȍсце, нѐко јȍк; е сȁт девôјка кат *дôђē*, невѐста првō јој *дāјȕ* јȁбуку *да бȁцӣ* па сѝто, и[з] сѝта, јȁбука је у сѝто и жѝта *да бȁцӣ*, двâ пȕт прекȍ себе, двâ пȕт напрѝјед, а сȁд бȁцē и сѝто на крôв, на кȕћу а вишē тō нêмā, сȁт тō у кафȁну, а додȕшê и сȁт постојѝ да ѝмā бајрактâр и стâрӣ свȁт и ђѐвēр; вȍла смо уводѝл’и у кȕћу, знȁло се у сѝто дâ му жѝта да појѐдē, колâч да му *сӣȁвӣмо* на рȍгове, повѐсмо от кучѝнē *се завѝјē* вȍлу око рȍгōвā и тō повѐсмо би упрѐл’и, напрȁвил’и вѐзу да повѐдȕ вōла тȍгā, а знȁло се дешњȁк вô, ȕвијек дешња́ка би уводѝл’и, ѐ између Бȍжѝћā нѝје се мијесѝо л’ѐп уȍпште, мијесѝл’и би ил би прȁвил’и пѝте, нѐ би прȁвил’и цѝцвару, нѐ би прȁвил’и качȁмак, нѐ би ваљȁло да се брчē, кажē рѝјȕ крȍтови зѐмљу. Тō би се трагȁло; нѐкад нѝје би́ло, тô *се* свѐ *сазûдā се* мѐтар висѝнē пā *се удȁрē* грéде, пȍјасови, *да држê*, тô *је* свѐ кȍвāно, кова́чи кȍвāл’и и укѝвāно; за врéме Тȕрскē дāвȁла се четвртѝна, [з]нâ[ш] штâ е тô, *нâђēш*, *ȕзнēш* рецимо иљȁду снōпâ жѝта, кȁко *мȍре* један чȍвек *да ӣодѝгнē*, о[д] стô снōпâ његȍво *је* двȁес пѐт; жѐна, рецимо, у л’ивȁду *дѐнēмо* навѝљке, *дѐнēш* четѝри навѝљка, трѝ тѐбе а четвр̂тӣ ȁга *узѝмā*, узѝмō и од кукурȕза, и од пшенѝцē и од л’ивȁдē чѐтвртӣ дѐо. Ка[д] *дѐнȕ* крстѝне, ôн *бѝрā*, *кâжē* овȕ, овȕ и овȕ су мȍе, пā имȁло је љȕдѝ отѝди по нȍћи пā му и помла́ти (Из); тō се нѝје гл’ѐдāло дȁ л’ ћеш тѝ ђетѐту истѐрат ȍчи, нō дȁ л’ ћеш дȍгнат свȁ говѐда да се обадȁјȕ. Она се *обадȁјȕ*, а оно упрѐћено, пā *сагȕбӣм* дѝјете, *ӣȕрӣм* га док *ӣокȕӣм* говѐда, посл’ē да *не мȍгу да нашрѐвӣм* ђе *је* дѝјете, оно се забѝло у шȕшкōр око њѐга, докл’ē на́ћи дѝјете, изѝћи говѐда свѐ по жѝту једнōм човѐку (Ка); јѐсте, би́ло је и тô о́вде, уочи Ђȕрђевудне кол’ико *ѝмā* чѐљāдӣ, тол’ѝкō *накрȕшӣмо* врбȍвинē, дренȍвинē и *закѝшӣмо* кȕћу и свѐ, штȁл’е *закѝшӣмо*, изȕтра посл’ēр Ђȕрђевдāн, *ȕзмēмо* кȍпрѝвā, *ӣѐцāмо* се, окȁчи око кȕћē како којê. Планѝнке *се* тâ дâн *мѐњајȕ*. Тō је имāвȁло, којê су знȁл’е тô да бȁју понȍћи крѝјȕћи *дôђȕ* пā понȍћи *ӣодбацȕјȕ*, изȕтра кад *усӣȁнē* ђе гȍј *ѝмā* рāскрȍсница *ѝмā* брȁшна *ѝмā* нѐшто набȁцāно; мѝ́ смо имȁл’и зāвѐтѝнā, скȕпѝ се на́рот, мол’ѝтва *ѝмā*, *чиӣâ се* и *ӣокȕӣ се* на́рот ȕвечē посл’ēн игрâнка, вечѐра, згȍда; ѐто кȁко, кад *је* у април, у мȁју мѐсēцу *се ӣосѐјē*, *скȕā се* јāјѝ пā *се ӣȕрӣ* у онȕ конȍпљу у онō сѐме и *ȍдēш* на њѝву и *насијâваш* и онā јáја *бацâш* а дѐца *кȕӣē* онā јáја, пā *ваљâ се да ӣорāсӣȕ* конȍпље, да *бѝдē* кру́пно сѐме. И ȍндā кад *одрāсӣȕ*, *бѐрē се* првō јѐдна конȍпља, *зовê се* бељôјка, тô *се обѐрē*, у мочѝло *се однѐсē*, *ӣокѝсел’ӣ*, пȍсл’ē *се ӣрл’ӣ*, о[д] тȍгā *се ӣрēдê*, *ӣкê се* каснѝјē; имȁл’и смо дȍл’е, знâш ђê црква у Мѝтрову Рѝјеку, свѐ дȍл’е и ђѐ ни је би́ла ба́шта, покѝсел’ӣ га, трѝ недѐље *ђȕӣѝ*, пȍсл’ē *ӣовȁдӣш*, *оӣѐрēш* мȁло под вȍду и сȁл’ онакô онȕ ручѝцу *исӣлâчеш*. *Осӣȁвӣш* је *да се сȕшӣ*, кат

се осу̂шӣ, покȕпи, но̀си кȕћи трл̏и, по̀сл’е̄ гребена̂. Ранȉје̄ се свѐ носȉло пр̀тено̄, су́кно, од су́кна се пра̀вило; прȉје нȉје има̀ло да се јѐде̄ ка̄ са̀т. Ранȉје̄ *о̀де̄ умѐсӣ* у пѐкару кукурȕзницу па̄ недѐљу да̄на̂ *јѐде̄ш*; вла̄ди̏на ма̂јка, она је ствâрно би́ла нека̄ жѐна чȉста, ја̂ сам дȉјете би́ла, ја̂ сам то̂ запа̂мтила. и о̀на гр̂дна̄ умȉјесӣ то̂ л’ѐба и скȕа̄ им кукурȕза и на̂с поча̀сти о́нде, мӣ чоба̀нча̄т једва *чѐка̄мо да о̀де̄мо да* ни нѐшто *да̂*, а ја̂ понѐси л’ѐба, мӣ смо ти би́л’и као бога̀ти, па̄ јѐсмо би́л’и бога̀ти кат смо јѐл’и свѐ пшенȉчан л’ѐп и јечмѐно. И ја̂ *о̄понѐсе̄м* и *о̄промȉјенӣм* са Вла̄до̂м, она мѐне *да̂* то̂, ја̂ ње̂ј *да̀дне̄м* она̂ (Коз); па̄ мо̀же да је би́ло и преко прија̀те́љства и преко позна́нства, а на̀јвише̄ кат *за̄тра̂жӣ* мо̀мак девȏјку, *чȕје̄* ȉма̄ до̀бра девȏјка, да̀ л’ је истѐра̄ла ста̂до, да̀ л’ је говѐда, *до̂ђе̄* та̀мо крȉјȕ̄ћи, *о̄рева̀рӣ* девȏјку и *заљу̂бȕ̄ се*, о̀нда̄, такȏ сам ја̂; па̄ кат сам до̀шла ова̀мо, по̀сл’е̄ трȉ мѐсе̄ца петнѐс го̀ди̏на̄ напȕнила. Ѐ такȏ ти ка̂же̄м, ка[д] те *уфа̀шӣ*, мла́до, *о̄рева̀рӣ*, а ка[д] тȉ *зрѐне̄ш*, посл’е̄ *мо̀ш да га о̄рева̀рӣш*, а то̄ нȉје л’ȉјепо; мȉсл’ȉм, свѐ се онȏ ра̄дȉло вȉше̄, коно̀пља се ра̄дȉла па̄ би то̄ зва́л’и за ȉспомо̄ћ да се оно̄ трл̏и, да се прѐде̂. Па̄ о̀на *се сȉје̄*, ја̂ кат сам би́ла девȏјка, ја̂ сам то̂ ра̄дȉла, ја̂ сам и ткàла. Па̄ *се* то̄ *о̀джње̄*, па̄ *се* то̄ *шӣа̀вӣ* у мочȉло па̄ *се* то̄ *су̂шӣ*, оно̄ *се ӣрл̏’ӣ*, *о̄рѐде̂ш*, *ӣкѐш*, ва̀ди она̄ вла́кна (Леч); ѐ мо̀је дȉјете, тѐ мил’ȉне̄ на̀ше̄ што е би́ло, *до̂ђе̄мо* с ра̄дње̂, пла̄стȉл’и ил’и жњѐл’и, то̄ *о̄ѐвајȕ*, *свȕ̂рајȕ*, то̄ рѐко̄ би нѐко сва̀тови су, тол’ȉко̄ је весе́ље, а са̀д не́ма, и бо̀ље што не́ма; и то̂ чȕла ја̂, око кȕ̄ѣе̄ ко̂м ће чȉне да учȉнȉ, *ја̀ше̄* на вратȉло, а го̀ла да *се скȉне̄*, ѐ го̀ла. А сва̀шта је би́ло (Лу); *до̂ђȕ̄* ти ȕ̄ја̄ци, *до̂ђȕ̄* прȉјетељи, по трȉ но̀ћи то̄ би би́ла пѐсма и сла̀ва и весе́ље. Врѐла се сла̀тка̄ ракȉја, *догна̀јȕ̄* на̀ши ста̂рӣ по стȏ ки̏ла̄ онѐ мѐке̄ ракȉје̄ и за та̂ трȉ да̀на свѐ *се о̀о̄ијѐ̄* (Врс); нȉје мо̀мак дола̀зио, ка̀ко. Нѐ, нѐ, тадȉјер нȉје има̀ло. Сва̀тови, на при́мер, ко̄мшȉје, бра̀ство, бра̀ћа, а мо̀мак *не дола̀зӣ*. Мо̀мак *не дола̀зӣ*, отпрȉје нȉје би́ло мо̀мка да се дола̀зӣ. *До̂ђȕ̄*, је́нђе *се* то̂ *зову̂* двȉје девȏјке ил’и невѐсте, на при́мер, испросȉла се ова̄ мо̀ја унȕка, е тȉ си до̀шла у ро̀сто си, и тȉ си до̀шла за нȕ̂, да опрѐмȉш је, да опрѐмȉш невѐсту. Дѐвер ȉсто̄ такȏ, *о̄рсӣенујѐ̄*, *до̂ђе̄*, *зна̂ се* дѐвѐр, *ул’ѐгне̄* трȉ човѐка, *ул’ѐгнȕ̄* дѐверови, трȉ, тройца на при́мер. Она̄ невѐста *услȕ̂жӣ* онѐ дѐверове, о̀на хи *услȕ̂жӣ*, е по̀сл’е̄ је́нђе *о̄прѐмајȕ̄* је, *обȕ̄чȕ̂* је, они *донѐсȕ̄* нȉхно рȕхо. Нека *има̂* кол’ко хо̀ће тога̄ рȕха, о̀ни нȉхно *донѐсȕ̄*, *хоће* нȉхно *да обȕ̄чȕ̂*; *има̂*, *има̂* ко́нче кат *се довѐде̄*, *изнѐсȕ̄* ти ко́нче, невѐста *донѐсе̄*, *дарȕ̄је̄* кошȕ̄л’ицу, *срѐже̄*, ко́нче ти *изнѐсȕ̄*, *изнѐсȕ̄* сȉто, пшенȉцу, на при́мер, *ба̀ца̄ш*, онȏ *о̄рскā̄ш*, бамбо́не кад *венча̂вајȕ̄*, *о̄посȉ̄ајȕ̄* бомбо̄нȉма. Л’ебл’ебȉје *се* то̄ зва́ло; *двō̄рȕ̂*, *двō̄рȕ̂* невѐста, отпрȉје би се порѐ̄ђа̀л’е невѐсте, *до̂ђе̄* она̄ невѐста па̄ има̂ невѐста у сѐло и свѐ се порѐ̂ђа̄, *двō̄рȕ̂* за̀едно. Е ци́мбус, ȉгра, пѐсма на при́мер по̀сѐ свѐ то̂ такȏ *ра̂дȕ̄*. Музȉка има̀ла о̀бавѐзно, и кат *до̂ђȕ̄* сва̀тови, отпрȉје су ко̀њи би́л’и, нȉје ка̄ ко̀ла са̀т, на кљу́се невѐста на кљу́се, невѐста *нȉје* на кљу́се, ра̀ба се зва́ла. Ко̀њи и сва̀тови на онѐ ко̀ње *идȕ̂*. Ра̀ба. То̂ *дола̀зӣ*, *уфа̀шӣȕ̄ се* један ко̀њ, два̀ ко̀ња и *зовѐ се* ће́за, нѐко ће́за нѐко раба, такȏ то̂; јѐсмо конȏпљу сȉјāл’и, ада ја̂ сам и забора̀вила, да̂вно сам до̀шла, јѐсмо сȉјал’и конȏпљу па̄ онȕ̄ конȏпљу зва́ла се од двȉје ру̂ке, па̄ онȕ̄ јѐдну пр̀вȕ̄ *о̄чȕ̄ша̂ш*, па̄ онȏ на кла̀ду *о̄посѐчѐ̄ш* до̀л’е што онѐ вр̀хове до̀л’е *о̄посѐчѐ̄ш*, па̄ та̄ конȏпља *се о̄покȉсел’ӣ* по мѐсец да̄на̂ у во̀ду па̄ изва̀ди из водѐ па̄ је осу́ши па̄ има̀л’е су онѐ трл̏’ице, овакȏ онȏ што је трл̏’ица би́ла,

па грѐбене па̄ *гребенâш* је па̄ је *ӣрѐдêш* па̄ *се ӣкê* од тогâ се прӣје жӣвѐло; вратӣло је имȁло онô, вратӣло овакô. *Ткêш* га и *завȕјāш* га, а ȍтут имȁло йстō вратӣло и оно *се расурљâвā* ка[д] *ӣкêш*. Па̄ кад би онô сновȁл'е, вӣшē, кад би навӣјȁл'е на тō вратӣло, тō се навӣјȁло, па̄ прѐђа, *навȕјāш* је, по двӣје жѐне, по трӣ, мōрȁл'е су да онô грâдȳ да се не осурљâ, па̄ посē онô *ӣодвȕјē*, а кад би се уводӣло да се ткê у нӣти тō нӣти се ткȁл'е од вȳнē се прȁвило, по двӣје су мōрȁл'е, а кат се ткȁло по јѐдно, по јѐдна је ткȁла, већ ако би шћѐла да те одмӣјенӣ ако си се уморӣла (Дуј).

Наведени примери указују на богатство изражајних могућности које испитивани идиом поседује. При исказивању хабитуалности, као и код појединачних прошлих радњи, готово да и нема случајева да приповедање тече у само једном облику. Посматрано како на реченичном тако и на плану ширега текста глаголски облици увек се јављају здружено. Посматрајући комбинације облика у контекстима са хабитуалним радњама увиђамо да употреба синонимних јединица у тексту омогућава детаљније сагледање временских односа унутар шире посматране прошлости. Сврха варирања израза јесте суптилније осликавање односа међу радњама – једна радња посматра се у току вршења, друга је смењује, уводи се нова слика / ситуација, једно стање трансформише се у друго, са једне слике се прелази на другу и сл., што све омогућава виши степен стилогености текста, те живописније и динамичније приповедање. Овде само наводимо примере којима је илустрована тврдња о томе да се тутинско-новопазарско-сјенички одликује разноврсним системом синтаксичких облика у свакој од наведених функција. Истичемо и то да би се детаљнијим испитивањем услова којима су регулисани моменти избора конкретне јединице у сваком од наведених контекста, као и проучавањем сложеног питања односа међу (најчешће) синонимним јединицама свакако дошло до важних резултата који би се тицали бољег разумевања комплексне проблематике синтаксичко-семантичких, прагматичких, стилистичких и других особености глаголских форми у претериталној служби.

II.2.21. Најзад, квалификативна употреба презента за означавање радњи, као сталних својстава вршених у прошлости од стране субјек(а)та бележена је у примерима:

тô су сихребȁске, *знâју* сӣхрове. Ȍна *ȕмā* некȳ трâвку, вѐл'икā трáва, нѐ знāм штâ, па *ӣурâ* на прӣмер твȍјој стȍци тȁмо, *ȳзмē* о[д] твȍје стокê, а ȍна посēн *мȳзê* њȏјна, а оно јој *долȁзӣ* та варенӣка и пȍсенке *ӣȕје* њȏјно рȍбље (Бо); којê је тô бӣо вӣђен, млâт, крȳпан, ада вѐрујēш л'и, ōн би ȳзō по двȍје цȁкчāдӣ ȳ рȳке брȁшна, по двȁес пêт кӣлā, изнѐси хи гȍре на спрȁт, ōн хи *не осѐћā* (Боб); кат сам бӣла млáда, ȍндā нӣси мȍгō да, нō кад би ȕшла, пренемâгајȳ се жѐне ōнденáке, а јâ *ӣонѐсēм* по један чокȁњчић ракȕјē, и што бӣди овȁмо код л'екáра и овȁмо да се обȳчêш, јâ сркни онô (Ка); мӣ на пōднê *ӣонѐсēмо* чобȁнчāд *да јѐдēмо*, и *јѐдēмо*, *ӣонѐсēмо* сӣра, *ӣонѐсēмо* сланӣнē, кā чобȁни; Жӣкȍ је млȍго

дȍбар бȉо, ȏн је бȉо кол’ико овā мȏј мâл’ӣ, и *дȏ̂ѣ̄* код нâс на слȁву, *не мȍже да дȏ̂ѣ̄* кȍмшȉскӣ и *сȅднē* за остâл и свѐ што рâдē онӣ љȕди, *рâдӣ* и ȏн, *ӣрекрȘсӣ се*, *чесӣȉӣā* слȁву. Пā *оӣȉдē* пā се *ижљȕбӣ*; Нȍвица код нâс бȉо стâлно гȏс, нâс је имȁло двȁес чȅљāдӣ, ȏн нам је бȉо кȍмшȉја, свѐ би се рȁдовāл’и кад ȏн дȍђи, како ȏн тȏ *умȉјē*, *знâ* и *разȕмē*, да *ӣреговȍрӣ* и са женȁма и са љȕдȉма и са децȁма. Нȅмā сȁд онȁкōга нāрȍда; вѐрујēш л’и тȉ, мȉ тȕ, више њȉнē кȕђē лȁс, и сȁт, ȕвечē се свȁ стȍка тȕ сјȕрӣ и пāсȇ докл’ē онō увȁтӣ тмȕша, тѐрāмо кȕђи, и онȏ свѐ онакȏ остȁнē, кā стȍка кад баљежâ, јâ се тȏ сѐђāм, и ȍна гȑднā, мӣ изȕтра тѐрā стȍку гȍре, ȍна ȕзēла мѐтлу и брȉшē по тȏј, *збрȉшē* тȏ, пā *нȇмā* ȕ шта ни *да однȇсē* него се носȉло у онē чимȁре ткâнō штȍ је, пā завȉ у онȏ па однѐси дȍл’е ка кȕђи; свȁкӣ дѐда вȍл’ӣ унȕчāт, ал’ кā ȏн што и је вол’ѐо, свѐ овудȉје *ӣроӣѐрā* ȍвце и *нȍсӣ* га у нāрȕче овȁмо (Коз); ѐ о Божȉћу кад би би́ло, јâ цȉо дâн, одја́ви ȏвце на пȍдину тȁмо да *ӣолâгāм* сȉјено овцȁма, нȉшта *не́ћу да јѐдēм*, нō јā *вȍл’ӣм* онā купȕшњāк, тō зна́те и вȉ, *вȍл’ӣм* онâ на зе́јтин купȕшњāк за ȕвечē *да јѐдēм*; некā љубомо́ра пȕстā у на́рот, а нȁјприје јȍк. Јâ кад ȉмā нѐкā са́бор, јâ двâ дȁна једнōј другарȉци *чȕвāм*, једна жѐна је чȕвȁла ȏвце, ȍни су вѐл’икӣ домаћȉни, ȍна чȕвȁла ȏвце и јâ са њȏм, јâ чȕвȁла њȏјзи кад оће да идê код некē свȏјтē, а ȍна мѐне ка[д] су сāбȍри, јâ јѐдва *чѐкāм да идȇм да ӣутӣњȉм* (Лу); нȁма ȁга бȉо један Бећȉр бег, кажē ȏн би натѐрō жѐне да му мȉјесȕ пȉту и да му је попрȘскајȕ мѐдом и кат *се најѐдē*, *гâ̑ѣ̄* пиштȏ́љом у онȕ пȉту и *исцȉјеӣā* ти тепсȉју, тȁд је сирȍма тѐшко мȍгō да кȕпӣ тепсȉју бакâрнȕ, такâ је сȉла би́ла от тијā âгā (Нет); свѐ ȍне кат *дȏ̂ѣ̄*, кō да јâ нȉшта *не рâдӣм*, а јâ сам и научȉла да рâдӣм, сȁмо *не мȍгу да ӣожȕрӣм* кā ȍне. А ȍне кат *дȏ̂ѣ̄*, свѐ *ӣреӣрēсȕ*, свѐ, свѐ (Шав).

II.2.22. Презент је у свим говорима зетско-сјеничког дијалекта глаголски облик са широким дијапазоном функција и спада у ред високофреквентних јединица, превасходно зато што је једини облик за казивање садашњих радњи, а доступне су му и службе обележавања прошлих и будућих дејстава. У релативној служби бележен је у староцрногорским говорима, говору Мрковића, Бјелопавића и Ибарског Колашина (Пешикан 1965: 198; Вујовић 1969: 320–321; Ћупић 1977: 161–162; Божовић 2002а: 113–114). Свуда се наративним презентом обележавају доживљене и недоживљене радње. У Мрковићима, где му је домен употребе у сфери прошлости знатно сужен, употребљава се само у причању по чувењу (Вујовић 1969: 321). У говору источне и централне Херцеговине наративни презент употребљава се највише за обележавање прошлих понављаних радњи, и тада је делимично синониман са приповедачким императивом. Разликују се у томе томе што се императивом обележавају у прошлости понављане радње у виду обичаја или навика, али ограничене само на прошлост, док се презентом исказују и оне које су и у садашњем моменту актуелне. Притом, када се жели истаћи дезактуализованост, у окружењу се налазе аорист и императив (Пецо 2007: 257). У Колашину се наративни презент употребљава за обележавање радњи

понављаних по неком реду или обичају, из домена личних доживљаја говорног лица, и то онда када се жели скренути пажња на околности (Пижурица 1981: 212). У трстеничком говору косовско-ресавског дијалекта у широкој је употреби у свим временским интервалима, па је поред перфекта најчешћи облик за исказивање прошлости. Презентом се овде исказују допунска објашњења у ширим контекстима, па то унеколико условљава његову самосталност – по правилу је зависан од осталих облика (Јовић 1968: 180–184). Исто је констатовано и за средњеибарске говоре (Божовић 2008б: 338–340), а на то, уосталом, указује и наша и грађа из других дијалеката. У трстеничком и средњеибарском ареалу компонента доживљености је обавезни пратилац овога облика (Јовић 1968: 181; Божовић 2008б: 338–340). С друге стране, као и у нашој зони, у банатским говорима шумадијско-војвођанског дијалекта приповедачки презент не мора нужно обележавати доживљена дејства. Даље, и овде се истиче значај контекста условљен његовом (не)самосталношћу на плану употребе (Ивић и др. 1997: 370–371). У галипољском говору такође се јавља искључиво у дужим и организованијим нарацијама (Ивић 1994: 369). Говори призренско-тимочке зоне показују знатну уједначеност – наративни презент се свуда везује за остале претериталне форме, а радње њиме обележене јесу директно или индиректно доживљене (Ћирић 1983: 105; Богдановић 1987: 249; Вукадиновић 1996: 259–260; Младеновић и Вељовић 2017: 155–179). Најзад, једино је у говору Горе констатована појава видске диференцијације – у приповедању се јавља само презент имперфективних глагола, док се свршене глаголске форме по правилу исказују футуром првим (Младеновић 2001: 492).

II.3. Имперфекат

II.3.1. Заједно са перфектом, аористом и плусквамперфектом имперфекат сачињава четворочлани систем претерита чија је служба обележавање радњи, стања и збивања (из)вршених у прошлом времену. Насупрот ситуацији коју на синхроном плану уочавамо у стандардном језику и на већем делу штокавске територије, тутинско-новопазарско-сјеничка зона одликује се добром очуваношћу имперфекта у свим наслеђеним синтаксичко-семантичким доменима употребе. Имперфекат у овом ареалу спада у ред фреквентних јединица, а бројни контексти који указују на немогућност његове замене неким другим обликом наводе на закључак да процес његовог повлачења, чак иако је отпочео, на овом терену засигурно није у већој мери одмакао.

У тутинско-новопазарско-сјеничком говору имперфекат је жива категорија са релативно високом фреквентношћу, богатством форми и широким дијапазоном функција. У начелу, наведено важи и за остале говоре зетско-сјеничког дијалекта. Имперфекат се добро чува у источноцрногор-

ским говорима, црмничком говору, староцрногорским говорима, говору Броћанца, мрковићком, говору Бјелопавлића и Васојевића (Стевановић 1933/34: 118; Милетић 1940: 550–553; Пешикан 1965: 176–178; Петровић 1967: 238; Вујовић 1969: 330–336; Ћупић 1977: 166–169; Стијовић 2007: 174–177). У Паштровићима је имперфекат у фази постепеног губљења (Јовановић 2005: 390–392). У србијанским говорима зетско-сјеничког дијалекта стање је различито: новопазарско-сјеничку зону карактерише добро чување имперфекта (Барјактаревић 1966: 126–128), што потврђује и наша грађа; у поибарским говорима са леве стране Ибра, који припадају зетско-сјеничком дијалекту имперфекат је знатно фреквентнији него у онима с десне, који су косовско-ресавског типа (Божовић 2008: 83); ниска фреквентност овог глаголског времена одлика је студеничких говора, где је имперфекат у процесу одумирања (Драгин 2006: 447). У моравичким и горњостуденичким говорима, који се надовезују на сјеничку зону овај глаголски облик више није жива категорија (Николић 2001: 218). У косовско-ресавском дијалекту имперфекат је углавном у процесу нестајања (Јовић 1968: 144–146; Пецо и Милановић 1968: 352–353; Симић 1972: 395–397), а исто важи и за смедеревско-вршачки (Реметић 1985: 315–316; Бошњаковић 2012: 199–200). У шумадијско-војвођанском дијалекту имперфекат је сведен на остатке, и углавном су то окамењени облици глагола *бити* и *звати се* (Николић 1969: 52; Ивић и др. 1997: 378). Говори херцеговачко-крајишког дијалекта различито чувају имперфекат. У Црној Гори овај глаголски облик углавном је стабилан (Вуковић 1940: 87–89), док је у србијанском делу углавном у процесу нестајања (Николић 1972: 680; Николић 1991: 477–478). У призренско-тимочкој зони имперфекат је фреквентан (Белић 1905: 546; Реметић 1996: 505–507), с тим да је нешто ређи у Алексиначком Поморављу (Богдановић 1987: 251). Говоре Косовске и Метохијске котлине карактерише већи обим продора перфекта несвршених глагола у сферу употребе имперфекта. Притом, у јужнокосовском делу имперфекат је фреквентнији, „док је – како се иде према северу – његова заступљеност слабија. Даље, и у јужној Метохији, како је и у Косовској котлини, имперфекат губи на снази како се иде од југа ка северу (Младеновић 2013: 340–341; Вељовић и Младеновић 2017: 35–60). Говоре на југозападу Косова и Метохије карактерише богатство имперфекатских облика, што је условљено дијалекатском разуђеношћу овог простора и природом ивичне језичке и дијалекатске области српског и македонског језика (Младеновић 2004: 459). У стандардном језику имперфекат се у данашње време употребљава готово једино у књижевноуметничком регистру као стилско средство, најчешће у циљу архаизације текста (Вуковић 1967: 24; Станојчић и Поповић 2005: 393).

II.3.2. Високофреквентност имперфекта на делу српске етнојезичке територије који је предмет нашег посматрања у пуној мери рефлектује се у дијалекатским записима у којима информатори са, посматрано у светлу односа категорије доживљеност : недоживљеност, неутралног казивања (када се прича о општим темама, прошлим радњама које се понављају, или онима које су доживљаји неког другог лица) пређу на теме које су у домену личних доживљаја из ближе или даље прошлости. У таквим ситуацијама, када је реч о појединачном доживљају из прошлости чији је актер говорник био, имперфекат има потпуну предност у односу на друга прошла времена (пре свега перфекат), односно облике којима се при временском транспоновању могу казивати прошле радње (приповедачки презент, императив и потенцијал). У назначеном структурно-семантичком типу дискурса, као равноправна јединица којом се остварују слични ефекти на наративном плану, по фреквентности уз имперфекат стоји и аорист свршених и несвршених глагола. Имајући у виду наведено, сматрамо да је анализа синтаксичко-семантичких услова који омогућавају остварење имперфекатских форми на реченичном плану, а потом и контекстуалних, стилистичких и прагматичких момената који условљавају избор ове јединице, као и ефеката који из тога произилазе, на разноликом материјалу испитиваног говора од значаја за утврђивање комплексног инвентара језичко-стилских карактеристика које имперфекат поседује.

II.3.3. О имперфекту се у србистичкој и сербокроатистичкој литератури доста писало (истраживања су махом компаративног типа па обухватају и аорист), а поједини аспекти његове употребе били су и предмет спорења аутора, што ће се касније у раду детаљније разматрати[27]. Од највеће важности за наше истраживање јесте студија Јована Вуковића *Синтакса глагола* (Вуковић 1967)[28]. Поделу сфере прошлости на четири периода одређена на

[27] Међу најзначајније свакако се убрајају радови А. Белића (Белић 1939: 179–188), Т. Маретића (Маретић 1963), М. Стевановића (Стевановић 1953/54: 39–80), П. Ивића (Ивић 1953/54: 229–262), М. Ивић (М. Ивић 1958: 139–152), П. Сладојевића (Сладојевић 1953/54: 213–228; Сладојевић 1961), А. Мусића (Мусић 1925/26: 27–41) и других.

[28] У анализи глаголских облика у овој књизи највише пажње посвећено је управо имперфекту и аористу. Вредности облика утврђују се на богатом материјалу који чине текстови савременог језика, те примери из Вуковог и Његошевог опуса. Узимајући у обзир чињеницу да је очуваност имперфекта одлика превасходно појединих народних говора, аутор пажњу већим делом посвећује и дијалекатској грађи, коју неретко допуњује и примерима који илуструју дијахроне путеве развитка (стари текстови из домена историје српског језика). Осим тога, излаже се и синтетички преглед дотадашњих истраживања, тачније различитих становишта која су каткад резултовала опречним теоријама о системској вредности овог облика, односно појединим аспектима његове употребе. Неретко полемишући са постојећим тврдњама у лирератури, Ј. Вуковић, знатно прецизније у односу на раније ауторе, разлаже и детаљно испитује различите типове имперфекатских ситуација, те даје синтезу закључака

основу хронолошког положаја у односу на моменат говора – имперфекат за блиску прошлост, имперфекат за мало даљу и удаљенију прошлост, имперфекат за даљу и далеку прошлост и имперфекат за неодређену прошлост – примењујемо у анализи наше грађе имајући у виду да се слажемо са становиштем да се услови употребе имперфекта, његов однос према другим облицима, те синтаксичко-семантичке одлике на различит начин отеловљују у свакој од њих. Осим тога, наша анализа заснива се и на теорији по којој се вредности овог глаголског времена утврђују на основу категорија индикатив : релатив, односно референцијалност : нереференцијалност, сходно приступу примењеном у *Синтакси савременога српског језика* (Танасић и др. 2005).

II.3.4. Сумирајући најважније карактеристике издвојене у литератури, имперфекат можемо дефинисати као глаголски облик којиме се означавају прошле радње, по правилу из домена личних доживљаја говорног лица, приказане у свом трајању (дужем или краћем), и најчешће вршене напоредо са неком другом претериталном радњом или ситуацијом, при чему имперфектом означена дејства не подлежу могућности временског ограничавања.

У анализи која следи утврђују се, најпре, вредности имперфекта у чисто темпоралном смислу – издвајају се примери индикативних и релативних, те радњи референцијалног и нереференцијалног типа. Након тога, испитују се услови употребе имперфекта у означавању прошлих радњи које се међусобно разликују на плану временске блискости моменту говора. За утврђивање места имперфекта у систему претериталних форми од значаја је испитати и следеће елементе синтаксичко-семантичке структуре: категорија доживљености, трајање глаголом означене радње, напоредност са другом радњом, ограничљивост означених дејстава. Напослетку, узимајући у обзир да имперфекат свој семантички потенцијал ослобађа тек у садејству са осталим синтаксичким јединицама, ефекте које овај облик производи самостално, односно (много чешће) у комбинацији са осталим глаголским формама, посматрамо и на ширем текстуалном плану.

II.3.5. У тутинско-новопазарско-сјеничком говору имперфекат се гради искључиво од имперфективних глагола, а употребљава се за саопштавање

у виду целовитог теоријског приступа. Имперфекат се анализира с обзиром на употребу у четирима типовима прошлости (имперфекат за блиску прошлост, имперфекат за мало даљу и удаљенију прошлост, имперфекат за даљу и далеку прошлост и имперфекат за неодређену прошлост), као и онда када доспе у домен садашњости, чиме се омогућава потпуно сагледање семантике овог глаголског времена у различитим аспектима, и то уз помоћ усаглашених и јасних критеријума. Имајући у виду често оспоравану разлику између имперфекта и аориста несвршених глагола, Ј. Вуковић компарирањем ових двају времена у свакој од поменутих могућности употребе, у истим или сличним језичким околностима, успева да покаже јасно постојање разлике у семантици.

прошлих несвршених радњи у њиховом трајању. Њиме се примарно казују референцијалне, а ретко и нереференцијалне радње:

има̑х[29] ја̄ ти̑пӯт и си̏ра и ка̄јма̀ка, свѐ сам пра̀вила (Не); *седа̑хӯ* прет ку̏ћу та̀мо зѐдно (Ми); *узи̏ма̄хӯ* ти̑пӯт жи̏то (Ке);

она нам то̄ *доно̀са̄ше* кад је дола̀зила из Нѐмачкē (С. Ћуп); сва̀ко̄ ју̏тро *но̀са̄хӯ* по пу̏но на̄ру̏че дрва̄ (Го).

II.3.6. Тек у новије време утврђено је да имперфекат у српском језику осим искључиво релативних, може исказивати и индикативне радње, смештајући без било каквих других средстава радњу у прошлост у односу на моменат говора (Танасић и др. 2005: 432). У нашем материјалу има потврда за оба типа, с тим да је имперфекат у синтаксичком релативу знатно чешћи:

ја̄ *разгова̑ра̄х* с Ми̏шком кад о̀на до̀ђе (Нет); ју̏чē кад сам и̏шла на пи̏јац, она *и̏прода̑ва̄ше* си̏р до̀ље (На); по̀сл'ē кат су се вра̄ти̏л'и озго̀р, *бехӯ* оста̀вил'и ки̏ло ву̏нē (Нет);

онē пѐће преко л'и́ца, саљ хим се о̀ћи *ви̏да̄хӯ* (Гло); *не мо̀га̄хӯ* да пого̀дӯ ка̀ко се зовѐ (Бо).

II.3.7. Двовидски глаголи у имперфекту имају значење несвршених: ја̄ та̑пӯт нѐма̀до на̀очаре а *не ви̏да̄* до̀бро (До); *не чу̏ја̄ше* о̀на ни̏шта; *не ви̏да̄ше се* да и̏ма̄ неко та̀мо (Ту).

II.3.8. Временска категорија блиске прошлости подразумева радње које су констатоване пред самим моментом говора. Имперфектом се у оваквим случајевима казује радња „коју говорно лице не прати даље од момента кад је њу као очевидац доживело, па да би се могло рећи да је радња прошла“. У примерима које Ј. Вуковић наводи (преузетима од П. Сладојевића (в. Сладојевић 1953/54: 216)) овај облик употребљава се онда када се жели констатовати нешто што је примећено пред моментом говора: *Ова тӣи књига <u>бијаше</u> на тӣоду*; *Ено <u>бијаше</u> велика гужва тӣред Народним тӣозориштӣем*; *Перо <u>стӣјаше</u> тӣред гимназијом* (Вуковић 1967: 108–109). Својим семантиком, међутим, ово глаголско време не искључује могућност наставка именоване радње – она се може и даље вршити, с тим да као таква остаје изван опажаја говорног лица[30].

Наведена констатација од значаја је за разумевање семантике имперфекта, који се у нашем говору за исказивање овог значењског подтипа веома

[29] О облицима имперфекта у говору Тутина и околине детаљније у: Вељовић 2014: 161–178.

[30] Дакле, како Ј. Вуковић наводи: „Ако кажем: мало прије к о ш а х у људи доље у пољу, не значи увек, то не мора да значи, да ти људи и сада не косе, они ту радњу (ако ја нисам нечим посебно то обележио) могу и сада вршити, и они је можда и врше, само ја то више не видим и не могу то са сигурношћу тврдити“ (Вуковић 1967: 112).

често користи. Иако не располажемо великим бројем потврда[31], тврдимо да је имперфекат најраспрострањенији управо у овом домену употребе и да је баш овде незаменљив било којим другим претериталним обликом. Тако је у примерима:

> онā жѐна *продâвāше* сѝр на пѝјац (Го); нѐ знāм ђѐ је, ко нѝје ђе изáшла. Мȁлоприје *седáше* тȁмо (Го); Ви́до *чȳвāше* дȍл'е говѐда (Бал); *бехȳ* у л'ивȁду, зāр *ѝлâсѝāхȳ* сѝјено (Бал); *рâдāше* дȍл'е у продâвницу онā му девȍјка млȁђā (Жу); сȁт једна жѐна *продâвāше* сѝр на пѝјац; што *бѐше* лѝчнā кâрта твȍја код мѐне óде у двȍрѝште? (Го); овȋ *ѝлâсѝāху* сад онѐ љивȁде дȍље (Гл); штȁ ѝмā на пѝјац? Богами, сѝнē, сȁмо јȳнāт *узѝмāхȳ*, овȏ дрȳгō крѐт слȁбо (Жу); *бѐхȳ* тȁмо, *ѝѐрахȳ* ȏвце (Го); ȏви што *ѝрѝчāху* су ис Крȁгујѐвца. Сврāтѝли овâ дечȳрлѝја с мȏра; *седâхȳ* тȁмо прет шкȍлу кад прōђȍсмо (Вр); ȍфце *беху* по ливȁди (По).

Радње означене глаголима *сѐдеѝ, ѝлáсѝиѝ, продáваѝ* и др. уочене су пред самим моментом говора, а имперфекат сигнализира и то да оне не морају бити завршене у тренутку када говорно лице о њима реферише. Овај облик употребљен је у служби обавештавања о самој радњи, те на комуникативном плану и говорном лицу и саговорнику важно је само изрицање обавештења о томе да се она, као таква, вршила пред моментом говора. У овој функцији имперфекат има потпуну предност над осталим претериталним облицима, а свака замена довела би до промене значења. Ако би се желела задржати иста семантика, била би потребна посебна организација језичког контекста.

Иако Ј. Вуковић наводи да се у овој служби, потпомогнут обавезном временском одредбом, може употребити и релативни презент (Вуковић 1967: 109), наша грађа ту претпоставку не потврђује. Замена имперфекта презентом не би била могућа чак ни уз увођење одредбе. Наиме, може се рећи: онā жѐна дȁнас *продȁјē* сѝр на пѝјац; али би у том случају обавезно уследио наставак типа: *...и ја ѝрићем да ѝиѝам ѝошѝо је... / ... и ја узмем и куѝим два кила...* и сл., као што је то у примеру: јȳтрōс онāј јѐдан *ѝѐрā* с камијóном л'ѐп, јā му мáхну да стȁнē, *ȳђēм да ȳзмēм* пȁре, кад *изâђēм*, ōн отишȏ (Са). Глаголом *ѝѐраѝ*, дакле, не жели се само обавестити о радњи вршеној од стране именованог субјекта, већ је намера говорника да њиме да оквир за догађај, односно,

[31] Мали број потврда последица је карактера текстова којим располажемо. Језичко окружење као што је наративни тип дискурса ипак не погодује оваквој употреби имперфекта. У означавању непосредно уочене прошлости потребне су посебне ванјезичке околности – говорници који се познају срећу се (некада изненада), ступају у разговор, размењују (краће) реченице информативног типа и сл. Имајући у виду да рад са информаторима обично није као подлогу имао назначене услове, примери којима илуструјемо овај семантички подтип углавном су извучени из контекста где говорници преносе туђи говор, или из делова дијалекатских записа где се врше неформални разговори испитивача и информатора, односно када информатори разговарају међусобно. Неки примери забележени су и накнадно на терену испитиваног говора у ситуацијама које нису подразумевале конкретно рад са информаторима.

у овом случају низ других радњи који ће уследити (*ȳ̂ђēм да ȳ̏змēм*, *изâ̏ђēм*). С друге стране, имперфекат, код кога је комуникативно тежиште на самој информацији, могао би се употребити у кратком саопштењу типа: јȳтрōс онāј јѐдан *ш̄ѐрāше* с камијóном л'ѐп, где би се истакла сама уочена радња вожње камиона која се десила[32].

Незаменљивост имперфекта презентом условљена је и тиме што би се таквим поступком значење „радња блиске прошлости" променило у значење „садашња радња":

> што *бѐше* лȳчнā кâрта твȍја код мѐне óде у двȍрȳште? (Го); овȋ *ȳлâсш̄āху* сад онê љивȁде дȍље (Гл); штȁ ȳмā на пȳјац? Богами, сȋнē, сȁмо јȳнāт *узȳ̏мāхȳ*, овô дрȳгō крѐт слȁбо (Жу); ôви што *ȳрȋчāху* су ис Крȁгујēвца. Сврāтȳли овâ дечȳрлȳ̏ја с мôра; (Вр); ȍфце *бехȳ* по ливȁди (По).

Имперфекат овде обележава ситуације које су примећене пред моментом говора и које се у моменту говора можда још увек врше (што је на комуникативном плану ирелевантно), али је то изван могућности опажаја говорног лица. Стога, не може се ништа тврдити о њиховој актуелности са становишта говорног тренутка. Увођењем презента таква компонента била би изгубљена и он би у том случају имао вредност индикатива – говорно лице са сигурношћу би тврдило да се радње у времену говорења и даље врше.

Употребом аориста, и свршеног и несвршеног, на месту имперфекта изгубила би се семантичка компонента о евентуалном наставку вршења именоване радње, односно њеном додиривању са садашњошћу, јер је аористна радња увек дата са неким моментом прекида у прошлости (Вуковић 1967: 112), што се види из примера: оне *седѐше* тȳ̂ чȍре онê Ћȳнȍве и онâ Ћȳновȳ̏ца, те јā онô слȁтко и онô *донȍси*, и она *ȳзније* пȍсле сȳдове (Го); *ȳлāсш̄ȳ̏ше* мало дȁнас (Жи). Дакле, за разлику од имперфекта, када се претпоставља могућност наставка вршења глаголима означених радњи (они што *ȳласш̄аху* у тренутку када је говорно лице то опазило, можда још увек пласте), у случају аориста, радње означене глаголима *сѐдеш̄* и *ȳлáсш̄ишӣ* у целини су схваћене као завршене и као такве се и приказују.

Исти случај је и са перфектом. Дејства означена овим обликом, ма ком тренутку у прошлости припадала, схваћена су само као прошла и као таква се приказују: *рāдȳ̏л'и су* тȳ̂ око кȳ̏ћē нѐшто (Бу); *седѐл'и су* ȍде (Ме); јучê *су косȳ̏л'и* л'ивȁде (Коз).

II.3.9. Имперфектом се, даље, могу обележити и радње такве непосредне прошлости чије је трајање прекинуто самим моментом говора, односно, како то дефинише Ј. Вуковић, „не више моментима започетог разговора", као у претходним примерима, „него баш моментом изговорене фразе са импер-

[32] Детаљније о односу презента и имперфекта у категорији ближе прошлости в. т. II.2.17. у одељку о презенту.

фектом“ (Вуковић 1967: 121). Према позицији на временској оси, ове радње су још ближе тренутку говора него претходне, тачније, са њиме се непосредно додирују. Такав је имперфекат у примерима са радњама које су вршене до самог момента говора, када је (самим чином говора) уступио њихов прекид:

> ја̂ са̀д неко бра̀шно добѝо па *истова́ра̄*; *ӣрӣ̂ча̄* јој са̀д о то̀ме̄ ка-ти до́ђе (Жи); – Ми̂ те пробӯдѝсмо. – Ва̀ла̄ *сӣа̂ва̄х*, ал ха̀јте (Бо); ва̀ла̄ ништа не ра̂дӣм, *је̏да̄х* (Ме); ево, *брӣ̀са̄* ово мало а̄влѝјē (Ли); *гљѐда̄* тељевѝзо̄р ва̀ла̄ (Ли); *кӯва̄*ˢ ру́чак овѝјема из Београ̀да (По).

Први исказ информатор изговара у тренутку када смо га затекли у дворишту како врши означену радњу. Субјекат у другом примеру спавао је у тренутку нашег уласка у просторију, када је наступило буђење и сл.

Уколико се на истом месту употреби аорист несвршених глагола, онда се не може говорити о додиривању радње са моментом садашњости, већ се, иако је радња непосредна, подразумева извесна одмакнутост у прошлост: ђѐ си бѝо? А *гљѐда* у овӯ кӯћу о́де, пра́зна је тӯ, да се нѝје обѐсӣла кра̀ва (Жи); *сӣа́ва* тӯ једну ту́ру (По).

Дакле, уколико се упореде примери: *гљѐда̄(х)* тељевѝзо̄р ва̀ла̄ (Ли) (имперфекат); и: ђѐ си бѝо? А *гљѐда* у овӯ кӯћу о́де, пра́зна је тӯ, да се нѝје обѐсӣла кра̀ва (аорист); види се да је у првом радња гледања прекинута самим моментом говора, а у моменту питања је још трајала, док је у другом радња смештена мало даље у прошлост и као целина завршена нешто пре него што је уследило питање.

Услед карактера именоване радње и њене блискости са моментом говора, у оваквим примерима замена имперфекта презентом условила би и промену временске перспективе, те би се уместо прошле семантике реализовало значење садашњости. Презент место имперфекта у примеру типа: ва̀ла̄ ништа не ра̂дӣм, *је̏да̄х* (Ме) био би чист индикатив.

II.3.10. Осим за блиску, имперфекат се у испитиваном говору користи и за исказивање даље и удаљеније прошлости. У овој функцији употребљава се и аорист несвршених глагола. Однос аориста несвршених глагола и имперфекта у оваквој служби био је предмет спора већег броја научника. На једној страни су А. Мусић (Мусић 1925/26: 27–41) и Т. Маретић (Маретић 1963), који сматрају да је значење ових двају облика при исказивању прошлих радњи у потпуности исто, док М. Стевановић (Стевановић 1986: 654; Стевановић 1967: 165–184), М. Кравар (Кавар 1981: 123–137) и Ј. Вуковић (Вуковић 1967: 293) налазе да у оваквим ситуацијама два претерита ипак показују разлике у семантици.

М. Стевановић сматра да је основна разлика између аориста и имперфекта у томе што се аористом несвршених глагола означава вршење радње за једно одређено време у прошлости, на шта се указује одредбом или

језичком ситуацијом. Имперфектом се именује радња која се у прошлости у одређеном времену вршила, али која је, што је од посебног значаја, у томе времену била у току – још текла у време када је што друго било. У истом том значењу врло су ретки случајеви употребе аориста (Стевановић 1967: 168). Слично, Ј. Вуковић тврди да диференцијална својства аориста и имперфекта јесу неограничљиво трајање на једној (имперфекат) и ограничљиво трајање на другој страни (аорист) (Вуковић 1967: 293). То значи да имперфекат не може никад обележити акцију временски уоквирену и моментом њенога почетка и њенога прекида, тачније не може дати радњу јасно одређеног временског трајања, јер онда он не би био оно што јесте – не би показивао радњу у њеном процесу него би давао одређену целину радње, а то му није у природи. Аорист је, напротив, врло обичан у тој улози у реченици (Вуковић 1967: 215). То потврђује и М. Кравар констатацијом да имперфекат тражи прилошку одредбу у смислу „у то и то време“, а аорист у смислу „толико и толико времена“ (Кравар 1981: 130).

У домен имперфекта за мало даљу и удаљенију прошлост улази свака радња уз коју не би могла стајати прилошка одредба *сад* и *малопре* (Вуковић 1967: 143). Одређивање прошлости као мало даље (дакле, не као блиске с једне или сасвим далеке прошлости с друге стране) може се вршити на основу језичке ситуације, дакле, ширег контекста. Такви су случајеви када сабеседник пита говорно лице да му прича о догађајима и приликама које је недавно доживео, чији је очевидац био, или се може јавити временска одредница уз сам глагол. При томе, „прилошке одредбе се јављају у виду прилошких речи и синтагми прилошког карактера по значењу: јутрос, синоћ, јуче, прије неки дан, у недјељу, љетос, јесенас, лани, преклани, прије двије године и сл.“ (Вуковић 1967: 143–144). Разлика према претходном типу имперфекта (за блиску прошлост), како ће се видети из грађе, садржана је у томе да је овде именована радња јасније одвојена од момента говора, односно моменат додиривања са садашњошћу искључује се, чега има у претходном типу. Осим што радње припадају прошлости, оне се саопштавају као процеси и свуда су напоредне са неком другом радњом или ситуацијом.

Мало даља и удаљенија прошлост често је специфицована временском одредбом:

> ју̏трōс сам би́ла у Тути̑н за љēко̀ве, те узê љēкōва̑, па хи ни нêмā. Вала сам би́ла и код Бѐска па *нêмāше* (Жи); да̀нас из Гусѝња прōђо̀ше трѝ дећа́ка, *трѝ̄ха́ху*, јѐдан беше посто̑, каже да̀љē не мо̀ре се. Из Гусѝња ка Пла̀ву аљ нѐ знāм како рѐче, то даљѐко. Ото̀ше за Љеско̀ву аљ један мло̀го *ка̀снāше*, *прѝ̄шāше* хи бо̀љнѝцкā ко̀ла. Овудѝјен прōђо̀ше, за Љеско̀ву отѝшљи. Пѝта̀ше ђê Љеско̀ва (На); то е про̀до̄ ѝ̀ прољеће јо̀ш, *беше* јо̀ш снѝјек оно̑, ва̀лā зи́ма јо̀ш *нѐ беше* иза́шла; мѝ у Тути̑н пр̏вѝ да̑н, ôн се пи́та, сѐде до на̑с и она̑ њего̀ва жѐна о́нде пи́та се са на́ма, и дѝјете по̀сēн *шêшāше*, зна̑ш ка̀ко је љи́јепо, не вѐрујēм да

ӣмā льѐпшē ди́јете. У кољи́ца и *шѐтāше* онудâ (Го); *има́ше* ђӯтурē снӣјега лâнӣ (Се); и тӯ пòдāвно је спāсӣо један авиôн, нѐ знāм штâ е би́ло, пољетѐо је некӣ авиôн, јâ сам, бâш ме ӣнтересовāло, беше Ћӣрòвић некӣ спāсӣо та авиôн, тâ пилôт. Та авиôн је трѐбō, нешто бӣо у ква́ру, и ôн беше спāсӣо, *нѐ беше* нӣко погӣнуо, а што га *беше* спӯшћио на пӣсту, испâло му једно кри́ло *бѐше*. Аљ ôн ӯспео, *нѐ беше* нӣко погӣнуо. Те *ӣофаљѐвāху* га (Ле),

или се препознаје на основу ширег контекста:

јâ ӣдо ал *нѐмāше* нӣко (Го); онā стâрā *л'ежа́ше* бо́на на постѐљу (Жи); кâко л'ӣјепо *ӣрӣчāше* онā чòвек (Са); онō кā овō дâнас сӯнце *грӣјāше* (Туз); *ӣтѐрāше* некē òфце да продâјē (Ли); *бѐше* некā кӣша пâдāла пā квâсно *бѐше* (На); *ӣӣтāхӯ л* шта за њӯ кад ӣде тâмо? (Го).

Мало даља и удаљенија прошлост у овом говору може се саопштити и аористом, при чему се на значењском плану испољавају већ наведене разлике у значењу које су у науци утврђене: ӣмā, ђерекâрскӣ вòдовōт ӣмā, овê гòдинē бâш дòбро ӣмā, *бӣше* кӣше ӯ прољеће те дòбро ӣмā (На); *бӣсмо* мӣ мâлопријe, она на постѐљу лежӣ (Го); зѐт му *дòлазӣ*; јâ је вӣдо, *разгова́ра*, аљи лâжēм, нѐ смијем да кâжēм (На).

Ј. Вуковић истиче да имперфекат унутар категорије мало даље и удаљеније прошлости (*Лӯтрос у свануће идаху нечије овце ӣро брвана*) не би лако могао бити замењен ни презентом. За такву трансформацију нужно је учинити припрему, и то не само ону која би се тицала увођења одредбе, већ би неопходно било да се читавом изразу да други тон, тон приповедања. Тек када би израз добио причалачки карактер, када би се интонирао тако да се заузме приповедни тон, могло би се рећи: *Лӯтрос у свануће седим на брду и видим: нечији косци косе у ӣланини* (Вуковић 1967: 144–145).

Имперфекат се у говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице у контекстима овога типа удружује са презентом али њиме није заменљив:

прӣје некӣ дâн спрêмāм јā тӯ некӣ ру́чак кат неко кӯцā на вра́та, јā погл'ѐднēм кат Фа́та вӣрӣ. Рѐко: „Ђѐ си Фâто?“ Кажē: „Ӣмā л' ти ко́га, дòшла сам да седи́мо?“ Рѐко: „Ада нешто сам уфâтна, ал' хâј, у́ђи“. У́ђе она, сѐде, јā и дâљē за шпòрет стојӣм, пòчēла тā ру́чак *бехā*. Она прӣчā, долâзио јој сӣн из Нѐмачкē пā се нешто са женôм свâђō, штâ знâм јâ (Ков); да ти прӣчāм, јā сам бӣо онумâт тâмо у шӯму, у један за́бран, ко зна́те ђê Плакâоница, и с детѐтом упâл'ӣмо трâктор један дâн и отӣдēмо бâш да сече́мо мало тâмо тӯ шӯму. Порет пу́та, ада кā до âута о́де, пӯт о́де а òна пот пӯт, нѐко осѐкō некӣ рâс, гòре онâј дѐо, а тā крӣља остâла једно мêтар ӣ пō висӣнē, кад јâ тӯ ис трâктора погл'ѐдāм ђе она излâзӣ. *Беше* л'е́тно полòмљено тӯ кā тā трмка òдовӯт, и вӣдӣм јâ она се узрујâла. Реко: „Енê пчѐла“. „Ђê.“ Реко: „Енê је“, овомē сӣну (В. Лок).

II.3.11. У ситуацијама када се имперфекат користи за обележавање даље и далеке прошлости има се у виду да она „за нормалну употребу имперфекта може бити толико далека колико јој допушта могућност непосредног

доживљавања ситуација о којима се говори. Кад се имперфекат транспонује и на недоживљену прошлост, онда он може послужити, разуме се, и за најудаљенију прошлост“ (Вуковић 1967: 154). У оваквим случајевима пред очима имамо прошлост као општу, општу субјективну. Она може бити само општа или се у њој могу јављати фазе, периоди мање или више уоквирени. Прошлост може бити период младости, девовања, пребивања у неком другом месту. У тој прошлости као специфичне временске одредбе долазе: *једног дана, једне године, једном у ѿурско доба*, затим: *кад ја чувах овце, кад ја идах у школу*. Сам имперфекат у овом случају може служити као средство у зависној, или чак и у независној, реченици за одређивање временског оквира у који се постављају глаголске радње са њиховим ситуацијама (Вуковић 1967: 155).

Примери из наше грађе садрже имперфектом означене радње са неком од временских одредби у ближем синтаксичком окружењу:

ѐто тӯ поре-тȍгā прȍзȍра недѐљу по Са̀вӣндану, тӯ сам двȍрѐла, ȍндā *нѐмāше слӣкā*, нијесȁм се слӣкāла ка-сам двȍрѐла; ја̂ онѐ у Лукȁвицу, Ста́ку, јā сам и вољѐла, Ста́ка ме изљу́би; зна̂ш ка-сте вӣ би́ље ма̂љē па ȍна ве *мӣловāше* (Го); нӣје би́ло окӣћено, та̂пӯт се *не кӣѿāше*; *бѐше* јѐдну шесѐт трѐћē, ћинӣ ми се такȏ (Дел); ја̂ једама̂ по́ђо, ȍтац ми *беше* бȏн, ја ђе̂ак (Ђер); трѐбāљи да ȍрēмо и дȏђӯ јѐдни, ȍтац ми бӣо у Поза̂р, *идāхӯ* тӣпӯт у Поза̂р на пӣјоц (Ле); такȏ га је ђа̀вō изѐо и пра̀во на инса́на, ȕдарӣ га прсӣма. Те на једну ћѐргу, та̂пӯт *нѐмāше* кȏлā, мӣ га прени́јесмо; идѐ један прȍјсāк и јā о́нде за кȕћу, а *ӣӣјāх* ја̂ та̂пӯт, и са̀т мȍја жѐна нешто при́шла тӯнека́нке нешто прӣћā. „Ка̀ко сте, шта ра̂дӣте“, реко: „дȍбро“, ȏн *бѐше* ис Цр̂нē Гȍрē, а кру́пан ћȍвек ка вȏ (Ме); ка-сам се ȕдāла, пѐри сȕдове, пѐри фиљца́не, мијесӣла, љѐп сам мијесӣла ȍдмā. Ста̀ра ми *бѐше* свѐкрва крѐт (Жи); Са́ја кад се родӣла кћѐл’и су да ме увѐдӯ у једну ма̂лӯ сȍбицу: „Хȍди да вӣдӣш бе́бу“, и Ми́на *л’ежа́ше*, како на тӯ постѐл’у родӣла тӯ чȍру, и ја̂ са̀л’ пови́ре и побѐго на вра́та, бӣо сам ма̂л’ӣ (Би); у Љескȍву стӣгосмо на сȕфур, *беше* у Рамза̂н; па кад ја̂ заре́ди, ӣма̂м толӣкō децѐ, ӣма̂м ћетрѐс и дѐветоро унȕћāдӣ, тӣпӯт *има̂х* ћетрнѐсторо па̀раунућāдӣ, сат ӣма̂м осамнѐсторо; *има́ше* шћѐри ȕдāте ка-сам ја̂ дȍшла (Ле); ȏн *има́ше једну сѐсѿру* нѐудату, та̂пӯт *бѐше нѐудāѿа*, а ма̂јка му *беше* ȕмрла од жȕчнē кѐсē (Жи).

Некада се тип прошлости препознаје из контекста:

ја̂ *сӣа̂вā*, она ȕзē копрӣве те ме ӣспѐљā, а јā стрѐкну; ȏн дошȏ дȍље, вӣде ме. Ја̂ *чӯва̂* ȍвце, *бѐхā* малољѐтна, петнѐс гȍдӣнā вӣшē ни́јесам има̀ла. *Чӯва̂* офце, ȏн ме вӣдȏ, бигинӣсȏ; Ȍна се на̀шла у тȕхме, ȕӣђе: „Хоћете љ ми да̀т тā пљӣн да испѐчēм ȍцу ка̀хву?“ И јā ова̀кȏ како *љѐжāх*, погљѐда је, реко: „Са̂јо, јеси љ тӣ бȍга ти?“; а једна сѐстрица што *ра̂дāше* с дȍктором, плава, зар јој *бѐше* ȍна свȍја, каже: „Са̀љ да хȍтē ка́зат ђе су је за̀копāљи“; Ȏн *има́ше једну сѐсѿру* нѐудату, та̂пӯт *бѐше нѐудāѿа*, а ма̂јка му *беше* ȕмрла од жȕчнē кѐсē (Жи); на утȍбуску *има́ше* кафа̂на, нӣко *нѐмāше*, двоӣца љȕдӣ она̀мо и тӣ кȍнобāри, ја̂ и ȏн сѐдосмо тӯ. „Ја жȕрӣм, вӣ сѐдите“. Скȍћӣ да идѐ, ја̂ скȍћи за њӣм (Ле).

Имперфекат у овој служби углавном означава радње посматране у процесу и више доживљене као стања, позадинске радње, односно околности које се перципирају као оквир у који се смештају акције исказане осталим претериталним облицима.

Несвршени аорист у оваквим језичким околностима може заменити имперфекат, с тим да је у том случају радња временски ограничена, односно доживљава се као довршена, те би самим тиме претходно наведено семантичко обележје својствено имперфекту у случају употребе аориста изостало, као у примерима: куповàли, па ми пòслē кȳпѝше црвѐну марàму, па *нòси* црвѐну марàму; ôн ме ỳпознаде дòље у кâхву, *дòлазӣ* онō са сѐла, ỳпознаде ме и узéсмо се тȳ, преко онê Хасӣмê. Òна не нàјвишē ỳпознаде; остàвӣли су ни бѝли вòду, но овӣ муслимáни *затӣскàше* и затворѝше ни вòду посвѐ. Мӣ послē гòре имàли некȳ стублѝну те довѐдосмо вòду те тȳ; *звàше* не на свàдбу, отѝдосмо (Го).

Када значи далеку прошлост, имперфекат се обично користи за обележавање једног временског периода у који се постављају друге радње: *Чуваг ја овце ӣо ӣланини кад се Анђа довела у нашу кућу* (Вуковић 1967: 157). Имајући у виду да му је основна намена да обележи прошлост као период у који се смештају друге оделите радње, имперфекат се често комбинује са наративним презентом. Њиме, међутим, није заменљив, и то зато што би употреба презента потиснула значење које је у овом случају примарно, и радњу приказала као појединачну. У овој служби имперфекат није заменљив ни једним другим обликом сем перфектом[33].

Примери који илуструју имперфекатску службу обележавања ширег периода или околности које прате остале прошле радње јесу:

> јā òстави једанпȳт сѝр, вѝчēм ономē твôме мȳжу: „Мòгу л’ остàвит овā сѝр докл’ēн се врâтӣм, д[а] ỳзмēм л’ѝчнȳ кâрту?“ Те ја га онàмо остàви, ти *нѐ беше* тȳ (Го); више кȳћē једна штàла, хàј пòпнēмо се на овȳ штàлу да л’ѐгнēмо мàло, пòпнēмо се на онȳ штàлу, *имáше* слàмē, сѝјена и онô, мӣ пол’ѝјегāмо онô (См); а јâ кат дôђēм кат у крѐвет шевâр, сàл’ покрѝвено. Покрѝвен шевâр, кад јā погл’ѐдāм. Јѐсте бѝо дòбар мòмак ал’и богами сѝјено *бѐше* (Ле); јâ сам је вѝдō у шкòлу, прôђē, и овакô по пӣтâњу а нѝјесам изговорѝо ни рѝјеч јѐдну нѝшта на дуњâ, сàмо тō прôђē такô. И јâ посл’ē ослȳжи тȳ вójску, дóђо, по двије гòдине се тō *слȳжāше* (Пр); лâнӣ бѐше, вѝчē да пѝјēмо кàхву, *беше* рамазâн, а јâ нѝкад не постѝм, кажē рамазâн је па да попѝјēмо кàхву (Го); òна *беше* мâлā, јâ да њѝвӣм онō дрȳгō не мòгу (Го); èво Пазâр па нêмā водê, òни *бѐхȳ* тȳ скòро свѐ жѝвō *застàвил’и* дòл’е, паркӣрàл’и се на пȳт, нêтē да се мàкнȳ; òтац му је бѝо сирòмах, ал’и пòштен му је òтац бѝо ко кристâл. Јâ сам рāдѝо са стòкōм па ôн *имáше* дòста децê, па нêмā крàву, па кâжē мѐне: „Хо л’ ми дàт тȳ крàву?“ (Гл); òдо, стѝгосмо једну вòду, ѝзвади ми дѐвēр фиљцâн, па ис онē водê те јā

[33] Однос имперфекта и презента у служби исказивања далеке прошлости комплекснији је, и о њему је детаљно било речи у одељку о презенту (в. т. II.2.17.). Овде наводимо само неке моменте битне за разумевање семантике имперфекта.

трӣ пȳт прогȳну, тō такô, и ȳзо онā фил’цâн, такô хи *узȉмāхȳ*, напȍӣ те и ȳзмē фил’цâн (Пл); јѐдна беше тȳрила, ал’и богме ђȳтурē *има́ше*, овол’ȉкō овијā ђȉнђȳхā, па овакô до ћȁк дȍл’е, једна Сȳљка, дȍшла код мȍјē мâјкē седȉ, ал’и сȁмо нанȉзāти, онô се пл’ѐл’е и онē шȁпице кол’ко рȳкâ (Ле); о́де тѐк сам би́ла дȍшла, јѐдна ис Мȉтровē, и јâ вȉдīм, *беше* бȍга ми овакô, прȉје Сȁвīндана је би́ло, повр̏шица (Св).

Дакле, имперфекат у проповедању које се одвија у оквирима далеке прошлости најчешће има припремну улогу за употребу осталих облика – презента и аориста пре свега. Њиме се дефинише шири временски одсек унутар кога је могуће слободније комбиновање радњи исказаних другим облицима. Наводимо још неке примере у којима се презент комбинује са осталим облицима при чему су у контексту присутне и имперфекатске форме које се не би могле заменити презентским без промене значења:

тȁмо чȉстīмо некō орȳже, на некȳ стра̑жу *беше*, некā пȍбуна, дȍшл’и некī ста̑рī војни́ци у кȁсāрну (Пр); е дрȳгō, ȍдмā по томê је би́ло, у тȳ кȁсāрну пребāцȉсмо се, и они гл’ѐдајȳ нас штȁ кȍ ȉмā па̑рā, јā *има̑х* па̑рā пȍнајвишē от свȉјā (Пр); кат смо мȉ отȉшл’и, одȍсмо пȍсл’ē овога̑ врѐмена, А́цо и Го́ца. Одȍсмо јâ и Го́ца прије двȉје недѐље, мêни се идê на Промȳкл’ȉце, одȍсмо, овȁкō, јȍш је каснȉјē бȉло. Мȉ кад прīђȍсмо, ȍне вѐћ *беху* престȁл’е тē вȍде, нестȁдоше нам вȍде, она̑ јѐдна ка пȍчē помȁло, па јȍш вȉшē, јȍш вȉшē, већ до́ђе она̑ јѐдна, кад сȁмо, кад је тô пȍчēло да пребацȳјē преко корȉта (Ост); јā нȉјесам ка́дар да га окренем, вѐл’ик тол’ȉкō *бѐше*, јā ни́сам ка́дра, а не мȍгу да збȍрīм, не вељâ (Пл); и дȍђēм до тȳ са њи́ме и посēн дȍђēмо нâс двȍје до кȳћē овȁмо у Л’ескȍву. У Л’ескȍву стȉгосмо на сȳфур, *беше* Рамзâн (Ле); јā се сѐћāм бȉо сам дечкȉћ кат смо кȍпāл’и овāј канâл за вȍду и тȳ наȉђēмо кō онī земљанȉ чанȁци што се нѐкад мл’ȉјеко разл’ȉвȁло, сȁмо превр̏нȳто овакô, штȁ је сȁт, ȍтац ми кâжē: „Нѐ, не дȉрāј“, и ȍдē зôвнē ста̑рōга једнōга овакô, старȉ бȉо, нȁјстаријī, нȉје му стрȉц рȍђенī, кажē помȉсл’ил’и злâто, нека је ȏн тȳ нȁјстаријī, и јâ се сѐћāм, они бȳда̑ком пола́ко, она пȳче, ваљда дотрȁјō, дрȳгī испод њѐга, ȉстō превр̏нȳт, са два̑ *бѐше*, е дȍл’е *има́ше* гомȉла, са[д] ће ȏн донȉјет, нѐђе остȁвио тȁмо, тȍгā *има́ше* јā нѐ знāм кол’ȉко, пȳна гомȉла, зȁ шта је ȍно слȳжȉло, нѐ знāм (Из); мȉ смо једну плȍћу мȁкл’и пā смо гл’ѐдāл’и, пā знâш штâ, мȍгу ти рѐј, трȉ мêтра *сīтоја́ше* кȍстȳр, гла́ва, кȍсти, као да је јућêр ȳкопāн, а тô је грȍбље и прȉје Тȳрāкā, је л’ Тȳрци су о́де би́л’и пêстō педесêт гȍдīнā, и тō *седа́хȳ*, и јā ȳзмēм онȳ глâву, тô је би́ло прȉје трȉес гȍдīнā, и стȁвīм је она мѐне о́вде пȁдā кол’ȉки тȉ љȳди *бѐхȳ*. А онī кȍсти овол’ȉкī, а жу́ти *сīтоја́ху* кō да је јучêр ȳкопāн. А кȁко тȳ *седа́ху*, тȳ је су́ва зѐмља и сȁт она̑ је покрȉвена (Уг); Су́љо Мѐтић пȍсл’ēн четрêс пêтē дошȁо о́ђе, ȏн *беше* у Ита̑л’ију, зарȍбљен, претѐрāт у Ита̑л’ију, *беше* рȁњен, зȁдњица, да извȉнēш, и ȏн прȉчā, и тȁмо га л’ēчȉл’и у Ита̑л’ију и посл’ēн га комȉсија некā пȳштила, дошô и прȉчô (Брђ).

II.3.12. Имперфекат за неодређену прошлост употребљава се када је говорнику индиферентно да ближе временски одреди имперфекатско стање.

Користи се када причалац наслања своје причање на доживљавање неког лица од кога је сазнао оно што ће испричати, саопштити, учинивши притом индиферентним време причања (Вуковић 1967: 161–162). Као такав често се среће у тутинско-новопазарско-сјеничком говору:

> то *ӣрӣ̂ħāхӯ* да е имàло ранӣјē, то кàжӯ кат ӯмрē некӣ ħòвек, и ôн се дӣгнē понòħи и скâħē тӯ̂ око грòба и ко га вӣдӣ, да шàшнē, бежӣ̂ (Бо); снàха ми се аперӣсāла, *вӣ̂кāше* шта јој је ôн рѐкō, тô су јој и у Беòград рѐкљи (Ко); добӣјāмо стру́ју, рâдӣ ветренàħа. Они *вӣ̂кāхӯ* отē јòш да прàвӯ, па не прàвише. Сàмо овâ јѐдна, а *вӣ̂кāхӯ* да òтē (На); што *вӣ̂кāше* Вла́де, једамâн ме ӯзē у кòла и велӣ̂: „Јā не мòгу нӣшта њѐму, ôн дôħē, пӯштӣ кѐрове па не мòгу пòсле да и нâħēм“; стра̂х ме овê чòре да не пѐчи ôс, оно *вӣ̂кāше*[34] овâ: „Опрàħу ти, мâјко, јâ“ (Го).

На исти начин, овај имперфекат употребљава се када се прича о општим стварима, посматраним ван одређених временских граница, о радњама које се понављају и које су у односу на субјекат у извесном смислу квалификативног карактера:

> ӣмāмо мӣ̂ мàпу, па *бѐше* на мàпу, *ӣ̂саше На́мга*; л’и́јепо *бѐше* у Сӯвӣ Дô (Бо); јâ не пӣјēм тê, овâ ми снàха òна тê *ӣӣ̀јāше*; свѐ она знâ кò е подӣгō кредӣ̂т за стâн у Тутӣ̂н, свѐ *знâвāше* (Го); такô ти је овâ држàва сàт, мѐне је жô што се овô сâт рàспетљā. *Нѐ беше* им дòбар Ти́то, Ти́то је бӣо дòбар, од нӣшта смо створӣљи нѐшто (Гл); у фӣрму јѐдан *има́ше* Лукâч (Ер); у мљекâр јој мâјка, а *бѐше* пàмētна (Жу); јѐдна *беше ӣ̂ӯрила*, аљи богме ђӯтурē *има́ше* (Ле); кàсно је селонӣ̂т, мòжда смо нàјприје мӣ̂ имàли тӯ̂ штàле двӣје о-чàтмē и селони́том покривѐне, кӯпӣли чàк у Скòпље, тō о́де и *нѐмāше*, него чàк у Скòпље га кӯпӣли и дòнијељи тô покрӣљи и до́ђе те га́ђа грòм, без ни тê ни овê, те ми хи обадвӣје зàпāљӣ, хѐј кàко има га ӯждӣ, мâјко јàднā (Ли); ôн *рâдāше* у Нѐмачкӯ, па нѐ знāм кољӣко хӣљāдā мàрāкā јој ôн дòније да јој дàдē. И ôн ӯзмē те дàрујē мѐне и мâјку мòју и хàјт онô, зàкљē се и òн, дàровā (Па); *зова́ше* му *се* жѐна Хāмӣда. Каже: „Хāмӣда, немô тē пàре да ӯзмēш“; Тӯри му мàло шећѐра и цѐм бòљӣ не́ма но о-дрӣјена. Тō *рâдāше* Мàка, а јâ ни́јесам (Ру); Сла́вко *нòсāше* тô ӯ цеп, ја му испри́ча, и ôн из новчани́ка ӣзвадӣ (По); Чуљӣје ӣмā тàмо код Мôјстира, ӣмā сѐло, бӣо сам у тō сѐло јā. Тӯ̂ *ӣрàвāхӯ* љӯди гӯсље, дòбро *жӣва́ху* (Бо); Зēчѐвић јѐдан првобо́рац бѐше, и *ӣѐрāхӯ* Не́мце; бӣо сам трӣ̂ ӣ пō гòдине, пòсљēн мàло сам бӣо у Пљѐвље, *ӣѐрāху* Бòжа Бѐљицу, убӣсмо му трӣнêс дрӯгōвā, убӣше му овâ во́јска; ћетрêс је љӯдӣ̂ отӣшло за иностра́нство, òни дӣгоше пàнику да ни́јесу дòбри партиза́ни па *бежа́хӯ* (Гл); и ôн ӯзмē та стâн један дрвѐнӣ, *вӣ̂кāхӯ* оће да кољӣбу нѐкӯ напрàвӣ и да заӯзмē та јӯрт тӯ̂ (Ер); за Ђӯрђевдан то се *бѐрахӯ* оне јагљӣке, оно цвӣјеће, дрӣјен, дрѐнови (Ме); а вӣдӣш, сàд сам би́ла у Бòсну на једну свàдбу, код њӣ̂х *има́ху* другачӣјӣ òбичāји. Òни продāјӯ невѐсту. Тàмо се *ӣродâвāше* невѐста (На).

[34] Глагол *ви́каӣ* у контекстима овога типа има значење „причати, говорити“.

Уколико би се овде употребио аорист, обично је да се уз њега јави и помоћно језичко средство у виду прилошке речи, израза: *једном*, *једне године*, *једног дана* и сл.: <u>једамâ</u> *при́ча* рахметл'и де́до да је ви̏дō го̀лу жѐну да се обр̏ħē око то́ра (Ке); онō <u>нѐкат</u> кат се *носѝше* онē пѐче ђавоље̂ (Вру).

II.3.13. Ј. Вуковић посебно издваја употребу имперфекта за означавање радњи које се додирују са моментом садашњости, односно које је својим трајањем обухватају: <u>*требаше*</u> *ми дваес динара*, коју карактерише као модалну (Ј. Вуковић 1967: 126–128). Овакву службу имперфекта аутор назива презентском, и он је ту презентом заменљив (<u>*треба*</u> *ми дваес динара*), иако би због присуства модалности могао бити замењен и потенцијалом: <u>*требало би*</u> *ми дваес динара*.

Примери овакве употребе сасвим су обични на испитиваном терену:

пи̏јāше ми *се* ка̏хва па узе̂ да ску̏хāм (Вру); *трѐбāше* ми један л'ѐп (До); *мѝгāсмо* посѐдет још ма̀ло; *ми̏шљā* да се окȳпāм (По); *има̂х* нешто па̂рā пā реко да кȳпȋм нѐшто; *трѐбāше* ми нешто да кȳпȋм о́де (Ту); Шефки̏ја: „Ада ђо̂ј, сна̀хо?“ Реко: „*Кħа̂ да о̀дēм* до Ри̏барȋħā.“ (Па).

Осим већ поменутог презента и потенцијала, имперфекат у овој служби у тутинско-новопазарско-сјеничком говору често замењује и аорист: дви̏је кра̀ве и̏мāм, *има̀до* мљи̏јека ки̏селā. Да нѐј да попи̏јēш? (Го); *има̀до* мало си̏ра ако хо̂ј да ти ту̏рȋм (По)[35].

Ј. Вуковић овај тип имперфекта одређује као модус (Ј. Вуковић 1967: 127). М. Стевановић не дели такво мишљење и сматра да је овде посреди временска употреба. Наиме, иако је у свим таквим примерима присутно модално значење (*требаше ми 20 динара* – исказује се лична потреба), „имперфектом се опет означава оно време што се целим предикатима казује, тј. време личног става. Временски се ти имперфекти свакако односе на говорникову садашњост, али су у њима његова жеља, намера, осећање потребе и могућности – зачети раније, дакле – у прошлости, па је та околност и условила употребу облика имперфекта, којим се овде износи лични став говорног лица према ономе што се целим предикатом износи“ (Стевановић 1986: 661–662).

Наш материјал показује да је имперфекту у оваквим контекстима у највећем броју случајева конкурентан неки од наведених облика и они се могу замењивати без штете по значење. Ипак, поједини примери са имперфектом поседују и извесне семантичке нијансе које су диференцијалне. У примеру: *ми̏шљā* да се окȳпāм (По), казује се намера говорника која важи у садашњем времену, али глаголска радња овде, осим садашњег, захвата и део прошлог времена, односно настала је као последица размишљања и намере чији се почеци смештају у прошлост, па се онда као таква протеже и на

[35] У литератури нисмо наишли на потврде са аористом у овој служби.

моменте садашњости. То не би био случај ако би се у предикату употребио облик презента. Аорист би овде пре значио дезактуелизованост радње/намере у тренутку говора. Исто тако, глаголским обликом у примеру: *мȍгāсмо* посѐдет још мȁло (По), казује се могућност која важи у времену говорења, али би се ова реченица изговорила, на пример, у тренутку када је та могућност као опција већ одбачена (док гости устају, нпр.), што ипак упућује да извесну дистанцираност од тренутка говора. Презент на овом месту могућност за извршење радње представио би као потпуно актуелну у моменту праве садашњости. Сходно томе, ипак сматрамо да је у свим овим примерима ипак израженије имперфекатско него модално значење. Оно свакако јесте присутно, али тек као пратећа семантичка компонента.

II.3.14. Имперфекат се у нашем говору посебно често користи у исказима типа: кȁко му *бѐше* ѝме?; кȁко се *звȁше* он? и сл. Са циљем подсећања на претходно знање имперфекатске форме фреквентне су и у другим говорима. Чак и у онима у којима је имперфекат ишчезао, он се у окамењеној форми очувао у овој служби (о чему је било речи у уводном делу овога поглавља). Примери овакве употребе често су бележени:

> онâ планѝна, како се *звáше*, Мȍкрā гȍра (Вр); јā нѐ знāм како се *зовáше* (Ле); овā трáва штȍ е, како *се зовáше* овā трáва, дѐтел'ина (Бр); па онȏ хѐфту дāнâ се уштȁвӯ па ȍдовӯт опл'ѐти онê, препл'ѐти озгȏр онê, кȁко *се зовáше* онѝ ђȁвол'и, опȕте; јā нѐ знāм кȁко *се зовáше* (Ме); онâ у Бȍсну кȁко се *звáше*? (Го); кȁко *се зовáше* онâ што је бо́ѝјо? (Ко); кȁко *се зовáше* онā што је бо́ѝјо, Мȕрат (Кон);); бѝо је прѝјен нѐкӯ нȏћ један фѝлм нȁш, кȁко *се звáше*, пā један продȁē девȏјку за дȍбре пȁре једнóме тргȏвцу богатáшу за једно дѝјете десетѝну гȍдѝнā, а ȍна којâ девȏјка сѝлна (Рај); нѐ знāм кȁко се зовȳ овê сȁде нѐмā ни једнóга да ми кâжē кȁко се зовê онѝ сѝнови, Ѝсмет и кȁко *се звáше* онā дрȕгѝ (Ос); кȁко је тȁмо онȏ мѐсто што су прикāзȁл'и, кȁко је онȏ, кȁко *се звáше*, Грȁбовица (Баг); кȁко *се звáше* онâ што нѐ могā да се сѐтѝш? (Бал); са волȍвима се ȍрāло, нѝје ни постојāвȁло, óде нѝје постојāвȏ ȁуто, и нешто мȍтȏрнȏ, једѝнȏ је имȁо овāј Милāнȍвић ȁуто, Милāнȍвић, кȁко *се звáше* (Бот); ȍни су пȍдāвно оселѝли, онâ што је рāдѝо у Зâставу, нѐ знāм како *се звáху*; имȁо је нѐкē, кȁко *се зовâху* – црепȕље; како га *зовâхȳ*, вампѝр; би носѝљи ȍдовӯт ако је испрȍси у овȳ кȕћу, од овê кȕћē нȍси тȁмо у њȏзѝн рȏт вȕну, хѝнту, како се *зовâхȳ* то ранѝјē, Ȕка? (Бо); онѝ да трч'ȳ да кâжȳ: „Ѐво хи св ȁтови", нѐ знāм кȁко *се зовáху*, нѐ знāм кȁко се *зовáше* (Ле); а пѝјем јâ и за крв овō ȕвечē, кȁко *се звâхȳ*; и јâ по пȍла пѝјем онê за срце, јā нѐ знāм кȁко *се* мȍји *звâхȳ* (Гр); е сȁд кȍ је имȏ вѝшȳ сȍбу имȁл'е су онê, кȁко *се звâхȳ* онȏ, мусандаре, као рȁф, рȁфови ђе се остȁљајȳ фил'цáни, овē шóље, чанȁци, пȍрцѝје, кашѝке, тō се звáло рȁфови, место крѐдēнца (Трннѐ знāм кȁко *звāхȳ* овē Мāрковѝће (Ми);

> *бѐше л* скȍро је ȕмрō? (Вр); једно вѐче јā га уфȁти, кȁко му *бѐше* ѝме, ја га уфȁти, ишѝба га мȁло, послē му и ȍцу прѝча; кȁко *бѐше* ѝме онȍј дѐци Смāјȍвōј? (Ру); нѐ знам кȁт *бѐше* овâ пȕт се пȍчео рáдит за Шпѝљāни. (Бл); кȁко му *бѐше*

ѝме ономē Шѝптāру што је долāзио код нâс? Хађија; јâ тѝвѝм тô, а да *ль бѐше* ѐна ѝзēла Ми́ца? (Ле); кāко му *бѐше* ѝме, ѐво на врх језѝка ми (Жи); мѐ̀ја свѐкрва се дрȳжѝла са онôм тāмо, оногā женôм, кāко јој *бѐше* онō ѝме сѝну, Десѝмѝр, па се са његѐвōм мāјкōм дрȳжѝла (Го); нѐ знāм кāко му *бѐше* онô ѝме дављени́ку, кāко му *бѐше* онō ѝме. Би́ло кāко, ко гѐд се удāвѝо (Вру); чијâ *бѐше* Рукѝја? (Гл); *беше* тѐбе То́да свѐ̀ја? (Шав); ђе *бѐше* она жѝвѝ?; ђѐ се онō *беше* пресел'ѝла, нѐ знāм (Ту); ѝма некѝ мȳљ, кāко *бехȳ* рѐкл'и (Рач); „Шта ѝмā?" „Такô и такô." „Пâ", кажē, „кѐл'ко ѝма вâс тȳ?" „Пā ѝмā нас пē-шêс", кол'ко *бѐше*, нѐ знāм (Пр); по сѐдам нѐдѐљā да л' *бѐше*, за Ѐускрс је вѝшē имāло да се постѝ (Пе); кāко *бѐше* онā пѐсма? (Че),

и то не само од глагола *бѝти* и *звāти се*, већ и од других:

дā л *имадѝјо* јā онāмо још једну гāјбу? (Бал); пошто је Вла́да отѝшла, ôн се посл'ē оженѝо, пā бѝо са́бор дѐл'е Светê Трѐице, нāша зāвѐтина, и јâ отѝшла на скȳп и ôн до́ђе код мѐне да ѝграā, нѐ знāм кѐ *вѐдāше* кѐло, и ôн мѐне л'ијепо ѐдведе, до́ђе те ме ѐзē (Брђ); нѐ знāм кѐ онō *вѝкāше*, до бѐга је, кажē, грѐшно, јѐдан, кажē, јѐдан прѝчā педесêт гѐдѝнā, да рāдѝ за некōг младѝ́ћа о[д] дваес пêт (Бал); ôн неђе на Дѐховиће, ђе *сѝтāновāше*? (Брђ); нѐ знāм онô којê гѐдинē *се ида́ше*, кā на́рот, кат рѐкнē да се идê, хѐ̀ће, хѐ̀ће, пā посēн пишмâн што смо отѝшл'и остāвил'и о́де (Со); којê пѝјēш пра́шке од арѝтмијē. Мѐне јѐ̀к но, кāко онô *ѝсāшē* нѐ знāм, пр̀вō беше *â* па *мѐ*; којê *ѝјāше* она пра́шке? (Го); *знâвāше л* ти онȳ Ве́ру? (= Знаш ли?); кад би бāш мој ѐтац отишô, нѐ знāм ђе оно́ *ида́ше*, тāмо да л отишô к Пѐћи, и отишô, тѐрō сѝр на кѐ̀ња, тамо те продāј (Ер); ô снāо, кѐл'ко *има́ше* до Сенѝцē? (Гр); ѐна ћѐрку једну *има́ше*? (Ле); тȳ трѐбā да је би́ла, оно су пѐ̀сē у зāднē вре́ме овѝ Пѐповићи би́л'и жѝвѐл'и, сāде ѝмā некā сѝјена нѐ знāм од кѐл'ко гѐдѝнā, ми се ћинѝ сāд да *не сѝтāновāше* тȳ нѝко, нѐ би трѐбāло (Рам); одāкл'ē *долāзадијȳ* онѝ те *ѝрѝчадијȳ* о́де сȳпер сѐло? Не мѐ̀гу да се сѐтѝм. (Коз); ѐни се, чинѝ ми се, *ѝрезѝвахȳ* Хāмѝдовићи (Тр); јā нѐ знāм кāко *се* они *ѝрезѝвāхȳ* (Ос); како *вѝкāхȳ* онô? Ѣе́рдек? (Ер); богами су вāшāри пѐ̀чѐљи дâвно, кāт онō *слāвāхȳ* нѐ знāм тāчно сāд (Ле); нѐ знāм кāд онô *ида́хȳ* за девôјку; нѐ знāм тāчно шта онô *рâдāхȳ* ка-дôђē невѐста (Жи).

У овој служби, мада ређе, као синониман имперфекту може бити употребљен и аорист: нѐ знāм како му *бѝ* ѝме да ме убѝјēш; ја нѐ знāм овê године кāд *бѝ* вāшар, пошто овô рамâзан, па нѐ могā да бѝднē; кāд *бѝ* оно вāшар? (Дел); нѐ знāм *ѝмаде ль* стâрѝја о́де. Хâ Хâзбо?; кāд онô *бѝше* ѐни код нâс, не мѐ̀гу да се сѐтѝм? (Ђер).

Ј. Вуковић и овај тип имперфекта сматра модалним (Вуковић 1967: 135). Михаило Стевановић наводи да се у оваквим случајевима не може говорити о његовој заменљивости презентом без штете по значење, и то зато што се мисли на једно одређено време у прошлости, на оно време када је онај који пита знао одређену информацију у вези са којом поставља питање (Стевановић 1986: 660).

Објашњење ове појаве, анализиране на материјалу из стандардног језика, односно из домена супстандарда, са структурно-синтаксичког и семантичког становишта даје М. Ковачевић у раду *О деиктичкој употреби имперфекта* (Ковачевић 2008а). Функцију од стране аутора одређену као „евокација прошлог знања“ у савременом супстандардном српском језику имају пре свега глаголи *бити* и *звати се*. Наводећи примере са обликом глагола *звати се*, аутор констатује да „без обзира да ли је у предикату употријебљен имперфекат *зваше* или имперфекатски предикатски израз *беше име* – значење је у основи исто: говорник се пита или пак пита саговорника за име особе или предмета које је у прошлости знао, али га се у датом тренутку не може сјетити“ (Ковачевић 2008а: 151). Те тако, „управо због те компоненте ’призивања имена у сјећању’ датим имперфектима нису синонимни привидно конкурентни презентски предикати“ (Ковачевић 2008а: 151). Поређењем презента и имперфекта у оваквим синтаксичким условима долази се до закључка да су примери имперфекта осложњени модалним значењем „присјећања“ и/или „несјећања“ претходно познате информације. Друкчије речено, „и примјери са презентом и примјери са имперфектом указују на говорниково незнање нечијег имена у садашњости, али се они битно разликују по томе што је у примјерима с имперфектом, за разлику од оних у презенту, увијек присутна значењска (модална) компонента ’упућивање на знање имена у прошлости’“ (Ковачевић 2008а: 152). У српском језику ово значење исказује се и помоћу партикуле *оно* (*Где смо оно стали*), њеном комбинацијом са презентом *звати се* (*Како га ти оно зовеш*) и имперфектом глагола *бити* (*А како му оно беше име*), потом имперфекатско-имперфекатском конструкцијом типа *беше зваше* (*...него оном, како се беше зваше...*) (Ковачевић 2008а: 153–155). Најзад, имперфекат глагола *бити*, који у супстандарду често има вредност деиктичке лексеме упућује на то „да је изгубљени осјећај за употребу имперфекта довео до тога да се глагол *бити* у супстандардном језику све чешће употребљава ван своје временске употребе, а у функцији деиктичке партикуле. Наиме, тај се облик употребљава у непромјењивој форми (у форми *беше*) за изражавање евокативног прошлог знања (слично деиктичкој партикули *оно*) не само уз презентске облике разних глагола (између којих је најфреквентнији глагол *звати се*) него и уз различите глаголе у префекту“ (Ковачевић 2008а: 156). Оно што је још значајно јесте запажање да имперфекатске форме у свим овим облицима осим семантичке компоненте евокације прошлог знања имају, тачније задржавају и значење лично доживљене прошлости, својствено имперфекту (Ковачевић 2008а: 154). Сви структурни типови наведени у раду М. Ковачевића остварљиви су и у систему говора који ми испитујемо.

II.3.15. Модални имперфекат налазимо и у примерима типа *шћаше* + инфинитив / *да* + презент: да га не спáси, *шћáше пōгѝнут* (Д. Дуб); *шћáше да се пōбѝјē* (Ђе); *шћáше умрѝјет* да је дȍктор нѐ спāси (Ту); *шћâ пāнут* на онā л'ēт (По); *шћâ се онесвѝјест* (Ту); *шћáше пōгѝнут* за њóме (Ме); *шћáше* је и *ѝбит* да и не раздвȍји (Го); ōн ме и *удāрит шћáше* (Ме); *шћáше* свѐ овō *раст*ѝ*рит* да му дȁдосмо (Ту); *шћáше се пȍбит* (Ту).

II.3.16. Осим што примарно обележава прошлост у различитим видовима њене манифестације, имперфекат у свом семантичком потенцијалу носи још нека обележја која је важно дефинисати како би се боље спознала његова природа и, према принципима релационог идентитета, јасније одредило место у систему претериталних форми. Стога, у даљој анализи разматрамо категорије доживљености, динамичности, односно процесуалности глаголом означене радње, те напоредности имперфекатске радње са неком другом радњом или моментом у прошлости.

Имперфекат је особен облик у систему глаголских времена за обележавање прошлости. Као синтаксичка јединица својом семантиком у стању је да радње обележи као прошле, затим доживљене, те посматране у њиховом трајању. Таква комбинација семантичких елемената својствена је само овом облику (диференцијално ствојство према аористу, као семантички најближој форми, садржано је у компоненти која изражава трајање радње у прошлости, будући да аорист, као што је показано, увек приказује радњу као целину, завршен процес). Због тога, када говорно лице жели прошле радње приказати као доживљене, динамичне, посматране у процесу њиховог вршења и тако их предочити као актуелне, на располагању му стоји имперфекат као језичко средство које у потпуности одговара дефинисаној служби.

II.3.17. Истакнуто место међу наведеним обележјима свакако приписујемо категорији доживљености јер сматрамо да управо та семантичка компонента пресудно мотивише избор овог облика у говорном чину. Значењска компонента доживљеност радње активира се увек кад се овај глаголски облик употреби у саопштењу, а то нужно остварује и посебне ефекте на стилиском плану. Ипак, њену вредност не процењујемо само у смислу могућности стилске нијансираности исказа, већ као особину подједнако важну као и способност да дејства одреди као прошла (што је класификациона категорија на основу које се имперфекат сврстава у систем претерита), и то због тога што је, као што је и речено, управо њоме мотивисан избор овог облика из система јединица са мање-више синонимним инвентаром синтаксичко-семантичких одлика.

Иако се о имперфекту у нашој науци доста полемисало, елеменат доживљености узиман је увек као неоспорна особина овог глаголског обли-

ка. То је несумњив факат на основу ког се, уосталом, имперфекат и диференцира према перфекту, као у том смислу немаркираној јединици.

Ј. Вуковић компоненту доживљености истиче као суштинску одлику. Посматрајући употребу имперфекта у контексту: *Причам како малоприје <u>иђах</u> улицом и видех да бијаше велика гужва пред позришшем*, аутор наводи да имперфекат *иђах* „представља прошлу ситуацију не само као прошлу (у том случају, када би се ситуација представила само као претеритална, било би речено: *кад сам... ишао*) него као претериталносадашњу (релативносадашњу), тако да се у њему осећа двојство значења: и претеритално и релативносадашње, да се у њему одражавају оба временска стајалишта за временско осећање говорног лица: стајалиште праве садашњости (оно указује на претериталност) и стајалиште момента ситуације (оно указује на релативну садашњост)“. Будући да њиме обележавамо радњу коју доживљавамо у њеном току, процесу, а не цео процес радње, он се може сматрати и једном врстом релативног презента (Вуковић 1967: 244, 380). И М. Ивић имперфекат пореди са презентом у индикативној служби, односно посматра га као својеврсни презент за прошлост. Применом структуралистичког метода анализе, ауторка издваја два важна елемента семантике имперфекта која обележава као D /+/ и T /+/. Први означава моменат динамичности, непосредне стварности радње, односно доживљавање радње као реалности, а други упућује на претериталност. Притом, моменат D /+/ активира се „кад је радња непосредно пред очима (садашњост) или кад је радња тек завршена па је сасвим још присутна у свести или, најзад, кад се говорно лице тако пренесе у доживљени догађај о коме прича да га саопштава у непосредном облику дочаране стварности“ (М. Ивић 1958: 143). Даље се наводи и да „свака садашњост представља живу динамику радње, процес у току. Оживљена садашњост у овом погледу узима све форме стварне садашњости. Ово се огледа у карактеристичном морфолошком моменту – у имперфекатском видском облику, који је за имперфекат обавезан, а, као што је познато, и за презент онда кад се овим обликом одређује непосредна актуелност догађаја“ (М. Ивић 1958: 144). Компоненту доживљености као нужну одлику имперфекта издвајају и други аутори (в. Ивић 1953/54: 259; Танасић и др. 2005: 430). Не поричући постојање ове компоненте, М. Стевановић ипак наглашава да она не мора бити обавезна јер се имперфектом могу казивати и радње ван домашаја искуства говорног лица. Стога је не сматра најважнијом, налазећи да „суштину његова значења несумњиво чини истовременост у прошлости, управо одређеност времена у прошлости у коме се врши њим означена радња“ (Стевановић 1986: 659). Ј. Вуковић се са наведеним ставом не слаже и то због тога што сматра да оно што М. Стевановић назива одређеношћу заправо ништа друго него доживљеност – говорном лицу радња је временски одређена самим тиме што ју је доживело или је као такву жели предочити. Да је овде посреди

управо доживљеност схваћена као одређеност, показује и то што, како наводи Ј. Вуковић, М. Стевановић појам одређености не помиње када говори о аористу, којиме се такође обележавају доживљене радње (Вуковић 1967: 282–283). Осим М. Стевановића, и П. Сладојевић сматра да имперфекатске радње не морају нужно представљати дејства непосредно доживљена од стране говорног лица. То могу бити догађаји које је говорно лице доживело не непосредно већ унутрашњим преживљавањем (када говорно лице каже: *Тада још Њемци бијаху под Сшаљинградом*). Овде П. Сладојевић сврстава и употребу имперфекта у питањима и, најзад, у књижевно-уметничком стилу када уметник заузима став очевица[36] (Сладојевић 1953/54: 213–214).

Сви примери из наше грађе до сада навођени упућују на то да је у обичној употреби у приповедању доживљеност нужна пратећа компонента имперфектом означене радње. Примере имперфекта налазимо у свакодневном разговору, при исказивању информација о радњама које је говорно лице доживело. Други домен у коме се овај облик широко употребљава јесте наративни режим казивања, када казивач догађаје из прошлости о којима приповеда оживљава у њиховој некадашњој актуелности, тачније евоцира, оживљава нешто што је некада представљало (његову) садашњост, и ту имперфекат осим чисто темпоралне има и стилску улогу.

Примери имперфекта којима се обележавају прошле радње уочене/доживљене од стране говорног лица употребљеног у обичној комуникацији садржани су у контекстима:

> јучê сам је зва́ла, нѐдостӯпна *бѐше* (Ши); бӣо сам у онē Промӯкл’ӣце, онā чѐсма *беше* су́ха, јā чѐка оно нӣшта (Пр); пѐмрло је тō свѐ и Мâрко *беше* слѐп (Гло); тâ ми је девôјка у бōлнӣцу у Тутӣн, слѐба је, у бōлнӣцу је, нешто прехлāдӣла. Бѐш дѐнас сам мӣсл’ила да идêм пā она *вељáше* мѐжда ћу испѐнут пā нӣје испѐла, остѐла је тӯ (Уг); што *бѐше* л’ӣчнā кâрта твѐја код мѐне óде у двѐрӣште?; *нѐ беше*, рѐкни, овâ стâрā óде и мӣ посēн дōђѐсмо; јâ ӣдо ал *нêмāше* нӣко; ја га онѐмо остѐви, ти *нѐ беше* тӯ (Го),

где имперфекат служи да се подцрта информација да је говорно лице лично доживело именоване радње – пѐмрло је тō свѐ и Мâрко *беше* слѐп (Гло); имплицира информацију „ја сам то видео“, „видео сам да је слаб кад сам га посетио“ и сл.

У наративном дискурсу компонента доживљености има и стилску функцију и омогућава да се реципијент уживи у ситуације које се описују, као у примерима:

> имѐле су једне бӣјелē, онô нешто прōвӣдно је би́ло, а онê једне марѐме *бѐхӯ* жӯћкастē, некāко су ми вӣшē лӣчѐле но бӣјелē јел сам јâ би́ла би́јела у ли́це

[36] Сматрамо да би било потребно детаљније размотрити издвајање последњег наведеног домена употребе, односно питање (не)доживљености имперфекатских радњи у текстовима из домена књижевно-уметничког регистра.

(Го); е овô ми је мȳш óде бȉо, овô сам јâ, бȉо љȉеп, преварȉх се, љȉјеп *бѐше* и ôн, а богами и јâ сам би́ла љи́јепа, плâфка, напрѐдна, љȉјепа, пȕна, ȍде му ȍко; с извињéњом, зàвī онô око пр̏ста вѐлькōг онā пȕпак, онā постѐљица пàде, тȕрī мало сȉјена óнде, једну прњàву на онô сȉјено, от конȍпљē, љѐго н-онô, пељѐне би́ље спрêмљене, пȍви је, чȍвек ми *бѐше* на посô, *нѐ беше* тȳ, свѐкрва ми тȳ (Жи).

Дакле, говорникова намера јесте да искаже глаголом означену радњу, а потом и да је означи као доживљену. Одабир имперфекта уместо презента разумљив је јер имперфекат сам са собом носи ово значење, њиме се оно саопштава без додатних језичких средстава.

У претходним примерима присутност компоненте доживљености на језичком плану јасно је наглашена. Напомињемо, међутим, и то да при употреби имперфекатских форми у облицима првог лица једнине истицање тог значења на комуникативној равни није нужно – подразумева се да је лице које је вршилац радње те исте радње и доживљавало у прошлости. Стога сматрамо да је употреба имперфекта у оваквим ситуацијама мотивисана другим могућностима његовог семантичког потенцијала – потреба да се укаже на радњу у процесу или да се означи напоредност са другом радњом, блискост са моментом говора и сл.: ȁј д[а] идêм, *рâдāх* нешто дȍл'е (На); јâ сам лȳтô тàмо овàмо, трāжȉо, рѐкл'и стâрī љȳди, кажē, вȉлу онȳ, што се плâстȉ, „трâжī око пȕта, а девôјку око ску́та“, и мѐне тō пàло нà памēт и *нѐ шћā* дàљē да трâжȉм него тȳ (Стр); е вàлā те *чѐкā* и *чѐкā*, у Дȕгȳ Пољàну би мȍгл'и да стȉгнēмо докл'ēн тā кàфа стàшē (Бољ); *имâх* јā тȉпȳт и сȉра и кāјмàка, свѐ сам прàвила (Не).

Поједини аутори сматрају да компонента доживљености изостаје када је посреди употреба имперфекта у питањима јер се ту исказују дејства која не спадају у домен личних доживљаја говорника. Сматрамо да је и у таквим случајевима доживљеност истога типа као и у претходним, с тим да, будући да је посреди упитна форма, имамо само обрнуту перспективизацију. Наиме, говорно лице поставља питање у оној форми (имперфекатској) у којој жели да добије одговор. То значи да се не пита за било коју информацију већ за информацију о радњи/стању које је саговорник лично перципирао у прошлом времену. Овде говорник само мења временску перспективу, односно преузима временско/комуникативно стајалиште свога саговорника. Тако је у примерима: а ко́га *има́ше* Рѐља код њѐга. Кàко *бѐше* му сȉн? (Че); кàко *бѐше* Дȕшан Шàпоња? (Че); како *жȉва́хȳ* тàмо у Сȳхī Дô? (Вру); кàко је Ри́зо? *Има́ше* л' шта жи́во? (Бал). И овде је, као и у реченицама потврдног типа, задржано значење доживљености, и на комуникативном плану подједнако је присутно, само сада говорник, употребивши имперфекат, има намеру да нагласи да, осим што га занима дата информација (што би се могло исказати перфектом), жели и да је чује из „прве руке“, да је слушалац изложи онаквом какву ју је

опазио. Тако сва наведена питања попут: а ко̀га *има̏ше* Рѐља код њѐга. Ка̀ко *бѐше* му си̑н? (Че); увек имају и имплицирани садржај „кад си ти био код њих“.

Исказивање радњи у правом смислу недоживљених у овом говору сасвим је ретко: тē а̀ге *узѝмāху* од нāро̀да мло̀го (Ђер); ти̑пӯт кат тӣ на̀ши па̀радедови, чукундѐдови *бежа̑хӯ* са тијā бр̑дā (Бо). Компонента доживљености овде је присутна у том смислу што је говорник слушао о тим догађајима, те они као такви спадају у домен његовог (посредног) искуства, а он се у моменту говора у њих уживљава како би их учинио предочљивијим, веродостојнијим.

Већ је поменуто да имперфекат у деиктичкој служби такође задржава елеменат доживљености глаголом означене радње. Исти је случај и са глаголом *бѝтӣ* употребљеним у саставу плусквамперфекта. Тако, ако говорник каже: Ма́ра *бѐше отѝшла* у Паза̑р; подразумева се да је лично уочио именовано стање, док, када би се употребио префекат помоћног глагола: Ма́ра *је би́ла отѝшла* у Паза̑р, то не би било обавезно (о овоме више в. т. II.6.12.), што све потврђује да је семантика доживљености неодвојиви пратилац имперфекта ма у којој служби он био употребљен.

II.3.18. Својство имперфекта да, градећи се искључиво од несвршених глагола, обележи прошлу радњу у току, у процесу њеног вршења, као што је показано, повезано је са семантиком доживљености. Та веза проистиче из чињенице да и индикативни презент, као облик који најнепосредније казује доживљену радњу, има исто ограничење. У анализи која следи детаљније ћемо размотрити ову семантичку компоненту.

Од самих почетака проучавања имперфекта у српској науци недвосмислено је истицана особина обележавања радње посматране у процесу вршења. У том погледу ставови научника се слажу, на шта упућује и домаћи назив овог облика присутан у граматикама – прошло несвршено време. Сопрења су се, међутим, тицала одређења самог карактера радње на чије се трајање реферише. У најранијим радовима истицало се да је посреди дуго трајање глаголом означене радње (о томе који аутори заступају такво мишљење види у: Вуковић 1967: 170. и даље), што од стране каснијих аутора углавном није узимано као релевантно обележје. Изложићемо неке од ставова који су од значаја за наше истраживање.

Јован Вуковић имперфекат одређује као облик којим се представља радња у процесу, трајању, при чему оно може али уопште не мора бити дуго (Вуковић 1967: 179). Имперфекат може означити дуго трајање (*ја чувах овце кад се моја стрина довела*), „али имперфектом ништа више није речено у смислу трајања радње него да је радња изречена перфектом (*ја сам ч у в а о овце кад је моја стрина доведена*), или у ком другом случају да имперфект буде замењен аористом. Контекст је носилац истицања и наглашавања трајања у имперфекатској радњи, кад тога има и колико га има, а ни у ком случају то

не припада имперфекту“. Оно што је суштински важно јесте само постојање трајања вршене радње и, осим тога, њене неограничљивости (Вуковић 1967: 180). Термин *неограничљивост / неограниченост глаголске радње* Ј. Вуковић преузима од П. Сладојевића, који га је први пут и употребио, рекавши да је једна од важнијих одлика имперфекта заправо постојање компоненте *неограниченост трајања радње* (Сладојевић 1953/54: 219)[37]. Образлажући ову категорију, П. Сладојевић додаје: „Није довољно рећи да имперфект значи трајање прошле радње јер трајање значи и аорист имперфективних глагола а и перфект или, боље рећи, глаголска основа, него треба истаћи *неограниченост* радње и имперфекту; аорист имперфективних глагола значи *ограничено* трајање прошле радње, док је перфект у томе слислу неутралан“ (Сладојевић 1953/54: 219). Даље, „та неограниченост се састоји у томе што се имперфектом не износи радња као временска цјелина, него као трајање коме у нашој свијести нијесу присутне границе. Имперфектом се вријеме трајања радње не износи као исјечак из прошлости (као што је случај с аористом), него као временска линија којој су крајеви у магли. Неограниченост радње у имперфекту најтачније ћемо окарактерисати ако кажемо да је то *иста онаква неограниченост какву имамо у презенту трајних глагола*. Ова особина имперфекта се задржава и у релативу, и у модусу. Она, у вези са заначењем прошлости, чини доста у смислу ограничавања употребе имперфекта, нарочито у индикативу, и у говорима гдје се он добро чува. Имперфекат се, по правилу, не може употребити уз одредбе које показују границе радње. Не може се казати напр.: *Ја рађах два сата*. Ако се такве одредбе ипак јаве код људи који осјећају имперфекат, оне не значе границе саме радње, него или значе неки шири период који обухвата и вријеме радње, или се вршење радње протеже преко датих граница“ (Сладојевић 1953/54: 218–219). Ј. Вуковић се у потпуности слаже са свим наведеним ставовима (и детаљније их образлаже), јер сматра да је управо термин *неограниченост* био потребан како би се адекватно именовало оно што се наслућивало када су истраживачи говорили о дугом трајању (Вуковић 1967: 183).

На сличан начин о имперфекту, поводом галипољског говора, пише и П. Ивић: „Што се тиче значења истицања дугог трајања радње, материјал показује да у овом говору тај моменат код имперфекта није обавезан“. Наиме, „има примера који значе само толико да је радња у једном тренутку била у току. *Шȍ се учêр замѐћāше* значи само ’Зашто посрташе онда кад сам те јуче видео’“, а с друге стране „има и примера где је радња дуготрајнија (*Цê-ли дâн стрȳжâву дȁсака*), али ту је значење дуготрајности изражено другим

[37] Поводом самог термина П. Сладојевић наводи: „можда није сасвим адекватан израз, али мислим да је он ипак најбољи од свих који засад стоје на расположењу“ (Сладојевић 1953/54: 218).

језичким средством (у конкретном случају прилошким изразом *це̂ли да̂н*), а на имперфекту лежи само значење трајања паралелно са датим временским отсеком“ (Ивић 1953/54: 235). Радња имперфектом означена, дакле, не може бити ограничена ни са једне стране, иако некада контекст може одавати такав утисак. Такве случајеве П. Ивић тумачи на следећи начин: „Има примера у којима се имперфекат употребљава за неку радњу или стање чије је трајање прекинуто новом радњом: *Ни̏колко го̏дӣна ѿ е̏ р а̄ м о а̂деѿ, ӣо̏сле га ӣора̏симо* (= држасмо се обичаја, после га остависмо)“, али овде имперфекат „не означава прекид радње, чак ни трајање *ӣре* прекида. По томе се он разиликује од аориста имперфективних глагола. Сам прекид обележен је обликом аориста у следећој реченици“. Стога, „у већини случајева имамо две временске ситуације: прву с којом је радња имперфекта паралелна и у којој она траје (*Ни̏колко го̏дӣна ѿе̏ра̄мо а̂деѿ*) и другу у коју пада остварење радње изражено аористом (*ӣо̏сле га ӣора̏симо*)“ (Ивић 1953/54: 236).

Најзад, Милка Ивић такође као значајне истиче наведене моменте. Ауторка упућује на то да се на стварну радњу може се указивати као на процесуалност која је у току (= акција у реализацији) или на обављени процес (= остварена акција). Особину првога типа има имперфекат, што га диференцира према аорсту, који увек подразумева моменат готовости радње, тачније код кога се „искључује могућност претстављања радње као процеса у току без одређеног краја, без граница“ (М. Ивић 1958: 143).

Примери из наше грађе наведено потврђују. Имперфектом се увек обележава радња посматрана у процесу:

> нѐшто је учинѐла, ни́сам ни̏шта на̀шла, са̀мо један бока̂л *но̏са̄ше*, за̂р у бока̂л нешто има̀ла (Св); једна о́ђе ко̄мши̏ка се о̀на удāви̏ла, и зову̂: „о̂ Ру̂жо, Ру̂жо, не да̂ врѐмену“. Зва́л’и су то̂. Бо̀га ми оно̂ *ӣома̂гаше* (Рач); ви̏ћē она̄ јѐдна, они̏ љу̂ди та̀мо, ту̂ *беше* та̄ мѐлница *се зва́ше*, ту̂ *се си̏ја̄ше* пири̏нач, то *беше*, си̏ја̄ се она̄ духа̂н, то̄ л’епо̀та ка̀ка то̄ ту̂, ал’и то̄ *ӣла̂ћа̄ху* о̀ни (Ме); јѐчам се јѐо, мумӯрус се јѐо, ра̂ш се јѐо, вала̄ нѐ би мо̀гла она̄ л’ѐб да прогӯнēм, то̂ ми *за-и̏ра̄ше* у гр̏кљен (Кон); аљ о̂н ӯспео, *нѐ беше* ни̏ко погѝнуо. Те *ӣофаљѐва̄ху* га (Ле); *ко̏ӣа̄смо* та̀мо у Йсточнӣ Мо̂јстӣр, једни Бало̀те су би́л’и, нѐ зна̄м да л’ си има̀ла тӣ ко́га у Йсточнӣ Мо̂јстӣр да л’ си йшла, једна је кӯћа тија̄ мусл’има̄на̂ има̀ла до ри̏јеке ова̀мо и ми̏ *ко̏ӣа̄смо* ова̄ пӯт, ни̏је има̀ло пу́та, кат до́ђе један Срѐбин из Мо̂јстӣра (Ке); зӯба̂ овија̄ нѐма̄м, намѐшћи го̄рњӯ ви̏л’ицу, вала̄ гра̂дӣ ми је она̄ На̀сер, ја̂ то̄ *не мо̀га̄ да ӣри̏и̂м*, ја̄ сам нѐрво̄зна; и ја̂ овако̂ како *л’ежа̂*, погл’ѐда је, реко: „Са̂јо јеси л’ ти̏ бо̀га ти?“ (Жи); ђе го̀д да сам отиша̀о у бо̄л’ни̏цу, ђе го̀д преда̀ди књи̏жицу, ни̏ђе ни̏јесу мо̀гљи оно̂ „Шкри̏јељ“ да ми пого̀дӯ прѐзиме: „Шкрѐљ, Шкрѐљ“, ка̂жӯ. *Не мо̀гахӯ да ӣого̀дӯ*, нешто за йзгово̄р им те́шко (Бо); ту̂ су азила̀нти они̏. *Седа̄хӯ* јучѐр тро̄ица, рѐко од онога̂ нѐма̄ кӯт цр̏ншē, Ци̏гани су бѐлшӣ; на̀јбоља̄ посла̀стица. Кад о̀дӯ нѐђе, ка̂жē пи̏ту *јѐда̄хӯ*, зна̂чӣ то̂ је би́ло нѐшто (Тр).

II.3.19. Често се глаголима у имперфекту означава трајање радње, тачније стања у прошлости које је уочено, тј. било на снази када су вршене неке друге радње. Имперфекат ту служи као својеврсна подлога или оквир унутар кога се постављају и посматрају друге радње, стога су чести случајеви његовог комбиновања са другим глаголским формама којима се обележавају појединачне или понављане акције из прошлости. Имперфектом се у оваквим случајевима дефинишу околности које су пратиле период/временски одсек током ког се дешавало вршење оделитих радњи, и он је у таквим контекстима незаменљив неким другим обликом (сем, наравно, перфектом):

> једамâ смо би́л'и у шко̀лу, јâ дошô на о̀сȳство, она *беше* у шко̀лу; и у во́јску кад сам бѝо, би́ла некā пла́та се прѝма̀ла, тô прѐвā пла́та *бѐше*, дāва̀ло се по двѝје онê црвѐнē; пѐшкē, ба̀ндара, ба̀ндара, те го̀ре, кат го̀ре, кат један гȁзда ȳзō свѐ тê, тȳ ѝмā трѝес љȳдѝ, ко̀л'ко ѝмā, *има́ше* мло̀го, два̀ес (Пр); реко: „Немô ме ни гл'ѐдат", нити да га гл'ѐдāм, ова̀кō затво̀рѝм о̀чи, ōн *беше* вѝђен; и о̀на хим побѐгла и стѝгоше Ковāча̀ни, стѝже Ѐсман, ȳдбōвац *беше*, један Ѐмер, и још двоѝца дрȳгијā (Пл); тол'ѝкō нѝјесам ни има̀ла крâвā, по јѐдну по двѝје, да те нѝшта не ла̀жēм, богами *бѐше* сиротѝња (Ост); јā нѝјесам јѐла, а пѝту јѐсам и богами *беше* ȳкȳсна. Мо̀гу ти рѐђ л'ѝјепа *бѐше* (На); његôв про̀фесор, јâ му се мол'ѝо да ми јâвѝ да̀ л' ће да дипломѝрā, ôн дипломѝрô и тел'ефôн о̀дмā да ми јâвѝ, *бѐсмо* мѝ у стâн до̀л'е у Тутѝн (Ми); *беше* ȳмрō о́де један кōмшѝја, јā спāва̀ла; опâнци се носѝл'и, тō ко̀ е имô опâнке пироћа́нце, ка̀ке цѝпил'е тō *бѐше*; *бѐше* у Макдôнију, бѝо сам до̀л'е подно Вѐл'еза; а у Македонѝју *бѐше*, та̀мо подно Тѝто̀ва Вѐл'еза сам свѝрô; ото̀смо пред вра́та та̀мо, тō *беху* то̀рбеши некѝ, нѐ знāм ни којâ је вѐра, а та̀мо *бехȳ* некē ма̀зге, нѝјесу магȁрāт мâлā, него ма̀зге а ȳши кā рȳке овакô и мѝ, *бехȳ* трѝ Цѝгāнке, цȳкāл'е онē дѐфове, тō *беше* о̀биђāј, тō нѝјесу Цѝгāнке нō л'епотѝце ис Вѐл'еза, а *бѐахȳ* и л'ѝјепе; тако ми здрâвља ка[д] сам бѝо ова̀мо реко јā не мо̀гу да седѝм о́де, а врућѝна *бѐше* кō под са̀ћ, нѝје кā о́де понѐшто пȳхā; о̀на ћѐрку једну *има́ше*; онē Цѝгāнке до̀шл'е с једнōм то̀рбōм и један Цѝганин, а *бѐше* Шѐфика онā Рāмѝзова мâјка (Ме); доћѐкаше ме свѐкрва и зâва, свѐкар ми *нѐ беше* тȳ, *бѐше* га *погодѝо* прѝш у пр̀с. Бо̀л'ēс прѝш, што се рѐкнē *ȳ, прѝш ше погодѝо*. *Беше* га *погодѝо* прѝш у пр̀с, пā бѝо код л'ека́ра, нѐ знāм ни ђê бѝо; мѝ смо ти отѝшл'и ва̀н Ћа́ћка, *беше* тȳ у јѐдну, кā шȳма, ка некā јало̀вина, нѐ знāм ни шта *бѐше*, углâвнō одвѐо нѐ *беше* ба̀ш ко[д] Ћа́ћка тȳ; на уто̀буску *има́ше* кафâна, нѝко *нѐмāше*, двоѝца љȳдѝ она̀мо и тѝ ко̀нобāри, јâ и ôн сѐдосмо тȳ; јâ *бѐ* у сада̀шњē хаљѝнице, тѝпȳт смо зва́л'и а̀нтарије, па ти о̀де ȳбрā копрѝву, а јâ ћо̀ра нѐмāм гâћā, па ȳбѝ, па ȳбѝ, па ȳбѝ (Ле); кат су по̀чēл'и ова̀мо да грâдȳ овȳ магистра́лу, јâ бо̀га ми *бѐх* млâђѝ, рāдѝо сам са инжињѐрѝма (Ке); једна ми унȳка би́ла јучê на ва́шар, нѐкѝ вѝдел'и је и етê хи и о́де, свѝђела хим се, ѐто тал'ѝкѝ ва́шар и о̀ни за њȳ, мо̀мак *бѐше*, рâдѝ та̀мо у иностра́нство, завр̄шѝо факултêт (Ђер); е овô ми је мȳш о́де бѝо, овô сам јâ, бо̀гме л'ѝеп, преварѝ се, л'ѝјеп *бѐше* и ôн, а богами и јâ сам би́ла л'ѝјепа, плâфка, напрѐдна, л'ѝјепа, пȳна, отѝшло му о̀ко; побѐго, до́ђо тȳ, *има́ше* једну кра̀ву, један шпо̀рет онā црнѝ цѝганскѝ у со̀бу, једна чêрга про̀стр̄та увр со̀бē, свѐкрва ста̀ра; завѝ онō око пр̀ста вѐљкōг

онā пȕпак, онā постѐљица пâде, тури мало сȉјена óнде, једну прњâву на онō сȉјено от конȍпљē, л’ѐго на онô, пел’ѐне би́л’е спрêмљене, пȍви је, чȍвек ми *беше* на посô, *нѐ беше* тȳ, свѐкрва ми тȳ; ôн *има́ше* једну сѐстру нѐудату Дѐјāн. Тâпȳт *беше* нѐудāта, а мâјка му *беше* ȕмрла од жȕчнē кѐсē (Жи); нешто ме бȉ срâм, чȍвек јој *бѐше* тȳ, мѐне што јој чȍвек *беше* тȳ, мѐне бȉ срâм, реко дрȕгī пȕт ћу (Го); ôн је отишô за Крāљѐво. Мѐне је свѐкрва водȉла код њê, а ȍна ка дȁнас би́ла код нâс, сȕтрадāн је затѐкл’и ȕмрла тȁмо у Гȍдово. А овȳ мȍју мâлȳ *мȉловāше* (Го); Би́л’и су ȉстō и овī Не́мци зарȍбљени овȁмо, па рâзмена некā би́ла, дȍста је би́ло и побијѐно нȁшијā љȕдȉ. Бȁш *ȉпсāше* једна зâдруга у Ȍфенбах, тȁмо *има́ше* једна земљорâдничкā зâдруга, тȳ *ȉпсāше* свѐ којȉ су би́л’и у рȍпство, слȕжȉл’и су, гл’ѐдāл’и су стȍку, крȁве гāјȉл’и тȁмо, па сл’ȉке њȉхове *има́ху* (Гл); јâ бȉ једанпȕт у Крâљево, једно ди́јете ми слȁбо бȉ, и пȉта ме једна дȍкторица, двȉје *бѐхȳ*: „Кȁко ти је ȉме?“, рѐко: „Шкрȉјељ Хȕка“; пȉте богами ȉстō, та́њи, бȉјелō брȁшно, ал’и *нêмāше* ни бȉјелā брȁшна ȍндā, кȁсно је испȁло пȍсл’ēн да ȉмā пȉта од бȉјелā брȁшна (Бо); и јâ сам иг одвѐо на тō грȍбље, ȍни *имадȕјаȳ* некē скȉце, још у онô вре́ме *беше* свѐ *ȕцрȉāно*. А ȍни су отпрȉл’ȉкē дȍшл’и да трâжē пâре (Че); двâ мѐсēца јâ и ôн у бȍл’нȉцу у Нȍвōм Паза́ру, зȁедно, мȍја дѐца штȁ донѐси мѐне и њѐму, ôн, *беше* му ȕмрō ȍтац, пот аперâцију, нѐ мога да идê на аперâцију, сѐстра му *беше* ȕдāта у Рȁшку ми се чинȉ; и оно *седа́ше* онā рȕпа ђе је удȁрио крај њѐга мѐтак и на бр́вна остȁо тā мѐтак (Уг); ȉмām двȉје шћѐрке и сȉна. У Крāљѐво су. Ȉмām и парȁунȕкā. Долȁзио мȉ сȁд пā *довѐо* га Ми́ко *бѐше* у Крāљѐво. Јучê зовê. По цȉо дâн трчȉ онудȉјер и зовê: „Бȕдо, кȁве, Бȕдо, кȁве“. Вȍл’ȉ крȁве, тѐлāд *не вољедȕјāше*, ал’и за крȁве је бȉо (Кн); још ȍндā имȁло нāрȍда вȉшē, овē стȁрице би́л’е, тō свѐ пȍмрло, *има́ше* о́де девȍјāкā, момāкâ дȍста богоми; у Бољȁре *има́ше* јѐдан стô и двȉје гȍдине (Бу); нȁјтежē *бѐше* лȕбицу нâј, нѐ мош да нâђēш шȕпл’о дȕрво окру́гло; рѐко бȍгме ћу јâ да хи дâм, јâ ћу прȍдат би́ло штȁ мȍе, кȕпȉл’и ми *бѐхȳ* неко лȁнче, ја злâто не вȍл’ȉм, продȁћу овô лȁнче, јâ ћу и ку́пит, нек идê овâ жѐна у Тутȉн (Жи).

Да се имперфектом указује управо на трајање радње/стања у прошлости у смислу околности које важе за читав период током ког су вршене радње показују примери типа: мāмȉла ме за њȉм, сѐстра му, бȁш сѐстра му нȉје, от амȉцē. И ȍни ме *ȉскāхȳ* на дрȕгō мѐсто, и она ме нѐ даде, немô јâ сам је пȍчēла да је прȍсȉм, не дâм ви је (Пл). Заменом имперфекта аористом, на пример, таква компонента била би изгубљена и радња би се приказала као појединачна.

II.3.20. У нашој грађи нису забележени примери имперфекта у означавању радње ограниченог трајања, што потврђује претпоставку о немогућности временског ограничавања имперфекатских радњи. Овом својом особином имперфекат се разликује од аориста и наративног презента[38].

[38] Уз аорист је сасвим обична употреба одредбе која упућује на границе глаголом означене радње: јâ но́жом нећа хѐфту дāнâ *сȉпру́га*, *сȉпру́га*, *сȉпру́га*, ȕжȳте ка вôсак; У Сврâчиће, овâ што *рâди* у шкȍлу до скȍро, тȉ га знâш (Бо); Ево двâ-трȉ дāна је би́ла бо́на, *довȍди* је тȳ на инфȳзију те је прȉмȁла (Ер); а временски омеђену прошлу радњу може исказати и презент:

II.3.21. Наведени примери комбинације са другим облицима у претериталној служби и особина имперфекта да казује радње посматране у њиховом трајању, током ког су се обично паралелно вршила и нека друга дејства, односно његова могућност да означи стање које је обележило временски период унутар ког су се реализовале још неке акције, упућују на семантику напоредности, која се узима као још једна од суштинских својстава овог облика. Као и претходно наведене, и ова одлика имперфекта била је предмет неслагања аутора. Већи број проучавалаца глаголских облика, наиме, сматра да је семантика напоредности нужна компонента која се, било експлицитно било имплицитно, јавља увек када се употреби имперфекат у временској служби. Тако М. Стевановић наводи да се имперфекат „никад углавном не појављује као облик с којим се напоредо у истој служби не употребљава које друго претеритално време, или се бар нема на уму неко прошло време у коме је текао њим означени процес“ (Стевановић 1986: 652), те имперфекат дефинише као облик искључиво релативског карактера, који „управо значи радњу која се у одређено време у прошлости вршила, која је трајала, дакле, истовремено с неком другом радњом, означеном било којим претериталним временом, неком прилошком временском одредбом, или је пак то време одређено самом говорном ситуацијом“ (Стевановић 1986: 656). П. Сладојевић, међутим, наводи следеће: „Скоро сви наши научници који су испитивали значење имперфекта нашли су да се он обично, или бар врло радо, употребљава за означавање напоредности вршења неке радње са неком другом радњом или ситуацијом (у прошлости). Неки сматрају да је та напоредност обавезан елеменат у значењу имперфекта“ (Сладојевић 1953/54: 219). П. Сладојевић сматра да су научници до тог закључка дошли посматрајући примере у релативу, којих је свакако више. Ипак, примери индикативне употребе показују да „овај паралелизам није примаран ни обавезан у значењу имперфекта. Он проистиче из значења трајности и неограничености радње“ (Сладојевић 1953/54: 219). П. Ивић је мишљења да је питање напоредности имперфекатске радње условљено сложеношћу проблематике која проистиче из могућности употребе импефекта у синтаксичком индикативу. У свим радовима о овом облику, а таквог је карактера и грађа из галипољског говора, преовлађују примери релативне употребе, а за њих је, као што је познато карактеристичан „моменат преношења у мислима у једну дату ситуацију у прошлости, везану обично за неку другу радњу“ (Ивић 1953/54: 233). У таквим примерима „значење имперфекта не ограничава се на просту констатацију, већ обухвата и везивање те радње за одређено време на које се мисли. У не-

---

седи̑м ја̑ ту̑ петнѐс да̄на̑ без њѐга, о̀н та̀мо ра̑дӣ то̑, ја̄ ту̑ без њѐга седи̑м, кажӯ ми ови̑ о̀кол’ина: „Па ђѐ је, па ку̀д је?“ Па, јесам л’и ја̄ до̀шла о́де за нѐшто ил’и ова̀ко̄ у̀да̄та, за̀шта ово̑? Ја̄ са жена̀ма разгова̑ра̄м, смије́мо се (Бр); цѝо да̑н јучѐ *ми̑сл’ӣм* ка̀ко се зовѐ (До); сву но̑ј ја̄ тако̑ *разми̑шља̄м* ка̀ко да побѐгнѐм ују̀тру (Го).

ким примерима то је изричито наглашено, али и у другима може се осетити овај моменат. У примеру *Нӣјѐ ӣши лѐ^и^ӣ си̏рак, ӣрѐ^и^буа̄ше јȍш мра̀ да га урѐ^и^ди̂ш* облик *ӣрѐ^и^буа̄ше* не везује се за коју било прошлост, већ управо за одређено време кад је дотични редио кукуруз (*си̏рак* = кукуруз) на њиви.“ Исто тако, „у реченици *Шȍ се учѐр замѐћа̄ше?* не мисли се на неко посртање у којем било тренутку у току јучерашњег дана, него на посртање у тренутку кад је говорно лице наишло и видело саговорника. Употреба облика имперфекта вреди, дакле, као ближа одредба уз опште временско значење прошлости: у нашим реченицама она уноси нијансу ’онда кад си редио кукуруз’ одн. ’онда кад сам те видео’“ (Ивић 1953/54: 233). У наведеним примерима постоји паралелност са одређеним тренутком у прошлости, у једном је изражена и прилогом *учѐр*, или се разуме из околних делова реченице, али, како истиче П. Ивић, има и потврда где имперфекат стоји слободан, без ослонца у самом контексту. Свакако, „ослањања на моменат ван садашњости везан за неку радњу има и ту, и то ослањање детерминише употребу имперфекта, што је све довољно да ситуација не буде чист индикатив, али с друге стране једино упућивање на тај моменат лежи у самој употреби облика имперфекта. Не може се рећи да је овакав облик потпуно лишен временског одређивања радње. Сама говорна ситуација не мора увек бити довољна да се одмах разуме да се ради о прошлости и то баш о одређеном моменту у прошлости. И једно и друго објашњава нам потпуно тек сам имперфекат“ (Ивић 1953/54: 234). Најзад, Ј. Вуковић такође одбацује теорију о неопходности постојања елемента напоредности. Сумирајући расправе које су у литератури присутне још од Вука Караџића (детаљније о томе види: Вуковић 1967: 178–190), Ј. Вуковић наводи да већина аутора напоредност схвата као обавезну и најважнију особину имперфекта. Такав став био је дуго времена доминантан, а „кад се увидело да се, по овом што имперфекат радо долази уз другу напоредну радњу, не може о таквој напоредности говорити као о нечем сасвим битном, онда се почело говорити, и говори се, о напоредности и са моментима у ситуацији о којој се говори“ (Вуковић 1967: 185). У вези са овом констатацијом, аутор износи следећи закључак: „Овде се одмах намеће питање да ли и таква напоредност значи много за одређивање вредности имперфекта, и да ли се исто тако, или приближно тако, не би могло говорити о свим другим временским облицима од имперфективних глагола. Јер чим се одреди ситуација, онда се напоредност имперфективне радње неким моментима сама по себи јавља, а, на другој страни, видели смо да се и имперфекатска радња може поставити у временски неодређену ситуацију, и без напоредности са каквом другом радњом“ (Вуковић 1967: 185–186).

Примери из наше грађе потврђују наведена запажања о томе да имперфекат заиста најчешће долази у контекстима унутар којих се његова радња

реализује ослањајући се на радњу исказану другим обликом, дакле, напоредно са неком другом радњом или ситуацијом:

> крѐнēмо овàмо ка Гол’ѝји планѝни уз једну рѝјеку, *зова́ше се* Морàвица (См); тàмо ка стàдиōну *има́ше* на једно мѐсто, тȳ кат сам ѝшла са Сāбрôм (Ру); кат јâ ȍдо, она ми је ȍткри, кат штà да открѝјē, кā бàш кā да вѝдѝш овȳ ћàшу, такô е тā пећѐина, нѝшта дрȳгō *нѐмāше*; сѝјāл’и су свȳђе љȳди, сàмо тō некō крѝјȳћи, ȍно посл’ēн нѐко прѐјāви, мѝ смо пȍћупāл’и пȍсл’ēн кат *шћâхȳ* да дȍћȳ, испѐкција. Тô *беше* вѐл’кā кàзна. (Пру); јâ кат сам бѝо, *нѐмāше* ни кàпљē једнê, су́ха, би рѐкō нѝкат нѝје имàло водê, сâм сам бѝо, оти́до, ћê тô, у некā брда тàмо (Пр); ѐто тȳ смо се би́л’и крѝл’и, и ȏн тȳ *беше* с овцàма, ȍвце му се сакрѝл’е (Па); тȳ смо имàл’и петнêс хѝљāдā ѐурā и мѝ мисл’ѐдосмо кȳћē мàло да напрàвѝмо ил’ нѐшто, ȏн *ћа́ше* о́де на сѐло да прàвѝ, ȍде гȍре кот Ла́да, кат онā Ладȏв сѝн му рѐкō, што је дȍл’е у Крàгујевац, јѐдан од њѝ: „Штà ће ти, Мѐнсȳре, двѝје кȳће на сѐло? (Го); сàмо тȳ јѐдну је имàла кће́рку, ма́ло *бѐше*, ма́ло, и: „Вàлā, снàо, да ми је зовêш, *ћевѐрћевȏјче.*“ (Вру); ѝмā о́де рȳја код нâс овàмо у овē крше, јâ сам носѝо једнōј жѐни у Тутѝн, да л’ нѐшто *веља́ше* за накѝ прѝтѝсак, по́јма нѐмāм зà шта ȍна тô, те би јâ осѐчи по пȳн један це́гер рȳјовинē те јој понѐси те је ȍна нешто тō кȳхāла и пѝла би тā чàј (Бр); сѝнōј кȳпѝла ми једна снàха, кȳпѝла хѐљдȍвнō брàшно и дȍније ми и пѐкла обарȳшу и дȍније ми, реко јâ је бȍга ми не мȍгу, кол’ѝко *мирѝса̄ше* ел’ хȳћмуљилā. (Се); ȏн је долàзио сад, вѝшē *ѝознадѝјāше* ȍкол’ину него ијѐдан. Свѐ *ѝознадѝјāше* (Бољ); четрêс и пѐтē, чинѝ ми се, прȍшл’е су двѝје партизâнке кā овȏ вâс двѝје, мла́де, л’ѝјепе, дȍбре, кō Црногȏрке, нѐмā тȳ штà да рѐкнēм, свàкā чâс, држȳ овē аутома́те, ал’и оне *бѐхȳ* бол’нѝчāрке, дȍкторице (Цв); мѝ о́де кȳкāмо на ћѐтнѝке, а дȍл’е *кȳкāхȳ* ѝстō на ћѐтнѝке, кат сам бѝо у Гȳћу (Рај); Дрȳгѝ свѐцкѝ рàт кā да је јуће би́ло, бȍга ми би ти сàт прѝћȏ бȍљē него што је јуће би́ло, такô сам тô запâнтио свѐ, дѝјете от шêс гȍдѝнā, Не́мци, Не́мци, Не́мци, дâн и нȏћ су о́де би́л’и, и дâн и нȏћ је тā во́јска тā сѝла би́ла, ал’и *бехȳ* дȍбри; Тал’ија́ни у зàдњē вре́ме су се појāвѝл’и би́л’и, лȍши *бехȳ*, Тал’ија́ни и Рȳси, лȍши; у Тȳрскȳ седамдесêт и првē гȍдинē, тō ми је првō би́ло да ȍдēм, *бѐхȳ* у тêшку ситуâцију, *беше* нѐстабѝлно, систѐм *нѐ беше* у Тȳрскȳ, *жѝва́хȳ* од седамдесêтē гȍдинē пā на овàмо. Сàт кат ȍдēш у Тȳрскȳ, кат сам јâ отишȏ, сàт кажē стô кѝлометāрā овàмо ка нàма грâт те срêћē овàмо, Стàмбол, сàт је Тȳрскā тол’ѝкō ȍјаћāла да је тō ћȳдовѝшно за Евро́пу, за свѝјет (Пож); јā *разговâрāх* с Мѝшком кад ȍна до́ђе (Нет); бàш једамâ једнē прѝл’ѝкē један мусл’имâн ис Паза́ра ȳпозна се са једнōм девȏјкōм тȳ нàшēга рȍђāка, ȏн јој се престàвио да је прàвослāвнѝ, јā јој ка́за, ȏн посл’ē *шћа́ше да се бѝје* сà мнōм, њѐму крѝво што га јâ офи́ра, ѝнāче мил’ѝција га ȍтерā, такô бѝ (Из); мѝ смо би́л’и у Гȳчево, тō на гранѝцу Бȍснē, тàмо смо би́л’и, пā тудѝје се пролàзило, ал’ ствâрно *беше* дал’ѐко. И тàмо *беше* ствâрно, и *рâдāше се*; у тā хотêл ће смо би́л’и, нит *се зна́ше* кȍ је дирѐктор, ни кȍ је шѐф, то *рâдахȳ*, уȍпште се нѐ знā кȍ је штà. Рâдȳ, *има́ху* (Брђ); јâ и о́ће још јѐдна жѐна отѐрā ȍвце уочи Ђȳрђевдāна, онȏ на пàшу код њѝ л’ѐти, нѝће зȍрē, нѐ знāм кол’ѝко је би́ло, тàмо пȳстише онā јàгњāд, помȳзоше онê ȍвце, штà су онȏ рāдѝл’и нѐ знāм. Мѝ двѝје *нѐмàсмо*, нешто су

абавēта̀ле око то̀ра око ова̄ца̂, а штà ѝмā, бо̀га ми ла̀жӯ, онō нѐмā нѝшта. Нешто су чињѐл’е, која̂ је зна̀ла нѐшто, а мѝ не мо̀госмо да вѝдимо, мѝ у крѐвет би́л’е, у онē постѐље, ка̀ки ти цр̂нѝ крѐвет (Лу); ни јѐдан слу̀ђāј има̀л’и нѝјесмо, у једно вре́ме смо напу̀шћил’и ку̀ће би́л’и, побѐгл’и смо у онē ку̀ће го̀ре, тол’ѝкā је тā сѝла би́ла, изгл’ѐдā изгубѝше ра̀т пā крēну̀ше да бежу̂, тол’ѝкō тā во́јска *беше* ћѝста (Пож); по̀ла дѐсēт на̀већē, са̀мо је у̂шō ћо̀век на вра́та и *зва́ше* се Ју̀са, прѐставѝ се ôн, кажē: „Ја̂ сам Ју̀са, не бо̂ј се“. Ја̂ га вѝдѝм но̀рмāлно, ал’и кад у̂ђē, ōн *беше* ма̂л’ѝ, кажē ја̂ сам Ју̀са; (Уг); те јā га она̀мо оста̀ви, ти *нѐ беше* ту̂; до́ђе ту̂, ба̀ш Ми́рко дошō о́де, Ра̀дица *беше* ту̂ и пѝтā га ка̀ко је Сто́ја, кажē: „До̀бро је, са̀д је ба̀ш до̀бро“. Нѐ прōђе трѝ да̀на, у̀мрије (Го); са̀т једна жѐна о́де до̀ниј̄ела кљѐке, кӯпѝла код једно́га човѐка у Ђерека́ре, каже *има́ше* о̀сморо децѐ мѝцкē, про̀даде ми сѝнōј кљѐке, е ка̂жē ју̀трōс му сел’ева́те, у̀мрō, од бēдѐ и сиротѝњē (Жи); И *не мо̀гā* да трпѝм, нагна̀х га те про̀даде мо̀тор (Пл); И́бар *нѐ кћеде* да пла̂тѝ, посл’ēн о̀пштиња по̀терā тō па ма̀ло вѝшē ал’и о̀пштиња је у̀зēла мало вѝшē ал’и о̀пēт мало по̀бољē нō што *кћāдѝјӯ* да у̀змӯ, мало бо̀љē су плāтѝл’и; ја̂ сам мо̀гō да ста̀вѝм за́бран, јер тā мо̂ј бра̀т нѝје имō децѐ, а на̂с четво̀ро би́ло ова̀мо, његова жѐна пѐтā, са̀мо *беше* на пѐтѝ дѐо (Пе); јā кат сам се у̀дāла, да опро̀стѝш, вѐш се шѝло на̀ рӯке, нѝје има̀ло да се ку̀пѝ тō нō свѐ да шѝеш на̀ рӯке. Код на̂с дō бо̂к има̀ло децѐ. Она мо̀ре да родѝ ал’и трѐбā о̀на по̀сл’ē да ѝмā во̀ду да се кѝсел’ѝ. Оно *нѐмāше* овогā го̀товōга да се ку̀пѝ, кошу̀ље мо̀рāш да шѝеш (Со); дола̀зила је би́ла, овѝ је на̀ши узѝмāл’и ма̀ло у̀ гости код на̂с пā гр̂дна *беше* су́ха, нѐмā са̀л’ кā перу̂шка, обол’ѐла, сто̂ и нѐшто го̀дѝнā је жѝвѐла; та̀д је на̀јвишā на̀ша бо́рба на њѝ би́ла, а о̀ни су не попāл’ѝл’и свѐ и да нѝје би́ло партизāна̂ на Ра̀шку, *ћāдѝјӯ*, мѝ могā̀досмо да зау̀змēмо о̀ндā Пазâр. Ал’и о̀пēт нѐ би знāчѝло нѝшта, о̀пēт Не́мци се врāтѝл’и и нѝшта; ја̂ сам прошō туденā тогā млѐго, запа̂нтио сам кра̂ља. О̂н је бѝо крēну̀о до̀бро и свѐ тō уједѝнѝо, е по̀сл’ēн га убѝше, по̀сл’ēн по̀чē овō намсник је дошō, ôн *ћа́ше*, ал’ по̀сл’ē Хѝтл’ер о̀крēну ра̀т (Прћ); ѝмā иза цр̂квē и са́лу смо напра̀вил’и. *Нѐмāше* о̀ндā, из Па̀јсēг Пото̀ка дво̀је-тро̀је децѐ са̀мо (Из); пā нѝје ску́по, ја̂ зна̂м кат сам тō сѐдло кӯпѝо за стō и три́дес ма̀рāкā, а прије двѝје го̀дине сам бѝо, *беше* двѐста ѐврā (Нет); нѝјесу ми га Срѐби убѝл’и, мусл’имāнѝ су ми га убѝл’и и *не мо̀гāсмо* га на̂ј ни мр̀тва ни жи́ва (Врс).

Напоредност радњи је у примерима очигледна. Ипак, сматрамо да је њено постојање условљено самом семантиком имперфекта да казује радње у њиховом трајању, посматране у процесу вршења, те је стога сасвим очекивана њихова паралелност са неком другом радњом (због могућности преклапања времена вршења двеју акција). Такође, поменуто је и то да имперфекат захваљујући овој особини често има улогу да пружи временски оквир, дефинише временску линију на коју се смештају друге претеритални радње, што опет условљава напоредност дејстава. Ту особину свакако нема само имперфекат, може је имати и перфекат, а често се среће и код наративног презента несвршених глагола. Ипак, нису ретки ни примери у којима ова одлика није присутна (или бар није од примарног значаја), так-

ви да се имперфекатске радње у прошлост смештају без икаквог везивања на неку другу ситуацију. Ослањање које је контекстуално детерминисано, односно имплицитно присутно као шире или уже детерминисана временска сфера (која би могла бити означена као: ’у то време’, ’за моје време’, ’за то време’ и сл.) свакако постоји, али нити је у већој нити у мањој мери наглашено код употребе имперфекта него што је то случај са неким другим обликом у истој служби. Такви су примери индикативно употребљеног имперфекта:

> тȁмо вȉшē мусл’имāнâ *има́ше* нô и Срȓбā; знâш кол’ѝка му *бѐше* гла́ва (Уг); би́ла сам четѝри пѐт пȳтâ, овакô л’ѝјепо, и свѐга, ал’ рâдӣ се млȍго, од јȕтра до сȕтра, што *вȉкāше* Зла́та: „Ис пиџāмê на посô, с пȍсла у пиџа́му.“; она *ӣознâвāше* нȁш на́рот бȍљē нѐго мȉ по Тути́ну тȳ (Ши); *вȉкāхȳ* да су пронȁшл’и некāки бêл’ӣ мѐдведови да су тȳ. Тô нѐкад би́ло, штȁ ти јā знâм; тō *рâдāше* Мȁка, а јâ ни́јесам (Ру); онȉ што *седāдȉјȳ* дȍле (Рач); они свȉ *има́ху* пѐкаре, тӣ Бȕгари тȁмо у Македȏнију. (Трн); кō једно стô ѐурā *вȉкāхȳ* да јѐс, јā нѐ знāм, ни́сам хи куповô (В. Лок); што *вȉкāше* ономâт Же́ле, ȕзми прадȁјса; овâ *ӣознâвāше* муслимâн дȍле, са Ви́том се дрȕжѝо; ѐх, кȁко се жӣвѐло, мȕченичкӣ, мȕченичкӣ се жӣвѐло, што *вȉкāше* онā у Ѝзбице, помēнȕло се, не поврнȕло се; Љуби́нко *вȉкāше*: „Оћу и јâ“, кажē, „да идêм ȍдавдē“ (Бал); Цēцѝна свѐкрва вȉчē харчал’ѝје, а мѐне *беше* тō чȕдо, јâ *не зна́ва* штȁ је тô (Боб); пā мȉ смо кōмшѝје, толѝкō прѝјāтан *бѐше* (Бал); онā жѐна *ӣродâвāше* сѝр на пѝјац (Го); што *бѐше* лѝчнā кâрта твȍја код мѐне о́де у двȍрӣште? (Го); овȉ *ӣлâсӣāху* сад онê љивȁде дȍље (Гл); ȍфце *беху* по ливȁди (По); *рâдāше* дȍл’е у продâвницу онā му девȏјка млȁђā (Жу).

II.3.22. Спроведена анализа показује да је на терену тутинско-новопазарско-сјеничког говора имперфекат жива категорија са очуваним наслеђеним синтаксичко-семантичким двојствима у различитим доменима употребе. Њиме се, као што је показано, обележавају прошле доживљене радње посматране у процесу вршења. Ова особина омогућава да се на наративном плану постигне ефекат динамичности радњи, те да се оне, уживљавањем учесника у комуникацији, перципирају као актуелне. Могућношћу да прошле радње оживи и учини да се као такве сагледају у самом току вршења, имперфекат се издваја од свих осталих претериталних облика. Стога, сасвим је оправдано то што га поједини аутори називају презентом за прошлост. Овоме придодајемо и временску неограничљивост радње исказане имперфектом, што је, опет, особина која га приближава индикативном презенту. Најзад, анализа је показала да је напоредност имперфекатске са неком другом претериталном радњом важна, али не и особина од примарног значаја, односно за разлику од претходно наведених, ово својство не спада у ред неотуђивих карактеристика овог облика.

II.3.23. Очуваност имперфекта говор који је предмет анализе придружује групи идиома у којима он такође има стабилно место у систему, али који, уједно, заузимају мањи део штокавског ареала, имајући у виду да на већем делу овај облик више није члан система претериталних форми. Узроци губљења имперфекта различити су, а углавном се своде на тежњу ка растерећењу система елиминисањем маркираних и функционално мање оптерећених јединица. Ми наводимо тумачење М. Ивић, која узроке ове појаве изводи управо из закључака добијених анализом синтаксичко-семантичких својстава:

> „Процес редукције система не захвата истовремено и имперфекат и аорист. Прво је на ударцу имперфекат, а затим аорист. Ово је свакако у директној вези са структуром њихове природе. Кад се узму у обзир сви моменти који играју улогу у функционисању система, постаје јасно да је аорист ипак ближи од имперфекта осталим временским облицима. Означавајући непосредну прошлост, и задржавајући се најдуже у тој функцији, аорист се схвата као претеритални облик код кога је основни моменат временског одмеравања (T моменат), иако специфично комбинован (са D /+/ моментом), ипак од примарног значаја. Тиме се аорист директно ослања на сва остала времена са изразитом T карактеристиком. То није случај са имперфектом. Моменат оживљавања радње – D моменат – остаје увек примаран, најизразитији. Зато је имперфекат најспецифичнија категорија и зато први подлеже редукцији. Ишчезавање имперфекта, међутим, осуђује и аорист, пошто губитком свог непосредног опозиционог корелата аорист остаје усамљен у оквиру система у коме су све преостале T форме иначе тако симетрично поређане.“ (М. Ивић 1958: 149).

II.3.24. Наши резултати изложени у претходној анализи у принципу одговарају стању описаном у студији Д. Барјактаревића о говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице. Аутор наводи да имперфекат „показује радњу која је трајала у прошлости скоро увек напоредо са другом радњом, а њено вршење, у овом говору, доследно је везано за оно што је приповедач видео, доживео или се узима да обележи доживљај саговорника, али само у питањима“ (Барјактаревић 1966: 126). Употребљава се „за казивање жеље или намере, везан је за садашњост, а обележава неку врсту модалности, односно оптативне условности“. Наведени примери типа: *Мѝшљā како да ӣоӣѐрāм оно дрвâ* одговарају онима којима ми илуструјемо употребу имперфекта у обухватању садашњости. Забележен је и модални имперфекат у конструкцији са глаголом *хӣеӣи* и инфинитивом (Барјактаревић 1966: 126–127). Слично је стање и у другим говорима зетско-сјеничког дијалекта, с тим да аутори различито тумаче поједине елементе синтаксичко-семантичке структуре имперфекта (реч је о особинама које су иначе неједнако третиране у литереатури, а о чему је било речи). У Бјелопавлићима се имперфекат добро чува, али је његова семантика сужена. У овом говору имперфекат је увек заменљив не-

ким другим глаголским обликом без измене значења. Конкурентни су му перфекат, аорист или презент. Обележава прошле доживљене, али и радње о којима се саопштава на основу посредног сазнања. Обично казује напоредне радње, али онда где се констатује да се нешто дешавало односно збивало напоредност није обавезна. Имперфектом се у овом говору означавају и потенцијалне радње, дакле условне, које имају модални карактер, типа: *Ȍћā* нѐшто да ти напомѐнēм (Ћупић 1977: 166–168). У староцрногорским говорима „имперфекат се употребљава за казивање околности или радњи које су карактеристичне за цео одсек времена о коме се приповеда или бар за знатан део тога времена – ако је то још тада говорном лицу било познато“. Потом, употребљава се „и кад говорно лице даје слику околности или ситуације у једном тренутку у прошлости“ (Пешикан 1965: 198–199). Нашој тврдњи у вези са тиме да се имперфекат најчешће користи да означи пре свега стање, посматрано као својеврстан временски оквир, које је важило за време док су се одвијале неке друге прошле радње донекле одговара констатација коју поводом прилика у староцрногорским говорима наводи М. Пешикан: „Пада у очи извесна статичност имперфектом казане радње. Приповедање у целини представља у извесном смислу кретање по линији времена, ’одвијање’, ток догађаја. А тога у имперфекту нема, он је увек статична слика, радња као карактеристика, извесна врста стања. У томе је у приповедању разлика између приповедачког презента или императива с једне и имперфекта с друге стране“. Тако се у примерима типа: *Ȅдēмо мȋ, ȉдēмо – а нȉђе кȕће или Чѐкāј мū, чѐкāј – а њѐга нѐмā ūā нѐмā* осећа „ток, развијање догађаја и присутна је свест о количини радње у временском смислу, а код имперфекта тога нема“. Такође, један је само пример у којем је имперфекат употребљен уз одредбу којом се време трајања радње ограничава, и аутор наглашава да је необичан његовом језичком осећању (Пешикан 1965: 199). У мрковићком говору „имперфектом се казује доживљена прошла радња неограниченог трајања, која се може вршити у било ком временском распону од приповједачевих најдаљих доживљаја и сјећања до момента његове праве садашњости, тј. до тренутка саопштавања о њој“ (Вујовић 1969: 330). Како наводи Л. Вујовић, овај облик казује и напоредне радње али то није нужна његова карактеристика. Њиме се обележавају и понављане радње, употребљава се у питањима и у квалификативној служби, те за исказивање радњи које важе у садашњем времену (Вујовић 1969: 331–332). Ни у овом говору имперфекат не долази у контекстима уз одредбу којом би се указивало на границе глаголске радње (Вујовић 1969: 336). У Ибарском Колашину имперфекат се користи за доживљену напоредну прошлу радњу. Аутор издваја следеће службе: исказивање жеље и намере: *Зȋдам кȕћу, ūа ми ūрѐбаше још грȃђе*; понављана прошла радња: *Причāдȉју да му је ȍūац бȉо дȍбар*; особина: *Знȁђāше свȁког ђȁвола за ȉбреū*; у питањима и одговорима: *Ћѐ ћеш? Шћāдȉја у ūродȃвницу*;

Отка̂ле си? *Из Брња́ка. А ја̂ мишљадӣја из ва̂роши*; *Шћа́ше ме ӯбит да му не ума̀ко* (Божовић 2002а: 110–111). Наведени домени употребе одговарају онима својственим и нашој зони. Последња наведена категорија, међутим, садржи семантички разнородне типове имперфекта, те би захтевала додатно разматрање. Иако у свим наведеним примерима јесу посреди питања, овде је ипак релевантно то што је (у првим двама примерима) у питању имперфекат у служби исказивања радњи које важе у садашњем времену (заменљив презентом), док трећи пример садржи модално употребљену конструкцију са глаголом *хтети* и инфинитивом. Најзад, основна разлика између говора Ибарског Колашина и осталих идиома зетско-сјеничког типа јесте у томе што је на овом терену имперфекат сасвим обичан за исказивање радњи временски ограниченог трајања (Божовић 2002а: 111).

Остали идиоми који познају имперфекат углавном се карактеришу и добром очуваношћу његових синтаксичко-семантичких одлика. Такав је галипољски говор, који се одликује веома широком употребом овог претерита, са очуваним синтаксичко-семантичким доменима употребе. Павле Ивић даје детаљан преглед свих синтаксичко-семантичких карактеристика у раду *Систем значења основних претеритималних времена у говору Галипољских Срба*, а теоријска разматрања и закључци изнети поводом употребе овог облика кориштени су у нашој анализи (Ивић 1953/54: 232–236). У говору Пиве имепрфекат се, наводи Ј. Вуковић, „употребљава за прошлост приповедачеву или, уопште, прошлост онога који говори, а не и за сваку другу прошлост уопште, не би био обичан (а, чини ми се, не би био уопште могућ) овај облик ’ограничене’ прошлости у онаквим реченицама у каквим га сретамо у народним песмама и у народним приповеткама, где је обичан за имперфективну радњу која може припадати ма којој ’општој’ прошлости (да тако назовемо сваку прошлост која није директно везана за сопствене доживљаје приповедачеве, за разлику од ’ограничене’ прошлости приповедачевих доживљаја)“ (Вуковић 1940: 87). Користи се и за исказивање садашњости у значењу „неке врсте презента у неком модалном значењу или у значењу жељног потенцијала“: *шћāк* дàнāс ỳ Вочу (Вуковић 1940: 88). У горанском говору имперфекат је жив облик, иако се потискује перфектом имперфективних глагола или релативним презентом. Задржава све релевантне особине – њиме се казују „прошле радње с одсуством свршености, ограничености“, а „напоредност глаголске радње обележена је каквим језичким знаком – другом глаголском радњом, јединицом прилошког значења, говорном ситуацијом“. Присутна је увек и компонента доживљености (Младеновић 2001: 494), слично важи и за говор Сиринића (Вељовић и Младеновић 2017: 54–55). У Алексиначком поморављу користи се за исказивање доживљених напоредних радњи, као и за исказивање „неизвршених прошлих радњи у перифра-

стичним конструкцијама иреалног кондиционала“ типа: *Слободáне, ја ћа да пого́нем* (Богдановић 1987: 251).

Говори из којих је имперфекат ишчезао из система претерита чувају једино реликтне форме у деиктичкој служби. Тако је у банатским говорима од свих наслеђених категорија имперфекат сачувао још једино трагове особине доживљености и то код глагола *бити* и *звати се* у наведеној сфери употребе, док „значење доживљене радње и значење временске напоредности с неком другом радњом или ситуацијом очигледно више нису битни“ (Ивић и др. 1997: 378). Исто важи и за говор централне Шумадије (Реметић 1985: 315–316).

II.4. Аорист

II.4.1. Позиција аориста у четворочланом систему претерита говора тутинско-новопазарско-сјеничке зоне стабилна је – то је високофреквентан глаголски облик који се употребљава при обележавању прошлих доживљених радњи, (из)вршених пред моментом говора, у даљој или далекој прошлости, обичан како у спонтаном разговору тако и у нарацији. Стабилност системске позиције аориста резултат је присуства широког дијапазона служби које су овом облику примарне, а у којима му (најчешће) нису конкурентне остале форме. За разлику од стања у главнини штокавских говора, те у стандардном језику, где доминира перфективни, на овом делу српског етнојезичког простора подједнако су заступљени и свршени и несвршени аорист.

Висока фреквентност, широк дијапазон функција и богатство форми одлике су својствене углавном свим говорима зетско-сјеничког дијалекта. Аорист се добро чува у источноцрногорским говорима (Стевановић 1933/34: 118–119), говору Црмнице (Милетић 1940: 544), староцрногорским говорима (Пешикан 1965: 199), у Враци (Петровић 1973: 214), Бјелопавлићима (Ћупић 1977: 169), у говору Паштровића (Јовановић 2005: 387–390), поибарском говору (Божовић 2008: 81–83), и у Горњим Васојевићима (Стијовић 2007: 177–181). Слабије је очуван у студеничком говору (Драгин 2006: 449–454). На читавој територији гради се готово редовно од перфективних глагола, док се несвршени аорист тек спорадично јавља[39].

Прилике на остатку штокавштине еквивалентне су стању у зетско-сјеничкој зони – у односу на имперфекат, системска позиција аориста знатно је стабилнија, а већини говора такође је непознат имперфективни аорист. Говоре призренско-тимочке зоне, које у целини одликује добра очува-

[39] У Паштровићима је нпр. забележена само једна (према наводу аутора, спорна) потврда (Јовановић 2005: 389); у источноцрногорским говорима никада не долази самостално већ увек уз неку прилошку реч која сигнализира да је посреди аористно значење (Стевановић 1933/34: 118), у бјелопавлићком говору је врло редак (Ћупић 1977: 170) и сл.

ност глаголског система, карактерише изразита виталност аориста, али је на већем делу територије дошло до видске диференцијације, па се аорист твори од глагола перфективног вида, док су несвршене форме резервисане за грађење имперфекта (Белић 1905: 356). Тек у појединачним примерима имперфективни аорист бележен је у Бучуму и Белом Потоку (Богдановић 1979: 83), Алексиначком Поморављу (Богдановић 1987: 250), Понишављу (Ћирић 1999: 169–170), Гори (Младеновић 2001: 420) и Гатњу (Младеновић 2013: 333). Нешто више потврда садржи материјал из Лужнице (Ћирић 1983: 85), Призрена (Реметић 1996: 504), Заплања (Марковић 2000: 235) и Горње Пчиње (Јуришић 2009: 209).

У банатским говорима шумадијско-војвођанског дијалекта аорист је жив, али је инвентар његових облика редуциран (Ивић и др. 1997: 177); у сремском и колубарском говору слабије се чува (Николић 1964: 351; Николић 1969: 52). Говори централне и источне Шумадије добро чувају аорист (Реметић 1985: 316; Бошњаковић 2012: 200). У србијанским говорима херцеговачко-крајишког дијалекта аорист свршених глагола жива је категорија, а аорист имперфективних глагола ретко се може чути (Николић 1972: 680–681; Николић 1991: 474), док говоре истога дијалекта у Црној Гори одликује углавном подједнака фреквентност аориста од глагола оба вида (Вуковић 1940: 89). Најзад, у говорима косовско-ресавског дијалекта у употреби доминира аорист свршених глагола (Јовић 1968: 143; Симић 1972: 386; Ракић Милојковић 1990: 102; Букумирић 2003: 260).

II.4.2. У даљој анализи утврдићемо основне одлике аориста у релативној, индикативној и модалној сфери употребе, те с обзиром на категорије референцијалност и нереференцијалност. За дефинисање системске позиције овога облика од важности ће бити дефинисање релација према јединицама са којима је у односу међусобне заменљивости у одређеним контекстима, односно где постоје преклапања на синтаксичко-семантичком плану.

II.4.3. Аорист је особен члан претериталног система српског језика. То је глаголски облик којим се обележавају прошле радње које се одликују присуством компоненте доживљености. Осим у темпоралној служби, дакле, аорист наступа и као маркирана јединица – самостални је носилац информације о томе да глаголом обележена радња спада у домен личне доживљености говорног лица (за разлику од перфекта као необележене форме, који такву семантику исказује нужно уз учешће додатних језичких средстава). Обе ове основне значењске компоненте биле су предмет полемика у србистичкој науци. Неслагања већег броја аутора тицала су се најпре временске сфере у коју се смештају аористом означене радње. Једни су сматрали да је прошлост обележена аористом на временској оси нужно позиционирана близу тачке

којом се обележава садашњост (непосредна прошлост), док су други аутори мишљења да критеријум временске удаљености у односу на моменат говора уопште није релевантан, те аорист може казивати радње које су се (из)вршиле на било којој тачки на претериталној линији – то може бити блиска, али и даља и далека прошлост говорног лица. Друго важно питање тиче се употребе аориста твореног од несвршених глагола. Резултативност глаголске радње несумњива је онда када су посреди перфективни глаголи. Поводом глагола имперфективног вида полемисало да ли се и ту може говорити о моменту извршења, целовитости, резултативности радње, или се пак у том случају по синтаксичко-семантичкој вредности овај облик изједначава са имперфектом. Трећи моменат односи се на компоненту доживљености, која се у литератури углавном убраја у нужне одлике овог глаголског времена.

II.4.4. Анализа синтаксичко-семантичких одлика аориста у тутинско-новопазарско-сјеничком говору биће усмерена управо ка испитивању наведених основних елемената његове значењске структуре. Утврдиће се услови његове употребе у служби темпоралног одређења дејстава при исказивању различитих типова прошлости, потом семантички ефекти који се њиме производе а који се посматрају кроз суоднос перфективних и имперфективних форми (однос резултативност : процесуалност глаголске радње), као и они који се тичу присуства информације о доживљености глаголске радње. Одлике на основу којих се аористу приписује вредност маркиране јединице углавном поседује и имперфекат (компоненту доживљености, пре свега), па ће се стога вредност аориста у систему углавном одређивати у светлу релација према поменутом, семантички и функционално најближем корелату, и то издвајањем момената који условљавају њихову (не)заменљивост у контексту. Однос аориста и других облика којима се обележавају прошле радње (пуни и крњи перфекат, презент), као и сложене релације који се остварују при њиховом комбиновању у ширим контекстима такође ће бити предмет разматрања.

II.4.5. У систему тутинско-новопазарско-сјеничког говора аорист се јавља у свим наслеђеним синтаксичким функцијама, и то важи и за онај творен од имперфективних и за аорист од свршених глагола[40]. Основна му је служба исказивање прошлих радњи, како оних које су се десиле непосредно пред тренутком говора:

рѐко ти (По); *обр̄нӯх* ти хр̏бат (Ос); ја *заборȁви*; *п̄оћê* ти при̏ћат (Ме); сȁт *до̏ђо* од ова̄цâ; сȁд се *сѐт̄и*, *п̄оглѐда*; јâ јој *п̄очê* при̏чат како сам тѐглила мӯку (Го); *не ист̄рч̄ȁ* ви онâ кад је ишао да га посѐтӣ; па ја *рѐко* гр̏жа̄ли (Вр); *п̄ȍбра* хи свѐ сȁд; кȁхву ви *не т̄ӯрих*, јâ не вȉдӣм нȉшта; нȉшта не рâдӣм на дуњâ, сȁмо

[40] О морфолошким формама аориста у испитиваној зони детаљније у: Вељовић 2015а: 67–83.

што сам до̀кōна те тô *узê*; јâ што сам до̀кōна тȳ *сѐдо*; јâ *вȉдох* о̀тут, па *ӣро́ђо* ова̀мо, *вȉдо* не пола̀зӣте (Жи); бȉо ма̀ло на Дȍјевићe пā *сврáӣи* о́де; јâ мало *сӣа̀ви* шаргарēпê и двȉје-трȉ папрȉке; јā овâ *оӣкȉдо* и овâ (Бал); *ȉдо* мало код овогā кōмшȉјē (Ке); Ȉлда, нѐка те кѐсē, гљѐдā шта *ȳрāди*; а што *нѐ скиде* тō чȉзāмā? (Го); ја евê до̀вдē, а ти кои́чко *ско̀чӣ*; *рѐче* ми та̀мо Бȉсера (По); тȉ што *нѐ убрā*? (Ос); па ко ве *ӣра̀ӣӣ* о́де?; овâ *ȉсӣрӣча љ* ви штà го̀ре? (Ос); тȉ *ӣрѐскочӣ* (Вр); е о́де, ђе *ӣо̀мēну* тељевȉзōр; *за̀ӣиса л'* шта? (Ме); *за̀врши се* и *на̀мӣри се* (Пл); *ӣа̀де* ти мачȳга (Го); имô је та̀мо један про̀фесор, о́нде преко мо̀јēк пу́та кȳћа, нȉгђе ми нà памēт *нѐ ӣаде*; енê ђе се *ӣо̀ӣē* (Ме); са̀т прȉје Ми́рко тȳнâ *бȉ*; *ӣѐчи* ме ôс (Го); *ӣо̀вȳче* про̀маја о̀довōт (Бо); *о̀хлāди* ти *се* тô, мо̀гла си јѐс; *о̀сӣа* го̀ре отво̀рено (Бал); мȉ *ӣомēнȳсмо* онê жѐне што су кра̀ле млѝјеко (Вр); мȉ ти *кȳцасмо*, *кȳцасмо*, тȉ не чȳјēш (Жи); мȉ сат *дорȳчковасмо*. Има̀ла некē ис Тȳрскē, док и *одвѐдосмо*, док и *исӣра̀ӣисмо* (Пл); *сврàћасмо* до̀л'е у По̀жегу (Рај); јѐдва *ӣогодȉсмо* пȳт (Го); срамо̀та ме, без нȉшта *оӣо̀сӣе* (Ос); ја вȉдӣм ви *изāђо̀сӣе* го̀ре (Жи); *нāђо̀сӣе љ* Љȳцу го̀ре? (Ме); *сӣȉгоше* ти овȉ (Жи); *ӣоломȉше се* онê чà̀ше (Бо); ѐво ти и, чȉча, ôвце, валā се *крēнȳше* (Го); *до̀ђо̀ше* са̀т унȳћāт с ко̀љима те га *узе́ше* (Ме); *рѐкоше* ми свѐ се жȉвō сѐћā (Ме); *узēшѐ* је (По),

тако и оних које су се (из)вршиле знатно пре тог момента:

по̀сēн та дѐвēр *се о̀женӣ*, ôн *се о̀двоӣ* (По); тâ Ри́фа *ȳзē* једно́га до̀брōга човѐка (Пл); за њôзинȉм амȉцōм би́ла мо̀ја пр̀вō бра̀тучеде и о̀на, јā је гото̀во нȉјесам ни зна̀о, ма̀ло нѐшто, ал'и о̀на ми је *ȳфāл'и*, о̀на ми је *ȳкл'еӣа* (См); о̀на и о̀на *на̀ӣусӣи*, ја *осӣа̀до* да чȳвāм о̀фце; бра̀т му је јѐдан о́де, јѐдан *ȳмрије*; *бȉ* сȳдбина, тâ је *ȉсӣросӣ*, *о̀де*, *да̀доше* је и свѐ тô, па навр двȉје го̀дине *ро̀дӣ* тро́јке, трȉ сȉна (Жи); *одвоȉсмо се*, мȉ *намесӣȉсмо* овô кȳћицē о́де (Жи); тê го̀динē *уносȉсмо* сла̀му уочи Божȉћа, *седѐсмо* тȳ, *веселȉсмо* се (По); жѐна ми и јâ *се ӣензионȉсасмо* (Ке); *оӣо̀смо* за девôјку та̀мо и нȉјесмо је ȳзēл'и; о̀не зва̀те, без њȉ нêмā сва̀дбē, а нâс *дȉже* ђа̀во, *не шћѐсмо* (Ме); *досāдȉсмо* овȉјем мла̀дијем (Жи); овȳ пољопрȉвреднȳ пêнзију ни *да̀доше*, те два́дес хȉљāдā о̀бадвоје мѐсечно прȉмāмо (Ке); овȉ *оӣо̀ше* за Ȉба̀рскȳ дол'ȉну та̀мо у Срȍбију (Пе); *доно́јеше* ми вȳнē, *доно́јеше* ми метрāжê, *доно́јеше* ми сва̀шта; по̀сēн *ӣорȳчȉше* нек дôђē, о̀тац ми, и ја *о̀до* с човѐком, *ноћȉсмо*, посљен о̀ни *доходȉше* и *ӣомӣрȉсмо* се (Жи); о̀тац ми се о̀ндā, пошто се јā *уда̀до*, ōн се о̀пēт *о̀женӣ*; о̀ни га *рȳхнуше* онô с врâтӣ, демек ка младожѐњу; те она̀мо у једно ћо̀ше папрâхђе тȳриљи, *љѐгосмо* тȳ, изјȳтра се *дȉго*, хо̀тē да врȉћȳ љȳде да ме да̀рујȳ, тô свадба. *Обȳко̀ше* ме, јељѐче, димȉје, свиљенȉца, *доӣѐраше* ме. Онâ Мȳрат што е бȉо и-Жȉрча, што е држô до̀ље обȳћу, па њего̀ва жѐна, алахрахметѐљу, ȳмрла је, она ми је би́ла тѐтка, о̀на *до́ђе* те ме *на̀мехћи*, па *на̀мехћи*, па *до̀ӣерā*, па *ȳведе* ме у жѐне да двōрȉм, па стôј, па стôј, па стôј, па ме но̀ге *забољѐше*. Е то се посљен *ра̀сӣури*. Наврх го̀динē *ро̀ди* тȳ чо̀ру; у кошà̀ру од бла̀та се нȉје вȉдела и *ро̀ди* тē чо̀ре, пêт, јѐдна јој *ȳмрије*, шêс, и о̀ни штà тē, ка̀ко тē па је *наӣȳдȉше* и *надѐнуше* јој да нȉје поштѐна; двѐ децê *о̀сӣавӣ* и *ȉзгуби се*, чȳли сте. Ѐто *ȉзбӣ*, *нāђо̀ше* је, врнȳла се код децê; пошто *се* о̀на *на́ђе*, про̀шло мало врѐмена, она врнȳла се, ја *о̀до* код до̀ктора. Те ми *ӣрѐӣиса* неке табљѐте за нерво́зу; па

такô су урāдӣл’и једнôј жѐни те *пȍлӯде*, увѐл’и дрȕгōга. Тâ бӣо што е би́ла за тӣ̏ем испрȍшена, бӣо скрôс хȁдāл’, и њӣ би́ло срâм да га увѐдӯ њѐга, него увѐди дрȕгōга, и ȍна *пȍмахнӣтӣ*, ѐно је сȁд у бобȍвикē сад махнӣта; чȍвек јој ȕмрō, тек њôј бôк *пȍмогā* јој те *ȕмрије* са свȍјијā нȍгӯ (Жи); пȍслье рȁт *пȍрушӣ* млȍго; и ôн *ȕздржā* једанêс и по гȍдӣнā и *до́ђе* с рȍбијē (Бл); овâ дѐчко што *ȕмрије* по Нȍвōј Гȍдини, и факултêт имô, *пȍтрефӣ* га онâ бȍљēс (Бо); пȍслē ка-су дȍшли партиза́ни, *ȕзāђе* овā лӣјек; вȁлā га јѐдва *уфȁтише*; *до́ђе* гр̏днā Станӣ̏мӣрка а он *ȕфатӣ* да бежӣ; јâ сам за Пêћ тѐрō једну кр̏аву једнē гȍдинē, у Мӣ̏тровицу *не продȁдосмо*, у Ӣстōк *не продȁдосмо*, па за Пêћ; ôн *дȍније* и тô, ȁда, рѐко, јȁко је, ја вȍлӣм свȁкојē да ȕзмē, халâлосум; *пȍније* му ôн тô (Вр); ђѐ тӣ *на́ђе* овакô ли́јепу девôјку те је *прѐварӣ*?; ȍна *до́ђе*, ôн *пȍчē* да прӣчā, *пȍчē* ôн да збȍрӣ да фâлӣ. Шутӣм јâ, нӣ̏шта јā не прӣчāм. Кад *бӣ*, мȍја мâјка велӣ: „Јâ хȍћу да је дâм ако ȍна хȍће“; кад ме *сӣдȍбӣ* један брȁт о-тѐтке те ме *извѐдē* код њӣ, и тō ме богами *ȕдарӣ* једно двāпȕт, ја не́ћу да крêнēм; *ȕзӣђе* Миле́ва гр̏днā, јâ је *пољу́би* ȕ рȕку. А тѐ чȍре испрѐд мене *пȍпȕцāше* о-смӣ̏јеха; тô је онâ што *ȕби* онӯ жѐну; ȍна га учӣ̏ла и богами сȁмо пêт гȍдӣнā, вӣ̏шē га *не осȕдӣше*. *Покȕ̏ише* пȁре, *дȁдоше* адвока́ту и *извȕкȍше* га; нек је жӣ̏в и здрȁв, *остȁше* на јѐдно ди́јете; нâс двȍје, дѐца *отӣдоше*, по јѐдно и јѐдно, по јѐдно и јѐдно, свȁ *отӣдоше*; пр̏аво да ти кȁжēм, *ȍстаде* са́ма. Ћѐ́рка јој се ȕдāла дȍле у Арâнђеловац, за Мӣ̏љина брата́нца, а сӣн, имȁли су сӣна, ôн се *ȍженӣ*. *Прȍпӣ се*, *дȁде* им бôк јѐдно ди́јете, па пȍслē дрȕгō, ȍна гр̏дна све тр̏пи, хȁ бӣ̏ће бȍљē, бӣ̏ће бȍљē, ôн свѐ гȍрӣ, свѐ гȍрӣ, свѐ гȍрӣ, ȍна га *нȁпустӣ* и *ȍде*. Тâ ми зѐт *ȕмрије*, а тā ми сѐстра *ȍстā*. Ôн, *истѐрāше* га с пȍсла; свѐкрва ми је у Тутӣн, *испрȁтисмо* онȕ мâлӯ у недѐљу па она трѐбā да се поврâтӣ. За Нѐмачкӯ ће да идê ȍна, свѐ четӣ̏ри тȁмо *отӣдȍше*; хѐј *нȁби* прӣтӣсак, злâто, двѐста четрêс са стô два́дес, ȍ-страха; овâ ми чȍра *нȁвадӣ се* и ȍна да пȕшӣ; штȁ ће грднӣ̏ца, мѐни је жô, *ȕзгубӣ* сӣна; ȍне ме *завољѐдоше*, а ја са свȁкӣм мȍгу; Зѐнифа *ȕдаде се*, и кȁко *се* ôн онô *ȕзигра* са њôм; *пȍдиже* ми *се* од стра́ха прӣтӣсак двѐста четрêс са стô два́дес, ȍ-страха за аперâцију. *Дȍби* ȕпалу жȕчнē кѐсē, до о́дек ме бо̏ље̏ло, тô ми *се ȕжāри* свѐ овудâ; мѐне овô дȍље у Пазâр *рѐкоше* да пӣ̏јēм, ни́сам нӣ̏кат пӣ̏ла табљѐ́те; јâ свѐ вӣ̏чēм *не повѐдоше* јој рачу́на ранӣ̏јē, трѐбāла је да се оперӣ̏шē ранӣ̏јē, *запȕстише* је у Пазâр (Го); мѐне ми је за чȕдо што се *одвојӣ̏ше* репȕбљике, бôк хи убӣ̏о, бȍљē је би́ло; Мâрко је прēсѐднӣк Сāвѐза бȍрāцā аљи нêмā хи, сад једни дрȕгӣ, *дōђȍше* једни ис Крāљѐва *присȕстовāше*, бӣлȍ је три́дес нâс; *полȕдѐше* па *растȕрише* Југослâвију, овô још Срȍбијē, ми у Срȍбију дȍбро жӣви́мо, слобȍдѐ ӣ̏мāмо дȍбро; ȍндāр они *рѐкоше*, овӣ Тути́нци, каже: „Овâ е сирȍђе, мâјка му сȁмо ӣ̏мā њѐга“, те ме *остȁвише* у Позâр, аљ то се пōдрȕче *рȁсформӣра*, е пȍсльēн: „Вȍљӣш љи да идêш у Приједȍље пōдрȕче иљ да бӣ̏дēш у Пазâр у нāрȍднӯ ȍдбрану?“, те ме *остȁвише* тȕ (Гл); пêт напаљōнâ тâпȕт тȍвар жӣ̏та, и ôн ми *дȁде* пêт напаљōнâ, тӣ̏јā пâрā. Богами пêт напаљōнâ кр̏ава и *дȁде* ми још мало љѐкōвā, онô сӣтнō, љѐкови се зва́љи, албȁнскā та пȁра би́ла у тō ври́јеме (Ђер); дȍбар ми је бӣ̏о, но ми *ȕмрије* те ме *ȍстави*; *увѐдоше* је ȍни у сȍбу, она се завељӣ̏чила ко овô сȁд. *Реко*: „Мȁкни тӣ тȕ шāмӣ̏ју“, сѐстра јој *ȕватӣ* и *мȁђе* онȕ шāмӣ̏ју; у једно вре́ме *се договорӣ̏смо* да ми је дâ; и пȍсльēн *сӣрēмӣ̏ се* јâ и ōн *до́ђе*, *сӣрēмӣ̏смо*, *јѐдосмо* и свѐ;

нешто *ȍбоље* иљ нѐко нѐшто *бȁцӣ*; мѐне *дóђе* лȁкшē. Кат *ӣрóђе* један младӣћ, двȁес пē-шес гȍдӣнā, сȁљ отвȁрā врáта, аутȍбус *ȍде*, отвȁрā врáта: „Извȍлте“. *Уӣђȍсмо*, *ӣȍведе* не ôн; *ӣӣђȍсмо*, *ȕиђе* дȍктор; излијећӣла је љӣшāј, *ӣрепӣсȁше* ми двâ мâста; *ӣогљѐда*, дӣгнēм глâву ка бӣвољӣца, вӣдӣм вѐљкијем слȍвима пӣшē апотéка свȕђе, *вȕдо*. *Оӣљѐӣио*, двâ су рêда, двӣје девôјке рâдē; јâ *ӣокáза*; Богами га *нȁмешћӣ* за двáдес мӣнȕтā; *сӣȕже* ôн, *нȁмешћӣ* ми ȍна ранȕјē; адȁ, прóђе тô, вȁлā *осӣȁдосмо* му дȕжни; па ти *ȍде, ȕбрā* копрȕву па *ȕбӣ*, па *ȕбӣ*, па *ȕбӣ* (Ле); ѐто тô, и пȍсл’ē то *се зȁврши*, *оӣȍсмо* по свȁдбāма, кâ свѐ што девôјке удājȕ се; и *ӣобѐго* за Ц’ȁфка, побѐгнēм за Ц’ȁфка. И удâм се за Ц’āвȕда; пȍсē ме *ӣравȁрише* и *узê* Ц’ȁфка; кад ме *довѐдоше* у ове ђȕнгле, *рѐко*: „Бȍже, кȁко је“; ȍни се *исмијȁше*; тâпȕт сам бȕо ȕзō тељевȕзōр од једнōга ћовѐка, óде ми дȕша *ӣȕче* от нāрȍда. Долȁзиљи да га гљѐдајȕ; јâ ка сам пȍћō да свȕрāм, *ӣȍћē* тѐк сȁхат нȁ рȕку. *Поћéше* онȕ мâљӣ рȁдиōни; једну хармонȕку е имô, *дȁдоше* ми је, посљен је ја *дȁдо* баш томē сȕну његȍвōм; *ȍӣерā* ме ђȁвō прâво у онê шљȕве, јā се *уфȁӣи* за онē рȁкљеве, ȍна *ȍде*; е, и јâ ти *нѐ ӣобего*; ȍни *дōц’ȍше* л’ȕди да ме ȕзмȕ, да ме трâжȕ, јâ не смȕ^ј^ем да изâц’ēм от ȍца; а комáрци су не додāвȕљи. Да га ђȁвō изȕјē, ми нȕјесмо то нȕћȕљи, тако ми здрâвља ми *заӣѐкоше* нóге óде. Јâ не ћȕјēм кад ме пѐћи, па ћѐши, па ћѐши, ето овакê ми нȍге се *ућинѐше*. *Оӣѐкоше* ми, да извȕнēте, нȍге (Ме); јâ ка-*дóђо*, овê гȍре *исӣȁдоше* тȕ гȍре, јā дóђо на тȕ кȕћу тē Бēљê, ȍне *исӣȁдоше* да ме вȕдȕ; нȕје ми се бȁш свȕдео, но мôј ȍтац ме *дȁде*, да те нȕшта не лȁжēм. Њȕма се *ȕчине* мȕран млȍго (Ос); ѐно онâ из Јѐребӣцā пѐторо децê *ȍсӣавӣ*, *ȕзē* синôвца (Пл); мѐне нéма сȕта нȕће, неко ми га *ȍднесе* (По); *ӣȁде* ми мȁлāк нѐшто, не мȍгу да се помѐрӣм ни преко двȕје слâмке, саљ *дóђо* до њōјзȕнē продâвницē и дȁљē не мȍгу. Ȍна *ӣȍгна* ȍтуд, *нȁӣрави* ми шéрбет и *ӣȕри* ми водê ми *дȁде*. Бȍга ми мѐне *ӣрóђе*. *Дȁде* ми шѐћер. Боље ми *бȕ* (С До).

Традиционално одређење аориста као облика којим се казују радње чије је (из)вршење искључиво везано за моменат који је непосредно претходио тренутку говора у новијој србистичкој литератури напуштено је. Ј. Вуковић један је од првих истраживача који је уочио недоследност у поимању аориста као синтаксичке јединице којој је служба временске локализације радње изван непосредне прошлости недоступна[41]. Ревидирајући ставове ранијих аутора, па донекле и сопствене[42], он наводи да не само непосредна, блиска, већ и мало даља, удаљенија, па чак и врло удаљена прошлост јесу времен-

[41] Историјат расправе о овом питању не наводимо детаљно имајући у виду да је преглед читаве полемике дат у студији *Синӣакса глагола* Ј. Вуковића (Вуковић 1967).

[42] И сам Ј. Вуковић на почетку је тврдио да „аорист у основи свога значења има истицање непосредно блиске прошлости, зато је он најобичнији у јављању, саопштавању нових догађаја, у наглашавању изненадних, неочекиваних ситуација“ (Вуковић 1967: 22). У каснијим радовима, где се изводе закључци на основу анализе богатије грађе која обухвата и дијалекатску, Ј. Вуковић, потврђујући ставове А. Стојићевића, износи дефиницију по којој се аористу приписује знатно шири домен синтаксичко-семантичке употребе у односу на ранији приступ (Вуковић 1967: 103).

ске сфере у којима се сасвим обично у нашем језику може кретати аорист у својој основној временској употреби (Вуковић 1967: 103). М. Ивић такође истиче да „аорист, иако врло често означава радњу тек непосредно завршену пре тренутка говора, ипак може да се употреби и за означавање даље прошлости“ (М. Ивић 1958: 143). Каснија испитивања стања како у стандардном језику тако и у дијалектима потврдила су исправност наведених тврдњи, те полемика у вези са овом семантичком компонентом аориста код каснијих истраживача није било (в. Стевановић 1986: 631; Станојчић и Поповић 2005: 391; Танасић и др. 2005: 424).

II.4.6. У говору тутинско-новопазарско-сјеничке зоне аористом означе радње могу бити смештене у било којој тачки на временској оси са леве стране у односу на моменат говора, а ограничења у употреби на плану прошлости не постоје. Зарад испитивања његовог функционисања у различитим временским сферама означеним као *непосредна*, *мало даља и удаљенија*, те *удаљена прошлост* (Вуковић 1967: 103) извршићемо поређење аориста са имперфектом, као функционално и семантички блиском јединицом глаголског система испитиваног говора[43]. Циљ је да се сагледају синтаксичко-семантичке одлике овога облика у сваком од наведених типова темпоралне употребе.

II.4.7. У тутинско-новопазарско-сјеничком говору аорист се често употребљава за исказивање значењског подтипа блиске прошлости. Њиме се тада казују акције извршене непосредно пред моментом говора, а осим временске локализације, аорист је и носилац информације о томе да су именоване радње доживљене од стране говорног лица. Исту семантичку компоненту поседује и имперфекат. Разлика, међутим, јесте у томе што аорист обележава радње које су у целини извршене пред моментом говора, док, употребљен у контексту истога типа, имперфекат са собом носи информацију да су именована дејства пред моментом говора уочена у току/процесу (дакле, доживљена), не сугеришући притом ништа о њиховом евентуалном наставку или пак престанку вршења. То значи да уколико говорно лице за обележавање радње из непосредне прошлости употреби аорист, она се нужно предочава као готова, завршена – искључује се могућност наставка њеног вршења. Информацију о (не)актуелности радње са становишта садашњости носи и перфекат, с тим да је основна разлика према аористу садржана у одсуству компоненте доживљености.

[43] J. Вуковић је у анализи имперфекта при означавању различитих типова прошлости показао да кретање овог облика на претриталној линији, односно његово наступање у једној временској служби подразумева увек и понеку значењску компоненту која је диференцијална у односу на употребу у другој (Вуковић 1967: 107–245).

Имперфекат употребљен за обележавање радње блиске прошлости подразумева и додир са садашњошћу, с друге стране „аорист је сасвим далеко од тога да би могао обележити радњу са оваквим временским односима, иако га са овако употребљеним имперфектом ближе веже обележавање непосредне доживљености“ (Вуковић 1967: 113). Ову особину, диференцијалну према имперфекту, аорист дели са перфектом, будући да „свака радња перфекта и аориста када се односи на блиску прошлост [...] као целина припада сва прошлости, она је, као целина, прошла: не може својим трајањем обухватити и моменат садашњости“ (Вуковић 1967: 111–112)[44]. Примери из наше грађе потврђују наведене поставке:

свéза је онàмо за један бàгрēн и она *зàврије* у тарàбе и готòво и *ӣòломӣ* и јā *мōрàдо* да је повѐдēм овàмо (Бал); тӣ *сӣȕсӣи*, ја *уздȉго*; тӣ лѐб ми *дàде*; тӣ *рече* л’èб и вȉнобрāн (Бал); некӣ парàдајс *òбра* (Бал); *ӣàде* ти мачȕга (Го); кàко *дàде* ȉзјаву овā у Рāјчȉновићe?; *òсӣаде* онā клȉн дòле, кòлац (Бал); *не ӣȕрисмо* овàмо да се грȉјē; дòле *се задржàсмо* (Бал); јâ тȕ *осӣàдо* сâм; жѐна *оӣȉдē* тàмо са овôм снàхōм (В. Лок); òни ти је *оӣѐрāше* óвде (Леч); што ни *нѐ донесе* онȕ муàру да и бȉјēмо? (Ос); затô јâ *сѐӣи се* за Стáну; *сȉ́ђо* ōђенâ мàло *дóђо* (Прћ); дѐвōјко, опрòсти, јā те *не ӣослȕжи* са цигāрôм; овôј девôјки нȉшта *не ӣомòгосмо* (Рај); ада *бȉ* пā *срѐӣо* овȕ жѐну, *ӣòведе* ме те *узê* некē л’ијекòве; тӣ си ми спāсȉла двѐста педесêт дȉнāрā, бôк ти дô здрâвље, *òдведе* ме; àјде, јā те *замàја* (Се); јā вòл’ӣм да ме нȉко не чѐкā кад пȉјēм вòду и затô јâ *сѐдо* (Шав); *не заӣѐкосӣе* ми снàху да ве послȕжȉ нѐшто. Ȉмā мâлō дȉјете. *Оӣòше* у чāршȉју нешто да кȕпȕ, с кòл’има (Врс); а штâ, *вȉдосӣе* дрљàчу? (За); *òде* нам овā снàха у махàлу; јâ *ӣознàдо* сàд кòла, *сѐӣи се*; мȉ *вȉдосмо* кад *одòсӣе* гòре; што *нѐ ӣури* тӣ кàфу?; јā *не узê* (Тр); ôн *òде* да га довѐдē пā се и ôн *зàдржа*; ȕзми попȉ кàхву, *òхлāди* ти *се* (Уг); мȉ га *ӣробȕдȉсмо* (Бо); ôн сàдек здрàвшӣ *ȉзāђе* нô јâ; ôн *нѐ ћше* (Бр); ада што *нѐ скувā* те кàфе, Нâдо? (Вру); онā је Ћȕнòва чòра *нàшминкā*; *бȉсмо* мȉ, она на постêљу л’ежȉ; јâ сам бȉо брô мàл’ӣнā и јàгōдā и одоздô *изáђо* (Де); ђѐ ме *нáђе* бàш сàт. Ђе *сӣàдосмо*? (До); *ӣрескòчӣ* ти кокòшка, óде (Дол); *не умѐдо* да ви испрȉчāм нѐшто (Ђер); и јâ сам бȉ́ла на сàхрану, *бȉсмо* код овē нāнê; јѐсте ме мáма пробȕдȉ́ла, а јā *сӣрѐкну*; èво овô што рáди јā *се ознòји*; *рàзумеде* л’ ме? (Жу); кàхва *òсӣа*, а што тѐбе *нѐ сӣави*?; што ми овā кѐса *дòсāди*, èво мȕха ил’ óса ђе *се ȕдāви* (Ли); дѐду *не довѐдоше*, који тȕвӣ нàјвишē да прȉ́ћā (Ме); *рѐкоше* ми свѐ се жȉвō сѐћā; вȉ стe дòшл’е поразговāрàл’и смо óде, комшȉскӣ, етò ка да смо се стô пȕт вȉ́ђàл’е, вȉ одморȉ́л’е мàло óде, *бȉсмо* у хлâт (На); òни *јѐдоше* сàд, пā затô нêтē ни кàфу ни сôк (Ос); а чòре *нѐ виде* ђѐ? (Па); èво сàт је *угáси*, јā прȉ́је *исӣȕши* (Рам); јā

[44] Илуструјући наведено становиште, Ј. Вуковић наводи да када кажемо: „мало прије косише људи доље у пољу, или мало прије разговараше наши људи о косидби, то значи да су косили људи, односно да су људи разговарали, да сам ја видео људе да косе, односно да сам чуо наше људе да разговарају, а да људи (како ја ствар у датом моменту приказујем) сад, у овом моменту неко се, односно да наши људи не разговарају“ (Вуковић 1967: 112).

ти јѐдва овӯ сѐстру *ӣознѐдо*, кѐако се прȍл’епшāла (Ру); ȏн *ӣзāђе* нѐђе, нѐ знāм (См); нȃ! Ô Рȳжо, нȃ! Не трȇчи, ȇј! *Превѐари* је! Кѐако је јȃ *не вӣдо*, јā је кѐасно *вӣдо*! (С. До).

– непосредно прошла дејства означена свршеним глаголима јасно указују на резултативност радње.

Двовидски глаголи у контексту имају значење свршених:

чӯ да се Сла́ва љȳтӣ (Го); *ра̀зумеде* љ ме? (Ко); чȍре *нѐ виде* ђѐ? (Пл); што *нѐ ӣӣтā* је л се ȏн ђѐ помāљѐо? (Го); рѐче ми сȋн, јȳтрōс *ра̀зговāрā* сȁ мнōм (Го); *ви́ка* кѐхву, ћѐја. Дȍније ми једна жѐнскā (Ле); ȏн држȋ по бȏг знā кȍљко љȳдȋ у Рȳсију и свѐако му *вӣде* хѐир, поштѐно плȃћā (На); нѐ прōђе пē-шес дāнȃ, ако ми вѐрујēш, ја не вѐрујēм јȍш ни да је тру́дна, хѐ, хѐ хоће да побȃцӣ, те љȳтӯ мȳку што *вӣдосмо* са њȏм, те готȍво добӣла сѐпсу, те јѐдва спāсӣсмо жѐну (Ле).

Како наводи J. Вуковић, када се непосредно прошла радња казује несвршеним глаголима, аорист „захтева прилошку одредбу која видно обележава овакву непосредну везу са моментом садашњости. Ако је перфективан глагол, то обележавање прилошко није му увек потребно (д о ђ о ш е наки људи), али ако је имперфективан, потребно му је (њега не може дати контекст и читава ситуација, као што је то случај [...] са имперфектом и перфектом)“. Притом, „најобичнија је употреба имперфективног аориста за најнепосреднију прошлост са прилошком ознаком *досад*, *до овог часа* и сл.: ево д о с а д к о с и (к) у ливади“. Дакле, „оно што је контекст, у смислу везивања прошле радње са моментом садашњости, могао дати имперфекту (и перфекту) није могао дати и аористу“ (Вуковић 1967: 118).

Наша грађа потврђује претпоставку да уз несвршени аорист неретко долази одредба овога типа (које по правилу уз имперфекат нема):

са ђēркȏм до прӣје *прӣ́ча* на тел’ефон, звāлȁ ме (Не); дȍ сад *бӣ̂* тȳ, нѐ знāм ђе се дѐде (Ле); дȍ сат *разговāрȁсмо* са овӣјем љȳдӣма (По); ѐво до мȁлоприје *седѐше*, сал’ што отȍше; до мȁлоприје тудӣјер нешто *намирѐвāсмо* (Ту); двȃ сȃта *седѐсмо*, дȍста, мȏрāмо д[а] [ид]е́мо (Жи); мȁло *седѐше* сȁмо (Вру); *ӣлāсӣӣше* мало дȁнас (Жи).

Ипак, присуство посебне одредбе није нужно:

бȍга ми му ја *ӣоручӣва* да дȏђē да ȳзмē (Бал); јā га *звȁ*; јā му *ви́ка* немȏ долȁзит (Ли); јȃ *не дӣза* овȃ крѐвет, нѐка га (Го); ѐво овȏ што *ра́ди* ја се ознȍји; а јȃ богами *цȳка* тȏ па ȳзēла нȏчāре, а не вӣдӣм, сȋне (Жи); *ӣома́га* некā дрва Сȁфету о́де (См); ȍна пȁде, јā је *дӣза*, *не мȍга* са́ма да је дӣгнēм, она те́шка, посен ми пȍмога једна жѐна о́де кōмшȋка (Пл); јȃ му *цȳка*, *цȳка*, *цȳка*, не чȳјē (Па); јȃ кол’ико знȁдо *ӣрӣ́ча* о конȍпљи (Пе); пā *се* јȃ *шȁл’и* са овӣјем Милутӣном, рѐко: „Тӣ ми зȁгради да не попāсѐм ȍтаву“ (Ост); што ми *нѐ снӣма* овӯ штȁлу? (Уг); шта *бӣ̂* тȏ, брāте, шта *бӣ̂* тȏ што се нȁсмија, што *се смӣјā* тȁмо? (Пл); штȁ ми *ӣрӣ́ча* овā Раде́нко да се поврēдӣо? (Пе); један чȍвек *ӣрӣ́ча*, посēн онā дрȳгӣ до́ђе (Бал); ȏн *дȍлазӣ*, сȁд је бӣо тȳ (Го); *ӣрӣ́ча* нам тō Пѐтко (Вру); ȏн *кȍсӣ*

тȳ, реко: „Дȁнас ни не вељâ“; ôн *кȍсӣ* дȍл’е (Ер); *звȁ* ме један на некō весе́ље (Ме); *бȳдȉсмо* га, ōн спâвā (Бо); л’ȉјепо ти валā *прӣчȁсмо* (Жу); *чȉстисмо* тāј пȳт тȳ, нȁнијела вȍда (По); некȳ тȳршȉју *стȁвљасмо* (Ру); дȍл’е саш њȉма *прӣчȁсмо*, *замајāвȁсмо* хи (Бал); *прӣчȁсте* л’ вȉ Жȉвку за Добрȍсāва да га познȁјēте? (Ка); *звȁше* ме у Рȉбарӣће (Ме); *смијȁше се* валā за тô (С. До); они *се смијȁше*, пā *се смијȁше*, пā попȳцāше; оне *седѐше* тȳ чȍре онê Ћȳнȍве и онâ Ћȳновȉца, те јā онô слȁтко и онô *донȍси*, и она ȉзније пȍсле сȳдове (Го); *прӣчȁше* тō дол’е (Ке).

Може се, наиме, тврдити да се резултативност глаголске радње у оваквим примерима препознаје и на основу ширег контекста. Али, када су посреди глаголи имперфективног вида улога контекстуалног окружења није од ништа већег значаја него када је реч о свршеним. Мишљења смо да је неопходно нагласити ову чињеницу управо зато што сматрамо, а о чему ће касније бити речи, да аорист сам по себи, независно од тога ког вида је глагол у предикату, носи семантику завршености, готовости, прекида, резултативности глаголске радње, као и јасну представу о временској локализацији у односу на моменат садашњости (у овом случају јасно је да је реч о блиској прошлости). Ова основна разлика између имперфекта и аориста несвршених глагола, садржана је, дакле, у њиховом семантичком потенцијалу посматраном самостално, без помоћи других језичких средстава.

У обележавању блиске прошлости имперфекат може означити радњу такву да се време њеног вршења додирује са моментом говора, односно радње језички уобличене у истом тренутку када је говорно лице прекинуто у њиховом вршењу. Таквог карактера су имперфекти у примеру: Чиме се то занимаш? – Ево *читах* нешто интересантно у новинама. – изговорено са новинама у руци; или: Шта то радиш? – Ево *кȳвāх* ручак – питање је више реторски постављено, јер питалац, у ствари, и зна шта му сабеседник ради (Вуковић 1967: 124–125). Замена имперфекта аористом, односно перфектом, у контекстима овога типа довела би до промене значења. Да је за именовање радње употребљен аорист, „онда би прекид био наглашен и тиме би она добила смисао готовости или само прекида, тиме би се хтело да она буде дата као једна целина процеса“ (Вуковић 1967: 124). Стога, аористом за блиску прошлост, и свршеним и несвршеним, казују се радње које су се десиле пред моментом говора, али, ма колико тренутак њиховог свршетка на временској оси био близак тој тачки, увек је јасно да је радња завршена. Наш пример са аористом: *При́чах* с Мурȁтом (Ту) субјекат изговара у тренутку када је разговор већ завршен; штавише, именовани саговорник (Мурат) у тренутку изговарања реченице и није присутан. Имперфекат би се, с друге стране, могао употребити само у тренутку док сабеседници још увек воде разговор, током кога су (изненада) прекинути од стране трећег лица коме би се саопштење упутило.

У домену блиске прошлости аористом не може бити замењен ни наративни презент и то из истих разлога из којих га не може замењивати ни имперфекат (в. т. II.2.17. у одељку о презенту). Аорист означава појединачну завршену радњу блиске прошлости: Ôн ме *ӣо̀сла* да кӯпӣм књѝгу / Ôн ме *сла̀* да кӯпӣм књѝгу. У првом случају употреба презента у предикату захтевала би да се приповедање настави, јер презент захтева шире наративне блокове (*Он ме (ӣо)шаље да кӯпӣм књигу, и ја одем*...). То би било нужно и у другом примеру, јер би у неизмењеном саопштењу несвршени презент био чист индикатив.

II.4.8. Категорија мало даље и удаљеније прошлости обухвата дејства уз која не би могла стајати прилошка одредба *сад* или *малоӣре* (Вуковић 1967: 143). У овој служби, аорист задржава све семантичке одлике које има и у претходној, с тим да се подразумева да је време вршења радње овде смештено у тачки која је нешто даље од момента говора. То значи да се њиме казују радње које су се у блиској прошлости (дуже или краће) вршиле и, што је још важније, извршиле. Њих говорно лице приказује као доживљене у њиховој целовитости[45].

Време вршења аористних радњи мало даље и удаљеније прошлости представљених у њиховој целовитости неретко је спецификовано временском одредбом:

> *бӣсмо* мӣ̂ <u>ма̀лоприје</u>, она на постêљу лежӣ̂ (Го); ја̂ <u>прӣје</u> *исӣа̀ну о̀ӣра* нешто сӣ̏ра, ада цӣ̏јела сам ква̀сна (Уг); ба̀ш <u>да̀нас</u> јѐдан *ӣи́ӣа*, до̀веде ме о́де до вра̀тницē, ка̂жē: „Ӣма̄ш љи барем два̀ес хӣ̏ља̄да̄ пѐнзијē?“ (Жи); <u>да̀нас</u> *зво̀ни* телефо̂н, ја доклē при́ђо телефо́ну, а оно̂ ма̂лō ми нешто помēра̀ло, па кут подӣгнēм слу̏шалицу, оно ми заквр̏чи, ја̂ *сӣу̏шӣи* онӯ слу̏шалицу, и више ме *нѐ зва*. Ка̀д ме *зва̀* ова̂ из Вр̏њачкē Ба̀њē, реко: „Јеси л тӣ̂, Ра̂ле, зва̀о пријен по̀ла са̂та?“ (Го); <u>ју̏трōс</u> му тѐшко до̀шло те га *о̀дведе* до̀л’е у Карају̏кићe (Бу); <u>сӣно̄ћ</u> смо прӣча̀л’и о́де на посѐдак, и један кōмшӣ̏ја о́де ста̂рӣ, *бӣ̏смо* тō тако̂, ōн прӣча̄ (Баг); да̀нас ми је пра̂знӣк, и <u>да̀нас</u> ова̄ Ба̀тржанин *нѐ даде* ми нō ме *о̀сӣавӣ* да ра̂дӣм (Ке); <u>сӣно̄ј</u> *нама̀за* из онē флаше̂, у једно врѐме *сагорѐше* ми но̀ге а у дру̏гō *смр̏зоше* ми, не мо̀га да се згрӣ̏јēм (Бал); *ӣде* л’ тӣ̂ <u>сӣно̄ј</u> кот овê? (См); ѐво ба̀ш једно уну̏че ми <u>ју̏чēр</u> гр̀ло га дофа̀тӣло те за Тутӣ̂н га *ӣоведо̀смо* ћетӣ̏ри инѐкције му препӣса̀л’и и во̀дӯ га за Тутӣ̂н те прӣма̂ инѐкције (На); ја̂, ѐво, онӯ Ра́ду, ка̀ко је во̀л’ӣм, ба̀ш <u>ју̏чê</u> један со̂к јој *сӣре́ми* по онӣ̏јема; мѐне су два̂ печӣ̏л’и, јѐдан <u>пр̏вӣ да̂н</u> о́де, један о́де ме *ӣѐчӣ*; <u>пр̏вӣ да̂н</u> је *вӣ̏до* па је *изљу́би* њӯ, с Ра́лом *се ӣи́ӣа* (Го); како *ӣро̄ђо̀сӣе* <u>пр̏вӣ да̂н</u> та̀мо? (Бу); ја̄ нѐ

[45] У истим контекстуалним условима сасвим је обичан и имперфекат, који, за разлику од претходне службе, овде нема могућност да радње обликује тако да се време њиховог вршења протеже до момента садашњости (због знатније одмакнутости у прошлост). Разлика према аористу, међутим, и сада постоји – имперфекат ни овде не упућује на целину/резултативност радње, већ је представља као процес у току, при чему је најчешће присутан и моменат напоредности са неком другом радњом или ситуацијом (детаљније о овоме в. Вуковић 1967: 143–146).

знам тȳ скȍро ко *ӣри́ча*, некака девôјка, некакав из Дѐтāнā је ȳзō (Жи); сȁт сам кѣ̀ла д-ѐм тȳ скȍро, па кȃжȳ не мȍре, трѐбā љѐкарскō увере́ње да си здрȁва скрȍс па да идѐш, јȃ не *ӣокуша́ва* да вȁдӣм пȃсош ни нӣшта (Пл); валā ономȃд готȍво нас вȍда *ȍднесе* (Бу); дȍнијел'и су ми ономȃт зѐт и ѣ́рка, *донӣ̀јеше* ми флȁшу ракӣјē (Из); родӣ̀ло прȍшл'ē гȍдинē а овê гȍдинē га бȍк окȁменио, нешто *нѐ шће*, нѐ знȃм штȁ овō *бӣ̂* (Ли); крȁву смо лȃнӣ држȁл'и, овê гȍдинē *не мȍгосмо да држи́мо*, ни́смо ни ȳзēл'и (Ми); нѐмā штȁ овê гȍдинē да се кȃжē да не ваљȃ. Снӣјег ни *не осѐ̄тисмо* (Лу); овê гȍдинē овȃ кӣша освојӣла, не дȃ ни, вӣдӣш *ӣрȍӣаде* ни свѐ (Кн); рȃђā и вȍће, ал' бȁш овê гȍдинē некā несрѐћа га *ӣȍ̄трефӣ*, онā снӣјек у прȍл'еће *ӣȁде*, онā мрȁс, цветȁло је би́ло шљȳве, тȍ све унӣштила сла́на и мрȁс (В. Лок); *бӣ̄ше* кӣше ȳ прољеће те дȍбро ӣмā (На); кокȍшке ми некӣ ђȁвō *ӣȍкраде* прȍшл'ē гȍдинē, (Ос); јā нѐ знȃм овê гȍдинē кȁд *бӣ̂*, пошто овō Рамазȃн, па *нѐ мога да бӣ̄днē* (Жу); *нѐмаде* тē сӣл'ē лȃнӣ да је тȳрӣмо (Пру); *ȍдвоји* му *се* сӣн прол'ѐтōс, *ȍдвојӣ* сӣн млȁђӣ, *ȍжени се* и *ȍдвоји се*, *ȍде* пот кирӣју, пā дȍл'е врȃц овȁмо, врȃц онȁмо, сȁд грȃдӣ му кȳћу у Трнȁву (Пож); сȁд овȃ *ȳмрије* прије двӣје гȍдине овā четврȃтӣ, ȳмрō (Из); прије двӣје гȍдине сам бӣо, *беше* двѐста ѐврā (Нет); мȍје гȍдӣште је остȁло сȁд, овô испрѐд мене је свѐ отӣшло, овô трӣ-четӣри гȍдине, кā да хи *ӣȍкуӣи*, свѐ *ӣомрӣ̀јеше* (Пож).

Да је посреди мало даља и удаљенија прошлост, међутим, некада се препознаје само на основу ширег контекста, па нису ретки ни примери у којима се уз глагол у предикату не јављају маркери попут претходно наведених:

ȍдȁде ми онȃ сплȁзмас, *ӣȋ̂* тô, нѐшто жȳтō сӣтнō ми *ȍдȁде* ка нӣшка кат се нӣжē. *Пӣ̀* богами, хайра нӣкака (Го); ȍна *ȉсӣрӣча* за Ивȁна, кажē имô би дȃнима за Ивȁна при́чат (Бал); кад *бӣ̂* пот кȳћу, мӣ *искочӣсмо* гȍре; ȍн ме је оперӣсō, Скендѐрӣ, она штō *ӣȍгибе* у Пазȃр (Ка); и ȍни посл'ē *наӣрȁвише* кȳћу дȍл'е у Рȁшку (Коз); Рȃјко је сȁд обол'ѐо, *рѐкоше* да је бӣо долȁзио онā дѐчко тȳ и бӣо у Фрȁнцускȳ тȁмо, сȁд *рѐче* да је дошô (Леч); жѐна ȍна му рȃдӣ у, овȁмо, кȁко ћу рѐћ, у Ȍпштињу, на мѐсто његȍво је *узе́ше*, ђē ȍн седѐо, наместо њѐга; Мил'ȉсāвка, *ȳмрије* и ȍна, ни јѐдна вӣшē нѐмā от сестȃрâ; ȍн је јȁдан ȉздржō и дȍбро је бӣо и издржô и свѐ тô, а овȃ *нѐ могā* Јȁгода она *се скљȍка* сирȍта ȍдмā, она *нѐ могā да издржû* свѐ; *ӣоче́ше да оӣшӣушћȁȳ* тē рȃднē сна́ге, би́ла кō секретȁрица, тȁмо штȁ јā знȃм, *рѐкоше* да јој дȁȳ онā про́грам да се пензионӣшē пā и тô *ӣовȳкȍше*, трȃжȳ и да рȃдȳ. Зѐт ми *ȳзē* про́грам, затô је дошô тȳна́ке л'ѐтōс код, у његȍво мѐсто о́ђе; пā овӣ свѐ *исӣомēрȁше* да крѐчȳ, оно овȃ мȃјстōр им се разбол'ѐо и тô свѐ помѐрено (Ос); пā једна свȍјта ми *ȉмаде* у́дес дȍл'е кот Крȳшēвца, јѐдва је претѐкла, отпоза́ди га удрӣо нѐко, јѐдва је претѐкō, јā *ȍдо* дȍл'е, кат јāвӣл'и овȍј девȍјци кат она до́ђе, вӣдӣм је јȃ да ȍна *до́ђе*, она гл'ѐдā, гл'ѐдā (Пож); нѐмā сȁт тô, растȳрило се, нѐмā нӣко, још ӣмā Слȁвомӣр, отӣшло, *ӣоженӣше се*, *оӣȍше*; овȃ Евро́па овô, тô је дȍбро што не смӣјē нӣко на нӣкōга да напȁднē, ѐво на Кȍсово овô што *наӣрȁвише*, *одузе́ше* (Прћ); ӣмā и сȁт, слȁбо жӣвȉм, чȍвек ми је ȳмрō, дѐца тȁмо овȁмо, онȃ један *ȳмрије*; валā тô *вȉдо* му хайра сахȋ; шљȳве су родӣл'е ал' нȃкā тȍња *ȳби* нӣшта да хим

се вȉдӣ хаȉра не мȍре (Се); *ȕмрије* му тā жѐна, те му *остāше* трȍје децѐ, валā мȕку смо вȉдел'и да хи подњȉвȉмо, посенáке *ȍженӣ се* (Со); јâ *ȍдо* у пѐнзију пā *не мȍго да се одмȍрӣм* нȉђе пā на тā мáндрак, тȕ љуљâшку (Пож); мȉ смо дȍл'е испод цāдѐ, мȁло дȍл'е пȍнижѐ, пā ми је ȕмрō и ȍтац и мâјка и брȁт, дȍл'е *наӣрȁвише* у Трнȁву кȕћу (Цв); *скочȉше* жѐне, готȍво га *убȉше* (Бољ); бȍга ми Тутȉн *се ȉзградӣ* бȁш онō прâвō; Зȍрица *нѐ хтеде да се удâ*, онол'ȉкӣ мȍмци по Тутúну и *нѐ хтеде* (Бу); ȍн бȉо у мил'ȉцију, ȍна бúла дȍл'е, у шкȍлу ȉшло и нешто се саш њȉм, ђе се јȁду познȁди, пóђи и овâ, *довѐдоше* је, грѐшнō дȉјете, кȕкавица (Гр); *ȕмрије* му жѐна млáда, онā несрѐћа, онā је бȍл'ēс *ȍӣтрефи*; *одȕста*, не мȍгу у онȕ Сенȉцу нѐ знāм кȍл'ко да ми дâш да жȉвȉм (Тр); и *дȁде* бȍк трóјке. Фáла бȍгу, *ӣȍдиже* и, бȍк помȍгō, бȍк кат дȁдē здрâвље и помâжē, лȁко и је пȍдић (Че); овӣ мусл'имáни *заӣтскȁше* и *заӣворȉше* ни вȍду посвѐ. Мȉ послѐ гȍре имȁл'и некȕ стубл'ȉну те *довѐдосмо* вȍду, те тȕ; вȁлā, прȁво да ти кâжēм, тол'ȉкō ми тȕ Стȍју *ȍста* жȁо, *не мȍга*, *не умѐдо да се ӣомѐрӣм* с тел'ефóна, тол'ȉкō ми је *ȍста* нешто жȁо; јâ од Рȁмизē *наȕчи*, Мēдȍвē женâ; Рȁдан млȍго пȉјē, *мȁкоше* га ис шкȍл'ē (Го); дѐца јȍш мâлā, јѐдно што је нȁјстаријē *ӣрȁӣи* га у Нѐмачкȕ, *ȕзē* га амȉца тȁмо, брȁт његôф. Па ȍн тȁмо *мȍл'ӣ се* да га довѐдȕ овȁмо, нȉје научȉо тȁмо; ȍн је рāдȉо у Дȁлāс овâ ми сȉн, па посл'ēн *мȁкоше* тијā рâднȉкā млȍго, ȍни га *врȁћāше* ȍпēт, ȍн *нѐ кће* (Жу); дȍбро *се удȁдē* (На); а изгрѐбла сам се бúла, а кȕпȉла мѐт код једнōг човѐка, ис Пазáра донȍсӣ, и *вȉде* ми рȕке изгрѐбљене (Ру); мȉ *мисл'ѐдосмо* дрȕгō је, *ȍӣкри* му овā ис Пазáра у онȕ лабаратȍрију, тā чȍвек кажē потхȉтно за Беȍград, ако нȍћас ȉмāте по нѐкȉм да пошȁљѐте, те по онȉм дȁјцинȉм сȉном *ӣослȁсмо*, *не шћѐше да га ӣрȉмȕ*, да *нѐ бӣ* њê, ни дȁнас се оперȉсō нѐ би (Ши).

II.4.9. Када се говори о далекој прошлости, мисли се на прошлост као општу, општу субјективну, разуме се, која опет, може бити само општа или се у њој могу јављати фазе, периоди мање или више уоквирени. Прошлост може бити период младости, девовања, пребивања у неком другом месту. У тој прошлости као специфичне временске одредбе долазе: *једног дана*, *једне године*, *једном у ӣурско доба*, затим: *кад ја чувах овце*, *кад ја идах у школу* (Вуковић 1967: 155). Аорист у служби обележавања радњи из далеке прошлости задржава синтаксично-семантичке одлике које има и у претходном типу.

Временско одређење радње носе најчешће саме аористне форме (обичне од глагола оба вида) удружене са контекстуалним чиниоцима (посреди су разговори о догађајима који су се десили давно пре момента говора):

ȍн ме *ȕӣознаде* дȍље у кâхву, *дȍлазӣ* онō са сѐла, *ȕӣознаде* ме и *узéсмо се* тȕ, преко онê Хасӣмê. Ȍна не нȁјвишē *ȕӣознаде* (Го); њȍзи мâјка бúла је сȉлна, из Дрȁгē, па ȍна *рáђа* чȍре, пѐт чȍрā, и вȁлā јој *надѐнȕше* да нȉје поштѐна и *наӣȕдȉше* је; ранȉјē сам мȍгла да ȍдѐм, но ми *ȍста* једно дúјете без мâјкē, *нȁјȕри* ми тā сȉн жѐну, те га *њúви*, па *не мȍгā да осӣȁвӣм* (Жи); Хусѐин онō како смо се договорȉљи *ȉсӣрӣћа*. Ȍн *ȉзвадӣ* Слȕжбенӣ глȁснȉк ис тāшњê, *ћȉтā*, *ћȉтā*, тȁтара, тȁтара (Ђер); *одбȉше* овогā Хáјра, мȍк ȍца, посљен јâ му се *љȕӣи* (Ме);

ӯђдсмо у Крāљѣво, такô су ми рѐкљи да свраѣāмо на стàницу да пресѝједāмо, ôн *нѐ улазӣ* на стàницу, *изāђдсмо* ис Крāљѐва, *уӣђдсмо* у Ћáћак, *изāђдсмо* ис Ћáћка, ни тӯ не стàјē (Ле); *убӣше* Стамбôл'ића, дȍбар чȍвек бӣо, квал'итêт човѐка, пā *убӣше* овогā премијéра Ђѝнђића, пā *убӣше* овȍгā, пā *убӣше* онȍгā; пā ми хаааа, пā гласâ га, пā Југослâвију *зàл'ивади*, пā *ӯпропāстӣ* Срȑбију, *нàправӣ* држàве, *ӯпропāстӣ* свѐ (Ју); jâ сам бӣо у вȍјски у Пӯл'и. Нàјпрвō бӣо у рѐгрӯтнӣ цѐнтар *Рѝјека* између Рѝјекē и Зāгрѐба, тӯ сам бӣо шес месēцӣ, пā ме посл'ē *ӣрекомâндоваше* у Пӯлу (Коз); мӣ ȕзēл'и овӯ њӯ ис Цр̂нē Гȍрē, ȍни су óђе би́л'и досел'ѝл'и пā тӯ мàло земљê *кӯпӣше*, они *отȍше* за Крāљѐво и ȍна родѝла двâ сѝна и ћéрку (Лу); евê фàбрика обȕћē, рāдѝла ми је снàа у фàбрику обȕћē, и *запāл'ѝше* је, *покȕпише* онē маши́не, и свѐ тō ћȕтѐло; *не умѐдосмо* тô *да се орентӣшēмо* и *ӣрѐгази* врéме; *опљàчкаше* држàву, овӣ не *бомбàрдоваше*; пȕтѐви *ӣропàдоше*, пā мȍстови, пā дȍбро се борê (Не); Нéмци су убијàл'и за једнóга Нéмца сѐдам нàшијā љȕдӣ, сѐдам и óде код Дȍховӣћā тӯ некē *убӣше* Нéмце, они *уфàтише* сѐдам њӣ те *убӣше*; мӣ кō дѐца ȍдмā *науѣ́исмо* некӣ гȍвōр са њѝма; тол'ѝкā је тā сѝла би́ла, изгл'ѐдā *изгубӣше* рàт пā *крēнȕше* да бежȕ, тол'ѝкō тā вȍјска беше ѣѝста (Пож); ȍни су држàл'и онē вѝјенце онàмо, а мӣ смо држàл'и овàмо, они не *ӣопāл'ѝше*, мӣ смо се посл'ēн брāнѝл'и; нѝје сàл' мӣ нō свӣ мӣ одàвдē кȍ је ђѐ имô гȍре се нѐкāко ȍдбрāни од Дēжѐвē, гȍре до Алȕловӣћā *ӣопāл'ѝше*, а гȍре посл'ē *одбрāнѝше се* Ковāчѐво, гȍре овā крâј *се* нѐкāко *ȍдбрāни*, а мӣ ни́смо мȍгл'и, са оногā вѝса су ту́кл'и, мӣ смо нȍнстȍп држàл'и полажај дȍл'е; Ко́до је од Нѝкӣћā, ôн је тӯ погѝнуо пȍсл'ē, jâ сам бӣо у Бȍсну, ōн је погѝнуо, те тàмо *дȍбих* ѝзвештāј погѝнуо је те тӯ је и сахрâњен; имàло је тијā чѐтнӣкā тȕденâ би́ло пā је тō гȍре у Дрàмиће *ӣобӣше*, тӯ је изгѝнуло, чѝстило се тô тијā чѐтнӣкā, тē бâнде партизáни су мѝцāл'и, унишћāвàл'и; пȍсл'ēн партизāнѝма *ӣрѝзнадоше* Енгл'éзи ȍтуд, западњáци те њѝма *ӣризнàдоше* влâс а чѐтнӣке *одбāцѝше* (Прћ); Ти́то тō скѝнуо пȍсл'ēн свѐ, бȍк му дô што *мàче* тô; чȍвек ми *ȍде* у вȍјску трӣ гȍдине, jâ свѐ седѐла кот дѐверōвā (С. Ћуп); једамâ би́ла ȕмрла ту́не једна жѐна, мӣ би́л'и на грȍбље, на Дȍјевиће, кад ȍн *ӣрóђе* са кȍл'има и *стàде* ȕзē мѐне те *дȍведе* ме дȍвл'ē; Брâнци *ȕмрије* онā мȕж, бӣо је дȍбар. Кàко је бӣо дȍбар, тō е чȕдо бȍжијē. *Пȍгодӣ* га некā мȕка (Шав); нѝјесу ми га Срȑби убѝл'и, мусл'имāнѝ су ми га убѝл'и и *не мȍгасмо* га *нâј* ни мȑтва ни жи́ва (Врс); ôн *се зàпосл'и* у Беȍград, мѐне је дȍље у Беȍград рȍт, и дȍл'е га *запосл'ѝше*; тâ ис Цр̂нē Горе што сам имàла звàо се Мѝл'ић, и *ȕдаде* ми *се* тā брàтучеда тӯ гȍре к Цр̂нōј Гȍри, и дȍђȕ свàтови и освàнȕ и це́лу нȍћ црнȍгорскō кȍло (Гр); *ѝзгоре* кȕћа, сѝтна дѐца би́ла, мâлā, пā пȍсл'ē овӯ кȕћу грāдѝл'и; сàмо *свѝтнȕ* бàш кō онō жарȍвнѝце кā онō апарâт кад удàрӣ те онō швàјцујē, крѐвет бӣо гвȍжђен крѐвет, а дѝјете ми л'ежàло нàјстаријē што је ȕмрло у тā крѐвет, и *испàдоше* дѐца мâлā сѝтна, тā нàјстаријӣ сѝн кâжē: „Мàма, мѐне пȍгоди врѝјеме", а нѝје га погодѝло, оно се учинѐло кр̂ф, а чȍвек ми нѝје бӣо тӯ и дрȕгӣ сѝн, рāдѝл'и гȍре у Гѝљѐву, рāдѝл'и, жѝто кȕпил'и, кат *дōђдше* озгȍр, сѐло *нàвāл'и*, а прѝје слàма би́ло, нѝје кā сàт, кȕћа пот слàму покривѐна, алâх *дàде* плâм, нêмā сѝл'ē да одбрâнӣ нѝко, дѐца *испàдоше*, кā онô кад вàтра плàнē више глàвê. *Дōђдше*, понѐшто *ӣобàцāше*, *изнѝјеше* хаљѝне понѐшто такô. Дѐца сѝтнā *остàше* (Дуј); ȍни тō *ӣродàдоше*, *отȍше*

до̀л’е, са̀[д] да ви̏ди̏ш, до̂ђӯ са а̀утима (Ки); с дру̏гӧм по̀сл’е̄ ме *о̀жени* ма̂јка; *наговори̏ше* је ту̂ ко̄мши̏је, она̂ које́га сам ја̂ помо̀гō и изњи̏вѝо га, ожени̏о, и да̀вô му, би̏о сиротѝња, ōн је *наговòрū* и дошô јој да је помо̀гнē; о̀на *и̏звадū* педесêт ма̀рāкā онија̄ нѐмачкија да ми да̂, а онō ди̏јете сиро̀че, ја̂ ка̂жѐм пода̂ и томê ђетѐту тē па̀ре. О̀на онē па̀ре у новчани̏к, пā педесêт ди̏нāрā. *Одо̀ше*; и да̂н да̀нас ми је жа̀о што *не узê* онē па̀ре да поци̏јепа̄м на̀ очи ње̂јне (Кл); ту̂ су о̀ни са̀мо у прōла̀зу би́л’и. Ње̏ма је би́ло оста̀ло ту̂ пē[т]-шес ма̀згū, ни̏јесу и би́л’и ни одвѐл’и кат су побѐгл’и, онô по̀сл’е̄ *осū̄ū̄и̏ше*, ми̂ *нава̄л’и̏смо*, Ру̀си ни *ū̄помо̀гоше* (Кн); по̀слēн мѐне *да̀де* ова̂ стри̂ц у Жи̏чу, ту̂ сам, кобаја̀ги ме *да̀де*, учѝо некӯ шко̀лу ма̀ло, нѐписмено ди̏јете и чӯвô сви́ње, пра̀во ти ка̂жѐм, чоба̀нин би̏о, окопāвô грô̂ђе, боста̀не, свѐ тô са̂м; па *обра̀зовāсмо* ја̂ и бура́зер један до̀ле у поли̏цију што̀ е да се, да опро̀сти̏ш, чѐшēмо и ли̏јепо чѐши и бро̀јем, јѐдан, два̂, до стô, па *ū̄оче́смо да се жи̂гамо*, кажē: „Ја̂ сам тѐбе ви̏шē а тū мѐне ма̀њē“, *ū̄озава̀ђāсмо се*; *на̀ū̄ђе* тā пра́шак за ва̀шке (Вру); свѐкрва ми је би́ла тӯна́ке ка-сам ово на̀јпрвō роди̏ла, ја̄ *се ди̏го*, та̀мо *осѐū̄и* и *ди̏го се*, о̀на о̀дмā *ско̀чū̄*: „Шта е, сна̀о?“ Ја̂ јој *ū̄ри́ча*; да сам ја̄ оти̏шла, нѐ би ја̂ о́де би́ла да ми *да̀доше* д[а] о̀дѐм, нô ѐто ка̂жӯ тô су̀дбина; кō да сам побѐгла, ни̏јесу ми зна̀ла ни бра̀ђа, стрū̄чѐви ни стрū̄не ни ни̏ко ни̏јесу зна̀л’и, кад ме *сū̄о̀ддбū̄* један бра̀т о[д] тѐтке те ме *извѐдē*̄ код њū̂, и тō ме богами *у̀дарū̄* једно двāпӯт, ја не́ћу да крѐнēм; богами са̀мо пѐт го̀дū̄нā, ви̏шē га *не осӯди̏ше*. *Покӯū̄ше* па̀ре, *да̀доше* адвока́ту и *извӯко̀ше* га; ôн *се о̀женū̄*, жѐна му из Ба̀шчē а жū̄вê до̀л’е у Крāљѐво, на Бера̀новац; ја̂ *ū̄оди̏го* некā дрва те ми *о̀де*, дру̀гū мѐсēц, тô ми је би́ло му̀шко, да је би́ло жѐнско, оста̀ло би (Го); ја̂ сам имô једнôк сū̄на и јѐдну кѣ́рку а по̀сл’ēн та̂ сū̄н ми *и̏ма* два̂ сū̄на, а са̀т овū̂ његѝови сū̄нови и̏мајӯ децê и до̀бре сна̀хе и̏мā̄м, до̀бре; *убѝсмо* му трū̄нѐс дру̀гōвā, *убѝше* му овā во́јска (Гло); и[з] Србијē *до̄ђо̀ше* овū̄ гла̀внū̄ (Де); ра̀тови *би̏ше*, би̏вшā Југосла̀вија *ū̄ро̀ū̄аде*, е, па̀тња је би́ла вѐл’кā; ни̏кō ни̏је жū̄вѐо на сѐло ко што сам ја̂, док ми се ђо̀ре *не разуда̀ше* и сū̄н ми *ū̄о̀гинӯ*. Па посл’ēн та̂ сна̀ха *нѐ кће да* ми *седû* по̀сл’ēн из Ду̀бова ту̂, Ко̀цāнка, *нѐ кће да седû*, но *до̂ђē*̄ о́де, ја̂ *до́ђо* за н’ô̂м, те *ку́ū̄и* оде педесêт мил’иōна̂ овô; ја сам из До̀брōга Ду̂ба, а браћа су ми та̀мо разби̏љи л’ӯде, *не да̀доше* ми *да ū̄рода̂м* зѐмл’у (Д. Дуб); кажӯ не мо̀ре, трѐбā л’ѐкарскō увере́ње да си здра̀ва скрô̂с па да идê̂ш, ја̄ *не ū̄окуша́ва* да ва̀дū̄м па̂сош ни ни̏шта; по̀сēн порӯчѝше нек до̂ђē о̀тац ми, и ја̂ *о̀до* с човѐком, *ноћѝсмо*, посл’ēн о̀ни *доходѝше* и *ū̄омū̄ри̏смо се*; *не да̀доше* да̀љē, а учѝла је би́ла мло̀го до̀бро, ал’ та̂ū̄т ни́су да́л’и тō жѐнско да идê, срамо̀та; она *о̀сū̄авū̄* пѐт чо̂рā. Јѐс, има̀л’и дви̏је чо̀ре и сū̄на. Она *се у̀даде* у Позâр, Са́ја та̂, и роди̏ла сū̄на тā што се у̀дāла; онô ра̀тнō вре́ме *на̀ū̄ђе*, ôн фамил’ију и *о̀де*; знāчū̄ *да̀смо* му девô̂јку, ал’и *нѐ кће да* је *у̀змē*̄ (Жу); по̀сл’ē *исū̄а̀доше* онē зāло̀ге су се зва́л’е от камиōна̂ и *ѝсū̄аде* ла̀стик, гу̀ма, па некē от ласти̏ка а нѐкē от они̏јā гу̂мā, са̀т нѐ знāш шта ô̂ј да обу̀јēш (Ке); у̀зēла Ћа́ма, ја̂ јој се мол’и̏ла, кат у̀зēла Ћа́ма од онога̂ и румени̏ Еми́ну, кад ја̂ *ви̏до*, ја̄ *мол’ѐдо* да ми нарумѐнū̄ ди̏јете, а о̀на сва̀тила да сам ја̄ мол’и̏ла да се о̀не румену̂, кад ја *ви̏до* па *закӯка*: „Шта ра̂дū̄ш тô?“ Ја̂ *се иски̏да* жи́ва (Ле); ја̄ на̀јбољū̄ у̀ченѝк *ū̄осū̄а̀до*, а јѐс ме помо̀гō један Ми́л’е; мѐни Бô̂к *ū̄о̀могā*, ја̄ *се сѐū̄и*; ка̀ко *има̀доше* ду̂шу такô бô̂к хи убѝо (Ми); ста̂лно по бô̂л’нū̄цā и та̀мо и ова̀мо и ни̏шта *не мо̀гоше да*

му *учи̏нӣ* (На); *до̄ђо̀ше* овакô на свѐдбу, на свѐдбу ми *до̄ђо̀ше*; једна га сѐстра ми бегени̏са̄ла а би́ла удâва̄та, да ме тȕрӣ тȳ, *да̀доше* му с мâјко̄м мо̀јо̄м о̀бел'еже, како јâ хо̀ћу, *бегени̏са̄ше* га; *до̄ђо̀ше* те ме тô *ис̄просѝше* и свѐ крѝјȕћи, кад *с̄тѝгоше*, један чо̀век бѝо са њѝма; о̀ни у Позâр *до̄ђо̀ше* да ме ѝштȳ, до̀л'е смо седѐл'и, го̀ре про̀да̄л'и, отѝшл'и, свѐ чо̀ре, сиротѝња; о̀ни *до̄ђо̀ше* да ме про̀сȳ, и о̀бел'еже отѝшл'е, ко̀ да не про̀сӣ са̀т. И мо̑ј о̀тац ме *нѐ даде*; *не мо̀гоше да* је *на̂ђȳ*, и о̀на *се нѐ вра̄ти* но *се ѝ̏даде* о̀пе̄т у Детâне; *ӣо̀бежe* и о̀тал'е̄н, *нѐ кће да седи̂*. Побѐгла и посл'е̄н *ӣо̀мрзне* је на́род, нѝје је ни трагô по̀сл'е̄н; свѝдела ми се е тâпȳт. Виђенѝјā би́ла тâ што сам је вѝдō, ал' јā *ӣослȕша* ба́ба (Пл); о̀ни посл'е̄н *о̄тѝше* за Банâт, дѐца и о̀на *о̄тѝше*, то̄ земљѐ *ӣрода̀доше*; њѐму *би̂* крѝво, њѐга тô *ӣо̀годӣ*; *о̄тѝсмо* пѐшкē, нѐко кљу́се нѐко нѐ кљу́се, пѐшкē, ба̀ндара, ба̀ндара, те го̀ре; *ӣросѝтѝра̄ше* ма̀ло те *л'ѐгосмо* ба̀ш кō у хâн, и такô *ӣро̄ђо̀смо* (Пр); знâш ка̀ка је о̀на би́ла напрѐдна, ал'и *ра̀збол'е се*; ја га *уфа̀ти*, *ишѝба* га ма̀ло, послē му и о̀цу *ӣри́ча* (См); *иза̄ђо́ше* онӣ транзѝстори мâл'ӣ Йскрини и мӣ *кȳӣѝсмо* тā транзѝстор мало смо би́л'и отменѝјӣ, *кȳӣѝсмо* пā *донѐсосмо* тā транзѝстор, пā би слȕша̄л'и тȳ пѐсму и тô (Стр).

Некада се на време вршења радње упућује посебним језичким средствима прилошког типа (прилози, предлошко-падежне конструкције, зависне реченице):

<u>онô кад бӣ ра́спад</u>, *ра̀сӣури се* тō свѐ, би́ло је до̀ста фѝрмӣ отво̀рено, бар у Пазâр ту у о̀колину (Баг); такô је би́ла пѐсма <u>за вре́ме Ти́та о̀дмā по̀сл'е̄ ослобође́ња кат партиза́ни уиђо̀ше</u>, пā о́вде смо би́л'и и о̀ни одозгô једна чѐта партизāнâ *на̀ӣђе* о́вде го̀ре, на̀ше жѐне *о̄тѝдоше*, *ӣокȕӣише се* да вѝдȳ ко̀ су тô партиза́ни, чувѐнō партиза́ни но̀сȳ петокра̀ке онê, во́јска, и отѝшл'и го̀ре (Бот); сѐћāм се јâ, <u>ранѝјē</u>, <u>кат смо тѐра̄л'и дрва̀ за Ко̀сово</u>, са овијем сѝном пā до̀л'е во́јска пā трâжӣ ти докумѐнта, папи́ре, мо̑ј сѝн нешто нѐ беше по̀нио, не дāјȳ да прôђē. Ил' да нâђēш воза́ча па да прôђēш. И мӣ сѝђēмо у Јōша̀ницу, те *ѝзē* једнōг друга́ра те му ôн *ӣро̀ӣера* камиôн преко пȕнкта (В. Лок); <u>кат се зара̀тило</u>, о̀на ш њо̑јнōм поро̀дицōм у Рого̀зну код мôга о̀ца. *До̄ђо̀ше*, њѝ је би́ло трѝ бра̀та и трѝ ћѐрке, шѐсторо, о̀тац и мâјка, о̀сморо, о̀ни су свѐ код нâс би́л'и (Лу); тâ девојчѝца је сва̀ срѐтња, она *уда̀де се* <u>кад Ми́ко по̀гину</u>, овā О̀лгица сна̀а, за некōга мла̀ђēга шѐс го̀дӣнā од њê, Македо́нца (Ос); тō је би́ло <u>четрѐс пр̀вē</u> нѐкāко по̀чēто од а̀вгуста мѐсēца пā свѐ до Божѝћа ова̀мо. Не́мци *се вра̄ти̏ше* по̀ново у Позâр и по̀сл'е̄ *се* мало *смѝри*, рāдѝл'и смо јо̀пе̄т и подѝза̄л'и кȕће и такô (Прћ); <u>кад је би́ла тā коно̀пља</u>, мо̀гл'е би да прēдêш пā кр̀в свѐ л'ѝћē од онôг, о̀стро од по̀здера, одѐри, пā јā не мо̀гу, *ӣро̀крви се* јâ, *ӣочê* л'ѝјевōм и са̀д са̀мо л'ѝјевōм и на̀опāко прēдêм, дѐснōм не умѝјēм (Гр); код мѐне до̀шла јѐдна твојѝјā го̀дӣнā ба̀ш седѐл'и смо <u>прѝје једно нѐкол'ке го̀дине</u>, из једнōга сѐла до̀л'е из Дунѝшӣћā, по̀дал'еко ода̀вл'е̄ ѝмā петнêс кѝлометāрā, *сѐде*, довѐла је једна сиро̀та о̀ндал'е̄, једно дѝјете са тōм сиро̀тōм и *сѐдоше* ба̀ш тȳ овакô кō вѝ (Кл); <u>тâпȳтā</u> је тō би́ло, тел'евѝзōр кажē, ха̀ј богати, ра̀диōн, пā посл'е̄ тел'евѝзōр, пā *ӣо̀ћē* јѐдна кȕћа, пā дрȕгā, пā посēн *ӣоће́ше* тел'евѝзōри, посл'е̄н сва̀кā кȕћа ѝмā (Туз); е <u>по̀слē ка-су до̀шли партиза́ни</u>, *ѝзāђе* овā лѝјек, Америка́нци су овô изглê[д]ā пра̀тили; јâ сам за Пêћ тѐрō једну кр̀аву <u>једнē</u>

гȍдинē, у Мѝтровицу *не ӣродȁдосмо*, у Ѝстōк *не ӣродȁдосмо*, па за Пѐћ (Вру); јā *ȍсӣави* једанпȕт сѝр; ȍна се зȁмерӣ ȍндā са њѝма око онê пљȁчкē, *крȁдоше* хи; ȍндā га *оӣљȁчкāше*, вēзȁл'и су га за крѐвет би́л'и; кад јâ једанпȕт га *уфȁӣи*, ȏн пѝјē (Го); јâ једамâн *ӣо́ђе*, ȍтац ми беше бȏн, јā дечâк; ȏн ми *дȁде* тâпȕт пѐт напаљōнâ тијā пâрā, богами пѐт напаљōнâ крȁва. И *дȁде* ми још мало л'ѐкōвā, тâпȕт сѝтно л'ѐкови се зва́л'и, албȁнскā тā пȁра би́ла у тō врѝјеме, и сȁт ја ȍдēм и ноћѝмо тȁмо негде више Сȁвинијā вȏдā, *уфȁӣи* не мрâк, и јā *ѝзгуби*, *ѝскочӣ* ми нофчанѝк (Ђер); ѐ пȍсл'ē ка-Ти́то до́ђе, тō *нȁвāл'и* на́рот те *мȁче* тȏ. *Скѝде се* тā ферѐца (Ке); Сѐдмā црногȍрскā ȍмладина кад је о́де нал'ѐгла и на́рот се уплȁшио, тō је свѐ побѐгло дȍл'е по тијā рȁвнōвā, *осӣȁвише* кȕће пра́зне (Ме); пȍсл'ē ка[д] Ти́то до́ђе, ȏн *нѐ даде* ни он да се слȁвӣ слȁва, комунѝсти, ȍни ни́су смѐл'и да се ни крстê нити да слȁву подѝгнȕ (Ми); јâ бȍгме *насмѝјах се* тȁмо са тōм мојȏм женȏм кат су ме свѐл'и (Пл); пā ми *ӣȍӣӣ* крȁва једнē гȍдинē мȁсло те ми готȍво *л'ѝӣса* тā крȁва, и пȍсл'ēнке ȍде ћȍвек те *ѝзе* некē табл'е́те те *ȍсӣаде* (Пру); јâ кад једнē гȍдинē *до́ђе* онā Лȁбȕш што је бѝо минѝстар, и јâ сам звâт бѝо гȍре и ȏн *гȍвори*, *гȍвори*, *гȍвори*, посл'ēн: „Ѝмā л' кȍ штȁ нѐшто да прѝчā?"А јâ се трѐфио према њѐму, јâ: „Мȍгу л' јâ нешто пи́тат", ȍни *се насмијȁше* свѝ (См).

II.4.10. Неодређена прошлост у приповедању о прошлим догађајима присутна је онда када „причалац наслања своје причање, своје саопштавање догађаја из прошлости, на доживљавање неког лица од кога је сазнао оно што ће испричати, саопштити. Дакле, посредним путем на сабеседника преноси догађаје, искуства"[46] (Вуковић 1967: 161). У овој служби посебно често употребљава се имперфекат, и он је ту углавном незаменљив ни релативним презентом ни аористом без икакве ближе временске одредбе. Како наводи J. Вуковић, „за овакву употребу, наиме, и презент и аорист тражили би помоћно језичко средство, у виду прилошке речи, израза: једном, једне године, једног дана и сл. Рекло би се: п р и ч а ми ј е д н о м ђед да је у нашем селу некад запамтио само толико и толико кућа" (Вуковић 1967: 161). Аорист је искључен „баш зато што су радње временски неодређене, што ситуација о којој се говори није постављена у одређени временски оквир" (Вуковић 1967: 162), и то зато што аорист „нема ширину кретања у обележавању радњи у временској неодређености коју има имперфекат: – пре свега, аорист не може означавати хабитуелну неодређену радњу као што је била у примеру: мој стриц и м а ш е обичај рећи – и сл." (Вуковић 1967: 167).

У нашој грађи примери употребе аориста у служби обележавања неодређене прошлости нису бројни, али уочавамо да је могуће да се јаве и уз

[46] У саопштењима типа: *Причаше* ми покојни ђед да је запамтио кад је у нашем селу било само дванаест кућа; или када се прича о општим стварима, посматраним ван одређених временских граница, о радњама које се понављају и које су у односу на субјекат у извесном смислу квалификативног карактера и сл. Говорнику је притом индиферентно да ближе временски одреди радње (Вуковић 1967: 161).

одредбу којом се упућује на временску неодређеност: <u>једамâ</u> *пр̄ича* рахметл'и дéдо да је вȉдō гȍлу жѐну да се обр̏ħē око тóра (Ке); онō <u>нѐкат</u> кат се *носȉше* онē пѐче ħавољê (Вру); али има и примера без таквих маркера: јѐдан и[з] сѐла озгôр *дóħе* дȍл'е код мѐне и ȍдмā ôн *пȍħē* овȳ прȉħу сȁт што прȉħāмо (Пож); *пр̄ича* неко да је тō имȁло, ал' не мȍгу да се сѐтȉм (Ке); *имȁде* тијā момāкâ кā кȉшē (Де).

II.4.11. Посматрајући употребу аориста у служби која му је основна, истакли смо и да се при темпоралном одређењу прошле радње увек препознаје и друга његова важна одлика – резултативност, свршеност, односно ограниченост. То својство диференцира га према имперфекту, којем та семантика није иманентна, јер се њиме обележава процесуалност прошле радње посматране у току вршења.

II.4.12. Питање временске ограничености, или тачније ограничљивости аористне радње повезано је превасходно са питањем глаголског вида. Несумњиво је да аорист перфективних глагола на комуникативном плану прошла дејства приказује у њиховој целовитости и да се она препознају као готова. Када је посреди аорист несвршених глагола, који није тако чест у стандардном језику па ни у већини српских дијалеката, у литератури не постоји јединствено мишљење. Једни аутори сматрали су да се по својој семантичкој природи имперфективни разликује од аориста свршених глагола, односно да је, на основу значења глаголске радње, овај облик једнак имперфекту. У претходној анализи показали смо да материјал из тутинско-новопазарско-сјеничке зоне, који обилује примерима аориста од глагола оба вида, не указује на постојање било каквих разлика које би биле условљене видским карактеристикама глагола у предикату. У наставку ћемо ово питање детаљније размотрити с обзиром на различите ставове у србистичкој литератури.

Наводимо најпре још неке примере употребе аориста од свршених и несвршених глагола:

дóħо, *ýħо* у кȕħу (Жи); *налȍжи* форȕну; наврх гȍдинē *рȍди* тȳ чȍру; кад јâ један пȕт га *уфȁ̄ти*, јā се *сѐ̄ти* (Го); јâ се *уфȁ̄ти* за онē рȁкљеве, јā се *дȉго* (Ме); ôн *ȉздржа* једанêс и по гȍдȉнā; *дóħе* с рȍбијē (Ба); *пр̄ иħе* óде; кобајȁги ме *дȁде* (Го); пā ме *зȁбол'е* рýка; *набȁцā* је пȕну; њѐму се онâ сȉн *рȁзведе* (Ми); *дóħе* те гáħа грȍм; онô *сȁви* (Ер); ôн *се нȁсмија* кол'ико мȍре; *пр̄óħе* тô; ōн *кáза* (Ли); *дóħе* грȍднā Станȉмȉрка; тâ ми зѐт *ȕмрије*; овâ мâлā *ȉсто̄рошȉ* некē трошȉце (Го); онâ дрȕгā *ȕмрије*; *смрâчȉ се* (Вру); ôн ми се *свȉде*; *дóħе* тȳ, ȍна ти *ȕзē* једне чарȁпе (Го); *пȍвȳче* прȍмаја ȍдовȳт; бȍга ми мѐне *пр̄óħе*; тȁмо *пȍчē* да се грâдȉ; ôн *кȕпȉ* онô (Бо); *одвоȉсмо се*; *договорȉсмо* да ми је дâ (Жи); *ноħȉсмо*; и *помпрȉсмо се*; *узéсмо* се тȳ (Уг); *дȁдоше* ме; навр хѐфту дāнâ *дōħȍше* (Ли); *узéше* ме; *запȕсто̄ише* је у Пазâр (Го); *дōħȍше* ȍни у пéтак (Ке);

јā *кȍси* л'ивȁду (На); јâ им јâ један дâн *комȉша*; тāј Пунȉша што *пр̄ича*; *нȍси* црвѐну марȁму (Го); *објашњáва*; јâ јој *пр̄ича*; тā Ȕља што ви јâ *пр̄ича* (Ле); ȍна

ме *пи́та*; овӣ мусл’има́ни *запӣска̏ше* во̏ду; *зва̏ше* не на сва̏дбу; ова̂ што о́де *се̏де*; ју̏трӧс *ра̏зговāра* са̏ мнӧм (Го); ту̂ прет ку̏ћу на ко̏ња *пӣ*; ова̂ што *ра̂ди* у шко̏лу (Вру); па̄ се на́род *ку̏пӣ* у Дел’и̏међе (Де); ова̄ чо̏ра *у̏сиса̄ва̄* (Го); *си̏ја̄* се она̄ духа̂н (Ме); до дру̏гē го̏динē *и̏де*; *не̏ иде* јој нешто шко̏ла; о̂н *до̏лазӣ*; *до̏лази* онō са се̏ла; она̂ се дру̏гӣ двапу̂т *же̏нӣ*; о̂н *се пи́та*; она̂ њего̏ва же̏на о́нде *пи́та* се са на̏ма (Го); богами *жи́ве* деведесе̂т и не̏што го̏дӣна̄ (Го); је̏дан се *не̏ скӣда* с ко̏ња; *ӣроводи̏смо* ра̏зговōрē (Вру); мӣ је *не дӣра̏смо*; *говори̏смо*; богами *носи̏смо* па̏ре; *носи̏смо*, *да̄ва̏смо* у Бео̏град (На).

Уколико се наведени примери упореде, јасно се може приметити да у оба случаја, и када су посреди перфективни, и онда када су употребљени глаголи имперфективног вида, означене радње приказане су као у прошлости свршене. Моменат резултативности код имперфективних глагола носи са собом сам облик аориста или се пак довршеност радње препознаје из контекста. Управо због ове своје одлике, да радње приказује увек као завршене, аорист не може свуда замењивати имперфекат, што је у претходној анализи показано. Не могу се, на пример, замењивати при исказивању блиске прошлости будући да имперфекат подразумева и могућност наставка вршења означене радње, односно њеног додиривања са садашњим моментом, док је код аориста моменат прекида увек јасно наглашен. Незамењиви су и у обележавању неодређене прошлости управо због тога што ова сфера, која подразумева одсуство јасне временске локализованости, и у којој се радње приказују као процеси у току, готово искључиво погодује употреби имперфекта. Дакле, с једне стране имамо имперфекатске радње које се увек карактеришу процесуалношћу, без могућности одређивања временских граница њихових, и с друге стране аористне, које се приказују или као тренутне (свршени глаголи) или као дејства која су се вршила и извршила у прошлости (несвршени глаголи), те код којих су границе глаголске радње увек јасно уочљиве.

Оно што се на основу анализиране грађе са нашег подручја показује као очигледно и несумњиво, у науци је, заправо, често било предмет полемика. Разилажење у ставовима неретко је било условљено недовољним бројем потврда за употребу аориста имперфективних глагола (из савременог језика или народних говора), па се коначно разрешење проблема среће тек код аутора који су детаљним поређењем примера уочили несумњиву разлику између двају претерита (Ј. Вуковић, П. Ивић и други). Изложићемо укратко најважније ставове како бисмо их у анализи материјала којим располажемо детаљније проверили.

Тврдњу да је аорист несвршених глагола семантички једнак имперфекту налазимо код А. Стојићевића и Т. Маретића (Стојићевић 1951: 96; Маретић 1963: 529). Код А. Мусића, међутим, наилазимо на друкчије тумачење. Он сматра да аорист имперфективних глагола има особиту семантику, а то „до-

лази од значења, што га има аорист онда, кад му је глагол перфективан. Онда аорист значи, да се радња перфективнога глагола у прошлости извршила. Па то значење ваља да има аорист и онда, кад му је глагол имперфективан, само дакако с том разликом, да значи, да се радња имперфективнога глагола у прошлости извршила. А то код имперфективне радње значи, да се не само вршила, него и свршила, дакле да је прошла читава, од почетка до свршетка“ (Мусић 1925/26: 27). Михаило Стевановић, с друге стране, износи неслагање са наведеним ставом, будући да сматра да аорист имперфективних глагола, већ по томе што су несвршени, не може значити извршење радње, мада се њим неки пут означава и радња која се цела извршила. Тако, сматра аутор: *Аргатовах три године дана* – не значи да је онај коме се аргатовање приписује ту радњу извршио до краја, него само да ју је вршио једно одређено време, те да је овде означено и колико, али не самим глаголским обликом, већ временском одредбом *три године дана*. Према М. Стевановићу, несвршени глаголи у аористу не претпостављају никакво истицање прекида. Њиме се означава вршење радње за једно одређено време у прошлости. Даље, наводи аутор, ако се и има осећање о прекиду вршења имперфективним аористом означене радње, тога осећања се постаје свесно посредно, преко означавања (али не самим обликом аориста већ посебном одредбом – нпр. временском одредбом *три године дана*, или језичком ситуацијом уопште) колико се, односно за које време се вршила дотична радња (Стевановић 1986: 634–636). М. Стевановић, иако одбацује чињеницу да се у семантици несвршеног аориста увек налази компонента која сигнализира прекид глаголске радње, ипак не изједначава овај облик са имперфектом. Разлика је садржана у томе да се и имперфектом означава радња која се у одређено време у прошлости вршила, али не за утврђени временски размак – „имперфекат, за разлику од имперфективног аориста, никад не означава радњу која се ограничава само на време о којем се мисли већ радњу која је била тада у току, што свакако превиђају граматичари који идентификују значење ова два глаголска времена“ (Стевановић 1986: 636). Осврћући се на поменуто изједначавање двају претерита код А. Стојићевића и Т. Маретића, Ј. Вуковић наводи да је неразликовање облика последица тога што аутори нису имали имперфекат и аорист несвршених глагола у свом говорном осећању (Вуковић 1967: 98). Ј. Вуковић показује да се у примерима типа: *Ено бијаше велика гужва пред Народним позоришћем* и *Перо стајаше пред гимназијом* јасно очитује разлика између имперфекта с једне и аориста (и перфекта) с друге стране. Наиме, „у случајевима перфекта и аориста у свести говорног лица није процес глаголске радње, него се саопштава само о имперфективној радњи (са разликом у обележавању, јасније или нејасније, о моменту прекида), у случајевима презента и имперфекта саопштава се о процесу радње, па и о самој радњи“ (Вуковић 1967: 108–111). Исту семантичку

вредност несвршеном аористу одређује и П. Ивић на основу материјала из галипољског говора, наводећи да се несвршени аорист употребљава „зато да покаже временски ограничену трајну радњу у прошлости. Истина је да овим није промењен вид трајних глагола који и ту остају трајни, али је с друге стране овде присутан још један елеменат: радња се узима као свршена и то не у смислу 'завршености' ни 'потпуне извршености', већ у смислу прекида, престанка вршења", а то значи да „употреба облика аориста имперфективних глагола одмах изазива претставу о свршености, готовости радње, дакле исту претставу коју сугерирају облици свршених глагола у ма којем времену употребљени". С друге стране, у имперфекту се „на радњу гледа као на процес који је у дато време био у току, без обзира на границе његовог трајања, овде се радња узима у читавој дужини оствареног трајања" (Ивић 1953/54: 244–246). М. Ивић примећује да имперфективни аорист носи информацију о готовости радње, али да је за истицање тог релевантног момента неопходно неко морфолошко средство (најчешће прилошка одредба). Објашњавајући са структуралистичког становишта функционисање глаголских категорија, ауторка истиче значај морфолошке репартиције вида – она је произвољна код оних временских облика који у својој функцији не носе D моменат (мененат динамичности радње), већ су типичне T категорије (имају основну службу казивања времена). Међутим, релевантност D момента у одређивању једне конкретне временске ситуације повлачи обавезно са собом и A дистинкцију: радња се схвата као процес у току / радња се не свата као процес у току. Ово има директних морфолошких реперкусија. Имперфекат је строго видски одређен (несвршени вид). Аорист се гради већином од перфективних глагола – уколико не, обавезно је присуство одредбе која ће тако ипак обележити неопходну релевантност A (-) момента (= радња није схваћена као процес у току) (М. Ивић 1958: 147).

Закључци који се изводе анализом материјала из тутинско-новопазарско-сјеничке зоне потврђују схватање да основна разлика између аориста и имперфекта стоји у опозицији резултативност : процесуланост, односно сагледање радње у току њеног вршења : истицање информације о довршености дејства.

Разлика у семантици двају претерита прецизније се уочава путем примене трансформационог критеријума на глаголе употребљене у истом контексту – супституција једног облика другим нужно доводи до измене семантичких ефеката. Тако у примеру: Мил'ѐна *кӯпова* нешто та̀мо (Ту) – посреди је прошла радња чије је вршење са становишта говорног момента приказано као окончано те говорник износи само податак о њеном прошлом (из) вршењу. У истом примеру употребљени имперфкат: Мил'ѐна *кӯпова́ше* нешто та̀мо (Ту); означио би радњу као процес, коју је говорно лице уочило у блиској прошлости и која се можда још увек врши у тренутку говора, али

ван његовог чулног опажаја; или, ако би уследио наставак типа: *...и ја уђо / уђем у продавницу да узмем и ја нешто...* посреди би била радња посматрана у процесу вршења, али таква да је представљена као оквир за увођење неке друге радње (у овом случају прошлост би била даља или далека). Исто тако у примеру: мӣ *бӣсмо* код њѐга у пȍсету (По) у предикату имамо завршену радњу. Имперфекат глагола *бӣт* (*бѐсмо* / *бѐхосмо*) у истом контексту подразумевао би реферисање на глаголом означену радњу посматрану у току вршења.

Разлике које истичемо најбоље се уочавају управо кроз поређење примера двају облика када су они употребљени од глагола *бӣт*. Када је посреди аорист, увек је реч о завршеним дејствима, док имперфекатске форме најчешће служе да се на наративном плану прикаже ситуација, радња сагледана у процесу, као својеврсни оквир у који се смештају остале прошле акције.

Примери са аористом:

разговāрȁљи, тȁмо, овȁмо, рӣјеч по рӣјеч и такô ти *бӣ* (Го); пӣтāм јâ, каже: „Нӣје дошô јȍш, сȁ-ће дȍј, уљѐгните овȁмо у дѐжӯрнӯ да ви нӣје зи́ма“. *Нѐ бӣ* мȁло, ōн стӣже; реко: „Хӯсо, ôн је ӯмрō“, њѐму *бӣ* жô (Ле); е пȍсл’ēн *бӣ* свȁдба; тô пѐсме, којê ӣгрāн’е, свȁдба, пѐвāн’е, свȁшта, и јâ двōрӣм, нȁјбол’ā хим јâ *бӣ* невѐста (Ме); јā нѐ знāм шта му *бӣ* ономê детѐту (Ли); и свѐ тô полȁко, долȁзӣ, долȁзӣ, прилȁзӣ, овâ Дрӯгӣ свѐтскӣ рȁт *бӣ*, тӯ је тâпӯт исцр̏пл’ено свѐ; свѐкрва не смӣјē да ми кâжē да је ȍна родӣла ћѐрку, толӣкō мѐне *бӣ* жȁо што се родӣла њȍјзи ћѐрка, а мѐни дрӯго би́ло и сӣн ми *бӣ* (Вр); ђе *бӣ* А́хмо?; *бӣ* грȁт овê гȍдинē, овâ рȍд ми се поновӣо, оно *бӣ* грат (Ђе); и јâ сам би́ла на сȁхрану, *бӣсмо* код овê нāнê (Ђе); мӣ *бӣсмо* да нам ȍна прӣчā о томê (Го); вӣ сте дȍшље поразговāрȁљи смо о́де, комшӣскӣ, етȍ ка да смо се стô пӯт вӣђȁље, вӣ одморӣље мȁло о́де, *бӣсмо* у хлâт (На); вȁлā се обрӯкāсмо, *бӣше* чӣтāво лѐто тӯ, не одȍсмо код њӣ (Ос); рȁтови *бӣше*, бӣвшā Југослâвија прȍпаде (С До).

Имперфекат:

а нȁјтежē *бѐше* лӯбицу нâј, нѐ мош да нâђēш шу́пл’о дрво окру́гло (Жи); те јā га онȁмо остȁви, ти *нѐ беше* тӯ; до́ђе тӯ, бȁш Ми́рко дошô о́де, Рȁдица *беше* тӯ и пӣтā га кȁко је Сто́ја (Го); доћѐкаше ме свѐкрва и зâва, свѐкар ми *нѐ беше* тӯ, *бѐше* га погодӣо прӣш у прс (Ле); е овô ми је мӯш о́де бӣо, овô сам јâ, бӣо љӣјеп, превар̏ӣх се, љӣјеп *бѐше* и ôн, а богами и јâ сам би́ла љи́јепа, плâфка, напрѐдна, љӣјепа, пӯна, ȍде му ȍко; с извиње́њом, зȁвӣ онô око прста вѐљкōг она пӯпак, она постѐљица пȁде, тӯрӣ мало сӣјена о́нде, једну прњȁву на онô сӣјено, от конȍпљē, љѐго н-онô, пељѐне би́ље спрêмљене, пȍви је, чȍвек ми *бѐше* на посô, *нѐ беше* тӯ (Ђер); тако ми здрâвља ка-сам бӣо овȁмо рѐко: „Јâ не мȍгу да седӣм о́де“, а врућӣна *бѐше* ко под сȁћ, нӣје ка о́де понешто пӯхā (Ме); кӯпӣл’и ми *бѐхӯ* неко лȁнче (Жи); а онê једне марȁме *бѐхӯ* жӯћкастē, некāко су ми вӣшē лӣчѐле но бӣјелē јел сам јâ би́ла би́јела у ли́це (Го).

Разлика се још боље уочава онда када се аористни и имперфекатски облици комбинују на блиском одстојању: дȍље овӣ Āговӣћи, па онā жѐна: „Хȁјде

код мѐне на кȁхву“. Нешто ме *бȋ* срâм, чȍвек јој бѐше тȳ, мѐне што јој чȍвек беше тȳ, мѐне *бȋ* срâм (Го); јâ *бȋ* једанпȳт у Крāљѐво, једно ди́јете ми слȁбо *бȋ*, и пȋта ме једна дȍкторица, двѝје бѐхȳ: „Кȁко ти је ѝме?“, рѐко: „Шкрѝјељ Хȳка“. „Хȁ, хȁ“, каже, „Шиптâр“. Ȍдмā пȍзнаде пори́јекло, Шѝптāр (Бо).

Исто се примећује и када се упореде примери глагола *ѝмаш* у аористу:

ȍна ȳ̏ѝђе и јâ, *нѐмадо* га ђѐ, но зȁтну овакȏ за сȳкњу о́де (Пл); јâ сам имȏ једнȏк сȋна и јѐдну кће́рку а посљен тā сȋн ми *ѝма* двâ сȋна (Гл); ȍна ȍставѝ пѐт чȏрā. Он *ѝмаде* пȍслē двѝје чȍре и сȋна (Жи); *ѝмаде* жѐну дȍбру, *ѝмаде* ди́јете тȁмо, рȁзведе се, нѐ знāм да љ се развѐо, бȁтāљѝ, она тȁмо у Нѐмаћкȳ сȁд; јâ са женȏм сам стȁновō о́де у тȳ сȍбу. *Ѝмаде* ȳдāр, и вала нѐкāко је не повѐдосмо нѝђе, до дȍктора тȳ, ȏн јој дȁо неке љēкȍве те гȍдину дāнâ жи́ве (Ђер); свȁдбу ни́смо прȁвил'и, *нѐмаде* ко (Ме); *ѝмаде* ȳдес у мȏзак, у́дар. Е посл'ēн је дȋгосмо, одведȍсмо је у бōл'нѝцу, упȳтѝше је за Позâр (Пл); нѝшта богами ȏн се ȍженѝ са овȏм ис Пљенѝбāбā, *ѝмаде* двѝје ће́рке и тâ ȳдаде се за некȋм Цѝганином (Пл); тȳ крȁву кол'ко кȁмēн *имȁдел'* мл'и́ᵢека, ȍна *нѐмаде* (Св); Ср́ђо је дȍбар, ȏн до́ђи тȳ па онȏ испред врâтѝ, долȁзио ми је бѝо прȍшљēга Бāјрȁма, сȁт овогâ га *нѐмаде* (Го);

и имперфекту:

побѐго, до́ђо тȳ, *има́ше* једну крȁву, један шпȍрет онâ цр̏нѝ цѝганскѝ у сȍбу; сȁт једна жѐна о́де дȍниᵢела кљѐке, кȳпѝла код једно́га човѐка у Ђерека́ре, каже *има́ше* ȍсморо децѐ мѝцкѐ, прȍдаде ми сȋнōј кљѐке, е кâжē јȳтрōс му сел'ева́те, ȳмрō, од бēдѐ и сиротѝњē (Жи).

Глагол *хшѐш*/*шћѐш* у аористу има вредност довршеног дејства/стања:

ȍни ми зборѝше, ја *нѐ шће* тȳ нѝшта да рѐкнēм, ни ȍћу ни не́ћу, нѝшта им (Го); што *нѐ кће* тѝ нѝшта да попѝјеш?; нѝти кȍ *хшѐде* да дȏђē, нити да се јâвѝ (Жи); ч'ȍвек дрȳгȳ хоч'е, бѝо шч'ȅо, ја посл'е *нѐ шч'ѐ*. Ȍна ми е би́ла мȁло код нѐга, ја *нѐ шће* да му је ȳзмēм ȍдмā, посен ȍна рȁзазнаде и до́ц'е код нâс (Ме); па посл'ēн тâ снȁха *нѐ кће* да ми седѝ пȍсл'ēн из Дȳбова тȳ, Кȍцāнка, *нѐ кће* да седѝ, но дȏђē о́де (С До); *нѐ шће* да рѐкнē нâ пѝво попѝ (Св); овâ *нѐ шће* да ȳзмē (Го); Мунѝр онâ је рāдѝо о́де, бȍже га бȏк убѝо шта му *шћѐ* тō да рâдѝ; родѝло прȍшлē гȍдинē а ове гȍдинē га бок окȁменио, нешто *нѐ шће*, нѐ знāм штȁ овō бѝ (Ли); једну жѐну дȍбавѝ ȍтут ис Бȳјковѝћā, она *нѐ кће* да седѝ о́де, ȏн ȍде дȍље, ȍставѝ мâјку, остȁвише мâјку (Ос); ȍни *не шћѐше* да ме ȳзмȳ, но ме остȁвише те дȏђȍсмо (Ме),

а имперфекатске форме одликује процесуалност:

тȳ смо имȁљи петнѐс ѝљāдā ѐурā и мѝ мисљѐдосмо кȳћē мȁло да напрȁвѝмо ил нѐшто, ȏн *ћáше* о́де на сѐло да прȁвѝ, о́де гȍре кот Ла́да (Го); *не шћáхȳ* нѝшта да плâћајȳ (По).

II.4.13. Из чињенице да се имперфектом означавају радње посматране као процеси, док се аористом сигнализира њихова оствареност проистиче и то да је имперфекатским иманентна неограничљивост, док се уз аористне радње могу употребити одредбе које указују на тачно време њиховог

трајања, на временски оквир током ког се њихово вршење одвијало. Притом, овде се мисли на аорист несвршених глагола, који не подразумева пунктуалност или тренутност, већ указује на то да се именовано дејство у прошлости за извесно време (дуже или краће) вршило.

Иако је у науци било и супротних тумачења, Ј. Вуковић јасно показује да „аорист, употребљив и од свршених и од несвршених глагола, иако мање од несвршених него од свршених, не мења ниуколико видско значење глагола.“ А то је потребно нагласити зато што се „у нашој науци дуго лутало да му се одреди права вредност и у видском смислу“. Али, сматра Ј. Вуковић, „и странцу и домаћем човеку ову особину аориста може јасно осветлити употреба несвршеног глагола са потпуним временским одређивањем трајања радње, како то могу очито показати примери: *Дворих* цара три године дана... – *Љубих* драгу три године дана, не виђех јој грла ни ђердана“. С друге стране, за разлику од аориста и перфекта, имперфекат означава радњу неограниченог трајања (Вуковић 1967: 22). Стога, диференцијална својства аориста и имперфекта јесу неограничљиво трајање на једној (имперфекат) и ограничљиво трајање на другој страни (аорист). То значи да „имперфекат не може никад обележити радњу временски уоквирену и моментом њенога почетка и њена прекида, не може дати радњу одређеног, јасно одређеног временског трајања, јер онда он не би био оно што јест, не би показивао радњу у њеном процесу него би давао одређену целину радње, а то му није у природи. Аорист је, на против, врло обичан у тој улози у реченици“ (Вуковић 1967: 214–215). Исто становиште препознајемо у констатацији М. Кравара, који наводи да да имперфекат тражи прилошку одредбу у смислу „у то и то време“, а аорист у смислу „толико и толико времена“ (Кравар 1981: 130).

Бројни су примери из наше грађе у којима се уз облике аориста несвршених глагола јавља одредба којом се упућује јасно на дужину трајања глаголске радње у смислу квантитета протеклог времена, односно којом се дефинише тренутак до кога се радња чији почетак сеже даље у прошлост вршила:

> ка-сам дȍшла, пољȳбӣла прȁк трӣпȳт, уљѐгла, они ме пȍсљē стȁљи чепȳтат, мӣцат онê чаткӣје, забрāдӣше ме, обȳкȍше ме, *спȍја* мȁло (Жи); овâ мȍја чȍра осамнȁес гȍдӣнā, до дрȳгē гȍдинē *ӣде*, оно *нѐ иде* јој нешто шкȍла, каже: „Мâјко, јâ вишē не мȍгу да запȁнтӣм“, до дрȳгē гȍдинē *ӣде*. Рѐко: „Јâ, сӣне, не мȍгу ти нӣшта“; трӣпȳт јој *вȁди* лѐкарскō увере́ње да полȁжē вȍзачкӣ, она пȍслēн *ӣȍлāгā*, и пȍложӣ; и ȍна остȁла за Блȁжа и богами *жи́ве* деведесêт и нѐшто гȍдӣнā (Го); нӣје хȁјō да рȁдӣ тā ми чȍвек. Јâ се *сѐкира, сѐкира, сѐкира*, док дȍби несвѐсу; мȁло *бȍловā* и ȳмрије о-шѐћера; одȁвно болȳјēм, бољȳ ме нȍге и глȁва и тȍ такô, прāшкȍве *ӣӣ*, *ӣӣ*, док се отрȍва и нӣшта богами (Ос); ȍн је прѐварӣ мла́ду, одоздô из медрѐсē, и ȍна нѐ завршӣ бȁш, *ӣде* двӣје гȍдине и ōн је прѐварӣ, и она нȍсӣ шāмӣју, е сȁд кад је напȳшћила њѐга, брȁт јој мȁче шāмӣју (Пл); ȍни једно вре́ме *се фāл'ӣше* дȍбар пȳт, а сȁд овē кӣше пȁдāл'е,

па̄ не контактӣра̄мо са љӯдӣма (Не); си̑н јој ӣсто̄ бӣо упӣсо̑ Пра́ва и на̀пусти нѐшто, нѐ могā, *бо̀ри се* и *бо̀ри*, *бо̀рӣ* до трѐћē го̀динē, ис пр̀вē *вӯче* прēдмѐте, на̀гӯра, и напу̀стио (Ос); сва̀шта су ра̄дӣл'и ал'и мло̀го кра̀тко *бӣше* (Пож); оно бӣ су̀дбина, нѐко̄ вре́ме *ӣ́а́је, ӣ́а́је, ӣ́а́је*, тел'ефо̀н ше́јтан ова̀мо она̀мо, нѐђе до̀бар нѐђе ло̀ш, бӣ су̀дбина, ства̀рно не ка̀ēмо се (Трн); о̀н јој да̂ва некē л'ēко̀ве те го̀дину да̄на̂ *жӣве* (Ђер); о̀ни је *иска̀ше* два̂-трӣ пу̀т и да̀досмо је (Жи); ова̂ о̀стаде те *жӣвѐше* тē двӣје жѐне, вала̄ докл'ē помрӣјеше (Ке); ва̀ла̄ се обру̀ка̄смо, *бӣше* чӣта̄во лѐто ту̂, не одо̀смо код њӣ (Ост); посл'ēн о̀н ми, та̄ чо̀век и[з] Жӣрча по̀мога̄, те га *о̀кре́ћа̄* трӣпӯт, ја̂ изва̀дӣм кошу̀љу те му да̀до (Пл); не̂маде ша̀нсē, *ӣла̀ка* недѐљу да̄на̂, зама̀ло пу̀че (Пру); и са̀д ми о̀н збо̀рӣ, ја̄ *о̀до* двӣје го̀дине-трӣ саш њӣм (Рач); јѐсам ва̀ла̄, ја̄ побѐгла. *Не кћѐше да се ӣомӣ́рӯ* што сам побѐгла но̄ дуга̀чко *се не ӣомӣ́рӣше* (С. Ћуп).

II.4.14. Још једна од значајних саставних компоненти семантичке структуре аориста јесте и доживљеност. Радње означене овим обликом у највећем броју случајева спадају у домен (посредног или непосредног) искуства говорног лица. Одабир аориста у приповедању открива намеру говорника да прошле акције истакне као доживљене или да их пак таквима представи слушаоцу. Сви проучаваоци овог глаголског облика слажу се са тиме да је ово једна од примарних функција аориста (Вуковић 1967; Танасић 2005; Ковачевић 2006; М. Ивић 1995; Радовановић 1990). Аорист увек исказује доживљену радњу и по тој својој особини он се приближава имперфекту а диференцира од перфекта. Услед присуства компоненте доживљености, глаголске радње означене овим двама облицима предочавају се као емоционалне и/или експресивне, те су они, у односу на перфекат, стилистички маркирани (Ковачевић 2006: 81). Сходно томе, аорист се „не јавља у мирном, неутралном тексту објективних констатација, у информацијама које нису непосредан доживљај информатора – једном речју у разним новинарским саопштењима, научним расправама, описима природе и сл. Све то говори да у његовој природи D моменат игра отсудну улогу постављајући одређене границе његовој употреби у претериталним ситуацијама“ (М. Ивић 1958: 143–144).

Сви до сада навођени примери са аористом садрже дејства која се одликују наведеном компонентом. Има, међутим, контекста у којима аористне радње иако на наративном плану врше функцију постизања експресивности и приказују се као доживљене, ипак не спадају у домен личних доживљаја казивача. То су или дејства која припадају далекој прошлости која је изван искуства говорног лица, или су посреди уопште догађаји чији су актери била нека друга лица, а о којима говорник зна посредно. Овде аорист добија улогу стилски маркираног облика којим се постиже динамичност приповедања и путем кога се говорник уживљава у туђе радње представљајући их као део

сопственог искуства, како би веродостојно препричао догађаје те тако заинтересовао саговорника[47].

Наводимо примере код којих се на основу контекста сазнаје да је реч о недоживљеној прошлости:

> Рӣстан му се звӑо ѐтац, дѐшли ис Цр̂нē Гѐрē, њѐму жѐна би́ла ӯмрла, довѐо тō двѐје децê и тōг Ивӑна и посēн Ивӑна *довѐдоше* тӯ. Кажē ѐн је вѐликӯ зѐмљу имӑо (Бал); онâ се дӣгни те ѐн топ̑ӣју тӑт, убӣ, тâ Шкрӣјељ што је о́де насел'ӣо *рѐ̑ће*: „Што ӯбӣ ћовѐка?“ „Што ми ӯбӣ пи́јетла; ѐво га топ̑ӣји јѐш мрӑмор му седӣ тӯ испот сѐла. *Ѐде* топ̑ӣја за пӣјетла (Бо); тā генерâција је запāнтӣла Дрӯгӣ свѐцкӣ рӑт, тō су љӯтē мӯке би́л'е, љӯтē мӯке, долӑзак Нѐмāцā на овā про́стор, *завӑдише се* нâције, пā онâ оногâ, пā онâ оногâ, тô је једна вѐл'икā ӯжāс би́ла, а тō је свѐ онô што су стâрӣ прӣје мѐне говорӣл'и, завӑди пā влâдāј, тō је хӑос бӣо (Цв); Цѐфко за́ђи овакô дôвдē, у вѐду дôвдē и не смѐо дӑљē, овā мâјстōр, како *вӣде* да Цѐфко *нѐ смеде да идê*, ōн *скѐчӣ* ис кôлā, умӣо да плӣвā; те́шко је пл'ӣват са одѐ̑ћōм по тӣм бӯјицāма. *Не могӑше* да га откӑчē от пла́ста (Бу); а јѐдан о́дек, ѐто и тô да ти прӣчāм, бӣо један озгôр од Бӯбāњā од више Бӣјелōга Пѐља с овцӑма о́де преко зӣмê, и рече имӑла гѐре једна врачарӣца, вел'ӣ: „Овô су таљӣзи злâтнијā вѐлōвā“, пā, кажē, *ӣослāгӑше* онē таљӣге, пā једна *зӑвӣка*: „О Вукӣћу, кӑмēн ти мâјци ӯ дōм, нō те мâјка сачӯвӑла од ујӑмка и од урѐзнӣка“ (С. До); *сӣйже* ти ѐн за Беѐград, нӣјесу ни стӣгл'и за Беѐград нō га у Крӑгујевац изрӯчӣл'и (Коз); пѐсл'ē јој онӯ тѐтку *ӣушӣше*, кад је *изнӣјеше*, кад је ѐна закӯкāла, нѐ знāм ко нам рѐче тô (Го); ѐно онâ кот Паза́ра, *вѐзӣ* камијôн са прӣкољицōм и изљетѐо неки несрѐтнӣк, претѐкō жӣв, изашô је да самоуби́ство да напрӑвӣ, млâт бӣо дѐчко, избѐгл'ица ѐтут из Хрвâцкē и (На); овӣ мало старӣјӣ, одабранӣјӣ љӯди оти́ди по једамâ двâ те је прѐси, трӣ, по гѐдинāма се просӣла јѐдна девôјка, па у једно врӣјеме *оӣӯчише* те хи *оӣӣмāше* којâ је врӣједна и дѐбра, вӣ̑ђена (Ке); девôјка у тô вре́ме да јој ћӯјē нѐкō да се ѐна срѐла са нѐкӣм мѐмком, тō нӣје смѐло, пѐсл'ēн каснӣјē тō је дѐста нâгло ӣшло да се вӣдӯ девôјка и мѐмак. Пѐсл'ē се тô развӣло брзо, *наӣрӑвише* пā се ѐни срѐтнӯ, што је тō свѐ ӣстō дѐбро (Пож).

У прва два наведена примера информатор прича догађаје из времена досељавања његових предака, у трећем примеру посреди је приповедање о рату о коме говорно лице зна само посредно, четврти пример представља препричавање догађаја чији очевидац информатор није био и сл. Дакле, свуда су посреди недоживљене радње.

Употребљен у питањима аорист такође означава радње које говорник није доживео, али, пошто оне спадају у домен искуства саговорника, подразумева се да је реч о уживљавању у ситуације, односно истицање компоненте доживљености лица којем се питање упућује: *ӣӯри* л' дрва тӣ?; *вӣде* л' крӑву ђѐ? (Бал); пā што *нѐ ӣрӣча* онā ањôјзӣн сӯпрук? (Цв); *јѐдосӣе* л' шта доле? (По). По-

[47] Што се може упоредити са употребом овога облика у књижевно-уметничком регистру.

себно се радо користи у питањима која се одликују експресивношћу, односно имају функцију прекоревања саговорника због неизвршења именоване радње. Такав прагматички ефекат најупечатљивији је управо када се употреби аорист: ада што *нѐ скувā* тē кȁфе, Нâдо? (Вру); што *нѐ скиде* тō чȉзāмā? Нѐ мош да клапâраш у њȋ. (Го) и сл. За овакве примере употребе аориста М. Ивић наводи да „у овим случајевима функција аориста подразумева истицање момента обављености, остварености радње са евоцирањем живе динамике самог чина реализације.“ У истом смислу требало би, сматра ауторка, „схватити и појаву аориста у ситуацијама где је доживљеност радње од стране говорног лица иреална – напр. у питању: *Ко ли ӣодиже овако лијеӣу цркву?* Тежња ка истицању момента реализованости са посебним уживљавањем у динамички чин извршења оправдава појаву аориста“ (М. Ивић 1958: 143).

II.4.15. Већина до сада навођених примера садрже облике аориста у синтаксичком индикативу, а обележене радње у највећем броју случајева референцијалног су типа. Аорист се, иначе, не среће често у служби исказивања релативних радњи, али има и таквих примера где се аористна радња одређује као прошла посредно, у односу на време које није моменат говора: чȕо сам да се онā мâл’ӣ Драгӣн *ȍжени* (Вр); ȍтац ми ȍндā, пошто *се* јâ *удȁдо*, ȏн се ȍпēт ȍженӣ (Жи); *ӣро́ђе* некӣ дȃн, ȏн до́ђе (По).

II.4.16. Аористом се могу обележити и нереференцијално конципована дејства, с тим да су у тој служби чешће бележени облици несвршених глагола:

> кȍл’ко пȕт *до́ђе* и јā се не сѐти да му дȃм (Бал); тā ȁждаха *ȕзимā* свȁкӯ нȏћ по једну девȏјку (Бо); свȁкē гȍдинē *дȍлазӣ* од Бāјрȁма, овê га нêмаде (Жи); она, би́ла јој ха́ла го̀ре, ȍна тогā мȍмка вȉде, валā зѐт ми је дȍбар, бигинȉсāла га, ȍни је *искȁше* двâ-трӣ пȕт и дȁдосмо је (Жи); валā *носȉсмо* му свȁкē гȍдинē дȍл’е (Не).

Често се, да би се указало на вишекратност а уједно и на интензитет, трајање глаголом означене радње, употребљавају удвојене форме аориста:

> сȉн јој бȉо упȉсȏ Пра́ва и нȁпусти нѐшто, нѐ могā, *бȍри се* и *бȍри*, *бȍрӣ* до трѐћē гȍдинē, ис прȍвē вȕче прēдмѐте, нȁгȕра, и напȕстио. У Мерȉму у Крȕшевац запосл’ȉо се и рȃдӣ (Ос); оно бӣ сȕдбина, нѐкō вре́ме *ӣа́је, ӣа́је, ӣа́је*, тел’ефȏн ше́јтан овȁмо онȁмо, нѐ̏ђе дȍбар нѐ̏ђе лȍш, бӣ сȕдбина, ствȃрно не кȁēмо се (Трн); *говорȉсмо*, *говорȉсмо*; богами *носȉсмо* пȁре, *носȉсмо*, *дāвȁсмо* у Беȍград (На); по четȉри пȕт што ми *се наврȁћаше*, *наврȁћаше* и однȉјеше и свѐ (Ос).

Ова служба не погодује употреби имперфекта, а није својствена ни перфекту. Аористу је овде конкурентан наративни императив (в. тачку II.10.22).

II.4.17. Осим у временској, аорист се јавља и у модалној употреби:

> *ȍдо* јâ да пȕштӣм крȁву, Влâдо, сȁмо да е напȕдӣм дȍле; ѐво ти дȁска и нȏж, јā *ȍдо* да ȕзмēм, тō јā пȍкупи те́гле сȉнōћ (Бал); не мȍгу вишē от кȁшља, и

л’ежа̀ла сам у бо̄лнѝцу. *Цр̏ко* вишē от ка̀шља. Јā *ѝмрије*. Овогā спори́ша ку̏ха и ѝзēла си̏руп и нѝшта и нѝшта. Не мо̀гу да̀љē, кри̂вӣм се, *цр̏ко* (С. Ћуп); један Мартѝновић, ôн се презѝјевā Мартѝновић, кажē: „*Ѐграиса*, убѝо те бо̂к, не турâ је нà глāву!“ (Уг); кат ѐде ōн навѝше, онā ћѐвек па̀де аааа, водê да га зал’ѝвāмо: „Аааа *ѝдгину*, ааа погѝну“ (Ме); јâ би те ча̀стила за муштѝлук, да ми *бѝ* да се то спâсӣм (Го); врућѝна, свѐ жѝвō *ѝзгоре* (Го); што *се ѝдбӣ* шēта̀јући навѝше и нанѝже (Бољ); да ми *бѝ* да до̂ђē кō да би се родѝла (По); врућѝна, брê, *ѝогорѐсмо* (По); *ићора̀више* на мо̀бӣлнē и на цр̏тāнē не мачѝњӣ се уо̀пште (Рај); овā дрѝгā ру́ка, вѐрӣј ми да *ѝоцр̏каше* рāду́ћи (Леч).

У наведеним примерима исказује се став услова, намере, жеље или уверености да ће се означене радње (из)вршити, или се њиме у условним реченицама обележавају радње чија је могућност (из)вршења постојала у прошлости (у условима у којима се обично употребљава потенцијал): да не затво̀ри прода̂вницу, јā *о̀до* у лӣднѝцу, не мо̀га вѝшē (Леч) (= да нисам затворила продавницу, *ѝтишла бих* у лудницу).

II.4.18. У одељку о имперфекту (в. т. II.3.13.) било је речи о томе да у одређеним језичким околностима он може доспети у сферу садашњости, и тада је његова употреба модалног карактера. Такви примери обични су у нашем говору: *ѝтрѐбāше* (= треба) ми један л’ѐб (По). Такав је и аорист у примерима:

двѝје кра̀ве ѝмāм, *има̀до* (= имам) мљѝјека кѝселā. Да нê̄ј да попѝјēш? (Го); *Има̀до* мало си̏ра ако хо̂ј да ти тѝрӣм (По) е кад би го̀ре у Добрѝњу и отѐрāл’и, е го̀ре *не зна̀до* (= не знам) шта рâдē, о̀ни јо̀ш нешто вѝшē (Лу).

II.4.19. Осим имперфекта (*како беше, како се зваше, шта оно ѝисаше?* и сл.) (о томе в. т. II.3.14.) у деиктичкој служби употребљава се и аорист, и ова два облика се у контекстима тога типа у тутинско-новопазарско-сјеничком говору могу замењивати без штете по значење (наравно, заменљивост је могућа само када су посреди глаголи несвршеног вида):

зна̀де л’ тѝ онѝ̄ ис Кр̏ушēвца што је ѝдāта би́ла за Ха́јра ма̂лōк?; (Рај); Ме́ха Ко̀цу *зна̀де* л’ тѝ̂? (Трн); *нѐ знаде* онѝ̄ пѐсму? (Др); а *зна̀де* л’ у шо́љу да гл’ѐдāш? (Ли); Пу́на *ѝдзнāва* л? (= познајеш ли); па онâ Ка̂рло, *зна̀де л* онога Ка̀рла? (= знаш ли) Сва̀ко га знâ (Го); вѝсок пол’ица́јац. *Зна̀де* л’ тѝ̂ ка̀ко се зовê онâ пол’ица́јац? (Ка); нѐ знāм како му *бѝ* ѝме да ме убѝјēш; нѐ знāм овê године ка̀д *бѝ* ва́шар, пошто ово̂ рама̂зан, па нѐ могā да бѝднē. Ка̀д *бѝ* оно ва́шар? (Дел); нѐ знāм *ѝмаде љ* ста̂рӣја о́де. Ха̂ Ха̂збо? (Ђер); ка̀ко се оно̂ *зва̀*, Свѐтло, онâ што е бѝо са то̀бо̄м, можда им е то̂ интереса̀тно? (Коз); онâ једна што је би́ла про̀фесорица да̀ л’ *се* она *ѝдаде* за једно̄г пол’ица́јца? (Леч); ка̀ко ћете си̏ћ до̀л’е што онâ ѝмā ова̂ мо̂с пā до̀л’е трѐћӣ мо̂с, онâ е о̀кука до̀л’е, Дра̀шкова кафа̀на *зна̀досӣе* л’ ђѐ је? (Ос); ка̀д оно̂ *бѝше* о̀ни код на̂с не мо̀гу да се сѐтӣм? (Ђер).

II.4.20. Анализа је показала да је у временској служби аорист у говору тутинско-новопазарско-сјеничке зоне чест како у обичном разговору тако и у приповедању. Употребљен у разговору обично се налази у краћим саопштењима информативног типа, где обележава свршене радње из ближе или даље прошлости, под условима који су напред описани. Када се употребљава у нарацији, аорист наступа као синтаксичка јединица која је, захваљујући томе што поседује изражену компоненту доживљености радње, носилац стилогености исказа. Информатори, стога, често бирају аорист када желе да своје приповедање обликују као причу која ће заинтересовати слушаоца и помоћи му да се уживи у описиване догађаје. У ширим наративним текстовима аорист се користи паралелно са осталим формама, а њихов линеарни распоред условљен је поделом синтаксичко-семантичких функција које проистичу из различитости инвентара семантичких компоненти сваке од појединачних форми.

II.4.21. Имајући у виду да у семантичком потенцијалу аорист као доминантне поседује компоненту резултативности и доживљености, односно динамичности, често се у приповедању среће употребљен у низовима, када означава претериталне радње које су се, као последица неке друге радње, ситуације, стања, сукцесивно извршиле:

и *пра̏ти* ôн мѐне у ко̀ло, нѝшта, јā ти тō ко̀ло *одѝгра*, фа̀тā се тā на́рот поза́ди, како јâ онō ко̀ло *одѝгра*, и како *ста̏де*, кад ôн *се о̀бреше* овā што ми је мо̀мак бѝо. Ôн кажē, пā ти *за̏вика*: „Је л’и, бо̀жӯ л’и ти мâјку, ко̀ ти е рѐкō да до̀ђēш тӣ на са́бор? Ко́га си пӣта̀ла?“; „Гӯби се“, ка̂жē, ôн, за̄р га би́ло и срамо̀та, *о̀дмаче се*, *ӯдари* ме шама̀ром (Гр); до̀л’е сѐло *пӣо̀дал’еко*, те тē жѐне *уиђо̀ше*, *срѐше* не, пӯна со̀ба; кад овā ми ђѐвēр на̀јстаријӣ ôн *ӯзē* онā дино̀мит те *ба̏ци*, весе́ље, а оно *пōђо̀ше* онӣ воло̀ви да тухтê, ôн *при́ђе*, *ра̀нӣ се* овудѝјер. *Ра̀нӣ се*. Свѐкрва *пӣо̀чē да вѝчē* ба̀сус невѐста, мѐне *дође* мӯка (Тр); *ѝдоше* по томē Бѐограду и та̀мо и ова̀мо, *нѐ бӣ* сӯдбина. Једамâ *ѝде* на овō плодѐње, оно *нѐ усне*, она *се о̀шкāни* и а̀јт. Јâ ви́ћи, ви́ћи, *нѐ бӣ* хаӣра. (Шар); о̀но, бо̀жијег да̄ва̄ња, са̀мо *се дѝже* један о̀блāк овакô, јѐс не мр̀дну се, и о̀де овакô и *пӣо̀чē* кѝша ма̀ло *да пӣа̀дā*, *за̀грме*, кô што рѐкнӯ из вѐдра нѐба. *Свѝшнӯ* и *га́ђа* му у један пла̂с, рауууу, *за̀пāл’и* га, у дрӯгӣ; Рѐко: „Кôмшо, вѝдпӣш?“; Ѐпēт *за̀грме* (Ер); *ѝскоћӣ*, кажē: „Ја жӯрӣм, вӣ сѐдите“. *Ско̀ћӣ* да идê, јâ *ско̀ћи* за њѝм: „Нѐћемо са́ме да седи́мо у кафа̀ну“ (Ле); до̀л’е ме *иска̀ше* у Рѝбарӣће, до̀л’е испод Рѝбарӣћā. И ôн, *пӣо̀рӯчи* му, *сшѝже* из Бѐограда, и ôн *сшѝже* и гл’ѐдā ме крос про́зор, *пӣо̀могā* један кол’е́га. Е по̀сēн *ӯђо̀ше* на вра́та у со̀бу; е богами ме *одвѐдоше* сва̀тови, *срѐше* ме о́де, *донијешē* ми мêт у један фил’џан, па тӯ *умо̀чи* пр̀сте, пā овакô по мустāћѝма (Пл); Артêнију да *не одвѐдосмо*, нѝшта *не мо̀госмо* учѝнет. Мӣ *ошпдо̀смо* у тӯ вла́ду, они *ул’ѐгоше* та̀мо двојѝца од овијā на̀шијā, ôн ма̀ло и *пӯшћӣ* хи. „Ха̀јте ѝ[ди]те вѝ ка кӯ̀ни“ (Пр); јâ док ми *сѐде* девôјка, јâ *сѐдо*, кад ми *се ӯдаде* девôјка, ђѐ ћу са́ма (Пру); *да̀де* му бо̀к сѝна и ће́рку, те *на̀правӣ*

кӯћу на Дӗжѐвскӣ пӯт та̀мо. Родѝтељи обадвѐје *оӣдѐше* у кра̀тко вре́ме јѐдно за̀ другијем (Не); ô н ти се *за̀л'еӣе*, па ме *ӣо̀љӯбӣ*, а *за̀грл'ӣ* (Го).

У наведеним контекстима у којима је доминантан, аорист убрзава наративни ток и причање чини динамичним.

II.4.22. Као што је раније показано, наративни презент у саопштењима из обичног разговора чија је служба преношење информације о томе да се нека радња извршила (пре свега мислимо на оне из блиске прошлости) није конкурентан аористу зато што тражи шири наративни контекст. Такви контекстуални услови, будући да су у ширим нарацијама задовољени, омогућавају замену ових двају облика без штете по значење. С напоменом да би употреба презента условила у извесној мери успоравање динамике наративног тока. Ова два облика често се комбинују:

ѐ ѐндā тӣ а̀ге пр̏снӯ да трâжӯ четвртӣну, мӣ ни́смо да́л'и четвртӣну, и ѐни посл'ē оће да не напа̀дајӯ, да не убӣја̀јӯ. Пѐбрђе *запа̀л'ӣше* сѐло, Бр̏ђāни, и *ӣобӣше* некē Срѐбе, *убӣше* некōг Ве́љка тӯ у Вр̏болāс, *убӣше* једнōга у Вōјнӣће и мӣ̂ се попла̀шӣмо, пѐчнēмо да бежи́мо, да одржа̂вамо стра̂же, да се бори́мо, да не да́мо и у томê се тô окрēнӯло (Прħ); ѐни *сложӣше се* за мѐсо, посēн да пла̂тӯ и за мѐсо те пѐсл'ē ја̂ пѐчнēм и мѐсо купѐват у Позâр; Са̀фко *дѐнесе* пасу́ља, лӯка, ја̂ ѐдēм у продâвницу кӯпӣм шѐћер, кӯпӣм сô, кӯпӣм сӯпу, ча̀јеви би́л'и, углâвнōм ја̂ *кре́ну* с кӯхињōм (Трн); *ӣѐведе* ме ôн и свр̏нēмо у Бӣјел'ē Вѐде кот тē његѐвē шħѐри, *до́ђе* јој тē женê шħêр и сӣн и шħêр овогâ и *ӣри́ђе* њêјна шħêр прѐда̀ ме и ка̂жē: „Амӣца, ако нѐ мош, тô те не гара̀нтујēш намѐстит да те не вѐдӣмо“ (Кл); *да̀доше* ме. Навр хѐфту да̀нâ *дōђѐше*, *узе́ше* ме, та̂пӯт на кѐње, јѐке кā овō са̀т кѐла, нӣгђе кôлā нêмā, кѐњи *дōђѐше*, пê[т] шес кōњâ, пê[т] шес љӯдӣ, *узе́ше* ме, *довѐдоше* ме; *нѐ ӣрōђе* трӣ да̀на, Вла́ду ӯмрла сѐстра у Кочâрнӣк, зовê ме Ра̀дица, кажē: „Ӯмрла је тетка Бо́са“; ѐни мѐне ка̀меном те ето о́де, те ја̂ цӣјела у крв. Вра̂тӣм се ја̂ код учӣтеља, ôн ми тō *ӣрѐвӣ* (Го); кад се ја̂ разбол'ӣм, ма̂јко мӣлā, па *до́ђе* Мӣлош те ме *ӯзē* па код л'ека́ра (Пе); вӣдӣм ѐна ће о́де. Дѐкл'ē ѐна *ӣро́ђе* о́де поред кӯħē, ја̂ иза̂ħēм та̀мо да јој отвѐрӣм вра́та да е срѐтнēм, она и-шта̀лē на̀шē *ѐзӣħе* (Св).

Наведени примери садрже аорист у комбинацији са наративним презентом свршених глагола. Ова два облика, имајући у виду да поседују сличне синтаксичко-семантичке карактеристике, производе мање-више једнаке ефекте на стилском плану, те су међусобно замењиви.

Друкчија је ситуација, међутим, при употреби презента несвршених глагола. Његова је служба да прошле радње представи у току њиховог вршења, као процесе или извесна стања која су важила за време када су се дешавале друге радње (у овом случају аористне), и да их, истовремено, дочара као актуелне, па замењивост двеју јединица није могућа, што се види из примера:

цӣпцијело вѐче сам са њӣм ӣграла, и ӧн нѐће да идѐ, ӣмā тàмо на њӣви бӯнāр, и *одȍсмо да се ӣрошѐтāмо*, нӣје сàмо јâ, имàло јȍш нāрȍда, и *отȍсмо* онàмо (Коз); јâ идѐм ус хȍднӣк, кат ȍн ме *дȍватӣ* за рàме, јâ *се окрéну* кат дирѐктор, сàмо *ӣрӯжӣ* рӯку те *се ӣтӣтàсмо* и ȍн *рàзмӣну*; онâ дактилогрàфкиња сѐла такȍ судӣја према њѐзи и диктӣрā, ȍна пӣшē. И *сàслуша* онӯ девȍјчицу кàко је бúло, она свѐ плàчē, не мȍже од плàча да кâжē, а тȍ је млáдо некȍ дӣјете бúло, дȍшло тӯ на прàксу. И àј ȍндā ȍна *ӣзађе* тàмо и ȍн нâс и не пӣтā судӣја нӣшта него сàмо дектӣрā тàмо и она пӣшē (Не); *ӯђȍше* тӯнекáне, разговâрāмо ал'и не мȍремо да отвȍрӣмо некӣ рàзговȍр вѐл'икӣ, не познàјēмо се, они не мȍру да помѐнӯ; првō јӯтро *зàӣушӣ* шпȍрет, долàзӯ рâднӣци, јā њӣма у онѐ пȍрцӣје и на шàлтер, *сӣтā* чàја, дорӯчкујӯ љȕди, на рȕчак етѐ хи пасȕљ, бȍга ми пӯцā кашӣка бȍљē; *донӣје* јâ пúће, јā не пӣјēм, јā пӣјēм сȍк, *донӣје* јā пúће свӣјем. (Трн); она је *ӯбēди*, мȍја мâјка јој *дàде* тā фистâн, она ис тȍрбѐ *ӣзвадӣ* макàсе и како је овѐ цȕрте, она мѐрӣ овакȍ рукȍм и пѐвā пѐсму, сечѐ за зāвȍје (Цв); а мѐне *бӣ* мȕка, мȕка, једна ми тѐтка, јâ вӣдӣм онā ми се нáрот обневӣђā, обневӣђā, јā њȍјзи: „Тѐто, извѐди ме“ (Тр); *ӣоћéше* дѐца пѐтӣ рáзрет, àјде, дâј, *кӯтӣсмо* кȕћу у Сенӣцу, пȍсл'ē дѐцу тàмо *шкȍловасмо* у овӯ усмѐренӯ шкȍлу, дрȕгō нúсу. Онâ ми старӣјӣ сӣн јѐдан што ми је у Нѐмаћкӯ, *ӯтӣса* факултѐт у Кȍсово дȍл'е, и *ȍде* једно петнѐс дāнâ онӣ се чуфáри дȍл'е побӣл'и, не дājӯ кажē, гâђајӯ флàшāма, и ȍн *сӣтӣже*. Плàчē, кажē: „Нѐмā идѐња сàм да погӣнѐм“, кажē, „јā ћу ȍпēт са њӣма у рáзрет, нѐмā на стȍ мѐстā шкȍла“. *Ȍсӣта*. Посл'ē *ӣȍбеже* у Сарàево једно двӣје ӣ пō гȍдине, посл'ēн *дóђе*, нѐће да се жѐнӣ, нѐће да се жѐнӣ, оће пȍново за Нѐмачкӯ, нѐће пā нѐће, пā се нâдā, нáђи му онȍ, пā онӯ, пā нѐће, пā нѐће. Свѐ налàзӣ махàне. Те *дàде* бȍг посл'ēн *ӯӣозна* једну ис Пазáра, *ȍдведе* га за Нѐмаћкӯ те сȕпер је (Шар); кад *бӣ* дрȕгā цȕра бȍл'есна, ȍн ȍпēт етѐ га, брàћа не дājӯ, ȍн им се мȍл'ӣ, мȍл'ӣ (Па); кад ȍни вӣдел'и, плàчӯ. „Штà ви је брѐ?“ Кажē: „Уишȍ Зељȍв, пā свѐ јáја, штà ћемо сàд?“, пā га *свēзàше* па *убӣше*, пā *убӣше*, а ȍн кȕкā, лàјē (Пе); *одвѐдоше* ме нис једну нанӣжицу дȍл'е к Бàтрагāма, јѐдан ме држӣ ȍтуд, јѐдан ȍтуд, јâ на нешто кȍња; *отӣдосмо* до кȕћē, *сāђȍсмо*, *ӵумбӯсӣше*, *ӵумбӯсӣше* и хàјт сàт у нешто шȕпē, нӣти знâм хоћу л' се запáл'ит, нити смӣјēм да налȍжӣм; нѐко *сӣтӣже*, под једну крȕшку она бúла, а дȍл'е ӣграјӯ свàтови, пѐвајӯ (Пл); а ȍдмā по томѐ *бӣ*, нѐшто се укрàло тàмо и ȍни прѐтē да се вӣдӣ кȍл'ко кȍ ӣмā пâрā, јâ *ӣокáза*, ӣмāм пâрā нàјвишē; мӣ онàмо кат они *сӣтӣгоше* ту и са орȕжом л'ежӯ, пот крѐвет орȕже, и тȍ чѐкā тàмо наређéње да се, те богами ѐто тӯнáке, чӣстӣмо орȕже; ȍна нѐшто да проговȍрӣ, ȍна говȍрӣ албâнскӣ, јā не умӣјēм ни јѐдну рӣјеч, бàш кā ђутȕрум, кат *сӣтӣже* једна стâрā жѐна, прӣчā ми (Пр); сȕтра пӣјац, понедѐљак, у Тутӣн, не дājӯ мȍји мѐне, осѐтил'и, не дājӯ ме жúви, и јâ *не изáђо*; јā нȍсӣм вȍду, печéмо ракӣју са снàхōм мȍјōм, тā младӣћ *дóђе*; кажē: „Кȍ да вӣдӣ кàзан?“ *Реко*: „Јâ ћу“; они стојӯ тàмо око плȍта, јā ти *шчѐӣа* нешто ствāрӣ, *ӣобѐго*, нит *се обукѐва* ни нӣшта (Рач); идѐ Сврàчићем и нȍсӣ један бакâл ȕ рȕке, и јâ мӣсл'ӣм, óде *ӣогл'ѐда* на овâ прóзор; хȕчӣ онȍ, не вӣдӣ се, тмȕша, хàјде, хàјде, ӣди гȍре, *дōђȍсмо* гȍре, вӣдӯ се свéтла; овӣ двојӣца ȕмōрни, што *л'ѐгоше*, ȍдмā хрчӯ, а онā чȍвек изјȕтра рàно *ȍтӣвори* врáта и дȍђē да вӣдӣ говѐда дȍл'е у штàлу: „Хѐј, кȍ сте вӣ?“ *Реко*: „Пȕтнӣци, мӣ с даљинѐ смо пā сѐдосмо мало“.

„Хêј, хȁјде, вӣ сте помр̏зл’и, хȁјде, наложѝо сам форȕну да се ȕгријēте“, јā хи *разбȕди* (См).

Презент овде служи да опише слику догађаја посматраног у току вршења других, напоредних радњи. Појава презента успорава наративни ток, док аористне форме уносе динамичност у приповедање.

II.4.23. Када се у нарацији јави потреба да се глаголом означи слика стања, радње у процесу, будући да је таква служба аористу недоступна, често се у аористном окружењу срећу и имперфекатске форме, којима је таква функција иманентна. Њима се приказује активност посматрана као оквир у који се смештају појединачне напоредне радње исказане аористом:

> јâ овакô седѐо, кѐрови тѐрајȕ и јā *вȉдо* преко једнóга пȕта ђе *ӣрóђе* зêц пā оће на дȍљнӣ пȕт, јâ да се дȉгнēм да се премѐстӣм, кад не мȍгу да се дȉгнēм. Јā *вȉдо*, готȍво, *ӣȍћē* да ми се обр̏ћē овакô шȕма, ал’ беше бл’ѝзу пȕта те јā *звȁ* тел’ефóном те *дóђе* овā њôјзӣн сȋн нȁјстаријӣ те ме *ȕзē* (Нет); пȍла дѐсēт нȁвећē, сȁмо је ȕшō ћȍвек на врáта и звáше се Јȕса, *ӣрѐсӣтавӣ се* ôн, кажē јâ сам Јȕса, не бôј се. Јâ га вȉдӣм нȍрмāлно, ал’и кад *ȕћē*, ōн беше мâл’ӣ, кажē јâ сам Јȕса. И *ӣрѝће*, *ӣȍгл’едā* стâрȕ је л’ зȁспāла, кажē зȁспāла је. Кат *се* ôн *ȍбрēше* вȉсок, вȉсок је, а јâ га свѐ гл’ѐдāм, не мȍгу да се мр̏днēм, знâћӣ, некā сȉла ме укōћȉла (Уг).

II.4.24. Иако аорист поседује могућност самосталног смештања радње на линију прошлости, неретко се аористни низови уводе облицима перфекта, који, као неутрални облик, има службу обележавања временске линије на којој се распоређују радње исказане осталим формама:

> бȉо ми тȕ један рȍђāк у сѐло тȕне с кȍл’има, тȁмо нѐшто бáшту рāдȉо. Пред мрâк тô бȉло, у пêт сāтӣ. Те га ôн *ӣрѐбāцӣ* до Пазáра те ис Пазáра у Крȁгујевац, те двȉје операāцȉје што је имȁо (Б. Лок); ȍна кад је ћѐла да идê, она ме зôвнē, *изӣђȍсмо* óнде код мȍјē кȕћē *разговāрȁсмо* и она вел’ѝ: „Ада Л’êпшо, кȁка ти је бȉла та операâција? Ваљâ л’ ти?“ те *исӣрѝча* јâ саш њôм, *исӣрѝча* (Коз); бȉло је четрêс трѐћē да се врâтӣ, као ослобођѐње, као овô што је на Кȍсово тȁмо да се врâтӣмо, пā *се* мӣ *врāтӣȉсмо* четрêс трѐћē, нѝсмо бил’и ни мѐсец дāнâ, бѐжи нȁтрāг, ȍпēт не *ӣтѐрāше* (Шав).

Обично низови аориста служе да се помери визура приповедања, тј. да се прикаже стање које је након онога констатованог перфектом наступило у виду преокрета. Аористне форме тада обележавају радње чије вршење мења околности о којима је реч. Тако је у примерима:

> ишô ȍтут ис Рȁшкē, постȁљō онē струмѐнте за свӣрâње и ȍтут кад је овȁмо полȁзио, овȁмо ôн звȁо сȋна, сȋн му у Београ̏ду, тȁмо у шкȍл’и бȉо, звȁо га, звȁо, кад изедамâн, кажē, *ӣрѐкину*, и овȁмо негђе према Бȁтњȉку, штȁ јā знâм, сȁл’ нѐшто, срце довȁти га и у некӣ камиôн и одједамâ се запáл’и (Ос); од стȍкē имȁло је кōњâ, волȍви, нȉје мȍгла да жȉвӣ порȍдица бес вȍлōвā, кȍзе бȉл’е, ȍфце бȉл’е, бȉвољȉце су кȁсно бȉл’е, нȉје хи имȁло у пр̏вō врéме, кȁсно су

бȉвољȉце о́де до̀шл’е, ȉшл’и су у Л’ѐскȍвац до̀л’е те су хи куповàл’и, *ȋокāзàше се* до̀бро и *ȋоћѐше да хи довѐдȳ* од Л’ѐскȍвца; пол’итȉћкā ситуâција је би́ла те́шка, такȍ је тȍ крēтâње би́ло, *ѐ̀слободȋ се* зѐмља, преузȉмā се влâс и *дȍ̄ђѐше* нѐкȋ љȳди онȍ како Не́мци *ȍ̄тȉдоше* и по̀сēн *ȋѐ̀ћē*. Дрȳгȋ свѐцкȋ рàт, и пол’итȉћāри (Пож); го̀ре вишē нȉје имàло мѐста, пā ѐндā мȋ Јōлѐвићи *рēшȉсмо*, *ȍ̄ткȳȋсмо* зѐмљу за грȍбље, *рēшȉсмо*, и лàкшē ни ōденâ сàт, бл’ȉжē, лàкшē, ȉмā вѐда, ȉмā свѐтло, пȳт ȉмā углâвно и такȍ (Прћ); имàл’и смо држàву што је нȉје имàло у Евро́пу и вȉдȋш штà јој љȳди *нāȋрàвише* (Рај); тâпȳт је мōрàло од вȳнē, слàбо је имàло, бѐс би вȉкàл’и, понѐшто би кȳпȋл’и, а нȉје имàло. По̀сл’ē кад *ȉсȋаде* онȍ свàшта сашȉвено да се купȳјē, тō је сјâјно сàт (Со); јā нȉјесам ни знàла штà је шмȉнка ни кàко је, пā кат сам до̀шла во́ђе за свàдбу кад ме *наглàнцаше*, јā не познàем сѐбе; ко̀зе су трàктори би́л’и, пā по̀сл’ē *кȳȋше*, трàкторе, косачȉце, свѐ тō рâдē сàд с тȉм (Кн); имàла сам шѐс брāтâ. Она отȉшла цȳра, и од зâвē ми још двȉје и ѐна отȉшл’е. И тàмо ѐне се запосл’ȉл’е, научȉл’е јѐзик, онѐ *се* двȉје *врāȋȉше* овѐ од зâвē ми, ѐна жȋвȋ у Сарàјеву а јѐдна у Нѐмачкȳ а ѐна *ѐ̀сȋа*, *ȳдаде се* тàмо и *ѐ̀сȋа* (Тр); о́де у сѐло нȉје имȍ ни крѐвет ни бȳкоф ни дрвен, па онѐ ѐбичнѐ крпе турâ у онē душѐке док мѐ̀ја стâрā *нѐ извол’е* онȳ вȳну да турâ (Гл); тȍ ђē становàла некȋ чѐ̀век обāл’ȉо, и она тȳхāла свȳј по Тути́ну не мѐ̀гла да нâђē, превàрил’и је док је *мàкоше* у Добрȉњу (До); пāл’ȉл’и су се л’и́л’е ранȉјē и на прâзнȉке и на Петрȍвдāн, нāрѐ̀чито на Петрȍвдāн, па сàт се тȍ *ȉзгуби*, сад јѐ̀к валā (Ке); Пе́ко Дàпчевић пролàзио овудâр и ми побѐгл’и дѐ̀л’е у Коштàнпоље се зовѐ и дѐ̀л’е један Ку́рто кȳхāр, зàклāл’и ѐ̀фцу, дѐ̀л’е уфàтȋл’и, уфàтȋл’и и хотē мѐне да ȳзмȳ да вѐ̀дȋм кѐ̀ња, и ѐни *не шћѐше да ме ȳзмȳ*, но ме *ȍ̄стàвише* те *дȍ̄ђѐсмо* (Ле); мȍ̄ј ѐтац такȍ, нȉје ми до̀ у шкѐ̀лу, јâ сам посēн мōрȍ да трâжȋм посȍ, брàћа *сȋȉгоше*, *одијел’ȉше се*, мȋ *ȍ̄стàсмо* сиромàси (На); тō е мѐ̀гō чѐ̀век и да напрàвȋ јâз да зал’ȉвā, искѐ̀пāш јâз го̀ре висѐ̀ко и кукȳрус зал’ȉвāш, тȳ је би́ла пшенȉца рāђàла нȉђе као тȳ, и посē *уфàȋи* и *ȋродàдē* (Пе); Мѐ̀ја сѐстра је побѐгла. Иза́шла и побѐгла. *Дȍ̄ђѐше* да је трâжȳ Ковāчàни, ѐна побѐгла, а испрѐ̀шена (Пл); ћѐла сам да ȳзмēм једно́га мѐ̀мка пā ȍн *ѐ̀де* за Тȳрскȳ, а ȍн *ѐ̀звадȋ* документа још за брàта ми, и ѐни *осѐȋише* те *не дàдоше* ни мѐне ни брàту *да иде заȋарàбȋше* тȍ (Пр) овâ је би́о код њѐ, испрàтила га и ка[д] *сȋȉгоше*, кажē ȳмрла је Зàл’ифа (Пру).

II.4.25. Некада се наместо перфекта или у комбинацији са њиме налази и плусквамперфекат:

би́о је на смрти и рēшȉо би́о да ме ожѐнȋ и спрѐмȋ, јâ би́о петнѐс го̀дȋнā, у шеснѐстȳ, кȳкō, плàкō, оће да ȳмрē, ал’ ѐни ме *не ȋȋȋàше*, *довѐдоше* је (Кл); свѐ сам би́о срēдȉо документа и онȍ посēн кад се би́ло зарàтило на Ко̀сово, мâјка јој *рѐче*: „Бојȉм се јâ“, *нѐ сме*, овȍ онȍ (Ер); дȳга је прȉча, би́о ми брàт настрāдàо, би́о у дрва и настрāдàо на срѐд тȉтра по̀ља, и ȍн с трàктором би́о и настрāдàо, и јâ *до́ђо* кот кȳћē и од сâмē кукњàвē јā сло̀мȋм рȳку, *ȋо́ђо* да пȳштȉм кра̀ве и *сло̀ми* рȳку (До); она е рѐ̀ђена Зе́јна тȳ иза брда, па се би́ла ȳдāла о́де у комшȉлук, па *нѐ могā*, *рѐ̀дȋ* једну девѐ̀ђицу, Сабàхка јој ȉме (Ме); дѐвет мѐсēцā *удрȉше* ми ви́зу за Нѐмачкȳ, јâ онō би́ла потȳрàла једнȍм за ви́зу, они

ми *не дȁдоше* него изашô зáкон да мôрāм овȁмо ви́зу да прȁвīм (Па); у Дрȁгу је једна би́ла такô рѐкла се пā они отѝшл'и да је ȕзмȳ пā *се* посл'ē *убѝше*, па *убѝше* пā нѐ знāм кȍл'ко крвȍвā *ѝдде*, стô и нѐшто гȍдѝнā *осȳдѝше се* њѝх десетѝну (Пр); јѐдан му бȕбрек нѝје већ бѝо рāдѝо, нō се цѝо претворѝо бѝо у мȕљ и посл'ēн ȍни тô *ѝрегл'ѐдāше* га, кажē богами ти овā један бȕбрек му нѝје дȍбро нѝкāко, те ōн *се мȍл'и* те му ôн *дȁде* ȕпут за Беȍград, богами *се сѝāсѝ. Не мȁкоше* му бȕбрек но *се сѝáсе*, а у дрȕгѝ му бѝо кȁмēн те ôн обадвâ бубрѐга *сѝáси*. (На).

II.4.26. Низови аористних радњи често се прекидају облицима који имају службу да успоре ток приповедања, како би се пажња зауставила на неким моментима које говорник жели посебно прокоментарисати (перфекат, плусквамперфекат, наративни презент):

ôн обȕкō некē јȁде, сат да ме убѝјēш нѐ знāм, и нȁтнуо чарȁпу нȁ очи, кат ти *се* ôн *ѝдмол'и*, *сѝāдде* пѝска жēнâ, кад јѐдна дȍнијела дѝјете, тȁд је кол'ѝјевка би́ла, онā кȕкавица *набѝше се* у једну сȍбу, а онō дѝјете у тȳ вѐл'икȳ сȍбу, ȍна *се ѝȍл'еѝе* да ȕзмē тō дѝјете, ô гȍсподе једѝнѝ, ȍна врѝштѝ, не смѝјē да ȕђē да ȕзмē дѝјете, а не смѝјē да га остȁвѝ, докл'ѐн *ѝрѝѝознаде* га његȍва жѐна (Лу); ȍрāло се са рȁл'има онијем дрвѐнијем, пā ѝмā свѐ онô дрвѐнō, сȁмо онā лопâр, да простѝш онô, онō дрвѐно се набѝјē пā се посēн ȍрē, волȍви, пā посēн *изāгдоше* онē рȁл'ице, гвожђѐне, пȍсл'ēн тијā рȁл'ѝцā *изāгдоше* плȕгови, онѝ рȁвнѝ плȕгови, би́ла дрвѐна кȍла, дрвѐнѝ тоћкȍви, свѐ дрвѐно. Пȍсл'ēн каснѝјē *изāгдоше* онê гвожђенȁће, гвожђѐнā. Пā пȍсл'ēн тијā гвоздѐнијā *изāгдоше* овѝ шпидите́ри гумѐни овѝ (Туз); Ада, нѝшта. *Бѝ* мȁло у при́твор, тȁмо бајȁги кот л'екāрâ како нѝје нȍрмāлан, *ѝдосмо* на сȕт, *довѐдоше* онōк нѐуропсѝхолога, дѐмек ôн нашô му да нѝје у ре́ду, да је, штȁ знâм, бȍл'есан, *ȍдложѝ* сȕђêње судѝја, оно *нѐ ѝрōђе* двâ-трѝ мѐсēца, ôн *ȕмрије*. Вѝдел'и су да нêмā од њѐга нѝшта (В. Лок); овā девојчѝца сȁл' *ȍѝрча* до овѝјā, нêмаȳ зѐмљу, они мȍжȳ књѝжице што нêмаȳ зѐмљу, на мâјку се тô вȍдѝ, на ȍца, ôн нêмā нѝшта, и *ȕзē* његȍву књѝжицу за бȍл'нѝцу, јѐдва га спāсѝо; ôн, четѝри гȍдине је овō сȁд би́ло кā *ȕмрије*, на прекȍчац, дошô дȍвдē до на овȳ равнѝцу и сȁл' се преврнȕо. Овѝ мâјстори изл'етѐл'и овȁмо пред њѐга и ôн се сȁмо преврнȕо (Ос); овѝ мусл'има́ни нȁши ȍдавл'ēн *ѝобѐгоше* за Пазâр мѝ *ѝобегȍсмо* гȍре, и ȍни *удрѝше* те *ѝоѝāл'ѝше* нâс, мѝ посēн нȁши, јâ сам бѝо дѐчко, млâт, овѝ нȁши стрѝчѐви, ȍчеви, тô се органѝзујē, брāнѝл'и, по некȳ пȕшку сȁмо, а њѝма Не́мац дȁо орȕжје и Не́мац *се ѝȍвȳче* ис Паза́ра и *ѝрȍѝусѝи* свȕ влâс томê Āћѝфу. Е посл'ēн мѝ *дȁдосмо* ȍтпор дȍбар, трѝ мѐсēца се водѝла бо́рба тȳна́ке, стâлно, ȍни онȁмо мѝ смо би́л'и бȑдима овȁмо, и посл'ēн ôн *дȍведе* Шѝптāре ȍтут са Кȍсова, Алба́нце, и *ѝȍѝāл'и* бȍга ми свѐ гȍре до Алȕловѝћā пā свѐ до Рȁшкē. Мѝ *се борѝсмо* и нȁјзāт *ѝоѝѐрāсмо*, ал'и *ѝоѝāл'ѝше* не. Тō је стајȁло такô до Божѝћа, о Божѝћу се Не́мци пȍново врâтē у Пазâр, ка[д] *се врāѝѝше*, тō се мало примѝрѝло. Е мѝ којѝ ни́смо имȁл'и ђѐ да се врâтѝмо, пошто је попâљено о́ђе свѐ, мѝ смо кот тијā нȁшијā ђѐ кȍ мȍгō, код нѐкōга, свȍјтѝ, да презѝмѝ, презѝмѝл'и смо. Кȍ је имȁо нѐшто да јѐдē, кȍ нѝје ôн је и просѝо, дāвô на́-

рот кȍ је мȍгō (Прћ); и тȳ ка[д] смо нâс тројѝца заѝграл’и у сȍбу, девȏјке су гл’ѐдал’е на прóзор, тȁмо мѝ ѝграмо, не вѝдимо девȏјке, мѝ тȁмо *ѝомахнѝшȁсмо* у сȍбу (Трн); зовȳ једнōг мусл’имáна, не може друкче, тако се здоговорили: „О Амдо, о Амдо“, јâ посēн *изáђо* и преко Рȁшкē, имȁл’и смо ѣупрѝју, преко Рȁшкē прȍшла и ц̏адȏм (Шав); знâм кад је, прáла је хаљине дȍл’е на овā пȍток, кā дѝјете кȍдрљō и удȁрī је један сѝн, а дȍље је бѝла конȍпља, ōн ме трâжи да ме бѝјē, јā *ѝобѐго* у онȳ конȍпљу а óде дѐца вѝчȳ, чȳвȁла су онȳ стȍку, ѐто тȁмо, јā мѝсѝм кажȕјȳ па оћу да ȕмрēм (Кл); с кȍњима, ал’и за њȳ набȁвил’и фијáкер, ōн јој је бѝо ђѐвēр. Нȁши кȍњи, прȍдал’и бѝл’и Дȍрата и Кȕсāља Јāкȕпȳ Пȁпићу, и овâ тамȁн је дȍвдē дȍгнō, те је нѐкāко *скѝдоше* (Че); вѝшē пȕт сам сврȁђāла код њê, продājê дуâн, посл’ē штȁ знâм јâ штȁ је ōна рāдѝла, пȍсл’ē чȍвек дȏђē у гȍдинāма, *нѐ мога да је ѝрѝѝ*, *ȕмрије* му тā бȁба дȍље ђē имȁла тā стâн и *ѝȍведе* је дȍље ко[д] тогā ȍца, ōн бѝо жѝв а бѝо обол’ѐо и *мȁче* је одȁвдē. *Мȁче* је ȍтл’ē, она сȁт нѝко је не шѝшā сȁт, и ōн посē *ѝрȁѝѝ* тȳ чȍру, и ѝстō једно дѝјете старѝјē бѝло дȍл’е завр̄шѝло осмогодѝшњȳ, чинѝ ми се сȁд је прéшло у Рȁшку ка овō према вóјсци, а чȍра остȁла дȍље (До); јā сам водѝла Дéмча, нѐђе да јѐдē кад је мâл’ѝ бѝо па нѐђе, па јѐдна у Рāкȍво Пȍље Фехрѝдѝна бијȁђа, јā сам водѝла један пȕт те му дѝгла, богами *ѝрȍједе* те вишē нѝјесам му валā до тȏ један пȕт; посл’ēн, *ȕмрије* јој дȁица, онâ Мáјо тȁмо што је бѝо, *ȕмрије* јој даѝца а *ȍженѝ* јој се амѝцѝн сѝн ѝстѝ дâн (Дол); *ȍде* та ȍблāк и онȁмо, ōн кȍсѝ јѐчам, они вȍљȳ та јѐчам за стȍку, и *ȍде* онâ ȍблāк онȁмо, он здѐнуо јѐчам, и оно *ȍде* онâ ȍблāк и *гáђа* у онā јѐчам, *срâвнѝ* свѐ тȏ, свѐ тȏ *ѝзгоре*; она сȕшѝ тȏ тȕне и спȁкујē тȏ тȕне и ōн заȕзмē тȳ јȕртину, и кōмшѝје се ка бȕнѝл’и тȏ што е заȕзō тȁмо тā јȕрт. И ōн *дóђе* и једно јȕтро *заѝгрме* и *гáђа* у тā стâн, они изáшл’и тȁмо са стȍкōм, оно кѝша *нȁвāл’и* и *гáђа* у тâ стâн грȍм и свѐ изгорѝ и тȏ и сȁндук, ада свѐ *ѝȍрāвни* (Ер); посл’ē свȁдба, *ѝȍзва* сѐло, *бѝ* л’ѝјепо. *Свѐдоше* ме у један дȍл’е, мѝ се ранѝјē свѐл’и, сȁмо ѐто, у ѝзбу тȳ, дѐмек кā свȁдба, у јѐдно ђȍше крȁва, у јѐдно ђȍше јâ и ōн. Они га *рȕхнуше* онō с врâтѝ, демек кā младожѐњу, *реко*: „Тѝ готȍво на крȁву пȍгоди“; онȁмо у једно ђȍше папрâхђе тȕрил’и, *л’ѐгосмо* тȳ, изјȕтра *се дѝго*, хотē да врѣȳ љȕде да ме дарȕјȳ, тō свȁдба. *Обȕкȍше* ме, јел’ѐче, димѝје, свил’енѝцу, *доѝѐрāше* ме. Онâ Мȕрат што е Хабѝбȍвић бѝо и[з] Жѝрча, што е држȏ дȍл’е обȕњу, пā Шѐмка, његȍва жѐна, алахрахметѐљу, ȕмрла је, она ми је бѝла тѐтка, ōна *дóђе* те ме *нȁмехѣ*, па *нȁмехѣ*, пā *ȕведе* ме у жѐне, *да двōрȋм*; ȏ Хāмѝде, што сам дȁнас вѝђела, нѝкат у мȏј вѝјек нѝјесам вѝђела: једна грȕпа љȕдѝ, десетѝну петнȁес, *удрѝше* Фѐкићи на Цѐмȍву кȕњу у Карȁце дȍл’е, па му *одвȕкȍше* ђевȏјку, па је то кукњȁва и врѝска бѝла свѐ у тȕгу је тȕрила (Ке); а ȍне л’епотѝце, у канāђâнке, ка[д] ти ȍне *ѝоћéше да цȕкајȳ* тē дѐфове, а у сȍбу, пā како седѝмо овакȏ рѐдом, ракѝја крȕжѝ, а она ѝграā онō шȍте: тȁ, тȁ, тȁ, тȁ, пā се превр̄ни овакȏ на л’éђа, а они сȁл’ пȁре њѝма. „Хâј“, *реко*, „љȕтѝ кȕкāвци, што не одрȁше овē жѐне“. Кат пȍсл’ēн мѝ *се наѝѝсмо* па хим *дȁдосмо* и онō нȁше. *Узéше*. Јâ на тȳ дȁљ сам отишȏ, нешто мȁло сам дȍнијо; кат ōн *дóђе* кот мојê кȕђē с тōм кобѝлōм на онō брȍдо, а тâпȕт нѝје имȁло овѝјā жѝцā, ȍпēт га мѝ скȍл’ѝмо да је разигрâ (Ме); форȕна од бȕрета бѝла вел’ѝка и ōн *дȏђē*, *набȁцā* је пȕну, а мȍгло је да стȁнē пȍла мѐтра скȍро, ка[д] *се* тȏ *рȁзгоре*, свѐ тō *ѝȍбеже* пȍ пољу (Ми); јā тȏ

нѝјесам мȍгла да вѐрујēм, кат ôн *дóђе* и *ӣочéше* такô *да ӣрûчајӯ*, јâ не мȍгу да слȕшāм нешто ми тō глȕпо (Па); нѐшто тô ми *дȍније*, јѐдан чѐшељ, и тô да ме обел'ѐжӣ, а бȍгме сиромàшни. И тô ми *дȍније*, *ѝсӣроси* ме, и свàтови *дōђдше*, и *ӣоӣéше* ме на једнōга кȍња од кȕћē, мȍја кȕћа овàкō ȍзгō, а јâ се укрȕтѝла, држѝм се, а ȍни хотē да пȕцајӯ, áдет код нâс кат крѐнӯ свàтови, да пȕцајӯ онӣ првӣ што ме вȍдӯ. Ȍни *вӣкнȕше* (Пл).

II.4.27. Када се обележавају радње хабитуалног карактера у окружењу са аористним налазимо и форме наративног императива или потенцијала:

мѝсл'ӣм, *дóђе* свàдба, и јâ гàзда, и јâ ослобȍдӣм нек ѝграӣ ђѐ кȍ хȍће, оно посл'ēн вѝди од мѐне, вѝди онâ от оногâ, у једно врéме тō *се* посл'ēн *ѝзмијеша*; *изāгдше* овӣ вāшѝри, *изāгдше*, *ѝзāђе*, код нâс тô је бѝло да се забрâдӣ онô, подбрáди се да се не вѝдӣ л'ѝце (Туз); вáри тô, пā вáри док убѝјел'и, пā то посēн пѐри, па јáди, пā мотâ, а богме се носѝла и џемадâн и кошȕља и свѐ, пā посēн *ӣочéше* сàмо овакô; тô бѐше цр́но, цр́но, цр́но, од некē стâрē кȕћē турàл'и, преграђѐвāл'и, јâ нóжом неђе хѐфту дāнâ стрȕжи, стрȕжи, стрȕжи, *ȕжȕӣше* кā вôсак (Ке); јѐдан *ӣȍгинӯ* у Рѝбарӣће у кафàну, јѐдан *ӣȍгину* у Дрàгу, пȍсēн тогâ, нâђӯ се у кафàну и тō се завàди и побѝ се (Пр); *ӣрȍӣӣ се*, *дàде* им бȍк јѐдно дѝјете, па пȍслē дрȕгō, ȍна грȑдна све трȑпи, хà бѝће бȍљē, бѝће бȍљē, ôн свѐ гȍрӣ, свѐ гȍрӣ, свѐ гȍрӣ, ȍна га *нàӣусӣӣ* и ȍде. Тâ ми зѐт *ȕмрије*, а тā ми сѐстра *ȍсӣа*. Ôн, *исӣѐрāше* га с пȍсла, нѝђе вѝшē на посàо нêмā, тȕ сас тôм мâјкōм, мојôм сестрôм (Го); пā стȑ̂ј, пā стȑ̂ј, пā стȑ̂ј, па ме нȍге *забол'ѐше*. Ѐ тô *се* посл'ēн *рàсӣурӣ*, наврх гȍдинē *рȍди* тȕ чȍру (Бр); о слàви дрȕгȕ нȍј тô би пȕна би́ла сȍба докл'ēн и једамâ мȍј буразéр *рàсӣера* (Ме); богами *носѝсмо* пàре, *носѝсмо*, *дāвàсмо* у Беȍград. Трѐћā гȍдина, свѐ нȍси, дâ̂ј, нȍси, дâ̂ј, а помȍгл'и су га (На).

II.4.28. Аорист глагола *рѐћ* / *рѐј* има функцију увођења туђег говора, при чему је некада наглашен а некада остаје без акцента, што је свакако условљено темпом говора:

„Одакле си тѝ, Плâвшићу?“ *Реко*: „Из Бàлетѝћā“; *рѐче* Влáда, код Вéса (Бал); *реко* снашô се; *реко* јā бȍга ми не мȍгу, јā кȕхāм дорȕчак, рȕчак и вечѐру, плâћајӯ ми прековрѐменӣ рâт (Трн); пā тô је онô што овâ *рѐче* је л' бѝло пȍвишē рȍбља у јѐдно домаћѝнство (Цв); „Вàлā нѐка је“, *рѐко*, „и ȍца и магàрац“; мѝ *рѐкосмо* да нѝсмо имàл'и пробл'éма дȍсл'ē саш њѝма (Кн); *реко* изѝшћу на онō брȍдо онамо гȍре; *реко*: „Рѐкō некӣ сл'ѝкāр да дȍђē да ме сл'ѝкā пā јâ обȕкла димѝје“; тѝ си и[з] сѐла Пȍпā, *рѐче*; „Пā нѝсам знàла“, *реко*, „да сте овàкō фѝнӣ“ (Тр); Дрàговāн сàд је плāтѝо па врàћā тàмо тā кредѝт, подѝгō кредѝт и сàд врàћā, још гȍдину дāнâ, *рѐче* Мѝрко, и ôн пȍсл'ē прѝмā пȕну пêнзију. А *реко* да л' ће је дочѐкат; *рѐче* ми сѝн, јȕтрōс рàзговāрā сà мнōм: „Мàма, јеси повàдӣла лȕк?“. *Рѐко*: „Јā чѐкāм овê с мôра. Мàма не смѝјē да се сагѝњē да вàдӣ лȕк од срȑца“; кàд ме звà овâ из Врȑњачкē Бàњē, *реко*: „Јеси л' тѝ, Рâле, звàо прѝјен пȍла сâта?“; јучê тȕ разговàрāмо, Влáдо ће за Тутѝн, нѐ знāм штà му онō *рѐко*, а *рѐко* му: „Остàви ми мàло сѝтнијā пâрā за четрêс дāнâ“; овâ чȍра

турâ млȍго гу́сте ка̏хве, што је јѐдан *рѐкō*, отрȍва не, ȍна ту̀рӣ до пȍла шōљê густѝнē, *реко*: „Немô, си̂не, тӣ ту̀рат, јâ ћу, са[д] ће да прȍврē“.

У аористу овај глагол може имати и значење „помислити“, а тада је неакцентован:

јā *реко* Мѝмица до́ђе да ме зовê; јȍк нѝшта ва̀лā, ва̀лā сем онô око ку̀ћē за Петрôвдāн, *реко* да нāрȍд ми се не смијê, јѐдва сам и онô покосѝо (Бољ); Је л’ л’ѐгō Жѐкӣ? Јā *реко* да ми онō избал’ѝрā (Кн); јâ на̀јстаријā нѐшто, *реко* не́ћу, нѐшто ми је да се прȍсӣм вѝшē жô, овакô кат побѐгнēм ма̀ло је ма̀њē, ма̀њē ми је (Го).

II.4.29. Преглед особина аориста у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони показује да је посреди облик који се одликује знатном стабилношћу у систему и широким дијапазоном функција, од којих су неке само њему својствене, те је у том смислу неретко незаменљив осталим облицима. Сагледање односа према имперфекту, а реч је о сложеном сплету релација око којих је било више неслагања у науци, показује да оба облика опстају у доменима својих наслеђених функција, не мешајући се међусобно, што опет сведочи о њиховом јаком системском положају. Ова два претерита, које осим темпоралне службе исказивања прошлих радњи повезује семантика доживљености, представљају, сваки у свом домену примене, примарно језичко средство за обележавање прошлих радњи доживљених од стране говорног лица.

Чињеница да је српски стандардни језик током свог развитка био захваћен тежњом ка елиминацији ових форми резултирала је тиме да се на синхроном плану имперфекат и аорист ретко употребљавају. И већина народних говора на исти начин редукује систем. Наводимо тумачење ове појаве које даје М. Ивић, а које се изводи управо из саме семантичке природе двеју јединица. Наиме, изузев аориста и имперфекта „сви остали чланови система показују у погледу основних D и T обележја карактеристичну подвојеност: или је релевантан D моменат, а конкретна форма (презент) је у погледу T момента неутрална, или је, напротив, баш T моменат од битног значаја а D није (остали облици). Једино се аорист и имперфекат издвајају по карактеристичној и за систем нетипичној D + T релеванци“ (М. Ивић 1958: 148–149). Дакле, аорист и имперфекат издвајају се „као усамљена опозиција преоптерећена двоструком D /+/ и T /+/ обележеношћу – радња се уједно оживљава, приказује као динамична и временски се одређује – која није типична за систем“ (М. Ивић 1958: 149), што, сложићемо се са ауторком, може бити подстицај који је условио поменути процес елиминације.

II.4.31. У уводном делу поглавља дат је осврт на стање које се тиче очуваности аориста у дијасистему српског језика. Овде дајемо преглед функција које он има у зетско-сјеничком дијалекту, где се релативно добро чува, како

бисмо одредили положај тутинско-новопазарско-сјеничке зоне у ареалу структурно најсроднијих говора. Након тога наводе се подаци о приликама у другим дијалектима ради пружања ширег прегледа стања које карактерише ареал штокавских говора.

Као што је поменуто у уводном делу, аорист несвршених глагола релативно ретко се јавља у већини говора зетско-сјеничког дијалекта. На основу материјала презентованог у дијалекатским студијама закључује се да темпорална својства овога облика нису условљена видским карактеристикама глагола. У оба случаја аористним формама истиче се моменат прекида, довршености глаголске радње (Милетић 1940: 547; Барјактаревић 1966: 128; Ћупић 1977: 170). У свим говорима аорист се најчешће употребљава у нарацији, и то примарно за исказивање доживљених радњи, с тим да су свуда бележени и примери употребе у контекстима када се говори о дејствима о којима се зна посредно, „по чувењу“. Материјал из новопазарско-сјеничке зоне потврђује и наше закључке (Барјактаревић 1966: 128). У мрковићком говору употребљава се у приповедању и у обичном разговору, а њиме се казује скоро искључиво доживљена радња. Ако се „у приповиједању, тј. синтаксичком релативу, употријеби кадгод и за недоживљену радњу, онда је приповједачево уживљавање у тај догађај сликовито и импресивно – да се стиче утисак као да је све то доживљено“ (Вујовић 1969: 321–322). Тако је и у Бјелопавлићима, где „у објема функцијама најчешће показује доживљене радње, али и радње које се само констатују као факти, без посебног уживљавања у моменат ситуације“ (Ћупић 1977: 169). За староцрноговрске говоре М. Пешикан бележи да се овај облик употребљава за причање сопствених радњи, потом туђих радњи по сопственом запажању и у причању по чувењу. Притом, аорист „је у приповедању практично једини облик за казивање туђих свршених радњи ако се причају према сопственом запажању“ (Пешикан 1965: 199). Неслагања у закључцима тичу се углавном временске локализације глаголске радње. Тако Д. Барјактаревић аорист одређује као облик којим се обележава радња „која се свршила непосредно пред тренутком саопштавања или је трајала до тог тренутка“. (Барјактаревић 1966: 128), што не одговара подацима добијеним нашом анализом, на основу којих се показује да аорист не поседује овакво ограничење. У Бјелопавлићима, Мрковићима и Црмници аористом се обележавају радње како блиске тако и удаљене прошлости, с тим да Л. Вујовић (Вујовић 1969: 322) и Б. Милетић (Милетић 1940: 544) службу обележавања блиске прошлости везују за индикативну употребу, док се даља може обележавати само релативним аористим. Најзад, на читавој територији аорист се доста често употребљава у модалној служби.

Источна и централна Херцеговина такође се одликују добром очуваношћу аориста од глагола оба вида, а употребљава се у излагању прошлих догађаја и у свакодневном разговору. А. Пецо наводи да су и код пер-

фективног и код имперфективног аориста посреди завршене радње, с тим да аорист поседује својство да сам тренутак извршења радње веже за моменат непосредно пре говорног времена, односно да се његовом употребом прошла дејства, без обзира када су у прошлости вршена, доживљавају, и од стране говорног лица приказују као најнепосреднија прошлост. Ограниченост радње код перфективног аориста сигнализирана је самим видским својствима глагола, док имперфективни захтева учешће посебних одредби које на то упућују (Пецо 2007: 258–261). У говору Љештанског аористом се увек исказује најближа прошлост (Тешић 1977: 244), а тако је и у говору Пиве и Дробњака (Вуковић 1940: 89).

У банатским говорима шумадијско-војвођанског дијалекта аорист се добро чува. Од значаја за наше истраживање јесте то што се примећује сличност у његовој употреби у нарацији како на плану семантичких и прагматичких ефеката које производи тако и по питању комбиновања са другим облицима. Наиме, аорист се овде „јавља на најживљим, најдраматичнијим местима у нарацији. Обично се у истом контексту јавља и перфект, у многим случајевима и презент, с тим да се аористом најчешће исказују изненадне радње, нагли покрети, значајни узбудљиви обрти“ (Ивић и др. 1997: 373). Притом, као и у нашој зони, причање најчешће не почиње аористом већ се експозиција теме најчешће даје у префекту (Ивић и др. 1997: 377). У осталим говорима овога дијалекта аорист је сасвим редак. У Лепеничкој зони употребљава се искључиво за доживљене радње (Вукићевић 1995: 210), док се у сремском говору индикативним обележава непосредна доживљена прошлост а релативним аористом радња извршена на било којој тачки на претериталној временској оси (Николић 1964: 367).

У трстеничком говору аорист је жива категорија. Јавља се од глагола оба вида али је ређи од несвршених. У овом другом случају увек значи довршену радњу било да се завршеност експлицира одредбом, препознаје из контекста или на основу саме семантике овога облика. Не употребљава се никада изван сфере доживљености (Јовић 1968:196–198). Релативно високофреквентна јединица аорист је и у говорима средњег Ибра, где се употребљава у дијалозима (када казује доживљене радње) и нарацији (када може обележити и дејства из недоживљене прошлости). Несвршени аорист је редак, а обавезно долази уз одредбу која упућује на прекид/ограниченост глаголске радње у прошлости (Божовић 2008а: 334).

Говор Горе одликује се знатном присутношћу овога претерита, с тим да је на овом терену дошло до развијања морфолошке диференцијације те се свршени глаголи углавном везују за аорист а несвршени за имперфекат (Младеновић 2001: 495). У временској употреби њиме се казује „чин свршености или ограничености глаголске радње“. Када се употреби имперфективни глагол, најчешће се уз њега јавља и одредба мере времена

(Младеновић 2001: 495). Сличне прилике карактеришу и говор шарпланинске жупе Сиринић (Вељовић и Младеновић 2017: 47–55). У Алексиначком Поморављу аорист се употребљава у дијалогу и приповедању, не излазећи притом из сфере доживљене прошлости (Богдановић 1987: 249–250). У говору Лужнице аорист се подједнако често употребљава од глагола оба вида, а исказана дејства одликују се компонентом завршености, што је основна разлика према имперфекту (Ћирић 1983: 105). Исте прилике одликују и говор Заплања (Марковић 2000: 235), те Црне Траве и Власине (Вукадиновић 1996: 260–261).

II.5. Перфекат

II.5.1. На свим деловима штокавског језичког комплекса перфекат је високофреквентна јединица са најширом сфером употребе. Синтаксичко-семантичка универзалност узима се као један од основних фактора који су током историјског развитка српског језика условили ширење овог облика на рачун осталих претерита. Процес је у стандардном језику и на већем делу штокавске територије знатно одмакао, што је резултирало губљењем, односно смањењем фреквентности имперфекта, аориста и плусквамперфекта.

Тутинско-новопазарско-сјенички говор припада идиомима који се одликују добром очуваношћу претериталних форми у њиховим наслеђеним доменима употребе, те стога и о перфекту, као и о осталим поменутим јединицама, говоримо као о облику са равноправним статусом у систему. То значи да њихов одабир, распоред и фреквентност зависе готово искључиво од типа дискурса и конкретних комуникативних околности. У истраживаном ареалу перфекат је синтаксема којом се казују прошле радње. За разлику од осталих облика, који увек, поред тога што им је основна служба обележавање прошлости, имају и неку додатну семантичку компоненту која их у конкретном чину реализације маркира као обележене, спецификоване за исказивање претериталних радњи особеног типа, перфекат је носилац универзалне семантике. Расположива грађа показује да је посреди синтаксема која се подједнако често употребљава у обичном разговору и у приповедању, и то најчешће онда када говорно лице информације саопштава са неутралног становишта, без присуства експресивности и емотивно неангажовано, приказујући их само као догађаје за које се констатује да су се (из)вршили у прошлости. Сам облик перфекта притом својом семантиком не одређује прецизније ни време вршења (ближа или даља прошлост у односу на моменат говора), ни дужину трајања радње, доживљеност/недоживљеност, ограниченост/неограниченост, евентуалну напоредност са неком другом радњом, хабитуалност и сл., иако службу исказивања свих типова наведених значења може вршити. Сви остали облици, с друге стране, специјализовани

су за обележавање не прошлости као такве, универзалне, већ увек уже дефинисаног подтипа прошлих радњи, на основу чега се најчешће и међусобно конфронтирају и у употреби један другог искључују, што их чини синтаксички, семантички па и стилистички маркираним. С друге стране, перфекат као немаркирана јединица може означавати и прошлост као универзалну, али и различите семантичке типове прошлих радњи, и то углавном у комбинацији са помоћним језичким средствима у функцији детерминатора који указују на карактер означених дејстава, или пак у ширим контекстима, удружен са осталим (изофункционалним) глаголским облицима. Стога се у даљој анализи синтаксичко-семантичке одлике перфекта анализирају како на примерима његове самосталне употребе тако и у ситуацијама када се при исказивању радњи комплекснијег типа јавља у садејству са осталим језичким јединицама.

II.5.2. Чувајући своје наслеђене функције, перфекат се употребљава увек када се јави потреба за обележавањем прошлих радњи са неутралне позиције, када је намера говорника да првенствено укаже на информативну страну исказа, те реферише о радњама са објективног становишта. То се најбоље утврђује при посматрању ширих наративних целина, где перфекат у сегментима који одговарају поменутим карактеристикама има примарно место. Свако напуштање неутралне наративне позиције у принципу условљава и промену језичких средстава (нпр. у приповедању неког догађаја након експозиције која се даје најчешће перфектом, даље причање о појединачним догађајима, збивањима, стањима обликује се тако што се укључују остали облици са претериталном службом, а инвентар, распоред и редослед форми зависи од синтаксичко-семантичких могућности сваке појединачне јединице), што свакако упућује на то да је домен употребе (делимично синонимних) јединица система у испитиваном говору јасно разграничен.

Универзалност перфекта огледа се и у томе да се овај облик гради од глагола оба вида и да, у принципу, не постоје значајнија ограничења која би била условљена видским својствима глагола. Њиме се могу обележавати радње синтаксичког индикатива и релатива, референцијално и нереференцијално конциповане. Чест је и у квалификативној и модалној употреби.

У тутинско-новопазарско-сјеничкој зони, под напред наведеним околностима, перфектом се исказују радње које припадају синтаксичком индикативу, референцијално и нереференцијално конциповане.

II.5.3. Употребљен у свакодневној комуникацији и у наративном режиму казивања, перфекат је најобичнији у служби обележавања референцијално конципованих радњи индикативног типа, где се подједнако често јавља и од свршених и од несвршених глагола:

старàчкӣ сам. *Примàкла сам* осамдесêт; кȕкӯ кàко сам *се упознàла*, ни *упознàла се нȉјесам*, ни *мȉсл'ила нȉјесам*; *ȕдāла сам се* са шеснàес гȍдӣнā; јā *сам би́ла* сирȍће, *остàла сам* сирȍће са ћетȉри гȍдине; ôн *је вȉдō* штà је имàло, ôн *се упàшио* да се јā не освȉјестӣм; нȉкад *нȉјесам* л'èб *замијесȉла*, нȉјесам имàла ко́ме (Ле); *мōрàл'и смо* рāди тел'ефо́на о́де да дȍђēмо (Мел); жѐна ми *је* гȍре *оштȉшла* компи́ре да вàдӣ (Ке); јā *сам* у Кова́че дȍл'е *жȉвèла*; валā *сам запâмтила* кā да ȉмāм стô; јâ и јâ *сам* дȍста мȕкē *вȉдела*, у сѐло *сам одгāјȉла* четȉри девôјке, сат су ми трȉ у Нѐмачкӯ, јѐдна је тȕ ȕдāта, ȉмā трȍе децê; јâ *сам* чѐтворо децê *ōдњȉвȉла*, мȍје дȉјете *нȉје ноћȉло* у бȍл'нȉцу, мȍје дȉјете *нȉје ȉрȉмȉло* инѐкцију; оне *су би́л'е* у Нѐмачкӯ, *имàл'и смо* мȉ овàкō, јâ вѐруēм, нѐ знāм, на пȍла пâрā, бȍга ми *је* ску́по *би́ло*, четрêс сѐдам ȉљāдā *сам да́ла* за стâн, сѐдам ȉљāдā ѐврā *сам да́ла* и вȉшē за овā прикљȕчак шпорѐта, цȉо стâн грȉјēш, и ȉмāш вȍду тàмо на бȍјл'ер (Ков); е вàлā вам бàш фа́ла што *сте дȍшл'и* (Че); и, бȍгме, с Нāфôм *смо ȉровѐљи* гȍдине дȍбро; *имô је* једно уби́сто једнōг албâнскōг жанда́ра, а тō му *је бȉо* амȉцȉн сȉн, за чâс га *је убȉо*; *осуђȉвāн је* и на смрт и на вѐшāње (Бл); *имàла сам* четȉри брàта, двâ бл'изна́ка, а сестāрâ *нȉјесам имàла*. Од једно́га мôга ȍца једȉхнȉка *учинѐло се* сàт порȍдица, штà ћу ти ка́зат, сѐло, чȉтāво овàкō, свѐ то брàћа ми, од брàћē дѐца, снàхе хим пȍсēн децê, тô сȉила бȍжā (Бр); Ми́л'е јој *је ȉрȉчô* сȉгȕрно свѐ; јâ *сам ȉобѐгла* ȉсто (Вру); овô врѐло смалȕћкō тȕ *је имàло* седамнêс вȍденȉцā а сàд не рâдӣ ни јѐдна; њôзȉн ȍтац *је ȉрàвио* гвоздѐнā кȍла. *Нȉе имàло да нȉје знô* мōј ȍтац (Гл); јā *сам рāдȉо* у Рȕдницу више Тути́на (Трн); крȉво ми што *нȉје да́ла* онијā педесêт мàрāкā ономѐ ђетѐту (Кл); *држàло се* вȉшē стȍкē свȕј. Стȍкē *се* дȕпло вȉшē *држàло* него сàд (Кн); јā *нȉјесам* конȍпљу *запâнȉтила*, јâ о тȍмē нѐ знāм нȉшта (Це); ôн *је имô* сȉнове, ȍни *су шкȍловāл'и су се* свȉ, свȉ четвȍрица, двојȉца *су ȕмрл'и*, двојȉца су жи́ви јȍш; фȉно *је би́ло*, *нȉје се гл'ѐдāло* тā национа́лнос, *жȉвѐл'и су* свȉ кō јѐдно; е шкȍла је, бàш тàчан да́тум нѐ знāм, ȍна *је би́ла* овàмо према Сȍпоћāнима, у једнōј прȉвāтнōј кȕћи; тō *је би́ло* бàш гȍре, мȉ смо мàло једно трȉ четȉри кȉломēтра дàљē одàвдē, ȉмāмо гȍре јȍш нѐшто шȕмē, онô дрȕгō *смо ȉрȍдāл'и*; тō вêжē са Сȍпоћāнима, оно је у брȍдо сâмō а мнȍго је л'ȉјепо и тȕ *су остàл'и* стâрӣ сàмо. Спàсојевић један Никȍла, у Ȕкрāс *је рāдȉо*, сàд је у Пазâр, *остàвил'и су* има́ње, л'ивàде, њȉве; ȍни *су* у Нѐмачкӯ *ȉтрāжȉл'и* да се жѐнӯ (Баг); *ȉтрѐбāло је* матȉку да донѐсēм, не мȍгу овакô; којâ је тȕ папрȉка, пā *сам мȉслила* да мȍгу да је сачȕвāм од мрàза, око стô стрȕкâ ȉмāм; јâ *сам носȉла* нôж пā *сам сѐцкāла* (Бал); нêмā двије-трȉ кȕће, тȕ *је имàло* преко трȉес кȕћā, сàл' овȉ невељàл'ӣ *су остàл'и* (Боб); *имàло је* и дрвѐнō, *имàло је* и мѐтāлно, плȕгови, онѐ рàл'ице (В. Лок); јâ *сам* њȕ *свàтио* дрȕкшē; ȉмā иза цȉквѐ и са́лу *смо напрàвил'и* (Из); дѐца ȉшла у шкȍлу пѐшкē, *ни́су имàла* прēвȍза; *имàл'и смо* свȍја мочȉла о́вде; *би́ла је* Вла́да богами и кру́пна и згȍдна, јâ *сам би́ла* вàзда ситнȉчāста, мâјку *ни́сам имàла* (Коз); сà[д], дал'ѐко би́ло, изгл'ѐдā да *је* онâ бȍл'ēс га *нàшла* (Леч); е онô *су* ми родȉтељи онàмо *би́л'и*, ѐто онакô *су изгл'ēдàл'и* и онакô *смо* и *сл'ȉкāл'и*; тô му је брàт рâдӣ у Нѐмачкӯ и ôн му *је* тȕ *ȉомȍгō* да обрàзујē тȕ фâрму и да жȉвȉ о[д] тогâ; ȍна *је* медецȉнскӯ *ȕȉсàла* овâ унȕка ми; *ни́смо* вȍду *увѐл'и* о́де, *ни́смо* купàтило *напрàвил'и*, а вȍду дȍбру *смо довѐл'и* на двâ кȉломēтра

ис планѝнē одȍзгō, мѝ и онâ Весел’ѝнка што *сѝте* је *срѐл’и*; *хѝтѐл’и су* продâвницу да ỳзмē Вȍјин Пȍповић да осигурȁјȳ, да препѝшемо овȳ нȁшу згрȁду, јā *нѝсам дȁо*; *нѝје се ожениȍ*, ȏн је шēсêт трѐћē гȍдѝште (Не); стȁн да ти покâжēм сл’ѝку бȁтову, можда *си* га *заборȁвила* (Ос); *ѝтишл’и су* по Селāкȏвцу, по грáду, óде *нѝје* нѝшта *остȁло* о[д] тијā Друштѝнāцā (Пож); од Нêмāцā *нѝсмо* ми *имȁл’и* зулȳма нѝкака (Прћ).

Перфекат је универзално време за обележавање прошлости и у својој семантици не садржи компоненту која би ближе указивала на удаљеност тачке у коју се именована радња смешта у односу на моменат говора, па уз њега, чешће него уз остале претериталне облике, налазимо језичка средства у служби детерминатора. Маркери којима се експлицира моменат референције могу бити прилошког типа, или се у тој позицији употребљавају именски детерминатори:

е сȁт *су* ми *ѝтишла* двâ сѝна и мȳш тâ и дȍл’е су, ѐно хи (Мел); сȁт *су* оне *бил’е* код мѐне, свѐ су код мѐне бѝл’е (Го); јȳтрōс *смо прѝчȁл’и* о тȍмē, о тргȍвини (Че); јȳтрōс *сам* сѐдам кêсā *стȁвила* баранѝјē, кō јȁгода, у замрзивáч (Ка); нѝје дȍбро с пâмћēњом тā жѐна, кажȳ ономâт *се снемȍгла* (Мел); скȍро *су* ȍни *бѝл’и* на тел’евѝзију (Баг); а лâнѝ кол’ко гȍј да *си имȏ*, *мȍгō си да прода̂ш*, овê гȍдинē не остȁвѝ по једно двâ-трѝ дȁна (Кл); кȁсно *се* тō *обрѐло* да мȍгȳ жѐне да пойграјȳ с љȳдѝма (Ле); ранѝјē *се* свѐ *носѝло* прȍтенō, сȳкно, од сȳкна *се прȁвило* (Коз); ранѝјē мрȍшāво *се житѐло*, ал’ *је бѝо* весел’ѝјѝ нáрот нō сȁд, јâ *сам се ожениȍ* у једну кȳћу пот слȁму, јѐдна сȍба *бѝла* тȳ а *бѝло* нâс пêт сестāрâ и јâ и брȁт, сѐдам, бáбо и мâјка, дѐвēт (Тр); сѝнко, нêмāмо продâвницē, нêмā óде ранѝјē *је имȁло*, сȁд нêмā нѝгђе продâвница овудијенáке, у Бȁтраге *је имȏ* јѐдан ал’и нешто нѐ могā ни ȏн да држѝ (Ке); млȍго ранѝјē још мȍјēга ȍца дайће, ỳјāци, ȍни *су осел’ѝл’и* за Тȳрскȳ (Пож); нāчѐлнѝк нѐкад сȳпа *је бѝо* тā Никȍла, ȏн је ỳмрō вѐћ (Баг); спрва тѝ вâшāрā *нѝе* ни *имȁло*, *имȁло е* тē свȁдбе тȏ (Ке); ȍндā, кȁко да ти кâжем, тȳ *су бѝл’и* кōмшѝје нȁма, мѝ *смо* Милȳнȍвићи *бѝл’и* (Коз); тâпȳт *нѝје имȁло*, ал’и знâм, вѝћȁла сам, нѝје ис прѝчê (Ке); тȁдā *сам имȏ* двáдес и пêт гȍдѝнā ка[т] *сам найрȁвио* вȍлу нȍгу и овȍмē кљȳчнȳ кȏс (Кл); јâ *сам дȍржō* тȁд око педесêт-шēсêт овāцâ пā *сам држȏ* сѐдморо-ȍсморо кōњâ, пā *сам* крâвā такóђе мало мȁњē по пē[т]-шêс крâвā (Кн); првѝ дâн му *је* жѐна *звáла* (Леч); првȳ нȏј *смо свпрȁл’и*, онȏ се зовê Идеâл онâ подно аутȍбускē дȍл’е онā хотêл, Тѐхно, у онȳ *смо бѝл’и* првȳ нȏј (Мел); бȁш прê нѐкѝ дâн јој *је* брȁт *ѝтишȏ* за Беȍград, онâ генерâл што је (Ос); снȁа и ỳнук *ѝтишл’и су* на мȏре у понедѝонѝк (Ос); за Нȍвȳ Гȍдину *сам трѐбāла да идêм* за Нѐмачкȳ (Ков); јâ *сам пȍбѐгла* пȍсл’ē Петрȍвудне хѐфту (Тр); мѝ *смо дáл’и* јѐдну крȁву, сѐћāм се дȍбро, стȁрѝ мȏј *ѝтѐрō је* у Пазâр, и с тел’ѐтом, у прȍл’еће, л’ѝ^{j}епа крȁва, сȁ[д] та крȁва мȍжда хиљȁду ѐурā нȁјмањē мȍже, а ȍндā *је дȁо* за тȍвар жѝта, јѐчма (Бо); тō се дешāвȁло, тȳ у Нāбȍје, и тȏ у Нāбȍје (Ли); лȁњскē гȍдинē прѐко двѐста кѝлā *сам* сѝра *прȍдāла* од једнê крȁвē (Ка); сѝјāл’и су, *пȍсијō је* јѐдан мȁло нѐшто, бȁш синȍвац ми *је* прȍлāнскē гȍдинē *пȍсијō* хêљду (Из); овȏ *је найрȁљено* пȍсл’ē рȁта овогâ на Кȍсово, пȍсл’ē бомбȁрдовāња (Из); четрêс трѐћē кад *је бѝло*, тȁмо неће у кл’исȳру *је погѝнуо*

у Цр̑нӯ Го̏ру (Це); ја̑ *сам се ӯда̄ла* осамдесе̑т пр̏ве̄ го̏дине̄ (Го); ја *сам* ше̏се̑т и деве̑те̄ *до̏шла* (Ков); до̏ље *су напра̏вил'и*, бо̏га ми не̏ зна̄м, ја̑ мѝсӣм да *је би́ла* деведе̏се̑т о̑смā ил'и деве̑тā го̏дина кат *су пра̏вил'и* центра́лу на Ӯвац. *Напра̏вила се* центра́ла на Ӯвац и *запл'ашѝла* и овō *се* посл'е̄ је̏зеро (Кл); тō је два̄не̑сте̄ го̏дине̄, десе̑те̄, туда̑ *је* то̑ *би́ло*, ал' у то̑ вре́ме *нѝје отѝшло* мло̏го ка̄ што *је отѝшло* педесе̑т и ше̑сте̄ се̑дме̄ (Пож); на̏ше е поре́кло не̏где из Алба̑нија̄, та̑ се̏оба кад *је би́ла* мо̏жда прѝје трѝста-че̏тирстō го̏дӣнā. Те̑ *су* се̏обе *би́л'е* ка и са̏д што постоје̑ (Рај); прѝјен три́дес пе̑т го̏дӣнā, четре̑с, *има̏ло је* са̏мо о̏сам ку̏ћā у ова̑ два̑ кѝломе̄тра ово̑м дол'ѝно̄м, са̏мо о̏сам ку̏ћā *је има̏ло*, а са̏т ѝма̑ сто̑ педесе̑т ко не̏ вѝше̄, ка̏ко се све̏ изме̄нѝло; ѝма̄м ту̑ неке̄ бра̏ће̄ от стрѝче̄ва̄, е̏но им ку̏ћа она̏мо, тō *је на̄ӯсти́ло* прѝје два̏ес го̏дӣнā, по Не̏мачкōј та̏мо (В. Лок).

Наведени примери показују да се перфектом обележавају прошле радње из ближе, даље, далеке и неодређене прошлости. Тип претериталне ситуације препознаје се или на основу контекста, или је сигнализиран посебним језичким средством. Прилике у којима се перфекат употребљава уз прилошке или именичке детерминаторе јасно упућују на то да се овај облик универзалне семантике може јавити у синтаксичко-семантичким околностима у којима обично долази аорист (примери са глаголима оба вида и одредбама *са̏д* и *ју̏тро̄с* нпр.) или имперфекат (такви су, рецимо, примери са несвршеним глаголима и одредбама *се̄ра̏ва*, *ранѝје̄*, *та̏д/та̑ӯта̄*).

Као детерминатор типа временске ситуације често се појављује и зависна реченица (најчешће временска), а између радњи исказаних перфектом у зависној и управној клаузи остварује се однос симултаности, антериорности или постериорности:

ка[д] *сам бѝо* кō ћа̑к, онō посе бежанѝје̄, сиротѝња би́ла, ја̑ *сам мол'ѝо* о̏ца да ме да̑ у шко̏лу да се шко̏лујем ал'и нѝје би́ло ӯслōва̄ (Из); *би́ла сам* кат *сам би́ла* ма̑ла̄ бо̏л'есна пу̏но (Коз); док *је* Ти́то *бѝо* жѝв, *нѝје има̏ло* тија̑ ва̑ша̄ра̄ (Па); ка-*се е* на̏јвише *стре̄ља̏ло* у Но̏вōм Паза́ру, кад *је* на̏јвише стре̄ља̑ње *би́ло*, ōн *је* та̑пӯт *бѝо осӯ̑ђен* и *ре̏чено* му *је*: „Деведесе̑т и де̏вет гла̏ва̑ да ѝма̄ш, ни је̏дна ти не̏ би оста̏ла за живо̏та“ (Бл); та̑пӯт ја̑ кат *сам до̏шла*, у пе́так *нѝје има̏ло* нѝгђе човѐка (С. Ћуп); ја̑ ка *сам ће̏о да сел'ѝм*, код ме̏не *су до̏шла* два̑ Србина из овѝх та̏мо се̑ла̄, *мол'ѝл'и* ме да не сел'ѝм да ми да̏јӯ па̑ра̄ кол'ко ми го̏ј тре̏ба̄; ја̑ кат *сам ра̄дѝо*, *би́ло је* око трѝста ра̑днѝка̄ (В. Лок); ја̑ *сам те̏ро̄* сѝр за Мѝтровицу кад је ра̄дѝла Тре̏пча. *Ѝшло с*е пе̏шке̄, *те̏ро̄* ко̏ње ода̏вде̄ за Тѝто̑в Ве̏л'ес (Нет);

прије нō што *је отишо̑*, ōн *се ја̏вѝо* (По); тō *се*, прије него што *се ӯда̄ла*, *ура̄дѝло* (Ле);

кад је оно̑ дошо̑ на вла̑с, ја̑ се се̏ћа̄м до̏бро, на̄ре̏дба *је* така̑ *би́ла*, сва̏ка̄ же̏на код на̑с носѝла онӯ пе̏чу, покрѝвено л'и́це, сва̏ка̄ же̏на (Ју); пошто *сам се* ја̑ *ӯда̄ла*, па̄ по̏бр̄зо *се* то̑ *отворѝло* тō шаре̏нō ко̏ло; кат *сам* ја̑ *до̏шла*, па̄ *до̏шла* ми *је* једна је̑трва; ше̑с не̏де̄ља̄ по̏сл'е̄ ме̏не *до̏шла* једна је̑трва ис Тузѝња, и *дове̏л'и су* музѝке, онѝ свира́ћи дрѝнда, дрѝнда, дрѝнда, свѝрајӯ (Ле); пошто сам *се* ја̑ *ӯда̄-*

ла, тӣ вāшàри *су ӣдȍчēл'и*, *нӣје би́ло* (Па); ова̂ старӣјā ȍна мӣјесӣ, о[д] чѐтвртōг рāзрѐда како *је завр̄шӣла* ова̂ нàјстаријā ми ћéрка, ја̂ вишē *нӣјесам умијесӣла* ни слàтко ни пӣту ни л'ѐп (Па); вѐрӯј кō да ми је, кō мȍје дӣјете скȍро да је, кат *сам* онô *чȕо*, сȕзе скȍро сàмо што ми *нӣјесу ӣдȍшл'е* (Ки); а *слàвил'и смо* слàву óде ка[д] *смо дȍшл'и*; мӣ *смо ӣрàвил'и* свàдбу тô вѐче озгôр ка[д] су ме довѐл'и; пошто *је* Влáда *ӣтӣшла*, ôн *се* посл'ē *ожени̏о* (Коз); ја̂ *сам се* дȍста *замѐрио* ȍмладини кад *је ӣдȍчело да се унишћа̂вā* овō нàше богàство којē смо имàл'и (Ос).

II.5.4. У тутинско-новопазарско-сјеничкој зони, за разлику од референцијалних које се исказују глаголима оба вида, нереференцијално конциповане радње углавном се обележавају имперфективним глаголима, али су бележени (мада ређе) и примери са глаголима свршеног вида. У стандардном српском језику, међутим, семантика нереференцијалности може се обележити само глаголима с несвршеним видским својством (Танасић и др. 2005: 400).

Примери за нереференцијалне радње контекстуално детерминисане са перфектом несвршених глагола:

осељāвàл'и су педесѐт и пѐтē и шѐсѐт и пѐтē, са нàшēга крàја одàвдē (Ју); тӣ̂ пӯт *је мōрàла*, ако *е сӣāвàла* с мȕжом, она *е мōрàла да се дȕгнē да с[е] окȕ̂ӣā* изјȕтра, тō *нӣје смѐло да ӣрескȍћӣ* прàг ако *се нӣје окȕӣàла* (Ле); ја̂ *сам зараћѐвō* вӣшē нѐго óде дȍктори (Ос); нàјприје *се* и *ӣостӣло* до Божӣћа првō, сàд рӣјетко кȍ; ни́су нешто пōсѐбно *се звáл'и*, изȕтра свàкōга *сл'ѐдујē* по колâч и кáјмак, кȍ *е имô* кáјмак, ко *нӣје*, богами *ӣурàл'и су* љȕди и мâс (Ос); и мȍј дéдо штà *је рāдӣо*, знâм, ôн *је ишàо* у рàт, *би̏о је рањâвāн*, рȕке обадвӣје овакô *је држàо* (Ков); свѐ *сам* овō ја̂ *куповàла*, свѐ *сам* ја *ӣāрӣла* постељȕне и тѐпихе и тàмо у сȍбу свѐ да ми је ӣстō (Ков); с кȍњима *се ӣшло* у тē свàтове, тō тâпӯт су би́л'и тӣ ȍбичāји (Бо); *расӣитӣвāло се* од којê рōђê, кàка је порȍдица, ȍтац, мâјка, брàћа, тô *се* нàјвишē *глѐдāло*, от кàкē је рōђê тā девôјка или мȍмак, ӣстō *се* ȍна *расӣитӣвàла* и за мȍмка, е такô *је* тô *ӣшло* тâпӯт; такô *се* тô *оӣашѐвāло*, свàкā жѐна *је* тō *носӣла*, и тô је бȍљē би́ло, држӣ ти и стомâк и рāдӣла си; ја̂ *ни́сам* тō нӣкад ми *се* тô *нӣје ӣривӣђàло* нӣти знâм да л је ӣстина. *Прӣчàло се* да тô, нѐ знāм, ја̂шӯ гȍле на вратӣло, идȕ̂ око тȕђӣја тȍрōвā, нешто врâчајȕ̂. Нӣт ме тō *басӣрàло*, нӣт *сам* тō *рāдӣла* кàд; нӣе тō би́ло забрâњено да се састàљā мȍмак и девôјка, и на сāбȍре ӣмā, игрâнке *се сасӣтàљāло* и *разговāрàло* (Вру); *ишô сам* ја̂ с мото́ром у Рȕдницу на посô гȍре, ја̂ сам држô кȕхињу гȍре за рâднӣке и óде и у Сȕ̂хӯ Ћупрӣју (Трн); кад *је би́ла* просӣдба, мȍмак *нӣје ишô* на просӣдбу, без мȍмка *се ӣшло* на просӣдбу; *оӣерисāвàли су* му глâву (Бол); кàки *су* óде *знàл'и* снѐгови *да ӣàнӯ*, сàд је мàњē, јô кад сам ја̂ бӣо мàњӣ кол'ӣки *су* снѐгови *ӣàдāл'и*, кȕкӯ (Кл); *сȕјāла је* мȍја мâјка конȍпљу. Пā *се* пȍсл'ē онō *ӣрл'ило*, пȍсл'ē *се ӣрѐло* (Кл); девôјке *су се јàгмил'е да се удàдӯ* у такê кȕће домаћӣнскē да нѐ би отӣшл'е у сиротӣњу пȍсл'ē идê у нàдницу. И већӣнōм *дāвàло се* овакô ђе је мало богатӣјē и такô тô (Прћ); имàло дȍбрӣх машӣнâ пâ *су* тô пȍсл'ē *ӣродāвàл'и*; бàш из Албâнијē *доводӣл'и су* нѐкē, ӣмā у Сȍпоћāни

јѐдан, ỳспео тàмо преко мàнастӣра (Баг); како ђѐ, мôј је бѝо жѝвот л’ѝјеп, мѐне *су* брàђа свỳгђе *водѝла*, понѐкā ис кỳђē не излàзӣ, мâјка ђе је повѐдē и тô је, и тō мôрā да пѝтā свѐ, од амѝцē нàјстаријēг до ȍца, свѝ да јој дозвȍл’ỳ пā да идê. А мѐне су брàђа свѝ старѝјӣ од мѐне би́л’и, пā ми је бàш би́ло л’ѝјепо, свỳђе *су* ме *водѝл’и*; ѐво у Бобȍвӣк *нѝје се* нѝко *узѝмō*, не мȍже, тô је брàство и не узѝмā се; *ѝшло се* за јàвōр, дрѝјен, ôн рàно бехрâ, копрѝва, рâзнијā цвѝјећā онô што ѝмā и тô се стàвӣ у чàшу са водôм у сȍбу; ѝмā ȍман, кȍрēн *се корѝсӣшо*ѝстō за тô. Свàшта *су рāдѝл’и* ранѝјē, сàт фа́ла бȍгу нѝшта нêмā о[д] тȍгā; такô *се* ћил’ѝми *ӣкàл’и*, *ӣросӣшрāло се* по кỳћи (Боб); девôјке и жѐне *су долàзил’е* пā *су ӣра́л’е* код нàшē воденѝцē дȍл’е, тō је би́ло ѝстō кā јѐдна порȍдица ис Врȍболāзи и мѝ о́де Црновȍршāни (Бот); јѐсмо бȍгме, *сѝјāл’и*, јâ нѝесам валā тō нѝкад, а знâм да *смо сѝјāл’и* и да *смо кѝсел’ил’и* тô, бàш је овȍгā мочѝла нàшēг вȍда тỳ, с тогā мочѝла (Брђ); *ѝшли смо* јâ и брàт, *ӣросѝл’и*, нѐко пошàљē прȍсце, нѐко јȍк (Из); тàд *се дāвô* бе́дељ, мōрàл’и су да плâтē за свàкỳ мỳшкỳ глâву (Из); ранѝјē *се расӣишѐвāло*, љỳди *су расӣишѐвāл’и* ранѝјē от кàкијā је љỳдѝ, от кàкē фамѝл’ијē, јел’ дȍбра фàмил’ија ил’ нѝје, ȍткл’ē јој је мâјка, ȍткл’ē јој је бијàђа, бàба што вѝ кâжēте, тол’ѝкō *се* тô *расӣишѐвāло*; такô *се насељāвô* тā на́рот, што рѐкнỳ бàбе, тā јàднӣ на́рот, тā грȍднӣ на́рот *бежô*кỳт штà (Ју).

У ближем синтаксичком окружењу уз предикате у перфекту бележене су и посебне одредбе које указују на итеративност, односно на карактер понављања:

мôј чȍвек свàкад *је* тỳ ракѝју *ӣѐкō* дȍбру и *имàли* смо (Гл); свàкат би зва́ли рȍство колѝко ѝмā нâс тỳна́ке, свàкат *смо сӣрēмàли* вечѐру и звāлѝ би се (Вру); гȍре *смо* рȳднӣк *ошвàрāл’и* пā смо тȳ, богами, једну гȍдину дāнâ по Тути́ну *ѝшл’и* стâлно (Трн); стâлно *је* она *зва́ла* да идêм код њê (Не); тàд *су* дȍва *сӣрēмàл’и*, ỳвēк *су држàл’и* зàпреге, ил’и кȍње ил’и волȍве, којӣ нêмā тô ȍндā се смāтрàо вѐл’икӣм сиромàхом (Гу); богами пȍчēсто *је долàзио* (Ту); на двâ нāчѝна су се свàдбе прàвил’е. *Ѝшло се* у просѝдбу, а *ѝшло се* и *да се крāдê*. нѐкад, како родѝтељи кâжȳ, *би́ло је* и *да се не ӣѝшā*, на ва́шир (Кл); пȍријетко *је долàзила* (По); ту и тàмо *долàзило је* понѐкијā мусл’имāнâ на са́бор ал’и нѐпримѐтно, да га не познâ нѐко, ни́су вол’ѐл’и (Из); нѝкāко *се нѝјесу срѐђāл’и*, нō су ме мѐне испросѝл’и у Пȍтреп а мȍмка нѐ знāм уȍпште (Кон); јâ сам вѐл’кē пàре зарађѐвō, јâ му нѝкад *нѝјесам дô да ӣребрȍјӣм* па *да* му *дâм* него кол’ко се из цѐпа дофàтило (Ос); л’ѐп *нѝје мȍгō*нѝкат *да ӣосѐчē*нȍрмāлно нō свѐ овакô (Ков); *бѐжāло се*, нàјпријен већѝнōм *се бѐжāло*, ђȍравē девôјке *нѝјесу се исӣросāвàле* (Вру); ỳвечēн на посѐтке тê *се скȳӣљàло*, *ѝграло се* филцāнâ, *ѝграло се* онê пȍткапē, онô рукавѝце ил’и чарàпе, дѐсēт кȍмāтā, на едну стран пêт кȍмāтā на дрỳгȳ пêт, пā сакрѝ прȍстēн и сàт једна грỳпа овàмо, дрỳгā овàмо и пѝтајȳ онô пот којѝ је, посл’ē би се пѐвāли (Па); *ѝшло се*, јâ бàш сѐђām се, дѐду не пâмтѝм, ȍтац ми *је* бàш *носѝо* тàмо шљѝве, продāвô у Сōчàницу гȍре кат су би́л’и пијàци недѐљōм (В. Лок); у Бȍбовӣк имàла зисто једна вȍда, тō сам прѝје ћѐла да ти кâжēм, зва́ла се Прȍбрàжēње, тỳ *су* на Ђỳрђевдāн *водѝл’и* дѐцу и *кȳӣàл’и* (Боб); де́те док сам бѝо за вре́ме Крāљѐвинē, те́жак, бêдан жѝвот бѝо, *ѝшло се* и гȍло и бȍсо, свàкӣ трн сам л’ивāднӣ мȍгō стрѝљат ногôм, тȍл’кō

се ѝшло бо̀со, од Ђу̑рђевда̄на па̄ до Ми̏трōвдана нѐ би зна̀л’и ни̏т би има̀л’и да обу̏јēмо опа̑нке, *носи̏л’и се* при̏јеснӣ опа̑нци, от кожѐ говѐђē (Из).

У наведеним примерима посреди је углавном исказивање вишекратних прошлих радњи које се одликују редовношћу у вршењу, односно које се обављају по устаљеној навици или редоследу онда када се стекну прилике за њихову реализацију. Показатељ да је посреди нереференцијална прошла радња хабитуалног карактера осим контекста или одредбе неретко су и остали глаголски облици који такође врше функцију обележавања вишекратности. Стога перфекат најчешће налазимо у комбинацији са потенцијалом, императивом или временски транспонованим презентом. У примерима који следе може се уочити контекстуално условљна изофункционалност перфекта и поменутих облика у ситуацији када наступају у истој служби:

свѐ *сам* на̀ гла̄ву *носи̏ла*, код једнē воденѝцē, *би́ло* једно врѐло па до ку̏ђē *носи̏ла*, па̄ би свѐ чѐка̄ла да говѐда про̑ђӯ да напра̀вӯ сто̀ка пу̏т да би оти̏шла да опѐрēм пел’ѐне до̀л’е (Ков); ја̑ сам имо̑ роди̏теље, и о̀ца и ма̑јку, жи́ви су ми би́л’и, ка-*су* о̀ни *говори̏л’и* да ме жѐнӯ, мѐне *е* тол’ѝкō *би́ло* сти̑д, *ни́сам мо̀гō да ѝпрису̏ствујēм* да о̀ни при̑чајӯ о мо̀јōј женѝдби него би иза̑шō ва̀ни (Бо); ранѝјē ма̑јка ми, ја̑ зна̑м кад би пēља̀ла ме, *обēша̀ло се* више вра̑тӣ понѐгђе, повише вра̑тӣ копри̏ва, па̄ би до̀шла па̄ би ме испēља̀ла (Ју); *ѝрѝча̀ли су* да *се* то̑ *ѝојављѐва̄ло*, мѐне то̑ *басѝра̀ло нѝје*, нѐ зна̄м. *Прѝча̀ло се,* нѐкōм *се* то̑ *ѝревѝђа̀ло* нѐшто, на̄рочѝто поред гро̑бља кад би се пола̀зѝло и то̑ (Вру); *бѝва̀ло је* свѐга, *има̄ва̀ло је* и то̀га̄ ал мло̀го ма̀ње̄. *Има̀ло је* тога̑ до̀ста. *Има̀ло је* до̀ста, кр̀вови би лијега̀ли (Вру); у Гурдѝјеље *изла̀зило се* на ста̀нове, на бачѝје, та̀кō се зове̑, о̀градē нѝгде у сѐло *ѝостојава̀ло нѝје*, ба́ште су са̀мо би́л’е ал’ тē ба́ште са̀мо трњо̑м би се заштѝтѝл’е и понѐкō дрвѐ̑ће и то̑ са̀мо (Гу); носи̏л’и би шљѝве и ја̀буке, ба̀ш по Ми̏тровици носи̏л’и го̀ре си̏р. Ба̀ш се сѐ̑ха̄м један стри̑ц ми *је* ту̑ *носи̏о* си̏р та̀мо *ѝродава̑*. Богами и жѐна *е* мо̀ја *носи̏ла* при̏је пē[т]-шес го̀дѝна̄, дѐсēт, кат *смо држа̀л’и* кра̀ве и у Л’ѐ̀посавић и за Ми̏тровицу го̀ре (В. Лок); на̀ше ма̑јке *су ѝе̏кл’е* л’ѐп у крепу̏ље, у ку̏тњѝ кра̑ј та̀мо нало̀жи ва̀тру и у онѐ крепу̏ље *су ѝе̏кл’е* л’ѐп, нѝје има̀ло шпорѐта него тако̑ *се ѝе̏кō* л’ѐп, о̀ндāр пасу̏љ *се ку̏хō* у ло̀нац земљенѝ̑ (Трн); *чу̏ва̀л’и смо* сто̀ку она̀мо и са́ђи озго̑р и навѐди се на ту̏ ри̏јеку и напѝ̑ се водѐ̑ сва̀кѝ̑ да̑н, чѝста би́ла. *Пѝл’и смо*, са̀д не смѝ̑јēш бо̑с да идѐ̑ш по Јōша̀ници, нѐчисто, пр̀ља̄во (Ју); *л’ежа̀ло се* на сла̀марице, напу̏ни сла̀мē и л’ѐ̀жи, окре́ни хи стра̄но̑м па̄ сва̀ се дѐца поре́ди, покрѝ̑ хи по једнōм пр̀њōм и до̀бро је (Боб); *седѐ̀ло се*, *разгова̄ра̀ло се* у каснѝ̑јē вре́ме посл’ѐн би се доносѝ̑ло и пи́ће, нѐшто попѝ̑, помезѐти и тако̑ то̑. Оно̑ још ранѝ̑јē о[д] тога̑ нѐ би има̀ло пи́ћа, би се спрēма̀ла хра́на, кō некā вечѐра, нѐшто, ја̀буке, сла̀ткō, во̀ће, ску̏ха̄ компи́ре, пѐчи, си̏ра (Рај); а што се ти̑чē обу̏ђē, тō *су има̀л’и* ма̑јстори да гра̑дӯ от, кад би заклѝ̀л’и сто̀ку, и онӯ ко̀жу уштѝ̀вѝ̑, *нала̀зило се* тē ко̀же и опа̑нке онѐ̑ и посēн *има̀ло су* опу̏те, тō ма̑јстори са опу̏та̄ма ка̄ онѝ̑ што *су ра̄дѝ̀л’и* Србија́нци са онијем ро̀гом, па̄ то̑ напра̀ви л’ѝјепо, кō на̀јбољē цѝпел’е дана̑с ко̀ је носѝо тē опа̑нке; би́ла је коно̀пља, *сѝја̄л’е су* жѐне коно̀пљу, па̄ *има̀ла је* тр̀л’ица, и онӯ ту̏ри онӯ

конȍпљу између онê и ȍна онȏ грумêње опа̀дā а онȏ та̀нкȏ вла́кно оста̀јē, пā посл’ēн тȏ жѐне тура̀јӯ у мȍчваре пā се тȏ уштàвӣ пā *су* још *ӣпрерађѐвāл’е* (Бот).

У свим примерима перфекту су конкурентне наведене синонимне јединице. С друге стране, обрнута замена не би била могућа управо због тога што за разлику од потенцијала и императива значење хабитуалности перфекту није примарна семантичка компонента. Овај облик поменуту семантику остварује тек у садејству са контекстуалним условима, односно уз помоћ одредби које упућују на итеративност, или онда када се у окружењу јаве форме императива или потенцијала, који семантику хабитуалности „преносе“ и на перфекат (изузимамо свакако примере од несвршених глагола какви су учестали, типа: *доносили су*; *долазили су*, који сами по себи носе значење поновљивости).

С. Танасић (Танасић и др. 2005: 401) констатује да је у српском језику исказивање нереференцијалних прошлих радњи доступно само перфекту несвршених глагола[48]. Прилике у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони унеколико су другачије. Примећено је, наиме, да у одређеним контекстуалним условима прошле нереференцијалне радње, односно оне које се одликују особином хабитуалности, могу бити означене и свршеним глаголима. То се види из примера у којима је посреди казивање вишекратних претериталних радњи, где се уз облике свршеног перфекта неретко налазе и одредбе које упућују на нереференцијалност, при чему се перфекат комбинује са осталим синтаксичким јединицима којима се такође обележава хабитуалност:

ри̏јетко, иȁко *је ӣобѐгла*, ȍни нêће да јој се помӣрӯ. Ри̏јетко *је* тȃпӯт *ӣобѐгла*, нȏ свѐ просӣл’и. И родӣтељи се пӣтȁл’и, ранӣјē се девȏјке нӣјесу пӣтȁл’е хȍће л’ ил’ нêће (Кон); ста̑лно *је* она тȏ нȁма *урāдӣла* и *дȍнијела*, млȍго је дȍбра би́ла (По); нӣје имȁло овијā ткȁнӣнā него *се* некӣ ха́ршаф *изаӣкȏ* понѐкат (Пож); и мӣ смо ис Ђерекāрâ Црногóрци. Јонȕзага, можда си га пȃнтила, онā што је бӣо прēсѐднӣк у сȕт нѐкат, е ȏн *је* свȁкат је нȁма *рѐкō*: „Мӣ смо рȍђāци“ (Ђер); ȕвијек *смо* за зи́му *ȕзēл’и* по једну свӣњу (Доб); црнȏјка ӣмā сѐме а бељȏјка нêмā. Остȁви за догȍдинē да е посӣјемо. Пȍсл’ēн *смо ӣочуӣȁл’и*, *очуӣȁл’и* је па по нѐкол’ико свѐ́жи у снȍпчиће онê. Е пȍсēн је понѐси у мочӣло па је покӣсел’и трӣ нѐдеље, па навр трӣ нѐдеље је извȁди, пā је осу́ши, пā е имȁла трȌл’ица те е трȌл’и, посēн је грѐбене огребенâ, па је опрéди (Кон); тȃпӯт *је* понѐкā девȏјка *ӣобѐгла*, понѐкā се испрȍси и оти́ди свȁтови да је ȕзмӯ а већӣнȏм су бежȁл’е понȍћи (Мел); кȍ је имȁо вѐзу *ȕзō је* мало јефтинӣјē (Баг); пā мӣ смо кȏмшӣје, толӣкȏ прӣјāтан бѐше, ђе ме гȍј *срѐо*, у пȁрк, у бȏлнӣцу, ȏн пӣтā се (Бал); Тȕрскā кад је пропȁла, крâљ је дāвȏ кȍ е жӣвѐо педесêт гȍдӣнā тӯ зѐмљу, дāвȏ је тӯ зѐмљу, *ȕзō је* гȁзди и дāвȏ је њӣма, нȁ поклȏн (Де); мӣ смо вӣкȁл’и

[48] „[…] перфекат у српском језику нема могућност да исказује нереференцијалне радње глаголима свршеног вида. Ипак, српски језик није лишен могућности исказивања нереференцијалних прошлих радњи глаголима свршеног вида. Ову функцију регуларно обавља облик потенцијала“ (Танасић и др. 2005: 401).

гу́ца, има̏ло је кô о[д] др̏вета напра̏вљено једно округло и та̀мо *смо ѝскопа̄л'и* кō кȕћица, а о́де је карва̂н, једна ру̏па ѝскопа̄на и тȳ смо гу́цу трѐба̄л'и да угна́мо тȳ, а онѝ једни бра̂нȳ, и са̀т она мо̏ра̄ докл'ē го̀ј то̂ не оства̂рѝ трчѝ тȳна̂, а овѝ чѐкајȳ; има̏ло је дево̀јāкā којā уо̀пште мо̀мка ни вѝдела нѝје него *је отѝшла* за њѝм, ранѝјē (Дет); о́де сла̀вимо Нико̀љда̄н. Нѐкат се нѝје спрēма̀ло ко са̀т, рѝба се нѐкат нѝе има̀ла, ово̄ дру̀гō јѐсте, пѝте, сала́те и то̂, *скȕва̄ло се*, са̀мо рѝбē нѝје има̀ло, на̀јпријен за тȳ рѝбу се нѝје ни зна̀ло нит је има̀ло то̂, нѝђе одека́не (Ост); тудѝјен свѐ смо мѝ тешко̀ће претр̄пѐљи, *нѝјесмо рѐкљи* нѐма̄м, свѐ смо има̀љи пома̀ло, љȕди ра́ди а мѝ ȕзми, бо̀к пома̂жē; свѐ смо цијенѝл'и, *нѝјесмо* нѝкад *ба̀цил'и* л'ѐп (Бо); са̀д је, дѐцо, глȕпшē, нѐго нѐкат што е би́ло глу́по. Нити *се загр̀лило* мо̀мак и дево̂јка нит *се по̀љȕбѝло* према свѝјем, нити нѝшта (Вру); за сва̀дбу како ђѐ. Нѐђе *се исѝросѝло*, нѐђе *се прѐма̄мѝло* (Кл); бра̀шно се пр̀вō носѝло от кȕћē, јѐчам, па *се умл'ѐло* у воденѝцу, па *се до̀нијēло* кот кȕћē да се мѝ̑есѝ (Ру); ка се ѝшло на воденѝце, *отѝшло се* и ранѝјē, дал'ѐко док оти́ди, докл'ен до́ђи оно уфа̀тѝ тмȕша (Коч); ѐ па̄ ѝмајȳ о̀бича̄ји, извѐдē је, која̂ ѝма̄ бра̀ђē, два̂ бра̀та, јѐдан о̀туд, јѐдан о̀туд је извѐди и о̀биђа̄ј кō бајàги ко̀ ће пȕцат пр̀вѝ ил'и та̂ што узѝма̄ невѐсту ил'и та̂ што да̄јȳ невѐсту, а чȕвајȳ демек и јѐдан и дрȕгѝ, па̄ којѝ ујàгмѝ да пȕцајȳ, та̄ о̀бича̄ј така̂в бѝо, а а̀сл'и *су* бра̀ђа *извѐл'и*, ко̀ нѝје има̀о бра̀та, от амѝцē бра̀т (Це); ада богами смо пра̀вил'и и тō је би́ло ства̂рно л'ѝјепо, тȕрил'и би пома̀ло јѐчма и помало кл'ѐка̄ и зна̂ш којѝ со̂к би оно̂ напра̀ви зго̀дно, ѝма̄ некѝ до̀бар ȕкȳс, и јѐчма *смо по̀мијеша̀л'и* пома̀ло, и зна̀ш како е то би́ло зго̀дно, а са̀т ова̄ на́рот маха̄нцѝја нешто (Бр); тра̄ва̀ма, ча̀евима, тра̄ва̀ма, ѐто тако̂ би се лијечѝли, ни код лека́ра ни жѐне ни љȕди, бѝо здра̀в на́род о̀нда̄, нѝје би́ло болешљѝво ка са̀дек, рѝједак слȕча̄ј ко[д] до̀ктора ко *је отишао* (Гу); шта̀ е носѝла? Шта се има̀ло. *Изашка̀ла је* ћѝл'им, *о̀нијела е*, нѐка̄ *е изашка̀ла* пѐрва̄з, *о̀нијела је*, овако̂ овē ро̀бē понѐси (Кон).

Исти тип радњи од свршених глагола остварује се и у зависносложеним реченицама:

кад *је* го̀ј о̀на *отѝшла* нѐђе, о̀на би оста̀ла на ко̀нак код мѐне кȕћи, са̀д је учитѐљица нѐђе (Из); та̂пȳт нѝје има̀ло тел'ефо̄на̂, нѝје има̀ло нѝшта, та̂пȳт ко *си* дево̂јку *завол'ѐо*, ил'и напи́ши мало пи́сма, та̂пȳт нѝјеси смѐо од родѝтѐља̄ да е тра̂жѝш, него јој напи́ши некȳ пи́сму па̄ јој нѐко понѐси то̄ дево̂јци, ако је уфа̀тȳ, она је погѝнула (Мел); нѐма̀штиња, со̀л'и нѐма̄ш, л'ѐба нѐма̄ш, кромпѝр ко *си нашо̂*, па̄ *си скȕо̄* па̄ се с тѝм издржа̄во̂ и хра̄нѝо, па̄ да си имо̂ со̀л'и да умо̀чѝш у она̄ компѝр кȕанѝ, ка̄ да би имо̂ пѝтē, што ка̂жȳ (Стр); ја̂ нѝсам има̀ла бра̀ђē, па сам бѝла и сѝн и кће́рка, вѝшē сам то̂ ра̄дѝла, но̂ што сам ра̄дѝла ово̂ са̀д по кȕћи, да обрѝшēш, да умѝ̑есѝш, да помȕзѐш. Ако *смо по̀orāл'и*, *по̀јѐл'и смо*, ако нѝ̑есмо – ни́̑есмо има̀л'и. (Ру); ако *се намѐрѝла* жѐна, ако се, то̄ се ранѝјē нѝје ѝшло ко[д] до̀ктора̄, то̄ са̀мо кот хо̂ца̄ (Дол); ко *сам* нѐшто усисива́чом *очѝсѝила* ил' пра́ла, мо̀ра̀ло је дѝјете да ми се убѝјē ил' дрȕгē нѝје има̀ло (Дол); о̀тприје жѐна кад би до̀шл'е, оне ни́су то̄ нешто трага̀л'е, то̄ је сва̀ка̄ мо̀ра̀ла да слȕша̄ како јој старѝјѝ рѐкнē, ово̂ са̀д јо̀к, са̀мо се спрѐмѝ и о̀дē, о̀до ја̂, нѝшта вѝшē, нѝт вел'ѝ о̀ћу л'и нѐћу л'и ни мо̀гу л'и, а отпрѝје мѝ

јȍк, свѐкар и свѐкрва ко ти *је рѐкла* те ѝмāш, *ошѝшла си*, ако ти *нѝје рѐкла*, нѐ мош ни у махȁлу да изȃђеш; тȏ ти је би́ло прȃвō оно мусл’имȁнскō. На свȁдбу кад испрȍсȳ, цу́мбус, пā посл’ēн остȁвȳ девȏјку ако *се нѝје сѝпрēмѝла*, нѐкол’ко те се спрêмѝ, пā посл’ēн дȏђȳ те је ỳзмȳ и довѐдȳ је оздȏ, пā посл’ēн овȁмо продȳжȳ свȁдбу кȍл’ко кȍ хȍће (Кл).

Често се хабитуалне радње обликују глаголима свршеног вида и онда када их говорници наводе као пример извесног начина деловања, понашања, дакле, као опште правило које је важило у прошлом времену. Дискурс започиње најчешће конструкцијама типа: *Овако је што било*..., *Било је што овако*, *на пример*... *То се радило овако (на пример)*, или је само приповедање тако интонирано, а предикати у префекту обично имају граматичку форму 2. л. јд.:

овакȏ ти је тȏ би́ло и тȏ се узѝмāло, на при́мер: *вѝдео си* девȏјку за офцȁма, и она ти *се свѝдела*, тѝ *си ошишȏ* код ȍца да кȃжēш да ћеш њȳ да жѐнѝш, *покȳпио си* љȳде (Ђер); на Бȍжић свѐ *си сѝрēмѝо*, *обрѝсō си* тȍрове, кȳћу, свѐ (Коч); рȃдѝ се овȁкō: ко ти је ја́ко пл’ѐме, *исѝросѝо си* девȏјку код мѐне, па ти је ја́ко пл’ѐме, кȃжēш: „Ил’ ћеш глȃву, ил’ ћеш ми девȏјку“, у тȏ дȍба тȃпȳт а сȁд јȍк. Ко ѝмāмо девȏјку, стȁсāлу девȏјку, товȁри. Мȏрāш да дȁдēш ил’ ће те ȳбит (Жу); би́ло како би́ло: *кȳпѝо си* тȏ, пā *си дȍнио* код кȳћē, пā *си* свѝјема *дȁо* да подѝјељȳ (Вру); јѐс имȁло, имȁло је дȍста је би́ло – *побѐгнēш* тѝ, при́мер дāјêм, од рѝјечи нêмā нѝшта, и сȁд, овѝјем *се свѝдел’и* прѝјетељи и тȏ, и они дȁдȳ твȍју сѐстру и тȏ је би́ло; и тѝ пȳт се бежȁло, ал’и тѝпȳтā кад се је бежȁло: тѝ си дȍбра пријетељѝца са мојȏм ћēркȏм, и тѝ *си* јој *исѝрѝчȁла*, дȍбро тȳ, овȁмо онȁмо, ранѝјē се тȏ вѝкȁло, мȃмѝ је и она отѝдē тȁмо, побѐгнē, посē нêтē да јој се помѝрȳ, шȁљи љȳде, они нêтē да јој се помѝрȳ (Дет); би́ло је тȏ ако се ȍна рѐкла нѐкȏм, и сȁт, ја мȍја ћѐрка на при́мер: мѐне *се свѝдō* прѝјетељ, јȃ не пѝтāм ћѐрку него је дȁдēм дрȳгȏм, а ȍна отѝдē за ономê што је остȁвѝ, е тȏ је би́ло; тȁмо су тѝ ȍбичāји, на при́мер, тȃ *је* невѐста *дȍшла* нȍћас, па *се е сȁгнула*, па онā прȁк љȳбѝла, и посл’ēн дȳго врѐмена мȍји прѝјетељи тȏ долȁзи (Дет).

Да су свим наведеним примерима обележене управо радње хабитуалног карактера, показује могућност замене перфекта временски транспонованим потенцијалом, коме је основна служба исказивање претериталне поновљивости радње, и то без промене значења. На пример:

нѝје имȁло овијā ткȁнѝнā него *се* некѝ ћа́ршаф *изашкȏ* (= *би се изашкȏ*) <u>понѐкат</u> (Пож); и мѝ смо ис Ђерекāрȃ Црного́рци. Јонȳзага, можда си га пȃнтила, онā што је бѝо прēсѐднѝк у сȳт нѐкат, е ȏн *је* <u>свȁкат</u> је нȁма *рѐкō* (= *би рѐкō*): „Мѝ смо рȍђāци“ (Ђер); <u>ỳвијек</u> *смо* за зи́му *ỳзēл’и* (= *би ỳзēл’и*) по једну сви́њу (Доб); црнȏјка ѝмā сѐме а бељȏјка нêмā. Остȁви за догȍдинē да е посѝјемо. Пȍсл’ēн *смо ѝочупѝȁл’и*, *очупѝȁл’и* је (= *би ѝочупѝȁл’и*, *очупѝȁл’и*) ... (Кон);

нѐмȁштиња, сȍл’и нѐмāш, л’ѐба нѐмāш, кромпѝр ко *си нашô* (= *би нашô*) пā *си скȕō* (= *би скȕō*) пā се с тѝм издржāвô и хранѝо, пā да си имô сȍл’и да умȍчѝш у онā компѝр кȕанѝ, кā да би имô пѝтē, што кȃжȕ (Стр);

би́ло како би́ло: *кȕпѝо си* (= *кȕпѝо би*) тô, пā *си дȍнио* (= *би дȍнио*) код кȕћē, пā *си* свѝјема *дȁо* (= *би дȁо*) да подѝјељȕ (Вру); јѐс имȁло, имȁло је дȍста је би́ло – *побѐгнēш* (*ако/кад би побѐгла*) тѝ, при́мер дāјѐм, од рѝјечи нѐмā нѝшта, и сȁд, овѝјем *се свѝдел’и* (*би се свѝдел’и*) прѝјетељи и тô, и они дȁдȕ твȍју сѐстру и тô је би́ло, за тѝјем.

Видска разлика, међутим, релевантна је у ситуацијама када се несвршеним глаголима исказују „прошле радње чији резултат није актуелан у моменту говора јер се у међувремену десила друга радња која је поништила тај резултат“, нпр.: *Јелена се уписивала на факултет, али је већ у првој години напустила студије* (Танасић и др. 2005: 395). У предикату са глаголом имперфективног вида који самостално може исказивати семантику дезактуелизованости у моменту говора не може доћи свршени глагол а да се значење не промени. Такви с примери из наше грађе: дȁ л’ се она беше *удāвȁла* за Ми́ца? (Ле); једамâ се *удāвȁла* (По); *долȁзил’и су* ȍни (Ту). Ипак, ову службу у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони у већини случајева врши плусквамперфекат.

II.5.5. Перфектом се обележавају и радње које припадају категорији синтаксичког релатива, мада се у тој служби ређе бележи:

ōн је мисл’ѐо да *се нȕјесу покȁјāл’и* (Го); прѝчȁо хим о стȃрōм вȁкту кат *су се досељāвȁл’и* на овē прōстȍре (Ков); сȁт тō чȕјēм да *су рāдȕл’и* (Ле); чȕ да *је* неко *галāмȕо* тȁмо; прѝчȁше да *је долȁзио* (По); сȕтра ћемо при́чат штȁ *смо рāдȕл’и* (Кн); кобôгдā догȍдинē ће бѝт гȍдина како *су осел’ȕл’и* (Ту); тō *се рāдȕло* није нō што ће да уѝћȕ у ђе́рдек; рāдȕл’и би како *су навȕкл’и* (Ос).

II.5.6. Примери који илуструју употребу перфекта у квалификативној служби:

На́фа *је би́ла* домȁћица што *нȕје имȁло* рāвнê такê (Бл); Ра́нко понѐси пȍвел’икī комâт. „Штȁ ће ти тол’ȕкā сланѝна?“ „Не́ћу јā тȁмо кā Бу́до, гȁзда ми, осѐкō ми сланѝнē кā да ћу да га превȕјēм на на́бој.“ Сȁл’ *је знȁо да извȍдī*, а свѝ су дȍбри (Коз); долȁзī ми те́так. Онакô *нȕје изгл’ѐдȁо* чȕдан, ал’ *нȕје хтѐо да рȃдī*, *лȕмīовāло*, *пȕло* и *упропāстȕло* (Прћ); Рѝстан му се звȁо ȍтац, дȍшли ис Цр̑нē Гȍрē, њѐму жѐна би́ла ȕмрла, довѐо тō двȍје децê и тōг Ивȁна и посēн Ивȁна довѐдоше тȕ̂, кажē ōн је вѐликȕ зѐмљу имȁо. Ôн је свѐ то проћердȁо, и у Вōјнѝће су Ристȁну би́ли дȁли зѐмљу и ōн је и тō прȍдō. Тō је чȕдо чȍвек, *пȕо је*, ȍна му је бѝо Рѝстан комѝта, они су од кр̑ви побѐгли о́де, учинѐли кр̑в (Бот); планѝнка нѝје, ȍна је сȁмо планѝнка, сȁмо око сѝра *рāдȕла*, око мȁсла и око смȍка, тô је њôзīн бѝо зада́так (Тр); овâ би двâ кȍња појȁши за Сенѝцу, онē бисȁге *турô*, пла́ти Цѝганима те тē кȍње поткȕ̂, а мȁло *је вол’ȕо да пȕјē*, кад ȍдē у срѝједу, долȁзī у четвр̑так, ноћијевô би у кафȁну, па нагнâ ка Рȁждагињи

ōн натѐрā тē кȍње, пā камѐње бȁци пā им слȍми ц̏амове, прōзȍре звȃнē ц̏амове. Ȍпāсан *бȉо* (Цр).

II.5.7. Модално употребљен перфекат налазимо у следећим контекстима:

а) при изрицању благослова, добрих жеља или клетви, и то у облику без помоћног глагола:

е такȏ, бȏк ти *ōомȍгō*, нȉко ти нȉшта *не мȍгō* (Др); ȏ бȏг ве *вȉдō*; е, бȏк те *вȉђō* (Гр); она тȏ вȍл'ӣ да пȉшē, хѐј бȏк је *вȉдō* (Бр); е дабȏгдā *жȉвѐла* стȏ гȍдȉнā, и вȉшē (Ка); дȍбро те *нȁшло* (Бр); јȏј дѐцо, дȁљē *бȉло* от свȁкōга (Коз); сȁ[д], дал'ѐко *бȉло*, изгл'ѐдā да је онȁ бȍл'ēс га нȁшла (Леч); нȉкад *не зашрѐбāло* ви, ал' кад би слȕчājно отȉшл'е, сȁмо трāжȉте Бȉорац Гордȁну и кāжȉте се (Коз); *ōомēнȕло се, не врāшȉло се* (Цв); фāлȁ ви, здрȁво *бȉл'и*, да сте здрȁве, жȉве (Др); дабȏгдā стȃда овāцȃ *ōȁсла* (Уг); е бȏк ти *дȏ* здрȃвље; бȏк те *чȕвȏ* (Пе); дабȏгдā *се обогȁшио* (Пе); свѐ ти на хȁир *бȉло* (На); дȍбро те *срѐло* (Де);

грȍм те *згрȕшȉо*; рȁк га *ōојѐо* дабȏгдā (По); бȉјела дȁна *не вȉдео* (Бал); *не врāшȉо се* мȃјки, дабȏгдā; ȕ сан ми се *не снȉо* (Ту); дабȏгдā пȍбаучкē мȉљѐо (До); *сāрѐла* га дабȏгдā; вȁтра те *сагорѐла* (Бал); дабȏгдā *се ȕшрли* (Бал); грȍм те *сагорѐо* (Бал); злȍ те *нȁшло*; бȏг је *ађōрѐо*, кȁко тō ȕчини такȏ (По); свѐ те *сшȉсло* (Ос); бȉјес те *увȁшио*; прȉш те *ōогодȉо* (Бал); дабȏгдā *се расōȁла* (Ко);

б) за исказивање наредбе:

шȕт, да *нȉјеси ōȉсну*о (Па); да *се ōомѐрио нȉјеси* (Ке); немȏ да *си ōомȉсл'ио* тō да учȉнȉш (Че); да *се мȁкō* нȉјеси (Уг); немȏ да *си се ōонāдȏ* тō да бȉдē (Ке); да ти *нȉје ōȁло* нȁ ом да се јȃвȉш (Ми);

в) у посебним конструкцијама допусног типа „имао немао, мора да даш“ (= „и да/ако/кад имаш и да/ако/кад немаш...“):

тȉ *вѐровō* ил' *не вѐровō* (Бу); цȓкву мȏрāш прȁвит, пā се *шȕрчио*, *ишȁо* ђе ȍђеш (Кн); *рāдȉо*, не *рāдȉо*, ȉстō ти се фȁтā (Ту); *имȏ*, *нēмȏ*, мȏрā да се кȕпȉ (Пе); *знȏ* нѐ *знō*, *ваљȁло не ваљȁло*, хȁјде, бȉвȁло је тȍгā (Бл); врѐме је бȉло, не пȉтā те родȉтељ ђѐ ће да те дȃ: тȉ *бȉла* малољѐтна, *бȉла* старȉјā (Бр); *ōȕхȁло*, *удȁрāло*, кȉша, снȉјек, ȍна се не скȉдā нити говȍрȉ до кȕћē (Це).

г) за изражавање претпоставке или става уверености:

ако се не бȉдēмо брāнȉл'и, *ōроōȁл'и смо* тотȃлно (Бу); ако се бȉдȕ осељāвȁл'и, сѐло *је оōȕсшѐло* тотȃл (Че); ако бȉдē, *ōроōȁл'и смо* (По).

II.5.8. У неколико случајева перфекат је бележен и у означавању радње/стања које важи за садашње време: мѐне сȉн онā прȍфесор Ци́бо, ко *си* га *знȁла* (= ко га *знаш*) (Бр); онā чȍвек, Хусѐин се зовȇ, ис Ђерекāрȃ, можда *си* га *знȁла* (= *знаш*) (Ђер); можда *си* га *ōȃншила* (= *ōаншиш*) тогā Осмȁна (На).

II.5.9. Имајући у виду да је посреди претеритални облик са најопштијом семантиком, чињеница да се перфектом може обележити било која прошла радња, те да он може замењивати ма који други облик у претериталној служби неоспорна је. Иако се на значењском плану таквом трансформацијом не уноси никаква суштинска разлика у информацији која се преноси, извесни пратећи ефекти семантичке, прагматичке, односно стилске природе бивају измењени. То је због тога што сваки од облика у претериталној служби има бар по једну семантичку компоненту која је диференцијална и којом се предикатски садржаји додатно спецификују. У вези са перфектом, којим се обележава универзална прошлост, најчешће се у литератури полемисало о присуству или одсуству компоненте резултативности која се његовом употребом на семантичком и прагматичком плану реализује, а која је у вези са категоријом глаголског вида.

М. Стевановић сматра да се тумачење по коме се у значењу перфекта као битно истиче стање настало у резултату извршења радње не може сматрати исправним. Тако, коментаришући став Љ. Стојановића, М. Стевановић наводи да се становиште по коме се префектом „констатује факат извршености радње [...] не може сматрати тачним. Оно што наводи на овакву дефиницију перфекта у функцији је категорије глаголског вида, а не глаголског времена“ (Стевановић 1986: 605–606). Узима се као неоправдано и мишљење А. Мусића, који „истиче разлику у значењу перфекта свршених и несвршених глагола, констатујући, пре свега, да се само перфектом свршених глагола казује садашња готовост перфективне радње или садашње стање субјекта иза перфективне радње, без обзира на вријеме када се радња извршила“ (Стевановић 1986: 606). Насупрот наведеном, М. Стевановић тврди следеће: „Несумњиво је тачно да у значењу перфекта имамо две компоненте, од којих је прва, прва свакако па, за нас бар, по томе и основна – означавање радње која се вршила или извршила у прошлости, а друга резултат вршења, одн. извршења те радње, у ствари стање које је настало после извршења процеса радње. Време прве компоненте је најчешће неодређено, а време друге одређено. Њу говорно лице, скоро по правилу, доживљава, доживљава или се у њу уживљава – то је свеједно. У свакоме случају оно мисли на одређено време за које то стање везује“ (Стевановић 1986: 609). И С. Танасић сматра да има оправдања за тврдњу да је при употреби свршеног перфекта комонента резултативности снажно изражена, али се ни у таквим случајевима „где је резултативност посебно изражена, облику свршеног перфекта не може приписивати функција другачија од функције коју он има кад су посреди несвршени глаголи. И овде је он облик који примарно исказује прошле свршене радње, а присутна компонента резултативности обавештава о стању које је настало по извршењу тих радњи.“ (Танасић и др. 2005: 392).

У нашој грађи перфекат је подједнако заступљен од глагола оба вида. Слажемо се са ставом да је резултативност особина која је у облицима са перфективним глаголима на синтаксичком и прагматичком плану истакнутија, али сматрамо да она није комуникативно ништа мање присутна и значајна него означавање саме радње као активности која се у прошлости вршила и извршила, с тим да стање настало као резултат њеног извршења може, али не мора бити комуникативно маркирано.

То се може запазити у примерима где се глаголима у предикату првенствено упућује на радњу као дејство (из)вршено у прошлости, док је компонента резултативности на комуникативном нивоу секундарна:

ѐто е тȳ дȍл’е шкȍла, *прȍшл’и сте* покрај њê (Де); пȍсл’ē тȳ рȁло *се избáцило*, *дȍшл’и су* плȳгови, плȳгови онѝ са двâ тȍчка; вештâчкōг цȳбрѝва нѝје имȁло, и како *је настȁло* овō ђȳбре вештâчкō, тō *је пȍчēло* пшенѝца (За); јâ *сам запѐкō*, мȍј стȁрац *је запѐкō* тō дрвѐнō рȁло и ȍрō сам мȁло јâ с тијем рȁлом (Кл); бѝо један Никȍла персонáлац, дȑжō ме вѝшē нō да сам му бѝо брȁт. за кóга *сам* га гȍд *замол’ѝо*, ôн га *прѝмѝо* (Кл); јā сам бôн тō бѝо, на Дѐдиње пā *сам* одȁтл’ē ȳпут *добѝо* за Тȳрскȳ, тȁд је тā дȍговōр Срȑбија имȁла са Тȳрскōм те нѐколко тȳрâ *је отѝшло* дȍл’е аперѝсāно у Ѝстамбул, авиóном се ѝшл’и и врȁћāл’и се (Баг); тō је бѝо рȁт кат су би́л’и Нéмци и Партизáни, и сȁт до тȳ *су дȍшл’и* Нéмци и овѝ су чѐкāл’и, ови ȍдовȳт нȁши, е тȳ *су изгѝнул’и* млȍго и овѝ и овѝ (Боб); тѝфус *сам прѝбол’ѐо* у Ѝжицāма, пā пȍсл’ē сам бѝо на пȍправку у Вâљево, један мѐсēц ѝ пō дāнâ, пā пȍсл’ēн ȍтал’ēн *су* ме *отѐрāл’и* пȍновē ме *врāтѝл’и* у јединѝцу (Прћ).

Исти је случај са глаголима несвршеног вида:

прола̏зил’и сте вѝ овудѝје (Не); и тȁкō *су проводѝљи* жѝвот крос цѝјело дȍба (Со); тâпȳт *се жњѐло*, пā тѐк се пȍћēло кȍсит жѝто, тâпȳт *се* жѝто *сѝјāло* млȍго (Ли); хêлда ѝстō *се сѝјāла*, хêлда *је мȍгла да рȍдō* без ђȳбрета. Нѐко *је јѐо* чѝсту зôп, чѝсту зôп, здрâвља ми јѐсте. Тō *је би́ло* поштовáње, јâ *имȁла сам* кōмшѝје, *ни́су* ми нѝкакав рôд *би́л’и* ал’ јâ *сам* са њѝма *чȳвȁла* (Кл); тȳ тē њѝве *рāђȁл’е су* свѐ, тô је тол’ѝкō богȁто мѐсто, јâ вѐрујēм у свѝјету нêмā нѝгде роднѝјē (Баг).

Ипак, постоје и случајеви када је семантика резултативности при употреби свршених глагола наглашенија, односно њихова употреба активира на семантичком и прагматичком плану ефекте који се тичу доживљаја самих стања која су настала у резултату датих радњи, а која се углавном примећују и у времену говорења:

мѝ жѝвѐл’и смо у Шкрѝјеље, пā смо посл’ēн онô, ка[д] се ѝшло, ѝшл’и за Тȳрскȳ, пā посēн *се врнȳл’и* па прѐзиме тô *прѝмијенѝл’и* (Со); јâ *сам* ѐто тȳ прѝје *наѝпсô* пā да би ви бȍљē објāснѝо (Ли); она је млȁђā од мѐне двȁес гȍдѝнā ал’ *је* млȍго вѝшē *обол’ѐла*; нѝкат ни́сам ко[д] дȍктора отѝшла док овō *ни́сам побол’ѐла*; штȁ вас *је дȍнијело* код мѐне?; тô је, рецимо, сȁмо јѐдан гигȁнт,

фа̀брика Ра̀шка, она је пе̂т хи̏љадā љӯдӣ има̀ла, мушка́рци, жѐне, тѐкстӣлнā фа̀брика. *Ӯсӣēл'и су да* је *расӣӯрē*, тӣ пōгȍнчићи ма̀њӣ *су ӣрȍдāӣи* (Боб).

II.5.10. Са циљем да потпуније сагледамо семантику овог глаголског времена, у даљој анализи извршићемо поређење са двама претериталним облицима по синтаксичко-семантичким одликама најсличнијим перфекту. Имајући у виду да се домени употребе аориста, имперфекта, те перфекта, којима додајемо и наративни презент, у сфери прошлости неретко преклапају, покушаћемо да ближе утврдимо односе међу поменутим јединицама. Посматрање перфекта у мрежи релација које остварује са осталим облицима омогућиће јасније сагледање његове семантике и одређивање прецизнијег положаја у систему претерита.

II.5.11. Системски положај перфекта у говору тутинско-новопазарско-сјеничке зоне упућује на то да овај облик највише сличности има са аористом – могу се градити од глагола имперфективног и перфективног вида; њима се радња обележава као акција која се (из)вршила у прошлости, а са становишта садашњег момента је неактуелна; доступно им је обележавање како ближе тако и даље и далеке прошлости; уз предикат у перфекту или аористу могу се употребити различити типови одредби којима се прецизира тачно време вршења радње, потом временски одсек током ког се радња вршила у смислу ограничавања њеног почетка и краја, тј. дужине трајања (ово важи за предикате од несвршених глагола), као и одредбе које упућују на нереференцијалност, избројивост и сл. Наведена поклапања у семантици омогућавају релативну слободу избора између двеју јединица, односно њихову релативно несметану замену у контексту. Аорист и перфекат, међутим, диференцирају се по питању једног битног својства, а то је компонента доживљености која је код аориста наглашена, и која га издваја као маркирану јединицу (њиме се увек казују радње које се желе представити као доживљене, било посредно било непосредно). Оваква разлика у семантици подразумева и неједнаку стилску вредност. Тако је аорист синтаксема изразитог стилског потенцијала док перфекат, као немаркирана форма, обично није носилац стилогености.

Дакле, примарна разлика између перфекта и аориста (а ово је уједно и разлика према имперфекту, са којим ћемо перфекат упоредити касније током анализе) јесте у томе што означавање прошле радње перфектом на плану рецепције не даје никакву информацију о томе да ли она спада у домен доживљаја говорног лица. Говорник, употребивши перфекат, радњу обележава са неутралног становишта, наводећи је као факат, без интереса да је означи као (не)доживљену, а уједно и без намере да на стилском плану онеобичи своје приповедање приказујући радњу као динамичну, оживљену, актуелну и сл. Све ово, међутим, не значи да у случају перфекта

постоји ограничење на плану употребе – њиме се свакако могу означавати и доживљене и недоживљене радње, као у примерима:

> како *сам напушћѐвāла*, *нȉјесам се* вишē *удāвȁла* (Ли); тô *је бȉло*, јâ мȉсȋм, прȉјен трȉес-ћетрêс гȍдȋнā, тô *је бȉло* нѐђе око шēсêтē, тȳ *је бȉло* пријен педесêт гȍдȋнā. *Бȉло је* тéжак жȉвот тȁд фȉзиħкȋ. Фȉзиħкȋ *је бȉло* тéшко, ал'и вȉдȋш тâпȳт је тô врéме бȉло да је нáрот бȉо здрȁвшȋ. *Сȋāвȁло се* на онē дрвѐнē кревѐте, на гвожђѐнē, на слȁмарице, тō *је бȉло* здрȁвшȋ нáрот тâпȳт; јâ ка[д] *сам се ожени̏о*, *нȉје* такô *бȉло* (Туз); пȍсл'ēн *је ȋāчēло*, по продавнȉцā *је ȋāчео* бѐс, пȍсл'ēнке почéше да избацȕјȳ гȁħе и кошȕље о тогā бѐза срѐжи кошȕљу пā посл'ēн од пȁтискē богами пȍл'ијепо (Це); пȕно другȁчијē, *звȁо се* стâрȋ свȁт, *звȁо се* ђѐвēр, *звȁо се* бајрактâр, *звȁо се* стâрȋ свȁт, *звȁо се* младожѐњскȋ мȍмак, да послȕшā и свѐ тô, *ȉшл'и смо*, ȍндā *нȉје бȉло* ни кôлā ни ȁута ни нȉчега него с кȍњима, кȍња кȍ је имô, осѐдлāј, згȍду, понѐки пѐшкē (Из); ȍндā *се ȉшло* с кȍњима. И Свéтло, ȍндā *смо рāдȉл'и* пȍље, *ȍрал'и су*, свѐ *смо ȋлāсȋȉл'и*, *имȁло је*, а нешто не умȉјēм да ти објâснȋм зȁшта тô трѐбā да ти испрȉчам (Коз); сȁт мȋ смо *се* нȁјвишē *срѐħāл'и* за стȍку, и тȁмо *вȁрō* ме, јâ *сам* петнȁес гȍдȋнā *имȁла*, *ȋревȁрио* ме. Пā кат *сам дȍшла* овȁмо, пȍсл'ē трȋ мѐсēца петнêс гȍдȋнā *напȕнила*; јā *сам* млȍго *рāдȉла* ȍндā, мȁло *су* и *бȉл'и* сиромашнȉјȋ, тѐк *смо* сȁт мало зȁдњијā гȍдȋнā *изáшл'и* да жȉвимо како трѐбā (Леч); *имȁло је* и ȍндā сȉромāхā, ал'и кȍ *је ħѐо* овакô *да рâдȋ* слȍбодан *је бȉо* и *мȍгō је* да рâдȋ (Прħ);

> у Пāљѐво *су* Грци *жȋвѐл'и*, пā ка[д] *су* ȍни *напȕсȋил'и*, тō *се звáло* грчкō сѐло, ѐ ȍни ка[д] *су напȕсȋил'и*, а ѐно ȉмā јȍш грȍбōвā тȁмо код нâс њȉховијā, е ȍни *су запāл'ȉл'и* тō мѐсто тȳ, е збок тȍгā Пāљѐво. Један Пâвл'е, ȍни *су* у Јѐл' иħе *жȋвѐл'и*, Срби, и ȏн *је* ȉстō *жȋвѐо* ħе су тȋ Грци, и тō *осȋȁло* такô Пāљѐво (Па); кад *је бȉо* нѐкȋ рȁт, штȁ јā знâм, кâжȳ Глухȁвица *је оглȕхла* о[д] тогā рȁта, а Надȕмце *се надȕло* од некијā мȕкā, такô *су ȋрȋчȁл'и* стâрȋ љȕди, а Покрвенȉк гȍре ħе је бȍјȋште, тô се сл'ȉо бȉо крв, такô *су* стâрȋ љȕди *ȋрȋчȁл'и* тô (Гл); тȳ ȉмā мѐсто, лȁс један зовê се Лȁс Сȉрħин, тȳ Сȉрħи ħе *су жȋвѐљи* тȋ Грци, и ȍни *су* из Гурдȉјеља *осȋȉшљи* кат *су* у прȍл'еħе *хȋѐл'и* да ȍрȳ, снȉјек *је ȋāо* и *сȋéгла* онā повр̏шица, знâш штȁ е повр̏шица, и ȍни *су дȉгл'и* рȕке о[д] тôк крȁја, ȍни *су* тȳ зȁдњȋ *бȉл'и*, ȍни *су забȍл'и* орȁло у повр̏шицу и *осȋȉшл'и су* зȁувијек, *нȉјесу мȍгл'и*, кад трȋдѐстōк апрȉла кад *нȉсу мȍгл'и да ȋосѐјȳ* пшенȉцу, и ȍни *су дȉгл'и* рȕке о[д] тôк крȁја и *напȕсȋил'и* га зȁувијек. (Гу); тō је пл'ѐме вел'ȉко, нȁша *је* старȉна *дȍшла* ис сѐвернѐ Албâнијē пā *је бȉла* у Дȍлово више Тутȉна, пā *су ȋāл'и* у крф, пā *је* тô *расȋȕрено*; тô кат ми *је* тâ пȁрадет *дошô*, *насѐљено је* тô за врéме Тȕрскē, *шȋрȉло се*, *исȋȁло је* тô, *бȉло је* тȳ јѐдна кȕħа а сȁд ȉмā стô кȕħā; *бȉло је* цвȉјеħе онō у мȁју мѐсēцу, некȋ шипȕрак, штȁ знâм јâ *имȁло* тудȉје тō цвȉјеħе и по томê *надѐло* ȉме Цвȉјетње (Цв); мȋ смо рȍдом от Црнē Гȍрē ис Нȉкшиħа. Нȁши су пȍсēн стâрȋ тȁмо, вȁљда *су* нѐкȋ *намешħȉл'и* крв, *убȉл'и се* тȁмо и *намешħȉл'и су* крв, и ȍни *су* тȳ *ȋобѐгл'и* и *осȋȉшл'и су* ȍпēт у Црнȳ Гȍру код Бȉјелōк Пȍља, е одȁтл'ē јѐдан стâрȋ тâј којȋ је бȉо, разумȉјеш, *ȋȍјахō је* кȍња и *ȋрāжȉо је* ħѐ ħе да довѐдē фȁмил'ију, и *нашô је* óде (За); ȏн *је* као *бȉо* кȁтол'ȉк пā *је* пȍсл'ē *ȋрȋмȉо* прȁвослāвнȳ

вѐру, *покрстио се* и ôн *је ѐсновō* пол’итѝку и *ѐсновō је* држа̀ву и *прошприо*, пā од њѐга пòсл’ē, ôн *има̀о* трѝ сѝна, Вука́на, пр̀вѝ, пā Стѐвāн срѐдњѝ, пā Ра̀стко, Свêтѝ Са́ва (Прħ); Нѐма̀њићи су ѐтут нѐкāко ис Цр̂нē Горê, њѝ *је има̀ло* вѝшē бра̀ħē, онѝ Ѣу̂рђеви стѝпови што *је подѝжено* та̀мо у Ѝвангра̀д, ђе бѐше онô, бра̀т Тѝкомѝр ôн *подѝгō* та̀мо, његôв синòвац, а Стѐвāн Нѐма̀ња ôн је о́ђе, ôн *је ѐсновō* држа̀ву срѐпскѝ пр̀вѝ. Пр̀вō *је ѐсновō* некѝ Ча̀слāв, жупа̀нија што *је би́ла* у Ра̀шку, пā *је* посл’ē *настѝпио* овā Стѐвāн ôн, гла̂внō *је* ôн *ѐсновō* (Прħ); од Суводòлскē бѝткē, Ка̀рађōрђе што *је водио* бѝтку у Сѝвōм Дòлу на Пѐштēр. Тѝ̂ *је би́ла* бѝтка вѐл’икā, та̀мо *се* Ва́са Стôјковић *завадио* са Хајдѝ̂к Вêљком и *изгубѝл’и су* бѝтку. Седамдесêт ѝљāдā, нѐ стô четрêс хѝљāдā *је* са пōдрѝ̂ча пашалѝ̂ка сенѝчкōг *отишло* с Ка̀рађōрђем кат *се* Ка̀рађōрђе *повѝ̂кō* одàвдē. Стô четрêс хѝљāдā Србā, такô да *нѝје остало* на пōдрѝ̂чју пашалѝ̂ка сенѝчкōг, са̀мо *су остал’е* Обѝ̂ђине, јѐдна кѝ̂ћа и зафаљѝ̂јѝ̂ђи, тô је Лѐпојевићe и Бѝ̂ковѝк, зафаљѝ̂јѝ̂ђи томē Прòдāну што *је бѝо* кнêз, та̀д *су има̀ла* пōдрѝ̂ча кнѐзови, е тâ *је остао* тѝ̂, и са̀мо *су* тѝ Обѝ̂ђине *остал’и* тѝ̂. Седамдесêт ѝљāдā а̀рнаѝтā *је* Тѝ̂рскā, кат *се* Ка̀рађōрђе *повѝ̂кō*, *досел’ила* из Албâнијē на Пѐштер, ал’и *су* òни *би́л’и* римока̀тол’ѝци, ал’ под ѝслòвом: „Ѝдите та̀мо на Пѐштер ал’ да прѝмѝте ислâм“. И дâн да̀нас се познàјѝ тѝ љѝ̂ди, л’ѝчѝ̂ на арнаѝте (Че).

У првој групи су дејства из домена личног искуства говорника, а у другој радње које нису доживљене. Дакле, доживљене радње могу се обележавати облицима перфекта, с тим да при таквом обликовању информација о (не)доживљености не истиче се као комуникативно релевантна, она је присутна али је од секундарног значаја, њоме се не постижу ефекти на стилистичком, односно прагматичком плану као што је то случај код аориста и имперфекта. Стога, када треба обележити доживљене прошле акције, говорници ће употребити облике који у семантичком потенцијалу садрже такву компоненту, и која се њиховом употребом нужно активира. Стабилност свих јединица унутар система претерита у говору који испитујемо нуди слободу у могућности таквог одабира.

Приложени примери показују да и у једном и у другом случају употреба перфекта подразумева мирнији тон приповедања, без наглашене динамичности и са одсуством експресивности. Иако није чест случај да се јављају дужи наративни одсеци у којима приповедање тече готово искључиво у перфекту, бележени су и такви примери, и то у ситуацији када говорници заузму неутрални став при излагању прошлих догађаја:

има̀ло је ѐбиħājā да се ѝзмē девôјка којā *нѝје* ѐопште *вѝдела* мòмка ни мòмак њѝ̂. Мѐне *су* са његòвōм мâјкōм скòро сѝлōм *оженѝљи*. Òна *је би́ла* сасвѝм у млâдē гòдине, *нѝје би́ла* за домàћицу прâвѝ. Ко ди́јете ка-*сам је одвѐо* ка кѝ̂ћи тѐтка ми *је*, од мâјкē сѐстра, *рѐкла*: „Ђ-ôј са овѝјем максу́мом тѝ, Хâмдо, шта е тѐбе, јеси тѝ лѝ̂д?“ Четрнêстѝ̂ гòдину, *нѝје има̀ла* пѝ̂нијā четрнêс. Тō ми један те́так, от òчинē сестрê чòвек, *просио*, пòсљē *су отишли* без мôга пѝтâња да је прòсѝ̂. Сахѝ̂ *ни́сам бѝо за̀довōљан*, јељ такâ *је би́ла* ситуâција да *ни́сам* у мòћи *бѝо* да јој кѝ̂пѝм мара̀му нà глāву да ста̀вѝ, а не шта дрѝ̂гō. Те́шка *је* ститѝ̂ација

би̏ла живо̀та, а ја̂ сам, богами, би̏о слӯжи̏о во̀јску, два̀ес пр̏вӯ го̀дину. *Ни̏је би̏ла* ло̀ша на̀ очи, она̀ко̄, сре̏дња̄, има̀ло је и бо̀љија̄ и го̀рија̄, аљ о̀на ди̏јете је би̏ла (Бл); њѐга мѐтак *ни̏је мо̀го̄*, о̂н *је имо̂* од вре̏мена зр̏но, и њѐга *су* стрӯја̂м *уби̏л'и* док *је* мло̀го на̄ро̀да *ӣобио̏*, ка[д] *су* га *уфа̀ти̏л'и*, стрӯју *су* му *укљӯчи̏л'и* и та̂пӯт *су* га посе̏н са стрӯја̂м *уби̏л'и*, а ни пишто̀љом ни пу̏шко̄м ни ни̏чи̏м. Тако̂ је та̄ чо̀век, *ни̏је мо̀гло* ни̏шта *да ӣри̏јене̄* на њѐга, то̂ зр̏но *су* му *на̀шл'и* по̀сл'е̏н ка[д] *су* га ве̏ћ *ти̏урил'и* на стрӯју те да га убни̏јӯ, та̂пӯт то̂ *су ви̏дел'и* шта̀ је код њѐга. На̀ кра̄ј кра̀ја, већ у један ва̀кат док *је* мло̀го на̄ро̀да *ӣоти̏л'и̏јо* по̀сл'е̏нке *су* га *уфа̀ти̏л'и* те *су* га са стрӯја̂м *би̏л'и* та̀мо, тако̂ *је би̏о* та̂ чо̀век не̏ да̄ј бо̀же (Бр); та̂пӯт *је би̏о* те́жак до̀ста жи̏вот, све̏ *се ра̄ди̏ло* са за̂прего̄м, све̏ *се* ру̀чно *ра̄ди̏ло*, *коси̏ло се* ру̀чно, *и̏ла̄сти̏ло се* ру̀чно, о̀нда̄ *си* во̀ду *носи̏о* са и̏звора (Др); *жи̏ве̏ло се* сва̀која̄ко, *о̀ра̄ло се* са дрве̏нијем ра̀лом, ја̂ *сам о̀ро̄* са др̏вени̏м ра̀лом, са̀мо ма̀ло би́ло на вр̏х ого̄а̄ ра̀ла гво̀зденō, *зва́ло се* ро̂ни̏к. С воло̀вима *се о̀ра̄ло*, ни̏је ни постоја̄ва̀ло, о́де *ни̏је и̏посто̄ја̄во̂* а̀уто, и нешто мо̀то̄рно̄, једи̏но̄ *је има̀о* ова̂ј Мила̄но̀вић а̀уто, ка̀ко се зва́ше. *Ни̏је има̀ло* а̀ута о̀пште, јѐдва је нѐко има̀о бици̏кло, то̄ је слу̀ча̄јно да *је има̀о* нѐко, тѐк касни̏јē *иза́шла су бици̏кла* ал'и бици̏кло *је ко̄шти̏ло* по до̀бру кра̀ву. Ко̀ *је имо̂* до̀бру кра̀ву да да̂ за јѐдно бици̏кло. Ја̂ *сам се ожени̏о* за вре́ме Ти́та, *ни̏јесам* мло̀го ни тро̀шка о̀цу ни *и̏ра̀вио*, мѐне *је* жѐна *би́ла* из Ва̀рева а *у̀мрла је* осамдесе̂т и ше̂сте̄ го̀дине̄, мла̂да̄ *је у̀мрла*, *има̀о сам* дѐветоро деце̂, сѐдам ће̄рки̏ и два̂ мушка́рца, те̄ су ми ће́рке по̀да̄те у Паза̂р, дви̏је су код мѐне, јѐдна *се у̀да̄ла* па̄ *се ра̀зуда̄ла* и до̀веде ди̏јете код мѐне, тӯ *је* то̄ ди̏јете и *ро̀ђено* и *и̏пора́сло* и са̀т *се ожени̏ло* и о̀но и̏ма̄ ди̏јете (Бот).

II.5.12. Чешће се, међутим, перфекат среће у контекстуалном окружењу где се удружује са осталим претериталним формама. Неретко управо са аористом, са којим показује највише сличности на синтаксичко-семантичком плану. Забележени контексти комбинације перфекатских и аористних форми сугеришу и принципе њиховог распореда у дискурсу наративног типа. Перфектом се најчешће обележавају радње које су општег типа, указује на (често универзалне и општеважеће) околности које су биле на снази у времену на које се мисли, док се аористом исказују појединачна дејства, која се некада након перфекатских наводе како би се указало на преокрет или епилог који је наступио и довео до промене наведених околности. На приповедном плану аористне форме уносе динамичност у иначе мирни ток приповедања који се постиже перфектом, уз увек присутну компоненту доживљености:

и ѐто, *изла̀зило се* на кра̂ј, сла̀бо *је* на́род *ра̄ди̏о* у предузе́ћа па̄ се по̀сл'е̏ једно вре́ме оно̂ кад би̏ ра́спад, ра̀стури се то̄ све̏ (Баг); ја̄ *сам и̏шла* оно̄ рани̏јē, то̄ ми све̏ седи̏, ова̂ ми се ма̂л'и̏ по̀бол'и, па̄ ја̄ забора̀ви (Брђ); ту̂ рани̏јē *су има̀л'и* во́јска до̀л'е ђē пу̀нкт, рани̏јē у ри̏јеку, докл'е̏н грани̏ца, ту̂ би би́ла во́јска, пол'и̏ција, па̄ хи о̀дније би̏јес, ма̀коше се о̀тал'е̏ (В. Лок); ће̄рка̀ му је у̀да̄та у Бео̀грат та̀мо дал'ѐко, и о̀на *је завр̄ши̏ла* вѐл'ки̏ факултѐт, и ди̂вно̄га му̀жа *у̀зе̄ла*, и што се у̀даде о̀дма̄ ди̏јете и не мо̀же, са̀д не ра̂ди̏ докл'е̏ ди̏јете не поди̏гне̄ (Ка); од сто̀ке̄ *има̀ло је* ко̄ња̂, воло̀ви, *ни̏је мо̀гла да жи̏ви̏* поро̀дица

бес вȍлōвā, кȍзе *би́л'е*, ȍфце *би́л'е*, бȋвољȉце *су* кȁсно *би́л'е*, *нȉје* хи *имȁло* у прȉвō вре́ме, кȁсно *су* бȋвољȉце о́де *дȍшл'е*, *ȉшл'и су* у Л'ѐскōвац дȍл'е те *су* хи *купо̏вȁл'и*, покāзȁше се дȍбро и пōћѐше да хи довȍдȳ од Л'ѐскōвца; кȍ *је имô* има́ње пȍвишē ȏн би ȕбрō пшенȉцē, мумурȕза, *држô* по трȍје-чѐтворо гȍвēдȋ, некȳ ȍфцу, пȍсл'ēн рȁта кȍзе забрāнȉше, и кȍзе *се држȁл'е* (Пож); јā *ни́сам бȉо* у пāртȉји нȉкāко, ни у во́јсци ни овȁмо, о́ђе кат *сам дошô*, нȕдише ми, јâ не мȍго да се одрѐкнēм да кршћȃвāм дѐцу, оћу да пȍштујēм слȁву, Бȍжић, ȍтац и мȃјка тō не дозвољȃвајȳ, а *јѐсам бȉо* одбȏрнȉк, и у шкȍлскōм ȍдбору, двâ пȕт по трȋ гȍдине. *Мōрô си да слȕшāш*, *да извршȕјēш* наређе́ња; ȉмā осмогодȉшњā шкȍла гȍре, ка[д] *сам* јâ *дошô* из вōјскê *смо ōодȉзāл'и*, би́ла је шкȍла имȁла и ранȉјē пā је спāл'ȉше мусл'има́ни; ȍни *су држȁл'и* онē вȉјенце онȁмо, а мȋ *смо држȁл'и* овȁмо, они не попāл'ȉше, мȋ смо *се* посл'ēн *брāнȉл'и*, *органȉзовāл'и смо се* са́ми те *се брāнȉл'и* што *смо мȍгл'и* и *нȉјесмо* о́ђе *ōрезōмȉл'и* нō *смо ōобѐгл'и* тȁмо гȍре ђе нȉје спāљено, *ōобѐгл'и* у Прћенȍву (Прћ); тȋ *е би́ла* једна На́да ис Ча́чка, а чȍвек јој *је бȉо* и[з] Сенȉцē, а *рāдȉо* дȍл'е у пол'ȋцију, пā *су се* кō *нȁшл'и*, ал'и кō да *су би́л'и* брȁт и сѐстра. *Пȍмрл'и су* ȍбоје, ни́су имȁл'и децê, ни́су имȁл'и нȉкōг. Она му ȕмрије тā жѐна ȏн тô продаде пȍсл'ē, ȏн *је бȉо* хрȍничнȋ алкохȍл'ичāр, свѐ *је* тô *ōрȍдō* (Рај); мȋ *смо ōȍшл'и да иде́мо* за Трȉјебине и *врāшȉл'и смо се*. Врāтȉсмо се, оно ȕсȳ кȉша и ȕсȳ, не мȍремо да пешȃчȋмо (Ки); нѐ знам кȁт бѐше овâ пȕт се пȍчео ра́дит за Шпȉљāни. Тȋ сезо́ну *се рāдȉо*, па пȍсљē прекȉдоше посô, у недоста́так нȍфца, те *сам* пȍсљē *ōшишô* у Крāгујевац (Бл); тō *је би́ло* до прије нѐкол'ико, па хи истѐраше, ȏн кȋупȋ онô; пѐт пȕтâ се премêшћāм, у Шкрȉјеље *сам жȋвѐо*, тô е стра́на да се ћȍвек скр̂хā кат идê пѐшкē, па онô посл'ēн пȕће за Тȕрску, ко *је* гȍј *имȁо* мало пâрā ȏн *је ōшишô*, те́шко *је* о́де *би́ло* жи́вет, па сȁт фа́ла бȍгу и овомê дру́шту (Де); е пȍсл'ē *сам осȋāвȁла*, ѐто ти двâ пȕт *сам* бешȉку *ōерисāвȁла* во́ђе, пā нѐ бȋ ва́јда, пȍгрешно ми *завȓшȉл'и*, па отȋдем у Крāљѐво, у Крāљѐво не смѐдоше да ме дȋрајȳ (Ка).

Перфектом се обележавају и радње које су се у прошлости вршиле напоредо са аористним:

сȉнōћ *смо ōрȋчȁл'и* о́де на посѐдак, и један кōмшȉја о́де стȃрȋ, бȉсмо тō такô, ȏн прȋчā (Баг); јâ *сам* онумȃт *бȉо* готȍво ме змȉја пѐчи (Брђ); мȍје гȍдȋште *је осȋāло* сȁд, овô испрѐд мене *је* свѐ *ōшȉшло*, овô трȋ-четȉри гȍдине, кā да хи пȍкупи, свѐ помрȉјеше; тā генерȃција *је запāнȋшȉла* Дрȕгȋ свѐцкȋ рȁт, тō *су* љȕтē мȕке *би́л'е*, љȕтē мȕке, долȁзак Нêмāцā на овā про́стор, завȁдише се нȃције, пā онâ оногâ, пā онâ оногâ, тô *је* једна вѐл'икā ȕжāс *би́ла*, а тō је свѐ онô што су стȃрȋ прȉје мѐне говорȉл'и, завȁди пā влȃдāј, тō *је* хȁос *бȉо*, ал' фа́ла бȍгу некȋх вѐл'кȋх о́де *нȉје би́ло* нȉкат, *нȉје би́ло* о́де што се тȋћē о́де Пȍжегē ал'и на нивȍу Паза́ра јѐс вȁлā, ал'и кȁко *је мȍгло да бȉдē*; Не́мци *су убијȁл'и* за једно́га Не́мца сѐдам нȁшијā љȕдȋ, сѐдам и о́де код Дȍховȋћā тȋ некѐ убȉше Не́мце, они уфȁтише сѐдам њȋ те убȉше; једна свȏјта ми ȉмаде у́дес дȍл'е кот Крȕшēвца, јѐдва *је ōрешѐкла*, отпоза́ди га *удрȉо* нѐко, јѐдва *је ōрешѐкō*, јā ȍдо дȍл'е (Пож); Ко́до је од Нȉкōћā, ȏн *је* тȋ *ōогȉнуо*, јâ *сам бȉо* у Бȍсну, ȏн *је ōогȉнуо*, те тȁмо дȍбих ȉзвештāј *ōогȉнуо је* те тȋ *је* и *сахрȃњен*; Ȍндал'ē

сам ја̂ *сву̑кō* некōга Ми̏ку ис Тушӣмље̂ Ви̏дојевић ми̏сл’ӣм да се зове̏, трѐбā да је Ви̏дојевић, те по̀гибе ōнђена̂ на са̂мӯ чу̀ку, а она̂ гра̂д бѐдем озӣда̄н, око цр̀квē от ка̀мена, и кад ôн, ја̂ и Ра́де Мора̀чанин, кō младӣни онакô без орӯжија, мӣ до̀л’е ма̀ло *се склони̏л’и* са ње̄м, во̀дӣ се бо́рба, и она̂ Ми̏ка за̀вӣка ономē Мил’и̏воју са пушкомитраље́зом: „Шти́ти ме ти са пушкомитраље́зом“, да ба̀ци он то̀блōвку некӯ бо̂мбу набӣјē на пу̀шку пā да га̂ђā, е кад *је* ôн *кл’ѐкнуо*, ова̂ га *шт̄т̄т̄ӣо*, озго̂р *је* мусл’има̂н *удрӣо* и по̀годӣ га, и са̀л’ завӣка̀ше овӣ на̀ши: „По̀гибе Ми̏ка“, ја испра̀ви гла̂ву, *сп̄нӯла* му ка̀па го̀ре увӣс она се вра̀ђā озго̂р, ôн са̀мо и̏зврну се на̀зад до̀л’е, и по̀сл’ēн га да̀доше мѐне и Ра́ду и свѐ низ овē ви̏јенце *смо* га *сву́кл’и* до̀тл’ē. Са̀мо га *ву́кл’и*. Посл’ē сти̏же један Мутāвцӣћ Милу̀тин ис Тушӣмљē те га ôн спо̀дби те га довӯко̀смо до Црновр̀шāнā тӯ (Прћ); ја̂ *сам ӣо̀чō* тô *да ӣра̀вӣм* кат *сам бӣо* у партиза́не у Сени̏цу *сам бӣо* у нāро̀днӯ о̀дбрану, пā једно́ме што *сам ст̄а̀новō* код ње̄га, сло̀ми му бӣк но̀гу о́де, пр̀вӯ онӯ̂, ја̂ му је намѐсти, посл’ē један Хи́лмо сло̀мӣ кљу̂чнӯ ко̂с јā му намѐсти, и ота̀дā *је* по̀тл’ē *ӣо̀чēло* (Кл); ја̂ овō ђе сам бо́на от дӣскоса, не да̂ ми да идѐм, рӣјетко кат о̀дēм, *би́ла сам* са̀мо једно̂м л’ѐто̄с кат *су* ми дѐца *би́ла* тӯ̂, с ње̄ма оно̂ *би́л’и* до̀л’е, роштӣљ *ӣра̀вил’и* пā мѝло хим бӣ, јā о̀до с ње̄ма (Ков); мо̂ј о̀тац *је имô* сѐстру у Ту̀рскӯ и *ӣра̀т̄ио* ме та̀мо на виђе́ње да ви̏дӣ, а *имô* васи́ку, ја *ни̏јесам ћѐо да идѐм*, а о̀ни по̀сл’ē не шћѐше без мѐне (Гл); мѐне да̀де ова̂ стрӣц у Жӣчу, тӯ̂ *сам*, кобајга̀ги ме да̀де, *учӣо* некӯ шко̀лу ма̀ло, нѐписмено дӣјете и *чӯвô* свӣње, пра̀во ти ка̂жēм, чоба̀нин *бӣо*, *окōпāвô* грō̂жђе, боста̀не, свѐ тô са̂м, *одржāва̀ли*, на̀с *има̀ло* тӯ̂ једну четво̀рица, ко вр̀т, *има̀ли су* рӣбња̀к и̏стō, тӯ̂ *се* већ̏ном *ӣост̄ӣло* (Вру); *от̄ӣшла* на контро́лу у Паза̂р и *сврāт̄ӣла* ја̀дна у чешља̀ру, и тӯ̂ ме на́ђе и и̏спрӣча ми ка̀ко је би́ло (Леч).

II.5.13. Већ је поменуто да је карактеристика перфекта, што важи и за аорист, обележавање радњи као, са становишта момента говора, неактуелних. Дејства означена перфектом вршила су се и извршила у прошлости, и, као таква, тој временској сфери у потпуности припадају. На завршеност радњи може се упућивати контекстуално, што потврђују до сада навођени примери, или пак посебним одредбама. Сходно томе, сличност перфекта и аориста јесте и у томе да се уз глагол у предикату може употребити одредба која тачно упућује на временске границе којима се омеђује интервал вршења/трајања радње, тачније, којима се јасно дефинише временски одсек током ког су дате активности биле на снази. Дакле, перфекат и аорист исказују радње које подлежу временској ограничљивости (овде се мисли на несвршени аорист и перфекат), док код имперфекта то није могуће.

Одредбама се перфекатска радња може дефинисати у смислу дужине трајања, или се пак њоме маркира десна граница на временској оси, којом се означава моменат када је наступио прекид именоване радње:

ја̄ *сам бӣо* у Паза́ру ци̏јелу зи́му пā *сам ӣобѐгō* ова̀мо (В. Лок); мӣ о́де, По̀жега вел’и̏ка, мӣ *смо* го̀динāма *гласа̀л’и* Са̂вка, ни̏шта ни ни̏је смēта̀ло тô да мӣ гласа́мо Са̂фка из Ба̀л’етӣћā (Пож); *осӯ̂ђен је бӣо* два́дес го̀дӣнā бес по̀сетē

и пра́ва. За тô дȍба *ѝздржō је* једанêс ѝ пō гȍдӣнā и пêт дāнâ у Срêмскӯ Мѝтровицу. И ôн ѝздржа једанêс и по гȍдӣнā и до́ђе с рȍбијē, по-тѝјем ȕсловима (Бл); двāнêс-трӣнêс гȍдӣнā кā *су се развѐл'и* (Ос); пȍсљē смо мȁло ожӣвѐљи, ȍтац јој пȍсљēн дошô с рȍбијē, једанȁес ѝ пō гȍдӣнā *је издржô* рȍбијē за вре́ме Тѝта. Као дȍмобрāн је оглâшен и за тô е одговāрô тѝјā гȍдӣнā. И пȍсљē је стȁвио, ōн је бѝо комадȁнт бāтаљōна у партиза́не (Бл); тȕ је архелôгија, ȁрхелози из Бѐограда, *рāдѝл'и су* десетѝну гȍдӣнā (Баг); мȍја снȁха ни јѐдна *нѝје имȁла*, јѐдна ȍсам гȍдӣнā, јѐдна дѐвет гȍдӣнā, *ни́су имȁл'е* дѐцу (Леч); свѐ под нȁдницāма, у једно вре́ме свѐ преко ових о́де овâ што су упућѐвāл'и у Фрȁнцускӯ, е тȁмо *је рāдѝо* дѐвет гȍдӣнā, е пȍсл'ē су отфрȁкл'и, а би́л'и су пȍсиромашни (Леч); мâјка ми *је* ћетѝри гȍдине *седѐла* удовѝца, би́ла ми је мâјка млȍго мла́да остȁла. Такô да сам јâ ко[д] тогā ȍћуха би́ла, *жӣвѐла сам* код њѐга ћетѝри гȍдине, *осӣтȁла* сирȍће и ћетѝри гȍдине са мâјкōм, тô су ȍсам гȍдӣнā, ȍсам гȍдӣнā *сам седѐла* кот ȍћуха (Ле); један *је осӣтô* сѐдам гȍдӣнā из Ђерекāрâ ис мôга сѐла, хȍца јѐдан; сѐдам гȍдӣнā *се* тâ *нѝје ӣомӣрѝо* његȍвōј шће́рки што се ȕдāла, и посл'ē нѐкāко (Ђер); гȍре нам је кȕћа би́ла изӣдȁл'и пȍдрум и гôрњӣ крâј, онô се зарȁтило а мȕж ми о́н у рȍпство шêс гȍдӣнā *бѝо* и брȁт *је* мôј *бѝо* тā старѝјӣ (Лу); ōн *је жи́вео* шēсêт и пêт гȍдӣнā (Врс); *бѝо сам* трӣ ѝ пō гȍдине у партиза́не (Гло); би́ло је рȁтнō врѝеме и пȍсл'ē, јâ се сѐћāм, трӣ гȍдине пȍсл'ē рȁта *нѝе рāђȁло* жѝто, свејѐдно штȍ би сѝāл'и (Бо); рȁт кад *је бѝо*, *ӣобѐгл'и смо* за Рȁшку пā из Рȁшкē у Бѐоце *смо жӣвѐли* једну гȍдину (Из); Мари́на *је рāдѝла* овȕ гȍдину, *рāдѝла је* у Штâвељ, *замењѝвāла* јѐдну (Че); шêз нѐдēљā *сам седѐла* испрȍшена (Кон); јâ *сам бѝо* портӣр у онȕ згрȁду у цѐнтру. О́нде *сам рāдѝо* дȕго и дȕго, пā сам рāдѝо гȍре у Гȍдово на шкȍлу онȕ, бѝо портӣр ѝстō, ђѐ нѝјесам ишô, у Рожȁје, Ѝвангрāд, свȕт (Коз); *жӣвѐло се* прӣл'ѝчно дȕго (Не); јā цѝо дȁн тȁмо по врȕту тудијена́ке *шōнӣтȁла* (Бал); пȍсл'ē мôј мȕш *је оӣишô* у Фрȁнцускӯ, а вѝшē *је бѝо*, дȍста врѐмена *је ӣрошô* те по Бѐограду, онō по Бана́ту, мумȕрус онâј, кукȕрус, како вѝ кâжēте, *комишô* и *рāдѝо*, тȁмоовȁмо (Леч); јâ *сам бѝо* одбȍрнѝк дȍста врѐмена ту́не гȍре и знâм да *сам сазӣвô* сѐло те *смо ѝшл'и* у пȍтеру за тијем Гѐмбēшом, *ӣроӣȁл'и*, Гѐмбēш *је* дȍста врѐмена пȍсл'ē *жӣвѐо* (Прђ); јâ *сам би́ла* дѐсет дāнâ са овѝјем мâл'ӣм јѐдва чѐкāла сам да дôђēм (Брђ); јâ *сам носѝо* прȕтене пантȍл'е кȍ знâ кол'ѝко (Коз); јâ *сам рāдѝо* и јâ у Петол'ѐтку мȁло, осамедесêт сѐдмē (Коз);

ȍне *су жӣвѐл'е* до Дрȕгōг свѐцкōк рȁта (Пож); до скȍро *сам мѝсл'ио* да гȍре водê нêмā, да је пробл'ѐм за вȍду, међутӣм, кȁке ѝзворе ѝмајȕ, кȁке вȍде, тō плу́ћа отвȁрā, и ја́ке вȍде (Баг); пâнтӣм, јâ *сам* бȁш и јâ *ȍрō* са волȍвима до скȍро, пȍсл'ēн смо кȕпѝл'и трȁктор да се тō мȁло превазӣђē (В. Лок); ōн *је* дȍсад *седѐо* о́де и Ȍмер и овâ ћȍвек, А́мир се зовê, што свӣрā у кланêт, пā такô (Мел); јâ *сам* док ми овâ ће́рка се нѝје ȕдāла, јâ *сам држô* по двѝје по трӣ крȁве (Трн); *чȕвȁла* ȍфце, док сам се гȍј ȕдāла *чȕвȁла* ȍфце (Ли).

II.5.14. Као што је показано, перфектом (као и аористом) обележене радње одликују се свршеношћу, њихово (из)вршење у потпуности припада прошлости, те тако својим трајањем никако не могу обухватити и садашњост.

То је једна од основних разлика према имперфекту и огледа се, превасходно, у ситуацијама обележавања радњи из блиске прошлости. Тако Ј. Вуковић наводи да се на питање: *Виђе ли ми ђе ђевојке?*, ако се за њих зна где су, може одговорити: *Ено иг на главици, мало ӣрије седагу и смијагу се нечему*. Притом, исказом *еӣо иг на главици* – „јасно је обележена садашњост за место налажења субјеката о којима се говори, а то се, у ствари, иако то није директно речено, односи и на временски однос глагола *седеӣи* у имперфекту (подразумева се да девојке и сад седе, а имперфекат се [...] употребљава да се веродостојније покаже како је лице које одговора на питање само видело да девојке седе)“. Даље, „имперфектом *смијаху се* означено је само да се радња вршила у моменту кад је говорно лице посматрало (слушало) субјекте радње, а сама се радња односи и директно и индиректно на прошлост иако није искључено, што само текст показује, да се она и сад врши, – у моменту кад говорно лице одговара на питање“. Међутим, „да је речено: *ено их на главици, малоӣрије су ӣу шиђеле и смијале се*, значило би у ствари: на томе су месту, – радње седења и смејања односиле би се само на прошлост, – ни индиректно се не би указивало на то да се оне и сада врше, то је у крајњој линији занемарено. Да је опет речено: *еӣо их на главици, мало ӣрије су сиђеле и смијаху се*, имперфектом би се обележила само очевидност, и прошлост и све друго је занемарено“ (Вуковић 1967: 113–114). Дакле, прво диференцијално својство перфекта према имперфекту јесте ограниченост радњи на прошли моменат (детаљније о имперфекту за блиску прошлост в. т. II.2.17. у одељку о овом глаголском облику).

II.5.15. Суштинска одлика имперфекта јесте исказивање прошле радње у процесу њенога вршења. Имперфекатске радње, дакле, предочавају се као процеси у трајању, а не као целовита дејства. Перфектом и аористом радње се приказују као целина, као нешто што је било и што се као такво одликује готовошћу. Приказивање радње као процеса у току, трајању, свакако јесте могуће и употребом перфекта, имајући у виду да је он облик најопштије семантике. То је посебно својствено имперфективним глаголима, те тако утисак процесуалности, трајања радње проистиче из морфолошких својстава глагола, или је одређен контекстом. Ј. Вуковић у вези са тиме истиче да у примеру: *Кад ја грађах ову кућу, дође ми један мајсӣор из ӣриморја да ми зида зидове,* имперфекат означава процес, ток радње. Али, с друге стране, и када се каже: *Кад сам ја градио ову кућу, дође ми један мајсӣор* „не мисли се ни на шта друго него на временски ток у који се поставља друга претеритална радња“. То значи да и када кажемо да перфекат „обележава радњу у њеној потпуности временског трајања – његова обична употреба, то не значи да се у његову значењу не може и то занемарити, и да не може исто као и имперфекат обележавати само процес радње. Сва разлика у овом нашем

случају између: *кад ја грађах ову кућу* – и: *кад сам градио ову кућу* – своди се на то што се имперфектом даје непосредније уживљавање у ситуацију о којој је реч, а перфектом се са стајалишта говорних момената говорна лица уживљавају у прошлу ситуацију (са транспонованим ситуацијама у смислу релативске прошлости) на сасвим обичан начин“. Једина разлика је, како сматра аутор, у томе што је имперфекат за разлику од перфекта носилац компоненте доживљености, док је јасно да „између једног и другог израженог облика нема никакве разлике ни у смислу дужине трајања (то је у овом случају говорном лицу сасвим индиферентно), ни у смислу напоредности радњи према другим датим радњама (то овде постоји, зависна реченица даје то сама собом, али је за само схватање радње и то индиферентно)“ (Вуковић 1967: 232–233).

Коначно, овде долазимо до још једне релевантне разлике – имперфекат је глаголски облик којиме се јасно обележава непосредна чулна доживљеност радњи, што омогућава њихово приказивање као претериталносадашњих ситуација, оживљавање на плану садашњости те приказивање као динамичних акција посматраних у току вршења. Перфекат, као што је и речено поводом његовог односа са аористом, ту особину не поседује, тачније, она не спада у ред примарних компоненти у његовој семантичкој структури.

Перфекат, иако то није примарна одлика његовог семантизма, може обележи радњу у процесу вршења, или пак радњу дужег трајања. Стога се он у контекстима неретко среће у служби обележавања радњи које се представљају као оквир унутар кога се постављају напоредна дејства исказана осталим глаголским облицима, односно које својим трајањем обухватају друге радње, тако да се оне смештају и једна у односу на другу распоређују на, на тај начин дефинисаној, претериталној временској линији:

> ова̑ј дѐо та̀мо ка Цр̑нōј Го̀ри, *жӣве̏л’и су* и Срѐби и мусл’има́ни, ал’ како која̑ го̀дина *би́ла*, ко до̑ђē на вла̑с, о̑н некē зāко̀не поста̀вӣ; *би́ло је* прѝсӣлнōг исељāва̑ња, мѐђусōбно *се убӣја̀л’и*, *бежа̀л’и* за Македо̑нију, за ове̑ кра̀јеве, промѝјени мѐсто, склѐни се; *нѝје има̀ло* стрӯјѐ него онē ла́мпе, гара̀бит некӣ што *је бѝо*, о̑н *је горѐо* у тē гарабѝтнē ла́мпе, некāко свѐжē на чѐло и оно горӣ једно вре́ме, и о̑н по̀сл’ē дода̑ онē прашѝнē и тō би горѐло, осветљāва̀ло (Баг); врӯ̑ħӯ ракѝју па му на̀би па кӣхā̑, па кӣхā̑, па кӣхā̑, па го̀тово цр̏че, ни да тр̏пӣ ни да скѝнē, а *ӣӯрио* фафарōна̑ у једну пасѝквицу па и *окāдѝо*; *бѝо је* о̀бичāј да ме пр̏стенуе дѐвēр кот кӯħē, са̀мо ула̀зӣ дѐвēр и још два̑ са њѝм, по̀моћнӣ дѐверови, не умѝјēм ни ја̑ да ти обја̑снӣм то̑, пр̏стенујӯ мла̑дӯ, о̀на хим да̀дē по пешкӣр, кад је пр̏стенујē, свѝјем по пешкӣр преко ра̀мена по о̀бичāју, донѐсē хим ше́рбет, *нѝје има̀ло* со̑к него ше́рбет, во̀да и шѐħер, и о̀ни је да̀рујӯ посл’ēн на онӯ, *вӣка̀ло се* та̀бља, нѝје послужо̑нӣк, ста̀вӯ на та̀бљу па̀ре, кол’ко ко̀ мо̀же, *нѝје има̀ло* послужо̑внӣк него та̀бља; јѐс *се рāдѝла*, са̀мо ја̑, што се мѐне ти̑чē *нѝјесам*, а *рāдѝла се* коно̀пља, почупа̑ је пā је свѐ́жи на вр̑х, пā је покѝсел’и у ба̀ру, пā је изва̀ди пā је су́ши, пā по̀сл’ē на онӯ тр̏л’ицу, и по̀сл’ēн је пре́ди

(Боб); мȍжда тӣ не разумêш ме штȁ су би́л’е сламȁрице, тô *су би́л’е* испл’ѐтене као душѐци од некōг пла́тна, и тȳ *се нахȁкāла* слȁма, тȳ *се ѿурȁла* слȁма и тō жѐне, мâјке децê, ȍне тō умекшȁјȳ мȁло онȳ слȁму и прȍстри дѐци, и тȳ да л’ ћѐбе, да л’ мало ћāршȁфа и на тô би л’ежȁл’и; ранӣје како би му ȍтац и мâјка рѐкл’и, ȍтац и мâјка *су* му *се ѿѿȁл’и*, оти́ди, вӣди девôјку, кȁка је, штȁ е, от којӣјā је, ȍни до́ђи ȍтуд да вӣдȳ ћѐ се удȁјē девôјка, ӣмā л’и штȁгоћ у тā дôм ћѐ ће да жӣвӣ, кȁко је ста́ње, штȁ је, пā богами нѐко и покȳдӣ пā се развâл’ӣ тô, свȁшта *је би́ло* (Бот); кад ӣмā, ку́пи, кад нêмā. Богами ӣсприје *нӣје се* ни *имȁло*, *нӣјесу* ти валā пȁре *ѿомāгȁл’е*, онијā гȍдӣнā бȁш ка[д] *сам дȍшла* јâ о́де, *нӣје имȁло* (Брђ); из овӣјā гȍдӣнā пȳне *би́л’е* шљӣве, овē стерл’ѐјке, свѐ *сломӣло* гра́не, не мȍже да држӣ кȍл’ко *је* тô *родӣло*; *знȁло се* да се осѐчē бȁдњāк, понѐсē се погȁча, флȁша ракӣјē, кукȳрус, о́вас, жӣта шта ӣмāш и прȍвā љȳска да пȁнē да га сȳнце грӣјē онā бȁдњāк. И прȍвā љȳска се узӣмā и стȁљā се у то́рбу а погȁча, бадњачӣца, ломӣ се преко бȁдњāка у шȳми где се осѐчē бȁдњāк; јā се сѐћāм *бӣо сам* дечкӣћ кат *смо кȍѿāл’и* овāј канâл за вȍду и тȳ наӣћēмо кō онӣ земљанӣ чанȁци што се нѐкад мл’ӣјеко разл’ӣвȁло, сȁмо превȒнȳто овакô, штȁ је сȁт, ȍтац ми кâжē: „Нѐ, не дӣрāј“ (Из); пā би јâ пѐшкē одȁвдē, пā преко Парȁлова, преко Вȁрева, по[д] Дȍховиће са́ђи пā опл’ѐти пѐшкē, оти́ди нȍћи, до́ђи, нӣшта ме *кȍшѿȁло нӣје*, ни бâнка, ни дӣнāр (Ју); кȁко *се сӣјāло*, такô *смо жӣвѐл’и*, тô *се сӣјāло* и *бра́ло* и овâ јѐдна ту́ра, пā дрȳгā, пā стȁви у вȍду у мочӣло, тô пȍсл’ē мѐсēц дāнâ да се кӣсел’ӣ, пā да га осȳшиш, пā да га отȒл’ӣш пā стô јâдā; кȁко *је* ȍна са снāшôм *жӣвѐла*, ȍне се свѐ зо́вни на брȍдо пā посêдā, пā разговâрā (Коз); лôнце *су ѿѐрāл’и* одȁвл’ē из Јōшȁницē, онē лôнце од земљê, *ѿѐрāл’и* за Кȍсово за жӣто, грȍдно, пȍсл’ē рȁта, по јѐдан ил’и двâ ло́нца жӣта, и тȁмо раздӣјел’и по сѐл’има (Лу); тамо дȍл’е, *нӣје имȁо* овâ пȳт, него низ рӣјеку тамодȍл’е, тō *је* сȁмо онȁкō путȁње *би́л’е*, пā би товȁрил’и онē товȁре дȒвâ на кȍње, пā зал’ѐди рӣјека а кȍњ наӣћē на рӣјеку и пȳкнē онā л’ѐд и ôн побȍдē глāвôм и свѐ и дȒва и кȍњи и свѐ у вȍду обâл’ӣ; кад *је би́ло* за вре́ме Ти́та, *научӣо* на́рот те дȍбре пла́те, те дȍбар пȍсо, те ӣмајȳ свӣ запошљѐ́ње, фȁбрика Рȁшка кат се би́ло тō напȳнило би́ло да рâди, тō кат се пȳстӣ рâднӣштво, тō нѐ мош да прôђēш ȳл’ицāма свѐ рâднӣци ис фȁбрикē (Не); ȳвечē у тē стȁнове *ѿокȳѿио се* на́рот кот тијā мȒтвијā љȳдӣ, кā и код вȁс и код нȁс се чȳвā онā мȒтвац кад је у кȳћу. И тȁд *нӣје имȁло* стȁкло него *имȁл’и* папи́ри на прōзȍре, а тӣ овакô онâ папӣр, оквȁсӣш га, ôн се пробӣјē и тӣ вӣдӣш тȁмо у тȳ простȍрију свѐ кȍ је, и слȳшāш (Нет); *имȁл’и су* једни ђȳмбȳси, ранӣјē ôн се ожѐнӣ и дрȳгō вѐће, трѐћē вѐће довȍдӣ мȳзику у кȳћу и тȳ нѐзвāн идѐш, свӣ омладѝнци мôмци идȳ на тā ђȳмбус, нѐко од рȍђākā извѐдē мȳзику, јâ му дâм стô ѐурā и ôн дȍђē тô вѐће и свӣрā тȳ и; кат *сам се женӣо*, *имô сам* девȍјākā о́де *ѿоруђѐвāл’е су* ми да ми дȍђȳ кот кȳћē сāмê, јâ *нӣјесам ѿрифȁѿио* тô, са једнôм девôјкōм из Бӣјел’ијā Вōдâ ȍзгō се ожѐнӣм (Пож); здрȁвице, прȍвȳ, дрȳгȳ и трѐћȳ за Светê Трȍјице и ȍндā ӣмāш гȍсте, кōмшӣје, ȍбавēзно *си гл’ѐдō* да ӣмāш кōмшӣје којӣ је ȍбавēзан из сѐла нѐкōга, једно́га, двâ, трӣ, пѐт, како кȍ мȍгнē. Тē кōмшӣје до́ђи уоћи слȁвē, на слȁву, ӣстō дӣжēш слȁву, мӣ слȁвӣмо Светóга Никȍлу, и дôђȳ тӣ кōмшӣје, прӣјетељи дôђȳ. Ȍбично ȳзмēш нѐкōг из сѐла стâлно да ти је, и ȍне тѐбе и тӣ њѐму, е пȍсл’ē ȍни још ко нѐко ӣмā, дрȳгӣ

го̏сти дола̏зē; пā *се носѝло* онијем жена̀ма, ако ѝмā у ку̏ћи вишē, нѐ знāм по сапу̂н, тē ко̄мшѝје. И онѝ прѝјатељи трѐћӯ но̂ћ изно̀сѝ се тā мѝло̄с, трѝ да̀на *се сла̀вила* сла̀ва, то̄ *се* тако̂ *рāдѝло*; ранѝјē *је бѝо* ѝспит, и о̀ндā закâжу ка̀т ће сва̀дба (Прћ); нѐ би се ни вѝ̄ђа̀л'и мо̀мак и дево̂јка, рецимо, ја̂ тогâ па̂мтѝм, ал' нѐ свѝ него *има̀ло је* слу̏чајēвā преко ро̀ђāкā, преко прѝјетēљā, преко нѐко̄га, пофа́л'и до̀бру дево̂јку, о[д] до̀брē поро̀дицē, тако̂ то̂ и то̂ *су се* тако̂ *узѝма̀л'и* (Рај); енê, однѐси секѝру пā разбѝ л'ê̂т онѝм гво̀жђетом пā кол'ко мо̀ре да се заву̏чê онā вѐш, тако̂ ти то̂ *бѝло* (Со); ка[т] сам ја̂ двōрѐла нѝко̄к од човѐка *има̀ло нѝје*, са̀мо жѐне. Стојѝ овако̂, ту̏рила ру̂ке и стојѝ, *пōкрѝл'и је* чаткѝјō̄м, нѝшта не смѝјē да се прѝча̄; *жѝвѐла сам* са дѐверовима и *држа̀л'и су* ме сва̀кат л'ѝјепо и испра̀ти у̏ гости и довѐди. *Има̀ло* не дѐсеторо, пā чо̀век ми о̀де у во́јску трѝ го̀дине, ја̂ свѐ *седѐла* кот дѐверōвā. Нѝкат *оѝ̄шѝшла* у̏ рōт *нѝсам* што *нѝсам ѝ̄ѝ̄ша̀ла* дѐвера, о̂н ме спре́ми и до́ђи те ме у̏зми. *Нѝјесмо смѐл'и да мр̀днēмо* што *нѝјесмо ѝ̄ѝ̄ша̀л'и* (С. Ћуп); та̂пӯт дево̂јке и жѐне *нѝјесу смѐл'е да уѝђӯ* у со̀бу *да гл'ѐдајӯ* кад мѝ ѝгра̄мо него *су вѝ̄рѐл'е* на про́зор, *нѝје има̀ло* ста̀кло него папѝр, но̀вина, *бѝло је* место ста̀кла, пā оно̂ прова́л'и, оква̀си га, пā *су* ту̂ *вѝ̄рѐл'е*, дево̂јке и жѐне на вра́та, отво̀ри вра́та пā *су* не *вѝ̄рѐл'е* ка[д] *смо* ми *ѝгра̄л'и*; то̄ *је* тако̂ *бѝло* ранѝјē, о̀давл'ē повр̀шица, у Дē̏жѐву кот Црновр̀шāнā, ис Трна̀вē у Дē̏жѐву пѐшкē на ц̏умбус и ту̂ ка[д] *смо* на̂с тројѝца *заѝгра̄л'и* у со̀бу, дево̂јке *су гл'ѐдāл'е* на про́зор, та̀мо мѝ ѝгра̄мо, не вѝдѝ̄мо дево̂јке, мѝ та̀мо помахнѝта̀смо у со̀бу; у шко̀лу кад би бѝло на̀јприје онā жу̂тā Мо̀мировица, она *је* азгѝна *бѝла* кад је ѝгра̄ла, накокора̂ ко̀су овако̂ пā ка[д] *смо ѝгра̄л'и* у шко̀лу, уда̀ри ного̂м пā хоће па̀тос да сло̀мѝ док ту̂ *смо ѝгра̄л'и* (Трн); о̂н *је рāдѝо* у ја̀му до̀л'е и како *је рāдѝо*, а *бѝо* вѝсок, кру́пан, и како *је рāдѝо*, дал'ѐко бѝло, озго̂р се опу̏чи, пра̀во га *уда̀рило*, зна̂ш, у̏ гла̄ву; *има̀ла сам* ја̂ свѐ, и пома́ду, да се нарумѐнѝм, *нѝје се има̀ло* кā овō са̀т мо̀дēрно нō црвѐнӯ āртѝју што се кѝтē сва̀тови, ја̂ то̄ *чу̏ва̀ла се* да не цр̄нѝм, тӯ ко̀су распл'ѐти пола̀ко пā плѐти пā по̀сл'ē, пā заве́жи та̀мо овал'ѝкѝ о̀бруч на̀ гла̄ву, ко̀са овол'ѝко̄ онō јѐжāва, ада не мо̀гу са̀д да прѝча̄м ка̀ко сам ја̂ то̂ носѝла, по мѐсец да̄на̂ би ја̄ то̄ тако̂ наређѝва̀ла се; ја̂ *сам* го̀ре са учѝтēљко̄м *сѝ̄ава̀ла* у шко̀лу, бра̀т ми *бѝо* курѝр у шко̀лу а учѝтēљка *бѝла* са́ма, мла́да *бѝла*, *бѝла* е озд̀о̀ль и[з] Срѝбијē, и она мѐне замо̀л'ѝ, да нѐ би бѝла она са́ма, да ја̄ спа̂ва̄м код њê, и ства̀рно ме мо̀ји родѝтељи дозво̀л'ē, у шко̀лу *ја̂ сѝ̄ава̀ла* саш њо̂м, и *ѝобѐгла сам* и шко̀л'ē (Гр) ја̂ *сам имо̂* Срѝбā о́де, пā би отишо̂ ко̀д њѝ, то̄ нѝје дал'ѐко ода̀вдē, то̄ су Ку̏шићи, пā ова̀мо Ра̂внā Го̀ра, о̂н би ти прѝнијо чѝстѝ зобенѝ л'ѐп којѝ *се нѝје* ни *сѝ̄ја̄*; прѝје ја̂ кат *сам бѝо* дѝјете, ја̄ *нѝјесам мо̀го* у со̀бу *да уѝђēм* док ме нѐко не позо̀вē, истѐра̄ те и[з] со̀бē, а са̀д пр̀вā ђѐца за сто̀л нѐго го̂с; бо̀га ми *сам* ја̂ мо̀ју дѐцу на ко̀ња *носѝла* о̀вдал'ē за Сјенѝцу кат *сам бѝла* бо̀л'есна пā претр̀ни, да извѝнēте, на онō̄г ко̀ња седу́ћи, не мо̀гу вишē да издржѝм; кат *сам бѝо* дечâк, свѐ *сам ишо̂* у По̀жегу *ку̏ѝ̄ово̄* куку̏рус, самѐљи, ба̀јаги продâ у Сенѝцу, о̀тац *нѝје рāдѝо* пā *смо бѝл'и* сирома̀си, по̀сл'ē кат *сам* ма̀ло *ѝора̂сѝ̄ō*, ја̂ *сам се* ма̀ло *обога̀ѝ̄ио*; код мѐне *до̀шла* јѐдна твојѝјā го̀дѝ̄нā ба̀ш *седѐл'и смо* прѝје једно нѐкол'ке го̀дине, из једно̄га сѐла до̀л'е из Дунѝшѝ̄ћā, по̀дал'еко ода̀вл'ē ѝмā петнѐс кѝлометāрā сѐде, *довѐла* је једна сиро̀та о̀ндал'ē, једно дѝјете са то̄м сиро̀то̄м и сѐдоше ба̀ш ту̂ овако̂ ко̄ вѝ (Кл); ја̂ *нѝсам мо̀гла*, кад сѐднēм на

ра́збој да ткêм, *ни́сам мо̏гла да дова̏ш̄ӣм* по̏дношке, *ни́сам* млО̏го ни *ӣора́сла*, па̄ ова̀мо ми поза́ди О̀тац тУ̀ри по двӣје трупӣне па̄ ми ова̀мо пома̀кни и ја̄ по̏сл'е̄ сѐдни да ткêм; ѐто вӣш ко̀л'ко *се вѐрова̄ло*, идê да се причêстӣ, најѐде̄ се, напӣје̄ се, О̀де̄ да се причêстӣ; зна̂ш штА̀ је тô, ђѐцо, О̀нда̄ *је би́ло* онО̀ по̏сл'е̄ ра̀та, *нӣје има̀ло* ни сапу́на ни пра́шка, она̄ пѐпео забр̂ка̄, онО̀ вѐша да опѐре̄ пѐпелом (Кн); свѐ *се* ру̀чно *ра̄дӣло* и свѐ би пора̄дӣли и стӣгни да иде́мо и на сӣјела и у маха̀лу и то̄ *се скӯ̄ӣљо̀* на́рот, овО̀ са̀д јО̀к (Тр); ја̂ *нӣјесам* вала̄ *шћѐла*, мôј ђО̀век би ме тѐро̄. Ја̄ нѐ шче, О́де ми л'ѐпше̄ (Бо); тра̀торима *су ва̀дил'и* како *ӣа̀ље* те̄ хомО̀ре, тра̀торима зака̀ђи и натрѐфи дол'е искО̀па̄ј, такô е зѐмља мѐка, зака̀чи с тра̀ктором и пову́ђи и изву́ђи ђӣта̄ву хомО̀ру (Бо); вре́ме *је би́ло*, не пӣта̄ те родӣтељ ђѐ ће да те да̂ (Бр); сла̀бо *су* је *ӣ̄ӣ̄а̀л'и*, сла̀бо *су ӣ̄ӣ̄а̀л'и*, јО̀к мО̀ре, да̀ди је, *нӣјесу сла̀бо ӣ̄ӣ̄а̀л'и* девО̀јку, да̀ди је (Гло) бра̀та *сам женӣо*, ха̀ј још тô да ти испрӣча̂м, пра̀тӣм једнО̀га хО̀цу, та̀мо та̄ провођа̀ча (Жу).

Имперфекатска радња често подразумева напоредност са неком другом радњом или ситуацијом. Таква прошла, са имперфектом (било самостално употребљеним било у облику помоћног глагола у саставу плусквамперфекта) напоредна дејства могу се обележавати перфектом:

ја̂ *сам ӣшла* за Вр̏шац, нӣјесам, са̀мо на јѐдно мѐсто *сам вӣдела да су* шљӣве *родӣл'е* и тô се беше до земљê савӣло, тӯ ма̀ло нѐшто бѐше ка̂, ка̀ко да ти објâснӣм, ка̄ у некӯ дол'ӣну, и тӯ ваљда *нӣје зака̀чило*, тӯ беше оста̀ло; у та̄ хотêл ђе *смо би́л'и*, нит се зна́ше кО̀ је дирѐктор, ни кО̀ је шѐф, то па̂дахӯ, уО̀пште се нѐ зна̄ кО̀ је штА̀. Па̂дӯ, има́ху (Брђ); сѐђа̄м се ја̂, ранӣјѐ кат *смо ӣ̄ѐра̄л'и* дрва за КО̀сово са овијем сӣном па̄ дО̀л'е во́јска па̄ тра̂жӣ ти документа, папи́ре, мôј сӣн нешто нѐ беше пО̀нио, не да̄јӯ да прО̂ђе̄ (В. Лок); ба̀ш једама̂ једне̄ прӣл'ӣкѐ један мусл'има̂н ис Паза́ра ӯпозна се са једнО̀м девО̂јкО̀м тӯ на̀шега рО̀ђа̄ка, О̂н јој *се ӣ̄рес̄ӣа̀вио* да је пра̀вослава̄нӣ, ја̄ јој ка́за, О̂н посл'е̄ шћа́ше да се бӣје са̀ мнО̀м, њѐму крӣво што га ја̂ офи́ра, ӣна̄че мил'ӣција га О̀тера̄, такô бӣ (Из); тО̀га̄ има́ше ја̄ нѐ зна̄м кол'ӣко, пӯна гомӣла, за̀ шта *је* О̀но *слӯ̄жӣло*, нѐ зна̄м (Из); кат *сам* ја̂ *о̄ӣишô* у Тӯрскӯ седамдесêт и пр̏вѐ гО̀динѐ, то̄ ми *је* пр̏во̄ *би́ло* да О̀дѐм, бѐхӯ у тêшку ситуâцију, беше нѐстабӣлно, систêм нѐ беше у Тӯрскӯ, жӣва́хӯ од седамдесêтѐ гО̀динѐ па̄ на ова̀мо (Пож); О̂н *је дола̀зио* сад, вӣшѐ познадӣја̄ш0е О̀кол'ину него ијѐдан. Свѐ познадӣја̄ше (Бољ); ба̀ш да̀нас *сам мӣсл'ила да идêм* па̄ она вељА́ше мО̀жда ћу испа̀нут па̄ нӣје испа̀ла, *о̄сӣа̀ла је* тӯ (Бо); мӣ *смо* једну плО̀ћу ма̀кл'и па̄ смо гл'ѐда̄л'и, па̄ зна̂ш штâ, мО̀гу ти рѐј, трӣ мêтра стоја́ше кО̀стӯр, гла́ва, кО̀сти, као да је јуђêр ӯкопа̄н; ада ја̂ ка[д] *сам гл'ѐдо̄*, то̄ нӣје ша́ла, кру́пни *би́л'и* то̄ љӯди та̀да̄, прѐко два̂ мêтра. Мѐра̄хӯ љӯди, бѐше им занимљӣво. Здра̀ви зӯби. А зна̂ш ка̀ко им седа́ху здра̀ви зӯби, а вел'ӣки. *Гл'ѐдао је* ова̂ ста̂рӣ, то̄ нӣје ша́ла, то̄ је О̀збиљно (Уг); *бӣо* и у Кра̄ља̀во трӣ-ћетӣри мѐсѐца, те до́ђо, кат ова̂ј Су́љо се бѐше, ова̂ ми ӯнук, родӣо, Исмѐтӧв сӣн, и бѐше дО̀шла ми та̂ бӣвша̄ сӯпруга, ма̂јка Ӣсметова, *дО̀шла* код ма̂јкѐ дО̀ље и ова̂ Ха̄фӣ̆а *је довѐла да дО̂ђе̄* код на̂с О́де, *довѐла је* и беше дО̀шла (Бл); Ӣсмет кад *је кћѐо да идê* за Нѐмачкӯ, ја̂ *сам за̀кљео* свО̀м бО̀жО̀м зада́тку да О̂н штО̀ прӣје мО̀гнѐ да дО̂ђе̄ да ӯзмѐ дѐцу, онО̀ бѐше прӣспео ова̄ ра̀т да бӣдѐ О́де, да ӯзмѐ жѐну и дѐцу и да и повѐдѐ у Нѐмачкӯ саш њӣм

(Бл) Чул'ӣје ӣмā тàмо код Мôјстира, ӣмā сѐло, *бӣо сам* у тō сѐло јā. Тӯ прàвāхӯ љӯди гӯсље, дȍбро жӣвâхӯ (Бо); ӣмā óде рӯја код нâс овàмо у овē кр̏ше, јâ *сам носӣо* једнōј жѐни у Тутӣн, да л' нѐшто вељáше за накӣ прӣтӣсак (Бр); кат *су ӣȍчēл'и* овàмо *да грâдӯ* овӯ магистрáлу, јâ бȍга ми бѐх млàђӣ, *рāдӣо сам* са инжињēрӣма (Ке); опâнци *се носӣл'и*, тō кȍ *е имô* опâнке пироћáнце, кàке цӣпил'е тō бѐше; сàт из Ковáча кад *смо ӣшл'и* тогâ имáше сӣла гȍре (Мел); нѐ знāм кȍ *вȍдāше* кȍло и ôн мѐне л'ијепо ȍдведе, дóђе те ме ӯзē, Ми́л'е, и цӣпцијело вѐче *сам* са њӣм *ӣграла* (Коз); *ӣȍмрло је* тō свѐ и Мâрко беше слàп (Гло); такô бѐше у Македȍнију, *бӣо сам* дȍл'е подно Вѐл'еза (Мел); *тӣрѐбāл'и* да ȍрēмо и дȍђӯ јѐдни, ȍтац ми бӣо у Позâр, идāхӯ тӣ пӯт у Позâр на пӣјоц (Ле).

II.5.16. Перфекат на најопштији начин обележава прошле радње, те се стога оне перципирају као експозиција, оквир за увођење других претериталних дејстава спецификованије семантике. Најчешће се употребљава управо за увођење, потом коментарисање или појашњавање хабитуалних радњи (у смислу давања информација о општим околностима које су биле на снази током њиховог вршења), које се означавају облицима специјализованим за исказивање значења поновљивости – потенцијалом, императивом или релативним презентом, а често се ови облици удружују и смењују у ширим контекстима. Перфекат овде има улогу да радње експлицитно означи као прошле, док их остали облици маркирају још и као понављане.

Перфекат у таквим контекстима најчешће означава радње, стања или збивања који се издвајају од хабитуалних својом једнократношћу (али то није обавезно), уз дуже или краће трајање:

ӣграā жмȕркē, ӣграјӯ се кл'ӣсâ, тō се такô зовê, мачȕгу забȍди пā једно мâлō дȕво стàви на онӯ мачȕгу пā га дрȕгијем кȍ ће дàљē, тâ побеђȕе, одбацȕјē. Фил'ца̄нâ би се на посѐтке, ӣграјӯ, стàви пȕстēн пот фил'ца̄н, двојӣца крӣјӯ, а онӣ дрȕгӣ трâжӯ, кȍ нâђē, побêдӣ. Тō *се* такô *звáло* тē ӣгре; не вељâ нӣшта да трâжӣ кад је трȕдна, ако јој не дàдӯ, пȍсл'ē нӣје дȍбро тō дӣјете, не рȍдӣ се нȍрмāлно, тô би вӣкàл'и, ако трâжӣ нѐшто да појѐдē и сàд нѐко нешто нêмā, *нӣје* јој *дô*, и кажē родӣ се онô шарѐно по л'и́цу дӣјете; *нӣје би́ло* стрȕјê, кàсно стрȕ́ја, на лàмбу *се*, запáл'и лàмбу, свӣ се покȕпи, кȍ пл'етê, кȍ прēдê, стàви је тȕ и рабȍтā на лàмбу, покȕпи се ȕвечēр, посѐдак, жѐнâ дȍста, тō *је би́ло* пѐсма, весéље, кā на прéло; разбајāвàл'и би му жѐне, којâ знâ, тô *су имàл'е* тē старӣјē што знāјȕ, разбàјē детѐту да не плàчē, дӣјете ӣмā грȕчеве, сô око глāвê и бàци ȕ воду (Боб); ранӣјē тō *нӣје смѐло* пошто сȕнце зâђē да донѐсē водê у кȕћу, да избâцӣ смѐће пошто зâђē сȕнце. Што би скȕвāл'и недѐљōм хра́ну, тô би онӣ дâн што потрȍши, потрȍши, што не потрȍши, у ка́нту свӣњскȕ, недѐљнȕ вȍду ни омӣл'и се нѐ би, тол'ӣкō *се* тō *чȕвàло* (Из); ранӣјē стӣд *бӣо*, пā кат *су* мѐне *кѣѐл'и* да жѐнȕ, јâ бѐжи нàпоље. И девôјку да удàјȕ, она бежӣ нàпоље, срâм је, мѐне срâм, тӣ тô дȍбро знâш. Тô *е би́ло* стӣт, *би́ло је* срâма, *би́ло је* свѐга, обрàза *имàло*, сàд нêмā нӣшта, сат се стô чȕдā прàвӣ, стô чȕдā догâђā, хӣљаду чȕдā се догâђā (Ју); јâ *сам* дѐцу *ӣодӣгла* у шȕму, дӣјете, напрȍти га овàкō на л'е́ђа и све́жи овàмо прȍтњачу, и понѐси ӣгл'е овàкō, и понѐси ђетѐту, удрȍби у

једно ча́нче овакô, *кӯйӣо ми* ѐтац, тō *се зва́ло* самӯн, осу́ши тā л’ѐп дѐбро, осу́ши, прѐври вѐду, тӯри шѐћер на четӣри онô излѐми, покрӣ марѐмицōм и тѐмо га нара́ни, тō дӣјете, у шӯму (Ка); тô *смо* за сѐбе тӯ *држѐл’и* стѐку, *имѐл’и* свӣњâ лѐм ранӣјē, пā умѐљи онô за крѐве, за волѐве (Коз); у лӯбицу, *би́ла је* тӯ стâрā кӯћа пā *сам* на огнӣште, пā *сам* у црепӯљу свѐ *мēсӣла* л’ѐп. Пā би дѐћи кōмшӣке, а јâ, хѐтула *имѐла* јѐдна, прѐстрēш на тӯ хѐтулу. Пā поре́ди, по једанêс двāнêсторо имѐло фѐмил’ијē, тӣјā ис црепӯљē л’ѐбōвā, пā једна кōмшӣка дѐћи, пā: „Како хи овакô помӣјесӣш, пā кѐко хи печêш?“; и *жњѐла*, пā трѐбу до зӯбâ, да извӣнēш, пā се сѐгни, пā кљӯчѐви нѐ нōс и на у́ста. Це́лу нôћ *сам жњѐла* овакô кукӯрус по мѐсечини, овô не мѐже, овакô врућӣне, са свѐкром, пā по цӣјелу нôћ. У сѐбах јâ из њӣвē кот кӯћē. Тō те нӣко *нӣје ӣӣӣô* мѐш л’и ил’ нѐ мош, је л’ ти те́шко ил’ нӣје, него мôрāш него штѐ ћеш (Леч); јâ *сам носӣо* од говѐћē кѐжē, онô опӯти, пā су пријечѐл’и, онô се поцêпā, мâјке дѐћи пā ӯзми да опрӣјечā мѐло некōм дрӯгōм опӯтōм, пā опрӣјечā онô, опрӣјечā, и стѐви некӣ обѐјак у опѐнак, и обӯ онē чарѐпе дебѐл’ē, док отӣдēш до тѐмо до стѐкē те чӯвāш тâ дâн, оно се распѐдни, ѐвечē обрѐћи се око ногê, нêмā нӣшта. А *носӣл’и смо* о[д] точкōвâ опâнке, ковāни́ци, код оногâ ӣмā онā ра́дња што је бӣо Цѐмко опанчâр, испод Шӯмскē ӯправē, о[д] точкōвâ опâнци *су нѐшени*, онō ѐколо ђе трѐбā да се зал’ѐпӣ опѐнак, ѐни ексерӣћӣма закӯцā онô, намѐсти, овѐмо-онѐмо, твр́до, нӣкат се не исцӣјепā ал’ те́шко за нѐгу, подуспарâвā се, пā уштӯља пā отвѐрӣ се рѐна нѐ ногу, штӯљā онô са странê (Не); посӣ тӯ конѐпљу она нӣкнē, порāстê, сазрѐнē, ѐндā се пѐжњē, повêжē се у тѐцāт и тӯрӣ се у некӣ резервоâр водê и оно би се ту́не кӣсел’ило, извѐди, *имѐл’е су* онē трл’ице и *ӣпотребљāвѐло се* за кошӯље, дôљњӣ вѐш, *нӣје имѐло* штѐ дрӯгō. *Жӣвѐло се* о[д] тѐгā; ѐна је штѐтоћина шӯмē, ђе би дофѐтила, тō *су би́л’е* мâл’ē шӯме, рѐтӣшта *су ућинѐла*, о́де *се* ћêсто рѐтови *водӣл’и* и овô Хѐђево што је о́де, тō *је* мâлā шӯма *би́ла*, одѐвдē *смо гл’ѐдāл’и* нѐшу стѐку гѐре у тō брдо, и тијā кōзâ *је би́ло* пӯно, и тā кѐза *је рӯшила* шӯму, *јѐла је* бѐш кā тестѐретом да је сећêш (Пож); тô ти је сл’ӣчно свӯј, и код вâс и код нâс, Бѐжић сêдмōг јѐнуāра, православски *бӣо је* Бѐжић, уочи Божӣћа *смо слѐвил’и*, *ӣостӣло се* свѐ за тијā шêс нѐдēљā, свѐ постӣш на Бѐдњӣ дâн ѐвечē; пā би пѐсл’ēн дѐшл’и милојѐбуку, кōмшӣје изнѐсē тӯ јѐбуку и такô, *зва́ла се* кō јѐбука, а ôн донѐсӣ као пѐклōн, кажē да однѐсēм мӣлōс, не вел’ӣ бѐш пѐклōн него јѐбуку домаћӣну да однѐсēм. Прӣјетељ и тē кōмшӣје пӣјӯ до зорê, којӣ мѐже да ѐдē, ôн ѐдē, којӣ не мѐже остѐни те нѐћи, сӯтра ѐпēт дôћӯ, сӯтрадāн јѐпēт, пѐсма, згѐда; јâ *сам ишô* и *звô* по сѐлу онē кōмшӣје. Е јâ *сам ишѐо* по трӣ четӣри *смо имѐл’и* кōмшӣје, јâ за́ћи. И ѐндā зâћēм од кӯћē до кӯћē да сам звѐо, понӯдӣм им да здрѐвē ракӣју и јѐбуку о[д] домаћӣна и женѐма по колâч и позѐвēмо вечѐрас; са́бор *је имô* нō га сѐд нêмā нӣће, нêмā ѐмладинē, *би́ло је*, *имô* гѐре дѐбар са́бор о Васкрсу и вѐл’икӣ понедӣонӣк у Мӣтрову рӣјеку, о́ђе у Петрѐву црѐкву имѐло је Светê Трѐјице и Цвӣјети пред Вѐскрс, на Ѐурђеве стӯпове *имѐло је* Ѐурђевдāн, е у Пазâр *је имѐла* црѐква дѐл’е на вѐл’икӣ Тôрнӣк. У Сѐпоћāни *смо* вećӣнōм *ӣшл’и*. Пѐшкē иде́мо мӣ, на́рот, рӯља. Тӯ стâрӣ постѐвē сѐвре, тӯ *се бегенисāвѐл’и* мôмци, девôјке, ѐмладина, девôјке шêтајӯ тѐмо до на ӣзвор Рѐшкē. Тӣ ѐбичāји *би́ло* тô док *је имѐло* ѐмладинē на сѐло сѐт тō прѐсло, рѐсту-

ри се, нêмā; Бȍжић мȁсōвно *слȁвио* нáрот, Срȍби, Вȁскрс *је бȉо* мȁсōван, *слȁвило се* тô. Кȍ је Срȍбин бȉо, ôн *је гл'ѐдō да идê* кот цр̏квē о Васкр̏су, са сȍврōм, Петрȍва цр̏ква *је* глȁвнā *бȉла*. Свȁк *имô* свȍју сȍвру, и идê̄ш у цр̏кву, понѐсēш јѐло, пôђē ȍмладина и старȉјī љȕди и тȁмо тô седȉ се, пȉјē се, пѐсма, мȕзика, онô сеȍскō, а сȁ[д] тō нêмā (Прђ); гȍре сȍба а дȍл'е говѐда пā баздȕ бȁљеге, кȕћа *бȉла* од л'ѐтвī, од бȁскȉјā пā малтерȉсāто пā гȍре спрȁт мȉ а дȍл'е стȍка у пȍдрум. Нêмā ђѐ стȍку нō у пȍдрум. Којȉ нȁмешћāј, нȉшта вȁлā, прȍстри душѐке и слȁмарице пā л'ѐжи, верȉге, сȁч, црепȕља се мȉјесī, лȍнац, тȕри вȁрȉво пā га забȉ у огњȉште пā кȕхā пā јѐди. Прȍстри душѐке дѐци пā л'ѐжи свѐ на пȍт, којȉ нȁмешћāј, кȁсно, кȁсно крѐдēнци, *имȁла сам* један фѐдѐрнī крѐвет, дрȕгō нȉшта, свѐ прȍстри овакô, бѐзбел'и ми је сȍба бȉла прȍстр̏та, ћêрге, ћил'ȉме, мȉ *смо ѿкȁл'е* нȁјприје, изȁтки ћил'ȉме пā прȍстри сȍбе; мȉ би обојȉл'и пȍлувере, цѐмпѐре, свѐ *смо ѿô бојȉл'е* тȁпȕт, скȕхā онȕ кољуштȉну пā обôј, а тō нȉти пушћȕјē, што је л'ȉјепо, нêј ми вѐроват. И тō *су ѿурȁл'е* јóху, мр̏чно, цр̏но да обȍјȉш, да пл'етê̄ш, да ткê̄ш, тȕрȉш карȁбојē пā онȕ јóху огȕљи, пā онō пȍсл'ē кȕхāј; кȍ *је бȉо* пȉсмен пȉсмом *се доѿишѐвō*, кȍ нȉје ôн испрȍсī, нȉје кā сȁт тô, *носȉла се* тā кр̏мскā пѐча, ни да га вȉдī̄ш ни да те вȉдī̄ (С. Ћуп); јѐсте, искȁл'и би, тō *је бȉло* ранȉјē, јā тō *нȉјесам заѿѐкла*, пресѐчи, на прȉмер дôђēш тȉ, прȍсȉш и њȍјзȉн ȍтац, брȁт, напȉши на папȉр шта трѐбā, те нѐ знȁм кȍл'ко мѐтāрā бѐза, те нѐ знȁм кȍл'ко мѐтāрā за хаљȉне, злȁта кȍл'ко, свѐ *се* тō *ѿрāжȉло* (За); кȍ *је имȁо* стȍкē и ђȕбре да ођȕбрī, *мȍгло је* да се поȍрē, кȍ *нȉје*, једȉнō зôп је да га не бацȁш, *нȉје бȉло* ни вештáка, нȉшта *нȉје бȉло*, сȁмо од гȍвѐдī и од овáцā. Зôп, крȕпнȉк и јѐчам, јѐчам би се сȉјō ђѐ је, овȁј, огнȍјено, а зôп ђѐ се нȉје (Кл); *имȁло је*, ȉмā и сȁд, а нѐ ȍндā, и сȁд ȉмā да ти злȍ учȉнī сачȕвā бȍже. Ȍткуд знȁм јȁ, што су глȕпе те се грȉјешȕ. *Имȁло је* богами тȁмо, поцрвенȉ сȉр, једнōј мȍјōј бȁби тȁмо цр̏вен сȉр кō ȁл'ица ето овакȁв је бȉо. И тō *уфȁѿил'и су* жѐну којā је тō рāдȉла те су *је исѿљѐскāл'и* и посл'ē сȉр *бȁцил'и*; док ôн дóђи с рȕднȉка, кад ôн дóђи с рȕднȉка, збрȉши и такô *смо* тȕ гȍдину *вр̏хл'и*, ôн *корȉсѿȉо* ȍдмор, *косȉл'и* л'ивȁде, жȉто, ȍндāр вишē му *нȉсу дáл'и*, и такô *смо мōрȁл'и* рáдит (Кн); би жѐна, с извињѐњом, скȉнула, угáси лȁмбу пā скȉни се да л'ѐгнē, тō свѐ у јѐдну сȍбу *бȉло*, *нȉје имȁло да ȉмā* двȉје сȍбе нō свѐ у јѐдну, дȍл'е говѐда *бȉла* и свѐ чȕјēш тȉ кȁко онô говѐче дȍље баљежȁ, тȉ свѐ горе чȕјēш; свѐ закáжи нȍћас код мѐне, дрȕгȕ нôћ код дрȕгōга, свѐ такô, напѐчи, накȕхā компȉрâ, онô ђе *би седѐл'и* тȕ *би бȉло* вечѐра пȍсл'ē, *јѐло се*, *ѿȉло се*, сȕпер *је бȉло*, свѐ *се* р̏учно *рāдȉло* ал'и л'ѐпшē *је бȉло*, сȁде нêмā ни да долȁзī нȉко тол'ȉкō; рȁвнā пȉта, мȉ *смо* тō *звáл'и* а вȉ зовéте гибȁница. *Прȁвило се* мêсо, печéње је и тȁдā имȁло, закȍљē се јȁгње, испѐчē се печéње, закȍљē се, на прȉмер, нѐко закȍљē тѐл'е, нѐко ȍвце, пирија́не *звáл'и смо* онô, сл'ȉчно ђȕвеча, свѐ је тō прекривѐно мêсом, мȁло пирȉнча, свѐ мêсо; јечмѐнō, вȁлā јȁ овсѐно *јѐо нȉсам* у вȉјеку, *имȁл'и смо* гол'ѐмо имáње пā би тō бáбо пȍсијō јѐчма, а бȍга ми *су* љȕди *јѐл'и* овсѐно; е вȁлā от кȍжē и тô *сам носȉо*, аи, кат се оквȁсī, окрéни се око ногê. Дрȕгō *имô нȉјеси* пā кȍ смȉјē, смȉјē, кȍ не смȉјē тȕри пот пȁзухо и идê и бôс (Тр); знȁм да нáрот слȁбо *је жѿвѐо*, пȍсл'ēн кȁсно је мȍја мȁјка, мȉ *смо* дȍл'е *бȉл'и* с кȕћōм, па ȍна *је држȁла* ȍфце, па *ȉзаѿкāла*, што кȁжē Шáха, на онê душѐке па напȕни вȕнē па

на тô бо̀љ̄е л’ежâње, топл’ѝјē, мѐкшē, а нѐко са̀мо сла̀му, сла̀му до ка̀сно, тô је рѝједак слу̀чāј (Гл); мѝ *смо* двѐ *мōра̀л’и* и у дрѐва и у воденѝцу, ѐндā *нѝе има̀ло* д[а] [ид]ê ш да ку̀пѝш и сал’ да сѐднēш, *нѝе има̀ло,* нō *си мōрô* да но̀сѝш у овē воденѝце поточа̀ре, па не мо̀же, тō е пу̀но овакô кад је су̀шна го̀дина, нêмā водê, па чѐкāш па пома̀ло но̀сѝш ка ку̀ћи са̀мо, помāло но̀сѝш тогā бра̀шна кол’ко ће ти бѝт за двâ да̀на, па по̀сл’ē јо̀пēт (Го); мо̀ја овâ герена̂ција што *е би́ла ѝшло* е у шко̀лу. По̀сл’ē ослобођéња, на дру̀гѝ ма̀ј, такô нарēдѝше па се на́род ку̀пи у Дел’ѝмеђе, у Тутѝн, на̀јприје у Тутѝн *се ѝо̀ђēло*, овѝ кра̀јеви нѝђе *нѝје има̀ло*, са̀мо у Тутѝн. У Тутѝн *има̀л’и су* понѐкѝ којѝ *су би́л’и* ја̀чѝ љу̀ди, понекē ко̀ње седл’ѐнѝке *смо* хи *зва́л’и*, па та̀мо обра̀зу̀ј тр̀ке, па на́род са̀мо себет тијā тр̀кā, а оно посл’ē се ба̀тāл’и та̀мо по̀чē да се гра̂дѝ, те о́де у овō Дел’ѝмеђе до̀л’е ђē овā ца̄мѝја, ту̀ *је има̀ла* тā пољà̀на, равнѝца, зго̀да (Де).

Перфекат, дакле, може у контексту бити и синониман са осталим облицима овога типа, означавајући радње које су несумњиво хабитуалне (поред тога што и овде, као примарне, задржава све претходно наведене одлике), или се као такве могу разумети будући да се перфекат може заменити потенцијалом или каквим другим обликом за исказивање семантике поновљивости а да се значење не промени:

ранѝјē *нѝјесу вѝдел’и* млâдӯ, него нѐко *је ѝофāл’ѝо* и о̀ни до̂ђӯ да је про̀сӯ, и они са̀т пѝтајӯ ка̀ко жѝвӯ, кажӯ до̀бро, ѝмајӯ до̀ста сто̀кē, го̀вēдѝ, овāца̂, кōза̂, то̂ *је би́ло* бога̀ство; разбѝе се ву̀на, опрēдêш ко ô̂ј за осно̀ву, та̀нко, двâ стру́ка, онô посл’ēн на маха̂љку, осну̀јēш га на ра́збој, ки́ркит ѝмā и ткêш га, свѐ га рука̀ма пребѝра̄, жѝцу о̀здо̀љ, жѝцу о̀згōр и ѝмāш му̀стру, по бро̀ју свѐ. Ћил’ѝми, чѐрге, пр̀ње, кучинâфке, свѐ *се* то̂ *ѝка̀ло*, јастѝци, хава̀л’и, нехава̀л’и (Боб); и фу̀дбала, кā дѐца онô, ста̂лно понѐшто на̂ђē за ѝграње, нѝје кā са̀т ку́пи му бицѝкло. Онѝх кл’ѝкēрā, онō сва̀шта, кā дѐца. То̂ би ску̀пи се ту̀, нêмā ђѐ да се ѝграā нō ску̀пи се ту́не, ада̀, о̀ни ту̀ на̀јвишē *скуѝља̀ла* и *ѝграла се* (В. Лок); и духâн, то̂ би сѝјāл’и ѝсто̂ кō парада̀јс кат посѝјē и посл’ēн тō рêд, и кат бѝдē ô̂н онô те хоће да жу̀тѝ, о̀ни у̀змū онô, онê л’ѝстове свѐ бѐрӯ, бѐрӯ, бѐрӯ, е у̀зми ѝглу и ко̀нац, у̀тни, и по̀сл’ēн у̀зми те ова̀кō, свѐ рêђā, нѝзо̀ви, и ова̀кō око ку̀ћā да се тō су̀шѝ, и по цѝјелу зи́му, *нѝје има̀ло* дру̀гих цигāрâ, то̂ би узѝма̀л’и, пā се сло̀жѝ то̂, насло̀нѝ се ка̀мēн да се упēглā, да се посл’ēн ла̀кше рѐжē и духâн та̂ј *ѝу̀шил’и*. *Ни́су има̀л’и* но̀винē, јā се сѐћāм, но̀винē *ни́су има̀л’и,* нō *ѝра̄жѝл’и* и онū дебѐлū но̀вину, *завија̀л’и*. По̀сл’ēн *нѝје шћѐо* на́род тō да рâдѝ; во̀ла *смо уводѝл’и* у ку̀ћу, *зна̀ло се* у сѝто да̂ му жѝта да појѐдē, кола̂ч да му ста̀вѝмо на ро̀гове, повѐсмо от кучѝнē се завѝјē во̀лу око ро̀гōвā и тō повѐсмо би упрѐл’и, напра̀вил’и вѐзу да повѐдӯ вōла то̀гā, а *зна̀ло се* дешња̂к вô, у̀вијек дешња́ка би уводѝл’и, ѐ између Бо̀жѝћā *нѝје се мијесѝо* л’ѐп у̀опште, мијесѝл’и би ил би пра̀вил’и пѝте, нѐ би пра̀вил’и цѝцвару, нѐ би пра̀вил’и качâмак, нѐ би ваљà̀ло да се бр̀чē, кажē рѝјӯ кр̀тови зѐмљу. То̄ би се трага̀ло (Из); за вре́ме Ту̀рскē *да̄ва̀ла се* четвртѝна, [з]нâ[ш] штâ е то̂, на̂ђēш, у̀знēш рецимо иља̀ду снōпâ жѝта, ка̀ко мо̀ре један чо̀век да подѝгнē, о[д] сто̂ снōпâ њего̀во је два̀ес пѐт; тō ранѝјē нѐ би да́л’и ста̂рѝ ло̀нац она̂ земљанѝ да га ту̀рѝ на на̀ћве ил’и на аста̂л, *ни́су да́ли*, бѝјел’ѝ лу̀к да ту̀цајӯ, *ни́су да́л’и* на со̀вру, нō да спу̀стѝш на зѐмљу пā да

утȕцāш, кажē бȉјē грȁд, *чȕвȁло се* от грȁда (Из); а *бȉло је* отȉмāња девȍјāкā, тȏ *е* дȍста *бȉло* отȉмāња, јâ знâм, јâ пâнтȉм љȕде. Бигинȉшē дȍбру девȍјку, тȏ *је бȉло* ȍдмā пȍсл'ē рȁта, и ранȉјē за врéме тȕрскōга кȁжȕ, бигинȉшē девȍјку, тâпȕт *се* тȏ акрȅбе којē су јáке фȁмил'ијāрно, тȏ *су рāдȉл'е*, бигȉнишē девȍјку и кâжē хȁјде да идéмо да је ȍтмēмо (Ју); тȏ је сȅдам-ȍсам кȉлометāрā у једнȏм прáвцу. Пȁни вȍда, гр̄мȉ, пȉтајȕ ме око пȕта жȅне по цáди: „Је л' ти жȉво тō дȉјете?" Јā нȅ знāм кȁко сам и подȉгла. Тō *се нȉје гл'ȅдāло* дȁ л' ћеш тȉ ђетȅту истȅрат ȍчи, нō дȁ л' ћеш дȍгнат свȁ говȅда да се обадȁјȕ. Она се обадȁјȕ, а оно упрȈено, пā сагȕбȉм дȉјете, тȕрȉм га док покȕпȉм говȅда, посл'ē да не мȍгу да натрȅвȉм ђе је дȉјете, оно *се забȉло* у шȕшкōр око њȅга, докл'ē нáђи дȉјете, изȉђи говȅда свȅ по жȉту једнōм човȅку (Ка); пȍсл'ē каснȉјē онȏ кад *је бȉло кȕпȉл'и се* по брȍдима, на свȁкō брȍдо ȉмāш ȍмладинē пā пȅвајȕ, свȉрā кланêт, тȕ *смо се упознāвȁл'и*, мȏмци, девȍјке пȏђȕ отȁл'ē ка кȕћи испрȁти је; тō *је имāвȁло*, којê *су знȁл'е* тȏ да бȁју понȍћи крȉјȕћи дȏђȕ пā понȍћи подбацȕјȕ, изȕтра кад устȁнē ђе гȍј ȉмā рāскрсница ȉмā брȁшна ȉмā нȅшто набȁцāно. Тȏ *су рāдȉл'е* којê су зломȉсл'ице а свȁкē *нȉсу* тȏ *рāдȉл'е*. *Имȁло* е тȏ. Не дâ да се помȕзê крȁва, пропȁдā смȏк (Коз); мȉсл'ȉм, свȅ *се* онȏ *рāдȉло* вȉшē, конȍпља *се рāдȉла* пā би тō звáл'и за ȉспомōћ да се онō трȍл'ȉ, да се прēдê. Пā ȍна се сȉјē, јâ кат *сам бȉла* девȍјка, јâ *сам* тȏ *рāдȉла*, јâ *сам* и *ȉшкȁла*. Пā се тō пȍжњē, пā се тō штȁвȉ у мочȉло пā се тō сȕшȉ онō се трȍл'ȉ, прēдêш, ткêш, вȁди онā влáкна (Леч); срȐпом *се* онȏ *жњȅло*, пā онō рȁло *ȍрāло се*, пā *се* тō *сȉјāло*, пā *се* тō *кȍпāло*, пā нȉт *је имȁло* рȁдила, ни трȁктора ни кȏлā ни нȉшта, пā кад пȍжњи онȏ пā вéжи онō руковêжђе у онē снȍпове пā онē крстȉне здȅни а понȅко *дȅнуо* у онē стȍгове да би каснȉјē да плâстȉ л'ивȁде да кȍсȉ, косȏм се косȉло, грабȕљōм *се грȁбȉло*, ȅто такȏ ти *се* тō *жȉвȅло*, стȍка вȅл'икā *се држȁла*, земљê за по трȉ порȍдице ȉмā, нȅ за по јȅдну (Лу); ранȉјē *су узȉмāл'и* стȍку, онȏ што нâђȕ, отȅрајȕ, к Пазáру, штȁ рâдē, кȕд га тȅрајȕ, нȅ знāм; е тē бȁдњāке би ȉшл'и прȉдвечē мȉ, по јȅдан, ȍтац ил'и стрȉц, ȉшл'и би у тē бȁдњāке, осȅчи тā двâ бȁдњāка и повȅди нâс дȅцу, онȕ погȁчицу разлȍми óнде, жȉто мȁло и ракȉјē мȁло да се прекрȍстȉш, већȉнōм *смо бȉрāл'и* храстȍво. И донȅсēмо (Прћ); *имȁло је* тȉјā, и тȏ ȍдȕ тȉ родȉтељи пā ти вȉдȕ ђȅ ти је мȅсто пā те дāјȕ пā тȉ знȁла нȅ знала; отпрȉје с кȍњима, пā тȕри је на кȍња, ако је мâлā невȅста, ȕзми кудȅљицу, отпрȉје онȏ би се вȕну савȉјāло овȁкō, *нȉсмо разбȉјāл'и* него *савȉјāл'и*, побȍдȕ јој нȁ глāву озгôр и тȕри јој пȅчу да бȕдē вȉшā ако је мâлā (Кл); *јȅсам ȍрō* дрвȅнијем рȁл'има и дрвȅнијем кȍл'има, и са волȍвима и са кȍњима. Тō *је бȉло* ранȉје по трȉес ћетрêс нâс би се згомилȁло, пā на посȅтке, пā скȕхā компȉрâ пā осȍл'и, пā тȏ *је бȉо* мухȁбет пā *се ȉграл'и* онијā фил'цāнâ, пā ȕзми једна грȕпа се одвȏј овȁмо, једна тȁмо у сȍбе и јā ȕзмēм онȕ тепсȉју, *ȉшурāло се* тȕ по једно дȅсет шōљȉ, дȅвēт, и овакȏ скȉни овā прȍстēн и сȁт јâ отȉди тȁмо сакрȉ онâ прȍстēн, сȁт трâжȕ онâ прȍстēн, цирикâ онâ прȍстēн по тепсȉји, трâжȕ, и тȏ ти *је бȉло* тâпȕтā, ȉграло се свȁшта, сȁт овȏ јȍк, овȏ ти је крȉза сȁт; тâпȕтā *смо ȉшȅрал'и*, сȉне, зȉми дрва на сóне. Снȉјег пȁни, напрȁви сóне, прȍстри волȍве и по снȉјегу фујâ се и тȅрā (Туз).

II.5.17. Пуне форме помоћног глагола јављају се уместо енклитичких у облицима перфекта када су посреди упитне реченице, односно одговори на питања или са циљем посебног истицања:

јесам ти *дȁо* пȁре? (Ки); пӣтȏ ме *јесам се* чи̏м *бȁвио* (Кл); *јеси* л' *знȁла* да је Мари́на ис Чѐдова? (Че); *јеси би́ла* дȍл'е у Ри̏бариће?; *јеси ви̏дела* шта рȁдē од оногā јѐзера?; *јеси ви̏дела* шта рȁдē? пā нѐ знāм *јеси* л' *ӣрȍшла* о́де на овā Пометени̏к (Др); *јеси* л' *ӣу̏рила* хајдучи̏цу? (Кл); *јеси* л' *ви̏дела* пр̏вӯ нȍј шта кȁжē онā ту̏рски̏ што је добѝо нȍвӣ (Шав); *јѐсӣе* л' *ӣрȍшли* покрāј њѐга? (Кл); *јесӣе* л' *се насӣāвȁл'и*? (Ков);

бȍгами *јѐсам рāди̏ла*, *намирѐвāла јѐсам*, ѝшла на л'ивȁду (Ле); тȁко ми бȍга, *имȁла* га *јѐсам* (Бр); *јѐсам ȍрō* дрвѐнијем рȁл'има и дрвѐнијем кȍл'има (Уг); *јѐс имȁло*, имȁло је дȍста је би́ло (Дет); *јѐс се рāди̏ла*, сȁмо јâ, што се мѐне ти̏чē ни̏јесам, а рāди̏ла се конȍпља (Прћ); *јѐсмо ѝшл'и* валā и на Кȍсово (Дет); пā *јѐсмо би́л'и* богȁти (Бр); вȁлā *јѐсмо*, ди̏јете, свѐ тȏ *чинѐли* (Вру); *јѐсмо држȁл'и* стȍкē (Ле); *јѐсмо* конȍпљу *си̏јāл'и*; *јѐсмо си̏јал'и* конȍпљу (За); *јѐсмо*, бȍгме, *си̏јāл'и*, а бȁш је овȍгā мочѝла нȁшēг вȍда тȳ, с тогā мочѝла (Кл);

додӯшê, *јѐсам бѝо* одбȏрни̏к (Кл); ја носѝла ни̏јесам, а *ви̏ђела јѐсам* тē вѐшове и кошȕље (Це); *јѐсӣе би́ла* дȍбра, ал ни̏је мȍгō вишē саш њȏм (Пе).

II.5.18. Посебну пажњу у систему глаголских облика у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони захтева употреба перфекта без помоћног глагола, у литератури неретко именованог као „крњи перфекат“[49]. Поводом овог облика у србистици су постојала неслагања у вези са тиме да ли он служи обележавању искључиво релативно конципованих радњи или се пак њиме могу означити и дејства која припадају синтаксичком индикативу.

Полазећи од осетног присуства експресивне компоненте која се активира при употреби овога облика, М. Стевановић је утврдио да је из ње проистекло уживљавање у оно што се глаголом износи навело раније граматичаре да констатују да нема праве временске употребе овога облика, већ да се он јавља само у релативу. Насупрот до тада преовлађујућем уверењу, М. Стевановић сматра да, осим што је код перфекта без помоћног глагола присутнија експресивна компонента, нема разлике у могућностима употребе ове и пуне форме. Дакле, он се може употребити индикативно „и у језику свакодневне комуникације, у обавештавањима о нечему, што је било пре тренутка саопштавања: *Дошли свашови*, нпр., *Ја ӣокосио ливаду*, *Дошли неки из Одбора да ӣе ӣраже* итд., где се крњим перфектима: *дошли*, *ӣокосио* и сл. износи готовост онога што с тим облицима казује у време када се то износи, констатује се, дакле, у садашњости да се крњим перфектом означена радња извршила у прошлости садашњег тренутка, онако исто као да је употребљен

[49] Детаљније о типовима крњег перфекта и односу према пуном перфекту в. Вељовић 2017: 191–209.

и пуни облик перфекта *дошли су*, *покосио је*“ (Стевановић 1986: 622–623). Стога, аутор наводи да се не поставља питање да ли у примерима типа: *Био један цар па имао три сина и једну шћер коју је у кавезу хранио и чувао као очи у глави* имамо реалтив или индикатив, односно секундарну или примарну употребу крњег перфекта. Јер, „у време причања приповетке с овим почетком од њеног аутора, односно у време њеног првог стављања на хартију, ми ту имамо констатовање да је оно што се износи крњим перфектима *био* и *имао* било у прошлости и, синтаксички, ништа друго, па би место крњег ту могао доћи и пуни перфекат, с помоћним глаголом. А и у једном и у другом случају то је индикативно употребљен тај облик“. Између два облика једино има разлике у стилу, јер „крњи перфекат је с осетнијом експресивношћу; он изразито представља уживљеност аутора у ситуације које излаже облицима перфекта без verbum-a finitum-a“. С друге стране, „за облик с помоћним глаголом то се не може рећи“, јер још се више, сматра аутор, „међусобно разликују крњи перфекти у реченици: *Послао отац дијете у воденицу, па му казао да не меље нигдје у воденици гдје нађе Ђоса* од пуног тога облика, с помоћним глаголом, када би се он место крњег перфекта ту употребио“. Али, „и ту је опет разлика само у експресији, док би синтаксички пуни перфекат и овде био еквивалентан крњем. А у вези с овим примером треба истаћи да ни у њему немамо релативну употребу, како су то налазили и врло значајни проучаваоци српскохрватског језика“. У сваком случају се, „и за крњи перфекат, као и за пуни, утврђује да ли је индикативно или релативно употребљен искључиво према томе да ли се извршеност (или вршење) процеса у прошлости констатује у време саопштавања о томе, или је то било запажено у другом неком моменту“ (Стевановић 1986: 621–623).

На исти начин на материјалу из говора Пиве Ј. Вуковић утврђује да је употреба перфекта без помоћног глагола у индикативу сасвим обична „за означавање радње у непосредној прошлости: *крѐпала* нам крàва; *ѐбјењила* се једна óвца; *дòшли* свàтови“ (Вуковић 1940: 95). У *Синтакси* Ј. Вуковић овај став потврђује, показујући да је перфекат без помоћног глагола употребљив у разговорном језику у оним случајевима кад се његова радња не може друкчије одмеравати него према моменту садашњости: „*Дошли сватови* – јавља се о непосредном доласку сватова“, а то, „у ствари, значи да и овај посебни облик перфекатски може служити обема категоријама – и апсолутноиндикативној и релативској“ (Вуковић 1967: 383–384). Разлику између пуног и перфекта без помоћног глагола и Ј. Вуковић налази на стилском плану. Наиме, „кад се о нечему саопштава из најскорије прошлости, да ли ће се то саоштити обичним или краћим перфектом (сложеним или простим), увек одлучује однос експресивно : неекспресивно [...], радња саопштена простим обликом увек ће бити наглашена“. Стога, „експресивна вредност краћег перфекта чини да он највише остаје једини облик перфекта у мноштву модалних значења

(клетве, жеље, допуштања и сл., изузетак чини заповест изражена пуним перфектом: Одмах да си дошао; и сл.), затим најфреквентнија употреба у пословицама на рачун осталих претериталних облика и сл.“ (Вуковић 1967: 383–384).

Новија истраживања такође потврђују претходне ставове. Перфектом без помоћног глагола се у савременом српском језику „исказују прошле радње које су такве управо у односу на моменат говора“, као што је то случај и са пуним његовим еквивалентом. Ипак, „употреба крњег перфекта уместо пунога облика свакако уноси одређене посебности у информацију која се реченицом са таквим обликом саопштава. Сви граматичари се у томе слажу и истичу да се крњи перфекат употребљава да би се истакла новина, неочекиваност догађаја о коме је реч. Та новина може да буде веома различита и да се креће до изненађења, па и чуђења. Отуда овако употребљен облик перфекта има већу експресивност у односу на пуни облик.“ (Танасић и др. 2005: 396). Најзад, М. Радовановић наводи да се крњи перфекат јавља нарочито у функцији регистровања неког карактеристичног, изузетно импресивног податка о ситуацији: Ноћ је, а уз то земља подрхтава од грмљавине. На излазу из града застајем да га последњи пут видим. Облакодери *се зањихали*, повијају се и туку ниже и слабије грађевине (Радовановић 1990: 175).

II.5.19. Материјал из тутинско-новопазарско-сјеничке зоне показује да је облику перфекта без помоћног глагола доступно обележавање прошлих радњи како релативно тако и индикативно конципираних. Стога, разлику према пуном перфекту не посматрамо са морфосинтаксичког становишта, већ превасходно с обзиром на стилистичко-прагматичке ефекте који се постижу на наративном плану. Међу основним факторима који мотивишу одабир краћег перфекта из система претериталних јединица свакако се налази постојање изразито експресивне компоненте, могућност да се, уз обележавање прошлог времена, односно исказивања радње као чињенице, семантичка структура исказа „обогати“ присуством модалних компоненти као што су став изненађења (догађај је наступио као новина), став неочекиваности (радња се предочава као извесни преокрет) и сл., те тежња ка језичкој економији.

Стога, наступајући у служби исказивања временског, удруженог са различитим типовима модалних значења, перфекат без помоћног глагола у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони јавља се у следећим категоријама:

а) Исказивање радњи које су се десиле непосредно пред моментом говора, а које говорник саопштава као новост, која најчешће има вредност изненађења:

> ȁјде Лу́ка, *дȍшла* тѐтка (Бал); ђѐ си, бâко, *дȍшл’и* овӣ да те ухȁпсӯ (Тр); јā свѐ *намӣрӣла* по кӯћи (Ле); *дȍнијела* ни Зȍрица дӯдове, окрѐн се овȁмо (Бл); енê, вӣ *дȍшл’е* (Ко); *дошӣрō* Хи́взо ђӯбре (Бр); мâмо, *дȍнијела* ти овō Рукӣја (Ту);

све *покȳпил'и* онō с њѝвē; *прēглȳшѝло* ме; *пȁла* некā дȁска испрет кȳћē (Бал); *одвēзȁла* се крȁва; ѝх, они *отѝшл'и* мȁлоприје (На); енê, *ȳзēла* да пѝјē водê (По); „Кȳкȳ", реко, „она га *бȁцила*!"; *ȳбрāла* дȍста тȳ (Пе); кажȳ у Сјенѝцу *пȁла* кѝша (Це); рече *дȍшла* Мѝка (Не); кажē Рáда *отѝшл'и* мȁлоприје (Го).

Радње које се у оваквим околностима обележавају перфектом без помоћног глагола према блискости са моментом говора сличне су аористним у истим контекстуалним условима. Замена ових облика могућа је с тим да са собом увек повлачи и промену неке значењске нијансе. У примерима: јā свѐ *намāрѝла* по кȳћи (Ле); *дȍнијела* ни Зȍрица дȳдове, окрѐн се овȁмо (Бл); нагласак је како на новини тако и на резултативности означене радње. Назначене компоненте биле би слабије изражене уколико би се употребио аорист. Поред тога, при употреби аориста било би истакнуто само вршење радње, закључно са њеним извршењем у прошлости, или пак само моменат извршења, док се код перфекта у први план износи стање које је наступило након претходно обављене акције. Компонента доживљености, такође, код перфекта може бити присутна, али није примарно обележје, имајући у виду да се њиме обликују и примери као што су три последња у групи, са радњама чији очевидац говорно лице није било, где се не би могао употребити аорист.

б) Обележавање дејстава која припадају нешто даљој прошлости, а за које је говорно лице или тек сазнало (често нису очекиване), те као таква за њега представљају изненађење, или су то радње за које говорно лице сазнало у било ком прошлом тренутку, али их као новост предочава слушаоцу:

рâдī ал'и прѝвāтнѝк га *прѐузео* (Баг); свѐ ми Лȳка, јā *искрāтѝо* нѐшто и свѐ ôн *преносѝо* (Бал); ѝмā кȳћā тȳ, бȍгме. *Осељāвȁл'и* пā се сȁт врȁћȳ; штȁ смо лâнī шљѝвē имȁл'и, и крȁве *јѐл'е* и стȍка, и пекмѐза *наѝѐкл'и*, до л'ѐтōс ми је трȁјāло у замрзивâч (Брђ); *чȳло се* да се у Тȳрскȳ дȍбро жѝвī, да ѝмā пȍсла, да јѐдно дѝјете мȍре да хранī пē[т]-шêс члȁнōвā, óде љȳди слȁбо *жѝвѐл'и*, сиромȁшно по тијā брдā и хȁј д[а] идéмо. *Бȳкнȳло* свѐ да се идê (Ју); *пōпāл'ѝл'и* трѝес трѐћē тō Тȳрци свѐ (Ка); ал'и, прије ȍсам гȍдѝна, *прēврнȳо се* трȁктор и, дȁљē бѝло, *прēломѝо* му нȍгу више кȍл'ēнā. Нѝје се преврнȳо нō бѝло некō смѐће тȳ, ôн нал'ѐти на њѐга, пā ме ôн *прегȁзио* и *сломѝо* ми нȍгу тȳ у бȳт; нȁша дѐца свѐ *отѝшла* кут којê. Мѐне овī обадвојѝца жѝвê у грáду, тī Мóма знâш мȍжда, ѐ ôн жѝвī у грáду, у пол'ицȁјскȳ згрȁду *добѝо* стâн испот стȁницē óнде и тȳ жѝвī, ѐ овâ старѝјī, овâ што сȁт тȳ дȍћē, овā млȁђī, ôн, *дȁо* му стȁрац гȍре на Војнѝчкē л'ивȁде гȍре кȳћу, и гȍре и ôн жѝвī (Коз); ѝмām јā мȳжа нō нѝсу тȳ, *отѝшô* гȍре у л'ивȁду (Леч); ôн *пȁо* с јȁбукē лâнī, *брȁо* јȁбуке пā је пȁо с јȁбукē пā кѝчму *поврēдѝо* пā је бѝо дѐсет дāнâ на Бȁњицу у Беȍград а сȁт идê, *бѝо* и на вѐцбе нѐкол'ико пȳт бōлнѝчкē, а сȁт некī прȍкл'ētī срш, тô га е допрȁвило, тêшко млȍго *прошô*, сѝнōћ је дошô (Лу); дошô ни је сѝн бѝо и снȁа и овī унȳчићи те *срēдѝл'и* л'ивȁде; *прȁвил'и* кȳћу сѝну пā пȍвећȳ кȳћу *пȍчео*, пȳна двâ спрȁта, прѝзêмље и пȍткрōвље, дȍл'е кō онō подрȳми, нѝсу ни подрȳми нō сȍбе; јā знâм тȁмо јѐдан је у Л'ѐчу дȍнио некȳ лȳбицу на л'éђа и ôн се ознојѝо и тȁмо *трāжѝо*, како *бȁцио* тȳ лȳбицу кот кȳћē и *рѐкō* дâјте ми

мало водê и они му *да̏л'и* чȁшу водê ил'и флȁша, и ôн *ӣоӣ̏ио* мало вӣшē водê и *нава̏ӣио* тӯ бȍл'ēс. И пȍсл'ē *ӯмрō*, и кажē *кӯ̏кāла* му је тā жѐна, кажē: „Кад је трāжӣо вȍду, што му не да̏до ја ракӣјē, да га прекӣнēм у жêђ док се одмȍрӣ мȁло"; *уӣлаћӣ̏вāла* пēнзӣскō, нѐ знāм кȍлко, и она тамȁн кад је стӣгла у тијем гȍдинāма, кад ȍни у ӯправу прӣхōдā, онā Ју́го, *ӯзēл'и* два́дес ӣљāдā, пêт ӣљāдā, ȍдē за Беȍград документâција, дȏђē реше́ње, кажē вӣ сте преплāтӣл'и пêт гȍдӣнā (Не); пȍсл'ē двӣје ми тӯ кȍмшӣке да̏доше, двӣје *осӣа̏л'е* тӯ некē би́л'е, као шка̏рт тê *одбāцӣ̏л'и* и једнōга петл'и́ћа, и тӯ би́ла ми једна кȍмшӣка нал'е́гла, пил'и́ће сам тȍвнē држа̏ла, кад *до̏шло* нѐшто те *ȍдније́ло*, цр̏цавица би́ла, и онē пил'и́ће и онӯ цр̏цавицу (Ос); пȍсēн кат су партиза́ни дȍшл'и, ферѐца је ма̏чена, *ма̏кл'и* пѐчу, *забрāнӣ̏л'и* да нȍсӯ ча́ршав онâ, тȏ су ма̏кл'и, би́ло дȍговōр са хȍцāма, са попȍвима, тā фѐреца нӣје пȍтрēбна, за́кон такâв бӣо да се тō ма̏кнē, и тâпӯт *се ма̏кл'е* ферѐце (Трн); *ӯмрō* ми је бра̏т прије шêс гȍдӣнā, овō *осӣа̏ло* дӣјете от пêт гȍдӣнā, пā седӣ о́де код мѐне (Цв); *ћѐл'и да ӯзмӯ* старӣјӯ од мѐне, она *би́ла* кру́пна а јâ сӣтан, од четрнêс гȍдӣнā *хӣѐли* да ме жѐнӯ. *Хӣѐо* да побѐгнēм од кӯ̏ђē. Од четрнêс, она би́ла старӣјā двӣје гȍдине, а кру́пна; двâ бра̏та *има̏ла*, јā јѐдна *би́ла* сѐстра; *зна̏ла* ȍна, јā *сӣрēмӣ̏ла* за̏везак и свѐ што ми је трѐбāло да ӯзмēм и тӯ двије девȍјке. Јâ до њӣ тē за̏веске *до̏нēла* (Гр); на́ђе жѐна у мантӣ́л пȍсл'ē мѐсец дāнâ. „Штâ су ти овē па̏ре у мантӣ́л?" Реко: „Кој̂е". Кажē: „Ѐво педесêт ӣљāдā". Реко: „*Осӣа̏вил'и* ми онӣ у Нȍвӯ Вâрош" (Кл); овȏ мȍре да вр́ше свѐ до четӣри са̏ата, јучê *врȍ̏* Ми́шу, *ӣо̏чēл'и* да му вр́шу мȍкро. Јучê *ӣочӣ̏њō* и *не мȍгō*; сӣнōј је Зе́ко разговāрȏ са њӣм та̏мо, *оӣишȏ* Срȑан за тē дēлȍве да кӯпӣ и ȏн му је рѐкō тȏ да попра̏вӣм да̏нас, ѐто ме (Кн); мȏј се ба́бо, ӯпрāво један сӣн трѐбō да за вре́ме Партизāнâ четрêс пр̏вē и овâ ȏн *ӣросӣо* за сӣна тогâ жѐну, онȏ посл'е, ӯмрије на̏ша мâјка, ȏн је ӯзē за сѐбе; мѐне овӣ унӯчӣћи *би́л'и* из Сенӣ̏цē и *ӣовѐо* и Ме́хо та̏мо и једна *до̏нија́ла* онō др̏во у зêље и у лӯк а јѐдно *ȍдније́ла* у компи́ре, кажē да и не јѐдē мӣш; јâ *ӣерисāва̏ла* овȏ око, ни́сам вӣдела, пā мѐсец дāнâ је би́ла ва̏лā, прӣје хѐфту сам дȍшла ȍтуд, у Крāљѐво *оӣерисāва̏ла* и са̏д вӣдӣм фа́ла бȍгу, ал' нӣје ми се ба̏ш дȍбро ишчӣстило; пā овā дȍктōрка *ӯшла* гȍре у Цр̏нӯ Гȍру (Тр); да̏нас *ӣа̏ла* кӣша, овê гȍдинē *ӣа̏ла* кӣша, овō л'ѐто је кишовӣто би́ло (Це); ће́рка ми *родӣ̏ла* троја́нце, трӣ сӣна. *Пȍшл'и* у шкȍлу лâнӣ, пр̏вӣ ра́зред, ӣстӣ, двојӣца ӣстӣ а јѐдан ма̏ло дрӯ̏кчӣ (Цр); *осӣа̏ла*, са̏т ӣма́ трӣ шће́рке и штâ ћѐш (Бо); *ӯмрла* ми жѐна ӣма́ сѐдам гȍдӣнā (Гло); јâ ȍтац, од педесêт и трѐћē ми је ȍтац пресел'ӣо, јâ седамна̏ес гȍдӣнā тӣ пӯтâ нӣјесам има̏о вӣшē, *осӣа̏ло* ми нешто стȍкē, фāлâ му, нӣјесам ишȏ у маха̏лу, волȍве сам имȏ, кȍње сам имȏ, двӣје кра̏ве сам имȏ, овāцâ (Де) јâ са̏л' четӣри ра̂зреда сам завр̏шӣла, са̏мо тал'ӣкō *има̏ла* могӯ̏ћнос; из овāцâ *се ӯда̏ла*, побѐгла, јā *до̏гнāла* ȍфце и сва̏тови *до̏шл'и* те ме *ӯзēл'и*; јā жӣвӣм с мâјкōм у Вѐљē Пȍље, она *наба̏вила* четӣри кокȍшке, ѐто тȏ јā; *родӣ̏ло* прȍшл'ē гȍдинē а овê гȍдинē га бȏк ока̏менио, нешто нѐ шће, нѐ знāм штâ овō бӣ (Ли).

в) Обележавање радњи из даље прошлости, где се крњи перфекат употребљава у ширим контекстима, када може означавати, као и у претходним случајевима, или радње које су наступиле изненада, неочекивано, или

оне чије се (из)вршење очекивало дуже време па је сам моменат акције наступио као извесни прелом, односно прекид дотадашњег стања, некада и као преокрет у смислу супротности од очекиваног:

> ѝмā двâ сѝна и шчéрку пā једнē гòдинē бѝ тѝ рòђендāн једнôм ѝстō из Бòбовѝка, и понòћи *слàвил'и* код њѐга рòђендāн и ѝзми динòмит да запâлѝ, а овâ га *држô* мој братáнић ѝ рѝку, а òни *не вѝдел'и* што горѝ уз онѝ тáблу и ôн му пѝкни и однѐси му рѝку до тѝ, тō је жàлōс (Боб); тô је докâзāно да је нàш парàдет из Цр̑нōг Вр̑ха дошô, àге тадàшњѝ што су бѝл'и за врéме тѝрскōга вàкта, бѝл'и су àге, посѐдовāл'и су сѐла, и ђе дôђē некѝ дошљâк, ôн му одрêдѝ мѐсто, овō имáње, овā шѝма и жѝвѝ тѝнâ, и *одрēдѝо* нàшēг парàдеда у вр̑х Прћенòвē гòре ђе један Рáво жѝвѐо (Бот); бѝ мàло у прѝтвор, тàмо бајàги кот л'екāрâ како нѝје нòрмāлан, ѝдосмо на сѝт, довѐдоше онòк нѐуропсѝхолога, дѐмек ôн *нашô* му да нѝје у рéду; бàш óдек повише овē бандēрê, тѝ су жѝвѐл'и, тō је држàло стòкē, тѝне òтац му, у пêнзију је, *ѝзō* òчēв пиштôљ и тѝ на мôг сѝна. Мѝ смо бѝл'и бàш óвде. Ôн *ѝр̑ѝшō* мѝчкѝ и с л'ѐђā; ôн је побѐгō низ њѝву, пā овàмо, дошô је ваљда гòре пā је посēн побѐгō за Берберѝшта тàмо код једнōга Бéља те се тàмо крѝо нѐкол'ико дāнâ, òни га посл'ēн *ошѐрāл'и* (В. Лок); ôн је бѝо остàо на занâт мàло да учѝ занâт, мѐне мâјка *довѐла*, овàмо смо дòшл'и; ôн је вѝшē упропāстѝо мусл'имàнскѝ нáрод него што је српскѝ нáрод бѝо упропāстѝо, а дàнас му *дѝгл'и* и спòменѝк (Из); и кажē јѐдан: „Слѝушāте вѝ, не трѐбā шкòла óде у Лукáре, немô да дáте óде шкòлу, немô да дáте шкòлу да ви се дѐца повлàшѝ. Него“, кажē, „мѝ ћемо шкòлу стàвит у Грѝубетиће гòре“. „Е још ко мòре. Фāлà ти, чика Јеврѐме.“ Овѝ *бѝкнѝл'и*, не дāјѝ шкòлу тѝ, тô је ѝстина, нѝје прѝча некадàшњā. И отѐрајѝ шкòлу у Грѝубетиће и богами гòре они *ѝшл'и*, Жѝњѐвиће тā сѐла српскā, некол'ицѝна и мусл'имāнâ гòре бл'ѝжē Рѝбарѝћа, и *шкòловāл'и се* (Ју); óђе, мѝ смо зàедно, јâ нѝсам имàла децê а тол'ѝкō сам бѝла жел'èла, да је тàд бѝло кā сàд ѝмā да се идê на тѝ плóдњу, а тàт тō нѝје имàло и мѝ *ѝзēл'и* овѝ њѝ ис Цр̑нē Гòрē, òни су óђе бѝл'и досел'ѝл'и пā тѝ мàло земљê кѝпѝше, они отòше за Крāљѐво и òна *родѝла* двâ сѝна и ћéрку (Лу); òни су прѝмàл'и пêнзију његòвōг òца, овâ сѝн што је на Дежѐвскѝ напрàвио кѝћу, а *ѝр̑ѝмàла* му мâјка нѐгу, а штà ће сàд, мâјка му *ѝмрла*, òтац му *ѝмрō* (Не); дòсат је тѝ бѝо око мѐне пā вел'ѝ сѝнōћ: „Оћу да идêм да вѝдѝм дà л' сам посвѐ оздрàвио“, тô је нáкон мѐсец дāнâ, „сàмо èво двâ пѝва да попѝјēм“. Како и *ѝопѝо*, кажē тō такô òде органѝзам, да нѝшта знàо нѝсам (Ос); имàло је тô, Хòџићи су једни бѝл'и пā повѐл'и дѐвера те *вѝћела* а кад *дòшла* пòсл'ē у ђéрдек да уѝђē, *ѝтѝурил'и* тогā хàдāља (С. Ћуп); кат сам једнóме Србину иза Вâроши, зовê се, заборâвљам кàко се зовê сѐло, један тѝ што сам му јâ прàвио, óде му је кѝћа иза овōг бр̑да тàмо, сѐстри нòгу, бѝла је извāл'ѝла, сломѝла бѝла ѝ кѝк, пā ја *намеслѝо* и *оздрàвила*; тѝ је Мухàмет побѐгō из Мѐћē у Медѝну. Напàдāл'и су га тàмо а из Медѝнê су га мол'ѝл'и да прêђē кòд њѝ и он *ѝрешô* пòтљē тàмо код њѝ и òтал'ē је пòчō да шѝрѝ ислâм (Кл); ôн се оженѝо, ѝмā двѝје шћéрке, ѝмрије му жѐна млáда, онā несрѐћа, онā је бòл'ēс пòтрефи. *Осѝàла* јѐдна от четѝри гòдине, јѐдна од шēс (Тр); èво кàко бѝ, ôн, ѝмрије један њôјзѝн брàтућед, и ôн је бѝо пот ѝстрагōм једно мѐсец у Пазâр и *ѝстѝил'и* га да се брâнѝ са слобòдē (Це);

кат је Тӯрскā влāдàла, зӯлум вѐл’икӣ *бӣо* и ѐндā овā нàша порѐдица, *дѐшл’и* у Брѣњицу; ôн је пѐсл’ē рѐкō његѐвōм брàту: „Ѐни су дѐшл’и да нас побӣјӯ, сàмо спрēмѝте ил’ кѐња ил’ волѐве, свѐ што ѝмāте“, да бежӯ овàмо преко граница к Срѣбији, ѐни *укōчӣл’и се*, ни́су смѐл’и (Цр); сàт ѝмā јѐдна тӯ у сӯседнō сѐло девôјка је отѝшла у Пазâр дѐл’е и сàт кот свôјтӣ са родѝтељом, ѐцом, ко[д] свôјтӣ *ōтѝшл’и*, *ōренōћѝл’и* и тӣ *се замол’ѝл’и*, тē свôјте, да остàвӯ тӯ цӯру нѐкӣ дâн кѐд њӣ да поседӣ. Ѐна *остàла*, ѐтац је остàвио, него међуврѐмено ôн *дошô*, кад је *дошô* овàмо, прѐшло је недѐљу дāнâ, чӯјē, кажē нѐко *ōрōчô*, да му се ѐдāла тā шћéрка у Позâр и да је ѐзēла Цѝганина (Бо); па смо ѝшли па чѐкāли у Пѐпе јѐдну, цѝјелу нôј до прѐ[д] зору, *осѐтили је* па је *нѐ дāли да изѝђē*, мӣ се врâтӣмо без млâдē; ѐни су кӯпӣли овê одрâслē којӣ су би́ли за ѐ вōјску и тѐрāли и у некӯ албâнскӯ вṓјску, један мôј ѐдавлē стрѝц ôн је отишô у тӯ, и[з] Жӯпê један Мѝлосāв и Веселӣновѝћа оногâ Мѝлорāда ѝстō брàт и нѐ знāм њӣ отѝшло је онâпӯт скѐро десетѐрица у тӯ вṓјску, којӣ су регрӯтовāни и *ōтѝшли* тàмо и *одвѐли* (Вру); ѐне је свѐкрва водѝла код њê, а ѐна ка дàнас *би́ла* код нâс, сӯтрадāн *је зашѐкл’и*, *ѐмрла* тàмо у Гѐдово; Рàдан млѐго пѝјē, мàкоше га ис шкѐл’ē, *истѐрāл’и* га (Го); мôј тā тâс, мѐјē женê ѐтац, ћѐо да убѝјē тогâ секѝрōм, а и да́јо му бѝо тâ што ѐће да га убѝјē секѝрōм, а овâ *имô* још едан мѐтак у пиштôљ, каже: „Нѐ, дâјо, нѐ, дâјо, убѝх те, брê, нѐ убѝх те“, нѝје би́ло фа́јда, ôн *мōрô да га убѝјē*, једнѝјем мѐтком га посрѐд прсӣ погѐди и ôн пàни (Де); једàнес сāтӣ, двāнêс, оно понѐко до́ђи, нѝко не смѐо да хи пӯстӣ и оне цѝо дâн, двâ дàна сѐди у те тѐрове тӯна́ке, и *имàла* двâ псà и дôђӯ двâ вӯка и удâвӯ тā двâ псà, прокопàјӯ ѐздôљ тарàбе, удâвӯ тā двâ псà и свѝјā четрêс, свѐ хи покѐљӯ и изâђӯ. Кад посл’ēн *дѐшл’и* кōмшѝје тӯна́ке, *вѝдел’и*, *јāвѝл’и*, ôн до́ђе, још нѐкē би́л’е пѐжӣве, кѐ је шћѐо да ѐзмē, оне *копрцàл’е се*, тô за мêсо. (Ер); кад је онā стѐка ул’ѐгла, прѐвō тā стѐка *ул’ѐгла* у једно жѝто, зрѐло, *уѝàл’и* онӣ волѐви, млѐго вѐлōвā, јâ и некӣ ћобàни *би́л’и*, јâ као спрōвѐднӣк нàјпрвӣ гѐре, јѐдан пӯшку онӯ ловâћкӯ и онā црногѐрскӣ пиштôљ, а јѐдан *ѐзō* вилӯшку, упàни у зрѐло жѝто; мӣ смо рѐдом ис Албâнијē, тàмо су погѝнул’и два́дес и јѐдан око пашћѐта и тӯ су би́л’и трӣ брàта, а овӣ су побѐгл’и. *Убѝо* ћѐвек пàшће, а онâ доћѐкā па убӣ њѐга, онâ оногâ, онâ оногâ, те два́дес и јѐдан око пашћѐта, у Албâнију. И сàт ѐни *ѝобѐгл’и*, ѐни су се зва́л’и Бајрактāрѐвићи, овàмо *ѝредѐнул’и* ѝме Шкрѝјељи, јѐдан *остô* у Јàворову, јѐдан *дошô* у Л’ескѐву, јѐдан у Борōштѝцу, Шкрѝјељи, *ѝредѐнул’и* прѐзиме, да нѐ би уфàтил’и; нѐ прōђе пê[т]-шēс дāнâ, ако ми вѐрујēш, јâ не вѐрујēм јѐш ни да је тру́дна, хà, хà хоће да побâцӣ, те љѐтӯ мѐку што вѝдосмо са њôм, те готѐво *добѝла* сѐпсу, те јѐдва спāсѝсмо жѐну; иза́шл’и смо, сàт нѐ знāм ђѐ да нâђēм јâ да се пребâцӣм с ћѝм до Ћáћка. Јâ сам ти крēнѐла, пâрā дѐста нō *врцāла* тàмо овàмо до Крāљѐва от Крāљѐва, јā *остàла* јасѝр (Ле); једна мѐја тѐтка, тâпӯт ка[д] су је довѐл’и и она нѝје би́ла вѝдела човѐка, и сàд зовê се онō прѐвӯ нôћ, ка[д] трѐбā да уѝђē са човѐком у ђéрдек, да се свѐдӯ, ѐна кукњàву, оће да се убѝјē, оће да полӯдӣ, кат онô *ѝрѐшло* сàт свѐ, они је нѐкāко *савѝл’и*, *би́ла* она тô, и сàт ѝмā дѐцу и тō свѐ (Мел); јā сам носѝо ма́шњу, кат тàмо *свѝрô* у Црквѝне у једно брѐдо, јâ како сам свѝрô, она би́ла обѐшена о́де, кад вѝдѝм изѐутра нêмā онē māшњê одàндē, кад гл’ѐда крос про́зор, једна девôјка држӣ тѐл’е са њôм, *уфàтила* (Мел).

г) У наративном режиму казивања крњи перфекат често заузима иницијалну, стилски маркирану позицију (и његова је употреба овде заправо мотивисана примарно разлозима стилске природе), и тада приповедање тече налик ономе које налазимо у народним приповеткама. Ирена Грицкат поводом овакве употребе краћег перфекта наводи да „на почетку приповедања има поред тога семантичке призвуке које налазимо и другде код тог облика. Он се употребљава за потенцирано казивање, са моментом новине, ненадовезаности на претходно знање [...] и тиме се изазива интерес слушаоца одн. читаоца. Њиме се истиче и субјекат и предикат [...], што је за експозицију исто тако врло погодан чинилац.“ (Грицкат 1954: 36). Примери:

би́ла трӣ брѐта и *жӣвѐл'и* тѐмо у тô мѐсто, и откѝни се пѐс и уда́ви ис тôг дрȕгōг пл'ѐмена и ѐндā су ѐни би́л'и примôрāни, ȕзēл'и су дѐцу, кренул'и су, нѐјпрвō су насел'ѝл'и Ȕгō, па им се тȕ нѝје свѝдело па у Бѝоц, па из Бѝоца се вра́ти у Борōштѝцу, е из Борōштѝцē крēнȕл'и су по Македôнији по Поза́ру (Бо); *би́ла* коферѐнција једамâ о́де, код Ахмѐта, и једнōк Мурѐта *извѐл'и*, кѐпље онô, тô је би́ла ша́ла, л'ѐгнē чȍвек овакô, л'ѐгнē и уфѐтӣ кō да га дѝгнē, и тā чȍвек с Пѐштери *бѝо*, и Трнѐва цѝјела *се покȕӣила*, нѝко не мȍре да дѝгнē тогâ, јâ сам тогâ човѐка дѝгō (Трн); *би́ло* босотѝња. Пр̏вӣ опâнци што су иза́шл'и ковāни́ци од камиōнâ, гȕма, тô ти је би́ло кō цѝпела. Јā сам рāдѝо недѐљу дāнâ, *брѐо* шљѝве кот човѐка те сам кȕпѝо опâнке кат сам пошô у шкȍлу и тō ковāни́ци онѝ од камиôнскē гȕмē. Сл'ѝчно цѝпелāма, сѐмо другачѝјē *би́ло*. Пироћа́ни опâнци су би́л'и јȍш, за вре́ме Крāљѐвинē да си прȍдō дȍбру крѐву, ни́си мȍгō ку́пит опâнке (Из); ȍни двојѝца *би́л'и* у во́јску, јѐдан *бѝо* жѐњен јѐдан нѝје, тā нѐјстаријӣ што је бѝо жѐњен имô двȍје децê и жѐна му *осӣѐла* о́де и *осӣѐ-ло* тō двȍје децê а ôн *ошишô* у во́јску, и једна мил'ицѐјскā жѐна *би́ла* бо́на и свȕдā *ѝшла* по л'екāрâ и нѝје ве́јда би́ло, и навр̄льѝ се тȕ, пе́так и недѐља, пе́так и недѐља, свѐкōг пе́тка и недѐљē *ѝшла* к цр̏кви и ȍздрави (Коз); деда Рѐдовāн *имѐо* четѝри ће́рке, нѝје, трӣ, и вѐс двојѝцу, а Вѐљко је имѐо изглѐдā трӣ, четѝри ѣ̏ерке (Бал); др̏венā кȍла *би́ла* са пѐоцима онѝјема. Тô су, ѝмā гȍре јѐдан такâ кȍла, тô су у ви́ду данѐшњēг као фѐлме, тô је др̏жāло, пѐоци пā онē гобѐл'е *имѐло*, пā посл'ēн ȍколо ши́на, мѐтāлнā ши́на а овакô пѐоци онѝ рѐдом. Тѐк пȍсл'ēн са гȕменѝм точковѝма, тѐк пȍсл'ēн су намѐшћил'и љȕди гȕменē точкȍве на кȍње, онô пȍчēл'и су, тô је пр̏вӣ бѝо јѐдни ȍзгōр ис Шѐрōњā, Бу́до јѐдан, ôн је пр̏вӣ бѝо којѝ је напрѐвио тô са гȕмāма (Бот); *би́ло* л'е́по вре́ме, здрѐв на́род *бѝо*, да ѝмā тā несрѐтњā бȍл'ēс, јā ни́сам сѐмо једнôг дѐчка вѝдō сам за вре́ме рѐта да ѝмā тȕ бȍл'ēс. Мâјка је ноћѝла код нâс са тијем дѐчком, у нôс му тô удѐрило би́ло, и от тогâ је тô би́ло (Не); богѐта *би́ла* кȕћа, тā нѐша тѐтка *би́ла* домаћѝца, чѐк *имѐла* и злâта, пā јој ôн и злâто *ӣронашô* те јој то *ȕзō* и то *ӣрȍдō*, штѐ јâ знâм. И пчѐл'е и ôвце, би́ла кȍње седл'ѐнӣке тѐд држѐла, ȍна је би́ла од нѐшēга рȍда, *ȕдāла се* за тогā Рȍгл'ића Ра́да и такô је тô би́ло, затô јâ сѐти се за Ста́ну, ōђенâ јој је рôт и дѐљē, ал'и тӣ стâрӣ *ȕмрл'и*; *би́ло* тѐшко, пȍсл'ē нѝје би́ло пā лȍше, а спр̏ва крѐја *би́ло* те́шко. Опȕстѐла зѐмља, што гȍј рāдӣш нѝје имѐло да се плāтӣ, нō си мōрô да идêш да рāдиш свѐ цабē, дѐ л' с кȍл'има са зâпрегōм, дѐ л' пѐшкē, дѐ л' ȍмладина, тō свѐ *би́ло*. Рāднē ѐкције

назӣвȁл'и, а мӣ тӧ рачунáмо кӧ кȕлук нӧ ни́си смѐо ȍндā да кȃжēш (Прћ); Мил'ȇнтије *бȉо* нȁјстаријӣ, ȏн ти је бȁш кӧ онȏ дирѐктор бȉо у фȉрму, прȉвāтно је тудȃ би́ло и фȉрмӣ прȉје рȁта четрȇс прȕвē. Дȓжӧ је по двѐста педесȇт овāцȃ, по стȏ кӧзȃ, педесȇт кӧњȃ. Ȉмӧ је најȁмнӣке којӣ су рāдȉл'и код њѐга, и[з] сѐла тудȉје, прȉвāтно, плāћȁо и је, нѐкӧм жȉтом, нѐкӧм пȁрāма. Богатȃш *бȉо* у тȏ дȍба кад нȉје имȁло нȉђе јȏргāнā и тијā мало бȍљијā пȍстēљā, бȍљијā крѐвētā, ȏн је имȁо свѐ. (Врс); овȏ сѐло, Клȁдница, *би́ла* шȕма пā су би́л'е клȁде пā је óде дошȏ, ис Бȉјелōк Пȍља су дȍшла четȉри Срȓбина у Вȃрош, у Бȉјелō Пȍље, и дȍшл'и су у Бȕковӣк, óде ȉмā сѐло до овогā нȁшēг сѐла и Сáво је прȉмȉо ислȃм од њȋ четвȍрицē, Зȍранић су се презӣвȁл'и, и ȏн се óде насел'ȉо и свѐ ȍдовȕт од овȉјā кȕћā овȁмо до нѐкл'ē пā гȍре до на врȓ бȓда ȏн је тȏ зȁузō и постȏ бȍгат. *Имȏ* сȉна једнȏк а брȁт му *остȏ* у дрȕгō једно óде сȕсѐднō сѐло, а двȃ су брȁта осел'ȉла, јѐдан код Ивȁњицē у Лу́ке, јѐдан кот Ча́чка и Крāљѐва тȁмо (Кл); једанпȕт ȍна *остȁла* да чȉстӣ усива́чом, тȏрнӣк бȉо, а јȇтрва *извѐла* дѐцу у пȁрк у Мȉтровицу, и кȁко је на онȏ *се хōȉȁло* дȉјете, *ȉȁло* и расѐкло óде би́ло вȉл'ицу, *водȉл'и* га хȉтно за Беȍград ȍдовȕт тō му *шȉл'и* овакȏ, знȃш кȁко е би́ло, тȏ е о[д] тȃпȕт она је тȏ увѐровāла, она нȉје девȏјкōм тō трагȁла (Дол); *довѐл'и*, сȉне, мѐне и кот кȕћē свȁдба и тȕ смо турȁл'и ру́чак, вечѐра, ру́чак, пȉте мијесȉл'и у тепсȉју, турȁл'и мȇса би имȁл'и, биријȃн (Пл).

д) Употребом краћег перфекта постижу се стилски ефекти на приповедном плану, будући да он неретко доводи до прелома линије приповедања, односно често значи прелазак са радњи на стања. Ову особину издваја И. Грицкат, наводећи примере: *Два вола, што су била ујармљена најближе клади, остала су висећи ... Главе им се објесиле прама прсима, на запјењена уста исплазила језике ... а све четири ноге пружиле се косо и састалe под трбусима ...* у којима је значење краћег перфекта дато као „слика, готова, непокретна, која је настала по извршењу свих одговарајућих радњи. Диференцијација перфекта дошла је због тога што је у првом делу („остала су“) више информација, а у другом (краћи перфекти) више дескрипција“ (Грицкат 1954: 43). Такви су и наши примери:

бȍл'есна је би́ла, ȉшл'и смо мȉ код њȇ, она седáше прет кȕћу. *Сѐла*, *згȕрила се*, *ослȁбила*, сȁл' шȕтáше (По); налȁзил'и смо ȍвце по кукурȕзу, *побѐгл'е* нам, *у́шл'е* у кукȕрус (Ке); тȁмо бȉо и тȁмо ȕмрō, кажȕ *умȉрō* и *трāжȉо* лѐба (Бал); да ти прȉчāм, јā сам бȉо онумȃт тȁмо у шȕму, у један зáбран, ко знáте ђȇ Плакȁоница, и с детѐтом упȁл'ȉмо трȁктор један дȃн и отȉдēмо бȁш да сечѐмо мало тȁмо тȕ шȕму. Порет пу́та, ада кā до ȁута ȍде, пȕт ȍде а ȍна пот пȕт, нѐко *осѐкō* некȉ рȃс, гȍре онȃј дѐо, а тā кȓља *остȁла* једно мѐтар ȉ пō висȉнē, кад јȃ тȕ ис трȁктора погл'ѐдāм ђе она излȁзȉ. Беше л'е́тно полȍмљено тȕ кā тā тȓмка ȍдовȕт, и вȉдȉм јȃ она *се узрујȁла* (В. Лок); вѐрујēш л'и тȉ, мȉ тȕ, више њȉнē кȕћē лȁс, и сȁт, ȕвечē се свȁ стȍка тȕ сјȕрȉ и пāсȇ докл'ē онō увȁтȉ тмȕша, тѐрāмо кȕћи, и онȏ свѐ онакȏ остȁнē, кā стȍка кад баљежȃ, јȃ се тō сѐћāм, и ȍна гȓднā, мȉ изȕтра тѐрā стȍку гȍре, ȍна *ȕзēла* мѐтлу и брȉшē по тȏј (Коз); зовȇ се једно сѐло Нȉш гȍре ко[д] Цȓнōга врȓа, свѐ мусл'има́ни, ал'и једнȏм дȍшла

некā вѐл’икā рȳља Шѝптāрā, пā онō ѣ̀ōравӣ вѝдӣ пе-шêс сêлā, тō стȍкē *огрѐзло*, кол’ико овē пољȁне, тô е свѐ стȍка *увȁшила*, они вѝдē да тȳ ѝмā нѐчијē, а *имô* мôј ȍтац једнóга седл’ѐнӣка дȍбрōг, оће да га ȳзмȳ (Лу); би́л’и смо једȁмпȳт у Пȍпе на једнōј сȁхрани, код онôг што је Албâнкōм ожѐњен, пā му мâјка ȳмрла, оће жѐне да посатѝрē тȁмо, *дȍнēл’е* цвѐће, ôн не дâ женȁма цвѐће онô плȁстичнō, кажē плȁстичнō цвѐће не мȍже, тō сѝла *дȍшла* онōг цвѐћа, кȳт ће онô сȁд (Бољ); знâм кад је, пра́ла је хаљѝне дȍл’е на овā пȍток, кā дѝјете *кȍдрљō* и удȁрӣ је један сѝн, а дȍље је би́ла конȍпља, ōн ме трâжи да ме бѝјē, јā *ӣобѐгō* у онȳ конȍпљу (Кл); е ôн је тō урāдѝо. Е тâпȳт је дошô, бѝо је код Бâрā гȍре. *Сагорѝо* кућу и *сагорѝо* пȁше, осамнêс пâшā и сѝна свôга. *Дȍнио* злâта и шêс гȍдӣнā порȍдицу *издржāвô*, нѝје рāдѝо с Тȳрцима нѝшта. Пȍсл’ē *кȳпѝо* овȳ зѐмљу и овâ је зѐмља у Скȍпље ѝшла те се превѐла, у Скȍпље тāпѝје (Цр); кад стѝгни дȍл’е, дȍл’е љȳди рāдȳ, посиједȁл’и су да јѐдȳ. Кажē: „Ȁј, бȁко, тӣ си ȍдмōрна“. А јā *зѝнула*, јā *исӣлȁзила* јѐзик овал’ѝкӣ, кȁко ȍдмōрна, ни дорȳћовāла нѝјесам, нѝт ме ко понȳдио, нѝт сам имȁла кȁт. „Ȍдмōрна си, погрȁби тē трāгȍве озгȍр.“ (Ле); и оти́ди тȁмо, она грднѝца *рēшѝла* да побѐгнē, *ушмȳгȁла се*, *ушȳшѐла се*, не мрдā ни ȍком, не сазȳвā се, гл’ѐдā сȁмо првȳ прӣл’ѝку да угрȁбӣ (Ли).

ђ) У односу на пуни перфекат, облик без помоћног глаголагола екомичније је језичко средство. Своју примену налази у ситуацијама набрајања више прошлих радњи, између којих је најчешће успостављен однос сукцесвности, или у комбинацији са другим облицима, када, смењујући их, приповедни ток помера унапред, при чему се приповедање убрзава. Све то у вези је и са чињеницом да се „краћи перфекат употребљава тамо где се мисао исказује не хладно, регистраторски, већ са уношењем експресије“, односно у примерима „у којима је присутно динамично излагање радње која одмиче даље“. Даље, њиме се може остварити семантика „контраста према нечем другом, напоредо реченом или помишљеном“ или се „реченица са краћим перфектом издиже рељефно, постаје истакнутија“. У овоме се огледа присуство казивача који жели да прида свом казивању занимљивији, наративнији тон, – што се све примећује тек онда кад се краћи перфекти замене пуним и тиме добије хладнији, „интелектуалнији“ стил (Грицкат 1954: 45–49).

кад је бѝо у во́јсци, добѝјē тȳмор, а ōн се тȁмо разбол’ѐо и ȍни га *довѐл’и* о́де, ада бȍга ми свѐ жȁл’ē да је до л’екāрâ, *водѝл’и* га к л’ека́ру о́де, пā *бѝо* бȍљē пā га *врāшѝл’и* у во́јску, пā ȍтут јȍпēт о́де *дошȁо* и о́де му *би́ла* жѐна и тā ѣ́рка, и повѐди га к л’ека́ру за Рȁшку и ōн у пу́ту ȳмрō (Коз); Мѝломѝр је ȳзō кот мѐне тȳ рȁсу, јā му *ӣрȍдō* тѐл’е от двâ мѐсēца, пā му *се* оно *ошел’ѝло*, пā *родѝло* жѐнско тѐл’е, пā *ӣора́сло*, пā ȍпēт кȳпѝм тȳ крȁву што је би́ла отѝшла од двâ мѐсēца, кȳпѝм код њѐга, њѐму остȁнē дрȳгā рȁса гȍре (Трн); *доселѝли се* ис Цр̑нōг Вр̑ā и о́де *жӣвѐли*, ôн *имȁо* трѝ сѝна, и *ошишô* у заробљени́ство и тȁмо *ȳмрō* ȍд глāди. *Ошѐрāли* и Шва́бе и тȁмо *бѝо* и *ȳмрō*. На Солȳнскӣ фрȍнт. И тȁмо је и *ȳмрō* (Бал); богами, прȁво да ти кâжēм, онō рȁт кад је пȳкō, јā сам

напу̏стио одàвдē и отишô сам за Пазâр. По̀сл’ē *се врāтѝл’и* кат се онō смѝрѝло, тȳ понѐшто *долàзил’и рāдѝл’и*, помàло сто̀кē *држàл’и* (В. Лок); нѝје ме просѝо, трѝ-четѝри пȳт *дошàо* код мѐне, вишē нѝје, ôн је по̀сл’ē пошто сам јâ о́де до̀шла, *прȍшло* мѐсец дāнâ пā *отишô* у во́јску, *слȳжѝо* во́јску, јâ сам о́де са њѝма би́ла, са дѐверима, јѐдан дѐвēр ми тȳ *бѝо* и јêтрва, штà да ти кâжēм; ȍна је мѐне прѝчàла кат смо мѝ сирȍчāд остàли, шесто̀ро нâс *остàло* без мâјкē а нàјстаријā ни сѐстра би́ла у двāнàесто̀ј го̀дини, Ра́да *би́ла* трѝдѐсто̀ го̀дѝште а мâјка *у̏мрла* четрêс првē а шѐсторо децê *остàло*, у̏вечē дѝјете *родѝла*, ȍна изу̏тра *у̏мрла*; једна Трнàва под једну шу̏му, тȳ је мȍј стрѝц жѝвѐо, *у̏мрō* му стрѝц, *прēпѝсô* му бајàги има́ње, ôн *отишô* тàмо да жѝвѝ пā *одвѐо* нâс трѝ чȍре да му чȳвāмо ȍвце (Коз); дошô је са једно пē[т]-шес љȳдѝ, јâ ђе сам му рѐкла да изâђēм, *изàшла* из кȳ̏ђē тàмо у једну л’ивàдицу, ôн ме *у̏зео*. Јâ сàмо што сам прескочѝла овàмо у сѐло у Цвѝјетње преко тијā л’ѐдѝнā, мȍј ȍтац је из грâда изâшō, и мѝ смо се умàло срѐл’и, напрàвио би карамбôл. Ал’и размѝну̏л’и смо се тȳ, мѝ *удрѝл’и* дру̏гōм путàњōм (Ос); за тȳ Стàну *довѐл’и* тōг Ѝвана, ôн је бѝо Црного́рац, *бѝо* му ȍтац комѝта онô стâрō нѐкат пā овудѝјен кō хајдȳк и по̀сл’ēн се прикљȳчѝо во́јсци двāнêстē го̀динē тȳнâ у во́јску и *имàо* једну двȍје децê, Милȳшу и Ѝвана, довѐо и бѝо и го̀ре смѐстио у Дрàмиће те су тȳ би́л’и, по̀сл’ē бѝо ȕзō тȳ некȳ жѐну удовѝцу, тā Рѝстан, Ивàнōв ȍтац и ȍни тȳ по̀сл’ē по слу́ству *би́л’и*, *слȳжѝл’и* тȳ сто̀ку, тā Милȳшѝн Ѝван, по̀сл’ē овѝ нàши *пронàшл’и* Ивàна те га *довѐл’и* за тȳ Стàну ōденâ; и такô ти је тā Рѝстан завр̄шѝо и Ѝван је тȳ остàо, ôн је по̀сл’ē одродѝо дѐцу са тōм Стàнōм, ȍсам сѝнōвā и шћѐрку, дѐвет, ал’и нѝје шћѐо да рâдѝ, слàбо је рāдѝо, *трошѝо*, *упропашћѝвô* и *до̀шō* до Нѐл’ē, нàјзāт сѝнови *стѝгл’и*, ôн *испродāвô* зѐмљу и тàмо и о́ђе и свѐ такô у расу́ло *отѝшл’и*; кàко да ти идê, ослобођѐње, Не́мци се повлâчē, остȳпајȳ, партиза́ни, Ру̏си ȍтут *пошѝснул’и*, и рѐкоше једамâ Ру̏си да су до̀шл’и до Крāљѐва. Посē Ру̏си се пову́кл’и, по̀сл’ē овàмо *прѐузēла* во́јска Тѝто̀ва, *мобил’исāвàл’и* нас, *кȳ̏пил’и*, мѝ *наѝàдāл’и*, јâ сам бѝо ȕчеснѝк на Сàрајеву у бо́рби, кат се Сàрајево ослободѝло, и такô тô рêдом (Прħ); кажē Мѝрослāв, јучêн прѝчā Гра́де, прѝје нѐкī дâн, кажē *уишô* у онâ тунêл да се спâси од кѝшē оно стѝгни ȍтуд и ȍтуд, мàло *фàл’ило* да га удâви. Кажē *прокопàло* до̀ље àсвалт до̀бро; кад је Свêтī Ђо̀рђе убѝо аждàху, пā је као рàнио нѐгде, ђê онô, у Бȳ̏ђево *се пробу́дила*, у Кр̑њȳ Је́лу *удàрила* у је́лу, а у Бàћицу *се бàцала* рêпом пā је *прѐпознал’и* и такô тê ствâри (Бу); ôн је имô једну ро̀дицу, ȍна ме *мāмѝла* за њѝме, јā га *вѝдела* и *у̏зēла* га. *Укрàл’и* ме, *до̀шл’и* те ме *укрàл’и*, и ѐто такô. *Ждрàкāл’и се*, и тогâ је имàло, тō је нàјпријен имàло, за говѐда ѝди, су̏сѐднā сѐла кад су онô *ждрàкāло се* са ти́ме, *договāрàло се* (За); бѝо је на смр̏ти и рēшѝо бѝо да ме ожѐнѝ и спрêмѝ, јâ бѝо петнêс го̀дѝнā, у шеснѐсту̏, *кȳ̏кō*, *ѝлàкō*, оће да у̏мрē, ал’ ȍни ме не пѝтàше, довѐдоше је; ôн по̀сл’ē *ишô* на бр̏до Хѝрâ, *одвāјô се* шêс месēцѝ, *размѝшљô*, штà је сȳнце, штà је мѐсēц, штà су љȳди, штà је овô, штà је онô, *јāвљàла* му *се*, рâвнѝ глàсови, и на бр̏ду Хѝрâ једно јȳтро и изȳтра *се спȳстио* Цебрàил мѐлеђ, вѝ га зове́те Гàбриел, мѝ Цебрàиљ (Кл); јā цѝо дâн би́ла за говѐдима, о[д] деветнàес го̀дѝнā *се у̏дāла*, цѝо дâн *чȳвàла* говѐда по шȳми и мѝслѝм кàко да изѝђем до̀вечē. Дȍђем и спàкујēм ствâри, смрâчѝ се, вечѐрасмо, јā чѐкам кàко да изѝђēм, а не мȍгу да

изи̏ђēм, не мȍгу д[а] ȳзмēм у пȍдрум ствâри и бр̏жē, јȍш се ни̏е остâл срēдѝо от вечѐрē, и јā кли̏снēм брзинȍм, *спāковāла*, па *сакри̏ла* у пȍдрум, изнѐсēм ствâри тâмо, па се поврâтӣм јȍпēт, кад онâ што су дȍшли да ме крāдȳ, ȍн нашȏ ствâри а мѐне не́ма јȍш. И изāђēм, ȍдо; па по Ȍстровици, ка[д] сам би́ла тȁмо девȍјка у Ми̏трову. Тȁд ни телефо́на ни ни̏шта, *би́ло* преко брȁтучеда њѐзинōга свѐ *дāвȁла* ѝзјаве овȍмē да овâ пренȍсӣ; некӣ стȁрац Или̏ја кад је дошȏ ис Цр̏нē Гȍрē гȍре, *ӣāо* у тē кр̏вови штȁ ли, и *ӣошȏ* да бежѝ и *имȏ* једно кљу́се, мѝ кâжēмо кобѝла, и фамѝлију цѝјелу повѐди да бежѝ овȁмо и *ишāо*, *ишāо* од Цр̏нē Горê, *носѝо* ѝстō кокȍшке некē и пѝјетла и *рѐкō*: „Вȁлā овā пијетȁо ђе запѐвā, тȳ ће бѝт дȍбро и такȏ тȏ да недѐнемо ѝме“. *Ишāо*, *ишāо*, кад *изáшли* о́де у Добрѝњу, тѝ не пâнтӣш некē јȁворове, онȏ зâр зȍра *би́ло*, онâ пӣјетȁо крӣлѝма тȳ, тȳ, тȳ – зȁпевā: „Е вȁлā ȍћемо о́де да се настâнӣмо, о́де ће бѝт дȍбро“. И о[д] тогâ је остȁло Добрѝња; тȏ е мâлō мѐсто, двѝје трѝ кȳће *би́ле*, тȳ су насељāвȁли тê ȁге, о́де су жѝвѐли кажē нѐкӣ Бȁтржāни па су слȁбӣ рāднӣци би́ли и ȁге су и растѐрāли и населѝли нâс из Добрѝњē; би́ли су нѐкӣ насѐљени, рѐко из Бȁтр̏га, е пȍслē су нâс населѝли, ȍни су тâ ȳшӣр узѝмāли. Нȁма су ȁге овѝ Хамзâгићи ис Тути́на, овȏ е њѝно би́ло, е пȍслē нâ[с] су населѝли о́де, овѝ су нȁши стâрӣ би́ли дȍбри рāднӣци, *имȁли* кȍрӣсти и онѝ и онѝ, затȏ су и и населѝли; мѝ смо кот некијā Гвоздēнȍвѝћā, тȏ су чувѐнӣ гȁзде, кâжȳ нȁјбогатијӣ љȳди у Крāљѐво, е код њѝ смо мѝ. Нит ми је трāжѝо да му плȁтӣм, *рāдѝли* код њѐга, *дāвȏ*, *ӣлāћȏ*, свѐ што е мȍгō ȏн не помāгȏ, млȍго дȍбро смо прȍшли, гȍдину дāнâ скȍро (Вру); ȍна је из Гнѝл'ē рȍдом, и ȍна *ошѝшла*, тȁмо јој тѐтка *би́ла* ал' мâјка овогâ, *би́ла* тȁмо, Драгѝша бѝо нашȁо је тȁмо, Драгѝша *бѝо* шȳмāр, ђѐвēр јој, *ӣревȁрио* је нѐкāко да је ȳзмē за њѐга, за сѐбе, и ȍна *ȍбећāла*, ни ѝшла нѝје у Гнѝлу, нō из Лукȁвицē: „К[о] ȍћеш вȁлā сȁд да те вȍдӣм“. „Вȁлā ȍћу и пот пȁзуо што рѐкнȳ“, довѐди је: „Ѐво ти, Блâжо, жѐна, довѐо сам ти жѐну“. „Штâ?“ „Ѐво ти жѐна, довѐо сам ти жѐну.“ И Дарѝнка *ӣрисӣȁла* д[а] ȳзмē Бла́жа, а ȍна је би́ла згȍдна, а Драгѝша бѝо згȍдан, а Бла́жо ни̏е бȁш бѝо згȍдан од очѝ, кâ ето овō Вѐско. Вѐско ѝстӣ Бла́жо. И ȍна *осӣȁла* за Блȁжа и богами жи́ве деведесѐт и нѐшто гȍдӣнā; кажē, ȍна донѐси по, а брȁћа је пӣтȁла, ђе на́ђи ѐксер успȳт ал' нѐшто, она до́ђи па испрȁљā онā ѐксер. „Шта рāдӣш тȏ, Ми̏ломӣрка?“ „Па да скȳпӣм јâ и мѐне мȁло хȳцера да намѐштӣм, да не досађȳјēм вишē вȁма.“ Замѝсл'и се тѝ. *Скȳпӣљȁла*, тā чȍвек што јој је дȁо тē пȁре нѝје дāвȁла брȁћи нō *скȳпӣљȁла*, пȍсл'ē *ӣрӣмȁла* па *кȳпѝла* мало плȁца, ку́пи плȁц, но трѐбā кȳћа да се грāдӣ, а она јȁдна на́ђи овогā Рȁдичинōга ȍца, ȏн се бѝо удāвȏ за жѐну, и тā му жѐна *имȁла* двѝје шћѐрке, шћѐрке пора́сл'е, шкȍловō и, кȳћу им намештѝо, ȍни га истѐрā. Кад га ȍни *исӣѐрāл'и*, ȏн грдан *ошишȏ* у Нѐмачкȳ овō на цр̏но што идȳ, *бѝо* нѐкол'ко тȁмо, па посл'ēн до́ђи, а сѐстра му *рāдѝла* с овōм Рȁдичинōм мâјкōм (Го); посл'ēн отȍше љȳди кȍњима, оти́ди по двâ-трѝ ћовѐка те е запрȍси, па посл'ēн да л' тѝпȳт, ал' мȁло каснѝјē оти́ди па ре́ши ка[д] ће да је ȳзмȳ, па посл'ēн свȁтови, моја мâјка *грāдѝла* свȁдбу, *зва́ла* прѝјетеље, кōмшѝје *зва́ла*, ко е бѝо прѐћѝ мȁло. На дрвѐнā кȍла *довѐл'и* (Де); кад је дȍшло вре́ме, јâ сам бѝо млȁђѝ о[д] тȍгā брȁта, *ишȏ* код прѝјатеља, *ӣȍнио* вȳну, тȳ докȍл'ицу нȁјприје што је би́ла. И *ошишȏ*, *ӣорȁнио*, кат ȍна на стȁнове; побѐгла му е сѐстра, а ȍтац *бѝо* жѝф, *мол'ѝл'и*, *кȳмѝл'и*,

нêће да се помѝрӣ и гȍтово и нѝје се нѝкат помѝрѝо и *дȍшл'и* л'ȳди, *рѐкл'и* му (Жи); Дȳшан јѐдан, онā револȳција на Кȍсово, ōн ми *ѝрȍдō* грâђу нâкȳ и *рѐкō* јâ недѐља: „У недѐљу ћу ти донѝјет пȁре“. Кат *дȍшл'е* му кȍмшѝје тȳ: „Вȁлā, рѐкō ми је Ха́мит дȁнас да ми донѐсē пȁре, нêмā га, бȍга ми овā ситуâција овакâ, тако ми бȍга, мȍре свȁшта да бѝдē“. Кат јѐдан му кȍмшѝја ту: „Је л' ти Ха́мит ȳзō тô?“ „Валā јѐс.“ „Слȍбодно, хѝч, кā да ти хи сȁт дȍнијо, слȍбодно, хѝч нêмāј брѝгу.“; кат сам се нȁјпрвӣ пȳт женѝо, ха́ла тē мојê женê, *дȍшла* те ōдѐнāк ми *ѝоклонѝла* тȳ девôјку, из Рѝбарѝћā је би́ла. Кат до́ђе вре́ме да идȳ тȁмо да ȳзмȳ махрȁму, *ѝоклонѝла* овā ха́ла (Ке); они *дȍшл'и* дȍл'е, *рȳчȁл'и*, *ѝграл'и*, *ѝумбȳсѝл'и*, *нашовȁрил'и* ме на кљу́се и *довѐл'и* ме. Онā девôјка је срâмна. *Седѐла*, ȍни *ѝумбȳсѝл'и*, *скāкȁл'и*, *ѝграл'и*, *ѝѐвāл'и*, јâ *седѐла* гл'ѐдāла (Кон); дōђȍше те ме тô испросѝше и свѐ крѝјȳћи, кад стѝгоше, један чȍвек *бѝо* са њѝма, у Пѐћ *ишô*, и мôј ȍтац *ѝѝѝô*: „Вȁлā ми ѝштȳ чȍру у Пл'енѝбабе, нѐ знāм кȁкаф је?“ „Вȁлā ћу ти јâ ка́зат: снѝјек је бѝјел, нō је снѝјек.“ Ôн л'ијеп, јѐшће ме кā снѝјек; „Хȁ“, кажē, „сȁт, ȍна ће ти пȍбеј“. Нек идê, јâ је не дȁм. И *дȍшл'и*, јâ у Пл'енѝбабе, а ȍни у Позâр дōђȍше да ме ѝштȳ, дȍл'е смо седѐл'и; свѐ чȍре, сиротѝња, *жњѐл'е*, *кȍѝāл'е* лȳк, нѐшто да не бêдȳ, *добѝл'и* нѐшто да ѝмāмо (Пл).

е) Како наводи И. Грицкат, „у много случајева перфекат свршеног глагола може да значи – поред извршености радње у прошлости – и резултативност, у извесном смислу 'стање' (чак ако је глагол и активан) у које субјекат доспева по извршеној радњи“. Ова особина „начелно није ништа ново у оквиру значења перфекта уопште, пуног перфекта. Али језик налази начина за врло танана нијансирања. У приповедању пуним перфектима (свршених глагола) занемарује се моменат резултативности, радња одмиче одмах даље, без заустављања на достигнутом резултату; док се у приповедању краћим перфектима не аперцепирају саме радње већ резултати и сваки настали резултат је слика, дата као нешто готово, статично.“ (Грицкат 1954: 45). У оваквим случајевима примећује се да „моменат новине и експресивности казивања стоји понекад у психолошкој вези с чињеницом да се глаголско значење износи више као констатовање готовог факта а мање као чиста радња, као процес у прошлости.“ (Грицкат 1954: 67). Ова одлика препознаје се у примерима:

у Сара̏јево довѐо један мôј рȍђāк једнōг Хрва́та, минѝстар пол'ѝцијē бѝо, *расѝāл'е* му *се* рȳке свѐ (Кл); ōн мѝсл'ио да мȍјēк сѝна да ȳбијē да му вѝдѝ смр̏т, а оно, вѝдѝш, бȍк га њѐга кȁзнѝ. *Обољѐло* и *ȳмрло* (В. Лок); кажē помѝсл'ил'и зла̂то, нека је ȍн тȳ нȁјстаријӣ, и јâ се сѐћāм, они бȳдāком пола́ко, она пȳче, ваљда *дошрȁјō* (Из); *Ошсел'ѝо* на́рот Сȁд нêмā петнêс кȳћā; Знâм кад не ȍтац, нâс трȍе, одвѐо у шȳму, те не сакрѝо, а пȁдā кѝша кā овō дȁнас пā још мȁло вѝшē. Тȳ не *сакрѝо* (Ју); овā апарâт нȍсим, *сломѝо* нȍгу тȳ прет кȳћу (Коз); стѝже ти ȍн за Беȍград, нѝјесу ни стѝгл'и за Беȍград нō га у Крȁгујевац *изрȳчѝл'и*; сѐћāм се јâ, *дȍшла* тѐтка и нешто мȍја мȁћеа, ни́сам мâјку затȳвила, оће нешто да навѝјā пā тō сȁмо Ци́л'е знâ, а гр̑днā сна́ша она *дȍшла* и *довѐла* Мѝку; нêмā сȁд онȁкōга нāрȍда. *Посѝāла* лукāвштѝња вѐл'икā (Коз);

очешљ̏ала се ја̂; *роди̏ло* до̀л’е ко[д] Ча́чка, гр̂дно *роди̏ло* (Прћ); и та̀мо свѐ на́рот *се расӣ̏урио*, *ӣ̏рскō* на́рот за тијем по̀слом, по Нѐмачкōј, по Хола̀ндији, по Швѐцкōј, по̀сла нѐмā (Со); ѝмāмо свѐга ал’и, ѐто, оста̀рāл’и смо, дѐца *оӣ̏ишла*, ѝмāмо ку̏ћу до̀л’е у Сени̏цу двоспра̀тну̏, о́де жӣви́мо на̂с дво̀је ста̂рō, валā не мо̀ремо ни мѝ, до̀шл’и смо и мѝ ка кра̀ју, *осӣ̏ара̀л’и*, *обол’ѐл’и* (Ки); ада ло̀ше, овѐ го̀динē ова̂ ки̏ша *освоји̏ла*, не да̂ ни, ви̏дӣш про̀паде ни свѐ; ова̂ ѝмā шѐссѐдам, ја̂ пѐт, испродāва̀л’и смо. Нѐмā ко̀, о̀младина *оӣ̏ишла*, мѝ бо̀гāљи (Кн); нѐмā ку̀т, нѐка је. *Ожеднѐла* зāр пā ће д[а] [и]дѐ да пи̏јē (Туз); седа́ше онā ру̀па ђе је уда̀рио крај њѐга мѐтак и на бр̂вна *осӣ̏ао* тā мѐтак (Уг) ма̂јка јој *у̏мрла*, о̀тац јој *ӣогӣ̏нуо*, *убӣ̏л’и се* с тӣ̏јем Ту̀тићима ту̂ (Де); го̀дине *навāл’ӣ̏л’е*, осамдесѐт и пѐт (Кон); *ӣ̏скопāла* во̀да, би́л’е су ки̏ше онома̂т (Не).

Узимајући у обзир наведено, сви издвојени семантичко-стилистички ефекти које говорник уноси у исказ обликовањем предикације настају из намере да се радње управо таквима представе. Уколико је радња од стране говорног лица у прошлости доживљена као новост, прелом, преокрет, и у њему изазвала изненађење, говорно лице такве ефекте слушаоцу жели дочарати и у моменту говора. У тој служби перфекат без помоћног глагола налази своју пуну примену. Поред тога, дата класификација не подразумева строго одвајање домена употребе перфекта без помоћног глагола. Примери су издвајани према критеријуму доминантног, на наративном нивоу најистакнутијег присуства једне од компоненти семантичке структуре овога облика, али се на плану реализације оне готово увек јављају здружено. Стога понекад није лако одредити који је од фактора био доминантан као подстицај одабира краћег перфекта у конкретном говорном чину.

II.5.20. Перфекту без помоћног глагола доступно је исказивање модалних значења и то у контекстима следећег типа:

а) при изрицању благослова, добрих жеља или клетви, где краћи перфекат такође задржава основну особину своје семантике – њиме се наглашава (позитивно или негативно) стање које се вербалним формулама жели призвати:

е такô, бôк ти *ӣомо̀гō*, ни̏ко ти ни̏шта *не мо̀гō* (Др); ô бôг ве *ви̏дō*; е, бôк те *ви̏ђō* (Гр); е дабôгдā *жӣвѐла* стô го̀дӣнā, и ви̏шē (Ка); до̀бро те *на̀шло* (Бр); јôј дѐцо, да̀љē *би́ло* от сва̀кōга (Коз); ни̏кад *не заӣ̏рѐбāло* ви, ал’ кад би слу̀чāјно отӣ̏шл’е, са̀мо трāжи̏те Горда̀ну и кāжи̏те се (Коз); *ӣомēну̏ло се, не врāӣ̏ило се* (Цв); дабôгдā ста̂да овāца̂ *ӣа̀сла* (Уг); е бôк ти *до̂* здра̂вље; бôк те *чу̏во̂* (Пе); дабôгдā *се обогāӣ̏ио* (Пе); свѐ ти на ха̀ир *би́ло* (На); до̀бро те *срѐло* (Де);

гро̀м те *згру̏шӣ̏о*; ра̀к га *ӣојѐо* дабôгдā (По); би̏јела да̀на *не ви̏део* (Бал); *не врāӣ̏ио се* ма̂јки, дабôгдā; у̀ сан ми се *не сни̏о* (Ту); дабôгдā по̀баучкē *мӣ̏ељѐо* (До); *саӣ̏рѐла* га дабôгдā; ва̀тра те *сагорѐла* (Бал); дабôгдā *се у̏ӣрли* (Бал); гро̀м те *сагорѐо* (Бал); зло̀ те *на̀шло*; бôг је *ађōрѐо*, ка̀ко тō у̀чини такô (По); свѐ те *сӣ̏исло* (Ос); би̏јес те *ува̀ӣио*; при̂ш те *ӣогоди̏о* (Бал); дабôгдā *се расӣ̏а̀ла* (Ко);

б) у посебним конструкцијама допусног типа „имао немао, мора да даш“ (= „и да/ако/кад имаш и да/ако/кад немаш...“):

тӣ *вѐровō* ил’ *не вѐровō* (Бу); цр̏кву мо̏рāш пра̏вит, пā се *ӣӯрчио*, *ишāо* ђе о̀ћеш (Кн); *рāдӣо*, не *рāдӣо*, ӣстō ти се фа̀тā (Ту); *имô*, *нēмô*, мо̏рā да се кӯпӣ (Пе); *знô* нѐ *знō*, *ваљāло не ваљāло*, ха̀јде, бӣва̀ло је то̀гā (Бл); вре́ме је би́ло, не пӣтā те родӣтељ ђѐ ће да те дâ: тӣ *би́ла* малољѐтна, *би́ла* старӣјā (Бр); *ӣӯха̀ло*, *удāрāло*, кӣша, снӣјек, о̀на се не скӣдā нити гово̀рӣ до кӯћē (Це).

II.5.21. Са циљем упућивања на интензитет или дужину трајања прошле радње неретко се употребљавају удвојене форме краћег перфекта[50]:

јо̀ш ми је трӣ зӯба упропāстӣо један до̀ктор. *Врāћѐло* и *врāћѐло* док *изврāћѐло* кō трупӣне от ко̀тӯра. *Упропāстӣо*, по̀сл’ē *ӣӯрио* онē бло̂мбе, оне *се окрӯнӣл’е* и а̀јт; ôн нӣје ни завр̏шӣо, њѐму је овā по̀п Вра̀нић ста̀рац и преко љӯдӣ, нӣје мо̀гō ни да завр̏шӣ за по̀па, *учӣо* и *учӣо* и нӣшта (Кн); и мӣ *ōтӣшл’и* да је чѐкāмо и *чѐкал’и*, *чѐкал’и*, *чѐкал’и*, јâ сӯтрадāн трѐбā да на посāо бӣдēм, нѐмā о[д] то̀гā нӣшта, нѐће да изâђē (Тр); *ишāо*, *ишāо*, кад *иза́шли* о́де у Добрӣњу (Вру).

II.5.22. Најзад, крњи перфекат бележен је и у служби увођења туђег говора глаголима говорења:

жѐна му, мâјка те девôјкē кажē, човѐку *рѐкла*: „Ӣди вӣди је л’ тō ӣстина. Оти́ди до у Позâр вӣди.“ *рѐкō* ôн: „Јâ сам дошô. Ђѐ ми је шћѐрка?“. Они му *рѐкл’и* ӯдāла се; овâ *рѐкō*: „Ако бӯдē мо̀ја шће́рка, јâ сам дошô по њӯ, јâ ћу да свѐ опро̀стӣм, о̀на е од незна́ња огријешӣла.“ О̀на *рѐкла* њѐму, кажē: „Бâбо, јâ сам ӯзēла њѐга драгē во̀љē.“ Тā Цӣганин *рѐкō* њѐму: „Зо́ром је тӣ нѐ мош узѐт да̀нас во̀дит што нѐћемо јѐдан погӣнут о́вде, ако о̀ће во̀љōм, ѐво ти во̀ди је, нек по̂ђē.“ (Бо); и онâ *рѐкō* трѐћӣ бра̀т: „Кад га јâ уфа̀тӣм, на̀јвећē па́рче ће му бӣт ӯхо“, да га искоматâ цӣо у кома́те (Нет).

II.5.23. Према синтаксичко-семантичким одликама крњи перфекат најсличнији је аористу. Значење новине, могућност исказивања радњи које су се догодиле непосредно пре момента говора, као и оних које су се (из)вршиле у даљој прошлости, одвојеност од момента говора, односно приказивање радњи као готових акција, уношење динамичности у приповедно ток, постизање бржег низања радњи, те наглашена експресивност и стилогеност уопште одлике су које су заједничке двама облицима. Оно што их раздваја јесте однос компоненти доживљеност : недоживљеност, будући да појава аориста у нарацији ову компоненту обавезно истиче у први план, док код перфекта без помоћног глагола то није случај. У извесним контекстуалним условима међусобна замена двају облика могућа је. Како наводи Ј. Вуковић, „крњи“ перфекат врло је обичан и за означавање непосредне прошлости, и у говору и у писаној речи, и он се по значењу приближава

[50] Са истом службом употребљавају се и удвојене форме наративног аориста и императива (в. т. II.4.16. и II.10.22).

аористу апсолутног индикатива кад је њим наглашена најближа прошлост, и аористом је једино могуће га и заменити без осетније промене у значењу. Такав би био перфекат у примерима: „У Пљевљи се подигнула раја, подиже је Симела Шолаја, – где је свеједно хоћемо ли рећи *подигнула (се)*, раја или подиже (се) раја. Или: Ој народе Лике и Кордуна, дошло вр'јеме да се диже буна (ево сад дође вријеме...)“ (Вуковић 1967: 21–22). Међутим, када је неопходно истаћи однос доживљена : недоживљена прошлост диференцијалне ознаке свакако постоје, а „то се може очитовати на најобичнијим примерима. Кад некоме скрећемо пажњу: *Пало* ти дрво с кола! – или: *Паде* ти дрво с кола – разлика је у томе што говорно лице у првом случају не каже да је видело да је дрво пало (оно само види дрво на цести негде позади кола): или стварно није видело, или тим неће да каже и да је видело, – а у другом случају хоће да се каже не само да је говорно лице видело дрво на цести него да је видело и кад је дрво пало“ (Вуковић 1967: 383–384).

Тако на пример, у контекстима типа:

> ѐни посл'ē напрѐвише кȳћу дѐл'е у Рѐшку и ѐна *ожени̏ла* си̂на и дѐл'е жи̏вȋ, ћéрка и си̂н јој *напрѐвил'и* по пѐла кȳћу и за њȳ *напрѐвил'и* сѐбу (Коз); овā је пȳт трѐћēг рêда, трѐбāло је да Репȳбл'ика асвалти̂рā, и ни̏ко ни̏шта, *пришȳтѐо се* нáрот и пѐре за Шарѐње отѐше (Не); вѐл'и и ѐна мѐчке, јѐдно би́ла дáла у комши̏лак кад сти̏гл'и овȋ гѐздарица јој оти̏шла и гѐзда за Албâнију, кат ѐна сти̏же овѐмо (Ос);

аорист и перфекат су заменљиви без штете по значење, имајући у виду да истицање компоненте доживљености на комуникативном плану није релевантно. Једина је разлика у томе што се облицима перфекта пажња скреће више на стање настало деловањем одређене радње, истакнутија је резултативност, док би аорист значио истицање саме радње као такве.

У примерима:

> тȳ ѐдмā, ал'и ѐн пѐгину сирѐма. *Ишô* ѐтут ис Рѐшкē, *постѐљō* онē струмѐнте за свȋрâње и ѐтут кад је овѐмо *полѐзио*, овѐмо ѐн *звѐо* си̂на, си̂н му у Београ̀ду, тѐмо у шкѐл'и би̏о, *звѐо* га, *звѐо*, кад изедамâн, кажē, прѐкину, и овѐмо негђе према Бѐтњȋку, штѐ јā знâм, сѐл' нѐшто, срце довѐти га и у некȋ камиѐн и одједамâ се запáл'и; ѐн, четȋри гѐдине је овō сѐд би́ло кā ȳмрије, на прекѐчац, *дошô* дѐвдē до на овȳ равни̏цу и сѐл' *се превернȳо*. Овȋ мâјстори *изл'ешѐл'и* овѐмо пред њѐга и ѐн *се* сѐмо *превернȳо* (Ос); тѐк се зѐра указȳјē, јā пȳшти тел'евȋзōр, како пȳшти тел'евȋзōр, јѐ̄ дѐцо, дѐљē би́ло от свѐкōга, ōн се ѐбрете у кѐл'има, снѐа мѐја с једнê стрâн држê га и онô прȋчајȳ му, а јâ сѐмо са́ма тȳ. Прȋчајȳ штѐ се десѝло. Ѐн, како *ошишô* за Пазâр, *уишô* у једну кафѐну код једнóга нѐшēг óђе, *ошишô* код њѐга у кафѐну и *изȋшō* и да прѐђē кроз Варошма́лу, и кажē беше óнде некā гȳжва ис тê га гȳжвē некȋ *гāђѐо* и *удрȋо* га, пишто́љом, *расцијеши̏ло* му нѐгу (Коз);

заменљивост перфекта аористом није могућа имајући у виду да је посреди изношење информација о недоживљеним радњама. Јасна подела домена

употребе очитује се управо у томе што говорници у наведеним контекстима аорист употребљавају када обележавају доживљене, док у тренутку када се пређе на исказивање недоживљених радњи, приповедање се наставља у перфекту.

Замена облика није могућа ни у примерима који су типа: кат ȍни дȍђȍше да ме прȍсӯ, и ȍбел'еже *отӣшл'е*, кȍ да не прȍсӣ сӓт (Пл); дȍђȍше у сȍбу, она свѐ тȍ тудӣје *растӯрила*, нѐмајӯ ђѐ да уӣђӯ (Ке); где би замена перфекта аористом нарушила обележени редослед у вршењу радњи (перфекатска се десила пре аористне, а замена би редослед догађања обрнула).

II.5.24. За разлику од наведених, који представљају примере крњег перфекта, бележени су и случајеви употребе перфекта без помоћног глагола онда када се јави у низовима, и то је појава сасвим друкчијег типа од претходне. Тада се из разлога језичке економије, како би се избегло понављање, енклитика употреби уз само један од облика:

дȍста врѐмена *је ӣрошȏ*, те по Бѐограду, онȍ по Бана́ту, мумӯрус онȃј, кукӯрус, како вӣ кȃжѐте, *комишȏ* и *рӣдӣо* (Леч); ѐто тӯ *је* Мухȃмет *ӣобѐгȏ* из Мѐђѐ у Меди́ну, *ӣрешȏ* пȍтљѐ тȃмо код њӣ и ȍтал'ѐ *је ӣȍчȏ* да шӣрӣ ислȃм (Кл); пȍп *је бӣо* у Грӯбетиће, Миљо́јко, а глȃвнӣ *бӣо*, да извӣнѐш, кат се рȍдӣ дӣјете (Цв); ȍн *је бӣо* Црного́рац, *бӣо* му ȍтац комӣта; слȃбо *је рӣдӣо*, *ӣрошӣо*, *ӣропашӣвȏ* (Прђ); кад *је* овȃмо *ӣолȃзио*, овȃмо ȍн *звȃо* си́на (Ос); пӣ *је ӣȃо* с јȃбукѐ пӣ кӣчму *ӣоврѐдӣо* (Лу); овȃ *је усӣȏ* и *удȃрȏ* ме (Уг); амӣђа *је отишȏ* те *ӯзȏ* (Бл); тӯ *сам учӣо* некӯ шкȍлу мȃло, нѐписмено дӣјете и *чӯвȏ* сви́ње, прȃво ти кȃжѐм, чобȃнин *бӣо*, *окопӣвȏ* грȏжђе, бостȃне, свѐ тȏ сȃм (Вру); јȃ *сам* тȏ пи́смо *добӣо*, *ӣрȍчитȏ* (Ос); е пȍсл'ѐн кад *је* Срȑбија *ӣрѐузѐла* овȃмо, *ослободӣла* овѐ крȃеве (Прђ); и њѐга *је ӯзѐла* јѐдна те га гȃјӣла; *ӣрȑговȃла је* и и дȍбро *зарађѐвȃла* (Кл); *отӣшл'е су* некѐ девȏјке от Пѐпȍвӣђȃ, тѐ пѐпȍвскѐ девȏјке *отӣшл'е* у тȏ Свилȃново на са́бор (Бот); авио́ном *су ӣшл'и* и *врȃђȃл'и се* (Баг); кажѐ они *су* од крȑви *ӣобѐгли* о́де, *учинѐли* крв (Бал); тӯ *су* на Ђӯрђевдȃн *водӣл'и* дѐцу и *кӯӣȃл'и* (Боб); Тӯрци *су удрӣл'и* и Бӯгаре *истѐрȃл'и* и *освојӣл'и* ȍни и да бӯдѐ тӯрскȏ Јѐдрене (Из); ȍни *су* обадвȃ у Београ́ду *завршӣл'и* факулте́те, *запосл'ӣл'и се* (Ос); један мѐсѐц ӣ пȏ дȃнȃ, пȃ пȍсл'ѐн ȍтал'ѐн *су* ме *отѐрȃл'и* пȍновѐ ме *врȃтӣл'и* у јединӣцу; за вре́ме тӯрскȏга *су ӣȃтил'и*, *ӣотурчȃвȃл'и се*, *крӣл'и се* (Прђ); мӣ пȃ *смо* посл'ѐн *ӣшл'и* за Тӯрскӯ, пȃ посѐн *се врнӯл'и* па прѐзиме тȏ *ӣромијенӣл'и* (Со); Хȍцићи *су* једни *би́л'и* пȃ *ӣовѐл'и* дѐвера (С. Ћуп); *би́л'и су* Срȑби гȍре уз брȑдо, бȍга ми *се снȃшл'и* у онȍ вре́ме (Ки); тȏ *је би́ло* двȃес девѐтѐ а ȍн *имȏ* стȏ шѐс гȍдӣнȃ и *ӣрӣчȏ* овȏ за овогȃ Ју́са што га убӣо Кѐ́па; овȃ што *је би́ла* л'ӣјепа *родӣла* и *ӯмрло* јој дӣјете (Кл).

Међутим, то није редовно, па су бележени и примери типа:

Вȍјин *је имȏ* љӯде Срȑбе пȃ *је* нȃш на́рот *спашȃвȏ*; такȏ *је ӣȃо* и тӯ *је ӯмрȏ* на тӯ вȍду (Уг); ȍтац јој *је* пȍсљѐн *дошȏ* с рȍбијѐ, једанȃес ӣ пȏ гȍдӣнȃ *је издржȏ* рȍбијѐ за вре́ме Тӣта (Бл); ȍн *је имȏ* Хати́цу, ȍн *је бӣо* сирȍма, његȏв ђѐд *је имȏ* дѐсет сӣнȏвȃ, његȏв *је* ȍтац *бӣо* нȃјмлађӣ (Кл); Мари́на *је рӣдӣла* овӯ гȍдину, *рӣдӣла је* у Штȃваљ (Че); жѐна му *је ӯмрла*, ȍтац му *је ӯмрȏ* прȍшл'ѐ гȍдинѐ

(Уг); тô *је би́ло*, јâ мѝсӣм, прѝјен трѝес-ћетрêс гȍдӣнā, тô *је би́ло* нѐ̏ђе око шēсêтē, тȳ *је би́ло* пријен педесêт гȍдӣнā (Туз); пȍсл'ēн *је ӣдȍчēло*, по продавнѝцā *је ӣдȍчео* бѐс (Це); и њѐга *су* стрȳјȏм *убѝл'и*, ка[д] *су* га *уфа̏шӣл'и*, стру́ју *су* му *укљȳчѝл'и* и тâпȳт *су* га посēн са стрȳјȏм *убѝл'и*, тô зр̏но *су* му *на̏шл'и* пȍсл'ēн ка[д] *су* га вѐ̏ћ *ӣȳрил'и* на стру́ју те да га убѝјȳ, тâпȳт тô *су вѝдел'и* штâ је код њѐга; пȍсл'ēнке *су* га *уфа̏шӣл'и* те *су* га са стрȳјȏм *бѝл'и* та̀мо (Бр); др̏жāвнӣ слȳжбенӣци *су* на та̀чкице *кȳӣовал'и* на по́пус, а *има̀л'и су* ȍбавēзне бȍнове за сељáке (Че); кажē *ӣрȍдāл'и су*, *осел'ѝл'и су* от кȳ̏ђē (Уг); са̀т су дѐца *ожени̏ла* јој *се*, на при́мер, она *су* дȍл'е *ожени̏ла се*, *заӣосл'ѝла су се* (Туз); тô *е би́ло* стѝт, *би́ло је* срâма, *би́ло је* свѐга; ра̀сполōжан *је* на́рот *бѝо*, здра̀ф на́рот *бѝо*, вȍља у на́рот *би́ла* (Ју).

II.5.25. Поводом перфекта без помоћног глагола у србистици се постављало и питање његовог порекла. Како И. Грицкат наводи, „краћи перфекат постао је од пуног, од перфекта с помоћним глаголом – посматрано историјски. Он представља његову каснију обличку варијанту. Да је он по постанку млађи од пуног перфекта – то не треба посебно доказивати. Перфекат се првобитно градио као перифрастична конструкција, о чему нам сведочи најстарији забележени словенски језик, као и старије фазе других словенских језика, а исто тако и анализа његовог значења“ (Грицкат 1954: 168). Треба, потом, истаћи и чињеницу да су у првобитно значење префекта оба члана унела своја значења: „садашње време помоћног глагола садашњост (тј. веза номена и партиципа којим се исказује радња ствара се у садашњости), а облик на *-л* – претериталност (без њеног ближег одређивања). Перфекат је означавао садашњи резултат, добивен ранијим вршењем одн. извршењем радње“ (Грицкат 1954: 169). Имајући ово у виду, „лишити перфекат помоћног глагола значи – у много случајева – допринети стварању резултативног значења. Изостављањем помоћног глагола доведени су у најнепосреднији додир подмет и радни придев који се у таквом додиру с напоменом у извесној мери приближује правом придеву; он донекле стиче резултативно значење“, о чему и јесте било речи. Притом је „резултативно значење најчешће комбиновано с другим значењима нашег облика, тако да је семантика краћег перфекта у већини случајева прилично сложена“. Ако се посматра пример: *Магла ӣала* – „таква реченица са краћим перфектом оставља утисак отсуства акције, статичног описа. Али се ту, уствари, преплићу два момента: прво – у примеру је истакнуто резултативно значење, садашњи резултат прошле радње, слика која је настала као последица прошле радње, друго – такво се изражавање и не среће у апсолутном индикативу“ (Грицкат 1954: 169). Из овога се изводи закључак да „без помоћног глагола као моторног, 'предикативизирајућег' члана реченице перфекат је лако могао стећи нијансу статичности, добити своје данас веома распрострањено резултативно значење“, а „семантика резултативности, уколико се јављала

потреба за њом, налазила је погодан терен у перфекту без помоћног глагола и можда са своје стране потстицала феномен скраћивања“. Међутим, са резултативном је експресивна компонента „испреплетана у многим примерима напрг облика, пошто се налази у природној значењској вези. Кад се нешто приказује више као резултат него као процес, то је у многим случајевима уједно и израз појачане експресије казивања“ (Грицкат 1954: 192–194). На сличан начин крњи перфекат тумачи и Ј. Вуковић у студији *Говор Пиве и Дробњака* (Вуковић 1940) на материјалу из поменутих говора. Наиме, аутор наводи да „помоћни глагол у перфекту показује везу радње из прошлости са моментом праве садашњости, зато је потребан онда кад се радња из прошлости временски одмерава према тренутку кад се говори – у синтаксичком, дакле, индикативу, док је често непотреба, у синтаксичком ’релативу’, где се радња одмерава не према моменту садашњости него према ком другом или је у каквој безвременској ситуацији, јер ту помоћни глагол не може имати оно своје основно значење у перфекту – везивање радње из прошлости са моментом садашњости. У јављању или саопштавању, у перфекту, где се самим јављањем или саопштавањем наглашава веза радње *непосредне прошлости* са садашњошћу, помоћни глагол, који је баш ту због те улоге везивања радње са садашњошћу, постао је излишан. У другом облику јављања и саопштавања перфектом (*дошли су сватови*), пошто јављање само и његова важност није толико наглашено, тим самим што се јавља о нечем о чему интересовање није ново, помочни глагол је још имао места за показивање везе радње са садашњошћу“ (Вуковић 1940: 95–96).

II.5.26. Када су недоживљене радње у питању крњи перфекат успешно замењује аорист, надомештајући компоненту доживљености у контекстима који блокирају употребу аориста. Све особине које има самостално употребљен задржава и онда када се употреби у облицима плусквамперфекта (в. т. III.6.13.).

II.5.27. Најзад, констатујемо и то да је крњи перфекат, као и пуни, у употреби у свим зетско-сјеничким говорима у синтаксичким околностима мање-више сличним овде наведенима. У Ибарском Колашину подједнако су фреквентне обе форме (Божовић 2002: 92). Пуни облик употребљава се како у индикативу тако и у релативу, а аутор наводи само информацију да се њиме обележава доживљена прошлост, док се примери за недоживљену не наводе. Крњи перфекат је фреквентан када се саопштава новост, у одговорима на питања, у клетвама (Божовић 2002: 112–113). Перфекат без помоћног глагола у Бјелопавлићима врло ретко се употребљава, а наместо њега, много је чешћи приповедачки императив или презент. Ван приповедања јавља се при саопштавању неке изненадне вести. (Ћупић 1977: 163). У Мрковићима је краћи перфекат „нешто рјеђи него у другим нашим дијалектима који имају

дужу и потпунију еволуцију“ (Вујовић 1969: 266), а пуни перфекат има сужену употребу и мање је фреквенције у односу на околне говоре (какав је црмнички) јер су времена којима се казује доживљена прошлост добро очувана (Вујовић 1969: 336). Пуни перфекат овде се среће и у синтаксичком индикативу и у релативу, док се крњи одређује као облик искључиво релативске природе (Вујовић 1969: 336–339). За овај облик аутор наводи: „Приповједачки перфекат без помоћног глагола употребљава се обично на почетку приповиједања, као кратка експозиција, и још чешће на завршетку приповиједања, као закључак и завршна слика. Такав перфекат одликује се и стилском изражајношћу, коју појачавају најосјетљивија мјеста: почетак и крај приповјетке“ (Вујовић 1969: 339). Разлика према аористу, према закључцима изведеним посматрањем материјала из мрковићког говора, јесте у томе што „аорист у приповиједању значи *доживљеност*, јер је то приповедачу лично познато, а перфекат – оно што приповједач зна *по чувењу*“ (Вујовић 1969: 339). У Васојевићима претежу пуне форме. Краћи перфекатски облици често се употребљавају и то у приповедању, те у благословима и клетвама (Стијовић 2007: 181). У говору Пиве обе форме познају и релативну и индикативну употребу. Истиче се да је краћи перфекат по значењу најближи аористу – то су конкурентни облици с разликама у смислу. На материјалу са овог ареала аутор детаљно анализира синтаксичко-семантичка својства краћег перфекта и бави се питањем порекла, о чему је било речи (Вуковић 1940: 91–96). У староцрногорским говорима краћи перфекат се употребљава у приповедању и то: на почетку приповедања; у причању по чувењу, према презенту трајних глагола; у причању по чувењу напоредо са приповедачким императивом; кад се радња не уклапа у приповедање по самом вршењу него по резултату. Ван приповедања краћи перфекат је обичан при саопштавању неке новости, обично са извесном неверицом или чуђењем, или са претензијом да се слушалац изненади (Пешикан 1965: 200). Иако изложено без детаљније анализе примера, истраживање Д. Барјактаревића, и закључци поводом грађе прикупљене на терену Тутина, Новог Пазара и Сјенице слажу се у основи са овде изнетим запажањима. За однос пуног и крњег перфекта аутор наводи да „између њихове употребе нема граница. Који ће облик бити узет, зависи од ситуације у којој се налази говорно лице и од његова односа према чињеницама које се излажу. Како ови моменти нису свакад једнаки, то ни саопштење нема једнаку боју. Конкретно, ако је догађај такве природе да захтева извесну краткоћу израза и носи сам у себи неку необичност, нешто што се није очекивало, нити претпостављало, нешто што садржи не само необичност него извесно изненађење – онда ће говорно лице узети краћи облик. Перфекат тада има карактер узвика“. Као важна особина краће јединице истиче се то што се њоме постиже „већа импресивност, јер као краћи има ексклaмативност у себи. То га одваја од ситуације када

се употребљава дужи облик, јер је овај мање више развучен, не садржи у себи никакву необичност; рекло би се да је и стереотипан. Његова примена заступљена је и у казивању свакидашњих догађаја, збивања; без брзине је, живости и ексклaмативности“. Дакле, „ако говорно лице жели да догађају да више свежине и живота било то у квалификативној, приповедачкој, модалној или пословичкој употреби перфекта среће те такозвани крњи перфекат“ Аутор такође наводи да се краћи перфекат може јавити како у индикативу тако и у релативу (Барјактаревић 1966: 130). С друге стране, „приповедачки облик пуног перфекта овде је карактеристичан по томе што се у њему јасно запажају компоненте: причање по чувењу и препричавање или саопштење у чему знатну улоги игра момент субјективног доживљавања. Ти моменти међусобно се преплићу и каткад их је тешко разлучити, али доминантну улогу има препричавање било туђих или својих доживљаја“. Категорије које Д. Барјактаревић издваја су: приповедачки, квалификативни, модални и гномски (Барјактаревић 1966: 130–135).

Анализирајући материјал из трстеничког говора, Душан Јовић истиче да и поред разлика које постоје између дужег и перфекта без помоћног глагола, у синхроном стању не би се могло говорити о двема потпуно посебним семантичким категоријама. Разлози за то су чињеница да им је већи број функција, и то оних главних, заједнички; употреба перфекта без споне реализује се често само због економичности исказа; краћи перфекат не обухвата сва лица подједнако, најчешћи је у 3. л. јд. и мн. (Јовић 1968: 186–187). Најважнија разлика је у томе што је краћи перфекат интензивнији облик од пуног (Јовић 1968: 192). У трстеничком говору, где функционише као слободан, необележен претеритални облик, „перфекат је у многим случајевима синонимичан с другим облицима за прошлост. Међутим, пошто је перфект слободан, а други облици за прошлост имају већи степен обележености, то их перфект поступно истискује из употребе. Томе свакако доприноси и чињеница што је перфект један од облика с највећом фреквенцијом“ (Јовић 1968: 187). „Околност што је перфект видски невезан још је један фактор више који омогућава његову синонимичност с другим облицима за прошлост, посебно видски везаним“, стога их он успешно функционално замењује. (Јовић 1968: 187–188). Краћи перфекат употребљава се у причању, које је са овим обликом „сажетије, концизније, атрактивније“, и то и у индикативу и у релативу (Јовић 1968: 190–191). Запажено је, такође, да се у трстеничком говору краћи перфекат све чешће употребљава у аориским ситуацијама те постаје „функционално идентичан с аористом, и рекло би се, поступно сужава његове фреквенције“, а „замена се врши најчешће у исказима с јаче израженим интензитетом“ (Јовић 1968: 191–192). У централној Шумадији облици крњег перфекта употребљавају се у клетвама и благословима, у нарацији и то нарочито на почетку приповедања, емфатичним

саопштењима, те у дијалозима када саговорник очекује да му се понови, потврди оно што је управо чуо (*Нѐсшало* ти па̂ра – је л?) (Реметић 1985: 333).

У горанском говору „у временској употреби није уочен крњи перфекат, пошто одсуство помоћног глагола у 3л. јд. и мн. перфекта актива није у опозицији с пуним облицима“ (Младеновић 2001: 495). Пуним перфектом казују се „како доживљене, тако и недоживљене радње. Доживљеност у прошлости чешће се саопштава аористом, имперфектом, плусквамперфектом, презентом, футуром“, а „перфекат за казивање доживљених радњи комбинован је са обележеним облицима за прошлост“, што одговара приликама и у нашој зони (Младеновић 2001: 496). Р. Младеновић истиче и да „у неким примерима с перфектом суштина није у претериталности, него у стању субјектову које постоји у садашњости као резултат извршене прошле радње“, што је информација коју подвлачимо имајући у виду претходно истицање семантике резултативности у појединим видовима употребе из наше грађе (Младеновић 2001: 496). Најзад, у Алексиначком Поморављу перфекат је у широкој употреби, у синтаксичком индикативу у релативу, а за њега се има „мало шта рећи што би га у говору АП синтаксички разликовало од употребе у стандардном језику“ (Богдановић 1987: 251). Перфекат без помоћног глагола на овом терену врло је чест, али су сви забележени примери за 3. л. једнине и множине (Богдановић 1987: 252).

II.6. Плусквамперфекат

II.6.1. У претериталном систему тутинско-новопазарско-сјеничког говора плусквамперфекат има стабилно место. То је облик релативно високе фреквенције, иако мање заступљен од перфекта, што је очекивано имајући у виду да му је семантика у односу на перфекат суженија а домен употребе спецификованији. Савим је обичан од обе наслеђене форме – са помоћним глаголом у перфекту и помоћним глаголом у имперфекту. На остатку територије зетско-сјеничког дијалекта прилике су углавном једнаке. Плусквамперфекат је жива категорија, гради се од глагола свршеног и несвршеног вида, а подједнако је фреквентан и са глаголом *бити* у перфекту и са имперфектом помоћног глагола (Милетић 1940: 555–556; Пешикан 1965: 201–202; Ћупић 1977: 164; Стијовић 2007: 181). На делу територије (Мрковићи и Паштровићи), међутим, примећено је да се овај облик, потискиван перфектом, делимично повлачи из употребе, па се углавном јавља са перфектом помоћног глагола, а облици са несвршеним управним глаголом знатно су ређи од ликова са глаголом перфективног вида (Вујовић 1969: 340–342; Јовановић 2005: 394–395). Да процес елиминације плусквамперфекта показује извесну правилност и поступност – на удару су најпре форме са имперфектом помоћног глагола (што је и очекивано услед повлачења

имперфекта из појединих говора), а потом морфолошки ликови са управним глаголом имперфективног вида – показују говори у којима је системска елиминација имперфекта у поодмаклој фази. Наиме, на терену косовско-ресавског[51] (Пецо и Милановић 1968: 357; Јовић 1968: 194–196; Букумирић 2003: 262–263), шумадијско-војвођанског (Реметић 1985: 333–334; Ивић и др. 1997: 386; Радовановић 2006: 305) и смедеревско-вршачког дијалекта (Павловић 1982: 54; Бошњаковић 2012: 207–208) плусквамперфекат нема широку примену, а прилике у свим говорима показују да тежњи ка потискивању из система у највећој мери одолевају форме са перфектом помоћног глагола (оне са имперфектом сасвим су ретке или их нема, што је у корелацији са непостојањем имперфекта у овом ареалу). Основна особина плусквамперфекта да казује радње које се одликују резултативношћу, као дејства са наглашеном компонентом прошле извршености условила је знатнију виталност форми са свршеним глаголима, док су оне са несвршеним корелатима бележене тек спорадично. У говору источне и централне Херцеговине плусквамперфекат је добро очуван и јавља се са оба лика помоћног глагола, те са свршеним и несвршеним управним глаголом (Пецо 2007: 271–272). Исто стање је и у Колашину (Пижурица 1981: 212). У говору Пиве и Дробњака елиминисане су форме са несвршеним глаголима, док се разлика у облицима глагола *бити* очувала на целој територији (Вуковић 1940: 96–97). У србијанском Полимљу, Драгачеву и Ужичкој Црној Гори плусквамперфекат се често употребљава, али само са перфектом помоћног глагола (Николић 1991: 490–492; Ђукановић 1995: 155–156; Марковић 2011: 590–591), а тако је и у Каменарима (Вујадиновић 2007: 94), Лици (Драгичевић 1986: 166) и западнобосанским ијекавским говорима (Дешић 1976: 269–270). У српским говорима око Зворника и у прелазним говорима јужне Босне и високе Херцеговине фреквенција му је врло ниска, и бележен је само са префектом глагола *бити* (Ђукановић 1983: 252; Ђуровић 1992: 308–309). Ситуација у говорима призренско-тимочке зоне различита је. Плусквамперфекат се добро чува у Лужници, Призрену, Понишављу и Заплању (Ћирић 1983: 106; Реметић 1996: 508; Ћирић 1999: 171; Марковић 2000: 179–180), где доминирају форме са имперфектом помоћног глагола. У Алексиначком Поморављу је обратно, форме са имперфектом су ретке, обичнији је једино са обликом *беше* (Богдановић 1987: 198). У јужнијим деловима ове зоне процес елиминације плусквамперфекта у поодмаклој је фази, те тако у Гори нема много примера овога облика, јер је потиснут перфектом (Младеновић 2001: 497). У говору Гатња, као и у другим говорима Косовске котлине, плусквамперфекат се такође слабо употребљава (Младеновић 2011: 362).

[51] Сем у Левчу, где је у живљој употреби са обема формама помоћног глагола (Симић 1972: 401).

У начелу, правилност која карактерише шири штокавски ареал упућује на закључак да процес елиминације плусквамперфекта из система народних говора подразумева најпре повлачење облика са глаголом *бити* у имперфекту, као део широко заступљене тежње ка елиминацији имперфекта из система претерита, потом ограничавање на морфолошке ликове са глаголима свршеног вида, због отпорности најважније компоненте, а то је резултативност, те ограничавање само на релативну употребу, па плусквамперфекат у тим говорима има вредност везане синтаксеме, без могућности да радње самостално смести у прошлост. О приликама које се тичу домена употребе у оквиру категорија индикатив и релатив биће речи касније.

II.6.2. У стандардном језику плусквамперфекат се дефинише као „глаголско време којим се означава радња (бивање или стање) која се извршила (а врло ретко вршила) у прошлости пре чега другог, што је означено неким такође претериталним временом, или се пак то подразумева из целе језичке ситуације“ (Стевановић 1986: 665): Прецизније, „плусквамперфект исказује прошле радње, нешто што је постојало, што се извршило или (врло ретко) вршило у прошлости пре неке друге, такође прошле радње. Тако је у примеру *Кад је успео да подигне шешир, све је било прошло* – све било прошло пре времена у коме је неко успео да подигне шешир“ (Танасић и др. 2005: 411). М. Ивић плусквамперфекат дефинише као везани облик, наводећи да је у савременом српском језику, иако се најчешће тврди друкчије, он жива граматичка категорија. У систему га одржава његова семантичка специфичност, која у великом броју случајева онемогућава замену перфектом без измене смисла реченичне информације (о овоме детаљније у М. Ивић 1980: 93–95).

II.6.3. И у систему тутинско-новопазарско-сјеничког говора плусквамперфекат постоји као јединица којом се примарно обележавају радње чији је моменат вршења на временској оси прошлости позициониран испред тачке у којој се (из)вршила каква друга радња, односно којом је означен неки други временски маркер на основу ког се радња обележена плусквамперфектом временски одмерава. Дакле, посреди је облик са наглашеном семантиком антериорности. Прошла радња у односу на коју се плусквамперфекатска одређује као антериорна може бити обележена било којим обликом у претериталној служби (перфектом, аористом, имперфектом, релативним презентом, плусквамперфектом или комбинацијом више форми):

би́ла ми она *да́ла* пêт кокошāкâ и пе́тла, пā сам jâ дȍнēла у кȕћу; ȍна *је би́ла за̏сāла* кад смо мȋ сврāтȉл’и код њȋ (Бу); ȍни кат су се врāтȉл’и, о́де *се бил’и усел’ил’и* мусл’има́ни у њȉну кȕћу, један што је бȉо слу́га код њȋ, ȏн се усел’ȉо, јѐдва *су* га *избāцȉл’и* (Шав); мѐне један синȍвац *бȉо уȉсȏ* у Бе̏оград факултêт и напȕстио. Кажē: „Ни од шкȍл’ē нêмā нȉшта, вȉдȋм кȍл’ко љȕди завр̂шȳ факултêт и не рâдȳ нȉће, и штȍ да се мȕчȉм“, и напȕстио; она

се би́ла ӣовр̏нӯла да нешто ӯзмē и овӣ је премēтӣл’и (Бу); јā ха̀мбургер нӣкат у живо̀ту ни́сам јѐла, једамâн сам кӯпӣла, зама̀ло сам дрôп истӯрила. Јâ *сам* га *би́ла* једамâ *ӯзēла*, појѐла половӣну и ба̀цила; тô *је би́ла* код мôг о̀ца *сӣа̀новāла*, пријен нō што је ӯзēла; кат сам једно́ме Србину иза Вâроши, зовê се, забора̀вљāм ка̀ко се зовê сѐло, један тӯ што сам му јâ пра̀вио, о́де му је кӯћа иза овōг бр̀да та̀мо, сѐстри но̀гу, *би́ла* је *извāл’ӣла*, *сломӣла би́ла* у кӯк, пā јā наместӣо и оздра̀вила (Кл); *би́ло* ми *до̀шло* те́шко, ал’ ме тā до̀ктор о̀дмā прӣмӣо (Не); до̀ста *су се би́л’и намӯчил’и*, ал’ по̀сл’ē по̀чēло мало бо̀љē (Ту); *учинѐла* им *је би́ла* да нêмајӯ децê, ал’и они код хо̀цē развāл’ӣл’и (Ле); *најāвӣл’и су се би́л’и* ал’ ни́су до̀шл’и (Че); о́де *су се насӣāнӣл’и би́л’и* једну го̀дину дāнâ, посл’ē су отӣшл’и за Пазâр (Бл); Ми́ко *је бӣо ӯмрō* већ кат смо мӣ о́де стӣгл’и (Пе); о̀на, како *је би́ла извѐла* дѐцу на брêк го̀ре, по̀сл’ē се врāтӣла кӯћи нешто да ӯзмē; *би́л’и ӣогодӣл’и* ко̀ла, тēрѐтнā ко̀ла, и нӣје мо̀гō да опра̀вӣ мо̀тор, нешто му нӣје у ре́ду и пѐшкē (Шав); богами тō *је завлāда̀ло би́ло* онō комунӣзам, ка̀ко тō вӣчӯ, ни́су вишē да́л’и да се тō но̀сӣ (Кл); *би́ла сам на̀шла* кӯћу брвна̀ру и посл’ē прегрāдӣо пā пра̀вио ци́глу, пā о̀ндāр шта̀лу, пā сѐњāк, пā кӯћу, пā са̀д, ѐто, а̀мбāр кӯпӣл’и, да́л’и су хиља̀ду ӣ пō за овā а̀мбāр (Кн); ма̀ло *су би́л’и ӣо̀чēл’и* онō прӣје нѐкол’ко врѐмена ал’и тō нешто нӣје ӯспēло и посл’ēн се прекӣнуло (Це); мѐне сӣнови завр̄шӣл’и шко̀лу, *завр̄шӣл’и би́л’и* факултêт у Прӣштињу, по̀сл’ē трӣ го̀дине ми је бӣо старӣјӣ у Прӣштињу на факултêт. По̀сл’ē трӣ го̀дине бу́не некē, демострâције, о̀н напӯстио и отишô за Са̀рајево, упӣсô, наста̀вио (Бо); ѐво о́де *сам би́ла ишӣетӣла* рӯку, до̀сад ми се тō познāва̀ло (Ме); богами јој дѐца по два̀ес го̀дӣнā, пора́сла, ђо̀век јој *се бӣо вѐнчō* пā е повѐо (Ме); збок њê су По̀пе запāл’ӣл’и, она *се би́ла рѐкла* некōм Турчӣну (Ми); смр̄шāла је, а *би́ла се* и *угојӣла*; мо̀ја мâјка *се би́ла ӯда̀ла* за мо̀јēг свѐкра, мо̀ја мâјка се развѐла од мо̀јēг о̀ца (На); *до̀дō се бӣо* пи́ћу те се упоропāстӣо, трӣ пӯт су га вра̀ћāл’и, вӣдӣш шта̀ је учинѐо (Не); посл’ēн *нал’ѐгла би́ла* тā рӣјека, мло̀го ја́ка тā рӣјека и о̀днијела је тӯна́ке тā на́род, тē згра̀дице, тō је би́ло дрвѐнō, тō нӣје би́ло нешто каменӣто, и о̀днијело је и до̀л’е (Пр); *би́ла* ми *се родӣла* овâ кће́рка, и отишô ми дѐвēр, уфа̀тио воло̀ве и отишô у шӯму, по̀сл’ēн ма̀рта, и воло̀ви су га нагна̀л’и на шêстӣ рêт црêпа от кӯћē те се по̀пēл’и и свѐ поломӣл’и (Ру);

ӣомӯчили су се би́ли ма̀ло, ал’ јо̀пēт, бӣ фа́јда (Бу); *ӣосва̀дил’и су се би́л’и* пā се помӣрӣше (Ту); јâ *сам се би́ла сӣрēмӣла*, ал’ она нѐ до̄ђе; *кӯӣӣла сам* јој *би́ла* оде́лце детѐту, ал’ њо̀ј се нешто кā нѐ свиде (Ту); *осӣа̀вил’и су* ни *би́л’и* во̀ду, нō овӣ мусл’има́ни затӣска̀ше и затворӣше ни во̀ду посвѐ (Го); такô *су се би́л’и сложӣл’и* сӣн ми и о̀на, и до̀бра би́ла онакô и свѐ, ал’и су̀дбина бӣ; свѐ *је* тō *би́ло бехра̀ло*, пā ӯби онā стӯт, нијѐдна; стӯт ӯби, овô *је би́ло* свѐ *бехра̀ло* (Тр); о̀ндā га опља̀чкаше, *вēза̀л’и су* га за крѐвет *би́л’и* (Го); до́ђе те ӯзē, јâ *би́ла о̀брāла* и *ӣӯрила* ова̀мо у згра̀ду (Бал); овê го̀динē нӣшта, тō *је би́ло бехра̀ло* и *бехра̀ло*, да је би́ло срѐћē, тō се нѐ би мо̀гло о̀брат. Кад бӣ на̀јвишӣ бѐхāр, па̀де снӣјек и ӯби га (Брђ); о̀ни *су* о́ђе *би́л’и досел’ӣл’и* пā тӯ ма̀ло земљê кӯпӣше (Лу); мӣ кад прӣђо̀смо, о̀не вѐћ *беху ӣресӣа̀л’е* тē во̀де, неста̀доше нам во̀де, онâ јѐдна ка по̀чē пома̀ло, па јо̀ш вӣшē, јо̀ш вӣшē, већ до́ђе онâ јѐдна (Ост);

он *је био ӣра̏ӣио* у медрѐсу и ôн је прѐварӣ мла́ду, одоздô из медрѐсē и ȍна нѐ заврши̇̏ӣ ба̏ш, ӣде двӣје го̏дине и ōн је прѐварӣ (Па);

оӣӣ̏ишл'и смо мӣ̂ *би́л'и* код њê, ȍна не да̂ва̄ше пет па̂ра̄ што смо мӣ̂ ту̂ (Го);

најава̏ӣл'и им *се* мӣ̂ *би́л'и*, и ја̄ ȍдēм ујȕтру да је на̂ђēм (Ос); у л'е́ђа јѐдно зр̏но, у пр̏с, ӣстō *ӣоврēдӣо бӣо* пр̏сте, не мȍре да превӣ̏ја̄ пр̏с (В. Лок); овӣ̄ Црного́рци, *би́л'и* на кату́не *изи́шл'и* по Ђу̂рђевудне, кажē: „Планӣ̂нка, свѐ се жа̏л'ē на тѐбе да си тӣ̂ хајду̂к да кра̄дѐш, да узӣ̂маш мл'ӣ̏јеко, ако што мȍш да ура̂дӣш, да ура̂дӣш мој̂ōј стȍци нȍћас, ја̂ ти одобра̂ва̄м" (С. До); *да̏о* му *бӣо* прēсѐднӣк пла̏ц да ра̂дӯ цр̏кву, нѐ зна̄м шта̏ да ра̂дӯ, и ōн потѐгнē па̄ тē пла̏цеве продâ (Кн); ја̂ војнӣ̂к, и пи́смо, ша̏љӯ ми пи́смо, ја̂ сам тō пи́смо добӣ̏о, прȍчитō, кат тô *је би́ло ӣрȍшло*, тра̂жӯ ми сл'ӣ̏ку (Ми); један *бӣо заӣосл'ӣо се* у Са̏нцактранс свѐ пот ӣ̏говōри по трӣ̂ мѐсēца и по шѐс, и ôн збрӣ̏ишē за Нѐмачкӯ, ожѐнӣ се та̏мо, ӣ̏ма̄ трȍе децѐ (Ст);

ôн *је бӣо ӣ̏зō* Та̏цину сѐстру једама̂, па̄ *е наӣӣ̏ӯсӣио бӣо, ӣ̏зō је бӣо* једну ис Кочâрнӣка од овӣ̏ја̄ (Ер); пр̏вō *су се би́л'и договорӣ̏л'и*, па̄ пȍсл'ēн нѐ зна̄м шта̂, *ӣосва̏дил'и се би́л'и* (Де); свѐ *сам би́ла ӣозел'ењѐла* кат *сам* тō *би́ла завр̄шӣ̏ла* аперāцӣ̏ју у Нӣ̂ш (Ка);

до́ђе један зѐт та̏мо иза Сенӣ̏цē, ја̄ бӣ̏о у шȕму, ôн нӣ̏је зна̏о што сам је ја̄ отпȕдӣ̏о. Ја̄ је *бӣ̏о оӣѐрō* (Кл); амӣ̏ца ми *бӣ̏о кȕӣӣ̏о* један са̏хат рȕчнӣ, кат сам дȍшла са тијем са̏хатом, кажē: „Амааааан, ова̄ Мѐтина жѐна, ова̄ невѐста са̏хат на̏ рȕку!" (Жи); у Дра̏гу је једна *би́ла* такô *рѐкла се* па̄ они отӣ̏шл'и да је ȕзмӯ па̄ се посл'ē убӣ̏ише, па убӣ̏ише па̄ нѐ зна̄м кȍл'ко кр̏вōва̄ па̏де, стô и нѐшто го̏дӣна̄ осȕдӣ̏ише се њӣ̂х десетӣ̏ну (Пр); бӣ̏о је на смр̏ти и *рēшӣ̏о бӣ̏о* да ме ожѐнӣ и спрѐмӣ, ја̂ бӣ̏о петнѐс го̏дӣна̄, у шеснѐстӯ, кȕкō, пла̏кō, оће да ȕмрē, ал' они ме не пӣта̏ше, довѐдоше је (Кл); ја̄ сам слȕшō, имô *је* во́ђе један *завр̄шӣ̏о бӣ̏о* и за пȍпа и за владӣ̏ку па̄ нӣ̏је посл'ē мȍгō, те *дошô* у овӯ на̏шу цр̏кву *бӣ̏о*, једни ја̏ди чȕпавӣ, и ôн тō прӣча̏о (Кн); ōн *нӣ̏је бӣ̏о* во́јску *слȕжӣ̏о*, отишô у во́јску, она *заӣрȕдњѐла би́ла*, ōн отишô у во́јску, у во́јску се разбȍл'и о[д] туберколōзê и врāтӣ̏ се ова̏мо (Го); ја̂ *сам би́ла баӣа̄л'ӣ̏ла*, па̄ сам хтѐла ȍпēт да наста̏вӣм па̄ нешто нѐ настави, нѐ зна̄м (Го); Рӣ̏стан му се зва̏о ȍтац, дȍшли ис Цр̂нē Го̏рē, њѐму жѐна *би́ла ȕмрла*, довѐо тō двȍје децѐ и тōг Ива̏на и посēн Ива̏на довѐдоше тȕ̂ (Бал); ба̏ш овѐ го̏динē некā несрѐћа га пȍтрефӣ̄, она снӣ̏јек у прȍл'еће па̏де, она̄ мра̏с, *цвеӣа̏ло је би́ло* шљӣ̏ве, тô све унӣ̏штила сла́на и мра̏с (В. Лок); вȍл'и и ȍна ма̏чке, јѐдно *би́ла да́ла* у комшӣ̏лак кад стӣ̏гл'и овӣ̄ га̏здарица јој отӣ̏шла и га̏зда за Алба̂нију, кат ȍна стӣ̏же ова̏мо; ôн је ја̏дан ӣ̏здржō и дȍбро *је бӣ̏о* и *издржô* и свѐ тô, а ова̂ нѐ могā Ја̏года она се скљȍка сирȍта ȍдмā, она нѐ могā да издржӣ̂ свѐ, што ка̂жē, ћо̂рнӣ бол'еснӣ̂к би́ла; ȍна ӣ̏мā сӣ̂на и ћѐрку, сӣ̂н јој ӣстō *бӣ̏о уӣӣсô* Пра́ва и на̏пусти нѐшто, нѐ могā, бȍри се и бȍри, бȍрӣ̄ до трѐћē го̏динē, ис пр̏вē вȕче прēдмѐте, на̏гȕра, и напȕстио. У Мерӣ̏му у Крȕшевац запосл'ӣ̏о се и ра̂дӣ̄ (Ос).

На време вршења плусквамперфекатске радње може се указати и посебном одредбом:

ла̑нскē го̀динē тō *се би́ло савѝло* до земљê, нѝје мо̀гло да одржѝ, ка̀ко *је би́ло родѝло* ја̀буке (Тр); ја̄ оћу да идêм по са̄бо̀ру, мла́да, глу́пос пра̀вила от са̄мê сѐбе, та̑пӯт сам јѐдва *би́ла оста̀ла* жи́ва (Кн); ѐво Паза̑р па̄ нêма̄ водê, они *бехӯ* тӯ ско̀ро свѐ жѝвō *заста̀вил'и* до̀л'е, паркѝра̀л'и се на пу̑т, нêтē да се ма̀кнӯ (Гл); осамдесêт и пêтē *сам* у Тру̀дбенѝк *бѝо ра̄дѝо*; ја̄ *сам бѝо* пр̀вӯ жѐну *ӯзō* у ôсмѝ ра́зред (Ер); једно вре́ме *је органѝзова̄ла би́ла* држа̀ва те су тô сѝја̄л'и (Баг); не сѐћа̄м се уо̀пште да *су би́л'и по̀чēл'и* ва̄ша̀ри кат сам ја̑ би́ла тō чо̀ра, дево̀јчица (Леч); *пра̄ти́ла сам* онума̑т *би́ла* Саби́хи и Сабрѝји по јѐдну (Па); с мусл'има̄нѝма мѝ смо жѝвѐл'и нѝје има̀ло грѐшкē, са̀мо што је Не́мац *бѝо* о̀нда̄ *упропа̄сти́о*, тô е дру̀гō (Пе); за мѐне *е би́ло до̀шло* четрêс и трѝ човѐка, са а̀утом, е пр̀вō а̀уто у на̀ше сѐло је до̀шло та̀т ка-сам се ја̑ испросѝла (Ру); једна Зô̑рка зва́ла се и нѐшто *се* о̀на *би́ла разбол'ѐла*, сѐћа̄м се у̀гла̄внō једампу̑т *би́ла је оста̀ла* бес косê (Са).

II.6.4. Плусквамперфектом обележена радња, међутим, може бити и постериорна у односу на дејство означено другим глаголским обликом:

би́ла се пре̄ѝа̀ла кад смо уѝшл'и; богами смо *би́л'и ноћѝл'и*, има̀л'и смо прѝјетеља једнōг у Ра̀мошево па̄ посл'ē отѝшл'и та̀мо, па̄ та̀мо *ноћѝл'и би́л'и* у један Зми́нац бл'и́зу Бѝјелōк По̀ља (Трн); да *ни́су би́л'и до̀шл'и* партиза́ни, нѝшта, за̀узео ку̀ћу: „Овô ва̀ше нѝје“ (Бу); она ра̄дѝла нешто у со̀бу та̀мо, а ја̄ *би́ла уѝшла* код њê (На); овѝ до̀шл'и ту нѐпозва̄ти па̄ *су се позава̀ђа̄л'и би́л'и* (Ос); *бѝо сам* ја̑ тō *напра̀вио* онō кат сам ма̀ло вѝшѝ пора̑стō (Ле); чу̀ на́рот да дола̀зӯ чѐтнѝци па̄ *су се би́л'и попла̀шил'и* (Пож); са̀мо јѐдна у ова̑ кра̑ј што зна̑м нѝје приста̀ла и бо̀га ми *су* је *убѝл'и би́л'и* тѝ Дра̀жани (Ке); по̀сл'ē кат су се вра̄тѝл'и озгô̑р, *бехӯ оста̀вил'и* кѝло ву̀нē (Нет); у једно вре́ме смо рēшѝл'и, *напу̀шћил'и* ку̀ће *би́л'и*; њѐга кат су убѝл'и, по̀сл'ē један Срѐбин *је остô бѝо* да засту̑па̄ Са̀ђа̄к, ис Ѝванграда (Пож); Ко́до је погѝнуо док ја̑ *ни́сам бѝо дошô* из вōјскê, нѝје са̀мо ôн, погѝнуло је њѝ десетѝну два̄на̀ес; би́л'и смо по̀сл'ēн једно вре́ме, кат се тô о̀слободи, по̀сл'ēн *смо би́л'и о̀јача̄л'и* (Прћ).

II.6.5. Плусквамперфекатска радња може бити и симултана са радњом исказаном другим обликом:

кад *су* то Не́мци *би́л'и убѝја̀л'и*, на́рот је о̀давл'е бежô ђе зна̑ и умѝјē (Ту); *би́ла* је свѐ *ку̀ка̄ла* поно̀ћи кад је тō бол'ѐло (Вру); *наѝ̄ја̀л'и су се би́л'и* кад су *ѝшл'и би́л'и* и на тē ва̄ша̀ре љу̑ди, жѐне јо̀к (Ме); ōн се крѝо по шу̀ма̄ма неђе кад су *би́л'и до̀шл'и* да га тра̑жӯ (Ке); она *нѝје би́ла уста̀ла* из кревѐта јо̀ш кад су о̀ни до̀шл'и (Ле); *пресвла̄чѝла* се она *би́ла* док су овѝ свѐ та̀мо спрēма̀л'и шта трѐба̄ (По).

II.6.6. Сви наведени примери су у синтаксичком релативу. И у примерима првог и у онима другога типа плусквамперфекат је незаменљив перфектом управо због тога што му је једна од важних служби управо прецизирање временског следа обележених радњи. Њиме се јасно, без додатних језичких

средстава, упућује на то да је означена радња претходила, или је пак уследила након радње означене другим претеритом. Употреба перфекта нарушила би тако успостављен временски однос између обележених дејстава.

Анализом датих примера, даље, може се закључити и то да код плусквамперфекта ипак није примарно исказивање семантике антериорности већ значење дезактуелизованости радње која се у прошлости (из)вршила. Дакле, овим обликом исказују се прошла дејства чији резултат у моменту говора није актуелан, односно резултати настали вршењем те радње у садашњости се не виде. С друге стране, посматрано у оквирима самог прошлог времена, значење резултативности, истицање стања насталог као последице (из)вршења дате радње обично је јаче наглашено него при употреби перфекта.

II.6.7. У научној литератури плусквамперфекат се раније сматрао обликом искључиво релативског карактера, јер се њиме казују претпрошле радње чије се вршење одређује према другом (прошлом) моменту а не према садашњости. Тако нпр. М. Стевановић наводи да „иако плусквамперфекат означава радњу која и у време када се говори припада прошлости, у значењу овог облика није од значаја време говорења, него оно на које се мисли да је у њему радња у плусквамперфекту већ била завршена. Плусквамперфектом се, дакле, радња одређује према томе времену у прошлости. А то ће рећи да он није време индикатива већ релатива. Време према коме се њим означена радња одређује означено је (најчешће) другом којом радњом у прошлости [...] каквом прилошком одредбом, или самом говорном ситуацијом“ (Стевановић 1986: 667). М. Ивић такође наводи да плусквамперфекат нужно подразумева везаност за време вршења неке друге радње у прошлости (М. Ивић 1958: 146; М. Ивић 1980: 93).

Ипак, у новије време такво схватање је ревидирано јер се показало да се плусквамерфекат може употребити и у оквиру просте реченице да означи радњу чије се време вршења одмерава директно према садашњости (в. Танасић и др. 2005: 413).

Индикативна употреба на терену који је предмет нашег испитивања сасвим је обична, и управо у примерима тога типа увиђа се да је основна компонента семантичке структуре управо значење дезактуелизованости радње:

наӣра̀вила сам кола́че *би́ла*, *умијесѝла* пи̏ту, свѐ (Бал); вала̄, пра̀во да ти ка̂жѣм, *одморѝла сам се би́ла* (На); кад *је* онō *бѝо* гла̂т *уѝшō*? Је л’ онô кад *је* Албâнија *би́ла уи́шла* те *вла̄да̀ла*? (Пе); *дола̀зила* је она *би́ла* код на̂с (По); ѐни *су,* брê, *би́л’и на̂сӯл’и* ова̄ пӯт ка Бӯђеву, *би́л’и су* га *ӣо̀равња̄л’и* (Бу); па̄ ка̄ и ва̀зди, сва̀кӣ ра̀т кад бӣдē, избѐгл’ице постојӯ на свѐ стра́не. О́вде Бӯђево, оно *је би́ло избѐгло*, на́пат је бӣо от Карајӯкӣ̄ħа̄ мусл’има̄на̂ (Врс); ја̄ нѐ зна̄м да је тō ӣкат ӣгђе би́ло, једама̂ је би́ло кот овија̄ Ђѐрл’е̄ка̄. Гаљба тако̂ *су исӣросѝл’и би́л’и* једну Ђерл’екӯшу (С. Ћуп); мо̀ја ра̀са, педесѐт го̀дӣна̄ сам ја̂ држа̀о ра̀су кра̂-

вā и ѐво јȍш седѝ код овȏг Āрѝфа, мȍја ра̏са. Кат *су* нѐкат *би́л'е дȍшл'е* пот Дȍховиће ис Шва̏јцарскē, из Нѐмачкē кат су дȍшл'е тē бȕшастē (Трн); јā сам у Постѐње рȍђена а о́вде ȕдāта. От Фил'ѝповѝћā, онȁмо под онā кр̏ш што је. А ȍна можда *нѝје би́ла* ни *дȍшла* у Постѝјење (Шав); нѐ, нѐ за нȃс, за стȍку, са̀мо за на̀шу стȍку, за кра̀ве. Нѐ, нѐ, ба̀ш *смо*, ѐто, тō о́де *би́л'и ѝȍсијāл'и* жѝто (За); јā ѝмāм деведесѐт гȍдѝнā, а ȍтац мȍј нѝје рāдѝо нѝшта, *бѝо осѝта̀рō*; три́дес и сѐдам мил'ијȃрдѝ *се бѝо задȕжѝо* Ара̀пима; њѐга *је бѝо спрēмѝо* Ста̀љѝн та̀мо да органѝзујē; има̀ло је у Ȕрсуле Срȃбā, и са̀д ѝмā нѐкол'ко тијā Зȍрнѝћā што *су осѝта̀л'и би́л'и*; она *је ѝобѐгла би́ла* јел' нѐ би ми је да́л'и кад је ȍна би́ла тȕ. Она *је би́ла ѝобѐгла* (Кл); дȍбро бога ми, *би́л'и смо се на̀оружāл'и* дȍбро; њѝма *је би́ло осѝта̀ло* тȕ пē[т]-шȇс ма̀згѝ, *нѝјесу* и *би́л'и* ни *одвѐл'и*; *би́ло је* на̀ше сѐло *сагорѐло* компл'ѐт, би́ло је ȍндā паљѐвинē; гȍре *ѝобѐгл'и би́л'и* према Срȕбији, преко гранѝцē; кажȕ да *је ѝобѐгло би́ло* свѐ, нѝје има̀ло нѝкōк о́де за вре́ме ра̀та. *Побѐгл'и би́л'и* свѝ та̀мо преко гранѝцē. Тō *је би́ло* свѐ *ѝогорѐло* (Кн); они *су се би́л'и удрȕжѝл'и* овѝ мусл'има́ни са њѝма; ал' *би́ло је дȍшло* врѝјеме, кат сам јȃ изȃшō ода̀вдē и завр̏шѝо срѐдњȕ шкȍлу у Сенѝцу (Тр); вѝдѝш онō бр̏до, тō се зовȇ Крȍјан, тȕ *се*, кажȕ, *би́ла укрѝњѝла* (Туз); гȍре ѝмā трѝ сȍбе, о́де ѝмā двѝје и та̀мо *смо на̀дāл'и би́л'и* купа̀тило и шпа̀јс; мѝ смо има̀л'и ис Цр̏нē Гȍрē јѐдну, *ȕдāла је би́ла* шћѐрку у Пȍповиће (Уг); а дȍбро, у продȃвницу *јеси* л' *би́ла научѝла* пома̀ло да крāдȇш?; двȃ бра̀та *ни́су би́л'и ѝрѝмѝл'и* ислȃм; *јѐсу* га *би́л'и закѝтѝил'и* (Че); тȍ *смо би́л'и одлȕчѝл'и* (Шар); о́де има̀ла једна фѝрма ис Пољопрōмѐта, Ћа́ћак, они *су би́л'и* о́де ћѝтāво пȍље овō *ѝткȕѝѝл'и* (Бо); мѐне *су* л'ѝчно *би́л'е ѝрāжѝл'е* некē жѐнскē што су напȕшћа̀л'е, пā мѐне мȃјка ȕмрла, а женскадѝја тȃ: „Е, бȍга ти, хȍ л' ми тā пр̏стēн да̀т?“; би́ла сирȍче тā жѐна, и ȍна, такȏ *је исѝтѐрāл'и би́л'и* (Бр); Покрвенѝк гȍре ђе је бȍјѝште, тō *се сл'ѝо бѝо* кр̏в, такȏ су ста̀рѝ љȕди прѝча̀л'и тȍ; ōн *је бѝо чȕвȏ* воденѝцу (Гл); *би́ла сам дȍнијела* за нāкȏнче, јā сам мѝсл'ила има̀ђе, кошȕљицу за нāкȏнче *сам би́ла дȍнијела*; хѐј, на̀би ти прѝтѝсак, зла̀то, двѐста четрȇс са стȏ два́дес, о[д] стра̀ха. Јā *добѝла* ȕпалу *бѝла*, ȕпалу добѝла жȕчнē кѐсē; нѐ знāм ка̀ко се зва́ла, а Фа́та јој *би́л'и ѝредѐл'и*; они *су* ми *ѝоклонѝл'и би́л'и* (Го); мȍга ȍца тѐтка она *се би́ла ȕдāла* у сѐло Ба̀ћицу, ȍна *се би́ла ȕдāла*, *ѝобѐгла* у Ба̀ћицу сѐло (Гу); на̀ма прѝча̀л'и ста̀рѝ једни што *су би́л'и избѐгл'и* из Цр̏нē Гȍрē (Доб); у шупљѝке се зва́л'и, на „вȇ“ онѝ прслȕци мȕшкѝ, четѝри јā *сам оѝл'ѐла би́ла*; Мēховѝца *је* Зѝљи *би́ла* свѐ тō *шѝла*; Авдѝја *бѝо сломѝо* пр̏сте, а јā нѝјесам нѝкат у жѝвот; *би́ла* му *је исѝа̀ла* овакȏ један цр̏вēн и кѝла и посл'ēн је она прѝча̀ла тō шта е би́ло, кажē *исѝа̀ла* му кѝла *би́ла* (Дол); двојѝца *су ѝогѝнул'и би́л'и*, јѐдан ис Нȃбōјā од овијā што им је девȏјка би́ла њѝхна, а јѐдан од овијā што хим је отѝшла, двојѝца су погѝнул'и; јā *сам бѝо* та̀мо *жѝвѐо*, има̀ло је око седамдесѐт дȍмōвā ко нѐ и вѝшē срȕпскōк жѝвља (Ђер); пȍсл'ē *смо би́л'и оѝтѝшл'и* у Дȍлово, у Дȍлово *смо* посл'ēн *би́л'и жѝвѐл'и* (Ер); тō *су узѝма̀л'и би́л'и*, и овā зѐмља е би́ла, онȏ што се вѝћē вра̀ћā се зѐмља; негȏф је сѝн Рѐђеп један, ōн *је ѝогѝнō бѝо* с кȍл'има (Ме); ōн с њȏм нешто и нѝје, са̀мо *су би́л'и ѝȍшл'и, исѝросѝл'и* је (На); *куѝова̀л'и су* та̀мо *би́л'и* л'ива̀де; напра̀вил'и су о́де овȕ, ал' и ȍна је ста̀ра, она је трѝес четвр̏тē, пѐтē, знȃм ȍтац ми је прѝчȏ, док је жѝв бѝо, да *је* ōн тȕ у шкȍлу *бѝо ишȏ* (Баг); нѝје, *забрāнѝли су би́ли*,

ѐво јâ нѝјесам био дѐцу крстѝо. (Бал); нѝје се имȁло брȁшна да се јѐдē кō сȁд бѝјелō брȁшно него мумурȕзница би́ла и јечмѐнō, вечѣѝнōм јечмѐнō, јѐчам *је рāђô бѝо* и јечмѐнō смо јѐл'и; ѐна је посмр̏че. Ѝван Морȁчанин, ôн *је бѝо* на штȁкље гр̏дан *ишô*, бѝо је дȍбар, ôн је бѝо муштерѝја, јâ знâм Љу́ба Шȕбарића, свѐ Мāрѝће гȍре (Бот); онâ му је мâјка кȁсно ȕмрла, *би́ла се прѐудāла*, Цѝцȍва мâјка. Ôн *био пѝо* млȍго (Коз); каснѝјē пȍсл'ē су иза́шл'и онѝ тȁнкѝ кō марȁме онê што су носѝл'и онē чȁлме и онô, е такô *су би́л'и иза́шл'и* ал' ѝстō се тō ткȁло от хѝнтē (Леч); осамнêс гȍдѝнā би́ла ȍна, мла́да. *Укрȁл'и би́л'и*, нѐ би да́л'и родѝтељи овȁмо гȍре да идê; би́ло л'е́по вре́ме, здрȁв на́род бѝо, да ѝмā тā несрѐтњā бȍл'ēс, јā ни́сам сȁмо једнôг дѐчка вѝдō сам за вре́ме рȁта да ѝмā тȕ̄ бȍл'ēс. Мâјка је ноћѝла код нâс са тијем дѐчком, у нôс му тô *удȁрило би́ло*, и от тогâ је тô би́ло (Не); имȁл'и су јѐдни тѝ чѐтнѝци, млȍго је чѐтнѝкā би́ло ōденâ, код нâс *су* вѣѝна *би́л'и* чѐтнѝци *завлāдȁл'и*; тȕ̄ *бѝо осѝāо* тā Гѐмбеш дȕжē врѐмена, погѝнул'и смо тѐрајȕћи га; *бѝо је* дал'ѐко *прошѝрѝо*, гл'ѐдāм онȁмо Цр̏нā Тра́ва, помѝњȕ̄ тô тȁмо Нēмȁњићи кат су би́л'и, штâ би́ло, кȁко би́ло, помѝњȕ̄ тô. Цȁр Дȕшан је постѝгō вѐл'икȕ̄ цȁревину, бȁш овā Ѝван Морȁчанин ôн *се бѝо побрȁшимио* са нѐкѝм, јā нѐ знāм кȍ је бѝо; јâ *сам бѝо пошȕрио* грбȁчу и *рāдѝо сам* зѐмљу дāвô и њѝма, и нȁма имȁло (Прђ); чȕвȁла стȍку и тȁмо и овȁмо, вȁлā док ме дȁм учинѐо, *пошѐрō* ме тā игбâл *бѝо* (Ост); мѝ се сакрѝл'и под мôс, сȁт овā мôс кат идêш к Цр̏нōј Гȍри што е, што е поштѐћен, ѐто тȕ̄ *смо се би́л'и крѝл'и* (Па); ȍна *се би́ла рѐкла* са́ма вȍљȍм, ôн дȍбар младѝћ, вѝђен, врѝједан и свѐ тô, ал'и такô имȁло тѝјā; шипу́рке ѝстō, шипу́рак савѝјēм, шипу́рак не мȍре да се пȍпнē, сȁмо савѝјēш га и бѐрēш. А *изгрѐбла сам се би́ла* (Ру).

Уколико посматрамо изложене примере, можемо, дакле, закључити да плусквамперфекат у сваком од њих носи значење дезактуелизованости глаголом означене радње. Истовремено, наглашено присуство компоненте резултативности, упућивање више на стања настала као последица датих радњи него на саме радње, присутно је у свим примерима. Плусквамперфекат, посебно онај од свршених глагола, услед тога, одликује се компонентом статичности, што упућује на то да му је по синтаксичко-семантичким карактеристикама ближи крњи него пуни перфекат.

II.6.8. Службу обележавања прошле радње која није актуелна у моменту говора, као битну карактеристику плусквамперфекта у литератури је први пут јасно формулисала и примерима из говорног језика поткрепила М. Ивић у раду *О значењу српскохрватског плусквамперфекта* (М. Ивић 1980: 95–96). Пре тога у виду успутног коментара карактеристику дезактуализованости плусквамперфектом обележене радње истакли су П. Ч. Сладојевић (Сладојевић 1966: 58) и К. Милошевић (Милошевић 1973: 432; Милошевић 1978: 135), али, како наводи М. Ивић, њихова анализа и закључци, који нису до краја спроведени и уобличени, нису имали значајнији одјек у научној јавности (М. Ивић 1980: 95–96). На поменуте ставове надовезује се С. Танасић, посебно истичући употребу плусквамперфекта за исказивање прошлих радњи чији је резултат дезактуелизован, јер се у међувремену, на-

кон извршења те радње, десила друга радња која је поништила резултат те радње, као у примеру: *Марија се била уписала на факултет, али се убрзо удала и напустила га* (Танасић и др. 2005: 413). Осим тога, сматра аутор, „појам дезактуелизованости везује се тако чврсто за оформљење реченичног предиката у виду плусквамперфекта да понекад чак није ни потребно да се експлицира оно што је проузроковало дезактуелизованост – у жижи пажње је само она као таква и то је у датом случају довољно. Нпр. *Био сам уловио једну рибу*“ (Танасић и др. 2005: 414).

Све ово потврђује и наш материјал. Наиме, плусквамперфекат у првом примеру (*Напра̏вила сам* кола́че *би́ла*, *умијесѝла* пи̏ту, свѐ (Бал)) означава радњу која је са становишта момента говора неактуелна, а дезактуелизован је и њен резултат. То се најбоље види ако се облик плусквамперфекта замени перфектом. Реченицу: *Направила сам колаче* може изговорити информатор у тренутку док готове колаче држи у рукама. Са плусквамперфектом је то искључено. Радња је дезактуелизована и њен резултат се у тренутку говорења не примећује. Дакле, за разлику од перфекта, чија је важна семантичка карактеристика резултативност радње, плусквамперфекат радњу и њене резултате обликује искључиво као неактуелне. Исти случај био би и да је употребљен глагол несвршеног вида: *Правила сам колаче* (подразумева да колача још увек има) : *Правила сам била колаче* (њих више нема) – плусквамперфекат осим што је приказује као неактуелну, радњу обично смешта даље у прошлост у односу на перфекат (онолико колико је потребно да њени ефекти буду поништени). Тако је и у другом примеру из наше групе. Реченицу са перфектом: вала, право да ти кажем, *одморила сам се* – могао би изговорити и неко ко се тек пробудио, па је одморан; док: валā, пра̏во да ти ка̑жēм, *одморѝла сам се би́ла* (На); значи „тад и тад“ – у време на које се мисли, и ефекат одмарања потпуно припада прошлости. Тако је и у примеру: *изгрѐбла сам се би́ла* (Ру) (подразумева се да је радња извршена у прошлости а њене последице (огреботине) више се не виде, што у случају перфекта не би било обавезно). Плусквамперфекат у примеру: *доло̏азила* је она *би́ла* код на̑с (По); означава прекид радње долажења, смештајући дату активност у потпуности у прошло време. Самостално употребљеним плусквамперфектом обично се обележавају радње које припадају даљој и далекој прошлости, као у примеру: пā кā и ва̏зди, сва̏кӣ ра̏т кад би̏дē, избѐгл’ице постоју̑ на свѐ стра́не. О́вде Бу̏ђево, оно *је би́ло избѐгло*, на́пат је би̏о от Карају̏кӣћā мусл’имāна̑ (Врс); где он својом семантиком додатно указује на њихову одсеченост од момента говора. Најзад, реченицу: о̀ни *су,* брê, *би́л’и на̏су̑л’и* овā пу̑т ка Бу̏ђеву, *би́л’и су* га *ӣо̀равњāл’и* (Бу); изговара информатор док стоји на путу који је, након обилних киша, прокопала вода.

Иако је плусквамперфекат у наведеним примерима употребљен у ширем (изван)језичком контексту у коме најчешће налазимо податак о томе шта је дезактуелизовало радњу, таква информација са комуникативног ста-

новишта није од пресудног значаја зато што овај облик семантику дезактуелизованости сам по себи носи.

На основу наведених момената увиђа се суштинска разлика између плусквамперфекта и перфекта. Плусквамперфекат има могућност самосталног обележавања семантике антериорности, односно постериорности у односу на време вршења друге прошле радње у својој релативској служби у зависносложеним реченицама. Осим тога, као што је показано, плусквамперфекат није глаголски облик чије се функције исцрпљују у вршењу темпоралне службе, у смислу позиционирања радње на временској оси – он са собом носи и важну компоненту, а то је исказивање дезактуелизованости (резултата) глаголске радње, чега нема код перфекта. Стога, ова два облика не стоје у односу апсолутне замењивости и границе између њих у тутинско-новопазарско-сјеничком говору јасно су дефинисане. У свим наведеним примерима плусквамперфекат је незаменљив перфектом. Одсуство апсолутне истоветности у семантичкој структури управо и јесте узрок стабилности плусквамперфекта у четворочланом систему претерита.

На незаменљивост двају облика упућује С. Танасић, који истиче да „у случају употребе плусквамперфекта непотпуна је дефиниција која се темељи само на његовом омјеравању према моменту говора, и уопште која узима само темпоралну компоненту; код плусквамперфекта је поред момента вршења радње и момента говора релевантан још један моменат – који се јавља између ова два: он често подразумијева то да је између извршења радње коју именује плусквамперфекат и момента говора дошло до вршења друге радње чиме је поништен резултат радње исказане обликом плусквамперфекта“. Отуда је за овај глаголски облик „битно то да он може давати и податак о томе да резултат радње њиме исказане није актуелан у моменту говора, што га и чини специфичним у односу на облик перфекта. Када се узме у обзир и ова компонента у значењу плусквамперфекта, онда се не може говорити да овај глаголски облик губи своје мјесто у систему глаголских облика српског језика, нити се он може сматрати за језичко средство које спада тек у стилске резерве“ (Танасић 2005: 66).

II.6.9. Осим семантике дезактуелизованости радње, замену онемогућава и то што се плусквамперфектом, о чему је било речи, обележавају радње које се најчешће карактеришу значењем антериорности. Значење претхођења времену вршења неке друге прошле радње плусквамперфекат може исказивати самостално, без помоћних језичких средстава, што перфекту, углавном није доступно. Стога, како наводи С. Танасић, замена плусквамперфекта перфектом у примерима типа: *Снијег још није био пао кад стриц дође из затвора*; *Кад стриц дође из Биора, отац већ бјеше промијенио мишљење*; *Сунце је било одскочило за три копља кад сам се кренуо од Марканова точка* и сл. није могућа

без већих или мањих последица на плану временског значења. Она би довела до обртања следа вршења радњи у временској и управној клаузи. Да би се у овим реченицама сачувао исти след радњи, оне би се морале преструктурирати тако да се помоћу везника *кад* управна клауза претвори у зависну, а зависна постане управна. То би довело, међутим, до промене на семантичком плану реченице (Танасић и др. 2005: 411–412)[52].

II.6.10. Присуство значења дезактуелизованости радње, међутим, при употреби плусквамперфекта није увек обавезно, прецизније речено, та семантика у одређеним контекстима није примарна. Наиме, „облик плусквамперфекта употребљава се такође за исказивање неке радње која је претходила некој другој прошлој радњи, или другим прошлим радњама, без присуства семантичке компоненте дезактуелизованости њиме исказане радње. Он ту служи за специфично евоцирање ситуационог фона на коме су се дешавале потоње прошле радње“ (Танасић и др. 2005: 415)[53].

У таквим контекстуалним условима налазимо плусквамперфекат и у нашој грађи:

> ја̄ ка̂жēм, то̄ ми је на̏јтежа̄ но̂ј у живо̀ту би́ла, тѐжē ми је би́ло но̄ што *су* ми родѝтељи *би́л’и ѝмрл’и* (Кл); ово̂ са̀д ни̏је то̄ има̀ло ни̏какија̄ пробл’ēма̂, додӯшē *би́ла је* во́јска *до̀шла* па̄ ни́смо смѐл’и ни ми̂ ни о̀ни, кад ви̏дӣш мачѝгу; ја̄ *ѝушћила би́ла* говѐда те ма̀ло чѝва̀ла (Тр); *би́л’и су ѝра̀вил’и* пла̂н да пра̀вӣмо код гро̂бља. Ѝпак *је* неко *бѝо ѝромѝсл’ио* да нѐће ѝмат перспекти́ву та̄ шко̀ла; они *су би́л’и ѝо̀шл’и* за Срѐбију, па̄ су заноћѝл’и у ха̂н (Че); са̀т си̏н ми јѐдан, шēсѐт хѐктēра̄ земљѐ тѝ̂ кӯпѝо, то̄ је на̀шēк сѐла би́ло, па̄ *је* предузе́ће „Ча́чак Во̀ћа̄р“ *ѝо̄кӯѝѝо бѝо* од на̀шија̄ ка[д] су осељава̀љи, и оно̄ са̀т ова̄ врѐмена, ви̏дӣш, ба̀ш ми један ова̄ ис Ча́чка, А́цо му је би́ло ѝме, о̄н *је бѝо ѝо̄кӯѝѝо* ово̄ на̀ше по̀ље у то̄ врѝјеме, и са̀д ра̄ди̏љи су, ско̀ро ѐво три́дес го̀дӣна̄ они су

[52] На овај тип релација између двају синтаксичких облика упућују и Т. Ашић и В. Станојевић, наводећи да би реченица: *Кад сам ушла у собу беба је већ била засѝала* била далеко мање јасна и прецизна у српском језику када би се уместо плусквамперфекта употребио перфекат (*Кад сам ушла у собу беба је већ засѝала*), те да у примерима овог типа употреба плусквамперфекта је не само оправдана већ логична, а перфекат је овде мање пожељан (Ашић и Станојевић 2008: 179). Даље, како аутори наводе, у појединим примерима употреба перфекта уместо плусквамперфекта била би сасвим неприхватљива: *Биле су му се огадиле цигареѝе, али је ѝоново ѝроѝушио* : *?Огадиле су му се цигареѝе, али је ѝоново ѝроѝушио* – исказ у другом примеру значио би да се лице о коме је реч и даље осећа гађење према цигаретама но ипак пуши, што не би одговарало семантици која се постиже употребом плусквамперфекта (Ашић и Станојевић 2008: 179).

[53] С. Танасић тако наводи примере: *Госѝођа Давил није ѝада још била сѝигла у Травник. Давил је уѝарађен, са Давном и кавазима, играо улогу љубазног домаћина и служио закуску и неко ѝенушаво вино које је добио из Сѝлиѝа. Одржао је и мали говор у славу свога суверена; Ваѝра је била догорела. Већина ѝуѝника наѝољу. Оѝуд су доѝирали њихови ѝовици око коња и ѝовара. Укрућен и изломљен, младић се диже и ѝоче да се сѝрема* и сл., који наведено потврђују (Танасић и др. 2005: 415).

обрађи̏ва̄љи то̂, све̏, кромпи̏р је роди̏о до̀бро, јаго̀да, мал’ѝна, све̏ је ра̄ђа̀ло; они *су* ранѝјē *би̏л’и кћѐл’и* за Ту̀рскӯ да иду̂, *би̏л’и* та̀мо тē васи̏ке *ѝзēл’и* и, са̀т је би̏ло на̂глō осељава̂ње за Ту̀рскӯ, и о̀ни су про̀да̄л’и зѐмљу и до̀шла фи̏рма ис Ћа̏ћка, која̄ је кӯпи̏ла код њѝ зѐмљу и ба̀ш до при̏јен де̏сет го̀ди̏на̄ је кори̏сти̏ла (Бо); ба̀ш јѐдан тӯ Ба̀јрам што је би̏о, мо̀ребит сте га чу̀л’и, што *је би̏о имо̂* јѐдну из Го̀дова же̏ну, она *би̏ла по̄бѐгла*, ѝзēла га за во̀љу; један је на при̏јевару, *би̏ло* са̀мо *се е чу̀ло* до̀бра ку̀ћа, до̀бар дома̀ћин, и испросѝл’и дево̂јку (Бр); Андри̏ја ми *је би̏о на̄пра̀вио* та̄ ко̀ла, а *на̄пра̀вио* о[д] да̀скē петѝце кана̀те (Гл); она је из Гнѝл’ē ро̀дом, и она отѝшла, та̀мо јој тѐтка би̏ла ал’ ма̂јка овога̂, би̏ла та̀мо, Драгѝша *би̏о наша̀о* је та̀мо, Драгѝша би̏о шу̀ма̄р, ђѐвēр јој (Го); ма̂јка ми *би̏ла умера̄чѝла*, ха̀ј ја̄ слу̀шō ма̂јку, ви̏дō је нѝјесам док нѝје до̀шла; ду̀га је при̏ча, *би̏о* ми бра̀т *наст̄ра̄да̀о*, би̏о у дрва и настра̄да̀о на срѐд ти̏тра по̀ља, и о̂н с тра̀ктором би̏о и настра̄да̀о (Доб); његѐва *је* же̏на *изгорѐла би̏ла* у Покрвени̏к кад је ку̀ћа изгорѐла, е то̂ је ку̀ћицē би̏ло на̀ше, о̀на је изгорѐла, та̄ ма̀ћеха ми; јѐдан о́де Ба̀јрам, у̀мрō је, они *су* у Хола̀ндију *би̏л’и ост̄и̏шл’и* (Жи); *би̏ла се рѐкла* мѐне јѐдна у тō сѐло и би̏ла једна Ђерека̂рка мѐне рѐ̄ђена, Омѐрова шће̂р, та̂ е јо̀ш жи́ва (Ле); та̂пӯт *сам би̏о ѝзō* тел’евѝзō̄р од једно̄га ћовѐка (Ме); о̂н *је ѝродӯжѝо би̏о* да иде̂, о̂н је би̏о мало по̀старијѝ̄, о̂н *је би̏о завр̄ши̏о* о̀снō̄внӯ шко̀лу, ја̂ *ни̏сам би̏о* ни о̀снō̄внӯ шко̀лу *завр̄ши̏о*, тѐк пр̀вӣ ра́зрет би̏о у Вр̀њачкō̄ј Ба̀њи, о̂н *је би̏о ост̄а̀о* на зана̂т ма̀ло да учѝ зана̂т; А́ћиф Ефе̄ндѝја, подѝгл’и су му и спо̀менѝк, а о̂н је вѝшē упропа̄стѝо мусл’има̀нскѝ на́род него што *је* срѝпскѝ на́род *би̏о ѝпропа̄ст̄и̏о*, а да̀нас му дѝгл’и и спо̀менѝк; и ја̂ зна̂м ко̀пō сам о́де каснѝјē, ѝстō сам нала̀зио некē, ѐво га то̂. О̂н *је да̀о* нѐшто *би̏о* и у музе̂ј нѐко̄ме (Из); *дошо̂* ни *је* си̏н *би̏о* и сна̀а и овѝ̄ унѝ̀чићи те срѐдѝл’и л’ива̀де, а оно кѝша па̄ кѝша (Не); Стру̂мце *су за̀узēл’и би̏л’и* мусл’има́ни (Стр).

У наведеним примерима примарна улога плусквамперфекта није да локализује радњу позиционирајући је на временској оси прошлости нити да укаже на њену дезактуелизованост, већ да на известан начин појача семантику давне прошлости, односно једног времена које је као такво одсечено од онога у коме се дешава само приповедање о обележеним радњама. Плусквамперфектом се овде превасходно означавају активности напоредне са другим прошлим дејствима.

II.6.11. У србистичкој литератури неретко се наглашава и то да је плусквамперфекат врло редак од несвршених глагола (Маретић 1963: 544; Радовановић 1975: 166; Стевановић 1986: 670; Танасић 2005: 70; Танасић и др. 2005: 414). Бавећи се испитивањем облика плусквамперфекта од глагола имперфективног вида, С. Танасић закључује да „у српском језику данас се обликом плусквамперфекта исказују и такве прошле радње чији резултат није актуелан у моменту говора јер је поништен неком другом радњом. Оваквo значење исказује се искључиво плусквамперфектом перфективних глагола. Ту је плусквамперфекат незамењљив перфективним перфектом. Када су,

међутим, у питању имперфектвни глаголи, такво је значење исказиво обликом перфекта. У овој ситуацији имперфективни перфекат је на комуникативном плану не само конкурентан облику имперфективног плусквамперфекта него га потпуно потискује као краће и економичније, згодније изражајно средство. Једном ријечју – ту лежи објашњење чињеници карактеристичној за српски језик да се у њему не јавља облик плусквамперфекта имперфективних глагола“. Из тога проистиче закључак да: „1) у спрском језику два иначе различита временска глаголска облика исказују једно те исто значење, зависно од свог глаголског вида – плусквамперфекат перфективних глагола и перфекат имперфективних глагола; 2) за плусквамперфекат је карактеристично да он у својој данас најважнијој функцији нема очекивану симетрију имперфективног и перфективног вида, него је ограничен само на могућност перфективног видског отјелотворења“ (Танасић 2005: 70–71).

Прилике у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони, међутим, указују на то да је плусквамперфекат несвршених глагола сасвим обичан. Његова служба је, дакле, да обележи радње које су претходиле некој другој прошлој радњи, односно да се њиме оствари семантика дезактуелизованости, без обзира на то да ли је притом у питању вршење (имперфективни) или извршење (перфективни глаголи) дате радње у прошлости. Стога, примери типа: *Нāправила сам била колаче*; *Била је дошла* и сл. сасвим су равноправни примерима: *Правила сам била колаче*; *Била је долазила*. Разлика би била једино у томе што се у контекстима првога типа више наглашава дезактуелизованост, одсуство резултата који су настали вршењем означених дејстава (= колача више нема; она више није ту), а уједно и наглашавање те исте резултативности, која се ограничава само на прошлост, док је у другом случају нагласак више на прекиду, неактуелности вршења означене активности као таквих (= радња прављења колача, односно долажења у садашњем времену више се не врши), односно, са становишта прошлог времена, више се упућује на саме радње него на стања.

Примери са плусквамперфектом од глагола несвршеног вида:

жӣвѐла је би́ла тӯна̂ у на̀ше сѐло јѐдна, па̄ је отѝшла (На); *осељāва̀л’и су би́л’и* за Тӯрскӯ оно̂ нѐкат; тӯ̂ *су се би́ли окӯпља̀л’и* (Жи); то̄ је вѐл’ика̄ исто̂рија. Ја̂ *сам се бѝо женѝо* ода̀вдēн ко̄мшѝко̄м, па̄ је оста̀вила једно дѝјете а о̀на се би́ла уда̄ва̀ла и наше̂ сам је на пѝјац (Цв); о́де је ба̀ш један Ја̀блāн дошо̂ у на̀ше сѐло, и тӯ̂ *је бѝо жӣвѐо* и по̀чēл’и нешто да бр̏бајӯ (Др); ово̄ је би́ло ма̀гацӣн за вре́ме Ти́та, за про̀даје, да прода̂ прехра̂мбено̄ ро̀ба, свѐ *је би́ло има̀ло* свѐга о́вде у ово̄ј згра̀ди (Ки); исул’ѝн прѝма̄м. *Би́ла* ме *сла́ла* ова̄ до̀ктōрка во́ђе па̄ ја̄ ра̀збоље се, о̀твори ми се ра̀на на но̀гу и о̀нда̄ ни́сам ѝшла (Кн); на ста̀нове *су би́л’и изводѝл’и* сто̀ку (Уг); Муа́рем *бѝо ко̀цко̄ се* па̄ нѝје ни дошо̂ тӯ̂ но̂ћ (Че); те́шка је ситуа̂ција би́ла живо̀та, а ја̂ сам, богами, *бѝо слӯжѝо* во́јску у два̀ес пр̏вӯ го̀дину; у Бла̀це *сам бѝо жӣвѐо* та̂пӯт и натѐра̄л’и су ме да је отѐра̄м да дрӯ̀тӯ ӯзмēм жѐну (Бл); ја̂ мало *сам бѝо чӯва̀о* сто̀ку и са̀т до́ђо од ова̄ца̂; ту́не

ӣмā кӯће некē прáзне, нӣко нêмā, стâрӣ док *су бӣл'и жӣвѐл'и*, они ӯмрл'и, остàл'е тē кӯће, дѐца ѐто по Крàгујēвцу, ӣмā, што кâжӯ, по Крāљѐву, шӣром Срѐбијē; ôн је машӣнскӣ инжињêр. У Беѐград рâдӣ дрӯгӣ, млàђӣ, а старӣјӣ ōн је завр̄шӣо шкòлу у Сàрајево и мàло је отишô у Нѐмачкӯ. Бӣо га пòзвō један дрӯг Хрвâт, *бӣл'и дрӯжӣл'и* кō шкòлскӣ дрӯгови, и ôн отишô тàмо (Бо); тô *ӣр̄ӣчô* један чòвек *бѐше*, онā цвӣјет, масла́чак, пā онā кòрēн, кол'ӣко дāнâ да се пӣјē онога̄ чàја да се кӯвā; òна јàдна на́ђи овогā Рàдичинōга òца, ōн *се бӣо удāвô* за жѐну, и тâ му жѐна имàла двӣје шћéрке (Го); у ôсмӣ ра́зред бӣла ка[д] сам *се* јâ *женӣо бӣо ӣā* посен дрӯгӯ ӯзō, јā сам се пѐт пӯтâ женӣо; јā нӣјесам онō по стâријем, јâ *сам се бӣо* пê[т]-шѐс пӯтâ *женӣо*, и онô ӯзō, оно ми је ствâрно жѐна побѐгла, јѐдна ме и превàрила тӯна́ке; осамдесѐт и пѐтē *сам* у Трӯдбенӣк *бӣо рāдӣо* (Ер); у сӯт ми *је бӣо рāдӣо* амӣца, они су ћѐл'и да дôђӯ са пол'ӣцијōм да ме ӯзмӯ и мôј òтац нѐ дō (Ле); онӯ кòсу упл'ѐти пл'етенӣце, пā богами, како *је* којā *бӣла имàла* мерâк (Ле); они тàмо нӣјесу мòгл'и, бӣло је бл'ӣзу, тā један амӣца, нӣје нāмѐрно шћѐо да убӣјē, *бӣо рāдӣо* на пӯт код Вӯчê (Ми); о́ђе, мӣ смо зàедно, јâ нӣсам имàла децê а тол'ӣкō *сам бӣла жел'ѐла*, да је тàд бӣло кā сàд ӣмā да се идê на тӯ пло́дњу (Лу); ку́не онê, тӯ *се беше завукӣвало* овудӣје прòшло, отӣшло навӣше и тудӣје имāдӣјӯ пѐрја од онê цр̄цавицē зел'ѐна, те и некӣ ђàвō појѐо (Ос); дѐвет мѐсēцā удрӣше ми ви́зу за Нѐмачкӯ, јâ онō *бӣла ӣош̄ӯрàла* једнôм за ви́зу, они ми не дàдоше него изашô за́кон да мôрāм овàмо ви́зу да прàвӣм (Па); пā је л' овô ти је шћéрка? Штà ми при́ча овā Радéнко да се поврēдӣо? *Бӣо* тàмо *рāдӣо*, пā на некē стӯбе, пā га тō окл'ӣзнуло; ујӯтру, на пōднê, јâ мало прӣјен тел'ѐта, тѐл'е дојӣ. Кат престàнē тѐл'е, они те да ӯзмӯ, узӣмљӯ свàкӯ гòдину те закòљӯ, из овӣјā гòдӣнā она се ранӣјē тел'ӣла, *бӣла* би по гòдину *имàла*. (Пе); једна чòра ми ӣстō завр̄шӣла медрѐсу у Пазâр, чѐтвртā, овâ дрӯгā сàмо òснōвнӯ, а *учӣла су бӣла* млòго дòбро, нàјбољā су бӣла у цӣјелу шкòлу дѐца мòја; и у во́јску кад сам бӣо, *бӣла* некā пла́та *се ӣр̄ӣмàла*, тô пр̄вā пла́та бѐше, дāвàло се по двӣје онê црвѐнē, сàд нѐ знāм кòл'ко је имàло тō врēднòсти (Пр); òни *су бӣл'и* тàнко *жӣвѐл'и*, један Ха́збо у Стâрчевиће (Ст); јâ *сам бӣо* једно́ме тӯнâ *чӯвàо* òвце, кòл'ик сам бӣо нѐ знāм, кō ова снàина девôјка, мало пòвишӣ (С. До); *беше ӣрепӣсѐвō* табл'éте. Ôн ӣмā терāпӣју још једну па да идê на контро́лу (Ши); млòго сам *се бӣла секирàла* за тӯ ћéрку (Ле); *убӣвàл'и су* и *бӣл'и* овудӣјер, ђе гòд хи на́ђи (Вру).

II.6.12. Осим са помоћним глаголом у перфекту, какав је највећи број до сада навођених примера, плусквамперфекат се у нашој зони употребљава и са имперфектом глагола *бӣт̄*:

јā јѐдну *бехā ӯзō* (Пр); кад òтрчā му сӣн млàђӣ, спрēмӣла ме мòја мàма да погâсӣш Вӯкāну угљѐвље, јâ *беā* овакô вàтру *наложӣла* (Кн); могàсмо вàлā овàмо и у сòбу, ал јâ тӯ *бехā заложӣла* (Бал); јâ тѐк *беàдијо дòшла* (Ос); тӣ се *бѐше* тѐк родӣла онӣпӯт (Бал); јâ и ôн у бōл'нӣцу у Нòвōм Паза́ру зàедно, мòја дѐца штà донѐси мѐне и њѐму, ôн, *беше* му *ӯмрō* òтац, пот аперâцију (Уг); доћѐкаше ме свѐкрва и зâва, свѐкар ми нѐ беше тӯ, *беше* га *ӣогодӣо* прӣш у пр̄с. Бòл'ēс прӣш. *Беше* га *ӣогодӣо* прӣш у пр̄с, пā бӣо код л'ека́ра, нѐ знāм ни ђê бӣо (Ле); *беше се ӣобô* на тарàбе (Доб); мӣ смо ти отӣшл'и вàн Ћáћка, беше тӯ у једну,

ка̄ шу̏ма, ка̄ нека̄ јалȍвина, нѐ знā̏м ни шта̀ бѐше, углâвнō *одвѐо* не *бѐше* ба̀ш ко[д] Ћáћка тȳ (Ле); *бѐше* ова̄ пȳт *се ȉȍчео* ра́дит за Шпи̏љāни (Бл); *беше ȉпре-ȉписѐвō* табл'е́те (Ши); тȳ пролази̏л'и нѐкӣ, шта̀ знâм ја̂, камиōнци̏је, нѐко *је бѐше нашȏ* и *осѐкō* она̄ пâњ и *ȳзео* (В. Лок); тȳ пȍда̄вно је спāсȉо један авиȏн, нѐ знā̏м шта̀ е би́ло, пол'етѐо је некӣ авиȏн, ја̂ сам, ба̀ш ме ȉнтересова̄ло, *беше* Ћи̏ровић некӣ *сȉāсȉо* та̄ авиȏн, та̄ пилȏт; та̄ авиȏн је трѐбō, нешто би̏о у ква́ру, и ȏн *беше сȉāсȉо*, *нѐ беше* ни̏ко *ȉогȉнуо*, а што га *беше сȉȳшћио* на пи̏сту, *исȉа̀ло* му кри́ло једно *бѐше*. Аљ ȏн ȳспео, *нѐ беше* ни̏ко *ȉогȉнуо*. Те пофаљѐва̄ху га (Ле); *бѐше* га дȍбро *угрȳвō*; ја̂ сам га за̀кљео по свȍм бȍжōм зада́тку да ȏн штȍ при̏је мȍгнē да дȏ̂ђē да ȳзмē дѐцу, оно *бѐше ȉрȉсȉео* ова̄ ра̀т да би̏де́ о́де; дȍбро *се бѐше наљȳȉȉо* (Бл); *бѐше наȉа̀дō* сни̏јег; пȍсљē отишȏ̂ у Кра̀гујевац, би̏о и у Кра̄љѐво трȉ-ћетȉри мѐсēца, те до́ђо, кат ова̄ј Су́љо *се бѐше*, ова̄ ми ȳнук, *родȉо*, Исмѐтōв си̏н (Бл); ја̂ сам гл'ѐдō, један *бѐше* Радȍслāв *сазȉдȏ̂* кȳћу, ал'и то у живȍту ја ни́јесам ви̏дō, по мѐтар јѐдан ȉмā, јѐдан ћошни̏к (Св); петнѐс гȍдȉнā би́ла тȳ за једни̏м и нешто сȳцкӣ се развѐдоше, нѐмā децѐ, два̂ мѐсēца би́ла напȳстила и са̀д *је врāȉȉо бѐше* (См); зна̂ш ти̏ шта̀ сам ја̄ чȳла? Тō *ȉрȉчȏ̂* један чȍвек *бѐше*, она̄ цви̏јет, масла́чак (Го); *сломȉо* га *бѐше*; тō е прȍдō у прȍл'еће још, бѐше јȍш сни̏јек онȏ̂, вала̄ зи́ма јȍш *нѐ беше иза́шла* (Го); једна *беше ȉȉȳрила*, ал'и бȍгме ђȳтурē има́ше, овол'и̏кō овија̄ ђи̏нђȳха̄, па̄ овакȏ̂ до ћа̀к дȍл'е (Ле); на Чѐчево чѐшељ, у Ȉсток *беше* мачȳга *исȉа̀ла* (Пр); Ȉсмет кад је кћѐо да идê за Нѐмачкȳ, ја̄ сам га за̀кљео свȍм бȍжōм зада́тку да ȏн штȍ при̏је мȍгнē да дȏ̂ђē да ȳзмē дѐцу, оно *бѐше ȉрȉсȉео* ова̄ ра̀т да би̏дē о́де, да ȳзмē жѐну и дѐцу и да и повѐдē у Нѐмачкȳ саш њȉм; *беше дȍшла* ми та̄ би̏вшā сȳпруга, ма̂јка Исмѐтова, дȍшла код ма̂јкē дȍље и ова̄ Нāфи̏а је довѐла да дȏ̂ђē код на̂с о́де, довѐла је и *бѐше дȍшла* (Бл); *беше* она *ȳзēла* Ми́ца (Ле); ȍна *се бѐше савȉ̀ла* до земљê; *беше* млȍго *обол'ѐла* (По); *осȉа̀рāла бѐше* пот крѐт (Вру); тȳ *се беше завукȉвало*, овуди̏је прȍшло, оти̏шло нави̏ше и туди̏је имāди̏јȳ пѐрја од онê цр̏цавицē зел'ѐна, те и некӣ ђа̀вō појѐо (Ос); ја̂ сам ȉшла за Вр̏шац, ни̏јесам, са̀мо на јѐдно мѐсто сам ви̏дела да су шљȉве роди̏л'е и тȏ̂ *се беше* до земљê *савȉ̀ло*, тȳ ма̀ло нѐшто бѐше ка̂, ка̀ко да ти објâсни̏м, ка̄ у некȳ дол'ȉ̏ну, и тȳ ваљда ни̏је зака̀чило, тȳ *беше осȉа̀ло* (Брђ); посл'ѐн ка̂жȳ да су о́де на Ми̏љину гла̀ву нѐ знā̏м шта *бѐше исȉа̀ло* (Пр); дола̀зио да гл'ѐда̄ ка̀ко жȉви́мо, ми̏ га онȏ̂ дочѐка̄смо, ȏн беше згȍдан. Пȍсл'ѐн ȍпēт *ȉра̀ȉȉл'и* нам *бехȳ* ка̀хву, негȍва жѐна и ȍпēт дȍшл'и да ви̏дȳ шта̀ чини́мо (Пл); пȍсл'ē кат су се врāти̏л'и озгȏр, *бехȳ осȉа̀вил'и* ки̏ло вȳнē (Нет); ȉма некӣ мȳљ, ка̀ко *бехȳ рѐкл'и*, мѐне бол'ȉ̏ тȳ, укȏ̂чӣ ме нѐшто (См); ка̄за̀ла једна Српкиња да сам и ја̂ Србин, а они *се бѐхȳ ȉокȳȉил'и*, и они се врнȳше двоица онија̄ војни̏ка̂ са пȳшка̄ма (С. До); ова̂ хим је би́ла побѐгла једну недѐљу да̄на̂ те јој *бехȳ вѐрова̄л'и* демек да је би́ла бо́на; ȏн ȉмā терāни̏ју још едну па да идê на контро́лу, *бехȳ* га *ȉензиони̏са̄л'и* та̀мо у Аустрију (Ши); ево Пазâр па̄ нѐмā водê, они *бехȳ* тȳ скȍро свѐ жи̏вō *засȉа̀вил'и* дȍл'е, паркȉра̀л'и се на пȳт, нѐтē да се ма̀кнȳ (Гл); одȍсмо, ова̀кō, јȍш је касни̏јē би̏ло, ми̏ кад при̏ђȍсмо, ȍне вѐћ *беху ȉресȉа̀л'е* тē вȍде, нестà̀доше нам вȍде (Ост); тѐк ти̏пȳт *бѐхȳ изи́шл'е*, си̏не, овѐ бра́де, ва̀тра хи сагорѐла, нѐ знāш вишē ни на ко́га су, ни шта хȏ̂ј да погл'ѐда̄ш, ни је л' хȍђа, ни је л' пȍп, ни је л' мȍмак (Ле); *бѐхȳ* три̏ Цȉгāнке *цȳка̄л'е* онē дѐфо-

ве, тō беше ȍбиħāј, тō нȉјесу Цȉгāнке нō л’епотȉце ис Вȅл’еза (Ме); сȋн ми намешħȉо кȕħу, посāдȉо бáшħу, шљȉве му *се бехȳ савȉл’е*, свȅ ȉмāмо гȍре (Пру); *бехоше рȅкл’и* да нȅħе (Пе); ȍни *беȁдијȳ* тȅк *кȳȉȉл’и* овȏ (Коз).

Форме плусквамперфекта са имперфектом помоћног глагола употребљавају се искључиво када су посреди доживљене радње, док се други модел користи за обележавање како доживљених тако и недоживљених дејстава из прошлости. Доживљеност као семантичка компонента која се на комуникативном плану активира увек када се плусквамперфекат употреби са помоћним глаголом у имперфекту проистиче из самог карактера имперфекта као глаголског облика коме је ова семантика једна од примарних особина. Наиме, у ма којој служби да се јави, имперфекат задржава своју најважнију особину из примарне употребе – значење доживљености присутно је како у временској, тако и када се имперфекат употреби у функцији подсећања на претходно знање (о деиктичкој служби в. т. II.3.14. у одељку о импефекту), те, напослетку, и онда када се јави у саставу неког другог облика, што је случај и овде са плусквамперфектом. То за собом, свакако, повлачи и разлику између двеју форми – плусквамперфекат са помоћним глаголом у перфекту функционише као немаркирана јединица, док форма са имперфектом глагола *бȉȉт* има вредност обележене, стилски маркиране јединице, иако је доживљеност свакако потенцијално присутна и у облицима првога типа. Такође, форме са имперфектом помоћног глагола доста чешће се употребљавају за обележавање прошлих дејстава посматраних невезано у односу на неку другу прошлу радњу. Наиме, будући да значи доживљеност, плусквамперфекат се у ситуацијама када се на комуникативном плану жели нагласити управо та семантика употребљава чешће од перфекта да означи такве радње које су у прошлости уочене: сȋн ми намешħȉо кȕħу, посāдȉо бáшħу, шљȉве му *се бехȳ савȉл’е*, свȅ ȉмāмо гȍре (Пру); *бехоше рȅкл’и* да нȅħе (Пе); *кȳȉȉла бȅше* рȃзнијā некијā пȍклōнā (По); *беше остȁвила* пȁре да му понȅсēм; Рáда *беше остȁрāла* (Ту); око кȕħē *беше срођȉвāла* нȅшто (Бал). Могућност да искаже прошлу доживљену радњу, чији су резултати са становишта момента говора неуочљиви (мада, када су посреди форме са имперфектом не мора значити и да су дезактуелизовани, што је разлика коју уноси овај облик сам по себи) има само плусквамперфекат, и он је овде незаменљив другим обликом без промене смисла. Уколико би замена била нужна, плусквамперфекту са несвршеним глаголом као семантички најближи конкурент одговарао би имперфекат (*беше срођивала* нешто = *срођиваше* нешто (... кад сам је ја видео)), употреба перфекта унела би промену у значење. Форме са свршеним глаголом, међутим, немају наспрам себе облике који би им били потпуно еквивалентни (због немогућности грађења имперфекта од глагола свршеног вида).

На ову особину упућује се и у стручној литератури. М. Стевановић констатује да у „примерима с обликом имперфекта у плусквамперфекту

ми свугде осећамо доживљеност, која никако не мора бити искључена ни у случајевима с употребом облика перфекта у функцији помоћног глагола“ (Стевановић 1986: 667). Ј. Вуковић такође наводи да „плусквамперфекатски облици б и о с а м н а п и с а о и б е ј а х н а п и с а о двоструко се међусобно разликују: 1. У смислу доживљености и недоживљености глаголска разлика је између једног и другог облика иста она коју налазимо између перфекта и имперфекта, Имперфекатски облик б е ј а х [...] чува своју изворну особину имперфекта везану за непосредну доживљеност радње. 2. Разлика је и у могућностима употребе једног и другог од двају облика. Кад нам неко саопштава скорашњу радњу прошлог времена, он може лепо рећи: Б и ј а х у с е н а п и л и људи у кафани. – Б и ј а х у с е п о с в а ђ а л и око некакве земље (саопштавам као очевидац догађај који сам могао пре неколико тренутака, минута и сл. запазити). Овде у ствари имамо самосталну употребу плусквамперфекта у вредности обичног сложеног перфекта. Потреба да се радње искажу плусквамперфектом, а не перфектом, била је само у томе што се хоће прошла радња да прикаже као непосредно доживљена, кад се хоће да се искаже перфективним глаголом, није се могла изрећи имперфектом (аорист не долази у обзир из других разлога: говорно лице констатује само резултативни моменат а не и читаву радњу). Зато је најприродније дошао овај облик плусквамперфекта. За приказивање овакве ситуације у прошлости плусквамперфект у форми б и л и с у с е н а п и л и не би био употребљив, јер он би тражио и другу радњу којој је његова претходила, или која му је претходила“ (Вуковић 1967: 385–386).

II.6.13. Иако се у литератури наводи да се плусквамперфекат ретко среће са обликом помоћног глагола у непотпуној форми (Танасић и др. 2005: 412), у нашој грађи такви примери сасвим су обични:

> ја̄ је *бȉо ошеро*; нȍгу, *би́ла* је *извāл’ȉла*, *сломȉла би́ла* у кȗк, па̄ ја̄ наместȉо и оздра̀вила (Кл); ȍни кат су се врāтȉл’и, о́де *се бил’и усел’ил’и* мусл’имани у њину кућу (Шав); ôн нȉје зна̀о што сам је ја̂ отпȕдȉо, ја̂ је *бȉо ошѐро̄* (Кл); ја̄ *ȕшћила би́ла* говѐда те ма̀ло чȕва̀ла, кад један чȍвек овакô идê преко тога̄ бр̀да (Тр); ја̂ онō *би́ла пошȕра̀ла* једнôм за ви́зу, они ми не да̀доше него изашô за́кон да мôра̄м ова̀мо ви́зу да пра̀вȉм (Па); *бȉо ра̄дȉо* на пȕт (Ми); ôн *био пȉо* млȍго (Коз); ȍтац мȍј нȉје ра̄дȉо нȉшта, *бȉо осȉа̀ро̄* (Кл); њêјзȉн мȕш ја̄вȉо да ме не вȍдȕ, *вра̄тȉо* ме *бȉо* (Кл); *повре̄дȉо бȉо* пр̀сте, не мȍре да превȉја̄ пр̀с (В. Лок); тȕ *бȉо осȉа̀о* та̄ Гѐмбеш дȕжē врѐмена, погȉнул’и смо тѐрајȕћи га (Прћ); пȍсл’ē каснȉјē *бȉо млȍго угњеȉа̄вô* Србе, па̄ се бȍјаде да га не осȕдȕ (Стр); мѐне један синȍвац *бȉо уȉсô* у Беȍград факултêт и напȕстио (Бу); бȉо је на смр̀ти, и *ре̄шио бȉо* да ме ожѐнȉ и спрêмȉ; имô вѐл’икē па̀ре, [...] па̄ *бȉо* кȕкāвац *сла̄гô* у једну кутȉју од л’ȉма и нѐко узȉмō и мȉш уȉђē и у овоȉчкē коматѝће изгрȉцкā, има̀ло је трȉ кȉла па̀рā (Кл); валā ја̄ нȉјесам нȉкат ломȉла рȕку, нѐ зна̄м, Авдȉја *бȉо сломȉо* пр̀сте, а ја̂ нȉјесам нȉкат у жȉвот (Дол); амȉца ми *бȉо кȕȉо* један са̀хат рȕчнȉ (Жи); дȕго нȉје има̀ло ни л’ѐба ни с л’ѐба, би́ло

рàт, Нéмац *рȳшио бȉо*, нит се рāдȉло нит нȉшта (Пе); *бȉо* тàмо *рāдȉо*, пā на некē стȳбе, пā га тō окл'ȉзнуло, пā га одвѐо Јел'éнко у Пазâр да му стàвȳ гȉпс (Пе); *бȉо* тȳ некū чобàнин *чȳвô* стòку за пàре и у некȳ мачȳгу завр̄тѐо тē пàре и носȉо тȳ мачȳгу (Пр); òна ȉмā сȉна и ћéрку, сȉн јој ȉстō *бȉо упȉсô* Прáва и нàпусти нѐшто, нѐ могā (Ос); *бȉо* ми брàт *настрāдàо*, бȉо у дрва и настрāдàо на срѐд тȉтра-пòља (Доб); *бȉо* га *ȉодзвō* један дрȳг Хрвâт, бȉл'и дрȳжȉл'и кō шкòлскū дрȳгови, и ôн отишô тàмо (Бо); *дàо* му *бȉо* прēсѐднȉк плàц да рâдȳ црȉкву, нѐ знāм штà да рâдȳ и ôн потêгнē пā тē плàцеве продâ; јâ сам слȳшō, имô је вóђе јѐдан, *завр̄шȉо бȉо* и за пòпа и за владȉку пā нȉје посл'ē мòгō, те *дошô* у овȳ нàшу црȉкву *бȉо*, једни јàди чȳпавū (Кн); имàо једну двòје децê, Милȳшу и Ивана, *довѐо* и *бȉо* и гòре смѐстио у Дрàмиће (Прћ); посл'ēн *нал'ѐгла бȉла* тā рȉјека (Пр); вòл'и и òна мàчке, јѐдно *бȉла дáла* у комшȉлак (Ос); дóђе те ȳзē, јâ *бȉла ȍбрāла* и *ш̄ȳрила* овàмо у згрàду (Бал); Рȉстан му се звàо òтац, дòшли ис Црнē Гòрē, њѐму жѐна *бȉла ȳмрла* (Бал); отишô у вóјску, она *заш̄рȳдњѐла бȉла*, ôн отишô у вóјску (Го); тā нàша тѐтка бȉла домаћȉца, […] и пчѐл'е и ôвце, *бȉла* кòње седл'ѐнȉке тàд *држàла* (Прћ); она *бȉла ȉобѐгла*, ȳзēла га за вòљу, е пòсл'ēнкен нȉје нешто јој се свȉђàло (Бр); *добȉла* ȳпалу *бȉла*, ȳпалу добȉла жȳчнē кѐсē (Го); мâјка ми *бȉла умерāчȉла*, хàј јâ слȳшō мâјку, вȉдō је нȉјесам док нȉје дòшла (Доб); кажē *бȉла* му *је исȉàла* овакô један црвēн и кȉла и посл'ēн је òна прȉчàла тô штà е бȉло кажē *исȉàла* му кȉла *бȉла* (Дол); једнōга петл'ȉћа, и тȳ *бȉла* ми једна кōмшȉка *нал'ѐгла*, пил'ȉће сам тôвнē држàла (Ос); двâ мѐсēца *бȉла нашȳсȉила* и сàд је врāтȉо бѐше (См); у вóјску кад сам бȉо, *бȉла* некā плáта *се ȉрȉмàла*, тô првā плáта бѐше (Пр); *бȉла* ми òна *дáла* пѐт кокошāкâ и пéтла (Шав); пршȳтē имàло дòста, *бȉло се зàклāло* (Го); да не дâ бôк, кàкав дòктор, још тô да ме *бȉло нàшло* (Ост); тō *се заш̄арабȳнȉло бȉло* посл'ēн (Пе); мâјка је ноћȉла код нâс са тијем дѐчком, у нôс му тô *удàрило* бȉло, и от тогâ је тô бȉло (Не); пòсл'ē отȉшл'и тàмо пā тàмо *ноћȉл'и бȉл'и* у један Змȉнац бл'ȉзу Бȉјелōк Пòља пā изјȳтра отȉшл'и тàмо на пȉјоц, тàмо нȉјесмо кȳпȉл'и нȉшта, пā смо се врāтȉл'и òпēт ноћȉл'и у Рàмошево (Трн); овū Црногóрци, *бȉл'и* на катȳне *изȉшл'и* по Ђȳрђевудне (С. До); *сакрȉл'и бȉл'и* онē мàце, ōн бàци онȳ мàцу и погòди га у глâву на мѐсто (Ми); такô *је исш̄ѐрāл'и бȉл'и* (Бр); јāвȉл'и се, чѐкāл'и је, и такô дàљē, *бȉл'и ȉогодȉл'и* кòла, тēрѐтнā кòла, и нȉје мòгō да опрàвū мотôр, нешто му нȉје у рéду и пѐшкē (Шав); нѐ знāм кàко се звáла, а Фáта јој *бȉл'и ȉредѐл'и* (Го); òни кат су се врāтȉл'и, óде *се бȉл'и усел'ȉл'и* мусл'имáни у њȉну кȳћу, један што је бȉо слȳга код њȉ, ōн се усел'ȉо (Шав); мâјка ме је ȉзнијела у кол'ȉјевку, гòре *ȉобѐгл'и бȉл'и* према Србији; *ȉобѐгл'и бȉл'и* свȉ тàмо преко гранȉцē, онȉ тàмо нȉсу (Кн); мѐне сȉнови завр̄шȉл'и шкòлу, *завр̄шȉл'и бȉл'и* факултѐт у Прȉштињу; они *су* ранȉјē *бȉл'и кћѐл'и* за Тȳрскȳ да идȳ, *бȉл'и* тàмо тē васȉке *ȳзēл'и* и, сàт је бȉло нâгло осељāвâње за Тȳрскȳ (Бо); осамнêс гòдȉнā бȉла òна, млáда, *укрàл'и бȉл'и*, нѐ би дáл'и родȉтељи овàмо гòре да идê (Не); мȉ смо имàл'и, ал'и дòл'е код Ибра *бȉл'и нашрàвил'и* кол'ȉбу за седêње (Пе); двȉје *осȉàл'е* тȳ некē *бȉл'е*, као шкàрт тê одбāцȉл'и (Ос);

Разлика плусквамперфекта са пуном формом помоћног глагола и облика са крњим перфектом свакако постоји а садржана је управо у семантичком и стилском разликовању пуног и крњег перфекта самостално употребљеног. Дакле, крњи перфекат у саставу плусквамперфекта доприноси експресивности исказа и чине га стилски маркираним у односу на форме са пуним облицима помоћног глагола.

II.6.14. На штокавском терену прилике у народним говорима разликују се на више нивоа: када је у питању фреквентност овога облика, потом (не)обичност форми са префектом и имперфектом помоћног глагола, те могућност грађења од глагола свршеног и несвршеног вида, о чему је било речи на самом почетку. Једно од важних питања, као што је напред и разматрано, тиче се могућности самосталне употребе плусквамперфекта. Прилике у стандардном језику и већини дијалеката указују на то да је овај облик у индикативној употреби сасвим необичан, те да на највећем делу територије опстаје као везана синтаксема, искључиво у служби обележавања радњи које су претходиле некој другој претериталној ситуацији. Искључиво у синтаксичком релативу плусквамперфекат је бележен у банатском говорима шумадијско-војвођанског дијалекта, где је присутно једино значење антериорности, при чему радња на основу које се плусквамперфекатска временски одмерава не мора бити експлицирана (Ивић и др. 1997: 386). У староцрногорским говорима констатовано је да је основна карактеристика овог облика резултативност у прошлости, те он нужно изискује исказивање радње пре које се плусквамперфекатска вршила, или се то препознаје из контекста (Пешикан 1965: 201). У Мрковићима је плусквамперфекат претерит перфекта, тј. њиме се казује само прошла радња која се извршила (вршила) пре друге радње у прошлости (Вујовић 1969: 340). Исто је и у говору Бјелопавлића (Ђупић 1977: 164). За новопазарско-сјеничку зону Д. Барјактаревић такође наводи само примере реалтивне употребе (Барјактаревић 1966: 135), иако наш материјал показује да је индикативни перфекат овде сасвим обичан. У трстеничком говору плусквамперфекат функционише искључиво као везани облик – обележава радњу која се реализовала у прошлости пре неке друге. Иако се не истиче експлицитно значење дезактуелизованости плусквамперфектом обележене радње, такав закључак наслућује се у тврдњи: „Реализација неког глагола је претходила некој другој реализацији, само је у овој групи остварење некако удаљеније.“ (Јовић 1968: 195). У личким говорима плусквамперфекат се увек везује за неку ситуацију између радње исказане плусквамперфектом и садашњег тренутка (Драгичевић 1986: 166). Прилике које одговарају онима у нашој зони, бележене су у говору источне и централне Херцеговине, где, како наводи А. Пецо, „за разлику од стандардној језичке употребе где се префектом износе радње у прошлости (из)вршене пре или

после неке друге радње, плусквамперфекат обележава и радње које су такве да се време њиховог вршења не одмерава према другим радњама, већ се њиме могу самостално исказати стање у прошлости као резултат извршене глаголске радње“ (Пецо 2007: 271–272). Ј. Вуковић на материјалу из Пиве уочава постојање разлике између форми са имперфектом и перфектом глагола *бити*. Неподударност је садржана у томе што се „облик са импефектом помоћног глагола употребљава за радњу која је везана на неки начин за моменат или ситуацију у прошлости, а не мора претходити каквој радњи у прошлости, нити уопште бити видљиво везана с каквом другом радњом“, а „ други се облик – са перфектом – употребљава скоро увек за радњу у прошлости која је претходила каквој ситуацији која би могла бити обележена само претериталним обликом“. (Вуковић 1940: 96). Дакле, овде је опозиција индикативна : релативна употреба у вези са семантичким својствима помоћног глагола. У галипољском говору најчешће се употребљава за обележавање радње која је претходила некој другој, такође прошлој, израженој имперфектом и аористом (нема примера за перфекат), али долази и у контекстима без непосредне везе са другом радњом у прошлости (Ивић 1957: 373). У горанском говору овај облик потискује се перфектом и ретко је у употреби. Од функција су му доступне исказивање прошле радње реализоване пре неке друге, такође прошле ситуације, или се њиме само казују прошле радње (Младеновић 2001: 497).

Постојање широког ареала у коме опстаје и функционише искључиво као везана јединица, упућује на закључак да главнину српских говора карактерише сужен домен употребе плусквамперфекта у свим његовим синтаксичким службама. У вези са тиме јесте и (не)могућност грађења овога облика од глагола оба вида. Аутори ову особину најчешће везују за присуство / одсуство компоненте резултативности и дезактуелизованости прошлих дејстава, као и за претходно наведени домен употребе у индикативној или релативној служби. М. Пешикан констатује да је у староцрногорским говорима основна карактеристика овог облика резултативност у прошлости, те он нужно изискује исказивање радње пре које се плусквамперфекатска вршила, или се то препознаје из контекста. Плусквамперфекат имперфективних глагола овде се ретко може чути (Пешикан 1965: 201). Како аутор наводи, „с обзиром на обично резултативно значење плусквамперфекта, природно је што се он врло често чује од оних глагола (свршених) чије је основно или уобичајено значење резултативно“. Ипак, „плусквамперфекат се може употребити и без резултативности везане за одређено време у прошлости. То нарочито често бива кад је последица (резултат) радње уклоњена или нестала, тако да је нема у садашњости“. Овде свакако „не мора бити потпуног уклањања резултата радње, него може бити у питању извесно његово слабљење или пак непотпуност, недовршеност, па и несигурност у успех и вредност радње“ (Пе-

шикан 1965: 201). Отуда, на пример, реченица *био је доша* обавезно изискује допуну којом ће се прецизирати пре којег тренутка у прошлости је дошло лице о којеме је реч, односно у којем тренутку се долазак тог лица могао узети резултативно, као прошли факат.“ Понекад се то време „препознаје из контекста, из ситуације, нарочито је тај случај чест код плусквамперфекта са имперфектом помоћног глагола, с обзиром на то што и сама везаност имперфекта (било којег, па и помоћног глагола) за доживљаје говорног лица често даје временску одређеност и без других средстава“. Тако је „сама реченица *бјеше дошâ Љу̑бо* довољно временски одређена ако се зна кад је говорно лице било у ситуацији да запази да је та радња извршена“. (Пешикан 1965: 201). У говору Паштровића употребљава се углавном од свршених глагола, али је бележен и од несвршених (Јовановић 2005: 394). Плусквамперфектом се у Бјелопавлићима исказује радња која се у прошлости извршила, и увек је то извршена радња, пре неке друге радње односно пре момента о коме се говори (Ћупић 1977: 164). У говору Пиве плусквамперфекат је могућ само од свршених глагола, те „мора означавати радњу која увек претходи неком моменту радње друге или некој ситуацији која је временски у центру причања“ (Вуковић 1940: 97). Галипољски говор зна за плусквамперфекат творен једино од перфективних глагола и то само са помоћним глаголом у имперфекту (Ивић 1957: 373).

Разлике које у значење перфекта уносе облик помоћног глагола углавном се тичу присуства / одсуства компоненте доживљености, као што је констатовано и у тутинско-новопазарско-сјеничком ареалу. У говору Пиве плусквамперфекат са помоћним глаголом у имперфекту може бити употребљен само за сопствену прошлост приповедачеву, као и сам имперфекат. Осим тога, разлика између форми са имперфектом и перфектом на овом терену јесте у томе што се облици са имперфектом помоћног глагола користе да означе радње које се као такве самостално смештају у прошлост, без везивања за неку другу прошлу радњу, која се десила пре или након плусквамперфекатске (Вуковић 1940: 96–97). Тако је и у Мрковићима, где се обликом са имперфектом, који је много чешћи, казује доживљена, а другим недоживљена радња (Вујовић 1969: 340–341). С друге стране, у говору источне и централне Херцеговине, на пример, у употреби је плусквамперфекат са обема формама помоћног глагола, с тим да аутор не налази постојање разлика на релацији доживљеност : недоживљеност, које би зависиле од одабира облика помоћног глагола (Пецо 2007: 271–272).

У једном делу штокавских говора (углавном периферних) плусквамперфекат поседује и могућност употребе у модалној служби. Тако се, на зетско-сјеничком терену, у Црмници, свезицом *да* и плусквамперфектом свршених глагола може исказати нека врста жељног начина: Да *бѐше ȍбӯкла* нȁше оћѐло и да *бѐше ӣребȁчила* вѐл и плетенѝце, ћȃше ѝзӣс(т) кā горскȃ вȋла (Милетић 1940:

555–556). У сличној служби бележен је и у говору Пиве: да *бȕјāсмо* овō *сӣрȕāли*, кȉша ће; да *бјесмо* (о)вō *ӣокȍсили* мȁло јȍш, пā ћем' ȍндā ȕжинати (Вуковић 1940: 98), те у Бучуму и Белом Потоку у призренско-тимочкој зони: ај Бо́бе, да *бе́јомо ӣреве́зли* се́ноно, мо́же нешто́ да уда́ри; да *се бе́ше ожени́л* једанпу́т, да не ми́слимо (Богдановић 1979: 124). У Лужници се осим у временском значењу, плусквамперфекат употребљава и у модалном, у коме је, поред жеље да се изврши оно што се њиме казује, присутна и „модална нијанса жаљења због пропуста да се учини оно што је требало: Ма́кар каквý шко́лицу да *бе́ше заврши́л*". Бележени су и примери плусквамперфекта „у протази иреалног кондиционала (а да *се не бе́ше жени́л*, да *не бе́ше ишъл* у Ру́сију, белићи́ не́ би умр́л)", са такође присутном „семантиком жаљења због властитог пропуста да се утиче на њега да не уради оно што је урадио, а што се завршило кобном последицом" (Ћирић 1983: 106). У модалној служби плусквамперфекат у нашој зони није бележен.

Најзад, само у говору Гатња забележено је да се уместо плусквамперфекта користи, осим перфекта, и конструкција *беше* + аорист (*бе́ше оӣи́доше*, *бе́ше доне́соше*). Како се наводи, „примери са имперфектом глагола *беше* у неутралном облику и аористом у личном глаголском облику, са позицијом која покрива употребу плусквамперфекта, сведоче о присуству нове плусквамперфекатске конструкције". Конструкцијама типа: и *бе́ше уӣлаши́ се* ја́ко, мо́ји *бе́ше зара́дише* до́бре па́ре и сл. аорист се помера „у неку даљу прошлост, са евентуалним временским односом паралелних радњи у прошлости која није непосредна – што уноси имперфекат, али и смештање у неку прошлост пре неке друге прошлости, што би онда било плусквамперфекатско значење". На могућу замену за плусквамперфекатску конструкцију са глаголским придевом „упућује и могућност напоредне употребе аориста и глаголског придева". Овакви примери „могу бити траг плусквамперфекта са аористом којим се инсистира на доживљености, али се може радити и о елидираној реченици у којој *беше* временски и просторно локализује доживљену прошлост (= у то време, на том месту, у тим околностима), а сам садржај доживљености и његова конкретизација саопштава се аористом" (Младеновић 2013: 362–363)

II.7. Футур I

II.7.1. У србистици се футур први дефинише као глаголски облик чија је примарна функција исказивање будућности, тј. радње која ће се вршити или извршити после момента говора (Танасић и др. 2005: 434). Њиме се казује да ће се нешто „збити или ће неко (нешто) у овоме или ономе стању бити у будућности, после времена у коме се говори, или на које се мисли" (Стевановић 1986: 671). Овакву службу футур први има на читавом штокавском дијалекатском комплексу.

Исказивање будућности подразумева специфичан однос према означеној глаголској радњи превасходно због тога што се, за разлику од прошлости или садашњости, када се обележавају радње које се посматрају као (из)вршене акције или се њихова реализација дешава у моменту говора, футуром исказују дејства чије је вршење тек планирано – са већом или мањом сигурношћу тврди се да ће уследити. Стога аутори оправдано наводе да ова чињеница „свакоме футуру даје нијансу модалности“. Ипак, „зато што се узима да то као извесно припада будућности у односу на садашњост, на време говора, футур који само то значи, а уза њ нема неког посебног знака модалности – зовемо индикативним футуром“ (Стевановић 1986: 671).

II.7.2. За разлику од већине других временских облика који се одликују разгранатим пољем употребе и широким дијапазоном функција како у својој основној тако и у секундарним службама, футур први у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони функционише као облик са релативно уским доменом употребе. Његова примена углавном је ограничена на основну службу исказивања будућих радњи, док се као временски транспонован ретко бележи. Нешто ширу примену има у модалној употреби.

Футур први се у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони употребљава у синтаксичком индикативу за обележавање радњи референцијално и нереференцијално конципованих. Утврђено је да у српском језику за исказивање таквих дејстава овај облик најчешће не захтева додатна језичка средства у функцији детерминатора, а за препознавање индикативног карактера најчешће је довољна реченична информација, док шири контекст по правилу нема већу улогу (Танасић и др. 2005: 434), што одговара приликама у нашој зони. Наведену особину М. Ивић објашњава чињеницом да футур први у глаголском систему српског језика функционише као типична временска категорија (Т категорија), са одсуством компоненте доживљености, динамичности радње (обележје D-), а такве јединице одликује то што се њима „време дате радње одмерава једноставно, без обавезног повезивања са неким другим моментом вршења неке друге конкретно означене акције“ (М. Ивић 1958: 146).

II.7.3. Референцијалне радње у синтаксичком индикативу могу се обележавати глаголима свршеног и несвршеног вида[54]:

óде *ћу* јā *да сѐднēм*, сȳпер ми је óде (Баг); *нêће да се одл'ѐдū*, не бôј се; кȁфу *ћу* јâ *да донѐсēм*; шѐћер *ћу* јâ *нâћ*, нѐка шећѐра; шпȍрет је врȳћ, лȁко *ћемо* му *ūȳриū* кȁфу; јâ *ћу оūûс* (Бал); свȁдба, женȉдба, тô *ће* ти *бȉūū* и смȉјешно (Боб);

[54] Овде наводимо и примере са допуном у виду инфинитива и оне са везом *да* + презент, имајући у виду да се у обзир узимају само форме са футурским значењем. Анализа двају типова допуне (разлика волунтативно : футурско значење) у облицима футура првог дата је у одељку о инфинитиву (в.т. II.1.3, II.1.4.).

свѐ *ће* ти ôн *исӣрúћаӣ* од *а* до *ш*, и вúшка *ће* ти ôн *исӣрúћаӣ* (Бот); јѐдно *ћу* ти *ӣоклѐниӣ*, ѐво пробѐри (Из); ѐ, шта те брѝга, тѝ тō *вѝћеӣ нêћеш*; *вѝћеће ш* тѝ, мнѐго ти трѐбā; а тѝ шта *ћеш рáдиӣ*?; мѝ *ћемо да идéмо* кѝ̏ћи, да одмâрāмо; (Ка); нѐшто *ћеш* и од нѐга *чу̏ӣ* (Леч); јā ѝмāм млѐго кр̏мāчā, *дȁћу* ви вѐпра (Лу); тō *ћу да* ви *објâснӣм* кȁко је постȁло тō прѐзиме; јā *ћу* ви тō *ӣо̏моћ*; код њѐга *ћеш до̀биӣ* да се нѝ̏ће не кр̏пāш, ōн *ће зóвнуӣ* овē старѝ̏јē љу̀де и *завр̏шѝ̏ћеӣе*; запúши и нѐко *ће* ти *кáзаӣ* (Нет); свѐ *ће* ти тô *исӣрúчаӣ*; *ӣрāжѝ̏ћу* некōг дрȕгōг; а *ӣојѐшће* и њȗ; да̀ л' *ћеӣе се* вѝ *снâћ*? (Пож); јā *нéћу* на тȕ̄ сѐдницу *дôћ* (Пож); да̀нас јѐдна пāртѝ̏ја, сȕтра дрȕгā, бôг знâ кȁко *ће* овô *да бѝ̏дē* (Прћ); *вѝ̏дећеӣе* једну кȕ̏ћу са л'ѝ̏јевē стрāнê (Ра); прѝ̏јетѝ му тȁмо да *ће* му *ӣо̀биӣ* порȍдицу (Рај); тестѝ̏ја *ће о̀сӣаӣ* (Со); *ӣȕриће* ти (С. Ћуп); јâ *ћу ӣрúчаӣ*, а вѝ пѝшѝте; кȍл'ко *ће да* не *кôшӣā* дорȕчак? (Трн); пā *ћу* ви ја нешто *исӣрúћаӣ*; попрѝ̂чāј тѝ нѐшто, пā *ћу* ти јâ *ӣоӣрúчаӣ* за једну дрȕгȕ̄ ствâр (Цв); нȁјбољē *ће* им *ӣрúчаӣ* Ȍгњен Јéлић; ôн је стари чȍвек, свѐ *ће* ви *исӣрúчаӣ*; *нêће* ôн нȁма *узêӣ* крȁву испред овол'ѝ̏кē децê (Бољ); нêће, бôк *ће ӣо̀моћ* (Бу); кȁко *ће* сирȍма *да* га *изѐдē*? (Врс); ѝди Гѝно, *ӣрāжѝ̏ће* те; пā јâ *ӣревѝ̏кнȕ̄ћу* јâ тô; *оӣѝ̂шћу* јâ с вȁма да ви кâжēм; тō *нêј да бѝ̏дē ш* зāвѝсна за тô; *нêј до̀ј* да вѝдѝш; нѐка, *рāдѝ̏ће се*, *урāдѝ̏ће се*; сȁмо се бȍгу замȍл'и, бôк *ће да ӣомȍгнē* свѐ; чијâ *ће* л'úла дȕжē *да горû*; кō свôм детѐту *ће* ти ôн *рѐј* (Д. Пољ); ȍна *ће* ви нȁјбољē *објáсниӣ*; имâ кȕ̏ћа мусл'имȁнскā испод пȕта, пр̏вā *ће* ве *срѐӣнуӣ*, а јѐдна је више пȕта, вѝдећете ѝстō *срѐӣнуће* ве; тȕ̂ *ћеӣе вѝ̏деӣ*, јѐдна је мусл'имȁнскā кȕ̏ћа испод пȕта; е тȕ̂ *ћеӣе нâј* сѝгȕрно; ȍна *ће* ви свѐ *објáсниӣ*, мѝсѝм јȍш ѝмā тијā Србā тȁмо, и ȍна *ће* ви *објáсниӣ* (Дуј); мȍже преко Карајȕкѝ̏ћā пā за Гȍшево, нѐкōк *ћеӣе ӣúӣаӣ*; *мȍ̏ћи ћеш* тѝ; Вр̏сенице, *вѝ̏деће ш*, с л'ѐвē стрāнê ти дôђē цр̏ква (За); *хоћу* л' *бѝ̏ӣ* преко тел'евѝзијē?; ѝмā један у Ȕ̂гō што *ће* ви *ӣрûћā* тē дȍгађāје; отúди код Āмѝ̏ра Гôрђевића, свѐ *ће да* ти *исӣрûћā* истȍрију; свѐ *ће да* ти *исӣрûћā* истȍрију прâвȕ̄ (Ки); *дȁћу* јā нȍјзи стол'ѝ̏цу нек сѐднē; ѐто штȁ *ћеш* тѝ *да наӣѝ̂шеш* от тȍгā јā нѐ знāм; не гарȁнтујēмо да *ће* *дѝ̏ћи* жúва са стȍла; мôрāмо да оперѝ̏шēмо ал'и не гарȁнтујēмо да *ће се дѝ̏ј* жúва са стȍла; *намесӣѝ̏ћеш*; свѐ *ћу* љȕдѝма *да оӣрȍсӣѝм*; *ӣојāвѝ̏ће се* дерцâл; јā *ћу оӣѝ̂с* код тијā Зȍрнѝ̏ћā да и посѐтѝм; *нâј ћу* кō Ејȕ́па; јâ *ћу се ожѐниӣ*; јâ *ћу да седûм*; *убѝ̏ћеш* нѐкōг и *добѝ̏ћеш* пȁре; ѐто ко имáте вѝ нѐкōг, слȍбодно зȍвите јâ *ћу дȁӣ* ви; ѐто, тѝ мȍреш сáма, јâ *ћу* ти *кáзаӣ*; и овô *ће ӣрóћи*; сêко, *нéћу се* јā млȍго *мȕ̏чиӣ*; јā *ћу гл'ѐдаӣ* у ѝме бȍга да ти тō дѝ̏јете изл'ѝ̏јечѝм (Кл); јâ *ћу*, сѝне, *оӣѝ̂с* да тō твȍје ѝсе очѝ̏стѝм; свȕ̏ј *ћеш* тѝ тȍгā *да нâћēш*; и јâ *ћу да кл'ѐкнēм* мȁло; јâ *ћу да идêм* у ђурȕмл'ѝ̏ја (Кн); *изѝ̂шћу* на онō брȍдо онамо гȍре; имâ тȁмо ȍдмā од шкȍл'ē пā тȁмо, *кāзȁћу* ви ђѐ су; тѝ гл'ѐдā у мѐне, јā *ћу гл'ѐдаӣ* у тѐбе (Тр); нѐко *ће мóраӣ да бѝ̏дē* мајôр; хȍ̏ће валā ôн, ôн *ће* ти *ӣрúћаӣ* (Уг); Áдем је продáвац а његȍва жѐна *ће* вам *ӣрúчаӣ* (Бл); ȍ̏ћу, свѐ *ћу* ти *ӣрúчаӣ*; јâ *ћу да* ви *ӣрûћāм* шѝптарскѝ; вȁлā *ће* ви тâ *кáзаӣ*, ја̀х; кāко *ћу* ви *кáзаӣ* за Рѐљину кȕ̏ћу ђѐ је (Бо); кȁко *ћу* јâ *д[а] идêм* тȕ́нāке?; нêмā пробл'éма, *дȁћемо* девôјку; слȕ̏шā овȁмо, ѝмā педесêт љȕдѝ нȁоружāто, кȕ̏ћу *ӣē* ти *дѝ̏ј*; да пȍ̏ђēш ил'и *убѝ̏ӣē* ти свѐ што ѝмāш (Бр); мȁкни тѝ овā цибáнлук, скрāјнѝ се дȍ̏ље једну гȍдину дāнâ, овô вѝ̏шē *бѝ̏ӣ нêће*; а ђѐ *ће* овѝ *да идû*? прѝ̂чā тѝ па *ћу* ти јâ *додáваӣ* (Вру); јâ *ћу нâј* ѐво двѐста кѝлā пасȕ̏ља дȍл'е; ѐто *смијȁћеӣе*

се а тô нѝје за смих (Гл); хàј јâ *ћу* тѐбе *ӣдо̀мој*, помо̀гни тӣ мѐне; о̀на *ће оӣӣс*; *нêће до̂ј* да му помо̀гнē; нек је трѐћӣ дӣо Симо̀нē, јā *ћу* је *узêӣ*; невѐста *ће* по̀сл'ē *бӣ̀ӣ*; ӯмо̄рна за сва̀дбу; *оӣра̀ћу* ти, мâјко, јâ; мâјко, јâ *ћу* ти *о̀ӣрат*; *нêће*; нѝшта *фа̀л'ит*; Менсӯр *ће д[а] [ид]ê* за Нѐмачкӯ; ко̀ *ће да* ми *чу̂вā* овā говѐда?; јâ *ћу да* јој *сло̀жӣм* онӯ грӯду сӣра; *кӯӣ̀ћу* ти шта знâш; тӣ ми тра́жи, јâ *ћу* ти *да̀ӣ*; јâ *ћу* ти *да̀ӣ* да попѝјеш со̀к; *родѝћеш* сӣна по ньо́ме; како го̀ј бѝдē, јâ *ћу* тō такô *да ра̂дӣм*; Мѐнсӯре, ко̀ *ће да идê* да купӯјē нāмѝрнице?; ка̀ко *ћеш* са́ма тӣ свѐ *да ра̂дӣш*? (Го); пӣта̄те ме шта го̀ј хо̂ј, јā *ћу* ви *исӣри́ћаӣ*; нѝко *нêће ѝграӣ* она̀мо ђе му мѐсто нѝје (Гу); е тӣ *ћеш*, у ѝме бо̀га, *да се уда̂ш* и о̀дēш у сво̀ју кӯћу; јā *ћу доню̀јеӣ* па да осѐчēш онē купо́не; ил' *ћемо* ти мӣ тô *доню̀јеӣ* да осѐчēш ил'и *да̀ћемо* ньѐму; хàј ти ӯзми кључу́се, *на̂јћемо* ми па̀ре до та̀мо; тâ *ће* ви *исӣри́чаӣ* (Ђер); пӣта̄ ме, јā *ћу* ти *ӣри́ћаӣ*; нѐ знā̂м штà *ће бӣ̀ӣ*; с тѝјем *ћеш умрѝјеӣ*; (Жи); *да̀ћу* ти мара̀му (Жи); бо̀га ми *ћу* ти јā *ӣри́чаӣ* за мѐне (Ке); јā сам би́ла мла́да, л'ѝјепа девôјка, *ӣокāза̀ћу* ти сл'ѝку. (Ков); бр̀жē *ӣē до̂ј* (Кон); ôн *ће да ноћû* код мѐне; ôн *ће* те *ӣо̀вес*; *нêће* тō *бӣ̀ӣ* такô; *до̂јӣē* Вла̀хиње и Вла̀си каља̀вӣ и ка̀ља̀вē, а јâ са̀мо пред Бо̀га скӣда̄м а пред вâс јо̀к; пā *ӣē закӯ̀каӣ*: Кӯ̀кӯ Ѝља̄зе, шта тō бӣ са то̀бо̀м?"; и јâ *ћу* тô *да кӯ̀ӣӣм*; та̀мо су у ма̀гацӣн, нѐка, јâ *ћу доню̀јеӣ*; *до̂јћу* да ви нâђēм уто́бус (Ле); јā за̀лагāј л'ѐба *ћу на̂ј*; вала̄ *нêће* ни овâ *о̀сӣаӣ* (Ли); и овô *ће* ти ова̄ј Идрѝс *рѐ̄ј*, бла̀го мѐне (Ми); тӯ до̄ђѝте, *вѝдеће̄ӣе*. *Вѝдеће̄ӣе*, они најављу̀јӯ на ра̀диōн на тел'евѝзōр све најављу̀јӯ; *оӣӣ̂ишћу* јâ; овâ *ће* ви *исӣри́ћаӣ*; от ста̂рōга ва́кта (На); тô *ћу* ти свѐ *исӣри́чаӣ* (Па); на ко́га *ћеш* тӣ овō *да ӣревѐдēш*?; јâ *ћу* вâс *да ӯзмēм*; јѐс да мусл'има́ни *ӣē* до̀ста *ӣра̀виӣ* нѐзгоду, ал'и ја̀ко *ӣē* (Пе); ва̀ла̄ *ћу* ти јâ *ка́заӣ* (Пл); јâ тô нѝшта нѐ знā̂м за̀ шта *ће* ми тō *вѐ̀ља̄ӣ*, ка̀ко *ће* ми тō *вѐ̀ља̄ӣ*; јѐс има̀ла прѝча, и тô *ћу* ти *ӣри́чаӣ* (Пр); јā *ћу да* ти *исӣрӣ̂чāм*; тӣ пи́ши, јâ *ћу* ти *ӣри́чаӣ* (Св); јâ *ћу* тō свѐ *завр́шиӣ* (См); јâ нешто сам за̀узēт по̀слом, а би ве повѐо до го̀ре ал' да ве повѐдēм пā *ћу се вра́ӣиӣ*; Мѝловāн *ће* тō *зна̀ӣ*; *оӣӣ̂ишћу* час по̀сла, ха̀јте вӣ навѝше (Ст); сѝпā ми у ша̀јкачу, јā *ћу да* је *ӣопѝјēм* (Стр).

На будућу перспективу обележених дејстава, међутим, указује се некада и посебним, помоћним језичким средствима. Уз глагол у футуру првом најчешће је бележена одредба *са̀д*, којом се упућује на то да ће (из)вршење именоване радње уследити или непосредно након момента говора, или у времену које се, зависно од ситуације о којој је реч, перципира као (релативно) блиско:

<u>са[д]</u> *ће* ти о̀на *доню̀јеӣ* зе́јтин; <u>са[д]</u> *ћу* ньô ј и тѐбе ча̀ј *ӣӯриӣ*; ѐво ѝмā, <u>са̀т</u> *ће* ти *сѝӣаӣ* Зо̀рица; ѐво <u>са̀[д]</u> *ћу д[а] [ид]ê̂м* да је прѝпнēм (Бал); <u>са̀т</u> *ћу* вам *ӣри́чаӣ* којӣ су прâзнѝци, ко̀ је гдѐ; <u>са[д]</u> *ће* ôн *доню̀јеӣ* (Из) (Лу); <u>сат</u> *ће мо́раӣ* <u>за нѐкӯ го̀дину</u> *да ӣра̂жӯ* некӯ локâцију (Нет); <u>са̀т</u> *ћу* ви јā *ка́заӣ*; тѐбе *ћу* јâ <u>са̀т</u> *ӣо̀вес* о́де и ка̄за̀ћу ти (Ос); један бра̀т што ми је ӯмрō <u>са̀[д]</u> *ће* му *бӣ̀ӣ* го̀дина (Прћ); <u>сат</u> *ћу* ви јâ *ка́заӣ*; ѐ <u>са̀т</u> о́де *ћу да* те *ӣрева̀рӣм* (Цв); <u>са̀д</u> за Сенѝцу та̀мо *се вра̀ћаӣ нêће̄ӣе* (Гр); <u>са̀т</u> *ће* ми *до̂ј* мӯ̀ж да му је покло̀нӣм (Кл); а̀јте та̀мо, <u>са̀[д]</u> *ћу* јâ *да скло̀нӣм* овô; <u>са̀т</u> *ће* о̀не *да се разӣ̂ћӯ* ода̀тл'ē ва̀ља̄; <u>са̀т</u> *ће да наӣ̂ћē* ова̄ј дрӯгӣ мо̀мак са бал'ѝркōм; <u>са[д]</u> *ћу да* га *ӣӣӯ̂жӣм* што сам држô о̀ца пā мâјку, пā свѐ тô *ћу да* му *одӯзмēм* та̀мо на дѐо̀бу (Уг); <u>са̀[д]</u> *ће д[а] идê* за

Ȁмерику да се удȁје (Вру); отȉшла онȁмо код Шабȁновијā, сȁ[д] *ће дôј*; сȁ[д] *ћу* јā тѐбе сȉра *да донѐсēм*, тȉ хȁјēш сȉра нѐслāнога; са[д] *ћу* јā *донȉјеш* баклȁву и облȃнду; сȁд за нѐкол'ико *ће да идê* за Нѐмачкȳ да рȃдȉ; са[д] *ћу* јâ дрȳгȳ виљȳшку *донȉјеш*, нȉјеси ми зȉнāт дȍшла; јâ *ћу донȉјеш* сȁд вȍду (Го); сȁт *ћу* ти *прȉчаш* нешто ȕкратко (Дет); са[д] *ћемо продȕжиш*; *дôјће* дȁнас (Ке); са[д] *шē да мȉсл'ē* да је мȍја сѐстра (Кон); нȉје дошô јȍш, сȁ[д] *ће дôј*; *кāзȁћу* ти сȕтра; сȁ[д] *ћу* ти јā *прȉћаш*; сȁ[д] *ћу* ти *рѐј* (Ми); дȃј некȉ стȃрȉ л'ȉс, е овȁкō вȉш, ѐво ти, са[д] *ћу* ти јâ *нацрȉташ* (Па); са[д] *ћу да* ти *кâжēм* штȁ е ȍна трāжȉла њѐму да јој кȕпȉ као невѐсти (На); она *ће* сȁд мȉћу кȁхву *да шȕрȉ* (Пру); кāзȁћу ви бȁш сȁд (Д. Пољ).

Некада се прилог *сад* среће и у комбинацији са другим детерминатором временског типа: још мȁло, сат *ће* и ôн *да дôђē*; сат *ће* свȁдба *бȉш* у недѐљу, óде *ће бȉш* повише продȃвницē гȍре (Уг); ȍндā јâ сам, двáдес и прȍвōга септéмбра са[т] *ће бȉш*, отȉшō на сáбор, тȳ смо се вȉђел'и (Лу); *кāзȁћу* ти сȁт кат изȃђēмо (Вру).

Од осталих одредби забележено је:

дȁнас *ће да бȕдē* гȍрē нѐго прȍвȉ дȃн (Бу); тȉ *ћеш* дȁнас *ȉāнуш* у крȍф (Кл); кȍ *ће* дȁнас *да* му *крсȉш* дȉјете? (Кн); тȉ *ћеш* сȕтра *да рȃдȉш* овô, тȉ овô (Лу); сȕтра *ћу прôј* крос Пљѐвље (Дет); *хоћеше* л' нȍћас за Тутȉн? (С. Ћуп); ôн нȍћас *нѐће мȍј дôј* на терāвȉје (Нет); нȍћас *ће* те *превȁриш*, сȕтра *ће* те *прекȍриш* (Д. Пољ); *дôјћемо* ȕвечē (Жи); тȉ *ћеш* посл'ē онō *мóраш да исцȉедȉш* (Кл); пȍсē *ћемо* ȍпēт *да бројúмо* пȍново (Вру); *вȉдећеш* пȍсл'ē кад ȍдēш тȁмо (Уг); јâ *ћу навра́шиш* у понедѐљак (Дет); у четвр̏так *шē* ȍдмā *дôј* овȁмо, Андрȉја не мȍже без бȁбē ни мȁло (Го); тȉ четȉри дȁна, пêтȉ *ћеш дôј* (Нет); *дôјће* ôн за петнȁес дāнâ (Вру); јâ *ћу да ȍдēм* у новéмбар (Го); о Божȉћу *ће да наȉȕнȉ* трȉ гȍдине (До); снȁха *ће мóраш* овê гȍдинē ранȉјē да идê (На); такô да *ћемо* тô идȕћē гȍдинē *да ȉрȉпрêмȉмо* тē л'úл'е (Д. Пољ); ȍни *ће да идȕ* на дȃн свȁдбē да је ȕзмȳ тȁмо (Го); *ȉосѐшићемо се* бȁр нѐкат; дрȕгȉ пȕт кат дôђēте, најāвȉ се и ȍндā *ћу да сȉрêмȉм* рȕчак и *да* ве *чѐкāм* (Ка); ȍна *ће* ȍпēт *да* га *зôвнē* дрȕгō вѐче; ôн јѐсте валā пȍштен и свѐ, ал'и жȕт, плȃв, ада нѐгђе *ћу* ти га *ȉокáзаш* (Па); па *ћу* јā нѐђе *намúнуш* да вȉдȉм, да се промȕчȉм (Дет); ѐ *навраȉшȉћу* сȉгȕрно нѐђе, акобôгдā. *Навраȉшȉћу* нѐђе сȉгȕрно ко[д] тѐбе и мȉло ми је да сврȃтȉм (Жи).

Забележене су и одредбе којима се упућује на дужину трајања футурске радње:

једно сȃт врѐмена *ћеше* га *сачѐкаш* (Ле); трȉ дȁна *ће да бȉдē* у бōлнȉцу (Па); још шêс дāнâ *ћу да* те *чѐкāм*, ако ти је нȕжда (Гл); док не оздрȁвȉ, тō ће да превȉјā (Го); док си у вóјску, овô *ће* ти *вȁљаш* (Пр); док сам жúва, тô и јâ и дѐца *ћемо* тô *да ȉāнȉтȉмо* (Д. Пољ).

II.7.4. Нереференцијалне радње могу се исказивати само глаголима несвршенога вида:

свȁкȉ *ће* дȃн *долȁзиш* тȕнек; *сврȁћаће* кат мȍгнē (Го); ȍни *шē* га *исȉрȁћаш* кȍл'има (Ле); кат год чупâш трáву рукȁма, *ȉȁдаће* кȉша; *узȉмаћемо* ȍтсат код њѐга; мȉ *ћемо* му *ȉлáћаш* мѐсечно (По); сȁдек *ће се* тȕнек *окȕȉљаш* (Пе); пā

долазиће, *долазиће* и са̀т ко̄ и сва̀ке̄ го̀динē, ја̀ко су се развѐл’и (Не); *узимаће* си̏р код мѐне (Уг); ако мо̀гнӯ, ис Паза́ра *ће* нам *догониће* (Жи); *налагаћемо* ка̄ и из ови̏ја̄ го̀дина̄ ӯвечē̄н помàло (Бо); *нећемо се срећаће* чѐсто; *лагаћу* га једно вре́ме (Ту).

II.7.5. Футур први може се употребљавати и за обележавање дејстава која се као таква одређују не према моменту говора већ у односу на неку другу радњу, и тада је посреди релативна употреба (Стевановић 1986: 672; Танасић и др. 2005: 437). У релативној служби бележен је најчешће у случајевима означавања радње која се као будућа одређује у односу на другу радњу исказану неким претериталним обликом:

замишљô је нѐкад да *ће* то̄ Не́мци *ѐсташ* ње̏на влâс, па̄ *ће* то̄ *да претворе* аутони̂мију; ранѝјē је бѝо ѝспит, и ѐндā закâжу ка̀т *ће* сва̀дба (Прħ); бирàл’и су се прѝјетељи ħѐ *ће да дâ* ħевôјку, ħѐ *ће да ӯзмē*; четѝри го̀дине нѝсмо̀ се изӯл’и кад *ећемо да л’егнēмо* (Врс); рѐко̄ сам да̀ л’ *ħу дожи́веш* са̀мо да се наспâвāм (Трн); ôн нѝкат нѝје знàо ка[д] *ħу да се порѐдим*; јâ сам мѝсл’ила *има̀ħе* (Го); јā сам то̄ се уплàшила, мѝсл’ила сам штà *ħе бѝш* са̀ мно̄м но̀вине *ħе пи́саш* (Ме); јâ му се мол’ѝо да ми ја̀вī да̀ л’ *ħе да дипломи̂рā* (Ми); ако ме па̀нē о ӯљу, нѝјесам учѝо, сѝгӯрно ħу изгӯбит го̀дину (Ми); одређѝвō се ста̂рī сва̀т, ча̀уш којѝ *ħе да предвѐди*, којѝ *ħе да расиоређѝ* го̀сте, којѝ ħе мусāфѝре пр̀вō да зо̂внē на со̀фру (Гу); о̀на се рѐкла томē Хо̀цићу, не да̄јӯ је, мѐне *ће* је *да̀ш*; о̀на се огојѝла, штà л’ѐпшē да не ви̏дѝш од њê, кад је на̀јзадњѝ пу̀т до̀шла, јā сам мисл’ѐла она *нѐħе до̀ј* ни у Тути̂н, она *ħе умрѝјеш* (Па); што га нѝје пи̏та̀ла да л’ *ħе оиѝс* за њѐга?; нѝје има̀ло пѐкара прѝва̄тнā да хл’ѐп продàē се, са̀мо шта однѐсēш то̀ *ħеш ѝсиħ* (Рај); Кра̀јѝште се зва́ло ово̂ ова̀мо ка Трѝјебина̄ма овō сел’е́нце ма̂лō и јā је чѐкō ка[д] *ħе ѝзбиш* (Тр); је л’ вам прѝчô што *ħемо да до̀ħемо* (Уг); *осѐко̄* ми сланѝнē кā да *ħу да* га *ѝревѝјем* на на́бој (Коз); нѝје мо̀го̄ да о̀дē што *нѐħе се о̀дреħ* има́ња (Пож); су̀традāн дѝгла се, тӯрила под ја̀стук ал’ под дӯшек па̄рâ, ко̀ *ħе дѝзаш* да нâħē (Жи); ѐ ва̀лā је има̀ла лâда овē го̀динē, ко нѝје има̀ла лâда, нѝкат га *нѐħе* ни *ѝмаш* (Кн); то̄ се нѝје гл’ѐда̄ло да̀ л’ *ħеш* тѝ ħетѐту *исшѐраш* о̀чи, но̄ да̀ л’ *ħеш до̀гнаш* сва̀ говѐда да се обада̀јӯ; ôн се свѐ бојàо *нâјħе* некō̄га баксу̀за па̄ *ħе* му мâјку *ученге́љиш* (Ка); жѐне су зна̀л’е што̀ *ħе* да којâ *ра̂дш* (Коз); јā нѝјесам бѝо тѝјесно да л’ *ħе* о̀на мѐне *узѐш* и да л’ *ħу се* јā њо̀ј *свѝдеш* (Ст); до̀шла некā свō̂јта једно̄ мојô̄ стрѝни и онō прѝчајӯ да *ħу* јâ *да се жѐнѝм* (Вру); мисѐо бо̀љē *ħе жи́веш* (Ли); ôн нѝје му ка̄зô̂ што *ħе да* му *ѝшшē* трѐħӯ (Ке); Љуби́нко вѝка̄ше оħу и јâ, кажē, да идêм о̀давдē (Бал); она вељáше мо̀жда *ħу исѝа̀нуш*, па̄ нѝје испàла, оста̀ла је тӯ̂ (Уг); прѝча̀ше они да *ħе да се сел’ê* (Ту); про̀пѝ се, да̀де им бо̀к јѐдно дѝјете, па по̀слē дру̀гō, о̀на гр̂дна све тр̂пи, ха̀ *бѝħе* бо̀љē, *бѝħе* бо̀љē; нѐ шħе ни да рâдѝ у ка̀хву, бојѝ се јā *ħу* га *осѝа̀виш*, јā *ħу запосѝа̀виш* (Го); посл’ē̄н ото̀ше љу̀ди ко̀њима, оти́ди по два̂-трѝ ħовѐка те е запро̀си, па посл’ē̄н да л’ тѝпӯт, ал’ ма̀ло каснѝјē оти́ди па ре́ши ка[д] *ħе да* је *ӯзмӯ* (Де); јā сам ѝшла на кљу́се, припѝњàла хи, а којâ нѝје нō *ħе да ѝа̀нē* па је дѝжи за̀ ру̀ке, дѝжи је за по едну ру̂ку (Кон); зӯп сам ва̀дила па̄ овō хла́дно, реко можда *ħе* ме *бо̀л’еш* још вѝшē (Ли).

У појединим примерима зависносложених реченица футурска радња одређује се на основу односа према радњи исказаној презентом:

Тóмо и Дра̏гољӯп, којéга гȍј на̏ђēш они *ће* ти *оӣрúчаӣ* (Врс); кат ст̏игнēш, *вȉдећеш* једну цр̑кву с л’ȉјевē странê (Тр); ако нѐшто запȕцā, ја̑ *ћу да* ве *сӣа̑сӣм* (Туз); ако бȕдē мȍја шћéрка, ја̑ сам дошȏ по њȕ, ја̑ *ћу да* свѐ *оӣрȍсӣӣм*, ја̑ *ћу* свѐ *да оӣрȍсӣӣм* овȏ што е рāдȉла; ако ти трѐбā, *на̑ј ћемо* нѐшто (Бо); ако ст̏игнē кȍмбāј, ла̏ко *ћемо* (Кн); ва̏лā овā пијетао ђе запѐвā, тȕ *ће бȉӣ* дȍбро (Вру); ȏн кажѐ *ӣȕшӣићу* те са̏мо кат рѐкнēш да хȍј да ȕзмēш Хȕсу (Ле); ако тра̑жӣ л’ѐба, јā ȕвијек донѐсēм и вȉшē, *да̏ћу* му (Пе); кад мȉ изȕмрēмо, *нѐће дȏћ* нȉко ни да вȉдӣ óде ђе смо би́л’и (Ст).

Презентске форме у свим примерима замењиве су облицима футура другог или футура првог.

М. Стевановић сматра да онда када се футурска радња временски одређује према претходној, такође футурској радњи, овај облик има више модални него временски карактер, те је у таквим примерима посреди синтаксички релатив (Стевановић 1986: 672). С. Танасић, са чијим ставом се слажемо, је, с друге стране, мишљења да је у оваквим случајевима ипак тешко отиснути из првог плана однос тих будућих радњи према моменту говора. Стога је „прихватљиво устврдити како се обликом футура првог, у оваквој синтаксичкој констелацији, дата радња примарно поставља као индикативна на плану саопштавања, а секундарно као релативна будућа радња с обзиром на свој однос према будућој радњи исказаној обликом футура првог у главној реченици“ (Танасић и др. 2005: 437–438).

Наведеном домену употребе одговарају наши примери:

рѐјћеш јој да *ћу да дȏћēм* (Ме); *слагѐ̏ће* га да *ће* му *се ја́виӣ* (Пе); кат *ће се вȉдеӣ ӣосвѐ̏дӣӣе се*; е бȍга ми ја тѐбе познѐ̏јēм и кат *ћу умȉраӣ, ћу* те *ӣозна́ваӣ* (См); *рѐјћу* ја̑ Добрȍсāву, *дȏјће* ȏн на трпѐзу пā *ћу* му *рѐј* (Ка); сат *ће* ми *дȏј* дѐца, свѐ *ћу* ве *ка́заӣ* (Шав); на Тȍпчидер се штâмпајȕ пѐ̏ре, однѐси гȍре, *измѐриће* на прѐцӣзнē терēзȉје пā *ће* ти *да̏ӣи* тол’ȉкō пâрā кȍл’ко је те́шко, нȍвијā, ал’ од онȉјā *ће* ти *узе́ӣи* дѐсет пȍстō трȍшкōвā; овȏ што *ћу* ти *да̏ӣи* трȉ нȍћи опѐри рȕке и нама̏жи, сȕтрадāн немȏ се уми́ват и *нѐће* ти вȉшē *ӣрѐбаӣ* (Кл).

II.7.6. У функцији исказивања прошлих понављаних радњи футур први у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони јавља се обично када има обележити какве поступке који су се у прошлости понављали, и који могу бити актуелни и у садашњем времену, те су као такви уочени као типични (и то најчешће за одређену личност о којој је реч). Посреди је, наиме, о квалификативни футур, често употребљаван у савременом српском језику „приликом предочавања поступака типичних за личност која је тема разговора“, а познат је и бугарском језику. М. Ивић наводи примере оваквог футура у обама језицима: „той *е ӣакъв човек: суӣрин ЩТЕ СТАНЕ, ЩТЕ ЗАКУСИ – ӣо је ӣакав*

човек: изјутра ЋЕ ДА УСТАНЕ, нешто ЋЕ ДА ПРЕЗАЛОГАЛИ...“ (М. Ивић 2008: 65)[55]. У овој синтаксичко-семантичкој служби у употреби су глаголи свршеног вида, а према М. Ивић, футуру се овде приписује и прошла и садашња и будућа временска вредност (М. Ивић 2008: 65). Поводом последње наведене тврдње, С. Танасић истиче да „треба ипак говорити о посебном фокусирању чињенице да ће се, с обзиром на то да постоји као перманентно својство, то што је речено испољавати на плану будућности. Нечија садашња особина може се изнети „предочавањем поступака“ које он чини, које би учинио, које ће учинити“ (Танасић и др. 2005: 437).

Примери квалификативне употребе:

она *ће* до зорê *сѐдеш*, она *се нêће сѐтит* овō да мàкнē; код њê ће овō сатрȕнут све, ȍна *нêће примéтит* да је сатрȕло (Бал); дȍбар је, ȕвијек *ће* те ōн л’ȉјепо *срѐтнут*, *попрúчат* (Го); да се зѐмља превр̏нē, она се *нêће дȉ*; свѐ *ће* по кȕћи *да претȕрȳ* и *нêће* ти за бȍга мȉлōга тō посл’ē *почȉстит* нијѐдно (Пе); по свȕ нôј *ће* óде *ц́óпрет* са флàшōм у рукàма тā пȉшта (Вру); *бȉће се* и *бȉт* и *свàђат*, тō му такâ рàса некā погàна (Уг); она *ће жúвет* вàздāн глâдна, она ти *нêће зâ*ђ ни у њȉву ни у штàлу, бȍже сачȕвā; из Ȉзбȉцā једна гавранȕша, тâ ти нêће, дȍшла би ти докл’ē ти трàјē у регâл и у витрúни шōљâ, ȍна *ће* ти *пȉт* кàфу и *тураће* и на гомȉлу, и отȉдē, *нêће* ни *да* и *отѐрē*; жѐна ȉпак *ће да се снâђē*, да умȉјесī, да опѐрē и свѐ (Ка) да *ће* пȍбаучкē *ис*, ôн *ће изâ*ј да ме вȉдī, такâв је (Леч); ȉмā пē[т]-шестȍро дēцâ, и тȕ дôђȳ и ȉграȳ се, ѐво им је лȍпта и свѐ тô, ал’и тô свѐ нêмā којê ме *нêће стȉгнут* да ме послȕшā (Ос); и онā сȕдȉја је ис Лукàвицē тȕ, ôн нȉкад *нêће прôј* него ме поздрàвī (Мн); кā л’ȉчно мȍја дѐца да су, свàкā чâс, *нêће* ти штà *рѐ*ј, л’ȉјепо се пȉтā, сѐднȳ попȉјȳ кàву (Св).

Ређе се футур среће онда када означава радње хабитуалног карактера (а тада је заменљив наративним потенцијалом):

ȕвечē кат *ћемо да идéмо* у онê дȕбироге, згрàда се звáла, ȉди мȉ пртȉнōм бȍси бôг ми дȕша, тàмо о онȳ слàму обрȉши нȍге и завȕчȉ се и л’ѐгни, ô бȍже слàтко л’и је бúло; ако *ћемо да сȉјемо* пшенȉцу, мȉ би звáли мôбу (Ле); конȍпља кат *ће да се кȉсел’ī*, турàл’и би је у мочȉло (Ду); такô је бúло, ȍбично ако вȉшē

[55] За указивање на радњу која се понављала, како наводи М. Ивић, у македонском постоје две граматичке солуције. Прва подразумева информисање о времену посебном језичком јединицом одговарајућим обликом глагола *чини*, док је лексички податак о радњи исказан обликом императива одговарајућег глагола (уп. *тој чини: дојди, наполни ја торбата... / тој чинел: дојди, наполни ја торбата... / тој ќе чини: дојди, наполни ја торбата...* и сл. у смислу „он има обичај да дође, да напуни торбу...“ итд.). Друга се своди на употребу футурског облика, како за садашњост (обичан футур; уп. *тој ќе дојде, ќе ја наполни торбата...* и сл.) тако и за прошлост (тзв. „прошли футур“; уп. *тој ќе дојдеше, ќе ја наполнеше торбата* и сл.). што се будућности тиче, њу и у македноском, као и у већини других словенских језика, при казивању фактографског типа сигнализује футурски облик имперфективног глагола. Облик перфективног би се аутоматски интерпретирао у референцијалном смислу. Како ауторка истиче, и српски и бугарски имају такође овакво видско ограничење (М. Ивић 2008: 65–66).

нешто *ћеш да рâдӣш*, позȍви мȏбу, оно дȏђи вȉшē љȕдȉ и бр̏жē се завр̏шӣ (Коз); кат гȍд *ће* невȅста *да изȉђē*, она би ȉшла ȕназāт, да не обр̏ђē л'е́ђа (Че).

Граматике нас информишу о томе да је футур први облик који је подобан транспоновању у прошлост. При таквој транспозицији он се најчешће комбинује са презентом, мада је знатно мање фреквентан. Футуром се, наиме, у приповедању често исказује нека акција која ће се догодити после радње о којој се говори обликом приповедачког презента. Овај облик приповедачу служи да из приче у коју је увео слушаоца или читаоца обликом презента упути поглед у „будућност", да саопшти нешто што се догодило касније од догађаја о коме саопштава приповедачким презентом. За овакву функцију, како наводи С. Танасић, футур први је погоднији од презента или претериталног облика (Танасић и др. 2005: 441).

У наративном режиму казивања, као временски транспонован, међутим, у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони футур први је знатно слабије заступљен од осталих облика, те примери овакве употребе нису бројни:

они се нȉјесу састȁјāл'и нȉкāко. Упознȁјӯ се преко некијā прȉјатēљā, рȍдбинē, вȉдē се родȉтељи, и ȍндā *ће* овā што ȉштē девȏјку *да ӣошȁљē* прȍсце (На); она свѐ спрêмӣ тō рȕхо њêно, пȍклōне за рȍдбину, гардерȍбу, и прије нō што *ће да крêнē* она свѐ тō срêдӣ, нарѐшмā (Д. Дуб); мȁло прȉјен нō што *ће да се разбол'ȋ*, зовê она мѐне да се вȉдӣмо (Го); прије нō што *ће дȏј* овȁмо, ȍна је тō рāдȉла, пȍсл'енāке нȉје (Уг); нȉје тō нȉшта имȁло, нêмā, поцȉјепāно се носȉло, тѐк каснȉјē *ће да изȉђē* понѐшто да се кȕпӣ овō по продȁвнӣцā (Бр); дȍцкан *ће да се ӣојȁвӣ* тȏ да се срѐђӯ мȏмци и девȏјке, ȉсприје тō нȉје имȁло (Бо).

У српском језику „футур први употребљава се ради најављивања тога да ће, након једнога лица, сад наступити друго, како би и оно узело учешће у дијалогу. Може, такође, да најави долазак следеће слике која се представља облицима презента. У оваквим позицијама ипак су чешћи од футура првог облици аориста и свршеног презента", као у примерима: Једном стане се цар разговарати са синовима: – Куд се то дева род с наше јабуке? – *На ӣто ће рећи сӣарији син*.; ... Јесмо, мајко. – *На ӣто ће најмлађи*. (Танасић и др. 2005: 441).

У нашој зони забележен је мањи број примера овога типа али са испуштеним глаголом говорења[56]: Дѐрē се ôн: „Вр̏н се овȁмо, брê!", а ȍна *ће* ти њѐму: „Не́ћу!" (По); кат *ће* Ми́ра изједамâ: „Кȏ? Мѐне не пȁдā на пȁмēт" (Го).

II.7.7. Футур први је облик подложан модалном транспоновању. Употребљен уместо императива, и њиме заменљив, футур први носилац је семантике заповести, забране или жеље, као у примерима: *Донећеш ми свој рад, да га оценим; Нећеш више излазиӣи без јакне; Навраӣићеш мало код мене* (Танасић и др. 2005: 442). Како примећује Д. Сааведра, „некад су наређења

[56] Д. Барјактаревић бележи и неколико примера са исказаним глаголом говорења (Барјактаревић 1966: 136).

која се износе футуром грубља него она са императивом“, као у примеру: *Сшаћеш кад ши кажем!*, што „проистиче из тога што се убеђеност говорника укључује у инваријантно значење футура, а тиме се истиче и то да се жеља или сагласност слушаоца потпуно игноришу“ (Сааведра 2004: 166–167).

У служби исказивања заповести, забране или жеље футур први присутан је и у нашој грађи:

сӣрӗмӣ̀ћеш ми тō да дôђӗм да ỳзнӗм кат се бỳдӗм врàћō (Ле); *ӣослàћеш* ми по њѐму ȍбавēзно (Ке); *ш̄ỳриħеш* јој óде мало компи́ра нека понѐсē (Ка); *заӣӣсàħеш* ми овāј брôј (По); *врāш̄ӣħеш* ми тō прӣјен Ђỳрђевдана ȍбавēзно. Немô да си заборàвила (По); тỳ *ħеше* полàко *ӣс* (Брђ); прàво *ħеше да дôħēше* дȍл’е у днȍ Вучулȍквē (Не); свѐ *ħеше ӣс* овијем мàкадāмом (Ра);

нêħеш ми *се* вишē тỳ *вр́ шеш*, твр̑дā ти је бѐса; *нêħеш* га њѐму *ӣрȍдаш* сȉгȕрно (Ту); њѐга *да шàкнēш нêħеш*, јâ не дâм; *нêħеш* ми тȉ óде валā вȉшē *дôј* (Бал); вȉ богатáши па дȍшл’и да пробѐрēте, е *нêħеше* ни трѐħȳ ни четвр̑тȳ ни сêнку *вȉдеш*, јâ за богàсто не жȉвȉм, твȍе богàство мѐне нȉшта не донȍсȉ и тȉ се понȍси саш њȉм, а нêј ни сêнку јој *вȉдеш нêј* (Ке); *нêħеш* га њѐму *ӣрȍдаш*, макар га бàцио (Жи);

узêħеш и мѐне јѐдан, тако ти бȍга (Тр); *нêħеш заборàвиш* да ми ỳзмēш? (Ле); *јāвȉħеш* ми штà је би́ло (Ос); *ӣорȳчȉħеш* му да сам му остàвила сȉр (Ка).

Императивно значење футур први у српском језику има и у упитним реченицама са прилогом „докле“: *Докле ħеше се буниши?*, где је заменљив примарном категоријом, императивом: *Немојше се више буниши*. Када је посреди футур, међутим, постоји додатна семантичка нијанса – да је радња вршена дуго времена и да је ово говорнику непријатно. Код варијанте са императивом ова се нијанса може приближно изразити помоћу прилога „више“ (Сааведра 2004: 166). Такви примери обични су и у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони: дȍкл’ē *ħу* јâ њѐму *да шȉшрāм*, брê, вȉшē?; èво кȍлко гȍдȉнā ту́нек, дȍкл’ē *ħу да се мỳчȉм*? (Ту); дȍкл’ē *ħе* ōн *да се мајмунȉшē*? (Го).

Осим уместо императива, футур први може се употребљавати и у примерима типа: *Ти ħеш шо боље знаши од мене*, где замењује презент, уносећи додатну стилску нијансу убеђености; односно у примерима када говорник констатује неку већ извршену радњу неког другог субјекта, при чему изражава своје неодобравање те радње: *Ти ħеш мене да учиш: слепац један* (Сааведра 2004: 169). Иако не располажемо већим бројем потврда овакве употребе, констатујемо да је и у овој служби футур први сасвим обичан на нашем терену: *знàħе* ôн тô да ти објâснȉ (Ка); *бȉħе* да *ħе* она *знàш* бȍљē него јâ (Не); ôн *ħе* мѐне *да забрањȕјē* дѐцу да вȉдȉм, кр́мак (Тр).

Најзад, футур први може замењивати и потенцијал у упитној реченици са упитном заменицом или прилогом: *И његово је деше? Него чије ħе да буде?*, где наступа са додатном нијансом убеђености (Саведра 2004: 169). Забеле-

жили смо примере: јâ валā. Кȍ *ће* дрȕгӣ *да* ми *кȕӣт*? (Бл); Ѐх, са́ма. Кȍ *ће да* ми *ӣомȍгнē*, бȍга ти? Нѐмā нѝко (Жи). Заменљив је потенцијалом и у контекстима типа: не смѝјē мâјка и ȍтац да гȕкнē от тогâ сѝна, мȍрā му ȍбрес пȁре да *ће* зѐмљу *грȗс*, бѝјē хи, матретѝрā хи (Ст); да *ће умрѝјеӣ*, она не смѝјē њѐму да се пожȁл'ӣ (Ост); не смѝјē тȍ да учѝнӣ да *ће се* зѐмља *ӣревр̏нуӣ* (Бал).

У модалној употреби футур први користи се и за исказивање намере, става сигурности, претпоставке:

купȕјē онȕ рȍбу што *ће да нȍсӣ* тȁмо кат се удâ (Ле); узѝмā свѐ онō што *ће да корȗсӣӣ* пȍсл'ēн (Жи);

е валā *нѐће се ȕдаӣ* кол'ко јâ што ћу се (По); богами, брê, *угњāвѝће* га (Бал); мѝ *ћемо* свѝ о́де *сӣра́даӣ* (Лу); мȕе *ће да* не *ӣојѐдȕ* (Ос); *оћу да цр̏кнēм*; јā ѝмāм некијā цѐмпēрā *оће* свѐ *да* и *изѐдē* грѝња, нѐће тȍ нѝко; штȁ да рȃдӣм, *оћу* ђѐцу *да уӣроӣȃсӣӣм* (Кл); дȁнас му га *дȍј нѐће*, сѝгȕрно, д (Кн); ако нѐмā карȁктера, да је његȍво, мȕку *ћеш вѝдеӣ* (Тр); слȕшā Смайл'е, немȍ д[а] иде́мо, ȍна је отѝшла, *изгѝнућемо* (Ђер); „Хȁ", кажē, „сȁт, ȍна *ће* ти *ӣȍбеј*"; сȁ[д] *ӣē се ӣосвȁдиӣ*; Рȁљо, бȍга ти мȁк се, ѝграјȕ, свȁтови дȍшл'и, четрêс свȁтōвā, ѝграјȕ, сȁт *ће* онō кȕћē *ӣȁнуӣ* пā *ће* те *уда́виӣ*, нō иза́ђи ис кȕћē; немȍ бѐжат, бȍк те убѝо, врāтѝ се ка кȕћи, кр̏ф *ће л'ѐ*; нѐ, врȁћāј се, кр̏ф *ће л'ѐ*, они хȍте девȍјку (Пл); ȍна мȍрā да ти вр̏нē тȍ прѝје Ђȕрђēвдана, ако ти остȁнē – *заврāчȁће* ти; ȍна га шѝнē, пȍслē *ће* јој *ӣорȃс* чѝр онȍј мȃјки што га бѝјē (По);

мȍжда *ће се* и *ӣоми́риӣ*, кȍ знâ (Пе); немȍте му пȕшћат вѐл'икȕ вȍду *оће се угу́шиӣ* (Из); кȍ знâ дȁ л' *ћемо се* вишē *вѝћеӣ* (Ка); *оће* вȕк *дȍћ* пā пȍклат му стȍку, ȍвце (Лу); тō бȍг знâ дȁ л' *ће бѝӣ* да л' *нѐће* (Ос); ȕђѝте, *оћеӣе озѐӣс* (Трн); е, пȍсē бȍга ми бојѝм се сȁт овāј на́рот да *ће да насӣрȃдā* (Ки) сȁт мȍја једна унȕка, вѐрујем да *ће* ȍна *бѝӣ* учѝтељица; сȁт је завр̏шѝла факултѐт, те ȍна *ће* вѐрујēм тȕ *се ӣри́миӣ* (Бр); нȃс двȍе стȃрō, омр̏кни, ал' да л' *ћеш осȁмнуӣ*; да л' *ће* је *дочѐкаӣ* (Го); нѐ знāм да л' *ће бѝӣ* овê гȍдинē по пѐт ѐурā (Кон); нѐмā Ју́са, богами *ӣē* га *уфȁӣиӣ* Ђерека́рци; рѐко: „Не вѐрујēм да *ћеш бѝӣ* такȃф, Гȍјко"; (Ле); хāј што *ћу ȍсӣаӣ* за на пѝјац, дȍбога мѐне, да л' ѝмā двâ сȁхата?; Зȍви га тел'ефȍном, грȍм те убѝо, бȍга ми *ће се ӣоӣишма́ниӣ* (Ли); јȍк бȍга ми, не вељâ тā стол'ѝца, јȍк валā, кл'ѐцā, *оћеш ӣȁнуӣ* пā посл'ē да се убѝјеш (Ми); *удȁће се* кобȍгдā; . (На); е бȍгами, Шѐфко, ко бѝднē сȕдбина, нȁма *ће оӣȗс*; кȕкȕ, пȕна *ће се наӣȕниӣ* гњѝдā (Пру); јā реко она *ће* ве *ȕбиӣ* са онијем кȍл'има (С. До).

Концесивни футур познају црмнички говор (Милетић 1940: 556) и говор Бјелопавлића (Ћупић 1977: 165): (*Послȁћу* ти га – свѝ *ако ћемо ӣоцр̏каӣ*; Ѐ, ȍћу вȁла, свѝ *да ћеӣе ӣоӣȕцаӣ*). Такви примери забележени су и у нашој зони: ѐ вȁлā, *нāј ћеш* га, пā свѝјет да се превр̏нē (Ту); валā *ћеӣе ӣȍӣиӣ* нѐшто пā да *ћемо се* свѝ *оӣрȍваӣ*, нек идê у врāга (Ли).

II.7.8. Исказивање будућих радњи с обзиром на категорије доживљеност : недоживљеност, како наводи J. Вуковић, неутрално је, јер, „неприродно би било и диференцирање будућих радњи на доживљене и недоживљене,

па је разумљиво што за будућност немамо облика у независној (реченички независној) употреби паралелних футуру као што у таквој служби у нашем језику поред перфекта имамо аорист и имперфекат“ (Вуковић 1967: 372–373).

II.7.9. У српском језику у одређеним лексичко-синтаксичким условима футур први може бити замењен перфективним презентом или футуром другим (Ковачевић 2008: 196). Употреба презента наместо футура првог, те могућност међусобног замењивања двају футура у контекстима одређеног типа позната је и говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице. Имајући у виду класификацију коју даје М. Ковачевић у раду *Конкурентност двају футура и перфективног презента у савременом српском језику* (Ковачевић 2008), нас занима однос перфективног презента и футура првог, те футура првог и футура другог.

Однос футура првог према презенту у српском језику подразумева конкурентност футурских форми са облицима имперфективног презента, док перфективни презент у простој и независносложеној реченици уместо футура првог може бити употребљен само уколико се употреби модални прилог *можда* (Ковачевић 2008: 198–199).

У нашој грађи релативно су чести примери са презентом глагола несвршеног вида уместо футурских форми:

не врȁћам се ни жи́ва ни мр̏тва ту́нек (Ли); валā нек долȁзӣ ко го̏ј хо̏ће, јā *не усӣȁјем* (Ши); ру́чак *не сӣȁвљам* вишē нѝкōме, долȁзио ко долȁзио, пролȁзио ко пролȁзио (Бал); ово̂ јā вишē *не ӣушћа̂м*, нека седѝ у штȁлу кат је бȁксус (Трн); ко̀зе *не држи̂м* вишē за жи́ву гла̂ву (Пож); зва́л’и врāтӣ се, нѐ, нѐ, нѐ, за жѝвӯ ма̂јку, док је о̀н тӯ, ја̂ *се не врȁћам* (Пож); сѝнōћ зове̂, *не мо̀гу да до̂ђем*, ѝмам по̀сла. Немо̂ ни долȁзит кад нѐ мош (Шав); *не мо̀же* ти о̀на тō *ӣри́еӣ* сѝгӯрно (За); рѐко мѝ јој се нѝкат *оду́жиӣ не мо̀жемо* (Ков); а̀ј мо̂мци здрȁво, *ви̂ћамо се* (Вру); а̀ј пā *се чӯјемо* (Ту); ѝмā трѝ сāндӯка, *не мо̀реӣе поӣѐраӣ* (Бал); тȁмо код По̀жегē, *не мо̀жеӣе* вѝ тȁмо *и̂с* (Бољ); код рѝјекē *скре̂ћеӣе* дѐсно, немо̂ д[а] иде̂ш ӯзбрдо нō дѐсно (За); нѐка сӯдовā, тō *мо̀гу да ӣѐрем* ја̂ и сӯтра (Бал); сӯтра *шȁљем* то̂ свѐ за Крȁгујевац и за Арȁнђеловац (Бољ); сӯтра *се врȁћам* ис Паза́ра, немо̂ да ме ћѐкāш (Ђер); дȁнас-сӯтра *долȁзӣ* о̂н о́де (Ка); у недѐљу *долȁзӣ* (Ос); на Бо̀жић *кре̂ћӯ* (Не); за два̂ дȁна *долȁзӣм* у Рȁјетиће (Ра); нȁјмањē за двѝје-трѝ го̀дине сѐло *осӣȁјē* пра́зно (Не); вѝ ста̂рӣ за којӯ го̀дину *умѝрēӣе* (Рач); за недѐљу дāна̂ *иде̂м* дол’е пā ћу вѝћет (Кн); тако̂ ѝстō и Рȁјетиће, нȁјмањē за дѐсет го̀ди̂нā *га̂сӣ се* Рого̀зна, го̀тово је (Ка); сређѐвāл’и купȁтило, срēдѝо за мѐне, ко̀нфōрно свѐ, и зѝмус *слȁзӣм* са жено̂м до̀л’е; о́нде су нȁше кӯће, тӯ су ми бурāзѐри и ја̂, ѝмāмо и апоте́ку, бурāзѐрова апоте́ка и продȁвница бурāзѐрова и кӯћа, свѐ кōнфо̀рно и зѝмус *иде́мо* до̀л’е (Трн); овē зѝмē *купӯјемо* вѝшē дрва̂ (Ли); на л’ето се *ви̂ћамо*, бо̀же здра̂вље (По).

Несвршеним презентским формама у свим примерима одговарају облици футура првог са глаголима перфективног вида.

У зависносложеним реченицама употребљава се и свршени презент, замењљив формама обају футура:

Тóмо и Дра̏гољӯп, којéга гȍј *нâђēш* они ће ти опри́чат (Врс); кат *сӣйгнēш*, вȉдећеш једну цр̏кву с л’ȉјевē странê (Тр); ако нѐшто *заӣу̏цā*, јâ ћу да ве спâсӣм (Туз); ако *бȕдē* мȍја шћéрка, јâ сам дошô по њȳ, јâ ћу да свѐ опрȍстӣм, јâ ћу свѐ да опрȍстӣм овô што е рāдȉла; ако ти *ӣрѐбā*, нâј ћемо нѐшто (Бо); ако *сӣйгнē* кȍмбāј, ла̏ко ћемо (Кн); ва̏лā овā пијетȁо ђе *заӣѐвā*, тȳ ће бȉт дȍбро (Вру); ôн кажē пȕштићу те са̏мо кат *рѐкнēш* да хȍј да ȕзмēш Хȕсу (Ле); ако *ӣра̑жӣ* л’ѐба, јā ȕвијек донѐсēм и вȉшē, да̀ћу му (Пе); кад мȉ *изȕмрēмо*, нѐће дȍћ нȉко ни да вȉдӣ óде ђе смо би́л’и (Ст).

У примерима са прилогом *мȍжда* / *мȍребиӣ*, свршени презент замењује футур први, али би на том месту могао бити употребљен и футур други, без промене значења:

не смȉјēм нȉшта да гара̀нтујēм, мȍжда *се ӣосва̏дē*, пā *не дȏћȳ* (Ле); тȏ кат се здоговȍрȳ, не јâвљā се ȍдмā, моребȉт *се ӣредомȉсл’ӣ*, пā посл’ēн брȕка (Жи); мȍжда и јâ нѐкад *зарâдӣм* некӣ дȉнāр да кȳпӣм и јâ сѐбе нѐшто (Вру); можда *кȳпӣ* нѐшто и на̀ма ако се сѐтӣ (Па); ȍни се можда *ӣоврâӣē* да покȕпē још онô сȉјена што је оста̀ло (Кн).

Исту функцију као и прилог *можда*, само доста чешће, врши и *дâко*:

дāко нас *не сла̏жē*, рѐкō је да ȉмā (Бу); дâко *се јâвӣ* до сȕтра (По); па дâко *се здоговȍрȳ* (Па); дāко *бȉдē* дȍбро, да̀ће бȏг (Жи);

нек оста̀нē сȉр тȳ, *нêће се*, дâко, *ӣоква́рӣ* (Го); јā ћу да му кâжēм, *нêће се наљу́ӣиӣ* дâко (Ке); *нêӣē се*, дâко, *ӣосва̏дӣ* ако и оста̀вӣм са́ме; бȍљē је са̀дек, дâко јој *се нêће ӣогȍршаӣ* (Уг);

дāко *бȉдē* и ôн *дошâо* (Пе).

У свим наведеним примерима футур први, презент и футур други су синонимни.

Прилог *можда* од значаја је и за утврђивање односа двају футура. Наиме, како наводи М. Ковачевић, „општеприхваћено је мишљење у србистичкој и/или сербокроатистичкој литератури да футур I и футур II никада не могу бити конкурентни у простој (независној) реченици, јер се футур II при означавању будућности искључиво употребљава у одређеним типовима зависних реченица“ (Ковачевић 2008: 199). Међутим, како аутор показује, „футур II се, попут перфективног презента, може уз модални прилог *можда* употријебити у значењу футура I и самостално, тј. у простој реченици“, притом самостална употреба обухвата и облике од свршених и од глагола несвршеног вида (Ковачевић 2008: 199–200).

Потврда за наведену тврдњу има и у нашој грађи:

можда *се бȕдē ӣредомȉсл’ио* пā се јâвӣ (На); рѐче Ки́ма мȍжда *се бȉдȳ сакȳӣљȁл’е* па̀ре пā за̀једно да кȳпӣмо (Ту); можда *бȉдē гара̀нӣовао* за њȳ па добȉјē и ȍна пâсош да идȳ за̀једно (Жи).

У зависносложеним реченицама футур први је бележен уместо футура другог:

кад *ће̄те дођ* дрȕгӣ пȗт, донѐсите ми (Ка); тӣ знȁди твȍе ка[д] *ћеш дȏј* за казȁнскӯ (Вру); ѐво гȍре сȁт кат *ћеш о̄тӣћ* код Мȉловāна, вȉдећеш гȍре тӯ чатмȁру; (Ст); бȍга ми јā тѐбе познȁјēм и кат *ћу умȉра̄т* ћу те позна̏ват; (См); ка[д] *ће̄те* вӣ *осѐл'ит̄*, ôн се вишē вра̏тит нѐће (Уг); и тȁмо мȍже кат *ће да идȗ* код Рȁдомӣра (Шав).

II.7.10. Анализом употребе футура првог у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони показује се да је овај облик најфреквентнији у својој основној служби, као и у функцији исказивања наведених модалних значења. Као временски транспонован релативно ретко се јавља, имајући у виду да је број потврда за обележавање прошлих радњи (како појединачних тако и понављаних) футуром у наративном режиму казивања знатно мањи од примера где се прошла дејства исказују облицима којима је то примарна служба (перфекат, аорист, имперфекат, плусквамперфекат) или временски транспонованим формама (потенцијал, импереатив, наративни презент).

II.7.11. Прилике у већини других говора слажу се са овде уоченим стањем. На највећем делу штокавског терена футур први функционише као облик који ретко подлеже временском транспоновању, при чему су му семантички потенцијал и домен употребе сужени. Тако се у говору Мрковића употребљава готово искључиво у синтаксичком индикативу. Редак је у релативној употреби, где се среће само у једној врсти типизиране временске реченице, у којој је заменљив аористом (Ȍна отворȉла кȁцу. *Кѐ*[a]*-ће глѐ(д)а̄т̄*, ѐо сȉра; Ȕзек да ȍру. *Кѐ*[a]*-ћу глѐ(д)а̄т̄*, рȁло-ми-је расâ[o]ђено) (Вујовић 1969: 342). Потврда за овакву употребу нема у осталим говорима. У Ибарском Колашину футур први најобичнији је у индикативној служби за исказивање будућих радњи, али се јавља и у приповедању, квалификативној и модалној употреби (Божовић 2002: 114). У говору Бјелопавлића има потврда за футур први у приповедању где се износи нека радња која ће се десити, односно – која се десила после радње у прошлости, потом у квалификативној служби. У модалној употреби посебно је чест императивни футур (Ћупић 1977: 164–165). За трстенички говор констатује се да употреба не одступа умногоме од стандардне, с тим да не постоји употреба футура првог за обележавање прошлости типа: *и он ће т̄ада доћи*... (Јовић 1968: 207). Нешто чешће у приповедању овај облик јавља се у банатским говорима шумадијско-војвођанског дијалекта, где су примери са глаголима говорења нарочито заступљени. Како се поводом ових говора наводи, „јасно је да [...] глагол у футуру помиче радњу унапред, полазећи од једне већ дате ситуације, и при том без напетости или драматике“, с тим да су „у оваквом футуру забележени само перфективни глаголи“ (Ивић и др. 1997: 387).

Из главнине штокавских идиома фреквентношћу употребе временски транспонованог футура издвајају се српски говори на југозападу Косова и Метохије. У целој овој области, осим у временској служби обележавања будућих радњи, бројним примерима потврђени су и наративни и итеративни футур, с тим да је футур итеративног значења фреквентнији (Младеновић 2000: 364). У горанском говору „футур за прошлост потврђен је обиљем примера, и то од глагола оба вида“, а најчешће се употребљава „за казивање радњи које се у прошлости понављају по неком реду или обичају“, али и за „казивање прошлих радњи које су будуће у односу на какав моменат у прошлости“, а „у оба релативна значења футур је синониман са презентом“. Исто стање, како наводи Р. Младеновић, карактерише и све говоре на југозападу Косова и Метохије: чест је у сретечком говору, док се у сиринићком нешто ређе среће. Најзад, „у говору Призренског Подгора футур за прошлост знатно је уобичајенији него у говору Подриме, у коме се у овом значењу користи потенцијал“ (Младеновић 2001: 498). Из примера попут: Пре́т-саба *ће ил’е́земе*. Ше́таме. Во́да *ће наси́ш̄еме*. Па цве́ћина *ће бе́реме*, па *ће ки́ш̄ime* вра́те, па *ће бе́реме* зељ̏е́нило за сто́ка да и́ма̑е мље́ко... и сл. изводи се закључак да је овакав „продор футура за прошлост омогућен испадањем инфинитива из система, па је футур са презентом којим се казује име радње и честицом *ће*, постао погодан за казивање прошлих радњи које су будуће у односу на неки моменат у прошлости, и у ситуацијама када се радње понављају“. У овом говору „футур за прошлост је, заправо, преузео функцију и значење презента за прошлост“, а „преузимање почива на презентском облику у футуру и релативској употреби оба глаголска облика када казују прошлост“ (Младеновић 2001: 498–499), што не одговара приликама у нашој зони и осталим штокавским говорима изван оваквог иновационог жаришта, где је наративни презент, односно потенцијал у овој служби стабилан у употреби. Фреквентност футура за прошлост у Гори је „у непосредној вези са западномакедонским говорима, у којима је његова употреба врло жива“ (в. Младеновић 2000: 499 и тамо наведену литературу). С друге стране, „мали број потврда са транспонованим футуром у најсевернијем делу ПодрГ – у коме у овом значењу доминирају презент и потенцијал – наслањање је на стање у севернометохијским говорима, у којима футура за прошлост скоро да и нема“ (аутор стање пореди са подацима у: Букумирић 2003: 306, 313, 325, 329, где се налазе само четири потврде за примере овога типа) (Младеновић 2000: 364). Најзад, у Гори је забележено мало потврда за модални футур императивног значења (Младеновић 2001: 499).

II.8. Футур II

II.8.1. У вези са статусом футура другог у систему српског језика доста се расправљало у науци. Неретко му је оспораван равноправан статус са осталим временским глаголским облицима, те га поједини лингвисти који су мишљења да је посреди само конструкција са модалним значењем у својим граматикама нису ни уврштавали у одељке у којима се даје опис глаголских форми. Најдетаљнију анализу овог глаголског облика извршила је К. Милошевић у монографији о футуру другом и синонимским облицима у српском језику, где се даје детаљан преглед синтаксичко-семантичких карактеристика – показују се могућности његове употребе у временској и модалној служби; анализирају примери са перфективним и имперфективним глаголима у главној и зависној реченици, при чему се издвајају примери зависних реченица са везницима којима се остварују различити типови временских односа; анализира се однос футура другог и облика којима се може замењивати (имперфективни презент, презент са проширеном основом, презент са префиксом *уз-*) и сл. Дат је и ареални преглед употребе овог облика у дијалектима штокавског наречја (о свему детаљније у: Милошевић 1970). На овом месту није нам намера да дајемо детаљан преглед поменутих расправа и закључака, имајући у виду да су релевантна мишљења сумирана и у *Синтакси српског језика* (Танасић и др. 2005: 444 и даље), те ћемо их овде само укратко изложити.

Узимајући у обзир различите теоријске позиције са чијег се становишта посматра футур други у систему глаголских облика српског језика, С. Танасић наводи да у српској науци до данас постоје опречна мишљења. Неусаглашени ставови тичу се тога да једни проучаваоци овај облик не сматрају посебном јединицом глаголског система у рангу са осталима, док му други тај статус на известан начин додељују. Тако на пример С. Новаковић и Љ. Стојановић сматрају да је у питању конструкција са модалним значењем а не посебан временски глаголски облик. У новијим радовима, међутим, футур први посматра се као временски глаголски облик којем може бити својствено и модално значење (в. Танасић и др. 2005: 443 и тамо наведену литературу). Иако га наводи у одељку са осталим временским облицима, и М. Стевановић сматра да је оправданије звати га модалним глаголским обликом. То оправдава чињеницом да футур други кад год да је употребљен, и у условним и у осталим типовима реченица, „никад, или скоро никад, не означава реализовану већ само хипотетичну (опет дакле условну) радњу, па и тамо има модални карактер, зато ми и кажемо да је футур II више модус него време“ (Стевановић 1986: 680). С. Танасић сматра да „чињеница да се обликом футура другога исказују радње које ће се вршити у будућности, које у моменту говора нису реализоване, не може бити довољан разлог да се овај

облик сврстава у модалне глаголске облике“. Аутор, стога, говори о футуру другом у временској употреби, раздвајајући је од употребе у условним реченицама (Танасић и др. 2005: 443–444).

Према С. Танасићу, „футур други је глаголски облик којим се исказују радње које ће се вршити или извршити у будућности као истовремене, антериорне или постериорне у односу на другу будућу радњу, која је будућа било у односу на моменат говора, било у односу на неку тачку одмеравања у прошлости. Најчешће се будућа радња према којој се оријентише радња исказана обликом футура другог исказује футуром првим, али може и другим глаголским облицима уколико се, при њиховом исказивању, има у виду будућа врменска перспектива у односу на тачку временског одмеравања (нпр. императивом, али и временским облицима под одређеним околностима)“ (Танасић и др. 2005: 444).

II.8.2. У нашој грађи највише је забележених примера у којима се футуром другим исказује радња чије се време вршења одмерава према ономе исказаном обликом футура првог у главној реченици, при чему се између двеју радњи успоставља однос симултаности, антериорности или постериорности:

тȁмо док *бȕдēш седѐла* он ће наȉс ваљâда (Бал); дȁћу ти кад *бȕдēш ѿрѐбāла* да полâгāш ȉспит (Доб); нѐће ȍпēт кат *бȕдēм долȁзила*, кāзȁћу ти (Леч); свȉрнуће кад *бȕдē ѿролȁзио* овудȉјер (Ту); кад *бȕдȳ дȍшл'и* зȁједно, вȉдећемо (Ту); кад *бȕдēш ћѐла да ѿурâш* тô, пȁзићеш да не прȍспēш (Ту); ко гȍј *бȕдē*, валā, *дошȁо* да óде жȉвȉ покȁјаће се (Ке); нѐће вȉдет хаȉра ко гȍј *бȕдē* злȍ *учинѐо*, тврдā ти је бѐса (Ка);

ваљâда ће се јáвит кат *бȕдē сѿȕгō*; кат *бȕдȳ ѿорáсл'и*, они ће мȁму да слȕшајȳ (Ле); како ми гȍј *бȕдē рѐкō*, јā ћу такô да урâдȉм (Жи);

нѐће се врáтит док се *не бȕдē ѿромēнȕо* (Па).

II.8.3. Футуром другим могу се исказивати и радње будуће у односу на модалну радњу са будућом временском перспективом исказану императивом:

врáти јој тô кад *бȕдē долȁзила*; јáви се и тȉ њôј кат *се бȕдē јāвȕла* (Ту); рѐкла сам ти још јучê, ȕзми ми кат *бȕдēш ȕшла* на пȕјац (Па); јā јој кâжēм не слȕшāј нȉшта шта *бȕдē ѿрѿчȁо* за тô (Го); јáви кад *бȕдēш ѿолāгȁла* (Доб); нек се јâвȉ кад *бȕднē дошô* (Не); кад *се бȕдē ѿомол'ȕо*, мāхнȕ му (Рач); кад *бȕдēѿе дȍшл'и* ка једнōме мȍсту, ȉте полакшȕјē, ȕмā рȳпā дȍста (Брђ).

II.8.4. О футуру другом у литератури најчешће се говори као о модалном облику зато што се он најчешће јавља у реченицама условног типа. Осврћући се на готово неподељено мишљење да овај облик у условним реченицама има модално значење, С. Танасић примећује да се и поред тога

готово свуда говори о временским односима који се успостављају између њиме исказане радње и радње у служби предиката управне клаузе. Стога је мишљења да ни у таквим реченицама футур други не мења своју функцију: он и даље има, као примарно, временско значење (Танасић и др. 2005: 449). Аутор наводи и став К. Милошевић, која истиче да у зависним реченицама модалног карактера временски облици, углавном, чувају своје зависно временско значење, односно само учествују у ширем изражавању неког начинског значења“, а и у анализи трага за тим временским односима. Међутим, ауторка је само поглавље у коме разматра употребу футура другог у овим реченицама насловила „Модална употреба“ (Милошевић 1970: 72). Најзад, у поглављу о футуру другом С. Танасић употребу овог облика у условним реченицама, имајући у виду преовлађујуће мишљење у литератури, ипак издваја од других синтаксичко-семантичких околности његове реализације.

И у нашој грађи футур други најчешће је бележен у условним реченицама:

ако *не бȳдēш мȍгō*, врáти матријâл; свѐ зāвѝсӣ да л’ ћеш дȍбит, ако *бȳдēш имȁла* срѐћē (Ост); сврāтѝћеш, ако *бȳдēш ӣролȁзила* (Че); на прѝмер хȍћемо, ако *бѝдē ӣрѐбāло* да га трâжӣмо мѝ; ако ȍн *бѝдē захӣēвȏ* да се врâтӣ код ȍца, рѐкō је да га дāјȳ, ако ȍн *бѝдē захӣēвȏ* да се врâтӣ код ȍца, рѐкō је да га дāјȳ (Бл); ако *се бȳдē јāвѝо*, рѐкни му (Рач); нѐкōк ћете пи́тат ако већ *бȳдēӣе ѝшл’и* (За).

II.8.5. Материјал показује да футур други грађен од глагола *биӣ* и радног глаголског придева спада у ред нискофреквентних конструкција у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони. Уместо њега, знатно чешће су у употреби специјалне презентске форме глагола типа *мȍгнēм, имȁд(н)ēм*, *знȁд(н)ēм*[57]:

ако *знȁдēм*, хȍћу (Се); јā ѝмāм и васи́ку и гарâнцију от сѐстрē да ме издржâвā пѐт гȍдӣнā у Тȳрскȳ ако *не мȍгнēм* да се запȍсл’ӣм (Нет); тȏ е тол’ѝкō интересȁнтно, ѝмā испѝсāто тâ прѝча, ако *могȁднēм* да је нâђēм; ко *сазнȁдēм* јâ тȁчно кȍ знâ свѐ, рѐћ [ћ]у ти (Гу); јâ ћу вас да ȳзмēм, ако *не мȍгнēм* њѐга да спрѐчӣм да вишē вȁма не кâжē да се исељâвāте са вȁшēг огњѝшта (Пе); не́ћу да ти продâм, што *имȁднēм* дȁћу ти онакȏ (Бал); јā ви онō што *знȁдēм*, јā ћу ви испри́ћат и пȍвес ве тȳ на тȳ вȍду (Рам); ȁјде да вѝдӣм штȁ ти тȏ трѐбā ко што *знȁдēм* да ти кâжēм (Боб); кат *ћѐнēш* да хи шѝшāш, јȁвни ми онā пѝлāт да ȳзмēм (Кон); ка[д] дȏђēш овȁмо те *мȍгнēш*, јȁвни ми се пā ћемо се чȳт (Жу); кат се *удȁдēш* акобȏгдā, пā тӣ дȏђēш са мȍмком, теке жи́ва ти је мâјка, одбрāнѝће (Жу); оти́ди на́ђи стȍтину децȇ у бȏл’нѝцу, ако *мȍгнēш* одвȍит коȇ, јâ да скѝнēм глâву (Ле); ако ви *ӣребȁдē* каснѝјē, мȍгу ви набȁвит кол’ко ви трѐбā (Ми); ако *рāдȁднē* продâвница; ако шта *ваљȁдē*, узȇћу и тѐбе; ако *се имȁдē* срѐћē; кад *хӣѐднē* да дȏђē (Ту); ако нѐшто *фаљȁднē* мȍјōј дѐци, фȁл’иће тѐбе; ōн ће ти при́чат што *знȁдē* (Туз); ка[д] *ћѐнē* д[а] идȇ, дарȳјēмо га (Ост); вѝдећу код

[57] О облицима презента са проширеном основом у служби футура другог в. детаљније у: Милошевић 1970: 46–49.

Вѐрē да ми замѝјенӣ овē табл’ēте ко *шћѐдē*, да јој се замȍл’ӣм (Го); ја̂ сам га зȁкљео свȍм бȍжōм зада́тку да ôн штȍ прѝје *мȍгнē* да дȏ̂ħē да ȕзмē дѐцу; ако *могдѐнē*, нек донѐсē двȍје (Бл); у овȏ̂ нāсѐље можда *имȁднē* још нѐкā (Бо); прѝдō тā документа за тȳ пѐнзију ко *имȁдē*, тȏ от тогā ра̂да (Се); ако *ħѐднē* при́чат (Цв); нȁспи јѐдан ко *ħѐнē* (Гр); нȁрочито кат јȍш *се имȁдē* евла̂т, ка[д] се обрȍдӣ чȍвек, (Д. Пољ); ако *имȁдē* ѝл’ијек карȁктера, да му помѐнēш два̄-трѝ пȳт, донѝјеħе, ако *нēмȁдē*, остȁнē. (Леч);ал’и ако нѐшто *фаљȁднē* мȍјōј дѐци, фȁл’иħе тѐбе (Туз); ада богами ôн, мȏ̂рāм да га тѐрāм да настȁвӣ тȳ шкȍлу ко *шħѐдē*, нȁјпречā му је шкȍла (Брħ); слȁбо тȏ̂ мȍш ко́ме да продâш, ако слȕчāјно неко *заӣрāжȁднē*, реко нек ѝмā (В. Лок); сѝпāј тѝ тѐбе, ôн ко *ħѐнē*, лȁко му је (Бал); мȍре да се дѐсӣ да ȍпēт *имȁдē* сиротѝњē кō кат је би́ло нѐкат онȏ̂ (Рај); брȁте мѝл’ӣ, ал’и ако *сазнȁдȳ*, убѝтē ме (Рај); пȳт овâ мȁкадāм је, ал’и вѝдӣм мȕчȳ се, ко *мȍгнȳ* хȍтē да га гра̂дȳ да га асвалтѝрајȳ (Ке).

Најчешће се јављају од несвршених глагола, док се свршени бележе тек спорадично (и не могу их имати сви свршени глаголи).

Облици типа *узра́диӣ*, *узмȍгнуӣ* нису често бележени, а могући су само од имперфективних глагола[58]: ако *узра̂дӣ*, дȁħу ти га (Лу); ѐто кад *се узѝдē* гȍре, пā мȍш дрȕгӣ да̂н (Гр); ако *се усӣрѝшē* на родѝтеље, нѐħе вȁљат (По); ако *узмȍгнȳ*, нек идȳ̂ (Го).

II.8.6. Смањена фреквентност футура другог узрокована је и продором презентских форми у сферу употребе овога облика. Наиме, у синтаксичким позицијама где би се очекивала његова употреба доста често бележи се релативни презент[59], и то, у грађи којом располажемо, у временским и условним реченицама:

ал’ ни́су јȍш завр̄шѝл’и тē скѝ ста̄зе, вѝдеħеш пȍсл’ē кад *ȍдēш* тȁмо; угла̂внōм, тȏ̂ ти је Бȁре, кат *сӣѝгнēш*, вѝдеħеш једну цр̄кву с л’ѝјевē стра̄нê (Тр); кȁд *идêш* према Бȁрāма, ти плако с колима (Кл); док не *свȁӣш*ш тȏ̂, мȕку ħеш вѝħет (Гр); не мȍгу сȁд да свѐ ти изјâснѝм, штȁ кȍ, ħе овȁкō, онȁкō, а мȍжда бѝ кад *наѝħēш*ħе ȍпēт (Бл); пȍсл’ē ка[д] *се ӣоврâӣш*ш (Бр); докл’ē онā гȏс, којѝ је муса́фир, докл’ē ôн *не крѐнē* да идê, нѝко не смѝјē да напȳштā (Гу); мѝ кат је *ӣȕрӣмо*, тȁмо *свѐдēмо*, зна́мо штȁ ħемо; кāзȁħу ти сȁт кат *изâħēмо* (Бр); знâш штâ, докл’ē трȁјē мêсо, нѐħемо, кат овȏ̂ *ӣојѐдēмо*, прелȁзѝмо (Гу); мȍгу ти рѐħ, кад мѝ *изȕмрēмо*, нѐħе дȏ̂ħ нѝко ни да вѝдӣ о́де ħе смо би́л’и, нити га занѝмā, ни снȁху, ни сѝна (Ст); кад нѐħе *дȏ̂ħēӣе*, ѐто ми и кол’ѝбе тȳ̂, пā да ми дȏ̂ħēте пā мало да поседи́мо; ал’и нѐħе кат *дȏ̂ħēӣе*, ȕзмите ми брȏ̂ј, пā да ни најâвѝте (Д. Пољ); на бр̄до кад *изâħēӣе*, л’ѐвō скрêнете, на бр̄до кад *изâħēӣе*, ѝмā пȳт, стâрӣ пȳт што смо мѝ слȕжѝл’и (Кл); јāвѝте ка[д] *сӣѝгнēӣе* (Вру); ȍдовȕт кад *наѝħеӣе*ħе сȁмо ȳħете мȁло до рâмпē, прошêтāте (Туз); ѝмāм сѐдам кѝлā шеħѐра

[58] Детаљније о презенту са префиксом *уз-* у футурској служби в. Милошевић 1970: 49–50.

[59] О односу футура другог и перфективног презента у српском језику в. Милошевић 1970: 58.

покри́ће на тē та̀чкице, нѝјесу стѝгл’е јȍш, да ми да̂ш па кат *сшѝгнӯ* та̀чкице, јā ћу донѝјет па да осѐчēш онē купо́не (Ђер);

ко ви јâ *да̀дēм* рêд, ва̀лā тêшко ћете га уфа̀тит пȍсл’ē (Ле); о́де са̀д ако *идêш* на Вр̏сенице; (Кл); тӣ њѐга ко *ћѐкāш*, тӣ са̀мо са њѝм не мȍжеш завр́шит ра̀зговōр (Ме); ако *нâћēш* некō злȍ, нѝкат напрѝјет нѐ мош ѝс пā бôк, пā бôк; ако *сшѝгнē* кȍмбāј, прѐчӣ је кȍмбāј да вр́ше нȍ мȍји навѝљци; ако *сшѝгнē* кȍмбāј, ла̀ко ћемо (Кн); ако нѐшто *заӣу̏цā*, мӣ отȍсмо (Туз); ко *укрāдê* нѐшто, или *ӣојѐдē* ако *се дѝрнē* нѐђе, излàзӯ биљѐзи по детѐту (Вру); ако ме *ӣа̀нē* о ȳљу, нѝјесам учѝо, сѝгӯрно ћу изгȳбит гȍдину (Ми); ȍна мȍрā да ти вр̏нē тȍ прѝје Ђȳрђѐвдана, ако ти *осша̀нē*, заврāча̀ће ти (По); кола̂ч ста̀ви вȍлу на̀ рōк, ко га *ба̀цӣ*, кол’ко ће га ба̀цит, ко га ба̀цӣ дал’ѐко, бѝће бериће̏тна гȍдина, ко га *не ба̀цӣ*, нѐће бајàги бѝт бериће̏тна гȍдина (Св); ако ме *не да̀дӯ* јā ћу ȍстат нѐудāта (Жи).

У истим контекстима значење футура егзактног може имати и футур I:

донѝјећу ти кат *ћу дȏј* јȍпēт (Ту); е бȍга ми ја тѐбе познàјēм и кат *ћу умѝраш* ћу те позна́ват (См); ѐво гȍре са̀т кат *ћеш ошѝћ* код Мѝловāна, вѝдећеш гȍре тȳ чатма̀ру (Ст); тӣ зна̀ди твȍе ка[д] *ћеш дȏј* за каза̀нскӯ (Вру); шта̀ ће ȏн да ти прѝћā кат он ништа не ћује шта *ћеш* му *рећ* (На); којâ *ће узêш* да врâчā, бôк нек је убѝјē (По), тō чȳвāте до кат *ћеше дȏј* до Тути́на (По); кад *ћеше дȏћ* дрȳгӣ пȳт, донѐсите ми (Ка); ка[д] *ћеше* вӣ *осѐл’ишӣ*, ȏн се вишē вра́тит нѐће (Уг); и та̀мо мȍже кат *ће да идȳ* код Ра̀домӣра (Шав); пȍћи и тӣ кад *шē* ȍни *да идȳ* (Тр); нек се причȳвā от кôлā кат *шē ӣрола̀зиш* овудѝје (Ту). тȳ је стȏ кȳћā би́ло, от продâвницē са̀т кат *ћеш ӣћ*, ода̀тл’ē пā свѐ онō нāсêље овакȏ, стȏ кȳћā (Уг).

Детаљније о односу футура првог, другог и презента било је речи у одељку о футуру првом (в. т. II.7.9).

У нашој грађи нису забележене потврде временског транспоновања футура другог.

II.8.7. Сви до сада навођени примери илуструју употребу футура другог у релативној служби, када је у оквиру зависносложене реченице радња њиме исказана временски орјентисана према некој другој радњи исказаној другим обликом. Највећи број лингвиста мишљења је да су такви услови и једини у којима се овај глаголски облик и може реализовати (М. Ивић 1958: 146; Стевановић 1986: 693; Танасић и др. 2005: 444). М. Ивић наводи да се футур други одликује „нужном везаношћу за једну конкретну ситуацију вршења у оквиру основне временске релације којој припадају“ (М. Ивић 1958: 146). С. Танасић такође истиче да се овај облик јавља „готово доследно у сложеној реченици, и то у зависној клаузи. И онда кад се остварује у формално простој реченици суштински је иста ситуација. Та реченица стоји у синтаксичко-семантичкој вези с неком реченицом у блиском окружењу или се ради о елиптичној реченици, или чему другом сличном“ (Танасић и др. 2005: 444). Као једини тип клауза где се футур други може употребити самостално у граматикама се наводе реченице типа: *Да не буде куда ушекао с оним*

новцем?, са карактером дубитативности изразито модалне (Стевановић 1986: 693).

Истраживања која је спровео М. Ковачевић, међутим, показују да су могућности употребе футура другог у простој реченици нешто шире, и показују неодрживост дотадашњег схватања да се овај глаголски облик у српском језику може употребити искључиво у зависносложеној реченици, односно да се као једини вид самосталне употребе овог облика могу сматрати реченице типа: *да не буде куда утекао с оним новцима*?, у којима футур други обележава нежељену прошлу радњу. (в. Ковачевић 2009. и тамо наведену литературу). М. Ковачевић, најпре, сматра да се оваквим реченицама нужно одриче синтаксички статус „самосталности". Како се у раду наводи, реченица: *Да не буде куда утекао с оним новцима?* заправо има значење: *Бојим се* да не буде куда утекао с оним новцима. А то, заправо, значи да су „модалне упитно-одричне *да*-реченице за нежељену прошлу радњу настале од зависносложених допунских реченица с глаголима типа verba timiendi у предикату основне клаузе, и то тако што су ти глаголи елиптирани будући да је њихово значење већ садржано у значењу *да*-клаузе, тако да је допунска *да*-клауза статусно преобликована у *да*-реченицу. Зато се наведене реченице и не могу сматрати правим простим, самосталним реченицама. Исправније их је, свакако, сматрати елиптираним, скраћеним зависносложеним реченицама". Такође, ове реченице не задовољавају ни критеријум да се све просте реченице, без обзира на комуникативни циљ, могу остварити и у потврдној и у одричној форми (**Да буде куда утекао с оним новцима?*) (Ковачевић 2009: 69). С друге стране, први пут у србистици, аутор показује да могућност самосталне употребе футура другог у простој реченици у српском језику „пружа само реченица с модалним прилогом *можда* као нужним конституентом (тип: *Можда и он сутра буде дошао на утакмицу*)" (Ковачевић 2009: 65). Наиме, како утврђује М. Ковачевић футур II се у савременом српском језику „и од перфективних и од имперфективних глагола као конкурентан футуру I употребљава самостално, у простој реченици (или пак клаузи независносложене реченице), али само ако је у тој реченици наведен и модални прилог *можда*" (Ковачевић 2008: 201). Притом, у оваквим реченицама футур други од перфективних глагола конкурентан је перфективном презенту и футуру првом, док онда када се гради од имперфективних, синониман је футуру првом (Ковачевић 2009: 70). Најзад, „разлози остваривости овога типа просте реченице само с прилогом *можда* везани су за поријекло тог прилога (он је настао од реченице *може бити да*, уз коју се увијек може реализовати зависна допунска клауза са футуром другим у предикату), али и за његову семантику (овај прилог увијек, као и футур други, изражава неутралну позицију у погледу (не)истинитости пропозиције, тако да са футуром другим ствара модално хармоничну комбинацију). Из тога проистиче да

се футур други увијек у значењу будуће епистемички модалне радње увијек може употријебити у синтаксички неспорно простим реченицама с модалним прилогом *можда* као нужним конституентом. Тако се модални прилог *можда* показује и нужним и довољним условом реализације простих реченица с футуром другим у предикату“ (Ковачевић 2009: 73).

Примери за наведену употребу бележени су и у нашој грађи:

можда *се бȕдē ӣредомȉсл’ио* пā се јâвӣ (На); рѐче Ки́ма мȍжда *се бȉдӯ сакӯӣљȁл’е* пȁре пā зȁједно да кȳпӣмо (Ту); можда *бȉдē гарȁнӣовао* за њȳ па добȉјē и ȍна пâсош да идȳ зȁједно (Жи).

Уместо футура другог у наведеним контекстима без промене значења могао би бити употребљен и футур први и презент.

Знатно чешће него прилог *можда*, у истим синтаксичко-семантичким условима, на испитиваном терену употребљава се модални прилог *дако* и то у комбинацији са двама футурским облицима и презентом. И овај прилог омогућава самосталну употребу футура другог у простој реченици:

дāко *бȉдē* и ôн *дошȁо* (Пе); дāко *се не бȉдӯ ӣредомȉсл’ил’и* (Ту); дāко *се бȕдӯ јāвȉл’и* (Ос);

а обичан је и у контекстима са друга два конкурентна облика:

дāко нас *не слȁжē*, рѐкō је да ȉмā (Бу); дâко *се јâвӣ* до сȕтра (По); па дâко *се здоговȍрӯ* (Па); дāко *бȉдē* дȍбро, дȁђе бôг (Жи);

нек остȁнē тā сȉр тȳ, *нêђе се*, дâко, *ӣоква́рӣ* (Го); јā ћу да му кâжēм, *нêђе се наљу́ӣиӣ* дâко (Ке); *нêӣē се*, дâко, *ӣосвȁдиӣ* ако и остȁвӣм са́ме; бȍљē је сȁдек, дâко јој *се нêђе ӣогȍршаӣ* (Уг).

Прилог *дако*, међутим, за разлику од *можда*, који „увијек, као и футур други, изражава неутралну позицију у погледу (не)истинитости пропозиције, тако да са футуром другим ствара модално хармоничну комбинацију)“, и то при исказивању епистемички модалне радње (Ковачевић 2009: 73), има унеколико друкчију семантику. Њиме се саопштава став несигурности у извршење глаголом означене радње али увек у спрези са компонентом жеље, наде, хтења, те делимичне уверености да ће се именована радња остварити. Тако реченица: *Дако буде дошао* значи „ја се надам да ће доћи, желим да дође“.

II.8.8. Најзад, констатујемо да је на терену тутинско-новопазарско-сјеничког говора процес замене футура екзактног различитим презентским или формама футура I у већ поодмаклој фази. Овакво стање карактерише и неке друге говоре зетско-сјеничког дијалекта. Тенденција ка елиминацији овог облика присутна је у говору Бјелопавлића, где се замењује презентским формама (Ћупић 1977: 165), у Зети га уопште нема (Ћупић 1977а: 280), а тако је и у говору Мрковића, где се замењује футуром I, презентом или модалним аористом. Наиме, у овом говору футур I је „потпуно истиснуо фу-

тур егзактни, односно презент, из зависних реченица, нарочито временских, чија се радња врши у будућности“, за ово потискивање вероватно су биле „најутицајније оне временске реченице чија се радња темпорално поклапа с радњом главне реченица: Кѐ^а^-*ћемо* мѝ *сѐст*, тѐ^а^пу(т) ћете вѝ сѐст“ (Вујовић 1969: 343–344). Осим у временским (Кѐ^а^-*ћете ѝо̂ћ* у Стȕпицу, учињѐћете алȁј), овај тип футура је у мрковићком говору бележен и у допусним (Колѝко-*ћеш*-му *мȁшит* материјȃла, не притѐца му) и односним реченицама (Кȍ-*ће ѝо̂ћ*, ȕзеће срѐлу; Кȍји-*ће* прȁво *ѝричȁт*, ȍн-ће у ценѐт пȍћ) (Вујовић 1969: 344). Замена футура егзактног облицима модалног аориста (Кѐ^а^ ја *дођȍк*, тѐ^а^пу(т) ћеш и тѝ дȍћ) (Вујовић 1969: 343), коју познају и староцрногорски говори (ако *слȁвѝсмо*) (Пешикан 1965: 202), није бележена на нашем терену. У староцрногорским говорима се на његовом месту налази презент свршених глагола, облици типа *могнем* од несвршених глагола, односно глаголске форме са префиксом *уз*-, а неретко и аорист (Пешикан 1965: 202). С друге стране, футур егзактни обичан је у Ибарском Колашину (Божовић 2002: 115), потом у говору Васојевића, где има и примера замене презентом свршених глагола типа *знаднем*, док облици с префиксом *уз*- нису бележени (Стијовић 2007: 183). У Враки је такође присутан, а јављају се и глаголи са *уз*- (Петровић 1973: 216). Повлачење облика футура II пред презентским формама карактерише и остале штокавске говоре. Тако се у Пиви место њега редовно употребљава презент са префиксом *уз*- од несвршених глагола или презент свршених (Вуковић 1940: 75). У говорима србијанског Полимља се у служби овог облика употребљава презент типа *могнем*, а ређе типа *узмогнем* (Николић 1991: 490). Ретко се среће и у банатским говорима (Ивић и др. 1997: 185), централној Шумадији (Реметић 1985: 324), трстеничком говору (Јовић 1968: 207), у призренском говору забележено је свега неколико потврда (Реметић 1996: 503), док у говору Горе (Младеновић 2001) и Гатња (Младеновић 2013) није присутан.

II.9. Потенцијал

II.9.1. У говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице потенцијал у спада у ред високофреквентних јединица било да је посреди основна или секундарна употреба. Потврде са наративним потенцијалом забележене су у Васојевићима и Мрковићима (Стијовић 2007: 183–184; Вујовић 1969: 346–347). У већини осталих говора зетско-сјеничког дијалекта потенцијал се у овој служби не јавља, а наместо њега најчешће се бележи наративни императив (Милетић 1940: 561–562; Пешикан 1965: 203; Петровић 1974: 175; Ћупић 1977: 171–172). На највећем делу херцеговачко-крајишког терена, сем у србијанском Полимљу, где га, како показује наведена грађа, има (Николић 1991: 492–493), временски транспоновани потенцијал није прису-

тан, а његове службе преузима приповедачки императив (Вуковић 1940: 97; Пижурица 1981: 214; Пецо 2007: 273–274; Вујадиновић 2007: 92). Исто важи и за говоре косовско-ресавског (Јовић 1968: 209; Букумирић 2003: 267), смедеревско-вршачког (Бошњаковић 2012: 219–220), шумадијско-војвођанског (Николић 1964: 367; Николић 1969: 51; Реметић 1985: 327; Ивић и др. 1997: 388–390; Радовановић 2006: 302), те призренско-тимочког дијалекта (Богдановић 1979: 124; Ћирић 1983: 105; Ћирић 1999: 173; Марковић 2000: 178; Младеновић 2001: 501), са изузетком ђаковачке зоне, где је у временској служби фреквентан (Стевановић 1950: 148–149). У стандарднојезичком идиому потенцијал функционише и у основној служби и као временски транспонована јединица (Танасић и др. 2005: 457–463).

II.9.2. У глаголском систему српскога језика потенцијал функционише као облик којим се казује широк круг модалних значења – жеље, намере, допуштања, погодбе, уверености и сл. (Стевановић 1986: 710; Станојчић и Поповић 2005: 396; Танасић и др. 2005: 457). Исказивање радњи чија се основна семантика одликује компонентом будуће временске перспективе примарна је функција овог модалног глаголског облика. Као, у осталом, и други глаголски облици, потенцијал у српском језику има ширу употребу од оне која је условљена његовом примарном семантиком. Наиме, у србистичкој литератури одавно је примећено да потенцијал у одређеним контекстуалним условима може послужити као средство темпоралне детерминације предикације. Тако у својој временској употреби овај облик означава радње које су се „у прошлости понављале, вршиле по неком утврђеном реду“ (Стевановић 1986: 717), односно „радње реализоване у прошлости [...], које су се понављале пре времена говорења о њима“ (Станојчић и Поповић 2005: 396). Потенцијал у поменутој служби, коме се одриче модално значење, означавао се као глаголски облик употребљен „темпорално у релативној квалификативној служби“ (Стевановић 1986: 718), односно као облик „наративног и квалификативног карактера“ (Станојчић и Поповић 2005: 397). У новијој литератури истиче се значај потенцијала за исказивање прошлих нереференцијалних радњи од глагола свршеног вида, мада му је иста функција временског означавања доступна и онда кад су посреди несвршене радње (Танасић и др. 2005: 461).

II.9.3. Регуларност употребе временски транспонованог потенцијала у српском језику не доводи се у питање. У овој служби конкурентан је перфекту, а потом и другим глаголским облицима који у одређеним ситуацијама могу исказивати прошле радње (императив, приповедачки презент). Питање које се у науци, међутим, често постављало јесте: Који су то семантички моменти узроковали да потенцијал развије ту своју службу и постане високофреквентан облик за означавање одређеног типа радњи које припадају прошлости? Полазећи од чињенице да се у српском језику радње које су

се у прошлости понављале (обично по навици или утврђеном редоследу) у највећем броју случајева казују управо потенцијалом, долази се до закључка да је реч о језичком средству специјализованом за исказивање хабитуалне семантике. Од важности је и то да поменуто значење, за разлику од других глаголских синтаксема, потенцијал може исказивати без додатних језичких средстава; тачније, овај облик сам по себи носи семантику поновљивости.

Иако је још М. Стевановић актуелизовао питање на који начин је дошло до стварања семантике протеклог понављања, српска наука до данас није добила дефинитиван одговор. М. Ивић сматра да је могуће да је оваква употреба потенцијала условљена типом дискурса, тј. настала из потребе да се направи дистинкција између „фактографског“ и „евокативног“ саопштавања. Притом, први тип постиже се перфектом, а други, који подразумева извесну емотивну ангажованост, будући да се ради о евоцирању успомена, потенцијалом (Ивић 1995: 44). Осим стилских, наведени су и разлози морфолошке природе – перфектом се могу саопштити у прошлости понављане радње означене само несвршеним глаголима, док потенцијал нема тих ограничења. Стилски ефекти које производи потенцијал, дакле, могу се сматрати примарним моментом који регулише његов избор у конкретном говорном чину. Новији аутори, уважавајући и морфолошке а и стилистичке моменте, попут ефекта носталгичности и емотивне ангажованости, које истиче М. Ивић, наглашавају и значај прагматичких фактора – стилски ефекти које потенцијал производи могу се сматрати прагматичком последицом његове процедурално-концептуалне структуре (Ашић и Додиг 2012: 417). Ефекат носталгичности заправо је „последица чињенице да је интервал у коме се понављао догађај уведен потенцијалом строго одвојен од момента говора“, док су и носталгичност и емотивност узроковани тиме да се потенцијалом „инсистира на свакој појединачној реализацији догађаја. Могуће је да је то зато што они имају неку посебну вредност и важност за субјекта, односно наратора. Наглашавањем сваке појединачне реализације неког догађаја се, без сумње, оживљавају успомене, чиме се постиже емотивност“ (Ашић и Станојевић 2008: 182). И. Грицкат истиче значај елемената интенционалности, перспективе и претпостављене сукцесије, својствених потенцијалу. Ауторка сматра да је развој потенцијала ишао од условљене хабитуалности, односно од прошле омогућености ка прошлој реализованости, као семантике коју потенцијал има у савременом српском језику (Грицкат 1998: 36–37).

У вези са синтаксичко-семантичким карактеристикама временски употребљеног потенцијала истичемо да се при временској трансформацији у наративном режиму излагања њиме исказује неограничено мноштво у прошлости реализованих радњи које су се вршиле у низу интервала. То значи да моменат говора у случају овог облика не служи као референтна тачка. Тако се према критеријуму референцијалност : нереференцијалност

потенцијал одређује као облик којим се казују нереференцијално конциповане радње. Према критеријуму који подразумева одређивање врсте временске детерминације с обзиром на то која се тачка у времену узима за одређивање радње, потенцијал којим се саопштавају прошле радње припада синтаксичком релативу.

Потенцијал којим се означавају прошле нереференцијалне радње има широку употребу у књижевноуметничком регистру, као стилско средство, али је веома чест и у разговорном језику, односно народним говорима, где има сличну функцију.

II.9.4. У даљој анализи утврђујемо синтаксичко-семантичке вредности потенцијала употребљеног како у својој примарној служби тако и у функцији означавања прошлих понављаних радњи. Издвајају се најпре типови модалних значења која се у тутинско-новопазарско-сјеничком говору исказују потенцијалом. У вези са употребом потенцијала за прошлост, циљ нам је да се дефинишу синтаксичко-семантичке карактеристике овог глаголског облика. Имајући у виду да су потенцијалу у овој служби конкурентни и други облици, настојаћемо да утврдимо факторе који у конкретним синтаксичко-семантичким, контекстуалним, односно прагматичким условима мотивишу његов одабир, чиме ћемо одредити његово место у систему глаголских облика за казивање претериталних радњи.

Тутинско-новопазарско-сјенички говор одликује се широком употребом потенцијала у свим наведеним службама. Контексти у којима је бележен на структурно-семантичком плану потпадају под исти наративни тип дискурса. Наиме, приповедање о прошлим радњама које су се понављале (обичаји, ритуалне радње, сезонски радови) погодује употреби овог глаголског облика, што омогућава да се његова семантика сагледа у широком дијапазону функција.

II.9.5. Потенцијалом се у српском језику исказује широк спектар модалних значења (могућност, жеља, спремност за вршење радње, намера, увереност и сл.). Граница међу овим значењима није увек јасна, па се често не може са сигурношћу утврдити о ком типу модалне семантике је реч. Најчешће се као основно узима оно значење које је претежније изражено. Такође, као критеријум разграничења неретко се узимају синтаксичке јединице које прате потенцијал (прилози или сам глагол употребљен у потенцијалу), односно шири контекст. Суштински, међутим, највећи број ових значења може се подвести под појам могућности, узет у најширем значењу (в. Танасић и др. 2005: 457–459).

Наведена модална значења у тутинско-новопазарско-сјеничком говору исказују се облицима потенцијала како у оквиру просте, тако и унутар сложене реченице.

Значење типа „жеља“ бележено је најчешће у реченицама у којима су у потенцијалу употребљени глаголи типа *волеш* и *желеш*:

сȁд *би вол’ѐла* овогâ да ўзмēм; јā *би* бȁш *вол’ѐла* да мȍгу да нâђēм óде неђе да се удâм; јā *би вол’ѐла* ал’ не мȍгу да нâђēм (Ли); *вол’ѐо би* да ѝмāм шћéрку; јâ *бѝ се ўдāла* богами кад *би мȍгла* да нâђēм (Ли); já *би* сȁд *вол’ѐла* да ми онō замирѝшē тā чóрба такô нô свѐ; да ми се пољ̂утī *нѐ би вол’ѐла* (Ков); ада бȍга ми *би* је сȁд *вол’ѐла* уготȍвит; нит *би вол’ѐо* мôј сѝн да ўзмē твȍју вѐру, а нит *би вол’ѐо* јâ овā твȍја кћéрка (Жу); јâ *би жел’ѐо* да тѝ пôђēш нȍћас; јâ *би ѝпрōбȁла* тô; *нѐ би* нѝкāко за овѝјем *остāла*, бȁш нѝкāко (Го); снȁха *вол’ѐла би* да идê тȁмо ка Тути́ну, *вол’ѐла би* тȁмо д[а] [ид]ê у грâт (Бр); *ѝшла би* свȁкī дâн у Тутѝн да ȍђе неко да је вȍдī (До).

Исто значење присутно је и у примерима у којима је облик радног глаголског придева изостављен. У том случају облици помоћног глагола обично су наглашени. Притом, глагол који је елидиран најчешће је експлициран у неком од исказа који претходи саопштењу са потенцијалом: Је л’ *бѝ*?; ада јā *бѝ*, ал’ нѐмāм пâрā; *бѝ* ȍна, не бôј се, нō не смѝјē; *бѝ* л’ ми *дô* овȳ мачȕгу; бȍга ми је *бѝ* сѝгȕрно *ўзео;* или се пак смисао препознаје на основу именице која функционише као допуна: и јâ *би* цѝцварē.

Значење могућности исказано је потенцијалом у следећим примерима из грађе:

јā *нѐ би смѐо* тō запѐт кад би имô пȕн камиôн пâрā; *смѐо би* да се закȕнēм сȁт да ни́сам бана́ну појѐо; пѝпнут је *нѐ би смѐо* вѝшē; *ѝпрāшила би* сѝна да идê да хи трâжī да хи довѐдē; јā *нѐ би мȍгла* отѝћ, бол’ȳ ме нȍге; *ѝпȍнијела би* јâ што сам укрȁла слȁтко, нō не мȍгу јā да се устȁвīм (Ле); *имȁла би* вȁзда да иде́мо, *нѐ би мȍгл’и* има́ње да опкȍл’ѝмо кол’ѝко је (Ос); ȍна *би* ти *исѝпрѝчȁла*; нȁше е поре́кло вѝшē е кȁтол’ичкō ȕназāд кад *би се врāђāл’и* нѐго и срȕпскō (Гу); не *би* те *смѐл’и* перѝсат, слȁбо ти је срȕце; *нѐ би би́ло* лȍше, сȁмо ȍчи ми ни́су дȍбро (Го); свѝ *би мȍгл’и* љȳди да урâдē (Жи).

Увереност да ће се радња вршити казује се потенцијалом у примерима:

нѐ би овȁмо *дȍшла* да се удâм, шȁнсē нѐмā (На); јā *нѐ би смѐла* занȍћит са́ма кад *би* ми свѐ *ѝпоклонѝо*; *нѐ би смѐла* са́ма; да кôштā педесѐт ѐурā, кат је за л’ѝјек, јâ *би* тō *кȳпѝла* (Го); јā *би* сȁт *ѝпрѝћȁла* на њȍјне ȍћи; знâћī *остāла би* тотâл јесѝр у Ћа́ћак бес пâрā; јâ *се нѐ би мрȍднула* са овогā мѐста ȍдавл’ēн (Ле); *нѐ би* ти *знȁо* при́чат; ни дȁнас се оперѝсō *нѐ би*; вѝдѝм јâ, *нѐ би мȍгла* да се изгȕбīм (Ле); јā јȍш нѝјесам отѝшла тō да вѝдѝм, нѝт *би се мȍгла* напомȍл’ит ка тōј кȕћи; мѐне *би би́ло* срâм саш њȍм да пôђēм; јâ сȁд *би родѝла* да ѝмāм такô мȁлō дѝјете (Жи); јā *би се снемȍгла*; не смѝјēм, ôн *би* ме *добѝо* тȳ, на мѐсто *би* ме *остāвио* (Ли); љу́та је, *би* те *ѝпрегрѝзла*; воденѝца *би се окрēнȕла* кȁка је тō вȍда; свѐ *би* ти на́на *ѝпрѝчȁла* да је тȳ (Го); тō *рѐкō* исâн ће нѐко да и пȍедē (Жи); валā *би* ви ȍна бѐл’и *исѝпрѝчȁла*; она *би би́ла мрȍтва*; ôн *би* је *убѝо*; А́мир *би* јој *ѝпрѝћô*, А́мир *би знȁо* (Ков).

Потенцијалом се обележава и спремност за вршење глаголом означене радње:

бӣ да̏ла то̄ј жѐни (Бр); то̂ да рѐкнēш, то *нѐ би*; *нѐ би смѐла* да се закӯнēм; ја̂ *би* ти је *да̏ла* она̀ко̄, нѐ *би* ти је *ӣпродāва̀ла*; ја̂ *би* те *ча̀сӣила* за муштӯлук (Го); ја̄ *би* му је *до̂;* ја̄ *би* јој *напра̀вио* тӯ кӯћу, тӯ во̀љу *би* јој *исӣӯнио*, ал' ма̀ло да пречѐка̄; са̀д *би ӣла̀ка̄ла* (Бр); ја̄ *би* ти о̀дма̄ то̄ на̀пољe *ӣока̄зо̂*; ӣма̄ до̀ста го̀дӣна̄, та̀чно го̀дине ти *нѐ би зна̀ла* ка̀зат; ми се чинӣ цӣо она̄ до̀лап *би ӣојѐла* ка̀хвē (Ков); ва̀ла̄ ја̂ ти *нѐ би рѐкла* ово̂ вишē да да̄јēш (Пе); *ћѐко̄ би* ве да ве врā̂тӣм до Ћаћка; прӣје *би с[е] обѐсила* (Ли); са̀т тӣ *би рѐкла* ово̂ је нѐмогӯће (Ков); и она *би кћѐла* да га повѐдē от поро̀дицē и оста̀ви дӣјете (Ке).

Претпоставка да ће се нека радња (из)вршити садржана је у примерима:

ја̂ *би*, чинӣ ми се, *у̀мрла*; ја̂ се *нѐ би на̄да̀ла* то̂ о[д] Та̄дê (До); *би рѐко̄* нӣкат нӣје има̀ло водê; то̂ *би се осева̄ӣу̀ла* са̀ мно̄м (Пр); црвењӣ се, то̄ *би рѐко̄* си ӯзо̄ чѐтку па га искашедивиньо̂; о̄н не мо̀ре да на̂ђē по̀сла ба̀ш како *би ӣрѐба̄ло* јо̀ш, *ӣрѐба̄ло би* да се позна̀емо од нѐкут (Ми).

Блиско претходно наведеним јесте и значење намере, које се такође може исказивати потенцијалом:

ја̂ сам ѐто тӯ прӣје напӣсо̂ па̄ да *би* ви бо̀љē *обја̄снӣо* (Ле); вӣди ко̀л'ко је са̀хат да л' је вре́ме аутѐбусу д[а] идѐм ја̂ да *би се ӣреба̄цӣла* (Ли); по̀жēљно је на пр̏вӯ во̀ду да пӣјē водê, зато̂ да *би има̀ла* да дӣјете сӣса̄; напра̀вила оно̂ј породӣљи цӣцвару да *би* о̀на *ӣојѐла* оно̀ на̀јпрво̄; ил'и зѐмљу ил'и пѐпо̄ ил'и би́ло шта̀ ће ти ба̀цит да *би* то̄ дӣјете посл'ē *јѐло* (Ру); за Ӯскрс је вӣшē има̀ло да се постӣ, то̄ нѐма̄ сӣл'ē да *би се омр̄сӣло* (До); немо̂ га сѐћ о́де, но га ова̀ко̄ окрѐнеш, да *би* то̂ *ӣшло* но̀рма̄лно; девѐ̀јчице стро̀го распл'ѐтену ко̀су, о̀чешл'а̄не, да *би* хим ко̀са *ра́сла*; држӣм но̀ге у онӯ во̀ду да́ко *би* ме *ӣоӣӯшћил'е*; да хи опр̂ска̄ да *би се* она *ӣодӣза̄ла* (Ру).

II.9.6. У истим синтаксичко-семантичким околностима потенцијалу је конкурентан и презент. То, међутим, важи у случајевима када је посреди потврдни предикат. Према правилима која важе за стандардни српски језик, у условима када се јави одрични глагол у облику потенцијала, а иза помоћног глагола у потенцијалу долази речца *ли*, употреба презента је искључена. Предикат се у оваквим реченицама за своју управну клаузу везује без посредства везника. Брисање негације повлачи за собом обавезу да се зависна клауза за управну везује преко одговарајућих везника, било да је предикат остварен потенцијалом или презентом (в. Танасић и др. 2005: 459). Такве реченице јављају се, мада не често, и у тутинском говору:

тра̂жӣм и по шӯми *нѐ би* л' којӯ *на̀шла* (Ост); вӣди пӣта̄ је ӣма̄ л' то̄ да ми поша̀љē *нѐ би* л' ми шта̀ *ӣомо̀гло* (Го); она је испитӯјē *нѐ би* л' је шта̀ *ӣскуша̄ла* (Ме).

Знатно су чешће реченице у којима је негирани потенцијал заменљив одричним презентом:

пā ранѝјē се припрêмā да *нѐ би прехлāдѝла* тȁмо, бајȁги спрēмѝо се ôн да *нѐ би пāо* (Са); па да *нѐ би* млȍго *јѐла*; чȳвā се да се *нѐ би дѐсило* нѐшто ȳспутно; она се чȳвā да јој се *нѐ би* шта *десѝло;* још мȁло да прѝчāм óде о тōј невѐсти да *нѐ би жȳрѝл'и* (Са); пѝтā мâјка: „Ђѐ ти нȍсē кокȍшке", а мѝ кажȳјēмо óнде ђе ни одговâрā, да *нѐ би ѝшле* ко далѐко (Би); да се *не би рāђȁл'е* девôјке (Бл).

II.9.7. У тутинско-новопазарско-сјеничком говору бележене су и реченице које у формалном смислу представљају исти структурни тип као претходно наведене (предикат је негиран а зависна клауза се са управном повезује везником). Међутим, на семантичком плану оне се слажу не са њима већ са реченицама у којима се иза помоћног глагола јавља речца *ли.* Овде, дакле, појава негације не сигнализира намеру да се спречи, тј. негира оно што се глаголом казује, него управо супротно:

да нȁђēм кака кȍла да *нѐ би се пребāцила* (Ли); дâ јој тā чȁј да попѝјē да јој *нѐ би бѝло* шта бȍљē; пѝтā је тѝ да *нѐ би* тѐби ишта *испрѝчȁла* (Ту); ѝди код њê да те *нѐ би* нешто *посāвѐтовāла*; ôн рѐче трѐбāло би му пѝсат да *нѐ би* га *сѝāсѝо*; остȁвѝла сам дѐцу, штȁ би ме помȍгла за тô да погл'ѐдāм кроз тā прстēн тогā човѐка мôга да *не би* ме *врāтѝо* (Бр); нѝсу се мôме ȍцу држȁла дѐца мȳшка, пā кажē којê ѝме, тō старинскѝ, нêмā у свѝјету да му нађѐнēмо тō ѝме да *нѐ би остāо* (Ка); те *би* тō стâрē жѐне *ѝљȳвāл'е* по трѝ нȍћи *да не би се* тō *мȁкло* (С. До); стȁвѝмо конȍпац, и овакô састȁвѝмо и унȳтра тȳрѝм жѝта, да *нѐ би* свѐ *носѝле* на јѐдно место (Стр); мôрāм и тê л'ēкȍве кȳпит да ми *нѐ би* штȍ *ѝомȍгл'и* (Жи).

Дакле, реченици: Да нађем кака кола да *не* би *се ѝребацила*, значењски би одговарала реченица: Да нађем кака кола *не би* ли *се ѝребацила*. У овим реченицама, стога, негирани потенцијал такође није заменљив одричним презентом.

II.9.8. Облик потенцијала употребљава се и у зависносложеним реченицама за исказивање услова од којег зависи извршење неке друге радње и то у реченицама са синтаксичким типом потенцијалног услова, где се предикати и управне и зависне клаузе исказују потенцијалом:

па кад *би* ти јā *ѝрѝћȁла*, тѝ *би имȁла* да пѝшēш ромâн цѝо (Ли); ако *би се састȁвио* Албáнац с Кȍсова и овѝ нȁши, тô е ко кад *би ѝрѝчȁл'и* овѝ из Бѐограда и мѝ óвде ис Тутѝна (Бо); свѐкрва ти *не би дáла* овô изнѝјет ис кȳћē кад *би* ти *бѝо* спâс (Ру); ако њѐга *нѐ би бѝло*, дáко *би* ме тā дѐца и *ȳзēла* (Ли); Бȍјана, кад *би* тѝ мене *рѐкла*: „Фатѝма, мѐне је је дȍшло до тогâ да ми тѝ дâш крви, оћу да ȳмрēм", јâ *би* ти *дáла* мојê крви (Ков); кад *би* свѝ *чȳвȁл'и* Југослâвију кā тѝ, ȍна до сȳтра *нѐ би бѝла* (Ђер).

II.9.9. Исто важи и за реченице којима се изражава потенцијално допусно значење:

и кат *би је зва̏ла*, она *нѐ би до̀шла*; и кат *би ӯмрла*, петнêс дāнâ убаздѐла *би се* тӯ ко *вӣдō нѐ би* (Жи); кат *би се* тӣ *ошêгō* тӯ, ôн ти *нѐ би кћѐо* до̀бро да ти уђӣнӣ, сва̀ко е на њѐга кӯкō (Ђер); тӣ и кад *би се ӯдāла* у тô на̀ше сѐло, тӣ тō *рāдӣла нѐ би* (Ли).

II.9.10. Управна и зависна клауза у оваквим реченицама повезују се везницима *кад* и *ако*. Потенцијални услов може се иразити и реченицама са везником *да*. За савремени српски језик, међутим, важи правило да у таквим реченицама предикат зависне клаузе мора бити у перфективном презенту а основне у потенцијалу. Такве реченице бележене су и у говору Тутина:

јâ је *нѐ би дô* да ми дâ чо̀век са̀т пêстō хӣљāдā ѐврӣ (Гу); тô *би* те *сӣāсӣло* да га кӯпӣш; да пожӯрӣш, *сӣӣгла би* на врӣјеме; да иза̀ткēш тô, *ӣрēбāло би* ти до̀ста вӯнē; да га упознâш, *зна̀ла би* ка̀каф је (Ков).

Примећено је, међутим, да се реченице са везником *да* могу остварити и када су оба предиката у потенцијалу, што указује на тенденцију ширења везника *да* са потенцијалом на рачун везника *ако* и *кад*, како у реченицама са потенцијалним условом, тако и у иреалним допусним реченицама (у којима употреба везника *да* у савременом српском језику искључује могућност појаве потенцијала у зависној клаузи):

лучо̀ве спӣце за но̀кте да *би* ми *забӣјô* тā чо̀век, јâ *нѐ би* тō *урāдӣла* (Бр); да га нӣкат тогā мртва̀ца *вӣдела нѐ би*, јâ *би сӣāва̀ла* саш њӣм у гро̀п (Па); нѐ би ти она тō рѐкла да *би ӯмрла*; свѐ да *би* овô ма̀ф *би́ло* овудӣјен, ōн хи *нѐ би ма̀кō* (Ост); вӣ *би* ме *одвѐл'и да би* јā *ӣо̀шла*, нō нéћу (Го).; истѐрō би га да *би* ми и бра̀т *бӣо* (Ми); и да *би* ми на̀ глāву *седѐла*, јā би је тр̄пѐо (Ша); и да *би* ми стô ѐврӣ *да̀о*, јā тō нѐ би про̀дō (Ту).

II.9.11. Потенцијал се употребљава и у управним клаузама зависносложених реченица са значењем иреалног услова. Предикат зависне клаузе притом је или у неком претериталном облику или у имперфективном презенту:

да сам кот кӯћē, *би* ти са̀т *ӣокāзô* тā ра̀онӣк (Дол); још тô да ме би́ло на̀шло, јā *нѐ би би́ла* жи́ва (Ли); слӯшā, ӣмāм сѐстру ал' је удовӣца, са̀д, да хо̀ће, *би* му је *ӣовѐла* (Жу); да ӣмā па̀ре, *ӣрѐбō би* јој; да је мо̀гла, дӯшу *би* му *ӣојѐла* (Ке); а јâ да сам га пӣта̀ла нӣкад ме тӯ *да̀о нѐ би*; о̀на *би наӣāјāла* кол'ко ти ду́ша хо̀ће да мо̀ре тā во̀да да се истѐрā нѐгће; Сла́ва да чӯјē овô што пӯшӣм, она *би* ме ма̀ф *учинѐла* (Пе); да нӣ̑е водê *не би се мо̀гō* окрѐћат воденӣчкӣ ка̀мēн (По); да ба̀цӣ невѐсту, нѐ дāј бо̀же, тō *би би́ла* трагѐдија знâш ка̀ка (Са); да нѐ бӣ тогā учӣтеља, нӣшта мôј о̀тац *нѐ би мо̀гō* да учӣнӣ (Го); да нӣје би́ло Ти́та, тô *би* свѐ *би́ло* убӣјено; да ме је зака̀чила тā ситуâција да ме уфа̀тӯ да ме тѐрајӯ да ме вê̑жӯ, *мо̀гло би* сва̀шта бӣт, дрӯкшē нѐ (Ке); е са̀д да је нӣје вӣдō нӣко, тô *нѐ би ваља̀ло*; на пѐт мêстā да ни́сам јâ стӣгō, тӯ *би* мр̀твијā *би́ло* (Ле); да вељâ, она му *нѐ би ӣобѐгла*; јā да наста̀ви, мѐне се ни гро̀п *ӣознô нѐ би* (Ли); у тӣјем

го̏динāма, да ти је л’ѝјевӣ бу̏брек ѝспрāван, па *би прōбāл’и*, а овакô не смѝјēмо те ди́рат кад *би* чо̀век *рѐкō* мил’ијâрде да ми дâ (Жи); да су се помијешāл’и ранѝјē, *пṑклāл’и би се* кā ку̂сӣ кѐрови (Гло).

Исто важи и за иреалне допусне реченице:

свѐ од злâта да је би́ла, и да ме је ћѐла, *нѐ би* је *пōгл’ѐдō* (Цр); и да ми је обадвâ о̀ка извāдила, јâ *би шӯтѐо*; свѐ и да ти зве́зда на чѐло сјāјӣ, јā те *нѐ би трӣѐо* (Ду).

II.9.12. У граматикама српског језика наводе се и примери сложеног потенцијала, односно потенцијала за прошлост (Стевановић 1986: 719), који неки аутори називају и потенцијал II (Радовановић 1978: 161), наглашавајући да је он из српског језика ишчезао. У тутинском говору забележено је свега неколико примера: јâ *би* сӣгӯрно *бѝо ӯмрō* (Ту); она сāмо да је шӯтѐла, ôн *би бѝо* можда *осӣô жсӣв* (С. До); о̀ни *би* можда *би́л’и кӯпӣл’и* да су имāл’и пâрā (Пе).

II.9.13. Анализа грађе показала је да потенцијал у временској служби има широку употребу у тутинско-новопазарско-сјеничком говору. Њиме се означавају прошле нереференцијалне радње исказане глаголима свршеног и несвршеног вида:

би се ӯбрāла ђê е пронѝкл’е коприве; *ӯбрāл’и би* оне врбо̀винē, и такô *би* тô *до̀нӣ̄ел’и* у ку̀ћу (Ко); онê водê што пр̀скā са оно̀гā ко̀ла *би наӣӯнил’е* у тâј сӯт; па *би* о-тê водê испод воденѝцē, разумѝ̄еш, *би сӣāвил’и* у тӯ во̀ду са којôм хотê да се кӯпā тâ фамѝл’ија (Би); и тô *би* по до̀ста тогâ *ожӯл’ѝл’и*, па *би* овāмо дворāкљāсто др̀во *осѐкл’и*, мачӯгу дворāкл’астӯ, па *би* између онâ двâ рāкља то *наслонѝл’и;* и о̀ни *би изāшл’и* према нāшӣем кӯћāма на бр̀да (Вр); тō је један у Ср̀бији можда нāјвећӣ вāшар бѝо, са́бор се звāо, тӯ би се, онō четрнāестōг јӯла, половѝна Крāгујēвца, Рāшкē *би до̀шло* одоздô (Баг); ѝмā једна во̀да и о̀на *би* ко[т] тē водê *ōтѝшла* и на вратѝло се окрѐћē (Боб); ранѝјē како *би* му о̀тац и мâјка *рѐкл’и*, о̀тац и мâјка су му се пӣтāл’и, оти́ди, вѝди девôјку, кāка је, штā е, от којѝјā је, они до́ђи о̀туд да вѝдӯ ћѐ се удāјē девôјка, ѝмā л’и штāгоћ у тā дôм ђе ће да жӣвӣ, кāко је ста́ње (Бот); а један сӣн што ми је тāмо у Прњāвор, тâ узѝмā, ôн *би* ми *о̀днио* по педесêт-шēсêт кӣлā у ко̀фе, тӯ таксѝста дôђē, напӯнӣ у гѐпек, тāмо тӯрӣ у аутóбус, тāмо му је дрӯг, чѐкā га с ко̀л’има (Ка); мӣ смо ти освањāвāл’и, у ћо̀ше се згӯчи и тӯ *би* ти *осванӯл’и* понедѝонӣк вѐче и утôрнӣк вѐче, кат се врāћајӯ из грâда, нѐко про̀дō нѐко нѐ продō, ѐто и пӯна со̀ба (Лу);

па *би* онê коприве *сӣāљāл’и* у јѐдан сӯт водê; и тô *би доносѝл’и*, за Петрôвдāн, зва́л’и смо хи л’и́л’е, *гӯл’ѝл’и би* брѐзе и црѐшњу (Би); *ѝшл’и би* бр̀дима са тѝјем л’ӣлāма (Вр); онôм водôм, *ӣрскāл’е би* жѐне, *би ӣрскāл’е* онӯ дѐцу и онӯ фамѝл’ију која се не дѝжē; *би ӣоносѝл’е* сӯт (Би); ја знâм Дул’ѐпчāт *би излāзила* по онѝјā бр̀дā го̀ре и Пантел’ѝћи у Гнѝлу; и свѐ *би сјāјѐла* онâ бр̀да от тѝ̄а л’ӣлâ (Ду); они су је бра́л’и пā *би* онō *рāдѝл’и* нѐшто. И духâн, тô *би сѝјāл’и* ѝстō кō парадāјс кат посѝјē и посл’ēн тō рêд, и кат бѝдē ôн онō те хоће

да жӯтӣ, они ӯзмӯ оно̂, оне̄ л’ӣстове свѐ бѐрӯ, бѐрӯ, бѐрӯ, е ӯзми ӣглу и ко̀нац, ӯтни, и посл’ен ӯзми те овако̂, свѐ ре̂ђа̄, нӣзо̀ви, и овако̂ око кӯђа̄ да се то̄ су̂шӣ, и по цӣјелу зи́му, нӣје има̀ло дрӯгӣх цига̄ра̂, то̂ *би узӣма̀л’и*, па̄ се сло̀жӣ то̂, насло̀нӣ се ка̀ме̄н да се упе̂гла̄, да се посл’е̄н ла̀кше̄ рѐже̄ и духа̂н та̄ј пӯшил’и (Баг); то̂ *би* и[з] свӣја̄ се̂ла̄ *доводӣл’и* дѐцу ту̂, и ове̄ жѐне које̄ су мало бо̀л’есне; ја̄ *би ӣшла* да вӣдӣм а ма̂јка оће да ме убӣје̄ (Боб); у сѐло ту̂ ша̀тор *би ӣпра̀вил’и*, сва̀дбе, испра̀тнице, ӣспраћа̄ј за во́јску; *носӣл’и би* шљӣве и ја̀буке, ба̀ш по Мӣтровици носӣл’и го̀ре си̂р; ранӣје̄ *би сӣја̄л’и* то̄ по сѐл’има, *би вр́хл’и* са вр̀шал’ицо̄м, с једнӣм ара́ном ту̂ *би ӣокрѐ̂ђа̄л’и* вр̀шал’ицу, мото̂р што покрѐ̂ђе̄ вр̀шал’ицу; ада, ранӣје̄ се сла̀бо и жӣвѐло, то̄ на́рот нӣје зна̀о, сла̀бо је ко̀ и ра̄дӣо ђѐ. Ко̀ би ра̄дӣо *ишо̂ би* до̀л’е по Срѐбији, Бео̀грат, да би нѐко ра̄дӣо нѐђе; ја̄ чӯјѐм да је сто̂ ѐура̄, ранӣје̄ *би да̄ва̀л’и* ко̀лко ко̂шта̄ о̀фца, тол’ӣко̄ пчѐла; сӣја̄ла се коно̀пља, ја̂ се сѐ̂ђа̄м ба̀ш моја ма̂јка је тӯ коно̀пљу сӣја̄ла и оно̂ *би* посе̄н та̀мо *кӣсел’ила* у некѐ ба̀ре, мочӣла, па̄ *би* посе̄н *има̀л’е* некѐ тр̀л’ице, па̄ *би* посе̄н то̄ *ӣра̀вила* некѐ за пр̀ње, за оне̄ вра̀гове, пра̀вила оне̄ ко̂нце та̀мо, *ӣрѐ̂ла би* от тѐ̂ коно̀пљѐ (В. Лок); *ӣшл’и би* на мо̂бу да се жњѐ̂ па *би* јѐдва *чѐка̄л’и* да се саста̀вӣмо мӣ мла̂дӣ, па̄ кад уда̀рӣмо ко̄ о̀вце, па̄ мил’ӣна би́ло погл’ѐдат о̀младину кад жњѐ̂, кад се ра̂дӣ, то̄ је диво̀та би́ло; то̄ смо гл’ѐда̄л’и за Бо̀жић кад бӣднѐ̄ да нӣје нӣко ду̂жан, то̂ *би гл’ѐда̄л’и* да вра̂тӣмо дӯгове (Из).

У даљој анализи разматрају се три одлике својствене временски употребљеном потенцијалу које уједно сматрамо и најважнијима, односно диференцијалним у односу на друге глаголске облике употребљене у истој функцији, а то су: семантика поновљивости, (вишекратности), одвојеност од момента говора, те ефекат емоционалне ангажованости, односно доживљености који се постиже употребом овог глаголског облика.

II.9.14. Потенцијал сам по себи носи семантику поновљивости, те најчешће нису потребна додатна језичка средства која би је маркирала, што углавном није случај са другим глаголским облицима (перфектом или приповедачким презентом нпр.). Стога, највећи број примера потенцијала у временској служби у нашој грађи чине они у којима се хабитуалност препознаје на основу контекста. Структурни тип дискурса, притом, погодовао је управо употреби потенцијала, јер су посреди били разговори о обичајима у вези са годишњим или животним циклусом, сезонским радовима, или су се пак њиме обележавале устаљене радње схваћене као навике, односно склоности лица о којима се приповеда. Све то одговара одређењу да се, када се употреби потенцијал, „смештању у одређене временске оквире подвргава не само радња, већ и обичај (правило и сл.) да (под извесним околностима) до ње дође“ (М. Ивић 1982: 259).

О семантици поновљивости, као једној од фундаменталних одлика потенцијала било је доста речи у србистичкој литератури. Наглашава се, наиме, да је то глаголски облик који се у овој служби јавља искључиво у временском релативу (Стевановић 1986: 718; Танасић и др. 2005: 461), одно-

сно да се њиме казују нереференцијалне радње (Танасић и др. 2005: 461), које, дакле, одликује обухватна поновљивост (Грицкат 1998: 38), те да у том смислу алтернира са перфектом (Ашић и Станојевић 2008: 181).

Будући да највећи број примера чине они у којима се на синтаксичком плану уз потенцијал најчешће није употребљавао детерминатор који би указао на нереференцијалну природу поменутог облика, а који због семантичке природе потенцијала није ни нужан, временска детерминација потенцијалом означене радње утврђена је на основу ширег контекста. Притом, сматрали смо да је наративни режим казивања, односно причање о прошлим понављаним радњама као што су обичаји или сезонски радови, довољан доказ да су посреди нереференцијално конциповане радње.

Прошле нереференцијалне радње детерминисане контекстом:

ôн *би* ишô са тôм тȁбљōм рêдом и ȍни *би*, ко којӣ хȍће да дарȕе тȳ млâдȳ, *спȳшћȁл'и* на тâ послужôнӣк (Пру); исто и ȍтуд млâдā *би сӣтȁвила* томе бајрактáру тâј дâр; пȍсēн ко *би имô*, ôн *би кȳӣӣо* от тê пȁтискē; *дошô би* по један чȍвек ил'и двâ један дâн испред свȁтōвā и *дȍнијел'и би* тȳ кȁну и бȍју се звáло (Св); ако *би кћѐо* да још вӣшē зӣдā гȍре више земљê, пл'ѐо се плôт; тâ је бúла марȁмица вӣша и на свȁ четӣри ћȍшка *имȁла би* по јѐдну рȕжу, ко један цвӣјет, извēзѐну (Вр); *би се обēшȁло* по ȍградā, по конȍпāцā на прӣмер; Ђȕрђевдāн је, *би рѐкл'и* довȍдак л'ѐта, довȍдак прȍл'ећа; брáл'е се бѐхāр са дрӣ̑ена, поред рӣ̑екâ *би ӣшл'и* ђе е прол'истȁла врȍба; ȍни *би* тô *дȍнијел'и* и *осӣтȁвиљи* тȳ и они *би се врāтӣл'и* ка кући (Би); Кад *би* спрѐћу *ӣогл'ѐдāл'и*, да не бројȳ свȁтове, сȁмо *би ӣогл'ѐдāл'и* кол'ико ӣмā пред бáрјак л'ȕдӣ; *имȁло би*, *би* ȍтуд *сӣтȁвил'и*, *би* томê барјактáру што је носӣо зâставу *би* му *сӣтȁвил'и* кошȕљу неку, пешкӣр, нѐшто (Ке); кад *би бúл'и* бл'úзо кȕћē, по двâ човѐка су ӣшла од тӣх свȁтōвā да кâжȳ тôј родбӣни тȁмо кол'ико идê свȁтōвā; ȍни *би оӣтӣшл'и* испред свȁтōвā и *кāзȁл'и*, тȁмо *би* хи *срѐла* тâ родбӣна девôјкē, *би* хи *ӣочȁсӣила* сȍком ил'и кȍцкōм и водôм, они *би кāзȁл'и* свȁтōвā је тол'ӣко и тол'ӣко (Са); ȍни *би се ӣоврāтӣл'и* те пречѐкāл'и те свȁтове; *би* јој дӣјете *дáл'и* ȳ рȕке тōј невѐсти и ȍна *би* га трӣ пȕт *окрēнȕла* према сȕнцу; *дȍнијел'и би* бирӣјан, *нѐ би вȁдил'и* нӣкōм у танúре, него свȁкӣ *би узӣмō* испред сѐбе онōг биријáна (Бо).

Када су посреди овако дефинисане прошле понављане радње, из контекста се сазнаје да ли је њено вршење било на снази током читавог времена означеног као прошло у односу на моменат говора, или пак током неког одређеног периода (уколико је тема Ђурђевдан, Божић, свадба и сл., дакле, посреди је радња која се у виду обичаја вршла у тако контекстуално дефинисаном временском оквиру).

С друге стране, у грађи су забележени и примери у којима се на нереференцијалност прошле радње указује посебним синтаксичким средствима у која убрајамо прилошке или именичке детерминаторе.

При детерминацији времена вршења радње прилошким детерминаторима бележени су најчешће прилози *некад*, *ӣад*, *раније*, *ӣрије*, *најӣрије*, *исӣрије* и сл., који време вршења радње диференцирају од садашњег. Поменути маркери имплицитно су садржани и у контекстима са другим прилозима (*изјуӣра*, *навече* и сл.), којима се тренутак вршења радње ограничавањем на ужи временски одсек додатно прецизира:

изу̏тра *би би̏о* звâт да идêм (Ле); у̏вијек *би* хим л’ӣјепо *урāдӣ̀ла* чергӣ̏це (Бр); ранӣ̏јē врѐмена *би се исӣросӣ̀ла* девôјка, па се пресѐчи злâто, пā се пресѐчи вȕна да ткê ѣил’ӣ̏ме (См); мо̏ја *би се* снѐаха вѐселā *дӣ̏гла*, па *би* сва̏кат про́ју *умијесӣ̀ла* (Стр); тō *се* ранӣ̏јē нӣ̏ко *нѐ би* ни *замѐрио*; тā млâдā *би мōра̏ла* у̏вечēн ла̀мбу да запâл’ӣ; ал она нӣ̏кад *нѐ би јѐла* мѐк л’ѐп и врȕѣ (Го); те жѐне ра̀но *би врāжа̀л’е* тô (Ко); пā *би* тō зӣ̂ми *смр̏зло*; л’ѐти *не би има̀ло* овâ по̀ток; *зāшло̀ би* сȕнце кад *би* на̀јпријен *дола̀зӣл’и* оно из Вӣ̏дрењāка (Св); изју̏тра *би ӣ̏шл’и* ко ѣе да се кȕпā ладнôм водôм; на̀јпријен *не би се* ни *чешља̀л’и, не би* нам *да́ла* стрӣ̂на ȕ рōт нӣ̏кāко (Коч); има̀ло је ранӣ̏јē па *нѐ би шѣѐл’и* да се помӣ̂рȕ; на̀јпријен мӣ̂ *би оӣ̏ӣшл’и* да нало̀жӣмо шпо̀рет (Дол); ранӣ̏јē *би до̀шл’и* о́де ис во̀јнōк о̀сека понѐко; ӣ̏зутра *би ӣу̏рил’и* тога бѐхара у во̀ду; на̀јпријен *би вӣка̀л’и* у̀зми сла̀мē па *заӣа́л’и* та̀мо да изгорê бȕхе (Вру); тâпȕт *би* по педесêт ил’и шēсêт сва̀тōвā до̀шли у сѐло; тâпȕт кат *би* тē сва̀дбе *би́л’е*, кат су тӣ скȕпови би́л’и, *нѐ би да́л’и* за̀едно да су у дру́ство (Цр); копрӣ̏ву *би*, мӣ̂ *би ӣ̏шл’и* дѐца на̀јпријен, па *би ӣ̏шл’и* у воденӣ̏цу па *би узӣ̏мāл’и* онȕ во̀ду што фирикâ, па *би ӣ̏шл’и* па *би узӣ̏мāл’и* на̀јпријен тȕ во̀ду (Би); ондā *би сӣ̏јāл’и* кукȕрус; та̀т троӣ̏ца *би би́л’и* у̀порēт, па барјактâр за н’ӣ̏ма; ранӣ̏јē *би се исӣросӣ̀л’е;* ка́фу *би да́л’и* го̀дишњē као по̀мōћ сиротӣ̏њи, шѐћер *би добӣ̀л’и*; поно̀ћи *би ӣ̏шл’и* от кȕћē до кȕћē и *ӣрāжӣ̀л’и* ко шта ӣ̏мā (Ли); сȕтрадāн *би ӣребројā̀л’и* чијê је кол’ӣ̏ко; зӣ̂ми нѐ знāм ни ш чӣ̂м *би се кӣ̏ӣили* (Стр).

У зависносложеним реченицама у функцији одредбе бележене су најчешће временске зависне реченице:

кат је гра̀т па̀дō, којӣ *би се* чо̀век *удāвӣ̀о* ил’и обѐсио, *би* га *ӣозӣва̀л’и* да врнē о̀фце у планӣ̏не (Вру); кад је до̀шло до мало сто̀кē, *оӣ̏ӣшл’и би* го̀ре ѣē тā расто̀вина; кат смо би́л’и мла́ди, *ӣра̀ӣила би* не мâјка д-е́мо код рӣ̏екē да убѐрēмо пр̏вō вр́бу (Са); чѐтвртӣ ра́зрет ка[д] сам би̏о, и[з] шко̀л’ē кад *би се вра̀ѣō*, о̀тац *би* ми на ѣӣ̏ву *о̀рō* са воло̀вима, са тијем ра̀лом; кад је про̀л’еће те о̀рȕ ље̂ди, мӣ *би* свѐ *ӣрча̀л’и* кат хоће да по̀чнē да о̀рē, пр̏вā бра́зда, о̀на открӣ̂вā тē ра́шке (Са); Ма̀рт кад *би би̏о*, Бла̀говӣјес, тô *би* се *ӣāл’ӣ̏ло* изју̏тра ра̀но (До); кад је онô Прол’ѐтњāци, тô *би зва́л’и*; ȕ рōт кат сам би́ла, кȕкурӣјек *би бра́л’и*; кат цвӣ̏јет стӣ̏гнē, ми *би оӣ̏ӣшл’и* по л’ӣ̏вāдā па бѐри (Коч); кат па̀днē снӣ̏јек, о̀ндā *би ӣ̏шл’и* по дрва у шȕму, кад би погодӣ̏ла мало љѐпшē мѐсто, *ӣомӣрӣ̀л’и би се*, до̀ђи л’ȕди, *ӣомӣрӣ̀л’и би се*; копрӣ̏ву *би ӣура̀л’и* у во̀ду кад је Ђȕрђевдāн (Кон); кат је копрӣ̏ва пронӣ̏кла, *би оӣ̏ӣшл’и* те *бра́л’и;* кат је би̏о овâ Дрȕгӣ свѐтскӣ ра̀т, понѐшто *би на̀шл’и* тога жӣ̏та; и такô *би се му̀чил’и* докл’ен то тра̀е (Вр).

У именичке детерминаторе спадају: именица у слободном падежном облику, затим падежни облик са обавезним детерминатором и предлошко-падежна конструкција. При употреби именичког детерминатора, означена радња може се временски квантификовати. Применом оријентационог критеријума, именички детерминатор посматра се као тачка у времену која омогућава одређивање радње исказане потенцијалом као симултане, антериорне или постериорне у односу на време исказано одредбама.

Као примери са слободним падежним обликом забележени су само они са именицом која означава неки дан у недељи. Радња исказана глаголским обликом симултана је са временом исказаним одредбом: пе́тком би ӣшл'и на ц̏ӯму (Ру); утѐрком нам нѐ би да́ла свѐкрва нӣшта да ра̂дӣмо; понедељком би пѐнијел'и сӣр на пӣјац (Ле).

У примерима са предлошко-падежном конструкцијом као детерминатором забележени су контексти у којима је радња исказана потенцијалом симултана, антериорна или постериорна у односу на време исказано одредбама.

Значење симултаности остварено је у конструкцијама са акузативом и предлозима *за*, *на*, и *у*, као и конструкцијом *о* + локатив:

пӯна сѐба *би би́ло* за вре́ме онō Дрӯгōг свѐцкōг ра̀та (Бо); за Петро̂вдāн гӯл'ӣл'и би брѐзе и црѐшњу (Би); за Петро̂вдāн би пāл'ӣл'и ва̀тру, оне л'и́л'е, а за Ђӯрђевдāн ни́јесмо; вӣшē *би се понаӣ̄ӣ̄ја̀л'и* за да̂ћу свӣњскӯ нô на сва̀дбу (Вру); па *би бра́л'и* тā ја́ја за Ӯскрс; мӣ кад *би бӣ̀ло* за Ђӯрђевдāн (Пе);

тô се пѐвāло кад *би се ӣ̀шло* на Јеремӣндāн (Го); тô *би се износӣ̀ло* на Ђӯрђевдāн да се проветрӣ; на Петро̂вдāн *би иза́шл'и* према на̀шиј̑ем кӯћāма на бр̏да (Би); на Ђӯрђевдāн *износӣ̀л'и би* та̀мо штећѐвину дѐкӣцā (Би); на Ђӯрђевдāн *би сӣ̄а̀вил'и* једну пло̀чу; кажӯ на Ђӯрђевдāн такô *ӣ̀шл'е би* у то̀р на некō вратӣ̀ло (Св); на Ђӯрђēвдāн *би ӣ̀шл'и* на са́бор те *би игра̀л'и*, *ӣ̄ѐва̀ли*; на Ђурђевдан *би ӣ̀шл'и* на са́бор те *би игра̀л'и, ӣ̄ѐва̀л'и* (По); на Ђӯрђевдāн бӣл'ѐ су на̀јприј̑ен оне штрӯгље; па *би ӣ̄а̀л'ӣ̀л'и* на те Прол'ѐтњāке, запа́л'и ра̀но сла̀му, да се запа̂л'ē бӯе (Св); о̀ни *би* на̀ јесēн дола̀зили; на Вѐликӣ пе́так *кӯва̀ли би* (По);

у четвр̏так невѐсту *би доводӣ̀л'и* (Бо); У пе́так је двōрѐла тā невѐста и *глѐда̀л'е би* је жѐне; о̀на *би* у про̀л'еће *иза́шла* и *кӯ̄ӣла би* то (Ст); тӯ кад *би* у два̂ са̂та ра̂днӣци *накркља̀л'и* (Пе); о̀на *би* у про̀л'еће *иза́шла* и *кӯ̄ӣла би* (Ке);

пā *би до̀шло* о Ђӯрђевдану ја́ка во̀да тӯ (Жи); о Ђӯрђевдану *би* ја̀гње *кала́л'и*; тô *би би́ла* вел'ӣка во̀да о Ђӯрђевдану (Ме); о Ђӯрђевдану тура̀л'и ону копрӣ̀ву ӯ воду (Ми); о Божӣ̀ћу мôј *би* о̀тац *ӣора̂ниo* (На).

Антериорни тип временске ситуације илуструју примери са генитивом и предлозима *ӣ̄ре*, *уочи* и *до*:

од ко̀прӣвā *би ӣра̀вӣ̄л'и* прӣј̑ен Ђӯрђевдана зеља̀нӣк (Коч); прӣјен сӯнца *би* тô *бра́л'и*; *ӣ̄ӯшӣ̄а̀л'и би* па̀шчāд уочи Ђӯрђевдана (Пе); прӣјен зорê *би до̀шл'и*; А *ӣ̄ӣса̀л'и би* кот хо̂цā прӣје Ђӯрђевудне (Ле).

уочи Божи̏ћа *би се̏кл'и* ба̏дњāке (По); уочи недѐљē *би се ӣокӯӣӣл'и* (Бо); ӯоч'и Ђӯрђовдāна *не би да̂ла* свѐкрва; ко̀д нāс *има̀ло би* тō уочи Петро̂вдана (Рач); па *би ӯзēл'и* мравӣ̏њāк ӯочи Ђӯрђевдāнā (Коч); уочи Ђӯрђевудне *би сакрӣва̀л'и* и чешљо̀ве и ӣгл'е (Го); очи Петро̂вдана *жӯљӣли би* ко̀ре та̀мо од бѐлорāста (Би); о̀не *би* уочи Ђӯрђевдāна *ӣшл'е* око кӯћē да вра̂чајӯ (До).

нѐ би се мо̀гло да до јӯтра да пронâђӯ (Ду); до Божи̏ћа *нѐ би се мрсӣло* (Ост).

У односу на време исказано предлошко-падежним конструкцијама са предлозима *ӣо* и *ӣосле* радња у предикату је постериорна у примерима: по Лӯчи̏ндану *би долѝзио* (Ту); по̀сēн Ђӯрђевдана *има̀ло би* цвӣ̏ећа до̀ста (Би); јагл'ӣ̏ку *би* посен Ђӯрђевдана *бра̀л'и*; по̀сē ра̀та онô кад *би* ја̂ *обӯкō* го̂рнӣ и до̂лнӣ вѐш о-то̀гā (Ко).

У конструкцијама са падежним обликом и обавезним детерминатором потврђено је једино значење симултаности:

ја *би* тӯ коно̀пљу у Вӣдрењāк *држа̀ла* по трӣ̂ хѐфте (Бр); сӯтрӣ да̂н рӯку *би ӯзēла*, *љӯбӣ̏ла* (На); ха̀ зо̀ра ôн би дошô; мô̂ј о̀тац *би* сва̀кē го̀динē *за̀клō* во̀ла (Ту); сва̀кē го̀динē *би долѝзио* код нâс (Го); и тô *би се бра̀ло* и *кӣселӣло* у во̀ду, по два̀ес, по мѐсец дāнâ (Ост); сва̀кē го̀динē *би* ни *се зна̀ло;* би́ло тӯ клоне́ти тӯ а̀рмунике тӯ цēлô̂г да̀на *би јēча̀ло* (Ме); трӣ̂ го̀дине *нѐ би родӣ̏ло*; свѐ што *би ӣосӣ̏јало нѐ би родӣ̏ло* за трӣ̂ го̀дине (Гло); по трӣ̂ нѐдеље *би држа̀ли* у мочӣ̏ло; ра̂нōм зорô̂м *би ошӣ̏шл'и* на Бāно̀вац за во̀ду (Св); тӣ̂ дāн *би се* сва̀кō ди́јете *мōра̀ло оку́ӣаӣ*; жѐне го̀л'е око четӣ̏ри са̂та *обрӣ̏ӣāл'е би се* око туђе́га то̀ра (Коч); *сву но̂ј* би ве́зл'е; сва̀кō ју̀тро што *би ӣогл'ѐдāл'и* пред њӣ̏ну кӯћу је пол'ӣ̂ција (Жи); мӣ̂ на посѐтке *би ӣ̏шли* по цӣ̏јелӯ зӣ̂му (Бо); хѐфту дāнâ *нѐ би да̀л'и* ста̂рӣ; па *би* и *осӣта̀вили* по пē-шес месēцӣ̂ (На); пā тô по пē[т] шѐс пӯта̂ *би ӣ̏шл'и* љӯди за мӣ̂р (Ли).

У једном делу примера потврђена је и двострука временска детерминација, при чему једна одредба даје шири временски оквир у који се смешта целокупно мноштво радњи, а друга дефинише ужи интервал у који се смешта појединачна радња:

о сла̀ви дрӯгӯ но̂ј тô *би* пӯна *би́ла* со̀ба (Стр); сва̀кад *би* она а̂лву *наӣра̀вила* за пре́ло; онō изӯтра на Бо̀жић *дошô би* пола̀знӣк (Го); ӯвећē ӯ срӣ̏еду *би би́ла* ка̀на (Па); *има̀ло би* снӣ̏јега и о Ђӯрђевдану онô спрва (Вру); на Бла̀говӣ̏јес тô *би се ӣāл'ӣ̏ло* изјӯтра ра̀но (До); ӣ̏спрва *би* ӯвечē *ӣ̏шл'и* по посѐдāкā (Па); на Ђӯрђевдан *би* ра̀но *узӣ̏мал'и* во̀ду с ӣ̏звора (Би); ӯочи Ђӯрђевдана ӯвечē *би ошӣ̏шл'и* на једну во̀ду (Ме); у пе́так изјӯтра *би довѐл'и* мла̂дӯ (Ру); у ч'етӣ̏ри *би се дӣ̏гл'и* ӣ̏зјутра; поно̀ћи *би* по едан пӯт *ошӣ̏шл'и* да вӣ̏дӣмо воденӣ̏цу (Д. Дуб); пā *би чвāра̀л'е* пријен зорê поно̀ћи; тако̂ *би се сасӣта̀вил'е* ӯвечē девô̂јке на посѐдак (С. До).

Напоменућемо још и то да хабитуалност коју својом семантиком подразумева потенцијал не значи и редовност, доследност у вршењу глаголом означене радње (иако је то значење најчешће посреди). Тако обележене радње могу се одликовати и епизодичношћу, бити вршене с времена на вре-

ме, односно када се стекну услови за њихово вршење[60]. На то се најчешће упућује временским одредбама:

> свàкӣ пȕт *би* јâ *ошȉшла* и мӣ *би се договорȉл'и* ђѐ трѐбā да ме ôн чѐкā (Го); јâ *би ишàо* рѐдōвно, кȕмови смо би́л'и, па *би ӣрӣчô* ôн мѐне свàкат (Пе); нȉкат рахметл'ȉ свѐкрва *не би уӣоӣрѐбȉла* тô (Ру);
>
> рȉјетко *би имàло* хàрмоника (Ме); понѐкад *нѐ би* ни *сӣȉгō* (Вру); понѐкад на сàч *би би́ло* (Са); нѐкат *би имàло* нѐшто да пȍпијȕ (Жу).

II.9.15. Употреба потенцијала при приповедању прошлих радњи, осим што подразумева њихово понављање у прошлости, најчешће подразумева и семантику сукцесивности. Присуство прогресивности, односно постојање редоследа у вршењу глаголом означене рафње очитује се у сложеним реченицама са више предиката у потенцијалу:

> ôн *би* тȕнâ *одмāрô*, прȉчàл'и су ми стâрӣ, *одмāрô би* кȍња, *ӣрȉӣео би* га па *би одмāрô*, пѐшкē нȉ̑е мȍгō (Ли); кад *би се завршȉло* тô, дѐвер *би ӣрѐбројао* пàре и *зафāл'ȉо се* свàтовима и свàдбāрима којӣ су дàровāл'и млâдȕ и *изјавио би* кол'ȉко се нóвца покȕпило (Ме); *ошȉшл'и би* тô и у воденȉцу *би мл'ѐл'и*, и о-тога óвса она, ка чàчкал'ица, ми зовêмо бадрл'ȉца, па, каже, тô *би мл'ѐл'и*, и то *би доносȉл'и* и *јѐл'и* (Вр); тô *би* ми тàмо по шȕми *вȉдел'и*, па која је бȕква шȕпл'а млȍго, па *би* тȕ бȕкву *обāл'ȉл'и* секȉрōм, пȉлôм, па *би* је *дȍниӣел'и* на волȍве, па један пȍла мêтра-мêтар, па *би* још мàло *искȍӣāл'и* тô унȕтра и тô *би би́ла* лȕбица, као кàца и пȍсле *би рēђàл'и* от тȍгā цȉјеђа, у кàзан онâ цȉјеђ *би ӣокȉсел'ил'и*, па *сӣàвили* у тô вѐш (Вр).

У наведеним примерима сложених реченица углавном су сви предикати у потенцијалу. Најчешће се у синтаксичко-семантичким околностима овог типа, дакле, при казивању прошлих нереференцијалних радњи, потенцијал управо и јавља у низовима. Међутим, нису ретки ни случајеви његовог комбиновања са осталим глаголским облицима којима се такође могу обележавати прошле радње нереференцијалног типа (наративни императив, временски транспоновани презент, перфекат):

> онȕ јѐдну крàву *би осӣàвил'и*, ко ȉмā двȉје-трȉ кȍзе, јѐдну кȍзу *би осӣàвил'и*, ко ȉмā вȉшē овāцâ, двȉје остàви, онô дрȕгō, мора тô да дâш (Би); кȕхāло се бȍгами ко е шта имô, нѐкӣ вàлā у комзêрву онȕ, онȕ комзêрву од пȕтера, мêсо *би кȕхāл'и*, пасȕл' с мêсом, у огнȉште (Вр); *Грōшàли би се*, грōшкâње, по пѐт кàмēнā па *би* онô *рāдȉли* рукôм, покȕпи па бàцā гȍре кàмен па покȕпи онō дȍле па уфàти онā кàмēн, па такô е грошкâње би́ло (Вру).

II.9.16. Друга важна особина временски употребљеног потенцијала коју издвајамо јесте одвојеност глаголом означених радњи од садашњег времена,

[60] Ову особину потенцијала примећује Т. Ашић, наводећи да она „није у нескладу са условљеном хабитуалношћу јер указује да се догађај није регуларно одвијао већ кад би се стекли неки посебни услови (који говорнику могу бити и непознати)“ (Ашић 2007: 145).

односно њихова ограниченост на време које је у односу на моменат говора означено као прошло. Вршење, или, тачније, понављање глаголом означених радњи дешавало се у прошлости, што значи да су, у тренутку говорења о њима, те радње из садашње перспективе дезактуализоване, те по својој суштини дисквалификоване као поновљиве.

Како се примећује на основу прикупљене грађе, одвојеност од момента говора може бити експлицитно или имплицитно исказана, присутна у ближем синтаксичком окружењу или у ширем контексту, може се препознати на прагматичком плану или на се на њу упућује посебним језичким средствима са прилошком службом (*раније*, *некад*, *у моје време* и сл.) или пак реченицом (*Сад то није тако*, *Сад тога нема*).

Да се потенцијалом означене понављане радње са становишта садашњости схвате као неактуелне, од примарног значаја јесте контекст у који се приповедање смешта, односно тип дискурса. Како показује грађа добијена истраживањем спроведеним на територији тутинско-новопазарско-сјеничког говора, разговори на задату тему попут причања о традиционалној свадби, прослави празника годишњег циклуса, некадашњем животу на селу, у заједници, те разговори о реалијама у вези са тим временом, тачније теме које се могу означити маркером *некада* у односу на оно што је *сада,* а што је настало услед промене начина живота, производе тип дискурса у коме ће у предикацији примарну улогу имати потенцијал.

Употреба потенцијала у претходно дефинисаним типовима дискурса сигнализира везивање радње за прошлост, што се најчешће препознаје из контекста. У примерима који следе, посреди је казивање информатора о углавном заборављеним временима, обичајима, предметима, што је на прагматичком плану маркер дезактуализованости:

> бȁба *би пресѐкла* пȕпак, бȁба свéжи онā пȕпак, свѐ *би* тō бȁба *рāдȉла*. Jâ пȍсл’ēн тȁмо л’ѐгни, додȕшê онā постѐљица *би* ми ȍдмā *пȁла*, нȉјесам с ниједнȉм тѐгл’ила мȕку (Вру); ôн *би*, ако *би* некā стȍка *похȁрāла*, ил’и *ȕшла* у тȕ нѐкȕ л’ивȁду, тâ бекчȉја *би* је *затворȉо*, ôн гȁзда чијē је говѐче ил’и ȍвца ил’и кȍњ ȕшло у тȕ л’ивȁду, *мōрȁло би* да надокнȁдȉ тōм гȁзди *држȁло би се* е стȍкē дȍста, држȁло се е и кōзâ и овāцâ и крâвā, *имȁло би* љȕдȉ па и по двâ пâра вȍлōвā, рȉјетка кȕћа да *нѐ би имô* по двâ пâра вȍлōвā (Са); е, гȁзи имȁло нȉ̑е, овај, стрȕјê имȁло нȉје. Гȁзи, каже, овâ гâс с петрол’éјом што је. Каже, тō *би* онê мâл’ē газул’ȉце, онê мâл’ē, па један фитȉл’ мâл’ȉ из онê газул’ȉцē, на тô *би вечѐрāл’и*; и такô *би*, нȉе имȁло, па тогâ гȁзи нȉе имȁло, па *би* мȉ *одѐл’āл’и* от смрчѐвē дȁскē брȉтвōм, па би запáл’и онô шȉбицōм онȕ л’ȕску, па *би*, док *би вечѐрал’и*, тō *би држȁл’и* да вȉдȉмо тô. Па би пȍсл’ēн налȍжи вȁтру у форȕну, и *сȉ̑ала би* сȍба док *би посѐтковал’и*, седѐл’и тунáке. Е тô *би* (Вр); тô знâм да *би турȁл’и* у вȍду лáдну онô мѐсо да се *нѐ би иштетȉло*, нêмā фрȉждер, а осȍл’и га ȍбавēзно (Дол).

Осим контекстуално, дезактуализованост радње може се означити и посебним језичким средствима. Најчешће се у блиском синтаксичком окружењу употребљавају парови прилошких одредби са односом *некад* / *прије* / *у моје вријеме* / *у то доба* : *сад*; или детерминатори *раније*, *исприје*, употребљени самостално:

штà *би брáл'и* овијâ чàјēвā ранѝјē од л'ѝпē, бȍгу фáла штà *би дȍшло* о[д] Тутѝна, от Кочâрнѝка, ис Пȍпā, па по овијâ нàшијâ шȳмā *би брáл'и* л'ѝпā, чàјеве, а мѝ сàт ѝмāмо л'ѝпе кот кȳħē, тȍ су сѝла л'ѝпе, мȍре, ал'и јȍш нѝсмо ȳбрāл'и ни јѐдан чàј; ѝмā óде рȳја код нâс овàмо у овē крше, јâ сам носѝо ранѝјē једнȍј жѐни у Тутѝн, да л' нѐшто вељáше за накѝ прѝтѝсак, и *пѝла би* тā чàј, сàмо сàт скȍро јȍк (Бр); ранѝјē око кȁзāнā *би имàло* љȳдѝ лȍм жѝвѝ, дóђи ȳвечē, дóђи преко дàна, рàзговōр, пѝ, овȍ сàт нѐмā нѝко да дȍђē (Ми); ранѝјē су мōрàл'и одàвдē овѝ његȍви да њȍј кȳпē да ȍна тàмо се спрѐмā (На); нѐкад, којѝ су ѝмућни они *би кȳповāл'и* да *би се* ȍна *спрēмàла* тàмо, да *би ткàла* онē чѐрге; спрва по гȍдина *би прȍшла*, а сàд јȍк, мѐсец дāнâ двâ, пȳстајȳ се вѐсти, фѝлмови (Ков); *брал'ѐ би* цвѐħе, да понѐсēмо цвѐħе да окѝтѝмо кȳħу, тȍ *би нàшл'е* тѐ вѝсибабе и *дȍнѝ*ела *би* ȳ рȳку дѐца. Тȍ ранѝјē (Коч); *Имàло би* ѝсприје нāрȍда, тȍ пѐсма, штà *би имàло;* тȍ је ѝшло овѝ стâрѝ још прѝје нàшēк врѐмена, *отѝшл'и би*, на л'éħа су дȍнијел'и по трѝјес кѝлā, педесѐт, како којѝ, па нáħи па свѐ на л'éħа донѐси овàмо, да поврнē дȳшу фамѝл'ији (Д. дуб).

Такође, бележени су примери у којима се у ширем контексту најпре описују понављане радње које су важиле за одређено време, након чега следи исказ којим се експлицитно наглашава њихова одсеченост од садашњости:

ткàл'е би жѐне и шњàјдер бѝо, ȍн *би рѐзō* тȍ одѝјело сукњѐно. А сàт тȍ нѐмā (Ми); ада богами смо прàвил'и и тȍ је бѝло ствâрно л'ѝјепо, *тȳрил'и би* помàло јѐчма и помало кл'ѐкā и знâш којѝ сȍк *би* онȍ *напрàвили* згȍдно, ѝмā некѝ дȍбар ȳкȳс, и знàш како е то бѝло згȍдно. А сàт овā нáрот махāнцѝја нешто (Ков); сàд је свàкōм у свȍј тањѝр сѝпāно, а ранѝјē нѝје бѝло него по јѐдну шéрпу са кȳхāњем *би стàвили* на средѝну и свѝ *би* из онѐ шѐрпѐ *сркàл'и* (Вр); тȍ сàт не смѝјȳ да рâдē, мѝ смо рāдѝле свѐ жѝвō, *нѐ би* ни, да извѝнѐте, ни *прѝчàле* да смо трȳдне, нит је *знàо би* ни свѐкар ни свѐкрва доклē *се нѐ би вѝдело*; трāвàма, чàевима, трāвàма, ѐто такȍ *би се лијечѝли*, ни код лекáра ни жѐне ни љȳди, бѝо здрàв нáрод ȍндā. Нѝје бѝло болешљѝво ка сàдек (Вру); чàјеви, обзȍвка, мѐтвица ето онâ, ето онâ, имàло је јȍш, штà знâм јâ којѐ, и шипȳрак и свѐ *би се* тȍ *корпстѝло*, таблéте нѝкад се нѝсу ни знàле да се попѝјȳ. Сàд се без таблѐтâ не мȍже, јâ и пѝјем свàкѝ чàс, сàт (Го); нѝјесмо имàл'и вȍду óвде прâвȳ, него је бѝла ȍдавдē једно трѝјес мѝнȳтā, тàмо смо узѝмāл'и вȍду, ал' нѝје се мȍгло, па *би* тȍ лопàтāма *чѝстѝл'и* пут док би. Сàд мàло је другачѝјē (Цр); *прода̄вàл'и би* љȳди пáрче земљѐ да *би* снàху *довѐл'и* кот кȳħē, нѝје се имàло. Врéме е такȍ бѝло (Дол); А сàдек, нàјпријен свѐ у воденѝцу, *би* и-Жȳпѐ ȍдонȳт *дȍшл'и*, тȍ шта *би имàло* нāрȍда, па *би пѐвāл'и*, имàло дѐцē дȍста. *Пѐвāла би* дѐца шта ȍтē, *пѐвāла* онѐ старинскѐ, онѐ пѐсме што се пѐвāл'е, нѝје овѐ садàњѐ, тȍ ранѝјē. Јâ кат сам дȍшла одѐнā, јâ *би* онàкō *ѝшла*, дѐца *би* дȍл'е *врпшпѐла*,

сасшавила би се, а садек не идемо. Нêмā нѝкака воденѝца по Вѝдрењāку и не идê се, нѝко ти и не пѐвā, нéма ни дѐцē (Коч); стȁнови от прȕ̂ħа испл'ѐти, и покрѝ, нѐко *би покрѝо*. Ранѝјē нѝје имô срêп (Ке); Сȁд је овѝјем сјâјно свѐ. *Нѐ би* ми *се знȁло* ни кȁд сам л'ѐгла, л'ѐгни по један сȁн одспâвā, тō се већ самнȕ̂ло (Ли); тō бѝо дȍбрѝ чȍвек, тô *би* стâрѝ *ѝрѝчȁл'и*, а то сад нȁма не мȍре да се дѐсѝ, нит ѝмā дȍбријā нити постȍѝ (Ру).

Радња означена потенцијалом не простире и на моменат говора, те ако се казују устаљене радње (на пример обичаји) које се и даље врше, потенцијал се по правилу замењује презентом, како би се указало на њену свевременост. Тако ће на пример, информатори рећи: За Бáјрам *сѝрêмāмо* колáче, За Бȍжић *идéмо* у бȁдњāке. Када су, међутим, посреди напуштени обичаји, саговорници бирају потенцијал: За Бȍжић *би се уводѝо* вô у кȕ̂ħу; невѐста *би се* на кȍња *водѝла*. Ређи су случајеви када се актуелне радње уобличавају потенцијалом. Забележено је свега неколико примера у којима се посебним језичким средствима указује на то да се оне врше и у садашњем времену:

јѐла *би се ѝрȁвѝла* кō и свȁкат, кō и сȁт, биријáни, татл'ѝје онē слȁткē онô, мêсо и такô, ѝстō, ѝстō, хрáна је ѝстō, мл'ѝјека кѝселā онô от стȍкē, ѐто тô (Ђер); *имȁло би* тијā прѝчā, тō *би ѝлȁшил'и* дѐцу, и сȁт рѐкнēм јâ унȕ̂чāдима мојѝјем ѝмā калакôнцара (Коч); па се тô трȌл'ѝ, ȕзмēш, истрȌл'ѝш онô дугȁчко, *сави/ȁл'и би*, тô *би се звáло* повѐсмо, и сȁд се такô зовê; тō *би ѝурȁл'е* ранѝјē планѝнке, и сȁт турȁјȕ̄ (Ђер).

Претходно анализирани примери недвосмислено указују на то да је ограниченост радње на прошлост, осим семантике хабитуалности, још једна од важних одлика потенцијала. Ову одлику приметили су и аутори новијих радова о потенцијалу у области србистике (а има и радова заснованих на компаративном приступу). Т. Ашић и В. Станојевић, на пример, наводе да се потенцијал употребљава за обележавање процеса који се понављао у прошлости и да у том смислу алтернира са перфектом. Основна разлика према перфекту јесте управо у ономе о чему је у нашој анализи било речи. Наиме, како аутори наводе, „догађаји представљени потенцијалом за прошлост не могу бити актуелни у моменту говора, што не важи за перфекат“ (Ашић и Станојевић 2008: 182). Односно, потенцијал не може обележити „понављање у интервалу који није нужно завршен пре момента говора, односно који је у деиктичкој вези са њим“, на шта указује пример: Тог лета три пута ме је / *би ме одвео на брдо (Ашић и Додиг 2014: 293).

II.9.17. У вези са претходно анализираном одликом јесте и семантичка компонента емотивне ангажованости (евокативности, носталгичности), коју у себи садржи временски транспоновани потенцијал. Ову повезаност истичемо имајући у виду да се слажемо са констатацијом да је код потенцијала „носталгичност последица чињенице да је интервал у коме се понављао догађај уведен потенцијалом строго одвојен од момента говора“

(Ашић и Станојевић 2008: 181). Настојећи да дефинише диференцијалне синтаксичко-семантичке одлике потенцијала у систему глаголских облика за казивање прошлих радњи, ову одлику прва помиње Милка Ивић, уводећи однос фактографско (својствено перфекту) : емотивно/евокативно казивање (потенцијал) (М. Ивић 1995: 44). Надовезујући се на ставове М. Ивић, аутори новијих радова емоционалност као семантичку компоненту (осим поменутом одвојеношћу од садашњег тренутка) образлажу чињеницом да се употребом потенцијала „улази, уживљава у догађаје“, тако што се реферише на сваку појединачну реализацију, што на стилском плану производи ефекат носталгичности (Ашић и Додиг 2012: 416).

Разлог високе фреквентности потенцијала у грађи прикупљеној на терену Тутина, Новог Пазара и Сјенице може се образложити управо наведеном чињенцом. Теме за разговор са информаторима најчешће су подразумевале подсећање на давно заборављена времена, обичаје, људе и предмете, што само по себи подразумева поновно (пр)оживљавање различитих ситуација, те, сходно томе, емотивну ангажованост. Евокативност казивања подразумева носталгичан тон приповедања, а ту потенцијал наступа као најпогодније средство обликовања исказа. Доживљеност, односно доживљаваност радњи подразумева се, будући да је реч о догађајима који су у непосредној вези са субјектом, односно наратором (било да их је наратор лично доживео или је сазнао о њима из приче). Управо због тога се често употребљавају изрази типа: *Сећам се...*, *Памтим и данас...* и сл, чиме се наглашава да наратор није неутрални преносилац информација, што даље доприноси експресивности исказа:

> ја̂ знам̂, ѐтац *би причо̂* да је па̀шче удавѝло нѐкōм дѝјете (Бо); кад *би* мѝ *прѐшљи* кроз Лука̀вицу, сѐћам се, бла̀то, *би* ни *остàл'и* опа̂нци, носѝл'и опа̂нке ѐндā, нѝјесмо има̀л'и цѝпил'е него опа̂нке, бла̀то *би би́ло*, а ѐна је би́ла као гни́ла она̂ зѐмља (Са); ѐво ја̂ сам л'ѝчно ишо̂ пѐшкē за Пѐћ, за Ѝсток, за Мѝтровицу, пѐшкē би ѝшл'и, и кѐ *би имо̂* ко́га сво̂га, у ре́ду, ко *нѐ би*, у хāнѐве *би ноћијева̀л'и* (Ѣер); ка̀ко се тō жѝвѐло, ба̀ш *би* ми *прѝча̀ла*, ја̂ сам запа̂нтио, нѝје има̀ло ни оно̂, па *би* конѐпљу са пѐпелом *пра́л'и*, нѝје има̀ло пра́шка, *прѝча̀ла би* ни ма̂јка, и тō *би* свѐ то *кѝсел'ил'и* ту конѐпљу (Вр); ја̂ сам запа̂нтио у Тутѝн, *дѐшло би* кад *би* пѝјоц *има̀о* и Срѐби и мусл'има́ни (Д. Дуб); сѐћам се ва̀зде кад *би* ѐна *шѐурила* кача̀мак од хѐљдē, тога̂ се ва̀зда сѐћам ко̀л'ко ми оста̀ло сла̀тко, од хѐљдē онō црнō (Вру); и оно̂ ба̀ш па̂нтѝм оно̂ *би носѝл'е* онѐ бѝјел'ē онē кā фиста̂н оно̂, ба̀ш ма̂јка је мѐ̀ја носѝла; пā, сѐћам се ја̂ дѐ̀бро ка сам оно̂ ма̀ло пора̂стō, ма̀ло оно̂, да кажем, дѐсет гѐ̀дѝнā, два̂нѐс гѐ̀дѝна, мо̂ј ѐтац *би оштишо̂*, те *би*, у шѐ̀уму *би оштишо̂*, па *би пѐ̀джњō* тога па̀прāђа, па *би* у једну вѐзу, па донѐси, па на кра̂ј та̀мо, у ћѐ̀шак, па би тѐ̂ тѐ̀ури тако̂, и једну пон'а̀ву тѐ̀ури по оном па̀прāђу, и дрѐ̀угѝ пон'а̀ву *би се покрѝл'и* (Би).

II.9.18. Најзад, наводимо примере који илуструју употребу потенцијала у квалификативној служби:

> којê је тō бȉо вȉђен, млâт, крýпан, ада вѐрујēш л’и, ōн *би ȕзō* по двȍје ц̏ачāдӣ ȕ рȳке брȁшна, по двȁес пêт кȉлā, изнѐси хи гȍре на спрȁт, ôн хи не осѐћā (Боб); ȕмрије му мâјка на прекȍчац, ôн бȉ тȁмо, остȁше му свúње и кокȍшке, ōн *би* тō *нарāнȉо* и *дошô* овȁмо да вȉдӣ нâс, и тȁмо се врáти, сѐдни, помáјно се поразговâрā, јâко је фȉнӣ бȉо, врéдан. Свȁкōга *би зōвнȕо*: „Шта чинúте?“; гр̂днӣ Бáђо *би ишô* гȍре стâлно код Слāвê (Ос); ôн је бȉо стȍлāр по занáту, тȳ *би се занӣмô* мȁло, прȁвио прōзȍре, врáта, имô некē машúне стȍларскē (В. Лок); ȍне *би се* двê *закȁчил’е* понѐкад, мало *би се ӣосвȁђāл’е*, јâ се сѐћāм, и ȍна: „Сат ће ми дôј дѐца, свѐ ћу ве кáзат“, дѐца, она *би звáла* сȉнове. И што би се ȍни помол’ȉл’и од бȕнāра одоздô, ȍна ћȳтȉте, ѐво су дѐца. Ȍна *би сакрȉла* ако је нѐкā нѐшто учињѐла (Шав); по мѐсец дāнâ сам јā пл’ѐла пл’етенȉце, имȁла сам кȍсу дȕгу, л’éпу, и поквȁсȉм, пл’ѐти пл’етенȉчице, тō шȳтȉ пре[д] сáбор мѐсец дāнâ *нѐ би* тō *дȉрȁла*, а ȍчи, тȕри спýчу, марȁму завȉ, сȁмо кол’ко вȉдȉм нȁ очи да идêм, такô *би ȉшла*, нѐ сȁмо јâ него свѐ, да не поцр̄нúмо да би бúл’е л’éпе за сáбор (Гр); његôв ȍтац је бȉо хȍђа, и ôн *би ноћȉо*, ал’и кад ȍни пȍћнӣ да ȉграјӣ по тавȁну, и ôн побѐгни у пȍла нȍћи, нō каснȉјē ућȉо, ућȉо, ућȉо, док је бúло, ал’ ôн отишô и они дôђӣ ȍпēт те скâћӣ по тавȁну; мȉ смо имȁл’и ис Цр̄нē Горê јѐдну, ȕдāла је бúла шћéрку у Пȍповићe, и ȍна *би дȍшла* код нâс, ал’и нѐмаде кôм да кâжē (Уг).

II.9.19. Спроведена анализа показала је да је у говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице потенцијал широко заступљен у обема својим службама – модалној, и временској. При употреби овог облика као модуса, саопштавају се значења могућности, жеље, намере и сл., са будућом временском перспективом. Даље, показало се да потенцијал у временској служби заузима значајно место у систему глаголских облика за казивање прошлих ситуација. Избор потенцијала у говорном чину је, међутим, регулисан неколиким синтаксичко-семантичким факторима. Имајући у виду да су му у испитиваном говору конкурентни перфекат, временски транспоновани презент и наративни императив, обликовање предикације потенцијалом захтева испуњење неколико синтаксичко-семантичких, односно прагматичких околности. Наиме, уколико је посреди намера говорника да означи радње које су се понављале у прошлости, и чије је вршење у садашњем моменту дезактуализовано, што подразумева да се на наративном плану у исказ уводи компонента емотивности и носталгичности, примарно средство за њихово саопштавање у говорном акту постаје потенцијал. Притом, маркери који упућују на постојање наведених семантичких компоненти на конкретној грађи препознају се или на основу контекста, или се пак на синтаксичком плану маркирају посебним језичким средствима.

II.9.20. Висока френвентност потенцијала у релативној употреби на тутинско-новопазарско-сјеничком подручју овај ареал издваја од осталих зетско-сјеничких говора. Тако у студији о Ибарском Колашину у одељку посвећеном синтакси нема поглавља о потенцијалу, што је вероватно условљено тиме да овој облик не ступа у временску службу обележавања прошлих радњи. У одељку о морфологији наводе се само примери модалне употребе и сложеног потенцијала у сложеним конструкцијама типа: *Мȋ би би̏ли ушѐкљи, да смо знȁљи*, односно: *Би̏ло ӣи̏ти на чѐсму, ӣа сад нѐ би шӣу̏цо*, али без улажења у анализу (Божовић 2002: 93). У студијама о говору Црмнице, староцрногорским говорима, говору Враке, Бјелопавлића и Паштровића у одељку о морфолошким одликама такође нема примера за временску употребу потенцијала, а поглавље о овом глаголском облику у делу о синтакси глаголских облика (уколико је у студијама присутно) изостаје (Милетић 1940: 561; Пешикан 1965: 203; Петровић 1974: 175; Ћупић 1977: 173; Јовановић 2005: 400). Потенцијал је једино бележен у говору Мрковића (Вујовић 1969: 346) и Васојевића (Стијовић 2007: 184). На читавом терену, међутим, у служби исказивања прошлих понављаних и појединачних радњи бележен је наративни императив, што упућује на могуће потискивање потенцијала од стране императива, као јединице која поседује могућност покривања ширег семантичког опсега у сфери прошлости. Најзад, наши резултати донекле се разликују од закључака Д. Барјактаревића, чија истраживања показују да се овај облик употребљава модално и у темпоралној служби у виду пермисивног потенцијала: *Звȁћу ӣе да би ӣогӣ̏нуо*; *Не мȍгу ӣи ӣо̄ учӣ̀њеӣ да би ми ȍко извȁдӣјо*, какав је потврђен и у нашој грађи. Аутор наводи да је пермисивни потенцијал у овом говору „врло жива категорија док се у другим говорима, према оном што је регистровано, не би могло рећи да представља ширу категорију“ (Барјактаревић 1966: 138). Наративни потенцијал у хабитуалној служби овде се не наводи, што се разилази са стањем које је нашим истраживањем регистровано на истом терену (Вељовић 2015б: 309–331). Прилике у херцеговачко-крајишком дијалекту сличне су, те се у описима говора Колашина, источне и централне Херцеговине и Каменара (Пижурица 1981: 208–215; Пецо 2007: 245–277; Вујадиновић 2007: 95–98) овај облик не наводи. У говору Пиве бележена је једино конструкција са значењем потенцијала за прошлост типа: *био радиӣи*, *не био лагаӣи*, којом се казује неизвршена погодба у прошлости (Вуковић 1940: 97). Наративни потенцијал познат је говору србијанског Полимља (Николић 1991: 492). Слично стање карактерише и говор Трстеника, где су функције потенцијала сведене на основне, типичне вредности – обележавање модалности. Нема га у темпоралној, нити у функцији итеративности ни у квалификативној употреби. Аутор наводи да ни Глиша Елезовић ни Милош Ивковић не бележе употребу приповедачког потенцијала, те да се на основу тога да закључити

да је таква ситуација у целом дијалекту (Јовић 1968: 209). У временској служби потенцијал није бележен ни у Срему, Колубари, централној Шумадији, банатским говорима (Николић 1964: 367; Николић 1969: 51; Радовановић 2006: 302; Реметић 1985: 327; Ивић и др. 1991: 390). У источној Шумадији га такође нема у временској служби (Бошњаковић 2012: 219). Говоре призренско-тимочке зоне карактерише фреквентност наративног императива и непознавање приповедачког потенцијала на највећем делу територије. Тако је у говору Бучума и Белог Потока, Лужници, Алексиначком Поморављу, Призрену, Понишављу, Заплању (Богдановић 1979: 124; Ћирић 1983: 105; Богдановић 1987: 199; Реметић 1996: 504; Ћирић 1999: 173; Марковић 2000: 178). Приповедачког потенцијала нема у Гори, а тако је и у околним говорима (јужнометохијски подгорски говор, сретечки говор, сиринићки говор). Потврђен је једино у говору Подриме и делу насеља Призренског Подгора (Младеновић 2001: 501). Насупрот приликама на највећем делу територије, у ђаковачком говору потенцијал је врло редак у основној употреби, при изрицању жеље или могућности вршења радње, док је у временској употреби врло фреквентан (Стевановић 1950: 148).

Изложени преглед прилика на ширем штокавском ареалу показује да у већини српских говора потенцијал не подлеже временском транспоновању, и да се ретко или уопште не употребљава у темпоралној служби. Тенденција његовог повлачења на већем делу територије доведена је до краја, а поред тога у готово свим говорима домен употребе потенцијала у систему покрива императив, као једниница која је према синтаксичко-семантичким и стилским одликама најсличнија потенцијалу. Стабилност императива у наративној служби и његово ширење на рачун потенцијала може се сматрати делом опште тенденције ка остварењу језичке економије, засноване на томе да се из система елиминише једна од двеју или више изофункционалних јединица. Имајући у виду да и императив и потенцијал поседују могућност обележавања прошлих понављаних радњи, и да су оба маркиране јединице, али и то да императив има ширу семантику, јер осим вишекратних може обележавати и појединачне прошле радње, прилике у наведеним говорима где је императив опстао у складу су са општим принципима функционисања језичког система очекиване су. За разлику од народних говора, у стандардној језичком идиому опстаје потенцијал, док се на синхроном плану императив готово и не употребљаава. Ситуација у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони стога сасвим је особена – на синхроном плану нема назнака да је овде такав процес отпочет јер су оба облика витална и сасвим равноправна на употребном плану. Осим тога, њима се придружује и специфична конструкција за исказивање хабитуалности творена од елемената обају облика (*би* + императив), што упућује на процес усложњавања изофункционалних језичких средстава. Ипак, показало се да свака од јединица поседује и донекле особе-

не синтаксичко-семантичке одлике, да нема потпуног преклапања функција међу трима формама, те да постоје и извесне разлике на стилском плану, што уједно оправдава разлоге њиховог опстанка и напоредног функционисања у систему. Детаљније о императиву и конструкцији *би* + императив и њиховом односу према потенцијалу в. т. II.13.1.

II.10. Императив

II.10.1. Осим у модалној служби, када се њиме изриче заповест, жеља, молба или уопште подстицај за вршење глаголом обележене радње, императив у српском језику подлеже и временском транспоновању, и тада се њиме исказују појединачна или прошла дејства која се одликују вишекратношћу. Српски језик у целини, и стандардној језички израз и народне говоре, карактерише знатна стабилност овога облика у његовој основној функцији. Поред тога, штокавски дијалекатски комплекс одликује се високом фреквентношћу приповедачког императива. У херцеговачко-крајишком дијалекту наративни императив спада у ред високофреквентних јединица (Вуковић 1940: 97; Петровић 1978: 138; Павлица 1984: 412; Драгичевић 1986: 196; Кашић 1995: 347; Вујадиновић 2007: 97; Пецо 2007: 273), а његов изостанак из система облика са претериталном службом карактерише једино говор Барање и околине (Секереш 1980: 167). Знатном присутношћу императива у наративној служби одликују се говори Срема и Баната (Николић 1964: 367; Ивић и др. 1997: 388), потом трстенички говор (Јовић 1968: 208). На читавој територији зетско-сјеничког дијалекта наративни императив је врло жива категорија (Милетић 1940: 561; Барјактаревић 1966: 137; Ћупић 1977: 171; Вељовић 2016: 21–37); нешто ређе је бележен у Мрковићима (Вујовић 1969: 345). У начелу исто важи и за призренско-тимочку зону – на једном делу територије врло је заступљен (Богдановић 1979: 124; Богдановић 1987: 252; Младеновић 2000: 500), док је у појединим говорма нешто мање фреквенције (Ћирић 1983: 105; Марковић 2000: 235). Најзад, галипољски говор не зна за приповедачки императив (Ивић 1957: 380).

Прилике у стандардном језику, где се императив у потпуности повукао на рачун потенцијала, те га у савременим књижевним делима готово уопште нема (Танасић и др. 2005: 457), разликују се од оних у народним говорима, где је овај облик у широкој употреби. Исти однос несразмере констатован је и поводом потенцијала, с тим да је наративни потенцијал у народним говорима углавном ишчезао, док је у стандардном језику знатно фреквентан (в. т. II.9.1.; II.9.2. и II.9.20.). Све то упућује на закључак о постојању тенденције да се у систему стабилизује један од двају облика између који постоји готово потпуни паралелизам синтаксичко-семантичких и стилских одлика. Тако је у народним говорима углавном стабилизован императив, добивши,

са становишта стандарда, обележје дијалекатски маркиране јединице, док је у књижевнојезичком изразу у употреби наративни потенцијал.

II.10.2. У српском језику императив се дефинише као глаголски облик којим се, када је употребљен у основној служби, „исказује подстицај некоме на вршење какве радње. У нормалним условима комуникације императив у предикату захтева обавезно учешће два учесника који значе живо. Један је тај који износи подстицај, а други је тај коме се упућује подстицај“. Притом, „подстицај може бити упућен било на вршење радње било на њен прекид, односно забрану вршења“. Уобичајено је у нашим граматикама да се говори како се императивом исказују заповести, жеље и молбе. Међутим, како наводи С. Танасић, „могуће је саставити нешто већи списак модалних значења која се исказују овим глаголским обликом. У конституисању тих значења поред самог глаголског облика значајну улогу имају и семантика глагола од кога се гради императив, као и контекст у којем се реализује реченица са тим обликом“ (Танасић и др. 2005: 453).

II.10.3. У тутинско-новопазарско-сјеничкој зони императив је бележен у функцији обележавања више типова модалности, а најчешће при изрицању:

а) заповести:

ту̏ри га на крѐвет (Баг); *ту̏ри* одàвдē вȍду за су̏пу; *сѐди одмȍри*; *сѐди*, *савѝ се*, да ту̏рӣм чȁј да попѝјēш; нѐ мош на прȁг да седѝш, на столѝцу пā *сѐдни*; *сѝпāј* тѝ тѐбе, ôн ко ћѐнē, лȁко му је; *ту̏ри* двȍје сѝтнијā; онō ȍскорȳшā *понѐси* (Бал); *зȍви* ми Мурȁта да дȍђē, трѐбā ми (Боб); ȍтац ми кâжē: „Нѐ, *не дѝрāј*“ (Из); ѐ, *прочѝтā* тѝ овȏ прѝјетеље, ако ви се свѝђā на овȏ, *отвȍри* прȏзор и *ту̏цā*, испросѝл’и сте девȏјку, не свѝђā ви се на овȏ, опâнци и ка ку̏ћи, опâнке и ка ку̏ћи (Ју); *дâ* једну кѐсу да јој извàдӣмо компрâ да јој ту̏рӣмо у кȍла; *врȍни*, дѝјете, пàре, јâ ћу ти дàт пàре ко си потрошѝла; *опѐри* тē шȏље; ȁјде дѐда, *затвȍри* говѐда, а тѝ бâко *ку̏вā* кàву; ѐво ти кȍфа, сâм *вȁди*, *одвȍји*; кажē: „*Кр̏ти* како знâш, стàра жѐна“ (Ка); *ȕзми* му тō орȕжје и *увѐди* га; *дâ* ми тā пиштȏљ што ѝмāш; *дâ* кàпу; хȁј *обр̏ни* (Нет); *мѝчи* тōг ђàвола; те овијем женàма јâ вѐљу *притврдѝте* како знáте (Ос); сàл’ л’ѝјек ми *ту̏ри* (Се); *стàви* ми тā дру̏гӣ цâк на л’éђа; *дōђѝте* да ȕзмēте брàшно; *напрàвте*кȕхињу; јâ ћу прѝчат, а вѝ *пѝшѝте*кȍл’ко трѐбā јѐдан ру̏чак да кôштā хȁјде Рѝзо, *замѝјеси* л’ѐп мѝ ћемо ујȕтру да рâдӣмо; хȁјде Рѝзо, *замешȕ̂ј* тàмо са Мéљом (Трн); *нāђѝте* нѐкōга дрȕгōга; *мáхни* према трáви; *скȕхā* му чóрбу; *зóвни* тȳ снáшу; *кажȕ̂ј̂те* кȍ је узѝмō пàре ис кȕфера (Цв); *стàви* им кàфу; *дâ* тѝ тē чàше пā ће Зȍрица сѝпат; *попѝ*, штâ нѐћеш? (Шав); *мàкни*, дер, овȏ, снàо, тàмо; (Бу); и тȏ *запѝши*; е *напѝши* тȏ, е тȏ ти је ѝстина (Врс); *намѐсти* вóђе; *стàни*, бȏк те вѝђео, да ти помȍгнēм; *ѝди* Гѝно, трāжѝће те, *ѝди*, *ѝди*, тѝ не дâш ни да се прѝчā нѝшта; *гȕби* се (Гр); *бѐжи*, тō је мáјмун, шéјтан, *бѐжи* да не гл’ѐдāм; *згомилâ* и *налȍжи* и *запáл’и* (Др); хȁјде *дâ̂ј* пȕт, штà би трѐбāло да се прѝчā; знâчѝ, Рѝнгу нѐко дāјê дȍјаву: „Рѝнго *ту̏цāј*“ (Д. Пољ); *пѝши* тѝ тȏ; *стàнте*, дѐвȍјке, шта сте пȍхитāл’е?; *остàви* тȏ (Тр); *ћу́ти*, нѝђе немȏ да рѐкнēш тȏ; *завр̏шѝте* тȏ, нѐка

ти̑ Авдула́ха; *ӣу̏шӣи* ти̑ Авдула́ха (Туз); Ма̑јо, *ӣи̑ӣа̄* је зна̑ л’ онȍг профѐсора Београ̏ђанина; *ѝдиӣе* та̀мо на Пѐштер ал’ да при̑мӣте исла̑м (Че); *очи̏сӣи* га ма̀ло ра́ди сли̏ка̄ња; ȍдма̄ *ӣоздȍвиӣе* на дȍговȍр (Шар); *ӣока́жи* јој ти̑; ту́не *ба̀ци*; *сӣа̀н* де, ѝма̄ ча̀ша, ђѐвȍјко; *заӣвȍри* воде́ни̏цу, што је пра̑зни̑к, и *до́ђи*; *не ӣи̑ља̄*, док си ти̑ жи́ва и дѐци да при̑ча̄ш, немȏ да прода̑ш (Шт); *ѝзми* апара̑т за ѝхо; (Бо); *ӣљѝни*, *ӣљѝни*, *ӣљѝни* она̀мо!; *да̑јӣе* ми онога̑ што сам ја̑ гл’ѐда̄ла (Бр); ада *да̑* им бар по едан со̑к (Вру); *л’ѐжи* ти̑, немȏ да се ди̏жѐш; *ӣока́жи* оно̄ зел’ѐно̄, Зери́на; *сѐди*, Йлда̑, *не ма̀жи* туда̑; ја̄ оћу ова̑ си̏р да ти ста̀ви̑м, *ӣојѐди* овȏ (Го); они су рѐкл’и: „*Пре́ђи* у Гурди̏јеље“ (Гу); *ӣосѝједа̄ӣе* о́де; вра̏ћајӯ љу̑де: „Не́ћу са̀д да се поми̑рӣм, но *сӣа̀ни* мало касни̏јѐ“ (Де); кажѐ: „Ел’ѐзе, *ӣода̑* овȍмѐ тȍ шеѣ̏ра, па преко на̑с добѝја̄ та̀чкице, ил’ ћемо ти ми̑ тȏ дони̏јет да осѐчѐш ил’и да̀ћемо њѐму“; кажѐ: „Ти̑ ми *ја́ви*“; изјȕтра: „Ха̀јте *фа̀ӣа̄ӣе* кȍње д е́мо“; ха̀ј ти *ѝзми* кљу́се, на̑јћемо ми па̀ре до та̀мо (Ђер); мѐне ȍтац ка̑жѐ: „Немȏ да̀нас ви̏шѐ да ра̑ди̑ӣе, *ѝдиӣе* на ва́шер“: (Ер); „*Обр̏н се*“, кажѐ, „на овȕ дрȕгȕ стра̑н“; *ӣода̑* је нек идѐ; вала̄ *иза́ђи* ȍтл’ѐн, оћу да жѐни̑м ди̏јете, *иза́ђи* (Жи); не веља̑ да га држи̑ш, *закȍљи* ми га да га појѐдѐм; дѐцо, ȍтут код ȍмȍра̄ *ӣовѐдиӣе* волȍве и та̀мо, ȏн ће да ноћи̑ код мѐне; напи̑сȏ ономѐ зѐту: „Нека ноћи̑ ко[д] тѐбе, ти̑ *ѝди* са волȍвима, ȏн нека ѝзмѐ тога̄ ђȍгата и нек дȏђѐ за ва̀ма нек се наспа̑ва̄ и нахра̑ни̑“; *увѐдиӣе* ви̑ њȕ у сȍбу да се ми̑ ви̑ди̑мо; *ма̀кни* ти̑ тȕ ша̄ми̏ју; *осӣа̀ви* конȍпљу; *загрȕ̏л’и* га; *да̑* те ми тӣ пȕшку; немȏ да при̑ђа̄те, *да̑* те ми пȕшку, не́ћу ви узѐт, нѐма̄те бри̏гу; ха̀ј ти̑ *ѝзми* волȍве; *сӣа̀ви* со̑к, да нас не разнѐсȕ цр̏нијем гла̑сом; *иза́ђи* дочѐка̄ ово̄ двȍе; *ӣȕшћи* ка̄за̀ћу ти сȕтра; *бѐжи* изѝо те вра̑г, *бѐжи* да те не ви̏дȕ љȕди, шта си на̀днијела нат шпȍрет; ва̑с двѐ *се сӣрѐми̏ӣе* да иза̑ђѐте; а̀ма, *ма̀кни се* ти̑ од мѐне, па *гл’ѐда̄ј* ђе хȍј (Ле);

б) допуштања или подстицаја:

а̀јде *ӯђѝӣе* она̀мо на сȕнце да сѐднѐмо (Баг); тобоша̑р, бѝо је тобоша̑р и ако ѝма̄ нѐшто нȍво из вла̄дѐ озгȍр, нѐшто се наређȕјѐ, ȏн би у Поза̑р на цѐнтар на Шедрва̑н се звȏ, ба̀па, ба̀па, ба̀па, са онијем гȍђом: „Ха̄рȍде, *ђȕ̑јӣе*, ха̄рȍде“, нѐка̄ко некијем ријеђѝма, забора̀вио сам ка̀ко бѐше, „*ђȕ̑јӣе*, ха̄рȍде, *ӣокȕ̏ӣиӣе се*“ (Бот); *до́ђи*, са̀д зна̑ш ђѐ је гȍре. *До́ђи* код мѐне, да те дочѐка̄м ма̀ло (Ка); још та̑пȕт, при̏јетељи би́л’и: „Да те да́мо?“ „*Да̑јӣе*.“ (Баб); *оӣки̏ни*, шта̀ ће ми. *Оӣки̏ни*, Зȍро, са̀л ко ти се сви̑ђа̄ (Бал); са̀мо *сѐдиӣе* ви̑ (Бот); ако ти трѐба̄, јѐдно ћу ти поклȍнит, ѐво *ӣробѐри* (Из); слȍбодно је *ӣоӣра̄жѝӣе*, не трѐба̄ло ви, ȍна ра̑ди̑ дȍл’е ђѐ ова̄ фа̀брика би́ла (Коз); ѝма̄ у згра̀ду, ѝма̄ у вѐликȕ̄ сȍбу, *ѝзмиӣе* ће ȍћете (Бал); парада̀јса *ӣонѐси* пȍвишѐ пошто вȍлӣиш д[а] [ј] ѐдѐш; *ѝзмиӣе* шангарѐпѐ, пѐршȕна; ѐво ти *ӣода̑* и (Бал); са̀т нѐма̄ пшени̏цѐ, *ӣрошѐӣа̄ј* до на Ри̏барӣће дȍл’е, ко на̑ђѐш јѐдну пȍсијāту, у шта хȍћеш (Ју); дрȕгӣ пȕт кат дȏђѐте, *ја̄ја̄ви̏ се* и ȍндā ћу да спрѐми̑м ру́чак и да ве чѐка̄м (Ка); *ӣоми̏сл’и* још ма̀ло (Коз); ви̑ка̀ла ми је: „*До́ђи, до́ђи*“, ал’ ја̑ ства̑рно нѐма̄м врѐмена (Леч); *ӣогл’ѐа̄* шта̀ су нам урā ди̏л’и от пȕтѐва̄, и ни̏ко тȏ нѐће гла̑ву да окрѐнѐ (Леч); не мȍгу, ја̑ смр̏ша̀ла, *ӣогл’е́дни* ка̀ка сам, не мȍгу (Лу); *сѐдиӣе* за аста̑л, и клу́пе, свѐ ѝма̄ш; ни о сла̀ви ни̏ко се не озȕва̄, а̀јде *сѐдниӣе*, *ӣослȕ̏жѝӣе се*, брѐ (Не); „а̀ј“, реко, „*у́ђи* са̀д о́де у хла̑т“ (Нет); Ми̏ћа јој ви̑чѐ

тā мȳж: „*Ѝди* на мôре, *ѝди опорѐви се* мѐло“ (Ос); и јâ сам о[д] тогâ врѐмена вишē нѝшта, звáл’и *врāшѝ се*, нѐ, нѐ, нѐ, за жѝвȳ мâјку, док је ôн тȳ, јâ се не врѐ̄ам (Пож); е такô тѝ, девојкѐна, штѐ те ѝнтересуē, тѝ *ѝѝшā* (Рај); слȍбодно *рѐкнише*, нѐшто сте дȍшл’и некијем пȍслом (Трн); ѐјте, *ȳ̄ѝше* слȍбодно; тô је брȳс, да ти покâжēм, ако ôј, и *сл’ѝкāј*, ѐто ти, слȍбодно; *ѝонѐси* водê пȍвишē да попѝјēш; *ѝоѝрѝчāј* тѝ нѐшто пā ћу ти јâ попри́чат за једну дрȳгȳ ствâр (Цв); хѐ̄ј *сѐше ѝоѝѝше* кѐ̄фу, брê; мѝ тѐк припрêмāмо, сѐ̄мо вѝ *сѐдише*; *ȳзми*, дѝјете, сôк (Шав); *сшѐни* кâфу да попѝјēмо, нарȳчѝо сам (Бољ); *дóђи* овѐ̄мо, се́ка оће да те вѝдѝ; *сѐше* на кѐ̄уч (Бољ); *нѐсѝи* јѐдан ко ћѐнē; *ѝѝшā*, штѐ̄ јȍш да ти прѝчāм; ѐ̄јде, снѐ̄о, *ѝрѝчā* нѐшто тѝ. Ѐ̄јде кѐ̄ко си се тѝ ȳдāла; жел’ѝм ви свѐ нѐ̄јбољē, пā *навра́ѝи* јȍпēт (Гр); тô, сѝне, дȍктор *бѝди*; *ѝȍчни* тѝ ньôјзи от којê гȍдинē отпрѝл’ѝкē; *намѐсѝи се* тѝ ће вȍл’ѝш; ал’и нѐ̄ђе кат дȍђēте, *ȳзмише* ми брôј, пā да ни најâвѝте; хоће грѐ̄ђани цѐ̄бē варенѝкē, л’ѐл’е мѐне мâјко, *јѐше*; дȍбро ка[д] си тѝ завр̄шѝла, сељáка *бѐ̄ци* у бѐ̄ру, нек идê (Дре хѐ̄јт *ул’ѐгнише* у сȍбу (Дуј); хѐ̄јде *ȳ̄ѝше*, бȳјрум, хѐ̄јде *ȳ̄ѝше*. А одѐ̄кл’ē сте вѝ? Хѐ̄јде *ȳ̄ѝше*, брê (За); цр̄кву мôрāш да прѐвѝш па *ра́ди* шта ȍђеш (Кн); хѐ̄јде Рāхѝме, *сѐд* овѐ̄мо; Реко: „Јâ, Мêдо, јâ мôрāм да идêм на посô, тѝ *ра́ди* шта ôј“; тѝ *гл’ѐдā* у мѐне, јā ћу гл’ѐдат у тѐбе (Тр); јā не мȍгу да ѐдēм, *дорȳ̄ћкȳ̄ше* вѝ (Туз); *сл’ѝкāј*. Ѐво је његȍва кȳ̄ћа (Уг); óде сѝне *ѝшвȍри* (Це); *ȳзми* овогā слѐ̄ткōга, *избѝрā* којē хôј (Шар); *ȳзми ѝослȳжише се*, да ве не хâбѝмо мѝ; немô да ве смêћāмо, *ȳзмише ѝослȳжѝше се* (Бо); ôн кѐ̄жē: „*Дâ*, синȍвац, *изнѐси* један лѝтар у ѝме мȍе“; а вељȳ му нѐкѝ: „Тѝ *знѐ̄ди* твȍе ка[д] ћеш дôј за казѐ̄нскȳ.“; *сѐ[ди]ше* брê да ноћи́мо; тѝ, снѐ̄хо, *ѝоѝомȍгни* понѐшто, јâ сам заборѐ̄вио, јâ сам остѐ̄рō, јâ не прескâчēм нѝшта (Вру); ѐто ти хѐ̄мбāр, ѐто ти кѐ̄нтāр, *узѝмā* кол’ко хôј (Гл); *наслȍн се*, *ѝрȳжи* такô нôге; *ѝрôбāј* тѝ сѝр па са[д] ћу јā донѝјет баклѐ̄ву и облâнду, ћу́ти алāхѐ̄ ти; *сѐди*, мѐ̄јкицо, немô, енê шта си умѐ̄зāла рука́ве (Го); *ѝѝшāше* ме шта гȍј хôј, јā ћу ви испри́ћат; ѝмā вѐ̄лā вâшѝрā на свѐ̄кō мѐсто, сал’ *ѝȳшћише* тел’евѝзōр ѐво вâшѝрā гȍре по Пѐштеру стâлно, свѐ̄кā субȍта и недѐ̄ља је вāшѝри (Де); кажē: „Муларѐшѝте, јâ сам довѐо овȳ твȍју сѐстру, пā сат *ȳдри* и мѐне и њȳ, евê је óде“, и ôн се пређу́ти и прѝмѝ је, такô се помѝрѝл’и; „Вѐ̄лā“, рѐко, „*обр̄ѝ* ме кол’ко гȍј хôј“ (Жи); е бôк ти дѐ̄о, јѐ̄ко, *ѝѝши* (Ке); зовê: „Бȳјрум сȳтра *дōѝше* на кѐ̄фу“; ка[д] дôђēш овѐ̄мо те мȍгнēш, *јѐ̄вни* ми *се* пā ћемо се чȳт; прѝчāм ти, пошто ве ѝнтересујē прȍшлōс, тô *ѝѝши*, тō ти је такô; прѝјетељу, дрȳгȳ нêмāмо, бȳјрум ко ви се свѝђā, *чѐкāше* ѐво ви је, ко ви се не свѝђā, нêмā (Жу); свѐкрва ми је рѐкла овѐ̄кō: „Тѝ *слȳшā* мѐне шта ћу ти јâ рѐј. Ако ти нѐко рѐкнē штȍ си тô урāдѝла, тѝ *рекни* рѐкла ми је“, звáл’и смо је Љѝља, „*рѐкни* рѐкла ми је Љѝља, слȍбодно *рѐкни*“; каже: „Нѝје дошô јȍш, сѐ̄[д] ће дôј, *ул’ѐгнише* овѐ̄мо у дѐжȳрнȳ да ви нѝје зи́ма“; *ȳзми* је ко[д] тѐбе и код мѐ̄мē тѐ̄мо, па недѐ̄љу дāнâ, *сѐднише*; такô е тô, алâх је створѝо свѐ. *Ѝшѝди* нáђи стȍтину децê у бōл’нѝцу, ако мȍгнēш одвȍит коê, којê је којê, јâ да скѝнēм глâву (Пл);

б) жеље или молбе:

дâ још једамâ да те пољȳбим (Ос); дѐвōјко, бȍга ти *однѐси* овô (Др); хѐ̄ј да ти јâ дâм дȍбар пѐшкир а тѝ хѐ̄ј тѐ̄мо *рѐкни* нêће ȍна; аааа, *не дâјше*, *ѝомȍгнише* ми

да напу̏нӣм овӯ ка̀цу (Бр); молѝли га: „*Во̀ди* не, дѐда, да ви̏дӣмо пећѝну, *во̀ди* не, дѐда, да про̂ђемо крос пећѝну“, па су носѝл’и фѐњер да про̀ђӯ; па би онō рѐкл’и: „Ха̀ј ми *да̀ди* сѐстру, кӯпѝћу ти шта зна̂ш“; о̀тац рѐкō Ју̀ки: „*Йди узѝма̄* ми ће́рку у Го̀дово да оба̀ља̄ во́жњу, свѐ ти ја̂ пла̂ћа̄м“ (Го); она мѐне ви̂чē: „Фати́ма, *донѐси* ми ма̀ло тво̀ега ра̄со̀ла и тво̀ија̄ кру̀ша̄ка̄ да појѐдēм“; о̀на свѐ мѐне: „*Тӯри* ми ка̀хву, хо̂ћу тво̀ју да попѝјем“ (Ков); кат ћѐнēш да хи ши̂ша̄ш, *ја̀вни* ми она̄ пѝла̄т да у̀змēм (Коч); Ра̀љо, бо̀га ти *ма̀к се*, йграјӯ, сва̀тови (Пл); *кӯпи* ми, бога ти, ако имаш пара (Не) гр̂дна̄, она̄ крѐвет што си л’ежа̀ла *о̄дѝгни* ка̀уч, не мо̀гу бол’ѐ ме ру̂ке од му̀жē; *укӯца̄* ми тво̂ј бро̂ј, фѝкснӣ ил’ мо̀бӣлнӣ, мо̀гу да те чу̀јēм нѐђе; гр̂дна, *йди* у коша̀ру *о̄гл’ѐда̄* она̄ тѐла̄т, *о̄знѐдни* тѐла̄т, умрѝјећу па̄ тē ти ко̄мшѝје отѐрат, нѐћеш зна̀т да ти и нѐма (Ка);

в) упутства, савета, односно поуке:

рѐђē га мало *забр̂чи*, бо̀љē је (По); тӣ ћеш бѝт на слу̀жбу ко бо̂г да̂, *чу̂ва̄ се* од на̄ро̀да, кол’ко мо̀ш, то̂ кол’ко мо̀ш, оно̂ кол’ко те не ко̂шћа̄ по̀сла, *о̄мо̀гни* на́рот, *о̄мо̀гни* сво̂ј на́рот, па̄ и ко нѐ мош да помо̀гнēш, л’ијепо саш њѝм, *о̄са̄вѐ̄тӯј* га, бо̀к ће те чу́ват (Ју); ако бѝднē ту̂, *сѐди* ма̀ло, и нѐшто ћеш и од нѐга чу̀т (Леч); оно ѝма̄ овако̂ један пу̀т с дѐснē стра̂н, тѝјем пу́том немо̂ да иде́те но̄ пра̀во *йдӣте* свѐ, јѐдну ку̀ћу размѝнēте на л’едѝну, л’ива̀да је о́нде, ѐ по̀сēн о́нде *ста̀нӣте*, *йѝта̄*, мо̂ра̄ да нѐко бѝдē о́нде, *йѝта̄* ђѐ Ја̀блāн, о̀н ће ви ка́зат (Баг); кад бѝдēте ка једно̄ме мо̀сту, *йте* полакшѝјē, ѝма̄ ру̂па̄ до̀ста (Брђ); нѝкад не затрѐба̄ло ви, ал’ кад би слу̀ча̄јно отѝшл’е, са̀мо *тра̄жѝте* Бѝорац Горда̀ну и *ка̄жѝте се*; са̀мо тӣ *рѐци* ово̄ј Вла́ди, Ста̂нкӣн дѐвēр (Коз); ло̀пужње па̄ Змѝнац, па̄ по̀сл’ē *о̄продӯжѝте* го̀ре па̄ пол’ѝција го̀ре (Не); ѐво нек о̀на прѝма̄ пѐнзију, а *изја̄вѝте* жа́лбу преко то̄г су́да да ви се вра̂тē па̀ре; „*Не да̂* им“, кажē, „не да̂ им тӯ прода̂вницу, ни́су о̀ни са́ми пра̀вили, а ва̀ша је зѐмља“; та̀мо ђē та Ву̀чја̄ Ло̀ква то̂ *йдӣте* до кра̀ја оно̂ сѐла; вѝдећете кад про̂ђēте та̀мо, канцела̂рија до̀л’е, као мо̀нта̄жно, лампѐрија. *Запѝши* и нѐко ће ти ка́зат; и озго̀р *сврāтѝте* да пѝјемо ка̀хву (Нет); са̀л’ *йѝта̄те* о̄нде́на́ке онē гара́же што су; са̀мо *тра̂жте* ста̂ра̄ жѐна; на̀за̄т се вра̀ћа̄те, код Ра̀шко̄ве кафа̀нē *сврāтѝте*; са̀мо кот Дра̀шка о́нде *уста̀вӣте* ко̀ла, *йѝта̄те* ко́га би́ло. *Сврāтѝте* код Ра̄гѝповē ма̂јкē, *врāтѝте се* на̀за̄т и кроз гро̂бље пола̀зѝте (Ос); дру̀гӣ пу̀т кат о̀дēш *ка́жи* од Бо̀ја на Ко̀сову, дру̀гӣ пу̀т кад о̀дēш за васи́ку и добѝћеш (Пож); да се вра̂тӣте о́дек покрај пол’ѝцијē па̄ овијем пу́тем на̀сӯтӣм, до̀бар је пу̀т, па *йѝта̄те* ту̂ (Ра); па̄ бо̀га ти немо̂ј, сва̀шта *кӯѝ̄ј* шта мо̀ре да се ку̀пӣ. Сва̀шта *ку́пи*, немо̂ намирѐват (Со); и *са̄вѐ̄тӯј* ба́ба и ма̀му, *рѐкни*: „Рѝзо тако̂ и тако̂ ура̄дѝо, и вѝ тако̂ *ура̄дѝте*, *ку́пи* једну љу̀ља̂шку и *ба̄та́л’и* вишē тӯ тр̀ку“; *рѐкни* тӣ Ви́ду и ма̀ми, погото̀во ма̀ми: „*Мѝчи* сто̀ку“, и *рѐкни:* „Ка̄ Ри́зо љу̀ља̂шку *ку́пи* и хо̂па̄ се“ (Трн); на̀јбољē *ка́жи* ка̀ко се на̀јпрē му̀чило, нѐ ка̀ко се о̀ра̄ло (Бољ); *йдӣте* повише тē о̀градē, ја̄ мѝсӣм да је ту̂; *о̄тӣдѝте* кот То́ма, ако не бѝднē То́мо, Дра̀гољу̀п, и о̀н зна̂ при́чат (Врс); немо̂, срце пра̂знӣком нѝшта, нѐка, *о̄прекр̀сти се*, *одма̂ра̄*; са̀мо *се* бо̀гу *замо̀л’и*, бо̀к ће да помо̀гнē свѐ (Гр); а̀јде нѝшта се *не озу̂ва̄те*; нѐка, *не доно̀си*, фа́ла (Дуј); рѐкō ми је: „Си̂не, *чу̂ва̄* л’ѐп, јо̀ш вѝ нѐ зна̄те шта̀ је л’ѐп“ (Ки); то̄ на̀јбољē *сврā́ти* го̀ре код ку̀ћē и са ба̀бо̄м попрѝча̄ш; па̄ а̀јде, немо̂ да сте ђѐца, *вѐрӯј* тӣ у сѐбе и у бо̀га, немо̂

да укрāдêш и да слȁжēш, а *ра́ди* свȁкī дȃн нȉје ти срамȍта; *ōомȍгни* ако ȉмāш ко́га те ти се нѐко загнȃ, *ōомȍгни*, е тȏ ти је вѐра; еи, тȉ свѐ здрȁво би́ла, тȉ свѐ мѐне *ōȉшāј*; кажē: „Сȉне, јā не мȍгу тѐбе нȉшта да рȃдȉм, твȏј је стомȃк твр̄т кȏ кȁмēн, нȏ *ȉди* кȕћи пā *масȉрāј се* ракȉјȏм и рȁкијāну ȍблогу *сōȁви* на стомȃк и *л'ѐгни* у тȍплу сȍбу кад л'ѐгнēш да спȃвāш (Кн); и овȁмо *се чȕвајōе*, овȁмо полȁко; *гл'ѐдā* нѐђе, *удȃ се*, *вȉди* л'ȉјепо *на́ђи*; пр̏вō *на́ђи* карȁктер, ако ȉмā карȁктер, кад је чȍвек карȁктеран, тō је млȍго дȍбро (Тр); ȍна је гл'ѐдāла, кажē: „*Слȕшā* кȕме, док ти јȃ нȉшта не рѐкнēм, нȉшта *се не бȏ*ј тȉ“ (Туз); ȏн је осȕђен што је убȉо сȉна, и немȏ да га сȕдȉш, *ослȍбоди* га; ȍна би дȍшла код нȃс, ал'и нѐмаде кȏм да кȃжē: „Кȕмо, мојȏ мȃјки, *шкȍлȕ*ј дѐцу, *шкȍлȕ*ј дѐцу“ (Уг); стрȍго *не ōовȗјāј* нȉшта, држи́мо у нāрȕће, борȉмȍ се, и нешто кѐњкāво, код л'ēкарȃ (Це); хаџимāкȕље су, да извȉнēш, овал'ȉкē, упљѐскāш мȁло овакȏ, ишȃрāш, *ōȕри* у тепсȉју, *ōоклȍōи*, *гȕрни* у шпȍрет. Пȍсл'ē кат се испѐчē, *ōȕри* онā шѐрбет, да би тō би́ло мало слȁђē, пол'ȉјеш по онōј тепсȉји, тȕрȉш мȁло тȁмо да стȁнē. Тō *ȕзми* шећѐра пā размȕтȉш, размȕтȉш шѐрбе и баклȁву пā посл'ēн сȉпāш по онијем чȁшāма. Нагорȉш шѐћер, шѐћер нагорȉш и пȍсл'ē тȕрȉш вȍду. Нагорȉш шѐћер и намѐстȉш онѐ кō медењȁке, знȁш кȁко су л'ȉјепи; вȉ *обȁвиōе* Дȕгȕ Пољȁну пā *ōродȕжȉōе* у Дрȁжевиће, ѐ ако завр̄шȉте у Дрȁжевиће, *ōродȕжȉōе* преко брȍда пā у Кȁмешницу (Шар); онȃ јѐдна те сȁдака спашȃвā, тȏ је ȉстина, сȁдаку дȃш нѐкōм, би́ло кȏм, *ōрȕжи* нѐшто, *дȁди* нѐшто мȁло, нѐће ти бȉт нȉшта; ȍдо јȃ тȕ и тȕ, а тȉ овȕ стȍку *ōовѐди* ми ка родȉтељима дȍл'е а јȃ сам побѐгла тȕ и тȕ, *ка́жи* (Бр); Сȃво, доклē је на Ȕљи гла́ва, *не бȏ*ј*ōе се*, а чȉм Ȕљē нестȁнē, *бѐжиōе* за Срȍбију; јȃ би ти препорȕчȉо *мȁкни* тȉ овā цībáнлук, *скрāјнȉ се* дȍље једну гȍдину дāнȃ (Вру); *оōи́ди* гȍре посѐн навȉше, стрȁначкī (Го); *завр́ши* пр̏вō шкȍлу, а пȍсл'ē немȏ да чѐкāш да бȉрāш; *гл'ѐдā* човѐка којī ће брȉжит тѐбе, да не брȉжōш тī њѐму. А ȍпēт и тȉ *чȕвā* му ȍбрас (Жу); сȁмо *знȁди* да ȉмā бȍга и *знȁди* да ти је бȏк дȏ пȁмēт и да дȏђēш до живȍта свȏга како трѐбā (Ле).

II.10.4. Негирани императив од глагола имперфективног вида сасвим је обичан у испитиваној зони:

нѐће да се одл'ѐдī, *не бȏ*ј *се* (Баг); *не ōрȁви* кола́че сȁт; *не дȗрāј*, нȉшта *не дȗрāј* (Пож); *не дȗрāј* (Ју); стрȍго *не ōовȗјāј* нȉшта (Це); дȉјете, *не ōрȗчā* (Шав); тȏ ти је би́ло нȉшта га *не дȗрā*; ада тȏ е посȏ *не ȉшōā* (Рај); *не дȃ* им; *не дȃ* им тȕ продȃвницу (Не); *не дȗрā* нȉшта (Ле); *не дȗрā* ме (Жи); *не одусōȁји* нȉкад (Ке); штȃ нѐзгодно, *не дȗрā*, трȉце овȍл'кē (Тр); нȉшта се *не бȏ*ј тȉ (Туз); *не бȉди* ус прȉчу (Бо); сѐди, Ȉлдā, *не мȁжи* тудȃ (Го); хȉч *нѐмāј* брȉгу (Ке); нѐће да се одл'ѐдī, *не бȏ*ј *се*; *не ōрȁви* кола́че сȁт; *не ōрōљȃ*, здрȃвља ти (Бал); *не ōрȗчā* тō такȏ; *не бандȃ* (Бал); *не секирȃ*ј *се* нȉшта; *не слȕшāј* тī њѐга; *не узȉмāј* тȏ (По).

Негирани облици модалног императива од глагола перфективног вида ретко су бележени, и то углавном у устаљеним конструкцијама:

не учȉни злȍ нȉкат (Ру); нȉкат злȍ *не учȉни* (По); онȏ *нѐ дāј* ти бȍже да чȍвек јѐдē л'ѐба од оногȃ (Рај); на сѐло како су жи́вел'и *нѐ дај* ти бȍже (Бу); мѐне је

тô *нѐ дāј* бȍже; тō *нѐ дāј* бȍже, тру́дна жѐна не смѝјē нѝшта да тȁкнē укрȁђено; ѝмā тијā зл’ѝјā дȳшâ, *нѐ дāј* бȍже (Гл); сȁт тр́пи цѝјо вѝјек глȍтна човѐка ил’и глȍтну жѐну, *нѐ дāј* бȍже (Трн); ô Рȳжо, Рȳжо, *не дâ* врѐмену (Лу)[61].

Функцију одричног императива, превасходно од свршених глагола, преузима конструкција *немô(ј)* + инфинитив / *да* + презент:

немô ме *тēрѐтит* (Це); тѝ нѝшта *немô рѐћ* Вези́ри; *немô прѝчат*; *немô* ме *грл’ит* (Го); *немô* је ни *ди́рат* (Жу); *немô*, снȁхо, *прȁт*, дȁнас тôрнīк (Ле); *немô се*, Л’ê̄пшо, *секѝрат* (Леч); *немô* ми *прѝчат* (Се); *немô намирѐват* (Со); *немô* ни *долȁзит* кад нѐ мош; *немô зативȁрат* (Шав); *немô хаве́тат* по сѐлу и (Жи); *немô спре́мат* сȁд тô (Ке); *немô се* уда́ват (Ков); *немôј се превȁрит* (Ков); *немôј учѝнет* злȍ (Мел);

немô слȳчājно ѝзмећу *да закȁчтш* (Тр); Андрѝја, *немô* кȳче *да фȁтāш* (Бу); *немô* млȍго *да чѐкāш* (Гр); *немô да укрāдêш* и *да слȁжēш* (Кн); ћу́ти, нѝђе *немô да рѐкнēш* тô (Туз); *немô да* га *сȳдтш*; (Це); *немô да* те *е срâм* да чȳвāш крȁве; *немô да се окрѐћêш* (Че); *немô да прода̂ш* (Шт); *немô* такô *да вѝчēш* (Вру); *немô да прѝчāш* (Го); *немô да заузѝмāш* тā јȳрт (Ер); *немô* тȳ девôјку *да узѝмāш* (Ке); пȍсл’ē *немô да чѐкāш да бѝрāш* (Жу); *немô да* га *окрѐћēш* ни л’êвō ни дѐснō; јâ ти, остȁљāм ама́нет, *немô* снȁху *да ротѝш*; пе́тком, утôрнѝком, субȍтōм *немô да пѐрēш* (Ле); *немô да врȕћēш* сȁт тепсѝју (Бал); *немôј да се удубљȕјēш*, тѝ судѝја (Не); *немô да идêш*, нѐ мош тȁмо (Нет); *немô* ни *да кȍст*; *немô да си лȳт* (Трн); *немô да си поврêђена*; *немô да заборȁвтш* мȁму (Цв); *немô да се дѝжēш* (Гу); *немô* ко *да* ти *чȕјē* ту глупу рѝјеч (Го).

Конструкција *да* + презент се, мада знатно ређе, такође употребљава у служби негираног императива: *да* ми *не дȳрāш* фамѝљију; (Бо); *да не мачѝњēш* овô (Го); *да* је *не пȳсттш*, валā (По); *да не дâш* (Ту).

Стање слично ономе у нашој зони карактерише српски језик у целини. Наиме, бавећи се појавом повлачења негираног императива свршених глагола из савременог српског језика, М. Ивић даје одговор на два суштинска питања: 1) откуда то да имперфективни вид потискује перфективни у случајевима када се *не* јавља уз императивни облик; и: 2) шта значи појава перифрастичних конструкција место конструкције императива са *не*, и то углавном у оним језицима где је перфективни вид потпуно потиснут из оквира прохибитивне конструкције (М. Ивић 1958а: 24). На основу увида у стање у старословенском и савременим словенским језицима показало се да је потискивање перфективне категорије релативно млада иновација, те да ниједан од јужнословенских језика није доследно сачувао најстарију

[61] Оваквог ограничења нема када је употребљен у наративној служби, те негирани императив од свршених глагола није необичан: нѐкат ку́пи свȁшта дѐци, нѐкад и *не ку́пи*, како се имȁло кȁт. (По); нѐкат се онā вȍда и *не одл’ѐди*, мѝ ѝди на рѝјеку да пѐрēмо. (Не); пол’ѝјегā онакô обȳчѐни, нѐкат се и *не сазȳ*, пол’ѝјегā онакô. (Коч); тô би онѝ дȁн што потрȍши, потрȍши, што *не потрȍши*, у ка́нту свѝњскȳ (Из); ако га *не попла́сти*, оно пропȁни свѐ (Кн); нѐкад и *не стѝгни* да трȁжѝ (Пл).

општесловенску и старословенску ситуацију (М. Ивић 1958а: 25). За разлику од ранијих истраживача, који су, бавећи се изналажењем узрока овој појави, запостављали семантичко-синтаксичке критеријуме, М. Ивић у свом раду уважава поменуте моменте. У анализи се полази од тога да су у словенским језицима видска и временска категорија тесно повезане. Имперфективна категорија је „у стању да обележи и ситуацију када је вршење радње у току (презент) као и сва друга временска одмеравања кад вршење радње у ствари не постоји у датом говорном тренутку (тзв. временски релатив) док је употреба перфективне категорије ограничена искључиво на обележавање непрезентске ситуације“. Повезивање видске и временске категорије упућује на закључак да се свака забрана може, у ствари, „односити или на радњу чије је вршење у току или на радњу која тек има да се оствари“. Даље, „у свим словенским језицима за забрањивање радње која је у току употребљава се искључиво имперфективни вид. Ово је управо у складу са утврђеним односима вида и времена, тј. са свешћу о презентској ситуацији, о радњи која се управо догађа у говорном тренутку (када се нпр. употребом глаголских облика: *не пиши*, *не лупај*, *не смећај* прекидају акције *писати*, *лупати*, *смећати*, које у том тренутку неко врши)“. Овакве прохибитивне ситуације ауторка назива „императивним категоријама прекида радња“ (М. Ивић 1958а: 33–34). Сходно томе, „паралелизам у употреби имперфективног и перфективног вида може настати само у случајевима кад не постоји вршење радње у тренутку изрицања забране“ (М. Ивић 1958а: 34). Осим наведене, као категорију типа забране М. Ивић издваја и „начелну забрану“, када се забрањује свако остварење радње које се забраном помиње, и оно које постоји у говорном тренутку и оно које би се могло јавити у будућности (*не лажи*). Ако је у овом случају веза са садашњошћу наглашена, обавезан је имперфективни вид, док се, ако то није случај, може употребити и свршени облик (отуда типични примери начелне забране попут познатих изрека из Библије: *не убиј, не укради*). Трећа издвојена категорија именована је као „заустављање намере“, и у употреби је онда када се жели спречити да до остварња радње уопште дође (*не дирај, пече*!). У оваквим случајевима моменат извршења радње је ирелевантан, што само по себи даје предност имперфективној категорији, „која, одређујући оостваривање радње без специфицирања било које од могућих фаза акције, има много неутралнији, неодређенији карактер у поређењу са перфективном категоријом“ (М. Ивић 1958а: 33–35). Наведене чињенице упућују на основне синтаксичко-семантичке услове који су у словенским језицима погодовали морфолошком везивању императива за имперфективни глаголски вид и потискивање перфективних видских форми из наведених модалних служби (детаљније о овом питању види: М. Ивић 1958а: 23–41).

II.10.5. Неретко се у грађи срећу и удвојене форме императива:

ȉди ȕзми онō тȁмо; *ȉди вȉди* говѐда (С. До); *ȉди уфȁти* онȳ крȁву (Бал); *ȉди опорȁви се* мȁло (Ос); *ȉди донѐси* пȉво (Трн); *ȉди вȉди* је л’ тō ȉстина (Бо); *вȉди нáђи* тô (Тр); *изúђи вȉди* тȁмо што се спрêмā за вечѐру (Цр); *ȕзми тȕри* ȍрāхā; *зáђи кȕти* рукȁма (Де); *трúђи тогл’ѐдā* му онâ прȍс; *изáђи дочѐкā* овō двȍе (Ле); *сѐди одмȍри* (Бал); *отúди трáжи* пȍсла (Ју).

Појаву удвајања форми императива, које се у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони срећу у 2. л. једнине и множине, познају и говори призренско-тимочке зоне. Посреди је балканистичка конструкција која се у говору Гатња и горанском говору бележи у реченицама са глаголом *úди*, који има значење издавања наредбе: *Úди набéри* клáсје, две-кúла пчéница; *úди се нáјади* кóљко сáкаш (Младеновић 2001: 501); други императив има допунски карактер, на шта упућује његова синонимност са конструкцијом *да* + презент (Младеновић 2013: 350). Дакле, у овим говорима „императив у допунској служби јавља се у двема реченицама које чине једну синтаксичку целину. У првој, управној, употребљен је императив глагола „ићи“ у значењу гл. „желети“, у другој – зависној – императив глагола којим се казује садржај жеље: Зýбер, *úди л’ébецот* ми го прóдади; *úди тóљај* во Кáтастар“ (Младеновић 2001: 500). Прилике у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони потврђују наведено тумачење, с тим да се, као што приложена грађа показује, на првом месту у императивном пару могу наћи и други глаголи. Сви они, међутим, могли би се заменити глаголом *ићи*, што указује на поклапање њихових синтаксичко-семантичких функција.

II.10.6. Иако је примарно глаголски облик којим се казује шири спектар модалних значења попут заповести, захтева, молбе и сл. за извршење глаголом означених радњи, стања или збивања, императив при временском транспоновању постаје део система претериталних временских облика (Стевановић 1986: 708; Станојчић и Поповић 2005: 395; Танасић и др. 2005: 456). Четворочлани систем претерита српскога језика (перфекат, аорист, имперфекат и плусквамперфекат) усложњен је, дакле, постојањем других како временских (презент, футур I), тако и облика са примарно модалном службом (императив и потенцијал), који у одређеним синтаксичким, односно комуникативним околностима могу казивати прошле радње.

Основно питање које се у вези са временски употребљеним императивом у српској науци постављало тиче се језичких околности које су узроковале развијање могућности темпоралне детерминације предикације овим глаголским обликом. Тако је још А. Белић утврдио да је историјски развој императива у темпоралној служби ишао од првобитног оптатива у 3. л. јд., преко унификације облика у свим лицима једнине и множине, до развитка кондиционалног и концесивног значења (Белић 1965: 164–165). Полазећи од одређења А. Белића, савремене граматике императив на син-

хроном плану одређују као облик којиме се при временском транспоновању обележавају прошле појединачне или понављане радње, и који се као такав најчешће користи у приповедању, те отуда и назив „приповедачки“ и „историјски“ императив (Стевановић 1986: 708; Станојчић и Поповић 2005: 395). Синтаксичко-семантичке особености императива у временској служби упућују на то да се у домену употребе његове функције често преклапају са службама осталих облика којима се могу означавати прошле радње (перфекат, аорист, наративни презент, временски транспоновани потенцијал). Притом, када је посреди обележавање прошлих понављаних радњи које се одликују вишекратношћу, императив показује највише сличности са наративним потенцијалом и презентом. Када означава појединачну прошлу радњу, синтаксичко-семантички, односно стилски ефекти императива најсличнији су онима које у истим језичким околностима производи аорист. Најзад, у граматикама најчешће констатује и то да је експанзијом наративног потенцијала домен употребе императива у стандардном српском језику знатно сужен, изузев књижевноуметничког регистра, где има вредност стилског средства. У народним говорима позиција императива у систему знатно је стабилнија, с тим да већу фреквентност и шири спектар синтаксичко-семантичких функција има у јужним и југозападним деловима српске етнојезичке територије[62].

II.10.7. Временски транспоновани императив јесте облик којим се казују прошле појединачне или понављане радње. У анализи која следи утврђују се најпре језичке, тачније синтаксичко-семантичке, стилистичке и прагматичке околности које омогућавају развијање хабитуалне претериталне семантике, а потом издвајају и подтипови таквог временског значења. Даље, будући да су императиву у овој служби конкурентни и други облици, дефинишу се фактори који у конкретним синтаксичко-семантичким, контекстуалним, односно прагматичким условима мотивишу његов одабир, чиме се одређује место овог облика у систему глаголских форми за казивање претериталних радњи. Најзад, императив се у конкретном говорном чину обично јавља здружено како са изофункционалним тако и са глаголским облицима друкчијих синтаксичко-семантичких и стилиских карактеристика. Стога, биће анализирани и примери који илуструју језичке околности које

[62] Т. Маретић, нпр. пише: „Хисторички императив је веома обичан у говору јужних крајева, али је то дијалектизам. Изван тих крајева не говори се и не пише... у зависним реченицама (н пр. кад ја тамо дођи...), а није ни мало обичан са негацијом“ (Маретић 1963: 537). М. Пешикан наводи да је приповедачки императив најобичнији „у црногорским и суседним херцеговачким говорима. Такође се радо употребљава у говорима јужне Србије“ (Пешикан 1956: 164). Преглед прилика у шумадијско-војвођанском и косовско-ресавском дијалекту који је дат на почетку овог поглавља, међутим, показује да се овај облик често употребљава на широј територији штокавског дијалекатског комплекса.

условљавају (не)могућност комбиновања облика које повезује најмање једна заједничка семантичка компонента – обележавање радњи које припадају прошлости.

II.10.8. Тутинско-новопазарско-сјенички говор припада делу српске етнојезичке територије где императив у временској служби има стабилно место у систему, широк дијапазон функција и високу фреквентност у употреби. Све су то чиниоци који омогућавају детаљну анализу синтаксичко-семантичких особина овог облика. Дијалекатски текстови из којих су ексцерпирани примери структурно припадају типу дискурса који погодује употреби наративног императива. Теме за разговор са информаторима односиле су се на временску сферу која припада прошлости, при чему је било речи о радњама хабитуалног карактера (обичаји, ритуалне радње, сезонски радови), а потом и о појединачним радњама. Тако обликована саопштења погодовала су употреби овог глаголског облика, што омогућава да се његова семантика сагледа у широком дијапазону функција.

II.10.9. У тутинско-новопазарско-сјеничком говору императив у временској служби употребљава се за означавање како појединачних тако и радњи које се одликују вишекратношћу, а које по времену вршења припадају прошлости:

> у тō сѐло ђе ми је би́ла сѐстра некӣ мāнгӯпи *до́ђи*, пā *извѐди* му волѐве ис тѐра, пā *ӣрика̀чи* за онô, ӣстō кā саонӣце, пā *ӣрика̀чи* онā ку́ђер, пā *ōтѐрā* кā ѐдавл'ē дѐл'е што зове́мо до Бā̀евицē, а јѐдан остô да чӯвā онӯ стѐку, оће вӯк дôћ пā пѐклат му стѐку, ѐвце. И онā се чѐвек *разбу́ди* изјӯтра, *изи́ђи* пред онā ку́ђер: „Кӯкӯ, ђѐ сам јâ овô?“ (Лу); овâ уишô, овâ му *нāпи́ши* ӣзјаву, дô му тада̀шњӯ л'ӣћнӯ кâрту (Нет); Два̀ес кӣлометāрā *ōтѝди* пѐшкē у чāршӣју и *врāтӣ се*. Кӯпӣ шӣше за ла̀мбу, нѐмā свѐтла, оно му *ӣа̀ни* те му *се слѐми*. (Со); седӣо за плâс и онô ка[д] стӣгла тā сӣла и плâс и њѐга поткā̀чӣ и дѐл'е до у Карајӯкиће га *однѐси* пла́ста. И Џѐфко *за́ђи* овакô дôвдē, у вѐду дôвдē и не смѐо да̀љē (Бу); и мѐне ѐтац: „Јâ ћу, сӣне, отӣс да тō твѐје ӣсе очӣстӣм“, и сā̀ мнōм *ōтѝди*; дѐћко бӣо двaес ѐсам гѐдӣнā, пӯстио стѐку та̀мо и онā бӣк изâшо ис кол'ӣбē и ôн бӣо седѐо, штā̀ је рāдӣо нѐ знāм, нӣје га премѐтӣо, и ôн, дал'ѐко би́ло вâс, *ӣри́ђи* уда̀ри га роговӣма о́де, *уда̀ри* га, *ӣреба́ци* га преко сѐбе, и бӣо га, и нӣко вӣдō нӣје, нӣко нӣје ни ћӯо, свѐ у кома́те га уђинѐо (Туз); нӣје би́ло фа́јда, ôн мōрô да га убӣјē, једнӣјем мѐтком га посрѐд прсô *ӣогѐди* и ôн *ӣа̀ни* (Де); рӣјетко се е тō дешāва̀ло, чӯо сам један у Пѐпиће па једнōга бра̀тучеда је има̀о и не мѐре да се ожѐнӣ, не мѐре, не мѐре, а овâ бӣо за̀врāга и вӣђен, *ōтѝди* те *ӣрева̀ри* на́ку девôјку за њӣм да је ӯзмē. Кад је *довѐди* ова̀мо, *да̀ди* је овомē бра̀тучеду (Ке);

> л'ежа̀ло се на сла̀марице: *нāӣӯни* сла̀мē и *л'ѐжи*, *окре́ни* хи стрāнôм пā сва̀ се дѐца *ӣоре́ди*, *ӣокрӣ* хи по једнōм прѝоом и дѐбро је; та̀мо су рāдӣл'и крѐч: *нāӣра̀ви* дѐл'е рӯпу, пā *сазӣда̀* камѐња ѐколо свӯт, ѐни знāјӯ којӣ хим је тō ка̀мēн за тô, и гѐре га пѐсēн ка сӣјено га *завр́ши* и по средӣни *сӣта̀ви* овā мâл'и шо́дер,

и до̀л’е по̀сл’ē *нала̂гā* у тӯ ру̀пу и тō се испѐчē крѐч. Тô ти је би́ло. Прода̀јӯ крѐч. *Сӣа̀ви* га у во̀ду, онô се расто̀пӣ крѐч и крѐчӣ, нӣје има̀ло пол’иколо́ра. И *крѐчи* (Боб); ку̀ђе се нӣјесу грāдӣл’е от тврдо̀к материја́ла кō са̀т што се ра̂дӯ: *осѐћи* јахо̀винē, грēда̂, *ӣу̀ри* мало темѐља камѐња, *ӣу̀ри* онê гре́де по ономē камѐњу, ма̀ло дирѐка овакô, *окӯ̂ј* онê л’ѐтве, л’ѐтве *окӯ̂ј*, *наха̀кā* бла̀то између камѐња, ча̀тма, онō *ол’ӣјеӣи* и *усѐл’и се*, тō нӣје има̀ло дру̀гӣ спра̀т, ил’и шта̀ зна̂м ја̂, него *уӣ̀ћи*; пā овӯ ву̀ну од ова̄ца̂, на̀јвишē ву̀ну, онô *издр̀ндā* онӯ ву̀ну и на онӯ̂, ова̀кō, кудѐља и тӯна̂ има̀ло, и онӯ̂ ву̀ну на онӯ кудѐљу и са̀мо *ву́чи* онӯ ву̀ну и *ӣре́ди*, онō вретѐно ова̀мо, и тô *ӣре́ди* и *исӣл’ѐӣи* це́мпер, *исӣл’ѐӣи* капӯ̂т, чара̀пе. (Брђ); енê ка̀ко, бо̀га ми нӣка̄ко: *насло̀жи* оногā вѐша, *насло̀жи*, *насло̀жи*, пā *ӣро̀ври* водê, пā пѐпела, пā *ӣу̀ри*, пā по̀сл’ē некӯ ста̂рӯ тепсӣју пā *наӣова̀ри* (Со); *кӯӣ̂* ти до̀брē хаљѝне, димӣје, на сва̀дбу, *ӣодве́жи се*, нӣје има̀ло гологла̀во нӣко нō *ӣодве́жи* шāмӣју и *оӣи́ди* на сва̀дбу, и такô се *уда̂ј*, *оӣи́ди* ӯ гости код ро̀да, и свѐ. *Умӣ̀јеси* кола́че о̀довӯт, пӣте, пā посēн кат *се вр̀ни* од ро̀да, о̀пēт кола́че *вр̀ни* у до̂м. Ѐто такô ти је тô оста̀ло (С. Ћуп); дешāва̀ло би се *оӣѐрāј* сто̀ку, по два̀ес по̀стō хим *угӣ̀ни* ӯспӯ̂т. Ву̀кōва̄ има̀ло, *наӣа̀дни* хи, тō *ӣр̀сни* онā чо̀пор поно̀ћи, они *ӯзми* да по̀спӯ, мо̂рā о̀дмор да напра̀вӣ, на̀јмањē јā мӣсӣм да је једну стô и педесѐт кӣлометāрā уда̀љено. Па би се дешāва̀ло па им *уда̀ри*, не мо̀гӯ, нôћ, по шӯми, ђе о̀ни *ӣо̀сӣи, уда̀ри* хим ву̀кови, *ӣр̀сни* тā сто̀ка (Гу); жӣвѐло се онакô, удāва̀ло се онакô, неко *ӣобѐгни*, нѐко *се исӣро̀сӣ*, нѐко *ӣре́ди*, нѐко *ӣкӣ̂*, нѐко *ӣл’ѐӣи*, такô (Де).

II.10.10. Императив је у служби означавања прошлих понављаних радњи сасвим обичан од глагола оба вида, док се у ситуацијама када су посреди појединачне радње готово редовно јавља императив свршених глагола.

II.10.11. Познато је да ограничење употребе уз негацију карактерише модални императив, те су негиране форме овог облика твореног од свршених глагола сасвим ретке. Када је реч о императиву временског типа, ово ограничење важи за глаголе оба вида, па се примери са негираним императивом у предикату нешто ређе јављају[63]: нѐкат ку́пи сва̀шта дѐци, нѐкад и *не ку́ӣи*, како се има̀ло ка̀т (По); о̀на онô и *не ӯзми* како ваља̂; нѐкат се онā во̀да и *не одл’ѐди*, мӣ ӣди на рӣјеку да пѐрēмо. (Не); Пол’ӣјегā онакô обӯчѐни, нѐкат се и *не сазӯ̂*, пол’ӣјегā онакô (Коч); *не бӣди* ус прӣ̂чу, ова̂ јој чо̀век на вра́та (Бо).

Да се у испитиваном говору императив уз негацију најчешће избегава, показују примери сложених реченица који следе. У њима су негирани предикати најчешће у презенту или потенцијалу, иако у ближем синтаксичком окружењу обично превладавају императивне форме:

ӣому́зи, *сакрӣ̂* у онӯ штрӯ̀гљу, кат не вӣдӣ дрӯ̀гā, *унѐси* бр̀зо у ку̀ђу (Шав); по̀сл’ē *ӣро̀си*, ко дāјӯ̂, дāјӯ̂, ко не дāјӯ̂, *шу́ӣи* и ха̀јт (Со); ко̀д нāс мусл’имāна̂

[63] М. Пешикан сматра да је разлог чешће употребе потврдних облика то „што се приповедачки императив не употребљава за радње које су се догодиле било кад у прошлости, већ за радње које имају одређено „временско место“ у оквиру низа догађаја о коме се приповеда“ (Пешикан 1956: 156), што ће се потврдити и у нашој каснијој анализи.

ѐво ка̀ко је би́ло: *исӣро̀си* му девôјку, и *довѐди* је, не познѐју се (Врс); пā *се* тō *ӣолдми* по шȕми пā не умȉјемо да намѐстимо, пā нѐмāмо свр̀дло, нѐмāмо алâт, мȕке би́л'е (Шт); има̀ло је да се опѐрē, радни̏јē жѐне *ӣокȉсели* вѐш у онȳ ка̀цу, вру́ћу во̀ду и онō *ӣопа̀ри*, ни̏је да̀о да се разви̏јā тā ва̀шка. А којê је би́ло л'ȉјено, тō се развȉја̀ло, ни̏је пра́ло, ни̏је чи̏стило и има̀ло ва̀шкē (Шт); посл'ē кат по̀чē ко̀са, пā онô не мо̀ре свѐ да се огра̀бȉ, пā једне онē за̀преге старенскê, *ȕзми* онô *ку́ӣи*, пā *ȕзми усу́чи* пā *однѐси* у воденȉцу, у воденȉцу би́ло у Ша̀ре, пā *оденѐси* пā *умѐљи* пā посл'ē њȉма један то̀вар *умѐљи* пā *да̀ди*, нѐмајȳ да поо̀рȳ (Др); та̀мо *ӣочȕчкā* дѐца па *ӣрчи*, и онô ȉдē ма́ца око тѐбе, па *сӣȕшӣи* онō што но̀сӣш, а она не смȉјȳ да се обрȉ̏ћȳ да глѐдајȳ. (Вру); *Увȉ*, па шта̀ е *увȉ*, да се нѐшто не ви̏дȉ, па е *свѐ́жи* (Дол); јā би отȉшла у Пазâр, па *зака́жи*, *зо̀ви* у Бѐоград о̀ни, па из Бѐограда *зо̀ви*, ха̀јт у каби́ну јѐдан, у два̂, *у́ћи*, па они *добȉ* из Београ̀да Нѐмачкȳ, не мо̀гу да се чȕјēм са човѐком него би чѐкāла по пѐт шѐс са̀хāтā (Ков); ѐто такô је ранȉјē би́ло, пā пȕстō жȉто *се жњȉ* пā свѐ по мѐсечини не мо̀ремо у да̂н врућȉна прет жȉто (Цр); жȉто превр̀ћȳ, онō што је утрȉњено, до̀л'е кла̂с, пā га посл'ē превр̀нȳ, скрôс на̀околo *ӣревр̀ћи* док *до́ћи* до сто̀жера, пā *увѐди* о̀пē ко̀ње докл'ē го̀т не утрȉњȳ сла̀му и не избâцȉ ис кла̂са жȉто, кад *изба́ци* ис кла̂са жȉто свѐ, тō се ви̏дȉ, и онā сла̀ма до̀ђē сȉтна, они га *уӣрȉњи* ногà̀ма, ôн је по̀тковāн са гво̀жђāдима оздôљ (Трн); *умȉјеси* од на̀шē пшенȉцē, пā *ȕзми* пā *исӣѐчи* пот са̀ч, ма̂јко мȉлā пā ка̀ка је та̂ пȉта од тē пшенȉцē на̀шē, нѐ би онō се бијел'ѐло, него онō мр̀ко (Це).

Наведено се може сматрати првом диференцијалном црто̀м између императива с једне и потенцијала и презента с друге стране. Иначе, у истим синтаксичким околностима, уколико би се негација изоставила, избор између конкурентних облика био би потпуно слободан.

II.10.12. У говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице императив у временској служби најчешће се употребљава да се њиме обележи мноштво радњи које су се у прошлости понављале по извесном, најчешће утврђеном редоследу. Иста обележја поседује и приповедачки потенцијал. Осим семантике протеклог понављања, за потенцијал се у литератури као трећа најважнија особина наводи и могућност стилског уобличења исказа. Ефекат носталгичности, односно евокативности, настао услед емотивног ангажовања говорника при обликовању саопштења, исказ уобличен у потенцијалу диференцира од фактографског казивања у перфекту (М. Ивић 1983: 44). Грађа којом располажемо показује да исти тип стилогености поседује и императив. Стога, три особине које ћемо сматрати најважнијима када је у питању временски употребљен императив овога типа, и које ће се у раду анализирати, јесу: а) семантика вишекратности; б) одвојеност од момента говора; те в) емотивна ангажованост.

Императив поседује могућност самосталног обележавања нереференцијално конципованих радњи. Ова особина заједничка му је са потенцијалом, те се оба облика квалификују као језичка средства са специјализованом функцијом обележавања семантике протеклог понављања. Стога, у нашој грађи јавља се велики број примера у којима овај облик без додатних језичких средстава глаголом означену радњу предочава као вишекратну, у прошлости понављану. У таквим случајевима нереференцијалне радње се као такве препознају и на основу ширег контекста, у који су смештена императивом обликована саопштења. Императивне форме, удружене са наративним режимом казивања који подразумева причање о прошлим радњама које се карактеришу цикличношћу (обичаји, ритуалне радње, сезонски послови и сл.) довољан су показатељ да су посреди радње хабитуалне семантике[64].

Стога, у грађи су се нашли бројни примери контекстуално детерминисаних прошлих понављаних радњи означених императивом:

бил'ѐжи тра́ве, *пробукӯ̂ј* дѐцу, *л'ӣ̂* хим стра̀ву. Ӯзмӯ биљѐгу от детѐта, ӣмајӯ једне тра́ве по̄сѐбно, и трӣ̂ те̄ тра́ве *све́жи* црвѐнијем ко́нцом и по̀сл'ēн хи *по̄чуӣ̂* и *тӯри* ӯ воду и *кӯ̂ӣ̄* дӣјете (Боб); прело̀ме̄ та̀мо бадњачӣцу, на огњӣште, па̄ се окрѐ̄ме̄мо о̀коло, па̀ по̀сл'ē *сӣ̄ӯсти* онē ба̀дњāке па̄ *ӣ̄ӣ̄ӯчи* о̀коло; о̀ни му *тӯри* стол'ӣцу, ōн оће да сѐднē, они му *измѐкни*, ôн бӯп; А ка̀ко је о̀на са снāшо̂м жӣвѐла, о̀не *се* свѐ *зо́вни* на бр̀до па̄ *ӣ̄осѐда̄*, па̄ *разговâра̄* (Коз); о̀ни би ӣшл'и па̄ гл'ѐда̄л'и ка̀ко је штà ко̂м родӣло и по томê му *удà̀ри* (Нет); ћӯо сам слӯ̄ћајēва̄ ӣма̄ два̂ бра̀та, па̄ ӣма̄ јѐдан л'ѐпшӣ̄ јѐдан не мо̀ж да се ожѐнӣ̄, сла̀пшӣ̄, они *ӣ̄овѐди* овога̄ л'ѐпшēга па̄ *се вӣ̀ди* са девôјко̄м, па̄ је *исӣ̄ро̀си*, кат девôјка *до́ћи*, кад нӣ̀ је она̂ мо̀мак (Пож); има̀ло је, дешāва̀ло би се те би се ноћијева̀ло, кот тија̄ прӣ̀јетēља̄ ћē девôјка тӯ, по ӣ̀ӣхно̄м бра̀ству, *расӣ̄оре́ди* она̀мо пѐт љӯдӣ̂, она̀мо дѐсет љӯдӣ̂, кол'ӣко ко̀ ӣма̄ мѐста (Рај); богоми *укра́ди*, крӣ̀јӯћи од ро̀да са мо̀мком *ӣ̄рӣ̂ча̄*, *исӣ̄ро̀си* те, *да̀ди* те родӣтељи, ѐто тако̂ би́ло; којӣ̂ на̀мешћāј, нӣ̀шта ва̀ла̄, *ӣ̄ро̀сӣ̄ри* душѐке и сла̀марице па̄ *л'ѐжи*, верӣ̀ге, са̀ч, црепӯ̀ља се мӣ̀јесӣ̄, ло̀нац, *тӯри* ва̀рӣ̄во па̄ га *забӣ̂* у огњӣ̂ште па̄ *кӯ̂ха̄* па̄ *јѐди*; *ӣ̄ро̀сӣ̄ри* душѐке дѐци, па̄ *л'ѐжи* свѐ на по̀т. Којӣ̂ на̀мешћāј, ка̀сно, ка̀сно крѐдѐнци, има̀ла сам један фѐдѐрнӣ крѐвет, дрӯ̀го̄ нӣ̀шта, свѐ *ӣ̄ро̀сӣ̄ри* овако̂, бѐзбел'и ми је со̀ба би́ла про̀стр̄та, ћѐрге, *иза̀ӣ̄ки* ћил'ӣме па̄ *ӣ̄ро̀сӣ̄ри* со̀бе; мӣ̂ од вӯ̀нē ста̀зице ткâне, *ӣ̄л'ѐл'и* чара̀пе, ц̄ѐмпѐре, по̀лувер. Оно̂ на но̀ге овако̂, има̀л'и по̀дношке, нӣ̀ти, бр̀дила, па̄ то̄ *оснӯ̂ј*, *навӣ̂* на вратӣ̀ло, *ӯ̀дри* бр̀дил'има, чӯ̀њак ӣма̄, *ӣ̄ро̀ӣ̄ни* чӯ̀њак кроз оно̂ па̄ *ӣ̄кӣ̀* пр̀ње, *ӣ̄кӣ̀* ћѐрге; ӣмајӯ онē по̀д-

[64] Навешћемо само један пример као илустрацију тврдње да императив радњу нужно квалификује као прошлу понављану: Ја дијете а она зрела девојка, ја *ӣ̄ӣ̄иди*: „Ево, ја сам ви довела стоку, а та девојка је отишла у Балотиће.“ (Бр). Говорник овде мисли на понављање догађаја истога типа, те је стога употребљена императивна форма. Уколико би се наместо ње употребио перфекат, семантика вишекратности не би била прозирна, док би се употребом аориста или презента она потпуно изгубила. До промене значења не би дошло једино ако би се на овом месту употребио облик потенцијала.

ношке, тӣ овакô *нава́л'и*, *ōтвȍри се* нӣти, тӣ *ӣрȍтӣни* чȕњак и *ӣткӣ* (С. Ћуп); л'ескȍвину, кā ова пр̏с, косӣр и *сȅчи* и *грȇј се* с тӣм; од др̏вета напрȁвљено и тȳ се нȁспē, слӣчно кȁци и вȍда се нȁспē у њȅга, *наӣовȁри* на кȍња на сама́ре и *ћȅрā*, зовȇ се бȕцāт (Бољ); пȳстō, *ӣграā*, *ӣграā*, *ӣграā*, па *изáђи*, оно дӣм из тȅбе бӣјē, кō да си вȁтру наложӣла, кол'ко тô; јȁди, мȕчил'и се нис кр̏ш за вȍду, *ӣóђи* мȍја јȇтрва, а тȃ ми ђȅвēр рāдӣо на рȳднӣк, а бȍга ми нӣјесу имȁл'и, а ȍна *умӣјеси* некō колȁче пā *ӣȕри* мало бӣјелōга овō дрȕгō јечмȅно, пā *ӣȕри* двȃ зр̏на шеће̏ра, пā *завȋ* у њȅдра пā мȅне (Гр); мȕка би́ла цр̏нā, рāдӣло се, дӣјете *дӣгни* нȁ глāву, *оӣи́ди* у Гӣљȅву; рāдӣло се, водȇ се нӣје имȁло, ӣшло се на рӣјеке, пра́ло се ђе су би́л'е рӣјеке, запарȅвало се у лȕбице, нӣје имȁло нō пȅпео, пā *слȍжи* вȅш пā *заӣȁри*, нӣје кā сȁт свȅ готȍво; Жӣвȅло се пȁтно, хāлȍви. Цр̏нӣло се, *дӣгни* дӣјете нȁ глāву, у бȅшик, нȁ глāву (Дуј); *оӣи́ди* у Пазȃр те *ку́ӣи* тȍвар кукурȕза, *донȅси*, *умȅљи* пā *мӣјеси*; Испод Лāтȍвē кȕћē дȍл'е *однȅси*, пā *оӣȅри* онā веш перȃљкōм те га *избȋ*, пā га *донȅси* те га *разгр̏ни,* а ôн сȁл' шкрӣпӣ от пȅпела кȍл'ко тô нешто кō ма́сан долȁзӣ тā вȅш (Це); нӣје ни имô креве́тац па да га јā тȕрӣм у креве́тац, но *ӣовȋ* га у једну кол'ӣјевку, ȅво је на штȁлу тā кол'ӣјевка, ȍна ӣмā овȁкō лу́чац гȍре да не пȁнē детȅту на у́ста, да му не пȁнē онā пел'ȅна што га покрӣјеш, па га *уве́жи*, *саӣл'ȅӣи* по́вој, па га *уве́жи*, шӣпка ȍтут и ȍтут на онȳ кол'ӣјевку, па га *уве́жи*, *завȋ* га дȍбро, нӣти мр̏дā грдни́че рукȁма ни ногȁма (Го).

Наведени примери показују да, када је посреди императив, употреба посебног детерминатора у функцији обележавања нереференцијалне конципираности није нужна. Контекстуално окружење и семантичка природа овог облика недвосмислено упућују на присуство вишекратности у (из)вршењу означених прошлих радњи.

С друге стране, у грађи су забележени и примери где се на нереференцијалност прошле радње указује посебним синтаксичким средствима, у која убрајамо прилошке или именичке детерминаторе.

При одређењу карактера и момента вршења радње прилошким детерминаторима бележени су најчешће прилози *некад*, *ӣад*, *раније*, *ӣрије*, *најӣрије*, *исӣрије* и сл., који време вршења радње у оквиру ког се она понављала диференцирају од садашњег смештајући га у шири временски оквир. Додатно прецизирање, односно смештање тренутка вршења радње у ужи временски одсечак присутно је у контекстима са прилозима *изјуӣра*, *навече, зими, леӣи* и сл., с тим да су у њима маркери првог типа (*некад*, *раније*, *ӣрије*) увек имплицитно присутни:

<u>ранӣје</u> како би му ȍтац и мȃјка рȅкл'и, ȍтац и мȃјка су му се пӣтȁл'и, *оӣи́ди*, *вӣди* девôјку, кȁка је, штȁ е, от којӣјā је, ȍни *дóђи* ȍтуд да вӣдȳ ђȅ се удȁјē девôјка, ӣмā л'и штȁгоћ у тā дȍм ђȅ ће да жӣвȋ, кȁко је ста́ње, штȁ је, пā богами нȅко и *ӣокȕдӣ* пā се развȃл'ӣ тô, свȁшта је би́ло (Лу); тō је би́ло <u>ранӣје</u> по трӣес ћетрȇс нȃс би се згомилȁло, пā на посȅтке, пā *скȕхā* компӣрȃ пā *осȍл'и*, пā тô је бӣо мухȁбет (Туз); <u>нȁјпријен</u> ӣшл'и смо тȁмо у Гӣљȅву тȳ се имȁло помȁло букȍвинē и тȳ би се згомилȁл'и нȃс, сȅло је би́ло, имȁло ȍмладинē

педѐсет омладѝнāцā, *скȕпи се*, на при́мер, овā дȍљӣ дѐо по дѐсет-пѐтнаес омладѝнāцā *отѝди* те *сѐчи* гȍре, ѝстō такȏ и гȍре *се састѝани*, *понѐси* ракѝју, и гȍре весел'ѝл'и би се, пѝли, и такȏ тȏ (Бу); ȍндā се зѐмља купȍвāла, пā нѐмā пâрā, *отѝди* у Брѣњицу, Брѣѝчѝани код нâс, пā тō се такȏ крѐтāло, а сѝда јȍк (Др); нāјприје нѝје имāло тел'ефōнâ, ȏн нѐђе *нáђи* за стȍкōм, *разговâрā* и *разговâрā*, она му се *рѐкни*, е посл'ē *промѝјени* ȍбел'еже, тогâ и тогâ дāтȕма да изāђēш, и она *изáђи*, *отѝдни*, нѝти знāш кȕд је ни ђѐ је; закáжи тē бȁбине, *погомилâ се* тȕ у двѝје сȍфре трѝ, дâра донѐси, тō нāјприје се носѝло дâр, носѝо се дâр, детѐту дâр, нѐко пāрāма, нѐко одѐлцетом, како кȍ ѝмā, нѐко *умѝјеси* пѝту, нѐко *умѝјеси дȕдове*, и мѝ овāмо ѝстō такȏ *спрéми*, ко је бл'ѝжњē овакȏ, комшѝлук, нѐко *умѝјеси* тȏ, нѐко тȏ, слāткō *умѝјеси*, биријâн (Де); нāјпријен нѝје имāло хаљѝнē, сāт су испāл'е хаљѝне, нāјпријен су свѐ би́л'е кāтови. *Обу́ћи*, па те *дотѐрā*, па те *нашмѝнкā*, па *отѝди* на вáшир, па се *уфāти* па *ѝграā*, вāлā докл'ēн те нȍге забољȕ (Де); тâпȕтā смо тѐрал'и, сѝне, зѝми дрва на сóне. Снѝјег *пāни*, *напрāви* сóне, *прȍстри* волȍве и по снѝјегу *фујâ се* и *тѐрā* (Туз); ȕвечē кат ћемо да идéмо у онѐ дȕбироге, згрāда се звáла, *ѝди* мѝ пртѝнōм бȍси бȍг ми дȕша, тāмо о онȕ слāму *обрѝши* нȍге и *завȕчѝ се* и л'ѐгни (Лу); а овâ *се дѝгни* пā нȍћу пā му тō *обандâ* свѐ, а рâж опāдā, жѝто опāдā (Из); ако смо звâти на свāдбу онȏ ујȕтру пȍжњēмо, *дѝгни се* рāно пā *жњѝ*, *жњѝ*, пā *помȕзи* стȍку пā *истѐрā*, пā *трȍчи* по планѝни, пā *трȍчи* на свāдбу ȍпēт, пā свѐ *стѝгни* и нѝје ни мȕчно, нѐ знāм кāко тō такȏ бѐше (Со); óде у сѐло нѝје имȏ ни крѐвет ни бȕкоф ни дрвен, па онѐ ȍбичнē крȍпе *турâ* у онē душѐке, док мȍја стāрā нѐ извол'е онȕ вȕну да турâ, па свѐ л'éђа изјȕтра ка[д] *се дѝгни*, погл'ѐдā се на огл'едāло, од онē нāлȍгē (Гл); ȍна би усѝрила сѝр, *порāни* изјȕтра, *усѝри* сѝр па мѐне онā тȕбошак *тȕри* у тањѝр, јâ да јѐдēм (Вру); ȍна је свѐ ложѝла, изјȕтра *се дѝгни*, *пȕхни* снѝјег, испод хāтȕлā се звáло тȏ, стрêхā овакȏ уфујâвā снѝјек на огнѝште. Пā у тō огнѝште, она *ȕзми* мѐтлу пā *избрѝши* онȏ, пā *налȍжи* вāтру, а јâ сам, фáла бȍгу у шпȍрет. Ѝзвечēр *унѐси* дрва (Це); тȕ зѝми снѝјег дȍтл'ē, и *натовāри* на обремāчу и да однѐсēш кȕћи да кȕпаш дѐцу (Коз).

У зависносложеним реченицама у функцији детерминатора честе су и зависне реченице временског типа:

ка[д] дѐнȕ крстѝне, имāло је љȕдѝ *отѝди* по нȍћи пā му и *помлáти* (Из); на рѝјеку још кад ѝмā, секѝру *понѐси* пā *разбѝ* л'ѐт (Со); кад бѝдē свѐ готȍво, подѐнēмо у стȍгове, и[з] стȍгōвā ȍдмā на гȕвно, напрāвѝмо гȕвно и онȏ снȍпље порѐдимо по гȕвну, па *увѐди* кȍње (Бр); ȍндā би, кат пāднē снѝјек, ȍндā би ѝшл'и по дрва у шȕму, на сóне, на сâнке онѐ, сóне се звáл'е, би доносѝл'и свāкѝ дрȕгѝ дâн ил'и, за недѐљу дāнâ би донѐси помало дрвâ и тā дрва би искрáти хи онакȏ сирȍва, квāсна, па хи ондā *слȍжи* око сул'ендáра да се упāрȕ исȕшȕ мāло (Гу); онȏ пре[д] сāбах, ка[д] се дâн и нȏј дијел'ѝ, *дѝгни се* па *окȕпā* дѐцу (Де).

У именичке детерминаторе спадају: именица у слободном падежном облику, затим падежни облик са обавезним детерминатором и предлошко-падежна конструкција. При употреби именичког детерминатора, означе-

на радња може се временски квантификовати. Применом оријентационог критеријума, именички детерминатор посматра се као тачка у времену која омогућава одређивање радње исказане императивом као симултане, антериорне или постериорне у односу на време исказано одредбама.

Као примери са слободним падежним обликом забележени су само они са именицом која означава неки дан у недељи. Радња исказана глаголским обликом симултана је са временом исказаним одредбом: би́ла сам вѐл'ика, па̄ посл'ē ка[д] *до́ђи* л'ѐто, јѐсēн, јѐо, игра̂нка *бѝди* недѐљōм, кланѐт свѝра̄, цѝо да̂н бѝјē ко̀ло (Лу); пе́тком свѝ *о̄ти́ди* на цу̀му (Дол).

Радња исказана императивом може бити симултана, антериорна или постериорна у односу на време исказано предлошко-падежном конструкцијом као детерминатором.

Симултаност се исказује акузативом и предлозима *за*, *на*, и *у*, као и конструкцијом *о* + локатив:

за Спа̀сōвда̄н крстѐве ста̀вља̄л'и на ку̀ћу, од л'еско̀вē гра̄нê *сто̄а̀ви* кр̀с и *донѐси* у њѝву у л'ива̀ду у вр̀т. (Шав); тō на Ђу̂рђевда̄н би, *у̀зми* једну фла̀шу, па̄ *донѐси* на воденѝцу па̄ *сто̄а̀ви* по једну копрѝву у тӯ фла̀шу, па̄ би тō да̄ва̀л'и изу̀тра кра̀ви омѝ вѝме (Шав); ло̀птē се ѝграло од говѐђē, *чупа̂* го̀вēдѝ што се л'ѝњајӯ, у про̀л'ећe, па̄ *ва̂ља̄* у бла̀то, и тô би се ѝграл'и уместо овê ло̀птē гу̀менē (Врс); мôј о̀тац је имô па̂ра̄ сва̀кат, ôн би држô по стô ова̄ца̂, по трѝес два̀ес го̀вēдѝ, по два̂ па̂ра во̀лōва̄, па онê вѐл'кē *про̄да̂* у̀ јесēн а онê ма̀л'ē *осто̄а̀ви*, а и држô по дѐсет кра̂ва̄, па тѐлāт *про̄да̂*, сѝр *про̄да̂* (Гл); па некѝ сиромàси којѝ су би́л'и ко̀зе су држа̀л'и, нêма̄ земљê, сѝјена нêма̄, него би ѝшл'и па би у јѐсēн храсто̀ве овê гра́не *осѐчи* па *про̄а̀ви* л'ѝснѝк. (Гу); ѐ о Божѝћу кад би би́ло, ја̂ цѝо да̂н, *одја́ви* ôвце на по̀дину та̀мо да пола̂гам сѝјено овца̀ма, нѝшта не́ћу да јѐдēм нō ја̄ во̀л'ѝм она̄ купу̂шња̄к; тô ча̂с је вѐл'ика̄ би́ла, о Божѝћу се ра̀дујēмо и мѝ да попѝјēмо ка̀фу, и пшенѝцу пр̀жѝл'и, ра̂ш *испр̀жи* на ѝме ка̀фē, па̄ онô смо ја̀дил'и ка̀фу и пѝл'и (Лу).

Конструкцијама са падежним обликом и обавезним детерминатором исказује се такође значење симултаности:

па о̀згōр *набаца̂* пр̀вō пѐпела па посēн жа̂ра, па је *ӯтиха̂* једно по̀ла са̀хата (Ков); у Ду̀гӯ Поља̀ну ра̄дѝла. Па̄ сам ра̄дѝла и та̀мо и ова̀мо, свѐ у фа̀брику дру̀га̄ смѐна да би о́де би́ла до по̀ла два̂, па̄ у по̀ла два̂ *ӯпа́л'и* а̀уто па̄ *то̄р̀чи* та̀мо (Д. Пољ); сва̀кē го̀динē би ни се зна̀ло, *нато̄ва̀ри* мѝ пре́де из Мѝтровē па *о̄ти́ди* на мôбу, по цѝјелӯ нôј *о̄ре́ди* коно̀пљу пу̂стӯ, *до́ђи* понѐкѝ мôмци па *обр̀ћи* онē *о̄ре́де* па сѐдни порѐд на̄с. *Пре́ди* по су̀ нōј (Вру); и до̀л'е *о̄ти́ди* и *о̄ѐри, о̄ѐри, о̄ѐри*, пера̀льку, па̄ на ка̀мēн, па̄ *лу̂а̄*, ту̂ врѐло тоћѝло, *о̄а лу̂а̄ лу̂а̄*, па пома̀ло *о̄окљу̀ка̄*, па *исо̄ла́ћи* па *расто̄у̀ри* по шу̀ми, уха̂р ми да ми се мало су̀хнē, ла̀кшē да се но̀сѝ, па по цѝо да̂н *осто̄а̀ни* (Ле); е о́де, тô би коно̀пљу се поса̄дѝло па̄ свѐ рука̀ма *у̀зми* и *чупа̂* и *однѐси*, *иско̀па̄* јару̀гу, мочѝло се зва́ло, па̄ *се* тô *кѝсел'и* по трѝ хѐфте, двѝје, па̄ по̀сл'ē *у̀зми* тр̀л'ице, тр̀л'ице, овакô *о̄обѝ* два̂ ко́ца па̄ *о̄роко̀па̄*, па уда̀ра̄ те ова̂ (Др);

Генитивом и предлозима *пре (пријe(н))*, *(у)очи* и *до,* односно *пред* + акузатив, исказује се антериорни тип временске ситуације:

пā ўвечē *кӣти* кўћу, *кӣти* штàлу, *кӣти* пчѐл'е, свѐ што ӣмāш *кӣти*, ко се квѐчка испӣл'ӣла, онô прије Ђўрђевдана (Лу); пā посēн *дóђи* те онô по два̂-трӣ дàна је свàдба би́ла, *дóђи* уочи пéтка те је ўзми (Ков); очи Петрôвдана жўљӣли би кѐре тàмо од бѐлорāста дѐца, ӣмā мушкарāца̂, нас имàло пѐвишē, за стоком ӣшло, и жўљӣли би тô и сўшӣли, па ка[д] *дóђи* очи Петрôвдана, *осѐчи* рàкљāсто дрѐво, дугàчко ко онō вӣла, и сàд *покўти* тê корўбе и свѐ *наслâгā* у тô и гѐре *свéжи* жӣцōм, и *запáли*, и пѐсма и врӣска, *изáђи* тàмо ђе чўвамо стѐку. (Вру); Хàјде, јā *пласти*, они *јѐди*, ѐни сӣти, јâ глâдна, до акшàма (Ле); ӣшл'и смо д[а] ўзмēмо вѐду да се онō окўпāмо пре[т] сàбах и кѐпрӣвā, от дрӣјена бѐхāр онâ *слѐми*, от врбê мàло, па *тўри* дѐци мѐтлу и конѐпац под нѐге. (Де); Онō прѐд зору *устàни* и *налѐжи* шпѐрет (Ке).

Императивом исказане радње или ситуације постериорне су у односу на време исказано конструкцијама са предлозима *по* и *после*: по свàдби *отúди* ѐна да посѐтӣ њôјне, отӣдў зàједно (По); лôнце су тѐрāл'и одàвл'ē из Јōшàницē, онē лôнце од земљê, тѐрāл'и за Кѐсово за жӣто, грдно, пѐсл'ē рàта, по јѐдан ил'и два̂ лóнца жӣта, и тàмо *раздѐјел'и* по сѐл'има (Лу).

У примерима са двоструком временском детерминацијом једном одредбом дат је шири временски оквир у који се смешта целокупно мноштво радњи, док друга омеђује ужи интервал у који се смешта појединачна радња:

Е изјўтра пријен сўнца о[д] тē водê свў дѐцу поквàсӣш, демек да напрѐдујў, да рāстў, и рàно хи *дѐжи* и *кўпā* хи нàпоље с тијем копрӣвāма, под млáду крўшку, јàбуку, рýжа ко ђѐ ӣмā, нàјвишē рýжа да бўдē румѐно (Боб); У четвртак *довѐди* невѐсту ўвечēр, *обýчи* јој, кā овō сàт што вѐзў онō онакô, звáло се тâпўт фѐреца (Дол).

II.10.13. Иако се императивом недвосмислено указује на поновљивост протекле радње, овај облик сам по себи не носи информацију о карактеру таквог понављања. Наиме, таква радња, иако се одликује репетитивношћу, не мора нужно поседовати и семантичку компоненту редовности вршења. Обавештење о томе да ли се радње одликују регуларношћу у понављању (стално су се понављале када су се у прошлости стицали услови за то) или пак епизодичношћу (вршене су тек понекад) носе временске одредбе употребљене у ближем или даљем синтаксичком окружењу:

нешто сам вол'ѐла тў дѐцу са халáлом да хи подњӣвӣм, да хим не вӣдӣм шѐр, вол'ѐла ўвијек штà ми ко *прûчā*, јā за сѐбе *задржи* (Бр); мѐја би се снàха вѐселā дӣгла, па би свàкат прóју умијесӣла, па ни *удрѐби* прóју у млӣјеко и јѐли би, пѐт нâс кўћā би́ло тàд, ко[д] свӣјā пѐт кўћā ми *обигрâ*, *послўжи* не (Вру); чўвàл'и смо стѐку онàмо и *сáђи* озгôр и *навѐди се* на тў рӣјеку и *напû се* водê свàкӣ дâн, чӣста би́ла (Ју); мӣ на посѐтке би ӣшли по цӣјелў зӣму, *покўти се*

са свѝјā страна̂, закâзāн је нȍћас посѐдак ѐто прѐтпоставка код мѐне ето и ис Тути́на, ис Жȳпê, Кочâрнѝка, покȳпи се ȍмладина, цѝјелу нȍј игрȁнка (Вру);

богами кȁко упознȁл'и, ôн *дóђи* нѐка[д] тȁмо, јâ нѐкат овȁмо и такô (Брђ); нѐкат, кат дȍђē кā овō вѝ сȁд, нêмāмо кȁшѝкā нō свѐ из једнê кашѝкē, јâ *зафȁти*, пā *дȁдни* тѐбе, крȳжѝло (Шт).

II.10.14. Императивом се најчешће казује навиком или правилом утврђен процес или поступак по коме се нека радња обављала, те се радње обележене овим глаголским обликом најчешће одликују сукцесивношћу и временском прогресијом. У императивним низовима (са којима се неретко преплићу и други облици) најчешће су присутне радње које се одликују прогресивношћу, следе једна за другом или произилазе једна из друге. То показују примери типа:

кат бѝдē ôн онô духâн те хоће да жȳтѝ, ȍни ȳзмȳ онô, онê л'ѝстове свѐ *бѐри*, *бѐри*, *бѐри*, е *ȳзми* ѝглу и кȍнац, *ȳтини*, и пȍсл'ēн *ȳзми* те овȁкō, свѐ *рêђā*, нѝзȍви, и овȁкō око кȳћā да се тō сȳшѝ (Баг); ѝшло се с кȍњима. По три́дес по четрêс по педесêт свȁтōвā свѐ с кȍњима, невѐсту на кȍња *сѝтȁви*, дувак би се стȁвио невѐсти, мѝ смо тô зва́л'и дувак, црвѐнѝ, па чѝтāву је *ѝокрѝ* црвѐнијем (Це); па *отѝ́дни* да мѐљемо у Ђерека́ре с кȍњима, *натовȁри* па у Ђерека́ре, цѝо дâн, па *оба́љи* онѝм кȍњом снѝјек, па *дѝгни*, па *растовȁри* па јȍпēт *товȁри*, па свѐ мȳка на мȳку е би́ла (Бо); стȁвѝмо онē конȍпце и посл'ēн они јѐдно *слȍжи* онô и докл'ēн свѐ *тѐрā*, *тѐрā*, докл'ēн *дѐни*, па посл'ēн пȍново *размотȁвā* свѐ докл'ēн га, свѐ ȳ крȳк. Такô би извр́хл'и, па *мȁкни* онȳ слȁму, *ѝодѐни*, *мȁкни* у онē цāкȍве и гȍре *унѐси* у онē стâрē кȳће, *дѝжи* гȍре (Ер).

II.10.15. На основу свих наведених типова примера закључујемо да временски транспоновани императив радњу означава као: а) прошлу и б) у протеклом времену понављану. Носилац семантике хабитуалности радње јесте сам императив, а испољавање ове особине потпомогнуто је или контекстом или посебним одредбама. Типом дискурса, притом, вишекратност је исказана имплицитно (подразумева се јер су теме у вези о устаљеним радњама које се врше по обичају или навици), док посебна језичка средства имају функцију да исту информацију додатно спецификују, експлицитно је изражавајући. Од значаја за утврђивање значењских особина императива јесте чињеница да се семантика прошлости и семантика поновљивости у домену употребе увек јављају здружено. Ми, међутим, сматрамо да у случају императива семантика поновљивости има примарну улогу, а да је значење прошлости само пратећи моменат који се појављује више захваљујући самом контексту, тачније ближем синтаксичком окружењу него ли самом императиву. Дакле, мишљења смо да је улога овог типа императива у обликовању саопштења у првом реду да именује радњу и означи је и понављану, тачније поновљиву, а тек онда као прошлу.

На ову претпоставку упућује нас неколико закључака до којих смо дошли на основу расположиве грађе: 1. Императив не може самостално обележити радњу као прошлу; 2. При временској транспозицији ограничавање понављане радње искључиво на моменат прошлости није нужно; 3. Императив може бити у потпуности ослобођен темпоралности сводећи се на функцију простог именовања радње. Наведене претпоставке у даљој анализи покушаћемо да потврдимо примерима.

II.10.16. Поводом прве тврдње, подсећамо да је поменуто да употреба императива у типу дискурса који је дефинисан одабраном темом (о цикличним радњама) на плану рецепције недвосмислено упућује на семантику поновљивости. Да би се она исказала, како је показано, нису потребна друга средства, иако се могу јавити. Тип дискурса који погодује употреби императива, даље, обезбеђује такве контекстуалне услове који су у конкретном говорном чину имплицитно или експлицитно означени маркером *некада* у односу на време у коме тече приповедање информатора, а које доживљавамо као *сада*. Значај контекстуалних чинилаца очитује се у томе да императив долази најчешће у саопштењима о обичајима који су заборављени, радњама у вези са пословима који се више не обављају, те је дистанцираност од садашњег тренутка сасвим јасна. Стога, сматрамо да је је одвојеност од момента говора сигнализирана пре контекстом него самим императивним формама. Утврђено је и показано да контекст врши важну функцију и приликом исказивања хабитуалности. Међутим, основна разлика јесте у томе што за исказивање прошлости императив увек захтева још неко језичко средство и то у ближем синтаксичком окружењу. Грађа којом располажемо, наиме, показује да готово и не могу постојати примери вишеструкосложених реченица у којима би сви предикати били у императиву. Тачније, примећено је да се императив у саопштење нужно уводи неким другим претериталним обликом чија је примарна функција да радње које се даље нижу смести у прошлост, а тек након њега могу доћи предикати у императиву, који даље само прецизирају информацију означавајући је, додатно, и као хабитуалну.

Наводимо примере који показују да се тачка на временској оси у коју се смешта радња маркира или перфектом, или наративним презентом односно потенцијалом (а савакако и њиховом комбинацијом). Ове форме употребљавају се наизменично са императивним, с тим да је иницијална позиција готово редовно резервисана за синтаксичку јединицу која је носилац претериталне семантике:

> ја̂ сам дѐцу подѝгла у шу̏му, дѝјете, *напр̀ти* га ова̀кō на л’е́ђа и *све́жи* ова̀мо пр̀тњачу, и *пон̀еси* ѝгл’е ова̀кō, и *пон̀еси* ђетѐту, *удрѐби* у једно ча́нче овакô, кӯпѝо ми ѐтац, тō се зва́ло саму̑н, *осу́ши* тā л’ѐп дѐбро, *осу́ши*, *прѐври* вѐду, *ту̏ри* шѐћер, на четѝри онô *излѐми*, *покрѝ* мара̀мицōм и та̀мо га *нара́ни*, тō дѝјете, у шу̏му (Ка); свѐ је тā Љубѝша крстѝо понѐћи, *довѐди* пѐпа, *кр̀сти*, чѐвек *оти́ди*,

и нӣје шћѐо да и остàвӣ некр̏штене (Лу); седѐло се, разговāрàло се, у каснӣјē врéме посл’ѐн би се доносӣло и пи́ће, нѐшто *пōпӣ̂*, *пōмезѐтӣи* и такô тô; за жӣто се ӣшло пѐшкē одàвдē у Пѐћ, *тӣ̏ри* мало сȍл’и, мàло жӣта, *донѐси* óде; Кȍпāл’и су óде љȳди цӣо дâн бȍжијӣ за двâ кӣла кукурȳзна брàшна и тō бȳђавō онō брàшно, кукȳрус онâ пā се убȳђō, цӣо дâн *кȍпā*, *тӣ̏рā* матӣку (Рај); ӣграл’и смо нàјвишē онē гȳђê, *напрàви* некō др̏во *нáђи* пā се *лȍпӣтā*, *тӣ̏рā* у некȳ рȳпу, пā тē гȳђê би се ӣграл’и (Рај); мӣ смо ти освањāвàл’и, у ђȍше *се згȳчи* и тȳ би ти осванȳл’и; мāмӣло те, свàтови *исӣрȍси* те, *обȳчи се* невѐста, кот кȳђē свàдбе би́л’е, музӣке, *зóвни* порȍдицу од сријеђê до пéтка свѐ свàдбе; нѐкат и кȍњи, долàзил’и су кȍњи, на кȍња *натӣовàри* те и *довѐди* те. Нѐкат невѐсту кат *исӣрȍси*, нӣје имàло кȍла нō фијāкѐри и кȍла, *пōкрӣ̂* чѐргōм озгô; тô би ти дáл’и да пољȳбӣш и *тӣàкни* гȍре и *пōљȳби* прàк дȍл’е и пȍсл’ē улàзӣш унȳтра; свѐ кот кȳђē, јā сам хи родӣла кот кȳђē, ѐто имàла је бōл’нӣца ал’ кот кȳђē. *Дӣгни се*, уза зӣт *се држӣ̂* и *пōмȳзи* крàву, и цӣпцио дâн *жњӣ̂*, *однѐси* га те га *осӣтàви* под јàбуку у бѐшик и *жњӣ̂*; Ӣграло се фил’ца̄нâ, *пōревр̏ни*, нѐкат *вȳчӣ̂ се* за пр̏с, *пōовȳчи*, пā *се вȳчи* кȍ је јàчӣ, ȍмладина (С. Ћуп); у шкȍлу кад би би́ло нàјприје онā жȳтā Мȍмировица, она је азгӣна би́ла кад је ӣграла, *накокорâ* кȍсу овакô, пā, ка[д] смо ӣграл’и у шкȍлу, *удàри* ногôм пā хоће пàтос да слȍмӣ док тȳ смо ӣграл’и; нàше мâјке су пѐкл’е л’ѐп у црепȳље, у кȳтњӣ крāј тàмо *налȍжи* вàтру и у онē црепȳље су пѐкл’е л’ѐп, нӣје имàло шпорѐта него такô се пѐкō л’ѐп; носӣло се опâнци от прӣјеснē кȍжē, од гȍвēдӣ, *закȍљи* вȍла пā од онē кȍжē, од онē кȍжē *напрàви* опâнке (Трн); с кȍњима се вр̏хло, мȍј мȳж рāдӣо на рȳднӣк и јā ћéрку *намúри*, *окȳтā* је и свѐ и *однѐси* је гȍре на стàнове, *сӣтàви* је кот свѐкрвē а *ȳзми* кȍње те *довѐди,* пā ȍндā *се пȍпни* на кошѐвину пā *обáли* пā *расӣтȳри* по тōм гȳвну пā *уфàтӣи* кȍње пā *ћѐрā*, *ћѐрā*, пā *усӣтàви* пā *уздӣжи* свѐ овакô у крȳк. Док ôн *дóђи* с рȳднӣка, кад ôн *дóђи* с рȳднӣка, *збрӣши* и такô смо тȳ гȍдину вр̏хл’и, ôн корӣстӣо ȍдмор, косӣл’и л’ивàде, жӣто, ȍндāр вишē му нӣсу дáл’и, и такô смо мōрàл’и рáдит (Кн); *пōкȳпи се* гостӣјȳ, о мâлōј слàви, нàма је Пѐткȍвдāн и Пѐткȍвица, *пōкȳпи се* гостӣјȳ по пȳна сȍба, кад *бӣди* слàву *да дӣжēмо*, нӣђе ни једнóга, свѐ побѐгло по бáшти и док слàву мӣ завр̏шӣмо (Лу).

Наведену тврдњу поткрепљују и примери у којима се исти глагол на блиском одстојању употребљава у двема глаголским формама. Једна од њих је глаголски облик у временској служби са функцијом маркирања радње као претериталне а друга је императив:

мȳка цр̏нā се вӣђàла, сàт је свàкӣ рахàтлук, штрȳгља се нà глāву носӣла, нà глāву *нȍси*, нêмā водê, нō идêш дал’ѐко донȍсӣш вȍду, нӣје кā сàт ӣзвор (Дуј); тàт се мијесӣло у пѐкару, ӣмā напрàвȳ се онē пѐкаре, тàмо *напрàви* пѐкаре, загрӣ онȳ пѐкару, по педесêт шēсêт л’ѐбōвā убáци одједамâн у онȳ пѐкару; Вēзô ме зà ногу пā бàдањ, и овол’ӣкӣ сам бӣо, *свéжи* ме зà ногу пā низ бâдањ ме спȳшти, пáрче л’ӣма избȳшено, тàка, тàка, да пӣкујем изнȳтра, пā оно пӣкуј (Шт); óде се уводӣо и вô, и дāн данâс, ко ӣмā. Дôвдē га *увѐди* и врáти га и ако прескȍчӣ дѐснōм ногôм (Бу); ка се ӣшло на воденӣце, отӣшло се и ранӣјē, дал’ѐко, док *отӣúди*, докл’ен дóђи оно уфàтӣ тмȳша (Коч); и зāшлȍ би сȳнце

кад би нȁјпријен долȁзӣл’и оно из Вӣдрењāка, *зáђи* сȳнце, а сад на ӣзвор тȳ бл’ӣжē, отúди ȍдмā и врāтӣ се (Коч); пā би сврāтӣл’и óде на кȍња, дал’ѐко им дȍл’е до Сенӣцē, ȍни *сврáши* óде, и стȍку ћѐрāл’и и онакȏ се намирēвȁл’и; Би жѐна, с извињéњом, скӣнула, угáси лȁмбу пā *скӣни се* да л’ѐгнē (Тр).

Репетиција делимично синонимних јединица у контекстима овога типа, односно понављање истог глагола у двама различитим облицима, указује на непоклапање њихових семантичких садржаја. На основу наведених примера уочава се заправо да перфекат и потенцијал имају функцију смештања радње у прошлост, док императив ову информацију само даље спецификује. На синтаксичком плану овде долази до преласка од шире ка ужој семантици, прецизније, од значења ’прошла радња’ ка значењу ’прошла понављана радња’. Из овога можемо закључити још и то да императив у временској служби поседује виши степен специјализованости за изражавање семантике вишекратности него потенцијал, имајући у виду да наративни потенцијал има способност и самосталног обележавања прошлости.

II.10.17. Друга тврдња односила се на то да при временској транспозицији ограничавање понављане радње искључиво на моменат прошлости није нужно[65]. Као и претходна, и ова претпоставка иде у прилог запажању да је семантика поновљивости фундаментална особина наративног императива.

У српској науци недвосмислено је утврђено да једна од основних особина потенцијала у временској служби јесте строга одвојеност глаголом означених радњи од садашњег времена, односно њихова ограниченост на време које је у односу на моменат говора означено као прошло. Вршење, или, тачније, понављање глаголом означених радњи дешавало се у прошлости, што значи да су, у тренутку говорења о њима, те радње из садашње перспективе дезактуализоване, те по својој суштини дисквалификоване као поновљиве. Тако, Т. Ашић и В. Станојевић, на пример, наводе да се потенцијал употребљава за обележавање процеса који се понављао у прошлости и да у том смислу алтернира са перфектом. Основна разлика према перфекту јесте то што „догађаји представљени потенцијалом за прошлост не могу бити актуелни у моменту говора, што не важи за перфекат“ (Ашић и Станојевић 2008: 182). Односно, потенцијал не може обележити „понављање у интервалу који није нужно завршен пре момента говора, односно који је у деиктичкој вези са њим“ (Ашић и Додиг 2014: 293).

Иако радње које се обележавају наративним императивом такође у највећем броју случајева припадају прошлости, то није увек нужна појава.

[65] Могућност временски употребљеног императива да трајањем обухвати садашњи моменат у граматикама се углавном не наводи. Ову особину у извесном смислу помиње Јован Вуковић (в. Вуковић 1967: 147–150).

Наиме, релативно су чести примери у којима радње означене императивом важе управо за садашње време:

> ӣмā тô се у бојаџӣницу дȍл’е нȍсӣ, ӣмā у Пазâр бојаџӣница, *опӣре́ди* прѐђу и *однѐси* тô у којӯ хôј, *заве́жи* бȍју и посѐн ӯзмѐмо (Баг); нестабилно вријеме. Дȁнас га *ӣокȍси*, ако га не покӯпӣш, ујӯтру ȍдмā кӣша (Брђ); спрêмајӯ се, свѐ се тō спрêмā, ћил’ӣми, јȁнови, дāрȍви, бошчалӯци, *ӣошѐрāј* од свѐкра пā до човѐка, од нȁјстаријēг до нȁјмлађēг. (Леч); гл’ѐдāм сȁт, вӯну бȁцајӯ, *ӣосшри́жи* на камиôн и *бȁци* (Со); ѐво сȁмо мӣ пости́мо онô, знâш, пā л’ӣјепо *сӣре́ми* онō за сӯфур, јуфтâр, пā јѐдва чѐкāш да јѐдēш (Ки); нêмā вӣшē, нêмā ни дȍктōрā нêмā, свѐ мôрā да дâш, на свȁкō мѐсто; *ошӣ́ди* до кури́ра, ако му не дâш, не дâ ти уӣћ у канцелâрију (Кн); от хêљдē је и пӣта, од хêљдē *ӣојѐди* кол’ко ти драго, не мӯчӣ те органӣзам, а од бӣјелōг кō да тӯрӣш камêње (Це); нâс двȍе стâрō, *омр̏кни*, ал’ да л’ ћеш осȁмнут, хенê (Го); нервóза, са́ма тӯ, *шӯ́ӣи, шӯ́ӣи, шӯ́ӣи*, *исӣȁни* ӯ поље, мȁло испȁнēм тӯ више кӯћē ӯ хлāт сѐднēм, нѐко прôђē, преговȍрӣм, што ступи ȁкшам, *заӣвȍри* се óде, *шӯ́ӣи*, не мȍгу ни да спâвāм, кā самотӣња (Жи); *наљȏскај се*, и тô пӣјӯ и с мил’ӣцијōм пā и мил’ӣција пљȁчкā; шкȍлу овâ ђѐца вѐселā завр̏шӯ, *мӯ́чи*, *ра́ди*, пȍсла нêмā, дрогӣ́рā се, идê, нêмā, тӯ́ су свѐ јȍпē родӣтељи кри́ви (Кн); јā нѐ знāм, јȍпēт вӣчем да сам дȍбро, за срце пӣјēм, за прӣтӣсак пӣјем, а нѐкад не мȍгӯ да ми измѐрӯ, пȁнē, *дȁди* ми мȁло водê слāнê, *осȍл’и* ми мȁло вȍду ил’и такô сла́но мȁло да би тô (Го); они дāјӯ девôјке мла́де, не дāјӯ хим да седӯ млȍго, чӣм, ȍни хи дȁди мла́де (Жи); јâ стȁви у јѐдно бӯре кӯпус у дрӯгō бӯре онê јерѐбазве крӯшке, ужӯтӣ хи, опѐри хи пā по јѐдну и јѐдну постȁљā у онô бӯре и тô се зӣми јѐдē (Ков); ӣскопāла вȍда, овō пȁдни кӣше пā посл’ē камио́ни пролȁзē; Кажē тō што стӣгни на пӣјац, нêмā пêт мӣнӯтā, стӣгни муштерӣје (В. Лок); тô ȍпштиња дозвол’ӣла да заӯзмӯ сȁмовōљно овô без ӣкакē дȍзвол’ē, сȁмо онȁкō су, штâ овô држâвнō је, *ӯзми* и *кори́сӣи*. (Боб); Дôђӯ на бȁбине, штȁ кȍ ӣмā *донѐси*. Нѐко ти *донѐси* понекō ћáсе, онê мâлā онâ ћâсāт (Жи)[66].

У примерима наведеног типа и даље је задржано значење вишекратности, али сада не као протекле понављаности, већ у садашњем времену примећене поновљивости појаве која се перципира и приказује као извесно правило, законитост, обичај, утврђени след радњи и сл. Да је дошло до промене у временској перспективи, показује и синтаксичко окружење, у коме сада, уместо времена у претериталној служби, доминирају презентске фор-

[66] Велики је број примера у којима се временски употребљени императив употребљава да означи хабитуалне радње које су од стране говорног лица уочене као понављане / поновљиве. Такве радње припадају прошлости, али их приповедач презентује као свевремене, актуелне из перспективе своје садашњости, предочавајући их не као актуелни догађај већ као доживљај. Овакве ситуације упућују на могућност да се императивом обележе радње које својим трајањем могу обухватити садашњост, тачније радње које се из перспективе говорникове садашњости приказују као актуелне. Имајући у виду комплексност питања које се односи на то да ли је обележавања хабитуалности као актуелне из перспективе момента говора уопште могуће, ова проблематика биће предмет наших будућих истраживања.

ме, које радњу смештају на линију садашњости, односно које су носиоци темпоралности. Међутим, иако премештен у сферу садашњости, императив ипак не може казати радњу чије вршење тече у тренутку говорења току попут презента (*Ја пишем*). Али, њиме се свакако могу означавати радње које су из перспективе говорникове садашњости свевремене, у садашњем тренутку актуелне, он их као такве уочава, примећује, посматра, на исти начин као што је то случај са онима које су у моменту говора неактуелне. То што не може попут презента исказати радњу као активност у току њеног вршења иде у прилог већ изнетој претпоставци о томе да императив има примарну функцију именовања радње, а не означавања њеног вршења као акције (ту функцију имају временски претеритални облици раније наведени, односно овде поменути презент).

У том смислу, као илустративне наводимо примере у којима се на блиском одстојању у контексту предочава опозиција *некад* : *сад*. И у једној и у другој сфери доминирају императивне форме, што показује да императив у означавању понављања радњи подједнако функционише и на плану прошлости и на садашњем плану, док ознаку конкретног времена и овде носе други глаголски облици:

> амàн и овê жѐне ни́су са̀д за̀довōљне од љу̏ди̂, нō *до́ђи*, ѐна га чѐкā кā мѐчка с решѐтом. А ми̂ вѐселнице ни́смо имàл'е кàт, нō *ѿрчи сми́ри* дѐцу, *ѿовû* га и *ѿрчи* за ра́збој (Це); цѝпцијелу зѝму овàкō *црвѐни се*, не зѐбê брê, ни нѐге ни ру̂ке. А јѐк са̀д *наѿо̂нѿā се* и *обу̏чѝ се* и *обу̏чѝ се* и јѐпē зѐбê, свѐ за̀тровāно (Жи); *вѝди се* ил се *не вѝди*, мало трâњā ѝ ру̂ке и а̀јд, такô смо ми̂ бежàл'и. А са̀т а̀уто до прет вра́та, *ѿу̏ри* ба́јрак, а̀уто јѐдно, двѐе, трѐе, ако жељѝ вѝшē девôјка, те е нарȳчѝла вѝшē а̀ȳтā, нек ѝмā, нѝје нарȳчѝла, *сма́њи* (Бо); пра́л'и у лу̏бицу, пā онȳ вѐду кљу̏чāнȳ *ѿрѐхни* у тȳ лу̏бицу у тā вѐш, а оно онā вѐда пролàзī дѐл'е. А са̀т нѝти га пѐрē ру̏чно, сàмо што га изнѐсе кā јâ од седамдесêт гѐдѝнā кā ѐна од два́дес, *изнѐси*, *ѿокȳѿи* (Це); пā пѐсл'ѐнке *довѐди* тȳ девôјку кот ѐца пā *сѐди* два́дес дāнâ, *дарȳ̂ј* цѝјелу фàмил'ију тȳ̂ и амѝце, нѐко гâњā и дàице, неко јој сал' амѝце, тȳ фàмил'ију бра̀та, понешто да̂ра. *Понѐси* по један ѣѐравī, по једну блу́зу, шāмѝју, штà дру̏гō да се понѐсē тâпȳт, нѝје имàло. А да̀нас јѐк, да̀нас *ѿонѐси* панталóне и згѐде и пѐлувере (Цв).

Да је императив при исказивању понављаних радњи ослобођен темпоралности показују и ситуације у којима се имепративни низови без промене смисла могу премештати из прошлог момента у садашње време. Тако у примеру: нѐкат су свѐкрве млѐго лѐше би́ле за снàхе. Свѐ јој *угѐди*, *нами́ри* по ку̏ћи, *ѿому́зи* стѐку, *усѝри*, и јѐпēт јој нѝје дѐбро (По); радње означене императивом перципирају се као прошле. Међутим, уколико би се одредба *некад* заменила са *сад* а перфекат презентом, радње означене императивом означавале би оно што важи у овом времену: са̀д су свѐкрве млѐго лѐше за снàхе. Свѐ јој *угѐди*, *нами́ри* по ку̏ћи, *ѿому́зи* стѐку, *усѝри*, и јѐпēт јој нѝје дѐбро (По); Исто то не би било могуће са потенцијалом, који би, премештањем у сферу

садашњости, добио модални карактер, тачније њиме би се исказивала жеља, намера или неко од других модалних значења: *Сад су свекрве млого лоше за снахе. Све *би* јој *угодила*, *намирила* по кући, *ӣомузла* стоку, *усирила*, и јопет јој није (= не би било) добро.

Још једна разлика према потенцијалу, а која потврђује претпоставку о одсуству темпоралности, јесте немогућност употребе императива у питањима. Потенцијал у упитним реченицама сасвим је обичан, па су чести примери типа: Ка̀ко *би се* онō ранӣјē невѐсте *сӣрēма̀ле* за сва̀дбу? Ка̀ко *би* онō спр̏ва *ӣѐрāли* зӣми кукӯруз за Мӣтровицу? Штà *би рāдӣли* о Божӣћу кад дôђē полàзнӣк? и сл. У оваквим контекстима императив не може послужити као средство темпоралне детерминације предикације, имајући у виду да није могуће остварити замену типа: *Како се оно раније невесте *сӣремај* за свадбу? По колико гостију *долази* о слави? Како оно спрва *ӣерај* зими кукуруз за Митровицу? итд. Ово се надовезује на раније наведену тврдњу о томе да примери реченица у којима би сви предикати били у императиву готово и не постоје у грађи.

Примери који следе илуструју употребу императива (иначе врло често) у текстовима процедуралног типа. У њима информатори објашњавају поступак по коме се вршила нека радња било да је реч о изради одређених предмета, или обављању послова у кући, на њиви, припремању јела и сл.:

> тō је има̀ло мочӣло се зва́ло а тô је би́ло кā о́вде са̀д око овê, *одвр̏ни* рӣјеку, рӣјека ка[д] точӣ, и са̀т *искȍӣā* ма̀ло да се напӯнӣ, *искȍӣā* на при́мер тӯ, ил'и *искȍӣā* ил'и ђе су онӣ ко̀ловрāти се зва́ло ђе идê рӣјека на онē ȍкуке та̀мо и та̀мо пā у онô једно *ӯзми*, *загра́ди*, пā *забȍди* кôље, пā *набà̏цā* тӯ конȍпљу и камêња и вȍда је скрôс *ӣрекрӣ*, нӣ̏ће нêмā да се вӣдӣ, са̀мо се вӣдӯ кôљи, а конȍпља се нӣ̏ће не вӣдӣ, пā се пȍсл'ē *извà̏дӣ* навр два́дес дāнâ, пā је *осу́ши*, пā док се оцӣједи, пā је *донѐси* на хр̏бат код кӯ̏ћē, свѐ на л'е́ђа, пā је *услȍни* овакô ус стрѐху, да је не ква̀сӣ кӣша, те *сѐди* те се дȍбро *осу́ши*. Посл'ēнке ӯзми те га *огребенâ*, *сӣа̀ви* на грѐбене, два гребена гвожђѐнā са зӯпцима овакô овол'ӣкӣ кол'ко цӣјело тô, а ӣстō од жӣцē пā са̀мо зашӣљено, пā *сӣа̀ви* на онӯ конȍпљу на онô, пā *убӣ̂*, пā *убӣ̂*, пā *огребенâ*, као чешља̀ло се, *ӯдри* јѐдан у дрӯгӣ грѐбēн, пā пȍсл'ēнке *ӯзми* те ишчеља̂ ил'и *изва̀ди* вла̂с, ако хȍ̏ће вла̂с за ȍснову. Пā онō пȍсēнке *ӣӯри* на вретѐно пā *ӣре́ди*, *засѐдни* у сȍбу пā *ӣре́ди*, *ӣре́ди*, па *оснӯ̂ј*, пā *изà̏ӣки*, са извиње́њом, дȍљнӣ вѐш и кошӯљу гȍре. Пā га *ӣѐри* у лӯбицу. Лӯбица тō ти је једна ка̀ца а нêмā днȍ, нêмā днȍ, пā ӯзми тӯ лӯбицу пā дȍље *ӣӯри* сла̀мē ил'и сӣјена, пā *набӣ̂* онō дȍл'е, *набӣ̂*, *набӣ̂*, пā посл'ēн се онā вѐш *слȍжӣ*, пā дȍбро *ӯзми* пā овакô *набӣ̂*, *набӣ̂*, овакô ȍколо. *Тӯри* тā један пешкӣр, ôн би на̀јвишē пр̏ља̀в бӣо, *ӣӯри* тā један пешкӣр от конȍпљē на вр̏х па посл'ēн онā пепѐо пā *ӣонѐси* вȍду те *ӣрȍври* у котл'ӣче, на шпорѐте ил'и *ӣӯри* на огњӣште пā *ӣрȍври*, пā онӯ вȍду кљӯчāнӯ *ӣрѐхни* у тӯ лӯбицу у тā вѐш, а оно онā вȍда прола̀зӣ дȍл'е (Це); изва̀дӣш по едно лопа̀те двӣје пѐпела, вӣшē пѐпела ис шпорѐта, тӣпӯт је би́ло из огњӣшта, па тӯрӣш на онā вѐш, па посл'ēн онӯ вȍду, онā вȍда врӣ̂ кљуђâ, онā цӣјеђ од оногā пѐпела идê дȍл'е, сл'ӣвā се, и да се опѐрē тā вѐш. Онô посл'ē што је озгôр *изва̀ди* те га *ӣрѐхни* да

ти не отӣдē тā пѐпео цӣо крос цӣо вѐш, но онō покӯпӣш те бȁцӣш, пā онô покӯпӣш па *нашовȁри* нȁ глāву, пā имȁло је двâ кӣломēтра сахӣ у једну шӯму ђе сам носӣла тô те прáла (Ле); свѐ је тô бӣло мӯка, конȍпља се је тâ нѐкад звáла, пā тē јȁде *кӣсел'и*. *Убѐри*, пā црнȍјка и бељȍјка, пā *ȉди* тō чупâш, одвâјаш, пā завезӯјеш тô, пā посл'ēн искȍпāш мочӣло у воду, *искȍпā* мушкáрци, па завêжемо тô, свѐ завêжемо л'êпо на трӣ мѐста, пā тô *ȉокӣсел'и* и кӣсел'ӣ се мѐсец дāнâ у тӯ вȍду пā тō *извȁди* тѐ, зовéмо ручӣце, пā и л'êпо *осу́ши*, пā и *осу́ши*. Пā имȁл'и трȕл'ицу којā се трȕл'ила, напрȁвē се овȁмо двӣје сȍе, а тȁмо *се напрȁви* да се трȕл'ӣ, пā *шрȕл'и, шрȕл'и, шрȕл'и*, онô, опȁнē тā пȍздер се звô, а остȁнē сȁмо кō свӣла онô, л'êпо. Пā посл'ē онô, ȕзмēш грѐбени, грѐбени знâш штȁ су, пā сѐднēмо, тō би сѐла овā мȍја мâјка, пā *чешљâ* онô, *чешљâ*, пā онō *скӣдā*, пā посл'ē л'êпо стȁнē онō повѐсмо чӣсто кō злâто. Ȍна онô завêжē, ӣмā један крâј, пā завêжē на дрȕгӣ крâј и тō такô. А нѐкад јȍк, но пл'етê онô, свѐ у косӣцу *савӣјā*, *савӣјā*, ȉстō кō онô петрóвци што се савӣјајӯ, јâ тō савȉјāм ђѐци за Петрôвдāн. Тō такô пā *извѐшā*, е јȁди, јȁди, пā пȍсл'ē тē јȁде да прēдêш на кудѐљу (Гр); ткȁла сам по стô рȕчӣцā, тô *ȉосӣ* па онô *ȉорáсӣи* па *чупâ* једна бељȍјка првā *сӣȁши*, па *зарéди*, *ȉочупâ* бељȍјку, па онā бељȍјка понѐси је у мочӣло па *сѐди* трӣ хѐфте, онô *сӣȁши* онā дрȕгā, црнȍјка се звáла са сѐменом, онӯ *згрȕни* да се сȕшӣ, а онӯ црнȍјку *чупâ* па *ȉосѐчи* семѐна и увéжи је мӣ на ручӣце, по трӣ рȕке пā то посēн *ȉонѐси* у вȍду док онô седӣ у вȍду, мӣ овȁмо *ошрȕл'и*, *шȕри* па га су́ши, пā га посēн *шу́чи*, пā *вӣ*, па *углȁди* (Ке);

момȕрус смо комешȁл'и рȕчно свȁкат. Тō је код нâс машӣнâ нӣје имȁло. Мумȕрус *ȉȍджњи*, *ȉовéжи* у снȍпове, пȍсл'ēн *комишâ*, *бȁцā* у сȁлāш шишâрке, талȍвину су јѐла говѐда, слȁму су јѐла говѐда (Трн); и разумêш тӣ, *ишчеȉрљâ* тō имáња нѐкāко, *ȉосӣ* га, *ȉовлāчӣ* га, е *дóђи* врéме да се кȍсӣ, да се жњê, жнѐло се, нӣје имȁло ни косе да кȍсӣмо жӣта, него се жнѐло, срȕп, па овôм рукôм жӣто *фāшāј* а овôм *сѐчи* жӣто. Е такô се жӣвѐло. Па пȍсл'ē *сѐђи* прȕће по шȕмāма, овô ȍтањē прȕће, па онô жӣто наслâгāно овакô свѐ јѐдно на дрȕгō наслâгāно, *шурâ* рукȁма, па посл'ēн *зáђи* па кȕпи рукȁма, па онâ прȕт тȕри по зѐмљи, па *нашȕни* онô па једнôм рукôм ȍтут, једнôм ȍтут те онô *ȉришéгни*, ѐто такô се мȕчио нáрот. Па *шѐрā*, *грáди* на зѐмљу, *рашћȉсӣи* мȁло трáву, *обрȉши* онӯ зѐмљу пā *шȕри* по зѐмљи онō жӣто, па *уфȁши* по двȍе кōњâ по трȍе, кол'ко је кȍ имô, па *шѐрā*, *шѐрā* онô те га кȍњи *убӣ*, па посл'ēн онӯ слȁму *шréси*, *п̄рет̄рéси* је по двâ трӣ пȕтâ да пȁнē жӣто, е кȁт пȁнē жӣто, онӯ слȁму мӣцāл'и би, па мѐтл'е брезȍве па *ȕдри* кол'ӣко е имȁло нāрȍда, *ȕдри* ȍтут, онâ брȉшē, онâ ȍтут, па на средӣну гу́вна, гу́вно се звáло, тӯ је бӣо један кȍлац ђе су вēзȁл'и кȍње па окрѐђāл'и, стȍжер. Па посл'ēн *ȕзми* лопȁту дрвену, па јѐдан бȁцā ȕвӣс да се одвȍӣ жӣто от оногā шлâма, јѐдан бȁцā, ил' мушкáрац ил' жѐна, бȁцӣ нȁ глāву нѐшто да му не идê у кȍсу, у глâву, те онô *чӣсӣи*, пљѐва се звáла, *одвȍи* жӣто на едну стран на едну стран пљѐву, *унѐси* у кȕћу, на тавȁне, овȁмо кошѐви бӣл'и гȍре, *ȉӣл'ѐӣи* от прȕћа па мȁло *ул'ȉјеӣи* бȁљегāма, са извињењóм, па *шѐрā* у воденӣцу (Де);

јѐсте, мачȕгōм онô, е тȁдā смо ти мӣ бӣл'и, тō је бӣло ȉгра стрōљâње, пā кл'ȉсâње. *Сӣȁвӣ* кȁмēн мȁло, овакô кā пēснȉца на један кȁмēн, а дрȕгӣм

камѐњом *бӣ*, па̄ га *оӣѐра̄* дал’ѐко, па̄ ѐн *донѐси* јѐпе̄ па̄ ѐни *га̑ђи* па̄ *ӣогѐди*, такô намѐчӯ онога̑ штѐ је (Врс); онô је би́ло дѐбро, са̀т нѐма̄ тô. И такô смо ми̏. Фо̄ра̀л’и би се, напра̀вимо лѐпту од кр̄па̄ па̄ га̑ђамо се, фѐдбал ни́смо има̀л’и него *наӣра̀ви* тô па̄ се *га̑ђа̄*, ко́га убѝјеш на̀јприје она̑ пѐсл’е̄ га̑ђа̄ и тѐрал’и смо гу́цу, *наӣра̀ви* па̄ свѝ ѐколо *ӣѐра̄* унѐутра, такô тѝ игāра̑ (Коз);

Јѐсмо, *однѐси* штрѐугљу на̀ воду те *оӣѐри* па̄ ѐнда̄ црвѐно пл’ѐтӣво око штрѐугљѐ̄, то̄ је би́ло дрѐвено, па̄ ѐндāр *закѝӣи* штрѐугљу цвѝјећем, фр̄ба̀ма и такô и *на̄ђѝ* ђе је мравѝњāк мра̄ва̑ и *ӣѐури* у тѐ̄ вѐду и *ӣѐури* ѐ̄ то̄р и *угна̑* ôвце. Па̄ то̄ такô су ста̀вљāл’е ма̑јка и во́ђе свѐкрва, такô сам пѐсл’е̄ наста̀вила и ја̑ (Кн).

При исказивању прошлих понављаних радњи у оваквим текстовима императив такође има само функцију именовања радње као акције, као чина. Да су радње прошле и овде се сазнаје само на основу контекста, изванјезичке стварности (на пример. конопља се више не сеје, веш се не пере на такав начин и сл.), односно других глаголских облика (презент, перфекат, потенцијал), којима се одређује време. Употребљен у овој функцији, императив се не разликује од употребе у модалној служби, када именује радње које су саставни део неког поступка, односно које су као такве, уобичајене, утврђене, те се могу понављати на исти начин више пута са истим резултатима[67].

Илустративни су у том смислу примери у коме информатори објашњавају поступке по којима врши спремање неког јела, а који су актуелни из перспективе садашњости:

баклѐ̀ву са̀т нѐко е пра̀вӣ кот кѐ̄ѣ̄, а са̀т ѝма̄ овѝја̄ ко̑ра̄ да се ку̑пӣ у Пазâр. Ја̑ пра̀вӣм. Оклагѝју па *расӣа́њи*, па штâ, па посѐ̄н *ѐ̄зми* тѐ̄ури ѐ̀ра̄ха̄, *ӣѐ̄ури* унѐ̄ѐутра шта трѐба̄, да хи рѐндујѐ̄мо ора̀хе, *ӣѐ̄ури* шта трѐба̄ тô, кѐкс. Па̄ то̄ л’ѝјепо заѣ̄ѝнӣш, нѐко је мѝјесӣ ка̄ пѝту, а нѐко јѐк но̄ ка̄ ко̀лпиту, па̄ посл’е̄ са̀л’ сеѣ̂ш по ма̀ло овакô и рѐ̂ѣ̄аш у тепсѝју свѐ̄ј на̀околo. Ôн дѐ̄го се пеѣ̂, не смѝјѐ̄ да јој да̀днѐ̄ш ва̀тру ѐ̀дма̄, но тиху ва̀тру. Пот тѝху ва̀тру се пеѣ̂ већ готѐ̀во трӣ са̀хата, пошто не мѐ̀ре да свѐ̄д да је уфа̀тӣ ѐ̀дма̄ ва̀тра, нѝе истӣштѐ̀на ка што трѐба̄, нѐ̂ѣ̄е она̑ сла̀дак ше́рбет ни да уѝѣ̄ѣ̄ у њѐ̄. Овакô јѐк но на тѝху ва̀тру, *нал̀ѐжи*, нѐко на стру́ју, па *угѐ̀ди* му рѐ̄ку, на стру́ју *укљу́ѣ̄и* онô, па је *ӣѐ̄ѣ̄и* (Де); ѐ̀на се пра̀вӣ вала̄ ха̀лва, тѐ̄ѐурӣш мало ма̀сла и зѐ̄јтѝна, ал’ не тѐ̄ѐурӣш да се укр̄ѣ̂ѝ, нѝшта тô, но тѐ̄ѐурӣш ѐ̀дма̄ бра̀шно, пеѣ̂ш је на шпѐ̀рет, мѝјешāш кашѝкō̄м да нѐ̄гѣ̄е не изгорѝ̂ ал’ нѐ̄што, свѐ̄ је мѝјешāш кашѝкō̄м, е посѐ̄н ѐ̄змѐ̄ш кат се испѐ̄ѣ̄е те порумени̂, *ӣро̂ба̄*, на кашѝку *изва̀ди*, да л’ је поруменѐла, да не оста̀нѐ̄ пла́ва, она порумѐни. Кѐ̀ ѝма̄ нѐко тура̑ ѐ̀ра, *усѝӣни* па ма̀ло *ӣомѝјешā*̄ у онѐ̄ ха̀лву, е посѐ̄ она̀мо ше́рбет скѐ̄ха̄ш, е посѐ̄н кат је кѐ̄ха̄на, испѐ̄чена ха̀лва, изрѐ̄ѣ̄ѝш, па изрѐ̄ѣ̄ѝш мало шѐ̄рбѐ̄та, па ко ѣеш јѐ̄ш, јѐ̄ш јој *дода̑*, а мѝјешāш је јѐ̄ш на шпѐ̀рет, јѐ̄ш јој *дода́ји*. Посѐ̄н ма̀ло се *хла̀дни*, кашѝкō̄м, *ѐ̄зми* таниѝре, с кашѝкō̄м па свѐ̄д рѐ̂дом овакô *наӣѐ̄ни* таниѝре и тѐ̄ѐурӣмо такô, спа̀римо ми јѐ̄дѐ̄мо, и

[67] Можда се и овде може пронаћи подстицај за пребацивање императива из модалне у временску функцију.

јȍпēт стȁвӣмо кад нѐко дȍђē такô за Бáјрам (Де); ко хȍј мâснӣ сѝр, *ӣомýзи* и *ӣроцѝједи* онȳ врнѝку и *ӣтȳри* мȁју, *усѝри*, тȍ је мâснӣ, а ко хȍј тврдӣ сѝр, *свáри* онȳ врнѝку, па е *остӣȁви* док се уфȁтӣ дȍбар кáјмак, пā јој *скѝни* кáјмак, па посл'ēн *ӣтȳри* још помȁло онē неварѐнē кат помȳзêш па *усѝри*, кажē полумâснӣ (Ру).

На исти начин, на пример, обликовано је и саопштење о поступку који у тренутку говора није актуелан:

нȁјпријен се тȍ прȁвило рȳчно слȁткō. Хаџимāкȳље, да извѝнēш, овал'ѝкē, упљѐскāш мȁло овакô, ишâрāш, тȳри у тепсѝју, *ӣоклȍӣи*, *гȳрни* у шпȍрет. Пȍсл'ē кат се испѐчē, *ӣтȳри* онā шéрбет, да би тȍ би́ло мало слȁђē, пол'ѝјеш по онōј тепсѝји, тȳрӣш мȁло тȁмо да стȁнē. Тȍ *ȳзми* шећѐра пā размȳтӣш, размȳтӣш шéрбе и баклȁву пā посл'ēн сѝпāш по онијем чȁшāма. Нагорѝш шѐћер, шѐћер нагорѝш и пȍсл'ē тȳрӣш вȍду. Нагорѝш шѐћер и намѐстӣш онē кȍ медењáке, знâш кȁко су л'ѝјепи (Шар).

Или, из примера који следи, чињеницу да се поступак по коме се игра нека игра објашњава као део прошлости сазнајемо само на основу тога што се низ именованих радњи уводи обликом потенцијала, односно затвара перфектом:

ѐј штȁ би се ѝграл'и, ѝграл'и се свȁшта онō кā ћобȁни, *наӣрȁви* овȁкō, *забȍди* овȁкō једно дȍрво и јѐдан кл'ѝс, и сȁдек овȁкō онā кл'ѝс *шѝни*, и онâ ȍтуд бȁцā бајȁги да погȍдӣ овô, ако погȍдӣ, бајȁги јâ идêм. Пā *ѝграā* се, *свéжи* ȍћи, *свéжи* ȍћи, штȁ знâм јâ, и ȍндāр *наӣрȁви* један крȳк овакô и сȁт њѝ пе-шестѝну овакô у тâ крȳк, и јâ *свéжи* ȍћи и трâжӣм, ако те уфȁтӣм, тѝ посл'ē вêжēш ȍћи, ако онâ уфȁтӣ оногâ, ȏн вêжē ȍћи, тȍ се жмȳркē звáло. (Туз); *Грōшȁли би се*, грōшкâње, по пѐт кȁмēнā, *ӣокȳӣи* па *бȁцā* гȍре кȁмен па *ӣокȳӣи* онō дȍле па *уфȁтӣи* онā кȁмēн, па такô е грошкâње би́ло (Вру);

ако би се исте радње увеле презентом (*То се жумурке зове*..; *Грошање је*...), временска перспектива била би промењена.

На основу спроведене анализе закључујемо да је семантика поновљивости фундаментална када је у питању временска употреба императива за означавање збира понављаних радњи. Императив, дакле, именује радње означавајући их као вишекратне, док на време вршења упућује превасходно контекст, односно глаголски облици попут потенцијала, перфекта, наративног презента. Овде ћемо додати још и то да се, када су у питању прошле радње, на њихову дезактуализованост из садашње перспективе често упућује и посебним језичким средствима употребљеним у блиском синтаксичком окружењу. У тој функцији наступају парови прилошких одредби са односом *некад* / *ӣрије* / *у моје вријеме* / *у ӣто доба* : *сад*; или детерминатори *раније*, *исӣрије*, употребљени самостално:

ранѝјē нѝје имȁло ни замрзивāћâ, а ни́си имȁла штȁ да сећȳвāш, пȍвишē порȍдице, мêсо нêмā ћѐ да га стȁвӣш кад нêмā стрȳјê, на тȁван, а сȁт прȁвӣмо

онê пȕшнице па би рѐкō, сушȁре овê, па би рѐкō кā на сȕнце да се сȕшӣ. Нѐкāко закопаш у зѐмљу, па пробȉјēш онȕ форȕну, пā сȁмо на онā жâр се ȍна *су́ши*, а ȉсприје јȍк богами нō на тȁван на дȉм, *осу́ши се*, па е *скȉни* (Де); пā се ȉграл'и онијā фил'цāнâ, пā *ȕзми* једна грȕпа се *одвȏ̂ј* овȁмо, једна тȁмо у сȍбе, и јā ȕзмēм онȕ тепсȉју, турȁло се тȕ по једно дѐсет шōљȉ, дѐвēт, и овакȏ̂ *скȉни* овā прȍстēн и сȁт јâ *ошȉди* тȁмо *сакрȉ* онâ прȍстēн, сȁт трâжȕ онā прȍстēн, цирикâ онâ прȍстēн по тепсȉји, трâжȕ, и тȏ ти је би́ло тâпȕтā, ȉграло се свȁшта, сȁт овȏ̂ јȍк, овȏ̂ ти је кри́за сȁт (Туз); тȏ смо за сѐбе тȕ држȁл'и стȍку, имȁл'и свȉњâ лȍм ранȉјē, пā *умѐљи* онȏ̂ за крȁве, за волȍве. Ранȉјē смо имȁл'и волȍве, сȁд јȍк (Коз); кол'ко ȉмā кȍ дȁрујē онȕ невѐсту, неко донѐсē тепсȉју, нѐко *донѐси* пȉту, нѐко дȕдове, штȁ кȍ ȉмā, тâпȕт нȉје имȁло кā сȁт (Ке); тȁд ȁрмонике нȉјесу би́л'е, и свȁтови, кȍњи, пā би онȉ којȉ *до́ђи* за девȏ̂јку, ȍни *сȉре́ми* нȁјбољēга кȍња (Бот); имȁл'е дȓвене кâрл'ице да кȕпāш дȉјете, што су разл'ȉвȁл'и мл'ȉјеко, тȁд нȉје имȁло пл'ѐкāно корȉто, у кâрл'ицу, *однѐси* пред кȕћу пā га *окȕ̂ītā* (Ка).

Такође, бележени су примери у којима се у ширем контексту најпре описују понављане радње које су важиле за одређено време, након чега следи исказ којим се експлицитно наглашава њихова одсеченост од садашњости:

пȉјēмо, весел'ȉмȍ се, и на ру́чак, нȁјпријē тȏ онȏ̂ повѐсмо *све́жи* му за л'е́ђа и дâр у онȕ̂ кѐсу у то́рбу нешто *сȉтȁвī* му и онȏ̂ повѐсмо вȉсī низ л'е́ђа, а *сȉтȁви* му у то́рбу и сланȉнē, мêса, шта ȉмāш о[д] дâра. А сȁд повѐсмо ни нêмā, нȉти кȍ сȉјē конȍплу (Лу); тȏ би́ло, дȉјете, дâвно и прȍшло. Кȁко се сȉјāло, такȏ̂ смо жȉвѐл'и, тȏ̂ се сȉјāло и бра́ло и овâ јѐдна ту́ра, пā дрȕгā, пā *сȉтȁви* у вȍду у мочȉло, тȏ̂ пȍсл'ē мѐсēц дāнâ да се кȉсел'ȉ пā да га осȕшиш, пā да га отрȓл'ȉш пā стȏ̂ јâдā, тȏ̂ ȉмā цȉјела истȏ̂рија (Ка); е тȏ̂ до двāнêс би прѐл'и, а пȍсл'ē игрâнка, пѐсма, докл'ē *се сȁмни*. А сȁт тȏ̂ нȉшта нêмā (Лу); пā онȏ̂ *īл'ѐīти* чѐрāпā, сȁт овȏ̂ млâдȉ не умȉјȕ ни да пл'етȕ̂ (Со); оно невѐсти *до́ђи* дȁрови, јā хи *дȁди* свѐкру, нêмāм ђѐ да и потрȍшīм. Сȁт ти трѐбā у свȁкō ве́ме (Со); водê нȉје имȁло, *донѐси* по једну кȍфу водê, нѐко *īопȉ*, нѐко се *омȉ*, оно водê нêмā. А сȁт јȍк, сȁт је рахȁтлук, купȁтило, вȍду у сȍбу, и врȕ̂ћā и хлâднā; штȁ јā знâм, ал'и свѐ тō нȉшта, свѐ тō ситнȉца, нō се нȉје имȁло, по јѐдно и по двȍје пā *нȍси, нȍси, нȍси*, лȕ̂пā. Сад јȍк (Ки); тȏ̂ је би́ло мȁло ко нȉјесу хȁјāл'и зѐтови да нâђē некȕ зачкол'ȉцу да би тȏ̂ пријате́љство развāл'ȉл'и, пā *ȕфатȉти*, зѐт отишȏ̂, они га *све́жи* лāнчевȉма пā *īушћȕ̂ј* га низа стра́ну пā се *смȉ*. Е сȁт тȏ̂ вишē нêмā; ȉмāм сѐстру, Пȍжега знâш ђѐ е, према Пȍжеги у Ситнȉче, пā би јâ пѐшкē одȁвдē, пā преко Парȁлова, преко Вȁрева, по[д] Дȍховиће *са́ђи* пā *опл'ѐīти* пѐшкē, *ошȉди нȍћи*, *до́ђи*, нȉшта ме кōштȁло нȉје, ни бâнка, ни дȉнāр. Сȁт кȍла свȉ ȉмајȕ, нѐће нȉко кот нȉкōга, нѐће кōмшȉја кот кōмшȉјē (Ју).

Маркерима истога типа може се указати и на актуелност радње из перспективе садашњости:

ул'ѐгнē, ȕзмē онē чепȁнице, што је онō искрâђено и онȏ̂ прислȍњено уза зȉд и ȕзмē и грȕжā у шпȍрет: „Овол'ȉкō здрâвља, овол'ȉкō бериђѐта, овол'ȉкō овāцâ, овол'ȉкō кōзâ“, грȕжā, грȕжā, и *īȕри* онē цѐпке у шпȍрет и по јѐдно припрēмȉло,

ȍндā би́ло онē тронȍшке стол’ȉце, *ӣрепре́ми* му, ôн да сȅднē, она му *измȁкни* онӯ стол’ȉцу ôн се *ӣревр́ни*. Ѐто тô ти свѐ је такô би́ло. *Огр̄нȉ* га чȅргōм, *сакрȋ* му једну цȉпелу, цȉпелу дȅсну пā *сакрȋ* гȍре на тȁван, да родȋ бȍљē жȉто, берȉњет. И сȁт тô рȃдимо бȍга ми (Коч).

II.10.18. О могућности преласка императива из прошле у садашњу, или тачније свевремену временску переспективу, о којој је до сада било речи, сведоче и подаци из других говора. У опису банатских говора налазимо следећу констатацију: „Сродан са наративним императвом је онај у описима појединих ситуација, у причањима о прошлости или у констатацијама које нису временски везане: Ȉмам у по́ноћ слȍбоно: *Јêј*, *сӣȃвај*, нѐма ту с тȍбом нȉко нȉшта“ (Ивић и др. 1997: 389). У говорима на југозападу Косова и Метохије бележени су примери императива који обележава „ситуације зачете у прошлости актуелне и у садашњости“ (Младеновић 2000: 369). Александар Богдановић, такође, наводи да у Алексиначком поморављу „императив, безличан или свеличан, преко случајева типа: це́лу неде́љу *ӣр́чи* та́мо, *ӣр́чи* ова́мо ГК, са́мо *се́дни-сӣа́ни*, ни́кад да се опра́виш (на посао) ЦБ [...], који су, такође, у облику 2 јд, и у клишираним фразама, напушта и приповедачко, релативно значење и претеже се на свевременост“ (Богдановић 1987: 252).

Занимљиво је, овом приликом, указати и на стање које карактерише македонски језик. Поредећи начине образовања хабитуалних радњи у српском и македонском, Милка Ивић износи закључке Б. Конеског, који наводи да се у македонском језику хабитуална радња која се казује императивом у временски оквир поставља употребом одговарајућег облика глагола *чини: Тој чини – дојди, најади се, наполни ја ӣорбаӣа леб и ӣак кинисај в овци* и сл. – за садашњост; и: *Тие чинеа – качи се на магаре и јавај цел ден, Тој чинел – најади се, облечи се, измазни се и ајде в град* и сл. – за прошлост (Конески 1967: 419; цит. према: М. Ивић 1982: 259). Овде изнети податак од значаја је за нашу тврдњу о томе да императив није фиксиран за једно одређено време, већ се, ако се језичко окружење промени, рецимо, изменом глаголске форме која га уводи, може премештати из прошлости у садашњост и обратно. Поводом улоге глагола *чини* у оваквим контекстима, Б. Конески наводи: „Со тоа се одговара на неколку потреби: се подвлекува самата уобичаеност на дејството, се укажува на лицето, и што е уште поважно – на времето и на определеноста на дејството“ (Конески 1967: 419). Дакле, и у македонском језику језичка јединица која је носилац информације о времену вршења није сам иператив већ ту службу преузима неки други облик (глагол *чини* у овом сличају). Императив у служби обележавања хабитуалности која је на снази у садашњем времену показује експанзивност у македонском језику. Када је посреди исказивање хабитуалних садашњих радњи глаголима свршеног вида, у српском језику обично се употребљава презент, док су ту функцију у

македонском преузели императив и футур[68]: „Сп. српскохрватски: *Он обично дође, једе, напуни торбу хлебом, па се опет врати код оваца*. Ваквата употреба на сегашно време од свршени глаголи кај нас е заменета било со времињата сложени со *ќе* било со императивот: *Тој ќе дојде, ќе јаде, ќе ја наполни торбата*, или: *Тој чини дојди, јади, наполни ја торбата* и сл.“ (Конески 1967: 420).

II.10.19. Када се императивом обележавају радње које су се у прошлости вршиле по навици одређеног лица, тада овај облик има квалификативни карактер као у примерима:

> свѐ је ôн овô створ̏ио и рāдȉо, ис трѐћē смѐнē *дóђи*, косȉло се рȕчно, нȉје имȁло кā сȁт, *дóђи* ис трѐћē смѐнē, *попȋ* шѐћер и вȍду, кȁфу, ракȉју, *попкȋ̑ј* кȍсу и на л’ивȁду, *кȍси* до у тмȕшу. *Дóђи*, двâ сâта оспâвā, *дȉгни се*, *вечѐрā*, пā на рȕднȉк, пā такô ȍпēт (Кн); а мȁло је вол’ȉо да пȉјē, кад ȍдē у срȉједу, долȁзȉ у четвр̏так, ноћијевô би у кафȁну, па *нагнâ* ка Рȁждагиљи, ōн *нашѐрā* тē кȍње, пā камѐње *бȁци* пā им *слȍми* цȁмове, прōзȍре звâнē цȁмове. Ȍпāсан бȉо (Цр); ȍна би ȕзēла вѐликȕ па с вр̏ оста́ла *пȍчни* па свѐ ȕ кāп пȉла, такô је би́ла ȍна врȉједна; Како би онō свēзȁо онâ безбȁтнȉ сȁч, *свéжи* између нȍгȕ, и нѐкāко чȉм ôн овакô *раши́ри* нȍге, онâ сȁч овȁкō *одмѐри* и сȁт пȉтā овакô на при́мер тѐбе ил тѐбе: „Штȁ ћеш ми донȉјет на свȁдбу?“ Ȍни нѐтē да рѐкнȕ што лȉјепо, него гр̏дē. И ôн *зафáли*, *раши́ри* онē нȍге, и онâ сȁч овȁкō одмѐрȉ и вȉчē: „Фáла“ (Вру); ȍна гр̏днā умȉјесȉ тô л’ѐба и скȕā им кукурȕза и нâс *почȁсти* óнде, мȉ чобȁнчāт једва чѐкāмо да ȍдēмо да ни нѐшто дâ; Кад ôн слȕжȉо гȍре у једно сѐло тȁмо ка планȉни двȉје гȍдине, пā овȁмо кад је дошô, мȉ на пōднѐ понѐсēмо чобȁнчāд да јѐдēмо, и јѐдēмо, понѐсēмо сȉра, понѐсēмо сланȉнē, кā чобȁни, а Ра́нко *пōнѐси* пȍвел’икȉ комâт; А сна́ша би је свѐ зōвнȕла, пā *изнѐси* óнде и децȁма и њôзи (Коз); ôн мȁло *попȋ*, у опâнке спâвā (Нет); Дȁцићи тȁмо фȉрму ȉмајȕ и ȍни су свѐ њȉне повȕкл’и тȁмо, свѐ, такô су ȍни слȍжни, они се завȁдȕ и свѐ тô, ал’и кад *бȉди* стȁни-пȁни, они су слȍжни (Це); трāжȉл’и би га пол’ȉција да га уфȁтȉ по Тути́ну, ôн *се обрѐтни* у Пазâр (Бр); пренемâгајȕ се жѐне ōнденáке, а јâ понѐсēм по један чокȁњчић ракȉјē, и што *бȉди* овȁмо код л’ека́ра и овȁмо да се обȕчêш, јâ *срки* онô. (Ка); Цȉо дâн сам са нȁјпрвȉм детѐтом ткȁла, кат се разбȍл’и, јā *се дȉгни*, из рāзбȍја, кад ме *прóђи* бôл, јâ *дóђи* за ра́збој (Це); е пȍсл’ē да мȉјесȉш мôрāш. Ђѐ да мȉјесȉм у рѐт кат нȉјесам нȉкат ни прȍсијāла брȁшно, а нѐ замијесȉла, а на осамнêс рōбâ трѐбā да мȉјесȉм. Пā *сȋ, сȋ, сȋ* онō у кȕћу пā сȋ, а тô *зáђи* ми зȁ нокте, па *грȋ* рȕке, *грȋ*, што дофȁти онō брȁшно студѐно, оно ȍпēт (Ле).

II.10.20. Осим што радњу одређује у прошлости понављану императив поседује, ко што смо на почетку поменули, и могућност стилског уобличења исказа. Уколико се дискурс информатора посматра као текст који захтева извесне стилизацијске поступке, онда се и на том нивоу могу пронаћи моменти

[68] Да је ова функција императива новија, говори то што аутор наводи да је овај облик замениo презент у поменутој служби (Конески 1967: 420).

који мотивишу избор одређене синтаксичке јединице у конкретном говорном акту. О стилогености дијалекатског текста може се говорити превасходно због тога што функција језичких средстава у њему употребљених није строго комуникативна. Лице које говори описује прошле или садашње радње обликујући саопштење као приповедање, као причу – његова намера је да такве догађаје представи што сликовитије, а уживљавањем у њих омогућава се интензивнија рецепција од стране слушаоца. Стога, уколико не постоје синтаксичка или друга ограничења, говорник ће увек када је то могуће варирати свој израз, користећи слободу избора и максимум језичког потенцијала који му је на располагању. Обликујући приповедање, говорник бира императив у ситуацијама када жели евоцирати сећања, емотивно обојити исказ[69], указати на то да су радње о којима је реч (најчешће) доживљене или су као такве схваћене. Причање које омогућава прелаз из времена које је сада у оно које је прошло по правилу и захтева израз са израженом компонентом носталгичности. То је језичко окружење које погодује употреби како приповедачког императива, тако и наративног потенцијала, који је носилац истих стилских ефеката.

Радње означене императивом нису нужно и доживљене (мада најчешће јесу), то могу бити и оне о којима говорник зна посредно, према сведочанствима неког другог лица, али их током причања (пр)оживљава. Некада се се тај податак у самом саопштењу и посебно наглашава:

> пā би ми прӣча̀ла, онē црепӯље, тē црепӯље пā кат су јој би́л’е но̀ве, тō је зла́тно, *нашрӣâ* дрвâ, *нашрӣâ*, *нашрӣâ*, па у онē црепӯље вел’ӣкē овакô дôђē, загрӣјēш онӯ црепӯљу, тӯрӣш је на ва̀тру, пā се она до̀бро угрӣјē, пā је тӯрӣш нà земљу, пā је набӣјеш до̀л’е, па тӯрӣш онā л’ѐп на њӯ, па ѐзгōр *набацâ* првō пѐпела па посѐн жâра, па је *ушихâ* једно по̀ла са̀хата па *извâди* онā л’ѐп, на л’ѐп пѐпео, на л’ѐп жâр (Ков);
>
> ја̂ па̂нтӣм кад је би́ло пā е сиротӣња бра́ла онē копрӣве чӯпāла, чӯпāл’и онê оздồл’ ло̀зе, нêмā го̀ре по̀брāто па *чупâ* онē ло̀зе, *раскопâвā* те јѐди, тô па̂нтӣм (Врс); ја па̂нтӣм, нӣје има̀ло ста̀кла на прōзо̀ре, нō ко̀жа пā обрӣ брӣтвōм, бријáћом тӯ вӯну до̀бро и тô би би́ло на прōзо̀рима, провӣдӣ се сла̀бо, прōзо̀ри ма̂л’ӣ, такô је тō би́ло глу́по врӣјеме, прōзо̀ри ма̂л’ӣ да нѐ би ӯшō нѐко да укрāдê и такô, да је бӣо вѐћӣ про́зор, ма̀ло би бо̀љē би́ло, нō *напра̀ви* овол’ӣкō још ко̀жōм *зашӯӣи*, мӯкотрпно је би́ло, свѐ тō ја̂ па̂нтӣм (Уг).

Приповедање у императиву динамичније је него оно у потенцијалу или перфекту, а овај облик је и са становишта језичке економије синтаксичка јединица погоднија од претходне две. Тако на стилском плану употреба им-

[69] Императив се употребљава онда када говорно лице жели оживети, сликовито представити неку прошлу ситуацију, а то „захтева од приповедача више уношења, више извесне врсте уметничког уживљавања у причање. Отуда у таквом причању има доста емотивних елемената“ (Пешикан 1956: 153).

перативa уноси динамичност, радње се нижу једна за другом што доводи до бржег смењивања слика, чиме се остварује живост у приповедању[70]:

> јѐло се л’ѐп јѐчмен, ѐвсен, свàшта се јѐло, онијā кѐпрйвā *надрѐби*, *мѝјешā* с брàшном, *свáри*, *јѐди*; Посēн ѐженѝ тогā брàта, одвойсмо се, *рáди*, *хр̏кā*, *мѝчи се*, *кѐси*, *ѝлáсти*, *комѝр*, вр̏т, овàмо, онàмо (Ке); тѝ конѐпљу *ѝпсѝјецā*, пā *ѝтр̏л’и*, пā *гребенâј*, пā *ѝрéди* пā *ѝткû*, пā *бѝјел’и* плáтно пā *шû* кошѝље пā и гàће и кошѝље, свѐ от плáтна. (Цр); Како кѝји *ѝорáсти* и онô *ѝристѝгни* ил’и нѐшто *завр̏ши*, ил’и *мѐгни* нѐће да ѐдē, ôн *ѝтѝдни*, ѝзми дѐцу и жѐну и *ѝтѝдни*, док *стабил’ѝзѝј* се дѐбро (Ков); пā би се посл’ēн просѝло, нàјвишē *дóђи* на прóшњу, па кат је *испрѐси*, *уговѐри* кàд да дôђѝ да је ѝзмѝ, па тàмо јој *напрàви* кàну, *накàни* је па сѝтрадāн је посēн *ѝовѐди* (Ле).

С друге стране, будући да се увек јавља у комбинацији са осталим облицима, смењивање различитих форми омогућава прелаз од мирнијег темпа приповедања ка бржем, што подразумева дезаутоматизацију динамике наративног тока. Као илустрацију, наводимо неколико примера:

> разбајāвàл’и би му жѐне, којâ знâ, тô су имàл’е тē старѝјē што знājѝ, разбàјē детѐту да не плàчē, дѝјете ѝмā грѝчеве, сô око глāвê и *бàци* ѝ воду (Боб); ѐто такô, прàвило се тô, кат *ѝобѐгни*, рôт помѝрѝ ти се, свàдба се намѐшћѝ, у срѝједу невѐста, кр̏на, пā посл’ēн у четвр̏так љѝди, у пéтак двōрѝ, жѐне долàзѝ. Кѝпѝ се девôјке, пѐвајѝ, невѐста се обукѝјē у хаљѝне, у димѝје, свѐ тō *ѝромењѝј*, сѝтра дôђѝ свàтови повѐдѝ је, тàмо посл’ē свàдба, љѝди, жѐне, цумбѝсѝ се, пѐвā се, ѝграā се, свѐ тō такô (С. Ћуп); ѐни би нà јесēн по двâ трѝ дàна, они би учетвōрѝл’и, јер нѝје имàло пѝтēвā, тô су сѐоскѝ пѝтѐви, па ка[д] тô *бѝди* к јѐсени, сѝво врéме, па би ѐни дѐшл’и у Ја́рут и спрēмѝл’и би др̏ва са волѐвима (Гу); жѝвѐл’и су и Срѐби и мусл’имáни, ал’ како којâ гѐдина бѝла, ко дôђē на влâс, ôн некē зāкѐне постàвѝ, бѝло је прѝсѝлнōг исељāвâња, мѐђусōбно се убѝјàл’и, бежàл’и за Македôнију, за овê крàјеве, *ѝромѝјени* мѐсто, *склѐни се* (Баг); нѝје бѝло стрѝјê, кàсно стрѝ́ја, на лàмбу *се*, *запáл’и* лàмбу, свѝ *се ѝокѝѝи*, кѐ пл’етê, кѐ прēдê, *стàви* је тѝ и *рабѐтā* на лàмбу, *ѝокѝѝи* се ѝвечēр, посѐдак, жēнâ дѐста, тō је бѝло пѐсма, весéље, кā на прéло (Боб).

II.10.21. О томе да се императив у реченици редовно комбинује са осталим глаголским облицима било је већ речи. Показало се да ту комбинацију условљавају синтаксичко-семантички фактори, а затим и моменти стилске природе, као да се императивне форме најчешће јављају здружено са облицима наративног презента, потенцијала и префекта. Овде додајемо још и то да су у истим контекстима бележене и друге глаголске форме (аорист и

[70] За банатске говоре се такође наводи да „употреба императива чини живљим описе појединих послова: Дàнас *вр̏ши* па нòћас *рéди* Бк, Цâк мѐтеш на лéђа, па иж ца́ка *ѝтај* Бк“ (Ивић и др. 1997: 389). М. Пешикан наводи да се „овим обликом казује динамично схваћена трајна радња, трајна радња као једна етапа у неком организованијем приповедању“ (Пешикан 1956: 153).

имперфекат у служби обележавања појединачне прошле радње, на пример). Тако је у примерима:

> сàмо су се узѝмāл’и Ȳгао, Дȍл’иће, Борȍштѝца и Лескȍва, тȳ је тâ, и Бȁћица, тȍ је тâ гȍвōр албȁнскӣ бѝо, ал’ пȍсл’ēнке, полȁко, полȁко, ȍни *узѝмāј* нȁше, мѝ њѝне и јȅзик се ѝзгуби (Уг); ȳмрије му мâјка на прекȍчац, ȍн бѝ тȁмо, остȁше му свѝ́ње и кокȍшке, ōн би тȍ нарāнѝо и дошȍ овȁмо да вѝдӣ нâс, и тȁмо се *врáшӣ*, *сȅдни* помáјно *се ӣоразговâрā*, јâко је фѝнӣ бѝо, врéдан (Ос); пȍсл’ē јâ пȍчнēм и мêсо купȍват у Позâр, *купȳ̂ј* јâ мêсо, *купȳ̂ј* пā посēн кȳпӣм ȍфцу неђе јефтинѝјē пā ми се ȳфатӣ мêсо јефтинѝјē него дȍл’е у Пазâр (Трн); изāгȍше овӣ вāшѝри, изāгȍше, ѝзāђе, код нâс тȍ је бѝ́ло да се забрâдӣ онȍ, *ӣодбрáди се* да се не вѝдӣ л’и́це (Туз); ђе гȍд да сам отишȁо у бōл’нѝцу, ђе гȍд *ӣредȁди* књѝжицу, нѝће нѝјесу мȍгљи онȍ *Шкрѝјељ* да ми погȍдȳ прȅзиме: „Шкрȅљ, Шкрȍљ“, кâжȳ, не мȍгāхȳ (Бо); ѝмā једно дрȍво рȳј се зовê и јâ би осȅкō тогā рȳја, па *осȅчи* онȍ на помȁло па *намȅшћи* кā хамајл’ѝјице онȍ, *ошȅши* оногā рȳја, свȅ те ȳ очи удȁрā кȍл’ко је рȳј, носѝо једнōј жȅни у Тутѝн, да л’ нȅшто вељáше за накӣ прѝтѝсак, пóјма нêмāм зȁ шта ȍна тȍ, те би јâ осȅчи по пȳн један цéгер рȳјовинē те јој *ӣонȅси* (Бр).

Уколико комбиновање облика није ограничено разлозима синтаксичко-семантичке природе, избор јединаица је потпуно слободан. По правилу, говорно лице увек бира да оствари дату могућност комбиновања, прецизније нијансира и варира израз. Стога, нашу грађу углавном чине примери богате и разноврсне употребе различитих глаголских облика на блиском одстојању. Наравно, некада се у ширим текстуалним јединицама може јавити само један глаголски облик[71], али такве појаве су ретке.

II.10.22. На крају, поменућемо још и то да се код неких аутора као одлика наративног императива помиње и означавање дужег трајања глаголске радње њиме означене. Примери из наше грађе, међутим, потврђују став М. Стевановића, који сматра да то није особина коју овај облик иманентно поседује, трајање радње означене императивом није ништа дуже од оног означеног било којим другим обликом (Стевановић 1986: 709). Такав утисак стиче се пре свега због саме семантике глагола и њихових морфолошких од-

[71] Ретки су примери попут овог у коме је текст процедуралног типа обликован тако да су сви предикати у презенту: Јā ȳвечē, *ӣорȁнӣм* ѝзјутра рȁно, прê, свȅ *сӣâвā*, и *ȳзмēм* плȁстичнȳ кȍфу једну и *завêжем* јȅдан крâј бȅлō, јȅдан крâј црвȅнō пл’ȅти́во, вуни́ца, шта би́ло, *завêжем* око тē кȍфē, *убȅрēм* цвêће ђе *нâђем*, *убȅрēм* кȍпрѝвā, *убȅрēм* фрбê, свȅ тȍ, па *искȳшӣм*, пā *нêмамо* óђе дрȅнове, и тō *бȁцӣм* у онȳ вȍду, *ȍдēм* у штȁлу, *набȅрēм* кȍпрѝвā и свȁкōј крȁви, *исӣрскам*, *исӣрскам* је по чȅлу, по л’ēђѝма, *ȳзмēм* за вѝме копрѝвē да *исӣȅцāм* вимȅна крȁвāма свѝјем рêдом. *Држȋм* јā свȅ онȍ, сȁд ѝмāмо дȅвēт, пā јȅсте, тō је за стȍку. *Ȳзмēм* копрѝве, пā ђȅца док *сӣâвајȳ*, пā *не смȳјем* да ми онō плȁчȳ, пā *ӣȁкнēм* по глȁвици, по кȍсици *ӣолȁко* ил’и овȁкō на тѝјело, *не смȳјēм* јел’ плȁкал’и би. Такȍ свѝјā *исӣȅцāм*, мȅне ѝстō, *ӣȳрӣм* овакȍ у нȅдра, тȳрӣм нȁ глāву, пот крȍпу, свȅ такȍ, да е здрȁво тō копрѝва. (Гр). Овде би се, без обзира да ли се радње смештају у прошлост или важе и у садашњем времену, очекивала комбинација презента и императива, како је у највећем броју случајева.

лика. Потреба да се дуже трајање радње ипак на неки начин означи очитује се у честим примерима умножених форми истих глагола[72]. Такви примери у нашој грађи су бројни:

> па̄ имȁл’и трл̀’ицу којā се трл̀’ила, напрȁвē се овȁмо двȉје сȍе, а тȁмо се напрȁви да се трл̀’ӣ, па̄ *ш̄рл̀’и, ш̄рл̀’и, ш̄рл̀’и*, онô, опȁнē тā пȍздер се звô, а остȁнē сȁмо кō свѝла онô, л’ѐпо. Па̄ посл’ē онô, ȕзмēш грѐбени, грѐбени знȃш штȁ су, па̄ сѐднēмо, тō би сѐла овā мȍја мȃјка, па̄ *чешљȃ* онô, *чешљȃ*, па̄ онō скѝдā, па̄ посл’ē л’ѐпо стȁнē онō повѐсмо чѝсто кō злȃто (Гр); штȁ јā знȃм, ал’и свѐ тō нѝшта, свѐ тō ситнѝца, нō се нѝје имȁло, по јѐдно и по двȍје па̄ *нȍси, нȍси, нȍси*, лȕпā (Ки); па̄ *сȋ, сȋ, сȋ* онō у кȕћу па̄ сȋ, а тô *зȁђи* ми зȁ нокте, па *грȋ* рȕке, *грȋ*, што дофȁти онō брȁшно студѐно, оно ȍпēт (Ле); Бѐспара, такô се звȁло па̄ се на једно дȓво натȁкнē па̄ онō *избрѝши, избрѝши, избрѝши* (Туз); ада ȍтут нѝшта, ȕзми по један л’ѐп, па ујȁши, с опрошћѐњом, на кљȕсе, па појѐди онō сȕхо, *ш̄ѐрā, ш̄ѐрā, ш̄ѐрā*, дȍђи овȁмо око пȍла нȍћи, изјȕтра (Де).

Редуплицирањем облика, сматрамо, не указује се само на дужину трајања већ и на интензитет радње која је посреди:

> *наушљȃ се* мȋ, вȍјска се *наушљȃ*, па̄ нѐмā штȁ, скѝни онȳ кошȕљу па трȁжи онō ђе су мравѝњāци, бȁци на онā мравѝњāк да мрȃви покȕпȳ онē вȁшке (Ки); Од вртȁћē до вртȁћē ђе нȁђеш кȍпрѝвā *набѐри, набѐри, набѐри*, напȕни онā ђȃк (Бо).

Да је примарна улога императива у контекстима овога типа да означи пре интензитет него дуго трајање радње, као и то да таква могућност није својствена само овоме облику, показују примери са удвајањем аориста, крњег перфекта, или наративног презента, којима се остварују исти семантичко-прагматички ефекти (в. тачке: II.4.16, II.5.21.).

II.10.23. Осим за исказивање хабитуалности, временски транспоновани императив у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони употребљава се и за обележавање појединачних прошлих радњи.

Од значаја за анализу императива у овој служби јесте то да се користи готово редовно од глагола свршеног вида, те да радњу приказује као целину, предочавајући је у њеној заокружености, као процес (из)вршен у једном тренутку у прошлости. Поред тога, радње означене овим обликом могу спадати у домен доживљаја говорног лица, али компонента доживљености није обавезна. Такође, императив се у приповедању ретко употребљава да самостално темпорално одреди именовану акцију, углавном се бележи у ширим наративним дискурсима, када обележава радњу посматрану као једну етапу унутар приповедања неког догађаја комплекснијег типа. Имајући у виду то да казује целовиту радњу (насупрот, на пример, имперфекту којиме се обе-

[72] Механизам удвајања облика зарад истицања дужег трајања познају и говор Пиве (Вуковић 1940: 97), староцрногорски говори (Пешикан 1965: 198), говори на југозападу Косова и Метохије (Младеновић 2000: 367) и др.

лежава трајна радња посматрана у току вршења) дату као елеменат шире обухваћене догађајности која се презентује у приповедању, те да уноси динамичност у приповедање доживљених и недоживљених радњи, као и то да се одликује експресивношћу, императив највише сличности показује са наративним презентом, код којег такође налазимо све наведене особине, с тим да у односу на презент, императив приповедању даје додатни моменат динамичности: приказане слике брже се смењују следећи једна за другом.

Наведене особине поткрепљујемо примерима:

у тō сѐло ђе ми је би́ла сѐстра некӣ мāнгӯпи *до́ђи*, пā *извѐди* му волѐве ис тѐра, пā *ӣрикѐчи* за онô, ѝстō кā саонѝце, пā *ӣрикѐчи* онā ку́ћер, пā *ошѐрā* кā ѐдавл'ē дѐл'е што зове́мо до Бѐевицē, а јѐдан остô да чу̂вā онӯ стѐку, оће ву̂к дôћ пā пѐклат му стѐку, ѐвце. И онā се чѐвек *разбу́ди* изју̀тра, *изи́ђи* пред онā ку́ћер: „Кӯкӯ, ђѐ сам ја̂ овô?“ (Лу); седѝо за пла̂с и онô ка[д] стѝгла тā сѝла и пла̂с и њѐга поткѐчӣ и дѐл'е до у Карајӯкиће га *однѐси* пла́ста. И Цѐфко *за́ђи* овакô дôвдē, у вѐду дôвдē и не смѐо дѐљē (Бу); дѐћко бѝо двае ѐсам гѐдӣнā, пӯстио стѐку тѐмо и онā бѝк изâшо ис кол'ѝбē и ôн бѝо седѐо, штѐ је рāдѝо нѐ знāм, нѝје га премēтѝо, и ôн, дал'ѐко би́ло вâс, *ӣри́ђи* удѐри га роговѝма о́де, *удѐри* га, *ӣреба́ци* га преко сѐбе, и бѝо га, и нѝко вѝдō нѝје, нѝко нѝје ни ћӯо, свѐ у кома́те га уђинѐо (Туз); рѝјетко се е тō дешāвѐло, чӯо сам један у Пѐпиће па једнōга брѐтучеда је имѐо и не мѐре да се ожѐнӣ, не мѐре, не мѐре, а ова̂ бѝо зѐврāга и вѝђен, *ошѝди* те *ӣревѐри* на́ку девôјку за њѝм да је ӯзмē. Кад је *довѐди* овѐмо, *дѐди* је овомē брѐтучеду (Ке); у Дӯјке је такô прије двѝје гѐдине, богами вел'ѝко дѝјете, *закѐчи се* за прѝкол'ицу, за онā камиôн *се усӣѐњи*, онô куд онō *ӣрѐхни*, оно *ӣѐни* на ѐсвалт и мрѝтво (Ки); кад је Пѐтар Аза́нац комѝта, кад је комѝтовō, ѐпāсан је тāј чѐвек бѝо, врѝједан, ѐпāсан, пā су дѐшл'и тā Пѐтар Аза́нац, кад је дошѐо, *до́ђи* у Црѝвско пā *до́ђи* у Црѝвско и *ја́ви се* овијем нѐшӣм Јѐл'ићима, а ѐни се двојѝца *ӣридру́жи* с њѝма да тѝјем Кӯртагићима укрāдӯ волѐве ис подрӯма (Цр); тѐчно се нѐ знā, неко каже да је би́ла трӣ брѐта и жӣвѐл'и тѐмо у тô мѐсто и *ошкѝни се* пѐс и *уда́ви* ис тôг дрӯгōг пл'ѐмена; (Бо).

Често се употребом императива наглашава моменат изненадности, неочекиваности (слично као при употреби крњег перфекта, који му је конкурентан и са којим се неретко комбинује):

он ишô у рѝкверц тā трѐктор и прѝкол'ица, дѝјете *ӣѐни*, *згѐзи* га и на мрѝтво; *до́ђи* онā њѝхан првѝш о́де *се ӣогѐди* са овѝјем ста̂ријем о́де Шкрѝјељом: „Да дôђēм с во́јском смѝјем л'и о́дек да ноћи́мо?“ „Сѐмо да ми да̂ш бѐсу да ми не дѝрāш фамѝљију и да ме ӯбијеш и кōга да ми ӯбијеш, до́ђи.“ Ôн рѐкō: „Ѐво ти је бѐса.“ „А и тѝ мѐне ако ти ко́га ӯбијем, ја̂ сам тӯ да ти да̂м бѐсу, сѐмо немô да ура̂дӯ шта невељѐтно, да пљѐћкајӯ, да ӯбију дѐцу, хајва́не, да ми да̂ш бѐсу да нѐће.“ „Дѐбро, хѐјде.“ *До́ђи* на кѐнак, ова̂ *ӣӯшћи* хи на кѐнак, кат ѐни ӯвећē, један топђѝја њѝхан, имѐл'и тѐп, *дѝгни се* те *убѝ* пѝјетла, кокô̂шку. Онā̂ *се дѝгни* те ôн топђѝју тѐт, *убѝ*; и сѐд некӣ дѐчко *ӣо́ђи* саш њѝме тѐмо ђѐ се ѐна ӯдāла и *до́ђи* у кӯћу, *звѐни* на зво́нце, ова̂ ӯшо; оно *се дѝгни* онā во́јска и *до́ђи* то тӯ бѐш на онā крѐс тӯ, и да напѐну овѐ да хи ӯбију да хи истѐрајӯ. Овѝ

истѐрāј бáјрак и као прѐдāл’и се (Бо); овâ уишô, овâ му *напúши* ѝзјаву, дô му тадȁшњӯ л’ѝћнӯ кâрту (Нет); двȁес кѝлометāрā *опúди* пѐшкē у чāршѝју и *врāтѝ се*. Кӯпѝ шѝше за лȁмбу, нѐмā свѐтла, оно му *ѝāни* те му *се слȍми*. (Со); нѝје бúло фáјда, ôн мōрô да га убѝјē, једнѝјем мѐтком га посрѐд прсâ *ѝогȍди* и ôн *ѝāни*. (Де); догнô један чȍвек ѝстō, са њѝм мѐђио, пā му рѐкō: „Штȍ си пӯштио у мȍју л’ивȁду?“, пā *се ѝосвȁди*, а ôн бѝо мȁло при ракѝји, *ӯзми* кȍлац и *удȁри* га по глáви и убѝо га на мѐсто (Коз); ôн рāдѝо у јȁму дȍл’е и како је рāдѝо, а бѝо вѝсок, крýпан, и како је рāдѝо, дал’ѐко бúло, озгôр *се оѝӯчи*, прȁво га удȁрило, знâш, ӯ глāву; ôн бѝо у мил’ѝцију, ȍна бúла дȍл’е, у шкȍлу ѝшло и нешто *се* саш њѝм, ђе се јȁду *ѝознȁди*, *ѝóђи* и овâ, довѐдоше је, грѐшнō дѝјете, кȕкавица; ӯзела грабӯљу пā нешто шћѐла онōм грабӯљōм, сȁдака је нагнȁла, оно јој *уфȁѝи* панталóне кȕкавици, и *замоѝâ* и нȍгу јој до кýка *осѐчи*, скȍро, нѝје дâвно, е сȁт кад је бúло (Гр).

II.10.24. У контекстима када се њиме обележавају доживљене радње, императив показује сличност и са аористом (неретко се два облика комбинују), те је у таквим језичком околностима међусобна замена ових облика могућа без померања у семантици:

ѝмā двâ сѝна и шчéрку пā једнē гȍдинē бѝ тӯ рȍђендāн једнôм ѝстō из Бȍбовѝка, и понȍћи слȁвил’и код њѐга рȍђендāн и *ӯзми* динȍмит да запâлӯ, а овâ га држô мој братáнић ӯ рӯку, а ȍни не вѝдел’и што горѝ уз онӯ тáблу и ôн му *ѝӯкни* и *однѐси* му рӯку до тӯ (Боб); о ȍде ти ȍна, те ти ӯзē једне чарȁпе да прȁтѝ овȁмо обил’ѐже, ȍна *ѝовýчи* за тē чарȁпе, јâ *ѝовýчи* за тē чарȁпе, а нѝје ко[д] тȍгā човѐка нō тȁмо (Го); овô је мȍја кȕћа бúла ѝстō кā и сȁт штȍ је, пā је ȍни *заѝáл’и*, Тӯрци је *заѝáл’и*, пā је ȍна изгорѐла, сȁмо цúгла остȁла, а онô је дȕво изгорѐло, посл’ē Нéмци дôђӯ пā свѐ онӯ цúглу развâл’ē и отѐрајӯ дȍл’е на Дȍјевиће, прȁвили онē бӯнкере, свѐ развāл’ѝл’и и тѐрајӯ цúглу, зѝдȁл’и тē бӯнкере дѐмек, те мѝ посл’ē пȍново прȁвил’и (Шав); прѝјен тȍгā, јѐдна варакȁла девôјка из Рáсна с једнѝјем, а тӯ бȁш кōмшѝје из једнóга пл’ѐмена. Пā варакȁла, пā варакȁла, пā нȁјзāт нѐће, а овâ покӯпио четрêс љӯдѝ, пā *напȁни* на кӯћу, пā *одвáл’и* врáта пā је *ӯзми* а брȁт јој бѝо кȍт тора дал’ѐко гȍре. Запомāгȁла мâјка му, ōн *сѝѝгни*, млâд бѝо дѐчко, шеснȁес седамнȁес гȍдѝнā, имô нôш, пā кат *сѝѝгни*, онӯ девôјку пȍд рӯку, а оногâ тȁх, пā оногâ, пā оногâ (Врс); мѐне ȍтац: „Јâ ћу, сѝне, отѝс да тō твȍје ѝсе очѝстѝм“, и сȁ мнōм *оѝúди* (Туз); а јѐдна оће да ѝграā поред мѐне, јā вѝдѝм, а јâ још вѝшē уфурсāтѝо, па *се ѝосȁгни* онō (Вру).

За разлику од аориста, императив у сфери прошлости има ширу дистрибуцију, те може обележавати и недоживљене радње. Наведено је свакако важан чинилац који подржава његово постојање у систему, и то имајући у виду да је овај облик, као и аорист, стилски маркиран – носилац је експресивности и компоненте емотивне ангажованости – што га чини језичким средством које успешно замењује аорист у контекстима који блокирају његову употребу (недоживљене прошле радње):

ôн одозгô из л’ѝвāдā *си́ђи*, *ости̏ави* тō мало кȕћицē а о́де њѝхна кȕћа свѐга има̀ло, и прȍстѝрке и хаљѝнке и бра̀шна, ôн *довѐди* пōрȍдицу и овō има́ње целокȕпно оста̀ло њѐму (Бот); *ѝокȕѝи се* њѝ тројѝца, *уѝа̀ни* у кȕћу, пȕшке, у Шкрѝјеље го̀ре и повѐза̀л’и, а о́де ȍдмā су је довѐл’и, *ѝовēжѝ* јој бра̀ћу и ȍца, Црнѝша̀нин комѝта што је бѝо, ôн пошô, девôјку за чȕпе, овѝјā *ѝове́жи* у сȍбу, и та̂ј да̂н му је оста̀ла (Ју); попāл’ѝл’и трѝес трѐћē тō Тȕрци свѐ, пā *ости́ди* у шȕму, да кȕкāвац осѐчē шȕму да гра̂дѝ ђѐци кȕћу, та̀мо *слȍми* нȍгу, нѝкад нѝје добѝо дѝнāр од нѝкōга, нѝкаку пȍмōћ (Ка); ба̀ш прије десетѝну да̂нā ȕнук овō овудѝје косѝо око кȕћē и тама̀н о́нђе кад је иза̂шō да покȍсѝ, ōн *заву́чи* рȕку у рукавѝцу, ȕвијек је носѝо рукавѝцу и нȍсѝ чѝзме и ôн о́де овô косѝо, кад је прѐшō, у тô је стѝгла некā ȍсица, стршѐљ, којѝ ђа̀вō, у онōј рукавѝци, ôн како је на̀тнē, она *за̀ѝни* ȕ рȕку, она га са̀мо овакô у ве́ну; пȍчēла да се л’ѝјечѝ, нѝје има̀ла дѐцу вѝшē и ôн је отпȕстио. Е она *ости́ди* у Мостâр за овогâ једно́га прȍфесора, ȍпēт, и *ѝовѐди* овō мâлō, На̀ташу (Ос); партиза́ни *убѝ̂* једно́га Не́мца ил’ два̂, они *за́ђи* пā ђе *на́ђи*, оно на̀јзāт у Кра̀гујевац убѝше ђа́ке; „ја̂“, кажē, „*ѝогл’е́дни* онȍгā, *ѝогл’е́дни* онȍгā, *ѝогл’е́дни* онȍгā“, и нѝје мȍгō да ȕзмē ни једно́га, нō му и сва̀ четвȍро стрēља̀л’и (Врс); кажē, један да̂н *ости́ди* та̀мо, *искȍѝā* зѐмљу и са̂м у зѐмљу ка̂жē: „Ца̀р Трȍјан ѝмā трȍе ȕхāдѝ“ (Ки); бѝла̀ је дȍшла ис Ругȍвē, они су убѝл’и ћовѐка и побѐгл’и су ова̀мо, насел’ѝл’и се у Борōштѝцу, овѝ из Ȕгла и дрȕгā сѐла хи *ѝу́жи* (Бо); са̀т *ѝра̀ћā* љȕде да се ȍна вра̂тѝ, нѐће, свѐкар јој *ости́ди*, и у родбѝну њôјну, нѐјсе, пошто ма̀ло *се* рȍбље *расѝȕ̀ри*, ова̂ јој свѐкар ка̀жē: „Махија“. Ȍна: „Ха̂?“ „О л’ тѝ да се вра̂тѝш, д[а] [ид]е́мо за̀едно?“ Кажē: „Јā јȍк“; она је л’ѝјепо упла̀шила се за родбину да јој не убѝју родбѝну ради њê и она *ѝо́ђи* саш њѝм. Кат *бѝди* преко некōга ра̂шћа: „Ба̂бо, а ђѐ су тѝ љȕди?“ „Сна̀хо, ја̂ сам те прева̀рио, нѐмā нѝко, са̀мо ја̂“, и *ѝовѐди* је ка кȕћи и вишē нѝје се ни мȕчила да бежѝ̂, по[д] тѝјем ха̂лом је жѝвѐла и оста̀ла је за сва̀ времѐна (Бр); ȍпēт пȍсл’ē затрȕдњѐла, ôн бѝо пе[т] шѐс гȍдѝнā бôн и родѝла једно дѝјете, ȍно *се* нѐшто *разбȍл’и*, ȍна га *ѝовѐди* ко[д] дȍктора са за̂вōм па му дȍктор му препѝсô л’ијекȍве, ȍно им *ȕмри* грѐдом. Ȍна *донѐси* тō дѝјете па га нѐђе за̀копāл’и. Свѐкрва је нѝје пȍсл’ē вољѐла, чȍвек јој *ȕмри*, тō дѝјете докл’ē подњѝвѝла тôг старѝјēга, посл’ē ха̀ј тѝ ȍткут си дȍшла. Ȍна пȍсл’ē ку[д] ће, шта̀ ће, *врāѝѝ се* код бра̀ћē, бѝ́ла нѐкол’ико код бра̀ћē, е пȍсл’ēн некѝ дȍктор и дȍкторица на̀шл’и је те им држа̀ла дѐцу, ȍни рāдѝл’и, ȍна им па̀зила дѐцу, осигура̀л’и је и свѐ, плāћа̀л’и јој и тā јој дȍктор *на́ђи* посô да чѝстѝ у бōлнѝцу; рѐкла: „Немô те ме да́ват, ја̂ не́ћу“, ȍни не трага̀л’и нō је *да̀ди*, и кат бѝ́ло вре́ме да је ȕзмȕ, она *ѝобѐгни* (Го); Сма̀ил рѐкō: „Слȕшājте, побѐгла ни је, отишô ни ȍбрас, мѝ̂ иде́мо да је ȍтмēмо“; „Нѐмā“, кажē, „са̀мо њȕ̂“. И ȍни *ости́ди* дȍл’е, *напа̀ни* на кȕћу, и та̀мо ова̂ имô пȕшку, те *убѝ̂* једно́га, двојѝцу тројѝцу *ра̀ни*, оно му *несѝа̀ни* мѐткōвā ал’и *закȕ̂ј* му пȕшка, овѝ *нава́л’и*, *изва́л’и* вра́та од ѝзбē да је повѐдȕ, ȍна рѐкла: „Ја̂ не́ћу, ни ја̂ ни мȍји кома́ти, ја̂ вȍл’ѝм онȍгā“, они *се вра́ѝи*, те посл’ēн ȕзēл’и дрȕгѝ из њѐнē тē порȍдицē; (Ђер); о́де су жѝвѐл’и Грци, и за вре́ме тогā грчкōга, тā Ке́љо је имô дѐвет сѝнōвā и поженѝо тијā дѐвет сѝнōвā, пā дȍл’е овē л’ива̀де што су, тē л’ива̀де његȍве бѝ́л’е, и отѝшл’и му тѝ сѝнови дȍл’е да кȍсȕ тô, да ра̂дȕ и сна̀хе, ôн *ости́ди* на један кр̏ш о́де, и да̀нас се зовê, и вѐчито, до кијāмѐта,

Кēљо̂в кр̀ш, оти́ди на тā кр̀ш, гл’ѐдā до̀л’е, нѐшто му се разочâрā, *ӣревр̀ни се* и такô *се са̀ӣри*; побѐгла је мо̀ја пр̀вō бра̀тучеде, очѐви ни бра̀ћа, испро̀шена би́ла у Дра̀гу и кōншӣје *нава́л’и* и *ӣрева̀ри* је испро̀шену, те *ӣобѐгни* у сѐло, за дрȕгӣм *ӣобѐгни*; бӣо један Пâнтовић и јо̀ш тијā мусл’ихȳнâ *до́ђи* кот кȕћē мôг о̀ца, девôјку ел’ гла̂ву, и тȳ мӣ ова̀мо она̀мо, нѐмајȳ девôјку (Жу); мӣ смо ро̀дом ис Албâнијē, та̀мо су погӣнул’и два́дес и јѐдан око пашћѐта и тȳ су би́л’и трӣ бра̀та, а овӣ су побѐгл’и. Убӣо ћо̀век па̀шће, а онâ *доћѐкā* па убӣ њѐга, онâ оногâ, онâ оногâ, те два́дес и јѐдан око пашћѐта, у Албâнију (Ле).

II.10.25. Да би се утврдио ареал распрострањености императива у временској служби, коришћени су подаци из одељака о синтакси у дијалекатским описима српских говора. Аутори студија углавном истичу податак о фреквентности императива, наводећи најчешће примере који илуструју употребу императива како за обележавање прошлих појединачних тако и понављаних радњи, без детаљније анализе семантичких подтипова. Слика стања на ширем штокавском ареалу сведочи о томе да жива употреба наративног императива карактеристика штокавске зоне у целини. У појединим говорима, па и у онима где је у причању врло чест, императив на употребном плану показује извесна ограничења (употреба само за доживљене радње, присуство облика само од глагола једнога вида и сл.), што може указивати на присуство тенденције ка смањењу броја финкција, а шире гледано и на зачетак процеса његовог повлачења.

Добром очуваношћу императива у наративној служби тутинско-новопазарско-сјенички ареал уклапа се у опште стање које карактерише говоре зетско-сјеничког дијалекта. У староцрногорским говорима фреквентна су оба типа наративног императива. М. Пешикан, међутим, наводи податак да се наративни императив користи искључиво за доживљене радње (Пешикан 1965: 198), што не одговара стању у нашем ареалу, где таквог ограничења нема. За говор Бјелопавлића Д. Ћупић наводи: „Приповједачки императив је у овом говору врло жива категорија и замјењује често облике приповједачког презента, перфекта или аориста“. Чести су овде примери удвајања са циљем изначавања дужег трајања радње (Ћупић 1977: 171–172). Врло ретка употреба императива несвршених глагола (Ћупић 1977: 172) не одговара приликама у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони. У говору Горњих Васојевића наративни императив је „врло жива категорија“ (Стијовић 2007: 173), а исто важи и за говор Враке (Петровић 1974: 175) и Црмнице, где се често јављају удвојене форме са циљем истицања дужине трајања радње (Милетић 1940: 562). У говору Мрковића овај облик је чест, али знатно мање него у црмничком говору. Њиме се казују доживљене и недоживљене радње; некада се употребљава сам а некада са наративним презентом, имперфектом и аористом (Вујовић 1969: 345). Исто стање карактерише и говоре херцеговачко-крајишког дијалекта. Фреквентан је у говору Пиве и Дробњака (Вуковић

1940: 97), где се често употребљава удвојен од несвршених глагола када се жели истаћи дуго трајање радње. Поводом употребе овог облика у говору Полимља, М. Николић наводи да су „читаве кратке приче или делови прича казивани упораво тим обликом“ (Николић 1991: 484). Примери се даље не анализирају, имајући у виду да се податак наводи у одељку о морфологији, а у грађи налазимо само потврде императива за обележавање прошлих понављаних радњи. Аутор наводи и то да „оваквих и сличних примера има и у говорима осталих западносанџачких села. Тиме се ови говори, још једном, уклапају међу остале јекавске говоре југоисточне гране“ (Николић 1991: 484–485), што се наслања на тврдњу П. Ивића о томе да је у разним говорима источнохерцеговачког дијалекта запажена веома широка употреба приповедачког императива (Ивић 2001: 137). Широку употребу императива при обележавању прошлих појединачних и вишекратних радњи, доживљених и недоживљених од стране говорног лица, познаје говор Колашина, где се наративним императивом „сликовито дочарава дужина трајања, обичај понављања, динамичност и сликовитост догађања“ (Пижурица 1981: 214), и источне и централне Херцеговине (Пецо 2007: 273). У личком говору наративни императив често се употребљава и њиме се обележавају радње које су дуже трајале, при чему се то трајање понекад обележава удвојеним облицима. Особито честе су потврде када императив добија изразито квалификативни карактер (за означавање радњи које су се у прошлости понављале). Мало је, међутим, примера у којима се срећу „обичне свршене радње“, тј. оне које треба схватити „више као чин или догађај, а мање као процес“ (до̀ђи ȳн тȁмо па *ра̀спаши* ȳнāј ѣ̀мер лѝчкӣ) (Драгичевић 1986: 196–197). У језичком материјалу из села Удбине, такође у личкој зони, садржани су, међутим, само примери за појединачне радње (Павлица 1984: 412). У Банији и Кордуну бележен је при исказивању прошлих понављаних радњи. Аутор напомиње да је у змијањском говору у таквим конструкцијама обичнији инфинитив, што је значајна диференцијална црта у односу на околне говоре (Петровић 1978: 138). У говору Конавала јављају се оба типа императива, и за понављане и за појединачне радње, с тим да се употребљава једино „када говорници причају о својим доживљајима, када говоре о догађајима у којима су учествовали, нарочито када преносе искуства везана за одређене послове“ (Кашић 1995: 347). Нешто мању фреквентност наративни императив има у говорима косовско-ресавског дијалекта. Д. Јовић наводи примере за оба типа, констатујући да „трстенички говор има релативно честу употребу овог облика за обележавање прошлости“ (Јовић 1968: 208). У централној Шумадији „није редак приповедачки императив, погодно средство за сликовито и експресивно излагање нечег доживљеног“ (Реметић 1985: 327). У опису банатских говора дати су само примери императива за понављане прошле радње. Како је наведено, овај облик није редак у живом причању, али „изгледа само

онда када је реч о доживљеној прошлости.“ (Ивић и др. 1997: 388), што опет сведочи о сужавању домена његове употребе у појединим говорима. У говору Срема употреба наративног императива у обема службама веома је развијена (Николић 1964: 367). И у означавању појединачних радњи као и за дејства која се понављају по навици, и то од глагола оба вида (мада чешће од перфективних), императив је обиљем примера потврђен у говору шарпланинске жупе Гора (Младеновић 2001: 499–500), с тим да се у горанском говору овај облик повлачи пред футуром за прошлост (Младеновић 2000: 367). Наративни императив у јужнометохијским говорима фреквентнији је него у шарпланинским (Младеновић 2000: 367). Оба типа императива врло су обична и у Алексиначком поморављу (Богдановић 1987: 252–253), Бучуму и Белом Потоку (Богдановић 1979: 124). У лужници и Заплању се нешто ређе среће, али га ипак има (Ћирић 1983: 105; Марковић 2000: 235). Насупрот говорима у којима наративни императив и даље опстаје, у галипољском говору овај облик потпуно је изгубио могућност употребе у ситуацијама обележавања прошлости, те га у систему уопште нема (Ивић 1957: 380).

II.11. Глаголски придеви

Трпни глаголски придев и радни глаголски придев у систему тутинско-новопазарско-сјеничког говора употребљавају се искључиво у саставу сложених глаголских облика: перфекта, плусквамперфекта, потенцијала и перифрастичним глаголским облицима (в. т. II.5.; II.6.; II.9. и III.13.).

II.12. Глаголски прилози

II.12.1. Глаголски прилог прошли у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони није бележен у глаголској служби.

II.12.2. Глаголски прилог садашњи у испитиваном говору је присутан али му фреквентност није висока. Домен употребе је сужен па је овај облик бележен само у неколико служби попут:

а) узрочне:

вѐрӯј ми да поцр̀каше *рāдӯ́ћи*; умо̀ри се свѐ *но̀сӯћи* онē ц̄āко̀ве ӯзбрдо (Леч); пā претр̀ни, да извѝнēте, на онōг ко̀ња *седӯ́ћи*, не мо̀гу вишē да издржѝм (Кл); вēнѐ ми се укāзāл’е свѐ *идӯ́ћи* (Го); погѝну ва̀здāн нà ноге *ш̄рћӯ́ћи* (Бо); јā сам препӯ̀кла јучê с њѝма *ш̄рчӯ́ћи* (Го); о̀чи су ми испа̀л’е о́нде *вāрӯ́ћи* прѐђу (Ду); о̀чи ми испа̀доше *глѐдајӯћи* а нѝшта ни́сам запа̂мптио (Бл); ѐво о́де сам би́ла иштетѝла рӯ̂ку, до̀сад ми се тō познāва̀ло, *дѝжӯћи* овакô по тепсѝју вел’ѝку (Ле); крѐвет, ма̂јко сла̀ткā, свѐ у кома́те кома̂тскē, удробѝл’и га изјӯтра, поломѝл’и га *кофисш̄а̀јӯћи* се (Ли); нѐмāм ђѐ д[а] уѝђēм, по пӯно га снѝјега напӯ̀ни *гāђа̀јӯћи* дѐца, на вра́та и та̀мо се ѝграла (Пл); по свӯ̀ зѝму о̀чи ти испа̀ни *ш̄рēдӯ́ћи*, жѐљна са̀на (Ст); о̀дрāли су га *бѝјӯћи* га (По); цр̀ко *ш̄ѝјӯћи* во̀ду

(Ту); цр̀ко *но̀сēћ* овô (Жи); онō па̀шче прѐпуче *ла̀јӯћ* (Ос); свѐ па̀ре по̀троши *куӣу̀јӯћи* (Вр); про̀паде го̀дину да̄нâ *болова̀јӯћи* (Бал); свѐ по̀троши *да̄ва̀јӯћи* кра̀ва̄ма (По); обога̀тио се *ӣрода̄ва̀јӯћи* ка́јмак (Бал); цр̀коше *ѝшӣу̀ћи* је (По); пуко *вӣчу́ћи*; да пу̀кнēш *вӣчу́ћи* (Бр); о̀дра се *ӣӣшу́ћи* (Ке); у̀бӣ се *лага̀јӯћи* (Ту); одра грло *вӣка̀јӯћи* (По);

б) начинске:

о̀де свѐ *ӣрћу́ћи* (Бо); тō да ра̂дӣш мо̀ш и *седу́ћи* (Го); Сла́ва је би́ла до̀бра, ма̂јку што је има̀ла, тō ни̏је да се *сѐдӯћи* помѐнē (Ст); саста̀нӯ се и свѐ *ӣрче́ћи* код њѐга (Бо); нѐмо *сӣоје́ћи* пи̏т во̀ду (Че). нѐка̄ко *сӣоје́ћи* и мо̀гу да ра̂дӣм, ал' кад са̀гнēм се, не мо̀гу да се испра̀вӣм (Брђ); до̑ђӯ љу̂ди *кри̏јӯћи* поно̀ћи, у̀змӯ је у а̀кшам; пу̀хћил'и га и[з] за̄тво̀ра, и о̂н дошô код мѐне *кри̏јӯћи* од свѝјā (Жи); педесѐт хи̏ља̄да̄ ста̀вӣ у мантӣ̂л *кри̏јӯћи* (Кл); *кри̏јӯћи* од ро̀да са мо̀мком прӣ̂ча̄ (С. Ћуп); зна̂м да си вӣка̀ла да си *кри̏јӯћи* у̀зēла па́рче пршу̀тē кат си би́ла тру́дна; не ваља̂ *кри̏јӯћи* да узме (Шав); тога̄ мо̀мка ил'и ви̏ди ил'и не ви̏дӣ, нѐђе *кри̏јӯћи* кроз вра́та, кроз некō ру̀пче ма̂лō; десѝло би се па̄ би се нѐђе *кри̏јӯћи* ова̀кō пи́смом, ко̀ је пи̏смен би̏о; Шаба̀нова ма̂јка је *кри̏јӯћи* да́ла Сел'и́му, Шаба̀нову сѐстру, те је *кри̏јӯћи* да́ла те се тō спа̄сѝло (Ли); ја̄ *кри̏јӯћи* пу̀шӣм (Пе); до̄ђо̀ше те ме то̂ испросѝше и свѐ *кри̏јӯћи* (Пл); ако ти се уга̄сѝла ва̀тра о́де, тӣ не смѝјēш нō ћѐка̄ш ђѐ дѝм па̄ да отѝдēш да у̀змēш нѐшто *кри̏јӯћи* ва̀трē (Ле); на̀јприје нѝјесу да́л'и о̀чеви да се вӣ̂ђајӯ ка̄ са̀т, него ако си мо̀гō нѐђе *кри̏јӯћи* да се саста̀нēш са тӣм мо̀мком, мо̀гō си да се ви̏дӣш; нѝје шћѐо да се помӣ̂рӣ го̀дину да̄нâ, бра̀ћа су ми дола̀зила *кри̏јӯћи* од њѐга; сѝјāл'и су сву̀ђе љу̂ди, са̀мо тō некō *кри̏јӯћи* (Пру); жѐна се опоро̀дӣ *кри̏јӯћи*, да нѝко не чу̀јē (Боб);

в) пропратнооколносне:

о̀ста ōн та̀мо у лива̀ду *ӣла̄сӣу́ћи* (Го), оста̀ше *лежу́ћи* (Ту); о̀псова ми ма̂јку, ѝшамара ме, ја̂ свѐ *врӣшӣу́ћи* ку̀ћи (Стр); оста̀ше *седе́ћи* (Ту); оса̀мнул'и би љу̂ди *гл'ѐдајӯћи* та̄ тел'евӣ̂зōр, каснѝјē почѝњӯ тӣ боксе́ри, ала̄ха̀ми до са̀баха би хи гл'ѐда̄л'и (Ков); она је тō ста̂лно тура̀ла, пра̀ви пила̂в, да се одѐрēш *јѐдӯћи* (Кл); са̀мо су оста̀л'е Обу̀ћине, јѐдна ку̀ћа и *зафаљу̀јӯћи*, то̂ је Лѐпојевићe и Бу̀ковӣк, *зафаљу̀јӯћи* томѐ Про̀да̄ну што је би̏о кнѐз (Че); до̀л'е су ѝстō те́шко прихва̀ћени, сиротѝња без ѝшта отѝ̂ћ, *нѐзнајӯћи* јѐзик (Гу); о̀на је ма̂јки ја̄вѝла да је побѐгла и дѐца оста̀ла тӯ̂ *сӣава̀јӯћи* (Жи); оста̀ше *ӣи̏јӯћи* (Го); ōн тӯ̂ стојӣ̂ цѝјелу но̀ј *би̏јӯћ* у она го̀ч (Ме); о̀ста та̀мо *сӣоје̂ћ* (Бал); о̀де *ӣсу̀јӯћи* (Ту); о̀ста *ӣа̀кујӯћи* (По), о̀ста *куӣова̀јӯћи* (По); *ӣла̀чӯћи* отѝшла је (Вр); о̀ста *намирѐвајӯћи* (Ту). о̀ста *бри̏шӯћи* (Ту), о̀ста *ӣӣса̀јӯћи* (Ту); о̀де *ӣла̀кајӯћи* (Ту).

Примери са временским и циљним значењем нису бележени.

II.13. Остали глаголски облици

У систему тутинско-новопазарско-сјеничког говора као самосталне синтаксичке јединице у употреби су три перифрастичне конструкције са различитим синтаксичким службама и семантичким својствима, а које повезује преовлађујућа нијанса модалног значења.

II.13.1. *Би* + императив

II.13.1.1. При казивању прошлих радњи могућности за избор језичких средстава усложњавају се у ситуацијама када се у говору начини прелаз са саопштавања о појединачним прошлим радњама које су се вршиле или извршиле на казивање догађаја из прошлости који су се понављали по утврђеном редоследу. Када наративни дискурс поприми облик приповедања о радњама које подразумевају вишекратност, прошли догађаји могу се, осим глаголским временима чија је то примарна функција, означавати и презентом транспонованим у прошлост (приповедачким презентом), те императивом и потенцијалом у временској служби. Казивање прошлих понављаних радњи приповедачким презентом и двама примарно модалним глаголским облицима особина је која карактерише како стандардни језик, тако и највећи део српских народних говора[73].

Особеност која, међутим, тутинско-новопазарско-сјенички говор одликује од остатка српске језичке територије, а која је диференцијална и према стандардном језику, огледа се у постојању специфичне конструкције творене од аориста глагола *бити* и императива (у раду означене као *би* + императив), чија је основна служба исказивање семантике протеклог понављања. Пошто конструкција *би* + императив не наступа ни у једној другој функцији, а уједно показује сличност са потенцијалом, а потом и са императивом у временској служби, одређење њеног места у систему покушаћемо да утврдимо путем испитивања релација са поменутим, временски употребљеним, модалним глаголским облицима. На тај начин настојаћемо да утврдимо како синтаксичко-семантичке карактеристике дате конструкције, тако и могуће разлоге њеног постојања у синтаксичком систему испитиваног говора.

Стога ћемо најпре дати кратак преглед синтаксичких и семантичких особености потенцијала у његовој временској служби, посматраних у суодносу са приповедачким императивом, а потом извршити поређење констуркције *би* + императив са наративним императивом и потенцијалом, будући да у употребној сфери постоје поклапања и са једним и са другим поменутим обликом.

II.13.1.2. Конструкција која је предмет анализе употребљава се у наративном дискурсу који подразумева приповедање о прошлим радњама које су се понављале по извесном редоследу. Ови текстови обилују употребом глаголских облика транспонованих у прошлост (пре свега модалних), јер су се задате теме у разговору са информаторима тицале обичаја и ритуал-

[73] Употреба императива и потенцијала у приповедању широко је присутна у говорима зетско-сјеничког дијалекта у Црној Гори (уп. Ћупић 1977: 171–173; Пешикан 1965: 200–201, 203–204, 206–207; Вујовић 1969: 345–347).

них поступака у вези са неким од календарских празника, што подразумева (најчешће циклично) понављање глаголима означених радњи. Обухваћене су и теме о сезонским пољским радовима, о некадашњем животу на селу, које производе сличан тип дискурса као и претходне.

У србистичкој литератури одавно је примећено да потенцијал, који је примарно модални глаголски облик, у одређеним контекстуалним условима може послужити као средство темпоралне детерминације предикације. У својој временској употреби овај облик означава радње које су се „у прошлости понављале, вршиле по неком утврђеном реду“ (Стевановић 1986: 717), односно „радње реализоване у прошлости [...] које су се понављале пре времена говорења о њима“ (Станојчић и Поповић 2005: 396). Потенцијал у поменутој служби, коме се одриче модално значење, означавао се као глаголски облик употребљен „темпорално у релативној квалификативној служби“ (Стевановић 1986: 718), односно као облик „наративног и квалификативног карактера“ (Станојчић и Поповић 2005: 396). У новијој литератури истиче се значај потенцијала за исказивање прошлих нереференцијалних радњи од глагола свршеног вида, мада му је иста функција временског означавања доступна и онда кад су посреди несвршене радње (Танасић и др. 2005: 461). Синониман приповедачком потенцијалу јесте и императив онда када је употребљен у квалификативној служби, када се њиме такође саопштавају у прошлости понављане радње, најчешће по утврђеном редоследу (Стевановић 1986: 709–710; Станојчић и Поповић 2005: 395; Танасић и др. 2005: 457).

Иако се семантика прошлог понављања у српском језику и његовим дијалектима осим двама поменутим облицима може саопштити и перфектом и наративним презентом, одабир потенцијала и императива мотивисан је присутношћу компоненте евокативности, која је, када је реч о потенцијалу, према мишљењу Милке Ивић, у основи развитка семантике протеклог понављања. М. Ивић, наиме, сматра да је оваква употреба потенцијала условљена пре свега типом дискурса, тј. да је настала из потребе да се направи дистинкција између „фактографског“ и „евокативног“ саопштавања, при чему се први тип постиже перфектом, а други, који подразумева извесну емотивну ангажованост, будући да се ради о евоцирању успомена, потенцијалом (М. Ивић 1983: 44). Осим стилских, релевантни су и разлози морфолошке природе, будући да се презентом могу саопштити у прошлости понављане радње означене само несвршеним глаголима, такав је случај и са перфектом, док потенцијал и императив немају тих ограничења.

Прелаз са фактографског на евокативни тип саопштавања, како показује и наша грађа, узрокује и промену језичких средстава, и тада говорници на располагању имају како потенцијал и императив, тако и конструкцију *би* + императив. Избор је најчешће слободан, мада се у одређеним језичким околностима јавља и немогућност међусобне заменљивости ових облика.

Т. Ашић наводи још једну битну особину потенцијала транспонованог у прошлост: наиме, хабитуалност исказана овим глаголским обликом, према мишљењу ауторке, није проста, већ условљена хабитуалност. Дакле, при употреби потенцијала увек је присутна компонента условности исказана неком врстом одредбе за време или узрок (*на растанку, у најтежим тренуцима* и сл.), коју је могуће трансформисати у зависну реченицу (Ашић 2007: 143). Примери из наше грађе потврђују тврдњу о постојању елемента условности (имплицитно или експлицитно присутног) код сва три облика за исказивање прошлих понављаних радњи, с тим да су и примери које ауторка оцењује као неприхватљиве, попут **Увек би дошао на колаче* (Ашић 2007: 144), у овом говору потпуно обични, с напоменом да у њима доминира компонента квалификативности: Ȕвијек *би се* лȉјепо *пито* с нȁма, *поразговаро*; Ȍна *би* свȁкат *купила* дȅци по чоколáду и сл.

Према критеријумима за одређење карактера глаголске радње, саопштеним у одељку о синтакси глагола у књизи *Синтакси савременога српског језика: проста реченица* групе аутора (Танасић и др. 2005), а с обзиром на категорије индикатив : релатив, односно референцијалност : нереференцијалност, потенцијал карактерише следеће: а) према првом критеријуму који подразумева одређивање врсте временске детерминације с обзиром на то која се тачка у времену узима за одређивање радње, потенцијал којим се саопштавају прошле радње припада синтаксичком релативу (Танасић и др. 2005: 461); б) при временској трансформацији у наративном режиму излагања потенцијалом се, као што је поменуто, исказује неограничено мноштво у прошлости реализованих радњи које су се вршиле у низу интервала, што значи да моменат говора у случају овог облика не служи као референтна тачка. То значи да се према критеријуму референцијалност : нереференцијалност потенцијал одређује као облик којим се казују нереференцијално конциповане радње (Танасић и др. 2005: 461).

II.13.1.3. Тутинско-новопазарско-сјенички говор од осталих идиома на српском етнојезичком простору одликује присуством специфичне конструкције *би* + императив, у синтаксичком систему специјализоване за исказивање семантике протеклог понављања. Творена од аориста глагола *бити* (сведеног, слично као у облицима потенцијала, на један облик – *би*) и другог лица једнине императива, јавља се у истој морфолошкој форми у свим лицима једнине и множине.

У српској науци нема много информација о овој конструкцији, а и када се у радовима помиње, њено постојање везује се увек за говоре изван српског етнојезиког простора. Будући да о споју *би* + императив у литератури нема помена у вези са српским народним говорима, једно од питања које ће у

овом раду бити размотрено тиче се евентуалних разлога постојања, односно опстанка ове конструкције у тутинском говору.

У лингвистичким радовима за конструкцију *би* + императив усталио се назив *хабитуал* (в. Халиловић 1985: 51–55; Грицкат 1998: 38; Окука 2008: 77, 290; Брозовић 1958: 346 и др.), имајући у виду да се не употребљава у функцији модуса, већ само као средство казивања радњи које су се у прошлости више пута понављале.

Павле Ивић конструкцију *би* + императив помиње у *Дијалектологији српскохрватског језика (увод и штокавско наречје),* наводећи је као особеност босанских говора херцеговачко-крајишког дијалекта. Не анализирајући синтаксичке особине поменуте конструкције, аутор саопштава да је приповедачки императив везан за *би* особина својствена говорима на простору између доњих токова Дрине и Босне. Притом, иако у овим говорима постоји дијалекатска диференцијација условљена односом хришћани : муслимани, *би* + императив представља општу особину целокупног становништва (Ивић 2001: 188).

У *Српским дијалектима* Милоша Окуке постојање ове конструкције везује се такође за говоре на територији Босне и Херцеговине. Тако се у источнобосанском поддијалекту херцеговачко-крајишког дијалекта употребљава „хабитуал *мȋ би рѐци*“ (Окука 2008: 77). Иста конструкција у употреби је у приповедању у говорима западне Босне: „нпр. у средњој Рами *сȋнко, ôн би рѐци*, у Лашви *ȋа би јој јā ȍткāј*“ (Окука 2008: 290).

У опису особености говора у долини реке Фојнице, Далибор Брозовић наводи да у њима постоји „посебан сложени морфем за хабитуал, састављен од *би* + 2. л. синг. императива, непромјенљив за сва лица сингулара и плурала. Употребљава се паралелно с 2. л. синг. императива и са кондиционалом, само много чешће од њих“ (Брозовић 1958: 346). Постојање конструкције типа *ȋокојни ȍтац би јој реци* потврђено је и у говору Пакларева код Травника, који је описала Наила Ваљевац (Ваљевац 1990, цит. Према: Лучић 2008: 11).

Императив у комбинацији са *би* у служби исказивања хабитуалности присутан је и у књижевноуметничком регистру савременог босанског језика (Ибришимовић 2011: 35), највероватније као посебно маркирано стилско средство, будући да је, са становишта овог језика, реч о супстандардној форми (Халиловић 1985: 55)

Будући да представља маркантну особеност босанско-херцеговачких говора, у којима је широко присутна, конструкцију *би* + императив Сенахид Халиловић назива *бх. хабитуалом*. Синтетизујући податке о присуству хабитуала на босанскохерцеговачком терену, аутор закључује да је „ареа хабитуала прилично дифузна и протеже се на готово целокупну бх. територију, са потпуним изузећем једино терена источне Херцеговине. Жариште арее је у средњој и североисточној Босни, и то у зони која је смештена у четворокуту:

Тузла – Сарајево – Горњи Вакуф – Теслић – Тузла. У западној Херцеговини овај је облик риједак, а у западној Босни је готово и непознат.“ (Халиловић 1985: 53). Аутор даље наводи да хабитуал није национално маркиран али да је, како потврђује грађа за пројекат *Босанскохерцеговачки дијалекатски комплекс...*, најприсутнији у говору стариначког муслиманског становништва (од 225 укупно истражених пунктова хабитуал је посведочен у 65, од чега је 40 пунктова са муслиманским живљем, 14 их је са православним, а 11 је пунктова са католичким становништвом). Наведено, према мишљењу С. Халиловића, наводи на закључак да је реч о аутохтоној особини старије провинијенције (Халиловић 1985: 53).

Цитирајући С. Халиловића, хабитуал у раду *Потенцијал у служби исказивања хабитуалности* (Грицкат 1998: 38) помиње и Ирена Грицкат. Ауторка наводи да је то један од начина исказивања хабитуалности и наглашава да сличну функцију императив има и у македонском језику (види фусноту 5 у: Грицкат 1998: 38). М. Ивић, позивајући се на Б. Конеског, наводи да се у македонском језику императивом може исказати хабитуална радња онда када се временски оквири поставе избором одговарајућег облика глагола *чини* (*Тој чини – дојди, најади се, наполни ја торбата леб и пак кинисај в овци*) (М. Ивић 1982: 259).

У описима говора зетско-сјеничког дијалекта у Црној Гори нема помена о овој конструкцији. У некима од њих, међутим, сличну службу врши спој глагола *хтети* и императива. Наиме, реч је о конструкцији *ћах* + приповедачки императив (Пешикан 1965: 206), односно *(ш)ћаше* + императив (Ћупић 1977: 172). У првом случају, реч је о староцрногорским средњекатунским и љешанским говорима, спојем *ћах* + императив казују се радње које су се понављале у прошлости, и то чешће оне од несвршених глагола, мада има примера и са перфективним глаголима: *ћаше ѝди, ћаше донѐси*[74] (Пешикан 1965: 206). У говору Бјелопавлића конструкција *(ш)ћаше* + императив бележена је у примерима типа: Мâрко вѐзда кат *при́ми* ивали́ду ћâше ђѐци *донѐси* бо^{н}бо̄нâ и чоколāдê; или Дȍбар је тô бѝо офицѝр – вѐзда ћâше *наре́ди* вôјски онô што е њôј бȍље (Ћупић 1977: 172). Оба аутора слажу се да на овај начин исказана понављана радња у прошлости добија особине квалификативности (Пешикан 1965: 206; Ћупић 1977: 172). Податке за мрковићки говор даје Лука Вујовић наводећи да је у овом терену врло ретка „приповједачко-модална конструкција која се састоји од имперфекта глагола *хтјети* и императива неког другог глагола“ (Вујовић 1969: 345). Њоме се казује доживљена прошла радња која се више пута понављала, а бележена је у примерима типа: *Ћâ^{о}смо*

[74] За понављану радњу у прошлости у овом говору у употреби је и конструкција *ћах* + императив, али знатно ређе. Како наводи Митар Пешикан, ову појаву уочио је и Ј. Вуковић (према: Пешикан 1965: 206) али само у споју са инфинитивом, не и са императивом (Пешикан 1965: 206).

ми̑ни полê^{a}ко, срâ^{o}же бёу рêком. Аутор саопштава и податак да је конструкција много чешћа у црмничком говору, иако је Б. Милетић у својој студији уопште не помиње (Вујовић 1969: 345). У говору никшићке зоне, како наводи С. Халиловић, присутна је конструкција *шћаше* + 2. лице једнине императива (*шћаше он доћи*)[75] (Халиловић 1985: 51).

У раду *Приповједачки императив у документима црногорског Сената,* С. Шубарић не помиње овакве конструкције. Иначе, језички материјал ових докумената (насталих у периоду од 1857. до 1879.), делом представља „само народни језик на папиру“ (Шубарић 2004: 447).

Најзад, грађа којом располажемо сведочи о присутности ове конструкције на територији говора Тутина, Новог Пазара и Сјенице. Спој *би* + императив има функцију да обележи протекле радње које су се понављале и у том смислу конкурент је потенцијалу и императиву у временској служби. Јавља се увек у истој форми – облици глагола бити сведени су на *би,* које добија функцију партикуле, а други део је увек у форми другог лица једнине императива[76]. Употребљава се паралелно са императивом и потенцијалом, само знатно ређе од њих. Када је реч о конфесионалној раслојености, ситуација се слаже са стањем у другим говорима на теренима са мешовитим становништвом (Ивић 2001: 188; Халиловић 1985: 53) – није конфесионално маркирана.

II.13.1.4. У вези са видском опозицијом употребљених глагола, примећено је да и у комбинацији са *би*, императив задржава исте особине које има и онда када је употребљен самостално у наративној служби, дакле, у највећем броју примера употребљени су облици свршених глагола (двовидски глаголи имају значење свршених):

> ла̏дно, зи̏ма, мра̏с. *Би* ни *замр̏зни* но̀ге, ру̑ке, свѐ отѐкни но̀ге, свѐ замр̏зни (Би); и тако̑ би, ни̏е има̏ло, па тога̑ га̀зи ни̏е има̏ло, па би ми̑ одѐл’а̄л’и от смрчѐвē да̀скē брѝтво̄м, па *би запа̏л’и* оно̑ ши̏бицо̄м ону̑ л’у̏ску, па би док би вечѐрал’и то би држа̀л’и да ви̏дӣмо то̑ (Би); би се пӣта̀ло о̀ткаљēн јој је ма̑јка, ка̀ка јој је ма̑јка, ка̀ка јој је поро̀дица, а дру̀го̄ не би ни ви̏дељи, и испро̀си је, тако̑ *би* је

[75] Аутор је назива *никшићким хабитуалом,* и, цитирајући Д. Брозовића, наводи да о овој појави нема напомена у литератури у вези са говорима никшићке зоне, те да је посреди конструкција потпуно једнака ијекавскошћакавском хабитуалу, с тим да је ређа у употреби и да је терен који обухвата неупоредиво мањи (Халиловић 1985: 51–52). Литература коју у овом раду наводимо, међутим, сведочи о томе да конструкција о којој је реч ипак заузима шири ареал.

[76] У неким говорима бележене су форме са пуним аористним облицима у множини типа: *доћи бише они* (Уворићи); или *кад бисмо отӣћи на село, они бише гуди* (Тухољ) (Халиловић 1985: 54). У књижевном регистру стандардног босанског језика, при употреби у стилске сврхе, бележени су примери са облицима глагола *битӣ* у првом лицу једнине аориста: Некада *бих* каква човјека *види* као ватру разноликих пламенова, некада *бих* каква човјека *слушај* као музику и сл. (Ибришимовић 2011: 38).

ȳзми (Би); па би ѝшљи у коњедáре, то *би* мӣ ȍмладина *скȳпи се* и понȍћи би ѝшљи от кȳћē до кȳћē и трāжѝљи ко шта ѝмā, мȁсла, сѝра, брȁшна, тȏ свѐ кад би скȳпиљи на едно мѐсто налȍжи вȁтру и тȏ *би спре́ми* и *јѐди* тȳ (Ми).

С друге стране, мање је примера са несвршеним глаголима:

нѝт *би* се *свȁђāј*, нѝшта тȏ (Вру); мӣ *би се сѝгрā*, *сѝгрā* док крêнēмо ка кȳћи (Ли); мӣ ни́смо држȁљи бӣвољѝцу, ȍни ни́су држȁљи сви́њу и мӣ *би* код њӣ *јѐди, пӣ, пла́сти, жњӣ* (Ми); а дȍље у Гȍдово *би чѐкā* дȓугӣ љȳди, намешћѝљи онȏ да не пролȁзȳ; е пȍсљēн *би* тȳ конȍпљу, дȍбро ка-се истȓљи, *одвȁјā* на клȁ-се (Го); *преска́чи би* ону лȍзу дѐца, ѝгрā између двѝје вȁтре (Бр).

II.13.1.5. Будући да се среће у истој функцији као и потенцијал и императив, конструкција *би* + императив показује исте синтаксичке особености. Њоме се саопштавају прошле нереференцијалне радње које су се понављале, а временско одређење радње често се може извршити само на основу ширег контекста:

с кȍн'има *би отѝди* и *довѐди* је; тȏ нѝе бѝло пȍсебно да држȳ кȍње, него ра́ди с њѝм и онȁко од вȍл'ē комшѝскӣ *би* и *састȁви* (Ђер); ѝшло се за Пѐћ, за Мѝтровицу, за жѝто, нѝе о́де мȍгло да стѝгнē за гȍдину дāнȁ онȏ што *би посȋ* (С. До); изȁтки тȏ вел'ѝко, а обȏј, свȁкија бȏја *би обȏ̄ј* (Д. Дуб); *би отѝди* свȁтови, бл'ѝжнā порȍдица кои е дѐвēр, ȏн узѝмā млȁдȳ; онȏ *би уфȁти* кȍње и пȍсљēн *би* онȏ јѐчам *насла́жи* на љедѝну (Па); и прȳжи рȳку: „Ȍкољико?" А овȁ *би ка́жи*: „Ȍљијехо"; кад *би* ȏн *до́ђи*: „Тȏ нѝје у ре́ду, нѝје урȁђено како трѐбā"; Па та домȁћин *би распоре́ди* нȁс (Ли); тȏ *би* некӣ сȳмпȏр *на́ђи*, па би онȁ канћѐла стȁви одозгȏр на кȁцу па налȍжи дȍље (Бр); Жѝвка *би отѝди, ку́пи би* њȏј мȁјцу (Ми); ȍне *би опљѐти* чарȁпе, *опљѐти би* пȓслук, це́мпер (Ми); ȍна *би свȳчѝ се* гȍла гȍлцихāта (Би); овакȏ *би намѐшћи* па свѐ нȁ чевȓт, и свѐ тē кȁрљице; ȍни *би побȁцā* у прȍљеће ка-дȏђē онȁ вѐљкā вȍда, побȁцā дȓва, па у Гȍдово су тā дȓва ѝшла (Го); на онȏ чѐстō сѝто *стȁви би* онȏ пшенѝчнō колȁче (Коч); код свѝјā гȁздā *би* љȳди, по дѐсēт по два́дес љȳдѝ, *ȳзми* рѐт ȍтљēн па до на врȓх (Ру); имȁла сам девојчѝцу, па у онā бѐшик што се љȳљā свѐкрви *би* је *остȁви* (Ру); ȏн је бѝо, матретѝрȏ, ȍна *би побѐгни* (Бр); па *би стȁви* онȳ кȁхву, попѝјȳ кȁхву (Ру); пȳшнице онѐ, па *би ȳзми* жѐне налȍжи онȳ пȳшницу, па прѐвишē налȍжи па понѐкад запāљѝ се и пȳшница и вȍђе и свѐ погȍри (Бо); па *би се покȳпи* тȳ нāрȍда и нāрȍда, ѝнтересуē и штȁ е тељевѝзōр (Бо).

Нису, међутим, ретки ни примери са употребљеним прилошким или именичким детерминатором (чешће прилошким):

<u>ранѝјē</u> би се испросѝље па *би* и *остȁви* по пе-шес мѐсēцӣ (Би); ȍтуд натовȁри, <u>тȁпут</u> нѝје ни рāђȁло, слȁба зѐмл'а овȁмо, па *би* ȍтуд *натовȁри* тога жѝта, натовȁри рȁзнō тȏ, донѐси (Вр); <u>пȓвō</u> су би́л'и ȍбичāи, нѝт *би вѝди* мȍмак девȏјку, нѝт девȏјка мȍмка, сȁмо оти́ди испрȍси је; <u>сȳтрадāн</u> тѐк *би кре́ни* (Ђер); конȍпља се рāдѝла, јѐс тā конȍпља <u>нѐкат</u>, лȁн, тō би имȁла некā трȓљица, такозвȁнā трȓљица, па би, кад *би осу́ши* онȏ, ȍни онȳ конȍпљу побѐри па е тȳри у мочѝло; <u>тȁпȳт</u> се мȁњē са́ме удāвȁље но свѐ просѝдбōм и такȏ *би испрȍси*

(На); тâпӯт *би* по педесêт иљи шēсêт свàтōвā *дóђи* у сѐло (На); тâпӯт на кȍње, и ȍни *би дóђи* на кȍнак (Го); девôјка тàт нѝје смѐла с мȍмком да стàнē, сàмо *би* јој у кȕћу *дóђи*, вѝдӯ се мȍмак и девôјка и испрȍси је (Ме); имàљи смо и стàнове љѐти *би се прàти* на стàнове (Ру); По двáдес љѐбōвā изȕтра *би умúјеси* (Жи);

пéтком *би отúди* на ц̏ȕму, да клàњāмо ц̏ȕму (Ђер); те *би* јâ недѐљōм *осѐчи* по пȕн један цéгер рȕјовинē те јој понѐси те је ȍна нешто тō кȕхāла и пѝла би тā чàј (Бр).

II.13.1.6. Компонента условности присутна је и у конструкцији *би* + императив, о чему сведоче, поред осталих, и следећи примери:

Пунѝша ѝстō нâс кад вѝди, кàко *би* се *испȉтāј*; ȍна *би дóђи* гȍре код мѐне кат хоћу да промѝјенѝм смѐну (Го); каснѝјē су изáшл'и опâнци, ȍни су хи звáл'и заклопáши, онѝ дебел'и, готово ка от онѝјā испол'àшн'и̯ā гȕмā, такô су бúл'и дебѐл'и, па бȍга ми кад *би се* тô *оквàси*, убѝ ȕ ноге, нȍге ти одѐри, нѐ мош д-идêш (Са); па ка-смо мало вѐћѝ одрáсл'и, кад би бúл'и нѐђе ц̏ȕмбȕси, како кажу кȍд вāс весéл'е, па *би отúди* такô, ȕвечē на посѐдак; ако *би испрȍси*, па е тàмо тâ испрȍшена бúла, звāљѝ би се свàтови (Бо); кад се разбȍљи ћȍвек па сóне *би* за волȍве *закàћи*, па вȕћи за Пазâр; ако нѐ би бúла девôјка, ȍни *би* је *стàви* на магâрца, нàопāко ту невѐсту, па крос ц̏ѝпц̏ѝјело сѐло *би отúди*, да знâ ц̏ѝјело сѐло што нѝје бúла девôјка (Бо); понѐко *би одустàни* кад би по млȍго злâта трāжѝл'и (Ке).

II.13.1.7. Квалификативни карактер доминира у примерима када се конструкцијом *би* + императив казује радња коју неко лице вршило у прошлости по навици, па се она као таква поима као стална особина:

ȍна би ȕзēла мàше, и онȕ жѝшку овакô и свѐ *би припáљи* онȕ цигáру (Ле); тō рâдāше Мàка, а јâ нúјесам, ја *би убѐри*, па хи љѝјепо испѐри, тȕри у вȍду (Ру); ȍне *би*, кâжȕ, *дóђи* којâ тô знâ, она би дȍшла да ти то учѝнѝ (С. До); кад *би крéни да бежѝ* преко дољѝнē, ѝстō ко онô пчѐла ка-се пȕшћѝ (С. До); тô би се прàвио један Милѝвоје ис Тутúна, то е бѝо зàђавола тā чȍвек, ôн *би обр̏ни*, ȕзми вратѝло и у тô вратѝло побȍдē двâ крâка, ка ето оно ȕши (Вру); ранѝјē би дȍшљи óде ис вȍјнōк ȍсека понѐко, и би тѝ бóрци што су бúљи у пêнзију *би дóђи* (До).

II.13.1.8. При употреби уз негацију, конструкција *би* + императив показује више сличности са императивом него са потенцијалом, будући да су ретки примери са негираним глаголом у предикату (само два забележена), и то, као и у у случају императива, само од свршених глагола:

ȍни се спр̏ва нúсу мѝрѝљи, мȍжда и по пȍла гȍдинē прȍшло *нѐ би се помúри* (Не); којâ би побѐгла дȕжē врѐмена *не би* јој *се помúри* рȍт од иња́та што нѝје са рāзилȕком рȍда она дâта, но е сàмовол'но отѝшла (Па).

II.13.1.9. Конструкција *би* + императив подједнако често се среће и у главној и у зависној клаузи:

би налȍжи вȁтру у форȕну, и сȉ̑ала би сȍба док би посѐтковал’и (Бр); нѐко *би имȁди* књȉге, неко јȍк (Би); јѐдва *би дȍђи* до кȁмена ђе су вѐћ̄и са̄бȍри, не мȍже да те пȁне̄ да бȁциш (Ли); пȍсл’е̄ слȁмарице кад иза̄ђȍше би́ло е млȍго дȍбро, и *изȁ̄тки би* ми̑ тȉја̄ слȁмарица̄ (Гу); е, то̄ *би се нави̑*, ка-се нави̑, стȁвӣш ра́збој; првō с-опрѐло оснȍва, па *би* мотавȉло онô *намо̄та̑*, сȍхе имȁл’е, па се тô на сȍхе (Ду); на верȉге кȁзан *би закȁчи*, тȕ би кȕва̄љи хра́ну (Ђер); на са̑нке онê, со́не се зва́ље, би носȉљи свȁкī дрȕгī да̑н иљи за недѐљу да̄на̑ *би донѐси* помало дрва̑ и та̄ дрва *би искра́ти* хи онакô сирȍва, квȁсна (Ђер);

ôн га је млȍго вољѐо и што *би* га ôн *вȉди*, ôн би плȁкō, оће да препȕкнē; ȕзми, па онô кад *би се о̄трл’и̑*, ȉмајȕ грѐбени, па ȕзмēш те изгребена̑ш (Го); онô кад *би се ȉ̄дȍжњи*, више нѐма̄ да се жњê, бȁца̄ овакô девôјке срп преко рȁмена (Са); па̑нтȉм мȍју ма̑јку и мȍју тѐтку кад *би кре́ни* у Ђерека́ре из Дȍлова, па уз једне кљисȕре пѐшкē се на кȍња (До); ја̑ сам затѐкō кат *би* она̑ хљеп *умȉјеси* па у врнȉку, па удрȍби онō дробљѐње, најѐди се (Ми); мȁло је тō би́ло лȍше кад *би се оквȁси*, онō нȍга бежи̑ по ономê (См); онō кад *би се расȉ̄рȁви* онȉ ексѐри овакô и кат хȍј да кораћа̑ш, распрȁви се онȉ ексѐри па кат срѐтни нȍгу ȕз ногу, онȉјем ексѐрима, кат те удȁри, тō љȉпћē кр̄в (Са).

II.13.1.10. У реченицама са више предиката конструкција *би* + императив најчешће се комбинује са потенцијалом и императивом, што уноси живост у приповедање. Притом, свим трима формама казују се прошле понављане радње:

мôј ȍтац би отишô, те би, у шȕму би отишô, па би пȍжњō тога па̑прāђа, па би у једну вѐзу, па донѐси, па на крā̑ј тȁмо, у ћȍшак, па *би* тȕ *ȉ̄тȕри* такô, и једну пон’ȁву тȕри по оном па̑прāђу, и дрȕгȕ пон’ȁву би се покрȉл’и (Ђер); ја̑ би свѐ ȉшла са мојȉем де́дом од двāнêс до јѐдан ȍд ноћи, ми̑ *би* тô свѐ сѐло *ȉ̄покȕ̄ти се* (Ђер); вȁлā *би* понѐкā и дȉјете *рȍди* нѐ би се помȉ̄рȉљи (Тр); мȍја бијȁча *би*, вѐљкī кȁзан и вѐљкȕ стȍку би имȁљи, *скȕхā* онȕ врнȉку и *мȁкни* онȁмо, е пȍсљен тā разљивȁча, а ка̑рљице имȁље, па онȕ врнȉку по онија̄ пȍљȉца̄ у кљѐтове онōм разљивȁчōм турā̑ј и оно се пȍсљēн закā̑јмȁчи онā врнȉка (Тр).

II.13.1.11. Попут потенцијала у временској употреби и конструкцијом *би* + императив може се саопштити једино семантика понављања у прошлости (за разлику од императива којим се може исказати и појединачна прошла радња).

II.13.1.12. Имајући у виду наведене особености употребе, закључујемо да у испитиваном говору конструкција *би* + императив не поседује ни једну службу која не би била доступна императиву и потенцијалу у временској функцији. У реченицама са више предиката најчешће је налазимо у комбинацији са друга два облика, чиме се остварује динамичност у проповедању.

Исказивање семантике протеклог понављања, присуство евокативности и компоненте условности као основне особине временски употребљеног

потенцијала и императива, иманентне су и овој конструкцији, с том разликом да се функције конструкције *би* + императив тиме исцрпљују; дакле, модална употреба није јој доступна. Примећено је, такође, да у употребној сфери *би* + императив некада показује сличност са потенцијалом (њоме се казују искључиво радње које су се понављале, не и појединачне), а да је ограничена могућност употребе од несвршених глагола (уз негацију је бележена само са свршеним глаголима) приближава императиву. Као једна од диференцијалних црта свакако се може навести и мања фреквентност – императив и потенцијал у широкој су употреби код говорника на свим тачкама територије.

На основу наведеног, поставља се питање разлога постојања конструкције за исказивање значења која се иначе могу саопштити двама облицима који у систему већ постоје. Имајући у виду постојање идентичне конструкције која врши исту службу и у говорима на територији Босне и Херцеговине, те постојање сличног споја (са глаголом *хтети*) у говорима зетско-сјеничког дијалекта у Црној Гори, можемо претпставити да је њено постојање узроковано прагматичком потребом за стварањем језичког средства специјализованог за исказивање семантике протеклог понављања. Узимајући у обзир постојање конструкције *би* + императив у тутинском и говорима на босанскохерцеговачком терену, потом и појаву типолошки истог споја (с разликом у помоћном глаголу) у црногорским говорима, те паралелно егзистирање наративног императива и потенцијала у истој служби у свима њима, може се претпоставити да је на различитим тачкама штокавског терена у сфери употребе дошло до спајања двају изофункционалних облика са невеликим ограничењима у избору које је дало трећу могућност – *би* + императив, односно *хтети* + императив са јасно дефинисаним семантичко-синтаксичким условима употребе. Треба истаћи да је поменута тенденција на појединим тачкама у поодмаклој фази (у босанскохерцеговачким говорима хабитуал има потпуну предност у односу на потенцијал и императив), док је у другима (какав је тутинско-новопазарско-сјенички говор) претпостављени развој на почетном ступњу, будући да њеним постојањем није покривена целокупна територија, а да по фреквентности заостаје за потенцијалом и императивом.

На основу анализираног дијалекатског материјала закључујемо да су у испитиваном говору при исказивању семантике протеклог понављања говорницима на располагању три конкурентна облика – потенцијал, императив и конструкција *би* + императив. Најмање ограничења у употреби има потенцијал, будући да се подједнако често среће и од имперфективних и о перфективних глагола. Императив и констукција са *би* конкуришу потенцијалу када су посреди свршени глаголи, док у случају употребе нес-

вршених најчешће уступају место потенцијалу (у негираним предикатима то је готово редовно).

Имајући у виду честу употребу потенцијала и императива у временској служби у случајевима када се у говору приповеда о прошлим догађајима који су се, најчешће по утврђеном редоследу, понављали, тутинско-новопазарско-сјенички говор уклапа се у шири ареал зетско-сјеничког дијалекта, а, даље, и у ситуацију која карактерише српски етнојезички простор у целини. Особеност која, како смо видели, диференцира овај идиом од осталих српских говора тиче се постојања конструкције *би* + императив, која, специјализована за исказивање семантике протеклог понављања, у систему паралелно егзистира са другим двама поменутим облицима.

Анализом грађе и поређењем са стањем у говорима који поседују идентичну конструкцију, а изван су српског дијалекатског простора, као и са осталим говорима зетско-сјеничког дијалекта у којима сличну функцију врши спој императива и глагола *хӣетӣи,* изведен је закључак да се могући разлози за њен настанак могу пронаћи уколико се посматра план језичке употребе. Наиме, конструкција *би* + императив (и поменута конструкција са глаголом *хӣетӣи*) највероватније је настала као резултат тежње за стварањем језичког средства специјализованог за казивање семантике протеклог понављања, односно као последица контаминације двају (у временској употреби) изофункционалних глаголских облика. Поменути процес на различитим тачкама штокавског терена карактерише неједнак интензитет (у говорима у Босни и Херцеговини хабитуал је у великој мери потиснуо потенцијал и императив у овој служби, што није случај са тутинским говором, где су ова два облика знатно фреквентнија), потом неједнака ареална распрострањеност као и различитост у избору морфолошких средстава (у босанскохерцеговачким говорима и у нашем ареалу у употреби је помоћни глагол *бӣти*, а у црногорским говорима *хӣетӣи*).

II.13.2. *Би́ло* + инфинитив

Ова конструкција сасвим је обична у испитиваном говору, иако није забележен велики број примера. Јавља се увек у истом морфолошком лику, са обликом *било* и инфинитивом. Чешћа је са негираном формом глагола:

> јакȍ га је, *би́ло мȉсл'ӣт* на врȉјеме (По); *би́ло* разми́шљат (Ту);
>
> ја̀ко те убȉо, богами *нѐ бӣло* га *ди́рат* (Бал); ка̀знӣ га бȏк, *нѐ бӣло узȉмат* ту́ђе (Ке); нека пла̀чē са̀д, *нѐ бӣло* махни́тат (Бал); ѐ, *нѐ бӣло се* сва̀ђат (Ме).

Наведени перифрастични облик употребљава се за обележавање радњи чије се (из)вршење у прошлости (није) догодило, што из перспективе говорног лица намеће потребу да се, осим констатовања (не)извршења саопшти и став личног неслагања са датом чињеницом, оличен у наглашеној нијанси

прекора због (не)вршења обележене акције, а уједно и став ликовања због последица које су након тога уследиле. Стога ова синтаксичка јединица поседује и компоненту модалности, односно осим информативне носилац је и експресивне вредности.

Љ. Стојановић је у србистици први анализирао синтаксичко-семантичка својства ове модалне конструкције, поводом које констатује следеће: „Инфинитив с партиципом претерита другим од глагола *бити* може се употребити место претерита одречно-упитних реченица, којима се више укорава или окривљује него што се пита“ (Стојановић 1921: 205, цит. према Вуковић 1954: 263).

Са ставом Љ. Стојановића слаже се и Ј. Вуковић, који сматра да исказ типа: *Био раније доћи* „значи, стварно: што ниси раније дошао? – са јаким призвуком прекора, окривљавања“. Овом конструкцијом „прекорно се пита за не(из)вршену радњу у прошлости, која није (из)вршена а требало је да буде (из)вршена (било би биље да је (из)вршена), или (у одричној реченици) за радњу која је (из)вршена а није требало да се (из)врши“ (Вуковић 1954: 263). Аутор наводи и да се, осим као друкчије формулисане претодно наведене упитне реченице, ови примери могу схватити и као глаголске конструкције са модалним значењем „које је истоветно са глаг. конструкцијом перфекта од глагола *требати* и инфинитива са тим глаголом, где се осећа наглашено прекоревање за не(из)вршену радњу коју је било потребно (из)вршити и обрнуто. – *Био раније доћи* – значи: требало је раније доћи (да раније дођеш) – а ти ниси дошао“. Ово се истиче имајући у виду да „карактер питања израз добија као такав: радњу је требало (из)вршити, а то није (у)чињено, – и нијансирање израза у смислу питања долази само по себи као секундарна појава у језичком осећању, – и зато израз и не може добити смисао правог питања“ (Вуковић 1954: 264). Није лако утврдити порекло конструкције, односно „одговорити на питање како је дошло до тога да глагол *бити* са својим облицима послужи у функцији помоћног глагола у оваквом сложеном облику модалног значења, да његов облик постане носилац модалног значења (јер, разумљиво је, инфинитив сам за себе овде се не може осетити као носилац модалности у значењу)“. Ј. Вуковић сматра да су се облици глагола *бити* могли у таквом значењу „јавити први пут и са каквом речцом модалног значења, а то је могла бити свезица *да*“. Такав би био пример: *Да бијаше доћи на вријеме, не би остао без ручка*. Аутор сматра да је управо ова форма а свезом *да* могла претходити „данас обичнијој форми без свезе *да*, и то у оваквим реченичним конструкцијама где је модалност читавог израза могла бити обележена и глаголским обликом у главној реченици (*не би остао*)“. Након тога, „када се већ створила форма израза без свезе *да* [...], и кад се у значењима наглашене дебитивности није више нимало осећала потреба за свезом *да*, онда се поред имперфекта могао у истој вредности, по функцији и значењу,

јавити и перфекатски облик, и то облик „крњега“ перфекта, који је иначе чест у употреби за разна модална значења и у слободној употреби (упореди: *убио га бог, радио или не радио, нема користи* – и сл.)“ (Вуковић 1954: 268–269). Осим са прфектом, ова конструкција у српским говорима употребљава се и са имперфектом помоћног глагола (о ареалној распрострањености види: Вуковић 1954: 268–269).

II.13.3. *Шћâ(х), шћáше* + инфнитив

Конструкција са имперфекстом глагола *хтѐт* / *шћѐт* користи се у тутинско-новопазарско-сјеничком говору да се њоме искаже радња која се у прошлости није (из)вршила, иако су за њено (из)вршење постојали реални услови. Неизвршење глаголом именоване радње углавном се на прагматиком плану истиче као позитивна, повољна околност (у смислу ’добро је што се то и то није догодило’). У контекстима је поред именовања радње таквог типа обично у зависној или напоредној реченици саопштена и радња која је довела до спречавања њене реализације:

шћâ пàнут на онā л’ēт (По); *шћâ се онесвȉјестит* (Ту); *шћáше погȉнут* за њóме (Ме); *шћáше* је и *ȕбит* да и не раздвȍји (Го); ōн ме и *удàрит шћáше* (Ме); *шћáше* свѐ овō *растȕрит* да му дàдосмо (Ту); *шћáше се пȍбит*, нō хи раздвојȉсмо (Ту).

Као и конструкције са глаголом *бити*, и кострукције са *хтети* Ј. Вуковић одређује као самосталне пошто се „по свом значењу јављају у својству посебног сложеног глаголског облика, и које су перифрастични глаголски облици исто тако колико је то и који од опште познатих сложених глаголских облика“ (Вуковић 1967: 29).

У *Синтакси глагола* дата је генеза настанка конструкције са имперфектом глагола хтети и инфинитивом као и преглед ставова у литератури који се односе на њено испитивање (в. детаљније у: Вуковић 1967: 46–82). Имајући у виду да је домен њене употребе и значењски опсег у нашем говору знатно ужи од оних својствених српском стандардном језику и његовим дијалектима, овде наводимо само запажања која су од значаја за нашу анализу. Наиме, истичемо пре свега да је посреди конструкција за исказивање различитих нијанси модалних значења, која у извесном смислу има „вредност која по значењу одговара кондиционалу (потенцијалу)“. Притом, овај облик може се посматрати и као „антипониран футуру I, као облик у неку руку претериталне будућности“. Такође, ова глаголска конструкција својом употребом није нужно везана за „реченични облик са погодбеном (иреалном) или адверзативном реченицом, него је она много слободнија; и не само то, него овај, у ствари, перифрастични модални облик у својој широкој употреби прелази далеко границе значења у којима се може јавит потенцијал“. Ипак,

како наводи аутор, „треба имати сигурност у језичком осећању да се ова глаголска конструкција разликује као таква од случајева кад исту конструкцију имамо са правим значењем глагола х т е т и (у имперфекту) са инфинитивом датога глагола“ (Вуковић 1967: 48). Једно од модалних значења које дата конструкција може имати показано је на примеру: „Маните се, одговори Мирко и отреса рукама – лепо х о ћ а х с п а с т и с ногу. Није шала обиграти сав кварт и сваку механу“. Она је овде „употребљена у једној модалној нијанси значења у којој може доћи и потенцијал (лепо б и х с п а о с ногу = морао бих спасти с ногу – да се ствар није изменила); у ствари имамо посла са модалном радњом условног карактера где би условљеност могла да буде лепо изражена у условној реченици, а овде то није укључено него се условљеност подразумева као дата у контексту (да се ствар није преокренула на боље, лепо х о ћ а х с п а с т и с ногу ...)“ (Вуковић 1967: 55).

Управо у оваквој служби она наступа и у говору наше зоне. Дакле, форме овога типа казују оно значење које се може исказати потенцијалом (могло је бити, могло се десити и сл.). Напомињемо још и то да се, како је утврдио Ј. Вуковић, значењски врло често она удаљава од наведене семантике, али пошто то превазилази оквире употребе у нашем говору, нећемо детаљније разматрати.

III. ЗАКЉУЧАК

III.1. Основна служба глаголских облика јесте темпорална детерминација предикације – смештање глаголом означених радњи на временску линију на којој се диференцирају три сфере: прошлост, садашњост и будућност.

Спроведена анализа показала је да временску службу у испитиваном говору могу у својој примарној или секундарној употреби вршити готово сви глаголски облици, при чему се дијапазон функција и слобода кретања на хронолошкој линији разликују. Садашњост се у овом говору исказује индикативним презентом. Радње са будућом временском перспективом обележавају се футуром првим и футуром другим у основној служби, те временски транспонованим презентом. Највише могућности у избору језичких средстава налазимо на претериталној временској линији. Говор Тутина, Новог Пазара и Сјенице одликује се изузетним богатством глаголских форми којима се могу обликовати прошле радње. Ареални приступ показао је да се виталношћу и фреквентношћу сваке од јединица наслеђеног четворочланог система претерита испитивани идиом издваја из главнине штокавских говора, где се систем прошлих времена упрошћава губљењем имперфекта, те повлачењем аориста и плусквамперфекта из употребе. Осим временима којима је обележавање прошлих радњи примарна служба претериталност се у овом говору може означити и глаголским јединицама које у одређеним комуникативним околностима наступају као временски транспоноване форме – потенцијалом, императивом, наративним презентом, (ретко) футуром, те различитим перифрастичним конструкцијама специјализоване семантике. Знатно богатији избор конкурентних језичких јединица проистиче из чињенице да у домену прошлости, за разлику од других двеју временских сфера, функционишу дејства која су позната, која су се већ десила, односно дешавала у различитим периодима и на различите начине, која су део говорниковог посредног или непосредног искуства, те као таква подлежу прецизнијем обликовању. Прошле радње могу се дефинисати с обзиром на категорије доживљености

и недоживљености, процесуалности, резултативности, итеративности, хабитуалности и сл. Означена дејства се, потом, могу прецизније одредити с обзиром на удаљеност временског периода од момента говора у смислу ближе, даље или удаљене прошлости, временски квантификовати и сл. На претериталној временској линији могућности за комбинацију глаголских синтаксема којима се оваква нијансирања постижу знатно су слободније јер је прошлост по својој природи неограничена – сеже дотле докле достиже и говорниково искуство, и то не само непосредно већ и посредно, које функционише у виду временом акумулираних знања о догађајима и личностима из историје заједнице, односно путем колективног сећања. С друге стране, природа радњи које именујемо као садашње таква је да су то дејства која су још увек актуелна у моменту говора и посматрају се у процесу, док је код будућих вршење по природи својој неизвесно и у домену је претпоставке, те представљају догађаје који се тек планирају са мање или више сигурности у њихово (из)вршење. С друге стране, прошле радње део су већ проживљених ситуација и догађаја ускладиштених у личном или колективном искуству говорника, те као такве подлежу (пр)оцени и језичком уобличењу које омогућава успостављање јаснијих околности њиховог вршења и суптилније нијанисрање сложених односа између различитих акција као делова целовитих догађаја. Прошлост говорнику омогућава већу слободу у избору језичких средстава и при њиховој комбинацији и говорници тај потенцијал најчешће искориштавају. Показало се да у процесу наративизације својих исказа одабирају оне форме које ће омогућити прецизније преношење информације уз што вернији али и упечатљивији и живописнији опис догађаја, уз увек присутну намеру да се прошле радње реактуализују, оживе и представе као у моменту говора актуелне и уприсутњене. Свакодневна комуникација, краћа сапштења, питања, дијалози и сл. свакако нису лишени таквих говорникових интенција.

III.2. Богатство глаголског система испитиваног говора и очуваност наслеђених функција омогући су прецизно уочавање синтаксичко-семантичких карактеристика сваке од анализираних јединица. Специфичност овог дела српског етнојезичког простора садржана је у необичној чињеници да поменуто обиље глаголских форми неретко значи да у говору паралелно функционишу чак и јединице између којих постоје минималне разлике у значењу (наративни потенцијал, императив и конструкција *би* + императив, на пример, подједнако су фреквентни при исказивању хабитуалности, а семантички су веома блиски). То углавном није чест случај на остатку штокавштине, где је, очекивано, природни језички развитак, регулисан принципима језичке економије, ишао у смеру стабилисања обично једне од конкурентних форми (у народним говорима, где је у широкој употреби наративни императив обич-

но изостаје приповедачки потенцијал, или обратно, како је и у стандарду). Прилике затечене у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони омогућиле су да се глаголске јединице сагледају не само као појединачне синтаксеме, већ да се, посматрањем могућности њихове комбинације и конфронтације у ширим контекстима, уоче и суптилне разликовне нијансе које заправо омогућавају њихов опстанак у систему датога говора (јер је потпуно преклапање синтаксичко-семантичких служби са становишта језика као система неодрживо). Стога, посматрано са становишта дијалектологије, а шире и србистике, грађа са терена где глаголски облици имају знатно шире функционално поље и инвентар синтаксичко-семантичких одлика омогућила је да се уоче и издвоје неке од њихових особина које до сада нису уочене, имајући у виду да је процес упрошћавања система на највећем делу штокавштине нарушио претходно присутно богатство форми и њихових служби, те да се на таквој грађи из живога говора провере неке од теоријских поставки око којих су се неретко водили спорови у нашој науци.

Осим у поменутој временској употреби, глаголски облици бележени су и у модалној служби, при чему су издвојени различити типови модалности који се исказују како јединицама којима је то примарна служба (императив, потенцијал, футур други), тако и глаголским временима попут презента, аориста, имперфекта и сл. којима се, осим временског одређења глаголске радње, у одређеним условима може саопштити и шири спектар модалних значења.

Глаголски облици су, дакле, у раду анализирани с обзиром на своје основне и секундарне службе, при чему су се издвајале синтаксичко-семантичке карактеристике појединачних форми. Утврђено је да свака од глаголских јединица има широк дијапазон служби како у својој примарној тако и у службама у које ступају секундарно, при временској или модалној транспозицији. Имајући у виду, међутим, да се у говору најчешће не јављају самостално, већ су у комуникативном чину удружени, глаголски облици сагледају се не само као појединачне јединице система, већ и у сложеној мрежи међусобних односа. Показало се да при здруженој употреби унутар реченице, али и у ширим контекстима синтаксичко-семантичке одлике сваког од њих регулишу како одабир тако и распоред јединица и њихово комбиновање, смењивање, и услове међусобне заменљивости у контексту. Примећено је, такође, да од типа текста зависи не само одабир облика, већ и то који ће се сегмент семантичког потенцијала показати као релевантан. Услед тога, вредности глаголских облика испитиване су с обзиром на њихову употребу у различитим типовима текстова/саопштења (наративи, неутрално казивање, евокативно саопштење, емотивни исказ, понављане прошле радње, приповедање личних доживљаја, приповедање ’из друге руке’ и сл.). Свака од синтаксема описана је најпре с обзиром на синтаксичко-семантичке функције које су јој примарне, а потом

и у секундарним службама (временско транспоновање, модална употреба), када у говорној сфери најчешће долази до преклапања употребних домена. У анализи се подједнака важност придаје како синтаксичко-семантичким, тако и стилистичким и прагматичким факторима. То се има у виду будући да је сваки од облика у већој или мањој мери носилац и стилског потенцијала (посебно када наступа као временски транспонован, а то значи као маркирана јединица), који, како се показало, у извесним случајевима може бити и примарни регулишући фактор одабира у конкретном говорном чину или типу текста.

У анализи примењиване теорије индикатива и релатива и категорије референцијалности и нереференцијалности омогућиле су издвајање основних значења глаголских облика. Специфичност анализиране грађе, међутим, условила је недовољност примене само једног аспекта анализе, те су у обзир узете и теоријске поставке и закључци у раду помињаних аутора до којих се дошло у нешто комплекснијој и детаљнијој анализи појединачних глаголских облика на дијалекатској и грађи из стандардног идиома (овде мислимо на посматрање индикативног имперфекта при обележавању различитих типова прошлости, презента у основној служби при означавању различитих типова садашњих дејстава; уважавање категорија доживљеност : недоживљеност; процесуалност : резултативност и других, које функционишу као важан разликовни елеменат код јединица сличне семантике и сл.). Притом, настојали смо да задржимо јединственост теоријско-методолошког приступа у анализи сваког од појединачних облика.

Као део опште синтезе, изложићемо преглед свих анализираних форми уз издвајање основних закључака до којих се током претходне анализе дошло.

III.3. *Инфинитив*. Тутинско-новопазарско-сјеничка зона уклапа се у шири ареал који карактерише стабилност инфинитива, заједно са говорима зетско-сјеничког и херцеговачко-крајишког типа, где се инфинитив доста добро очувао, а потом и шумадијско-војвођанског, где је присутан у нешто мањој мери. С друге стране су српски говори у којима је, у деловању балканистичких развојних тенденција, дошло до потпуне његове елиминације (призренско-тимочка зона), те они у којима је овај процес у знатној мери одмакао под утицајем струјања са јужнијих делова територије (косовско-ресавски и смедеревско-вршачки говори). Анализа инфинитива у нашем раду подразумевала је утврђивање степена присутности његове замене балканистичком конструкцијом *да* + презент, те издвајање синтаксичко-семантичких одлика и језичких околности које о(не)могућавају употребу у различитим службама: као допуне глаголима непотпуног значења, у саставу футура првог, у моносубјекатским и хетеросубјекатским реченицама и сл. Анализа употребе инфинитива уз глагол *хтѣ̀ти/шћѐти* показала је да је избор допуне

релативно слободан – и онда када је посреди футурско и онда када је реч о волунтативном значењу, инфинитив и конструкција *да* + презент могу се замењивати без промене семантике (разлика футурско : волунтативно почива на пуним или енклитичким облицима помоћног глагола) – али форме са инфинитивом превладавају. У негираним формама футура увиђа се јасна значењска разлика која зависи од типа допуне – инфинитивом се казује футурско а *да*-конструкцијом волунтативно значење, па је самим тиме и факултативна дистрибуција двају типова допуне онемогућена. Уз модалне глаголе у грађи су бројнији примери са *да*-конструкцијом, а избор допуне уноси и разлику у семантици. Тако, нпр. ако се уз глагол *мо̀ћ* јави инфинитив, превладава временска нијанса, а радње имају будућу персепктиву – *Мо̀гу ӣри́чаӣ* (претпоставља се могућност будућег вршења); док се при употреби другог типа допуне несумњиво активира модално значење – *Мо̀гу да ӣри̂ча̄м* (= поседујем могућност). Исто је и са другим модалним глаголима, с тим да се ова разлика као релевантна јавља само када је тај глагол у презенту, док је у осталим облицима избор допуне слободан. *Да*-конструкција је нешто обичнија и као допуна фазним глаголима, док уз изразе непотпуног значења претеже инфинитив. Најзад, укупни увид у стање у анализираном говору показује да инфинитив има стабилно место у систему, чак иако су бележени случајеви где се говорници чешће опредељују за *да*-конструкцију (подразумева се онда када је избор могућ). Ипак, то не значи да је балканистички процес потискивања инфинитива у овом говору узнапредовао, бар није у већој мери, имајући у виду да се инфинитив чува у готово свим позицијама где то синтаксичко-семантичке околности захтевају.

III.4. *Презенӣ* је у тутинско-новопазарско-сјеничком говору, а такође и на читавом штокавском терену, централно време глаголског система – њиме се исказују садашње, а временски се према њему одмеравају прошле и будуће радње. Осим у основној, као облик подложан временском транспоновању, презент у испитиваној зони наступа и у секундарној служби обележавања прошлих и будући радњи. Ареални преглед прилика на другим тачкама штокавске територије показао је да на читавом терену владају уједначене прилике – свуда временски транспоновани презент припада реду високофреквентних јединица. Анализа наше грађе показала је да се презентом у основној служби исказују како садашње референцијалне (глаголима несвршеног вида) тако и нереференцијалне радње (глаголима префективног и имперфективног вида), детерминисане или ширим контекстом или помоћу различитих одредби у служби временских детерминатора. Бележен је и у временским релативу и у квалификативној употреби. Анализа презента у основној служби означавања садашњости подразумевала је разматрање питања да ли индикативни презент може обележавати само радње које се

врше у самом моменту говора или је домен његове употребе шири. Показало се да синтаксичком индикативу припадају и презентске радње које припадају шире схваћеном временском интервалу (шира садашњост, свевременост омнитемпоралног типа). Друго важно питање, а у вези је и са претходним, тиче се провере у науци присутних ставова да презент уопште не поседује темпоралност. Теоријско становиште по којеме презент свакако временски одређује глаголску радњу, и штавише стоји у центру темпоралног система, поткрепљено је бројним примерима из наше грађе. Показало се да при исказивању будућих радњи презент наступа као јединица конкурентна футуру првом (за два̂ да̀на *доли̏зӣм* у Ра̏јетиће (Ра)) или футуру другом (док не *сва̏тӣш* то̂, му̏ку ћеш ви̏ђет (Гр)), са којима се у контекстима може замењивати без промене значења. Као важну одлику овога говора истичемо могућност употребе несвршених презентских форми у служби футура другог (па̏зи о̏довӯт от Пазари̏шта кад *идêш* (Боб)), што је неуобичајено како у већини народних говора тако и у стандардном језику. У футурској служби широко се употребљавају и презентски ликови са проширеном основом (ако *ра̏да̏днē* продâвница; ако шта *ваља̏дē*, узêћу и тѐбе; ако *се има̏дē* срѐћē; кад *хӣѐднē* да до̂ђē (Ту)) или са префиксом *уз-* (ако *узра̂дӣ*). Посебна пажња посвећена је анализи примера наративног презента, а та се функција посматра као маркирана у односу на основну, немаркирану. Показало се да одлика маркираности проистиче из тога да у овој служби презент уједно задржава основна синтаксичко семантичка својства (обележавање актуелне радње) с једне, уједно наступајући у релативној служби са друге стране, а то значи да се облик употребљава са циљем повећања степена експресивности. Наративни презент у нашој грађи није бележен самостално већ удружен са осталим претериталним облицима, и то по правилу у ширим наративним одсецима, када је дискурс организован као причање/приповедање. Исту организацију језичког контекста наративни презент захтева и у другим говорима у којима се употребљава. Анализирани примери показали су да ова особина произилази из чињенице да наративни презент не поседује могућност самосталног временског одређења радње, и стога се најчешће комбинује са осталим претериталним формама које су носиоци темпоралности. На стилском плану је утврђено да се комбинацијом облика постиже и дезаутоматизација наративног тока и прецизније нијансирање временских односа међу описаним радњама. Основна служба презента овде јесте стилско уобличење исказа – поновно оживљавање прошлих радњи, њихова реактуализација. За разлику од имперфективног презента, који обележава процес радње, њиме се више исказује радња као целина. Такође, свршени презент углавном подразумева линеарни, прогресивни хронолошки распоред, радње се нижу једна за другом у временском следу, док несвршене форме чешће означавају радње као истовремене са другима, и које као такве, удружене, дају слике стања. При

исказивању појединачних прошлих радњи домен употребе и синтаксичко-семантичке одлике презента мање-више поклапају се са перфектом (крњим и пуним), аористом, имперфектом. Када се њиме обележава вишекратност у прошлости, презенту конкуришу императив, потенцијал и *би* + императив. И у једном и у другом случају, међутим, уочено је постојање разлика међу конкурентним формама, и то у барем једној семантичкој компоненти, а применом трансформационог критеријума показало се да приликом замене увек долази до извесних значењских или барем померања на стилском или прагматичком плану.

III.5. *Имӣерфекаӣ* је у тутинско-новопазарско-сјеничком говору жива категорија, те се он уклапа у шири ареал који захвата говоре призренско-тимочке зоне, на које се надовезују говори зетско-сјеничког и херцеговачко крајишког типа, и то превасходно они у Црној Гори, док се у србијанском делу имперфекат нешто ређе јавља, што је последица контаката са говорима других дијалеката (шумадијско-војвођанског и косовско-ресавског) из којих је овај облик готово потпуно ишчезао, или утицаја стандарда, где је имперфекат такође сведен на окамењене остатке, те ограничен на књижевноуметнички подстил. На испитиваном терену имперфекат функционише као глаголски облик којиме се означавају прошле радње, по правилу из домена личних доживљаја говорног лица, приказане у свом трајању (дужем или краћем), и најчешће вршене напоредо са неком другом претериталном радњом или ситуацијом, при чему имперфектом означена дејства не подлежу могућности временског ограничавања. Свака од наведених одлика овог глаголског облика испитана је анализом бројних потврда. Показало се да предикати у имперфекту могу садржати радње индикативног (што потврђује новије теоријско виђење овога облика, насупрот ранијем схватању имперфекта као искључиво релативске категорије) и релативног, те референцијалног и нереференцијалног типа. Испитујући услове употребе имперфекта у означавању прошлих радњи које се међусобно разликују по питању временске блискости моменту говора – радње из блиске, даље, далеке и неодређене прошлости – дошло се до закључка да овај облик, при таквом кретању на временској линији показује разлике у семантици. У домену блиске прошлости њиме се казују радње чије се време вршења додирује са моментом говора – говорно лице уочило их је пред самим говорним моментом, када престају сазнања о евентуалном наставку њиховог вршења и у садашњем времену (а који може и не мора бити присутан). У овој служби имперфекат је незаменљив осталим облицима. У сфери даље прошлости имперфекту је конкурентан и према синтаксичко-семантичким својствима најближи несвршени аорист, због чега су ова два облика у литератури неретко потпуно изједначавана. Наша анализа показала је јасно постојање

значењских разлика – имперфекат приказује радње посматране у процесу, у току вршења, док се аористом исказује целовитост акција, уз наглашену компоненту резултативности; имперфекат, даље, не подлеже временској квантификацији, док је за аористне радње могуће утврдити границе у смислу почетка и краја вршења; сличност двају облика јесте у обавезном присуству компоненте доживљености. Када обележава радње из далеке прошлости, имперфекат служи за организовање темпоралног фона на који се смештају друга оделита дејства саопштене осталим претеритима. Он овде радње приказује више као стања или опште околности које су биле на снази током читавог периода вршења осталих акција. У овој служби може се заменити перфектом, при чему би дошло до повлачења компоненте доживљености, а у појединим случајевима конкурентан му је и наративни презент. Имперфекат за неодређену прошлост употребљава се када је говорнику индиферентно да ближе временски одреди имперфекатско стање. Најчешће се користи онда када причалац наслања своје причање на доживљавање неког лица од кога је сазнао оно што ће испричати, саопштити, учинивши притом индиферентним време причања. У грађи су забележени и примери имперфекта у деиктичкој служби, у којој му је конкурентан аорист, па се могу замењивати без промене значења. Модални имперфекат налазимо и у примерима типа *шћаше* + инфинитив / *да* + презент. Особина имперфекта да казује радње посматране у њиховом трајању, током ког су се обично паралелно вршила и нека друга дејства, односно његова могућност да означи стање које је обележило временски период унутар ког су се реализовале још неке акције, упућују на семантику напоредности, која се узимала као још једна од суштинских својстава овог облика, што је било предмет неслагања аутора. Наша грађа показала је да је исказивање напоредних радњи најчешћи вид употребе имперфекта, али не и његово нужно својство, јер је бележен и у ситуацијама када радње самостално смешта на претериталну временску линију. С друге стране, несумњива одлика овога облика јесте приказивање радњи као акција у току – процесуалност – те из тога проистекла немогућност временског ограничења њиховог дејства.

III.6. *Аорист.* Позиција аориста у четворочланом претериталном систему тутинског говора стабилна је, што је одлика и зетско-сјеничког дијалекта у целини. Основна разлика испитиване зоне у односу на главнину штокавских говора јесте широка заступљеност имперфективног аориста. У вези са аористом испитивана су следећа питања: удаљеност глаголом означених радњи од момента говора, где се анализом грађе утврдило да обележена дејства не морају нужно припадати блиској прошлости, како се неретко у литератури тврдило, већ се могу смештати на било коју тачку на претериталној временској линији; друго важно питање тицало се употребе аориста нес-

вршених глагола и односа према перфективном аористу с једне и имперфекту с друге стране, где се анализом примера којима се обележава блиска, даља или удаљена прошлост утврдило јасно постојање разлике у семантици несвршеног аориста и имперфекта – аорист увек са собом носи значење резултативности, без обзира на то да ли је посреди свршена или несвршена форма (разлика између два типа аориста је само у дужини трајања глаголом означене радње), а поседује и могућност временске ограничљивости радње, док се имперфектом нужно обележава процес радње, акција, дејство које се у прошлости посматрало у току свога вршења и које као такво не подлеже временском ограничавању; компонента доживљености која се активира употребом аориста (готово редовно јер су примери за недоживљене радње врло ретки, а и ту се може говорити о специфичном поступку уживљавања у прошла дејства са циљем њиховог живописнијег представљања) једна је од суштинских особина овога облика, и она чини да аорист у систему функционише као маркирана форма, носилац стилског потенцијала, и ту је синониман са имперфектом. Поређењем аориста са осталим формама такође се показало да се не може говорити о односу апсолутне замењивости, иако као аористу семантички блиски корелати у систему функционишу наративни презент (разлика је у томе што презент не мора нужно обележавати доживљеност, нити може бити употребљен самостално у исказима из свакодневног говора или у нарацији, јер тражи шире наративне целине и јавља се увек у низовима и у комбинацији са осталим облицима који су носиоци темпоралности), крњи перфекат (који се од аориста разликује по томе што више упућује на стања настала у резултату глаголске радње него на саме радње, како је код аориста и сл.) или пуни перфекат (који услед универзалности своје семантике може замењивати било који облик али се исказ тада лишава стилогености и компоненте доживљености). Аорист је, као и имперфекат, у овом говору бележен и у деиктичкој и другим модалним службама. Најзад, овај облик у свакодневном говору користи се када се жели пренети или информација о доживљеној радњи која се десила пред моментом говора, или о радњама из даље прошлости које се саопштавају као новина, односно у питањима, и свуда у исказ уноси експресивност. У ширим нарацијама, када се говори о прошлим догађајима комплекснијег типа, осим уношења семантике личне посведочености, говорници употребом овог облика своје проповедање чине динамичнијим и живљим, и то комбиновањем аориста и осталих глаголских облика са претериталном службом, када се форме различитих синтаксичко-семантичких и стилских одлика међусобно смењују и преплићу у поступку приповедања, репрезентовања и оживљавања прошлих доживљаја.

III.7. *Перфекат*. Као универзално глаголско време којиме се може обележити било која прошла радња, перфекат спада у ред најфреквентнијих

облика са претериталном службом. За разлику од већег дела штокавштине, где је заступљеност перфекта далеко већа, што је стање настало у резултату потискивања облика спецификованије семантике, у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони није забележен већи обим продора перфекта у сферу употребе осталих јединица. Чувајући своје наслеђене функције, перфекат се, како се показало, употребљава увек када се јави потреба за обележавањем прошлих радњи са неутралне позиције, када је намера говорника да првенствено укаже на информативну страну исказа, те реферише о радњама са објективног становишта. То се најбоље очитује при посматрању ширих наративних целина, где перфекат у сегментима који одговарају поменутим карактеристикама има примарно место. Свако напуштање неутралне наративне позиције у принципу условљава и промену језичких средстава (нпр. у приповедању неког догађаја након експозиције која се даје најчешће перфектом, даље причање о појединачним догађајима, збивањима, стањима обликује се тако што се укључују остали облици са претериталном службом, а инвентар, распоред и редослед форми зависи од синтаксичко-семантичких могућности сваке појединачне јединице), што свакако упућује на то да је домен употребе (делимично синонимних) јединица система у испитиваном говору јасно разграничен. Перфекат се одликује широким спектром синтаксичко-семантичких служби, па готово да нема ограничења у његовој употреби. Бележен и у синтаксичком индикативу и релативу, и при обележавању референцијалности и нереференцијалности, а тако и у модалној служби. Имајући у виду да му је семантика универзална, перфекат чешће него остали облици захтева учешће додатних језичких средстава којима се маркира прецизнији период вршења радње, време трајања, антериорност, постериорност, симултаност, итеративност, вишекратност и сл. Као важну диференцијалну црту испитиваног говора према осталим дијалектима и стандарду, где функционише само несвршени перфекат, издвајамо могућност употребе перфективних облика у служби исказовања хабитуалности. Перфекат се најчешће среће у контекстуалном окружењу где се удружује са осталим претериталним формама; неретко управо са аористом, са којим показује највише сличности на синтаксичко-семантичком плану. Забележени контексти комбинације перфекатских и аористних форми сугеришу и принципе њиховог распореда у дискурсу наративног типа. Перфектом се најчешће обележавају радње које су општег типа, указује се на (често универзалне и општеважеће) околности које су биле на снази у времену на које се мисли; он има улогу експозиције, организује темпорални фон на коме се распоређују остале радње спецификованије семантуике, док се аористом исказују појединачне радње, које се некада након перфекатских наводе како би се указало на преокрет или епилог који је наступио и довео до промене наведених околности. На приповедном плану аористне форме уносе динамичност у иначе мирни ток приповедања који се

постиже перфектом, уз увек присутну компоненту доживљености. Слично је и када је посреди комбинација са осталим формама (удружен са облицима хабитуалне семантике такође наступа као носилац темпоралности и има припремну улогу за увођење наративног императива или потенцијала и сл.), када перфекат углавном задржава своју основну улогу, с тим што тада у први план долазе синтаксичко-семантичке карактеристике конкретне форме која је употребљена.

Посебна пажња у анализи посвећена је *крњем ӣерфекӣу*, за који се утврдило да у испитиваном говору функционише као маркирана у односу на пуну, немаркирану форму. Иако је било неслагања у литератури у вези са тиме да ли се овим обликом могу обележити и индикативне или само релативне радње, поређењем примера крњег и пуног перфекта дошли смо до закључка да не постоје синтаксичка ограничења за употребу краће форме, а и сама информативна страна исказа остаје иста уколико дође до замене једног облика другим. Разлике постоје само на стилском плану. Међу основним факторима који мотивишу одабир краћег перфекта из система претериталних јединица свакако се издваја постојање изразито експресивне компоненте, могућност да се, уз обележавање прошлог времена, односно исказивања радње као чињенице, семантичка структура исказа „обогати“ присуством модалних компоненти као што су став изненађења (догађај је наступио као новина), став неочекиваности (радња се предочава као извесни преокрет) и сл., те тежња ка језичкој економији. Издвојено је више категорија у којима функционише крњи перфекат, а своју примену најчешће налази при а) исказивању радњи које су се десиле непосредно пред моментом говора, а које говорник саопштава као новост, која најчешће има вредност изненађења; б) обележавању дејстава које припадају нешто даљој прошлости, а за која је говорно лице или тек сазнало (често нису очекивана), те као таква за њега представљају изненађење, или су то радње за које говорно лице сазнало у било ком прошлом тренутку, али их као новост предочава слушаоцу; в) исказивању радњи које су наступиле изненада, неочекивано, или оних чије се (из)вршење очекивало дуже време па је сам моменат акције наступио као извесни прелом, односно прекид дотадашњег стања, некада и као преокрет у смислу супротности од очекиваног; г) наративном режиму казивања, када крњи перфекат често заузима иницијалну, стилски маркирану позицију (његова је употреба овде заправо мотивисана примарно разлозима стилске природе), и тада приповедање тече налик ономе које налазимо у народним приповеткама; д) када се жели направити прелазак са радњи на стања и сл. У свим наведеним категоријама очитује се наглашено присуство компоненте резултативности, истицање у први план стања која су настала у резултату радње а не радње као такве, што је и основна разлика према пуној

форми перфекта, али и према осталим облицима, у првом реду аористу, који му је најближи по семантици.

III.8. *Плусквам̄ерфекат̄*. Процес потискивања плусквамперфкета у различитој мери захватио је српске говоре. Идиоми у којима је тежња ка елиминацији овога облика из система у почетној или поодмаклој фази показују да су њиме захваћене прво форме са имперфектом помоћног глагола, потом оне са глаголима несвршеног вида, док облици творени са перфектом глагола *бит̄и* и свршеним глаголом показују нешто виши степен виталности. Насупрот оваквим приликама, у тутинско-новопазарско-сејничкој зони, где овај облик чува наслеђене ликове и домен примене, плусквамперфекат је обичан са обема формама глагола *бит̄и*, а бележен је како у свршеним тако и у несвршеним видским ликовима. Синтаксичко-семантичке одлике двају типова плусквамперфекта разликују се, па се облици са имперфектом употребљавајау при обликовању доживљених радњи, док код форми са перфектом помоћног глагола ова особина није нужно присутна, те су оне стилски немаркиране. Остале значењске одлике и једне и друге варијанте се поклапају – плусквамперфекат у систему функционише као глаголска синтаксема којом се најчешће казују прошле радње вршене пре неке друге, такође прошле радње. Ово је, уједно, и његова основна служба у осталим дијалектима и стандардном језику. Наша грађа показала је, међутим, да осим семантике антериорности, која јесте основна и најобичнија, плусквамперфектом се могу исказати и дејства постериорна или симултана у односу на неку другу прошлу радњу (иако се у литератури неретко тврдило друкчије); а даље и то да плусквамперфекат не мора нужно бити везана јединица (како се неретко у интерпретацији овога облика у литератури истицало) – сем релативно конципованих, њиме се могу обележити и индикативне прошле радње. Стога, анализа примера показала је да код плусквамперфекта ипак није примарно исказивање семантике антериорности већ значење дезактуелизованости радње која се у прошлости (из)вршила. Дакле, овим обликом исказују се прошла дејства чији резултат у моменту говора није актуелан, односно резултати настали вршењем те радње у садашњости се не виде. Поређењем плусквамперфекта и перфекта, као семантички најблискијег корелата, уочило се да је синонимност форми само делимична, јер се заменом перфектом повлаче обе важне (иако не и једине) значењске одлике плусквамперфекта – и семантика антериорности и дезактуализованост глаголске радње са становишта садашњег времена.

III.9. *Фут̄ур I*. Футуром првим се у испитиваном говору казују будуће радње. Овај облик веома ретко подлеже временском транспоновању, па је бележен сасвим мали број примера футура у служби исказивања прошлих радњи. Нешто ширу примену има у модалној употреби. У тутинско-

новопазарско-сјеничкој зони футур први може обележавати будуће радње референцијалног и нереференцијалног типа у синтаксичком индикативу и релативу, а на чију се будућу перспективу упућује или самим футурским формама или уз употребу језичких маркера временског типа. У његовој основној служби футур први у испитиваном говору неретко замењују облици презента и то пре свега имперфективног, док се перфективни презент у футурској служби употребљава ређе и то увек у реченицама са прилозима *можда* или *дако*. Као синонимне јединице у одређеним контекстуалним условима у овом говору функционишу и футур први и футур други

III.10. *Фӯтур II*. У раду је футур други анализиран као временски глаголски облик релативског карактера којиме се исказују радње схваћене као будуће у односу на неку другу будућу радњу (најчешће исказану футуром првим или презентом за будућност). Као синонимне футуру другом посебно често се јављају форме презента са проширеном основом (*мо̏гнēм, има̏д(н)ēм*) или облици са префиксом *уз-* (*узра́дӣт*, *узмо̏гнӯт*). Стандардном језику и већини дијалеката несвојствена употреба футура првог са значењем футура егзактног у овом говору сасвим је обична. Наша грађа потврдила је новију теорију о томе да се футур други може употребити и у простој, а не само у сложеној реченици, с тим да он тада захтева присуство модалних прилога *можда* и *дако*.

III.11. *По̄тенцијал*. У претходној анализи утврђене су синтаксичко-семантичке вредности потенцијала употребљеног како у својој примарној служби тако и у функцији означавања прошлих понављаних радњи. Потенцијалом се у основној служби у говору Тутина Новог Пазара и Сјенице исказује се широк дијапазон модалних значења (могућност, жеља, спремност за вршење радње, намера, увереност и сл.).Тутинско-новопазарско-сјенички говор одликује се широком употребом потенцијала у временској служби. Њиме се означавају прошле нереференцијалне радње исказане глаголима свршеног и несвршеног вида. Контексти у којима је бележен на структурно-семантичком плану потпадају под исти наративни тип дискурса. Наиме, приповедање о прошлим радњама које су се понављале (обичаји, ритуалне радње, сезонски радови) погодује употреби овог глаголског облика, што је омогућило да се његова семантика сагледа у широком дијапазону функција. Разматране су три одлике својствене временски употребљеном потенцијалу, а које су уједно и најважније, односно диференцијалне у односу на друге глаголске облике употребљене у истој функцији, а то су: семантика поновљивости, (вишекратности), одвојеност од момента говора, те ефекат емоционалне ангажованости, односно доживљености, који се постиже употребом овог глаголског облика. Показало се да потенцијал сам по себи носи семантику поновљивости, те најчешће нису потребна додатна језичка средства која

би је маркирала, што углавном није случај са другим глаголским облицима (перфектом или приповедачким презентом нпр.). Стога, највећи број примера потенцијала у временској служби у нашој грађи чине они у којима се хабитуалност препознаје на основу контекста. Друга важна особина временски употребљеног потенцијала јесте одвојеност глаголом означених радњи од садашњег времена, односно њихова ограниченост на време које је у односу на моменат говора означено као прошло. Вршење, или, тачније, понављање глаголом означених радњи дешавало се у прошлости, што значи да су, у тренутку говорења о њима, те радње из садашње перспективе дезактуализоване, те по својој суштини дисквалификоване као поновљиве, што је основна диференцијална одлика према перфекту, који не искључује могућност одређења радњи, односно њихових резултата као актуелних са становишта момента говора. Трећа важна одлика јесте присуство експресивне компоненте емотивне ангажованости. Потенцијал своје место налази у евокативном, емотивном типу саопштавања, што је још једна од диференцијалних црта према перфекту, а уједно, и својство које потенцијал повезује са императивом. Дакле, показало се да потенцијал у временској служби заузима значајно место у систему глаголских облика за казивање прошлих ситуација у нашем говору. Избор потенцијала у говорном чину је, међутим, регулисан неколиким синтаксичко-семантичким факторима. Имајући у виду да су му конкурентни перфекат, временски транспоновани презент и наративни императив, обликовање предикације потенцијалом захтева испуњење неколико синтаксичко-семантичких, односно прагматичких околности. Наиме, уколико је посреди намера говорника да означи радње које су се понављале у прошлости, и чије је вршење у садашњем моменту дезактуализовано, што подразумева да се на наративном плану у исказ уводи компонента емотивности и носталгичности, примарно средство за њихово саопштавање у говорном акту постаје потенцијал. Притом, маркери који упућују на постојање наведених семантичких компоненти на конкретној грађи препознају се или на основу контекста, или се пак на синтаксичком плану маркирају посебним језичким средствима.

III.12. *Имӣераӣив*. Сем што се употребљава у модалној служби, када се њиме изриче заповест, жеља, молба или уопште подстицај за вршење глаголом обележене радње, наша грађа показује да императив веома често подлеже и временском транспоновању, и тада се њиме исказују појединачна или прошла дејства која се одликују вишекратношћу. Иако у служби обележавања прошлих понављаних радњи императив има готово идентичне синтаксичко-семантичке одлике као и потенцијал, у нашем говору паралелно функционишу обе јединице, за разлику од главнине говора где се у овој служби стабилисао императив, или стандардног језика, где је скоро потпуно пре-

овладао потенцијал. У говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице императив у временској служби најчешће се употребљава да се њиме обележи мноштво радњи које су се у прошлости понављале по извесном, најчешће утврђеном редоследу. Грађа којом располажемо показује да овај облик поседује исти тип стилогености као и потенцијал. Стога, три особине које се сматрају најважнијима када је у питању временски употребљен императив овога типа јесу семантика вишекратности, одвојеност од момента говора, те емотивна ангажованост. На основу свих наведених типова примера закључено је да временски транспоновани императив радњу означава као: а) прошлу и б) у протеклом времену понављану. Носилац семантике хабитуалности радње јесте сам императив, а испољавање ове особине потпомогнуто је или контекстом или посебним одредбама. Од значаја за утврђивање значењских особина императива била је чињеница да се семантика прошлости и семантика поновљивости у домену употребе увек јављају здружено. Показало се, ипак, да у случају императива семантика поновљивости има примарну улогу, а да је значење прошлости само пратећи моменат који се појављује више захваљујући самом контексту, тачније ближем синтаксичком окружењу него ли самом императиву. Обимна грађа сугерисала је закључак да је улога императива у обликовању саопштења у првом реду да именује радњу и означи је и понављану, тачније поновљиву, а тек онда као прошлу. Забележени примери радњи означених наративним императивом у највећем броју случајева јесу оне које припадају прошлости, али то није увек нужна појава. Наиме, релативно су чести примери у којима радње означене императивом, на специфичан начин, у виду још увек важећих обичаја или навика, вреде управо за садашње време. Даље, показало се да комбинацију императива са осталим глаголским облицима у ширим контекстима условљавају синтаксичко-семантички фактори, а затим и моменти стилске природе, као да се императивне форме најчешће јављају здружено са облицима наративног презента, потенцијала и префекта, а врло често и са изофункционалним формама потенцијала. У истим контекстима бележене су и друге глаголске форме (аорист и имперфекат у служби обележавања појединачне прошле радње, на пример). Императив у служби обележавања појединачних прошлих радњи користи се готово редовно од глагола свршеног вида, а означену радњу приказује као целину, предочавајући је у њеној заокружености, као процес (из)вршен у једном тренутку у прошлости. Поред тога, радње означене овим обликом могу спадати у домен доживљаја говорног лица, али компонента доживљености није обавезна. Такође, императив се у приповедању ретко употребљава да самостално темпорално одреди именовану акцију, углавном се бележи у ширим наративним дискурсима, када обележава радњу посматрану као једну етапу унутар приповедања неког догађаја комплекснијег типа. Имајући у виду то да казује целовиту радњу (насупрот, на пример, имперфекту којиме се обе-

лежава трајна радња посматрана у току вршења) дату као елеменат шире обухваћене догађајности која се презентује у приповедању, те да уноси динамичност у приповедање доживљених и недоживљених радњи, као и то да се одликује експресивношћу, императив највише сличности показује са наративним презентом, код којег такође налазимо све наведене особине, с тим да у односу на презент, императив приповедању даје додатни моменат динамичности: приказане слике брже се смењују следећи једна за другом.

III.13. *Глаголски придеви*. Трпни глаголски придев и радни глаголски придев у систему тутинско-новопазарско-сјеничког говора употребљавају се искључиво у саставу сложених глаголских облика перфекта, плусквамперфекта, потенцијала и перифрастичним глаголским облицима.

III.14. *Глаголски прилози*. *Глаголски прилог прошли* у тутинско-новопазарско-сјеничкој зони није бележен у глаголској служби. *Глаголски прилог садашњи* у испитиваном говору је присутан али му фреквентност није висока. Домен употребе је сужен па је овај облик бележен само у неколико служби попут: узрочне, начинске и пропратнооколносне.

III.15. Као *перифрастичне конструкције са специјализованом семантиком* у говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице забележене су следеће форме: *би* + императив, *било* + инфинитив и *шћаше* + инфинитив.

Имајући у виду честу употребу потенцијала и императива у временској служби у случајевима када се у говору приповеда о прошлим догађајима који су се, најчешће по утврђеном редоследу, понављали, тутинско-новопазарско-сјенички говор уклапа се у шири ареал зетско-сјеничког дијалекта, а, даље, и у ситуацију која карактерише српски етнојезички простор у целини. Особеност којадиференцира овај идиом од осталих српских говора тиче се постојања конструкције *би* + императив, која, специјализована за исказивање семантике протеклог понављања, у систему паралелно егзистира са другим двама поменутим облицима. Анализом грађе и поређењем са стањем у говорима који поседују идентичну конструкцију, а изван су српског дијалекатског простора, као и са осталим говорима зетско-сјеничког дијалекта у којима сличну функцију врши спој императива и глагола *хтети,* изведен је закључак да се могући разлози за њен настанак могу пронаћи уколико се посматра план језичке употребе. Наиме, конструкција *би* + императив (и поменута конструкција са глаголом *хтети*) највероватније је настала као резултат тежње за стварањем језичког средства специјализованог за казивање семантике протеклог понављања, односно као последица контаминације двају (у временској употреби) изофункционалних глаголских облика. Поменути процес на различитим тачкама штокавског терена карактерише неједнак интензитет (у говорима у Босни и Херцеговини хабитуал је у великој мери по-

тиснуо потенцијал и императив у овој служби, што није случај са тутинским говором, где су ова два облика знатно фреквентнија), потом неједнака ареална распрострањеност као и различитост у избору морфолошких средстава (у босанскохерцеговачким говорима и у нашем ареалу у употреби је помоћни глагол *бити*, а у црногорским говорима *хтети*).

Перифрастични облик *било* + инфинитив употребљава се за обележавање радњи чије се (из)вршење у прошлости (није) догодило, што из перспективе говорног лица намеће потребу да се, осим констатовања (не) извршења саопшти и став личног неслагања са датом чињеницом, оличен у наглашеној нијанси прекора због (не)вршења обележене акције, а уједно и став ликовања због последица које су након тога уследиле. Стога ова синтаксичка јединица поседује и компоненту модалности, односно осим информативне носилац је и експресивне вредности.

Конструкција са имперфектом глагола *хтѣ̀ти* / *шћѣ̀ти* користи се у тутинско-новопазарско-сјеничком говору да се њоме искаже радња која се у прошлости није (из)вршила, иако су за њено (из)вршење постојали реални услови. Неизвршење глаголом именоване радње углавном се на прагматиком плану истиче као позитивна, повољна околност (у смислу ’добро је што се то и то није догодило’). У контекстима је поред именовања радње таквог типа обично у зависној или напоредној реченици саопштена и радња која је довела до спречавања њене реализације.

III.16. Осим наведених, базичних тачака на којима се заснивала наша анализа, а које се тичу утврђивања системске природе сваког од облика на морфолошком и синтаксичком плану, односно унутарјезичких фактора који регулишу развитак система, у раду су се у обзир узимали и ареални фактори, као такође битан чинилац који има утицаја на усмеравање путева језичког развитка. Примећено је, најпре, да на еволуцију језичког система утичу контакти са околним идиомима структурно различитог типа (присуство дужег инфинитива, различити облици имперфекта и сл.), који доводе до појаве микрораслојености унутар говора. Порекло становништва и конфесионална припадност важни су фактори којима се објашњава варијантност језичких категорија и средстава на различитим нивоима дијалекатског система. Најизраженији утицај свакако се очитује на фонетско-фонолошком плану. У синтаксичком домену, међутим, изванјезички утицаји овога типа немају већег значаја, те се разлике у глаголским облицима и њиховој употреби код говорника муслимана и хришћана, потом и код муслимана различитог порекла, углавном нису бележиле.

III.17. Најзад, у читавој анализи вршено је поређење стања затеченог у испитиваном идиому са ситуацијом која карактерише околне говоре. Поређење са говорима зетско-сјеничког типа у Црној Гори од значаја је јер

највећи део становника наше зоне представљају досељеници са ових простора, који су свој идиом донели у нову постојбину, а који је временом еволуирао, те на синхроном плану на свим нивоима уочавамо појаву диференцијалних особина. Ипак, сличности међу њима знатно су израженије, што несумњиво упућује на структурну истородност ових говора, односно припадност истом дијалекатском систему. Извршено је и поређење са говорима зетско-сјеничког типа на територији Србије имајући у виду њихову припадност истом поддијалекту и заједничке еволутивне токове. Поређење са стањем у околним говорима херцеговачко-крајишког и косовско-ресавског типа имало је за циљ да се увиде међусобни утицаји говора једних на друге, при чему су такође уочене значајне потврде присуства интерференције у рубним подручјима. Упоређивање прилика на нашем ареалу са онима које карактеришу српске говоре на Косову и Метохији извршено је зато што су ови говори у историјском развитку имали доста сличне еволутивне тенденције. Посреди је ареал у коме су контакти са несловенским језичким структурама били интензивнији него у главнини штокавских говора, што је све условило да им путеви развитка буду унеколико сродни и да резултирају појавом сличних односа унуар језичког система, што се показало и на синхроном плану откривањем значајних изоглоса које се протежу овим простром у целини (са овим говорима зетско-сјеничка зона, којој се прикључују и говори херцеговачко-крајишког дијалекта, чини шири ареал на коме наслеђени систем глаголских облика у погледу и инвентара и њихових функција одражава старије стање које је било присутно пре новијих тенденција које су на остатку штокавске територије довеле до знатног упрошћавања на морфосинтаксичком плану).

III.18. Изнета анализа грађе из идиома смештеног у периферној зони, изван иновационог жаришта које систем води ка умањењу броја јединица и њихових служби, стога омогућава стицање увида у неке од функција глаголских облика какве нису познате стандардном језику и централноштокавском говорима. У некима од категорија, може се рећи и неочекивано, такве еволутивне тенденције нису ни зачете, док се у другима њихово присуство увиђа у мањем или већем степену. Све то омогућава не само синхрони увид у прилике у глаголском систему на испитиваној зони и функција глаголских синтаксема, већ предвиђање и праћење путева развитка којима би систем овога говора у будућности могао кренути, те евентуалних њихових исхода.

IV. ИЗВОДИ ИЗ ДИЈАЛЕКАТСКИХ ТЕКСТОВА

Попе

На Богојављêње кад бȉдē рȁно изјȕтра. Ȕвечē спрêмȉш вȍду, тô сȕтрадāн се нȍсȉ вȍда, на Крстôвдāн. То донѐсē пȍп тȕ вȍду, тȉ тȕ вȍду спрêмȉш за ујȕтру, а ȕвечē се утȍчȉ за ујȕтру. И ујȕтру понѐсēш, тȁмо стȁвȉш секȉру и обр̏нēш онâ оштрȉћ на дѐснȕ, ђе сȕнце изгријâвā. Ȕзмēш флȁшу водê и тȁмо двȍје децê чѐкā, а јѐдно се старȉјē окрѐћē и на дѐснȕ стрâн пр̏вō пȍчнēш. Трȉпȕт се обр̏нēш овакô док стȉгнēш до онē флȁшē, пā се прекр̏стȉш. Ћȕткē се обр̏ћēш. И пȍслē кад се трȉпȕт обр̏нēш, скȍчȉш мѐзгē, нȍге да не раздвâјаш. Скȕпȉш нȍге и скȍчȉш с онê секȉрē мѐзгē тȁмо кол’ȉко мȍш, ко мêтар мȍш да скȍчȉш. Гл’ѐдā се кȍ вȉшē мȍре да скȍчȉ, тâ је кō дѐмек вреднȉ, кобајȁги. Кȁжē: „Ја евê дȍвдē, ти кои́чко скȍчȉ“, те такô тô скâчȕ. Тȁт се бȍк јâвљā, изјȕтра. Ко порȁнȉш те погл’ѐдāш, отвȍрē се небѐса, кад мȍш да потрѐфȉш, и пожел’ȉш кат се отвȍрē небѐса, тȉ гл’ѐдāш на про́зор и гл’ѐдāш: „Дȁди ми, бȍже, дȍбро здрâвље, како ја гл’ѐдāм овô да вȉдȉм отвȍрена небѐса“. Нѐкȉ погре́ши, па рѐкō: „Дȁди ми гла́ву кол’ико бȕчук“. Ôн шћѐо да рѐкнē: „Дâј ми, бȍже, бȕчук пâрā“. Ȉштē се код бȍга, и здрâвље се ȉштē кроз про́зор, и гл’ѐдā отвȍрена небѐса, и куд је ôн погрēшȉо и рѐкō: „Дâј ми, бȍже, гла́ву кол’ико бȕчук“. И бȍк му дȁди гла́ву кол’ико бȕчук, и нȉје мȍгō да изâђē на про́зор док му ни́су распȉл’ȉл’и про́зор.

На Ђȕрђевдāн испод воденȉцē се узȉмā вȍда, нѐшто је бȍљē ђе се тō окрѐћē кȁмēн, окрѐћē се кȁмēн, пā тô нѐшто ко здрâвшē испот кȁмена. Ȍдēш под воденȉцу, пā се окȕпаш прȉ̏е сȕнца у ла́дну вȍду, понѐси пешкȉр и окȕпā се у ла́дну вȍду и тȕ се обȕчêш и свѐ. И тȕ зовêш нѐкōга кад вȉдȉш од дрȕгōвā ил дрȕгарȉцā, по ȉмену, ȍна се озôвнē, штȁ је, не вел’ȉ мȍл’ȉм него штȁ је. „Е вȉдȉш л’и овâ зѐл’ен дрȉ̏ен, предȁ̏ем ти мôј дрȉ̏ем, ȍд гōд дȍ гōд, до овô доба гȍдинē.“ Ѐ, предȁдо ти дрȉ̏ем, пȍсл’ē тâ девôјка цȉ̏ело л’ето дрȉ̏емā. Којȕ ти нȉ̏је жȁо да се дрȉјемā сву л’ѐто, ȍна се млȍго не наљȕтȉ тô. Бȕква зовê се од воденȉцē, воденȉца ȉмā бȕкву којâ идê вȍда крос ту бȕкву, и дȉрекно у кȁмēн у воденȉцу. Да нȉ̏е водê нѐ би се мȍгō окрѐћат воденȉчкȉ кȁмēн. Ако се не озôвнē не мȍреш да јој предâш, ако се озôвнē, тȉ јој предȁдēш та дрȉ̏ем, вељâ да се озôвне. Ȕочи Ђȕрђēвдана копрȉву бѐрēш, дрȉ̏ен, фр̏бу, и донѐсēш, на штȁлу стȁвȉш, на кȕћу више врâтȉ, више штȁлē, гȍвēдā врâтȉ, више врâтȉ ȍфчијā. Тô су свѐ животȉ̏ње, кô чȍвек, кô, и ȍно дȉшē, што гȍј дȉшē стȁвљāш. Испл’ѐтēш ви́ ̏енац, онȁкō тȕрȉш више врâтȉ, тō л’и́ ̏епо је тā ви́јенац. Сȁмо стȁвȉш ви́ ̏енац. Ви́ ̏енац се стȁвљā и уочи Петрôвдана.

*****

Овô се зовê бр̏до, овô је за по̀јасове, а овô је за пла́тно вѐл’икō. Овô је за по̀јāс мâлō, а вѐл’икō је за пла́тно, овô је ха̀сл’и за пла́тно. Овô су зу̂пци, у сва̀кӣ зу́бац про̀тнēш ѝглу плетѝћӯ, свѐ жѝце о́де ӯтнēш, ѝмā стô жѝцā, не смѝјеш да размѝнеш јѐдан, бѝће ри̑етко пла́тно, него у сва̀кӣ, це́ло бр̏до напӯнѝш, тē осно̀вē од коно̀пљē. И по̀слē бр̏дила се зовӯ којâ се к сѐбе вӯчӯ, про̀тнēш чӯњак тâ, а цѝ̑еви, има цѝ̑еви, напӯнѝш цѝјев те по̀ткē, по̀тка, то е опрѐдено, зовê се по̀тка од коно̀пљē. Ста̀вѝш у та цѝјев једно др̏вце, и овō др̏вце о́вде ста̀вѝш, уда̀рѝш га о́вде, и о́вде је цѝ̑ев, и како вучê ш, онā се цѝјев окрѐћē, и тѝ ва̀дѝш жѝцу да би протѝњāла, и бр̏до ова̀кō протѝњи, и онō бр̏до ткѝ, ткѝ, и иза̀ткēш да̀нас пêт мѐтāрā, а звāло̀ се мêтар, звâо се а́ршин. Вѝшѝ је а́ршин него мêтар, мало је по̀вишē а́ршин, такô се тô зва́ло. Којâ је жѐна врѝ̑една, пêт иза̀ткē, а којâ нѝје врѝједна, о̀на трѝ иза̀ткē, а јâ сам ӯви̑ēк по пêт ткà ла, и мôј свѐкар бѐше жѝв и са̂шō та̀мо на кр̏љу, а јâ ткà ла бр̏зо, и живо̀та ми мôга, ōн слӯшō, ка̂жē: „Од мера́ка сам слӯшō ка̀ко уда̀рā са бр̏дилима“, и пêт а̂ршѝнā јâ на да̂н сам изатка̀ла тога пла́тна. О-то̀гā шѝјӯ љӯди, по̀слē код шња̀јдера но̀сѝмо сашѝјӯ ти кошӯљу, цѝо ти до̂љи вѐш, и свѐ ти тô исашѝвā о-то̀гā пла́тна, от коно̀пљē. И љӯди с пр̏ва су такô бијēл’ѐл’и се, у л’ива̀ду кад су косѝл’и, са̀мо у вѐш, нѝшта ни̑есу обукѐвāл’и, по̀јāс опа̀ши, а онâ кошӯља им би́јела од коно̀пљē, рука́ви дуга̀чки, ӯзми свакоја̂кē бо̀јē, пā изве́зи. Ӯ прси оплѐћак се зва̀о, опл’ѐћак у пр̏си да убâциш, ша́ра тâ, и тӯ ша́ра, и тӯ вêс. Ни́јесу свѝ ѝстѝ, ѝмā свакоја̂кијā ӯрнēкā, почѐтак, мѝ смо зва́ли почѐтак, сад вѝчӯ и у́рнек и почѐтак, има̀ло је ра̂знијā. Ко̀ је бѝо врѝедан, мло̀го је ли́епо то изве́зо, свакоја̂ке бојê извезе́мо тē оплѐћке, и тô по̀слē на ва́шир идӯ, зва̂о се са́бор, идӯ на ва́шер, на гла̂внē те сāбо̀ре, обукӯјӯ се, свѐ то од пла́тна су се љӯди обукѐвāли, нѝшта ис прода̂вницē, све жѐне од рӯкӯ се обукѐвале о̀-тогā пла́тна.

(Драгица Вељовић, 79 година)

Бороштица

Мѝ смо по пра̀вилу А̀рнаути, Мал’исо́рци, А̀рнаути, мѝ смо Алба́нци. На̀ше е поре́кло вѝшē е ка̀тол’ичкō ӯназāд кад би се вра̀ћāл’и нѐго и ср̏пскō. Дирѐктно из Алба̂нијē на̀ше поре́кло. На̀ше пл’ѐме кат је осел’ѝло, рāзлок чѐга је досел’ѝло – свѐ о̀ћу да ти ка̂жēм ради чѐга. Овô мѐсто би́ло, по̀сла нѝје има̀ло нѝко нѝје рāдѝо, свѐ што ка̀жӯ ето ова̀кō ако је нѐкō сто̀ку држô. Ка[д] су досел’ѝл’и ис Алба̂нијē, рāзлок чѐга је би́ло... Јâ зна̂м, о̀тац би прѝчô да је па̀шче удāвѝло нѐкōм дѝјете, те тӯ по̀сл’ē су убѝјâња би́ла и овѝ су трѝ бра̀та напӯстѝл’и, о̀ни су на̀јпрво би́л’и у Ту́зи па из Тӯзѝ... Кр̏ф нѐкā, сва̀ђа би́ла и о̀ни напӯстил’и та̀мо тō мѐсто и досел’ѝл’и ова̀мо, тô ти је рāзлок то̀гā. О̀ни су по̀сльēн тӯ ма̀ло, тӯ ма̀ло, о́вде су оста̀л’и. На̀ше е поре́кло нѐгде из Алба̂ни̑ē, та̂ се о̀ба кад је би́ла мо̀жда прѝје трѝста-чѐтирстō го̀дѝнā. Тê су се о̀бе би́л’е ка и са̀д што постојê. Та̀чно се нѐ знā, нѐко ка̂жē да је би́ла трѝ бра̀та и жѝвѐл’и та̀мо у тô мѐсто и откѝни се па̀с и уда́ви ис тôг дрӯгōг пл’ѐмена и о̀ндā су о̀ни би́л’и примо̂рāни, ӯзēл’и су дѐцу, кренул’и су, на̀јпрвō су насел’ѝл’и Ӯгō, пā им се тӯ нѝ̑е свѝдело па у Бѝоц, па из Бѝоца се вра́ти у Борōштѝцу, е из Борōштѝцē крēнӯл’и су по Македо̂нији, по Поза́ру. Нѐ знāм овѝ старѝјѝ да̀ л’ штà разумѝјӯ ал-

бȁнски, ал’ кад би се састȁвио Албáнац с Кȍсова и овȋ нȁши, тȏ е кȏ кад би прȋчȁл’и овȋ из Бѐограда и мȋ óвде ис Тутúна. Изгȕбȋ се, тȋ ȍбичājи, нѐмā.

Педесѐт и дрȕгē, пѐтē до шесѐт и пѐтē за Тȕрскȕ је ѝшло. Јȃ сам чȕо от стȃријā, пȕтѐвā нѝ̑е ни имȁло, сȁт овѝ̑а вȍзȋлā, јā знȃм, нѝје мȍгō чȍвек да вѝдȋ трȁктор јѐдан, нѝкако вȍзило да је овȁмо изáшло. Па кад је прȍвȋ пȕт јѐдан кōмшѝја ми óде кȕпѝо трȁктор, тō трчȁла би дѐца да вѝдȕ штȁ-е тȏ, чȕдо хим је бúло. Ни рȃдиона, нѝје тȏ нѝшта имȁло, а нȁјглавнијē, вѝшē е нáрод због пȕтѐвā је осељāвȁо. Ѐво сȁд се мȁло, да ти кȃжēм, тȏ су стȃрē кȕће бúл’е, сиротѝња, већ сȁт се пȍчēло мȁло, ѐво овȃ пȕт, знȃш кȍл’ко тȏ нáрот и вȕчȇ. Да е имȏ чȍвек пȃрā нѐ знȃм кол’ѝко, кад нѐмā пȕта не мȍже да кȕпȋ ȁута. Пȕтеви лȍше, прȋчāм ти, снабдѐвȁл’и би с кȍњима овȇ продȃвнице óвде.

(Реља Шкријељ, 74 године)

*****

Тȏ е бúло тȁмо у Рȕгȍву, овȋ нȁши стȃрȋ шта су бúл’и, тȕ̑ е Рȕгȍва, тȕ̑ и дȁнас ѝмā пл’ѐме. Мȋ смо óде Шкрѝјељи, ѝмā Шкрѝјељи тȕ̑. Ȍни су тȁт ка[д] су дȍшл’и óде досел’ѝл’и, они су кȁтол’ици бúл’и и Тȕрскā ȍндā влāдȁла и, штȁ знȃм, нѐшто су се око пѝјетла, ил’и нѐ знȃм штȁ су се убѝл’и и ȍни су пȍсēн мōрȁл’и, дȁ л’ су убѝл’и тȕрскōг војни́ка збок пúјетла, нѐ знȃм кȁко е тō бúло. Бȋлȁ је дȍшла ис Ругȍвē, ȍни су убѝл’и ћовѐка и побѐгл’и су овȁмо, насел’ѝл’и се у Борōштѝцу, овȋ из Ȕгла и дрȕгā сѐла хи тȕжи: „Дȍшла некā вȍјска, некȋ Влȁси насел’ѝл’и се у Борōштѝцу“. Оно се дѝгни онȃ вȍјска и дóђи то тȕ̑ бȁш на онā крȍс тȕ̑, и да напȁну овȇ да хи ȕбију да хи истѐрајȕ. Овȋ истѐрāј бáјрак и кȁо прѐдāл’и се, и нúсу шћѐл’и да се бѝјȕ, нѝјесу смѐл’и, и ȍни вѝдел’и: „Аѝ брȇ, тȏ је нѐћȋ нáрот, вѝдȋш да се предāјȕ̑ да се не плȁшȕ.“ И дóђи онȃ њѝхан првȋш óде се погȍди са овѝјем стȃријем óде Шкрѝјељом: „Да дȏђēм с вȍјском смѝјем л’и óдек да ноћúмо?“ „Сȁмо да ми дȃш бѐсу да ми не дȋрāш фамѝљију и да ме ȕбијеш и кōга да ми ȕбијеш, дóђи.“ Ȏн рѐкō: „Ѐво ти је бѐса.“ „А и тȋ мѐне ако ти кóга ȕбијем, јȃ сам тȕ̑ да ти дȃм бѐсу, сȁмо немȏ да урȃдȕ̑ шта невељȁтно, да пљȁћкајȕ, да ȕбију дѐцу, хајвáне, да ми дȃш бѐсу да нѐће.“ „Дȍбро, хȁјде.“ Дóђи на кȍнак, овȃ пȕшћи хи на кȍнак, кат ȍни ȕвећē, један топђѝја њѝхан, имȁл’и тȍп, дѝгни се те убȋ пѝјетла, кокȏшку. Онȃ се дѝгни те ȏн топђѝју тȁт, убȋ тȃ Шкрѝјељ што је óде насел’ѝо. Рѐће: „Што ȕбȋ ћовѐка?“ „Што ми ȕбȋ пúјетла. Јѐсмо л’ се погодѝл’и бѐсу дáл’и један дрȕгōме нит да ми тȋ шта ȕбијеш ни јȃ тѐбе?“ „Е тамȁн си му га ућинѐо“, кажē, „дáл’и смо бѐсу један дрȕгōм, и тȋ мѐне и јȃ тѐбе. Кад је кћѐо да пљȁћкā, тамȁн си му га ућинѐо.“ Ѐво га топђѝји јȍш мрȁмор му седȋ тȕ̑ испот сѐла. Ȍде топђѝја за пѝјетла. Бѐса је бúла тврȑда, шта се рѐкло бѐса, нѝјеси смѐо да тȁкнēш кóга, такȏ е бúло тврȑдо тȏ да се не смѝје ȕбит. Ȍни њȋ остȁвȋл’и, посēн жȋвȕ̑. „Тō е дȍбар нáрот“, кажē, „пѝтом нáрот, нѐка хи нек жȋвȕ̑ и ȍни.“ Те тȕ̑ су ȕзēљи овȏ пȍље овудѝјер, пȁло хи је. Тȁмо у Ȕгао ѝмā граница са Ȕглом дȍкл’ēн је нȁше дȍкл’ēн је ȕгљанскō, тȁмо Брȁћāк, тȁмо Грáдац.

(Хука Шкријељ, 81 година)

Брегови

Вре́ме дрȕкчијē би́ло нô са̀т. Вре́ме је би́ло, не пи̑тā те родѝтељ ђѐ ће да те дâ: ти̑ би́ла малољѐтна, би́ла старѝјā, ôн ка̑жē: „Јâ сам рēшѝо тȳ да те дâм“. Јâ кô нѝјесам би́ла тȳна́ке у кȳћу нō сам нѐрђе би́ла та̀мо ел’ та̀мо, кажē: „Јā сам те да̀о“. „Ђе?“ Кажē тȳ и тȳ. „Пâ, мѐне тō не одговâрā, јâ нит сам ви̑дела, нѝти... Ка̀ко ћу јâ д[а] идêм ту́нāке?“ Кажē: „Нѝшта, јā сам те да̀о.“ И идêш ти̑ јел’ ôн ста̀р јел’ млâт, ôн те не пи̑тā, са̀мо: „Да̀о сам те“, кажē, „ха̀јт“. Реко: „Јā га нѐ знāм“. „Нѝшта, ха̀јде ти̑ такô, јâ сам те дô и нêмā дрȕгō“. И јā сам такô приста̀ла тô. Шеснêс го̀дӣнā је бѝо старѝјӣ од мѐне мôј мȳш, такô, и јā сам жӣвѐла саш њӣм мло̀го л’ѝјепо, слāга̀л’и смо се. И да̀нас, ја̀ко је ôн старѝјӣ бѝо од мѐне, јâ мла̀ђā, ôн је здра̀вшӣ нô јâ. Ôн са̀дек здра̀вшӣ ѝзāђе нô јâ, њѐга нѝшта га не бољѝ, мѐне кѝчма, но̀ге, ка̑но ти, рāђа̀ла се дѐца, живова̀ло се, слāга̀ло се, бѝо л’ѐпшӣ жѝвот, сла̀ђē да жӣви̑ш нô да̀нас. Да̀нас врѝјеме дрȕкшē мло̀го, да̀нас ѝмāш кол’ко ѝмāш и да нêмāш, тô ти је мло̀го дрȕкшӣ овâ на̀рашћāј, не мѝл’ӣ му се нѝшта, но са̀мо му се чинѝ да му је у грâт да ћо̀сā, да жӣви̑, јâ тô нѝјесам māшта̀ла, јâ сам вол’ѐла у сѐло от поче́тка, ја̀ко сам би́ла такô малољѐтна, јâ сам вољѐла на сѐло да жӣви̑м ȳвијек. Шеснêс го̀дӣнā ка[д] сам до̀шла има̀ла сам. Нѝшта зна̀ла нѝјесам, ни да умѝјесӣм. Жѝвот ми је бѝо л’ѝјеп, л’ѝјепо сам саш њӣм жӣвѐла, нѝјесмо се матретӣра̀л’и, пѐторо децê сам има̀ла са њӣм, чо̀ре поудāва̀ла. Такâф је жѝвот бѝо, да̀наске ѝмā се, фа́ла Ала́ху, тô се добā̀ви̑, ја̀ко се рѐкнē ва̀лā, јâ сам до̀шла у до̀ста слабоштињу, нѐкат нѝје се тō има̀ло. Ма̀ћеху сам има̀ла, ôн имô ма̀ћеху и јѐдва је чѐкāла да се тō ма̀кнē, ка́ноти што је па̀сторак, и одвојѝо не по̀сл’ē тā свѐкар, мѐне и њѐга, борѝл’и, кȳћӣл’и, би́ло ни је го̀ре мѐсто тô што ни је кȳћа би́ла, по̀сл’ēн о́де смо пребāцѝл’и, кȳпѝл’и кот једнōг Āмѝра, бра̀тучеда, ōн је у Жу́пу тâ А́мир. И такô то тȳ смо оста̀л’и да жӣви́мо, нѝјесмо отѝшл’и по гра́ду, нêмā пробл’ēмâ до̀сад, да бѝдē слободê, да бѝдē л’ѝјепа живо̀та, што̀ рѐкнȳ, тô жел’и́мо на̀јвишē. По̀сл’ēн сам распитѐвāла јêтрве онô да ми кажȕјȳ ка̀ко да с[е] умѝјесӣ, онô на сѐбе по̀чēла да мѝјесӣм, нѐ знāм нѝшта но са̀мо она̀кō замијесӣ га а нѝшта ни ква́сац ни ге́рму, та̑пȳт нѝје има̀ло овē квāсцо̀ве, овē ге́рме, но та̑пȳт је би́ло онā ква́сац забр̑кā мало бра̀шна и тȕри пома̀ло от тѝјеста бра̀шна, забр̑кāш онô и о̀но по̀сљēн мало удо̀ђē, замѝјеси л’ѐбове, посљēн онô мало удола̀зӣ. Здра̀вшē је би́ло нô са̀т, здра̀вшē је бѝо и тā ква́сац некада̀шњӣ нô сада̀шњӣ и свѐ је здра̀вшē би́ло нѐкат нô са̀т, е са̀т ѝмāш свѐга, ал’и свѐ је дрȕгō но нѐкат. Нѐкат се јѐо л’ѐп мумурȕзан, јѐчмен, пшенѝца сѝјāта, а да̀нас овâ бѝјељӣ л’ѐп, овô нêмā нѝшта, овō нêмā ȳкȳса и нêмā здра̑вља.

(Фатима Куч, 69 година)

*****

Ада богами смо пра̀вил’и и тō је би́ло ства̑рно л’ѝјепо, тȕрил’и би пома̀ло јѐчма и помало кл’ѐкā и зна̑ш којѝ со̑к би онô напра̀ви зго̀дно, ѝмā некӣ до̀бар ȳкȳс, и јѐчма смо помијеша̀л’и пома̀ло, и зна̀ш ка̀ко е то би́ло зго̀дно, а са̀т овā на́рот махāнцѝја нѐшто. Крȕшку, би на̀шл’и, некȳ крȕшку до̀бру, ако нêмā пито̀мијā, ѝмā дѝвљијā, са̀мо су ства̑рно до̀бре ко пито̀мā, и тȕрӣмо тȳ крȕшковачу те пѝјēмо тô, мло̀го зго̀дно. Нѝјесмо ја̀буке тура̀л’и, а тура́мо и рāсô, кȕпус тȕри. Са̀т овâ на̀рашћāј

нешто нêмā мерâк за тô, јâ вȍл’ӣм рāсô, вȍл’им крȕшковачу, овӣ да л’ попӣ једамâ, нéћу, кажē, вӣшē. Нêмā, тȁк тȕк понѐгђе овȁмо у овȕ главӣцу, вӣђô сам помȁло ӣмā ал’и слȁбо, ӣмā вргањ, ӣмā л’исӣчāрке, овô се исчешћȁло свȕт. Л’ијескê ӣмā, ӣмā свȁшта. Штȁ би брáл’и овијā чȁјēвā од л’ӣпē, бȍгу фáла штȁ би дȍшло о[д] Тутúна, от Кочâрнӣка, ис Пôпā, пā по овијā нȁшијā шȕмā би брáл’и л’ӣпā, чȁјеве, мӣ сȁт ӣмāмо л’ӣпе кот кȕћē, тō су сӣла л’ӣпе, мȍре, ал’и јȍш нúсмо ȕбрāл’и ни јѐдан чȁј. Ӣмā једно дȓво рȕј се зовê и јâ би осѐкō тогā рȕја, па осѐчи онô на помȁло па намѐшћи кā хамајл’ӣјице онô, отѐши оногā рȕја, свѐ те ȕ очи удȁрā кȍл’ко је рȕј, рȕјно онô дȓво, пā би девôјке, жѐне, ȕзēл’и оногâ, свȁшта. Ӣмā óде рȕја код нâс овȁмо у овē крше, јâ сам носӣо једнōј жѐни у Тутӣн, да л’ нѐшто вељáше за накӣ прӣтӣсак, пóјма нêмāм зȁ шта ȍна тô, те би јâ осѐчи по пȕн један цéгер рȕјовинē те јој понѐси те је ȍна нешто тō кȕхāла и пӣла би тā чȁј.

(Шемо Куч, 80 година)

Врујца

Нѐко га крстӣ Врȕјце, нѐко Врȕјца. Јâ знâм и порéкло збок чѐга се зовê Добрӣња. Тô е далѐко. Ѐво кȁко. Некӣ стȁрац Илӣја кад је дошô ис Цȓнē Гȍрē гȍре, пȁо у тē кȓвови штȁ ли, и пошô да бежӣ и имô једно кљȕсе, мӣ кâжēмо кобӣла, и фамӣлију цӣјелу повѐди да бежӣ овȁмо и ишȁо, ишȁо од Цȓнē Горê, носӣо ӣстō кокȍшке некē и пӣјетла и рѐкō: „Вȁлā овā пијетȁо ђе запѐвā, тȕ ће бӣт дȍбро и такô тô да недѐнемо ӣме“. Ишȁо, ишȁо, кад изáшли óде у Добрӣњу, тӣ не пȁнтӣш некē јȁворове, онô зâр зȍра бúло, онâ пӣјетȁо крӣлӣма тȕ, тȕ, тȕ – зȁпевā: „Е вȁлā ȍћемо óде да се настâнӣмо, óде ће бӣт дȍбро“. И о[д] тогâ је остȁло Добрӣња. Врȕјце кроз врѐло óде, врѐло зовê се врѐло, и затô се нȁзвāло Врȕјца, овâ вȍда ӣмā од нѐшто е, ӣмā двӣје дȍбре вȍде, ȍне се зовȕ врѐло, тô е тâпȕт такô, и затô се и нȁзвāло Врȕјца. Жȕпа кȁо мȁло по плȍдности, а Врȕјца за врѐло. А Добрӣња је збок тȍгā постȁло Добрӣња. Врȕјца је кō зāсѐок, мӣ се не вȍдӣмо у тê књӣге кō Врȕјца но ко Жȕпа. Тô е мâлō мѐсто, двӣје трӣ кȕће бúле, тȕ су насељāвȁли тê ȁге, óде су жӣвѐли кажē нѐкӣ Бȁтржāни па су слȁбӣ рâднӣци бúли и ȁге су и растѐрāли и населӣли нâс из Добрӣњē, мӣ смо из Добрӣњē óде прéшли, овô су дȍбри рâднӣци, óде је бúло јȁгма кȍ да се насѐлӣ, јер óде бúло блúзу вȍда. Ис Цȓнē Гȍрē у Добрӣњу, а мӣ смо из Добрӣњē ӣстō óде насѐљени. А нȁшē је порéкло кō овӣ Сȁвићи. Бúли су нѐкӣ насѐљени, рѐко из Бȁтрга, е пȍслē су нâс населӣли, ȍни су тâ ȕшȕр узӣмāли. Нȁма су ȁге овӣ Хамзâгићи ис Тутúна, овô е њӣно бúло, е пȍслē нâ[с] су населӣли óде, овӣ су нȁши стâрӣ бúли дȍбри рâднӣци, имȁли кȍрӣсти и онӣ и онӣ, затô су и и населӣли.

(Миливоје Савић, 81 година)

Годово

Пȍсл’ē свȁдба бúла у недѐљу, двōрѐла, бӣо ми је Драгољȕбōв брȁт ђѐвēр. Ѐто тȕ пореа[д] тȍгā прōзȍра, недѐљу по Сȁвӣндану, тȕ сам двōрѐла, ȍндā нêмāше слӣкā, нијесȁм се сл’ӣкāла ка[д] сам двōрѐла. Онê мȁраме рēшњȁче до ето овудӣје, цвѐтōвā, згȍдē, кȕпи онê ћипурӣје ко[д] Цӣгāнā, ето онô кȕпи и тȕри бајȁги овудӣје на капȕт. Јâ сам носӣла стâлно марȁму, и девôјкōм сам носӣла, ȍндā је бúло срамȍта да идê гологлȁва. Педесêт ôсмā, дâвно е бúло тô. Имȁл’е су једне бӣјел’ē, онô нѐшто прōвӣдно

је би́ло, а онê једне марàме бѐхӯ жӯ̏ћкастê, некā̄ко су ми вӣ̏шē л’ӣчѐл’е но бӣ̏јел’ē јел’ сам јâ би́л’а би́јела у л’и́це. Куповàл’и, па ми пòслē кӯпӣ̏ше црвѐну марàму, па нòси црвѐну марàму, па дѐца ис Пôпā̄, дòста и је имàло што су ӣ̏шла у шкòлу, и òна су мōрàла да свр̏нӯ: „Оћемо да свр̏нēмо о́де кот чика Мил’ӣ̏војевē кӯ̏ћē да вӣ̏дӣмо сна́шу“.

(Радмила Сташевић, 77 година)

*****

Дâ да ти гл’ѐдāм у шо́љу. Што си ја́ка, на висӣ̏ну, ӣ̏мāш некӣ пиштôљ, некӣ глâс пòвōљан, некӯ жутљàвину си бàцила за л’е́ђа, мушка́рац са некōм òсобōм овàмо ка тѐбе мало пòдаљē, ӣ̏мāш некӯ гра́ну, нѐшто ће да разграна̂, да се обрàдујēш нѐшто, некā̄ òсоба овакô с мушка́рцом стојӣ̏ јѐдно ӯз другō, нѐшто према тѐбе овàмо, тӣ нѐшто ја́ка, нешто си хи надвӣсӣ̏ла, некӣ глâс срѐтан ће ти бӣ̏т, нѐшто си замӣ̏шљена, нѐшто замӣ̏шљāш а свѐ ће да ти се овō оствâрӣ, дòста си замӣ̏шљена, а жутљàвину си бàцила за л’е́ђа, скрôз забацӯ̏јēш за л’е́ђа, па òпēт испл’ивâвāш на површӣ̏ну. Не трѐбā вѐроват, нацр̏тō ми се некӣ доби́так, јā вӣ̏чēм са́ма у сѐбе, којӣ̏ л’и је доби́так, кад мѐне брàт дàде дòл’е пâрā̄. Кажӯ трѐбā̄ гл’ѐдат а не трѐбā̄ вѐроват, јâ сам научӣ̏ла кат сам се запосл’ӣ̏ла у мôј локâл пā̄ имàла једна гòре повише мѐне, пā̄ òна би дòшла код мѐне, пā̄ би ме гр̏л’ила, рѐко: „Немô ме гр̏л’ит мисл’ѐтē некӣ мушка́рац ме гр̏л’ӣ. Тӣ̏ си скрôс крàтко пошӣ̏шāна, рѐјтē енê што је гр̏л’ӣ онā мушка́рац“, òна се смӣ̏, мӣ̏ би шàл’ӣл’и, изводӣ̏л’и, òна би до́ђи гòре код мѐне кат хоћу да промӣ̏јенӣм смѐну: „Хàј на кàхву“. Јâ од Рàмизē наӯчи, Мēдòвē женê. Òна би код мѐне до́ђи, јâ научи од њê. Хâј штà ти је л’ӣ̏јепа овā жѐља, ӣ̏мāш кр̏с, ӯспех, наврх глāвê, па се нешто извӣсӣ̏ла, мушка́рац према тѐбе скрôз овàмо, кā некō ср̏це. Што ти је л’ӣ̏јепа овā жѐља, нешто ти се на двòје раздвâјā овā жѐља, нешто ћеш да запӯчӣ̏ш, ка на двòје да ти се раздвâјā, не умӣ̏јēм ти ка́зат, ӣ̏мāш зâставу, нешто ћеш да побѐдӣ̏ш, нешто ће да ти се оствâрӣ, овàмо ӣ̏мāш нѐшто кā брôт. Ӣ̏мāм, мӣ̏лōс нѐшто, рӣ̏ба брӣ̏га, па òпēт на висӣ̏ну некӯ глâс л’етӣ̏, кљӯч, нѐшто ћеш да закљӯчӣ̏ш.

(Сафета Даздаревић, 46 година)

Делимеђе

Ба́јрам се слàвӣ код нâс овàмо л’ӣ̏јепо, долàзӣ ти, умӣ̏јесӣ̏ш свѐ, свѐ умӣ̏јесӣ̏ш штà трѐбā̄, и слàтко и сла́но, биријâн и пӣ̏та и сӯтл’ијаш и свѐ, хâлва се испѐћē уоћи бāјрàма, е пòсл’ēн постàвӣ̏ш, пòсл’ēн пòчнē комшӣ̏лук такô свѐ да долàзӣ, свѐ по [ј] ѐдно испрàти, по [ј]ѐдно срѐтни, на хастâл слàткōга, нàјпријен сàмо слàтко је би́ло, сàт ӣ̏мā овијā сòкōвā и овогâ свѐга, и овогâ вòћа, принѐси валā пӯн хастâл. Кò хòће д[а] ӯзмē, нек ӯзмē. Вӣ̏шē се кӯ̏ћā̄, овô нàше што е комшӣ̏лук и овō брàство гòре, овудâр овô обӣ̏ђӯ љӯди за дâн. Оди́ва којâ је дал’ѐко не мòре тӣ дâн, а о́де комшӣ̏лук, нѐко рâдӣ, ка[д] се потрѐфӣ нѐко те не рâдӣ, ôн обӣ̏ђē овā комшӣ̏лук свѐ, кад је на посô, дрӯгӣ дâн, трѐчӣ дâн дôђē, а оди́ву је нàјсевапнијē обӣ̏ћ. Прàвӣ се тôрта, прàвӣ се баклàва, прàвӣ богами некā̄ ћӯфтāт, прàвӯ дӯдове, пӣ̏те се мӣ̏јесӯ. Дӯдови се прàвӯ, растòпӣ̏ш мàсла и мало зēјтӣ̏на и убӯтāш шѐћер и шѐћер тӯрӣ̏ш па убӯтāш онô свѐ те се онā шѐћер растòпӣ, е пòсēн тӯрӣ̏ш по едно ја́је двòје у онô свѐ, још прӣ̏јен брàшна, посēн тӯрӣ̏ш оногâ брàшна, забр̂кāш, забр̂кāш кòл’ко ти је тамàн,

изва̏ди про̑ба̄ овако̑ да л’ мо̀ре да се раста̑њӣ оно̑ да се не л’ӣјепӣ за̏ рӯке. Е мо̀ре, е са̀т раста̑њӣш јѐдну, ту̀рӣш у тепсӣју суд ре̑дом овако̑, напу̀нӣш тепсӣју, испѐћѐш. Прел’ӣјē се шѐрбѐтом. Ова̀мо се ше́рбет ку̀ха̄ по̀ранијē. Ше́рбет како ка̀т, нѐко ту̀рӣ која̑ је вӣша̄ тепсӣја кӣло ко̀цкē, то̀за, која̑ је ма̀ња̄ ба̀ш не трѐба̄, но хоће мло̀го да се ујаптӣ па посл’ē нѐће да ӯ̑ђē у ду̀дове она̄ ше́рбет. Про̀врē се па̄ врӣ до̀ста вала̄, један да̑н цӣо да̑н врӣ. А баклава̀ву кад мӣјесӣш богами јо̀ке, гото̀во два̑ да̀на те она̑ ше́рбет на баклава̀ву. Баклава̀ву са̀т нѐко е пра̀вӣ кот ку̀ћē, а са̀т ӣма̄ овӣја̄ ко̑ра̄ да се ку̀пӣ у Паза̑р. На̀јприје̄н смо су̀ка̀л’и на со̀фру, па оклагӣју па раста́њи, па шта̑, па посē̄н ӯзми ту̀ри о̀ра̄ха̄, ту̀ри уну̑тра шта трѐба̄, да хи рѐндујēмо ора̀хе, ту̀ри шта трѐба̄ то̑, кѐкс. Па̄ то̄ л’ӣјепо заћӣнӣш, нѐко је мӣјесӣ ка̄ пӣту, а нѐко јо̀к но̄ ка̄ ко̑лпиту, па̄ посл’ē са̀л’ сећѐш по ма̀ло овако̑ и ре̑ђа̄ш у тепсӣју свӯ̀ј на̀околo. Ѐн ду̀го се пећѐ, не смӣјē да јој да̀днēш ва̀тру о̀дма̄, но тиху ва̀тру. Пот тӣху ва̀тру се пећѐ већ гото̀во трӣ са̀хата, пошто не мо̀ре да свӯ̀д да је уфа̀тӣ о̀дма̄ ва̀тра, нӣе истӣштѐна ка што трѐба̄, нѐће она̄ сла̀дак ше́рбет ни да уӣ̑ђē у њӯ̑. Овако̑ јо̀к но̄ на тӣху ва̀тру, нало̀жи, нѐко на стру́ју, па уго̀ди му ру̑ку, на стру́ју укљу́ћи оно̑, па је пѐћи. Рева̄нӣја се пра̀вӣ овако̑. Ӯзмēш ма̀ло зēјтӣна ту̀рӣш и ма̀ло ма̀сла и ӯзмēш коē ја́је и оно̑ свѐ убу̀та̄ш, убу̀та̄ш и убу̀та̄ш, посē̄н ӯзмēш мало бра̀шна и ка̀као и понѐгђе мало убр̑ка̄ш, јо̀к по цијело́ме, но̄ по нѐђе-нѐђе, тако̑, посē̄н ту̀рӣш на шпо̀рет те испѐћē̄ш. Е ва̀ла̄ но̑зи не трѐба̄ мло̀го шѐрбѐта, ка̄ једна ђѐзва о[д] трӣ ћетӣри фил’ђа́на, и посē̄н кад испѐћē̄ш, ӯзмēш кашӣко̄м л’ӣјепо те свӯ̀д ре̑дом попр̑ска̄ш. Су̀трада̄н мо̀ш свѐ да е искомата̑ш у кола́ће и да е ту̀рӣш. О̀на се пра̀вӣ вала̄ ха̑лва, ту̀рӣш мало ма̀сла и зēјтӣна, ал’ не ту̀рӣш да се укр̑ћӣ, нӣшта то̑, но ту̀рӣш о̀дма̄ бра̀шно, пећѐш је на шпо̀рет, мӣјеша̄ш кашӣко̄м да нѐгђе не изгорӣ ал’ нѐшто, свѐ је мӣјеша̄ш кашӣко̄м, е посē̄н ӯзмēш кат се испѐћē те порумени̑, про̑ба̄, на кашӣку изва̀ди, да л’ је поруменѐла, да не оста̀нē пла́ва, она порумѐни. Ко̀ ӣма̄ нѐко тура̑ о̀ра, усӣтни па ма̀ло помӣјеша̄ у оно̄ ха̑лву, е посē̄ она̀мо ше́рбет ску̀ха̄ш, е посē̄н кат је ку̀ха̄на, испѐчена ха̑лва, изру̑ћӣш, па изру̑ћӣш мало шѐрбѐта, па̄ ко ћеш јо̀ш, јо̀ш јој дода̑, а мӣјеша̄ш је јо̀ш на шпо̀рет, јо̀ш јој дода́ји. Посē̄н ма̀ло се хла̀дни, кашӣко̄м, ӯзми тани́ре, с кашӣко̄м па свӯ̀д ре̑дом овако̑ напу̀ни тани́ре и ту̀рӣмо тако̑, спа̑римо ми јѐдēмо, и јо̀пēт ста̀вӣмо кад нѐко до̑ђē тако̑ за Ба́јрам.

(Ђузида Цаковић, 74 године)

Долово

Богами зна̑ш ка̀ко, са̀т некӣ прӣјетељи вӣди неђе некӯ дево̑јку, овӣ̑ до̀бри, онӣ̑ до̀бри, та̑пӯт ни́су се, ил’ слу̀ча̄јно нѐђе се срѐтни код некија̄ прӣјетѐља̄ и оти́ди про̀си. Мѐне је о̑н просӣо два̄-трӣ̑ пӯ̑т, вӣдо̄ ме у Тутӣ̑н, ја̄ дола̀зӣла и мо̄ј свѐкар ме вӣдо̄ и дола̀зил’и про̀сци просӣл’и, они ме да́л’и, нӣт сам вишē Авдӣју вӣђа̀ла, ни прӣча̀л’и ни изла̀ске ни нӣшта. Они прӣ̑чајӯ, оно̑ рѐ̑ђајӯ онē бро̄јнӣце: „Ако је А̀ла̄х су̀дбину учинѐо да се опријетѐљӣмо, мӣ̑ смо до̀шл’и, бегенӣшēмо вас као за прӣјетеље, а са̀д ако вӣ̑ бегенӣшēте на̑с“, а то̑ нит је изла̀зила дево̑јка да вӣдӣ̑ тē про̀сце и то̑, ха̀ј бо̀же сачу̑ва̄. Та̀мо у дру̀гӯ ку̀ћу ја̄ зна̑м кат су дола̀зиљи мѐне да про̀сӯ, ја̄ не смӣјем на во̀ду д[а] иза̑ђēм да ме не вӣдӯ про̀сци. Тако̑ е то̄ би́ло та̄ о̀бича̄ј, то̑ на при́мер оти́ди мӣ̑ дево̑јке на сва̀дбу, оти́ди ту̑, Гѐгићи се зва́л’и и оти́ди на сва̀дбу, двōрӣ̑ та̑да̄н та̄ мла̑да̄, двōрӣ̑, до̀шла ӯвечēр, рӣјетко се бежа̀ло, до̀шла угла̑вно̄, двōрӣ̑

невѐста. Обучӯјӯ је, вѐдӯ је зâве, онē кàтове, онē згѐде, онē шӯхрете, злâто, и мӣ отѝди и сàт тàмо љӯди седӯ пѐдал’еко а мӣ жѐне овàмо и онā гàзда овакô шêтā и прӯт нѐсӣ, и сàт понѐкӣ би хàјō да уӣħē у кòло овàмо да ѝграā, ал’и гàзда не дâ, кажē јâ сам óде, óде се покӯпӣл’е жѐне са свѝјā крàјēвā, јā ѐбрас не дâм да ми се мѝјешā, звàлѐ се шарѐнō кòло а сà[д] тō нêмā ѐбрас брес шарѐнōга кòла и брес свàдбē. Имàл’е су злâто, кā од пàрӣцā некē бељēнзӯке се звáло тӯ, а нѐшто нарӯквӣцā и ѝстō хāлхàл’и су се звáл’и от црвѐнијā ħинħӯхā, а онô нѝје имàло тâпӯт злâта, ада, до скòро, кат сам јâ бѝла девôјка, ѝграāла сам сас мојӣм мâјкинијем, тō нà рӯку једне пàрице, нà глāву би се турàло и овудѝјер на прси. Фѐс је дрӯгō а тê су дрӯгō, што су имàл’и нāкѝти, éја. А фѐс је бѝо невѐстачкӣ, кат тӯрӣ онӯ шāмѝју, подвéжи је тӯ пā онā фѐс настрàначкӣ, па тô су бѝл’е ка сат двол’ѝрке што нѐсӯ. Ко се оженѝо ви?

(Ђузида Цуцевић, 70 година)

Ђерекаре

Тô је бѝло тàдā такô. Ако му се свѝдӣ, нâħӯ зàједничкӣ јѐзик, испрòсӯ, òдӯ свàтови, довѐдӯ је, прàвӯ свàдбу, тâпӯт нѝје се зêдничкӣ прàвила свàдба, сàмо онâ што ўзмē девôјку, тâ прàвӣ свàдбу, овâ што је дàо ôн испрàтӣ тē свàтове тàмо, мàло онô, рӯчајӯ љӯди, ил’и ако је пòдал’еко, нѐко на кòнак, растӯрӯ љӯде, тâпӯт би по педесêт ил’и шēсêт свàтōвā дóђи у сѐло, òни би на кòнак, ис Пѐтницē озгôр, из дал’ѐка, ис Сенѝцē òтут, тâпӯт на кòња и òни би дóђи на кòнак и сàд јѐдан тӯ ис тогā сѐла, као òдгōворан нѐкӣ, кажē двāнàес љӯдӣ, тâпӯт се звáло сòфра двāнàес љӯдӣ, двāнàес љӯдӣ на кòнак кот Бешѝра, двāнàес код Мурàта, двāнàес љӯдӣ код овогâ, растӯрӣ на по пē[т]шес кòнāкā и òни пренòђи тàмо, музѝка, на посѐдак па на цýмбус кот тогâ, кот тогâ. Изӯтра сӯтрадāн код овогâ дóђи, код овē девôјкē, ўзми девôјку и одвѐди је. Ѝмā цумбûсӯ, ѝграјӯ, пѐвајӯ, тâпӯт је имàло ў коло по двадесéтак љӯдӣ, у кòло па по двојѝца и двојѝца би пѐвāл’и. Тâпӯт сàмо јéнђе, по двѝје трӣ јéнђе, тō врло рѝјетко, и тâпӯт кат су тē свàдбе бѝл’е, кат су тӣ скӯпови бѝл’и, нѐ би дáл’и зàедно да су у дрýштво, него пōсѐбно жѐне пōсѐбно мушкáрци. Кад је онâ дâн свàдба и жѐне дôђӯ и љӯди, ал’и жѐне се не мѝјешајӯ с љӯдѝма, нѝје се дáло. Сàт ѝмā, свӯд не прàвē а понѐгде прàвē. Тàмо кад је довѐдӯ, ѝмā једно дѝјете, ко ѝмā децê мâл’ē, повѐдӯ онōј невѐсти, тô кажӯ *на кóнче*, јòш нѝје с кòња сáшла, дàдӯ јој онō дѝјете, òна на кòња двâ трӣ пӯт га окрêнē. Òбичāј тâ, мӯшко дѝјете, посл’ē сâħē с кòња и одвѐдē је тàмо ħе трѐбā да се свѐдē. Тàмо òдē у ординâцију, у тӯ сòбу, дôħӯ тàмо жѐне код ħê да је дàрујӯ, прѝчā пòсл’ē тàмо са женàма, ал’ кад је на кòња те ѝмā дѐвēр, мӣ кâжēмо дѐвēр, ѝмā дѐвēр те јој вòдӣ кòња и òна нêмā ко је тàмо пòшла на кòња нѝħе да преговòрӣ док не сâħē. Ѝмā òна марáмче и кат прêħē вòду, бàцӣ онō марáмче, òбичāј некӣ, нѐ знāм којôм рукôм трѐбā, знâм да бàцӣ кат прêħē првӯ вòду, бàцӣ тō марáмче, и сàт неко потрчѝ да га ўзмē. Цумбûсӣ се и тàмо и тàмо, и овàмо ħе ўзмӯ цумбûсӣ. Пòсл’ē двѝје хѐфте, трӣ хѐфте, долàзӯ да вѝдӯ одѝву, дарѝвајӯ. Òна посл’ē у свòју кӯħу, тō је сàт ħôјна кӯħа, што кâжӯ, ħевôјка је тýħа кӯħа, код нâс такô кâжӯ, тѝ си кот свòē кӯħē, тѝ си у тýħу кӯħу. Тѝ ħеш, у ѝме бòга, да се удâш и òдēш у свòју кӯħу. Óде јѐдна је побѐгла једнóга Хӯсē, тӯ му је кӯħа, ôн је ўмрō прѝје двѝје трѝ гòдине и она побѐгла, тâпӯт би трчàл’и ко би осѐти да побѐгнē, да не дāјӯ, а òна побѐгла, а Хӯса, дѐца његòва кâжӯ: „Бâбо, бâбо, пòбеже Нӯска!“, Нӯсрета јој ѝме. Кажē: „Нѝје, сѝн-

ко, нӣје“. „Јѐс, брê, јѐс“, ѐни мӣслӯ не вѐрујē им. „Нӣје, нō отӣшла к њôјнōј кӯћи“. Ка[д] дâ ѐбел’еже, трѐбā да бежӣ, њōјзӣни нѐ знајӯ, а кат је испрѐсӯ, ѐни дāјӯ марâму, марâму кâо, дâта је девôјка, ѐво ви обѐл’еже. А девôјка промӣјени обел’ѐже с мѐмком, они нѐ знајӯ родӣтељи. Ил’ прѐстēн или марâмицу некӯ, обел’ѐже некō промењѐвāл’и. Пѐсл’ē ѐдӯ љӯди, спрêмӣ онâ што је ӯзō тӯ девôјку, спре́ми двā човѐка, да му поклѐнӣ, да се помӣрē, да су прӣјетељи, да се посл’ē посѐтē пријетељскӣ и помӣрӯ се.

(Елез Тахировић, 89 година)

Жирче

Вâлā јâ сам побѐгла. Ѐ вâлā лâко, мôј мӯш имô је једну ха́лу поред мѐјē кӯћē, јâ сам ис Покрвени́ка рѐдом, от Чѐкрл’ӣјā. Дошô дѐл’е, вӣде ме, јâ чӯвā ѐвце, бѐх малол’ѐтна, петнêс гѐдӣнā вӣшē нӣјесам имâла. Чӯвâ ѐфце, ôн ме вӣдō, бигинӣсō, пӣтô тӯ ха́лу: „Кâка е, штâ е“, она рѐкла дѐбра, мâјка ме остâвила от четрêс дāнâ, напӯхћила мѐјēга ѐца, нешто са свѐкрвōм нӣје мѐгла, кâко е би́ло, штâ е би́ло јā тō нѐ знāм, њӣвӣла ме једна бијâча, ѐна посēн ӯмрије, једна амӣцциница ме е нӣвӣла. Посēн мâћахе, имâла сам јѐдну, о[д] тогā полӯбрата мâјка што е у Швѐцкӯ, она и ѐна нâпустӣ, јâ остâдо да чӯвâм ѐфце да намирӯēм, ранӣјē врѐмена девôјке су би́л’е напрѐдне, нӣје се тō чӯвâло кā сад дӣјета, кажē ко нӣје напрѐдна, она је нешто бол’есљӣва. Јā га и јâ вӣдо, а досāдӣло ми валā хӣзмет крâве, ѐфце, по педесêт овāцâ му́зи, малол’ѐтно, мӯчи се. Тā ха́ла његѐва: „Валā дѐбар је, ӣмā сал’ мâјку и једно́га брâта“. Један дâн јā ѐдо ко[д] тē хāл’ê, кат ôн тӯ. Хѐ л’ ме, дӯшо, хѐћу те, гӯшо. Рѐкох се. „Ѐ, у кӯӣ дâн ћемо дôј?“, А бӣо понедӣонӣк. „Дѐ̂ј ћемо ӯвечē.“ Дѐшл’и, нӣ седморӣца, јâ дӣмове, нӣт сам имâла штâ да донѐсēм, нӣшта, један чѐшељ, двѐје тумâјл’ӣјā, онô се ранӣјē носӣло онê димӣје онô, тумâјл’ӣјā, блу́зе нѐкē. Амӣца ми бӣо кӯпӣо један сâхат рӯчнӣ, кат сам дѐшла са тијем сâхатом, кажē: „Амааааан, овâ Мѐтина жѐна, овā невѐста сâхат нâ рӯку!“ Ѐ, овô ми је мӯш о́де бӣо, овô сам јâ, бѐгме л’ӣеп, преварӣ се, л’ӣјеп бѐше и ôн, а богами и јâ сам би́ла л’ӣјепа, плâфка, напрѐдна, л’ӣјепа, пӯна, отӣшло му ѐко. Побѐго, до́ђо тӯ , има́ше једну крâву, један шпѐрет онā црнӣ цӣганскӣ у сѐбу, једна чѐрга прѐстрта увр сѐбē, свѐкрва стâра. Јѐдна сѐба, у јѐдну сѐбу свӣ да л’ежи́мо. Чâтма пā окрѐчено сâмо, јā посл’ēн ова́ја тā тâван, овâ је зла́тан мôј тâван, тô бѐше цр́но, цр́но, цр́но, од некē стâрē кӯћē турâл’и, преграђѐвāл’и, јâ но́жом неђе хѐфту дāнâ стру́жи, стру́жи, стру́жи, ӯжӯте кā вôсак. Окрѐчи онô, ѐпра пâтос, дотѐра. Од Бāјрâма дѐца: „Сâл’ да повӣри́мо у тē Мѐтиницē сѐбу кâко е“. Посл’ē свâдба, пѐзва сѐло, бӣ л’ӣјепо. Свѐдоше ме у један дѐл’е, мӣ се ранӣјē свѐл’и, сâмо ѐто, у ӣзбу тӯ, дѐмек кā свâдба, у јѐдно ћѐше крâва, у јѐдно ћѐше јâ и ôн. Они га рӯхнуше онō с врâтӣ, демек кā младожѐњу, реко: „Тӣ готѐво на крâву пѐгоди“. Алâх му дô цѐнет. Те онâмо у једно ћѐше папрâхђе тӯрил’и, л’ѐгосмо тӯ, изјӯтра се дӣго, хотē да врѐ̂ћӯ љӯде да ме дарӯјӯ, тō свâдба. Обӯкѐше ме, јел’ѐче, димӣје, свил’енӣцу, дотѐрāше ме. Онâ Мӯрат што е Хабӣбѐвић бӣо и[з] Жӣрча, што е држô дѐл’е обӯћу, пā Шѐмка, његѐва жѐна, алахрахметѐљу, ӯмрла је, она ми је би́ла тѐтка, ѐна до́ђе те ме нâмехћӣ, па нâмехћӣ, пā ӯведе ме у жѐне, да двōрӣм, пā стôј, пā стôј, пā стôј, па ме нѐге забол’ѐше. Ѐ тô се посл’ēн рâстурӣ, наврх гѐдинē рѐди тӯ чѐру.

(Ханкија Захитовић, 73 године)

Кељепоље

Тō са врȇх планȉнē гȍре ко си чȕла ђȅ је бȉо ȁеродром на Мȍкрȕ гȍру, ȅ тȕ је би́ло једно јȅзеро, ја̂ сам бȉо гȍре, у ȍчи те удȁрā кȍлко се тā вȍда модрȉ, јȅдан кра̂к излȁзȉ у Ȉстōк, а јȅдан о́де у И́бар, ис крȕша, ада да тȉ вȉдȉш, тō нȉје мȁло, ада кā И́бар, нȉшта за врȉјеме л’ȅта нȉје вȉшȉ И́бар нȏ што је тō врȅло и на нȅкол’ико мȅстā нанȉже јȍш по нȅкол’ико излȁзи те избȉјā. Мил’ȉја некȉ пā кажē се удāвȉо у тō јȅзеро гȍре ђе ти рȅко на Мȍкрȕ гȍру, и на́ка девȏјка, Чȅчево, чȅшаљ испȏ тȇ девȏјкē у Чȅчево дȍл’е код Рāдȉчпоља, у Мȉљину гла̂ву гла́ва тōг Мил’ȉјē, а у Ȉсток на́кав штâп, у штâп би́л’е пȁре и награ̂ђено је шу́пљо пā забијȅно и пȁре унȕтра, кат испȁла тā мачȕга у Ȉстōк, на́каф на́ђи тȕ мачȕгу, а ова̂ чȕо за тȕ мачȕгу: „Хо л’ ми прȍдат тȕ мачȕгу? Вȁлā ми се свȉ̂ђā, вȁлā ми је прода̂.“ Те га прȅвари, те му је ку́пи те му ȕзми тē пȁре у мачȕгу. Нȉје знȏ што су у мачȕгу тē пȁре. А ова̂ Мил’ȉја, гла́ва му је, кажȕ, тȕ испȁла.

(Хамид Хајризовић, 83 године)

Коваче

Слȁбо је би́ло ва̂шāрā, нȁјвишē би тȏ би́ло да нȅко нȅкōг завȍл’ȉ преко, на при́мер, другарȉцē. Нȁјвишē се удāвȁло по пл’емȅнима. Ако је дȍбро пл’ȅме, нȉје нешто лȍше, нȉјесу лопо́ви, нȉјесу ајду́ци, нȉјесу уби́це, љȕди би се нȁјвишē такȏ упознāвȁл’и, хоћу тогā прȉјетеља, ако је лȍш чȍвек, нȇће тē прȉјетеље, у такȇ љȕде не да̂м дȉјете мȍје да идȇ. Пā би се посл’ēн просȉло, нȁјвишē до́ђи на про́шњу, па кат је испрȍси, уговȍри кȁд да дȏђȕ да је ȕзмȕ, пā посēн до́ђи те онȏ по два̂-трȉ дȁна је свȁдба би́ла, до́ђи уочи пе́тка те је ȕзми, пā тȁмо јој напрȁви кȁну, накȁни је пā сȕтрадāн је посēн повȅди, пā тȁмо посēн двōрȉ невȅста, пе́так онȏ, онō од сриједе̂ до пе́тка је свȁдба би́ла. И тā на́рот и долȁзница је би́ла, нȉје кō овȏ сȁт пȁре у кофȅрту него донȅси пȉту, нȅко донȅси материјȁл за тумāјл’ȉје, нȅко овȏ, нȅко онȏ, ȕглāвнō прȍсто, свȅ је би́ло прȍсто. Нȁјвишē долȁзȕ ови̂ дȍбрȉ љȕди и ис комшилȕка. На при́мер ȕзмēш тȉ некōг дȍбрōг човȅка, којȉ је дȍбар за тȏ сȅло, гла̂внȉ, одбȏрнȉк ил’и нȅшто, ȍни дȏђȕ ту те тогā човȅка ȕзмȕ и дȍбрȉ тȉ љȕди су ȉшл’и нȉјесу ȉшл’и лȍшȉ љȕди него дȍбрȉ, и оти́ди запрȍси је, ȍни ил’и рȅкни она̂дāн поклȍни хим девȏјку, ил’и размȉси се ко је нȅко нȅпознāт дошȏ, да вȉдȉмо да попрȉчāмо, да вȉдȉмо штȁ тē рȅђ за тē љȕде, нȉјесмо ȕпознāти са вȁма и такȏ, кāзȁћемо ви за хȅфту дāна̂, ил’ за два̂ дȁна. А нȁјвишē је би́ло састȁљāње девȍјāкā крȉјȕћи. Та̂пȕт тȉ нȉјеси мȍгла да се шȇтāш кō овō сȁт и да изāђēш у кафȉ̂ћ, тȏ нȉје имȁло, та̂пȕт би мȕртва девȏјка би́ла ако би је нȅко вȉдō да је с нȅкијем мȍмком.

(Фатима Хамзић, 60 година)

Кочарник

За здра̂вље, мра̂в је, вел’ȉ, здрȁв, пā попȓскā онȏм водȏм с ȉзвора и мра̂ви су здрȁви. И на Ђȕрђевдāн, бȉл’ȅ су нȁјпријен оне штрȕгље, ни́су би́л’е кȍфе, сȁд у кȍфу свȅ мȕзе́мо, би стȁвил’и једну плȍчу, онȇ што се кȍњи би́л’и те се поткȉвȁл’и, онȕ плȍчу све́жи за штрȕгљу, пā тȕри кȍпрȉвā око штрȕгљē, кȉти онȕ штрȕгљу. Тȏ плȍча да се свȇжē да се фȁтā ка́јмак да бȉдē дебȅо кâ тâ плȍча. Кат се кȉтȉ штрȕгља вел’ȉ: „Да бȉдē овȁкō ка́јмак“. Тȕ вȍду кад пȓскамо да имȁјȕ крȁве мл’и́ека, тȏ пȓскаш, ада то бȁбе сȁмо прȉчȁл’е, ада нȇмā о-тогā нȉшта. И пȍсл’ē мȕзе́мо у штрȕгљу, ȏвце смо

држа̏л’и на̏јприен, са̏д кра̏ве, ôвце нêмā, рӣ̏етко ђѐ се држê. Е, тê гра́не седу̂ и док попа̏дајӯ, забо̀дено тô окӣтӣл’и, то дрӣјен и фрба на̏јприен тô прол’иста̂, и тô се на Ђу̂рђевда̄н у̀змē и доно̀си се – тō уочи Ђу̂рђевдана. А са̏дек, на̏јприен свѐ у воденӣ̏цу, тō би и-Жӯпê о̀донӯт до̀шл’и, тô штȁ би има̀ло на̄ро̀да, пā би пѐва̄л’и, има̀ло дѐцē до̀ста. Пѐва̄ла дѐца шта о̀тē, пѐва̄ла онê старинскê, онê пѐсме што се пѐва̄л’е, нӣ̏је овê сада̀њē, тô ранӣ̏јē. Јâ ка-сам до̀шла одѐнā, јâ сам она̀кō ӣ̀шла, а дѐца би до̀л’е врӣштѐла, саста̀вила би се, а са̏дек не иде́мо, на ӣ̀звор тӯ бл’и́зу, нêмā нӣ̏кака воденӣ̏ца по Вӣ̏дрењā̄ку и не идê се, нӣ̏ко ти и не пѐвā, не́ма ни дѐцē. Нѐ знā̄м дѐца ка̀ко су пѐва̄ла, о Јеремӣ̂ндану би пѐва̄ла, вел’ӣ̂: „Бѐш те змӣ̏је у̀ мōре, свѐ су змӣ̏је побѐгл’е, са̀мо јѐдна оста̀ла, и о̀на се распа̀ла“, не побѐгла у во̀ду и распа̀ла се. О Јеремӣ̂ндану би то ка се цу̀кā, по̀сл’ē Ђу̂рђевдана.

(Илинка Сташевић, 77 година)

Лескова

Пра̀вила сам сӣ̏р, му̀зла сам по седамдесêт кōзâ. Пра̀вила сам по ћетрêс ка̂цā сӣ̏ра. Продāва̀ла, гāјӣ̏ла дѐцу, му̀зла по трӣ̂ пу̂т на̀ дāн, по седамдесêт кōзâ, ћу̀ва̀ла, трћа̀ла, дѐца ми посл’ē би́ла сӣ̏тна. Оти́ди тê ко̀зе беља̂јнē пр̏сни по шу̀ми. А во̀ду носӣ̏ла сам на̀ глāву. На̀ глāву, на тол’ӣ̏кӯ фамӣ̏л’ију. А погомила̂, вӣ̏ка̀л’и смо лу̀бица, а под за̀дњӣ кра̂ј смо вӣ̏ка̀л’и ка̀цу, а ранӣ̏јē богами јо̀к нō буко̀во пā прошу́пљи онō унӯ̂тра, пā у тô смо пра́л’и. Оква̀сӣш тā вѐш, мало га поква̀сӣш, пā нага̀зӣш, напу̀нӣш онӯ лу̀бицу, пā збӣ̏јеш кра̀јеве кол’ко мо̀ш, што мо̀ш бо̀љē да збӣ̏јеш, да ти не потоћӣ̂ онā во̀да бр̏зо, пā кљућâш на верӣ̏ге, на шпо̀рет, на шта хо̀ћеш по едан ка̀зан водê, по трӣ̂ћетӣ̏ри казà̀на, како ӣ̀мāш ка̀т, како хо̂ј да ти се опѐрē, ако хӣ̏тāш, два̀ каза̀на, ако не хӣ̏тāш, како мо̀реш, по могӯ̂ћно̀сти, по врѐмену, пā тӯ̀рӣш, изва̀дӣш по едно лопа̀те двӣ̏је пѐпела, вӣ̏шē пѐпела ис шпорѐта, тӣ̂пӯт је би́ло из огњӣ̏шта, пā тӯ̀рӣш на онā вѐш, пā посл’ēн онӯ во̀ду, онā во̀да врӣ̂ кљућâ, онā цӣ̏јеђ од оногā пѐпела идê до̀л’е, сл’ӣ̂вā се, и да се опѐрē тā вѐш. Онô посл’ē што је озго̀р изва̀ди те га трѐхни да ти не отӣ̏дē тā пѐпео цӣ̏о крос цӣ̏о вѐш, но онō покӯ̂пӣш те ба̀цӣш, пā онô покӯ̂пӣш па натова̀ри на̀ глāву, пā има̀ло је два̂ кӣ̏ломēтра сахӣ̂ у једну шу̀му ђе сам носӣ̏ла тô те пра́ла. Ѐво о́де сам би́ла иштетӣ̏ла ру̀ку, до̀сад ми се тō познāва̀ло, дӣ̏жӯћи овакô по тепсӣ̏ју вел’ӣ̏ку, ста̂рӯ, онê би́л’е су ба̀ка̄рнē. Дӣ̏жи на̀ глāву, и о́де ми пу̀кла ру́ка и седѐло ми је, о́де валā ба̀ш, до са̀т, ѐво са̀т вӣ̏дӣм да е тô неста̀ло. Са̀т не ра̂дӣм нӣ̏шта. И до̀л’е оти́ди и пѐри, пѐри, пѐри, пера̂љку, пā на ка̀мēн, пā лу̂пā, тӯ̂ врѐло тоћӣ̏ло, пā лу̂пā лу̂пā, пā пома̀ло покљу̀кā, пā испла́ћи, пā расту̀ри по шу̀ми, ухâр ми да ми се мало су̀хнē, ла̀кшē да се но̀сӣ, пā по цӣ̏о дâн оста̀ни. А понѐкат, под за̀дњӣ кра̂ј, кат по̀ћē пра́шак, у̀зми кѐсу пра́шка, пā у̀зми пā покӯ̂пи, пā по цӣ̏пцио то̀вар, дѐветоро децê, једна ћо̀ра ми је у̀мрла, па посл’ēн бӣ̏ше, ћо̀век ми се оженӣ̏о, пā сам има̀ла по̀другу, пā она у̀мрије, пā оста̀доше пѐторо децê, пā кад би ти јā прӣ̏ћа̀ла, тӣ би има̀ла да пӣ̂шēш рома̂н цӣ̏о.

(Пемба Рашљанин, 74 године)

*****

Ранӣ̏јē се рāдӣ̏ло, о̀рāло се је, зѐмља, уфа̀тил’и два̂ во̀ла, ора̀ло се, напрӣ̏јет су би́л’и два̂ во̀ла. Јâ сам ѐто тӯ прӣ̏је напӣсô пā да би ви бо̀љē обја̄снӣ̏о. Овô је, на при́-

мер, овô су óвде волòви, а овâ идê овōм брāздôм, а овâ земљôм, а óвде је тā рàоник, рàоник што е тȕрен на дрȍво, óвде је дрȍво. Óвде се пȍсēнке вêжē дрȍво до óде, óде се држѝ рукôм и овâ идê гȍре овô, а овâ идê дȍл’е. Кат се окрêнē овàмо, ондā ȍбрāтно. Тō е такô ѝшло, а посēн тогâ, сѐтва кад би би́ла, имàла је дрљàћа, гвожђѐнā нѝе би́ла него дрвѐнā, пā упоре́ди овô тȕ и и тȕ и тȕ, тȕ су би́л’и гвожђѐни кл’ѝнови. Ако су кћѐл’и да идȕ са́ми, са́ми би ѝшл’и, ако нѐ, нѐко би хи водѝо, и окрѐћō на крàеве такô, такô да би хи уравнàл’и. Јâ на при́мер би сѝјō жѝто, о́вас, јѐћам и тô, хêљду, овā дрљàћа пȍсл’ēн тō равнàла, урāдѝла. Ако нѐ би имàло, рȍбље би иза́шло, пā би онō камêње гомилàло и мѝцāло и на крâј. Овâ се фàтā дѐснōм о́де, а овâ л’ѝјевōм, је л’ ако би уфàтила ȍбадвā дѐснōм, нêтē да се упâрȕ је л’ ѝмā свàкī свôј крâј.

(Јука Шкријељ, 82 године)

Липица

Рѝјетко је имàло хàрмоника, бѝо је гȍч, бѝо је За́хир из махàл’ē, ôн је бѝо у тā гȍч, свàдба се позѝвàла, ако би испрȍси, пā е тàмо тâ испрȍшена би́ла, звāл’ѝ би се свàтови: „Зовêм те на свàдбу и у свàтове“. Е сàдек, онâ домàћин полàзī у свàтове, тѝпȕтā се трāжѝл’и у тō врѝјеме седл’ѐнѝци кȍњи за трȍку којѝ су би́л’и обел’ѐжени, тијā кōњâ е мàло имàло. И тō се спрēмàло такô, покȕпѝ се тѝ свàтōвā, пѐшкē, и ȕзми кажē овакô: „Звàо сам ве на свàдбу и у свàтове“. Покȕпѝ се љȕдѝ изȕтра, дорȕчкȕј о́де и кре́ни и пѐшкē са кȍњима и у Пȍпе, за девôјку. Гȍч, с кȍњима, ѝгра, весе́ље, тâ е гȍч бѝо свѐ и свѐ, хармонѝка је кàсно испàла. Тàмо оти́ди свàтови су се мијешàл’и, љȕди, тàмо се срѐтни, имàл’е сретѝоци, и срѐтни, жѐне и љȕди се нѝјесу мијешàл’и. Жѐне су тàмо одвȍјене и вѝрѐл’е ђе би мȍгл’е ко́га вѝдет. Богами нѝје имàло оде́ла, него би зāјмѝо јâ код вâс, вѝ би зāјмѝл’и код мѐне, панталóне, сакô, ц́емпер, штà е кȍ имô, нѝје тō имàло тē гардарȍбē кō сàт што ѝмā. И овâј поза́јми, обу́чи, оти́ди пā за-ѝграā тàмо, мôј јâдо бȍжѝ, пред једнѝм гȍчом, пā се растȍпи кō мēтàница. Ȍтут ȕзми извѐди, ка се девôјка извȍдѝ, родбѝна њēзѝна, држȕ пиштôљ у ру́ке, а овàмо свàтови држȕ пиштôљ у ру́ке, и кȍ угрàбѝ прȍвѝ да пȕцā, тō се, кажē, тō дѝјете кат се родѝ л’ѝчѝ се на овê. Е сàдек она вȍдѝ онȕ преко прàга и хȍће, а овàмо га овā уђѐрио пā се чàк ȍни и посвàдē. Око тôг пȕцāња се и посвàди. Ȕвијек је би́ло чијâ је девôјка, тогâ је и пȕшка, и мȍл’ѝм л’ѝјепо. Од јѐла се спрēмàло, тō би се нàјпријен говорѝло *ѝтабљàил’е*, синѝја, *ѝтабљàил’е*, тȕ ти је постојāвô биријâн, пѝта, пасȕљ и слàткō, и мл’ѝјеко кѝселō. Про́сек је ишô кѝлограм мàсла у пѝту, пā е то зама́сти, пā којâ би пѝта би́ла, ал’и тō су љȕди јѐл’и, тō сàд нѐ би смѐо нѝко ни да погл’ѐдā. Деведесêтијā гȍдѝнā у тигâњ удрȍби у мàсло и кажē: „Хȕ, àлā се јā најѐдо, јебêм му ја мâјку и дȍктору да ми ôн мѐне кâжē да јâ не смѝјēм јѐс слàтко, сла́но и ма́сно“. Вѐл’икā је здравѝња би́ла, а вѐл’икā је мȕка би́ла. Би́л’и смо јàчи, би́л’и смо здрàвшѝ, свàкāко би́ло другачѝјē, вѝшē се дрȕжѝо на́род, весел’ѝјѝ на́рот бѝо.

(Сабит Климента, 62 године)

Мелаје

А у Македонѝју бѐше, тàмо подно Тѝтȍва Вѐл’еза сам свѝрô. Отȍсмо за девôјку тàмо и нѝјесмо је ȕзēл’и. Отȍсмо пред вра́та тàмо, тō беху тȍрбеши некѝ, нѐ знāм ни којâ је вѐра, а тàмо бехȕ некē мàзге, нѝјесу магàрāт мâлā, него мàзге а ȕши кā рȕке

овакô и мӣ, бехӯ трӣ Цӣгāнке, цӯкāл’е онē дѐфове, тō беше ȍбиħāј, тō нӣјесу Цӣгāнке нō л’епотӣце ис Вѐл’еза. Вељӯ оне мѐне: „Хȍ л’ да свӣрāмо у коперâцију“ – да пȁре кат зараħӯјӯ и ȍне, да бȁцāмо у јѐдну кутӣју. Јā овијем мȍјием дрȕговима, а ȍне звâте, без њӣ нêмā свȁдбē, а нâс дӣже ħȁво, не шħѐсмо. А ȍне л’епотӣце, у канāħâнке, ка[д] ти ȍне поħéше да цȕкајӯ тē дѐфове, а у сȍбу, пā како седи́мо овакô рêдом, ракӣја крȕжӣ, а она ӣграā онō шȍте: тȁ, тȁ, тȁ, тȁ, пā се превр̏ни овакô на л’éħа, а они сȁл’ пȁре њӣма. „Хâј“, реко, „љȕтӣ кȕкāвци, што не одрȁше овē жѐне“. Кат пȍсл’ēн мӣ се напӣсмо пā хим дȁдосмо и онō нȁше. Узéше, јâ на тȕ дâљ сам отишô, нешто мȁло сам дȍнијо. А бѐахӯ и л’ӣјепе. Вӣħē онā јѐдна, онӣ љȕди тȁмо, тȕ бѐше тā мѐлница се звáше, тȕ се сӣјāше пирӣнач, то беше, сӣјā се онā духâн, тō л’епȍта кȁка тō тȕ, ал’и тō плâħāху ȍни. А комáрци су не додāвӣл’и. Да га ħȁвō изӣјē, мӣ нӣјесмо тō нȕħӣл’и, тако ми здрâвља ми затѐкоше нȍге óде. Јā не ħȕјēм кад ме пѐħӣ, пā ħѐши, пā ħѐши, ето овакê ми нȍге се уħинѐше. Отекȍше ми, да извӣнēте, нȍге, тако ми здрâвља ка[д] сам бӣо овȁмо реко јā не мȍгу да седӣм óде, а вруħӣна бѐше кō под сȁħ, нӣје кā óде понѐшто пȕхā. Пā онā магȁрāт поħê ти при́ħат, а тō су мȁзге. Мӣ смо свӣрȁл’и док смо девôјку ȕзēл’и. Они се звáху тȍрбеши.

(Амир Бишевац, 77 година)

Митрова

Свȁко уочи недѐљē би се покȕпӣл’и пā би крȁл’и компи́ре, печењáке, шљӣве, крȕшке, јȁбуке, свѐ смо тô кȕпӣл’и. Нȁјвишē óде код нâс се кȕпӣл’и посѐчāри. О слȁви дрȕгӯ нôј тô би пȕна би́ла сȍба докл’ēн и једамâ мôј бураз́ер рȁстера, дôђȕ, не мȍгӯ гȍсти ни да попӣјӯ ни да вечѐрајӯ ни нӣшта, ôн дôђē налȍжӣ форȕну, форȕна од бȕрета би́ла вел’ӣка и ôн дôђē, набȁцā је пȕну а мȍгло је да стȁнē пȍла мêтра скȍро, ка[д] се тô рȁзгоре, свѐ тō пȍбеже пȍ пољу. Док се нѐ зарати смѐло се, пȍсл’ēн за вре́ме Албâнијē што је би́ло, нӣје.

(Радојко Вукајловић, 82 године)

*****

Овô се звáло нѐкат, јā вѐруēм да си тӣ чȕла, овô се звáла Гôрњā Мӣтрова а Тутӣн Дôњā Мӣтрова, а пâнтӣм јā овā Тутӣн четрнȁес кȕħā. Нѐкӣ наи́ђи с некијем бȕрāдима и тутњѐо и такô му тō остȁло Тутӣн, а тō је би́ло на тел’евӣзōр. Мӣ смо досѐљени, мӣ смо Рожáјци, из Рȍжāјā, ѐно ȍна ӣмā гȍре свôјтӣ кол’ко ȍħеш.

(Идриз Адемовић, 79 година)

Набоје

Валā не чѐкāм нӣкōга нō ȍфце чȕвāм. Дȍбро, вӣ? Сѐдите мало у хлâт. Нѐ знāм јā тô, не вȍл’ӣм тō јā да прӣħāм, нéħу тō да прӣħāм, нѐ знāм јā тô. Ис Нâбōјā, ѐто ми је кȕħа онȁмо ђе су онē вȍħке тȁмо ђе се онō бијел’ӣ. Ӣмāм стô комāдâ овāцâ и јȁгњāдӣ. А вӣ ȍкл’ēн сте? Мӣ зӣми дȍл’е жӣви́мо у Тутӣн óнде на Цикӣљѐвац. Л’ѐпшē ни је дȍл’е, бл’ӣжē л’екâр а дѐца идȕ у шкȍлу и такô. Овô је Пѐштēр, óде су снијегȍви, запȕхā, ѐво ȁсвалт је и свѐ то ал’и запȕхā. А тӣ ђе рâдӣш? Слȁбо ӣмā, овӣ су мȁхом у Позâр овӣ нȁши свӣ, а овâ је један ôн је у Тутӣн. Овӣ су у Позâр, по Нѐмачкōј, тȁмо

ова̏мо, нӣјесу тӯ. Ја̄, до̏ста на̄ро̏да тӯ при̂ђе̄, да ово̂ при̂ча̄ ни, ја̄ не во̏л’ӣм. Ӣма̄ један о́де на бр̏до, ôн ӣма̄, ја̂ ве̏руе̄м, око деведесе̂т го̏дӣна̄. О́де иде̂ш, па̄ посе̄н застра̂нӣш тӯ навӣше. Ѐво ти до она̏мо ђе се оно̂ сӣјено вӣдӣ па̄ она̏мо навӣше иде̂ш. Оно иде̂ тӯ, па̄ посл’е̄н застра̂нӣш уз л’едӣну навӣше̄, уз л’едӣну го̏ре. Да̏нас из Гусӣња про̄ђо̏ше три̂ деђа́ка, трђа́ху, а јѐдан беше посто̂, каже̄ да̏ље̄ не мо̀ре се. Из Гусӣња ка Пла̏ву ал’ нѐ зна̄м како ре̏че, то̄ дал’ѐко. Ото̀ше за Љеско̀ву ал’ један мло̀го ка̏сна̄ше, пра̏та̄ше хи бо̄л’нӣцка̄ ко̀ла. Овудӣјен про̄ђо̀ше, за Л’еско̀ву отӣшл’и. Пӣта̏ше ђе̂ Л’еско̀ва је л’ дал’еко.

(Бајрамка Хаџић, 67 година)

Островица

На̏јприје се и постӣло до Божӣћа пр̏во̄, са̏д рӣјетко ко̀, дру̏го̄, сла̏бо се то̄ спре̄ма̀ло ка̄ са̀т, слатки́ши, зго̀да, сла̏бо се то̂, те̂ са̏д је̂лке, зго̀да, свѐ што ӣма̄ да се ку̂пӣ са̏д се донѐсе̄, а богами на̏јприје нӣје, но̄ уштӣпа̄ка̄ попр̏жи, пасу́ља, компӣра̂. Нѐ зна̄м за рӣбу от ка̏д је по̀че̄ла. Нѐко на во̀ду, ко е имо̂ зе̄јтӣна, има̏ло је и та̂пӯт сиротӣњѐ и богата̄ша̂. На̏јприје су жѐне изме́ти ме̄та̀ницу, па̄ и ма̀сла, посл’е̄ кат се омр̏си на Бо̀жић. Уочи Божӣћа нӣје дру̏го̄ има̏ло веј пасу̂љ ил’ компӣр, ку̂пус, лу̏к и тако̂ то̂.

На Васӣљѐвда̄н ӣсто̄ кола́чи се ме̄сӣл’и па ка̄јма̀ка. Сва̏ко̄м по кола̂ч и расѐче̄ш по кола̂ч, пу̏нӣ ти планӣнка ка̄јма̀ка и јѐде̄ш за дору̏чак ка̄јма̀ка и кола́ча, свӯт по тро̀у л’ѐба на рѐзу о[д] шта̏л’е̄ од ова̄ца̂, од го̀ве̄дӣ, од пче̄ла̂, и ђе су говѐда ри̂че̄ш, ђе су о̀вце бл’е̄ја̂ш. Ри̂че̄ се и бу̂че̄ и бл’е̄ја̂, оста̀вља̄ се на̏фака да бо̀ља̄ бу̀де̄. Ни́су нешто по̄сѐбно се зва́л’и, изу̀тра сва̏ко̄га сл’ѐдује̄ по кола̂ч и ка́јмак, ко̀ е имо̂ ка́јмак, ко нӣје, богами тура̏л’и су љу̀ди и ма̂с. Ша̄ра̀л’и, ша̄ра̂љка ӣма̄ па се ише̂ра̄ о[д] шипу̀рко̀ва дрвѐта, изва̀ди му срце оздо̂л’ и три̂ стру̂ка, осѐче̄ од мла̂до̄г шипу́рка и пова̀ди му онӯ мре́згу уну̂тра и свѐже̄ га ко̂нцима свакоја̂кијем, шарѐни, црвѐни, зел’ѐни, уве́жи. Нѐко вӣче̄ Ма̂л’ӣ Бо̀жић, вӣка̀л’и су. Бадњачӣца, че̄снӣца, волу̂јскӣ л’ѐп на̏ ро̄к во̀лу ӣсто̄ оста̀вӣ ова̏ко̄, и извѐде̄ во̀ла. Ша̂раш л’ѐп, ја́рам и воло̀ве нацр̏та̄ш о[д] тӣјеста, раста̂њиш га, па̄ посе̄н један кру̂к овако̂ намѐштӣш, па̄ у та̄ кру̂к посл’е̄н, ра̀ло, то̂ е ра̀ло би́ло старинско̂ о[д] дрвѐта, и намѐштӣш оно̄ ра̀ло, и та̀мо ја́рам и онӣ таљӣзи што се фа̀тајӯ воло̀ви, свѐ от тӣјеста то̄ намѐштӣш. Па̄ посе̄ ӣсто̄ и дрља̏чу онӯ што се др̏ља̀ло жӣто, и њу̂ ӣсто̂ тако̂ намѐштӣш, па̄ сто̀гови, посл’е̄ сто̀гови, пшенӣца, о́вас, ра̂ж. По један чо̀век за ра̀ло. Пра̏вӣм га ста̂лно.

Извѐдӯ во̀ла изју̀тра на Бо̀жић, кола̂ч напра̏вӣ њѐму, ро̂к како мо̀же на̏ ро̄к да се ста̀вӣ и она̄ во̂ се обр̏не̄. Извѐде̄ га прет ку̀ћу са онӣм л’ѐбом и ôн се обр̏не̄, к су̂нцу ако ба̀цӣ, бӣ̀ће берићѐтна го̀дина, ако бӣде̄ од су̂нца, нӣје до̀бро. Изју̀тра, прӣје пола̀знӣка се уво̀дӣ. Дешња̂к којӣ се фа̀та̄ на дѐсно̄ј стра́ни у ја́рам. Ова̏мо да̏днѐш ма̀ло л’ѐба, одло̀мӣш му л’ѐба те појѐде̄. Сла̀ме̄ про̀стре̄мо и ћѐбе, на стол’ӣцу не мо̀ре нӣко̄ да сѐда̄ уочи Божӣћа. Не веља̂, оно̄ на̏јприје се износӣл’и свѐ стол’ӣце на̏поље, док нӣјесу до̀шл’и ба̏дња̄ци, свѐ изнѐсе̄ш и[з] со̀бе̄ стол’ӣце, мѐтлу, свѐ то̂ изнѐсе̄ш на̏поље, нӣје ваља̀ло, не брӣше̄ се три̂ да̀на. Не веља̂ да да̀е̄ш ис ку̀ће̄. Ка̄ сва̏кат старинске̂ при̂че. С воловӣма, ста̀вӣмо у то́рбу хл’ѐп и бадњачӣцу, фла̏ша ракӣје̄, жӣто, пр̏вӣ ба̏дња̄к љу̀ску засѐче̄ на ба̏дња̄к, наоштрӣмо до̀бро секӣре, нӣе има̀ла пи́ла мо̀то̄рна̄, и љу̀ску засѐче̄мо го̀ре и што̀ дѐбља̄ љу̀ска д[а] иза̂ђе̄ да е бо̀ља̄

нȁфака. Па̄ се посѝпа̄ свȕј на онē па̄ње̏ве, трѝ ба̏дња̄ка се осѐчȕ, прекр̏сти се и сѝпа̄ и жѝта помȁло и л’ѐба помȁло на онê па̄ње̏ве што смо осѐкл’и. Кȃжēмо: „Овô птѝчици богомо̂льчици, која̄ птѝца бо̀га мо̀л’ѝ да ни жѝто ро̀дѝ“. Пошто посѐчēш ба̏дња̄ке, тô кȃжēш. Мȁло тȕ ста̀нȕ, свѝ се покȕпē и прекр̏стѝмо се, попѝјемо ракѝјē, размêнѝмо чȁшице, па̄ мало по́ђи, па̄ о̀пēт такô устȁви, прекр̏сти се, пȕца̄, весѐл’и се, посѐда̄ дѐцу на та̄ волȕјска̄ ко̀ла па̄ дѐца пѐва̄. Кот кȕ̏ѣē срѐтнȕ, изȃђȕ дѐца, и остȁвѝмо тȕ̂ ко̀ла и она до̂ђȕ те се изљȕ̂бē преко ба̏дња̄ка свȁ. Идȕ̂ у ба̏дња̄ке. Ȕзмēш жѝта у сѝто па̄ по̀спēш. Гȁздарица тȁмо чѐка̄ на у́лас, с рукавѝца̄ма и сѝпа̄ жѝто по нȁма. Кȃжē: „Да бȕдȕ̄ срѐ̏ни ба̏дња̄ци, дуговѐчни“. Кад оћеш да стȁвѝш у шпо̀рет, с рукавѝца̄ма о̀бавезно. Изјȕтра до̂ђē полȁзнѝк. Ко̀ пр̏вѝ до̂ђē та̄ е полȁзнѝк и гр̏жа̄ онȕ̄ вȁтру: „Ко̀л’ко вȃрнѝца̄, то̀л’ко̄ пȁрѝца̄, то̀л’ко̄ ова̄цȃ, то̀л’ко̄ јагȃња̄ца̄, овол’ѝко̄ мȕшкија̄ глȃва̄, овол’ѝко̄ жѐнскија̄ глȃва̄, ко̄ња̄, во̀ло̄ва̄ крȃва̄, да дȃ бо̂к свȁко̄га до̀бра до мѝло̄га бо̀га“. И завр̏шѝ и она̄ ба̏дња̄к стȁвѝ у шпо̀рет. На ба̏дња̄ке један дѝна̄р, гвоздѐно мо̄ра̀ло је да се стȁвѝ, зна̄чѝ то домаћѝну идê збо[г] ко̄ња̄: „Овô сȁмо кол’ко да кȕпѝ ко̀њу да га по̀ткуē“. Чȕва̀о нѐко, нѐко потро̀шѝ за нѐшто за шта трѐба̄, то̄ е вре́дно. Ка[д] ѣ̏нē д[а] идê, дарȕјемо га. Говѐда, ко ѝма̄ вѝшē ова̄цȃ: „Добро јȕтро, нека бȕдē ви срѐ̏ћан Бо̀жић, да сте здра̀во, вѐсело“, и а̏јт. И мѝ смо пра̀вил’и но̀жице, а нѝјесмо шѝшȁл’и, а свȁкат на колȃч смо и стȁвљал’и. Во̀ѣ на Бо̀жѝ дȃн се полȁзѝ, да родê бо̀љē шљѝве, кѝтē се на гра̄нчѝце, кѝтѝ се слȁмо̄м и кȃжē: „Хоћеш л’и ро̀дит?“ А јѐдан го̀ре вѝчē: „Осѐј ћу те, ако не родѝш“. И секѝро̄м замȃхнē ко̄ да је сечê. Ȍзго̄р вѝчē дрȕго̄: „Немô сѐј, родѝтē, немô сѐј, родѝтē“. Обѐсѝш је под стрѐу од кȕ̏ѣē, вê-жēш у ко̀нац нѐко̄, кад бѝдē грмљȁвина, изнѐсēш је тȁмо на по̀ље. Зовêш: „Ô Спѝро то̀пљенѝче, врȁ̏ѣ̄ј ôвце, овȁмо је мло̀го чȕда̄ би́ло, родѝла жѐна ко̀пил’е, тѐра̄ ôвце ус планѝну“. Ȉсто̄ онē божѝ̏ѣнē тро̀хе свȁкад остȁвѝ. Слȁтка̄ пшенѝца, јѐдēш и ȕвечē остȁвѝш кашѝке у ше́рпу и изјȕтра ко̂м су ȃнѣл’и ша̄ра̀л’и кашѝку, нѐчијȕ̄ јѐсу, нѐчијȕ̄ ни́су. Кад је бо̀л’ēс, кад не мо̀же кра̀ва да се растȁвѝ, о̀вца, ка[д] се ја̀гње и тел’ѝ. Пра̀во да ти кȃжēм, остȁвља̄м га стȃлно ал’ нѐ зна̄м за̀што га остȁвља̄м. Чēснѝца то̄ е на Бо̀жић домаћѝца мѝјесѝ изјȕтра. На̀јприје стȃрѝ нѝјесу мијесѝл’и кола́че ил’ да кȕпȕ̄ кола́че, но̄ татл’ѝју умѝјесѝ, ко̄ пѝту исѐчē је на онê чѐтвртастē и ствȃрно је на зе́јтин, ко̀ је постѝо ȕвечē и омр̏сѝ је до̀ста зē̄јтѝном ал’и и заслȃдѝ, сла̀ѣ̄ја је нô кола́чи којѝ о̀ѣеш. У чēснѝцу ко̀ нȃѣē онȕ̄ па̀ру имȁѣе пȃра̄. Јȃ сла̀бо и јȃ пра̀вѝм. Што се дѝгнē сла̀ва на Бо̀жић, кȁхва се стȁвља̄. Кȃжē се: „Најѐо сам се ка̄ уочи Божѝ̏ѣа“. Не вељȃ ни да је глȃдна коко̀шка ни говѐче ни чо̀век ни нѝшта. Ко те нѐко чвр̏га̄ ил’ дѝра̄, кȃжеш му: „Чѝри мѝри, стô и четѝри, на го̀дину по сто̀тину“. То̄ тогȃ што је дѝро̂ ѣе да напȁнē. Бѝл’и су дѐцу.

(Бела Марковић, 76 година)

*****

Како ко̀ ѝма̄, такô е ра̄дѝо. Са̀т познȁјȕ̄ се па̄ се ȕзмȕ̄, тȃпȕ̄т јô̂к. Јȃ сам се испросѝла о́де за овѝјем Чала̀ковићем. Имȁла сам о́де једне Шкрѝјељке и о̀не ме пофа̄л’ѝл’е и о̀н пра̀тио те ме испросѝо, о̀сам љȕдѝ, вала̄ вишē нѝје ни би́ло. С ко̀њима, на ко̀ња јȃ, па̄ о̀тут ка Промȕ̄кл’ѝца̄ма, па̄ нис једно гра̂ње, па̄ ха̏јде, па̄ ха̏јде. Ка̀каф о̀бича̄ј? Обр̏ѣē се кола̀че јѐдно и дѝјете јѐдно, ко́нче мѝ зове́мо, то̄ смо

такô рāдӣл’и (jâ сам сȁт бо́на пā свѐ заборȁвӣм. Одâвно болӯјем, бол’ȳ ме нȍге и глȁва и тô такô, прāшкȍве пӣ, пӣ, док се отрȍва и нӣшта бȍга ми. Нѐће дȍктор да ме прӣмӣ нӣкāко, jā оти́дни: „Хâј ти што хȁēш да седӣш у бȍл’нӣцу“. Нô, хȁем, дабôгдā нӣкō не седѐо тȳ. А не мȍгу сȁд ни да ȍдēм, а не мȍгу ни да се вȍзӣм, не мȍгу ȳ кола нӣкāко. Идѐм са једнијем сӣном дȍл’е што је у један пȍток, о́де дȍл’е. Јесте л’ са кȍл’има дȍшл’и? Пā кȍ ве прȁтӣ о́де? Хоћете л’ навӣше д[а] иде́те?) Пȍсл’ēнке жѐне се покȳпȳ, гл’ѐдајȳ којâ је дȍшла, вељâ л’ не вељâ л’. Прȁк пољȳбӣш, зâву ко ӣмāш, пољȳбиш. Јâ ка[д] до́ђо, овê гȍре испȁдоше тȳ гȍре, jā до́ђо на тȳ кȳћу тē Бēл’ê, ȍне испȁдоше да ме вӣдȳ. Димӣје богами. Шāмӣју и на кљу́се, знȁде л’ тӣ штȁ е кљу́се?

(Рамка Чалаковић, 77 година)

Паљево

Не смӣјēш нӣшта да трâжӣш, сȁд мисӣм смӣјēм кâ, ѐво познȁјем Зȍрицу, знâм да ми она нѐће нӣшта, нō ӣмā дрȳгијā жēнâ, старӣјā жѐна што су би́л’е поквâрене и ȍне бȁци ил’и кȁмēн ил’и земљê зȁ тобōм ако им потрâжӣш нѐшто и бȁцӣ зȁ тобōм и онō дӣјете посл’ē јѐдē тā кȁмēн ил’и зѐмљу ил’и пѐпō ил’и би́ло штȁ ће ти бȁцит да би тō дӣјете посл’ē јѐло, да јој не трâжӣш и збок тȍгā је забрâњено. Не смӣјē да крāдê, нӣшта тō не смӣјē. Ѐво овā Фа́та о́де у Ӣбарскȳ, можда е знâш, ȍна јѐдну кћѐрку ӣмā сȁмо о[д] децê, вишē нêмā и кажē: „Млȍго сам хȁјāла кȁхву, онō зрнāт кат попрȁжӣ свѐкрва“, и она би јој трāжӣла, она јој нѐ би да́ла: „Ууу“, кажē, „тō да се раскућȳē кȳћа“. „Ȍна попрȁжила, онӣ дȍлапови, знâш онô што се је прȁжило и она испрȁжила онȳ кȁхву, а jâ“, кажē, „ми се чинӣ, цӣо онā дȍлап би појѐла кȁхвē и jâ прӣћēм и ȳзмēм двâ трӣ зрȁна из оногā дȍлапа. И“, кажē, „куд jâ уи́ђо, и ȍна ȳӣће и jâ нēмȁдо га ћѐ, но зȁтну овакô за сȳкњу о́де“. И овол’ӣкō јој је зрȁно кȁхвē чȍри тȳна́ке, бѐл’ег. Мêсо ко ȳзмēш, тô изâћē по л’и́цу црвѐно и тō не мȍже да се мȁкнē, ни аперâција, ни нӣшта тō не мȍже. Мȍш да рѐкнēш, фӣкло ми је нêмā тȳ нӣкōг, а ӣмā трȳднӣцā, ȍдē јој такô âх за нѐшто, и мȍш да рѐкнēш: „Опрȍсти ми, бȍже, мōрȁла сам тô д[а] ȳзмēм“, и без брӣгē.

(Нафија Булић, 60 година)

Пероше

Кад је дȍшло до мало стȍкē, имȁл’и смо волȍве, и отӣшл’и би гȍре, тā растȍвина, а кȳћа ни би́ла дȍл’е, пā би отӣшл’и осѐкл’и гȍре, пā дову́кл’и до према кȳћи, а не кот кȳћē но на онō брȁдо би остȁљāл’и бȁдњāкове, и посēн уносӣл’и ȳвечē у кȳћу и нȁш ȍбичāј срȁпскӣ бӣо, нӣје смѐло ни да се угâсӣ огњӣште. Ȳвечē унȍсӣмо бȁдњакове тȁмо, мӣ домȁћин што се тӣчē ȳвечē, тô су вел’ӣки би́л’и бȁдњāци, на јѐдну се стрâну сȁмо сѐкло, извȁди онȳ љȳску, остȁви је тȁмо да седӣ и сȁд постȁвӣ се онā бȁдњāк овакô, стȁви се компи́ри на онô и мӣ свӣ прилȁзи и ȳстӣма са оногâ узӣмā те јѐди, компи́ри су би́л’и. Ујȳтру полȁзӣ се, ујȳтру мӣ првō устȁнēмо пā полȁзӣмо, па долȁзи и[з] сѐла дȍл’е, грȁжā: „Овол’ӣкō мȳшкијā глāвâ, овāцâ, крмāкā, трмāкā“. Првӣ кōмшӣја ми је бӣо Владӣмӣр и за бȁдњāк би jâ ишô, изȳтра би бӣо звâт да идѐм да тê, а ȍн је држô свӣње и ȍн би, а мѐђа нêмā дѐсет мѐтāрā мȍја л’ивȁда и њӣва од његȍвē кȳћē, и jâ би тô, и jâ оти́ди кō дӣјете и ȍн би учӣо ме, и jā цȳкни, онô скâчȳ онē жӣшке онē жâрке, и jâ: „Кол’ико скâчē жӣшкӣ, тол’ӣкō мушкȁрāцā, кол’ӣко скâ-

чē жѝшкӣ, тол’ѝкō сѝјена, тол’ѝкō крâвā, тол’ѝкō вȍлōвā, тол’ѝкō свӣњâ“, а јâ ђе онô свѝње рѝјӯ по л’ивȁди: „Јȍк брê, свӣњâ, цѝјелу л’ивȁду тē ми прѐдиј“. Како Смȁјо дȍђе те ми бѝ̂ бȁдњāк, вишē свѝње јâ не дȑжа. Би се тō смијȁл’и, на слȁву би јâ ишô тô, ђе ôн пȍмēну тô. Ракѝја и жѝто и л’ѐп, прекȑстӣ се фѝнō, пошто посѐчē, пȍспē онијем жѝтом по онијем бȁдњāцима, што посѐчē и трѐбā да знâ онô нȁјпрвӣ што је осѐкō и пѝјē се ракѝја тӯ по нâс двâ трѝ и[з] сѐла попѝјемо дȍбро, ондā вѝкнēмо озгȍр, аааа, пѐсма, јȁднā мâјко напрема кӯћи, пѐсма. Полȁзнӣк кад би дошô, првō ôн тȁмо изјӯтра гȑжā и да сѐднē ал’и тô је имȁло, огȑни га озгȍр и понеко превȁри онӯ стол’ѝцу му измȁкни. Ôн је тō до мрâка, пѝјē се, пѐвā се, спрêмā се јѐло, ујӯтру тō мрснô а ӯвечē нѝје, пȍсти су мōрȁл’и да се постӯ. Пȍсēн тогâ, ôн ӯвечē ȍдē ка кӯћи, а дâр му нѝјесмо носѝл’и, не би му дȁл’и тâпӯт нō би му ȍднијел’и кот кӯћē дâр, мȁло пȁрӣцā и чарȁпе, пȍлувер, жѐне нѐшто мôрā да нȍсӯ. Мѐне би Ра́та по пȍлувер исплѐл’а. Унѐсēмо првō слȁму у кӯћу, дѐца пијӯчӯ, расѝпāмо, прȍстрēмо на онӯ слȁму, пā пȍсēн тȍгā ѝмā некā чêрга по онōј слȁми, е тâ слȁма се не дѝжē трѐћӣ дâн, ȍбавēзно мѝ смо мōрȁл’и да нȍсӣмо по шљѝвā да затѝњēмо онӯ слȁму, а у њѝву онô што се побрѝшē на озимѝцу, и стȁвӣмо овакô, рȁстрēмо овакô кō кȑс. Нѝшта се не прѝчā, тô сȁмо за слȁву се прѝчā. За слȁву се прѝчā овō здрâвље, пā јā ни́сам знô а Мѝлан ме научѝо, трѐбā у здрâвље дȍмāцā, у здрâвље гостѝјӯ. „За у здрâвље дȍмāцā, првō Владѝмировē глāвê и фал’е кӯћē и срѐћē дȍма дȍбра, зȁ чем бȍга мȍл’ио, бôк му дȁо и поклонѝо у здрâвље пȍдржō“, пā посл’ēн свѝјā рêдом кол’ко ѝмā у кӯћу, пā посл’ēн Владѝмӣр за у здрâвље гостѝјӯ, домȁћин, ôн пȍчнē и ôн.

(Милован Кељевић, 79 година)

Пленибабе

Довѐл’и, сѝне, мѐне и кот кӯћē свȁдба и тӯ смо турȁл’и ру́чак, вечѐра, ру́чак, пѝте мијесѝл’и у тепсѝју, турȁл’и мêса би имȁл’и, биријâн. Кад је дошô да ме прȍсӣ, нêће тô ȍна. Ѐво кȁко смо се вѝдел’и, сѝне. Ôн је бѝо у Беȍград, овȁмо јѐдна, ӯмрла је, мāмѝла ме за њѝм, сѐстра му, бȁш сѐстра му нѝје, от амѝцē. И ȍни ме ѝскāхӯ на дрӯгō мѐсто, и она ме нѐ даде, немô јâ сам је пȍчēла да је прȍсӣм, не дȁм ви је. Дȍл’е ме искȁше у Рѝбарѝће, дȍл’е испод Рѝбарѝћā. И ôн, пȍрӯчи му, стѝже из Бѐограда, и ôн стѝже и гл’ѐдā ме крос про́зор, пȍмогā један кол’е́га. Е пȍсēн ӯђȍше на вра́та у сȍбу. Реко: „Немô ме ни гл’ѐдат“, нити да га гл’ѐдāм, овȁкō затвȍрӣм ȍчи, ōн беше вѝђен. Реко: „Нêмā нѝшта да ме гл’ѐдā, ôн ме бегенѝсат нѐће, јâ га бегенѝшēм, да га увѐдēм у срце да ми је мѝо, не́ћу ни да га гл’ѐдāм“, и тȑрӣм ру́ке ето овакô да ме не вѝдӣ. Сѐднēм на један прȁк, јȍк на прȁк него иза прȁга, а ôн нȁ прак стô и гл’ѐдā ме, а јâ ни тȁмо ни овȁмо. Да га погл’ѐдāм, ôн пȍл’ијеп. Дѝван ми је бѝо чȍвек. Овакô пȍгл’ēдна сам би́ла ал’ пȍмāлā богами.

И, мȍја сѝко крâснā, дōђȍше овакô на свȁдбу, на свȁдбу ми дōђȍше. Мѝ смо свȁдбу код кӯћē грāдѝл’и у једну брвњȁчу о́нде стâрӯ, ôн нѝје имô ни кӯћē ни нѝшта, сирȍче би́ло, ѝшло по нȁдници. Дȍбӣ да идê једна што га хȁјāла и ӯпēри ми ла́мпу и кâжē: „Вȁлā ти нѝје ȍна према тѐбе“, дӯшê ми мâјкинē, бȍга ми нѐ би лагȁла нѝшта, ако не мȍгу да погȍдӣм, не́ћу да лȁжēм. Упēрѝла ми ла́мпу, јā стȁла, двōрӣм, мӯшкē цѝпил’е, нешто тумâјл’ѝјā, сиротѝња, кӯћа је ту́ђа би́ла у тогā амѝцē ми човѐкова. И јâ богами нѝшта, ôн ми посēн прѝчā, јā нѝшта нѝјесам чӯла, сȁмо га она довѐла,

ја̄ сам гл’ѐда̄ла упе̄рӣла ми ла́мпу. А га̀хче запа̄л’ӣл’и у једно ђо̀ше, једно па́ња, цӣпил’е му̀шке̄, нешто тума̄јл’ӣја̄ца̄ мӣцко̄ и ја̄ се побо̀ла двō̄рӣм, гл’ѐда̄м та̀мо и та̀мо, ôн вӣђен. Е ка̀ко ми је рѐко̄, нӣјесам ја̂ рѐкла му, ôн по̀се̄н ми о̄дека́не један амӣца̄н си̂н рѐче: „Дӣк се да се вӣда̄те, па хо̂ј ко не̂ј“, и ја̂ се подӣгне̄м и ôн рече: „Ја̂ ћу“, кажѐ, „но̀ћас да идѐм“, а једна га сѐстра ми бегенӣса̄ла а би́ла уда̂ва̄та, да ме ту̀рӣ ту̂, да̀доше му с ма̂јко̄м мо̀јо̄м о̀бел’еже, како ја̂ хо̀ћу, бегенӣса̄ше га. Е мо̀ја ма̂јка нӣје јој чо̀век ту̂: „Бо̀га ти немô музӣке но̀ћас да во̀да̄те, убӣо би не ôн што мӣ мимо њѐга, срамо̀та од свӣјета да мӣ тѐбе да̄ја́мо а о̀тац ти жи̂в“. И до̄ђо̀ше те ме то̂ испросӣше и свѐ крӣјӯћи, кад стӣгоше, један чо̀век бӣо са њӣма, у Пѐћ ишô, и мо̀ј о̀тац пӣто̂: „Ва̀ла̄ ми ӣштӯ чо̀ру у Пл’енӣбабе, нѐ зна̄м ка̀каф је?“ „Ва̀ла̄ ћу ти ја̂ ка́зат: снӣјек је бӣјел, но̄ је снӣјек.“ Ôн л’ијеп, јѐшће ме ка̄ снӣјек. Е тако̂ му рѐко̄ и ôн до́ђе: „Хајру̀ша“. „Ха̂“. „Тӣ хо̂ј чо̀ру да да̂ш, а тако̂ и тако̂ ми рѐче прӣјетељ, гла̂внӣ прӣјетељ.“ „Е бо̀гами, Шѐфко, ко бӣдне̄ су̀дбина, на̀ма ће отӣс.“ Ва̀ла̄ ја̂ рѐко под бу̀кву саш њӣм, под бу̀кву. Свӣдо̄ ми се ôн, до̀бар је бӣо. „Ха̀“, кажѐ, „са̀т, о̀на ће ти по̀бој“. Нек идê, ја̂ је не да̂м. И до̀шл’и, ја̂ у Пл’енӣбабе, а о̀ни у Поза̂р до̄ђо̀ше да ме ӣштӯ, до̀л’е смо седѐл’и, го̀ре про̀да̄л’и, отӣшл’и, свѐ чо̀ре, сиротӣња, жњѐл’е, ко̀па̄л’е лу̂к, нѐшто да не бѐдӯ, добӣл’и нѐшто да ӣма̄мо. Кат о̀ни до̄ђо̀ше да ме про̀сӯ, и о̀бел’еже отӣшл’е, ко̀ да не про̀сӣ са̀т. И мо̀ј о̀тац ме нѐ даде. А једна ми за̂ва до̀л’е у̀да̄та и трчӣ за тијем о̀цом мојӣјем: „Шѐфко, пода̂ чо̀ру, о̀на се рѐкла и о̀бел’еже су отӣшл’е, ђе је хо̀ј са̀т? О̀на се рѐкла, и под бу̀кву саш њӣм и свѐ то̂“. Ада бо̀га ми ве не ла̀жѐм ни овоӣцко̄. И по̀сл’е̄н они отӣшл’и до по̂ пу́та у Поза̂р, а Хасӣба гр̂дна̄ трча̀ла, за̂ва ми, те хи вра̄тӣла. „Ха̀јде, Шѐфко“, о̀цу мо̂м, „за бо̀жӣ ха́тар вра̄тӣ се, чо̀ра је да̂та“. „Јѐ л’ бре̂?“ „Ва̀ла̄ јѐс.“ Па̄ ми кӯпӣл’и један, она̂ што мирӣше̄ мӣрӣс, дѐмек ôн то̂ хоће да ме испро̀сӣ а отӣшл’е и о̀бел’еже. Нѐшто то̂ ми до̀није, јѐдан чѐшељ, и то̂ да ме обел’ѐжӣ, а бо̀гме сиома̀шни. И то̂ ми до̀није, ӣспроси ме, и сва̀тови до̄ђо̀ше, и попе́ше ме на једно̄га ко̀ња од ку̀ћē, мо̀ја ку̀ћа ова̀ко̄ о̀згō, а ја̂ се укрӯтӣла, држӣм се, а о̀ни хотē да пу̀цајӯ, а́дет код на̂с кат крѐнӯ сва̀тови, да пу̀цајӯ онӣ пр̀вӣ што ме во̀дӯ. О̀ни вӣкну̀ше. „Ку̀кӯ“, рѐко, са̀[д] тē се посва̀дит. А мо̀ја ку̀ћа ста̀ра, мо̂ј о̀тац: „Ра̀љо, бо̀га ти ма̀к се, ӣграјӯ, сва̀тови до̀шл’и, четрѐс сва̀то̄ва̄, ӣграјӯ, са̀т ће оно̄ ку̀ћē па̀нут па̄ ће те уда́вит, но̄ иза́ђи ис ку̀ћē“. А ја̂ се згр̀чила на гомӣлу, они ӣграјӯ, пѐвајӯ, Мо̂јстирани, Кељепо́льци, а чо̀ра̄ ӣма̄ ту̂ до̀ста, они вӣшē и збок чо̀ра̄, ӣграјӯ, ска̂чӯ. Е посē н ка̀д да иза̂ђѐм, извѐдоше ме, ӣзведе ме На́хот гр̂днӣ, и хоће да, кажē: „Ту̀ри но̀гу у узēнгӣју“. Ја̂ да је ту̀рӣм, ôн ми је ма̀че, а́дет та̄ така̂в, ја̄ ту̀ри но̀гу, ōн је ма̀че, ја̄ ту̀ри но̀гу, ōн је ма̀че. Рѐко: „Шта̀ је то̂?“ Кажē: „Трѐба̄ трӣ пу̂т да ту̀рӣш но̀гу у [у]зēнгӣје у да ти се вра̂тӯ трӣпу̂т“. Одвѐдоше ме нис једну нанӣжицу до̀л’е к Ба̀трага̄ма, јѐдан ме држӣ о̀туд, јѐдан о̀туд, ја̂ на нешто ко̀ња, дѐвер ми је и[з] Жӣрча, нешто ко̀њчета, држӣм се кол’ко го̀ј мо̀гу за оно̄ сѐдло, то̄ је сѐдло, можда нѐ зна̄те вӣ. Е о̀до, стӣгосмо једну во̀ду, ӣзвади ми дѐвēр фиљца̂н, па ис онē водê те ја̄ трӣ пу̂т прогу̀ну, то̄ тако̂, и у̀зо она̄ фил’ца̂н, тако̂ хи узӣма̀хӯ, напо̀ӣ те и у̀змē фил’ца̂н. Е богами ме одвѐдоше сва̀тови, срѐтоше ме о́де, донијешѐ ми мѐт у један фил’ца̂н, па̄ ту̂ умо̀чи пр̀сте, па̄ овако̂ по мустāћӣма. Е ха̀јде са̀т да окрѐнēш ко́нче, тако̂ мӣ смо зва́л’и дӣјете. Ја̄ нӣјесам ка́дар, вѐл’ик тол’ӣко̄ бѐше, ја̄ ни́сам ка́дра, а не мо̀гу да збо̀рӣм, не вељâ. Посл’е̄н ôн ми, та̄ чо̀век и[з] Жӣрча по̀мога̄, те га о̀креће̄ трӣпӯт, ја̂ изва̀дӣм кошу̀љу те му да̀до. И отӣдосмо до ку̀ћē, са̄ђо̀смо, цумбӯсӣше, цумбӯсӣше и ха̀јт са̀т у нешто шу̀пē, нӣти зна̂м хоћу л’ се запа́л’ит, нити

смѝјēм да налȍжӣм, енê га јȍш седӣ тō чāрдȁче тȳ. Хѐј љȳтā кȳкавица, јā седӣм, хоће да се запȃл’ӣ, нȁ прак, онā сул’ендȃр горӣ и тѝчē онȁмо у тā стȃн, и јā чȳчнула фȳтка, чȍвек ми л’ежӣ: „Хȁјде“. „Ђê?“, реко, „да се запȃл’ӣмо“. „Е пā тӣ стȍј тȳ, јȃ ћу да л’ѐгнēм.“ „Л’ѐгни богами, јā не смѝјēм да ȍбадвоје изгори́мо.“

(Рахима Шемовић, 80 година)

Пресло

Ѝмā на Мѝљину глȃву о́де кот Ћул’ѝјē, тȳ ти је тȃ ва́шар нȁјбл’ижӣ пā пȍсл’ēнке ѝмā о́де у Жӣрче, ѝмā ђē онā вȍда Промȳкл’ѝца, тȳ ва́шар се обȁљā. Бѝо сам у онē Промȳкл’ѝце, онā чѐсма беше су́ха, јā чѐка оно нѝшта. Јȃ кат сам бѝо нêмāше ни кȁпљē једнê, су́ха, би рѐкō нѝкат нѝје имȁло водê, сȃм сам бѝо, оти́до, ђê тô, у некā брда тȁмо. Јѐс имȁла прӣча и тô ћу ти при́чат. Тȳ је би́ло овȁмо гȍре ѝмā једно јѐзеро овијем брдима тȁмо у Мȍкрȳ Гȍру, на врх брда, јā нѝјесам бѝо, жѐна ми је прӣчȁла кō ђа́ци су ѝшл’и, нѝје оно млȍго вел’ѝко тō јѐзеро, тō је пот Мȍкрȳ Гȍру, и бѝо тȳ некӣ чобȁнин, чȳвô стȍку за пȁре и у некȳ мачȳгу завртѐо тē пȁре и носѝо тȳ мачȳгу, чȳвô стȍку по тијā плȁнӣнā гȍре и дошô тȳна́ке крај тогā јѐзера, а би́ла некā Мѝл’ица девôјка јој ѝме би́ло и она ујȁгми онȳ мачȳгу пā му бȁци у јѐзеро, онô се обрни и нестȁни. И посл’ē су прӣчȁл’и кат су дȍшл’и, ујȁгмио тā чобȁнин и бȁци њȳ и она оти́ди у тō јѐзеро потȍни, е посл’ēн кȃжȳ да су о́де на Мѝљину глȃву нѐ знāм штȁ бѐше испȁло, на Чѐчево чѐшељ, у Ѝсток беше мачȳга испȁла, и однѐкут ôн изл’ѐгō на воденѝцу ѝмајȳ онē решѐтке онô што пролȁзӣ у бȳкву и ôн је нашô и склонѝо је у тȳ воденѝцу, овȃ однѐкуд нал’ѐгō: „Бѝ л’ ми дȍ овȳ мачȳгу, вȁлā ми однѐкут дȍнијела је вȍда“, ал’ тō нêмā вȍда нѝгђе озгȍр да идê вȍда пра́вац. „Ѐво“, кажē, „за овô сам јȃ овол’ѝкō гȍдӣнā чȳвô стȍку, ѐво ђѐ су ми пȁре“, и разбѝјē и тȳнȃ пȁре свѐ седȳ, а тȍ нѐ знāм ти у Чѐчево испô чѐшељ, на Мѝљину глȃву гла́ва, Мѝља би́ла, јȍш ѝмā тијā надѝмāкā су прӣчȁл’и прѝје. Мѝљина гла́ва тȳ је гла́ва иза́шла.

(Сејдо Демировић, 79 година)

Пружањ

Тō је једна дол’ѝна, тȳна́ке сȁмо смо тȳ жӣвѐл’и, тȳ нêмā стȁнōвā. Богами се држȁло стȍкē ђȳтурē, свѐ се држȁло. Кōзȃ, биљем, имȁло је по стô кōзȃ да се држӣ, овāцȃ, евê и дāн дȁнас, биљем, држȳ љȳди по сѐдам ȍсам крȃвā а ȍвце слȁбо кȍ држӣ сȁд јер нêмā ђȍбāнā, свѐ тō отѝшло. Ѐво ѝмā мл’екȁра у Прȳжањ, нѐ мош тӣ нȃј л’ѐпшȳ офћȁвину от Прȳжња. Ѐво јȃ сам би́ла са ђȍрōм ко[д] тогā сѝна, ћетѝри онē ка́нте смо ȳзēл’и, л’ѐпшē нêмā, мл’екȁра ѝмā, и тō да вѝдӣш кȁка л’ѝјепа, л’ѝјепо и сѐло, нȍгу нêмāш тӣ ђѐ да окȃљāш. Ѝмā мл’екȁра ȳ Прȳжањ, ѝмā мл’екȁра дȍл’е у Позȃр, ѝмā једно двȃ-трӣ. Ранѝјē се прȁвио сѝр, ка́јмак и мȁсло, мȁсло се мȃхом прȁвило. Тврдӣ сѝр, ȳзмēш те разл’ѝјēш онē кȃрл’ице, нêмā вѝшē тȍгā, онē кȃрл’ице порêђāш на пол’ѝце, пā покȳпӣш изȳтра онā ка́јмак, ȳзнēш онȳ врнѝку пā усѝрӣш, тō е тврдӣ сѝр, и ȳзнēш те измēтêш мēтȁницу, по кѝло би изме́ла мēтȁницē. У стȁп, ѝмā један дрвѐнӣ стȁп, ѝмā бркља́ја, тō убӣ, убӣ, а хȍ л’ да ми вѐрујēш да сам јȃ по стô кӣлā мȁсла кȳпӣла, пā ми пȍпӣ крȁва једнē гȍдинē мȁсло те ми готȍво л’ѝпса тā крȁва. И пȍсл’ēнке ȍде ђȍвек те ȳзе некē табл’е́те те ȍстаде. Тō се рāдѝло свѐ, сȁд нêмā тô нѝшта. Тô ти је ѝстō. Мēтȁница се раскрȃвӣ, тō зове́мо мȁсло, а мēтȁница

онā што се измēтê, по кȉло мēтȁницē измēтêш, сȁт је маргарȉн, овō нêмā вишē мȁсла. Мēтȁницу ȕзмēш са врȕћијем л’ѐбом, умȉјесȉш л’ѐп, онō ȕзмēш јѐдēш, тō је млȍго л’ȉјепо, пȉте мȉјесȉш, свѐ мȍжеш са мȁслом, тâпȕт нȉје имô зе́јтин, нити се знȁло штȁ е зе́јтин, обарȕшу тȕрȉш па од мил’ȉнā да је појѐдēш. Обарȕша, ȕзмēш убȕтāш, убȕтāш, убȕтāш, бȁш кā палачȉнке, искȁтȉш је у кол’ко хȍј тȉ кȁтōвā. Рêдом овакô јѐдан пā дрȕгȉ пā трѐћȉ пā док напȕнȉш тепсȉју пȕну, свȁкȉ пōсѐбно, не вȁдȉш и тȉ нō мâстȉш пā рêђāш. Тô ти је мȁсеница, вȉ зове́те мȁсеница, и мȉ смо зва́л’и мȁсеница. Од бȉвољȉцā биљем нѐ мош да га појѐдēш, нȁјбољȉ је ка́јмак од бȉвољȉцē, нȁјачȉ, од кȍзē не мȍре. За вȍду сȁмо магȁрāт, а јâ нȉјесам ћȕла до скȍро да се магарȉце мȕзȕ̂. Тô сам тȕ̂ скȍро ћȕла на тел’евȉзōр. Пр̏вō ждребȉца кат се ождрȉјебȉ, пр̏вō ждрȉјебе се родȉ, тō се жѐне јѐдва ћѐкāл’е да ȕзмȕ̄ онȕ̄ врнȉку, да хи помȕзȕ̂ збок кȁшља дѐци.

(Еља Рецовић, 73 године)

Рамошево

С волȍвима смо ȍрāл’и, спрēмȁл’и за сѐтву, е пȍсēн бȉо је онâ срȉп рȕћнȉ, онō руковêжђе док напȕнȉш овакô рȕку и н[а] онō руковêжђе, пȍсл’ēн се зва́л’и, онô се нȉје зва́ло брѐме, снȍп, и прȁвил’и онē стȍгове вѐл’кē, онō зр̏но онō што је онȉ клȁсови, унȕтра би стȁљāл’и, овȁкō и онē стȍгове би прȁвȉл’и, тō је бȉо вѐл’ик стȍг, с кȍњима би вр́хл’и на л’ивȁду, такô се рȕћно кȍсōм онȕ̄ тра́ву пā поквȁси нȁвећē да би се онō утȁбāло да се нѐ би прашȉна дȉзāла. Да се мȉјешā онō зѐмља са жȉтом. Сȉјāл’и смо кȍд нāс у Рȁмошево јѐћам, о́вас, рâш, пшенȉцу нȉјесмо ранȉјē сȉјāл’и. Пȍсл’ē би с кȍњима јѐдан, звȁо се стȍжер, кȍлац један на срѐт тогā гȕвна се зва́ло, забȍди ла́нац и уха́ми онијā кōњâ кол’ко је имȁло, по двȍје, мȁњē нȉје, пā и по пē[т] шестȍро и тѐрā онē кȍње у крȕ̂к, за онā стȍжер заве́жи ла́нац и у крȕ̂к и тѐрā са прȕ̂том, већȉнōм дѐца би хи тѐрāла а онȉ старȉјȉ би тре́сл’и онȕ̄ слȁму, превр̏ћāл’и онô да би опȁло жȉто, пȍсл’ē онē мѐтл’е брезȍве, би обрȉсāл’и онō гȕвно, згомилȁл’и жȉто, лопȁту и јѐдан је са мѐтлōм брāнȉо онā кȕп да се одвȍјȉ онā пљѐва и онō слȁпшē. Пȍсл’ē би тō стȁло мȁло док се дȍбро осȕ̂шȉ, имȁло е решѐто, тâпȕт су ћêрге зва́л’и, вȉкȁло се цера́де да би окроȉо онō жȉто, да се онō слȁпшē одвȍјȉ, на вѐтар, тō би са онијем решѐтом, и кат пȕ̂хā вѐтар, ôн одвâјā онô лȁкшē што е то је слабȉјē, е онō гȍло зр̏но пȁдā на мѐсто, онô нȍсȉ вѐтар. Тѐрāл’и би у воденȉцу те мл’ѐл’и. Мôј ȍтац кажȕ̄ да је ишô у Вȕћитр̏н те је узȉмō кукȕрус, тō кукурȕзнō брȁшно, те је догонȉо и сȁде кад би наишô за Македôнију док ми је бȉо стрȉц жȉв, тô му је бура́зер бȉо мôј ȍтац, ōн је рȁно ȕмрō, јā га нȉјесам ни затȕвио, кажē: „Твôј ȍтац је долȁзио о́де с кљȕсетом те узȉмō кукȕрус“, тō се корȉстȉло за јѐло, тō кукурȕзнō брȁшно, овō пшенȉчнō тâпȕт је мȁло имȁло и тō је ску́по би́ло, јâ сам затѐкō кат би онâ хл’ѐп умȉјеси пā у врнȉку, пā удрȍби онō дробљêње, најѐди се, бȍљē сȁт но, што кȁжȕ̄, пећѐње.

(Заим Фазлић, 64 године)

Рачиће

Е валā ȉмāм и кȍшȕљā вēзѐнијā и сȕкње, старинскê нōшњê, дабôгдā помēнȕло се а не поврнȕло се. Посȉ је пр̏вō, пā кат нȉкни, кад стȁши, улѐгнēш у њȉву, ка[д] стȁши тā бељôјка, зâђēш пр̏вō те бȉрāш тȕ̄ бељôјку, ȍна изрāстê жу́то нешто гȍре, а

црнôјка онā зелѐнō, ѝмā глáву, сѐме ѝмā, и свѐ тô изабѐрēш тȳ бељôјку, пā кад је обѐрēш, осѐчēш на крљу онô с врā и онô дȍле, пā повѐжēш, пā у мочѝло, вȍду, ѝмā рȳпа ѝскопāна, трѝ нѐдеље седѝ ȳ воду, кад је извāдѝш навр трѝ нѐдеље, тѝ пи́ши, јâ ћу ти при́чат, навр трѝ нѐдеље је тȳрѝш око плȍта, растȳрѝш је, ка[д] се осȳшѝ, имāле онê штȳрнē трȍлице, мôзак да ти пробѝјȳ, двâ дрвета побȍђена тȁмо и састȁљена трȍл'ица пā бѝјеш цѝо дâн трȍлицōм. Кад отрлѝш тô, ȳзмēш грѐбēне, двâ грѐбена имȁли овакô, вȳчêш те гребенâш те повѐсмо састȁвѝш пā испл'ѐтēш косѝцу тијā повѐсāмā по овол'ѝкō, пā кад би обѐсила на једну згрȁду по двāнȁес седамнȁес тијā кȍсѝцā, кȳкȳ кȁд л'и ће се овô ȍпрес, пā док тô опрéди, по свȳ зѝму ȍчи ти испȁни прēду́ћи, жѐљна сȁна. Пā док тō опрéди, пā послēн кад опрēдếш, трѐба да се вȁрѝ, пā провѝри свȁкѝ дâн прȍврēш петнêс кȁзāнā водê, пā нȍси на рѝјеку дȍл'е пā пѐри онē полȳтке. Пā док опѐри тô, богами ла́дно, отпȁдни ти нȍге ȳ воду. Е кат свѐ тō свâрѝш, сѝне, ѝмā онâ вѝтō, ка[д] се осȳшѝ свѐ тô, пā вѝтō тȳрѝш па мотâш, двâ дрвета пȍдугачка пā овакô, тȁмо тȳрѝш четѝри шѝљка, мотâш тô. Ка[д] дôђē врéме, хȁјде смотȁла си, ȁјде да снȳјēмо, побȍдēш тȳ кȍлац, тȳ кȍлац посēн тȳ двâ пā тȳ двâ пā кад би стȁла при́чат, пā док оснȳјēш тô, трѐбā сȳдōвā за онâ клȳпчāт да тȳрѝш двáдес клȳпчāдѝ. Пā ка[д] стȁнēш да ткêш, да навѝјāш тô првō на вратѝло, свѐ тô да навѝјēш на вратѝло, онȁмо сам имȁла једне сȍхе, пā док тô навѝјеш, двѝје трȳбе, пā ка[д] стȁнēш да ткêш, да ме чȳјēш гȍре, вѝкô ми је свѐкар: „О снȁо, чȁк ра́збој ти се чȳјē до Рāнѝцē“. Четѝри нѝта, тô ти заборȁви, пā пȍдношци, кат трѐбā да увȍдѝш пла́тно, тȳ трѐбā двѝје, пā брдила. Брдило што ткêш, брдо што увѐдēш онē жѝце. Бѝлȁ су дȍл'е у пȍдрум. Су́кно, пла́тно, слȁмарице, гȳбери пртенѝ, вȳњени губѐри, свѐ жѝвō, и за сȳкње и за панта́лоне.

(Петкана Рачић, 80 година)

Саш

Жѐне опрêмȳ млâдȳ фѝно, ѝмā кȍњ се је трāжѝо, на при́мер, искључȳчиво за невѐсте, искључѝво мōрô је да је кȍњ бêл'ē длȁкē, и тā кȍњ се је звô јѐдек. Мирнѝјѝ, тō нѝје смѐло кȍњ којѝ се плȁшѝ, да бȁцѝ невѐсту пā посēн тȳ цѝркус би бѝо, ѝсто кō кȍла сат што се кѝтȳ, ōн је окѝћен, чѝс, на њѐга нêмā трȳнка јѐдна, сѐдло, тō е свѐ кнȁп и дѐвер, фѝно дѐвер, дѐвер мôрā да је о срȍства младожѐњē, ôн помȍгнē јој да се пȍпнē, мȁло њêни кад је испрȁћајȳ, мȁло дѐвер задржѝ кȍња да се нѐ би мало уплȁшио ил'и нѐшто док се млâдā пȍпнē на кȍња. Пре тȍгā она се мȁло припрêмā за пу́та, на при́мер, кō мо́ја што е би́ла изȳтра ȍна је путовȁла, тō се путȳјē сѐдам сāтѝ, пā се бојѝ да се нѐ би дѐсило нѐшто ȳспутно, пā ранѝјē се припрêмā да нѐ би прехлāдѝла тȁмо па да нѐ би млȍго јѐла, ȳглāвнō да је спрѐмна за јѐдан дâн да мȍже да издржѝ. Ѝмā жѐне нешто знāјȳ, ѝмā тô нѐкѝ кô, како кажȳ, чѝни нѐкѝ, њѝхови тȁмо нѐкѝ, нѐкē ѝмā пā се слȳжȳ и с тѝјем, нѐшто ил'и да се тȁмо да се окрêнȳ младожѐњи кад ȳђē у тȳ сȍбу код млâдē пā ôн кат се озȳјē тȁмо, на при́мер, пā му окрêнȳ ципѐл'е, ѝмā тȳ, дȳшмани тō рâдȳ. Ил'и кат крêнē на вра́та, отвȍрѝ вра́та д[а] ȳђē кот млâдē, ѝмā жѐнâ прѝђē и удȁрѝ га мало по л'ēђѝма и тō нѝје дȍбро. Тô му знâчѝ нѐшто жел'ѝ ил'и да нêмā децê ил'и да не бȳдē у слȍзи са млâдōм, да се тā брâк не одржѝ.

(Авдулах Хот, 70 година)

Смолућа

От Карајўкића и от Лукāрâ óде је долàзило, ѐде је седамнêс вѐденӣцā нѐкат би́ло, óде је нѐкат би́ло кō у чāршӣју, јѐс бѐга ми. Вӣкàл'и су љу̑ди ранӣјē: „Кат је свѐт кија́мет, у Смалу̑ћу је сељáмет", нêмā водê свѐт засу̑ши у Смалу̑ћу ӣмā. Мл'ѐл'е жӣто. Тō се е узӣмāло у́јам, пêт кӣлā на стô кӣлā да ти умѐљē, мôј ѐтац је имô воденӣцу ал'и ôн је имô воденӣчāра дрѐугōга, те му чу̑вô воденӣцу и мл'ѐо тô. Рӣјека овâ што је на њу̑ сàд центра́ла, сàд вѐденӣцā нêмā, Смалу̑ћкā рӣјека, тā рӣјека не кâпӣ нӣкат, свàкат ӣмā ӣстô. Ӣзвор је ту̑, ту̑ ӣмā пѐћӣнā, кàко нêмā, ӣмā вѐл'икијā пѐћӣнā, једнē гѐдинē су долàзил'и ѐни, дѐсе-дāнâ су би́л'и са шàторима гѐре испитѐвāл'и тē пећӣне, тō штà ти јâ знâм, кѐпāл'и, трāжӣл'и нѐшто, штà јā знâм. Вӣкāху̑ да су пронàшл'и некāки бêл'ӣ мѐдведови да су ту̑. Тô нѐкад би́ло, штà ти јā знâм.

(Ризван Чоловић, 85 година)

Старчевиће

Јā сам ту̑ порâстō, јâ сам у Перѐше порâстō, рѐђен сам ту̑, преко трӣста гѐдӣнā смо мӣ óде у Перѐше, óде ранӣјē жӣвѐло дѐвет ку̑ћā, ѐсам ку̑ћā је би́ло Срѐбā што је жӣвѐло ту̑ и нàша ку̑ћа мусл'имàнскā, кō дѐца смо ӣшл'и у шкѐлу, вѐзāти би́л'и, и Бáјрам би бӣо дóђи тā дѐца од Бāјрàма и би́ла би слàва, нӣкад ми слàва прѐшла нӣје и по вâӣрā би ӣшл'и, дóђи они ӯзни нѐ и ту̑нáке би би́ла слàва, и онô изāђóше онӣ транзӣстори мâл'ӣ Ӣскрини и мӣ ку̑пӣсмо тā транзӣстор мало смо би́л'и отменӣјӣ, ку̑пӣсмо пā донѐсосмо тā транзӣстор пā би слу̑шāл'и ту̑ пѐсму и тô, ту̑ сам жӣвѐо, ту̑ сам порâстō, нӣкад нӣјесмо нешто имàл'и, ал'и сàт свѐ је тō отӣшло млáдеш, пѐудāло се, поженӣло се, осел'ӣло, тō нêмā.

(Смајо Ризвановић, 65 година)

Струмце

У тô врéме нӣт си смѐо ку[д] да мр̑днēш, ни́си мѐгō да га самѐљēш, ку̑āл'и смо кукѐруз пā смо јѐл'и за преживљāвâње, и кромпӣр. Сѐћām се, јâ сам мâл'ӣ бӣо дѐчко, пā тô је би́ло четрēспр̑вē, а јâ сам триешêстō, знâчӣ пêт гѐдӣнā сам бӣо, имàл'и смо онē трàпове за кромпи́ре и мусл'имâн јѐдан, онӣ са ору̑жјом, кажē: „Àјде дѐчко да ми пробѐрēш компи́ре, оћу да ку̑ām да јѐдēм", јâ га утѐра у трàп и ôн с оногā прōзѐрчета кажê: „Тâј ми дâј", јā нѐ знām не мѐгу да погѐдӣм којӣ је. „Излàзӣ, ћѐравā ти стрáна", ѐпсова ми мâјку, ӣшамара ме, јâ свѐ врӣшту́ћи ку̑ћи, у штàлу тàмо ђе смо жӣвѐл'и. Убӣвàл'и љу̑де, чӣм га осѐти да је нѐко мало пѐвреднијӣ, убӣвàли. Мôј ѐтац је бӣо зарѐбљен, ôн је бӣо кō војнӣк пā је у Скѐпље зарѐбљен и отѐрāт у Нѐмачку̑, пêт гѐдӣнā је бӣо у Нѐмачку̑, четрêс пêтē гѐдинē се врāтӣо, убӣвен са штāнгôм преко кӣчмē, и убӣвен му бу̑брек и добӣо посл'ēн туберколóзу кошчану̑ и кад дôђē óвде код нâс, ӯмрије у бōлнӣцу. Јâ сам бӣо нàјстаријӣ о[д] децê, још четӣри сѐстре сам имô и мâјку и бàбу и дѐду. Тàмо су свӣ Кêљевићи и мӣ Рâдовићи, пā се тō сàд растӯрило, нѐкӣ пѐмрл'и, нѐкӣ отӣшл'и за пѐслом, нѐкӣ су по Мӣтровици, нѐкӣ би́л'и у Смѐдерево, пѐмрл'и, нѐкӣ по Крàгујēвцу, ӯглāвнō ту̑ корӣстӣ сàд мусл'имâн, дотѐрō стѐку, пашàлук напрàвио óнде у тō имáње. Кѐ да те пӣтā. Свӣ смо остàл'и сàмо са бàбāма, нѐко нêмā ни бàбу, нѐкā остàла бàба сáма и тô ти је, тā је жӣвот такâв.

(Радовић Миломир, 76 година)

Суви До

На Трȍјан тӯнâ за врéме тȕрскō одузȉмāт вȉшак жȉта и наш дȅду одрēдȉл’и да тȅрā тō жȉто за Пољȁну и кад бȉди по[д] тā Трȍјан, сломȉо кȍла, тō бȉла дрвенâ, дрвењȁча тā кȍла. А бȉо још нáкав Вȕкић, дȁ л’ је бȉо Вȇљовић се презȉвȁо нȅ знāм тȁчно, кажē: „Ха, штȁ ћемо сȁд?“ Кажē: „Богоми да се врȉнēмо у Брȁћāк“, ко[д] Тројȁна је Брȁћāк овȁмо сȅло, овȁмо к нȁма. Кажē: „Да се врȉнēмо у Брȁћāк да конȁчȉмо пā ћемо узȇт сечȉвâ тȉјā овȏ ујȕтру да напрȁвȉмо и продȕжȉћемо идéмо, закȁчȉмо волȍве и да ȍдēмо тȁмо“. Кажē: „Вȁлā јâ ћу да остȁнēм óде ȕ кола“, и тō жȉто, снȍпље бȉло. „Немô, кȁко да остȁнēш тȕ, ȁјде д[а] [ид]éмо, тȅрāмо волȍве.“ Вȁлā јâ ћу óде да остȁнēм. Те остȁни тâ, Вȕкић му бȉло ȉме, запȁнтио сам како ми ȍтац прȉчао. Кâт, кажē, у нȅкō дȍба, ōн тȕ сȁм бȉо пā га зāр бȉло нешто сȕмња, у нȅкō дȍба чȕо се некȉ цâгōр. Штȁ тō мȍже бȉт, кажē, кат вȉл’е наȉшл’е. И како су ȍни попушћȁл’и волȍве, онô се зовê таљȉзи, таљȉзи онô што се фȁтајȕ, што се фȁтāл’и волȍви тô се звáл’и таљȉзи, они побацȁл’и онē таљȉге, нȉјесу и потурȁл’и у овē јармȍве, него побацȁл’и тȕнâ, а оно ȕзē јȅдна пā от пéтка и субȍтē вȁљда, пéтак знâм а субȍта нȅ знāм да л’ је сȉгȕрно. Овô што се ткê на рáзбој пā ȉмā тō брȍдо што се увȍдȉ, ȍно на прȉмер ȍновāно на једно вратȉло ȍновāно тô што ће да ткê е сȁд ȉмā брȍдо што нȉје мȍгло свē да стȁнē него је претȅкло десéтак тијā стрȕкâ, тô се звȁо ујȁмак. А ка[д] се изȁткē, пā се пресȅчē те онô што остȁнē, тô су звáл’и урȅзнȉци. Онō послȅдњē, дȁљē не мȍре да се ткê те га пресȅчēш тō плáтно ил’и шта бȉло, е тô се звȁо урȅзнȉк. Кажē: „Сачȕвȁла те мâјка од ујȁмка и од урȅзнȉка“. Сачȕвȁла га мâјка... Тō се нȉје мушкāрȉма упл’ȅћāло у рȍбу тā ујȁмак и тā урȅзнȉк, тō се нȉје мушкāрȉма ушȉвȁло у нȅшто да нȅшто пришȉјēш тā ујȁмак нȉкāко за мȕшкȕ стрáну и тā урȅзнȉк, от тогâ сачȕвȁла га мâјка, нȉје му ушȉвȁла, те затô прȉчȁла. Пā се дȉгл’е свȅ те се прȍпēл’е на тā Трȍјан, такô је ôн прȉчао. Ако је лȁгō, о сȅби му бȉло. Пâ кажē водȉше кȍло, игрȁше, пā водȉше кȍло, пā пȅваше, пā вел’ȉ: „Којâ мâјка не мȍже да подȉгнē сȉна да убȅрē цвȉјет од ȍмана, од омȁна и од сȕртомана да ушȉјē сȉну у пȍјāс, такô ће га мâјка подњȉвит“, вȉл’е тē прȉчȁл’е. Пȍсл’енāк ȍне се отȁл’ē растȕрил’е, овâ што е бȉо тȕнâ у тā кȍла ако је лȁгō о сȅбе му га бȉло, тô остȁло пȍсл’енā прȉча у нáрод. Ȍтац ми нȉје прȉчао, нȉје знȁо штȁ е тā цвȉјет. Ȍман ȉмā, ȉмāмо цвȉјет, ȉмāмо мȉ кот кȕћē сȁт. Ōн је овакô окрȕгō, вел’ȉко, ȉмā вȅл’икȉ л’ȉс, ȉмā ōндȅнā под купатȉло ђē цвȉјеће. Ȉмā ȍкрȕгл’ȉ цвȉјет, тô је ȍман, ако ȉмāш вȍљу да га вȉдȉш, жȕт је, вȅл’ик цвȉјет, ȉмā нȅ јȅдан, ȉмā нȅкол’ко ōндȅнā, е тô је ȍман, а сȕртомāн ȍтац ми нȉје знȁо штȁ е, ȅто по планȉни је ишао, ишô је и по Црнōј Гȍри и свȕј по тијā плȁнȉнā, а нȉје знȁо штȁ је тā сȕртомāн.

Прȉкāз јȅсте, ȅво да ти још нȅшто прȉчāм, ка[д] те ȉнтересујē, а немô ме псȍват, тȅбе свȁкā чâс, нȅка си, срȅтња и бȉла. На тā брда тȁмо дȅснō ȍдмā гȍре, зовȕ се Брȅзовице, тȕ су бȉл’и стȁнови и тô е нȁшēга дȅда бȉла сȅстра, ȕдāта у тȕ кȕћу тȁмо у тȕ дол’ȉну и сȁд, овâј, јā се извињâвāм, овâј мȕш ишао је кȍ[т] тора, тō су гȍре бȉла стȍка на тā брда и имȁл’и бусȁре, сȁд вȉ тô нȅ знāте, јâ ћу ти објáснит. Тô ȕзмē се дрвâ пȍдугачкијā по двâ трȉ мêтра и састȁљајȕ се овакô са свȉјā странâ сȁмо на јȅдно мȅсто се остȁвē врáта, пā се ȕзмē пȍсл’енāк те се ȍрē зȅмља пā се турâ порет тијā дрвāдȉ, а тā дрва тȕрē се чêсто, пā по тијем дрвāдима турâ се тâ зȅмља и тȕ е лȍжена вȁтра да се нȅ би запāл’ȉло, е тō се звáла бусȁра. Ôн, кажē, свȁкȕ нōј идê у тȕ бусȁру пȍранијē, и ко[д] стȍкē гȍре, а жȅне, опрȍстите мȍл’ȉм ве, а жȅне кā

жѐне, свàшта ӣмā код нāрòда, њȳ е ӣнтересовāло млòго штô ōн идê такô рàно гòре кот тòра, пā полàко за њӣм гòре привȕчи се пā крос тȳ бусàру нѐђе тā зѐмља се мàло разриједӣла, òна повӣрѐла кат кажē наложӣо вàтру и тō дòбра вàтра и кажē једна жѐнскā сѐла пред њѐга, кòса јој пàла свѐ по зѐмљи поред вàтрē и нѐшто се ȳнијела те му прӣчā, овакô бл’ȕзи прӣчā нѐшто, она сàмо да је шȳтѐла, ôн би бӣо можда остô жӣв, кажē бӣо л’ӣјеп тā чòвек, такê л’епотê му нӣје имàло на човѐка, кажē: „Не дâ, дрȳго, ӣзгоре ти тā кòса“, она мȃхни глāвôм овакô, како òни тō прӣчајȳ, јā нӣјесам гл’ѐдō, ѐто сàд да свàтӣш, мȃхни глāвôм овакô нà страну, онā јој кòса отȕди преко л’ēђâ: „Ѐ, вàлā, дрȳго, нéћу ти вишē дôћ óде“. О[д] тê нòћи се тā чòвек разбол’ӣо, вӣшē се нӣје с тē постѐљē дӣгō, дòбар чòвек бӣо. Вȕила бȕила. Тô ти је вȕила бȕила и òна му е зàдāла мȳку и вишē се с тē постѐљē нӣје дӣгō. Нӣко ми нӣје тō прӣчàо, јâ за тā двâ слȳчāја знâм и тô ти прӣчāм тô што су прӣчàл’и а још сам бàш дòбро са свѐшћом, а сачȳвā бòже нѐкад нѐ би мòгō ни погòдит, нӣјесам овијā прӣкāзā нешто запâнтио нӣкōг да ми је прӣчô.

(Јаблан Ђуровић, 82 године)

Балетиће

Они су ис Цр̂нōга вр̂ха досѐљени. Изглѐдā с Плàва, такô сам чȳо, такô беше и Дрáго. Тàмо бӣо и тàмо ȳмрō, кажȳ умӣрō и трāжӣо лѐба. Тō је бȕило глâд. Ōн имô трӣ сӣна. Доселӣли се ис Цр̂нōг Вр̂ā и óде жӣвѐли, ôн имàо трӣ сӣна, и отишô у заробљенȕиштво и тàмо ȳмрō òд глāди. Отѐрāли и Швáбе и тàмо бӣо и ȳмрō. На Солȳнскӣ фрòнт. И тàмо је и ȳмрō. Деда Рàдовāн имàо четӣри ћéрке, нӣје, трӣ, и вâс двојӣцу, а Вѐљко је имàо изглѐдā трӣ, четӣри ћѐрке. Мӣку, Тóду, Рáду, некȳ што е ȳмрла. Ѐх, кàко се жӣвѐло, мȳченичкӣ, мȳченичкӣ се жӣвѐло, што вӣкāше онā у Ѝзбице, јā знâм Мȳрат је Рēбрòња нàјприје пòчео да прàвӣ гȳменē опâнке от камиōнâ, пā смо ӣшли онàмо те куповàли гуменê опâнке, а пироћáнце тō нӣје бӣло, хееее, кàсно овàмо. Са клӣнцима са некōм жӣцōм закӣвàли. Од говѐчета. Кò те пӣтā дà л мòре. Зӣми кад нêмā штà дрȳгō. Вӣшē бòси нô обувѐни. Конòпљу сӣјāли. Бӣо сам члàн Сāвѐза кòмунӣстā, бӣо сам секретâр óде организâцијē, бӣо сам одбôрнӣк Црвѐнōг кр̂ста, пā прēсѐднӣк òмладинē, тō је у кòнтакт са сѐлом, штà се рâдӣ, кàко се рâдӣ, да се сѐло унапрêдӣ. Бӣо прēсѐднӣк òмладинē, свȳј смо дāвàли прӣрѐдбу и у Шарòње, и у Врāнòвину и у Дēжѐву и у Пòпе, свȳј. Нӣје, забрāнӣли су бȕили, ѐво јâ нӣјесам био дѐцу крстӣо.

(Видосав Плавишић, 83 године)

Бобовик

Кàку бōлнӣцу, жѐна се опорòдӣ крӣјȳћи, да нӣко не чȳјē, срамòта. Не вељâ да прескòчӣ конòпац, не вељâ мàчку да удàрӣ ногôм, пàшче не вељâ да удàрӣ ногôм, кажē оће да бӣдē дӣјете чȳпāво кā мàчка и кā пàшче. Кажē обавӣјē се пȳпак око врâта пā не мòже да се опорòдӣ. Не вељâ нӣшта да трâжӣ кад је трȕдна, ако јој не дàдȳ, пòсл’ē нӣје дòбро тō дӣјете, не рòдӣ се нòрмāлно, тô би вӣкàл’и, ако трâжӣ нѐшто да појѐдē и сàд нѐко нешто нêмā, нӣје јој дô, и кажē родӣ се онô шарѐно по л’ȕицу дӣјете. Мêсо не смӣјē, ӣстō, шарѐно дӣјете се роди, и не смӣјē кат се кȳхā вàрӣво онô, да га прôбā, кажē нӣјема дѐца, онô с кљȕча кад врӣ пā да прôбā, кажē нӣјема дѐца, не

вељâ, мȕтајȕ, нȉјема. Онâ што га префа̀тӣ трѐбā да му кȕпӣ кошȕљицу. Кад му вȉдӣ првā жѐна којâ му вȉдӣ зȕп, трѐбā и о̀на нѐшто да му кȕпӣ збок тогā зȕба. Мôрā ја́је да му се да̀днē, са̀т да̀дȕ па̀рāма а ȉсприје нȉјесу, са̀мо ја́је, стро̀го. Жѐна кат кључâ ва̀рӣво да прôбā са оногā кључа, кажȕ нȉјема дѐца, свѐ се тō трага̀ло. Јѐсте, нѐ знāм штô, нѐмајȕ по̀сл'ē на̀факē кô, одузȉмā хим се на̀фака.

(Селима Булић, 68 година)

Боторовина

Тō је једна дȕжнōс сва̀кōм мусл'има́ну којӣ је ȉмућан да о̀дē на ха̀ћ, је л' тō је једно благосло̀вљенō мѐсто, тȕ је средȉна цȉјелōг свȉјета. Тô је алâх ћѐлешāнум одрēдȉо тô је мѐсто благосло̀вљено, тô не мо̀ре ни да се опȉшē ка̀ко је кат се о̀де. Тȕ се окȕпӣ око ћетȉри мил'ио́на и[з] свȉх дȕжāвā на зема̀љскȕ ку́глу. На Курба̀нскӣ Ба́јрам трѐбā да се идê, та̀мо се бора̀вӣ петна̀ес дāнâ, кла̀њā се у ђāмȉју бо̀жјēк посланѝка, у Меди́ну, а Ћа́ба је у Мѐку, тô је та̀чно цѐнтар свȉјета. Тȕ бѐше, сȉне, нѐмā ни минȕтê дâн да је дȕжӣ ни да се подужâвā дâн ни да се кра̂тӣ дâн, свѐ јѐднāко дâн. Кажē та̀мо топло̀та вѐл'икā не мо̀же да се издржȉ, јѐс топло̀та, изла̀зӣ температу́ра четрēспѐт и до педесѐт, ал'и такô бла́га кл'и́ма да мо̀жеш да издржȉш, такô је то благосло̀вљено мѐсто. Дȕжнōс је сва̀кōг мусл'има́на да о̀дē ко̀ је ȉмућан, без о̀бзȉра на зна́ње са̀т. Идȕ и жѐне и мушка́рци. Ал' тȕ ти се свѐ осѐћа кō бра̀т и сѐстра. Тō нѐмā нȉкакē хȉл'ê, отȉшла си ти девôјка, овô онô. Обила̀зӣ се Ка́ба сѐдам пȕта̂, тô е вѐл'ико простра́нство, тȕ је во̀да, кат попȉјēш тȕ во̀ду, јā нȉјесам вȉдō на̀ очи, јâ сам двȉје хȉљадитē го̀динē бȉо та̀мо, јā нȉјесам вȉдō на̀ оћи, гото̀во сам оћōрѐо, отȉшō сам, омȉо сам се тōм водôм нѐкол'ко пȕта̂, вѐрȕјте кат сам дошô, јâ сам бȉо дȕгӣ ћо̀век, такô е тô, такô ми је здра̂вље до̀шло. Идê се са̀мо ради да се закȕнē ала́ху ђелеша́ну да нѐће чо̀век ла̀гат и да нѐће ко́ме шѐр учȉнет, са̀мо до̀бро, са̀мо до̀бро мо̀гу да ти учȉнȉм, а дал'ѐко би́ло да помȉсл'ȉм некō хи́л'е нѐкōме. По̀сл'ēн ха̀ђа ко ма̀ло грѐшӣ, те нѐкōм тр̂н на пȕт да му тȕрӣ, ôн је изгубȉо, нȉје што је изгубȉо па̀ре тијā двȉје хȉљаде ма̀ркӣ, ѐврӣ, него буду́ћнос је изгубȉо.

(Хусо Црновршанин, 85 година)

Вучја Локва

До на а̀свалт, посл'ēн иде́те та̀мо. Ра̀шка, Мȉтровица. Да̀љē ти је та̀мо. Ма̀ло је бо̀љӣ, а̀свалт је. О́де, о̀дма испот рȉјекē, а̀свалт је. О́де ȉмā рȕднȉк у онā бр̀да, тȕ је бȉо рȕднȉк. Дал'ѐко богами, ло̀ш је и пȕт до̀ста. Дола̀зē, пола̀зē тудȉје, тѐрајȕ др̀ва, и та̀мо и ода̀вдē за Пазâр. Ȉскопāла во̀да, овō па̀дни кȉше пā посл'ē камио́ни пола̀зē. Ада ни́си трѐбāла нȉшта. Го̀ре некӣ кōмшȉје, у Паза́ру жȉвê. Л'ѐти пома̀ло до̂ђēмо, ма̀ло бāштê, некē пил'и́ће сам кȕпȉо. Шта̀ ћеш, тȕ, до̀кōн, пома̀ло иде́мо по шȕми, по др̀вâ и дѐца. Вала̄ ни́сам печȕрке. Пра̀во да ти ка̂жēм, нѐ знāм, мо̀гȕће да је има̀ло, тō некā це́на нȉје. Ȉмā растòвинē ѐво го̀ре по ономē бр̀ду. Ȉмā рȕднȉк Цр̀нац, о̀лова и цȉнка, обо̀јенӣ мета́л'и. Тȕ сам јâ рāдȉо, тȕ сам стѐкō пēнзȉју. Нȉје дал'ѐко, нѐмā једно пѐт кȉлометāрā. Ра̂дӣ, ра̂дӣ. Ба̀ш тȕ ȉмā нѐкӣ до̀шл'и и Бȕгари, ȉмā и овӣ на̀ши од Ра̀шкē ода̀л и[з] Зȕбȉна Пото̀ка, го̀ре ȉмајȕ бара̀ке некē, станȕјȕ. Ода̀вно, јâ се сѐћāм, тȕ је би́ло со̀нда рāдȉла некӣ ȉстражинӣ рāдо̀ви би́л'и ранȉјē док су установȉл'и да ȉмā тȕ ру́да квал'итѐтна, и по̀сл'ē су тȕ отворȉл'и ко̀нкурс за

прӣјем рâднӣкā, одâвно рâдӣ тô. Јâ кат сам рāдӣо, би́ло је око трӣста рâднӣкā. Нѐкӣ у пѐнзију, нѐкӣ. Ӣмā ӣстō дȍл’е ӣзвос рӯдê, дȍл’е им је ӯправа, дȍл’е излȁзӯ вагóни са рӯдôм. Мȍгла би да снӣмāш тô. Рȗднӣк припȁдā Нȍвōм Пазáру, што се тӣчē глâвнӣ рȗднӣк, а дȍл’е овā згрȁда ђе излȁзӣ ру́да, тō припȁдā Кȍсову. Штȁ знâм, они вӣкāхӯ плâћајӯ некӣ пȍрес што је на територији Нȍвōк Пазáра. Ранӣјē тō рāдӣла Трѐпча, јā нѐ знāм сȁт тô ни ђѐ извȍзӯ, продȁјӯ некōм Бӯгарину.

(Фериз Рушовић, 62 године)

Избице

Долȁзио је овā новинâр, можда га знáте, ôн је долȁзио и пӣтô ме. Знáте кȁко, ӣмајӯ двӣје прӣче, јѐдни кâжӯ овакô, јѐдни кâжӯ онакô, вѐл’икā је тргȍвина нѐкад би́ла, ӣшло се од Рогȍзна, од Мӣтровицē до Дубрôвнӣка и тô је бӣо прóлас тудӣје пу́та, не мȍгу сат да вам покâжēм, би́л’е су вѐл’икē грнцâрскē ра́дње, прȁвил’е се тестӣје, прȁвил’и се лôнци и свѐ тô и би́ле су тô се зва́л’е кӯћице, ӣзбе, ӣзбе прȁвил’и и у тē ӣзбе прȁвил’и, би́ло је зӣмскō вре́ме пā је мōрȁло у тȍпло, у топлȍту да тō рâдӣ, рāдӣо и зӣми и тô ӣзбе би́л’е јѐдна дȍ другē и по томê кâжӯ да су добӣло сѐло Ӣзбице. А и би́ло нѐкад, дȁ л’ је би́ло рӣмскō дôба, такô се пронȍсӣ да је би́ло ру́да и озгôр ӣшла а óде се избӣвȁла, пā како се избӣвȁла тā ру́да добӣло сѐло ӣме Ӣзбице, избӣвȁло и Ӣзбице. Јā се сѐћāм бӣо сам дечкӣћ кат смо кȍпāл’и овāј канȁл за вȍду и тӯ наӣђēмо кō онӣ земљанӣ чанȁци што се нѐкад мл’ӣјеко разл’ӣвȁло, сȁмо превȑнӯто овакô, штȁ је сȁт, ȍтац ми кâжē: „Нѐ, не дӣрāј“, и ȍдē зôвнē стâрōга једнōга овакô, старӣ бӣо, нȁјстаријӣ, нӣје му стрӣц рȍђенӣ, кажē помӣсл’ил’и злâто, нека је ôн тӯ нȁјстаријӣ, и јâ се сѐћāм, они бӯдāком пола́ко, она пӯче, ваљда дотрȁјō, дрӯгӣ испод њѐга, ӣстō превȑнӯт, са двâ бѐше, е дȍл’е има́ше гомӣла, са[д] ће ôн донӣјет, нѐђе остȁвио тȁмо, тȍгā има́ше јā нѐ знāм кол’ӣко, пӯна гомӣла, зȁ шта је ȍно слӯжӣло, нѐ знāм. И јâ знâм кȍпō сам óде каснӣјē, ӣстō сам налȁзио некē, ѐво га тô. Ôн је дȁо нѐшто бӣо и у музêј нѐкōме. Ȍни претпостȁвљајӯ подметâч мȍжда на шпȍрет, нӣје ни имȁо шпȍрет. Јâ ка[д] сам дȍшла сȁмо су ȍни имȁл’и шпȍрет смедере́вац мâл’ӣ, овō дрӯгō свѐ цӣгани. Овô је нȁјновијӣ дóкас да се тӯ рāдӣло, а нашô сам двâ чанȁка, би́ла унȗтра некā гл’и́на, ка[д] сам рȁскопō тô, би рѐкō да је јучê онâ гл’ѐђ постȁљен, тô је би́ло глеђȍсāно. Сȁд нека нâђē нѐко такâв, тô нêмā. Ȍни вӣшē пӯтâ стављȁјӯ цѐзву на шпорѐту, ако ти трѐбā, јѐдно ћу ти поклȍнит, ѐво пробѐри.

(Драгоје Јоловић, 81 година)

Јуковача

Не пӣтā се стȁрешина, мла́деш ӯзō крȍз рӯке свѐ. Ранӣјē нӣје, бӣо јѐдан гȁзда, тӣ ћеш сӯтра да рâдӣш овô, тӣ овô, сӣновима, жѐне су знȁл’е штȁ ће да којâ рâдӣ, сȁт јȍк, сȁт пȍган вȁкат. Ранӣјē бêдно се жӣвѐло, тӣ тô знâш, нēмȁштиња би́ла, пȍсл’ē рȁта онô, овȁмо, ал’и је би́ло вре́ме дабôгдā свȁкат такô дȍшло. Рȁсполȍжан је на́рот бӣо, здрȁф на́рот бӣо, вȍља у на́рот би́ла, вȍља, знȁло се јѐдан зȁ другō, ӣшло се јѐдно ко[д] дрӯгōга пѐшкē, тӯ је би́ла мил’ӣна, пѐсме по овӣјā брȑдā, онȁмо, тô је свѐ српскō онȁмо. Жӯњѐвиће а óде Знȗша. Тō се пѐвāло, ӣшло по тијā мôбӣ да се жњê онō рӯчно, српом, пā пѐсма, пā мил’ӣна, сȁт свѐга ӣма, нêмā шта нêмā, и да се обӯчê, сȁт кад би ве повѐо гȍре, пā ви отворӣо рега́л’е и кат би подӣгō кȁуче, би рѐкла

ствâрно овā чȍвек не лȁжē, тō е свѐ пȕно, свѐ пȕно, хоћеш л’и вѐроват? Нѐкат ка[т] сам ћѐо да идêм, онô ка[д] се испрȍсӣ нѐко, водӣло се цȕмбус, музӣка, тō се л’ијек пантōљâ како би́ло, нек су окр̏пљене на јѐдно мѐсто, двâ, пѐт, сȁмо нек се ӣмā. Сȁт нѐ знāм ни кȍл’ко ӣмāм одēлâ. Нѐмā, ȕмрло свѐ нȁ ноге. Сȁд је на́рот ȕмрō нȁ ноге, брез вȍљē жӣвӣ, о л’ вѐроват нӣшта сȁд нѐмā. Ȕмрло нȁ ноге свѐ, свѐга ӣмā ал’ онô што е глâвнō нѐмā. Ӣмāм сѐстру, Пȍжега знâш ђѐ е, према Пȍжеги у Ситни́че, пā би јâ пѐшкē одȁвдē, пā преко Парȁлова, преко Вȁрева, по[д] Дȍховиће са́ђи пā опл’ѐти пѐшкē, оти́ди нȍћи, до́ђи, нӣшта ме кōштȁло нӣје, ни бâнка, ни дӣнāр. Сȁт кȍла свӣ ӣмајȕ, нѐће нӣко кот нӣкōга, нѐће кōмшӣја кот кōмшӣјē, ни Срȕби ни мусл’има́ни ни Цӣгани, нӣко кот нӣкōга. Нӣје тō на́рот крӣв, тō је вȁкат некӣ такâф наишô, олу́ја нѐкā, зȁтровāно, да нӣко нӣкōга не хȁјē.

(Расим Дупљак, 75 година)

Кашаљ

Ȍни су ве и упȕтӣл’и овȁмо к нȁма. Овô је Дра́го, тȁмо му жӣвӣ сӣн гȍре у Мâл’ē Пчѐл’ице у Крȁгуевац. Тô је овâј што је напрȁвио вӣкендицу из Нȍвōг Сâда, ӣстō тȕ је рȍђен. Нȁјвишē имȁло Аврāмȍвӣћā. Кат сам јâ дȍшла, штȁ је тô жӣвијā имȁло, шēсêт дрȕгē. Сȁд нѐмā. Попрӣчȁсте л’ вӣ Жӣвку за Добрȍсāва да га познȁјēте? Пā сȁд је л’ ӣдēте за Крȁгујевац? Ӣмā л’ тȕ Срȕбōвā тȕ у Тутӣн? Јѐдан је пол’ица́јац ис Тути́на долȁзио те ȕзео пē[т]-шес кӣлā кāјмȁка код мѐне. Тâ ми догнô говѐда и кȕпӣо ка́јмак. Јâ бȍга ми не знȁдо, пȍвисок јѐдан, ôн ӣмā родӣтеље ал’ они бѐрȕ сӣр, не бѐрȕ ка́јмак, не жӣвѐ саш њӣм. Вӣсок пол’ица́јац. Знȁде л’ тӣ кȁко се зовê онâ пол’ица́јац? Кад бӣ пот кȕћу, мӣ искочӣсмо гȍре. „Ȁјде дѐда, затвȍри говѐда, а тӣ бâко кȕвā кȁву.“ Пȍсл’ē ȕшл’и, те: „Ӣмāш л’и ка́јмак?“ Јâ: „Ѐво ти кȍфа, сâм вȁди, одвȍји.“ Срȕбин, један вӣсок пол’ица́јац, нѐ знāм кȁко се звô. Првō га сȁд вӣђела. Ис Тути́на је рѐкō да е.

(Вера Аврамовић, 72)

Козарево

Пôђȕ, понѐсȕ ракӣјē, мѐзе, исѐчȕ бȁдњакове пā сѐднȕ тȁмо, пā се зајовȁнē, пȍсē дôђȕ о́де, унѐсēмо бȁдњакове и изȕтра положȁонӣк долȁзӣ. Сȁмо сѐднȕ онȁкō. Тō се зовê бадњачӣца и понѐсȕ гȍре и гȍре је окрêнȕ. Прелȍмē тȁмо бадњачӣцу. На огњӣште пā се окрѐћēмо ȍколо, пȁ пȍсл’ē спȕсти онē бȁдњāке пā пијȕчи ȍколо. А ȍна ӣде напрӣјет и врēчӣ, бл’ēјӣ. Ранӣјē се слȁма унȍсӣ у кȕћу пā љȕди спāвȁјȕ цӣјелу нôћ на слȁму. Ȍни му тȕри стол’ӣцу, ōн оће да сѐднē, они му измȁкни, ôн бȕп. Ȕзмēш прстēн и крӣеш испод онијā рȕкавӣцā и кȍ нȁђē првӣ, наслȁжеш тȕ рукавӣце по стȍлу ил’и кȁпе, шта би́ло и крӣјеш и проналȁзӣ нѐко. Ако нȁђеш ȍдмā, знâчӣ добӣјāш. Онô је би́ло дȍбро, сȁт нѐмā тô. И такô смо мӣ. Фōрȁл’и би се, напрȁвимо лȍпту од крпā пā гâђамо се, фȕдбал ни́смо имȁл’и него напрȁви тô пā се гâђā, ко́га убӣјēш нȁјприје онâ пȍсл’ē гâђā и тѐрал’и смо гу́цу, напрȁви пā свӣ ȍколо тѐрā унȕтра, такô тӣ игāрâ. Пȍсл’ē каснӣјē онô кад је би́ло кȕпил’и се по брȕдима, на свȁкō брȕдо ӣмāш ȍмладинē пā пѐвајȕ, свӣрā кланêт, тȕ смо се упознāвȁл’и мôмци, девȍјке пôђȕ отȁл’ē ка кȕћи испрȁти је. О Петрôвдану ȕвечē. О́де се зȁдржāло дȍста. Ӣмā јѐдан, ôн Л’ѐшевић бѐше. Крӣл’и би се по шȕми, жмȕркē, јѐдан жмȕрӣ, мӣ се

крӣјēмо по шӯми, пā док пȍсл’ē нâђē. Крêнēш за Ђӯрђевдāн у ре́ку тȁмо и кӯпаш се, пȍсл’ē ӯзмемо копрӣве пêљамо на́рот, пȅцāмо и копрӣвāм а они бежӯ а мӣ сакрӣјēмо онӯ копрӣву, јâ сам бȁш тô рāдӣо, ӯзми сакрӣ под блу́зу и прӣђēм крај нȅкōга, крај женê, крај човȅка пā фӣке и фӣке по ногȁма ил’и по рукȁма, ôн бежӣ, кӯкā нȁглāс.

(Лепша Биорац, 78)

Лече

Тӯ се рāдӣло, онô, покӯпи се пā пре́ље би имȁл’и, мӣ девôјке се покӯпи, кол’ко нас ӣмā, по петнêс, по дȅсēт, како којê сȅло ӣмā девојāкâ, и овâј би прȅл’е, пл’ȅл’е, ве́зл’е, пā би се свȅ тȁкмичил’е кȍ ће тô вӣшē да урâдӣ. Мӣсл’ӣм, свȅ се онô рāдӣло вӣшē, конȍпља се рāдӣла пā би тō зва́л’и за ӣспомōћ да се онō трл’ӣ, да се прēдê. Пā ȍна се сӣјē, јâ кат сам би́ла девôјка, јâ сам тô рāдӣла, јâ сам и ткȁла. Пā се тō пȍжњē, пā се тō штȁвӣ у мочӣло пā се тō сӯшӣ онō се трл’ӣ, прēдêш, ткêш, вȁди онā вла́кна. Ӣмāм дȍста гȍдӣнā, преко шēсêт, сат ћу шēсêт и пēт, а дȍста сам прȍшла. Имȁло је вӯнено, вӯнено се ткȁло, и овâј, јастӯци, јȁнови, чêрге, имȁл’и су онӣ рāзбȍји. Хȁвл’и онô, хавȁл’и, тō нӣе глȁтко, него тӯфе онê. Имȁло је дȅбљē, имȁло је и тȁњē. Лȁненō пла́тно је тȁњē, конȍпљанō пла́тно су се рāдӣла оде́ла и носӣла су се оде́ла и пȍјасови, стâрӣ тô су носӣл’и. Тō мȍја бијȁча што ми је би́ла ȍна је тô знȁла да рâдӣ.

(Зулејха Нумановић, 65)

Лукаре

Ѐ о Божӣћу кад би би́ло, јâ цӣо дâн, одја́ви ôвце на пȍдину тȁмо да полâгāм сӣјено овцȁма, нӣшта не́ћу да јȅдēм нō јā вȍл’ӣм онā купӯшњāк, тō зна́те и вӣ, вȍл’ӣм онâ на зе́јтин купӯшњāк за ӯвечē да јȅдēм и ӯвечē кре́ни тē ȍвце, брȅме на л’е́ђа за ујӯтру да полȍжӣм и кот кӯћē посл’ēн онô вечȅру, првō онô унȅси бȁдњāке пā онô око онôг огњӣшта мȍја мâјка нȍсӣ онӯ слȁму и чинӣ: „Квô, квô, квô“, а мӣ за њôм пијӯчӯ пӣлāт, посл’ē постȁви вечȅру, пā орȁсе, пā јȁбуке пā л’ȅшнӣке, свȅ тô, кȁфу, дӣјел’и ракӣју љӯди и вечȅру. Изјӯтра ја гр̑днā онӯ пртенӯ сӯкњу, снӣјег пӯшӣ, чинӣ фӯ, фӯ, онâ сӯкња, оквȁсила се, мȍкра. И ȍпēт онē ȍвце на пȍдину тȁмо, полȍжи им, цӣо дâн у кота́ру онē ȍвце полâгā, и ѐто ти кȁки ти ми је жӣвот бӣо. А сȁт натрôнта се, првō гȁће, и пица́му не скӣдāм, пā трȅнēрку ȍзгō, а јâ јȍк бȍга ми нō ми лȁкшē овô, сӯкње бôг ми ду́ша трӣ ӣмāм ни обу́кла и нӣјесам а онô већ што понȍшкујēм кол’ико ӣмāм. Не мȍгу, јā смршāла, погл’е́дни кȁка сам, не мȍгу, онē сӯкње ми ширȍке пā свȅ нȍсӣм овô, лȁкшē ми и да сȅднēм, а онô гр̑днō, грчи се, оћеш да сȅднēш. Јâ сам носӣла онӯ завијȁчу што се зовê, пā зȁпрегу онӯ, пā онē кошӯље ширȍкē, понȅко ӣмā ширȍке рука́ви а понȅко онē тȁсл’ице, тô ти је би́ло тȁт такô.

(Манасија Ристовић, 91 година)

Неготинац

Јâ сам бӣо сȅдам гȍдӣнā испред мȅснē зȁедницē пā сам бӣо порȍтнӣк у Ȍпштинскôм су́ду, да би помȍгō нāрȍду да не идê дȍл’е да оптерећӯјē, него да завршӣмо мӣ посô тӯ. Тӯ је дȍбро да чȍвек ӣмā у сȅлу човȅка којӣ је прȁвилан и којӣ ће да помȍгнē. Једнē прӣл’ӣкē сам имао дȍл’е на сӯђêње једна медецӣнскā сȅстра, нȅ знāм онô што су наплаћӣвāл’е некē прēгл’ѐде, нȅ знȁдо кȁко је тō ӣшло, омогӯћӣла

им глâвнā медецѝнскā сѐстра да ȍне наплаћу̏јӯ и да предȁјӯ тā нȍвац медецѝнскōј сѐстри, онē сѐстре млȁђē којē су прѝучене. А ȍна тō нѝје учинѐла ȍдмā, и Крāљѐва некā девȍјчица би́ла и да́л’и је су́ду. Jâ и један мусл’имâн тӯ и мѝ иде́мо кō порȍтнѝци дȍл’е на тō сӯђêње. И онакȏ, онâ дактилогра̏фкиња сѐла такȏ судѝја према њѐзи и диктѝрā, ȍна пѝшē. И са̀слуша онӯ девȍјчицу ка̀ко је би́ло, она свѐ пла̀чē, не мȍже од пла̀ча да ка̂жē, а тȏ је мла́до некō дѝјете би́ло, дȍшло тӯ на пра̀ксу. И а̀ј ȍндā ȍна ѝзађе та̀мо и ȏн нâс и не пѝтā судѝја нѝшта него са̀мо дектѝрā та̀мо и она пѝшē: „Jѐсте, јѐсте, тѐла да укрāдê, тȏ су дрȕштвенē па̀ре и мȏрā да се ка̀знѝ“. Реко слȕшā, ако сте мȍгл’и са́ми да сȕдѝте, ни́сте мōра̀л’и нâс да зове́те кō порȍтнѝке. „Пā Тȏмо, рѐци штâ, ка̀ко, шта мѝсл’ѝш.“ „Пā не мȍремо мѝ, брê, на дѐцу да утѝчēмо такѝјем нāчѝном. Оно ако нѐће да се запȍсл’ѝ у Паза́ру, оно њѐму та̀мо утѝчē на дрȕгō мѐсто запошљѐњу.“ „Пā штȁ би тѝ урāдѝо?“ „Jâ би ка̀знио глâвнӯ медецѝнскӯ сѐстру којā нѝје на вре́ме упозорāва̀ла кȍ нѝје прѐдō нȍвац, а она ѝмā та̀мо спѝсак кȍ предȁјē а кȍ нѝје јȍш прѐдō пā да упозорâва. И њȕ би ка̀знио. У́словно, нек се дѝјете попра̀вѝ, да вѝдѝ да мȍже да одговâрā, да ѝмā тȏ у ви́ду. Немȏ̂ј да се удубљȕјēш, тѝ судѝја, мѐсец да̂нâ дѝјете, нека ȍно тō осѐтѝ.“ Ȏн посл’ē пȍцијепа онȏ што је упѝсао. Пола̀ко с деца̀ма, оно нѝје дȍшло ȕчēвно кад је дȍшло на пра̀ксу него да учѝ, да вѝдѝ штȁ је нѐмогȕће штȁ је мȍгȕће, штȁ је грѐшка штȁ је ѝсправка.

(Томислав Вељковић, 71 година)

Нетврђе

Нѐтврђе је добѝло ѝме по некōм Не́тро бѝо пā је ȏн тӯ погѝнуо, убѝл’и су га Тȕрци. Пā би јâ пѝтȏ једнōга Ми́ја, ȏн је ха̀сл’и бѝо глâвнѝ у тō сѐло, овȏ што јâ пâнтѝм, от ста̂ријā љȕдѝ. Пā би ȏн прѝчȏ убѝл’и га Тȕрци кад је прȍшла во́јска пā је ȏн побѐгō, и они вѝдел’и ђе бежѝ, и тȏ ни́су убѝл’и, та̀д нѝје има̀ла пȕшка, него поја̀хō некѝ војнѝк кȍња и стѝгō га и са̀бљōм му посѐкō гла̂ву. По њѐму се зовê Нѐтврђе.

(Салих Ћорхамзић, 76 година)

Осоје

Ѝмāм двѝје сви́ње она̀мо и некȕ кокȍшку, кокȍшке ми некѝ ђа̀вō пȍкраде прȍшл’ē гȍдинē, по четѝри пȕт што ми се наврā̀ђаше, наврā̀ђаше и однѝјеше и свѐ. Пȍсл’ē двѝје ми тӯ кōмшѝке да̀доше, двѝје оста̀л’е тӯ некē би́л’е, као шка̀рт тê одбāцѝл’и и једнōга петл’и́ћа, и тӯ би́ла ми једна кōмшѝка нал’е́гла, пил’и́ће сам тȏвнē држа̀ла, кад дȍшло нѐшто те ȍнијело, цр̏цавица би́ла, и онē пил’и́ће и онӯ цр̏цавицу. Ку́не онê, тӯ се бѐше завукѝвало овудѝје прȍшло, отѝшло навѝше и тудѝје имāдѝјӯ пêрја од онê цр̏цавицē зел’ѐна, те и некѝ ђа̀вō појѐо. Тво́рци, два̂пӯт су дола̀зил’и напа̀да̀л’и ма̀чāд. Напа̀да̀л’и пā ма̀чка се тӯ ȕзуја пā којâ да̀лга, мѝ изи́ђи та̀мо штȁ е, вѝди ма̀чка са̀мо гл’ѐда̀ навѝше. Кат посл’ē су се гȍре поја̀вѝл’и пил’и́ћи повише овијā кȕ̏ħā. Те овѝјем жена̀ма јâ вѐљу притврдѝте како зна́те, мѐне са̀л’ бѝо онō пла́тно како овакȏ затворѝла би онѝјем тȏвнијем пѝлāдима. Оно би са̀т оста̀ло ма̀ло би́ло гȍре ȍтвор до црêпа онȕ кр̏пу како сам савѝла и ōнденâ нѝје би́ло затвȍрено и она дȍшла, ѝмā двâ мêтра висȍко се пȍпēла и тӯ се прове́укла и тӯ и ȍднијела.

(Милица Марковић, 78)

Пожега

Жӣвѐло се о[д] то̀га̄. Ко̀ је имо̂ има́ње по̀вишē ôн би ȕбро̄ пшени̏цē, мумуру̏за, држо̂ по тро̀је-чѐтворо го̀ве̄дӣ, некȕ о̀фцу, по̀сл’ēн ра̀та ко̀зе забра̄ни̏ше, и ко̀зе се држа̀л’е. Ѐна је штѐтоћина шȕмē, ђе би дофа̀тила, то̄ су би́л’е ма̂л’ē шȕме, ра̀тӣшта су ућинѐла, о́де се ће̂сто ра̀тови води̏л’и и ово̂ Хо̀ђево што је о́де, то̄ је ма̂ла̄ шȕма би́ла, ода̀вдē смо гл’ѐда̄л’и на̀шу сто̀ку го̀ре у то̄ бр̏до, и тија̄ ко̄за̂ је би́ло пȕно, и та̄ ко̀за је рȕшила шȕму, јѐла је ба̀ш ка̄ тестѐретом да је сећѐш, и по̀сл’ē кат комуни̏сти кат до̄ђо̀ше, да би спа̄си̏л’и шȕму, и ȕспēл’и су. Ни́си мо̀го̄ тȕ̂ дрѐво да на̂ђēш, са̀т тȕ̂ и̏ма̄ гре́де, са̀мо ра́ди шȕмē забра̄ни̏л’и ко̀зе и ка̀л’ем, ȕ̏ђи у ба́шћу, са̀л’ је л’ ȕ̏шла у ба́шћу, кал’ѐми ото̀ше. До̀ста дȕго врѐмена, ја̄ вѐрујēм ћетрѐс и пѐта̄ па̄ пр̏ије седамдесѐтē го̀динē су пȕшћил’и. Од сто̀кē има̀ло је ко̄ња̂, воло̀ви, ни̏је мо̀гла да жи̏ви̏ поро̀дица бес во̀ло̄ва̄, ко̀зе би́л’е, о̀фце би́л’е, бӣвољи̏це су ка̀сно би́л’е, ни̏је хи има̀ло у пр̏во̄ вре́ме, ка̀сно су бӣвољи̏це о́де до̀шл’е, и̏шл’и су у Л’ѐско̄вац до̀л’е те су хи куповàл’и, пока̄за̀ше се до̀бро и поће́ше да хи дово̀дȕ̄ од Л’ѐско̄вца.

(Рецеп Џанковић, 79 година)

Прћенова

Нѐма̀њи̏ћи су о̀тут нѐка̄ко ис Цр̂нē Горѐ, њи̏ је има̀ло ви̏шē бра̀ћē, они̏ Ђȕ̂рђеви стȕпови што је поди̏жено та̀мо у Ѝванград, ђе бѐше оно̂, бра̀т Ти̏комир ôн поди̏го̄ та̀мо, његôв сино̀вац, а Стѐва̄н Нѐма̀ња ôн је о́ђе, ôн је по̀сново̄ држа̀ву срȕпскȕ̄ пр̏вȕ̄. Пр̏во̄ је о̀сново̄ некѝ Ча̀слāв, жупа̀нија што је би́ла у Ра̀шку, па̄ је посл’ē настȕпи̏о ова̄ Стѐва̄н ôн, гла̂вно̄ је ôн о̀сново̄. Са̀т се за̀трло то̂. Ѐн је као би̏о ка̀тол’и̏к па̄ је по̀сл’ē при̏ми̏о пра̀вослāвнȕ̄ вѐру, покрсти̏о се и ôн је о̀сново̄ пол’ити̏ку и о̀сново̄ је држа̀ву и прошѝри̏о, па̄ од њѐга по̀сл’ē, ôн има̀о три̂ си̏на, Вука́на, пр̏ви̏, па̄ Стѐва̄н срѐдњи̏, па̄ Ра̀стко, Свѐти̏ Са́ва. Ѐндā Ра̀ско, ôн је ро̀ђен тȕ̂, у Дѐжѐву, њѐму је двôр би̏о у Дѐжѐви, у Сȕ̂тско̄ сѐло и̏ма̄ камѐње от тē цр̂квē, са̀д ви̏чȕ̄ да обна̄вља̀јȕ̄ јо̀пēт то̂, нѐ зна̄м ја̂. Сȕ̂тско̄ сѐло што се зовѐ го̀ре, кажȕ̄ да му је би̏о тȕ̂ сȕ̂т, и по томѐ се про̀зва̄ло Сȕ̂тско̄ сѐло го̀ре више шко̀л’ē, е о̀ндā ôн, та̄ Ра̀ско, се роди̏о у пу́ту, кад и̏шл’и, шēта̀л’и, ôн је поди̏го̄ Ђȕ̂рђеве стȕпове, па̄ су и̏шл’и љȕ̂ди те шēта̀л’и са жена̀ма и тако̂ то̂, ка̂но ти влада́ри. У пу́ту ро̀ђен, па̄ кад је ôн пи̏то̂ да̀ л’ је жѐнско ил’и мȕшко, шта̀ је, који̏ је по̀л то̄ ди̏јете, они му рѐкл’и, микчи̏ћ је, зна̂чи̏ ми̏ш, и ово̄ сѐло се зато̂ зовѐ Ми̏кчиће, то̂ се препричава̂ са̀д да је то̄ сѐло оста̀ло Ми̏кчиће. Е по̀сл’ē Свѐти̏ Са́ва, то̂ ви̏ већ бо̀љē и зна́те, ôн је посл’ē одра̂сто̄ и отишо̂ за Свѐтȕ̄ Го̀ру и та̀мо се покалȕ̏ђерио, замона̄ши̏о и предѐо и̏ме Са́ва, и по̀сл’ē ишо̂ да просвећȕ̏јē на́рот, а Стѐва̄н је да̀о си̏новима по̀сл’ē прѐсто̂ и ôн је отишо̂ у Свѐтȕ̄ Го̀ру, кот си̏на та̀мо, и предѐо и̏ме Симѝон. Влада̀вину је да̀о томē срѐдњēм си̏ну Стѐва̄ну, а нешто ма̀њē ова̀мо да̀о Цр̂но̄ј Го̀ри, шта̀ ја̄ зна̂м, да̀о томē Вȕ̏кану. Међу њи̏ма избѝо би̏о су́коб, за̂ваћа, ни̏је би́ло овомē си̏ну стари̏јēм пра̀во што је да̀о овомѐ гла̂внȕ̄ влада̀вину па̄ су повѐл’и ра̀т међу со̀бо̄м, ка̄ и свȕ̏ј Срѐби. Кад је чȕ̏о ова̂ бра̀т им, Са́ва, та̀мо да о̀ни то̂ ова̂ се зава̀дил’и да ра̀тујȕ̄, ôн је дошао и ȕзо̄ је ко̀сти овога̄ о̀ца Стѐва̄на и до̀нио и на Полȕ̏ми̏рје до̀л’е да се поми̏рȕ̄ те изми̏ри̏о бра̀ћу тȕна́ке и тȕ̂ проглāси̏л’и то̂ По̀луми̏рје. Посл’ē тē ко̀сти Стѐвана, зва̂ни̏ Симион, посл’ē пренѐсене су у Студени̏цу и да̂н да̀нас су тȕна̂ у Студени̏ци, тȕ̂ су му мо̀шти. А по̀сл’ē ова̀мо на Ђȕ̂рђеве стȕпове и̏стō и̏мајȕ̄ мо̀шти и то̂ су ти̏ пото́мци Нѐма̀ња̄ћа̄, од ца̀ра Дȕшана и пр̏ије

ово̂ што је би́ло, Со̀поћāни и свѐ то̂. Го̀ре ѝмā гро̀бница да̀ л’ Драгу̀тина ил’ Милу̀тина, нѐ знāм, њѝ два̂ бра̀та би́ла, а јѐдан нѝје има̀о дѐцу а јѐдан има̀о. Ѐндā по̀сл’ēн под некѝм у̀говōром јѐдан дру̀гōм да̀л’и, осту̀пѝо му тā прēсто̂, за̂мена, и ôн подѝгō у Мѝтрову Рѝјеку цр̄кву кō некӯ за̄хва̂лницу што му је бра̀т поклонѝо, ôн нѝје имо̂ дѐцу. Ѐво и да̀нас му стојѝ гро̀бница на Ђу̀рђеве сту̀пове, чӯва̀л’и смо ко̀зе онудѝјен. Бѝо је дал’ѐко прошѝрѝо, гл’ѐдāм она̀мо Цр̄нā Тра́ва, помѝњӯ то̂ та̀мо Нēма̀њићи кат су би́л’и, штā би́ло, ка̀ко би́ло, помѝњӯ то̂. Ца̀р Ду̀шан је постѝгō вѐл’икӯ ца̀ревину, ôн је достѝгō на̀јвећѝ врху́нац, та̀д је Србија постѝгла ца̀ревину. Има̀о јѐдан У̀рош, пā дру̀гѝ У̀рош, нѐјāкѝ, по̀сл’ē се распа̀ло ца̂рство, Мрњāвчѐвићи, пā Деспо̀то̀вићи разву́кл’и кā и овō да̀нас што се ра̂дѝ.

(Весо Јоловић, 92 године)

Себечево

Енê ђѐ ме на̀фака до̀није да попѝјēм кот тѐбе ка̀фу. Прѝјен сѐдам сам се дѝгла, пā док се спре́ми, пā понѐшто нами́ри, пā ха̀кни пред уто̀бус. Трѐбā по̀ла са̀хата ко нѐ вѝшē. Уз онō бр̄до и са̀хат ѝ пō оста̀вѝм, не мо̀гу брзо̂ да хо̀дѝм. Бл’и́зу је мѐне, нѝје мло̀го дал’ѐко, ал’ осла̀био је крѐт, ѝмā сѝна једно́га и двѝје ђо̀ре. Не мо̀ре сѐбе медѐт учѝнет а нѐ мѐне, прѝдō тā документа за тӯ пѐнзију ко има̀дē, то̂ от тогā ра̂да. Свӯт је ôн рāдѝо, ма̀ло је бѝо у Нѐмачкӯ. Тѝ л’ѝјепо жѝвѝш. Јесте л’ староседѝоци? Док сам би́ла ја̀чā, мла̀ђā, држа̀ла сам по двѝје кра̀ве, нѐкат мало овāца̂, бо̀га ми са̀т не мо̀гу нѝшта, трѐбā ја̀рмē, трѐбā. Нѝшта не држѝм, свѐ купу̀јēм, свѐ о̀скупља̀ло. Шта ѝмā тијā стô ѐврѝ, пома̀ло понѐшто иску̀пујēм то идāрê, пā за дру̀гō... Пла̂ћā ми валā један у̀нук стру́ју, во̀ду не пла̂ћāмо, а стру́ју тӯ у̀нук ми пла̂ћā, ôн ра̂дѝ, те јā стру́ју не пла̂ћāм. Валā то̂ вѝдо му хайра сахѝ. Ôн је воза̂ч, бо̀га ми ђѐ је то̂ нѐ знāм, тѐра овā вѐл’кā ко̀ла. Стрӯјê су ме ослободѝл’и, а дру̀гō богами свѐ на̀ште замешу̀јēм.

(Медина Синановић 80 година)

Суха Ћуприја

Го̀ре со̀ба а до̀л’е говѐда пā баздӯ ба̀љеге, ку̀ћа би́ла од л’ѐтвѝ, од ба̀скѝјā пā малтерѝсāто пā го̀ре спра̀т мѝ а до̀л’е сто̀ка у по̀друм. Нêмā ђѐ сто̀ку нō у по̀друм. Којѝ на̀мешћāј, нѝшта ва̀лā, про̀стри душѐке и сла̀марице пā л’ѐжи, верѝге, са̀ч, црепу̀ља се мѝјесѝ, ло̀нац, ту̀ри ва̀рѝво пā га забѝ у огњѝште пā ку̀хā пā јѐди. Про̀стри душѐке дѐци пā л’ѐжи свѐ на по̀т, којѝ на̀мешћāј, ка̀сно, ка̀сно крѐдēнци, има̀ла сам један фēдѐрнѝ крѐвет, дру̀гō нѝшта, свѐ про̀стри овакô, бѐзбел’и ми је со̀ба би́ла про̀стр̄та, ћêрге, ћил’ѝме, мѝ смо тка̀л’е на̀јприје, иза̀тки ћил’ѝме пā про̀стри со̀бе. Мѝ од ву̀нē ста̀зице ткâне, пл’ѐл’и чара̀пе, цēмпѐре, по̀лувер, онô на но̀ге овакô, има̀л’и по̀дношке, нѝти, бр̄дила, пā тō осну̂ј, навѝ на вратѝло, у̀дри бр̄дил’има, чу̀њак ѝмā, про̀тни чу̀њак кроз онô пā ткѝ пр̄ње, ткѝ ћêрге, а ћил’ѝме смо на рāзбо̀је онê на зѝд, онѝм кѝркѝтом што се бѝјē. На л’ежêћѝ са̀мо јѐдна а на онā висо̀кѝ мо̀ре и четѝри-пêт којâ о̀ће да ти помо̀гнē, а на л’ѐжēћѝ са̀мо јѐдна, ѝмајӯ онē по̀дношке, тѝ овакô нава́л’и, отво̀ри се нѝти, тѝ про̀тни чу̀њак и ткѝ, тка̀ло се тô, чêрге, пр̄ње. По̀сл’ē се каснѝјē ја̀мбул’ије, тка̀ло се свѐ на рāзбо̀је. Носѝл’и у бо̀јаџиницу. Мѝ би обојѝл’и по̀лувере, цēмпѐре, свѐ смо то̂ бојѝл’е та̂пӯт, ску̀хā онӯ коњуштѝну пā обô̂ј, а тō нѝти пушћу̀јē, што је л’ѝјепо, нêј ми вѐроват. И тō су

турàл’е јóху, мр̄чно, цр̄но да обòјӣш, да пл’етêш, да ткêш, тȕрӣш карàбојē па̄ онȳ јóху огȕљи, па̄ онō пòсл’ē кȕха̄ј.

(Аза Ницевић, 82 године)

Трнава

Момȕрус смо комешàл’и рȕчно свàкат. Тō је код нâс машӣнâ нӣје имàло. Мумȕрус пòжњи, повéжи у снòпове, пòсл’ēн комишâ, бàца̄ у сàла̄ш шишâрке, талòвину су јѐла говѐда, слàму су јѐла говѐда, па̄ су говѐда бѝла мр̄ша̄ва па̄ су се заваљѐва̄ла љȕдӣма говѐда от слàмē и òтал’ē у прòл’еће. Мȕрат јѐдан, зàпа̄нти л’ га тӣ, тàмо ђē бӣо Мáхит код овӣја̄ мòјија̄ Кòл’ӣћа̄, стâлно би не звô: ааааа Рӣзо, аааа Хâјро, дóђи, зава̄л’ӣла ми се кобӣла, зава̄л’ӣо ми се вô, не мòре да се дӣгнē. Јѐдē слàмē говѐче, јѐдē тал’е, нӣје имàло жӣта. Л’ӣснӣк се òндā сѐкō. Талòвина је онô од мумурȕза, мумȕрус кат се мàкнē, остàнē тàла. Мр̄ша̄ва говѐда. Заваљѐва̄ло се, глâдно, нêма̄ жӣта да јѐдē, нêма̄ нӣшта, и оно омршâвӣ од онē слàмē и од онē тàл’ē, и у прòл’еће понѐко охáл’и па̄ не мòре онȳ слàму да јѐдē, цӣјело л’ѐто не мòже да се ол’иња̂, кòчет, онā чепȕтка не мòже да се ол’иња̂, не мòре, мр̄ша̄во, не јѐдē жӣто. Имàло би сӣјена, понѐко би имàо сӣјено па̄ у прòл’еће би мијешàл’и слàму и сӣјено, умӣјеша̄ да мало бòљē јѐдȳ волòви, умӣјеша̄ им сӣјена и слàмē, бàш ка̄ сàд да напрàвӣш пӣту па̄ стàвӣш мало сӣра. Пријесòлац они јѐдȳ, ка̄ што би мӣ рѐкл’и, хâлву. Нêма̄ зà шта да се кȕпӣ сòл’и, ни за фàмил’ију нӣје имàло. Фáла бòгу што је овакô врéме дòшло, блàгōш, ал’и ранӣјē је, мӣ којӣ смо запâнтил’и, дабôгда̄ се тō не врā̄тӣло

(Ризо Колић, 80 година)

Шавци

Нѐ, ствâрно сам тéжак посô имàла, дѐца док су бѝла у шкòлу па̄ и помā̄гàла сам и тȳ бл’ӣжē, пòсл’ē одòше дàљē, а јâ сáма остàла. Кат се помӣсл’ӣм штà сам мȕкē вӣдела, дòбро сам и жѝва. Имàла сам свѐкрву дòбру, бòљē него мâјка. Бѝла ми је дòбра свѐкрва. Òна би старӣјē имàла двê јêтрве, òне су бѝл’е из ӣстōг мѐста, из Пòжегē, па̄ би се наљȳтӣл’е понѐкад. Òне би се двê закàчил’е понѐкад, мало би се посвàђа̄л’е, јâ се сѐћа̄м, и òна: „Сàт ће ми дôј дѐца, свѐ ћу ве кáзат“, дѐца, она би звáла сӣнове. И што би се òни помол’ӣл’и од бȳна̄ра одоздô, òна: „Ћȳтӣте, èво су дѐца“. Òна би сакрӣла ако је нѐка̄ нѐшто учињѐла. Млòго ми је бѝла дòбра свѐкрва. Свѐкра нѝсмо ни имàл’е. Тàд бѝла зàједница вѐл’ика̄. Дѐвет ђа̄кâ излàзило одàвдē. Бàба водӣла рачȕна. Мнòго ни је дòбра бѝла свѐкрва гр̂дна̄, ӣмā свѐкр̄ва̄ па напрàвӣ ћȕтек снаàма, òна јòк нō сакрӣва̄. Нӣје лàко бӣт снàја, нӣје лàко бӣт свѐкрва.

(Милосија Јоловић, 83 године)

Буђево

Гл’ѐда̄мо с прōзòра како пàда кӣша и такô тô. Вала̄ ономâд готòво нас вòда òднесе. Јôј кàко је пàдало. Вӣ сте óде нà брдо, мӣ смо тàмо у дол’ӣну. Вàла̄ брàте, онō је катастрóфа бѝло. Вала̄ бӣвàло је кад копнӣ снӣјег да бȳдē онàка̄ вòда ѐто ако се потрѐфӣ мàрт мнòго кӣшан па наӣђē, ако свѐ стојӣ снӣјег до мàрта, па̄ òндā грȕнē одједнôм, ал’ онакô кӣша за пòла сâта, трӣес мѐтара је имàло преко дол’ине на нѐка̄ мѐста. Седамдесêт и двӣје гòдине имâм, јâ онô запâнтио нӣјесам. Јѐсам запâнтио

да тō пȁдā кȉша, ал’ онȁкō да га изрȕчӣ одједамâ, јâ онô вȉдō нȉјесам. Онô је би́ло катастро́фа. Је л’ ви напрȁвило штѐтē? Нȉје некē вѐл’икē. Дȍнијело му камѐње по л’ивȁди. Је л’ ви довȁтило би́ло до кȕћē? До овē стâрē јѐсте, некӣ пȉјесак истѐрāло, а вȉшē нȉје. Бр̑зо ȉдē онудâ, мнȍго бр̑зо ȍдē, нȉје имȁло, ал’и мѐтар висȉнē. Цѐфко бȉо у Дȍл’ићe овē рâднике да довѐдē и нȉје мȍгō да прѐђе дȍл’е. Тô је кажē носȉло, овā га мâјстōр спāсȉо. Ȍни га спāсȉл’и. Кȁко ôн такô бл’ѐсāво да ȕ̑ђē у вȍду? Мȉсио да је пл’и́тко? Седȉо за плâс и онô ка[д] стȉгла тā сȉла и плâс и њѐга поткȁчӣ и дȍл’е до у Карајȕкиће га однѐси, ôн нȉје смѐо да се пȕстӣ са пла́ста. И овâј Цѐфко, стȉгō са цȉпом, из Дȍл’ȉћā возȉо рâднике. Кажē: „Јā вȉдȉм плâс, реко да изâђем да снȉмим онô, кад ȉмāш шта вȉћет, чȍвек се дофȁтио за плâс, и плâс и човѐка“. На Пѐштēр да се нѐко удâви. Нȉје смȉјешно нȉшта, љȕди, ка[д] тō стȉгнē одједȁнпут, непредвȉдиво. И Цѐфко за́ђи овакô дôвдē, у вȍду дôвдē и не смѐо дȁљē, овā мâјстōр, како вȉде да Цѐфко нѐ смеде да идê, ōн скȍчӣ ис кôлā, умȉо да плȉвā. Те́шко је пл’ȉват са одѐћōм по тȉм бȕјицāма. Не могȁше да га откȁчē от пла́ста. Ōн пришô до њѐга ал не мȍже да га откȁчӣ, не смȉјē да се пȕстӣ. Јѐдва га извȕкō. Не мȍже, њѐга је страх̑ бȉо, и не мȍже да га откр̑пӣ. Свѐ за пȍла сâта се тō дѐсило.

(Блажо Марковић, 63 године)

Врсенице

Од смрчѐвијā љȕскӣ, гра́не рȁкљāсте, гȍре свê̑же се жȉцōм, свѐ је тō такô би́ло. Гȕцâње. Јѐсте, мачȕгōм онô, е тȁдā смо ти мȉ би́л’и, тō је би́ло ȉгра стрōљâње, пā кл’ȉсâње. Стȁвӣ кȁмēн мȁло, овакô кā пēснȉца на један кȁмēн, а дрȕгȉм камѐњом бȉ, пā га отѐрā дал’ѐко, пā ôн донѐси јȍпē пā ȍни га́ђи пā погȍди, такô намȕчȕ онога̑. Ȍндā, кл’ȉсâње, ȉстō др̑во овȁкō мâлō, пā ȉстō др̑ветом овȁкō се кл’ȉсā. Лȍптē се ȉграло од говѐђē, чупâ говеди што се л’ȉњајȕ у прȍл’ећe, пā вâљā у блȁто и тô би се ȉграл’и уместо овê лȍптē гȕменē.

(Томо Луковић, 76 година)

*****

Ȍрāл’и смо, вȉло, др̑венō рȁло, сȁмо гвозденȉ рȁонȉк, и ȍрāло се, двâ вȍла, јѐдан идê ȍ[д] тē стра̑н брāздê, један ȍ[д] тē стра̑н, такô смо ȍрāл’и. Е кȍд нāс је би́ло богȁто жȉвѐл’и, имȁл’и по трȉ рȁла би ȍрāло свѐ једно зȁ другијем овакô, а дрȕгō имȁло је дрљȁча што влâчӣ, двā вȍла а трȉ рȁла ȍрȕ. Свѐ дрвѐно, и дрљȁча је дрвѐна, сал’ мȁло гвозденȉјā кл’ȉнāцā по њôј. Нȉје тâпȕт нȉкō кȍње фȁтō кат сам јâ ȍрō и мȍгō, нō свѐ волȍви, кȁсно су кȍњи пȍчēл’и, кȁсно. Сȉјāл’и смо јѐчам, о́вас, рâш, пшенȉцу, крȕпнȉк, свȁ тā жȉтарице упи́ши. Крȕпнȉк је бȉо у ви́ду пшенȉцē, сал’ овакô дȕпло два зр̑на су ȉшла, за стȍку. Рâш, пшенȉца, јѐчам, хѐљда за на́рот. О́вас и крȕпнȉк за стȍку. Јâ пâнтȉм кад је би́ло пā е сиротȉња бра́ла онē копр̑ве чȕпāла, чȕпāл’и онê оздôл’ лȍзе, нêмā гȍре пȍбрāто па чупâ онē лȍзе, раскопâвā те јѐди, тô пâнтȉм. Би́л’е сȕше, би́ла скупотȉња, четрѐс и пе[т] дȉнāрā би́ло кȉло шећѐра а нȉје мȍгло јȁгње нȁјбољē да кȕпӣ кȉло шећѐра. Е сат хȁј, кȁко ће сирȍма да га изѐдē? А кȁхвē, кȉло кȁхвē, ако дâш кȁцу мâснōк сȉра, с четȉри ȍбруча, мȍш узѐт кȉло кȁхвē, а дрȕкчē јȍк, е кȍ је бȉо гȁзда и мȁло јȁчӣ ôн би кȕпȉо, кȍ нȉје нêмā. Пâнтȉм,

отӣшл’и би кот понѐкōга, шàку сȍл’и, разумӣјēш, и мàло бибера, измӣјешā, тȏ ко[д] сӣромāхā, и тō умâче, јѐдē.

(Хасиб Никшић, 89 година)

Градац

Јâ сам такȏ би́ла, мȍжда и тē срѐћē, би́ла сам, ни́сам пȕне трӣ гȍдине у брâк, мȕж ми погӣнē, млàђӣ ми сӣн остàо двê гȍдине, дрȕгӣ посмр̏че ми се родӣо, четрêс дāнâ ка[д] смо ӣздāл’и, дрȕгӣ ми се родӣо. Ал’и, фа́ла бȍгу, мол’ӣла се бȍгу да ми бȏк чȕвā и да ми порāстȕ. Имàла сам и зàове, трӣ зàове, јêтрве, ђѐвере, свѐкрву, свѐкра, свѐ сам тȏ имàла, жӣвѐла гȍре на брȍдо пот шȕму, ал’и свѐ полàко, полàко, мал’и. Јā л’ѐгни, а свѐкар отвȍри вра́та: „Што не л’ѐгнēш?“ „Пā“, реко, „да гл’ѐдāм, тàта“, зва́ла га тàта, „кàко ми дӣшȕ“. И нѐ би нӣкад л’ѐгла док ми ȍни не пȍспȕ да вӣдӣм кàко ми дӣшȕ. И, фа́ла бȍгу, дàде ми бȏк, полàко, полàко, полàко, сàт сѐдморо унȕчāдӣ ӣмāм. От старӣјē снàē трӣ ћéрке и сӣна, а од овȍгā трӣ сӣна, ѐто. Млàђӣ ѐто га у сȍбу. Штà сам јâ свѐ претȕрила и гл’ѐдāла кàко љȕди са женàма, ал’ ни́сам такâ би́ла, јел’ сàмо мол’ӣла сам бȍга за дѐцу да ми ȍни рāстȕ и знâш, да ми тȏ, а дрȕгō, ал’ фа́ла бȍгу, бȏг ми сàчȕва ђѐцу.

(Милијана Павловић, 70 година)

Дражевиће

Дâј бȍже још бȍљē да се жӣвӣ, а кàко сам се јâ подњӣвӣо дабȏгдā, четрêс трѐћē сам гȍдӣште, да се заплàкāм, а вӣ сàдек свѐгā ӣмāте. Вӣ мла́деш. И ȍпē ви нӣје зàдовōљно. Дȍста се измēнӣо жӣвот, тӣ сàт нѐ мош да рāзл’ӣкујēш грàцкȕ и сѐоскȕ кȕњу. Ӣмā вȍда, ӣмā нàмештāј, свѐ жӣвō, вѐш маши́не, перàћē маши́не за сȕђе. А ранӣјē тȏ такȏ нӣје би́ло. Ѐво вӣдӣш овȏ кутӣјицē сàдек, тȏ би рѐкō на́л’ет ше́јтан. Тел’евӣзōр нàјприје кат смо добàвил’и, пā би стâрӣ: „Бѐжи, тō је ма́јмун, ше́јтан, бѐжи да не гл’ѐдāм“.

(Ибро Хамидовић, 72 године)

Дујке

Јâ сам имàла свѐ нō ми изгорѐло једнē гȍдинē кȕћа, дал’ѐко би́ло, од врѐмена мӣ кâжēмо. Ӣзгоре кȕћа, сӣтна дѐца би́ла, мâлā, пā пȍсл’ē овȕ кȕњу грāдӣл’и. Би́ла ми свà дѐца, сàмо мȕш ми нӣје бӣо и јѐдан сӣн нӣје бӣо, а овâ дрȕгā дѐца су би́ла тȕ, сàмо нàјмлађӣ сӣн пȍсл’ē се родӣо, а шѐсторо би́ло рȍђено децê. Свӣ у кȕћу би́л’и, јâ с једнê стран прѐла, а чȍре мâл’ē богме ткàл’е, тō на хал’ӣју, тō се зва́ла хал’ӣја прӣје сàт ра́збој, а дал’ѐко би́ло, алâх, њѐму шȕђȕр, дàде бȏк једну тмȕшу, једну кӣшу, сàмо свӣтнȕ бàш кō онō жарōвнӣце кā онō апарâт кад удàрӣ те онō швàјцујē, крѐвет бӣо гвȍжђен крѐвет, а дӣјете ми л’ежàло нàјстаријē што је ȕмрло у тā крѐвет, и испàдоше дѐца мâлā сӣтна, тā нàјстаријӣ сӣн кâжē: „Мàма, мѐне пȍгоди врӣјеме“, а нӣје га погодӣло, оно се учинѐло крȕф, а чȍвек ми нӣје бӣо тȕ и дрȕгӣ сӣн, рāдӣл’и гȍре у Гӣљѐву, рāдӣл’и, жӣто кȕпил’и, кат дōђȍше озгȍр, сѐло нàвāл’и, а прӣје слàма би́ло, нӣје кā сàт, кȕћа пот слàму покривѐна, алâх дàде плâм, нêмā сӣл’ē да одбрâнӣ нӣко, дѐца испàдоше, кā онȏ кад вàтра плàнē више глāвê. Дōђȍше, понѐшто побàцāше, изнӣјеше хаљӣне понѐшто такȏ. Дѐца сӣтнā остàше. Тек овâ синȍвац, ȏн имȏ кȕћу,

би́л’и одӣјељени, те код њӣ зӣмӣл’и, те овӯ кӯћу кӯпӣл’и и грāдӣл’и. Е знâш штȁ сам мӯкē вӣдела, тек алâх, њѐму шӯћӯр, жӣвӣм јȍш, дȁо бȍк такȏ, и жȁлости претӯрила преко мȍјē глāвê, ѐто. Штȁ ћеш, мȏрā да се жӣвӣ. Нӣје лȁко би́ло прӣје жи́вет, сȁмо некака сам ду́ша тврда би́ла.

(Хамида Грац, 92 године)

Зајечиће

Прӣчȁл’и су ми мȍји стâрӣ, за јѐдну крȁву, крȁву би да́л’и за стȏ кӣлā брȁшна ил’и жӣта, јѐчма, ма јȍк, кȁко пшенӣчно, јечмѐно, јѐчам, пā би се тā јѐчам пȍсē тѐрō у воденӣцу пā би се мљѐо, ӣшл’и на Кȍсово пā узӣмāл’и. Прӣчȁл’и су мȍји стâрӣ да су ӣшл’и за сȏ, за сȏ у Пêћ. И овӣ нȁши, тȏ су ӣшл’и са кȍњима, пā натовȁри по тȍвар кукурӯза пā догнâ. Прӣчȁл’и су ми стâрӣ да су носӣл’и сȏ ӣс Пећи о́де. Не вѐруем, тâпӯт нӣје имȁло сӣра и тâпӯт се нӣје продāвȁо сӣр, тâпӯт се и тѐшко жӣвѐло. Јâ га затѐкō ни́сам, а у Клȁдницу трѐбā да се јѐо овсѐнӣ л’ѐп, ђе сте би́л’и тȁмо у Клȁдницу. Нѐће д[а] успêвā о́де кукӯрус. О́де је вѐл’икā висӣна. Кȁсно пȍчнēмо да ȍрēмо, овê гȍдинē двȁес пêтōг мȁја мȍжда зȁдњѐ је би́ло ȍрāње, тол’ӣкā је би́ла кӣша. Рȁно сла́не пȁнӯ, не мȍре кукӯрус. Код нâс тō не мȍре, нӣт га кȍ сӣјē. Зȁшта се зовê Пѐштер. Хиљȁду и ȍсамстō мѐтāрā, чинӣ ми се.

(Садик Бихорац, 73 године)

Кијевце

Тō је стâрā рӣјеч, зѐмља се зȁкл’ēла да нӣшта на зѐмљи не мȍре ȍстат кривѐно, и нӣшта. И онā прӣча цȁр Трȍјан, тā иде́ја старенскâ. И цȁр Трȍјан, ȏн имȏ трȍје ӯхāдӣ, и имȏ свѐ свȍје бри́це и пӣтȏ свѐ: „Шта виде?“ Кажē: „Вӣдō сам, вȁлā, трӣ ӯха“. И ȏн, кā сȁт тā времѐна, посѐчи га, нѐмā. И свѐ такȏ. Кад јѐдан, пȁмēтан бӣо: „Шта вӣде?“ „Вȁлā нѐ видо нӣшта.“ Нӣшта ни́сам видо. Ȏн остȁви га да га брӣјē. И кâжē тол’ӣкō бӣо препӯкō што, те́шко би́ло што нӣје реко. И, кажē, један дȁн оти́ди тȁмо, искȍпā зѐмљу и сȁм у зѐмљу кâжē: „Цȁр Трȍјан ӣмā трȍе ӯхāдӣ“. Кад у прȍл’ећe нӣкнē, дӯдȁљке дѐца пā намѐсти пӣсак, кажē оно пи́сни, кажē: „Цȁр Трȍјан ӣмā трӣ ӯха“. И такȏ тā иде́ја остȁла, мȍжда јѐс, нѐмâ нӣшта сакривѐно. И пȍсл’ē ȏн је остȁо и жӣвѐо и нӣшта. И не мȍре да се сакрӣјē сӣгӯрно тȏ, ѐто мȍре нѐко бȁш да се нѐ знā, ал’и да нӣко нѐ знā, тō не мȍре, ма штȁ би́ло.

(Ризо Ватић, 74 године)

Кладница

Тō је дрвѐнō рȁло, тō се рȁло зва́ло, свѐ дрвѐно, тȏ је по стра́ни, двâ вȍла ву́чӯ, и ѐто. Мȍгло је и с крȁвāма ӣстō, кȍ нӣје имȁо волȍве мȍгō је и с крȁвāма, с кȍњима тȁд и нӣје мȍгло јер кȍњи тȁд и ни́су би́л’и у фӯнкцији да би се ȍрāло. Кȍ је имȁо стȍкē и ђӯбре да ођӯбрӣ, мȍгло је да се поȍрē, кȍ нӣје, једӣнō зȏп је да га не бацâш, нӣје би́ло ни вешта́ка, нӣшта нӣје би́ло, сȁмо од гȍвēдӣ и од ова́цā. Зȏп, крӯпнӣк и јѐчам, јѐчам би се сӣјō ђѐ је, овâј, огнȍјено, а зȏп ђѐ се нӣје. Хѐлда ӣстō се сӣјāла, хѐлда је мȍгла да рȍдӣ без ђӯбрета. Нѐко је јѐо чӣсту зȏп, чӣсту зȏп, здрâвља ми јѐсте. Јâ сам имȏ Срȇбā о́де, пā би отишȏ кȍд њӣ, тō нӣје дал’ѐко одȁвдē, тō су Кӯшићи, пā овȁмо Рâвнā Гȍра, ȏн би ти прӣнијо чӣстӣ зобенӣ л’ѐп којӣ се нӣје ни сӣјō. Знâчӣ са онӣм

трѝцāма по овал’ѝкē трѝце а кāјмàка си мòгō да јѐдēш, имàло је кāјмàка, јѐс, имàло је кāјмàка. Стòка, стòка, òвце, говѐда, мàло је би́ло вѝшē овāцâ, имàло је и гòвēдѝ. За ѝсхрану вѝшē је имàло слàмē овàмо од јѐчма, од òвса. Прѝје вѝшē имàло стòкē. Сѐло је отѝшло млòго, на свѐ стра́не отѝшō на́рот, за Тӯрскӯ, за Македôнију за Кòсово, у Сара̏јево, на свà мѐста је отѝшло. Тêшко се òндā жѝвѐло, тêшко, знâш кàко кад сàмо јѐдēш зобенѝцу и јѐчма. Нѝје га ни имàло јѐчма него помêшāш кò ѝмā, кò је имàо, помêшā јѐчам и зôп пā тō самѐљē.

(Хајро Тарић, 77 година)

*****

Кладница

Јâ сам, рѐко ти, прàвио нòге и рӯке. Кат сам једно́ме Срѐбину иза Вâроши, зовê се, заборâвљам кàко се зовê сѐло, један тӯ што сам му јâ прàвио, о́де му је кӯћа иза овôг брда тàмо, сѐстри нòгу, би́ла је извāл’ѝла, сломѝла би́ла ӯ кӯк, пā ја наместѝо и оздрàвила. Пā овâ тàмо што је иза Вâроши извāл’ѝо рӯку из рàмена, бѝо у Ӯжице, шћѐл’и да оперѝшӯ, ôн нѝје смѐо а чӯо за мѐне и до́ђе му ӯнук, си̂н, штà му је бѝо, нѐ знāм, с овѝјем што сам му јâ сѐстри прàвио нòгу. Пòведе ме, Вѝлове се зовê сѐло, бòгат бѝо, имàо је двѐста овāцâ, ѝмā кӯћу вѐћā од овê, овâ је мòја кол’ѝба према ћôјзи и штàл’е, двѐста овāцâ, бòгат бѝо Срѐбин, кад јâ до́ђо у сòбу, сàмо још јѐдан младѝћ и овâ што ме довѐо и ôн, јâ пѝпнēм, рӯкà му под пàзухо иза́шла из рàмена. Кâжēм јâ онôј двојѝци младѝћâ: „Дâ те слàмарицу и дѝгните га“, не мòре стàр чòек, не мòре нà ноге кад извâл’ѝ рӯку из рàмена, мòре млâт, ал’ тѝ нѐ би мòгла нà ноге, ако би извāл’ѝла рӯку из рàмена. Тô су нàјвећѝ бōлòви којē мòре чòвек да ѝмā, тѐжѝ нô пушчанâ рàна. Ал’ кат се намѐстѝ, престàјē кō кат испâл’иш мѐтак. Јâ кâжēм: „Што ће ôн кӯкат и плàкат вѝ немô да се плàшѝте нѝшта“, јâ сам тō изумѐо, подѝжēм рӯку увѝс, си̂не. Вѝдѝш, ру́ка седѝ у рàме, ал’ кад изѝђē, она се подвӯчê овакô, тô не мòре да се извàдѝ, јâ сам изумѐо пā подѝжēм гòре, кàко сам јâ подѝзō, ôн је јаокô, јâ сам ишô пола́ко. Кад је ру́ка ул’етѐла, ôн како је јаукô, у онакôј висѝни: „Жѝв бѝо, Турчѝне“. Обӯчê сакô и òдē. Кад нàпуни се пӯна сòба, брàћē му, сестāрâ, пѝтајӯ ме: „Јеси тѝ дòктор?“ „Нѐ, јā сам сељâк“. До́ђе ôн пòтл’ē, пи́та се сà мнōм и пѝтā ме ôн јеси л’ дòктор, јòк јā сам сељâк. Кажē: мòл’ѝм те кō бòга да седѝш да закòљēм пѐторо јàгњāдѝ да зовêм овē сељáке да се весел’ѝм кат си ме куртал’ѝсō овē мӯкē. А јâ трѐбā шћéрку да вòдѝм у Пазâр ӯчитељскӯ да упѝшē, реко: „Не мòгу, домаћѝне, тѝ кòљи јàгњāт, јâ мôрāм нòћас кӯћи стѝћ. Идêм за Пазâр сӯтра“. „Кòл’ко тѝ овô наплаћӯјēш?“ Реко: „Ни́сам нѝкōм, не́ћу ни тѐбе“. Кажē: „Хòћеш, спрēмѝо сам стô два́дес хѝљāдā да ти дâм“, двâ вòла ми дàе. Овô ти је ѝстина, тако ми мòјēга што ти вѐруēм. Додӯшê, јâ кад бѝ стô и два́дес хѝљāдā, покàја се што не рѐко, шта ми дâш. Јā мѝсл’ио да ми дâ дѐст хѝљāдā, ал’ мѐне не трѐбā, јâ вòл’ѝм да ми алâх упѝшē у дòбрā дѐла да сам јâ дòбро учињѐо човѐку. Нѐ знāм дà л’ ме разумѝјеш. Ал’ кад бѝ стô два́дес хѝљāдā, ѝмāм тā двâ си̂на и шћéрку, трòе у шкòлу а двâ вòла су тàдā би́ла стô два́ес хѝљāдā, Ал’ јâ реко: „Не́ћу, не́ћу, подâ сиротѝњи“, и педесêт хѝљāдā стàвѝ у мантѝл крѝјӯћи, на́ђе жѐна у мантѝл пòсл’ē мѐсец дāнâ. „Штà су ти овē пàре

у мантӣл?“„Којê“. Кажē: „Ѐво педесêт ӣљāдā“. „Остàвил’и ми онӣ у Нȍвӯ Вâрош“. Бӣо вȏ педесêт хӣљāдā. Дѐст ӣљāдā би́ло упрâвнӣкӯ зâдругē пла́та.

(Ејуп Зорнић, 94 године)

Кнежевац

Однѐси штрȕгљу нà воду те опѐри пā ȍндā црвѐно пл’ѐтӣво око штрȕгљē, тō је би́ло дȓвено, пā ȍндāр закӣти штрȕгљу цвӣјећем, фȓбàма и такȏ и нāђӣ ђе је мравӣњāк мрāвâ и тȕри у тӯ вȍду и тȕри ȕ тōр и угнâ ȏвце. Пā тō такȏ су стàвљāл’е мâјка и во́ђе свѐкрва, такȏ сам пȍсл’ē настàвила и јâ. Док сам дȓжāла ȍвце, сàд сàмо кра̀ве, и ѐто ти. Имàло је, ӣмā и сàд, а нѐ ȍндā, и сàд ӣмā да ти злȍ учӣнӣ сачȕвā бȍже. Ȍткуд знâм јâ, што су глу́пе те се грӣјешӯ. Имàло је богами тàмо, поцрвенӣ сӣр, једнōј мȍјōј бàби тàмо цȓвен сӣр кō àл’ица ето овакâв је бӣо. И тō уфàтил’и су жѐну којā је тō рāдӣла те су је испљѐскāл’и и посл’ē сӣр бàцил’и. Јѐсу, бȍгме, јàхāл’е на вратӣло. Ӣх, штà нӣје свѐ би́ло, заборàвила сам јâ, дӣјете.

(Вукомирка Живаљевић, 70 година)

*****

Ȍрō сам ра̀лом, пā каснӣјē ȕзēл’и ра̀л’ице. Гвȍзденē, ра̀ло дȓвено. Тàд се нӣје имàло ни нӣшта, свѐ смо пра̀вил’и витӣне, од прȕ̂ђа, пā пра̀вил’и стѐге кад би товàрил’и дȓва. Од брезȍвōг прȕ̂ђа, вēзàл’и кȍла, стѐге за сту́пце пра̀вил’и да се не расцѐпē дȓва да се не прȍспȕ̄. Држàло се вӣшē стȍкē свȕ̄ј. Јâ сам дȓжō тàд око педесêт-шēсêт овāцâ пā сам држȏ сѐдморо-ȍсморо кōњâ, пā сам крâвā мало мàњē по пē[т]-шêс крâвā. Стȍкē се дȕпло вӣшē држàло него сàд, је л’ имàло овāцâ, дàнас нêмā нӣко жӣв во́ђе једну ȍфцу, ӣмā један чȍвек во́ђе ȕ Штāваљ стȏ овāцâ, тȏ једӣнӣ, дрȕгō нӣко нêмā, нит ӣмā кȍња, нêмā нӣшта, свѐ укӣнȕто.

(Миливоје Живаљевић, 74 године)

Тријебине

Јâ сам бӣо као дечâк сѐдам-ȍсам гȍдӣнā ка[д] су вла́дал’е ра̀л’е, ако ӣнтересујē ра̀л’е, пā пȍсл’ē прȍшло мȍребит дѐсет петнàес гȍдӣнā, найшла је ра̀л’ица, тō млȍго би́ло згоднӣјē са ра̀л’ицōм и лàкшē. Ра̀ло је би́ло скрȏз дȓвено, дȓвенӣ имàо тàмо, ђе су, између вȍлōвā имȏ је звâнӣ гре́дељ, имàл’е су посл’ēн овàмо ручӣца којā се дȓжāла поза́ди и јѐдна напрӣјет. Тȏ са стра́нē, овȕдā ра̀ло идê, тӣ идêш кроз орāње. Тȏ је се ра́дило са ра̀лом, а ра̀л’ица кад је найшла, ȍндā си мо́рō да идêш, имàл’е су двӣје ручӣце и држӣш и идêш за бра́здōм, волȍви ву́чӯ тàмо и дàљē, е ȍндāр пȍсл’ē ка[д] смо сӣјал’и жӣто, имàла се дрљàча звâнā, дрвѐно свѐ би́ло, сàмо су имàл’и гвȍзденӣ кл’ӣнци. Тȏ укȓшћено о дрвѐта, кàко ти кâжēм, пе-шестȍро дрвѐтā имàло и ȍндāр пȍсл’ē тȏ кад идêш на крâј с волȍвима окрêнēш и тȏ му пȍсл’ē помâгāш онӣјем кȍ мȍре да те имàло дӣјете да вȍдӣ пред волȍвима.

(Милан Бошковић, 75 година)

*****

Л’ѝчно ја̂ знам̂ мо̀ја ма̂јка о̀всен л’ѐп, ја̄ сам то̄ до̀бро запа̂нтио, о̀всен л’ѐп смо јѐл’и. Па̄ по̀сл’ēн ма̀ло кат смо се оврѝжѝл’и, по̀сл’ē јѐчмен, па̄ по̀сл’ē мо̀жда у мѐсец да̄на̂ ил’ у петна̀ес оно̄ бѝјело̄ бра̀шно би куповàл’и те би понѐкад пѝту оно̄ ста̀вљāл’и. На̀јбоља̄ посла̀стица. Кад о̀дӯ нѐђе, ка̂жē пѝту јѐда̀хӯ, зна̂чѝ то̂ је би́ло нѐшто, па̄ нѐма̄ш тѝ да̀нас јѐло, да̀нас ѝма̄ мѐса, пече́ња. Јѐдēш мало л’ѐба и сѝра, па̄ се до̀бро најѐдēш па̄ по̀сл’ē пѝтē јѐди. И су́ха л’еба оногā сому́на, тако̂ се зва̀о сому̂н та̄ л’ѐп, окру̂гл’ѝ бѝјел’ѝ, и мѝрѝс и у̀кӯс. Па̄ се најѐди оногā су́ха л’ѐба па̄ шта̂, а са̀д нѐма̄ оногā мѝрѝса, у̀кӯса нѐма̄ ко̄ оно̄ нѐкат. Мо̀ја ма̂јка је л’ѝчно о̀всен л’ѐп ста̀вљāла те сам јѐо. Мѝ докл’ē га донѐси са шпорѐта, о̄н се раско̂ка̄, а мо̀ја ма̂јка је тура̀ла у онē пѐкаре, на онӯ лопа̀тицу по три́дес. Ка̀ко се оно̂ зва́л’е, пѐкара. Оно̂ је узѝда̄но би́ло у ђо̀ше ку̀ђē па̄ нало̀жи. То̂ се овако̂ напра̀вило о̀бод да је и вѐл’ика̄ лопа̀та ѝма̄ кол’ко ода̀вдē до онија̄ ко̂ла̄, дуга̀чка дрѝшка, и та̀мо и ставља̂ш онē л’ѐбове, натрпа̂ш по два̀ес-трѝес кома̄та̂, л’ѐбове и то̄ се свѐ изједама̂ испѐчē. Ѝсто̄ нало̀жиш па̄ по̀сл’ē затво̀рѝш вра́та тенѐ̑ѣо̄м да не изла̀зѝ топло̀та. Бѐспара, тако̂ се зва́ло па̄ се на једно дрво ната̀кнē па̄ оно̄ избрѝши, избрѝши, избрѝши. Бѐспара се зва́ло на то̄ дрво дуга̀чко̄ кат се наса̂дѝ да дофа̀тѝ та̀мо на кра̂ј, нѐ мош тѝ да завӯчѐш ру̂ку. Свѐ она̂ пѐпо̄ оно̂ што оста̀нē свѐ се то̄ збрѝшē. И она̄ са̀ч, пѝте, зељанѝк, са̀ц̣ак, црепу̀ља. Свѐ јѐдно држѝ онӯ лопа̀тицу а јѐдно тура̂. И по̀сл’ē кат се тѝ л’ѐбови попѐчӯ, има̀л’е су овако̂ једне ра̀фове ил’ пол’ѝце, ка̀ко да ка̂жѐм, са̀д пол’ѝце а ѝсприје ра̀фови зва́л’и, колко преко цијел’ѐ со̀бē с једнѐ стра̄нѐ, пол’ѝца напра̀вљена, јѐдна да̀ска овол’ѝко̄ широ̀ка и то̂ се порѐђа̄, свѐ се тѝ л’ѐбови порѐђајӯ ова̀ко̄ јѐдан уз дру̀гѝ, по десе́так по два̀ес л’ѐбо̄ва̄, до три́дес, то̂ би́ла вѐл’ка̄ за̀једница, по три́дес дӯша̂ би то̄ би́ло у једну ку̀ђу, и то̄ би се тако̂ до су̀традан свѐ се појѐдē, па̄ су̀тра јо̀пēт. Јѐтрве то̄ су отпрѝје би́л’е, јѐдна мѝјесѝ хѐфту ил’и петна̀ес да̄на̂, по̀сē дру̀га̄, по̀сē трѐ̑ђа̄, трѐба̄ло је то̄ на̀пеђ. Мо̀ја би ма̂јка по два̀дес л’ѐбо̄ва̄ и по дѐсет онѝја̄ кукурӯза̂ испѐчи.

(Рахо Колашинац, 70 година)

*****

Јѐс, јѐс, ѝма̄ и Ср̂ба̄ и мусл’има̄на̂. У Трѝјебине трѐба̄ло би да ѝма̄ једно сто̂ педесѐт ку̀ђа̄. Гол’ѐмо. Ѝма̄ да идѐш до̀ста. Гол’ѐмо сѐло. Ово̂ ѝма̄ од пр̀вē ку̀ђē до посл’ѐдњē ѝма̄ ско̀ро са̀хат да идѐш пѐшкē. Крајѝновиће по̀сл’ē о̀дма̄, Ба̀ре по̀сл’ē та̀мо, Вѝшњева, Ба̀ре, За̀хумско̄, Цр̀вско̄, Го̀шево. Ја̂ ѝма̄м та̀мо прѝјѐтеља. Са̀д не дола̀зӯ, прѝје би на́род дола̀зио, ѝшл’и би у ча̄ршѝју. Са̀д нѐма̄, то̂ је ѝзумрло, са̀д нѐма̄, мла́деш понека̄ ме позна̀јӯ: „Ка̀ко си, чика Мура̀те“, ја̂ нит знам̂ чијѐ је нит којѐ̂ је, мла́ди љу̂ди. Оно̂ што сам ја̂ позна̄во̂ то̄ је ѝзумрло. Па̄ би сврā̄тѝл’и о́де на ко̀ња дал’ѐко им до̀л’е до Сенѝцē, о̀ни сврā́ти о́де, и сто̀ку ђѐра̄л’и и онако̂ се намирēва̀л’и.

(Мурат Рахић, 76 година)

Тузиње

Ѐј шта̀ се носѝло, ѐво шта̀ би се носѝло, сѝне, би закла̀л’и зѝми па̀стрму мѝ би зва́л’и, зако̀љѝш кра̀ву, па̄ осу̂шѝш онӯ ко̀жу па̄ онӯ ко̀жу кат осу̂шѝш, остру̂жē ш, ја̄ сам ба̀ш пра̀вио тē опа̂нке, па̄ окру̂жѝш, па̄ изва̀дѝш онē опу̀те и о̀нда̄ по̀сл’ēн напра̀вѝш и онѐ препл’ѐтēш овако̂, и оно̂ препл’ѐтēш овако̂, ко̄ опа̂нци онѝ што ѝграјӯ

онӣ Србија́нци, такô се прàвило. Тō би́ло тâпӯтā тӣ опâнци од кȍжē од говѐђета. Пā пȍсл’ēн иза́шл’и овӣ кова́ћи по Дȕгōј Пољàни пā прàвил’и онē кованѝке онê, пȍсл’ēн смо пȍћēл’и купȍват, ēј тâпӯт кажē кā цѝпил’е да си кȕпѝо. Пȍсл’ēн изāгȍше овӣ пироћа́нци мӣ зове́мо овӯ обȕћу. Êј на свàдбу кȍ је имô овакê опâнке, хехеј, кажē, кàке ѝмā опâнке. Посл’ēн изāгȍше цѝпил’е пā ћѝзме пā посл’ēн мо́да ѝзāђе, пȍсл’ēн би́ло.

(Ујкан Ватић, 73 године)

Угао

О́де дȍшл’и су из Бѐограда, тел’евѝзија је дȍшла, и овâ ис Нȍвōг Паза́ра дȍшла је кажē: àјде да нам вȍдӣш чȕл’и смо да си тӣ готово нàјстаријӣ, да нам докâжēш ђѐ је цр̂ква о́де. И јâ сам је одвѐо те је гл’ѐдāла овē грȏбље тȕ, нѝјеси тӣ гл’ѐдāла, тӣ нêмāш кàмеру, тӣ кȏнтра идêш, и одевѐо сам и, ȍни су стàл’и тȕ, и тȕ ѝмајӯ хиљàду грȍбōвā, цр̂ква. А свàкӣ грȍп, тȕ ѝмā хиљàду грȍбōвā, а свàкӣ грȍп, кол’ко трӣ овâ хаста́ла дужѝнē, свàкӣ грȍп ѝмā плȍћу, свàкӣ. И сàт ȍни, е сàт тѐбе ћу да пӣтāм. У којêм пра́вцу вӣ Срȕби се кȍпāте. Ȍне су стàл’е пā су гл’ѐдāл’е пā су гл’ѐдāл’е кā што кâжēш тӣ, оне не признàјӯ да су о́де би́л’и Грȕци нѝкадā, кажē мӣ иде́мо мàло према између зâпада и јȕга а ȍни су кат окрêнēш дȍста овàкō, дà л’и су Ил’и́ри дà л’и су Грȕци, нѐ знāм. И о́вде је цр̂ква би́ла у овȕ шȕму. Ȍни су гл’ѐдāл’и тē оста́тке, да л’и су тô цр̂ква Нēмàњѝћā ил’и је цр̂ква ћијâ је којâ. Мӣ смо једну плȍћу мàкл’и пā смо гл’ѐдāл’и, пā знâш штâ, мȍгу ти рѐј, трӣ мêтра стоја́ше кȍстӯр, гла́ва, кȍсти, као да је јућêр ȕкопāн, а тô је грȏбље и прѝје Тȕрāкā, је л’ Тȕрци су о́де би́л’и пêстō педесêт гȍдӣнā, и тō седа́хӯ, и јā ȕзмēм онӯ глâву, тô је би́ло прѝје трѝес гȍдӣнā, и стàвѝм је она мѐне о́вде пàдā кол’ѝки тӣ љȕди бѐхӯ. А онӣ кȍсти овол’ѝкӣ, а жу́ти стоја́ху кō да је јучêр ȕкопāн. Дугàћка, покрѝвено, а тô је тâ цр̂ква на овогâ има́ње. Ôн је ранѝјē косѝо, сàт не смѝјē да је кȍсӣ, у његȍву зѐмљу тâ цр̂ква. Ôн су̂мњā да ѝмā злâта па не дāјê нѝкōм да кȍсӣ. Стра̂х ме, појављȕјē се тȕ свѐга и свàћега. Не смѝјē да кȍсӣ, а ȍтац му је косѝо, ал’ ȍтац му је косѝо а носѝо је попȍвима те је дāвô некӣ дѐо пâрā, јâ сам рѐкō ѝди пу́тем твȏга ȍца, дāвô у Штавâљ у једну цр̂кву, свѐ је носѝо, његȏф ȍтац је бѝо хȍћа и плāћô је тàмо што корѝстӣ ту́не про́лас, а сàд да кȍсӣ не смѝјē. Грȏбља, от мр̂твѝх тра́ва рāстê, тô је истȏрискӣ докâзāно и кȍ знâ кàке је ȏн бȍл’ести бѝо и сàт тӣ тō покȍсӣш, тȕрѝш крàви, крàва дàјē мл’ѝјеко от хранê и тô прелàзӣ на ћовѐка и сàт ȏн не смѝјē да кȍсӣ вѝшē. Знâш којӣ је тô про́стор. И овâ је трāжѝо, они мѝсл’ил’и зла̂то да ѝмā тȕ. А кàко тȕ седа́ху, тȕ је су́ва зѐмља и сàт онâ је покрѝвена. Кâжӯ да су тȕ жѝвѐл’и Грȕци, и Грȕци напȕстил’и, отѝшл’и. А јеси им вѝдō зȕбе, Āмѝре? Ада јâ ка[д] сам гл’ѐдō, тō нѝје ша́ла, кру́пни би́л’и тō љȕди тàдā, прѐко двâ мêтра. Мѐрāхӯ љȕди, бѐше им занимљѝво. Здрàви зȕби. А знâш кàко им седа́ху здрàви зȕби, а вел’ѝки. Гл’ѐдао је овâ стâрӣ, тō нѝје ша́ла, тō је ȍзбиљно. Њѐму се привѝђā. Знâш кол’ѝка му бѐше гла́ва. Јā узê онȕ глâву тȕри на мȍју. Јâ ти прѝђāм којē сам јâ гл’ѐдō. А један Мартѝновић, ȏн се презѝјевā Мартѝновић, кажē ȍграиса, убѝо те бȏк, не турâ је нà глāву. А зȕби кō прȕсти вел’ѝки. Ни́су хи пра́л’и, тô от хранê. Прѝрȍднӯ хра́ну су јѐл’и зȕби.

(Амир Горчевић, 70 година)

Чедово

Чѐдово се зовê, ѐво овакô, Вȳјо, мȍжда знâш тӣ бȍљē, пā ћу јâ слȁгат. Што се зовê Чѐдово? Јѐдна је вѐрзија по детѐту чѐдо, за де́те се кâжē чѐдо. Чедомо́рство је једна удовӣца учӣњела пȍсл'ē Кȍсова. Нӣкад нӣје имȁло, овô је бӣо сенӣчкӣ пашȁлук за вре́ме Тȳрскē, свѐ до двāнêстē, прӣје се премешћӣо у Пљѐвље. До Берл'ӣнскōг кȍнгреса је би́ло, пашȁлук је бӣо свѐ о́де, пā је Берл'ӣнскӣм кȍнгресом подêљен Сȁнцāк на двâ дêла, црногȍрскӣ и срȐпскӣ, е отȁдā посл'ē почӣњȳ да се мêшајȳ тē ствâри. И нӣкат се не пâнтӣ да је о́де имȁла порȍдица мусл'имȁнскā да жӣвӣ, једӣнō је имȁо бѐг Ча́вић чâрдāк, енê му га јȍш стојӣ, ѐто га стојӣ тȳ. И кад је Вȁсојевић Сте́во покȳпио вȍјску на Кȍсово, и знâш онô ис пѐсмē *из Сенӣцē из сѐла Дубнӣцē*, прēстȏница је би́ла прȍвā срȐпскā у сѐло Гра́дац, у сѐло ВрȐсенице. Прȍвā срȐпскā прēстȏница Дестȉника, е тȳ је би́ла тâ. Кад је Мȳсић Стѐвāн, ȏн је Мȳсић, ȏн је бӣо Варошâр, е кат је покȳпио во́јску на Кȍсово, отишô је овȁмо, са закашњѐњем. И ȏн је л'ѐпо, изгȉнул'и су кȁко, ђê, преко Албâнијē, штȁ јā знâм, с Пѐштера двāнȁес ȳдовӣцā остȁло у Чѐдово, ѐ, о тȉјā је јѐдна тâ што је чедомо́рство учинѐла жѐна. Такô се преносȉло, кȍл'ко је тō истинȉто, мӣ нѐ знāмо. Мӣ смо Херцѐгōвци. Жӣвѐл'и смо у Шекулâр, сѐло Мѐзгеле између Андрȉјевицē и Бѐрāнā. Мӣ смо би́л'и прȉје у Плȁв пā дȍшл'и у Мêзгеле.

(Вујо Шекуларац, 84 године)

Шаре

Прȁво да ти кâжēм, за стȍку, нѐђе се срѐтнē, тȁмо, овȁмо, л'ѐвō-дѐснō, испрȉчајȳ се, пȉсмôм, тâпȳт нȉје имȁло тел'ефо́не да је зȏвнēш ђѐ ће дȏј и штȁ ће, и такô преко нѐкōг пȉсмôм, попȉшēш мȁло, такô, овакô. И мȉ такô, чȳвȁл'и говѐда, ȍвце, нѐђе се срѐтни о́нде, нѐђе о́нде, нѐђе о́нде.

(Елмаза Вејселовић, 70 година)

Штаваљ

Имȁло бȳâ, тȁтāбā, пол'ȉјежи свȉ, у сȍбу унѐси слȁмē, дȏђē по двȁес гостȉ, мȏј је ȍтац, јā нȉјесам упâнтио, прȉчао ми је ȍтац, унѐсēмо слȁму у сȍбу и кат дȏђȳ гȍсти, кад вечѐрајȳ, гȍсти изȉђȳ нȁпоље, мȉ брѐме слȁмē донѐсēмо и прȍстрēмо у сȍбу, чѐргу по онȏј слȁми прȍстрēмо и понѐкȳ онō ткâнō, гȳбер онâ, пȍкријēмо прȉјетеље и свȉ јѐдан до дрȳгē, женскȉње у јѐдан крâј, мушка́рци у јѐдан, ноћȳ тȳн, ујȳтру кат ће да се дȉжȳ, прȉјетељи изȉђȳ нȁпоље, домȁћин кȳћē ȳзмē са пōрȍдицōм онȳ слȁму изнѐсȳ, унѐсȳ побрȉшȳ, и прȉјетељи се поврâтē за стȍлове да јѐдȳ и да пȉјȳ. Спāвȁл'и смо у кол'ȉбе пā снȉјек, а татȁба, ол'ȉјепљена кол'ȉба са бȁљегōм, са говѐђōм бȁљегōм и у онȳ бȁљегу татȁба. Ђѐца би́ла којӣ су би́л'и сиротȉња нēмȁла, имȁл'и вȁшкӣ, ȍдēмо, вȁшке вȉрê, ȉдȳ по оде́лу. Имȁл'е, нȉје и ȏн довѐо код њѐга сȁмо, тō је имȁло кот свȉјā, домаћȉни којӣ су би́л'и мало отменȉјӣ љȳди, имȁло је да се опѐрē раднȉјē жѐне, покȉсели вѐш у онȳ кȁцу, вру́ћу вȍду и онō попȁри, нȉје дȁо да се развȉјā тā вȁшка. А којê је би́ло л'ȉјено, тō се развȉјȁло, нȉје пра́ло, нȉје чȉстило и имȁло вȁшкē. Код нâс није имȁло вȁшкē ал' како идê у шкȍлу од онога̂ прȉђē. Тӣ пȉшēш, ȉшл'и смо на кол'ȉбе, љѐти, на кол'ȉбе мȉ гȍре, звȁнā бачȉја, тô смо ȉшл'и гȍре кот стȍкē, гȍре пȁшњāци би́л'и и гȍре смо дȐжал'и стȍку а мȉ ноћијевȁл'и у тē

кол’ѝбе. Тē су кол’ѝбе од плȍта сапл’ѐтене, слȁмōм покрѝвене, тȳн смо л’ежȁл’и чобȁни и мѝ. Ȍтал’ē, нѝје имȁло гâса, нѝје имȁло стрȳјê свѐ брȁбōњке, зечјê брȁбōњке, да извѝнēш, покȳпѝмо онē брȁбōњке, тȳрѝмо мало лȍја у некȳ чинѝју и оно горѝ и код оногâ вечѐрāмо. Ѝмāмо преко брда, ѝмāмо овȁмо Брѐзу. А водê ни нēмȁло, пресȳшѝ, нēмȁло вȍдовōда, нѝје довѐден, пā нȍсȳ у рѝјеку Вáпу да пѐрȳ жѐне кошȳље, и зѝми и л’ѐти.

(Влајо Каличанин, 80 година)

V. ЛИТЕРАТУРА

Ашић 2007: Т. Ашић, С оне стране потенцијала: нови приступ појашњењу употребе потенцијала за означавање понављања у прошлости, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, књ. 36/1, Београд: Међународни славистички центар на Филолошком факултету, 137–150.

Ашић и Додиг 2012: Т. Ашић, М. Додиг, О процесуалном и егзистенцијалном представљању радње у српском и француском језику, *Српски језик, књижевност, уметност*, Зборник са VI међународног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (28–29. 10. 2011), књ. 1, *Структурне карактеристике српског језика*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 413–420.

Ашић и Додиг 2014: Т. Ашић, М. Додиг, Различита значења потенцијала (кондиционала) у романима Меше Селимовића *Тврђава* и *Дервиш и смрт* и њиховим преводним еквивалентима на француски језик, *Српски језик, књижевност, уметност*, зборник са VIII међународног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (25–26. 10. 2013), књ. 1, *Вишезначност у језику*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 291–303.

Ашић и Станојевић 2008: Т. Ашић, В. Станојевић, *Семантика и прагматика глаголских времена у француском језику*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет.

Ашић и Станојевић 2012: Т. Ашић, В. Станојевић, О модалним употребама кондиционала у француском језику и потенцијала у српском језику, *Српски језик*, XII, бр. 1–2, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, 65–79.

Барјактаревић 1963: Д. Барјактаревић, Акценат новопазарско-сјеничких говора, *Зборник Филозофског факултета у Приштини*, књ. I, Београд: „Радиша Тимотић“, 1–148.

Барјактаревић 1966: Д. Барјактаревић, Новопазарско-сјенички говори, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XVI, Београд: Институт за српскохрватски језик, 1–177.

Барјактаревић 1966а: Д. Барјактаревић, Бихорски говор. Фонетске особине и акценат, *Зборник Филозофског факултета у Приштини*, књ. III, Приштина: Филозофски факултет, 9–79.

Белић 1905: А. Белић, Дијалекти источне и јужне Србије, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. I, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, I–CXII + 1–715 (са двема картама).

Белић 1925/26: А. Белић, Аорист имперфективних глагола, *Јужнословенски филолог*, V, 171–182.

Белић 1926/27: А. Белић, О употреби времена у српскохрватском језику, у: *Јужнословенски филолог*, VI, 102–132.

Белић 1939: А. Белић, Прилози учењу о употреби времена у српскохрватском језику, *Јужнословенски филолог*, XVII, 179–188.

Белић 1958: А. Белић, *О језичкој природи и језичком развитку*, књ. 1, Београд: НОЛИТ.

Белић 1985: А. Белић, *Историја српскохрватског језика. Речи са конјугацијом*, књ. 2, св. 2, Београд: Научна књига.

Белић 2000: А. Белић, *О дијалектима. Изабрана дела Александра Белића*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Богдановић 1979: Н. Богдановић, Говори Бучума и Белог Потока, *Српски дијалектолошки зборник* књ. XXV, Београд: Институт за српскохрватски језик, I–XIV + карта + 1–178.

Богдановић 1987: Н. Богдановић, Говор Алексиначког Поморавља, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XXXIII, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српскохрватски језик, 7–302.

Божовић 2002: М. Божовић, *Говор Ибарског Колашина*, Приштина: Институт за српску културу, Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Божовић 2008: М. Божовић, Инфинитив, аорист и имперфекат у поибарским говорима, *Зборник Института за српски језик САНУ (посвећено др Драгу Ћупићу поводом 75-годишњице живота)*, књ. I, Београд: Институт за српски језик САНУ, 79–87.

Божовић 2008б: М. Божовић, *Говори средњега Ибра*, Приштина, Лепосавић: Институт за проучавање културе Срба на Косову и Метохији.

Бошњаковић 2012: Ж. Бошњаковић, Морфолошке особине говора источне Шумадије, *Српски дијалектолошки зборник*, LIX, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 1–381.

Бошњаковић и Радовановић 2011: Ж. Бошњаковић, Д. Радовановић, Синтетички поглед на творбу аориста и ареал наставака у штокавском наречју, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LIV/1, Нови Сад: Матица српска, 181–204.

Бошњаковић 2017: Ж. Бошњаковић, Употреба инфинитива / *да* + презента у српским поморишким говорима у Румунији, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LX/2, Нови Сад: Матица српска, 167–190.

Брозовић 1958: Д. Брозовић, Извјештај о дијалектолошким истраживањима у средњој Босни, *Љетопис Југославенске академије знаности и умјетности за годину 1958*, књ. 65, Загреб: Југославенска академија знаности и умјетности, 334–351: http://dizbi.hazu.hr/index.php?search=2&paging=1&query=ljetopis+jugoslavenske+akademije+knjiga+65. 15.11.2013.

Букумирић 2003: М. Букумирић, Говори северне Метохије, *Српски дијалектолошки зборник,* књ. L, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 1–356.

Букумирић 2007: М. Букумирић, Употреба презента у говорима северне Метохије, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, L, Нови Сад: Матица српска, 95–104.

Букумирић 2009: М. Букумирић, Употреба претериталних времена у говорима северне Метохије, *Годишњак за српски језик и књижевност,* књ. 22/9, 55–68.

Ваљевац 1990: Н. Ваљевац, *Говор Лашве* (докторска дисертација), Нови Сад, 1–603.

Величковић 1990: В. Величковић, Фонетске особине говора Мјесне заједнице Карајукића Бунари, *Зборник Сјенице: наука, култура, уметност*, књ. 5, 157–167.

Величковић 1999: В. Величковић, Морфолошке и синтаксичке особине говора села Месне заједнице Карајукића Бунари, *Зборник Сјенице: наука, култура, уметност*, књ. 6/7, 155–165.

Вељовић 2012: Б. Вељовић, О неким особинама фонетизма говора Тутина и околине, *Савремена проучавања језика и књижевности*, Зборник радова са III научног скупа младих филолога Србије, одржаног 12. марта 2011. године на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, књ. I, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 33–43.

Вељовић 2014: Б. Вељовић, Облици имперфекта у говору Тутина и околине, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LVII/2, Нови Сад: Матица српска,161–177.

Вељовић 2015: Б. Вељовић, Конструкција *би* + императив у тутинском говору и њен однос према потенцијалу и императиву у временској служби, *Српски језик,* XX, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, 507–524.

Вељовић 2015а: Б. Вељовић, Облици аориста у говору Тутина и околине, *Српски језик, књижевност, уметност*, Зборник радова са IX међународног научног скупа, одржаног 24. и 25. 10. 2014. на Филолошко-уметничком факултету Универзитета у Крагујевцу, 2015, књ. I, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2015, стр. 67–82.

Вељовић 2015б: Б. Вељовић, Употреба потенцијала у говору Тутина, *Путевима српских идиома*. Зборник у част проф. Радивоју Младеновићу поводом 65. рођендана, Крагујевац: ФИЛУМ, 309–331.

Вељовић 2016: Б. Вељовић, Употреба императива за означавање прошлих понављаних радњи у говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице, *Исходишта*, бр. 2. Зборник радова са II међународног научног скупа „Материјална и духовна култура Срба у мултиетничким и/или периферним областима“, одржаног на Филозофском факултету Универзитета у Нишу (16–18. 10. 2015). Темишвар – Ниш: Савез Срба у Румунији – Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 21–37.

Вељовић 2017: Б. Вељовић, Перфекат без помоћног глагола у говору Тутина, Новог Пазара и Сјенице, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику,* LX/2, Нови Сад: Матица српска, 191–208.

Вељовић и Младеновић 2017: Б. Вељовић, Р. Младеновић, Временска употреба претериталних облика у говору северношарпланинске жупе Сиринић, *Јужнословенски филолог,* LXXIII, св. 3–4, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 35–60.

Вујадиновић 2007: Н. Вујадиновић, *Говор Каменара*, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика.

Вујовић 1969: Л. Вујовић, Мрковићки дијалекат (с кратким освртом на сусједне говоре), *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XVIII, Београд: Институт за српскохрватски језик, 73–398 (с картом).

Вукадиновић 1996: В. Вукадиновић, Говор Црне Траве и Власине, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XLII, Београд: САНУ и Институт за српски језик, 1–317.

Вукићевић 1995: М. Вукићевић, *Говори Крагујевачке Лепенице*, Приштина: Универзитет у Приштини.

Вуковић 1938–1939: Ј. Вуковић, Говор Пиве и Дробњака, *Јужнословенски филолог*, XVII, 1–113.

Вуковић 1954: Ј. Вуковић, Модални облици с имперфектом глагола *бити* + инфинитив главног глагола, *Јужнословенски филолог*, књ. II, св. 1/4, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 263–272.

Вуковић 1967: Ј. Вуковић, *Синтакса глагола*, Сарајево: Завод за издавање уџбеника.

Вушовић 1927: Д. Вушовић, Диалект Источне Херцеговине, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. III, Београд: Српска краљевска академија, 1–70 (с картом).

Грицкат 1954: И. Грицкат, *О перфекту без помоћног глагола у српскохрватском језику, и сродним синтаксичким појавама*, Београд: Научна књига

Грицкат 1998: И. Грицкат, Потенцијал у служби исказивања хабитуалности — и неколико напомена поводом ове конструкције —, *Јужнословенски филолог*, LIV, Београд: Институт за српски језик САНУ, 35–40.

Грицкат 2004: И. Грицкат, *Студије из историје српскохрватског језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Грковић 1968: М. Грковић, Употреба падежних облика у чумићком говору, *Прилози проучавању језика,* књ. 4, Нови Сад: Катедра за јужнословенске језике, 133–159.

Дешић 1976: М. Дешић, Западнобосански ијекавски говори, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XXI, Београд: Институт за српскохрватски језик, 1–316 (са 1 + 4 карте).

Драгин 2006: Г. Драгин, Имперфекат и аорист у говорима Студенице, *Српски језик*, XI, св. 1–2, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, 447–455.

Драгичевић 1986: М. Драгичевић, Говор личких јекаваца, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XXXII, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српскохрватски језик, 7–241.

Ђукановић 1983: П. Ђукановић, Говор села Горње Цапарде (код Зворника), *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XXIX, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српскохрватски језик, 191–294.

Ђукановић 1995: П. Ђукановић, Говор Драгачева, *Српски дијалектолошки зборник,* књ. XLI, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик, 1–240.

Ђуровић 1992: Р. Ђуровић, прелазни говори јужне Босне и високе Херцеговине, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XXXVIII, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српскохрватски језик, 1–378.

Ибришимовић 2011: Н. Ибришимовић, Неке особитости употребе императива у роману *Вјечник*, *Мотришта,* гласило Матице хрватске, бр. 59–60, Мостар: „SHIFT креативна агенција“, 35–42.

Ивић 1953/54: П. Ивић, Систем значења основних претериталних времена у говору Галипољских Срба, *Јужнословенски филолог*, XX, књ. 1–4, Београд: Српска академија наука и Институт за српски језик, 229–262.

Ивић 1957: П. Ивић, О говору Галипољских Срба, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XII, Београд: Институт за српски језик САНУ, XXI + 1–519.

Ивић 2001. П. Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје,* Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Ивић 2009: П. Ивић, *Српски дијалекти и њихова класификација*, приредио Слободан Реметић, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Ивић и др. 1997: П. Ивић, Ж. Бошњаковић, Г. Драгин, Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта. Друга књига: морфологија, синтакса, закључци, текстови, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XLIII, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 1–586.

Ивић и Реметић 1981: П. Ивић, С. Реметић, Тријебине (ОЛА 78), *Фонолошки описи српскохрватских/хрватскосрпских, словеначких и македонских говора обухваћених општесловенским лингвистичким атласом*, Сарајево (Посебна издања АНУБиХ, књ. LV, Одјељење друштвених наука, књ. 9), 559–565.

Јовановић 2005: М. Јовановић, *Говор Паштровића*, Подгорица: Универзитет Црне Горе.

Јовић 1959: Д. Јовић, О имперфекту у говорима околине Врњачке Бање, *Зборник за филологију и лингвистику*, II, Нови Сад: Матица српска, 114–132.

Јовић 1968: Д. Јовић, Трстенички говор, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XVII, Београд: Институт за српскохрватски језик, XVI + 1–238 + карта.

Јуришић 2009: М. Јуришић, Друго лице множине аориста у говору Горње Пчиње, *Годишњак за српски језик и књижевност*, год. 22, бр. 9, Ниш: Филозофски факултет, 179–183.

Јуришић 2014: М. Јуришић, Синтакса падежа Горње Пчиње, *Српски дијалектолошки зборник,* књ. LXI, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 367–534.

Кашић 1995: З. Кашић, Говор Конавала, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XLI, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик, 241–396.

Ковачевић 2006: М. Ковачевић, Стилске доминанте у Божовићевој причи Први пут у Новом Пазару, *Језик и стил Григорија Божовића*, Зборник са научног ску-

па одржаног 16. и 17. фебруара у Косовској Митровици и Зубином Потоку, Косовска Митровица: Филозофски факултет, Зубин Поток: Стари Колашин, 77–91.

Ковачевић 2008: М. Ковачевић, Конкурентност двају футура и перфективног презента у савременом српском језику, *Зборник Матице српске за славистику*, бр.73, Нови Сад: Матица српска, 195–211.

Ковачевић 2008а: М. Ковачевић, О деиктичкој употреби имперфекта, *Српски језик*, XIII, св. 1–2, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, 149–161.

Ковачевић 2009: М. Ковачевић, Употреба футура II у простој реченици, *Српски језик*, XIV, св. 1–2, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, 65–76.

Ковачевић 2012: М. Ковачевић, О нормативности футурске употребе перфективног презента, *Српски језик и његове норме*, књ. 1, Београд: Међународни славистички центар, 125–139.

Ковачевић 2014: М. Ковачевић, Међуоднос футура првог и футуроида у савременом срспком језику, *Радови Филозофског факултета*, бр. 16, књ. 1/1, Сарајево: Филозофски факултет, 9–38.

Конески 1967: Б. Конески, *Граматика на македонскиот литературен јазик*, дел I и II, Скопје: Култура.

Кравар 1981: М. Кравар, Имперфекат и аорист у хрватскосрпском језику, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, књ. 7, Беорад: Међународни славистички центар на Филолошком факултету, 123–137.

Лучић 2008: Р. Лучић, Облик кондиционала у функцији понављане радње у прошлости, *Croatica et Slavica Iadertina,* vol. 4, no. 4, Задар: Свеучилиште у Задру, 7–21: < http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=51899. 14.11.2013.

М. Ивић 1958: М. Ивић, Систем личних глаголских облика за обележавање времена у српскохрватском језику, *Годишњак филозофског факултета*, књ. 3, Нови Сад: Филозофски факултет, 139–152.

М. Ивић 1958а: М. Ивић, *Словенски императив уз негацију*, Радови Научног друштва НР БиХ (Сарајево), бр. X; Одељење историјско-филолошких наука, бр. 4, 23–44.

М. Ивић 1970: М. Ивић, О употреби глаголских времена у зависној реченици: презент у реченици са везником *да*, *Зборник за филологију и лингвистику*, XIII/1, Нови Сад: Матица српска: 43–54.

М. Ивић 1972: М. Ивић, Проблематика српскохрватског инфинитива, *Зборник за филологију и лингвистику*, XV/2, Нови Сад: Матица српска, 115–138.

М. Ивић 1980: М. Ивић, О значењу српскохрватског плусквамперфекта, *Зборник за филологију и лингвистику*, XXIII/1, Нови Сад: Матица српска, 93–100.

М. Ивић 1981: М. Ивић, Српскохрватски глаголски облици за исказивање појава које постоје у садашњости, *Јужнословенски филолог*, XXXVII, Београд: Институт за српскохрватски језик, 13–24.

М. Ивић 1982: Милка Ивић, Македонски глаголски облици за овремењавање хабитуалне ситуације у поређењу са српскохрватским, *Македонски јазик*, XXXII–XXXIII, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, 259–261.

М. Ивић 1983: М. Ивић, Начини на које словенски глагол овремењује понављану радњу, у: *Лингвистички огледи*, Београд: Библиотека XX век, 37–56.

М. Ивић 1995: М. Ивић, *Лингвистички огледи*, Београд: Библиотека XX век.

М. Ивић 2008: М. Ивић, *Лингвистички огледи*, Београд: Библиотека XX век.

Маретић 1963: T. Maretić, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb.

Марковић 2000: Ј. Марковић, Говор Заплања, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XLVII, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик, 7–307.

Маројевић 1977: Р. Маројевић, Однос граматичких и лексичких средстава за диференцирање значења у српскохрватском и руском језику, *Наш језик*, књ. XXIII, св. 1–2, Београд: Институт за српскохрватски језик, 37–44.

Милетић 1940: Б. Милетић, Црмнички говор, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. IX, Београд: Српска краљевска академија, 209–663 (с картом).

Милорадовић 2000: С. Ракић-Милорадовић, Адноминални генитив у прелазним косовско-ресавским говорима Параћинског Поморавља*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику,* XLIII, Нови Сад: Матица српска, 499–503.

Милорадовић 2003: С. Милорадовић, *Употреба падежних облика у говору Параћинског Поморавља. Балканистички и етномиграциони аспект,* Београд: Српска академија наука и уметности, Етнографски институт.

Милорадовић 2006: С. Милорадовић, Осврт на удвајање предлога у једном косовско-ресавском говору, *Годишњак за српски језик*, год. XX, бр. 8, Ниш: Филозофски факултет, 261–266.

Милошевић 1970. К. Милошевић, *Футур II и синонимски облици у савременом српскохрватском књижевном језику*, Сарајево: Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине.

Милошевић 1973: К. Милошевић, Темпорално значење и синтаксичка вриједност конструкције Сор (praes. perf.) – part. pass. у српскохрватском језику, *Јужнословенски филолог*, XXX, св. 1–2, Београд: Институт за српскохрватски језик, 423–437.

Милошевић 1978: К. Милошевић, О проучавању временских глаголских облика у сербокроатистици, у: *Зборник за филологију и лингвистику*, XXI/2, Нови Сад: Матица српска, 93–121.

Младеновић 2000: Р. Младеновић, Футур, потенцијал и императив за прошлост на југозападу Косова и Метоије, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLIII, Нови Сад: Матица српска, 363–371.

Младеновић 2001: Р. Младеновић, Говор шарпланинске жупе Гора, *Српски дијалектолошки зборник*, XLVIII, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 1–606.

Младеновић 2002: Р. Младеновић, Треће лице множине презента у српским говорима на југозападу Косова и Метохије, *Јужнословенски филолог*, LVIII, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 41–63.

Младеновић 2004: Р. Младеновић, Глаголски облици у северношарпланинским и јужнометохијским говорима, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLVII/1–2, Нови Сад: Матица српска, 445–474.

Младеновић 2011: Р. Младеновић, Морфолошка и синтаксичка плурализација збирних именица и неких заменица у говорима југозападног дела Косова и Метохије*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику,* LIV/1, Нови Сад: Матица српска, 205–226.

Младеновић 2012: Р. Младеновић, Пасивне конструкције метохијско-косовских говора призренско-јужноморавског типа, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LV/2, Нови Сад: Матица српска, 153–167.

Младеновић 2013. Р. Младеновић, *Говор јужнокосовског села Гатње*, Београд: Институт за српски језик САНУ.

Младеновић 2013: Р. Младеновић, Предлози временског значења пред + и пре + у призренско-јужноморавским говорима метохијско-косовско-сиринићког ареала*, Српски језик, књижевност, уметност*, Зборник са VII међународног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (26–27. 10. 2012), књига 1, *Традиција и иновације у савременом српском језику*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 91–99.

Младеновић 2013а: Р. Младеновић, Линеаризација предикатскофразних енклитика у говорима јужног Косова и јужне Метохије, *Јужнословенски филолог*, LXIX, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 401–415.

Младеновић 2013а: Р. Младеновић, Преобликовање множине импефекта и аориста српских говора у српско-македонском подручју, *Језици и културе у времену и простору* II, *Тематски зборник,* Нови Сад: Универзитет у Новом Саду – Филозофски факултет, 171–181.

Младеновић 2014: Р. Младеновић, Егзистенцијалне конструкције призренско-јужноморавских говора у Метохијској и Косовској котлини, *Јужнословенски филолог*, LXX, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 151–171.

Младеновић и Вељовић 2017: Р. Младеновић, Б. Вељовић, Употреба презента у говору шарпланинске жупе Сиринић, *Косовско-метохијски зборник*, Београд: САНУ и Академијски одбор за проучавање Косова и Метохије, 155–179.

Московљевић 1936: М. Московљевић, Још о употреби свезице «*да»* с презентом место инфинитива, *Наш језик*, IV/4, Београд: Лингвистичко друштво у Београду, 107–113.

Мусић 1925/26: А. Мусић, Аорист имперфективних глагола у српскохрватском језику, *Јужнословенски филолог*, V, 27–41.

Мусић 1926: А. Мусић, Прилози науци о употреби времена у српскохрватском језику II – Времена у народним пјесмама, *Глас Српске краљевске академије* CXXI, Београд: СКА, 109–176.

Мусић 1927: А. Мусић, Прилози науци о употреби времена у српскохрватском језику – Времена у народним приповјеткама, *Глас Српске краљевске академије* CXXVI, Београд: СКА, 1–61.

Николић 1964: Б. М. Николић, Сремски говор, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XIV, Београд: Институт за српскохрватски језик, 201–412 + карта.

Николић 1966: Б. М. Николић, Мачвански говор, *Српски дијалектолошки зборник* књ. XVI, Београд: Институт за српскохрватски језик, 179–313 + карта.

Николић 1969: Б. М. Николић, Колубарски говор, *Српски дијалектолошки зборник* књ. XVIII, Београд: Институт за српскохрватски језик, 1–71.

Николић 1972: М. Николић, Говор Горобиља (код Ужичке Пожеге), *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XIX, Београд: Институт за српскохрватски језик, 619–746.

Николић 1991: М. Николић, Говори србијанског Полимља, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XXXVII, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српскохрватски језик, 1–548.

Николић 2001: В. Николић, *Моравички и горњостуденички говори*, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика

Окука 2008: М. Окука, *Српски дијалекти*, Загреб: Српско културно друштво „Просвјета“.

Павлица 1984: Д. Павлица, О говору околине Удбине, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XXX, Београд: САНУ и Институт за српскохрватски језик, 357–424.

Павловић 1982: Р. Павловић, Облици деклинације и конјугације у говору подручја Раче Крагујевачке (с посебним освртом на акценте), *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XXVIII, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српскохрватски језик, 7–61.

Петровић 1967: Д. Петровић, О говору Броћанаца, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, књ. 10, Нови Сад: Филозофски факултет, 231–239.

Петровић 1973: Д. Петровић, Морфолошке особине у говору Врачана, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду,* књ. XVI/1, Нови Сад: Филозофски факултет, 201–235.

Петровић 1974: Д. Петровић, Из синтаксичке проблематике говора Врачана, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду,* књ. XVII/1, Нови Сад: Филозофски факултет, 161–183.

Петровић 1978: Д. Петровић, *Говор Баније и Кордуна*, Нови Сад – Загреб: Матица српска – Просвјета, 1–205.

Петровић и Војновић 2004: В. Петровић, Ј. Војновић, Употреба инфинитива у текстовима са почетка 19. века, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 34/1, Београд: Филолошки факултет, 71–88.

Пецо 2007: А. Пецо, *Говори источне и централне Херцеговине*, Сарајево: Босанско филолошко друштво, 1–434.

Пецо и Милановић 1968: А. Пецо, Б. Милановић, Ресавски говор, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XVII, Београд: Институт за српскохрватски језик, 241–366 + карта.

Пешикан 1956: М. Пешикан, О неким специфичностима употребе приповедачког императива, у: *Наш језик*, књ. VII, св. 5–6, Београд: Српска академија наука и Институт за српски језик, 270–275.

Пешикан 1965: М. Пешикан, Староцрногорски средњокатунски и љешански говори, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XV, Београд: Институт за српскохрватски језик, стр. VIII + 1–294.

Пешикан 1979: М. Пешикан, Један општи поглед на црногорске говоре, *Зборник за филологију и лингвистику*, XXII/1, Нови Сад: Матица српска, 149–169.

Пижурица 1981: М. Пижурица, *Говор околине Колашина*, Титоград: Црногорска академија наука и умјетности.

Радовановић 1975: М. Радовановић, Значења и функције плусквамперфекта у „Роману о Лондону“ Милоша Црњанског, *Годишњак Филозофског факултета*, књ. XVII, св. 1, 165–179.

Радовановић 1978: Милорад Радовановић, Потенцијал II у српскохрватском језику, *Зборник за филологију и лингвистику*, XXI/2, Нови Сад: Матица Српска, 153–161.

Радовановић 1990: М. Радовановић, *Списи из синтаксе и семантике*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Добра вест, Нови Сад.

Радовановић 2006: Д. Радовановић, Морфолошке особине говора средње Колубаре, *Српски дијалектолошки зборник,* књ. LIII, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 189–374.

Ракић Милојковић 1990: С. Ракић Милојковић, Основе морфолошког система говора Доње Мутнице (код Параћина), *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XVII, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српскохрватски језик, 75–118.

Ракић Милојковић 1995: С. Ракић Милојковић, Синтаксички упитник за говоре косовско-ресавске и призренско-тимочке дијалекатске зоне, Српски дијалектолошки зборник, књ. XLI, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик, 521–570.

Реметић 1985: С. Реметић, Говори централне Шумадије, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XXXI, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српскохрватски језик, XIX + 1–555.

Реметић 1996: С. Реметић, Српски призренски говор I (гласови и облици), *Српски дијалектолошки зборник*, XLII, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик, 319–614.

РМС 2007: *Речник српскога језика*, Нови Сад: Матица српска.

Сааведра 2004: Д. Сааведра, Транспозиције презента и футура у савременом српском језику, *Српски језик*, књ. 9, 161–171.

Секереш 1980: С. Секереш, Говор Срба у јужној Барањи, *Зборник за филологију и лингвистику*, XXIII/2, Нови Сад: Матица српска, 127–188.

Симић 1972: Р. Симић, Левачки говор, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XIX, Београд: Институт за српскохрватски језик, 1–618 + карта.

Симић 1978: М. Симић, Говор села Обада у босанском Подрињу, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XXIV, Београд: Институт за српскохрватски језик, 1–124.

Симић 1980: Р. Симић, Синтакса левачког говора I, Употреба падежних облика, *Српски дијалектолошки зборник*, XXVI, Београд: Институт за српскохрватски језик, 7–146.

Симић 2008: Р. Симић, Нормативни и употребни статус футуроида *ћу/ћеш... + да +* презент, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 38/1, Београд: Филолошки факултет, 51–57.

Сладојевић 1953–1954: П. Ч. Сладојевић, О имперфекту у српскохрватском језику, *Јужнословенски филолог*, XX, књ. 1–4, Београд: Српска академија наука. Институт за српски језик, 213–228.

Сладојевић 1955–1956: П. Сладојевић, О значењу аориста у српскохрватском језику, *Јужнословенски филолог*, XXI, књ. 1–4, Београд: Српска академија наука. Институт за српски језик, 131–136.

Сладојевић 1961: П. Сладојевић, Прилог дискусији о значењу и употреби имперфекта у српскохрватском језику, *Радови*, књ. XVIII, Сарајево.

Сладојевић 1966: П. Сладојевић, *О основним временским категоријама употребе глаголских облика у српскохрватском језику*, Београд: Научна књига.

Собољев 1997: А. Собољев, О синтакси јужноцрногорских и источносрбијанских говора са гледишта балканологије, *О српским народним говорима*, Зборник са научног скупа одржаног 21–22. 8. 1996. године у Деспотовцу, Деспотовац: Дани српскога духовног преображења, IV, 9–20.

Станић 1977: М. Станић, Ускочки говор II, *Српски дијалектолошки зборник*, XXII, Београд: Институт за српскохрватски језик, 1–157.

Станојчић и Поповић 2005: Ж. Станојчић, Љ. Поповић, *Граматика српског језика,* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Стевановић 1933–1934: М. Стевановић, Источноцрногорски дијалекат, *Јужнословенски филолог*, књ. XIII, Београд: Штампа Државне штампарије Краљевине Југославије, 1–128 + карта.

Стевановић 1935: М. Стевановић, Инфинитив и свезица *да* са презентом, *Наш језик*, књ. III/9–10, Београд: Лингвистичко друштво у Београду, 282–288.

Стевановић 1938–1939: М. Стевановић, Питање значења глаголских времена у релативној употреби њиховој, *Јужнословенски филолог*, књ. XVII, 150–178.

Стевановић 1950: М. Стевановић, Ђаковачки говор, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XI, Београд: Српска академија наука. Институт за српски језик, IV + 1–152.

Стевановић 1951–1952: М. Стевановић: Александар Стојићевић, Значење аориста и имперфекта у српскохрватском језику, *Јужнословенски филолог*, XIX, књ. 1–4, Београд: Српска академија наука и Институт за српски језик, 272–287 (критика).

Стевановић 1953–1954: М. Стевановић, Значење имперфекта према употреби у језику П. П. Његоша, *Јужнословенски филолог*, XX, Београд: Српска акдемија наука и Институт за српски језик, 39–80.

Стевановић 1953: М. Стевановић, Напоредна употреба инфинитива и презента са свезицом *да*, *Наш језик*, V/3–4, Београд: Српска академија наука и Институт за српски језик, 85–102.

Стевановић 1953а. М. Стевановић, Напоредна употреба инфинитива и презента са свезицом *да* (наставак), *Наш језик*, књ. V/5–6, Београд: Српска академија наука и Институт за српски језик, 165–185.

Стевановић 1957–1958: М. Стевановић, Начин одређивања значења глаголских времена, *Јужнословенски филолог,* XXII, књ. 1–4, Београд: Српска акадсемија наука. Институт за српски језик, 19–48.

Стевановић 1957: М. Стевановић, Око значења аориста, *Наш језик*, VIII, Београд: Српска академија наука, Институт за српски језик, 128–144.

Стевановић 1959: М. Стевановић, Око значења имперфекта, *Зборник Филозофског факултета у Београду*, IV–2, Београд: Филозофски факултет, 117–142.

Стевановић 1967: М. Стевановић, Значење аориста имперфективних глагола, *Јужнословенски филолог*, књ. XXVII – св. 1–2, Београд: Институт за српскохрватски језик, 165–184.

Стевановић 1967а: М. Стевановић, *Функције и значења глаголских времена*, Београд: САНУ.

Стевановић 1986: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, Београд: Научна књига.

Стевановић 1986а: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Београд: Научна књига.

Стијовић 2007: Р. Стијовић, Говор Горњих Васојевића, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. LIV, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 1–321.

Стијовић 2007а: Р. Стијовић, О једном типу редукованог инфинитива у неким зетско-сјеничким говорима с освртом на стање у бугарском и македонском језику, *Јужнословенски филолог*, LXIII, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ, 199–206.

Стијовић 2007б. Р. Стијовић, Прилог познавању употребе инфинитива у данашњем говору Васојевића, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику,* L, Нови Сад: Матица српска, 875–885.

Стојановић 1921: Љ. Стојановић, О значењу и употреби глаголских облика у реченицама, *Јужнословенски филолог,* књ. 2, Београд, 187–210.

Стојановић 1922/23: Љ. Стојановић, Реченичне конструкције без verbum-a finitum-a, у: *Јужнословенски филолог*, бр. 3, 7–10.

Стојановић 2011: Ј. Стојановић, Употреба инфинитива у „Бјелопољском јеванђељу“, *Српски језик*, XVI, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, 5–21.

Стојићевић 1951: А. Стојићевић, *Значење аориста и имперфекта у српскохрватском језику*, Љубљана: Словенска академија знаности ин уметности.

Танасић 1996: С. Танасић, *Презент у савременом српском језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ.

Танасић 2005: С. Танасић, *Синтаксичке теме*, Београд: Београдска књига.

Танасић и др. 2005: С. Танасић, П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, Љ. Поповић, Б. Тошовић, *Синтакса савременог српског језика: проста реченица*, Београд: Институт за српски језик САНУ.

Тешић 1977: М. Тешић, Говор Љештанског, *Српски дијалектолошки зборник,* књ. XXII, Београд: Институт за српскохрватски језик, 159–328.

Тома 2009. П. Л. Тома, О неким развојним процесима и иновацијама у савременом српском језику, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, књ. 39/1, Београд: Филолошки факултет, 7–41.

Тошовић 2007: Б. Тошовић, Неке тенденције у експресивној синтакси глагола, *Зборник матице српске за славистику*, 71/72, Нови Сад: Матица српска, 391–404.

Ћирић 1983: Љ. Ћирић, Говор Лужнице, *Српски дијалектолошки зборник,* књ. XXIX, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српскохрватски језик, 7–190.

Ћирић 1999: Љ. Ћирић, Говори Понишавља, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XLVI, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик, 7–262.

Ћирковић 1985: М. Ћирковић, Негација уз инфинитив и рјечцу *да* + презент, *Наш језик*, књ. XXVI/4–5, Београд: Институт за српскохрватски језик, 261–263.

Ћупић 1977: Д. Ћупић, Говор Бјелопавлића, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XXIII, Београд: Институт за српскохрватски језик, IX + 1–226 (са картом).

Ћупић 1977а: Д. Ћупић, Преглед главнијих особина говора Зете, *Јужнословенски филолог,* књ. XXXIII, Београд: Институт за српскохрватски језик, 265–284.

Урошевић 2015: Д. Урошевић, *Релативна реченица у шумадијско-војвођанском дијалекту: докторска дисертација*, Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет.

Бошњаковић и Урошевић 2008: Ж. Бошњаковић, Д. Урошевић, Падежи у функцији темпоралног детерминатора инклузивног типа у говору Смедеревског Поморавља, *Зборник Института за српски језик САНУ I: посвећено др Драгу Ћупићу поводом 75-годишњице живота,* Београд: Институт за српски језик САНУ, 101–127.

Халиловић 1985: С. Халиловић, Хабитуал у штокавском дијалекту, *Књижевност и језик*, бр. 1/2, Београд, 51–55.

Халиловић и др. 2009: С. Халиловић, И. Тановић, А. Шеховић, *Говор града Сарајева и разговорни босански језик,* Сарајево: Славистички комитет.

Цвијић 1987: Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, Београд: Српска академија наука и уметности.

Чиргић 2007: А. Чиргић, *Говор подгоричких муслимана (синхрона и дијахрона перспектива),* Цетиње: Институт за црногорски језик и језикословље „Војислав П. Никчевић“.

Шубарић 2004: Соња Шубарић, Приповједачки императив у документима црногорског Сената, *Српски језик*, IX, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика.

Bojana Veljović

SYNTACTIC ANALYSIS OF VERB FORMS IN THE SPEECH OF TUTIN, NOVI PAZAR AND SJENICA

Summary

In this work we analyze the verbal system of the speech of Tutin, Novi Pazar and Sjenica from the syntactic perspective. The detailed and complete description of the verbal forms which function in this idiom in the Serbian dialectology has not been given yet. Except for the study of Danilo Barjaktarević *Sjenica-Novi Pazar speeches* (Barjaktarević 1966), in which, besides the descriptions of the other linguistic levels, the main notes on the forms and principles of their usage are mentioned, there has not been a more important and ampler research done on the dialectal material of this speech. Our goal is, therefore, to depict the syntactic-semantic conditions of the usage of every individual unit, especially in their primary and secondary functions, and to thus analyze the effects which are caused on the narrative level when they appear together, while entering the network of complex relations.

The material for this work consists of the dialectal matter from the territory of Tutin, Novi Pazar and Sjenica, gathered during an interview conducted on the informers who are autochthonous dialectal speakers. The topics for conversation were various, mostly quite familiar to the interlocutors: the conversation about what life used to be in comparison to what it is like now, about customs, beliefs, the holidays of the annual and life cycle, about the work on the field, and in the house, about the crafts and so on. All of that made it possible for the texts to be various as far as the structural aspects are concerned (narrative discourse, procedural texts, dialogues and so on), and in that way to satisfy the need for the even presence of all the forms and their functions, so as to select the sufficient number of confirmations which support the theoretical background.

The goal of the analysis from the syntactic perspective is to give the most complete description possible regarding the usage value of every individual ver-

bal form. The verbal forms are analyzed as independent units, during which the inventory of the syntactic-semantic qualities is determined, and then, bearing in mind that they always appear united in the communicative act, they are examined in the complex network of mutual relations. The insight into the material has shown that the choice of the forms as well as the question of which segment of the semantic potential will show itself as relevant in the actual speech act firstly depend on the type of the text. That is how the syntactic-semantic qualities of the forms are defined with regard to their usage in everyday communication, but also when they perform the function of shaping wider narrative structures. In the latter case, it has been shown that different types of texts also demand different organization of linguistic devices, and that is why the inventory and the syntactic-semantic qualities of the forms differ in the reports characterized by a neutral, emotionally unemployed narrative tone from those with the stressed evocativeness, emotionally intonated. Also, the inventory of the verbal forms which are at disposal when focusing on the narration about the effects which fall under the domain of the personal experience of the informer differ from the one in which the inexperienced actions are reported on and so on. Among the most significant characteristics of the researched spread we naturally include the complex system of the past tenses. The verbal forms which in these speeches report on the past actions, besides the units whose main function is temporal („perfekat“, „imperfekat“, „aorist“, „pluskvamperfekat“), also include the temporally transposable forms („prezent“, „potencijal“, „imperativ“ (the imperative)), and thus the verbal constructions with specialized function (*шћаше* + infinitive, *било* +infinitive, *би* + imperative). On the one hand, all the mentioned forms possess their own syntactic-semantic characteristics, but, on the other hand, the field of their usage in some segments coincides with some of the functions of the other forms, so the selection of one of them is determined by different factors. On the biggest part of the Serbian linguistic territory, the four-member system of the past tenses is usually simplified by the reduction to one, universal tense for the narration of the past events – „perfekat“. It has been shown that the speech of Tutin, Novi Pazar, and Sjenica falls under the category of the idioms in which this tendency has not particularly advanced. The good preservation of „perfekat“ and „aorist“ represents an important structural characteristic of the mentioned zone. Their place in the four-member system of the past tenses is stable, and on the usage level both tenses of these are characterized by a wide range of functions. As opposed to the other tenses which can recount the past actions, „aorist“ and „imperfekat“ (as forms with a clearly expressed semantic component of experience) are in total advance of them regarding the narration of the past effects from the domain of the speaker’s experience. The analysis of the verbal forms is primarily grounded on the theory of V. Reichenbach which takes into account the criteria indicative : relative and referentiality : non-referentiality.

This work also studies the occurrence of disintegration at the micro level. The presence of the linguistic features which indicate the inner differentiation has been confirmed, and it has been conditioned primarily by the territorial position of the analyzed speech. During the whole analysis we have also compared the state we found in the researched idiom to the situation which characterizes the nearby speeches.

The contribution to the Serbian dialectology is reflected in the fact that this research gives a complete description of the verbal system of the researched area from a contemporary perspective, detecting thus the dominant developmental tendencies, that is, the paths of the possible evolutional stream in the future from a synchronous point of view. In the analysis we use the theoretical starting points of modern theories, which chiefly have not been widely applied in the analysis of dialectal matter.

Key words: dialectology, Zeta-Sjenica dialect, Tutin-Novi Pazar-Sjenica speech, verbal system, morphological analysis, syntactic analysis

Александра Лончар Раичевић

АКЦЕНАТСКИ СИСТЕМ ГОВОРА ЗЛАТИБОРА

САДРЖАЈ

I. УВОД . . . . . 483 [7]

МЕТОДОЛОГИЈА. . . . . 484 [8]

УЖИЧКИ КРАЈ (подручје, положај, границе) . . . . . 485 [9]

ЗЛАТИБОР – ПОЛОЖАЈ И ГРАНИЦЕ. . . . . 487 [11]

ЗЛАТИБОР – ИСТОРИЈА И ПОРЕКЛО СТАНОВНИШТВА . . 489 [13]

УЖИЧКИ ГОВОР . . . . . 493 [17]

II. ПРОЗОДИЈА . . . . . 497 [21]

СИЛАЗНИ АКЦЕНТИ ВАН ПРВОГ СЛОГА . . . . . 498 [22]

ПРЕНОШЕЊЕ АКЦЕНАТА НА ПРОКЛИТИКУ . . . . . 505 [29]

Прасловенско (старо) преношење . . . . . 507 [31]

Новоштокавско (ново) преношење . . . . . 509 [33]

Закључна разматрања . . . . . 521 [45]

ОДНОС ДУГИХ И КРАТКИХ СЛОГОВА . . . . . 526 [50]

Закључна разматрања . . . . . 543 [67]

ДУЖИНЕ КОЈИХ НЕМА КОД ДАНИЧИЋА . . . . . 544 [68]

АКЦЕНАТСКИ ТИПОВИ ПОЈЕДИНИХ ВРСТА РЕЧИ . . . . . 547 [71]

И М Е Н И Ц Е . . . . . 547 [71]

ИМЕНИЦЕ МУШКОГ РОДА . . . . . 547 [71]

Једносложне именице мушког рода на сугласник . . . . . 547 [71]

Двосложне именице мушког рода с непостојним а . . . . . 553 [77]

Двосложне именице мушког рода . . . . . 554 [78]

Тросложне именице мушког рода . . . . . 557 [81]

Вишесложне именице мушког рода . . . . . 560 [84]
Остале именице мушког рода . . . . . 561 [85]

ИМЕНИЦЕ СРЕДЊЕГ РОДА . . . . . 562 [86]
Именице средњег рода с непроширеним основама . . . . . 562 [86]
Једносложне именице . . . . . 562 [86]
Двосложне именице . . . . . 562 [86]
Тросложне именице . . . . . 563 [87]
Вишесложне именице . . . . . 564 [88]
Именице средњег рода с проширеним основама . . . . . 566 [90]
Двосложне именице . . . . . 566 [90]
Тросложне именице . . . . . 567 [91]
Вишесложне именице . . . . . 567 [91]

ИМЕНИЦЕ ЖЕНСКОГ РОДА . . . . . 568 [92]
Именице женског рода на -а . . . . . 568 [92]
Двосложне именице . . . . . 568 [92]
Тросложне именице . . . . . 570 [94]
Вишесложне именице . . . . . 572 [96]
Петосложне именице . . . . . 573 [97]
Именица женског рода на сугласник . . . . . 573 [97]
Једносложне именице . . . . . 573 [97]
Двосложне именице . . . . . 574 [98]
Тросложне именице . . . . . 574 [98]
Четворосложне именице . . . . . 575 [99]

З А М Е Н И Ц Е . . . . . 576 [100]
Именичке заменице . . . . . 576 [100]
Придевске заменице . . . . . 577 [101]
Показне заменице . . . . . 577 [101]

П Р И Д Е В И . . . . . 578 [102]
Придеви са оба вида . . . . . 578 [102]
Једносложни придеви . . . . . 578 [102]
Двосложни придеви . . . . . 579 [103]
Тросложни придеви . . . . . 581 [105]
Придеви само у одређеном виду . . . . . 581 [105]
Компаратив и суперлатив придева . . . . . 582 [106]

Б Р О Ј Е В И . . . . . 583 [107]
Основни бројеви . . . . . 583 [107]

Редни бројеви . . . . . 583 [107]
Збирни бројеви . . . . . 584 [108]
Бројне именице на -ица . . . . . 584 [108]

Г Л А Г О Л И . . . . . 584 [108]
ИНФИНИТИВ . . . . . 584 [108]
ПРЕЗЕНТ . . . . . 586 [110]
АОРИСТ . . . . . 597 [121]
Консонантске основе . . . . . 597 [121]
Вокалске основе . . . . . 598 [122]
РАДНИ ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВ . . . . . 599 [123]
Консонантске основе . . . . . 599 [123]
Вокалске основе . . . . . 600 [124]
ТРПНИ ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВ . . . . . 602 [126]
ИМПЕРФЕКАТ . . . . . 603 [127]
ИМПЕРАТИВ . . . . . 603 [127]
ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ САДАШЊИ . . . . . 604 [128]
ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ ПРОШЛИ . . . . . 604 [128]

П Р И Л О З И . . . . . 604 [128]

ЗАКЉУЧАК . . . . . 605 [129]

ПРИЛОЗИ . . . . . 608 [132]

АКЦЕНТОВАНИ ТЕКСТОВИ . . . . . 608 [132]

ЛИТЕРАТУРА . . . . . 628 [152]

Система ударения в говоре Златибора (Резюме) . . . . . 635 [159]

Овај рад представља део докторске дисертације *Прозодија речи у говорима ужичког краја*, одбрањене 12. фебруара 2016. на Филолошком факултету у Бањој Луци, пред комисијом у саставу: проф. др Милан Драгичевић, ментор, проф. др Срето Танасић, доц. др Драгомир Козомара. Ментору и члановима комисије дугујем велику захвалност на драгоценим саветима и сугестијама током израде и одбране докторске дисертације

I. УВОД

1. Приликом одабира теме за израду докторске дисертације под називом *Прозодија речи у говорима ужичког краја* важну улогу су одиграла два момента: најпре чињеница да је прозодија речи ужичког говора у ужем смислу (Златибор, Лужница и Ужичка Црна гора[1]) још увек недовољно истражена (Ђуровић 1993); затим и податак да истраживања новоштокавских говора која чине тзв. вернакуларну базу нашег књижевног језика (којима припадају и говори ужичког краја) имају за циљ прикупљање података који су неопходни за доградњу постојеће акценатске норме.[2] Имајући у виду наведене чињенице, основни циљеви рада били су, са једне стране, употпуњавање дијалекатских спознаја о прозодијским особинама речи говора становника наведене области, а са друге стране, прецизнији фонетски опис стварне природе акцената у тамошњим говорима кроз њихово посматрање у параметрима односа трајања и смера тока основне фреквенције у акцентованим и постакцентованим слоговима[3]. Полазна хипотеза заснована је на досадашњим спознајама по којима говори ужичког краја припадају говорима херцеговачко-крајишког (источнохерцеговачког типа), а како би се остварила оба поменута циља истраживања, приликом прикупљање грађе примењивани су хетерогени методолошки поступци.

Овом приликом биће публикован први део докторске дисертације у коме су коришћени методолошки поступци уобичајени у нашој науци о језику, те је употпуњавање дијалекатских спознаја о прозодијским особинама речи говора Златибора извршено теренским истраживањем једанаест пунктова који припадају овој области.

Приликом избора информатора, осим географских, примењени су и неки социолингвистички критеријуми који су били од великог значаја за извођење

[1] У међувремену је објављена студија *Говор Ужичке Црне горе* (Марковић 2011).

[2] Овај рад је настао у оквиру пројекта „Дијалектолошка истраживања српског језичког простора“" (број 178020), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

[3] в. А. Лончар Раичевић 2016.

крајњих закључака – да на диференцирање реализације акцентованих слогова утичу не само географски, већ и поједини друштвени параметри.

Систематизована и интерпретирана акценатска грађа прикупљена приликом теренских истраживања, омогућила је поређење са подацима које су изнели и неки други истраживачи ужичког краја (М. Николић, Р. Ђуровић, В. Николић, С. Марковић), као и истраживачи бројних других, махом ијекавских, говора из ближег и даљег окружења (Г. Ружичић, Ј. Вуковић, Б. Николић, М. Станић, П. Ђукановић) који омогућавају да се потпуније сагледају прозодијски односи између овог говора и других говора који припадају југоисточном комлексу наше ијекавштине, а затим сагледају и разлике у акцентовању појединих речи унутар самог говора Златибора (какве се иначе могу наћи у говорима који заузимају знатно уже и могло би се рећи потпуно јединствене говорне ареале).

Применом појединих социолингвистичких поступака утврђено је да је фреквенција извесних акценатских појава генерацијски условљена. На то упућује чињеници да се данас, и иначе недоследна, преношења акцената на проклитике (старо и ново), као и употреба постакценатских дужина знатно ређе остварују у говору млађих нараштаја, чиме је јасно указано на тенденције које усмеравају даљу еволуцију акценатског система говора ужичког краја.[4] (Lončar Raičević 2016).

МЕТОДОЛОГИЈА

2. Основни методолошки поступак који је коришћен у раду је метод непосредног посматрања, који се заснива на регистровању особина одређеног говора применом тзв. акустичког поступка, уобичајеног у нашој научној дијалектологији. Како бисмо дошли до што релевантнијег и аутентичнијег корпуса, грађа је прикупљана на

[4] Пошто смо након дужег боравка на терену ову појаву запазили у говору становника млађе популације ужичког краја, за потребе докторске дисертације обавили смо акустичка мерења неакцентованих вокала која су извршена у програму за обраду говора SFS (Speech Filing System). Анализом су биле обухваћене две групе говорника, укупно 30 информатора: 1. група, која обухвата млађа популацију – средњошколце и студенте (чија је просечна старост од 16 до 24 године) и 2. група – старија популација (просечна старост 50 година). Мерењем трајања квантитета вокала у ненаглашеним акцентованим слоговима утврдили смо позиције и установили одређене тенденције и обрасце губљења, односно чувања постакценатске дужине (у зависности од положаја у речи, акцента, врсте слога). На основу акустичке анализе и просечних статистичких вредности до којих смо дошли приликом истражиања, можемо са сигурношћу закључити да је у говору испитаника млађе популације видно изражена тенденција скраћивања постакценатских дужина (Lončar Raičević 2016).

различите начине: већина корпуса фомирана је снимањем спонтано остварених разговора, а за оне појаве које нису добијене на тај начин – информатори су одговарали на директно постављана питања, на основу акценатских упитника за штокавске говоре које је сачинио Б. Николић (Николић 1966–67: 307–336)

3. У првом делу рада представљене су акценатске особине појединих категорија речи говора становника Златибора, и то следећих места: *Бе̑ла Зѐмља*, *Го̀стӣље*, *Добро̀селица*, *Зла̀тибор*, *Ја̀бланица*, *Љу̀бӣш*, *Ма̀чка̄тӣ*, *Ни̏кој евићи*, *Ро̀жа̄нстӣво*, *Сирого̀јно*, *Стӣȳбло*.[5]

Теренска истраживања обављена су у више наврата у периоду од 2011. до 2014. године, а саговорници на терену бирани су према већ познатим дијалектолошким критеријумима.

Како бисмо што прецизније описали основне црте овог идиома, вршили смо поређење прозодијских особина са одговарајућим карактеристикама суседних говора. Након дужег боравка на терену и детаљне анализе прозодијских особина, уочили смо да се поједине акценатске карактеристике мењају у говору млађег становништва. То се односи првенствено на преношење акцената на проклитику и статус неакцентованих дужина. Зато смо приликом анализе поменутих појава, а с намером да добијемо што прецизније податке и реалну слику стања данашњих говора, постојећу методологију допунили и савременијим методама које су базиране на теорији социолингвистике.

4. У данашње време говорници су преко школе и средстава јавног информисања често изложени утицајима стандардног језика, па сматрамо да би старосна и образовна структура информатора могла бити бити добар показатељ развоја одређене језичке карактеристике. Због тога је било корисно проверити колико је преношење акцената на проклитику у овим говорима жива појава и које су то категорије говорника код којих се ова црта губи.

УЖИЧКИ КРАЈ (подручје, положај, границе)

5. Ужички регион чини једну административну целину, а по површини и простору исти је као и некадашњи пространи ужички срез, који је престао да постоји након стварања нових општина и региона. На северу је омеђен подрињско-колубарским регионом, односно у северозападном делу општином Љубовија, на северу општином Ваљево,

[5] Скраћенице за означавање пунктова: БЗ, Го, До, Зл, Ја, Љу, Ма, Ни, Ро, Си, Ст.

а на североистоку општином Мионица. Источна граница му је регион Краљева, и то идући од севера ка југу, општина Горњи Милановац, општина Чачак, општина Лучани, па општина Краљево. На југоистоку је општина Рашка, а на југу општине Нови Пазар и Сјеница, такође у саставу краљевачког региона. Најјужније и најзападније општине овог региона Пријепоље и Прибој граниче се у југозападном делу са Републиком Црном Гором, а западну границу целом дужином чини републичка граница са Републиком Српском. Делом је ова западна граница река Дрина, дугогодишња граница између Србије и Аустроугарске после окупације и анексије Босне и Херцеговине. У саставу региона су, идући од севера ка југу, општине: Бајина Башта, Косјерић, Пожега, Ужице, Чајетина, Ариље, Ивањица, Нова Варош, Прибој и Пријепоље. Најсевернија тачка му је село Горње Зарожје у општини Бајина Башта, а најјужнија село Баре, јужно од Гостуна, у општини Пријепоље. Најисточније је село Коритник, у општини Ивањица, а најзападније село Кукуровићи, у општини Прибој.

6. Појам „ужички крај“ обухвата подручје југозападне Србије, сливове Скрапежа, Ђетиње, Рзава, Моравице, Лима и Увца; делом и слив Дрине, односно просторно планинско подручје познатије као Стари Влах. Ужички крај се пружа од Маљена, Повлена, Букова, односно ваљевских планина, које га са севера одвајају од Подриња и Колубаре; на југу се простире до Камене горе, Мрког врха и Лисе (у Црној Гори), на југозападу до Златара, Јадовника и Гиљева на југу и Јавора и Голије на југоистоку. Западна граница прати границу према Босни, а на југозападу границу према Црној Гори. На исток се пружа од Радочела и Чемерна на југу, до Голупца, Каблара и Шиљковице на северу (Мићић 1925: 215–220).

7. У књизи Борислава Челиковића о истраживању ужичког краја (Челиковић 2010) Ужичка Црна гора и Златибор сматрају се јединственом природно-географском и историјском целином. Зато су у њој презентоване студије о овим двема областима, засноване на истраживањима спроведеним почетком XX века у склопу пројекта *Насеља српских земаља*, које су нам послужиле приликом овог истраживања. Реч је о прилозима Љубомира Павловића „Ужичка Црна гора“ (Павловић 1925) и Љубомира Мићића „Златибор“ (Мићић 1925).

ЗЛАТИБОР – ПОЛОЖАЈ И ГРАНИЦЕ

8. Златибор је планина која се простире на површини од око 1000 км^2, дугачка је 30 км, а широка и до 15 км. Пружа се правцем северозапад– југоисток. Највиши врх је Торник (1496 м). Налази се на северном делу области зване Стари Влах, граничне области између Рашке, Херцеговине и Босне. Лежи у областима општина: Чајетина, Ужице и Нова Варош у Златиборском округу. Административни центар Златибора је варошица Чајетина, али је центар Златибора у сваком другом погледу – градић Краљеве Воде (Златибор), познато туристичко место.

Карта број 1: Златибор – положај и границе

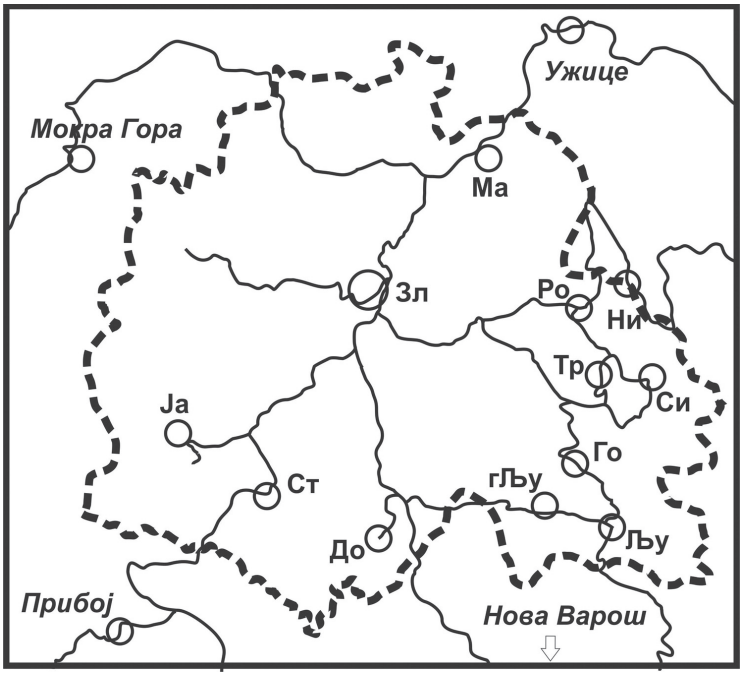

Карта број 2: Мрежа испитиваних насеља на Златибору

Златиборска висораван опкољена је са свих страна планинама, високим од 1400 до 1600 метара: на југу Муртеницом, на западу Великим и Малим Торником, на северу Грудом и на истоку Градином и Чиготом. По многобројним косама и брдима златиборских планина рстурена су села среза златиборског округа ужичког (в. Мићић 1925: 215–220).

Села која се налазе на самом Златибору су: *А́лӣн По̀тӣок*, *Бӣјела̄ Ријéка*, *Бранѐшци*, *Бу̀рађа*, *Го̀лово*, *Го̀стӣље*, *Добро̀селица*, *Дра̀глица*, *Дрѐнова*, *Жѐљине*, *Ја̀бланица*, *Ја̀сеново*, *Крѐмна*, *Крӣва̄ Ријéка*, *Ку̀ћа̄ни*, *Љу̀бӣш*, *Мо̀кра̄ Го̀ра*, *Му̀швеӣе*, *Нѐгбина*, *О̀јковица*, *О̀ко*, *Рӣбница*, *Ро̀жа̄нсӣво*, *Ру̀дине*, *Сѐмегњево*, *Сирогóјно*, *Сјѐнӣшӣа*, *Сӣу̂бло*, *Тр̀нава*, *У̏вац*, *Шљӣовица* и др. На обронцима Златибора, тј. на прелазима ка суседним планинама – Тари, Пониквама, Јадовику, Мучњу – налазе се села *Бӣоска*, *Вру́ӣци*, *Дрѐжнӣк*, *Дрӣјеӣањ*, *Збо̀јшӣица*, *Ка̀чер*, *Љу̀бање*, *Ма̀чкаӣ*, *Нӣкојевићи*, *Ра̂вни*, *Скр̀жӯӣи*, *Сӣа̄ӣа̄ри*, *Трӣ̀ӣкова* (Мићић 1925: 215–220).

Јужна и источна граница Златибора су реке Увац и Велики Рзав. На западу се Златибор граничи са Босном: селима Мокром Гором, Семегњевом и Јабланицом. Златибор је одувек имао велики погранични значај. На брду Цигли код Јабланице и данас се распознаје граница Србије са двема царевинама: Аустроугарском и Турском.

ЗЛАТИБОР – ИСТОРИЈА И ПОРЕКЛО СТАНОВНИШТВА

9. Није познато како се Златибор звао у најстарије време. У средњем веку овај крај се налазио у оквиру жупе Рујно, административне области Рашке, па је и цели Златибор носио такво име. Оно потиче од кржљаве биљке руја, која се користила за бојење (штављење) коже и извозила се у Дубровник, а данас расте по селима Семегњеву, Стублу и Увцу. Од XVIII века све више се користи назив *Злаӣибор*, а и 1855. године је, приликом нове административне поделе Србије, Рујански срез подељен на Ариљски и Златиборски, па име *Злаӣибор* доспева и у званичне документе.

10. Пошто је историја језика готово неодвојива од историје етникума, Видан Николић у једном прилогу о говору ужичког краја (Николић 2014) напомиње да су Цвијићеви сарадници етнографским истраживањима покрили готово цео ужички крај, па наводи да на овом терену „има старинаца, али врло мало“ и да се „ипак највећи део нашег живља налази на територијама различитим од средњовековних“. Миграције су почеле у XV веку после турских освајања наших земаља и трајале су до краја XIX века. Николић наводи да су „у метанастазичким кретањима ови крајеви били успутна станица или су примали становништво које је трајно остајало“. Најјача струја од свих била је динарска, а највећи број досељеника је из источне Херцеговине. „У деловима Херцеговине који су 1878. и 1913. године припали Црној Гори живело је веома покретљиво, снажно и експанзивно сточарско становништво, које се необично брзо проширило на све крајеве, па и на ове делове западне Србије“.[6]

11. За разлику од дијалектолошког, ужички крај је добро етнографски испитан (Мићић 1925). Говорећи о пореклу становништва овог краја, на основу записа М. Лутовца, професор Ђуровић (Ђуровић 1996: 10) наводи да се „садашња структура становништва у којој влада етно-психички тип Ера – Срба Динараца зачела у XVIII веку после аустро-турских ратова и две познате сеобе Срба, када су полупразна ужичка станишта почела попуњавати

[6] Нав. дело

динарске струје из Црне Горе, Херцеговине и источне Босне. Матице ових струја кроз вратнице М. Горе и К. Брода, те Златибором и Јавором, улиле су се у ужички крај и даље у Србију, те су ужички етнос освежиле словенском бојом и даровитошћу давши обичајима и говору лепоту којом и данас зраче (Ђуровић 1996: 10). Ђуровић наводи да је само на крајњем југоистоку до подголијских (студеничких) насеља досезала косовско-метохијска струја, што потврђују: краћи инфинитив, троакценатска система: два силазна акцента и дугоузлазни, е < ѣ, изостанак јекавског јотовања итд.

12. На основу записа Љубомира Мићића (Челиковић 2010: 441) сазнајемо да су најмлађа села по постанку, Кућани и Јасенова, постојала у XVIII веку. „У целој области има 335 породица, од којих су 14 стариначке, а остале досељене. Досељавање је почело још од Косовске битке (Селаковићи и Гојковићи у Сјеништима), затим од пре 200–300 година, тако да их је у 18. веку било досељено преко 100“. Мићић наводи да је највише досељеника било у првој половини XIX века, нарочито 1833–34. године, када је кнез Милош додао овој области 12 села Карађорђеве Србије. После овог времена дошло је до прираштаја становништва. Било је досељавања и касније, само су то мале породице „од слугу, доводака, уљеза, чичија и Турђијаша“, досељених „Турског рата“ 1876. године од Н. Вароши, Пријепоља, Пљеваља и околине“. Раније досељене породице су велике и разгранате, како наводи Мићић, имају по 30 (Чанчари у М. Гори), 40 (Радибратовићи у Рожанству), 50 (Џамбаси у Бијелој Ријеци, Јасенови, Кућанима и Семегњеву), 70 (Смиљанићи у Љубишу, Јасенови, Ојковици, Алином Потоку и Чајетини и 90 кућа (Мунигузи у Ојковици, Бурађи, Јасенови, БЈ. Рјеци, Негбини и Сјеништима). Главни део становништва досељен је из наших југозападних планинских крајева, а највише је досељавања било због добрих услова за сточарство.

13. На основу записа Љ. Мићића (Мићић 1925: 442) наводимо области и места из којих су се досељавале породице:

1) Из даљих крајева и места: из Котора у Далмацији, Косова Поља, Полома и Костура „у Турској“ по једна породица – свега 3 породице.

2) Из Црне Горе и Брда: из Куча и Васојевића по 2, Колашина 4, Мораче 8, Роваца 1 и Црне Горе (уопште) 2 породице – свега 19 породица.

3) Из Херцеговине: из Гацка и Кокорине по 1, Пишћа у Пиви 1, Пиве (уопште) 11, Тушине 3, Тимара 1, Дробњака (уопште)16, испод Дурмитора 1, Шарана 1, Језера 1, Скочакне код Никшића 1, од Никшића (уопште) 4 и из Херцеговине (уопште) 7 породица – свега 49 породица.

4) Из Полимља: из Хаса код Берана 1, од Бијелог Поља 1, из Пљеваља 5, из Кучина 7, Бабина 11, Крњаче 2, Јабуке 1, Бучева 3, Бучја 2, Врбова 2, Кукња 1, од манастира Девоље 2, Матаруга 3, Калуша 1, од Пријепоља 2, из Корита 1, Новог Пазара 1, Зечева Поља 1, Лисе 1, Гоња 2, Сјенице 3, Божетића 2, Звјераца 1, Јелаче 1, Злошнице 1, Трудова 3, Брезне 2, Тикве 1, Понора 1, Дрмановића 1, Дражевића 1, Правешева 2, Буковика 1, Штиткова 3, Челица 6, Вранеша 5, Рутоша 9, Кривог – Чистог Дола 2, Амзића 4, Комарана 3, Шапоња 2, Бистрице 4, Ташева 1, Косатице 4, Шумана 1, од планине Златара 5, од Нове Вароши 4, Цикота 3, Раче, Лунића 3, Бјелиша 1, Кутловца 1, Кратова 2, Прибијске Бање 3, од реке Увца 2, из „Турске“ (Санџака – уопште) 11– свега 165 породица.

5) Из Босне: из Крешева 2, Гласинца 2, Мацута 2, Фоче 1, Миоча 1, Мокронога 1, Вардишта 6, Велетова, Бијелог Брда 1, Будимлије 3, Штрбаца 6, Радоића 1, Борановића 1, од Вишеграда 1, и из Босне (уопште) 3 – свега 34 породице;

6) Из саме области (непознатог дубљег порекла): из Бурађе, Кућана, Негбине, М. Горе и Јабланице по 1, Бијеле Рјеке 3, Кремана 1, Доброселице 7 – свега 16 породица.

7) Из моравичког среза (испод Јавора и Мучња): Катића и Сивчине по 1 –свега 2 породице.

8) Из ариљског среза: из Трудова, Крушчице, Чичкове и Високе по 2, Богојевића 1, Мочиоца 6, Клекове 3 – свега 18 породица.

9) Из рачанског среза (од Дрине): Сокољана, Раче и Јасиковића по 1 и Заовина 3 – свега 6 породица.

10) Из пожешког среза: Рогу и Радоваца по 1 – свега 2 породице.

11) Из ужичког среза: из Поникава, Скржути, Никојевића и Забучја по 1 –свега 4 породице.

12) Из Рашке 1, из Слатине код Чачка 1, из источне Србије 1 – свега 3 породице.

Када се број кућа у селима ове области која су 1848. и 1882. улазила у састав прве државе кнеза Милоша упореди са данашњим бројем (Мићић 1925: 254), долазимо до следећег стања:

Алин Поток	13	17	83	домова
Бијела Ријека	–	–	163	„
Бјелиш	21	13	–	„
Бранешци	–	–	134	„
Гостиље	33	42	140	„

Драглица и Расница	–	–	72	„
Жељине–Дренова	19	25	110	„
Јабланица	–	–	170	„
Крива Ријека	32	36	200	„
Кућани	–	–	52	„
Љубиш	43	44	243	„
Мокра Гора	–	–	292	„
Пријани	12	12	–	„
Раковица	7	–	32	„
Рожанство	32	32	186	„
Сирогојно	18	20	122	„
Сјеништа и Тавник	–	–	130	„
Трнава	12	12	62	„
Чајетина	70	67	292	„
Шљивовица	–	33	246	„
Шљивовица–Бранешци	29	–	–	„

Осим Мокре Горе, која данас припада општини Ужице, остала златиборска насеља која је Љубомир Мићић обрадио припадају општинама Чајетина и Нова Варош. Данашње село Мушвета обрађено је у саставу Чајетине, Саиновина у саставу Шљивовице, некадашње село Расница данас је део Дренове, док је Бијела Река подељена на Горњу и Доњу Бијелу Реку. Данашњи туристички центар Златибор почео је да се формира тек почетком прошлог века. Миграција становништва ка градовима (Ужицу, Новој Вароши, Златибору, Чајетини) знатно је смањила број становника златиборских села од Другог светског рата до данас (Челиковић 2010: 465), што је приказано у табели[7]:

Општина Чајетина	**1948.**	**1953.**	**1961.**	**1971.**	**1981.**	**1991.**	**2002.**
Алин Поток	683	712	701	527	440	327	244
Бранешци	1061	1084	1167	939	855	773	744
Голово	680	744	639	542	432	305	212
Гостиље	1286	1294	1140	837	627	480	344

[7] *Попис становништва домаћинстава и станова у 2002. години*, *књига 9*, *Становништво*: *упоредни преглед броја становника 1948*, *1953*, *1961*, *1971*, *1981*, *1991*, *2002*, *подаци по насељима*, Републички завод за статистику, Београд 2004 (Становништво 2004).

Дренова	368	365	332	256	228	188	135
Жељине	347	368	335	293	257	226	153
Златибор	115	362	357	834	1237	1684	2344
Јабланица	1562	1699	1762	1864	1382	1187	924
Крива Река	1447	1525	1455	1320	1262	1226	1135
Љубиш	1677	1749	1665	1400	1101	869	705
Мушвете	594	579	525	432	386	306	277
Раковица	295	341	313	262	184	148	108
Рожанство	1023	1022	990	776	622	532	457
Саиновина	1126	1174	1195	1305	1053	754	810
Семегњево	844	925	888	850	592	416	300
Сирогојно	1055	1129	1099	962	890	844	763
Трнава	509	521	527	478	406	313	282
Чајетина	654	763	752	1199	1778	2588	3162
Шљивовица	851	925	892	708	537	645	573

14. Напомињемо да је о златиборском крају, његовој историји, становништву[8], привреди, објављен велики број публикација и монографија. Сва златиборска насељена места наведена су у *Географској енциклопедији насеља Србије* (Тошић 2002), а своје монографије имају села: Рожанство, Дрежник, Алин Поток, Гостиље, Сирогојно, Жељине и Јабланица.

УЖИЧКИ ГОВОР

15. Ужички говор припада групи најеволутивнијих штокавских говора – источнохерцеговачких, западносрбијанског типа – и, према томе, улази у ону дијалекатску базу на коју се непосредно ослања наш књижевни језик.[9] Њиме традиционално говори око 500.000 становника у Златиборском и Моравичком округу, у ужичком крају, на југозападу Србије (на Староме Влаху).

[8] Становништво Златибора, Чајетина, (Игњић 2002); Прилог проучавању становништва у неким златиборским селима, Гласник Етнографског музеја 41, Београд, стр. 123–132 (М. Ђокић 1977); Презимена ужичког краја, Ужице (Познановић 1996); Прилог проучавању и објашњавању презимена из ужичког краја, Ужички зборник, 25–26, Ужице, стр. 27 9–294 (Цвијетић 1997).

[9] В. карту српскохрватских дијалеката Павла Ивића, у: *Дијалектологија српскохрватског језика*, *Увод и штокавско наречје*, Нови Сад (Ивић 1985).

16. Иако је српска дијалектологија научно изложена на страницама великог броја угледних публикација, говори ужичког краја слабо су описани и малобројни су били лингвистички прилози о овом говору. Чак и један од највећих наших лингвиста с краја XIX и почетка XX века, Љубомир Стојановић, Ужичанин, оставио је релативно мало онога што је везано за његов завичај, а да се може користити у дијалектолошке сврхе. Тек у новија времена појавило се неколико публикација које представљају значајан допринос за опис овог широког језичког комплекса, на које ће бити скренута пажња у тачки **17**. Пошто она представљају само описе појединих области овог краја, разлога за даља истраживања овог говора свакако има.

17. Како ужички дијалекатски комплекс није јединствен, није лако одредити појам ужичког краја, те се он може различито тумачити, „као подручје бившег ужичког региона, као ужички регион без санџачких општина и као ужички регион без санџачких и ивањичке општине“ (Ђуровић 1996: 9). На основу података из постојеће литературе, у ужичком крају се могу издвојити три говорна типа: ужички (Златибор, Лужница и Ужичка Црна гора), моравички (старовлашки) и соколски тј. говор Ужичког Подриња. (Ђуровић 1996: 9). Монографски су обрађени: моравички (старовлашки) говор (Николић 2001), говор села Горобиља код Пожеге (Николић 1972) и говор Ужичке Црне горе (Марковић 2011). Поред монографских студија постоји и неколико мањих прилога о говорима овог краја (Милићевић 1876, Ивић 1959, Матић 1972, Моловић 1973, Моловић 1974).

Први подаци о дијалекатским особинама ужичког краја забележени су у делу *Кнежевина Србија*, М. Ђ. Милићевића 1876. године. Затим следи извештај П. Ивића *О дијалектолошкој екскурзији по ужој Србији октобра 1959*, у коме су изнете неке прозодијске, фонетске, морфолошке и синтаксичке особине говора села Биоске код Ужица. Обиље грађе из шире околине Ужица налазимо о Б*елешкама о ужичком говору* Ј. Моловића 1973. године, у којем је дат осврт и на прозодијске прилике (дистрибуцију акцената, акценатске дублете, проклизу, послеакцентоване дужине), али изузимајући последње поглавље, грађа није акцентована. Наведени радови никако не представљају целовиту дијалекатску слику овог подручја, али представљају информативан преглед дијалекатске грађе из шире околине Ужица.

Обимнији радови новијег датума које свакако треба напоменути јесу *Граница између екавског и ијекавског изговора у Србији на дијахронијском и синхронијском плану* (Марковић 1993) и монографска студија С. Марковића *Говор Ужичке Црне горе* (Марковић 2011).

18. У сваком случају није лако говорити о границама простирања говора ужичког краја јер је већина говорних особина типичних за суседне говоре источнохерцеговачког дијалекта позната и у овом говору, али има и изоглоса које пресецају говор ужичког краја (рефлекс старог гласа „јат“, акценат и лик личних заменица у косим падежима, у периферним крајевима промена именица мушког рода типа *Јово*, те *–же*, *-ре* у облицима през. гл. *мо̀ћи*). [10]

19. На основу података које нам пружају лингвистичке студије о овом говору, кратко ћемо се осврнути на његове основне карактеристике[11]:

Говор ужичког краја има четвороакценатски систем, где су данашње интонационе карактеристике новоштокавске акцентуације најизразитије, што је потврда да су процеси акценатских промена у српском језику почели да се одвијају у говорима овог типа врло рано.

Преношење акцената на проклитику (старо и ново) било је веома живо, што потврђује и данашње стање, као и неки примери из литературе и примери из топонимије, где се у неким случајевима изгубила граница између предлога и именице, те су као једна акценатска целина дали нову реч.

Неакцентоване дужине су се добро чувале, што је давало посебну мелодиозност овом говору. Међутим, процес губљења постакценатских дужина захватио је и ове говоре.

Највећи проблем у науци о језику, који је и у овом говору оставио шаренило, свакако представља стари вокал „јат“. И савремена истраживања потврђују да су веома различити његови рефлекси у местима која су до сада истражена: Горобиље, Љештанско, Прибој, Биоска, Равни, Сијеча Ријека.

20. На другој страни, известан број аутора расправљао је о границама ијекавских и екавских говора које су блиско биле везане за границе овога краја, нарочито у горњем току реке Студенице. Што се тиче старог вокала „јата“, проблем је још у сталном процесу екавизације ужичког краја. Кад је екавизација почела, потребно је тек да се коначно утврди. Утицај суседних екавских говора био је велики, као и утицај школе, штампе, а касније и других средстава масовне комуникације. Знаменити Ужичани из XIX и почетка XX века почели су писати или једним или другим наречјем, зависно од врсте рада. Најновија истраживања показују да се у неким суседним говорима може наћи „незамењено јат“, или затворенији изговор вокала (е) добијеног од „јата“, што је установио проф. С. Реметић (в. Реметић 1981), а може се потврдити и у неким говорима који су предмет овог рада.

[10] *Говор ужичког краја*, Видан Николић, http://www.graduzice.org/userfiles/files/govoruzickogkraja.pdf.

[11] Нав. дело

21. Према истраживању Р. Ђуровића (Ђуровић 1984: 441–451) екавизација ужичког краја започела је крајем XIX века, а процес је данас поспешен језиком школе, администрације и масовних медија. Тако „грађа из Старог Влаха, Равни, Биоске, Стапара, Трипкове, Волујца, Јелове Горе, Гостинице и Љештанског – показује да су старији претежно ијекавци, млађи – екавци, средња генерација или прилагођава идиолекат саговорнику и приликама или меша екавске и ијекавске ликове“ (Ђуровић 1984, 441–445).

22. Познато је сажимање групе вокала: (*-ао* и *ео* у *-ō*: *рѐкō*, *дȍшō*; *ӣдȍчō*, *ȳзō*).

Консонантски систем није имао систем фрикатива *х* и *ф*. Глас х се губио или замењивао неким другим гласовима: *аљина*, *љеб*, *сӣра*, *вр*; не *шћек*, *вићок*, видим *иг*, *овиг*, *ӣшја* вода. Место *ф* јавља се њему сродно *в*: *вес*, *Вилиново* брдо, *кова*, *совра*, *вабрика*. Фрикативни *х* и *ф* чували су се у говору муслимана, који су били насељени у ужичкој чаршији, и у долини Дрине (Бајина Башта и Перућац).

II. ПРОЗОДИЈА

23. Говор Златиборског краја спада у говоре са новоштокавским прозодијским системом, познаје тонске и квантитативне опозиције и обухвата шест прозодема: четири акцента (два силазна и два узлазна), неакцентовану дужину и краткоћу. Дистрибуција акцената одговара правилима размештаја акцента у осталим новоштокавским говорима.

Слог / акценат	једини	први	унутрашњи	крајњи
дугосилазни	+	+	–	–
краткосилазни	+	+	–	–
дугоузлазни	–	+	+	–
краткоузлазни	–	+	+	–

Једносложне речи могу имати само силазне акценте (*дâн*, *сâт̄*, *кр̏ст̄*, *ӣдӣ*); акценти силазне интонације јављају се само на првом слогу двосложних и вишесложних речи (*срѐћа*, *ѝзазӣв*); акценти узлазне интонације јављају се на свим слоговима вишесложних речи (*јáвит̄и*, *карàкт̄ер*, *каракт̄ерѝст̄ика*), осим на последњем, који је увек без акцента. Неакцентована дужина јавља се искључиво у постакцентатској позицији (*вѐрујēм*, *врâбāцā*).

24. У појединим категоријама речи и појединим лексемама долази до нарушавања поменутих правила. Она су општег карактера и нису необична ни у другим новоштокавским говорима.

1) У прву категорију сврстали смо речи у којима се силазни акценти јављају ван иницијалног слога (о чему ће бити речи у посебном поглављу *Силазни акцент̄и ван ӣрвог слога* (в. тачку **31**), и то:

а) у домаћим сложеницама типа *земљорâдн̄ик*, *ӣољоӣрѝвреда*;

б) у страним речима типа *аӣсолӯт̄но*, *инт̄ересâнт̄ан*;

в) у генитиву множине именица мушког рода: *Босâнāцā*, *Црногôрāцā*;

г) у осталим случајевима: *т̄амâн*;

2) У другу категорију спадају речи у којима се јављају два акцента, и то су углавном облици суперлатива придева и прилога: *нâјрадòснијӣ* Ро Си, *нâјӣдòпӣлијē* Ја Ро.

3) У трећој групи издвојени су примери у којима се јавља дезакцентуација појединих акцентогених речи, која се најчешће јавља под утицајем специфичне реченичне интонације при бржем говорном ритму, најчешће у случају узречица када реч није носилац информације (Пецо 1971: 84–86).

а) презентски облици помоћних глагола *хӣетӣи* и *битӣи*: *јес-бúла* Ро, *ош-дóћи* Ст,

б) именичка заменица *шӣта*, *ко* и поједине личне заменице: *шӣта-кâжēш* Го До Ја, *шӣта-рȇче*, *шӣта-ўрāдӣ*; *ко-кâжē*; *ја-нѐ дāм*, *ја-нѐ знāм*;

в) речца *нека*: *нек-ѝмā* Тр, *нека-дôђē* Ја Ни Ро, *нека-рâдӣ* Ја Си, *нека-ўзмē* Го До Ја Си;

г) придев *добро*: *добрò-јӣтро* Ја Си, *добро-вȇчē* Го До Љу Ја Си;

д) често без нагласка остају и бројеви: *дваес ӣêт* Ја, *тӣриеш чѐтӣри* БЗ Ма, *тӣри-чѐтӣри* Го Ја.

СИЛАЗНИ АКЦЕНТИ ВАН ПРВОГ СЛОГА

25. У акценатском систему српског стандардног језика опште правило је да силазни акценти не могу стајати на унутрашњим слоговима у речи. Ово правило испоштовано је у већини примера када је реч о лексици словенског порекла. Када су у питању посуђенице, прилагођавање постојећој акцентуацији зависило је од места акцента и језика из ког су преузете. У овом поглављу покушали смо да уочимо одређене корелације између параметара структуре речи, као што су број слогова, квантитет силазног акцента и његова позиција у речи, и установимо који је акценатски модел у речима страног порекла доминантнији у свакодневној комуникацији у говорима ужичког краја[12].

26. Као што је наведено, у акценатском систему млађих новоштокавских говора, којима припада и овај говорни тип, опште је правило да силазни акценти не могу стајати на унутрашњим слоговима у речи. До померања два стара акцента за један слог ка почетку речи, које је дало, када је слог био кратак краткоузлазни, а када је био дуг дугоузлазни, дошло је још у

[12] Ово поглавље објављено је у Зборнику радова Путеви и домети дијалекатске лексикографије, Ниш 2013, под насловом: *Силазни акценӣи ван ӣрвог слога (дијалекаӣ–сӣандард)*, 305–313.

XV веку.[13] Метатонија се уз метатаксу вероватно догодила зато што је и пре премештања акцената слог пред њим био узлазног тона.[14]

27. Познато је да српски језик спада у ред језика са сложеним акценатским системом, а имајући у виду прозодијску разноврсност у народним говорима и локалним идиомима, јасно је што су у језику присутна и бројна акценатска колебања. Постоји више врста одступања од новоштокавске акцентуације, а најчешћи проблеми су ретенција циркумфлекса ван иницијалног слога у посуђеницама и туђицама, статус постакценатских дужина у српском језику, преношење акцената на прокликтику и акценатски дублети. Историју ових проблема у главним цртама описали су М. Стевановић (1991) и Д. Петровић (1996), да би касније у више наврата о томе говорили и други лингвисти (Ђуровић 1996, Јокановић-Михајлов 2006, Петровић–Гудурић 2010, Рамић 2012), али, конкретни предлози за могућа решења и даље изостају, па се „на утврђивању норме акцента говорног књижевног језика није отишло много даље од оног што је Даничић утврдио“ (Стевановић 1991б: 4).

28. Велики део лексичког фонда српског језика захватају речи страног порекла, а „по фонолошким адаптацијама и пореклу постоји више класа страних речи и више модела њиховог акценатског маркирања“ (Ђуровић 1997: 85). Акцентовање речи страног порекла сложено је не само због познатих Вук-Даничићевих правила (од којих је у неким случајевима и Вук одступао: *очевȉднӣ*, *очиглѐднӣ*, већ и због тешкоћа у примени допунских критеријума (порекло туђице, место и квантитет акцента, одступања).

29. Професор Реметић наводи да се „стари акценат у посуђеницама и иза морфолошке границе (додуше друге врсте) може срести и у најпрогресивнијим штокавским говорима, где је новоштокавско преношење извршено најрадикалније и најдоследније“ (Реметић 1985: 47). Он констатује

[13] „U toku XV veka, u jednom delu naših govora, po svoj prilici u Hercegovini izvršilo se pomeranje ova dva stara akcenta (ȕ i ȇ) za jedan slog na početku reči koje je dalo, kad je slog bio kratak ȉ, a kada je bio dug ȅ. To je novija savremena akcentuacija novoštokavskih dijalekata“ (Belić 1972: 160).

„Zaključke izvodimo na osnovu toga što se u to vreme znatan deo predstavnika hercegovačkog govora odvojio i otišao daleko na zapad (u Liku, Krbavu, deo Slavonije); i svi predstavnici hercegovačkog govora, ma gde se oni nahodili u zapadnim krajevima, znaju za prenos akcenta. Zato se kao nesumnjivo vreme kada je stara štokavska akcentuacija pomerena može uzeti XV vek; međutim stvarno to se u njoj moglo desiti i znatno ranije“ (Belić 1972: 161).

[14] Пошто су ти силазни акценти на непочетним слоговима „opadali sa izvesne visine, mora se pretpostaviti da se u tonskom pravcu koji im je prethodio razvijao u penjanju do njihove visine…U starijoj akcentuaciji našoj i danas se mogu čuti takvi primeri“ (Belić1972: 160).

да су одступања ове врсте од новоштокавске норме посведочена у Горобиљу код Ужичке Пожеге, у Кривој Ријеци на Златибору, Осладићу код Осечине, у Банатском селу Башаиду, те у Шарићима на Пивској планини уз закључак „да се неће наћи штокавски говор у којем је доследно остварено правило да у речи без узлазног тона акценат аутоматски пада на први слог, говора у којима се искључује могућност било каквог одступања од наведеног закона, па самим тим и – појава примера типа *по̄ље̄о̄пр̏вреда* и *а̄со̄лу̏т̄но*“ (Реметић 1985: 47).

30. Ортотонијска адаптација страних речи одвија се по два обрасца, чији репрезенти могу бити: 1(а) *инт̄ересàнт̄ан – инт̄ересàнт̄ан*, 1(б) *ауди̂ција – ауди̂ција*, 2(а) *п̄арламѐнт̄ – п̄арлàмент̄*, 2(б) *иницијâт̄ор – иницȉјат̄ор*. Уколико се вршило померање акцента за слог унапред, акценат је реализован као узлазни; ако је акценат остајао на истом месту (ван првог слога), реализовао се такође као узлазни. Међутим, у свакодневној комуникацији уочава се тенденција чувања изворног акцента (*Мит̄ерâн*, *Сенжермѐн*), док се нормативни изговор са прилагођеним акцентом углавном може чути у говору медија или говору појединих видова јавне комуникације од којих се и захтева коришћење стандарда. Језичка пракса се нарочито опире норми када су у питању властита имена преузета из француског језика (*Жерâр*, *Флобѐр*). Међутим, проблем није само у томе што се стране речи отимају систему већ и зато што прелазе из једног обрасца адаптације у други, те је неопходно испитати у свим групама примера шта је најчешће у употреби и ближе природи језика, а не само да ли је у складу са принципима акцентуације.

31. За предмет овог рада послужиле су нам управо групе примера које посебно изазивају пажњу због појаве „спорних“ акцената на унутрашњим слоговима, а истраживањем су обухваћени говор Ужица и Златибора (Лончар Раичевић 2013).[15] На основу анализираних података дошли смо до запажања да постоје велика неслагања између прозодијске норме и њене реализације, те да се силазни акценти ван првог слога реализују у позајмљеницама, сложеницама (када друга реч која улази у састав сложенице има силазни акценат), у многосложним облицима генитива множине с непостојаним *а* иза акцентованог слога (словенског и страног порекла), у суперлативима, као и у појединим облицима вокатива једнине.

Као илустрацију наводимо део корпуса који потврђује да у великом броју примера егзистирају акценатски модели који нису у складу са законитостима о дистрибуцији акцената у српском стандардном језику језику: *буба-*

[15] Грађа је прикупљена помоћу анкета и интервјуа, а у истраживање су укључена деца (6–10 година), адолесценти, одрасли (средњих година, различитог пола и професија).

ма̑ро, *варијȁнта*, *веровȁтно*, *детерцѐнта*, *домаћи̑нстава̄*, *земљора̑дник*, *изузѐтно*, *инвести̑тор*, *интервју̑*, *кабаре̑*, *квалитѐтни*, *конкурѐнт*, *командȁнт*, *комуна̑лије*, *локомоти̑во*, *у међуврѐмену*, *момѐнат*, *очиглѐдан*, *пољопри̏вреда*, *пољопри̏вреднӣ*, *пољопри̏вреднӣци*, *пра̑вослâвна̄*, *пропагȁнда*, *самоу̏слуга*, *специјали̏зова̄н*, *специфи̏чан*, *сухомѐснатӣ*, *такозва̑нӣ*, *телеви̑зија*, *телеви̑зор*, *терӣто̑рија*, *тестамѐнт*, *тестамѐнта*, *физика̑лија*, *хемика̑лија*, *хоризо̏нту*, *Црногора̑ца̄*.

32. Када је реч о сложеницама, мало је оних који су се системски бавили овим питањем, па постојећа литература не пружа много података о акценту и дужинама сложеница у српском језику. Тако код Стевановића (Стевановић 1991а: 399) и Пеца (Пецо 1971) налазимо да за сложенице важе иста правила као и за остале речи, при чему силазни акценти на другој компоненти сложеница нису пожељни (Стевановић је посебност акцента запажао само код императивних сложеница). На сличан начин се о овим акценатским облицима изјашњавао и Пешикан (Пешикан 1976), сматрајући да ове појаве проистичу из саме природе сложеница и да не би било реално да се оне сузбију и одстране из стандардног изговора. Очигледно је да сви запажају извесна одступања од норме, али су и сагласни у томе да се основе „вуковског система“ не смеју нарушавати. Бабић (1986: 320) за акценат именичких сложеница каже да је „врло различит, тако да је тешко извести потребна уопћавања“, а Клајн (Клајн 2002: 22) и не бележи акценат сложеница, образлажући то знатним раскораком између постојеће норме и данашњег градског говора. Када је реч о новијим расправама, код Ракића у раду *О акценту и дужини именичких сложеница* (Ракић 2004: 426) налазимо да сложенице у којима су друге компоненте морфолошки сложене именице (именице изведене неким афиксима) већином носе акценат друге компоненте, а спорадично могу имати и друге акценте, нпр: *баснопи̏сац*, *бродогра̀дилиште*, *вероу̏читељ*, затим: *земљора̑днтк*, *кућевла̀снтк робовла̀снтк*, које се у речницима бележе са краткоузлазним на везном вокалу, али у свакодневном говору преовладава силазни акценат на другој компоненти.

33. Грађа коју смо забележили на терену показује да у већини сложеница померање силазног акцента није извршено по законима српске акцентуације. Иако су се два акцента засебне речи свела на један, при чему се сложени израз осећа као једна реч, у свакодневном говору убедљиво преовладава силазни акценат на другој компоненти: *земљора̑днтк*, *земљора̑днтӣци*, *пољопри̏вреда*, *пољопри̏вреднтк*, *купопро̀даја*, *примопре̑даја*, *самоу̏права*.

34. У *Правопису* из 1960. ове сложенице су акцентоване са силазним акцентом на другој компоненти (*велеѝздаја*, *купопрѐдаја*, *примопрѐдаја*, *пољопрѝвреда*, *ранорѐнилац*); у *РМС* је у већини примера узлазни акценат на другој компоненти: *велеѝздаја и велѐиздаја*, *купопрѐдаја*, *пољопрѝвреда*, *примопрѐдаја*, *ранорѐнилац*; *у Обратном речику* Мирослава Николића: *велеѝздаја и велѐиздаја*, *купопрѐдаја*, *малопрѐдаја*, *пољопрѝвреда*, *примопрѐдаја*, *ранорѐнилац*.

35. Осим у сложеницама, „спорни“ акценти јављају се и у појединим падежним облицима, најчешће у генитиву множине и вокативу једнине.

36. Као што је познато, вокатив именица врло често метатонира узлазне акценте из номинатива у силазне, па тако облици: *вòјнпк*, *врáбац*, *жѐна*, *сѐстра*, у вокативу гласе: *вòјнпче*, *врâпче*, *жѐно*, *сѐстро*. Ако су узлазни акценти у номинативу на претпоследњем слогу, као у примерима: *Бањалýка*, *бубамáра*, *локомотѝва*, у вокативу смо забележили изговор са силазним акцентима на претпоследњем слогу: *Бањалŷко*, *бубамâро*, *локомотѝво*. Када су узлазни акценти у номинативу на претпоследњем слогу, у тој позицији „vokativni naglasak bi, teorijski uzevši, mogao biti četvorolik: kao i u nominativu (dakle: *Dalmatínče*, *pomòćnīče*, *gospòdāru*), mogao bi metatonirati u silazni zadržavajući svoje mjesto iz nominativa (dakle: *Dalmatînče*, *pomȍćnīče*, *gospȍdāru*) ili iz genitiva (npr. *pomòćnīk*, *pomoćníka* > *pomoćnîče*), metatonički bi silazni naglasak mogao oslabljeno preskočiti za jedan slog naprijed (*Dalmàtīnče*, *pòmoćnīče*, *gòspodāru*) ili bi mogao recesirati u čelni, brzi naglasak u primjerima tipa *Dȁlmatīnče*, *pȍmoćnīče*, *gȍspodāru*“ (Škarić 1987: 146).

Прва могућност, по којој акценат у вокативу задржава и место и квалитет у номинативу, није карактеристична за говор ужичког краја.[16] Друга могућност би била системска (јер узлазни акценти у вокативу прелазе у силазне) када се не би косила са начелом о прихватању силазних акцената на унутрашњим слоговима. Трећа могућност произилази из новоштокавског преношења силазних акцената[17], док се четврта могућност са краткосилазним акцентом на првом слогу сматра класичном нормом (Даничић 1925: 51)[18] и најзаступљенија је у изговору наших информатора.

[16] Важно је напоменути да класична норма прописује да је код појединих именица акценат вокатива једнак акценту номинатива, нпр. *другàрице*, *учитѐљице*.

[17] Вукушић сугерише да је ова могућност блиска западном новоштокавском наглашавању у раду: *Usporedba dvaju novoštokavskih naglašavanja imenica muškog roda na ȍ*, Jezik, XXIII, Zagreb 1976, str. 92– 119.

[18] Према Даничићу се „у зват. јед. а и мн. на трећем слогу ´ мења на ˆ, а први долази ˋ, н. п. *Дȁлматѝнче*, *Нѐготѝнче*, *тȕђозѐмче*, *чȕдотвȍрче*“

У Станићевој дискусији (Станић 1962: 149–155) о вокативу именица предложени су као једино исправни акценатски ликови: *Јужноа̏мерикāнче*, *рачуноп̏лагāчу.* Међутим, према Стевановићу (Стевановић 1964: 156–162) овакви би облици у књижевни језик „унели само пометњу и хаос, јер је међу њима и много беживотних облика који никада нису ни изговорени“.

37. Именице са непостојаним *а* у генитиву множине, које у номинативу имају дугоузлазни акценат, у новоштокавском метатонирају тај акценат у силазни. Тако је од *дру̏шт̄иво–дру̑шт̄āвā*, *п̄и̏смо–п̄и̑сāма*. Речи које у номинативу множине имају краткоузлазни на антепенултими (трећем слогу од краја) у генитиву множине га мењају у краткосилазни: *бȕбрези–бȕбрēгā*, *бȁт̄ине–бȁт̄т̄нā.* Међутим, уколико у номинативу има још слогова испред слога са узлазним акцентом, у говорној пракси се уочавају различити начини наглашавања генитива множине:

1) Један је да се задржи узлазни акценат: *кома́рāцā*, *мушка́рāцā*, *п̄алачи́нāкā*, *Србија́нāцā*, *т̄рену́т̄āкā*, *Црного́рāцā* (овај модел је најдоминантнији у говорима златиборског краја);

2) Друга могућност је пребацивање недопуштеног силазног акцента за слог унапред, који притом постаје краткоузлазни: *ко̀мāрāцā*, *п̄ала̀чп̄нāкā*, *Србȉјāнāцā* (овакву могућност норма једино и признаје, али такве случајеве нисмо забележили);

3) Дугосилазни акценат на трећем слогу од краја у генитиву множине (први је на то упозорио Вукушић) уобичајен је у говору западних новоштокаваца: *кома̑рāцā*, *Србија̑нāцā*. Према нашим запажањима, овакав акценат није карактеристичан за говорнике златиборског краја и забележен је у мањем броју случајева, иако је уобичајен у суседним говорима (Николић 1991: 112): *Боса̑нāцā*, *добровр̑ољāцā*, *п̄ип̄о̑мāцā*, *Црногр̑āцā.*

38. Иако резултати претходних истраживања о силазним акцентима ван иницијалног слога показују врло неуједначен степен адаптираности (Јокановић-Михајлов 2006: 182), без обзира на индивидуалне разлике и честе факултативне употребе многих парова речи (са пренесеним и непренесеним акцентом), ипак се могу уочити одређене корелације као што су број слогова, квантитет (силазног) акцента, његова позиција у речи:

1) Код двосложних речи са краткосилазним акцентом на крајњем слогу присутна је тенденција преношења акцената и у дијалекту и у стандарду: *бȕт̄ик*, *дѐфек*, *ко̀нт̄екст̄*, *ко̀нцепт̄*, *рѐцепт̄*, *ст̄ȕдент̄.*

2) Код тросложних речи предлаже се метатонијско преношење акцената: *дирȉгент̄*, *п̄аци̏јент̄*, *п̄родȕцент̄.* Говорници из ужичког краја тросложне

речи изговарају са непренесеним акцентом у свим примерима: *амбијѐнт*, *диригѐнт*, *инструмѐнт*, *пацијѐнт*;

3) Са последњег слога вишесложних речи акценат се доследно преноси у дијалекту, онако како је нормативно прописано: *архимàндрит*, *комѝнист*;

4) Уколико се краткосилазни акценат нашао на претпоследњем слогу вишесложних речи, предлаже се промена тона акцента на истом слогу (*интересàнтан*, *навалѐнтан*). Међутим, у овом говору се доследно спроводи изговор са силазним акцентом на претпоследњем слогу: *варијàнта*, *дегерцѐнта*, *изузѐтни*, *интересàнтан*, *квалитѐтни*, *толерàнтан*. Изговор са краткоузлазним акцентом на истом месту потпуно је непознат на овим говорним просторима.

5) Када су у питању дуги акценти, код речи са дугосилазним акцентом већу улогу има место акцента него број слогова (Јокановић-Михајлов 2006: 183), па се акценат у дијалекту редовно преноси са финалног слога баш како је и прописано:

а) код двосложних: *мàркēт*, *пàкēт*, *пѝтōн*, *сàтēн*;

б) код тросложних: *офѝцир*, *секрѐтāр*;

в) код вишесложних речи: *континуѝтēт*,*приорѝтēт*.

Међутим, када се дугосилазни акценат јави на претпоследњем слогу у речи, у овом говору је његова позиција врло стабилна, па се чује: *вентилâтор*, *милијâрда*, *ретровѝзор*, *телевѝзор*, иако се предлаже изговор са метатонијским преношењем акцента: *амбàсāдор*, *окѝпāтор*.

Уколико се силазни акценат нашао у унутрашњим слоговима у речи, могу се јавити две варијанте:

а) Прва, у којој је преношење уобичајено и стабилно и у књижевном језику и у дијалекту: *бàтēрија*, *мàгнōлија*, *пàрōдија*;

б) Друга група, у којој није извршено преношење у дијалекту, а препоручује се: *комунâлије*, *телевѝзија*, *теритôрија*, *физикâлија* (уместо: *телѐвизија*, *терѝторија*).

39. Анализа коју смо спровели указује на то да између важећих правила и језичке праксе у овом погледу постоје знатна размимоилажења, а појединачни покушаји појединаца да се придржавају норме у непосредној су вези са степеном образовања, односно професионалног статуса. Констатација Јокановић-Михајлов да „овај аспект дистрибуције силазних акцената дели субјекте, без обзира на њихово дијалекатско порекло, према професионалном статусу“, потпуно је оправдана и у нашем случају.

Нагли продор стране лексике, те промене које су захватиле прозодијски систем, настале као последица дијалекатских измена у језичкој бази и

промењених друштвених прилика, сигурно представљају озбиљан проблем у језику и захтевају додатна правила, која не морају подразумевати и ревизију целокупног прозодијског система. „То што се у ортоепској сфери непрекидно одвијају развојни процеси који као резултат дају различите иновације – природно је стање сваког језика, па и нашег“ (Јокановић-Михајлов 2012: 231). Уклањање постојеће законитости (везаност силазних акцената за први слог) довело би до нарушавања основних принципа новоштокавске политоније, па би „укидање овог ограничења утрло пут губљењу тонских карактеристика новоштокавског система и била би истрвена системска веза у историјскограматичком смислу са системом из ког је он изведен“ (Рамић 2012: 7). „Тиме би се урушио систем који почива на континуитету акценатских модела, јер сваки нови акценатски модел увијек досљедном правилношћу смјењује модел који му претходи“ (Рамић 2012: 3).

Уколико се постави питање да ли ортоепска норма треба да буде савремена, добићемо позитиван одговор од већине нормативиста, али већ на питање у којој мери треба да се изврше промене, слагања неће бити много. Ставови лингвиста крећу се од радикалних потеза који предлажу успостављање нове прозодијске норме мењањем базе и њеним утемељењем „на просечном урбаном идиому образованих носилаца стандардног српског језика“ (Суботић 2005: 141) до својеврсног антинормативизма и одбијања било каквих иновација. Ипак, сматрамо да је најприхватљивије мишљење да „за стандардизацију језика оштри заокрети нису препоручљиви“ (Рамић 2012: 4) и да залагање за необавезност норме и промовисање локалног на рачун општег, не води слободи језичког развоја, већ разлагању система.

ПРЕНОШЕЊЕ АКЦЕНАТА НА ПРОКЛИТИКУ

40. Преношење акцената на проклитику је у говорима златиборског краја жива, али не и доследна појава, па као и у многим другим говорима херцеговачко-крајишког типа, она није ни издалека доследно спроведено као код Даничића.[19] Силазни акценти најчешће се преносе на предлоге, везнике (углавном *и* и *ни*) и одричну речцу *не*, али се у овом говору у улози проклитике могу јавити и неке друге (понекад и акцентогене) речи, нпр. основни бројеви (*две́ године*), а знатно ређе и неки прилози (*по́ кила*).

[19] Многи говори у Србији имају факултативно преношење: Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 360), Горобиље (Николић 1972, 633), Љештанско (Тешић 1977, 175), Тршић (Николић 1968, 387). За ускочки говор се наводи да „спада у говоре у којима је преношење акцената на проклитику редовна појава“, али да „то ипак не значи да је појава апсолутна“ (Станић 1982, 88).

Преношење акцената на негацију (првенствено у презенту) заступљено је у свим српским говорима са четири акцента, док је прасловенско преношење акцената на негацију са глагола једино живо у зетско-сјеничком дијалекту, за разлику од осталих говора са старијом акцентуацијом, где ова појава није више толико уобичајена (Бошњаковић 2009: 79).

41. Пре него што започнемо анализу преношења акцената на проклитику у говорима ужичког краја, осврнућемо се на релевантну лингвистичку литературу. Интересовање за ову појаву показао је још Даничић у *Српским акцентима* (Даничић 1925) бавећи се преношењем на проклитику са именица, затим Решетар (Решетар 1900: 201–214), који је на основу расположиве грађе анализирао преношење акцената на проклитике са свих врста речи. [20] На основу постојеће дијалектолошке литературе констатовано је да је преношење акцената на проклитику више карактеристика ијекавских него екавских говора (Пецо 2002: 70), односно да је ова појава посведочена првенствено у југозападним и западним новоштокавским говорима, а да у североисточним није најдоследније спроведена (Николић 1970: 35).[21]

42. Како све монографије које су посвећене појединим говорима садрже поглавље о преношењу акцената на проклитику, овом приликом ћемо се осврнути на стање у говорима који су у непосредном и нешто ширем окружењу Ужица.

43. Описујући говор Ужичке Црне горе Марковић констатује да је „преношење силазних акцената на проклитике (…) изразито жива, али не и доследна појава“, чиме се тај говор „не разликује од других говора источнохерцеговачког типа у Србији, а ни од већине удаљенијих сродних идиома“. Тако се у поменутом говору силазни акценти „најчешће преносе на предлоге, везнике (углавном *и* и *ни*), одричну речцу *не*, али се у улози проклитике могу наћи и неке друге (каткад акцентогене) речи“. Аутор наводи да је констатација о недоследности преношења акцената на проклитике само општи утисак, који се код различитих врста речи неједнако манифестује,

[20] О томе се детаљно расправља у: *Дијалекти источне и јужне Србије*, СДЗб I (Белић 1905), *Акценатски систем пљеваљског говора* СДЗб III (Ружичић 1927, 113–176), *Систем акцентуације у пиперском говору*, СДЗб X (Стевановић 1940, 67–184), *Акценат говора Пиве и Дробњака* СДЗб X (Вуковић 1940, 187–417).

[21] Поред Белићевих *Универзитетских предавања – Историја српскохрватског језика* књ. II, св. 1: *Речи са деклинацијом*, (Белић 1950) тумачење појава везаних за проклизу и енклизу које није базирано само на приказивању ситуације у одређеном говору представљено је детаљно и у: *Основи млађе новоштокавске акцентуације*, Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија 1 (Николић 1970).

па ће се код неких врста речи, нпр. код именица, наћи потврде и са пренесеним и са непренесеним акцентом, док је, с друге стране, „осетан и број категорија у којима је преношење сасвим доследно (као нпр. у неким глаголским категоријама и код неких заменица“ (Марковић 2011: 360–361).

44. У говору села Горобиља у западној Србији, који такође припада источнохерцеговачком дијалекатском типу, преношење на проклитику је жива појава, мада није доследна. На факултативност преношења утиче број слогова у самој речи, што се нарочито види из примера у вези с преношењем са именица. У овом говору присутно је старо преношење акцената (*нȁ воду*, *прѐд нōћ*, *ȳ поље*), а примери с новим преношењем одговарају књижевном стандарду: *зȁ годину*, *ȳ кућу*, *ȳ Пожегу*, *ȳ цр̄кву* (исп. Николић 1972: 633). Акценат се такође обавезно преноси и у устаљеним синтагмама и изразима.

45. У говорима србијанског Полимља преношење акцената на проклитику је честа, али факултативна појава, на које утичу и моменти као што су: дужина речи, врста преношења (прасловенско је чешће од новоштокавског) и реченични нагласак (Николић 1991: 30). Констатација о недоследности преношења акцената документована је бројним примерима, па тако преношење код именица може изостати у случајевима у којима се иначе у овом говору јавља прасловенски тип преношења: *у бр̏до*, *у вôјску*, *у врâт̄*, *од мȉлост̄и*, *у свȁт̄ове*, *на сѐвēр.* Аутор истиче да је ипак много више потврда за изостајање другог типа преношења: *пред брȁт̄ом*, *из врѐћē*, *од вȳнē*, *са здрâвљем*, *у лôгору*, *на мјѐст̄у*, *на ȍграду*, *преко сȍбē* (Николић1991: 31).

46. Према подацима до којих смо дошли приликом овог истраживања може се закључити да се у говорима златиборског краја преношење акцената на проклитику обично врши, али су и бројни примери где оно изостаје.

Прасловенско (старо) преношење

47. Ова врста преношења карактеристична је за поједине акценатске категорије, а забележили смо је:

1) Код именица мушког рода у следећим акценатским типовима:

а) *врâг–вр*âга: *зȁ врāт̄ Ни*, *нȁ глāс*, *ȉз глāса Ро Зл Си*, *ȳ грāд Си*, *ȉз грāда Си Ро*, *ȳ дāн Ја Ни Ро*, *зȁ дāн Ро*, *прѐко дāна Ја Ни Си*, *дȍ мрāка Ја Тр*, *ȍд рāда Си Тр*, *ȍд смēха Си*, *ȍко снијега Ја.*

б) *ст̄рȉц-ст̄ри́ца*: *нȁ ȳт̄* Ни Ро;

в) *бôг–бȍга*: *ȳ бога* Ст, *прѐд богом* Ја, *пȍд бором* Ја, *нȁ нōс* Ро;

г) *вô–вȍла*: *зȁ ст̄ō* Ја, *нȁ ст̄ô* Си Ро *нȁ нōс* Ро;

д) *бȳбањ–бȳбња*;

ђ) *нѐђāк–нѐђāка*: *зȁ динāр* Ја.

2) Код именица средњег рода: *ȳз брдо* Зл, *нȁ брдо* Ја Ро, *нȁ брду* Ја Ст, *ȍ[д]-дрвеӣа* Љу, *нȁ дрво* Ни, *нȁ ђецу* Ја, *ȳ кола* Ни Ро Си, *ȳ колима* Ја, *нȁ лēђа* Ја, *нȁ мōре* БЗ Ро, *ȉз неба* Ја, *бѐз ока* Си, *ȉс ӣоља* Ро *ȳ ӣоље* Ро Си Ни, *ȳ ӣољу* Ро, *ȳ Рожāнсӣву* Ро, *нȁ Рудине* Ро.

3) Код именица женског рода:

а) Код именица женског рода на -*а*, типа *гла́ва*, које у А јд. и мн. имају (᾽) акценат, спроводи се старо преношење акцената на проклитику у примерима: *ȳ вōјску* Си, *нȁ глāву* БЗ Ни Си Тр, *ӣȍд глāву* Ни, *зȁ зӣму* Ни, *нȁ рȳке* Си, *зȁ рȳку* Си, *ȳ сӣрāну* Ма, *нȁ сӣрāну* Ро Си, *нȉза сӣрāну* Ни.

б) Код именица типа *вȍда*, код којих се у Ак јд. и мн. акценат мења у (ˋ), такође се у већини случајева спроводи прасловенско преношење: *нȁ воду* Го До Си Ро, *ȳ воду* Ро Си, *нȉз воду* Ро, *нȁ земљу* Ни, *нȁ ногу* Си, *нȁ ноге* ТР Зл Ро, *ӣрѐд ноге* Ро До.

г) Код једносложних именица женског рода на сугласник преношење се јавља у примерима: *ȍд глāди* Си Ма, *нȁ нōћ* БЗ, *ȳ нōћ* Ја Ро.

д) Код двосложних и вишесложних именица женског рода преношење је посведочено у примерима: *нȁ брзину* Ро, *дȍ јесени* Ја Ни, *нȁ јесēн* Ро, *ȳ јесēн* Ја Си, *крȍз ограду* Ни, *ӣȍд ограду* Ја, *нȁ ӣамēӣ* Љу Ро Ма Зл Си Тр, *сȁ ӣамēӣи* Си, *ӣȍ[д]-сӣарōс* Ја Си, *нȁ сӣрāну* Ја, *нȁ улицу* Зл.

4) Код заменица:

а) Старо преношење акцената забележили смо у инструменталу јд. личних заменица *ја̂*, *ӣӣ̂*, *сѐбе*: *сȁ мнōм* БЗ Го До Ја Ни Си, *сȁ собōм* Го Ни Си, *ӣрѐӣ собōм* Ни, *сȁ ӣобōм* Ни Ро Си, *зȁ ӣобōм* Ја.

б) Преношење код заменица *мѐнē*, *ӣѐбē*, *сѐбē*, *њѐгā*, *кȍгā*, *чѐгā* врши се у генитиву и акузативу: *кȍӣ когā* Го До Ја Си, *ȉза мене* Ја, *ӣрѐд менē* Си, *ȍд менē* БЗ Ја Љу Ро Си, *дȍ његā* До Ја, *зȁ његā* Го Си, *кȍд његā* Ро Си, *ȍко њега* Ро, *ӣрѐко њега* Ја Си Ро, *ȉза себē* До, *ȉсӣре[д]-себē* Ја, *кȍд себē* Зл Ја Си, *ȍ[д]-себē* Ја Си Ро, *ȍ[д]-ӣебē* Ја Ро Си, *кȍд ӣебē* Ја Ро Си Ст, *зȁ ӣебē* Ро, *ȍ[д]-чегā* Ја.[22]

в) Забележени су и примери у којима је преношење на проклитику изостало, а у појединим случајевима изостаје и постакценатска дужина:

[22] Старо преношење на једносложне и двосложне предлоге карактеристично је и за следеће говоре: Ужичку Црну гору (Марковић 2011, 365), Пљевља (Ружичић 1927, 174), Горобиље (Николић 1972, 643), србијанско Полимље (Николић 1991, 42), Љештанско (Тешић 1977, 181), Тршић (Николић 1968, 393).

за мѐнē Ро Си, *од мѐнē* Ро, *иза мѐнē* Си, *код мѐне* БЗ Ро, *за њѐга* Си, *на њѐгā* Ро, *код њѐга* Ро, *више њѐга* Си, *око сѐбē* Ро, *за ѿѐбе* Си, *о[д]-кòга* Си, *о[д]-чѐгā* Ро Си.[23]

г) Када су у питању двосложни предлози, и ту се обично јавља кратко-силазни акценат: *ѝспред нāс* Ја, *ѝрѐко нāс* Ја, *крȍзā њи* Ја, *ѝрѐко његā* Ро, *ѝрѐма њима* Ја.

д) Преношење акцената на проклитику са бројева јавља се у примерима: *двȁес ѝ двā* Ма, *зȁ двоје* Ја, *сѿȏ шездѐсēт ѝ двā* Зл, *ѿрѝес ѝ ѝēт* Ја, *чѐтрēс ѝ ѿрѝ* Ја, *ѝȍ ѿроје* Ја, *свѐ ѿроје* Ја.

ђ) Старо преношење је код редних бројева могуће чути само у устаљеним изразима типа: *јѐдна зȁ другōм* Ро.

5) Преношење акцената на проклитику са глагола:

а) Код ове врсте преношења акценат се најчешће повлачи на негацију *не*: *нѐ ваљā* Ја, *нѐ ваљāш* Си, *нѐ знāм* БЗ Го До Ја Ма Ни Ро Си Ст Тр, *нѐ знāш* БЗ Го До Ја Ни Ро Си Ст Тр, *нѐ знајȳ* БЗ Го До Ја Ни Си Ст, а затим на везнике *и* и *да*: *ѝ нēмāм* Ја Ро, *ѝ ѿребā* Ро Си, *ѝ слȳжē* Ја Ро; *дȁ видѿм* Си.

б) Прасловенски облик преношења познат је и у аористу глагола: *нѐ донесе* Зл, *нѐ јāви се* Ро, *нѐ рече* Ја Ро Си.

Новоштокавско (ново) преношење

48. Како овај говор припада источнохерцеговачком говорном типу, у његова маркантна обележја спада и новоштокавско преношење акцената на проклитику, које се јавља „у случајевима када то захтевају принципи новоштокавске акцентуације, тј. када (ˇ) и (ˆ) не представљају прасловенске силазне акценте и када аналогија није пореметила првобитне односе“ (Николић1970: 40).

Новоштокавско преношење забележено је у следећим категоријама:

1) Примери преношења са именица мушког рода:

дȁ бог сȁчȳвā Си, *зȁ браѿом* Ро, *ѝ браѿ* Ја, *ȉ врѿ* Ја Ро, *зȁ Ђȳрђевадāн* Ја, *дȍ краја* Си, *ѝрѐѿ крāј* Ја, *нȁ крају* Си, *ȉ кук* Ја, *ȉ ѝодрум* Си, *нȁ ѝȳѿ* Ни, *ȉ раѿ* Ро, *ѝз раѿа* Ро, *ȉ рȳднѝку* Ја, *ȉ сну* Ја, *кȍд ујāка* Ро, *сȁ шѝореѿа* Ни, *ȉ шѝореѿу* Ни.

2) Примери преношења са именица средњег рода: *ѝз грōбља* Ни, *ѝ ђеци* Тр, *нȁ Миоче* Ја, *ȉ Пљēвљима* Ја, *ѝ Рожāнсѿво* Ро, *ȉ Сѿȳбло* Ја, *зȁ Ȳжѝце* Ја Ро, *ѝз Ȳжѝца* Ро Си Ст.

3) Примери преношења са именица женског рода:

[23] Појединачни случајеви без постакценатског квантитета забележени су и у Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 365).

ȍд бабē Ја, *нà бабу* Ја, *ỳ бању* Ја, *ỳ Босни* Ја, *ѝз бāшчē* Ни Ро, *ỳ бāшчу* Ни Ро, *ỳ ва̄тру* Ро, *ѝз ва̄трē* Ро, *зà годину* Си, *ỳ зāдрузи* Си, *ỳ Јабланици* Ја, *ỳ Јабланицу* Ја, *ѝз јамē* Ја, *ỳ кесу* Ја, *вишѐ кућē* Ни, *изà кућē* Ни Си, *изнà[д]-кућē* Ни, *крàј кућē* БЗ, *зà мāјку* Ро, *ȍд мāјкē* Ро, *кȍд мāјкē* Ни, *ỳ надницу* Ја, *ỳ њиву* Ро, *крàј оградē* Ни, *зà пāре* Ро, *ỳ по̄шту* Ја, *ỳс пр̄пике* Ни, *нà сарану* Ја, *зà свадбу* Ро, *зà славу* Ја, *нà славу* Ро, *ỳ собу* Ро, *узà сте̄пенице* Зл, *зà сто̄кōм* Ро, *окȍ сто̄кē* Ро, *нà Тару* БЗ Зл, *нà улици* Тр, *ỳ цр̄кви* Ја Си, *ỳ Чиготу* БЗ, *ỳ шкōлу* Ро, *пȍ шталама* Ја, *нà шталу* Си, *ỳ шталу* Ро, *ỳ шуми* Ни

4) Преношење са глагола: *дà видиш* Ни Ро, *нѝ враћала* Ни, *нѝ гледала* Ја, *дà идē* Си, *нѝ јео* Ја, *ѝ јесте* Ро, *ѝ кāжēм* Си, *ѝ није* Си, *ѝ носē* Ја, *ѝ пр̄чāм* Си, *ѝ пустимо* Ја, *ѝ слȳжē* Ја, *ѝ свађали* Ро, *нѝ свраћала* Зл.

5) Преношење акцената на проклитику са прилога:

ѝ горе Зл Си, *ѝ даљē* Ро, *ѝ доље* Ја, *зà мало* Си, *нѝ мало* Си, *пȍ мало* Зл, *ѝ сад* Ро, *дȍ сутра* Ја, *ѝ тад* Ро, *ѝ тамо* Ја Си.

6) Преношење са заменица:

Новоштокавско преношење јавља се:

а) у инструменталу једнине заменица: *пр̄ѐд њӣм* Ст, *сà њӣм* Го Ја Ни Си, *сà њōм* Го До Ја Ни Си, *сà чӣм* Ја;

б) у акузативу и локативу једнине заменице *она*: *зà њȳ* Ја Си; *нà њōј* Си, *ȍ њōј* Ја, *пȍ њōј* До Ро Си, *нà њōј* Си;

в) у генитиву заменице *она*: *кȍд њē* Ја Ст, *ȍд њē* До Ја Си Тр;

г) у дативу, инструменталу и локативу множине уз једносложне предлоге: *кȍд њē* Ја Ст, *сà нама* До Си, *пр̄ѐд нама* Ја;

д) у генитиву и акузативу множине личних заменица уз једносложне предлоге могу се јавити обе врсте преношења, а ново је чешће: *зà вāс* Ја Си, *зà нāс* Го Си, *кȍд нāс* Ја Ни Ро Си, *ȍд нāс* Го До Ја Си. Старо преношење јавља се у примерима: *зȁ нāс* Ст, *дȍ нāс* Ја, *кȍд њē* Си, *кȍд њӣх* Ја. [24]Постакценатска дужина понекад изостаје: *зȁ нас* Си, *кȍд нас* Ја.

Новоштокавско преношење најчешће се јавља у свим врстама придевских заменица:

а) код присвојних заменица: *ỳ нашōј* До, *пр̄ѐд нашōм* Ја, *ȍд мōг* Си, *зà свōг* До, *нà свōм* Ја;

б) код показних заменица: *крȍ[з]-та̄ј* Ни, *сà тӣм* Тр, *ỳ та̄ј* Ја, *ȍ[д]-тогā* Ја Си, *ỳ томē* Ни Си, *нà та̄ј* Ја;

в) код неодређених заменица: *ỳ некō* Ја, *ỳ некōј* Ни Си, *ỳ некōм* До Ја Си, *зà неколка* Ја.

7) Преношење са придева:

[24] Слично стање је у Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 366).

У свим забележеним случајевима пренесени акценат је краткоузлазни: *нà Бēлу Зѐмљу* БЗ Зл, *ỳ задњē врéме* Си, *ùс Крӣвē Рéкē* Ја, *зà Мокрӯ Гȍру* Ја, *ỳ Мокрӯ Гȍру* Си, *ỳ нашōј кȕћи* Тр, *ỳ сӣāрӣ крâј* До, *кò[д]-сӣāрē кȕћē* Ја.

8) Када је реч о глаголима, бројније су потврде новијег преношења. Померање се врши у облицима презента који на првом слогу имају силазне акценте, затим у мањем броју потврда у облицима аориста:

нè верујēм Ја Си, *нè виде* Љу, *нè видӣм* БЗ Ја Ни, *нè видӣмо* Ја Ро, *нè волӣм* Ја Си, *нè волӣш* БЗ Го До, *нè гледā* БЗ Ни Ро, *нè гледāмо* Го Ја, *нè дајӯ* Ро, *нè играш* Ја, *нè кāжēм* БЗ Љу, *нè кāжēш* Љу Си, *нè кајēм* се БЗ, *нè могнēш* Ја, *нè може* БЗ Го До Ја Љу Ни Ро Си, *нè можеш* БЗ Го До Ја Љу Ни Си Ст, *нè море* Си Ст, *нè мореш* Ја Си, *нè слāжēм* Го Љу, *нè слушāш* Зл Си, *нè смēшā* Ро, *нè смијē* Ро, *нè смрзнē* Си, *нè сӣāвāш* БЗ, *нè сӣанēш* Ја, *нè цркнēш* Ја, *нè чујēм* Ја Си, *нè чусмо* Ја, *нè шӣрикāм* Ја Ро.

49. У говорима златиборског краја уочена је и појава дугоузлазног акцента на проклитици као резултат померања силазног акцента са измењеном интонацијом. Уочили смо три случаја у којима се на проклитици може јавити дугоузлазни акценат:

1) Када се уместо пуног заменичког облика након проклитике употреби енклитички облик; у том споју енклитике и проклитике јавља се дугоузлазни акценат:

зá ме Ја, *нá ме* Ро, *зá се* Зл Ни Си, *нá се* Ма Ро, *зá шē* Ро Ни, *нá шē* БЗ Ја;

2) Као резултат преношења силазног акцента са једносложних облика личних заменица на проклитике такође се може јавити дугоузлазни акценат:

нá њга Љу, *зá њиг* До, *ý њиг* До, *зá њих* Си, *ý њих* Си;

3) Појава дугоузлазног акцента као резултат преношења силазног акцента (и дугог и кратког) на једносложне речи које су преузеле улогу проклитика, а имале су дуг акценат: *двé године* Ро, *ӣèд годӣнā* БЗ, *шрú године* Ро Си, *ӣó годинē* Ни, *двá дāна* Љу Тр Си До Ни, *шрú дāна* Љу Ни Си Тр, *двé иљаде* БЗ, *шрú иљаде* БЗ, *двá кила* Си, *двá месēца* Зл, *шрú месēца* Зл.

50. На основу анализиране грађе може се закључити да је преношење акцената у појединим облицима доследно спроведено (*нè гледā*, *нѐ знā*, *сȁ мнōм*, *нè рāдӣ*), у другим факултативно (*кò[д]-кућē – ко[д]-кȕћē*, *нȁ мōре – на мȏре*, *ù[з]-шкȏлē – и[з]-шкȏлē*) или се уопште не реализује (*да вȉдӣм*).

51. Ако пођемо од тога да је језик у својој основи динамичан и варијабилан и да се непрестано мења, можемо закључити да би квантитативни описи одређених језичких појава, утемељени на социолингвистичкој теорији урбане дијелектологије, били добар показатељ поменуте варијабилности.

Имајући у виду чињеницу да се појава коју пратимо не спроводи доследно у говору, поред географског узели смо у обзир и социјални простор, тако да тежиште посматрања није само на ономе што је постојано, већ на ономе што је варијабилно.[25] Познато је да не говоримо сви исто – разне друштвене класе говоре другачије, говорне карактеристике корелирају са друштвеним варијаблама као што су разни друштвени слојеви, различите генерације, разлике у говору мушкараца и жена. Пошто, између осталог, имамо намеру да установимо колико се језик, односно дијалекат мења, није важно само да набројимо језичке карактеристике које пратимо, већ да квантитативном анализом утврдимо у којој се мери оне мењају, а затим да их што боље објаснимо у оквиру поменутог теоријског оквира.

52. Полазећи од чињенице да на укидање преношења на проклитику утичу природне (узраст, пол) и друштвене варијабле (медији, степен образовања, радна средина, став према говорнику), намера нам је да приликом овог истраживања проверимо хипотезу колико су архаичне црте одлика говора старијих, а иновације млађих говорника, као и да утврдимо колико је иновација везана за степен образовања и радно место.[26] Како смо приликом спровођења истраживања имали у виду радове Ж. Бошњаковића (Бошњаковић 2009) и Дуње Јутронић-Тихомировић (Jutronic-Tihomirović 1988), користили смо методологију која је примењена у поменутим радовима.[27]

53. Информатори у чијем говору смо посматрали појаву преношења акцената на проклитике су становници Златибора (села: Рожанство, Никојевићи, Сирогојно, Стубло, Гостиље, Трнава и Јабланица) подељени према години рођења у четири старосне групе (у првој су они који су рођени до 1930; у другој рођени до 1950; у трећој рођени до 1970; у четвртој рођени до 1995). У

[25] Резултати претходних истраживања показују да су бројни фактори који утичу на факултативност преношења акцената, а неки од њих су: број слогова у самој речи и проклитици – структура акцентогене речи и проклитике (број слогова, јунктура између проклитике и акцентогене речи); врста речи, граматичке категорије, семантичко-синтаксичке функције (Недељков 1984, 282–287); семантика саме речи (антропоними, микротопоними, фитоними, зооними), њена функција у реченици (прилошка одредба, објекат), учесталост и универзалне тенденције у језику и идиолекту, што у овом случају подразумева тежњу „ка гласовној аутономности речи“ (Ивић, Бошњаковић, Драгин 1994, 91).

[26] Елементе социјалне дијалектологије налазимо још почетком XX века (Moskovljević 1921) и касније са још доследнијом применом ове методе (Rajić 1980-81; Magner 1983,1992; Тома 1994/95, 1998; Станковић 1997).

[27] У истраживању су консултовани и радови Лабова, који представљају почетак савременог приступа проучавању градских говора: *Sociolinguistic patterns*. Philadelphia: University of Pensilvania Press (Labov 1976), *Language in iner city – Studies in the Black English vernacular*. Philadelphia: University of Penylvania Press (Labov 1978).

првој групи су говорници без образовања или са четворогодишњом школом; у другој са средњом школом; у трећој са високим образовањем; у четвртој су најмлађи испитаници: средњошколци и основци.

Грађа је прикупљена методом интервјуа и упитника тамо где је било неопходно.

Резултати истраживања изложени су према старосном добу информатора, где су и наведени релевантни подаци за сваког од њих. Што се тиче редоследа излагања, најпре се наводе: 1. Примери са старим и новим преношењем; 2. Непренесеним (ˇ) и (ˆ) акцентом.

На крају се представља индекс фреквенције примера са пренесеним акцентом, а индекс се израчунава тако што се број примера са пренесеним акцентом подели са укупним бројем примера (са пренесеним и са непренесеним) и то помножи са сто. Овај модел примењен је у радовима Д. Јутронић-Тихомировић (који су нам послужили као модел у овом поглављу).[28]

Након резултата истраживања следи и графички приказ средњих вредности преношења акцената на проклитику према старосним групама.

54. И1 Д. М. рођена је 1930. године у Рожанству, има завршену четворогодишњу школу и све време је живела у Рожанству.

Примери са старим преношењем акцената на проклитику:

1) Са именица мушког рода: *зȁ врāт̄*, *ỳ дāн*, *ȉз глāса*, *нȁ глāс*, *ȉз грāда*, *ỳ грāд*, *дȍ мрāка*, *нȁ нōс*, *нȁ ūут̄*, *ȍд рāда*, *нȁ ст̄ō*;

2) Са именица средњег рода: *нȁ брдо*, *ỳз брдо*, *ȍ[д]-дрвет̄а*, *ỳ кола*, *нȁ мōре*, *ȉс ūоља*, *ỳ ūоље*, *ỳ Рожāнст̄ву*;

3) Са именица женског рода: *нȁ брзину*, *нȁ воду*, *нȁ глāву*, *ȍд глāди*, *нȁ јесēн*, *нȁ ноге*, *нȁ ногу*, *ūрȅд ноге*, *ỳ нōћ*, *нȁ ūамēт̄*, *нȁ Рудине*, *нȁ рȳке*, *нȁ ст̄рāну*, *ỳ ст̄рāну*;

4) Са заменица: *кȍд мене*, *крȍз његā*, *зȁ т̄ебē*, *сȁ т̄обом*;

5) Са глагола: *нȅ знāм*, *нȅ једēш*;

6) Са прилога: *чȅт̄ри ȉ ūō*.

Преношење није извршено у примерима: *на мо̑ре*, *ūо ūȍљу*, *у ūȍљу*;

На основу наведених примера закључујемо да су они са помереним акцентом чешћи (93,02%).

Примери са новим преношењем на проклитику

[28] *Morfološke promjene u splitskom vernakularu*: *prilog teoriji jezičnih promjena*. Filologija. Zagreb (Jutronić-Tihomirović 1986a, 153–160); *Jedna moguća sociolingvistička univerzalija*. Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio filoloških znanosti. Zadar 15 (Jutronić-Tihomirović 1986b, 17–28); *Dijalekat ili vernakular*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio filoloških znanosti. Zadar 17 (Jutronić-Tihomirović 1988, 5–16).

1) Са именица мушког рода: *за̀ брашом*, *ỳ рашт*, *ùз рашта*, *ко̀д ујāка*,

2) Са именица женског рода: *пò бāшчи*, *ко̀д вашрē*, *ỳ вашру*, *ù Јасна*, *ко̀[д]-кућē*, *прѐ[д]- кућōм*, *за̀ мāјку*, *о̀д мāјкē*, *за̀ пāре*, *на̀ свадбу*, *на̀ славу*, *ỳ собу*, *за̀ сшокōм*, *за̀ Ужпце*, *ùз Ужпцā*, *ỳ шкōли*;

3) Са заменица: *са̀ вама*, *ко̀д вāс*, *за̀ нāс*, *ко̀д нāс*, *за́ њиг*, *за̀ њпм*, *са̀ њпм*, *са̀ њима*, *нù ōн*, *ù овāј*, *ù сāм*, *за̀ шпм*, *ù шō*, *пò шōј*;

4) Са глагола: *нѐ волп*, *нѐ волпш*, *нѐ гледā*, *нѐ јāвп се*, *нѐ косимо*, *нѐ можеш*, *нѐ прпчāш*, *нѐ рāдē*, *нѐ рāдпмо*, *нѐ шребā*, *нѐ шрāжпмо*;

5) Са прилога: *ù даљē*, *ù сад*, *ù шад.*

Преношење није извршено у примерима:

Код именица: *ко[д]-кỳћē*, *од мâјкē*, *у пòдрум*, *у Ûжпцу*, *из шкôлē*, *у шкôлу*, *и[з]- шпàлē*;

Код заменица: *са нѐкпм*, *код нѐкпх*, *о њѝма*, *са шê спране*, *за шô*, *због шôга*, *о шôме.*

Индекс фреквенције примера са новим преношењем износи 77,41%.

55. И2 М. Ј. рођена је 1929. у Сирогојну. Живи у Сирогојну и има завршену четворогодишњу школу.

Примери са старим преношењем на проклитику

1) Са именица мушког рода: *ѐд рāда*;

2) Са именица средњег рода: *бѐз ока*, *ỳ кола*;

3) Са именица женског рода: *ỳ вōјску*, *нѐ глāву*, *ѐд глāди*, *нѐ земљу*, *ỳ јесēн*, *нѐ рȳку*, *пѐ[д]-старōс*;

4) Са заменица: *прѐдā ме*, *зѐ менē*, *ѐд менē*, *зѐ његā*, *ко̀д његā*, *ѐд његā*, *зѐ себē*, *зѐ шебē*, *дѐ шта*;

Није извршено преношење: *по двâ дана*, *за шрû гѐдине*;

Индекс фреквенције примера са старим преношењем на проклитику износи 86,36%.

Примери са новим преношењем на проклитику

1) Са именица мушког рода: *да̀ бог са̀чȳвā*, *дò краја*, *ỳ подрум*;

2) Са именица средњег рода: *ùз Ужпца*;

3) Са именица женског рода: *нà Бијелōј Зѐмљи*, *пò бāшчи*, *двје́ године*, *шри́ године*, *за̀ годину*, *ỳ зāдрузи*, *изà куће*, *окò кућē*, *прѐ[д]-кућōм*, *ỳ кућу*, *ỳ соби*, *ỳ собу*, *нà сшаницу*, *ỳ цркви*, *ỳ Чāјешину*, *ỳ школи*, *ỳ школу*;

4) Са заменица: *са̀ вама*, *у́ ме*, *са̀ њпм*, *са̀ њима*, *нù ōн*, *ù сāм*, *ù шō*;

5) Са глагола: *да̀ идē*, *ù кāжēм*, *ù није*, *ù прпчāм*;

6) Са прилога: *ù горе*, *ù шамо*;

7) Са заменица: *ù јā*, *нàд нама*, *за́ њга*, *ѐд њē*, *ù њēна*, *за̀ њпм*, *са̀ њпм*, *са̀ њōм*, *за̀ шō*, *са̀ шијем*, *са̀ чпм.*

Није извршено преношење: *ко[д]- цр̑квē, у Ӯжице.*

Индекс фреквенције примера са новим преношењем износи 95,91%.

56. И3 Р. У. рођен је 1929. у Стублу. Живи у Стублу и има завршена четири разреда основне школе.

Примери са старим преношењем на проклитику

1) Са именица мушког рода: *д̀д бога*, *пр̏ед богом*, *д̀д рāда*;

2) Са именица средњег рода: *нȁ брдо*, *нȉз брдо*, *ӯз брдо*, *д̀д злāта*, *нȁ мјесто*, *нȁ небу*;

3) Са именица женског рода: *д̀[д]- крви*;

4) Са заменица: *ко̀д менē*, *нȁ нас*, *д̀д нас*, *д̀ко тебē*;

5) Са глагола: *нѐ ваљā*, *нѐ знајӯ*;

6) Са бројева: *ѝ двоје*, *пд̀ двоје*, *пд̀ троје.*

Није извршено преношење: *у нôћ*, *од мѐне.*

Индекс фреквенције примера са пренесеним акцентом износи 90,90 %.

Примери са новим преношењем на проклитику

1) Са именица мушког рода: *дȁ бōг дâ*, *зȁ Ђӯрђевдāн*;

2) Са именица средњег рода: *сȁ срца*, *ѝ[з]-Пљевāљā*;

3) Са именица женског рода: *пд̀ бāшчи*, *ӯ Јабланици*, *ӯ кућу*, *нȁ фāрми*, *ѝ[з]-Чајетинē*, *ӯ Чајетини*, *ӯ школи*, *ӯ школу* (именица *шко̀ла* изговара са кратким акцентом, па се према томе наведени облици јављају без дужине);

4) Са заменица: *ѝ јā*, *сȁ нама*, *зȁ нāс*, *ѝ нāс*, *сȁ њима*, *ко̀[д]-тē*, *ѝ ти*, *сȁ тијем*, *зȁ тō*, *ò[д]-тогā*, *нȁ тӯ*, *нȁ чем*;

5) Са глагола: *нѐ будēмо*, *нѐ верујē*, *нѐ верујēм*, *нѐк идē*, *нѐ кāжēм*, *нѐ кāжӯ*, *нѐ мислтмо*, *нѐ могӯ*, *нѐ сваћāмо*;

6) Са прилога: *ѝ сад*, *ѝ тамо*;

Није извршено преношење: *у Ј̀абланици*, *у кӯћу на Мѝочу*, *у Пљѐвља*, *на Т̀ари*, *код Ӯжица*; *по тôм*, *по тôме*; *у дôњē село*; *и сȁд.*

Индекс фреквенције примера са пренесеним акцентом износи 78,72%.

57. И4 М. Ц. рођена је 1938. у Никојевићима. Има завршену основну школу и живи у Никојевићима.

Примери са старим преношењем на проклитику

1) Са именица мушког рода: *ӯ грāд*, *ӯ дан*, *пр̏еко дāна*;

2) Са именица средњег рода: *нȁ дрво*, *ӯ кола*, *нȁ небо*, *ӯ око*, *ӯ поље*, *ӯ пролеће*;

3) Са именица женског рода: *нȁ глāву*, *пд̀д глāву*, *нȁ земљу*, *зȁ зӣму*, *дд̀ јесени*, *крд̀з ограду*, *зȁ рӯку*, *пд̀д рӯку*, *нȁ стрāну*, *нȉза стрāну*;

4) Са заменица: *пр̏еда мнōм*, *сȁ мнōм*, *сȁ собōм*, *пр̏е[д]-собōм*, *сȁ тобōм*;

5) Са глагола: *ȕ бӣло*;

6) Са бројева: *дȍ ӣрӣ*, *ӣȍ ӣрӣ*;

Није извршено преношење: *за ӣрȋ саӣа.*

Индекс фреквенције примера са пренесеним акцентом износи 96,55%.

Примери са новим преношењем на проклитику

1) Са именица мушког рода: *ȕ[з]-ӣодрума*, *нȁ ӣрōзōр*, *нȁ ӣӯӣ*, *сȁ ӣӣорешӣа*, *ȕ ӣӣорешӣу*;

2) Са именица средњег рода: *ȕз грōбља*;

3) Са именица женског рода: *ȕз бāшчē*, *ӣȍ бāшчи*, *ȕ бāшчи*, *вишȅ кућē*, *изнȁ[д]-кућē*, *кȍ[д]-кућē*, *ӣрȅ[д]-кућōм*, *кȍд мāјкē*, *крȁј оградē*, *ȕ[з]-ӣрӣӣке*, *нȁ ӣӣалу*, *ȕ ӣӣали*, *ȕ шуми*, *ȕ шуму*;

4) Са заменица: *сȁ вама*, *бȅз менē*, *кȍд менē*, *ȕ нешӣо*, *кȍд њӣх*, *зȁ њōм*, *сȁ њōм*, *ȕ ōн*;

5) Са глагола: *дȁ видӣш*, *нȉ враћала.*

Када је реч о глаголским формама, померање по овом моделу врши се са оних облика презента који у првом слогу имају силазне акценте, као и са облика аориста и императива: *нȅ брāнӣм*, *нȅ бринēм*, *нȅ волӣм*, *нȅ гледāм*, *нȅ дāмо*, *нȅ идēмо*, *нȅ кāжēм*, *нȅ ӣравӣмо*, *нȅ рāдӣмо*, *нȅ сијēмо*, *нȅ чујē се*; *нȅ дадоше*, *нȅ сӣигоше*; *нȅ дāј*, *нȅ гледāј*;

6) Са бројева: *ӣȍ другӣ ӣуӣ*, *нȁ другōм*;

Није извршено преношење: *и[з]-цȓквē*;

Индекс фреквенције примера са пренесеним акцентом износи 98,03%.

58. И5 Р. Р рођена је 1943. у Сирогојну. Живи у Сирогојну и има завршену основну школу.

Примери са старим преношењем на проклитику

1) Са именица мушког рода: *ӣрȅко дāна*, *ȍ[д]-смēха*;

2) Са именица средњег рода: *нȁ мōре*;

3) Са именица женског рода: *нȁ сӣрāну*;

4) Са заменица: *зȁ менē*, *кȍд менē*, *нȁ менē*, *вȉше нāс*, *ȍко њē*, *нȁ шӣа*;

5) Са глагола: *нȅ знāм*;

Није извршено преношење акцената: *од бȍга*, *на глȃву*, *за рȳку.*

Индекс фреквенције примера са пренесеним акцентом износи 78,57 %.

Примери са новим преношењем на проклитику

1) Са именица мушког рода: *ȕ госӣе*, *нȁ крају*, *нȁ ӣраг*;

2) Са именица средњег рода: *ȕ блаӣо*;

3) Са именица женског рода: *ӣȍ бāшчи*, *ȕ кући*, *кȍ[д]кућē*;

4) Са заменица: *ȕ мōм*, *ӣȍ некōј*, *зȁ њӯ*, *ȍ[д]-ӣогā*, *ȍ[д]-чега*;

5) Са глагола: *нȅ волӣ*, *нȅ може*, *нȅ ӣребā*, *нȅ чекā*;

6) Са прилога: *за̀ мало.*

Није извршено преношење акцената:

на ва̏шру, *на за̂пад*, *испре[д]-ку̏ћē*, *по ку̏ћи*, *у ку̏ћи*, *у ку̏ћу*, *у њи̏ви*, *и[з]-со̀бē*, *у со̀бу*, *око сшо̀кē*, *и[з]-ча̏шē*, *бе[з]-шко̂лē*, *о[д]-шљи̂вā*; *за ва̂с*, *и ви̂*, *ни ми̂*, *по мо̂м*, *код мо̂г*, *за на̂с*, *код на̂с*, *у њи̏нōј*, *за шво̂ј*; *уз дру̏гō*; *по ма̏ло.*

Индекс фреквенције примера са пренесеним акцентом износи 41,46%.

59. И6 М. С. рођен је 1948. у Гостиљу. Живи у Гостиљу, има завршену средњу школу.

Примери са старим преношењем на проклитику

1) Са именица мушког рода: *на̏ пӯш*;

2) Са именица средњег рода: *у̀з брдо*, *на̏ мōру*;

3) Са именица женског рода: *на̏ нōћ*, *на̏ рӯке*;

4) Са заменица: *о̀д менē*, *ко̀д нāс*, *ко̀д његā*, *о̀д чегā*;

5) Са глагола: *нѐ ваљā.*

Преношење није извршено у примерима: *на бр̀ду*, *и[з]-по̀ља*; *за два̂ дана*;

Индекс фреквенције примера са пренесеним акцентом износи 76,92 %.

Примери са новим преношењем на проклитику

1) Са именица мушког рода: *ко̀д браша*;

2) Са именица средњег рода: *о̀[д]-срца*;

3) Са именица женског рода: *ко̀[д]-кућē*, *кра̀ј кућē*, *о̀[д]-кућē*, *у̀ кући*, *ко̀д мājкē*, *са̀ мājкōм*, *на̀ Тари*, *на̀ Тару*, *у̀ Чигошу*, *у̀ шкōлу*,

4) Са заменица: *за̀ њих*, *ко̀д њих*, *са̀ њōм*, *ѝ ōн*, *нѝ шō*, *о̀ шоме*;

5) Са глагола: *нѐ мōрāм*, *нѐ пишā*, *нѐ спрēмāм*, *ѝ шребā*;

6) Са прилога: *ѝ даљē*, *по̀ мало*, *до̀ сад*;

7) Са бројева: *пѐ[ш]-годинā*, *пѐш-иљāдā*, *шриѐс-иљāдā*, *два́-месēца*, *шри́-месēца.*

Није извршено преношење: *за но̀ву*, *на Та̀ру*; *код мо̂г*, *ни ша̂ј*, *и шо̂.*

Индекс фреквенције примера са пренесеним акцентом износи 85,71%.

60. И7 Д. Ј. Рођена је 1954. у Јабланици. Живи у Јаблиници, има завршену основну школу.

Примери са старим преношењем на проклитику

1) Са именица мушког рода: *пре̏д богом*, *по̀д бором*, *пре̏ко дāна*, *у̀ дāн*, *за̀ динāр*, *до̀ мрāка*, *по̀д нōж*, *о̀ко снијега*, *са̀ Увца*;

2) Са именица средњег рода: *на̏ брдо*, *на̏ брду*, *на̏ ђецу*, *на̏ лēђа*, *на̏ мōре*, *и̏з неба*;

3) Са именица женског рода: *у̀ јесēн*, *до̀ јесени*, *у̀ колима*, *у̀ нōћ*, *по̀д ограду*, *по̀ш сшарōс*, *на̏ сшрāну*;

4) Са заменица: *нȁ когā*, *кȍд менē*, *дȍ нас*, *зȁ нāс*, *нȁ нас*, *ӣрѐко нāс*, *зȁ његā*;

ӣрѐма њима, *кȍ[д]-себē*, *зȁ шт҃а*;

5) Са глагола: *нѐ знāм*, *нѐ знāш*, *нѐ рече*;

6) Са бројева: *зȁ двоје*, *ӣȍ т҃роје*, *ȳ т҃рӣ*.

Индекс фреквенције примера са пренесеним акцентом износи 100%.

Примери са новим преношењем на проклитику

1) Са именица мушког рода: *ȉ брат҃*, *ȳ врт҃*, *зȁ Ђȳрђевдāн*, *нȁ крāј*[29], *ȳ кук*, *двá месēца*, *ȳ рȳднӣку*, *ȳ сну*;

2) Са именица средњег рода:, *нȁ Миоче*, *ȳ Пљēвљима*, *ȳ Ст҃ȳбло*, *ȳ Ȳжт҃ц҃у*;

3) Са именица женског рода: *ȍд бабē*, *нȁ бабу*, *ȳ бању*, *ӣȍ бāшчи*, *нȁ Бијелȳ глâву*, *ȳ Босни*, *двé-године*, *ȳ Јабланици*, *ȳ Јабланицу*, *ȉз јамē*, *ȳ кесу*, *ȉ кӣчма*, *ȉ краве*, *ȍ[д]-крāвā*, *ȉ[з]-Крӣвē Ријéкē*, *ӣȍ кућама*, *кȍ[д]-кућē*, *ӣȍ кући*, *ȳ Мокрȳ Гȍру*, *ȳ надници*, *бѐ[з]-ӣāрā*, *ȳ ӣош҃ти*, *нȁ сарану*, *зȁ славу*, *кȍ[д]-цр҃квē*, *ȍ[д]-цр҃квē*, *дȍ цр҃квē*, *дȍ Чајеш҃инē*, *ȉ[з]-Чāјеш҃инē*, *ӣȍ Чāјеш҃ини*, *ȳ шкōлу*, *ӣȍ ш҃талама*, *ȳ шуми*;

4) Са заменица: *ȉ јā*, *сȁ нама*, *кȍд нāс*, *сȁ њӣм*, *сȁ њима*, *сȁ њōм*, *зȁ себē*, *нȉ т҃ӣ*, *сȁ т҃ӣм*, *збȍг т҃огā*;

5) Са глагола: *ш҃тȁ бӣ*, *нѐк идē*, *нȉ јео*, *ȉ носē*, *ȉ ӣус҃тимо*, *ȉ слȳжē*;

6) Са прилога: *ȉ доље*, *ȉ т҃амо*;

7) Са заменица: *ȉ јā*, *зá нас*, *ý њга*, *и́ њих*, *ȉ т҃ӣ*, *ȉ т҃о*, *ȳ т҃ијем*;

8) Са бројева: *нȁ[с]-двије*, *ȳ осмӣ*, *ȳ ӣрвӣ*;

Није извршено преношење: *у Чȁјеш҃ину*.

Индекс фреквенције примера са пренесеним акцентом износи 98,71%.

61. И8 Г. М. рођена је 1961. у Рожанству, где живи. Има завршену средњу школу.

Примери са старим преношењем на проклитику

1) Са именица мушког рода: *зȁ дāн*, *бѐз леба*, *нȁ ӣȳт҃*;

2) Са именица средњег рода: *ȍ[д]-дрвеш҃а*, *нȁ мōре*, *ȳ ӣоље*, *ȳ ӣољу*;

3) Са именица женског рода: *ȳ воду*, *нȉз воду*, *нȁ Рудине*;

4) Са заменица: *ȍд менē*, *ȍд нāс*, *кȍд нас*, *кȍд нāс*, *кȍд његā*, *ӣрѐко његā*, *кȍ[д]- т҃ебē*;

5) Са глагола: *нѐ рече*;

6) Са бројева: *чѐт҃рēс ȉ ӣēт҃*.

[29] У неким говорима може се чути и *нȁ крāј* (Барјактаревић 1963, 61), али је у већини говора у непосредној околини *нȁ крāј*: говор Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 198), пљеваљски (Ружичић 1927, 172), србијанско Полимље (Николић 1991, 36).

Преношење није извршено у примерима: *на бр̏до*, *у во̏ду*, *на гла̂ву*, *од гла̂ди*, *на мо̂ре*, *на не̏бо*, *на но̏ге.*

Индекс фреквенције примера са пренесеним акцентом износи 73,07%.

Примери са новим преношењем на проклитику

1) Са именица мушког рода: *да̀ бо[г]-са̀чӯва̄*, *у̀ ра̄ш*;

2) Са именица средњег рода: *ӣрѝ дну*;

3) Са именица женског рода: *ӣо̀ ба̄шчи*, *у̀ ба̄шчу*, *ѝз ба̄шче̄*, *ко̀[д]- куће̄*, *у̀ кући*, *у̀ њиви*, *око̀ сӣоке̄*, *на̀ улици*, *у̀ шко̄лу*, *ѝ[з]-шӣале̄*, *у̀ шӣали*;

4) Са заменица: *са̀ вама*, *ѝ ја̄*, *нѝ ја̄*, *ѝ мӣ*, *са̀ нама*, *на̀ некӣ*, *збо̀г ње̄*, *о̀д ње̄*, *са̀ њӣм*, *са̀ њима*, *са̀ ње̄м*, *за̀ о̄вце*, *нѝ о̄н*, *ѝ са̄м*, *ѝ ӣо̄*, *у̀ ӣо̄м*;

5) Са глагола: *да̀ виш ӣи (да видиш ӣи)*, *ѝ јесӣе*;

6) Са прилога: *ѝ сад*, *ѝ ӣад*, *ѝ ӣамо.*

Преношење није извршено у примерима:

Код именица: *у ба̏њу*, *у го̏сӣе*, *и[з]-Же̏љӣна̄*, *из ку̂јне̄*, *ӣоре[д]-ку̏ће̄*, *око ку̏ће̄*, *са ма̂јко̄м*, *без ма̂јке̄*, *код на̂с*, *на на̂с*, *у њѝву*, *из Пље̏ва̄ља̄*, *и[з]-шко̂ле̄*, *у шӣа̀лу*;

Код заменица: *за мѐне̄*, *око сѐбе̄*, *за сѐбе̄*, *због ӣо̂га*, *од ӣо̂га*, *око ӣо̂га*;

Код прилога: *на го̏ре̄*, *до ка̏д*;

Индекс фреквенције примера са пренесеним акцентом износи 61,40%.

62. И9 Рођен је 1995. у Ужицу. Живи на Златибору, има завршену средњу школу.

Примери са старим преношењем на проклитику

1) Са именица мушког рода: *у̀ гра̄д*;

2) Са именица средњег рода: *на̏ мо̄ру*;

3) Са именица женског рода: *на̏ ногу*, *у̀ рӯке*;

4) Са заменица: *ко̏д мене*;

5) Са глагола: *не̏ зна̄м*, *не̏ зна̄ш.*

Преношење није извршено: *у во̏ду*, *на гла̂ву*, *у го̏сӣе*, *у ко̏ла*, *у ру̂ке*, *у сва̏ӣове.*

Индекс фреквенције примера са пренесеним акцентом износи 53,84.

Примери са новим преношењем на проклитику

1) Са именица мушког рода: *ѝ[з]-ӣодрума*;

2) Са именица средњег рода: *на̀ раме*;

3) Са именица женског рода: *ӣрѐ[д]куће̄м*, *на̀ славу*, *у̀ соби*, *ѝ[з]-собе̄*, *на̀ улици*, *на̀ улицу*, *ѝ[з]-школе̄*, *у̀ школу*;

4) Са заменица: *са̀ нама*, *ко̀д ње̄*, *са̀ њима*, *о̀ ӣоме*;

5) Са глагола: *нѐ идӣм*;

6) Са прилога: *о̀[д]-сад.*

Примери са непренесеним акцентом:

од бра̏ша̄, и[з]-кньȕгē, у кньȕзи, до кра̏ја, и[з]-кȕћē, у кȕћу, код ма̂јкē, са ма̂јкōм, од ма̏чкē, на са̂нкама, са сла̏вē, ко[д]-сшрȋнē, у фȋрми, у цр̄кву, и[з]-ча̏шē, у шко̂лу, о[д]- шљȋвā; на мо̂г, из на̏шē, у нѐкō, на нѐкōм, са њȋм, са њȋмā, на њо̂ј, у шо̂, и[з]-шо̂г, у шо̏мē; од бȋљнōг, на ма̂лōј, ко[д]-сша̂рē; и сȕшра.

Индекс фреквенције примера са пренесеним акцентом износи 34.04%

63. И10 А. Ћ. рођена је 2004. у Ужицу. Живи у Рожанству, похађа основну школу.

Примери са старим преношењем:

1) Са именица мушког рода: *о̏д бога, на̏ камēн, до̏ мра̄ка*;

2) Са именица средњег рода: *ȕз брдо*;

3) Са именица женског рода: *ȕ во̄јску*;

4) Са заменица: *до̏ њега̄, ко̏д на̄с*;

5) Са глагола: *нѐ зна̄ш, нѐ ваља̄.*

Преношење није извршено у: *у во̂з, око вра̂ша, из да̂на у да̂н, за два̂ дана, на зѐмљу, у ло̂в, до по̏ја̄са, на ре̂д, за ру̂ку, на сшо̂; о[д]-ко̀га̄, за мѐне, од мѐне, без њѐга, по̄ред њѐга̄, око сѐбе, по̄реко сѐбе, по̄ шрȋ по̄ша.*

Индекс фреквенције примера са пренесеним акцентом износи 33,33%

Примери са новим преношењем на проклитику

1) Са именица женског рода: *ȕ кући, ȕ цр̄кву*;

2) Са заменица: *за̀ нама, по̄рѐд нама, са̀ нама, на̀ на̄с*;

3) Са придева: *ȕ̀[з]-Цр̄нē Го̀рē*;

4) Са глагола: *нѐ идē̄м, нѐ идӯ.*

Преношење се не врши у примерима: *и[з]- ко̂ла̄, од ма̂јкē, на сва̏дбу, и[з]-со̏бē; и мо̂ј, уз на̂с, из на̏шē, из њѐног, о шо̂ме; у Но̏вӯ Ва̂рош; по̄ дру̏гī по̄ша, на дру̏гӯ сшра̂ну.*

Индекс фреквенције примера са пренесеним акцентом износи 42,85%.

64. И11 Ј. М. рођена је 1988. у Сирогојну. Има завршену средњу школу.

Примери са старим преношењем

1) Са именица мушког рода: *ȕ гра̄д*;

2) Са именица средњег рода: *на̏ мо̄ре, ȕ око*;

3) Са именица женског рода: *на̏ гла̄ву, ȕ јесē̄н*;

4) Са глагола: *нѐ зна̄м.*

Преношење није извршено у примерима: *по̄реко бр̏да, у во̏ду, на гла̂ву, по̄реко да̂на, на зѐмљу, за зȋму, из мра̂ка, за ру̂ку, о[д]-смѐха, и[з]-ша̂на, у сшра̂ну; по̄реко на̂с, по̄ред њѐга, око шѐбе, о[д]-чѐга; у два̂ са̂ша, за шрȋ да̂на; ма̏ло по̄ ма̏ло.*

Индекс фреквенције примера са пренесеним акцентом износи 25%

Примери са новим преношењем на проклитику

1) Са именица женског рода: *ȕ[з]-кућē*, *нȁ свадбу*, *ȕ[з]-собē*, *ỳ собу*, *ỳ школу*;

2) Са заменица: *кȍд вāс*;

3) Са глагола: *нѐ верӯ̄ј*, *нѐ идēш.*

Преношење није извршено у примерима: *у гȍсте*, *и[з]-књȉгē*, *у сȍбу*, *из Ȕжица*, *у Ȕжицу*, *у цр̂кву*, *и[з]-Чȁјетинē*; *због њê*, *са њȏм*, *у нѐшто*; *у пêтē ра́зред.*

Индекс фреквенције примера са пренесеним акцентом износи 42,10%.

Закључна разматрања

65. Старо или рецесивно преношење акцената на проклитике најчешће се спроводи код именица, а индекс фреквенције ове врсте преношења акцената са именица на проклитике расте од млађих ка старијим информаторима. Преношење је често у именицама мушког рода које у номинативу једнине имају дугосилазни акценат и силазну интонацију задржавају и у другим падежима једнине, осим локатива (*ỳ дāн*, *ỳ вōз*). Код именица средњег рода прасловенски тип преношења спроводи се у већ познатим категоријама „и то како код именица које су још у прасловенској епохи имале један од силазних акцената на основи, тако и код оних које су те акценте касније добиле (Николић 1991:34): *нȁ мōре*, *ỳ пōље*. Код именица женског рода на *-а* ова врста преношења јавља се само у акузативу једнине и номинативу и акузативу множине: *ỳ глāву*, *нȁ грāне*, *нȁ рӯку.* Старо преношење са именица јавља се и у случајевима када проклитика није предлог, најчешће у устаљеним експресивним изразима: *Нема нȉ дâна шкȏлē.* На основу анализиране грађе уочили смо да се велики број померања јавља код предлога са месним значењем: *ỳ грāд*, *нȁ мōре*, *нȁ Рудине.*

Глаголи по броју преношења заостају за именичким лексемама – сви имају пренесени акценат у случајевима где се силазни акценти преносе на негацију *не.* Старо померање најчешће се врши код глагола у 2. и 3. лицу једнине аориста (*нѐ рече*), и у презенту глагола знати (*нѐ знāм*, *нѐ знāш*). У једнини презента глагола *знȁти* заступљена су оба модела преношења, али преовлађују ликови са силазном итонацијом.[30] У првом и другом лицу мно-

[30] Исп. Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 370), Горобиље (Николић 1972, 634), Равни (Ђуровић 1988, 179), Љештанско (Тешић 1977, 173); у Пљевљима је само *нѐ знāм* (Ружичић 1927, 174).

жине је само *нѐ знāмо*, *нѐ знāше*.[31] Када је у питању глагол *ѝћи*, без обзира на то да ли је у презенту нагласак силазне или узлазне интонације, врши се редовно преношење на негацију *не*. У говору наших информатора присутне су обе врсте преношења (*нѐ идēм*, *нѐ идēмо*).[32]

Старо преношење забележено је и код личих заменица *мѐне/мѐнē*, *шѐбе/шѐбē*, *сѐбе/сѐбē*, *њѐга/њѐгā*, *кȍга/кȍгā*, које се увек преносе у виду краткосилазног акцента (*ȍд менē*, *кȍд нас*, *ȍд нāс*). Грађа са терена показује да је оно фреквентније код старијих генерација, те да идекс фреквенције нагло опада тек у последњој старосној категорији.

Рецесивно преношење са основних бројева на предлог јавља се у мањем броју примера (*дȍ шрū*, *пȍ шрū*) и такође је одлика старијих говорника. Прасловенски модел преношења јавља се и код сложених бројева типа *два́десēш ѝ двā*.

Дијаграм 1 показује да је старо преношење најфреквентније код генерације рођене до 1954. године, а затим нагло опада.

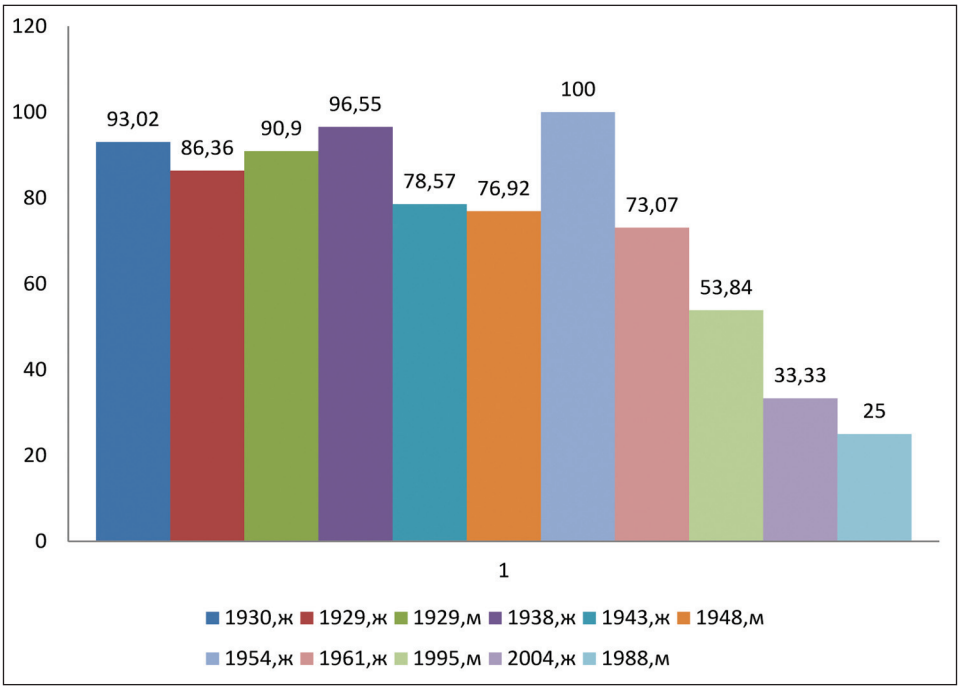

[31] У србијанском Полимљу чеће се јавља *не зна́мо*, *не зна́ше* (Николић 1991, 54).

[32] У Ужичкој Црној гори је *нѐ идēм* (Марковић 2011, 370); у србијанском Полимљу заступљене су обе врсте преношења (Николића 1991, 53).

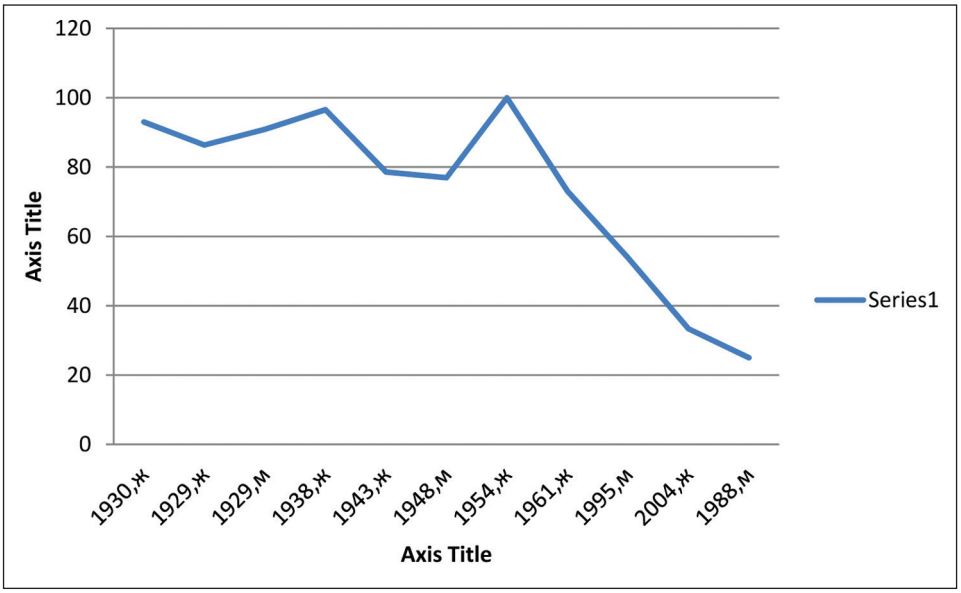

66. Када је реч о новоштокавском преношењу, грађа са терена показује да су најбројнији примери преношења акцената са именица женског рода на *-а* (*зà славу*, *кò[д]-цр̄квē*, *ò[д]-цр̄квē*)[33]. Као и код старог преношења, ни овде проклитика не мора бити предлог: *ù мā̄јка*, *ù краве*, *ù кт̄чма.*

Ново преношење акцената најчешће се јавља код именица са семантичким знаком anima (-) у функцији прилошких одредби (*нà славу*, *ù[з]-собē*, *ỳ соби*, *нà улици*, *нà улицу*, *ù[з]-школē*, *ỳ школу*). Преношење се често врши и код топонима у функцији прилошких одредби за место (*ỳ Јабланицу*, *нà Миоче*, *ùз Ӯжицā*, *ỳ Чајет̄ину*).

Ново преношење акцената на проклитике често је и код појединих врста заменица. Код личних заменица *ја*, *т̄и*, *он*, *ми* и *ви* акценат се на проклитику преноси у виду краткоузлазног акцента (*кòд вā̄с*, *кòд нā̄с*, *сà њō̄м*), мада се преношење може вршити и на везник (*ù јā̄*, *нù т̄ū̄*); тако је и код показних (*нà т̄ō̄м*, *ỳ т̄ō̄ј*) и присвојих заменица (*òд мō̄г*, *зà т̄вō̄г*). У овој категорији преношење се, осим код старијих, често јавља и код млађих информатора.

Новоштокавско преношење јавља се код редних бројева: *ù другū̄*, *ỳ т̄ећū̄*. Поред тога, у златиборском говору поједини бројеви могу се понашати као проклитике, што се огледа у потврдама типа: *двá дāна*, *двá сāт̄а*, *т̄рú године*.

[33] У говорима србијанског Полимља се наводи да је то „логична последица чињенице да је старо преношење лексички и парадигматски доста ограничено“ (Николић 1991, 38).

Новоштокавско преношење код свих информатора доследно је спроведено у облицима презента (*нѐ мислӣм*, *нѐ чујēм*) и императива (*нѐ дāј*).

Дијаграм 2: Новоштокавско преношење акцената на проклитику

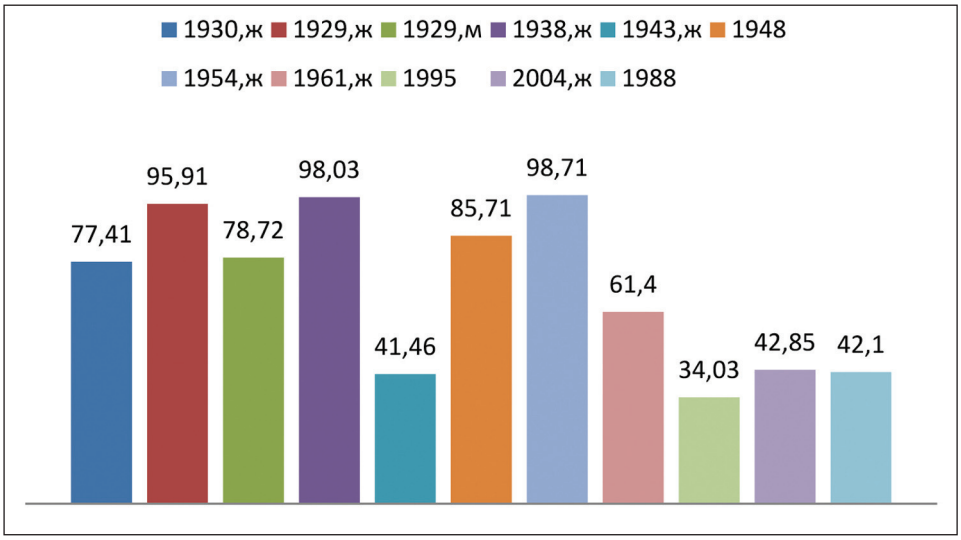

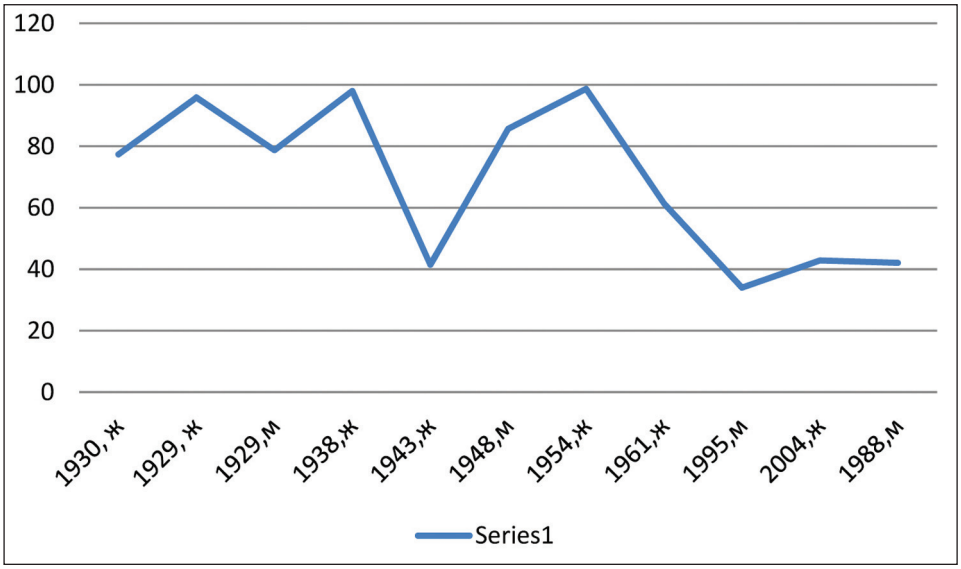

67. Осим лингвистичким чињеницама, изостанак преношења поједини аутори тумаче и екстралингвистичким факторима. И. Поповић (1968) до-

следност преношења на проклитику доводи у везу са нормалним, односно емфатичним говором, док истраживање новосадске групе аутора као важан фактор наводи улогу традиције у преношењу акцената на проклитику (Ивић, Бошњаковић, Драгин 1994: 88–89), што значи „да би млађи носилац говора преносио акценат на проклитику, он треба да то чује од других и потом да има компетенцију њене употребе“. Резултати овог истраживања такође доказују да се „неке промене у језику не могу тумачити само социјалним факторима“ (Бошњаковић 2009: 106), па се напуштање ове дијалекатске црте везује за узраст информатора. Индекс фреквенције показује да преношење на проклитику са помереним акцентом опада са растом године рођења информатора. Код млађих генерација преношење у великом броју примера изостаје, сем када је реч о негираним глаголима.

Надамо се да ће овај модел у извесној мери показати тенденције и правац кретања наведене промене у говорима златиборског краја.

	иницијал	пол	година рођења	место	школска спрема
И1	Д. М.	ж	1930.	Рожанство	Четири разреда
И2	М. Ј.	ж	1929.	Сирогојно	Четири раздреда
И3	Р. У.	м	1929.	Стубло	Четири разреда
И4	М. Ц.	ж	1938.	Никојевићи	Основна школа
И5	Р. Р.	ж	1943.	Сирогојно	Основна школа
И6	М. С	м	1948.	Гостиље	Средња школа
И7	Д. Ј.	ж	1954.	Јабланица	Основна школа
И8	Г. М.	ж	1961.	Рожанство	Средња школа
И9	М. Т.	м	1995.	Трнава	Средња школа
И10	А. Ћ.	ж	2004.	Рожанство	Основна школа
И11	Ј. М.	м	1988.	Сирогојно	Средња школа

ОДНОС ДУГИХ И КРАТКИХ СЛОГОВА

68. Познато је да судбина неакцентованих дужина зависи од многих чиналаца, а неки од њих су: природа акцента (квантитет и квалитет), број слогова акцентогене речи, природа финалног слога. Имајући у виду наведене чиниоце, посматрали смо неакцентовани квантитет и дошли до следећих података.

69. У говорима ужичког краја добро се чувају Даничићеве неакцентоване дужине, а скраћивање квантитета најчеће је условљено темпом говора. У овом поглављу приказаћемо стање неакцентованог квантитета у последњем отвореном слогу, у последњем затвореном слогу, и на крају у слогу који није последњи. На основу анализиране граде утврдићемо у којим позицијама најчешће долази до губљења неакцентованог квантитета[34].

Последњи отворени слог

70. Неакцентована дужина у позицији непосредно иза акцента

а) Неакцентована дужина у позицији непосредно иза дугосилазног акцента (◠ + ▬)

бâнкē Зл, *бр̑дā* До Си Ро, *грâђē* Ни Ро, *грȗвњē* Ја, *Гȳчē* Ја, *дâћē* Ја Ро, *кâвгē* Ја, *кâрт̄ē* Ја, *кȋчмē* Ја, *клêт̄вē* Ја, *крâвā* Ст, *кр̑чмē* Ни Ро Си, *кȳћā* БЗ Ја Си, *мâјкē* БЗ Зл Ја Ни Си Ст, *млâдē* Зл Ја Си, *п̄рâвдē* Си, *п̄рȋчē* Љу, *п̄ȳмт̄ē* Ја, *сêлā* Ро Си Ст, *снâјкē* Ја, *цр̑квē БЗ* Го Ја Љу Ма Ни Ро, *шâт̄рē* Ја Ро Си, *шâт̄рт̄* До Ја Си, *шкôлē* Го Ја Љу Ро Си, *шљȋвā* Го До;[35]

блâгт̄ Зл, *вôјнт̄* Ја, *гôрњā* Ја, *грôзнт̄* Зл, *дôњā* Ја, *жȳт̄т̄* Зл, *крȋвā* Си, *лијêвā* До, *мâлā* Го До Си, *мâлт̄* Ја Си Ро, *млâдā* Ја Ро, *п̄лâвā* Зл *Си*, *п̄лâвт̄* Зл Ја, *рâднā* Ни Ро, *рâднт̄* Зл Си, *рâзнā* Ја Ст, *рêднт̄* Го Зл, *свêт̄ā* Го До Си, *свêт̄т̄* Зл Ја, *слêп̄т̄* Ни, *ст̄âрт̄* Ни, *цр̑нā* Ја Си, *цр̑нт̄* Зл Ни Ро;

п̄êт̄т̄ БЗ Го Ро Ни, *п̄р̑вт̄* БЗ Ро Си, *сêдмт̄* Зл Ја Си, *ôсмт̄* Ја, *шêст̄т̄* Ја;

брâни Љу Си, *бȳдт̄* Зл, *вêжē* Го До, *вȋчē* Зл Ро, *врâт̄ē* Ро, *грâдē* Ја, *дêлт̄* Си, *жȳрē* Ма Си, *жȳрт̄* Ја Си, *знâчт̄* Ни Си Тр, *јâвт̄* Си, *јȳрē* Зл, *кâжē* Го До Ја Си Ст, *кôчē* Зл, *крȋвт̄* Ро, *кȳп̄ē* Зл Си Ро, *лêчт̄* БЗ Зл, *лȋжē* Си, *љȳбт̄* БЗ Зл, *мâмт̄* Ни, *мȋрт̄* БЗ Си, *млâт̄т̄* Ро, *нâдā* Ро Ст, *п̄âлē* Ро, *п̄âрē* Ја, *п̄лâст̄ē* Зл Ро Си Ст, *рâдē* До Љу Ни Ро, *рâдт̄* Го До Љу Ни Ро Си, *рâђā* Ни Ро, *сâдē* Зл Ни Ро Ст, *сврâт̄ē* Зл Го До Ни, *сврâт̄т̄* Ја Ни, *скȋдā* Ја Ст, *слȳжē* Го До Љу Ја,

[34] Као модел за праћење позиција дужина користили смо и рад Д. Радовановић (Радовановић 2012).

[35] Послеакценатска дужина недоследно се чува у Ужичкој Црној гори (Марковић 2001, 616–663), Горобиљу (Николић1972, 634) и моравичком крају (Николић 2001, 293–306). Доследно се чува у говору Љештанског (Тешић 1977, 172), Драгачеву (Ђукановић 1995, 95). Дужина се у овој позицији редовно скраћује у говорима централне Шумадије (Реметић 1985, 67).

слу̑жӣ БЗ Ни Ро Си, *слу̑ѿе* Ја, *смијѐнӣ* До Ст, *сни̑ма* Ја, *сӣа̑ва* Ја Ни Си Ст, *срѐдӣ* Ја Ро Си, *су̑шӣ* Го До Ни Ро, *ѿра̑жӣ* Го Ја Ст, *ѿру̑дē* Ја Си, *ѿру̑дӣ* Зл, *ѿу̑жӣ* До Си, *хра̑нē* До Ни Ст, *хра̑нӣ* Зл, *цијѐдӣ* Си.

б) Неакцентована дужина у позицији непосредно иза краткосилазног акцента (ˋ + ̿)

ба̏бē Зл Ја Ро, *бра̏двē* Си, *бра̏ћē* Го До Ни Си, *бу̏кē* Зл Ст, *бу̏цē* Си, *ки̏шē* Го До Зл Ни Ст, *књи̏гē* Зл Ни Си Ст, *кра̏вē* БЗ Го До Ја Си *кру̏шкē* Зл Ни Си, *ку̏ћē* БЗ Го До Ја Ро Ст, *ле̏ѿвē* Ро Си, *ма̏чкē* До Зл Ст, *му̏кē* Зл Ни Ст, *но̏гӯ* Ја Ро, *пѐсмē* Зл Го До, *пјѐсмē* Ро Си, *пра̏ћкē* Зл, *сва̏дбē* До Ни Ро Ст, *сла̏вē* До Ја Ни Си, *сла̏мē* Ја, *со̏бē* Зл Ја Си, *срѐћē* БЗ Зл Го Ни, *сѿо̏кē* Ја Ро Си, *ѿа̏чкē* БЗ Ја, *ча̏шē* Зл Ја Ст, *шљи̏вē* БЗ Зл Ја Ст, *шѿа̏лē* Ја Ни Ро Си Ст, *шу̏мē* Ја Ро Си;

бли̏жӣ Ја Си, *за̏дњēг* До Си Ст, *за̏дњӣ* Зл Ја;

дру̏гā Зл Го До Ја Ни Ст, *дру̏гӣ* БЗ Го До Ја, *дру̏го* БЗ Ја Си, *ѿрѐћā* Зл Ја Ни, трѐћē БЗ Го До Ро, *ѿрѐћи* Го До Ја Ст;

ва̏шē БЗ Го Зл Ја Ни Си, *на̏шē* БЗ Го До Зл Ја Си Ст, *нѐкā* БЗ Го До Ја Љу Ст, *нѐкӣ* Го Ни Си, *њи̏нē* Ја Ни Ст, *сва̏кӣ* Ја Си Ст, *ѿо̏гā* Го До Зл Ја;

бѐрē Зл Ро Си, *ва̏дӣ* Зл Ја, *во̏дē* Го Љу, *во̏дӣ* БЗ Ма Тр, *во̏зӣ* БЗ, *во̏лē* Зл Ро Си, *во̏лӣ* Го До Ја Си, *га̏зӣ* Ја Си, *да̏јē* Ја Ни Си Ст, *ди̏гнē* Зл Ја Ст, *ѝдē* Зл Го До Ја Ни Ро Си Ст, *јѐдē* Зл Го До Ја Си, *ки̏дā* Ја, *ко̏сē* Го До Ја Ст, *кр̏пӣ* Ни, *ку̏кā* Си, *ми̏слӣ* БЗ Го До Си, *мо̏гӯ* БЗ Го До Зл Ро Си, *мо̏лē* БЗ Го Зл Љу, *мо̏лӣ* Ја Ст, *но̏сӣ* Ни Ро, *па̏ѿӣ* Ја Си, *пјѐвā* Си Ст, *пра̏вē* Го До, *пр̏жӣ* Си, *про̏сē* Зл, *си̏рӣ* Ја Си Ст, *си̏сā* Ст, *сјѐднē Си сла̏вӣ* Го Љи Си, *срѐѿнē* До Си, *сѿа̏вљā* Ст, *ѿјѐшӣ* Ја, *шѿри̏кā* Зл Ја Си;

бли̏жē Зл Си Ст, *да̏љē* Ја Ни Ро, *ла̏кшē* БЗ Зл Ја, *ма̏њē* БЗ Го До Зл Си, *ни̏жē* Ро, *рѐђē* Зл Ја, *рјѐђе* Ро Си, *ѿѐжē* БЗ Го Зл Ст.[36]

в) Неакцентована дужина у позицији непосредно иза дугоузлазног акцента (ˊ + ̿)

во́јскē Ст, *гла́вē* Ја Ни Ро Си, *да́нā* БЗ Го До Ја Ро Си, *ћа́кā* БЗ Го До Љу Си, *же́нā* Ја Ни Си Ст, *зи́мē* БЗ Го До Зл Ја, *ја́јā* Ја Ро, *љу́дӣ* БЗ Го До Зл Си Ст, *ова́цā* До Тр, *пла́ѿē* БЗ, *ре́кē* Зл Го Ја Си, *рије́кē* Ро Си, *све́ѿлā* Си, *сна́гē*

[36] Дужина у овој позицији добро је сачувана у већини околних говора: у Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 616–663), у моравичком (Николић 2001, 293–306), у Горобиљу (Николић 1972, 635) и говору Љештанског (Тешић 1977, 172). Дужина се чува и скраћује у тршићком говору (Николић 1968, 382), у говору Драгачева (Ђукановић 1995, 94) и Мачви (Николић 1966, 199). У говору централне Шумадије (Реметић 1985, 69) дужина се доследно скраћује, осим уз подршку енклитике. Говор Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 319) не подудара се са Даничићем у неакцентованим дужинама за презентску основу, па је „наставак без дужине у свих глагола презентске – данашње – основе на *је*: *би̏јем*, *би̏јеш*, *би̏је*, *би̏јемо*, *би̏јеѿе*, *би̏јӯ*. Кратак вокал *е* има и пљеваљски говор (Ружичић 1927, 149).

До Љу Ја Си, *ст̄ва́рӣ* Ни Си, *т̄ра́вē* Го До Ја Ст, *у́ст̄ā* Љу Ни, *хра́нē* Го Ја Си, *це́нē* БЗ ЗЛ Ро;

вре́дӣ Го До Љу Си, *ву́чē* БЗ Ја, *гри́зē* Ро, *изву́чē* Ни Си, *исије́чē* Си, *искра́дē* Ро, *ис̄пре́дē* БЗ Ја Си Ст, *ис̄тре́сē* Ја, *кра́дē* Зл Ја, *му́зē* Ја Ни Ро Си Тр, *наму́зē* Ја Ро Тр, *на̄па́сē* БЗ Го Зл Тр, *обу́чē* Зл Ја, *по̄ра́ст̄ē* Ја Си Тр, *ра́ст̄ē* Ја, *смр̏дӣ* Ја, *т̄у́чē*, Ја *укра́дē* Ја Тр; *за̄пики́вō* Ја, *зараћи́вō* Ја.[37]

г) Неакцентована дужина у позицији непосредно иза краткоузлазног акцента (̀ + ̄)

бо̀јē БЗ, *во̀дē* Го До Ро Си, *висѝнē* Го Ја, *вунѝцē* БЗ Си, *грȕ̄ē* Си, *даљѝнē* Ја, *дѐцē* БЗ Зл Ја Ни Си, *зѐмљē* Ро, *ко̀зē* Ст, *но̀гē* Ро Си, *̄планѝнē* Го До Ја Тр, *̄плѐт̄њē* Си, *̄пра̀т̄њē* Си, *сѐст̄рē* БЗ Го Зл Ја Ни, *сна̀јē* Ни, *ст̄а̀зē* Ни;[38]

ко̀ја̄ БЗ Го ДоЗл Ни Ст, *ко̀јē* Зл Ни Ро Ст, *ко̀ја̄* Го До Зл Ја Си Тр, *мо̀јē* БЗ Го До Зл Ја Ни Ро Си Ст Тр, *о̀ва̄* БЗ Го До Зл Ја Ни Ро Си Ст Тр, *о̀вē* БЗ Го До Ја Ни Ма Ро, *о̀на̄* БЗ Зл Ја Ни Ст, *о̀нē* Го Ни Ро Ст Тр, *о̀нō* БЗ Го До Ро, *свѐга̄* БЗ Ја, *сво̀јē* БЗ Го До Зл Ја Ни Ро Тр;

бѐжӣ Го До Ни Ст, *бјѐжӣ* Ро Си, *бо̀ја̄* Ја, *бро̀ја̄* БЗ Зл, *вѐнча̄* БЗ Зл Ја, *вјѐнча̄* Ро, *го̀ја̄* Ја, *гр̀мӣ* Си, *го̀ст̄ӣ* БЗ Зл Ро, *гȕбӣ* Ја Ст, *зо̀вē* БЗ Го До Зл Ја Ни Ро Си Тр, *зо̀вȳ* До Зл Ја Ни Ро Си, *ко̀па̄* Ја Ма Тр, *кр̀ст̄ē* Го До Ја Си Ст, *лѐжӣ* БЗ Го Ни Си Ст, *ло̀жē* Го Зл Ст, *ло̀мӣ* Зл Тр, *̄по̀ст̄ē* До Ја Си, *̄плѐт̄ȳ* БЗ Го До Зл Ја Ни Ро Си Тр, *сѐдӣ* БЗ Ја Си, *сјѐдē* Го Ја Ро, *ȕмē* БЗ До Зл Ја, *ȕмијē* Си, *ча̀ст̄ē* Љу Тр, *чѐшља̄* БЗ Ја, *чȕ̄па̄* Ро.

На основу анализиране грађе са терена могу се уочити следеће тенденције: у већини примера неакцентовани квантитет доследно је сачуван иза узлазних акцената. Скраћивање квантитета је уочено само у неким позицијама иза дугих силазих акцената, што не одступа много од прозодијских

[37] У позицији непосредно иза дугоузлазног акцента неакцентовани квантитет слично се понаша у свим околним говорима: у Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 616– 663), у Горобиљу (Николић 1972, 635), у моравичком (Николић 2001, 293–306), у Љештанском (Тешић 1977, 173), затим у Тршићу (Николић 1986, 382). Факултативно скраћивање дужине јавља се у говору Мачве (Николић 1966, 199); у Драгачеву (Ђукановић 1995, 96). Најизразитије се губи у говорима централне Шумадије (Реметић 1985, 69). У пљеваљском говору (Ружичић 1927, 149) скраћивање дужине јавља се код глагола I врсте који у садашњем времену имају на претходном слогу дугоузлазни акценат *т̄ре́сем*, *т̄ре́сеш*, *т̄ре́се*, *т̄ре́семо*, *т̄ре́сет̄е*, *т̄ре́сȳ*. Скраћивање се јавља и у говору Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 319).

[38] Постакценатска дужина доследно је сачувана и у околним говорима: у Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 616–663), у моравичком крају (Николић 2001, 293–306), у Горобиљу (Николић1972, 636). Чува се у Тршићу (Николић 1968, 383), Драгачеву (Ђукановић 1995, 95–96). Спорадично се скраћује у Мачви (Николић 1966, 199), а губи се у Шумадији (Реметић 1985, 69).

карактеристика које су забележене у суседним говорима. Напомињемо да је ово скраћивање само факултативно: *нêма* Ја, *рâди* Зл Ја Ни.

Табела 1: Неакцентована дужина у позицији непосредно иза акцента[39]

ОБЛАСТ/ПОЗИЦИЈА	*вêжē*	*нȍсӣ*	*вýчē*	*ӣèчē*
Ужичка Црна гора	+ (–)	+	+	+
Горобиље	+ (–)	+	+	+
моравички говор	+ (–)	+	+	+
србијанско Полимље	+ (–)	+	+	+
Пива и Дробњак	+	+ (–)	+ (–)	+
пљеваљски говор	+	+ (–)	+ (–)	+

71. Неакцентована дужина непосредно иза дужине:

а) Неакцентована дужина у позицији непосредно иза дужине којој претходи дугосилазни акценат:

(◠ + ▬ + ▬) *бӣљāкā* Ја, *вêнāцā* БЗ, *врâбāцā* Ја, *клâнāцā* Зл, *кӯӣāцā* БЗ Зл Ма Си, *лâнāцā* Ма, *лӣтāрā* БЗ Ро Си, *мâјстōрā* Ја, *мêтāрā* Го До Ро Си, *Нêмāцā* Ст, *рâднӣкā* Ја Ро Ст, *свӣтāцā* Ја, *стâбāлā* Зл, *стȏлњāкā* Ја Ро Си, *стрâнāцā* Си.[40]

Грађа са терена показује да је дужина у овој позицији добро очувана.

б) Неакцентована дужина у позицији непосредно иза дужине којој претходи краткосилазни

(ˋ + ▬ + ▬) *ȁљӣнā* Ја, *Бȁкӣћā* Ја, *Бȕјӣћā* Ја, *Гȁздӣћā* Ја, *гȍдӣнā* Го До Ја, *грȁдōвā* Зл Ја, *дȍлӣнā* Ја Ст, *јȁгњāдӣ* Ст, *јȁгōдā* До Ја Љу Ст, *јȁрāдӣ* Ст, *јȁрāцā* Ја Си Ст, *јȁстȕкā* Ја, *јȍргāнā* Ја, *кȁшӣкā* БЗ Ја Ни Ро Си, *кȍлӣбā* Ја Си Ст, *кȍшȕљā* БЗ, *крȕшāкā* До Ја Ро Си, *кȕӣнā* Го До Ја Ро, *лȅтāвā* Ја, *лȅшнӣкā* Ја Ст, *лȉсӣцā* До, *мȁлӣнā* Го Ја Ни Ро Си, *ȍбрāзā* Си, *ӣȁшњāкā* Ст, *ӣȍклōнā*

[39] Легенда
присуство дужине +
одсуство дужине –
присуство и одсуство дужине + –

[40] Дужина се у наведеној позицији добро чува у Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 616–663), у моравичком (Николић 2001, 293-306). Намамо података за говор Горобиља, Драгачева, централне Шумадије. У Тршићу је реализована као полудужина или је потпуно изгубљена (Николић 1968, 382). У говору србијанског Полимља нема потврда за губљење двеју дужина (Николић 1991, 57).

Ја, *ӣдȍњāвā* Ро, *ӣрȁсāдӣ* Ја, *сӣȁрāцā* Ро, *сӣȍлӣцā* До Ро, *ћȉлӣмā* Ја Ни Ро Си, *ȕнӯкā* БЗ Го До Ро Си, *хȉљāдā* Зл Ма, *цȉӣēлā* Зл, *чȁрāӣā* До Ја Ни Ро Си Ст.[41]

в) Неакцентована дужина у позицији непосредно иза дужине којој претходи краткосилазни (ˋ + ˘ + — + —) *јȁгањāцā* Ни, *кȉлогрāмā* Зл Ја, *рȁзговōрā* БЗ, *слȕчајēвā* Ја Ни Ро Си, *сӣȅӣенӣцā* Зл До Ро.[42]

г) Неакцентована дужина у позицији непосредно иза дужине којој претходи дугоузлазни (ˊ + — + —) *вáрнӣцā* Ја, *дéлōвā* До Ја Ро Си, *лéкōвā* Ма, *нáрōдā* Зл Ја Ни, *нóжēвā* Ро, *ӣрéглēдā* Ма, *ӣȕӣēвā* Ни Ро Ст, *рáдōвā* Го Ја Ни Си, *рáзрēдā* Го До Зл Ја Ни, *сáӣōвā* Ро, *цáкōвā* Ни, *шӣáӣōвā* Ја.[43]

д) Неакцентована дужина у позицији непосредно иза дужине којој претходи дугоузлазни (ˊ + ˘ + — + —) *Брáнковӣћā* Ст, *Вȕјовӣћā* Си, *Дрáговӣћā* До, *Јáнковӣћā* Ст, *Кнéжевӣћā* Ја, *лȕӣалӣцā* Ја, *Мáрковӣћā* Го, *Мáӣовӣћā* Ја, *Рáдовӣћā Ја*, *Тȕцовӣћā* Го.[44]

ђ) Неакцентована дужина у позицији непосредно иза дужине којој претходи краткоузлазни (ˋ + — + —)

а) *водѐнӣцā* Ја, *девȍјчӣцā* БЗ Зл Си Тр, *другȁрӣцā* Зл Ја Си, *кобȁсӣцā* Ма, *лубѐнӣцā* Си, *мајсӣȍрӣјā* Ро, *уддȍвӣцā* Рō.

б) *ȉдӯћēг* Зл, *јѐсēњē* Ни, *јȕӣāрњӣ* Го Зл, *слѐдēћēг* Зл Ни, *слѐдēћӣ* Зл Ја Ни Ро.

в) *дѐвēӣӣ* Зл Ма, *дѐсēӣӣ* Ни Си, *дѐсēӣōг* Ни Ро, *чѐӣврӣӣ* Ја Ма, *чѐӣврӣōм* Ма.

г) *зȁӣрāжӣш* Зл, *ȉзградӣм* Го До Си, *ȉзӣћē* Си, *ȉсӣрāжӣш* Ја Си, *ȉсӣрēбӣм* До, *нȁградӣм* Зл Ни Ст, *нȁӣћē* Зл Ја Ни Си, *нȁӣћēш* Ро Си, *нȁӣлāӣӣм* Зл Ја Ма Си, *нȁӣлāӣӣш* Ја Ро Си, *нȁсāдӣм* Ја Тр, *ȍбӣћē* Го До, *ȍддрāдӣм* До Ни, *ȍкрēнēш* До Ја Ни Тр, *ӣȍјāвӣм* Ја Ни Си Ст, *ӣȍјāвӣш* Зл Си, *ӣȍкāжēм* Го

[41] У овој позицији квантитет се доследно чува у Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 616–663), у моравичком (Николић 2001, 293–306), у Љештанском (Тешић 1977, 172), у говору Пиве и Дробњака (Вуковић 1938–39, 197), у србијанском Полимљу (Николић 1991, 127) и пљевљаском (Ружичић 1927, 134). Појава скраћивања квантитета уочена је у Горобиљу (Николић 1972, 635) и Тршићу (Николић 1968, 382). Квантитет је потпуно изгубљен у Драгачеву (Ђукановић 1995, 95), Мачви (Николић 1966, 199), и Централној Шумадији (Реметић 1985: 67).

[42] Дужина је сачувна у Ужичкој Црној гори (Марковић 2001, 616–663). Осим дужине може се реализовати и краткоћа у Горобиљу (Николић 1972, 635); за остале околне говоре нисмо пронашли податке.

[43] Дужина се чува у Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 616–663) у дијалекатским текстовима, затим у говору Љештанског (Тешић 1977, 173) и у говорима србијанског Полимља (Николић 1991, 127). Поред дужине може се реализовати и краткоћа у Драгачеву (Ђукановић 1995, 96), и Горобиљу (Николић 1972, 635).

[44] Дужина је сачувана у Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 616–663), док се у Горобиљу реализују и дужина и краткоћа (Николић 1972, 635).

До Ја Си, *ӣо̀ка̄жӗш* До Ја Ни Ро, *ӣо̀ма̄зӣм* Го До Ја Си Ст, *ӣо̀са̄дӣм* Ја Си, *са̀гра̄дӣм* До Ни Ро Си, *ӯра̄дӣм* Го Зл Ја Ни Си Ст, *ӯра̄дӣш* Го До Зл Ја Ни Ст.[45]

е) У позицији (ˋ + ˘ + — + —) неакцентована дужина је у већини случајева сачувана:

дѐвојӣка̄ Го До Зл Ја Си, *о̀гранӣка̄* Си, *о̀ӣанӣка̄* Ја Ро Си Ст, *ро̀дитӣе̄ља̄* Го До Ја Ни Ро Си Тр, *чо̀банӣца̄* Зл Ја Ни Си Тр.[46]

Грађа са терена показује да је у позицији непосредно иза дужине постакценатски квантитет добро очуван у говорима златиборског краја.

Табела 2: Неакцентована дужина непосредно иза дужине

Област/ позиција	*ме̂тӣа̄ра̄*	*ӣѐса̄ма̄*	*кре̏дена̄ца̄*	*де́ло̄ва̄*	*Ма́рковӣћа̄*	*се̏ља̄чкӣ*	*ро̀дитӣе̄ља̄*
Ужичка Црна гора	+	+	/	+	/	+	/
Горобиље	/	+ –	/	+ –	+ –	+ –	+ –
моравички говор	+	+	/	/	/	+	/
србијанско Полимље	+	+	/	+	/	+	+
Пива и Дробњак	+	+	+	+	+	+	/
пљеваљски говор	+	+	+	+	/	+	+

72. Неакцентована дужина непосредно иза краткоће:

а) Неакцентована дужина у позицији (ˆ + ˘ + —) *на̂менскӣ.*[47]

б) Неакцентована дужина у позицији (ˇ + ˘ + —) *мр̏шаве̄* Ја, *на̏јвише̄* Го, *на̏јгорӣ* Ја Ро Си, *на̏јмања̄* Го Си Ст, *на̏јслађа̄* Си, *ро̏шаве̄* До;

ве̏ру̑је̄ Ја Ст, *ве̏ру̑ја̄* Го До Ро Си, *вра̏ћаја̄* Зл Ро Тр, *гле̏даја̄* Го До Зл Ја Ни Ро Си Ст, *ку̏ваја̄* Ја Ро Си, *на̏ӣије̄* Ни, *на̏ӣија̄* Ја, *ӣѐваја̄* Го Ја Ни Си, *ӣје̏ваја̄* Си

[45] Дужина је сачувана у Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 616–663), у говору Љештанског (Тешић 1977, 173), у говору Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 236), у Горобиљу је квантитет сачуван или се скраћује (Николић 1972, 636), у моравичком говору се факултативно скраћује (Николић 2001, 293–306).

[46] Квантитет се јавља у говору Љештанског (Тешић 1977, 73), у Тршићу (Николић 1968, 383), у говору србијанског Полимља (Николић 127, 123), у пљеваљском (Ружичић 1927, 123). У Горобиљу су забележени и дужина и краткоћа (Николић 1972, 635).

[47] Дужина је сачувана у Ужичкој Црној Гори (Марковић 2001, 616–663), у говору Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 294). У овој позицији дужина је изгубљена у говору Горобиља (Николић 1972, 634).

Ст, *ӣо̏кријē* Ја, *ӣо̏ӣијē* До Ја, *ӣо̏шӣујӯ* БЗ Си, *ӣра̏знујӯ* Ја, *ӣу̏цајӯ* Ро, *ра̏збијē* Ја Ро, *са̏кријē* Ни, *у̏бијē* До Зл.[48]

в) Неакцентована дужина у позицији (̏ + ̆ + ̆ + —) *Ја̏бланицē* До Ја, *ја̏бланичкӣ* Ја, *чо̏баницē* Ни Ро, *Шљи̏вовицē* Зл.[49]

г) Неакцентована дужина у позицији (ʹ + ̆ + —): *на́реднӣ* Ни, *на́роднӣ* Ја Ро, *ӣре́лазнӣ* Си Ро;[50]

добу́јајӯ Си, *доӣуња́вајӯ* Ма, *заву́јају* Си, *изда́вајӯ* Зл, *ку́ӣајӯ* БЗ, *мије́шајӯ* Си, *мо́рајӯ* БЗ Го До Зл Ја Ро, *мо́рају* Си Ст, *нага́ђају* БЗ, *не́мају* БЗ ГоТр, *одма́рајӯ* Ро, *оӣва́рајӯ* Зл, *ӣи́ӣајӯ* Го До Ни Ро, *ӣи́ӣају* Си, *ӣокуша́вајӯ* Си, *ӣрези́вајӯ* Зл Ро Ст, *ӣри́чајӯ* Го До Зл Ро Си Ст Тр, *ӣла́ђајӯ* Зл Ро Си, *ӣри́мајӯ* БЗ, *ӣри́мају* Си, *ӣри́чајӯ* БЗ Зл Ја Љу Си Ст Тр, *ӣр́скајӯ* Ро, *ра́ђајӯ* Си, *ру́чајӯ* Ро, *сви́ђајӯ* Зл Си, *ски́дајӯ* Си, *сӣа́вајӯ* Го До Си Ро, *су́мњајӯ* БЗ, *узга́јају* Си, *усавршава́вајӯ* Ма.

д) Неакцентована дужина у позицији (ʹ + ̆ + ̆ + —) *на́ликујē* Си, *ра́зликујē* Зл.[51]

ђ) Неакцентована дужина у позицији (̀ + ̆ + —) *го̀сӣијӯ* Ја Ро Си, *екску̀рзијē* БЗ, *зана̀ӣлијē* Си, *Ѝлијē* Ја, *ко̀билē* Ст, *ко̀либē* Си, *коко̀шијӯ* Ја, *ко̀мшијē* Ро Си Ст Тр, *ку̀ӣинē* Ни, *ма̀линē*, Го Ни Си, *муш̄ӣѐријē* БЗ Зл, *ра̀кијē* Зл Ја Ст, *Србијē* Ро;

бо̀гаӣӣ Зл, *вѐликӣ* Зл Ни Тр, *ву̀ненӣ* Зл Ни Ро Си, *го̀дишњӣ* БЗ Зл Ма, *дрвенӣ* Зл Ја, *дру̀кчијӣ* Зл Си, *зѐленӣ* Си Ро, *мо̀мачкӣ* Си, *о̀вчијӣ* Ја Си Ст, *ӣрѐснијā* Ро, *ӣу̀нијā* Ма, *свјѐӣилијӣ* Си, *сӣа̀ријā* Зл Ни Ро Си, *сӣа̀ријӣ* Ја Си, *ша̀ренā* БЗ Си;

вѐчерā Ро Ја, *до̀ведӯ* Зл Ја Си Ст, *до̀несӯ* Ја Ни Си, *за̀ӣлачē* БЗ, *за̀ӣребā* Ни Си, *у̀зведӯ* Го До Љу, *у̀згонē* Ја, *у̀злазē* БЗ Зл Си, *у̀сӣлеӣӯ* До Си Ст, *у̀сӣе-*

[48] Квантитет је сачуван доследно и у околним говорима: у Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 616–663), Горобиљу (Николић 1972, 635), моравичком говору (Николић 2001, 293–306), пљеваљском (Ружичић 1927, 151), говору Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 294), затим у говору Љештанског (Тешић 1977, 172). Николић у србијанском Полимљу бележи и дужину и краткоћу (Николић 1991, 91).

[49] Дужина се чува у Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 616–663), у пљеваљском (Ружичић 1927, 155), у србијанском Полимљу (Николић 1991, 132).

[50] Уочена је тенденција чувања дужине у Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 616–663), у србијанском Полимљу (Николић 1991, 173), у Љештанском (Тешић 1977, 173). У Горобиљу је краткоћа факултативна (Николић 1972, 635). У говору Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 324) код глагола у презенту је кратак квантитет: *ӣи́ӣају*, *го́њају.* У осталим говорима дужина је изгубљена у: Мачви (Николић 1966, 199), Драгачеву (Ђукановић 1995, 97). У Тршићу се реализује и дужина и краткоћа (Николић 1968, 382).

[51] Дужина је позната у говору Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 241), у говорима србијанског Полимља (Николић1991, 173). Квантитет се чува и у говору Љештанског (Тешић 1977, 173). У Горобиљу је одсуство дужине факултативно (Николић 1972, 635).

рā Го До, *ѝсшрлū* Си, *кòūајӯ* Ја, *нàūравū* Ро, *нàūусшē* Ро, *нàсшавū* Љу Ја, *нàшерā* Ро, *òсшавū* БЗ Зл, *ūòгазē* Ја, *ūòгледā* Зл, *ūòклонē* БЗ, *ūòкосū* До, *ūòкуūū* Ја, *ūònесӯ* Ја, *ūòродū* Љу, *ūòсшавū* Ја Си, *ūрѐведӯ* Ро Ст, *ūрѐнесӯ* Го До Ја Ни, *ūрѝсшавū* Зл, *сàмујē* БЗ, *сшàнујē* БЗ, *сӯдарū* Зл, *ѝдарū* До, *ѝзимā* Ја Ро, *ѝнесӯ* Ро Ст, *ѝūрављā* Зл, *ѝсирū* Си, *ѝшерā* Ја. [52]

е) Неакцентована дужина у позицији (ˋ + ˘ + ˘ + —): *вѝкендицē* БЗ, *грмљавинē* БЗ, *држалицē* БЗ, *кòсилицē* Ја, *млàшилицē* Си, *ūòродицē* Ја Ни Си Ст;

дòшерајӯ Си, *зàūевајӯ* Си, *зàшварајӯ* Си, *нàвраћајӯ* Ро, *нàсшављајӯ* БЗ Зл Ни Ст, *òбављајӯ* Зл Си, *ūрѝслављајӯ* Си, *ūрòūадајӯ* Љу Си, *сàсшављајӯ* Ја, *ѝдарајӯ* БЗ Го Љу, *ѝзимајӯ* Си, *ѝūадајӯ* Зл; *нѐ верујӯ* Го До Ни Си, *нѐ ūошшујӯ* Зл Си, *нѐ слушајӯ* Ја Ни Ро.

нàūушшенū Го, *рàсшављенū* Ро, *рàсшуренū* Ја, *сàвременū* Зл Ро.[53]

Наведени подаци и грађа са терена указују да се говор ужичког краја по наведеним прозодијским карактеристикама подудара са околним говорима.

Табела 3: Неакцентована дужина после краткоће

Област/позиција	*нâменскū*	*нàвишē*	*Јàбланицē*	*ūúшајӯ*	*рáзликујē*	*мàлинē*	*зàшварајӯ*
Ужичка Црна гора	/	+	+	+	/	+ –	+
Горобиље	–	+	/	+ –	+ –	+	+
моравички	/	+	/	/	/	+	+
србијанско Полимље	+	+ –	+	+	+	+	+
Пива и Дробњак	+	+	/	–	+	+	+
пљеваљски говор	/	+	–	/	/	+	/

[52] У наведеној позицији уочено је чување квантитета у многим околним говорима: у Горобиљу (Николић 1972, 636), у моравичком говору (Николић 2001, 293–306), у пљеваљском говору (Ружичић 1927, 152), у говору Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 294), у говорима србијанског Полимља (Николић 1991, 133), у Љештанском (Тешић 1977, 173). У Ужичкој Црној гори најчешће се реализује као дужина/полудужина и факултативно краткоћа (Марковић 2011, 616–663). Када је реч о осталим говорима, дужина и краткоћа јављају се у Тршићу (Николић 1968, 383), Драгачеву (Ђукановић 1995, 96), Мачви (Николић 1966, 199). У Шумадији је дужина сачувана уз енклитику (Реметић 1985, 69).

[53] Дужина се чува у Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 616–663), у Горобиљу (Николић 1972, 636), у говору Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 325), у моравичком говору (Николић 2001, 293–306), у говорима србијанског Полимља (Николић 1991, 146), у Љештанском (Тешић 1977, 173). У Тршићу се чува а може бити и скраћена (Николић 1968, 383).

На основу анализиране грађе можемо закључити да се квантитет у последњем отвореном слогу добро чува у свим наведеним позицијама (иза акцента, неакцентоване дужине и неакцентоване краткоће) на пунктовима које смо испитивали приликом овог истраживања.

73. Последњи затворени слог:

Неакцентована дужина у позицији непосредно иза акцента:

а) У позицији (◠ + ▬) *ма̑јко̄м* БЗ Зл Ја Ни Си Тр, *мла̑до̄м* Ро, *ӣра̑знӣк* Го До Љу Си, *ра̑днӣк* Го Зл Си, *сӣтрӣно̄м* БЗ, *ӣтра̑вња̄к* Ро, *ша̑ӣро̄м* Ја Ро;

бе̑ло̄г БЗ Ја, *Крӣво̄ј Ре́ци* Ја, *ле̑во̄ј* Го Љу, *ле̑во̄м* Зл, *ма̑ло̄м* Ја Ни, *ӣла̑во̄ј* БЗ, *сӣво̄ј* БЗ, *сӣта̑ро̄м* Зл До Си, *су̑во̄г* До, *цр̑но̄г* БЗ, *цр̑но̄ј* БЗ. [54]

бӣра̑ш Зл *вра̑ӣӣм* БЗ Зл Ја Ни Ро Си Ст, *вра̑ӣӣш* Го До Ни Си, *гња̑вӣш* Љу, *гра̑дӣм* БЗ Зл Ја Си, *гре̑шӣш* БЗ Го До, *дӣра̑ш* Зл Ст, *до̑ђе̄м* БЗ До Ја Љу Си, *до̑ђе̄ш* Бз Го До Ја Ни Си Ст, *ка̑же̄м* БЗ Го До Си Ст Тр, *ка̑жем* Зл, *ка̑же̄ш* БЗ Го До Љу Ни Си Ст Тр, *ко̑чӣм* Ја, *кре̑ћеш* Ни Си, *ку̑ӣӣм* БЗ Го Зл Ја Си Тр, *ку̑ӣӣш* БЗ Зл Ма Ни Си, *ле̑чӣш* БЗ Зл Ма Ро Си, *лие̑чӣм* Ро, *ме̑сӣм* Ја Ро Си, *ме̑сӣш* Ја Си, *на̑ђе̄м* БЗ Го Си Ст, *на̑ђе̄ш* Ја Ни Ро Си, *не̑ма̄м* БЗ Го До Љу Ни Си Ст Тр, *не̑ма̄ш* БЗ Го До Љу Ни Си Ст Тр, *ӣӣше̄м* Зл Ја Си, *ӣла̑сӣӣш* Го До Ро, *ӣла̑ћа̄м* БЗ Зл Ма Си, *ӣле̑вӣм* Ни, *ӣрӣча̑м* До Љу Ни Си Ст Тр, *ӣрӣча̑ш* БЗ Го Љу Ма Си Ст Тр, *ӣро̑ба̄м* БЗ Зл Тр, *ӣро̑ба̄ш* До Ма Ни Си, *ра̑дӣм* До Љу Ни Си Ст Тр, *ра̑дӣш* БЗ Го До Љу Ни Си Ст, *снӣмӣш* Си, *сӣре̑мӣм* БЗ Зл Ро Си, *сре̑дӣм* Ја, *ӣра̑жӣм* БЗ Ја Ма Ни Ст, *ӣра̑жӣш* Го До Ро Си Ст Тр, *ша̑ра̄м* БЗ.

б) У позицији (ˇˇ + ▬) *дӣна̄р*;

бо̏љӣх БЗ Ја Ро, *ве̏ће̄г* Зл, *го̏ре̄г* БЗ Тр, *за̏дње̄г* Ја Си, *кра̏ћӣм* Ни, *мла̏ђе̄г* Го До Си Ст, *мла̏ђӣм* Ни Си, *на̏шо̄ј* БЗ Го До Ро Си;

ва̏шо̄м Го До Си Ст Тр, *ва̏шӣх* БЗ Ја Ни, *на̏ше̄г* БЗ Го До Љу Ма Си, *на̏шӣм* Го Си, *на̏шӣх* Го Зл Ја Љу Си, *не̏кӣм* До Си, *не̏кӣх* БЗ Зл Ја Ст, *не̏ко̄ј* Ја Тр, *сва̏кӣ* БЗ Го Ма Си, *сва̏ко̄г* Зл Ни, *сва̏ко̄м* До Ја Ма Ни;

де̏ве̄ӣ До Ја, *де̏веӣ* Ма, *де̏се̄ӣ* Љу Ни Ро, *де̏сеӣ* Ма;

ба̏вӣм БЗ Го Ја Ма Си Ст, *ба̏вӣш* БЗ Го До Ни Ро Си Тр, *ба̏цӣш* БЗ, *бе̏ре̄м* Зл Си Ст, *бӣ̏де̄ш* БЗ, *бу̏де̄ш* БЗ Го Зл Ја Ро Си, *вӣ̏дӣм* БЗ Го До Љу Ни Си, *вӣ̏дӣш* Зл Ја Ма Ни Си, *гре̏је̄м* Си, *зо̏вне̄ш* Зл, *ӣ̏де̄м* БЗ Го До Ја Љу Ма

[54] Неакцентована дужина у позицији иза дугосилазног акцента чува се у говору Ужичке Црне горе (Марковић 2011, 616–663), у говору Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 324), у пљеваљском говору (Ружичић 1927, 149), у говору србијанског Полимља (Николић 1991, 170), у говору Љештанског Тешић (1977, 172), у Горобиљу и моравичком говору забележени су примери са дужином и без дужине (Николић 1972, 364; В. Николић 2001, 293–306), а тако је и у Драгачеву (Ђукановић 1995, 97); дужина се у овој позицији доследно губи у селима централне Шумадије (Реметић 1985, 67).

Ни Си, *ȕдēш* Го До Ни Си Ст Тр, *ка̏јēм* БЗ, *ка̏снӣм* Ро, *ка̏снӣш* Ни, *ки̏снēш* Ја, *ко̏љēш* Зл, *крѐчӣш* Си, *ла̏жēм* БЗ, *лѐгнēм* Зл, *лѐгнēш* БЗ Ја Ма Си, *ми̏слӣм* БЗ Го До Љу Си, *ми̏слӣш* БЗ Го Ја Ма Ни Ро Си, *нѐ знāм* БЗ Го Ја Ма Си Ст, *о̏дēм* БЗ Ро, *о̏дēш* Зл Ја Ро, *ӣа̏днēш* Ја Си, *ӣѐрēш* БЗ Ја, *ӣȕјēм* БЗ Ја Си, *ӣȕјēш* Зл Ма Ст, *ӣла̏чēш* Зл, *ӣо̏чнēм* Го Ро Ст, *ӣо̏чнēш* БЗ Ја, *ӣȕсӣӣм* Зл, *ӣȕсӣӣш* Ја Ро Си, *рѐкнēш* Зл, *сва̏ђāм* Ро, *сѐднēм* БЗ Тр, *сѐднēш* Го Ја Ма Ни, *сӣа̏нēм* Си Ст, *сӣа̏нēш* Зл Ро, *сӣȕгнēш* До Љу Ро, *цр̏кнēш* БЗ, *шȕјēш* БЗ Зл Си; *глѐдāј* Зл Ја Си Ст Тр, *слȕшāј* БЗ Ја Си, *чѐкāј* БЗ Го До Љу Ма Си.

У већини околних говора уочена је стабилност неакцентоване дужине у наведеној позицији.[55]

У говору ужичког краја у појединим граматичким категоријама јавља се тенденција скраћивања неакцентованог квантитета иза краткосилазног акцента (нпр. *дѐвеӣ* Ма, *дѐсеӣ* Ма, *грѐјем* БЗ, *ӣȕјем* БЗ, *шȕјем* БЗ).

в) У позицији (ʹ + ―) *гла́вōм* Зл Го, *Го́цōм* Ро, *Ра́дōм* Зл, *ру́кōм* БЗ Го Љу Ни, *сна́гōм* Ја, *сӣра́нōм* До Ја Ст;

два́нēс БЗ Ма, *ӣри́нēс* БЗ Зл, *ше́сēӣ* Ја;

бе́лӣх БЗ, *гру́бōг* Ја, *глу́ӣх* Зл, *ја́кōг* Ро, *кри́вӣх* Ни, *ӣе́шкōг* Го Ја Си, *са́мōг* Зл Љу Си Тр, *си́вӣх* БЗ, *цр́нӣх* БЗ.

ву́чēм До Ја Си Ст, *гри́зēм* Ја, *жи́вӣм* БЗ Го Ја Ма Си, *жи́вӣш* Го До Љу Ја Си Ст Тр, *изве́зēм* Ја Си, *исе́чēм* БЗ Зл, *искра́дēм* Ја, *исӣре́дēм* Ро Си,*исӣре́сēм* Ја Ни, *исӣу́чēм* До Ја, *му́зēм* До Ја Си, *наву́чēм* Ја, *наму́зēм* Ја Ро, *обу́чēм* Ја Ро Си Ст, *одвр́ӣӣм* Ро, *одву́чēм* До Ја, *ӣокра́дēм* Ст, *ӣому́зēм* До Ја Си Ст, *ӣре́дēм* Го До Ја Си Ст, *ӣре́дем Си*, *ӣому́зēш* БЗ Ја, *ӣому́зеш* Ро, *ӣоӣу́чēм* Ја, *ӣресву́чēш* Ја, *ӣрожи́вӣш* Зл, *сву́чēм* Ро, *ӣу́чēм* Зл;[56]

Забележени су појединачни случајеви скраћивања квантитета, које је иначе познато у суседном говорима.

---

[55] Квантитет се доследно чува у Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 616–663), Горобиљу (Николић 1972, 635), у србијанском Полимљу (Николић1991, 91) редовно је кратак наставак код глагола на *-јем* IV А врсте: *бȕјем*, *бȕјеш*, *ӣȕјеш*, у говору Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 319); такође нема дужине код свих глагола данашње презентске основе на *је*: *бȕјем*, *крȕјем*, *шȕјем*, у пљеваљском је *ӣљȕјем*, *кȕјем*, *снȕјем* (Ружичић 1927, 149).

[56] Неакцентована дужина непосредно иза дугоузлазног акцента доследно се чува у говору Ужичке Црне горе (Марковић 2011, 616–663), Горобиљу (Николић 1972, 635) и моравичком говору (Николић 2001, 293–306); у говору Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 319) дужине нема на наставку за основу *е* код глагола који испред тог наставка имају дугоузлазни: *вр́шем*, *ра́сӣем*, *кра́дем*; у пљеваљском говору (Ружичић 1927, 149) такође је кратак наставак у поменутом глаголском типу: *ве́зем*, *ра́сӣем*, *ӣу́чем*; у говору србијанског Полимља (Николић 1991, 89) презентски наставак глагола I врсте типа *ӣресӣи* и *красӣи* може бити дуг: *ву́чēм*, *му́зēм* и кратак: *вр́шеш*, *му́зем.* Дужина се доследно чува и у љештанском говору (Тешић 1977, 173), у говору Тршића (Николић 1968, 382).

г) У позицији (ˋ + ̿) *àдӯт* Ја, *апàрт̄мāн* Зл Љу Ро, *àст̄āл* Ја, *бàзēн* Ро Тр, *бàкрāч* Си Ро, *бòрп̄ћ* Ја, *вàјāт̄* Ст Ро, *зàнāт̄* БЗ Ма Зл Ро, *дèчāк* БЗ Го Ма Ни Си Ро, *зѝдāр* Љу Ни Го, *инжѝњēр* До Ја Ни, *јоргòвāн* БЗ, *јӯнāк* Ро, *кàнāл* БЗ Ја Ма Зл, *кàњōн* Ст, *кòлāч* Ро, *кòмāд* Го Зл, *концѐнт̄рāт̄* Ро Тр, *крòмп̄р* БЗ Зл Ма Ро, *лѐкāр* Си Ни, *Љѝбп̄ш* Го Љу Ро, *магнѐзт̄* Си, *маргàрп̄н* Си Ро, *млàдп̄ћ* Ро Си, *млѐкāр* Го Ро, *мљѐчāр* Ја, *мѝзēј* БЗ Зл, *нàћвāр* Си, *обѝћāр* Зл Ни, *òцāк* Ја, *п̄àкēт̄* БЗ Зл Ни, *п̄àп̄р* Го Љу Ро, *п̄àсӯљ* БЗ Го Ро, *п̄ѐвāч* Зл Ја, *по-т̄кѝвāч* Тр, *п̄рвāк* Зл БЗ Ја Ма, *п̄режѝвāр* До Ја, *п̄рѝнцп̄* Ни Си Ро, *п̄робѝрāч* Ст, *п̄рот̄ѐн* Ја, *Пѝт̄ин* Ст, *рàчӯн* БЗ Зл Ни Љу Ро Си, *Рзāв* Ја, *рòшт̄иљ* Ни Тр, *сàмāр* Љу Си, *сàнт̄им* Тр Ро *сѐљāк* БЗ До Ја Љу Ни Си, Го Тр, *сàмāр* Ро Си, *сѝмбōл* Љу, *т̄àњир* До Ја Ро Си, *т̄ѝгāњ* Го Љу, *т̄овљѐнк* Тр, *т̄рàвāр* Ја, *Тòрнк* До Ја Си Ст, *чàбрп̄ћ* Ро Си, *чѝвāр* Ро;

мòјт̄им БЗ Го Ја Ма Ни Си, *мòјōј* Го До Љу Ро Си Тр, *òвāј* БЗ Го До Љу Ја Ма Ро Си, *òвōм* БЗ Љу Ма Ни Си, *òнāј* БЗ Го Ја Ма Ни Си Ст Тр, *òнт̄им* Ма Ни Си, *òнōм* Ја Ро, *свòјōм* БЗ До Љу Ма Си, *т̄вòјōј* Го Љу Ја Ро Си, *т̄вòјōм* Го Ма Ни Си;

деведѐсēт̄ БЗ Зл Си, *јѐднōг* БЗ Љу Ни Ро Си, *јѐднōј* БЗ Зл Ја Ма Ро Си, *јѐднт̄им* БЗ Го До Зл Ро Си Ст, *јѐднōм* БЗ Го Љу Ја Ма Ро Си Тр, *п̄едѐсēт̄* БЗ Зл Ро, *седамдѐсēт̄* БЗ Зл Ја Ро, *шездѐсēт̄* БЗ Зл Ја Ро Ст;

бàцāм Ја Ни Ро,*бòјт̄им* Ни Ро, *бòрт̄им* БЗ, *брѝбљāм* Зл Ја, *вѐнчам* Ја Ро, *вѝдт̄им* БЗ Ма Ја, *вѝдт̄иш* БЗ Ја, *глàсāм* БЗ Љу, *гомѝлāм* Зл, *дòдāм* БЗ, *дрѝжт̄им* БЗ Зл Си Ст, *ѝмāм* БЗ Ја Љу Ни Ро Си Тр, *ѝмāш* Го До Ја Ма Ни Си, *исп̄лѐт̄ēм* БЗ Ја, *исп̄лѐт̄ēш* Го Ја, *клѝјā* Ни, *кòп̄ā* Си, *кòп̄āм* Ја, *кòп̄āш* Си Ро, *кòп̄чāм* БЗ Си, *лѐжт̄им* До Ја Ни, *намòт̄āм* Ја, *пост̄òјт̄иш* Си, *п̄рочѝт̄āш* Зл Ја, *п̄рѐдāм* Ни, *разѝмēм* Го Ја Љу Ни Си, *рмбāм* Зл, *рачѝнāм* Ни, *сàзнāм* Ни Ро Ст, *смандрљāм* БЗ Зл Тр, *ст̄àсāм* Ни, *т̄рчт̄им* Зл, *т̄рчт̄иш* Ја Си, *т̄ѝмбāм* Зл, *цвѐ-т̄āм* Зл Си, *чѝт̄āм* БЗ Ја, *чѝт̄āш* Ја Си, *чѝп̄āм* Ни Ро; *нѐмōј* Го Ја Љу Ни Си, *п̄рѐдāј* Ја, *п̄рѝзнāј* Ст.[57]

Анализирана грађа показује да је квантитет у позицији непосредно иза акцента стабилан и у говорима ужичког краја, што не одступа од прозодијских прилика у суседним говорима.

[57] Неакцентована дужина у позицији иза краткоузлазног акцента добро се чува у говору Горобиља (Николић 1972, 363), у моравичком говору (Николић 2001, 293–306), у пљеваљском говору (Ружичић, 151), у говору Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 321), у говору српијанског Полимља (Николић 1991, 90).

Табела 4: Неакцентована дужина у позицији непосредно иза дужине

Област/позиција	*ма̑јкōм*	*ди̏нāр*	*ву́чēм*	*крȍмӣр*
Ужичка Црна гора	+	+	+	+
Горобиље	– +	+	+	+
моравички	+ –	+	+	+
србијанско Полимље	+	+ –	+ –	+
Пива и Дробњак	+	+ –	+ –	+
пљеваљски говор	+	+ –	+ –	+

74. Неакцентована дужина у позицији непосредно иза дужине

а) У позицији (ˋ + ━ + ━) *ȕпрāвнӣк*;

дѐсēтōг Зл, *једȁнēсӣōј* Зл, *осȁмнēсӣōј* БЗ Ја, *чѐтврӣтӣ* БЗ;

зȁвршӣм Го Љу, *зȁгāсӣш* Си, *зȁкōчӣш* Љу, *зȁрāдӣм* БЗ Зл Љу Го, *ѝзвлāчӣм* Си, *ѝзвлāчӣш* Ја, *ѝзлēчӣм* Си, *ѝзнāјмӣш* Си, *ѝскрчӣм* Ја, *ѝспрӣчāм* Зл Ро Ст, *нȁвāлӣш* Зл, *нȁјāвӣм* Ма Ни, *нȁплāтӣм* Зл Ро, *нȁрȕчӣм* БЗ Ја *нȁслēдӣш* БЗ Зл, *ȍдрēмāм* БЗ, *ȍмлāтӣм* Ја, *ȍствāрӣм* Го Љу, *ȍсȕшӣм* Си, *ӣȁзāрӣм* БЗ, *ӣѐшāчӣм* Ст, *ӣȍдēлӣм* Ни Ро, *ӣȍдмлāдӣм* БЗ, *ӣȍјāвӣм* БЗ Зл, *ӣȍквāрӣм* БЗ, *ӣȍмӣрӣм* БЗ, *ӣȍсāдӣм* Ро, *ӣȍсāдӣмо* БЗ, *ӣрѐсвлāчӣм* БЗ Ни Ро, *ӣрѝпрēмӣмо* Зл, *ӣрȍбȕдӣм* БЗ Зл Ро, *ӣрȍдȕжӣш* Ја Си, *рȁзвлāчӣм* Зл Ја, *рȁзмӣшљāм* Зл Ма Ро, *рȁшӣрӣм* Ја, *ȕпāлӣш* БЗ, *ȕслȕжӣм* Си; *нѐ јāвӣш* БЗ Зл Ја, *нѐ кāжēш* Го Љу Ја Ро Тр, *нѐ мōрāш* БЗ Го До Зл Ма Си, *нѐ ӣрӣчāм* Го До Ст.[58]

Табела 5: Неакцентована дужина у позицији непосредно иза дужине

Област/позиција	*ȍкрēнēм*, *ѝзмӣшљāш*, *ȕпрāвнӣк*
Ужичка Црна гора	+ –
Горобиље	+ –
моравички	+
србијанско Полимље	+ –
Пива и Дробњак	+
пљеваљски говор	/

[58] Дужина се чува у говору Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 324): *јȁȕкнēм*, *ӣрȁћāкнēм*. Ликови са дужином или без ње забележени су у говору Ужичке Црне горе (Марковић 2011, 616–663), у Горобиљу (Николић 1972, 636), у говору србијанског Полимља (Николић 1991, 54).

75. Неакцентована дужина у позицији непосредно иза краткоће

а) У позицији (◠ + ◡ + —) *Дра̂гинōј* Си, *ма̂јчинōј* Ја;[59]

б) У позицији (◝ + ◡ + —) *а̏лкохōл* Љу, *во̏допāд* Го Зл Љу Ни Ро Си, *за̏вичāј* Зл Љу Ма Си, *ја̏нуāр* Б До Ја Љу Ни Си, *ма̏настӣр* Ја, *о̏бичāј* Го Љу Ма Ро Си Тр, *ра̏зговōр* БЗ До Зл Ја Кр Ни Ро Си, *ро̏ђендāн* Зл, *свѐшӣенӣк* До Ја Ст, *сӣо̏менӣк* Зл Си Ст;

вѐрујē Ја, *вѐрујēм* БЗ Го До Ни, *вѐрујēш* Љу, *лѐтӣујēм* БЗ Ма, *о̏бујēш* Ја, *о̏дбијем* Ја Ро, *ӣо̏кријēм* Ја, *ӣо̏ӣијēм* Зл Ма Си, *ӣо̏ӣијем* Ја, *ӣо̏ӣијēш* БЗ Ја Си, *ӣо̏шӣујēм* Зл Ни, *ра̏тӣујēм* Го Љу, *са̏кријēш* БЗ.

в) У позицији (◝ + ◡ + ◡ + —) *Ја̏бланицōм* Ја; *ра̏скомадāн* БЗ.[60]

г) У позицији (ʹ + ◡ + —) *ӣре́дседнӣк* Ја.[61]

д) У позицији (ʹ + ◡ + ◡ + —) *ра́зликујēм* Си.[62]

ђ) У позицији (ˋ+ ◡+ —)

Бѝљанōм Зл, *Да̀ницōм* Си, *дома̀ћицōм Си*, *Дра̀гицōм* Ја, *Дра̀гишōм* Ја, *другàрицōм* Зл Ро, *еконо̀мијōм* Зл, *каӣу̀љачōм* Зл Ја Си, *ка̀шикōм* Ја Ро Си, *ко̀мшијōм* Ро Си, *ко̀ӣривōм* До Ја, *коса̀чицōм* Ро, *кромӣу̀рушōм* Ја, *ку̀ӣинōм* Ја, *лѐӣињōм* Зл, *лѝнцурōм* Ст, *ло̀ӣатӣōм* Ни, *ма̀линōм* Ја Ни Ро Си, *ма̀рамōм* Ја, *мушӣѐријōм* Зл Ја Си, *нѐдељōм* Ја Ст, *омо̀рикōм* Зл, *ӣо̀њавōм* Си, *ӣријатѐљицōм* До Ро, *ӣо̀ршутӣōм* Зл Ма Ни Ст, *Ра̀дмилōм* Си, *ра̀кијōм* БЗ Го Си Ст, *рома̀нӣикōм* Зл, *сѐкирōм* Ја, *су̀боӣōм* БЗ Зл Тр, *у̀нукōм* БЗ Го До Ја;

а̀свалӣнōг До, *бо̀санскōм* Ја, *го̀дишњēг* БЗ Го Љу Ма Си, *да̀нашњēм* Зл Си Ст, *до̀рвенōг* Ја, *здра̀вијӣм* Зл, *лѝвадскōг* Ја, *ма̀снијēг* Ро, *но̀вијӣх* Го Љу Ма, *о̀вчијēг* До Љу, *сӣа̀ријēг* БЗ, *сӣа̀ријēм* Ја;

дво̀јицōм Го, *тро̀јицōм* Зл;

бо̀лујēм Ја, *до̀ведēм* Зл Ја Си Ст, *до̀зовēм* Го Ја Ни, *до̀несēм* БЗ Ја Ро Си Ст, *гла̀дујēм* Си, *ду̀гујēм* Зл, *за̀кунēм* Ја, *за̀љевāм Ја*, *зѝмујēм* Зл, *ѝзведēм*

[59] Дужина се чува у говору србијанског Полимља (Николић 1991, 150). За остале говоре немамо података.

[60] У овој позицији дужина се добро чува у суседним говорима: у говору Ужичке Црне горе (Марковић 2011, 616–663), у Горобиљу (Николић 1972, 635), у моравичком говору (Николић 2001, 293–306), у говору Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 296), у пљеваљском говору (Ружичић 1927, 132), у говору србијанског Полимља (Николић 1991, 110), у Љештанском (Тешић 1977, 172).

[61] За ову појаву знају говори Ужичке Црне горе (Марковић 2011, 616–663), говор Горобиља (Николић 1972, 635), моравички говор (Николић 2001, 293–306), Љештанско (Тешић 1977, 173), говор Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 221), говор србијанског Полимља (Николић 1991, 129).

[62] У Горобиљу су забележени облици са дужином и без дужине (Николић 1972, 635). Дужина се доследно чува у Љештанском (Тешић 1977, 173). Не располажемо подацима из пљеваљског говора(Ружичић 1927), говора Пиве и Дробњака (Вуковић 1940) и србијанског Полимља (Николић 1991).

Го До Љу, *ѝзнесēм* Ни Ро,*ѝспечēм* Ја Си, *ѝспраштим* Зл, *ѝшчупам* До Си Ст, *мѝрујēм* Ро, *нàбављам* Тр, *нàзовēм* БЗ Го До, *нàкопам* Ја, *нàтерам* Ја Си, *ѐбављам* Си, *ѐперēм* Зл, *ѐперēш* Си Ст, *ѐслањам* Ни, *ѐстављам* Зл Ни, *ѐткинēм* Го, *ѝдогледам* БЗ Го Ма Си, *ѝдднесēш* Зл Ни, *ѝдогледам* БЗ Го Ма Си, *ѝдзовēм* Зл, *ѝдчупам* Ја Ст, *ѝрѐведēм* Ро Ст, *ѝрдзовēм* Зл, *ѝрдчитам* Ја Ма Ни Си, *ѝдлитшēм* БЗ, *ѝдсијēм* Си, *ѝутујēм* БЗ Зл Ро Си, *сàстављам* Ни, *ѝберēм* До.[63]

е) У позицији (ˋ + ˘+ ˘ + ―) *ддручкујēш* БЗ Зл Си, *ѝскиселитш* Си.[64]

Материјал показује да је дужина најстабилнија у позицијама иза краткоће и да се ужички говори у том смислу не разликују много од суседних идиома. У позицији ˋˋ + ˘ + ― јављају се појединачни примери скраћивања неакцентованог квантитета.

Табела 6: Неакцентована дужина непосредно иза краткоће

Област/ позиција	*мâјчинōј*	*ѝдкријēм*	*ра̏скомадāн*	*ѝрѐдседнѝк*	*ра́зликујēм*	*дднесēм*	*ддручкујēш*
Ужичка Црна гора	/	+	/	+	/	+	+
Горобиље	/	+	/	+	+ –	+	+
моравички	/	+	+	+	/	+	/
србијанско Полимље	+	+	+	+	/	+	+
Пива и Дробњак	+	+	+	+	/	+	+
пљеваљски говор	/	+	/	/	/	+ -	/

76. Слог који није последњи:

Неакцентована дужина непосредно иза акцента:

а) У позицији (ˆ + ― + x) *бŷдимо* Ро Си, *дêлимо* Ма Си, *дôђēмо* Зл Ро, *дôђēте* БЗ Зл Ја Љу Си Ст, *грâдимо* БЗ, *жŷримо Си*, *јâвимо* Ја Ст, *кôчимо* БЗ Го, *крêнēмо* До Зл Ни Си, *кŷпите* БЗ Зл Го, *мêсимо* Ро, *млâтиш* Ро, *мôрāмо* БЗ Го До Ја Љу Ма Ни Ро Си Тр, *мôрāте* Го До Ја Љу Ни Си, *пâлē* Љу, *пâлимо* Зл, *пŷштāте* Го Зл Љу Ро, *плâстимо* Тр, *пôђēте* Тр, *прŷчāмо* БЗ Го Ја Ма Си, *прŷчāте* Го До Љу Ро Си, *рâдимо* БЗ Го До Зл Ја Ма Ро Си Ст Тр, *скрâпите* Ја, *спâвāмо* Ја, *спрêмāмо* Зл, *спрêмимо* Љу Тр, *срêдимо* Тр, *сŷшп-*

[63] Неакцентована дужина у овој позицији стабилна је и у суседним говорима: у говору Горобиља (Николић 1972, 636), у Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 616–663), у моравичком говору (Николић 2001, 293–306), у пљеваљском говору (Ружичић 1927, 155), у говору Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 325), у говору србијанског Полимља (Николић 1991, 129).

[64] Дужина је сачувана у говору Ужичке Црне горе (Марковић 2011, 616–663), у Горобиљу (Николић 1972, 636), у говору Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 294), у говору србијанског Полимља (Николић 1991, 130).

мо Љу Го, *тра̑жӣмо* Зл Ја, *тра̑жӣте* Го До Си, *тру̑дӣмо* Ни, *ту̑жӣмо* Зл Тр, *хра̑нӣмо* Ро;[65]

б) У позицији (˜ + — + х) *дво̏рӣште* Ја Ро, *кру̏шко̄вца* Тр, *ме̏се̄ца* БЗ Го Зл Си, *ӣо̏шта̄ра* Ја Си, *ӣу̏ӣо̄лька* Ни, *ро̏ђа̄ка* Зл Ма, *ро̏ђа̄ци* Ја Ма, *че̏тӣци* Ст;

гу̏ба̄ва Си, *жи̏ла̄ва* Си, *зно̏ја̄ва* Ро, *ку̏ва̄но* Ро Си, *љу̏ба̄зна* Љу, *мр̏ша̄ва* Си, *му̏та̄ва* Ја *Сте̄*, *не̏ста̄шни* Ни, *но̏рма̄лни* Зл, *о̏бра̄на* Ја, *ӣо̏бо̄жни* Ја, *ӣо̏ло̄вна* БЗ, *ӣо̏сӣа̄на* Зл, *ӣро̏да̄та* Зл, *ра̏чва̄ста* Ст, *си̏гу̏рни* Го Љу Ст, *у̏да̄та* БЗ Го До Ја Ро, *чи̏та̄ва* Си, *чи̏та̄во* Си;

ба̏вӣмо БЗ Зл Ја, *ба̏вӣте* Ни, *бе̏жа̄ла* Љу Го, *бје̏жа̄ли* Ро, *бе̏ре̄мо* Го До Ја Ни Ро Си Ст (*бе̏ре̄мо* Ја Ни Си Ст), *ви̏дӣмо* Го Зл Ја Љу Ни Си Ст (*ви̏дӣмо* БЗ Ја Љу), *во̏лӣте* Љу Ни Ро Си, *гле̏да̄мо* Зл Ја Ма Ни Ро Си, *гле̏да̄ла* Си, *го̏нӣмо* Ро, *гри̏ја̄ла* Си, *да̏је̄мо* Зл Си, *да̏је̄те* Зл Си, *до̏не̄о* БЗ Зл Ја Ни Ро Си, *до̏не̄ла* Ја, *до̏нијела* До Си Си, *до̏нијели* Ни Ро Си, *др̏жа̄ла* Ја, *др̏жа̄ли* Ја Си Ро, *за̏да̄ла* Зл, *и̏де̄мо* Го До Зл Љу Ни Ро, *и̏зне̄о* БЗ Зл Ма, *и̏знијели* Ни Ро Си, *ко̏ӣа̄ли* Ја Ни Ро, *ко̏сӣмо* До Ја Си, *ле̏жа̄ла* Зл Љу Ни, *ле̏жа̄ли* Ро Си, *ми̏слӣмо* Го Љу Ја, *мо̏лӣмо* БЗ Ма Ро Си, *но̏сӣмо* Зл Го Љу, *ӣа̏зӣмо* БЗ, *ӣе̏ре̄мо* Ја Ни Си, *ӣо̏мре̄мо* Ни, *ӣо̏мр̏ла* Си, *ӣо̏че̄о* БЗ Го Зл Љу Ни Ро Си, *ӣо̏че̄ла* Бз Го Зл Љу Ни Ро Си, *ӣо̏че̄ли* Го Љу Ни Ро Си, *ӣра̏вӣмо* Ја, *ӣре̏не̄ла* Го Љу Зл Ро, *ӣре̏не̄о* БЗ Го Зл Љу Ни, *ӣре̏нијела* До Ни Ро Си, *ӣре̏нијели* Ро, *ӣро̏да̄ла* БЗ, *ӣро̏кле̄та* Ја, *ӣу̏нӣмо* Зл Тр, *си̏ја̄ло* Си, *си̏рӣ* Ја Ни, *си̏рӣм* Си, *ску̏ӣӣмо* Ро, *ску̏ӣӣте* Љу Ро, *сла̏вӣмо* БЗ Го До Зл Ја Ма Си, *сла̏вӣте* Зл, *сме̏стӣмо* БЗ Љу, *сӣу̏стӣте* Ни, *ста̏вӣмо* Го Љу, *ста̏вӣте* Ро, *ста̏ја̄ла* Ро Тр, *ста̏ја̄ли* Тр, *тр̏лӣмо* Си, *у̏зе̄ла* Го Љу Ни Си, *у̏зе̄ли* Зл Ја Ма Ро, *у̏зе̄о* Го Зл Љу;[66]

в) У позицији (ˊ + — + х) *за́че̄ље* Ја, *лу́та̄ње* До, *на́лӣчје* Зл, *на́рӯчје* Ја, *По́лӣмље* Ја, *ӣо́дрӯчје* Ни, *ӣри́ча̄ње* Го До Ја Ни Си Ст, *ра́скрӣшће* Зл, *ска́ка̄ње* Си, *скре́та̄ње* Го Љу Ро, *сӣа́ва̄ње* Го До Зл Ја Ро;

изве́зе̄мо Си, *исӣре́де̄мо* Ро, *исӣре́се̄мо* Ро, *обу́че̄мо* Ја Ро, *ӣресву́че̄мо* Зл, *ӣому́зе̄мо* До Ја Ни Ро Си Ст, *ӣоӣу́че̄мо* Љу;.[67]

[65] Дужина је сачувана у говору србијанског Полимља (Николић 1991, 173), у говору Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 326), у пљеваљском говору (Ружичић 1927, 149). У наведеној позицији забележене су и краткоћа и дужина у Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 616-663), у моравичком говору (Николић 2001, 293–306); дужина је доследно сачувана и у говору Љештанског (Тешић 1977, 172) и у Тршићу (Николић 1968, 382).

[66] Дужина се чува у Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 616–663), у Горобиљу (Николић 1972, 635), у говору србијанског Полимља (Николић 1991, 109), у говору Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 213), у пљеваљском говору (Ружичић 1927, 129).

[67] Дужина се чува у Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 616–663), у Горобиљу (Николић 1972, 636), у говору србијанског Полимља (Николић 1991, 119), у говору Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 236). Дужина се добро чува и у говору Љештанског (Тешић 1977, 173) и Тршића (Николић 1968, 383).

г) У позицији (ˋ + ━ + x) *дѐвōјка* БЗ Го До Ма Ро, *кȍлēвка* Ро Си, *кȍнзēрва* Си, *лȕцēрка* Ни, *љȕљāшка* Љу Ро, *ӣлȁнӣнка* Си, *ӣлѐтӣтӣља* Си, *тӣрѐнēрка* Ро;

бȁцāмо Ја Ни Ро Си Ст, *бȍрӣмо* До Ја Си Ст, *вѐлӣмо* Ја, *вѐнчāмо* Ја, *зȍвēмо* Го До Ја Ни Ст, *ѝмāмо* До Ја Ст, *лȍмӣмо* Ја Ни Си Ст, *нȁгнāмо* Ја Ст, *нȍћӣмо* БЗ Го Љу Ни Ро Си Ст, *ӣȍстӣмо* Ја Си Ст, *ӣрȍдāмо* Ја Си Ст, *сѐдӣмо* Го До Зл Ја Ст, *тӣрчӣмо* До Ја Ст; *нѐмōјте* БЗ Ја Ма Ни Си, *ӣрȍдājте* Зл.[68]

На основу анализиране грађе можемо закључити да је у говорима ужичког краја квантитет на унутрашњем слогу непосредно иза акцента сасвим стабилан, при чему се овај говор не разликује од суседних.

Табела 6а: Неакцентована дужина непосредно иза акцента

Област/позиција	*рȁдӣмо*	*нȍрмāлни*	*сӣȁвāње*	*нѐмōјте*
Ужичка Црна гора	+ –	+	+	+
Горобиље	/	+	+	+
моравички	+ –	+	/	+
србијанско Полимље	+	+	+	+
Пива и Дробњак	+	+	+	+
пљеваљски говор	+	+	/	/

77. Неакцентована дужина непосредно иза дужине:

а) У позицији (ˋ + ━ + ━ + x) *зȁвршӣмо* Го Љу, *зȁглāвӣте* Ро, *зȁрāдӣмо* БЗ Го Зл Љу, *ѝзвлāчӣмо* Си, *ѝсӣрӣчāмо* Ја, *ѝсӣрӣчāте* Зл, *нȁплāтӣмо* Зл Ро, *ȍбјāснӣмо* Зл, *ȍствāрӣмо* Го Љу, *ӣȁзāрӣмо* БЗ, *ӣѐшāчӣмо* Ст, *ӣȍмӣрӣмо* БЗ, *ӣȍсāдӣмо* БЗ, *ӣрѐсвлāчӣмо* БЗ Ни Ро, *ӣрѝӣрēмӣмо* Зл, *рȁзвлāчӣмо* Зл, *ѝрāдӣмо* Си Тр, *ѝслӯжӣмо* Си, *ѝслӯжӣте* Ја Ро;

ȍкрēнӯте Зл, *сȁчӯвāне* Ја, *ѝпрēгнӯти* Ро.[69]

[68] Дужина се чува у Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 616–663), у Горобиљу (Николић 1972, 636), моравичком говору (Николић 2001, 293–306), у говору србијанског Полимља (Николић 1991, 129), у говору Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 236).

[69] Дужина је сачувана у моравичком говору (Николић 2001, 302), у говору Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 324), у пљеваљском говору (Ружичић 1927, 171). Процес скраћивања квантитета забележен је у Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 616–663).

Табела 7: Неакцентована дужина непосредно иза дужине:

Област/позиција	*ȍкрēнӯте*
Ужичка Црна гора	–
Горобиље	/
моравички	+
српијанско Полимље	/
Пива и Дробњак	+
пљеваљски говор	+

78. Неакцентована дужина непосредно иза краткоће:

а) У позицији (̑ + ̆ + ̄ + x) *мâјчинōга*;

б) У позицији (̏ + ̆ + ̄ + x) *гȍстӯјēмо* Ро, *лѐтӯјēмо* БЗ Ма, *ȉдȍштӯјēмо* Си, *рȁтӯјēмо* Го Љу;

бȍловāли Го, *дȁровāли* Зл, *зȁкопāла* Љу, *зȁкопāли* Зл, *зȁмотāла* Ја, *зȁмотāли* Си, *зȁтрпāли* Го, *зȉмовāли* Зл Ро, *ȉскопāла* Ро, *ȉскопāли* Ро, *кȕповāла* БЗ Зл Ја Љу, *кȕповāли* Ро Си, *ȍпсовāла* Ни, *прѐтрпāли* Си, *прȍгутāла* Љу, *прȍгутāли* Си, *пȕтовāла* БЗ Љу Ни, *пȕтовāли* Ја Ма Си, *стȁновāла* БЗ Зл Ни Ро, *тȕмарāла* Ро.[70]

в) У позицији (ʹ + ̆ + ̄+ x) *прéдседнтку.*[71]

г) У позицији (ˋ + ̆ + ̄+ x) *гȍвортмо* Љу Ни, *дȍводтмо* Ро, *дȍлазтмо* БЗ Го Љу Ни, *задȍвољтмо* Ро, *зȁледтмо* Ро, *зȁтвортмо* Љу, *ȍбортмо* Ро, *ȍставтмо* Си, *пȍклонтмо* БЗ, *пȍставтмо* Го, *рȁзмислите* Си, *ȕложтмо* Ро Тр, *ȕмортмо* Ни, *ȕхватитмо* Ро.[72]

Грађа са терена показује да се стање забележено у говорима ужичког краја у потпуности слаже са чињеничним стањем у најближим суседним говорима.

[70] Дужина се чува *у* Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 616–663), у моравичком говору (Николић 2001, 293–306), у говору српијанског Полимља (Николић 1991, 189), у говору Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 320), у пљеваљском говору (Ружичић 1927, 130).

[71] Дужина се чува у Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 616–663), у говору Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 221). За остале суседне говоре немамо података.

[72] Дужина се чува у Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 616–663), у моравичком говору (Николић 2001, 293–306), у говору српијанског Полимља (Николић1991, 170), у говору Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 325), у пљеваљском говору (Ружичић 1927, 154).

Табела 8: Неакцентована дужина непосредно иза краткоће:

Област/позиција	*мâјчинōга*	*ỳпознāли*	*прéдседнīку*	*ùскопāмо*
Ужичка Црна гора	/	+	+	+
Горобиље	/	/	/	/
моравички	/	+	/	+
србијанско Полимље	/	+	/	+
Пива и Дробњак	/	+	+	+
пљеваљски говор	/	+	/	+

Закључна разматрања

79. Као што је својсвено и осталим говорима источнохерцеговачког типа, и овде се дужине могу налазити само у позицији иза акцентоване силабеме. Анализирана грађа показује да се у златиборском говору добро чувају постакценатске дужине, а да до губљења неакцентованих силабема долази само у ограниченом броју примера, при чему редукција најчешће захвата слогове иза силазних акцената. У овој позицији редуковању су подложне дужине у речима са отвореном и затвореном ултимом.

1) Извесна колебања запажају се код глагола са основом на *-је* у позицији (ˋ + ˘ + —); укидање квантитета уочено је само у појединачним примерима (*вѐрује* Ја, *ѐдбијем* Ја Ро, *пѐпијем* Ја), а грађа показује да ипак доминирају ликови са дугим завршним вокалом.

2) У позицији (ˊ + —) забележени су појединачни случајеви скраћивања дужина који су одлика суседних говора: *прéдем* Ро, *помýзеш* Ро.[73]

3) У позицији (ˋ + —) код глагола: *грѐјем* БЗ, *дѐје* Љу, *пѐјем* БЗ, *шѐјем* БЗ; код бројева: *дѐвет* Ма Ро, *дѐсет* Ма Ро. Иначе је иза краткосилазног акцента дужина најотпорнија у примерима типа *мѐсēца* БЗ Зл Го Си, *пѐштāра* Ја Си, *пѐпōљка* Ни, *рѐђāка* Зл Ма.

4) У позицији (ˆ + —) код глагола: *кâже* До Зл Ро, *крêће* Ни Си, *кýпиш* Си, *мôра* Љу, *нêма* Љу Си, *рâди* Ја Ни, *рâде* Ро, *спрêми* Ро.

5) Неакцентована дужина у позицији (ˊ + ˘ + —): *завúјају* Си, *нагáђају* Си, *нéмају* БЗ Го Тр, *пúштају* Си, *узгáјају* Си.

[73] Тако је у пљеваљском говору: *тресем*, *прéдем* (Ружичић 1927, 149).

У свим примерима у којима је дошло до губљења постакценатског квантитета реч је о тзв. позиционом губљењу дужина, док се у случајевима када је дужина облички диференцијална, тј. обавезна у овом говору, нема скраћивања: *иза кȳ̂ħā*, *нѐколико љȳдӣ.*

ДУЖИНЕ КОЈИХ НЕМА КОД ДАНИЧИЋА

80. У говорима златиборског краја у извесном броју категорија јављају се дужине којих нема код Вука и Даничића. Појава неакцентованог квантитета јавља се на првом слогу наставка *-ама* у дативу, инструменталу и локативу множине именица *а-* основа[74] у следећим случајевима:

а) Иза краткосилазног акцента на првом наредном слогу (може се јавити и у позицији која није непосредно испред наставка):

У дативу множине могу се јавити облици са дужином на наставку или без дужине. Облици са дужином карактеристични су за источне крајеве Златибора: *брȁдлāма* Си, *бȕквāма* Љу Ро, *вȉлāма* Љу Тр, *жȉцāма* Љу Си, *крȁвāма* Љу Ро Си Тр, *крȕшкāма* Љу Си Ро, *кȕħāма* Си Тр, *мȍшкāма* Ро, *њȉвāма* Ро, *свȁдбāма* Љу Ро Си, *слȁвāма* Љу Ни, *слȉкāма* Си, *сȍбāма* Љу Ро Си Тр, *шљȉвāма* Љу Си, *шпȁлāма* Тр, *шȕмāма* Љу Ро, док на западној страни доминирају ликови без дужина: *бȁрама* До, *вȉлама* До, *клȁдама* До, *крȕшкама* Ја, *кȕћама* Ја, *мȕкама* До, *њȉвама* До, *свȁдбама* До, *слȁвама* До, *чȁшама* Ст, *шљȉвама* Ја, *шȕмама* Ја.[75]

б) Иза краткосилазног акцента која није непосредно испред наставка:

У дативу сингулара чују се ликови са дужином на медијалном слогу: *гȍдинāма* Љу Го Ро Си Тр, *зȁградāма* Љу Ро, *јȁбукāма* Љу Ро Си, *јȁгодāма* Љу Си Тр, *кȁчицāма* Ро, *нȁдницāма* До, *нȍвинāма* Ро, *ȍбавезāма* Љу Ро Си, *ȍградāма* Ро Си Тр, *пȍсепāма* Си, *сȁхранāма* Љу Ро.

---

[74] У Даничићевим *Српским акцентима* нема коментара о дужини падежног наставка *-āма.*

Према Решетару, који бележи примере типа *кȕħāма*, *бȕквāма*, у говорима Црне Горе и Боке Которске, ова дужина је секундарног карактера, а он је ограничава само на именице у којих је испред *āма* краткосилазни акценат (наведено према Ђукановић 1995). Ј. Вуковић наводи да се та појава односи на све случајеве „именица ж.р. на *а* где непосредно пред наставком *–ама* не долази кратки или дуги узлазни акценат“ (Вуковић 1940, 226).

[75] Правац пружања *-āма/-ама* у суседним говорима: Љештанско (Тешић 1977, 174) *-ама*, Равни (Ђуровић, 1988: 179) *-āма*, Србијанско Полимље (Николић. 1991: 78–81) *-ама* (у средишњим и западним деловима србијанског Полимља) *–āма*, Горобиље (Николић 1972, 637) *-āма.* Говори Црне Горе такође нису јединствени када је реч о овим облицима, па Николић (Николић 1991, 81) констатује „како у Пиви и Дробњаку имамо *-āма* (*-ама*), а јужно и југоисточно одатле и од Пљеваља само *-āма*, то значи да ова изоглоса пресеца и северни део Црне Горе“.

На источној страни доминирају облици без постакценатсих дужина: *го̀динама* До Ја, *ка̀чицама* Ја, *о̀градама* Ст, *са̀хранама* До.

в) Иза краткоузлазног акцента:

У дативу сингулара може се јавити дужина на медијалном слогу: *гра̀буља̄ма* До, *до̀лина̄ма* Љу Си, *ка̀шика̄ма* Ст Тр, *ко̀либа̄ма* Љу Ро Си, *ко̀шуља̄ма* Ја Љу, *ли̏вада̄ма* Ро Си, *ма̀каза̄ма* Ро, *ма̀лина̄ма* Ро Си Тр, *ӣѐлена̄ма* Си, *ӣе̏ћина̄ма* Љу Си, *ӣо̀њава̄ма* Си Тр, *ӣри̏колица̄ма* Ја, *сѐкирица̄ма* Љу Си, *сӣо̀лица̄ма* Ро Си Тр, *у̀нука̄ма* Љу Ро Си, *ха̀љина̄ма* Си, *црѐӣуља̄ма* Си, *ча̀раӣа̄ма* Љу Ја Си, а појава се чешће јавља на источној страни Златибора.

На западној страни и граници са Републиком Српском чешћи су ликови без дужине: *ка̀шикама* До Ја Ст, *ко̀либама* До Ја, *ма̀линама* До Ја, *о̀градама* До Ја Ст, *ӣе̏ћинама* До Ја, *са̀хранама* До Ја, али има и примера са дужинама: *сӣо̀лица̄ма* Ја Ст, *ча̀раӣа̄ма* До Ја Ст.

г) На придевским наставцима *-ав*, *-асӣ*, јављају се постакценатске дужине:

ба̏ла̄в До Ја Љу, *бле̏са̄в* До Љу Си Ро, *гли̏ба̄в* Ма Љу Ро Си, *гр̏ба̄в* До, *гу̏ба̄ва* Си, *дла̏ка̄в* До Го, *дро̏ња̄в* Си, *жи̏ла̄ва* Си, *зно̏ја̄ва* Љу Ро, *ки̏ла̄в* Ни, *кле̏мӣа̄в* Ст, *ко̏цка̄сӣ* Ја, *лу̏ка̄в* До Ст, *мр̏ша̄ва* Љу Си, *му̏ӣа̄ва* Ја, *ӣе̏га̄в* Ја, *ӣр̏ља̄в* Љу Си Ст, *ра̏ӣа̄в* Го, *ра̏чва̄сӣа* Ст, *си̏вка̄сӣ* Ја, *сли̏на̄в* Ро Си, *ӣра̀ӣа̄в* Тр, *ће̏ла̄в* Ја, *ћо̏ра̄в* До, *цр̏нка̄сӣ* Ни, *шу̏га̄в* До Ја Љу.[76] Придевски наставак у *чи̏ӣав* Ја/*чи̏ӣа̄в* Ро Си, *чи̏ӣава* Ја/*чи̏ӣа̄ва* Си, *чи̏ӣа̄во* Си може бити дуг или кратак.

Даничићева акценатски тип *бо̀дљикав–бо̀дљикава* (Даничић 1925: 224–225) посведочен је у следећим примерима: *ру̀жњика̄в* Зл, *бо̀дљика̄ву* Ја, са неакцентованом дужином које нема код Даничића.

Стара дужина у придевском наставку типа *ба̏бӣн* До Ја Љу Ни Ро Си (*га̏здӣн* До Ја, *жѐнӣн* Го До Љу Ро, *сѐсӣрӣн* Го До Ја Љу Ро Си) јавља се на целом златиборском подручју.[77] Николићеви подаци указују да овог дуљења нема у говорима источнохерцеговачког типа које је анализирао, али се у пљеваљском јављају дужине типа *ба́бо̄в*, *сѐсӣрӣн*, док је у Пиви и у Дробњаку забележена полудужина (Николић 1970:105).[78]

[76] У Љештанском (Тешић 1977, 174) наставци *-ав* и *-асӣ* су кратки. Дуги су у Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 376), Горобиљу (Николић 1972, 648), Равнима (Ђуровић 1988, 179). Изоглоса *га̏рав/га̏ра̄в* дели новоштокавски полимски говор, док је у „прелазном“ полимском овај наставак редовно дуг“ (Николић 1991, 82). У пљеваљском (Ружичић 1927, 142) наводи двојаке наставке: *а̏лка̄в*, али *ћо̏рав*, *бу̏цма̄сӣ*, али *цр̏нкасӣ.*

[77] Дужину у *ба̏бӣн* имају и следећи говори: Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 377), Горобиље (Николић 1972, 637), Србијанско Полимље (Николић 1991, 85).

[78] Николић образлаже да је „дуљење пред сонантом настало као последица губљења полугласника у слабом положају. Полугласник је у слабом положају изгубљен већ од краја XI века. Тада, дакле, почиње процес који доводи до дуљења“ (Николић 1970, 105).

Када је реч о квантитету финалног основинског инфинитива на *а(ти)*, *и(ти)*, *ну(ти)* подручје Златибора није у потпуности уједначено.[79] У већини испитиваних места у инфинитиву се готово доследно јавља кратки вокал у основи глагола: *вѐнути* Ја, *вѐчерати* Зл, *гàзити* Ст, *грàбити* До Ја, *дòчекати* До Љу, *зàбринути* Ја, *òставити* Љу Ро, *мѝслити* Го До Ро Си, *нàправити* Ја Ро, *пòгинути* Ст, *пòлазити* Си, *прѐтурити* Ја, *прòславити* До Љу Ро, *рàжалити* Си. Са дужином је засведочен мањи број примера у радном гл. придеву: *глѐдāла* Ро, *дòбīло* Си, *дòручковāли* Ро Си, *дòтерāли* Ро, *нàлīла* Си, *стàвīли* Ро, *стàвīли* Ро, *трѐбāли* Си.[80] Ова дужина позната је „у Пиви и Дробњаку, с тим што се код именица и глагола јављају и облици без дужина. У пљеваљском код именица и глагола нема ових дужина а код придева јављају се и облици са дужином и облици без ње“ (Николић 1970: 103).

[79] Ђукановић наводи да обично говори који имају дуги падежни наставак *-āма* имају дуг основински вокал инфинитива на *-а(ти)*, *-и(ти)*, *-ну(ти)*, ако слог испред њега није под акцентом узлазне интонације. Квантитет основинског вокала код ових глагола задржава се и у радном гл. придеву и футуру (Ђукановић 1995, 100).

[80] Многи говори у непосредој околини не знају за ову дужину: Горобиље (Николић 1972, 679), Љештанско (Тешић 1977, 174); у појединим говорима ова дужина је недоследна, као у већем делу србијанског Полимља (Николић 1991, 82–84), у Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 376–377). Доследно се јавља у неким говорима Црне Горе, нпр. говор Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 303), затим у говору Конавала (Кашић 1995:120).

АКЦЕНАТСКИ ТИПОВИ ПОЈЕДИНИХ ВРСТА РЕЧИ

И М Е Н И Ц Е

ИМЕНИЦЕ МУШКОГ РОДА

Једносложне именице мушког рода на сугласник

81. Даничићевом акценатском типу *врâг–врâга* (Даничић 1925: 19–22) припадају именице:

бêс Си, *брâк* БЗ Си *брêг* Ни, *вêк* БЗ Ни Ро Си, *врâт* Ма Ро Си, *гâј* Ст, *глâс* БЗ Ја, *грâд* БЗ Ма Ни Ро Си, *дâн* БЗ Ма Ни Ро Си, *жâр* Ро, *зêц* Ст, *зȋд* Ни Си Тр, *знâк* БЗ Ни Си Тр, *јȋл* Си, *јȋна* Ро, *клȋт* Си, *кȋм* БЗ Ро, *лȋст* Ја Ма, *мрâва* Го Ја Љу Тр, *мȋжа* Го Љу Ро Си, *пâр* Ро Си, *плâста* Го Љу, *рâд* Го Љу Ни Ро Си, *рêд* Љу Ни Ро, *рêт* Ма Ни, *свêт* Го, *свȉјет* Ст, *снȉјег* Ст, *спâс* Го До Ја Љу, *спȋж* Ст, *спȋжа* Ст, *стâн* Го До Љу Ни Ро Си, *трâг* Ни, *хȋк–хȋка* Ја, *цвêт* Љу Ни Ро, *цвȉјет* БЗ Ст, *цȓв* Го Ја Тр, *члâн* Си, *шȋм* Ст.

Познато је да именице овог типа, које означавају нешто живо, чувају непромењени акценат у свим облицима једнине. Именице које означавају неживо у локативу једнине основни акценат замењују дугоузлазним: *у бра́ку* Ро Си, *на бре́гу* Ро Си, *у гра́ду* До Ја Ни Си Тр, *у да́ну* БЗ До Ја Си Тр, *у ве́ку* БЗ Ја Ни Ро Си, *кли́ту* Си, *на ре́ду* Ни Ро Си, *на са́ту* Ја, *по све́ту* Ни Ро, *на свије́ту* Ст, *по сније́гу* Си (Даничић 1925: 20). Као изузетак смо уочили именицу *са̑т* (насталу од турског *сахат*), која у локативу може имати и дугосилазни акценат (Колико ја на твом *са̑ту*?).

Именице које у номинативу множине немају проширење *-ов-/-ев-* задржавају акценат из номинатива једнине: *зȋби*, *мрâви*, *са̑ти*, док се све остале које у множини имају проширење *-ов-/-ев-* према акценту деле у две категорије:

а) *брѐгови* Љу Тр, *брȍјеви* Ни Ро, *врȁтови* Ро, *глȁсови* До Ма Ни Ро Си, *грȁдови* Го До Љу Ма Ни Ро Си Тр, *дȁрови* БЗ Ро, *дрȕгови* Го До Љу Ма Ни Ро Си, *зȉдови* Ма Ро Си, *знȁкови* Ни Си Ро, *крȁјеви* Ни Ро Си, *крȕгови* Ро, *кȕмови* Ни Ро Си Тр, *пȁрови* Си, *пȁркови* Зл Ја Ро, *сȉнови* Го До Љу Ма Ни Ро Си Тр, *снѐгови* Ја Љу Ро Си, *сњѐгови* Ја Си, *сȕдови* Ја Ро Си, *трȁгови* Љу Ни Ро Си, *трѐндови* Го, *црѐпови* БЗ Го До Ја, Си, *члȁнови* Си;

б) *бе́сови* Љу, *ве́кови* Го Ја Љу Си, *жу́љеви* Ја, *ли́стови* Си Тр, *лу́кови* Ро, *му́жеви* Ја (*с му́жом* Ја Си), *пла́нови* Тр, *пла́стови* Ни Ро Си, Ни Си, *ра́дови* Го Љу Ја Ни Си Тр, *ра́мови* Љу, *све́тови* Ја, *ста́нови* Ро, *шу́мови* Ст.

1) Дуже множинске форме поменутих именица, са проширењем *-ов-/-ев-* акценат основног облика мењају најчешће у краткосилазни, ређе у дугоузлазни:

Н. *гра̑д–гра̏дови*

Г. *гра̑да–гра̏дōвā/градо́вā*

Д. *гра̑ду–гра̏довима/ градо̀вима*

А. *гра̑д–гра̏дове*

В. *гра̑де–гра̏дови*

И. *гра̑дом–гра̏довима/ градо̀вима*

Л. *гра́ду–гра̏довима/ градо̀вима*

а) Н мн. гласи: *вȕкови*, *гра̏дови*, *дрȕгови*, *зȉдови*, *кȕмови*, *сȉнови*;

б) Именице са краткосилазним акцентом на иницијалном слогу номинатива и акузатива множине у Г мн. могу имати краткосилазни акценат на иницијалном слогу или дугоузлазни акценат на пенултими: *вȕкōвā/вуко́вā*, *гра̏дōвā/градо́вā*, *дрȕгōвā/друго́вā*, *зȉдōвā/зидо́вā*, *кȕмōвā/кумо́вā*, *сȉнōвā/сино́вā.* Вук-Даничићеви акценти типа *градо́вā* чују се у говору становништва овог краја у примерима: *брко́вā* Ја Ро, *зидо́вā* Си, *кумо́вā* Ја Си, *друго́вā* Ја Ро Си Тр, Ја *сино́вā* Ро Си Тр, међутим бројни су и примери са непомереним нагласком *дрȕгōвā* БЗ До Зл, *зȉдōвā* До Ја, *сȉнōвā* До Ја Ни Ро, *кȕмōвā* До Зл Ја;[81]

в) Д мн. гласи: *вȕковима*, *гра̏довима*, *дрȕговима*, *зȉдовима*, *кȕмовима*, *сȉновима*;

Акценат датива, локатива и инструментала множине *другȍвима* још увек се може чути у говору становништва овог краја, као што наводи и Даничић (Даничић 1925: 21–22): *вукȍвима* Ја, *градȍвима* Ро Си, *зидȍвима* Ја Си, *кумȍвима* Ро Си, *свашȍвима* Си, *синȍвима* Ро Си[82]. Чешће је у употреби *гра̏довима* БЗ До Зл Ја Љу, *кȕмовима* До Ја Љу Тр, Ја Ни Ро, *ре̏довима* Го До Љу, *снѐговима* БЗ До Љу Си Тр, *сȉновима* БЗ До Ја Љу Ни Си. Именица *вѐк* у дативу множине јавља се са дугоузлазним акцентом *ве́ковима* Љу Ро: међутим забележили смо је у ретким случајевима и са дугоузлазним акцентом у генитиву једнине (из *девѐтнѐсшōг ве́ка* Си).

[81] Србијанско Полимље (Николић 1991, 98) *вуко́вā/вȕкōвā*; Говор Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 204) *гла̑сōвā/гласо́вā*; пљеваљски (Ружичић 1927, 127) увек је *друго́вā*; Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 46) *вȕкōвā/вуко́вā.* Тако је и у посавском говору(Козомара 2013, 126).

[82] Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 383) *свашȍвима*; србијанско Полимље чешће *градȍвима* (Николић 1991); пљеваљски говор (Ружичић 1927, 127) *дрȕговима/другȍвима*, Љештанско (Тешић 1977, 77) *сва̑шовима/свашȍвима*; Говор Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 200) *кумȍвима*, *синȍвима*, али је обично и *гла̑совима*, *ре̏повима.* Неуједначено је и у посавском говору (Козомара 2013, 127).

У дативу, инструменталу и локативу могу се јавити дублетни ликови појединих облика *мра́вима/мра̂вима*, *цр̑вима*,/*цр̏вима*, *бра̂вима/бра́вима.* У говору становништва овог краја јавља се изговор са дугоузлазним акцентом: *бра́вима* Ја, *зу́бима* Ја, *мра́вима* Ја Љу Си, *цр̏вима* Ја Љу;

г) А мн. *вȕкове*, *гра̏довe*, *дрȕгове*, *зȉдове*, *кȕмове*, *сȉнове*;

д) В мн. *вȕкови*, *гра̏довi*, *дрȕгови*, *зȉдови*, *кȕмови*, *сȉнови*;

ђ) И мн. / Л мн. *вȕковима/вукȍвима*, *гра̏довима/градȍвима*, *дрȕговима/дугȍвима*, *зȉдовима/зидȍвима*, *сȉновима/синȍвима*;

2) Краће множинске облике именица поменутог акценатског типа забележили смо у примерима:

Н мн. *вȕци* Ја, *да̂ни*, *зна̂ци*, *зȕби*, *мра̂ви*,*са̂ти.*

Генитив множине код облика с непроширеном основом обавезно је *а́рӣ* БЗ Го Зл Ни, *да́нā* БЗ Го Љу Ма Ни Ро Си, *зу́бā* Ја Ни Си, *мра́вā* Ро, *цр̏вā* Тр, *са́тӣ* БЗ Го Зл Ја Ни Си.

Д мн. *зȕбима* Љу/*зу́бима*, *љу́дима*, *цр̏вима* Ја;[83]

А мн. *да̂не*, *мра̂ве*, *са̂те*;

И јд. *мра̂вима*, *да̂нима*, *са̂тима*;

Л мн. *ӣо зȕбима/зу́бима*, *о мра́вима*, *о цр̏вима.*

82. Акценатском типу *стрȉц–стри́ца* као и код Даничића (Даничић 1925: 22) припадају следећи примери:

Бȉћ Си, ђа̂к До Ја Ро Си, *кљȕч* Ро, *лȕч* До Ја Си Ст, *мȉр* БЗ Ја, *но̂ж* Ја Ни, *ӣла̂ст* Ја Ро Ни Си Ст, *ӣȕт* БЗ Го Ја Љу Ро Си Тр, *стрȉц* Го До Си, *сȕд* БЗ Љу Ро Тр, *штȁӣ* Тр.

Н. *кљȕч–кљу́чеви*

Г. *кљу́ча–кљу́чēвā*

Д. *кљу́чу–кљу́чевима*

А. *кљȕч–кљу́чеве*

В. - *кљу́чеви*

И. *кљу́чем–кљу́чевима*

Л. *о кљу́чу–кљу́чевима*

У говорима златиборског краја у плуралским облицима са проширеном основом у свим случајевима јавља се дугоузлазни акценат: *гу́њеви* Тр, *но́жеви* Ро, *ӣла́стови* Ја Тр, *ӣу́теви* БЗ Го Зл Ја Љу Ни Ро Си, *стри́чеви* Ро, *ца́кōвā* Ни, *штáӣōвā* Ја. Такво стање налазимо и у већини суседних говора.[84]

[83] Србијанско Полимље (Николић 1991, 98) *зу́бима/зȕбима*, Говор Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 201) *зȕбима.*

[84] Пљеваљски (Ружичић 1927, 120), Љештанско (Тешић 1977, 177), србијанско Полимље (Николић 1991, 100), Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 384); говор Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 193) *ӣȕтови/ӣу́тови.*

Према Даничићу, у ову акценатску категорију спадају и именице: *дрем*, *кит*, *стуб*, *ум* (Даничић 1925: 22), које се у златиборском говору реализују као акценатски тип *врâг–врâга.*

82. Акценатски тип *бôг–бȍга* (Даничић 1925: 23–24) реализован је у примерима:

бôг–бȍга Ро Си, *бôр–бȍра* Ја Ни Ро Си Ст, *брôј–брȍја* Ни Си, *вôз–вȍза* Ја, *из вȍза* Ја, *гôст–гȍста* Зл Ја Љу Ро Си, *знôј–знȍја*, *знȍју* Ја, *крâј–крȁја* До Ја Ни Си, *лôв–лȍва* Ја Си, *мêд–мȅда* БЗ Ни Ро Си, *мôст–мȍста* Го До Ја Љу Си, *нôс–нȍса* До Си, *пôд–пȍда* Ја Ро, *рâј–рȁја–рȁју–у рȁју* Ја, *рôг–рȍга* Ја, *рôд–рȍда* Тр, Си, *сјâј–сјȁја* Ст, *тôр–тȍра* До Ја, *чвôр–чвȍра* Ја.

Н. *бôг–бȍгови*

Г. *бȍг–бȍговā*

Д. *бȍгу–бȍговима*

А. *бȍга–бȍгове*

В. *бȍже–бȍгови*

И. *бȍгом–бȍговима*

Л. *о бȍгу–о бȍговима*

У локативу једнине, осим у речима које означавају живо биће, долази до промене квалитета акцента: на *мȍсту* Зл, *по пȍду* Зл, *у рȍку* БЗ, *у тȍру* Ро (у *тȍру* Ја). Када је у питању именица *крâј*, као и у суседном говору србијанског Полимља,[85] редовно се јавља краткосилазни акценат: у нашем *крȁју* Го До Ја Си, из вашег *крȁја* Ро, из тог *крȁја* Ма, у мом *крȁју* БЗ. Разматрајући овај прозодијски лик Николић упућује на „очигледну сродност са типом *свȁт–свȁта* (што значи да је и она припадала им. са старим акутом) само што је у номинативу јд. дошло до дуљења пред крајњим *-ј*“ (Николић 1991: 99).

У једном делу именица са проширеном основом забележени су облици са краткосилазним акцентом: *брȍјеви* Ни, *брȍјевима* Ни, *рȍгови* Тр, *рȍговима* Си Тр.

Велики број ових именица има дуже множинске форме са краткоузлазним акцентом: *бȍрови–бȍрōвā* Ја Си, *дȍмови* Ја Си, *нȍсеви* Ја, *рȍјеви* Ја, *скȍкови–скȍкōвā*, *скȍковима* Ја, *ствȍрови–ствȍрōвā–ствȍровима* Ја.[86] Забележен је и облик *бóрōвā* БЗ.

[85] Србијанско Полимље (Николић 1991, 99) *крȁја*, *крȁју*; Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 383) само *крȁју.*

[86] Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 383) *крȁјеве*, *крȁјевима*; србијанско Полимље (Николић 1991, 99) *крȁјеви*, *рȍгове*, *нȍсови*, *рȍјеве*; Ускочки (Станић 1982, 108) има само *бȍрови*, *дȍмови.*

Именице које Даничић сврстава у овај акценатски тип: *бок*, *збор*, *скок*, *ст̄вор*, *т̄аст̄* (Даничић 1925: 23) у говору Златибора имају друкчије акценте.

У неким суседним говорима именице *крâј* и *рôг* знају за алетрнацију ̏ (ном. – ак. мн.) – ′ (ген. мн.) – ̀ (дат. – инстр. – лок. мн.): *крајéвā*, *рогóвā*; *крајѐвима*, *рогòвима*, што нисмо забележили у овом говору.[87]

83. Акценатски тип *ст̄ô–ст̄ò̀ла* (Даничић 1925: 24) јавља се и у примерима: *вô–вòла* Ро, *ӣôд* Ја /*ӣòда* Ја, *ст̄ô–ст̄ò̀ла* БЗ До Ја Ро, *т̄ôр–т̄ò̀ра* Ни. Даничићеви примери типа: *бûк–бùка*, *врх̂–врх̀а* (Даничић 1925: 24) не спадају у овај говорни тип јер је овде: *вр̏* Си, *вр̀а* Ро, *бȕк–бȕка* Ја, *вр̏х–вр̀ха* Ја Си.

Н. *вô–вòлови*

Г. *вòла–вȍлōвā/вòлōвā*

Д. *вòлу–вòловима*

А. *вòла–вòлове*

В. *вȍле–вòлови*

И. *вòлом–вòловима*

Л. *о вòлу–вòловима*

Мали број примера указује на непродуктивност поменуте алтернације, а Николић наводи да је у примерима *во* и *ст̄о* она „само последица вокализације *л* и контракције која јој је уследила“ (Николић 1991: 102).

84. Акценатском типу *бра̏т̄–бра̏т̄а* (Даничић 1925: 24–25) припадају и именице *Вла̏х* Ст (вокатив: *Вла̏у* Ст), *гра̏д* Ро Тр (туча) *дȉм* Ни, *зѐт̄* До Ја Ни Тр, *ју̏г* Тр, *лȕк* Зл, *ма̀ј* Ја, *мȉш Ни*, *мра̏з* Ро, *ӣа̏рк* Зл Ро Си, *ӣлȉн* Си, *ӣра̏г* Го Љу Ни Си Тр, *ра̏нг* Ни, *ра̏т̄* Го, *ра̏т̄ом* Ст, *сва̏т̄* БЗ Ја Ро, *сȉр* Го Ја Љу Ни Ро Си, *т̄вȍр* Љу, *т̄ра̏ӣ* Си, *т̄рѐнд* Љу, *фрȍнт̄* Го, *хлѐб* Ја Ни Ро Си Тр, *ча̏ј* Си.

Н. *сва̏т̄–сва̏т̄ови*

Г. *сва̏т̄а–сва̏т̄ōвā/сват̄óвā*

Д. *сва̏т̄у–сва̏т̄овима/сват̄òвима*

А. *сва̏т̄а–сва̏т̄ове*

В. *сва̏т̄е–сва̏т̄ови*

И. *сва̏т̄ом–сва̏т̄овима/сват̄òвима*

Л. *о сва̏т̄у–сва̏т̄овима/сват̄òвима*

Код именица овог типа са проширеном основом Даничић не предлаже никаква акценатска померања у плуралу наводећи облике: *бѐгōвā*, *дȉвōвā*, *кмѐт̄ōвā*, *ра̏т̄ōвā*, *сва̏т̄ōвā*, *хлѐбōвā*, *ца̏рēвā* (Даничић 1925: 25).

[87] (Даничић 1925, 24) *кра̏јеви–крајéвā–крајѐвима*; пљеваљски (Ружичић 1927, 125) *кра̏јеви–крајéвā–крајѐвима*; Горобиље (Николић 1972, 640) *кра̏јевима*; србијанско Полимље (Николић 1991, 99): само именице *крај* и *рог* знају за алтернацију *крајѐвима*, *рогòвима*; Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 383) *кра̏јевима.*

Међутим, поједине именице у овим говорима могу имати и другачији акценат, нпр. именица *свȁт*, која се јавља се у генитиву множине и са дугоузлазним акцентом *свато́ва* Ро Си (према генитиву множине *друго́ва* Ја Ро Си Тр), а у дативу, локативу и инструменталу *свато̀вима* Ро Си (према *друго̀вима* Ро Си).[88]

Краткоузлазни акценат ретко се јавља и када су у питању множинске форме наведених именица. Ипак је уобичајено: *зе̏тови–зе̏товā* Ја До Ни, *ра̏тови–ра̏товā* Го До Ст, *сва̏тови–сва̏товā* Го До Ја, *ца̏рēвā* Ја, али и: *ра̀тови–ра̀товā* Ја.

Даничић наводи да се неке именице овог акценатског типа у локативу једнине могу јавити са краткоузлазним акцентом (Даничић 1925: 25), што спада у појаву која није страна ни овим говорима. Потврде са краткоузлазним акцентом у локативу посведочене су у примеру: у Другом светском *ра̀ту* Го Ст.

85. Акценатски тип *ро̏б–ро̀ба* (Даничић 1925: 25) посведочен је у примерима: *ве̏ш* Ни Ро Си, *вр̏х* Зл Ро Си Тр, *гро̏б* Ја Ни Ро, *ду̏д* Љу, *ко̏њ* Го Зл Љу Ни Ро Си, *ко̏ш* Си, *ла̏н* Си, *по̏п* Зл Љу Си, *са̏ч* Ро, *ско̏к* Ја, *сно̏п* Си Тр, *то̏к* Го, *ћу̏п* Си, *це̏м* Ро Си.

Н. *ко̏њ–ко̀њи*

Г. *ко̀ња–ко́ња̄*

Д. *ко̀њу–ко̀њима/ко̏њима/ко̏њма*

А. *ко̀ња–ко̀ње*

В. *ко̏њу–ко̏њи*

И. *ко̀њем–ко̀њима/ко̏њима/ко̏њма*

Л. *о ко̀њу–ко̀њима/ко̏њима/ко̏њма.*

Именица *ко̏њ* може у дативу, локативу и инструменталу множине имати и облик са краткосилазним акцентом *ко̏њима* Ја Си Ст (*ко̏њма* Ја Ст), што и потврђују забележени примери.[89]

У генитиву множине, према Даничићу, „када у овом падежу има реченични уметак, онда на првом слогу остаје краткоузлазни“ (Даничић 1925: 26). Са Даничићевим акцентом слажу се следећи забележени примери: *гро̀бо̄вā* Ро, *ду̀до̄вā* Ја, *ко̀шēвā* Ја, *кр̀сто̄вā* Си, *то̀по̄вā* Ст. [90]

[88] Србијанско Полимље (Николић 1991, 100) *свато̀вима/сва̏товима*; Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 383) *свато́ва̄ свато̀вима*; Љештанско (Тешић 1977) *свато̀вима/сва̏товима*, Ортијеш (Пецо 1961, 11) *сва̏товима.*

[89] Србијанско Полимље (Николић 1991, 101) *ко̏њма/ко̏њима*; Говор Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 189) *ко̏њма*; пљеваљски говор (Ружичић 1927, 118) *ко̀њима.*

[90] Говор Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 182): *во̏ло̄вā*, *то̏по̄вā то̏по̄вā*; србијанско Полимље (Николић 1991, 101) *во̏ло̄вā*, *то̏по̄вā то̀по̄вā*, *по̀по̄вā*.

Двосложне именице мушког рода с непостојним а

86. Прозодијски тип *вра́бац–вра́пца* (Даничић 1925: 26–27) јавља се код именица: *ве́нац–ве́нца*, *ла́нац–ла́нца*, *Не́мац–Не́мца.*

Двосложним именицама акценатског типа *ве́нац–ве́нца „*које избацују из другог слога а“ (Даничић 1925: 26) у златиборском говору припадају именице: *вра́бац* До, *вра́нац* Ст, *ждре́бац* Ја, *за́мак* Си, *ква́сац* Ја, *кри́вац* Си, *ку́пац* БЗ Зл, *ла́нац* Ја, *ма́чак* Ја, *ру́чак* До БЗ Зл Ро Си, *са́јам* БЗ Ма Ро.

Алтернација типа á > â није доследно спроведена у генитиву множине поменутих именица. Иако су присутни ликови са дугосилазним акцентом који се слажу са Даничићем (по овој промени чује се и изговор именице *ме́тар*, *ме́тра*, *ме̂тāрā* Си Го), ипак су бројнији облици са дугоузлазним акцентом.

Николић такође издваја два акценатска модела која егзистирају у генитиву множине: један који се саже са Даничићем (Даничић 1925: 27) и други, аналошки, настао према осталим плуралским облицима (Николић 1991: 103). У овом говорном типу налазимо следеће потврде Г мн. за поменуте прозодијске моделе:

а) *ве̂нāцā* БЗ, *вра̂бāцā* Ро, *кла̂нāцā* Зл, *ку̂пāцā* БЗ Ма, *ла̂нāцā* Ја, *Не̂мāцā* Ст, *стра̂нāцā* Зл.

б) *ве́нāцā* До Љу, *вра́бāцā* До Љу Си, *вра́нāцā* До Љу, *ждре́бāцā* До Ја Љу, *ла́нāцā* До Љу Си, *Не́мāцā* До Љу Ст, *ча́мāцā* До Ја Љу.[91]

У номинативу плурала акценатском типу *вра́бац–вра́пци* придружују се и именице: *Не́мци* Ст, *ве́нци* Ја, *ла́нци* Ја Си, док с друге стране имамо облик са дугосилазним акцентом: *ла̂нци* Ја Си. [92]

87. Типу *ко̀лац–ко́ца* припадају именице: *ко̀нац–ко́нца* Ја, *ло̀вац–ло́вца* Ја, *ло̀нац–ло́нца* Ја, *но̀вац–но́вца* Ја Си. У номинативу плурала је: *но̂вци* Си, *ло̂нци* Ја, *ко̂нци* Ја Си, док је у генитиву: *ло̏нāцā* Ро.

88. Акценатском типу *ла̂кат–ла̂кта*, (Даничић 1925: 27) припадају именице: *бу̂бањ–бу̂бња* Ја, *ли̂тар–ли̂тра* Ја Ни Си Тр, *ме̂тар–ме̂тра* Ни Си Ро (*ме́тар–ме́тра* Ја), *пљу̂сак–пљу̂ска* Ја. Даничић је у ову акценатску

[91] Србијанско Полимље (Николић 1991, 103) *ла̂нāцā/ла́нāцā*; Горобиље (Николић 1972, 640) *вра́бāцā*; пљеваљски говор (Ружичић 1927, 121) „већина именица има у генитиву плурала непокретан акценат“; Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 384) *Не̂мāцā*, *ла̂нāцā – вра́бāцā*, *чво́рāкā.*

[92] Србијанско Полимље (Николић 1991, 103) *ла́нци*, *ла́нце*; тако је и у говору Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 191), пљеваљском говору (Ружичића 1927, 121), Љештанском (Тешића 1977, 177), док је у Горобиљу (Николића 1972, 640) само Даничићев лик *ла̂нци*; у Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 384) *ла́нци/ла̂нци*, *ла́нце/ла̂нце.*

категорију уврстио и именице: *јарак*, *левак*, *чунак* (Даничић 1925: 27), које се у златиборском говору реализују као: *ја́рак*, *ле́вак/лије́вак*, *чу̏нак*.[93]

Овој групи припадају двосложне именице мушког рода са дугосилазним акцентом и непостојаним *а* у другом слогу, онако како бележи и Даничић (Даничић 1925: 27): *бу̑бањ* Ја, *ве̑жаљ* Си, *то̑рањ* До Ја Ст, *тре̑сак* Ја. У генитиву множине акценат мењају у краткосилазни: *бу̏бњева̄*, *ла̏кто̄ва̄*.

Даничић у овај акценатски тип сврстава и именицу *мо̑зак* (*мо̀зак*), *мо̀зга* (Даничић 1925: 27), коју смо забележили са акцентом *мо̑зак–мо̀зга* Ја.

89. Акценатском тип *но̀кат–но̀кта* (Даничић 1925: 33) припадају именице: *вѐпар* До, *вјѐтар* Ро, *ка̀шаљ* Ро, *но̀кат* Зл, *Пѐтар* Ст, *тро̀шак* Го Ја Ст, *У̏вац* Го До Љу Ја Си, *цѐнтар* Го Ст *(цѐнтар* Ја Ро Си), *ча̀бар* Си.

У генитиву множине јавља се следећи акценат: *вѐпро̄ва̄* Ја, *тро̀шко̄ва̄* Ја; у локативу једнине *тро̀шку* Зл; у инструменталу множине *но̀ктима* Зл.[94]

90. Као *ста̀рац–ста̑рца* мењају се и *ја̀рац–ја̑рца*, *кли̏нац–кли̑нца*, *па̀лац–па̑лца* (Даничић 1925: 33–34). Даничић наводи да се код ових именица у свим падежима множине с проширењем јавља краткосилазни акценат: *ја̀рчеви*, *па̀лцеви*, *бли̏знови*, (Даничић 1925: 34), а данашњи множински облици у златиборском говору јављаја се са следећим акцентима: *ја̀рац–ја̑рци–ја̀ра̄ца̄* Ја Си Ст, *ста̀рац–ста̑рци–ста̀ра̄ца̄* Ро, *па̀лац– па̑лчеви–па̑лчева̄* Ја.

91. Типу *о̀тац–о̀ца* припадају именице: *јѐчам* Го Ја Љу, *мо̀мак* БЗ Го Ја Љу Ма Ни Ро Си, *пра̀вац* Ја, *у пра̀вцу* Ро, *тру̏пац* Ја, *цѐнта–цѐнтру* Ја.

92. Акценатски тип *свѐкар–свѐкра* посведочен је у овом говору само у једном примеру: *свѐкар–свѐкра* Ја, а чешће се реализује са кракоузлазним акцентом у номинативу: *свѐкар–свѐкра* Љу Ро.

Двосложне именице мушког рода

93. Акценатском типу *ло̑гор–ло̑гора* (Даничић 1925: 27) припадају још и именице *а̑нђео–а̑нђела* Си, *за̑пад–за̑пада* Го Ро Си, *ма̑јсто̄р–ма̑јсто̄ра* Ро, *на̑пад–на̑пада* До Ни Си, *пи̑нто̄р–пи̑нто̄ра* Ро, *ра̑днто̄к–ра̑дника* Си, *са̑ста̄в* Ја, *сто̑лњак–сто̑лњака* Си.

94. Од двосложних именица са дугоузлазним акцентом на првом слогу (Даничић 1925: 26), које задржавају овај акценат у свим падежима, посведо-

[93] Са истим акцентом ове именице се реализују у Лапачком пољу (Драгичевић 2009:301).

[94] Исп. Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 385), Горобиље (Николић 1972, 649), Љештанско (Тешић 1977, 177), србијанско Полимље (Николић 1991, 104).

чене су: *ва́шар* Ро, *ва́шир* БЗ Зл Ро Си, *ви́шак* Си, *га́реж* Ро, *за́кон* Си, *за́сто̄р* Тр, *за́то̄вор* Зл Ни, *ку́па̄ц* Љу, *на́кит* БЗ Тр, *на́род* Го До Ја Љу Ни Си, *на́црт* Си, *на́чин* БЗ До Зл Ја Тр, *Не́мац* Ст (Г мн. *Не́ма̄ца̄* Ст), *па́то̄к* Ро, *пре́дмет* Си, *пре́лаз* Го Ја Љу Ни, *пре́стиж* Љу, *пре́трес* Ро, *При́бој* До Ст, *при́лог* БЗ Ја Љу Ни Ро Си, *при́мер* Си Ро, *при́мјер* Ја Ст, *про́блем* Ја Љу, *про́зор* БЗ Ја Ма Ни Ро, *про́лаз* Ро, *про́сек* Ро, *про́сто̄р* Ро, *ра́жањ* Си, *ра́зглас* БЗ, *ра́сад* Си, *ра́зред* Љу Ро, *су́коб* Зл. Колебања се јављају код примера: *про́блем* Ја Љу/ *про̀блем* Ја Ро, а Даничићев акценат у *но́вчић* (Даничић 1925: 26) реализује се са краткоузлазним *но̀вчић* Ја.

Код овог типа нису засведочене акценатске алтернације у парадигми, тако да се дугоузлазни акценат јавља и у осталим падежима: *на́родима* Ст, *пре́дмета* Ро, *ра́зреда* Ја.

95. Краткосилазни акценат на првом слогу у свим падежним облицима јавља се у примерима: *Ду̏нав* Ро, *Ми̏лош* БЗ Ни Си, *пе̏пео* Ро Си, *по̏друм* Го Љу, *пра̏дед* Го Љу Си, *Срби̏н* До Ја, *ту̏ђин* Ни, *ћи̏лиме* Ја, *ча̏бар* Ро Си, *чо̏век* БЗ Зл Ја Љу Ма Ни Ро Си Тр.

Неке именице које према Даничићу припадају овом акценатском типу (Даничић 1925: 32) у говору становника златиборског краја изговарају се са другачијом акцентуацијом: *дѐспот* Ст (код Даничића *дѐспот*), *ѝсто̄к* Ја (м. *и̏сто̄к*), *мла́деж* (м. *мла̏деж*), *су́сед* Ро (м. *су̏сед*).

Именица *чо̏век–чо̏века* Љу Зл Ро /*чо̀век–човѐка* Го/*чове́ка* Ја, *чо̏ек–чое́ка*[95] До Ја Ст акцентује се на више начина.[96]

96. По акценатском типу *грѐшнӣк–грѐшнӣка* (Даничић 1925: 36–38) понашају се и многе друге именице: *а̏мба̄р* Си, *ба̏дња̄к* Ро, *бо̏га̄љ* Ја, *во̏ђња̄к* БЗ Ја Ро Тр, *га̏вра̄н* Зл, *го̏лӯб* До Зл Ма, *гр̏нча̄р* Ро, *гу̏тља̄ј* Љу Ро, *ди̏на̄р* БЗ До Ја Ни Си, *ђа̏во̄* Ст (*са ђаво̀лима* Ст), *ка̀нта̄р* Ја, *ка̏ча̄р* Љу Ро Си, *ко̏ра̄к* Ма Ни Ро, *ку̏рја̄к* Ро, *Ла̀за̄р* Си, *ле̏жа̄ј* Ро, *ле̏птӣр* БЗ Зл, *ле̏шнӣк* Си (*лешни́ци* До Ст), *ље̏шнӣк* Ро, *ме̏се̄ц* БЗ До Ја Ни Си Тр , *Ми̏лӯн* Го, *не̏ра̄д* Љу, *о̏бла̄к* Го Зл Љу Ни Ма, *о̏дра̄з* Ја, *па̀шња̄к* Ја Ро, *по̏здра̄в* БЗ Ја Ни Ро Си, *по̏шта̄р* Љу, *ра̏зӯм* Ст, *ро̏ђа̄к* До Ја Љу (*рођа́ци* До Ја), *ско̏рӯп* Си, *слу̏ча̄ј* БЗ Зл Ја Ма, *со̏ка̄к* Ст, *спла̏ва̄р* Ја, *сте̏пе̄н* Ст, *у̏ја̄к* Тр, *шу̏ма̄р* Љу.

[95] У србијанском Полимљу (Николић 1991, 108) наводи да се да у лику *чое́ка* немамо кановачки акценат „већ је дуги квантитет слога (као у *чо̏е̄к* и сл.) последица фонетских промена које је доживела ова именица“.

[96] Исп. *Говор Пиве и Дробњака* (Вуковић 1940, 15) *чо̏ек*, Горобиље (Николић 1972, 667) *чо̏ве̄к*, србијанско Полимље (Николић 1991, 108) *чо̏век/чо̏ве̄к/чо̏ек/чо̏е̄к/чу̏век/чу̏ве̄к/чу̏е̄к*, Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 386) *чо̏век*, *чо̏јек*, *чо̏ек*, *чо̏ве̄к*.

Према Даничићу, многе од ових именица у парадигми уместо краткосилазног добијају дугоузлазни акценат (Даничић 1925: 37). Већина наведених примера данас није у употреби, а издвајамо оне који се по Даничићевом моделу акцентују у говору овог краја: *ва̏здӯх–у ваздýху* Љу, *ӣо̏глед–у ӣоглéду* Зл, *слу̏ча̄ј–у случáју* Зл, *на сва̏ко̄м корáку* Ја Ро, поред чешће употребљених облика: *у ва̏здӯху* До Ја Ни Ро Си Ст, *ко̀ра̄ку* До Љу Ни Ро Си Ст, *у ӣо̏гле̄ду* Го До Љу Ни Ро Си Ст, *у слу̏ча̄ју* БЗ До Љу Ма Ни Си.

Именица *ме̏се̄ц* често се употребљава са преношењем акцента на број: *двá месе̄ца* До Ја Ни Ро Си Ст, док именица *ди̏на̄р* у генитиву множине може имати облике *ди̏на̄ра̄* БЗ Зл Си/ *динáра̄* Го До Ја Си Ст.

У генитиву множине јавља се *го̀лубо̄ва̄* Ја Ни Ро Си/*голубóва̄* До Ст, *ди̏на̄ра̄* БЗ Го Зл/*динáра̄* БЗ Го До Зл Ја Ни Ро Си Ст, *ле̏шнӣка̄* Ја Ст/*лешни́ка̄* Ро, *слу̏чајēва̄* Го До Ја Ни Си Ро/*случајéва̄* Го Ро Си, а у ДИЛ мн. *го̀лубовима* До Ја Ни Ро Ст/*голубо̀вима* Си.[97]

97. По типу *дје̏ве̄р–дје̏вера* (Даничић 1925: 38) мењају се и именице: *де̏ве̄р* БЗ Ја, *гу̏ште̄р* Ја *ђе̏ве̄р* Ја, *ке̏сте̄н* Ја, *ӣрсте̄н* Зл, *се̏ве̄р* Ро, *сје̏ве̄р* Ја, *сте̏ршље̄н* Ро.

Локатив једнине у појединим примерима реализује се са помереним краткоузлазним акцентом: на *камѐну* Ст.[98] Даничић наводи да овај акценатски тип зна за промену а̏ > а̀, у примерима: *бусѐну*, *гребѐну*, *камѐну* (Даничић 1925: 38).

98. Акценатском типу *ӣо̀ток–ӣо̀тока* (Даничић 1925: 28–29) припадају и именице: *а̀сфалт* Ни Си Тр, *ба̀лван* Си, *бѝбер* Ро Си, *бѝсер* Ни Си, *бу̀брег* Зл, *вѝкенд* Го Љу Ни Си, *до̀лаӣ* Си, *ѝзвор* Си, *ѝзлаз* Си, *ѝзмет* Си, *ѝзрод* Ро, *ѝспит* БЗ Ја Ро Си, *ѝсток* До Ја Љу, *ја̀стук* Го До Ја Ро, *јѐзик* БЗ Го Ја Си Тр, *ка̀јмак* Си, *ка̀тран* Ја, *ко̀вчег* Ја, *ко̀нак* Љу, *ку̀ӣус* Си, *Мѝлан* Ја Ро, *о̀бор* Ја, *о̀браз* Го Зл Љу, *о̀дмор* Си, *о̀днос* Си, *о̀ткуӣ* Си, *ӣо̀кров* Ја, *ӣо̀ток* Го, *ӣр̀жук*[99] Си, *ӣро̀цес* Ја Си, *та̀ван* Љу, *то̀вар* Ја, *у̀нук* Ја, *сѐгмент* Си, *сѝнчић* Си, *сту̀дент* Ни Ро Си, *У̀скрс* Ни, *у̀суд–у̀суда* Ст, *чо̀бан* БЗ До Љу Ма Си, *цѝмӣер* Ја.

Ове именице акценат задржавају у свим падежима осим генитива множине где се обавезно јавља краткосилазни акценат: *ӣо̏то̄ка̄* Го, *ја̏стӯка̄* Ја, *о̏бра̄за̄* Си, *у̏нӯка̄* БЗ Го До Ро Си.

[97]Србијанско Полимље (Николић 1991, 107) *ље̏шнӣка̄/ље̏шни́ка̄*, Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 386) *ље̏шнӣка̄/ље̏шни́ка̄.* Финални акценат као обичнији јавља се у говору Пиве и Дробњака (Вуковића 1940, 215), Горобиљу (Николића 1972, 639), пљеваљском говору (Ружичића 1927, 130), Љештанском (Тешића 1977, 177).

[98] Србијанско Полимље (Николић 1991, 107) *камѐну*, *јаво̀ру*, *чоӣо̀ру*, *у разгово̀ру*.

[99] Лимена посуда у којој се пржи кафа.

99. Као *жѝвот–живо̀та* (Даничић 1925: 29) мења се и *Ка̀чер–Качѐра* Ро Си, *мр̀тва̀ц–мртва̀ца* Ја, *свѐдок–сведо̀ка* До Ја. У генитиву множине је *живо́та̄* Ни Ро, *мрт̏ва́ца̄* Си, *сведо́ка̄* БЗ Зл. Овај тип се није показао као продуктиван, а многи Даничићеви примери не могу се сврстати у наведену скупину: *гргеч*, *крпељ*, *Радош.*

100. Категорија *во̀јнтк–војни́ка* (Даничић 1925: 35) посведочена је у великом броју примера: *а̀дутт* Ја, *а̀стал* Ја, *ба̀зе̄н* Ро Тр, *ба̀кра̄ч* Ро Си, *бо̀рпћ* Ја, *ва̀ја̄тт* Ро Ст, *у вајáтту* Си, *за̀на̄тт* БЗ Зл Ма Ро, *дѐча̄к* БЗ Го Ма Ни Ро Си, *зѝда̄р* Го Љу Ни, *ју̀на̄к* Ро, *ка̀на̄л* БЗ Зл Ја Ма, *ка̀ња̄н* Ст, *ко̀ла̄ч* Ро, *ко̀ма̄д* Го Зл, *кро̀мпр* БЗ Зл Ма Ро, *лѐка̄р* Ни Си, *Љу̀бпш* Го Љу Ро, *мла̀дпћ* Ро Си, *млѐка̄р* Го Ро, *мљѐча̄р* Ја, *му̀зе̄ј* БЗ Зл, *на̀ћва̄р* Си, *о̀ца̄к* Ја, *па̀ке̄тт* БЗ Зл Ни, *па̀пр* Го Љу Ро, *па̀сӯљ* БЗ Го Ро, *пѐва̄ч* Зл Ја, *пр̀ва̄к* БЗ Зл Ја Ма, *пр̀нцпт* Ни Ро Си, *Пу̀тпн–Пути́на* Ст, *ра̀чӯн* БЗ Зл Љу Ни Ро Си, *ро̀штпљ* Ни Тр, *Р̀за̄в– Рза́ву* Ја, *са̀ма̄р* Љу Си, *са̀нтпм* Ро Тр, *сѐља̄к* БЗ Го До Ја Љу Ни Си Тр, *сѝмбо̄л* Љу, *та̀ња̄р* До Ја Ро Си, *ти̏га̄ња* Го Љу, *тра̀ва̄р* Ја, *То̀рнтк* До Ја Си Ст, *Торни́ка* До Ја Ни Ро Си, *ча̀брпћ* Ро Си, *чу̀ва̄р* Ро. Алтернација *а̀а̄* (вок.) – *а́* (зависни падежи) посведочена је у следећим примерима: у вокативву једнине: *во̀јнтче* Ја, *ју̀на̄че* Ја, *мла̀дпћу* Ст, *сѐља̄че* Ја; у вокативу множине: *војни́ци* Го Ст, *јуна́ци* Го, *ју̀на̄ци* Ст.

Тросложне именице мушког рода

101. Тросложне именице које имају дугоузлазни акценат на првом слогу према Даничићу се могу сврстати у пет акценатских типова (Даничић 1925: 39, 45, 48). Све именице чувају основни акценат у парадигми, па је подела извршена на основу квантитета неакцентованих вокала, или присуству односно одсуству непостојаног *а* у појединим облицима:

а) Акценатски тип *Ли́чанин–Ли́чанина*: *кра́љевић–кра́љевића.* Овом типу припадају именице са дугоузлазним акцентом на првом слогу, који се чува у парадигматским облицима, а потврде које смо забележили најчешће су заступљене у презименима: *Ву́јовић* Тр, *Ђу́ровић* Ја, *Ја́нковић* Ја, *Кне́жевић* Ст, *Ме́ловић* Ро, *Ра́довић* Ја, *Ра́јовић* Ја, *Ри́стовић* Ро, *Си́мовић* Го, *То́ковић* Ја, *Ту́цовић* Го.

б) Тип *на́ставак–на́ста̄вка* јавља се у примерима *за́селак/за́сеок–за́се̄ка* Ст.

в) За тип *пр̏ре̄пак–пр̏ре̄пка* нема потврда у овом говору.

г) Типу *пу́стиња̄к–пу́стиња̄ка* припадају именице *бо́лнича̄р–бо́лнича̄ра* БЗ Зл, *на́следнтк–на́следнтка* Ни Ро, *пре́дводнтк–пре́дводнтка* Љу, *скре́тнича́р–скре́тнича̄ра* Зл;

д) За тип *ра́збōјнӣк–ра́збōјнӣка* налазимо потврду само у именици *ӣре́дседнӣк* Ја.

102. Тросложне именице са дугоузлазним акцентом на другом слогу имају именице:

губи́так Зл Ро, *доби́так* Зл Ни Тр, *зада́так* Ро, *једи́нац* БЗ Го Ро, *мези́мац* БЗ Ро, *мушка́рац* БЗ Го До Зл Ја Ни Ро Си Тр, *оста́так* Зл Си, *ӣоче́так* Го Зл Си, *ӣрода́вац* БЗ Ја Ни Ро Си, *тренӯ́так* Го Љу, *цеӣа́рац* Ни (Даничић 1925: 43–44).

Напомињемо да у овом акценатском типу у генитиву множине напоредо егзистирају различити акценатски модели[100]:

а) *мушка̂рāцā*, *кома̂рāцā*, *тренӯ̂тāкā*;

б) *мушка́рāцā*, *кома́рāцā*, *тренӯ́тāкā*;

в) *за̀дāтāкā*, *трѐнӯтāкā*, *ко̀мāрāцā.*

Анализирана грађа показује да у овом говору доминирају потврде са дугоузлазним акцентом на унутрашњем слогу: *Боса́нāцā* До, *добро́вōљāцā* До, *зада́тāкā* До Ја Ро Си, *кома́рāцā* До Ја Ро Ст/*ко̀мāрāцā* Ја, *мушка́рāцā* Го До Ја Си, *тренӯ́тāкā* До Ја Ст, *Црного́рāцā* До Ст.[101]

103. Даничић тросложне именице са краткосилазним акцентом разврстава на више акценатских категорија (Даничић 1925: 42–43. и 45–46). Већина типова потврђена је и у златиборском говору:

а) Типу *а̏ӣостол–а̏ӣостола* (Даничић 1925: 42) припадају именице: *ки̏лограм–ки̏лограма* Зл Ро Си Тр, *ӣри̏јатељ–ӣри̏јатеља* До Ја Ни Ро Си (*ӣри̏јатељ–ӣри̏јатеља* Ја Си Тр); [102]

б) За тип *ӣа̏рожак–ӣа̏рошка* (Даничић 1925: 43) налазимо потврду у примеру *ко̏ријен–ко̏ријена* Ст;

в) Тип *ја̏завац–ја̏зāвца* (Даничић 1925: 43) потврђен је примерима: *ја̏завац* Ро, *Кру̏шевац* Зл, *кра̏стāвац* Ја, *кра̏стāвца* Ја, *кру̏шковац–кру̏шкōвца* Тр, *ӣу̏ӣōљка* Ро;

г) За тип *не̏рāдин–не̏рāдина* (Даничић 1925: 45) нема потврда у овом говору;

д) Тип *за̏вōрањ–за̏вōрња* (Даничић 1925: 45) посведочен је само облицима: *у̏тӣсак* Ја, *ӣри̏тӣсак* Ја Ст;

[100] В. тачку **37.**

[101] У Ужичкој Црној гори најчешће се јавља *оста̂тāкā*, *изда̂тāкā* (Марковић 2011, 387). Сва три обрасца позната су у србијанском Полимљу (Николић 1991, 112); у пљеваљском говору (Ружичића 1927, 123) се јављају прва два модела.

[102] У *Горобиљу* је само *ӣри̏јатељ* (Николића 1972). У осталим суседним говорима је *ӣри̏јатељ.*

ђ) Тип *ве̏ренӣк–ве̏ренӣка* (Даничић 1925: 46) има највише потврда у овом говору: *а̏лкохōл–а̏лкохōла* Љу, *ви̏шебōј–ви̏шебōја* Ја, *во̏доӣад–во̏доӣада* Го Зл Љу Ни Ро Си, *за̏вичāј–за̏вичāја* Зл Љу Ма Си, *ја̏нуāр–ја̏нуāра* БЗ До Ја Љу Ни Си, *о̏бичāј–о̏бичāја* Го Љу Ма Ро Си Тр, *ра̏зговōр–ра̏зговōра* БЗ До Зл Ја Ни Ро Си, *у разгово̀ру* [103] Си, *све̏шӣенӣк–све̏шӣенӣка* До Ја Ст;

е) Тип *бла̏гослōв–бла̏гослова* (Даничић 1925: 46) потврђен је само именицом *ви̏шебōј* Ја.

104. Тросложне именице са краткоузлазним акцентом на иницијалном слогу у овом говору јављају се у следећим примерима:

Акценатски тип *ро̀дӣтељ–ро̀дӣтеља* (Даничић 1925: 40) потврђен је у примерима: *ӣрѝјāтељ–ӣрѝјāтеља* Го Ја Љу Ма Ро Си Тр (чује се и *ӣри̏јāтељ*, у генитиву множине *ӣријāте́ља* Ни Ро Си и *ӣри̏јāтēља* Го Ја Љу Ма), *у̀чӣтељ–у̀чӣтеља* До Зл Ја Ни Ро Тр.

Даничићев акценатски тип *у̀шӣтӣпак–у̀шӣтӣпка* (Даничић 1925: 40) у овом говору забележен је у примерима: *до̀лазак–до̀ласка* Зл Ма, *до̀ручак–до̀ручка* Зл Ни Ро Тр, *ѐфекāт–ѐфекӣта* Ни Тр, *на̀ӣрсӣак–на̀ӣрска* Ро, *на̀ӣредак–на̀ӣрешка* Зл, *о̀бјекāт–о̀бјекӣта* БЗ Го Ни, *ӣрѐлазак–ӣрѐласка* Ро, *ӣрѝвезак–ӣрѝвеска* Ни , *ӣо̀љубац–ӣо̀љуӣца* Ро Си.

Акценатски тип *По̀савац–По̀сāвца* (Даничић 1925: 40–42) забележен је у именицама: *бо̀равак–бо̀рāвка* Зл Ро Си, *бо̀сиљак–бо̀сӣљка* Ро, *ка̀ӣанац–ка̀ӣāнца* Си, *ма̀гарац–ма̀гāрца* Ја Ро, *на̀виљак–на̀вӣљка* Ја, *о̀ӣанак–о̀ӣāнка* Си Тр, *ӣо̀ӣомак–ӣо̀ӣōмка* Ст, *у̀дарац–у̀дāрца* Тр.

Тип *бѐздушнӣк–бѐздушнӣка* (Даничић 1925: 46) потврђен је примерима: *до̀бро̀ӣвōр* Ст (Н мн. *добро̀ӣвори* Ст), *Зла̀ӣибōр* До – *Зла̀ӣибōра* БЗ Го До Зл Ја Љу Ма Ро Си Тр, *ро̀ђендāн* Ја.

За именице типа *сѐнāӣор–сѐнāӣора* (Даничић 1925: 45) нема потврда у овом говору.

Уз наведене акценатске типове наводимо и именице *деце́мбар* Ја, *но̀вēмбар* Зл, које се у парадигми могу чути са различитим акцетима: *деце́мбра* Ја, *деце́мбру* Ја, *дѐцēмбра* Ро, *у деце́мбру* Ро, *у но̀вēмбру* Ро, *но̀вēмбра* Ро, *нове́мбра* Ја, *нове́мбру* Ја, *о̀кӣōбра* Ро, *у окӣо́бру* Ја Љу, *окӣо́бра* Ја Љу, *окӣо́бру* Ја Љу, *сеӣӣе́мбра* Ја Љу, *сеӣӣе́мбру* Ја Љу.[104]

105. Тросложне именице са краткоузлазним акцентом на унутрашњим слоговима у овом говору јављају се у следећим примерима:

[103] Ужичка Црна гора *ра̏зговōру/разго̀вору* (Марковић 2011, 386)

[104] Исти модел заступљен је у србијанском Полимљу (Николића1991, 112).

а) *домàћин–домàћина* (Даничић 1925: 44): *абòрт̄ус–абòрт̄уса* Љу, *Бедград–Бедграда* Ја (али се чује и *Бе̏оград–Бе̏ограда* БЗ), *госп̄òдин–госп̄òдина* Зл Ја Ни Си Тр, *камѐнчић–камѐнчића* Ро, *кат̄àлог–кат̄àлога* Зл Ни Ро, *качàмак–качàмака* Ни Ро Си, *комшѝлук–комшѝлука* БЗ Ро, *кукȕруз–кукȕруза* Го Љу Ни Ро Си, *п̄роѝзвод–п̄роѝзвода* БЗ Зл Ро Си, *Дурмѝт̄ор–Дурмѝт̄ора* Ст;

б) Акценатски тип *От̄òчац–От̄òчца* (Даничић 1925: 44) потврђен је примером *т̄урѝзам* БЗ Го До Ја Ро Си/*т̄урѝзам* Си – *т̄урѝзма* Го Зл Љу Ро Си;

в) За тип *синòвац–синóвца* (Даничић 1925: 45) пронашли смо потврде *синòвац–синòвца* Ја, *удòвац–удóвца* Ро;[105]

г) *п̄омòћнк̄–п̄омоћни́ка* (Даничић 1925: 47): *ап̄àрт̄ман–ап̄арт̄мáна* Зл Љу Ро, *инжѝњēр–инжињéра* До Ја Ни, *јоргòвāн–јорговáна* БЗ (*јòрговāн–јòргована* Ја), *концѐнт̄рāт̄–концент̄рáт̄а* Ро Тр, *маргàрп̄ин–маргари́на* Ро Си, *обу̏ћāр–обућáра* Зл Ни, *оп̄àнчāр–оп̄анчáра* Ро, *п̄от̄кѝвāч–п̄от̄кивáча* Тр, *п̄режѝвāр–п̄реживáра* До Ја, *п̄робѝрāч–п̄робирáча* Ст, *п̄рот̄ѐп̄ин–п̄рот̄еи́на* Ја, *т̄овљѐнк̄–т̄овљени́ка* Тр;

д) За акценатску тип *водòп̄ōј–водòп̄оја* (Даничић 1925: 47) нема потврда.

Вишесложне именице мушког рода

106. У златиборском говорном типу уочили смо следеће категорије четворосложних именица:

а) *п̄онѐдељак* БЗ Ни, *п̄онѐдēљка* Зл Ни;

б) *Ȕжичанин* БЗ Го Љу Ма Ни Ро Си;

в) *богомóљац* Љу, *завршéт̄ак* БЗ Зл Ро, *недост̄áт̄ак* Ја Ни Си, *п̄ногла́вац* Зл Ни, *чудот̄вóрац* Ро;

г) *замрзѝвāч* Си, *кап̄ацѝт̄ēт̄* Ма Ни Ро Тр, *мат̄ерѝјāл* БЗ Ни Ро, *п̄роизвòђāч* БЗ Ма, *усисѝвāч* Си;

д) *кѝломет̄ар* БЗ До Зл Ни Ро Си;

е) *занàт̄лија* Си, *мерàклија* Ја;

ж) *конзервȁнāсā* Ни, *т̄емп̄ерамѐнт̄* Ни;

з) *п̄осѐт̄илац* Зл.

[105] В. Горобиље (Николић 1972, 632) *удòвац–удòвца*, *Говор Пиве и Дробњака* (Вуковић 1940, 204). *удòвац–удóвца*, србијанско Полимље (Николић 1991, 75) *удóвца.*

Остале именице мушког рода

Имена и презимена

У раду се нисмо бавили посебно овим питањем, антропониима и топонимима, те наводимо само она имена и презимена која су прозодијски карактеристична.

107. Имена

а) Имена једносложних основа на *-ко*:

Бра̑нко Ја Ст, *Вѐљко* Ја Си Ст, *Хајдук Вѐљко* Ст, *Ви́нко* Го До, *Го̑јко* Ја Си Ст, *Жа́рко* Ја Ст, *Же́љко* Ја Си, *Здра́вко* До Ја Си Ст, *Ја̑нко* До Ја Ро Си Ст, *Ма̑рко* До Ја Ро Си Ст, *Ми́рко* Ја Ст, *Ра̑нко* Ја Си Ст, *Сла́вко* Ја Си Ст ;[106]

б) Имена двосложне основе на Ø:

Бо̀гда̄н Ја Си Ст, *Ви̏дан* Го Ро, *Ду̏ша̄н* Ст, *Ми̏лош* Ја Ро Си Ст, *Ми̏лӯн* Ја Ро Ст;

в) Двосложна имена са завшецима на *-анко*, *-енко*, *-инко*:

До̀брӣнко Го Зл, *Љуби́нко* Ро, *Ма̀рӣнко* Ја Ст, *Мила́нко* До Ја, *Мѝлӣнко* Ја Си, *Нѐђе̄љко* Си Ст, *Ра̀де̄нко* Ја;

г) Имена тросложне основе:

Бо̀ривоје Ја Си Ст, *До̀бривоје* Го Зл Љу, *Мѝливоје* Зл Ни Ро, *Ра̀дивоје* Тр;

д) Композите: *Вѐлиза̄р* БЗ Зл, *Дра̏го̄љӯб* Ја Си, *Жи̏вора̄д* Ни, *Љу̏бомі̄р* Ја, *Ми̏лорад/Ми̏лора̄д* Ја Си, *Ми̏ро̄љӯб* Ја Си, *Ра̏домі̄р* Го Љу Ни Ро, *Ра̏томі̄р* Зл Тр.

ђ) Двосложни хипокористици типа *Љу́бо/Љу́ба* завршавају се у номинативу на *-о* и деклинирају се по моделу *Љу́бо–Љу́ба–Љу́бу.* Таква су и имена: *А́цо*, *Вѐљо*, *Дра́го*, *Ми́шо*, *Нѐђо.*

108. Презимена

Ба̀кић Ја, *Бо̀жанић* Ја, *Бу̏јић* Ја, *Вида́новић* Ја, *Ви́дић* Тр, *Ву́јовић* Ја, *Га̏здић* Ја, *Голо̀уша* Тр, *Дѐдовић* Тр, *Дѝдановић* Си, *Дра́говић* До, *Ду̏чић* Ст, *Ђе́рић* Ја, *Ђу́ровић* Ја, *Жу́нић* Љу, *Ѝлӣћ* Тр, *Ја́нковић* Ја Тр, *Је́фі̄овић* Ја, *Кне́жевић* Ст, *Кова́чевић* До Ја, *Коко́ровић* Ја, *Кузе́љевић* До, *Ма́рић* Си Ст, *Марја́новић* До, *Ма́і̄овић* Ст, *Ме́ловић* Ро, *Мѝле̄кић* Ја, *Ми́і̄рић* Си, *Обра́довић* Тр, *Ода́ловић* Ја, *Радибра́і̄овић* Ро, *Ра́довић* Ја, *Ра́јовић* Ја, *Рѝсі̄ановић* Тр, *Ри́сі̄овић* Ро, *Ѐршумовић* Љу, *По̀пі̄овић* Ја, *Си́мовић* Го, *Сло́вић* Ја, *Сі̄асѐні̄ћ* Тр, *Срндаљевић* До, *Сі̄ојановић* Си, *То́ковић* Ја, *Тома́шевић Ро*, *То̀шић* Тр, *Ту́цовић* Го, *Уддо̀вичић* Ст, *Шу̀љагић* Ја.

[106] У неким суседним говорима засведочена су имена са различитим акценатским ликовима: Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 386) *Вѐљко/Вѐљко*, *Го́јко/Го̑јко*, србијанско Полимље (Николић 1991, 113) *Го̑јко/Го́јко*, *Жа̑рко/Жа́рко*, *Здра̑вко/Здра́вко.*

ИМЕНИЦЕ СРЕДЊЕГ РОДА

Именице средњег рода с непроширеним основама

Једносложне именице

109. Тип *дно̏* спада у најмалобројнији акценатски тип и познате су још једино именице *зло̏* и *шло̏*, које се са наведеним акцентом јављају и у златиборском говору.

Двосложне именице

110. Акценатски тип *сêно–сêна* (Даничић 1925: 62–63) налазимо у именицама: *бûље* Ја Ст, *блâго* Ро, *гвôжђе* Ни, *грâње* Ро Тр, *дôба* Ро, *мêсо* Ни, *мôре* Ро, *прȳ̂ће* БЗ Ја, *сȳ̂јено* Си, *сȳ̂нце* Ни Ро Си.

Именице овог типа чувају основни акценат у свим падежним облицима.

111. Тип *ви́но–ви́на* (Даничић 1925: 61–62) потврђен је примерима: *дру́штво* Зл Ја Ни, *кри́ло* Го, *ли́це* Го Љу Ро Тр, *мле́ко* БЗ До Ја Ни, *млије́ко* Ро Си Тр, *пи́смо* Љу, *пи́ће* Ни, *пла́тно* Ро, *пра́во* Љу, *ста́бло* Ро, *шка́ње* БЗ Ро Си.

Када је реч о генитиву множине ових именица, класификација која је примењена у говору Срба Лапачког поља (Драгичевић 2009: 314) одговара стању у говорима овог краја:

а) Именице чија се основа завршава на сугласник или сугласничку групу која се не разбија вокалом *а* чувају неизмењен основни акценат у облицима Г мн.: *вра́та* Зл, *кри́ла* Ро;

б) Именице са сугласничком скупином која се у генитиву множине разбија самогласником *а*, основни акценат мењају у дугосилазни: *пȋсама* Ја, *стȃбала* Ро Ст.

112. Акценатском типу *бр̏до–бр̏да* (Даничић 1925: 64) припадају: *бра̏шно* Ро Си, *бр̏до* Ст, *во̏ће* БЗ Ро, *гр̏ло* Ни, *де̏ло* БЗ Ни Тр, *жи̏то* Ма Ро, *је̏ло* Ни Ро Си, *ју̏тро* Го Ро Си, *ки̏ло* Си, *ле̏то* БЗ До Ни Си, *ме̏сто* Го Љу Ро, *мје̏сто* Ја, *не̏бо* До Ја Љу, *по̏ље* Зл Ја Ро, *си̏то* Ро, *ср̏це* Го Љу (именица *брдо* забележена је и са другачијим акцентом: *бр́до* Си, *бр́да* Си).

Ове именице у генитиву множине краткосилазни акценат мењају у дугосилази: *јêла* Зл Љу Ро, *мêста* Го До Љу Ни Ро Си, *пôља* Го До Ст. Код именица чија се сугласничка група на крају основе разбија самогласником *а* задржава се акценат номинатива *ју̏тара* Зл Си.

Множинске форме *о̀ко* и *у̀во* увек гласе *о̀чијȳ* До Ро Си, *у̀шијȳ* До Ја.

113. Типу *сѐло–сѐла* (Даничић 1925: 63) припадају: *рѐбро* Си, *чѐло* Ро. Ова прозодијска алтернација се не врши доследно у златиборском говору и бележимо различите примере у облицима плурала: *рѐбра* Ро, *ребáрā* Ро, *рѐбрима* Ро, *нȁша сѐла* Ро, *нȁша сѐла* Ја, *и-сéлā* Си, *на сѐлима* Ро, *пō сѐлима* Ја[107].

Н мн.–А мн.: *сѐла* Ја/*сѐла* Си

Г мн.: *сéлā* Ја Си, *сêлā* Ро Си Ст

И мн.: *сѐлима* Ја

Л мн.: *пō сѐлима* Ја Си /*сѐлима* Ја.

114. Тип *бр̏вно–бр̏вāнā*, *дéбло–дêбāлā.* Када је у питању именица *дéбло*, њена промена одговара именици *врáбац*, као што је и у говорима србијанског Полимља (Николић 1991: 116). Именица *бр̏вно* у номинативу и акузативу плурала гласи *бр̏вна*, у генитиву плурала *бр̏вāнā.*[108] У ову групу сврстали смо и именицу *свéшло/свијéшло* Ја, *свêшāлā/свијêшāлā* Ја.

Именица *вȉле* у Д мн. има акценат *вȉлāма* До.

Тросложне именице

115. Даничићев акценатски тип *здрâвљице–здрâвљица* (Даничић 1925: 65) јавља се у примеру *Ȳжице–Ȳжица*;

116. За тип *плâндпиште–плâндпишта* (Даничић 1925: 67) налазимо свега једну потврду *–прâвдāње* БЗ;

117. Тросложне именице са дугоузлазним акцентом на првом слогу *крáљēвсшво* код Даничића углавном имају дужину на другом слогу (Даничић 1925: 64). Анализирана грађа показује да код именица средњег рода сложених с префиксом постоје „извесне особености у квантитету вокала у префиксу“.[109] Примери: *зáчēље* Ја, *лȳшāње* До, *нáлпчје* Зл, *нáрȳчје* Ја,

[107] Дублетне облике именица *сѐло*, *рѐбро* налазимо у суседним говорима: србијанско Полимље (Николић 1991, 116) Н мн. *сѐла/сѐла*, Г мн. *сêлā/сéлā*, Л мн. *пō сѐлима/сѐлима*; Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 389) Н мн. *сѐла/сѐла*, Г мн. *сêлā/сéлā*, Л мн. *пō сѐлима/сѐлима*; Горобиље (Николић1972, 641) Г мн. *сêлā*; ускочки говор (Станић 1982, 123), љештански говор (Тешић 1977, 179), пљеваљски говор (Ружичић 1927, 133) Н мн. *сѐла*, али *пѐра*, *рѐбра*, Ортијеш (Пецо 1961) само *сѐла.*

[108] Ову алтернацију налазимо у говору Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 248), у Нп-Сј. (Барјактаревић 1963, 50), у Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 389).

[109] „С обзиром на квантитет вокала у прасловенском, неочекивано је само дуго *о* у *пō-* ” (Николић 1991, 119).

По́лӣмље Ја, *ӣо́дрӯчје* Ни, *ӣри́чāње* Го До Ја Ни Си Ст, *ра́скрӣше* Зл, *ска́кāње* Си, *скре́ӣāње* Го Љу Ро, *сӣа́вāње* Го До Зл Ја Ро.[110]

118. Тросложне именице са дугоузлазним акцентом на другом слогу: *има́ње* Го До Ст, *ӣошӣе́ње* До Ја Си Ст, *уби́сӣво* Зл, *ӣоре́кло* Ро,*сӣоча́рсӣво* До Ја Ро Си, *грнча́рсӣво* Ро, *сӣворе́ње* БЗ Зл;

119. Акценатски тип *ȍлово–ȍлова* (Даничић 1925: 65–66) јавља се у примерима: *јѐзеро* Зл Ро, *ȍсӣрво* Ја, *ӣѐӣео* Си, *мѐрило* Ја. Већина именица из ове групе чува неизмењен акценат у свим падежима. Изузетак представља именица *јѐзеро–језе́рā–језѐрима.*

120. Типу *гȍрӣво–гȍрӣва* (Даничић 1925: 67–68) припадају: *глѐдāње* БЗ Ма, *гȍдӣшӣе–гȍдӣшӣа* Ја, *двȍрӣшӣе* Ни Ро, *грȁдӣво* Зл, *грѐјāње* БЗ Зл Ро, *кȕћӣшӣе* Си, *кȕцāње* Ни, *мȉшљēње* БЗ Зл Ја Љу Ро, *ȍгњӣшӣе* (*ȍгњӣшӣе*) Ро Си, *ӣлѐӣӣво* БЗ Ро Си, *ӣрѐдӣво* Ро Си, *сѐдӣшӣе* Зл.

121. Постојање типа *кȍлено–кȍлена* (Даничић 1925: 65) потврђују примери: *бѐснило* Ја, *гȍведо* Ја Ро, *кȍлено* БЗ Ма, *кȍљено* До Ја Ро Ст, *кȍӣиӣо* Ја, *кȍриӣо* Ро, *лȕдило* Зл, *мȍчило* Ро, *ӣȍјило* Ро *ӣȍврће* БЗ Го Љу Ро, *ӣрȍлеће* Зл, *сӣȍӣало* Зл. Све именице у генитиву множине имају краткосилазни акценат: *кȍљēнā*, *кȍӣӣӣā*, *сӣȍӣāлā.*

122. Тип *ȍрӯжје–ȍрӯжја* (Даничић 1925: 67) потврђују именице: *гȍдӣшӣе* Ро Си (*гȍдӣшӣе* Ја), *Гȍсӣӣље–Гȍсӣӣља* Го До Ја, *дȍрвēће* Зл Ро, *кȁмēње* Зл, *ӣѐчēње* Си, *ӣрȍчēље* Си, *сѐдēње* Зл Ро.

Вишесложне именице

123. Четворосложне именице с непроширеним основама према Даничићу су разврстане у дванаест акценатских типова (Даничић 1925: 60. и 68–70), а за већину категорија налазимо потврде у говору златиборског раја. Реч је о следећим акценатским типовима:

[110] В. *Говор Пиве и Дробњака* (Вуковић 1940, 256) *За́брӣ̄ће*; српијанско Полимље (Николић 1991, 119) *За́брӣ̄ће*, *на́рӯчје.*

1) Дугосилазни на првом и неакцентована дужина на трећем слогу: *пла̑ндова̄ње*;

2) Дугоузлазни на првом и неакцентована дужина на трећем слогу: *ше́та̄лӣште*;

3) Дугоузлазни на другом слогу: *Драга́чево*;

4) Дугоузлазни на другом слогу и дужина на трећем: *беза́ко̄ње* Зл;

5) Дугоузлазни на трећем слогу: (Даничић 68: *сиро̀маштво*) *домаћи́нство* БЗ Зл Ро Си, *одељéње* Ро, *по̄врта́рство* Ро, *прӣјатéљство* Љу, *проширéње* Љу, *Сирого́јно* БЗ Зл Ни Ро Си, *сиома́штво* Ја, *становни́штво* БЗ Зл Љу;

6) Са краткосилазним на првом слогу изговарају се: *Сѐмегњево* До Ст, *Смѐдерево* Ја;

7) Са краткосилазним на првом и дужином на трећем слогу: *бо̀лова̄ње* Зл, *ѝгралиште* Го Си, *лѐтова̄ње* Ро Си, *пра̀знова̄ње* Љу, *ра̀дова̄ње* Си Тр (Даничић 69: *ѝгралиште*);

8) Краткоузлазни на првом слогу: *Са̀рајево*;

9) Краткоузлазни на првом и дужина на трећем слогу: *за̀бавља̄ње* Зл, *ѝсправља̄ње* Ма, *прѐлажѣ̄ње* Го Ни;

10) Краткоузлазни на другом слогу: *зелѐнило* Зл, *оглѐдало* БЗ, *румѐнило* Ро;

11) Краткоузлазни на другом и дужина на трећем слогу: *шума̀ра̄ње* Ја, *шама̀ра̄ње* Ни;

12) Краткоузлазни на трећем слогу: *велича̀нство*: *достоја̀нство* БЗ Зл, *задово̀љство* Љу Ни Ро Си;

124. Поред наведених категорије можемо додати и петосложне именице. Од пет петосложних Даничићевих типова у говору становништва Златибора чује се само један, који је код Даничића представљен са два примера: *непријатéљство* и *кропроли́ће* (Даничић1925: 70). За овај акценатски тип забележили смо примериме: *крвопроли́ће* Го, *непријатéљство* Ја, *преображéње* Ја.

Наводимо још једну групу примера петосложних именица са дугоузлазним акцентом на трећем и дужином на четвртом слогу[111]:

задржа́ва̄ње Ни Ро, *запржа́ва̄ње* Ро Си, *издржа́ва̄ње* Го Ја Љу Си, *прегова́ра̄ње* Ни, *разгова́ра̄ње* БЗ Зл Ма Ни, *разумéва̄ње* До Зл Ја, *улепша́ва̄ње* Ро, *уништа́ва̄ње* Ро.

[111] Даничић у класификацији именица не бележи овај акценатски тип.

Именице средњег рода с проширеним основама

Двосложне именице

125. Једини Даничићев пример са *н-* проширењем основа у говору Златибора акценатски је подударан са Даничићевом нормом: *вре́ме* БЗ Го Зл Љу Ни Ро Си, *вре̏мена* БЗ Го Зл Љу Ни Ро Си, *вре̏мену* До Ја Ни Си Ст, *времѐна* БЗ Зл Ни, *време́на̄* До Ја Ни Си, *времѐнима* Го До Ја Љу.

126. Именице са *т̄-* проширењем које се чују у овом говору, а јављају се и код Даничића су: *де́те*, *ја́је*, *ју́не*, *па́рче* (Даничић 1925: 71). Исто као код Даничића, акценат се у косим падежима у неким примерима скраћује, па имамо: *де́те*, *дѐтета*, *дѐтету*, *ђѐтета* Ни Ро, *ђѐтету* Ни Ро[112], док се у осталим примерима задржава акценат номинатива: *ју́не–ју́нета–ју́нету* Ро; *ја́је–ја́јета–ја́јету* Ја; *кљу́се–кљу́сета–кљу́сету–кљу̏са̄да̄* Ја, *па́рче–па́рчета–па́рчету* До Ст.

127. Тип *пра̂се.* По овом типу мења се и именица *ждрѐбе–ждрѐбета–ждрѐбету* Ја Си Ст. У дативу множине у појединим примерима забележени су ликови са дугоузлазним акцентом (*пра́садима* Ја).

128. Тип *си̏рће.* Такве су и именице: *бу̀ре–бу̀рета* Ја, *ду̀гме–ду̀гмета* Ја Ст, *па̀шче–па̀шчета* Ст, *тѐле–тѐлета* Зл Ни Си, *тѐне–тѐнета* Ро.

129. Тип *ја̀гње–ја̀гњета* (Даничић 1925: 319) потврђен је у примерима: *дрѐво* Го До, *и̏ме* Ја Ро Си, *ја̀гње* Го До Ни Ро, *ја̀ре* Ст, *кр̏ме* Ја, *ра̏ме* Ја, *се̏ме* Ро, *у̏во* Си Ст, *ћѐбе* Зл Ро.

Именице на *-ад* које у номинативу имају краткосилазни акценат: *ја̀гња̄д*, *ја̀ра̄д*, *па̀шча̄д*, *пи̏ла̄д*, *те̏ла̄д* у Гпл имају облике: *ја̀гња̄да̄*, *пи̏ла̄да̄*, *те̏ла̄да̄* Ја; ДИЛ пл. *бу̏ра̄дима* Зл, *пра̏са̄дима* Ни Ро[113], а забележени су и примери: *јара́дима* Ја, *па̄шча́дима* Ја, *пра́садима* Ро, *тела́дима* Ја. [114]

130. Напомињемо да све именице са проширењем *т̄-* основе уместо множинских облика имају збирне облике, за разлику од именица са *н-* проширењем, које чувају облике множине. Поменути акценатски типови у овом говору се понашају као код Даничића, па тако именице са *н-* проширењем у свим падежима множине осим генитива имају краткоузлазни

[112] У суседим говорима посведочено је само *ђѐтета*: србијанско Полимље (Николић 1991, 120) *ђѐтета*, пљеваљски говор (Ружичић 1927, 135) *ђѐтета*, Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 391) *ђѐтетом*, Горобиље (Николић 1972, 641) *ђѐтетом.*

[113] Исп. *Говор Пиве и Дробњака* (Вуковић 1940, 245), Ускочки говор (Станић 1982, 139).

[114] Овај акценат јавља се у западносрбијанским идиомима: Горобиље (Николић 1972, 638), Тршић (Николић 1968, 361), Љештанско (Тешић 1977, 180), Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 395).

акценат на медијалном слогу: *имѐна* Ја Ни, *имѐнима* Ја Тр; *рамѐна* До Зл, *рамѐнима* До Си, а у генитиву множине јавља се дугоузлазни акценат на пенултими: *име́нā* БЗ Зл Ја Ни Ст, *раме́нā* Ја. Слично се понашају именице са проширењем *с-* основе, уколико се уопште јављају множински облици: *небе́сā* Ст, *чуде́сā* Ст.

Тросложне именице

131. Тросложне именице са дугоузлазним акцентом на првом слогу: *ӣре́зиме–ӣре́зимена*; *ӣрезимѐна–ӣрезиме́нā.* Даничић ову именицу наводи са краткоузлазним акцентом: *ӣрѐзиме*, којој, како се наводи, „акценат остаје без промене, осим 2. падежа множине где добија на трећем слогу ̑: прѐзимēнā“ (Даничић 1925:73). На терену смо забележили и Даничићев краткоузлазни акценат: *ӣрѐзиме* Ја, али и *ӣре́зиме*[115] БЗ.

1) За Даничићев акценатски тип *Ба́чвāнче–Ба́чвāнчеӣа* нисмо пронашли потврде у овом говору, осим примера *ӣри́чēшће* Ст;

2) Тросложне именице са дугоузлазним акцентом на другом слогу: *деӣе́нце* Зл, *ӣиле́нце* Ја;

3) Краткосилазни акценат на првом слогу и неакцентована дужина на другом слогу јављају се у примерима: *Јѐчмӣшӣе* Ја, *нѐврēме* Ро Си Ст;

4) Краткоузлазни на првом који остаје неизмењен у свим облицима: *мàгаре* Ст, *ỳнуче* БЗ Го До Си;

5) Акценатски тип са краткуоузлазним на првом и дужином на другом слогу: *мàјмӯнче*, *чȍбāнче* има само једну потврду у овом говору: *ӣȍвӣшӣе* Ја;

6) Са краткоузлазним акцентом на првом слогу који остаје неизмењен у свим падежима једнине као потврду наводимо именицу *сирȍче* Ја Ро; уместо праве множине овде се у множинским облицима јавља облик за збирне именице: *сȉрочāд* Ја;

7) Тип *живи́нче–живи́нчеӣа*: *бела́нце* Ја Ро, *брда́шце* Ни, *деӣе́нце* БЗ, *жума́нце* Ја Ро *куче́нце* Си, *оде́лце* БЗ, *шиљѐже* Ја Ро; код Даничића је са краткоузлазним *жумàнце*, *канàбе*, *сӣакàлце* (Даничић 1925: 73).

Вишесложне именице

132. У Даничићевој грађи нема много потврда за вишесложне именице средњег рода са проширеним основама. Разврстане су у шест акценатских типова (Даничић 1925: 70–71), уз које наводимо и малобројне примере за потврде које смо чули у златиборском говору.

[115] Исп. Драгичевић 1993.

1) Са краткоузлазним акцентом на првом слогу: *Са̀рајевче* нема потврда у овом говору;

2) Са краткоузлазним на другом слогу: *само̀уче* (нема потврда);

3) Са дугоузлазним акцентом на трећем слогу: *калуђе́рче*;

4) Са краткоузлазним акцентом на првом и дужином на трећем слогу: *ва̀рошāнче*, *Хѐрцегōвче*;

5) Са дугоузлазним акцентом на другом слогу и дужином на трећем слог: *ӣрњáвōрче* (нема потврда);

6) Са краткоузлазним на другом слогу и дужином на трећем: *бедѐвӣче* (нема потврда).

ИМЕНИЦЕ ЖЕНСКОГ РОДА

Именице женског рода на -а

Двосложне именице

133. Акценатски тип *глáва–глáвē* (Даничић 1925: 2 и 5): *бáза* Ни, *бéба* Ро Си, *вóјска* Го, *глáва* БЗ Го До Ја Љу Ма Ро Си, *грáна* Ма Ни, *дýша* Ја, *зúма* Ма Ни Ро Си, *úва* Ст, *јéла* Ст, *клéка* Ст, *клýпа* Си, *кóрпа* Ма Ни, *кýла* Ја, *лáмпа* Ја, *мóба* Ро Си Тр, *пла̏та* Љу Ро Си, *прóја* Го, *рéка* БЗ Го До Ма Си, *ријéка* Ја Ст, *рýка* БЗ Го Зл Ја Ма Ни,

свúња Ја Ро, *слýга* Ја, *снáга* Зл Љу Ма Ро, *стéна* Го, *стрáна* Си, *стрýја* Ро, *тáбла* Ро, *тóна* Ст, Ја, *трáва* Го Зл Љу Ма Ро Си Ст, *ћéрка* БЗ Го Љу Ма Си, Тр, *хрáна* Зл Љу Ма, *шћéрка* До Ја Си Ст.

Овом типу припадају и хипокористична имена: *Гóца*, *Гúна*, *Вúда*, *Зóра*, *Јéла*, *Љúља*, *Мúра*, *Нáда*, *Рáда*, *Цвéта.*

У дативу једнине у говору становника овог краја уобичајен је дугоузлазни акценат: *глáви* Си, *клýпи* Ро, *трáви* Ро, *ћéрки* БЗ Ја Ро. За дугосилазни акценат који Даничић наводи у појединим примерима: *глâви*, *дýши*, *рýци* (Даничић 1925: 4) нема потврда у овом говору.

У акузативу једнине акценат је као и код Даничића – дугосилазни:

вôјску Го Ро, *глâву* БЗ Го До Ја Љу Ма Ро Си, *грâну* Ро, *дýшу* Си, *зûму* Ро, *рýку* Љу Ро Си, *свûњу* Ја, *свûње* Ја Ни Ро Ст, *слýгу* Ја, *стрâну* БЗ Го Зл Љу Ни Ро Си, *тôну* Ст, *трâву* Ја.

Велики број именица изговара се и са непромењеним акцентом: *бéбу* Ро, *клýпу* БЗ Ро, *трáву* Ја, *пла̏ту* БЗ Зл Љу Ро, *ћéрку* БЗ, *хрáну* Ни Ро Тр.[116]

[116] Србијанско Полимље (Николић 1991, 121) ак. *вôјску/вóјску*, *трâву/трáву*; Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 391) *трâву/трáву*, али *свúњу*, *слýгу*, *трýбу*;

Неке од наведених именица налазимо са оба акцента:

снâгу Ро Тр, *сна́гу* Го Љу; *ш̄рâву Ја/ш̄ра́ву*, *сш̄ê̏ну* Го *сш̄е́ну* Ја.

Вокатив једнине уопштен је као и код Даничића са дугосилазним акцентом: *глâво* Ст, *дȳшо* Зл, *ћêрко* Ја.

Даничић за номинатив множине наводи само именице које имају дугосилазни акценат: *ви́ла*: *вȋле*, *гу́ја*: *гȳје*, *му́ња*: *мȳње*, *сви́ња*: *свȋње* (Даничић 1925: 5), које се на описани начин реализују и у говору овог краја: *вȍјске* Ст, *врȋбе* Ја, *глâве* Го До Ја Ро, *дȳше* Ја Ро, *зȋме* До Ја Си, *јȍве* Ја, *мȍбе* Си, *рȳже* Ја, *рȳке* БЗ Го Ја Ма Ро Си, *свȋње* Ја, *сш̄рâне* Ни Ро, *ȍвце* БЗ Го До Ја Си Ро Ст, али многе именице у златиборском говору јављају се са дугоузлазним акцентом у поменутом падежу: *ко́рш̄е* Ни, *клу́ш̄е* Ја,*ку́ле* Ја, *ш̄ла́ш̄е* Си, *ш̄а́бле* Си, *ш̄о́рбе* Љу, *ш̄ру́бе* Ја.

Именица *ру́ка* у генитиву множине гласи ру̏кӯ[117] БЗ Зл Ни Си Тр, док је у суседним говорима познат и акценат *ру̀кӯ*.[118] Именица *ла́мш̄а* у Г мн. гласи *ла́мш̄ӣ* Ја.

Датив множине: *сви́њама* Ја Ст; Акузатив множине: *свȋње* Ја, *слу́ге* Ја, *ш̄о́рбе* Ја, *ш̄рȳбе* Ја.

134. Акценатски тип *књȉга–књȉгē* (Даничић 1925: 2 и 8): *ба̀ба* Го Зл Ја Љу Ро Си, *ба̀ња* Ст, *ба̀ра* Ст, *Бо̀сна* Ст, *бо̀ца* Ро Си, *бȕка* Ни, *бȕца* Си, *ва̀ш̄ра* Зл Љу Ма Си Ст, *ве̏за* Љу, *ве̏ра* Ја Ма Ни Тр, *вре̏ћа* Ро, *вȕна* БЗ Ро Си, *грȕдва* Ро, *ȉгра* Ро, *ка̀ца* Ро, *кȉша* Ни, *књȉга* БЗ Љу Ни Тр, *ко̀цка* Си, *кра̀ва* БЗ Го До Ја Ни Ро Си, *крȕшка* Ја Тр, *кȕћа* БЗ Го До Љу Ро Си Тр, *мȕка* Ро, *њȉва* Си, *ш̄е̏сма* Си, *ш̄е̏ш̄ља* Си, *ш̄је̏сма* Ја Ст, *ш̄ло̀ча* Си, *сва̀дба* БЗ Ро Си, *сȉла* Ја, *сла̀ва* БЗ До Ја Ро,*сла̀ма* Ни, *слȉка* Ро, *со̀ба* БЗ Го Зл Љу Ро Си, *сре̏ћа* Зл Љу Ни Ро Си, *сш̄а̀вка* Ст, *сш̄е̏ља* Ни Си Тр, *ш̄е̏ш̄ка* Ро, *ча̀ша* Ро Си, *че̏ш̄а* Го, *че̏ш̄ка* Ро, *шȉндра* Ја, *шљȉва* До Ро Си Ст, *ш̄ш̄а̀ла* Го Ја Љу Ро Си, *шȕма* Љу.

У генитиву множине може се јавити двојак акценат: *врâнā* До, *крâвā* Љу Ро Си Тр, *кȳћā* БЗ Го До Зл Ја Ро Си, *сȍбā* Зл Ја Ро Си, односно: *бȕкāвā* Ни, *крȕшāкā* До, *ш̄ре̏шāњā* Зл.

135. Акценатски тип *змȉја–змȉјē* (Даничић 1925: 2 и 6–8): *бо̀ја* Си, *ва̀јда* Ро, *во̀да* БЗ Го Зл Ја Ма Ро Си Тр, *вр̀сш̄а* Ја, *го̀шћа* Си, *грȕш̄а* Си, *да̀ска* Ро, *жѐна* Го Ја Љу Ро Си, *зѐмља* Ја Ма Ни Си Тр, *ка̀фа* БЗ Зл Ро Си, *кла̀са* Ни, *ко̀за* Ја, *ло̀за* Си Ст, *ма̀гла* Си, *но̀га* БЗ Љу Ро Си, *но̀шња* Ја, *о̀вца* Ни Ро Си, *ш̄лѐш̄ња* Си Ро, *ш̄ра̀ш̄ња* Ја, *ш̄чѐла* Ја, *ра̀са* Ни, *ро̀са* Ја, *сѐсш̄ра* Ни, *сна̀ја* Ро Си, *сна̀ха* Ро, *сш̄а̀за* Ја Ро, *су̀ш̄а* Ро Си, *ш̄ѐзга* Си, *фла̀ша* Ја.

[117] Тако је и у говору Пиве и Дробњака (Вуковића 1940, 271), Горобиља (Николића 1972, 638), пљеваљском говору (Ружичића 1927, 138), ускочком говору (Станића 1982, 133).

[118] В. Љештанско (Тешић 1977, 179), Тршић (Николић 1968, 390).

У дативу једнине алтернација изостаје: *во̀ди*, *гру̀пи*, *плѐћњи*, *о̀вци*.

Алтернација се јавља у акузативу једнине: *во̏ду* БЗ Ја Ро, *зе̏мљу* Го Љу Ро, *зо̏ру* Ја, *ѝглу* Ја, *ме̏тлу* Ја, *но̏гу* Ја Ни Ро Си, док се са краткоузлазним акцентом јављају: *го̀шћу* Си, *жѐну* БЗ Љу Ро Си, *ка̀фу* Зл Ма Ни Ро Си, *ко̀зу* Љу, *сѐстру* Го Љу Ни, *сна̀ју* Ро Си, *сна̀ху* Ро Си, *су̀пу* Ро.

У вокативу једнине устаљен је краткосилазни акценат: *де̏цо* Ро, *же̏но* Си, *се̏стро* Ја.

У инструменталу једнине у свим примерима добро се чува неакцентована дужина: *во̀до̄м* Ма НИ, *гру̀по̄м* Си, *зѐмљо̄м* Ро, *ку̀ћо̄м* БЗ Ро, *но̀го̄м* Ро Си, *плѐћњо̄м* Си, *сна̀јо̄м* Ни, *ста̀зо̄м* Ни.

У НА мн. алтернација је засведочена у примерима: *во̏де* Го Ро, *го̏шће* Ја, *зе̏мље* БЗ, *змѝје* Ја, *ма̏гле* Си Ст, *но̏ге* Зл, *пче̏ле* Ја Си, *че̏ле* Си.

У многим именицама у НА мн. јавља се краткоузлазни акценат: *гру̀пе* Го, *да̀ске* Ро, *жѐне* Ја Ни Ро Си Тр, *ко̀зе* Ни Ро, *плѐћње* Ро, *сна̀је* БЗ Ро Си.

У генитиву множине налазимо: *го́шћа̄* Си, *же́на̄* БЗ Љу, *ко́за̄* Ни; са дугосилазним акцентом облик *гру̂па̄* Си; генитив именице *но̀га* гласи *но̏гӯ*.[119]

136. Акценатски тип *пра̂вда–пра̂вде̄* (Даничић 1925: 2 и 5–6): *ба̂нка* Ни, *гра̂ђа* Ни Ро, *гри̂ња* Ја, *Гу̂ча–Гу̂че̄–Гу̂чи* Ја, *да̂ћа–да̂ће̄* Ја, *ка̂рта/ка́рта* Ја, *ки̂чма* Ја, *кле̂тва* Ја, *кр̂чма* Ни Ро Си, *мла̂да* Ја, *пра̂вда* Си, *при̂ча* Љу, *пу̂мпа* Ја, *пу̂мпе̄* Ја, *сна̂јка* Ја (*сна̀ја* БЗ, *сна̂* Ро Си), *цр̂ква* БЗ Го Ја Љу Ма Ни Ро, *ша̂тра–ша̂тре̄* Ја Ро Си, *шко̂ла* Го Ја Кр Љу Ро Си (забележено је и *шко̏ла* До Ја Си, *у̏ школу* Ја Си).

У генитиву плурала ови облици гласе: *сна̂јкӣ* Ја, *цр̂ка̄ва̄* Ја, *ша̂трӣ* Ја.

Тросложне именице

137. Тросложне именице женског рода Даничић је класификовао у девет акценатских типова (Даничић 1925: 2). Грађа коју представљамо сведочи о употреби поменутих акценатских типова у говору златиборског краја.

1) Даничићев акценатски тип са дугоузлазним акцентом (Даничић 1925: 8) на првом слогу типа *че́сница* остварује се у примерима: *ва́рница* Ја, *дне́вница* Ја, *за́града* Ро, *за́друга* Ја Си, *је́трва*[120] Ја, *ли́вница* БЗ, *при́лика* Ја, *са́дница* Зл. Именице овог типа у златиборском говору у парадигми немају никаквих алтернација, па се у свим падежима сингулара и плурала чува дугоузлазни акценат: *ва́рнца̄* Ја, *је́трва̄* Ја Си, *при́лика̄* Ја.

[119] Тако је и у суседним говорима: србијанском Полимљу (Николић 1991, 124), Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 392), пљеваљском говору (Ружичић 1927, 137).

[120] РМС: *је̂трва/је́трва*

У дативу множине може се јавити неакцентована дужина: *бо́лницāма* Си, *прѝликāма* Си.

2) Акценатски тип са дугосилазним акцентом на првом слогу (Даничић 1925:9) *зâтрка* забележен је у примерима: *зâдруга/зáдруга* Ја (Л јд. *у зáдрузи* Ја), *зâрега* Ро, *јêтрва* Си, *кâрлица* Си, *нâвика* Ја, *нâграда/нȁграда* Ја, *прôслава/прȍслава* Ја.

3) Даничићев акценатски тип (Даничић 1925: 2 и 9–10) са краткоузлазним акцентом на првом слогу *срȍбуља–срȍбуљē* потврђен је у следећим примерима: *Бѝљана* Си, *вȁбрика* Си, *гȕдура* Си, *дȍлина* Ја, *дȓжава* Љу, *Дȕбрава* Ст, *Дȕбравē* Ја Ст, *дȕшица* Ст, *жѐнидба* Љу, *звȁница* Ја, *злȁтица* Ро, *ѝзложба* Си, *јȁпија* Ни Си, *кȁчара* Си, *кȁшика* Зл Љу Ма Си, *кȍлиба* Ро Си, *кȍприва* Ја, *кȍрпица* Си, *кȍшуља* БЗ Си, *кȕхиња* Ро, *лѝвада* БЗ Го Зл Ја Љу Ни Ро Си, *лѝнцура* Ст (акузатив: *линцу́ру*), *мȁлина* Ро, *млѐкара* Ро Си, *ȍтава* Ја, *пѐкара* Го Ја Љу Ни Си, *пѐнзија* Си, *пѐћина* Ро, *плȁстика* Ни, *пȍгача* Го Љу Си, *пȍњава* Ро, *прȁшина* Ја, *пȓшута* БЗ Го Ни, *пшѐница* Ја Ро Си, *рȁкија* Ма Ни Си, *Рȕсија–Рȕсијē* Ст, *слȁнина* Си, *Срȍбија* Ни, *срѐдина* Ја, *срѐдини* Ја, *стȍлица* Си, *стрȕгара* Ја, *сȕбота* Ро, *тѐжина* Си, *фȁбрика* Го Љу Ни, *црѐпуља* Си, *чѝнија* Си.

Именице овог типа имају алтернацију у генитиву плурала, а у осталим падежима доследно се јавља краткоузлазни акценат: *кȍлпбā* Ро, *лѝвадā* Ја Ни Ро, *мȁлинā* Ро Си Тр, *ȍградā* Ни, *пȍњавā* БЗ, *сȁксијā* Ја, *чȁрапā* БЗ Зл Ја Ро.

4) Именице које по Даничићевом акценатском типу (Даничић 1925. 2 и 10) имају краткосилазни акценат на првом слогу *ȕтјеха–ȕтехē*: *бȁлега* Ст, *вȕница* Ја, *гȍдина* БЗ Го До Ја Љу Ма Ни Си, *зȁова* БЗ Ро, *ѝсхрана* Ја Ни Си, *јȁбука* БЗ Љу Си, *јȁгода* Ни Ро, *кȁчица* Ни, *кȕћица* Си, *нȁука* Љу, *ȍбрада* Ја, *ȍграда* Љу Ро, *ȍпштина* БЗ Зл Ро Си, *Пȍжега* Ст (*Пȍжези* Ст), *пȍсета* Го Љу Ни Ро, *прѐрада* Ја, *прѐслица* Си, *свѐкрва* БЗ Зл Ро, *слȁнина–слȁнину* Ја, *сȕкњица* Ро, *тȓлица* Си, *ȕтроба* Ро, *ȕтробе* Ни, *чȁбрица* Ни, *чȁшица* БЗ Ро Си, *Чѝгота* Ја, *Чѝготи* До Љу Си.

Именице ове категорије чувају основни акценат у свим падежима сингулара и плурала са добро очуваним постакценатским дужинама у Г јд.: *гȍдинē* БЗ До Ја Ни, *ѝсхранē* Ро, *ȍпштинē* Зл; у И јд.: *зȁовōм* Ја, *ȍградōм* Ро, у Г мн.: *гȍдинā* Го До Ја, *јȁгодā* До Ја Љу Ст, *крȕшакā* До Ја Ро Си, *лѐтавā* Ја, *хѝљадā* Зл Ма.

5) Акценатски тип са дугоузлазним акцентом на другом слогу *прекре́тња–прекре́тењē* (Даничић 1925: 2 и 10): *аро́ма* Ни, *банде́ра* Ро, *еки́па* Ро, *маши́на* Ни Си, *Миле́са* БЗ, *раке́та* БЗ Зл Љу, *сила́жа* Ни Тр, *сена́жа* Тр.

6) Акценатски тип са краткоузлазним акцентом на другом слогу *ведрѝна–ведрѝнē* (Даничић 1925: 12) засведочен је у примерима: *брзѝна* БЗ Ја Тр,

дворàна Си, *дедòба* Ни, *дивљѝна* Ја Зл, *долѝна* Си/ *дȍлина* Ја Си Ст[121], *кафàна* Си, *кривѝна* БЗ Зл Ма, *лепòта* Си, *љепòта* Ја, *милѝна* Ни Тр, *пилàна* Ја, *пољàна* Ја, *равнѝца* Ро, *старѝна* Ро, *стрмѝна* Ст, *терàса* БЗ Зл Љу Си, *чрепàна* Ро. За овај акценатски тип Даничић наводи и именице *родбина*, *тазбина* (Даничић 1925: 10–11) које се у златиборском говору чују само са краткосилазним акцентом на првом слогу.

7) Акценатски тип са дугоузлазним акцентом на првом слогу и дужином на другом типа *Ра́ђēвка–Ра́ђēвкē* (Даничић 1925: 2 и 12) није продуктиван и једино је потврђен у примеру *ше́таљка* Си.

8) Именице са краткоузлазним акцентом на првом слогу и дужином на другом слогу типа *дјѐвōјка*: *дјѐвōјкē* (Даничић 1925: 12) јављају се у примерима: *дјѐвōјка* БЗ Го До Ма Ро, *ђѐвōјка* Ро, *лȕцēрка* Ни, *љȕљāшка* Љу Ро, *кȍлēвка* Ро Си, *кȍнзēрва* Си, *плàнтнка* Си, *плѐтиља* Си, *трѐнēрка* Ро. У вокативу имају краткосилазни акценат: *дѐвōјке* Ни, *ђѐвōјке* Ја Си Ст.

9) Акценатски тип са краткосилазним акцентом на првом слогу и дужином на другом слогу *брȕђāнка* (Даничић 1925: 12) јавља се у мањем броју примера: *грȁђāнка* Ја, *кȍкōшка* Ни Ро.

Вишесложне именице

138. У овом говорном типу налазимо потврде за следеће четворосложне именице:

1) Краткосилазни на првом слогу: *гȕбаница* Си, *зȁједница* Зл, *Јȁбланица* БЗ Ја, *кȕкавица* БЗ, *ȍбавеза* Го Љу Ни Ро, *фȁмилија* До Ја Ро Си Ст, *Чȁјетина* Бз Зл Љу Тр;

2) Краткосилазни на првом, дужина на трећем слогу: *зȁгонēтка* Ро;

3) Краткоузлазни на првом слогу: *жѐтелица* Ни, *ȍмладина* БЗ Зл Ја Тр, *пѐленица* Си, *пȍродица* Го Љу Ма Си Тр, *сѐкирица* Си, *фàмилија* До Тр/ *фȁмилија* До Ја Ро Си Ст [122] Ни, *чȍбаница* До Ја Си Ро;

4) Краткоузлазни на првом слогу, дужина на другом слогу: *àнтēрија* Зл, *бàктēрија* Ни, *гȍвōрница* Зл, *èмōција* Ја, *кȍвāчница* Ро Си, *мѝлтēрија* Зл, *пȍгтбија* Ро;

5) Краткоузлазни на другом и дужина на трећем слогу: *Лескȍвчāнка* Љу;

[121] РСАНУ *дȍлина/долѝна*; РМС *дȍлина/долѝна*; у Ужичкој Црној гори доминирају ликови у којима алтернација изостаје: *дубѝну*, *врућѝну* (Марковић 2011, 392).

[122] Исп. Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 393) *фàмилија/фȁмилија*; ове две варијанте налазимо и у суседним говорима: србијанском Полимљу (Николић 1991, 130), Горобиљу (Николић 1972, 662), Љештанском (Тешић 1977, 207).

6) Краткоузлазни на другом слогу: *водѐница* Го Љу, *грнчàрија* Си, *девòјчица* БЗ Го Зл, *домàћица* БЗ Го До Зл Љу Си Тр, *енѐргија* Ро, *екскỳрзија* Си, *житàрица* Ни, *једѝница* БЗ До Зл Тр, *карàула* Ја, *кобàсица* Ни, *мајстòрија* Го, *полѝтика* Љу, *рестрѝкција* Љу, *тавàница* Ја;

7) Краткоузлазни на другом слогу, дужина на трећем слогу: *семѐнтāлка* Ро, *Црнòгōрка* БЗ;

8) Краткоузлазни на трећем слогу: *величѝна* БЗ, *куповѝна* Ро, *околѝна* Зл Ро Ст, *особѝна* Зл, *половѝна* Ни, *поштарѝна* Љу, *сировѝна* Ја;

9) Дугоузлазни на првом слогу: *нáмирнице* Ро Си, *рáскрсница* Љу Си Тр;

10) Дугоузлазни на другом слогу: *борóвница* БЗ Зл Си, *лактáција* Ни, *сликóвница* Ро;

11) Дугоузлазни на трећем слогу: *љубичúца* Ро, *перспектúва* Љу, *чоколáда* БЗ До Зл.

Петосложне именице

139. У овом говору постоје два акценатска типа:

1) Дугоузлазни на трећем слогу: *ваљаóница* БЗ Зл Ни, *генерáција* Ро, *инспирáција* Зл, *оперáција* БЗ Си, *опозúција* Ст, *радиóница* Ро, *револýција* Ст;

2) Краткоузлазни на другом слогу: *Богòродица* Ја, *Богòродицē* Ја, *Добрòселица* До Ст.

Именица женског рода на сугласник

Једносложне именице

У овом одељку наводимо најважније акценатске особине и типове једносложних именица женског рода на сугласник.

140. Акценатски тип *нôћ–нòћи* (Даничић 1925: 79–80), у којем дугосилазни акценат алтернира у облицима ГДВИ јд. и НАВ мн. у краткосилазни, а у облицима Л јд. и ГДИЛ мн. у краткоузлазни, потврђују следећи примери: *кôст-кòсти* Ја, *крв–крви* БЗ, *мâст–мâсти Ја* Ст, *мôћ–мòћи* Ја Ро, *нôћ–нòћи* Ја Ни, *шћêр–шћѐри* Ја. У локативу једнине јавља се краткосилазни акценат: *у тôј нòћи* Ро; у генитиву множине редовно је *кòстī/кòстијū* До Ст, *мòћī* Ја, *нòћī* Ја, *шћѐрī* Ја.

ДИЛ мн. гласи: *кòстима* Го До Ја, *мòћима* Ја Ст, *нòћима* До Ја Си Ст.

141. Акценатски тип са краткосилазним акцентом који остаје без промене у осталим падежима (Даничић 1925: 80) потврђује пример *смр̏т–смр̏ти.*

142. Тип *ст̄ва̑р–ст̄ва̑ри* обухвата именице са дугосилазним акцентом које у већини падежа остају без промене (Даничић 1925: 79): *вла̑ст̄* Си Ст, *ре̑ч* БЗ Зл, *р̏ијеч* Ја Си, *це̑в* Љу, *ц̏ијев* Ја.

У локативу једнине чује се: *на вла̑ст̄и* Ст, у *ре̑чи* Ро, *у р̏ијечи* Ја; у генитиву плурала присутна је акценатска алтернација â > á: *вла́ст̄ӣ* Ст, *ри̏ијечӣ* Ја Ст, *ст̄ва́рӣ* Зл Ни Ро Си, *це́вӣ* Зл. Датив плурала гласи : *вла́ст̄има* Зл, *ри̏ијечима* Си Ст, *ст̄ва́рима* Го Љу Ни.

Двосложне именице

143. Акценатски тип са краткосилазним акцентом и постакценатским квантитетом, и непромењеним акцентом у већини падежних облика потврђују примери: *бо̏лēст̄–бо̏лест̄и*, *ко̏кōш*, *мла̏дōст̄*, *о̏блāст̄*, *ӣа̏мēт̄*, *ра̏дōст̄*, *ст̄а̏рōст̄*. Алтернација квантитета у наставку присутна је у свим падежима: *бо̏лест̄и* БЗ Тр, *жа̏лост̄и* Го Љу, *мла̏дост̄и* БЗ Го Ја Ни, *ра̏дост̄и* Ро Си Тр.

У овом говорном типу могу се уочити и интерсилабичке алтернације типа ȁ > à које се према Даничићу обично јављају у облицима Л јд. и Г мн. поменутих именица (Даничић 1925: 81). Тако се у појединачним примерима може чути: *у болѐст̄и* Ја, *у жалѐст̄и* Ст[123]; *болѐст̄ӣ* Ја Ст, *ӣомѐћӣ* Ја Ст, *радѐст̄ӣ* Ја.[124] Исти акценат забележили смо и у облицима ДИЛ мн.: *болѐст̄има* Ја, *кокѐшима* Ја Ро Си Ст, које Даничић иначе не помиње.

Именица *корист̄* изговара се са Даничићевим акцентом *ко̏рӣст̄–ко̏рӣст̄и* (Даничић 1925: 80).

Даничићевом акценатском типу *љу́бав–љу́бави* (Даничић 1925: 80) припадају именице *на́ӣаст̄* и *на́рав* Ја, чији акценат остаје неизмењен у целој парадигми.

У последњу категорију сврстали смо именице које уз дугоузлазни акценат на иницијалном слогу имају и неакцентовану дужину: *вре́днōст̄* Си, *ду́жнōст̄* Си, *хра́брōст̄* Ја Ро.

Тросложне именице

144. За Даничићеве акценатске типове тросложних именица женског рода на сугласник у овом говору стање је следеће:

[123] Србијанско Полимље (Николић 1991, 133) Л јд.: *у жалѐст̄и*, *у лудѐст̄и*, *у ст̄арѐст̄и*, Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 395): *у болѐст̄и*, *у жалѐст̄и/мла̏дост̄и*, *жа̏лост̄и*.

[124] Србијанско Полимље (Николић 1991, 133) Л мн.: *болѐст̄ӣ/бо̏лест̄ӣ*, *вечѐрӣ*, Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 395): *болѐст̄ӣ*, *вечѐрӣ*.

1) Акценатски тип са дугоузлазним акцентом на другом слогу: *обѝтељ–обѝтељи* нема потврда.

2) Акценатски тип са дугоузлазним акцентом на другом слогу и дужином на трећем слогу у којем се у парадигматским облицима дужина губи: *могу̀ћнōст* Ро Си, *сигу̀рнōст* Ја Ни, *случа̀јнōст* Зл Ни, *упо̀рнōст* БЗ Зл.

3) Акценатски тип са краткосилазним акцентом на првом и дужином на трећем слогу: *за̏повēд* Ја, *ѝскорāк* Ро.

4) Акценатски тип са краткосилазним акцентом на првом слогу и дужином на трећем слогу у којима се дужина губи у већини парадигматских облика: *сѝдљашнōст–сѝдљашности* Ро Си.

5) Акценатски тип са краткоузлазним акцентом на првом и дужином на трећем слогу, у којима се у већини падежних облика губи дужина: *бо̀рбенōст* Ја.

6) Наводимо и именице које се нису могле сврстати у наведене Даничићеве акценатске типове. Изговарају се са дугоузлазним акцентом на првом и дужином на четвртом слогу: *до̀следнōст* Ни, *про̀лазнōст* До Ја.

Четворосложне именице

145. Потврђене четворосложне именице могу се разврстати на:

1) Именице са краткоузлазним акцентом на првом и дужином на последњем слогу (Даничић 1925: 83): *ра̀зборитōст* Ја.

2) Именице са краткосилазним на првом слогу и дужином на последњем: *ѝстинитōст* Ст, *ѝлѐменитōст* Ја.

3) Именице са краткоузлазним акцентом на првом и дужинама на другом и четвртом слогу, у којима у парадигми обавезно изостаје дужина са ултиме: *за̀љӯбљенōст* Зл.

4) Именице са краткоузлазним акцентом на првом слогу и дужинама на ултими и пенултими: *за̀бринӯтōст* Зл Ја.

5) Именице са краткоузлазним акцентом на другом и дужином на четвртом слогу, која се у парадигматским облицима губи: *издр̀жљивōст* Ја Ро, *тврдо̀главōст* Ро.

6) Именице са дугоузлазним акцентом на првом слогу и дужином на ултими: *за̀конитōст* Зл.

7) Именице са дугоузлазним акцентом на другом слогу и дужином на ултими, која се у већини парадигматских облика губи: *неса̀веснōст* Зл, *неза̀виснōст* Ја.

8) Именице са дугоузлазним акцентом на трећем слогу и дужином на последњем слогу: *једноста̀внōст* Ја, *неизвѐснōст* Ро.

9) За именице на *-ост̄и* од пет и више слогова нисмо пронашли потврде у овом говору.

З А М Е Н И Ц Е

Именичке заменице

146. Облици личних заменица у златиборском говору јављају се у следећима акценатским ликовима:

ја̂–мѐнē/мѐне–мѐни/мѐне/мѐне–мѐнē–мнōм–мѐни
т̄и̂–т̄ѐбē/т̄ѐбе–т̄ѐби/т̄ѐбе–т̄ѐбē–т̄ѐбōм–т̄ѐби
ôн–њѐгā–њѐму–њѐгā–њû м/њи́ме–њѐму
ѐна–њê–њôј/њôјзи–њу̂–њôм/њо́ме–њôј
мû–нâс/нѐ̏с–нѐ̏ма–нâс–нѐ̏ма–нѐ̏ма
вû–вâс/вѐ̏с–вѐ̏ма/вѐ̏м/вѝ–вâс–вѐ̏ма–вѐ̏ма
ѐни–њû х/њѝг–њѝма–њû х–њѝма–њѝма
сѐбē/сѐбе–сѐбē–сѐби/сѐбе–сѐ̏бōм–сѐби

Наставак за облик генитива и акузатива именичких заменица *ја*, *т̄и*, *он/оно*, *себе и ко* у многим случајевима може бити кратак: *мѐне* Ро Си Ст, *т̄ѐбе* Си, *сѐбе* До Си, *кѐга* Ро. У златиборском говору карактеристични су облици: *мѐнē/мѐне*, *т̄ѐбē/т̄ѐбе*, *сѐбē/сѐбе*, *њѐгā/њѐга*, *кѐгā/кѐга/кôга*, *чѐгā/чѐга.* Аналошка, новија дужина у *мѐнē* јавља се само код облика са узлазном итонацијом (али и код синтагми *кѐ̏д менē*). У многим западносрбијанским говорима дуг је наставак за облик у генитиву и акузативу наведених именичких заменица.[125] Код заменице *ко* код једног говорника у акузативу су забележени и ликови са дугоузлазним акцентом: *ко́га* Си, *ко́ме* Си.

У дативу једнине имамо Вуков акценат ових заменица: *мѐни* БЗ Го Зл Љу Ро/*мѐне* Ја Ро Си Ст, *т̄ѐби* БЗ Го Зл Љу Ро /*т̄ѐбе* Ја Си; код заменице за свако лице *сѐбе* До Ја забележен је знатно мањи број потврда.

Генитив и акузатив личних заменица *ми*, *ви*, *они* јављају се у следећим облицима: *вâс* БЗ Го Зл Ја Љу Ни Ро Си Тр, *нâс* (на западној територији Златибора познат је облик *нѐ̏с(ке)* До Ја Ст, док је на источној страни *нâс* Ро Си Тр),[126] *њû х* БЗ Го Зл Ја Љу Ни Ро Си Тр, *њû г* Ро Си, *њѝг* Го До Ја (*за́ њиг* До, *у́ њиг* До).

[125] Горобиље (Николић 1972, 642), Љештанско (Тешић 1977, 181), Тршић (Николић 1968, 292), србијанско Полимље (Николић 1991, 85), Равни (Ђуровић 1988, 178): *мѐне*, *т̄ѐбе*, *сѐбе*, *чѐга*, али *њѐгā*.

[126] Примери типа *нѐ̏с* јављају се у говору србијанског Полимља (Николић1991: 136).

Заменица *она* у дативу и локативу најчешће гласи *њôј* БЗ Го Зл Ни Си Ст, а уколико је облик проширен, изговара се: *њôјзи* Ја Ро Си, што је забележено само у појединачним случајевима.[127]

Сложене заменице типа *ӣдòнеко*, *ӣдòнешӣо*, *ӣдòнешӣа* увек имају ново преношење.

Облици односно–упитних заменица гласе:

Кô (*кȍ*)–*кòгā* (*кôга*)–*кòмē*–*кӣм*–*кӣме*

шӣȁ–*чѐгā*–*чѐму*–*чӣм*–*чӣме*

Заменице *нȉко*, *нѐко*, *нȉшӣа*, *ȉко*, *ȉшӣа*, *свȁко*, *свȁшӣа* чувају акценат основног облика кроз парадигму.

Придевске заменице

147. Присвојне заменице *мој*, *ӣвој*, *свој* у номинативу и акузативу сингулара, у номинативу и акузативу плурала женског рода и акузативу плурала мушког рода гласе: *мȍје* БЗ Ро Си, *ӣвȍје* Го Зл Ни Тр, *свȍје* Ја, док смо ликове који су карактеристични за суседне говоре *мôе* Ја Си, *ӣвôе* До Си забележили у појединачним примерима.[128] У инструменталу се јављају облици *мȍијем* Ја Ро, *ӣвȍијем* Ро Си.

У облицима присвојне заменице 3. л. ж. р *њêн* нема никаквих алтернација, а такав је акценат и облику типа *њêзӣн* Ја.

Присвојна заменица 3. л. мн. *њȉхов* БЗ Зл Ја Ни Ро Си у мањем броју случајева гласи *њȉн*, *-а*, *-о* До Ја Ст, *њȉнӣх* Ја, *њȉнōме* Ја.

Показне заменице

148. Заменице: *òвāј*, *òвā*, *òвō*, *òвӣ*, *òвē*; *òнāј*, *òнā*, *òнō*, *òнӣ*, *òнē* најчешће се јављају са Вуковим краткоузлазним акцентом; такав акценат има и упитна заменица *кòјӣ*. Примери: *òвā* БЗ Го Зл Љу Ни Си, *òвӣ* Го Зл Љу Ја Ни, *òвō* Ни Ро Тр, *òнӣ* Ја Ро, *òнō* Зл Ја, *òвијēг* Го, *òвијēм* Го Ја, *òнијēм* Ја. Двојаки облици ових заменица јављају се и у суседним и многим удаљенијим говорима.[129]

[127] Исп. србијанско Полимље (Николић 1991, 135), говор Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 267), Горобиље (Николић 1972, 676); али Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 399) *њôјзи*/*њóјзи*, Љештанско (Тешић 1977, 181) и *њóјзи*.

[128] Србијанско Полимље (Николић 1991, 137) *мȍје*/*мȍје*/*мôје*, *ӣвôе*; Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 400) *мȍје*/*мôе* ретко *мȍје*; Горобиље (Николић 1972, 677) *мôе*/*мȍе*; Љештанско (Тешић 1977, 223) *мȍје*.

[129] Србијанско Полимље (Николић 1991, 138), Љештанско (Тешић 1977, 181), Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 400), Колубара (Николић 1969, 25), Мачва (Николић 1966, 222), Тршић (Николић 1968, 418), ГИХ (Пецо 1964, 187) Само *ȍвā*: Ортијеш (Пецо 1961, 42),

Могу се чути и примери са краткосилазним акцентом, али знатно ређе: *ȍвā* Ро, *ȍвāј* Ро, *ȍвӯ* Си, *ȍнӣ* Ст, *ȍнō* До Ја.[130]

Код показних заменица *ти̂ј/ти̂ō*, *ȍвāј*, *ȍнāј* у овом говору уочава се извесна прозодијска неуједначеност:

а) *ти̏ōгā/ти̂ōга*, *ти̏мē/ти̂ōме*[131]; *ти̏јег*, *ти̏јем*;

б) *ȍвогā/ȍвōга/ȍвōга*; *ȍвомē/ȍвōме*[132]; *ȍвијēм*;

в) *ȍногā/ȍнōга/ȍнōга*; *ȍномē/ȍнōме*; *с ȍнијēм*;

г) *нѐкōга*, *нѐкомē*.

Показне заменице за количину забележили смо са следећим акцентом: *ко̀лик* Си, *оволѝкӣ* Ја Ни Ро, *оволѝкā* Ро Си Ст, *тѝлѝки* БЗ Зл Ја, *тѝлѝка* Ни Ро Си, *онолѝки* Го, *онолѝка* Ја Ни.

ПРИДЕВИ

Придеви са оба вида

Једносложни придеви

149. Тип *бла̂г–бла́га* (Даничић 1925: 212–213): *бле́да* Го/*блије́да* Ја, *бр̏за* Ст, *вру̂ћ* Ја, *вру́ћа* Си, *глу̂ӣ* Ни, *глу́ӣа* Ни, *дра̂г* Ја, *дра́га* Ја,*жи́ва* Ро, *ја́ка* Љу, *ја́ки* Ни, *ле̂ӣ* Си, *ле́ӣа Ро*, *ли̏јеӣ* Ја, *лије́ӣа* Ст, *лу̂д* Ни, *лу́да* Го Си, *мла̂д* Ни Ро Си, *мла́да* Го До Љу Си Ст, *сле̂ӣ* Бз Зл Ја, *слије́ӣа* Ни, *ску̂ӣ* Го До Ни, *ску́ӣа* БЗ Ја, *тврд* Ни Ст, *тврда* Ја Ни Ро Ст, *фи̂н* Ја Ни, *фи́на* Го До Ја Си, *цр̂н* Ја Си Ст, *цр́на* Зл Ја Ни Си Ст.

Овим примерима додајемо и придеве одређеног вида: *бије̂ли* Ја Си, *бије̂лōг* Ја Ни Ро Си, *ли̂јеӣӣ* Ја Си Ст, *ли̂јеӣōг* Ја Си, *цр̂нӣ* Љу Ни Си, *цр̂нōг* Го До Ни.

Као и у *Говорима српског Полимља* (Николић 1991: 140), и овде је забележено неколико придева са прозодијским ликом одређеног вида: *Свѐтӣ Ѝлија* Ро Ни, *Свѐтӣ Нѝкола* Ја Си Ст, *Свѐтōг Нѝколе* Ја Си, *Свѐтā Богоро̀дица* До Ја, *Свѐтē Тро̀јицē* Ја, *Свѐтӣ Ђо̀рђе* Ро, *ту̀ђā* БЗ Зл Ја Ни Ро Си, *ту̀ђēг* БЗ Зл Ја Ни Ро, *ту̀ђēм* БЗ Зл Ја Ни Ро.

Кладањ (Реметић 1970, 128), Љештанско (Тешић 1977, 181). Само *ȍвā*: говор Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 61), ДИХ (Вушовић 1927, 55), ускочки говор (Станић 1982, 44).

[130] Од околних говора само *ȍвā* чује се у Љештанском (Тешић 1977, 181); *ȍвā* у говору Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 61), Горобиљу (Николић 1972, 643); оба акц. типа јављају се у Ужичкој Црној гори (Марковића 2011, 400) и у српској Полимљу (Николића 1991, 138).

[131] Српско Полимље (Николић 1991, 138) *ти̏гā/ти̏га/ти̂ōга* (спорадично), Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 400) *ти̏гā/ти̏га/ти̂ōга*;

[132] Горобиље (Николић 1972, 643) *ȍвōга/ȍвога.*

У *Основима млађе новошто̄кавске акценто̄туације* (Николић1970: 111) наводи се да је „у Срему, Мачви, Колубари и Тршићу, у односу на Даничића, знатно више двосложних придева који у неодређеном виду имају неки од силазних акцената (ˋˋ или ˆˆ) а у одређеном виду добијају (ˋ) на првом слогу: *но̀вӣ*, *ду̀гē*, *здра̀вӣ*, *мѐкӣ*…“[133]

150. Тип *здра̏в–здра̏во* има много потврда у овом говору: *ду̏г* Ја Ни Ро Си, *ду̏га* Зл Ни Ро Си, *здра̏в* Го До Си Ст, *здра̏ви* Ја Ни Си Ст, *ла̏к* Ја, *ла̏ка* Си, *ло̏ш* Ја Ст, *ло̏што̄х* Го До Ја, *но̏в* Ја Ни, *но̏вто̄м* Го До Ја Љу Ни Ро Си Ст, *то̄у̏н Ро*, *то̄у̏ни* До Ја Љу Ни Ро Си Ст, *то̄ра̏в* Го, *то̄ра̏ве* Го До Ја Ни Си Тр, *то̄у̏на* Ја, *сла̏бе* БЗ Ја, *сто̄а̏р Ја*, *сто̄а̏ре* Ја Љу Ни Си Ст, *чи̏сто̄* Го До Ја Си Ст.

Двосложни придеви

151. Придеви са дугоузлазним акцентом на првом слогу (Даничић 1925: 214) у којима акценат у осталим падежима остаје неизмењен: *ба́кто̄н* Ја, *На́до̄н* Ро, *Ми́рто̄н* Љу, *Ра́до̄н* Ја, *ку́мто̄н* Зл.

152. Тип *го́рак–го́рка*: *бу́дан* Ни, *бије́сан* Ја, *бије́сна* Ст, *вре́дна* Ја, *врије́дни* Си, *гла́дан* Ни, *ду́жни* Ја Ни Ро, *же́дан* Ја, *зла́то̄на* Си, *ла́дна Ја*, *ми́рна* Ја, *ми́рно* Ст, *ру́жан* Си, *ру́жне* Тр, *сто̄ра́шна* Си, *хла́дан* Зл, *хла́дна* Ја Ро. Придев *снажан* има два прозодијска лика: *сна́жан* До Ја/ *сна̂жан* Си Тр.[134]

153. Код присвојних придева који се завршавају на *-ов/-ев*, *-ин* доследно је дуг финални слог у номинативу и акузативу: *Бра̂нко̄в* До Ја, *Дра̀ганō в* Ро, *ку̂мō в* Го До, *Ја̂нко̄в* Ја Си, *ма̂јко̄н* Го До, *Ма̂рко̄в* Ро Си Ст, *си̂нō в* Зл Ни Тр, *Сла̂вко̄в* Ја.

154. Тип *ди̂ван–ди̂вна.* Већина придева из ове групе има Даничићев акценат (Даничић 1925: 216): *бе̂дан* Го До Ја, *бе̂дна* Ја Си, *гро̂зан* Ја Ни Си, *ди̂ван* Зл Ни Ст, *сра̂ман* Ст, *то̄у̂жан* Ро. Придев *гла̂ван*, у овом говору има само одређени вид (*гла̀вно̄*).

155. Тип *го̀то̄в–го̀то̄ва* (Даничић 1925: 217–218) заступљен је у следећим примерима:

[133] Тако је и у Говору Ужичке Црне горе (Марковић 2011, 401), у Горобиљу (Николић 1972, 642), у Љештанском (Тешић 1977, 180). Појава није уобичајена у Пиви и Дробњаку, Пљевљима и србијанском Полимљу.

[134] Говор Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 281) *сна́жан/сна̂жан*, пљеваљски (Ружичић 1927, 144) *гла́дан/гла̂дан*, Љештанско (Тешић 1977, 180) *гла́дан*, Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 402) *гла́дан/гла̂дан*.

Бо̀рова гла́ва Го До Ја Си, *вр̀бо̄в* Ја, *кри̏сто̄в* Ја, *по̀по̄в* Љу Ро; *лу̀чē̄в* Ја Ст;

га̀дљива Ја, *ла̀жљив* Ја, *пла̀шљив* Ро, *при̏чљив* Ни;

бо̀гат Зл, *бра̀дат Ја*, *гла̀ват* Ја, *гр̀лат* Ја, *са̀кат Си*;

сла̀дак Си *та̀нак* Го До Ја, *та̀нка* Ја Ни Ро, *у̀зак* Ја, *у̀ска* Зл, *фри̏шак* Ја.

156. Тип *др̀вен–др̀вена*: *бу̏кова* Ја, *ву̏нена* Ст, *зе̏мљан* Ја (*земља̀нп̄ ло̂нци* Си), *пр̀тен* Ја/*пр̀тено* Си, *пу̏њена* Ја.

157. На придевским наставцима *-ав*, *-аст* јављају се постакценатске дужине:

а) *бле̏са̄в*, *ба̏ла̄в* Ја, *гли̏ба̄в* Ма Ро Си, *гр̀ба̄в* До, *гу̏ба̄ва* Си, *дла̏ка̄в* Го, *дро̏ња̄в* Си, *жи̏ла̄ва* Си, *жу̏ћка̄ст* БЗ, *зно̏ја̄ва* Ро, *ки̏ла̄в* Ни, *кле̏ма̄в* Ст, *ко̏цка̄ст* Ја, *мр̀ша̄ва* Си, *му̏та̄ва* Ја, *лу̏ка̄в* Ст, *пе̏га̄в* Ја, *пр̀ља̄в* Си Ст, *ра̀чва̄ста* Ст, *си̏вка̄ст* Ја, *сли̏на̄в* Ро Си, *тра̏па̄в* Тр, *ће̏ла̄в* Ја, *ра̏па̄в* Го, *цр̀нка̄ст* Ни, *шу̏га̄в* Ја. Придевски наставак у *чи̏та̄в* Ја/*чи̏тав* Ро Си, *чи̏тава* Ја/*чи̏та̄ва* Си, *чи̏та̄во* Си може бити дуг или кратак.[135]

158. Тип *бла̏тан–бла̏тна* (Даничић 1925: 221–222):

вла̏жан Го До Ст, *га̏дан* Си, *га̏дна* До, *гре̏шан* Ја Ро Си, *же̏љан* Ро Ст, *зго̏дан* БЗ Зл, *зло̏бан* Зл Ма, *ја̏дан* Љу Ни Си, *мо̏кар* Ро Си, *мо̏ћан* Ја Ни Ст, *пло̏дан* Ја Ро Си, *ру̏шна* Ст, *сре̏ћна* Го До Ја Ни Ро Си Ст, *та̏чан* Ни Ро, *чу̏дан* Си Ст.

159. Тип *до̏бар–до̀бра*: придев *до̏бар* има најчешће Вуков модел: *до̏бар* Зл БЗ До Ни, који је својствен већини говора, али су забележени и случајеви са краткоузлазним акцентом: *до̀бар* До Ја Ма Си Ст[136], *фри̏шка* Зл.

160. Код типа *мр̀тав–мр̀тва* у свим посведоченим примерима вокал *р* остаје кратак: *мр̀тва* Ја Ни, *мр̀тво* Ро Си Ст, *мр̀тви* Љу. У одређенем виду забележени су двојаки прозодијски ликови – са акцентом неодређеног вида: *мр̀тво̄г* Го До Ро, *мр̀тво̄м* Си Ст и примери са дужењем наглашеног слога, па придев у одређеном виду гласи: *до мр̂тве̄ зи́ме̄* Си, *мр̂тва̄ тр̀ка* До.

[135] Дужину на придевском наставку *-ав* имају следећи говори: Горобиље (Николић 1972, 648), Равни (Ђуровић 1988, 179), Ужичка Црна гора *га̏рав/га̏ра̄в* (Марковић 2011, 403), србијанско Полимље (Николић 1991, 82): *га̏рав/га̏ра̄в* дели новоштокавски полимски говор – овај наставак је редовно дуг у прелазном полимском; пљеваљски говор (Ружичић 1927, 142) има двојаке наставке.

[136] Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 403) *до̏бар–до̀бра*; србијанско Полимље (Николић 1991, 144) *до̀бар* чешће од *до̏бар*.

Тросложни придеви

161. За акценатски тип *ва́рничав–ва́рничава* (Даничић 1925: 223) у златиборском говору налазимо следеће потврде: *Зе́коњӣн* Ст, *си́воњӣн* До.

162. Даничићева акценатски тип *бо̀дљикав–бо̀дљикава* (Даничић 1925: 224–225) посведочен је у следећим примерима: *бо̀дљикāву* Ја, *ру̀жњикāв* Зл, са неакцентованом дужином које нема код Даничића.

Забележени су и следећи присвојни придеви са краткоузлазним акцентом: *Дра̀гичӣн* Го Ја, *Ма̀ријӣн* Го Зл Љу Ни, *Мѝличӣн* БЗ Ни, *Зо̀ричӣн* Ни Ро Си;

163. Акценатски тип *јѐзичан–јѐзична* (Даничић 1925: 225–226) јавља се у примерима: *јѐлова* Си, *љу̀базан* Зл Ро, *нѐзгодан* Си Ст, *сӣо̀собан* Ја Ни.

164. Као *сло̏бодан–сло̏бодна* (Даничић 1925: 226–227) понашају се и примери: *бо̏лесӣан* Ја Ни Ро Си, *жа̏лосӣан* Го До Ни, *ра̏досӣан* Ја Ни Си Ст, *се̏бичан* Љу Ни Ро; *ско̏рашњӣ* Ро, *ӣа̏мошњӣ* Ја.

165. Акценатски тип *кова́чев/кова́чов* (Даничић 1925: 227) имају и: *воза́чев* Зл, *лека́ров* БЗ, *љека́ров* Ја, *ӣева́чев* Ро.

166. За тип *болѐшљив–болѐшљива* (Даничић 1925: 227–228) налазимо следеће потврде: *допа̀дљив* Го, *занѝмљив* До, *меӣѝљав* Си, *мирѝшљав* Ја, *уӣа̀дљив* Ја.

167. Акценатски тип *вр̏лēӣан–вр̏лēӣна* (Даничић 1925: 229–230) налазимо у примерима: *љу̏бāзан* Љу, *ӣзузēӣан* Ст, *не̏сӣāшан* Ни, *о̏ӣāсан* Ја, *ӣо̏лōван* БЗ, *сӣгӯран* Љу Го Ст, *у̏мōран* Зл Ро Ст.

Придеви само у одређеном виду

а) ***једносложне основе***

168. Придеви на *-(и)јӣ*: најчешће имају краткоузлазни акценат: *бо̀жӣ* Ро, *бо̀жијāа* До Си Ст, *бо̀жјӣ* Зл Ја Си, *о̀вчии* Ја, *о̀вчијē* Го До Љу Ст, *о̀вчијӣ* Љу Ни, а малобројни су примери са кракосилазним акцентом: *ко̏жљē млéко* Ја.

169. Придеви на *-нӣ*

а) са краткоузлазним акцентом: *дѐснāа* Ја Ни Ро Си, *дѐснӣ* Го Ро, *дѐснōм* БЗ Зл Си, *за̀баченӣ* Ст, *ѝскуснāа* Ст, *кр̀снāа* Ја Ро Си Ст, *му̀жнӣх* Тр, *но̀ћнӣ* Го До, *но̀ћнāа* Ни Ро, *о̀чнӣ* Ја Ро, *рѐчнӣ* Ја, *сӣо̀чнāа* Ни;

б) са дугосилазним: *днêвнӣ* Ја Ро, *млêчнӣ* Го До Ро, *ӣу̂ӣнāа* Ја Ни, *ӣу̂ӣнӣ* Ро, *сӣêлнӣх* Тр, *ӣра̂внōј* Си Тр.

170. Придеви на *-скӣ*:

бра̀тскӣ БЗ Зл, *бр̀дскӣ* Ја Ни Ро Си, *гра̀дскӣ* Ни Си Ст, *жѐнскӣх* Ја Ст, *му̀шкӣ* Зл Го До Ни Ро Ст, *ӣо̀љскӣ* Го До Ни, *шко̀лскӣ* Ро.

б) ***Двосложне и вишесложне основе***

Акценатски тип *земља̀нӣ* јавља се у следећим примерима: *земља̀нӣ* Ја, *можда̀нӣ* Ја, *срча̀нӣ* До, *црквѐнā* До Ја, *црквѐнӣ* Ја.

171. Придеви на *-скӣ* (*-чкӣ*):

асӣрѐномскӣ Љу, *бо̀санскӣ* Ја, *го̀ӣовинскӣ* Си, *ди̏ӣлōмскӣ* Ја, *добро̀селичкā* До, *ѐкономскӣ* Зл, *за̀нāӣскӣ* Ја, *зла̀ӣиборскӣ* Ни Ро Си, *ја̏бланичкӣ* До Ја, *ли̏вадскā* Ја, *мѐдицинскӣ* Ро Си, *ӣарѐхијскӣ Ја*, *ӣљѐваљскӣ* Ја Ст, *ӣоли̏ӣичкӣ* Љу, *ӣри̏бојскӣ* Ја, *ри̏бничкō* Ја Ст, *си̏рогојнскā* Си, *србѝјанскӣ* Ни, *сӣу̀бљанскē* Ја, *ӣури̏сӣичкӣ* Зл Го До Ја Си, *ӯжичкӣ* БЗ Го Зл Љу Ни Ро Си Ст, *ха̀јдучкā* Ни Ро Си Ст.

172. Придеви на *-нӣ*

а̀свалӣнӣ Ја, *за̀баченӣ* Ро, *међуна́роднӣ* Зл, *ӣрвокла̏снӣ* Ма, *ӣрѐсвеӣнӣ* Си, *рѐкреаӣӣвнā* Зл, *сирѐмашнӣ* До, *срѐӣнијēг* Ст, *шко̏лованијēг* Ст.

Компаратив и суперлатив придева

173. Компаратив придева који се граде наставцима *-јӣ* и *-шӣ* у већини случајева имају краткосилазни акценат: *бр̏жӣ* БЗ, *ја̏чӣ* До Си, *ла̏кшӣ* Ја Си, *ље̏ӣшӣ* Ни Ро Си, *ма̏чјӣ Ја*, *мѐкшӣ* Ја, *ӣӣи̏чјӣ* Ни, *ӣа̏њӣ* Тр, *цр̏њӣ* Ја.

174. Компаратив придева на *-ијӣ* има краткоузлазни акценат на слогу испред тог наставка: *здра̀вијӣ* Ст, *ло̀шијӣ* Ја Си, *ма̀снијā* Ја, *мо̀ћнијӣ* Ни, *но̀вијӣ* Го Ја, *ӣослу̀шнијӣ* Ст, *сӣа̀ријӣ* Зл, *сӣра̀шнијӣ* Го.

175. Када је реч о суперлативу придева, вокал *а* у морфеми *нај-* најчешће је кратак: *на̏јбољӣ*, *на̏јвећӣ* Ни Ја, *на̏јгорӣ* Ст, *на̏јјачӣ* Си, *на̏јмлађӣ* Ро Си, *на̏јчешћӣ* Ја.[137]

[137] Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 407) *на̏јбољӣ/на̂јбољӣ.* Са кратким акцентом *на̏ј-* налазимо у говору Пиве и Дробњака (Вуковића 1940, 295), ускочком говору (Станић 1982, 155), Горобиљу (Николић 1972, 677); Двојако *на̏ј-/на̂ј-* имају србијанско Полимље (Николић 1991, 150), Централна Шумадија (Реметић 1985, 283), Лика (Драгичевић 1986, 156), Кађ (Недељков 1984, 330).

Б Р О Ј Е В И

Основни бројеви

176. Облици основног броја *јѐдан* изговарају се: *јѐдан* БЗ Зл Љу Ни Си, *јѐднōга* Ни Си Тр, *јѐднōме* Го Љу Ни, *јѐднӣм* Зл Ја Ни Ро Си Тр, *јѐдниј̄ем* Си Ро, *о јѐднōм* До Ја Ма Ни Си Тр.[138]

Иако се ретко јавља падежни облик броја *две*, чује се са дугоузлазним акцентом: *двѐма* БЗ, *двијѐма* Ја.

Број *чѐтири* често се чује као *чѐтри* БЗ Ја Ни Ро (*тр̏ешчѐтри* Ја).

Бројеви *дѐвēт* и *дѐсēт* (и сложенице са *дѐсēт*) најчешће се јављају са дугом ултимом, али присутни су и примери са кратком ултимом:

дѐвēт БЗ Зл Ро, *дѐсēт* БЗ Го Зл Љу Ро Си, *дѐвет* Зл Ма, *дѐсет* Зл Ма, *деведѐсēт* Зл, *п̄едѐсēт* БЗ Зл, *седамдѐсēт* Зл, *тр̄и́десēт* БЗ Зл, *шездѐсēт* Зл.

Прозодијски ликови бројева *двадесет*, *тридесет*, *четрдесет*, *п̄едесет*, *шездесет* гласе:

двáдесēт БЗ Зл Ја Ни Ро/ *дв̏а̄(ј)ес* [139] Зл Љу Ни;

тр̄и́десēт БЗ Зл/ Ма *тр̏ӣ(ј)ес*[140] Ро Си;

четрдѐсēт БЗ Зл/ *чѐтрēс* Го Си;

п̄едѐсēт БЗ Зл Ја;

шездѐсēт Бз Зл/ *шéсēт* Ја Си Ст.

Редни бројеви

177. Редни број *п̄рви* обично гласи *п̄р̂ви*[141], ређе *п̄р̏ви* Си; *п̄р̏вим* Си, *п̄р̏вā* Ст, *п̄р̏вō* Ст, *п̄р̀ви* Ни.

Остали редни бројеви из прве десетине јављају се са следећим акцентима: *дрȳгī* Ја Ни, *тр̄ѐћī* Ја Ст, *чѐтвртī* Зл Ро, *п̄ѐтī* Го Ро Ни, *шѐстī* Зл, *сѐдмī* Си, *ôсмī* Ја, *дѐвēтī* БЗ Зл Ја, *дѐсēтī* Ја Си.

---

[138] Николић 1970, 113: „у северним млађим новоштокавским говорима доследно је *јѐднōга*... а у Пљевљима и Пиви и Дробњаку је *јѐднōга=једнóга*“; Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 407) *јѐднōга*; србијанско Полимље (Николић 1991, 151) *јѐднōга/једнóга*.

[139] Исп. србијанско Полимље (Николић 1991, 152), Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 407), Горобиље (Николић 1972, 678), Љештанско (Тешић 1977, 225).

[140] Исп. Србијанско Полимље (Николић 1991, 152), Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 407), Горобиље (Николић 1972, 678), Љештанско (Тешић 1977, 225).

[141] Овај акценат јавља се у суседним говорима: србијанском Полимљу (Николић 1991, 153) *п̄р̂ви/п̄р̀ви/п̄р̏ви*; Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 408) *п̄р̂ви*; Горобиљу (Николић 1972, 643) *п̄р̂ви*; Љештанском (Тешић 1977, 182) *п̄р̂ви.*

Алтернација *сѐдам–сѐдмӣ*, *ȍсам–ȍсмӣ* спроводи се доследно: *сѐдмōг* Ни Си, *ȍсмōг* Ја Ст, *сѐдмē* Ни.[142]

Збирни бројеви

178. Код бројева *двоје*, *ӣроје* чују се ликови са двојаким квантитетом основинског вокала:

двȍје БЗ Ма Ни, *ӣрȍје* Ни Си, *двȍе* До Ја, *ӣрȍе* До Си Ст, што одговара и стању у суседним говорима.[143]

Код збирних бројева: *чѐӣворо* Го Ро Ст, *ӣѐӣоро* Ро Си/*ӣѐӣеро* Ја, *шѐсӣоро/шѐсӣеро* БЗ Зл, *сѐдморо* БЗ Зл/*сѐдмеро* Ја, *ȍсморо* Зл/*ȍсмеро* Ја, *дѐвеӣоро* Ро Си на иницијалном слогу редовно се јавља краткосилазни акценат.[144]

Бројне именице на -ица

179. У говорима златиборског краја бројне именице на *-ица* имају типични Вуков акценат на трећем слогу од краја речи:

двȍица Го До, *двȍицу* До Љу, *двȍицом* До Ни Ро, *ӣрȍица* Ја, *ӣрȍицу* Ја, *ӣрȍицом* Си, *чеӣвȍрица* Ја Си, *чеӣвȍрицом* Ја Си, *ӣеӣȍрица* До Ро, *ӣеӣȍрицом* Ни Си.[145]

Г Л А Г О Л И

ИНФИНИТИВ

180. Познато је да у многим говорима херцеговачко-крајишког типа постоји акценатско двојство у облицима инфинитива: *дóћи/дȏћи*, *нáћи/нȃћи*, *ӣрéсӣи/ӣрȇсӣи*[146].

Основе на сугласник

[142] Исп. Горобиље (Николић 1972, 643), Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 408), Љештанско (Тешић 1977, 182); у србијанском Полимљу (Николић 1991, 154) алтернација није доследна и јављају се облици: *сѐдмӣ/сѐдмӣ*, *ȍсмӣ/ȍсмӣ*. Ликови типа *сѐдмӣ* јављају се и у пљеваљском (Ружичића 1927, 178), затим и говору Пиве и Дробњака (Вуковића 1940, 302).

[143] Исп. србијанско Полимље (Николић 1991, 154) *двȍе/двȍе*; Ужичка Црна гора (Марковић 2001, 408) *двȍе/двȍе/двȍје*; Горобиље (Николић 1972, 679) *двȍе/двȍе*; Љештанско (Тешић 1977, 225) *двȍе*.

[144] Србијанско Полимље (Николић 1991, 155) *чѐӣворо/чѐӣворо*.

[145] Николић 1970, 112 наводи да је тако у већини говора северозападне Србије; у говору Пиве и Дробњака (Вуковића 1940, 302) *ӣеӣȍрица/ӣеӣорȉца*.

[146] В. Говор Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 304), ускочки говор (Станић 1982, 159).

а) У говору златиборског краја устаљена је употреба инфинитива са дугоузлазним акцентом код глагола типа *шре́сши*: *ве́сши* Љу Ни Си, Ро, *ву́ћи* БЗ Ја, *до́ћи* БЗ Го Љу Ја Ма Ро Си, *на́ћи* Ро Си, *по́ћи* Зл Ја Љу Ни Тр, *пре́ћи* Го Ро, *си́ћи* Зл Љу Ни, *шре́сши* Ја Ро.[147]

б) Када је реч о глаголима двосложних основа типа *исшре́сши*, уобичајено је: *дову́ћи* Ја, *изве́сши* Ја Ни Си, *изву́ћи* БЗ Ја Ма Ни, *исшре́сши* Ја Ни Ро Си Ст, *одра́сши* Ро, *пову́ћи* Љу Ро Си.

Може се чути и: *ѝсшрēсши* Љу, *ѐшићи* Ја[148]

в) Код глагола типа *рѐћи* чује се: *лѐћи* Го Ро, *ѝћи* Ја Љу Ни, *ма̀ћи* Зл, *пѐћи* Ро Си, *плѐсши* БЗ Зл Ро Си.

г) Сложени глаголи типа *исплесши* гласе: *довѐсши* [149]БЗ Ја Тр, *зашѐћи* Зл, *изрѐћи* Зл, *испѐћи* БЗ Ро/*ѝспеће̂ни* До Си, *исплѐсши* Си/*ѝспле̂сши*̂ До Си Ст, *одвѐсши* Ја, *помо̀ћи* Ја, *провѐсши* Ст, *развѐсши се* Ро.

д) Код глагола типа *ошићи* чује се: *иза́ћи* Го До Ја Ро Си Ст, *изву́ћи* Ја, *оши́ћи* БЗ Ја Љу Си Ст, *ѐшићи* Ни.[150]

Основе на вокал

а) Глаголи једносложне основе типа *клеши*: *кле́ши* Ја, *мре́ши* БЗ, *мрије́ши* Ја Си Ст;

б) Глаголи типа *ѝмрēши*: *до̀нēши* Го До Ја ,*до̀нијеши* Ја Ро, *ѝзнēши* Ни Ро, *ѝзнијеши* Си, *по̀нēши* Го До Си, *прѐнēши* Го Љу, *прѐнијеши* Ја;

в) Глаголи на *-ну-/-не-* могу се прозодијски реализовати на више начина:

1. *кре́нуши* Зл Ја Ни Ро Си Ст, *ци́кнуши* Ја.

2. *зо̏внуши* До Ја Си Ст;

г) Код глагола *а/е* основа могу се издвојити следећи акценатски типови:

1. *напре́заши* Ја, *расше́заши* Си.

---

[147] Горобиље (Николић 1972, 640), Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 409); у новоштокавском делу србијанског Полимља чешће се јавља *до́ћи* него *до̂ћи* (Николић 1991, 159); говор Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 306) *до́ћи и до̂ћи*, Горобиље (Николић 1972, 640 *до́ћи*), пљеваљски (Ружичић, 1927, 169) *до́ћи*, Ужичка Црна гора (Марковић, 2011, 409) *до́ћи.*

[148] Када су у питању глаголи овог типа, у говорима србијанског Полимља се „у (југо) источним новоштокавским говорима који имају инфинитив на *–и* овај акценатски лик јавља заједно са *дову́ћи* и сл“. (Николић 1991:158). Овај облик јавља се и у Љештанском (Тешић 1977, 183), али ређе, затим, у Обадима (Симић 1978, 35), Пиви и Дробњаку (Вуковић 1940, 305), ДИХ (Вушовић 1927, 61), Колашину (Пижурица 1981, 53), Ускоцима (Станић 1977, 57).

[149] У србијанском Полимљу је *довѐсши*, ретко *до̀весши* (Николић 1991, 159). Други облик је одлика говора који су западније од србијанског Полимља, нпр. Пиве и Дробњака (Вуковић, 306–307).

[150] За акценатско двојство *ѐшићи/оши́ћи* знају и неки суседни говори: Горобиље (Николић 1972, 644), пљеваљски (Ружичић, 1927, 162), Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 410), србијанско Полимље (Николић 1991, 160).

2. *ка̏шљати–ка̏шљēм* До Ја Си.

3. *болѐвати* Ја, *да̀ровати* Ст, *дугѐвати* Ја, *зѝмовати* Зл Ја Си, *ладдѐвати* Си, *пѐштовати* До Ја Ни Ро Си, *купѐвати* До Ни Ро Тр, *путѐвати* Зл Ја Ро, *ру̏ковати* Зл Ни;[151]

д) глаголи *а-а* основа

1. *ѝграти*[152] Го До Зл Ја Ни Си, *пѐвати* До Ни Ро Ст, *ста̏вљати* Ро Си Ст;

2. *за̀тварати* Си Тр, *ѐтварати* Ро Си Тр, *у̀љевати* Си; чује се и *затва́рати* Ја Ст, *отва́рати* Ја Ст, што је карактеристично за западни део територије;[153]

3. *дѐхватати* Зл;

ђ) Глаголи на *-јети/-им*:

1. *гр́мљети*[154] Ја, *жи́вети* Ро, *жи́вљети* Ја Ст, *прежи́вљети* Ја, *тр́пљети* Си;

е) Глаголи на *-ити/-им*:

1. *ба̏цити* До Ја Си Ст, *ба́цити* Ро[155];

2. *ду́бити* БЗ;

3. *заклѐпити* Тр, *отвѐрити* До Ја, *преклѐпити* Го Ја;

4. *крѐчити* Го Ја Љу Ни Си, *пу̏стити–пу̏стим*[156] БЗ До Ни, *пу̏штити* Ја.

5. *за̀кастити*[157] Ја Си, *пѐносити* Ст.

ПРЕЗЕНТ

181. Тип *тре́сти–тре́сēм*

Презентски наставци глагола типа *трести* и *красти* редовно су дуги: *ву́чēм* До Ја Си Ст, *гри́зēм* Ја, *изве́зēм* Ја Си, *испре́дēм* Ја Си, *искра́дēм* Ја,

[151] Исто је и у Ужичкој Црној гори (Марковић2011, 410).

[152] Код Вука је *ѝграти–ѝграм*, али у србијанском Полимљу (Николић, 1991:162) и Горобиљу (Николић 1972, 644) *ѝграм*; у Љештанском је *ѝграти/ѝграти* (Тешић, 1977, 183).

[153] Двојако је и у Горобиљу – чешће је *отва́рати* (Николић 1972, 644); тако је и у србијанском Полимљу (Николић 1991, 162).

[154] Србијанско Полимље (Николић 1991, 163) *гр̀мљети*, Горобиље (Николић 1972, 666) *гр́мљети*, Рефлекси јата (Ђуровић 1980, 307) само *гр́мљети.*

[155] Двојако је у Ужичкој Црној гори (Николић, 2011, 411) *ба̏цити* (ређе *ба́цити*), у србијанском Полимљу (Николић 1991, 163), у Горобиљу (Николић 1972, 644), али у говору Пиве и Дробњака је само *ба̏цити* (Вуковић, 1940:317).

[156] Код Вука *пу̏стити*, као и у Љештанском (Тешић 1977, 233); *пу̏стити*: говор Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 316), србијанско Полимље (Николић 1991, 164), Горобиље (Николић 1972, 689), Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 411).

[157] Тако је и код Вука; у Ужичкој Црној гори: *за̀кастити* (Марковића 2011, 412).

исшре́сēм Ја Ни, *исшу́чēм* До, *обу́чēм* Ја Ро Си Ст, *одву́чēм* До Ја, *одра́сшēм* Љу, *йокра́дēм* Ст, *йому́зēм* До Ја Си Ст, *йора́сшēм* Ја, *йошу́чēм* Ја, *йре́дēм* Го До Ја Си Ст.

Акценат остаје исти у свим лицима презента: *ве́зē* Си, *изве́зēмо* Си, *изве́зӯ* Си, *исйре́дēмо* Ја Ро, *исйре́дӯ* БЗ Ро Си Тр, *исшре́сēмо* Ја Ро, *му́зē* Ја Си, *найа́сӯ* Ро, *обу́кӯ* БЗ, *обу́чēмо* Ја Ро, *йому́зēмо* До Ја Ро Си Ст, *йошу́чēмо* Љу, *йресву́чēмо* Зл, *ра́сшē* Си.

Дужина у *шресем* устаљена је у севернијим штокавским говорима[158], док говори јужно и југозападно од Златибора не знају за ову дужину.[159] Изузетак представља један део говора пивско-дробњачке зоне, као и говор србијанског Полимља, где је уобичајено *шре́сем* (*шре́сēм/шре́сем*, *шре́сӯ*).[160]

182. Тип *йлѐсши–йлѐшēм*

Код глагола кратких основа типа *йлесши* у овим говорима често се спроводи Даничићева алтернација àā (јд.) – аа́а (мн.): *йлѐшēм*, *йлѐшēш*, *йлешѐмо*; *йѐчēм*, *йѐчēш*, *йече́мо.* Она се не одвија доследно и уједначено на целом говорном подручју – у источном делу области преовлађују ликови типа *йлешѐмо* Ро Си Тр[161], док се у западном делу области чешће користе ликови: *йлѐшēмо* Ја Ст[162]. Сложени глаголи гласе: *ѝсйлешēм* Ја Си, *ѝсйлешēш* Ја Ро Ни, *ѝсйлешӯ* Ја.

Поред глагола са једносложном основом (*йећи–йечем*), бројни су и глаголи са двосложном (*исйећи–исйечем*) и са тросложном основом (*йозваши–йозовем*). Код глагола са двосложном основом у много засведочених потврда акценат не остаје на основи: *за́йечē* Ја Ни, *за́йечēм* Си, *ѝсйечēм* До Ја Љу Си, *ѝсйечēш* Ро Си, али присутни су и ликови са акцентом: *ишчу́йāм* До Зл, *йрочѝшāм* До Зл Ст, *ошрчѝм* До.

[158] Драгачево (Ђукановић 1995, 119–120), Горобиље (Николић 1972, 628), Тршић (Николић 1968, 383).

[159] ГИХ (Пецо 1964, 188), пљеваљски говор (Ружичић 1927, 149), Колашин (Пижурица 1981, 21), ДИХ (Вушовић 1927, 61), говор Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 319).

[160] Србијанско Полимље (Николић 1991, 89–90), Равни (Ђуровић 1988, 179), пљеваљски говор (Ружичић 1927, 151–154), Горобиље (Николић 1972, 166), говор Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 325): *жѐлāмо*/*желѝмо*; србијанско Полимље (Николић 1991, 166), Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 413), Ускочки (Станић 1982, 168): *чиша́мо/чѝшāмо*.

[161] *Плешѐмо*: Драгачево (Ђукановић 1995, 121-122), Равни (Ђуровић 1988, 179), Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 413), Горобиље (Николић 1972, 646), пљеваљски говор (Ружичић 1927, 151–154); србијанско Полимље (Николић 1991, 166–167): *зо̀вēмо/зове́мо*, ускочки говор (Станић 1982, 168): *чѝшāмо/чиша́мо.*

[162] За *йлешѐмо* исп. Горобиље (Николић, 1972, 646), Равни (Ђуровић 1988, 179), говор Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 321) увек *йлешѐмо*, али има и ликова у којима алтернација изостаје: *зо̀вēмо*, *ба̀цāмо.*

Као и многим говорима у суседству, и у златиборском говору однос типа àā – àāā (*лòмӣм–ӣрèломӣм*) јавља се у више глаголских типова него код Даничића.

а) Појава се доследно спроводи у композитама глагола *-звати*: *дòзовēм* Го Ја Љу Ни, *дòзовēмо* Си Ро, *дòзовӯ* Ја Љу Си Ст; *нàзовēм* БЗ Го До, *нàзовēмо* Ја Ни, *нàзовӯ* Ја; *ӣòзовēм* Зл, *ӣòзовēмо* Го, *ӣòзовӯ* Ни; *ӣрòзовēм* БЗ, *ӣрòзовēмо* Ја, *ӣрòзовӯ* Ја.

б) код глагола типа *исӣлестӣи* и композитама глагола **-вестӣи и *-нестӣи* алтернација се спроводи у великом броју примера: *дòведēм*, *дòведēмо*, *дòведӯ* Зл Ја Си Ст; *дòнесēм*, *дòнесēмо*, *дòнесӯ* Ја Ни Си Тр; *ùзведēм*, *ùзведēмо*, *ùзведӯ* Го До Љу; *ùзнесēм*, *ùзнесēмо*, *ùзнесӯ* Ни Ро; *нàӣлетӣēм*, *нàӣлетӣēш* Тр; *òднесēм*, *òднесēмо* Љу Ро; *ӣòднесēм*, *ӣòднēсемо*, *ӣòднесӯ* Зл Ни; *ӣòнесēм*, *ӣòнесēмо*, *ӣòнесӯ* Ја; *ӣрèведēм*, *ӣрèведēмо*, *ӣрèведӯ* Ро Ст; *ӣрèнесēм*, *ӣрèнесēмо*, *ӣрèнесӯ* Го Љу Си Ст; *ỳнесēм*, *ỳнесēмо*, *ỳнесӯ* Ро Ст[163].

183. Тип *сѐстӣи–сѐднēм*

Јавља се у следећим засведоченим примерима: *јѐстӣи–јѐдēм* Зл Си, *ӣàстӣи–ӣàднēм* Го Ро Си, *срѐстӣи–срѐтӣнēм* Ја Љу Ни Ро.

Сложени глаголи имају акценат: *зàсестӣи* Ро, *нàӣастӣи* Ст, *ӣòјестӣи* Ја Ро Си (поред *ӣȍјестӣи* Ја), *ӣȍједēм* Ја, *ӣôједēм* Си, *ӣôједēм*о Си. Даничић наводи да сложении глаголи који имају један слог више него прости „онда губе краткосилазни са слога на ком стоји кад нијесу сложени, па на слогу пред њим добијају краткоузлазни“ (Даничић 1925: 97). Такав је случај са глаголима са основом на *д*, *ӣ* (*дȍјестӣи*, *дȍӣастӣи*, *ӣрѐсрестӣи*).

184. Глагол *мȍћи*

Када је у питању глагол *мȍћи*, познати су његови разнолики фонетски и прозодијски облици. У овом говору типични су облици са *-же*: *мȍгу – не мȍгу*, *мȑжеш – нѐ можеш*,[164]а у мањем броју случајева јављају се ликови *мȑре*, *мȑреш* До Ст.

185. Глагол *ùћи*

У облицима презента за глагол *ићи*, као и у многим другим четвороакценатским говорима, постоје два акценатска обрасца: *ùдēм*, *ùдēш*, *ùдē*,

[163] Само *дòнесēм*: говор Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 321–322), Драгачево (Ђукановић 1995, 120), Равни (Ђуровић 1988, 179), Горобиље (Николић 1972, 646), пљеваљски говор (Ружичић 1927, 151); у Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 414) и у србијанском Полимљу (Николић 1991, 166) појава је изразита, не и доследно спроведена.

[164] Горобиље (Николић 1972, 644) *мȑгу – не мȍгу*; Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 415) *мȑгу – не мȍгу*, ређе *мȍгу – не мȍгу*; *мȑрē – нѐ морē*.

ѝдēмо, *ѝдēше*, *ѝдӯ* Ја Си; *ѝдēм*, *ѝдēш*, *ѝдē*, *ѝдēмо*, *ѝдēше*, *ѝдӯ* До Ја Ст[165]. Међутим, треба истаћи да се, без обзира на то да ли је у презенту акценат силазне или узлазне интонације, преношење акцената на негацију *не* врши доследно и код оних говорника где је акценат *ѝдēм.* Слично је и у говорима србијанског Полимља, што према Николићу указује на примарност ликова *ѝдēм*, а секундарност лика *ѝдēм* (Николић 1991: 170).

Глаголи сложени са глаголом *ићи* имају Даничићев дугосилазни акценат: *дôћēм*, *дôћēмо*, *дôћӯ*; *ӣôћēм*, *ӣôћēмо*, *ӣôћӯ*; *нâћēм*, *нâћēмо*, *нâћӯ.* Глагол *оӣи́ћи* Си Ст јавља се са дугоузлазним акцентом или краткоузлазним акцентом и дужином *ѐӣӣћи* До Ја, а презент глагола *оӣићи* слаже се са Вуком: *ѐдēм*, *ѐдēш*, *ѐдē*, *ѐдēмо*, *ѐдēше*, *ѐдӯ* Го До Ја Ни Си Ст. Код глагола *иза́ћи* поред *ѝзāћēм* Љу Ни Ро Си, чује се и *ѝзӣћēм* Ст.

186. Тип *ӣрѐсӣи–ӣре́дēм*

Засведочен је у примерима: *кра̏сӣи–кра́дēм* Ја, *му̏сӣи–му́зēм* Го До Ја Ст, *ӣрѐсӣи–ӣре́дēм* Си Ро. Тако се понашају и сложени глаголи: *ѝсӣресӣи–исӣре́дēм* Ја Ро, *ӣрѐсећи–ӣресе́чēм* Ро.

187. Тип *бӣӣти–бӣјēм*

Глаголи типа *бӣӣти*, *крӣӣти* и њихове композите имају двојаке акценатске ликове: са Даничићевим акцентом или са кратким вокалом на презентском наставку:

бӣјēм Ја Ро, *бӣјеш Зл*, *ӣӣӣијем* БЗ Ја, *са̏кријēм* Зл Ја, *са̏кријеш* Ја, *на̏ӣијēм* Ро, *на̏ӣијеш* Ја Ма, *ѝ̏бијēмо* Ст, *ра̏збијēмо* Ја, *ра̏збијеш* Ро. Треће лице множине код ових глагола увек има дуг наставак: *бӣјӯ*, *ӣӣјӯ*, *шӣјӯ.*[166]

188. У презенту глагола *даваӣи* имамо алтернацију *да́ваӣи–да̏јēм*:[167]

да̏јēм, *да̏јēш*, *да̏јē*, *да̏јēмо*, *да̏јēше*, *да̏јӯ* Зл Си; *дѐдајēм–дѐдајē* Си, *ӣрѐдајēм–ӣрѐдајē* Ро Си, *ӣрѐдајēм–ӣрѐдајē* Зл. Може се чути и *да́дēм*, *да́дēш*, *да́дē*, *да́дӯ* До Ја Ро Си; *да̏днēм* Ја, *да̏днēш* Ја, *да̏днӯ* Ја, *да̂вāм* Ја.[168]

[165] Говор Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 322) *ѝдēм*, *ѝдēмо/иде́мо*, Равни (Ђуровић 1988, 179) *ѝдēм*, Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 415) *ѝдēм–ѝдēмо*, *ѝдēм–иде́мо*, Горобиље (Николић 1972, 646) *ѝдēм*, пљеваљски говор (Ружичић 1927, 152) *ѝдēм*, *ѝдēмо/иде́мо*, ускочки говор (Станић 1982, 165) *ѝдēм*, *ѝдēмо/иде́мо.*

[166] Говор Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 319) *бӣјēм (бӣјем) бӣјӯ*, Горобиље (Николић 1972, 646) *ӣӣјем*, Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 416) *бӣјēм*, *бӣјӯ*, пљеваљски говор (Ружичић 1927, 149) *бӣје/бӣјӯ.*

[167] Равни (Ђуровић 1988, 179) *да̏јēм*, Горобиље (Николић 1972, 691) *да̏ем*, србијанско Полимље (Николић 1991, 171) *да̏јем/да̂јēм*, Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 417) *да̏јēм/да̏јēм/да́јем*, пљеваљски говор (Ружичић 1927, 149) *да̏јēм.*

[168] Горобиље (Николић 1972, 691) *да̏ēм*, србијанско Полимље (Николић, 1991, 171) *да́ваӣи–да̏јēм*, *да̂јēм*, Равни (Ђуровић 1988, 179) *да̏јēм*, Љештанско (Тешић 1977, 234) *да̏ēм/*

189. Тип *кле́ти–ку̀не̄м*

Глагол *кле́ти* је једини Даничићев пример за овај акценатски тип; у 1. лицу множине је *ку̀не̄мо* До Ја.

190. Тип *мрѐти–мрѐм*

Сложени глаголи гласе: *по̀мре̄ти/по̀мријети* Ја Си Тр, *по̀мре̄мо* Ни, *по̀мрӯ* Ја Ро.

191. Тип са дугоузлазним акцентом када је основа од два слога:

Од Даничићевих двосложних примера овом типу припадају: *бу́кнути* Ја, *ви́кнути* Зл, *кре́нути* БЗ Ро Си, *ма́нути* Ја, *сије́внути* Ро, *ци́кнути* Ја, *скре́нути* Ја Љу Ст.

Сви глаголи друге врсте које смо забележили у овом говору акценатски се понашају као код Даничића: *ви̂кне̄м*, *ви̂кне̄ш*, *ви̂кне̄*, *ви̂кне̄мо*, *ви̂кне̄те*, *ви̂кнӯ* Ја Ни Ро Си.

192. Тип са краткоузлазним акцентом када је основа од два слога:

ба̀нути–ба̀не̄м Ја Си, *гра̀нути–гра̀не̄м* БЗ Ја,*ма̀кнути–ма̀кне̄м* Ја, *та̀кнути–та̀кне̄м* Ја.

193. Тип са краткосилазним акцентом када је основа двосложна:

бри̏не̄м БЗ Ро Си, *ве̏не̄ш* Си, *ги̏нӯ* БЗ, *ди̏гне̄м* Ја Ни, *ди̏гнӯ* Ро, *жи̏вне̄ш* Зл, *зи̏не̄м* Ро, *ку̏цне̄ш* Љу, *пи̏пне̄ш* Го Љу, *ски̏не̄м* БЗ Ја Љу, *ски̏не̄ш* Ја, *сти̏сне̄м* Тр, *тре̏не̄м* Ро, *тру̏не̄ш* БЗ Ни, *чу̏чнӯ* Ро, *шу̏тнӯ* Ја.

Сви глаголи се у овом говору акценатски поклапају са Даничићевим акцентом: *ди̏гне̄м*, *ди̏гне̄ш*, *ди̏гне̄*, *ди̏гне̄мо*, *ди̏гне̄те*, *ди̏гнӯ*; *прѝдигне̄м*, *прѝдигне̄ш*, *прѝдигне̄*, *прѝдигне̄мо*, *прѝдигне̄те*, *прѝдигнӯ*.

Глагол *зо̀внути*: поред *зо̀вне̄м*, *зо̀вне̄ш* Ја Ни јавља се и *зо̂вне̄м* Си, *зо̂вне̄ш* Си.

194. Тип *у̀мети–у̀ме̄м*

Било да је реч о простим или сложеним глаголима, они се у овом говору подударају са Даничићевим акцентом: *у̀ме̄м*, *у̀ме̄ш*, *у̀ме̄*, *у̀ме̄мо*, *у̀ме̄те*, *у̀мејӯ* Го До Љу Си; *разу̀мети*, *разу̀ме̄м* Го Ја Љу Ни Си, *разу̀мије̄* Ја Си, *разуме́мо* Си Ст, *у̀мије̄м*, *у̀мије̄ш* Ја.

195. Тип *ви̏дети–ви̏дӣм*

Акценатски се подудара са Даничићем: *ви̏дӣм*, *ви̏дӣш*, *ви̏дӣ*, *ви̏дӣмо*, *ви̏дӣте*, *ви̏де̄* БЗ Го Зл Љу Ја Ни Си; паралелно поред ових облика забележили смо у ређим случајевима и *ви̏дӣм* БЗ Ја Ма, *ви̏дӣш* БЗ Ја, *ви̏дӣмо* БЗ Ја

да́е̄м, пљеваљски говор (Ружичић 1927, 149) *да̏јем*, Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 417) *да̂је̄м/да́је̄м/да̏је̄м*.

Љу, *вȉдӣте* Љу, *вȉдē* Ја. Појава краткоузлазног акцента уочена је и у говорима српског Полимља (Николић 1991: 174), али, како аутор каже, само „у обраћању саговорнику, скретању његове пажње“. Наша грађа показује да се ликови са краткоузлазним акцентима јављају и у функцији обраћања саговорнику (*Ѐво*, *ȕзми ȍвē чȁраӣте*, *вȉдӣш како су ӣти лéӣте. Вȉдӣте ли вȋ ӣȏ? Ѐӣто*, *вȉдӣш ли ӣȏг чȕда! Рѐцимо*, *вȉдӣш*, *јȃ ӣȏ нѐ би рѐкла*) али и у необележеној употреби презента (*Мȏра̄ш ȍвō да вȉдӣш*. Ја).[169]

196. Акценатски тип *жи́вети–жи́вӣм*

Ови глаголи такође имају Даничићев акценат: *гр̏мети/гр̏мљети–гр̏мӣм* Ја, *тр̏ӣети/тр̏ӣљети–тр̏ӣм* Ја.

197. Тип *жѐлети–жѐлӣм*

бȍлӣ Ја Ни, *жѐлӣм* Ја Ро Ст, *сѐдӣм* Го Зл Ја Ст, *сјѐдӣм* Ро Ст.

Глаголи који припадају овом типу акценатски се слажу са Даничићем: *жѐлӣм*, *жѐлӣш*, *жѐлӣ*, *жѐлӣмо*, *жѐлӣте*, *жѐлē*; 1. и 2. лице презента могу се реализовати са дугоузлазним акцентом *желѝмо*, *желѝте*.[170]

а) *желѝмо* Ро Си Тр, *ноћѝмо* Ро Си, *седѝмо* Си Ст, *ӣосједѝмо* Ст;

б) *жѐлӣмо* Ја Љу, *нȍћӣмо* Ја Љу, *тр̏чӣмо* Ро.

198. Тип *вȍлети–вȍлӣм*:

вȍлӣм Го Ја Љу Си, *вȍлӣш* Ја Ро Си, *вȍлē* Го Љу Си.

199. Тип *зелѐнети–зелѐнӣм*:

ӣтреӣѐрити–ӣтреӣѐрӣм Ја, *разȕмети–разумéмо* Ст, *ӣосједѝмо* Ст.

200. Тип *бра́нити–бра̑ним*

бȕдӣ БЗ, *бȕдӣм* Ро, *бȕдӣмо*, *дȃвӣм* Зл Ни Си, *дȇлӣмо* Ма Си, *врȃтē* Ро, *врȃтӣм* Љу, *грȃдӣмо* БЗ, *жȕрӣм* Зл Ма Си, *жȕрӣмо* Си, *знȃчӣ* Ни Си Тр, *јȃвӣ* Си, *јȃвӣш* БЗ Зл Љу Ро, *јȕрē* Зл, *кȏчӣмо* БЗ Го, *крȋвӣш* Ро, *кȕтӣте* БЗ Зл, *кȕтӣш* БЗ Ма, *лȇчӣ* БЗ Зл, *љȕбӣ* БЗ Зл, *љȕбӣш* БЗ Зл, *мȃмӣ* Ни, *мȋрӣш* БЗ Го, *млȃтӣш* Ро, *ӣȃлē* Љу, *ӣȃлӣмо* Зл, *ӣлȃстӣм* БЗ Ро, *ӣлȃстӣмо* Тр, *ӣлȃтӣм* БЗ, *рȃдӣм* БЗ Го До Ја Ро, *рȃдӣш* БЗ Го До Ро Ни Си, *рȃдӣмо* БЗ Го До Си, *рȃдē* БЗ Го До Ро Ни Тр, *сȃдӣм* БЗ, *сврȃтӣ* Зл Ро, *сврȃтē* Си, *сврȃтӣш* Тр Зл Си, *слȕжӣш* Го Љу, *слȕтӣш* БЗ Ма, *скрȃтӣте* Ја, *слȁмāм* Ја, *слȕжӣ* Си, *снȋмӣш*

[169] Сремски (Николић 1964, 303) „*ѐӣто*, *вȉдӣш*“ јавља се у емфази; у пљеваљском говору (Ружичић 1927, 155) наводи се цела парадигма типа *вȉдӣм–видѝмо* и не дају никаква употребна ограничења.

[170] Говор Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 321) *желѝмо*, српско Полимље (Николић 1991, 166) *нȍћӣмо*, *лȍжӣмо*, ускочки говор (Станић 1982, 168) *желѝмо/жѐлӣмо*, Равни (Ђуровић 1988, 179) *велѝмо*, Горобиље (Николић 1972, 646) *желѝмо*, Драгачево (Ђукановић 1995, 122) *ломѝмо*, *ӣостѝмо*, пљеваљски (Ружичић 1927, 151–154) *ломѝмо*, *велѝмо*.

Зл, *сӣрêмӣмо* Љу Тр, *сӣријêчӣ* Ст, *срêдӣмо* Ја Си Тр, *срêдӣш* Тр, *сӯшӣм* Ни, *сӯшӣш* Тр, *сӯшӣ* Зл Тр, *сӯшӣмо* Го Љу, *ӣрӯдӣмо* Ни, *ӣрӯдē* Ни Ро Си, *ӣӯжӣмо* Зл Тр *хра̂нӣмо* Ро.

Сложени глаголи: *за̀врӣшӣмо* Го Љу, *за̀гāсӣ* Си, *за̀глāвӣте* Ро, *за̀кōчӣш* Љу, *за̀ӣāлē* Тр, *за̀рāдӣмо* БЗ Го Зл Љу, *ѝзвлāчē* Си, *ѝзвлāчӣмо* Си, *ѝзвлāчӣш* Ја, *ѝзлēчӣм* Си, *ѝзнāјмӣш* Си, *ѝскрӣвӣ* Ро, *ѝскривӣм* БЗ Го, *ѝскривē* Зл, *ѝсциједӣш* Си, *на̀јāвӣм* Ма Ни, *на̀вāлӣш* Зл, *на̀ӣлāшӣмо* Зл Ро, *на̀рӯчӣм* БЗ, *на̀слēдӣш* БЗ Зл, *ѐмлāшӣм* Ја, *ѐсӣвāрӣмо* Го Љу, *ѐсӯшӣм* Си, *ӣа̀зāрӣмо* БЗ, *ӣо̀дēлӣм* Ја Ни Ро, *ӣо̀дмлāдӣм* БЗ, *ӣо̀јāвӣм* БЗ, *ӣо̀јāвē* Ро, *ӣо̀квāрӣм* БЗ, *ӣо̀мӣрӣмо* БЗ, *ӣо̀сāдӣм* Ро, *ӣо̀сāдӣмо* БЗ, *ӣрѐсвлāчӣмо* БЗ Ни Ро, *ӣрѐсӯшӣ* Ст, *ӣрилēшӣш* Ја, *ӣрѝпрēмӣмо* Зл, *ӣрѝпрēмӣте* Ја, *ӣро̀бӯдӣм* БЗ Го Зл, *ӣро̀бӯдӣш* Љу Ро, *ӣро̀дӯжӣш* Ја Си, *ра̀звлāчӣм* Зл Ја, *ра̀сӣӯжӣмо* БЗ, *ра̀шӣрӣм* Ја, *ѝӣāлӣш* БЗ, *ѝрāдӣмо* Си Тр, *ѝслӯжӣмо* Си, *ѝслӯжӣте* Ја Ро.

Овај акценатски тип је као и код Даничића заступљен у великом броју примера.

201. Тип *ӣрӯбӣти–ӣрӯбӣм*

Засведочен је у примерима: *глӯмӣш* Ја, *дӯбӣш* Ро, *за́висӣм* Си, *за́висē* Ни, *ви́рӣте* Ја, *жмӯрӣмо* Го, *ӣрӯбӣм* Ја, *цӯрӣ* Си.

Када је у питању глагол *журити*, Вук наводи само *жу̂рим се* , док код Даничића стоји *жу̂рӣм се* (Даничић 1925: 133) и *жу́рӣм* (Даничић 1925: 137). У златиборском говору обично је : *жу́рити–жу̂рӣм*: *жу̂рӣ* Си, *жу̂рӣм* Си, *нѐ жӯрӣмо* Ро.[171]

202. Тип *једна́чити–јѐднāчӣм*: *ѐбјāснӣ* Ја Си, *ѐбјāснӣмо* Зл, *ӣѐшāчӣмо* Ст.

203. Тип *живоӣа́рити–живо̀ӣāрӣм*

Забележен је у ретким примерима: *госӣода́рити–госӣо̀дāрӣм* Ст, *измрцва́рити–измр̀цвāрӣм* Ја.

204. Тип *но̀сити–но̀сӣм*:

во̀дӣ БЗ Ма Тр, *во̀лӣм* БЗ Го Љу Ни, *во̀лӣте* Љу Ни Ро Си, *во̀лē* Зл Ро Си, *во̀зӣм* БЗ, *во̀зӣш* Љу Го, *во̀зē* БЗ, *го̀нӣмо* Ни, *ко̀сӣмо* Ро, *мо̀лӣш* БЗ Зл Ни Ро, *мо̀лӣмо* БЗ Ма Ро Си, *мо̀лē* БЗ Го Зл Љу, *ӣро̀сē* Зл.

205. Тип *ло̀мити–ло̀мӣм*:

бо̀рē се БЗ, *бо̀рӣш се* БЗ, *бо̀рӣмо се* БЗ Ја,, *коми́мо* Си, *кро̀чӣш* Си.

[171] Оба лика (*жу̂рӣм/жу́рӣм*) позната су код Николића у *српској Полимљу* 1991:175, где се још наводи „да РСАНУ није прихватио Дан. *жу́рӣм*, али тај акценат није непознат. Исп. нпр. *Обади* 38“.

У источном делу чешће се реализује дугоузлазни акценат: *бори́мо* Си, *ломи́мо* Ро Си, *ӣости́мо* Ро Си.

На западном делу територије чешће је: *бо̀рӣмо се* До Ја Ст, *вѐлӣмо* Ја, *др̀жӣмо/о̀ддржӣмо* Ст, *ло̀мӣмо* Ја Ст, *но̀ћӣмо* БЗ Го Љу Ни Ро Си Ст, *ӣо̀стӣмо* Ја Си Ст.

206. Тип *гово̀рити–го̀ворӣм*:

го̀ворӣмо Љу Ни, *го̀ворē* Зл, *до̀водӣ* БЗ, *до̀водӣмо* Ро, *до̀водē* БЗ, *за̀волӣш* Ст, *за̀ледӣш* Ро, *за̀ледӣмо* Ро, *за̀ӣворӣ* Ро, *за̀ӣворӣмо* Љу, *о̀борӣмо* Ро, *о̀дморē* Си, *о̀женӣм* Ја Си, *о̀женē* БЗ Ро, *о̀ставӣмо* Си, *о̀ӣворӣм* Ни *ӣо̀газӣ* Зл, *ӣо̀клонӣмо* БЗ, *ӣо̀родӣ* Љу, *ӣо̀родӣм* Љу, *ӣо̀ставӣш* Го, *ӣо̀ставӣмо* Го, *ра̀зорӣш* Ни, *у̀ложӣмо* Ро Тр, *у̀морӣмо* Ни, *у̀морӣш* Ст, *у̀слӯжӣте* Си.

207. Тип *ӣрейѐрити–ӣрейѐрӣм*

Јавља се у примерима: *задо̀вољӣмо* Ро, *удо̀вољӣм* Зл.

208. Тип *на̀ставити–на̀ставӣм*:

до̀лазӣмо БЗ Го Љу Ни, *до̀лазē* Си Ро, *до̀ӣурē* Си, *за̀вадӣм* Ст, *за̀ставӣм* Ро, *за̀ӣурӣм* Си, *ѝзлазӣм* Ни, *ѝсӣушӣ* Си, *на̀бавӣш* БЗ, *на̀мјешӣм* Си, *на̀ӣравӣм* Ни, *на̀ӣусӣм* Ро, *на̀ставӣм* Ја, *о̀ӣравӣм* Ро, *о̀ставӣмо* Ро, *ӣо̀газӣм* Ро, *ӣо̀мислӣш* Зл Тр, *ӣо̀носӣмо* Ст, *ӣо̀ӣунӣм* БЗ Ни, *ӣо̀ӣунӣ* Ни, *ӣо̀ставӣмо* Љу, *ӣо̀ӣревӣш* Си, *ӣрѐдставē* Зл, *ӣро̀лазӣм* БЗ, *ра̀змислӣте* Си, *ра̀змислӣм* Љу Ни Ст, *са̀ставӣш* Зл, *у̀ложӣмо* Го, *у̀мислӣш* Ро, *у̀хватӣмо* Ро.

209. Тип *га̀зити–га̀зӣм*:

ба̀вӣмо БЗ Зл Ја, *ба̀вӣте* Ни, *ба̀цӣм*[172] Ја, *мѝслӣм* БЗ Го Зл Љу Ни Ро Си, *ӣа̀зӣмо* БЗ, *ӣа̀зē* Ма, *ӣјѐнӣ* Си, *ӣра̀вӣш* До Ја, *ӣра̀вӣ* Го До, *ӣра̀вӣмо* Ја, *ӣрѝтӣмо* Ја, *ӣрѝтē* Ро, *ӣу̀нӣмо* Тр, *ӣу̀шӣ* Ст, *сѝрӣм* Си, *сѝрӣ* Ја Ни, *скӯӣӣм* Си, *скӯӣӣте* Љу Ро, *скӯӣӣмо* Ро, *сла̀вӣм* БЗ, *сла̀вӣте* Зл, *смѐстӣм* БЗ, *смѐстӣмо* БЗ Љу, *сӣу̀стӣте* Ни, *стӣа̀вӣм* БЗ, *стӣа̀вӣш* Тр, *стӣа̀вӣмо* Го Љу, *стӣа̀вӣте* Ро, *тӣрѝлӣ* Си, *тӣрѝлӣмо* Си. Глагол *крѐчити*[173] се у 1. л. множине презента чује и са дугоузлазним акцентом: *кречи́мо* Си.

210. Тип *кѝселити–кѝселӣм*

Јавља се у примерима: *кѝселӣм* Си, *кѝселӣ* Ро; сложени облик: *за̀киселӣ* Зл, *ѝскиселӣм* Ро, *у̀киселӣм* Зл Ро Си.

211. Типа *би́рати–бѝрам*

[172] У Ужичкој Црној гори је *ба̀цити–ба̀цио*, нешто ређе *ба́цити–ба̂цӣш* (Марковић 2011, 411).

[173] Код Вука је *крѐчити–крѐчӣм.*

Код ових глагола дугоузлазни акценат из инфинитива у презенту се мења у дугосилазни у свим лицима, осим у 3. лицу множине:

вâгам БЗ, *вâљам* Ни Ро, *влâдам* Зл Ма, *гâђам* Ја, *гȳрам* Ја, *кôшта* БЗ Ма, *кȳам* БЗ Зл Ма, *лȳам* Зл Тр, *љȳљам* Ро, *мôрам* Зл Ни Тр, *мôрамо* Зл Ро Си Тр, *мôрате* БЗ Го Љу Ни Си Тр, *мêшам* Ја Ни, *нêмам* БЗ Ма Ни Ро Си, *нêма* БЗ Го Љу Ро Си, *нêмаш* Го Ни Ро Си, *нêмамо* Го Ни Ро Тр, *ȳȳтам* БЗ Го Љу Си, *ȳȳтајȳ* Ро, *ȳлáћајȳ* Ро, *ȳрȳчам* Си, *ȳрȳчам* БЗ Го Љу Ни Ро Си, *ȳрȳчајȳ* Ја Ро Си, *ȳрȳбамо* Зл Ро Тр, *ȳрȳска* Ро, *рâђам* Ја, *рȳчам* БЗ Го Љу Зл Ја Си, *рȳчајȳ* БЗ Ро Си, *сâњам* Љу, *свȳђа* БЗ Ма Ро Тр, *сȳâвам* Ни, *сȳáвајȳ* Ро, *сȳрéмајȳ* Ро, *сȳмњам* Зл Ро, *цêȳам* Ро.

Сложени глаголи у инфинитиву имају дугоузлазни акценат на другом слогу, а у презенту краткоузлазни са две дужине:

зàбāдам Ро, *ùзгāрам* Љу Ни, *ùсȳāштам* Зл Ја, *ùсȳрēдам* Го, *ùсмēвам* Тр, *нàбрāјам* Си, *òбāрам* Зл Тр, *òдмāрам* БЗ Го Зл Ни Си, *òȳрāштам* Ро Ни, *ȳòдгрēвам* Ро, *ȳрèжȳвам* Ма Ро, *ȳòдбāдам* Си, *ȳрȉвȳђам* Го, *ỳжȳвам* Го Зл Љу Ни Си.

212. Тип *венчáвати–вѐнчавам.*

Код ових глагола дугоузлазни акценат у инфинитиву у свим лицима презента мења се у краткоузлазни и две постакценатске дужине. Од Даничићевих примера у овом говору забележили смо следеће примере: *ùзглēдам* Ни Тр, *ùзглēда* БЗ Ро, *ȳобòљшāвā* Ни, *сȳỳдȳрāм* Зл Љу Ни, *ỳсȳāвāм* Зл, *ỳсȳēвā* Ро Тр, *цèлȳвāм* Ро Си, *чèсȳтȳтāм* Зл Ни.

Забележили смо и следеће сложене глаголе: *закљỳчāвāмо* Ја, *забỳшāвāм* Зл, *загòвāрāм* Си Тр, *загòрчāвā* Љу, *закòȳчāвā* Тр, *закỳвāвāмо* БЗ Зл, *избèгāвāм* Љу Ни, *навр̀шāвāм* БЗ, *нагòвāрāм* Ро, *нарỳшāвāм* Тр, *обèћāвāмо* Го Љу Зл Ро, *ȳткòȳчāвāм* Љу Ни, *ȳрет̀рчāвāм* Љу, *ȳреȳрȉчāвāм* Го Љу Си, *ȳрегòвāрāм* Ни Тр, *удèшāвāм* Зл.

213. Тип *вѐнчати–вѐнчам*:

бàцам Ја Ни Ро, *бр̀бљам* Зл Ја, *вѐнчам* Ја Ро, *гла̀сам* БЗ Љу, *дòдам* БЗ, *ùмам* БЗ Ја Љу Ни Ро Си Тр, *ùмамо* Ни, *клȉја* Ни, *кòȳам* Ја, *кòȳа* Си, *кòȳајȳ* Си Ро/*закòȳајȳ* Ст/ *ра̀скоȳам* Си, *кòȳчам* БЗ Си, *ȳрèдам* Ни, *ȳредáмо* Си, *ȳрȉја* БЗ Ро, *р̀мбам* Зл, *са̀знам* Ни Ро Ст, *сȳа̀сам* Ни, *ȳỳмбам* Зл, *цвèȳам* Зл Си, *чȉȳам* БЗ Си, *чỳȳам* Ни Ро.

Глаголи овог типа у презенту имају двојаке облике: *ùмāмо/имáмо.* Облици са дугоузлазним акцентом у потпуности су устаљени на источној страни Златибора: *имáмо* Ни Ро Си, *догнáмо* Тр, *нагнáмо* Ро Си, *ȳредáмо* Си, *ȳрòдāмо* Ја Си Ст, *читáмо* Си, а често се чују и на западној страни: *ùмāмо/имáмо* До Ја Ст.

На западном делу територије чешћи су облици са краткоузлазним акцентом на првом слогу: *ба̀ца̄мо* До Ја Ст, *вѐнча̄мо* До Ја, *до̀гна̄мо* До, *ѝма̄мо* До Зл Ја Ро, *на̀гна̄мо* До Ја Ст, *про̀да̄мо* До Ро Си, мада је овај акценатски тип засведочен је у неким подручјима на источној страни Златибора, што се види из наведених примера.

У композитама глагола типа *-чита̄ти* забележени су ликови: *про̀чита̄м* Зл, *про̀чита̄мо* Ро, *про̀чита̄јӯ* Ја Ни Си, *прочѝта̄јӯ* До Ја Си.

Исти акценат јавља се у глаголима: *ѝсцрта̄м* Ја, *ѝсцрта̄јӯ* Ја, *ѝшмиргла̄м* Ја, *ѝшчуна̄м* Ро, *ѝшчуна̄мо* Ро, *ѝшчуна̄јӯ* До Си Ст,[174] *на̀црта̄м* Ја, *на̀црта̄ш* Ро, *до̀трчӣмо* Си, *на̀чуна̄* Си, *на̀чуна̄мо* Си, *на̀чуна̄јӯ* Ја Ст, *у̀тишам* Ја, *у̀тишаш* Ја.

214. Тип *др̀жати–др̀жӣм*:

бѐжати–бѐжӣм Го, *др̀жати–др̀жӣм* БЗ Зл Си Ст, *бо̀јати–бо̀јӣм* Ја Ни Ро, *лѐжати–лѐжӣм* До Ја Ни, *тр̀чати–тр̀чӣм* Зл. У 1. л. мн. јављају се облици: *др̀жӣмо* До Ја, *држи́мо* Ро Си Ст Тр. У сложеним глаголима јављају се облици: *ѝстрчӣм* Ја, *ѝстрчӣмо* Ја, *на̀трчӣм* До Ро, *на̀трчӣш* Ја, *у̀трчӣм* Си.

215. Тип *кле́чати–кле́чӣм*:

зу́јати–зу́јӣм Ни, *кле́чати–кле́чӣм* Ја, *пи́шитати–пи́шитӣм* Ја.

216. Акценатски тип *батѝнати–батѝна̄м*:

гомѝла̄м Зл, *побо̀льша̄ва̄* Ни, *побољша́мо* Си, *рачу̀на̄м* Ни Ро Си, *рачуна́мо* Ст, *смандр̀ља̄м* БЗ Зл Тр.

217. Тип *глѐдати–глѐда̄м*:

У златиборском говору су потврђени бројни Даничићеви примери:

ва̀ра̄мо БЗ, *вра̀ћа̄мо* БЗ Зл Ја Ни Ро Си Тр, *др̀ма̄м* Ни, *кла̀ња̄мо* Си, *ку̀ва̄мо* Зл Ја Ни Ро, *ку̀ка̄м* Тр, *ку̀ка̄јӯ* Ни, *пѐва̄мо* Зл Ја Ни Ро Си, *пјѐва̄* Си, *пјѐва̄мо* Ја, *плѝва̄м* Зл Ро, *сва̀ђа̄м* Ро, *сѝпа̄м* Ни Ро, *скла̀ња̄мо* БЗ Ма, *слу̀ша̄мо* БЗ Зл Ја Ма Ро Си Тр, *ча̀чка̄м* Зл, *штр̀ика̄мо* Зл Ро Си.

218. Тип *пи́сати–пи̂шēм*:

вѐжēм БЗ Ни Тр, *ди̂шēм* Го Љу Зл, *ка̂жēм* БЗ Го Ја Љу Ни Ро Си, *ма̂шēм* Го Љу Ро, *ри̂чēм* Љу Ма Ни Ро Си, *ска̂чēм* БЗ Ја Ни Ро Си Тр, *сте̂жēм* Ја, *пле̂шēм* БЗ Зл.

219. Тип *сла̀ти–ша̀љēм* забележен је у примеру *кла̀ти–ко̀љēм* Ја.

220. Тип *зва̀ти–зо̀вēм*: *зове́мо* Ро Си, *зо̀вēмо* Го До Ја Ни Ст.

[174] Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 414), Горобиље (Николић 1972, 646), пљеваљски говор (Ружичић 1927, 152).

221. Глаголи *брати* и *ирати* и њихове композите

Глаголи *брати* и *ирати* имају Даничићеве прозодијске ликове, а то се односи и на њихове композите типа *одабрати*:

бѐрēм, *бѐрēш*, *бѐрē*, *бѐрēмо*, *бѐрēте*, *бѐрӯ* Го До Ја Ни Ро Си Ст; *нàберēм*, *нàберēте*, *нàберӯ* Ја Си; *ѐберēм*, *ѐберēш*, *ѐберē*, *ѐберēмо*, *ѐберēте* Ро Ст, *ѝерēм*, *ѝерēш*, *ѝерē*, *ѝерēмо*, *ѝерēте*, *ѝерӯ* Ја Ни Си Ст; *ѐиерēм*, *ѐиерēш*, *ѐиерӯ* Го До Љу Ја; *сàберēм*, *сàберēш*, *сàберē*, *сàберēмо*, *сàберēте*, *сàберӯ* БЗ Зл Ја Ни Ро Си.

222. Тип *купòвати–кȕпујēм*:

болòвати–бȍлујēм Ја, *гладòвати–глàдујēм* Си, *дугòвати–дȕгујēм* Зл, *зимòвати–зȉмујēм* Зл, *мирòвати–мȉрујēм* Ро, *путòвати–пȕтујēм* БЗ Зл Ро Си.

223. Тип *дòручковати–дòручкујēм*

Има исти акценат у свим лицима; забележили смо и примере *àшикујēм* Ро, *нàпредујēм* Зл Тр.

224. Тип *вѐровати–вѐрујēм*

Такође задржава исти акценат у свим лицима, а такви су и *гȍстујēмо* Ро, *лѐтујēмо* БЗ Ма, *пȍштујēмо* Си, *рȁтујēмо* Го Љу.

225. Тип *прѐдстављати–прѐдстављāм*:

нàбављāмо Тр, *ѐбављāмо* Си, *ѐслањāм* Ни, *ѐстављāмо* Зл Ни, *пòгледāмо* БЗ Ма Го Си, *пòлипшēм* БЗ, *пòсијēмо* Си, *сàстављāмо* Ни.

226. Тип *казȉвати–кàзујēм*: *дарȉвати*, *дàрујēм* Ја Ро.

227. Помоћни глаголи

У 1. лицу једнине и у 1. и 2. лицу множине глагола *хтети* доследно се јавља узлазни акценат: *хòћу* Го Ја/*ѐћу* БЗ Ја Љу Ни Ро Си, *хòћемо* Зл/*ѐћемо* До Ја Ма Ни Ро Си Ст, *хòћете* Ро Си/*ѐћете* Го До Ја Ма Ни Ро Си Ст.

У 2. и 3. лицу једнине и у 3. лицу множине могу се јавити краткоузлазни и краткосилазни акценат: *ѐћеш* БЗ Ја Ни/*ѐћеш* Ја Ни Ро Си, *ѐће* Го До Си/*ѐће* Си, *ѐћē* Ро Си, *ѐћē* Ја Си.[175]

[175] У околним говорима јављају се облици: *ѐћу*, *ѐћеш/ѐћеш*, *ѐћемо*, *ѐћете ѐћē/ѐћē* (Марковић 2011, 419), *ѐћу*, *ѐћеш*, *ѐћемо*, *ѐће=ѐћејӯ* (Николић 1972, 646), *ѐћу*, *ѐћеш* (Тешић 1977, 185), *ѐћу*, *ѐћеш/ѐћеш*, *ѐће/хѐће*, *ѐћемо*, *ѐћете*, *ѐћē* (Николић 1991, 176).

Одрични облици гласе: *не̏ћу* БЗ Го До Љу Ја Ни Си, *не̑ћеш* Ја Ма Ни Си, *не̑ће*[176] БЗ Го До Ро, *не̏ћемо* БЗ Го До Ја Ни Си Ст, *не̏ћеш̄е* БЗ Ја Си, *не̑ће* Го До Ја Си.[177]

На целом подручју доследно се говори *ни̏је*.[178]

АОРИСТ

228. Познато је да сви облици аориста, осим оних за 2. и 3. лице једнине, чувају акценат инфинитива. У већини случајева акценат аориста у овим говорима слаже са Даничићевим стањем, међутим постоје и извесна одступања код глагола који у инфинитиву имају различит акценат од Даничићевог. Овде се нисмо бавили таквим одступањима, али прилике у неким другим говорима (Драгичевић 2009: 348) скренуле су нам пажњу на постојање разлика у акценту аориста у односу на Даничићеве типове. Даничићеви облици: *ба̀цасмо–ба̀цаш̄е* (Даничић 1925: 172), *ју̏рнух–ју̏рнусмо* (Даничић 1925: 116–117), *ци̏кнух–ци̏кнусмо* (Даничић 1925: 122–124) за које се констатује да су различити од акцента аориста у говору Срба Лапачког поља, у говору златиборског краја реализују се са следећим акцентима: *ју̏рнӯ*, *ју̏рнусмо*; *ци̑кнӯ*, *ци̏кнусмо*. Одступања су присутна и код многих глагола у облицима 2. и 3. лица једнине аориста где су „уобичајени акценти основног, а не осталих облика као код Даничића“ (Драгичевић 2009: 349), па се и у златиборском говору могу јавити ликови типа: *за̏вр̄нӯ*, *ѝзāђе*, *ле̏же*, *о̏бӣђе*, *о̏крēнӯ*, *ре̏че* наспрам Даничићевих ликова: *завр̏ну* (Даничић 1925: 116), *изи̏ђе* (Даничић 1925: 108), *лѐже* (Даничић 1925:95), *оби̏ђе* (Даничић 1925: 108), *рѐче* (Даничић 1925: 96).

Консонантске основе

229. Када су у питању косонантске основе, могу се издвојити следећи типови:

[176] *не̑ће/не̑ћē* (Марковић 2011, 419), *не̑ће/не̑ћē* (Николић 1991, 177), *не̑ћē* (Тешић 1977, 185).

[177] *не̑ће/не̑ћē/не̑ћӯ* (Марковић 2011, 419), *не̑ће=не̏ћеју* (Николић 1972, 646), *не̏ће*, *не̏ћē*, *не̑ће*, *не̑ш̄ē* (Николић 1991, 177).

[178] Код Вука: *нѝје* (), Ужичка Црна гора: *ни̏је* (Марковић 2011, 419), у србијанском Полимљу: *ни̏је* (1991, 177), у Равнима: *ни̏је* (Ђуровић 1988, 179), у пљеваљском говору: *нѝје* (Ружичић 1927, 155), у Љештанском: *ни̏је* (Тешић 1977, 190).

а) Код глагола типа *пећи* аорист аорист се одликује прототонијом и краткосиазним акцентом, па гласи *пе̏че* Ја Ро, а код сложених глагола *за̏пече* Ја Ро Си, *и̏спече* Зл Си.[179]

У композитама глагола **вести*, **нести* забележили смо следеће примере:

а) Аорист са обавезном прототонијом и краткосилазним акцентом на префиксу: *до̏веде* Зл, *до̏несе* БЗ Ро, *и̏знесе* Ро Си, *при̏несе* Си.

б) Са краткоузлазним акцентом на префиксу глагола код којих је у основи континуант јата: *до̀нијē* Ро, *ѝзнијē* Си.[180]

в) У композитама глагола *-пасти*: *до̀паде* Зл, *на̀паде* Ро, *на̀падох* Го Ро Си, *спо̀паде* Го Љу, *прѐпаде* БЗ Ро, *у̀паде* Ни.[181]

г) У композитама глагола са *-дићи*: *ѝздиже* Ја, *по̏диже* Ја, *при̏диже* Ја.

д) У композитама глагола са *-пасти*: *до̀паде* Зл, *ѝспаде* Ја Ни Ро, *на̀паде* До Ст.

ђ) У композитама глагола *ићи*: *до́ђе* БЗ Зл Ја, *за́ђе* Ро, *на́ђе* Бз Зл, *при́ђе* Зл Ни. Када су у питању тросложни облици, забележили смо двојаке ликове: *ѝжљезе* Си, *и̏зпђе* До Ја Ро[182], *на̏пђе* До Ја, *о̏пђе* До Ја.[183]

Вокалске основе

230. Са вокалским основама можемо издвојити следеће акценатске типове:

а) Код глагола типа *нестати* редовно је: *за̀стаде* БЗ, *на̀стаде* Го, *о̀стадок* Ја, *по̀стадок* Ро, *прѐстадок* Ја.[184]

---

[179] Исто стање је код Даничића, као и у осталим суседним говорима. Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 419): *на̏пече*, *о̏пече*; србијанско Полимље (Николић 1991, 178): *за̏пече*, *о̏пече*; Горобиље (Николић 1972, 645): *и̏спече.*

[180] Пљеваљски говор (Ружичић 1927, 164–166): *до̏несе/до̀нијē*, србијанско Полимље (Николић 1991, 178): *про̏несе/про̀нијē.*

[181] Говор Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 338): *до̀паде*, пљеваљски говор (Ружичић 1927, 166): *до̀паде.*

[182] Горобиље: *изу́ђе/изá̏ђе* (Николић 1972, 645), србијанско Полимље (Николић 1991, 179): *изу́ђе/и̏зпђе*, *наи́ђе/на̏пђе*, Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 84): *изу́ђе/и̏зпђе*, *наи́ђе/на̏пђе.*

[183] Двојаки облици познати су у следећим говорима: пљеваљском (Ружичић 1927, 166), Љештанском (Тешић 1977, 183), у србијанском Полимљу (Николић 1991, 179) посведочена је окситонија, као и код Даничића: *изу́ђе*, *наи́ђе* – равноправно с облицима *и̏зпђе*, *на̏пђе* (Даничић 1925, 108); Ужичка Црна гора (Марковић2011, 420): *наи́ђе/на̏пђе*, Горобиље (Николић 1972, 645): *изу́ђе/изá̏ђе.*

[184] Србијанско Полимље (Николић 1991, 180): *у̀стаде*, ређе *у̏стаде*; Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 421): *нѐстаде*, *по̀ста.*

б) код глагола на *-ну/-не*: *ба̏нӯ* Си, *сва̏нӯ* Ст, *о̀сванӯ* Ст; *о̀крēну* Ја.[185]

в) Глаголе типа *добити* одликује оксситонија па се редовно јавља: *до̀би* Зл, *прòби* Ро, *о̀дби* Ја, *са̀крих* Ја.[186]

Када је реч о акценту аориста 2. Стевановићеве врсте, он ће зависити од квантитета основинског наставка, како је констатовано и за бројне суседне говоре[187].

а) Код глагола са кратким вокалом у основи јавља се краткосилазни акценат на иницијалном слогу: *о̀брукā* Ја, *о̀псовā* Зл, *при̏ковā* Ро.[188]

б) Када је реч о глаголима са дугим вокалом у основи, код простих облика забележили смо ликове: *ка́зах* Си, *ка́за* Си, а код сложених: *на̏пса* До Ја Ро, *по̀казā* До Ја, *пре̏пса* Го Ро.[189]

Код сложених глагола *а/а-* основе типа *дочекати–дочекам* аорист гласи *до̏чекā* Ро, *на̏терā* Зл, *по̀гледā* Ја Си, *ра̏терā* Ја, *са̏терā* Ја, *са̏чекā* Ст, *у̏гледā* Ро.

Код глагола са *а/и-* основом типа *дотрчати–дотрчим* имамо следећи акценат у облицима аориста: *до̏трчā* Ро, *по̏трчā* Си.[190]

Глаголи са *и/и-* основом типа *затворити–затворим* у облицима аориста одликују се доследном прототонијом: *за̏кит* Ро, *за̏творī* Зл, *и̏звадī* Ст, *и̏спратī* Ро, *на̏купī* Ни, *на̏правī* Ма Ни Си *пре̏скочī* Ро, *пре̏турī* БЗ, *при̏слонī* Ја, *ра̏ставī* Ја, *ра̏стурī* Си, *са̏ставī* Ја, *у̏грабī* Си, *у̏дарī* Ро Си;

за̏глāвī Ја, *и̏збāцī* Го, *на̏пла̄тī* БЗ, *на̀хрāнī* Тр, *о̀сӯдī* Ја, *по̀јāвī* Зл, *по̀врāтī* Си, *про̀рāдī* Ро, *ра̏стӯжī* Ја, *у̏рāдī* Зл, *у̏сӯдī* Ст.

РАДНИ ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВ

Консонантске основе

231. Акценат радног глаголског придева у златиборском говору не разликује се много од Даничићевог.

---

[185] Србијанско Полимље (Николић 1991, 181): *сва̏нӯ/сва̏ну*, *по̏гинӯ/по̏гину*; Горобиље (Николић 1972, 645): *пре̏вр̄ну*, *при̏ону*, пљеваљски говор (Ружичић 1927, 165): *по̏двр̄снӯ*, *на̏гр̄нӯ*, *Говор Пиве и Дробњака* (Вуковић 1940, 338): *завр̏нух*, *за̏вр̄нӯ*, У Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 85): *сва̏нӯ* поред *сва̏ну*, *и̏згинӯ*, *по̏гинӯ*.

[186] Тако је и у Ужичкој Црној гори (Марковић 2011, 421): *прѐби*, *спо̏дби*, и у србијанском Полимљу (Николић 1991, 180): *по̏би/по̏бī*.

[187] Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 421).

[188] Овакво стање имамо и у Горобиљу (Николић 1972, 645), србијанском Полимљу (Николића 1991, 182), Ужичкој Црној гори (Марковића 2011, 421).

[189] Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 422): *за̏вēза*, *пре̏пса*.

[190] Србијанско Полимље (Николић 1991, 183): *до̏трчā*, *и̏стрчā*, *по̏трча*; пљеваљски (Ружичић 1927, 168): *за̏држā*, Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 422): *и̏здржā*, *до̏трчā*.

а) Прости глаголи I врсте типа *ра́сти* у радном придеву реализују се са следећим акцентом: *ве́зла* БЗ Си, *ве́зли* Ро, *ву́кли* Го, *ра́сла* Ни Тр, *ту́кла* Зл.

б) Када је реч о сложеним глаголима, јављају се следећи облици: *дову́кли* Ро, *доту́кли* Ро, *зара́сла* Ја, *изву́кли* Ја, *изра́сли* Ро, *исту́кли* Ја, *обу́кла* Го, *одра́сли* Ја, *пову́кли* До, *прира́сла* Ни; могу се јавити и облици *дȍвӯкли* Си, *ȉзвӯкли* Зл, али знатно ређе.[191]

в) Прости глаголи типа *пѐћи рѐћи* у овим говорима уобичајени су са Даничићевим акцентом: *лѐгла* Зл Си, *мȁкла* БЗ Зл, *мȁкли* Ни, *мȍгла* БЗ Зл Ја Ни, *мȍгло* БЗ Зл Ни Ро Си, *мȍгли* БЗ Го Зл Љу, Ја *пѐкла* БЗ Зл Ја Ни, *пѐкло* Ро Си, *пѐкли* Ма Ро Тр, *рѐкла* БЗ Го Ја Љу Ни Ро Си, *рѐкли* Го До Љу Ро, *тȁкла* Ро, *тȁкли* БЗ Зл, *тѐкла* Го Љу, *тѐкли* Тр.

г) Када је реч о сложеним глаголима налазимо: *довѐла* До Ја, *довѐли* Ја Си Ст, *дотȁкла* Зл Ни Ја Тр, *запѐкла* До Ја/*зȁпекла* Ро, *извѐле* Си, *испѐкла* До/*ȉспекла* Си, *ȉсплела* Тр, *навѐли* До, *одвѐла* До Ја Си, *одвѐли* Ја, *повѐла* Ја, *повѐли* Ја, *помȍгло* Си, *препѐкла* Ја/*прѐпекла* Си, *развѐла* Ја, *развѐли* Ја, *увѐли* Ја.[192]

д) Ликови тросложних композита глагола *ȉћи* у овом говору понашају се на следећи начин:

ȉзашō Ја, *изȁшла* Ни Ро Ст, *изȁшло* Ја, *изȁшли* До, *ȉзишō* Ја Ст, *нȁишао* Ја, *наȉшла* До, *нȁишō* Ја, *наȉшли* Си, *нȁишли* Ја, *ȍбишао* Го, *ȍбишō* Ро Ст, *обȉшла* Ни, *ȍтишао* БЗ, *ȍтишō* Го До Љу Си, *рȁзишао* Ја, *разȉшли* Ја.[193]

Вокалске основе

232. Сличну ситуацију имамо и код облика са вокалским основама:

а) Глагола типа *ȕзēти* редовно имају прототоничну прозодијску форму:

дȕнēо БЗ Зл Ја Ни Ро Си, *дȕнēла* Ја, *дȕнēо* Ја, *дȕнијēла* До Си Ст, *дȕнијēли* Ни Ро Си, *ȕзнēо* БЗ Зл Ма, *ȕзнијēли* Ни Ро Си, *нȕпēо* Ја, *пȕнēо* Ја, *пȕчēо* БЗ Го Зл Љу Ни Ро Си, *пȕчēла* БЗ Го Зл Љу Ни Ро Си, *пȕчēли* Го Љу Ни

[191] Љештанско (Тешић 1977, 184): *ȉстрēсла/истре́сла*, а код појединих облика може само *отре́сла*; србијанско Полимље (Николић 1991, 186): *дову́кли/дȍвӯкли*, *дора́сли/ȍдрāсла*; Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 423) у композитама је најчешће: *дову́кли*, *одра́сли*, *приву́кли.*

[192] Србијанско Полимље (Николић 1991, 186): *испѐкла*, *измȁкло*, *развѐла*; Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 423): *утѐкли*, *умȁкла провѐли*, ретко је *дȍвела*, *дȍтакла*; Љештанско (Тешић 1977, 184): *испѐкла*; Горобиље (Николић 1972, 645) не наводе се сложени глаголи, али је само *пѐкō*, *пѐкла.*

[193] Љештанско (Тешић 1977, 184): *ȉзишла/изȉшла*, али само *ȍтишла*, *нȁишла*; србијанско Полимље (Николић 1991, 187–188): *ȉзашла/изȁшла*; Горобиље (Николић 1972, 645) *ȍтишō*; Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 424) *ȉзашла/изȁшла.*

Ро Си, *пре̏не̄о* БЗ Го Зл Љу Ни, *пре̏не̄ла* Го Зл Љу Ро, *пре̏нијēла* До Ни Ро Си, *пре̏нијēли* Ро, *у̏зēо* Го Зл Љу, *у̏зēла* Го Љу Ни Си, *у̏зēли* Зл Ја Ма Ро.

б) Глаголи двосложних и тросложих *а/а-* основа (V врсте)

Прототонија се у овом говору јавља код простих глагола, односно глагола са асилабичним префиксом типа *ѝграши–и̏грам* (Даничић 1925: 165) и *вѐнчаши–вѐнчам* (Даничић 1925: 168), слично као што констатује Николић у говору србијанског Полимља (Николић 1991: 190) и Марковић у говору Ужичке Црне горе (Марковић 2011: 425).

Појава није у потпуности доследна, што потврђују и следећи примери:

гле̏да̄ла Си, *за̏да̄ла* Зл, *ко̏пō* Ма, *ко̏па̄ли* Ја Ни Ро, *о̏ра̄ло* Си, *по̏јачō* БЗ, *по̏јача̄ла* Ро, *про̏да̄ла* БЗ, *про̏да̄о* БЗ Ма, *сшро̏па̄ли* Ни, *у̏да̄ла* БЗ, *у̏позна̄ли* Љу, *чи̏шао* Зл Ро, *чи̏шō* Си Тр, *чи̏ша̄ла* Го Зл Љу.

Међу примерима са акцентом инфинитива: *вѐнчала* БЗ Зл Ни Ро, *вѐнчали* Љу, *пѐшљала* Ни Ро, *чѐшљале* Си.[194]

Код глагола са двосложном и вишесложном основом *а/е-* прототонија је заступљена у свим категоријама као и код Даничића. Слично стање јавља се и у суседним говорима (Николић 1991: 190, Марковић 2011: 425):

а) *гло̏даши–гло̏да̄о* Зл, *гри̏ја̄ла* Си, *до̏бла* Ја, *о̏рō* Ро Си, *о̏ра̄ли* Ни, *по̏дера̄ли* Ја, *си̏ја̄ло* Си;

б) *ла̀гала* БЗ Зл, *ла̀гō* Си, *сла̀гō* Ро;

в) *жѐла* Си, *за̀ковō* Ни, *ко̏вō* Ро, *о̏псова̄ла* Си, *о̏псовō* БЗ Зл, *о̏снова̄ли* Ро, *шра̏ја̄ло* Ја,

г) *бо̏ловō* Љу, *бо̏лова̄ли* Го, *вѐрова̄о* Ст, *до̀рова̄ли* Зл, *зи̏мова̄ли* Зл Ро, *ку̏пова̄ла* БЗ Зл Ја Љу, *ку̏пова̄ли* Ро Си, *о̏псова̄ла* Ни, *пу̏шова̄ла* БЗ Љу Ни, *пу̏шова̄ли* Ја Ма Си, *сша̀новō* Си, *сша̀нова̄ла* БЗ Зл Ни Ро.

Прототонија се доследније врши код сложених глагола са силабичним префиксом:

за̀копō Тр, *за̀копа̄ла* Љу, *за̀копа̄ли* Зл, *за̀моша̄ли* Си, *за̀моша̄ла* Ја, *за̀шрпō* Ни, *за̀шрпа̄ли* Го, *и̏скопа̄ла* Ро, *и̏скопа̄ли* Ро, *по̏већō* Ни, *пре̏шрпа̄ли* Си, *про̏гуша̄ла* Љу, *про̏гуша̄ли* Си, *про̏копа̄ли* Ја, *шу̏марā̄ла* Си, *у̏равња̄ли* Ја.

У овом говору познати су и облици с акцентом: *дежу̀рала* БЗ, *рачу̀нала* Ма.[195]

[194] Србијанско Полимље (Николић 1991, 190–191): *ко̏па̄ла/ко̀па̄ла*; Горобиље (Николић 1972, 688): *чи̏ша̄ла*; Ужичка Црна гора: *чи̏ша̄ла*, *чѐшља̄ли/чѐшљали* (Марковић 2011, 425); *Говор Пиве и Дробњака* (Вуковић 1940, 360): *о̏ра̄ла*; Љештанско (Тешић 1977, 184): *ку̏пова̄ла.*

[195] Говор Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 363–365): *на̏оружа̄ла/наору̀жала*; Горобиље (Николић 1972, 645): *про̏чиша̄ла*; србијанско Полимље (Николић 1991, 192): *о̏беђа̄ла/обѐћала* није специфичност ових говора; Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 425-426): *при̏венчō*, *за̏гужва̄ло.*

Код глагола са основом *а/и-* прототонија се доследно врши:

а) *бѐжāла* Љу Го, *бјѐжō* Ро НИ, *бјѐжāли* Ро, *дȑжō* БЗ Зл Ни Ро Си, *дȑжāла*, *дȑжāли* Ја, *лѐжō* Зл Ма Ни Ро Си, *лѐжāла* Зл Љу Ни, *лѐжāли* Ро Си, *ст̄а̀јō* Ма, *ст̄а̀јāла* Ро Тр, *ст̄а̀јāли* Тр;

б) *дȍт̄рчāли* Ни, *за̏држāла* Зл Ма, *за̏држāли* Ни, *ȍт̄рчāла* Ни, *ра̏збјежāли* Зл Ро, *ра̏ст̄рчāли* Ја Ни Ро.

Код осталих глагола бележимо још: *дȍбōо* Си, *дȍбōла* Ја Ро, *на̏лōла* Си, *на̏ōо* Ја, *ōдōла* Ро, *ст̄а̏вōли* Си.

ТРПНИ ГЛАГОЛСКИ ПРИДЕВ

233. Трпни глаголски придев се у златиборском говору најчешће подудара са Даничићевим прозодијским ликовима:

а) тип *ве́ст̄и*: *ве́зен* БЗ Зл Ни, *ве́зена* БЗ Ни Си, *ве́зено* Ја Си, *ист̄у́чен* Ст, *разву́чен* Си Ст Тр, *ист̄ре́шен* Ро.[196]

б) тип *кра̏ст̄и*: *му̏жена* Зл Ни Ро, *на̀мужена* До Ни, *на̀сјечена* Ја, *ōдмужена* Љу Ни Тр.

в) тип *ōлѐст̄и* и *рѐћи*:, *ист̄лет̄ѐна* Ја Ро Си, *ист̄лет̄ѐни* БЗ, *ист̄сечѐна* Ја, *ист̄ечѐни* Ја, *ōечѐна* Ја, *ōлет̄ѐна* БЗ Ро, *ōлет̄ѐни* Ја Си.

г) *јѐст̄и*: *јѐден*, *јѐдена*, *смѐшт̄ен* Ја.

Када је реч о овим облицима, Николић (Николић 1991: 193) наводи да се „врло важне изоглосе *ве́зен*, *му̏жен* и *јѐдено* пружају континуирано на север западне Србије[197], затим на југоисток[198] и југозапад[199] од српског Полимља“. Према његовим речима, већ од Пиве и Дробњака почиње *вѐзен*[200], али *му̀зен* тек од источне Херцеговине[201].

д) Трпни придев од *ōуст̄ит̄и* је *ōу̏шт̄ān* Ја, *ōу̏шт̄āна* Ја Си, *за̀ōушт̄āна* Ја.

---

[196] Говор Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 372): *вȕћи*: *вȕчен–вучѐна–вучѐно*; *т̄рѐсен–т̄ресѐна–т̄ресѐно.*

[197] Горобиље (Николић 1972, 646), Љештанско (Тешић 1977, 185), Тршић (Николић 1968, 423), Мачва (Николић 1966, 274), Централна Шумадија (Реметић 1985, 329–330), Кађ (Недељков 1984, 331).

[198] НП-Сј. (Барјактаревић 1963, 93, 98, 101).

[199] Бјелопавлићи (Ћупић 1977, 96): *от̄рēсѐна*, *от̄ре́шен*, Колашин (Пижурица 1981, 57, 171): *т̄ре́шен*, *му̏жена*, ускочки говор (Станић 1982, 180–181): *извȕчена.*

[200] Говор Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 372): *т̄рѐсен.*

[201] Говор Пиве и Дробњака (Вуковић 1940, 74): *грȉжен*, *му̀зен*, али ГИХ (Пецо 1964, 158): *ōомужѐна.*

ђ) Од сложених глагола забележили смо: *о̄ткри̏вен–о̄ткривѐни* Ја, *о̄кривѐна* Ја, *о̄кривѐне* Ст, *о̄проведѐна* Ја, *сакривѐна* Ја, *сакривѐни* Ја, *сп̄роведѐна* Ја.

е) Тип *бра̏ти*: *бра̑н* Зл, *да̑та* БЗ Зл Ни, *да̑то* Го Ни, *ра̑н* Го Ја Ни.[202]

ж) Трпни придев глагола *родити* гласи: *ро̏ђен* БЗ, *ро̏ђена* Зл Ја Ст, *ро̏ђено* БЗ. Код придевског значења акценат је редовно краткоузлазни *ро̀ђенӣ ро̏ђāк* Си, *ро̀ђенā сѐстра* Си.[203]

ИМПЕРФЕКАТ

234. Број засведочених потврда за имперфекат у овом говору је мали. Углавном се у имперфекту јављају форме помоћних глагола *бити* и *хтети*. Глагол *бити* јавља се у следећим прозодијским ликовима: *бȉјāх*, *бȉјāше*, *бȉјāсмо*, *бе́ше* Ја Ро.[204]

Према Даничићевом *зва̑смо*, у овом говору налазимо *зва́ше* Ја, као што је и у већини суседних говора.[205]

ИМПЕРАТИВ

235. Императив глагола *ѝћи* у златиборском говору има Даничићев акценат *ѝди* (Даничић 1925: 107): *ѝди* БЗ Го Зл Ја, *ѝдите* Ја Ни, *ѝте* (*идите*) Ја Ст.[206]

236. Код глагола *а/и-* основе уобичајени су Даничићеви акценти: *бѐжи* Зл Ро Си Тр, *бјѐжи* Ро Тр, *дȑжи* Ја Ни, *лѐзи* БЗ Зл, *сѐди* Ни Си, *сѐдите* Го Тр, *ти̏рчи* БЗ Ро. [207]

У композитама смо забележили двојак акценат: *задȑжи* Ја Љу/*за̀држи* Ро, *ѝздржи* Ро/ *издȑжи* Ја Љу Ма, *по̄ти̏рчи* Ја Љу/*по̀тирчи* До Ст. [208]

---

[202] Исто стање налазимо у следећим говорима: Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 427), Љештанско (Тешић 1977, 184), Горобиље (Николић 1972, 646), Централна Шумадија (Реметић 1985, 328), србијанско Полимље (Николић 1991, 193): *да́то*, *зва́то*, али и *зва̑та.*

[203] Тако је и у Ужичкој Црној гори (Марковић, 2011, 427), у србијанском Полимљу (Николић 1991, 194).

[204] Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 427): *бȉјāг/бȉјāк*, *бȉјāше/бија́ше*, *бȉјāсмо/бија́смо*; Горобиље (Николић 1972, 646): *бȉјāк*, *бија́ше*, *бȉјāше*; србијанско Полимље (Николић 1991, 185): *бȉјāк*, *бȉјāг*, *бȉјāше*, *бија́ше* (*бѐше*, *бјѐше*, *бѐсмо*).

[205] Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 428), Пива и Дробњак (Вуковић 1940, 332), србијанско Полимље (Николић 1991, 84), пљеваљски говор (Ружичић 1927, 158).

[206] Пљеваљски (Ружичић 1927, 178): само *ѝди.*

[207] Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 428): *ти̏рчи/ти̏рчи.*

[208] Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 428): *за̀држи/задȑжи*, *по̀тирчи/по̄ти̏рчи*; србијанско Полимље (Николић 1991, 195): *за̀држи*, *по̀тирчи/по̄ти̏рчи*; пљеваљски (Ружичић 1927, 171): *задȑжи*, *по̄ти̏рчи* (*по̀тирчи*).

237. Код глагола типа *ко̀пати* јављају се следећи прозодијски ликови: *за̀копај* Си, *замо̀тај* Ро, *ѝскопај* До Си,*обѐћај* Зл Ја, *о̀копај* Си, *по̀дај* Ја. Чује се такође: *за̀држите* Си, *ѝздржи* Ро, *ѝздржите* Си, *по̀трчи* До Си, *про̀читај* Си, *про̀читајте* Ро.[209]

238. Императив глагола *хајде* има ликове: *а̀јде* БЗ Го До Ро Си Ст, *а̀јмо* Зл Ја Ст, *а̀јте* БЗ Го До Ро.[210]

ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ САДАШЊИ

239. Прозодијске особине глаголског прилога садашњег у великој мери подударају се са суседним говорима. Окситонија се јавља само у појединачним случајевима: *седе́ћи*, *трче́ћи*[211].

У осталим примерима имамо: *го̀ворећи* Зл Си, *лѐжећи* Ја Ро, *при́чајући* Ни Си Ст, *чѝтајући* Го Ро Си.

ГЛАГОЛСКИ ПРИЛОГ ПРОШЛИ

240. У овим говорима, глаголски прилог прошли нестао је из система глаголских облика, осим у примерима када представља попридевљену форму (*бȋвшӣ мȗж*, *бȋвшā жѐна*). [212]

П Р И Л О З И

241. Прилошке речи које смо издвојили као карактеристичне за овај крај указују на велику разноликост ликова, као и разлике у односу на књижевни језик, како на фонетској тако и на прозодијској равни.

ва̏здāн Ја, *вâмо* Ја Ни Ро Си Ст, *во́ђе* Го Ст, *во̏лико* Ја, *во̏лкō* Ја, *ву̀дā* Си, *го̀ре* БЗ Го Зл, *го́ре* Ро Си, *дâвно* Си Ст, *до̏клēн* Си, *до́ле* Ја Ст, *до́вдēн* БЗ, *до̏ље* Го Ја Ст, *до̏тлē* Ја, *јо̏пēт* Ја, *лȋво* Ни Ро Си, *ли̏јево* Си, *нâјпосле* Си, *на́јприје* Ја, *но́ђе* Го Си Ст, *но̀мāд* Си, *о̀бично* До, *о̀вамо* Го, *о́вден* БЗ, *о́вдје* Ст, *ода́вде* Ја, *о̀дāвде* Ст, *ода́кле* Ја, *о̀згō* Ни, *о̀згōр* Ја, *о̀здōр* Си, *о̏мало* Си, *о̀намо* Ја, *о̏ндāј* Го Ја, *оно̀мāд* Си Ст, *о̀тāлен* Ст, *о̏тклēн* Ја Си, *о̏туд* Ја Си, *по̏слен* Ја, *по̏слѣн* Ја, *по̏тљен* Го, *по̏шље* Си, *при̏је* Ја, *по̏шљен* Си, *про̀љетōс* Ја, *ре́тко*

[209] Горобиље (Николић 1972, 647): *тр̀чи*, *по̀трчи*; Љештанско (Тешић 1977, 186): *за̀држи/задр̀жи*; пљеваљски (Ружичић 1927, 171): *др̀жи–задр̀жи*, *тр̀чи–потр̀чи*; Пива и Дробњак (Вуковић 1940, 329–330): *бјѐжи*, *лѐзи/др̀жи,тр̀чи* (лексички поларизовано).

[210] Тако је и у околним говорима: србијанско Полимље (Николић 1991, 196), Горобиље (Николић 1972, 647), Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 428).

[211] Исп. Ужичка Црна гора (Марковић 2011, 429), србијанско Полимље (Николић 1991, 196): „окситонија је доследна у глаголима типа *држати*: *говоре́ћи*, *леже́ћи*…“

[212] Исто је и у говору Лапачког поља (Драгичевић 2009, 351).

Си, *са̏де* Си, *ско̏ро* Ст, *ста̑лно* БЗ Го До Ро/*ста́лно* Ја Ро, *то̏лко* Ја, ту̏да̄ Си, *ту̑ј* Го Ја, *ту́не* Ја Си, *у̏вијек* Ро Си, *узу̏ва̄р* Си, *у̏јутру* Ја, *у̏ве̄к* Ја.

З А К Љ У Ч А К

356. Говорна област коју смо испитивали припада (и)јекавским говорима источнохерцеговачког типа у западној Србији. У закључним напоменама осврћемо се на најмаркантније особине прозодијског система овог говорног подручја.

Презентована акценатска грађа у раду потврђује да говори ужичког краја имају основне карактеристике млађих новоштокавских идиома, те да у њима постоје све књижевне алтернације као категорије, а разлике се огледају само у појединостима, на које ћемо се овом приликом још једном осврнути.

а) Преношење акцената на проклитике је жива, али не и доследна појава.

б) Добро се чувају неакцентоване дужине; тенденција њиховог уклањања најчешће се јавља у позицији после силазних акцената.

Гледано у целини, говори златиборског краја потврђују велики број алтернација у падежним облицима именица из Даничићевих *Српских акцената*. Напомињемо да је судбина акценатских алтернација на неки начин условљена и социолингвистичким факторима, као што је нпр. разлика међу генерацијама, па се само у говору старијег становништва може чути: *друго́ва̄*, *у жало̀сти*, *прасáдима*.

Овом приликом занемарићемо појединачна одступања од Вуковог и Даничићевог система (о којима је било речи у самом раду), која се односе на прелазак појединих лексема из једног у други прозодијски тип, или бројне аналогије, јер она ни у ком случају не могу бити пресудна за одређивање физиономије овог говора. Зато наводимо само најмаркантније особине акценатских алтернација у деклинацији именица:

1) Акценатско двојство *дру̏го̄ва̄/друго́ва̄* (в. т. **81**);

2) Акценат датива, локатива и инструментала множине *друго̀вима* још увек се може чути у говору становништва овог краја, као што наводи и Даничић;

3) Тросложне именице са дугоузлазним акцентом на другом слогу у генитиву множине најчешће задржавају дугоузлазни акценат: *домаћи́нста̄ва̄*, *зада́та̄ка̄*, *кома́ра̄ца̄*, *трену́та̄ка̄* (в. т. **37**);

4) Именице на *-ад* које у номинативу имају краткоузлазни или краткосилазни акценат, у ДИЛ мн., поред *бу̏ра̄дима*, *пра̏са̄дима*, могу имати и акценат типа: *јара́дима*, *па̄шча́дима*, *прасáдима*, *тела́дима*, *унучáдима* (в. т. **127**);

5) Акценатски тип *сѐло–сѐла* реализује се на следећи начин: Н мн. – А мн.: *сѐла /сѐла*; Г мн.: *се̏лā*, *се̑лā* (в. т. **113**);

6) Двосложни хипокористици типа *Љу́бо/Љу́ба* завршавају се у номинативу на *-о* и деклинирају се по моделу *Љу́бо–Љу́ба–Љу́бу* (в. т. **107**);

7) Од посведочених дужина којих нема код Даничића, у овим говорима јављају се дужине:

а) На придевским наставцима: *-āв*, *-āсӣ*: *гра̏рāв*, *цр̏нкāсӣ* (в. т. **157**);

б) Дужина на наставку *–ама* у ДИЛ множине типа *кра̏вāма* (в. т. **80**);

8) Ново дуљење вокала пред финалним сонантом јавља се у следећим акценатским типовима:

а) Редовно је дуг завршни слог у номинативу једнине присвојних придева који се завршавају на *-ин*: *жѐнӣн*, *сѐсӣрӣн* (в. т. **80**);

б) Финални слог дуг је и код присвојних придева мушког рода који се завршавају на -ов/-ев: *Бла̏гојēв*, *Дра̀ганōв* (в. т. **153**).

9) Када је реч о прозодијским особинама глагола у говорима ужичког краја, можемо закључити да у великој мери постоје слагања са Вуковим и Даничићевим системом. Као најмаркантније прозодијске карактеристике глагола издвајамо:

а) Инфинитив: *ӣре́сӣи* (в. т. **180**);

б) Глаголи сложени од типа **весӣи* гласе: *довѐсӣи*;

в) Двосложни глаголи сложени од *ићи* гласе: *до́ћи*, *ӣре́ћи*;

г) Тросложни глаголи сложени од *ићи* гласе: *иза́ћи*, *оӣи́ћи*;

д) Радни глаголски придев: *др̏жāли*, *ӣѐкла*, *ӣора́сли*, *си̏јāли* (в. т. **76**);

ђ) У презенту глагола типа *би̏јēм* у овим говорима обавезно се јавља постакценатски квантитет (в. т. **187**);

е) У презенту типа *ӣре́сēм*, који на слогу непосредно испред наставка *е* имају дуги узлазни акценат, на наставку се јавља дужина: *ӣре́дēм*, *ра́сӣēм* (в. т. **181**);

ж) Двојство у облицима типа: *исӣре́сли/и̏сӣрēсли* (в. т. **231**);

з) Акценатско двојство у презенту глагола типа: *ӣлѐӣēмо/ӣлеӣе́мо* (в. т. **182**);

и) Глаголи сложени од *ӣећи* гласе: *за̏ӣечē*, *ѝсӣечē* (в. т. **182**);

ј) Презент глагола *ићи* гласи: *ѝдēм* и *и̏дēм* (в. т. **185**);

к) Акценат ариста типа *на̏ӣ̄ће* (в. т. **229**);

10) Од особина које се јављају само у источнијим насељима забележен је постакценатски квантитет код глагола типа *мислиӣи* и *добиӣи* у радном глаголском придеву: *гле̏да̄ла*, *до̏бӣло*, *до̀ручкова̄ли*, *до̀ӣера̄ли*, *ӣре̏ба̄ли* (в. т. **80**);

Наведени закључци указују на постојање приличног броја дублетних глаголских форми,[213] које се често могу јавити и у истом месту. Ако се занемаре таква одступања (*за̀држӣм/задр̀жӣм*, *ӣро̀чиӣам/ӣрочѝӣам*), овај новоштокавски говор ипак показује велики степен подударања са Вуковим и Даничићевим системом акцената глагола, али исто тако и са суседним западносрбијанским говорима.

11) У вези са акцентом заменица најважније карактеристике су:

а) Генитив и акузатив именичких заменица *ја*, *ӣи*, *он/оно*, *себе*, *ко*, *шӣа*, у златиборском говору гласе: *мѐнӣ/мѐне*, *ӣѐбӣ/ӣѐбе*, *сѐбӣ/сѐбе*, *њѐгӣ/њѐга*, *кѐгӣ/кѐга/ко̂га*, *чѐгӣ/чѐга* (в. т. **146**);

б) У дативу једнине јавља се акценат: *мѐни/мѐне*, *ӣѐби /ӣѐбе*.

в) Генитив и акузатив личних заменица *ми*, *ви*, *они* јављају се у следећим облицима: *ва̂с*, *на̂с*, *њу̂х*, *њу̂г*, *њѝг* (*за́ њиг*, *у́ њиг*). На западној територији Златибора познат је облик *на̀с(ке)*, док је на источној страни *на̂с* (в. т. **146**).

12) Захваљујући методама социјалне дијалектологије, које смо применили у поглављу о преношењу акцената на проклитику, може се предвидети развој појединих језичких црта – дијалекатски упечатљиве појаве карактеристичне су за најстарије представнике овог говорног подручја, што није случај са говором млађег становништва, који је у великој мери под утицајем стандарног језика.

Презентована акценатска грађа потврђује да говор Златибора у целини познаје

„све књижевне акценатске алтернације као категорије“, да у њему постоји као принцип и старо и ново преношење акцената на проклитику, те када је реч о акцентима, и овде владају исти деривациони принципи као и у другим новоштокавским говорима, чиме се потврђују наводи Б. Николића да „у основним структурним карактеристикама сви млађи новоштокавски говори показују висок степен уједначености“ (Николић 1970: 117)

[213] Николић ову појаву доводи у везу са пореклом становништва више него са дијалекатском разуђеношћу говора (Николић 1991: 197).

П Р И Л О З И

АКЦЕНТОВАНИ ТЕКСТОВИ

Мирко Кочић, **Рожанство**

ЗАНАТ КОЈИ ПОЛАКО ИЗУМИРЕ

Ò**вō** је чȁ**брица** за сȉ**р** и кȁ**јмак**. Мȍ**же** и кȕ**пус** да се стȁ**ви** ý **ну**, али пре́**тежно** се у бȕ**ковину** стȁ**вљā** сȉ**р** и кȁ**јмак** јер је тô дȍ**бро** за чу́**вāње**. Али је сȁд ȍ**тишло** тô у плȁ**стику** свѐ. Да би се ȍ**вā** кȁ**чица**, ȍ**на** мô**рā** да се дȍ**бро** ȍ**сȕшī**, од јѐ**днōг** бȁ**лвана** да се ȉ**сцēпā** па да се ȍ**сȕшī** дȍ**бро** и ȍ**ндā** да се склȍ**пī**[214]. Па смо пору́**били** дȍ**ле** рȕ**чно**, па ѐ**во**, сȁ**де**, мô**рā** се то пȍ**дуторī** рȕ**чно** ȕ**торњāком** звâ**нīм**, да би се ту да́**нце** уба́**цило**. Ò**вō** је мȕ**котр̄пан** пȍ**сао**, али кад мô**рāш** тô да рâ**дīш**... Мо́**рало** да се рâ**дī** да би се преж**и́вело**. Сȁд све тô ȍ[д]-**тогā** одȕ**мирē**, одȕ**стајē**, јер нас је плȁ**стика** прѐ**стигла**. Нѐ **знајȳ** ȍ**вē** млȁ**ђē** кȍ**лко** вре́**дī** сȉ**р** и[з]-кȁ**чицē** ђѐ**тету** дȁ**ти** и кȁ**јмака** [из]-**чабри́ћа**, **него** ј**ој** дâ**јē** из ȍ**нē** плȁ**стикē** кȍ**јā** прȍ**киснē** зȁ **двā** дâ**на**, а у ȍ**вомē** мȍ**ре** бȉ**т** двê гȍ**дине** и нȉ**шта**. Ò**вē** чȁ**брице** су се ȕ**ториле** ова̀**кō** и ȍ**бично** се ра́**дило** где је ѝ**мала** кȕ**ћа** и сȍ**ба** и прȍ**чēље** звâ**нō**.Тȳ **је** жѐ**на** припре́**мала** јѐ**ло** и свѐ и јѐ**дна** вра́**та** гдѐ постȍ**јī** ȕ **кући** мо́**рало** је ȍ**вō** да се ȕ**торī** на прȁ**гу** кȕ**ћē** **јер** ȍ**вō** прȁ**гōм** пȍ**дупрē**. Сȁ**д** жѐ**на** пô**ђē** нȁ**поље** пȍ **воду** и ȍ**на** мô**рā** да чѐ**кā** **док** ј**ој** мâ**јстор** ȕ**станē** да се склȍ**нī**, да ȍ**на** прô**ђē**, а ако је љȕ**т** и нѐ**рвōзан**, мô**рā** да чѐ**кā** по пȍ**ла** сâ**та** док се ȍ**вō** бȕ**ре** подȕ**торī** и тȁ**кō** док би пȍ**нēла** вȍ**дē** и штȁ **ја** знâ**м**. Да ȉ**дē** нȁ**поље** сад, вȁ**ни** по́**ђе**, нѐ **море** да ȕ**нīђē** ȕ **кућу**. Де́**те** плȁ**чē**, а ц̏**аба** **што** плȁ**чē** – нêмā, јѐ**дан** **је** про́**лаз**. Сад се тô ова̀**кō** бȍ**гме** нѐ **рāдī**. Мȁ**ло** док смо ова̀**кō** ра́**дили** нâ**с** **је** ѝ**мало**. Ȕ**право** прê **мѐне** мôј ȍ**тац**, док **је** ра́**дио**, ѝ**мало** **је** осамдѐ**сет** ѝ пēт мâ**јстōрā** у Рȍ**жāнству**, а сȁ**д** нас нêмā. Ка[д]-смо пȍ**чēли** – прѐ**шли** са ȍ**вога** на лȁ**кшī** пȍ**сао** са маши́**нама**, сад нас **је** сма́**њило** се на сѐ**дам**-ȍ**сам** у Рȍ**жāнству**, ѐ**то**. Што нас **је** би́**ло** вȉ**шē**, сад нас **је** свѐ **мȁ**ѣ**ē**. Нêће нȉ**ко** да ȍ**вō** преȕ**зимā**, свѐ **трâ**ж**ī** лȁ**кшē**.

Свѐ ка[д]-смо обра́**дили** тô, стȁ**вили** да́**нце**, подȕ**торили**, онда **је** тô дȍ**шло** до обрȕ**чāња**. Ò**вō** **је** гвô**жђе** мȁ**ло** чвр̄**шћē**, али нȉ**је** бȁ**ш** тȁ**кō** – др̄**во** мô**рā** да се мѐ**ња̄** чѐ**шћē**, али ȉ**нāче** сигȕ**рнијē** него др̄**во**. Ò**вō** **је** чȁ**брица** од нѐ**где** педѐ**сēт** кȉ**лā** у кȍ**јȳ** се стȁ**вљā** сȉ**р**, а ȍ**вō** **је** чȁ**брица** у кȍ**јȳ** се стȁ**вљā** кȁ**јмак**, а

[214] Напомињемо да приликом фонетске транскрипције текстова нису истицане различите реализације гласа *ј* јер сматрамо да за тему која се бави само прозодијским аспектима ова појава није релевантна. Приликом транскрипције текстова асимилацију у додиру речи решавали смо на следећи начин (по угледу на праксу коју је извео академик Слободан Реметић, Реметић 2012), уз могућност да утисак у преслушавању материјала ипак варира, ми смо наведене скупове решавали на следећи начин: ка[д] су; педѐ[с]-сêдмē;

мȍже и сȉр, ако ѝмā мȁњē. Е, сȁд, дȑжати кȁјмак и сȉр у ȍвōм дȑвенōм су́ду, тȏ мнȍго знȃчӣ, здрȁвијē и прѐврӣ у ȍвōм. За́висӣ – нѐко ȍ̏ħе ȍвō млȁ̏ђē, да се мнȍго не трудбѐнишē ȍвō да пѐрē и кѝшељāвā, неко ȍ̏ħе да у плȁстику, а из плȁстикē нѐ море ȍвō дѐтету дȁти као што ħе из ȍвога. Плȁстика, плȁстичнō се пȍтиснē, [х]ȍħемо свѐ на ȍлако. У ȍвōм чабри́ħу дȑжати сȉр, у бури́ħу рȁкију, нѐмā нѝшта лѐпшē. Јȃ сам Ми́рко Кȍчиħ из Рȍжāнства. Нѐкад се зва́ло кȃчāр а сȁ[д]-се зȍвӯ пȉнтори, а пȉнтори се зȍвӯ ȍнӣ кȍјӣ пȍлāжӯ ѝспит, док јȃ ни́сам пола́гао нѝгде. Од ȍца сам ȍвō насле́дио, ȍтац ми ȍвō ра́дио. Ра́дио је мȍжда и њѐгов ȍтац, ја ни́сам зȁпāмтио. Ра́дило се ȍвō ве́ковима, нѐколка вȇка, то је вѐ̏ħ прѐшло у стȃрē зана́те. Ȍвō рȃдӣм од свȍјē шѐснēстē гȍдинē, од хѝљаду дѐветсто чѐтрē[с]-шȇстē, зȁпāмтио сам кад сам ѝшō у Сту̑бло. Гȍре смо јȃ и бура́зер, стȁријӣ ȍд менē дѐсēт гȍдӣнā... Јȃ сам мо́рō да ѝдēм да дȍгнāм, са кȍњем смо ȍтишли и гȍре смо ȍтрцāли јѐдан тȍвар јȁпијē и мȁло га осу́шили да би вѝшē тȕрили на кȍња да дȍгнāмо нȁ самāр, па кад сам пȍшō низ лѝтице, кȍњ ȍ̏ħе да се срȕшӣ на мѐне јер нѐ море да ȍдржӣ тȍвар – тȁкā је би́ла стра́на. Па сам и пȍчео, прȁво да ти кȃжēм, то је де́те, нѝко сȁд нѐ би тȁкō пȕстио у шѐснē[с] гȍдӣнā да из Сту̑бла и Добрȍселицē ȍзгō да дȏ̏ħē у Рȍжāнство са јѐднијēм кȍњем, и то мȑтвијēм кȍњем. Нѝје ȍндā ни ѝмало дȍбријēх ко́њā на сама́ру, па кад ѝзӣ̏ħēм на јѐдӣнӣ бȏр и пȍгледāм Рȕдине – мѝло ми. А нȁ̏ Рудине ка[д]-дȏ̏ħēм, па ȕгледāм Рȍжāнство, као да сам дȍшō ȕ ку̏ħу – тȁкō ми је мѝло. А нȁ̏ши су стȃрӣ тȏ пȍсле и прȇ тȍгā и догȍнили јȁпију и ħѐрали на сама́ру у ва́шире – пȏ̏ħӯ по њѝх трȉ, чѐтири, пѐт, уȍртāчē се и пȏ̏ħӯ за ва́шире: за Ча́чак за Јȍвањдāн, или у Àрāнħеловац за Госпȍ̏ħиндāн, или у Вȃљево за Мѝољдāн... Ȍвāј, и свѐ су тȏ ħѐрали на сама́рима и грȇдом ски́дали и одма́рали се и ȍпēт тȍварили и прȍбавē по трȉ, чѐтири, пѐт да́нā.

Радмила Радосављевић, **Сирогојно**

СТАРО СЕЛО СИРОГОЈНО, **ЖИВОТ И ОБИЧАЈИ**

Јȃ се зȍвēм Рȁдмила Радоса́вљевић, домȁћица о́вде у кȕ̏ħи.

Ȍвāј, о́вде вѝдӣте у кȕ̏ħи што се нȁлазӣ од пре́дмēтā су бȕце за вȍду. Тȏ су би́ле зȁдȕжене жѐне да дȍносē, мȁда је би́ло кѝлометар, двȃ – за́висӣ кȁко кȏм домȁ̏ħину кȕ̏ħа блѝжā ѝзвора. Трȍношке и стȍлице где су сѐдели, сѝније на чему су пȍстављали да јѐдӯ. Пȑвō сѐдајӯ мушка́рци, па жѐне, па дѐца. Знȃчӣ, ѝсто овȁкō клу́пе за сѐдēње. Значи, ѝшле су ȍндā и снȁје и стȁријē жѐне на пољопрѝвреду да рȃдē, да кȍпајӯ, да свѐ мȍгӯħē, а ȕвече кад се скȕпē о́вде у кȕ̏ħи, сѐдē на ȍвōј клу́пи о́вде и да мȁло ȍдморē ру̑ке – на мѐкōј вȕни да пре́дӯ, да плѐтӯ, уз пѐсму и уз, што кȃжӯ, зȕбљу лу́ча и са ȍгњѝшта је вȁ̏тра гȍрела. Према тȏме су ра́диле јер дрȕгō све́тло нѝје би́ло. О́вде вѝдӣте од пре́дмēтā... Ȍвō је дȍлāп за сȕдове.

Тô је свѐ што ѝмā тӯ из судо́вā. Из јѐднē ха́сē се јѐло са дрвенӣм ка̀шикāма. Знâчи, на̀ħвāр је о́вде за бра̀шно, кâрлица за ме́шēње хлѐба, за ка̀шике ко̀рпица, сла̀ница за сô, лопа́ри, по̀гача се ста̀вӣ у срѐпуљу ту да се пѐчē на о̀гњӣшту. Знâчи тѝгāњ за запржа́вāње јѐла, о̀вō о́вде пр̏жӯљ за ка̀фу – ка̀фē нӣје би́ло, пр̏жили су јѐчам. Јѐчам се ѝспржӣ, о̀хлāдӣ, исту́чē дома́ħица у о̀вōј сту̀пи о́вде, про̀сијē на сӣто. Ка̀фа се та̀кō пи́ла о̀ндā. Ц̏абā̀нови за ра̀кију – тô дома̀ħин до̀несē у ку̀ħу да нѐ идē чѐсто у по̀друм, да по̀пијē о́вде са по̀родицōм, или ако нѐко ба̀нē у̀ куħу, као и са̀д на̀ма. Нѐко до̂ħē, но̀рмāлно, мо̂рā ка̀фа, мо̂рā ра̀кија. Знâчӣ, нӣкака ча̀шица нӣје би́ла, тô та̀кō се на̀гињало. О́вде вӣдӣте, о̀вō је гла̀внō о́вде у ку̀ħи о̀гњӣште, где се на̀лазӣ, где се спре́мала хра́на. Пѐкō се хлѐб у срѐпуљи под са̀чом, ку̀вало се јѐло у зѐмљанӣм ло̂нцима. О̀вō су о́вде вѐриге, ба̀крāч за мле́ко, кача̀мак, су̀пу, грѐјāње во̀дē, као са̀д што има́мо бо̀јлер о̀ни су ѝмали о̀ндā ба̀крāч да би се у̀гријала во̀да. О́вде, вӣдӣте, о̀вō је го̀ре чѐрāд вӣше нāс, чѐрēд. Више њѐгā ка̀чили су го̀ре мѐсо да се су̀шӣ. На о̀вōј тāмо дру̀гōј стра́ни су́шили су жӣто. О̀блēпљенӣ ко̀ш је за сӣтно жӣто, шѐницу, ра̂ж и јѐчам, а о̀вāј дру̀гӣ за куку̀руз у кли́пу. Знâчӣ, ѝмā а̀мбāр та̀мо на̀пољу за сӣтно жӣто, ѝмā са̀лāш за куку̀руз. До̀маħин мо̂рā да о́вде у̀несē зӣми, прê се о̀су̀шӣ, прê до̂ħӯ до хра́нē, пошто се ва̀тра у ку̀ħи нӣкадā нӣје га́сила. Ка̂же, ако се ва̀тра за̀гāсӣ, о̀ндā у ку̀ħи тӯ̂ј вӣшē нêмā по̀родицē. О́вде вӣдӣте тô је гла̀внā ку̀ħа. У̀вијек је би́ло, каже, ку̀ħа и со̀ба. Знâчӣ, о̀вō је гла̀внā ку̀ħа, гла̀внӣ днêвнӣ бо̀равак по̀родицē од пѐтнēсторо до два́десторо. У по̀некōј ку̀ħи је би́ло и трӣесторо и чѐтрēсторо, за́висӣ. Колѝкō у ку̀ħи ѝмā вӣшē бра̀ħе и је́трвā, то̀лкō вӣшē по̀родӣцā јер о̀ндā је дѐцē мно̀го вӣше би́ло него што је са̀д, вӣше су жѐне ра́ђале дѐцē. Тô је тâ по̀родица ко̀јā се осни́вала у ова̀кӣм ку̀ħама, али нêмā по̀сла, нêмā фа̀брикē, нêмā шко̀лē... Знâчӣ, свӣ су ску̀па тӯ̂ би́ли у ку̀ħи, а ова̀кō је гла̀внӣ бӣо дома̀ħин о̀тац. Ка̀ко о̂н ка̂жē, тô је та̀кō мо́рало да бу̀дē. Знâчӣ, у̀вечē, кад се ску̀пē да се вѐчерā, крêнӯ о[д]-ста̀ријēга сӣна до на̀јмлађēга дѐтета ко̀јē мо̀же та̀мо нѐшто да о̀ствāрӣ шта̀ се су̀тра рâдӣ. Знâчӣ, у̀стајēш у̀јутру и ѝдēш на тâ̂ј рâд ко̀јӣ је о̂н запо̀ведио. О̂н је бӣо за́кон у ку̀ħи. О̀вō је, рѐкла сам, гла̀внӣ днêвнӣ бо̀равак, а о̀вō до̀ле је со̀ба за спа́вāње. Целоку̀пнā по̀родица до̀ле спâвā, о̀сим ка[д]-се сӣнови о̀женē и ко̀лко сино́вā, толѝкō се пра̀вило вајáтā. Знâчӣ, ѝмāте та̀мо и пѐтица и шѐс[т]ица – тô је за мла̀дēнце. У пѐтици су сна̀је тка̀ле, прѐле, чѐшљале ву̀ну. Вӣдеħете кад са̀в по̀сō на̀мӣрē вâмо, око пољопрӣвредē, би́ло да се пѐрӯ ко̀шуље, би́ло шта̀, знâчӣ ѝдӯ го̀ре да би ра́диле тâ̂ј сво̂ј ру̀чнӣ рâд. Испо[д]-пѐтицē ѝмāте по̀друм – тô је дома̀ħинова радио́ница. Значи, о̀вāј је дома̀ħин бӣо ка̀чāр. Пра̀вио је ка̀чице, бури́ħе, свѐ што је мо̀гӯħе о[д]-дрвета. О̀ндā су љу̂ди би́ли зана̀тлије као и да̀нāс, са̀мо што о̀ндā ни́су ѝмали шко̀лē,

бе[з]-шко̀лē су би́ли, али су се мȕчили, бо̀рили да би ѝмали, што ка̂жȳ, нѐкӣ дȉнāр да за, о̀вāј, би́ло шта да се кȕпӣ.

О́вде у бѐлōме зи́ду се ло̀жила ва̀тра, а до̀ле ѝмā пѐћ ко̀јā грѐјē. Зна̂чи, ка[д]-се, ако се сна̀ја по̀родӣ кад је хла́дно вре́ме, о̀стајē о́вде са о̀вōм по̀родицōм да спа̂вā јер гдѐ спа́вајȳ мла̀дēнци, ва̀трē нѐмā ни зȉми, нȉкад, нȉкад. Зна̂чи, вȉдећете та̀мо у шѐстици ѝмајȳ ко̀лēвке, ше́тāљке, свѐ мо̀гȳће. Ка[д]-су то̀пле но̀ћи, то̀пли да̂ни, зна̂чӣ мо̀же бе́ба ма̂лā да ѝдē та̀мо, али кад је хла́дно, о̀стајē о́вде, за̀ мало го̀дину да́нā да би би́ла са бе́бōм и о̀на ѝсто та̀кō са о̀вōм по̀родицōм о́вде да спа̂вā. До̀ле ѝмāте, овде како ѝзāђēте, ѝмāте млѐкāр. Зна̂чӣ, то је мо́рала јѐдна жѐна да ра̂дӣ, да бȕдē и о̀на се зва́ла пла̀нӣнка. О̀бавезно се зна̀ло о̀ндāј, рѐкла сам где је би́ло вȉшē по̀родӣцā у кȕћи, пѐт, шѐст је́трвā и то, сва̀кā је зна̀ла сво̂ј по̀сō, што̀ трѐбā да ра̂дӣ. Млѐкāр је бȉо, то̂ је јѐдна жѐна би́ла, рѐкла сам, ра́дла, зна̂чӣ, зва́ла се пла̀нӣнка. Како о̀на што̀ до̀несē, то̂ је то̂ би́ло да би се, што ка̂жȳ, до̀ручковало, ру́чало или вѐчерало. О́вде, кад ѝзāђēте испод млека́ра, ѝмāте пѐкару, мо̀жете да по̀гледāте, која се употребљи́вала.

Зна̂чи, ка[д]-се нѐшто о̀баљā, би́ло да се ра̂дӣ у њȉви, би́ло да се, о̀вај, жњѐ, ко̀пā, би́ло шта... Зна̂чӣ, о̀вāј-[ј]е дома̀ћин ѝмао и пѐкару да би се вȉшē испѐкло гȉбаницē или хлѐба. О̀бично су пѐкли на ра́жњу би́ло пра̂се, би́ло ја̀гње. Љȕди су о̀ндāј мно̀го блȉски би́ли и сло̀жни, па се са̀станȳ и, што ка̂жу, са пѐсмом га пѐчȳ на ра́жњу. До̀ле има́те о̀нāј, кȕћа до̀ле под о̀вōм пло̀чōм – то̂ је ка̀чара за пѐчēње ра̀кијē. Вȉдећете на̀ шта се пѐкла о̀нда ра̀кија. По̀гледаћете. О̀нда ѝмāте о̀дмā мјеша̀на, су́шēње шљȉвā, крȕшāкā и ја̀бȳкā. Ѝмāте ко̀вāчницу да по̀гледāте. Па су по̀сле до̀ле тѐк што̀ле за сто̀ку. Зна̂чӣ, ȕвēк су зла̀тиборскē би́ле о̀двојене ма̀ло што̀ле да̀љē о[д]-кȕћē. На о̀вōј о̀вāмо стра́ни ѝмāте да по̀гледāте кр̂чму. Мо̀жете да сврâтӣте. Ѝмā фрȉшка хра́на, ѝмāте кача̀мак, ка̀јмак, гȉбаницу. Ѝмāте и ка̀фу и ра̀кију. Одо̀здō кад ѝзāђēте, ѝмāте про̀дāвницу. Вȉдећете свѐ шта ѝмā, да је не на̀брāјāм – ѝмā до̀бро сла̀тко, до̀бра ра̀кија, до̀бра грнча̀рија. А ѝмāте го̀ре по̀сле двора̀на, ѝзложбу да по̀гледāте о̀дмā и о̀ндā мо̀жете да о̀бӣђēте та̀мо по̀ново то̂ дрȕгō домаћи́нство, са̀мо та̀мо нѐмā нȉко да вам о̀бјāснӣ.

О̀вāј је бȉо ка̀чāр дома̀ћин, а о̀нāј та̀мо је бȉо гр̀нчāр, пра̀вио ло̂нце. Зна̂чи, љȕди су се ба̀вили са нѐкӣм зана́том бе[з]-шко̀лē. Али су се бо̀рили да би ѝмали, што ка̂жȳ, у кȕћи и со̀ли и свѐ што је гла̀внō да би ку́пили. О̀ни су мо́рали бȉти та̀кō зана̀тлије. Мȕчило се и ра́дили са сѐкирица̄ма, са бра̀дла̄ма, са би́ло шта̀. Нȉкака маши́на нȉје би́ла, ни у по̀љима – свѐ је би́ло рȕчно. О̀вō је тр̀лица да се тр̀лӣ тѐжина. Тѐжина је о̀вāј, по̀сијē се и то̂ се чȕпā кад бȕдē зрѐла. Зна̀ло се, би́рало се, па се о̀ндā по̀чупā, па се вѐжē у ве́жљеве, кȉселӣ се јѐдно пѐтнаест да́нā у јѐднōм, мо̀чило се зва́ло. Ка[д]-се то̂ ѝс-

киселӣ, пòвадӣ се, сȳшӣ се и ȍндā се дòносӣ óвде и жѐна трȕлӣ тȳј, док не ѝзломӣ трȕлицōм, па ȍндāј полáко да дȏ̂ђē до влáкна мѐкōга. Пȍсле се ѝзвлāчē тȃ пȍвијесма и ȍндā се прѝвӣјā на прѐслицу и прéдē. Ȍ[д]-тогā се ткȁло, мѝслим да ти ȍбјāснӣм ȍнō што чȕла си ка[д]-кȃжȳ – Бѝљана плáтно бéлила. Знȃчӣ, тȏ̂ је плáтно о[д]-чѐга су љȳди нȍсили кȍшуље, дóњӣ вѐш, кȍшуље, свѐ мȍгуће. Е тȏ̂ је то, трȕлица се зȍвē. А чȕли сте кад кȃжȳ – трȕлӣ бȁба лȁн да јој прȏ̂ђē дȃн.

Душанка Меловић, **Рожанство**

Из Нѝкојевӣћā сам. Сȳседнō сѐло, ȍдмах тȳ. Трѝдесет ȏ̂смō гȍдӣште.

Јој бѝла сам млáда, педѐс-пѐтō, је л тȁкō? Јѐсу, јѐсу бѝле свȁдбе. Јȃ бѝла млáда, дѐда бѝо дѐлија, прѐварио ме и штȁ ѝмā тȳј вѝшē да гȍворӣм. Ѐто ти, нѐколко пȳтā се вѝдли, па се зȁљȳбē и вȍдē се гȍдинāма и пȍтље се нȁпустē, а мѝ нѐ. Нѐколко се ȳпознāли, дȍбро, знȁли смо се ȍнакō и пȍсле ȳзēли се и бѝла свȁдба. Па кȁко, старѝнскӣ. Дȓвенē кȁшике, тањѝри зѐмљанӣ нѐкад, нѐ знāм знáте ли вѝ тȏ̂?

Е, тȏ̂ ти је бѝло – и спрȏ̂мā се нȁпољу, сȍвра се пȍставӣ јер нѝје ѝмало шȃтрē, нѝје ѝмало стȏ̂љāка. Спрéмало се онȁкō, кȍ мȁло бѝо богȁтијӣ – бȍљē, кȍ је сиромȁшнијӣ, сȁмо се бȍрио. Ѐто ти, тȁкō ти је тȏ̂. Јȃ сам дȍшла óвде. Ѝмала и бȁбу и свѐкра и свѐкрву и ђѐвēра. Бѝло ми свѐкар и свѐкрва и бȁба и мȳж и зȁова и ђѐвēр. Кȍлко је тȏ̂, нȃ[с]-шȇст стȃрӣх, нѐ знāм нѝ јā. Пȍсље јȃ рȍдила двȍје дѐцē и тȁкō.

Чȳвали ȍбично стȍку, крȁве, ȏ̂вце, сѐјāли мȁло вѝшē прóјē, кȳруза, шѐницē, сѐјāли рȕчно, кȍпāли. Нѝсмо ѝмали вȍдē, далѐко нам вȍда. А ѝмали смо кȍња. Па стȁвӣмо сȁмāр нá њ-га и бȳце дȓвенē бѝле вȁкō, ȍ[д]-дрвета. Ѝдēмо нȁ воду далѐко, нѐ знāм колѝкō кѝлометāрā, Гȍрдана? Пȕно. Јȁшта. Ѝмā трȃ, чѐтри кѝлометра. Мнȍго, мнȍго бѝло. Нѝсмо ѝмали вȍдē и кад смо прáли вѐш, ѝшли у ријéку, тȏ̂ јȍш ѝ даљē, прáли вѐш и ȍпēт лѐти па ȍдēш и бѝднē и тȍпло, а зȃми, свѐ зȁледӣш, ѐто ти.

Дѐца ми се рȍдила. Ђéрку сам рȍдила педѐсēт сȇдмē а Дрȁгана шȇсетē. Ѐто ти. Док и ȍни, кȁко се сȁдā глѐдају дјѐца, ȍни и нѐ требā да ме рачȕњајȳ за мȃјку. Али ѝскрено речѐно, глѐдала сам ја њѝг, али нѝје ѝмало, нѝје мȍгло, нѝје ѝмало кȁко... Па кȁко чȳвала? Нѝје ѝмало. Ѝмала нѐколико пелѐнӣцā, зȁвијēш га. Још прȇ мȍјē дѐцē и мѐнē вȕненē бѝле, ткȁло се, па тѝме завѝјало дѐцу. Нѝје ѝмало да се кȳпи, нѝје мȍгло, нѝје ѝмало ваљда ȍнӣх, пȍсле рȁта је тȏ̂ бѝло. Јѐсте, бȍрили се, бȍрило и ѐто, бȁба дожѝвела дȍста и ето ти. Чѐтри генерáције.

Свѐтōг Ѝлију, дрȕгōг àвгуста тȏ̂ ти је. Ѝмāмо пȕно гȍстијȳ. Спрȇмāмо, спрéмајȳ ȍвē двȇ, спрéмајȳ свȁшта. Трȃ, ѝмā ȍвā ђéрку, ѝмāм ѝ јā ђéрку. Дȏ̂ђȳ

и о̀не те им по̀могнӯ. Ѝмāмо по седамдѐсēт, осамдѐсēт го̀стијӯ, за два́ да̄на, за три́ да̄на. Љѐтнō до̂бā ма̀ло нѐзгодно зна̂ш, због топлѝнē, због... А цр̑кву не̂мāмо. У Сирого́јну је цр̑ква. Сирого́јно. Ода́тле је о̀вā ма̂лā сна̀ха.

Па на̀јвишē сточа́рством, на̀јвишē кад ӯзмēте. Сви́ме, са сва̀чӣм, али ѝмā сто̀кē. Па ѝмāмо чѐтри кра̀ве – двѐ су се отѐлиле, двѐ ни́су. Ѝмāмо шѐснēс ова́цā. Ја̀гњāдӣ колѝко има́мо? Дѐду вӣ пи̂тājте, дѐда је о̀д менē начита̀нијӣ. И ето, то̂ ти ѝмāмо. А има́мо има́ње. Ѝмāмо по̀вишē има́ња. Ѝмāмо до̀ста, са̀мо ѝпāк зара́сла нам ма̀ло, трѐбā ра́дити, о̀младина во̀лӣ дрӯгӣ по̀сō. Па ӯспē свѐ, али ко̀мпӣр мо̂рā против зла̀тицē, то̂ пр̑скāмо. Ѝмā зла̀тица, зна̂ш! То се изле́гло, ко̀лко го̀дӣнā ѝмā и не нѐстаје. То̂ нѐ може да се порѐметӣ. А на̀кō јо̀к, не̂мāмо бо̂гзнā нѐшто. Лӯка ма̀ло и ко̀мпӣр, парада̀јза по̀мало, али ка̀сно нам стѝгнē... Ѝмајӯ љӯди пластени́ке о̀вē, али мӣ јо̀к. А и о̀ни пр̑скајӯ то̂ у тӣм пластени́цима ја мѝслӣм. Пр̑скā, пр̑скā и во̀ђе и шљѝве и ја̀годе, нѐ море до̀шло је та̀кō. Кукӯруза ѝмāмо пӯно то... Пасу́ља по̀сејали, ено га до̀ље ра́стē, ва́ла бо̀гу, на̀купило, ва̀љда ће бѝти. А сто̀ку? Па чӯвāмо, чӯвāмо... Са̀д не пушта́мо јо̀ш кра̀ве. Са̀д, па кад бӯдē ова дрӯгā тра́ва, о̀ндā ћемо. О̀нō ка̀снијē о̂вце су у па̀ши, има́мо и за̂граде и... Од до̀мāћӣх проѝзводā – мле́ка, па од мле́ка ѝмāмо сѝр, ка̀јмак, мле́ко прѐдајēмо трѐнӯтно. Са̀д нам се отѐлиле двѐ, јо̀ш двѐ ни́су, па тѐлāд хра̂нӣмо. Ѐто ти. Нѐмāмо ми то мно̀го. Ѝмā љу́дӣ по десе́так кра̂вā, мӣ јо̀к. Сла̀бо. О̂вце за̀тварāмо у за̀граду. До̀јē ја̀гњāд... Ја̂ нѐколко му́зēм, нѐ дајӯ да се по̀ватајӯ, ко дивљѝна су, ко дѝвљē, ђе су ва̀љда са́ме у за̀градāма. Нѐкад је би́ло чо̀бан их тѐрао, чу́вао, па до̂ђē кӯћи па помӯзē, сад јо̀к.

Посто̀јӣ шко̀ла о́вде у сѐлу? О̀дāвно! Ту дѐда ѝшō ӯ школу. Дѐда ѝшō, јел да? Јѐсте, још и прѐ њѐга би́ла је шко̀ла. Го̀ре у цѐнтру је, ни́сте ли го̀ре про̀лазили? Сѐло је ма̀ло ра̀штр̑кāно. Нѐкад, у ста̂ро вре́ме ѝмала осмого̀дишњā шко̀ла о́вде, па је врѐменом, ка̀ко је одӯмирало сѐло, та̀кō и дѐца, о̀стао чѐтвр̑тӣ ра́зред са̀мо… До̂ђӯ, са̀станӯ се лѐто̄с, ѐто ти. Али ѝмā о̀вā, о̀стали о̀вӣ, мо̀ја сна̀ја, сӣн, би́ли ра́дили ӯ Рожа̄нству. А свѐ би то̂ мо̀жда по̀бегло и о̀тишло. Нѐкад нѝје ѝмало ни стру́јē, ни телефо́на, ни во̀дē, свѐ је то̂ на̀ша о̀вā генера́ција мо̀ја, љӯди ра́дили, те то̂ ура́дили. Свѐ са́ми, ѐво, пи̂тāј Го̀рдану! То̂ се мӯчило, ѝшле жѐне, ко̀пāле во̀ду, кана́ле. Нѝшта нѝје до̀шло са́мо, на при́мер да је нѐко по̀могао то̂м гра́ду. Јо̀к, јок! То̂ се ра́дило, тр̑чāло, ма ка̀кӣ нѝгде се дрӯго, него са̀мо трчѝ, ра́ди. Нити зна̂м, ја̂ сам ста̀ра! Ѝдӯ, до̀бро, о̀младина на̀ мо̄ре, али зна̂м за ба̀њу. Да̂н јѐдан нѐ знāм.

Нѐмāм ти ја ни бра̀ћē. Ни́сам ѝмала ни сеста́рā. Ја̂ сам са̀мо ѝмала ма̂јку, о̀ца ни́сам ни за̀пāмтила. И ѐто ти. Мо́рало да се тр̑чӣ и да се ра̂дӣ. Ја нѐкад, кад би́ла мла̀ђā, мо̀жда би нѐгде и мо̀гла да о̀дēм, не мо̀гу да о̀дēм, не мо̀гу да

òставӣм мâјку, не мòгу да ми се љу̂тӣ òна. А са̀д! Чѐтри гене́рације ѝмā, сад пòсла пу̀но. Ма ѝмā, свѐ вѝшē.

У гра́ду двê генера́ције па нѝкāко. Кò гòд дôђē, ôн кâжē нѐма: „Знâш, али ни́смо мӣ за̀једно ту̂. Да јѐсмо, мòжда би се ми ѝ свађали.“ Па јѐсмо мӣ за̀једно, него што у̀вēк у ȍбавезāма нѐкӣм. Нêмāмо врѐмена да се сва̀ђāмо. Нѐко òтерā кра̀ве, јѐдно ôвце за̀творӣ, јѐдно у̀ врт, ѐто ти та̀кō. Ра̂дӣ сва̀ко, нѐко на пòсō, нѐко... Е зӣми кад се ску̀пӣмо, зна̂ш, али ȍпēт, нêмā за̀ шта да се сва̀ђāмо. Сӣн је у радио́ницу на при́мер. Стȍлāр је. А бѝо је и дѐда стȍлāр ѝсто. Ôн ти је та̀ко за улепша́вāње, за ра̂д. Ôн ти та̀кō нѐ волӣ пољопрѝвреду. Нѝје, нѐ волӣ, нѐ може ни да стѝгнē, на̀ брзину. А кò ра̂дӣ пољопрѝвреду? Па ôн кȍсӣ, ôн ȍрē, али ѐто ти, свѐ на̀ брзину. А кò се ба̀вӣ на̀јвишē домаћи́нством, ку̀хињōм? На̀јвишē сна̀ја. Ја̀сна јој пòмāжē око дѐтета… Па и око дѐтета, пòсао, пòмогнēм ба̀би ма̀ло, су̀ботōм…

Даница Јечменица, **Доброселица**

Ја̂ сам од Јѐчменӣцā. Јѐчменице су вам прѐко брда, а рȍдом сам са Сту̂бла, òздō, од Ма̀рӣћā. Ȕдāла сам се педѐ[с]-сѐдмē. Ја̂ сам трѝе[с]-шѐстō гȍдӣште, ѐто ти, бли́зу стȍ годӣнā. Ѝмāм у̀нука òжењенōг. Два̂ у̀нука ѝмāм. Òвāј ми о[д] сӣна жи́вӣ у̀ Чајетини. Ѝмајӯ ку̀ћу, па је се ожѐнио. Ѝмā ѝ ōн ма̂лōг сѝнчића, Ȍгњена. Рȍдио се уочи Ȍгњенē Ма̀ријē. Ѝшли смо му прѝје, у кафа̀ни òбаљали рȍђендāн. Ја̂ ѝмāм, ва́ла бȍгу, и у̀учāд и пра̀унучāд. Не бȍјӣм се ста̀рости, него се бȍјӣм оду́љиће се ка̀ка бȍлēст, бјѐжи! Мѐне је седамдѐ[с]-сѐдам гȍдӣнā. Дȍста! Ба̀ба и дѐда ми жи́вљели по стȍ годӣнā, а òтац и ма̂јка ми... Òтац се ја̀дан разбȍлио, прела́дио. Бȍга ми, ја̂ ћу да прӣђēм на осамдѐсēт. Нêмāм нѝкаку бȍлēс, ни шѐћер, ни прѝтӣсак, са̀мо ѝмāм реу̀му. Вѝди-како ми се крӣвē прȍсти!

Òвā ме је́трва сла̀га: „Нѐшто нȍво да ти ка̂жēм. Ај да пѝјēмо ка̀ву!“, а Мѝлен ка̂жē: „Ѝди, сѝгӯрно се Дра̀ган ожѐнио! Ка́жи јој да нѐ правӣ са̀[д] сва̀дбу, док не пòкосӣмо“. Шта̀ ћемо, на̀смијēмо се. Свѝ смо мӣ у бȍжијӣм ру̀кама, па како-бѝдē. Претрȍпљāвāмо сва̀шта, и злȍ и дȍбро, да бѝдēмо хра́бри.

Ја̂ сам удòвица. Ја̂ ѝмāм сѝнове и сна̀е. На̀јстаријӣ сӣн ми во́ђе са̀ мнōм, јѐдан у̀ Цр̄нōј Гòри, јѐдан у̀ Чајетини, ће́рка ми у Ȕжицу, дȍље ȕдāта. На̀пуштила шкȍлу и ȕдāла се. Ја̂ и òвāј ста̀ријӣ сӣн ми... Ѝмāм, жѐно, да ти прӣча̂м дȕгу прӣчу. Òћу да ти прӣча̂м. Бѝо је ôн та̀мо код Бѐограда, Грȍцкā, и ôн се ту̂ упòзнā с нѐкōм ђевѝчинōм. Шѐтō с њōм, шѐтō и пòбјегнē òд њē во́ђе. Нêће да је ȕзмē, а дòшла с њӣм. Ôн òде дȍље, су̀бота, на ту̂ ѝгранку, а òна òста пла̀кати са̀ мнōм и мòјиēм му̂жом. „Штȍ ме је òставио?“ Па òтишō у дру́ство, шта̀ ћеш му са̀де! Е да ви, жѐне, ка̂жēм, кад прȍшлē гȍдинē, ôсмōг ја̀нуара, зòвē òна. „Мѝлене“, ка̂жē, „јѐси ли тӣ?“. „Јѐсам!“ „Мѝлене, да̀ л се тӣ мѐне

сѐ̄ħāш, ка[д] смо шéтали?“, нѐ знāм кȕдā, вȕдā, „ Jâ би дòшла да те вȉдȉм.“ И мôј дȉвнȉ брâле, дóħе, и дàнā[с] ħе дóħи. Ја свѐ кâжēм, брезòбразница. Ôсмȉ јàнуар, мȉ слàвȉмо Бòжиħ… И òна тàкō ȕватȉ тôг мôг сȉна.“Да се ȕзмēмо, да прàвȉмо вјенчáње, да свàдбу“... Àјде, како год òħе, ја прȉстала. Мòја сѐстро, прòдадоше ми чѐтри крàве, прòдадоше бȉкове, двâ бȉка, тô близàнци бȉли, што кâжȕ – ко слȉке! Àјде, òħемо ли свàдбу – прàвише свàдбу. Кад ли њôј дȕнē ȕ глāву, кâжē: „Вóħе дивљáци жȉвē, јâ нéħу вôј да жȉвȉм! Слéпци, сàмо слéпци!“, и òде òна у Грòцкȕ. Бȉдē по мјѐсēц, двâ, ѐто ти је, дôħē. Бȉдē јѐдан дâн, двâ и òде. И тàкō сà[д]-да ви кâжēм, јàдан, ни стȉгō да бȉдē жѐњен, ни нѐжењен, ни знâм штâ је, ни кàко је. Òна ħе дàнāс дóħи, довѐшħе шħêр, зѐта и ȕнучāд, идȕ нà мōре. Ôн дòље нѐħе, òна нѐħе вóħе, а ȕватла га те се вјѐнчали ȕ цр̄кви. Ħѐцē нéмајȕ, мàтора је… Ма да ви кâжēм поштѐно, мòжда сам и грѐшна, мѐне је нȉје жàо нȉмало! Па нȉси тȉ мòгла да жȉвȉш са твòијēм чоéком и свòјōм свѐкрвōм како си жȉвљела код твòјē мâјкē. Ѐто, бȉла зȉмȕс гòдина како је дòшла. Двàе[с]-чѐтри гòдине како је бȉла без чоéка, ма прѐшла цијéлу др̀жаву. Дò сад нȉје рáдла нȉшта, нѐ знāм, кâжē једàнēс гòдȉнā бȉла у нѐкōј кафàни конобàрица. Тâ[ј]-јѐдан јој мȕж подлѐтио, каже бȉо пȉјан. Па тô си тȉ крȉва, јâ њôј кâжēм, што нȉси вòдла рачȕна о свôм чоéку. Ако вȉдȉш да је бȉо пȉјан, штò си га пȕштила сáмōга. Ôн сȉо пȉјан ȕ кола, нáкав се пòтегō и ȕбио га – тàкō прȉчā, јâ вȉħела нȉсам, кò ти тô вјѐрујē. Ȉмā шħéрку и двòје ȕнучāди. Ȉмајȕ сà[д]-тàмо прòдāвницу, рâдē. Òна свѐ њѐгā мàмкā да ȉдē ȉ ōн дòље, али ôн нѐħе. Ôн кâжē: „Jâ нéħу дòље! Да ја рâдȉм њȉма и да глѐдāм кà-ħе ми òна дàти да кȕпȉм пàклу цигáрā.“ Тâј сȉн ми је педѐ[с]-сêдмō гòдȉште, мàтор је... А ôн сàде, нѐ оженȉ се на врéме. Штà ħе сà њȉм бȉти и кàко ħе, јâ нѐ знāм. Jâ кâжēм, и кâжȕ му свȉ ови мòји: „Мȉлене, развѐди се сà њōм! Ако нѐш ȉħи дòље њôј да жȉвȉш, па развѐди се, да се не зòвē вјѐнчāнā жѐна твòја, па дâ, ако се нâħē нѐкā, да дôħē јòпēт.“

Јелена Марјановић, **Доброселица**

Сȉн ми је настрáдō. Прàво да ти кâжēм, кад би ȉмō нѐко да нам кâжē кàко је штò… Ȉзȉħе дијéте на врáта... Тô свѐ бȉ за дѐсет минȕтā, нѐ знāм нȉ јā. Jâ сам óвдје бȉла гдјѐ сам сàд. Сàмо је се мâлȉ поврáтио Мȉлан и ка[д]-кâжē: „ Бâко, пòтрчи!“ „Кȕд, сȉне?“ „Мôга тàту прȉтисō трàктор!» Jâ сам скòчила, нȉсам ȉмала кàд да се òбујēм. «Jâ óвдје, изà куħē?» «Нȉје, бâко, гòре!» Jâ пòгледах, и ȉмāм штà да вȉдȉм…

Jâ и ôн смо се чѐтири гòдине òко њȉх мȕчили, нȉје им зàфалило нȉшта. Греòта је, нѐ би њѐгōв грòб протрéсла, нȉје нам зàпињало нȉ за шта; ни за прáшак, ни њȉма за хрáну, ни за òдећу, ни за òбућу. Ȉшō је Весѐлин да рâдȉ, донòсио као птȉца, а да ми ôн òстаде жȉв, нѐ би мѐни бȉло тéшко.

Жи́вӣмо, ѐвāј, док је Весѐлин бӣо жӣв, ра́дио је, ѝшао по пѐслōвā, зарађи́вао дјѐци што трѐбā. Јесѐнас се ѐвō дѐгодӣ, ѐвā нѐзгода… Оспосѐбили су ѐвō сѐцијāлно – прӣмāмо ѐсам хӣљāдā и шѐсто дина́рā.

При́мāња нѐмāм – пѐнзију, па прѐактично бѐрили смо се. Јâ дѐкле бӣднēм мѐгла мӣцати – бӣће, а кад нѐ биднēм мѐгла, пу̏заћу. За́ њиг ћу трѐје жӣвот дѐти, ако бӣднē трѐбало. Свѐ што бӣднēм мѐгла зара́дити и стѐћи, у́ њиг ћу трѐје улѐжити.

О́вде жи́вӣмо, у ѐвōј ку̏ћи, па ѝмā четрдѐсēт чѐтри, пѐт гѐдӣнā. Рачу̏нāмо да би нѐкӣ плѐц од ѐпштинē, ако би по́стојала могу́ћнōст, да́ли на Вѐдицама да би им сагра́дили ку̏ћу тѐмо, блӣжē ѐсфалтнōг пу́та да им је блӣжē и лѐкшē. Тру́дио се Весѐлин да, ако ѝкāко мѐгнē, ѝмāмо ку̏ћу. А мӣ ћемо се тру́дити и бѐрити до зѐдњēг момѐнта зѐ њӣх да им пѐмогнēмо, да им нѐшто ствѐрӣмо. Вӣше ћемо се тру́дити него што се мѐже.

Зорица Марић, **Сирогојно**

Ѐвӣм пѐслом се ѐктӣвно бѐвӣм дѐсет гѐдӣнā с тӣм што је у Сирого́јну трѐдӣција да жѐнско де́те са првӣм кѐрāцима знâ и да плѐтē уз мâјку, ба́ку. Када сам изгу̏била пѐсао, трӣ, чѐтри гѐдине сам ту̏говāла што нѐмāм рâдно мѐсто и ѐндā сам се окре́нула тѐме. У Сирого́јну сезо́на крѐћē половѝнōм ју̏на, знâчӣ вѐћ би трѐбāли са гѐдишњӣм ѐдморима, прѐтӣ мѐре. Ка[д]-се мѐре зѐвршӣ, тѐкō и турѝзāм у Сирого́јну. Ѐндā су сѐминāри, сѝмпōзијуми, рѐкреатӣвнē. Кѐд нāс је сезо́на и кад нѐјвишē прода́мо, нѐјвишē прода́мо у тѐку лѐта. Али те́шко је зӣми до́ћи у Сиро́гојно. Лѐши су пу́теви и слѐбо се чӣстӣ. Це́мпери се крѐћӯ од двê ӣ-пō до пѐт хӣљāдā, прслуци, од хӣљаду до хӣљаду и трӣста, чѐрапе, двѐста педѐсēт до трӣста дина́рā − ни́смо ме́њали це́не зѐдњē трӣ гѐдине. Мӣ смо зѐдовōљни кѐда дѐћӯ прѐкупци из Црнē Гѐрē, и ѐни зѐрāдē на нѐма сӣгӯрно пѐдесет пѐстō, али мӣ смо срѐћни што и њӣма мѐжемо да прода́мо. Свѐ су жѐне ода́вде и тѐ из нѐјужēг кру̂га и бѐш трѐбā це́нити рâд, јер жѐне из Сирого́јна ѝмајӯ по́себно уме́ће ӣзрадē це́мперā. Кад кâжӯ да је цѐмпер из Сирого́јна тѐ сѐмо мӣ мѐжемо да препѐзнāмо. Тѐчно се знâ о́вде вештѝна плѐтēња, брѐј пѐтљӣ, сужа́вāње, цѐнтиметри, кѐко и штѐ. Ѝмā жѐне, које вӣдē ѐд ока. У ӣстō вре́ме плете́мо и у̀крајāмо це́мпер − и шнѐјдер и плѐтӣља. Ѐвō су свѐ прѐдузетнӣци, зѐнāтскē ра́дње и тѐ нам је вѐлика ѐбавеза гѐдишњā па јѐдва ѝ тō пѐстигнēмо, да ѝзмӣрӣмо држави. Нѐкада и нѐ, па ѐстајēмо дужни́ци.

Уз ба́ку свѐју сам нау́чила да плѐтēм, а како ѐдрāстā, жѐнско дѐте спѐнтāно нѐу̏чӣ да плѐтē. Свӣм и свѐчӣм се јѐш бѐвӣм, ми смо о́вде жѐне-ву̏чице. Свѐ зна́мо да рâдӣмо − и жѐнскē пѐслове и му̏шкē, тѐ нас је жӣвот нѐтерао, нѐ бисмо, вѐрӯјте. Ни́смо мӣслили да ће овѐкō бӣти, али за спâс свѐјē пѐ-

родицē... Али кад има́те по̀родицу, има́те дѐцу и вѝдӣте да вӣ угрѐжāвāте вȁшӣм нѐрāдом или несналѐжљивошћу свòју дѐцу, ѐндā мôрāмо и да копа́мо и кречи́мо и да цѐпāмо дрва. Свѐ рâдӣмо: и шȕма и врт и кȕвāмо, ѝдѐмо да бѐрēмо шȕмскē плòдове − мӣ смо као звѐри, прѐпуштени и Бȍгу и при́роди. Јâ тô ȕвēк кâжēм и тӣм се пòнōсим, јер јâ тàкō жи́вӣм и тàкō ѐсећāм и бȁш мôрāм да кâжēм. А од држàвē и мòјē дипло́мē − нѝшта. Тàкō шкȍлујēм стàријȳ ћѐрку, тàкō шкȍлујēм и млȁђȳ. Стàријā је завр̏шила мѐнаџмент и запòслила се, ȕдāла се, а млȁђà ћѐрка завр̏шила дизајн и сàдā и òна трѐбā да се ȕпӣшē − спрêмā прӣјемнӣ за факȕлтēт. Од пољопрѝвреднӣх произвȍдā ѝмāм свѐ оно што трѐбā за преживети. Нѝје òвō по́днēбље, јѐдӣно мàлина, јâ нêмāм свòју али ѝдēм да бѐрēм за нȍвац. И сȁмо за преживети. Прȍдајēмо пѐчȕрку, прȍдајēмо кȕпину, прȁвӣмо слàтка, цѐмове, сȍкове, сȕшенō вȍће, сȕшӣмо пѐчȕрку – свѐ и свȁшта, бѐрēмо чȁјеве. Свѐ је тô до државē. Када би држава формирала зȁшто, свѐ би тô мȍгло да бȕдē здрȁво, ѐколошкӣ и да се рâдӣ, да бȕдē плâћено. Врêћā ме кàдā дȏћу гȍсти и кâжȳ да òвō нѝје Сирого́јно цѐмпер. Пȁзите, òвō је цѐмпер Сирого́јно, вȕна је из Сирого́јна, од ова́цā које се узга́јајȳ у Сирого́јну. Плѐтӣља је из Сирого́јна, прѝјāвљена зàнāтска ра́дња, чѝтāва по́родица је ȕкљȕчена у òвȳ произво́дњу од ши́шāња òвцē, прȁвљēња вȕнē, прѐраду вȕнē, фàрбāње вȕнē и ȍпēт пȍсле пра́ња док ја њȳ ȕзмēм да... Тȳ су ȕкљȕчени и мȕшкӣ члȁнови: òдлазак, дȍлазак, мȍтāње, дѐца, свѝ су ȕкљȕчени. Док се изрàђујē и тȁчно док рâдӣм јѐдан ȍдēвнӣ пре́дмет колѝко сам зара́дила и ȍндā кâжȳ – тô нѝје Сирого́јно цѐмпер. Свѐ у свему, када жи́вӣмо и постоји́мо, дȍбро је, зàтō нѐ требā нѝкада рѐћи лȍше. Ако ме Бôг пожи́вӣ и при́рода спâсӣ, ȍндā ћу да постȍјӣм. Пôћēмо од тȍгā – ако смо здрȁво, сна́ћи ћемо се. Врлȍ мȁло је мла́дӣх љȕдӣ. Па мѝслӣм, мо́рајȳ да се ȍдрекнȳ и свȍјӣх гȍдӣнā и свôг живȍта, па чѐму да се прѐпустӣ. Мо́рајȳ да ѝдȳ за хлѐбом, за пла́тōм. Шкôла је ȍсам ра́зрēдā у Сирого́јну, а ȍндā како ко се снâђē – у Ȳжице. Òвō је мàтичнā шкôла и ѝмā ѝздвојено одељѐње Рȍжāнство, Жѐљине, Гȍстиње, Љȕбӣш и прȍсветни рâднӣци сви пȕтујȳ, а ово испод нâс су би́ли прȍсветнӣ ста́нови.

О́вде свѝ кâжȳ у Злàтибор, а кàдā кâжȳ на Злàтибор – тô знâчӣ да ѝдȳ у цѐнтар због турѝзма, али то је нѐшто због непозна́вāња.

Радомир Шопаловић, Мачкат

У ȍдносу на прȍшлȳ гȍдину мѝслӣм да ѝмā вѝшē посѐтилāцā. Што се тѝчē са́мē орга́низацијē, организâтори рâдē на тȍмē да усавршава́јȳ свȁкē гȍдинē òвāј и нѐкē недоста́тке, допуња́вајȳ, тàкō да кȁко кòјā гȍдина, òвā организа́ција је свѐ бȍљā. Свѝ ѝмајȳ квалѝтēт ѝстӣ, знâчӣ тô су нијàнсе сȁмо. Знâчи, између нâс, ѝмајȳ прȍшут првē клàсē.

Ми̂ смо до̀сад би́ли о̀сам пу́та̄ прва́ци. Ѐве̄ го̀дине̄ смо до̀били две̂ на̂граде што смо за̏довōљни јер вѐлика је конкурѐнција, ма̀ње̄-ви̏ше̄ сви̏ ту од коле́га̄ ѝмајӯ до̀бру пр̏шуту, до̀бру призво̀дњу. На̀ш ӯжички кра̂ј-[ј]е по̀знāт по произво̀дњи ӯжичке̄ пр̏шуте̄, зла̀тиборске̄ и ми̂ ѝма̄мо о̀длично по́дрӯчје за произво̀дњу ти̂х на̀шӣх сухомѐснатӣх проѝзво̄да̄. Јѐдӣнӣ су по̀знāти у све́ту ӯжичка пр̏шута, сла̀нина, коба̀сица и стѐља ко̀је̄ се пра̀ве̄ на о̀ва̄ј на́чин. Ми̂ ћемо се тру́дити да о̀станēмо, да ѝма̄мо до̀бар квали̏тēт, да мо̀ремо слу́жити свѐ го̀сте и свѐ при̏јатеље и ма̀ло да про̀да̄мо, да за̀ра̄дӣмо нѐкӣ ди̏на̄р.

Нѐма̄ ту̂ нѐке̄ та̂јне̄. То̂ је са̀мо до̀ма̄ће̄ да бу̀де̄ и ни̏шта без до̀да̄тӣх аро́ма̄ и конзерва̀на̄са̄, са̀мо со̂ и ме̂со.

Ја̂ мо̂ра̄м да ка̂же̄м – пу̀но сам за̏довōљан и пу̀но за̏хва̄лан јер сам ви̏дио да мно̀го у̀чеснӣка̄ ѝма̄ ко̂јӣ су се прино̀вили од про̀шле̄ го̀дине̄ и ви̏дӣм ја̂ да су љу̂ди про̀сто до̀не̄ли првокла̀снӯ и квалитѐтнӯ ро̀бу ко̀ја̄ ре̂тко мо̀же да се на̂ђе̄ под о̀вӣм нѐбом као што је то̂ да̀нас о́вде. И за̀то жѐлӣм о̀пēт да по̀новӣм да ко̀јӣ и ни́су оба̀ве̄штени преко ја̂вно̄г инфо̀рмиса̄ња, чу̀ће ва̀љда од сво̀јӣх ко̀мшӣја̄ и прија́те́ља да се да̀нас одр̏жава̄ и су̀тра и прѐкосутра о̀ва̄ Пршутија́да у о̀воме̄ на̀ше̄м ма̂ло̄м сѐлу, како се зо̀ве̄, Ма̀чкат.

М. Ј., Бела Земља

Двѐста педѐсēт ди̏на̄ра̄ па̀пуче. За мушка́рце има́мо ча̀рапе, вѐликē доколѐнице пе̂сто̄ ди̏на̄ра̄. Ова̀ко̄, о̀ве̄, те су три̏ста педѐсēт ди̏на̄ра̄, да, до̀бро. Ја̂ сам између Ӯжица и Зла̀тибора, Бе̂ла Зѐмља. Сва̀кӣ да̂н до̀несēм, до̀лазӣм. Иначе, у принци́пу, штри̏ка̄мо ја̂ и сна̀ја и ће́рка, по̂нчове, цѐмпере... Чѐтри и̏љаде. Ѝма̄ ле̂п ма̀нтӣл сѐдам и̏ља̄да̄. О̀вӣ су цѐмпери по пѐт иља̄да̄, има́те ова̀ко̄. Свѐ ву̀нено. Ево, ѝма̄ и су̀њу. Чак шта ви̏ше̄ зѝмӯс сам штри̏кала до̀ста му̀шкӣ вѐш, са̀мо што са̀д, о̀ва̄ј, нѐма̄м ѝштрика̄но, су̀ње са̀д. Па ку̀пујӯ, јѐсте, ма̀ло је са̀д, нѐма̄ се па́ра̄, али и̏па̄к шта̀ ко̀ме̄ трѐба̄, ку̂пӣ, погѐтову са стра́не̄ до̂ђу и ку̀пујӯ су̀њe. Ѝма̄ пр̏слӯка̄ ра̂знӣх вр̏ста̄: вѐликӣх, ма̀њӣх, жѐнскӣх, дѐчије̄. Да, да свѐ штри̏ка̄мо и о́вден али не, да̀нас пра̂знӣк па нѐ штрика̄мо о́вде због то̀га̄, а ѝна̄че ту̂ до̂ђе̄мо, ту сѐдне̄мо, штри̏ка̄мо и про̀даје̄мо и свѐ о јѐдно̄м тро̀шку ра̂дӣмо. И и̏де̄мо по ва́шарима и ѐто ти, кад бу̀дӯ ша̀бачкӣ ва́шари, о̀вӣ вѐликӣ ва́шари што посто̀је̄, ту̂ и̏де̄м с му̂жом с ко̀лима и та̀ко̄. Ѝма̄м до̀ста на́руџбине̄. До̀ста ра̂дӣм по на́руџбини. Зна̀јӯ мо̀ји, вѐрӯјте, о̀ва̄ј, сла̀ла сам у сад сам за Сло̀ве̄нију ра́дила дѐсēт ства́рӣ човѐку, чо̀век из Бѐограда. Ја̀шта, мо̀ре, свѐ. Да, ка̀ко да нѐ, мо̀же, може како го̀д хо̀ћете, ка̀ко да нѐ, мо̀же… Свѐ би о̀во̄ ња̏ма би́ло симпа̀тично, о̀ве ку̀ћице и по̀нчови су свѐ ле́пи. О̀во̄ је до̀ста а̀ктуēлно, о̀вӣ манти́ли, те ша̀ренē ча̀рапе, свѐга̄ ѝма̄. Не, не, за о̀дра̄сле, за ма̀њӣ жѐнскӣ чѐтрēс бро̂ј, сто̀ по̀сто̄, о̀вӣ су вѐћи, јѐсте. И ле́пе су, пу̀но су, и о̀ве̄ су па̀пуче пу̀но ле́пе, о̀ве̄ жѐнскē. Е,

а чàрапе сȉгурно нéмајӯ! Вȉдӣш како су симпàтичне, òвē шàренē су лéпе! Ѐто, ѝмāде свѐгā, свѐгā ми тô тŷ имáмо. Двáнēст кȉлометāрā пȕтујēмо према Ȕжицу. Па тô нȉје далѐко! Дòлазӣмо, шта ћу, нȉсам зàпослена. Рáдила нѐкад за Сирогóјно, штрȉкала. Па мнòго нам је вѐћā плáта кад јâ ѝштрикāм него да, òвāј, Сирогóјно врȕло мàло плâћā. Ѝмајӯ нѐкē жѐне што прòдајӯ ȉсто овàкō, а нêмā òнō њȉхово што су òни рáдили, тô је вѐћ изблéдело. Врȕло мàло òстало зàто што је слàбо. Сàд ћу вас вòдити јâ гòре, кòјӣ чòвек проȉзводӣ, кòјӣ вам гàрантујē – свѐ нâграде òднео. Нѐ бōјте се, јâ кȕпујēм кòд његā и, ѐво га óвде на пȉјаци, сȉгӯрно знâм, одвѐшћу вас ја код њѐга. Знâј да је чȉст мêд, нѐ стављā нȉшта и свȕгде шàљē, пòзнāт је. Мôј сȉн јѐднōм кȕпио на пȉјаци ȕжичкој рàкију и ôн је нàсуо нѐшто веровàтно. Кад је тô стàјало двâ дâна, сàмо ѝспарила рàкија, òстала вòда. Да, кàјмак кȕпӣш, вȉшē маргари́на. Ѝмајӯ òвӣ љȕди, произвођáчи су нàши ствâрно. Јâ знâм, ви нѐ знāте, ал ѝмā их, чâст изузéцима, стàве свàшта, тȉ дòнесēш кȕћи. Òвӣ Мàчкатāнци гòре пȓшуту, тô су лȉчно òни произвођáчи, лȉчно знâм. Лȉчнōг произвођáча, лȉчно су њȉхови. Врȕло мàло óвден ѝмā прѐкупāцā. Знâјте да су, Мàчкат је мнòго, тô је гòре код Златибóрца, мнòго су љȕди рâдни, òдāвно се бàвē, о[д]-стари́нā. Мòја пòкојнā мâјка је из Мàчката. Тô њȉни брàтић и њȉн брàт док је бȉо жȉв – свѐ су рáдили што су нàставили ѝ даљē да се бàве тȉм: да кòљӯ и да прòдајӯ пȓшуту, кàјмак, сȉр. Бàш свѐ њȉхово, јер знâм, нêмā óвде мнòго прѐкупāцā, врȕло мàло.

О ЖИВОТУ

Јâ сам се ȕдāла са четȓнаēст гòдӣнā. Ѝмāм сȉна и снàју и двòје дѐцē и мȕж. Òвāј, ȕнук ми је, сà[д]-смо прòславили осàмнēстӣ рòђендāн. Ѝмāм и прàунуку. Ȕдāла ми се ȕнука, ѝмāм прàунуче, ѐто, свѐ сам, хвáла бòгу, зàдовōљна сам, вѐрӯјте ми. Сȉн и снàја су сà мнōм и, òвāј, двòје ȕнучāдӣ и мȕж, зàиста на спрàту ѝмајӯ, али смо у зàједници. А ћéрка ми се ȕдāла, у Ȕжицу жȉвӣ, ѝмā двòје дѐцē. Тâ јој се јѐдна ћéрка ȕдāла и ѐто ти. Пòчēла сам да штрȉкāм, бàба ме наȕчила кад је ѝмала òсам гòдӣнā. Кâжē, јел зàиста је нàјтежē чàрапе исплѐсти, свѐ ти òвō нѐкāко ȉдēш, ал чàрапа! Мнòго проблемàтична! Вȉдӣш, плѐтēш одáвдēн дóвдēн, óвден мôрāш да пòкупӣш да би исплѐла пéту, па пòсле нàставӣш òво јел је врȕло мàло, знâш, кòмпликовāна, погòтову с òвȉм шáрама. Са òвȉм тȕ и тàмо. Дòбро, òвē сте плáтили, јѐсте, ове су лéпе, овàкō ѝмāте. Ѐво, òвē су вѐћē. Еве грејáчи. Сȉве, бêлē, оне су трȉста педѐсēт, чѐтристо динáрā. Òне су лéпе, ето ти. Нȉсам њȉх дòнēла ò[д]-кућē, знâш, нȉје сезóна. Ѝмāм, срце, свѐ што бȕдē трѐбало. Имáмо лéпӣг и шàлōвā, дȕшо. Вȉди, вȉдӣш кàкви су, кàки-гòд òћеш, ѝмā да нàправӣш! Кàпе мàло слàбијē ȉдӯ па тô, знâш, нȉс-

мо. По, по сѐдамсто, по пêсто, ѝмā рâзнӣх це́нā. Дваѐес ѐврā, шêсто дина́рā. Шêсто дина́рā су прѐслучићи, ѐвӣ пêсто, ѐвӣ шêсто, дваѐес ѐврā су, дваѐес пѐт, нѝје тô ску́по. Хѝљаду сѐдамсто. Нѐјскупљӣ прѐслук је двê хѝљаде. Ни́су ску́пи, вѐрӯјте да ни́су ску́пи зàтō што ѝмā тӯ пòсла, нѝје тô да нêмā пòсла. Је л ти се свѝђā? Òди да прôбāмо, дӯшо, òди да ба́ка прôбā, òди, мѝлӣ! Вѝдӣш кàкав је лêп. Је л му се свѝђā? Òвō ћу да му пòклонӣм. Ако, пòнесте му. Ва́жӣ, дà. Па, штà ја знâм. Брàт ми се зòвē Мѝлан, сѐстра Мѝлена и јâ Миле́са. Тàкō нас кӯм, штà ја знâм... Па тӯ сам бли́зу, да, мàло на брѐду го́ре, тӯј сам из Качѐра. Јој, òвō! Па сàд, сàд јѐсмо, зѝмӯс нѝје ѝмало на́рода. Зѝмус сам ѝшла мàло за Бѐоград. Нêмā о́вде зѝми нѝшта. Зѝми ти је о́вде за Нòву гòдину. Па сад ѝмāм дòста муштѐријē у Бѐограду. Дòста сам по стра́ни слàла кòјē-гдѐ, ствâрно сам ра́дила. Вѐрӯјте, кѝчма ми је òтпала о[д]-пòсла ра́дēћи. Па јâ и снàја ми пòмāжē зàтō, али снàја ми рâдӣ. Вѝдӣш и кâпā ѝмā у бòји рâзнӣх. Нêмāм сад, прòдāто па ни́сам стѝгла да нàштрикāм. Да, пàпуче, нêмā проблéмā, ỳзмите вѝ кòјē òћете. Òвē сте пла́тили. Дòбро, знâм, òвē двòје сте ỳзēли, òвē сте пла́тили, зàтō вам јâ кâжēм. Мòже, нêмā проблéмā. Ѝмāм јâ, бѝ̀ће ша́рā кàке хòћеш… И òвē су симпàтичне... Знâчӣ, òвē па́пе ѝмајӯ? Нѐ верујēм јâ да òни ѝмајӯ тê. Ни́сам сӯтра о́вде, мôрāм да ѝдēм. Прѐксутра дà. Шàренӣх? Ѝмāм. Тê су двѐста дина́рā. Дòбро, тê ти не́ћу да нàплāтӣм. Или прѐслук ил тô, штà хòћеш да ти пòклонӣм? Àјде, ва́жи, àјде, мòже, мòже! Трѝста педѐсēт и трѝста педѐсēт. Плâћене. Дòбро, ајде. Тô су двòје вѐликē и јѐдне мâлē. Плâћене су, плâћене су мѝле. Нѐ, не́ћу јâ. Јѐдне сте пла́тили мàлопрē, òвē двòје сѐдамсто и дѐветсто дѝнāрā. За òдрāслē? Па нêмам, а òвō је тѐби свѐ вѐлико, срѐце, на́ћи ћемо нѐшто за тѐбе, срѐце. Сӯтра ни́сам, до́ђи тѝ у нѐдељу, па ћемо мѝ... Мòже, како хòћеш. Мòгу јâ тѐби да ѝсплетēм. Дà, мôрā мàло вѐћӣ. Òћу, дӯшо, òћу, нêмā проблéмā, ура́дићу ти јā. Тô стâрӣ, стâрā бàба плѐла, сàд млàђӣ врѐло мàло плѐтӯ. Па слàбо је у Ỳжицу. Свѐ је стàло у Ỳжицу, сàмо двê фàбрике рâдē. Рâдӣ Ваљао́ница бàкра и Партѝзан јѐдан дѐо. Свѐ стра́шно пòстајē, òпāсно кòд нāс до́ле. Рѐци ми, свѝђа ли ти се кòјā кàпа? Нѐ носӣш? Ево ти јѐдно, поклòни нѐкоме. Òћу, нêма вѐзē, поклòни тӣ нѐкоме. Ето, вѝдећемо се, свѐ што бӯде трѐбало и мòгло, ја... Вѝ мѐне зòвите, нêмā проблéмā, не смѐтā тô мѐни нѝшта. Дòнēћу ја у нѐдељу. Ѝмāм, ва́жи, до́ћи ћу јâ рàнијē. Мòже. Свѐ што бӯдē трѐбало, да се догòворӣмо, ура́дићу ти јâ кòјӣ, кàкӣ гòд хòћеш. Ура́дићу ти тàкӣ са кӯћицама да се тѐби свѝди. Ва́жӣ, ва́жӣ, мòгу да вас òдведēм сàд и за мêд го́ре. Дòбро, дòбро, кад бӯдете хтѐли. Прѝјāтно, вѝдӣмо се.

Драган Јелисијевић, Никојевићи

ФАРМА КРАВА И ПРОИЗВОДЊА МЛЕКА У СЕЛУ НИКОЈЕВИЋИ НА ЗЛАТИБОРУ

Па да, јѐсте, знâш, дôђē ти, òвāј, òна је кò[д]-куђē, дòнесē млéко и èто. Ако си мóрō јѐдан, òвāј, нѐко да се бȁвӣ тѝме, ѐнē, тô су жѐне рáдиле, тô им је биò цѐлоднēвнӣ пòсō јер млéко је, òвāј, лȁко дȍлазӣ до бȁктēрӣјā и òвō... Ако тӣ нѐ водӣш рȁчӯн ò тôм, нѐ можеш да ѝзāђēш на тржӣште са млéком а кȁмоли са млѐчнӣм проѝзводима.

Јел вѝшē òнāј рâдӣ у фȁбрици ȍсам сáтӣ него јâ што рâдӣм око свòјē стȍкē. Што се тѝчē пȍљачнōг дѐла, тӯ ѝмā око сѐјāња и тô дȍста пòсла. Тô се свѐ зàвршӣ за пѐтнаест дáнā. Ѝсто тàкō сенáжа ӯ лето или силáжа зàвршӣ ѝсто ӯ јесēн. Овај силáжа се ѝсто зàвршӣ за десéтак дáнā. Мнȍгӣ кӯкајӯ да је тô тéшко на сѐлу. Нѝје лȁко, али је занѝмљив жѝвот на сѐлу. Тѝ мôрāш да вȍлӣш сѐло и пòсао кòјӣ рâдӣш. Свȁкӣ кòјӣ рâдӣ пòсао кòјӣ мôра, а нѐ волӣ га, нѐ требā да рâдӣ бѝло кòјӣ пòсō.

Зоран Јездовић, Никојевићи

За преживáре ако не прѝпрēмӣш дȍбру, кȁбасту хрáну, мȍжемо дȁти концетрáта колѝко хȍћемо по грȕлу, али нéћемо пòстићи нѝкада òнē ѐфекте, а тô је повећáње количѝнē нàмуженōг млéка по грȕлу, ако нêмāмо квалитѐтну кȁбасту хрáну.

Óвде ѝмā ӯслōвā. Знâчӣ, ако сѝн òстанē óвде, бѝће проширéња и бѝће нȍвӣх лѝтāрā млéка. Знâчӣ, на òвōм газдѝнству у двê хѝљаде једàнēстōј гȍдини, по зàкљӯченӣм лактáцијама ѝмали смо произвóдњу од пѐт хѝљāдā кѝлограмā млéка по јѐднōм грȕлу, што у нѐкōј будýћности мȍжемо повећáвати. Знâчи, са прѝпремōм дȍбрē кȁбастē хрáнē и са ӯпотребōм сѐмена нàјквалитѐтнијӣх бѝкōвā и тâј гѐнетскӣ нàпредак нàправӣмо и јȍш вѐћӣм него што јѐсте. Óвде, на òвӣм прóсторима, знâчӣ у сѐлу Нѝкојевићи, својеврѐмено смо ѝмали, знâчӣ прê нѐкӣх пѐтнаест гȍдӣнā, пêтсто товљенѝкā. Јӯнāд дàнас рêтко кȍ да òстављā, ѝзузев о[д]-свòјӣх крâвā. Тô је ӯправо òнō што смо прѝчали òвӣх дана – да је нѐдовōљан òднос знâчӣ тôг ӯлазнōг материјáла стȍчнē хрáнē, односно нѐгатѝвнā калкулáција за нѐкӣх дѐсēт хѝљāдā динáрā или 100 èвра по јѐднōм товљенѝку.

Нѐкāко ће се рéшити, сѐјаће се вѝшē силáжē. Млâдē трâве вѐштāчкē мóрајӯ да бѝднӯ, нѐ могӯ òне да бѝднӯ дѐсēт гȍдӣнā, чѐтри гȍдине па да рàзорēш. Тâ, òвāј кȁбаста хрáна се обезбéдила или трâвна силáжа. Рачӯнāм и да ѝмā дȍста домаћѝнствā кòјā се нѐ бавē пољопрѝвредōм, што жѝвē у грáду. Рачӯнā се да се ӯзмē и òд њѝх и тàкō нѐкāко ћемо се снáћи.

Мѝслӣм, ако дȓжава Србѝја жѐлӣ да врâтӣ ѐмладину из грâда на сѐло, на свѐју ѐчевину да тô обрѐђујē, мôрā бити у перспектѝви и јѐднōг размѝшљāња: бенефѝцӣрāнӣ рâднӣ стâж за свѐкōг озбѝљнијēг пољопрѝвреднōг произвођáча. Ѐндā нѐће бѝти крѐја Сȓбији нѝгде.

Драгица Јанковић, **Јабланица**

Мѝлорадов ѐтац и чѝче и дѐде, свѐ су се ôвде рѐдили. Ôвде стâра кȕћа бѝла. И ôвде ѐвō што су Вȕјовићи фѐмилија, ѐвāј Јáнковић, ѝсто ѐвā жѐна, тô је свѐ бѝло брѐство нѐкад. Е, сѐмо тѝ Вȕјовићи фѐмилија, тô је јѐдан ѝмао ћéрке, ко јâ сѐд што ѝмāм, па је дѐшō те се тȕј и прѝзетио и тѐкō је пѐстала тâ дрȕгā фѐмилија, а тô је ѝстō фѐмилија Јáнковића сѐмо што нѐсē дрȕгō прѐзиме, са жѐнскē стрáнē.

И тâј Мѝлорадов дѐда ожѐнио жѐну, ѐнō гȍре што је имáње нѐ брдо. Ѐна ѝмала јѐднōг брѐта, још тѐд бѝо у Беѐграду. И ôн је ȕмрō. Пѐслен је ѐна наслéдила тô имáње. Ѝмао је јѐдно дéте и жѐну. И тâ жѐна, што је од брѐта ѐстала, пѐла имáња прѝпало њôјзи, пѐла тôј жѐни. Ѐна њôјзи тô плáтила и нѝкад се пѐсле вѝшē, пѐсле бѐмбāрдовāње кад је бѝло, прѝчала ми је тâ бѐба, јâ сам стѝгла тȕ бѐбу жѝву, деведѐсет и нѐшто гѐдина је жѝвљела, кâже нѝкāко се вѝшē нѝшта нѝје знѐло о тôј снѐји и тôм њѐговōм дѐтету, дѐ л су ѝзгинули у бѐмбāрдовāњу...

И ѐни су трѝдесет дѐвēтē гѐдинē, тâј Мѝлорадов дѐда, ѐдē гȍре на тô жѐнино имáње. Ѝшō нáрод ради стѐкē! И дȓжō вѝшē стѐкē и ѐндāј лѐкшē гȍре ѝспуштӣш ѝ- шталē. Вѝдӣш, јâ сад мôрāм да тѐрāм одáвдēн двѝје крѐве, а ѐнō тȕј. И гȍре нѐправили кȕћу, зѝдāну и тȕј су жѝвљели и тȕ сам се јâ ȕдāла. Тȕј сам ја дѐшла, тȕј, гȍре. И бѝо Мѝлорадов стрѝц, ѐтац му ȕмрō у пѐдесēт дрȕгōј гѐдини, нѐшто од бȕбрēгā бѝо бѐлесан и ȕмрō, мâјка му ѐстала. Ôн је јѐдан бѝо, ѝмā тê рођáке. И тѐгā њѐговōг дѐдē још ѝмала, ôн и још ѝмао двѐјицу брѐћē, ѝмō тȕ сѐстре, јѐдна се ȕдāла нѐгде у Стȕблу. Ѝмāмо мѝ нѐкē фѐмилијē у Стȕблу, јѐдна ȕ Мокрȕ Гѐру, шта ја знâм тô. Тâ двâ брѐта ѐдȕ, ѐдијēлē се и ѐдȕ тѐмо у планѝну и тѐмо жѝвљели. Ал тô ми је бѐба прѝчала стô пȕтā. Ѐстанēмо нѐ[с]-двије сáме. Јâ гâјӣм ђѐцу, ѐвā стрѝна ми и свѐкрва ѐдȕ зѐ стокōм и мѝ смо зâједно ȕ куће и тѐкō бѐба сѐ мнōм прѝчā свѐшта.

Тâј Мѝлорадов дѐда мѐло је бѝо нѐкō, нѐшто је рáмō и нѝје бѝо спѐсобан. Бѐба му је бѝла спѐсобна жѐна. Педѐсет кѝлā је кукȕруза нѐсила из Ȕжица, на рамѐнима. Нѐкад се ѝшло пјѐшкē. Ѐна бѝла чѐвек, ôн чȕвао стѐку. И тâј му се јѐдан брѐт ѐженӣ, óвде бѝли свѝ у зâједници, и сѐд, нѐрмāлно: „Нéћемо да жѝвӣмо зâједно!“ и тâј брѐт повѝкао:

„Јâ нéћу да издȓжāвāм Мѝркову и Јѐковину дѐцу!“ А жѝв им бѝо ѝстō тâј свѐкар, њѝн ѐтац, Ѐбрен се звѐо. И дôђē дрȕгӣ му брѐт из вójскē, Дрѐго-

мӣр и ôн, òвāј, и њѐгā прегòворӣ и òни ȍдӯ тȁмо, òдвојē се и ȍдӯ у планѝну. А нѐшто му òцу нѝје гòдило, тô ми је бȁба при́чала стô пу́тā, тâј њêн свѐкар, три́ дâна нѝје јѐо. Тȁд је тô нѐкад би́ло, мòжда си тӣ зȁдовōљан код вас, нѝје се тô дије́лило, знâш, него су тô би́ле за́друге вѐликē, као, прòпō си ако се пòдијелӣш! Тô ни́су љȳди ȳченӣ да́ли да се дѝјелē.

И òни òтишли тȁмо, у планѝну, одије́лили се, и ôн трӣ дана нѝје ȳзимао хлѐба; свѐкар је шу́тō и лѐжō. И трѐћӣ дâн пòвӣчē Мѝлорадовōм стри́цу, òвāј што жи́вӣ у Бео́граду:

„Хȁјде“, каже „дâј ми мȁло хлѐба из дȍвāлā!“ Би́ли òнō, кô сȁд вѝсēћē, тô је би́ло у стâрим òнӣм кȳћама, зва́ли се дȍвāли. „Дâј ми, кâжē, мȁло хлѐба.“ И ȍндā је пови́кō тôј бȁби, Мѝлорадовōј снȁји, кâжē, òвāј: „Јȁкове, јâ òћу да òстанēм с тȍбōм и са твȍјōм ђѐцōм!“ Òна рѐкла, ба́бо га зва́ли: „Тӣ мȍ-ш òстати, ал мȍја ће ђѐца пȍлипсати ȍд глāди.“ „Па“, кâжē, „ако òни лѝпшȳ, нек лѝпшēм ѝ јā.“

И тâ двȍјица ȍдӯ тȁмо на Вȳчјāк, тȁкō се зȍвē мјѐсто, и òженӣ се òвāј дрȳгӣ и нијѐдан не́маднӯ дѐцē. А òтац им нѝкад не ѝшō, нѝкад. Ôн је ѝшō тȁмо рȍђāку дрȳгōм... Зȁмерио се нѐшто с њѝма, кȁко се тô издије́лили и кâжē, рѐкō им: „Кад вам јâ дòшō, свȍ вам дòбро дòшло!“ И òни су би́ли та́мо, жи́вљели, и кад су òстарили вѐћ, òни ти дôђȳ Мѝлорадовōм òцу и стри́цу да их òни издржа́вајȳ. Дôђȳ и да да́дȳ тô има́ње да òни ȍ њима вȍдē брѝгу, вѐћ су би́ли стȁри. Стѝгла сам јâ њѝх свѐ четворо, мѝслӣм, тȁмо у планѝни су би́ли. Би́ла ми тâ свѐкрва, би́ла стрѝнā, глѐдали их, ѝшли òвӣ, али бȁба је зȁмерила. Стô пу́тā је рѐкла: „Ма да је мѐне нѐко тô пи́тō, јâ тô нѐ би. Јâ се дòбро сѐћām кад су òни рѐкли да мȍју ђѐцу, да не издржа́вајȳ.“

Вѝдӣш кȁко је тô крȳг òтишō, знâш. Тȁмо рѐкли, али дòшō да их òни сȁхрāнē. Ѝдēмо ѝ сад, пâлӣмо ѝ њима свѐ́ће и на грôбље нȍсӣмо њѝма. И свѐ су тê зȁдужбине, мѝслӣм, и свѐ су тô òбавили... Пȍсле Мѝлорадов òтац ȳмрō, ал јȍш су òни жи́вљели, двȍје њѝх. И тâј Мѝлорадōв стрѝц, о́вде што је бѝо, и Мѝлорад, свѐ сȁхране, свѐ су тô... И тô је òстало тȁмо. Ѝмō и Мѝлорадов дѐда има́ње и ѝмали тâ њѐгова брȁћа, и тȁмо ѝмā дȍста има́ња и тȁмо углȁвнōм ôвце би́ле. Про́стор знâш кȍлко! По трѝ, чѐтри хѐктāрā су тô лѝваде јер је тô сȁд сȁстављено и о[д]-тѝх дêдā...

И ѐто, знâш, тê сȳдбине су, кад тӣ то пòгледāш, стра́шне.

И сȁд тȁмо, вѝшē, о́вде су, знâш, мȁњē су парцѐле, а тȁмо вѐлико има́ње. Ѝмō је Мѝлорадōв дѐда и још плȳс двȍјица њѐговē брȁћē. Тȳј су трѝ дêла има́ња. Òни о́вде нѝшта ни́су ȳзēли. Òни òтишли и ȳзēли вѝшē тȁмо, а òвомē дѐди о́вде òстало мȁњē и ȍндā је сȁд тȁмо вѝшē има́ња. Тô би́ло сȳпер за стоку. И зѝми су би́ли. Ѝмā кȳћа дрвенā, ѝмā мљѐкāр, ѝмā ȁмбāр, штȁле двѝје,

вѐликē, свѐ тô ѝмā, ал сȁд нѝко не жи́вѝ ѝ томе. Тô вѐћ прòпадā. Сȁмо се ȍдē овȁкō, прѐко љета да се пòкосѝ.

Тȁкō, ѝмā тѝх сȕдбѝнā нѐкѝх, да чȍвек, кад прȁтѝ...

Ѝстō о́вде, нѐкā кòмшѝнка, дȍле нѝжē јој је кȕћа, пѝо јој òтац и ȍдē код нѐкōг рȍђāка њѐговē жѐнē. Бѝо пјȁн, и[з]-кафȁнē. Пôђē сȁ њѝм јȍш нѐкō дру́штво би́ло и ôн тȕ̂ј зȁноћѝ, код тôг рȍђāка и сȕтра да ѝстанē и нêмā га. Кад ôн мр̀тав! А млȃд чȍвек бѝо. Бѝо је сирòмашан, ѝмао је трѝ ћѐрке, ал је тȁкō вòлио да пȍпијē и тô. И сахра́нили га. Пошто јȍш тȕ̂ј бѝо нѐкѝ чȍвек, двòјица, трòјица, нѝје се обдȕкција вр̀шила, òни ти пȍчнȕ̄ кȕцкати по сѐлу – мòжда је га нѐко уда́вио. Òвāј чȍвек, нѐпријāтно му би́ло у њѐговōј кȕћи... И дòкōлā се да пȍслен двâ мѐсēца ѝзвр̀шē обдȕкцију. И при́чао је тâј чȍвек што нòћио кȍд његā, свѐ је ôн бѝо прѝсутан. „Свѐ ура́дише“, кâжē „нѝшта не нàлазē, јâ се сȁтрē.“ Кâжē, òнāј јѐдан дȍктор пȍвѝка: „Дâј још да пògледāмо јêдњāк!“ Ôн вàљда јѐо пàприку и пѝјан нѝје глѐдао и пòвраћō. И тâ пàприка се ѝставила у дȕшнѝк...

И òставѝ тê трѝ ћѐрке, òне òстале с мâјкōм. Òна би́ла тȕ̂ј, „Хѝдротѐхника“ кад је пру́га прȁвљена, òна јȁдна ѝшла те чѝстила. Јѐдна је ѝчила вѝшē шкȍлу, òвē двѝје по чѐтри ра́зреда, àјде, чȕ̂вāј ôвце, и тô... И чѝчā њѝн, рòђенѝ брȁт тôме, пȍп бѝо у Ча́чку. Завр̀шио за пòпа и тô је бȁш бѝо... Ѝмō трȍје дѐцē, двâ сѝна и жѐна му је би́ла ле́па... И дòлазио је о́вде, пȍп Рȁтомѝр се звȁо... Кȕћу ôн је дȍле бȁш унапре́дио у јѐдно сѐло, како се зòвē, код Слȁтинē нѐкō сѐло. И звòнару нàправио и свȁшта тȁкō. Бѝо нàпредан чȍвек. И нѐшта јȁдан... Цѝкнē. Приме́тили су кȁко је жѐну малтрети́рō, да ѝдē са нѐкѝм, да òвō, да òнō, па нагòнио дѐцу да пòстē... Тô су би́ли тѝ нѐкѝ пр̀вѝ симпто́ми. Вàљда жѐна нѝје мòгла вѝшē нѝгде вѝшē од Вâљева, њêни су тȁмо лêпо жи́вели, пòкупила се и òтишла. И ôн нȍрмāлно, кад је тô бȍлесан, с пòсла га скѝнули. Ѝмō је нѐкȕ̄ пѐнзију, штà јā знâм. И ôн се врâтѝ тȁмо, на бȍсанскȕ̄ грàницу, где се и рòдио. Тȁмо му жи́вљела мâјка. Òвѝ су се о́вде одијѐлили свѝ, али кад је брȁт тâј ȕмрō, ôн тȁд бѝо пȍп, бѝо ѝмȕ̄ћан и свѐ тô, и пома́гō òвē трѝ и вòдио их вàкō прѐко лета... И он пòдигō брȁту спȍменѝк. Тôј Дрѝнци, снàји, пòмогō. Напи́сао као да Дрѝнка и ђѐца му пòдижȕ̄, а ôн је финансѝ́рō. И ôн се разбòлѝ и дôђē о́вде у планѝну, ȕ тȕ̄ стâрȕ̄ кȕћу др̀венȕ̄. Нѐкад је нòсио òнȕ̄ мàнтију, нѐкад је бѝо дòбро, нѐкад нѝје, нѐкад пјѐвā...

И дòколā се тô врије́ме да тâ нàјстаријā, о́вде жи́вѝ бли́зу, пр̀вā је кòмшѝнка дȍле, у Дôњōј Јȁбланици, да ти сȍцијāлнō, њѝма је цѝљ сȁмо да нѐкогā обȁвēжȕ̄ са тѝм љȕ́дима да их нѐко прѝхватѝ да их глѐдā. Ѝмā ôн тȕ̂ нѐкȕ̄ пѐнзијицу, пȍмōћ и тô. И òна, штà ће, чѝча јој рòђенѝ, кâжē. И стâлно му је тȁмо ѝшла и кȕповāла му и панталóне и пр̀слук и хра́ну донòсила, ћѐбāд. Пònекад дôђē и кâжē: „Ѝсцијепа ћѐбе, свȍ ѝскидā“. Òна вòдила рачу́на о њѐму и

кад је ôн ȳмрō, ôн трȍје дȅцē ѝмā, двâ сѝна, ожѐнили су се, ћéрка му се ȳдāла, и кад је ôн ȳмрō, тâ синȍвица га сахрáнила. Дȍшли су, звáла ме, те јој помáгала дȍле око тê сȁхранē. Дȍшли су нà гроб, онàкō, свѐ троје, жѐна му нѝје дȍлазила. И тâ синȍвица му ȳдарѝ спȍмēн. Вѝдѝш, обр̏нуло се. Да ôн њѝх нѐкад пȍмогō, ȍна се лêпо ȳдāла, ѝмā двâ сѝна, јѐдан јој сѝн рâдѝ на жѐлезници, факȕлтēт завр̏шио, дрȕгѝ ѝсто на жѐлезници, ожѐнио се. Ȳдāла се лêпо... И вѝш како се тô... И ȍна свѐ зàдужбине тê ѝздāла, а ѐто, ѝмā трȍје дјѐцē...

Бѝо нѐкѝ вѐликѝ снêг, јѐдва га ȍтудā и превȕкли. О[д]-тê синȍвицē мȕж бȁш се àнгажовали и довȕкли га óвде ȕ цр̏кву. Тô влàдика нарéдио пошто је бѝо пȍп и ȍвāј нȁш пȍп ȕ цр̏кви и он бѝо пренȍћио ȕ цр̏кви па га пȍсле, óвде сахрáнили у грôбље ȍвō óвде. И, ȍвāј, љȕди су дȍшли, стȁвили нѐшто нà гроб, кȍд нāс је тô ȍбичāј. И ȍтишли су, више нѝсу дȍлазили на чѐтрēстѝ дâн, ни на пȍмēн, нѝ на шта нѝсу дȍлазили. Ȍвā је тô свѐ ȍбавила, јà, како ѝдȕ, и тâ панàија и свѐ тô ȍбавила, спȍменѝк, свѐ. Јâ бȁш кâжēм, вѝдѝш кȁко је... И ȍна кâжē: „Штà ћу, и он је мôм ȍцу пȍдиго спȍменѝк... нȁс је упѝсō.“

Миља Јовановић, **Сирогојно**

Мѝља Јовáновић из Сѐрдāра, рȍђена Ђóковић, ȍдмā о[д]-цр̏квē дȍље… Ђóковић се презѝвала ђѐвојачкō, а Јовáновић сȁде... Рáсла сам у Ђóковићима, одáвде нêмā мнȍго. Јѐси л ѝшла гȍре ђê је цр̏ква? Е ȍвō дȍље, ȍ[д]-цр̏квē, кад прôђēш ȍнȕ дȍље стрâну, пȍгледāш дȍље, ȍдмā сѐло тȕ̂, нêмā мȍжда... А нѐ знāм, не ȕмијēм ти ја да израчȕњāм кȍлко кѝлометāрā, ал нêмā мнȍго. То је Ђóковић, тô се зȍвē прѐзиме јѐдно Ђóковићи Пáвловићи, али тô је свѐ јѐдно вàкō сѐло, сȁмо двâ рáзличитā прѐзимена. И, ȍвāј, тȕ̂ј ти је ȍдмā блѝзу, тô је јѐдна ȍпштина, што кâжȕ̄, јѐдно сѐло, јѐдно свѐ... Кȕпујēмо гȍре свѐ у Сирогóјно, јѐдна прȍдāвница óвде...

И ȕпознāла се. Жѐнио ми се је мȕ̂ж јѐднōм. Жѐнио се јѐднōм, дѝјете! Јôј, шȕти!... Па кȁко, тô је блѝзу. Тô су ѝгранке, свѐ зàједно, пȍслен ȍногā рàта. Пошто ôн је слȕжио вôјску код Тѝта трѝ године и ôн је дȍлазио ȍвāмо. На ȍсуство дȍшō и бѝла јѐсēн, комѝшāње, кукȕруз. Ȍндā је нáрод рáдио, сѐло бѝло рáдило, сѝјāло се, жѐло се, и кад скȕпѝмо ȍнō мàло љѐтинē, мѝ̂ зôвнēмо јѐдно вѐчē јѐдан, јѐдно дрȕгѝ, као мóба и да ȍкомѝмо тâј кукȕруз, да се тô срêдѝ. И зôвнȕ̄ армоникáша и ѝграā се пȍшљē. Јà, дрȕгō врéме, ѝгранка и свѐ. И тȕ̂ј смо се ȕпознāли. Жѐнио се млâд, млȍго млâд, штà смо... Ѝмō дȅцē, ѝмō. Ѝмā, ȕдāта тàмо у Беȍграду. Дȍлазила сȁд тàмо нà свадбу ȍвōј ȕнуци. Ѝмā и ȍна ђȅцē, ȕдāта, ожѐнла сѝна и ȕдāла шћêр. Тâ њѐгова шћêр што је с пр̏вōм жѐнōм ѝмао дијéте... Нѝсам размѝшљала нѝшта. Ȍнō, мâјка га одвѐла, нѝје дáла да ȍстанē кȍд његā и ȍставила кȍд њēнē мâјкē и ȍна се ȕдāла. Ȍна је сȁд ȕмрла, и ȍна. Дȍлазило то дијéте, али пȍријетко. Рѝјетко

је дòлазила. Дòлазила је ка[д]-смо жѐнили си̂на... Нѝје ôн толѝко бѝо... Òно ȍднијето ма̂лō. Ôн се, пȍшље, трѝ гȍдине бѝо ȕ вōјску, ожѐнио се... Нѝје толѝкō, прѝвлачито би́ло јѐдно дрȕгōме. Са̀де вѝдѝм, и ако се ра̀здвојē, òнō ђѐцу нȍрмāлно нѐ брāнē, глѐдајȳ. Òндак је би́ло нѐ дā ти дије́те, вѐлѝ ѝ тѝ ћеш бѝти дрȕкчијѝ, òткуд знāм...

Ма јѐсам ја̂, ал мȍји бра́нили... Мȍј бра̀т бѝо на òнē а̀кције. Ѝшō где се обраћи́вала зѐмља. Бѝо је мла̀ђѝх гȍдѝнā ȍд менē… А мȍјōј ја̀днōј ма̂јци мѝло и òна, ȕмрō јој чȍек, òна са̀мо сѐдам гȍдѝнā жи́вљела са чое́ком. Па ја би́ла на̂јстарија̄, бра̀т са̀мо гȍдина мла̀ђѝ ȍд менē, а сѐстра трѐћē, мȍжда двје́ године, трѝ пȍшље. Òна òстала у пѐленāма. Мȍј òтац бѝо по гра̀ничāрима и дȍшō од гра̀ничāрā, ожѐнио се и дȍбио туберкуло́зу. Òндā нѝје би́ло ни лије́кōвā. Нѝје ѝмао лије́кōвā, нѐкѝ тра̀вāр му да́вао, ал ја̂ тȍ сла̀бо па̂мтѝм...

Сјѐћāм се, она̀кō ма̀ло, да ме на̀гонио да на̀ȕчѝм да пре́дēм... Òндā ти је ва́жно би́ло да плѐтēш, да пре́дēш, сла̀бо је шкȍла, да је нѐко ѝшō, ал òнō двȍје ни́су ни јѐдно. Ма̀ло сам за̀пāмтила... Ма̂јка три́десēт ѝ некȳ ако је ѝмала. Òндāј су се ма̀ло зрѐлијē ђѐвōјке уда́вале и ма̂ломци жѐнили. А сѐдам гȍдѝнā сам жи́вљела и ѝмала свѐкра и свѐкрву, а ѝмала ђевѐра, ал ђѐвери се свѐ издије́лили и òтишли. Јѐдан òтишō ȕ Чајетину те се запȍслио. Њѐгā су ђѐрали као комȕнисту док нѝје дȍшло, зна̂ш, òвō врије́ме, кад су би́ли чѐтнѝци, партиза́ни, òнō, зна̂ш, док нѝје Ти́то присвȍјио и ôн пȍшље, ôн се запȍслио ȕ Чајетини. Та̀мо дȍбио ста̂н, та̀мо се и жѐнио. И зва̀о тôг ђѐда, òца њѐговōга, да ѝдē та̀мо кȍд његā, ал ôн нѝје мȍгао нѝђе. Наȕчио на сѐлу, кȍ[д]-својē кȕћē и пошто је òнā ба̀ба ȕмрла... И та̀кō сам ти ја̂ одра́сла по жѐтви, по кȍпāњу. Òндāк је би́ло – ако шта̀ да за̀рāдѝш, ȍдēш нѐ̄ђе да̀нāс да кȍпāш кукȕруз или жњѐш и мȍбе су би́ле. По мо́бама јѐдан дрȕгōг пома́гало. Òндāк је на́род сѝјао сва̀к пȍмало нѐшто да би прежи́вио. Али са̀дā јȍк, са̀[д]-свѐ из прȍдāвницē...

Би́ло на́рода вȕдā, тѝ ни́си мȍгао... Мȍј чȍвек ра́дио ȕ зāдрузи, бѝо секрѐтāр за̂другē, пȍсле дѝректор за̂другē. Би́ла ти је дȍље за̂друга, па ти је би́ло сѐло ѝмало ђѐ да прȍдā. Откупљи́вала се и стȍка и свѐ пȍшље шта ѝмā, проѝзвод нѐко… И òнō шȕмскō што се бра́ло ѝмало се ђѐ да прȍдā. Дȍле би́ло у Сирого́јну. И пȍшљен отвȍрио се каменȍлом, о[д]-ка̀мена што се ра́дило, па се отвȍрила и òнā ва̀брика гȍре, са̀[д]-што је за̀творена Па тȍ грдан на́род! Ѝзјутра ȕстанēш, ѝзāдē ра̀но на пȍсо. Тȍ са̀мо ца̀кā пȕтом! Са̀д нѐмāш нѝђе нѝкогā да чȕјēш... Јао, би́ло је тȍ! Па ва́шири гȍре ко[д]-цр̄квē, зна̀ло се...

Нѝје нѝ њōјзи ла̀ко, ȕмријē ми, бо́гме, пȍшље и си̂н, за̀ гȍдину да́нā... Нѝје ни òсјећō. Òнā на̀јгорā мȕка у гла́ви. И у Беȍград на опера́цију... Ни́су га ни апѐрисали, са̀мо ва̀ђели шта̂ је... Пр̄вō упȕтили га, ѝшō је на̀ Ȕжѝце, ѝз

Ӯжӣца за Београд. Ỳ Ӯжӣцу ја̂ ѐтишла, шѐстӧг вѐбруара му бӣо рѐђендӓн, а ѐн педѐсѐтӯ ỳзимӧ...

Дӣјете, штȁ сам прежи́вљела! Дѐбро, прӣчӓм ја̂ овȁкӧ са жѐнама па кад се вӣдӣмо, ѝзведѐм нѐкӯ ша́лу. Од мỳкѐ, ја̀дна! Мѐ̂ј жѝвот зна̂ кȁко ми је ка[д]-сам са́ма... А штȁ лȁко! Нȁјгорѐ је, дѝјете, ѐ[д]-срца. И ка̂жӯ – ма̂јка да ѝмӓ нѐ знӓм кѐлко ђѐцѐ, свȁкӧ јој је јѐднӓко, а ја̂ сам сȁмо њѐгӓ јѐднӧга рѐдила! Јѐ̂ј, тӣ си мла́до дѝјете! Нѐмӧ̂ј ѐстајати на јѐднӣјем! Нѐ би нѝкомѐ рѐкла! Ѝмӓ срѐтнијѐг же́нӓ... О́ђе, јѐдна је мѐ̀ја врѐсница би́ла ỳмрла, јѐш јој нѐмӓ гѐдина, о́ђе ѐдмӓ, ѝсто Јова́новић. И ѐна јѐднӧг сӣна, и њѐ̂јзи пѐшљен чѐвек ỳмрӧ прѝје мѐ̂га и нѐшта ми сӣне, нѐ знӓм кȁко, и ѝзбијѐ ѐко. И ѐста бѐз ока. И о́ђе дѐлазио мѐ̂ј сӣн, онȁкӧ дѐ, и обѝлазио га. Ја̂ ка̂жѐм Ми́ћу мѐ̂ме: „Мӣ́ћо, свӣ́рӓш?“ „Свӣ́рӓм.“ Сви́рао у тру́бу. Слȁбо и свӣ́рӓ. Сӣн му свӣ́рӓ, ожѐнио се. Сре́дио згѐдно. Али сӣн се ожѐнио и снȁја нѐ̂ћѐ о́вде да бѝднѐ и ѐтишли су, у Ỳжицу стȁнујӯ нѐ̂ђе... А зна̂ш кȁко је тѐ̂ срѐ̂ђено, кѐ̂ у гра́ду... Ѐн је ра́дио као кѐнобӓр. Ра́дио је гѐ̀ре на Вѐдама. Пѐшље је ѐтишӧ. Рȁстурӣ се у Сирого́јну за̂друга. Ѐн је ра́дио ѝсто у Сирого́јну, бȁш на о́ђе ѐнӧ̂ј кавȁни ђе ви сȁд гѐ̀ре стȁнујѐте. Тỳ̂ је слу́жио, ра́дио, би́ло му бли́зу и свѐ̀ се рȁстурӣ, а ѐвӓмо прѝспела ђѐца за шкѐлѐ. И ѐн ти ѝшӧ, нѐшто му нѝје ỳспјело и ѐде ти у Ѐрӣље. И ỳзмѐ прѝвӓтнӣка јѐднӧг, тȁмо ра́дио, у Ѐрӣљу. И сȁ[д]-кѐ̂- знӓ ђѐ̂ је ѐн тѐ̂ мѐ̀гӧ да дѐ̀бијѐ.... Бѐ̀лѐст нѐ̀ бӣрӓ нѝкогӓ. Ѐткуд њѐ̀га да нȁ̂ђѐ, ни са́ма нѐ̀ знӓм, ѐто...

Тѐ̂ ти ка̂жѐм, ђѐ̂ јој лȁко. И ѐна жѐна, ѐна мѐ̂рӓ да прѐмислӣ се. Али, ѐвӓ̂ј, мѐ̂ј чѐвек пошто је ѝмӧ тѐ̂ дије́те јѐдно, ѐн је њѐму да́вао свѐ̀ издржа́вӓње док је завр́шило шкѐ̂лу. Док је пора́сло и завр́шило школу, свѐ̀ пȁре да́вӧ. И та̂ј дрỳгӣ чѐвек, тѐ̂ њѐговѐ прѐ̀вѐ жѐнѐ дѐлазио дѐ̀ље те тра́жио кад нѐ̂мӓ. Пѐсирѐмашан бѝо. И сȁд, ѐн је се бѐ̀јао кад ѐн ỳмрѐ да ће ѐнӓ̂ј ѐпѐт тра́жити кỳћу и свѐ̀ да пѐдијели. И ѐн ти прѐведѐ, нȁпӣшѐ тестамѐнт, на ѐбадвоје ђѐцѐ и да̂ мѐне... Да ѝмӓм да ме глѐдајӯ, да ме лијѐ̂чѐ пѐ̀д старѐ̂с, и зна̂ш, на при́мер, тѐ̂ свѐ̀. И А́цо да ѝмӓ пра́во да ра̂дӣ, да ỳжӣвӓ, свȁ̀ пра́ва, сȁмо нѐмӓ ни да прѐдӓ нѐкѐ̂м, да ѐтӯ̂ђӣ, тако нȁвео. Избо́ацио јѐдно па́рче зѐмљѐ за ту шћѐ́рку прѐ̂вӯ. И ѐн тѐ̂ напи́сѐ и ѐставио мѐне тȁмо да ја̂, кад ѐн ỳмрѐ, да ја̂ тѐ̂ да̂м А́цу да зѐ̂внӯ трӣ чое́ка да се пѐтпӣшӯ и тѐ̂ кад зѐ̂внѐм ỳ Чӓјетину за на́сљедство да ми то преда́мо. И ја тѐ̂ тȁкѐ̂ ỳрӓдӣм...

ЛИТЕРАТУРА

Барјактаревић 1963: Д. Барјактаревић, *Акценат новопазарско-сјеничких говора*, ЗбФФП I, 1–148.

Барјактаревић 1966: Д. Барјактаревић, *Новопазарско-сјенички говори*, СДЗб XVI, Београд, 1–177.

Babić 1986: S. Babić, *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, JAZU i Globus Zagreb.

Белић 1905: А. Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије*, СДЗб I, Београд.

Белић 1926−27: А. Белић, *Приказ*: *Др Б. Милетић*, *O srbochrvatskych intonacích v nareči štokavskem* ЈФ VI, 225−232.

Белић 1991: А. Белић, *Из новије акцентуације* II, НЈ, књ. III, св. 5– 6, Београд.

Белић 1999: А. Белић, *Историја српског језика* (Фонетика, Речи са деклинацијом, речи са конјугацијом), Изабрана дела Александра Белића, књ. IV, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Бјелаковић−Марковић 2009: И. Бјелаковић, М. Марковић, *Послеакценатска дужина у говору Новог Сада* у: Говор Новог Сада, св. 1: Фонетске особине, Лингвистичке свеске 8, Нови Сад.

Бошњаковић 2009: Ж. Бошњаковић, *Преношење акцената на проклитику у говору Новог Сада*, Говор Новог Сада, св. 1: Фонетске особине, Нови Сад, 79–109.

Вуковић 1938–1939: Ј. Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, ЈФ XVII, Београд, 1–114.

Вуковић 1940: Ј. Вуковић, *Акценат говора Пиве и Дробњака*, СДЗб X, Београд, 187–417.

Vukušić 1976: S. Vukušić, *Usporedba dvaju novoštokavskih naglašavanja imenica muškog roda na ǿ*, Jezik XXIII, Zagreb, 92–119.

Даничић 1925: Ђ. Даничић, *Српски акценти*, Београд−Земун.

Дешић 1976: М. Дешић, *Западнобосански ијекавски говори*,СДЗб XXI, Београд, 1–317.

Драгин 2000: Г. Драгин, *Лингвогеографски преглед послеакценатских дужина у Војводини*, ЈФ LVI, Београд, 357–378.

Драгин 2005: Г. Драгин, *Прозодијске особине говора спикера (новинара) РТВ Нови Сад*, ЗФЛ XLIII/1–2, Нови Сад, 277–282.

Драгин 2009: Г. Драгин, *Дистрибуција послеакценатских дужина у језику медија*, Говор Новог Сада, св. 1: Фонетске особине, Нови Сад.

Драгичевић 1993: *Акценат именица средњег рода с тзв. проширеним основама у говору Срба Лапачког поља*, ЗФЛ XXXVI/1, Нови Сад.

Драгичевић 1986: М. Драгичевић, *Говор личких јекаваца*, СДЗб XXXII, Београд, 7–238.

Драгичевић 2009: М. Драгичевић, *Акценат ријечи у говору Срба Лапачког поља*, СДЗб LVI, Београд, 281–370.

Ђокић 1977: М. Ђокић, *Прилог проучавању становништва у неким златиборским селима*, Гласник Етнографског музеја 41, Београд, 123–132.

Ђукановић 1995: П. Ђукановић, *Говор Драгачева*, СДЗб XLI, Београд, 1–239.

Ђуровић 1980: Р. Ђуровић, *Рефлекси јата у околини Прибоја*, СДЗб XXVI, Београд, 235–319.

Ђуровић 1984: Р. Ђуровић, *Нека запажања о језику Миладина Т. Радовића*, Ужички зборник 13, 441–451.

Ђуровић1988: Р. Ђуровић, *О неким прозодијским и гласовним особинама говора Равни код Титовог Ужица*, ЗФЛ XXX/I, 177–180.

Ђуровић 1992: *Прелазни говори јужне Босне и високе Херцеговине*, СДЗб XXXVIII, Београд, 9–378.

Ђуровић 1993: Р. Ђуровић, *Ужички говори*, ЗФЛ XXXVI/1, Нови Сад, 143–152.

Ђуровић 1996: Р. Ђуровић, *Дијалекти*, *језик*, *норма*, Учитељски факултет Ужице, Културно-просветна заједница Ужице.

Ђуровић 1997: Р. Ђуровић, *Огледи о српским акцентима*, Културно-просветна заједница Ужице.

Ђуровић 2004: Р. Ђуровић, *Ивићево проучавање српских акцената с посебним освртом на експериментални метод*, у: О акценту и дијалектима, Просвета, Ниш, 57–75.

Ивић 1959: П. Ивић, *Извештај о дијалектолошкој екскурзији по ужој Србији октобра 1959*, ГФФНС, 397–400. (особине из Биоске стр. 399–400)

Ивић 1991: П. Ивић, *Главне линије развоја прозодијског система у српскохрватском језику*, Изабрани огледи II, Из историје српскохрватског језика, Ниш.

Ивић 1994: П. Ивић, *Српскохрватски дијалекти*: *њихова структура и развој*. књ. 1. Општа разматрања и штокавско наречје, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад.

Ивић 2001: Ивић Павле, *Дијалектологија српскохрватског језика*, Нови Сад + 313 + карта.

Ивић 1994: П. Ивић, Ж. Бошњаковић, Г. Драгин, *Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта*, књ. 1, Увод и фонетизам, СДЗб XL, Београд, 1–419.

Ivić–Lehiste 1963: P. Ivić, I. Lehiste, *Prilozi ispitivanju fonetske i fonološke prirode akcenata u savremenom srpskohrvatskom jeziku*, ЗФЛ VI, 3 Матица српска, Нови Сад, 1–71.

Ivić–Lehiste 1965: I. Lehiste, P. Ivić, *Prilozi ispitivanju fonetske i fonološke prirode akcenata u savremenom srpskohrvatskom jeziku*, ЗФЛ VIII, Матица српска, Нови Сад, 75–117.

Ivić–Lehiste 1967: I. Lehiste, P. Ivić, *Prilozi ispitivanju fonetske i fonološke prirode akcenata u savremenom srpskohrvatskom jeziku*, ЗФЛ X, Матица српска, Нови Сад, 55–93.

Ivić–Lehiste 1969: P. Ivić, I. Lehiste, *Prilozi ispitivanju fonetske i fonološke prirode akcenata u savremenom srpskohrvatskom jeziku*, ЗФЛ XII, 115–165.

Ivić–Lehiste 1970: P. Ivić, I. Lehiste, *Prilozi ispitivanju fonetske i fonološke prirode akcenata u savremenom srpskohrvatskom jeziku*, ЗФЛ XIII/2, 225–246.

Ivić–Lehiste 1972: P. Ivić, I. Lehiste, *Prilozi ispitivanju fonetske i fonološke prirode akcenata u savremenom srpskohrvatskom jeziku*, ЗФЛ XV/1, 95–137;

Ivić–Lehiste 1979: P. Ivić, I. Lehiste, *Akustički opis akcenata u jednom kajkavskom govoru*, ЗФЛ 22/1, 179–192.

Ивић–Лехисте2002: *О српскохрватским акцентима*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад.

Ivšić 1936: S. Ivšić, *Jezik Hrvata kajkavaca*, Ljetopis JAZU, knj.48, 67.

Игњић 2002: С. Игњић, *Становништво Златибора*, Чајетина.

Јокановић-Михајлов 1983: *Природа узлазних акцената у прогресивнијим штокавским говорима*, СДЗб XXIX, 295–338.

Јокановић-Михајлов 2006: Ј. Јокановић-Михајлов, *Акценат и интонација говора на радију и телевизији*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд.

Јокановић-Михајлов 2012: Ј. Јокановић-Михајлов, *Прозодија и говорна култура*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд.

Jutronić-Tihomirović 1986a: D. Jutronić-Tihomirović, *Morfološke promjene u splitskom vernakularu*: *prilog teoriji jezičnih promjena*, Filologija, Zagreb, 153–160.

Jutronić-Tihomirović 1986b: D. Jutronić-Tihomirović, *Jedna moguća sociolingvstička univerzalija*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 15, Razdio filoloških znanosti, Zadar, 17– 28.

Jutronić-Tihomirović 1988: D. Jutronić-Tihomirović, *Dijalekat ili vernakular*, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 17, Razdio filoloških znanosti, Zadar, 5–6.

Караџић 1814: В. С. Караџић, *Писменица сербскога језика*, Беч (прештампано у: Караџић, 1894).

Караџић 1818: В. С. Караџић, *Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечима*, Беч.

Караџић 1852: В. С. Караџић, *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима. Скупио га и на свијет издао Вук Стеф. Караџић, у Бечу 1852*.

Кашић 1980: *Гласовне промене у проклизи у српскохрватском језику на основу експерименталних истраживања*, Наш језик, књига 24, св. 4/5, 217–246.

Kašić 1995: Z. Kašić, *Govor Konavala*, СДЗб XLI, Београд, 241–369.

Kašić 2004: Z. Kašić, S. Jovičić, M. Ivanović, *Problemi segmentacije glasova u kontinuiranom prirodnom govoru*, Zbornik radova DOGS, Fakultet tehničkih nauka, Novi Sad, 37– 40.

Клајн 2002: И. Клајн, *Творба речи у савременом српском језику*, *Први део*: *Слагање и префиксација*, САНУ, ЦАНУ и АНУРС.

Козомара 2013: *Српски посавски говори између Врбаса и Укрине (фонетске и морфолошке особине)*, СДЗб LXIII, 2016.

Костић 1937: Ђ. Костић, *Вук и проблеми акцента*. Наша стварност, св. 11–12, 5–17.

Лехисте–Ивић 1996: *Прозодија речи и реченице у српскохрватском језику*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад.

Лончар Раичевић 2013: А. Лончар Раичевић, *Силазни акценти ван првог слога* (*дијалекат – стандард*), Путеви и домети дијалекатске Лексикографије, Филозофски факултет Ниш, 305–313.

Лончар Раичевић 2016: А. Лончар Раичевић, *Прилог проучавању природе акцената у српском језику*, Српски језик XXI, Београд, 627–639.

Лончар Раичевић 2016: *Прилог проучавања природе акцената у српском језику*, Српски језик XXI, Београд: Филолошки факултет, 627–639.

Марковић 1993: *Граница између екавског и ијекавског изговора у Србији на дијахронијском и синхронијском плану*, СДЗб LIX, 292.

Марковић 2011: С. Марковић, *Говор Ужичке Црне Горе*, СДЗб LVIII, Београд, 343–668.

Матић 1972: Д. Матић, *Одступања од екавске књижевно-језичке норме у говорима села околине Титовог Ужица*, КиЈ 4, 61−73.

Милетић 1933: Б. Милетић, *Изговор српскохрватских гласова* (*експериментално-фонетска студија*), СДЗб V, Београд.

Милетић 1937: Б. Милетић, *Утицај реченичне мелодије на интонацију речи*, Зборник у част А. Белића, Београд, 219−223.

Милетић 1952: Б. Милетић, *Основи фонетике српског језика*, Београд.

Милићевић 1878: М. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд, XIV

Мићић 1925: Љ. Мићић, *Златибор. Антропогеографска истраживања*, СЕЗб 19, Београд, 497–502.

Моловић 1973: Ј. Моловић, *Белешке о ужичком говору*, Ужички зборник 2, 285−303.

Моловић 1974: Ј. Моловић, *Нагласак ужичког говора*, Ужички зборник 3, 379−418.

Moskovljević 1921: M. Moskovljević, *Nekoliko reči o beogradskom govoru*, u: Zbornik filoloških i lingvističkih studija: Aleksandru Beliću povodom 25-godišnjice njegova naučna rada posvećuju njegovi prijatelji i učenici, Beograd, 132−140.

Московљевић 1928: М. Московљевић, *Акценатски систем поцерског говора*, Библиотека ЈФ I, Београд.

Недељков 1984: Љ. Недељков, *Прозодијске особине говора села Каћа*, СДЗб XXX, Београд, 267–356.

Недељковић 1998: В. Недељковић, *Правилно али погрешно*: *лутање једног српског акцента*, Језик данас: гласило Матице српске за културу усмене и писане речи, Нови Сад, 15–19.

Николић 1964: М. Николић, *Сремски говор* СДЗб XIV, Београд, 201–412 + карта.

Николић 1966: Б. Николић, *Мачвански говор*, СДЗб XVI, Београд, 179–313.

Николић 1966–1967: Б. Николић, *Упитник за испитивање акцената у штокавским говорима*, ЈФ XXVII, св. 1–2, 307– 336.

Николић 1968: Б. Николић, *Тршићки говор*, СДЗб XVII, Београд, 367−472.

Николић 1969: М. Николић, *Колубарски говор*, СДЗб XVIII, Београд, 1−71.

Николић 1970: Б. Николић, *Основи млађе новоштокавске акцентуације*, Библиотека ЈФ, н. с. 1, Београд.

Николић 2001: В. Николић, *Моравички и горњостуденички говори* Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Београд.

Николић 1972: М. Николић, *Говор села Горобиља код Ужичке Пожеге*, СДЗб XIX, 625−746.

Николић 1991: М. Николић, *Говори србијанског Полимља*, СДЗб XXXVII, Београд, 1–548.

Павловић 1925: Љ. Павловић, *Ужичка Црна гора. Насеља и порекло становништва*, књ. 19, уредио Јован Цвијић, Српска Краљевска академија, СЕЗб, Београд.

Petrović, Subotić 1982: D. Petrović, Lj. Subotić, Fonetske karakteristike, *Komunikacijske i govorno-jezičke karakteristike TV Dnenika Televizije Novi Sad na spskohrvatskom jeziku*, Odeljenje za istraživanje programa i auditorijuma Radio-televizije Novi Sad, Novi Sad, 69–93.

Петровић 1996: Д. Петровић, *Фонетика* у: М. Радовановић, Б. Брборић, И. Клајн, Д. Петровић, Ж. Станојчић, М. Луковић, Д. Ћупић, М. Пешикан, *Српски језик на крају века*, Београд, 88−98.

Петровић 1998: Д. Петровић, *Куда су се запутили српски акценти*, Језик данас: гласило Матице српске за културу усмене и писане речи, Нови Сад, 4–8.

Петровић–Гудурић 2010: Д. Петровић, С. Гудурић, *Фонологија српског језика*, Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Матица српска, Београд – Нови Сад.

Peco 1961: A. Peco, *Akcenat sela Ortiješa*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Građa X, Sarajevo, 5−51.

Пецо 1964: А. Пецо, *Говор источне Херцеговине*, СДЗб XIV, Београд, 1−200.

Пецо 1970–1971: А. Пецо, *Вук-Даничићеви акценатски принципи и наша стандардна прозодијска норма*, НЈ, н.с, књ 18, св. 1–2, Београд, 93−102.

Пецо 1971: А. Пецо, *Основи акцентологије српскохрватског језика*, Научна књига, Београд.

Peco 1991: A. Peco, *Akcenti i dužine u srpskohrvatskom jeziku*, Beograd, 5–139.

Пецо 2002: А. Пецо, *За реформу наше стандардне акцентуације*, Научни састанак слависта у Вукове дане, 30/1, Београд 69–73.

Пижурица 1981: М. Пижурица, *Говор околине Колашина*, Посебна издања ЦАНУ, књ. 12, Титоград.

Познановић 1996: Р. Познановић, *Презимена ужичког краја*, Ужице.

Поповић 1968: И. Поповић, *Акценат и квантитет*, у: Говор Госпођинаца у светлости бачких говора као целине, САНУ, Београд.

Радовановић 2012: *Говор Ваљевске Подгорине*, Нови Сад, докторска дисертација.

Rajić 1980: Lj. Rajić, *Jezik i dijalekat – položaj korisnika dijalekta u procesu standardizacije govora*, Godišnjak društva za primenjenu lingvistiku, Sarajevo, 4–5, 373–376.

Ракић 2004: С. Ракић, *О акценту и дужини именичких сложеница*, ЗФЛ XLVII/1−2, 425−444.

Рамић 2012: Н. Рамић, *Актуелна питања из српске ортоепије*, Пловдив, 191−202.

Реметић 1970: С. Реметић, *Фонетске и морфолошке карактеристике говора Срба у Кладњу и околини*, ППЈ VI, Нови Сад, 105−133.

Реметић 1985: С. Реметић, *Говори централне Шумадије*, СДЗб XXXI, Београд, XIX + 555.

Реметић 2012: С. Реметић, *Текстови из говора источнобосанских Ера*, СДЗб LIX, Београд.

Ружичић 1927: Г. Ружичић, *Акценатски систем пљеваљског говора*, СДЗб Београд, 113–176.

Симић 1978: М. Симић, *Говор села Обада у босанском Подрињу*, СДЗб XXIV, Београд, 1–124.

Станић 1962: М. Станић, *О акценту вокатива неких именица*, НЈ, књ. 12, н. с., св. 3−6, Београд.

Станковић 1997: С. Станковић, *Градски власотиначки говор(и) – социолингвистички процеси* (опште карактеристике), у: О српским народним говорима, Дани духовног преображења IV, 167–179.

Становништво 2004: *Попис становништва домаћинстава и станова у 2002. години*, *књига 9*, *Становништво*: *упоредни преглед броја становника 1948*, *1953*, *1961*, *1971*, *1981*, *1991*, *2002*, *подаци по насељима*, Републички завод за статистику, Београд 2004

Стевановић 1940: М. Стевановић, *Систем акцентуације у пиперском говору*, СДЗб X, Београд, 67–184.

Стевановић1991а: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Научна књига, Београд.

Стевановић 1991б: М. Стевановић, *Књига о акценту књижевног језика*, ЗУНС, Београд.

Стојановић 1924: Љ. Стојановић, *Живот и рад Вука Стефановића Караџића*, Београд, 456–457.

Суботић 1995: Љ. Суботић, *Ортоепска норма – данас*, Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, 24/1, 311– 317.

Суботић 2005: Љ. Суботић, *Ортоепска и ортографска норма стандардног српског језика*, Нови Сад.

Тешић 1977: М. Тешић, *Говор Љештанског*, СДЗб XXII, Београд, 159–328 + карта.

Тошић 2002: Д. Тошић *„Чајетина“*, *Географска енциклопедија насеља Србије*, IV, С–Ш, Београд, 255–263.

Ћупић 1977: Д. Ћупић, *Говор Бјелопавлића*, СДЗб XXIII, 226.

Цвијетић 1997: Р. Цвијетић, *Прилог проучавању и објашњавању презимена из ужичког краја*, Ужички зборник, 279– 294.

Челиковић 2010: Б. Челиковић (приредио), *Ужички крај*, *Насеља*, *порекло становништва*, *обичаји*, Службени гласник САНУ, Београд.

Škarić 1987: I. Škarić, Z. Babić, Đ. Škavić, G. Varošanec, *Silazni naglasci na nepočetnim slogovima riječi* u: Govor, IV, Zagreb, 139−152.

***

Inkleas–Zec 1988: Inleas Sharon, Draga Zec, *Serbo-croatian Pitch Accent*: *The interaction of Tone*, *Stress and Intonation.* Language, 64, 227–248.

Labov 1976: W. Labov, *Sociolinguistic patterns*, University of Pensilvania Press, Philadelphia.

Labov 1987: W. Labov, *Language in iner city – Studies in the Black English vernacular*, University of Penylvania Press, Philadelphia.

Lehiste 1970: I. Lehiste, Suprasegmentals, Cambridge: M. I. T. Press.

Lehiste, Ivić 1986: I. Lehiste, P. Ivić, *Word and Sentence Prosody in Serbocroatian.* Current studies in linguistic series 13, Cambridge, MA: Mit Press.

Loncar Raicevic 2015: A. Loncar Raicevic, *ACCOUSTIC ANALYSIS OF POST-ACCENTUAL QUNTITY IN SERBIAN*, FACTA UNIVESITATIS, Series: Linguistic and Literature, Vol. 13. N. 2, Niš, pp. 135–145.

Magner 1984: T. Magner, *A centure of the Niš Dialect. In*: *Language and Literary Theory* (Papers in Slavic Philology, 5). Michigan: University of Michigan, 133–145.

Magner 1992: T. Magner, Urban Vernaculars and Standard Language in Yugoslavia. In: Language Planing in Yugoslavia. Columbus, Ohio: Slavica, 189–199.

Rešetar 1900: M. Rešetar, *Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten*, Wien.

Извори са интернета:

Николић 2014: В. Николић, *Говор ужичког краја*, <http://www.graduzice.org/userfiles/files/govoruzickogkraja.pdf />. 5. 6. 2014.

Smiljanić 2004: R. Smiljanić, *Lexical*, *Pragmatic and Positional Effects on Prosody in Two Dialects of Croatian and Serbian*, An Acoustic Study <http://linguistlist.org/pubs/diss/browse-disaction.cfm?DissID=2109>. 12.10.2014.(http://www.phon.ucl.ac.uk/resource/sfs/help/).

СКРАЋЕНИЦЕ ЧАСОПИСА И ПУБЛИКАЦИЈА

ЗФЛ – Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад;
ЗбФФП – Зборник Филозофског факултета у Приштини
ЈФ – Јужнословенски филолог, Београд;
КиЈ – Књижевност и језик, Београд;
НЈ – Наш језик, Београд;
НССВД – Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд;
ППЈ – Прилози проучавању језика, Нови Сад;
СДЗб – Српски дијалектолошки зборник, Београд;
СЕЗб – Српски етнографски зборник, Београд;

Речници:

Правопис 1960: *Правопис српскохрватског књижевног и народног језика са правописним речником*, Нови Сад – Загреб.

РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика*. Нови Сад – Загреб (Матица српска – Матива хрватска), 1967–69, књ. I–III, Нови Сад (Матица српска), 1971–76, књ. IV–VI.

Обратни: М. Николић, *Обратни речник српског језика*, Београд 2000.

Александра Лончар Раичевић

СИСТЕМА УДАРЕНИЯ В ГОВОРЕ ЗЛАТИБОРА

Резюме

При выборе темы для работы под названием *Просодия слов в говорах региона Ужице* важную роль сыграли два момента: прежде всего то, что просодия говорах в области Ужице в узком смысле (Златибор, Лужница) до сих пор недостаточно изучена, а также тот факт, что исследования новоштокавского наречия, представляющие т.н. вернакулярную базу сербского литературного языка (к которой относятся и говоры области Ужице), нацелены на сбор данных, крайне необходимых для дополнения существующей нормы ударения. Учитывая все вышеупомянутые факты, основная цель данной работы – дополнение диалектических знаний о просодических характеристиках говора жителей области Ужице.

Помимо географических, выбор информантов был обусловлен и определенными социолингвистическими критериями, которые имели большое значение в утверждении окончательных выводов – различение реализации акцентированных слогов зависит не только от географических, но и от некоторых социальных параметров.

Систематизированный и интерпретированный материал об ударениях, собранный в ходе полевых исследований, позволил нам проводить сравнительный анализ с данными, представленными в работах других исследователей области Ужице (М. Николич, Р. Джурович, В. Николич, С. Маркович), а также исследователей из многих других, в основном иекавских наречий из ближнего и дальнего окружения (Г. Ружичич, Й. Вукович, Б. Николич, М. Станич, П. Джуканович). Сравнительный анализ позволил нам более подробно рассмотреть просодические отношения между этим наречием и других говорах, которые относятся к юго-восточному ареалу распространения иекавского типа произношения. Затем можно было рассмотреть и разницы в акцентировании определенных слов в рамках собственно говора Златибора (поскольку они могут быть обнаружены в говорах, распространяющихся на значительно более узких, и можно сказать, полностью уникальных ареалах).

Методом применения некоторых социолингвистических процедур было установлено, что частота определенных акцентных явлений обусловлена разницей между поколениями. Об этом свидетельствует и тот факт, что и так непоследовательный перевод ударений на проклитики (старые и

новые), а также использование постакцентных удлинений, на сегодняшний день возникают значительно реже в речи молодых поколений, тем самым четко обозначая тенденцию дальнейшего развития системы ударения в говорах области Ужице.

Исследованная нами область диалектологии относится к (и)екавским говорам восточно-герцеговинского типа произношения, распространенные в западной части Сербии; перенос ударений на проклитики – это живое, но не последовательное явление; хорошо сохраняются неударные удлинения; тенденция удаления удлинений чаще всего проявляется в позиции низходящих ударений.

В целом, говоры области Златибор подтверждают множество чередований в падежных формах существительных, отраженных в работе *Сербские ударения* Даничича.

Представленный материал об ударениях свидетельствует о том, что говор Златибора в целом отражает «все литературные чередования ударений как категории», и что в нем существует и старый и новый перевод ударений на проклитики как принцип. Таким образом, когда речь идет об ударениях, и здесь действуют одни и те же производные принципы, как и в других новоштокавских говорах, что подтверждает слова Б. Николича о том, что «по своим основным структурным характеристикам, все младшие новоштокавские говоры показывают высокую степень единообразия» (Николић, 1970: 117)

Гордана Штасни
Жарко Бошњаковић

ПЕРСОНАЛНЕ АТРИБУТИВНЕ ИМЕНИЦЕ МОТИВИСАНЕ СОМАТИЗМИМА У СТАНДАРДНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ И ЊЕГОВИМ ДИЈАЛЕКТИМА

Књига *Персоналне атрибутивне именице мотивисане соматизмима у стандардном српском језику и његовим дијалектима* настала је у оквиру пројеката *Стандардни српски језик*: *синтаксичка*, *семантичка и прагматичка истраживања* (178004) и *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора* (178020), које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

САДРЖАЈ

I. УВОД . . . . . 647 [11]
1. Предмет истраживања . . . . . 647 [11]
2. Циљ истраживања . . . . . 653 [17]
3. Корпус . . . . . 654 [18]
4. Теоријски оквир и методологија рада . . . . . 655 [19]

II. АТРИБУТИВНЕ ИМЕНИЦЕ МОТИВИСАНЕ СОМАТИЗМИМА И НАЗИВИМА ТЕЛЕСНИХ ИЗЛУЧЕВИНА . . . . . 657 [21]

1. Тело (тијело) и снага . . . . . 657 [21]
1.1. Глава . . . . . 659 [23]
1.1.1. Лик/лице . . . . . 669 [33]
1.1.1.1. Образ . . . . . 671 [35]
1.1.1.2. Чело . . . . . 672 [36]
1.1.1.3. Око . . . . . 674 [38]
1.1.1.4. Нос . . . . . 679 [43]
а. Ноздрва и рњка . . . . . 681 [45]
б. Бала, љига, слина· брнѕа, sива, мрсољ, сомур, цимба, цоца . . . . . 681 [45]
1.1.1.5. Ухо/уво . . . . . 688 [52]
1.1.1.6. Уста . . . . . 689 [53]
а. Брња и губица . . . . . 690 [54]
б. Зуб . . . . . 691 [55]
в. Језик . . . . . 694 [58]
1.1.2. Коса . . . . . 697 [61]
а. Ћуба и буђ . . . . . 698 [62]
б. Кика, перчин, пелеш . . . . . 698 [62]
в. Ћела . . . . . 699 [63]

1.1.3. Длака, рута, руња, влас и струња . . . . . 700 [64]
а. Трепавица . . . . . 702 [66]
б. Обрва . . . . . 703 [67]
в. Брада . . . . . 703 [67]
г. Брк . . . . . 704 [68]
1.1.4. Мозак . . . . . 707 [71]
а. Ум . . . . . 710 [74]
б. Памет . . . . . 712 [76]
1.2. Врат и шија . . . . . 715 [79]
а. Грло . . . . . 717 [81]
1.3. Кожа . . . . . 718 [82]
1.4. Рука . . . . . 720 [84]
а. Лакат . . . . . 721 [85]
1.5. Плећа . . . . . 722 [86]
а. Грба . . . . . 722 [86]
1.6. Прса, груди и сиса . . . . . 724 [88]
а. Ребро . . . . . 726 [90]
б. Срце . . . . . 727 [91]
в. Душа . . . . . 729 [93]
г. Крв . . . . . 733 [97]
д. Жила . . . . . 735 [99]
1.7. Стомак, трбух, кућа, мех/мешина, шкембе/чкембе, бок . 736 [100]
а. Пупак . . . . . 743 [107]
б. Слезина . . . . . 743 [107]
в. Црево (цријево) . . . . . 744 [108]
г. Кила . . . . . 744 [108]
1.8. Сапи и крста . . . . . 746 [110]
1.9. Дупе, задњица . . . . . 747 [111]
а. Гуз . . . . . 749 [113]
б. Тртица . . . . . 763 [127]
в. Шупак и пркно . . . . . 765 [129]
г. Реп . . . . . 766 [130]
1.10. Нога и крак . . . . . 768 [132]
а. Патра . . . . . 771 [135]
б. Табан . . . . . 772 [136]
в. Пета . . . . . 772 [136]
г. Кост и цога . . . . . 773 [137]

III. ДИСТРИБУЦИЈА ПЕРСОНАЛНИХ АТРИБУТИВНИХ ИМЕНИЦА ПО ПОЈМОВНИМ ДОМЕНИМА . . . . . 774 [138]
1. Домен физичког изгледа . . . . . 774 [138]
1.1. ОНАЈ КОЈИ **ИМА** (Y^1, Y^2) X (Y^1 = ИНТЕНЗИФИКАТОР, Y^2 = КВАЛИФИКАТОР/ КВАНТИФИКАТОР, X = СОМАТИЗАМ) . . . . . 776 [140]
1.1.1. онај који **има** x : **нема** x (x = соматизам) . . . . . 776 [140]
1.1.1.1. онај који **има** велики x : мали x (x = соматизам) 776 [140]
1.1.1.2. онај који **има** крупан x (x = соматизам) . . . . . 781 [145]
1.1.1.3. онај који **има** буљаве x (x = соматизам) . . . . . 781 [145]
1.1.1.4. онај који **има** дебео x (x = соматизам) . . . . . 782 [146]
1.1.1.5. онај који **има** (изразито/јако) истрђен/изражен/развијен/јак/снажан X . . . . . 783 [147]
1.1.1.6. онај који **има** раван x (x = соматизам) . . . . . 784 [148]
1.1.1.7. онај који **има** широк x (x = соматизам) . . . . . 784 [148]
1.1.1.8. онај који **има** обао x (x = соматизам) . . . . . 785 [149]
1.1.1.9. онај који **има** дугачак x (x = соматизам) . . . . . 785 [149]
1.1.1.10. онај који **има** крив x (x = соматизам) . . . . . 786 [150]
1.1.1.11. онај који **има** оштећен x (x = соматизам) . . . 787 [151]
1.1.1.12. онај који **има** непокривен x (x = соматизам) 787 [151]
1.1.1.13. онај који **има** y x (y = назив боје; x = соматизам) . . . . . 788 [152]
1.1.1.14. онај који **има** y^2 x (y^2 = квантификатор, x = соматизам) . . . . . 789 [153]
1.1.1.15. онај који **има** y на x (y = оно што је на x; x = соматизам) . . . . . 790 [154]
1.1.1.16. онај који **има** x као y . . . . . 790 [154]
1.2. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** (Y) X (Y = ИНТЕНЗИФИКАТОР, X = КВАЛИФИКАТОР) . . . . . 792 [156]
1.2.1. онај који **је** мршав/ситан . . . . . 792 [156]
1.2.2. онај који **је** ћелав . . . . . 793 [157]
1.2.3. онај који **је** (претерано/много) длакав . . . . . 793 [157]
1.2.4. онај који **је** дотеран . . . . . 794 [158]
1.2.5. онај који **је** неуредан . . . . . 794 [158]
1.2.6. онај који **је** балав/љигав/бронзољив/зивљив /мрсољив/сомурљив/цимбаљив/цоцљив . . . . . 794 [158]
1.2.7. онај који **је** крезуб/шкрбав/крљозуб/крљозуб . . . . . 796 [160]
1.2.8. онај који **је** грбав/погурен . . . . . 796 [160]
1.2.9. онај који **је** килав . . . . . 797 [161]

1.2.10. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** ВРЛО СНАЖАН . . . . . 797 [161]
2. Домен карактера . . . . . 797 [161]
2.1. Атрибутивне именице с негативном конотацијом . . . . . 799 [163]
2.1.1. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** ТВРДОГЛАВ . . . . . 799 [163]
2.1.2. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** СКЛОН СВАЂИ/ОГОВАРАЊУ/НЕУМЕРЕНОМ ПРИЧАЊУ . . . . . 801 [165]
2.1.3. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** ДВОЛИЧАН . . . . . 802 [166]
2.1.4. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** УЛИЗИЦА . . . . . 802 [166]
2.1.5. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** БЕЗОБРАЗАН/ДРЗАК/БЕСТИДАН . . . . . 802 [166]
2.1.6. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** ЗАО/ЗЛОБАН . . . . . 803 [167]
2.1.7. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** УВРЕДЉИВ . . . . . 805 [169]
2.1.8. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** ГРАМЗИВ . . . . . 806 [170]
2.1.9. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** ХАЛАПЉИВ . . . . . 806 [170]
2.1.10. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** НЕМОРАЛАН . . . . . 807 [171]
2.1.11. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** МАЛОДУШАН ИЛИ ПЛАШЉИВ . . . . . 807 [171]
2.1.12. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** ЛЕЊ . . . . . 808 [172]
2.1.13. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** ПОВРШАН . . . . . 808 [172]
2.1.14. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** НЕТРАДИЦИОНАЛАН . . . . . 808 [172]
2.2. Атрибутивне именице с позитивном конотацијом . . . . . 809 [173]
2.2.1. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** ХРАБАР . . . . . 809 [173]
2.2.2. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** ПОШТЕН . . . . . 809 [173]
2.2.3. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** ПЛЕМЕНИТ . . . . . 809 [173]
2.2.4. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** СТРПЉИВ . . . . . 810 [174]
2.2.5. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** ЖИВАХАН . . . . . 810 [174]
3. Домен интелекта . . . . . 810 [174]
3.1. Атрибутивне именице с негативном конотацијом . . . . . 811 [175]
3.1.1. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** ГЛУП . . . . . 811 [175]
3.1.2. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** СУЛУД/ЊАКНУТ . . . . . 813 [177]
3.1.3. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** НЕПРОМИШЉЕН . . . . . 813 [177]
3.2. Атрибутивне именице с позитивном конотацијом . . . . . 813 [177]
3.2.1. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** ПАМЕТАН . . . . . 813 [177]
3.2.2. ОНАЈ КОЈИ ДОБРО ПАМТИ . . . . . 814 [178]
4. Домен егзистенције . . . . . 815 [179]
5. Домен статуса . . . . . 815 [179]
6. Домен болести и телесних мана . . . . . 816 [180]
7. Домен кретања . . . . . 817 [181]
8. Домен узраста и колектива . . . . . 818 [182]
9. Домен комуникације . . . . . 819 [183]
10. Домен порекла . . . . . 819 [183]

11. Домен сексуалности . . . . . 819 [183]
12. Укрштени домени . . . . . 820 [184]
12.1. Укрштени домени код једнозначних деривата . . . . . 820 [184]
12.2. Укрштени домени код двозначних деривата . . . . . 821 [185]

IV. ТВОРБА ПЕРСОНАЛНИХ АТРИБУТИВНИХ ИМЕНИЦА . . 825 [189]
1. Инвентар суфикса у творби персоналних атрибутивних именица . . . . . 825 [189]
1.1. Суфикс -*а* . . . . . 825 [189]
1.2. Суфикси -*ад*, -*адија*, -*анда*, -*урда*, и -*урдија* . . . . . 826 [190]
1.3. Суфикс -*ајлија* . . . . . 826 [190]
1.4. Суфикс -*ајло* . . . . . 826 [190]
1.5. Суфикси -*ак* и -(*а*)*к* . . . . . 826 [190]
1.6. Суфикс -*алица* . . . . . 827 [191]
1.7. Суфикс -*аљ* . . . . . 827 [191]
1.8. Суфикс -*ан* . . . . . 828 [192]
1.9. Суфикс -*ана* . . . . . 828 [192]
1.10. Суфикс -*андер* . . . . . 828 [192]
1.11. Суфикс -*анин* . . . . . 828 [192]
1.12. Суфикс -*ар* . . . . . 829 [193]
1.13. Суфикс -*ара* . . . . . 829 [193]
1.14. Суфикс -*арош* . . . . . 829 [193]
1.15. Суфикс -*а̄тор* . . . . . 830 [194]
1.16. Суфикс -(*а*)*ц* . . . . . 830 [194]
1.17. Суфикс -*ач* . . . . . 831 [195]
1.18. Суфикс -*ача*/-*јача* . . . . . 831 [195]
1.19. Суфикс -*аћ* . . . . . 832 [196]
1.20. Суфикс -*аш* . . . . . 832 [196]
1.21. Суфикс -*аша* . . . . . 832 [196]
1.22. Суфикс -*е* . . . . . 832 [196]
1.23. Суфикс -*екања* . . . . . 833 [197]
1.24. Суфикс -*ела* . . . . . 833 [197]
1.25. Суфикс -*еља* . . . . . 833 [197]
1.26. Суфикс -*енка* . . . . . 833 [197]
1.27. Суфикс -*еш* . . . . . 833 [197]
1.28. Суфикс -*еша* . . . . . 834 [198]
1.29. Суфикс -*ешка* . . . . . 834 [198]
1.30. Суфикс -*ешко* . . . . . 834 [198]
1.31. Суфикс -*ија* . . . . . 834 [198]

1.32. Суфикс -*ик/-ник* . . . . . 835 [199]
1.33. Суфикс -*ил* . . . . . 836 [200]
1.34. Суфикс -*иле* . . . . . 836 [200]
1.35. Суфикс -*ило* . . . . . 837 [201]
1.36. Суфикс -*ина* . . . . . 837 [201]
1.37. Суфикс -*ица* . . . . . 837 [201]
1.38. Суфикс -*ић* . . . . . 838 [202]
1.39. Суфикс -*иче* . . . . . 838 [202]
1.40. Суфикс -*ја* . . . . . 839 [203]
1.41. Суфикс -*јак* . . . . . 839 [203]
1.42. Суфикс -*ка* . . . . . 839 [203]
1.43. Суфикс -*ко* . . . . . 840 [204]
1.44. Суфикс -*ла* . . . . . 840 [204]
1.45. Суфикс -*лан* . . . . . 841 [205]
1.46. Суфикс -*л*(*а*)*ц* . . . . . 841 [205]
1.47. Суфикс -*лија* . . . . . 841 [205]
1.48. Суфикс -*лица* . . . . . 841 [205]
1.49. Суфикс -*личе* . . . . . 842 [206]
1.50. Суфикс -*ло* . . . . . 842 [206]
1.51. Суфикс -*ља* . . . . . 842 [206]
1.52. Суфикс -*љо* . . . . . 842 [206]
1.53. Суфикс -*на* . . . . . 842 [206]
1.54. Суфикс -*нина* . . . . . 843 [207]
1.55. Суфикс -*ница* . . . . . 843 [207]
1.56. Суфикс -*о* . . . . . 843 [207]
1.57. Суфикс -*ов* . . . . . 844 [208]
1.58. Суфикс -*овић* . . . . . 844 [208]
1.59. Суфикс -*онца* . . . . . 845 [209]
1.60. Суфикс -*оња* . . . . . 845 [209]
1.61. Суфикс -*оша* . . . . . 845 [209]
1.62. Суфикс -*ош* . . . . . 846 [210]
1.63. Суфикс -*оша* . . . . . 846 [210]
1.64. Суфикс -*уља* . . . . . 846 [210]
1.65. Суфикс -*уљак* . . . . . 846 [210]
1.66. Суфикс -*урда* . . . . . 846 [210]
1.67. Суфикс -*уша* . . . . . 847 [211]
1.68. Суфикс -*ча* . . . . . 847 [211]
1.69. Суфикс -*че* . . . . . 847 [211]
1.70. Суфикс -*чина* . . . . . 847 [211]

1.71. Суфикс -*чић* . . . . . 848 [212]
1.72. Суфикс -*чо* . . . . . 848 [212]
1.73. Суфикс -*ша* . . . . . 848 [212]
1.74. Суфикс -*шӣина* . . . . . 848 [212]
1.75. *Нулӣи суфикс* (-*ø*) . . . . . 848 [212]
2. Конкурентни суфикси у творби атрибутивних именица с основом соматизма . . . . . 849 [213]
3. Префикси у творби атрибутивних именица . . . . . 862 [226]
4. Персоналне атрибутивне именице настале слагањем . . . . . 863 [227]
5. Персоналне атрибутивне именице настале конверзијом . . . . 864 [228]

V. ЗАКЉУЧАК . . . . . 864 [228]

VI. Personal attributive nouns motivated by somatisms in the standard serbian language and its dialects (Summary) . . . . . 876 [240]

VII. ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА . . . . . 882 [246]

VIII. РЕЧНИК . . . . . 888 [252]

I. УВОД

1. Предмет истраживања

Два велика истраживања претходе овој студији. Прво, *Речи о човеку* (*Номинација човека у српском језику*) (Штасни 2013) посвећено је испитивању деривационих и семантичких модела којима се именује човек у српском језику. У њему су анализиране репрезентативне nomina attributiva за одређену тематску подгрупу именица са човеком као денотатом. У основи ових деривата налазе се јединице различитог семантичког садржаја. Представљена је номинација човека мотивисана позитивним и негативним карактерним особинама, умањеним и високим интелектуалним својствима и физичким изгледом човека – лепим и ружним. Посебна пажња је посвећена идентификацији мотивних јединица које учествују како у творбеној тако и у семантичкој деривацији атрибутивних именица у српском језику. С једне стране, овим истраживањем се открива степен продуктивности одређених творбених модела и форманата, а са друге – начин перципирања човека у нашој култури. Резултати показују, како је и очекивано, да је знатно већи број јединица којима се именује човек према негативним особинама, којима се често изражава негативна процена или став о некоме.

Друго, *Соматизми и концептуализација стварности у српском језику* (*глава и њени делови*) (Штрбац – Штасни 2017) полази од става да је језик, с једне стране, показатељ начина на који човек види себе као телесно биће, а с друге стране, сведочи о облицима преношења телесног искуства на апстрактније, чулно теже доступне или потпуно недоступне домене (Штрбац – Штасни 2017: 7). Главни предмет испитивања били су фразеологизми са компонентом *глава* и деривати мотивисани овом лексемом. Она заузима централно место у људском појмовном систему и стога су јој посвећене детаљне анализе са становишта деривације и фразеологизације. Остали соматизми (*око*, *језик*, *нос*, *уста*, *ухо/уво*, *мозак*, *зуб*, *образ* и др.) сагледани су из угла фразеологизационих процеса, уз испитивање њиховог семантичког, дерива-

ционог и асоцијативног потенцијала. Резултати упоредне анализе указују на сличности, али и на разлике, које се огледају, у првом реду, у врсти циљних домена наше стварности који се концептуализују помоћу овог дела тела, односно на основу телесног искуства.

Међутим, примарно интересовање за одабрану тему и деривацију уопште подстакнуто је нашим учешћем у изради семантичко-деривационих речника, прве свеске *Човек – делови тела*, која је објављена 2003. године на Филозофском факултету у Новом Саду и израђена под редактуром Даринке Гортан-Премк, Вере Васић и Љиљане Недељков, и друге свеске из 2006. *Човек – унутрашњи органи и ткива, психофизиолошка стања и радње*, *психофизичке особине*, *сродство*, у редактури Даринке Гортан-Премк, Вере Васић и Рајне Драгићевић. Ови речници представљају драгоцене изворе за различита лингвстичка истраживања и пружају детаљан увид у семантичко-деривациони потенцијал соматизама. Наиме, прва књига (СДР 2003) садржи семантичко-деривациона гнезда 78 простих соматизама у функцији мотивних речи и 10 гнезда у којима су мотивне речи изведенице. Од тога 31 соматизам (око 40%) индукује творбу персоналних атрибутивних именица, што значи да скоро 60% назива за видљиве делове људског тела блокира деривацију ових јединица. У другој књизи (СДР 2006) налазе се гнезда с мотивним речима којима се именују унутрашњи органи и телесне течности и излучевнине. Таквих је мотиватора укупно 34, а од тога 11 мотивише творбу персоналних атрибутивних именица (око 33%). Већ ови подаци указују на то да значајнији деривациони потенцијал у творби атрибутивних именица имају називи видљивих делова тела у односу на називе унутрашњих органа, те се потврђују ранији налази да су деривационо продуктивнији називи делова тела који су човеку визуелно доступни (Штасни 2013). Питање које се међу првима намеће тиче се мотивационе способности соматизама у деривацији персоналних атрибутивних именица. Значајно је утврдити узроке због којих поједини соматизми имају ову способност и зашто она код других соматизама изостаје. Узроке тражимо у њиховом семантичком садржају у номинационој реализацији, али нису без значаја ни фактори који су ванјезичке природе – потреба да се човек именује према делу тела који се по неком својству (величини, дебљини, дужини и сл.) истиче и разликује од оног што се сматра нормалним или лепим.

Ова студија је посвећена персоналним атрибутивним именицама мотивисаним соматизмима. Под персоналним атрибутивним именицама подразумевамо оне које у свом семантичком садржају имају квалитативну или квалификативну компоненту која носи информацију о неком својству или

особини приписаној човеку као денотату.[1] Оне се према својим морфолошким карактеристикама сврставају у опште (заједничке) именице (именују жива бића – човека, према заједничким особинама, и по правилу имају оба граматичка броја [*носоња* и *носоње*]). Са семантичко-деривационог становишта то су именички деривати, а мотивна реч може бити именица, придев или глагол, при чему се, углавном, цео семантички садржај мотивне речи преноси у деривирану реч (нпр. *глупан* је глуп човек). Основно значење, носилац каквог својства или особине, предвидљиво је на основу семантичког састава мотивне речи (Штасни 2013: 34). Једно од важних обележја персоналних атрибутивних именица јесте екпресивност, и то са негативном тоналношћу.[2]

Познато је да мотивациону улогу у номинацији човека могу имати управо оне речи, без обзира на њихову морфолошку припадност, које у својој појмовној вредности, у првом реду, садрже квалитативне компоненте значења или компоненте којима се манифестује природа његове позитивне или негативне карактерне и моралне особине, унутрашњи емоционални доживљаји, интелектуалне способности, физички изглед и сл. односно компоненте које се асоцијативно повезују с природом човека. Номинациони процес подстакнут је најчешће самом перцепцијом човека: према његовом изгледу и понашању, поступцима, процењујемо човеков унутрашњи психички, ментални и емотивни склоп, иако одређено својство може да произилази и из самог субјекта (Штасни 2013: 32).

У овом истраживању соматизмима сматрамо називе за делове људског тела – за оне видљиве (*глава*, *рука*, *нога* итд.) и оне невидљиве – унутрашње органе (*срце*, *јетра*, *плућа* итд.), али и називе телесних течности (*крв*) и излучевина (*слина*, *бала* итд.), као и апстрактан појам којим се именује ентитет неодвојив од природе људског бића – *душа*. Соматизмима су обухваћени и називи делова тела који се стичу као последица болести или рођењем (*грба*), чак и они закржљали делови људског тела (*реп*) који имају функцију мотиватора у творби именица овога типа. Соматизми имају двојак статус у лексичком систему српског језика – они истовремено припадају и анатомској

[1] М. Ајџановић (2008: 78) дефинише nomina attributiva као „именице које денотирају неког носиоца особине или стања, без обзира на врсту творбене основе или на врсту говорникове оцене“. Аутор узима референцијалност као доминантан критеријум, везујући се примарно за човека као референта.

[2] Експресивност је сложена карактеристика која се најопштије може одредити као истакнута изражајност, која се остварује или конотативном семантичком структуром или нарочитим гласовним склопом. У ужем смислу под експресивношћу се подразумева постојање семантичних компонената у значењу речи којим се изражавају мера и степен особине неке појаве (оном која одступа од „нормалне“) (Ристић 2004: 18).

терминологији и општем лексикону и као такве оне су део његовог базичног лексичког фонда.[3] Са становишта порекла речи соматизми обухваћени овим корпусом претежно су аутохтоне речи – словенског, прасловенског, а за понеке је чак тешко установити и њихово индоевропско порекло (нпр. за називе *брада*, *мозак*), док су примери турцизама (нпр. *бубрег*, *ѿабан*) или латинизама (нпр. *гуша*), односно грецизама веома ретки (στομάχι 'желудац, стомак' (Skok 1971–1973). Они су са синхронијског аспекта углавном немотивисане речи, међу којима многе показују изразиту подложност семантичко-деривационом варирању – нпр. лексема *глава* има преко 300 деривата (СДР 2003: 114), лексема *рука* – близу 300 (СДР 2003: 304). Према схватању Д. Мршевић-Радовић (1987: 30), „соматизмима се именује неки део тела (глава, око, нога и сл.), органа или телесне течности. Њихов карактер је универзалан, почивају на традиционалној симболици делова тела, гестовима, мимици свакодневице, народног веровања, традиције и празноверја и припадају једном од најстаријих слојева у фразеологији, тако да су прилично заступљени у фразеолошким лексиконима, како немачког тако и српског језика."

Семантичка структура соматског појма и лексички састав његовог деривационог гнезда показатељи су места датог дела тела у појмовном систему говорника српског језика. Поред тога, називи делова тела, као и биће и само тело, представљају семантичке универзалије, без обзира на начин њихове вербализације у структурно различитим језицима.[4]

„Семантичка истраживања овог типа потврђују фундаменталну улогу појма 'део тела' као универзалног принципа организације у свим народним анатомским терминологијама, при чему се неки делови тела концептуализују као 'део тела', док се други концептуализују као 'део дела тела', нпр. *глава* је 'део тела', а *чело* је 'део главе' (Штрбац – Штасни 2017: 11). Отуда произилазе сложени односи који се успостављају у систему соматске лексике,

[3] „Соматизмима у ширем смислу може се сматрати лексика из домена научне терминологије, којом се обележавају делови појединих спољашњих и унутрашњих органа, врсте костију и њихови делови, као и други елементи организма и која је мање позната или потпуно непозната лаицима. Тај тип лексичких јединица, које одликује ограничена полисемија, деривација и фразеолошка продуктивност, мање је важан за ову врсту истраживања" (Штрбац – Штасни 2017: 9).

[4] У семантичке универзалије из анатомског домена А. Вјежбицка уврштава још концепт део (тела), без обзира на недостатак лексичке јединице у неким језицима која би била еквивалентна енглеској речи *part*, као и концепт руке (енгл. hands), који се, за разлику од тела као семантичког примитива, може разложити на простије концепте и објаснити помоћу њих, без посредног или непосредног укључивања других делова тела. Универзалија руке (енгл. hands), дакле, укључује примитиве део, тело и два, а концептуализује се на следећи начин: два дела тела (Wierzbicka 2007: 25–28).

што смо у овој студији и представили кроз децимални систем поглавља. „То што се једна концептуална датост организује по моделу друге, односно што је човеку доступно метафорично/метонимијско изражавање, недвосмислено сведочи о сродности фундаменталног устројства наших концептуалних домена“ (M. Ivić 2008: 289).

У науци је уобичајено да се њихове међусобне релације тумаче посредством меронимије у којој је централни однос ‘део – целина’.[5] Појму ‘целина’ одговара термин холонима док појму ‘део’ одговара термин мероним. У оквиру меронимијске хијерархије највиши статус припада холониму односно лексеми којој су подређени сви остали чланови који припадају истом лексичком пољу. Та лексема означава највећу целину, нпр. body [тело] (Cruse 2004: 248). На нижем нивоу хијерархије долази до гранања, па мероними те лексеме могу и сами постати холоними и имати своје мерониме уколико, наравно, представљају називе за делове који су и сами састављени од одређених делова (Miller 1998: 38), нпр. arm : hand / elbow [рука : шака / лакат] и др. и, даље, hand : finger / palm [шака : прст / длан] и др., те finger : tip / nail [прст : јагодица / нокат] и др. Изузетак представљају мероними на најнижем нивоу хијерархије, нпр. tip [јагодица], јер означавају најмање делове неке целине.

„У формираној мерономији могу се издвојити краћи или дужи лексички низови, нпр. tip : finger : hand : arm : body [јагодица, прст, шака, рука, тело], засновани по принципу A is a part of B, B is a part of C, C is a part of D etc. [А је део Б-а, Б је део В-а, В је део Г-а итд.] A tip is a part of a finger; A finger is a part of a hand; A hand is a part of an arm; An arm is a part of a body [Јагодица је део прста; Прст је део шаке; Шака је део руке; Рука је део тела]. Прототипско испољавање оваквих ланаца одређују најмање два својства: (а) свака лексема у низу, осим последње, означава непосредни део целине означене наредном лексемом (тзв. непосредним холонимом), што значи да између нпр. дела А и целине Б не постоји ниједан други елемент Х који је такође део целине Б и ком такође припада део А; (б) крајњи чланови низа су назив за најмањи део, с једне стране, и назив за највећу целину, с друге стране“ (Croft – Cruse 2004: 154; Cruse 2004: 248). Међутим, како наводе Крофт и Круз (2004: 154–155), проблем се увек јавља када треба утврдити који ће то део и која ће то целина бити крајњи члан једног низа, јер се увек може помислити да постоји још неки део који је мањи од крајњег дела у ланцу и још нека целина која је већа од оне на крају низа. Тело би се, рецимо, могло видети као део једне породице или пак неке друге групе људи, та група људи као део популације,

[5] О меронимији в. више у Дилпарић 2012: 279–307. Исти феномен се означава и термином партонимија.

популација опет као део земљине биомасе итд.; с друге стране, јагодице се састоје од коже, нервних влакана, капилара итд., а они су опет састављени од различитих хемијских супстанци које се даље могу разложити на молекуле, атоме, електроне итд. Ипак, ми интуитивно знамо да би то било погрешно и да поменути низ почиње од јагодице и завршава се телом, јер се само на тај начин кроз читав низ (и мерономију уопште) следи увек исти принцип – принцип типолошке доследности (Croft – Cruse 2004: 155). Поред тога, називима делова тела могло би се приписати и својство обавезних (каноничких) за разлику од оних необавезних (факултативних) меронима.[6]

За наше истраживање представљени лексичко-семантички однос је основни принцип по коме је грађа организована и анализирана. Полазимо од лексеме *тело*, која има статус холонима, а даље устројство јединица организовано је у смеру одозго – надоле (од главе до табана). У наредном гранању лексема *глава* преузима статус холонима, а њени мерономи су лексеме којима се означавају спољашњи и унутрашњи делови главе итд. У одређивању ентитета који представља део неке телесне целине у обзир узимамо следеће карактеристике: омеђеност неког дела од суседних делова, степен конзистентности његове унутрашње структуре, истакнутост у перцептивном смислу, односно уочљивост, и утврђена функција у односу на целину. Овако схваћени делови одређене целине могу се сматрати сегменталним деловима, који су међусобно јасно разграничени и типично се нижу по одређеном редоследу када се целина подели по различитим просторним осама; ови делови су уочљиви, имају утврђену функцију у оквиру целине и хетерогену унутрашњу структуру (Cruse 1995).

Именовање човека посредством соматског појма указује на значај који у ванјезичкој стварности придајемо појединим деловима тела с обзиром на то да они као немотивисане речи у некој од својих номинационих или секундарних реализација углавном посредством синегдохе, али и метафоре и метонимије, понекад и у садејству ових семантичких механизама, могу да изразе концепт човека уопште истичући при томе карактеристику која се процењује као најдоминантнија (према облику, величини, дебљини, дужини, боји, броју и сл. мотивног појма). „Семантичка веза између мотивне и мотивисане речи указује на специфичности у говорниковом виђењу одређених појмова манифестованих као издвајање својстава на основу којих се уобличавају нови садржаји“ (Штрбац – Штасни 2017: 8). Тако се одређено својство, оно које се тиче спољашњег изгледа човека, његовог друштвеног

[6] Корен је, на пример, обавезан мероним лексеме биљка, док јој је плод необавезни мероним (Драгићевић 1999–2000: 74).

статуса, кретања, говора и сл. или оно којим се истиче његова унутрашња природа (карактер и интелект) исказује посредством садржаја соматске лексеме, који удружен са потенцијалом који имају различити творбени форманти, у деривационим процесима стварају јединице за номинацију човека. Поједине мотивне лексеме имају способност индукције деривата чија се концептуална вредност креће у веома широком распону и може да изрази већину човекових психофизичких карактеристика (нпр. *глава* и *гуз*), док поједине у деривате преносе само семантичку компоненту функције и граде јединице које припадају једном појмовном домену одређујући човека према својству које произилази из компоненте функције (нпр. лексеме *мозак*, *памет*, *ум* чије деривиране атрибутивне именице припадају домену интелекта).

2. Циљ истраживања

Циљ овог истраживања представља утврђивање семантичко-деривационих механизама који делују у процесу стварања персоналних атрибутивних именица које су мотивисане соматизмима. У том смислу интересују нас компонете значења садржане у мотивном соматском појму које имају индуктивну способност у деривацији именица овог семантичког типа, као и семантички механизми који у садејству с деривационим процесима омогућавају творбу атрибутивних именица с човеком као денотатом. Поред тога, будући да семантичко језгро атрибутивних именица чини одређена психофизичка особина човека, циљ нам је да одредимо појмовне домене којима се концептуализује човек посредством соматског појма, као и заступљеност деривираних јединица у оквиру одређеног појмовног домена.

С тим у вези настојимо идентификовати компоненте значења које су примарне у формирању семантичког садржаја атрибутивних именица на основу којих се формира њихово номинационо значење. Наиме, према њиховој примарној реализацији одређује се истовремено и улога соматизама у концептуализацији човека, која обухвата поред физичког изгледа и домене апстрактнијег типа, као што су то домен карактера, интелекта, друштвеног статуса, али и кретања, егзистенције, сексуалности, различитих облика човековог понашања и др. Семантичка анализа спроводи се, дакле, с циљем да спознамо начине помоћу којих говорници српског језика, служећи се наведеним деловима тела, у првом реду, граде представе о себи и о човеку уопште.

Деривациона анализа јединица обухваћених корпусом спроводи се с циљем да се утврде творбени процеси и модели, као и творбени форманти који учествују у деривацији персоналних атрибутивних именица како у стандардном српском језику тако и у његовим народним говорима. С тим у вези

показаће се који су творбени форманти карактеристични и продуктивни у одређеним ареалима, али и они који су ниже продуктивности, те потенцијал, али и значење, па и експресивно обележје које суфикси уносе у деривате удруживањем са соматским основама. Низ теоријских и методолошких питања отвара анализа суфикса који су заступљени у структури персоналних атрибутивних именица. Једно од важнијих тиче се конкурентности, а с тим у вези и тумачење овога феномена, па и сама идентификација конкурентних формана-та, будући да су истраживањем обухваћена оба идиома српског језика – стандардни језик и народни говори. Поред тога, од значаја за посматрање конкурентности јесте и ниво и обележје експресивне тоналности коју у деривате уносе суфикси. Надаље се намеће питање о томе који се облици могу сматрати варијантним формама када се има на уму да се иста основа може удруживати са различитим суфиксима, како у стандарду тако и у дијалекту, градећи при томе деривате са истом концептуалном вредношћу, али са различитом експресивношћу (нпр. пејоративно, подругљиво, иронично).

3. Корпус

Истраживањем су обухваћене атрибутивне именице садржане у СДР1 (2003) и СДР2 (2006) као репрезенти стандардног српског језика. Овим речницима је обухваћена грађа ексцерпирана из шестотомног *Речника српскохрватскога књижевног језика* (РМС). СДР1 (2003) обухвата лексеме са лексичком морфемом чија идеографска вредност упућује на спољашњи, видљиви део људскога тела; опсцена лексика није унета јер изостаје и у грађи.[7] За наше истраживање су из СДР2 (2006) значајне јединице којима се обухватају називи унутрашњих органа, ткива, телесних течности и излучевина. У речнике (СДР 2003 и 2006) унет је и мањи број деривираних лексема којих нема у РМС, а које су у савременом језику обичне и честе (РСЈ, РСАНУ). У оба речника, у основни текст нису ушле лексеме које су у РМС квалификоване као застареле, покрајинске, кованице и сл. Оне су регистроване у напоменама (у СДГ *глава*, на пример, у фуснотама се наводи још 50 деривата), чему је претходило проверавање датог квалификатора са становишта стандардног језика.

[7] Ми, такође, нисмо у корпус уврстили народне изразе којима се именују полни органи мушкарца односно жене и њихове деривате. То нисмо учинили из разлога личне природе. Чињеница је, међутим, да ове јединице имају значајно место у лексичком систему српског језика, а посебно у посматраној категорији, те да се никако не може занемарити њихов потенцијал у деривацији персоналних атрибутивних именица, нарочито у народним говорима. И сами аутори дијалекатских речника нису имали исти приступ овој лексици. Једни су је избегавали, док су други били исцрпни у њеном бележењу (РГЗ, ТДР).

Међутим, нашим истраживањем обухваћене су и атрибутивне именице посведочене у дијалекатским речницима јер је номинација човека мотивисана соматизмима у народним говорима веома продуктивна. Поред тога, дијалекти и стандардни језик остварују „функцију двају повезаних фактора – дубине дијалекатске диференцијације и времена издвајања једног дијасистема из целине дијалекатског пејсажа и његове кодификације“ (Тополињска 1988: 8). Обједињавањем стандарних јединица и дијалектизама стиче се увид у целокупну парадигму ове семантичке категорије именица. У корпусу око 8% атрибутивних именица припада и стандарном српском језику и народним говорима, око 27% – стандарном српском језику, а 65% забележено је у дијалекатској грађи. Наведене проценте трба схватити условно будући да у суштини ми немамо стандардизовану лексику. Дијалекатском лексиком треба сматрати сваку лексему која се користи у одређеном идиому при чему она може бити идентична са оном у стандарду, али и различита с обзиром на стање у неком другом народном говору. Реч је, дакле, *дијалекатска* увек када се среће као интегралан елеменат одређеног дијалекатског система (Petrović 1990: 9). Детаљније, реч је дијалекатска већ по дефиницији ако за означавање истога десигната постоји друга која се може сматрати стандардизованом, ако се било којом појединошћу свог гласовног склопа, творбеном структуром или по неком обличком детаљу, па и значењем издвајају, односно разликују у односу на оне које се сматрају стандардизованим (Петровић 2002: 281–282).

Да бисмо добили слику стања у свим српским дијалектима, трудили смо се да из свакога од њих прегледамо бар по два речника (в. списак извора). Истина, они су неједнаког обима и писани са различитим амбицијама, при чему се поједини аутори истичу бележењем знатног броја персоналних атрибутивних именица различите мотивације.

4. Теоријски оквир и методологија рада

Теоријску подлогу у овом истраживању чине елементи компоненцијалне анализе и концептуалне лингвистике. Методама компоненцијалне анализе, односно декомпоновањем семантичког садржаја номинационе реализације мотивне речи, утврђују се компоненте значења које су имплицитно садржане у лексикографском представљању појмовне вредности дате мотивне речи, али и оне које су експлицитно присутне у њеном семантичком садржају. На основу добијених података јасно се може уочити њихов утицај на ширење семантичке структуре одређене речи, на семантичку и творбену деривацију, на успостављање парадигматских, па и синтагматских односа међу лексема-

ма. Синтезом резултата добијених компоненцијалном и деривационом анализом спајају се семантички и формални план посматраног језичког израза, а овај се процес одвија од идентификације значења ка утврђивању деривационог модела.

Концептуалан лингвистички приступ језичким јединицама различитог ранга (од речи до фразеологизма) већ је у науци потврђен као веома добар у сагледавању потенцијала одређених јединица на плану концептуализације различитих домена стварности у којој централна позиција припада човеку.[8] За наше истраживање важно је утврђивање циљних појмовних домена којима припадају персоналне атрибутивне именице мотивисане соматизмом. Изворни домен је људско тело односно његови делови, што представља један од типичиних домена, јер је конкретан и такође има способност да концептуализује оне вредности које су конкретне (физичке), али и апстрактне (карактер, интелект) и то углавном посредством онога што је конкретно (мозак, срце). У процесу номинације човека посредством соматизма стварају се јединице које припадају различитим појмовним доменима који се директно тичу човека: од домена физичког изгледа до домена карактера и интелакта, као доминантним, али и оним који се такође тичу човека и његовог друштвеног статуса, кретања, говора, навика, болести, сексуалности и др.[9] Основна значења персоналних атрибутивних именица са соматским појмом у основи веома често настају под утицајем метафоре, пресликавањем структуре једног појма или домена на други, или метонимије при чему се један концептуални ентитет јавља у логичкој вези с другим концептуалним ентитом, у том процесу важну улогу има и синегдоха, којој је у основи принцип заснован на релацији део – целина.

У интерпретацији атрибутивних именица с основом соматизма примењена је јединствена аналитичка процедура. У свакој посматраној јединици – мотивној речи са дериватима – полази се од декомпоновања основног значења мотивне речи, и то применом компоненцијалне анализе. Примењени метод

[8] Појмовни домен (енгл. *conceptual domain*) или краће *домен* представља кохерентан систем појмова повезаних на одређени начин, који служи за разумевање појединачних лексичких појмова (Филиповић-Ковачевић (2016: 581).

[9] Објашњавајући механизам појмовне метафоре, Р. Драгићевић наводи да типичне изворне домене чине: људско тело, здравље и болест, животиње и биљке, зграде и грађење, машине и алатке, игре и спорт, новац и посао, кување и храна, топлота и хладноћа, светлост и тама, силе, кретање и смер. Типични циљни домени су следећи: емоције, моралне категорије (доброта, поштење, храброст, искреност, част и њихове супротности), мишљење, друштво, политика, привреда, људски односи (пријатељство, љубав и брак), комуникација, време, живот, вера, догађаји и акције (уп. Кевечеш 2002: 15–29; Кликовац 2004: 17–19) (Драгићевић 2007: 90).

омогућава да се издвоје компоненте значења које ће иницирати творбу атрибутивних именица, чинећи тако интегрални део њихове појмовне вредности.

Следи приказ атрибутивних именица које припадају одређеном семантичко-деривационом гнезду, уз осврт на њихову продуктивност у оквиру посматраног гнезда. Тежиште испитивања је, међутим, дериватолошко-семантичке природе. Наиме, за све ексцерпиране лексеме утврђује се творбени модел и творбени форманти који су заступљени у њиховој структури, с циљем да се утврди продуктивност модела, али и форманата који учествују у деривацији атрибутивних именица овога типа како у стандардном језику тако и у народним говорима.

Све атрибутивне именице разврстане су затим у одређене појмовне домене, и то на основу њихове примарне семантичке реализације. Теоријско полазиште за тумачење ових јединица са семантичког аспекта налази се у концептуалној анализи. Ове именице углавном су једнозначне, ретки су случајеви у којима се атрибутивно значење с човеком као денотатом јавља као секундарно, као у примеру *главоња* 1. ‘цвет конопље пун семена’. 2. ‘дем. од главоња (о деци)’. Зато су оне изузете из корпуса. Уврштене су, међутим, само оне у чијој се вишезначној структури налазе значења атрибутивног типа са човеком као денотатом (нпр. *тӣцоглав* 1. ‘онај који је мале главе’; 2. ‘онај који је незнавен, слабоуман, незрио, „птичје памети“ = тицомозгаљ’ [ЛП]).

II. АТРИБУТИВНЕ ИМЕНИЦЕ МОТИВИСАНЕ СОМАТИЗМИМА И НАЗИВИМА ТЕЛЕСНИХ ИЗЛУЧЕВИНА

1. Тело (тијело)[10] и снага

У систему соматизама лексема *тӣело* (*тӣјело*) има статус холонима. Она има развијену значењску структуру и у РМС је представљена са седам значења, што говори о богатству њеног семантичког садржаја у основној реализацији: 1. а. ‘човечји или животињски организам као морфолошка и функционална целина’. б. ‘мртав човечји организам, леш’. в. ‘поједини ор-

[10] Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *тӣело* обрадила је Гордана Штасни (СДР 2003: 309–314).

ган или део органа живог организма'. Она, међутим, није мотивисала творбу персоналних атрибутивних именица, што потврђују и подаци у СДР (2003: 309–314).[11] Ипак у овом гнезду постоје деривати агентивног типа.[12] Остале семантичке реализације лекеме *тело* претежно су терминологизоване, а процес терминологизације остварен је углавном посредством метафоричних трансформација.[13]

Међутим, у лексичком систему реч *снага* функционише као контекстуални синоним лексеми *тело*, и то на основу семантичке реализације коју има првенствено у народним говорима.[14] Она је у дијалекатској грађи забележена са два значења: 1. 'тело човеково' и 2. 'јак човек, снажан човек' (РСК). Прво је фигуративно (РМС), засновано на удруженом дејству синегдохе (*део – целина*), метафоре (*апстрактно – конкретно*), па чак и метонимије (по *функцији* јер се снага манифестује кроз тело). У секундарно значење преноси се соматска компонента, и то под утицајем синегдохе с обавезном детерминацијом квалификативног типа (*јак човек*). У дериват првога степена *снагатор* жарг. 'врло снажан човек; човек који само физичком снагом постиже или жели постићи успех, који се ослања само на снагу' (РСЈ) преноси се целокупан садржај секундарне реализације лексеме *снага*.

[11] У лексичком систему постоје јединице које немају деривационе везе с лексемом *тело*, али имају функцију номинације човека према димензији односно величини тела, мањој, односно већој од нормалне: *кепец*, *патуљак*, *џин* и сл. Поред тога, вербализација концепта великог, односно малог тела остварује се аугментативима и деминутивима као првостепеним дериватима с основом мотивне речи *тело*: *телесина* (*тјелесина*), *телесурина* (*тјелесурина*), *телусина* (*тјелусина*); *телашце* (*тјелашце*), *телешце* (*тјелешце*).

[12] Са човеком као денотатом развиле су се именице агентивног типа: *утеловитељ* (*утјеловитељ*) 'онај који утеловљује' која је мотивисана префиксално-суфиксалним глаголом *утеловити* (*утјеловити*) 1. а. 'дати физички изглед чему апстрактном'; б. 'учинити постојаним (у нечему), уградити (у нешто)'; 2. 'припојити нешто нечему као његов саставни део, присајединити' и сложеница *телохранитељ* (*тјелохранитељ*) 'онај који лично чува, прати (обично наоружан) неку особу'.

[13] Остала значења лексеме *тело* су: 2. а. терм. физ. 'сваки посебан (крут, еластичан или пластичан) предмет у простору'; б. 'засебан део неког предмета'; 3. 'удружење, скуп, организација, служба, установа с одређеном наменом, функцијом у јавном, друштвеном и политичком животу'; 4. терм. мат. '(обично у изразу: геометријско тело) део простора ограничен равним или кривим површинама'; 5. терм. астр. 'заједнички назив за све материје или скупове материја које се крећу по васионском простору'; 6. хем. 'старији назив за неорганске и органске материје (елементе и једињења)'; 7. необ. 'полни орган'.

[14] Ово значење лексеме *снага* није забележено у РСЈ, али у РМС то је једна од њених секундарних реализација са ознаком фиг. 'људско тело' и са потврдом у примеру: Посао, терет, зноји се *снага*, а цуг зачас ухвати. Рад. Д. У речнику синонима се такође лексеме *тело* и *снага* не доводе у значењску везу (*тело* је у синонимној релацији с лексемама *труп* и *фигура* (Ћосић 2008: 602).

Домен	Дериват и његово значење
ИЗГЛЕД	*снагатор* жарг. ‘врло снажан човек; човек који само физичком снагом постиже или жели постићи успех, који се ослања само на снагу’ (РСЈ)

1.1. Глава[15]

Лексема *глава* представља централни соматски појам јер је њоме именован део тела од виталног значаја за живот човека. У РМС лексема *глава* репрезентована је са десет различитих семантичких реализација. Основно значење гласи ‘горњи, округласт део човечијег или животињског тела у коме је мозак’. Декомпоновани садржај њене појмовне вредности садржи следеће компоненте: архисему (део човечијег или животињског тела); диференцијалне семе: позиција (горњи), облик (округласт), посесор (човек или животиња), садржај (мозак). Издвојене семантичке компоненте имају важну улогу у мотивацији секундарних значења лексеме *глава*.

Значења 2. ‘ум, разум, памет’ и 3. ‘живот’ заснивају се на метонимији под утицајем семе функције при чему се успоставља логичка метонимијска веза по моделу *део тела → функција коју обавља* или *глава → оно што је у њој* односно *губитак главе → губитак живота*. Ово значење лексеме *глава* често је у устаљеним говорним обртима с глаголима: *бранити*, *дати*, *давати*, (*из*)*губити*, *чувати* и др. Према схватању Д. Гортан-Премк (2004: 81), оно је развијено синегдохом у садејству с метонимијом према основном семантичком садржају.

Значење 4. а. ‘особа, појединац’; б. ‘марвинче, грло’ почива на синегдохи и симилисемији, односно преношењу номинације на сличне денотате, а 5. ‘личност која руководи, вођа’ на синегдохи у садејству с метафором. И значење 10. ‘део (књиге или списа), одломак, поглавље; одељак’ настало је пресликавањем по следећем моделу *део* (*глава*) – *целина* (*тело људско/животињско*) → *део* (*поглавље*) – *целина* (*књига*).

Метафора, у првом реду под утицајем семе положаја или облика, у основи је свих осталих секундарних семантичких реализација: 6. ‘почетни, предњи део чега’; 7. ‘проширени или задебљали горњи односно крајњи део (ексера и др.)’; 8. ‘комад (неког прехрамбеног производа у облику купе или лопте)’; 9. ‘главица (2, 3)’.

[15] Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *глава* обрадила је Биљана Дракулић (СДР 2003: 93–114).

Захваљујући богатом семантичком садржају у основној реализацији лексема *глава* као мотивна има веома изражен деривациони потенцијал и учествује у творби великог броја деривата. Њено семантичко-деривационо гнездо обухвата више од 400 деривата. Творба атрибутивних именица веома је продуктивна. Оне остварују различите концептуалне вредности на основу компоненте садржане у основној семантичкој реализацији лексеме *глава* којом је индуковано њихово значење. Атрибутивне именице с мотивном речју *глава* имају различите концептуалне вредности и припадају различитим појмовним доменима. Тако атрибутивних именица којима се именује човек према неком физичком својству на основу изгледа главе има више од двадесет. Компонента која се односи на величину мотивног појма посебно је продуктивна јер се човек по правилу именује према деловима тела који су упадљиви, будући да су истуренији и већих димензија од нормалног (Штасни 2013: 116), што потврђује и бројност посведочених деривата из семантичко-деривационог гнезда лексеме *глава*.[16] Од значаја је и компонента ‘изглед/облик главе’ која је имплицитно садржана у појмовној вредности лексеме *глава*. Она носи информацију о изгледу мотивног појма и не искључује компоненту његове величине. Наиме, оне су семантички удружене јер изглед подразумева и величину именованог ентитета.

Деривати мотивисани овим компонентама значења мотивне речи настали су различитим творбеним процесима. Суфиксима *-аш*, *-оња*, *-ча*, *-ша* добијени су првостепени деривати: *главаш* ‘главоња’(СДР1); ‘реч за ниподаштавање, алузија се чини на велику, а празну главу’ (РК-МД) , *главоња* ‘човек велике главе’ (СДР1, РСГВ, РГЗ, РГЈК, РГП, РК), *главча* ‘глават човек’ (РГЈС); ‘онај који има велику главу, главоња, уп. главша’ (ТДР), *главша* ‘главоња’. Другостепени деривати настали су извођењем од аугментатива (*главура*, *главурда*) суфиксима *-ан* и *-ача*: *главуран* ‘особа велике главе, тврдоглава особа, не много паметна особа’ (РТГ); ‘дечачић велике главе’ (РК, ТДР) , *главурдан* ‘главоња’(СДР1); ‘особа са великом главом’ (ДРСК, ТДР) и *главурача* ‘девојчица велике главе’ (РК), а суфиксом *-ица* деминутив *главоњица*.

Све оне су настале по моделу Ио + суфикс за разлику од другостепеног деривата *главатило* ‘главоња’ (РСГВ) у чијој је структури квалитативни придев *глават* и суфикс *-ило*. У оба случаја преноси се целокупан семантички садржај примарне реализације мотивне речи.

[16] О значајном деривационом потенцијалу наведене семантичке компоненте сведоче и бројни аугментативи и пејоративи с лексемом *глава* у творбеној основи: *главетина*, *главускера*, *главура*, *главурина*, *главурда*, *главусина*, *главуча*, *главуџа*, *главуша*.

Продуктивнија је творба атрибутивних именица с основом већ сложеног квалитативног придева, који ће у наредном деривацоном акту дати јединице атрибутивног семантичког типа. У њиховој деривацији најчешће се употребљава суфикс -(*а*)*ц*: *гологлавац* ‘онај који је голе главе; експр. сиромах’ (РГЈК), *дебелоглавац* ‘онај који има дебелу главу’ (СДР1), *рићоглавац* ‘рићокос човек’ (СДР1), *седоглавац* ‘седоглав човек’ (СДР1), *ситноглавац* ‘онај који је ситноглав’ (СДР1), а у моционим облицима и осталим именицама женског рода суфикс -*ка*: *гологлавка* ‘женска особа која не повезује главу марамом, која је без мараме на глави’ (РГЈК), *косоглавка* ‘жена која укосо држи главу’ (РТГ2), *мазноглавка* ‘глатко очешљана и дотерана жена’ (РГЈС); пеј. ‘девојка која све време проводи у чешљању’ (РТГ2), у деривати-ма забележеним у дијалекатској грађи јављају се и суфикси -*иле* у *кривоглавиле* ‘човјек чија је глава нагнута на једну страну’ (РГЗ) и -*че* у *гологлавче* (средњи род) ‘дете с ретком косом’ (РГЈК). У овим дериватима доминантна је компонента изгледа садржана у првој сложеничкој саставници која има функцију детерминатора и квалификатора појма *глава*. То су најчешће придеви *го*, *дебео*, *крив*, *рић*, *сед*, *ситан*, а остале врсте речи се јављају по изузетку: именица *буђ*, глагол *вити*, *вијем* или број *два*.[17]

Јединице које припадају овом појмовном домену настале су и сложено-суфиксалном творбом, по моделу Ио + о + И + суфикс – *буђоглавац* ‘буђоглав човек, са ђубом на глави’ (СДР1) и *буђоглавка* ‘женска особа бујне, разбарушене косе’ (РГЈК, РГЈС), затим *вијоглавка* ‘кривовратка (жена крива врата)’ (РНГЦР) с основом глагола на првом сложеничком месту (Го + о + И + суфикс). Поред суфикса -(*а*)*ц* у *буђоглавац*, употребљен је суфикс -*ка* у мовираним облицима *буђоглавка* и *вијоглавка.* Конверзија је такође заступљена, и то супстантивизација: *бундоглав* фиг. ‘онај који има округлу главу’ (ЛП), *тицоглав* 1. ‘онај који је мале главе’; 2. ‘онај који је незнавен, слабоуман, незрио, птичје памети, тицомозгаљ’ (ЛП). Занимљиво је да мотивни придеви као прве саставнице имају ботанички (*бундева*) или зоолошки (*птица*) термин, које омогућавају да се реализује поред домена физичког изгледа и домен интелекта, што је засновано на метафоричној асоцијацији. Наиме, у основи метафоричне асоцијације налази се компонента димензије која омогућава поредбену релацију – велика (*глава као бундева*) односно мала (*глава као у птице*), као и степена испуњености (*велика глава*, *а празна*: *у малој птичјој глави је сразмерно мали мозак*).

[17] Мотивација за лексему *двоглавац* може бити из митолошког домена (аждаје и змајеви), али се значење ове јединице може тумачити и као ‘веома паметна особа’ (мисли као да има две главе) или ‘превртљива особа’ по аналогији с лексемом *дволичњак*.

Творба слагањем по моделу Ио + о + И сасвим је спорадична појава у овој групи деривата: *бронзоглавиле/бронѕоглавиле* ‘мушка особа велике, чворновате главе; тупоглава мушка особа’ (РГЗ), *главоѿоӣ* ‘главоња’ (РТГ2).

Деривати који припадају домену изгледа
главаш ‘главоња’(СДР1); ‘реч за ниподаштавање, алузија се чини на велику, а празну главу’ (РК-МД)
главоња ‘човек велике главе’ (СДР1, РСГВ, РГЗ, РГЈК, РГП, РК)
главча ‘глават човек’ (РГЈС); ‘онај који има велику главу, главоња, уп. главша’ (ТДР)
главша в. главча (ТДР)
главуран ‘особа велике главе, тврдоглава особа, не много паметна особа’ (РТГ); ‘дечачић велике главе’ (РК, ТДР)
главурача ‘девојчица велике главе’ (РК)
главурдан ‘главоња’(СДР1); ‘особа са великом главом’ (ДРСК, ТДР)
главоњица дем. од главоња (СДР1, РК); ‘мушка особа велике главе, а малог тијела’ (РГЗ)
главаѿило ‘главоња’ (Банат – Јасеново) (РСГВ)
бронзоглавиле/бронѕоглавиле[18] ‘мушка особа велике, чворновате главе; тупоглава мушка особа’ (РГЗ)
главоѿоӣ ‘главоња’ (РТГ2)[19]
бундоглав фиг. ‘онај који има округлу главу’ (ЛП)
буђоглавац[20] ‘буђоглав човек, са ћубом на глави’ (СДР1)
буђоглавка[21] ‘женска особа бујне, разбарушене косе’ (РГЈК, РГЈС)
вијоглавка ‘кривовратка (жена крива врата)’ (РНГЦР)

[18] Први сложенички део мотивисан је лексемом *бронзин/бронѕин* ‘емајлирани суд за кување, проширен на средини, ужи при дну и врху’ (РГЗ), односно његовим изгледом и величином.

[19] Атрибутивна именица *главоѿоӣ*, такође може да се онимизира, при чему од апелатива постаје надимак *Главоѿоӣ* (РГЈК).

[20] У РМС придев *буђоглав* има секундарно значење ‘који има велику главу попут буђе или бундеве’, са потврдом из Шеное, али *буђа* у том значењу није забележена (*буђ* = ћуба и *буђа* = бундева не припадају истом деривационом гнезду) (СДР 2003: 105).

[21] Са компонентом *буђ* у значењу ‘бујна разбарушена коса’ (РГЈК).

гологлавац[22] ‘онај који је голе главе; експр. сиромах’ (РГЈК)
гологлавка ‘женска особа која не повезује главу марамом, која је без мараме на глави’ (РГЈК)
гологлавче ‘дете с ретком косом’ (РГЈК)
двоглавац ‘онај који има две главе, који је двоглав’ (СДР1)
дебелоглавац[23] ‘онај који има дебелу главу’ (СДР1)
косоглавка ‘жена која укосо држи главу’ (РТГ2)
кривоглавиле ‘човјек чија је глава нагнута на једну страну’ (РГЗ)
мазноглавка ‘глатко очешљана и дотерана жена’ (РГЈС); пеј. ‘девојка која све време проводи у чешљању’ (РТГ2)
рићоглавац[24] ‘рићокос човек’ (СДР1)
седоглавац ‘седоглав човек’ (СДР1)
ситноглавац ‘онај који је ситноглав’ (СДР1)
тицоглав 1. ‘онај који је мале главе’; 2. ‘онај који је незнавен, слабоуман, незрио, птичје памети, тицомозгаљ’ (ЛП)

Другу групу чине деривати који се својим значењем уклапају у домен који се односи на човекове интелектуалне способности, по правилу умањене. Сви они, а укупно их је 23, остварују концептуалну вредност ‘глупог човека’. За разлику од деривата који су индуковани семом облика и предимензионираном величином мотивног појма *глава*, ови деривати мотивисани су семантичком компонетом функције која је, дакле, умањена.

[22] Придев *гологлав* има полисемантичну структуру: 1. ‘који је непокривене главе, који је без капе или шешира, без мараме’; 2. експр. а. ‘оголео, огољен, који је без лишћа (о биљци)’; б. ‘који је без звона (о цркви)’. Његове секундарне реализације настале су под утицајем метафоричне асоцијације засноване на изгледу именованог ентитета.

[23] Мотивни придев *дебелоглав* има два значења, примарно‘који има дебелу главу’ и секундарно ‘будаласт’ (СДР1).

[24] Сложенице с називом боје на првом месту чешће су у функцији мотиватора зоолошких термина: *црвеноглавац* а. ‘инсект црвене главе Erythrocephalus’; б. ‘чешљугар; птица црвене главе уопште’, *црвеноглавка* ‘птица црвене главе’, *црноглавац* 1. ‘црноглавка (1)’; 2. терм. бот. а. ‘кукурек’; б. ‘горешник’, *црноглавица* 1. ‘црноглавка (1)’. 2. терм. вет. ‘болест кокошака и ћурака од које им поцрни глава’, *црноглавка* ‘птица црне главе Sylvia atricapilla’ или ботаничког термина *златоглавка*, а само по изузетку мотивишу творбу атрибутивне именице с човеком као референтом *рићоглавац* ‘рићокос човек’.

То су првенствено деривати првога степена, с основом соматизма *глава* (*главан*, *главша*) или с основом сложеног квалитативног придева (нпр. *тупоглавац*, *празноглавац*). Квалификација човека према умањеним интелектуалним способностима испољава се и на плану семантичке деривације. Наиме, код вишезначних јединица ова значења јављају се као секундарне реализације, по принципу: *велика*, *а празна глава* (*главоња* ‘глуп човек’ [РСГВ], *главаш* [РК-МД], *главша* [РСК, ТДР]). Значења наведених деривата настала су под утицајем метафоре у процесу семантичке деривације. Овој групи припада и лексема *главина*. На основу објашњења датом у извору (РНГЦР) могло би се закључити да је значење ‘глупак’ (од главина, главчина у точку), секундарна реализација с фигуративним значењем лексеме *главина*, настало метафоричном асоцијацијом, која је заснована на преносу номинације с предмета на својство човека (*неживо → живо*; *предмет → човек*).

Продуктивнија је творба именица овога типа с основом сложеног квалитативног придева, који у дериват преноси неко од својих секундарних значења: *празноглавац* и *празноглавица*, ‘онај/она која је празне главе, особа умно ограничена’ (СДР1); *празноглавиле* ‘празноглава мушка особа’ (РГЗ), *тупоглавац* ‘тупоглава мушка особа’ (СДР1); ‘глупа мушка особа’ (РГЗ) и *тупоглавица* ‘тупоглава женска особа’ (СДР1), *тупоглавка* ‘тупоглавица’ (СДР1), *шупљоглавац* ‘шупљоглав човек, празноглавац’ (СДР1); ‘шупљоглав мушкарац онај који мало зна, ко је шупље главе’ (РГГ); ‘непаметна мушка особа, шупљоглав човјек’ (РГЗ) и *шупљоглавиле* ‘шупљоглава, празноглава мушка особа’ (РГЗ). Мотивни придеви настали су по моделу По + о + Ио + -ø.

Забележени су и примери са глаголским основама: (Го + о + И) *вртоглаја* ‘онај који је плитке памети, мало ћакнут’ (РГГ) и (Го + И)[25] *сврглаја* ‘онај који изгледа као изгубљен и свргнут’ (РГГ), при чему је именица на другом сложеничком месту у измењеном фонетском лику. Један мотивни придев *безглав*, настао префиксално-суфиксалном творбом, мотивисао је творбу атрибутивне именице *безглавац* ‘онај који је безглав, односно збуњен, избезумљен’ (СДР1). У основи именичких деривата *вртоглавка* ‘приглупа (ћакнута) женска особа’ (РТГ2) и *вртоглавштина* ‘ћакнута и ментално ненормална особа’ (ТДР) налази се квалитативни придев *вртоглав*, настао по моделу Го + о + Ио + -ø.

Супстантивизацијом су настали облици *празноглав* ‘празноглавац; онај који је празне главе, који ништа не зна, будалетина’ (РГЗ), *празноглава* ‘женска особа која ништа не зна, вијомозгаста женска особа’ (РГЗ), *вљетроглав*

[25] На творбеном шаву најпре долази до удвајања финалног сугласника аористне основе (*сврг-ох*) и иницијалног *г* у именичкој основи, а затим до губљења једног од њих.

‘лакомислен, непромишљен, несталан човјек’ (ЛП), *тороглав* ‘онај који је плитке памети а велике главе’ (ЛП), *швракоглав* и *швракоглава* ‘онај/она која је плиткоумна’ (ЛП).

Именице с мушком особом као денотатом изведене су суфиксом -(*а*)*ц*, а његов конкурент у неким српским народним говорима је суфикс -*иле* (РГЗ). Моциони облици су са суфиксом -*ка* или -*ица*, који се јавља и код дворо-дних именица. Све атрибутивне именице из ове групе не подлежу процесу ширења семантичке структуре.

Деривати који припадају домену интелекта
главан ‘реч за ниподаштавање, алузија се чини на велику и празну главу’ (РСК)
главина прен. ‘глупак’ (РНГЦР)
главша ‘глупак’ (РСК)
безглавац ‘онај који је безглав, односно збуњен, избезумљен’ (СДР1)
вљетроглав ‘лакомислен, непромишљен, несталан човјек’ (ЛП)
вртоглавка ‘приглупа (ћакнута) женска особа’ (РТГ2)
вртоглаја ‘онај који је плитке памети, мало ћакнут’ (РГГ)
вртоглавштина ‘ћакнута и ментално ненормална особа’ (ТДР)
празноглав[26] ‘празноглавац; онај који је празне главе, који ништа не зна, будалетина’ (РГЗ)
празноглава ‘женска особа која ништа не зна, вијомозгаста женска особа’ (РГЗ)
празноглавац ‘онај који је празне главе, човек умно ограничен’ (СДР1)
празноглавица ‘празноглава особа’ (СДР1)
празноглавиле ‘празноглава мушка особа’ (РГЗ)
*свргла*ја ‘онај који изгледа као изгубљен и свргнут’ (РГГ)
тороглав[27] ‘онај који је плитке памети а велике главе’ (ЛП)
тупоглавац[28] ‘тупоглава мушка особа’ (СДР1); ‘глупа мушка особа’ (РГЗ)

[26] Мотивни придев *празноглав* има значење ‘који је празне главе, умно ограничен’.

тупоглавиле ‘приглупа мушка особа’ (РГЗ)
тупоглавица ‘тупоглава женска особа’ (СДР1)
тупоглавка ‘тупоглавица’ (СДР1)
швракоглав ‘онај који је плиткоуман’ (ЛП)
швракоглава ‘она која је плиткоумна’ (ЛП)
шупљоглавац[29] ‘шупљоглав човек, празноглавац’ (СДР1); ‘шупљоглав мушкарац онај који мало зна, ко је шупље главе’ (РГГ); ‘непаметна мушка особа, шупљоглав човјек’ (РГЗ)
шупљоглавиле ‘шупљоглава, празноглава мушка особа’ (РГЗ)

Трећој групи припадају деривати којима се именује човек према карактерним особинама и оне су углавном с негативним предзнаком. Таквих деривата има више од тридесет. Атрибутивне именице којима се човек именује према свом карактеру такође су најчешће мотивисане квалитативним сложеним придевима. Само је атрибутивна именица *главнина* с основом соматизма *глава* (Клајн 2003: 98). Овде би се, међутим, могла претпоставити и придевска мотивација са парафразом ‘онај који увек сматра да је главни’. Међу мотивним придевима налазимо различите творбене моделе. Концептуално сродни придеви су творбеног типа По + о + Ио + -ø (*тврдоглав*) и Зо + о + Ио + -ø (*самоглав*, *својеглав*). У њихове деривате се преноси цео семантички садржај, као и при номинацији човека према интелектуалним способностима. Највише атрибутивних именица мотивисано је придевом *тврдоглав*: *тврдоглавац*, *тврдоглавко*, *тврдоглавиле*, *тврдоглавоња* (за мушки род), дворoдне именице *тврдоглавица* и *тврдоглавштина* и моционо образовање *тврдоглавка*. Ови деривати су претежно једнозначни ‘тврдоглав човек’ (СДР1). Секундарно терминологизовано значење из области зоологије има лексема *тврдоглавац* ‘инсекат врсте тврдокрилаца, корњаша Anobiidae’, и атрибутивна именица *самоглавац* 1. ‘својеглав, тврдоглав човек, тврдоглавац’. 2. ‘човек нежења, самац’. Примарна реализација мотивног придева *самоглав* индуковала је основно значење деривата, а семантички

[27] На првом сложеничком месту налази се основа глагола *торошати* ‘брбљати, причати којешта’ (РГЗ).

[28] Мотивни придев *тупоглав* значи ‘који је слабе памети, умно ограничен, празноглав, глуп’.

[29] Мотивни придев *шупљоглав* има значење ‘који тешко схвата, ограничен, тупав’.

садржај његове секундарне реализације преноси се у секундарно значење атрибутивне именице.

Квалитативни придев *ӣасоглав* с творбеном структуром Ио + о + Ио + -ø, подлеже супстантивизацији градећи атрибутивну именицу *ӣасоглав* ‘зао, опак човек’ (СДР1), у коју се преноси удружени семантички садржај обеју саставница. Значење ове сложенице би се могло изразити као ‘човек псеће нарави’, где прва компонента има детерминативну и квалификативну функцију, а друга се семантички удаљава од значења мотивне речи попримајући апстрактно значење довођењем у везу мотивне лексеме *глава* с апстрактумом *нарав*.

Сложено-суфиксалном творбом настао је квалитативни придев с првим сложеничким делом чија је мотивација непрозирна (ЕРСЈ) *бандоглав* ‘тврдоглав, настран’. Овај ће придев мотивисати деривацију атрибутивних именица *бандоглавац* ‘бандоглавко, бандоглав човек’, *бандоглавиле*, *бандоглавоња*, *бандоглавко* и фемининуме *бандоглавица* и *бандоглавка*.

Сложеницама насталим по моделу Ио + о + Го + -ø (*главоћек* ‘храбар, силовит човек’ (РК); ‘онај који је сјекао главе у рату, јунак’ (РГЗ)’;[30] *главосек* и *главорез* 1. ‘џелат’; 2. пеј. ‘касап, крвник’ (ТРМЈ)’; *главождер* 1. ‘убица (вишеструки)’; 2. ‘човјек који је на високом положају’ (РГЗ) одговара парафраза ‘онај који Х главу’, где је Х глагол у презенту (онај који *сече*, *реже*, *ждере*), а лексема *глава* има функцију објекта. Ове су именице, међутим, више агентивног значења него атрибутивног.[31] Већ је запажено да је веома тешко да се на основу категорије ‘носилац својства’ прецизно одреди заједничко, опште значење именица које припадају атрибутивима. Свака секундарна номинациона јединица, којој је у основи било која семантичка модификација, заснована је на каквом доминантном својству и семантички би се могла сматрати атрибутивном именицом (Штасни 2007: 470).

[30] Апелатив *главосек* подлеже онимизацији и постаје део онима Свети Јован *Главосек*, са парафразом ‘онај коме је одсечена глава’, при чему агенс, као у примеру *главосек* ‘онај који сече главе’ у овом случају постаје пацијенс.

[31] „Dvije skupine imenica razlikuju se prema tome sadrže li ili ne sadrže događajni argument u svojoj semantičkoj strukturi. U lingvističkim je opisima dugo bila prihvaćena korelacija, koju je predložila J. Grimshaw, da događajne imenice nasljeđuju argumentnu strukturu glagola, pa su dopune uz njih obavezne, dok nedogađajne imenice ne nasljeđuju argumentnu strukturu, pa su njihove dopune neobavezne. Takav se opis najčešće primjenjivao na imenice koje znače kakvu radnju ili rezultat radnje, ali se ubrzo proširio i na skupinu imenica koja se tradicionalno naziva imenicama za vršitelje radnje (agentivne imenice)“ (Birtić 2016: 340–341).

Деривати који припадају домену КАРАКТЕРА
главнина ‘тврдоглава, својеглава особа, особењак’ (РСК)
бандоглавац[32] ‘бандоглавко, бандоглав човек (СДР1); ‘бандоглав човјек, својеглавац, тврдоглавац, намћор’ (РГЗ)
бандоглавиле ‘бандоглава мушка особа’ (РГЗ)
бандоглавица ‘бандоглава женска особа’ (СДР1)
бандоглавоња ‘бандоглавко’ (РГЈК)
бандоглавка ‘тврдоглава, својеглава, самовољна женска особа’ (РГЈК)
бандоглавко ‘тврдоглава, својеглава, самовољана мушка особа (СДР1); уп. бандоглавоња’ (РГЈК)
дигоглав ‘онај који у ходу диже главу у вис, који се загледао у се’ (ЛП)
дигоглава ‘она која је уображена’ (ЛП)
навиглавина ‘својеглава особа’ (РСК)
п̄асоглав[33] ‘пасоглавац’ (СДР1)
п̄асоглавац ‘зао, опак човек’ (СДР1)
п̄соглавиле ‘особа лошег понашања, љута мушка особа, бескарактерна мушка особа’ (РГЗ)
п̄асоглавица ‘зла, опака жена’ (СДР1)
самоглавац[34] 1. ‘својеглав, тврдоглав човек, тврдоглавац; 2. ‘човек нежења, самац (СДР1)
самоглавник ‘онај који је својеглав, својевољан, тврдоглав’ (РГЈК); ‘тврдоглавац, самовољник’ (РНГЦР)
самоглавница ‘она која је својеглава, својевољна, тврдоглава’ (РГЈК); ‘тврдоглавица’ (РНГЦР)
својеглавац[35] ‘својеглав, тврдоглав човек’ (СДР1)
својеглавица ‘својеглава, тврдоглава жена’ (СДР1)
т̄врдоглавац[36] ‘тврдоглав човек’ (СДР1)

[32] Квалитативни придев *бандоглав* има значење ‘тврдоглав, настран’.

[33] Именица настала конверзијом, односно супстантивизацијом придева *п̄асоглав* ‘зао, опак’.

[34] Мотивни придев *самоглав* значи 1. ‘својеглав, самовољан’; 2. ‘који живи као самац’.

[35] Мотивни придев *својеглав* користи се у значењу ‘тврдоглав, самовољан’.

[36] Мотивни придев *т̄врдоглав* има два значења 1. ‘који упорно остаје при свом, који не уважава никакве разлоге и доказе сем својих, својеглав’; 2. ‘непокоран, непослушан’.

тврдоглавица ‘тврдоглава особа (СДР1); тврдоглава жена’ (РДГ)
тврдоглавка ‘она која је тврдоглава, својеглава, својевољна’ (РГЈК)
тврдоглавко ‘онај који је тврдоглав, својеглав, својевољан’ (РГЈК)
тврдоглавиле ‘онај који јенепослушан, који не одустаје од својих ставова’ (РГЗ)
тврдоглавоња ‘тврдоглавко’ (РГЈК)
тврдоглавштина ‘онај који је тврдоглав (ТДР); тврдоглавац’ (РНГЦР)
чвороглав ‘незгодан, задрт, ограничен, напрасит човјек’ (ЛП)
чвороглавиле ‘тврдоглава мушка особа’ (РГЗ)
црвоглав ‘лако увредљива мушка особа’ (ЛП)
црвоглава ‘женска особа лако увредљива’ (ЛП)

1.1.1. Лик/лице[37]

Основно значење лексеме *лице* гласи 1. а. ‘предња страна главе у човека’; б. ‘израз расположења који се огледа на лицу’. Њиме се *лице* одређује као мероним холонима *главе* и истовремено му се приписује статус соматизма. Диференцијална сема у оквиру номинационе реализације саопштава информацију о положају именованог појма, а у значењу под б. заступљена је семантичка компонента функције. Секундарно значење 2. nomen agentis а. ‘особа, личност’; б. ‘личност у драмском делу’ засновано је на принципу синегдохе, а значење под 6. терм. грам. ‘категорија код заменица и глагола којом се означава особа која говори (1. л.), саговорник (2. л.) и особа или предмет о коме се говори (3. л.)’ може се тумачити посредством синегдохе у садејству с метонимијом.

Значења индукована метафоричним асоцијацијама подстакнута су компонентом положаја: 3. ‘предња страна зграде окренута улици’; 4. ‘изглед, облик, карактеристичне одлике, обележје’; 5. ‘права, боља страна нечега (тканине); страна одеће с које се она носи; површина нечега; супр. наличје’.

Гнездо с мотивном речју *лик*/*лице* има око 260 јединица међу којима је и неколико атрибутивних именица.[38] У основи деривата *дволичник* и

[37] Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *лице* обрадиле су Вера Васић, Гордана Штасни и Ивана Црњак (СДР 2003: 188–207).

[38] Деривати *одликаш* и моциони облик *одликашица* семантички су доста удаљени од мотивне речи и припадају следећем деривационом низу: ПРс1_1< 0_1 *од-лик-овати* 1. ‘дати/давати коме одликовање’; 2. ‘указати/указивати коме посебну пажњу, признање; издвојити/издвајати, истаћи/истицати’ → 2 < ПРс$_1$ *одлик-а* → ‘одлична оцена успеха’ 3 < 2 *одлик-аш* ‘од-

дволичњак ‘дволичан човек’ налази се квалитативни придев настао префиксално-суфиксалном творбом *дволичан* ‘лажљив, лицемеран’, који у атрибутивне именице преноси целокупан семантчки садржај.

Ови се деривати према свом значењу сврставају у домен карактера, а њему припадају и лексеме *лицемер* (*лицемјер*) ‘онај који прикрива свој прави лик представљајући се као добронамеран човек, подлац’, с варијантним облицима *лицемерац* (*лицемјерац*), *лицемерник* (*лицемјерник*) и моционим образовањем *лицемерка* (*лицемјерка*). Иако су оне у СДР (2003: 203) означене као nomen agentis, у њима је, међутим, примарно атрибутивно значење, а агентивност је последица атрибутивности.

Домен	**Деривати и њихова значења**
КАРАКТЕР	*дволичник* ‘дволичан човек’ (СДР1)
	дволичњак в. дволичник (СДР1)
	лицемер (*лицемјер*) ‘онај који прикрива свој прави лик представљајући се као добронамеран човек, подлац’ (СДР1)
	лицемерац (*лицемјерац*) в. лицемер (СДР1)
	лицемерник (*лицемјерник*) в. лицемер (СДР1)
	лицемерка (*лицемјерка*) ‘женска особа лицемер’ (СДР1)

Занимљив је податак да лексема *лице* није мотивисала творбу деривата првога степена с атрибутивним значењем, као и то да се у значење реализованих именица преноси њено секундарно значење ‘особа, личност’ које добија додатну негативну квалификацију (*подлац*).[39] Овај податак не изненађује будући да је „*лице* најчешће коришћени изворни домен у концептуализацији емоција, заснованој на метонимијској промени“ (Kraska-Szlenk 2014: 25).

У дијалекатској грађи нису заступљене атрибутивне именице с мотивном речју *лице*, али су посведочене оне којима се именује особа према изгледу лица, обично с променама на кожи: *краставко* пеј. ‘крастава мушка особа’

личан ученик’ → 4 < 3 *одликаш-ица* ‘одлична ученица’. Истом микрогнезду припада и атрибутивна именица *одличн-ик* ‘угледан, виђен човек, достојанственик’, с тим што је она дериват четвртог степена (ПРс1$_1$< 0$_1$ *од-лик-овати* → 2 < ПРс$_1$ *одлич-ан* квалит. прид. 1. ‘који се истиче најбољим особинама, изврстан’; 2. ‘веома цењен, угледан’ → *одличн-ик*.

[39] У бугарском језику, на пример, постоје првостепени деривати *лицелия* диал. ‘който има хубав вид, хубаво лице’, ‘къща която е изложена на слънце и има хубав вид’, као и сложеничка образовања *дръголица* презр. ‘стара жена, старица’; *залголиц* (БЕР). Ове јединице припадају домену изгледа, што не бележимо у нашем корпусу.

(РСК) и *крас̄тавица* пеј. ‘крастава женска особа’ (РСК); *бручкавко*[40] ‘бручкава, бубуљичава мушка особа’ (РГЈК) и *бручкавка* ‘бручкава, бубуљичава женска особа’ (РГЈК); *кљокавко*[41] ‘онај који има кљоке, ране, красте (обично по лицу), који је рањав, крастав’ (РГЈК) и *кљокавка* ‘она која има кљоке, ране, красте (обично по лицу), која је рањава, крастава’ (РГЈК); *ӣришӣар* ‘дечак или девојчица у доба пубертета’ (РТГ2). И ови деривати потврђују принцип да се језиком маркира све оно што је упадљиво, другачије, различито од нормалног, а припадају домену физичког изгледа човека, с додатном естетском компонентом.

1.1.1.1. Образ[42]

У лексичком систему лексема *образ* ступа у однос синонимије с лексемом *лице*, и то на основу своје примарне семантичке реализације ‘једна страна лица; лице’. Оне, међутим нису представници правих синонима будући да лексема *лице* има шири опсег значења, а *образ* репрезентује ентитет обухваћен појмом *лице*. И секундарно значење 2. а. ‘изглед, лик’. б. ‘слика’ доводи се у семантичку везу с лексемом *лице*. Остале реализације индуковане су метафором: 3. ‘узор, пример’ са квалификатором црквенословенски у РМС и 4. означено као експресивно ‘част, поштење; понос; осећање стида’.

Семаничко-деривационо гнездо с мотивном речју *образ* има око 70 деривата, а међу њима су атрибутивне именице – *безобразник* ‘безобразан, непристојан човек’ и *безобразница* ‘безобразна, непристојна женска особа’. У значење ових деривата преноси се негирано секундарно значење ‘част, поштење; понос; осећање стида’, које је у концептуалној вредности квалитативног префиксално-суфиксалног придева *безобразан* ‘који нема стида (образа), дрзак, непристојан, срамотан’.[43] Моциони облик изведен је суфиксом -*ица*. Мотивни придев у дериват преноси цео свој семантички садржај. У народним говорима такође су посведочене лексеме *б*(*р*)*езобразник* (РК), *б*(*р*)*езобразница* (РК, РСГВ) *безобразник*, *безобразница* и *безобразниче* од *безобраза*^{е}*н* ‘који је без стида’ (РК), *безобразуља* ‘безобразна жена’ (РГЈС).

[40] Деривати су изведени од лексеме *бручка* ‘мали гнојни чворић на кожи бубуљица’ (РГЈК).

[41] У основи ових деривата налази се именица *кљока* ‘рана, краста (обично на лицу)’ (РГЈК).

[42] Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *чело* обрадила је Јасмина Дражић (СДР 2003: 344–349).

[43] Овај придев је у СДР (2003: 225) представљен као првостепени префиксално-суфиксални дериват, а не као другостепени префиксални од придева *образан* који није актуелан у савременом лексичком фонду.

Овом гнезду припадају и атрибутивне именице *уображенко* и *уображењак*. Оне су примарно мотивисане медијалним глаголом *уобразити се* ‘стећи о себи високо мишљење, постати надмен, охол’, који је у основи квалитативног придева *уображен* ‘који уображава да је нешто више, боље од других’, чији се семантички садржај преноси у атрибутивне именице, деривате трећег степена, *уображенко* и *уображењак* ‘онај који је уображен’.

Из дијалекатских речника потичу деривати – *образлија*, изведен суфиксом турског порекла *-лија* ‘поштен човјек, поштењачина’ (РГЗ) и сложенице *печобразник* ‘који је „печена“ тврда образа, безобразник (РГЗ) с моционим обликом *печобразница* ‘женска особа која је „печена“ тврда образа, безобразница’ (РГЗ). У структури ових сложеница налазе се суфикси *-ник* односно *-ница*. Све атрибутивне именице мотивисане лексемом *образ* припадају домену карактера.

Домен	**Деривати и њихова значења**
КАРАКТЕР	*безобразник* ‘безобразан, непристојан човек’ (СДР1) *б*(*р*)*езобразник* (РК, РСГВ)
	безобразница ‘безобразна, непристојна женска особа’ (СДР1) *б*(*р*)*езобразница* (РК, РСГВ)
	безобразниче ‘безобразно, непристојно дете’ (РК)
	безобразуља ‘безобразна жена’(РГЈС)
	уображенко‘онај који је уображен’ (СДР1)
	уображењак в. уображенко (СДР1)
	образлија ‘поштен човјек, поштењачина’ (РГЗ)
	печобразник ‘који је печена, тврда образа, безобразник (РГЗ)
	печобразница ‘женска особа која је печена, тврда образа, безобразница’ (РГЗ)

1.1.1.2. Чело[44]

Семантичком структуром лексеме *чело* обухваћено је основно соматско значење ‘део лица изнад очију до руба косе; одговарајући део животињске главе’ и два секундарна значења: 2. а. ‘предњи део или страна чега, лице чега’; б. ‘предњи редови какве колоне, масе у покрету; супр. зачеље’. 3. ‘почасно место у врху стола, прочеље’, која су настала под утицајем семантичке

[44] Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *чело* обрадила је Јасмина Дражић (СДР 2003: 344–349).

компоненте положаја који именовини ентитет заузима као мероним у оквиру холонима глава, па је, дакле, под утицајем метафоричне асоцијације дошло до ширења семантичког опсега ове мотивне речи.

Њено гнездо садржи око четрдесет деривата, а међу њима нема деривата са значењем персоналне атрибутивне именице. П. Скок (1971: 305), додуше, бележи јединицу овога сементичког типа *ӣрочелак* као назив за човека са широким челом, а одатле аугментатив *ӣрочелчина*, неологизам на *-ник* у деривату с агентивним значењем *ӣрочелник*. Атрибутивно значење с човеком као денотатом 'најистакнутија личност, првак' развило се под утицајем семантичке компоненте положаја из номинационе реализације мотивне речи у вишезначном деривату *челенка* који је изведен суфиксом *-енка*.[45]

У дијалекатској грађи, међутим, постоје образовања грађена по уобичајеном моделу за јединице којима се именује човек према истакнутом или увећаном делу тела: суфиксом *-оња* у *челоња* 'човјек великог чела' (РГГ), суфиксом *-ан* у *челан* и суфиксом *-ана* у *челана* 'женска особа са великим челом' (РСК).

Иако у СДР1, на основу грађе забележене из РМС, нема атрибутивних именица, дијалекатски материјал потврђује семантичко-деривациони потенцијал ове лексеме као мотивне у творби перосналних атрибутивних именица које припадају домену телесног. И деривати у саставу овог семантичко-деривационог гнезда указују на то да је концепт телесног у њему доминатан (речи субјективне оцене, агентивне именице, првостепени придевски деривати). Глаголи (нпр. *сучелиӣи* (*се*) и *сучељаваӣи* (*се*), који припадају комуникативном домену подразумевају човека као агенса, те су у тесној вези с доменом телесног.[46] Именице којима се концептуализује простор (*ӣрочеље*, *зачеље*) имплицитно се односе на човека, те је блиска појмовна веза међу доменима реализованим у дериватима с мотивном лексемом *чело* веома антропоцентрична.

[45] Примарно значење лексеме *челенка* гласи 'перјаница од перја, сребра или злата која се носила за калпаком', а њена трећа секундарна реализација је 'чеона кост с роговима, скинута са рогате дивљачи као ловачки трофеј'. Наиме, лексема *челенка* је турцизам: *челенка* < *çelenk*. Значење турске лексеме исто је као и значење (1). Значења (2) и (3) сведоче о томе да је код ове лексеме дошло до накнадне семантизације и повезивања са деривационим гнездом коме је у основи лексичка морфема *чел-*. Тако је између значења ове лексеме и значења основне лексеме успостављен однос објекта локализације и локализатора (СДР 2003: 344). У народним говорима забележено је и пејоративно значење лексеме *челенка* 'глава' (РСК) настало под утицајем синегдохе.

[46] У семантичко-деривационом гнезду с мотивном речју *чело*, домену људског тела припадају деминутиви с хипокористичким обележјем (*челанце*, *челце*, *чеоце*), термини (анат. *чеоница*, *чеоњача*, бот. *челашица*) и агентивне именице (*челник* и *челница*, *чеоник*, *ӣрочелник* и *ӣрочелница*, *человођа*).

Домен	Деривати и њихова значења
ИЗГЛЕД	*ӣрочелак* ‘човека са широким челом’ (Скок)
	аугм. *ӣрочелчина* (Скок)
	челоња ‘човјек великог чела’ (РГГ)
	челан в. челоња (РГГ)
	челана ‘женска особа са великим челом’ (РСК)
СТАТУС	*челенка* ‘најистакнутија личност, првак’ (СДР1)

1.1.1.3. Око[47]

Значењска структура лексеме *око* представљена је у РМС са десет реализација. Основно значење диференцирано је на 1. а. ‘орган чула вида у човека и животиње’; б. ‘вид. в. поглед’. г. ‘способност, смисао запажања, осећања за нешто’; д. ‘надзор, пажња’. Ова значењска мрежа повезана је метонимијским принципом који почива на семантичкој компоненти функције коју има око као чуло вида. У значењу под 1. д. може се уочити и метафорична асоцијација која је, такође, заснована на функцији ока.

Синегдоха у садејству с метафором у основи је секундарног значења 2. експр. а. ‘човек, особа’. б. хип. ‘назив у ословљавању блиске, драге особе’. Сва остала значења индукована су метафором под утицајем имплицитне семе облика из основне реализације мотивне речи: 3. а. ‘извор где вода тихо извире’; б. ‘место у језеру с подводним извором’; 4. терм. геогр. (нестанд.) (обично мн., са атрибутом „морске“) ‘језеро ледничког порекла’; 5. ‘ограђено место, преградак у амбару’; 6. ‘стаклени, кружни прозорчић на вратима, шпијунка’; 7. ‘отвор, шупљика на мрежи’; 8. ‘пуп, пупољак, клица’; 9. ‘округла шара на пауновом репу’; 10. ‘лучни део моста, отвор испод лука на мосту’. Дакле, на плану семантичке деривације компонете функције и облика мотивног појма *око* показују се као високо продуктивне.

С обзиром на разгранату значењску структуру лексеме *око* очекивано је да њено гнездо има велики број деривата (око 160), различитог деривационог статуса којима се концептуализују различити домени стварности.[48] Међу

[47] Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *око* обрадила је Јелена Војновић (СДР 2003: 233–242).

[48] Најбројније су јединице које припадају домену људског тела – деминутиви и аугментативи (*оканце*, *окашце*, *окце*, *очице*, *очце*, *ошце*; *очурде*, *очурине*), квалитативни придеви са својим дериватима (суфиксали *окаӣ*, префиксално-суфиксални деривати *безок* и *наочиӣ*), а по продуктивности се посебно издвајају сложено-суфиксалне јединице (*биСӣроок*, *брзоок*, *буљоок*, *великоок*, *видоок* ‘леп, наочит’, *врљоок*, *живоок*, *зврљоок*, *зеленоок*, *злаӣоок*, *јасноок*,

њима су и персоналне атрибутивне именице: *безочник* ‘онај који је безочан; бестидник’ и моциони облик *безочница* ‘дрска, безобзирна жена; бестидница’ мотивисане префиксално-суфиксалним квалитативним придевом *безочан* ‘бестидан; дрзак; безобзиран’.[49] Деривати су изведени суфиком *-ик*, односно *-ица*. Поједине атрибутивне именице мотивисане су сложеним квалитативним придевима: *једноок* ‘који има само једно око, који је изгубио једно око’ у деривату изведеном суфиксом -(*а*)*ц* – *једноокац* ‘онај који се родио само с једним оком’ и *црноок* ‘који има црне очи’ у атрибутиву *црноочић* изведеном суфиксом *-ић* ‘младић црних очију’. Именица *црноока* ‘женска особа црних очију’ настала је конверзијом.[50] Сложено-суфиксалном творбом настале су атрибутивне именице *злоочник* ‘онај који има зле, урокљиве очи’ и *злоочница* ‘она која има зле, урокљиве очи’, по моделу По + о + Ио + -ник/-ница.

Грађа из народних говора садржи јединице заступљене и у стандардном српском језику (*безочник* и *безочница* с основом придева *безоча*^{е}*н* ‘бестидан, безобзиран, бескрупулозан’ [РК]).[51] Међутим, у дијалекатским изворима забележене су и атрибутивне именице које представљају деривате првог степена, што није случај у стандардном језику. То су фемининуми изведени суфиксом *-ара* у *окара* ‘жена крупних, великих очију’ (РГП) и суфиксом *-ача* у *окача* ‘женска особа крупних очију’ (РГЗ).[52]

једноок, *косоок*, *кравоок*, *лепоок* (*љепоок*), *милоок*, *модроок*, *оштроок*, *плавоок*, *празноок* ‘ћорав’, *светлоок* (*свјетлоок*), *сивоок*, *сјајноок*, *сузоок*, *тамноок*, *тужноок*, *црноок*). Овом домену припадају и релациони и посесивни придеви (*очји*, *очни*, *очњи*) и анатомски термини (*очиште*, *очњак*, *обочница*, *подочић*, *подочје*, *подочница*, *подочњак*, *белоочница* (*бјелоочница*) ‘беоњача’, *слепоочица* (*сљепоочица*), *слепоочје* (*сљепоочје*), *слепоочница* (*сљепоочница*), *слепоочњача*.

[49] По истом моделу настала је именице *назочник* ‘онај који је где назочан, присутан’ с основом придева *назочан* ‘који се налази на месту о коме се говори, присутан’. Према Скоку, ово је синтагматска изведеница са уметнутим *з*, које је аналошки добијено на исти начин као и у *пазух*. Негирани облик *незочан* РМС не бележи (СДР 2003: 236). Ова именица је у СДР1 означена као атрибутивна, али с напоменом да се може кодирати и као nomen agentis. На основу значења мотивног придева и значења самог деривата, ова је именица, ипак агентивна.

[50] Лексема *црноока* има полисемантичну структуру, са терминологизованим секундарним значењима: 2. зоол. ‘животиња која има црн круг око очију’; а. ‘овца’; б. ‘риба Abromis sapa’ 3. бот. ‘царско око’. У народним говорима забележена је и лексема турског порекла са истим значењем *караџозлија* (тур. kara – црн и göz – око) ‘црноока’ (РГЈС).

[51] Ово образовање је карактеристично и у другим јужнословенским језицима, нпр. у бугарском *безочливец* (БЕР).

[52] У бугарском језику постоји маскулинум настао по истом творбеном моделу *окльо* диал. ‘човек с големи очи’ (БЕР). Извесну продуктивност у творби атрибутивних именица показује и квалитативни придев *окатъ* који је мотиван за атрибутивну именицу *окатъница* ‘многознайница, умница’ (БЕР). Придевска мотивација ствара могућност за настанак деривата са значењем које припада домену интелекта.

У народним говорима налазимо потврду за ширење деривационог потенцијала квалитативних придева у творби атрибутивних именица. Тако се сложени придев *бисшроок* налази у основи деривата *бисшроокило* 1. ‘онај који има бистре и чисте очи’; 2. ‘онај који је бистар, интелигентан’ (ЛП) и *бисшрôка* ‘бистра, умна женска особа’ (РГЗ), а придев са сличном концептуалном вредношћу *сјајноок* мотивисао је извођење атрибутивних именица *ћајока* ‘она која има бистре и сјајне очи’ (ЛП) и *ћајокило* ‘онај који има бистре и чисте очи’ (ЛП).[53]

У дијалекатским речницима посведочене су и атрибутивне именице сложеничког типа: *вижлока* ‘она која је живахна, хитра, нестална, бистроока (обично млађа женска особа)’ и *вижлокило* ‘младић живахна погледа, хитар, несташан’ (ЛП), *јајока* (< *јајоока*) ‘женска особа крупних очију’ (ЛП), *буљока* (супстантивизирано) 1. ‘женска особа избуљених очију, особа крупних очију’; 2. фиг. ‘она која пажљиво и нападно посматра, која уочава’ (РГЗ) и *буљокиле*/*буљоокиле* ‘човјек буљавих очију, буљавко’ (РГЗ). У народном говору развили су се и деривати истог значења мотивисани синтагмом *буљаве очи – буљача*[54] ‘буљоока жена’ (РГЈС), *буљко* ‘буљавко’ (РГЈС) и *буљча* ‘буљко’ (РГЈС). Овде по значењу припадају и лексеме *коколан*[55] ‘онај који има крупне, буљаве очи’ (РСК) и *коколана* ‘она која има крупне, буљаве очи’ (РСК); ‘жена крупних очију, жена буљавих очију’ (ДРТГ).

У народним говорима посведочене су и атрибутивне именице којима се именује слабовида особа *једноокило* ‘онај који има само једно око’ (ЛП), *врљока*/*фрљока* пејор. ‘женска особа која не види на једно око или која нема једно око’ (РГЗ) и *врљокан*/*фрљокан* пејор. ‘мушка особа која је врљава на једно око или која не види добро на једно око’(РГЗ). Слично значење остварују и атрибутивне именице с мотивним придевом *ћорав*: *ћорна* пеј. ‘слепица; жена која не отвара очи при неком раду; несмотреница’ (РСК); *ћорча* пеј. ‘слепац; онај који добро не види, који не гледа куда иде’ (РСК, РНГЦР) и *ћоро* ‘онај који је оштећеног вида’ (РГГ).[56]

Лексемом *око* мотивисани су и деривати који се према значењу сврставају у домен карактера: *заочљивка* ‘она која отворено, без увијања, околишања говори некоме истину у очи (обично неку непријатност) у присуству још неке особе доводећи тако у неприлику онога коме се обраћа’ (РГЈК) и *заочљивко* ‘онај који отворено, без увијања, околишања говори

[53] Основа придева *сјајноок* у дериватима *сјајока* и *сјајокиле* редукована је.

[54] Овај дериват је мотивисан лексемом *буљци* ‘буљаве очи’ (РГЈС).

[55] Ова атрибутивна именица може се довести у семантичко-деривациону везу с глаголом *колачишти* ‘буљити, бечити (очи)’ (РСЈ).

[56] *Ћора* је и надимак (РГГ).

некоме истину у очи (обично неку непријатност) у присуству још неке особе доводећи тако у неприлику онога коме се обраћа' (РГЈК); *очовадник* 'зао човек' (РНГЦР); *очевадник* 'нестрпљивац, отимач, безобзиран човек' (РСК); *очовадница* 'зла, опака жена' (РНГЦР, РТГ2);[57] *гороча* ж. и м. 'она/онај који угори очима па гледа дрско, синон. безочан, дрзак, који се не стиди, *очогреја* м. и ж. 'чељаде које од стида не обара очи, дрзак, безобразан' (РК-МД).

У структури ових сложеница налазе се суфикси *-ка* и *-иле*, као најпродуктивнији, док су суфикси *-ило*, *-ан*, *-ко*, *-ник*, *-ница*, *-ја* са нижом фреквенцијом употребе.

Домен	**Деривати и њихова значења**
КАРАКТЕР	*безочник*[58] 'онај који је безочан; бестидник' (СДР1)
	безочница 'дрска, безобзирна жена; бестидница' (СДР1, РК)
	злоочник 'онај који има зле, урокљиве очи' (СДР1)
	злоочница 'она која има зле, урокљиве очи' (СДР1)
	вижлока 'она која је живахна, хитра, нестална, бистроока (обично млађа женска особа)' (ЛП)
	вижлокило 'младић живахна погледа, хитар, несташан' (ЛП)
	заочљивка 'она која отворено, без увијања, околишања говори некоме истину у очи (обично неку непријатност) у присуству још неке особе доводећи тако у неприлику онога коме се обраћа' (РГЈК)
	заочљивко 'онај који отворено, без увијања, околишања говори некоме истину у очи (обично неку непријатност) у присуству још неке особе доводећи тако у неприлику онога коме се обраћа' (РГЈК)

[57] И у бугарском језику постоји деривати *очевадник* нар. 'лош, проклет човек' и *очевадница* диал. 'проклета, зла жена' (БЕР).

[58] Лексема *безочник* мотивисана је придевом *безочан* 'бестидан; дрзак; безобзиран' (СДР1, РК).

КАРАКТЕР	*гороча*[59] ж. и м. ‘она/онај који угори очима па гледа дрско, безочан, дрзак, који се не стиди (РК-МД)
	очогреја м. и ж. ‘чељаде које од стида не обара очи, дрзак, безобразан’ (РК-МД)
	очовадник ‘зао човек’ (РНГЦР)
	очевадник ‘нестрпљивац, отимач, безобзиран човек’(РСК)
	очовадница ‘зла, опака жена’ (РНГЦР, РТГ2)
ИЗГЛЕД	*црноочић* ‘младић црних очију’
	црноока ‘женска особа црних очију’ (СДР1)
	окара ‘жена крупних, великих очију’ (РГП)
	окача ‘женска особа крупних очију’(РГЗ)
	бисѿроокило[60] 1. ‘онај који има бистре и чисте очи’; 2. ‘онај који је бистар, интелигентан’(ЛП)
	ћајока ‘она која има бистре и сјајне очи’ (ЛП)
	ћајокило ‘онај који има бистре и чисте очи’ (ЛП)
	јајока ‘женска особа крупних очију’ (ЛП)
	буљока 1. ‘женска особа избуљених очију, особа крупних очију’; 2. фиг. ‘она која пажљиво и нападно посматра, која уочава’ (РГЗ)
	буљокиле/буљоокиле ‘човјек буљавих очију, буљавко’ (РГЗ)
МАНА ‘слабовидост’[61]	*једноокац* ‘онај који се родио само с једним оком’ (СДР1)
	једноокило ‘онај који има само једно око’ (ЛП)
	врљока/фрљока[62] пејор. ‘женска особа која не види на једно око или која нема једно око’ (РГЗ)

[59] Атрибутивна именица *гороча* мотивисана је придевом *горочан* ‘који не спусти поглед од стида или из обзира’ (РК-МД).

[60] У бугарском језику такође постоје лексеме с мотивном речју *око* које припадају домену интелекта: *очоречник* ‘многознайник = свезналица; (обикновено за жена) заядлив човек’ и *очоречница* ‘многознайница’ (БЕР).

[61] У српском придев *разрок* није мотивисао творбу атрибутивних именица, али, на пример, у бугарском језику јесте: *разокавица* ‘разногледа жена’ (БЕР).

[62] Именице *врљока/фрљока* мотивисане су придевом *врљ*(*ав*)/*фрљ*(*ав*) ‘који не види на једно око, који је без једног ока’.

МАНА ‘слабовидост’	*врљокан/фрљокан* пејор. ‘мушка особа која је врљава на једно око или која не види добро на једно око’(РГЗ)
ИНТЕЛЕКТ	*бисшрôка* ‘бистра, умна женска особа’ (РГЗ)

1.1.1.4. Нос[63]

Лексема *нос* је двозначна. Примарно значење поред архисеме соматског типа, садржи и компоненте облика (истурени), положаја (део лица између очију и уста) и функције (који служи као орган за дисање и мирис). Значење под б. индуковано је симилисемијом ‘део њушке код животиња који одговара носу у људи’. Секундарно значење настало је под дејством метафоричне асоцијације зановане на семантичкој компоненти облика ‘шиљат врх, крај неког предмета који личи на нос (врх обуће, предњи део брода и сл.)’.

Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *нос* има око тридесет деривата, а међу њима су атрибутивне именице, све деривати првога степена, изведени суфиксом *-ак* у *носак*, *-ан* у *носан* и *-оња* у *носоња* погр. ‘човек с великим носем’.[64] Имплицитна компонента величине мотивног појма веома је продуктивна на нивоу целокупног гнезда и она ће се наћи у семантичком садржају како деминутивних облика (с компонентом мали – *носак*, *носић*, дем. и пеј. *носуљак*, *носле* ‘дем. носић, нос код детета’ [РТГ2]; *носленце* ‘дем. и хип. в. носле’ [РТГ2]) тако и у аугментативима (с компонентом велики – *носина*, *носурина*), али и у квалитативном придеву *носашӣ* 1. ‘који има велик нос’; 2. ‘који је у облику носа’.

У грађи из народних говора такође су потврђене лексеме *носоња* погр ‘који има упадљиво велик нос’ (РСГВ); ‘онај који има велики и ружан нос’ (РК-МД); ‘мушкарац великог носа’ (РГГ); и *носан* пеј. ‘човек с великим носем’ (РСК). Забележени су, међутим, и деривати изведени суфиксом *-ара* – *носара* ‘жена великог носа’ (РГГ) и моциони облик *носана* пеј. ‘женска особа с великим носем’ (РСК) изведен суфиксом *-а*.[65]

[63] Семантичко-деривационо гнездо с мотивним речима *нос* и *ноздрва* обрадила је Јасмина Дражић (СДР 2003: 220–223; 363).

[64] И у другим јужнословенским језицима овај се концепт вербализује истим деривационим средствима и по истом моделу, нпр. у македонском *носло* и *носла* пеј. ‘нослесто лице’ (*нослесӣ* ‘што има голем нос’) (РМЈ) или у словеначком *nosač* и *nosan* ‘nosonja’ (SH–SS).

[65] Именовање човека према величини и облику носа може бити мотивисано и називом дела животињског тела: *сурлан* ‘човјек који има велики нос’ од *сурла* са значењем ‘велики издужен нос’ (РГГ) и *сурле* ‘човјек који има велики нос’ (РГГ); или квалитативним придевом: *шуба* ‘женска особа бабурастог носа’ с основом придева *шубасӣ* ‘раван, зарубљен, без шпица’ (РГГ) и *шубаљ* ‘мушкарац бабурастог носа’ (РГГ).

Гнездо с мотивном речју *нос* садржи сложенице, квалитативне придеве, који су настали по моделу По + о + Ио + ø. На месту прве сложеничке компоненте налази се придев који саопштава информацију о облику (*кривонос*, *крњонос*, *куконос*, *оштронос*, *плосконос*, *прћонос*) или величини носа (*дугонос*). Све ове сложенице потенцијално могу дати атрибутивне именице – конверзијом (супстантивизацијом) или извођењем, као што је то случај у примерима посведоченим у дијалектима – *кривонос* ‘онај који има криви нос’ (РГГ), *кривоносоња* пејј. ‘човек кривог, повијеног носа’ (РГЈК). У дијалекатским изворима забележене су и сложенице у којима је на првом месту именичка основа, и то од именице којом се означава део животињског тела: *кљуконос* пејј. ‘човјек оштра и дуга носа, мушка особа с носем који личи на кљун’ (РГЗ) и *кучконоса* ‘она која је злобна, пакосна, заједљива’ (ЛП). Лексема *кучконоса* се према свом значењу у потпуности уклапа у домен карактера.[66] Свим осталим лексемама се концептуализује човек на основу физичког изгледа. Такве су и сложенице са суфиксом *-аљ*: *ћетоносаљ* ‘онај који има биљег на носу’ (ЛП) и *чипоносаљ* ‘онај који има мали нос’ (ЛП). Исти суфикс се налази и у сложеници *чачконосаљ* ‘онај који стално чачка, копа нос’ (ЛП) насталој по моделу Го + о + Ио + -аљ, која би могла припадати домену навике или понашања што у ширем смислу припада концепту карактера.

Домен	**Деривати и њихова значења**
ИЗГЛЕД	*носак* погр. ‘човек с великим носем’ (СДР1)
	носан погр. пејј. ‘човек с великим носем’ (СДР1, РСК)
	носоња погр. ‘човек с великим носем’ (СДР1, РСГВ, РК-МД, РГГ)
	носара ‘жена великог носа’ (РГГ)
	носана пејј. ‘женска особа с великим носем’ (РСК)
	кривонос ‘онај који има криви нос’ (РГГ)
	кривоносоња пејј. ‘човек кривог, повијеног носа’ (РГЈК)
	кљуконос пејј. ‘човјек оштра и дуга носа, мушка особа с носем који личи на кљун’ (РГЗ)
	ћетоносаљ ‘онај који има биљег на носу’ (ЛП)
	чипоносаљ ‘онај који има мали нос’ (ЛП)

[66] Овом домену би припадала и атрибутивна именица *њоња* погр. 1. м ‘непредузимљива, попустљива мушка особа, слабић, млакоња’(РСГВ).

КАРАКТЕР	*кучконоса* ‘она која је злобна, пакосна, заједљива’ (ЛП)
	чачконосаљ ‘онај који стално чачка, копа нос’ (ЛП)

а. Ноздрва и рњка

Лексема *ноздрва* једнозначна је и самим тим има веома мали број деривата у свом гнезду. Њоме се именује ‘један од два носна отвора; спољашњи зид носног отвора’. Компонента величине и овде се показује као значајна – својство ‘велик’ концептуализовано је квалитативним придевом *ноздрвасӣ* ‘који има велике ноздрве’, својство ‘мали’ деминутивом *ноздрвица*. Ова лексема није мотивисала творбу атрибутивних именица за разлику од њеног синонима из народних говора *рњка* (обично у мн.) који се налази у основи деривата изведених суфиксом *-ача* у *рњача* погрд. ‘који има изразито широке ноздрве’(РГЈК) односно *-ана* у *рњана* пеј. ‘женска особа са великим ноздрвама, носем’ (РСК). Обе лексеме припадају домену физичког изгледа. Овде би се могли сврстати и деривати *рњо* и *рњило* ‘човјек оштећеног носа или усне’ (РГГ) под претпоставком да нису мотивисани придевом *крњ*.

Домен	**Деривати и њихова значења**
ИЗГЛЕД	*рњача* погрд. ‘који има изразито широке ноздрве’(РГЈК)
	рњана пеј. ‘женска особа са великим ноздрвама, носем’ (РСК)
	рњо в. рњило (РГГ)
	рњило ‘човјек оштећеног носа или усне’ (РГГ)

б. Бала,[67] љига, слина,[68] брнѕа, sива, мрсољ, сомур, цимба, цоца

У семантичко-деривационом гнезду с мотивном речју *бала* значајно место на основу продуктивности припада атрибутивним именицама. У њих се преноси примарно значење лексеме *бала* 1. ‘слуз из уста и носа’ у којем је садржана архисема ‘телесна излучевина’ односно ‘густа лепљива течност коју луче слузне жлезде’ и локализатори (уста и нос).[69]

[67] Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *бала* обрадила је Гордана Штасни (СДР 2006: 21–24).

[68] Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *слина* обрадила је Јасмина Дражић (СДР 2006: 599–601).

[69] Секундарно значење лексеме *бала* настало је под утицајем метонимије и има својство ветеринарског нестандардног термина ‘заразна болест копитара, слинавка’.

Оне су изведене различитим суфиксима: *-андер*, *-(а)ц*, *-ица*, *-ко*, *-ић*, *-о*, *-оња* и *-че*: *балавандер* експр. ‘незрео и неискусан младић, балавац’; *балавац* 1. ‘онај који је балав, коме иду бале из носа или из уста’. 2. експр. ‘незрео и неискусан младић’. 3. терм. зоол. (нестанд.) ‘пуж голаћ’; *балавица* а. ‘мала девојчица’; б. ‘млада, неискусна, незрела девојка’; *балавко* ‘балавац’ *балавчић* 1. ‘балавац’. 2. ‘врста рибе Gasterosteus pungitins’; *бало* ‘балавац’ (1. и 2); *балоња* ‘балавац (1)’ *балоњица*; *балавче* ‘балаво дете’ и ‘млада незрела особа’. Развијени су и деривати с аугментативним значењем, суфиксом *-ура* (*балавура*) и *-урдан* (*балавурдан*).

Ови деривати су различитог деривационог статуса. Првостепени деривати су *бало* и *балоња*. У основи другостепених деривата налази се квалитативни придев *балав* 1. а. ‘који пушта бале из носа или уста, слинав’; б. ‘слузав, влажан’; 2. експр. ‘млад, неискусан’. За деривацију атрибутивних именица важно је примарно значење овог придева, као и његова секундарна реализација настала под утицајем метонимије са елементима метафоре ‘млад, неискусан’. Значење ‘слузав, влажан’ преноси се у деривате с терминолошким значењем из домена зоологије – *балавац* зоол. (нестанд.) ‘пуж голаћ’ и *балавчић* ‘врста рибе Gasterosteus pungitins’.

Специфичност овога гнезда представљају атрибутивне именице с колективним значењем којима се именује узрасна група (млади, незрели и сл.). То су другостепени деривати с основом придева *балав* и суфиксима: *-адија*, *-анда*: *балавадија* и *балаванда* ‘неозбиљан, млад свет’ (СДР2). Деривати трећег степена изведени су од именица *балавандер* и *балавче* суфиксима *-ија* и *-ад*: *блавандерија* и *блавачад*. Дериват *балавурдија* може се одредити као другостепени (с основом придева *балав* и суфиксом *-урдија*)[70] или као дериват трећег степена (с основом именице *балавурда* и суфиксом *-ија*).

У грађи из народних говора проналазимо све ове облике – *балавац* ‘млад, неискусан младић или дјечак, мушка особа која још није постала озбиљан човјек или младић’ (РГЗ) и *балавица* ‘млада, неискусна женска особа (каткада пеј.)’ (РГЗ), са различитим гласовним реализацијама и дериват *балав*(*ф*)*урда* пеј. ‘дјечурлија, момчадија; дрипци, дјеца и младићи лошег понашања, беспризорници’ (РГЗ) и са истим значењем *балавурдија* (РГЗ) и *балафурдија* ‘неозбиљан млад свет, балавчад, балавурдија’, *балавче* ‘млада неискусна особа’ (РГЗ) и *балоња* 1. ‘особа која има често бале око уста или слину око носа’; 2. пеј. ‘незрела, млађа мушка особа, балавац’ (РГЗ). Деривати се према свом значењу уклапају у домен изгледа или карактера.

[70] Клајн издваја суфикс *-урдија* као јединачни суфикс (2003: 16).

Домен	**Деривати и њихова значења**
ИЗГЛЕД	*балоња* ‘балавац (1)’ (СДР2, РГЗ)
	балоњица дем. од балоња (СДР2)
УЗРАСТ	*балавчић* 1. ‘балавац’(СДР2)
	балавандер експр. ‘незрео и неискусан младић, балавац’ (СДР2)
	балавурдан ауг. од балавац (2) (СДР2)
ИЗГЛЕД И УЗРАСТ	*балавац* 1. ‘онај који је балав, коме иду бале из носа или из уста’. 2. експр. ‘незрео и неискусан младић’ (СДР2, РГЗ)
	балавко ‘балавац’ (СДР2)
	бало ‘балавац’ (1. и 2) (СДР2)
	балавче 1. дем. ‘балаво дете’ 2. експр. ‘млада незрела особа’ (СДР2, РГЗ)
	балавица а. ‘мала девојчица’; б. ‘млада, неискусна, незрела девојка’ (СДР2, РГЗ)
	балавура ауг. од балавица (СДР2)
КОЛЕКТИВ	*балавадија* ‘неозбиљан, млад свет’ (СДР2)
	балаванда ‘неозбиљан, млад свет’ (СДР2)
	балавчад зб. им. од балавче (СДР2)
	балавандерија в. балавадија (СДР2)
	балав(ф)урдија ‘неозбиљан млад свет, балавчад, балавурдија’ (РГЗ)
	балав(*ф*)*урда* пеј. ‘дјечурлија, момчадија; дрипци, дјеца и младићи лошег понашања, беспризорници’ (РГЗ)

У народним говорима лексема *љига* функционише као синоним лексеми *бала*. У РМС, међутим, ова је лексема објашњена као а. ‘оно што је љигаво, љигава маса, љигав предмет’. б. фиг. погрд. ‘љигавац’. Њен семантички садржај је шири од оног у дијалектима, и обухвата архисему ‘маса’ или ‘предмет’ са диференцијалним семама квалитативног типа, за разлику од ‘слуза-

ве телесне излучевине'. За потпуније схватање концепта садржаног у лексеми *љига* значајан је њен првостепени дериват, квалитативни придев *љигав* (обично пеј.) 1. 'који клизи кад се ухвати рукама, непријатно, неугодно, склизак (влажан или слузав)'. 2. фиг. 'који нема поноса, достојанства, чврстине карактера; који изазива презир, гађење, гадан, одвратан'. Секундарно значење ове речи *љига* 'љигавац' настало је под утицајем метафоре, а у другостепени дериват *љигавац* пеј. 'онај који је љигав, бескарактеран' у потпуности се преноси секундарна реализација придева *љигав.* Дериват је изведен суфиксом -(*а*)*ц*.

У народним говорима лексема *љига* има богатији деривациони потенцијал у творби атрибутивних именица. Она се као мотивна реч налази у основи првостепених деривата. Суфиком -*ан* изведена је именица *љиган* пеј. 1. 'онај који је љигав';[71] 2. фиг. 'онај који је неозбиљан, балав, балавац' (РГЈК); погрд. 'балав мушкарац' (РГЈС), а суфиксима -*ла* и -*ача* атрибутиви *љигла* пеј. 'она која је љигавих, балавих уста' (РГЈК) и *љигача* погрд. 'балава женска особа' (РГЈС). Са основом придева *љигав* потврђени су деривати другог степена са суфиксима -(*а*)*ц*, -*ка* и -*че*: *љигавац* 'балавац' (РСЈ, РГЈС), *љигавка* 'балавица' (РГЈС) и *љигавче* 'мало дете, дериште' (РГЈК); погрд. 'дете (мало)'; 'балаво дете' (РГЈС). Лексема *љигавац* се по свом значењу уклапа у домен карактера, и то са изразито негативном конотацијом, док се деривати забележени у дијалекатској грађи примарно односе на изглед човека, с негативним тоналитетом као пејоративни или погрдни експресиви.

Домен	**Деривати и њихова значења**
ИЗГЛЕД	*љиган* пеј. 'онај који је љигав' (РГЈК, РГЈС)
	љигла пеј. 'она која је љигавих, балавих уста'(РГЈК)
	љигача погрд. 'балава женска особа'(РГЈС)
	љигавка 'балавица' (РГЈС)
УЗРАСТ И ИЗГЛЕД	*љигавче* 'мало дете, дериште' (РГЈК); погрд. 'дете (мало)' ; 'балаво дете' (РГЈС)
ИЗГЛЕД И КАРАКТЕР	*љигавац* 'онај који лако мења своје убеђење, назоре, погледе, ставове, онај који је љигав, бескарактеран, недостојанствен, бескичмењак' (РСЈ); 1. 'балавац'; 2. пеј. 'онај који је љигав, бескарактеран' (РГЈС);

[71] Придев *љигав* значи 'коме иду, теку бале из уста, балав'(РГЈК).

И лексема *слина* успоставља синонимни однос с лексемом *бала*. Она је са значењем а. ‘излучевина из носа’; б. ‘слуз из уста и носа, бала’ и има изражену мотивациону функцију у творби персоналних атрибутивних именица. То су деривати првог степена изведени суфиксима *-еша*, *-о*, *-че*, *-чо*: *слинеша* пејј. ‘слинавац, плачљивко’; *слино* ‘дечак који много слини, слинавко’; *слинча* ‘слинавац’ и *слинчо* ‘слинча’. Сви ови деривати су мотивисани лексемом *слина* ‘слуз која виси из носа’.[72] И квалитативни придев *слинав* 1. а. ‘који испушта слине, балав’; б. ‘умрљан слином’ пренеће ово значење у атрибутивну именицу изведену суфиком -(*а*)*ц* *слинавац* ‘онај који слини; плачљивко’.[73] Дериват *слинавко* са суфиксом *-ко* мотивисан је такође овим значењем у номинационој реализацији подр. ‘онај који много слини, бали’, а његово секундарно експресивно значење ‘врло млад, неискусан, неук мушкарац’ засновано је на секундарном експресивном значењу придева *слинав* ‘врло млад, неискусан, неук’.

И у народним говорима заступљене су лексеме *слинавац* ‘неуредан, прљав дјечак’; фиг. ‘премлада мушка особа’ (РГЗ) с моционим образовањем изведеним суфиксом *-ица* – *слинавица* ‘неуредна и прљава дјевојчица’; фиг. ‘премлада женска особа’ (РГЗ); ‘женско чељаде које има слине’ (РК-МД) и именицом средњег рода изведеном суфиксом *-че* – *слинавче* ‘балавче, неискусно дијете, дериште; немирно дијете’(РГЗ); ‘дете које има слине, фиг. балавац’ (РК-МД). Потврђена је и лексема *слинавко* ‘човек који има слине, коме теку слине из носа’ (РК-МД), али је забележен и дериват с колективним значењем изведен суфиком *-ад* – *слинавчад* 1. ‘слинава, прљава дјеца’; 2. ‘дјечурлија, ситна дјеца, сиротињска дјеца’ (РГЗ).

Домен	**Деривати и њихова значења**
ИЗГЛЕД	*слино* ‘дечак који много слини, слинавко’ (СДР2)
ИЗГЛЕД И КАРАКТЕР	*слинеша* пејј. ‘слинавац, плачљивко’ (СДР2)
	слинча ‘слинавац’ (СДР2, РГЈК)
	слинчо ‘слинча’ (СДР2)
	слинавац ‘онај који слини; плачљивко’ (СДР2, РГЗ)
	слинавко ‘врло млад, неискусан, неук мушкарац’ (СДР2)

[72] Лексема *слинча* подлегла је онимизацији и дала надимак *Слинча* (РГЈК).

[73] Секундарно значење ове лексеме је терминолошко из области зоологије ‘врста пужа који је пун слине’.

ИЗГЛЕД И УЗРАСТ	*слинавица* а. слинаво женско дете б. млада, незрела жена или девојка (РСЈ); ‘неуредна и прљава дјевојчица’; фиг. ‘премлада женска особа’ (РГЗ)
УЗРАСТ И КАРАКТЕР	*слинавче* ‘балавче, неискусно дијете, дериште; немирно дијете’ (СДР2, РК-МД)
КОЛЕКТИВ	*слинавчад* 1. ‘слинава, прљава дјеца’; 2. ‘дјечурлија, ситна дјеца, сиротињска дјеца’ (РГЗ)

Деривати мотивисани лексемом *слина* углавном припадају домену изгледа, али он је веома често неодвојив од домена карактера и узраста.

У дијалекатској грађи у функцији мотивне речи за деривацију персоналних атрибутивних именица налазе се и лексеме *брнsа*, *sива*, *мрсољ*, *сомур*, *цимба* и *цоца*. Све оне припадају синонимном низу заједно с лексемом *слина*.

Атрибутивне именице мотивисане дијалектизмима реализоване су као деривати различитог степена:

а) првостепени – *брнsан*; *sивла* и *sивља*; *sивличе*; *мрсољан*, *мрсољко*, *мрсољћо*; *сомуран* и *сомурана*; *цимбоња*; *цоцо*;

б) другостепени – *брнsавка* и *брнsавко*; *брнsољивка* и *брнsољивко*, *брнsољивче*; *брнsољан*; *sивавка* и *sивавко*; *мрсољивка* и *мрсољивко*, *мрсољивче*, *мрсољанче*, *мрсољивац* и *мрсољивица.* Атрибутивне именице изведене су суфиксима уобичајеним за ову семантичку парадигму: маскулинуми садрже суфиксе: *-ко* и *-ан* ретко *-о* и *-оња*, фемининуми су деривирани суфиксима *-ка*, *-ица*, *-ана*, *-а*, а именице с дететом као денотатом суфиксом *-че* и *-личе.*

Домен	**Деривати и њихова значења**
ИЗГЛЕД И УЗРАСТ	*брнsавка*[74] 1. ‘слинава женска особа, слинавка; уп. брнsољивка, sивла, sивавка, мрсољивка’; 2. фиг. ‘она која је незрела, недорасла, балавица’ (РГЈК)
	брнsавко 1. ‘слинава мушка особа, слинавко; уп. брнsан, брнsољан, брнsољивко, sиван, sивавко, sивља, мрсољивко’; 2. ‘онај који је незрео, недорастао, балавац’ (РГЈК)

[74] Ова атрибутивна именица мотивисана је именицом *брнsа* ‘излучевина из носа, слина; уп. брнsољ, sива, мрсољ’ (РГЈК).

ИЗГЛЕД И УЗРАСТ	*брнsан* ‘брнsавко’ (РГЈК)
	брнsољан ‘брнsавко’ (РГЈК)
	брнsољивка ‘брнsавка’ (РГЈК)
	брнsољивко ‘брнsавко’ (РГЈК)
	sивавка[75] ‘брнsавка’ (РГЈК)
	sивавко ‘брнsавко’ (РГЈК)
	sивла ‘брнsавка’ (РГЈК)
	sивља[76] ‘брнsавко’ (РГЈК)
ИЗГЛЕД	*брнsољивче* ‘слинаво дете, слинавче; уп. sивличе, мрсољивче’ (РГЈК)
	sивличе ‘брнsољивче’ (РГЈК)
	мрсољан[77] ‘онај који је слинав, слинавац, слинавко; уп. мрсољивко’; ‘слинавац’ (РГЈС); ‘балавац, слинавац’ (РТГ2)
	мрсољивка ‘она која је слинава, слинавица’ (РГЈК)
	мрсољивко ‘мрсољан’ (РГЈК); ‘мушко чељаде слинаво’ (РК-МД); пеј. ‘балавац, слинавац’ (РТГ2)
	мрсољивче ‘слинаво дете, слинавче’ (РГЈК, РК-МД)
	мрсољанче дем. од мрсољан (РГЈС)
	мрсољко ‘слинавко’ (РГЈС)
	мрсољћо пеј. ‘мрсољан, балавац, слинавац’ (РТГ2)
	мрсољивац пеј. ‘мрсољан, балавац, слинавац’ (РТГ2)
	мрсољивица ‘каже се женском чељадету коме теку слине’ (РКМД)
	сомуран[78] ‘слинавац’ (РСК)
	сомурана ‘слинаво дете женског пола’ (РСК)

[75] Придев *sивав* мотивисан је именицом s*ива* ‘брнsа, слина’ (РГЈК).

[76] Јавља се и као надимак *Sивља* (РГЈК).

[77] Мотивна реч *мрсољ* има значење ‘густа, жућкастозелена слина’ (РГЈК), ‘слине из носа’ (РК-МД).

[78] У основи деривата *сомуран* налази се именица *сомур* са значењем ‘слина, секрет из носа’ (РСК).

ИЗГЛЕД	*цимбоња*[79] ‘слинавац’ (РГЈС)
	цоцо[80] ‘онај који има цоце’ (РГГ)

У значењу ових атрибутивних именица углавном се укршта домен изгледа и карактера, с донекле доминантнијом компонентом изгледа.

1.1.1.5. Ухо/уво[81]

Иако је лексема *ухо/уво* ‘орган чула слуха код човека и животиња; његов спољњи или унутрашњи део’ вишезначна[82] и са велким бројем деривата у оквиру свог гнезда (око 70), она је мотивисала творбу само три атрибутивне именице, које би се могле сматрати варијантним облицима насталим по истом творбеном моделу, с основама *ух-*, *ув-*, *уш-* и суфиксом *-оња*. Они припадају домену физичког изгледа, а у њихово значење преноси се семантички садржај основне реализације мотивне речи. И именовање човека засновано је на синегдохи ‘онај који има велике уши’, при чему је важна компонента величине.[83] Утицај ове компоненте огледа се и у секундарним значењима лексема *увоња* и *ушоња* експр. ‘магарац’ и *ухоња* експр. ‘зец’ са денотатима животињама које природно имају велике уши.

У грађи из народних говора забележени су и првостепени деривати с истом концептуалном вредношћу и грађени по истом творбеном моделу, али уз учешће суфикса *-ла*, *-ља* и *-ан*: *ушла* пеј. ‘жена дугачких ушију’ (РГЈС),[84]

[79] Мотивна реч *цимба* има значење ‘слина’ (РГЈС).

[80] Мотивна реч *цоца* значи ‘слина која виси из носа’ (РГГ).

[81] Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *уво/ухо* обрадила је Јасмина Дражић (СДР 2003: 335–343).

[82] Секундарно значење 2. ‘слух’ настало је под утицајем метонимије, као и значење 4. ‘део капе који се навлачи на уши ради заштите од хладноће’, а сва остала под утицајем метафоричне асоцијације засноване на семанитчкој компоненти облика: 3. ‘део неке ствари који обликом подсећа на ухо’; 5. ‘округласт отвор на секири и сл. алаткама, у који се углављује дршка, ушице’. У оквиру овог значења 5. мн. отвор на игли кроз коју се провлачи конац: иглене уши. У РМС под 6. наводи се значење ‘човек, жена, чељаде’, са квалиф. фиг., на основу примера из Веселиновића.

[83] Могло би се очекивати и да је компонента дужине важна за деривацију атрибутивних именица, као што је то у примеру из словеначког језика *dolgoušec* ‘ušonja’ (SH–SS). У српском постоји дериват *дугоушко* ‘онај који има дуге уши (о зецу)’са основом сложеног квалитативног придева ‘који има дуге уши’, али се не односи на човека као референта, већ на зеца.

[84] Исти облик и са истим значењем постоји и у македонском језику *ушла* ‘ушлесто женско лице’ (РМЈ, ТРМЈ); као и за мушки и средњи род: *ушле* и *ушло* ‘ушлесто лице’ (РМЈ); ‘тој што има големи уши’ (ТРМЈ).

ушља пеј. ‘човек дугачких ушију’ (РГЈС) и *ушан* пеј. ‘човек дугачких ушију’ (РГЈС).[85]

Домен	Деривати и њихова значења
ИЗГЛЕД	*увоња* ‘онај који има велике уши’ (СДР1)
	ухоња ‘увоња, ушоња’ (СДР1)
	ушоња ‘увоња’ (СДР1)
	ушла пеј. ‘жена дугачких ушију’ (РГЈС)
	ушља пеј. ‘човек дугачких ушију’ (РГЈС)
	ушан пеј. ‘човек дугачких ушију’ (РГЈС)

Све атрибутивне именице мотивисане соматизмом *ухо/уво* припадају домену физичког изледа човека.

1.1.1.6. Уста[86]

Вишезначна лексема *уста* има следеће семантичке реализације: 1. а. ‘шупљина у доњем делу главе са унутрашње стране зубне преграде; отвор између усана који води у ту шупљину’. б. ‘слична шупљина и отвор код животиња’. 2. ‘усне’; 3. а. ‘отвор на нечему, улаз у нешто’; б. ‘отвор желуца’. 4. експр. ‘особа (обично члан породице) коју треба хранити, издржавати; човек уопште’. Основним соматским значењем обухваћен је човек као денотат, али се под утицајем симилисемије преноси и на животиње. Друго значење развило се под утицајем метонимије, а 3. под дејством метафоричне асоцијације која је заснована на семантичкој компоненти облика и 4. под утицајем синегдохе у садејству с метафором.

Гнездо с мотивном речју *уста* садржи око 50 деривата, а међу њима је само једна атрибутивна именица, дериват првог степена изведен суфиксома *-оња* – *устоња* пеј. ‘онај који има велика уста’. Међу дериватима у оквиру овога семантичко-деривационог гнезда значајно место припада квалитативним придевима насталим сложено-суфиксалном творбом. Сви они могу

[85] Другостепени дериват *Ушанче* у ономастичком систему има статус надимка (РГЈС). Лексема *уши* мотивисала је творбу назива места *Ушелци* у Малом Буштрању (РГЈС), а одатле и назив етника *Ушела* ‘мушкарац из рода Ушелци’ (РГЈС)

[86] Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *уста* обрадила је Јасмина Дражић (СДР 2003: 328–334).

конверзијом постати атрибутивне именице будући да задовољавају основни семантички услов – квалификација човека према изгледу усана (*великоуст*, *дебелоуст*, *кривоуст*, *малоуст*, *масноуст*, *мекоуст*, *сувоуст*, *тврдоуст*, *широкоуст*) или према начину и садржају говора (*златоуст*, *медоуст*). Једино је, међутим, у народним говорима супстантивизиран придев *кривоуст* ‘онај који има искривљена уста’ (РГГ), а са истим значењем је деривирана атрибутивна именица суфиксом *-иле* – *кривоустиле* пеј. ‘човјек кривих уста’ (РГЗ). Атрибутиви с мотивном речју *уста* припадају домену физичког изгледа човека.

Домен	**Деривати и њихова значења**
ИЗГЛЕД	*устоња* пеј. ‘онај који има велика уста’ (СДР1)
	кривоуст ‘онај који има искривљена уста’ (РГГ)
	кривоустиле пеј. ‘човјек кривих уста’ (РГЗ)

а. Брња и губица

У народним говорима забележене су и атрибутивне именице мотивисане лексемама *брња* ‘задебљана усна или усна са неком флеком’ (РГГ)[87] и *губица* ‘усна’ (РГГ).[88] То су деривати првога степена изведени суфиксима *-аша* у *брњаша* ‘жена која има брњу’, *-ило* у *брњило* ‘мушкарац која има брњу’ и -о у *брњо* ‘човјек или коњ који има брњу’ (РГГ). Са основом лексеме *губица* реализован је дериват *губичан* са суфиксом *-ан* ‘онај који има дебеле усне’ (РГГ).

И деривати из дијалекатске грађе остварују исту концептуалну вредност, којој је у основи значење соматизма удружено с компонентом величине или изгледа мотивног појма. Занимљив је податак да сема функције (усне као део говорног апарата) није продуктивна у творби атрибутивних именица, чак ни у семантичкој деривацији.[89]

[87] У РМС лексема *брња* има следећа значења: 1. б ‘брњаста коза или овца’; 2. ‘бели знак на горњој њушци у коња’. Значење ове лексеме у народним говорима бива померено и са измењеном референцијалношћу будући да се везује за човека, а не за животиње.

[88] До сличног семантичког трансфера долази и код лексеме *губица*. Према РМС, ова реч значи 1. ‘уста и ноздрве животиње, њушка’; 2. пеј. а. ‘лице човека, нос’; б. ‘усна’ (Симо ... доњу губицу опустио готово до браде. Ћор.).

[89] Ова функција у лексичком систему припада глаголима говорења, али и лексемама попут деривата *жвалча* ‘онај који свашта прича’ (РСК).

Домен	Деривати и њихова значења
ИЗГЛЕД	*брњаша* ‘жена која има брњу’(РГГ)
	брњило ‘мушкарац који има брњу’(РГГ)
	брњо ‘човјек или коњ који има брњу’ (РГГ)
	губичан ‘онај који има дебеле усне’ (РГГ)

б. Зуб[90]

Вишезначна лексема *зуб* у РМС репрезентована је са три значења. Њена основна реализација ‘једна од коштаних, глеђу покривених плочица, усађених у вилице које служе за кидање и дробљење хране у устима’ садржи, дакле, диференцијалне семе високог ранга – састав (коштан), облик (плочаст), локација (усађен у вилице), функција (дробљење хране у устима).[91] Секундарна значења 2. а. ‘оштрији изрезак или зарезак на разним предметима, зубац’; б. ‘избочина у стени, зиду или на чему другом, у облику зуба’; 3. ‘истакнути део на окидачу и разним механизмима’ индукована су метафоричном асоцијацијом заснованом на компоненти облика.

Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *зуб* садржи више од стотину деривата, међу којима је и девет атрибутивних именица. Првостепени деривати изведени су суфиксима *-а*, *-ача*, *-на*, *-ла*, *-ља*, *-ан*, *-оња*: *зуба* подр. ‘зубата жена’ (СДР1), *зубача*[92] ‘зубата жена, жена с великим зубима’(СДР1), *зубна* пеј. ‘женска особа крупних зуба, зубата женска особа’ (РГЗ), *зубла* погрд. ‘она која има крупне, велике зубе’ (РГЈК, РГЈС); *зубља* погрд. ‘онај који има крупне, велике зубе’ (РГЈК), *зубан* погрд. ‘човек с великим зубима’(СДР1);[93]

[90] Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *зуб* обрадио је Миливој Алановић (СДР 2003: 139–145).

[91] У значењу 1. *зуб* као периферни део тела, при том не увек и видљив, по правилу не ступа у однос интегрални део – целина, односно не дефинише се преко посесора; у значењима 2. и 3, која су развијена на основу сличности, идентификација појма целине је обавезна (СДР 2003: 139).

[92] Лексема *зубача* има секундарна значења: 2. ‘дрљача’; 3. мн. ‘грабље’, која су се развила преко значења 2. а. лексеме *зуб* и 4. терм. бот. ‘врста корова, троскот’. Свим овим секундарним реализацијама у основи је метафорична асоцијација заснована на компоненти облика, изгледа мотивног појма зуб.

[93] И лексема *зубан* је вишезначна. 2. (обично мн.) терм. зоол. ‘врста китова’. 3. терм. агр. ‘врста кукуруза крупног зрна’. Китови зубани имају око стотину зуба у чељустима, и отуда њихов назив, а именовање кукуруза мотивисано је изгледом његовог зрна, које на врху има удубљење слично зубу.

‘каже се човеку који има велике и нелепе зубе’ (РК-МД), *зубоња* погр. ‘човек са упадљиво великим зубима’ (РСГВ).[94]

Сви деривати припадају домену физичког изгледа, а номинација човека мотивисана је семом облика и величине мотивног појма. Међутим, секундарна реализација лексеме *зубна* фиг. ‘оштра, љута, осорна женска особа, причалица’ (РГЗ) одређује ову лексему и као ону која припада домену карактера, што ће се у пуној мери развити у деривату *зубалица* ‘злобна, завидљива, пакосна заједљива особа’ (ЛП).

Продуктивно је и именовање човека дериватима којима је у основи квалитативни сложени придев. Мотивни придеви на првом сложеничком месту имају основе речи које у свом семантичком садржају имају квантитативну и квалификативну компоненту: с основом броја *двозуб* у деривату *двозубац* ‘онај који има два зуба, онај који је двозуб’, с основом придева *крезуб*[95] 1. ‘који је без зуба или нема којег зуба’; 2. експр. а. ‘којему недостају поједини делови, комади’; б. ‘назубљен’ у именици *крезубац* ‘крезуб човек’ и *крезубица* 1. м и ж ‘крезуба особа’ (СДР1).[96] Оне су изведене суфиксом -(*а*)*ц* или -*ица*. У народним говорима она је изведена суфиксом -*ља*: *крезубља* ‘крезуб човек, крезубац’ (РГЈК), што није уобичајено у стандарду, као што је -(*а*)*ц* редак у народним говорима. Атрибутивне именице са женском особом као денотатом су супстантивизирани облик *крезуба* ‘крезуба женска особа’, али и изведенице суфиксом -*ла* – *крезубла* ‘крезуба женска особа, крезубача’ (РГЈК) и *крезубача*, изведена суфиксом -*ача*. Са истим значењем јављају се у дијалекатској грађи и сложенице са основом придева на првом месту и *нултӣм* или суфиксом -*иле*, по моделу По + о + И + суфикс: *шкрбозуб* пеј. ‘шкрбав човјек; крезуб човјек’ (РГЗ) и *шкрбозубиле* пеј. ‘крезуб човјек, шкрбозуб’ (РГЗ).[97] Супстантивизацијом су настале атрибутивне именице

[94] Овај творбени модел продуктиван је и у другим јужнословенским језицима. У бугарском су потврђени деривати *зъбла* ‘жена с големи зъби’ (БЕР); *зъбльо* ‘човек с големи зъби’ (БЕР); *зубля* ‘човек с големи и изпъкнали зъби’ (БЕР), а у македонском: *забла* ‘лице со големи, многу, или испакнати заби (што се шири нанадвор или издига над површината; што стрчи: испакнати заби; испакнати вилици; испакната муцка ‘њушка’)’ (РМЈ); *забла* ‘таа што има големи заби’(ТРМЈ); *забло* са истим значењем као *забла* (РМЈ); *забло* разг. ‘Тој што има големи заби. Не сакаше да му викаат забло’ (ТРМЈ).

[95] Индексација ове лексеме и њених деривата извршена је на основу тога што је Скок наводи код одреднице *крзати се* , што је нулти степен превоја у односу на корен *крез*- (СДР 2003: 143).

[96] Ова лексема има секундарна значења: 2. ‘крезубина’; 3. (обично мн.) терм. зоол. ‘врста сисара без зуба’.

[97] Придев *шкрб*(*ав*) осим као прва сложеничка саставница има и функцију творбене основе у првостепеним дериватима који припадају истој семантичкој категорији: *шкрбо* пеј.

крљозуб ‘онај који има крљаве зубе’; *крљозуба* ‘она која има крљаве зубе’, као и примери забележени у народним говорима *крњозуб* ‘мушка особа са крњим зубима, тј. мушка особа којој се види да јој недостају неки зуби’ (РГЗ) и *крњозуба* ‘женска особа којој недостаје неколико зуба’ (РГЗ). Сложеница настала по моделу Го + о + И *кезозубоња* погрд. ‘особа која често има искежене зубе’ (РГЈС) такође је из народних говора, као и лексеме *церозубла* пеј. ‘жена која се често цери’ (РГЈС, РГЈК) и *церозубља* ‘онај који се цери, кези’ (РГЈК).[98]

Домен	Деривати и њихова значења
ИЗГЛЕД	*зуба* подр. ‘зубата жена’ (СДР1)
	зубача ‘зубата жена, жена с великим зубима’ (СДР1)
	зубан погрд. ‘човек с великим зубима’;‘каже се човеку који има велике и нелепе зубе’ (РК-МД)
	зубна пеј. ‘женска особа крупних зуба, зубата женска особа’ (РГЗ)
	зубла погрд. ‘она која има крупне, велике зубе’ (РГЈК, РГЈС)
	зубља погрд. ‘онај који има крупне, велике зубе’ (РГЈК)
	зубоња погр. ‘човек са упадљиво великим зубима’ (РСГВ)
	двозубац ‘онај који има два зуба, онај који је двозуб’ (СДР1)
	крезубац ‘крезуб човек’(СДР1)
	крезубља ‘крезуб човек, крезубац’(РГЈК)
	крезубица 1. м и ж ‘крезуба особа’(СДР1)
	крезуба ‘крезуба женска особа’(СДР1)
	крезубача ‘крезуба женска особа’ (РГЈК)
	крезубла ‘крезуба женска особа, крезубача’ (РГЈК)
	шкрбозуб пеј. ‘шкрбав човјек; крезуб човјек’ (РГЗ)
	шкрбозубиле пеј. ‘крезуб човјек, шкрбозуб’ (РГЗ)
	крљозуб ‘онај који има крљаве зубе’ (СДР1)

‘крезуб човјек, човјек којему недостају зуби (дио њих или сви)’ (РГЗ) и *шкрбоња* пеј. ‘шкрбав, крезуб човјек’ (РГЗ).

[98] Глаголи *кезити се* и *церити се* учествују и у деривацији атрибутивних именица са истим значењем као и сложеничка образовања: *кезало* погрд. ‘особа која има стално искежене зубе’; *цероња* пеј. ‘човек који се често цери’ (РГЈС) и *церуша* ‘церозубла’ (РГЈС).

ИЗГЛЕД	*крљозуба* ‘она која има крљаве зубе’ (СДР1)
	крњозуб ‘мушка особа са крњим зубима, тј. мушка особа којој се види да јој недостају неки зуби’ (РГЗ)
	крњозуба ‘женска особа којој недостаје неколико зуба’ (РГЗ)
	кезозубоња погрд. ‘особа која често има искежене зубе’ (РГЈС)
	церозубла пеј. ‘жена која се често цери’ (РГЈС, РГЈК)
	церозубља ‘онај који се цери, кези’ (РГЈК)
КАРАКТЕР	*зубалица* ‘злобна, завидљива, пакосна заједљива особа’ (ЛП)

в. Језик[99]

Основно соматско значење лексеме *језик* садржи семантичке компоненте које индукују како њене секундарне реализације тако и њене деривате. Посебно се издвајају семе облика и функције ‘покретљив, пљоснат мишић у усној шупљини човека и виших животиња који служи као орган за укус, за жвакање и гутање хране, а код човека помаже при стварању и извођењу гласова и говора’. Тако је секундарно значење 2. ‘оно што је својим обликом и употребом слично језику’ засновано на метафоричној асоцијацији по облику, а терминолошка значења у домену лингвистике и семиотике подстакнута су семом функције: 3. а. ‘систем изражавања мисли који има одређена гласовна и граматичка правила и служи као средство споразумевања међу људима’; б. ‘начин изражавања, изражајне форме, стил’; в. ‘говор и начин говора’. 4. ‘начин споразумевања уопште’. Лексема *језик* развила је значење војног термина 5. ‘онај који треба да пружи обавештење о непријатељској војсци (обично заробљеник)’ под утицајем метафоре у садејству са синегдохом, као и значење 6. ‘народ’.[100]

Семантичка компонента облика толико је продуктивна да је у РСАНУ друго значење лексеме језик обједињено општом дефиницијом ‘оно

[99] Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *језик* обрадила је Даринка Гортан-Премк (СДР 2003: 87–92).

[100] „У РМС значења 1. и 2. дата су под I, а значења 3, 4. и 5. дата су под II. Овим поступком лексикограф је желео да одвоји значења везана за *орган* од оних везаних за *говор*. Ми тако нисмо поступили из три разлога: прво, у нашој лексикографској пракси није уобичајено да се римским бројевима одвајају удаљене семантичке реализације у једној полисемантичкој структури, друго, зато што су значења *орган* и *говор* настала метонимијском трансформацијом, па се за њих и не би могло рећи да су удаљена, и, треће, зато што се ова метонимијска трансформација јавља у више деривата из овога гнезда“ (СДР 2003: 146).

што је својим обликом слично језику' дато у 14 различитих семантичких реализација, као: 'комадић, парче коже на обући', 'помични део браве'; 'зупчасти истакнути део кључа'; 'казаљка на ваги'; 'клатно у звона, звечак' и др. „Ова значења међу собом нису повезана, она нису развијена једно из другог ланчаном дисперзијом, већ су сва радијално развијена из основног значења повезивањем сема које се односе на облик – издужен и покретљив (покретљив само у неким реализацијама) – полазног семантичког садржаја датог под првом тачком, са циљним семантичким садржајем сваког од наведених значења посебно (Гортан-Премк 2004: 63).

Сема функције, међутим, мотивисала је деривацију персоналних атрибутивних именица. То су деривати првог степена: *језичар*, с агентивним примарним и атрибутивним секундарним значењем: 1. 'онај који се бави језиком као науком'; 2. 'брбљивац; свађалица', изведена суфиксом -*ар* и истозначни фемининуми, са суфиском -*ара* у *језичара* и суфиксом -*ка* у *језичка* 'брбљивица, свађалица'.

У СДР1 атрибутивне именице из домена карактера изведене су првостепеном и другостепеном деривацијом суфиксима -*ара*, -*ан*; -*ка* и -*ица*: *језичара* 'брбљивица, свађалица' и *језичан* 'који претерано много говори; свадљив'; *језичавка*[101] 'брбљивица, свађалица', *језичник* 'брбљивац', *језичница* 1. 'језичара'; 2. терм. анат. 'језична кост испод гркљана, слична потковици os hyoides'.[102]

У дијалекатским изворима поред атрибутивне именице *језичара* 'жена која много прича; жена која оговара и сплеткари, алапача' (РСГВ); *езичара* 'она која свашта прича'(РСК), постоје и деривати: првостепени са суфиксом -*ана* у *езичана* 'жена дугачка језика, брбљивица, жена којој је што на уму то на друму' (ДРТГ), суфиксом -*ар* изведен је маскулинум *језичар* 'онај који много прича' (РСК) и од њега моциони облик суфиксом -*ка* – *језичарка* пеј. 'она која ружно и увредљиво говори о некоме, лајавица' (РГЈК); 'она која много прича' (РСК); *езичарка* 'она која свашта прича' (РСК), суфиксом -*оша* – *језикоша* 'жена оштрог језика' (РК); 'жена оштра језика, љута жена,

[101] Мотивни придев *језичав* значи: 1. 'који говори оштро, заједљиво, који радо оговара'; 2. 'брбљив' (РМС).

[102] „Интересантан је дериват *језичница* 1. 'језичара'; 2. терм. анат. 'језична кост испод гркљана, слична потковици'. Прво је значење настало по творбеном моделу: творбена основа придева *језичан* + творбени формант -*ица*. Друго је значење настало по творбеном моделу: творбена основа придева *језични* + творбени формант -*ица*. [...] Према нашем схватању, ова су два значења део једне полисемантичке структуре јер различита значења у једну лексему повезује кохезија сема релевантних за деривациони систем коме лексема припада, а не само кохезија сема у оквиру једне лексеме" (СДР 2003: 148).

алапача, причалица, брбљивица’ (РГЗ).[103] Сви деривати како из стандардног српског језика тако и из дијалекатске грађе негативно квалификују човека према начину и садржају говора и могу се сврстати у домен комуникације, али и карактера.[104] Жене су чешће носиоци ове атрибуције. У дијалекатској грађи потврђен је пример са позитивном конотацијом *језиклија* ‘добар говорник’ (РК).

Домен	**Деривати и њихова значења**
КАРАКТЕР	*језичар* 1. ‘онај који се бави језиком као науком’; 2. ‘брбљивац; свађалица’ (СДР1)
	језичара ‘брбљивица, свађалица’ (СДР1); ‘жена која много прича; жена која оговара и сплеткари, алапача’ (РСГВ); ‘свађалица, брљуша, језичава жена’ (РВГ); *езичара* ‘она која свашта прича’(РСК)
	језичавка ‘брбљивица, свађалица’ (СДР1)
	језичка ‘брбљивица, свађалица’ (СДР1)
	језичница 1. ‘језичара’; 2. терм. анат. ‘језична кост испод гркљана, слична потковици os hyoides’ (СДР1)
	језичарка пеј. ‘она која ружно и увредљиво говори о некоме, лајавица’ (РГЈК); ‘она која много прича’ (РСК)
	езичарка ‘она која свашта прича’ (РСК)
	језикоша ‘жена оштрог језика’ (РК); ‘жена оштра језика, љута жена, алапача, причалица, брбљивица’ (РГЗ); ‘свађалица, брљуша, оштра језика; неконтролисаног понашања, безобзирна’ (РВГ)

[103] Метафорична и веома експресивна образовања с овим значењем постоје како у српском (*лопатара* пеј. ‘језичара, торокуша’ [РТГ2]) тако и у другим јужнословенским језицима, нпр. у словеначком: *jezičnež*/*klepetec* ‘jezičar’ (SH–SS), *jezičnica*/*opravljivka* ‘jezičara’ (SH–SS).

[104] У лексичком систему постоји низ јединица које представљају семантичке опоненте јединицама у којима је доминантна концептуална вредност ‘испразно, пуно, заједљиво говорити о некоме или нечему’. Дакле, њихови опоненти заснивају се на концепту ‘ништа не говорити, ћутати’ и они су мотивисани придевом *мутав* или глаголом *муцати*: *мута* пеј. 1. ‘мутавко, мутавац’; 2. ‘ћутљивац’ (РТГ2); *мутавица* пеј. 1. ‘ћутљива женска особа’; 2. ‘глупача’ (РТГ2); *мутавштина* пеј. ‘мута’ (РТГ2); *мутоња* пеј. ‘мута’ (РТГ2); *муцоња* пеј. ‘мутав (РТГ2).

КАРАКТЕР	*језичник* ‘брбљивац’ (СДР1)
	езичана ‘жена дугачка језика, брбљивица, жена којој је што на уму то на друму’ (ДРТГ)
КОМУНИКАЦИЈА	*језиклија* ‘добар говорник’ (РК)

1.1.2. Коса[105]

Једнозначна лексема *коса* ‘длаке на човечјој глави’ у оквиру свог семантичко-деривационог гнезда има око тридесет деривата. Међу њима су и атрибутивне именице у које се преноси целокупан семантички садржај мотивне речи, а деривти садрже још и компоненту која се односи на дужину, боју или начин ношења косе. Са деривационог становишта то су јединице настале суфиксацијом као деривати првог степена: са суфиксом *-оња – косоња* ‘онај у кога је дуга коса’ и суфиксом *-ош* у деривату *косош* ‘човек са дугом неуредном косом’(РСГВ);[106] с основом сложеног квалитативног придева и суфиксом *-ић* у *ӣлавокосић* ‘плавокос мушкарац’.[107] Супстантивизиране атрибутивне именице *дугокоса* ‘дугокоса женска особа’, *риђокоса* ‘женска особа риђе косе’ и *црвенокоса* ‘женска особа црвенкасте, риђе косе, риђокоса’ указују на продуктивност конверзије будући да се од квалитативних придева с називом боје на првом сложеничком месту могу супстантивизацијом творити атрибутивне именице с овом концептуалном вредношћу.[108]

Слагањем су настале јединице по истом моделу (Г + И), прва стандардна лексема *ӣлеӣикоса* ‘човек с уплетеном косом’ и друга из народног говора – *гладикоса* ‘онај који стално глади косу и дотерује косу’ (ЛП). Сви деривати се према свом значењу сврставају у домен физичког изгледа човека.[109]

[105] Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *коса* обрадила је Вера Васић (СДР 2003: 169–171).

[106] Лексема *косош* је и с обележјем жаргонизма.

[107] Потврда за ову лексему је пример из дела Ј. Драженовића из 1901. Уз лексему нема квалификатор ков. премда би се могла тако третирати (СДР 2003: 170).

[108] У словеначком језику сложени квалитативни придеви суфиксацијом дају атрибутивну именицу, као у примеру: *dolgolasec* ‘kosonja’ (SH–SS).

[109] Лексеме с мотивном речју *коса* из бугарског језика указују на могућност ширења њихове семантичке структуре повезујући домен физичког изгледа с доменом карактера: *косесӣилник* ‘космат, рошав или непријатен човек’ и *косесӣилница* (БЕР).

Домен	Деривати и њихова значења
ИЗГЛЕД	*косоња* ‘онај у кога је дуга коса’ (СДР1)
	косош ‘човек са дугом неуредном косом’ (РСГВ)
	ӣлавокосић ‘плавокос мушкарац’ (СДР1)
	дугокоса ‘дугокоса женска особа’ (СДР1)
	рићокоса ‘женска особа рође косе’ (СДР1)
	црвенокоса ‘женска особа црвенкасте, рође косе, рићокоса’ (СДР1)
	ӣлеӣикоса ‘човек с уплетеном косом’ (ЛП)
	гладикоса ‘онај који стално глади косу и дотерује косу’ (ЛП)

а. Ћуба и буђ

У вези с изгледом човека према томе каква му је коса или како носи косу, у дијалекатској грађи, постоји читав низ атрибутивних именица. С основом лексеме *ћуба* или *буђ* забележени су деривати са суфиксима *-ан* и *-ајлија*: *ћубан* ‘онај који има густу косу изнад чела’ (РГГ) и *ћубајлија* ‘младић са великом косом’ (ЛП). Суфиксима -(*а*)*ц*, односно *-ка* изведене су атрибутивне именице *буђоглавац* ‘буђоглав човек, са ћубом на глави’ (СДР1) и *буђоглавка* ‘женска особа бујне, разбарушене косе’ (РГЈК, РГЈС).

Домен	Деривати и њихова значења
ИЗГЛЕД	*ћубан* ‘онај који има густу косу изнад чела’ (РГГ)
	ћубајлија ‘младић са великом косом’(ЛП)
	буђоглавац‘буђоглав човек, са ћубом на глави’ (СДР1)
	буђоглавка ‘женска особа бујне, разбарушене косе’ (РГЈК, РГЈС)

б. Кика, перчин, пелеш

С основом лексеме *кика*[110] у народним говорима посведочени су првостепни деривати: *кикаш* ‘мушкарац дуге и неуредне косе’ (РГГ), изведен суфиксом *-аш*, мовирани фемининум изведен суфиксом *-а* – *кикаша* ‘женска особа са кикама изнад чела’ (РГГ) и атрибутив са суфиксом *-ило* – *кикило*

[110] Лексема *кика* у РСЈ има значење ‘сплетена коса, плетеница, витица, перчин, коса уопште’, а у РГГ то је ‘разбарушена коса изнад чела’ (РГГ).

пеј. ‘назив за мушкарца са кикама на глави’ (РГГ). С мотивном речју *ӣерчин* у дијалекатској грађи забележене су две атрибутивне именице: *ӣерчиноша* ‘немирна дугокоса девојчица’ (РК), изведена суфиксом -*оша* и *ӣерчинлија* ‘човек са перчином’ (РТГ2) са суфиксом турског порекла -*лија*. Овој групи деривата припада и атрибутивна именица изведена суфиксом -*ија* од лексеме *ӣелеш*[111] – *ӣелешија* ‘онај који носи дугу косу везану у реп’ (РГГ).

Домен	**Деривати и њихова значења**
ИЗГЛЕД	*кикаш* ‘мушкарац дуге и неуредне косе’ (РГГ)
	кикаша ‘женска особа са кикама изнад чела’ (РГГ)
	кикило пеј. ‘назив за мушкарца са кикама на глави’ (РГГ)
	ӣерчиноша ‘немирна дугокоса девојчица’ (РК)
	ӣерчинлија ‘човек са перчином’ (РТГ2)
	ӣелешија ‘онај који носи дугу косу везану у реп’ (РГГ)

в. Ћела

Семантичка компонента која садржи информацију о недостатку косе, делимичном или потпуном, има такође важну мотивациону и деривациону функцију. Придев *ћелав* ‘који има ћелу, који је без косе’ биће у творбеној основи следећих деривата: *ћелавко*, *ћелавац* и *ћелавица*. А првостепени деривати су изведени суфиксима -*о* и -*оња*: *ћело* хип. и ир. од ћелавац, *ћелоња* пеј. од ћелавац, са потврдом у РСЈ. Све атрибутивне именице са придевом *ћелав* у основи представљају другостепене деривате. Наиме, мотивна реч је именица турског порекла *ћела* ‘место на глави где је коса отпала (обично теме без косе)’, а придев *ћелав* је дериват првога степена. Стилске нијансе у овим другостепеним дериватима постигнуте су употребом различитих суфикса (-*ко*, -[*а*]*ц*, -*о*, -*оња*).

У народним говорима развили су се и деривати првога степена: пеј. *келеш* и *келча* пеј. ‘ћелав човек, ћелавац’ (РСК), *ћелча* погрд. ‘онај који је ћелав, ћелавко’ (РГЈК) и фемининум *ћелка* погрд. ‘она која је ћелава, ћелавица’(РГЈК).[112] У њиховој деривацији учествују суфикси -*еш*, -*ча* и -*ка*.

[111] У РГГ *ӣелеш* значи ‘перчин, дуга коса везана у реп’.

[112] У РГЈК није забележена лексеме *ћела*, већ само у надимку *Ћела*.

Домен	Деривати и њихова значења
изглед	*ћелавко* ‘онај који је ћелав’ (РСЈ)
	ћелавац ‘онај који је ћелав’ (РСЈ)
	ћелавица ‘она која је ћелава’ (РСЈ)
	ћело хип. и ир. од ћелавац (РСЈ)
	ћелоња пеј. од ћелавац (РСЈ)
	келеш пеј. ‘ћелав човек, ћелавац’ (РСК)
	келча пеј. ‘ћелав човек, ћелавац’ (РСК)
	ћелча погрд. ‘онај који је ћелав, ћелавко’ (РГЈК)
	ћелка погрд. ‘она која је ћелава, ћелавица’(РГЈК)

1.1.3. Длака,[113] рута, руња, влас и струња

Лексема *длака* иако се према свом основном значењу одређује као соматски појам 1. а ‘нитасти израштај на кожи неких животиња и на деловима људског тела’; б. ‘бркови и брада’; в. ‘крзно код животиња’, није мотивисала творбу персоналних атрибутивних именица.[114] Према Скоку, у деривационом гнезду лексеме *длака* су следећи деривати: *длакав*, *длакавица* ‘врста рибе’, *длакавити*, *длакасти*, *длачица*, *длачина*, *длачетина*, *длачурина*, *длакар* ‘струнар’ (у РМС са квалификатором покрајински), *издлачити*, *издлачивати* и сложеница *вукодлак*. Ова сложеница, по Скоку, управо потврђује да се првобитно значење односило само на животиње (СДР 2003: 130). Њена секундарна реализација ‘крволочан човек, крвопија’ настала је метафоричним преносом номинације с појма из домена етнологије ‘вампир’ и на основу тог атрибутивног значења она би припадала домену карактера.

Међутим, у народним говорима лексеме које функционишу као синоними у односу на лексему *длака* – *рута*, *руња*, *маља*, *струња*, *влас* мотивисаће творбу атрибутивних именица.[115] Оне су реализоване као првостепени или другостепени деривати, први с основом *рут-* и суфиксом *-ља* у *рутља* ‘длакав, маљав човек’ (РСК), други, с придевском основом *рутав* и суфиксима *-ка* и *ко-*: *рутавка* ‘она чији су поједини делови тела (обично доњи екстре-

[113] Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *коса* обрадила је Вера Васић (СДР 2003: 130–133).

[114] Остала значења лексеме *длака* су: 2. мн. ‘танки израштаји на епидерми биљака, маље’; 3. фиг. ‘врста, фела’; 4. ‘ситна кост у риба’.

[115] Скок наводи следеће синониме: „u životinja cetina = čekinja (v.), struna = strunja (v.), u čovjeka vlasi (v.), kose (v.)“ (1973: 417).

митети) обрасли длаком, маљама; полно сазрела женска особа’ (РГЈК), *ру-шавко* ‘онај чији су поједини делови тела (обично екстремитети и груди) обрасли длаком, маљама; полно зрео мушкарац’ (РГЈК).

С основом мотивне речи *руња* у народним говорима јавља се атрибутивна именица изведена суфиксом *-о* у првостепеној деривацији *руњо* ‘претјерано длакав човјек’ (РГГ). Међутим, чешћи су другостепени деривати с придевском основом *руњав* и суфиксима -(*а*)*ц*, *-ица* и *-че*: *руњавац* ‘човјек који је много руњав, који има по тијелу, нарочито по грудима, много длака’ (РГЗ), *руњавица* ‘претјерано длакава (по ногама) женска особа’ (РГЗ) и *руњавче* ‘дијете које је премного руњаво, које је много длакаво’ (РГЗ).

За именовање мушке или женске особе од значаја је и део тела претерано обрастао длакама (код мушкарца су то груди, а код жене ноге). И лексема *влас* има мотивну функцију и наћи ће се у основи фемининума *власара*, деривата изведеног суфиксом *-ара* и са значењем ‘она која је чупава, длакава, маљава’ (ЛП).

Поред семантичке компоненте која се односи на велику количину длака на појединим местима на телу, од значаја је и компонента која се односи на квалитет и изглед длаке. Тако се човек именује посредством лексеме која за денотат има животињу односно животињску длаку, као у примеру са суфиксом *-о – сшруњо* ‘онај који има оштру длаку на глави као коњска струња’ (РГГ).

Домен	**Деривати и њихова значења**
ИЗГЛЕД	*рӯшља* ‘длакав, маљав човек’ (РСК)
	рӯшавка ‘она чији су поједини делови тела (обично доњи екстремитети) обрасли длаком, маљама; полно сазрела женска особа’ (РГЈК)
	рӯшавко ‘онај чији су поједини делови тела (обично екстремитети и груди) обрасли длаком, маљама; полно зрео мушкарац’ (РГЈК)
	руњо[116] ‘претјерано длакав човјек’ (РГГ)
	руњавац ‘човјек који је много руњав, који има по тијелу, нарочито по грудима, много длака’ (РГЗ)

[116] Мотивна реч *руња* има значење ‘длаке по тијелу (код човјека), вуна (код оваца) или кострет (код коза)’ (РГГ).

ИЗГЛЕД	*руњавица* ‘претјерано длакава (по ногама) женска особа’ (РГЗ)
	руњавче ‘дијете које је премного руњаво, које је много длакаво’ (РГЗ)
	власара ‘она која је чупава, длакава, маљава’ (ЛП)
	струњо[117] ‘онај који има оштру длаку на глави као коњска струња’ (РГГ)

Све атрибутивне именице с овим мотивним речима припадају домену физичког изгледа човека.

а. Трепавица[118]

Лексема *трепавица* је изведена од глагола *трепати* суфиксом *-авица.*[119] Она је једнозначна ‘длаке на ивици очних капака’ и има деривационо гнездо с малим бројем јединица – укупно шест, међу којима нема атрибутивних именица.

У народним говорима, међутим, ова лексема испољава шири семантичко-деривациони потенцијал и она ће се наћи у основи персоналних атрибутива. То су деривати другог степена изведени од основе првостепеног деривата *трепка* ‘трепавица’[120] суфиксима *-оња* и *-ало*: *трепкоња* пеј. ‘човек који често трепће’ (РГЈС) и *трепкало* ‘особа која необично често трепће’ (РГЈК). Реализован је и дериват трећег степена с основом атрибутивне именице *трепкоња* у именици чији је денотат дете *трепкоњче* пеј. ‘дете које често трепће’ (РГЈС). Уочљиво је да нема деривата са женском особом као денотатом. Лексема *трепкоња* налази се и у саставу сложенице *белотрепкоња* ‘човек белих трепавица’ (РГЈК).

[117] Лексема *струња* значи ‘длака са коњскога репа или гриве’ (РГГ).

[118] Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *трепавица* обрадила је Вера Васић (СДР 2003: 372).

[119] Скок убраја лексему *трепавица* у изведенице од имперфективног корена *трep-* (*трепати*) (1973: 496).

[120] Ови деривати су пре мотивисани глаголом *трепкати*, који је у РМС са значењем дем. од трептати, а *трептати* је 1. ‘жмиркати, неизменице брзо затварати и отварати очи’; 2. ‘дрхтати, подрхтавати; треперити, светлуцати.’ Скок глагол *трепкати* одређује као дериват глагола *трепати* с деминутивним значењем (1973: 496).

Домен	Деривати и њихова значења
ИЗГЛЕД	*т̄репкоња* пеј. ‘човек који често трепће’ (РГЈС)
	т̄репкало ‘особа која необично често трепће’(РГЈК)
	т̄репкоњче пеј. ‘дете које често трепће’ (РГЈС)
	белот̄репкоња ‘човек белих трепавица’ (РГЈК)

б. Обрва[121]

Она као мотивна реч учествује у творби атрибутивне именице изведене суфиксом -*ило* – *обрвило* ‘онај који има велике обрве’ (ЛП), а она се према свом значењу сврастава у домен ‘изгледа’.

в. Брада[122]

Вишезначна лексема *брада* у номинационој реализацији 1. а. ‘део лица испод уста’; б. ‘длаке на том делу и са стране лица (у одрасла човека)’ поред соматске архисеме садржи диференцијалну компоненту која је одређују као мероним холонима глава и сему положаја на лицу човека, те компоненту која носи информацију о изгледу браде с референтом – одраслим човеком. Она је индуковала деривацију персоналних атрибутивних именица, и то примарном семантичком реализацијом ‘длаке испод уста и са стране лица (у одрасла човека)’. У РМС се налази и значење обележено као фигуративно и настало под утицајем синегдохе ‘човек с брадом (обично великом)’.[123] Поред првостепених деривата изведених суфиксма -*оња*, -*екања*, -*аш*: *брадоња* (СДР1, РСГВ, РГП), *брадекања* (СДР1) и *брадаш* (СДР1, РК-МД)[124], у народним говорима забележен је и другостепени дериват *брадоњица* (СДР1, РГП), деминутив и хипокористик од *брадоња* изведен суфиксом -*ица*. У именовању човека према дужини или боји браде, учествују и сложенички деривати, са квалитативним придевом у основи, изведени суфиксима -(*а*)*ц* и -*аш*: *седобрадац* (СДР1), *сивобрадац* (СДР1), *црнобрадаш* (СДР1), као и суп-

[121] Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *обрва* обрадила је Ивана Црњак (СДР 2003: 363).

[122] Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *брада* обрадила је Љиљана Недељков (СДР 2003: 67–75).

[123] Секундарне реализације лексеме *брада* настале су под утицајем симилисемије 2. ‘чуперак длака или перја испод доње вилице или кљуна код неких животиња и птица’; и метафоре 3. ‘влакна у биља која подсећају на браду’.

[124] И у словеначком језику је присутан овај деривациони тип номинације човека: *bradač* ‘bradaš’ (SH–SS).

стантивизирани придев *дугобрад* (СДР1). Ту је и низ деривата којима се истиче особина недораслог, младог, незрелог мушкарца – *голобрадац* (СДР1), *голобрадић* (СДР1), *голобрадовић* (СДР1), *голобраче* (СДР1), па и одраслог мушкарца без браде – *голобрадица* (СДР1).[125] Ови су деривати изведени суфиксима -(*а*)*ц*, -*ић*, -*овић*, -*че* и -*ица*.

Домен	**Деривати и њихова значења**
ИЗГЛЕД	*брадоња* ‘човек који носи (велику) браду’ (СДР1); ‘који има (велику) браду’ (РСГВ); ‘човјек који носи велику браду’ (РГП)
	брадоњица дем. и хип. од брадоња (РГП)
	брадаш подр.‘каже се за човека брадата, брадоња’ (СДР1, РК-МД)
	брадекања ‘брадоња’ (СДР1)
	дугобрад ‘човек са дугом брадом’ (СДР1)
	седобрадац ‘онај који је седе браде’ (СДР1)
	сивобрадац ‘човек сиве браде’ (СДР1)
	црнобрадаш погрд. ‘човек са црном брадом’ (СДР1)
УЗРАСТ	*голобрадац* ‘голобрад младић; жутокљунац’ (СДР1)
	голобрадић ‘голобрадац’ (СДР1)
	голобрадица ‘голобрад младић, голобрад човек’ (СДР1)
	голобрадовић ‘голобрадац’ (СДР1)
	голобраче ‘голобрадо момче’ (СДР1)

г. Брк[126]

Лексема *брк* има основно значење 1. а. ‘длаке код човека на горњој усни; експр. образ, част’; б. ‘дуге длаке или израштаји на њушци неких животиња’. Секундарно значење ‘вршика код неких биљака’ развило се под утицајем метафоре засноване на семи облика/изгледа мотивног појма. Њено семантичко-деривационо гнездо има око 30 јединица, а међу њима атри-

[125] У лексичком систему се именовање човека према овом својству реализује лексемама *ћосавац* м ‘голобради човек’ (РСК), *ћосо* ‘назив за ћосава мушкарца’ (РГГ), које ће функционисати и као надимак *Ћосо* (РГГ).

[126] Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *брк* обрадила је Јасмина Дражић (СДР 2003: 76–80).

бутивним именицама припада скоро трећина од укупног броја деривата. У њих се преноси семантички садржај заступљен у основном значењу мотивне лексеме *брк* ‘длаке код човека на горњој усни’. Сви деривати су углавном првога степена изведени суфиксима: *-а*, *-о*, *-ица*, *-ајлија*, *-алија*, *-ајло*, *-аш*, *-оња*: *брка*, *брко*, *бркица*, *бркајлија*, *бркалија*, *бркајло*, *бркаш*, *бркоња*. Лексеме *безбркица* и *безбркуљак* изведене су у секундарном деривационом акту од квалитативног префиксално-суфиксалног придева *безбрк*. Лексеме *безбркица* са суфиксом *-ица* и *безбркуљак* са суфиксома *-уљак* имају деминутивни образац деривације. Облик *безбркуљак* изведен је аналогијом према *човечуљак* ‘мали човек’.

У народним говорима се човек према брковима именује и лескемама: *бркач* и *бркача*, *бркна*. То су деривати првога степена, маскулинум је изведен суфиксом *-ач*, а фемининуми суфиксом *-ача* односно *-на.*[127] Сложеничка образовања су такође карактеристична за дијалекте. Слагањем су настале атрибутивне именице с различитим сложеничким компонентама:

а) По + о + Ио + -иле: *жӯтобркиле* (РГЗ);

б) Ио + о + Ио + суфикс (*-ø* односно *-аљ*): *мишобрк* и *мишобркаљ* ‘онај који има танке и ријетке бркове’ (ЛП);

в) Го + о + Ио + *-ø*: *шишобрк* ‘онај који не носи бркове и не поштује старе обичаје’ (РК).

Све атрибутивне именице мотивисане лексемом *брк* припадају домену физичког изгледа човека, а сложеница *шишобрк* се по свом значењу може сврстати и у домен карактера.

Домен	**Деривати и њихова значења**
ИЗГЛЕД	*брка* ‘човек са великим брковима’ (СДР1, РГЈК)[128]
	бркач ‘човек с великим брковима’(РК)[129]
	бркача ‘вештица’ (РК); често пеј. ‘жена са изразитим длакама изнад усана, брката жена’ (РГЗ)
	бркица дем. од брка (СДР1)
	брко ‘брка’ (СДР1); ‘човјек великих бркова’ (РГП)
	бркајлија ‘брка’ (СДР1); ‘човек са (великим) брковима’ (РСГВ); ‘човјек великих бркова’ (РГП)

[127] Оба фемининума имају примарно значење ‘вештица’, које се развило из веровања да су вештице ружне и бркате.

[128] Надимак *Брка* мотивисан је овом лексемом.

[129] Исти облик постоји и у словеначком језику: *brkač* ‘brkonja’ (SH–SS).

ИЗЛЕДГ	*бркалија* ‘брка’ (РВГ)
	бркајло ‘бркајлија’ (СДР1)
	бркаш ‘брка’ (СДР1)[130]
	бркна 1. ‘вештица’; 2. ‘жена с израженим наусницама’ (РК); често пеј. ‘жена с длакама изнад усана, жена с брцима, бркача’ (РГЗ)
	бркоња ‘човек с великим брковима, бркат човек’ (СДР1); ‘човек са (великим) брковима’ (РСГВ); ‘човјек великих бркова’ (РГП, РК)
	безбркица ‘човек без бркова’ (СДР1)
	безбркуљак ‘мали човек без бркова’(СДР1)
	жӯтобркиле пеј. ‘човјек са жутим брцима’ (РГЗ)
	мишобрк ‘онај који има танке и ријетке бркове’ (ЛП)
	мишобркаљ ‘онај који има танке и ријетке бркове’ (ЛП)
КАРАКТЕР	*шишобрк* ‘онај који не носи бркове и не поштује старе обичаје’ (РК)

Лексема француског порекла *мусӣаћ* ‘брк’ покр. *мусӣач* такође је мотивисала творбу атрибутивних именица у народним говорима. То су деривати првог степена изведени суфиксом *-ил* у *мусӣаћил* ‘брка’ (РГЈС) и турским суфиксом *-лија* у *мусӣаћлија* ‘брка, бркати мушкарац’ (РТГ2); суфиксом *-ерла* у *мусӣакерла* ‘бркоња, бркајлија, човек са великим брковима’ (РСК). Суфиксом *-еља* изведен је дериват чији је денотат женска особа *мусӣакеља* погрд. ‘жена с брцима, брката жена’ (РГЈК).[131]

Домен	**Деривати и њихова значења**
ИЗГЛЕД	*мусӣаћил*‘брка’ (РГЈС)
	мусӣаћлија ‘брка, бркати мушкарац’ (РТГ2)
	мусӣакеља погрд. ‘жена с брцима, брката жена’ (РГЈК)

[130] Лексема *бркаш* је у секундарном значењу и термин из области зоологије ‘врста риба са израштајима око уста у облику брчића’. Ова врста метафоричног преноса са човека на животињу доста је ретка.

[131] Овај апелатив је онимизиран и у ономастичком систему функционише као надимак за женске особе *Мусӣакеља* (РГЈК).

1.1.4. Мозак[132]

Лексема *мозак* има вишезначну семантичку структуру. Њено основно значење је терминолошко ‘централни орган нервног система у човека и других кичмењака, мека материја која испуњава лобању и кичмени канал cerebrum’. У основном значењу садржане су компоненте: архисема – део тела, унутрашњи орган и диференцијалне семе – каквоћа материје (мека материја), локација (испуњава лобању и кичмени канал). Секундарно значење ‘мождина, коштана срж’ индуковано је метонимијским преносом, као и значење ‘памет, ум’, а експресивно значење ‘паметан и даровит човек’ синегдохом.

Значења у којима је денотат човек углавном су секундарна и са експресивним обележјем. Она су могла настати под утицајем синегдохе (глава, мозак → умна даровита особа) или метонимије (памет, ум → уман човек). Према схватању Д. Гортан-Премк, лексеме које означавају какву изузетну способност, дар, могу метонимијски развити и значење особе са таквом способношћу, с таквим даром (2004: 73).

Семантичко-деривационом гнезду с мотивном речју *мозак* припадају две атрибутивне именице настале префиксално-суфиксалном творбом – *безмозгаш* и *безмозговић* ‘онај који је без памети’ (СДР2), обе с погрдним обележјем. У значење ових деривата преноси се једна од секундарних реализација лексеме *мозак* – ‘памет’. Номинација човека јединицама овога типа заснована је на принципу синегдохе будући да се концепт целог човека своди само на једну његову димензију – мозак. Њихово значење конкретизовано је префиксом *без-* и суфиксима *-аш* и *-овић*. У РМС са квалификатором индивидуално и пејоративно забележена је и сложеница *маломожданин* ‘онај који је малог мозга, мале памети’, при чему прилог *мало* има квалификативну функцију. Уопштено, *мало-* као први део сложеница означава ‘малу количину, мали број, мали значај и сл. онога што значи други део сложенице: *малобројан*, *малолисш*(*ан*), *малолишражни*, *малоуман* итд. (РСЈ). Овој семантичкој групи припада и другостепени дериват *мозгало* с агентивним, али и атрибутивним значењем ‘особа која много размишља, мозга’ премда није директно мотивисана именицом *мозак* већ првостепеним глаголским дериватом *мозгаши* ‘мислити, размишљати’. Она је изведена суфиксом *-ло*.

Међутим, грађа из народних говора показује да је и суфиксација продуктивна у творби именица овога семантичког типа, које поред негативне остварују и позитивну конотацију, а поједини деривати имају тенденцију ка стварању енантиосемичне семантичке структуре.

[132] Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *мозак* обрадила је Ивана Црњак (СДР 2006: 402–405).

У творби суфиксалних првостепених деривата учествују суфикси *-оња*, *-аљ* и *-ан*: *мозгоња* ‘онај који мисли и правилно резонује’ (РГГ), *мозгаљ* ‘човјек који пуно размишља, који много зна’ (РГЗ), *мозган* ‘подругљив назив за оног ко је бистар или глуп’ (РГГ). Посведочени примери показују ширење семантичко-деривационог потенцијала суфикса *-оња*, који учествује у грађењу јединице с позитивном конотацијом, али и у оној која може бити енантиосемична, у исто време и позитивна и негативна.[133] У даљем деривационом акту, додавањем префикса *без-* (*без-мозгоња*) реализовано је значење с негативним призвуком. Лексема *мозгоња* мотивисала је и творбу деривата другог степена, деминутива с пејоративним значењем *мозгоњица* ‘човек велике памети’ (РК), али и са значењем ‘ситан човјек, или дјечак, који показује да размишља’ (РГЗ). Деминутивно значење произилази из конституције (ситан човек) или узраста денотата (дете), а способност мишљења из семантичког садржаја мотивне речи (*мозгоња*). Извор пејоративности у првом случају представља суфикс *-оња* у првостепеном деривату *мозгоња*, при чему он остварује своју основну функцију.

Употреба суфиса *-ан*, као средства пејоративизације уобичајена је код деривата с основом соматизма, али и он, као и суфикс *-оња*, може нагињати ка енантиосемији. И суфикс *-аљ* испољава специфичност у односу на уобичајено значење које уноси у деривате. Он је, наиме, продуктиван у творби назива за коње: *мркаљ*, *сиваљ*, *кусаљ*, *губаљ* ‘губав коњ’ (Клајн 2003: 38), док његова употреба у творби именица с човеком као денотатом (*мозгаљ*, РГГ) није регистрована. Извор пејоративног обележја персоналне атрибутивне именице управо је креирање назива за човека по моделу којим се именују животиње. Узрок факултативној пејоративности је прагматичне природе и заснива се на ставу говорника према саговорнику.

У деривацији ових именица најпродуктивнија је ипак префиксално-суфиксална творба. Оне су мотивисане предлошко-падежном конструкцијом без + генитив (без + мозга), уз учешће суфикса *-а*, *-аш*, *-иле*, *-овић*: *безмозга* ‘непаметна жена’ (РГЗ), *безмозгаш* ‘онај који је без памети’ (СДР2), *безмозгиле* ‘човек без памети, без мозга’ (РК), *безмозговић* ‘онај који је без памети’ (СДР2). Другостепени дериват је именица *безмозгилаш* ‘глупа мушка особа, незналица’ (ЛВ). Ови суфикси у деривате уносе експресивни тоналитет у нижем или вишем степену.

[133] М. Шипка сматра да је у највећем броју случајева ова врста супротности садржана у темељном или примарном значењу, дакле већ у самом корену речи, а исказује се у различитим реализацијама (М. Шипка 2002: 154).

Грађа из народних говора указује и на продуктивност слагања, па су поред сложенице *маломожданин* ‘онај који је малог мозга, мале памети’ (СДР2), забележене и *вијомозга* ‘непаметна, лакоумна женска особа’ (РГЗ) и *вијомозгиле* ‘човек без памети, без мозга’ (РК). Оне су настале сложено-суфиксалном творбом по моделу Го + о + Ио + суфикс. Прва сложеничка компонента носи информацију о негативној квалификацији човека – прилог *мало* и глагол *вити*.[134] Сложеница *швракомозгаљ* ‘онај који је плитке памети, малоуман’ (ЛП) настала је по моделу Ио + о + И, а мотивисана је фраземом *имати мозак као у свраке* или *имати сврачји мозак.*

Све атрибутивне именице мотивисане лексемом *мозак* припадају домену интелекта, осим сложенице *вијомозгиле* ‘вјетропир’ (РГЗ), којом се означава човек према карактеру.

Домен	**Деривати и њихова значења**
ИНТЕЛЕКТ ‘паметан’	*мозгоња* ‘онај који мисли и правилно резонује’ (РГГ)
	мозгаљ (каткад пејор.) ‘човјек који пуно размишља, који много зна’ (РГЗ)
	мозгоњица пеј. од мозгоња ‘човек велике памети’ (РК); ‘ситан човјек, или дјечак, који показује да размишља’ (РГЗ)
‘глуп’	*безмозга* ‘непаметна жена’ (РГЗ)
	безмозгаш ‘онај који је без памети’ (СДР2)
	безмозгиле ‘човек без памети, без мозга’ (РК)
	безмозгилаш ‘глупа мушка особа, незналица’ (ЛВ)
	безмозговић ‘онај који је без памети’ (СДР2)
	безмозгоња погрд. ‘блесуњав, сулуд, празноглав човек’ (РГЈК)
	маломожданин ‘онај који је малог мозга, мале памети’ (СДР2)
	вијомозга ‘непаметна, лакоумна женска особа’ (РГЗ)
	швракомозгаљ ‘онај који је плитке памети, малоуман’ (ЛП)

[134] Ове сложенице могле су настати по аналогији са сложеницама *вијоглав* и *вијоглавка* која има секундарно значење ‘вијоглава женска особа’ при чему се остварује пренос номинације са птице на женску особу на основу асоцијације засноване на карактеристичном понашању или покретима ентитета у номинационој реализацији (Штрбац – Штасни 2017: 72).

и ‘паметан’ и ‘глуп’	*мозган* ‘подругљив назив за оног ко је бистар или глуп’ (РГГ)
	мозгоња ‘човек велике / мале памети’ (РК)
КАРАКТЕР	*вијомозгиле* ‘вјетропир’ (РГЗ)

Сви деривати мотивисани су семантичком компонентом функције, која је имплицитно заступљена у семантичком садржају мотивне речи *мозак*, и припадају интелектуалном домену човека, који је поларизован, с позитивним концетом ‘паметан’, негативним концептом ‘глуп’ и концептом у којем оба пола коегзистирају (‘и паметан и глуп’). У овом случају могуће је говорити о енантиосемичној значењској структури, која је потпуно нетипична у овој семантичкој категорији. Видљива је доминација лексема с појмовном вредношћу ‘глуп’, која се, као и свака друга непожељна особина човека, маркира и језиком.

а. Ум[135]

Лексема *ум* има следећа значења: 1. а. ‘човекова способност сазнања и мишљења, стваралачка духовна снага, интелект, памет’; б. ‘способност правилног расуђивања, разум’; 2. ‘уман човек, умна особа’. Секундарно значење развило се под утицајем синегдохе. Оно ће мотивисати деривацију атрибутивних именица *умник* ‘мудар човек, мислилац’ и моционо образовање *умница* ‘умна, мудра жена’, који су настали по моделу По + -ик/-ица. То су другостепени деривати, а у њиховој је творбеној основи вишезначни деривирани придев *уман.*[136] Ове лексеме су са позитивном конотацијом, а таква је и атрибутивна именица *разумник* ‘разуман, паметан, мудар човек’ с основом придева *разуман*, изведена суфиксом *-ик*. Сви остали деривати почивају на концепту ‘умањена интелектуална способност’. У основи таквих деривата налазе се сложени квалитативни придеви: *лакоуман* ‘неразборит, лакомислен, непромишљен, неозбиљан; умно ограничен, приглуп’ у *лакоумник* и *лакоумница* ‘лакоуман, неразборит човек односно жена’, *малоуман* ‘који нема моћ расуђивања као нормалан, душевно здрав човек, умно неразвијен, заостао, ограничен; који нема довољно памети, мудрости, неинтелигентан, глуп, неразборит’ у *малоумник* и *малоумница* ‘онај који је малоуман, одно-

[135] Сви примери, осим деривата *кра̄шкоумац* (РГЗ), преузети су из РМС.

[136] У РСЈ придев *уман* је са следећим значењима: 1. (одр.) а. ‘који се односи на ум, на интелект, интелектуални’; б. ‘који се односи на унутрашњи живот човеков, мисаони, духовни’; 2. ‘који се истиче развијеним интелектуалним способностима, паметан, мудар, који изражава те способности’; 3. ‘спреман нешто учинити, намеран’.

сно она која је малоумна', *слабоуман* 'умно заостао, малоуман' у *слабоумник* и *слабоумница* 'слабоуман човек односно жена'.[137] Придев *шӣуӣ* јавиће се у творби сложеница, и то на првом сложеничком месту у комбинацији с именицом *умник*. *Туӣоумник* је 'онај који је неспособан да добро схвата и расуђује, онај који је умно ограничен, глуп'. У дијалекатској грађи потврђена су сложеничка образовања *једноумац* 1. 'човјек ограниченог ума, који размишља једнолинијски'; 2. у мн. 'истомишљеници' (РГЗ) са основом броја на првом сложеничком месту и суфиксом -(*а*)*ц* по моделу Број + о + Им + -(а)ц и *краӣкоумац* 'човјек кратке памети' (РГЗ) по моделу По + о + Ио + -(а)ц .

Са концептуалном вредношћу 'болесно стање' регистроване су лексеме *умоболник* 'онај који је умоболан, душевни болесник' и *умоболница* 'умоболна женска особа, душевна болесница', које су мотивисане квалитативним придевом *умоболан* 'умно, душевно болестан, ненормалан'. Овом појмовном домену могла би припадати и атрибутивна именица *избезумљеник*, која је мотивисана квалитативним придевом *избезумљен* и изведена суфиксом -*ик*.

Домен	**Деривати и њихова значења**
ИНТЕЛЕКТ 'паметан'	*умник*[138] 'мудар човек, мислилац' (РМС)
	умница 'умна, мудра жена'(РМС)
	разумник[139] 'разуман, паметан, мудар човек' (РМС)
'глуп'	*безумник*[140] 'безуман човек, лудак'(РМС)
	безумница 'безумна жена, лудакиња'(РМС)
	краӣкоумац 'човјек кратке памети' (РГЗ)
	лакоумник 'лакоуман, неразборит човек' (РМС)
	лакоумница 'лакоумна, неразборита жена'(РМС)
	малоумник 'онај који је малоуман'(РМС)
	малоумница 'она која је малоумна'(РМС)

[137] Клајн (2002: 89) наводи да су именице типа *малоумник*, *малолеӣник* само привидно именичке сложенице, јер су изведене од придева (*малоуман* итд.).

[138] Дериват *умник* мотивисан је придевом *уман*, који у значење атрибутивне именице преноси своје секундарно значење 'који се истиче развијеним интелектуалним способностима, паметан, мудар; који изражава те способности' (РСЈ).

[139] Атрибутивна именица *разумник* мотивисана је придевом *разуман* 'који има разума, који је с разумом обављен, изведен и сл., мудар, паметан' (РСЈ).

[140] Мотивни придев *безуман* у свој дериват *безумник* преноси основно значење 'који је без ума, без разума, бесловесан, умно поремећен, луд, махнит' (РСЈ).

‘глуп’	*слабоумник* ‘слабоуман човек’(РМС)
	слабоумница ‘слабоумна жена’(РМС)
	шупоумник ‘онај који је неспособан да добро схвата и расуђује, онај који је умно ограничен, глуп’(РМС)
	краткоумац ‘човјек кратке памети’ (РГЗ)
карактер	*једноумац* ‘тврдоглав, задрт човек’ (РМС); 1. ‘човјек ограниченог ума, који размишља једнолинијски’; 2. у мн. ‘истомишљеници’ (РГЗ)
БОЛЕСТ	*избезумљеник* ‘онај који је избезумљен’ (РМС)
	умоболник ‘онај који је умоболан, душевни болесник’ (РМС)
	умоболница ‘умоболна женска особа, душевна болесница’ (РМС)

Деривати мотивисани лексемом *ум*, која представља апстрактан појам у односу на *мозак*, заснивају се на секундарном значењу ‘уман човек, умна особа’ и његовом семантичко-појмовном опонентном еквиваленту. У овој групи деривата изражена је доминација јединица у којима се реализује концепт глупог човека у односу на деривате с концептуалном вредношћу паметан човек. Специфичност деривата с мотивном речју *ум* огледа се у њиховој способности да именују човека према болести, а њихова значења индукована су негираним примарним значењем мотивне речи ‘способност правилног расуђивања’.

б. Памет[141]

Лексема *памет* припада истом појмовном домену као и лексема *ум*, али има више семантичких реализација. Њено основно значење гласи ‘способност човека да мисли, схвата и просуђује, мисаона и спознајна човекова способност, разум, ум, интелигенција’, а садржи семантичке компоненте које се односе на функцију именованог појма и човекову способност која га одређује као мисаоно биће. Секундарно значење засновано је на метонимијском преносу ‘природна способност, надареност за нешто’. Трећа реализација је диференцирана. У њеној основи је метонимијски принцип у садејству са синегдохом ‘опште мишљење једне друштвене средине и људи

[141] Семантичко-деривационо гнездо с лексемом *памет* као мотивном обрадила је Ивана Црњак (СДР 2006: 458–463).

као носилаца одређених назора, схватања' и 'човек јак по својим духовним, умним, интелектуалним способностима, паметан човек, мислилац'. Под дејством метонимије развило се и значење 'способност човека да у свести трајно задржава трагове онога што је раније доживео и на основу тога, свесно или несвесно, изазива представе о ранијим доживљајима, памћење, сећање'.

Полисемантична структура лексеме *памет* одражава се на њену деривациону способност. Семантичко-деривационо гнездо ове речи обухвата око педесет деривата различитог деривационог статуса и начина творбе. Творба атрибутивних именица може се сматрати продуктивном. Међу дериватима који припадају овој значењској категорији по бројности се издвајају лексеме које припадају интелектуалном домену с доминантном компонентом 'паметан', што је редак случај када је номинација човека подстакнута соматизмима уопште. Илустрације ради, довољно је да упоредимо деривате мотивисане лексемом *ум* где је више оних са концептуалном вредношћу 'глуп'. Чак и оне сврстане у оквиру домена 'глуп' (*паметњаковић*, *непамтило*) имају у својој појмовној вредности ову особину изражену у блажем степену, под утицајем суфикса *-овић* (*паметњаковић*) или негираног семантичког садржаја мотивне речи (*непамтило*). Семантичко-деривациона специфичност мотивне речи *памет* огледа се и у њеној способности да гради дериват који припада домену карактера (*злопамтило*).

Са деривационог аспекта већина ових деривата могла би се сматрати варијантним облицима, посебно они који су мотивисани придевом *паметан* по моделу По + суфикс – другостепени деривати изведени суфиксима *-ик* у *паметник*, *-јак* у *паметњак*, као и они мотивисани глаголским првостепеним дериватом *памтити*: *-лац* у *памтилац*, *-ло* у *памтило*. Занимљиво је, такође, да атрибутивне именице *паметар* и *паметњак* у својој семантичкој структури садрже и значења квалификована као иронична. Иако су то деривати различитог степена (*паметар*, првостепени и *паметњак*, другостепени), семантички садржај њихових творбених основа није маркиран, те би се оваква експресивна тоналност могла приписати суфиксима *-ар* и *-јак*. Облици чији је денотат женска особа изведени су суфиксима *-ица* (*паметница*) и *-лица* (*памтилица*). По продуктивности се издвајају суфикси *-ло* и *-лац* који се удружују с основама глагола (*памтило* и *злопамтило*; *паметовалац* и *памтилац*).

Грађа из народних говора показује да су и други суфикси (*-лија, -ша*, *-уља*) заступљени у творби атрибутивних именица којима се остварује концептуална вредност 'паметан човек': *паметлија* 'онај који је мудар, паметан' (ЛП), *памтиша* 'онај који добро и дуго памти' (РВГ), *паметул'а* 'паметна жена' (РК). И јединице посведочене у народним говорима потврђују способност лексеме *памет* да индукује деривате са значењем карактерне особине:

памеѣљивко ‘уображенко’ (РРГ), изведен суфиксом *-ко* и моциони облик *памеѣљивица* ‘уображеница’ (РРГ), изведен суфиксом *-ица.*[142]

Домен	Деривати и њихова значења
ИНТЕЛЕКТ ‘паметан’	*памеѣар* 1. ‘онај који добро памти, који је познат због свога памћења’; 2. а. ‘паметан човек’. б. ир. ‘мудријаш’ (СДР2);[143] ‘мудар и паметан човјек’ (ЛП)
	памеѣлија ‘онај који је мудар, паметан’ (ЛП)
	памеѣник ‘онај који је паметан’ (СДР2)[144]
	памеѣњак 1. в. паметник. 2. ир. в. паметњаковић (СДР2); ‘мудрац’ (РТГ2)
	памеѣовалац ир., необ. ‘паметњак’ (СДР2)
	памеѣница ‘она која је паметна’ (СДР2)
	памѣилац[145] ‘онај који добро памти нешто, паметар’ (СДР2)
	памѣеник необ. ‘памтилац’ (СДР2)
	памѣилица ‘она која добро памти нешто’ (СДР2)
	памѣило ‘онај који добро памти’ (СДР2)
	памѣиша ‘онај који добро и дуго памти’ (РВГ)
	памеѣул’а пеј. ‘паметна жена’ (РК)
‘глуп’	*памеѣњаковић* разг. ир. ‘онај који се прави паметним, мудријаш (СДР2); фиг. и пеј. ‘онај који се прави паметан, приглуп човек’ (РСК)
	непамѣило ‘онај који ништа не памти’ (СДР2)

[142] Овде претпостављамо да је у мотивационој функцији првостепени квалитативни придев *памеѣљив*.

[143] Остала секундарна значења лексеме *памеѣар* гласе: 3. ‘човек који бележи важне догађаје, летописац’; 4. а. ‘књига у коју се бележе ствари које се желе држати у сећању’; б. терм. црквр. ‘књига у коју су преписане молитве које треба знати напамет’.

[144] У атрибутивне именице мотивисане придевом *памеѣан* преноси се целокупан садржај његове основне реализације 1. а. ‘који има способност расуђивања, разборит, мудар. б. оштроуман, проницљив, сналажљив’. Остала његова значење индукована су метонимијом в. ‘богат мислима, садржајем’; г. ‘послушан, приступачан разлозима’; д. ‘просвећен’. ђ. (у служби имен.) ‘мудро, разборито биће’; 2. ‘који изражава памет’; 3. а. ‘који је створен памећу, умом, који сведочи о способности расуђивања, мудрости’; б. (у служби имен.) ‘мудра реч’.

[145] Дериват је мотивисан глаголом *памѣити* ‘држати у памети што, сећати се чега, не заборављати’ (РСЈ).

КАРАКТЕР	*памеѣљивко* ‘уображенко’ (РРГ)
	памеѣљивица ‘уображеница’ (РРГ)
	злопамѣило[146] ‘онај који памти учињено зло и жели да се освети: осветољубив човек’ (СДР2)

Творба атрибутивних именица које припадају семантичко-деривационом гнезду с мотивном речју *памеѣ* веома је продуктивна. Оне су настале различим творбеним процесима, различитог су творбеног типа и степена деривације. У атрибутивне именице које представљају деривате првог степена, па и оне другога степена с основом придева *памеѣан* преноси се семантички садржај номинационог значења мотивне речи, а оне које су мотивисане глаголом *памѣиѣи* преноси се функција мотивног појма, као у првостепени глаголски дериват тако и у атрибутивне именице којима је он у основи. Продуктивније образовање јединица с концептуалном вредношћу ‘паметан човек’ подстакнуто је позитивном конотацијом која се везује за мотивни појам. Атрибутивне именице које припадају домену карактера, иако нису бројне, семанички су диференциране – карактерна особина која се испољава као уображеност (мисли да је паметан, а није) и као изузетно негативна – склоност ка освети.

1.2. Врат и шија[147]

За означавање дела тела између главе и трупа у нашем корпусу су забележене две лексеме *врат* и *шија*, при чему се ова друга првенствено односи на животиње кичмењаке и птице (РМС).[148] Међутим, у неким дијалектима (РГЗ, РГГ, ЛП, РГЈК, РСК) она означава део људског тела. У деривацији атрибутивних именица битне су четири компоненте: (а) ‘дебљина’,[149] која даје утисак јачине (*јак врат*) и снаге (*снажан врат*): *вратоња* ‘човек јаког врата’ (РК); ‘човјек јака врата, шијоња’ (РГЗ); *шијоња* ‘човјек снажне шије,

[146] Атрибутивна именица *злопамѣило* мотивисана је глаголом *злопамѣиѣи* ‘памтити учињено зло и желети освету’ (СДР2).

[147] Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *врат* обрадила је Вера Васић (СДР 2003: 87–92), а с мотивном речју *шија* Драгана Радовановић (СДР 2003: 354).

[148] Секундарно значење лексеме *врат* 2. ‘део неког предмета који спаја његова два дела; сужени или тањи део неког предмета’ развило се под утицајем метафоре. Под дејством истог семантичког механизма развило се секундарно значење лексеме *шија* 2. ‘део гребена између врха и превоја или седла планине’ (СДР1).

[149] Ова компонента значења најуочљивија је у дефиницији лексеме *вратоња* у РМС ‘онај који има дебео врат’, што је идентично са стањем у македонском језику: *врѓило* пејор. ‘тој што има дебел врат’ (ТРМЈ).

вратоња’ (РГЗ), (б) ‘дужина’ (*дуг врат*): *шијан* ‘онај који има дуг врат’ (РГГ), (в) ‘положај’ [(*на*)*крив/искривљен врат*][150]: *кривошија* пеј. ‘човек кривог, накривљеног врата, кривоврат’ (РГЈК); ‘човек са кривим вратом, накривог врата, кривоврат’ (РСК), ‘онај који има искривљен врат’ (РГГ), *кривошика* ‘жена са кривим вратом, кривоврата’ (РСК), (г) ‘покривеност врата’ (*го врат*): *голошија* ‘головрат човек’ (РСК). У Пиви се лексемом *голошија* означава првенствено ‘пијевац без перја по шији’, а потом, метафорички, и ‘сиромах човјек’ (ЛП). Само у једном примеру аутор речника је истакао пејоративно значење атрибутивне именице *кривошија* (РГЈК).[151] Све ове семантичке компоненте имплицитно су садржане у номинационој појмовној вредности лексеме *врат*.

У сложеници *крчошија*, забележеној у ЛП, с обзиром на значење ‘онај који је загледан у себе’ први њен део могао би се посредно довести у везу са једним од секундарних значења глагола *крчати* 2. в. ‘(од нечега) бити пун, крцат, претрпан’ (РСАНУ). Мотивација је подстакнута компонентом ‘пун’, јер у психолошком смислу једино ситуирана особа је самодовољна и не очекује помоћ од других.[152]

Сви забележени деривати својим значењем уклапају се у домен физичког изгледа човека. Атрибутивне именице с основом лексеме *врат* односно *шија* настале су суфиксацијом као деривати првог степена: *вратоња* (РК, РГЗ), *шијоња* (РГЗ), *шијан* (РГГ). Композицијом су творене лексеме *кривошија* (РГЈК, РСК) и од њега моциони облик изведен суфиксом *-ка* – *кривоши*(*ј*)*ка* (РСК), *голошија* (РСК, ЛП). У њиховој деривацији учествују суфикси *-оња* и *-ан*, који остварују своју уобичајену функцију у споју са основама соматизама.

Домен	**Деривати и њихова значења**
ИЗГЛЕД	*вратоња* ‘човек јаког врата’ (РК); ‘човјек јака врата, шијоња’ (РГЗ)
	шијоња ‘човјек снажне шије, вратоња’ (РГЗ)

[150] Исту мотивацију има и македонска лексема *кривошија* уз додатак дефиницији (‘човек со искривен врат’) да је тај положај настао „како последица од ревматско заболување на мускулите на вратот“ (РМЈ);

[151] Пренесено значење је забележено у бугарским лексемама са компонентом (*вити врат*) *виоврашин* ‘непослушник’ и *виоврашня* ‘непослушница’ (БЕР).

[152] Ово је пример како дефиниције појмова датих у дијалекатским речницима нису увек јасне па се могу интерпретирати на различите начине, што не искључујемо ни у овом примеру.

ИЗГЛЕД	*шијан* ‘онај који има дуг врат’ (РГГ)
	кривошија пеј. ‘човек кривог, накривљеног врата, кривоврат’ (РГЈК); ‘човек са кривим вратом, накривог врата, кривоврат’ (РСК), ‘онај који има искривљен врат’ (РГГ)
	кривошика ‘жена са кривим вратом, кривоврата’ (РСК)
	голошија ‘головрат човек’ (РСК)
КАРАКТЕР	*крчошија* ‘онај који је загледан у себе’(ЛП)

а. Грло[153]

„И поред тога што лексема *грло* има велик број значења, при чему су нека настала метонимијском, а нека метафоричном трансформацијом, сва су сводива на то да се њом означава део неке целине“ (СДР 2003: 115). Њену семантичку структуру чине: основно значење ‘предња страна врата’ и секундарне реализације: 2. а. ‘ждреона дупља с горњим делом гркљана и једњаком’; б. експр. ‘глас’; 3. ‘животиња (обично домаћа); ретко особа’. 4. а. ‘грлић (1. и 2)’; б. ‘сужени део чарапе’. 5. а. ‘свршетак, излаз долине, понора, јаме, бунара; уски део потока, сужено место у току воде где се хвата риба’. б. ‘ждрело вулкана, кратер’.

Према подацима из СДР (2003: 115–120), у њеном семантичко-деривационом гнезду нису заступљене атрибутивне именице, али су оне реализоване у народним говорима. То су сложеничка образовања настала по моделу По + о + Ио + -а: *бљелогрла* ‘она која је бијела грла (врата)’ (ЛП); *јасногрла* ‘женска особа звонког гласа’ (ЛП), обе са специфичном употребом у поезији. По моделу Бр + о + Ио + -а сложена је вишезначна лексема *трогрла* 1. ‘бистијерна, тј. велика каменица која има три (обично природна) отвора; име води са три отвора направљеној у природној јами у камењару’; 2. фиг. ‘женска особа која прегласно говори’ (РГЗ). У секундарном значењу основа броја мења семантику и у функцији је интензификатора (говори као да има три грла).

Атрибутивне именице с мотивном речју *грло* по свом значењу припадају домену човекове способности говора (боја и интензитет гласа) а све су мотивисане семантичком компонентом функције, коју грло као део говорног апарата има. Поред тога, у све деривате се преноси и експресивно значење

[153] Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *грло* обрадила је Јасмина Дражић (СДР 2003: 115–120).

‘глас’ које је настало метонимијским преносом номинације под утицајем семе функције.

Домен	Деривати и њихова значења
ИЗГЛЕД	*бљелогрла* ‘она која је бијела грла (врата)’ (ЛП)
ГОВОР ‘артикулација’	*јасногрла* ‘женска особа звонког гласа’ (у песми) (ЛП)
	т̄рогрла 1. ‘бистијерна, тј. велика каменица која има три (обично природна) отвора; име води са три отвора направљеној у природној јами у камењару’; 2. фиг. ‘женска особа која прегласно говори’ (РГЗ)

1.3. Кожа[154]

Основно значење лексеме *кожа* гласи 1. а. ‘спољни омотач човечјег или животињског тела’; б. ‘такав омотач скинут са животиње, с длаком или индустријски прерађен’. Између примарних реализација 1. а и 1. б постоји изражена логичка веза заснована на метонимијском принципу, а у њиховом семантичком садржају, поред архисеме соматског типа, заступљена је и диференцијална сема која носи информацију о функцији именованог ентитета. Ова компонента је активна и доприноси стварању секундарних значења метафоричног типа 2. ‘спољни покривач нечега’; 3. експр. (често у вези с атрибутом свој, властит) ‘живот, положај, безбедност, имање’.

Од творбене основе *кож-* изведени су многи деривати (више од 60 јединица), али не и велики број атрибутивних именица. Неке од њих су примарно: а) nomina agentis: *гуликожа* ‘грамзив човек, грабљивац, отимач, зеленаш, лихвар’, *дерикожа* ‘гуликожа, глобаџија’, *кожодер* 1. ‘живодер, стрводер’; 2. експр. ‘гуликожа, зеленаш’, б) друге, зоолошки термини: *дебелокожац* 1. ‘врста животиња с дебелом кожом Pachydermes’; 2. атриб. имен., фиг. ‘онај који је морално неосетљив’, а в) треће, (углавном) само атрибутивне именице: *црвенокожац* ‘човек црвене расе; човек црвенкасте коже’, *црнокожац* 1. ‘човек црне расе, црнац; човек црне коже’, али и 2. ‘плод, семенка црне коже (љуске)’. Примарно значење сложенице *дебелокожац* мотивисано је компонентом дебљине ‘врста животиња с дебелом кожом Pachydermes’;[155] а атрибутивно значење, које је фигуративно и експресивно, засновано је на

[154] Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *кожа* обрадила је Гордана Штасни (СДР 2003: 155–163).

[155] Наш термин је у ствари калк према грчком Pachydermes (παχύς ‘дебео, гојазан, меснат, мастан, густ’ и δέρμα ‘кожа’) (Г–СР).

метафоричној асоцијацији (*дебела кожа – неосетљивост*), као и преносом номинације са животиње на човека. И ова атрибутивна именица припада домену карактера.

У трећем случају номинација човека подстакнута је бојом коже и синегдохом – *црвенокожац*, *црнокожац* и припада домену физичког изгледа.

Грађа из народних говора доноси: (а) ново, углавном, погрдно значење ‘(превише) мршава особа’ за постојеће творбене моделе: *кождер*[156] погрд. ‘мршав човек’ (РГЈС), али и (б) друге суфиксе којима се остварује наведено значење: *кождеруља* погрд. ‘мршава жена’ (РГЈС), *кождерче* погрд. ‘мршаво дете’ (РГЈС), *кожла* погрд. ‘превише мршава жена’ (РГЈС) и *кожља* погрд. ‘превише мршав човек’ (РГЈС). Код суфиксираних деривата погрдно значење је засновано на комбинацији семантичког садржаја творбене основе и творбених форманата: творбене основе *кож-* и суфикса *-ла* односно *-ља*, као и код образовања са основом сложенице са *кождер* и деривата *-уља* (ж. род) и *-че* (с. род). У зависности од денотата који је маркиран суфиксом, одређујемо степен негативне експресивности, те у случају када је дете носилац особине, таква експресивност изостаје.

Домен	**Деривати и њихова значења**
ИЗГЛЕД	*црвенокожац* ‘човек црвене расе; човек црвенкасте коже’ (СДР1)
	црнокожац 1. ‘човек црне расе, црнац; човек црне коже’; 2. ‘плод, семенка црне коже (љуске)’ (СДР1)
	кождер погрд. ‘мршав човек’ (РГЈС)
	кождеруља погрд. ‘мршава жена’ (РГЈС)
	кождерче погрд. ‘мршаво дете’ (РГЈС)
	кожла погрд. ‘превише мршава жена’ (РГЈС)
	кожља погрд. ‘превише мршав човек’ (РГЈС)
КАРАКТЕР	*гуликожа* ‘грамзив човек, грабљивац, отимач, зеленаш, лихвар’ (СДР1)
	дерикожа ‘гуликожа, глобација’ (СДР1)
	кожодер 1. ‘живодер, стрводер’; 2. експр. ‘гуликожа, зеленаш’ (СДР1)

[156] Ова лексема се јавља и као надимак *Кождер* (РГЈС).

КАРАКТЕР	*дебелокожац* 1. ‘врста животиња с дебелом кожом Pachydermes’; 2. атриб. имен., фиг. ‘онај који је морално неосетљив’ (СДР1)

1.4. Рука[157]

У РМС значење лексеме *рука* представљено је у девет семантичких реализација. Основно значење соматског типа садржи архисему и диференцијалне семе положаја на људском телу и дужине (опсега): 1. а. ‘један од горњих удова човечјег тела, од рамена до врхова прстију’; б. ‘крајњи део тога екстремитета, од зглоба изнад шаке до врхова прстију’. Секундарна значења углавном се заснивају на семантичким трансформацијама метафоричног и/или метонимијског типа, а у значењу 2. а. ‘извршилац каквог посла’ и под утицајем синегдохе.

Секундарна значења лексеме *рука* и њихови индуктори	
Секундарна значења лексеме *рука*	Мотивациони семантички механизам
2.б. ‘посао, рад, делатност	метонимија удружена с метафором
3. ‘рукопис’.	метонимија удружена с метафором
4. ‘власт, моћ’	метафора
5. а. ‘врста, каквоћа’; б. ‘начин, метод (рада, понашања)’; в. ‘друштвени слој, сталеж, ранг’	метафора
6. (уз бројеве: први, други) ‘извор, порекло’	метафора
7. (уз придеве: лева, десна) ‘страна (лева или десна)’	метонимија
8. обично с додатком: ‘(за)просити, (по)нудити, дати, затражити) пристанак на брак’	метафора
9. ‘слобода рада, деловања, иницијатива’	метафора

Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *рука* обухвата око 300 деривата. Већ је уочено да творба атрибутивних персоналних имени-

[157] Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *рука* обрадила је Драгана Радовановић (СДР 2003: 284–303).

ца мотивисаних називом људских удова (рука, нога) није продуктивна (СДР 3003: 130). Тако у РМС није забележен ниједан пример тог типа, а у дијалекатском корпусу само три, при чему сви садрже мотивациону компоненту ‘сув’, која имплицира два различита значења: 1. *суворукас* ‘човек тврдица’ (РСК) и 2. *суворукла* погрд. ‘неумешна, невешта, сплетена женска особа’ (РГЈК), *суворукоња* погрд. ‘неумешан, невешт, сплетен човек’ (РГЈК). У првој се реализује концепт карактера, а у другима је остварена једна од периферних нијанси интелектуалног домена.

На деривационом плану реч је о слеженицама: *суворукас*(*ш*), *суворукла* и *суворукоња*. Прва је конверзијом постала атрибутивна именица. У сложено-суфиксалном моделу уочавамо суфиксе -*ла* и -*оња*, при чему је први карактеристичан за говоре призренско-тимочке дијалекатске области, али и за македонски језик (*газла* ‘лице со голем газ’, *грбла* ‘лице со грпка’, *носла* ‘нослесто лице’) (РМЈ).

Не само изглед одређеног уда, већ и његово делимично одсуство било је релевантно за настанак персоналних атрибутивних именица: *шубо* ‘човјек који нема руке до лакта’, који се доводи у семантичко-деривациону везу са квалитативним придевом *шубасш* ‘онај којем недостаје шака на руци’ (РГГ).

Домен	**Деривати и њихова значења**
КАРАКТЕР	*суворукас* ‘човек тврдица’ (РСК)
интелект	*суворукла* погрд. ‘неумешна, невешта, сплетена женска особа’ (РГЈК)
	суворукоња погрд. ‘неумешан, невешт, сплетен човек’ (РГЈК)

а. Лакат[158]

И називи за делове удова који су у својству меронома (*лакаш*, *шака*, *йрсш*; *колено*, *сшойало*, *шабан* и *йеша*) у односу на холоним рука односно нога, ретко постају мотивационе речи за настанак персоналних атрибутива. Тако у СДР1 налазимо првостепени дериват соматизма изведен суфиксом -*аш* – *лакшаш* ‘онај који се лакта, који се безобзирно пробија у животу’, а у дијалекатском корпусу изведен суфиксом -*арош* – *лакшарош* ‘онај који се лакта, граби, присваја себи’ (РГГ). Оба облика имају концептуалну вредност везану за домен карактера, са негативном конотацијом. Оба деривата могу

[158] Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *лакаш* обрадила је Вера Васић (СДР 2003: 182–184).

се довести у везу с глаголом *лакшати се*, чије се секундарно значење ‘безобзирно се пробијати у животу’ у потпуности преноси у атрибутивне именице, које би у овом случају биле деривати другог степена.

Домен	Деривати и њихова значења
КАРАКТЕР	*лакшаш* ‘онај који се лакта, који се безобзирно пробија у животу’ (СДР1)
	лакшарош ‘онај који се лакта, граби, присваја себи’ (РГГ)

1.5. Плећа[159]

Соматизам *плећа* ‘горњи део леђа између врата и руку’ налази се у основи персоналних атрибутивних именица, које су све првостепени деривати. У њиховој творби учествују суфикси: *-оња* у *плећоња*, *-оша* у *плећоша* ‘човјек широких рамена, плећат човјек, развијен мушкарац’ (РГЗ) и *-аш* у *плећаш* 1. ‘плећат човек’, али и 2. ‘коњ широких рамена’ (СДР1).[160]

На парадигматском плану бележимо и синониме различите мотивације: *цвајка* ‘жена широких леђа и кукова’ (РГГ) и *чусте* ‘мушкарац широких леђа и атлетске грађе’ (РГГ). За први би број два (*zwei*) био мотивациона компонента како би се нагласила величина одређених делова тела, а за други је узет придев *чуст* ‘јак, чврст, способан’ (РГГ).

Домен	Деривати и њихова значења
ИЗГЛЕД	*плећоња* в. плећота (РГЗ)
	плећоша ‘човјек широких рамена, плећат човјек, развијен мушкарац’ (РГЗ)
	плећаш 1. ‘плећат човек’; 2. ‘коњ широких рамена’ (СДР1)

а. Грба

Корен *грб* налази се у великом броју деривата, као што су: пеј. *грбача*, *грбина* ‘леђа’ и *грба* ‘гура’ (Skok 1973: 610), које смо посебно издвојили будући да се уклапају у посматрану семантичку парадигму. Њима треба прикључити и дериват *грбњач* ‘кичма’ (РГЈС).

[159] Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *плећа* обрадила је Гордана Штасни (СДР 2003: 248–250).

[160] Ова лексема је једнозначна и њено гнездо обухвата око 30 деривата.

Од творбене основе *грб-* односно *грбав-* првостепеном и другостепеном деривацијом добијене су следеће атрибутивне именице: (а) *грба* ‘хип. од грбавац, грбо’ (РМС), *грбо* ‘грба’ (РМС), *грбе* ‘грбавац, обично малог раста’ (РГЈС), *грбла* в. грбавка (РГЈК); ‘грбавица’ (ГЈС), *грбља* ‘грбавац’ (РГЈС); *грбљо* в. грбавко (РГЈК), *грбеша* покр. ‘грбавац’ (РМС), *грбоња* пеј. в. грбоња (РМС), *грбоња* ‘грбавац’ (РМС), *грбуљак* покр. дем. од грбоња (РМС);

(б) *грбавац* ‘грбоња, грбав човек’ (РМС), *грбавица* ‘женска особа са грбом’ (РМС), *грбавко* ‘грбавац’ (РМС), ‘грбав, погурен човек, грбавац’ (РГЈК), *грбавка* ‘грбава, погурена жена, грбавица’ (РГЈК).

Видимо велик број различитих конкурентних суфикса: (а) и у оквиру првостепених (*грб-а/-о/-е/-ла/-ља/-љо/-еша/-оња/-оња/-уљак*) и (б) и у оквиру другостепених деривата (*грбав-ац/-ко/-ица/-ка*). Сви деривати, без обзира на степен деривације и творбени модел, према свом значењу припадају домену физичког изгледа.

Домен	**Деривати и њихова значења**
ИЗГЛЕД	*грба* ‘хип. од грбавац, грбо’ (РМС)
	грбо ‘грба’ (РМС)
	грбе ‘грбавац, обично малог раста’ (РГЈС)
	грбла в. грбавка (РГЈК); ‘грбавица’ (ГЈС)
	грбља ‘грбавац’ (РГЈС)
	грбљо в. грбавко (РГЈК)
	грбеша покр. ‘грбавац’ (РМС)
	грбоња пеј. в. грбоња (РМС)
	грбоња ‘грбавац’ (РМС)
	грбуљак покр. дем. од грбоња (РМС)
	грбавац ‘грбоња, грбав човек’ (РМС)
	грбавица ‘женска особа са грбом’ (РМС)
	грбавко ‘грбавац’ (РМС), ‘грбав, погурен човек, грбавац’ (РГЈК)
	грбавка ‘грбава, погурена жена, грбавица’ (РГЈК)

1.6. Прса,[161] груди[162] и сиса[163]

Деривате мотивисане соматизмима *прса* и *груди* могуће је паралелно интерпретирати будући да њихове мотивне речи имају иста основна терминолошка значења 1. ‘предњи део тела од врата до трбуха’; 2. терм. анат. ‘дојке у жене’. Такође им се поклапају и остала значења. Секундарне реализације ових лексема су: 3. ‘део кошуље који покрива прса’; 4. ‘део мушке кошуље на прсима’. Ова значења развила су се под утицајем метонимије (*део тела → одећа која покрива тај део тела*). Семантичка сличност остварује се и у значењима лексеме *прса* 1. б. ‘тај део тела као седиште плућа и срца’ и лексеме *груди* 3. експр. ‘унутрашњост, дубина’, с тим да је прво настало под дејством метонимије, а друго више под утицајем метафоре будући да се може односити на референте ван људског тела.

Анатомска терминолошка реализација лексема *груди* и *прса* подстиче деривацију нових лексема за чије значење је релевантна компонента величине и јачине грудног коша: *грудоња* ‘човјек развијен у грудном кошу’ (РГЗ), ‘човек са јако развијеним грудима, с јаким грудним кошем’ (РМС); *прсоња* ‘прсат, развијен мушкарац, уп. грудоња’ (РГЗ). Када је у питању ‘дјечак или омања мушка особа са развијеним грудним кошем или кочоперан дјечак’, користи се деминутив наведених деривата: *грудоњица* (РГЗ); *прсоњица* дем. од прсоња, уп. грудоњица (РГЗ). Када је у питању именовање женске особе с овом особином, у народним говорима се користи атрибутивна именица *прсача* ‘прсата женска особа, сисача’ (РГЗ). Маскулинуми су деривирани суфиксом *-оња*, њихови деминутиви суфиксом *-ица*, а фемининум суфиксом *-ача*. Све ове речи припадају домену физичког изгледа човека.

За деривацију персоналних атрибутивних именица релевантна је и компонента болест која се јавља у грудима/прсима: *грудоболник* ‘болесник од грудобоље’ (СДР1), *прсоболник* ‘онај који болује од прсобоље’ (СДР1), *прсоболница* ‘она која болује од прсобоље’ (СДР1). Суфиксом се конкретизује особа као денотат, мушка суфиксом *-ик*, женска суфиксом *-ица*, прва сложеничка саставница је у функцији локализатора (оболело место), а друга саставница носи информацију о здравственом стању. Формално посматрано, сложенице *грудоболник* и *прсоболник* имају исту творбену структуру. Међутим, пошто је прва мотивисана сложеним квалитативним придевом, атрибутивну именицу тумачимо као њен дериват (*грудоболн-ик* и *грудоболн-ица* > *грудоболан* ‘који је болестан од грудобоље, сушичав, туберкулозан’.

[161] У СДР (2003: 255–260) ову лексему је обрадила Гордана Штасни.
[162] У СДР (2003: 121–125) ову лексему је обрадила Гордана Штасни.
[163] У СДР (2003: 371–372) ову лексему је обрадила Вера Васић.

У другом случају пак није лексикализован придев *ӣрсоболан*, па су стога лексеме *ӣрсоболник* и *ӣрсоболница* интерпретиране као сложенице настале сложено-суфиксалном творбом. Семантички, у сложенички дериват (*грудоболник*) преноси се целокупан садржај мотивног придева, а у сложенице (*ӣрсоболник* и *ӣрсоболница*) семантички садржај саставница, и то онај који припада њиховим номинационим реализацијама.

У функцији локализатора лексема *ӣрса* јавља се и у префиксално--суфиксалној јединици *наӣршче* ‘дете које је још на прсима, одојче’ (СДР1), при чему мотивну функцију ова лексема остварује у предлошко-падежној вези на + локатив (*на ӣрсима*) а значење деривата имплицитно садржи и темпоралну компоненту ‘време сисања’.

Домен	**Деривати и њихова значења**
ИЗГЛЕД	*грудоња* ‘човек са јако развијеним грудима, с јаким грудним кошем’ (СДР1); ‘човјек развијен у грудном кошу’ (РГЗ)
	грудоњица ‘дјечак или омања мушка особа са развијеним грудним кошем или кочоперан дјечак’ (РГЗ)
	ӣрсоња ‘прсат, развијен мушкарац, уп. грудоња’ (РГЗ)
	ӣрсоњица дем. од прсоња, уп. грудоњица (РГЗ)
	ӣрсача ‘прсата женска особа, сисача’ (РГЗ)
БОЛЕСТ	*грудоболник* ‘болесник од грудобоље’ (СДР1)
	ӣрсоболник ‘онај који болује од прсобоље’ (СДР1)
	ӣрсоболница ‘она која болује од прсобоље’ (СДР1)
УЗРАСТ	*наӣршче* ‘дете које је још на прсима, одојче’ (СДР1)

Са семантичко-деривационог становишта лексема *сиса* је првостепени дериват са основом глагола *сисаӣи*. Она је као мотивни соматски појам продуктивна у деривацији фемининума будући да је њено значење а. ‘парни орган на грудима жене и женки виших животиња из којих се после порођаја излучује млеко, дојка’. Значење под б. ‘рудиментарни парни орган на грудима мушкарца у облику брадавице’ развило се под утицајем платисемије/симилисемије.

Жена са великим грудима именована је следећим лексемама: *сисача* ‘сисата, прсата жена, прсача’ (РГЗ); *сисара* ‘жена која има велике сисе’ (РМС, РГП) ‘женска особа с великим грудима’ (СДР1); *сисешка* ‘жена са великим сисама’ (ЛП); *ћикна* хипокор. ‘сисата женска особа, прсача’ (РГЗ). Дакле, у свима њима присутна је компонента изгледа, тј. величине. Мотивне речи су

поствербал *сис*(*а*) и хипокористик *сик*(*а*), а деривати су изведени суфиксима: *-ача*, *-ара*, *-ешка*, *-на*, при чему они носе квалификативну информацију о величини онога што је именовано мотивном речју. И у следећој лексеми релевантна значењска компонента је изглед, тј. величина тог дела тела (сисе) преко којег је одређена цела особа *т̄росиса* пеј. 1. ‘халапљива и дебела женска особа’ 2. фиг. ‘вјештица’ (РГЗ). Међутим, из наведене дефиниције видимо да је њоме означен и карактер: 1. ‘халапљива [...] женска особа’ 2. фиг. ‘вјештица’. У основи ових значења налази се синегдоха, која је у садејству с метонимијом с обзиром на то да су полазни и циљни садржај у истом појмовном домену. Већина атрибутивних именица с мотивном речју *сиса* посведеочена је у народним говорима.

Домен	**Деривати и њихова значења**
ИЗГЛЕД	*сисача* ‘сисата, прсата жена, прсача’ (РГЗ)
	сисара ‘жена која има велике сисе’ (РМС, РГП) ‘женска особа с великим грудима’ (СДР1)
	сисешка ‘жена са великим сисама’ (ЛП)
	ćикна хип. ‘сисата женска особа, прсача’ (РГЗ)
КАРАКТЕР	*т̄росиса* пеј. 1. ‘халапљива и дебела женска особа’ 2. фиг. ‘вјештица’ (РГЗ)

а. Ребро[164]

Лексема *ребро* је вишезначна. Она се примарно користи као анатомски термин ‘једна од дванаест пари танких извијених костију везаних за кичму’ док су остала четири значења заснована на метафоричној асоцијацији по облику. [165]

[164] У СДР (2003: 279–283) ову лексему је обрадио Миливој Алановић.

[165] „Периферност овог дела људског тела потврђује то што ова лексема није подложна дефинисању преко односа интегрални део – човек као целина (значење 1); заправо, појам именован овом лексемом део је дела човечијег тела. Секундарна значења заснивају се на метафори, сличности датих предмета или делова чега (планинска коса, избочени део зида или стене, греда чамца или неке грађевинске конструкције, део лепезе, огранак лисне дршке) и *ребра* као дела људског тела. Интензитет метафоричних индукција у структури ове лексеме у РМС је констатован и последњом дефиницијом ‘оно што је налик на ребро (део неке направе, машине, одсечени део меса и сл.)’ мада се тим типом дефиниције не идентификује појам на који се номинација односи, већ појмови на који је могуће применити овај модел секундарне номинације“ (СДР 2003: 279).

За деривацију персоналних атрибутивних именица битна је значењска компонента облика (танак, извијен), која је садржана у основној реализацији ове лексеме. Дериватима насталим суфиксалном творбом у народним говорима означена је особа којој се због слабости виде ребра: *реброња* ‘мушкарац коме се виде ребра, мршавац’ (РГЈС), *ребраш* терм. зоол. *реброноша* покр. под 1. ‘онај коме се виде ребра, мршавац’ (СДР1), а у стандарду је тај начин деривације резервисан за зоолошки термин *ребраш* терм. зоол. *реброноша* (у мн.) (СДР1).

Међутим, у сложеносуфиксалној творби са основним бројем у првом делу добија се сасвим супротно значење од горе наведеног: *дворебрац* фиг. ‘човјек који као да има дупла ребра, снажан, јак човјек’ (РГЗ), *тр̄ореб*(*р*)*ац* фиг. ‘човјек чврсте тјелесне грађе, снажан човјек’ (РГЗ). И овде уочавамо различити инвентар суфикса када је у питању првостепена (-*аш, -оња*) и другостепена деривација (-[*а*]*ц*).

Ове атрибутивне именице сврставају се у домен физичког изгледа човека, али су оне по свом значењу поларизоване јер могу означити особу слабије или јаче телесне конституције. Ово својство не произилази из семантичког потенцијала мотивне речи *ребро*, већ посредно у сложеничким образовањима с квантификатором (број *два*, односно *тр̄и*).

Домен	**Деривати и њихова значења**
изглед	*реброња* ‘мушкарац коме се виде ребра, мршавац’ (РГЈС)
	ребраш 1. терм. зоол. Ctenophora 2. покр. ‘онај коме се виде ребра, мршавац’ (СДР1)
	реброноша покр. подр. 1. ‘онај коме се виде ребра, мршавац’ (СДР1)
	дворебрац фиг. ‘човјек који као да има дупла ребра, снажан, јак човјек’ (РГЗ)
	тр̄ореб(*р*)*ац* фиг. ‘човјек чврсте тјелесне грађе, снажан човјек’ (РГЗ)

б. Срце[166]

Срце је централни и витални орган људског организма. Оно представља древни симбол у различитим културама и религијама од античких времена

[166] Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *срце* обрадила је Ивана Црњак (СДР 2006: 625–632).

до данас (Biderman 2004: 368–369; Gebran – Ševalije 2004: 866–869). „Поред кључне улоге коју игра у животу јединке, оно се у односу на друге органе људског тела издваја и по томе што на најнепосреднији начин обједињује физички и метафизички план постојања, односно човеков видљиви и невидљиви свет“ (Драгин – Штасни 2010: 34).[167]

Лексема *срце* има развијену семантичку структуру. Основно значење ‘мишићасти орган који регулише крвоток у телу човека (и већине животиња)’ поред архисеме, садржи диференцијалну сему функције. Секундарна значења настала су под утицајем метафоре 2. екпср. а. ‘духовно и емотивно расположење; љубавно осећање, љубав’; б. ‘одважност, храброст’. 4. а. ‘средишно место (државе, покрајине, области), центар’. б. ‘средина каквог плода, цвета и сл., језгра’. в. ‘унутрашњост чега’. г. ‘оно што је најбитније, најважније, срж, суштина’. д. ‘главни покретач и организатор’. 5. ‘срцасти предмет уопште’. 6. ‘као саставни део неких вишечланих ботаничких назива (*девојачко* ~, *кокошије* ~, *краљевско* ~ и др.)’. Значење 3. а. ‘човек као носилац одређених душевних способности’. б.‘драга особа’ засновано је на синегдохи.

Захваљујући богатом семантичком садржају, деривационо гнездо с мотивном речју *срце* броји око седамдесет деривата, међу којима су и атрибутивне именице (СДР 2006: 632). Оне су углавном мотивисане једним од њених секундарних значења 3. а. ‘човек као носилац одређених душевних способности’. С таквом концептуалном вредношћу су од сложених квалитативних придева *милосрдан* и *немилосрдан* и сификса *-ик* и *-ица* изведене следеће атрибутивне именице: *милосрдник* 1. а. ‘онај који је милосрдан’ [168] и *милосрдница* 1. а. ‘она која је милосрдна’;[169] *немилосрдник* ‘онај који је немилосрдан’. [170] Са истом концептуалном вредношћу су и деривати раз-

[167] Концептуална анализа имена *срце* у српском и руском језику показује да се *срце* на семантичком плану у оба језика појављује у двоструко реализацији – у функцији виталног органа људског тела и истовремено као орган у коме су лоциране најважније човекове емоције, што потврђује и текст из Јеванђеља по Матеју (15, 18–29): „А што излази из уста од срца излази и оно погани човека. Јер од срца излазе зле мисли, убиства, прељубе, курварства, крађе, лажна сведочанства, хуле на Бога. И ово је што погани човека“. Управо на основу ових карактеристика *срце* ступа у корелативне односе са *крвљу*, *главом*, *мозгом* – именима која су непосредно повезана са интелектуално-емотивним својствима човека, али и са *душом*, која у наведеном систему заузима највише место (Радић-Дугоњић 1999: 209).

[168] Овај дериват има и значења: 1. б. ‘онај који удељује милост (о Богу)’; 2. ‘калуђер реда милосрдне браће’.

[169] И моциони облик *милосрдница* има исту значењску структуру као њен еквивалент у мушком роду: 1. б. ‘она која даје, удељује милост (о Богородици)’; 2. ‘калуђерица реда милосрдних сестара’.

[170] „Групу деривата *немилосрдник*, *немилосрдно*, *немилосрдност* и *немилосрђе* анализирали смо на овај начин, а не као да су настали простим процесом антонимизације

личитог степена. Првостепени је *срчењак* ‘срчан, јуначан човек’, будући да није забележен придев *срчен*, те се он изводи од именице помоћу суфикса *-ењак* (Клајн 2003: 36). Другостепени дериват *срда* а. ‘она која се често срди’. б. ‘зла, опака жена’ мотивисан је глаголом *срдити се* и изведен суфиксом *-а*. Атрибутивна именица *срдан* ‘онај који се брзо расрди’ настао је супстантивизацијом придева *срдан* ‘који се брзо расрди’.[171]

Друга група деривата индукована је примарним значењем лексеме *срце* које је заступљено у сложеном мотивном придеву *срдоболан* 1. ‘који изазива бол у срцу’;[172] 2. ‘који болује од срдобоље’. То су атрибутивне именице изведене суфиксом *-ник*/*-ик*: *срдоболник* ‘онај који болује од срдобоље’, *срдобоник* ‘који је болешљив, слабашан’ и моциони облик са суфиксом *-ица* – *срдобоница* ‘женска болешљива, слабашна’ (ЛП).

Домен	**Деривати и њихова значења**
КАРАКТЕР	*срда* а. ‘она која се често срди’; б. ‘зла, опака жена’ (СДР2)
	срдан ‘онај који се брзо расрди’ (СДР2)
	немилосрдник[173] ‘онај који је немилосрдан’ (СДР2)
	милосрдник[174] ‘онај који је милосрдан’ (СДР2)
	милосрдница ‘она која је милосрдна’ (СДР2)
БОЛЕСТ	*срдоболник* ‘онај који болује од срдобоље’ (СДР2)
	срдобоник ‘који је болешљив, слабашан’ (ЛП)
	срдобоница ‘женска болешљива, слабашна’ (ЛП)

в. Душа[175]

Према речима С. Ристић, „концептуализација садржаја речи *дух* и *душа* у савременом српском језику показује наивну слику о уникалности човека

лексема *милосрдник*, *милосрдно*, *милосрдност* и *милосрђе*, због јасних семантичких преоблика које налазимо у њиховим дефиницијама, а које нам указују да су сви они деривати од придева *немилосрдан*“ (СДР 2006: 628).

[171] Ове су именице у СДР2 (2006) одређене као агентивне, али ми сматрамо да је у њима доминатна атрибуција у односу на агентивност.

[172] У РМС у истом значењу и *срдобон* (Маретићев и Ившићев превод *Илијаде*).

[173] Мотивни придев *немилосрдан* у дериват преноси значење ‘који није милосрдан, који је без милосрђа, немилостив, неумољив’.

[174] У основи деривата налази се придев *милосрдан* ‘који је пун милосрђа, самилости, милостив’.

[175] Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *дух/душа* обрадила је Ивана Црњак (СДР 2006: 161–171).

у свету који га окружује, поред осталог и зато што се његове интелектуалне и душевне карактеристике повезују са одређеним деловима – органима његове телесне грађе. При томе се унутрашњи, духовни човеков живот лоцира у одређене постојеће или замишљене органе, који се у језичкој реалности јављају у опозицији према оним деловима човекове грађе за које се везују телесне и друге манифестације човековог постојања“ (Ристић 1999: 167).

Душа као апстрактно име означава метафизичку реалност чији се различити видови конституишу на основу личног и колективног искуства материјалне реалности, тј. на основу пројекције апстрактне реалности на материјалну реалност (Ристић 1999: 133; Чернейко 1997: 304), што се одражава и на њену семантичку структуру.

Лексема *душа* у директној је семантичко-деривационој вези с лексемом *дух*. Када се упореде значењске структуре, уочљиво је да се многа њихова значења подударају. На првом месту је то семантички садржај њихових примарних реализација, у којима коегзистирају компоненте којима се саопштава информација о човековом унутрашњем бићу – интелектуалним способностима и његовој емотивној димензији (мисли и осећа).

дух	1. а. ‘свест, моћ или способност мишљења, сазнања, психичке способности’
душа	1. ‘свест и способност човека да мисли и да осећа’

„У примарним значењима ови садржаји реализују се као процесуалне, променљиве особине човековог унутрашњег (интелектуалног и психичког) бића, особине које не карактеришу друга бића и на основу којих се човек разликује од свих других бића. То су са становишта људске заједнице битне, суштинске особине јер условљавају одређено човеково понашање и деловање (његов карактер)“ (Ристић 1999: 172).

Специфичније је секундарно значење лексеме *душа* 2. а. ‘скуп карактерних, урођених својстава и црта, ћуд, нарав, природа неког човека, темперамент, смисао за стваралаштво; способност за брзо схватање, за разумевање другога. б. ‘добар, осетљив човек’, које донекле значењски кореспондира са значењем лексеме *дух* које је укључено у њену примарну реализацију 1. б. ‘унутрашње, психичко стање и расположење у човека, морална снага човека и заједнице, храброст, одлучност, смелост’.

Треће по реду значење припада религијском односно теолошком домену и обе лексеме га реализују с подударним семантичким садржајем – *дух* 3. терм. рлг. ‘бесмртни, нематеријални, божански принцип у човеку, душа’

и *душа* 3. теол. ‘бесмртан, нематеријалан принцип живота у човеку, који га веже с Богом’.

Остале секундарне реализације ових лексема се знатно разликују. Значења лексеме *дух*, 4, 5. и 6, подстакнута су имплицитном компонентом ‘невидљив’ садржаном у њеном примарном значењу и под утицајем метафоричне асоцијације (4) односно метонимије (5. и 6). Лексема *душа* има више секундарних значења, а индукују их различити семантички механизми – синегдоха 4. значење, а сва остала развила су се под утицајем метафоричних асоцијација са елементима метонимије заснованим на семи функције.

Секундарне реализације лексема *дух* и *душа*	
дух	4. а. мит. и празн. ‘бестелесно, натприродно биће (добро или зло) које има способност (моћ) да делује у животу природе и човека’; б. (обично у мн. духови) ‘сабласт, привиђења, страшила’
	5. ‘мирис, задах’
	6. ‘дах, дисање’
душа	4. ‘човек, особа, становник (обично када је реч о количини или броју)’
	5. експр. ‘онај који даје правац и тон чему, главна личност, покретач, организатор’
	6. експр. ‘особито мила и драга особа’
	7. ‘покретна сила у неком предмету’
	8. ‘шупљина топовске или пушчане цеви’

У СДР2 (2006) *душа* са својим дериватима чини део семантичко-деривационог гнезда с мотивном речју *дух*. Она, међутим, гради своје богато подгнездо којем припадају и атрибутивне именице с човеком као денотатом. Оне су настале суфиксацијом у даљем деривационом акту, а у њиховој основи су или префиксално-суфиксални придев (*бездушан*) или придеви настали сложено-суфиксалном творбом (*великодушан*, *п̄раводушан*, *п̄рост̄одушан*). Мотивни придеви у деривате преносе целокупан семантички садржај, а њихово персонално атрибутивно значење конкретизовано је суфиксима *-ик*/*-ник* код имениц мушког рода, односно суфиксом *-ица* у моционим облицима. На значење атрибутивних именица посебно утичу префикс *без-* и семантички садржај у сложеничким саставницама које се налазе на првом месту (*велик-*, *мал-*(*о*), *п̄рост̄-*). Оне су у функцији детерминатора и доприносе позитивној, односно негативној квалификацији човека. Када су атрибутивне именице настале

сложено-суфиксалном творбом (*душовадник* ‘мучитељ, крвопија, зао човек’ (РНГЦР) /*душовадница* ‘зла жена’ (РНГЦР), *душегубник* ‘позлобник, пакосник из душе’ (ЛП)), ту функцију преузимају мотивни глаголи на другом сложеничком месту (*душу вадити*, *душу губити*), при чему је прва сложеничка компонента у функцији објекта. Ове су јединице потврђене у дијалекатској грађи.

Домен	**Деривати и њихова значења**
КАРАКТЕР	*бездушник*[176] ‘бездушан човек’ (СДР2)
	бездушница ‘бездушна жена’(СДР2)
	бездушњак в. бездушник (СДР2)
	душовадник ‘мучитељ, крвопија, зао човек’ (РНГЦР)
	душовадница ‘зла жена’ (РНГЦР)
	душегубник ‘позлобник, пакосник из душе’ (ЛП)
	великодушник[177] ‘великодушан човек’ (СДР2)
	праводушник[178] ‘праведник, поштењак’ (СДР2)
	простодушник[179] ‘простодушан човек’ (СДР2)
	малодушник[180] ‘малодушан човек’ (СДР2)
	малодушница ‘малодушна жена’(СДР2)

Све атрибутивне именице с мотивном речју *душа* концептуално припадају домену карактера. Међутим, оне су по свом значењу поларизоване, један део деривата садржи позитивну димензију људског карактера (племенитост, несебичност, праведност), други – негативну (злоба, пакост). Наиме, дуализам, односно коегзистенција доброг и злог представља доминантно својство душе, као и срца (Драгин – Штасни 2010: 35).[181]

[176] Мотивни придев *бездушан* има значење ‘који је без осећања; зао, окрутан, свиреп’.

[177] У основи деривата *великодушник* налази се придев *великодушан* а. ‘који се одликује лепим душевним својствима, племенит, несебичан’; б. ‘који одражава племенитост, несебичност; својствен племенитом човеку’.

[178] Атрибутивна именица *праводушник* мотивисана је придевом *праводушан* ‘поштен, праведан’.

[179] Мотивни придев *простодушан* значи а. ‘искрен, отворен, лаковеран, наиван’; б. ‘који изражава простодушност, наивност’.

[180] Мотивни придев *малодушан* у дериват уноси значење ‘који нема храбрости ни истрајности, који пред тешкоћама брзо посустане; плашљив’.

[181] С. Ристић је применила концептуалну анализу на примеру лексеме *душа*. Модел садржи елементе у номинационом значењу који су одиграли пресудну улогу у стварању њеног

г. Крв[182]

Основно значење вишезначне лексеме *крв* гласи ‘црвена течност која тече кроз крвне судове човечјег и животињског организма’. Декомпоновањем ове семантичке реализације добијамо архисему – телесна течност и диференцијалне семе – боја (црвена), кретање (тече), локализатор кретања – крвни судови човечјег и животињског организма.

Метонимијским преносом, удруженим са елементима метафоре, настало је секундарно значење а. ‘животна снага, живост’; б. ‘живот’, које је означено као експресивно, као и сва остала секундарна значења ове лексеме. Исти семантички механизам индуковао је и значења а. ‘пород, дете’; б. ‘колено, лоза, порекло’; в. ‘народ, сународници’; г. ‘пасмина, сој, раса’ и ‘нарав, ћуд, карактер, темперамент’. У односу на метонимију доминантнији је метафорични принцип који је у основи секундарних значења а. ‘убиство, крвопролиће’; б. ‘крвава борба, борба уз проливање крви’ и ‘тежак, напоран рад, патња, страдање’.

Семантичко-деривационо гнездо с мотивном лексемом *крв* обухвата деривате с човеком као референтом настале различитим творбеним процесима. У њима се, међутим, веома често укршта агентивно и атрибутивно обележје. У првостепеном деривату *крвник*, изведеном суфиксом -*ник*, примарно значење јесте агентивно, као и код секундарних реализација ‘крвни непријатељ’ и ‘извршилац смртне казне, џелат’. Међутим, ‘бездушан, окрутан човек, мучитељ’ представља право атрибутивно значење. Ова су значења мотивисана такође секундарним експресивним значењима мотивне речи. Агентивна су индукована секундарном семантичком реализацијом ‘убиство, крвопролиће’, а атрибутивно – значењем ‘нарав, ћуд, карактер, темперамент’. Исте семантичке карактеристике има и моциони облик *крвница*, који је изведен суфиксом -*ница*, за разлику од агентивне сложенице *чедокрвница*, у чијој се парафрази налази објекат (она која је пустила крв чеду = чедоморка).

У префиксал *сукрвник* ‘саучесник у убиству’ преноси се само агентивно обележје, које је конкретизовано употребом префикса *су*-. Вишезначна сложеница *крвопија* има примарно агентивно значење 1. а. ‘онај који (она која) пије, сише крв’; б. ‘крвник, убица’. У секундарном значењу она је с атрибутивним обележјем 2. а. ‘онај који другога немилосрдно искориштава, бездушан, немилосрдан човек; угњетач’. У значењу 2. б. ‘врло тежак посао

концепта и у преношењу њеног имена на друге реалије изванјезичке стварности (в. више у Ристић 1999: 141–143).

[182] Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *крв* обрадила је Ивана Црњак (СДР 2006: 326–336).

који као да испија човеку крв’ она шири свој семантички опсег померањем референцијалности с човека на физичку активност. Њен дублетни облик *крвопилац* са суфиксом *-л(а)ц* има као и лексема *крвник* агентивно значење.

И сложеница *крволок* настала по истом сложено-суфиксалном моделу са *нултим суфиксом* (Ио + о + Го + суфикс), њен дериват *крволочник* и моциони облици *крволочица* и *крволочница*, па и лексема *крвожедник* изведена суфиксом *-ик* и са основом сложеног квалитативног придева *крвожедан* имају агентивно значење. Код сложеница је важан семантички садржај друге сложеничке компоненте – основе глагола *пити* и *локати* (онај који пије/лоче крв), односно квалитативни придев *жедан* а прва сложеничка компонента *крв* у свим случајевима има функцију објекта. Грађа из народних говора указује на продуктивност слагања, уз ширење броја мотивних глагола на другом сложеничком месту: *крвомутник* ‘онај који изазива сукобе међу својима, братоубица; велика свађалица’ (РГЗ), *крвосерник* ‘каже се човеку мучну, који својим злим поступцима учини да други почне крв точити од муке, а не сматра се за непристојну реч’, *крвосмутник* ‘свадљивац, смутљивац, онај који завађа друге’ (РГЗ).

Са атрибутивним значењем јављају се именице *истокрвник* ‘онај који је исте крви с ким’ (СДР2) која је мотивисана сложеним квалитативним придевима *истокрван* и изведена суфиксом *-ик*.

Домен	**Деривати и њихова значења**
КАРАКТЕР	*крвник* 1. ‘онај који је починио убиство, убица, убојица’; 2. ‘крвни непријатељ’; 3. ‘бездушан, окрутан човек, мучитељ’; 4. ‘извршилац смртне казне, џелат’ (СДР2)[183]
	крвопија 1. а. ‘онај који (она која) пије, сише крв’; б. ‘крвник, убица’; 2. а. ‘онај који другога немилосрдно искориштава, бездушан, немилосрдан човек; угњетач’; б. ‘врло тежак посао који као да испија човеку крв’ (СДР2); ‘зла особа; крволочна звијер’ (РГЗ)
	крвопилац в. крвопија (СДР2)
	крвница ‘женска особа крвник, окрутница, мучитељица’ (СДР2)

[183] У РМС лексема *крвник* обрађена је на основу акценатских разлика као две одреднице: са дугосилазним акцентом (овде значење 4) и са краткоузлазним акцентом (овде значења 1, 2, 3); овде примењена обрада одговара обради у РСАНУ. У РМС с квалификатором погр. покр. *крвнов* и с квалификатором погр. *крво*.

КАРАКТЕР	*крволок*[184] ‘онај који с уживањем, олако убија друге, крвопија, убојица’ (СДР2) ‘злочинац, онај који пије крв’ (РГЗ)
	крволочица в. крволочница (СДР2)
	крволочник в. крволок (СДР2)
	крволочница ‘женска особа крволок’ (СДР2)
	крвомутник ‘онај који изазива крваве сукобе међу својима, братоубица; велика свађалица’ (РГЗ)
	крвомутница ‘женска особа зле нарави, спремна да завађа друге; уп. крвосмутница’ (РГЗ)
	крвосерник ‘каже се човеку мучну, који својим злим поступцима учини да други почне крв точити од муке, а не сматра се за непристојну реч’ (РК-МД)
	крвосерница ‘женско чељаде које има својства као крвосерник, употребљава је мушко и женско без икаква снебивања’ (РК-МД)
	крвосерниче ‘дете као крвосерник’ (РК-МД)
	крвожедник ‘онај који је крвожедан’ (СДР2); ‘онај који је суров, крвожедан, немилостив’ (РГЗ)
	крвосмутник ‘свадљивац, смутљивац, онај који завађа друге’ (РГЗ)
	крвосмутница ‘смутљивица, жена која завађа друге, свађалица’ (РГЗ)
ПОРЕКЛО	*истокрвник* ‘онај који је исте крви с ким’ (СДР2)

д. Жила[185]

Секундарно анатомско значење лексеме *жила* 2. нестанд. ‘ткиво које спаја мишиће за кости, тетива’ мотивисало је деривацију атрибутивних именица посредством првостепеног придевског деривата *жилав* у које преноси део свог семантичког садржаја из примарне реализације ‘пун жила, жилица;

[184] И. Клајн (2002: 55) сврстава именицу *крволок* у сложенице са глаголском основом у другом делу. На основу дефиниција глагола *крволочити* у РМС и РСАНУ именица *крволок* означена је као мотивна реч за ово подгнездо.

[185] Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *жила* обрадио је Миливој Алановић (СДР 2006: 252–254).

мишићав; мршав'.[186] То је лексема *жилавац* 'мишићав, снажан човек', настала по моделу По + -(а)ц. Првостепени дериват *жило*, са суфиксом *-о*, и значењем 'мршавко; мршав коњ' мотивисано је имплицитном семом изгледа и настало је под утицајем метафоричне асоцијације. Оба деривата остварују концепт који припада домену физичког изгледа човека, с тим што успостављају међусобну опозитну релацију (снажан – мршав).

Домен	**Деривати и њихова значења**
ИЗГЛЕД	*жилавац* 'мишићав, снажан човек' (СДР2)
	жило'мршавко; мршав коњ' (СДР2)

1.7. Стомак,[187] трбух,[188] кља, мех/мешина, шкембе/чкембе, бок[189]

Лексема *т̄рбух* је вишезначна: 1. терм. анат. а. 'део човечијег или животињског тела у ком су желудац и црева'; б. 'утроба'; в. експ. 'глад'; 2. 'унутрашњост нечега'; 3. 'истурен део нечега'; 4. терм. физ. нестанд. 'честице с великим амплитудама'.[190] На основу примарног 'део човечијег тела...', али и секундарног значења 3. 'истурен део нечега' настале су и персоналне атрибутивне именице првог и другог степена деривације. У првом случају суфикси *-о*, *-оња*, *-ела*, *-аљ, -уљ*, *-уљак* везују се за хипокористични корен *т̄рб-*: *т̄рбо* експр. 'трбоња', *т̄рбоња* 'који има велики трбух' (СДР1, РСГВ), 'особа или животиња која има велик трбух' (РГП); 'дебељко' (РВГ), *т̄рбела* 'мушкарац великог стомака' (РГГ), *т̄рбаљ* 'онај који је сиромах, одрпан' (ЛП), *т̄рбуља* 'трбушаста женска особа' (СДР1), *т̄рбуљак* 'трбоња' (СДР1).

У другом случају суфикси *-ан*, *-чић*, *-ача*, *-ица* везани су за корен *т̄рбуљ-*: *т̄рбул'ан* 'човек великог трбуха' (РК), *т̄рбул'анчић* дем. 'дебељушкаст дечачић' (РК), *т̄рбул'ача* 'корпулентна жена великог трбуха' (РК), *т̄рбул'ачица* 'дебељушкаста девојчица' (РК), а суфикси *-ко, -ило* за *т̄рбуш-*: *т̄рбушко* 'каже се трбушастом муш. чељадету; фиг. једар, пун човек, нарочито мушко дете' (РК-МД), 'трбоња' (СДР1), *т̄рбушило* 'трбоња'. Деминутивне форме (*-чић*, *-ица*) се користе када су денотати деца.

Поред честе суфиксалне творбе, забележен је и одређен број персоналних атрибутивних именица насталих сложено-суфиксалном деривацијом. За

[186] Секундарно значење придева *жилав* гласи 2. 'издржљив, упоран; јак'.

[187] У СДР (2003: 279–283) ову лексему је обрадила Драгана Радовановић.

[188] У СДР (2003: 317–323) ову лексему је обрадио Миливој Алановић.

[189] У СДР (2003: 62–66) ову лексему су обрадиле Драгана Михајлов и Љиљана Недељков.

[190] Према Скоку, *tȑbuh* m (Vuk) = *tȑbu,* gen. *trbȕa* (Kosmet) = *trbȕ* (ŽK), praslav., „želudac, stomak, kulje". Odbacivanjem dočetka *-uh* osjećanog kao sufiks *tȑba* f (Kosmet) „isto" (Skok 1973: 495).

овај начин творбе није мотивна само значењска компонента изгледа, већ и материјално стање (сиромаштво) денотата. Као први део сложенице обично се јављају придеви којима се указује на сиромашно стање денотата: (а) *гладан*: *гладнотрбаљ* ‘гладник, сиромах’ (ЛП); (б) *празан*: *празнотрбаљ* ‘онај који је сиромах, гладник’ (ЛП), *празнотрбиле* ‘гладнов; сиромашан човјек, сиротиња’ (РГЗ). У сложено-суфиксалној творби употребљени су суфикси *-аљ*, *-аћ* и *-иле*. Само је у једном примеру са *нултим суфиксом* у првом делу забележена глаголска мотивација у првом сложеничком делу: *пуцотрб* ‘слабачак, неухрањен (о дијетету)’ (ЛП).

Атрибутивне именице настају и супстантивизацијом квалитативног сложеног придева *голотрб*. Поименичени облик мушког рода *голотрб* ‘онај који је голог трбуха’ (СДР1); ‘чојек који нема ништа, сиромах’ (РГЗ); ‘сиромашак’ (РК), односи се на мушку особу у својству денотата, а женски облик овога деадјектива и на мушку и на женску особу – *голотрба* ‘голотрб’. Овај придев ће се наћи и у основи деривата изведених суфиксима *-аљ*, *-аћ* и *-овић* – *голотрбаљ* ‘онај који је голотрб, слабо обучен, сиромах’ (ЛП); *голотрбаћ* ‘онај који је голог трбуха’ (СДР1); *голотрбовић* ‘онај који потиче из сиротиње, који је сиротиња’ (РГЗ).

У свим наведеним персоналним атрибутивним именицама релевантна значењска компонента јесте изглед денотата. Значење супстантивизираних облика и сложеница је специфичније будући да се оно не односи само на физички изглед човека већ више на његов угрожени социјални положај те би се могли сврстати у домен егзистенције.[191]

Домен	**Деривати и њихова значења**
ИЗГЛЕД	*трбо* експр. ‘трбоња’ (СДР1, РСГВ)
	трбоња ‘који има велики трбух’ (СДР1, РСГВ); ‘особа или животиња која има велик трбух’ (РГП); ‘дебељко’ (РВГ)
	трбела ‘мушкарац великог стомака’ (РГГ)
	трбуља ‘трбушаста женска особа’ (СДР1)
	трбуљак ‘трбоња’ (СДР1)

[191] Семантички потенцијал у смислу ширења категоријалних парадигми лексема *трбух* манифестује и у дериватима агентивног типа, које нису у потпуности лишене и атрибутивног концепта: *трбосек/трбосјек* ‘онај који убија људе секући им трбухе’ (СДР1); *трбухозборац* ‘човек који говори не мичући уснама’ (СДР1); *трбословац* ‘човек који говори не мичући уснама’ (СДР1).

ИЗГЛЕД	*т̄рбул'ан* 'човек великог трбуха' (РК)
	т̄рбул'анчић дем. 'дебељушкаст дечачић' (РК)
	т̄рбул'ача 'корпулентна жена великог трбуха' (РК)
	т̄рбул'ачица 'дебељушкаста девојчица' (РК)
	т̄рбушко'трбоња' (СДР1); 'каже се трбушастом муш. чељадету; фиг. једар, пун човек, нарочито мушко дете' (РК-МД)
	т̄рбушило 'трбоња' (РК-МД)
	п̄уцот̄рб 'слабачак, неухрањен (о дијетету)' (ЛП)
ЕГЗИСТЕНЦИЈА	*голот̄рб* 'онај који је голог трбуха' (СДР1); 'човјек који нема ништа' (РГЗ); 'сиромашак' (РК)
	голот̄рба м и ж 'голотрб' (СДР1)
	голот̄рбаљ 'онај који је голотрб, слабо обучен, сиромах' (ЛП)
	голот̄рбаћ 'онај који је голог трбуха' (СДР1)
	голот̄рбовић 'онај који потиче из сиротиње, који је сиротиња' (РГЗ)
	гладнот̄рбаљ 'гладник, сиромах' (ЛП)
	п̄разнот̄рбаљ 'онај који је сиромах, гладник' (ЛП)
	п̄разнот̄рбиле 'гладнов; сиромашан човјек, сиротиња' (РГЗ)
	т̄рбаљ 'онај који је сиромах, одрпан' (ЛП)

У дијалектима је забележен велик број лексема (*бок*, *мех*, *куља*, *п̄уп̄ак*, *шкембе/чкембе*) са значењем 'трбух' са веома израженим деривационим потенцијалом. Међутим, лексема *ст̄омак* у народним говорима, бар у нашој грађи, не јавља се као мотивациона основа у творби персоналних атрибутива, што одговара и стању у стандарду (СДР 2003: 365). Разлог томе треба тражити можда у чињеници да ова лексема првенствено означава 'орган варења, смештен у горњем делу трбушне дупље у човека и многих животиња, желудац', а потом 'трбух'.

У стандардном језику лексема *куља* обично се јавља у множини да би се истакло подругљиво значење 'велики трбух, трбушина' (РМС). Ова лексема нема изражену деривациону способност. За даљу деривацију значајан је придев *куљав* 1. 'који има велику кољу, велик трбух, трбушаст'; 2. вулг.

‘носећа, трудна (о жени)’; 3. ‘који куља, сукља’ и персоналну атрибутивну именицу изведену суфиксом *-еша* – *куљеша* погрд.‘онај који има велик трбух, дебељко’ (РМС).

И у говору Загарача множинским обликом лексеме *куља* означава се ‘велики трбух, трбушина’, а додавањем суфикса *-ѿине* гради се аугментатив *куљеѿине* у значењу ‘изразито велики стомак, обично код мушке особе’. На основу мотивне речи *куља* првостепеном деривацијом добијене су додавањем суфикса *-оња*, односно *-оѿа* персоналне атрибутивне именице са значењском компонентом изгледа: *куљоња* и *куљоѿа* ‘човјек великог стомака, куљав човјек’ (РГЗ). Експресивност ових именица постиже се удруживањем семантичког садржаја заступљеног у творбеној основи (*куљ-*) и суфиксима (*-еша*, *-оња*, *-оѿа*).

Домен	**Деривати и њихова значења**
ИЗГЛЕД	*куљеша* погрд.‘онај који има велик трбух, дебељко’ (РМС)
	куљоња ‘човјек великог стомака, куљав човјек’ (РГЗ)
	куљоѿа в. куљоња (РГЗ)

Лексема *мешина* је вишезначна и својим примарним значењем синонимна је с речју *мех* 1. ‘бравља кожа која на нарочити начин одерана и препарирана служи за држање и преношење пића (обично вина) или неких намирница (најчешће млечних производа); уп. мешина’. Творбена основа *меш-* учествује у грађењу неколико термина.[192] *Мешина* је аугментатив лексеме *мех* изведен суфиксом *-ина*, те је захваљујући томе развила и следећа значења: 3. а. пеј. ‘трбух (обично велик), трбушина’. Под утицајем метафоричне асоцијације засноване на облику и величини долази до преноса номинације с лексеме *мех* на ентитет ‘трбух’. Значење засновано на синегдохи б. фиг. ‘човек с великим трбухом, трбоња, дебељко’ одређује ову јединицу као персонални атрибутив мада је оно настало у процесу семантичке деривације.

У народним говорима забележен је већи број персоналних атрибутивних именица добијених: (а) првостепеном *мевла* ‘жена великог трбуха’ (РГЈС), *мевоња* ‘човек великог трбуха’ (РГЈС), *мешко* пеј. ‘човек великог трбуха’ (РГЈС) и (б) другостепеном деривацијом: *мешкоња* пеј. ‘човек великог

[192] Тако је деминутив од мешина *мешиница* зоолошки термин ‘породица животиња, Ascidia’, *мешинка* ботанички ‘врста водене биљке чије се лишће претворило у шупље хватаљке за ситне рачиће, Urticularia’, а *мешинци* зоолошки ‘коло просто грађених животиња, чије тело има само једну шупљину, дупљари, Coelenterata’.

трбуха, в. мешко’ (РГЈС), *мешињавка* ‘трбушаста жена’ (РГЈК), *мешињавко* ‘трбушаст човек, трбоња’ (РГЈК), *мешињавче* ‘трбушасто дете’ (РГЈК).[193] Све ове именице у свом семантичком садржају имају значењску компонету изгледа која се преноси из примарне реализације мотивне речи *мех* код деривата првог степена, а у другостепеним дериватима овај тип квалификације човека постигнут је посредством квалитативног придева *мешињав*, који представља директан дериват именице *мех*. У овом семантичком пољу нема оштре дистинкције између суфикса који се јављају уз првостепене (-*ина*, -*ла*, -*оња*, -*ко*) и другостепене (-*оња*, -*ко*, -*ка*, -*че*) деривате.

Домен	**Деривати и њихова значења**
ИЗГЛЕД	*мешина* б. фиг. ‘човек с великим трбухом, трбоња, дебељко’ (РМС)
	мевла ‘жена великог трбуха’ (РГЈС)
	мевоња ‘човек великог трбуха’ (РГЈС)
	мешко пеј. ‘човек великог трбуха’ (РГЈС)
	мешкоња пеј. ‘човек великог трбуха, в. мешко’ (РГЈС)
	мешињавка ‘трбушаста жена’ (РГЈК)
	мешињавко ‘трбушаст човек, трбоња’ (РГЈК)
	мешињавче ‘трбушасто дете’ (РГЈК)

Примарно значење лексеме *шкембе* је 1. а. ‘говеђи бураг; јело спремљено од бурага, шкембићи, б. подр. ‘трбух, стомак’, а фиг. ‘мало дете’ (РМС), а има и секундарно значење ‘трбушаста особа’ (РГЈК).

На основу подругљивог значења, које је у српском језику примаоцу ипак примарно,[194] настале су персоналне атрибутивне именице. Ово се значење развило по моделу преноса номинације са животињског органа на људски, те отуда и његово негативно експресивно обележје. Фигуративно значење пак развило се под утицајем синегдохе.

Првостепена деривација је присутна код следећих именица: *шкемба* ‘трбоња’ (РГЈС), *шкембо* пеј. ‘човек с великим трбухом, трбоња’ (РМС); ‘трбоња’ (РВГ); *шкембар* 1. ‘трбоња’ 2. ‘продавац јела од трбуха животиња’

[193] У овим говорима *мешина* значи ‘стомак, трбух’.

[194] Реч *işkembe* је из персијског посредством турског допсела у наш језик са значењем ‘желудац, трбух’. Иначе, у српском се јавља у различитим фонетским и творбеним ликовима *шкембе/чкембе/чкембак* експр. ‘стомак’ (РГЈК) и без протетичког *i*-, типичног за турски језик у којем реч не може почети сугласничком групом.

(РГЈС); пеј. ‘човек са великим стомаком’ (РСК); *чкембар* пеј. в. чкембавко ‘онај који је с упадљиво великим трбухом, који је трбушаст’ (РГЈК), *шкембоња* ‘човек с великим трбухом, трбоња’ (РМС); в. шкемба (РГЈС), *чкембоња* пеј. в. чкембавко ‘онај који је с упадљиво великим трбухом, који је трбушаст’; уп. чкембар (РГЈК)[195]; *шкембла* ‘трбушаста жена’ (РГЈС), *чкембла* в. чкембавка ‘она која је с упадљиво великим трбухом, која је трбушаста’ (РГЈК); *чкембличе* ‘трбушасто дете’ (РГЈК).

Другостепеном деривацијом су добијене само две именице: *чкембавка* погрд. ‘она која је с упадљиво великим трбухом, која је трбушаста; уп. чкембла’ (РГЈК), *чкембавко* погрд. ‘онај који је с упадљиво великим трбухом, који је трбушаст’ (РГЈК).

Видимо да је знатно богатији инвентар суфикса за првостепену (м. р. *-а*, *-о*, *-е*, *-ар*, *-оња*; ж. р. *-ла*; ср. р. *-личе*), него за другостепену деривацију (м. р. *-ко*; ж. р. *-ка*), која се реализује преко придевске основе (*чкембав*).

У свим примерима увек је у питању значењска компонента изгледа, односно величине.

Домен	**Деривати и њихово значење**
ИЗГЛЕД	*шкемба* ‘трбоња’ (РГЈС)
	шкембо пеј. ‘човек с великим трбухом, трбоња’ (РМС); ‘трбоња’ (РВГ)
	шкембар 1. ‘трбоња’ (РГЈС); пеј. ‘човек са великим стомаком’ (РСК)
	чкембар пеј. в. чкембавко ‘онај који је с упадљиво великим трбухом, који је трбушаст’ (РГЈК)
	шкембоња ‘човек с великим трбухом, трбоња’ (РМС); в. шкемба (РГЈС)
	чкембоња пеј. в. чкембавко ‘онај који је с упадљиво великим трбухом, који је трбушаст’; уп. чкембар (РГЈК)
	шкембла ‘трбушаста жена’ (РГЈС)
	чкембла в. чкембавка ‘она која је с упадљиво великим трбухом, која је трбушаста’(РГЈК)
	чкембличе ‘трбушасто дете’ (РГЈК)

[195] У народним говорима *Чкембоња* је и надимак (РГЈК).

ИЗГЛЕД	*чкембавка* погрд. ‘она која је с упадљиво великим трбухом, која је трбушаста; уп. чкембла’ (РГЈК)
	чкембавко погрд. ‘онај који је с упадљиво великим трбухом, који је трбушаст’ (РГЈК)

Лексема *бок* поред основног, платисемичног (сличног) значења са елементима метонимије: 1. терм. анат. а. ‘део тела код човека и животиње од ребара до кука, слабина; б. ‘кук, бедро’; в. ‘лева или десна страна човечјег тела’ има и више метафоричних, од којих бисмо издвојили последње 4. терм. војн. ‘једна страна, лева или десна, борбеног поретка војне јединице’ које је релевантно за настанак персоналних и неперсоналних атрибутивних именица углавном из домена војне терминологије: *п̄обочник* а. ‘официр на служби код неког вишег старешине; б. ‘помоћник у служби, пратилац’, *п̄обочница* 1. ‘део војске у покрету, на маршу, који се истура ради заштите бока, односно бокова маршевске колоне’; 2. ‘споредна мисао у вези с главном мишљу’; 3. ‘жена побочник, помоћница’ и *п̄обочништ̄во* ‘побочничко звање и служба’. Дакле, персоналне атрибутивне именице настале су даљом деривацијом помоћу суфикса *-ник* и *-ица*. Наиме, ове јединице су у директној семантичко-деривационој вези с прилогом *п̄обочке* ‘на бочну страну, побочно’, који у свом семантичком садржају носи главну информацију о положају односно позицији одређеног ентитета. Под утицајем ове диференцијалне семе развило се и секундарно терминологизовано значење лексеме *бок*.

С обзиром на то да се и трбух шири према боковима, у говору Загарача лексема *бок* има и значење ‘трбух, стомак’. Она је у овом народном говору послужила као мотивациона основа за творбу персоналних атрибутива које се према свом значењу уклапају у домен физичког изгледа: *бокоња* ‘бокат, трбушаст човјек’ (РГЗ), *бокоњица* дем. ‘мања боката особа, обично дјечак, која је трбушаста’ (РГЗ). У првом случају имамо деривацију првог степена веома продуктивним суфиксом *-оња*, а у другом другостепену деминутивним суфиксом *-ица*.

Домен	**Деривати и њихова значења**
ИЗГЛЕД	*бокоња* ‘бокат, трбушаст човјек’ (РГЗ)
	бокоњица дем. ‘мања боката особа, обично дјечак, која је трбушаста’ (РГЗ)

а. Пупак[196]

Лексема *пупак* се користи као анатомски и ботанички термин: 1. а. ‘удубина у кожи на средини трбуха након пререза пупчане врпце; б. ‘трбух, стомак’; 2. ‘место где је семе причвршћено на пупчану дршку’.[197] На основу значења под б. ‘трбух, стомак’ мотивисане су следеће персоналне атрибутивне именице: *пупавац* ‘трбушаст човек, трбоња’ (СДР1, РСГВ), *пупавица* 1. ‘она која је пупава, трбушаста’, *пупаш* ‘пупаст, трбушаст човек’ (СДР1), *пупоња* ‘онај који има велики пупак, трбух’ (СДР1). На основу грађе видимо да су првостепени деривати везани за основу *пуп*, која се налази и у хипокористику *пупа* ‘дечји трбух’, а другостепени за квалитативни придев *пупав* ‘трбушаст’. Овде је изражена разлика између суфикса који се користе у првостепеној (-*аш*, -*оња*) и другостепеној (-[*а*]*ц*, -*ица*) деривацији. Код свих именица релевантне су значењске компоненте изгледа и величине на основу којих ови деривати припадају домену физичког изгледа човека.

Домен	**Деривати и њихова значења**
ИЗГЛЕД	*пупавац* ‘трбушаст човек, трбоња’ (СДР1, РСГВ)
	пупавица ‘она која је пупава, трбушаста’ (СДР1)[198]
	пупаш ‘пупаст, трбушаст човек’ (СДР1)
	пупоња ‘онај који има велики пупак, трбух’ (СДР1)

б. Слезина

Иако је лексема *слезина* једнозначна ‘жлезда у трбушној дупљи с леве стране, чија је главна функција стварање црвених крвних зрнаца’, она је у народном говору мотивисала деривацију атрибутивне именице *слезинаћ* ‘онај који је слабо покретљив, мртвуљав, издужен’ (ЛП) која је подстакнута имплицитном семом облика односно изгледа овог органа, а на основу свог значења она спада у домен кретања. Дериват је изведен по моделу Ио + -аћ. Он остварује синонимску релацију с лексемом *цр*(*ој*)*евоња*, која се успоставља између секундарног значења овог и основног значења деривата *слезинаћ*.

[196] У СДР (2006: 269–272) ову лексему је обрадио Миливој Алановић.

[197] Према Скоку (1973: 78), *пупак* је деминутив од свесловенског и прасловенског *пуп* у значењу лат. germen – грана.

[198] Секундарно значење лексеме *пупавица* је из домена ботанике ‘биљка из породице главочика’ (СДР1) и оно се развило под утицајем метафоричне асоцијације којој је у основи компонента облика.

в. Црево (цријево)[199]

Лексема *црево* иако је полисемантична, гради мали број деривата (укупно 11). Њену значењску структуру чине основна реализације ‘део органа за варење у облику меке и растегљиве цеви у човечјем и животињском телу’ из које се могу разложити следеће компоненте значења: архисема – унутрашњи орган у човечјем и животињском телу, диференцијалне семе – облик и каквоћа (мек, растегљив). Секундарна значења ове речи мотивисана су метафоричном асоцијацијом која је заснована на облику ‘цев (обично гумена)’, и облику и дужини, компоненти која је имплицитно садржана у основној реализацији ‘дугачак ред, дугачка поворка’, које је означено као експресивно.

У њеном семантичко-деривационом гнезду заступљена је атрибутивна именица *црево*ња (*цријево*ња) са погрдним значењем ‘онај који много једе, изелица, ждерења’. То је дериват изведен суфиксом *-оња*, који у његово значење уноси уобичајену негативну експресивност. Међутим, у народним говорима посведочено је и значење ‘онај који је спор, који се вуче као цријево, млитав’ (ЛП). Ово значење је индуковано семом која се односи на облик, изглед и дужину црева. У дијалекатској грађи потврђена је и сложеница с пејоративним значењем *жедноцревац* ‘човек који много пије воде’ (РГЈС). Она је настала по моделу По + о + Ио + -(а)ц.

Обе ове лексеме квалификују човека према великој количини хране или пића које може да поједе или попије. Оне би стога могле да припадају домену карактера.

Домен	**Деривати и њихова значења**
КАРАКТЕР	*црево*ња (*цријево*ња) погрд. ‘онај који много једе, изелица, ждерења’ (СДР2); ‘онај који је спор, који се вуче као цријево, млитав’ (ЛП)
	жедноцревац ‘човек који много пије воде’ (РГЈС)

г. Кила

Персоналне атрибутивне именице могу бити мотивисане и називом неке болести, као што је *кила*. Ова лексема је полисемична (РМС), а само је примарно значење мед. ‘болест спуштања трбушних органа (најчешће црева) у суседне шупљине’ мотивисало настанак атрибутивних именица, и то посред-

[199] Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *црево* обрадила је Гордана Штасни (СДР 2006: 675–676).

ством метонимијског преноса у садејству са синегдохом (као да је килав). Једно од периферних њених значења је 5. погрд. ‘особа слаба од старости (као да је килава)’. Стање денотата ‘онај који је оболео од киле’ и способност његовог кретања и деловања ‘онај који је спор, недовољно вешт, неспретан’ представљају мотивациону базу за творбу атрибутивних именица.

Оне су настале суфиксацијом као деривати првог, односно другог степена. Деривати првог степена настали су удржавањем творбене основе мотивне речи *кила* и суфикса за именице мушког рода *-о*, *-оња*, *-ча*, *-еша* и за именицу женског рода *-ка*: *кило* ‘килав човек’ (РМС), *килоња* пеј. в. килавко (РГЈК), ‘килавац’ (РМС), *килча* пеј. в. килавко (РГЈК), *килеша* погрд. ‘килавац’ (РМС); *килка* пеј. в. килавка (РГЈК).

Деривати другог степена настали су по моделу По + суфикс: *килавко* пеј. 1. ‘онај који је оболео од киле, који је килав, килавац’; уп. килоња, килча 2. ‘онај који је спор, недовољно вешт, неспретан; уп. килоња’ (РГЈК); *килавка* пеј. 1. ‘она која је оболела од киле, која је килава, килавица; уп. килка’; 2. ‘спора, недовољно вешта, неспретна женска особа’; уп. килка (РГЈК), *килава*^{е}*ц* ‘килавци се зову још и „опучени људи“[200] (РК), *килавац* а. ‘килав човек’; б. погрд. ‘слаб, стар и неспособан човек, шепртља’ (РМС), *килавица* 1. ‘килава женска особа’ (РМС). У другостепеној деривацији учествују уобичајени суфикси за тај модел творбе: *-ко*, *-(а)ц* код маскулинума, односно *-ка* и *-ица* у творби фемининума.

Ове атрибутивне именице, посебно другостепени деривати, имају склоности ка ширењу семантичке структуре којом се обухватају реализације: оболео од киле или изгледа као да је килав, стар, спор, те се оне могу сврстати у домен физичког изгледа човека и његовог здравственог стања, домен узраста и кретања.

Домен	**Деривати и њихова значења**
ИЗГЛЕД	*кило* ‘килав човек’ (РМС)
	килоња пеј. в. килавко (РГЈК); ‘килавац’ (РМС)
	килча пеј. в. килавко (РГЈК)
	килеша погрд. килавац (РМС)
	килка пеј. в. килавка (РГЈК)

[200] Лексема *кила* има значење ‘брух, хернија, опуч’ (РК).

БОЛЕСТ	*килавко* пеј. 1. ‘онај који је оболео од киле, који је килав, килавац’; уп. килоња, килча; 2. ‘онај који је спор, недовољно вешт, неспретан; уп. килоња’ (РГЈК)
	килавка пеј. 1. ‘она која је оболела од киле, која је килава, килавица; уп. килка’;2. ‘спора, недовољно вешта, неспретна женска особа’; уп. килка (РГЈК)
	килава^{е}ц ‘килавци се зову још и опучени људи’ (РК)
	килавац а. ‘килав човек’ б. погрд. ‘слаб, стар и неспособан човек, шепртља’ (РМС)
	килавица ‘килава женска особа’ (РМС)

1.8. Сапи и крста

Иако лексема *сапи* означава ‘крста у четвороножних животиња, део тела изнад задњих ногу’, њено значење је пренесено на људе. У основи овога преноса је метафорична асоцијација по облику и функцији. Не бисмо могли ову појаву приписати платисемичном ширењу будући да су њене референцијалне вредности типичне за животињско тело (није као глава у човека и глава у животиње).

Персонална атрибутивна именица индукована је компонентом изгледа, која је имплицитно садржана у номинационој реализацији мотивне речи. Она је настала првостепеном деривацијом помоћу суфикса -*ара*: *сапара* ‘женска јако развијеног стражњег дијела’ (ЛП). И мотивациона реч и суфикс генеришу наведено значење.

И назив за људска крста послужило је као мотивациона основа за првостепену деривацију персоналне атрибутивне именице засноване на значењској компоненти изгледа и изведене суфиксом -*ача* – *крстача* ‘жена широких кукова (крстију), крупна ж. особа’ (РГЗ).

Домен	**Деривати и њихова значења**
ИЗГЛЕД	*сапара* ‘женска јако развијеног стражњег дијела’ (ЛП)
	крстача ‘жена широких кукова (крстију), крупна женска особа’ (РГЗ)

1.9. Дупе,[201] задњица[202]

Лексема *дупе* је једнозначна ‘стражњи део људског тела на којем се седи, стражњица’ и њено семантичко-деривационо гнездо садржи три јединице, од којих је једна атрибутивна именица. Увид у дијалекатску грађу указује на то да она ипак има богатији деривациони потенцијал, те да постоје деривати којима се концептуализују различити домени којима се обухвата човек.

Чињеница је, такође, да персоналних атрибутивних именица с основом *дуп-* има знатно мање него оних с мотивационом основом *гуз-*. Оне углавном пирпадају домену физичког изгледа јер се у њих преносе семе дебљине и величине. То су деривати првог степена изведени суфиксима: *-ешко* и *ешка* у *дупешко* ‘мушко чељаде с дебелим дупетом’ (СДР1) и *дупешка* ‘женско чељаде с дебелим дупетом’ (СДР1), *-етара* у *дупетара* ‘жена великог дупета’ (СДР1); *-ан* и *-ана* у *дупан* ‘онај са великом стражњицом’ (РСК) и *дупана* ‘она која има велику стражњицу’ (РСК), *-оња* у *дупоња* ‘мушкарац с великом стражњицом’ (РСГВ).

И атрибутивне именице мотивисане начином облачења такође могу да се сврстају у домен изгледа. Таква је сложеница настала сложено-суфиксалном творбом по моделу По + о + Ио + -ла – *кусодупла* 1. пеј. ‘она која носи сувише кратку сукњу или хаљину’. Начин хода такође представља семантичку базу за творбу ових јединица, па је у народним говорима настала лексема такође сложено-суфиксалном творбом по моделу Го + о + Ио + -ла – *вртодупла* ‘женска особа која се у ходу врцка, која извија задњим делом тела тамо-вамо’ (РГЈК). Она према свом значењу припада домену кретања.[203]

Ова мотивна реч налази се у основи деривата којима се концептуализује домен карактера, и то на основу човековог односа према другима, као у именици насталој по моделу Го + Ио + -ø – *лиздуп* погрд. ‘онај који се улагује, удвара’ (ЛП) или *дупелизац*, али и понашања као у примеру сложенице творене по сличном моделу Го + о + Ио + -ø – *сврбодуп* ‘немирно, несташно дете’ (РСК).

Домену егзистенције припадају облици настали сложено-суфиксалном творбом (По + о + Ио + -ла/-ља): *голодупла* фиг. ‘она која је врло сиромашна, која ништа нема, сиротица’; уп. голка, гологузла, голодупла (РГЈК) и *голодупља* фиг. ‘врло сиромашан човек, пуки сиромах, гоља’; уп. гологузан, гологузоња, голодупља, голча, гољак, гољча (РГЈК). Мотивација придевом

[201] У СДР (2003: 356) ову лексему је обрадила Љиљана Недељков.

[202] У СДР (2003: 370 и 372) ове лексеме је обрадила Вера Васић.

[203] По истом моделу настао је и један зоолошки термин *мрдодупка* ‘врста планинске птичице која често замахује репом’ (РТГ2).

го веома је честа у творби атрибутивних именица којима се именује сиромашна особа.

Јединица типа сраслице (И + И) *дӯпеглава* пеј. ‘глупа особа, глупак’ (РСК) према свом значењу припада домену интелекта, као и сложено-суфиксална лексема *дӯпеглавац*.

Домен	**Деривати и њихова значења**
ИЗГЛЕД	*дӯпешко* ‘мушко чељаде с дебелим дупетом’ (СДР1)
	дӯпешка ‘женско чељаде с дебелим дупетом’ (СДР1)
	дӯпешара ‘жена великог дупета’ (СДР1)
	дӯпан ‘онај са великом стражњицом’ (РСК)
	дӯпана ‘она која има велику стражњицу’ (РСК)
	дӯпоња ‘мушкарац с великом стражњицом’ (РСГВ)
	кусодӯпла 1. пеј. ‘она која носи сувише кратку сукњу или хаљину’(РГЈК)[204]
ЕГЗИСТЕНЦИЈА	*голодӯпла* фиг. ‘она која је врло сиромашна, која ништа нема, сиротица’; уп. голка, гологузла, голодупла (РГЈК)
	голодӯпља фиг. ‘врло сиромашан човек, пуки сиромах, гоља’; уп. гологузан, гологузоња, голодупља, голча, гољак, гољча (РГЈК)
КАРАКТЕР	*лиздӯ* погрд. ‘онај који се улагује, удвара’ (ЛП)
	дӯпелизац ‘улизица, удворица, полтрон’ (РСЈ)
КРЕТАЊЕ	*врӯодӯпла* ‘женска особа која се у ходу врцка, која извија задњим делом тела тамо-вамо’ (РГЈК)
ИНТЕЛЕКТ	*дӯпеглава* пеј. ‘глупа особа, глупак’ (РСК)
	дӯпеглавац м пеј. фам. ‘глупак, будала’ (РСЈ)

Холоними *задњица* и *сӯражњица* ‘део тела на коме се седи, дебело месо код човека’ имају изузетно мали број деривата, па је тако један од њих и персонална атрибутивна именица *задњичар* ‘хомосекуалац’ (СДР1) изведена су-

[204] Секундарно значење ове лексеме настало је под утицајем метафоре 2. ‘кокош поткресаних крила и репа’ (РГЈК).

фиксом -*ар*. Мотивне речи су и саме деривати првога степена и једнозначне су. Као такве имају ипак сужен семантички и деривациони потенцијал. Међутим, мероними: *гуз*, *ћрћица*, *шуйак*, *йркно*, нарочито овај први (*гуз*), веома често мотивишу творбу персоналних атрибутивних именица.

Домен	**Деривати и њихова значења**
СЕКСУАЛНОСТ	*задњичар* ‘хомосекуалац’ (СДР1)

а. Гуз[205]

Лексема *гуз* је једнозначна. У њеној номинационој реализацији налази се семантички садржај меронимског типа ‘једна половина стражњице’. Међутом, на основу података у СДР (2003: 126–127), њено семантичко-деривационо гнездо садржи преко двадесет деривата међу којима је највише квалитативних придева и атрибутивних именица различитог деривационог образовања. На основу дијалекатске грађе овај број атрибутивних именица знатно се увећао указујући тако на огроман потенцијал који ова лексема као мотивна има. За деривацију персоналних атрибутивних именица важне су имплицитне компоненте значења величине облика и облик.

1) Домен физичког изгледа обухвата реализације засноване на компонентама величине, дебљине, крупноће, облика, висине и боје.

1. а. Сви деривати с компонентом величине номинују човека према увећаним димензијама именованог дела тела, али не и према умањеним. То су деривати првога степена изведени суфиксима -*оња*, -*ош* у именицама мушкога рода и суфиксима -*ара*, -*на*, -*уйла* у именицама са женском (али и мушком) особом као денотатом: *гузоња* ‘онај који има велике гузове’ (СДР1); 1. погр. ‘који има велику стражњицу, гузош’ (РСГВ), ‘онај који има велике гузове; надимак’ (РГП); 1. ‘мушкарац с великом задњицом, крупна м. особа’ (РГЗ); 1. ‘онај који има велику стражњицу’ (РК-МД); *гузош* ‘онај који има изразито истрћену стражњицу, гузоња (1) (РСГВ); *гузара* ‘гузата женска’ (РГП); *гузна* 1. ‘жена велике задњице, крупна жена’ (РГЗ); *гузуйла* м. и ж. ‘чељаде са дебелом стражњицом, уз то неспретно, тешко покретно, лењо’ (РК-МД).

Супстантивизацијом сложеног квалитативног придева настале су атрибутивне именице: *млиногуза* ‘она која је сувише развијене стражњице’ (ЛП); *ћрћогуз* пеј. ‘мушакарац с израженом стражњицом, трта’ (РТГ2) и *ћрћогу-*

[205] У СДР (2003: 126–129) ову лексему су обрадиле Вера Васић и Љиљана Недељков.

за пеј. тртна (РТГ2) и суфиком -*ан* изведен облик *тр̄тр̄огузан* пеј. в. трта ‘мушакарац с израженом стражњицом’ (РТГ2), *тр̄тр̄огузана* пеј. ‘тртна’ (РТГ2). Занимљива је мотивација за именовање жене атрибутивом *млиногуза.* На првом сложеничком месту мотивног придева налази се основа лексеме *млин*, а у дериват се преноси асоцијација изазвана обликом и величном (округао и велики) камен којим се меље зрневље. Ово је услов и за развој експресивности будући да долази до преноса номинације с предмета на човека. У дериватима *тр̄тр̄огуз*, *тр̄тр̄огуза* и *тр̄тр̄огузан* долази до удруживања семантичког садржаја мотивних речи *тр̄тр̄ица* и *гуз*, што је такође занимљив спој јер се првим примарно денотира део животињског тела који је веома изразит и упадљив, што на људском телу није случај, па ту функцију преузима друга саставница у сложеници.

1. б. Семантичка компонента дебљине мотивног појма заступљена је у већем броју атрибутивних именица, које такво значење реализују помоћу суфикса -*оња* у суфиксалу *гузоња* 2. прен. ‘дебео човек, често нерадник, готован’ (РСГВ) или основом квалитативног придева *дебео* у функцији прве саставнице мотивног сложеног придева који ће иницирати супстантивизиране облике: *дебелгуза* пеј. вулг. ‘дебелгуза жена; дебела жена уопште’ (СДР1); ‘дебела женска особа, дебелогуза’ (РГП); пеј. вулг. ‘дебелгуза жена; ‘дебела женска особа, дебелогуза’ (РГП); ‘жена велике стражњице’ (РК), *дебелогуза* ‘жена велике стражњице’ (РК).

Персоналне атрибутивне именице са лексемом *дебео* у првом делу сложенице развијају три значења: а) ‘жена са дебелом задњицом’; б) ‘дебела жена уопште’ и в) ‘жена велике стражњице’. Значења под а) и в) преплићу се и могу се сврстати у обе групе. Синегдоха као семантичка трансформација је присутна у свим наведеним значењима, а нарочито у оном под б) ‘дебела жена уопште’.

Деминутивном формом, тј. суфиксом -*ица*, нарочито при именовању деце или особа ниског раста, не истиче се особина денотата у њеној пуноћи, *гузоњица* ‘дебељушкасти мушкарчић’ (РГП); ‘мали, дебељушкасти дјечак, дебељкаста мушка особа малог раста; халапљиви дјечак’ (РГЗ).

Са опозитном вредношћу јављају се атрибутивне именице настале супстантивизацијом или деривацијом од основе сложеног придева. Мотивни придеви било у супстантивима било у дериватима изведеним суфиком -*аљ*, остварују антонимско значење у односу на придев *дебео* преносећи у дериват једно од својих секундарних реализација 5. ‘омршавео, мршав’(РСЈ): *сувогуз* ‘онај који је мршав, слабачак’ (ЛП), *сувогуза* ‘мршава женска особа’ (РГЗ), *сувогузаљ* ‘онај који је мршав, слабачак’ (ЛП). Овој групи припадају

и атрибутивне именице са основама *чаӣр-* и *сӣиц-*, које у својој појмовној вредности садрже компоненте мало и танко (в. фн. 143 и 144): *чаӣрогузаљ*[206] ‘мршав мушкарац’ (ЛП), *сӣицогуз*[207] ‘премршава мушка особа’ (РГЗ), *сӣицогуза* ‘премршава женска особа’ (РГЗ).

1. в. Компоненте велики и крупан коегзистирају у дериватима првог степена са суфиксима *-оња* и *-на*: *гузоња* 1. ‘мушкарац с великом задњицом, крупна м. особа’ (РГЗ) и *гузна* ‘жена велике задњице, крупна жена’ (РГЗ). Принцип синегдохе делује у наведим значењима, која примарно произилазе из удруженог семантичког садржаја мотивне речи и суфикса.

1. г. Компонента облика мотивног појма садржана је у значењу лексема *облогуз* ‘облогуз човек’ (СДР1), *облогуза* ‘облогуза жена’ (СДР1) и *двогуз* ‘онај који је широке задњице као да има двије’ (РГГ).

1. д. Супстантивизирани облици: *крӣељгуз* ‘онај који је мали растом’ (ЛП) и *крӣељгуза* ‘женска малог раста’ (ЛП); *ӣедогуз* ‘онај који је мали’ (ЛП), *чеӣергуза*[208] ‘она која је мала, ситна’ (ЛП) садрже појмовну вредност мотивног сложеног квалитативног придева у којем је прва саставница носилац информације о висини човека. Значење мотивних придева првом саставницом концептуализују особину низак – *крӣељ*, *ӣедаљ*, *чеӣер*.

1. ђ. Номинација човека подстакнута бојом мотивног појма није продуктивна. У дијалекатској грађи забележен је супстантив *црногуз* ‘онај који је црне пути (обично о дјеци у шаљивом тону)’ (ЛП). Но у овом случају мотивна реч, посредством синегдохе, обухвата носиоца овог својства у целини, а лексема *гуз* кореспондира с лексемом *кожа*.

1. е. Домену физичког изгледа човека могу се прикључити и деривати чија је сементичка база индиректно везана за изглед човека и то на основу његовог одевања. То су супстантивизирани облици: *ӣафрогуз* вулг. ‘кицош; гиздавац’ (РГЈС)[209], *ӣафрогуза* вулг. ‘каћиперка; гиздавица’ (РГЈС) и лексема *ӣаврогуза* пеј. в. таврацика 1.’кицошкиња, каћиперка’ 2. пеј. ‘курвешања’ (РТГ2) на основу њеног примарног значења.

[206] У првом делу сложенице се налази лексема *чаӣор* ‘остатак од неке цјелине, дјелић нечега’ (ЛП).

[207] У првом делу сложенице је лексема *сӣица* ‘парченце танког прута, парче танког дрвета, мали дрвени ражњић’ (РГЗ).

[208] Први део сложенице може се довести у везу с лексемом *чеӣерак* покр. ‘мера за дужину која одговара раздаљини између размакнутих врхова палца и кажипрста, педаљ’ (РМС).

[209] Мотивна реч *ӣафра* (тур. *tafra*) турцизам је арапског порекла која значи ‘отменост, гиздавост’ (РГЈС).

Домен	Деривати и њихова значења
	гузоња ‘онај који има велике гузове’ (СДР1); 1. погр. ‘који има велику стражњицу, гузош’ (РСГВ); ‘онај који има велике гузове; надимак’ (РГП); 1. ‘мушкарац с великом задњицом, крупна м. особа’; каже се човеку 1. ‘који има велику стражњицу’
	гузош ‘онај који има изразито истрђену стражњицу, гузоња (1)’ (РСГВ)
	гузара ‘гузата женска’ (РГП)
	гузӯла м. и ж. ‘чељаде са дебелом стражњицом, уз то неспретно, тешко покретно, лењо’ (РК-МД)
	кр̄ељгуз ‘онај који је мали растом’ (ЛП)
	кр̄ељгуза ‘женска малог раста’ (ЛП)
	млиногуза ‘она која је сувише развијене стражњице’ (ЛП)
	п̄едогуз ‘онај који је мали’ (ЛП)
ИЗГЛЕД	*т̄рт̄огуз* пеј. ‘мушакарац с израженом стражњицом, трта’ (РТГ2)
	т̄рт̄огуза пеј. тртна (РТГ2)
	т̄рт̄огузан пеј. в. трта ‘мушакарац с израженом стражњицом’ (РТГ2)
	т̄рт̄огузана пеј. ‘тртна’ (РТГ2)
	чеп̄ергуза ‘она која је мала, ситна’ (ЛП)
	дебелгуза пеј. вулг. ‘дебелгуза жена; дебела жена уопште’ (СДР1); ‘дебела женска особа, дебелогуза’ (РГП); ‘жена велике стражњице’ (РК)
	дебелогуза ‘жена велике стражњице’ (РК)
	облогуз ‘облогуз човек’ (СДР1)
	облогуза ‘облогуза жена’ (СДР1)
	двогуз ‘онај који је широке задњице као да има двије’ (РГГ)

ИЗГЛЕД	*црногуз* ‘онај који је црне пути (обично о дјеци у шаљивом тону)’ (ЛП)
	ћафрогуз вулг. ‘кицош; гиздавац’ (РГЈС)
	ћафрогуза вулг. ‘каћиперка; гиздавица’ (РГЈС)
	ћаврогуза пеј. в. тавраџика 1.’кицошкиња, каћиперка’; 2. пеј. ‘курвешања’ (РТГ2)
ИЗГЛЕД И КАРАКТЕР	*гузна* 1. ‘жена велике задњице, крупна жена’; 2. фиг. ‘халапљива женска особа’ (РГЗ)
	гузоњица ‘дебељушкасти мушкарчић’ (РГП); ‘мали, дебељушкасти дјечак, дебељкаста мушка особа малог раста’ (РГЗ)

2) Домену егзистенције, који се манифестује кроз материјално стање, а што се огледа и у начину облачења човека, припадају деривати којима се концептуализује својство сиромашан и веома сиромашан, а да се при томе у систему творбом деривата с мотивном речју *гуз* не остварује опозитна вредност ‘богат’. Овом домену припадају атрибутивне именице мотивисане квалитативним придевом *гологуз* који подлеже супстантивизацији: *гологуз* ‘човек голог, подераног тура; сиромах’ (СДР1), ‘који је голог, подераног тура, дрњав’; ‘сиромашан’ (РСГВ)[210] в. гологузан (РСГВ); фиг. ‘човјек „голе задњице“, сиромашан човјек’ (РГЗ); ‘сиромашак који нема шта обући’ (РК; РК-МД) и *гологуза* ‘она која је голог тура, ритавог одела, која је слабо одевена, сиротица’ (СДР1); а. ‘слабо одевена жена’; ‘сиромашна жена’ (РСГВ); вулг. ‘она која је недовољно одевена’ (РГЈС); ‘она која је гола; сиромашна’ (ЛП); ‘женска особа која нема ништа, која је сиромашна, женска особа која је сиротињски одјевена’ (РГЗ).[211]

Овај придев ће мотивисати творбу именица изведених суфиксима *-ан*, *-ија*, *-иле*, *-ла*, *-оња* и *-аљ*: *гологузан* ‘гологуз’ (СДР1); шаљ. ‘гологуз’ (РСГВ); фиг. ‘врло сиромашан човек, пуки сиромах, гоља’; уп. гологузан, гологузоња, голодупља, голетар, голча, гољак, гољча (РГЈК); ‘сиромашак који нема шта обући’ (РК); ‘сиромах, пука сиротиња’ (РВГ); *гологузија* зб. им. ‘убога сиротиња’ (РСГВ); *гологузиле* ‘онај који нема ништа, који је сиромашан, који је голе задњице’ (РГЗ); *гологузла* фиг. ‘она која је врло сиромаш-

[210] У овим говорима као синоним забележена је и лексема *ћиздра* ‘гологуза’ (РВГ).

[211] Лексема *гологуза* има и терминолошко ботаничко значење ‘врста лековите биљке’ (РСК); бот. ‘биљка цевасте стабљике и плавих цветова; употребљава се као цевка за ракију“ (РНГЦР), настало под утицајем метафоре.

на, која ништа нема, сиротица’; уп. голка, голетарка, гологузла, голодупла (РГЈК); *гологузоња* фиг. ‘врло сиромашан човек, пуки сиромах, гоља’ (РГЈК); *гологузаљ* ‘гоља, сиромах’ (ЛП).

Мотивни придев *гологуз* на првом сложеничком месту има придев *го* који се показује веома продуктивним у творби атрибутивних именица са истим значењем: *голе̄тар*, *голча*, *гољак*, *гољча*, *голка*, *голе̄тарка* (РГЈК). Поред придева *го*, у структури сложених придева, који ће супстантивизацијом дати атрибутивне именице, налазе се придеви *гладан* и *ӣразан*: *гладногуз* ‘гладник, сиромах’ (ЛП), *ӣразногуз* ‘онај који је сиромашан, који нема ништа, сиротиња, биједа’ (РГЗ), отуда и значење ‘онај који је гладан, који је халапљив (због глади), гладнов’ (РГЗ). С основом глагола *свира̄ти* на првом сложеничком месту настала је именица *свиригуз* 1. ‘човјек који нема ништа, коме „свирају“ панталоне (коме су прсле панталоне), сиромах’ (РГЗ), *свиригуза* 1. ‘женска особа која нема ништа’ (РГЗ).

Домен	**Деривати и њихова значења**
ЕГЗИСТЕНЦИЈА	*гладногуз* ‘гладник, сиромах’ (ЛП)
	гологуз ‘човек голог, подераног тура; сиромах’ (СДР1); ‘који је голог, подераног тура, дрњав’; ‘сиромашан’ (РСГВ) в. гологузан (РСГВ); фиг. ‘човјек „голе задњице“, сиромашан човјек’ (РГЗ); ‘сиромашак који нема шта обући’ (РК; РК-МД)
	гологуза ‘она која је голог тура, ритавог одела, која је слабо одевена, сиротица’ (СДР1); а. ‘слабо одевена жена’; ‘сиромашна жена’ (РСГВ); вулг. ‘она која је недовољно одевена’ (РГЈС); ‘она која је гола; сиромашна’ (ЛП); ‘женска особа која нема ништа, која је сиромашна, женска особа која је сиротињски одјевена’ (РГЗ)
	гологузан ‘гологуз’ (СДР1); шаљ. ‘гологуз’ (РСГВ); фиг. ‘врло сиромашан човек, пуки сиромах, гоља’; уп. гологузан, гологузоња, голодупља, голча, гољак, гољча (РГЈК); ‘сиромашак који нема шта обући’ (РК); ‘сиромах, пука сиротиња’ (РВГ)
	гологузија зб. им. ‘убога сиротиња’ (РСГВ)

ЕГЗИСТЕНЦИЈА	*гологузиле* ‘онај који нема ништа, који је сиромашан, који је голе задњице’ (РГЗ)
	гологузла фиг. ‘она која је врло сиромашна, која ништа нема, сиротица’; уп. голка, гологузла, голодупла (РГЈК)
	гологузоња фиг. ‘врло сиромашан човек, пуки сиромах, гоља’ (РГЈК)
	гологузаљ ‘гољо, сиромах’ (ЛП)
	ӣразногуз ‘онај који је сиромашан, који нема ништа, сиротиња, биједа’ (РГЗ)
	свиригуз 1. ‘човјек који нема ништа, коме „свирају“ панталоне (коме су прсле панталоне), сиромах’ (РГЗ)
	свиригуза 1. ‘женска особа која нема ништа’ (РГЗ)

3) Један број атрибутивних именица с основом лексеме *гуз* концептуализује човека на основу његовог здравственог стања – *вранзогуз* ‘онај који се осврабао’ (ЛП),[212] и начина хода, који је по правилу отежан. Положај мотивног соматизма иницирао је творбу ових атрибутивних именица: *кривогуз* пеј.‘човјек који храмље’ (РГЗ), *кривогуза* пеј. ‘женска особа која храмље’ (РГЗ). Ове јединице су настале супстантивизацијом, а мотивни сложени придев *кривогуз* налази се и у основи суфиксала изведеног суфиксом -*ле* – *кривогузиле* пеј. в. кривогуз (РГЗ). Овој групи припадају и атрибутивне именице којима се именује човек на основу покрета овога дела тела при ходу: *дзендзогуз*[213] вулг. ‘онај који се гега; који мрда задњицом приликом ходања’ (РГЈС); *мрдогуз* в. мрдало 1. ‘онај ко, или оно што, много мрда’ (РТГ2); и фемининум изведен суфиксома -*ла* – *мрдогузла* вулг. ‘она која мрда задњицом’ (РГЈС, РГЗ).

Овој групи деривата могу се придружити атрибутивне именице којима се именује особа према понашању, што произилази из начина кретања: *врӣогуз* м ‘немирно, несташно дете које не држи место, које се стално врти, премешта’ (РГЈК); *мрдогуз* вулг. ‘онај који се врпољи’ (РГЈС), *гузӣила* м. и ж. ‘(чељаде са дебелом стражњицом), уз то неспретно, тешко покретно, лењо’ (РК-МД).

[212] Први део ове сложенице мотивисан је лексемом *вранза* ‘лепра, губа, шуга, свраб’ (ЛП).

[213] Прва мотивна реч је глагол *дзендзам* ‘гегам се; клатим се; радим споро и неодговорно’ (РГСЈ).

Домен	Деривати и њихова значења
БОЛЕСТ	*вранзогуз* ‘онај који се осврабао’ (ЛП)
КРЕТАЊЕ	*кривогуз* пеј.‘човјек који храмље’ (РГЗ)
	кривогуза пеј. ‘женска особа која храмље’ (РГЗ)
	кривогузиле пеј. в. кривогуз (РГЗ)
	дзендзогуз вулг. ‘онај који се гега; који мрда задњицом приликом ходања’ (РГЈС)
	мрдогуз 1. ‘онај ко, или оно што, много мрда’ (РТГ2); вулг. ‘онај који се врпољи’ (РГЈС)
	мрдогузица 1. ‘врцкава особа (живахна и немирна)’ (РГГ)
	мрдогузла вулг. ‘она која мрда задњицом’ (РГЈС)
	гузуӣла м. и ж. ‘(чељаде са дебелом стражњицом), уз то неспретно, тешко покретно, лењо’ (РК-МД)

4) У именовању човека на основу његових карактерних особина лексема *гуз*, као мотивна, има важну улогу.

4. а. Најпродуктивнија је творба атрибутивних именица које у својој концептуалној вредности садрже компоненту халапљив. Све оне су део дијалекатске грађе, а настале су семантичком деривацијом под утицајем синегдохе – *гузица*[214] 2. фиг. а. ‘халапљива особа, тврдица’ (РГЗ), али и творбеном деривацијом:

а) извођењем суфиксима *-ка*, *-ко, -ица*: *гузичка* ‘халапљива, похлепна женска особа’ (РГЗ) и *гузичко* ‘халапљива, похлепна мушка особа’ (РГЗ); *гузоњица* ‘халапљиви дјечак’ (РГЗ);

б) префиксално-суфиксалном творбом уз учешће префикса *ӣо-* и суфикса *-ија*: *ӣогузија* ‘онај који је похлепан на јело’ (ЛП) и

в) супстантивизацијом сложених квалитативних придева: *дрчногуз*[215] вулг. ‘прождрљивац; онај који је похлепан на јело’ (РГЈС) и *дрчногуза* вулг. ‘прождрљива жена; она која је похлепна на јело’ (РГЈС); *ӣрогуза* ‘халапљива женска особа’ (РГЗ); *нађвогуз* ‘онај који је прождрљив, халапљив’ (ЛП) и *нађвогуза* ‘она која је халапљива, прождрљива’ (ЛП), *ӣрайогуз*[216] ‘онај који је много похлепан, прождрљив’ (ЛП). Овој групи деривата по свом значењу

[214] Њено примарно значење је 1. ‘задњи дио људског тијела изнад доњих удова’, а друго фиг. је б. ‘особа која је глупа’ (РГЗ).

[215] Прва мотивна реч је *дрчља* м ‘онај који је похлепан на јело’ (РГЈС).

[216] Први део сложенице мотивисан је глаголом *ӣрайиӣи* ‘обилно јести’ (ЛП).

припадају и атрибутивне именице које означавају човека склоног гурманлуку: *масногуз* ‘онај који радо једе масне ствари, гурман’ (СДР1); *лизигуз* 1. ‘особа која воли слаткише; особа која воли џабалук’; 3. фиг. ‘полтрон’ (РГЗ)[217] и *лизигуза* ‘женска особа која воли слаткише’(РГЗ).

Домен КАРАКТЕРА	**Деривати и њихова значења**
‘халапљив’	*гузичка* ‘халапљива, похлепна женска особа’ (РГЗ)
	гузичко ‘халапљива, похлепна мушка особа’ (РГЗ)
	гузоња 2. фиг. ‘халапљива, похлепна м. особа’ (РГЗ); 2. ‘који много брине што ће појести’ (РК-МД)
	гузоњица ‘халапљиви дјечак’ (РГЗ)
	дрчногуз вулг. ‘прождрљивац; онај који је похлепан на јело’ (РГЈС)
	дрчногуза вулг. ‘прождрљива жена; она која је похлепна на јело’ (РГЈС)
	ш̄рогуза ‘халапљива женска особа’ (РГЗ)
	нађвогуз ‘онај који је прождрљив, халапљив’ (ЛП)
	нађвогуза ‘она која је халапљива, прождрљива’ (ЛП)
	ш̄рай̄огуз ‘онај који је много похлепан, прождрљив’ (ЛП)
	масногуз ‘онај који радо једе масне ствари, гурман’ (СДР1)
	лизигуз 1. ‘особа која воли слаткише; особа која воли џабалук’; 3. фиг. ‘полтрон’ (РГЗ)
	лизигуза ‘женска особа која воли слаткише’(РГЗ)

4. б. И особа која је користољубива јер воли да једе и пије на туђ рачун именована је дериватима с мотивном речју *гуз*: *набигуз* ‘онај који једе и пије мукте’ (ЛП) и *набигузица* 2. ‘човек који је увек спреман да се нађе за туђом трпезом’ (РК); 1. ‘мушка особа која воли да живи на туђ рачун, џабарош; тврдица’ (РГЗ);[218] *лизигуза* ‘женска особа која воли џабалук’ (РГЗ).

[217] Секундарно значење лексеме *лизигуз*, које не припада атрибутивним именицама, гласи 2. ‘сладкиш’.

[218] Основно значење ове речи такође је атрибутивно 1. ‘сват који нема у сватовима никакву функцију, пустосват’ (РК); 2. ‘сват који нема посебне функције у сватовима’ (РГЗ).

Са карактерним обележјем денотата именованог дериватима с мотивном речју *гуз* јављају се суптантивизирани облици *својгуз* ‘онај који само мисли за себе’ (ЛП) и *чувогуз* ‘онај који се чува, пази, негује’ (ЛП). Ове атрибутивне именице концептуализују особину себичности, која је реализована на основу семантичког садржаја заменице *свој*, односно глагола *чувати*. У трансформационом моделу деривата *чувогуз* → *онај који чува своју гузицу*, неопходна је детерминација посесивном заменицом *свој* уз објекатску допуну. Овде припада и лексема *набигузица* у значењу ‘тврдица’ (РГЗ).

Домен КАРАКТЕРА	**Деривати и њихова значења**
‘користољубив’ и ‘себичан’	*набигуз* ‘онај који једе и пије мукте’ (ЛП)
	набигузица 2. ‘човек који је увек спреман да се нађе за туђом трпезом’ (РК); 1. ‘мушка особа која воли да живи на туђ рачун, „џабарош“; тврдица’ (РГЗ); пеј. ‘изелица, гурман’ (РТГ2)
	лизигуза ‘женска особа која воли џабалук’ (РГЗ)
	својгуз ‘онај који само мисли за себе’ (ЛП)
	чувогуз ‘онај који се чува, пази, негује’ (ЛП)

4. в. И непоуздана особа именује се дериватима изведеним суфиксима *-ар* и *-ка*: *гузичар* ‘непоуздан човек’ (РГЈС) и *гузичарка* ‘непоуздана и превртљива жена’ (РГЈС), а супстантив *мрдогуз* се на основу свог секундарног значења 2. фиг. ‘врдалама, несигурна особа’ (РТГ2) такође сврстава у ову групу деривата. Насупрот непоузданој особи, лексемом *трпигуз* ‘онај који трпи, који је стрпљив’ (ЛП) именује се особа с позитивним карактерним обележјем.

Значење ‘непоуздана особа’ остварује и лексема *прдигуз* ‘неко пред ким се не смије казати никаква тајна, причалица’ (РГЗ). И атрибутивне именице *свиригуз* 2. ‘блебетало, трчкарало, нерадник, распикућа’ (РГЗ) и *свиригуза* 2. ‘брбљивица’ (РГЗ) остварују ово значење у својим секундарним реализацијама.

Домен КАРАКТЕРА	**Деривати и њихова значења**
‘непоуздан’	*гузичар* ‘непоуздан човек’ (РГЈС)

‘непоуздан’	*гузичарка* ‘непоуздана и превртљива жена’ (РГЈС)
	ӣрдигуз ‘неко пред ким се не смије казати никаква тајна, причалица’ (РГЗ)
	свиригуз ‘блебетало, трчкарало, нерадник, распикућа’ (РГЗ)
	свиригуза ‘брбљивица’ (РГЗ)

4. г. Деривати с мотивном речју *гуз* именују и особе склоне неморалу: *ӣаврогуза* пеј. 1.’кицошкиња, кућиперка’ 2. пеј. ‘курвешања’ (РТГ2), б. ‘лако одевена жена склона неморалу’ (РСГВ), *мрдогуза* пеј. ‘заводница, лака женска’ (РТГ2).

Домен КАРАКТЕРА	**Деривати и њихова значења**
‘неморалан’	*ӣаврогуза* пеј. 1. ‘кицошкиња, кућиперка’ 2. пеј. ‘курвешања’ (РТГ2)
	гологуза б. ‘лако одевена жена склона неморалу’ (РСГВ)
	мрдогуза пеј. ‘заводница, лака женска’ (РТГ2)

Посебну врсту неморала представља крађа, а лопови су се некада кажњавали шибањем, што је заступљено у значењској структури деривата: *шивкогуз* ‘онај који је шипкан, батинан по стражњици’ (ЛП),[219] *шибигуз* ‘лопов који је истрпео шибу, казну шибањем’ (РК); ‘човјек лошег карактера (асоцијација на његове претке који су „шибиковани“, који су добијали шибе по туру на основу судске пресуде)’ (РГЗ) и од њега изведен облик суфиксом -*овић* – *шибигузовић* ‘потомак шибигуза’ (РК), ‘потомак шибигуза, оних који су кажњавани шибањем по туру’ (РГЗ), што припада домену порекла.

Домен КАРАКТЕРА	**Деривати и њихова значења**
‘кажњени лопови’	*шивкогуз* ‘онај који је шипкан, батинан по стражњици’ (ЛП)

[219] У прво делу сложенице је лексема *шивкаӣи* ‘ударати прутом по стражњици, шипкати, батинати’ (ЛП)

‘кажњени лопови’	*шибигуз* ‘лопов који је истрпео шибу, казну шибањем’ (РК); ‘човјек лошег карактера (асоцијација на његове претке који су „шибиковани“, који су добијали шибе по туру на основу судске пресуде)’ (РГЗ)
	шибигузовић ‘потомак шибигуза’ (РК), ‘потомак шибигуза, оних који су кажњавани шибањем по туру’ (РГЗ)

4. д. Бескарактерне особе и оне које су склоне улизивању и потказивању именоване су атрибутивним именицама: *серигуз* фиг. ‘неуредна, некарактерна мушка особа, нико и ништа’ (РГЗ); *гузолиз* и *гузолизац* ‘улизица, удворица, пузавац’ (ЛП), *лизогуз* погрд. ‘удворица, улизица’ (ЛП); ‘улизица’ (РТГ2); *шаӣӣигуз* ‘потказивач’ (РГЗ), у којем се укршта агентивно и атрибутивно значење.

Домен КАРАКТЕРА	**Деривати и њихова значења**
‘бескарактеран’	*гузолиз* в. гузолизац (ЛП)
	гузолизац ‘улизица, удворица, пузавац’ (ЛП)
	лизогуз погрд. ‘удворица, улизица’ (ЛП); ‘улизица’ (РТГ2)
	шаӣӣигуз ‘потказивач’ (РГЗ)
	серигуз фиг. ‘неуредна, некарактерна мушка особа, нико и ништа’ (РГЗ)

4. ђ. Пакосна особа именује се лексемом *ӣрчигуз*, и то значење се остварује као секундарно: 1. ‘отровни инсект, шкорпија’; 2. ‘ситна и злочеста, отровна особа’ (РГЗ). [220]

4. е. И уображена особа именује се сличним сложеницама: *ӣрчлогуза* вулг. в. прчла ‘жена која се прави важна’ (РГЈС) и *ӣрчогуз* вулг. ‘мушкарац који се прави важан’ (РГЈС).

Домен КАРАКТЕРА	**Деривати и њихова значења**
‘уображен’	*ӣрчлогуза* вулг. в. прчла ‘жена која се прави важна’ (РГЈС)
	ӣрчогуз вулг. ‘мушкарац који се прави важан’ (РГЈС)

[220] У првом делу сложенице се налази лексема *ӣрчиӣ се* 1. ‘љутити се, подизати нос у љутњи’ 2. ‘истицати се, понашати се набусито, јуначити се, постављати се у борбени положај’ (РГЗ).

4. ж. Особа која је плашљива именује се атрибутивним сложеницама: *ст̄рашигуз* вулг. ‘плашљивац’ (РГЈС), *ст̄рашигуза* вулг. ‘плашљивица’ (РГЈС), *ст̄рашигузла* вулг. в. страшигуза (РГЈС); *п̄олигуз* ‘плашљивац, кукавица’ (РК); ‘кукавица, плашљивац, јадов, особа која се „полива у гаће“ од страха’ (РГЗ); *фучигуз* ‘кукавица, страшљивац’ (РК).

Домен КАРАКТЕРА	**Деривати и њихова значења**
‘плашљив’	*ст̄рашигуз* вулг. ‘плашљивац’ (РГЈС)
	ст̄рашигуза вулг. ‘плашљивица’ (РГЈС)
	ст̄рашигузла вулг. в. страшигуза (РГЈС)
	п̄олигуз ‘плашљивац, кукавица’ (РК); ‘кукавица, плашљивац, јадов, особа која се „полива у гаће“ од страха’ (РГЗ)
	фучигуз ‘кукавица, страшљивац’ (РК)

4. и. Однос према раду представља важну мотивациону базу за деривацију атрибутивних именица којима се именује лења особа, нерадник.[221] Поједини вишезначни деривати имају у својој семантичкој структури и ово значење: *гузут̄ла* м. и ж. ‘чељаде са дебелом стражњицом, уз то неспретно, тешко покретно, лењо’ (РК-МД); *гузоња* 2. прен. ‘дебео човек, често нерадник, готован’ (РСГВ), *дебелогуза* у подругљивом смислу каже се женском пуначком чељадету које радо иде у госте, а не одликује се вредноћом (РК-МД); *свиригуз* 2. ‘блебетало, трчкарало, нерадник, распикућа’ (РГЗ); *мрдогузица* 2. ‘особа која избегава обавезе’ (РТГ2).

У дијалекатској грађи забележени су и деривати којима се квалификује човек са овог аспекта и којима је то једино значење: *огузувач* пеј. ‘човек који се повлачи кад наиђу тешкоће, који одлаже послове’ (РГЈС) и *огужач* пеј. ‘човек који одуговлачи (отеже)’ (РТГ2); *ласногуз* ‘онај који се много не оптерећује радом’ (ЛП); *лужогуз* ‘нерадник, бадаваџија’ (ЛП); *лувт̄игуз* ‘луфтигуз, нерадник, бадаваџија’ (ЛП), *луфт̄игуз* ‘онај који не ради ништа, лезилебовић, нерадник, скитница, беспосличар’ (РГЗ); *лит̄игуз* ‘лијенштина, нерадник, лезилебовић’; уп. луфтигуз (РГЗ). Са другачијом квалификацијом али у истом семантичком домену је и лексема *т̄рчигуз* ‘онај

[221] „За представљање пасивног односа човека према раду српски језик има далеко више лексема и фразема него за означавање његовог активног односа и с тим у вези његове особине радиности и марљивости“ (Ружић 2008: 314).

који ради на брзину’ (ЛП). Супстантивизацијом су настале атрибутивне именице *млинтогуз* ‘онај који је тром, лијен, без чврстине’ (ЛП) и *млинтогуза* ‘она која је лијена, трома, млитава’ (ЛП); *мртвогуз* ‘онај који је лијенчина, мртвуљав’ (ЛП) и *мртвогуза* ‘она која је лијена, нерадна, трома’ (ЛП). Сви ови деривати настали су углавном супстантивизацијом, а само два (*огузувач*, *огужач*) префиксално-суфиксалном деривацијом.

Домен КАРАКТЕРА	**Деривати и њихова значења**
‘однос према раду’	*гузоња* 2. прен. ‘дебео човек, често нерадник, готован’ (РСГВ)
	огузувач пеј. ‘човек који се повлачи кад наиђу тешкоће, који одлаже послове’ (РГЈС)
	огужач пеј. ‘човек који одуговлачи (отеже)’ (РТГ2)
	ласногуз ‘онај који се много не оптерећује радом’ (ЛП)
	лужогуз ‘нерадник, бадаваџија’ (ЛП)
	млинтогуз ‘онај који је тром, лијен, без чврстине’ (ЛП)
	млинтогуза ‘она која је лијена, трома, млитава’ (ЛП)
	мртвогуз ‘онај који је лијенчина, мртвуљав’ (ЛП)
	мртвогуза ‘она која је лијена, нерадна, трома’ (ЛП)
	лувтигуз ‘луфтигуз, нерадник, бадаваџија’ (ЛП)
	луфтигуз ‘онај који не ради ништа, лезилебовић, нерадник, скитница, беспосличар’ (РГЗ)
	лиштигуз ‘лијенштина, нерадник, лезилебовић’; уп. луфтигуз (РГЗ)
	трчигуз ‘онај који ради на брзину’ (ЛП)

4. ј. Углавном немирна и живахна деца именована су сложеницама у којима се глаголском компонентом маркира ово значење: *вртигуз* ‘немирна особа која много кокетира’ (РГГ); ‘нестално, немирно мушко дијете’ (РГЗ), *вртогузиле* ‘живахна девојчица’ (РТГ2), *мрдогузица* 1. ‘врцкава особа (живахна и немирна)’ (РГГ).

Домен КАРАКТЕРА	**Деривати и њихова значења**
‘немиран’	*врт̄игуз* ‘немирна особа која много кокетира’ (РГГ); ‘нестално, немирно мушко дијете’ (РГЗ)
	врт̄игуза ‘дјевојчица несталне природе, немирна дјевојчица, женска особа изазовног понашања’ (РГЗ)
	врт̄огузиле ‘живахна девојчица’ (РТГ2)
	мрдогузица 1. ‘врцкава особа (живахна и немирна)’ (РГГ)

4. к. Са позитивном конотацијом јавља се лексема *т̄рт̄игуз* ‘онај који трпи, који је стрпљив’ (ЛП).

5) И на крају, домену интелекта припада дериват *гузица*, али у својој секундарној реализацији насталој семантичком деривацијом под утицајем метафоре у садејству са синегдохом 2. фиг. б. ‘особа која је глупа’ (РГЗ).

б. Тртица

Корен *т̄рт̄*- налази се у анатомском термину *т̄рт̄ица*,[222] који примарно означава ‘задњи део тела перади и птица, који чине закржљали репни пршљенови, на коме расте перје’, али и ‘задњи, доњи део кичме код човека uropygium, coccyx’ (РМС). Са овим кореном (и ретко са *т̄рћ*-) у РМС забележено је неколико персоналних атрибутивних именица.[223] То су деривати првог степена изведени суфиксима -*о*, -*ов*, -*оња*: *т̄рт̄о* пејс. ‘дебео и незграпан човек (обично са великом, дебелом задњицом); клипан, шмокљан, суклата’ (РМС), *т̄рт̄ов* пејс. ‘дебео и незграпан човек (обично са великом, дебелом задњицом); клипан, шмокљан, суклата’ (РМС) и *т̄рт̄оња* ‘трто(в)’.

Персоналне атрибутивне именице с мотивном основом *т̄рт̄*- садрже различите компоненте значења на основу којих се могу разврстати у појмовне домене. На првом месту то је ‘изглед’ денотата с обзиром на величину и истурен положај стражњице: *т̄рт̄а* пејс. ‘мушкарац с израженом

[222] У дијалектима ова лексема има и друге творбене суфиксе (-*ка* или -*њак*), али и другачије, обично експресивно значење, *т̄рт̄ка* експр. ‘задњица, стражњица’ (РГЈК), *т̄рт̄њак* в. ‘прдало, дупе, чмар’ (РТГ2).

[223] Основа ове лексеме налази се у терминологизованим јединицама, међу којима се издвајају: (а) зоолошки: *т̄рт̄ак* покр. в. царић ‘мала птица певачица из пор. грмуша, Troglodytes troglodytes’, *т̄рт̄ењак* в. тртица ‘врста инсекта, Coprophilus’, *т̄рт̄ица*. ‘врста инсекта, Coprophilus’, *т̄рћка* ‘лиска’ (б) ботанички: *т̄рт̄иче* ‘црвено смиље, Gomphrena globosa’, (в) анатомски: *т̄рт̄ичњача* ‘тртична кост oscoccygis (coccygeum)’.

стражњицом’ (РТГ2), *тр̄тна* пеј. ‘жена са развијеном стражњицом’ (РСК); пеј. ‘дебелогуза жена’ (РТГ2), *тр̄тла* погрд. ‘женска особа са великом истуреном задњицом’ (РГЈК), *тр̄тља* погрд. ‘онај који има велику и истурену задњицу’ (РГЈК), *тр̄тоња* ауг. и пеј. од тртља (РГЈК); пеј. ‘дебељко, човек који има развијену стражњицу’ (РСК). У првостепеној деривацији ових јединица, потврђених у народним говорима, учествују суфикси *-а*, *-ља*, *-оња* код именица мушког рода, а код именица женског рода *-на* и *-ла*.

Овим дериватима се именује човек и на основу изгледа у целини, при чему је доминантна компонента ‘дебео’: *тр̄та* подсмешљива реч, ‘дебељко’ (РК-МД),[224] *тр̄то* пеј. ‘дебео и незграпан човек (обично са великом, дебелом задњицом); клипан, шмокљан, суклата’ (РМС), *тр̄тов* пеј. ‘трто’ (РМС), *тр̄тоња* уп. трта, подсмешљива реч, ‘дебељко’ (РК-МД); пеј. ‘дебељко, човек који има развијену стражњицу’ (РСК); ‘трто(в)’ (РМС). Уочљиво је да изостаје номинација човека на основу компоненте ‘мршав’, али је посведочен дериват с компонентом ‘ситан’ изведен суфиксом *-ичка* – *тр̄тичка* фиг. и пеј. ‘сићушна женска особа’ (РСК).

Деривација атрибутивних именица с основом *тр̄т-*, које припадају домену карактера, и то на основу односа према раду, представља потпуно периферну појаву. У дијалекатској грађи је забележен само један такав пример, дериват првог степена изведен суфиксом *-ичко*: *тр̄тичко* ‘онај који је последњи у каквом послу, који се налази на крају’ (ЛП).

Домен	**Деривати и њихова значења**
ИЗГЛЕД	*тр̄та* пеј. ‘мушкарац с израженом стражњицом’ (РТГ2); подсмешљива реч, ‘дебељко’ (РК-МД)
	тр̄тна пеј. ‘жена са развијеном стражњицом’ (РСК); пеј. ‘дебелогуза жена’ (РТГ2)
	тр̄тла погрд. ‘женска особа са великом истуреном задњицом’ (РГЈК) *тр̄тља* погрд. ‘онај који има велику и истурену задњицу’ (РГЈК)
	тр̄тоња ауг. и пеј. од тртља (РГЈК); пеј. ‘дебељко, човек који има развијену стражњицу’ (РСК); уп. трта, подсмешљива реч, ‘дебељко’ (РК-МД); ‘трто(в)’ (РМС)

[224] У овом говору је забележен и придев с истим кореном *тр̄тав* подругљива реч ‘који има развијену стражњицу, дебео’ који говори о примарном значењу саме атрибутивне именице (РК-МД).

ИЗГЛЕД	*тр̄то* пејс. ‘дебео и незграпан човек (обично са великом, дебелом задњицом); клипан, шмокљан, суклата’ (РМС)
	тр̄тов пејс. ‘дебео и незграпан човек (обично са великом, дебелом задњицом); клипан, шмокљан, суклата’ (РМС)
	тр̄тичка фиг. и пејс. ‘сићушна женска особа’ (РСК)
КАРАКТЕР	*тр̄тичко* ‘онај који је последњи у каквом послу, који се налази на крају’ (ЛП)

в. Шупак и пркно

Лексема *шӯпак* окарактерисана је као вулгарна с примарним значењем ‘отвор на крају дебелог црева’, али и ‘задњица, стражњица’ (РМС). Од ове лексеме је првостепеном деривацијом добијена персонална атрибутивна именица са суфиксома *-ара – шӯпкара* ‘пуначка млађа женска особа’ (ЛП), која припада домену ‘физичког изгледа’.

Лексема *п̄ркно* је соматизам са значењем ‘стражњица, задњица’ (РМС). Њен ареал, како показује дијалекатска грађа, везан за југозападне српске говоре. Она у (РГЗ) има два значења, примарно 1. ‘чмар; задњица’ и секундарно 2. фиг. ‘особа лошег карактера’.

Персоналне атрибутивне именице имају две главне значењске компоненте – изгледа и карактера денотата. Добијене су првостепеном деривацијом суфиксима *-а, -ача* и *-јача*: *п̄ркна* ‘жена велике задњице; халапљива жена’ (РГЗ), *п̄ркнача* ‘жена широких кукова, крупна женска особа; халапљива жена’ (РГЗ) и *п̄ркњача* ‘жена велике задњице, гојазна жена; халапљива жена’(РГЗ). Слагањем по моделу императивних сложеница настала је атрибутивна именица *мећип̄ркна* ‘она која је халапљива, прождрљива, која само за себе граби’ (ЛП).

Домен	**Деривати и њихова значења**
ИЗГЛЕД	*шӯпкара* ‘пуначка млађа женска особа’ (ЛП)
	п̄ркна ‘жена велике задњице’ (РГЗ)
	п̄ркнача ‘жена широких кукова, крупна женска особа’ (РГЗ)
	п̄ркњача ‘жена велике задњице, гојазна жена; халапљива жена’ (РГЗ)

КАРАКТЕР	*међипркна* ‘она која је халапљива, прождрљива, која само за себе граби’ (ЛП)
	пркна ‘халапљива жена’ (РГЗ)
	пркнача ‘халапљива жена’ (РГЗ)
	пркњача ‘халапљива жена’ (РГЗ)

г. Реп

Лексема *реп* је вишезначна, а за нашу анализу, поред основног значења 1.а. ‘израштај (обично дужи) на задњем делу тела сисара као продужетак кичме’, важна је и секундарна реализација 4.б. ‘личност, особа мање вредности у некој групи, колективу, споредна личност’. Ово значење се развило под утицајем метафоричне асоцијације засноване на сличности по позицији именованог животињског дела тела и човека чији је друштвени статус маргинализован. Наиме, периферни положај дела тела (животиња) преноси се на статус и понашање денотата именованог атрибутивном именицом.

Лексемом *реп* мотивисана је богата деривација персоналних атрибутивних именица, које се према свом значењу уклапају у различите појмовне домена. У појединим дериватима заступљена је коегзистенција више домена. Тако именица *репоња* припада домену интелекта *репоња* (погрд.) ‘глупак’ (РНГЦР), домену карактера на основу значења ‘мушкарац лошега гласа са разним пороцима’ (РГГ), домену физичког изгледа 1.б. празн. ‘човек (који се родио) с репом’ (РМС) и егзистенцијалном домену 2. ‘сиромах, одрпанац; бедник, слабић’ (РМС).[225]

Једну групу деривата чине атрибутивне именице које припадају домену карактера и које су настале различитим творбеним процесима: *репач* ‘човек који никад не мирује, кога не држи место скитница’ (РК), *репача* ‘скитара’ (РК), *репара* ‘жена са разним привјесцима и пороцима’ (РГГ). Ове именице су добијене првостепеном деривацијом суфиксима -*ач*, -*ача*, -*ара*. Од основе сложеног квалитативног придева изведен је дериват *мрптворепаљ* ‘онај који се вуче кад што ради, љенчуга’ (ЛП), а супстантивизацијом су настале атрибутивне именице: *црворепа* ‘онај који је лако увредљив, раздражљив, пргав’ (ЛП), *црворепа* ‘она која је осјетљива, раздражљива’ (ЛП).

Слагањем је настала атрибутивна именица *врпирепа* ‘немирна особа која много кокетира’ (РГГ) по моделу императивне сложенице: Го + Ио + ø.

[225] Прва номинациона реализација лексеме *репоња* гласи 1.а. ‘онај који има реп; репата животиња (обично пас, вук)’, а примарним значењем обухваћена је реализација в. нар. ‘ђаво’.

Другу групу чине деривати који припадају домену физичког изгледа човека: *репул'а* 'неуредна жена' (РК), *суворе̄п* 'онај који је мршав' (ЛП), *криворе̄п* (пејор.) 'мушка особа која храмље' (РГЗ), *куре̄п* 'висок и нескладно грађен мушкарац' (РГЗ).[226] Поред суфиксала *репул'а*, остале јединице у овој групи настале су супстантивизацијом.

У егзистенцијални домен (према материјалном стању) уклапају се деривати: *репоња* 2. 'сиромах, одрпанац; бедник, слабић' (РМС), *репач* пок. в. репоња (2) (РМС); *голоре̄п* 'оскудно обучен човек, сиромашак' (РК), *голоре̄па* 'оскудно одевена жена' (РК). Са деривацоног становишта и ове су јединице суфиксали и супстантивизирани квалитативни придеви.

Укупно посматрано, већина атрибутивних именица с мотивном речју *ре̄п* настала је првостепеном деривацијом помоћу различитих суфикса: *-ач*, *-оња* (*ре̄пач*, *ре̄поња*) код именица мушког рода; *-ара*, *-ача*, *-уља* (*ре̄пара*, *ре̄пача*, *ре̄пуља*) у деривацији фемининума. У акту секундарне деривације с основом сложеног придева учествује и суфикс *-аљ* (*мрт̄ворепаљ*), али и конверзија, тј. поименичавање придева: *голоре̄п, голоре̄па, црворе̄п*, *цворе̄па*, *врт̄ире̄п*, *суворе̄п*, *криворе̄п*, *куре̄п*. Први део сложеница чине именице *црв* и *кур*; придеви *гол, крив, мрт̄ав* и *сув* и глаголски облик *врт̄и*.

Домен	**Деривати и њихова значења**
ИНТЕЛЕКТ И КАРАКТЕР ИЗГЛЕД И ЕГЗИСТЕНЦИЈА	*репоња* погрд. 'глупак' (РНГЦР); 'мушкарац лошега гласа са разним пороцима' (РГГ); 1.б. празн. 'човек (који се родио) с репом' (РМС); 2. 'сиромах, одрпанац; бедник, слабић' (РМС)
КАРАКТЕР	*ре̄пач* 'човек који никад не мирује, кога не држи место скитница' (РК)
	ре̄пача 'скитара' (РК)
	ре̄пара 'жена са разним привјесцима и пороцима' (РГГ)
	мрт̄ворепаљ 'онај који се вуче кад што ради, љенчуга' (ЛП)
	црворе̄п 'онај који је лако увредљив, раздражљив, пргав' (ЛП)

[226] У РСАНУ ова лексема је обележена као покрајинска и погрдна, а значење је унеколико изнијансираније'висок, мршав, обично неумешан и лењ човек' од онога у нашој грађи 'висок и нескладно грађен мушкарац' (РГЗ). Такође, она је мотивна реч у неколико персонални атрибутивних именица: *куре̄пица* ж (м), *куре̄пница* ж (м) и *куре̄поња* м в. куреп (РСАНУ).

КАРАКТЕР	*црворепа* ‘она која је осјетљива, раздражљива’ (ЛП)
ИЗГЛЕД	*репул’а* ‘неуредна жена’ (РК)
	суворе̄п ‘онај који је мршав’ (ЛП)
	куре̄п ‘висок и нескладно грађен мушкарац’ (РГЗ)
ЕГЗИСТЕНЦИЈА	*репач* покр. в. репоња (РМС)
	голоре̄п ‘оскудно обучен човек, сиромашак’ (РК)
	голорепа ‘оскудно одевена жена’ (РК)
КРЕТАЊЕ	*криворе̄п* пеј. ‘мушка особа која храмље’ (РГЗ)

1.10. Нога[227] и крак

Лексема *нога* је вишезначна, а само је примарно значење ‘крајњи доњи део тела човека или животиње (од бока наниже) који служи за ходање’ ушло у мотивациону базу персоналних атрибутивних именица. Ова лексема има веома богату деривацију.[228] Сложено-суфиксалном творбом с основом броја на првом сложеничком месту и уз учешће суфикса -(*а*)*ц* и -*ник* настале су лексеме *двоножац* и *двоножник* ‘биће које има две ноге, које хода на две ноге’ (СДР1). Конверзијом је настала атрибутивна именица *белонога* (бјелонога) 1. ‘женска особа или животиња белих ногу’ (СДР1) и са потврдом у дијалекатској грађи ‘женско чељаде које има беле ноге’ (РК-МД). У значење ових деривата преноси се имплицитна компонента броја и изгледа мотивног појма (боја). Све оне стога припадају домену физичког изгледа човека.

У народним говорима богат је инвентар персоналних атрибутивних именица у чијим је семантичким садржајима заступљена компонента ‘изгледа’, и то на основу:

а) положаја и облика ногу: *кривоногаљ* ‘онај који има криве ноге’ (ЛП) и *кривоногиле* ‘човјек који је кривих ногу’ (РГЗ). Ови деривати су мотивисани сложеним квалитативним придевом *кривоног* и изведени суфиксима -*аљ* односно -*иле*.

б) дужине ногу: *ӣушконога* ‘она која има дугачке ноге’ (ЛП) и *ӣушконогаљ* ‘онај који има велике, дугачке ноге’ (ЛП), *ћевоногаљ* ‘онај који је дугоног’ (ЛП),[229] *чукљоног* ‘онај који има дугачке ноге, дугоног’ (ЛП) и

[227] У СДР (2003: 209–217) грађу за ово семантичко поље обрадио је Бојан Крсмановић.

[228] Углавном су то термини везани: (а) за животиње, (б) за биљке, (в) за делове тела, (г) за одевање и (д) за спорт.

[229] Први део сложенице је мотивисан и соматизмом *ћевњак* ‘гњат, голијен’ (ЛП).

чукљонога ‘она која је дугих ногу’ (ЛП), *чукљоногаљ* ‘онај који има дугачке ноге’ (ЛП), *шт̄ркљоногаљ* ‘онај који је врло дугачких ногу дугоног’ (ЛП).[230] Са деривационог становишта атрибутивне именице у овој групи настале су сложено-суфиксалном творбом уз учешће суфикса -*а* или -*аљ* по моделу Ио + о + Ио + -а/-аљ (*п̄ушконога*, *п̄ушконогаљ*, *ћевоногаљ*, *чукљонога*, *чукљоногаљ*) или, сасвим ретко, по моделу По + о + Ио + -аљ (*шт̄ркљоногаљ*).

в) дебљине ногу: *чап̄роногаљ* ‘онај који је у ногама мршав’ (ЛП), грађен по моделу Ио + о + Ио + -аљ.

Домену карактера на основу свог значења припадају атрибутивне именице *ногоширка* пеј. ‘курва, дроца’ (РТГ2) и *дилинога* ‘ветропираста женска особа’ (РК).[231] Обе именице настале су сложено-суфиксалном творбом, прва по моделу Ио + о + Го + -ка, а друга – Го + и + И.

У народним говорима лексема *крак* функционише као контекстуални синоним лексеми *нога*, и она има функцију мотивне речи у творби атрибутивних именица. Једино је именица *кракла* ‘дугонога, краката женска особа’ (РГЈК), настала првостепеном деривацијом (Ио + -ла) и *шкракла* ‘она која је краката’ (РГЈС),[232] а све остале су сложенице.[233] На првом сложеничком месту налази се основа придева *го*, а на другом осамостаљени лексикализовани облици. Атрибутивно својство произилази из удруженог семантичког садржаја обеју саставница: *голокракла* ир. ‘женска особа обнажених ногу знатно изнад колена’ (РГЈК), *голокракличе* хип. ‘голокрако дете’ (РГЈК), *голокракоња* ‘онај који је голокрак’ (РГЈК).

Компонента која носи информацију о начину на који се човек креће, такође има значајан семантичко-деривациони потенцијал у творби персоналних атрибутивних именица. Оне су мотивисане придевом *крив* и изведене суфиксима -*оња* или -*от̄а* у дериватима *кривоња* пејор. ‘човјек који храмље’ (РГЗ) и *кривот̄а* пејор. ‘човјек који храмље’ (РГЗ). Посведочени су и другостепени именички деривати с основом придева који је мотивисан глаголом, и то глаголом чија се концептуална вредност може схватити као особина или својство. У овим се дериватима укршта агентивност и атрибутивност. С основом глагола *гегат̄и се* преко придева *гегав* и суфиксима -(*а*)*ц*,

[230] У основи овог деривата налази се сложен квалитативни придев *шт̄ркљоног* у чијој је структури на првом месту придев *шт̄рк* ‘који је дугачких, великих ногу’ (ЛП).

[231] Мотивну основу бисмо могли довести у везу са глаголом *диликнут̄ -нем* св. ‘истерати, изјурити’ (РК).

[232] У (РГЈС) корен *шкрак/шкрок* се јавља и у следећим лексемама *шкракав* ‘кракат’, *шкрокнем* ‘коракнем’.

[233] У југоисточним српским говорима лексема *крак* се користи у пејоративном значењу ‘нога’ (РГЈК), а у бугарском је она део стандарда и многих народних говора (Б–СР).

-*ло* и -*ка* изведени су: *гегавац* ‘онај који се гега’ и *гегавка* ‘она која се гега’, а као директна изведеница *гегало* с истим значењем. Глагол *ћопати* ‘вући ногу, храмати’ мотивисао је творбу хипокористика са суфиксом -*а* односно -*о*: *ћопа* и *ћопо* ‘онај који је хром’ (РМС, РГГ)[234]. У дијалекатској грађи забележени су и првостепени деривати изведени суфиксима -*на* и -*ча*: *ћопна* ‘жена која храмље’ (РСК) или -*ча ћопча* ‘онај који храмље’ (РСК); погрд. ‘ћопавко, хромац, богаљ’ (РНГЦР). Придев *ћопав* у основи је другостепених деривата изведених суфиксом -(*а*)*ц*, -*ко* и -*ица*: *ћопавац*, *ћопавко* ‘ћопава мушка особа или онај који ћопа’ и *ћопавица* ‘ћопава женска особа или она која ћопа’.[235] Са истом концептуалном вредношћу су и атрибутивне именице у чијим су основама придеви: *хром* ‘који има болесну, укочену, повређену или крађу ногу и зато храма’ у *хромац* и *хромица* ‘хрома мушка односно женска особа’; *шантав* у дериватима *шантавац*, хипокористик и пејоратив *шантавко* и фемининум *шантавица* ‘шантава мушка, односно женска особа’; *шепав* ‘који шепа, који има укрућену или крађу једну ногу, шантав, ћопав’ у именицама *шепавац* и *шепавица* ‘мушка, односно женска особа која шепа’ (РМС). Поред ових атрибутивних именица, у народним говорима постоје и облици изведени суфиксима -*о* у *шево* ‘онај који шева, храмље’ (РГГ) или -*оња* у *клецоња* човек који, махом услед старости или болести, поклецује при ходању (РТГ2). Оба деривата настала су по моделу Го + суфикс.

Атрибутивне именице мотивисане лексемом *нога* и њеним контекстуалним синонимима углавном концептуализују човека на основу физичког изгледа. Домен карактера представља периферну појаву. Деривати који припадају домену кретања, иако веома бројни, у функцији номинације човека, нису мотивисани лексемом *нога*, него су с њом у семантичкој вези.

Домен	**Деривати и њихова значења**
ИЗГЛЕД	*двоножац* ‘биће које има две ноге, које хода на две ноге’ (СДР1)
	двоножник в. двоножац (СДР1)
	белонога (бјелонога) 1. ‘женска особа или животиња белих ногу’; 2. трем. бот.‘ сапуника, сапун-трава’ (СДР1); ‘женско чељаде које има беле ноге’ (РК-МД)

[234] *Ћопо* је и надимак (РГГ).

[235] Коректно је лексеме *ћопавац* и *ћопавица* дефинисати на следећи начин: мушка, односно женска особа која вуче ногу док хода.

ИЗГЛЕД	*кривоногаљ* ‘онај који има криве ноге’ (ЛП)
	кривоногиле ‘човјек који је кривих ногу’ (РГЗ)
	ӣушконога ‘она која има дугачке ноге’ (ЛП)
	ӣушконогаљ ‘онај који има велике, дугачке ноге’ (ЛП)
	ћевоногаљ ‘онај који је дугоног’ (ЛП)
	чукљоног ‘онај који има дугачке ноге, дугоног’ (ЛП)
	чукљонога ‘она која је дугих ногу’ (ЛП)
	чукљоногаљ ‘онај који има дугачке ноге’ (ЛП)
	шӣркљоногаљ в. штркљан ‘онај који је врло дугачких ногу, дугоног’ (ЛП)
	чаӣроногаљ ‘онај који је у ногама мршав’ (ЛП)
	кракла ‘дугонога, краката женска особа’ (РГЈК)
	шкракла ‘она која је краката’ (РГЈС)
	голокракла ир. ‘женска особа обнажених ногу знатно изнад колена’ (РГЈК)
	голокракличе хип. ‘голокрако дете’ (РГЈК)
	голокракоња ‘онај који је голокрак’ (РГЈК)
КАРАКТЕР	*ногоширка* пеј. ‘курва, дроца’ (РТГ2)
	дилинога ‘ветропираста женска особа’ (РК)

а. Патра

Овој групи припадају атрибутивне именице мотивисане придевом *ӣаӣрав* ‘који има криве ноге, који је кљакав’ (ТДР), покр. (лебански крај, Врање) ‘хром, шепав; кривоног’ (РСАНУ). Придев је изведен од покрајинске (Власотинце) погрдне речи *ӣаӣра* ‘нога’ која се налази у основи деривата изведеног суфиксом *-оња – ӣаӣроња* пеј. ‘ћопавко’ (РТГ2).

Другостепени деривати изведени су по моделу По + суфикс (-[*а*]*ц*, *-ко*, *-шӣина* код именица с мушком особом као денотатом и суфиксом *-ица* код фемининума): *ӣаӣравац*, *ӣаӣравко*, *ӣаӣравшӣина* пеј. 1. ‘кривоног човек’; пеј. 2. ‘неспретњак’ (РТГ2); *ӣаӣравица* 1. ‘кривонога жена’; 2. ‘неспретњакиња’ (РТГ2).

Домен	Деривати и њихова значења
ИЗГЛЕД	*пашроња* пеј. ‘ћопавко’ (РТГ2)
	пашравац пеј. 1. ‘кривоног човек’; пеј. 2. ‘неспретњак’ (РТГ2)
	пашравко в. патравац (РТГ2)
	пашравшина в. патравац (РТГ2)
	пашравица 1. ‘кривонога жена’; 2. ‘неспретњакиња’ (РТГ2)

б. Табан[236]

Лексема *шабан* има два терминолошка значења – прво је анатомско ‘доња страна стопала, потплат’, а друго је са значењем мере ‘дужина стопала као мера за дужину’ (РМС). Од примарног значења деривиране су две атрибутивне именице (*шабанлија* и *дусшабанлија*) са истим значењем ‘онај који има равне табане’ (РГЈК), при чему је у другој оно експлицирано турским придевом *дус* (*düz* ‘раван’).

Домен	Деривати и њихова значења
ТЕЛЕСНА МАНА	*шабанлија* ‘онај који има равне табане’ (РГЈК)
	дусшабанлија ‘онај који је равних стопала [тур. düz ‘раван’+ taban]’ (TSHJ)

в. Пета[237]

Соматизам *пешa*, поред основног анатомског значења ‘задњи део стопала’ има и неколико терминолошких и пренесених реализација У свом основном значењу она је послужила као мотивациона база за само две персоналне атрибутивне именице настале првостепеном деривацијом помоћу честих суфикса *-ара* и *-оња* са експресивним значењем: *пешара* ‘жена која хода боса испуцалих пета’ (РГГ), *пешоња* ‘онај који хода бос испуцалих пета’ (РГГ). Главна значењска компонента је изглед мотивног појма.

[236] У СДР (2003: 307–308) грађу за ово семантичко-деривационо гнездо обрадио је Бојан Крсмановић.

[237] У СДР (2003: 246–247) грађу за ово семантичко-деривационо гнездо обрадио је Бојан Крсмановић.

Домен	Деривати и њихова значења
ИЗГЛЕД	*ӣеӣара* ‘жена која хода боса испуцалих пета’ (РГГ)
	ӣеӣоња ‘онај који хода бос испуцалих пета’ (РГГ)

г. Кост[238] и џога

Примарно значење лексеме *кос̄т* ‘један од тврдих делова тела човечјег и животиња кичмењака’ садржи поред архисеме која је сврстава у домен соматизама и диференцијалну сему квалитативног типа – тврд. Њена секундарна значења настала су метонимијским преносом 2. мн. а. ‘тело (обично измршавело)’; б. ‘посмртни остаци, леш’. 3. ‘очњаци, кљове неких животиња (најчешће слонова) од којих се израђују разни предмети’. 4. ‘костур (3)’, а метонимија у садејству с метафором налази се у значењу 5. ‘порекло, род по крви’.

Атрибутивне именице представљају деривате другога степена и у њиховој основи се налази квалитативни придев *кошӣуњав*, изведен суфиком *-уњав*. Мотивни придев *кошӣуњав* у дериват уноси примарно значење ‘кошчат, јаких костију’(РСЈ). Дериват је изведен суфиксом -(*а*)*ц*. Са истом појмовном вредношћу реализована је и једнозначна лексема *кошӣуњавко*, у чијој је структури суфикс *-ко* и моционо образовање са квалификатором покр. *кошӣуњавица* ‘коштуњава женска особа’ изведено суфиксом *-ица*. Сложени квалитатвни придев *кос̄тоболан* ‘који болује од костобоље’ налази се у основи атрибутивне именице *кос̄тоболник* ‘човек који болује од костобоље’. Дериват је изведен суфиксом *-ик*.

У народним говорима са основом мотивне именице *џога* деривирана је именица *џоглан*, у којој је суфикс *-лан* 1. ‘велика кост, обично бутна’; 2. ‘човек који се дохватио било какве власти’. Секундарно атрибутивно значење индуковано је метафоричном асоцијацијом која је заснована на компонети величине.

Домен	Деривати и њихова значења
ИЗГЛЕД	*кошӣуњавац* 1. тврд орах; 2. експр. ‘коштуњав човек’ (СДР1)
	кошӣуњавко ‘коштуњав, мршав човек’ (СДР1)
	кошӣуњавица ‘коштуњава женска особа’ (СДР1)
	кос̄тоболник ‘човек који болује од костобоље’ (СДР1)

[238] Семантичко-деривационо гнездо с мотивном речју *кос̄т* обрадила је Гордана Штасни (СДР 2003: 172–181).

СТАТУС	*џоглан* 1. ‘велика кост, обично бутна’; 2. ‘човек који се дохватио било какве власти’ (РК)

Атрибутивне именице мотивисане лексемом *кости* припадају домену физичког изгледа човека, и то мршавог.

III. ДИСТРИБУЦИЈА ПЕРСОНАЛНИХ АТРИБУТИВНИХ ИМЕНИЦА ПО ПОЈМОВНИМ ДОМЕНИМА

1. Домен физичког изгледа

Доменом физичког изгледа обухваћене су јединице чија је заједничка архисема ‘особа’ и њој најближа идентификациона сема ‘спољшња особина’ или ‘особина неког дела тела’. Денотативне семе нижег хијерархијског нивоа организују јединице у подгрупе и мање парадигме чије се заједничке карактеристике испољавају на когнитивно-мотивационом плану функционисања (Ристић 2004: 88).

Домен физичког изгледа човека обухвата највећи број деривата – 359 (око 49%). Овај се концепт остварује као прототипичан у посматраној семантичко-деривационој парадигими. Наиме, изглед одређеног дела тела и именовање човека посредством његовог назива у најближој је логичкој, али и асоцијативној вези с човеком, те се отуда и семантички принцип заснован на односу део–целина показује као владајући у номинацији човека под утицајем мотивног соматског појма.[239] Овај појмовни домен се концептуализује под утицајем различитих семантичких компонената које се преносе из полазног (соматизам) у циљни домен (човек). Стога се у оквиру овог домена диференцирају различити поддомени у зависности од мотивне сементичке компоненте. Домен физичког изгледа обухвата десет поддомена.

[239] Под именицом којом је означена целина може се подразумевати носилац неког својства, односно неке карактеристичне појединости, обично (али не и обавезно) са регуларним морфолошким обележјем субјекта реченице (*он* у примеру *он је широк у раменима*, али и *он* у *његове очи су плаве* и сл.). У овом случају појави А се приписује она особина која је својствена њеном интегралном делу Б, па се особина која припада делу Б преноси на целину А, објашњава М. Ивић (2008: 279–282).

У оквиру појединих поддомена формирају се још ужи лексички скупови, што је условљено семантичким садржајем компоненте која се преноси из мотивног соматског појма. Тако, на пример, поддомен који се формализује као ОНАЈ КОЈИ ИМА ПРЕДИМЕНЗИОНИРАНИ X (X = МОТИВНА РЕЧ) обухвата деривате с компонентом ‘велики’, ‘дебео’, ‘широк’, ‘висок’, ‘крупан’, ‘разијен’ и сл.

Типологија трансформационих модела заснована је на предикатима (*има* или *је*) који успостављају релацију између именованог денотата и мотивног соматизма, праћеног најчешће квалификативним детерминаторима и (факултативно) интензификаторима.[240] Парафразе типа *носоња → онај који је носаш* / *који је са великим носем* / *који је великог носа* у суштини се могу свести на примарни модел *носоња → онај који има* (*веома*) *велики нос*. Све остале трансформације последица су различитих лексикографских интерпретација. А оне су могуће због тога што се концепт квалификације (што је у основи атрибутивних именица) може исказати различитим средствима у српском језику: конгруентном синтагмом (нпр. *ӣрсоња → ӣрсаш човек*) или конгруентном синтагмом с локализатором[241] (*у + локатив*) (*ӣрсоња → човек развијен у грудима*), при чему се остварује рестрикција придева *развијен*; неконгруентном синтагмом која садржи квалификативни генитив с обавезним детерминатором (нпр. *грудоња → човек развијених груди*) или квалификативни инструментал с обавезним детерминатором (*грудоња → човек с развијеним грудима*).[242]

[240] Трансформациони модел арибутивних именица којима се именује човек према предимензионираном делу тела по правилу садржи обавезни детерминатор. М. Ивић (2008: 246) објашњава да су обавезни детерминатори језички облици који се из дате конструкције с управном речју X не могу избацити без релевантних последица на информативном плану. Наиме, испуштањем таквог детерминатора или (1) добијамо место смисла бесмисао (*девојка црних очију* : *девојка очију*) или (2) замењујемо граматичку функцију *у* граматичком функцијом *z* и тиме један смисао исказа другим (*чекао је цело ӣролеће* : *чекао је ӣролеће*).

[241] У локалистичком приступу језику постоји тријада која садржи следеће елементе: (1) објекат локализације (*развијеност*), (2) локализатор, као средство локализације (*грудима*), (3) конкретизатор односа између (1) и (2), оријентир (*у*) (Piper 1977: 21–22). Међутим, наведени локализатор можемо третирати и као својеврсни рестриктор којим се, како смо видели, спецификује значење конституентног придева везивањем за одређени соматски појам. То значење се може постићи и другачијом конструкцијом у парафрази (в. *сӣара*).

[242] Реч је о инструменталу ‘карактеристичне појединости’. То је инструментал с предлогом *с*(*а*) и експлицитним или имплицитним обавезним детерминатором, обично у форми придева, којим је, по правилу, означен интегрални, неотуђиви део тела живог бића, уз именицу у функцији идентификатора – квалификативног детерминатора. И. Антонић наводи да разлика између квалификативног инструментала и квалификативног генитива (уп. пр. *Човек са седом брадом* : *Човек седе браде*) јесте у томе што је код инструментала фокус на саставном делу појма који се квалификује, а код генитива фокус је на целини појма који се квалификативно одређује (Антонић 2005: 257).

1.1. ОНАЈ КОЈИ **ИМА** (Y^1, Y^2) X (Y^1 = ИНТЕНЗИФИКАТОР, Y^2 = КВАЛИФИКАТОР/КВАНТИФИКАТОР, X = СОМАТИЗАМ)

У парафрази је доминантан глагол *има* са директним објектом који је обично праћен квалификатором и ређе квантификатором или интензификатором: *брадоња → онај који има* (*веома*) *велику браду*.

1.1.1. ОНАЈ КОЈИ **ИМА** X : **НЕМА** X (X = СОМАТИЗАМ)

Ови деривати нису продуктивни (9 деривата, око 2%) зато што немају модификатор, а у функцији мотивне речи налазе се лексеме којима се именује необавезан део човековог изгледа, везан за длаке главе или лица. Занемарљиве продуктивности су и деривати с компонентом ‘нема’ (2 деривата, око 0,60%), који су такође мотивисани лексемама из исте лексичке групе, и то с намером да се означи особа која се у потпуности не уклапа у културолошку слику о зрелом мушкарцу (*мали човек и без бркова* или *жена с брковима*).

Трансформационом моделу ОНАЈ КОЈИ ИМА X одговарају различите формализације: а) неконгруентна синтагма с предлошким инструменталом: *особа са ӣерчином/кикама*, б) односна реченица с предикатом *носи*: *ӣерчинлија → онај који носи дугу косу везану у реӣ*, при чему предикат *носи* представља значењски еквивалент прдикату *има*.

Поједине реализације које не припадају домену физичког изгледа (*ӣерчиноша* ‘немирна дугокоса девојчица’) не би се могле сматрати репрезентативним за цео лексикон, већ као нека врста семантичког хапакса коју је обрађивач везао за познати денотат.

ИМА X	кика	*кикаша* (РГГ), *кикило* (РГГ)
	перчин	*ӣерчинлија* (РТГ2), *ӣерчиноша* (РК)
	пелеш	*ӣелешија* (РГГ)
	брк	*бркача* (РК, РГЗ), *бркна* (РК, РГЗ)
НЕМА X	брк	*безбркица* (СДР1), *безбркуљак* (СДР1)

1.1.1.1. ОНАЈ КОЈИ **ИМА** ВЕЛИКИ[243] X : МАЛИ X (X = СОМАТИЗАМ)

Са највишим степеном продуктивности у деривцији персоналних атрибутивних именица јавља се компонента ‘велики’. Таквих је дерива-

[243] Примарно значење придева *велики* гласи ‘који је по размерама, обимом, опсегом изнад просечног, нормалног, обичног, простран, обиман; крупан, дугачак, висок, широк’ (РСЈ).

та укупно 89 (око 25% од укупног броја деривата који припадају овом појмовном домену). Свим дериватима с овом компонентом одговара трансформациони модел ОНАЈ КОЈИ ИМА ВЕЛИКИ X (X = МОТИВНА РЕЧ). Иначе, компонента квалитативног типа ‘велики’ у номинационој вредности соматске речи увек је имплицитно садржана, а процена одређеног дела тела на основу величине примарно произилази из естетског концепта, те све оно што је веће од онога што се сматра нормалним и лепим и у језику бива маркирано, у тој мери да се целокупан концепт човека своди на једну једину карактеристику његовог физичког изгледа.

Од укупно 79 мотивних соматских појмова, 28 (око 36%) има способност да мотивише творбу атрибутивних именица с овом појмовном вредношћу. Највећи број деривата овог семантичког типа има лексема *глава* (25) и лексеме којима се именује стражњи део људског тела на којем се седи, стражњица – *гуз* (21), *душе* (6). Њима се могу придружити и они мотивисани лексемама: *трпица* (7) и *шупак* (1), па их је онда укупно 38. Ова релација могла би се објаснити посредством Бахтиновог тумачења суштине и праве природе гротескног, посебно у оном делу студије који је посвећен изворима гротескне слике тела код Раблеа с приказом човека који има мало, здепасто тело с великим стомаком и задњицом. Дакле, подсмех се може постићи сликовним приказом, али и језичким средствима, посебно суфиксацијом (*главоња*, *гузоња*) и на основу метафоричне асоцијације на когнитивном плану. Овакве лексеме су увек лексикографски маркиране ознакама пеј.(оративно), вулг.(арно), погрд.(но), подсм.(ешљиво) и сл.

Поред основног трансформационог модела ОНАЈ КОЈИ ИМА ВЕЛИКИ X,[244] у појмовној интерпретацији деривата из овог поддомена јављају се и следећи модели:

а) неконгруентна синтагма с предлошким инструменталом квалитативног типа: *главоња/носоња/зубоња/брка/грудоња → човек с великом главом / с великим носем / с великим зубима/брковима/грудима / с великом стражњицом*;[245]

б) неконгруентна синтагма с квалификативним генитивом са обавезним детерминатором *велики*: *главоња/гузоња/носоња/трбоња/бркоња → човек велике главе/стражњице/задњице*; *великог носа/стомака/трбуха, великих бркова*;

[244] У основном моделу се само по изузетку јавља и додатни квалификатив (*нелеп*).

[245] У појединим интерпретацијама факултативно се јавља и интензификатор (с *упадљиво* великим трбухом).

в) атрибутска синтагма: *главоња*/*зубоња*/*брадоња*/*бркоња*/*ћупавац*; *сисача*/*ћрсача*/*ћрбуљача* → *главаћ*/*зубаћ*/*брадаћ*/*баркаћ*/*куљав*/*ћупав*/*ћупасћ*/*гузаћ човек*, *сисаћа*/*ћрсаћа*/*ћрбушасћа жена*;

г) предикат *носи* уместо *има* у основном моделу: *брадоња* → *човек који носи велику браду*);

д) гранична лексема у синонимном низу, тј. она која је најфреквентнија и семантички прозирна (нпр. *главоња* у дефинисању лексема *главаш*, *главча*, *главша*...).

Наша грађа, посебно дијалекатска, скоро да потврђује топографски моменат изврнуте телесне хијерархије у гротесконој слици: да доња страна заузима место горње стране (Bahtin 1978: 324). У овој слици долази до замене принципа по важности. Примарно место треба да заузима глава, али у контексту гротеске оно припада задњици.

Међутим, доњој страни, релевантној за стварање слике гротескног тела, припада и *ћрбух*. Тако и у нашој грађи лексеме које се користе у народним говорима *шкембе*/*чкембе* (12), *мех*/*мешина* (8), *ћупак* (4); и *куља* (3), *бок* (2); иако представљају контекстуалне синониме у низу с граничном речју *ћрбух* (11), збирно дају 30 персоналних атрибутивних именица, што посебно иде у прилог Бахтиновој интерпретацији телесног у гротескној слици у којој трбух има централну улогу, поред фалуса, уста и стражњице. Наиме, гротескно тело је тело у настајању. „Оно никад није готово, завршено: увек настаје, ствара се [...] ово тело гута свет, а свет гута њега. Зато код гротескног тела најбитнију улогу имају они делови, она места којима оно себе надраста, којима прекорачује сопствене границе: утроба и фалус“ (Bahtin 1978: 333). Бахтин даље образлаже да логика гротескног тела фиксира само његове избочине и отворе, то јест само оно што види преко границе тела, као и оно што води у дубине тела (1978: 334). Како Бахтин наводи, од свих црта људског лица, у гротескном приказивању тела суштинску улогу имају само уста и нос, при чему нос има улогу замене за фалус (Bahtin 1978: 333). Лексема *нос* показује деривациони потенцијал у овој парадигми и њоме је мотивисано 5 деривата (нпр. *носоња*), а у народним говорима речју *рњка* још 4 атрибутивне именице (нпр. *рњило*). Иако се у лексикографској интерпретацији не наводи споменута Бахтинова веза, она је ипак присутна и потиче из српске културолошке матрице, која се најбоље илуструје изразом ‘колики нос, толики понос’. Са опозитном вредношћу којој одговара парафраза ОНАЈ КОЈИ ИМА МАЛИ X (X = МОТИВНА РЕЧ) забележен је само један дериват – *чиноносаљ*. Мотивни придев *чиćав* садржи у својој појмовној вредности компоненту *краćак* (**краćконос*), која подразумева величину *мали*.

Податак о ниској продуктивности лексеме *уста* у творби именица овога типа (само *устоња*), такође, потврђује замену доње стране за горњу, јер је много више деривата који су мотивисани називима за отворе на доњем делу тела (*дупе*, *шупак*, *пркно*).

Лексеме *брк* (10) и *мустаћ* (4) такође имају значајну улогу у деривацији атрибутивних именица у чијем је значењу садржана семантичка компонента ‘велики’. Ове атрибутивне именице нису с негативном конотацијом када је денотат мушка особа, а када је жена у питању, онда јесу. Наиме, бркови су симбол мужевности па и зрелости.[246]

По мотивационој способности, а на основу броја деривираних атрибутивних именица, следе лексеме: *чело* (6), *ухо*/*уво* (6), *око* (5), све са статусом меронима холонимске лекеме *глава*.[247] По продуктивности следи лексема *сиса* (4), а са по једним дериватом су мотивни соматизми: *врат*, *шија*, *сапи* и *обрва*.

„Гротескан модус приказивања тела и телесног живота владао је у уметности и усменом стваралаштву хиљадама година. Са становишта стварне распрострањености, он и данас влада: гротескни облици тела имају превагу не само у уметности неевропских народа већ и у европском фолклору (поготово космичком); штавише гротескна слика тела преовлађује у ванофицијелном говорном животу народа, нарочито тамо где су телесне слике повезане с погрдом и смехом [...] На свим језицима постоји огроман број израза повезаних с деловима тела као што су полни органи, стражњица, трбух, уста и нос, али истодобно има мало израза у којима се јављају други делови тела, на пример руке, ноге, лице, очи и сл.“ (Bahtin 1978: 335).

У оквиру овог појмовног поддомена може се јавити и интерпретација значења атрибутивне именице која укључује и интензификатор, по моделу ОНАЈ КОЈИ ИМА УПАДЉИВО ВЕЛИКИ (X = СОМАТИЗАМ): *зубоња* (РСГВ).

ВЕЛИКИ X	глава	*главаш* (РК-МД), *главоња* (РСГВ, РГЗ, РГЈК, РГП, РК), *главча* (ТДР), *главша* (ТДР), *главурача* (РК), *главурдан* (ДРСК, ТДР), *главоњица* (РМСРК, РГЗ), *главашило* (РСГВ)
	чело	*челоња* (РГГ), *челан* (РГГ), *челана* (РСК)

[246] Сви српски владари у последња два века, кнезови и краљеви обе српске династије, Карађорђевићи и Обреновићи, имали су бркове.

[247] „Очи немају ни најмању улогу у гротескном приказивању лица. Очи изражавају чисто индивидуалан и самодовољан човеков живот, а овај је небитан за гротеску“ (Бахтин 1978: 333).

	нос	*носак* (СДР1), *носан* (СДР1, РСК), *носана* (РСК), *носоња* (СДР1, РСГВ, РК-МД, РГГ), *носара* (РГГ)
	уво/ухо	*увоња* (СДР1), *ухоња* (СДР1), *ушоња* (СДР1); *ушан* (РГЈС), *ушла* (РГЈС), *ушља* (РГЈС)
	уста	*уст̄оња* (СДР1)
	зуб	*зуба* (СДР1), *зубача* (СДР1), *зубан* (РК-МД), *зубоња* (РСГВ)
	обрва	*обрвило* (ЛП)
	брада	*брадоња* (СДР1, РСГВ, РГП), *брадоњица* (РГП), *брадаш* (РК-МД), *брадекања* (СДР1)
	брк	*брка* (СДР1, РГЈК), *бркач* (РК), *бркица* (СДР1), *брко* (СДР1, РГП), *бркајлија* (СДР1, РСГВ, РГП), *бркајло* (СДР1), *бркаш* (СДР1), *бркоња* (СДР1, РСГВ, РГП, РК)
	сиса	*сисача* (РГЗ), *сисара* (РМС, РГП, СДР1), *сисешка* (ЛП), *ćикна* (РГЗ)
ВЕЛИКИ Х	трбух	*т̄рбо* (СДР1, РСГВ), *т̄рбоња* (СДР1, РСГВ, РГП), *т̄рбела* (РГГ), *т̄рбуља* (СДР1), *т̄рбуљак* (СДР1), *т̄рбул'ан* (РК), *т̄рбул'анчић* (РК), *т̄рбул'ача* (РК), *т̄рбул'ачица* (РК), *т̄рбушко* (СДР1, РК-МД), *т̄рбушило* (РК-МД)
	куља	*куљеша* (РМС), *куљоња* (РГЗ), *куљот̄а* (РГЗ)
	мех/ мешина	*мешина* (РМС), *мевла* (РГЈС), *мевоња* (РГЈС), *мешко* (РГЈС), *мешкоња* (РГЈС), *мешињавка* (РГЈК), *мешињавко* (РГЈК), *мешињавче* (РГЈК)
	шкембе/ чкембе	*шкемба* (РГЈС), *шкембо* (РМС, РВГ), *чкембе* (РГЈК), *шкембар* (РГЈС, РСК), *чкембар* (РГЈК), *шкембоња* (РМС, РГЈС), *чкембоња* (РГЈК), *шкембла* (РГЈС), *чкембла* (РГЈК), *чкембличе* (РГЈК), *чкембавка* (РГЈК), *чкембавко* (РГЈК)
	бок	*бокоња* (РГЗ), *бокоњица* (РГЗ)
	пупак	*п̄уп̄авац* (СДР1, РСГВ), *п̄уп̄авица* (СДР1), *п̄уп̄аш* (СДР1), *п̄уп̄оња* (СДР1)
	дупе	*дуп̄ет̄ара* (СДР1), *дуп̄ан* (РСК), *дуп̄ана* (РСК), *дуп̄оња* (РСГВ)

ВЕЛИКИ X	гуз	*гузоња* (СДР1, РСГВ, РСГВ, РГП, РГЗ, РК-МД), *гузара* (РГП), *гузна* (РГЗ)
МАЛИ X	нос	*чӣпоносаљ* (ЛП)

1.1.1.2. ОНАЈ КОЈИ **ИМА** КРУПАН X (X = СОМАТИЗАМ)

Значење ових деривата може се представити уобичајеним моделима: а) неконгруентном синтагмом с квалификативним генитивом са обавезним детерминатором *крӯпан*: *зубна*/*окара* → *крӯних зуба*/*очију*, при чему се у појединим парафразама непотребно јављају два детерминатора *крӯпан* и *велики* будући да крупан подразумева и велики: *окача* → *крӯних*/*великих очију*; б) атрибутска синтагма: *зубна* → *зуба̄та особа*.

Придев *крӯпан* има веома развијену семантичку структуру (има пет реализација са 12 подзначења). Када се у деривационим процесима комбинује са соматизмима, у значење атрибутивних именица преноси једну од својих семантичких реализација ‘који је великих димензија или великог обима’, али је број соматизама са којима се комбинује ограничен (*зуб* и *око*), што је условљено природом самог денотата. Деривата са овим значењем има укупно 5 (око 1,40%).

На исти начин се може интерпретирати и атрибутивна именица *јојока* ‘женска особа крупних очију’ при чему се та особина доводи у поредбену везу ‘крупан као јаје’ па се може сврстати и у поддомен ОНАЈ КОЈИ ИМА X КАО Y.

зуб	*зубна* (РГЗ), *зубла* (РГЈК, РГЈС), *зубља* (РГЈК)[248]
око	*окара* (РГП), *окача* (РГЗ)

1.1.1.3. ОНАЈ КОЈИ **ИМА** БУЉАВЕ X (X = СОМАТИЗАМ)

Мотивациону базу за атрибутивне именице с компонентом *буљав* представља везана колокација *буљаве очи*.[249] Наиме, формално-семантичку везу придеви *буљав* и *избуљен* остварују само са лексемом *око* посредством глагола *буљӣти* и не јављају се изван овог споја.[250] Ограниченост колокаци-

[248] Деривати из РГЗ, РГЈК, РГЈС примарно су дефинисани компонентом ‘крупан’ а у другом плану је компонента ‘велик’, која има шире значење.

[249] Лексички спој *буљаве очи* односно *буљӣти очи* структурно и семантички припада лексичким колокацијама типа V^{prim} + N (нађулити уши, разрогачити очи, искезити зубе, напућити усне) у којима није могућа замена именичког конституента (Дражић 2014: 139).

[250] Значење придева *буљав* гласи а. ‘избуљен, јако испупчен (о очима)’; б. ‘који има избуљене очи, буљоок’ (РСЈ).

оних способности ових придева произилази из физичког својства ока, које једино може бити испупчено. Запажа се да ове лексеме могу имати и шири семантички опсег ‘она која пажљиво и нападно посматра, која уочава’, али у том случају мотивацину функцију има глагол *буљити* ‘гледати избечених, разрогачених очију, гледати нетремице, бленути, пиљити’. У дефиницијама ових лексема употребљен је квалификативни генитив. С обзиром на ограничене колокационе способности придева *буљав*, сразменрно је мали број деривата с овом компонентом (укупно 3, око 0,85%).

око	*буљока* (РГЗ), *буљокиле* (РГЗ), *буљоокиле* (РГЗ)

1.1.1.4. ОНАЈ КОЈИ **ИМА** ДЕБЕО X (X = СОМАТИЗАМ)

Појмовна вредност деривата који припадају овом поддомену има основни трансформациони модел:

а) односна реченица с предикатом *има* и соматизмом у акузативу у функцији директног објекта: *дебелоглавац*/*губичан* → *дебелу главу*/*дебеле усне*;

б) неконгруентна синтагма с квалификативним инструменталом: *чељаде с дебелом стражњицом*;

в) синтагме с конгруентним атрибутом: *гузоња*/*дебелгуза* → *дебео човек* или *жена* у секундарним реализацијама остварују ово значење али се по принципу синегдохе не именује човек према мотивном соматизму него човек у целини.

Семантичке интерпретације ових атрибутивних именица могу бити засноване на њиховом творбеном значењу, посебно у случају сложеничких образовања (*дебелоглавац* → *онај који има дебелу главу*), а у суфиксалима се ова концептуална вредност остварује удруживањем семантичког садржаја творбене основе и суфикса (*гузоња* и *гузутла*). Продуктивност ових атрибутива није занемарљива у овом домену. Њих је укупно 15 односно мало више од 4%.

глава	*дебелоглавац* (СДР1)
губица	*губичан* (РГГ)
дупе	*дупешко* (СДР1), *дупешка* (СДР1)
гуз	*гузоња* (РСГВ), *гузутла* (РК-МД), *дебелгуза* (СДР1, РГП, РК), *дебелогуза* (РК), *гузоњица* (РГП, РГЗ)

тртица	*тр̄та*, *тр̄то* (РМС, РК-МД), *тр̄тна* (РТГ2), *тр̄тоња* (РСК, РК-МД), *тр̄тов* (РМС)
шупак	*шӯкара* (ЛП)

1.1.1.5. ОНАЈ КОЈИ **ИМА** (ИЗРАЗИТО/ЈАКО) ИСТРЂЕН/ИЗРАЖЕН/РАЗВИЈЕН/ЈАК/СНАЖАН X

Персоналним атрибутивним именицама које припадају овом појмовном поддомену одговарају следећи трансформациони модели у којима се концепт физичког изгледа формализује:

а) односном реченицом са предикатом *има* и објекатском синтагмом у акузативу: *гузош → онај који има изразито истрђену стражњицу*;

б) односном реченицом која у именском делу предиката има квалификативни инструментал с обавезним детерминатор: *грудоња → онај који је с јаким грудним кошем* и с могућим интензификатором (*с јако развијеним грудима*);

в) конгруентном атрибутском синтагмом: *ӣрсоња → ӣрсат, развијен мушкарац*;

г) конгруентном атрибутском синтагмом са локализатором или рестриктором: *грудоња → човек развијен у грудном кошу*.

Са сличном концептуалном вредношћу се јављају и атрибутивне именице у чијем је трансформационом моделу заступљена атрибутска синтагма типа везане колокације будући да се придев *истрђен* везује само за назив стражњег дела тела.[251] У њиховој појмовној интерпретацији може бити заступљен придев *истурен* који је у синонимној вези с придевом *истрђен*. У парафрази атрибутска синтагма има функцију директног објекта.

У другом трансформационом моделу јављају се придеви *изражен* и *развијен*, који нису спецификовани, јер могу да се везују с различитим соматизмима (*груди*, *ӣрса*, *гуз*). Овај парафрастички модел садржи квалификативни инструментал (С ИЗРАЖЕНИМ/РАЗВИЈЕНИМ X-ОМ). У структури оба модела могу се факултативно јавити интензификатори *изразито*, односно *јако*.

Занимљива је употреба придева *јак*, који остварује примарно значење ‘физички врло развијен, крупан’ у споју са лексемом *груди* (*с јаким грудним кошем*). Од укупног броја деривата у овом појмовном домену, атрибутивних именица с издвојеним компонентама има 16 (око 4,6%).

[251] Према Д. Гортан-Премк, на реализацију нових значења једне лексеме одражава се и феномен лексичког слагања, колокација, а то је узајамни однос лексема у синтагми или реченици, и оно се огледа у компатибилности, семантичкој спојивости појединих лексема (2014: 156).

груди	*грудоња* (СДР1, РГЗ), *грудоњица* (РГЗ)
гуз	*гузош* (РСГВ), *млиногуза* (ЛП)
прса	*ӣрсоња* (РГЗ), *ӣрсоњица* (РГЗ), *ӣрсача* (РГЗ)
тртица	*ѿрѿогуз* (РТГ2), *ѿрѿогуза* (РТГ2), *ѿрѿогузан* (РТГ2), *ѿрѿогузана* (РТГ2), *ѿрѿа* (РТГ2, РК-МД), *ѿрѿна* (РСК, РТГ2), *ѿрѿла* (РГЈК), *ѿрѿља* (РГЈК), *ѿрѿоња* (РГЈК, РСК, РК-МД, РСК, РМС)

Атрибутивне именице које припадају овом појмовном поддомену мотивисане су и лексемама *врат/шија* и *кост*. Њима одговарају трансформациони неконгруентни синтагматски модели с квалификативним генитивом: *вратоња → човек јаког/јака врата* или *снажне шије* или конгруентна атрибутска синтагма: *коштуњавко → коштуњав човек*, у чији се семантички садржај преноси примарно значење квалитативног придева *коштуњав* ‘кошчат, јаких костију’. Таквих је деривата укупно 5 (око 1,4%).

врат	*вратоња* (РК, РГЗ)
шија	*шијоња* (РГЗ)
кост	*коштуњавац* (СДР1), *коштуњавко* (СДР1), *коштуњавица* (СДР1)

1.1.1.6. ОНАЈ КОЈИ **ИМА** РАВАН X (X = СОМАТИЗАМ)

Соматизам *ѿабан* успоставља колокациону везу само са придевом *раван/дус* и има терминологизовано значење, које се формализује односном реченицом с предикатом *има* и објекатском синтагмом у акузативу: *ѿабанлија/дусѿабанлија → онај који има равне ѿабане*. Таквих је деривата укупно 2 (око 0,5%).

табан	*дусѿабанлија* (РМС), *ѿабанлија* (РГЈК)

1.1.1.7. ОНАЈ КОЈИ **ИМА** ШИРОК X (X = СОМАТИЗАМ)

Атрибутивним именицама с овом концептуалном вредношћу одговарају различити трансформациони модели, који се формализују:

а) атрибутском конгруентном синтагмом: *ӣлећоња → ӣлећаѿ човек*;

б) атрибутском неконгруентном синтагмом с квалификативним инструменталом: *челоња/рњана → особа са широким/са великим челом/ноздрвама*;

в) атрибутском неконгруентном синтагмом с квалификативним генитивом: *ӣлећаш/красӣача* → *особа широких рамена/кукова*;

г) односном реченицом са предикатом *има* и интензификатором у оквиру објекатске синтагме: *рњача* → *она која има изразиӣо широке ноздрве*.

Који ће се детерминатор употребити *широк* или *велик*, зависи од природе денотата. Код именица у овој лексичкој групи испољава се специфичност на мотивационом плану: мероним меронима преузима функцију свога холонима (*ӣркно* : *гуз* : *круӣна жена* → *халаӣљива жена*). У овом појмовном домену, атрибутива с овом семантичком компонентом има укупно 10 (2,80%).

чело	*ӣрочелак* (СДР1), *ӣрочелчина* (СДР1)
рњка	*рњача* (РГЈК), *рњана* (РГЈК)
плећа	*ӣлећоња* (РГЗ), *ӣлећоӣа* (РГЗ), *ӣлећаш* (СДР1)
сапи	*саӣара* (ЛП)[255]
крста	*крсӣача* (РГЗ)
пркно	*ӣркнача* (РГЗ)[256]

1.1.1.8. ОНАЈ КОЈИ **ИМА** ОБАО X (X = СОМАТИЗАМ)

Лексема *гуз* је веома продуктивна као мотивна у творби персоналних атрибутивних именица и успоставља формално-семантичке везе с бројним детерминаторима. Она, поред компоненти везаних за величину/димензију, укључује и компоненту облика ‘заобљен’, ‘округласт’, као у примерима *облогуз* (СДР1), *облогуза* (СДР1), што се формализује основним моделом ОНАЈ/ОНА КОЈИ/КОЈА ИМА ОБАО X. Оваквих је деривата укупно 2 (око 0,5%).

гуз	*облогуз* (СДР1), *облогуза* (СДР1)

1.1.1.9. ОНАЈ КОЈИ **ИМА** ДУГАЧАК X (X = СОМАТИЗАМ)

Компонента ‘дугачак’ такође је заступљена у семантичком садржају персоналних атрибутивних именица (укупно 14 деривата, око 4%). И она, као и компонента ‘дебео’ доприноси стварању концепта предимензионираног дела тела чији је назив у функцији мотиватора за деривацију именица овога типа. Највише таквих деривата је с основом лексеме *нога* (9), и сви

[252] У примеру *саӣара* у функцији рестриктора уз придев *развијен* је соматизам *саӣи* ‘стражњи део тела’.

[253] Лексемом *ӣркнача* именована је жена шроких кукова.

они припадају дијалекатској лексици, као и атрибутивне именице мотивисане лексемама *уво* (3), *коса* (2), *ћуба* (1) и *шија* (1). Њима одговара трансформациони синтагматски модел с квалификативним генитивом или инструменталом: *ушан → особа дугачких ушију* или *дугобрад → човек са дугом брадом*.

уво/уши	*ушла* (РГЈС), *ушља* (РГЈС), *ушан* (РГЈС)
коса	*косоња* (СДР1), *косош* (РСГВ), *дугокоса* (СДР1)
ћуба	*ћубајлија* (ЛП)
брада	*дугобрад* (СДР1)
шија	*шијан* (РГГ)
нога	*чукљоног* (ЛП), *чукљонога* (ЛП), *чукљоногаљ* (ЛП)
крак	*кракла* (РГЈК), *шкракла* (РГЈС)

1.1.1.10. ОНАЈ КОЈИ **ИМА** КРИВ X (X = СОМАТИЗАМ)

Атрибутивне именице које у свом семантичком садржају имају компоненту ‘крив’ мотивисане су соматизмима *глава* (3), *нос* (2), *уста* (2), *шија* (2), *нога* (2) и *патра* (2). Њима се именује човек према положају или облику одређеног дела тела који одудара од нормалног. То су претежно сложенице у којима је прва саставница придев *крив*, а сасвим по изузетку су то суфиксали (*патравштина*) или супстантивизирани придеви (*кривоуст*).

Код атрибутивних именица мотивисаних називом покретљивог дела тела (глава, шија) у парафразама се јављају различите граматичке структуре којима се исказује положај. Парафраза садржи предикат *држати* детерминисан адвербијалом *укосо* и соматски појам *глава* или *шија*: *кривоглав → онај који укосо држи главу* или именски предикат *је нагнута* и прилошку одредбу спацијалног типа: *кривоглавиле → онај чија је глава нагнута на једну страну*. Јавља се и трансформациони модел у којем долази до замене мотивне речи *глава* именицом *врат* у моделу с квалитативним генитивом: *вијоглавка → жена крива врата, кривоврашка*, јер је положај главе условљен положајем врата. Атрибутивне именице мотивисане лексемом *шија* и у трансформационом моделу задржавају исти соматизам односно његов синоним, а формализују се посредством квалификативног генитива: *кривошија → човек кривог накривљеног врата, кривоврат / накривог врата*, инструментала *са кривим вратом* или предикатом *има* допуњеним објекатском синтагмом *искривљен врат*. Овај последњи модел јавља се и код атрибутива с мотивним соматизмима *нос* и *нога*: *кривонос*/*кривоногаљ → онај који има криви нос / криве ноге*), а уобичајене су и парафразе с квалификативним генитивом: *човјек кривих уста* и односном реченицом: *човек који је кривих ногу*. Најјезгровитију парафразу ових атри-

бутивних именица представља атрибутивна синтагма (*кривоног* / *кривонос* / *кривоусӣ човек*). Деривата с овом појмовном вредношћу у нашем узорку има укупно 13 (око 3,7%).

глава	*вијоглавка* (РНГЦР), *косоглавка* (РТГ2), *кривоглавиле* (РГЗ)
нос	*кривонос* (РГГ), *кривоносоња* (РГЈК)
уста	*кривоусӣ* (РГГ), *кривоусӣиле* (РГЗ)
шија	*кривошија* (РГЈК, РСК, РГГ), *кривошика* (РСК)
нога	*кривоногаљ* (ЛП), *кривоногиле* (РГЗ)
патра	*пӣравшӣина* (РТГ2), *пӣравица* (РТГ2)

1.1.1.11. ОНАЈ КОЈИ **ИМА** ОШТЕЋЕН X (X = СОМАТИЗАМ)

Мали је број деривата с овом концептуалном вредношћу, само 2 (око 0,5%). У функцији мотивне речи налази се дијалектизам *рња* ‘ноздрва’. То су са деривационог становишта суфиксалне изведенице, али се њихово значење не може идентификовати на основу творбених елемената. Њима одговара неконгруента синтагматска парафраза с квалификативним генитивом: *рњо → човек ошӣећеног носа или усане*.

рњка	*рњо* (РГГ), *рњило* (РГГ)

1.1.1.12. ОНАЈ КОЈИ **ИМА** НЕПОКРИВЕН X (X = СОМАТИЗАМ)

Овом поддомену припадају атрибутивне именице којима се означава човек или дете према називу дела тела (*глава*, *шија*, *крак*, *пеӣа*) који је недовољно или потпуно непокривен. Ова мотивациона база посебно је продуктивна у народним говорима, а у процени особе на основу овога параметра огледају се и културолошки, али и социјални аспект. Тако је *гологлавка* ‘женска особа која не повезује главу марамом, која је без мараме на глави’ а *гологлавац* ‘мушкарац који је голе главе’, док је *гологлавче* ‘дете с ретком косом’. У парафразама се користи примарно значење придева *гологлав* ‘који је непокривене главе, без капе, шешира, мараме и сл. на глави’. Када је мотивна реч *крак*, а жена денотат, важна је граница (знатно изнад колена) од које се сматра да су ноге обнажене (*голокракла*). Овим именицама одговарају уобичајене неконгруентне синтагматске парафразе с квалификативним генитивом: *голокракла → жена обнажених ногу*, конгруентне синтагме: *голокракличе → голокрако деӣе* или односна реченица са именским предикатом:

голокракоња → онај који је голокрак. Посебан тип парафразе налазимо код именица с мотивном речју *пета*, где је носилац предикације глагол *ходати* с актуелним предикативним атрибутом или актуелним квалификативом: *петоња → онај који хода бос* или *испуцалих пета*. Укупно има 14 деривата с овим значењем (око 4%).

брада	*голобрадац* (СДР1), *голобрадић* (СДР1), *голобрадица* (СДР1), *голобрадовић* (СДР1), *голобраче* (СДР1)
глава	*гологлавац* (РГЈК), *гологлавка* (РГЈК), *гологлавче* (РГЈК)
шија	*голошија* (РСК)[254]
крак	*голокракла* (РГЈК), *голокракличе* (РГЈК), *голокракоња* (РГЈК)
пета	*петара* (РТГ), *петоња* (РТГ)

1.1.1.13. ОНАЈ КОЈИ **ИМА** Y X (Y = НАЗИВ БОЈЕ; X = СОМАТИЗАМ)

Важну семантичку базу за деривацију атрибутивних именица представљају и називи боја, који се првенствено везују за космате делове тела (коса, трепавица, брада, бркови), кожу, али и боју очију. Укупно их је 17 (око 4,8%). Њима одговарају синтагматски трансформациони модели с квалификативним генитивом: *црноочић → младић црних очију*; *рићокоса → женска особа риђе косе*; *сивобрадац → човек сиве браде; белонога → женска особа белих ногу*; *црвенокожац → човек црвене расе*; *човек црвенкасте коже*), инструменталом: *жутобркиле → човјек са жутим брцима*; *црнобрадаш → човек са црном брадом*), атрибутске синтагме: *риђоглавац → риђокос човек*, *плавокосић → плавокос мушкарац*) и односна реченица: *седобрадац → онај који је седе браде;белонога → она која има беле ноге; бљелогрла → она која је бијела грла* (*врата*); *црногуз → онај који је црне пути*. Од мотивних боја издвајају се: *црна*, *бела*, *седа*, *сива*, *жута*, *риђа*, *црвена*.

око	*црноочић* (СДР1), *црноока* (СДР1)
трепавица	*белотрепкоња* (РГЈК)
брк	*жутобркиле* (РГЗ)
глава	*риђоглавац* (СДР1), *седоглавац* (СДР1)
коса	*плавокосић* (СДР1), *риђокоса* (СДР1), *црвенокоса* (СДР1)
брада	*седобрадац* (СДР1), *сивобрадац* (СДР1), *црнобрадаш* (СДР1)

[254] Лексема *голошија* има значење ‘онај који је головрат’.

грло	*бљелогрла* (ЛП)
нога	*белонога* (СДР1, РК-МД)
кожа	*црвенокожац* (СДР1), *црнокожац* (СДР1)
гуз	*црногуз* (ЛП)

Овој групи атрибутивних именица могу се придружити и оне мотивисане придевима *бисшар* и *сјајан* у комбинацији са соматизмом *око*, којима одговара парафраза у форми односне реченице: *бисшроокило → онај који има бисшре/сјане и чисше очи*.

око	*бисшроокило* (ЛП), *ћајока* (ЛП), *ћајокило* (ЛП)

1.1.1.14. ОНАЈ КОЈИ **ИМА** Y^2 X (Y^2 = КВАНТИФИКАТОР, X = СОМАТИЗАМ)

Домену физичког изгледа човека припадају и атрибутивне именице сложеничког типа с основом броја као првом компонентом, која у значење деривата уноси квантификативну, а преко ње и квалификативну карактеристику.[255] На другом сложеничком месту налази се основа соматизма. Лексеме *нога* и *ребро* (по 2 деривата), *зуб*, *гуз* (по 1 дериват) подложне су комбиновању с основом броја. Значења ових деривата нису једнообразна, и крећу се од распона физичког изгледа (*двоножац*), дебљине (*двогуз*), снаге (*шроребац*). Укупно их има 6 (око 1,7%).

Овим именицама одговарају различити трансформациони модели који се формализују:

а) односном реченицом: *двозубац → онај који има два зуба*; *онај који је двозуб*; *двогуз → онај који је широке задњице*, *као да има две*; *двоножац → онај који има две ноге*, *који хода на две ноге*;

б) неконгруентном атрибутском синтагмом с квалификативним генитивом: *дворебац → човек чврсше шелесне грађе*;

в) конгруентном атрибутском синтагмом: *шроребац → снажан/јак човек*.

У лексикографским интерпретацијама јављају се паралелни модели за опис значења исте речи: примарно се истиче посесивност одређеног својства посредством глагола *имаши* (ОНАЈ КОЈИ ИМА X) или квалитативним придевом

[255] Концептуална вредност ових деривата указује на комплементарност категорија квалитета и квантитета. Систем језичких средстава за исказивање квантитета садржи и средства за исказивање квалитета те стога ове две категорије, семантички и синтаксички сродне, чине јединствен категоријални комплекс (Bondarko 1991: 98; Пипер 2005: 830).

у лексичком делу предиката, који уз денотат човек/жена поприма основно својство персоналних атрибутивних именица: *онај који има два зуба → онај који је двозуб → двозуб човек → двозубац*.

зуб	*двозубац* (СДР1)
ребро	*дворебрац* (РГЗ), *ш̄трореб*(*р*)*ац* (РГЗ)
гуз	*двогуз* (РГГ)
нога	*двоножац* (СДР1), *двоножник* (СДР1)

1.1.1.15. ОНАЈ КОЈИ **ИМА** Y НА X (Y = ОНО ШТО ЈЕ НА X; X = СОМАТИЗАМ)

Атрибутивне именице које припадају овом поддомену у свом семантичком садржају имају компоненту локализатора, оријентира и објекта локализације (*буђ на глави*). У трансформационом моделу она функционише као објекатска допуна глагола *имаш̄и*: *буђоглавац → онај који има буђ на глави*. У јединицама насталим суфиксацијом ову функцију има мотивна реч: *ћубан → онај који има ћубу на глави*. Природно је да се у функцији мотиватора углавном налазе лексеме које су у вези с косом – *буђ* (2) и *ћуба* (1), *кика* (3) и *п̄елеш* (1). Трансформациони модел ОНАЈ КОЈИ ИМА Y НА X садржи таутолошке елементе јер *буђ* односно *ћуба* може бити само на глави. Поред тога, ћуба је својствена птицама, а посредством метафоричне асоцијације преноси се и на човека. Овој групи припада и сложеница с компонентом *нос* (1) – *ћеш̄оносаљ* ‘онај који има флеку на носу’. У узорку таквих деривата има укупно 7 (око 2%).

брња	*брњаша* (РГГ), *брњило* (РГГ), *брњо* (РГГ)
буђ	*буђоглавац* (СДР1), *буђоглавка* (РГЈК, РГЈС)
ћуба	*ћубан* (РГГ)
нос	*ћеш̄оносаљ* (ЛП)

1.1.1.16. ОНАЈ КОЈИ **ИМА** X КАО Y

С овом концептуалном вредношћу има укупно 13 деривата (око 3,7%). Мотивациону базу за деривацију персоналних атрибутивних именица чине и поредбене конструкције које су видљиве из њихове творбене структуре и трансформационих модела. Све су то сложеничка образовања у чијој је структури једна од саставница појам с којим се врши поређење, а другу саставни-

цу представља поредбени појам.[256] У улози поредбеног појма налазе се соматизми: *глава*, *нос*, *око*, *коса*, *брк*, *нога*, а пореде се са одређеним предметима (*бронзин*/*бронзин*, *тој*, *пушка, цев*), животињама и њиховим деловима тела (*тица*, *миш*, *штрк* ‘рода’; *кљун*) или плодовима биљака (*бундева*). Поређење се врши на основу заједничког обележја појмова у поредбеној структури, и то на основу компоненти: ‘облика’ (*бундоглав → онај који има округлу главу као бундева*; *јајока → женска особа крупних очију као јаје*); ‘величине’ – велики (*брнзоглавиле/брнзоглавиле → мушка особа велике*, *чворновате главе као бронзин*/*бронзин*, *главотој → онај који има главу велику као тој*, *главоња*) или мали (*тицоглав → онај који је мале главе као у птице*), ‘дужине’ (*кљуконос → човек оштра и дуга носа, мушка особа с носом који личи на кљун*; *ћевоногаљ → онај који је дугоног као цев*; *штркљоногаљ → онај који је врло дугачких ногу као у штрка*), ‘квалитета’ (*мишобрк*/ *мишобркаљ → онај који има танке и ретке бркове као миш*; *пушконога/пушконогаљ → онај који / она која има велике, дугачке ноге као пушка*).

Изузетак чини атрибутив *струњо* где се само из семантичке интерпретације види поредбена конструкција ‘онај који има оштру длаку на глави као коњска струња’, где је поредбени појам у творбеној основи суфиксалне изведенице.

глава	*брнзоглавиле/брнзоглавиле* (РГЗ), *главотој* (РТГ2), *бундоглав* (ЛП), *тицоглав* (ЛП)
нос	*кљуконос* (РГЗ)
око	*јајока* (ЛП)
струња	*струњо* (РГГ)
брк	*мишобрк* (ЛП), *мишобркаљ* (ЛП)
нога	*пушконога* (ЛП), *пушконогаљ* (ЛП), *ћевоногаљ* (ЛП), *штркљоногаљ* (ЛП)

[256] „Поредбене конструкције представљају важан облик формализације језичког израза, што се посебно одражава на фразеолошком плану. У основи је исти механизам. У структури простих поредбених конструкција поредбени део спојен је поредбеним везником са субјектом поређења. Субјекат поређења јесте компонента којој је својствена дата особина, квалитет или радња, делатност. Човек се пореди са бићем или предметом који су носиоци особине или активности, тако да поредбени фразеологизми описују човека као носиоца одређених квалитета, особина, актера у међуљудским односима или вршиоца радње, што се очитује и у сложеничким образовањима“ (Вуловић 2015: 189).

1.2. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** (Y) X (Y = ИНТЕНЗИФИКАТОР/КВАНТИФИКАТОР, X = КВАЛИФИКАТОР)

У парафрази је доминантан глагол *је* који представља копулу уз коју се јавља придев у функцији именског или лексичког дела предиката. Употреба квантификатора или интензификатора као и локализатора је факултативана *руњо → онај који је* (*веома*) *длакав* или *ӣрсоња → онај који је развијен у ӣрсима*. Напомињемо да је овај модел комплементаран са моделом у чијој је структури предикат *има*: *ћелавко → онај који је ћелав / онај који има ћелу* односно *онај који нема косу / који је без косе*.

1.2.1. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** МРШАВ/СИТАН

У корпусу је потврђено 13 деривата (око 3,7%) с концептуалном вредношћу ‘мршав/ситан’. Мршав човек се именује посредством различитих лексема које у својој мотивационој бази садрже такав семантички потенцијал који под утицајем удруженог деловања синегдохе и метафоричних асоцијација остварује номинациону функцију. У основи ових атрибутивних именица налазе се лексема *кожа* (5), *ребро* (3), *кости* (3), а по једну атрибутивну именицу дају лексеме *ӣрбух*, *реӣ*, *ӣрӣица*.

Концепт ‘мршав човек’ може се довести у везу са фразеолошким изразима *кости и кожа* и *могу му се избројаӣи ребра / виде му се ребра*, што се манифестује и у деривацији. Тако је основа лексеме *кожа* заступљена у дериватима: *кождер*, *кождеруља*, *кождерче*, *кожла*, *кожља*, а лексема *ребро* ‘танка, извијена кост’ мотивисала је творбу атрибутивних именица: *реброња, ребраш, реброноша* ‘мушкарац коме се виде ребра, мршавац’. Спорадично, у народним говорима, поред лексеме *ребро*, у функцији мотиватора налази се и лексема *ӣрӣица*, чији дериват има исту категоријалну вредност (*ӣрӣичка*). И лексема *кости* има мотивациону функцију (*кошӣуњавац → онај који има јаке кости*), који се уклапа у ову групу будући да његова мршавост открива величину/јачину костију. И изглед репа (дугачак и танак) подстиче асоцијативну везу с концептом мршав, а додатно се у сложеници *суворе*ӣ својство мршавости истиче првом сложеничком компонентом (*сув* ‘мршав’). Јасно је да се лексема *ӣрбух* може јавити као мотиватор у творби атрибутивних именица, посебно када је у питању концепт дебљине, али у сложеници *ӣуцоӣрб*, није јасна мотивација за прву сложеничку саставницу (*ӣуц-*).

Основни трансформациони модел ОНАЈ КОЈИ ЈЕ X (X је лексички део предиката испуњен квалитативним придевима: *мршав*, *сиӣан*, *сићушан*, *слаб*, *неухрањен*) забележен је само у једној лексикографској интерпретацији, што кореспондира с лексикографским интерпретацијама синтагматског – *кож-*

дер/кождеруља/кождерче → мршав човек/жена/дете или реченичног типа: *ребраш → онај коме се виде ребра*, уз навођење синонима *мршавац*.

Овом поддомену припадају и деривати *чапроногаљ* и *ситноглавац*. Првом одговара интерпретација: *чапроногаљ → онај који је у ногама мршав*, што се своди на основни трансформациони модел *онај који има мршаве ноге*, а други се може представити као: *ситноглавац → онај који је ситноглав ← онај који има ситну главу*.

глава	*ситноглавац* (СДР1)
кожа	*кождер* (РГЈС), *кождеруља* (РГЈС), *кождерче* (РГЈС), *кожла* (РГЈС), *кожља* (РГЈС)
ребро	*реброња* (РГЈС), *ребраш* (СДР1), *реброноша* (СДР1)
трбух	*пуцотрб* (ЛП)
тртица	*тртичка* (РСК)
реп	*суворет* (ЛП)
нога	*чапроногаљ* (ЛП)

1.2.2. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** ЋЕЛАВ

Атрибутивним именицама којима се означава особа која је ћелева одговара парафраза у којој је присутан мотивни појам као објекатска допуна глагола *имати*: *ћелавко → онај који има ћелу* односно *онај који нема косу / који је без косе*. На основу ове особине посредством синегдохе именује се човек у целини. У укупном узорку регистровано је 9 атрибутивних именица с овом мотивном речју (око 2,5%).

ћела	*ћелавко* (РСЈ), *ћелавац* (РСЈ), *ћелавица* (РСЈ), *ћело* (РСЈ), *ћелоња* (РСЈ), *келеш* (РСК), *келча* (РСК), *ћелча* (РГЈК), *ћелка* (РГЈК)

1.2.3. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** (ПРЕТЕРАНО/МНОГО) ДЛАКАВ

Ову концептуалну вредност остварују само атрибутивне именице мотивисане лексемама *рута* (3), *руња* (4) и *влас* (1). Укупно их је 8 (око 2,3%). Оне се у лексикографским описима формализују:

а) атрибутском синтагмом са интензификатором или без њега: *рутља → длакав, маљав човек*; *руњо → претерано длакав човек*;

б) односном реченицом: *рутавка/рутавко → она/он чији су поједини делови тела* (*обично доњи екстремитети*) *обрасли длаком*, *маљама*; *руњавац*

→ *човек који је много руњав, нарочито по грудима много длакав*; *који је много руњав*; *руњавче* → *дете које је много длакаво*. Из интерпретација се види да је и локализатор релевантан за концептуализацију ових атрибутивних именица.

рута	*рутља* (РСК), *рутавка* (РГЈК), *рутавко* (РГЈК)
руња	*руњо* (РГГ), *руњавац* (РГЗ), *руњавица* (РГЗ), *руњавче* (РГЗ)
влас	*власара* (ЛП)

1.2.4. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** ДОТЕРАН

Атрибутивне именице којима се именује особа према својству ‘дотеран’ углавном се у лексикографским интерпретацијама формализују посредством синонима: *тафрогуз* → *кицош*, *гиздавац*, *тафрогуза* → *кићиперка, гиздавица* → *кићиперка* или конгруентне атрибутивне синтагме: *мазноглавка* → *глатко очешљана и дотерана жена*. Ограничен је број соматизама у мотивној функцији – *глава* и *гуз*, а носилац квалификативне информације је прва саставница код сложеничких образовања. Укупно је забележено 4 деривата с овим значењем (око 1%).

глава	*мазноглавка* (РГЈС, РТГ2)
гуз	*тафрогуз* (РГЈС), *тафрогуза* (РГЈС), *таврогуза* (РТГ2)

1.2.5. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** НЕУРЕДАН

Са значењем ‘онај који је неуреден’ јавља се само један атрибутив с основом именице *реп* – *репул’а* чије се значење формализује конгруентном атрибутском синтагмом: *репул’а* → *неуредна жена*.

1.2.6. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** БАЛАВ/ЉИГАВ/БРОНSОЉИВ/SИВЉИВ/МРСОЉИВ/СОМУРЉИВ/ЦИМБАЉИВ/ЦОЦЉИВ

Значајну функцију у именовању особе има лексема *бала* и њени синоними у стандардном језику и у народним говорима. Таквих деривата има укупно 33 (око 9,5%). У трансформационим моделима који се формализују односном реченицом у именском делу предиката налази се придев мотивисан називом телесне излучевине: *балавко*/*слинавко*/*љиган*/*мрсољивко* → *балав*, *слинав*, *љигав*, *мрсољив* или атрибутска синтагма у генитиву: *љигла* → *она која је љигавих*, *балавих уста*. Паралелно се јавља и модел с преди-

катима *имати* (*цоцо → онај који има цоце*), *тећи* (*мрсољивица → она којој теку слине*) или *слинити* (*слинавко → онај који много слини*). Дате парафразе представљају интегрални део односне реченице (*онај који је/има/коме теку/који слини*).

У интерпретацијама су заступљене и конгруентне атрибутске синтагме (*балава женска особа*, *мушко чељаде слинаво*, *слинаво дете*), а најчешће се користе синоними дати појединачно (*љигавка* ‘балавица’, *ѕивличе* ‘брнѕољивче’, *мрсољко* ‘слинавко’, *сомуран* ‘слинавац’, *цимбоња* ‘слинавац’) или у синонимском низу (*мрсољивко* ‘балавац, слинавац’, *мрсољивац* ‘мрсољан, балавац, слинавац’, *мрсољћо* ‘мрсољан, балавац, слинавац’). У синонимским дефиницијама дијалекатске лексике уочавамо две могућности. Прву, у којој се аутори одлучују за синониме општепознате на целом подручју штокавског наречја, које могу послужити као основа за нормирање стандардне лексике (*мрсољивко* ‘балавац, слинавац’). Другу, када је на првом месту лексема типична за тај говор, тј. она која има исти корен, али различит суфикс и две општепознате лексеме, као у првом случају (*мрсољивац* ‘мрсољан, балавац, слинавац’).

Често се користе и комбиноване интерпретације – описна дефиниција са синонимом (*брнѕољивче* ‘слинаво дете, слинавче’, *мрсољан* ‘онај који је слинав, слинавац, слинавко’).

Међутим, у интерпретацијама из прве половине XX века, срећу се модели у којима је на првом месту синоним, а затим следи описна дефиниција (*мрсољивко* ‘мрсољан, мушко чељаде слинаво’ [РК-МД]. Код истог аутора и у другим дефиницијама уочавају се архаични елементи српског стандарда (*мрсољивица* ‘каже се женском чељадету коме теку слине’ [РК-МД]).

Атрибутивне именице мотивисане овим лексемама углавном имају полисемантичну структуру, а њихова значења – примарно и секундарна припадају различитим поддоменима у оквиру домена физичког изгледа и узраста или карактера (*љигавац*, *слинча*), а поједине имају само значење узраста (*балавандер*, *балавица*, *љигавче*).

бала	*балавац* (СДР2, РГЗ), *балавко* (СДР2), *балавче* (СДР2, РГЗ), *балавчић* (СДР2), *бало* (СДР2), *балоња* (СДР2, РГЗ), *балоњица* (СДР2)
љига	*љигавац* (СДР2, РГЈС), *љиган* (РГЈК, РГЈС), *љигла* (РГЈК), *љигача* (РГЈС), *љигавка* (РГЈС), *љигавче* (РГЈС)
слина	*слино* (СДР2), *слинеша* (СДР2), *слинавац* (СДР2, РГЗ), *слинча* (СДР2, РГЈК), *слинчо* (СДР2)

брнsа	*брнsољивче* (РГЈК)
sива	*sивличе* (РГЈК)
мрсољ	*мрсољан*, (РГЈК, РГЈС, РТГ2), *мрсољивка* (РГЈК), *мрсољивко* (РГЈК, РК-МД, РТГ2), *мрсољивче* (РГЈК, РК-МД), *мрсољанче* (РГЈС), *мрсољко* (РГЈС), *мрсољћо* (РТГ2), *мрсољиваџ* (РТГ2), *мрсољивица* (РК-МД)
сомур	*сомуран* (РСК), *сомурана* (РСК)
цимба	*цимбоња* (РГЈС)
цоца	*цоцо* (РГГ)

1.2.7. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** КРЕЗУБ/ШКРБАВ/КРЉОЗУБ/КРЊОЗУБ

У оквиру домена физичког изгледа човека издваја се као посебна група деривата с мотивном речју *зуб*. Има их укупно 13 (око 4%). За разлику од атрибутивних именица у којима је релација између соматизма и денотата успостављена помоћу предиката *има*, овим атрибутивним именицама примеренија је трансформација с квалитативним сложеним придевом у именском делу предиката: *крезубаџ → онај који је крезуб* и сл. Међутим, ово значење се формализује и конгруентним атрибутским синтагмама: *крезубача → крезуба женска особа*, понекад и синонимом: *крезубља* ‘*крезуб човек*, *крезубаџ*’. У појединим интерпретацијама јавља се и односна реченица: *крљозуб → онај који има крљаве зубе*, *крњозуба → женска особа којој недоста̄је неколико зуба*, понекад ова реченица следи након адноминалне конструкције са квалификативним инструменталом: *крњозуб → мушка особа са крњим зубима*, *мушка особа којој се види да јој недоста̄ју неки зуби*.

зуб	*крезуба* (РСЈ), *крезубача* (РГЈК), *крезубаџ* (СДР1), *крезубља* (РГЈК), *крезубица* (СДР1), *крезуба* (СДР1), *крезубла* (РГЈК), *шкрбозуб* (РГЗ), *шкрбозубиле* (РГЗ), *крљозуб* (СДР1), *крљозуба* (СДР1), *крњозуб* (РГЗ), *крњозуба* (РГЗ)

1.2.8. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** ГРБАВ/ПОГУРЕН (< ОНАЈ КОЈИ ИМА ГРБУ)

Атрибутивне именице којима се означава грбав човек углавном су интерпретиране творбеним синонимима: *грбла → грбавка*, *грбавица*, синонимом и атрибутском синтагмом: *грбавац → грбоња*, *грбав човек*; *грбавко → грбав*, *по̄гурен човек*, *грбавац* или квалификативним инструменталом: *грба-*

вица → женска особа са грбом. У грађи је регистровано 14 деривата с овим значењем (око 4%).

грба	*грба* (РМС), *грбо* (РМС), *грбе* (РГЈС), *грбла* (ГЈС), *грбља* (РГЈС), *грбљо* (РГЈК), *грбеша* (РМС), *грбонџа* (РМС), *грбоња* (РМС), *грбуљак* (РМС), *грбавац* (РМС), *грбавица* (РМС), *грбавко* (РМС, РГЈК), *грбавка* (РГЈК)

1.2.9. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** КИЛАВ (< ОНАЈ КОЈИ ИМА КИЛУ)

Атрибутивне именице којима се означава човек према физичком изгледу мотивисане лексемом *кила*, углавном се интерпретирају посредством творбених синонима: *килоња → килавко/килавац* или конгруентном атрибутском синтагмом: *кило → килав човек*. У укупном узорку има 5 таквих атрибутива (1,4%).

кила	*кило* (РМС), *килоња* (РГЈК, РМС), *килча* (РГЈК), *килеша* (РМС), *килка* (РГЈК)

1.2.10. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** ВРЛО СНАЖАН

Ретке су атрибутивне именице којима се концептуализује снага као примарно обележје човека. Такав пример представља лексема *снагатор* (РСЈ) чије се значење формализује атрибутском синтагмом: *снагатор → снажан човек* или односном реченицом: *снагатор → онај који је снажан*.

2. Домен карактера

Са психолошког становишта карактер је део структуре личности и обично обухвата две групе особина: моралне, које се манифестују у вези с етичким принципима одређеног друштва, и вољне, које омогућавају појединцу да поступа доследно у односу на моралне препреке. Прва група обухвата црте као што су храброст, кукавичлук, савесност, несавесност, поштење, себичност, несебичност, скромност итд. У другу групу улазе доследност, упорност, енергичност, одлучност и сл. (Рот 1977: 61–63).

Деривати с основом соматизма којима се именује човек према карактерним особинама углавном имају негативну конотацију. Њима се, дакле, претежно означава особа чији је карактер непријатан и друштвено непожељан. „На основу поступака у одређеним ситуацијама и према другим људима, процењује се карактер, вреднује се личност, а све у складу са нор-

мама и критеријумима који се сматрају друштвено прихватљивим. Човекове особине које се испољавају у односу на друге људе и које други процењују као позитивне или негативне имају важну мотивациону улогу у именовању човека као носиоца такве особине, за разлику од вољних особина јер су оне углавном једносмерне – окренуте ка човеку и ка његовој самореализацији“ (Штасни 2013: 66).

„У психолошкој литератури као негативне карактерне црте квалификују се: агресивност, насртљивост, импулсивност (представља склоност афективним, неразумним и необузданим поступцима), егоизам, малициозност. Особе са негативним карактером могу бити и саможиве, себичне, сујетне, дволичне, подле, злураде, пакосне. Ова својства се манифестују и у језику“ (Штасни 2013: 67).

Персоналне атрибутивне именице којима се концептуализује карактер мотивисане су како називима видљивих делова тела тако и називима унутрашњих органа, телесних излучевина и телесних течности. Укупно их је 171, и од тога броја 159 деривата (око 95%) припада атрибутивним именицама којима се означава човек према негативним карактерним особинама,[257] а само 12 деривата (око 5%) учествује у номинацији човека према позитивним карактерним особинама. Највиши степен продуктивности у деривацији јединица овог семантичког типа имају називи спољашњих делова тела, а међу њима је најпродуктивнија лексема *глава* са 40 деривата (око 25%). По продуктивности следи мотивна реч *гуз* са 38 деривата (око 23%) и други називи којима се именује овај део тела – *дӯпе* (2), *тӣтица* (1) и *ӣркно* (1). Виши степен продуктивности има лексема *крв* са 16 јединица овог типа (око 10%), па *око* – 13 деривата (око 8%), *душа* – 11 (око 6,5%). Остале мотивне речи са бројем деривата из овог појмовног домена и процентом приказане су у табели.

Мотивна реч	Број деривата	%
образ	10	око 6%
језик	8	око 5%
реп	6	око 4%
лик/лице	6	
срце	5	око 3%

[257] Међутим, статистички подаци о фразеолошкој грађи са значењем карактерних особина људи указују на доминацију израза којима се човек квалификује с обзиром на племенитост, доброту, великодушност (Штрбац 2017: 255).

кожа	3	око 2%
нос	2	око 1%
лакат	2	
нога	2	
зуб	2	
сиса	1	око 0,5%

Атрибутивне именице се сврставју у овај домен преко денотативног значења, тј. преко заједничке архисеме ‘лице (особа)’ и преко интегралне семе ‘морална или карактерна особина’. Иако су повезане у једну лексичкосемантичку групу, по начину одражавања изванјезичке реалности од стране субјекта именовања реализују различите типове лексичког значења (Ристић 2004: 77).[258] У складу с нашим приступом, и на основу значења атрибутивних именица које садрже семантичке компоненте којима се изражава информација о карактерним особинама човека, у оквиру домена карактера разликујемо најпре оне с негативном или позитивном конотацијом и у оквиру њих специфичне поддомене на основу доминантне семантичке компоненте (негативне – нпр. тврдоглав, дволичан, бестидан и сл. или позитивне – храбар, поштен, племенит и сл.).

2.1. Атрибутивне именице с негативном конотацијом

Именицама овога типа маркиране су негативне црте људског карактера: тврдоглавост, склоност свађи, оговарању, неумереном причању, дволичност, дрскост, безобразлук, злобност, увредљивост, грамзивост, халапљивост, неморалност, непоштовање традиције, плашљивост и лењост. Њима припада и улизица.

2.1.1. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** ТВРДОГЛАВ

Квалитативни придев *тврдоглав* има значење ‘који упорно остаје при своме (мишљењу, ставу и сл.), задрт, својеглав’. У значење овог сложеног придева преноси се једна од секундарних фигуративних реализација придева *тврд* настала под утицајем метафоре ‘без имало сумње, поуздано, сигурно’ (РСЈ). Атрибутивне именице с овом концептуалном вредношћу моти-

[258] Према теорији језичке личности, ове именице остварују следеће типове лексичког значења: дескриптивно-аксиолошко, неутрално, неекспресивно значење, субјективно-аксиолошко и емотивно-експресивно значење (Ристић 2004: 77–78).

висане су лексемом *глава* (31). С деривационог становишта то су у највећем броју изведенице с основом сложеног квалитативног придева, а сасвим по изузетку деривати првог степена с основом соматизма. Обележје на основу којег се сврставају у домен карактера садржано је у појмовној вредности мотивног придева, а посебно у његовој првој сложеничкој компоненти, која је носилац квалификације овог семантичког типа (нпр. *бандоглав*, *самоглав*, *својеглав*, *тврдоглав*, *чвороглав*).

У лексикографским дефиницајама значења атрибутивних именица из домена карактера формализују се атрибутским синтагмама и синонимом у случају деривата директно изведених од соматизма: *главнина* → *тврдоглава*, *својеглава особа*, *особењак*. Када је у основи деривата сложени придев, он је саставни део атрибутске синтагме у функцији дефиниције, уз често навођење и синонима: *бандоглавац* → *бандоглавко*, *бандоглав човек* или *бандоглавац* → *бандоглав човјек*, *својеглавац*, *тврдоглавац*, *намћор*. Понекад се оне смештају у односну реченицу: *дигоглава* → *она која је уображена*.

Супстантивизирани облици се парафразирају еквивалентним именичким дериватима: *пасоглав* → *пасоглавац*. Када се у сложени мотивни придев преноси неко од секундарних значења несоматске компоненте, онда се у интерпретацији његовог деривата наводи одговарајући придев који семантички кореспондира са мотивном сложеничком саставницом: *пасоглавац* → *зао*, *опак човек*, *навиглавина* → *својеглава особа*, *чвороглав* → *незгодан*, *задрт*, *ограничен*, *напрасит човјек*.

Иако се поједине активности денотата могу довести у везу с агентивном категоријом, њихово испољавање је ипак последица карактера човека (*дигоглав*‘онај који у ходу диже главу у вис, који се загледао у се’; *главоедник* ‘онај који другоме ради о глави, који припрема нечију пропаст’).

глава	*главнина* (РСК), *бандоглавац* (СДР1, РГЗ), *бандоглавиле* (РГЗ), *бандоглавица* (СДР1), *бандоглавоња* (РГЈК), *бандоглавка* (РГЈК), *бандоглавко* (СДР1, РГЈК), *дигоглав* (ЛП), *дигоглава* (ЛП), *навиглавина* (РСК), *пасоглав* (СДР1), *пасоглавац* (СДР1), *псоглавиле* (ГЗ), *пасоглавица* (СДР1), *самоглавац* (СДР1), *самоглавник* (РГЈК, РНГЦР), *самоглавница* (РГЈК, РНГЦР), *својеглавац* (СДР1), *својеглавица* (СДР1), *тврдоглавац* (СДР1), *тврдоглавица* (СДР1, РДГ), *тврдоглавка* (РГЈК), *тврдоглавко* (РГЈК), *тврдоглавиле* (РГЗ), *тврдоглавоња* (РГЈК), *тврдоглавштина* (ТДР, РНГЦР), *чвороглавиле* (РГЗ), *главоћек* (РК, РГЗ), *главоедник* (ТДР), *главоизедник* (ТДР), *чвороглав* (ЛП)

2.1.2. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** СКЛОН СВАЂИ/ОГОВАРАЊУ/НЕУМЕРЕНОМ ПРИЧАЊУ

Атрибутивне именице с овим значењем мотивисане су лексемама *језик* (8) и *крв* (4). Лексеме које припадају овом појмовном поддомену углавном су подстакнуте семом функције која је садржана у номинационом значењу лексеме *језик*. Оне су претежно једнозначне, али има и примера у којима се као примарна или секундарна реализација остварује терминолошко значење (*језичар* 1. ‘онај који се бави језиком као науком’; *језичница* 2. терм. анат. ‘језична кост испод грклјана, слична потковици os hyoides’).

Код једнозначих деривата на семантичком плану долази до диференцирања значења:

а) особа која много прича, брбљивац и брбљивица (*језичар*, *језичник* и *језичара*, *језичарка*, *језикоша*);[259] б) особа која воли да се свађа, свађалица (*језичар*, *језичара*, *језичка*, *језикоша*, *езичана*); в) особа која оговара (*језичара*, *језичница*, *језичарка*, *језикоша*); г) особа која је номинована према садржају говора: она која свашта прича (*езичара*, *езичарка*), она која ружно и увредљиво прича о другима (*језичарка*); она која говори „што на уму, то на друму“ (*езичана*).

Њихова појмовна вредност формализована је различитим моделима:

а) синонимима: *језичара → алаћача, брбљивица*, *свађалица*, *лајавица*, *причалица*, *брљуша*;

б) конгруентним атрибутским синтагмама: *језичара → језичава жена*, *језикоша → љућа жена*);

в) неконгруентним атрибутским синтагмама с метафоричним значењем детерминатора: *језикоша*/*езичана → жена оштра/дугачка језика*);

г) односним реченицама: *језичара → жена која много прича* / *жена која оговара и сплеткари*).

И атрибутивне именице сложеничког типа са саставницом *крв* такође припадају овом поддомену иако се у њима преплиће агентивно и атрибутивно значење. Њихово значење се развило посредством метафоричне асоцијације засноване на синтагми (*с*)*мутити крв* ‘изазвати свађу’. Овом поддомену може се придружити и атрибутив *злопамћило* ‘онај који памти увреду, нанесено зло, увреду; осветољубива особа’.

[259] У трансформационом моделу могао би бити заступљен и глагол *брбљати*, који, према типологији комуникативних глагола, припада квалификативним глаголима говорења. Он садржи значењску компоненту која квалификује садржај настао као резултат радње говорења (Штрбац 2011: 47).

језик	*језичар* (СДР1), *језичара* (РСГВ, РВГ, РСК), *језичка* (СДР1), *језичница* (СДР1), *језичарка* (РГЈК, РСК), *езичарка* (РСК), *језикоша* (РК, РГЗ, РВГ), *језичник* (СДР1)
крв	*крво*(*с*)*мушник* (РГЗ), *крво*(*с*)*мушница* (РГЗ)

2.1.3. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** ДВОЛИЧАН

Основно значење придева *дволичан* гласи ‘који једно говори, показује, а друго мисли и ради, лицемеран, неискрен, притворан’ (РСЈ). Атрибутивне именице с концептуалном вредношћу ‘дволичан’ мотивисане су лексемом *лик/лице* (6). У значење ових деривата преноси се секундарна реализација лексеме *лице* ‘карактер’ јер је лице огледало душе. Оне су интерпретиране посредством конгруентне атрибутске синтагме: *дволичник* → *дволичан човек*, творбеним синонимом: *лицемерник* → *лицемер* или односном реченицом са синонимом: *лицемер* → *онај који прикрива свој прави лик представљајући се као добронамеран човек*, *подлац*.

лице	*дволичник* (СДР1), *дволичњак* (СДР1), *лицемер* (*лицемјер*) (СДР1), *лицемерац* (*лицемјерац*) (СДР1), *лицемерник* (*лицемјерник*) (СДР1), *лицемерка* (*лицемјерка*) (СДР1)

2.1.4. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** УЛИЗИЦА

Атрибутивне именице којима се означава *улизица* ‘онај који се радо улизује, додворава, удворица’ формализоване су сложеницама које садрже исте компоненте – основе соматизама *дупе* (2), *гуз* (3) и основу глагола *лизати* (5). Њима се заправо именује особа која се свесно понижава да би постигла одређени циљ. Значење ових деривата заснива се на метафоричним асоцијацијама са парафразом типа релативне реченице: *дупелизац* → *онај који се улизује*.

дупе	*лизодуп* (ЛП), *дупелизац* (РСЈ)
гуз	*гузолиз* (ЛП), *гузолизац* (ЛП), *лизогуз* (ЛП)

2.1.5. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** БЕЗОБРАЗАН/ДРЗАК/БЕСТИДАН

Атрибутивне именице које припадају овом појмовном поддомену углавном су мотивисане меронимима – *образ* (9) и *око* (4) посредством којих се манифестује човеково унутрашње стање (када се човек стиди, образ поцрве-

ни, а када наступа са скривеним намерама, он обори поглед). Дакле, њихово атрибутивно значење засновано је на метафоричним асоцијацијама типа конкретно (образ – црвенило) – апстрактно (стид). Лексема *око* семантички корелира с лексемом *образ* и јавља се у истим мотивним конструкцијама (*без образа → безобразан*, *без ока → безочан*), тако да се обе лексеме повезују с концептом стида односно одуства стида. Наиме, онај који нема стида и понаша се безобразно као да нема образа, на којем се рефлектује емотивно стање или очију које у том случају не може оборити јер жели да покаже да се не стиди.

Исто значење се може реализовати и сложеницама *печобразник*, *гороча* и *очогреја* које обједињује заједничка компонента ‘сагоревања’ (*грејати → горети → пећи*) при чему глаголске саставнице у сложеницу уносе метафорично значење.

Деривати мотивисани соматизмом *лакат* (2) такође припадају овом поддомену, због тога што садрже концепт безобзирног понашања према другоме, али они имају у својој појмовној вредности и додатно значење ‘онај који граби, присваја себи’, што се у дефиницијама даје као додатна информација експликативног типа уз њен основни део (‘онај који се лакта’).

Различита је формализација појмовних вредности ових деривата. Најчешће су то атрибутске синтагме: *безобразник → безобразан*, *непристојан човек*; *безобразница → дрска*, *безобразна жена*; синоними: *безочник → бестидник*, *безочница → бестидница* или релативне реченице са именским (*безочник → онај који је безочан*) или глаголским предикатом (*лакташ → онај који се лакта*).

образ	*безобразник* (СДР1), *б*(*р*)*езобразник* (РК), *б*(*р*)*езобразница* (СДР1, РК, РСГВ), *безобразниче* (РК), *безобразуља* (РГЈС), *печобразник* (РГЗ), *печобразница* (РГЗ)
око	*гороча* (РК-МД), *очогреја* (РК-МД), *безочник* (СДР1, РК), *безочница* (СДР1, РК)
лакат	*лакташ* (СДР1), *лактарош* (РГГ)

2.1.6. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** ЗАО/ЗЛОБАН

У концептуализацији појмовног поддомена ‘зао’ учествује више соматских појмова: *крв* (12), *око* (7), *глава* (6), *душа* (6), *срце* (3), *нос* (2), *зуб* (2). Компонента *глава* јавља се у сложеницама у којима детерминативну функцију има именичка или глаголска саставница (*пас* или *јести*). Атрибу-

тивно значење развија се под утицајем метафоре којој подлежу обе сложеничке компоненте, те се лексема *глава* у њима реализује као ‘нарав’ (*пасоглав*) или ‘живот’ (*главоизедник*).

И у сложеницама с лексемом *око* и глаголском саставницом (*очовадник*) функционише исти семантички механизам (метафора), док се у јединице с придевском саставницом (*злоочник*, *заочљивко*) преноси примарно значење мотивног придева (*зао* ‘који жели и наноси непријатност, бол, штету другима, суров, опак’).

Атрибутивне именице с мотивном речју *срце* остварују концептуалну вредност ‘зао’ будући да је срце извор свих наших осећања (како добрих тако и злих), па и срдње, која се код денотата брзо и често јавља, али она је обично усмерена на друге особе те га чини злим и опаким. То су елементи дефиниције ‘онај који се брзо/често срди; зла, опака особа’. Злим се сматрају и немилосрдне особе, што је формализовано лексемом *немилосрдник*.

У основи атрибутивних именица с компонентом *душа* налази се предлошко-падежна веза *без душе* која се формализује најпре придевом, а он ће бити у функцији семантичког језгра у атрибутивним именицама (*бездушник*). Сложенице са глаголском саставницом и лексемом *душа* формално и семантички кореспондирају са онима које садрже саставницу *око* (*душовадник* : *очевадник*).

Највише је атрибутивних именица са мотивном речју *крв* у комбинацији с глаголима којима се илуструју различите фазе јединственог циклуса, које чине денотата злом особом: *онај који* (*с*)*муши* → *пије* → *лоче* → *сере крв*. У свим трансформационим моделима лексема *крв* има функцију објекта, а обе саставнице имају метафоричну вредност. У лексеми *крвник* укршта се агентивно (‘мучитељ’, ‘убица’; ‘џелат’) и атрибутивно значење (‘крвни непријатељ’; ‘бездушан, окрутан човек’). Код оба значења денотат има такве особине које доводе до проливања крви жртве.

Са значењем ‘злобан, пун злобе, злурадости, пакости, мржње’, што се испољава као негативни став према некоме, јављају се атрибутивне именице са потпуно другачијим мотивним соматизмима (*нос*, *зуб*) у односу на оне којима је у основи концепт ‘зао’ (*глава*, *око*, *срце*, *душа*, *крв*). У дериватима посведоченим у говору Пиве ово значење се развија посредством метафоре. У првом случају (*кучконоса*) асоцијативна веза је заснована на принципу животињски део тела (кучкина њушка) са човековим (нос), а у другом (*зубалица*) доминантна је сема ‘функције’ зуба као инструмента којим се обавља радња уједања (*гристи* → *вређати*, *уједати кога речима*). Овај метафорични принцип огледа се и у парафрази, која не садржи мотивну реч већ значење остварено метафором: *кучконоса/зубалица* → *она која*

је злобна, *ӣакосна*, *заједљива*, што је формализовано односном реченицом са именским предикатом.

глава	*ӣасоглав* (СДР1), *ӣасоглавац* (СДР1), *ӣасоглаиле* (ГЗ), *ӣасоглавица* (СДР1), *главоедник* (ТДР), *главоизедник* (ТДР)
око	*заочљивка* (РГЈК), *заочљивко* (РГЈК), *злоочник* (СДР1), *злоочница* (СДР1), *очовадник* (РНГЦР), *очевадник* (РСК), *очовадница* (РНГЦР, РТГ2)
нос	*кучконоса* (ЛП)
зуб	*зубалица* (ЛП)
срце	*срда* (СДР2), *срдан* (СДР2), *немилосрдник* (СДР2)
душа	*бездушник* (СДР2), *бездушница* (СДР2), *бездушњак* (СДР2), *душовадник* (РНГЦР), *душовадница* (РНГЦР), *душегубник* (ЛП)
крв	*крвник* (СДР2), *крвоӣија* (СДР2), *крвоӣилац* (СДР2), *крвница* (СДР2), *крволок* (РГЗ), *крволочник* (СДР2), *крволочица* (СДР2), *крвомуӣник* (РГЗ), *крвомуӣница* (РГЗ), *крвосерница* (РК-МД), *крвосерниче* (РК-МД), *крвожедник* (РГЗ)

2.1.7. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** УВРЕДЉИВ

Појмовном домену карактера с негативним обележјем припадају и лексеме којима се изражава концепт ‘онај који је увредљив’. Ова особина се формализује посредством соматских појмова *глава* (2) и *реӣ* (2) у сложеницама с лексемом *црв*. Лексема *црв* уноси у сложену атрибутивну именицу секундарна метафорична значења ‘ситно, слабо, неугледно биће, обично мало дете’ и ‘непријатна мисао која мучи и прогони некога’ (РСЈ), а лексема *реӣ* такође има фигуративно значење ‘споредна, неважна личност у некој групи, колективу’ (РСЈ). Извор увредљивости може бити лични доживљај денотата, који себе сматра црвом или репом, што интензификује његово осећање. Ова концептуална вредност формализује се атрибутским синтагмама: *црвоглав*/*црвоглава* → *лако увредљива особа*.

глава	*црвоглав* (ЛП), *црвоглава* (ЛП)
реп	*црворе*ӣ (ЛП), *црворе*ӣ*а* (ЛП)

2.1.8. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** ГРАМЗИВ

Са значењем *грамзив* ‘који има особину да грамзи’[260] посведочене су атрибутивне именице сложеничког типа. Оне имају исте сложеничке компоненте: именичку од лексеме *кожа* (3) и глаголску од *гулити* и *дерати*. Важна компонента у мотивацији је, дакле, *гуљење* (*гуликожа*) или *драње* (*дерикожа*, *кожодер*) коже па им на површинском нивоу одговара парафраза по моделу *онај који X кожу → X* (*гули*, *дере*), а кожа је у функцији објекта. Иако се по форми сложенице *гуликожа* и *дерикожа* могу сматрати императивним сложеницама, то њихова парафраза не потврђује, будући да се глаголски део не парафразира као имератив већ као презент. И ове јединице развијају значење посредством метафоричних асоцијација, те се и у њиховом парафрастичком моделу налази односна реченица са именским предикатом који саопштава информацију о њиховој појмовној вредности: *гуликожа → онај који је грамзив*, *похлепан*.

Концептуална вредност лексема *гуликожа*, *дерикожа* и *кожодер* може се одредити и као атрибутивна, а не само као агентивна, јер у самој лексичкој дефиницији човек се одређује према карактеру на основу којег делује, при чему се својство грамзивости развија до крајњих граница (узети некоме све, па чак и кожу), из чега произилази и изразита негативна експресивност. Стога се ове лексеме према свом значењу могу сврстати у домен карактера.

кожа	*гуликожа* (СДР1), *дерикожа* (СДР1), *кожодер* (СДР1)

2.1.9. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** ХАЛАПЉИВ

Домену карактера с негативном конотацијом припадају и деривати којима се концептуализује особа на основу њеног неумереног односа према храни и јелу, али и особа која воли да једе и пије за туђом трпезом и на туђ рачун. Стога оне чине посебан појмовни поддомен којем одговара општа парафраза ОНАЈ КОЈИ ЈЕ ХАЛАПЉИВ/КОРИСТОЉУБИВ, што се формализује односном реченицом са именским делом предиката. Атрибутивне именице су најчешће мотивисане лексемом *гуз* (14), а остали мотиватори имају периферну функцију (*пркно* [1] и *сиса* [1]), јер је последица таквог карактера видљива на наведеним деловима тела. Све оне развијају ово значење посредством метафоричних асоцијација (атрибутиви сложеничког типа – нпр. *дрчногуз*) или посредством синегдохе (изведени атрибутиви – нпр. *гузичка*).

[260] Овај глагол има значење ‘похлепно, претерано и безобзирно тежити да се нешто задобије, присвоји (новац, имање, власт)’.

гуз	*гузичка* (РГЗ), *гузичко* (РГЗ), *п̄огузија* (ЛП), *дрчногуз* (РГЈС), *дрчногуза* (РГЈС), *т̄рогуза* (РГЗ), *нађвогуз* (ЛП), *нађвогуза* (ЛП), *т̄рап̄огуз* (ЛП), *масногуз* (СДР1), *набигуз* (ЛП), *набигузица* (РТГ2), *лизигуз* (РГЗ), *лизигуза* (РГЗ)
пркно	*мећип̄ркна* (ЛП)
сиса	*т̄росиса* (РГЗ)

2.1.10. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** НЕМОРАЛАН

Појмовном поддомену с концептуалном вредношћу ‘неморалан’ припадају атрибутивне именице мотивисане соматизмима *гуз* (3), *рем̄* (3) и *нога* (2). Особа се негативно квалификује на основу тога колико се кицоши, дотерује (*кицошкиња*, *кађип̄ерка*), како се облачи (лако одевена), понаша (скитара, ветропираста женска особа, склона неморалу, лака женска, жена с разним привесцима и пороцима, заводница, курвешања, ногоширка). У трансформационом моделу имају: а) синонониме: *т̄аврогуза* → 1. *кицошкиња*, *кађип̄ерка*; 2. *курвешања*, б) синоним са конгруентном атрибутском синтагмом: *мрдогуза* → *заводница*, *лака женска* и в) неконгруентну атрибутску синтагму: *рем̄ара* → *жена са разним п̄ривесцима и п̄ороцима*.

И именица *дебелокожац* (СДР1), иако има у секундарној реализацији атрибутивно својство, припада овој групи. То значење развило се под утицајем метафоре засноване на асоцијацији дебело → неосетљиво, па је стога носилац таквог својства окарактерисан као морално неосетљив, што се у парафрази изражава односном реченицом: *дебелокожац* → *онај који је морално неосет̄љив*.

гуз	*т̄аврогуза* (РТГ2), *гологуза* (РСГВ), *мрдогуза* (РТГ2)
кожа	*дебелокожац* (СДР1)
реп	*рем̄ач* (РК), *рем̄ача* (РК), *рем̄ара* (РК)
нога	*ногоширка* (РТГ2), *дилинога* (РК)

2.1.11. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** МАЛОДУШАН ИЛИ ПЛАШЉИВ

Особе које немају храбрости ни истрајности и које пред тешкоћама брзо одустану именоване су сложеницама с компонентом *душа* (2) – *малодушник* и *малодушница* (СДР2). Сложенице с компонентом *гуз* (5) имају значење ‘плашљив’, што се углавном концептуализује првом сложеничком

компонентом глаголског порекла. У трансформационом моделу се налазе синоними: *ӣолигуз* → *ӣлашљивац*, *кукавица* или синоними са односном реченицом: *ӣолигуз* → *кукавица*, *ӣлашљивац*, *јадов*, *особа која се ӣолива у гаће од сӣраха*.

душа	*малодушник* (СДР2), *малодушница* (СДР2)
гуз	*сӣрашигуз* (РГЈС), *сӣрашигуза* (РГЈС), *сӣрашигузла* (РГЈС), *ӣолигуз* (РГЗ), *фучигуз* (РК)

2.1.12. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** ЛЕЊ

Соматизмима *гуз* (11) и *реӣ* (1) мотивисане су атрибутивне именице којима је означена лења особа. У парафразама, које су најчешће односне реченице, садржана је цела скала значења лењ: човек који се повлачи кад наиђу тешкоће – који одлаже послове – човек који одуговлачи (отеже) – онај који је лењ (мртвуљав, тром, млитав) – бадаваџија – беспосличар – лезилебовић – нерадник – ленштина. Номинација особе се заснива и на субјективној процени њеног односа према раду.

гуз	*огузувач* (РГЈС), *огужач* (РТГ2), *ласногуз* (ЛП), *лужогуз* (ЛП), *млинӣогуз* (ЛП), *млинӣогуза* (ЛП), *мрӣвогуз* (ЛП), *мрӣвогуза* (ЛП), *лувӣигуз* (ЛП), *луфӣигуз* (РГЗ), *лиӣӣигуз* (РГЗ)
реп	*мрӣворе̄ӣаљ* (ЛП)

2.1.13. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** ПОВРШАН

Концептом ‘површан’ обухвата се и човеков однос према другима и његов однос према раду, који обавља на брзину што га чини да је последњи у каквом послу. У дијалекатској грађи регистрована су само два таква примера: *ӣрчигуз* (ЛП) и *ӣрӣичко* (ЛП). Њихов трансформациони модел исказан је односном реченицом: *ӣрчигуз* → *онај који ради на брзину*.

2.1.14. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** НЕТРАДИЦИОНАЛАН

Домену карактера припада и лексема *шишобрк* (РК) којом се означава човек на основу његовог односа према обичајима. Наиме, он се изгледом (не носи бркове) издваја и тако испољава свој став према правилима заједнице.

2.2. Атрибутивне именице с позитивном конотацијом

Мали је број персоналних атрибутивних именица са позитивном конотацијом, пошто се углавном негативне карактеристике личности маркирају и преувеличавају. Оне се срећу у стандарду (СДР1, СДР2) и у говорима Пиве, Куча и Загарача, где се посебно цене храброст, поштење, али и живахност и стрпљивост. Позитивне особине су мотивисане соматизмима: *душа* (3), *срце* (2), *око* (2), *глава* (1), *образ* (1), *гуз* (1).

2.2.1. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** ХРАБАР

У давна времена, када су се сукоби или ратови водили мачевима и директним контактом супротстављених страна, јунаштво се мерило бројем посечених глава, нарочито код црногорских племена: *главоћек* (РК, РГЗ). Значење ове персоналне атрибутивне именице је формализовано: а) конгруентном атрибутском синтагмом: *главоћек* → *храбар*, *силовит човек* или б) односном реченицом са глаголским предикатом и синонимом: *главоћек* → *онај који је сјекао главе у рату*; *јунак*.

2.2.2. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** ПОШТЕН

Персоналном атрибутивном именицом *образлија* именован је ‘поштен човек’ или ‘поштењачина’ (РГЗ). Њено значење је формализовано конгруентном атрибутском синтагмом и синонимом. У оквиру ове атрибутивне именице актуелизовано је фигуративно значење лексеме *образ* ‘част, поштење, понос’, а може се довести у значењску везу са фразеолошким изразом *човек од образа* ‘частан, поштен човек, човек којег треба ценити, поштовати’.

2.2.3. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** ПЛЕМЕНИТ

Персоналне атрибутивне именице којима се именују особе племенитог карактера обично су сложенице у чијем су првом сложеничком делу придеви *мио*, *велик*, *прав*, *прост*, а у другом соматизми *срце* (2) и *душа* (3), који су у функцији локализатора душевних особина човека, а позитивна конотација произилази из значења придева у функцији детерминатора. У атрибутивима из ове лексичко-семантичке групе преносе се значења сложених придева који су саставни део њихове парафразе, реализоване односном реченицом: *милосрдан* ‘који је пун милосрђа, самилости, милостив’ у *милосрдник* и *милосрдница*; *великодушан* а. ‘који се одликује лепим душевним својствима, племенит, несебичан’; б. ‘који одражава племенитост, несебичност; својствен племенитом човеку’ у *великодушник*; *простодушан* а. ‘искрен, отворен, ла-

коверан, наиван' б. 'који изражава простодушност, наивност' у *ӣросшодушник*. Формализација њихове концептуалне вредности остварена је и посредством синонима, као у примеру *ӣраводушник* → *ӣраведник*, *ӣошшењак*.

Ове атрибутивне именице не налазимо у дијалекатским речницима.

срце	*милосрдник* (СДР2), *милосрдница* (СДР2)
душа	*великодушник* (СДР2), *ӣраводушник* (СДР2), *ӣросшодушник* (СДР2)

2.2.4. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** СТРПЉИВ

Атрибутивном именицом *шрӣигуз* именован је 'онај који трпи, који је стрпљив' (ЛП). Значење ове сложенице могли бисмо довести у везу са некадашњим начином кажњавања особа и деце која су нешто згрешила. Казна се реализовала шибањем по задњем делу тела, при чему су стрпљиви мирно све претрпели. Овај концепт се формализује односном реченицом са глаголским или именским предикатом.

2.2.5. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** ЖИВАХАН

Персоналном атрибутивном именицом *вижлока* именована је обично млађа женска особа 'која је живахна, хитра, нестална, бистроока, тј. 'она која брзо схвата, запажа' (ЛП), док је именицом *вижлокило* означен 'младић живахна погледа, хитар, несташан' (ЛП). Ове сложенице садрже у првом делу основу глагола *вижлаши* и у другом основу именице *око*, које представља средство којим се реализује радња глагола 'живо се кретати, поигравати (о очима); немирно тражити (очима погледом)' (РСАНУ). Из овог примарног значења произилазе и друге наведене карактерне црте денотата. Овај поддомен се формализује парафразом која садржи односну реченицу с именским предикатом или неконгруентом атрибутском синтагмом.

око	*вижлока* (ЛП), *вижлокило* (ЛП)

3. Домен интелекта

Интелектуалне особине се тичу способности човека да с већим или мањим напором прима знања о спољашњем свету, да их обрађује и постаје свестан, затим да уочава релације међу појмовима и стварима те да усвојено

знање уме да искористи у решавању одређених задатака, ситуација и проблема уопште (Штрбац 2016: 546).

Домену интелекта припада 61 дериват. Семантичка компонета која носи информацију о функцији мотивног соматског појма индукује деривате који припадају домену интелекта. Сходно томе, у деривацији јединица овог семантичког типа функцију мотиватора имају лексеме *глава* (24), *ум* (13), *мозак* (12) и *памет* (9). Све ове лексеме имају дуалну природу (извор су како позитивне тако и негативне интелектуалне способности). Мотивну функцију имају и лексеме *око*, *гуз* и *душе*, али сасвим спорадично са по јединим дериватом, који се уклапа у посматрани домен. Соматизам *око* индукује атрибутивне именице које припадају овом домену јер *око* као орган перцепције има значајну функцију у когнитивном процесу будући да се „речи за менталне процесе базирају на физичким активностима или стањима, а апстрактна значења се добијају метафоризацијом конкретних“ (Грковић-Мејџор 2006: 86). Лексеме *гуз* и *душе* имају значајну функцију у стварању опозитне вредности у процесу именовања човека с умањеним интелектуалним способностима.

Стога и у овој групи деривата доминира бинарни принцип, те се једна група лексема везује за негативну страну односно за умањене интелектуалне способности човека, а друга за позитивну, тј. за изражене способности за обављање когнитивних активности, у првом реду, за способност мишљења и памћења.

3.1. Атрибутивне именице с негативном конотацијом

3.1.1. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** ГЛУП

Деривати у овом поддомену, мотивисани лексемом *глава* (18), имају негативну конотацију и њима се именује глуп човек, при чему у дефиницијама срећемо различите степене незнања: од ‘онај који мало зна’ (РГГ) – ‘онај који је плиткоуман’ (ЛП) – ‘приглупа особа’ (РГЗ) – ‘човек умно ограничен’ (СДР1) до ‘онај који ништа не зна’ (РГЗ). Ова значења су углавном изражена сложеницама у којима се открива и алузија на велику, а празну/шупљу главу (*празноглав*, *празноглава*, *празноглавац*, *празноглавица, празноглавиле*; *шупљоглавац*, *шупљоглавиле*), на тупу главу (*тупоглавац*, *тупоглавиле*, *тупоглавица*, *тупоглавка*) на главу као у свраке, тј. малу и са малим мозгом (*швракоглав*, *швракоглава*) или на главу која много тороче ‘брбља, прича којешта’ *тороглав* (ЛП). Исто значење се постиже и суфиксалним дериватима: *главан* ‘реч за ниподаштавање, алузија се чини на велику и празну главу’ (РСК), *главша* ‘глупак’ (РСК). Лексема *главина*, ‘шупаљ централни

део точка у који су усађени паоци' метафоризацијом је постала персонална атрибутивна именица којом је означен 'глупак' (РНГЦР).

Истом поддомену припадају и деривати мотивисани лексемама *мозак* (10), *ум* (10) и *памет* (1). За означавање 'непаметних, глупих или особа без или са мало памети' најчешће се користе префиксално-суфиксални деривати (*безмозга, безмозгаш*, *безмозгиле, безмозгилаш, безмозговић, безмозгоња*; *безумник*, *безумница*) и сложенице (*маломожданин*, *малоумник*, *малоумница*; *лакоумник*, *лакоумница*; *слабоумник*, *слабоумница*; *тупоумник*; *краткоумац*; *вијомозга*, *вијомозгиле*; *швракомозгаљ*). У разговорном језику лексема *паметњаковић* има иронично значење 'онај који се прави паметним, мудријаш' (СДР2), 'онај који се прави паметан, приглуп човек'(РСК).

Атрибутивне именице мотивисане лексемама *дупе* (*дупеглава*) и *гуз* (*гузица*) такође имају исту концептуалну вредност. Међутим, оне су индуковане другачијим семантичким механизмом, и то посредством метафоричне асоцијације услед замене елемената у когнитивној шеми горе (оно што је позитивно/паметно) : доле (оно што је негативно/глупо).

Концептуална вредност ових атрибутива формализује се различитим парафразама:

а) конгруентном атрибутском синтагмом: *безмозга → непаметна жена*;

б) конгруентном атрибутском синтагмом и синонимом: *безумница → безумна жена, лудакиња*;

в) неконгруентном атрибутском синтагмом: *безмозгиле → човек без памети*, *без мозга*;

г) односном реченицом: *безмозгаш → онај који је без памети*.

глава	*главан* (РСК), *главша* (РСК), *главина* (РНГЦР), *празноглав* (РГЗ), *празноглава* (РГЗ), *празноглавац* (СДР1), *празноглавица* (СДР1), *празноглавиле* (РГЗ), *шупљоглавац* (СДР1, РГГ, РГЗ), *шупљоглавиле* (РГЗ), *тупоглавац* (СДР1, РГЗ), *тупоглавиле* (РГЗ), *тупоглавица* (СДР1), *тупоглавка* (СДР1), *швракоглав* (ЛП), *швракоглава* (ЛП), *тороглав* (ЛП), *дупеглава* (РСК)
мозак	*безмозга* (РГЗ), *безмозгаш* (СДР2), *безмозгиле* (РК), *безмозгилаш* (ЛВ), *безмозговић* (СДР2), *безмозгоња* (РГЈК), *маломожданин* (СДР2), *вијомозга* (РГЗ), *вијомозгиле* (РГЗ), *швракомозгаљ* (ЛП)

ум	*безумник* (РМС), *безумница* (РМС), *малоумник* (РМС), *малоумница* (РМС), *лакоумник* (РМС), *лакоумница* (РМС), *слабоумник* (РМС), *слабоумница* (РМС), *шупоумник* (РМС), *краткоумац* (РГЗ)
памет	*паметњаковић* (СДР2)
гуз	*гузица* (РГЗ)
дупе	*дупеглава* (РСК)

3.1.2. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** СУЛУД/ЋАКНУТ

Другом поддомену интелекта припадају атрибутивне именице којима се именује сулуд, ћакнут човек. Све оне су мотивисане лексемом *глава* (3) и забележене су у дијалекатској грађи (*вртоглавка*, *вртоглаја*, *вртоглавштина*).

Њихови трансформациони модели развијени су посредством конгруентне атрибутске синтагме: *вртоглавка* → *приглупа* (*ћакнута*) *женска особа* или односне реченице: *вртоглаја* → *онај који је плитке памети*, *мало ћакнут*. Носилац квалификације је глагол на првом сложеничком месту *вртети* ‘мицати, махати (неким делом тела) тамо-амо’, а она произилази из учесталости понављања радње, што се може сматрати негативном одликом.

глава	*вртоглавка* (РТГ2), *вртоглаја* (РГГ), *вртоглавштина* (ТДР)

3.1.3. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** НЕПРОМИШЉЕН

И овом поддомену припадају деривати мотивисани лексемом *глава* (3) – *безглавац*, *вљетроглав*, *свргла*ја. Њихова парафраза садржи конгруентну атрибутску синтагму: *вљетроглав* → *лакомислен*, *непромишљен*, *нестално човјек* или односну реченицу: *безглавац* → *онај који је безглав*, *односно збуњен*, *избезумљен*.

глава	*безглавац* (СДР1), *вљетроглав* (ЛП), *свргла*ја (РГГ)

3.2. Атрибутивне именице с позитивном конотацијом

3.2.1. ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** ПАМЕТАН

Атрибутивне именице с опозитним значењем ‘онај који је паметан’ ниже су продуктивности. Највише је таквих деривата с основом лексеме *памет* (5) – нпр. *паметар*, *паметлија*, *паметник*, *паметњак*, док лексеме

мозак (*мозгаљ*, *мозгоња*) и *ум* (*умник*, *умница*, *разумник*) имају по две односно три атрибутивне именице с овим значењем, а лексема *око* само једну (*бисшрôка*). Ове су атрибутивне именице понекад с пејоративним обележјем (*памешул'а*) или с призвуком ироније (*памешовалац*). За поједине лексеме је карактеристична енантиосемична структура, при чему је иронизација извор енантиосемије, нпр. *памешњак* 1. в. паметник. 2. ир. в. паметњаковић (СДР2).[261] Слична појава се уочава и код једнозначних лексема, чија појмовна интерпретација у дијалекатским речницима садржи кључне компоненте значења (велике памети – паметан : мале памети – глуп): *мозгоња* 'човек велике / мале памети' (РК); *мозган* 'подругљив назив за оног ко је бистар или глуп' (РГГ).

Концептуална вредност атрибутива из овог појмовног поддомена у парафрази се изражава конгруентном атрибутском синтагмом: *бисшрôка* → *бисшра*, *умна женска особа* или односном реченицом: *памешница* → *она која је памешна*.

памет	*памешар* (СДР2, ЛП), *памешлија* (ЛП), *памешник* (СДР2), *памешњак* (СДР2, РТГ2), *памешница* (СДР2)
мозак	*мозгоња* (РГГ), *мозгаљ* (РГЗ), *мозган* (РГГ)
ум	*умник* (РМС), *умница* (РМС), *разумник* (РМС)
око	*бисшрôка* (РГЗ)

3.2.2. ОНАЈ КОЈИ ДОБРО ПАМТИ

Овом поддомену припадају и атрибутивне именице којима се означава човек према доброј способности памћења. Оне су мотивисане лексемом *памеш*, односно глаголским дериватом *памшишши* (нпр. *памшилац*, *памшило*, *памшиша*). Њихово значење је у трансформационом моделу изражено односном реченицом и синонимом: *памшилац* → *онај који добро памши нешшо*, *памешар*. Будући да су ове атрибутивне именице мотивисане глаголом (другостепени дериват) *памшишши*, у њима се укршта агентивно значење (*онај који памши*), а атрибутивно се остварује квалитатвним прилогом *добро* (*онај који добро памши*).

памет	*памшилац* (СДР2), *памшеник* (СДР2), *памшилица* (СДР2), *памшиша* (РВГ)

[261] М. Шипка наводи да енантиосемичне лексеме у српском језику углавном настају на два начина, а један од њих је развијање секундарних (супротних) значења путем ироније (2002: 160). И метафора и метонимија су механизми помоћу којих настају супротна значења у оквиру полисемантичне структуре једне лексеме, наводи А. Халас Поповић (2017: 26).

4. Домен егзистенције

Доменом егзистенције обухваћени су деривати којима се именује човек према животним потребама или материјалном стању (21). Наиме, већина атрибутивних именица овога типа има у свом семантичком садржају компоненту ‘сиромашан’ па самим тим овај домен кореспондира с оним који је означен као статус. Сиромаштво се огледа: а) у начину одевања (‘онај који је голог трбуха’, ‘који је голог, подераног тура’; ‘слабо/недовољно/оскудно обучен’, ‘сиромашак који нема шта обући’; ‘онај који је одрпан, ритав, дрњав’ ‘женска особа која је сиротињски одјевена’; ‘онај који је сиромах’) и б) у немогућности прехрањивања (‘гладник/гладнов’). Употребом различитих интензификатора истиче се крајњи степен сиромаштва ‘*врло* сиромашан човек, *пуки* сиромах, гоља’, ‘*убога* сиротиња’.

Сематичке парафразе су формализоване најчешће односном реченицом, конгруентном атрибутском синтагмом или синонимом, што се понекад може наћи у истој дефиницији: *голотрбаљ* ‘онај који је голотрб, слабо обучен, сиромах’ (ЛП).

У основи ових деривата налазе се лексеме *трбух* (8), *гуз* (8), *дупе* (2), *реп* (3). Са деривационог становишта оне су претежно суфиксални деривати, и то с основом сложеног квалитативног придева, који садржи компоненту *го* (*гологузла*, *голорап*) или *празан* (*празнотрбаљ*) којим се конкретизује ова атрибутивна карактеристика.

трбух	*голотрб* (СДР1), *голотрба* (СДР1), *голотрбаљ* (ЛП), *голотрбаћ* (СДР1), *гладнотрбаљ* (ЛП), *празнотрбаљ* (ЛП), *празнотрбиле* (РГЗ), *трбаљ* (ЛП)
гуз	*гологуз* (РК; РК-МД), *гологуза* (РСГВ, РГЈС, ЛП, РГЗ), *гологузан* (СДР1, РСГВ, РГЈК, РК, РВГ), *гологузија* (РСГВ), *гологузиле* (РГЗ), *гологузла* (РГЈК), *гологузоња* (РГЈК), *гологузаљ* (ЛП)
дупе	*голодупла* (РГЈК), *голодупља* (РГЈК)
реп	*репач* (РМС), *голорап* (РК), *голорепа* (РК)

5. Домен статуса

Соматска лексика нема значајнију улогу у деривацији персоналних атрибутивних именица из овог домена. Деривациони потенцијал имају лексеме *чело* (1), *глава* (1) и *јога* (1), које су метафоричким асоцијацијама доведене у везу са секундарним значењима атрибутивних именица: *челенка* ‘најистакнутија личност, првак’ (СДР1); *главождер* 1. ‘убица (вишеструки)’

(РГЗ); 2. ‘човјек који је на високом положају’ (РГЗ); *џоглан* 1. ‘велика кост, обично бутна’; 2. ‘човек који се дохватио било какве власти’ (РК). Тако, у првом случају (*челенка*) полазни домен је истакнутост (дела главе), а циљни ‘најистакнутија личност, првак’; у другом (*главождер*), полазни домен је спремност да се почини вишеструко убиство, а циљни висок положај’ и у трећем (*џоглан*), полазни домен је величина (велика кост), а циљни висок положај у друштву.

Значења ових атрибутивних именица су најчешће формализована односном реченицом: *челенка → човек који је на високом положају* или конгруентном атрибутском синтагмом и синонимом *челенка → најистакнутија личност*, *првак*.

чело	*челенка* (СДР1)
глава	*главождер* (РГЗ)
џога	*џоглан* (РК)

6. Домен болести и телесних мана

Овим доменом обухваћене су атрибутивне именице којима се означава човек према оболелом органу или према некој телесној мани (24). Деривати којима се именује човек према болести мотисани су лексемама *срце* (3), *прса* (2), *груди* и *кости* (по 1 дериват). Међутим, у овом домену највише је атрибутивних именица мотивисаних лексемом *кила*, која има у својој семантичкој структури и медицинско терминолошко значење којим су индуковане ове именице. Поред значења оболеле особе, атрибутивне именице мотивисане лексемом *кила* (5) имају и друга секундарна значења: *килавка* пеј. 1. ‘она која је оболела од киле, која је килава, килавица; уп. килка’ 2. ‘спора, недовољно вешта, неспретна женска особа’; уп. килка (РГЈК); *килавац* а. ‘килав човек’ б. погрд. ‘слаб, стар и неспособан човек, шепртља’ (РМС).

Поддомену телесних мана припадају персоналне атрибутивне именице мотивисане лексемама *око* (6) и *патра* (3). У дефиницијама уз атрибутивне именице мотивисане соматизмом *око* (*једноокац*, *једноокило*, *врљока/фрљока*, *врљокан/фрљокан*) уочавамо целу скалу нијанси телесне мане: ‘мушка особа која је врљава на једно око или која не види добро на једно око’ и ‘онај који има само једно око’. Атрибутивне именице мотивисане лексемом *патра* (*патравац*, *патравко*, *патрења*) означавају особу која ћопа, ћопавка.

Значења анализираних атрибутивних именица се најчешће парафразирају односним реченицама: *прсоболник → онај који болује од прсобоље*; *килавко/килавац → онај који има килу*) или неконгруентном атрибутском синтагмом: *грудоболник → болесник од грудобоље*. Уз све ове типове дефиниција могу се јавити и синоними: *килавко → онај који је оболео од киле*, *који је килав*, *килавац*.

груди	*грудоболник* (СДР1)
прса	*прсоболник* (СДР1), *прсоболница* (СДР1)
срце	*срдоболник* (СДР2), *срдобоник* (ЛП), *срдобоница* (ЛП)
кост	*костоболник* (СДР1)
кила	*килавко* (РГЈК), *килавка* (РГЈК), *килава*^{е}*ц* (РК), *килавац* (РМС), *килавица* (РМС)
гуз	*вранзогуз* (ЛП)
око	*једноокац* (СДР1), *једноокило* (ЛП), *врљока/фрљока* (РГЗ), *врљокан/фрљокан* (РГЗ)
патра	*патроња* , *патравац, патравко* (РТГ2)

7. Домен кретања

У народним говорима забележено је десет атрибутивних именица којима се означавају особе ‘које храмљу, које се гегају; које мрдају задњицом приликом хода; које се врпоље, које су живахне и немирне или су пак слабо покретљиве’. Највећи семантички потенцијал за атрибутивне именице овог домена има соматизам *гуз* (7), а знатно мањи лексеме: *дупе* (1), *реп* (1) и *слезина* (1), органи смештени у доњем делу људског тела.

И у овом домену доминирају формализације значења са односним реченицама, а ређе су конгруентске атрибутске синтагме: *дзендзогуз → онај који се гега*; *који мрда задњицом приликом ходања*; *мрдогузица → врцкава особа*.

гуз	*кривогуз* (РГЗ), *кривогуза* (РГЗ), *кривогузиле* (РГЗ), *дзендзогуз* (РГЈС), *мрдогуз* (РТГ2, РГЈС), *мрдогузица* (РГГ), *мрдогузла* (РГЈС)
дупе	*врподупла* (РГЈК)
реп	*кривореп* (РГЗ)
слезина	*слезинаћ* (ЛП)

8. Домен узраста и колектива

Именовање особе према узрасту посредством соматског појма спада у категорије ниже продуктивности. У целом корпусу атрибутивних именица с овим значењем има укупно 7 (мање од 1%). Међу мотивним речима по продуктивности се издваја лексема *брада* с 4 деривата, док *бала* и *ӣрса* дају по једну такву именицу (*балавица* и *наӣршче*). Сложеницама с лексемом *брада* у комбинацији с придевом *го* именује се углавном млад мушкарац, а ретко и голобрад човек (*голобрадац, голобрадић*, *голобрадица*, *голобрадовић*, *голобраче*). Тако се и атрибутивном именицом *балавица* означава ‘мала девојчица’, али и ‘млада, неискусна, незрела девојка’.

Значења ових атрибутивних именица углавном су формализована:

а) конгруентним атрибутским синтагмама: *голобрадица → голобрад младић*, *голобрад човек*;

б) синонимом у комбинацији са атрибутском синтагмом или без ње: *голобрадац → голобрад младић*; *жуӣокљунац*; *голобрадић → голобрадац*;

в) односном реченицом и синонимом: *наӣршче → деӣе које је још на ӣрсима*, *одојче*.

С појмовном вредношћу којом се концептуализује колективно значење односно припадност одређеној хомогеној групи (социјалној или узрасној) јавља се укупно 9 атрибутивних именица (мање од 1%). Такву (узрасну) групу обично прате и друге карактерне црте њених чланова: неозбиљност, лоше понашање, беспризорност. Ово је везано за колективне именице мотивисане лексемом *бале* (*балавадија*, *балаванда*, *балавчад*, *балавандерија*, *балав*(*ф*)*урдија*, *балав*(*ф*)*урда*). Међутим, код збирне именице *слинавчад* истакнута је и социјална димензија именованог колектива 1. ‘слинава, прљава дјеца’; 2. ‘дјечурлија, ситна дјеца, сиротињска дјеца’ (РГЗ).

Значења именица овог поддомена такође су формализована конгруентним и неконгруентним атрибутским синтагмама: *балавадија → неозбиљан*, *млад свеӣ*; *балав*(*ф*)*урда → дјеца и младићи лошег ӣонашања*, али и синонимима: *балав*(*ф*)*урда → дечурлија*, *момчадија*; *дриӣци*, *бесӣризорници*. Будући да је овде узрасни критеријум доминантан, домен колектива може се сматрати поддоменом узраста.

бала	*балавац* (СДР2, РГЗ), *балавица* (СДР2, РГЗ), *балавадија* (СДР2), *балаванда* (СДР2), *балавчад* (СДР2), *балавандерија* (СДР2), *балав*(*ф*)*урдија* (РГЗ), *балав*(*ф*)*урда* (РГЗ)
слина	*слинавчад* (РГЗ)

брада	*голобрадац* (СДР1), *голобрадић* (СДР1), *голобрадица* (СДР1), *голобрадовић* (СДР1)
прса	*найршче* (СДР1)

9. Домен комуникације

У овом домену се налазе атрибутивне именице (*језиклија*, *јасногрла*, *шрогрла*) којима су именовани добри говорници, особе звонког гласа (у песми) или оне које прегласно говоре. Сематички потенцијал за ова значења се налази у соматизмима *језик* (1) и *грло* (2). Значења атрибутивних именица су парафразирана:

а) конгруентим атрибутским синтагмама: *језиклија* → *добар говорник*;

б) неконгруентим атрибутским синтагмама: *јасногрла* → *женска особа звонког гласа*;

в) односном реченицом: *шрогрла* → *женска особа која прегласно говори*.

језик	*језиклија* (РК)
грло	*јасногрла* (ЛП), *шрогрла* (РГЗ)

10. Домен порекла

У домену порекла налазе се три атрибутивне именице (*иншокрвник*, *шибигузовић*, *голошрбовић*) мотивисане лексемама *крв*, *гуз* и *шрбух*. Њихова значења су парафразирана неконгруентним атрибутом и односном реченицом: *шибигузовић* → *пошомак шибигуза*; *пошомак шибигуза*, *оних који су кажњавани шибањем по шуру*, *голошрбовић* → *онај који пошиче из сирошиње*, *који је сирошиња*.

крв	*иншокрвник* (СДР2)
гуз	*шибигузовић* (РК, РГЗ)
трбух	*голошрбовић* (РГЗ)

11. Домен сексуалности

Сексуалност денотата је означена само једном атрибутивном именицом мотивисаном соматизмом *задњица*: *задњичар* ‘хомосексуалац’ (СДР1).

12. Укрштени домени

Међу персоналним атрибутивним именицама има примера у којима се паралелно развијају значења која припадају различитим појмовним доменима, те их стога називамо укрштеним доменима и посебно указујемо на њих у овом делу студије. Они су уочени у атрибутивима који припадају а) стандарду (*самоглавац* СДР1), б) истом говору, што је најчешће (*грудоњица* РГЗ), в) различитим дијалектима (*гузоњица* РГП, РГЗ), г) дијалекту и стандарду (*репоња* РГГ, РМС). Укрштени домени се јављају због тога што се у семантичком садржају мотивних речи налазе компоненте, имплицитно или експлицитно, које индукују деривате различитог значења. Иста компонента, нпр. ‘облик’ или ‘величина’ може мотивисати значење које се односи на изглед човека, али и на његове психичке особине (карактерне или интелектуалне), што најбоље илуструју деривати мотивисани лексемом *глава*.

На основу лексикографске обраде значења деривата с укрштеним доменима могу се посматрати код једнозначних и код вишезначних деривата. Поједине атрибутивне именице представљене су као једнознчне са унутрашњом диференцијацијом подзначења, која припадају различитим доменима, а код вишезначних деривата, таква значења представљена су као посебне семантичке реализације, означене редним бројевима.

12.1. Укрштени домени код једнозначних деривата

У појмовној интерпретацији деривата који се репрезентују као једнозначне лексеме најчешће коегзистирају домени физичког изгледа и карактера и нешто ређе домен физичког изгледа и интелекта. Концептуализација физичког изгледа и узраста, али и карактера у узрочно-последичној је вези с физичким изгледом, што се реализује посредством метонимијског преноса у првом или метафоричних асоцијација у другом случају. Исти семантички механизам делује и у случају укрштања домена физичког изгледа и интелекта. Када коегзистирају домени карактера и кретања, као у примеру *цревоња* (*цријевоња*), ове семантичке реализације мотивисане су компонентом ‘функције’ односно ‘изгледа’ мотивног појма.

У семантичкој структури атрибутивних именица не тако често долази до укрштања и домена карактера са интелектом. То су апстрактније категорије, а деривати који припадају домену карактера обично су мотивисани семантичком компонентом ‘изгледа’, а они који припадају домену интелекта компонентом ‘функције’. Дакле, и у овом случају важне су мотивационе базе којима се индукују значења овога типа.

Истовремена реализација из три домена – изгледа, карактера и интелекта представља редак случај, као у деривату *главуран*. Ове реализације мотивисане су компонентама ‘величине’ и ‘функције’, а остварене у садејству метафоре и синегдохе.

Дериват	**Домен физичког изгледа и карактера**
грудоњица	‘дјечак или омања мушка особа са развијеним грудним кошем *или кочопе-ран дјечак*’ (РГЗ)
пркна/пркнача/пркњача	‘жена велике задњице; *халапљива жена*’ (РГЗ)
Дериват	**Домен физичког изгледа и узраста**
слинавица	‘неуредна и прљава дјевојчица’; фиг. ‘*премлада женска особа*’ (РГЗ)
рутавка /рутавко	‘она/онај чији су поједини делови тела (обично доњи екстремитети) обрасли длаком, маљама; *полно сазрела женска особа*’ (РГЈК)
Дериват	**Домен физичког изгледа и интелекта**
бронзоглавиле/бронзоглавиле	‘мушка особа велике, чворновате главе; *тупоглава мушка особа*’ (РГЗ)
Дериват	**Домен карактера и кретања**
цревоња (*цријевоња*)	‘онај који много једе, изелица, ждероња’; ‘*онај који је спор, који се вуче као црријево, млитав*’ (ЛП)
Дериват	**Домен физичког изгледа, карактера и интелекта**
главуран	‘особа велике главе, *тврдоглава особа*, не много паметна особа’ (РТГ)

12.2. Укрштени домени код двозначних деривата

У оквиру двозначне семантичке структуре персоналних атрибутивних именица најчешћа се укрштају домен изгледа и карактера, знатно

ређе се јавља трочлана комбинација, коју чине домен карактера, изгледа и егзистенције (*репоња*). Секундарне реализације углавном настају посредством метонимијског преноса, и то на основу семе ‘функције’ удружене са семом ‘изгледа’ (*буљока*) или узручно-последичне везе која се успоставља између примарне и секундарне реализације (*гузоња*, *гузна*), док је метафорична веза актуелна у случају успостављања конкрено-апстрактне релације, заменом семе ‘изгледа’ семом која носи информацију о унутрашњој особини човека.

Дериват	**Домен изгледа и карактера**
буљока	1. ‘женска особа избуљених очију, особа крупних очију’ (РГЗ)
	2. фиг. ‘она која пажљиво и нападно посматра, која уочава’ (РГЗ)
љигавац	1. ‘балавац’ (РГЈС)
	2. пеј. ‘онај који је љигав, бескарактеран’ (РСЈ, РГЈС)
гузоња	1. погр. ‘који има велику стражњицу, гузош’ (РСГВ) 1. ‘мушкарац с великом задњицом, крупна м. особа’ (РГЗ) 1. ‘онај који има велику стражњицу’(РК-МД)
	2. прен. ‘(изглед! дебео човек), често нерадник, готован’ (РСГВ) 2. фиг. ‘халапљива, похлепна м. особа’ (РГЗ) 2. ‘онај који много брине што ће појести’ (РК-МД)
гузна	1. ‘жена велике задњице, крупна жена’ (РГЗ)
	фиг. ‘халапљива женска особа’ (РГЗ)
ш̄аврогуза	1.’кицошкиња, кућиперка’ (РТГ2)
	2. пеј. ‘курвешања’ (РТГ2)
Дериват	**Домен карактера, изгледа и егзистенције**
репоња	‘мушкарац лошега гласа са разним пороцима’ (РГГ)
	1. б. празн. ‘човек (који се родио) с репом’ (РМС)
	2. ‘сиромах, одрпанац; бедник, слабић’ (РМС)

У дериватима се паралелно реализују и домени изгледа и интелекта. Код атрибутивне именице с негативном конотацијом важна је компонета ‘величине’ (умањене) па се успоставља релација *мала глава* → *умањена*

умна способност (сема ‘величине’ модификује се у сему ‘функције’). У случају лексеме *бистроокило*, чије је значење с позитивном конотацијом, важне су обе сложеничке компоненте. Јасна је семантичка база из које се развила номинациона реализација. Секундарно значење је индуковано метафоричним асоцијацијама по моделу заснованом на релацији *конкретно* → *апстрактно*: *бистра* (*чиста*, *незамућена*) *вода* → *бистар*, *чист ум* (*чисте свести*). Лексема *бистар* развила је посебну метафоричну семантику, која је овај придев преобратила у израз способан да квалификује човека у смислу да је он оштроуман, паметан, интелигентан. Ово метафорично значење није укључено у семантичку интерпретацију коју даје Скок (1971: 157) 1. брз. 2. јасан, али *јасан* у значењу ‘незамућен, прозиран, чист’ (М. Ивић 1999: 13).

Дериват	**Домен изгледа и интелекта**
тицоглав	1. ‘онај који је мале главе’ (ЛП)
	2. ‘онај који је слабоуман’ (ЛП)
бистроокило	1. ‘онај који има бистре и чисте очи’ (ЛП)
	2. ‘онај који је бистар, интелигентан’(ЛП)

Атрибутивне именице мотивисане придевима *балав* и *бронзав* одликују се коегзистенцијом домена изгледа и узраста, што је омогућено метафоричном асоцијацијом, а у деривате се преноси целокупан садржај експресивног секундарног значења мотивног придева ‘млад, неискусан’.

Дериват	**Домен изгледа и узраста**
балавац/ балавко/ бало	1. ‘онај који је балав, коме иду бале из носа или из уста’ (СДР2)
	2. експр. ‘незрео и неискусан младић’ (СДР2)
балавче	1.‘балаво дете’ (СДР2)
	2. експр. ‘млада незрела особа’ (СДР2)
брнзавка	1. ‘слинава женска особа, слинавка; уп. брнзоњивка, зивла, зивавка, мрсоњивка’ (РГЈК)
	2. фиг. ‘она која је незрела, недорасла, балавица’ (РГЈК)
брнзавко	1. ‘слинава мушка особа, слинавко’ (РГЈК)
	2. ‘онај који је незрео, недорастао, балавац’ (РГЈК)

Узрочно-последична веза метонимијског типа у основи је значења која припадају доменима болести и карактера, што се може уочити и када се примарном реализацијом означава човек према карактеру, а секундарном на основу статуса.

Дериват	**Домен болести и карактера**
килавко	1. ‘онај који је оболео од киле, који је килав, килавац’ (РГЈК)
	2. ‘онај који је спор, недовољно вешт, неспретан; уп. килоња’ (РГЈК)
Дериват	**Домен карактера и статуса**
самоглавац	1. ‘својеглав, тврдоглав човек, тврдоглавац’ (СДР1)
	2. ‘човек нежења, самац’ (СДР1)

Атрибутивне именице мотивисане лексемом *крв* специфичне су по томе што се у њима укршта агентивно и атрибутивно значење из домена карактера, док је комбинација атрибутивног значења из домена изгледа и агентивног значења деривата веома ретка и заснована је на метонимијској релацији у односу на полазни појам.

Дериват	**Агентивно и атрибутивно значење из домена карактера**
крвник	1. ‘онај који је починио убиство, убица, убојица’ (СДР2)
	2. ‘крвни непријатељ’ (СДР2)
	3. ‘бездушан, окрутан човек, мучитељ’ (СДР2)
	4. ‘извршилац смртне казне, џелат’ (СДР2)
крвопија	1. а. ‘онај који (она која) пије, сише крв’; б. ‘крвник, убица’ (СДР2)
	2. а. ‘онај који другога немилосрдно искориштава, бездушан, немилосрдан човек; угњетач’; б. ‘који као да испија човеку крв’ (СДР2)
Дериват	**Атрибутивно значење из домена изгледа и агентивно значење**
шкембар	1. ‘трбоња’ (РГЈС)
	2. ‘продавац јела од трбуха животиња’ (РГЈС)

IV. ТВОРБА ПЕРСОНАЛНИХ АТРИБУТИВНИХ ИМЕНИЦА

1. Инвентар суфикса у творби персоналних атрибутивних именица[262]

Персоналне атрибутивне именице са основом соматског појма најчешће настају суфиксацијом. Суфикси су бројни, неки су карактеристични за извођење именица са човеком као денотатом (-[*а*]*ц*, -*ач*, -*ик*/-*ник*, -*ица*, -*ка*), неки показују ширење свог семантичко-деривационог потенцијала, на шта посебно упућује грађа из народних говора (-*а*, -*ара*), а поједини имају најзначајнију функцију у творби персоналних именица (-*оња*, -*ило*). Они су различите продуктивности, од јединачне фреквенције употребе (-*ајло*, -*алица*), до изузетно високог степена продуктивности (-*оња*).

1.1 Суфикс -*а*. У творби персоналних атрибутивних именица суфикс -*а* учествује у деривацији суфиксала: *зуб-а*, *грб-а*, *брк-а*, *срд-а*, *шкемб-а*, *тр̄т̄-а*, а сасвим спорадично се јавља у структури префиксално-суфиксалних твореница: *без-мозг-а*. У основи првостепених деривата налазе се соматизми: *зуб*, *грба*, *брк*,[263] *срце*, *шкембе*, *тр̄т̄ица*. Изведенице суфиксом -*а* имају углавном хипокористичну употребу (Клајн 2003: 18). Међутим, како оне и творбено и семантички кореспондирају с изведеницама на -*оња*, поред хипокористичког, оне могу имати и аугментативно обележје (нпр. *шкемба* ‘трбоња’ [РГЈС]).

Суфикс -*а* је најпродуктивнији у грађењу сложено-суфиксалних твореница, што посебно показује грађа из народних говора: *виј-о-мозг-а* (РГЗ), *вижл-ок-а* (ЛП), *гор-оч-а* (РК-МД), *врљ-ок-а/фрљ-ок-а* (РГЗ), *кучк-о-нос-а* (ЛП), *бљел-о-грл-а* (ЛП), *јасн-о-грл-а* (ЛП), *тр̄-о-грл-а* (РГЗ), *млин-о-гуз-а* (ЛП), *дрчн-о-гуз-а* (РГЈС), *тр̄-о-гуз-а* (РГЈС), *мрд-о-гуз-а* (РТГ2), *р̄чл-о-гуз-а* (РГЈС), *лизи-гуз-а* (РГЗ).

Суфикс -*а* је високо продуктиван у деривацији персоналних атрибутивних именица и има способност да учествује у творби јединица које

[262] Суфикси који су типични у творби персоналних атрибутивних именица у народним говорима означени су једном звездицом (*), а они који се користе у оба идиома, али са већом продуктивношћу у дијалектима означени су двема звездицама (**).

[263] И. Клајн наводи да је неизвесна класификација основе у *брка* (од *брк*[*ови*], од *бркат̄*, или као краћи облик од *бркоња*), *ждера* од *ждерат̄и* или *ждероња*, *лажа* (од *лаж*, од *лажов* одн. *лажљивац*, или од придева *лажљив*) (Клајн 2003: 18).

припадају различитим појмовним доменима – физичког изгледа, интелекта, карактера. Њихово значење произилази из удруженог семантичког садржаја творбених елемената.

1.2. Суфикси *-ад*, *-адија*, *-анда*, *-урда*, и *-урдија*. У деривацији атрибутивних именица суфикс *-ад*, типичан „граматички“ суфикс, остварује своје уобичајено колективно значење. Он, међутим, с обзиром на нашу грађу, испољава одређене специфичности, јер се не комбинује с основама соматизама, једино успоставља творбено-семантичку везу с основама именица *бала* и *слина*, и то у даљим деривационим актима. Атрибутиви *балавч-ад* и *слинавч-ад* мотивисани су првостепеним дериватима *балавче* и *слинавче* у које се преноси целокупан семантички садржај мотивних речи (*балавче* ‘балаво дете’; ‘млада незрела особа’; *слинавче* ‘балавче, неискусно дијете, дериште; немирно дијете’ (СДР2, РГЗ). Компонента ‘узраста’ (деца и млади) представља семантички стожер ових атрибутивних именица. Поред деривата *балавчад*, и у стандарду и у народним говорима, јавља се читав низ творбено-семантичких еквивалената. Они су другостепени деривати, јер су суфикси *-адија*, *-анда*, *-урда, -урдија* комбиновани с придевском основом *балав*: *балав-адија, балав-анда* ‘неозбиљан, млад свет’, *балав*(*ф*)*-урда* пејс. ‘дјечурлија, момчадија; дрипци, дјеца и младићи лошег понашања, беспризорници’ (РГЗ), *балав(ф)урдија*. Суфикс *-адија* је са шаљивим и благо пејоративним призвуком (Ристић 1996: 86–89), док је *-урда* с наглашеним аугментативно-пејоративним значењем.

1.3. Суфикс *-ајлија*. У посматраној парадигми суфикс *-ајлија* остварује своју уобичајену функцију градећи „првенствено називе људи од именичких и придевских основа с афективном вредношћу“ (Клајн 2003: 146). У нашој грађи посведочени су примери *ћуб-ајлија* и *брк-ајлија*, који указују на ограничену могућност комбиновања овог суфикса са соматским основама.

1.4. Суфикс *-ајло*. Овај суфикс не региструју Клајн (2003), Бабић (1986) и Д. Шипка (2003). Ипак, он је заступљен је у деривату *брк-ајло*, а може се тумачити као варијантни облик суфикса *-ајлија* будући да граде дериват од исте основе и са истим значењем, или као његова конкурентна форма.

1.5. Суфикси *-ак* и -(*а*)*к*. Суфикс *-ак* има значајну улогу у деривацији атрибутивних именица, нарочито с основама придева (*лудак*, *глӯпак*), док је мањи број деривата с човеком као денотатом од именичких основа. Само се

по изузетку овај суфикс комбинује с основом соматизма, као у *нос-ак* ‘човек с великим носем’ (СДР1) и притом уноси у дериват погрдно значење.

Суфикс -(*а*)*к* је забележен у само једном примеру с потврдом код Скока – *ӣро-чел-ак* ‘назив за човека са широким челом’. Ова атрибутивна именица је настала префиксално-суфиксалном творбом. У овом творбеном процесу он има значајну функцију, али деривати су или с предметним значењем (*нарамак*, *окрајак*, *узглавак*) или означавају део тела – људског (*ӣодбрадак*, *ӣодваљак*) или животињског (*ӣодреӣак*, *ӣриреӣак*), тако да се дериват *ӣрочелак* може сматрати изузетком и архаизмом.

1.6. Суфикс -*алица*. Овај суфикс заступљен је у деривату с мотивном речју *зуб – зуб-алица*, који се према свом значењу ‘злобна, завидљива, пакосна заједљива особа’ (ЛП) сврстава у домен карактера. Иако је веома ниске продуктивности, јавља се свега у неколико речи, и то углавном с основом глагола (*вршалица*), овај суфикс ипак показује тенденцију ка ширењу свог деривационог потенцијала грађењем персоналне атрибутивне именице с основом соматизма.

1.7. *Суфикс -*аљ*. Суфикс -*аљ* има веома ограничену употребу у стандардном језику и јавља се у изузетно малом броју деривата – с предметним значењем у *ваӣраљ*, а чешће у називима коња – *мркаљ*, *сиваљ*, *кусаљ* и сл. (Клајн 2003: 38). Међутим, његова употреба у народним говорима веома је продуктивна у творби атрибутивних именица, и то у дериватима првога степена у комбинацији с основама соматизама: *мозг-аљ* , *ӣрб-аљ* или с основама сложених квалитативних придева: *ћеӣонос-аљ* (ЛП), *гладноӣрб-аљ* (ЛП), *голоӣрб-аљ*(ЛП), *ӣразноӣрб-аљ* (ЛП); *мрӣвореӣ-аљ* (ЛП); *гологуз-аљ* (ЛП); *кривоног-аљ* (ЛП). Када у грађи не постоји потврда за сложени квалитативни придев који би имао мотивну функцију, такве атрибутивне именице сматрамо сложено-суфиксалним јединицама изведеним суфиксом -*аљ*: *чиӣ-о-нос-аљ* (ЛП), *чачк-о-нос-аљ* (ЛП); *миш-о-брк-аљ* (ЛП); *шврак-о-мозг-аљ* (ЛП); *ӣушк-о-ног-аљ* (ЛП), *ћев-о-ног-аљ* (ЛП), *чукљ-о-ног-аљ* (ЛП), *шӣркљ-о-ног-аљ* (ЛП), *чаӣр-о-ног-аљ* (ЛП).

Оне су могле настати по аналогији с називима за коње, и у том семантичком трансферу (са животиње на човека) да поприме додатно стилско обележје, које је у зависности од семантичког садржаја мотивне речи с пејоративним (*мозгаљ*) или подсмешљивим тоналитетом (*мишобркаљ*). Атрибутивне именице са суфиксом -*аљ* припадају различитим појмовним доменима (физички изглед, интелект, карактер), што указује на полифункци-

онални карактер овог суфикса, али и на његову територијалну ограниченост (говори Пиве).

*1.8. Суфикс *-ан*. Суфикс *-ан* је веома плодан у комбинацији с именичким основама, посебно с основама соматизама, а деривати имају афективно обележје, и то углавном негативно, подсмешљиво па и иронично, што зависи од семантичког садржаја мотивног појма. Атрибутивне именице изведене суфиксом *-ан* припадају различитим појмовним доменима, а највише домену физичког изгледа: *глав-ан* (РСК), *сомур-ан* (РСК), *дуӣ-ан* (РСК), *нос-ан* (РСК), *чел-ан* (РГГ), *шиј-ан* (РГГ), *губич̲-ан* (РГГ), *ћуб-ан* (РГГ), *мрсољ-ан* (РТГ2), *ӣрӣогуз-ан* (РТГ2), *љиг-ан* (РГЈК, РГЈС), *брнѕ-ан* (РГЈК), *уш-ан* (РГЈС), *врљок-ан*/*фрљок-ан* (РГЗ), *зуб-ан* (РК-МД), *ӣрбул'-ан* (РК), *гологуз-ан* (СДР1, РСГВ, РГЈК, РК, РВГ), ретко домену интелекта – *мозг-ан* (РГГ) или карактера – *срд-ан* (СДР2). То су углавном деривати првог степена с основом соматизма, док се у основи деривата другог степена јављају аугментативи: *главур-ан* и *главурда-ан*. Виши степен продуктивности суфикс *-ан* има у народним говорима (РСК, РТГ2, РГЈК, РГЈС, РК-МД, РГГ, РГЗ, РК, РВГ) него у творби јединица које припадају стандарду.

1.9. *Суфикс *-ана*. Један број атрибутивних именица женског рода изведен је суфиксом *-ана*.[264] Овај суфикс има значајну примену у деривацији личних женских имена (*Драгана*), а аналошки се примењује у творби заједничких именица различитог семантичког типа, углавном са обележјем [живо –] (*цӣглана*, *ӣољана*). Карактеристична је његова употреба у народним говорима у дериватима с основом соматизма, што у стандардном лексичком систему није случај, а деривати припадају углавном домену физичког изгледа: *дуӣ-ана* (РСК), *нос-ана* (РСК), *рњ-ана* (РСК), *сомур-ана* (РСК), *чел-ана* (РСК), али и карактера – *езич̲-ана* (ДРТГ). Ретко се комбинује са сложеним основама – *ӣрӣогуз-ана* (РТГ2).

1.10. Суфикс *-андер*. Овај суфикс се јавља само у деривату другога степена с основом придева *балав* у *балав-андер* (СДР2), експр. 'незрео и неискусан младић, балавац'.

1.11. Суфикс *-анин*. Овај суфикс заступљен је у лексеми *маломождданин* која се анализира као сложеница од *мозак* (*мал-о-можд-анин*), а не као

[264] Суфикс *-ана* не доводимо у везу с суфиксом турског порекла *hana* са доминантном функцијом у творби назива за просторије или зграде (*барӣана*).

другостепени дериват мотивисан сложеницом *маломождани* (*маломождани-ин*). На ово нас упућује значење придевске сложенице *маломождани* ‘који се односи на мали мозак’, док у семантичком садржају лексеме *маломождани-ин* нема компоненте која би указивала на везу са појмом малог мозга као посебног органа. Односно, сложеничка основа *мал*(*-о-*) у случају *маломождани* потиче од сложене лексеме *мали мозак*, док се у случају *маломождани-ин* она атрибутивно пејоративно односи на основу *мозак*, што се јасно види из дефиниције (СДР 2006: 402). Ова лексема припада домену интелекта.

1.12. Суфикс *-ар*. Иако је суфикс *-ар* један од најпродуктивнијих именичких суфикса, са изузетно честом применом у творби именица које се односе на људе, посебно према занимању, он је у деривацији атрибутивних именица с ниском продуктивношћу (Штасни 2013: 139). Поред деривата с потврдом у стандарду – *језич-ар*, *задњич-ар*, регистровани су и они с двојним статусом – *памет-ар* (СДР2, ЛП), али и они посведочени само у народним говорима: *гузич-ар* ‘непоуздан човек’ (РГЈС), *шкемб-ар* (РГЈС) / *чкемб-ар* (РГЈК). Оне су или с негативном конотацијом (*језичар* у скундарном значењу ‘брбљивац; свађалица’) или с примесом ироније (*памет-ар* такође у секундарној реализацији ‘мудријаш’), а када означавају човека на основу физичког изгледа, обележене су као пејоративи (*шкембар/чкембар* ‘онај који је с [упадљиво] великим трбухом’). Са обележјем жаргонизма могла би бити лексема *задњичар* ‘хомосекуалац’.

Деривати изведени суфиксом *-ар* углавном припадају домену физичког изгледа човека, али их има и у домену карактера (*језичар*) или интелекта (*памет-ар*).

1.13. *Суфикс *-ара*. Сматра се да је суфикс *-ара* слабе продуктивности у творби именица чији је денотат живо биће (Штасни 2013: 139). Међутим, у дијалекатској грађи овај суфикс је продуктиван и заступљен је у структури првостепених деривата с основама различитих соматизама: *ок-ара* (РГП), *нос-ара* (РГГ), *језич-ара* (СДР1, РСГВ, РВГ) */езич-ара* (РСК), *влас-ара* (ЛП), *сис-ара* (РМС, РГП), *сап-ара* (ЛП), *реп-ара* (РГГ), *гуз-ара* (РГП), *дупет-ара* (СДР1), *шупк-ара* (ЛП), *пет-ара* (РГГ). Ове атрибутивне именице су са негативном квалификацијом, међу њима су и вулгаризми, и углавном припадају домену физичког изгледа човека.

1.14. Суфикс *-арош*. Суфиксом *-арош*, који је, према Скоку, настао спајањем суфикса *-ар* и мађарског *-ош*, изведена је атрибутивна именица *лакт-арош* (РГГ). Она је дериват другог степена с основом глагола *лактати*

се, који у дериват преноси своје секундарно метафорично значење ‘безобзирно се пробијати у животу’. Ова лексема је са потврдом у дијалекту, и то у говору Гламоча, а у систему постоји и њен семантички и творбени еквивалент изведен суфиксом *-аш – лакт̄-аш* (СДР1).

1.15. Суфикс *-ат̄ор*. Суфиксом *-ат̄ор* изведен је првостепени дериват *снаг-ат̄ор*. Он има улогу интензификатора и одређује домен употребе ове атрибутивне именице са статусом жаргонизма. Р. Бугарски наводи да овај суфикс изводи подужу серију негативно обележених полужаргонских или жаргонских речи, а међу његовим примерима је и *снагат̄ор* (Бугарски 2003: 60).

1.16. Суфикс -(*а*)*ц*. У творби nomina attributiva, чији је денотат човек као носилац одређених особина, најпродуктивнији је суфикс -(*а*)*ц*, и то у комбинацији са придевским, а знатно ређе с основама именица или глагола (Штасни 2013: 158). Овај суфикс је, ипак, веома продуктиван у споју с основама соматизама и називима телесних излучевина. Јавља се у сложено-суфиксалним дериватима: *једн-о-ум-ац* (РМС, РГЗ), *крат̄к-о-ум-ац* (РГЗ) и у другостепеним дериватима с придевском основом: *балав-ац* (СДР2, РГЗ), *килав-а^е^ц* (РК), *килав-ац* (РМС), *љигав-ац* (РСЈ, РГЈС), *п̄уп̄ав-ац* (СДР1, РСГВ), *слинав-ац* (СДР2, РГЗ), *мрсољив-ац* (РТГ2), *ћелав-ац* (РСЈ), *рањав-ац* (РГЗ), *грбав-ац* (РМС), *кошт̄уњав-ац* (СДР1), *жилав-ац* (СДР2), *п̄ат̄рав-ац* (РТГ2). Врло је продуктиван и са основама сложених квалитативних придева: *буђоглав-ац* (СДР1), *рђоглав-ац* (СДР1), *седоглав-ац* (СДР1), *сит̄ноглав-ац* (СДР1), *гологлав-ац* (РГЈК), *дебелоглав-ац* (СДР1), *п̄разноглав-ац* (СДР1), *т̄уп̄оглав-ац* (СДР1, РГЗ), *шуп̄љоглав-ац* (СДР1, РГГ, РГЗ), *бандоглав-ац* (СДР1, РГЗ), *п̄асоглав-ац* (СДР1), *самоглав-ац* (СД1), *својеглав-ац* (СДР1), *т̄врдоглав-ац* (СДР1); *једноок-ац* (СДР1), *двозуб-ац* (СДР1), *крезуб-ац* (СДР1), *седобрад-ац* (СДР1), *сивобрад-ац* (СДР1), *голобрад-ац* (СДР1) и сасвим по изузетку с основом сложене именице у *лицемер-ац* (СДР1) или префиксално-суфиксалне творенице у *безглав-ац* (СДР1). Заступљен је и у структури сложеница различитог творбеног типа, оних насталих по моделу: основа броја + о + Ио + -(а)ц: *дв-о-ребр-ац* (РГЗ), *т̄р-о-реб*(*р*)*-ац* (РГЗ), *дв-о-нож-ац* (СДР1), По + о + Ио + -(а)ц: *дебел-о-кож-ац* (СДР1), *црвен-о-кож-ац* (СДР1), *црн-о-кож-ац* (СДР1); *жедн-о-црев-ац* (РГЈС) или Ио + о + Го + -(а): *гуз-о-лиз-ац* (ЛП).

Атрибутивне именице изведене суфиксом -(*а*)*ц* припадају различитим појмовним доменима: највише их је у домену физичког изгледа, затим у домену интелекта и карактера. Припадност одређеном појмовном домену условљена је семантичким садржајем мотивне речи.

**1.17. Суфикс *-ач*. Суфикс *-ач* веома је плодан, нарочито у споју с глаголским основама (*орач*), при чему гради именице агентивног типа или су то називи за предмете (*брисач*), док је веома мали број изведеница од именичке основе (*бакрач*). Како наводи Клајн, овај суфикс у таквим изведеницама нема неко посебно значење (2003: 63). У нашој грађи из народних говора забележена је употреба суфикса *-ач* у споју с основама именица *брк* у *брк-ач* ‘човек с великим брковима’ и *реп* у *реп-ач* ‘човек који никад не мирује, кога не држи место, скитница’. О територијалној условљености дистрибуције суфикса *-ач* у грађењу деривата овог семантичког типа говори чињеница да се он сусреће само у говору Куча. Међутим, иако је потврђен у само две лексеме, и овај податак открива о могућности ширења његовог семантичко-деривационог потенцијала, јер један суфиксал припада домену физичког изгледа, а други домену карактера, као и префиксално-суфиксална твореница *о-гуж-ач* пеј. ‘човек који одуговлачи (отеже)’ (РТГ2).

1.18. *Суфикс *-ача*/*-јача.* Овим суфиксима изведене су атрибутивне именице женског рода, које су углавном у моционом односу с истозначним именицама мушког рода. Овај суфикс има значајну функцију у деривацији супстантива с основом соматизма, што до сада није констатовано у дериватолошким истраживањима. Познато је да са именичким основама *-ача* нема одређено значење, а како наводи Клајн, на људско биће се односи само *мушкарача* (2003: 65), а са придевским основама то су углавном погрдни изрази за жене (*глупача*, *лудача*, *блесача*) (Клајн 2003: 66). Овај творбени модел могао се аналошки пренети на деривацију именица сличне експресивности грађених по моделу Ио (основа соматског појма) + -ача. Готово сви деривати забележени су у дијалекатским изворима, и неке су означене као погрдне речи: *рњ-ача* ‘која има изразито широке ноздрве’(РГЈК); *љиг-ача* ‘балава женска особа’ (РГЈС) или као пејоративи: *брк-ача* ‘жена са изразитим длакама изнад усана, „брката“ жена’ (РГЗ). Остале атрибутивне именице са суфиксом *-ача* нису у изворима кодиране иако имају исту експресивну тоналност: *ок-ача* ‘женска особа крупних очију’ (РГЗ); *зуб-ача* ‘зубата жена, жена с великим зубима’(СДР1), *крезубача* (РГЈК); *прс-ача* ‘прсата женска особа, сисача’ (РГЗ), *сис-ача* ‘сисата, прсата жена, прсача’ (РГЗ); *трбул’-ача* ‘корпулентна жена великог трбуха’ (РК); *крст-ача* ‘жена широких кукова (крстију), крупна ж. особа’ (РГЗ); *реп-ача* ‘скитара’ (РК), *пркн-ача* ‘жена широких кукова, крупна женска особа; халапљива жена’ (РГЗ), али и *пркњ-ача* изведена палаталном варијантом овог суфикса (РГЗ). Чак би и атрибутив којим се денотира дете могао бити стилски маркиран: *главур-ача* ‘девојчица велике главе’ (РК). Сви деривати изведени суфиксом *-ача* се према свом

значењу уклапају у домен физичког изгледа, а само по изузетку у домен карактера (*репача* ‘скитара’).

1.19. **Суфикс -*аћ*. Суфикс -*аћ* није продуктиван у творби атрибутивних именица, јавља се свега у два примера: *слезин-аћ* ‘онај који је слабо покретљив, мртвуљав, издужен’ (ЛП) и *голошрб-аћ* ‘онај који је голог трбуха’ (СДР1). Први је дериват првог степена, који се према свом значењу уклапа у појмовни домен кретања, а другом је у основи сложен квалитативни придев, чији се семантички садржај у потпуности преноси у дериват и квалификује човека на основу изгледа.

1.20. **Суфикс -*аш*. У деривацији именица овог семантичког типа суфикс -*аш* се јавља у префиксално-суфиксалној твореници *без-мозг-аш.* У деривату с истим значењем, потврђеном у народном говору *безмозгил-аш* ‘глупа мушка особа, незналица’ (ЛВ), суфикс -*аш* долази на основу већ деривиране именице *безмозгиле* ‘човек без памети, без мозга’ (РК), те се зато не сматра дериватом истог творбеног типа. Остале атрибутивне именице изведене овим суфиксом представљају деривате првог степена с основом соматизма: *глав-аш* (СДР1, РК-МД), *кик-аш* (РГГ), *брад-аш* (СДР1, РК-МД), *брк-аш* (СДР1), *лакш-аш* (СДР1), *ушлеђ-аш* (СДР1), *ребр-аш* (СДР1), *ушуш-аш* (СДР1), и само по изузетку с основом сложеног квалитативног придева у *црнобрад-аш* (СДР1). Деривати у зависности од мотивне речи припадају домену физичког изгледа, ређе домену интелекта: *безмозг-аш* (СДР2) и *безмозгил-аш* (ЛВ) или карактера (*лакш-аш*). Већина атрибутивних именица са суфиксом -*аш* регистрована је у дијалекатским изворима у говору Васојевића и околини Вучитрна. Р. Бугарски истиче да овај суфикс традиционално упућује на обележје личности, често негативно (*будалаш*, *блебеташ*, *подрепаш*) (Бугарски 2003: 42).

*1.21. Суфикс -*аша*. Овим суфиксом изведене су атрибутивне именице женског рода *брњ-аша* ‘жена која има брњу’(РГГ) и *кик-аша* ‘женска особа са кикама изнад чела’ (РГГ). Лексеме имају статус дијалектизма и нису означене као експресиви. Будући да Клајн не региструје суфикс -*аша* (2003), могли бисмо претпоставити да је овај дериват изведен моционим суфиксом -*а* од деривата првог степена *брњаш*, али овај облик није посведочен у нашим изворима.

1.22. Суфикс -*е*. Суфикс -*е* проналазимо у деривату *грб-е* ‘грбавац, обично малог раста’ (РГЈС). Иако је основна примена суфикса -*е* у деривацији

именица средњег рода, постоје и оне с обележјем мушког рода, а то су хипокористици од мушких имена. Сматрамо да се под утицајем аналогије овај суфикс нашао у структури апелатива. У изворима су потврђени и деривати са истом основом на *-а* и *-о* (*грба* ‘хип. од грбавац, грбо’ [РМС], *грбо* ‘грба’ [РМС]), али се они због хипокористичког значења не могу у потпуности сматрати варијантним облицима лексеме *грбе*, нити се могу у пуној мери сматрати конкурентима будући да је њихова употреба територијално условљена јер је суфикс *-е* заступљен у говорима јужне Србије.

1.23. Суфикс *-екања*. Овим суфиксом изведена је само једна атрибутивна именица *брад-екања* ‘брадоња’. Иако није посебно стилски маркирана, овај суфикс ипак у дериват уноси додатну експресивност, којој узрок може бити то што се *-екања* не комбинује с другим соматским основама, а у истраживању посвећеном атрибутивним именицама такође се јавља са јединачном фреквенцијом (Штасни 2013: 134).

1.24. *Суфикс *-ела*. Овај суфикс се јавља у деривату *т̄рб-ела* ‘мушкарац великог стомака’ (РГГ). Он није регистрован у Клајновом попису суфикса, и његова дистрибуција територијално је условљена (говор Гламоча). Он свакако припада парадигми суфикса којим се изражава аугментативност.

1.25. *Суфикс *-еља*. Клајн наводи да је суфикс *-еља* са шаљиво-аугментативним значењем (нпр. у *ђакеља*), али у атрибутивној именици *мус̄ак̲-еља* овај суфикс, удружен са семантиком мотивне речи, уноси у дериват погрдно обележје ‘жена с брцима, брката жена’ (РГЈК).

1.26. Суфикс *-енка*. Дериват *чел-енка* ‘најистакнутија личност, првак’ (СДР1) изведен је суфиком *-енка*, који је регистрован у *Речнику т̄творбених форманат̄а* Д. Шипке (2003: 72) са значењем ‘ентитет повезан са Х-ом’ и илустрован примером *сол* + *енка*. Наш дериват указује на могућност ширења семантичко-деривационог потенцијала овог суфикса, који, иако је настао по истом моделу Ио + -енка, показује да у комбинацији с основом соматизма може да гради и именице с обележјем [живо +].

1.27. *Суфикс *-еш*. Овај суфикс је слабе продуктивности, и јавља се у деривату *кел-еш* ‘ћелав човек, ћелавац’ (РСК). Он заједно са семантичким садржајем мотивне речи доприноси стварању пејоративног значења.

1.28. *Суфикс -*еша*. Суфикс -*еша* је веома слабе продуктивности. Клајн наводи примере *гаћеша* ‘гаћаст голуб или петао’, *ћореша* ‘ћоравац’, *рићеша* ‘рића коза’ (2003: 79). Међутим, он има извесну функцију у деривацији персоналних атрибутивних именица, и то у првостепеним дериватим: *слин-еша* пејј. ‘слинавац, плачљивко’ (СДР2), *грб-еша* покр. ‘грбавац’ (РМС), *куљ-еша* погрд.‘онај који има велик трбух, дебељко’ (РМС), *кил-еша* погрд. ‘килавац’ (РМС). Ове лексеме углавном су означене као погрдне, ретко као покрајинизми, што наш дијалекатски корпус није потврдио. Погрдном значењу доприноси семантички садржај мотивне речи (*слина*, *грба*, *куља*, *кила*), али и суфикс, који, како видимо из Клајнових примера, учествује у грађењу назива за животиње, али и у творби атрибутивних именица с негативном експресивношћу. Д. Шипка (2003: 74) даје значење деривата изведених овим суфиксом као ‘биће с особином X’ и наводи пример *гаћ*[*е*] + *еша*, који се не може творбено парафразирати на овај начин. Међутим, сам модел је применљив у другим случајевима, чак и када дериват нема придевску основу (нпр. *грбеша*, *килеша*, *слинеша* → *грбав/килав/слинав човек*). Управо је суфикс у функцији семантичке допуне творбеној основи чинећи тако дериват чије значење почива на некој особини која се може приписати човеку. Атрибутивне именице мотивисане соматизмима углавном припадају домену физичког изгледа, али и карактера.

1.29. *Суфикс -*ешка*. Овим суфиксом изведене су атрибутивне именице које припадају домену физичког изгледа: *сис-ешка* ‘жена са великим сисама’ (ЛП) и *дуп̄-ешка* ‘женско чељаде с дебелим дупетом’ (СДР1). Изгледа да је његова дистрибуција територијално условљена, јер га проналазимо само у народним говорима, а Клајн (2003) и Д. Шипка (2003) га не региструју.

1.30. Суфикс -*ешко*. Овај суфикс не региструје Клајн (2003), а идентификован је у атрибутивној именици, деривату првог степена *дуп̄-ешко* ‘мушко чељаде с дебелим дупетом’ (СДР1).

1.31. *Суфикс -*ија*. Суфикс -*ија* заступљен је и у дериватима који поред збирног значења, као у примеру *гологуз-ија* или *балавандер-ија* ‘неозбиљан млад свет, балавчад, балавурдија’ (РГЗ), остварују и значење на основу којег припадају домену физичког изгледа: *п̄елеш-ија* (РГГ) или карактера: *п̄о-гуз-ија* (ЛП). Степен стилске маркираности ових деривата углавном зависи од суфикса -*ија*, који је са више или мање пејоративним значењем, али и од семантичког садржаја који у дериват уноси творбена основа. Код збирних

именица екпресивно значење реализује се као примарно, јер се њиховом употребом актуелизују неке особине, карактеристике издвојеног, недељивог мноштва ентитета (Ристић 2004: 104).

1.32. Суфикс *-ик/-ник*. Овај суфикс је веома плодан у деривацији атрибутивних именица, које се према основном значењу сврставају у домен интелекта или карактера. Подаци из нашег корпуса пружају нешто другачији увид о улози суфикса *-ик/-ник* у творби атрибутивних именица. Наиме, раније је констатовано да је „суфиксом (суфиксима) *-ик*/*-ник* од придева изведен велики број атрибутивних именица, при чему се овај суфикс, као и суфикс -(*а*)*ц*, знатно ређе комбинује са именичким и глаголским основама. Доминантна је творба именица чији је денотат човек именован према негативним карактерним особинама. Знатно је ниже продуктивности деривација именица које денотирају човека именованог према интелектуалним особинама и физичком изгледу“ (Штасни 2013: 158). Међутим, када се ови деривати посматрају само у оквиру своје парадигме (са основом соматизама) и када се сагледају јединице из оба идиома (стандардног и народних говора) суфикс *-ик* је најпродуктивнији у творби атрибутивних именица које припадају домену карактера, а међу њима су најбројније суфиксалне изведенице с основом сложеног или префиксално-суфиксалног квалитативног придева: *дволичн-ик* (СДР1), *лицемерн-ик* (СДР1), *злоочн-ик* (СДР1), *немилосрдн-ик* (СДР2), *милосрдн-ик* (СДР2), *великодушн-ик* (СДР2), *праводушн-ик* (СДР2), *простодушн-ик* (СДР2), *малодушн-ик* (СДР2), *крвожедн-ик* (СДР1, РГЗ), *крволочн-ик* (СДР2); *б*(*р*)*езобразн-ик* (СДР1, РК, РСГВ), *бездушн-ик* (СДР2), *безочн-ик* (СДР1, РК). По истом моделу су грађене и атрибутивне именице којим се концептуализује човек према интелекту: *безумн-ик* (РМС), *лакоумн-ик* (РМС), *малоумн-ик* (РМС), *слабоумн-ик* (РМС), *туповмн-ик* (РМС), *избезумљен-ик* (РМС), ретко према пореклу – *истокрвн-ик* (СДР2). Домену интелекта припадају и деривати с основом префиксално-суфиксалног придева, као у *разумн-ик* (РМС) или првостепеног придева: *умн-ик* (РМС), *паметн-ик* (СДР2).

Атрибутивним именицама изведеним суфиксом *-ик* именује се човек и према болести, опет по истом моделу – са основом сложеног придева: *грудоболн-ик* (СДР1), *прсоболн-ик* (СДР1), *срдоболн-ик* (СДР2), *срдобон-ик* (СДР2), *костоболн-ик* (СДР1), *умоболн-ик* (РМС).

У корпусу су и сложено-суфиксалне творенице посведочене у народним говорима и изведене суфиксом *-ник* који долази на основу глаголске сложеничке компоненте: *душ-о-вад-ник* (РНГЦР), *душ-е-губ-ник* (ЛП), *крв-о-мут-ник* (РГЗ), *крв-о-сер-ник* (РК-МД), *крв-о-смут-ник* (РГЗ), *глав-о-ед-*

ник (ТДР), *глав-о-изед-ник* (ТДР), *оч-о-вад-ник* (РНГЦР), *оч-е-вад-ник* (РСК), ређе на основу соматског појма: *сам-о-глав-ник* (РГЈК, РНГЦР), *ӣеч-образ-ник* (РГЗ), *зл-о-оч-ник* (СДР1), *дв-о-нож-ник* (СДР1). Ове иманице претежно припадају домену карактера. Сасвим по изузетку овим суфиксима се граде деривати првог степена, као у *крв-ник* (СДР2) или другостепени деривати с основом квалитативног придева – *језичн-ик* (СДР1). Ретке су јединице настале префиксално-суфиксалном творбом: *ӣро-чел-ник* (СДР1) и *су-крв-ник* (СДР2), а сасвим спорадично се у основи ових деривата налазе сложене именице: *лицемер-ник* (СДР1) и *крволоч-ник* (СДР2).

1.33. *Суфикс -*ил*. Суфиксом -*ил* изведена је атрибутивна именица која према свом значењу припада домену физичког изгледа и нема додатно експресивно обележје: *мусӣаћ-ил* ‘брка’ (РГЈС). Суфикс -*ил* није забележен у Клајновом регистру (2003).

1.34. *Суфикс -*иле*. Овај суфикс има употребу једино у дериватима потврђеним у народним говорима, где се испољава као веома продуктиван у извођењу атрибутивних именица мушког рода. Он се налази у префиксално-суфиксалним твореницама: *без-мозг-иле* (РК); *виј-о-мозг-иле* (РГЗ), *бронз-о-глав-иле*/*бронѕ-о-глав-иле* (РГЗ), *крив-о-глав-иле* (РГЗ), *ӣразн-о-ӣрб-иле* (РГЗ), *врӣ-о-гуз-иле* (РТГ2) а најчешће је у споју са основом сложеног квалитативног придева: *шуӣљоглав-иле* (РГЗ), *ӣразно-глав-иле* (РГЗ), *ӣуӣоглав-иле* (РГЗ), *бандоглав-иле* (РГЗ), *ӣсоглав-иле* (РГЗ), *ӣврдоглав-иле* (РГЗ), *чвороглав-иле* (РГЗ), *буљок-иле*/*буљоок-иле* (РГЗ), *кривоусӣ-иле* (РГЗ), *шкрбозуб-иле* (РГЗ), *жуӣобрк-иле* (РГЗ), *гологуз-иле* (РГЗ), *кривогуз-иле* (РГЗ), *кривоног-иле* (РГЗ).[265] Ове атрибутивне именице припадају различитим појмовним доменима – интелекту, али и физичком изгледу. Сви ови подаци говоре о полифункционалности суфикса -*иле* и његовом значајном семантичко-деривационом потенцијалу. Суфикс уноси нижи степен негативне експресивности (у односу нпр. на суфикс -*оња*), а негативна конотација углавном произилази из семантичког садржаја мотивног квалитативног придева. Чест је у говору Загарача, али се среће и у говору Куча, па и у тимочком говору (РТГ2).

[265] И деривати *бронзоглавиле* и *кривоглавиле* могли би се тумачити као суфиксалне изведенице са основама сложених квалитативних придева, али они нису потврђени у корпусу, те их зато сматрамо сложено-суфиксалним твореницама. Облик *главиле* такође није у дијалектима лексикализован.

1.35. *Суфикс -*ило*. Употреба суфикса -*ило* у деривацији атрибутивних именица регистрована је у народним говорима. Он се јавља у комбинацији с именичким основама (а и г) или с основама придева (б и в). Посведочен је:

а) у дериватима првог степена: *рњ-ило* (РГГ), *брњ-ило* (РГГ), *кик-ило* (РГГ), *обрв-ило* (ЛП), *т̄рбуш-ило* (РК-МД);

б) у суфиксалима с основом сложеног придева: *бист̄роок-ило* (ЛП), *ћајок-ило* (ЛП); *једноок-ило* (ЛП);

в) у деривату другог степена с основом придева: *глават̄-ило* (РСГВ);

г) у сложно-суфиксалној твореници: *вижл-ок-ило* (ЛП).[266]

Суфикс -*ило* је продуктивнији у споју с основом придева, а његови деривати, опет у зависности од семантичког садржаја мотивне речи, имају претежно позитивну конотацију или су стилски немаркирани. Атрибутивне именице деривиране овим суфиксом углавном се могу сврстати у домен физичког изгледа човека, али и интелекта (*бист̄роокило*, *ћајокило*) или карактера (*вижлокило*).

1.36. **Суфикс -*ина*. Овај суфикс проналазимо у првостепеним дериватима *глав-ина* прен. ‘глупак’ (РНГЦР), *меш-ина* и у сложеници *нави-глав-ина* ‘својеглава особа’ (РСК), све потврђене у дијалекатској грађи. Према свом значењу, оне припадају домену карактера. Овај суфикс се доводи у везу са суфиксом -*ина*[2] који има главну функцију у деривацији аугментатива.[267] Иако су граматичког женског рода, ове именице имају способност да означавају и мушке особе.

1.37. **Суфикс -*ица*. Суфикс -*ица* један је од најпродуктивнијих у творби персоналних атрибутивних именица с основом соматизма. Овим дериватима именују се у првом реду женске особе, а фемининуми су у моционој вези с облицима у мушком роду (мотивисани су истом речју и имају исти деривациони степен). То су углавном суфиксали с основом сложеног придева. Ове атрибутивне именице могу се сврстати у домен интелекта: *лакоумн-ица*, *малоумн-ица*, *слабоумн-ица*, *умоболн-ица*, *п̄разноглав-ица*, *т̄ушоглав-ица*, карактера: *бандоглав-ица*, *п̄асоглав-ица*, *својеглав-ица*, *т̄врдоглав-ица*, *милосрдн-ица*, *малодушн-ица*, *крволочн-ица*, ређе у домен болести: *срдобон-*

[266] У овој сложеници се спојни вокал -*о*- спојио с иницијалним -*о* (-*ок*).

[267] Клајн разликује сификс -*ина*[1] с више разних значења међу којима је најтипичније значење особине, од аугментативног суфикса -*ина*[2] (Клајн 2003: 95). И у македоснском језику суфикс -*ина* има значајну улогу у деривацији аугментативно-пејоративних назива којима се означава особа (*баба* > *бабет̄ина*, *маж* > *мажет̄ина*, *јунак* > *јуначина* (Аризанковска 2012: 36–37).

ица, *п̄рсоболн-ица*, а само по изузетку у домен физичког изгледа: *крезуб-ица*. Домену карактера припадају и јединице с основом префиксално-суфиксалног придева: *безобразн-ица*, *безочн-ица*, *бездушн-ица*, а домену физичког изгледа и другостепени дериват *т̄рбул'ач-ица* 'дебељушкаста девојчица' (РК) изведен од фемининума *т̄рбул'ача* 'корпулентна жена великог трбуха' (РК).

Другостепени фемининуми имају основе изведених придева и у зависности од значења мотивне речи припадају различитим појмовним доменима: а) домену интелекта: *п̄амет̄ин-ица*, *п̄амет̄љив-ица*, *умн-ица*, *безумн-ица*, б) узраста: *балав-ица*, *слинав-ица*, *мрсољив-ица*, в) физичког изгледа: *ћелав-ица*, *руњав-ица*, *грбав-ица*, *кошт̄уњав-ица*, *п̄уп̄ав-ица*, *килав-ица*, *п̄ат̄рав-ица* и г) карактера: *језичн-ица*. Ретки су примери мовираних облика посредством именице у мушком роду, као у примерима и *крволок* : *крволоч̲-ица*.

Суфиксом *-ица* изведене су и именице којима се денотира мушка особа. То су углавном деминутивна образовања, с основом атрибутива изведених суфиксом *-оња*: *мозгоњ-ица*, *главоњ-ица*, *балоњ-ица*, *брадоњ-ица*, *грудоњ-ица*, *п̄рсоњ-ица*, *бокоњ-ица*, *гузоњ-ица* и све оне, осим именице *мозгоњица*, припадају домену физичког изгледа. Ретка су образовања маскулинума суфиксом *-ица* од основе сложеног или префиксално-суфиксалног придева, па и од основе соматизма, као у *голобрад-ица*, *безбрк-ица*, *брк-ица*.

1.38. Суфикс *-ић*. Суфикс *-ић* је по својој основној функцији деминутивни и далеко најважнији у творби именица у мушком роду. Деминутиви се углавном граде од именица мушког рода како за људе тако и за животиње, наводи Клајн (2003: 108). Наша грађа показује да се овај суфикс комбинује и са основама сложених квалитативних придева градећи атрибутивне именице које нису означене као деминутиви, али се њима именују младе мушке особе, а сви деривати припадају домену физичког изгледа човека и посведочени су у СДР1: *црнооч-ић*, *п̄лавокос-ић*, *голобрад-ић*.

1.39. *Суфикс *-иче*. Овај суфикс не проналазимо у Клајновом регистру (2003), а Д. Шипка наводи да се дериватима са овим суфиком именује мушка особа са особином X (придев > именица; *јадниче* (=јад[а]н + иче) (2003: 86). У дијалекатској грађи суфикс *-иче* је потврђен у дериватима, именицама средњег рода, којима је у основи префиксално-суфиксални квалитативни придев – *безобразн-иче* у говору Куча или основа мотивне именице – *ѕивл-иче* у јабланичком крају (РГЈК). Први дериват се према значењу уклапа у домен карактера, а други у домен физичког изгледа.

1.40. **Суфикс *-ја*. Клајн (2003: 19) објашњава да је суфикс *-ја* палатална варијанта суфикса *-а*. Ипак, ако узмемо у обзир да *-а* по правилу долази на примарну глаголску основу, а не на презентску (*бун-а* и сл.), онда је сложеницама типа *крвопија*, *водолија* логичније приписати суфикс *-ја*. Атрибутивна именица *крв-о-пи-ја* припада домену карактера, као и *оч-о-греја* (РК-МД), а лексеме *перчи-нош-а* (РК) и *ребр-о-нош-а* (СДР1) физичком изгледу. У домен интелекта сврставају се *врт-о-гла-ја* (РГГ) и *свр-гла-ја* (РГГ). Наша грађа показује да је улога суфикса *-ја* у творби атрибутивних именица деривационо доста ограничена јер је овај суфикс употребљен само у сложено-суфиксалној творби, а и територијално је условљен.

1.41. Суфикс *-јак*. Суфикс *-јак*, палатална варијанта суфикса *-ак*, заступљен је у дериватима с основом придева, што је његова уобичајена дистрибуција, при чему гради називе за људска бића (*занесењак*), али и за предмете (*грудњак*) који поседују особину изражену придевом. Персоналне атрибутивне именице изведене овим суфиксом припадају различитим појмовним доменима – карактеру: *дволичњ-ак*, *уображењ-ак*, *бездушњ-ак*, ређе домену интелекта: *паметњ-ак* или порекла – *полукрвњ-ак*.

1.42. **Суфикс *-ка*. Суфиксом *-ка* изведене су атрибутивне именице женског рода. Он се налази у суфиксалима с основом сложеног квалитативног придева или придева с основом соматског појма, а деривати настали по овом творбеном моделу припадају различитим доменима:

а) физичком изгледу: *буђоглав-ка* (РГЈК, РГЈС), *вијоглав-ка* (РНГЦР), *косоглав-ка* (РТГ2), *гологлав-ка* (РГЈК), *мазноглав-ка* (РТГ2), *кривоши-ка* (РСК), *љигав-ка* (РГЈС); *брнsав-ка* (РГЈК), *брнsољив-ка* (РГЈК), *sивав-ка* (РГЈК), *мрсољив-ка* (РГЈК), *рутав-ка* (РГЈК), *грбав-ка* (РГЈК), *мешињав-ка* (РГЈК), *чкембав-ка* (РГЈК), *килав-ка* (РГЈК), *тртич-ка* (РСК);

б) интелекту: *вртоглав-ка* (РТГ2), *тупоглав-ка* (СДР1), *бандоглав-ка* (РГЈК), *тврдоглав-ка* (РГЈК);

в) карактеру: *гузич-ка* (РГЗ), *лицемер-ка* (СДР1), *заочљив-ка* (РГЈК), *ног-о-шир-ка* (РТГ2).

Знатно ниже продуктивности је суфикс *-ка* у комбинацији са именичким основама. Ови деривати су потврђени у народним говорима, а припадају домену физичког изгледа: *ћел-ка* (РГЈК) и *кил-ка* (РГЈК) или карактера – *језич-ка* (СДР1). Моциона образовања су такође изведена овим суфиксом, али веома ретко, као у примерима: *гузичар-ка* (РГЈС), *језичар-ка* (РГЈК, РСК) / *езичар-ка* (РСК).

Корпус показује да је продуктивност овог суфикса израженија у творби атрибутивних именица у народним говорима.

1.43. **Суфикс *-ко*. Клајн констатује, а наш узорак потврђује, да је највише изведеница на *-ко* од придевске основе, и то од придева који значе неку лошу особину, али укупни тон изведенице је пре шаљив него пејоративан (Клајн 2003: 141). Атрибутивне именице с основом придева мотивисаног соматизмом и суфиксом *-ко* се на основу свог номинационог значења, сврставају у домен физичког изгледа: *балав-ко* (СДР2), *слинав-ко* (СДР2), *брнsав-ко* (РГЈК), *брнsољив-ко* (РГЈК), *sивав-ко* (РГЈК), *ћелав-ко* (РСЈ), *рӯтав-ко* (РГЈК), *грбав-ко* (РГЈК), *кошӣтињав-ко* (СДР1), *мешињав-ко* (РГЈК), *килав-ко* (РГЈК), *чкембав-ко* (РГЈК), *па̄трав-ко* (РТГ2), а веома ретко остварују значење на основу којег припадају домену интелекта – *па̄ме̄тљив-ко* (РРГ). Поред деривата другог степена, у грађи су забележени и суфиксали с основом сложеног квалитативног придева: *заочљив-ко* (РГЈК), *бандоглав-ко* (СДР1, РГЗ), *тврдоглав-ко* (РГЈК) или префиксално-суфиксалног придева – *уображен-ко* (СДР1). Све ове именице су из домена карактера.

Суфикс *-ко* се веома ретко комбинује с именичким основама градећи атрибутивне именице којима се означава човек према свом физичком изгледу, као у примерима: *меш-ко* (РГЈС), *тр̄буш-ко* (РК-МД), *мрсољ-ко* (РГЈС), *мрсољ-ђо* (РТГ2). Домену карактера припадају деривати *тр̄тич-ко* (ЛП) и *гузич-ко* (РГЗ). Суфикс *-ко* са овом сематничко-дривационом функцијом типичан је за говоре југоисточне Србије.[268]

1.44. *Суфикс *-ла*. У народним говорима суфикс *-ла* има значајну функцију у деривацији атрибутивних именица с основом соматизма. Ови деривати имају негативну конотацију која произилази из значења мотивног соматског појма, а у појединим случајевима носилац негативног тоналитета је и суфикс удружен с основом (*кож-ла*). Суфикс *-ла* долази на основу соматизма у дериватима првога степена: *љиг-ла* (РГЈК), *уш-ла* (РГЈС), *зуб-ла* (РГЈК, РГЈС), *кож-ла* (РГЈС), *грб-ла* (РГЈК), *мев-ла* (РГЈС), *шкемб-ла* (РГЈС)/ *чкемб-ла* (РГЈК), *sив-ла* (РГЈК), *тр̄п-ла* (РГЈК), *крак-ла* (РГЈК), *шкрак-ла* (РГЈС). Све ове атрибутивне именице припадају домену физичког изгледа. Овај суфикс има знатно слабију продуктивност у комбинацији с основама придева градећи атрибутивне именице које припадају домену физичког из-

[268] У македонском језику суфикс *-ко* такође учествује у образовању пејоратива, а дериватити имају атрибутивни карактер (*мрсул* > *мрсулко*, *п̄лаче* > *п̄лачко*) (Аризанковска 2012: 37).

гледа: *суворук-ла* (РГЈК), *гологуз-ла* (РГЈК), *голодуй-ла* (РГЈК), *голокрак-ла* (РГЈК), *кусодуй-ла* (РГЈК), домену кретања садржаном у сложеници грађеној по моделу Го + о + Ио + -ла: *мрд-о-гуз-ла* (РГЈС), *врт-о-дуй-ла* (РГЈК) или карактера: *страши-гуз-ла* (РГЈС), *цер-о-зуб-ла* (РГЈК, (РГЈС). Овај суфикс је забележен првенствено у говорима призренско-тимочке дијалекатске области.[269]

1.45. *Суфикс *-лан*. Овај суфикс је турског порекла и заступљен је у првостепеном деривату *цог-лан*, забележеном у дијалекатској грађи (РК). Ова атрибутивна именица припада домену физичког изгледа.

1.46. Суфикс *-л*(*а*)*ц*. Он је првенствено агентивни суфикс и долази само на глаголске основе, као у дериватима који припадају домену интелекта – *памти-лац*, *паметова-лац* и у сложеници из домена карактера – *крв-о-пи-лац*, забележеним у нашој грађи. Агентивно значење чува се и у наведеним именицама, али је доминантније атрибутивно. Према Белићевом схватању, именице овога творбеног типа имају придевско-глаголско значење, тј. обележавање неког ко стално врши какву радњу, и то више обележавање особине његове неголи вршења глаголске радње (Белић 1936: 228).

1.47. *Суфикс *-лија*. Суфикс турског порекла *-лија* „најчешће се јавља у категорији носилаца особине или својства“ (Радић 2001: 360–361). Овај суфикс је потврђен у атрибутивним именицама углавном из дијалекатских извора. Јавља се у комбинацији с основама домаћег порекла градећи деривате првога степена: *памет-лија* (ЛП), *образ-лија* (РГЗ), *језик-лија* (РК). Ове атрибутивне именице имају изражену позитивну експресивност и припадају различитим доменима: интелекта, карактера, говора.

Посведочене су и атрибутивне именице у којима се овај суфикс комбинује с основама именица турског порекла – *перчин-лија* (РТГ2), *табан-лија* (РГЈК), па су оне у лексичком систему српског језика са статусом турцизма. У дијалекатској грађи забележена је и атрибутивна именица с мотивном речју француског порекла *мустаћ-лија* (РТГ2).

1.48. Суфикс *-лица*. Речи с људском референцијом граматички су женског рода, а примењују се подједнако и за жене и за мушкарце. Означавају особу којој је стално или типично својство вршење радње означене глаголом (нпр. *ћуталица*, *причалица*, *свађалица*) (Клајн 2003: 147). У нашим извори-

[269] Овај суфикс се јавља и у македонском језику (*грбла*, *носла*) (РМЈ).

ма потврђена је атрибутивна именица, дериват другог степена, *памти-лица*, која припада домену интелекта (СДР2).

1.49. *Суфикс *-личе*. Овај суфикс је карактеристичан за деривацију именица средњег рода у народним говорима. У деривате уноси известан степен позитивне тоналности у *чкемб-личе* (РГЈК) и *голокрак-личе* (РГЈК), а ове атрибутивне именице припадају домену физичког изгледа.

1.50. Суфикс *-ло*. У комбинацији с глаголским основама суфикс *-ло* гради атрибутивне именице које нису стилски обележене, а ако и имају додатну конотацију, она није изразито негативна, више је шаљива, као у примерима из домена интелекта *мозга-ло* и *памти-ло* или *трепка-ло*, а неутрална је у сложеници *зл-о-памти-ло*, која припада домену карактера. Дериват *памтило* има изражен семантички и деривациони потенцијал и јавља се у префиксалу *не-памтило* и као саставница у сложеници *злопамтило*.

1.51. *Суфикс *-ља*. Употреба суфикса *-ља* у комбинацији с именичким основама сматра се ретком појавом јер је потврђена само у неколико речи без јединственог значења (*капља*, *конопља*) (Клајн 2003: 154). Грађа из народних говора показује пак другачију слику о функцији и продуктивности овог суфикса. Он долази на основе соматизама градећи атрибутивне именице: *sив-ља* (РГЈК), *уш-ља* (РГЈС), *зуб-ља* (РГЈК), *руп-ља* (РСК), *кож-ља* (РГЈС), *грб-ља* (РГЈС), које припадају домену физичког изгледа. Неке од њих означене су као пејоратив (*ушља*), неке су са погрдним значењем (*зубља*, *кожља*), што је последица удруживања семантичког садржаја творбене основе и суфикса. Поред тога што се овим дериватима именују женске особе, оне имају способност номинације и особа мушког пола (*рупља*, *кожља*, *грбља*). Суфикс *-ља* се јавља и у комбинацији с основама сложених квалитативних придева: *крезуб-ља* (РГЈК), *голодуп-ља* (РГЈК) и у сложено-суфиксалној твореници *цер-о-зуб-ља* (РГЈК). Овај суфикс је продуктиван у говорима призренско-тимочке области.

1.52. *Суфикс *-љо*. Суфиксом *-љо* у народним говорима изведена је атрибутивна именица од соматске основе: *грб-љо* (РГЈК). Суфикси *-ља* и *-љо* могу се сматрати варијантним облицима, а њихова дистрибуција територијално је условљена (*-ља* је заступљен у РГЈС, а *-љо* у РГЈК).

1.53. *Суфикс *-на*. Овај суфикс је распрострањен у деривацији атрибутивних именица са женском особом као денотатом у народним говори-

ма: *зуб-на* (РГЗ), *брк-на* (РК, РГЗ), *ćик-на* (РГЗ), *гуз-на* (РГЗ), *ӣрк-на* (РГЗ), *ӣрӣ-на* (РТГ2), *мећи-ӣрк-на* (ЛП). У деривате уноси углавном пејоративно обележје (*зубна*, *бркна*), али и хипокористичко (*ćикна*), а неке су неутралне (*гузна*), што указује на добар семантичко-деривациони потенцијал суфикса *-на*. Све атрибутивне именице изведене овим суфиксом углавном припадају домену физичког изгледа. Видимо да је веома фреквентан у говору Загарача, а забележен је и у говору Куча, Пиве и Тимока.

1.54. Суфикс *-нина*. Овај суфикс употребљен је у првостепеном деривату из домена карактера: *глав-нина* ‘тврдоглава, својеглава особа, особењак’ (РСК). Ову употребу Клајн не разматра, а судећи по извору и непродуктивности и у нашем корпусу, примена суфикса *-нина* у деривацији атрибутивних именица потпуно је периферна појава.

1.55. *Суфикс *-ница*. Овај суфикс има значајну функцију у деривацији атрибутивних именица женског рода. Ретко се комбинује са основом соматског појма градећи дериват првога степена – *крв-ница* ‘женска особа крвник, окрутница, мучитељица’ (СДР2), али је његова продуктивност израженија у деривацији сложено-суфиксалних твореница: *ӣеч-образ-ница* ‘женска особа која је печена тврда образа, безобразница’ (РГЗ);[270] *оч-о-вад-ница* ‘зла, опака жена’ (РНГЦР, РТГ2), *крв-о-муӣ-ница* ‘женска особа зле нарави, спремна да завађа друге; уп. крвосмутница’ (РГЗ), *крв-о-сер-ница* ‘женско чељаде које има својства као крвосерник, употребљава је мушко и женско без икаква снебивања’ (РК-МД), *крв-о-смуӣ-ница* ‘смутљивица, жена која завађа друге, свађалица’ (РГЗ), *душ-о-вад-ница* ‘зла жена’ (РНГЦР), *зл-о-оч-ница* ‘она која има зле, урокљиве очи’. Суфикс *-ница* углавном долази на другу сложеничку компоненту глаголског порекла. Комбинује се и са сложеном придевском основом: *самоглав-ница* ‘она која је својеглава, својевољна, тврдоглава’ (РГЈК). Сви деривати припадају домену карактера. У творби ових атрибутивних именица суфикс *-ница* углавном остварује моциону функцију.

1.56. *Суфикс *-о*. Овај суфикс се удружује са основом соматизма градећи деривате првога степена, који су регионално маркирани. Клајн наводи да је његова употреба у Србији уобичајена само на западу и сматра га варијантом хипокористичног суфикса *-а* (*ћоро*, *сељо*) (2003: 176). Сличну ситуацију проналазимо и у нашој грађи, која потврђује принцип

[270] У сложеницама посведоченим у народним говорима често је редукован спојни вокал уколико друга сложеничка компонента почиње на *о-* (*образ*, *око*).

територијалне дистрибуције суфикса -*о*. Ова констатација важи за све облике који постоје у варијантној форми – на -*а* и на -*о*: *брко* ‘брка’ (СДР1); ‘човјек великих бркова’ (РГП); *грба* ‘хип. од грбавац, грбо’ (РМС) и *грбо* ‘грба’ (РМС), *шкемба* ‘трбоња’ (РГЈС) и *шкембо* пеј. ‘човек с великим трбухом, трбоња’ (РМС); ‘трбоња’ (РВГ).

У нашој грађи забележени су и облици само на -*о*: *ћел-о* ‘хип. и ир. од ћелавац’ (РМС); *рњ-о* (РГГ); *бал-о* балавац’ (1. и 2) (СДР2); *слин-о* ‘дечак који много слини, слинавко’ (СДР2); *цоц-о* ‘онај који има цоце’ (РГГ); *брњ-о* ‘човјек или коњ који има брњу’ (РГГ); *рањ-о* ‘претјерано длакав човјек’ (РГГ); *ст̄рањ-о* ‘онај који има оштру длаку на глави као коњска струња’ (РГГ); *жил-о* ‘мршавко; мршав коњ’ (СДР2); *кил-о* ‘килав човек’ (РМС), *т̄рб-о* експр. ‘трбоња’ (СДР1, РСГВ), *т̄рт̄-о* пеј. ‘дебео и незграпан човек (обично са великом, дебелом задњицом); клипан, шмокљан, суклата’ (РМС). Сви ови деривати припадају домену физичког изгледа човека, а имају обележје хипокористика, али могу бити употребљени и иронично.

1.57. Суфикс -*ов*. Суфиксом -*ов* се углавном граде називи за животиње (*зељов*, *жуђов*, пејоратив *мазгов*), а са основама придева и погрдни називи за људе (*лудов*, *јадов*, *гадов*, *п̄разнов*) (Клајн 2003: 176). И атрибутивна именица *т̄рт̄-ов* пеј. ‘дебео и незграпан човек (обично са великом, дебелом задњицом); клипан, шмокљан, суклата’ (РМС) припада овој семантичко-деривационој парадигми.

1.58. Суфикс -*овић*. Овај суфикс се налази у структури атрибутивних именица грађених различитим деривационим процесима. Јавља се у префиксално-суфиксалној твореници *без-мозг-овић* погр. ‘онај који је без памети’ (СДР2), у атрибутивној именици с основом императивне сложенице *шибигуз-овић* ‘потомак шибигуза’ (РК), ‘потомак шибигуза, оних који су кажњавани шибањем по туру’ (РГЗ), у деривату четвртог степена *п̄амет̄њаковић* (*п̄амет̄* → *п̄амет̄ан* → *п̄амет̄њак* → *п̄амет̄њаковић*). Нешто је више продуктивности у комбинацији с основама сложених квалитативних придева: *голобрад-овић* ‘голобрад младић; жутокљунац’ (СДР1); *голот̄рб-овић* ‘онај који потиче из сиротиње, који је сиротиња’ (РГЗ).

Атрибутивне именице изведене суфиксом -*овић* припадају различитим доменима: интелекта, али су оне ироничне (*п̄амет̄њаковић*) или погрдне (*безмозговић*), порекла (*шибигузовић)*, узраста (*голобрадовић*) и социјалног статуса или порекла (*голот̄рбовић*). Клајн (2003: 112) наводи да су деривати од именичких основа изразито афективни.

1.59. Суфикс -*оњ*а. Овај суфикс проналазимо у првостепеном деривату *грб-оњ*а ‘грбоња’ (РМС) у који уноси наглашену пејоративност. Атрибутивна именица припада домену физичког изгледа човека.

1.60. Суфикс -*оња*. Овај суфикс се издваја по продуктивности. Већина соматизама има функцију мотиватора и удружује се с њим градећи атрибутивне именице којима се најчешће именује човек према називу увећеног дела тела: *глав-оња* (СДР1, РСГВ, РГЗ, РГЈК, РГП, РК), *чел-оња* (РГГ), *враш-оња* (РК, РГЗ), *шиј-оња* (РГЗ), *нос-оња* (СДР1, РСГВ, РК-МД, РГГ), *ув-оња/ух-оња/уш-оња* (СДР1), *усш-оња* (СДР1), *зуб-оња* (РСГВ), *мозг-оња* (РГГ), *кос-оња* (СДР1), *брад-оња* (СДР1, РСГВ, РГП), *брк-оња* (СДР1, РСГВ, РГП, РК), *ӣлеђ-оња* (РГЗ), *грб-оња* (РМС), *груд-оња* (РГЗ), *ӣрс-оња* (РГЗ), *бок-оња* (РГЗ), *куљ-оња* (РГЗ), *мев-оња* (РГЈС), *ӣуӣ-оња* (СДР1), *ш̄рб-оња* (СДР1, РСГВ, РГП, РВГ), *шкемб-оња* (РМС)/*чкемб-оња* (РГЈК), *кил-оња* (РГЈК), *реӣ-оња* (РНГЦР), *дуӣ-оња* (РСГВ), *гуз-оња* (СДР1, РСГВ, РГП), *ш̄рш̄-оња* (РГЈК, РСК, РК-МД, РМС). И следећи деривати припадају углавном домену изгледа: *бал-оња* (СДР2, РГЗ), *цимб-оња* (РГЈС), *ћел-оња* (РСЈ), *ребр-оња* (РГЈС), *ш̄реӣк-оња* (РГЈС), *ӣеш̄-оња* (РГГ).

Такође су веома ретке атрибутивне именице творене по овом моделу које припадају неком другом појмовном домену, нпр. интелекта – *мозг-оња* или кретања – *црев-оња* (*цријев-оња*). Суфикс -*оња* није продуктиван у творби деривата другог степена (*мех* → *мешко* → *мешкоња*), али је са основама сложених квалитативних придева продуктивнији (*бандоглав-оња*, *ш̄вр̄доглав-оња*, *кривонос-оња*, *гологуз-оња*, *голокрак-оња*, *суворук-оња*, *кезозуб-оња*). Ретко се јавља у структури префиксално-суфиксалних твореница, као у *без-мозг-оња*.

Деривати изведени суфиксом -*оња* по правилу имају пејоративно значење и када се комбинују са именичким, нарочито са основама соматизама, (*носоња*, *главоња*) и када се комбинују са придевским основама (*лудоња*) (Штасни 2013: 96). Клајн, међутим, наводи да изведенице са овим суфиксом означавају човека или животињу са особином исказаном у основи, те да могу бити са хипокористичним-шаљивим значењем, као, на пример, у *зекоња*, *медоња*, или се пак може радити о вулгаризмима. Он, међутим, не говори о дериватима са пејоративном димензијом (Клајн 2003: 177).

1.61. *Суфикс -*ош̄а*. Суфикс -*ош̄а*, који учествује у грађењу именица мушког рода, проналазимо у дијалектизмима *ӣлеђ-ош̄а* ‘плећат човјек’ (РГЗ)

и *куљ-ота* ‘куљав човјек’ (РГЗ).[271] Овим суфиксом се изводе лична имена (нпр. *Живота*, *Вукота*) и називи за бикове или волове (*бољота*, *бикота*, *мркота*, *вранота*) (Клајн 2003: 182). Из наведених примера види се да суфикс *-ота* долази на именичке или на придевске основе, а по аналогији с називима за домаће животиње претпостављамо да се пренео на деривацију персоналних атрибутивних именица.

1.62. Суфикс *-ош.* Идентификујемо га у првостепеним дериватима *кос-ош* (РСГВ) и *гуз-ош* (РСГВ), којима се реализују атрибутивне именице из домена физичког изгледа човека. Оне се могу сматрати жаргонизмима.

1.63. *Суфикс *-оша*. Овај суфикс у дериват првог степена уноси експресивни тоналитет, као у лексеми *језик-оша* ‘жена оштрог језика’ (РК); ‘жена оштра језика, љута жена, алапача, причалица, брбљивица’ (РГЗ), а према значењу се сврстава у домен карактера.

1.64. *Суфикс *-уља*. Суфикс *-уља* се јавља у првостепеним дериватима: *памет-ул’а*, *трб-уља*, *рет-ул’а*. Дериват који припада домену интелекта *памет-уља* има пејоративну употребу, а деривати којима се жена именује према физичком изгледу нису стилски обележени. Овај суфикс се комбинује и са основом квалитативног придева градећи дериват *безобраз-уља*, који припада домену карактера, а остварује и моциону функцију у деривату *кождер-уља* с погрдним обележјем ‘мршава жена’ (РГЈС) према маскулинуму *кождер* ‘мршав човек’ (РГЈС).

1.65. Суфикс *-уљак*. Овај суфикс Клајн сматра јединачним са потврдом у примеру *чорбуљак*. Међутим, он има примену у деривацији атрибутивних именица и идентификујемо га у јединицама с основом придева у *безбрк-уљак* (СДР1) и у дериватима с именичком основом: *грб-уљак* (РМС), *трб-уљак* (СДР1). Ове атрибутивне именице припадају домену физичког изгледа човека, а суфикс уноси у њих известан степен деминуције – *безбркуљак* ‘мали човек без бркова’ *грбуљак* ‘дем. од грбоња’, али не и у деривату *трбуљак* ‘трбоња’.

1.66. Суфикс *-урда*. Овај суфикс има аугментативно-пејоративно обележје. Заступљен је у деривату другог степена с основом придева

[271] Клајн разликује суфиксе *-ота*[1] и *-ота*[2]. Првим се изводе апстрактне именице, и увек је наглашен за разлику од другог који је ненаглашен (Клајн 2003: 181–182).

балав(ф)-урда пеј. ‘дјечурлија, момчадија; дрипци, дјеца и младићи лошег понашања, беспризорници’ (РГЗ). У деривату коегзистира домен узраста и карактера.

1.67. *Суфикс *-ушла*. Овај суфикс проналазимо у дијалектизму *гуз-ушла*. Он има одлику дворoдног суфикса јер се дериватом именује и женска и мушка особа ‘чељаде са дебелом стражњицом, уз то неспретно, тешко покретно, лењо’ (РК-МД). Значењем деривата обухвата се домен физичког изгледа, али и кретања и карактера.

1.68. *Суфикс *-ча*. Клајн констатује да је суфикс *-ча* хипокористичан и углавном регионалан. Наша грађа показује да овај суфикс у народним говорима има и аугментативну функцију – *глав-ча* ‘глават човек’ (РГЈС), онај који има велику главу, главоња, уп. главша’ (ТДР); пејоративно или погрдано значење – *кел-ча* ‘ћелав човек, ћелавец’ (РСК), *ћел-ча* ‘онај који је ћелав, ћелавко’ (РГЈК); *кил-ча* ‘килавко’ (РГЈК); или је неутралан, као у деривату *слин-ча* ‘слинавац’ (СДР2, РГЈК). Из грађе се види да је он везан за говоре призренско-тимочке дијалекатске области.

1.69. Суфикс *-че*. Суфиксом *-че* се углавном изводе деминутиви. Он је типичан за јужнословенске језике, посебно за југоисточне српске говоре (Клајн 2003: 203; Радић 1987). Најчешће се комбинује с придевским основама градећи деривате другог степена: *балав-че* (СДР2, РГЗ), *љигав-че* (РГЈК, (РГЈС), *слинав-че* (СДР2, РК-МД), *брнsољив-че* (РГЈК), *мрсољив-че* (РГЈК, РК-МД), *руњав-че* (РГЗ), *мешињав-че* (РГЈК). Атрибутивне именице овог типа мотивисане су и сложеним квалитативним придевима: *гологлав-че* (РГЈК), *голобра-че* (СДР1). Мотивну функцију имају и деривиране или сложене именице – *штрепкоњ-че* (РГЈС), *мрсољан-че* (РГЈС), *кождер-че* (РГЈС), *крвосерни-че* (РК-МД), а само по изузетку именице овог типа настају префиксално-суфиксалном творбом, од синтагме *на прсима* у деривату *на-пршче* (СДР1). Према свом значењу ови деривати углавном припадају домену физичког изгледа, а у појединим се реализује и домен узраста (у оквиру двозначне структуре, нпр. у *балавче*) или карактера (*крвосерниче*). Ове именице имају често ознаку погрдно (*љигавче*, *кождерче*).

1.70. Суфикс *-чина*. Аугментативни суфикс *-чина* јавља се у деривату *прочел-чина* од *прочелак* ‘човека са широким челом’ (СДР1). Дериват припада домену физичког изгледа човека.

1.71. Суфикс *-чић*. Деминутивни суфикс *-чић* проналазимо у атрибутивним именицама *балав-чић* и *т̄рбул'ан-чић*. Суфикс долази на основу придева (*балав-*) или именице (*т̄рбул'ан-*) и гради деривате другог степена, који се према свом значењу сврставају у домен физичког изгледа човека.

1.72. Суфикс *-чо*. Овај суфикс представља регионалну варијанту суфикса *-ча* с којим дели исте семантичко-деривационе карактеристике (*слин-ча/слин-чо* 'слинавац') (СДР2).

1.73. Суфикс *-ша*. Суфикс *-ша* с основама глагола гради именице којима се означава вршилац радње, али се деривати с овим суфиксом могу одредити и као атрибутивне именице, као у примеру *п̄амт̄и-ша* 'онај који добро и дуго памти' (РВГ). Реч је о деривату другог степена (*п̄амет̄* → *п̄амт̄ит̄и* → *п̄амт̄иша*) којим се концептуализује интелектуално својство човека. Други дериват изведен је суфиксом *-ша* од именичке основе – *глав-ша* (ТДР) и он се према свом значењу сврстава у домен физичког изгледа.

1.74. Суфикс *-шт̄ина*. Аугментативи изведени суфиксом *-шт̄ина* у споју са основом придева забележени су у дијалекатској грађи: *врт̄оглав-шт̄ина* 'ћакнута и ментално ненормална особа' (ТДР), *т̄врдоглав-шт̄ина* 'онај који је тврдоглав', (ТДР); 'тврдоглавац' (РНГЦР). Ове атрибутивне именице припадају домену интелекта и карактера, а дериват *п̄ат̄рав-шт̄ина* домену физичког изгледа.

1.75. *Нулт̄и суфикс* (*-ø*). Атрибутивне именице настале сложено-суфиксалном творбом с глаголском основом на другом сложеничком месту имају нулти суфикс у својој структури: *глав-о-ћек-ø*, *глав-о-ждер-ø*, *кож-дер-ø*, *кож-о-дер-ø*, *гуз-о-лиз-ø*, *крв-о-лок-ø*. Оне углавном спадају у домен карактера. Овде припада и атрибутивна именица *лиц-е-мер-ø* (*лицемјер*), где је мотивација замагљена јер, с обзиром на значење, део *-м(ј)ер* не изазива никакве асоцијације, али од Скока сазнајемо да је сложеница настала од *лице мерит̄и* (Клајн 2003: 41).

Међутим, много је више атрибутивних именица насталих сложено--суфиксалном творбом са именичком основом као другом сложеничком саставницом, а најпродуктивније су оне с основом именице *гуз-*, забележене у дијалекатској грађи. Међу њима су вулгаризми и експресивне речи, углавном негативне тоналности, којима се човек именује према карактеру.

Ове сложенице су настале по моделу:

а) Го + о + Ио + -ø: *мрд-о-гуз-ø*, *чув-о-гуз-ø*, *лиз-о-гуз-ø*, *дзендз-о-гуз-ø*, *шивк-о-гуз-ø*, *ћрай-о-гуз-ø*, *ћрч-о-гуз-ø*, *ћуц-о-ћрб-ø*, *ћор-о-глав-ø*, ретко без спојног вокала: *лиз-дуй-ø*. Оне се јављају и у форми императивних сложеница: *лизи-гуз-ø*, *наби-гуз-ø*, *ћрћи-гуз-ø*, *сери-гуз-ø*, *шиби-гуз-ø*, *шайћи-гуз-ø*, *ћрчи-гуз-ø*, *сћраши-гуз-ø*, *ћоли-гуз-ø*, *фучи-гуз-ø*, *лувћи-гуз-ø*, *луфћи-гуз-ø*, *лићћи-гуз-ø*, *ћрчи-гуз-ø*, *ћрди-гуз-ø*;

б) По + о + Ио + -ø: *крив-о-гуз-ø*, *дрчн-о-гуз-ø*, *масн-о-гуз-ø*, *ласн-о-гуз-ø*;

в) Ио + о + Ио + -ø: *вранз-о-гуз-ø*, *чукљ-о-ног-ø*, *вљећр-о-глав-ø*;

г) Зо + Ио + -ø: *свој-гуз-ø*;

д) Основа броја + о + Ио + -ø: *дв-о-гуз-ø*.[272]

2. Конкурентни суфикси у творби атрибутивних именица с основом соматизма

Варијантност као универзални синонимијски принцип истовремено је и услов који омогућава успостављање парадигматске везе и на сублексемском нивоу будући да постоји „језички облик који представља једну од неколико алтернатива у датом контексту“ (Kristal 1985). У парадигми коју чине атрибутивне именице мотивисане соматским појмом јављају се јединице у конкурентном односу. Наиме, варијантни облици који настају као последица удруживања соматске основе с различитим суфиксима у творби јединица овога семантичко-деривационог типа и са истом концептуалном вредношћу представљају системску појаву у овом лексичком систему. „Због могућности замене једне јединице неком другом, варијантност условљава успостављање одређеног типа парадигматске везе у зависности од контекста и сфере употребе деривата“ (Штасни 2017: 389).

„За успостављање конкурентне пардигматске релације међу суфиксима важан је принцип еквиваленције, који се на сублексемској равни испољава као облик дистрибутивно-семантичке еквиваленције. Да би се два суфикса сматрала еквивалентним, треба да испуне следеће услове: да се јављају у идентичним творбеним везама, тј. да учествују у деривацији јединица које имају исту денотативну и конотативну вредност по истом деривационом

[272] Примери наведени под б, в, г и д могли би се сматрати супстантивизираним облицима зато што мотивни придеви имају услова да буду лексикализовани (нпр. као *дебелгуз*).

моделу и да су међусобно замењиви у одређеном контексту (*гледа-лац* и *гледа-тељ*). Такви суфикси су у међусобој конкурентној вези.[273]

Од контекста и намере говорника (исказивање става) зависи степен остварене еквиваленције, што се, у првом реду, рефлектује у односу именованог деривата према реалности. Полазећи од наведених ставова, у општем смислу, можемо говорити о апсолутној и релативној еквиваленцији. Уколико суфикс у дериват уноси какву додатну информацији или стилско обележје, он са неутралним парњаком остварује релативну еквиваленцију (нпр. различит домен употребе у лексичком пару *политич-ар* ‘човек који се бави политиком’ и *политик-ант* ‘човек који се бескрупулозно бави политиком’.

Апсолутна еквиваленција представља услов за остваривање пуне конкуренције (*продавац* и *продавач*), док релативна еквиваленција омогућава успостављање делимичне конкуренције међу суфиксима.

Услов за пуну конкуренцију јесте иста денотативна вредност, једнак опсег значења и одсуство стилске маркираности или подједнаке конотативне вредности (позитивна или негатаивна код свих чланова у конкурентном односу): (*извршилац* и *извршитељ* ‘онај који извршава какву одлуку’, *обожавалац* и *обожаватељ* ‘онај који обожава некога’, *починилац* и *починитељ* ‘онај који је нешто починио’).

Делимична конкуренција успоставља се међу формантима који учествују у деривацији јединица са различитим опсегом значења, као у примеру: *-л(а)ц* и *-ар* (*владалац* и *владар*, поред значења ‘онај који влада’ има и значење ‘краљ, цар’) (Ђорић 2008: 222). Исти пар суфикса може да оствари пуну, али и делимичну конкуренцију, као у случају *-л(а)ц* и *-тељ*, када један облик подлеже терминологизацији (као *спаситељ* у значењу ‘Спаситељ (Исус Христос)’ према лексеми *спасилац* која такво значење не реализује).[274]

Јединствена денотација представља услов за успостављање конкуренције.[275] Уколико постоје структурно сличне форме, са потпуно различитим денотатима (*пив-ница* и *пив-ара*), не може се говорити о конкурентности творбених форманата, па чак ни у случају типа *-алица* и *-ач* (*грејалица*

[273] Докулил (1962: 87–89) феномен конкуренције доводи у везу с категоријом продуктивности творбених средстава. Наиме, он продуктивност посматра, поред осталог, и у процесу његове конкуренције са семантички и стилски синонимним средствима, при чему разликује пуну конкуренцију – када она обухвата сва значења активних творбених средстава, и делимичну конкуренцију – када обухвата само нека од значења.

[274] Лексема *спасилац* има значење ‘онај који је спасио или спасава некога; онај чије је занимање спасавање угрожених’.

[275] Или другачијим речима, да деривиране јединице „реферирају на исти референт“, што је и основни услов лексичке синонимије (Tafra 2005: 269).

и *грејач*) будући да је различита денотативна вредност деривата“ (Штасни 2017: 394–395).

С обзиром на то да су поједини суфикси вишефункционални и да се могу јавити у дериватима који припадају различитим појмовним доменима и у лексемама које су вишезначне, важно је утврдити оне форманте који се доминантно јављају у структури деривата из истог појмовног домена и открити њихове конкуренте. Феномен конкурентности могуће је посматрати на више нивоа: а) на нивоу целокупне парадигме, б) на нивоу категорије; в) на нивоу поткатегорије у оквиру одређене категорије и г) у оквиру деривата с истом мотивном речју и истом концептуалном вредношћу.

Конкурентност суфикса ћемо сагледати међу дериватима који припадају најобимнијим појмовним доменима, а у случају домена са већим бројем поддомена, разматраће се такође онај који је најпродуктивнији и типичан представник категорије, као што је то случај са доменом физичког изгледа човека, који је веома хетероген.

а) Суфикс *-оња* је најпродуктивнији и типичан суфикс у деривацији атрибутивних именица мушког рода које припадају домену физичког изгледа и са појмовном вредношћу која садржи компоненту ‘увећани, предимензионирани део тела’ на основу којег је именован човек. Он има употребну вредност независно од територијалног критеријума и комбинује се са основама дијалекатских речи подједнако као и са основама соматизама који припадају стандарду. Евентуални конкуренти суфиксу *-оња* могу бити суфикси: *-аш* (*главоња* : *главаш*, *брадоња* : *брадаш*, *бркоња* : *бркаш*, *ӣлећоња* : *ӣлећаш*, *ӣуӣоња* : *ӣуӣаш*) и *-ан* (*носоња* : *носан*, *ушоња* : *ушан*, *дуӣоња* : *дуӣан*) јер нису изразито територијално условљени нити се деривати изведени њима значајно разликују према конотативним својствима. Остали суфикси су углавном регионалног карактера и у деривате уносе различит степен експресивности. Поједине атрибутивне именице на *-оња* Р. Бугарски наводи међу жаргонизмима (*главоња*, *грбоња*, *реӣоња*) (2003: 59).

Домен физичког изгледа с компонентом ‘велики’	
Мотивни соматизам	Деривати
глава	*главаш*
	главоња
	главча
	главша
	главуран

глава	*главурдан*
	главаштило
	бронзоглавиле/ бронѕоглавиле
чело	*прочелак*
	прочелник
	челоња
	челан
нос	*носак*
	носан
	носоња
рњка	*рњо*
	рњило
уво/ухо	*увоња*
	ухоња
	ушоња
	ушља
	ушан
уста	*устоња*
зуб	*зубан*
	зубла
	зубља
	зубоња
обрва	*обрвило*
брада	*брадоња*
	брадаш
брк	*брка*
	бркач
	брко
	бркајлија
	бркајло
	бркаш
	бркоња
мустаћ	*мустаћил*
	мустаћлија
врат	*вратоња*
шија	*шијоња*
	шијан

плећа	*ӣлећоња*
	ӣлећоӣа
	ӣлећаш
груди	*грудоња*
прса	*ӣрсоња*
ребро	*реброња*
трбух	*ӣрбо*
	ӣрбоња
	ӣрбела
	ӣрбул'ан
	ӣрбушко
	ӣрбушило
куља	*куљеша*
	куљоња
	куљоӣа
мех/мешина	*мевоња*
	мешко
	мешињавко
шкембе/чкембе	*шкемба*
	шкембо
	шкембар/ чкембар
	шкембоња/ чкембоња
	чкембавко
бок	*бокоња*
пупак	*ӣуӣавац*
	ӣуӣаш
	ӣуӣоња
дупе	*дуӣешко*
	дуӣан
	дуӣоња
гуз	*гузоња*
	гузош
	гузуӣила
тртица	*ӣрӣа*
	ӣрӣоња
	ӣрӣо
	ӣрӣов

Атрибутивне именице са женском особом као денотатом, које припадају истом појмовном домену као претходно разматране именице мушког рода, у знантно мањем броју су забележене у нашим изворима. Уочљиво је, такође, да је и мањи број мотивних соматизама којима је индукована њихова творба, а да су у том погледу најпродуктивније лексеме: *зуб*, *сиса*, *ш̄рбух*, *дуп̄е* и *п̄ркно*. Ове атрибутивне именице су претежно регистроване у народним говорима. Најпродуктивнији суфикс у њиховој деривацији је суфикс *-на*, а његовим конкурентом би се могао сматрати суфикс *-ача* будући да се њима творе атрибутивне именице од исте основе, са истим значењем, сличном експресивношћу са употребом у народним говорима (*зубача* : *зубна*, *бркача* : *бркна*, *сисача* : *ћикна*, *п̄ркњача* : *п̄ркна*). И суфикс *-ара* је продуктиван, и он успоставља такође конкурентну везу са суфиксом *-на* (*дуп̄еш̄ара* : *дуп̄на*) или *-ача* (*сисара* : *сисача*), али знатно ређе.

Домен физичког изгледа с компонентом ‘велики’	
Мотивни соматизам	Деривати
глава	*главурача*
чело	*челана*
нос	*носара*
	носана
рњка	*рњана*
уши	*ушла*
зуб	*зубача*
	зубна
	зубла
брк	*бркача*
	бркна
прса	*п̄рсача*
сиса	*сисача*
	сисара
	сисешка
	ћикна
трбух	*ш̄рбуља*
	ш̄рбул’ача
	ш̄рбул’ачица
мех/мешина	*мешињавка*
чкембе	*чкембавка*

пупак	*пупавица*
сапи	*сапара*
крста	*крстача*
дупе	*дупешка*
	дупетара
	дупана
гуз	*гузара*
	гузна
тртица	*тртна*
	тртила
	тртља
пркно	*пркна*
	пркнача
	пркњача
шупак	*шупкара*

б) Веома је велики број деривата којима се именује човек према неким негативним карактерним особинама посредством соматског појма. Лексеме *глава* и *гуз* имају таквих деривата највише. У микрогнезду с мотивном речју *глава* потврђени су варијантни облици, али се не може говорити о конкурентности форманата којима су изведени јер су они везани за различита говорна подручја, али и за стандардни српски идиом (*бандоглавац*, *бандоглавиле*, *бандоглавоња*, *бандоглавко*; *тврдоглавац*, *тврдоглавко*, *тврдоглавиле*, *тврдоглавоња*, *тврдоглавштина*). Поред тога, ове атрибутивне именице имају и различиту експресивну тоналност. По продуктивности се ипак издваја суфикс -(*а*)*ц*, затим -*иле*, и на крају -*ко* и -*оња*. Постоје парови изведени од исте творбене основе суфиксима -(*а*)*ц* и -*иле* (*бандоглавац* и *бандоглавиле*, *пасоглавац* и *псоглавиле*), али то нису праве конкурентне форме. Правим конкурентима могу се сматрати суфикси -(*а*)*ц* и -*ко* у пару *тврдоглавац* и *тврдоглавко*, као и -(*а*)*ц* и -*ник* у случају лексема *самоглавац* и *самоглавник*. У структури деривата мотивисаним соматизмом *гуз* најпродуктивнији је нулти суфикс (-*ø*) и он је без одговарајућег конкурента. Употреба осталих суфикса са ниском фреквенцијом углавном је територијално условљена.

Међутим, у осталим групама деривата који припадају овом појмовном домену значајну продуктивност има суфикс -*ик*/-*ник*. Он се не комбинује с основама именица *глава* и *гуз*, али се удружује са већим бројем соматских основа и тако на нивоу ове поткатегорије постаје конкурент наведеним суфиксима.

Домен карактера с негативним обележјем	
Мотивни соматизам	Деривати
глава	*главнина*
	бандоглавац
	бандоглавиле
	бандоглавоња
	бандоглавко
	дигоглав
	навиглавина
	п̄асоглавац
	п̄соглавиле
	самоглавац
	самоглавник
	својеглавац
	т̄врдоглавац
	т̄врдоглавко
	т̄врдоглавиле
	т̄врдоглавоња
	т̄врдоглавшт̄ина
	чвороглавиле
лице	*дволичник*
	дволичњак
	лицемер (лицемјер)
	лицемерац (лицемјерац)
	лицемерник (лицемјерник)
образ	*безобразник / б(р)езобразник*
	уображенко
	уображењак
	образлија
	п̄ечобразник
око	*безочник*
	злоочник
	заочљивко
	гороча
	очогреја
	очовадник/очевадник
љига	*љигавац*

језик	*језичник*
рука	*суворукас*
	суворукоња
лакат	*лакшаш*
	лакшарош
срце	*срдан*
	милосрдник
	немилосрдник
душа	*бездушник*
	бездушњак
	душовадник
	душегубник
	малодушник
	великодушник
	праводушник
	простодушник
крв	*крвопија*
	крвопилац
	крвосмутник
гуз	*гузичко*
	погузија
	дрчногуз
	нећвогуз
	трапогуз
	масногуз
	лизигуз
	набигуз
	набигузица
	својгуз
	гузичар
	прчогуз
	страшигуз
	полигуз
	огузувач
	огужач
	ласногуз
	лужогуз
	млинпогуз

гуз	*мр̄т̄вогуз*
	лув̄т̄игуз
	луф̄т̄игуз
	лит̄т̄игуз
	т̄рчигуз
тртица	*т̄рт̄ичко*
пркно	*мећит̄ркна*
реп	*рет̄ач*
	мр̄т̄ворет̄аљ
	црворет̄

Суфикс -*ица* је најфреквентнији у творби фемининума из ове групе деривата. Овај суфикс успоставља конкурентни однос са суфиксом -*ка* у комбинацији са истим творбеним основама (*бандоглавица* : *бандоглавка*, *т̄врдоглавица* : *т̄врдоглавка*) и јавља се, такође, код већег броја деривата удружен са различитим творбеним основама.

Домен карактера с негативним обележјем	
Мотивни соматизам	Деривати
глава	*бандоглавица*
	бандоглавка
	дигоглава
	т̄асоглавица
	самоглавница
	својеглавица
	т̄врдоглавица
	т̄врдоглавка
лице	*лицемерка (лицемјерка)*
	безобразница/б(р)езобразница
образ	*безобразуља*
	т̄ечобразница
око	*безочница*
	злоочница
	заочљивка
	очовадница
нос	*кучконоса*

зуб	*зубалица*
језик	*језичара*
	језичка
	језичница
	језичарка
	језикоша
	езичана
рука	*суворукла*
срце	*срда*
	милосрдница
душа	*бездушница*
	душовадница
	малодушница
крв	*крвосмутница*
гуз	*гузичка*
	дрчногуза
	трогуза
	нађвогуза
	лизигуза
	гологуза
реп	*репача*
	репара
	црворепа
нога	*ногоширка*

Атрибутивне именице са соматском основом којима се именује човек према позитивним карактерним особинама веома су ретке (*вижлока* и *вижлокило*).

в) Атрибутивне именице којима се денотира мушка особа према умањеним интелектуалним својствима мотивисане су лексемама *мозак*, *ум* и *памет*. У творби деривата овога семантичког типа истичу се по продуктивности суфикси -(*а*)*ц* и -*ик*, али су они заступљени у лексемама које припадају стандардном српском језику и могу се сматрати конкурентним. Међутим, у творби ових атрибутивних именица из народних говора најзаступљенији је суфикс -*иле*. Иако постоје оба облика, на -(*а*)*ц* и на -*иле*, не можемо их сматрати потпуним конкурентним јер је њихова дистрибуција територијално условљена (*празноглавац* : *празноглавиле*, *тупоглавац* : *тупоглавиле*, *шупљоглавац* : *шупљоглавиле*).

Домен интелекта с компонентом ‘глуп’	
Мотивни соматизам	Деривати
глава	*главан*
	главина
	главша
	безглавац
	врт̄оглаја
	врт̄оглавшт̄ина
	п̄разноглавац
	п̄разноглавиле
	свргла ја
	т̄ороглав
	т̄уп̄оглавац
	т̄уп̄оглавиле
	шуп̄љоглавац
	шуп̄љоглавиле
мозак	*безмозгаш*
	безмозгиле
	безмозгилаш
	безмозговић
	безмозгоња
	маломождан ин
	вијомозгиле
	шврак омозгаљ
	мозган
	мозгоња
ум	*безумник*
	лакоумник
	малоумник
	слабоумник
	т̄уп̄оумник
	једноумац
	крат̄коумац
	избезумљеник
ум	*п̄амет̄њаковић*
	неп̄амт̄ило

Атрибутиви женског рода којима се именује женска особа према умањеним интелектуалним способностима изведени су суфиксом *-ица*. Он је у овој лексичкој скупини доминантан и без конкуренције. Деривати овога семантичког типа заступљенији су у стандардном српском језику. И њих је много мање у односу на именице мушког рода с истим значењем.

Домен интелекта с компонентом ‘глуп’	
Мотивни соматизам	Деривати
глава	*п̄разноглавица*
мозак	*безмозга*
	вијомозга
ум	*безумница*
	лакоумница
	малоумница
	слабоумница

У творби атрибутивних именица мушког рода које припадају домену интелекта и садрже опозитну компоненту ‘паметан’ учествују различити суфикси, а њихова дистрибуција је условљена територијалном употребом. Ипак, мало виши степен продуктивности и у овој групи испољавају суфикси *-ик* и -(*а*)*ц*, али они не успостављају директан однос конкуренције јер се не комбинују са истим творбеним основама.

Домен интелекта с компонентом ‘паметан’	
Мотивни соматизам	Деривати
мозак	*мозгоња*
	мозгаљ
ум	*умник*
	разумник
памет	*п̄амет̄ар*
	п̄амет̄лија
	п̄амет̄ник
	п̄амет̄њак
	п̄амет̄овалац
	п̄амт̄илац

памет	*памћеник*
	памћило
	памћиша

Исто се у деривационом смислу показује и када је реч о фемининумима, који су најчешће изведени суфиксом -*ица*. Суфикс -*уља* (*ул'а*) није у конкурентном односу са суфиксом -*ица* јер његов дериват има негативну експресивност, за разлику од атрибутивних именица на -*ица* које су стилски неутралне.

Атрибутивне именице мушког рода које припадају домену егзистенције углавном потичу из народних говора. Стога се у њиховој творбеној структури налазе суфикси који нису заступљени у деривационом систему стандардног идиома или остварују другачије значење у дијалектизмима. То је на првом месту суфикс -*аљ*, а његов конкурент је суфикс -*иле* (*празнотрбаљ* : *празнотрбиле*, *гологузаљ* : *гологузиле*).

Домен егзистенције	
Мотивни соматизам	Деривати
трбух	*голотрбаљ*
	голотрбаћ
	голотрбовић
	гладнотрбаљ
	празнотрбаљ
	празнотрбиле
	трбаљ
гуз	*гологузан*
	гологузиле
	гологузоња
	гологузаљ
реп	*репач*

Фемининуми су углавном изведени суфиксом -*а* (*голотрба*, *голорепа*), а конкурентан однос се успоставља између суфикса -*ља* и -*ла* (*голодупља*, *голодупла*, *гологузла*).

3. Префикси у творби атрибутивних именица

У деривацији персоналних атрибутивних именица префикси нису фреквентни творбени форманти и јављају се у малом броју префиксално-

-суфиксалних деривата. Префикс *без-* је заступљен у структури следећих јединица: *без-мозг-овић*, *без-мозг-оња*, *без-мозг-а*, *без-мозг-аш*, *без-мозг-иле*. Све оне су мотивисане соматизмом *мозак*, а значење сложеница заснива се на квалификацији човека ниских интелектуалних способности. У оквиру ових деривата, на семантичком плану, префикс *без-* остварује своје уобичајено значење 'за означавање немања, непостојања, одсуства (некога, нечега)'.

Префикс *про-* заступљен је у твореницама које се могу сматрати дублетним формама – *про-чел-ак* и *про-чел-ник*. У овим дериватима префикс *про-* има функцију интензификатора и остварује значење које је сасвим супротно од онога које има у споју с именицама и придевима 'непотпуно испољавање, постојање какве особине'.

Префикс *на-* проналазимо у твореници *на-прш-че* и он остварује своје уобичајено спацијално значење настало од падежног израза *на* + *прсима*.[276] И префикс *не-* у деривату *не-памтило* има уобичајено негационо значење.

4. Персоналне атрибутивне именице настале слагањем

Један део атрибутивних именица настао је слагањем. Према начину слагања, разликујемо неколико типова сложеничких образовања насталих по моделима:

а) Ио + о + И: *глав-о-тој*, *кљук-о-нос*, *црв-о-реп*, *миш-о-брк*, *пушк-о-нога.* На другом сложеничком месту је углавном соматски појам, а именица на првом месту у значење сложенице уноси компоненту насталу под утицајем метафоричне асоцијације. Исти принцип функционише и када је основа соматизма на првом сложеничком месту.

б) Го + И: *плети-коса*, *глади-коса*, *гули-кожа*, *дери-кожа*, *дили-нога*. Јединице овога творбеног типа припадају императивним сложеницама. Забележена је и сложеница са спојним вокалом: *шиш-о-брк*.

в) И + И: *дуне-глава*. Овај сложенички модел без спојног вокала могао би бити посматран као облик срашћивања два именичка појма.

г) Основа броја + о + И: *тр-о-сиса.*

д) По + о + И: *гол-о-шија, крив-о-шија, крч-о-шија*, *сув-о-реп, гол-о-реп*, *крив-о-реп*.

[276] Префикс *на* припада класи суперлексичких префикса. Наиме, суперлексичке и лексичке префиксе повезује предлошко порекло, а разликују се према следећим карактеристикама: суперлексички префикси имају значење спацијалног, темпоралног или квантификативног типа, али не и лексичка и резултативна као лексички префикси (Svenonius 2004: 229–230).

ђ) По + о + Ио + суфикс: *сув-о-рук-ас*. Прва сложеничка компонета у значење деривата уноси секундарну метафоричну реализацију, а и други сложенички део (*рука*) такође не остварује у сложеници номинационо значење, па се њоме означава човек према унутрашњим карактерним особинама.

5. Персоналне атрибутивне именице настале конверзијом

Конверзија је продуктиван процес у творби персоналних атрибутивних именица. Овај творбени процес је остварен захваљујући семантичком садржају мотивних сложених квалитативних придева који подлежу супстантивизацији. Придеви у мушком односно у женском роду везују се за мушког односно женског денотата: *бундоглав*, *вљетроглав*, *дигоглав* и *дигоглава*, *пасоглав*, *празноглав* и *празноглава*, *тицоглав*, *црвоглав* и *црвоглава*, *чвороглав*, *швракоглав* и *швракоглава*; *бистрôка*, *буљока*, *јајока*, *ћајока*, *црноока*; *кривонос*; *кривоуст*; *крезуба*, *крљозуб* и *крљозуба*, *крњозуб* и *крњозуба*; *дугокоса, рићокоса, црвенокоса*; *дугобрад*; *срдан*; *голотрб* и *голотрба*; *белонога*, *чукљоног* и *чукљонога*; *вртигуз* и *вртигуза*, *дебелгуза*, *дебелогуза*, *гологуз* и *гологуза*, *крпељгуз* и *крпељгуза*, *млиногуза*, *млинтогуз* и *млинтогуза*, *мртвогуз* и *мртвогуза*, *нећвогуз* и *нећвогуза*, *облогуз* и *облогуза*, *педогуз*, *таврогуз*, *тафрогуз* и *тафрогуза*, *тртогуз* и *тртогуза*, *црногуз*, *чепергуза*, *голорепи* и *голорепа*; *криворепи*, *црворепи* и *црворепа*, *суворепи*.

Основни критеријум за укључивање наведених јединица у облике настале супстантивизацијом јесте постојање лексикализованог придева у лексичком систему стандардног српског језика и у његовим дијалектима. Ова напомена је важна будући да се у супротном ови облици могу сматрати сложено-суфиксалним твореницама изведеним нултим суфиксом у случају именица мушкога рода, осносно суфиксом *-а* када су у питању фемининуми.

V. ЗАКЉУЧАК

Једно од главних обележја савремене лингвистике јесте антропоцентризам, односно проучавање језика с циљем да се боље упозна и сам човек (Маслова 2007: 6; Драгићевић 2010: 7). Наше истраживање на основу предмета проучавања (персоналне атрибутивне именице мотивисане соматизмима) и примењене методологије рада припада овој научној оријентацији.

Резултати добијени компоненцијалном и концептуалном анализом приближили су се когнитивном поимању језика. Компоненцијалном анализом откривени су механизми индуковања како семантичке структуре посматраних мотивних речи тако и њихових деривата. Тако, на пример, лексема *глава* има десет значења која се развијају под утицајем метафоре (облик), метонимије (функција) или синегдохе (део–целина), а исте компоненте (облик и функција) мотивишу творбу атрибутивних именица. На основу концептуалне анализе деривати се разврставају у одређене појмовне домене (од конкретног – физичког изгледа до апстрактног – карактера и интелекта).

Поред тога, семантичко-деривационом анализом атрибутивних именица овога типа откривено је како се кроз језик манифестује поимање човека у нашој култури. Човек се, наиме, најчешће именује на основу негативних психофизичких карактеристика, према свему што је негативно маркирано као предимензионирано (физички изглед) или друштвено неприхватљиво (карактерне особине) или на основу умањених интелектуалних способности. Будући да су анализом обухваћене јединице које припадају стандардном српском језику и његовим дијалектима, омогућен је целовитији увид у то како се концептуализује и номинује човек посредством соматског појма у посматраном лексичком систему. Таквим приступом је илустрована, с једне стране, перцепција и вредновање индивидуе од стране другог појединца, али и друштва у целини, с друге.

Посматрана лексичка група истовремено одражава сву комлексност људског бића, јер човек је душа и тело, а мотивне речи – соматизими (називи за видљиве делове тела, унутрашње органе, телесне течности и излучевине и душу) у најтешњој су вези са субјектом именовања – човеком, и то на основу његовог изгледа, карактера, интелекта, болести и телесних мана, кретања, говора, егзистенције и статуса у друштву и сл. Ово су уједно основни извори категорије атрибутивности, што је засновано на квалификацији човека.

Као последица овога процеса јављају се атрибутиви са веома наглашеном експресивном тоналношћу, и то углавном негативном. Посредством номинационих, односно деривационих модела и семантичко-трансформационих механизама у случају полисемичних лексема тумачена је веза између лексичког концепта (значења појединачног деривата) и категоријалног концепта (атрибутивност).

Персоналне атрибутивне именице заузимају веома важно место у лексичком систему српског језика. Захваљујући обједињеном корпусу (стандардни српски језик и народни говори), стичемо увид у њихову продукривност, при чему је њихова творба развијенија у дијалектима него у стандарду (65% : 27%), док поједине лексеме припадају и једном и другом идиому (8%).

Што се мотивних соматизама тиче, и ту уочавамо разлике. Ниме, поред заједничких мотивних речи, у народним говорима срећемо и друге соматске појмове у функцији мотиватора (*слезина*), као и бројне народне називе за поједине делове тела (*снага* ‘тело’, *куља*, *мех*/*мешина*, *шкембе*/*чкембе*, *пелеш*, *џога*, *брнsа*, *sива*, *мрсољ*, *сомур*, *џимба*, *џоца* и др.).

Мотивни соматски појмови углавном имају полисемантичну структуру. Међутим, поједини соматизми иако имају богат семантички садржај у примарној реализацији и вишезначну структуру, не индукују значајније творбу персоналних атрибутивних именица. То је случај са лексемом *тело*, и то због њеног холонимског статуса и неспецифичног семантичког садржаја у основној реализацији, који садржи само архисему, без диференцијалних компоненти које су индуктори творбе атрибутивних именица. Поред тога, лексеме којима се именују периферни или факултативни соматски појмови (*трепавица*, *обрва*) не подлеже детерминацији на основу тог критерија јер у односу на човека као појам целине не остварују значење интегралног дела. Оне, такође, нису продуктивне у творби персоналних атрибутивних именица. Међу једнозначним лексемама се пак по продуктивности издвајају лексеме *слина* и *коса*, а нарочито *гуз*, која спада у најпродуктивније мотиваторе, а њени деривати припадају готово свим појмовним доменима којима се концептуализује човек (од физичког изгледа до интелекта).

Значајан степен продуктивности имају мотивни соматизми који у свом семантичком садржају имају компоненте које носе информацију о изгледу. Најмоћније су семе ‘облика’ и ‘величине’ јер метафорични модели, и не само метафорични, мотивисани семом која се односи на облик увек су отворени, продуктивни (Гортан-Премк 2004: 93). Ове су компоненте заступљене и активне у деривационим актима у бројним мотивним соматизмима (*глава*, *чело*, *око*, *нос*, *рњка*, *уво/ухо*, *уста*, *зуб*, *брк*, *врат*, *плећа*, *груди*, *прса*, *сиса*, *трбух*, *бок*, *мех*, *куља*, *шкембе/чкембе*, *пупак*, *сапи*, *дупе*, *гуз*, *трпица*, *шупак*, *пркно*, *нога*, *кост*, *џога*). Семе ‘дужина’ (*нога*, *коса*, *брада*) и ‘дебљина’ (*брња*) такође носе информацију о величини мотивног соматског појма, а важне су и компонете ‘количине’ (*руња*, *рута*, *влас*), посредно и ‘положај’ за покретне длове тела (*глава*, *уста*, *врат*, *реп*, *нога*), па и боја (*коса*, *брк*, *грло*, *кожа*, *нога*). Сви ови подаци говоре о врло сложеној концептуализцији човека на основу физичког изгледа.

Компонента ‘функције’ доминантна је у номинацији човека на основу психичких особина, нарочито интелекта. Ова сема је активна код мотиватора у којима је она највиша и најзначајнија диференцијална сема (*глава*, *језик*, *мозак*, *ум*, *памет*).

Мотивне лексеме којима се означавају телесне течности и излучевине у деривате преносе архисему, али се подразумева квалификативност типа прекомерно и неконтролисано лучење, па стога атрибутивне именице мотивисане тим лексемама припадају доменима изгледа и узраста, узраста и колектива (*бала*).

На семантичком и деривационом плану мотивне лексеме *лице* и *образ* испољавају специфичности. Посредством ових појмова искључиво се концептуализује домен карактера, а сасвим по изузетку домен статуса (*чело*). Компонента ‘положаја’, која је експлицитно заступљена у основној реализацији оба мотиватора, није од значаја за деривацију персоналних атрибутивних именица. У њима је семантичко језгро засновано на етичким квалитетима као што су част, поштење, достојанство и углед. Полисемантична структура лексеме *образ* формирана је под утицајем значења која наведени соматизам остварује унутар фразеологизама чији је главни конституент. Наиме, секундарна значења која се односе на морал мотивисана су семантичком улогом коју дати соматизми остварују у фразеолошкој структури (нпр. *цица са два лица* или *бити без образа* или *нематти ни стида*, *ни образа*) (в. о томе у: Шипка 1998: 564–565; Штрбац – Штасни 2017: 128). Тако се и у дериватима мотивисаним лексемом *око* компонента функције опажања не јавља као мотивационо средство, што би било очекивано, па отуда и занемарљив број деривата који припадају домену интелекта. Наиме, „визуелно опажање и умно ангажовање представљају два концептуално веома блиска поља с обзиром на чињеницу да је око најпоузданије чуло, које примањем спољашњих информација омогућава спознају стварности и подстиче даље когнитивне активности“ (Штрбац – Штасни 2017: 101), но та компонента у посматраној семантичко-деривационој парадигми није активна, иако је најважнија.

Домену карактера припадају углавном сложеничка образовања будући да је то апстрактнија категорија те је неопходна додатна компонента квалитативног типа уз соматски појам како би се изразио психички концепт човека (*тврдоглав*, *пасоглав*; *злоочник*; *суворукас*), као што је то случај и са јединицама које припадају домену интелекта када у улози мотиватора нису лексеме којима је функција мишљења иманентно својство (*око* у *бистрôка*). Чак када су деривати мотивисани лексемама *срце* и *душа*, које су и саме с апстрактим димензијама, посебно нематеријална *душа*, чешће се карактер човека исказује сложеницама него изведеним дериватима. И лексема *крв* је значајан мотиватор у деривацији атрибутивних именица из овог домена. Специфичност ових деривата на семантичком плану очитује се у укрштеним агентивним и атрибутивним значењима.

Међу мотивним соматизмима највећи број деривата индукују лексеме *гуз* (94) и *глава* (85). Деривати мотивисани лексемом *гуз* на основу свог номинационог значење припадају различитим појмовним доменима. Највише је пак јединица којима се посредством овог соматизма именује човек према карактерним особинама (55) и према свом физичком изгледу (19). У осталим доменима, који нису тако бројни, ови деривати заузимају значајно место, као што су то домени кретања (10) и егзистенције (8), док је у доменима интелекта и болести њихов удео занемарљив (по 1 дериват).

Деривати мотивисани лексемом *глава* заузимају значајно место по бројности у домену карактера (34), изгледа (22) и интелекта (22).

Перцепција нечијег изгледа, односно компоненте које су садржане у појмовној вредности мотивних речи од пресудног су значаја за концептуализацију и номинацију човека на основу величине или облика мотивног појма. Међутим, обе лексеме (*гуз* и *глава*) учествују у творби деривата којима се човек именује на основу унутрашњих карактерних особина. Јединице с мотиватором *гуз* развијају ово значење посредно на основу изгледа (облика и величине) јер је изглед мотивног појма у директној вези са човековим навикама и потребама, што се може сматрати последицом његовог бића, односно карактера. Када су у питању деривати с мотиватором *глава*, појмовна вредност којом се обухвата карактер човека концептуализује се уз помоћ додатног појма, те су све ове јединице сложеничког типа. Наиме, детерминативна и квалификативна функција којом се човек именује на основу карактера садржана је у несоматској сложеничкој компоненти придевског (*тврдоглавац*), именичког (*пасоглавац*), глаголског (*дигоглава*) или заменичког типа (*својеглавац*). У слици човека у српској култури пресудну функцију имају, дакле, лексеме *гуз* и *глава*. Ова слика почива на гротескном принципу заснованом на измењеној хијерархији. Тако оно што је доле добија надређено место и заузима горњу позицију, те је стога и маркирано, и то као негативно, па и нечисто, а оно што је по природи горе, постаје подређено и заузима доњу позицију. Из тога проистиче и надмоћ негативног над позитивним принципом у концептуализацији човека у српској култури.

Сви остали деривати мотивисани соматским појмовима само надограђују основну концепцијску поставку о човеку. Стога не изненађује податак да се по бројности деривата, којима се именује човек, издвајају они с мотивном речју *слина* и њеним синонимима у народним говорима – *брнsа*, *sива*, *мрсољ*, *сомур*, *цимба* и *цоца*, а којима се надограђује својство нечистог. Овим се атрибутивним именицама најчешће означава човек према свом изгледу и карактеру. Ова значења у дериватима најчешће коегзистирају (18), док домену изгледа припада 15 јединица, домену колектива – једна. Овој

групи мотиватора припадају и лексеме *бала* и *љига*, чијим се дериватима, такође, концептуализују исти појмовни домени – изглед и карактер, узраст и колектив.

У гротескној слици *трбух* такође има важну улогу. Мотивним лексемама *трбух*, *куља*, *мех*/*мешина*, *шкембе*/*чкембе*, *бок* ‘трбух’ примарно се именује човек на основу изгледа (29), али и егзистенције (21), а то су деривати с основом лексеме *трбух*. Исти асоцијативни и семантички принцип важи као и код атрибутивних именица с основом лексеме *гуз*. Као доминатан издвајамо однос према храни, што повезује домен изгледа и егзистенције, али и карактера.

У народним говорима високу продуктивност у творби персоналних атрибутивних именица има лексема *нога* и њени синоними *крак* и *папра* (29). Највише је оних које припадају домену изгледа и телесних мана (27), а само по изузетку домену карактера. Са деривационог становишта то су сложенице, а носилац њиховог атрибутивног својства су углавном придевске или именичке компоненте, које носе информацију о дужини (*пушконога*), дебљини (*чапроногаљ*), боји (*белонога*), положају ноге (*кривоногиле*). Занимљив је податак да лексема *рука* индукује творбу персоналних атрибутивних именица у веома малом броју (3), и то у дијалектима. Узрок томе може бити што се компонентом ‘функције’ мотивишу агентивне именице, а квалитативним придевима исказују различита својства садржана у њиховој идеографској вредности, при чему су активне све семантичке компоненте релевантне за творбу персоналних атрибутивних именица: *дворук*, *деснорук*, *краткорук*, *леворук*, *лихорук* ‘једнорук’, *модрорук*, *празнорук* ‘сиромашан’, *пусторук* 1. ‘празнорук’ 2. ‘расипан’ и др.

И лексема *зуб* мотивише већи број деривата који су у функцији именовања човека на основу његовог изгледа (22). Индуктивну улогу имају семе величине и изгледа зуба. Ова лексема има потпуно занемарљиву улогу у творби персоналних атрибутивних именица у другим доменима (домену карактера припада само један дериват, а у његов семантички садржај преноси се сема ‘функције’, која подлеже метафоризацији – *уједати некога речима*).

Виши степен продуктивности имају и мотиватори *памет* (19), *ум* (18) и *мозак* (15), а њихови деривати подстакнути су семантичком компонентом ‘функције’, која у њиховом семантичком садржају има статус диференцијалне семе највишег ранга, те стога ове атрибутивне именице припадају домену интелекта, а сасвим спорадично домену карактера (*памет* – 4 деривата). Лексема *крв*, међутим, посредством метафоричних асоцијација заснованих углавном на релацији *конкретно* (*крв*) → *апстрактно* (*живот*) има најважнију функцију у творби атрибутива који припадају домену карактера,

као и лексеме *језик* (8 од 9 деривата), и *око* (13 од 28 деривата), док се лексеме *душа* и *образ* налазе искључиво у основи именица с овом концептуалном вредношћу (11).

Посредством осталих мотиватора углавном се концептуализује човек на основу физичког изгледа, а концептуализација других домена сасвим је спорадична (*тело/снага*, *чело*, *нос*, *ноздрва/рњка*, *ухо/уво*, *уста*, *брња*, *губица*, *коса*, *ћуба/буђ*, *кика*, *перчин/пелеш*, *ћела*, *руса*, *руња*, *влас*, *струња*, *трепавица*, *обрва*, *брада*, *брк*, *врат/шија*, *кожа*, *плећа*, *грба*, *груди*, *прса*, *сиса*, *ребро*, *кила*, *сапи/крста*, *реп*, *дупе*, *трстица/шупак/ пркно*, *табан*, *пета*, *жила*).

Посматрано на укупном узорку, атрибутивне именице мотивисане соматским појмовима концептуализују човека кроз 12 појмовних домена.

1. Домен физичког изгледа	353
2. Домен карактера	171
3. Домен интелекта	61
4. Домен егзистенције	21
5. Домен статуса	5
6. Домен болести и телесних мана	24
7. Домен кретања	10
8. Домен узраста и колектива	16
9. Домен комуникације/говора	3
10. Домен порекла	3
11. Домен сексуалности	1
12. Укрштени домени	74
УКУПНО	754

Домен физичког изгледа је најбројнији и најкомплекснији. Састоји се од 26 поддомена, који су према трансформационом моделу разврстани у две групе. Дериватима у првој групи одговара основни модел ОНАЈ КОЈИ **ИМА** (Y^1, Y^2) X (Y^1 = ИНТЕНЗИФИКАТОР, Y^1 = КВАЛИФИКАТОР/ КВАНТИФИКАТОР, X = СОМАТИЗАМ). У функцији квалификатора уз соматски појам јављају се придеви: *велики*, односно *мали*, *крупан*, *буљав*, *дебео*, *истрђен/изражен/развијен/јак*, *раван*, *широк*, *обао*, *дугачак*, *крив*, *оштећен*, *непокривен*. Сви они у својој појмовној вредности имају семантичке компоненте ‘изгледа’, а доминирају оне које се тичу величине, односно облика мотивног

соматизма. Овој групи припадају и деривати чије се значење изражава трансформационим моделима:

а) ОНАЈ КОЈИ **ИМА** Y X (Y = НАЗИВ БОЈЕ; X = СОМАТИЗАМ)

б) ОНАЈ КОЈИ **ИМА** Y^2 X (Y^2 = КВАНТИФИКАТОР, X = СОМАТИЗАМ)

в) ОНАЈ КОЈИ **ИМА** Y НА X (Y = ОНО ШТО ЈЕ НА X; X = СОМАТИЗАМ)

г) ОНАЈ КОЈИ **ИМА** X КАО Y

Дериватима у другој групи одговара основни трансформациони модел ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** (Y) X (Y = ИНТЕНЗИФИКАТОР, X = КВАЛИФИКАТОР). У именском делу предиката јављају се придеви: *мршав* или *ситан*, *ћелав*, *длакав*, *дотеран*, *неуредан*, *балав*, *љигав*, *бронзољив*, *зивљив*, *мрсољив*, *сомурљив*, *цимбаљив*, *цоцљив*, *крезуб*, *шкрбав*, *крљозуб*, *крњозуб*, *грбав*, *погурен*, *килав*, *снажан*, са интензификаторима *претерано*, *много* или *врло*. Соматски појам, дакле, није заступљен у трансформацији значења, али се семантичка веза деривата и мотивног појма остварује такође преко семантичких компоненти садржаних имплицитно или експлицитно у семантичком садржају мотивног појма. Са деривационог становишта ови деривати су углавном другог степена.

По продуктивности следе деривати којима се именује човек на основу карактера. Они су, такође, разврстани у две основне групе. У првој су групи они с позитивном, а у другој они с негативном конотацијом. Као што је и очекивано, много је више атрибутивних именица којима се означава човек према негативним и непожељним карактерним особинама. Њима одговара трансформациони модел у форми односне реченице, најчешће с придевом квалификативног типа у именском делу предиката ОНАЈ КОЈИ **ЈЕ** X (X = КВАЛИФИКАТИВНИ ПРИДЕВ, С НЕГАТИВНИМ ПРЕДЗНАКОМ: ТВРДОГЛАВ, ДВОЛИЧАН И СЛ.).

Тако први поддомен обухвата 14 различитих семантизација концепта негативних карактерних особина, а други само пет.

Негативан карактер исказан је придевима: *тврдоглав*, *дволичан*, *безобразан*, *дрзак*, *бесстидан*, *зао*, *злобан*, *увредљив*, *грамзив*, *халапљив*, *неморалан*, *малодушан* или *плашљив*, *лењ*, *површан*, *нетрадиционалан*. Ретко се овај концепт исказује атрибутивном именицом као интегралним делом трансформационог модела (*улизица*) или глаголском именицом (склон *свађи*, *оговарању*, неумереном *причању*). У трансформационом моделу атрибутивних именица концептуализација човека према позитивним карактерним особинама исказана је придевима: *храбар*, *поштен*, *племенит*, *стрпљив*, *живахан*. У овим парафразама такође није заступљен соматски појам, већ се атрибутивност остварује посредством семантичких трансформација којима углавном подлеже назив за одређени део тела (синегдоха по принципу *део*

– *целина*), а унутрашње својство човека се конкретизује придевском компонентом.

Домен интелекта обухвата мањи број јединица у односу на претходна два домена (физичког изгледа и карактера), а састоји се, такође, од два поддомена. Првом припадају атрибутивне именице с негативном конотацијом формализоване у три скупа и семантизоване придевима *глуп*, *сулуд*, *ћакнут*, *непромишљен*, а другом два скупа именица с позитивном конотацијом, а семантички носилац позитивног својства је придев *паметан* или глагол (*добро памти*).

Преостали домени којима се посредством соматског појма означава човек периферног су карактера и обухватају мањи број деривата. То су: домен егзистенције, статуса, болести и телесних мана, кретања, узраста и колектива, комуникације и говора, порекла и сексуалности.

Међутим, у већем броју деривата у оквиру њихове семантичке структуре коегзистирају два или више појмовних домена, што је ређи случај. Најчешће се комбинује ‘изглед’ са ‘карактером’, ‘интелектом’, ‘узрастом’, а ‘карактер’ и са ‘статусом’, ретко с ‘болешћу’ и ‘кретањем’. И у процесу семантичке деривације продуктивна је компонента ‘облика’ при чему је од значаја перцепција човека на основу његовог изгледа, али и манифестација карактера посредством соматског појма, док је семантичка компонента ‘функције’, која омогућава повезивање различитих домена, мање активна.

Начин на који су формализована атрибутивна значења посматраних јединица указује на конкурентне форме:

1) лексичког типа: синонимима (*алапача, брбљивица*, *свађалица*, *лајавица*, *причалица*, *брљуша*);

2) синтагматског типа:

а) конгруентна атрибутска синтагма (*глават / зубат / брадат /бркат/ куљав / пупав / пупаст / гузат човек*, *сисата / прсата / трбушаста жена*);

б) неконгруентна синтагма с предлошким инструменталом квалитативног типа (*човек с великом главом / с великим носем / с великим зубима / брковима/грудима / с великом стражњицом*);

в) неконгруентна синтагма с квалификативним генитивом са обавезним детерминатором *велики* (*човек велике главе/стражњице/задњице*; *великог носа/стомака/трбуха, великих бркова*);

3) реченична структура (односна реченица):

а) с глаголским предикатом *носи*/*има* у основном моделу и соматизмом у акузативу у функцији директног објекта (човек који *носи/има велику браду* / *дебелу главу* / *дебеле усне*).

Наведене конкурентне форме указују на подложност основног атрибутивног концепта морфосинтаксичким трансформацијама. Основни модел – *човек широких рамена* : *човек са широким раменима* : *широк у раменима* (Дражић 2014: 99) саопштава информације истога семантичког типа, а њихова употреба стилски је условљена. Најчешће је реч о придевима с рестриктивним значењем – локализатор спецификује значење придева (широк у раменима, развијен у грудима) (*развијеност* је објекат локализације, *у* представља оријентир, *грудима* локализатор).

Издвојени основни трансформациони модели, али и њихове варијанте, могу да послуже као добар извор за лексикографску обраду ових јединица, нарочито у дијалекатским речницима, али су и занимљива грађа за морфосинтаксичке анализе.

Атрибутивне именице које припадају домену физичког изгледа међусобно успостављају одређене парадигматске односе. Најчешће је то антонимијска веза која се реализује најпре у самом појмовном поддомену ОНАЈ КОЈИ **ИМА** X : **НЕМА** X (X = СОМАТИЗАМ), а затим међу лексемама које означавају исте денотате (нпр. *брка* и *безбркица*, *безбркуљак*) на основу семе присуства, односно одсуства одређене особине. У истом домену ова семантичка веза јавља се међу именицама у којима се успоставља опозиција посредством компоненти ‘велики’ односно ‘мали’ које су заступљене у њиховом семантичком садржају (нпр. *носоња* и *чиѿоносаљ*). И именице у чијој је појмовној вредности заступљена компонента ‘дебео’ односно ‘ситан’ остварују опозитну везу (*сиѿноглавац* и *дебелоглавац*; *ѿрѿичка* и *ѿрѿа*, *ѿрѿо*, *ѿрѿна*, *ѿрѿоња*, *ѿрѿов*).

Међутим, када у трансформационом моделу постоје компоненте опозитног типа (нпр. ‘раван’ и ‘обао’), не можемо говорити о антонимијској вези јер се ова својства не односе на исти денотат (*раван ѿабан* и *обао гуз*).

Антонимијски принцип је носећи у структури целокупног домена карактера па и интелекта. Бинарни опозитни принцип очитује се на плану основних поддомена – с позитивном и с негативном конотацијим – ‘добар’ и ‘зао’, односно ‘паметан’ и ‘глуп’.

У творби атрибутивних именица важну улогу имају мотивне лексеме које су у међусобном синонимном односу. Добар пример представљају мотиватори који чине читав синонимни низ с граничном лексемом *слина*: *бала*, *љига*, *брнѕа*, *sива*, *мрсољ*, *сомур*, *цимба*, *цоца* или *длака*: *длака – руѿа*, *руња*, *маља*, *сѿруња*, *влас*. Д. Гортан-Премк (2004: 142) наводи да лексеме у основним, номинационим значењима, по правилу, не ступају у синонимске односе. Тако апсолутне, идентичне синониме у номинационим значењима немају просте, једнореферентне речи, као *глава*, *нога*, *језик* и сл. Ово, свакако, не

значи да ове лексеме у номинационим значењима не могу имати делимичне, релативне синониме, да не могу бити чланови синонимских редова; оне могу бити чланови синонимских редова и оне у њима заузимају увек место доминанте (сви други чланови су у маркираној, нижој лексичкој позицији): *глава*, *тиква*, *тинтара* (Гортан-Премк 2004: 142).

Питање је, међутим, каква се веза успоставља међу јединицама које припадају истом појмовном поддомену и које су мотивисане истом лексемом (нпр. *главаш*, *главоња*, *главча*, *главша*, *главуран, главурдан*, *главатило*). Реч је, наиме, о једнокоренским синонима, који настају творбеним процесима.[277] Примери попут лексема *гологузла* и *голодупла*, који иначе припадају једном богатијем синонимном низу: *гологузоња*, *голка*, *гологузла*, *голодупла*, *голча*, *гољак*, *гољча*, *голетар*, *голетарка* показују да је права синонимија однос који могу да успоставе атрибутивне именице мотивисане соматизмом, али и са компонентом која има детерминативну функцију у оквиру сложеница (*голка*, *голча*, *гољак*, *гољча*, *голетар*, *голетарка*).

Појава енантиосемије такође је регистрована у корпусу. Она је веома редак случај и јавља се код лексема с мотивном речју *мозак*, и то у народним говорима – *мозган* ‘подругљив назив за оног ко је бистар или глуп’ (РГГ), *мозгоња* ‘човек велике / мале памети’ (РК). Могућност да се развије ова врста амбигвитета у оквиру семантичке структуре наведених лексема произилази из дуалне природе мотивног појма, која може бити маркирана на основу изражене или умањене функције.

Посматране с деривационог становишта, атрибутивне именице мотивисане соматским појмом најчешће настају суфиксацијом, и то као првостепени деривати (у директном деривационом акту) или као деривати другога степена (с придевском или глаголском основом). Није занемарљива ни композиција, као ни префиксално-суфиксална творба. Важну улогу има и конверзија односно супстантивизација сложених квалитативних придева.

У извођењу атрибутивних именица учествује 75 суфикса. Поједини суфикси којима се изводе именице мушког рода користе се како у стандарду тако и у народним говорима (-[*а*]*ц*, -*оња* и *нулти суфикс* (-*ø*). Други имају виши степен продуктивности у народним говорима (-*а*, -*аш*). Типичан стандардни суфикс у деривацији именица мушког рода јесте -*ик*/-*ник*, а са наглашеним или искључиво регионалним обележјем јављају се: -*иле* (РГЗ, РК,

[277] Д. Гортан-Премк сматра да су деривати попут *професорка – професорица*, *зубић – зупчић* дублети, а не синоними и напомиње да се овакви случајеви називају и граматичким синонимима (2004: 143). Д. Шипка их сматра међулексичким дублетима (различите лексеме истог корена, а идентичног значења). Они се деле на морфолошке (*архив* : *архива*) и фонемске (*уво* : *ухо*) (D. Šipka 1998: 47).

РТГ2) и -*ило* (РГГ, ЛП, РК-МД, РСГВ), суфикс -*ко* (типичан је за говоре југоисточне Србије), -*ан* (РСК, РГЈК, РГЈС, РТГ2, РК-МД, РГГ, РГЗ, РК, РВГ), -*аљ* (ЛП).

Слично је и са суфиксима којима се изводе именице женског рода. Тако у стандардном српском језику доминира суфикс -*ица*, а у оба идиома се користе суфикси -*ка* (РГЈК, РГЈС, РНГЦР, РТГ2, РСК, РГЗ), -*ница*, -*уља*. Са вишим степеном продуктивности у дијалекту него у стандарду у употреби је суфикс -*ара*, док се у дериватима из народних говора чешће јављају суфикси -*ана* (РСК, РТГ2, ДРТГ), -*ача* (РГЈК, РГЈС, РГЗ, РК), а само у дијалекту -*ла* (РГЈК, РГЈС), -*на* (РГЗ, РТГ2, ЛП), као и суфикс -*ља* (РГЈК, РГЈС, РСК).

Именице средњег рода чешће се изводе у народним говорима и то суфиксима -*личе* (РГЈК) и -*че* (РГЈК, РГЗ, РК-МД, РГЈС).

Деривациона анализа персоналних атрибутивних именица је показала да су поједини суфикси углавном везани за одређене дијалекте. Тако су за призренско-тимочку дијалекатску област типични суфикси: -*ана*, -*ка*, -*ко*, -*ла*, -*ља*, -*ча*, -*шт̄ина*; -*личе*, -*че*, за говоре зетско-сјеничког дијалекта -*иле*, а за говор Пиве -*аљ*. Анализе овога типа требало би спровести у испитавању других великих категорија именица (nomina agentis, instrumenti, loci и др.) у оба језичка идиома, а посебно у народним говорима како бисмо утврдили инвентар, значење које уносе у деривате и ареал суфикса.

На основу анализе дијалекатске грађе стиче се комплетнији увид у функцију суфикса, нарочито када се има на уму њихова способност комбиновања са именичким основама и соматским појмовима, што се посебно очитује код суфикса -*аљ*, -*ана*, -*ара*, -*ача*.

Суфикси с јединачном фреквенцијом	-ајло, -ак, -(а)к, -алица, -андер, -анин, -арош, -атор, -е, -екања, -ела, -енка, -еш, -ешко, -лица, -љо, -нина, -онџа, -оша, -утла, -чина, -чо
Суфикси ниске продуктивности	-ајлија (2), -аћ (2), -аша (2), -ешка (2), -ота (2), -ош (2), -чић (2), -ша (2) -ина (3), -ић (3), -л(а)ц (3), -уљак (3), -штина (3) -ач (4), -еша (4), -ија (4) -јак (5), -ло (5), -овић (5), -уља (5), -ча (5)

Суфикси средње продуктивности	-ар (6), -ја (6), -лија (6) -на (7) -ља (9) -ило (10), -ница (10) -ара (11) -аш (12) -ача (13) -че (14) -о (15) -аљ (18) -иле (19)
Суфикси високе продуктивности	-ла (22) -ан (23) -ко (27) -ка (30) -(а)ц (46) -ик/-ник (47) -оња (48), -ица (48)

Спроведеним анализама откривени су семантичко-деривациони механизми који су у основи међузависности између значења и форме односно између концепта и језичког знака. И ово истраживање показује да атрибутивне именице којима се именује човек посредством соматског појма знатно чешће у својој појмовној вредности садрже негативне квалификативне компоненте него позитивне. Овај резултат је свакако очекиван будући да су и претходна истраживања то показала (Штасни 2013).

VI. SUMMARY

PERSONAL ATTRIBUTIVE NOUNS MOTIVATED BY SOMATISMS IN THE STANDARD SERBIAN LANGUAGE AND ITS DIALECTS

The research of personal attributive nouns motivated by somatism according to its subject and methodology belongs to the anthropocentric scientific orientation. The results obtained by componential and conceptual analysis approached

the cognitive understanding of the language. Componential analysis has been revealed an induction mechanisms of the semantic structure of the observed motive words as well as new derivatives. Thus, for example, a lexeme *glava* has ten meanings that are developed under the influence of the metaphor (form), metonymy (function) or synecdoche (part-whole), and the same components (form and function) motivates formation of attributive nouns. Based on the conceptual analysis, derivatives are classified into specific conceptual domains (from a concrete - physical appearance to an abstract - character and intellect).

Thus, for example, the lexeme *glava* has ten meanings that develop under the influence of metaphor (form), metonymy (function) or synedoche (part-whole), and the same components (form and function) motivate the formation of attributed nouns. Based on the conceptual analysis, the derivatives are classified into certain conceptual domains (from concrete – physical appearance – to abstract – character and intellect).

In addition, the semantic-derivative analysis of the attributive nouns of this type revealed how the understanding of man in our culture manifests through the language. Namely, humans are most often named on the basis of negative psychophysical characteristics, according to everything that is negatively marked as oversized (physical appearance) or socially unacceptable (character traits) or based on reduced intellectual abilities. Since the analysis includes units belonging to the standard Serbian language and its dialects, a more comprehensive insight into the conceptualization and nomination of humans through the somatic concept in the observed lexical system is enabled. Such approach illustrates, on the one hand, perception and evaluation of one person by the other, but also the society as a whole, on the other.

The observed lexical group at the same time reflects all the complexity of humans, because humans are the soul and the body, and motive words – somatisms (names for visible parts of the body, internal organs, body fluids and secretions and soul) are most closely related to the subject of nominalization – a human being, and on the basis of his/her appearance, character, intellect, illness and physical defect, motion, speech, existence and status in society, and so on. These are also the basic sources of attribution category, which is based on the qualification of a person.

The attributes have pronounced expressiveness – mostly negative. Through the nomination and derivative models and semantic-transformation mechanisms in the case of polysemic lexemes, the link between the lexical concept (the meaning of a single derivative) and the categorical concept (attribution) is interpreted.

Personal attribute nouns have a very important place in the lexical system of the Serbian language. By virtue of the unified corpus (standard Serbian language

and folk speeches), we get an insight into their productivity, where their formation is more developed in dialects than in the standard language (65% : 27%), while some lexemes belong to both idioms (8%). We see differences among motive somatisms as well. Namely, in addition to common motive words, in folk speeches we can meet other somatic concepts in the function of the motivator (*slezina*), as well as numerous folk names for certain parts of the body (*snaga* 'telo', *kulja*, *meh*/*mešina*, *škembe*/*čkembe*, *kulja*, *peleš*, *džoga*, *brnsa*, *siva*, *mrsolj*, *somur*, *cimba*, *coca,* etc.).

A significant level of productivity has motive somatisms that in their semantic content have components that carry information about appearance. The 'function' component is dominant in the nomination of humans based on psychic traits, especially the intellect.

Through the concepts *lice* and *obraz*, the domain of character is exclusively conceptualized, and except for the status domain (*čelo*).

Among motive somatisms, most of the derivatives are induces by lexemes *guz* (94) and *glava* (85). Derivatives motivated by lexeme *guz*, based on their nominative meaning, belong to different conceptual domains. The largest number of units is used to through this somatism nominate humans according to their character traits (55) and according to their physical appearance (19). In other domains that are not so numerous these derivatives occupy a significant place, such as domains of motion (10) and existence (8), while in the domains of intellect and disease their share is negligible (1 derivative per domain).

Observed on the overall sample, attribute nouns motivated by somatic concepts conceptualize a man through 12 conceptual domains.

The physical appearance domain is the most numerous and complex. It consists of 26 sub-domains, which according to the transformation model are divided into two groups. Derivatives in the first group correspond to the basic model THE ONE WHO **HAS** (Y1, Y2) X (Y1 = INTENSIFIER Y1 = QUALIFIER / QUANTIFIER, X = SOMATISM). In the function of the qualifier, with the somatic concept, appears the adjectives *veliki*, *mali, krupan, buljav,debeo,istrćen/izražen/razvijen/jak, ravan, širok, obao, dugačak, kriv, oštećen, nepokriven.* All of them in their conceptual value have semantic components of 'appearance', and dominate those concerning the size or form of motive somatism. This group also includes derivatives whose significance is expressed in transformational models:

a) THE ONE WHO **HAS** Y X (Y = THE NAME OF A COLOR; X = SOMATISM)

b) THE ONE WHO **HAS** Y^2 X (Y^2 = QUANTIFIED, X = SOMATISM)

v) THE ONE WHO **HAS** X ON Y (Y = WHAT IS ON X; X = SOMATISM)

g) THE ONE WHO **HAS** X AS Y

Derivatives in the second group correspond to the basic transformation model THE ONE WHO **IS** (Y) X (Y = INTENSIFIER, X = QUALIFIER). In the nominal part of the predicates, there are adjectives *mršav, sitan, ćelav, dlakav, doteran, neuredan, balav, ljigav, bronsoljiv, suvljiv, mrsoljiv, somurljiv, cimbaljiv, coclјiv, krezub, škrbav, kljozub, krnjozub, grbav, poguren, kilav, snažan,* with intensifiers *preterano, mnogo,* or *vrlo*. Therefore, the somatic notion is not represented in the transformation of meaning, but the semantic link of derivatives and motive concepts is also realized through semantic components contained implicitly or explicitly in the semantic content of the motive concept. From a derivation point of view, these derivatives are generally of the second degree.

In terms of productivity, there are derivatives by which we name humans based on a character. They are also classified into two basic groups. In the first group are those with positive, and in the other are those with a negative connotation. As expected, there are many more attributive nouns that mark a human according to negative and undesirable character traits. They correspond to a transformation model in the relative sentence form, most often with a qualitative adjective in the nominal part of the predicate THE ONE WHO **IS** X (X= QUALIFICATIVE ADJECTIVE, WITH A NEGATIVE MARKER : *TVRDOGLAV, DVOLIČAN*, etc.).

Thus, the first sub-domain captures 14 different semantisations of the negative character traits concept, and the second one only five.

Negative character is expressed by adjectives: *tvrdoglav*, *dvoličan*, *bezobrazan*, *drzak*, *bestidan*, *zao*, *zloban*, *uvredljiv*, *gramziv*, *halapljiv*, *nemoralna*, *mlodušan* or *plašljiv*. Rarely, this concept is expressed by the attributive noun as an integral part of the transformation model (*ulizica*) or a verbal noun (sklon *svađi*, *ogovaranju*, namernom *pričanju*). In the transformation model of attribute nouns, the conceptualization of humans according to the positive character traits is expressed by adjectives: *hrabar*, *pošten*, *plemenit*, *strpljiv*, *živahan*.

The somatic notion is also not represented in these paraphrases, but the attribution is realized by means of semantic transformations, which generally bear the name for a certain part of the body (synecdoche according to the principle *part – whole*), and the inner human characteristic is concretized by the adjective component.

The domain of the intellect includes a smaller number of units than the previous two domains (physical appearance and character), and it also consists of two sub-domains. The first are attributed nouns with a negative connotation formalized in three sets and semantized by adjectives *glup*, *sulud*, *ćaknut*, *nepromišljen*, and the second are two sets of nouns with a positive connotation, and the semantic carrier of a positive property is an adjective (*pametan*) or a verb (*dobro pamti*).

The remaining domains in which a human is denoted by a somatic concept are peripheral and include a smaller number of derivatives. These are: the domain of existence, status, illness and physical defect, movement, age and collective, communication and speech, origin and sexuality.

However, in a larger number of derivatives within their semantic structure, two or more conceptual domains coexist, which is a rare case. It is usually combined the 'look' with 'character', 'intellect', 'age', but 'character' also with 'status', rarely with 'sickness' and 'movement'. In the process of semantic derivation, the 'form' is a productive component, whereby it is important the perception of a person based on its appearance, but also the manifestation of the character through the somatic concept, while the semantic component of the 'function' that allows the connection of different domains is less active.

The way in which the attribute values of the observed units are formalized indicates competitive forms:

1) lexical types: synonyms (*alapača, brbljivica*, *svđalica*, *lajavica*, *pričalica*, *brljuša*);

2) syntagmatic type:

a) congruent attribute syntagm (*glavat / zubat / bradat /brkat / kuljav / pupav / pupast / guzat čovek*, *sisata / prsata / trbušasta žena*);

b) non-congruent syntagm with a prepositional instrumental of a qualitative type (*čovek s velikom glavom* / *s velikim nosem* / *s velikim zubima*/*brkovima*/*grudima* / *s velikom stražnjicom*);

c) non-congruent syntagm with a qualification genitive with a mandatory determinant *veliki* (*čovek velike glave/stržnjice/zadnjice*; *velikog nosa/stomaka/trbuha, velikih brkova*);

3) sentence structure (relative sentence):

a) with a verbal predicate *nosi*/*ima* in the basic model and somatism in the accusative in the function of a direct object (čovek koji *nosi/ima veliku bradu* / *debelu glavu*/*debele usne*).

The above competitive forms indicate the susceptibility of the basic attributive concept to morphosyntaxic transformations. The basic model – *čovek širokih ramena* : *čovek sa širokim ramenima* : *širok u ramenima* (Dražić 2014: 99) communicates information of the same semantic type, and their use depends on style. These are mostly adjectives with a restrictive meaning - the localizer specifies the meaning of the adjective (širok u ramenima, razvijen u grudima) (razvijenost (the localization object) – u (orientation marker) – grudima (localizer).

These basic transformation models, as well as their variants, can be a good source for the lexicographic treatment of these units, especially in the dialectological dictionary, but they are also interesting material for morphosyntaxic analysis.

The attributive nouns that belong to the physical appearance domain mutually establish a certain paradigmatic relations. The most common is antonymy that is realized in the first place in the conceptual sub-domain THE ONE WHO **HAS** X : **HAS NOT** X (X=SOMATISM), and then among the lexemes that denotate the same denotata (for example *brka* and *bezbrkica, bezbrkuljak*) based on the presence or absence of a certain feature. In the same domain, this semantic relation occurs among the nouns in which the opposition is established through the components of '*veliki*' or '*mali*', which are represented in their semantic content (eg. *nosonja* and *čiponosalj*). The nouns that has the components '*debeo*' and '*sitan*' in their conceptual values make a reverse connection as well (*sitnoglavac, debeloglavac; trtička* and *trta, trto, trtna, trtonja, trtov*).

However, when there are components of the oppositional type in the transformation model (eg, "*ravan*" and "*obao*"), we can not speak of anthonymy because these properties do not apply to the same denotatum (*ravan taban* and *obao guz*).

The principle of antonymy is dominant in the structure of the entire domain of character and intellect. The binary opposite principle is manifested in the basic sub-domain plan – with a positive and negative connotation - 'good' and 'evil' or 'smart' and 'stupid'.

Observed from the derivation point of view, attributive nouns motivated by the somatic concept are most often formed by suffixation, as first degree derivatives (in a direct derivation act) or as derivatives of the second degree (with an adjective or verbal basis). It is not insignificant neither the composition, nor the word formation with a prefix and a suffix. Conversion and substantivization of complex qualitative adjectives play an important role.

Seventy five suffixes participate in derivation of attributive nouns. Some suffixes that are used to form male nouns are present both in standard and in folk speeches (- [*a*] *c*, -*onja* and *zero suffix* (*ø*)). Others have a higher degree of productivity in folk speeches (-*a*, -*aš*). A typical standard suffix in the derivation of male nouns is -*ik* / -*nik*. There are also suffixes with a pronounced or exclusively regional features: -*ile (*RGZ, RK, RTG2) and -*ilo* (RGT, LP, RK-MD, RSGV), suffix -*ko* (typical for the speeches of South-Eastern Serbia), -*an* (RSK, RGJK, RGJS, RTG2, RK-MD, RGG, RGZ, RK, RVG), -*alj* (LP).

It is similar with the suffixes for the female nouns. Thus, in the standard Serbian language dominates suffix -*ica*, and in both idioms, the suffixes -*ka* (RGJK, RGJS, RNGCR, RTG2, RSK, RGZ), -*nica, -ulja* are used. With a higher degree

of productivity in the dialect than in the standard, the suffix *-ara* is in use, while in the derivatives of folk speeches, suffixes *-ana* (RSK, RTG2, DRTG) and *-ača* (RGJK, RGJS, RGZ, RK) are more frequent. While suffixes *-la* (RGJK, RGJS), *-na* (RGZ, RTG2, LP) and *-lj*a (RGJK, RGJS, RSK) are only in use in dialect.

Neutral nouns are more often derivated in folk speeches, with suffixes *-liče* (RGJK) and *-če* (RGJK, RGZ, RK-MD, RGJS).

Derivative analysis of personal attributive nouns has shown that some suffixes are mainly related to certain dialects. Thus, for the Prizren-Timok dialect area, typical suffixes are: *-ana*, *-ка*, *-ко*, *-la*, *-lja*, *ča*, *-ština*; *-liče*, *-če*, for the speeches of the Zeta-Sjenica dialect *-ile,* and for Piva speech *-alj*. Analysis of this type should be carried out in the examination of other major categories of nouns (nomina agentis, instrumenti, loci etc.) in both linguistic idioms, and especially in folk speeches in order to determine the inventory, the significance they impose in the derivatives and the suffix areal.

Based on the analysis of the dialect material, a more complete insight into the function of the suffix is obtained, especially when one has in mind their ability to combine with the nominal bases and somatic concepts, which is especially evident among suffixes *-alj, -ana, -ara, -ača.*

VII. ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

(БЕР) *Български етимологичен речник*. Томови 1–8. София: Българска академия на науките – Институт за български език.

(Б–СР) Младенов, Марин (2000). *Бугарско–српски речник*. *Българско–сръпски речник*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

(Г–СР) Балаћ, Александар и Миодраг Стојановић (2009). *Грчко–српски речник*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

(ДРСК) Јовановић, Властимир (2007). Додатак Речнику села Каменице код Ниша. *Српски дијалектолошки зборник* LIV, 403–520.

(ДРТГ) Динић, Јакша (1990). Додатак речнику тимочког говра. *Српски дијалектолошки зборник* XXXVI, 381–422.

(ЛВ) Стијовић, Рада (1990). Из лексике Васојевића. *Српски дијалектолошки зборник* XXXVI, 119–379.

(ЛП) Гаговић, Светозар (2004). Из лексике Пиве (село Бузје). *Српски дијалектолошки зборник* LI, 1–312.

(РВГ) Боричић Тиврански, Вук (2002). *Рјечник васојевићког говора*. Београд: Просвета.

(РГГ) Бојиновић, Милош (2015). Рјечник гламочког говора. *Српски дијалектолошки зборник* LXII, 1–246.

(РГЗ) Ћупић, Драго – Жељко Ћупић (1997). Речник говора Загарача. *Српски дијалектолошки зборник* XLIV, 3–574.

(РГЈК) Жугић Радмила (2005). Речник говора јабланичког краја. *Српски дијалектолошки зборник* LII, 1–461.

(РГЈС) Златановић Момчило (1998). *Речник говора јужне Србије (провинцијализми, дихјалектизми, варваризми и др.*). Врање: Учитељски факултет.

(РГП) Др Далмација Стево (2004). Рјечник говора Поткозарја. *Глас српски*. Бања Лука: Графика.

(РДГ) Бојанић Михаило и Растислава Тривунац (2002). Рјечник дубровачког говора. *Српски дијалектолошки зборник* XLIX, 1–458.

(РК) Петровић, Драгољуб, Ивана Ћелић и Јелена Капустина (2013). Речник Куча. *Српски дијалектолошки зборник* LX, 1–461.

(РК-МД) Речник косовско-метохиског дијалекта. Свеска прва. (1932). Од Гл. Елезовића. *Српски дијалектолошки зборник*. IV; Свеска друга. (1935). Од Гл. Елезовића. *Српски дијалектолошки зборник* VI.

(РМЈ) Мургоски, Зозе (2005). *Речник на македонскиот јазик*. Скопје: Филолошки факултет „Блаже Конески“.

(РМС) *Речник српскохрватскога књижевног језика*. I–III (1967–1972), Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, IV–VI (1973–1976), Нови Сад: Матица српска.

(РНГЦР) Марковић, Миодраг (1986). Речник народног говора Црне Реке. *Српски дијалектолошки зборник* XXXII, 243–500

(РРГ) Томић, Миле (1989). Речник радимског говора. *Српски дијалектолошки зборник* XXXV, 1–174.

(РСАНУ) *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* (1959–). Београд: Институт српски језик САНУ.

(РСГВ) *Речник српских говора Војводине*. Свеске 1–10. (2000–2010). Нови Сад: Матица српска. Одељење за књижевност и језик. Лексикографска издања. Књига III. Дијалекатски речници. Књига 2.

(РСЈ) *Речник српскога језика* (Ур. Мирослав Николић). Нови Сад: Матица српска.

(РСК) Јовановић, Властимир (2004). Речник села Каменице код Ниша. *Српски дијалектолошки зборник* LI, 313–688.

(РТГ) Динић, Јакша (1992). Речник тимочког говора. *Српски дијалектолошки зборник* XXXVIII, 379–586.

(РТГ2) Рајковић Кожељац, Љубиша (2014). *Речник тимочког говора*. Неготин: Књижевно-издавачко друштво Лексика.

(СДР1) *Семантичко-деривациони речник. Свеска 1*: *Човек – делови тела*. (2003). (Ред. Гортан-Премк, Даринка, Вера Васић и Љиљана Недељков). Нови Сад: Филозофски факултет.

(СДР2) *Семантичко-деривациони речник. Свеска 2*: *Човек – унутрашњи органи и ткива, психофизиолошка стања и радње, психофизичке особине, сродство* (2006). (Ред. Гортан-Премк, Даринка, Вера Васић и Рајна Драгићевић). Нови Сад: Филозофски факултет.

(ТДР) Динић, Јакша (2008). *Тимочки дијалекатски речник*. Монографије 4. Београд: Институт за српски језик САНУ.

(ТРМЈ) *Толковен речник на македонскиот јазик.* Томови 1–6. Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“.

*

(SH–SS) Jurančič, Janko (1972). *Srbskohrvatsko–slovenski slovar*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

ЛИТЕРАТУРА

Антонић, Ивана (2005). Синтакса и семантика падежа. У: Пипер Предраг, Антонић Ивана, Ружић Владислава, Поповић Људмила, Тошовић Бранко. *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица.* У редакцији академика Милке Ивић. Београд – Нови Сад: Матица српска – Београдска књига, Институт за српски језик САНУ. 119–300.

Ајџановић, Милан (2008). *Функционално оптерећење суфикса за обележавање особа*. Нови Сад: Филозофски факултет.

Аризановска, Лидија (2012). Зборообразувањето и неговите ресурси во македонскиот јазик (Со осврт на дериватите со субјективна оценка како дел од основниот лексички фонд на македонскиот јазик). *Творба речи и њени ресурси у словенским језицима*. *Зборник радова са четрнаесте међународне научне конференције Комисије за творбу речи при Међународном комитету слависта*. (Главни ур. Рајна Драгићевић). Београд: Филолошки факултет. 33–42.

Вуловић, Наташа (2015). *Српска фразеологија и религија*. *Лингвокултуролошка истраживања*. Београд: Институт за српски језик САНУ.

Гортан-Премк, Даринка (2004). *Полисемија и организација лексичког система у српскоме језику*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Гортан-Премк, Даринка (2014). Фигуративна значења у српској лексикографији. *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси* (Ур. Рајна Драгићевић). Београд: Филолошки факултет. 155–165.

Грковић-Мејџор, Јасмина (2006). *Знати* и семантички примитив „знати“ у дијахроној перспективи. *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика* (Ур. Предраг Пипер). Београд: САНУ. 85–97.

Дилпарић, Бранислава (2012). О меронимији. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*. Приштина: Филозофски факултет. 42–1. 279–307.

Драгин, Наташа и Гордана Штасни (2010). Дијахроно-синхрона перспектива лексеме *срце* у религијском дискурсу. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*. 58/1. 33–52.

Драгићевић, Рајна (1999/2000). Таксономија и меронимија. *Свет речи. Средњошколски часопис за српски језик и књижевност*. 9–12. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије. 74.

Драгићевић, Рајна (2007). *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике.

Драгићевић, Рајна (2010). *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Дражић, Јасмина (2014). *Лексичке и граматичке колокације у српском језику*. Нови Сад: Филозофски факултет.

ЕРСЈ – *Етимолошки речник српског језика*. I свеска. Београд: Институт за српски језик САНУ.

Ивић, Милка (1999). Бело као лингвистички и културолошки проблем. *Јужнословенски филолог*. 55. 1–19.

Маслова, В. А. (2007). *Лингвокультурология*. 3-е издание. Москва: Академия.

Мршевић-Радовић, Драгана (1987). *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику*. Београд: Филолошки факултет.

Петровић, Драгољуб (2002). Дијалекатска лексика и речник стандардног језика. *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе*. Нови Сад – Београд: Матица српска – Српска академија наука и уметности – Институт за српски језик САНУ. 277–283.

Пипер, Предраг (2005). Категоријални комплекс квалификације и квантификације. У: Пипер Предраг, Антонић Ивана, Ружић Владислава, Поповић Људмила, Тошовић Бранко. *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица.* У редакцији академика Милке Ивић. Београд – Нови Сад: Матица српска – Београдска књига, Институт за српски језик САНУ. 830–914.

Радић-Дугоњић, Милана (1999). Концептуална анализа имена *срце* у руском и српском језику. У: Ристић Стана и Милана Радић-Дугоњић. *Реч – смисао – сазнање* (*Студија из лексичке семантике*). Београд: Филолошки факултет. 204–210.

Радић, Првослав (1987). Творбено-семантичке особености изведеница са суфиксом -че на делу балканизираних јужнословенских говора. *Анали Филолошког факултета*. Св. 18. 227–236.

Радић, Првослав (2001). *Турски суфикси у српском језику са освртом на стање у македонском и бугарском*. Београд: Институт за српски језик САНУ.

Ристић, Стана (1999). Концептуална организација значења речи *дух* и *душа* у савременом српском језику. У: Ристић Стана и Милана Радић-Дугоњић. *Реч – сми-*

сао – сазнање (*Студија из лексичке семантике*). Београд: Филолошки факултет. 169–180.

Ристић, Стана (1999). Когнитивне јединице у структури концепта речи *душа* у српском језику (модел концептуалне анализе лексичког значења). *Зборник радова са Четвртог лингвистичког скупа „Бошковићеви дани“*. Научни скупови, књ. 53. Одјељење умјетности, књ. 17. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности. 133–144.

Ристић, Стана (2004). *Експресивна лексика у српском језику*. Београд: Институт за српски језик САНУ.

Ристић, Стана (2014). Квалификатори у српској лексикографији. *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси* (ур. Р. Драгићевић). Београд: Филолошки факултет. 113–131

Рот, Никола (1977). *Психологија личности*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Ружић, Владислава (2008). Тематско-семантичко поље: однос човека према раду (радан, вредан / нерадан, лењ). *Семантичка проучавања српског језика* (Ур. Милорад Радовановић и Предраг Пипер). Београд: Српска академија наука и уметности. 301–317.

Тополињска, Зузана (1988). Однос дијалекта и стандардног језика као временска функција. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. XXXI/2. 7–10.

Ћорић, Божо (2008). *Творба именица у српском језику*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Ћосић, Павле и сарадници(2008). *Речник синонима*. Београд: Корнет.

Филиповић-Ковачевић, Соња (2016). Мали појмовник когнитивне семантике. *Теме језикословне у србистици кроз дијахронију и синхронију*. *Зборник у част Љиљани Суботић* (Ур. Јасмина Дражић, Исидора Бјелаковић и Дејан Средојевић). Нови Сад: Филозофски факултет. 575–590.

Халас Поповић, Ана (2017). *Увод у лексичку полисемију*. Нови Сад: Филозофски факултет.

Чернейко, Л. О. (1997). *Лингво-философсий анализ абстрактного именки*. Москва: Филологический факультет.

Шипка, Милан (1998). *Зашто се каже?* Београд – Нови Сад: Центар за примењену лингвистику – Прометеј.

Шипка, Милан (2002). Енантиосемија у српском језику. *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе*. Нови Сад – Београд: Матица српска – Српска академија наука и уметности – Институт за српски језик САНУ. 149–162.

Штасни, Гордана (2007). Атрибутивне именице (Nomina attributiva) у српском језику. *Српски језик – Студије српске и словенске.* 12/1–2. Година XII. Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика. 469–483.

Штасни, Гордана (2013). *Речи о човеку* (*Номинација човека у српском језику*). Нови Сад: Филозофски факултет.

Штасни, Гордана (2017). Суфиксална синонимија у српском језику. *Путевима речи. Зборник радова у част Даринки Гортан-Премк* (Ур. Рајна Драгићевић). Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду – Катедра за српски језик са јужнословенским језицима. 387–398.

Штрбац, Гордана (2011). *Допуне квалификативних глагола – синтаксичко-семантички и лексикографски опис*. Нови Сад: Филозофски факултет.

Штрбац, Гордана (2016). Фразеологизми са значењем интелектуалних особина људи. *Теме језикословне у србистици кроз дијахронију и синхронију*. *Зборник у част Љиљани Суботић* (Ур. Јасмина Дражић, Исидора Бјелаковић и Дејан Средојевић). Нови Сад: Филозофски факултет. 545–558.

Штрбац, Гордана (2017). Фразеологизми са значењем карактерних особина људи. *Путевима речи. Зборник радова у част Даринки Гортан-Премк* (Ур. Рајна Драгићевић). Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду – Катедра за српски језик са јужнословенским језицима. 245–257.

Штрбац, Гордана и Гордана Штасни (2017). *Соматизми и концептуализација стварности у српском језику* (*глава и њени делови*). Нови Сад: Филозофски факултет.

*

Bahtin, Mihail (1978). *Stvaralaštvo Fransoa Rablea i narodna kultura srednjeg veka i renesanse*. Beograd: Nolit.

Biderman, Hans (2004). *Rečnik simbola*. Beograd: Plato.

Birtić, Matea (2016). Imenice i pridjevi: Što nam pridjevi mogu otkriti o imenicama? *Jezikoslovlje*. 17. 1–2. Zagreb. 339–359. (file:///C:/Documents and Settings/Administrator/My Documents/Downloads/Jezikoslovlje_17_339_Birtic (2).pdf)

Bondarko, A. V. (1991). *Functional Grammar*: *a Field Approach*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins.

Bugarski, Ranko (2003). *Žargon – Lingvistička studija*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Croft, W., and Cruse, A. D. (2004). *Cognitive Linquistics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Cruse, A. D. (1995). *Lexical Semantics*. (Second Edition). Cambridge: Cambridge University Press.

Cruse, A. D. (2004).The Lexicon. (Ed. M. Aronoff and J. Rees-Miller). *The Handbook of Linquistics*. Blackwell Publishing Ltd. 238–264.

Dokulil, Miloš (1962). *Tvoření slov v češtině*. 1. *Teorie odvozování slov*. Praha: Vydalo Nakladatelství Československé akademie věd.

Gebran, Alen i Žan Ševalije (2004). *Rečnik simbola*. Novi Sad: Stylos – Kiša.

Ivić, Milka (2008). O slovenskim obaveznim determinatorima. U: *Lingvistički ogledi*. Beograd: Biblioteka XX vek. 245–253.

Ivić, Milka (2008). Lingvističke konsekvence različitog pristupa odnosu „deo–celina“. U: *Lingvistički ogledi*. Beograd: Biblioteka XX vek. 277–286.
Ivić, Milka (2008). Kognitivni aspekti fenomena partonimije. U: *Lingvistički ogledi*. Beograd: Biblioteka XX vek. 287–295.
Kövecses, Zoltán (2002). *Metaphor. A Practical Introduction*. New York: Oxford University Press.
Klikovac, Duška (2004). *Metafore u mišljenju i jeziku*. Beograd: Biblioteka XX vek.
Kraska-Szlenk, Iwona (2014). Semantic Extensions of Body Part Terms: Common Patterns and Their Interpretations. *Language Sciences*. 44: 15–39.
Kristal, Dejvid (1985). *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*. Beograd: Nolit.
Miller, G. A. (1998). Nouns in WordNet. (Ed. C. Fellbaum). *An Eletronic Lexical Database of Tecnology.* Massachusetts Institute of Technology. 23–46.
Peić, Marko i Grgo Bačlija (1990). *Rečnik bačkih Bunjevaca* (red. Dragoljub Petrović). Novi Sad – Subotica: Matica srpska Odeljenje za književnost i jezik. Leksikografska izdanja I. Dijalekatski rečnici. Knjiga 1.
Piper, Predrag (1997). *Jezik i prostor*. Beograd: Biblioteka XX.
Skok, Petar (1971–1973). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
Svenonius, Peter (2004). Slavic Prefixes Inside and Outside VP. Nordlyd 32.2. (http://septentrio.uit.no/index.php/nordlyd/article/view/68).
Šipka, Danko (1998). *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*. Novi Sad: Matica srpska.
(TSHJ) Škaljić, Abdulah (1966). *Turcizmi u srpskohtvatskom jeziku*. Sarajevo: Izdavačko preduzeće „Svjetlost“.
Wierzbicka, Anna (2007). Bodies and their parts: An NSM approach to semantic typology. *Language Sciences*. 29: 14–65.

VIII. РЕЧНИК

Речник садржи око 750 персоналних атрибутивних именица мотивисаних соматизмима. Лема садржи атрибутивну именицу у номинативу једнине, али без деклинационог наставка у генитиву. Њега смо изоставили, пошто су то учинили и неки други аутори дијалекатских речника (ЛП), али и зато што нам је скоро половина грађе из речника са територије у којој је деклинација

аналитичког типа. Истина, у њима се могао одредити наставак генитива за именице мушког рода, али не и за именице женског рода, те смо сматрали да тај податак изоставимо у целом речнику, поготово што за наше истраживање он није релевантан. Оставили смо ознаку рода иако би се и она могла сматрати сувишном, будући да се из саме дефиниције види да ли је у питању особа мушког или женског рода.

Дефиниције се задржавају углавном у облику како су их аутори дали, због различитих нијанси у значењу, али и маркера који прате поједина значења: *гузоња* м ‘онај који има велике гузове’ (СДР1); 1. погрд. ‘који има велику стражњицу’↔ гузош 2. прен. ‘дебео човек, често нерадник, готован’ (РСГВ); ‘онај који има велике гузове; надимак’ (РГП); 1. ‘мушкарац с великом задњицом, крупна м. особа’ 2. фиг. ‘халапљива, похлепна м. особа’ (РГЗ), гузоња каже се човеку 1. ‘који има велику стражњицу’ 2. ‘који много брине што ће појести’ (РК-МД).

Ако је аутор дијалекатског речника упутио на неку синонимну атрибутивну именицу, која није мотивисана соматизмом, ми смо тада наводили значење дато уз њу: *гологузоња* м фиг. в. *голетар* погрд. ‘врло сиромашан човек, пуки сиромах, гоља’ (РГЈК).

Ако је атрибутска именица мотивисана соматизмом који је везан за ужи дијалекатски ареал, ми смо га наводили у угластим заградама са одговарајућим значењем: *брњаша* ж ‘жена која има брњу’ [< *брња* ж ‘задебљана усна или усна са неком флеком’] (РГГ); *рњача* ж погрд. који има изразито широке ноздрве [< *рњка* ж (обично у мн.) ‘ноздрва’] (РГЈК).

Исти принцип смо применили и у објашњавању делова сложеница: *дзендзогуз* м вулг. ‘онај који се гега; који мрда задњицом приликом ходања’ [< *дзендзам* ‘гегам се; клатим се; радим споро и неодговорно’] (РГЈС).

Терминологизована значења углавном нисмо наводили, осим када су она постајала метафорична: *голошија* м ‘головрат човек’ (РСК) ‘пијевац без перја по шији’, а потом, метафорички, и ‘сиромах човјек’ (ЛП).

Жао нам је што због обимности корпуса нисмо могли наводити и контекст у којима се атрубутивне именице користе. Захваљујући мудрим концепцијама уређивачког одбора и главних уредника академика: Александра Белића, Павла Ивића, Александра Младеновића и Слободана Реметића, ми данас имамо богату лексичку грађу у великом броју дијалекатских речника, објављених управо у *Српском дијалектолошком зборнику*. И у нашој студији се показало да су они неисцрпни извори за све видове језичких и етнолингвистичких испитивања.

Списак скраћеница

агент. имен. – агентивана именица
атриб. имен. – атрибутивна именица
аугм. – аугментатив
в. – види
вулг. – вулгарно
дем. – деминутив
експр. – експресивно
жарг. – жаргонизам
зб. им. – збирна именица
ир. – иронично
мед. – медицина
мит. – митолошки
мн. – множина
нар. – народно
необ. – необично
нестанд. – нестандардно
одр. – одређени придевски вид
пеј. – пејоратив
погрд. – погрдно
подр. – подругљиво
поим. прид. – поименичени придев
покр. – покрајинско
празн. – празноверје
прен. – пренесено
рлг. – религијски
разг. – разговорни
св. – свршени гл. вид
супстан. – супстантив
терм. – термин
уп. – упореди
фам. – фамилијарно
физ. – физика
фиг. – фигуративно
хип. – хипокористик
шаљ. – шаљиво

Б

балаванда ж в. ‘неозбиљан, млад свет’ (СДР2)

балавадија ж в. балаванда (СДР2)

балавандер м експр. ‘незрео и неискусан младић, балавац’ (СДР2)

балавандерија ж в. балавадија (СДР2)

балавац м 1. ‘онај који је балав, коме иду бале из носа или из уста’ 2. експр. ‘незрео и неискусан младић’ (СДР2); 1. ‘онај који је балав, коме иду бале из носа или из уста’ 2. експр. ‘млад, неискусан младић или дјечак, мушка особа која још није постала озбиљан човјек или младић’ (РГЗ)

балавица м а. ‘мала девојчица’ б. ‘млада, неискусна, незрела девојка’ (СДР2); (каткада пеј.) ‘млада, неискусна женска особа’ (РГЗ)

балавко м дем. од балавац (СДР2)

балавура ж аугм. од балавица (СДР2)

балавурда ж аугм. од балавац (2) (СДР2); пеј. ‘дјечурлија, момчадија; дрипци, дјеца и младићи лошег понашања, беспризорници’ (РГЗ)

балавурдан м аугм. од балавац (2) (СДР2)

балавурдија ж зб. им. в. балавадија (СДР2); в. балавурда (РГЗ)

балавчад зб. им. од балавче (СДР2)

балавче с 1. дем. ‘балаво дете’ 2. ‘млада неискусна особа’ (СДР2); 1. дем. ‘балаво дете’ 2. експр. ‘млада, незрела особа’ (РГЗ)

балавчић м в. балавац (1) (СДР2)

балафурда м в. балавурда (РГЗ)

балафурдија ж ‘неозбиљан млад свет, балавчад, балавурдија’ [бала ж ‘излучевине из носа, уста, слине’] (РК)

бало м в. балавац (1,2) (СДР2)

балоња м в. балавац (1) (СДР2); 1. ‘особа која има често бале око уста или слину око носа’ 2. пеј. ‘незрела, млађа мушка особа, балавац’ (РГЗ)

балоњица м дем. од балоња (СДР2)

бандоглавац м ‘бандоглавко, бандоглав човек’ (СДР1); ‘бандоглав човјек, својеглавац, тврдоглавац, намћор’ (РГЗ)

бандоглавиле м ‘бандоглава мушка особа’ (РГЗ)

бандоглавица ж ‘бандоглава женска особа’ (СДР1)

бандоглавка ж погрд. ‘тврдоглава, својеглава, самовољна женска особа’ (РГЈК)

бандоглавко м ‘тврдоглава, својеглава, самовољна мушка особа’ (СДР1); погрд. ‘тврдоглава, својеглава, самовољана мушка особа’; уп. бандоглавоња (РГЈК)

бандоглавоња м аугм. и пеј. од бандоглавко (РГЈК)

безбркица м ‘човек без бркова’ (СДР1)

безбркуљак м ‘мали човек без бркова’ (СДР1)

безглавац м ‘онај који је безглав, односно збуњен, избезумљен’ (СДР1)

бездушник м ‘бездушан човек’ (СДР2)

бездушница ж ‘бездушна жена’ (СДР2)

бездушњак м в. бездушник (СДР2)

безмозга ж ‘непаметна жена’ (РГЗ)

безмозгаш м ‘онај који је без памети’ (СДР2)

безмозгилаш м ‘глупа мушка особа, незналица’ (ЛВ)

безмозгиле м ‘човек без памети, без мозга’ (РК)

безмозговић м ‘онај који је без памети’ (СДР2)

безмозгоња м погрд. ‘блесуњав, сулуд, празноглав човек’ (РГЈК)

безобразник м ‘безобразан, непристојан човек’ (СДР1, РСГВ); ‘онај који је без стида’ (РК)

безобразница ж ‘безобразна, непристојна женска особа’ (СДР1); ‘безобразна, непристојна женска особа, бестидница’ (РСГВ); ‘она која је без стида’ (РК)

безобразниче с ‘оно које је без стида’ (РК)

безобразуља ж ‘безобразна жена’ (РГЈС)

безочник м ‘онај који је безочан, бестидник’ (СДР1); ‘онај који је бестидан, безобзиран, бескрупулозан’(РК)

безочница ж ‘дрска, безобзирна жена, бестидница’ (СДР1); ‘она која је бестидна, безобзирна, бескрупулозна’ (РК)

безумник м ‘безуман човек, лудак’ (РМС)

безумница ж ‘безумна жена, лудакиња’ (РМС)

белонога ж ‘женска особа или животиња белих ногу’ 2. трем. бот.‘ сапуника, сапун-трава’ (СДР1); ‘женско чељаде које има беле ноге’ (РК-МД)

белотрепкоња м ‘човек белих обрва (?) трепавица’ (РГЈК)

бистрôка (< *бисшроока*) ж ‘бистра, умна женска особа’ (РГЗ)

бистроокило м 1. ‘онај који има бистре и чисте очи’ 2. ‘онај који је бистар, интелигентан’ (ЛП)

бјелонога ж в. белонога (СДР1)

бљелогрла ж ‘она која је бијела грла (врата)’ [у песми] (ЛП)

бокоња м ‘бокат, трбушаст човјек’ (РГЗ)

бокоњица м дем. од бокоња ‘мања боката особа, обично дјечак, која је трбушаста’ (РГЗ)

брадекања м ‘брадоња’ (СДР1)

брадоња м ‘човек који носи (велику) браду’ (СДР1, РГП); ‘онај који има (велику) браду’ (РСГВ);

брадоњица м дем. и хип. од брадоња (РГП)

брадаш м ‘у подругљивом смислу брадоња, каже се за човека брадата, брадоња’ (РК-МД)

брезобразник м в. безобразник (РСГВ)

брезобразница ж в. безобразница (РСГВ)

брка м ‘човек са (великим) брковима’ (СДР1, РСГВ, РГЈК)

Брка надимак (РГЈК)

бркајлија м в. брка (СДР1); ‘човек са (великим) брковима’ (РСГВ); ‘човјек великих бркова’ (РГП)

бркајло м ‘бркајлија’ (СДР1)

бркалија м ‘човјек великих бркова’ (РВГ)

бркач м ‘човек с великим брковима’ (РК)

бркача ж ‘вештица’ (РК); (често пеј.) ‘жена са изразитим длакама изнад усана, брката жена’ (РГЗ)

бркаш м в. брка (СДР1)

бркица м дем. од брка (СДР1)

бркна ж 1. ‘вештица’; 2. ‘жена с израженим наусницама’ (РК); (често пеј.) ‘жена с длакама изнад усана, жена с брцима’, уп. бркача (РГЗ)

брко м в. брка (СДР1); ‘човјек великих бркова’ (РГП)

бркоња м ‘човек са великим брковима, бркат човек’ (СДР1, РСГВ); ‘човјек великих бркова’ (РГП; РК)

брнѕавка ж 1. ‘слинава женска особа, слинавка’; уп. брнѕоњивка, sивла, sивавка, мрсоњивка 2. фиг. ‘она која је незрела, недорасла, балавица’ [< *брнѕа* ж ‘излучевина из носа, слина; уп. брнѕоњ, sива, мрсоњ’] (РГЈК)

брнѕавко м 1. ‘слинава мушка особа, слинавко’; уп. брнѕан, брнѕоњан, брнѕоњивко, sиван, sивавко, sивља, мрсоњивко 2. ‘онај који је незрео, недорастао, балавац’ (РГЈК)

брнѕан м в. брнѕавко (РГЈК)

брнsољан м в. брнsавко (РГЈК)

брнsољивка ж в. брнsавка (РГЈК)

брнsољивко м в. брнsавко (РГЈК)

брнsољивче с ‘слинаво дете, слинавче’; уп. sивличе, мрсољивче (РГЈК)

брњаша ж ‘жена која има брњу’ [< *брња* ж ‘задебљана усна или усна са неком флеком’] (РГГ)

брњило м ‘мушкарац који има брњу’ (РГГ)

брњо м ‘човјек или коњ који има брњу’ (РГГ)

бронзоглавиле м ‘мушка особа велике, чворновате главе; тупоглава мушка особа’ (РГЗ); [< *бронзин/бронsин* м ‘емајлирани суд за кување, проширен на средини, ужи при дну и врху’] (РГЗ)

бронsоглавиле м в. бронзоглавиле (РГЗ)

буљача ж ‘буљоока жена’ [< *буљци* м мн. ‘буљаве очи’] (РГЈС)

буљко м ‘буљавко’ (РГЈС)

буљока ж 1. ‘женска особа избуљених очију, особа крупних очију 2. фиг. ‘она која пажљиво и нападно посматра, која уочава’ (РГЗ)

буљокиле/буљоокиле м ‘човјек буљавих очију, буљавко’ (РГЗ)

бундоглав м фиг. ‘онај који има округлу главу’ (ЛП)

буђоглавац м ‘буђоглав човек, са ћубом на глави’ (СДР1)

буђоглавка ж ‘женска особа бујне, разбарушене косе’ [< *буђ* м ‘бујна разбарушена коса’] (РГЈК); ‘женска особа разбарушене косе’ (РГЈС)

В

великодушник м ‘великодушан човек’ (СДР2)

вижлока ж ‘она која је живахна, хитра, нестална, бистроока [обично млађа женска особа]’ (ЛП)

вижлокило м ‘младић живахна погледа, хитар, несташан’ (ЛП)

вијоглавка ж ‘кривовратка [жена крива врата]’ (РНГЦР)

вијомозга ж ‘непаметна, лакоумна женска особа’ (РГЗ)

вијомозгиле м ‘вјетропир’ (РГЗ)

власара ж ‘она која је чупава, длакава, маљава’ (ЛП)

вљетроглав м ‘лакомислен, непромишљен, несталан човјек’ (ЛП)

вранзогуз м ‘онај који се осврабао’ [< *вранза* ж ‘лепра, губа, шуга, свраб’] (ЛП)

вратоња м ‘човек јаког врата’ (РК); ‘човјек јака врата, шијоња’ (РГЗ)

врљока ж пеј. ‘женска особа која не види на једно око или која нема једно око’ [< *врљ*(*ав*) / *фрљ*(*ав*) ‘који не види на једно око, који је без једног ока’] (РГЗ)

врљокан м пеј. ‘мушка особа која је врљава на једно око или која не види добро на једно око’ (РГЗ)

вртигуз м ‘немирна особа која много кокетира’ (РГГ); ‘нестално, немирно мушко дијете’ (РГЗ)

вртигуза ж ‘дјевојчица несталне природе, немирна дјевојчица, женска особа изазовног понашања’ (РГЗ)

вртиреп м ‘немирна особа која много кокетира’ (РГГ)

вртоглавка ж пеј. ‘приглупа (ћакнута) женска особа’ (РТГ2)

вртоглавштина м ‘ћакнута и ментално ненормална особа’ (ТДР)

вртоглаја м ‘онај који је плитке памети, мало ћакнут’ (РГГ)

вртогуз м ‘немирно, несташно дете које не држи место, које се стално врти, премешта’ (РГЈК)

вртогузиле с хип. ‘живахна девојчица’ (РТГ2)

вртодупла ж ‘женска особа која се у ходу врцка, која извија задњим делом тела тамо-вамо’ (РГЈК)

Г

главан м пеј. ‘реч за ниподаштавање, алузија се чини на велику и празну главу’ (РСК)

главатило с в. главоња 1 (Банат – Јасеново) (РСГВ)

главаш м в. главоња (СДР1); ‘реч за ниподаштавање, алузија се чини на велику а празну главу’ (РК-МД)

главина ж прен. ‘глупак’ [< *главина* ‘главчина у точку’] (РНГЦР)

главнина ж ‘тврдоглава, својеглава особа, особењак’ (РСК)

главоедник м ‘онај који другоме ради о глави, који припрема нечију пропаст’ уп. главоизедник (ТДР)

главоизедник м в. главоедник (ТДР)

главоња м ‘човек велике главе’ (СДР1); 1. пеј. ‘човек велике главе, главатило’ 2. погрд. ‘старешина’ 3. ‘богаташ’ 4. погрд. ‘глуп човек’ (РСГВ); 1. ‘човек велике главе’ 2. погрд. ‘тврдоглав, самовољан, непокоран човек’ (РГЈК); 1. ‘човјек велике главе’ 2. фиг. и погрд. ‘главешина и руководилац’ (РГП); ‘који има велику главу’ (РК); 1. ‘човјек велике главе’ 2. ‘човјек који је на високом положају’ (РГЗ)

главоњица м дем. од главоња (СДР1, РК); ‘мушка особа велике главе а малог тијела’ (РГЗ)

главоћек м ‘храбар, силовит човек’ (РК); помало пеј. ‘онај који је сјекао главе у рату, јунак’ (РГЗ)

главоћековићи м (помало пеј.) ‘потомак главосјеча, потомак јунака’ (РГЗ)

главотоп м пеј. главоња (РТГ2)

Главотоп м надимак (РГЈК)

главуран м ‘дечачић велике главе’ (РК, ТДР); ‘особа велике главе, тврдоглава особа, не много паметна особа’ (РТГ)

главурача ж ‘девојчица велике главе’ (РК)

главурдан м ‘главоња’ (СДР1); 1. ‘особа са великом главом’ 2. пеј. ‘уображена особа’ (ДРСК, ТДР)

главча м пеј. ‘глават човек’ (РГЈС); ‘онај који има велику главу, главоња, уп. главша’ (ТДР)

главша м ‘глупак’ (РСК); в. главча (ТДР)

гладикоса м ‘онај који стално глади косу и дотерује косу’ (ЛП)

гладногуз м ‘гладник, сиромах’ (ЛП)

гладнотрбаљ м ‘гладник, сиромах’ (ЛП)

голобрадац м ‘голобрад младић, жутокљунац’ (СДР1)

голобрадић м в. голобрадац (СДР1)

голобрадица м ‘голобрад младић, голобрад човек’ (СДР1)

голобрадовић м в. голобрадац (СДР1)

голобраче с ‘голобрадо момче’ (СДР1)

гологлавка ж ‘женска особа која не повезује главу марамом, која је без мараме на глави’ (РГЈК)

гологлавац м 1. ‘онај који је голе главе’ 2. експр. ‘сиромах’ (РГЈК)

гологлавче с хип. ‘дете с ретком косом’ (РГЈК)

гологуз м ‘човек голог, подераног тура; сиромах’ (СДР1); поим. прид. ‘који је голог, подераног тура, дрњав’; ‘сиромашан’ (РСГВ); ‘гологузан’ (РСГВ); фиг. ‘човјек голе задњице, сиромашан човјек’ (РГЗ); ‘сиромашак који нема шта обући’ (РК); (без дефиниције!) м (РК-МД)

гологуза ж ‘она која је голог тура, ритавог одела, која је слабо одевена, сиротица’ (СДР1); а. ‘слабо одевена жена’; ‘сиромашна жена’ б. ‘лако одевена жена склона неморалу’ (РСГВ); вулг. ‘она која је недовољно одевена’ (РГЈС); ‘она која је гола; сиромашна’ (ЛП); ‘женска особа која нема ништа, која је сиромашна, женска особа која је сиротињски одјевена’ (РГЗ)

гологузаљ м ‘гољо, сиромах’ (ЛП)

гологузан м в. гологуз (СДР1); шаљ. в. гологуз (РСГВ); фиг. ‘врло сиромашан човек, пуки сиромах, гоља’; уп. гологузан, гологузоња, голодупља, голча, гољак, гољча (РГЈК); ‘сиромашак који нема шта обући’ (РК); ‘сиромах, пука сиротиња’ (РВГ)

гологузија ж зб. им. ‘убога сиротиња’ (РСГВ)

гологузиле м ‘онај који нема ништа, који је сиромашан, који је голе задњице’ (РГЗ)

гологузла ж фиг. ‘она која је врло сиромашна, која ништа нема, сиротица’ (РГЈК)

гологузоња м фиг. ‘онај који је врло сиромашан, који ништа нема, сиромах’ (РГЈК)

голодупла ж фиг. ‘она која је врло сиромашна, која ништа нема, сиротица’ (РГЈК)

голодупља м фиг. ‘врло сиромашан човек, пуки сиромах, гоља’ (РГЈК)

голокракла ж ир. ‘женска особа обнажених ногу знатно изнад колена’ (РГЈК)

голокракличе с хип. ‘голокрако дете’ (РГЈК)

голокракоња м ‘онај који је голокрак’ (РГЈК)

голореп м ‘оскудно обучен човек, сиромашак’ (РК)

голорепа ‘оскудно одевена жена’ (РК)

голотрб м ‘онај који је голог трбуха’ (СДР1); (супстан.) ‘чојек који нема ништа, сиромах’ (РГЗ); ‘сиромашак’ (РК)

голотрба м и ж ‘онај који је голог трбуха’ (СДР1)

голотрбаљ м ‘онај који је голотрб, слабо обучен, сиромах’ (ЛП)

голотрбаћ м ‘онај који је голог трбуха’ (СДР1)

голотрбовић м ‘онај који потиче из сиротиње, који је сиротиња’ (РГЗ)

голошија м ‘головрат човек’ (РСК) ‘пијевац без перја по шији’, а потом, метафорички, и ‘сиромах човјек’ (ЛП)

гороча ж и м ‘онај који угори очима па гледа дрско, безочан, дрзак, који се не стиди’ (уп. *горочан* ‘који не спусти поглед од стида или из обзира’) (РК-МД)

грба м ‘грбо’ хип. од грбавац (РМС)

грбавац м ‘грбоња, грбав човек’ (РМС)

грбавица ж ‘женска особа са грбом’ (РМС)

грбавко м ‘грбавац’ (РМС); ‘грбав, погурен човек, грбавац’ (РГЈК)

грбавка ж ‘грбава, погурена жена, грбавица’ (РГЈК)

грбе м ‘грбавац, обично малог раста’ (РГЈС)

грбеша м покр. ‘грбавац’ (РМС)

грбла ж в. грбавка (РГЈК); ‘грбавица’ (ГЈС)

грбља м ‘грбавац’ (РГЈС)

грбљо м в. грбавко (РГЈК)

грбо м ‘грба’ (РМС)

грбонца м пеј. в. грбоња (РМС)

грбоња ‘грбавац’ (РМС)

грбуљак м покр. дем. од грбоња (РМС)

грудоболник м ‘болесник од грудобоље’ (СДР1)

грудоња м ‘човек са јако развијеним грудима, с јаким грудним кошем’ (РМС); ‘човјек развијен у грудном кошу’ (РГЗ)

грудоњица м ‘дјечак или омања мушка особа са развијеним грудним кошем или кочоперан дјечак’ (РГЗ)

губичан м ‘онај који има дебеле усне’ [< *губица* ж ‘усна’] (РГГ)

гузара ж ‘гузата женска’ (РГП)

гузица ж 1. ‘задњи дио људског тијела изнад доњих удова’ 2. фиг. а. ‘халапљива особа, тврдица’ б. ‘особа која је глупа’ (РГЗ)

гузичар м ‘непоуздан човек’ (РГЈС)

гузичарка ж ‘непоуздана и превртљива жена’ (РГЈС)

гузичка ж ‘халапљива, похлепна женска особа’ (РГЗ)

гузичко м ‘халапљива, похлепна мушка особа’ (РГЗ)

гузна ж 1. ‘жена велике задњице, крупна жена’ 2. фиг. ‘халапљива женска особа’ (РГЗ)

гузолиз м фиг. ‘улизица, удворица, пузавац’ (ЛП)

гузолизац м фиг. ‘улизица, удворица, пузавац’ (ЛП)

гузоња м ‘онај који има велике гузове’ (СДР1); 1. погрд. ‘који има велику стражњицу, гузош’ 2. прен. ‘дебео човек, често нерадник, готован’ (РСГВ); ‘онај који има велике гузове; надимак’ (РГП); 1. ‘мушкарац с великом задњицом, крупна мушка особа’ 2. фиг. ‘халапљива, похлепна мушка особа’ (РГЗ), гузоња каже се човеку 1. ‘који има велику стражњицу’ 2. ‘који много брине што ће појести’ (РК-МД)

гузоњица м ‘дебељушкасти мушкарчић’ (РГП); ‘мали, дебељушкасти дјечак, дебељкаста мушка особа малог раста; халапљиви дјечак’ (РГЗ)

гузош м ‘онај који има изразито истрђену стражњицу’ уп. гузоња 1. (РСГВ)

гузутла м и ж ‘чељаде са дебелом стражњицом, уз то неспретно, тешко покретно, лењо’ (РК-МД)

гуликожа м ‘грамжљив човек, грабљивац, отимач, зеленаш, лихвар’ (СДР1)

Д

двогуз м ‘онај који је широке задњице као да има двије’ (РГГ)

двозубац м ‘онај који има два зуба, онај који је двозуб’ (СДР1)

дволичник м ‘дволичан човек’ (СДР1)

дволичњак м в. дволичник (СДР1)

двоножац м ‘биће које има две ноге, које хода на две ноге’ (СДР1)

двоножник м атриб. и агент. имен. в. двоножац (СДР1)

дворебрац м фиг. ‘човјек који као да има дупла ребра, снажан, јак човјек’ (РГЗ)

дебелоглавац м ‘онај који има деблу главу’ (СДР1)

дебелокожац м 1. ‘врста животиња с дебелом кожом Pachydermes’ 2. атриб. имен., експр. ‘особина оног који је дебелокожац’ (СДР1)

дебелгуза ж пеј. вулг. ‘дебелгуза жена; дебела жена уопште’ (СДР1); ‘дебела женска особа, дебелогуза’ (РГП); ‘жена велике стражњице’ (РК)

дебелогуза подр. ‘ж. пуначко чељаде које радо иде у госте, а не одликује се вредноћом’ (РК-МД); ‘жена велике стражњице’ (РК)

дерикожа м ‘гуликожа, глобаџија’ (СДР1)

дигоглав м ‘онај који у ходу диже главу у вис, који се загледао у се’ (ЛП)

дигоглава ж ‘она која је уображена’ (ЛП)

дилбер м 1. ‘драган, [перс. dill = срце и ber = однеси, који срце однесе’] 2. као прид. ‘личан, леп, мио’ (РК-МД)

дилберка ж ‘лепотица’. У неким кућама младе снаше зову тако младу јетрву или заову (РК-МД)

дилберџика ж ‘лепа девојка, гиздавица’ (РК-МД)

дилинога ж ‘ветропираста женска особа’ [< *диликнуш*, *-нем* св. ‘истерати, изјурити’] (РК)

дрчногуз м вулг. ‘прождрљивац; онај који је похлепан на јело’ [< *дрчља* м ‘онај који је похлепан на јело’] (РГЈС)

дрчногуза ж вулг. ‘прождрљива жена; она која је похлепна на јело’ (РГЈС)

дугобрад м ‘човек са дугом брадом’ (СДР1)

дугокоса ж ‘дугокоса женска особа’ (СДР1)

дупан м ‘онај са великом стражњицом’ (РСК)

дупана ж ‘она која има велику стражњицу’ (РСК)

дупеглава пеј. ‘глупа особа, глупак’ (РСК)

дупеглавац м пеј. фам. ‘глупак, будала’ (РСЈ)

дупелизац м ‘улизица, удворица, полтрон’ (РСЈ)

дупетара ж ‘жена великог дупета’ (СДР1)
дупешка ж ‘женско чељаде с дебелим дупетом’ (СДР1)
дупешко м ‘мушко чељаде с дебелим дупетом’ (СДР1)
дупоња м ‘мушкарац с великом стражњицом’ (РСГВ)
дустабанлија м ‘онај који је равних стопала [тур. düz ‘раван’+ taban]’ (ТСХЈ)
душегубник м ‘позлобник, пакосник из душе’ (ЛП)
душовадник м ‘мучитељ, крвопија, зао човек’ (РНГЦР)
душовадница ж ‘зла жена’ (РНГЦР)

Е

езичана ж ‘жена дугачка језика, брбљивица, жена којој је што на уму то на друм’ (ДРТГ)
езичара ж ‘она која свашта прича’ (РСК)
езичарка ж ‘она која свашта прича’ (РСК)

Ж

жедноцревац м пеј. ‘човек који много пије воде’ (РГЈС)
жилавац м ‘мишићав, снажан човек’ (СДР2)
жило м ‘мршавко; мршав коњ’ (СДР2)
жутобркиле м пеј. ‘човјек са жутим брцима’ (РГЗ)

З

задњичар м ‘хомосекуалац’ (СДР1)
заочљивка ж ‘она која отворено, без увијања, околишења говори некоме истину у очи (обично неку непријатност) у присуству још неке особе доводећи тако у неприлику онога коме се обраћа’ (РГЈК)
заочљивко м ‘онај који отворено, без увијања, околишења говори некоме истину у очи (обично неку непријатност) у присуству још неке особе доводећи тако у неприлику онога коме се обраћа’ (РГЈК)
злоочник м ‘онај који има зле, урокљиве очи’ (СДР1)
злоочница ж ‘она која има зле, урокљиве очи’ (СДР1)
злопамтило с ‘онај који памти учињено зло и жели да се освети; осветољубив човек’ (СДР2)
зуба ж подр. ‘зубата жена’ (СДР1)
зубалица ж ‘злобна, завидљива, пакосна заједљива особа’ (ЛП)
зубан м ‘каже се човеку који има велике и нелепе зубе’ (РК-МД)
зубача ж ‘зубата жена, жена с великим зубима’ (СДР1)
зубла ж погрд. ‘она која има крупне, велике зубе’ (РГЈК); ‘жена с великим зубима’ (РГЈС)
зубља м погрд. ‘онај који има крупне, велике зубе’ (РГЈК)
зубна ж пеј. 1. ‘женска особа крупних зуба, зубата ж. особа’ 2. фиг. ‘оштра, љута, осорна ж. особа, причалица’ (РГЗ)
зубоња м погрд. ‘човек са упадљиво великим зубима’ (РСГВ)

S (ДЗ)

дзендзогуз м вулг. ‘онај који се гега; који мрда задњицом приликом ходања’ [< *дзендзам* ‘гегам се; клатим се; радим споро и неодговорно’] (РГЈС)

дзендзоња м пеј. в. дзендзогуз (РГЈС)

sивавка ж в. брнsавка [< *sива* ж ‘слина’] (РГЈК)

sивавко м в. брнsавко (РГЈК)

sивла ж в. брнsавка (РГЈК)

sивличе с в. брнsољивче (РГЈК)

sивља м в. брнsавко (РГЈК)

Sивља м надимак (РГЈК)

И

избезумљеник м ‘онај који је избезумљен’ (РМС)

истокрвник м ‘онај који је исте крви с ким’ (СДР2)

Ј

јајока ж [< *јајоока*] ‘женска особа крупних очију’ (ЛП)

јаснoгрла ж ‘женска особа звонког гласа’ [у песми] (ЛП)

једноокац м ‘онај који се родио само с једним оком’ (СДР1)

једноокило м ‘онај који има само једно око’ (ЛП)

једноумац м ‘тврдоглав, задрт човек’ (РМС); 1. ‘човјек ограниченог ума, који размишља једнолинијски’ 2. у мн. ‘истомишљеници’ (РГЗ)

језиклија м ‘добар говорник’ (РК)

језикоша ж ‘жена оштрог језика’ (РК); ‘жена оштра језика, љута жена, алапача, причалица, брбљивица’ (РГЗ); ‘свађалица, брљуша, оштра језика; неконтролисаног понашања, безобзирна’ (РВГ)

језичавка ‘брбљивица, свађалица’ (СДР1)

језичар м 1. ‘онај који се бави језиком као науком’ 2. ‘брбљивац; свађалица’ (СДР1); ‘онај који много прича’ (РСК)

језичара ж ‘брбљивица, свађалица’(СДР1); ‘жена која много прича; жена која оговара и сплеткари, алапача’ (РСГВ); ‘свађалица, брљуша, језичава жена’ (РВГ)

језичарка ж пеј. ‘она која ружно и увредљиво говори о некоме, лајавица’ (РГЈК); ‘она која много прича’ (РСК)

језичка ж ‘брбљивица, свађалица’ (СДР1)

језичник м ‘брбљивац’ (СДР1)

језичница ж 1. ‘језичара’ 2. терм. анат. ‘језична кост испод гркљана слична потковици os hyoides’ (СДР1)

К

карађозлија ж црноока [< тур. *kara* ‘црн’ и *göz* ‘око’] (РГЈС)

кезозубоња м погрд. ‘особа која често има искежене зубе’ [< *кезало* с погрд. ‘особа која има стално искежене зубе’] (РГЈС)

келеш м пеј. ‘ћелав човек, ћелавац’ (РСК)

келча м пеј. ‘ћелав човек, ћелавец’ (РСК)

кикаш м ‘мушкарац дуге и неуредне косе’ [< *кика* ж ‘разбарушена коса изнад чела’] (РГГ)

кикаша ж ‘женска особа са кикама изнад чела’ (РГГ)

кикило м пеј. ‘мушкарац са кикама на глави’ (РГГ)

килавац м а. ‘килав човек’ б. погрд. ‘слаб, стар и неспособан човек, шепртља’ (РМС)

килава^ец м ‘Килавци се зову још и опучени људи’ [< *кила* 3. брух, хернија; *о̄пуч* ‘брух’] (РК)

килавица ж ‘килава женска особа’ (РМС)

килавка ж пеј. 1. ‘она која је оболела од киле, која је килава, килавица; уп. килка’ 2. ‘спора, недовољно вешта, неспретна женска особа’; уп. килка (РГЈК)

килавко м пеј. 1. ‘онај који је оболео од киле, који је килав, килавац’; уп. килоња, килча 2. ‘онај који је спор, недовољно вешт, неспретан; уп. килоња’ (РГЈК)

килеша м погрд. ‘килавац’ (РМС)

килка ж пеј. в. килавка (РГЈК)

кило м ‘килав човек’ (РМС)

килоња м пеј. в. килавко (РГЈК); ‘килавац’ (РМС)

килча м пеј. в. килавко (РГЈК)

кљуконос м пеј. ‘човјек оштра и дуга носа, мушка особа с носом који личи на кљун’ (РГЗ)

кождеруља ж погрд. ‘мршава жена’ (РГЈС)

кождерче с погрд. ‘мршаво дете’ (РГЈС)

кожла ж погрд. ‘превише мршава жена’ (РГЈС)

кожља м погрд. ‘превише мршав човек’ (РГЈС)

кождер м погрд. ‘мршав човек’ (РГЈС)

кожодер м 1. ‘живодер, стрводер’ 2. експр. ‘гуликожа, зеленаш’ (СДР1)

косоглавка ж ‘жена која укосо држи главу’ (РТГ2)

косоња м ‘онај у кога је дуга коса’ (СДР1)

косош м ‘човек са дугом неуредном косом’ (РСГВ)

костоболник м ‘човек који болује од костобоље’ (СДР1)

коштуњавац м 1. ‘коштунац, тврд орах’ 2. експ. ‘коштуњав човек’ (СДР1)

коштуњавко м ‘коштуњав, мршав човек’ (СДР1)

коштуњавица ж ‘коштуњава женска особа’ (СДР1)

кракла ж ‘дугонога, краката женска особа’ [< *крак* се користи у пејоративном значењу ‘нога’ (РГЈК), а у бугарском (Б-СР) је она део стандарда и многих народних говора] (РГЈК)

краткоумац м ‘човјек кратке памети’ (РГЗ)

крвник м **1.** ‘онај који је починио убиство, убица, убојица’ 2. ‘крвни непријатељ’ 3. ‘бездушан, окрутан човек, мучитељ’ 4. ‘извршилац смртне казне, џелат’

крвница ж ‘женска особа крвник, окрутница, мучитељица’ (СДР2)

крвожедник м ‘онај који је крвожедан, крволочан’ (СДР2); ‘онај који је суров, крвожедан, немилостив’ (РГЗ)

крволок м ‘онај који с уживањем, олако убија друге, крвопија, убојица’ (СДР2); ‘злочинац, онај који пије крв’ (РГЗ)

крволочица ж в. крволочница (СДР2)

крволочник м в. крволок (СДР2)

крволочница ж ‘женска особа крволок’ (СДР2)

крвомутник м ‘онај који изазива крваве сукобе међу својима, братоубица; велика свађалица’ (РГЗ)

крвомутница ж ‘женска особа зле нарави, спремна да завађа друге’; уп. крвосмутница (РГЗ)

крвопија м и ж 1. а. ‘онај који (она која) пије, сише крв’ б. ‘крвник, убица’ 2. а. ‘онај који другога немилосрдно искориштава, бездушан, немислосрдан човек, угњетач’ б. ‘врло тежак посао који као да испија човеку крв’ (СДР2); ‘зла особа; крволочна звијер’ (РГЗ)

крвопилац м в. крвопија (СДР2)

крвосерка ж ‘жена шкртица, цицијарка, тврдица’ (РТГ2)

крвосерник м ‘каже се човеку мучну, који својим злим поступцима учини да други почне крв точити од муке, а не сматра се за непристојну реч’ (РК-МД)

крвосерница ж ‘жен. чељаде које има својства као крвосерник, употребљава је мушко и женско без икаква снебивања’ (РК-МД)

крвосерниче с ‘дете као крвосерник’ (РК-МД)

крвосмутник м ‘свадљивац, смутљивац, онај који завађа друге’ (РГЗ)

крвосмутница ж ‘смутљивица, жена која завађа друге, свађалица’ (РГЗ)

крезуба ж ‘крезуба женска особа’ (СДР1)

крезубац м ‘крезуб човек’ (СДР1)

крезубла ж ‘крезуба женска особа, крезубача’ (РГЈК)

крезубача ж ‘крезуба женска особа, креза’(РГЈК)

крезубица м и ж ‘крезуба особа’ (СДР1)

крезубља м ‘крезуб човек, крезубац’ (РГЈК)

кривоглавиле м пеј. ‘човјек чија је глава нагнута на једну страну’ (РГЗ)

кривогуз м пеј. ‘човјек који храмље’ (РГЗ)

кривогуза ж пеј. ‘женска особа која храмље’ (РГЗ)

кривогузиле м пеј. в. кривогуз (РГЗ)

кривоногаљ м ‘онај који има криве ноге’ (ЛП)

кривоногиле м ‘човјек који је кривих ногу’ (РГЗ)

кривонос м ‘онај који има криви нос’ (РГГ)

кривоносоња м пеј. ‘човек кривог, повијеног носа’ (РГЈК)

кривореп м пеј. ‘мушка особа која храмље’ (РГЗ)

кривоуст м ‘онај који има искривљена уста’ (РГГ)

кривоустиле м пеј. ‘човјек кривих уста’ (РГЗ)

кривошија м пеј. ‘човек кривог, накривљеног врата, кривоврат’ (РГЈК); ‘човек са кривим вратом, накривог врата, кривоврат’ (РСК); ‘онај који има искривљен врат’ (РГГ)

кривошика ж ‘жена са кривим вратом, кривоврата’ (РСК)

крљозуб м ‘онај који има крљаве зубе’ (СДР1)

крљозуба ж ‘она која има крљаве зубе’ (СДР1)

крњозуб м ‘мушка особа са крњим зубима, тј. мушка особа којој се види да јој недостају неки зуби’ (РГЗ)

крњозуба ж ‘женска особа којој недостаје неколико зуба’ (РГЗ)

крпељгуз м ‘онај који је мали растом’ (ЛП)

крпељгуза ж ‘женска малог раста’ (ЛП)

крстача ж ‘жена широких кукова (крстију), крупна ж. особа’ (РГЗ)

крчошија м ‘онај који је загледан у себе’ (ЛП)

куљеша м погрд.’онај који има велик трбух, дебељко’ (РМС)

куљоња м ‘човјек великог стомака, куљав човјек’ (РГЗ)

куљота м ‘човјек великог стомака, куљав човјек’ (РГЗ)

куреп м ‘висок и нескладно грађен мушкарац’ (РГЗ); покр. и погрд. ‘висок, мршав, обично неумешан и лењ човек’ (РСАНУ)

курепица ж (м) в. куреп (РСАНУ)

курепница ж (м) в. куреп (РСАНУ)

курепоња м в. куреп (РСАНУ)

кусодупла ж 1. пеј. ‘она која носи сувише кратку сукњу или хаљину’ 2. ‘кокош поткресаних крила и репа’ (РГЈК)

кучконоса ж ‘она која је злобна, пакосна, заједљива’ (ЛП)

Л

лакоумник ‘лакоуман, неразборит човек’ (РМС)

лакоумница ‘лакоумна, неразборита жена’ (РМС)

лакташ м ‘онај који се лакта, који се безобзирно пробија у животу’ (СДР1)

лактарош м ‘онај који се лакта, граби, присваја себи’ (РГГ)

ласногуз м ‘онај који се много не оптерећује радом’ (ЛП)

лужогуз м ‘нерадник, бадаваџија’ (ЛП)

лизгуз м ‘улизица’ (РТГ2)

лиздуп м погрд. ‘онај који се улагује, удвара’ (ЛП)

лизигуз м 1. ‘особа која воли слаткише; особа која воли џабалук’ 2. ‘слаткиш’ 3. фиг. ‘полтрон’ (РГЗ)

лизогуз м погрд. ‘удворица, улизица’ (ЛП)

лизигуза ж 1. ‘женска особа која воли слаткише’ 2. ‘женска особа која воли џабалук’ (РГЗ)

липтигуз м ‘лијенштина, нерадник, лезилебовић’; уп. луфтигуз (РГЗ)

лицемер (лицемјер) м ‘онај који прикрива свој прави лик представљајући се као добронамеран човек, подлац’ (СДР1)

лицемерац (лицемјерац) м в. лицемер (СДР1)

лицемерник (лицемјерник) м в. лицемер (СДР1)

лицемерка (лицемјерка) ж ‘женска особа лицемер’ (СДР1)

лувтигуз м ‘луфтигуз, нерадник, бадаваџија’ (ЛП); ‘онај који не ради ништа, лезилебовић, нерадник, скитница, беспосличар’ (РГЗ)

Љ

љигавац м ‘онај који лако мења своје убеђење, назоре, погледе, ставове, онај који је љигав, бескарактеран, недостојанствен’ (РСЈ); ‘балавац’ [< *љиге* ж мн. ‘бале’] (РГЈС)

љигавка ж ‘балавица’ (РГЈС)

љигавче с ‘мало дете, дериште’ (РГЈК); погрд. ‘дете (мало)’ (РНГЦР); 1. ‘балаво дете’ (РГЈС)

љиган м пеј. 1. ‘онај који је љигав’ [< *љигав* ‘коме иду, теку бале из уста, балав’] 2. фиг. ‘онај који је неозбиљан, балав, балавац’ (РГЈК); погрд. ‘балав мушкарац’ (РГЈС)

љигача ж погрд. ‘балава женска особа’ (РГЈС)

љигла ж пеј. ‘она која је љигавих, балавих уста’ (РГЈК)

М

мазноглавка ж пеј. ‘глатко очешљана и дотерана жена’ (РГЈС); пеј. ‘девојка која све време проводи у чешљању’ (РТГ2)

малодушник м ‘малодушан човек’ (СДР2)

малодушница ж ‘малодушна жена’ (СДР2)

маломожданин м ‘онај који је малог мозга, мале памети’ (СДР2)

малоумник ‘онај који је малоуман’ (РМС)

малоумница ‘она која је малоумна’ (РМС)

масногуз м ‘онај који радо једе масне ствари, гурман’ (СДР1)

мевла ж ‘жена великог трбуха’ (РГЈС)

мевоња м ‘човек великог трбуха’ (РГЈС)

мећипркна ж ‘она која је халапљива, прождрљива, која само за себе граби’ (ЛП)

мешина м ‘човек с великим трбухом, трбоња, дебељко’ (РМС)

мешињавка ж ‘трбушаста жена’ [< *мешина* ‘стомак, трбух’] (РГЈК)

мешињавко м ‘трбушаст човек, трбоња’ (РГЈК)

мешињавче с ‘трбушасто дете’ (РГЈК)

мешко м пеј. ‘човек великог трбуха’ (РГЈС)

мешкоња м пеј. ‘човек великог трбуха, в. мешко’ (РГЈС)

милосрдник м ‘онај који је милосрдан’ (СДР2)

мишобрк м ‘онај који има танке и ријетке бркове’ (ЛП)

мишобркаљ м ‘онај који има танке и ријетке бркове’ (ЛП)

млиногуза ж ‘она која је сувише развијене стражњице’ (ЛП)

млинтогуз м ‘онај који је тром, лијен, без чврстине’ (ЛП)

млинтогуза ж ‘она која је лијена, трома, млитава’ (ЛП)

мозгаљ м каткад пеј. ‘човјек који пуно размишља, који много зна’ (РГЗ)

мозган м ‘подругљив назив за оног ко је бистар или глуп’ (РГГ)

мозгоња м ‘онај који мисли и правилно резонује’ (РГГ); ‘човек велике / мале памети’ (РК)

мозгоњица м пеј. од мозгоња ‘човек велике памети’ (РК)

мрдогуз 1. ‘онај ко, или оно што, много мрда’ 2. фиг. ‘врдалама, несигурна особа’ (РТГ2); вулг. ‘онај који се врпољи’ (РГЈС)

мрдогуза пеј. ‘заводница, лака женска’ (РТГ2)

мрдогузица ж 1. ‘врцкава особа (живахна и немирна)’ 2. ‘особа која избегава обавезе’ (РТГ2)

мрдогузла ж вулг. ‘она која мрда задњицом’ (РГЈС)

мрсољан м ‘онај који је слинав, слинавац, слинавко’; уп. мрсољивко [< *мрсољ* м ‘густа, жућкастозелена слина’] (РГЈК); ‘слинавац’ (РГЈС); ‘балавац слинавац’ (РТГ2)

мрсољанче с дем. од мрсољан (РГЈС)

мрсољивац м пеј. в. мрсољан ‘балавац, слинавац’ (РТГ2)

мрсољивица ж ‘каже се жен. чељадету коме теку слине’ (РК-МД)

мрсољивка ж ‘она која је слинава, слинавица’ (РГЈК)

мрсољивко м в. мрсољан (РГЈК); ‘муш. чељаде слинаво’ (РК-МД); в. мрсољан пеј. ‘балавац, слинавац’ (РТГ2)

мрсољивче с ‘слинаво дете, слинавче’ (РГЈК); ‘дете слинаво’ (РК-МД)

мрсољко м ‘слинавко’ (РГЈС)

мрсољћо м пеј. в. мрсољан ‘балавац, слинавац’ (РТГ2)

мртвогуз м ‘онај који је лијенчина, мртвуљав’ (ЛП)

мртвогуза ж ‘она која је лијена, нерадна, трома’ (ЛП)

мртворепаљ м ‘онај који се вуче кад што ради, љенчуга’ (ЛП)

мустакеља ж погрд. ‘жена с брцима, брката жена’ (РГЈК)

Мустакеља ж надимак (РГЈК)

мустакерла м ‘бркоња, бркајлија, човек са великим брковима’ (РСК)

мустаћил м ‘брка’ (РГЈС)

мустаћлија м ‘брка, бркати мушкарац’ (РТГ2)

Н

набигуз м ‘онај који једе и пије мукте’ (ЛП)

набигузица м 1. ‘сват који нема у сватовима никакву функцију, пустосват’ 2. ‘човек који је увек спреман да се нађе за туђом трпезом’ (РК); 1. ‘мушка особа која воли да живи на туђ рачун, џабарош; тврдица’ 2. ‘сват који нема посебне функције у сватовима’ (РГЗ); пеј. ‘изелица, гурман’ (РТГ2)

навиглавина ж ‘својеглава особа’ (РСК)

напршче с ‘дете које је још на прсима, одојче’ (СДР1)

наћвогуз м ‘онај који је прождрљив, халапљив’ (ЛП)

наћвогуза ж ‘она која је халапљива, прождрљива’ (ЛП)

немилосрдник м ‘онај који је немилосрдан’ (СДР2)

непамтило с ‘онај који ништа не памти’ (СДР2)

ногоширка ж пеј. ‘курва, дроца’ (РТГ2)

носак м погрд. ‘човек с великим носем’ (СДР1)
носан м пејг. ‘човек с великим носем’ (СДР1, РСК)
носана ж пејг. ‘женска особа с великим носем’ (РСК)
носара ж ‘жена великог носа’ (РГГ)
носоња м погрд. ‘човек с великим носем’ (СДР1); ‘онај који има упадљиво велик нос’ (РСГВ); ‘онај који има велики и ружан нос’ (РК-МД); ‘мушкарац великог носа’ (РГГ); пејг. ‘човек с великим носем’ (РСК)

Њ

њоња м погрд. ‘непредузимљива, попустљива мушка особа, слабић, млакоња’ уп. њања; [< *њокалица* ж погрд. ‘нос’ уп. *њокало*, *њоња*] (РСГВ)

О

облогуз м ‘облогуз човек’ (СДР1)
облогуза ж ‘облогуза жена’ (СДР1)
образлија м ‘поштен човјек, поштењачина’ (РГЗ)
обрвило м ‘онај који има велике обрве’ (ЛП)
огужач м пејг. ‘човек који одуговлачи (отеже)’ (РТГ2)
огузувач м пејг. ‘човек који се повлачи кад наиђу тешкоће, који одлаже послове’ (РГЈС)
окара ж ‘жена крупних, великих очију’ (РГП)
окача ж ‘женска особа крупних очију’ (РГЗ)
очевадник м ‘нестрпљивац, отимач, безобзиран човек’ (РСК)
очовадник м ‘зао човек’ (РНГЦР)
очовадница ж ‘зла, опака жена’ (РНГЦР); пејг. ‘зла жена’ (РТГ2)
очогреја м и ж ‘чељаде које од стида не обара очи, дрзак, безобразан’ (РК-МД)

П

паметар м 1’онај који добро памти, који је познат због свога памћења’ 2. а. ‘паметан човек’ б. ир. ‘мудријаш’ (СДР2); ‘мудар и паметан човјек’ (ЛП)
паметлија м ‘онај који је мудар, паметан’ (ЛП)
паметљивко м ‘уображенко’ (РРГ)
паметљивица ж ‘уображеница’ (РРГ)
паметник м ‘онај који је паметан’ (СДР2)
паметница ж ‘она која је паметна’ (СДР2)
паметњак м 1. в. паметник. 2. ир. в. паметњаковић (СДР2; ‘мудрац’ (РТГ2)
паметњаковић м разг. ир. ‘онај који се прави паметним, мудријаш, паметњаковић (СДР2); фиг. и пејг. ‘онај који се прави паметан, приглуп човек’ (РСК)
паметовалац м ир., необ. ‘паметњак’ (СДР2)
паметул’а ж пејг. ‘паметна жена’ (РК)
памтеник м необ. ‘памтилац’ (СДР2)
памтилац м ‘онај који добро памти нешто, паметар’ (СДР2)
памтилица ж ‘она која добро памти нешто’ (СДР2)

памтило ‘онај који добро памти’ (СДР2)

памтиша м ‘онај који добро и дуго памти’ (РВГ)

пасоглав м в. пасоглавац (СДР1)

пасоглавац м ‘зао, опак човек’ (СДР1)

пасоглавица ж ‘зла, опака жена’ (СДР1)

патравац м пеј. 1. ‘кривоног човек’ [< *пашра* покр. (Власотинце) ‘нога’; *пашрав* покр. (лебански крај, Врање) ‘хром, шепав; кривоног’ (РСАНУ); ‘који има криве ноге, који је кљакав’ (ТДР)] (РТГ2) 2. ‘неспретњак’ (РТГ2)

патравица ж 1. ‘кривонога жена’ 2. ‘неспретњакиња’ (РТГ2)

патравко в. патравац (РТГ2)

патравштина м пеј. в. патравац (РТГ2)

патроња м пеј. ‘ћопавко’ (РТГ2)

педогуз м ‘онај који је мали’ (ЛП)

пелешија м ‘онај који носи дугу косу везану у реп’ [< *пелеш* м ‘перчин, дуга коса везасна у реп’] (РГГ)

перчинлија м ‘човек са перчином’ (РТГ2)

перчиноша ж ‘немирна дугокоса девојчица’ (РК)

петара ж ‘жена која хода боса испуцалих пета’ (РГГ)

петоња м ‘онај који хода бос испуцалих пета’ (РГГ)

печобразник м ‘онај који је печена, тврда образа, безобразник’ (РГЗ)

печобразница ж ‘женска особа која је печена, тврда образа, безобразница’ (РГЗ)

плавокосић м ‘плавокос мушкарац’ (СДР1)

плећаш м 1. ‘плећат човек’ 2. ‘коњ широких рамена’ (СДР1)

плећоња м ‘човјек широких рамена, плећат човјек, развијен мушкарац’ (РГЗ)

плећота м ‘човјек широких рамена, плећат човјек, развијен мушкарац’ (РГЗ)

погузија м ‘онај који је похлепан на јело’ (ЛП); ‘онај који воли добро појести и попити’ (РГГ)

полигуз м ‘плашљивац, кукавица’ (РК); ‘кукавица, плашљивац, јадов, особа која се полива у гаће од страха’ (РГЗ)

праводушник м ‘праведник, поштењак’ (СДР2)

празноглав м ‘онај који је празне главе, који ништа не зна, будалетина’ (РГЗ)

празноглава ж ‘женска особа која ништа не зна, вијомозгаста ж. особа’ (РГЗ)

празноглавац м ‘онај који је празне главе, човек умно ограничен’ (СДР1)

празноглавица ж ‘празноглава особа’ (СДР1)

празноглавиле м ‘празноглава мушка особа’ (РГЗ)

празногуз м а. ‘онај који је сиромашан, који нема ништа, сиротиња, биједа’ б. ‘онај који је гладан, који је халапљив (због глади), гладнов’ (РГЗ)

празнотрбаљ м ‘онај који је сиромах, гладник’ (ЛП)

празнотрбиле м ‘гладнов; сиромашан човјек, сиротиња’ (РГЗ)

прдигуз м ‘неко пред ким се не смије казати никаква тајна, причалица’ (РГЗ)

пркна ж ‘жена велике задњице; халапљива жена’ (РГЗ)

пркнача ж ‘жена широких кукова, крупна женска особа; халапљива жена’ (РГЗ)

пркно с 1. ‘чмар; задњица’ 2. фиг. ‘особа лошег карактера’ (РГЗ)

пркњача ж ‘жена велике задњице, гојазна жена; халапљива жена’, уп. пркнача (РГЗ)

простодушник м ‘простодушан човек’ (СДР2)

прочелак м ‘човек са широким чело’ (СДР1)

прочелчина м аугм. од прочелак (СДР1)

прсача ж ‘прсата женска особа, сисача’ (РГЗ)

прсоболник м ‘онај који болује од прсобоље’ (СДР1)

прсоболница ж ‘она која болује од прсобоље’ (СДР1)

прсоња м ‘прсат, развијен мушкарац, уп. грудоња’ (РГЗ)

прсоњица м дем. од прсоња, уп. грудоњица (РГЗ)

прчигуз м 1. ‘отровни инсект, шкорпија’, уп. прчиреп 2. ‘ситна и злочеста, отровна особа’ [< *ӣрчиӣ* (*се*) 1. ‘љутити се, подизати нос у љутњи’ 2. ‘истицати (се), понашати се набусито, јуначити се, постављати се у борбени положај’] (РГЗ)

прчлогуза ж вулг. в. прчла ‘жена која се прави важна’ (РГЈС)

прчогуз м вулг. ‘мушкарац који се прави важан’ (РГЈС)

псоглавиле м ‘особа лошег понашања, љута мушка особа, бескарактерна мушка особа’ (РГЗ)

пупавац м ‘трбушаст човек, трбоња’ (СДР1, РСГВ)

пупавица ж 1. ‘она која је пупава, трбушаста’ 2. терм. бот. ‘биљка из породице главочика’ (СДР1)

пупаш м ‘пупаст, трбушаст човек’ (СДР1)

пупоња м ‘онај који има велики пупак, трбух’ (СДР1)

пуцотрб м ‘слабачак, неухрањен’ [о дијетету] (ЛП)

пушконога ж ‘она која има дугачке ноге’ (ЛП)

пушконогаљ м ‘онај који има велике, дугачке ноге’ (ЛП)

Р

разумник м ‘разуман, паметан, мудар човек’ (РМС)

ребраш м 1. терм. зоол. Ctenophora 2. покр. ‘онај коме се виде ребра, мршавац’ (СДР1)

реброња м ‘мушкарац коме се виде ребра, мршавац’ (РГЈС)

репара ж ‘жена са разним привјесцима и пороцима’ (РГГ)

репач м ‘човек који никад не мирује, кога не држи место, скитница’ (РК); покр. в. репоња (РМС)

репача ж ‘скитара’ (РК)

репоња погрд. ‘глупак’ (РНГЦР); ‘мушкарац лошега гласа са разним пороцима’ (РГГ); 1. ‘онај који има реп’ а. ‘репата животиња (обично пас, вук)’ б. празн. ‘човек (који се родио) с репом’ в. нар. ‘ђаво’ 2. ‘сиромах, одрпанац; бедник, слабић’ (РМС)

репул’а ж ‘неуредна жена’ (РК)

рићоглавац м ‘рићокос човек’ (СДР1)

рићокоса ж ‘женска особа рићe косе’ (СДР1)

рњана ж пеј. ‘женска особа са великим ноздрвама, носем’ (РСК)

рњача ж погрд. који има изразито широке ноздрве [< *рњка* ж (обично у мн.) ‘ноздрва’] (РГЈК)

рњило м ‘човјек оштећеног носа или усане’ (РГГ)

рњо м ‘човјек оштећеног носа или усане’ (РГГ)

руњавац м ‘човјек који је много руњав, који има по тијелу, нарочито по грудима, много длака’ [< *руња* ж ‘длаке по тијелу (код човјека), вуна (код оваца) или кострет (код коза’] (РГЗ)

руњавица ж ‘претјерано длакава (по ногама) женска особа’ (РГЗ)

руњавче с ‘дијете које је премного руњаво, које је много длакаво’ (РГЗ)

руњо м ‘претјерано длакав човјек’ (РГГ)

рутавка ж ‘она чији су поједини делови тела (обично доњи екстремитети) обрасли длаком, маљама; полно сазрела женска особа (РГЈК) [< *руӣа* ‘руња, маља’ РМС]

рутавко м ‘онај чији су поједини делови тела (обично екстремитети и груди) обрасли длаком, маљама; полно зрео мушкарац’ (РГЈК)

рутља м ‘длакав, маљав човек’ (РСК)

С

самоглавац м 1. ‘својеглав, тврдоглав човек, тврдоглавац’ 2. ‘човек, нежења, самац’ (СДР1)

самоглавник м погрд. ‘онај који је својеглав, својевољан, тврдоглав’ (РГЈК); ‘тврдоглавац, самовољник’ (РНГЦР)

самоглавница ж ‘тврдоглавица’ (РНГЦР); погрд. ‘она која је својеглава, својевољна, тврдоглава’ (РГЈК)

сапара ж ‘женска јако развијеног стражњег дијела’ (ЛП)

седобрадац м ‘онај који је седе браде’ (СДР1)

седоглавац м ‘седоглав човек’ (СДР1)

свиригуз м 1. ‘човјек који нема ништа, коме „свирају“ панталоне (коме су прсле панталоне), сиромах’ 2. ‘блебетало, трчкарало, нерадник, распикућа’ (РГЗ)

свиригуза ж 1. ‘женска особа која нема ништа’ 2. ‘брбљивица’ (РГЗ)

својеглавац м ‘својеглав, тврдоглав човек’ (СДР1)

својеглавица ж ‘својеглава, тврдоглава жена’ (СДР1)

својгуз м ‘онај који само мисли за себе’ (ЛП)

сврбодуп м ‘немирно, несташно дете’ (РСК)

сврглаја ж ‘онај који изгледа као изгубљен и свргнут’ (РГГ)

серигуз м фиг. ‘неуредна, некарактерна мушка особа, нико и ништа’ (РГЗ)

сивобрадац м ‘човек сиве браде’ (СДР1)

сисара ж ‘женска особа с великим грудима’ (СДР1); ‘жена која има велике сисе’ (РМС, РГП)

сисача ж ‘сисата, прсата жена, прсача’ (РГЗ)

сисешка ж ‘жена са великим сисама’ (ЛП)

ситноглавац м ‘онај који је ситноглав’ (СДР1)

слабоумник м ‘слабоуман човек’ (РМС)

слабоумница ж ‘слабоумна жена’(РМС)

слезинаћ м ‘онај који је слабо покретљив, мртвуљав, издужен’ (ЛП)

слинавац м ‘онај који слини, плачљивко’ (СДР2); 1. ‘неуредан, прљав дјечак’ 2. фиг. ‘премлада мушка особа’ (РГЗ)

слинавица ж а. ‘слинаво женско дете б. фиг. ‘млада, незрела жена или девојка’ в. ‘плачљивица’ (РСЈ); 1. ‘неуредна и прљава дјевојчица’ 2. фиг. ‘премлада женска особа’ (РГЗ); ‘женско чељаде које има слине’ [< *слина* ж уп. мрсољ] (РК-МД)

слинавко м подр. ‘онај који много слини, бали’ 2. експр. ‘врло млад, неискусан, неук мушкарац’ (СДР2); ‘човек који има слине, коме теку слине из носа’ (РК-МД)

слинавчад с зб. им. 1. ‘слинава, прљава дјеца’ 2. ‘дјечурлија, ситна дјеца, сиротињска дјеца’ (РГЗ)

слинавче с ‘балавче, неискусно дијете, дериште; немирно дијете’ (РГЗ); ‘дете које има слине, фиг. балавац’ (РГЗ)

слинеша м пеј. ‘слинавац, плачљивко’ (СДР2)

слино м ‘дечак који много слини, слинавко’ (СДР2)

слинча м ‘слинавац’ (СДР2, РГЈК)

Слинча м надимак (РГЈК)

слинчо м в. слинча (СДР2)

снага ж 1. ‘тело човеково’ 2. ‘јак човек, снажан човек’ (РСК)

снагатор м жарг. ‘врло снажан човек; човек који само физичком снагом постиже или жели постићи успех, који се ослања само на снагу’ (РСЈ)

сомуран м ‘слинавац’ [< *сомур* ‘слина, секрет из носа’] (РСК)

сомурана ж ‘слинаво дете женског пола’ (РСК)

спицогуз м ‘премршава мушка особа’ [< *спица* ‘парченце танког прута, парче танког дрвета, мали дрвени ражњић’] (РГЗ)

спицогуза ж ‘премршава женска особа’ (РГЗ)

срда ж а. ‘она која се често срди’; б. ‘зла, опака жена’ (СДР2)

срдан м ‘онај који се брзо расрди’ (СДР2)

срдобоник м ‘који је болешљив, слабашан’ (ЛП)

срдоболник м ‘онај који болује од срдобоље’ (СДР2)

срдобоница ж ‘женска болешљива, слабашна’ (ЛП)

страшигуз м вулг. ‘плашљивац’ (РГЈС),

страшигуза ж вулг. ‘плашљивица’ (РГЈС)

страшигузла ж вулг. в. страшигуза (РГЈС)

струњо м ‘онај који има оштру длаку на глави као коњска струња’[< *струња* ж ‘длака са коњскога репа или гриве’] (РГГ)

сувогуз м ‘онај који је мршав, слабачак’ (ЛП)

сувогуза ж ‘мршава женска особа’ (РГЗ)

сувогузаљ м ‘онај који је мршав, слабачак’ (ЛП)

суовреп м ‘онај који је мршав’ (ЛП)
суворукас м ‘човек тврдица’ (РСК)
суворукла ж погрд. ‘неумешна, невешта, сплетена женска особа’ (РГЈК)
суворукоња м погрд. ‘неумешан, невешт, сплетен човек’ (РГЈК)

Ć

ћајока ж ‘она која има бистре и сјајне очи’ (ЛП)
ћајокило м ‘онај који има бистре и чисте очи’ (ЛП)
ћикна ж хип. ‘сисата женска особа, прсача’ (РГЗ)

Т

табанлија м ‘онај који има равне табане’ (РГЈК)
таврогуза ж пеј. в. тавраџика 1. ‘кицошкиња, каћиперка’ 2. пеј. ‘курвешања’ (РТГ2)
тафрогуз м вулг. ‘кицош; гиздавац’ [*тафра* (< тур. *tafra*) ‘отменост, гиздавост’] (РГЈС)
тафрогуза ж вулг. ‘каћиперка; гиздавица’ (РГЈС)
тврдоглавац м 1. ‘тврдоглав човек’ 2. ‘врста инсекта’ (СДР1)
тврдоглавиле м ‘непослушан, који не одустаје од својих ставова’ (РГЗ)
тврдоглавица ж ‘тврдоглава особа’ (СДР1); ‘тврдоглава жена’ (РДГ)
тврдоглавоња м аугм. и пеј. од тврдоглавко (РГЈК)
тврдоглавка ж погрд. ‘она која је тврдоглава, својеглава, својевољна’ (РГЈК)
тврдоглавко м погрд. ‘онај који је тврдоглав, својеглав, својевољан’ (РГЈК)
тврдоглавштина м. ‘онај који је тврдоглав’ (ТДР); тврдоглавац (РНГЦР)
тицоглав м 1. ‘онај који је мале главе’ 2. ‘онај који је незнавен, слабоуман, незрио, птичје памети’ (ЛП)
тицомозгаљ м ‘онај који је незнавен, слабоуман, незрио, птичје памети’ (ЛП)
тороглав м ‘онај који је плитке памети а велике главе’ [< *торошати* ‘брбљати, причати којешта’] (ЛП)
трапогуз м ‘онај који је много похлепан, прождрљив’ [< *трапити* ‘обилно јести’] (ЛП)
трбаљ м ‘онај који је сиромах, одрпан’ (ЛП)
трбела м ‘мушкарац великог стомака’ (РГГ)
трбо м експр. ‘трбоња’ (СДР1, РСГВ)
трбоња м ‘који има велики трбух’ (СДР1, РСГВ); ‘особа или животиња која има велик трбух’ (РГП); ‘дебељко’ (РВГ)
трбуља ж ‘трбушаста женска особа’ (СДР1)
трбуљак м ‘трбоња’ (СДР1)
трбул’ан м ‘човек великог трбуха’ (РК)
трбул’анчић м дем ‘дебељушкаст дечачић’ (РК)
трбул’ача ж ‘корпулентна жена великог трбуха’ (РК)
трбул’ачица ж ‘дебељушкаста девојчица’ (РК)
трбушило м ‘трбоња’ (РК-МД)

трбушко м ‘трбоња’ (СДР1); ‘каже се трбушастом мушком чељадету; фиг. ‘једар, пун човек, нарочито мушко дете’ (РК-МД)

трепкало с ‘особа која необично често трепће’ (РГЈК)

трепкоња м пеј. ‘човек који често трепће [< *ш̄рēйка* ж ‘трепавица’] (РГЈС)

трепкоњче с пеј. ‘дете које често трепће’ (РГЈС)

трогрла ж 1. ‘бистијерна, тј. велика каменица која има три (обично природна) отвора; име води са три отвора, направљена у природној јами у камењару’ 2. фиг. ‘женска особа која прегласно говори’ (РГЗ)

трогуза ж ‘халапљива женска особа’ (РГЗ)

троребац м фиг. ‘човјек чврсте тјелесне грађе, снажан човјек’ (РГЗ)

троребрац м в. троребац (РГЗ)

тросиса ж. пеј. 1. ‘халапљива и дебела женска особа’ 2. фиг. ‘вјештица’ (РГЗ)

трпигуз м ‘онај који трпи, који је стрпљив’ (ЛП)

трта м пеј. ‘мушкарац с израженом стражњицом’ (РТГ2); подсмешљива реч, ‘дебељко’ [< *ш̄рш̄ав* подругљива реч ‘који има развијену стражњицу, дебео’] (РК-МД)

тртичка ж фиг. и пеј. ‘сићушна женска особа’ (РСК)

тртичко м ‘онај који је последњи у каквом послу, који се налази на крају’ (ЛП)

тртла ж погрд. ‘женска особа са великом истуреном задњицом’ (РГЈК)

тртља м погрд. ‘онај који има велику и истурену задњицу’ (РГЈК)

тртна ж пеј. ‘жена са развијеном стражњицом’ (РСК); пеј. ‘дебелогуза жена’ (РТГ2)

трто м пеј. ‘дебео и незграпан човек (обично са великом, дебелом задњицом); клипан, шмокљан, суклата’ (РМС),

тртов м пеј. ‘дебео и незграпан човек (обично са великом, дебелом задњицом); клипан, шмокљан, суклата’ (РМС)

тртогуз м пеј. в. трта (РТГ2)

тртогуза ж пеј. в. тртна (РТГ2)

тртогузан м пеј. в. трта (РТГ2)

тртогузана ж пеј. в. тртна (РТГ2)

тртоња м аугм. и пеј. од тртља (РГЈК); пеј. ‘дебељко, човек који има развијену стражњицу’ (РСК); уп. трта, подсмешљива реч, ‘дебељко’ (РК-МД); ‘трто(в)’ (РМС)

трчигуз м ‘онај који ради на брзину’ (ЛП)

тупоглавац м ‘тупоглава мушка особа’ (СДР1); ‘глупа мушка особа’ (РГЗ)

тупоглавиле м ‘приглупа мушка особа’ (РГЗ)

тупоглавица ж ‘тупоглава женска особа’ (СДР1)

тупоглавка ж в. тупоглавица (СДР1)

тупоумник ‘онај који је неспособан да добро схвата и расуђује, онај који је умно ограничен, глуп’ (РМС)

Ћ

ћевоногаљ м ‘онај који је дугоног’ [< *ћевњак* ‘гњат, голијен’] (ЛП)

ћелавац м ‘онај који је ћелав’ (РМС)

ћелавица ж ‘она која је ћелава’ (РМС)

ћелавко м ‘онај који је ћелав’ (РСЈ)
ћелка ж погрд. ‘она која је ћелава, ћелавица’ (РГЈК)
Ћела надимак (РГЈК)
ћело м хип. и ир. од ћелавац (РСЈ)
ћелоња м пеј. од ћелавац (РСЈ); пеј. в. ћелча (РГЈК)
ћелча м погрд. ‘онај који је ћелав, ћелавко’ (РГЈК)
ћетоносаљ м ‘онај који има биљег на носу’ (ЛП)
ћубајлија м ‘младић са великом косом’ (ЛП)
ћубан м ‘онај који има густу косу изнад чела’ [< *ћуба* ‘чуперак косе изнад чела’] (РГГ)

У

увоња м ‘онај који има велике уши’ (СДР1)
умник м ‘мудар човек, мислилац’ (РМС)
умница ж ‘умна, мудра жена’ (РМС)
умоболник м ‘онај који је умоболан, душевни болесник’ (РМС)
умоболница ж ‘умоболна женска особа, душевна болесница’ (РМС)
уображенко м ‘онај који је уображен’ (СДР1)
уображењак м в. уображенко (СДР1)
устоња м ‘онај који има велика уста’ (СДР1)
ухоња м в. увоња (СДР1)
ушан м пеј.’ човек дугачких ушију’ (РГЈС)
Ушанче м и с надимак (РГЈС)
Ушела м ‘мушкарац из рода Ушелци’ (РГЈС)
Ушелци м мн. ‘род у Малом Буштрању’ (РГЈС)
ушла ж пеј. ‘жена дугачких ушију’ (РГЈС)
ушља м пеј. в. ушан (РГЈС)
ушоња м. в. увоња (СДР1)

Ф

фрљока ж в. врљока (РГЗ)
фрљокан м в. врљокан (РГЗ)
фучигуз м ‘кукавица, страшљивац’ (РК)

Ц

церозубла ж пеј. ‘жена која се често цери’ (РГЈС, РГЈК)
церозубља м ‘онај који се цери, кези’ (РГЈК)
цимбоња м ‘слинавац’ [< *цимба* ж ‘слина’] (РГЈС)
цоцо м ‘онај који има цоце’ [< *цоца* ж ‘слина која виси из носа’]) (РГГ)
црвенокожац м ‘човек црвене расе; човек црвенкасте коже’ (СДР1)
црвенокоса ж ‘женска особа црвенкасте, риђе косе’ (СДР1)
црвоглав м ‘лако увредљива мушка особа’ (ЛП)
црвоглава ж ‘женска особа лако увредљива’ (ЛП)

црвореп м ‘онај који је лако увредљив, раздражљив, пргав’ (ЛП)

црворепа ж ‘она која је осјетљива, раздражљива’ (ЛП)

цревоња (цријевоња) м ‘онај који много једе, изелица, ждероња’ (СДР2); ‘онај који је спор, који се вуче као цријево, млитав’ (ЛП)

црнобрадаш м погрд. ‘човек са црном брадом’ (СДР1)

црногуз м ‘онај који је црне пути’[обично о дјеци у шаљивом тону] (ЛП)

црнокожац м 1. ‘човек црне расе, црнац; човек црне коже’ 2. ‘плод, семенка црне коже, љуске’ (СДР1)

црноока ж ‘женска особа црних очију’ (СДР1)

црноочић м ‘младић црних очију’ (СДР1)

Ч

чапрогузаљ м ‘мршав мушкарац’ [< *чайор* ‘остатак од неке цјелине, дјелић нечега’] (ЛП)

чапроногаљ м ‘онај који је у ногама мршав’ (ЛП)

чачконосаљ м ‘онај који стално чачка, копа нос’ (ЛП)

чвороглав м ‘незгодан, задрт, ограничен, напрасит човјек’ (ЛП)

чвороглавиле м ‘тврдоглава мушка особа’ (РГЗ)

челан м ‘човек са великим челом’ (РСК)

челана ж ‘женска особа са великим челом’ (РСК)

челенка ж ‘најистакнутија личност, првак’ (СДР1)

челоња м ‘човјек великог чела’ (РГГ)

чепергуза ж ‘она која је мала, ситна’ (ЛП)

чипоносаљ м ‘онај који има мали нос’ (ЛП)

чкембавка ж погрд. ‘она која је с упадљиво великим трбухом, која је трбушаста; уп. чкембла’ (РГЈК)

чкембавко м погрд. ‘онај који је с упадљиво великим трбухом, који је трбушаст’ (РГЈК)

чкембар м пеј. в. чкембавко (РГЈК)

чкембе м ‘трбушаста особа’ (РГЈК)

чкембла ж в. чкембавка (РГЈК)

чкембличе с ‘трбушасто дете’ (РГЈК)

чкембоња м пеј. в. чкембавко; уп. чкембар (РГЈК)

Чкембоња надимак (РГЈК)

чувогуз м ‘онај који се чува, пази, негује’ (ЛП)

чукљоног м ‘онај који има дугачке ноге, дугоног’ (ЛП)

чукљонога ж ‘она која је дугих ногу’ (ЛП)

чукљоногаљ м ‘онај који има дугачке ноге’ (ЛП)

Ц

цоглан м 1. ‘велика кост, обично бутна’ 2. ‘човек који се дохватио било какве власти’ (РК)

Ш

шаптигуз м ‘потказивач’ (РГЗ)

швракоглав м ‘онај који је плиткоуман’ (ЛП)

швракоглава ж ‘она која је плиткоумна’ (ЛП)

швракомозгаљ м ‘онај који је плитке памети, малоуман’ (ЛП)

шибигуз м ‘лопов који је истрпео шибу, казну шибањем’ (РК); ‘човјек лошег карактера [асоцијација на његове претке који су шибиковани, који су добијали шибе по туру на основу судске пресуде]’ (РГЗ)

шибигузовић м ‘потомак шибигуза’ (РК); ‘потомак шибигуза, оних који су кажњавани шибањем по туру’ (РГЗ)

шивкогуз м ‘онај који је шипкан, батинан по стражњици’ [< *шивкаӣи* ‘ударати прутом по стражњици, шипкати, батинати’] (ЛП)

шијан м ‘онај који има дуг врат’ (РГГ)

шијоња м ‘човјек снажне шије, вратоња’ (РГЗ)

шишобрк м ‘онај који не носи бркове и не поштује старе обичаје’ (РК)

шкемба м ‘трбоња’ (РГЈС) [< *шкембе* < перс. šikembe > тур. *işkembe* 1. ‘желудац; дроб, трбух, трбушина’ 2. ‘јело од трбуха’]

шкембар м 1. ‘трбоња’ 2. ‘продавац јела од трбуха животиња’ (РГЈС); пеј. ‘човек са великим стомаком’ (РСК)

шкембла ж ‘трбушаста жена’ (РГЈС)

шкембо м пеј. ‘човек с великим трбухом, трбоња’ (РМС); ‘трбоња’ (РВГ)

шкембоња м ‘човек с великим трбухом, трбоња’ (РМС); в. шкемба (РГЈС)

шкракла ж ‘она која је краката’ [< корен *шкрак/шкрок* се јавља и у следећим лексемама *шкракав* ‘кракат’, *шкрокнем* ‘коракнем’] (РГЈС)

шкрбозуб м пеј. ‘шкрбав човјек; крезуб човјек’ (РГЗ)

шкрбозубиле м пеј. ‘крезуб човјек, шкрбозуб’ (РГЗ)

штркљоногаљ м ‘онај који је врло дугачких ногу, дугоног’ [< *шӣркљоног* / *шӣрк -а -о* ‘који је дугачких, великих ногу’] (ЛП)

шубо м ‘човјек који нема руке до лакта’ [< *шубасӣ* ‘којем недостаје шака на руци’] (РГГ)

шупкара ж ‘пуначка млађа женска особа’ (ЛП)

шупљоглавац м ‘шупљоглав човек, празноглавац’ (СДР1); ‘шупљоглав мушкарац, онај који мало зна, ко је шупље главе’ (РГГ); ‘непаметна мушка особа, шупљоглав човјек’ (РГЗ)

шупљоглавиле м ‘шупљоглава, празноглава мушка особа’ (РГЗ)

Милош Бојиновић

ДОДАТАК РЈЕЧНИКУ ГЛАМОЧКОГ ГОВОРА

Посвећено
мојим драгим родитељима,
мајци Ани и оцу Јовану

Рјечник гламочког говора објављен је 2015. године у LXII књизи Српског дијалектолошког зборника у издању Српске академије наука и уметности и Института за српски језик САНУ. Рјечник садржи 5450 лексичких јединица прикупљених посљедњих тридесетак година у говорима мјештана ових насеља на Гламочкој висоравни:

Ȁлāпић (Ал), Бȁбића Бр̏до (ББ), Бȁлāћ (Ба), Брȁјићи (Бр), Вȁган (Ва), Вр̏ба (Вр), Глȁвице (Гв), Глáмоч (Гл), Дȍлац (До), Дрȁгнић (Др), Дȕбраве (Ду), Ђулѝчан (Ђу), Зȁјаруга (За), Ѝсакōвци (Ис), Јȁкир (Ја), Кâрловац (Ка), Ковáчēвци (Ко), Кȍпић (Кп), Крáсинац (Кс), Млȁдешкōвци (Мл), Мáслина Стрáна (МС), Ȍтковци (От), Ȍцак (Оц), Пердȕово Сѐло (ПС), Пѐтрово Врѐло (ПВ), Подгрéда (Пд), Пȍповићи (По), Прѝбеља (Пб), Пријани (Пр), Рȁићке (Ра), Рѐљино Сѐло (РС), Рȍре (Ро), Рȕдићи (Рд), Рȕње (Ру), Сȁвићи (Са), Скȕцāни (Ск), Срдѝћи (Ср), Стâрō Сѐло (СС), Стѐкерōвци (Ст), Ћȍслије (Ћо), Ћȕлуми (Ћу), Чегáри (Че), Шȕмњāци (Шу)

У овом Додатку су насеља Руње, Савићи, Срдићи, Ћулуми и Чегари замијењени називом Црни Врх (ЦВ) јер ти засеоци чине ово село.

И овде се доносе углавном ријечи ријетких облика, ријетке употребе, као и оне које ниси регистроване у рјечницима савременог српског језика. Због такве њихове природе, употребљавао сам најнеопходније техничке скраћенице као што су:

аугм. – аугментатив
в. – види
везн. – везник
гл. – глагол
гл. пр. р. – глаголски придјев радни
дем. – деминутив
ж. – женски род
замј. – замјеница
изр. – израз, фраза
имп. – императив
м. – мушки род

несвр. – несвршени вид
пеј. – пејоратив
pl. tantum – именице без једнине
пр. – придјев
приједл. – приједлог
прил. – прилог
парт. – партикула
с. – средњи род
свр. – свршени вид
узв. – узвик
хип. – хипокористика

За три године од изласка Рјечника, до данас прикупио сам још преко двије хиљаде ријечи које објављујем под насловом *Додатак Рјечнику гламочког говора*. Тако Рјечник има укупно око 7.500 ријечи.

Свима онима који су ми помагали у појединим етапама овог Дотатка Рјечнику, а посебно бројним информаторима са Гламочке висоравни, од којих многи данас нису међу живима, овим путем изражавам искрену захвалност за несебичну помоћ коју су ми пружили.

Бањалука, септембра 2018. године

А

абàблук, -а, м. *другарство, сарадња*. – Свѐ е дòбро док абàблук трâе, али кат_се абàблук разбаглѝјā и прѐтргнē се, ỳндāк се ѝзродѝ ѝмраза и петљàнија.

аврѝковац, -ōвца, м. *крај гдје расте аврик, коров јаког мириса.* – Ѝмā ти бȍлан Чàвија вóђекāре кòд-нāс тѝје аврѝковāцā у òвије кукòвије вѝшē нѐго гȍре пò-Рбини ѝспод Вѝторогē.

àвтовѝ дô, -ōга дȍла, м. *до у којем расте автовина.* – У òвō свòије нѐсретније гȍдѝнā, нѐ-виђе јàднā глáва вѝшē змѝјā кô гȍре у Сѝматину àвтовōме дȍлу. Àсли им ỳнā àвтовина пỳнѝрā штà ли ће бѝти па ѝ ѝмā пљѐвамрâв.

адрѐтина, -ē, ж. стара*, мршава кобила која није за рад.* – Ѝмāм ти јâ нѐшто адрѐтинē, свѐ сâмā кôст и кȍжа. Òставијō би је вȳције, али не мȳгу од грóтē, нѐ-море чȍек дȳшē гријéшити.

àдумаст, -а, -о. *неплодан ован, по природи стерилан или намјерно кастриран. Често метафора стерилна човјека.* – Àдумаста шиљѐга тѐжāк не држѝ млȍго на крáни вѐно га прòдā првōм згȍдōм.

ајàтић, -а, м. *мања зграда за разне ствари поред главне зграде у којој се станује.* – Обатáлијō нѐко бàглме нà-нашом ајàтићу па се врáта нѐ-мугȳ нѝкāко затвòрити.

àјде дѐ, *узвик којим се подстиче или провоцира.* – Пàјкани на свàкōм свàкāтōм збòру ỳ-Рōрије издéкајȳ Ђȳру и Мѝркана, али нѐ-би ти се покòрили за мѝла бȍга. И штàш тѝ тȍмē, àјде дѐ.

áјмити, âјмѝм, несвр. *стављати коњима ајмове око врата ради вршидбе жита.* – Ê, мȳј брàте мѝлѝ, лàко е áјмити брѐскāрно пàрипче, али је с ỳсōвније пàрипчетом мȳка и гурѐма. Пòчни га áјмити, ỳно се стàнē пуздрѐцати па му нѐ-мош прѝћи.

ајдỳклук, -а, м. *лоповлук, превара, подвала, крађа.* – Òткā сē пȍчō котрљати кàмēн са Шатòра, нѝје бѝло вѐћēк ајдỳклука кô òвогā вàкта. Тô ти се крáдȳ и òпāнци испрѐт-куђē кàмоли нѐће штȍ дрȳгō.

àјдȳчкѝ, -ā, -ō. *оно што има хајдучке особине.* – Àјдȳчкѝ пòсли су ти нâјстражњѝ пòсли кòѝ пóстоē и тô поштѐну исáну не прѝпадā.

ајдȕчија, -ē, ж. *хајдучки послови, крађа, отимање и сл.* – Пòкōјнӣ Љàцкан је и глâву свòју изгȕбијō бȁвēћи се ајдȕчијōм. Ѐно му кр̏ста гȍре у Видѐсиловије пòљана ђѐ га е укр̏кало.

àјђāвле, *фраза којом се исказује чуђење и изненађење.* – Вѐлē да сē ȕдāла Чȁндава. Àјђāвле, да тô нѝје кàкā лâж, вѐлӣ Дȁмȕш.

акòрдāш, акордáша, м. *онај који постиже добре резултате обављајући неки посао.* – Прѝчā се и дàнаске да нѝје би́ло жѐшћēк акордáша ȕ-Бāчкōј у кȕрузије од Чéкē Ћȕлума.

ȁкош, *израз који значи ако хоћеш.* – Ȁкош нȁ-грāт, сàзȕ̄ј тê òпāнчине. Нѐ-идē се тàкō мѐђу-љȕде. Ѐно тѝ ȕнје цѝпāлā па òбȕ̄ј.

Àлāпић, -а, м. *гламочко село испод обронака Старетине планине са мноштвом остатака римске материјалне културе.* – Ѝмā жѝвō врѐло ȕ-Алāпићу и зòвȕ̄ га Тòчак. Ȍдмā дȍље прѐма Брáњēшције ѝмā бȕнāр Пàуновац дȕбок тòвāрнӣ кòнопац.

Àлаџа, -ē, м. *надимак шаљивом човјеку којем се не мора све вјеровати.* – Нȁш сē Àлаџа три́-пȕта жѐнијō и свѐ-трӣ му жѐне ȕмр̄ле у пòрођāју. Àј тѝ знâј рâшта. Јȍпēт бòжијā сѝла па ѐт.

алàшче, -ета, *младо коњче од двије године.* – По алàшчету се знâ òће ли бѝти брѐскāрно или ȕсōвно. Кòē алàшче ѝмā двâ звр̏ка на глáви, бјѐжи òд-њек штȍ дȁљē.

àлкица, -ē, ж. *мања метална карика у неком ланцу.* – На Врáњинōј штрѐки е би́вало ѝргēтā òздō од Барáђā и Пѐцкē, али нѝко нѝје ѝмō ȕнāј срѐбренӣ сâт у цѐпу вѐно ȕнāј глàвнӣ са пиштàљикōм у ȕстије. Лàнчић му на сáту од ȕније àлкӣцā па се ćàјтē ко прâвō срѐбро.

амбàрић, -а, м. *мања остава за храну.* – У вѐликōм амбáру смо ти мѝ Лȍквāри др̏жāли кȕрузе, жѝто и грâ, а у амбàрићу рàкију, вȍсак и штòкакву андрмóљу. Дàнаске тȍгā вѝшē нêмā. Свѐ се салабȕрā у пòдрум.

амѝнāш, амина́ша, м. *онај који све одобрава и аминује.* – Вѐлē да е дàнас амина́шā мàло. Лȁжȕ̄. Ѝмā амина́шā и лажóвā ко мрáвā. Штȍ су блѝжē влáстије и пàрама, свѐ-ӣ је тȍвишē.

андр̏љати, -љāм, несвр. *рушити и обарати уз велику галаму.* – Вѝдēре Лàкета кȍ тô андр̏љā ȕ-соби вѐликōг ти бȍга. Па нѐ-море чȍек смѝром ни кàву пòпити ш љȕдије. ЦВ.

анџàрина, -ē, м. *аугм. од анџар, дуги источњачки нож.* – Кȁд би клêтӣ Пéмац ѝшō ȕ-шуму цијéпати дȕгу, нѝје ѝшō брѐз кàкē анџàринē и ȍндāк је сѝгȕран ȕ́-се.

анџàрић, -а, м. *дем. од анџар, мали анџар.* – Нȁш Рѝцан је повȁздāн нȕ́сō ȕзā-се нѐкӣ анџàрић. Бѝјō му ȍштар штàречēш.

ардòвић, -а, м. *дем. од ардов, мање винско или ракијско буре.* – Мȳ̂ј бра̀те, ȍдēмо ти мȋ Горњаци èднē јȅсени дȍље ȳ-Босну ȳ-Кљȳч на дѐрнек па ћемо ти нȳћити кȍд Чéдē Танàсȋћа ȳ-Врбљāније. Ȋзнесе чȍек ра̀кију и мȋ ти едан по èдан ћȍкāн, и смȁштрȋмо чȋтāв ардòвȋћ ȳнē пòдгорскē шљȉвē.

àрлāње, -а, с. *галама, стварање буке и нереда.* – Кȁд дȏђȳ ȳнȋ Кȁјтезови àвгари на прéло, од пȳ̂стōга àрлāња и ковељàнијē чȍек нѐ-море алàисати шта ȳни глѐндишу. От.

арлаȳ́кāње, -а, с. *урлање, завијање, прегласно викање и опонашање животиња.* – По ваздȳгȋ бȍговēтнȋ дȃн се ȳ-Слāније дȍловије чȳје нѐкакō арлаȳ́кāње, а кȍȋ је ђȁвō, ај тȋ знȁдни ако тê бȏк ствòријō.

ȁсприца, -ē, ж. *ситан новац мале вриједности.* – Тȍликō сȁм ти бетѐрисō пȏбро да ȳ-мȏме буђелáру нêмā ни ȁсприцē, ѐт.

ȃчити се, -ȋм се, несвр. *храбрити се, нападно истицати физичку способност.* – Ȳзō Ви́цо кȍсу па се раскорáчијō у лȉводи. Вѐлȋ му Пѐрука, нѐмōј се тȋ мȃлȋ ȃчити. Јȍш је би́ло укóвā дугàчкије репóвā. Сàтра кȍса кȍсца. Гȳни нȁормāлан мȃв. Тȋ мȍреш тàкō ѐдно пó-сāта, ȳндāк ћеш шљȍнути па нêш мȳћи ни мáнути кȍсōм. Ст.

Б

бȁбица, -ē, ж. *мали челични наковањ на којем се откива коса варцарка за кошење траве.* – Ê, мȳ̂ј Ћȉка, врдалàмо èдна! Кȍ е јȍш ȉшō у лȉводу с кȍсōм брѐз-бабицē и клéпца. Кȁко-ш пȍправити кȍсу кȁд зȁдрēш за старȍвнȋк ако нêмāш бȁбицē и клéпца? Нȉкат тȋ дȍ-памēти нêш дóћи.

багатѐлисати, -шēм, свр. *продати неку робу испод цијене.* – Јȳчē сȁм ти пȏбро, багатѐлисō ȳнō мрљȳнчāди на дѐрнеку. Бȉјāде јѐвтȋно блȃго дà-бȏк сàчȳвā. А мȳ̂рāш прȍдати јер чѐкā глȍба ако нѐ-плāтȋш пȍрес на вријéме.

Бàздуљићи, -ȋћā, м. *баздуљини потомци названи по женском претку који се осјећао на вањ, баздила, заударала.* – Àсли су Бàздуљићи ȍтперјāли дȍље преȍ-Млинȋштā ȳ-Босну. Нѐкȋ вѐлē да су смȁзали ȳ-Бāчкȳ крај Буки́на.

бàјукȋн, -кина, -кино. *онај који припада бајуки, жени изузетне корпуленције и племенитости.* – Кȁт је пȍгинō бàјукȋн Млȁђен на Ȍзрену вишѐ-Шумњāкā, бàјука е бȳгарила на сȁв глȃс. Чȳло се у свȁ ȍкōлнā сѐла.

бàјукићи, -ȋћā, м. *бајукини потомци по којој су добили надимак.* – Свȋ̂ су бàјукићи áрни а сѐпарāтно е бȉјō пȍкōјнȋ Млȁђен. Кȁд му бȃцē митрȍљēз, ȳватȋ га дѐснōм рȳ́кōм и рȳ́ка нѐ-клецнē ни зà-длаку.

бàковина, -ē, ж. *крајњи слојеви шупљега дрвета велике тврдоће и аку-*

стичности. – Нàправијō Мѝлош Пóљић гȳсле од јàворовē бàковинē, јéчē, свѐ се сѐло рàзлијежē. Ст.

бакòвит, -а, -о. *во који је послије непрописног кастрирања остао потентан и веома опасан за околину.* – Стòеновōм дрáгоњи нѝје мȳгō добòсти ни èдан вô јер је бѝјō бакòвит и жѐсток ко шâрка гȳја ѝспот-камена.

балавàрдија, -ē, ж. *дјеца која нису стасала за озбиљан рад.* – Прóђи се тѝ Бр̏ка балавàрдијē. Тѝ си òжењен чȍек и дрȳжи се са свòије парњáције. Кȍ з дјѐцōм лѝјежē, пȍпишāн ȳстае.

бȁлавац, бȁлāвца, м. *млад мушкарац, наиван и без великог животног искуства.* – Ђѐш бȁлāвцу дàти кȍсу ȳ-рȳке, јàђена ти ѝ-жалосна мâјка. Сâм ће се осàкатити па кȳт је ȳндāк прѝстō.

бȁлавица, -ē, ж. *женска млада и неискусна особа која још није за озбиљне и одговорне послове.* – Ȳнā нàша бȁлавица нѐ-знā ни јâњце чȳвати кȁмоли плѐсти и прѐсти.

бȁлāвче, -ета, с. *млада и неискусна особа, обично дијете, која мора бити под надзором старијих.* – Чȳдо врѐмена трѐбā прóћи док бȁлāвче одрáсте у òзбѝљна исáна.

Балаклàгија, -ē, ж. *врело на Гламочком пољу одакле се црпи вода за градски водовод.* – Òткā е Глáмоча и чȍека ȳ-њему, нáрот се скнађáвō вòдōм са Балаклàгијē. Тȳ су се пр̏во насѐлили Србови а кȁшњē прѝстигошē и нѐсретнѝ Тȳрци, зȁ-трāг-ѝм се нѐ-знало.

балȁнта, -ē, ж. *амбуланта.* – Прѝје рàта, ѝмали смо вóђекā у сѐлу и балȁнту, и шкôлу, и дòлазијō тòбус свȁкōг дâна. Дàнас нѐмāмо нѝшта. Ст.

Бȁлāђ, Балáђа, м. *село на крајњој сјеверозападној тачки Гламочког поља у правцу према Дрвару.* – Кȁд у Балáђу òкопнѝ снѝјек, тô ти је кô да сē тежáку отѐлила крàва. У Балáђу е снѝјек ò-Дмитрова па ôс-вôс до изà-Ђȳрђева.

бȁлити, -ѝм, несвр. *слинити, испуштати бале из носа.* – Ȳнāј мâлѝ Кѐзалōв вàзда бȁлѝ и кȁшљē. Вàзда кȳкавац нàлāђен и нѝкакāв.

баљѐзган, -а, м. *онај који говори глупости и бесмислице.* – Нâјвишē ћеш ȳније баљѐзгāнā и дóкōњāкā нáђи усрѐт бијéла дâна по бѝртија ђе баљѐзгајȳ и òтēжȳ јàие прòшћеш.

бàнка и **бáнка,** -ē, ж. *ситна новчаница, метафора новца у сеоским срединама.* – Зóвнидē ми, Ђȳша, èдну рàкију, бôк је прòклō. Тѝкнуло ми пòпити а нѐмāм ти ни бàнкē прѝ-себи. Ѝспиљкало се, мȳј Ђȳша, а нѐ-дā се ни ȳнō кòē мрљȳнче прòдати.

бâнчити, -ѝм, несвр. *проводити вријеме у кафанама и трошити новац без велике потребе.* – Јòвица Шмѝјāјлōв повàздāн бâнчѝ кот Цѝгē у бѝртији

и не ỳвлāчӣ јѐзика у ýста гигѝјајӯћи и гала́мēћи. Јȁднӣ Шмѝјāјло што гȍћӣце зàрāдӣ ỳ-шуми, Јȍвица сȁмо бȃнчӣ и трошỳкā.

бȁњати се, -āм се,несвр. *лијечити се и купати у љековитим водама.* – Не́ћē нȁше прдо́сије да кȍсē и тѐглē нàвӣљке сѝјена по ѝлӣнскōме звѝзгану. Ѐно-ӣ свѝјӯ дȍље нȁ-мӯру, бȁњајӯ се и кр́кајӯ кō-гла́дни вӯци.

бȁњица, -ē, ж. *мање корито које служи за разне потребе.* – Нàлӣдēре, Јȏко, ỳнӯ бȁњицу вȍдē па дунѐси да се ма́лко рàзлāдӣм.

Бȁрбаре, Бȁрбāрā, ж. *простране ливаде у западном дијелу Гламочког поља.* – Кȍ ѝмā лѝводу у Бȁрбара, тȃј мӯре рѐћи да ѝмā прȃвӯ лѝводу. Нѝко нѝје ỳтувијō да у Бȁрбара нѝје рȍдило.

барбу́кати, бàрбӯчēм, несвр. *пирити у неки суд са водом и изазивати гласно клокотање воде.* – Кад нȁш Ȁлаца пѝје вȍду из бỳкарē, бàрбӯчē и клȍкоћē кō-Ўнац на ѝзвору.

бардàчић, -а, м. *дем. од баардак, мања дрвана затворена каца за воду.* – Нѐ-море нам дàнас дотѐћи тȃј бардàчић вȍдē на лѝводи. Пунѐси вѐликӣ бàрдāк па пȍкрӣ сѝјеном у ладȍвини.

ба́сāње, -а, с. *лутање по непознатом терену.* – Чȋм смо прȍшли кроз Бјѐљавине, вѐлӣ Де́спо Јȍкић, ȍдмā смо пȍчēли ба́сати пȍ-шуми. Ба́сāње е трȁјало свѐ до прѐд-вечē. Ўндāк нѐкāко набасрљāмо на штрàпӯт што вȍдӣ Па́лежу и ȍдмā пȍзнашмо ђѐ смо.

басрљати, -āм, несвр. *лутати тражећи прави пут наилазећи на непознате крајеве.* – Кȁд гȍћӣце пȏђēмо преȍ-шумē дȍље прѐма Врбља́није, басрљāмо пȍ-шуми док не нàтрапӣмо на Бјѐљавине и Јȍкића кȍлибе.

баталѝјӯн, -ју́на, м. *војна формација, батаљон.* – Прȋчā се и дȃн да́нӣ да е нѐкакӣ стѐкер ȍвудā во́дō нѐкакӣ свȏј баталѝјӯн во́јскē па се, бѝвā, ȍвō сѐло пȍ-њему зȍвē Стѐкерōвци. Али, кӯћо мӯја, нѝје тȏ баш пȍсигӯрно. Ст.

бȁуџа, -ē, ж. *прорез, рупа, тјеснац куда се провлаче мишеви,змије, гуштери и сл.* – Нѐ-баркāј у бȁуџу јер нѝкет нѐ-знāш шта тȁмо ѝмā. Ѐднōчке е Пе́мац ћѝјō да вѝдӣ шта ѝмā у ѐднōј бȁуџи на ѐднōј бỳкви па зàвӯкō ѐдну мȍчицу, кȁт се ȍтӯдā ѝсӯкā змијỳрина и ȋн ти се сȁв облѐдијō ȍ-стрā.

Ба́це, -ā, м. *људи од Бараћа, Врбљана, Потока, Пецке и Медне.* – Ба́це су ти рȃдини и поштењàчине кàкӣје јȃ нијѐсам тука́вō кỳдā су ме нỳге нỳсиле и ȍчи вȍдиле.

бȁшчине, бȁшчӣнā, ж. *долине испод села које се обрађују као баште у којима се узгаја поврће.* – Испот-Пѐрукина Ивōвца су кȍпањскē бȁшчине и тȋ ти се, бȍга тȋ пӣтāј ȍткат, сѝје штокојѐшта.

башчȍвāн, -а́на, м. *вртлар, баштован.* – Прѝчō пȍкōјнӣ Видѐсило кȁко га е ђȁвō ну́сō са нѐкакӣје кȍмитије дȍље у Мађѐдōнији, па кат му е дојáдило, бȳднē башчȍвāн код нѐкаква Бỳгара, кȁко ли. Ст.

Бѐговац, Бѐгōвца, м. *стари бунар у Гламочком пољу код села Шумњака гдје је добра вода коју су користили гламочки бегови.* – Е, бо̀ље̄ зѐмље̄ нѐма̄ под мѝлѝм бо̀гом ко̂ ѝспод гла̀мочко̄г Ѐ̀ацака ђе су би́ли бѐгови. Ни во̀де̄ бо̀ље̄ нѝје би́ло ко̂ у̀-Бѐгōвцу о̀клēн су пи́ли. Ѐ̀ли кат у бо̀санско̄ј бу́ни нѐкакѝ Три́во Ѐ̀мелица у̀кр̄ка̄ бѐга, нѐста Ту̀ра̄ка̄ и бу̀на̄р јо̀пēт о̀ста Срѐбовије.

бѐда̄к, -а, м. *неспособан и сиромашан човјек до крајњих граница издржљивости.* – Нѐ-море бѝти жѝта брес ку́коља и сѐла брез ба̀рем ѐднōга бѐда̄ка.

бѐзданица, -ē, ж. *дубока јама за коју се сматра да нема дна.* – Му̂ј бо̂го, ко̀ликō ли су на̀ше ја̀ме бѐзданице про̀ждр̄ле на̀шѝје гла́ва̄ у коека̀кѝје бу́на и ра̀товије. Ја̀-млѝм да се то̀ме̄ ни бро̀ја нѐ-зна̄.

бекрѝја̄ње, -а, с. *скитање, лолање, слободније понашање слично боемском животу.* – Нѝђе у ца̂јелōј гла̀мочкōј до̀лини нѐ-бија̄де вѝше̄ бекрѝја̄ња ко у̀-Рудићије и Ѐ̀ла̄пићу. Тѝ нијéси му̀го̄ про́ћи кро̀-село да нијéси на̀трапијō на ка̀ква бѐкрију и на̀смијō се њѐгову бекрѝја̄њу.

бекрѝјати, -а̄м, несвр. *понашати се као бекрија, живјети слободно на свој начин попут боема.* – Би́вало е на́казнѝка̄ па мѝслили да зна̀јӯ бекрѝјати ко̂ у̀на̄ј Кѐзало ѝз-Ала̄пића. Али, ка̀кѝ, ни нанѐси. Нѐ-зна̄ сва̀ко бекрѝјати, нѐ-паше̄ му.

бѐнаст, -а, -о. *онај који је благо ретардиран.* – Ка̀д би чо̀ек са̀де̄ би́рō ђѐ ѝма̄ на̂јвише̄ бѐнастѝје љу́дѝ, нѐ-би му̀го̄ по̀сигу̀рно по̀тревити. Ѝма̄-ѝ куд го̀ћѝце ма̀кнēш.

бенѐтина, -ē, ж. *аугм. од бена, велика луда.* – Бо̀же му̂ј бенѐтинē и врдала̀ме̄ у̀нок на̀шок по̀шта̄ра. Нѝшта му ѝса̄н нѐ-море вјѐровати.

бѐрлаша, -ē, ж. *разрока и запуштена жена.* – У̀-нашē бѐрлашē о̀чи нѐ-гледајӯ пра̀во кō-у-на̀ормāлна иса́на. Ѐдно јōј о̀ко глѐда̄ у̀-пуру, а дру̀гō у за́чињу.

Бѐтине, Бѐтѝна̄, ж. *пуст, врлетан и тешко проходан крај.* – Вѝдѝш ли тѝ, Лу̂ка, у̀нē пу̂стē Бѐтине го̀ре вѝше Панду̀рицē. Ну́ђека̄ре ни чо̀ек, ни ма̂рва, ни звјѐра̄т нѐ-мугӯ сто̀пити мѝмо-камēн. То̂ ти је вр̄лēт над вр̄лēти.

беђа̀рина, -ē, м. *аугм. од беђар, мушкарац који живи на свој начин.* – Кат се трѐвѝ беђа̀рина у̀-нашије крајо̀вије, то̂ ти зна̂ бѝти вѝлōвно, вѝшбјѐжи.

бѐӯт, -а, м. *онај ко изгледа изгубљено са усмјереним погледом на једну тачку.* – Вѐлē да е у̀на̄ј Ла̀јкмет бѐӯт над бѐӯтије. Шта̀ тѝ вѐлѝш Ђѐшо? „О, мѝлѝ му̂ј бра̀цука, та̂ј ти е избеу́тијō прѝје нѐго е проговòријō“. По.

Бѝбан, -а, м. *надимак мушкарцу добре корпуленције.* – Кат-сē-Ми́ле Ђѐрман вра́тијō са Тиро́ла из Вра́њиније со̀лда̄та̄, по̀чēли га сѐља̄ни зва̀ти

Бѝбан. Ва̀љда га е та̀кō го̀ре зва̏ō нѐкӣ шва̏пскӣ цуксвѝрер, ка̀коли ће бѝти. И ка̀ко та̀дē та̀кō и до̀-смрти, о̀ста Бѝбан и квѝт.

Би́лко, -ē, м. *надимак мушкарцу несташне природе.* – На̀ш је Би́лко везѝвō ку̀њије рѐпове ѐдан за̀-другӣ ка̀д би би́ли у ладо̀вини. Ӯндāк ӣ по̀плашӣ и ку̀њи ти ишчу̀пајӯ свӯ стрӯ̀њу из репо́вā у тр́ку и зо̀рту. Та̀кӣ ти је бѝјō на̀ш Би́лко.

бѝсаге, бѝсāгā, pl. tantum. *двије сукнене торбе повезане тако да се могу носити на једном рамену.* – Пе́рица Га̀лешић се ѐднōчке на̀пијō ру̀ма ка-сē-вра̏ћō са о̀рāња и изгу̀бијō нӯве бѝсаге и бӯћу от чѝстōга вла̂са.

биса̀шчић, -а, м. *двије долине у облику бисага које чине једну цјелину приликом орања.* – Да бро̀кве у̀бāцӣш у Бошња́кōв биса̀шчић по̀никле би ка̀ко е тӯ до̀бра зѐмља. А дебѐла ко̀ зна̂ ко̀ликō метѐрӣ.

Би́ћо, -ē, м. *надимак здепасту и угојену човјеку благе нарави.* – Нѝко Видѐсилова бра̀та нѝје зва̏ō Мѝрко, ка̀ко су га кр̀стили. Њѐга су зва́ли Би́ћо и ӯн ти се нѝкет нѝје др̀нō на̀-тō. Њѐму е пуни́рало да ѝмā до̀бро по̀ести и по̀пити а зо̀ви га ка̀ко-о̀ћеш.

бјѐлац, -лца, м. *бијели кромпир доброга квалитета.* – Мѐђу на̂јбољије купије́рије у̀-нашом кра̀ју е у̀нāј о̀крӯглӣ бјѐлац по́килњāк. Бјѐлци му̀гӯ ва́гнути и прѐо три́-кила, али је на̀јслађӣ у̀нāј от по́-килē.

бјѐлило, -а, с. *ново тек сашивено рубље од конопље или лана које се пере и избјељује у води на посебан начин.* – Нѝшта љѐшвē нѐмā кô глѐти ка̀ко жѐне пѐрӯ на пѐралу пртѐнину и стѐрӯ бјѐлило да се су̂шӣ. А пра̀кљаче, лу́пајӯ ли, лу́пајӯ по бјѐлилу ко кат се наби́јајӯ ку̀нопље.

бла̀-бла̀, *израз, фраза. устаљена фраза којом се показује да неко говори без смисла празне поруке.* – Ӯнē главѐшине о̀згō ѝз-грāда ка̀д би ти на́роду што̀ паламу́дили, нѝшта тѝ њѝма нѐ-мош у̀ватити нѝ-за ӯво нѝ-за рѐп. Са̀мо бла̀-бла̀, бла̀-бла̀ и нѝшта вѝшē.

бле́бо, -ē, м. *мушкарац ниског раста и подебео чији изглед не одаје интелигентна човјека.* – Ко̀д-нāс ти нѐмā сѐла да нѐмā по по̀некōк бле́бу, а по̀неђе и два́-трӣ. Сва̀кӣ је бле́бо на сво̀ју ру̀ку. По̀ести и по̀пити кō-мѐћава а на ра́ду лѐдāн. Што-нō-вѐлē, нѐће се врӯ̂ћ на̀пити лѐденē во̀дē.

блѐкан, -а, м. *блажи облик ретардираног мушкарца.* – Кад о̀дē ш го̀ре на̀-грāт пла́ћати по̀рес или што̀ дру̀гō, ту̀каћеш се са по̀некӣм блѐканом, ћѝјō нѐ-ћијō. Бо̀же ме про̀сти, кô да ӣ је ѝз-врећē ѝстрēсло ну́ђекā ђѐ се пла̂ћā по̀рес и гло̀ба.

блѐкаша, -ē, ж. *жена блаже ретардираности истих особина као и блекан.* – На̀шла кр̀па за́крпу, на̀шла блѐкаша блѐкана кô да ӣ је ѐдна ма̀тēр ро̀дила.

бле́кнути, блêкнēм, свр. *огласити се имитацијом гласа овце.* – Дмѝтрова ли́са е сѐпарāтнā о́вца. Кад ỳна блêкнē, пòзнō би је мѐђу трѝста дрỳгѝје. Кат Спа̀реница Ду́нић блêкнē, нѐ-знāш, ŷн ли је, о́вца ли е.

бле́со, -ē, м. *мушкарац редукованих менталних способности.* – Кат се ỳдрỳжē бле́со и бле́са, мѝслē да е њѝјево свѐ до небе́сā.

бле́ћак, -ћка, м. *мушкарац сличних особина као и блесо само је више предмет шале у друштву.* – Бѝјō ѐдан бле́ћак у Шòбатије и њѐму ти е све́дно, ил га сòвō, ил га мѝловō, вѐзда ѝстѝ.

блѐћко, -а, м. *мушкарац умањених менталних способности који је често предмет шале у друштву.* – Блѐћко и бле́ћак су кô двâ рòђенā бра̀та; смѝју се кат се нѝко жѝв нѐ-смије и кат кѝша пѐдā и кат грỳм гр̀ми.

блѐ̄ур, -а, м. *измишљени предмет шале чије значење подразумијева нешто што је ружно и мизерно.* – Кад Ђо́јмо и Бла́же ѝграјȳ шàка, ỳндāк ти је Бла́жу лѐко ражљу́тити. Вѐлѝ Ђо́јмо, е бо̀га ми ћеш ỳ-трѝ по́теза при́мити блѐ̄ура. Бла́же спѝка плѐнē кô да му пòдаспēш му́вā прòшћеш, и ỳбрзо ѝзгубѝ пàртију шàка. Ст.

блѐшко, -а, м. *мушкарац сличних менталних особина као и лећко.* – Блѐшко е на́лик бле́ћку кô ја́е ја́ету. Ѐба сѐпēти и ỳ-лијевȳ и у дѐснȳ.

бле́шо, -ē, м. *мушкарац сличних менталних особина као и блесо.* – Пàрци су ти бо̀лан, и бле́шо и бле́со. Ѐба нѐкрѝво нàсāђени и ѐбе-ѝм лѝјеве.

бљу́зго, -ē, м. *надимак мушкарцу који изгледом подсјећа на блато. Велике је тежине и тромих покрета.* – Пòкōјнѝ Кѐзало е бѝјō ỳнāј прâвѝ бљу́зго кô да га е слије́пило ѐ-тијеста, а пòпити бàрило рàкијē.

бљу́зица, -ē, ж. *дем. од бљуза, горња краћка женска одјећа.* – Нѐше кѐбастē сна́ше су нỳсиле ỳнē бљу́зе от ша́ренōк бѐза, а ỳнē шпàтнијē су са́ме сѐби крòиле ỳнē мѐњē бљу́зице.

богàрāње, -а, с. *навика псовања бога код мушкараца ниске личне и породичне културе.* – Преò-љета се повѐздāн чỳје лâрма и богàрāње ѝзмеђу Шòбāтā и Ћỳлȳмā гòре окò-Цāрскē лòквē. Вàљда р̀шумē ѐдни нà-другē кò ће пр̀вѝ напòити ỳнō мâрвē.

бокѐтāње, -а, с. *грубо ударање противника шакама по леђима и ребрима.* – Кòд-нāс су ти се нàбодице вѐзда бòкетāле, али жѐшћēга бокѐтāња нѝје би́ло кô ỳ-Рōрије на ѝлѝнскōм збòру. Кад се срѐпē и подегѐњачē Мѝркан Кала̀ба и Ђу́ро Бỳква, е тô ми је рѐћи бокѐтāње.

Бра̀ићи, Бра̀ѝћā, м. *село на Гламочком пољу испод брда Чемернице.* – Бра̀ићи су би́ли пòзнāти по дòбру блâгу јер су им пâшњāци скрôс от Чеме́рницē дò-Прибељē.

Бра̀нчило, -а, м. *аугм. од Бранко са видљивом бојом пејоративности.* – Бȉјō ѐдан Бра̀нчило у Срдȉћије на гла́су по иму́ћству и људе́вности. Кат му сē ро̀дила ѣ̂р, спјѐвали му пјѐсну.

Са Ȕрљаја пу́нула е бȕра, у Бра̀нчила ро̀дила-сē цȕра
Па ȕн ȉдē до Бѐнића Ра́дē, да му Ра́де шљȉвовицē да́де. ЦВ.

Бра̀ња, -ē, м. *хип. од Бранко са видљивим позитивним емоционалним ставом према Бранку.* – Бра̀ња е Рада́новић ѝмō кри́ву нȕгу, а бȉјō бла̂г и добрѝчина. Нȉко га нȉкет нȉје зо́внō Бра̂нко вѐно са̀мо Бра̀ња.

Бра́њēшци, Бра́њешāцā, м. *селоу Гламочком пољу испод обронака Старетине планине.* – Бра́њēшци су ти би́ли, кȕћо мȕја, ва̀зда по̀десно мјѐсто за ко̀тāрскē ȕскоке и о̀вē на̀ше дȕмāћē ајду́ке. Тȕ̂ су ти ѝмали сво̀е ја̀такe и Сто̀ен Ја́нковић и Јо̀ван Кала̀ба. Ѝмā и да̀наске при̂ча о̀д-њима.

бр̑вна, бр̑вāнā с. *одрезани чамови трупци од којих се сирема грађа за куће и друге објекте.* – Ȕнā ла̀зина вишѐ-локвē Перчѝнушē ђе су лѐжāла Ѐлацина бр̑вна и да̀нас се зо̀вē Ѐлацина бр̑вна. Ȕн ти је ну́ђекā до̀ћерō ка̀мару бр̑вāнā и сва̀ му са̀гњȉла. Бȉјō вѐликī лато̀рāн и нѐрāдин.

бр̑внара, -ē, ж. *сеоска зграда направљена од отесаних или неотесаних брвана.* – На̀ши су ста̂рī у ста̂рā времѐна сво̀е згра̀де бр̑внаре мȕгли пренȕсити на̀-другā мјѐста. И цр̑кве су кȕкāвци му́рали пренȕсити па се то̂ то̀лковало да е цр̑ква прѐшла са́ма.

бр̑внарица, ē, ж. *мања сеоска зграда од брвана.*

Пре́лī пре́ло по Бо̀жићу у Ша́јкинōј бр̑внарици,
Ȕ-награди Ла̀кетинōј звѐчī зве́чак ȕ-клепчици. (н. п.)

бр̑до, -а, с. **1.** *дио таре, разбоја у сеоским кућама кроз који се провлаче нити приликом ткања.* – Бȉјō е ма́ир на гла́су ко̀ би зна̀ō на̀правити бр̑до за̀тарē. Са̀мо е Ра́де Панда̀калōв бȉјō вѐликī ма́ир за̀-тару, а сѐпарāтно за бр̑до. **2.** *мање узвишење у природи.* – На̀ша гла̀мочкā бр̑да нијѐсу вр̑лѐтна ко̂ ȕнā у Да̀лмāнцији. Ко̀д-нāс на бр̑дије ѝмā шȕмē, а у Да̀лмāнцији е свѐ го̀лī ка̀мēн.

брдо̀вит, -а, -о. *крај у којем има много брда.* – Нȉје на̀ш кра̂ј брдо̀вит ка̀вō до̀ље ȕ-Босни. Чи̂м се пресала̀мāтīш до̀ље преò-Млинȉштā низ Ро́кīн до̂, то̂ су ти пȕстē брду́снице, да̀-бō̑к са̀чȕвā и за̀клонī. Брдовѝтијēк кра̀ја нѐмā на свије́ту.

брду́сница, -ē, с. *аугм. од брдо.Изразито високо и врлетно брдо.* – Е, ја̂ ти кабàстијē брду́сницē нѐ-виђо у о̀вō сво̂га вȉјека о̀д-нашок Кȕрозēба. Испо̀д-њек ѝзвирē Ла̀линац во̀да и дѐрē ȕ-Рāвнā млȉнȉшта. Ка̀ко нѐ̂ће ȉспот но̀личачкē брду́сницē, ја̀ђена ти ма̂јка.

бр̑ђāни, -ā, м. *људи који живе на брдима.* – Нас Гла̀мочāне по̀чēсто зо̀вȕ, те бр̑ђāни, те горња́ци, те вр̑ōвци и свѐ ка̀ко ко̀ме пȕнȉрā.

брѐзбрашница, -ē, ж. *недостатак брашна, метафора сушне и гладне године.* – Чи̂м нѐ-панē дуòвскā и петрòвскā кѝша, кòд-нāс Горња́ка, на̂дāј се брѐзбрашници. Прите́жи нѐ-нуге òпāнке и ошѝпучи ỳ-Бāчку у кỳрузе јер је брѐзбрашница злò и на̂пāко. Ро.

брезимѐњāк, -мења́ка, м. *онај који има исто презиме као и ја.* – Мỳе брѐзиме е ријéтко и ја̂ ти нѐмāм брезимења́кā вѐно ỳ-мōм сѐлу. Èднōчке кѐ̀-сам бѝјō башчòвāн дòље у Мађѐдōнији, àбатѝм на èднōк брезимења́ка, али ỳн нѐ-знā òклēн су му ста̂рѝ.

Брѐзовача, -ē, ж. *шума у гламочком крају гдје претежно расте бреза.* – Да нѝје би́ло Брѐзовачē, на̂с Àлāпићāнā и Рỳдићāнā би би́ло мѐ̀ње. У нѐмѝрну вѐ̀кту мѝ ти сѐ̀мо кòрāк-два̂ мѝгни изнад сѐла и ги́гни у Брѐзовачу. Ỳндāк дỳшмани нѐ-смијỳ зà-нами.

брѐшчић, -а, м. *мали бријег.* – Испод Бàришѝћā на Чàвѝну брѐшчићу ѝмā кѐвалѝште ђе се кѐвајỳ чòбани и ỳмећỳ кѐ̀мена с рѐ̀мена.

бр̀здāр, брзда́ра, м. *мања сукнена торба у којој се носе разне ствари, а највише храна за дневне оброке.* – Јà-млѝм да нѐмā вѐћēга ждера́ча òд-нашок Илијѐтинē. Ỳн ти мỳре пòести пò-пō брзда́ра сѝра брѐз ѝчек дрỳгōк.

бри́дити, -ѝм, несвр. *трнити, свербити.* – Кат је Дỳцко ỳнōм свòјōм шопàицōм одала́мијō Лàзату, вѐлѝ да га е длà̀н бри́дијō пòло да̂на. Нѐ-знāте вѝ Дỳцка кàкѝ е бѝјō ка́тил.

бр̀кља, -ē, ж. *дуга мотка која служи за скидање нечега са висине, обично воћа са високог стабла.* – Дòвадē ми Лỳјо, ỳнỳ бр̀кљу да отре́сем ỳнē нѐ-коликē крỳшке, вѐлѝ Видѐсило.

бр̀кљача, -ē, м. *надимак човјеку који у говору брза и неразумно говори.* – Бѝјō èдан шòкац у Ћòслија па га зва́ли бр̀кљача и ỳн ти се нѝје љỳтијō нà-тō.

бр̀кљачѝн, -чина, -чино. *оно што припада бркљачи.* – Бр̀кљачини су сѝнови би́ли а́рни кō-мѐ̀ђеди. Кà̀-се вѐлѝ, ѐно бр̀кљачинија мỳмāкā, свѝ би се òкретали зà-њима да вѝдē.

брлѝкан, -а, м. *надимак несташном и неодговорном младићу.* – Вѝдēре ỳнок Шмѝјāјлова брлѝкана. Ỳнō ти је једи́њак, али се нѐ̂ће ỳгријати на кàку пòслу. Вѐ̀ћѝ се брлѝкан нѝје рòдијō у òвѝје крајòвије. От.

бр̀љуга, -ē, ж. *каљуга, блатњав терен.* – Чи̂м ма́лкицē кѝшē пà̀нē пò-нашије сѐлије, од пỳстē бр̀љугē и келѐкеша нѐ-море се нàормāлно о́дати.

бр̀те-бòгме, фраза. *устаљена фраза настала од ријечи брате бога ми са потврдним значењем.* – Е, тàкō ти је бр̀те-бòгме, па тѝ глѐдāј кà̀ко-ш про́ћи гòре на су́ду. Нѝје ша́ла сòвати вла̂ст а не одра́пити у прдекàни па да̂н да̂н.

брỳкати, -āм, несвр. *писати на механичкој писаћој машини.* – Èднōчке ћē ти осу́дити нà̀шок Пéру што нѝје пѐлцовō псà ка-су-тѝрāзи слà̀зили у

сѐло. Ỳзē ѐдан усука́ја нѐкакӯ маши́ну и нà-њōј прѝвēзāна гвòзденā слòва па брỳкāј, брỳкāј док му нѐнапӣсā на́редбу за глòбу.

Бру́снице, -нӣцā, ж. *стари римски каменоломи крај Гламоча у којима су Римљани вадили масиван квалитетан камен за споменике и разне грађевине.* – Нѐкакӣ стâрӣ љỳди искòпајӯ у Бру́сница вѐличачкӣ кàмēн. Нѝје се мỳгō ву́ћи по зѐмљи. Ỳндāк га кòтрљāли на смр̀човије бàлваније мјѐсēц да́нā дò-грēбља да пòдигнӯ спòмēн.

бр̀чӣште, -а, с. *простор испод носа гдје расту бркови.* – Лàко е ѝмати бр̀ке кат је дòбро бр̀чӣште. Àли, кат се нỳс òтēгнē дò-губицē, ỳндāк нêмā ни бр̀кā ни бр̀чӣшта. СС.

бỳбатак, -тка, м. *ударац шаком у меко тијело.* – Мỳј бôго, кòликō ли је Ци́го Дре́новић дòбијō бỳбатāкā пò-ребрије у штòкакије кâвга. Тô нѐ-би пòднијело ни дѐвет мàгарāцā.

бубàтање, -а, с. *ударање шакама што већом снагом.* – Ев, кòликō јâ тỳвӣм а да́вно сàм се рòдијō, нѐ-виђе гла́ва бубàтāња кō ỳ-Рōрије на збòру на Ѝлӣндāн. Јôј ка се пòчнӯ бу́бати Пољи́чāни и Црновр̀шчāни, нѐ-мош ȍ-стрā глѐти.

Бу́бре, -ē, м. *надимак мушкарцу дебљих образа чија је глава у облику бубрега.* – Кат вѝдӣм ỳногā Бу́бру кàкӣ е, смјѐста пòмислӣм да е слӣјепљен од бỳбрега.

бỳкалӣште, -а, с. *мјесто у природи гдје говеда бучу и волови се боду.* – Ѝмā ти кòд-нāс бỳкалӣштā на свàкōј лàзини, на свàкōм бр̀ду и ђѐ јòш нêмā. Сàмо е ѐдно прâвō бỳкалӣште на бр̀ду Окре́тāвцу ђе-ѝмā и лѐжало.

бỳкван, -а, м. *тврдоглав човјек којем је веома тешко нешто објаснити и доказати.* – Ма́ни се брѐспослицē, бỳкване ѐдан. Ра́ди штȍ пàметно и кòрисно, бỳкво из Ро́кина дȍла.

бу́кнути, бȗкнēм, свр. *нагло се појавити, распламсати и развити.* – Вѝдӣте ли вȋ љỳди мỳи штȍ е ỳнāј кла́пац Ћа́нӣн бу́кнō и кобàрисō. Бȍже ме прòсти, гѝљтā кō-из-вòдē.

Бỳковача, -ē, ж. *шумовито брдо између гламочке и рибничке територије богато буквом.* – Ỳ-Буковачи, брâле, нêш òстати же́дан. Тỳ пи́штӣ вòда на свѐ стрâне. Бỳковача ти је би́ла спâс зà-нāс лȍквāре кад зàсȳшӣ иза Ѝлӣна.

бỳлӣн, були́на, м. *дрвена лопатица у игри бочања.* – Ỳ-Алāпићу и Бра́њēшције нија́есу знàли за бȍћāње док ӣм Кӣцош нѐ-дунесе нѐколикā були́на òздō ѝс-Цр̄нок Лу́га.

бумбàрати, -āм, несвр. *у полусну или пијанству кретати се несигурним кораком и често посртати и падати.* – Дија́те се прет спа́вāње успрòпадā и бумбàрā тр̀љајȳћи òчи и плàчē док га мàтēр не прѝдигнē и ỳљỳљā. Рд.

бу̏ндало, -а, м. *надимак, онај који гласно и неразговијетно говори у буновном стању.* – Прѝча̄ се да е би̏јо̄ не̏какӣ бу̏ндало о̀здо̄ из Љева̀њско̄к по̀ља па кра̂гу да́во̄ Ту̂рке ђе-се-го̀ћӣце тука́во̄ ш њи̏ма.

Бу̏ндуша, -е̄, ж. *обронак Старетине планине изнад села Алапића. Због велике хладноће на њој се носе бунде и кожуни.* – При́чали ста̂рӣ љу̂ди да е Сто̀ен Ја́нковић заоби̏лазијо̄ Бу̏ндушу кад би сла̀зијо̄ у Бра́ње̄шце да се кр̀вӣ с гла̀мочкӣје Ту̂рције. Àсли на Бу̏ндуши бу̏не̄ мра̀за па о̀стае тра̂к од о̀панāкā.

В

ва̀зда, прил. *увијек, стално, свакодневно.* – Ва̀зда ћеш од вука̀ре̄ чу̏ти ка̀кӯ неваљо́штину. Вука̀ра е пока́рет и ва̀зда ће то̂ би̏ти јер вука̀ру нӣ̏-бо̄к нӣ̏је упѐријо̄ ка̀ко ва̀љā.

ва̀ко̄-ш, прил. *овако ћеш, овако треба.* – Кат до̂ђе̄ш го̀ре у̀-сӯт, ва̀ко̄-ш се вла́дати. Рѐци љу́дије бро̀итро и у̀ни-ће̄ те у̀ндāк пи́тати ра̂шта си до̀шо̄.

ва̀ктӣле, прил. *давно, у старо вријеме, некада.* – Ва̀ктӣле су се на Ша̀тор пла̀нини ко̀д-језера са̀стајали ста̂рӣ ајду́ци кад би се на̀-Ђӯрђевда̄н вра̀ћали от сво̀ије ја̀тāкā.

ва́ла, парт, израз. *израз захвалности.* – Мѐне при́ја на па̀прике зва́ла, ва́ла прӣјо ја̂ сам па̀причијо̄.

ва̀лӣд, вали́да, м. *инвалид.* – Ше́во е Ђу̏рагӣн би̏јо̄ те̂шкӣ ва̀лӣд у о̀бе ну̏ге. Нӣ̏је ку̀кавац му̏го̄ на̀ормāлно о́дати. Ва̀зда за̀пињо̄ ну̏го̄м за̀-земљу.

ва̀лӣнка, -е̄, ж. *фалинка, мана, недостатак.* – На̀ш И̏лија ѝмā вѐликӯ ва̀лӣнку у ну̀га. Нѐ-море ӣ нӣ̏кāко ѝсправити. Кат бо̂к не̏што ѝскрӣвӣ, нӣ̏ко нѐ-поправӣ.

ва́лити, ва̂лӣм, несвр. *хвалити.* – Нѐмо̄јте га ви̏шē ва́лити јер ћете га го̀рē поква́рити. Та̀ко̄ е кат се не̏ко прѐвишē ва̂лӣ.

ва̀лити, -ӣм, несвр. *фалити, мањкати, недостајати.* – Ста̀нте, љу̂ди, шта̀ сте на̀вр̄ли? Ви̏дӣте ли да не̏што ва̀лӣ плу̏гу. Шта̀ ва̀лӣ ка-смо свѐ спре́мили што у̀с-плук трѐба̄, вѐлӣ Стѐвиша. Ва̀лӣ кр̀чало, ви̏дӣте ли, ѝмāте ли о̀чи.

ва̂мо-ш, прил. *овамо ћеш, овуда ћеш.* – Ка-ћу ја̂, брӣцо, на̀-рē̄т за ши́шāње? Ва̂мо-ш тӣ до́ћи за ѐдан вр̀та̄љ са̂та, док о̀шӣшāм Кава̀ру. Ви̏дӣш ко̀личачкā му е гла́ва.

ва́ра, -е̄, *хиī. од вареника, некувано млијеко.* – Бо̀га ми ће би̏ти ва́рē ка-се-зѐкуља о̀телӣ. То̂ би ти му̀гло би̏ти за три́-днӣ по̀-мо̄м рачу́ну.

ва̀рнути, -е̄м, свр. *преварити, случајно се помјерити, искочити из ле-*

жишта. – Пòчӯј дòбро, Лàкета. Стàни обѝмā нӯга нà-тӯ дàску јер би мӯгла вàрнути па-ш се скондрљати у тô кàмēње.

Васӯран, -а, м. *пеј. Од Васо.* – Нè-знāш тѝ, Микàило, штò е зàлац чòек. Да тѝ вѝдѝш Васӯрана Чегáра, ӯндāк би тѝ знàō кàко ѝзглēдā зàлац чòек. У жестѝни му Дӯцко нѝје ни до кòљена.

Вéво, -ē, м. *хип. од Веселко.* – Вéво Жѝжић је знàō нàправити од јàворовинē шта гòћпце зàмислѝ. Бѝјō рӯкат виш-бјѐжи.

велàрић, -а, м. *мала* лампа *на петролеј.* – Ужѐждē,жѐно, велàрић, нѐвидѝ се óдати по мрáку.

верѐбица, -ē, ж. *јаребица, птица камењарка из породице кока.* – Љѐшвēга мêса нêмā кô од верѐбицē от свѝјӯ мéсā штò-ѝ ѝмā вóђекāре кòднāс Врòвāцā. От.

вѐрмати, -āм, несвр. *уважавати, цијенити, поштовати.* – Јàдали се ӯчитељи на нѐкакōга несрећáју из Мáлѝћā да нѐ-слушā и не пòчитује нѝкога. Ӯндāк им рѐче Дӯцко; мáнте се вѝ њѐга. Ӯн не вѐрмā нѝ-ћаћē нѝ-матерē, кàмоли вâс.

вѐцнути се, -нēм се, свр. *дати се у неки ванредни посао.* Кà-се рóрскѝ дáса вѐцнē на прéло у Прѐкрају, сàмо ćӯтра чӯеш, те пòбијō се вóђекā, те пòбијō се нӯђекā.

вѝгњѝште, -а, с. *мјесто гдје су били вигњеви, тј. ковачнице.* – Нâјвишē е вѝгњѝштā бѝло ӯ-Пријāније. Тӯ су вѝгњѝшта бòга-тѝ пѝтāј òткат. Бѝло òднеклēн гвòжђа па се кòвāло штокојѐшта. Пр.

Видѐсило, -а, м. *пеј. од Вид.* – С нàшије се Видѐсилом нѝје свàк смѝјō вàтати ӯ-кости. Видѐсило би га трѐнō ò-земљу док би рѐкō капӯтина.

вѝкати, -āм, несвр. *нагло се разгоријевати уз велики пламен.* – Љӯди, àсли е у Ћӯлумије плàнула нѐчијā пòета. Ѐно вѝкā плàмēн до небéсā.

вѝкнути, вѝкнēм, свр. *једном се огласити приликом дозивања или скретања пажње.* – Кà Трбēла вѝкнӯ на Чáњгу у бѝртији, свѝ се прѐпадошē кō-да-се-срӯшѝ тàван.

вилáшити, вѝлāшѝм, несвр. *усукивати младом овну рогове у облику спирале.* – Нѝко нѝје знàō вилáшити шиљѐга бòљē от Кòпањчāнā. Кат Јóво Бóжичѝн увѝлāшѝ шиљѐга, сàмо стàти па глѐдати.

вѝћеш, футур, *видјећеш.* – Вѝћеш тѝ дѐране свôга бòга ка-ти се ћàћа врâти ѝз-млина. Кáзаћу му да си сòвō бòга и да нијéси слӯшō мàтēр.

Вѝцāљ, -а, м. *пеј. од Вицо.* – Вѐлē да е бѝјō нѐкѝ Вѝцāљ гòре ӯ-Прибељи. Мӯгō пòдићи двâ óвна трећáка одјѐднōч ӯ-двије рӯке.

Вѝцило, -а, м. *пеј. од Вицо.* – Вѝцило Рòквић је бѝјō мáир кòсац. Кàд би ти ӯн òштријō кòсу, зàгроктѝ ѝ-свē снáгē. Ӯндāк би Кӯкобāти рѐкли; ћӯдē Вѝцила што гигѝјā.

Вѝцука, -ē, м. *пеј. од Вицо.* – Нàш ти је Вѝцука прѐваријō и Врáњу и њѐгову вôјску. Ѝјō врѐшке купијéре па повàздāн врȳ̂ħ кō-ỳгарак. Нѝје мȳгло друговàчнијē вѐно га врáтити кȳħи скрôс са Тирóла.

вѝшкāл, вишкáла, м. *народни мудров, вјешт трговац који ни у каквој размјени робе није на губитку.* – Кòд-нāс Горњáкā е бѝвало млòго вишкáлā. Ỳни нијéсу ỳније из Лијéвна мȳгли пòлити вòдē нà-рȳке. Лѝвањскӣ вѝшкāл је пресвȳчен ȳ-девет кôжā.

Вјѐтренӣ дô, -нōг дȍла, м. *дуга уска дубудолина кроз коју дувају јаки вјетрови.* – Ѝмā нѐколикō вјѐтреније дȍлōвā ỳ-нашом крàју, али штȍ ти је ỳнāј прѝбељскӣ Вјѐтренӣ дô, е тȳ се знàјȳ нȳсити рукàвице усрет љѐта.

вóђе-ш, прил. *овдје ћеш.* – Нêш тӣ мѐни јáсати по сѐлу, вртоглáја ѐдан. Вóђе ш тӣ мѐни полáгати рачȳне и говòрити ђѐ си бѝјō.

вóђекā-ш, прил. *овдје ћеш.* – Вѝдӣш ли, Ћòтане, òвāј клѐнић пред ајáтом. Вóђекā-ш свàкōга дâна довлáчити сврàзе ѝ-шумē. Јѐш чȳō.

вољѐлијā, прил. *радије, више волим.* – Вољѐлијā би цр̄нō тр̄ње вријéћи нѐго òтӣħи за ỳногā крѝву Пàтушића. Тàмāн òстала кòд-матерē цијéла вѝјека. Ст.

врàер, -а, м. *слободан мушкарац обично привлачна изгледа, фрајер.* – Вѐлӣ Лàла, кà-сам јâ òтишō у Àвустрију, ȍдмā сàм пòстō врàер. Нијéсам се шѝшō и пȍчō пȳшити цигáре. Тàкō врàери жѝвē.

враѐрица, -ē, ж. *фрајерова симпатија, љубавница или супруга.* – Нêмā ти бȍлан свàко враѐрицē кō-нàш Лàзата. Ỳна ти је òстригла пѐрчӣн. Свéзала пѐлеш нѐкакōм тѐркијōм. Прâвā враѐрица па ѐт.

врâзи, врàгōвā, м. *прохтјеви људски којима се разум не може супротставити.* – Кат нѐкакӣ врâзи спòпанȳ јàдкōк исáна, ȳн нѐ-знā ни штà ȍħе ни штà нêħе. Гв.

врàј, пр. *слободан, нема више, крај, фрај.* – Ỳитро Глѝшина бѝртија нѐрāдӣ. Ỳна е врàј. Мȳрā Глѝшо у Прѐодац ỳ-млин и зàтō врàј.

врâјла, -ē, ж. *жена чије понашање одудара од традиционалног патријархалног морала.* – Мàло кòјā врâјла кòд-нāс нѝје рòдила кȍпӣле. Кà-се прѝчā о поштéњу, ỳне су тѝ нâјглàснијē. Пјѐвало-сē кòд-нāс:

Јâ поштѐна гàрāнтујем зá-се
Кòјā нѝје нѐк глѐдā прѐдā-се (н. п.)

Врàкела, -ē, м. *презиме у гламочком селу Алапићу.* – Нѝко пȍсигȳрно нѐ-знā па ни ỳни сáми ȍклēн су Врàкеле шљѐгли вóђекā ỳ-Алāпић. Нѐко вѐлӣ из Èрцеговинē, нѐко из Дàлмāнцијē. Ѝмā-ӣ àсли мàло дȍље окò-Цр̄нōк Лȳга крàј-Грāва.

Врѐњāк, -а, м. *брдо у гламочком крају именовано по вранама.* – Òткā се знâ зà-нāс, свàкē свàкāтē гòдинē нà-Мāлӯ Госпòину е збòр нà-Врањāку. Тӯ ти се бѐрӯ љѐшнӣци и àшикује пò-цијелӣ дâн.

Врањáчак, -чка, м. *дем. од врањак.* – У ỳнōј пѐћини на Врањáчку ѝмā слӣјепије мѝшōвā. Тô ти је вѐликā зàновијест кàко ỳни издỳрајӯ лѐдове преозѝмē на Врањáчку.

Врѐњеш, Врањѐша, м. *презиме у гламочком селу Камен.* – Свѝ су Врањѐши вàљати и поштѐни љỳди. Сàмо е ѐдан Лỳка Врѐњеш. Тàкā се људѐскара нѐће рòдити за ѐмӣн гòдӣнā.

врàчара, -ē, ж. *жена која се бави врачањем, гатањем и магијом.* – Ê, мỳј брâле мѝлӣ и прѐслаткӣ! Прóђи се жѐнē врàчарē и нѐ-дāј-јōј да ти прѝлазӣ кỳћи. Врàчара ће ти гòлемō злò нàнијети злѝје òчије и блâгу и дјѐци.

врáчати, врâчāм, несвр. *бавити се празновјерјем и лажним прорицањем судбине.* – Кат нàйђē Цѝгāнка кро-сѐло, ỳна ти обрлāтӣ исáна па врâчā и валàтā док не ѝзмāмӣ што бӣ бӣ.

врга, -ē, ж. *мањи дрвени суд са дршком у облику паљка за захватање вруће течне хране из лонца или казана.* – Нàш је Лазỳрда мỳгō пòести пò-трӣ врге грâ и пòпити јòш двѝје врге лѐденē вòдē. Ст.

врéћа, -ē, ж. *жена ниска и дебела у облику вреће.* – Нѐ-бијāде кабàстијē врéћē од ỳнē Цвàрића снàē. Ỳна ти је мỳгла сáма натòварити на пàрипче седамдѐсēт óкā кỳрӯзā и за òбданицē сàмљети у Прѐоцу код Дмѝтра Шпѝриновића.

врѝско, -ē, м. *мушкарац који вришти кад говори.* – Забадијàва ти је нàшок врѝску ćѐтовати. Ỳн вàзда врѝштӣ кат гòворӣ па тӣ вѐдри.

врлéтати, врлēтāм, несвр. *понашати се неозбиљно у озбиљним пословима.* – Нѐмōј бòлан Кàпоња врлéтати и призѝвати врâга. Смѝри се ѐднōч и пòчни рáдити пàметно кàко бôк запòвиједā. ББ.

врлỳдати, -āм, несвр. *правити кривине избјегавајући обавезе и постављене замке.* – Нѐће Сáво да слỳшā ћàћу вѐно лàжē и врлỳдā. Кàд гòћӣце ѝмā рáдити кòт-кућē, ỳн òде у бѝртију; вѐлӣ ѝмā нѐкӯ ćѐдницу.

врсница, -ē, ж. *жена која је рођена исте године кад и нека друга.* – Мâлка Јòрганова и Стóја Димѝдӣна су бѝле врснице. Јòш-ӣм је бѝла врсница Кóва Пѐпӣна, сàмо е ỳна рàно òтишла ỳ-Бāњӯ Лỳку.

врѝо, -ē, м. *надимак несташном мушкарцу.* – Нѝје кòд-нāс бѝјō ѐдан врѝо већ éјбет у свàкōм сѐлу. Сàмо е ỳнāј врѝо из Пòповӣћā бѝјō да га нѐмā на чѐтри стрâне свѝјета.

врỳтак, врỳтка, м. *мали извор воде или мравињак у пољу.* – Ỳнāј врỳтак на Ревенѝку нѝкет не пресỳшује. Вàзда врѝје и избàцује шклòбучова вòдē.

Вр̏шчић, -а, м. *мање брдо у шуми са заобљеним голим врхом.* – У̀-нашом Вр̏шчићу вѝше Па́лежа ѝмā смр̂чē пра̀внē кô о̀лōвка. Тȳ е шѐснēстē ȳ-пō Вр̏шчића ȳмрō Ла̀кета Па̀његӣн на па́њу о тр̀бува.

Вȳјновача, -ē, ж. *врело у Рудићима недалеко од Гламоча.* – Ни на̂јста̀рӣ сѐљāни нѐ-тувē да е Вȳјновача ѝкет пресу́шила. Нѐкӣ да́вно на̀-Вȳјновачи на̀правили бȳнāр са вијéнцом. Тȳ е на̂јбољā во̀да ȳ-Рудићије.

вукаро́штина, -ē, ж. *лоше друшшво, олош, фукара.* – Кат на̀ӣħȳ гла̂днē го̀дине, ȳндāк ти изга̀мижē сва̀кā вукаро́штина и лопо̀влук. Тô ти би̂вā ко̀днāс ка-су ка̀кē сȳше па ѝздā љѐтина. ЦВ.

Вȳлес, -а, м. *ӣрезиме у Гламочу.* – Нѐ-знā се ни ка̀-су до̀шли, ни о̀клēн су дошли, ни јѐсу ли до̀лазили Вȳлеси. Би́ли су поштѐни и по̀читовāни љȳди и иму́ħством зго̀дни и на̀перити.

Вȳлета, -ē, м. *ӣрезиме у Гламочу ӣрофилакшичне ӣриироде мошивисано именицом Вуле, односно Вук.* – Вȳлете су из До́ца. Ѝмā-ӣ и у Лије́вну. Тô су ти мозга̀ли љȳди и до̀бри шко́лци. Од Вȳлētā си ва̀вијек мȳгō по̀нешто наȳчити.

вȳњара, -ē, ж. *вуцница, ӣроӣалица, дангуба, ӣробисвијешш.* – Ја̂ ала̀ишēм да ѝсāн мо̀ре бѝти лито̀рāн. Мо̀ре не ра́дити, мо̀ре зја̀кати и што̀шта јо̀ш. А̀ли да мо̀ре бѝти стра̀жњā вȳњара и тро̀шти тȳħē а не́мати сво̀е, ѐ тô нѐ-морем ала̀исати. Ск.

Вȳцеља, -ē, м. *ӣрезиме у гламочком и дрварском крају.* – Ѐднē ħê ти зи́мē ѐдан Вȳцеља ис Пољи́ца на̀ӣħи кро̀з-нашо сѐло и сврáтити код Јо̀јē По̀љиħа на кȳнак. Пу́нула е мѐħава и тô ти се о̀тēгло про̀шħеш прѐо трѝ ѐвте. Та̀кō бѝјō с По́љиħа сѝновије и сла́гали се кô бра̀ħа.

Вȳчен, -а, м. *ӣрезиме у гламочком крају.* – Ни-ѐдан ти Вȳчен ко̀д-нāс нѐħе раста́бирити о̀клēн-ӣм је тô брѐзиме. Јѐсу ли мло̀го тѐглили и вȳкли, тô не прѝзнајȳ. Јѐсу ли ѝмали ка̀кē вѐзē с вȳције, ѝ-тō не прѝзнајȳ. Ко̀ӣ е трѐħӣ ħа̀вō, а̀ј-знāј.

вȳчијāк, -а, м.**1**. *ӣас укршшен између домаħе керуше и вука.* – Ма нѐби ти се вȳчијāк поко̀ријō пра̂вōм вȳку, прѝје би ȳ-ватру ско̀чијō. **2**. *крај или брдо гдје се чесшо виħа вук.* На Вȳчијāку ѝзмеђу Гла́моча и Лије́вна зна̂ ȳпадати сни̂јек о̀дмā иза Мѝјоља.

Г

Гавра̀нуше, -нȳшā, ж. *ливаде у сшекеровачком ӣољу.* – Гавра̀нуше су ти преò-љета пȳне вра̂нā и га̀врāнā. Ѐдни на̀-другē нѐ-смијȳ. На̀котӣ се ми̂шā и зѐцōвā па ѝмајȳ кра́нē.

га́ра, -ē, ж. *овца црне главе.* – Свàкā га́ра да́ē вȉшē варѐникē ò-другије ова́цā. Рâшта е тô, ђàвō знâ.

гарàвуша, -ē, ж. *жена црне косе и тамније пути.*

Гарàвушо, ђѐ си би́ла прȉје
Дȍк се ло́ла ожѐнијō нȉје (н. п.)

Гâрга, -ē, м. *мушкарац црне косе и тамније пути.* – Ȉмā ѐдан Гâрга во́ђекā кȍд-нāс па му окò-кућē ѝмā ȕнē стàрпнскē андрмо́љē. Нѐ-би десѐтеро пàрипчāди пȍнијело. Тȕ су ти сàчови, водије́ри, сама́ри и свѐ што-тежа́ку трѐбā.

Га́ре, -ē, м. *мушкарац црне косе и веселе природе.* – Нàш Га́ре Кȕробаса нѐће да се жѐнī. Вѐлī да му жѐна нѐ-требā кат ѝмā тȕђије же́нā.

гàрица, -ē, ж. *дјевојчица црне косе и обрва.* – Ȕнā гàрица Јо́кина ȍкрēтна кō-зрȍно. Бȍга ми ће бȉти ȕнā прâвā досàдашњā пѐњга кà-се зàцурī. По.

гарòвина, -ē, ж. *крупни стари мрки пас.* – Ȉмали Шулѐндићи ѐдну гарòвину кô јȕнац. Нȉје ѝсāн смȉјō про́ћи крȍ-село òд-њега.

гàтара, -ē, ж. *жена која се бави гарањем и магијом.* – Ѐдна Бо́ја ȉс-Пеȕљā дȍље кȍд-Грāва би́ла нâјстàријā гàтара ȍд-Грāва до Гла́моча. Знàла свàква ђâвла; те салије́вати стрàву, те гу́нати пȍганицу, те прàвити жѐлдац и јȍш штокојѐшта.

га́тати, гâтāм, несвр. *бавити се гатање и врачбином.* – Цȉгāнке се вâлē да знàјȕ га́тати, али тô нѐ-пије вȍдē. Ȕне лàжȕ и мâмē од на́рода штȍ би́ло.

гâтка, -ē, ж. *врачбина, обмана.* – Мȉслила е нàша Салàпура жи́вити од гâткē и брѐспослицē. Ѐно е упрације́пила се кô сȕв прȍштац. Ȕнō цàветīнā нà-њōј нȉштан талàјā ȍко ȕнō гња́тōвā.

гвѐљāв, гвѐљава, гвѐљаво. *усукано и квргаво дрво које служи само за огрев.* – Мȕј бȍже, гвѐљавīје дрвā òвē гȍдинē. Јâ-ī гвељàвīје нijéсам дȍсат ви́ђō.

Гве́ро, -ē, м. *презиме у гламочком крају.* – Рȍднō мјѐсто Гве́рā су Глàвице. Ȉмā-ī и у О́зићије. Вѐлē да су Гве́ре ȉзгрљāле да́вно òздō от Ки́ња из Дàлмāнцијē.

гѐрдоња, -ē, м. *во испод чијега је врата наборана месната љеса у облику гердана.* – Ȉмā кȍд-нāс Лȍквāрā вȍлōвā гѐрдōњā вȉшē нѐго ȕ-Гēрзову. Али прâвī гѐрдоња се мȍре трѐвити сàмо окò-Мркоњића.

Ги́го, -ē, м. *надимак мушкарцу који вјешто избјегава компликовану ситуацију, лако гигне устрану.* – Кȍ нѐ-знā нàшога Ги́гу, скȕпо би га пла́тијō. Тâј ти се нѐће врȕћ нàпити лѐденē вȍдē. Нѐће се Ги́го шâлē прȉватити шкàкљива пȍсла. Ва.

гла̀ватā госпо̀да, -ē, *друштвени сталеж од тобожњег угледа који држи власт.* – Јȕчē Тривȕцан бȃнȳ го̀ре у су́дницу да се испо̀видī су́ције за гри́је,кат пȕн сȕт гла̀ватē госпо̀дē. За̀ćели па срȑчȳ ка̀ву и чȉбучē дȕвāн.

главѐшина, -ē, ж. *угледан човјек у друштву и власти.* – Нȇмā вȉшē стȃрīје главѐшīнā ко̀ī су дије́лили прȃвду како ва̀љā. Ово̀ су ти да̀нас гла́вање ко̀ī ниј́есу ни на́лик главѐшини. Гл.

главȉњати, -āм, *ходати без циља и обавеза.* – Ȉмā прѐсве нȁшīје клȃпāцā па пова̏здāн главȉњајȳ и о̀тēжȳ ја̀ие, про̀шћеш, по бȉртија. Не́ћē се прȉватити ка̀ква по̀сла а пова̏здāн трошȕкајȳ ћȁћевину. Ал.

Гла̀вице, Гла̏вīцā, ж. *село код Гламоча у правцу Дрвара.* – Испо̀д-Главīцā тѐчē Рȉбњāк, во̀да ђе су Гла̀вичāнке кȉселиле кȕнопље и кѐтан.

гла́вања, -ē, м. *мушкарац крупне главе, често тврдоглав.* – Нѐ-море се ро̀дити вѐћī гла́вања кō-го̀ре ȕ-Прибељи. Рȃшта е тȏ та̀кō, ђȁвō би га знȁō. Са̏мо гла́вања ко Прȉбељац нѐ-море бȉти.

главо̀ча, -ē, ж. *глава ексера.* – Кат стȃрē бро̀кве на̀горē, ла̀ко-īм је ȕнȳ главо̀чу о̀ткинути клије́штије. Ȕндāк тȃ бро̀ква брез главо̀чē нȉје нȉ-за-шта. Сло̀бодно е врнда́љи у бȕњīште.

гла̀вȳрда, -ē, ж. *пеј. од глава.* – Вѐћē гла̀вȳрдē јȃ нѐ-виђо у о̀вō свȏга вȉјека кȏ у ȕногā Ко̀јчина ис По̀повīћā.

гла́ша, -ē, ж. *погрдан назив за главу.* – Вȉдēре му ȕнē гла́шē ко̀личачкā е. Е, јȃ вѐћē гла́шē нѐ-виђо а мȁњē пȁмēти кȏ ȕ-тебе, врдала̀мо ѐдна.

гла̀шица, -ē, ж. *дем. од глава.* – Ро̀дила Ђу́ка цȕрицу. Ȕнō-јōј гла̀шицē, бо̀же ме про̀сти, ко̀лик о̀већī кȕпијер.

глȇти, глѐдāм, несвр. *гледати, посматрати.* – Ȁма, ђѐ си изгȕбила шȉљēж? Ȕ-шта си глȇлā пȇте ти се нȁобрāтно о̀кретале? От.

гло̀ба, -ē, ж. *присилна наплата, порез, намет.* – Да про̀дāмо и змȉју у гло̀гову тр̏ну нѐ-моремо цева́пити пȕстȳ гло̀бу.

гло̀бити, -īм, несвр. *присилно наплаћивати пореске обавезе.* – Ѐно рȕ-бāчā, гло̀бē свѐ о̀дрēда по сѐлије. Ко̀ нȉје пла́тијō по̀рес на̀-вакат, бѐли ће награ̀исати.

гло̀гић, а, м. *младо глогово дрво.* – Ва̀рклī е ѐдан грабљѐнī зȕбац од гло̀гића нѐго дѐсет от клѐновинē. Гло̀гић је твр̏т кō-кȏст.

глува́рити, глȕвāрīм, несвр. *ходати без циља, лутати, зјакати.* – Нȁш Савѐтина пова̏здāн глȕвāрī око зе́мē, нѐ̏ће ли му ко̀ зо́внути ћо̀кāн ра̀кијē.

глȕвāћ, глува́ћа, м. *наглув мушкарац, тврд на ушима.* – Ȕ-нашије крајо̀вије су глува́ће сла́ли за го̀ведије и кȕњије. Ȕни ниј́есу би́ли нȉ-за што дрȕгō.

глу́во, -ē, м. *мушкарац у доброј мјери оштећеног слуха.* – Нѝје би́ло вѐћēк глу́вē кòегā јâ тѝвѝм од Вѝдојē Стâнковића. Кѝкавац је цијéла свôк вѝјека бѝјō чòбан.

глѝвоја, -ē, м. *наглув човјек који има озбиљне пошешкоће у комуникацији са људима.* – Прóћте се, дјѐцо, Вѝдојē глѝвојē. Ѝн вас нѝшта нѐ-чује штò вѝ̂ њѐга пѝтāте. Мáнте га се, àјте се ѝграјте. Ст.

глѝвоња, -ē, м. *в. глувоја.* – Глѝвоња и глѝвоја су два̂ бра̀та рòђенā. Кат се òкрēнӯ òт-чоека, свéдно, звàō њѝ а звàō пâњ.

Гòја, -ē, м. *хип. од Гојко.* – Гòја Вѝчен је вàзда ѝмō крѝпнѝје пâрā у ѝном цѐпићу от кòшуљē. Ѝн-ти-сē нàмицō да му се вѝдē крѝпнē пàре да нáрот пòмислѝ кàко е ѝн вѐликā главѐшина.

гòлāћ, голáћа, м. *сиромашан човјек.* – Нêмā сѐла да ѝ-њем нêмā голáћā кō-трѝњѝнā у трновије дòлина.

гòлēт, -и, ж. *планински терен без дрвећа изложен вјетру.* – Ка-се-пôђē ò-Дубрāвā гòре према Прѝбељи, свѐ е пѝстā гòлēт. Трѐвѝ се пòкоѝ глòгић и шѝпињāк и нѝшта вѝшē.

Гòлија, -ē, ж. *планина изнад Гламоча, чији су врхови голи без шуме.* – Тѝрци су Стâрōг Вујàдина укéбали ѝ-Старетни плàнини па га са сѝновје гѝнили бòса ѝспот Гòлијē скрôс до прòклēтōк Лијéвна.

гòлијен, -и, ж. *пространи терен без шуме и ниског растиња.* – Ѝ-нашом крàју нêмā вѐћē гòлијени от Ѐбинē испот Вѝторогē. Àли, пôбро, тѝ̂ ти је рàј зà-блāго. Ѝмā трáвē за свѐ глàмочкē ôвце. ПВ.

Голи́њево, -а, с. *српско село јужно од Ливна, које су усташе попалиле послије ликвидације становништва 1941. године.* – Кат се прòлазѝ испот-Лијéвна, вѝдē се сàмо зѝдови бѝвшије кѝ̂ћā. Тѝ̂ стâлно крѝ̂жē нѐкаке црнē тѝце што крије́штē. Тѝ̂ е би́ло сѐло Голи́њево.

голòбрад, -а, -о. *који још није почео да се брије.* – Òвē нàше голòбрадē клáпце нѐ-мош вòдити ѝ-Бāчкѝ у кѝрузе. Нàправили би жѝ́љове на рѝка òдмā првōг дâна.

гологѝзија, -ē, ж. *сиротиња која нема одјеће да покрије голотињу.* – Кад ѝздā гòдина и òтāњѝ љѐтина, ѐто ти сѝлнē сирòтињē и гологѝзијē. Гл.

голòтиња, -ē, ж. *сиромашан народ са слабом одјећом.* – Кàмēња и голòтињē нѐ-море нѐстати. Вàзда е би́ло голòтињē и сирòтињē и бѝ̂ће е дòклēн је свѝјета и вѝјека.

гòлотрб, -а, м. *мушкарац голог трбуха, симбол сиротиње.* – Мѝ̂ј Нѝне, мѝ̂ј гòлотрбе. Òћеш ли дòчекати у нáјму да ти дàјѝ што бѝ̂ћē да бàрем тô гòла трбува сàкријеш. Пр.

гȍмбати се, -ам се, несвр. *гурати се отимајући се за нешто.* – Нàшли Ђу́ле и Си́мо чѐлу го̀ре ỳ-шуми. Ѐно-ӣ го̀мбајӯ се ко̀ме ће чѐла. Вѐлӣ Ђу́ле, ја̂ са̀м пр̀вӣ вӣдијӧ, а Си́мо нѐ-да̄ чу̀ти, нӣје вѐно ја̂. Ст.

гȍнӣшта, го̀нӣшта̄, с. *терен гдје се изгони неки отпад.* – Ӯсташе су чѐтераст дрȕгē из Гла́моча ѐ̀ерали Србове на го̀нӣшта и по̀били-ӣ свȉјӯ. По̀шље-су-ӣ за̀трпа̄ли крѐчом и ка̀мѣњом.

гȍтов, -а, -о. *спреман, припремљен, завршен.* – Ô Мика̀ило, шта ра̂дӣш вӣшē ỳ-том кȉљеру. Јѐси ли го̀тов? Àјмо у пѐчȕрке до̀ље ȕ-поље.

гȍтовина, -ē, ж. *имовина у новцу.* – Ȉма̄ Тана̀сија го̀товинē, мȕгō би ку́пити трѐ̀е нȕве бренѐвреке од чȉстōга су́кна и нȕв ц̑ама̀дан до̀ље у ка̀урије.

Гра̀бовача, -ē, ж. *пространa пећина више Рора око које расте грабово растиње.* – И Ро́рча̄ни и Стѐкеровча̄ни су сла̀зили у Гра̀бовачу по̀-снијек. То̀пили га нат ка̀меницōм да се на̀пијӯ во̀дē кад ỳжежē жȉждитељ Ȉлија. Ро.

Гра́вља̄ни, -а̄, м. *људи од града Грахова.* – Ô, да тӣ зна̂ш, мȕ̑ј То̀сија, ка̀ко су Гра́вља̄ни људѐскаре и поштења̀чине. Мȕгӯ бȉти на̀кӣ али, бо̀љӣ нѐ-мугӯ.

Гра̂во, -а, м. *Грахово, град испод Шатор планине.* – Гра̂во нȉје долѐко овда́лēн. Мȕ̀ре се стȉћи ȕ-Гра̄во до по́днē преò-Рōра̄ и Прѐоца, свѐ пона́јло нȕгу за нȕгōм.

гра̀дина, -ē, ж. *остаци илирских утврђења на врховима брда.* – Ха̂јвећа̄ гра̀дина е ỳна̄ вȉше Ма́слинē Стра́нē. Ота́лēн се вȉдӣ свѐ шӣром о̀д-Ӯнца до До́ца.

Гра̀дӣште, -а, м. *брдо изнад Стекероваца на којем се налази већа илирска градина.* – При́чō Си́мо Бо̀шња̄к да у Гра̀дӣшту ȉма̄ пр̀жинē га́ни. Àсли нȉје на̂јбољē здрѐла. Àли за̀тō ȉма̄ гра̀динскӣ бȕна̄р ва̀зда пȕн жӣвē во̀дē.

гра̀мзати, -а̄м, несвр. *грабити рукама брзо и без реда.* – Не гра̀мза̄ј, Ȉка. Пона́јло ȉје. Нȉко ти нѐ̂ће о̀тēти јѐло. Што̀ си нар̂нō гра̀мзати и ку́сати кô гла́дан вȕ̑к.

гра̀мзив, -а, -о. *халапљив, који лако потеже за туђим.* – Сва̀кōк ћеш гра̀мзива чо̀ека ла̀ко по̀знати. Гра̀мзив ва̀зда бу́љӣ у тȕ̑ђē ства̂ри и шпȉја̄ зго̀-ду ка̀ко-би-ӣ се досу́кō.

Гра́ци, -а̄, м. *остаци римскога града у Алапићу код Гламоча.* – Нàшō Књâз на гра́ције нѐкакȕ̑ ба̀крицу. Вȉна̄ ỳна̄ што̀ пѐкȕ̑ ỳнӣ Инȉћӣћи из Кра́сӣнца.

Гр́го, -ē, м. *надимак мушкарцу чији глас није чист већ шкрипи и гргољи.* – Кат чо̀ек по̀гледа̄ кȕ̑ма Гр́гу, рѐкō би да свѐ на̀-њем гр̀мӣ, ту̀тњӣ и грма̀ишē. Àли ка̀т Гр́го клȉкнē пјѐсну до̀ље у Жива́и, ни љѐљан му нȉје ра́ван у го̀ри зѐленōј.

гре́да, -ē, ж. *низ сшијена повезаних у облику ланца испод јужних страна гламочких брда.* – По̀љићи нѐ-иду́ ỳ-Анићѣ̄вку прѐо Дебе́љка вѐно ѝспод гре́дē вишѐ-Ћулӯмā. Вѐлē, тỳдā-ӣм ла̀шњē.

гредàнати се, -ām се, несвр. *бацати камење једни према другима у свађи и којекаквим споровима.* – Ка̀јтези и Трава́ри су се знѐли гредàнати по ваздỳгӣ бо̀говēтнӣ дâн око буна́ра Голу́бњачē, ко̀ ће пр̀вӣ напо̀ити ỳнō мâрвē.

грѐдāр, греда́ра, м. *врлетни дио ливаде гдје је мање равне ледине а више камена старовника.* – Ко̀ ѝмā ра́внē лѝводē нѐ-мӯрā ко̀сити по греда́рије. Прѐби ко̀су па штѐ ће ỳндāк.

грêде, гре́дā, ж. *крупно камење.* – Нѐбацāло е гре́дā у Че́лоњину лѝводу, мỳгō би сази́дати кѐбасту гро̀милу. До.

гредòвитē до̀лине, -тије до̀лӣнā, ж. *долине пуне сшијена и одроњених громада камена.* – У гредòвитје до̀лина нâјвишē е зми́јā. Тỳ ти се нѐ-море сто̀пити нỳгōм мѝмо-камēн.

гр̂к, гр̂ка, гр̂ко. *горак, опор, неукусан.* – Ѝ-јā сам тѝ се, мỳј Петрàшине, нѐдурō гр̂ка живòта и нѐзобō јѐда и чѐмера у òвō свôга вѝјека. Òстадо рѐно сирòче и вѐзда дрỳгōме слу́га.

гр̀ла, гр̀лā, с. *уски пролази између два поља.* – Нѐша гôрњā гр̀ла су врлѐтнијā од дỳњије. Ỳ-ду́њије гр̀лије ѝспо Тàнкē дрѐгē ѝмā њѝвā а ỳ-гôрњије нêмā.

гро̀мовача, -ē, ж. *веома јака ракија.* – Ни гро̀мовача нѝје до̀дијала клêтōме Ву́ли. Кат је по̀пијō сѐмо вр̀тāљ шпѝрита у Вỳчића а́ну, ỳмало нѝје извр̀нō тàбане.

гро̀туља, -ē, ж. *дубока јама у којој се чује одјек убаченог камена.* – Кат чо̀бани ỳбāцē кѐмēн у ỳнӯ гро̀туљу ỳ-Рбини, кѐмēн о̀рљā скрôс док нѐпљуснē у нѐкӯ дубо̀ку во̀ду. Тàкō се иса́ну чѝнӣ. Пб.

Грỳдине, Грỳдӣнā, ж. *терен испод Секероваца гдје су многа стара мраморја и гробнице.* – Нѐше су Грỳдине свѐ о̀д-громӣлā кô да си поса́дијō сàчове ѐдан до̀-другōк.

грушàнӣк, грушани́ка, м. *угрушано кравље млијеко послије тељења.* – Кѐ-се нѐша зѐкуља о̀телӣ, бỳдē грушани́ка зѐ-пō сѐла. Ỳна е до̀бра и млѝјечна крàва.

Гỳдаја, -ē, ж. *већи поток у сливу Унца ријеке и крај који је по потоку добио име.*

Стâрē цỳре àјте у Гỳдају.
Док се òвē млѐђē поỳдајỳ. (н. п.)

Гỳдāн, -а, м. *глухонијем човјек.* – Нѐш-сē Гỳдāн ро̀дијō вàличан. У свѐкӣ сē-рỳкорāд разаби́рō, сѐмо му се нѝје да́ло гово̀рити. Бѝјō е скрôс глỳв. Њѐму ни кѝше, ни мрѐзови ни лѐдови нијéсу мỳгли нѝшта.

гу̀жва̄р, гужва́ра, м. *врста квалитетног масног сира.* – Ја̀днӣ Дмӣтар сва̀кō јȳтро у брзда́ру пȳнесē по́кē ȳнок твр̂дōк сӣра торо̀тана. Нѐ-би му ма́ја вр̏гла ма̀ло ȳнок ма̂снōк гужва́ра за мӣла бо̀га.

гȳзати се, -а̄м се, *гурати се у каквој гужви леђима и задњицом.* – Та̀мо се да̀ље̄ о̀д-мене Жи̂вко. Шта̀ се гȳза̄ш? Бȳде̄ш ли се јо̀ш гȳзō, до̀бићеш по̀-лабрњи па нек са̀в на́рот вӣдӣ.

Гузѝја̄н, Гузија́на, м. *презиме у гламочком крају.* – На̂јвишē е Гузија́нā у Гла̀вица. Тô су њӣма про̀клēтӣ Тȳрци прѝшили презо̀бразнō брѐзиме. Шта̀-ш, Тȳрци извољѐвали ка̀ко су ћѐли.

гȳла, -ē, ж. *овца са које опада вуна.* – У сва̀кōм ста̀ду ова́цā ѝмā по̀некā гȳла. Ȳна се ја̀дница пова̀здāн чѐшē ȳс-прошће и вр̀љике.

гу́ља, -ē, ж. *скинута кора са кромпира.* – Кад Јо́ка гȳлӣ купије́ре, одва̀љује шкло̀пцом гу́ље дебѐле кō-трѐске.

гȳља̄ч, гуља́ча, м. *справа којом се гули кромпир.* – На̀правијō Сто̀ен гȳља̄ч за купије́ре па му се нѐђе изгȳбијō. Ȳн ти ȳндāк по̀творӣ на Јо́шу Јова̀шинова да му га е ȳкрō.

гуља̀чина, -ē, ж. *поткрадање, смишљено искоришћавање туђега рада.* – За врије́ме Вра́њē ѝ-није би́ло та̀кō голѐмē гуља̀чинē. Кат о̀вӣ на̀ши рȳба̄чи по̀чēшē гло̀бити и рȳбати, вѐћē гуља̀чинē гла́ва нѐ-дочекā у о̀вō сво̀ије го̀дӣнā. Ва.

Д

Да̀леша, -ē, м. *надимак мушкарцу.* – Да̀вит Ке́лӣн је мȳмковō по̀-стāрōм мето́ду. Ѝмō шо̀п на гла́ви кō ȳнā ста̀рӣнскā да́са. Зва́ли га Да̀леша ра̀ди да̀совāња. Нѝје се ћѝјō жѐнити ѝз-нашок сѐла вѐно ис Прѐоца.

Да̀лӣн, Дали́на, м. *надимак мушкарцу.* – Прѐбијō Пѐрукӣн вра́нац нȳгу. Скȳпили се љȳди и сѐла да по̀могнȳ. Ма̀ло-сē и по̀пӣло. Ȳндāк ће ти Да̀лӣн Пѐрукӣн ȳстати: Ѐ, до̀к је Дали́на, Пѐрука нѐће о̀стати брес па̀рипа.

да̀нӣк, дани́ка, м. *вјетар који у току љета лагано пири на гламочком подручју.* – На о̀вом вѝјогȳзу ѝмā два́нēст вјѐтрōвā прео̀-годинē. Вѐћȳ пача̀-рист на̀правӣ да̀нӣк о̀д-бурē. Да̀нӣк ти ѝсȳшӣ вла̀гу и спа̀рӣ тра́ву.

Да̀мȳш, -а, м. *надимак старијем мушкарцу.* – Да̀мȳш Чѐга̄р ти је бѝјō на́ра̄ван кô ја̀ње. Ра̂шта су га зва́ли Да̀мȳш, нѝ-ȳн са̂м нѝје зна̀ō.

да̂р-ма̂р, фраза. *збрка, комешање, гужва.* – Прѐкинте та̀мо ла̂рма-ти. Нѐмōјте да ја̂ во́ђекā р̀шумӣм и пра̀вӣм да̂р-ма̂р. Мȳгло би нѐком бѝти по̀тијесно у бѝртији, вѐлӣ Мѝркан, ма́лко на́врзан.

дȁсовāн, -а, м. *вилован момак који физичку снагу ставља испред памети.* – Мȁло е дȁсовāнā кòӣ на кȁкōм збòру нијéсу дȍбӣли по тýру. Ȕндāк ти се дȁсовāн по нѐколикē èвте чѐшē пȍ-ребрије и тýру ђе га е дѐрнуло.

Дебѐљāк, Дебељáка, м. *дебело брдо без велике врлети изнад Стекероваца.* – Да нѝје Дебељáка Чегáрије и Шòбатије, њӣ би бȕра отпýвала скрôс дȍље дò-Врањāка. Ȁли, нȁкō, Дебѐљāк-ӣ заклòнијō òд-бурē и мѐћавē.

Дѐвура, -ē, м. *презиме у Грахову.* – Нȃјвишē е Дѐвȕрā бѝло ȕ-Грāву. Пођѐкӣ је бѝјо и кòд-нāс вóђекā.

Дѐдура, -ē, м. *надимак старом мушкарцу.* – Дѐдура е Ђêрман по свȕ-зӣму кȁшљō и ри́пō. Забадијàва е штȍ се грѝје и пȁрӣ око врȕнē повȁздāн.

дѐиствовати, -ујем, несвр. *дјеловати, служити у неке сврхе.* – Јѐ-ли, Клѝсара, кȁко дѐиствује тȃј твôј плȕк? Ȁ, знȃш кȁко. Дѐиствује кō-бȁбини зȕби.

дѐлијāн, -а, м. *пеј. од делија.* – Ѐно дѐлијāна, гигѝјā код ова́цā вѝше Пѐтрова Врѐла. Не сикѝрā се што лȍквāри нѐмајȕ вòдē.

Дѐрета, -ē, м. *презиме у гламочком крају.* – Дѐрете при́чајȕ да су да́вно шљѐгли вóђекā òздō из Дȁлмāнцијē. Нѝко òд-њӣ нѐ-знā штȍ се тȁкō зòвȕ.

дивȁнија, -ē, м. *заповијетало, причало, дангуба.* – Штȍ е би́ло мȕшкō-га тȕра гȍре кòд-нāс, нѐ-бијāде вѐћē дивȁнијē òд-нашок Стѐвāна. Ѐт, кȁт му ни Ђу́ро пȍштāр нѝје мȕгō ȕ-крāј стȁти, штȁ ѝмāш рѐћи.

дѝвоња, -ē, м. *снагатор, јак као див.* – Òћерō Ра́деЋȕлум èднōк вòла дѝвоњу дȍље ȕ-Кнӣн на дѐрнек. Сјȁтили се Далмати́нци па се кр̏стē ѝ-лијевōм и дѐснōм. Ȁ, го́спу ти љȕбӣм, вѐћēк дѝвоњē Кнȋн јȍш нѝје вѝдијō.

Димѝдија, -ē, м. *надимак Дмитру.* – Димѝдија Шулѐндић је цијéла вѝјека кȍпō èдан бȕнāр ѝспот сѐла. Вȁзда му га кѝше зȁплијȕ. Тѐкē вȃмо прѐт-крāј живòта га довр̏шијō.

до́влēн, прил. *до овога мјеста.* – Ка-смо-утѐкли из Вра́њинē во́јскē у Србију тȁмо окò-Вāљева, пȋтāмо на́рот. До́клēн ће мȕћи Шва́бо кро-Србију? Ȕни вѐлē, до́влēн до Мѝланōвца ѝ-некāко, али дȁљē ни мȁкац.

доја́дити, дòјāдӣм, свр. *додијати, досадити, претјерати у нечем.* – Дȃј, жѐно, прѐстани вѝшē звȍцати. Доја́дила си и мѐни и дјѐци и свȁком жи́ву свòӣм торòкāњем и звȍцāњем.

до́клēн, прил. *до којега мјеста или времена.* – До́клēн ћеш с натòвареније пàрипчетом, Стѐване, по òвōј салàуковини? Дȍ-бога, ȍдбрȕсӣ Стѐвāн. Нѐ-прӣмā бôк тȁкē кō-тȋ. Нѝ-ȕн нѐ-знā до́клēн ћеш тȋ бѝти тȁкō ȕсȕкāн и зàварит.

до́кōнӣк, -а, м. *љенчина који ништа не ради.* – Вѐћēк до́кōнӣка нêмā од ȕнок мудрòва ис Кова́чевāцā. Нѝти ȍрē, нѝти кòпā, нѝт штȁ ѝмā.

долàпић, -а, м. *мањи ормар за разне ствари.* – Свàкā нàша тèжāчкā кȳћа ѝмā ȳнāј долàпић крај кашȳна. Ȳ-њем бȳднē штокојèшта, свијéћа, стијéње, сô и...

дòлови, дȍлōвā, м. *више пространих долина које чине једну цјелину.* – Нêмā ледѐнијēк крȁја кòд-нāс òт-Слāније дȍлōвā ѝспот Кȳјачē. Тȳтекā се пи́рū ȳ-прсте и око Ѝлūна.

Дȍмузūн, -а, м. *презиме у гламочком крају.* – Нàши су Дȍмузūни а́рни и мозгàли љȳди. И пȍчитовāни свȳђе. Навр́зошē-ūмТȳрци тô брѐзиме.

домунђàвати се, домȳнђāвāм се, несвр. *прилагођавати се, удварати се прозирно са посебним намјерама.* – Ка-се-нѐко домȳнђāвā, кȍд-њек ти је свѐ мêд и млијéко. Домунђâтор мѐко стѐрē, а лѐжати тврдо.

домунђâтор, -а, м. *онај који се домунђава, улагује, подилази.* – Прóђи се домунђâтора. Вѝдū му се у òчије да лȁжē и петљàишē.

дòпалац, дȍпāлца, м. *кажипрст.* – Èдан Бȁбић ȳ-Скуцāније ограђи́вō зѝмскō плâшће па се дѐрнō чѐкићом у дòпалац. Дȍк си длàн ò-длан, сȁв му дòпалац помȳдријō кô чѝвит. Ск.

дȏсије, дȏсūјā, ж. *списи који се тичу једне особе у суду или полицији.* – Отвòрило у су́ду дȏсије Јȍжи Малѐшевићу. Нѐ-би му дȏсије стȁле у бѝсаге, кȍликō-ū ѝмā. Ва.

дóтлēн, прил. *до тога мјеста.* – Јâ гȳнūм òвāј мâв дóтлēн ђѐ тѝ стȍūш па òдо клѐпати кȍсу. Тѝ нàстави отáлēн па дóклēн издȳрāш.

Дрàгнић, -а, м. *крајње село на источној страни Гламочког поља.* – Касу-се-сасу́кали Тȳрци у òвȳ нàшу глàмочкȳ дȍлину, ȍдмā пȍчēшē тȳрчити Србове пò-Драгнићу. Ѝмā èдна стâрā књѝга, тàкō вѐлū.

дреждàшица, -ē, ж. *она која дрежди, сједи, чека, беспосличи.*

Пр̏гу срчē дреждàшица дру́га
У бѝртији дȳвāн чѝбучēћи
И сȁ-собōм еглѐндишē са́ма (н. п.)

дрѐка, -ē, ж. *дерњава, галама.* – Чȳје се нѐкā дрѐка кò-црквē у Вàгану. Нѐко-сē подегѐњачијō, вјѐрȳј ми.

дрȑнда, -ē, ж. *справа за дрндање, развлачење вуне.* – Пр̏вā е дрȑнда кòднāс дòшла вâмо нѐђе ѝза рàта. Дȍћерō нѐкū Србијàнац Жи́ко па на́роду дрндō вȳну. Прѐлијепо се обòгатијō.

дрȑндāр, дрнда́ра, м. *човјек који ради на дрнди.* – Свѐ би мȳгō ра́дити, сȁмо нѐ-би мȳгō бѝти дрȑндāр. Ȳгȳшū ȳнā прàшина òд-вунē, ѝспаде ду́ша.

дрȑндара, -ē, ж. *зграда са дрндом.* – Дрȑндара е малѐна, тàмāн да е пȍло пȍља. Нѐ-мош нѝкāко ȳнȳ прàшину стр̏пати у èдан кȳзлић.

дрȍбара, -ē, ж. *жена увећаног стомака.* – Чѝм је нàша Прѐочка рȍдила трȍе дјѐцē, раздрóбала се кô кȳпуснā кȁца. Вѐћē дрȍбарē сѐло нѝје шчѐкало.

дро́боња, -ē, м. *човјек увећаног стомака.* – Ко̀ликō ја̂ ту̀вӣм, вѐ̑ħēк дро́боњē нӣје би́ло ко̀д-нāс од у̀нок Га̀врāна Трава́ра. Му̀гла би се два̂ чо̀ека у̀-њем окре́нути.

дро̀т, -а, м. *мушкарац неатлетског изгледа.* – О̀ткā се ста̀дошē тро̀шити макару́ни, свѐ е вӣшē дро̀тōвā.Сва̀кӣ дро̀т о̀бурлавијō кō-пра́сац, про̀шħеш.

дро̀таша, -ē, ж. *жена неатлетског изгледа.* – Нѐ-знā се шта̀ е гло̀тнијē, дро̀т или дро̀таша. Дро̀таша зна̂ бӣти пока́рет до̀-зла бо̀га.

другòтēлка, -ē, ж. *млада крава којој је друго теле на реду.* – Ò вā ми је дӣкуља другòтēлка. Ла̂ни отѐлила пр̀вō тѐле и прѐлијепо млӣјечна, ва́ла бо̀гу.

ду̀бодолина, -ē, ж. *веома дубока и пространа долина или неки крај.* – Ја̂ ра̂чāм да су Сла̂нӣ до̀лови на̂јвећā ду̀бодолина у̀-нашом кра̀ју. Ту̂ нѐ-мош са̀глēти дубӣну и дуљӣну.

Ду̀браве, Ду̀брāвā, ж. *село на рубу Гламочког поља на путу за Прибељу.* – Ду̀браве су на по̀деситу мјѐсту. Васцӣјелӣ да̂н по̀т-сӯнцом. У Ду̀брава, што̀ го̀ħ по̀сијеш, до̀бро ро̀дӣ.

дуванӣкати, -āм, несвр. *уживати у пушењу дувана.* – Нӣје нӣко ѐдно врије́ме сла̀ђē ду̀ваникō ко̂ у̀читељ Бо́жо. Кат би му ду̀нијō ѐдан кӣл у̀нē ѐр-цегоачкē шки́јē, ко̂ да си му да̀ō печѐна шиљѐга.

дува́нити, ду̀вāнӣм, несвр. *редовно пушити дуван.* – Мика̀ило е дува́нијō свѐ до за̀дњēг да̂на живо̀та. Кад је у̀мрō, на̀шли му дува́на у у́стије.

дува̀нкеса, -ē, ж. *мања врећица од коже за дуван.* – По̀кōјнӣ Шарпѐљāш је ду̀нијō са ро̀бијē из Ѝтāлијē пу̀н ша̀рпељ ра̂знӣје о̀ртекāсā за лу̀лу. Ду̀нијō дува̀нкесу, му̀гло е у́-њу ста̀ти кӣл дува́на.

Ду̀вњāк, Дувња́ка, м. *презиме у гламочком крају и околини.* – Дувња́кā ӣмā су̀ђе. Од-Дувња́кā нӣје би́ло вѐ̑ħӣје ракӣцӣјā. Пѐрија е Ду̀вњāк му̀гō по̀-пити лӣтар ра̀кијē на̀-да̂н ко̂ лӣтар варѐникē.

ду̀годō, -дола, м. *дуга и дубока долина.* – Нӣħе гла́ва нѐ-виħе вӣшē ја̀гōдā и боро́вњāчā ко̂ у ду̀годолу вишѐ-Пријāнā. Ма̀ло е та̀кије ду̀годōла ко̂-вишѐ-Пријāнā.

ду̂жи, ду́жӣ, ж. *дуге њиве под усјевима.* – Мӣлӣ бо̀же, да е на̀ми у̀нӣје ду́жӣ кō-у̀-Бāчкōј. Ѝмали би и тӣчијēк млије́ка.

ду́жити, ду̂жӣм, несвр. *обавезивати, задуживати за нешто.* – Слу̀шāј, дѐране. Ду̂жӣм те да ми чу̂вāш о̀вӯ лу̀лу и при́бор док се ја̀ нѐ-врāтӣм ӣз-Бāчк̄. Ја̂ та̀мо нѐмāм врѐмена думагӣјати. Му̀гу ја̂ та̀мо и цига́рā.

ду̀жнӣк, дужни́ка, м. *онај који неком нешто дугује.* – Вѐлӣ Лу̀ħа Ша̂вија да му е Јо̀жа ста̂рӣ ду̀жнӣк. Јо̀ш ми нӣје пла́тијō два́-кила дува́на што̀ сам му про̀дō.

Дȕцко, -а, м. *надимак мушкарцу пријеке нарави.* – Нѝко жѝв Стѐвāна Ћȕлума не зòвē кȁко му е кот пòпа ȕпѝсāно. Свѝ га зòвȕ Дȕцко. Ȁли, ȁјде тô рѐци прѐд-њѝм пȁ-ш вѝћи кȁко-ш прóћи.

дȕшак, дȕшка, м. *дужа пауза при дисању док се нешто пије.* – Дȍк је Нѝко Ћáнѝн бѝјō млȁђѝ, мȕгō е пòпити пó-литра влȁкова у дȕшак. Вâмо кȁшњē, кат ȍпљешѝ, двѝје га чȁше òборē с нȕгȕ.

Душáнац, -нца, м. *хип. од Душан.* – Нȁш Душáнац ѝ-није бѝјō тȁкō шпȁтан кȁко су га звáли. Бѝјō вȁљат и ȍкрēтан кō-зрȍно.

Душȁнда, -ē, м. *пеј. од Душан.* – Душȁнда Ȁјдер ѝз-Рељина Сѐла ѝмō мѐтар прео лéђā. Њѐму нѝје свȁк смѝјō ȕ-шаке.

Ђ

ђê, сложена упитна синтагма. *гдје је.* – Ђê Рѝља па га дòсат нêмā?

Ђéка, -ē, ж. *хип. од Анђелија.* – Сѝмāнова Ђéка е ѝмала мȕмāкā кōниѐдна цȕра у сѐлу. Ȕна нѝје и́тила са свòјōм ȕдајōм док нѝје ȍдабрāла прâвōк мȕмка.

ђѐм, ђѐма, м. *метални дио узде који се ставља коњу у уста.* – Ѝмō ѐдан Прѝбељац дòбру у́зду, ȁли-јōј нȁпукō ђѐм. Нêмā дрȕгē вѐно ку́пити нȕвȕ у́зду са нȕвије ђѐмом.

ђѐндāр, -а, м. *жандар.* – Нȁш је нáрот пòчитовō ђѐндāре, али је мáлко и зȁзирō òд-њѝ. Знâш, влâст је влâст, сѝла е сѝла.

Ђéне, -ē, м. *надимак мушкарцу.* – Сѝму су звáли, нѐкат Ђéне, нѐкат Пелѐшија. И нѝје се љу́тијō кȁко га гȍћ зôвнēш. Ѐднōч су Ђéни òдрезали ѐдан брк на спáвāњу. Ȕмало нѝје свѐ по сѐлу сȁсō и скȁшијō.

Ђêрман, -а, м. *презиме у гламочком крају.* – Ȁсли су Ђêрмани од нѐкōк стâрōк нáрода. Ђêрмане су нȁши стâрѝ затѐкли вóђекā ѝспот Окрéтавца и Дебељáка ђѐ се бȁкђȕ с мѐђава и сȕша.

ђѐтлић, -а, м. *дјетлић.* – Свȁкѝ се дâн чȕје ђѐтлић у Дрéновића дòлу ђе-кљȕцā у јѐлику. Вȁљда трâжѝ крáнē пòт-корōм, штȁ ли ће бѝти.

ђѝпати, -āм, несвр. *нагло трчати дугим корацима.* – Кат Нóгоња пòтечē за гòведије, ђѝпā кō-ждријéбац трòгодац.

ђòга, -ē, ж. *подругљив назив за младу и развијену жену.* – Ȕнā ђòга Дȁлешина мȍре òднијети нȁ-себи бѝсаге кȕрȕзā у Прѐодац, сȁмљети за òбданицē.

Ђòјмат, -а, м. *подругљив надимак Јовану.* – Бѝјō нѐкѝ Ђòјмат ȕ-Пријāније. Нѝје му се ȍтō кȁмēн старòвнѝк у лѝводи да га нѝје ђȕскијōм извáлијō.

Ђо́јмо, -ē, м. *хиī. од Ђојмаш.* – Нàш Ђо́јмо нѝје дàō да се кȍсī тра́ва око мрàвињāка у њѐговōј лѝводи. Говòријō би, штà би тѝ да нѐко твòју кȕћу рàзвāлī.

Ђȍка, -ē, м. *надимак мушкарцу.* – Јѐднōк су чȍека ѝз-Рōрā зва́ли Ђȍка, а ѝмō скрȍс дрȕгō ѝме. Рâшта, ђàвō цр̂нī зна̂.

Ђȍкан, -а, м. *аугм. од Ђоко.* – Ђȍкан ис Кова́чевāцā се црљѐнī кō-рàк. Ѝшчупō би кȍбили рêп. Пȍпити рàкијē бàрило.

Ђȍрђан, -а, м. *аугм. од Ђорђе.* – Ва́лијō се Ђȍрђан ис Пѐтрова Врѐла да ѝмā нâјбољȳ зѐмљу у сѐлу. Смѝјāле му се кȍмшије. Говòриле, ѝмā нѐшто скр̏патāкā и цјѐпчѝћā.

ђу́бре, -ē, м. *надимак за аљкава и запушшена човјека.* – Нѐмōјдēре тѝ мâлā да би с ȕније ђу́брōм тѝрāзовије ѝмала кàква пȍсла. На́ђи сѐби мȕмка спрàм-собōм. Нѐмōј да јâ глѐдāм нѝз-нȕс.

Ђȕгум, -а, м. *надимак Ђурђу.* – Ђȕгум А́ћић из Дȍлинē је нâјбољē спјева́вō пјѐсне. Кад Ђȕгум слȍжī пјѐсну, нѐ-море вѐно тàкā.

ђу́ђица, -ē, м. *сишни борбени пијешао.* – Мà, да вѝ вѝдѝте, чѐљāди мȕја, ѐднōга ђу́ђицē у Си́мицē нàшок. Љȕт кô вàтра жѝвā. Нѐ-би се покòријō ни нâјвећōм пије́тлу гѝгāну.

Ђу́ђо, -ē, м. *хиī. од Ђурађ.* – Ђȕрђа Бошња́ка су зва́ли кàко кàдē; те Ђу́ђо, те Кра́њац, те Крàњчић, свѐ кàко кȕме пȕнѝрā.

Ђȕка, -ē, м. *хиī. од Ђурађ.* – Љѐшвē на́рави нѝје ѝмō жѝв чȍек од Ђȕкē Калàбē из Бала́ћа. Стри́чевић му Мѝркан-вàтра са ȕгāрка.

Ђу́ка, -ē, ж. *хиī. од Ђурђија.*

Пȍдѝши, пȍдѝши, пàла Ђу́ка по Гли́ши,
Пȍдишō те пȍгāнац
Ȍси кȍра ȍд-јавора
Кàō змѝја ȍт-камена, пȍдѝши, пȍдѝши... (н. п.)

ђȕла, -ē, ж. *кобила која има крупне брадавице по глави.* – Ѝмō Клѝсера ѐдну кȍбилу па е зва́ли ђȕла. Ђȕла ти је ѝмала по гла́ви нѐкакē брàдавице кȍлик Бјѐљкушине крȕшке.

ђȕлава, -ē, ж. *крава која по глави има флеке у облику руже, ђула.* – Прȍдō Ȍстоја свòју ђȕлаву и ку́пијō пàрипа штра́пача.

Ђу́ле, -ē, м. *хиī. од Ђурађ.* – Ка-сē-Ђу́ле Пѐјушѝн вра́тијō из во́јскē, прѝмē га у мѝлѝцију. Кàко е ȍтишō ȍт-кућē, вѝшē се нѝје врàћō.

ђȕмати, -āм, несвр. *халапљиво јешти.* – Гла́дни сјека́чи и самара́ши ђȕмајȳ ȕ-шуми кô гȍрскī вȕци у гȍри зѐленōј.

Ђȕрага, -ē, м. *пеј. од Ђурађ.* – Ђȕрага Шȍбат је свàкē свàкāтē гȍдинē вȍдијō чарȍичāре кро-сѐло.

Ђу̏рāн, -а, м. *аугм. од Ђурађ.* – Ђу̏рāн Бѝбанōв је бѝјō чвр̏ст кō-зр̏но. Ѐно га са̀дē, усу́кō се кō-про̀штац, ко̀рāк ду̀кат.

ђу́рђевача, -ē, ж. укусна *печурка која расте око Ђурђевдана.* – Му̀гу ти рѐћи, ку̏ћо му̀ја, да су ђу́рђеваче на̏бараба са ру́дња.

ђу̀рђија, -ē, ж. *дебео и широк пртени покривач.* – Ка-се по зи́ми по̀кријеш у̀нōм ђу̀рђијōм, не̂ш ша̂лē о̀зēпсти. Ни бѝљац-јōј нѝје ра́ван.

Ђурђијѐтина, -ē, ж. *аугм. од Ђурђија.* – У̀нā Ђурђијѐтина Га̀јāнова е му̀гла све́зати два̂ чо̀ека док би рѐкō: та̀мо се да̀љē.

Ђурѐнда, -ē, м. *аугм. од Ђуро.* – Да̀ ли ти̂ вѝдѝш у̀ногā Ђурѐндē ѝз-Брайћа, ја̀ђена ти ма̂јка. У̀нē му двѝје шопа̀ице кō-двѝје ло̀пате.

Ђу̀ричēвка, -ē, ж. *ливада названа по неком Ђурици.* – Свѝ су Ми́лићи ѝмали лѝводу до̀ље у̀-Ђуричēвки. Ту̂ ти је до̀бра тра́ва и за сѝтнō и за кру̂пнō бла̂го.

Ђу̀ша, -ē, м. *хип. од Ђуле.* – Ка-сē-ро̀дијō Ђу́ле Сто̀енōв, нијéсу га му̀гли др̀жати на ру̀ка. Бѝјō ко-ти̂јесто. Да̀дошē му на́димак Ђу̀ша, бѝвā да ма́лко ојà̀чā. Ма-ѐст вра̂га. Ја̀днѝ Ђу̀ша цијéла живо̀та шмр̏цō и ба̀лијō.

Е

ѐв, парт. *ево.* – А̀ма, не му̀гу се ćѐтити ѝмена у̀нок луга́ра ис По̀дгоријē да ми са̀дē да́еш ша̀ку ду̀кāтā. Ѐв, на вр̏ јѐзика ми ста̀ло, али забадија̀ва, не му̀гу.

ѐн, парт. *ено.* – Ѐн, ѐн, ѐн, прѐвāлѝ па̀рип са̀мāр. Нѐ-дāј, нѐ-дāј. Ѐн, го̀тово е, прева́лијō. Шта̀ ћемо са̀дē, не̂мāмо со̀вē да јо̀пēт нато̀варѝмо.

ѐт, парт. *ето.* – Ја̂ ти не́ћу у̀-тӯ ујду̀рму, ѐт. Не́ћу па не́ћу и шта̀ ми мо̀реш.

Ѐрцег, -а, м. *презиме у гламочком крају и околини.* – Ниѐдан на̀ш Ѐрцег нѝје бла̂г и на́рāван. Свѝ су на̀ши Ѐрцези љу́ти кō-ша̂рке гу́је ѝспот-камена.

Ж

жа̀рāч, жара́ча, м. *дуга мотка којом се подешава ватра да боље гори.* – У̀зми Лу̂ка, та̂ј жа̀рāч па ма́лко подја́ри ва̀тру. Вѝдѝш да су др̀ва сиро̀ва.

жа̀цнути, -нēм, свр. *трзнути изненада, штрецнути.* – Жа̀цнӯ ме нѐшто по̀д-жличицōм кô да ѝглōм у̏боде. Нѝје ми тô ра̀нијē би́ло.

жва́ља, -ē, ж. *жваљава жена.* – Ѐно жва́љē Сака̀лумовē код ова́цā до̀ље вѝше Ро́рскије попрѐкӯшā.

жва́љо, -ē, ж. *жваљав мушкарац.* – Нâјвећӣ е жва́љо бӣјō Пандàкалōв Гр̏шо.

жго́љо, -ē, м. *неухрањен и мршав мушкарац.* – Нàш ти је Кӣцош бӣјō жго́љо над жго́љама. Ỳсӯкāн кô кòнопац. Ѝмō ѐдно педѐсēт кӣлā.

жде́кати, ждêкāм, несвр. *често и много јести.* – Јà-млӣм да от Кавàрē нӣје жӣв рȍп вӣшē жде́кō. Ва́гнō би прѐо стô о́кā.

ждѐрати, ждѐрēм, несвр. *гутати крупне комаде храе као звијер.* – Црновр̏шчāни ждѐрӯ мêсо кō-мр̏кӣ вȳци. Кȍд-њӣ мȳрā бӣти мêса, тàмāн да крȳва нêмā.

ждѐрāч, ждера́ча, м. *онај који халапљиво једе, готово да ждере.* – Нијéсу сàмо Црновр̏шчāни би́ли ждера́чи на гла́су. Убàвчāни-ӣм се нијéсу покòрили ни за нȳкат. И ỳни су ти ждера́чи на гла́су.

Жде́ро, -ē, м. *презиме у гламочком крају.* – Нӣђе нѐ-вић̏о у љȳдӣ окру́глије гла́вā и црљѐније ȍбрāзā кô ỳ-нашије Жде́рā. Ỳнӣ ма́љови кō-глàвице кȳпуса.

ждрӣблати, -āм, несвр. *дриблати, варати.* – Да вӣ вӣдӣте кàко Ра́не Пȳркић ждрӣблā, вӣ би тȳ лȍпту òставили. Кад ȳн стàнē ждрӣблати Пе́ру Цвӣјановōк, мôрāш се ỳватити за тр̏бу от сми́ја.

жђȳбрити се, -ӣм се, свр. *угојити се тако да тијело постане млитаво и меко као тијесто.* – Ȍјој, ȍјој, да ли вам је вӣћи кàко-сē ỳнāј Бàбић кондȳтēр жђȳбријō. Кàко се нêће жђȳбрити кат смàжē по́-килē љȳтē пàприкē ỳз-гра.

Же́љо, -ē, м. *хип. од Жељко.* – Свàкōк су Жêљка кȍд-нāс зва́ли Же́љо. А ѝ-није-ӣ би́ло млȍго и би́ли нѐкакви на́рāвни.

женѐтина, -ē, ж. *аугм. са призвуком пејоративa за крупну и развијену жену.* – Кабàстијē женѐтинē нӣје би́ло кō-ỳнē сѐстрē Кȍстē Тодȍрића. Мȳгла е рȍдити десѐтеро дјѐцē, а рȍдила сàмо ѐднōк сӣна.

жѐнӣк, -а, м. *онај који се скоро оженио.* – У свàкōк жѐнӣка се ỳши провѐдриле, прȍшћеш, кō-бȍжићнō плѐће. Нѝштан шелѐдајӯ кат о́дајӯ.

жѐнскāрош, -а, м. *мушкарац који често мијења жене.* – Ỳ-нашом сѐлу нӣје би́ло жѐнскāрōшā кō-ỳ-другије мјѐстије. Нàши су мушки́ћи дȍбри љȳди ис пȍчитовāније вàмӣлӣјā.

жентȳрача, -ē, ж. *пеј. од жена.* – Дâј жѐно, про́ђи се брѐспослицē, до чѐгā ти је. Нѐмōј се вла́дати кô кàкā жентȳрача.

жентȳрина, -ē, ж. *пеј. од жена.* – Би́ла ѐдна Горњѐпōљка, нѐ-знāм-јōј ѝме. Нȍличачкē жентȳринē ȍдāвно гла́ва нӣје вӣдила.

жѐравица, -ē, ж. *ватра, ситни дијелови жара.* – Жѐравица лàгано тѝњā на ȍгњӣшту. Јȍш сàмо ма́лко па ће се ỳтрнути.

жи̑ва̄ жѐравица, -е̄, ж. *изузетна љутина и импулсивност човјека.* – Крѐсан је бѝјо̄ жи̑ва̄ жѐравица ѐт-чоека. Кад ӯн глѐндише̄, ко̑ да ва̀тра си̑јева̄.

жива́ја, -е̄, ж. *терен са ливадама и мањим њивама.* – Нѐма̄ нѝђе кру̀пније љѐшнѝка̄ ко̄-до̀ље у жива́и. Жу́ти ко̄-ро̀јовина и нѐма̄ ва̀личније нѝка̄ко.

Жѝван, -а, м. *хип. од Живко.* – Јо̀рганōв Жѝван је вѐликѝ ми̑тња̄к. Нѝје му ма̀тѐр да́ла на́-њга кри̑во по̀глѐти, ка̀моли што̀ дру̀го̄.

жи́вац, -вца, м. *љутит и пријек човјек.* – Бра̀нке̄ла е жи́вац и вѐлика̄ о̀шкопица. Пла̀не̄ за ситнѝцу и о̀дма̄ би се по̀бијо̄ ш чо̀еком.

живи́нче, -чета, с. *млада домаћа животиња, јагње, јаре и сл.* – Нѐ-да̄ се у̀но̄ ко̀е̄ живи́нче про̀дати да чо̀ек пла̑тѝ по̀рес на вријѐме. А, нѐ-мош га ни му̀нтати и да̀ти ѝспот цијѐне̄.

живка́рити, жѝвка̄рѝм, несвр. *преживљавати сиромашно.* – По̀штен и ва̀љат на́рот жѝвка̄рѝ от сво̀е̄ по̀сне̄ зѐмље̄ и нѝком се нѐ-јада̄ на сво̀ју му̀ку.

жѝвнути, -не̄м, свр. *видљиво ојачати, почети боље живјети.* – О̀ткако се Стѐвило̄в Ма́не о̀женӣ, жѝвнуше̄ и по̀че̄ше̄ се бо̀ље̄ беслѐисати.

жѝвовати, жѝвујем, несвр. *истрајавати, просјечно живјети.* – Ла̀ко е у до̀бру и на до̀бро̄ј зѐмљи жѝвовати. А̀ли, ка̀ко-ш на по̀сно̄ј зѐмљи, бра̀те мѝлӣ?

жѝвола̄зан, -зна, -зно. *онај који се опоравио од сиромаштва.* – Ђу̀рага е по̀сто̄ жѝвола̄зан чи̑м је по̀чо̄ тѝ̑ћити о̑вце. А, и би́ли су закре́пали ко̄-нѝко.

жѝждитељ, -а, м. *онај који грије, пали ватру.* – Кат прѝгрије жѝждитељ Ѝлија и прѝцвр̄љӣ, про̀врије и му̀зак у гла́ви и пѐрчӣн се за̀па̄лѝ од врућѝне̄.

жљѐ̑б, -а, м. *ископан простор у дрвету посебним алатом.* – Плѝтак је жљѐ̑б у о̀ве̄ на̀ше̄ жљѐбе̄ на буна́ру. Прѐлијева̄ се во̀да чи̑м ма̀ло ја̀ча̄ кѝша па̀да̄.

жљѐбица, -е̄, ж. *мала жљеба.* – На̀правили у̀нѝ Го́лићи ѝс-Прија̄на̄ ѐдну жљѐбицу на Ла̀лѝнцу врѐлу па свѐли во̀ду да се чо̀ек ла̀шње̄ на̀пије.

жмѝгати, -га̄м, несвр. *показивати правац кретања жмигавцем.* – Жмѝго̄ Пѐра̄н у̀лијево па скре́но̄ камију̀ном у̀десно. На̀пѝ̄ђе̄ Ни́не ко̀лије и дѐрне̄ у камѝјӯн. Вѐлѝ̄ Пѐра̄н, нѐ-гледа̄ј-тѝ̄ ку̀да̄ ја̑ жмѝга̄м вѐно ку̀да̄ во̀зѝм.

жмѝгнути, -не̄м, свр. *једном дати сигнал жмигавцем.* – Зна̑ш ли шта̀-е Ѝлија. Нѐмо̄ј тѝ̑ жмѝгнути јѐдно̄чке вѐно жмѝгни вѝше̄ пу́та̄. Му̀ре у̀на̄ј иза̀-тебе бѝти ѐра̄в па нѐ-видити до̀бро.

жмѝра, -е̄, ж. *жена која често жмирка очима.* – Ра̑шта су Сто́ицу зва́ли жмѝра, ја̑ не ала̀ише̄м. Ниј́есам прѝ-њо̄ј нѝке̄ ва̀лѝнке̄ принѝјетијо̄.

Жо́ле, -е̄, м. *презиме у гламочком крају.* – Код ма̑јстора Ни́не̄ Жо́ле̄, не̑ма̄ шта̀ не̑ма̄. Пу̀на радију̀ница сѝкѝра̄, чѐкѝ̄ћа̄, гво̀зденије ма̀цо̄ва̄, сѝврѝја̄ и сва̀шта.

жубо̀ркати, -а̄м, несвр. *тихо и лагано говорити.* – Ка-се-са̀станӯ Сто́ја и Бо́ја, пова̀здā̑н нѐшто ѝзмеђӯ-се жубо̀ркајӯ и ша̀порē̑.

жу́ја, -ē, ж. *кокошка са примјесом жуте боје.* – Ѝмā̑ ѐдна ѐвта, про̀нијела на̀ша жу́ја. Са̀дē̑ ѝмāмо пѐт нѝсиљā̑.

Жу́јко, -ē, м. *презиме у гламочком крају.* – Жу́јке су Горњѐпо̀љци. Код Жу́јкā̑ е сва̀кӣ дрӯгӣ-трѐћӣ мѝшкӣћ бѝјō̑ Ђо̂рђе.

З

забада̀ва, прил. *узалуд, бескорисно.* – Забада̀ва ти је ло́пова ѝчити поште́њу. Ѝн се лопо̀влука нѐ море ока́нити. Ćѐтӯј га ѝ-да̄н ѝ-нӯћ, а̀ли свѐ ти је заба̀дава.

заба́далица, -ē, ж. *анегдота сатиричне садржине.* – Ко̀д-на̄с Горња́ка̄ ниѐдан да̂н нѝје мѝгō про́ћи брес ка̀кē̑ заба́далицē̑. Заба́далица е одгѝнила сва̀кӯ мѝку. Му́рō̑ си се насмѝјати и о̀дмā̑ ти је ла̀шњē̑.

забадија̀ва, прил. *узалуд, бескорисно.* – Мӯ̂ј Са̂во, нѐсретнā̑ гла̂во! Тӣ̂ си прегрије́шијō̑ и ко̀т-ћаћē̑ и ко̀д-матерē̑. Забадија̀ва-ти-сē̑ мѝлити бо̀говије и мѐтати мѐтеније сва̀кōг да̂на.

забашу́рити, заба̀шӯрӣм, свр. *прикрити вјешто, одвратити пажњу.* – Тӯ̂рци нијѐсу нѝкā̑ко мѝгли ѝватити Сто̀ена Ја́нковића кат-ӣм-је-по̀бијō̑ сва̀тове кра̀ј-омāра. Ѝн је њѝма забашу́ријō̑ пӯ̂т. По̀тковō̑ кѝње на̀обрāтно па ѝн на ѐдну стра̂ну а Тӯ̂рци на̀-другӯ.

забене́тати се, забѐнēтāм се, свр. *збунити се, сметнути с ума неку намјеру.* – Јѝчē̑ са̀м ти се бѝјō̑ нѐшто забене́тō̑, мӯ̂ј Јо̀ја. По̂ђēм у зе́му по̀брокāвā̑ и ма̀ло петрѐуља, кат нѝђе шла̀јбāка и лѝлē̑. Ко̂ да е свѐ ѝ-јаму про̀пало.

забѝберити, -ӣм, свр. *нанијети некоме велику штету.* – По̀брō̑ Кр́ле са сво̀ије пајда́шије Видѐсилове ја̀буке па-ӣ-Видѐсило ту́жијō̑. До̂ђē̑ ко̀мēсија и про̀цијенӣ штѐту. Пла́тили ло́пови пѐт пу́тā̑ вѝшē̑. Ѝ-да̄н да́нӣ се при̂чā̑ ка̀коӣм је Видѐсило забѝберијō̑.

за̀бољати, -а̄м, несвр. *забављати дјецу.* – Нѝко нѝје зна̀ō̑ бо̀љē̑ за̀бољати дјѐцу од Мило̀ша По́љића. Чи̂м Мѝлош ѝзмē̑ дије́те, ѝно прѐстанē̑ пла̀кати.

за́бран, -а, м. *забрањена испаша у ливади која се коси.* – Ко̀д-на̄с у окра́јције стӯ̂пā̑ за́бран на̀-Ђӯрђевда̄н, а у о̀ста̄лије лѝвода двѝје ѐвте ка̀шњē̑. Јѐдӣно за́бран не ва́жӣ за по̀дметнӣка.

забудале́кати, забуда̀лēкāм, свр. *сматрати некога будалом иако то није.* – Ѝнок Шмѝја̄ловō̑к забудале́кашē̑, а кла́пац скро̂с на̀ормāлан.

завитла́вати, завѝтлāвāм, несвр. *варати, заводити, лако обећавати.* –

Нѐмōј ме, лȕгāру, вȉшē завитлáвати. Рѐци ми поштѐно, ѝмā дрвā, нêмā дрвā, а не свȁкī дâн: вȉдићемо, вȉдићемо.

заврндáљити, завр̀ндāљȉм, свр. *бацити неки предмет далеко и непрецизно.* – Ȕзē Шáјко ѐдан ѐсредњī окрȕглац кȁмēн па га зȁврндāљī прѐо àрмана. Кȁмēн се ѐтколицā испот ѐднōк клѐнића па Дмȉтрова бјелòва ȕ-ребра, бȕп.

Зȁглавица, -ē, ж. *гламочко село у источном дијелу поља.* – У Зȁглавици е вȁзда бȉло крáнē и нȉје се знȁло зȁ-глāт. Ȉспот Зȁглавицē су рáвне њȉве и зѐмља дебѐлица.

заглéдати се, зàглēдāм се, несвр. *гледати се уз узајамну симпатију.* – Нȁша се Јóкица зàглēдā у лугáра, а ȕн и нѐ-ушā. Àсли нѐ-ајтā зá-њу.

Зáгоље, -а, с. *врлетан крај изнад села Алапића.* – Ò-Црнōк Лȕга и Нуглàшицē до Зáгоља нêмā млòго, али трѐбā знȁти пȕт. Пòчēсто се и забàсā.

загȕбити се, зàгубȉм се, свр. *изгубити се, затурити се.* – Нѐђе ми се загȕбило ȕнō лȕлē и чàкмака, а тȉкнуло ми задувáнити.

зàдарити, -ȉм, свр. *забити ексер или што друго у земљу, дрво и сл.* – Ћȉјō јâ ѐдну брòкву зàдарити у ѐдну сȕвȳ врљичицу. Àма, нѐ-би мàцом кȁмоли чѐкићом.

зáдува, -ē, ж. *сметња при дисању, астма.* – Пòкōјнī е Сȉмица Дȕнић ѝмō зáдуву. Ка-се-кȕкавац зàкашљē, искòлāчī òчи а ѝсплазī јѐзик, рѐкō би, ѐно се јѐзик òтрже.

задȕвати се, зàдȕвāм се, свр. *угријати се и отежано дисати.* – Дàнас сам ти се задȕвō дò-зла бòга. Ȕпȕтȉм се пјéвē нȁ-брдо брȁти јàгоде па ме ђàвō нȁнесе крòз-некē врȉлēти. Ȕспорито, стòпа дȕкат.

Зàјаруга, -ē, ж. *село у близини Гламоча.* – Òткā е Глáмоча и њѐговије сêлā, жѐшћије Србōвā нȉје бȉло кō-из-Зàјаругē. А поштењàчине, вȉш-бјѐжи.

зајаȕкати, зајàȕчēм, свр. *започети јаукати од бола или неке друге ситуације.* – Чȉм дунѐсошē Николѐтину у пȕњави сà-Рбинē, жѐне зајаȕкашē и-свѐгā глâса. Пòгинō и Николѐтина и сȉн му Рȉсте.

зајебáвати, зајѐбāвāм, несвр. *подваљивати, варати, лагати.* – Нѐмōј, Рȉља, зајебáвати. Ȉли кòси а мȁњē прȉчāј, ȉли кȍсу нȁ-раме па оплѐти кȕћи.

зајебáнција, -ē, ж. *неозбиљан и неодговоран поступак.* – Кàква е òвō óђекā зајебáнција и јавàшлук? Кȍ нѐће да рâдī, нека ȕзмē свòе ствâри и нека òкрēнē кȕћи. Нêмā нàдницē за нѐрāт и зајебáнцију.

зајѐбати, зàјебēм, свр. *преварити, изневјерити.* – Нȉко жȉв нѐ-зајебā Гàјāна кô Нȉкола Дрéновић. Вѐлī Дрéновић, стȉгō вàгȳн с кȕрузије нà-Млинȉшта. Гàјāн пò-киши и вјѐтру, смàжē нà-Млинȉшта, кàт ни вагȕна ни кȕрȳзā.

закарѝкати, -ам̄, свр. *ставити оков на нешто, утегнути, осигурати.* – Ȍва̄ е вра́та на зе́ми за̀карика̄ло, нѐ-би ла̀гӯм отво̀ријо̄. Смр̏кло-се̄ ло́повије.

заке́рати, за̀ке̄ра̄м, несвр. *гледати у ситнице, заноситати.* – Што̀, Сла̑вко, за̀ке̄ра̄ш и за̀пињѐш за ситнѝце? Ȁко-ш ку́пити, ку̀пӯј. Ѝма̄ ала̀ша два̑ звр̏ка на гла́ви па шта̀-ш. Та̀кӯ е бо̑к ство̀ријо̄.

закилѝтати, -а̄м, свр. *закључати катанцом, килитом.* – Ô, Чѐдо, закилѝта̄ј стру̏гу до̀бро. Му̏гла би шѝљѐж ѝза̄ђи и о̀тӣћи у зѝја̄н.

заковр̏нути, зако̀вр̄нѐм, свр. *почети се сушити због недостатка влаге.* – Нѐшто су нам купије́ри заковр̏нули. Ȍда̄вно нѐма̄ кѝшѐ. Му̏гӯ ва̀ко̄ изду̀рати ѐдну ѐвту, а у̏ндак је свѐ у бо̀жије ру̀ка.

зако̀врчити, -ѝм, свр. *почети се јаче сушити због недостатка влаге.* – И ку̀пус је зако̀врчијо̄ на о̀во̄ј пу̑сто̄ј врућѝни. Ȕно̄ ли̑шће до зѐмљѐ пожу́тило ко̄-ду̀ва́н, бо̑же ме про̀сти.

закре́пати, за̀кре̄па̄м, свр. *осиромашити, омршавити.* – Са̀вановићи су по̀све закре́пали. Сва̑ко̄-им се чеља́де ви̑ја̄ ко̄-ра̀жена̄ сла̑мка.

за̀лац, -лца, м. *опасна болест код говеда попут срчаног удара код људи.* – Ко̀д-на̄с је мло̀го бла̑га стра́дало од нѐсретно̄г за̀лца. Усрѐт љѐта, усрѐт бије́ла да̑на, цр̏че го̀вече и пу̏че ко̑ ца̀ко̄.

заледи́нити, залѐдѝнѝм, свр. *претворити ораницу у ледину.* – Ȍћеш ли, То̀сија, о̀вē го̀динē о̀рати у̀нū дѝзгѝцу у̀-Пржина? Не́ћу. Однѝјетијо̄ сам је заледи́нити. Сла̑бо у̀-њо̄ј свѐ ра̑ђа̄, та̀нка зѐмља.

зало̀кати се, за̀лочѐм се, свр. *запити се у кафани и претјерати у пићу.* – Ѐно Ла̀кетē, Ро̀ћка и Ста̑нка за̀лока̄ли се код Кава̀рē у бѝртији. Пѝјӯ нѐмилицē и га̀ла̄мē, свѐ се тре́се.

зало̀мити, за̀ломѝм, свр. *засјести са друштвом у кафани и дуго пити.* – Кат Ћа́не, Пѐрија и Ни́ко за̀ломē пѝти у бѝртији, о̀станū до̀-мра̄ка.

за̀мал, прил. *умало.* – Вѐлѝ Милѐконља, кат нас пото̀варишē у̀-бро̄д вѝше Јапа́на, за̀љӯљā се мо̑ре, за̀љӯљā се бро̑д. За̀мал свѐ нѐ-потонū у̀-мо̄ре.

замѐ̀лијē, прил. *умало, замало*. – Ју̀чē Ѝлија пја̀н шелѐда̄ на у̀нō мр̏шавије кра́кā. Замѐ̀лијē се нѐ-скондрља̄ у Сте́вѝн крѐч.

зама́нути, за̀ма̄нѐм, свр. *замахнути.* – Нѐ-вјерū̄ј жѐни нѝкат. Нѝ-бо̄кјо̄ј нѝје вјѐрово̄ па е нају́ријо̄ ѝз-раја. Ја̑ тѐби, Мѝјо, вѐлѝм, на па̀шче зама́ни па жѐну по гла́ви.

за̀новијест, -и, ж. *тајна, нејасноћа, занимљивост.* – Јо̀ш нѝко нѝје сла̀зијо̄ у̀-нашу ја̀му То̀ба̄лку. То̀ба̄лка е вѐлика̄ за̀новијест. Нѐ-смије-јо̄ј нѝко при́ђи.

за̀новијет, -и, ж. *тајна, замагљеност.*

Ма̑ла мо̀ја, мо̀ја за̀новијети,
Ду̀гē ко̀сē а кра̀ткē па̀мēти (н. п.)

зановије́тало, -а, м. *онај који прича а не ради.* – Про́ђи се зановије́тала и не во̀ди га ње̑-у-какӣ по̀сō. Ма̀ње̑ ће те бо̀љети гла́ва.

за̀новијетан, -тна, -о. *занимљив, интересантан.* – У̀нāј ма̑лӣ Јо̀јē По́љића е по̀све за̀новијетан. Зна̑ са̀ква ђа̑вла. По̀дāј му чѐкић и ђу̀скију, пјѐваће и сви́рити у̀с-тō.

зановије́тати, зано̀вијетāм,несвр. *причањем одуговлачити са послом.* – Нѐмōј, Ми̑ле, зановије́тати, ра́ди та̑ј по̀сō. Са̀мо ти̑ зано̀вијетāј, али се ли̑вода не̑ће са́ма поко̀сти.

за̀озбӣљ, прил. *озбиљно, одлучно, најозбиљније.* – Не гу̀ни ви̑шē ко̀ла прео а̀рмана, вѐлӣ То́де. „Вѐлӣш ли ти̑ то̑ мѐни за̀озбӣљ“? Да̀, за̀озбиљ и нѐмōј да ти то̑ није́сам рѐкō. О̀вō е му̀ја зѐмља и ја̑-сам-јōј вѐсија.

за́пон, -а, м. *смеђа у њиви или ливади, обично неки непокретни камен.* – Пу̀не су на̀ше њи̑ве за́пōнā. Не зо̀вӯ се стјѐнавице отарамѐнта. Од пу̀стӣје за́пōнā, плу̀к нѐ-море отпа́рати по̀ло мѐтра бра́здē брес пре́кида.

запркѐлати, -ām, свр. *започети говор на неразумљивом језику.* – Йзведе О̀стоја Про́ле Шва́бе на Пљѐвске по̀дове. Вѐлӣ-ӣм, о̀вудā мо̀ре штрѐка. У̀ни нѐшто запркѐлашē, зглѐдашē се и да̀дошē О̀стои нѐколикō ворѝнтā.

запрндѐцати се, -ām се, свр. *залетјети се као поплашено ждријебе.* – Чи̑м Че́до лу̀гāр о̀творӣ стру̀гу, ја̑њци се запрндѐцашē и су́кнушē у ли̑воду.

запу́вати се, за̀пӯвām се, свр. *убрзати дисање због великог умора.* – Јо̑ј, ка̀ко смо се ју̀чē запу́вали, мо̑ј ми̑лӣ бра̀те. Спрѐмā се ки̑ша, а ми̑ нава́ли, нава́ли убаци́вати сла̀му у по̀ету. Йзашла ду́ша на вр̀ јѐзика.

запу́рити, за̀пӯрӣм, свр. *затрпати снијегом јаким пирењем.* – Цӣ̑јелӯ ну̀ћ је пи́рила бу̀ра и пренòсила сни̑јек. Запу́рила мѐћава ку̀ћнā вра́та па се нijéсу му̀гла о̀тварати.

за̀пуцати, -ām, свр. *кренути нагло у неком правцу на далек пут.* – Нijéсу му̀гли ку̀њи по сније́гу па се пје́вē ѝшло у̀-млин. За̀пуцō Йлија з би̑сазије ку̀рӯзā преò-Рōрā пје́вē у Прѐодац, ка̀д је та̀нула мѐћава.

заракӣјати се, -ām се, свр. *започети пити ракију у кафани са друштвом.* – Бо̀га ми су се Ро́рчāни за̀ракијāли с Прѐкрајчāније код Гли́шē. То̑ нѐ-море ми̑рно про́ђи. Бӣ̑ће ка̑вгē и ла̑рмē.

зара̀нијē, прил. *пријe предвиђеног времена.* – Зи̑мскӣ је да̑н, трѐбā зара̀нијē кре́нути на дѐрнек. Долѐко е Кни̑н. Трѐбā прева́лити Прѐодац и Гра̑во.

За́стӣње, -а, с. *српско село на улазу у Ливно из правца од Гламоча.* – У гра́ду Лије́вну су јѐдӣно у За́стӣњу Срѐбови на о̀купу. Й-тӯ су страда́вали о̀дустāшā у сва̀кōм ра̀ту.

затѐћи, за̀течēм, свр. *случајно наићи на некога у каквом недозвољеном послу.* – За̀текō лу̀гāр Симу̀шила у̀-шуми ђе цӣ̑јепā ду̀гу. Вѐлӣ лу̀гāр: „одло̀жи си̑киру“, а Симу̀шило ће њѐму: „Одло̀жи ти̑ пу̀шку“.

за̀укати се, -ам се, свр. *залетјети се нагло.* – За̀укали се Ци́го и Здра̀вило на Бјѐљкушине кру̀шке. То́де врѝснӯ са буна́ра а њѝ се два̂ залѐдише о̀-стра̄.

за̀што-ш, парт. *зашто хоћеш.* – За̀што-ш тѝ, Сло̂бо, пова̀здан у сѐлу? Памѐтнијē би би́ло у̀зēти му̀тику и око̀пати у̀нō купије́рā.

за̀шушкати, -ам, свр. *заштитити, осигурати.* – Мѝлорад нѝје до̀бро за̀шушкō купије́ре у по̀друму па му смр̀зли. Нѝштан се у̀таман па̀тијō.

зблѐбан, -а, м. *онај који је без елеганције, незграпан.* – Кат ка̀кав зблѐбан о̂дā по ра́внōј лѐдини, за̀пӯвā се па да̀кћē кō-па̀с у ла́ду.

звѝзган, -а, м. *врућ љетни дан јаког сунца и ведрог неба.* – У̀пекō звѝзган са небе́сā око Ѝлпна. Нѝће ћу̀ва вјѐтра да ра̀збије о̀вӯ пу̂стӯ о̀морину.

звјѐрњати, -ам, несвр. *често се окретати око себе загледајући у неважне ствари.* – Ѝди, Ко̂ле, пра̀во пу́том и не звјѐрњāј око̀-себе. Шта̀ ѝмāш вѝћи ко̀ек ђа̂вла. Ка̀-ш стѝћи на̀-калдрму.

зво̀цати, -ам, несвр. *узастопно говорити и приговарати.* – Да̂ј, жѐно, прѐстани вѝшē зво̀цати. Све́жи јѐзик за̀-зӯбе. Дојáдила си и бо̀гу и на́роду.

зврѝкнути, звр̂кнēм, свр. *једним покретом зврка изазвати јаку буку.* – У̀зē Пѐтар звр̂к па га ма́лко о̀крēнӯ. Звр̂к звр̂кнӯ ѝзненāда а Ла̀зукѝн се пу̀тāљ пу̀здрēцнӯ и прѐвāлѝ са̀мāр.

зго̀рē, прил. *лоше.* – Нѐ-би би́ло зго̀рē пу̀нијети о̀вӯ сврā̀зу ку̀ћи. Му̀гла би послу́жити за̀-оградē.

здрѝō, здрѐла, здрѐло. *зрио, зрела, зрело.* – Ѝмā ли, Сѝмо, у Гра̀дѝшту ка̀ко пр̀жинē? „Ѝмā, ѝмā, бо̀к ти је у̀биће, а̀ли нѝје а̀сли на̂јбољē здрѐла̀“.

Зѐчавац, Зѐчāвца, м. *брдо гдје је станиште зеца.* – Ô вце вѐћ око по́днē пла̂ндујū на̀-Зēчāвцу. Ту̂ ѝмā зѐца у сва̀кō до̂ба а ву̂ка јо̀ш нѝко нѝје вѝдијō.

зѐчијā сô, -ē со̀ли, ж. *посебна врста стакластог камена који је саставни дио сировине у грнчарији у гламочком крају.* – Ѝмā зѐчијē со̀ли ко̀днāс сву̀ђе. На̂јвишē е ѝмā око Кра́сѝнца и Рѐљина Сѐла. О̀д-њē се пра̀вē ба̀кре и пѝјуре.

зија́нити, зѝјāнѝм, несвр. *штетовати, бити на губитку.* – Ју̀чē сам ти по̀добро зија́нијō ко̀сēћи у Ма̀траку, вѐлѝ Цвѝјāнōв Не́ћко. За̀пē ми ѐдан цр̀нац ка̀мēн и прѐби ко̀су при пе́ти. А, ка̀кā пу̂стā ко̀са! ПВ.

зија́нћер, -а, м. *несташан човјек који прави штету.* – Нѐ-би на̀шом Зија́нћеру на̀ковāли ко́сā свѝ кова́чи ѝз-Мркоњића. Нѐмā љѐта да нѐ-пребије по ѐдну.

зѝмомōран, -рна, -рно. *онај који је осјетљив на хладноћу.* – По̀дājдē, Љу̀бица, Ђу́ли су̀кненē ча̀рапе да о̀бује. У̂н је зѝмомōран и ла̀ко по̀тēгнē вла̀гē.

зи́ра, -ē, ж. *прехрамбене намирнице.* – Бо̀га-ми-сē ки̏љер по̀добро испра́знијō. Йдēм у зе́му у̀зēти ма̀ло зи́рē, ма̀њистрē, у̀ља и со̀ли.

зјѐкаша, -ē, ж. *жена која нема радних обавеза па вријеме троши без велике користи.* – Ѐно Ђу́кинē зјѐкашē по̀-цијелӣ да̂н зјѐкā по сѐлу и кра́де бо̀гу да̂не.

зло̀кос, -а, м. *равна ливада претворена у џомбаст терен.* – Мӣ нѐмāмо ли̏водē брез зло̀коса. Ка-су-мо̀крāчи, ко̀сци ну̀вије ко̀са, о̀дрежӯ ус тра́ву и ко̀ријен. По̀шље то̂ ѝспӣрē вјѐтрови и ѐто ти зло̀коса.

Змѐевац, Змѐēвца, м. *врело испод Голије изнад Гламоча.* – Змѐевац ни̏кат ни̏је пресу́шијō о̀ткā е Го̀лијē и Гла́моча.

Змѝјање, -а, с. *кршевити дио села Роре на источној страни.* – На ро́рско̄м Змѝјању мо̀ре нѐстати и гр̂мōвā и ка̀мēња. Зми́јā нѐ-море ни̏кāко па ни̏кāко.

зу̀ка, -ē, ж. *ехо од зујања пчела.* – Кад би се на̀ша чѐла пу̀штила о̀ко Пѐтрова, ро̂ј прѐмрежӣ свѐ на̀шо а̀карӣште. Сто̀ӣ зу̀ка че́лā, нѐ-мош о̀-стрā слу̀шати.

зу̀мбати, -ām, несвр. *бушити кожу зумбом.* – Ни̏је сва̀к у̀мијō зу̀мбати ко̀жу. Пра̀вили тежа́ци зу̀мбе о̀д-брокāвā, а̀ли нѐ-ваљају.

И

ѝбретити се, -ӣм се, несвр. *чудити се, дивити се.* – Мо̂рā се ја̀днӣ ѝсāн ѝбретити и кр̂стити, да бо̂к про̀стӣ, ѝ-лијевōм и дѐснōм. Кат ви̏дӣш да̀нашњē гри́је и ко̀ликō се на́рот изгоја́тијō, мо̂раш се ѝбретити.

ѝве, ѝвā, ж. *крајеви гдје расте ивово дрво.* – До̀ље у̀-ива ѝмā до̀брē тра́вē за̀-ōвце и кру̂пнō бла̂го. Ка-су су̂ше, ѝве сла̀бијē ра́ђајӯ.

Ѝвовац, Ѝвōвца, м. *дубоки до и крај гдје расте ивово дрво.* – Прѝчā се о̀дāвно да у Пѐрукинōм Ѝвōвцу ѝмā ѐдна ѝвовā дра̀жица и у̀-њōј за̀копāна ѝвовā ка̀чица. Вѐлē, пу̀на жу̂тије ду̀кāтā.

Ѝглија, -ē, м. *облик именице Илија.* – Ѝглија е би̏јō из До̀линē. То̂ е са̀мо ѐдан Ѝглија у цијѐлу на̀шом кра̀ју. И до̀бар, и ва̀љат и по̀читовāн би̏јō.

ѝжēгō, ѝжēгли, ж. *мјесто на тијелу опржено ватром.* – Спо̀ро за̀рāстā ѝжēгō. Ѐднōчке се о̀жегō на̀ш Пр̂њо па му ѝжēгō зара́стō ци̏јелō про̀љеће.

ѝзатркē, прил. *начин обављања посла трчањем.* – Мӣ смо ти ба̀цāли ка̀мена с ра̀мена и ѝзатркē. Ни̏је Би̏бану жӣв чо̀ек му̀гō ѝзатркē одба́цити.

ѝзбрēнтати, -ām, свр. *завршити пилање грађе на бренти.* – Кад би ра̂днӣци ѝзбрēнтали гра̂ђу на пила̀ни, у̀ндāк за̀сједнӯ у ла́ду да прѐду̀шē уз ду̀вāн и еглѐну.

избру́сити, ѝзбрӯсӣм, свр. *углачати брусом неку металну површину.* – Бӣ ли ми, Ма̀ркане, мӯгӧ̄ избру́сити о̀ва̄ј ва̂р на ко̀си? О̀ставијӧ̄ нѐсретнӣ Ћӣ̀ка о̀ва̄ј дѐбӧ̄ ва̂р па смѐта̄ ка-се-ко̀сӣ.

избӯ̀бачити, -ӣм, свр. *истући некога јаким ударцима затворене шаке.* – Избӯ̀бачило кондуте́ра Ви́цу на Вава̀дениј е. Нӣ-се зна̂ ра̂шта ни кро̀за-шта.

избубѐкати, -а̄м, свр. *истући некога шаком.* – Лутора́не трѐба̄ до̀бро избубѐкати да се до̀зовӯ па̀мѐти. Нѐ-море се жи́вити од нѐра̄да.

изви́рити, ѝзвӣрӣм, свр. *погледати кроз узак простор или се накратко појавити иза неког заклона.* – Ѐно Кава̀рѐ и Сте́вѐ, изви́ришѐ иза у̀нѐ бӯквѐ на̀-Лалӣнцу. Изви́ријӧ̄ лӯк и зѐмљѐ, са̀мо што нӣје по̀никӧ̄.

ѝзвратити, ѝзвра̄тӣм, свр. *окренути одјећу наопако.* – Штѐ̀ си, Мија̀ца, извра́тијӧ̄ ко̀жӯн? Нӣје ва̀љда ста̀р па се сти́дӣш.

ѝзвргнути, -нѐм, свр. *изложити некога критици и руглу.* – Ӯкрӧ̄ Са̀ва луга́ру шиљѐже. Ѝзвргло га ру́глу свѐ сѐло до̀-зла бо̀га. Нѐ-мугӯ га о̀прати свѐ во̀де о̀д-Ӯнца до До́ца ӣ-даљѐ.

изву́цати, ѝзвӯца̄м, свр. *подерати неку одјећу дугом употребом.* – Бо̀га ми си тӣ, Дра̂го, о̀ва̄ј ко̀жӯн изву́цӧ̄. Свӣра̄ вјѐтар кро̀ж-њек кӧ̄-кроз-решѐто.

изгу́рати, ѝзгӯра̄м, свр. *извући се из неке тешке ситуације.* – Ѐно су и ца̀рови нѐка̄ко изгу́рали и до̀шли до сво̀ѐ ко̀рѐ кру̀ва.

ѝзданак, ѝзда̄нка, м. *клица зељасте биљке или појава нове гране дрвенасте биљке.* – До̀бри ѝзда̄нци купије́ра̄ о̀вѐ го̀динѐ. Свѐ су при́лике да ће бӣти дебѐла цӣма. Брез дебѐлѐ цӣмѐ нѐма̄ ни до̀бри је купије́ра̄.

ѝздати, -а̄м, свр. *пропасти сјеме и не поникнути.* – Би́ло ста̀ро ćѐме па ѝзда̄ло жӣто у̀-њиви. А ѝ-њива нӣје по̀гноена ка̀ко ва̀ља̄.

издѐрати, ѝздерѐм, свр. *истући некога грубо.* – Ѝздера̄ло Мӣрка на збо̀ру. Нӣје са̀мо њѐга. Ѝздера̄ло е и Ђу́ру Бӯкву. Ѐно-ӣ је́чѐ кӧ̄-сӣњѐ кӯкавице.

издра̀њати, -ам, свр. *истањити тканину дугом употребом или кожу чешањем.* – Ето си ѝздрањӧ̄ са̀в о̀браз, кӯка̄вче ѐдан. Ка̀ко-ш та̀кӣ мѐђу-љӯде?

издр́пати, ѝздр̄па̄м, свр. *изгњавити, нарушити цјелину, почупати.* – Издр́пало е нѐђе Вѝцуку кô да су га псӣ изује́дали. Мӯра̄ да е бӣјӧ̄ у ка̀квӧ̄ј варатӯтми. Са̀в-сѐ о̀крастӧ̄ кӧ̄-бо̀рова̄ ко̀ра.

изја́вити, ѝзја̄вӣм, свр. *истјерати благо из штале у пашу.* – Вѐћ су по̀паснā до̂ба. Ва̀кат изја́вити о̂вце у̀-пашу. Пр̀во изја́вте ја̂њце, а о̂вце ма̀ло ка̀шњѐ.

изја́зити се, ѝзја̄зӣм се, свр. *имати лоше намјере.* – Јо̀ван је за кра́ља Леса̂ндрѐ ѝмӧ̄ бла̂га ко̀лик по̀ло сѐла. До́ђошѐ дрӯшкани па се изја́зишѐ на̀чоека и Јо̀ван ӯбр̄зо бѐтерисā.

измирѝтати, -та̄м, свр. *изварати, испрескакати, опљачкати.* – Лȁко е плиткòума измирѝтати. Три́шу е дòсат ѝзмиритāло, кȍ знâ кòликō пу́тā, али ȳн не дòлазӣ дȍ-памѐти.

изнаби́јати, изна̀бӣјāм, свр. *завршити са набијањем конопаља.* – Нѝје Ȁна мȕгла са́ма наби́јати кȕнопље па пȍзвāла Дóсту. А Дóста, ȳнā бедѐвија, кат је стȁла наби́јати стȕпōм, изнаби́јала свѐ кȕнопље за три́-днӣ.

изна́казити, -ӣм, свр. *упропастити до изобличења.* – Ȳнāј врȉтигȳз Јéлӣн, ȳнā звѝзга, изна́казила òбрас па јōј се ѝспрњō кō-подлòгāч у òпāнку.

изòрати, ѝзорēм, свр. *завршити са орањем предвиђене површине.* – Јѐси ли, Јȍја, ѝзорō Ȁниħēвку? „Јѐдва. Ȍрāли двâ дâна и тѐкē трѐħӣ ѝзорāли. Би́ло твр̏до. Нѝје њѝва гнȍена па се зѐмља нѝје прȍсȳла“.

изра́етити се, -ӣм се, свр. *наодмарати се као у рају.* – Пȁдала кѝша три́-днӣ па се нѝје кòсило. Јâ ти ȍдēм у àјāт па лѐзи òдмāрāј. Изра́етијō се кō-ѐдан по ѐдан, бȍга ми.

изра́колити се, -ӣм се, свр. *пропјерватн као кокошка.* – Изра́колила се нȁша пи̏рга. Мôрāмо е насађи́вати за кòӣ дâн чӣм скȕпӣмо девѐтеро јáјā.

изрѐндати, -āм, свр. *завршити са рендањем кромпира, мркве и сл.* – Пои́ти, жѐно. Кȁ-ш изрѐндати тѐ купијéре? Кȁ-ш испѐħи купјѐрушу, трѐбā на лѝводу.

изри́кати се, ѝзрӣчēм се, свр. *исплакати се уз гласно дерање.* – Ȳздеветō Ми́јо Дрàгана пру́том па се Дрàган изри́кō пот пòетōм. Вѐлӣ Ми́јо „ȁко-ш ри́кати да те још кòӣ пȳт претѐварӣм“.

изрога́чити се, изрòгāчӣм се, свр. *искварити здрав плод шљива у кишном пролећу.* – Òвē гȍдинē нѐħе бѝти шљѝвā ни за пòести, вѐлē Врбљàнци. Òкишало се па се шљѝве изрога́чиле, скрôс нȁскрōс.

ѝзрупати се, -āм се, свр. *оштрити равну површину рупама.* – Нȁш сē àрман ѝзрупō кō-нѝкат. Кòӣ га е ħȁвō ѝзрупō, àј знȁдни ако-тē-бôк ствòријō.

Ѝјука, -ē, м. *хип. од Илија.* – Ѝлију Ђêрмана су свȁ дјѐца зва́ла нȁш Ѝјука. Нѝје се ȳмијō ѝграти са дјѐцом кō-Нѝкола Дре́новић.

Ѝка, -ē, м. *хип. од Илија.* – Нȁшок Ѝлију су зва́ли Ѝка и ȳн се нѝкат нѝје др̏нō збòк-тогā.

Илиба́шац, -шца, м. *изведен облик именице Илија.* – Нȁш се Илиба́шац беслѐишē кō-ѐдан по ѐдан. Ѐдна здјѐла пȕрē, дрȕгā ра́сола па ожѐжи.

Илијѐтина, -ē, м. *аугм. од Илија.* – Илијѐтина Ђêрман је мȕгō пòести пȕн бȁкрāч варѐније купије́рā одјѐднōч.

Илију́сница, -ē, м. *аугм. и пеј. од Илија.* – У Пѐтровōм Врѐлу је би́ло и крȕпније и сѝтније љу́дӣ. Доду́ше, òвије сѝтније мȁњē. Бѝјō ѐдан Ѝлија пȍситан. Е, кȁко ћемо да ѝ-ȳн бȕднē кру́пан. Лȁко, звȁћемо га Илију́сница. И тȁкō òста.

Ѝлӣш, -а, м. *ӣеј. од Илија.* – Ѝлӣш и Нѝнӣш су би́ли бра̀ћа ѝз-Ѐлāпића. Слѝчни ѐдан дрѝгōм кō-ја́е ја́ету.

Илѝшина, -ē, м. *аугм. од Илија.* – Илѝшина Па̀његӣн је ѝмō пêт бра̀ћē. Зва́ли-ӣ Па́нићи по ћа̀ћи Па̀његи. Нâјàрнӣ бѝјō Јо́во, а ѝндāк Илѝшина.

Ѝља, -ē, м. *хип. од Илија.* – Тривѝцана су зва́ли Ѝља, а нѝје му би́ло ѝме Ѝлија. Рâшта е тô бо̀га тӣ пӣтāј.

Ѝљкан, -а, м. *аугм. од Илија.* – Ѝљкан Ро̀квић ти је бѝјō ша́лџија кō-и-Нѝкола Дре́новић. Нѐ-знā се ко̀ӣ је бо̀љӣ.

Ѝљчин, -а, м. *аугм. од Илија.* – Ѝљчин из До̀линē е бѝјō кру́пан кō-и-Цвијѝљда. Са̀мо е бѝјō ма́лко нѝжӣ от Цвијѝљдē.

име́так, -тка, м. *имање.* – Лѝћа Шâвија бѝјō по̀танка име́тка, ѝнāј једно̀кравац што се вѐлӣ. Ѝмō чѝдо дјѐцē и свâ ва̀љата и поштѐна.

ѝргетити и **ѝргетовати,** ѝргетӣм и ѝргетујем, несвр. *радити као ӣомоћни радник.* – Нѝје ла̀ко ѝргетити, нѐк прѝча̂ ко̀ штâ о̀ће. Јâ тô знâм. Јâ сам ти се наѝргетовō у живо̀ту и на̀ијō цр́на крѝва мло̀го.

исканџѝјати, -ам, свр. *испарати у облику танких трака.* – Ѝсканџијō Пељѝса ла̀че провла́чећи се по Пандѝрици за во̀ловије. До̀шō кѝћи го̀лије гња́тā.

иска́пити, ѝскāпӣм, свр. *ӣопити све и кап из неког суда.* – Би́ла ѐдна плѐтара пѝна ра̀кијē. Ву́ле ти је, ма̀л по̀-мал, иска́пијō свѐ и ка̀пељ.

иске́зити се, ѝскēзӣм се, свр. *зинути добро да се виде зуби.* – Одма̀кни се, Вѝнко, от ка̀зана. Штâ си се тѝ иске́зијō. Нêће ра̀кија потѐћи јо̀ш за по́-сāта.

ископи́лити се, иско̀пӣлӣм се, свр. *родити се мимо брака.* – Би́ла ѐдна пуста́ија во́ђекā ко̀д-нāс па-јōј-се-ископи́лило тро̀е-чѐвтеро сво̀чāди. Ни до да̀нас се ниѐднōм нѐ-знā ћа̀ћа.

ѝскрасти се, искра́дем се, свр. *тајно напустити неко место.* – Вѝђе ли ѝко кѝт се ѝскрāде Ни́не? Ѝскрāде се и нѐ-плāтӣ ко да нѝје нѝшта ни тро̀шијō.

испе́рати, ѝспēрам, несвр. *измишљати лажне оптужбе.* – Про́ђи се чо̀ека ко̀ӣ пѐтља̂ и ѝспēрā. Ш ња̂м нѝти по̀пӣ, нѝти по̀ӣ вѐно мѝмō-ња̂га.

испѐрити, ѝсперӣм, свр. *оптужити некога без доказа, слагати.* – Ѝнӣ о̀пштинскӣ подрепа́ши су зна̀ли испѐрити и нала̀гати на нâјпоштѐнијēк чо̀ека.

ѝспизмити се, -ӣм се, свр. *изродити се, постати злобан и пакостан.* – Нêмāш тӣ, Сла̀вкане, с кӣм глѐндисати на да̀нашњēм ва̀кту. Свѐ-сē ѝспизмило чӣм је по̀чēло до̀лазити до нѐсретније па̂рā.

ѝспиљкати, -ам, свр. *испразнити, потрошити сву воду из неког бунара, локве и сл.* – У буна́ру нêмā во̀дē ни за рогѝшицу. Ѝспиљкало е свѐ, нѐ-море се ко̀бōм бу́рати. Мѝрā гѝнити бла̂го у По̀нōрце ђе ѝмā во̀дē до̀-врāта.

испи́скати, ѝспӣскам̄, свр. *испарити на високој температури.* – Дȍлӣ, жѐно, вȍдē у бȁкрāч, ѝспӣскā сȁв грȁ. Загȍраће бȁкрāч па штȁ-ш ȕндāк.

испичу̏тура, -ē, ж. *пијаница, онај који испија чутуре ракије.* – Од Ћáнē и Пѐријē, нѝје би́ло вѐћӣје испичȕтȕрā ȍтка-сē рȁкија пȍчēла пѝти кȍд-нāс.

ѝспочāсти, приједл. *због, ради или именица, понижење.* – Да ми нѝје ѝспочāсти, рѐкō би ти штȍ те гѝбӣрā. Не мȕгу вóђекā пред љȕдије, у тȕђōј сам кȕћи, а тӣ би дȍбијō свȍе, јѐ-ш чȕō.

ѝстаркати, -ам̄, свр. *очистити нокте од прљавштине.* – Нѐ-мош тӣ, Стôле, ѝстаркати свȍе нȕкте. Ȕзми тӣ шклȍпац па-ӣ-ȍдрежи, нâјбољē ти је.

истима́рити, истѝмāрӣм, свр. *очистити коња чешагијом.* – Истима́ријō Ђȕђа свôга кула́ша нȕвōм чешȁгијōм. Ено га скрôс дрȕгӣ пȁрип.

ѝстићити се, -ӣм се, свр. *намножити се, изродити се.* – Ѝстићијō се пȕстӣ писмѝлет ȕ-некаквōк гȍре ȕ-Стāрōм Сѐлу. Кâжȕ три́нестеро дјѐцē ȁко нѐ-лажȕ. Кȍ ће тô ра́нити на ȍвōј брѐзбрашници.

истру́нити, ѝстрȕнӣм, свр. *окренути желудац у стомаку при каквом несретном скоку.* – Ѐднē јѐсени Мѝлош Пóљић скȍчијō са ѐднōк кȁмена. Нȁ-мјесту истру́нијō жѐлдац и пȍчō бљȕвати. Дȍктури нѝшта нијéсу мȕгли помȍћи. Ру́жа Ћѐрћенова му нȁправӣ жѐлдац и ȕн ȍстаде жи̂в. Ȍвō е чѐлā ѝстина.

ѝшћушкати, -ам̄, свр. *истјерати (нпр. прасе из неког простора).* – Нȁврањијō се Сѐкулӣн пра́сац ȕ-Стāнкову бâшчу па свѐ ѝзровӣ. Јѐдва га ѝшћушкали нȁ-стругу, ȁли, ȕн се јȍпēт пȍврāтӣ.

ишча́пати, ѝшчāпам̄, свр. *завршити са чапањем.* – Јȕчē нам је ȁрман бѝјō зȁтēгнȕт кô цȁкло. Нȕћас га е нѐкӣ ђȁвō ишча́пō, ȁсли је нѐсретнӣ јȁзавац.

ѝшчашити, -ӣм, свр. *помјерити зглоб руке или ноге из лежишта.* – Ȍткā е Лȁзāр ѝшчашијō лâкат, цијéла вѝјека ȍстō сȁкат.

ишчекѝћати, -ам̄, свр. *завршити ударање шумарским чекићем по дозначеној грађи.* – Лȕгāр Шȍлāк нѝје јȕчē ѝшчекићō свȕ Павлѐзанову грâђу па е ȍбећō дóћи дȁнас.

ишчепу̏шати, -ам, свр. *ишчупати косу са главе или што друго.* – Ȕватијō Ми́ле ѐднōк лóпова у купијéрије па га дȍбро ѝздерō и ѝшчепушō му пȍло перчи́на са глáвē.

ишчерȕпати, -ам̄, свр. *завршити са черупањем обарене кокошке.* – Ѝшчерупāла Бȍсӣљка ѐдну кȍкōш па ће спрéмати јѐло прêљама.

ѝшчудити се, -ӣм се, свр. *надовољити се чуђењем.* – Нѐкӣдāн сам ти се ѝшчудијō чуѐсије. Пȁде Рâјко са вр̏ вр̏шка трѐшњē нȁ-ледину и нѐ-јēкнȕ.

ишчуђа́вати се, ишчу̀ђāвāм се, несвр. *чудити се дуго.* – Укр́кō Че́лоња вȳка ȳ-Слāније до̀ловије. Ено Дȍлачāнā ишчуђа́вајȳ се цȉјелӣ дâн, ко̀личачкā е вȳчина.

ишчȳшљати, -āм, свр. *завршити са чушљањем вуне.* – Чȳшљāле жѐне вȳну ȳ-Прибељи кот Сȳбашӣћā пȳна двâ дâна. Тѐкē трѐћӣ дâн ȉшчушљāле свѐ и по̀шљедњē рȳно.

J

ја̀бан, -а, м. *странац, туђин.* – При́чō дȉт Ми́ле ка-сē-вра́тијō ис талȉјāнскōк ро̀пства. Бра̏ћо мȳја мȉлā, нêмā бо̀љōк ја̀бана о-Талија́на. Ко̀д-њек сам ти и ȉјō, и пȉјō и пȳшијō дува́на до̀-милē во̀љē.

јабà́на, -ē, ж. *туђина, страна земља.* – Нêмā го̀рē јабà́нē од Ȳстријē на чѐтри стра̂не свȉјета, вѐлӣ Цвијȳљда. Нâс је Срȑбове та̀мо и на ја̀бӣнде вјѐшало.

ја́вити, ја̂вӣм, свр. *пријавити немирног ђака учитељу.* – Нȉје Ла̀ла ћȉјō ȉћи у ре́ду ж ђа́ције па га Дра̀диша ја́вијō ȳчитељу Цр́нчевићу.

Ја̀ворова ко̀са, -ē, ж. *шумовити висови изнад Стекероваца.* – Ко̀ нȉје бȉјō преò-љета у Ја̀воровōј ко̀си, та̂ј нѐ-знā шта̀ е ра̀ј на зѐмљи.

ја̀воровина, -ē, ж. *јаворово дрво спремљено за употребу.* – Нâјбољē су гȳсле од ја̀воровинē. Ȁли нȉје сва̀кā ја̀воровина за̀-гусāлā. Нâјбољӣ е цѐвēр.

ја̀днӣк, јадни́ка, м. *ојађен човјек, сиромашан и сам.* – Нêмā ти вѐћēк јадни́ка кō-кат-дије́те о̀станē брѐш-ћаћē и брѐз-матерē. Ô, са̀чȳвāј бо̀же, и заклòни.

јадни́чак, -чка, м. *дем. од јадник.* – Штà ће Сто́ле јадни́чак вѐно чу́вати сѐоскā го̀веда. Ȍстō ра̀но сиро̀ма брез ро̀дитēљā.

јадо̀внӣк, јадовни́ка, м. *врлетан и суров крај.* – Ко̀д-нāс ти је јадовни́кā ко̀ликō о̀ћеш. Нѐ-би се јадо́внӣк та̀кō звà̀ō да ȳ-њем нȉје би́ло нѐкōк ја̀да и чѐмера.

Ја́јо, -ē, м. *хиș. од Лазо.* – Ја́јо Јо̀вичић је жи́вијō око сто̀тину го̀дӣнā. Ено му бȉљега ȳ-грēбљу ȳ-Рудићије.

Ја̀кир, -а, м. *село код Гламоча које су Турци преименовали у садашњи назив.* – Тȳрци су ра̀но насѐлили Ја̀кир јѐр је тȳ до̀бра зѐмља и во̀да. По̀шље је на̀стало и брѐзиме Јакѝрлӣћ.

ја̀лијāш, -а, м. *скитница, дангуба, пробисвијет.* – Сва̀кӣ ва̀кат ȉмā своѐ ја̀лијāше. Ȍвāј да̀нашњӣ је прѐћерō у ја̀лијашије прѐсве.

ја̀ловина, -ē, ж. *дрво лошег квалитета које није за грађу.* – Ȉмā ȳ-нашōј шȳми ра̀збацāнē ја̀ловинē на сва̀кōм кора́ку. Тô нȉко не ȳзбȉјā и нѐ-гунӣ кȳћи.

Јàман, -а, м. *католичко презима у Гламочу.* – У Тóмē Јàмана би́ле двѝје ћѐри кô двѝје јàбуке. Љѐшвије цȳрā нѐ-виђе глáва у òвō вѝјека.

Јàмеџија, -ē, м. *презиме у Гламочу.* – Јàмеџије су ѝспод Òрлōвца ȳ-Рōрије. Њѝма сȳнце кàсно дòлазӣ, зàклањā га Шàтор плàнина.

јáњац, -њца, м. *крупно и дебело јагње.* – Што Мѝлēнко Калàба ѝмā нѐколикā јáњца, јâ рâчāм да ӣм ни двѝсци нијéсу рáвни.

јàњило, -а, с. *место гдје се јагње овце.* – Вѝше Чвóкӣћā у Лàшковици ѝмā стâрō јàњило. Òдмā до јàњила е и лȳчило.

јàњчāр, -а, м. *крај назван по јањцима.* – Нàш је јàњчāр дубòко ȳ-шуми. Тȳ ти је трáвē и вòдē гáни. Додȳшē, нѝје жѝвā вòда вѐно лѐжēћā на штрапȳтије.

Јàракула, -ē, м. *презиме у гламочком крају.* – Нàше су Јàракуле ми́рни кô јâњци. Òкрēтни и чвр́сти кô крѐмēње.

јарàница, -ē, ж. *добра и повјерљивљ другарица.* – Јâ мȳјōј јарàници Слáви мȳгу пòвјерити свѐ штò ме ти́штӣ. Èт, рѐкла сàм-јōј ко ми је симпàтија.

јáрка, -ē, ж. *пријесна погача од пшеничног брашна без квасца.* – Испѐкла Јéка јáрку од шѐничнōк брàшна. Пòиō би ѝсāн пр̏сте ш њôм.

Јàрцōв, Јарцòва, м. *надимак мушкарцу немирне природе.* – Нѐ-ćећāте се вѝ Јарцòва Шéвина. Тâј нѝје увлáчијō јѐзика у ȳста.

јàсӣк, јаси́ка, м. *крај гдје расте јасика.* – Ȳ-нашом јаси́ку ѝмā дѝвијā крȳшка. Бôк ти је прòклō, рâђā свàкē свàкāтē гòдинē и нѐкаква нàјēсна.

Јевѝмија, -ē, ж. *властито име, Јефимија.* – Тòдићова е Јевѝмија би́ла за пòкōјније Николѐтинōм. Кат је Николѐтина пòгинō нà-Рбини, ȳна се преȳдā за Тòдића.

јéдити се, јêдӣм се, несвр. *љутити се, сикирати се.* – Кàко се јàднӣ ѝсāн нѐће јéдити кат га свàкӣ ђàвō нај̀аје и крâгу дáе.

једнòкравац, -крāвца, м. *сиромашан сељак који има само једну краву.* – При́чō Лȳка Шâвија. Мѐни нѝје ћѐла нѝедна цȳра из јàчē вàмилијē. Бѝјō јâ ȳнāј једнòкравац, пòтанка имáња, нѐ-требā лàгати.

јѐлече, -ета, с. *мали јелек, до женске ношње.* – Нѝје свàкā цȳра ѝмала ни јѐлече, кàмоли прâвӣ јѐлек. Тàкō е би́ло.

јѐловина, -ē, ж. *јелово дрво за грађу.* – Јѐловина е млòго тврђā од смр̏човинē. Ȳна е кѝсела и дȳљē трàе од смр̏човинē.

Јéрле, -ē, м. *хип. од Јевто.* – Јéрле Козòмара е жи́вијō прѐо деведѐсēт гòдӣнā. Нѝкат га зȳп у глáви нѝје забòлијō.

јéчмо, -ē, м. *хљеб од јечменога брашна.* – Љѐшвēга крȳва нѐ-једо ȳ-нашије крајòвије од јéчмē у Дȳбрава. Тȳ бȳднē јѐчам кō-пијéсак.

Јовáнац, -нца, м. *хип. од Јован.* – Јâ ти дòбро пàнтӣм Јовáнца Панцóвљевића. Бѝјō пòситан, блѝжē стôтōј нѐго деведѐсētōј.

Јòварега, -ē, м. *ūеј. од Јован.* – Јôј, кòличачкē е брке ѝмō нàш Јòварега, мѝлū мȳј бôго. Мȳгō-ū је мртвòузицē вéзати ѝза-врāта.

Јòвāш, -а, м. *ūеј. од Јован.* – Би́ло е вѝшē Јòвāшā кòд-нāс. Нè-би ти мȳгō нѝ еднōк Јòвāша напóсе издвòити.

Јовàшин, -а, м. *аугм. од Јован.* – У Јовàшина Бàришића е би́ла кòшара ȳ-пољу òдмā до Лȳжūнē. Прѐдобро тѝћијō ôвце, àли сирòма рàно ȳмрије и òставū нѐјāч изà-себе.

Јовѐтина, -ē, м. *аугм. од Јован.* – Ȳнāј Јовѐтина ѝз-Главūцā бѝјō áран кō-дѝв. Двâ би се чòека ȳ-њем окрéнула.

Јòвука, -ē, м. *ūеј. од Јован.* – Дâјдē, Јòвука, да èдну зàпāлūм, тàко ти свéца. Òстаде ми дувàнкеса на кȳцāници прѐт-кућōм.

Јòган, -а, м. *ūеј. од Јован.* – Нѝје би́ло бòљēк утовара́ча бàлвāнā ȳ-шуми од Јòгана. Кат ȳн пòдвūкнē, овòљте, свѝ утовара́чи слòжно грȳнȳ.

јòгунаст, -а, -о. *неūокоран, ūврдоглав, неūослушан.* – Ку́дре е бѝјō јòгунаст да те мѝлū бôк сàчȳвā. Нѝје тô нѝшта кàко е Пéро бѝјō јòгунаст, три́пȳт јогунàстū от Ку́дрē.

Јòжа, -ē, м. *хиū. од Јован.* – Јòжа Малѐшевић је ѝмō сѝна Да́ну и Ма́ну. Свѝ дòбро зи́дали буна́ре и пòдруме. Пјѐвō на́рот:

Јôј Да́нē, јôј Ма́нē, јôј Јòжē, мѝлū бòже.

Јòјука, -ē, м. *аугм. и ūеј. од Јован.* – Јòјука ѝс-Прија̄нā е знàō свàшта лије́чити. Прàвијо жѐлдац ка-се-ѝстрȳнū, одгȳнијō тмòру, гȳнō пòганицу и јòш штокоѐшта.

Јóле, -ē, м. *хиū. од Јован.* – Вѐлū стâрū Си́мо свôме Јòвану. Ô, Јôле! Òди вâмо да те ćѐтуем. Ску́па е шкôла, мȳј Јôле. Нѝје лàко дóћи дò-памѐти, мàгло èдна са Шатòра.

Јóре, -ē, м. *хиū. од Јован.* – Под Ȳрљајом жи́вијō Јóре Чѐгāр. Мà, вѝшē живота́ријō нѐго жи́вијō. У греда́рије нѝје би́ло вјѐштијēк кòсца од Јóрē.

Јòца, -ē, м.*хиū. од Јово.* – Ћáнūн Јòца се млòго ра́зликује òд-брата Ни́кē, кô нѐбо и зѐмља. Јòца срн а Ни́ко смѐћ.

Јóцо, -ē, м. *хиū. од Јово.* – Ву́лūн Јóцо е лòвијō бòљē ò-ћаћē. Јѐднōчке ти Јóцо ȳбије вȳка гòре у Кȳјачи. Вȳк кō-јȳнац.

Јóшо, -ē, м. *хиū. од Јован.* – Нѝко Јóши Јовàшинову нѝје мȳгō ȳ́ћи ȳ-крāј. Бѝјō нѐсреће нàд нѐсреће. Однѐсошē га нѐкū врâзи ȳ-свијет и ѝзгубū му се свàкū трâк.

Јòшука, -ē, м. *аугм. и ūеј. од Јован.* – Нàбавијō Јòшука Мѝјāзовић нȳв сàмāр. Врѐгō га испрѐт-кућē. Кат је пàō мрâк,нѐко гѐпū нȳв сàмāр и от сама́ра нѝшта. Грмијō Јòшука три́-днū, àли ȳтамāн.

јунòглав, -а, -о. *својеглав, недоказан, уврнуū.* – Ми́ле Гàјāнōв је бѝјō јунòглав од млàдости до стàрости. Штò е гòћūце стàрū, свѐ јуноглàвū.

јȕнчић, -а, м. *дем. од јунац.* – Ȍћерō Цвѝкут Лȍнчāр нѐшто јȕнчића на дѐрнек. Нѝко јȕнчића и нѐ-погледā па се Цвѝкут врâтӣ кȏ рѝс.

Јȕнчикраве, -крāвā ж. *ӣерен између Вагана и Пойовића.* – Ȁко-ш ȕ-љешнӣке и мȕкиње, ѝди у Јȕнчикраве. Ѝмā мȕкӣњā вѝшē нѐго у Пометени́ку.

јȕрњава, -ē, ж. *ойӣјера, сӣрка, гужва.* – Би́ла е вѐликā јȕрњава ȕ-Слāније дȍловије. Рȁнили Дȍлачāни вȕка па га скȍлили да ӣм се не ѝзгубӣ.

јȕтрēње, -а, с. *рано усӣајање ради одласка у цркву.* – Вѐлӣ Мȁрија, мѐни е вȁвијек јȕтрēње бӣло дра́го. Чӣм се ȕстанē, ȍсе́ћа се тȁмјан ȕс-пȕт.

К

кабајȁги, парт. *ӣобоже.* – Ћѝјō се Млȁђука жѐнити па се ва́лијō да знâ, кабȁјаги прȁвити кȍсӣшта и ре́цеље. Ȍбе му лѝјевē и тȏ свѐ цȕре у сѐлу знȁјȕ.

кавѐлати, -āм, несвр. *свираӣи на кавелу.* – Мѝћа Павлѐзанōв по вазду̀гӣ бȍговēтнӣ дâн кавѐлā за о́вца. Кȁко му не дȍдије, бȏго мȕ̀ј мѝлӣ.

Кȁвēлић, -а, м. *надимак ӣо ӣреӣку кога су звали Кавела.* – Да нѝје би́ло Ра́дē Тѝцē, за Кȁвēлиће се нѐ-би нѝ-знало. Ȕн је ѝмō пȍ-девет цр́није ала́шā ȕ-вршāју брез бѝљега.

кавѐндисати, -ишēм, несвр. *иӣи каву и ракију у друшӣву.* – Нѝје жѝв чȍек кавѐндисō вѝшē от пȍкōјнōк Јȍвана. До по́днē пȍпије по три́нēст ка́вā по сѐлу.

кȁд гȍћӣце, прил. *било када, ӣонекад,кад год.* – Кȁд гȍћӣце бȕра пȕнē ȍт-Прибељē низ Вјѐтренӣ дȏ, у Пȍткрају, кȏ да лемѐши пȁдајȕ.

Кади́њача, -ē, ж. *крај између Рора и Пойовића.* – Пȍријетко би кȍӣ чȍбан гȕнијō ȏвце у Кади́њачу. Тȕ̂ се вȁзда трѐвӣ вȕк па е ȍпāзно.

Ка́јо, -ē, м. *хиӣ. од Микаило.* – Ȍ, ђѐ си, Кâјо, мѝлӣ бра̀те, ȍткā се нија́смо вѝдили. Ȁјмо на рȁкију кот Кавȁрē.

Кȁјтез, -а, м. *ӣрезиме у гламочком крају и околини.* – Нȁши су Кȁјтези име́тком пȍтанки, али су поштењȁчине да нêмā тȁкије.

кȁко-ш, прил. *како хоћеш.* – Кȁко-ш тӣ, кȕкāвче, кȍсити ту́пōм кȍсōм по ȍвије ȕрвина и злȍкосје? Поклѐпћи кȍсу па ȕндāк на лѝводу, лȕ̂дā глâво.

Калȁба, -ē, м. *ӣрезиме у гламочком крају и околини.* – Свѐ су Калȁбе широ̀кије ле́ђā и зȁваритē ћȕди, сѐпарāтно ȕнӣ из Бала́ћа.

Калȁвēр, Калаве́ра, м. *ӣрезиме у гламочком крају.* – Ȍдāвно на Јȁкиру жи́вē Калаве́ри, ми́рни и вȁљати љȕди. Калаве́ри знȁјȕ зȁгазити ȕ-године и не ожѐнити се, прȁво да ти кâжēм.

кала̀сара, -ē, ж. *жена у старој и подераној одјећи.* – Се́ма Ма̏ўкова е, вѐлē би́ла кала̀сара ка̀кē ни̏је би́ло надалѐко. Ни̏ком ни̏је би́ла на вра́ту и жи́вила од ỳнок штȁ-јōј кȍ дâ.

ка̏лдрма, -ē, ж. *ранији назив за Млиништа.* – Нâјближē е преȍ-Калдрмē и Бара́ћā до Варца́ра пȍ-косе и брȕсове. Нȁ-Калдрму е Вра́њо свѐō вȍду ѝспо Ћулѐглавē нȁ-трӣ лȕле.

Ка́ле, -ē, м. *надимак ратоборном и способном мушкарцу.* – Кат је Ка́ле Пѐтровић с тȍбōм, нѐ-бōј се ни̏кок жи́ва. Нêмā ли Ка́лē, чȕвāј се и пȁшчета.

Кали́на, -ē, ж. *властито женско име.* – Са̏мо-сē у сѐлу Вр̏ба мȕгло трѐвити ѝме Кали́на и ни̏ђе ви̏шē ỳ-нашом крȁју.

ка̀марити, -ӣм, несвр. *товарити преко мјере.* – Ѐно Прѝбељāцā цѝјелӯ ѐвту дȍвлāчē сȋјено и ка̀марē ỳ-зӣмскō плâшће. Знȁјӯ ỳни ка̀кē су вȍђе зȋме.

Ка̏мēн, Ка̏мена, м. *село у близини Гламоча.* – Нȁ-Камену жи́вē љȕди ȍткā е Гла́моча. Ота́лēн се ви̏дӣ вѐличачкā каме́сница нȁ-трӣ пи́љка што е нѐкакӣ стȁрӣ на́рот мѐтнō.

Ка̏менице, -нӣцā, ж. *ливаде у којима има камена и камених удубљења гдје се задржава вода.* – Нȁше Ка̏менице су ти пȕне кȕкуријека и ȍтрōвније зми́јā, бȍк-ӣ прȍклō и кат-ӣ-споме́ну.

Камѐњаче, -њāчā, ж. *ливаде у Скуцанима пуне крупног камена старовника.* – У Камѐњача кȍсац мȕрā бѝти вјѐшт. Зȁпнē ли за сле́чак, мȍре прѐбити кȍсу и штȁ ће кȕкавац. Ск.

каме́сница, -ē, м. *посве велик камен.* – Ка-се-каме́снице стȁнӯ отиски́вати низ Кȕјачу ỳ-Слāнē дȍлове, тȋ ȍрљā кȋ да грȍмови одади́мајӯ.

ка̂мчити, -ӣм, несвр. *сјећи на ситне дијелове и дијелити неком.* – Нѐмōјте ка̂мчити тȋ мêсо вѐно натȁкните на ра́жањ у ѐднōм кома́ду. Бȍљē ће се испѐћи.

Ка̏поња, -ē, м. *мушкарац који носи капу у свако доба.* – Ни̏ко нѐ-знā ка̀ко е Ка̏поњи прâвō ѝме. Тȁкō су зва́ли Са̏ву Ло́вру са Ба̏бића Бр̏да и ȋн се ни̏кат ни̏је нȁ-тō др̏нō.

Кара̀изōвци, -зовāцā, м. *село у источном дијелу Гламочког поља.* – Ȍ-Скуцāнā до Кара̀изовāцā, нани́зало-сē сѐдам сêлā кō-љѐшнӣци нȁ-радӣшу.

Ка̀ран, -а, м. *презиме у глсмочком крају.* – Ка̀рани су у До́цу. Свѝ су цр̏ни кȋ зѝпт. Нêмā ни̏еднōк Ка̀рана дрȕгē вâрбē.

Ка̀рāћ, Кара́ћа, м. *презиме у Гламочу, доселили из Врбљана.* – Кара́ћи су нȁбес мâјстори за дрвенȁрију. Да́ло-ӣм-сē и у чѐлама и ѝмали чȕдо мѐда.

Ка̀рга, -ē, м. *надимак мушкарцу љутите природе.* – Би̏јō нѐкӣ Ка̀рга у Ћȕлумије и ни̏је ш њȋм мȕгō свȁк глѐндисати. Кат је љȕт, смȁкни му се с ȍчијӯ.

Ка́ре, -е̄, м. *мушкарац оштра погледа и тамније пути.* – Нȁшок Николѐтину су зва́ли Ка́ре, јер је бѝјо̄ мр̏к и у ȍбразије, и у ȍчије, и у бр̑ције.

карѝзан, -а, м. *велики лонац за кување.* – Нȃс је би́ло три́нестеро у вȁмплији. Мȁтēр је му́рала свȁкī дȃн ва́рити пȕн карѝзан кра́нē. П.В.

карлѝцати, -а̄м, несвр. *трчкарати, ходати којекуда.* – Штȍ нѐ-до̄ђе̄ш, Рȁдова̄не, да пȍпијемо по кȍјӯ и проеглѐндишемо? Мȁ, прȁво да ти кȃжем, не мȍгу вѝше карлѝцати, те на пȍсо̄, те с пȍсла, те сјѐди, те лѐзи и тȁко̄ тȏ.

Ка̑рловац, Ка̑рло̄вца, м. *село у источном дијелу Гамочког поља.* – Ка̑рловац ти је Пȍдглавици вѝше гла́ве̄ и сȁмо штȍ се не ȍтимљӯ за прȁгове. Код вȍлико̄ пȕсте̄ зѐмље̄, ȕни се припандр̏љили ѐдни ȕз-друге̄ ко̑-ȍпанак и подлȍга̄ч.

ка̏скати, -а̄м, несвр. *лагано пристизати у путовању.* – Вȍдī Шпѝра̄н натȍварену зѐку ȕ-млин, а ждрѝјебе-јо̄ј пȍмало ка̏ска̄ за̀-њо̄м.

ка̏ћӯн, -а, м. *биљка сабљастих листова са кесицом сјемена на врху.* – Ка̏ћӯн ти је ску́па љекȍвита̄ би̑љка. Ȍд њѐгова ćѐмена се прȁве̄ љѐкови у вȁбрики.

Ка̀урин, -а, м. *презиме у гламочком крају.* – Нȁши Ка̀урини су дȍшли ȍздо̄ ѝс-Каӯра̄, тȏ бѝва̄, Дȁлма̄нције̄. Ту̑рци нијéсу млȍго бѐнда̄ли њѝјево ра̀није̄ брѐзиме и ȍста Ка̀урин.

ка̀урско̄ грѐбље, ка̀урско̄г грѐбља, с. *старо римско гробље у Гламочу.* – Говȍрили су нȁши ста̑рī. Не гра́дите ку̑ћа̄ на ка̀урско̄м грѐбљу, не ва̀ља̄ се. Ма́ге нијéсу слу̏шали. Кȍ е гȍћӣце на̀правијо̄ ку̏ћу на ка̀урско̄м грѐбљу, за̀десила га е нѐка̄ нѐвоља.

качкѐтић, -а, м. *мали качкет.* – Ду̏нијо̄ Ми́ћо нѐшто качкѐтића ѝз-Ба̑чке̄, нѐ-море му трѐтину гла́ве̄ пȍкрити.

квȍцара, -е̄, ж. *жена која без разлога говори и приговара.* – Е, вољѐлија̄ би цр̑но̄ тр̑ње вријéћи нѐго да ми ȕна̄ квȍцара бȕде̄ при́ја. Не ȕвла̄чī јѐзика у у́ста и по нȕћи.

кв̏ржица, -е̄, ж. *мало задебљање на тијелу.* – Ѝма̄ Дмитрѐшило ѐдну кв̏ржицу за̀-вра̄том. Рѐкли му дȍктури да е нѐ-барка̄ за жѝвӯ гла̑ву.

кв̏ркнути, -не̄м, свр. *проговорити тихо, готово нечујно.* – Нȁш Сѝма̄ћ нѐ-смије кв̏ркнути од жѐне̄. Кут ȕна ȍком, ја̀днī Сѝма̄ћ скȍком.

кв̏ркнути, -кв̏ркне̄м, свр. *пустити јак ехо мотора кроз аусух.* – Ка̀ко тȍбус ста̀де, Нѝкола пȍскочī да ȕ̑ђе̄. За̀мете му се ка̀па и ȕн се збла̑нӯ. Тȍбус кв̏ркнӯ и ȍде, а Нѝкола ȍста забѐзе̄кнӯт.

Кѐзало, -а, м. *крупан и тежак мушкарац који може много појести.* – Нѝје жѝв чȍек му̏го̄ пȍести и пȍпити ко̄-нȁш Кѐзало. Ла̀жно е говȍрити, али потрȍшити за̀-два̄ чȍека. Ал.

Ке́ле, -ē, м. *надимак мушкарцу.* – Дмѝтра су зва́ли Ке́ле са̀мо кат ŷн нѝје тŷ. Рâшта Ке́ле, нѐ-знā се. Ра̀нило га на Тиро́лу па му ру́ка би́ла са̀ката.

ке́са, -ē, ж. *жена која при говору криви уста, кеси се.* – Нѝје би́ло сѐла да нѝје ѝмало по̀некӯ ке́су. Сва̀кā е ке́са пока́рет од иса́на.

кѐсара, -ē, ж. *пеј. од ке́са.* – Би́ло-ӣ је мло̀го кō-шӣпāкā, а̀ли је нâјвећā кѐсара ѝнā крѝва ѝз-Гōрњēк по̀ља.

кѐтанӣште, -а, с. *мјесто гдје се сије кетан, лан.* – Ѝмали Јо̀вичићи дубо̀ко ѝ-шуми кѐтанӣште. Кâжӯ да е тô би́ло нâјбо̀љē кѐтанӣште ѝ-Рудићије.

Кѐцман, -а, м. *презиме у Гламочу и околини.* – Че́до Кѐцман бѝјō лѝгāр. Ѐднōч га на̀пали псѝ. Ѝн ти згра̀бӣ пѝшку и о̀дадрē. Сѝматӣн бјѐлōв на̀-мјесту лѝпсō.

Ки́зле, -ē, м. *надимак крупном и кракатом мушкарцу.* – На̀ш је Ки́зле по̀гинō у ра̀ту. Ѐстала жѐна и ѐдно мѝшко дије́те. Сѐло прилѐтило ѝ-помōћ и нѝје да́ло да се дије́те па̀тӣ.

киље́рак, -рка, м. *мања просторија у кући за разне ствари.* – Бồк ѝбијō кѐ е изѝмијō, на киље́рак ста̀вљати пенџе́рак.

кѝнēмā, фраза. *нека и нема.* – Нêмā Мѝћан нѝће нѝшта; ни кѝћē ни кѝћѝшта, ни ва̀трē ни ѐгњѝшта. Кѝнēмā! Кѐ му е крѝв? Штѐ нѝје упе́рō са̀собōм кō-и-ѐстāлӣ љѝди?

кѝнēће, фраза. *нека и неће.* – Нêће Лу́јо да кѐсӣ. Ено га ѐде у бѝртију пѝти и ка̂ртати се. Кѝнēће! Нѐ-косӣ мѐни вѐно сѐби.

кѝније, фраза. *нека и није.* – Нѝје Пе́ро пѝнијō барда́ка и вѐду на лѝводу. Кѝније! Вѝће да̀нас на звѝзгану ка̀ко е кѐсити брез вѐдē.

кѝнути се, -нēм се, свр. *отићи, удаљити се.* – Дѐдēре, брѝцо, кѝни се ота́лēн ка ти ка̂жēм. Штâ си уки́чијō у кѐтō кô у бије́лу вра̀ну. Нѐ-море се во́ђекā брѐс-тебе, јѐлде.

ки́сити, -ӣм, несвр. *осјећати се на киселост.* – Нѝје ѝнē Ки́се из Љева̀њскōк по̀ља отарамѐнта та̀кō крстило. Ѝни нѐкāко ки́сē на нѐква врâга и нѐ-знā се рâшта. Ѝшли ѐћимије, али не пѝмāжē.

Кѝсуша, -ē, ж. *жена из рода Киса.* – Знâш штâ е, Мѝјāјло. Нѐ-требā ду́шē грије́шити, по ре́ду ће се ѝмирати. Ѐвā на̀ша Кѝсуша за Колѝцалом, ва̀љата вѝш-бјѐжи. Ѐно-јōј лѝчнē бâшчē кô пот кѝнац.

Кѝћан, -а, м. *хит. од Кристан.* – Кѝћан је бѝјō несрећа́ја на гла́су док је бѝјō млâт. Ка̀шњē се ѝозбѝљӣ и по̀ста прâвӣ ста̀рӣнскӣ тѐжāк.

кѝцељ, -а, м. *издвојен оштри врх брда.* – На̀-нашом кѝцељу ѝмā нѐкаква плочѐтина и на̀-њōј нѐакве тѝце. Кѐ е тô тŷ врѝгō, нѐ-знā нѝко, али тâ пло̀ча е ва̀вијек тŷ. Вѐлē да-сē-тŷ крстијō нѐкӣ ста̂рӣ на́рот.

кѝшница, -ē, ж. *вода од кише и снијега.* – Мѝ Горња́ци пѝјемо са̀мо кѝшницу из бунаро́вā. Ка-до̂ђӯ у̀нѝ ѝз-Бā́чкē ко̀д-нāс па се са̀мо ѐднōч на̀пијӯ на̀шē кѝшницē, понади́мајӯ-ѝм се тр̀буви кō-мјѐшине.

кла́нац, -нца, м. *узак и врлетан пролаз између брда.* – Вишѐ-Пријāнā ѝмā кла́нац кут је нѐкат дѐрāла во̀да. Ӯ-вр кла́нца на ѐднōј лѝтици е пѐћина. Кро̀ж-њӯ преò-љета гу́дē вјѐтри и најàвљујӯ нѐвријеме и сала̀уковину.

кла̀чара, -ē, ж. *кречана, мјесто гдје се пече камен за креч.* – При́чали ста̂рѝ да е на̀-Клачини вѝше Прѐоца би́ла кла̀чара до кла̀чарē ђѐ-сē пѐкō крѐч. Ва̀љда е тӯ на̂јбољѝ ка̀мēн за крѐч, ка̀ко ли.

Клѐковача, -ē, ж. *планина изнад Дрвара.* – На̀ши су ста̂рѝ ćѐкли шӯму још за Вра́њē от Клѐковачē и Лӯњевачē па ô с-вôс дò-Витороге̂.

клѐње, -а, с. *крајеви гдје расте кленово дрво.* – У Дре́новића клѐњу ѝмā тр̀лога ђê е би́ла цр̀ква. А̀сли су е нѐсретнѝ Тӯрци срӯшили. Тô се мјѐсто ѝ-дāн-да́нѝ зòвē цр̀квина.

Кле́по, -ē, м. *мушкарац који има велике и оборене уши.* – Ја̀днōм Кле́пи ӯмр̄ла жѐна и ѐдан си̂н. Ò стō кӯкавац са јôш ѐдније си̂ном вали́дом.

клѝкнути, -нēм, свр. *зазвати јаким продорним гласом.* – Кат Са̀ван клѝкнē пјѐсну о Милòшу и Мӯрату у кòсције, свѝ кòсци ста̀нӯ кô по кòмāнди.

клѝнац, клѝнца, м. *дјечак од седам до десет година.* – Бјѐжи, бо̀лан Бо̂жо, нѐ-буди буда̀ла. Ђѐ-ш у̀ном клѝнцу да̀ти кòсу ӯ-рӯке. Пòћеће се ма̂лѝ па шта̀-ш ӯндāк ò-себе.

Клѝнац, Клѝнца, м. *презиме у гламочком крају.* – У Перду́ову Сѐлу жи́вили Клѝнци. Нијѐсу се сти́дили свôк брѐзимена. На̀врзли-ѝм Тӯрци брѐзиме брѐж-њēвē вòљē.

Клòпотнѝк, -а, м. *ливада у селу Караизовци.* – Ма̂јкē тѝ бòжијē, пѝтāј што се у̀нā прдале́жница у Кара̀изōвције зòвē Клòпотнѝк, али, ето, та̀кō се зòвē па шта̀-ш.

клоша́рити, клòшāрѝм, несвр. *живјети као клошар.* – Кѝкило нѐ-море нѝшта дрӯгō вѐно клоша́рити. Ӯн нѝкат нѝшта нѝје ра́дијō ни ѝмō кō-љӯди.

кљӯч, кљу́ча, м. *мали водоскок на води која врије на високој температури.* – Пògледājдере, Ла̀кета, је ли се поја́вијō кљӯч на ка̀зану. Док во̀да не ѝзбāцѝ кљӯч, не врије́дѝ шӯрити пра̂се.

кљӯчаница, -ē, ж. *примитивна дрвена брава на сеоским зградама.* – Мѝ смо на̀ше згра̀де закључа́вали кљӯчаницōм. Нѝкат нѝко нѝком нѝје нѝшта у̀крō. Тô би би́ла го̀лемā срамо̀та. Да̀наске се кра́де из о̀чијӯ.

кљӯчати, -ām, несвр. *избацивати мање водоскоке на води при високој температури.* – Ено кљӯчā гра̀, скѝда̄јте ба̀крāч са шпа̀рета. Шта чѐкāте, у̀врије гра̀.

кнапи́рати, кнàпӣрам, несвр. *бити по мјери, одговарати.* – Ку́пијō Мијàца Ма́тић нȕв цамàдан од нѐкаква Далмати́нца. Кнàпӣрā му кō-салѝвен.

Кòбилӣшта, -штā, с. *пашњаци изнад Младешковаца.* – Кò ће знȁти кòликō-сē кòбӣлā ождријѐбило гȍре у Кòбилӣштије. Нѝђе нêмā вѝшē кòбилӣштā кō-вишѐ-Младешковāцā. Мл.

кòбити, -ӣм, несвр. *призивати несрећу.*

Дѝжите се нà-лаганӣ кри́ли па ѝдите ђѐ сте дòсад би́ли Ђѐ вас чȕјȳ вȋле и кòмити, мѐне стȁра нѐмōјте кòбити (н. п.)

кожȕнчић, -а, м. *мали кожун за дјецу.* – Скрòио Ѝлија Ми́ји нѐшто кожȕнчића. Ми́јо кожȕнчић на́-се па на кли́зāње по снијѐгу. Скȍндрљō се ȕ-трȉње и сȁв кожȕнчић искàишијō. Кад га ћȁћа нѝје крâгу дȁō.

кȍзјерица, -ē, ж. *дрвена колибица за чобане.* – Свȁ е Мàрканова кȍзјерица зàрāсла у рѐпȳв. Нѝко-јōј вѝшē не дòлазӣ. Окò-њē мàлине, нѐ-мош прѐглēти.

Козòмара, -ē, м. *презиме у гламочком крају и околини.* – Главнѝна Козòмāрā е ȕ-Шумњāције. Ѝмā -ӣ и ȍко-Грāва. Вàљда дȍперјāли òздō от Ки́ња.

кȍкошчāд, -и, с. *назив за перад.* – Надоврàндисала се нѐсретнā ло́ва, бȏк ти је ȕбиће, па пȍкупӣ ȕнō кȍкошчāди. Нѐ-мош кȍкошчāди убра́нити нѝкāко.

кȍлибӣште, -а, с. *мјесто гдјеје су биле пастирске колибе.* – Свȕђе ѝмā кȍлибӣштā ȕ-нашом крàју. Нâјвишē-и је у врбљàнскије Бјѐљавина. Тȕ е свȁкӣ Јȍкић ѝз-Врбљāнā ѝмō свòју кȍлибу.

кȍличкӣ, -ā, -ō. пр. *колики, колика, колико.* – Јȏј, кȍличкӣ е плâст сѝјена сàдијō Цвѝјāн, брȁћо мȕја мѝлā. Ѝмā педѐсēт метѐрӣ кō-ѐдан.

кȍлӣште, -а, с. *кружна стаза на ливади по којој јуре срне за вријеме парења.* – Нàшли лòвци кȍлӣште ѝспот Кȕрозēба. Вѐлӣ ѐдан, јâ ћу во́ђекāре чѐкати. Сѝгȕрно е у близѝни срѝндāћ.

ко́лнӣ, ко́лнōга, пр. *онај који припада сеоским колима.* – Ко́лнӣ је кȕнопац дѐсет пу́тā дȕљӣ о тòвāрнōк. Ко́лније кȕнопцом се мȕгȳ утѐгнути нâјвѐћā кȍла сѝјена и гȕнити на сјѐначӣште.

кȍмац, кȍмца, м. *посве стрма страна.* – Скȍндрљō се Ћѝка низ ȕнāј кȍмац вишѐ-Шȳпљē стијѐнē па скршијō нȕгу.

кȍмсати, -āм, несвр. *љутито цијепати, парати, кидати.* – Кат Чега́ри скѝну печѐницу с ра́жња, кȍмсајȳ е кō-мркӣ вȕци.

комȕшати, -āм, несвр. *скидати лиснату облогу са клипа кукуруза.* – Нѝје нȁми би́ло тêшко брȁти кȕрузе ȕ-Бāчкōј. Мȕка е би́ло комȕшати. Пòрежē ȕнāј сȕвӣ лѝст кȕруза пò-прстије кō-брѝтва кò е нѐвјешт.

кȍнак, -а, м. *преноћиште.* – Àјмоте, љȕди, мàло пои́тити, пàдā мрâк. Вȁкат тра́жити кȍнака.

кòначити, -ӣм, несвр. *ноћивати ван своје куће.* – Кад би вàктӣле Пòдгōрци слàзили на дѐрнек у Гла́моч, кòначили би код Го́лӣћā ỳ-Пријāније.

кòначӣште, -а, с. *мјесто гдје се коначи.* – Нѐмā за лòвца љѐшвēга кòначӣшта кō-у-кàквōј стâрōј кòзјерици. Нàложӣ вàтру, пòпије рàкију и слỳшā звӣјери.

кондрѣати, -ā̄м, несвр. *преврстати, рушити уз јаку буку.* – Шта ỳнō кондрѣā у Пàтушића пòдруму, јỳнāци мỳи? Àсли су се изнапи́јали па прева́лили кòтō.

кондỳтēр, кондуте́ра, м. *кондуктер.* – Ено мȳга Слàјкана, кондỳтēр у тòбусу. Чȳм је дòшō из во́јскē, при́мили га на пòсō.

Кòпања, -ē, м. *презиме у гламочком крају.* – Ѝмā Кòпāњā у Стѐкерōвције, ỳ-Прибељи и јòш штòкут. Во́ђекā-ӣм је у Шулѐндићије старѝна.

Копàњуша, -ē, ж. *жена из рода Копања.* – Копàњуше су ти ỳнē прâвē стàрӣнскē досàдашњ жѐне. Ѝне се нијéсу уда́вале дàљē ѝз-нашок сѐла.

копѝлица, -ē, ж. *женско дијете рођено прије брака.* – Вѝдēре ỳнē копѝлицē зà-трāк-јōј-се нѐ-знало. И ỳ-њē и ỳ-матерē-јōј òчи нà-вр гла́вē.

Кòпић, -а, м. *село у источном дијелу Гламочког поља.* – У Кòпићу су цȳре вàкō запòчињале пјѐсну: „Мȳ смо цȳре Кòпићке“, а ỳндāк би-ӣм мȳмци Лѝкокȳри ѝз-Главӣцā òтпјевали: „Вȳ сте цȳре Кòпићке, а мȳ мȳмци Лѝкокȳри“.

Кòрита, Кòрӣтā, с. *ливаде испод Врањака.* Нâјбољā тра́ва за сѝтнō блâго е дòље у Кòритије. Ỳнā сѝтнā тỳрутва, те́шка кō-зôп.

Кòрӣћна, -ē, ж. *превој између Гламоча и Ливна.* – Ѝмā на Кòрӣћни јàма ђе су ỳсташе уба́циле Срѐбе чѐтерест дрỳгē. На́рот пâнтӣ да-ӣ-је-би́ло прѐо чѐтристō и нѝко нѝје òстō жȳв.

кòричити, -ӣм, несвр. *стављати корице на нож шклопац.* – Нѝје згòдно кòричити нȳж шклòпац. Кò тô не ỳмије, мỳре да́нима кòричити ỳтамāн.

кòсе, ко́сā, ж. *стрме стране неке падине.* – Ỳ-нашије кòса ѝмā дòбрē ѝспашē, àли је пòсве вỳчāрно. Бли́зо шȳма па ѝмā вȳка и мѐђеда.

кòсибаша, -ē, м. *први косац пред косцима.* – Би́ло е кòд-нāс нàбес кòсāцā, али нѝје свàк мỳгō бѝти кòсибаша. Вѝцило Рòквић е бѝјō прâвӣ кòсибаша.

кòтлокрп, -а, м. *онај који крпи котлове.* – Нѝко кòд-нāс нѝје ћѝјō бѝти кòтлокрп. Цѝгани су шерва́њили по сѐлије и крпили на́роду сỳдове.

кошàница, -ē, ж. *ливада која се коси у току љета.* – Ѝмали смо лѝвōдā кошàнѝцā дòста, али њȳвā орàнѝцā мàло. Ѝ-тē кошàнице су би́ле пòврлѐтне, пỳне греда́рā и злòкōсā.

кòшарӣште, -а, с. *мјесто гдје су биле кошаре.* – Ћѐ гòћ је би́ло кòшарӣште, тȳ е вàвијек тра́ва зелѐна. Тѐшко-јōј сȳша мòре нàшкодити.

кошарѝштина, -ē, ж. *мјесто у пољу ван села гдје је била кошара за овце.* – Вишѐ-Пријāнā у њѝјевōм Дȕгодолу ѝмā кошарѝштѝнā е́јбет. Нâјвишē мȁлѝнā и боро́вњāчā ѝмā ȍко Рȁчукића кошарѝштинē.

Кра́синац, Кра́сѝнца, м. *гламочко село познато по изради глиненог посуђа.* – Ȁсли е нѐкѝ стâрѝ на́рот прѝје Србōвā кȍпō зѐмљу у Кра́сѝнцу зȁбакре и пѝјуре. Сȁдē у Кра́сѝнцу пѐкȳ сȕдове ȕ-ватри и тô мȍре бѝти ѐмѝн гȍдѝнā.

кра̀тељ, -а, м. *кратка њива или ливада.* – Мȁло кȍ нѝје ѝмō кра̀тељ њѝву кȍд-нāс. Нâјвишē е кра̀тēљā у брдије ђе су греда́ри.

кр̀вити се, -ѝм се, несвр. *сукобљавати се, тући се до крви.* – Ȍткā су нѐсретнѝ Тȕрци дȍшли у ȍвē нȁше кра̀јове, стâлно се кр̀вē са Србовије.

Кре́зо, -ē, м. *надимак мушкарцу који нема све зубе.* – Ѝзбило нȁшом Кре́зи двâ пр̀вā зȕба кера́чом. Вȁљда се пȍбијō с пајда́шије па га ѐдан дѐрнō кера́чом и ȍстō крѐзāв.

кремѐњаче, -āчā, ж. *ливаде у којим има тврдог камена кремена.* – Ȕ-нāс ѝмā рâзнѝје њѝвā и лѝвōдā; тѐ попрѐкуше, тѐ пр̀жине, тѐ стјѐнавице, тѐ плȍчуше. Кремѐњаче су зȁновијетне. Кат у кремѐњача кȍса ȕдарѝ ȕ-камēн, сѝјевнē ѝскра кō-ѝс-кремена. Ѐто рâшта кремѐњаче.

Крѐсан, -а, м. *надимак мушкарцу који говори оштро и искричаво.* – У Вȁгану бѝјō Крѐсан. Кат гȍворѝ, кō-да Јȍжа Малѐшевић крѐшē чȁкмаком ȍткремēн. Мȁло е кȍ мȕгō алȁисати штȁ Крѐсан гȍворѝ.

крѐсѝво, -а, с. *кремен као прибор за изазивање искре.* – Мȕка е би́ла нȁбавити дȍбро крѐсѝво. Сȁмо е дѝт Шарпѐљāш ѝмō дȍбро крѐсѝво. Дȕнијō из Ѝтāлијē ка-сē-вра́тијō с рȍбијē.

кречȁне, креча́нā, ж. *мјеста гдје се палио креч.* – Ȍтишō Ђо́јмо ȕ-шуму по дрва. Кат је бѝјō у кречȁна, пȕштѝ пȁрипа да па́се а ȕн бѐрē мȁлине. Ȕ-некō дȍба, изгȕбијō се бр̀њо у кречȁна па Ђо́јмо дȍшō кȕћи и брез бр̀њē и брез др̀вā.

Кр̀жа, -ē, м. *презиме у селу Алапићу.* – Кр̀же су на лије́пу мјѐсту ȕ-Алāпићу, ȍдмā ѝспот врѐла Тȍчка и буна́ра Пȁунōвца. Кȁко е тô Кр̀же зȁпало, ђȁвō знâ.

крѝваче, крѝвāчā, ж. *њиве које су криве због терена.* – Пȍтēшко е би́ло ȍрати у крѝвача, али-сē-мо́рало. Би́ле прѐсве пȍсне па прѐтворене ȕ-пāшњāке.

Кри́во, -ē, м. *надимак мушкарцу који се искривио.* – Кȍ е гȍћ позна́вō Кри́ву Кâтића, знȁō е да е тô нâјкрѝвљѝ чȍек. Искри́вијō му се врâт кат је бѝјō неја́чак и тȁкō ȍстō скрôс дȍ-смрти.

кријѐпити, крѝјепѝм, несвр. *јачати, снажити, оправљати, чистити.* – Ȍтишō Ву́ле у бѝртију кријѐпити дȕшу рȁкијōм. Кâжē да га ду́ша зȁболѝ кат вѝдѝ пȕстѝ нѐрāт и лутора̀нлук на вȁкō лије́пу врѐмену.

кри́снути, крѝснēм, свр. *викнути оштрим вриском.* – Јѐднōч Тóде Бјѐљкушӣн крѝснӯ на Ци́гу Дре́новића и Ви́цу Стòеновōк штò му крáдӯ крӯшке. Ѹни се прѐпадошē и нанѐсошē прѐо-дола кō-двâ ждрије́пца.

Крѝстуша, -ē, ж. *Марија мајка Исуса Христа.* – Од Крѝстушē нѝје би́ло тӯжнијē жѐнē на бије́лу свије́ту. Ѹна е јàдница глѐла свôк сѝна рȁзапēта на крѝсту.

кр̀кан, -а, м. *незграпан мушкарац примитивног понашања.*

Ѹвō су ти кр̀кани с пилàнē
Штò низ Ша́тор вòљтајӯ бàлване (н. п.)

Кр̀кача, -ē, м. *надимак мушкарцу.* – Пòслō Стòен свôга Ви́цу да дӯнесē от Кр̀качē свр̄дō. Ви́цо се нѐшто забене́тō и забòравијō Кр̀качино ѝме. Вра́тијō се ћàћи и слàгō да Кр̀качē нѐмā кòт-кућē.

кр̄кити, -ӣм, несвр. *носити дијете на леђима.* – Пòкōјнӣ Ћóпо е вȁзда мâлōк Бра́ну кр̀кијō на ле́ђа па га разбу́дијō. Бра́не пòшље нѝје ћѝјō слӯшати.

кр̄кља́нац, -нца, м. *гужва, метеж, збрка, стиска.* – Кат стѝгошē кӯрузи у вагу́ну нà-Млинӣшта, нàста пӯстӣ кр̄кља́нац у на́роду, ко ће пр̀вӣ при́ћи вагу́ну.

кр̀кљати, -ām, несвр. *дисати тешко због сметњи у грлу.* – Кòд-нāс пòшље Дмѝтрова, сȁмо кр̀кљајӯ пра́сци по сѐлу. Кòљē се, сòлӣ се мѐсо, тòпӣ се мâст.

Кр̀ле, -ē, м. *надимак Крстану.* – Кр̀ле Ке́бића е знȁō и бòлесна иса́на разга́лити и насмѝјати. Бѝјō вѐликӣ ша́лција, нѐмā штȁ.

Кр̀ндија, -ē, м. *презиме у гламочком крају.* – Свѐ су Кр̀ндије ѝ-Шумњāкā. Ѹни нѐ-знају òклēн су старѝнōм. Сȁмо знȁјӯ да су òднеклēн дòшли.

Кр̀поња, -ē, м. *надимак сиромашном мушкарцу.* – Вѝдēре нȁшок Кр̀поњē, âбезијō се дàбōгдā. Нѐће нѝшта жѝво да рâдӣ, сȁмо чѐкā кàкē гòтовинē.

кр̀тичњāк, -а, м. *место гдје крстица избацује земљу на површину.* – По лѝвада дòље ӯ-пољу, ѝмā кр̀тичњāкā кō-кàмēња у греда́ру. Нѐ-мош кòсōм ма́нути да нѐ-задрēш за кр̀тичњāк.

кр̀чалити, -ӣм, несвр. *управљати крчалом приликом орања земље.* – Ама, кȁко тō кр̀чалӣш, жȁренō ли ти сӯнāшце твòе. Ако ли те претѐварӣм òвије òтӣком, знȁћеш кȁко се кр̀чалӣ.

Кру́ге, -ā, ж. планински превој између Гламоча и Ливна. – Нâјближе е до́ћи у Лије́вно из До́ца и Дрàгнића прео Кру́гā. Нѝје ни ѹспорито бôг-зна кȁко.

Кр̂ӯљ, -а, м. *презиме у Гламочу.* – Òвӣ су нȁши Кр̂ӯљи из Ѐрцеговинē. Ѐдан Кр̂ӯљ тра́жијō пòсла кòд-нāс и тàкō òстō.

Кру́шко, -ē, м. *надимак мушкарцу чији је нос као крушка.* – Бѝјō ѐдан Кру́шко во́ђекāре ко̀д-нāс. Штѐ̀-сē вѐ̏ħмā љу́тијō, свѐ га то̀вишē зва́ли Кру́шко. Ѐднōч се дјѐца ма́лко по̀шалила ш њѝм па ви́кнула; о Кру̂шко, ѐ̀ħеш ли кру̏шāкā, а ȳн се ра̀збјеснӣ кō-рѝс.

Кр̏чмāр, -а, м. *презиме у гамочком крају.* – Кр̏чмāри жи́вē ȳ-Откōвције. Вѐлē да су до̀грљāли о̀здō от Ки́ња. Вâлē се да су би́ли новака̀ли па кр̏чмили на́роду.

ку̏глица, -ē, ж. *округла сташклена лопатица, играчка за децу.* – Пр̏во смо пра̀вили ку̏глице о̀-дрвета. Ȳндāк нѐкӣ по̀чēшē пра̀вити од му̀љикē. По̀шље се поја́вишē от ца̀кла. Тê су би́ле нâјљешвē.

куглѝчати се, -āм се, несвр. *играти се помоћу куглица.* – Мѝлорāд Стѐвишӣн-сē нâјбољē ку̏гличō от свѝјȳ нâшије клâпāцā. Нѝко му нѝје му̀гō во̀дē по̀лити нâ-ру̏ке у куглѝчāњу.

ку̏ђēње, -а, с. *лагање и приписивање мана оном ко их нема.* – Ку̏ђēње е мло̀гē цу̀ре о̀ставило ко̀д-матерē па се нијéсу ȳдāле. Вâвијек се нâђē нѐкā р̀ђа па ску̀дӣ и нâјбо̀љȳ цу̀ру.

ку̏злић, -а, м. *мањи суд за јагоде од смрчове коре.* – Нѝшта љѐшвē нѐмā кō-дјѐци ду̀нијети ѝ-шумē ку̏злић ја̀гōдā. Мȳ̂ј бо̀же, пȳстē ра̀дости!

ку̏к, ку̀ка, м. *оштра избочина брда.* – Би́ле ȳ-нāс испо̀-шумē двѝје ло̀кве. Ѐдна Перчѝнуша ѝспот Су̀воје, а дру̀гā ѝспот ку̀ка. Ка-су-вѐликē сȳше, о̀вā пот ку̀ком бр̂зо прѐсȳшӣ.

Ку̀ката, -ē, м. *надимак мушкарцу кукаста носа.* – Ка-сē-Трѝвȳн Ку̀катӣн вра́тијō из во́јскē, не про́ђошē трѝ ѐвте, ожѐнишē га. Ȳндāк чу́вō ô вце док нѝје ма̀ло зако̀питијō блâга. Кат о̀јачā, при́мишē га ȳ-шуму за сјека́ча.

Ку̀кило, -а, м. *надимак мушкарцу изразито кукаста носа.* – Ја̀днӣ се Ку̀кило нѝје ожѐнијō до̀касно. Упр̏дијō ȳ-гла̀ву да га не́ђē цу̀ре збо̀г-нуса. Ȳндāк, одјѐднōч, пу̀че глâс, ожѐнијō се Ку̀кило.

ку̏кица, -ē, ж. *дио металне копче на одећи.* – Оплѐла Љу̀бица Ђу́ли бу̏ђу от чѝстōк влâса. Али, нѐмā ку̏кицē и спу̀ницē. Вѐлӣ ȳна Сто̀ену: „Смȳтājдēре ми бо̀лан, ѐдну ку̏кицу, нѐмām“.

кукѝчāње, -а, с. *плетење на једну иглу.* – Кукѝчāње ти је ђаво̀лскӣ по̀сō. Нѐ-море га сва̀кā дру́га свјѐштити ка̀ко ва̀љā, â јо̀к.

кукѝчати, -āм, несвр. *хеклати, плести на једну иглу.* – Трѐбā кукѝчати по́-годинē до̀к се искукѝчā про̀стӣрка за̀-сопрē.

Ку̀кобāт, -а, м. *презиме у селу Роре.* – Ку̀кобāти ѝмајȳ кр̏снȳ сла̀ву Мâрковдāн. Нâјвишē е Ку̀кобāтā цр̏нē вâрбē.

кукȳвија, -ē, ж. *птица за коју се сматра да најављује несрећу.* – При́чајȳ да сē-цѝјелӣ дâн око Ка́ринē ку̏ħē чȳла кукȳвија. Кат ȳитро, штâ ѝмāш вѝħи, дунѐсошē Ка́ру у бѝљцу. По̀гинō на̀-Рбини испод Вѝторогē.

кукуријéкати, кукȕријечēм, несвр. *подригивати послије добре паше.* – Нàпасле се ôвце мљѐчикē ȕ-шуми па сȉте кукȕријечȳ. И варѐника-ȉм се мáлко ѐсеħā на мљѐчику. Ц.В.

кукурúкати, кукȕрȉчēм, несвр. *оглашавати се гласом пијетла.* – Ка трѐħȉ пијéтли кукȕрȉчȳ рȁно ȕ-зору, вȁкат ȕстајати и ѝħи на лѝводу.

кукурúкнути, кукȕрȉкнēм, свр. *огласити се једном као пијетао.* – Чȉм се кȍкошчāт пȍплашē ȍд-нечек, пијéтō кукȕрȉкнē, а кȍкоши се раскокȍдāчȳ.

кýмати се, кȗмāм се, несвр. *узајамно се ословљавати кумом.* – Ȍдāвно се Рȁкāровићи кýмајȳ са Шáјкићије. Нѐ-пāнтȉ се кȁ-су-ȉм се стȃрȉ скýмили.

кȕмић, -а, м. *дем. од кум.* – Мѐне е мȕја кýма Мѝјōљка дȑжāла на рȕка ка-су-ме-кȑстили. Вȁзда мē звáла, мȗј мѝлȉ кȕмић и ка-сам-ȍдрāстō.

кýмче, -ета, с. *кумово дијете.* – Ȍди тȉ свôме кȗму, мѝлō мȕе кýмче, да ти твȍј кȗм ȕберē трѐшāњā.

Кýпалице, Кýпалȉцā, ж. *ливаде испод брда Обљаја.* – У Кýпалица рȁно прѝпланē трáва и пȍжȕтȉ кō-лѝсичȉ рêп. Нêмā ли кѝшē ѐвтично, у Кýпалице нѐ-требā ѝħи кȍсити.

кȕпијер, купијéра, м. *кромпир.* – Кȍд-нāс знâ бѝти кȕпијер прѐо трú-кила. Ѐднōч ѐдна кȕповāла купијéре па вѐлȉ. Дâјдē ми ѐдан кѝл. Тȑговац Кȑле пȍзвā шѐгрта. Ȍдреждē-јōј мâлȉ ѐдан кѝл од ȕнок Кȁпоњина купијéра. Кȁпоња дȕнијō купјѐрину ȍ-трȉ кѝла.

купијéрањак, купијéрāњка. м. *купусна главица која у пролеће процвјета.* – Пȍд-јесēн се зàгр̄нē кȕпуснā глàвица зѐмљōм. У прȍљеће се глàвица ȍдгр̄нē и ȕна преȍ-љета процвјѐтā. Ѐто, тô ти је купијéрањак.

купиклáсовић, -а, м. *онај који купи отпале класове жита на њиви.* – Кýрељи ѝз-Рудȉħā дȍњачāне звáли купиклáсовићи. У дȍњачāнā мȁло орàницē па кȕпили клâс што ȍтпанē нà-њиви.

купјѐрāш, купјерáша, м. *онај који воли кромпир.* – Вѐħēк купјерáша нѝје бúло от Крúвē Кâтиħа. Ȕн је одјѐднōч мȕгō пȍести по двá-кила печѐније купијéрā.

купјѐрина, -ē, м. *аугм. од купијер.* – Вѝше Óзȉħā е нâјбољā зѐмља за купијéре. Тȕ знâ бѝти купјѐрȉнā прѐо трú-кила.

купјѐрић, -а, м. *дем. од купијер.* – Ȕнȉ сѝтнȉ купјѐрићи што нијéсу ни зȁ-сéмена, ȍстављајȳ се прáсције.

купјерúħак, -ħка, м. *најситнији кромпир који се оставља на њиви.* – Бȕднē ȕније купјерȉħākā па сѝтни кō-љѐшнȉци. Ȕни ȍстājȳ нà-њиви.

купјѐрӣште, -а, с. *ораница гдје се сије кромӣир.* – У купјѐрӣште е нâјбољē ѐдну гȍдину пȍсијати жѝто или шѐницу. Купјѐриште е гнȍјно и прȍсӯта зѐмља.

купјѐруша, -ē, ж. *укусна ӣиӣа од кромӣира.* – Кӯрељи би свàкӣ-свàкāтӣ дâн мȕгли јѐсти купјѐрушу. Ȕни су ти ȍблапōрни вѝш-бјѐжи.

Кӯрељи, Кӯрēљā, м. *надимак роду Јовичића у Рудићима.* – Кӯрељи ѝмајӯ нâјбољӯ зѐмљу ȕ-Рудићије. Ȍткā се знâ за Кӯреље, вàзда су би́ли гàзде и кȍљеновићи.

Кӯрељōвка, -ē, ж. *жена из рода Кӯреља.* – Јȍш се нѝје догȍдило да се нѐкā Кӯрељōвка нѝје ȕдāла и да е ȍстала кȍд-матерē. Кӯрељовку нѝко нѐморе скȕдити тàмāн да е кȕдē свà сѐла.

Курѐљушић, -а, м. *ӣрезиме у граховском крају.* – Кàд би Курѐљушићи изѝлазили ȍздō из Баста́сā прѐо Пандȕрицē на дѐрнек, нућѝвали би у Àлāпићу и Рȕдићије.

Курја́ковац, -ōвца, м. *брдо изнад Сӣекероваца.* – Нѝје прȍшла ни ѐдна ѐдӣтā гȍдина да на Курја́кōвцу вȕк нѝје ȕио бâр ѐдно бра́вче.

Курјàкуша, -ē, ж. *ливада више Пријана.* – У Курјàкуши се чȕвāј и вȕка и ајду́ка. Ȕна е по кȕрјāку, вѐлē вȕку и дȍбӣла ѝме. Тàкō е кȍд-нāс.

Кȕробаса, -ē, м. *ӣрезиме у селу Алаӣићу.* – Нѝко нѐ-знā штà му тô знâчӣ Кȕробаса. Тô Кȕробасама нѐ-смѐтā. Зȍви-ӣ кàко ȍћеш.

куру́за, -ē, ж. *хљеб од кукурузног брашна*. – Куру́за е слàтка док је мла́ка. Кат се ȍлāдӣ и ȍсȕшӣ, прѐбијō би ш њȍм пàшчету нȕгу.

Кȕтлāровац, -ōвца, м. *крај у шуми више Понораца.* – Кат понѐстанē вȍдē пȍд-јесēн, блâго се гȕнӣ ȕ-Кутлāровац.

кȕтлача, -ē, ж. *ӣовећа кашика за вађење ӣечне хране из лонца или казана.* – Нàш је Посврлија пȍшље свàкōк јѐла мȕгō посрка́ти по-дви́-трӣ кȕтлаче вру́ћē варѐникē.

кȕтō, кȕтла, м. *насӣавак на диӣлама кроз који се дува на ӣискове.* – Нàправдē ми, Кавàра, штȍ кȕтла од јàворовинē, бȍк ти дàō. Ȕнāј ми стâрӣ пȕкō па не мȕгу дѝплити.

кȕћанин, -а, м. *богаӣ човјек чија је кућа на гласу.* – Свѝ су Прѝбēљци врије́дни и дȍбри кȕћанини. Ȕни ти ѝмајӯ блâга кȍлик пȍло Гла́моча.

кућа́рак, -рка, м. *мања сеоска кућа која служи за разне сӣвари.* – У Жàбаровића кућа́рку нêмā шта нêмā. Тȕ е андрмо́ља о дрвенàријē, пртѐнинē, гвожђари́јē па свѐ до ко́сā и брусо́вā.

кућѐрине, -ӣнā, ж. *мјеста гдје су биле куће претходних становника.* – Нêмā ти кòд-нāс сèла да нêмā кућѐрӣнā. Кȍ ће знàти кòӣ је нáрот тȳ жи́вијō.

Л

лабр̀њало, -а, м. *онај који много псује, лаже и омаловажава.* – Свàкӣ лабр̀њало кòӣ лâрмā и пѐтљā, вàвијек скȳпо плâтӣ свòе лабр̀њāње.

лагȕмати, -āм, несвр. *палити лагуме.* – Штâ-нō пò-цијелӣ дâн лагȕмā нà-Бабића Бр̀ду? Ȕнō Кàпоња кòпā бȕнāр па пâлӣ лàгуме. Дòчекō га љȕтац кàмēн па мȳрā лагȕмати.

Лàзāри, -ā, м. *шири простор пашњака и ливада у Црном Врху.* – Кат нàћерā бȕра мàглу нȉз-Лазāре, и чòбан и кòсац мȕрајȳ завла́чити рȳке пòт-пазуве ȍд-леда. Ȍсвōӣ цȉча, ср̀це пȕцā.

Лàзија, -ē, м. *надимак мушкарцу.* – Павлѐзанова брàта су зва́ли, чàс Лàзија, чàс Посвр̀лија. Нȉје му се да́ло изгова́рати слȍво сѐ па пòсвртō јѐзик.

Лàзӣн, Лази́на, м. *надимак Лази.* – Кàјтеза Лази́на мàло кȍ тȕвӣ. Кȕћа му крај Рѐмӣћа склòпа. От свѐгā àкарӣшта ȉмō ѐдну бàшчицу кȍлик вр̀шāј.

Лази́новић, -а, м. *назив по претку Лазину.* – Ȉлија Лази́новић је бȉјō пȍтанак тѐжāк. Ȉмō чȕдо дјѐцē па га зàпало да бȕднē пȍљāр у сѐлу.

Ла́зићке, Ла́зићāкā, ж. *њиве и ливаде именоване по Лази.* – Ȕ-нашије Ла́зићка мȍре се нàӣћи на пòкојȳ ра́вну лàзину. Ȍстāлō су ȕрвине и цр̀нац кàмēн.

лàзнути, -нēм, свр. *прилећи накратко.* – Јàдала се Ма́ра-да-јōј је тêшко кȕвати кòсције. Пòшаљȳ е ćутрàдāн на лȉводу да кȕпӣ сȉјено. Кат је око по́д-нē ȕпекō звȉзган, Ма́ра се ȕгријала. Ćѐтила се кȕвāња па ће ти: јôј мȕе, лȉзни лàзни, јôј мȕе, сла́но ма́сно.

Лàзука, -ē, м. *пеј. од Лазо.* – Нѐ-би вȉшē с Лàзукōм су́возијō нȉ-за шта на свије́ту. Нѐ-море вѐно кàко Лàзука ȍће па тȋ вѐдри.

Лазȕрда, -ē, м. *пеј. од Лазо.* – Лазȕрда Ђе́нӣн ȉмō окру́глу глâву кô глàвица кȕпуса. Опре́мили га за гòведије и тàкō ције́ла вȉјека.

Лàӣн, Лаи́на, м. *надимак Лази.* – Лàӣн Чѐгāр бȉјō цр̀н кô пàклина и ми́-ран кô о́вца. Нȉје се Лàӣн млȍго пѐтљō у дрвенàрију. Тȉћијō ôвце кō-прâвӣ тѐжāк.

Ла́ја, -ē, ж. *надимак жени изразито црне косе и пути.* – Спа́сина Ла́ја-сē ȕдāла у Дòлину. Кàко-сē ȕдāла, јȍш вȉшē поцр̀нила, вàљда òд-бурē, кàко ли.

Лàјкан, -а, м. *надимак мушкарцу.* – Ђѐ-се пȉје, тȳ е Лàјкан. Ђѐ-се пјѐвā, тȳ е Лàјкан. Ђê кàкā ковељàнија, тȳ е Лàјкан. Нѐ-море брез Лàјкана нȉшта.

Ла̀јкметōвка, -ē, ж. *Лајкмет̄ова суп̄руга.* – Ла̀јкмет нѝкет нѝје с Ла̀јкметōвкōм изѝлазијō у на́рот. Ла̀јкметōвка би́ла ỳнā кала̀сара па ва̀зда би́ла ко̀т-куће̄.

Ла̀кетōвка, -ē, ж. *Лакет̄ина суп̄руга.* – Ла̀кетōвка е а́рна и тѐмēљна али лије́на на ра́ду. Ỳна ти се, пôбро мỳј, нѐће врýћа на̀пити лѐденē вòдē штò-нō вѐлē.

Ла́ко, -ē, м. *хип̄. од Лазар.* – Пòлāко, Лâко, ѝмā дâна, покòсиће се. У лѝводи нѐ-требā и́тити, мỳј Лâко, пòрезā се кòсōм.

лакта́ши, -ā, с. *они који се лакт̄ају, сналазе у гужви.* – Лакта́ши су љỳди та̀нка òбраза и ла̀жнē бѐ́седē. Ма̀ло рâдē, а свѐгā ѝмајỳ.

Ла̀кут, -а, м. *п̄еј. од Лазо.* – У Ла̀кута Ке́бића на̀рāсли бр̄ци вѐћп̄ от Ша́јкиније. Нѝје-п̄ ве́зō ѝза-врāта, а мỳго е сѐрбес.

Ла̀ла, -ē, м. *хип̄. од Лазо.* – Ку́рељōв Ла̀ла е бѝјō нâјтемѐљнп̄ чȍек ỳ-Рудићије. Пòнизак али шѝрок ỳ-лēђије кō-двѝје пла̀тице.

Ла́ле, -ē, м. *хип̄. од Лазо.* – Ла́ле Бјѐљкушп̄н бѝјō жѝвā ва̀тра. Ла́ле ти е с Милѐкоњōм Шулѐндића сла̀вијō и у ра̀ту Нѝкољдāн, дȍље нѐ̏ђе код Солу́на на нѐкакву врỳнту.

Ла̀линац, -п̄нца, м. *п̄от̄ок у Млиништ̄има.* – Ла̀линац је ја́ка вòда испо Кỳрозēба. Прија̀нчāни на̀-Лалп̄нцу ѝмали млѝнове па мљѐли на́роду.

ла̀нп̄шта, -ā, с. *мјест̄а гдје се некада сијао лан.* – Ѝмā тѝје ла̀нп̄штā кòд-нāс кȍликō ȍћеш. Тỳ се да́вно сѝјō ла̀н. Тỳрци вѐлē кѐтан.

ла̀стве, ла̀стāвā, ж. *ливаде мало нагнут̄е и ст̄епенаст̄е.* – Ѝмā вѝшē лѝвōдā кòд-нāс па-п̄-зòвỳ ла̀стве. Ђа̀вō знâ кȍ-п̄-је та̀кō кр̄стијō.

Ла̀ћỳн, -а, м. *п̄еј. од Лазар.* – Ỳнāј Ла̀ћỳн Са̀вић шѐвō на̀-лијевỳ нỳгу. Ва̀љда га ра̀нило кô и Ша́јку гȍре на Тиро́лу па òстō шѐваст.

Ла̀шковица, -ē, ж. *ливаде и п̄ашњаци изнад Прија̀на.* – Ỳ-Лашковици би́ле кòшаре за̀-ōвце и кòлибе за чȍбане. Тô ти је кô да си сѐло прѐнијō гȍре ỳ-шуму.

ледѐњача, -ē, ж. *п̄ећина у којој има леда или ливада изложена вјет̄ру.* – Нѝје се во́ђекā ро̀дијō мỳшкп̄ тỳр да е кòсијō у ледѐњачи а да му нијéсу òзēбле рỳке. Ђе-гȍћ ѝмā лѝвōдā ледѐњāчā, ѝмā и пѐ̏ћп̄нā ледѐњāчā. Ỳ-њима ѝмā лѐда и око Ѝлп̄на.

лѐдине, лѐдп̄нā, ж. *равне ливаде без камењара.* – Ка-се-кòсци ỳвāлē у лѐдине, трѐбā ѝмати ку́вета па ѝшћерати мâв до кра̀ја. Лѐдине трâжē кȍсу кова́ницу и кòсца ма́ира.

Лѐка, -ē, м. *надимак мушкарцу.* – Кад-би-нѐко пи́тō, ђê Вòин До́кић, ма̀ло би кȍ знȁō кȍ е тâј. Кад-би-пи́тō, ђê Лѐка, рѐкли би свѝ, ѐно га кот Шпѝцка на ра̀кији.

лѐктрика, -ē, ж. *електрична струја.* – Кòд-нāс је лѐктрика кȁсно дòшла. Ка дóђе, спâс па ѐт. Нѐ-мōрāш трнтати вȁтру на òгњишту. Стȁдошē ѝ-лēд пѐћи на лѐктрику. Ето штò ти је ѝжѝњ и напѐранција.

лѐпара, -ē, ж. *коса лошег квалитета која није кована у Мркоњићу.* – Нѐидē се са лѐпарōм у кòсце. Мȕгла би се отéгнути јáја до кòљена, прòшћеш. Ѝдē се са нȕвōм ковáницōм и брȕсовије из Ѝтāлијē.

Лéта, -ē, ж. *жена која је стално у некој журби.* – Нѝје бѝло ваљàтијēк жѐнскōк ȕва òд-нашē Лéтē. Ȕна одјѐднōчке пò-двā пòсла мòре рáдити.

Лѝка, -ē, м. *хип. презимена Ликокур.* – Ô Лѝка! Òстави тâј пòсō, àјмо на рàкију. Ѝмō би ти нѐшто рѐћи.

Лѝкокȕр, -а, м. *презиме у гламочком крају.* – Вàљда су и Лѝкокȕри старѝнōм ȍднекут. Прȍсȕли се вóђека по Глàвица кō-пѐчȕрке по лѝводи.

Лѝле, -ē, м. *надимак мушкарцу.* – Бѝјō ȕ-Рōрије Лѝле сирòмāк. Пȍред гòлемē сирòтињē и сѝн му ослијéпијō.

Лѝпан, -а, м. *надимак мушкарцу.* – Ѝмō ти је нȁш Лѝпан рâзнѝје нáдимāкā. Тѐ Лѝпан, тѐ Звѝкан, тѐ Дрéновић. Звáли га кȁко е кòме пунѝрало.

лѝпе, лѝпā, ж. *питомији крајеви где расте липово дрво.* – Љѐшвēга крàја ȕ-нашом сѐлу нѐмā од лѝвōдā лѝпā. Мàл-мàл, па лѝпа. Мàл-мàл па трѐшња. Мàл-мàл, па крȕшка. Ка тô процвјѐтā у прòљеће, од зȕкē чéлā нѐмош òстати.

Лѝсичијāк, -а, м. *крај где је станиште лисице.* – Ô Дȕшане! Ђѐ ти је ȕнā мâлā што е јȕчē пȕштила јâњце ȕ-жито? „Ено е у Лѝсичијāку, шâрке се зà-њōм тȕмбесāле дàбōгдā“.

лѝстом, прил. *све, скроз.* – Ено нѐчијē ôвце лѝстом пòпасошē нȁшо жѝто ȕ-њиви. Лѐти, кȕћо, мȕја изрѐни-ѝ ѝ-жита ȕ-пāшњāк.

лѝтичевица, -ē, ж. *ливада где има литица и крупног камена.* – Да лѝтичевица вàљā, нѐ-би је тàкō кр̀стили вѐно би је звáли жȕпа.

лобòдаре, лобòдāрā, ж. *оранице где расте лобода.* – Ȕ-отковачкије лобòдара мòреш нàбрати пȕну тóрбу лобòдē док кâжēш капȕтина.

лóва, -ē, ж. *птица грабљивица.* – Ѝш тȕђа, лóва те ȍднијела. Кòѝ ти је ђàвō па се нàврањѝ свàкѝ дâн у мȕе кȍкоши.

Лóвре, -ē, м. *презиме у гламочком крају.* – Ѝмā Лóврā нâјвишē ȕ-нашије крајòвије. Штò е бѝјō ѐдан пȍштāр Лóвре, тàкѝ се вѝшē нѐће рòдити вóђекā.

Лòвруша, -ē, ж. *ливада названа по неком Ловри.* – У Лòвруши е питòмо сѝјено за крȕпнȕ стòку, али нѝје за овáцā. Ѝмā прѐвишē бàздр̄ља и љȕто.

Лòјпур, -а, м. *презиме у Гламочу.* – Нàши Лòјпури су зѝмомōрни дà-бōк сàчȕвā и зàклонѝ. Говòрили би, ѝдē зѝма, ѝдē смр̄т.

лòкāндра, -ē, м. *пијаница, алкохоличар.* – Протȕтњаћē стȍтине и стȍтине гȍдӣнā òвије нȁшије вȉјогȕзом. Нêће се рòдити лòкāндра кō-ȕчитељ Ри́сте. Ни грȕм га нȉје мȍгō сàтрати. Рàкија му дȍакā свѐ пона́јло и натена́не.

лȍкнути, -ēм, свр. *попити ракију.* – Тȉ сȁмо, дâј, дâј. Ȁко ти се пȉје, ȉмā бȉртија, скȍкни па лȍкни. Рд.

лȍмљавина, -ē, ж. *одјек од преламања предмета, галама, неред.* – Кàква-се-нō лȍмљавина чȕе код Вјешта́ка у бȉртији? Да се нијéсу пȍперчинāли ȕнӣ пȍткапичāри, кȍӣ ли је ђȁвō?

Лȍнчāр, Лонча́ра, м. *презиме у Гламочу и околини.* – Во́ђекāре кȍд-нāс ȉмајȕ двȍи Лончѓри. Ѐдни ȕ-Откōвције слȁвē Јȍвањдāн, дрȕгӣ ȕ-Алāпићу слȁвē Ђȕрђевдāн.

лопàрић, -а, м. *раван терен у природи сличан лопару.* – Ѝспот Зȁјаругē ȉмā ѐдан лопàрић. Ȕ-њем вȁзда влȁга и тра́ва зелѐна кô ȉјет.

лȍпужа, -ē, ж. *велики лопов.* – Â, вѐћије лȍпȕжā нѐ-море бȉти ò-Цигāнā ѝспот свȉјȕ небе́сā. Ȕкрасти бȍгу нȕгу.

лȍтра, -ē, ж. *аљкава и лијена жена.* – Прòвиди, Бȍре, òчије. Бȍљē ти је не жѐнити се нȉкāко нѐго довѐсти кàкȕ лȍтру да ти тȁврӣ на гла́ви. М.С.

Лȍша, -ē, м. *хип. од Милош.* – Гȕни, Лȍша, ôвце на пòило и нѐмōј се нȉће заȕстављати. Ли́зале су ôвце сô, нека-пȉјȕ вòдē.

лȕгāрница, -ē, ж. *кућа у којој станује лугар.* – Ȉмā лȕгāрница на крàју Прȉјāнā, скрôс пот Чеме́рницōм. Рâшта су е одвòили от сѐла, ђȁвō знâ.

лугàруша, -ē, ж. *лугарова супруга.* – Нȉје би́ло кабàстијē жѐнē од лугàрушē Свѐтка луга́ра. Мȕгле би се ȕ-њōј окре́нути двȉје нȁормāлне жѐне.

лȕгови, лȕгōвā, м. *питоми шумовити крајеви.* – Нêмā ти кȍд-нāс млȍго лȕгōвā. Већȉнōм греда́ри и прдале́жнице.

лу́гоња, -ē, м. *во који има длаку сличну лугу.* – Ку́пијō Сȁва ис Кра́спнца ȕнок нȁшок лу́гоњу отпрѓвē. Чȉм ћȁћа вѐлӣ, пò-тō и пò-тō, Сȁва ȍдмā ȉзвадӣ пàре.

лȕгуша, -ē, ж. *жена која је стално око огњишта у лугу.* – Лȕгуша е би́ла вàљата. Ȉмала чȕдо нејáчкē дјѐцē па вȁзда сјȁркала вȁтру на òгњȉшту.

Лȕжија, -ē, м. *пеј. од Лука.* – Лȕжија Ђêрман цȉјелӣ свȍј вȉјек прѐкашљō. Нȉје кȕкавац увла́чијō јѐзика у у́ста. Ȉмō нѐкȕ за́дуву, штȁ ли.

лу́жити, лȕжȉм, несвр. *тући дланом по глави.* – Кад Ми́јо ȕватӣ Дрàгана па га стȁнē лу́жити ȉза ȕшијȕ, Дрàган нѐ-смије ни препѐлити.

Лȕин, -а, м. *пеј. од Лука.* – Лȕин из Дȍлинē ȉмō ȕши кō-двâ лопа́ра и јȍпēт бȉјō твр̑т на ȕшије.

Лȕкаја, -ē, м. *презиме у Петровом Врелу.* – Пѐтар Лȕкаја бȉјō вàлӣд ȕ-нугу. Нȉје мȕгō нȕгу нȉкāко сàвити. Вȁзда ȉгрō шàка.

Лукàјуше, Лукàјӯшā, ж. *ливаде назване по Лукаји.* – Нâјвишē врѝјеска ѝмā у Лукàјуша изнàт-Пријāнā. Лукàјуше се нѝкат нијéсу свѐ искáшале.

лу́ке, -ā, ж. *плодни крајеви са изворима воде.* – Кòд-нāс је пòријетко лу́кā. Нâјвишē е лу́кā ђѐ су нѐкат би́ли Тӯрци. Ӯзимали сѐби штò е нâјбољē.

Лукѐнда, -ē, м. *аугм. од Лука.* – Ѝмō Лукѐнда дјѐцē кòлик пòло сѐла. Кад би се Лукѐнди замѐла лу̀ла, гала́мијō би на свӯ чѐљāт ӯ-кући.

Лукѐндићи, -ѝћā, м. *надимак по презиму Лукенди.* – Лукѐндићи ѝмајӯ нâјвишē зѐмљē у окра́јције. Ӯни мӯгӯ у нàвѝљције дӯнијети сѝјено до пòетē.

лу̀лāш, лула́ша, м. *дуван за лулу.* – Дâјдē ми, Јòја, ѐдну цига́ру, нѐ-рāдѝ ми лу̀ла. Нѐстало ми дува́на лула́ша, а ти́кнуло ми задува́нити. Полу́ди òд-мукē.

Лӯњевача, -ē, ж. *планина изад Дрвара.* – Лӯњевача е Пољи́чāније свѐ и свјâ. Ӯна ѝ чӯвā и брâнѝ òд-бӯрā и мѐћāвā.

лутора̀нлук, -а, м. *нерад, аљкавост.* – Кòд-нāс је вàзда би́ло лутора̀нлука и полежáкā. Лутора̀нлук иса́ну нѝшта дòбро нѐ-море дӯнијети.

Лӯћа, -ē, м. *хип. од Лука.* – Лӯћа Шâвија е сви́ријō нà-дипла кô слòвѝћ. Ӯн-ти-сē долѐко прòчуō по свòије дѝпла.

Лу́ца, -ē, ж. *подругљив назив за луцкасту жену.* – Нàша Лу́ца вàзда говòрила кàко-јōј дòлазē прòсци. Вѐлѝ, превр̏шили свàкӯ мјѐру. Ѝ, тàкō, гòдина зà-годинōм, прòсāцā ни у плѐћу. Тàкō ти нàша Лу́ца òста нѐудāта.

лу́чевац, -ēвца, м. *место гдје се лучи, раздваја благо.* – Вѝдѝш ли, Дмѝтре, ѝмā ли ѝшта гòре на лу́чēвцу? Вѝћу, ѐно ку́њā и гòвēдā.

лу̀чила, лу̀чилā, с. *места гдје се лучило благо.* – Кат крѐнēш òздō од Баста́сā прѐо Стàретинē па ѝзбијеш на Пандӯрицу, скре́ни лѝјево на лу̀чила. Лàшњē ћеш си́ћи ӯ-Алāпић.

лу̀чнѝ, -ā, -ō. *оно што се односи на лук.* – Прòљетōс би́ла мòкрāч па ти нијéсам ни лу̀чнӯ грдицу лу̀ка поса́дијо. Òкишā се па нѐ-мош.

Љ

Љевòпољац, -пōљца, м. *мушкарац из Ливањског поља према Грахову.* – Љевòпољац је вјѐшт тр̀говац. Свàкѝ ће Љевòпољац ò-двā дѝнāра нàправити трѝ док се òкрēнēш.

Љевòпōљка, -ē, ж. *жена из Ливањског поља према Грахову.* – Млòгē су се Љевòпōљке ӯдāле вóђе кòд-нас у Гла́мочу. Свàкӯ ћеш Љевòпōљку пòзнати по говòру. Зàносē мàло на далмàтѝнски.

љѐскāр, љеска́ра, м. *крај гдје претежно расте лијеска.* – Òд-Рōрā до Пòповѝћā е свѐ сâмѝ љѐскāр. Тӯ се пòд-јесēн ѝдē ӯ-љешнѝке.

љѐсковē дȍлине, -ије дȍлӣнā, ж. *долине гдје прēтежно расте лијеска.* – Кȍликō јâ знâм, а ѝмāм гȍдӣнā пȍлијепо, нêма бȍљије љѐшнӣкā кô у љѐсковије дȍлина вишѐ-Рōрā.

љѐтина, -ē, ж. *ӣринос са земље у току љета.* – Ỳ-нашом крȁју мȁло кȍјā љѐтина ѝзӣђē за ру́кōм нȁкō кȁко се те́жāк нâдā. Или зȁсӯшӣ, или ỳбије мрȁз, или пȍбије кру́па и штȁ-ш тӣ тȍмē.

љѐшвōјка, -ē, ж. *лијепа жена, љепотица.* – Јỳчē е на збȍру у Вȁгану нȁша Стевȁнија би́ла прâвā љѐшвōјка. Сȁв-сē збȍр ȍкретō зȁ-њōм.

љȍк, узв. – При́ђе Сȁва Не́ђи па ỳније љока́чом што се прȁвē бȁкре и пѝјуре Не́ђу у ле́ђа љȍк. Вȁљда му нѐшто згрије́шијō.

љȍс, узв. – Пȍпō се Рȁин на Чȁвӣну трѐшњу па се слâдӣ. Дȍлетӣ нѐсретнӣ Жа́ре па ѝзмакнӯ скȁле, а Рȁин нȁ-ледину љȍс.

љỳбāн, -а, м. *во са бијелим флекама на челу.* – Ѝмō Бѝбан ѐднōк вȍла љỳбāна. Нѝје би́ло тѐжēк у срије́ди гȍвēдā. Кад га е прȍдō, кô да нѐстаде пȍло гȍвēдā.

Љỳбица, -ē, ж. *име.* – Стȍенова Љỳбица е вȁзда замута́вала глâву шуда́ром и пȍ-љети и по зи́ми. Би́ла нѐшто осѐтљива на прȍпуву.

Љубичѐтина, -ē, ж. *аугм. од Љубица.* – Љубичѐтина Бȁбића е мỳгла нỳсити двѝје врѐће купије́рā ỳ-двије рỳке и јȍпēт-јōј нѝје би́ло тêшко.

Љỳбиша, -ē, м. *име.* – Кȍ гȍћӣце знâ Љỳбишу пȍштāра ѝз-Рōрā, свȁк ће рѐћи: поштењȁчина и добрѝчина.

Љỳбоја, -ē, м. *ӣрезиме у гламочком крају.* – Свȁк ће ти кȍд-нāс рѐћи да су Љỳбоје вѐликē шкрȍтице и цѝције. Вȁрклӣ е Љỳбоӣн дѝнāр о тỳђије пêт.

људе́вност, -и, ж. *ӣоштење, карактер, образ.* – Вѐлӣ Ва́со да би свỳ Ку́дрину људе́вност мỳгō стрȍпати у пȍло ȍровē љỳпинē.

људȍвāње, -а, с. *разговор уз уважавање саговорника.* – Нêма ти мỳј, Мѝјате, нѝшта љѐшвē од људȍвāња ш љу́дије. Јȍш ако ѝмā дува́на и кȍјỳ пȍпити, ѐ тô ми је стȁрӣнскō људȍвāње.

Љу́ља, -ē, ж. **1**. *надимак жени благе нарави.* – Бѝбанова Љу́ља се нѝје у живȍту нѝ-с-кӣм прорије́рчила. Би́ла бла́га ко јȁње. **2**. *бешика, зипка, кревет-тац за уљуљкивање дјетета.* Рȁсплакала се мâлā Ви́да. Принѐздē ми љу́љу да е мȁло ỳљỳљāм нѐће-ли зȁспати.

љуљỳшкāње, -а, с. *успављивање дјетета лаганим њихањем.* – Свȁ дјѐца на бије́лу свије́ту вȍлē љуљỳшкāње и да се ну́сају на ру̀ка.

љуљỳшкати, -āм, несвр. *лагано њихати дијете ради умиривања и успављиваа.* – Ô Пâвле! Дȍђи свȍме дѝду да те дѝт мȁло љуљỳшкā и да ти прѝчā прѝчу о лȍвцу и вỳку.

љу̏ма̄н, -а, м. *дебео човјек који се клати кад хода*. – Ѐдан шо̀ве̄р во̀зијо̄ штѝца̄ра у̀-нашо̄ј шу̀ми. Чи̂м ѝза̄ђе̄ ис камију̏на, ста̀не̄ љу̀мати. Ја̀-млѝм да ве̏ђе̄к љу̀ма̄на и-не̄ма̄ о̀д-њек.

љу̏ска, -е̄, ж. *тањи отцијепљени дио дрвета.* – Дѐде̄, Лу̂ка, бо̂к ти да̀о̄, усѝтни ко̀јӯ љу̀ску за о̀длоге̄. Не̂ма̄м чи́ме одло̀жити ва̀тру.

љу̀ткаст, -а, -о. *оно што има мало љутине.* – Ма̂ро, о̀ва̄ј ти си̏р ма́лко љу̀ткаст. Да ни̏је од о̀бра̄не̄ варѐникē?

М

ма̀ве̄з, -а, м. *трака црвеног платна на ивицама бошче коју млада носи прву годину послије удаје.* – По̀-мавѐзу-се̄ ра́зликовала цу̀ра од у̀да̄те̄ жѐне̄. Цу̀ра ни̏је ну̀сила ма̀ве̄з на гла́ви. Вр.

магѐтина, -е̄, ж. *аугм. надимка мага, манита жена.* – Да у̀нӯ магѐтину кова́чову ђа̀во̄ нѐ-доведе у сѐло, ва̀љало би шта̀-речѐш.

ма̀ица, -е̄, ж. *мањи танки џемпер.* – Ку́пила Ђу̀рђија ну̀ву ма̀ицу. Па̀суе-јо̄ј ко̄ саливѐна. Нѐ-би рѐко̄, у̀на̄ е Ђу̀рђија.

ма̀ја, -е̄, ж. *тањи џемпер за свечане прилике.* – Ко̀п е му̀мак ѝмо̄ ку̀по̄внӯ ма̀ју, та̂ј е му̀го̄ ко̀мо̄тно ѝћи на̀-збор ко̀-цр̄квē.

ма́јац, -јца, м. *ситан и низак мушкарац.* – Йзмеђу ма́јца и кѐпе̄ца не̂ма̄ ни̏какē ра́зликē. Са̀мо е ма́јац ду̀пло ла̀шњ̄ от кѐпе̄ца.

ма́јдани, ма́јда̄на̄, м. *мјеста гдје се копала глина за земљане судове.* – Ви̏ше Рѐљина Сѐла ѝ-да̄н-да́нѝ се ви̏дē ма́јдани. Ота́ле̄н је нѐкѝ ста̂рѝ на́рот ко̀по̄ зѐмљу и пра̀вијо̄ пи̏јуре и ба̀кре.

ма̀јен, мајѐна, -о. *мален, премлад, дјетињаст.* – Мајѐно у̀но̄ дјѐтешцета у Де́вē Ра́динē. Не̂ма̄, ша̀ка ја̂да̄.

ма̀кар, парт. *барем.* – Нѐмо̄ј, Гли̂шо. гријѐшити ду́шē. По̀да̄ј на̀шом Ми́ли ма̀кар ѐдну ча̀шицу ра̀кијē. Ви̏дѝш да му ѝскапашē о̀чи ви́рē̄ћи у ко̀то̄.

Ма̀леш, Малѐша, м. *презиме у гламочком крају.* – Малѐши су ти би́ли љу̂ди на гла́су и по иму́ћству и по поште́њу, нѐ-треба̄ ду́шē гу̀бити.

мал по̀-мал, фраза. *цик-цак, полако и лагано, у мањој количини.* – Сјѐдѝ Кри́во испо̀т-крушкē. Прѐд-њѝм р̀па кру̀ша̄ка̄. У̂н ти ма̀л по̀-мал и сма̀за̄ свѐ и ѐдну.

мали̏јӯн, малију́на, м. *милион.* – Вѐлѝ Дми̏тар. Нѐ-би ја̂ да̀во̄ сво̂га бјело̀ва за сто̂ малију́на̄ да ми нѐко да́е. Не̂ма̄ памѐтнијēк псà надолѐко. Ст.

ма̀линовац, -о̄вца, м. *крај познат по малинама.* – Кат по̂ђе̄ш и̏знат Ста̂ро̄к Сѐла, до̀чекаће̄ те ма̀линовац. Прѝпази се јер и мѐђет во̀лѝ ма̀лине.

малу̀зāв, малу̀зава, малу̀заво. *мокар и клизав.* – Нѐ-ōдāјте, дјѐцо, у̀-шуми по малу̀заву дрвету. Мо̀рете се окли́знути и сло̀мити ру̂ку.

ма́нути, ма̂нēм, свр. *ūроћи се, оканиūи се.* – Рѐкō сам ти, Пѐрāне. Нѐмōј ѝмати по̀сла с лажо̀вије. Ма́ни-ӣ крāгу. Лажо̀ви-ћē-те насу́кати на та̀нак лѐт ка-се -на̂јмањē на̂дāш.

Ма̀рканово врѐло, -а, с. *врело названо ūо Маркану.* – Ко̀д-нāс Ло̀квāрā нѐмā мло̀го вре́лā. Го̀ре о̀ко-грāда ѝмā. У По̀дградини је Ма̀рканово врѐло, нѐ-пāнтӣ се да е ӣкат пресу́шило.

Ма̀реља, -ē, м. *сūаро срӣско име у Гламочу.* – Ста̂рӣ Србови су на о̀вōј нāшōј висѝни ѝмали ма̀ло друговàчнијā имѐна о да̀нашњије. Бӣјō Ма̀реља, Миòвил, Ра̀дӣч, Сѐлāк, Прӣјош и јо̀ш нѐкӣ.

Ма̀рељић, -а, м. *крај код села Врба назван ūо неком Марељи.* – Ма̀рељић је о̀стō од ста̂рōк Ма̀рељē. Припо̀виједā се да е та̂ј Ма̀реља бӣјō, на при́лику, нѐкакāв књāз прӣје Ту̀рāкā.

Ма́слина Стра́на, -ē, ж. *село на сјеверозāпадној сūрани Гламочког ūоља.* – Ӣзнад Ма́слинē Стра́нē е нѐкаква го̀лемā гра̀дина нѐкōк ста̂рōк на́рода. Вѐлē да е збо̀к-тогā Ма́слина Стра́на нāјста̀ријā.

матерѐтина, -ē, ж. *аугм. од аūер.* – У̀нā Јѐлина матерѐтина поу̀даде пѐт ћѐрӣ. Јѐлу нѐ-море нӣкāко. Ко̀ ће смла̀ту у̀дати?

матеру̀сина, -ē, ж. *ūеј. од маūер.* – Ба̀јука е би́ла нāја̀рнијā жѐна у̀-нашом кра̀ју. Та̀кō ка̀баста матеру̀сина се нѐће нӣкат вӣшē ро̀дити.

Ма̀трак, -а, м. *ūросūране ливаде и ūашњаци.* – Да нӣје Ма̀трака, нѐ-би Петро̀вљāни ѝмали ђѐ нако̀сити сӣјена за̀-блāга. Ма̀трак је и долѐко и му̀чно до́ћи до̀-њек.

ма̀ћен, маћѐна, -о. *мален, сиūан, нејачак.* – Маћѐна ли је у̀нā мāлā Де́вичина, мӣлӣ му̂ј бо̂го. Прӣрāсла за̀-земљу.

ма̀ћет, маћѐта, -о. *в. маћен.* – Маћѐто у̀нō дјѐтета Дѐвуринōк. Бо̀же ме про̀сти, ко̀лик клӣп ку̀руза. Нӣје парни́ције ни до рамѐнā.

Ма̀ћета, -ē, м. *надимак ūо ūрезимену Малешевић.* – Крӣтиковали Ма̀ћету да пова̀здāн сјѐдӣ у кава̀ни. Бӣвā, нӣје на слу̀жби. У̂н се ма́лко дрнӯ па вѐлӣ: „Јā нӣкат не сјѐдӣм у кава̀ни: Јā сто̀ӣм за ша̀нком.“

Ма̀ӯк, -а, м. *надимак мушкарцу.* – Прӣчā се да е Ма̀ӯк из Ма́слинē Стра́нē бӣјō нѐкакāв ко̀мита. Нӣко му нӣје зна̀ō прāвō ѝме. Рӣјетко га е ко̀ и вӣдијō. Чӣм па̀нē нӯћ, сва̀к-сē закључа́вō. Бо̀ӣ се Ма̀ӯка.

мау́кати, ма̀ӯчēм, несвр. *оглашаваūи се као мачка.* – Пӣс, да̀бōгдā цр̀кла. Прѐстани вӣшē мау́кати. А̀ма, жѐно, мо̂рā ја̀днā ма̀чка мау́кати кат је гла́дна.

мау́кнути, ма̀ӯкнēм, свр. *огласиūи се једном као мачка.* – Прови́рдē, Ла̂зо, нѐшто ма̀ӯкнӯ прѐт-кућōм. Да нӣје ма́чак о̀стō.

Мѐденā Сѐлӣшта, -ије, -ā, с. *село западно од Гламоча.* – Нӣје тô мудрòлија рâшта се зòвӯ Мѐденā Сѐлӣшта. Тӯ е бòговскā пàша за чѐле.

мѐђе, мéђā, ж. *ситне границе око катастарских парцела.* – Вӣдӣш ли тӣ, Ѝлија, òвē нàше мѐђе око òвије скр̏патāкā. Кòлико-ли-сē тӯ пѐрчинāло и кр̏вило дȍк су вòликē мѐђе пòстављене.

Мѐђедовац, -ōвца, м. *крај гдје је станиште медвједа.* – Вӣше Зàјаругē у Мѐђедōвцу, чӣм пàнē сӯтон, мѐђеди шѐрвāњē окò-крушāкā и мȕкӣњā. Тӯ штȍ òмркнē, не òсванē.

Мѐђеђāци, -ђāкā, м. *станишта медвједа.* – Ȕ-нашије Мѐђеђāције нӣје прòшла нӣедна јѐсēн да мѐђет нӣје ȕбијō по èдно гòвече. Забадијàва ти је заобӣлазити Мѐђеђāке. Мѐђет ће учӣнити свòе па тӣ вѐдри.

Мѐђугōрје, -а, с. *крај на Шатор планини између шумовитих брда.* – Ê, мȕко нàша прѐголемā. Јàднā Бàнија и Ли́ка настра́дашē у Мѐђугōрју цр̏но и нâпāко. Ено гòлемē рàкē што ȕчинӣ прȍклēтӣ Шва́бо, ćѐме му се зàмело.

Мѐђукосе, -кōсā, ж. *ливаде и пашњаци између стрмих страна и огољелих брда.* – Ѝмајӯ Пријàнчāни лӣводē напрѐтек. Нијéсу њȉма сàмо Мѐђукосе. Тӯ е Пàриповац, па Лȁшковица, па Чеме́рница, ȉха хâј.

мекòта, -ē, ж. *трава са неоране њиве.* – Мекòта ти је вàрљива тра́ва. Знâ бȉти мѐкана кȍ ду́ша, а знâ бȉти свà од баздр̏љȉкā.

мѐкоте, мекóтā, ж. *више неораних њива са бујном травом.* – Глàвичāни òвē гȍдинē пȍло свòије њȉвā нијéсу ȍрāли. Освòиле пȕстē мѐкоте па ȕнā мȕдрā грâварина иск̏ркала пò-њима.

мѐцāв, мѐцава, мѐцаво. *оно што је превише мекано.* – Ама, Дрàгиња, òвāј ти крȕв прѐвишē мѐцāв. Àсли си га вру́ћа нàчēла па се повра́тијō.

мѐчāран, -рна, -рно. *опасно мјесто у природи гдје се појављује медвјед.* – Мѐчāрно е ȕ-нашије Стȍјбина одвàјкадā. Јà-млӣм да мечàрнијēк мјѐста ȉ-нēмā ȕ-нашōј шȕми.

Мȉга, -ē, ж. *надимак лијепој жени која намигује.* – Јàманова Мȉга е нâјљѐшвā цȕра кòјӯ сам јâ у òвō свȍга вȉјека вȉдијō. Ни гòрскā-јōј ви́ла ȉшчāрнē гòрē нӣје ра́вна.

Милѐкоња, -ē, м. *аугм. од Миле.* – Милѐкоња Шулѐндић је прѐтуријō прео гла́вē Сòлӯнскӣ врȕнт. Брѐз-ранē-сē вра́тијō кȕћи и жи́вијō прео деведѐсēт и пѐт гȍдӣнā.

Милȕрда, -ē, м. *пеј. од Миле.* – Нѐ-пāнтӣ се поштѐнӣ чȍек ȕ-нашом сѐлу од Милȕрдē Ми́лића. Милȕрду е пàтила лӣјевā нȕга и кȕкавац пòдлегō òд-њē у дȕбокōј стàрости.

Мѝтāн, -а, м. *надимак мушкарцу.* – Ђѐ-ш тѝ Мѝтāна прѐварити, јȁђена ти ѝ-жалосна мâјка. Мѝтāн је прѐваријō ђѐндāре кȁмоли нѐ̂ће тѐбе.

Мѝћука, -ē, м. *аугм. од Милош.* – Мѝћуку Пѐришића свѝ знȁјӯ кȁвō Мѝћуку и нѝкāко вѝшē. Црљѐнијō се у ȍбразије кō-рѝза.

Мѝћӯн, -а, м. *надимак Милошу.* – Ђѐ си, Мѝћӯне, пȍ-богу си брȁте. Ȍдјутрōс нијéсам срѐō бȍљēк чȍека.

Млȁдешкōвци, -овāцā, м. *село у близини Гламоча.* – Млȁдешкōвци су на пȍдесну мјѐсту. Ѝспот сѐла плȍдна равнѝца. Ѝзнад сѐла пâшњāци и лѝводе. Ѝ-Младешкōвције нѐ-мош бѝти сирȍмāк.

млȁћеница, -ē, ж. *риједак сок послије вађења масла из млијека.* – Пȍшље мýћēња мȁсла и млȁћеница се кȍристī. Нѐкī из млȁћеницē ѝзвадē дȍбар сѝр ѝз-другē рýкē.

Млѝнѝшта, -ā, ж. *планински превој између гламочке и мркоњићке територије.* – Дȍвō Швáбо нȁ-Млинѝшта вȍду ѝспо Ћулѐглавē. Свѐō вȍду нȁ-трī лȕле и нȁправијō штрѐку. Нȁправī нȁ-Млинѝштије и зéму.

Млѝнчине, -ѝнā, м. *крај назван по млиновима.* Мȁ, кȍ ће знȁти јѐ-ли бѝло кȁкије млѝнōвā гȍре ȕ-млѝнчина вишѐ-Скуцāнā. Ȁли, ѐто тȁкō се тô зȍвē.

мȍлеђ-бȍга, фраза. *молити се богу да опрости.* – Ȕитро би, мȍлēђбȍга сѝјō купијéре вóђекā изȁ-кућē. Свéтац је, али бȍк ће опрȍстити. Ва.

Мȍмчилова кýла, -ē, ж. *кула на обали Унца у Преоцу.*

Кȁдā вóјска у Прѐодац сѝће,
И кýла се Мȍмчилова вѝће.
Ѝзнад кýлē крȕжē гȁвранови,
Нȁд Клȁчинōм пѝјӯчӯ ȍрлови (н. п.)

Мȍтике, Мȍтѝкā, ж. *село на лијевој обали Унца.* – А, штȁ ћу ти говȍрити кȁква е зѐмља у Мȍтика. Сáмо ти се кȁжē свѐ.

Мрȁвињац, -ѝњца, м. *терен гдје има много мрава и мравињака.* – У Цр́нчевића Мрȁвѝњцу нѝје сѐрбес кȍсити. Сȁмо ли ćѐдēш клѐпати кȍсу, стȍтине мрáвā мѝлē по исáну.

мрȁзѝште, -а, с. *терен изложен мразу.* – Нѐ̂ма ти кȍд-нāс крȁја брез мрȁзѝшта па кȍликō, тȍликō. Ȕ-мразѝшту се нѝшта нѐ-сије.

мрȁмōрје, -а, с. *терен са остацима старог гробља са масивним каменим плочама.* – Куд гȍћ мȁкнēш пȍ-нашије крајȍвије, трнáпићеш на стȁрā мрȁмōрја. Тâ мрȁмōрја нȁш нáрот нѐ-баркā. Вѐлē, ȍстави грȍп на мѝру, ѝ-тѝ ћеш ѝмати свȍј мрȁмōр.

мра̀чāј, мра̀чаја, м. *дубоке долине гдје је влага и магла редовна појава.* – Штò е мра̀чāј у Ро́кину дȍлу, ја̀-млӣм да га цр̏ньēк нêмā на бије́лу свије́ту.

Мр̏га, -ē, м. *надимак од презимена Мрђен.* – Кад гȍђ на̀ш Мр̏га ѝзгубӣ ша̀ка од Пе́рē Цвѝјāнова, вр̏ндāљӣ ша̀к крос про́зор.

Мр̏гиница, -ē, ж. *Мргина суруга.* – Мр̏гина Мр̏гиница е ваља́ница кȍт-куђē а ỳ-колу кȍ-цр̄квē кō-зр̏но.

Мр̏ђа, -ē, м. *презиме у гламочком и граховском крају.* – Нијéсу Мр̏ђе са̀мо во́ђекā кȍд-нāс. Ѝмā-ӣ свȕдā ȍколо; у Прѐоцу, у Дрва́ру, у Пѐтрōвцу и јȍш штȍкут.

Мр̏ђен, -а, м. *презиме у гламочком крају.* – Нȁши су Мр̏ђени свѝ цр̏ни кō-гȁврāн. Ста̑рӣ-ӣм кȍвāли ỳнē мр̏ђеле за на́кит па стȍгā Мр̏ђен.

мр̏ша, -ē, ж. *мршава, неухрањена женска особа.* – Ѝмō ѐдан сирȍмāк нѐколикē ђѐри. Тô е би́ло јȁдно и жгȍљаво, свѐ мр̏ша до мр̏шē. Ви́јају се кô ра̀женē сла̑мке.

мр̏шак, -шка, м. *крај неквалитетне земље.* – Ȕ-отковачкōм мр̏шку нѝти трѐбā ȍрати, ни сѝјати, ни кȍсити. Свѐ пȕстā прдале́жница и ȕрвина.

муа́лими, -лӣмā, м. *муслимански народ.* – Ȍвӣ на̀ши муа́лими не́ђē ка̀ква тѐретна пȍсла. Не́ђē се вру́ћи на̀пити лѐденē вȍдē.

мȕдāљ, -а, м. *бик или ован крупних тестиса.* – Бѝјō ѐдан ју́нац у Кри́вē Ка̑тића. Ка̑жȳ да вѐћēк мȕдāља зѐмља нѝје шчѐкала.

Мȕдаљēв дô, -љева дȍла, м. *до назван по мудељу.* – Ȕ-Рōрије и ỳ-Цр̄нōм Вр̏у, нêмā штȁ нēмā; тѐ Ȕрљāј, тѐ Ȍрловац, тѐ Мȕдāљēв дô и јȍш штȍшта.

мȳ̑ј, мȕја, мȕе, замј. *мој, моја, моје.* – Мȳ̑ј је ди́ка тѐкничāр у предузе́ћу. Свѝ га мȕи знȁјȳ да е од дȍбрē вȁмӣлијē.

мȕкиње, мȕкӣњā, ж. *ливаде у којима расте мукиња.* – Нêмā срадѝтијē лѝводē от Пȍљића мȕкӣњā. У мȕкиња е питȍмо сѝјено и за сѝтнō и за̀-крȳпнō бла̑го.

мȕсāв, мȕсава, мȕсаво. *умазан слинама, балав.* – Ка̑жȳ да е Ра́де у младȍсти ва̀зда бѝјō мȕсāв. Пова̀здāн му ỳнā два̑ макару́на вѝсē ѝз-нуса.

му́сле, -ē, м. *ћутало, мучало.* – Бе́кни ѐдну, мȳ̑сле, мȕслави. Нѝје ти јѐзик за̀вēзāн на мртвȍузицу.

му́слити, -ӣм, несвр. *упорно ћутати гледајући у једну тачку.* – Ȍвāј ма̑лӣ Кру́ића пȍ-цијелӣ да̑н му́слӣ и зȳба не бије́лӣ. На кȍга е, ђа̀вō зна̑.

мȕтати, -āм, несвр. *мотати.* – Мȕтāј тȳ̑ прѐђу, про́ђе да̑н.

мȕтика, -ē, ж. *мотика.* – Брез мȕтикē нêмā крȕва па нѐк при̑чā кȍ ка̀ко ȍће.

мутòвило, -а, м. *мотовило.* – Не вàљā ми ỳнō стâрō мутòвило. Нè-знāм кàко ћу жи́ва смỳтати ỳнō прѐђē.

Н

на́бōј, на́боја, м. *натечено мјесто на табану ноге због дугог путовања по тврдом терену.* – Нијéсам ти нỳћас ȍка склòпијō. Нàбијō на́бōј на тàбаније ѝдȳћи ỳ-млин. Бȍлӣ кô ỳ-жӣвȳ вàтру.

нâвика, -ē, ж. *уобичајена свакодневна пракса.* – Пòкōјнӣ Мàслāр бѝјō пòљāр. Ѝмō лијéпу нâвику. Ȍбȳкō би џамàдан, врȇгō црљенȳ кàпу нà-глāву и на пàрипу ȍбишō пȍље и ýсéве.

нàвикнути, -нēм, свр. *прилагодити се некој новој ситуацији.* – Мȳ̂ј Ѝлија, нè-дā ми се нàвикнути на ȍвȳ бâчкȳ вȍду па да ме ỳбијеш. Нàдмē се трȍбу кō-кàца. Нêмā дрȳгē вѐно се врáтити нàтрāк ỳ-Босну.

нáвршће, -а, с. *крај у којем се истичу врхови брегова.* – Ѝзнад Кàмена и Врȍбē, нàспрам Гòлијē, свѐ ти је, пôбро, пȳстō нáвршће. Тȳ̂ ти ѝмā мѐђēдā и дѝвије крȳшāкā свѐ дò-кāснē јѐсени.

навȳкљати, -ām, свр. *навући разне робе на једно мјесто.* – Рòдиле лѝ-воде у Бàрбара, штà-речēш. Нàвукљāли Ȍтковчāни сѝјена, свѐ нàвиљак до нàвѝљка.

нагàљвати се, -ām се, свр. *находати се по блату и мокрачи.* – Пàла дò-бра кѝша. Ствòријō се сѝлнӣ келѐкеш по сѐлије и прòгоније. Нàгаљвāли смо ти се крош-Чегáре дȍк смо стѝгли Ђȳрагинōј кȳћи на прéло.

нàгарити се, -ѝм се, свр. *намазати обрве црном бојом.* – Ѝмала èдна Прѝбēљка жȳте ȍбрве ко кȳрузи. Ỳна ти се нàгарӣ нѐчѝм, бѝвā да е љѐшвā на збòру. Чȳдили се свѝ, àма, јѐ-ли ỳнō нàша Стевàнија.

нагѐњати се, -ām се, свр. *навући на себе одјећу од више дијелова.* – Ама, кàко сте се тàкō нàгењāли, нàкараде èдне? Зàр нѝје би́ло дрȳгије р̂кā ò-тије.

нагнòити, нàгнōѝм, свр. *нађубрити добро ораницу.* – Нагнòијō Цви́јо кȳпуснȳ бâшчу прѐсве. Искрѐкале глàвице кȳпуса кȍлик мáљови.

награнàтати се, -ām се, свр. *намахати се рукака галамећи.* – Јȳчē-сē Пелѐшија нàгранатō по сѐлу кô нѝко жѝв. Ỳкрō му нѐко лȳлу, а ти́кнуло му задувáнити.

нàгр̄к, -а, -о. *онај који се осјећа на блажу горчину.* – Àсли ти је, Бôјо, òвāј скȍрȳп мáлко нàгр̄к. Пòгледājдē ỳ-качицу да нѝје помỳкљивијō.

нàдвое, прил. *на два дијела.* – Òвāј ми кòмāд мêса расијéци нàдвое, али да бȳднē пȍдједнāко. Мôрāм кȳ̂му Стѐвāну дàти èдан кòмāт.

надрѝнцати се, -ām се, свр. *насправати се дринцајући.* – Ỳстāј, Лàзија,

шта вȉшē чȅкāш? Зȁр се нијéси нȁдринцō цȉјелӯ нȳ̑ħ? Вȁкат ѝħи уз гȍведа. Ȍде сȅрмија у зѝјāн, мȕгō би пȍљāр бȁнути.

надȕшак, прил. *бес дисања у једном ѿокушају.* – Бóжо е ѐднōчке пȍпијō пȍло лȉтрē кȕњāка надȕшак. Пȁде Бóжо кō-свијéħе и јѐдва га повра́тишē.

нáзеб, -а, м. *ѿрехлада.* – Гȍрӣ је нáзеб од ки́јавицē. Ки́јавица бр̑зо прȏ̑ħē а нáзеб трȁе по нѐколикē ѐвте.

нàзēпсти, назéбем, свр. *ѿрехладити се.* – Нȃјлȁшњē е нàзēпсти кат ѝсāн ѝзӣħē врȳ̑ħ ѝс-кућē. Нѐ-āјтā и не обȕче се дȍбро.

нàзути, нȁзујем, свр. *обути ѻпанке или што друго.* – Нàзō Кóво нȕве цѝпале па ȍтишō нà-збор. Нѝје ѝздурō до пóднē, мȕрō-сē ѝзути. Нажȕљале га цѝпале и нà-прстије и ѝза пéтā.

нàјàрцати, -āм, свр. *наложити добру ватру сувим дрвима.* – Нȁјарцō Мȁркица вȁтру сȕвōм бȕковинōм, ѝспекō би јȕнца а кȁмоли óвна.

нȁјēсан, -сна, -сно. *хранљив, калоричан.* – Ѝмā вѝше Пометени́ка мȕкӣњā, свѐ се стра̑не црљѐнē ȍд-њӣ. И нѐкаке нȁјēсне, вѝш-бјѐжи.

нáказа, -ē, ж. *ругоба, накарада, ружноћа.* – От Сéмē Мȁȕковē нѐ-бијāде вѐħē нáказē ȕ-нашом крàју. Би́ла покáрет на ѝбрет и чудѐса.

нáказнӣк, -а, м. *запуштен човјек ружног изгледа.* – Од нáказнӣка чȍека, нѝшта стрàжњē нѐмā. Жѐнско се бȁрем склȁњā од нáрода, али мȕшко не вѐрмā нѝкок.

накеврѐисāн, -а, -о. *ѿијан ѿреко мјере.* – Ѝдē Симѐун накеврѐисāн до дàскē, а зà-њӣм батрѓā Дȕгӣ, јȍш гȍрӣ. Ђѐ су се рàнијē нȁпӣли, ђȁвō знȃ.

нала́ктити се, нàлāктӣм се, свр. *наслонити се лактовима на нешто.* – Штȍ си се тӣ̑, Брȃнко, нала́ктијō на тѐ врљике? Да ти нѝје штȍ мȕчно?

нàлāрмати се, -āм се, свр. *наѝсовати се, нагаламити се.* – Јѐси ли се нàлāрмō, Слàјкане, дàнас по сѐлу? Цѝјелӣ дȃн лȃрмāш и гàлāмӣш кȏ да ти је врȁна мȕзак пȍпӣла.

нàлēнтати се, -āм се, свр. *навадити се на нешто.* – Рȃшта си се тӣ̑, Вѝде, нàлēнтō нà-нашу рàкију? Ѝмā јȍш кȍтлōвā у сѐлу. Нијéсмо мӣ̑ јѐдӣнӣ.

нáлетнӣк, -а, м. *несрећа, ѿробисвијеѿ, ѿроѝалица.* – Вѝдӣш ли нȁ-шта нáличӣш, нáлетнӣче ѐдан. Штȍ се не ȍшӣшāш и не ȍбријеш кō-свѝ̑ нȁормāлнӣ љȕди, будали́јо ѐдна?

налѐћи, нàлежēм, свр. **1**. *заѝочети нешто озбиљно радити.* – Бȍга ми је ȍвāј Јȍванōв клáпац ȍзбӣљно нàлегō нà-књигу. Вѝħете сȁмо, бѝħе нѐшто ȍд њек. **2**. *сѝуститити ниже неки ѿерет који ѿрави смеѿњу.* – Нàлегла кȍла сѝјена нȁ-камēн старȍвнӣк. Мóрајȳ се растовáрати. **3**. *одговарати ѿо мјери.* Нàправијō Тривȕцан Стȍену нȕв сàмāр. Нàлегō сàмāр дȍрату на лéħа кōсалѝвен.

наљо̀скачити се, -ӣм се, свр. *напити се ракије преко мјере.* – Јôј, штȍ-сē Рâле јȕчē наљо̀скачијō у би̏ртији на пила̀ни, ми̏лӣ му̑ј бȍже. Ȍ-шта му е тр̀бу бȍга тӣ премило̀стивōга пӣтāј.

нà-нулу, прил. *скроз до коже.* – Кâжē Пѐрцан да-сē-у вȍјсци ши́шō нà-нулу свàкōк мјѐсēца. Вѐлӣ, гȕшћӣ е пѐрчӣн и бȍљē ра́сте.

нàобрāтно, прил. *супротно од правог реда.* – Штȍ си, Мâро, нàобрāтно ȍбȕкла бȕћу? Ȕ-шта си глêла, ѝмāш ли ȍчи?

нàормāлно, прил. *нормално, исправно, како треба.* – Кат се чȍек нàормāлно влâдā и не зàпињē за свàшта, мȍре ми̏рно нȕсити глâву свȕдā по свије́ту.

нàоткēч, прил. *са договореног растојања (у дјечијој игри кликера).* – Àјмоте се куглѝчати, али нêћемо нàоткēч. Кад је нàоткēч, ȕндāк Ми̏лорāд вàвијек вàрā.

напе́рати, нàпēрāм, несвр. *управљати, усмјеравати.* – Тӣ, Ȍстоја, др̀жи плȕк, вѐлӣ Цви̏јāн, а јâ ћу крчàлом напе́рати да плȕк нѐ-задрē зà-камēн.

напѐрити, нàперӣм, свр. *усмјерити у одређеном правцу.* – Јâ ћу др̀жати гре́дељ, а тӣ, Тȍдоре, напѐри свр̀дō да прȍшӣрӣмо ȍвȕ рȕпу за ку́реља.

напрђи́вати, напрђујем, несвр. *лагати, наводити лажне чињенице.* – Дѐдере, Лȕка, не напрђȕ̄ј. Ѝли говȍри ѝстину, ѝли заве́жи да нѐ-би дȍбијō по гла́ви.

напрѐтек, прил. *преко мјере, много, у изобиљу.* – Дȍље у Ки́њу ѝмā, бра̀те си ме мȕ̑ј, пи́ћа напрѐтек. Вȍљ ти ра̀кијē, вȍљ ти ви́на, вȍљ ти ȍвок, вȍљ ти ȕнок.

нàрēбар, прил. *уз брдо и накосо.* – Нѐмōј, Ѝле, кȍсити нàрēбар. Кȍси пȍд-нугу, ла̀шње је стô пу́тā. Са̀писаћеш до по́днē.

нар́нути, нàр̄нēм, свр. *навалити свим силама.* – Ста̀ни, Са̀вука, штà си нар́нō кô прâсе ȕ-сурутку. Ȍкани мàло да се чо́рба ȍлāдӣ. Ȍпржићеш се.

насама́рити, насàмāрӣм, свр. *навести смишљено на грешке.* – Е, ни̏ко ме у живȍту ни̏је насама́ријō кō-Дре́новић. Вѐлӣ, ѐно Ȕрошу, сти̏гō вàгȕ̄н нà-Млини̏шта и кȕрузи. Јâ ти бржѐ-бољē с кȕњије па вр̀ц-вр̀цē пȍ-киши нà-Млини̏шта. Јâ тàмо, кат ни вагу́на ни кȕрȕзā.

нàсрати, нàсерēм, свр. *налагати, напетљати.* – Ѝзглѐдā ми, Лȕине, да е нѐко ȍ-теби нàсрō свàшта. Говȍркā се да си пȍкрō нѐкакву грâђу ȕ-шуми.

нас́ркати се, нàср̄чēм се, свр. *напити се нечега преко мјере.* – Ȍитрōс сам ти се нас́ркō ра́сола код Àћушӣћā дȍ-милē вȍљē.

нàтаврири се, -ӣм се, свр. *напричати неком свега и свашта бескорисног.* – Јà-млӣм да сē-Рȍркуша нàтаврила јȕчē мѐђу гребѐнāља. Вѐлē да ни̏је увла́чила јѐзика у у́ста ци̏јелӣ дâн. Тàврӣ ли, тàврӣ.

натавр̏љити се, натàвр̄љӣм се, свр. *навадити се на нешто.* – Бо̀га-мисē Ри́сте натавр̏љијō у̀-Прибељу код Го̀спавē. Ма̀л-ма̀л, па ѐво га на пре́ло. А̀сли-сē спа̀зијō жѐнити.

На̀тастāр, -а, м. *онај који је рођен на цести, путу.* – Ка-су-на̀шок На̀тастāра ду̀нијели ӣс-поља са тѐстē у̀-бошчи, нӣје у̀-њем би́ло вӣшē о̀т-кил ӣ-пō.

на̀тргати, -āм, свр. *набрати на брзину заједно са лишћем.* – По̀крāјци у̀падошē у петро̀вљанскē шљӣве, на̀тргашē пу̀не цѐпове и утѐкошē нѐкут.

на̀трēсти, натре́сем, свр. *набрати воћа тресући гране.* – Да̀нас смо на̀трēсли шљӣвā пу̀не двӣје ка̀це. Ро̀диле шљӣве кō-нӣкат до̀сат.

на̀ћвāр, -а, м. *онај који прави нађве.* – Нӣје сва̀ко му̀гō бӣти до̀бар на̀ћвāр. На̀ћвāр је ру̀кат чо̀ек о дрвена̀ријē.

нацаки́тати се, нацàкӣтāм се, свр. *изгаламити се у свађи са неким.* – Ако су се двӣје дру̂ге у живо̀ту нацаки́тале, у̀ндāк су ти то̂ Је́ла и А̀ћуша.

нацѐбарити, -ӣм, свр. *наквасити земљу добро дугим падањем кише.* – О̀кишало-сē ѝмајӯ нѐколикē ѐвте. Кӣша ста̂лно це̂бā. Нацѐбарило е зѐмљу и на̀лӣло ло̀кве. За̀-блāго нѐ-море бо̀љē.

На̀цестāр, -а, м. *човјек који је рођен на цести.* – На̀ш је На̀цестāр бӣјō нѐрāдин и луто̀рāн. Му̀гō е ба̀рем бӣти по̀љāр, а̀ли нѝ-тō нӣје ћӣјō.

нацо́њати се, на̀цōњāм се, свр. *наспавати се дугим излежавањем.* – Му̂ј бо̂го, што смо ти се нацо́њали у ладо̀вини го̀ре у Дре́новића до̀лу. Залѐгли испо̀д-буквē па ода̀дри.

на̀шакати се, -āм се, свр. *надовољити се посипањем овчијег напора по рецима кромпира.* – Цӣјели смо да̂н ша̀кали купије́ре и на̀шакали се до̀-милē во̀љē. Ако ѝзӣђē го̀дина за ру́кōм, бӣће купије́рā га́ни.

нашалѝкати се, -āм се, свр. *задовољити се шалом и игром.* – Три́-днӣ смо се ша̀ликāли и ѝграли клӣса код ова́цā. На̀шаликāли се и на̀играли ко̂ нӣкат.

на̀шипкати се, -āм се, свр. *надовољити се шипкањем просторија ради набацивања малтера.* – Нѝко се жӣв нӣје на̀шипкō вӣшē о̀д-нашок Гу̀дāна. У̂н је ције́ла вӣјека шӣпкō љу́дије ку̀ће и ба̀цō ма̀лтер.

нѐзграпан, -пна, -пно. *несразмјеран, нескладан, груб.* – На̀ш је конду̀тēр по̀све нѐзграпан. Тр̀бу му кō-ка̀кā врѐћа. Му̀гō би на гу̀зици ну̀сити пѝскар во̀дē.

нѐкā, -ē, ж. *некаква.* – Нѐкā жѐна из Да̀лмāнцијē ну́сала што̀каке ђѝнђуве по сѐлу. Ку́пила Ђу̀рђија сѐби у̀нō оглѐдало са̀-сликōм.

Нѐкршћенā до́ла, -ē, ж. *долина у коју се сахрањују некрштена дјеца.* – Иза Нѝкāровића ку̀ћā ѝмā Нѐкршћенā до́ла. Ту̂ се, о̀ткā е сѐла, ко̀пајӯ нѐкршћенā дјѐца. У̀на ни ѝмена нijéсу до̀бӣла.

Нѐлāр, -а, м. *надимак Нећи.* – Нѐлāр ỳмрије млâд ѝзненāда. Свàкē му гòдинē у Пѐтрову Врѐлу да́јӯ пòмēн. Ѝграā се ỳтакмица у вỳдбалу.

нѐрāдин, -а, м. *љенчина, дангуба.* – Вѐћēк нѐрāдина нêмā òд-нашок Са́вē òд-Ӯнца до До́ца. Тâј нѝкат нѝшта нѝје ра́дијō.

Нѐцӯн, -а, м. *надимак Нећељку.* – Нѐцӯн је Ѐрцезије кӯм. Међỳ-њима се ку́мство пòчитује бàш кàко тô кỳмовије дòликује.

Нѝкāр, -а, м. *ӣеј. од Никола.* – Кад је Нѝкāр пòлазијō у Вра́њину вôјску, мàтēр му плàкала: „Јôј Нѝне, пêтӣ сѝне, нêмā мâјка òпанāкā да те прàтӣ дò-Трāвнӣка“.

Нѝкāћ, -а, м. *ӣеј. од Никола.* – Пòкōјнӣ Нѝкāћ је шѐледō на òбе нỳге. Кат је вѐлик снѝјек, ỳн не изѝлазӣ ѝс-кућē.

Николѐтина, -ē, м. *аугм. од Никола.* – Николѐтина е бѝјō у Вра́њинōј во́јски мѝмо свòју вòљу. Кат је ỳграбијō при́лику, ỳтекō Рỳсије тàмо нѐђе на нѐкакије Карпа́тије, кàко ли.

нѝнā бӯбā, фраза. *лагано успављивање дјетета.* – Нѝнā бӯбā, нêмā Àна зӯбā, нѝнā бӯбā, нêмā Пâвле зӯбā.

ни́нати, нѝнāм, несвр. *њихати дијете у наручју.* – Кад Мѝлош нѝнā дјѐцу, ỳна бр̂зо зàспӯ и ỳмӣрē се кō јàње.

Нѝнӣш, -а, м. *хип. од Никола.* – Нàш је Нѝнӣш ѝмō брàта Ѝлӣша и дòбро се пòчитовали. Кат је Ѝлӣш ỳмрō, Нѝнӣш òстō сâм са жѐнōм на ћàћевини.

Ни́новац, -ōвца, м. *пространа ливада у пољу.* – Ни́новац је ра́вна и срàдита лѝвода. Свѝ Ми́лићи ѝмајӯ у Ни́нōвцу свôј пâј.

Ни́це, -ē, м. *хип. од Никола.* – Ни́це Ту́лић òстō рàно брез жѐнē и бѝјō дỳго удòвац. Ѝндāк се јòпēт ожѐнијō и стѐкō ћêр у шездѐсētōј гòдини.

Нѝцēла, -ē, м. *аугм. од Никола.* – Нѝцēла Рòквић ѝмō пỳшку. Ѐднē зи́мē ỳбијō вỳка ỳ-Рōрије. Ѝндāк се свѐ сѐло стр̀кало да вѝдӣ вỳка.

нѝштан, парт. *ништа, па ето.* – Ѝшō би јâ свòјōј кỳћи. Ѐто, нѝштан тàкō, прòшћāвājте и нѐмојте се штò др̀нути.

нòгостӯп, -а, м. *уска и врлетна стаза у природи куда се тешко пролази.* – Кат ѝдēш у Прѐодац ỳ-млин, мỳрāш дòбро издре́љити òчи. Нòгостӯп је врлēтан па ѝсāн и пàрипче ѝмајӯ мỳкē док сѝћӯ до вòдē.

но́жати се, нôжāм се, несвр. *играти се помоћу ножа.* – Нѝко се нѝје бо̀љē но́жō од Јо́вē Бо́жичина от свѝјӯ чòбāнā штò-ӣ је би́ло.

нòжић, -а, м. *дем. од нож.* – До Бòжића, трӣ нòжића. Ѐдан рѐжē че́сницу, дрỳгӣ рѐжē ме́сницу, трѐћӣ рѐжē печѐницу.

ножи́ћак, -ћка, м. *посве мали нож.* – Ѝмала прàмбаба Де́ва ѐдан пòзлāћен ножи́ћак,шклòпац. Дỳнијела га сà-собōм ка-сē-ỳдāла.

нòжица, -ē, ж. *дем. од нога.* – Чỳвāј се Ѝлија, òвā се нòжица у трòношца мàло рàсклимала. Мỳгō би се скондр̀љати.

Нуглàшица, -ē, ж. *граховско село исӣод Шаӣора ӣланине.* – Грáвљāни би прео Нуглàшицē дòлазили кòд-нāс на дѐрнеке. Нѝје тô долѐко, двá-сāта ȍда.

нýглови, нýглōвā, м. *ливаде између брда у угловима.* – Ѝмāмо лѝвōдā и пâшњāкā по нýгловије кòликō гȍћ ȍћеш. Нýглови су кȁко ђѐ, и питòми и нијéсу.

нȕла, -ē, ж. *најсиӣније брашно за колаче.* – Дѐдēре, бȍга ти, Стȏле, ȁко-ш нà-грāт, дунѐздē ми ѐдно двá-кила нȕлē.

нулѝрати, нȕлӣрāм, свр. *ријешиӣи задаӣак до краја ӣачно.* – Полáгō Мѝјо за лòвца. Дȍбијō пѝтāње о лѝсици. Бѝла трѝ пѝтāња. Вáлијō се да е нулѝрō свȁ-трѝ пѝтāња за пòло сâта.

нȕткати, -āм, несвр. *учесӣало нудиӣи некоме нешӣо.* – Бȁба Пóљићка вòљела дјѐцу кô нѝедна жѐна. Повȁздāн ȕнучāт нȕткā штокојѐчѝм.

Њ

њȁка, -ē, ж. *глас магарца.* – Кат крѐнēш крȍз-Рудиће и Ȁлāпић, од пȕстē њȁкē мàгарāцā нѐ-мош ȍстати. Ђѐ-ѝ нȕликō нàбавишē, бȍже мȕј?

њáкāње, -а, с. *ӣовремено оглашавање магарца.* – Мѝ Стѐкеровчāни нијéсмо нѝ-знали за мàгāрце и њáкāње док нијéсмо прȍшли крош Ћòслије и Рȕдиће. Кòд-нāс нѝје бѝло мàгарāцā вѐно кýњā.

њêв, -а, -о. *њихов, -а, -о.* – Дȍлачāни су бѝли на глсу, и њêв је мâл бѝјо на глáсу, и свѐ њêво е нѐкāко бѝло напóсе.

њивѐтине, ж. *ӣјесковиӣе њиве лошег квалиӣеӣа са заӣоном.* – Вѝше сѐла су нȁше њивѐтине. Бȍљē-би-ѝ бѝло заледѝнити нѐго ȍрати.

њѝвице, њѝвѝцā, ж. *краӣке и уске њиве ӣреӣежно заледињене.* – Кòпањскē њѝвице нијéсу нѝ-за-што дрȕгō вѐно за лѝводē. Нѐкат су ȍрāне кат је бѝла вѐликā пȍтреба па залѐдӣњене.

њѝјев, -а, -о. *њихов, -а, -о.* – Прóђи се Љȕбōјā. Њѝјев је скрȍпатак вàрклѝ од нѐчијē пȍдвōрницē.

њѝн, -а, -о. *в. њијев.* – Мáлићи су зàклоњени од вјѐтрōвā Тȕбањōм и Ревенѝком. Ѝмали блâга ѝљаду óвцē пȍ-кући. За њѝно блâго се мȕгло кýпити пȍло сѐла.

Њѝцко, -а, м. *надимак мушкарцу немирне нарави.* – Њѝцко е вȁздан нýсō нѐкакве ȑке. Нà-њем талáјајȳ ѝспāрāнѝ палаћýни кō-кàнције.

њѝцнути се, њѝцнēм се, свр. *ритнути се изненада.* – Њѝцнȳ се Видѐсилōв пȕтāљ кад га Млáђо мáлко дȍватѝ мȍткōм крȁј-рēпа. Видѐсило љȍснȳ у трáву кō-тóрба.

њувàрало, -а, м. *лутàлица, онај који завирује у свашта.* – Би́ло е кòднāс њувàрāлā вàвијек. Свѝ èдан дрȕгōм на́лик кō-ја́е ја́ету.

њȕвати, -āм, несвр. *лутати без циља загледајући у свашта.* – Нàјлашњē е њȕвати. Òставѝш свôј пòсō и ȕдри њȕвāј по сѐлу.

О

обàдати се, -āм се, несвр. *бјежати од обада у хладовину.* – Кат прѝцврȕљѝ ѝлѝндāнскѝ звѝзган, свà се сријéда гȍвēдā обàдā и бјѐжѝ у првѝ лâд.

обàдине, ж. **1**. *мјеста у природи куда се обадају говеда.* – Ђѐ гȍђѝце ѝмā сêлā и гȍвēдā, ту́текāре ѝмā и обàдѝнā. **2**. *узоране ледине под јесен да земља измрзне у току зиме.* Вѐлē стâрѝ љȕди да е вàрклијē зѐмљу узоба́дити пȍд-јесēн нѐго у прȍљеће нагнȕити. Брез обàдинē нêмā комàдинē.

Обàдинскѝ дô, -скōг дȍла, м. *до по којем се обадају говеда.* – Чѝм се рȍса пȍдигнē, по Обàдинскōм дȍлу се пȍчну обàдати гȍведа. И тàкō цѝјелѝ дâн.

обàздирати се, -ēм се, несвр. *окретати главу уназад ради осматрања околине.* – Штȍ се тѝ, Стêво, вàзда обàздирēш изà-себе? Да нијéси штȍ ȍпазијō?

ȍбāрци, ȍбарāкā, м. *терени у близини баре.* – У ȍбāрције тра́ва нѝје за ова́цā вѐно за ку́њā и гȍвēдā. Ѝмā метѝља па ôвце бетѐришȕ.

обезна́нити се, обѐзнāнѝм се, свр. *изненадити се и зачудити.* – Касам-јȕчē вѝдијō у бѝртији ȕнē лутора́не ђе гигѝјајȕ, а врȕшāј чѐкā, обезна́нијō сам се.

обе́терити, -ѝм, свр. *постати аљкав и неодговоран према себи.* – А, штȍ е Пу́здре обе́теријō, бȍже мȕ̂ј мѝлѝ. Ѝмā ȕ-њем прѐо стô кѝлā.

ȍблица, -ē, ж. *кратко обло дрво.* – Дозна́чијō ми лȕгāр Че́до нѐоликē пȍтанке ȍблице ȕ-шуми. Ȕзимаћу јȍш мерема́та. Мàло ми је ȕнō ȍблѝцā за зѝмē.

ȍбљāј, -аја, м. *заобљено брдо без велике врлети.* – На врȕ̂ вр̏шка ȍбљаја ѝзнад Вàгана, ѝмā нѐкаква грàдина. Ȍзѝдāна е сȕвозѝдом брес крѐча.

обља́јак, -јка, м. *дем. од обљај.* – Нâјљешвē пѐчȕрке ру́дњаче ра́стȕ ѝспот ȍтковачкōк обља́јка. Тȕ̂ е тра́ва зелѐна кō-ѝјет.

ȍбрамица, -ē, ж. *краћа дрвена полуга која се носи на рамену на чијим крајевима су судови за воду или варенику.*

Бјѐште змѝје пȍганице,
Ѐто ѝдȕ чȍбанице,
Ȕбиħē вас ȍбрамице (н. п.)

ȍбрāн, -а, -о. *без великог мрса.* – Сȉр од цијéлē варѐникē је прâвӣ пȕномāснӣ. Од ȍбрāнē варѐникē је мȁло љȕткаст, ȁли дȍбар с купијéрије. До.

ȍбрāсти, обрáстем, свр. *зарасти око нечега.* – Ȍпржијō се Пељѝса врѐлōм варѐникōм по рȕка. Нȁправила му мȁтēр нѐква мѐлема и зȁвӣла. Зȁмјесēц дáнā ȍбрāсла рȁна, ȁли ѝжēгō ȍстō.

Óбре, -ē, м. *хиӣ. од Обрад.* – Кат је ȕмрō Óбре Кр̏чмāр, ѝмō стô и чѐтри гȍдине. Ȍдāвно нѝје бѝло стȁријēк чȍека кȍд-нāс.

Ȍбрица, -ē, м. *хиӣ. од Обре.* – Нѝедан Ȍбрат кȍд-нас нѝје бѝјо шпȁтан. Јѐсте, додȕше, бѝјō ѐдан па га звáли Ȍбрица, а ћȁћа му бѝјō áран.

ȍвршак, -шка, м. *стабло у шуми којем је сломљен врх.* – Трѝ-днӣ је пȕвала јáка јȕговина и полȍмила смр̏че и јѐлике ȕ-нашōј шȕми. Бѝло ȍвршāкā за јȁпијē гáни.

ȍграде, ȍградā, ж. *мање парцеле ближе насеља ограђене прошћем, кољем или врљикама.* – Окȍ-нашије бȃшчā и бȁшчӣцā су дрвенē ȍграде ȍтпрошћа и кȏља. Ȉмā и зѝдāније ȍградā па-ӣм-кȁмен посѝвијō ȍт-сȕнца.

ȍградице, ȍградӣцā, ж. *дем. од ограде.* – Ȉспот сѐла су свѐ сȃмē ȍградице. Ȕ-њима се с прȍљећа сѝје зѐлēн.

ȍгризак, -ска, м. *остатак неког поједеног парчета, обично јабуке.* – Ȕ-нашōј бȃшчи је свȁкē јѐсени бѝло ȍгризāкā и ȍд-јабȕкā и ȍт-крушāкā. Ȕ̂ђȕ прȁсāт па нȁправē карȁмбōл.

ȍгризине, -зӣнā, ж. *крупни остаци сијена.* – Пȍд-нашōм пȍетōм се вȁзда гȁзē тȍрине прео зѝмē и пȍлāжȕ мѐтала óвца. Тȕ̂ бȕднē ȍгризӣнā па-ӣ-никȕњи нéћē да јѐдȕ.

огријéшити се, ȍгријешӣм се, свр. *направити гријех.* – Огријéшијō сам ти се јȕчē до мѝила бȍга. Бѝјō првӣ дȃн пȍста а јȃ се омр̏сијō.

ȍгркнути, -нēм, свр. *постати горак.* – Мѐни су ȍвӣ нȁши купијéри вѐћ ȍгркнули. Кȁко нéћē кат-ӣ-јѐдеш гȍтово свȁкӣ дȃн.

одáнити, ȍдāнӣм, свр. *развидити се иза рађања сунца кад дан превлада над јутром.* – О, бȍга ти љȕ̂бӣм, одáнило е пȍдобро. Ȕстала рȍса, ȍра кȕпити сѝјено.

ȍдвећ, прил. *посве, превише, у великој мјери.* – Ȍвō е прȃсе ȍдвећ вѐлико за Бȍжића. Ȉмā ли кȍē мȁњē, ѐдно триéстак кѝлā?

одѐрати, ȍдерēм, свр. **1.** *скинути кожу са закланог брава.* – Тодȍрина ȍдерō двѝсца па ће пѐћи. Нѐмōј, Стѐвāне, нѝкут ѝћи па ѝје мѐса. **2.** *наплатити више него што вриједи роба.* Ȁсли је јȕчē ȍдерāло Рȃјка код Кавȁрē у бѝртији. Ȉспиљкало му кȕкāвцу трѐтину пéмзијē. Пјȁн па нѝје ȃјтō.

ȍдмā-нȁмā, прилошка фраза. *овога момента, на лицу места.* – Јѐси ли ȕкрō? „Нијéсам“. Ама, штȁ нијéси кат-свѝ љȕ̂ди кȃжȕ да јѐси. Дѐдēре, ȍдмāнȁмā врáти пȁре и гȕби се овдáлēн. Јѐс чȕō.

ȍднеклēн, прил. *однекуда.* – Сȉнōћ Ра̀јкан ѝзби ȍднеклēн пјȁн. Нȉко нѐ-знā ћê бȉјō и ћѐ-сē нȁкресō ра̀кијē.

ожѐжи, свр. имп. *удари, ишуци, измлати.* – Укéбали па̀јкани ѐднок лóпова у лопòвлуку. Дòведӯ га у ћу́зу, ȳзмӯ пѐндрек па ожѐжи. Ȍвут òћу, ȍвут нéћу.

ожѐћи, òжежēм, свр. *опржити ватром или врелом течности.*

Мòју мâлӯ забȍљела плу́ћа, ожѐгла е варѐнка вру́ћа (н. п.)

ȍкапак, -пка и **ȍкапнȉк**, -а, м. *мала надстрешница са које се слијева вода.* – Огра́дили Ва̀гањāни грêбље зȉдом и ѝзлȉли нȳве ȍкапке.

ȍкапати, -āм, свр. *завршити са капањем.* – Ѝсправи, Лâзо, печѐницу ȳза-зȉд да ȍкапā. Нѐ-требā ćѐћи вру́ћо мêсо.

ȍклинак, -ȉнка, м. *мања ливада између њива у облику клина.* – Пȍкōјнȉ Цвијȳљда ѝскō од Јȍјē По́љића да му прȍдā ȳнāј ȍклинак у убȁвскије њȉва. Нȉкāко се нијéсу мȳгли утȳкати око цијéнē.

окȍвркнути се, -нēм се, свр. *оборавити се, поправити се.* – Кȳ-ш тȉ, Пѐтре, ра̀нијē? „Ѝшō би дȳнијети ѐдну зȍбницу зȍби да ми се зѐкāнчина мȁло окȍвркнē“. Ск.

окра́јци, окрâјāкā, м. *питоме ливаде око села које се на Ђурђевдан забрањују за испашу.* – Окра́јци се кȍд-нāс забра̀њују тȁчно нà-Ђȳрђевдāн. Сȁмо пȍдметнȉку нȉје зàбрāњено да па́се у окра́јције.

ȍкрāјчити, -ȉм, свр. *поравнати сјекиром неравне ивице испиланих дасака.* – Ȍкрāјчи, Нȉне, свѐ дȁске ȳнōм ȍштрōм сѝкирōм. Ѐно е изà-кацē у пȍдруму.

Окре́тавац, -āвца, м. *брдо око којег пасе благо у току дана.* – Да нȉје нȁшок Окре́тāвца, нѐ-би би́ло ни лȍкве Перчѝнушē, ни лȍквицē пот кȳком, нȉти лѐжала на Окре́тāвцу.

окре́тāљка, -ē, ж. *мјесто у шуми гдје се окрећу возила приликом превоза балвана.* – Нâјвећā е окре́тāљка ȳ-нашōј шȳми би́ла ѝспод Бјѐљавȉнā. Тô е тȳ јȍш из Вра́њинōк дôба. Ȳстрија е ву́кла нȁшу шȳму у цâрскȉ Бêч.

окр́њити, òкр̄њȉм, свр. *нарушити цјелину, оштетити.* – Ѝмō сам дȍбар талѝјāнскȉ брȳс. Нѐко га е на вр̀у окр́њијō. Да ли знâм кȍ-е, прѝсјело би му и мȁтерино млије́ко.

Ȍкрȳглā кȍсица, -ē, ж. *брдо округлог облика без дрвећа на врху.* – Са ѐднē стра́нē Ȍкрȳглē кȍсицē су Мѐђеђāци, а сà-другē Гра̀динскō пȍље.

окрȳгљац, округља̀ца, м. *брдо округлог облика.* – Ѝзнад Ва̀гана е окрȳгљац. Тȳ е вȁзда зелѐна тра́ва. Што се вȉшē па́се, све е љѐшвā и мѐкшā.

округља́ши, -ā, м. *брда округлог облика.* – Дȁ е Зȁјаружāније ȳзѐти округља́ше, јȍпēт ѝмајȳ ћѐ с о́вца. Слови́њи-ȉм бли́зо, пȳни тра́вē кō-кàкā жу́па.

Ȍкрунак, -ӯнка, м. *барна ливада исӣод села.* – Свѐ су лѝводе ѝспот Млѧ̀дешковāцā бâрне, сѐпарāтно Ȍкрунак. Тӯ ѝмā метѝља па сѝтнōм блâгу брâнē да пáсе у Ȍкрӯнку.

олáдити, ȍлāдӣм, свр. *задаӣи неком ӣежак, чесӣо и смрӣоносан ударац.* – Дѐдēре, завéжи тѧ̀мо да ти јâ нѐ-би ѹ̀зимō мјѐру. Ако те ȍлāдӣм нѐколикā пӯта иза ѹ̀шијӯ, свѐ ћеш звијéзде пребрȍити на небѐсије.

Ȍлук, -а, м. *село у близини Гламоча.* – Од Ȍлука до Ђулѝчана, нâјпоштѐнӣ чȍек је бѝјō Пѐтар Јȍкић. И у Ȍлуку е бѝло поштѐније љýди, нѐ-требā дýшē гѹ̀бити.

омàвēжен, -а, -о. *ӣосебно обиљежен.* – Кȍд-нāс-сē познáвала ѹ̀дāтā жѐна пȍ-бошчи. Ѹ̀на е бѝла омàвēжена и нѹ̀сила омàвēжену бȍшчу. Мѹ̀шкӣ нијéсу бѝли омàвēжени. Вр.

ȍмāр, -а, м. *ниже шумовиӣо брдо окружено ливадом или ӣашњаком.* – Ѝзнад Пѐтрова Врѐла е ȍмāр пѹ̀н бȍровине. Тѝ љѐти нѐ-мош ȍстати ѹ̀-омāру от пѹ̂стōк комáрца и ȍморинē. П.В.

омàрић, -а, м. *мање узвишење са смреком и боровином.* – Нѝћ̏е нѐмā вѝшē омàрѝћā кȏ око Пѐтрова Врѐла и Ђулѝчана. На кȍјӯ гȍћ страну пȍгледāш, свѐ сâмӣ омàрић до омàрића.

ȍмарови, м. *више омара у гламочком крају.* – Чѝм се ȍ-Шумњāкā прѝмӣш гȍре прѐма Ражàни, дȍчекаћē те ȍмарови. Тӯ ти је срнē и вȕка у свàкō дȏба дâна.

омéчити, ȍмēчӣм, свр. *оӣойлиӣи и овлажиӣи.* – Пȍлијепо е омéчило, мѹ̀гло би блâго сѐрбес ѹ̀-пашу.

ȍпāзан, -зна, -о. *ойасан.* – Пàзи се тѝ мâлӣ кат ѝдēш у Шулѐндиће. Ѝмā у Бóжицē ȍпāзан пàс. Нѝје свѐзāн, мѹ̀гō би те изненáдити.

ȍпāљенē кȍсе, -ије кóсā, ж. *сӣрме сӣране гдје је некада био ӣожар.* – Кâжӯ Àлāпићани да нѐмā љѐшвē трáвē зà-блāго кō-у-ȍпāљеније кȍса.

Опанчàруше, -рӯшā, ж. *крај гдје су се ӣодобро дерали ойанци.* – Нијéсу у Зàјаруги Опанчàруше отарамѐнта тàкō прȍзвāне. Знâ се ђѐ се ȍпāнци дѐрӯ.

Опàчић, -а, м. *гламочко село на рубу ӣоља.* – Рѝбњāк тѐчē ѝспот Опàчића. Ѹ̂н тѐчē дȍ-Дубрāвā и тӯ се ѹ̀лијевā у ѐдно језѐрце. Тӯ му е крâј.

ȍпичен, -а, -о. *луцкаси, насӣран.* – Вѝ̏ћу јâ, Мâро, да се ѹ̀нāј Пàјканōв врȕзмā окȍ-тебе. Мáни се тѝ њѐга. Ѹ̂н је мѧ̀ло ȍпичен нà-ујāке.

ȍпичити, -ӣм, свр. *удариӣи јако неким ӣредмеӣом.* – Вѐлӣш да нѐзнāш бýсити лѝводу. Ако те ȍпичӣм ȍвије керáчом, наѹ̀чићеш свѐ; и бýсити лѝводу, и вѧ̀дити кѧ̀мēн старȍвнӣк из лѝводē.

оплѐсти, ȍплетēм, свр. *удариӣи виӣком моӣком.* – Донѐздē, Здрàвило, вȍдē из бардáка да се нѧ̀пијем, вѐлӣ Стѐвиша. „Нéћу“. Àјде повра́ти ȏвце,

ȍдошē у зѝјāн. „Нéћу“. Ȍди да ти нѐшто дâм. Здрàвило прѝ́ђе, а Стѐвиша дȍпаде мȍтку па оплѐти ȍтȳт ѝ-отȳт.

опр̏љити, ȍпр̄љѝм, свр. *опећи блаже руке ватром.* – Јȕчē сам опр̏љијō рȳке су́чȳћи гȳжве за ȍрāње. Напара́вō прȳће нà-ватри па, бȍга ми, опр̏љијō.

оптр̏зати се, ȍптр̄зāм се, несвр. *обилазити око нечега, потајно желјети.* – Ȍвāј се Ло́врѝн нѐшто ȍптр̄зā окȍ-нашē Мѝлкē. Пришпѝјāј тѝ, жѐно, штȁ би тȏ мȕгло бѝти.

ȍпузнути, -нēм, свр. *спласнути, увенути, огољети.* – Ѝзглēдā ми, жѐно, да нам кȕпус ȍпузнȳ. Ено га, преполȍвијō се.

опу́љити, ȍпȳљѝм, свр. *скупо наплатити, оробити.* – Танàсија нѝје пла́ћō пȍрес трѝ квартáла. Дȏћȳ ђѐндāри па га изнѐбушē. Опу́љили га скрȏс. Ȍстō кȏ гȏ голцѝјāн мѝш.

опу́цнути, ȍпȳцнēм, свр. *ударити благо танком мотком.* – Нѐмōј, Лàкета, мâлōг Мѝрослава тàкō бѝти. Ма́лко га опу́цни мȍчицōм. Штȁ дије́те знâ.

орàнице, -нѝцā, ж. *њиве које се засијавају житарицама.* – Нȁше су орàнице двȍе. Ѐдне су пјескȍвите и пȍсне. Дрȕгē су пȏдворнице са зѐмљōм дебѐлицōм. Тѐ су орàнице нâјбољē, брез за́пона и пр̏жинē.

ȍрепак, -пка, м. *мањи дио њиве при крају слабијег квалитета.* – Нѐћемо ȍвē гȍдинē ȍрати ȕнāј ȍрепак у Стјѐнавици. Тàнка зѐмља па лȁко прѝпланē у́сев. Нѐк се тѝћē верѐбице, ȕне вȍлē ђѐ тȍплијē.

Ȍрловац, Ȍрлōвца, м. *високо брдоизнад Рора изнад којег круже орлови.* – Рȏре су ȍдмā ѝспот Ȍрлōвца. Низ Ȍрловац се нѐ-море ву́ћи вла́ка. Пȍсве е стр̏менит. Бàлвани се му́рајȳ отиски́вати низ Ȍрловац.

ȍрȳжље, -а, с. *оружје.* – Кат је ȳзā-ме мȕе свѝјетлō ȍрȳжље, не бȍѝм се вȳка ни ајду́ка. Мȕгу сѐрбес крȍ-шуму кȏ прѐо-поља.

осѐирити, -ѝм, свр. *погледати, разгледати,оцијенити.* – Осѐиријō Савѐтина ѐднōк ждрѐпчића на дѐрнеку. Пȍсве му се дȍпō, бȍга ми ће га ку́пити.

о́сињāк, -а, м. *мјесто гдје осови имају своје гнијездо.* – Ѐднōч сȁм ти нȁбасрљō на ȍсињāк ȳ-Старетини бѐрȳћи мàлине. Разја́ришē се ȍсови и двâ ме убȍдошē ȳ-рȳку. Три́-пут жѐшћѝ от чѐлē.

оснијéжити, ȍснијежѝм, свр. *најавити зиму снијегом.* – Чѝм кȍд-нāс ма́лко ȍснијежѝ, пȍјāвē се трàгови звије́рѝ. Ȕндāк мѝ, ȕдри тра́жити трàгове ку́нē да јōј-нâђēмо ло́гу.

осокȍлити, осȍколѝм, свр. *охрабрити, дати подршку.* – И нâјмањē пàшче ка-се-осȍколѝ нà-свōме кȍриту, жѐшћē е от свȁкōк тȍрњāка.

О́сте, -ē, м. *хип. од Остоја.* – О́сту Јȍкића знȁјȳ свѝ Вр̏бљāни, и гȏрњѝ и дȏњѝ. Знâ га и сȁв Гла́моч и Ни́не Жде́ро. Ет, ѝ-ōн га знâ.

отата́љити, отàтāљӣм, свр. *објесити, отромбољити.* – Нàш Звѝзго отата́љијō дôњӯ гӯбицу, бȍже ме прòсти, скрôс испод бра́дē. Зàбӯљӣ се ӯ-нешто, отàтāљӣ гӯбицу и нѐ-трепћē.

Ȍткōвци, Ȍтковāцā, м. *село на сјеверозападној страни гламочког краја.* – О Ȍткōвције нѝко нѝшта нѐ-знā. Сȁмо се знâ да су у ѐднōм вјѐтренōм дòлу, ђѐ нâјжешћē мѐћава пӯшē.

ȍтоке, ȍтōкā, ж. *влажни дијелови њива и ливада у близини бара.* – Нêмā ȍтōкā вѐно у Билѝчићу и Пѐтрову Врѐлу. Тӯ ѝмā тѐкӯћē вòдē па су њѝве и лѝводе мòкре с прòљеђа.

отпага́вати, отпàгāвāм, несвр. *плаћати скупо дугове или гријехове.* – Ȍт цȁра Лȁзāра па свѐ до дàнашњēк дâна, Срȁби отпага́вајӯ свòе грѝје.

отпàгати, -āм, свр. *скупо платити дуг или гријех.* – Сȁмо се тѝ излѐжāвāј, али ћеш отпàгати свôј луторàнлук у старòсти кат стêгнē стȁрōст и самòћа.

отр́бати, òтр̄бāм, свр. *повећати трбух из разних разлога.* – Нȁша зѐкуља дòбро отр́бала. Јà-млӣм да ће се отѐлити за ѐдан мјѐсēц да́нā.

отрцàис, узв. *ријеч коју изговара кум на крштењу.* – Ȍднијели кр̀стити мâлōк Стѐвицу. Стâрӣ Пѐрāн др̀жӣ ку́мче на ру̀ка. Пȍп пјѐвā. Пѐрāн се мȁло забòравијō, а пȍп ће, отерсàјс кӯме. Пѐрāн пòновӣ, отрцàис, отрцàис.

ôћ, -и, ж. *моћ, жеља, прохтјев.* – Дȁ ли је мôћ кòликā е ôћ, свѝ би дѝдови би́ли мӯмци и бȁбе би се подмла́диле. Ȁли, нѐ-да бôк. Ӯн свȁкōм ствȍру одрѐђује штȍ га гѝбӣрā.

Ȍћика, -ē, м. *хиш. од Остоја.* – Нѝко нѝје бȍљē од Ȍћикē потки́вō кӯње. Ȍћика е мӯгō потк̀овати трȍе ку́њā за по́-сāта.

Очѝгрије, Очѝгрӣјā, ж. *село у дрварском крају.* – Ӯдāла се ѐдна млâда из Очѝгрӣјā вóђекā кȍд-нāс. Бѝјō-јōј чȍек врȁлēтан и нâпāк па утѐкла пȍшље три́-мјесēца.

оша́лити, òшāлӣм, свр. *отоплити, попустити, овлажити.* – Три́-днӣ је пу́вала мѐћава и нàправила голѐме на́мете снѝјега. Дàнас је ма́лко оша́лило па су и стрѐве прòкапале.

Ȍшевац, Ȍшēвца, м. *пашњак на Словињима изнад Јакира.* – Ђȁвō знâ штȍ га зòвӯ Ȍшевац. Тâј се пâшњак нѐ-море пȍпāсти да га па́сӯ свȁ глàмочкā гòведа.

òшинути, -нēм, свр. *ударити штапом.* – Кâжӯ-да-сē Мѝркан изјула́ријō и ȍтō испòт-ћаћинē контро́лē. Мȁ, дȁ-ли њѐга ћȁћа дòбро òшинē нѐколикā пӯта кера́чом по ту́ру па да вѝдӣш кȁко ӯндā слӯшā.

òшкопица, -ē, м. *непокоран мушкарац.* – Нѝје ӯ-Алāпићу би́ло вѐћēк òшкопицē от Ка́лē. Тâј нѝком жи́ву нѝје ћѝјō у пòкор.

ошљòвуша, -ē, ж. *жена која се сневеселила и осиромашила због нерада.* – О, ћѝдē мѐне. Нѝје кòд-нāс би́ла сȁмо ѐдна ошљòвуша. Би́ло-ӣ-је кō-мѝшā у купјѐрӣшту.

òштрӯљ, оштру́ља, м. *риба слабог квалитета.* – Ў-нашом Рѝбњāку ѝмā пијȕрӣцā и оштру́љā. Кȁ-се ȕ-мрежи ȕватē пијȕрице и оштру́љи, оштру́љи се бȁцајӯ, а пијȕрица е дòбра.

оштýрити, òштӯрӣм, свр. *отањити.* – Вѐликā е сȕша би́ла љѐтōс па жѝта оштýрила и ота́њила кō-тѝчӣ јѐзик.

П

Павлѐзан, -а, м. *презиме од Павле.* – Кад би нȁшом Павлѐзану да́ли свȕ Србију, би́ло би му мȁло. Рѐкō би, дȁј јòш зѐрицу Àлбāнијē.

Па́вловац, -ōвца, м. *крај назван по Павлу.* – Сȁмо е ѐдан Па́вловац ȕ-Гōрњēм пòљу. Нѝко нѐ-тувӣ кòек је Пȃвла тô има́ње.

пȁвӯн, -а, м. *птица паун.* – Кабȁстијēк и љѐшвēк рêпа нêмā кō-у-пȁвӯна. Јȃ вѝдијō ȕ-Бāчкōј ка-сам-бѝјō у кȕрузије кот Пѝштē Маџа́ра.

пàдавина, -ē, ж. *оно што пада с неба наа земљу; киша, круп, снијег.* – Кòд-нāс је преò-љета врȕће и сȕво. Пòд-јесēн òкрēнӯ пàдавине, па це́бајӯ ли це́бајӯ. Òсвōӣ мòкрāч, блȁта дò-врāта.

пȁдавица, -ē, ж. *болест епилепсија.* – Èдан мȃлӣ Пљо́ића ѝмō пȁдавицу. Кат га ȕна стѝгнē, ȕкōчӣ се кô прȕт. Зашкòврнē òчије, ȕкōчӣ се кōпрòштац и пȁнē нȁ-земљу. Тàкā е пȁдавица.

пàјдāш, пајда́ша, м. *другар, истомишљеник.* – Јȃ сам ти ѝмō нѐоликō пајда́шā дòк сам бѝјō кла́пац. Сàдē ш њѝма нѐ-би мȕгō укòритити.

пајдàшица, -ē, ж. *другарица, сарадница.* – Ђѐ ти је Јéла па се нѐ-вӣђā? Òтишла с ȕнōм свòјōм пајдàшицōм ȕ-љешнѝке па нȕђӣвā кòд-њē.

па́јдо, -ē, м. *хип. од пашанац.* – Дȃјдēре, пȃјдо, да ѐдну зàпāлӣм. Замѐла ми се нѐђе лȕла.

Па́јо, -ē, м. *хип. од Пантелија.* – Пòкōјнӣ Мȁркица жи́вијō прѐо осамдѐсēт пêт. Њѐгōв ће Па́јо вѝшē, јер нѝти дȕвāнӣ, нѝти мȃрӣ за рàкију.

палаћу́ни, -ā, м. *поцијепани комади одјеће.* – Искàишијō Вѐка нѐђе лȁче. Нѝштан ȕнӣ палаћу́ни талàјајӯ тȁм ѝ-āмо. А и би́ле су му за ба́цити.

пȃлешина, -ē, м. *коса дуга лошег квалитета која није кована у Мркоњићу.* – Свѝ нȁши пòкуповāли кòсе кова́нице ȕ-Мркоњићу. Пѐрука ȕзō нѐкаку пȃлешину од мѐтра. Би́ла му мѐкана па нѝје мȕгла ни за рòсē òдбити трàвку.

па̑лешчић, -а, м. *краћка коса лошег квалитета.* – Пòљāр Ѝлија ѝмō нѐшта па̑лешчића, али нѝје смѝјō нà-ледину за кòсције. Избѝјō мѐђе и гредáре.

пáљāк, -љка, м. *већа кашика у облику кутлаче.* – Илијѐтина е мȕгō посрка̄ти по нѐколикā пáљка врȕ̄ѣ варѐникē. Нѝкат се нѝје òпржијō.

пàљевина, -ē, ж. *крај гдје је паљена шума ради искрчивања земљишта.* – Ђѐ су бѝле пàљевине, тȑ е нâјбољā зѐмља. Пољѝчāни су цѐмāтом подбјељѝвали и пáлили шȕму. Кòд-њȋ су свѐ пàљевине.

пàндȕр, -а, м. *полицајац.* – Не р̀шуми, Мѝркане, и не заповр̀зȕј гȑжвē. Ако те укéбајȕ пàндȕри, умѐкшаѣ̄ ти рѐбра пà-ш вѝѣи кò су пàндȕри.

Пандȕрица, -ē, ж. *крај на римском путу гдје је било обезбјеђење пута.* – Нâјлашњē ти је òздō из Бастáсā прѐо Пандȕрицē сѝѣи нѝз Зáгоље у Брáњēшце и ȕ-Алāпиѣ̄. И Стòен Јáнковиѣ̄ је тȕдā слàзијō бирвàктāле.

Пàнција, -ē, м. *пеј. од Пане.* – Пàнција Срдāѣ̄ је ѝмō двâ штрàпāѣ̄ā пàрипа. Ни трàктор нѝје мȕгō пòвȕ̄ѣи вѝшē бàлвāнā.

Пàњега, -ē, м. *аугм. од Пане.* – Стâрā Пàњега е ѝмō шêст сѝнōвā кô шêст дѝвōвā. Њѐговок су Јóву звáли Чȕсте. Тòмē жѝв чòек нѝје смѝјō нà-пȕт стàти. Надалѐко е бѝјō пòзнāт Пàњегāн Чȕсте.

пàњкало, -а, м. *онај који лаже, цинкари, тајно пријављује властима невине.* – Нѝје кòд-нāс бѝјō сàмо ѐдан пàњкало. Бѝло-ā је вѝше. Àли, пàњкало кô Ђȕро пòштāр, ê, тàкā се нѐѣе вѝшē рòдити.

Пàњушка, -ē, м. *пеј. од Пане.* – Нàш Пàњушка е ѝмō завѝлāшен нȕс кō-рôк у óвна. Нѐ-знā се пòсигȕрно кòликō-сē-пȕтā Пàњушка жѐнијō, сàмо е тòга бѝло, ѝхā-хâј.

пàрипина, -ē, ж. *аугм. од парип.* – Ѝмō Јòја ѐдну пàрипину кô двâ нàормāлна пàрипа. Прòдō га Пòдгōрције јер нѝје мȕгō влáдати ш њѝм.

Пàриповац, -пōвца, м. *пространа ливада код Прибеље.* – Нѝје тêшко кòсити у Пàрипōвцу. Мȕка е ис Пàрипōвца довлáчити сѝјено. Мàло кат се кòла не прѐвāлē.

пàстōрче, -ета, с. *дијете које мајка доведе у други брак послије смрти првог мужа.* – Ê, мȕј брâле, пàстōрче ти је свȕ̄ѣе сирòта. Чѝм нêмā прâвōк ѣàѣē, нêмā ни прâвē зâштитē.

пàтāњци, пàтањāкā, м. *оштећени прсти руке.* – Трѝвȕну òдбила кâмсула от лàгȕма прѐсте дѐснē рȕкē. Òстали ȕнѝ пàтāњци, нѐ-мош од грóтē глѐти.

пàуна, -ē, ж. *крава која љепотом асоцира на пауна.* – Жàлијē е бѝло Рáди прòдати пàуну нѐго пòло дрȕгије гòвēдā ис кòшарē. Цмòлила му жѐна трѝ-днѝ, àли гòтово е.

Пàуновац, -нōвца, м. *стари бунар.* – Пàуновац је дȕбок ѐдан тòвāрнѝ кòнопац. Нѝкат не пресȕшује и кат су нâјвеѣē сȕше.

па̏-ш, фраза. *па хоћеш, па ћеш.* – Са̀мо ти̂, Мла̂ђо, пу̏ши ду̀ва̄н. Ја̀ ћу те рѐћи ћа̀ћи па̏-ш ти̂ ви̂ћи свô га бо̀га.

Па̀шкӯлова ли̏вода, -е̄, ж. *ливада названа по неком Пашкулу.* – Кат ôвце па́сӯћи до̂ћӯ до Па̀шкӯловē ли̏водē, вѐћ-ӣ је ва̀кат гу̀нити у̀-ла̄т.

Па̀штар, Па̀штра, м. *презиме у гламочком крају.* – Стѐван Па̀штар вѐлӣ да су-ӣм ста̂рӣ до̀шли да́вно из Љева̀њско̄к по̀ља. И, вјѐрӯј ти̂.

Пѐјуша, -е̄, ж. *жена из рода Пејића.* – Ка̂жӯ да е Пѐјуша би́ла на̂јљешва̄ мла̂да ко̀ја̄ е ѝкада̄ до̀шла у̀-нашо сѐло. Би́ла за по̀ко̄јније Или̏шино̄м.

Пѐкез, -а, м. *презиме које је нестало у току устанка у Крајини 1875.* – Ено и да̂н-да́ни тѐме̄ља̄ у а̀карӣшту ста̂рије Пѐке̄за̄. Би́ла-ӣ трӣ̂ бра̀та па-ӣ -по̀секли Ту̂рци у ѐдно̄ј до́лици ви̏ше сѐла.

Пѐља, -е̄, м. *хип. од Петар.* – Бѝјо̄ ко̀д-на̄с ѐдан Пѐља. Бѝјо̄, на̀ко̄ да ка̂жѐм, добри̏чина али вр̏ле̄та̄н. У̀на̄ пра̂ва̄ сѐоска̄ ло́ла.

Пе̏ли̏са, -е̄, м. *надимак Петру.* – Кат је Пе̏ли̏са бѝјо̄ у̀на̄ј кла̀пчић, чу́во̄ во̀лове по Бу̀ндуши и Панду̀рици. Ѐдно̄ч-се̄ о̀прж̏ијо̄ вру̂ћо̄м варѐнико̄м по ру̀ка па му се ску̀пили пр̏сти. И та̀ко̄ то̂ о̀стало.

Пѐљӯш, -а, м. *пеј. од Перо.* – Пѐљӯш је бѝјо̄ на̂јдебљӣ чо̀ек у̀-Рудићије. Му̀го̄ му е Кѐзало ма́лко парња́чити, а̀ли је Пѐљӯш прѐте̄го̄.

Пе́мац, -мца, м. *надимак мушкарцу.* – Од У̀рљаја до̀-Клачине̄, не̂ма̄ вѐће̄ прда̀чине̄ от Пе́мца и Ро̀гла̄вца.

Пѐра̄н, -а, м. *аугм. од Петар.* – Кат Пѐра̄н Со̀лда̄т за̀пјева̄ у̀з-гусле, чо̀ек до̀бије нѐкака̄ кри́ла и нѐкака̄ га стру́ја по̀дузме̄ испо̀т-коже̄.

Пѐрдӯв, Перду́ва, м. *презиме у гламочком крају.* – Ѝзгле̄да̄ да су Перду́ви нѐкӣ ста̂рӣ на́рот, по́себне̄ ве́ле̄ и ва̂јте̄. Перду́ви су по́божни љу̂ди, ви̏шбјѐжи.

Перду̀ваша, -е̄, ж. *ливада именована по Пердуву.* – Нијѐсу-ӣм ли̏воде бо̂г зна̂ ка̀ко ро̀дне, али је Перду̀ваша нѐка̄ко сра̀дита.

Перду́ово Сѐло, -а, с. *гламочко село у западном дијелу поља.* – Перду́ово Сѐло е ѝспот Пометени́ка. Ње̏му бу̀ра ни̏шта нѐ-море. Са̀мо га ју̀говина кра̂гу да̀де кат пу̂не̄ од Го̀лије̄.

Пери̏шан, -а, м. *пеј. од Петар.* – Пери̏шан и Или̏шина су нацијѐпали у Ро̀гуљино̄ј до̀лини ви̏ше̄ ду̀ге̄ о̀т-по̄ сѐла.

Пѐрука, -е̄, м. *аугм. од Петар.* – Ја̀че̄ е би́ло гр̏ло у Пѐруке̄ нѐго црквѐно̄ зво̀но. Кад би Пѐрука ћа̀ко̄ во̀лове у о̀ра̄њу, чу̀је се свѐ до̀-Ро̀ра̄.

Перу̀нда, -е̄, м. *аугм. од Перо.* – Перу̀нда Ро̀квић ѝмо̄ по̀сну зѐмљу, нѐшто греда́ра и по̀-кој̏ӯ ба̀шчицу. По̀танак тѐжа̄к па нѐка̄ко уз на́рот превези́во̄ от про̀љећа до про̀љећа.

Пѐрцан, -а, м. *пеј. од Перо.* – Пѐрцан ти је бѝјо̄ ша́лција ко̂ ни̏ко. Чи̂м га по̀гледа̄ш, мо̂ра̄ш се насми̏јати, та̀ма̄н да си и гла́дан и же́дан.

Пе́тљо, -ē, м. *надимак мушкарцу који је склон лагању и петљању.* – Пе́тљину бѐсе́ду нѝко нѝје ỳзимō зȁозбиљ. Одби́јали му на манито́штину.

Петрѐкуша, -ē, ж. *шумовито брдо изнад Пријана.* – Петрѐкуша се вѝдī са срѐд Глàмочкōг пȍља кȏ нà-длану. Кȍ е бѝјō кàпац ȍтиħи у Петрѐкушу ỳ-лōв, нѝје се врȁħō пра́зније шȁкā.

Пе́трића грȇбље, -а, с. *старо гробље у близини Гламоча.* – Ỳстави тȍбус, ѝмā ѝзāħи код Пе́трића грȇбља.

Пѐтрово Врѐло, -а, с. *село код Гламоча са јаким изворима воде.* – У Пѐтрову Врѐлу су нѐкат би́ли Тȳрци. Налàпушијō-ī нѐкī Пѐтар па утѐкли. Нѝкат се нијéсу вра́тили. Ȍтат се прȍзвāло Пѐтрово Врѐло, кȳħо мȳја.

песѐкало, -а, м. *онај који прича упразно.* – Стѐвāн је вȁзда при́чō ỳпрāзно. Нѐкī га слȳшали ѐдно вријéме. Ȍд-њек нѝје би́ло вѐħēк песѐкала кȍд-нāс.

песѐкати, -āм, несвр. *дангубити причањем празних прича.* – Ама, љȳди мȳи, нѝје лȁко ни песѐкати. Трѐбā бѝти мȳдрōв па песѐкати на́роду. Рд.

песѐкача, -ē, ж. *жена која песека.* – Пȍјединē дрȳге ỳстанȳ рȁно и ȍткуħē дȍ-куħē, от кàвē до кàвē. Сàстанȳ се песѐкаче па ѐдна дрȳгōј: тѐ ȍвō би́ло, тѐ ỳнō сȁвило. Тѐ ȍвā рȍдила кȍпиле, тѐ ỳнā ħе ȳбрзо.

Пѐуље, Пѐȳљā, ж. *село испод Шатора планине у граховском крају.* – У Пѐуља е би́ла Бо́ја врàчара. Знàла свȁшта. Пѐуље су пȍ-њōј нȃјвишē пȍзнāте.

Пѐȳљка, -ē, ж. *жена из Пеуља.* – Нȁша Пѐȳљка-сē разаби́рала у тмȍру, стрàву и кат ѝсāн ѝстрȳнī жѐлдац. Али Бо́ји нѝје мȳгла вȍдē нȁ-рȳке пȍлити.

пѐцалиште, -а, с. *место у шуми где се пекло.* – Нȃјљешвē е плȃндовати с о́вца ỳ-нашом пѐцалишту. Тȳ се шȳмскē јàгоде црљѐнē кȏ крв.

пѐчурište, -а, с. *место где расту јестиве печурке.* – Нȃјбољā су пѐчуришта око стȃрīје кошарѝштинā и сјѐначиштā. Тȳ пѐчȳрке нàгрнȳ чȋм пȁнē првā кѝша с прȍљеħа.

Пѝвāч, -а, м. *презиме у гламочком крају.* – Пѝвāчи су вѐселе и за́бāвни. Ш њѝма ти је лȁко зàпјевати, сȁмо повѐди првī.

Пи́јо, -ē, м. *хик. од Шпиро.* – Би́ли кȍд-нāс Пи́јо и Цо́цо. Ȍба дува́нили на лȳлу и вȁзда ѝмали дȍбра дува́на лȳлāра.

пијȳцкати, -āм, несвр. *редовно пити помало ракије или вина.* – Нѝшта нȇмā љѐшвē кȏ ш љȳдије ćѐдити, људѝкати и пȍмало пијȳцкати.

пију́цнути, пѝјȳцнēм, свр. *попити мало ракије у једном гутљају.* – Штȁ тȋ вѐлиш, Љȳбица, да нѝје Бо́жо ма́лко пију́цнō. Нѝје ȳн, стрȋче, пију́цнō, вѐно прѐпијō. Заве́зō му се јѐзик од рàкијē па „сȁмо шȳшлијеħē“.

пѝкавац, пѝкāвца, м. *опушак цигарете.* – Нѐмōјдē ми тѝје пѝкавāцā и ħѝкōвā, тàкō ти бȍга. Дȃј ми ције́лу цига́ру да зàпāлȋм кō-чȍек.

Пѝља, -ē, м. *хип. од Филип.* – Знȃш ли тȋ, Чȃњо, да е пȍкōјнī Пѝља мȳгō пȍести пȍло бакра́ча грȃ.

Пи̏љак, -љка, м. *презиме у гламочком крају.* – Штȍ се ти̂, Цвѝјāне, прѐзивāш Пи̏љак кат нијéси сѝтан? Кȍликō ја̂ знâм, свѝ су Пи̏љци áрни.

пѝтāнче, -ета, с. *дијете које још није дорасло да само једе.* – Вѝшē пȍсла трѐбā око пѝтāнчета нѐго око ста̀ра чељàдета. Ста̀ро знâ рѐћи штà му е, а пѝтāнче са̀мо пла̀чē.

питȍмина, -ē, ж. *бујна млада трава или сијено.* – Ва̀рклијā су кȍла нàшē питȍминē нѐго тројà-кола ỳнок брчи́ка ис Па̀рипōвца.

пиште́љак, -љка, м. *мали извор воде у природи одакле иде вода кай по кай.* – На пиште́љку трѐбā издỳрати пȍло сâта док се чȍек нàпије вȍдē.

пи́штити, -ѝм, несвр. *лагано извирати танким млазом.* – На Ревени́ку вàзда вȍда пȍмало пи́штѝ. Ревѐнѝк нѝкат нѝје пресу́шијō.Тỳ вȍда пи́штѝ ѝмā èмѝн гȍдѝнā ѝ-вишē.

Пјѐвалица, -ē, м. *презиме у гламочком крају.* – Вѝшē-би-ѝм пàсовало да-ѝ-зȍвȳ му́чалица нѐго пјѐвалица. Нѝко ȍд-њѝ нѐ-знā бе́кнути, ка̀моли за̀пјевати.

пјеву́шити, -ѝм, несвр. *лагано пјевати тихим гласом.* – Мѝлош По́љић, кад гоћ што рâдѝ, вàздāн пȍмало пјеву́шѝ. Нѝко га жѝв нѝје вѝдијō нѐвесела.

пјевỳшкати, -ām, несвр. *пјевати тихим гласом са краћим прекидима.* – Кад Мѝливōј Жàбāовић пјевỳшкā, милѝна слỳшати. Још да нѝје погỳбијō прѐдњē зỳбе и да не шỳшлијеће̄, ни слȍвѝћ му нѐ-би бѝјō ра́ван.

пјѐскуше, пјѐскȳшā, ж. *њиве слабијег квалитета у којима има пијеска.* – Ỳ-нашије пјѐскуша мȍре бѝти дȍбро жѝто са̀мо ка-се -дȍбро пȍгноѝ и кат èвтично пàдā кѝша.

пла̀зара, -ē, ж. *змија која се вуче по земљи.*

Бјѐжи змѝјо пла̀зара, èто свѐтōг Ла̀зāра
И ôн нȍсѝ та́ву, ȍдбиће ти глâву (н.п.)

пла́нути се, плâнēм се, свр. *поплашити се изненада и побјећи.* – Кад вỳк јỳчē прȍлети испȍд-нашок àрмана, кỳњи се пла́нушē и вр̏цишē кō-вре́пци.

плѐва, -ē, ж. *тањи плочасти комад младог сира.* – Ỳсирила мàтēр èдну плѐву млâдōк сѝра. Пȍели смо све и мр̏ву ỳ-слāст и тра́жили јȍш.

Пли́ска, -ē, ж. *надимак жени.* – Би́ла èдна Пли́ска у Бàришићије па сàпēта у пȍслу, бȍже мỳј. Кô-да-су-јōј ȍбе лѝјевē.

Плȍскан, -а, м. *надимак мушкарцу који има главу у ублику плоске за ракију.* – Нѝко ста̂рōк Ѝлију Ћỳлума нѝје звàō пȍ-имену вѐно Плȍскан. Нѝје се ỳн нà-тō љỳтијō. Свàк је ѝмō пȍнекѝ на́димак.

плȍчуше, плȍчȳшā, ж. *њиве слабог квалитета са плитким слојем земље испод којега су плоче камена.* – Нâјвишē е плȍчȳшā кȍд-нāс. Рије́тке су кȍд-нāс пȍдвōрнице. Тô нâс нѝје мỳгло за̀пасти. Ỳзēли Тỳрци сѐби.

Пљо́цо, -ē, м. *надимак мушкарцу.* – Пљо́цо Ћу̀лум ѝмā чу̀до дјѐцē. По̀некат се за̀брои па нѐ-знā ко̀ликō-ӣ ѝмā.

по̀арати, -āм, свр. *покрасти, оробити.* – Ѐднē-ћē ти го̀динē ду̀нијети ђа̀вō Цӣгане у̀-Рōре на у̀нӯ пр̀љугу ӣспод-грēбља. Пу̀че гла̂с кô из вѐрда нѐба, по̀арало Цӣгане у̀-Рōрије. О̀днијело о̀пāнке, бакра́че. Рѐкли Цӣгани, бјѐжмо, о̀вӣ су го̀рӣ о̀д-нāс.

по̀ārчити, -ӣм, свр. *узети силом све.* – Пред бу́ну у Кра̀ини, до̂ђӯ нѐсретнӣ Ту̂рци у̀-нашо сѐло. Свѐ по̀ārчē и о̀днесӯ што су тежа́ци спре́мили за̀-зӣму.

побрда́љак, -љка, м. *терен испод брда.* – Мѐни је на̂јдражē би́ло ко̀сити у побрда́љку. Ѝмā ја̀гōдā ки́тњāчā на сва̀кōм кора́ку.

по̀бринути се, -нēм се, свр. *преузети обавезу, постарати се.* – Жѐнӣ се Ма̀ђāр.Трѐбā се по̀бринути и ц̧ева́пити пӣр. „Ма ка̀кāв Ма̀ђāр. Ако се тāј о̀женӣ, ја̂ ћу пла́тити свѐ тро̀шкове“.

по̀бриша, -ē, м. *хип. од побратим.* – Ува́љō снӣјек. Сла̀вӣ се Свѐти Стѐвāн у Пѐтрову Врѐлу. У̀гријō се шпо̀рет а у̀гријала и ра̀кија. Клӣкнӯ Ра̂нко тѐткē Сто́јē: „Пјѐвни, пјѐвни му̂ј по̀бриша, нӣје ку̀ћи ѝћи прӣша“.

по́бро, -ē, м. *хип. од побратим.* – О, му̂ј по́бро, у за́твору до̀бро, у̀бӣ ко̀га да ӣдēмо о̀ба. (н.п.)

повѐсти, по̀ведēм, свр. *поћи, кренути.* – Дѐдēре, прѐкини р̀шумити Мӣћане, или из ѝстије стôпā повѐди са пре́ла. Вла̂дāј се кô ѝ-другӣ му̂мци.

пово́дац, пово́ца, м. *дио улара који се држи у руци.* – У Ва́сē по̀добро о̀ћелавила гла́ва. О̀стō му изнад чѐла ѐдан пра̀мēн перчи́на кô пово́дац у јула́ра.

по̀возит, -а, -о. *лако покретљив.* – У Шо̀шкана би́ла нӯва ку̀њскā ко̀ла. Би́ла по̀возита и ла̀гана кô пѐро. Нӣје-ӣ трѐбало па̀клинōм подмази́вати.

по̀вргнути, -нēм, свр. *оставити на сигурно мјесто.* – Кад дӣт Попр̀кан у̀жежē лу̀лу, у̂н по̀вргнē и ча̀кмак, и крѐмēн, и дува̀нкесу у ша̀рпељ.

пога́нити, по̀гāнӣм, несвр. *кварити, прљати, тровати.* – Одма̀кни се ота́лēн ка-ти-ка̂жēм. Не пога́ни ми бо̀жићнē печѐницē.

погно̀ити, по̀гноӣм, свр. *добро нађубрити.* – Погно̀ијо ћа̀ћа њӣву о̀вчије ђу̀бром. Искр̀кала гра̂варина до̀-пāса. Ћа̀вō зна̂ ка̀ко ће у̂н у̀нē ту̀мбасове поко̀сити.

по̀годан, -дна, -о. *одговарајући, прави.* – Да̀нас је по̀годан да̂н за вр̀шидбу. Вѐдро е, нӣће обла́чка. Наса̀ђӯјте дјѐцо, вр̀шāј.

по̀гōдан, -дна, -о. *прецизан, који добро гађа у мету.* – Е, што̀ ти је Мӣћа Шӣјāновић бӣјō по̀гōдан у во́јски, бра̀ћо му̀ја. Пого̀дијō би тӣцу у ле́ту.

Подàдрага, -ē, ж. *мјесто на путу Гламоч-Млиништа гдје су некада биле школа и лугарница.* – Испот Подàдрагē ѝмā голѐмо грѐбље нѐкаква стâрōк нáрода. Нѝко тô нѐ-баркā. Кòд-нāс се пòчитује грѐбље кō-кàкā свéтиња.

пòдāтан, -тна, -о. *дарежљив.* – Нијéсу Прѝбēљци цѝције кō-пòједѝнѝ нàши. Ỳни су пòдāтни и вѐликē добрѝчине.

пòдбити, пòдбијем, свр. *направити задебљање на табанима ходајући по тврдом терену.* – Ено Јòшукē, не ỳстāе трѝ-днѝ. Ѝшō ỳ-Кнѝн на дѐрнек па пòдбијō тàбане. Нѐ-море се низ Дѐрала вено пјéвē, па тѝ вѐдри.

пòдбјел, -а, м. *скидање коре са дрвета.* – Ка-су-нàши стâрѝ дòгрљāли вóђе у Пољѝце, нѝје бѝло млòго зѝрāтнē зѐмљē. Свѐ се Пољѝце дѝгнē на пòдбјел. Ỳдри, гỳли кòру да се шỳма сỳшѝ па ỳндāк искрчỳј.

пòдбунāрка, -ē, ж. *њива и испод бунара.* – Нàша пòдбунāрка не оскỳдијевā влàгōм. Кат се вòда с прòљећа повỳче, ỳ-њōј свѐ дòбро рāђā.

пòдводњача, -ē, ж. *ливада у пољу, често с прољећа под водом.* – Дòклēн се гоћ не повỳче вòда с нàшē пòдводњāчē, трáва нѐ-крēћē. Кат се повỳче, грљā штò-нō вѐлē, кô из вòдē.

пòдвōрница, -ē, ж. *плодна њива испод насеља.* – Нѝко кòд-нāс нѝје ѝмō бòљē пòдвōрницē од Мàксима Чегáра. Да брòкве пòсијеш, пòникнућē.

пòдгајеви, -јēвā, м. *терени испод гајева.* – Нàши су пòдгајеви срàдити и нијéсу врлēтни. Сѐло блѝзу па тѐжāк мòре с лѝводē ѝ-кући на рỳчак.

Пòдглавица, -ē, ж. *село на источној страни од Гламоча.* – Пòдглавица е ѐдно сеóце баш под ѐднōм глàвицōм што е òбрāсла грмовије.

Пòдградина, -ē, ж. *село у близини Гламоча на путу према Ливну.* – Нѝђе нêмā вѝшē врéлā кô око Пòдградинē. У сâмōј Пòдградини-ī ѝмā нѐколикō.

подгрѐбљуша, -ē, ж. *њива или ливада испод сеоског гробља.* – Ô, Мѝле, àјде, кỳћо мỳја, нỳси рỳчак ћàћи у подгрѐбљушу. Док тѝ полáко дôђēш, тàмāн вàкат рỳчати.

Подгрéда, -ē, ж. *село западно од Гламоча.* – Ѝспод Подгрéдē тѐчē Рѝбњāк вòда. У сâмōј Подгрéди нêмā нѝеднōк врѐла.

подгрмуша, -ē, ж. *ливада испод грмова.* – У подгрмуши е трáва мѐкана кô свѝла. Прâвā полàдуша, мòре и лѐпара кòсити.

пòджбаркнути, -нēм, свр. *по други пут сакрити прстен под исту капу у игри поткапице.* – Љỳди, Сàван је пòджбаркнō ỳнỳ црљенỳ кàпу, јâ сам вѝдијō. Тô е мỳј ѝшћѝл. Нѐ-будē ли тỳ сàкријō прстēн, свѝмā зòвēм пѝће.

поджѐћи, пòджежēм, свр. *потпалити ватру.* – Ено Пóљић пòджегō сỳва дрва па ће пѐћи óвна. Рòдило му се мỳшко ỳнуче па му дрâго.

подѝлазити, -ѝм, несвр. *улизивати се, изигравати повјерљивост.* – Чòек кòѝ нêмā òбраза, лàжē и подѝлазѝ прдóсијама, бѝ рѐкō, пòгинō би зáњи.

пòдӣћ, подѝћа, м. *мања равна обрадива површина на неком узвишењу.* – Ћо́по е ѝмō èдан пòдӣћ испот Àвтовог дȍла. Èднē гȍдинē сѝјō зôп, дрȕгē рâж.

пòдӣћи, пòдӣћēм, свр. *додворити се неком лажно.* – Штȍ ти òвӣ нȁши муа́лими знȁјȕ пòдӣћи и обрла́тити чȍека, ја̀-млӣм да тȍ нêмā нѝће на свије́ту.

подѝши, имп. *подићи, одвојити се, обичајна песма приликом прављења свирале у пролеће да се одвоји кора од дрвета.*

Подѝши, подѝши, пȁла Ђу́ка по Гли́ши,
пòдишō те пога́нац,
òси кȍра ȍд-јавора, као змѝја ȍт-камена,
подѝши, подѝши, пȁла Ђу́ка по Гли́ши (н. п.)

подјàрцати, -ām, свр. *добро распламсати ватру.* – Подјàрцāј вȁтру дȍ-бро. Не пѐчē се печѐница нà-диму вено на дȍбрōј вȁтри.

подјезѐрина, -ē, ж. *њива која је често под водом.* – У подјезѐрини нѐ-требā сѝјати купије́ре. Мȍкрāч је и тȍ купије́рије смêтā.

подлòгāч, подлога́ча, м. *комад сукнене тканине у опанку величине табана.* – Нѝшта бȍљē нѐ-чȕвā нȕге од мȍкрāчи кȍ подлòгāч од сѝњавē вȕнē.

подлòжити, пòдложѝм, свр. *додати сувих дрва ватри.* – Подлòжи, Јȍја, су́вије дрвā пот кòтō. Вѝдӣш да се вȁтра ȕтрнȕ. Подлòжи дȍбро, не што́ди дрвā.

пȍдложње, пȍдложāњā, ж. мн. *дио таре, разбоја за ткање.* – Нâјбољӣ ма́ир зà-тару е бѝјō Ра́де Пандàкалōв. Њѐгове су пȍдложње би́ле лȁгане кȍ пе́рце.

пòдови, пòдōвā, м. *равни терени земљишта.* – Твр́да е тра́ва на пòдовије. Пȕни су пòдови чемѐрикē и брчи́ка. Тȕ̂ се нѐ-идē брес кȍсē кова́ницē.

пȍдомāр, -а, м. *нижи брежуљак под смреком.* – Петрòвљанскӣ пâшњāци су у пȍдомāру. Лѝводе-су-ӣм гȍре по Шкàдиму и Мàтрације.

подòтовњача, -ē, ж. *јесења печурка која расте кад и трава отова.* – Подòтовњача е дȕпло слȁђā од јѐсēњије пѐчурāкā, сѐпарāтно ȕнāшто ра́сте око сјѐначӣштā.

Пòдрањавац, -њāвца, м. *ливада изнад села Стекероваца.* – Ђермàнскē су бâшче у Пòдрањāвцу, а лѝводе у пȍљана испò-шумē.

подупѝрāч, подупира́ча, м. *предмет којим се нешто подбача.* – Ке́ле нѝје ѝмō подупира́ча испо зѝмскōк пла́ста. Прева́лијō му се плâст с ȕнē стра́нē дȍ-сȕнца.

подȕпријети, пȍдупрēм, свр. *подбочити, утврдити.* – Запрѐмзāј, Ми-кàило, кȍла и подȕпри ко́цом. Òтиснȕħē се кȍла нис плѐћину.

поизбаци́вати, поизба̀цујем, свр. *све избацити из неке просторије.* – Уба́цили смо сирòво сѝјено у пòету. Ỳгријало-сē за три́-днӣ. Све смо поизбаци́вали ис пòетē да се сỳшӣ.

пòитāри, -ā, м. *гости који уочи славе навече дођу на вечеру.* – Мѐни је љѐшвē би́ло кат пòитāри дòлазē ỳвечē него ỳитро нà-славу. Нàвечē се рàспјевајӯ, а дрỳгӣ дâн се изнапи́јајӯ.

пòкајати се, -јем се, свр. *схватити учињену грешку и зажалити због ње.* – Сȁт вѝдӣш да си погрије́шијō. Пòкāј се и дрỳгӣ пȳт пȁмēт ỳ-глāву.

пòкāјци, пòкајāцā, м. *жаљења и кајања због брзоплетости.* – Да дјѐвōјци пòмāжӯ пòкāјци, свȁкā би се повра́тила мâјци. (н. п.)

покàурити се, -ӣм се, свр. *покрстити се. прећи на хришћанство.* – Говòријō тỳрскӣ бѐг у Òцаку глàмочкōм. „Jâ ћу се рȁђē покàурити него на Цр̂нōг Ђôрђа ѝћи рȁтовати. Кàкӣ је тô ка́тил, јѐдва жи́ву глâву изву́ко испо Шȁпца.“

пòкор, -а, м. *признавање нечије надмоћности.* – Ци́го Дре́новић није жи́ву чȍеку ћѝјō у пòкор. Јѐдӣно га е Ви́цо Ви́дића довòдијō у сỳру.

поку́њити се, пòкȳњӣм се, свр. *умирити се.* – Штȍ си се тӣ, Гôјко, тàкō поку́њијō? Да те штȍ не бòлӣ?

пола́гати, пòлāжēм, несвр. *давати стоци сијено.* – Àјде, Млâђо, ỳгази тȍрину пȁ-ћемо пола́гати о́вца мѐтала.

пола́герити, -ӣм, свр. *сложити довезену грађу на једно мјесто.* – Пола́герили Пòдгōрци свѐ бàлване у Па́лежу. Нàши сјека́чи ће̏кли два́-мјесēца.

полѐћи, пòлежēм, свр. *поваљати по земљи.* – Ћȁћа прегнỳијō њѝву òвчије ђỳбром. Жѝто нâгло искр̏кало и полѐгло. Свȁ ỳзглāвница њѝвē полѐгла кô да си е бра́нōм пова́љō.

пòлити, пòлијем, свр. *почастити пићем за неки успјех.* – Вѐлӣш да си прȍдō вòлове у Кни́ну. Јѐсам, ва́ла бȍгу. Трѐбало би тô пòлити, тàкӣ е а́дет.

пòлитра, -ē, ж. *флаша од пола литра.* – Пѐрија и Ћа́не свȁкӣ дâн пȍпијӯ по пòлитру рàкијē. Кȁко тô њѝјев тр̏бу пòдносӣ, цр̂нӣ ђȁвō зна̂.

пȍлице, пȍлӣцā, ж. *напола расјечени кромпири.* – Кад Лàкета ѝспечē у пѐкари пȍлице, а Лàкетōвка прѝнесē стâрōк скȍрȳпа, е, бра̂ле мȳј, и пр̏сте би пȍиō кȁмол нѐ-би пȍлице.

пȍлōван, -вна, -вно. *половично вриједан.* – Ку́пијō Ђȍјмат пȍлōван кàпȳт у Ки́њу на дѐрнеку. Обла́чијō га кад би ѝшō на кàку тôлму.

полòити, пòлоӣм, свр. *замрзнути и претворити у лед.* – Сѝнōћ је смр̏зло свѐ наȍблац и полòило. Бла̂го нѝје мỳгло нà-воду ѝзлазити. Кра̏ве би се на лѐду рашчевр̏љиле.

полу̀вока, -ē, ж. *пōловина литра.* – Нàйђе ју̀чē Шарпѐљāш ѝз-Мркоњића. Ну̀сӣ у шарпѐљу ѐдну полу̀воку ра̀кијē. Пòштен чо̀ек, нѐ-ђеде нас про́ћи. Ѝзвадӣ у̀нӯ полу̀воку и нàпоӣ нас баш лѝјепо.

пољáнак, -нка, м. *мања равница на неком узвишењу.* – Ѝмā ѐдан пољáнак го̀ре на Ку̀јачи ђѐ се са̀стājӯ чо̀бани. Тӯ ба̀цājӯ ка̀мена с ра̀мена.

по̀љана, -ē, ж. *пространа ливада у облику мањег поља.* – Нàша е по̀љана испò-шумē. Тӯ су би́ле згра̀де за̀-блāго и за чо̀бане. Нѝђе нêмā вѝшē боро́вњāчā кô у по̀љани.

Пољи́це, -а, с. *дрварско село у близини Луњеваче планине.* – У Пољи́цу нѝје би́ло обра̀дљивē зѐмљē. На́рот подбјељи́вō шу̀му и искрчи́вō и та̀кō до̀лазијō до лѝвōдā и ора̀нӣцā.

Пољѝчкуша, -ē, ж. *жена и Пољица.* – Кад би ко̀јā Пољѝчкуша до̀лазила во́ђекā ко̀д-нāс, дону̀сила би нам кру̀шāкā и дрѐњӣнā.

по́љце, -а, с. *мало поље.* – Ôј Ку̀прешкō ра̂внō по́љце, што̀ по̀зобā Црного́рце.

пома̀њкати, -āм, свр. *потрошити се, смањити се.* – Кат у про̀љеће пома̀њкā сѝјена, мѝ ти у̀змēмо бра̀две па у̀-шуму. Насије́чемо јѐловē чѐтинē па гу̀ни о́вца и ја̂њције.

пометѐнӣк, пометени́ка, м. *место изложено јаким вјетровима.* – Вѝше Пердýова Сѐла ѝмā пометѐнӣк. На пометени́ку е ије́тка дѝвијāч. Пу̀шē мѐђава па о̀днесē свѐ кō-кат-мѐтла по̀метē а̀рман.

помо̀рити, по̀морӣм, свр. *уништити, потаманити.* – До́ђошē нѐсретнӣ Ту̀рци, за̀-трāк-ӣм се нѐ-знало и дунѐсошē ку̀гу. Ѝндāк ку̀га по̀морӣ на́рот цѐмāтом, а ка̀кӣ сѝлнӣ на́рот бѝјō.

помо́рити, по̀мōрӣм, свр. *обојити ртену тканину бојом из јасенове коре која се зове мор.* – На̀правила Јêлка мôр од ја̀сеновē ко̀рē и помо́рила сву̀ртѐнину. Мѝљак по̀глēти.

поно́жати се, по̀нōжāм се, свр. *започети чобанску игру ножем.* – Ево мѐне, ѝме ми је Бо́жо, ѝмā л ѝко ко̀ би се поно́жō. (н. п.)

По̀нōрци, По̀норāцā, м. *крај у шуми богат водом где вода понире.* – У По̀нōрције ѝмā во̀дē у сва̀кō до̂ба го̀динē. На̀ши би, кат за̀су̀шӣ, отиски́вали бла̂го у По̀нōрце и би́ли док се не о̀кишā.

поперчѝнати се, -āм се, свр. *потући се теглећи за косу, перчин.* – Вѝђе ли тѝ, Пêро, ѝђе Ку́дру и Ћу́бу? Ѐно-ӣ ѝграјӯ ша̀ка, са̀мо што̀ се нијéсу по̀чēли перчѝнати. Али, поперчѝнаћē се, вјѐрӯј ми.

попи́здити, по̀пӣздӣм, свр. *разљутити се, разбјеснити се.* – Ка-сē-Кава̀ра дѐрнō чѐкићом у̀-нукат, попи́здијō пјѐтлајӯћи се и јау́чӯћи о̀д-мукē.

попи̏шуља, -ē, ж. *подругљив назив за дјевојчицу.* – У Бра̀нчила се ро̀дило пêт попи̏шӯља̄, свѐ ѐдна дру̏го̄ј до̀-увета. Како ће то̂ ку̏кавац разу̀дати, ђа̀во̄ зна̂.

попо̀вати, по̀пујем, несвр. *држати дуге говоре.* – Нêћеш ти̂ мѐни попо̀вати, му̀дрове. На̀слушо̄ сам се ја̂ та̀кӣје. Да́вно сам се ја̂ ро̀дијо̄.

По̀повача, -ē, ж. *њива и ливада именована по попу.* – Ко̀ зна̂ кат је По̀повача та̀ко̄ кр̏шћена. Би́ло нѐкат па о̀стало свѐ до да̀нас.

Попр̀кан, -а, м. *надимак мушкарцу који пушта вјетар.* – Ка-се̄-ди̏т Попр̀кан вра́тијо̄ ис тали̏ја̄нско̄к ро̀пства, ду̏нијо̄ пу̏н ша̀рпељ нѐкакӣје о̀ртека̄са̄ за лу̀лу.

попуи́вати, попу̀ујем, несвр. *лагано пиркати.* – Бу̏ра попу̀ује низ до̀лове, а Мла́ђо ди̏плӣ ко̀д-бла̄га. Пирли̏јајӯ ди̏пле, ра̀злијежē се по до̀ловије.

пори́мити се, по̀рӣмӣм се, свр. *покатоличити се.* – Вѐлӣ Кѐпēц: „При̏је би се пори́мијо̄ него ви̏шē с Ро̀квићије и̏шо̄ у̀-Ба̄чкӯ у ку̀рузе“.

по̀својак,** по̀свōјка, м. *мушки приводак, усвојеник.* – Би̏јо̄ ѐдан кла̀пчић по̀својак во́ђека̄ у Ту́лићије. Довѐла га ма̀тēр са̀-собо̄м ка-се̄-прѐуда̄ла за Ни́цу.

посвр̀нути, по̀свр̄нēм, свр. *окренути, извратити, обрнути.* – До̀шо̄ Сла̂вко из во́јскē. Посвр̀но̄ јѐзик и ни̏шта му нѐ-мош ала̀исати шта го̀ворѝ. Би̏јо̄ ко̀д-говēда̄ на̀ормāлан, а са̀т му нѐкакē по̀свр̄нӯте ри̏јечи.

по̀синак, по̀сӣнка, м. *онај који је усвојен за сина.* – Ва̀ко̄ ће ти би̏ти. О̀женѝ се чо̀ек и ни̏је ѝмо̄ дјѐцē. Ва̀љда му та̀ка̄ су̀дба. Догѐворѝ се са жѐно̄м и у̀своѝ ѐдно му̀шко дије́те. Сѐло га ни̏је зва́ло и̏меном вено по̀синак.

посјеко̀тина, -ē, ж. *рана настала од оштрог сјечива.* – По̀ćеко̄ се Три̏вӯн у̀-шуми си̏кро̄м. Ражђа́пила се ра̀на, нѐ-мош о̀-стра̄ глѐти. Вѐћē посјеко̀тинē још нијѐсам ви̏дијо̄.

по̀сјечит, -а, -о. *онај који је оштар и лако сијече.* – Ѝмо̄ Си̏мата бра̀двӣн, по̀сјечит, ви̏ш-бјѐжи. Пресије́че бро̀кву и не ѝстӯпӣ се.

по̀стрићи, постри́жем, свр. *пошишати овце у пролеће.* – По̀стригли При̏бēљци о̂вце чи̂м су по̀чēле врућѐине. Сву̀ ву̀ну про̀да̄ли у Лије́вно.

по̀ткапича̄р, -а, м. *учесник у зимској игри која се зове поткапица.* – Бо̀љије по̀ткапича̄ра̄ ни̏је би́ло од За̀јаружа̄на̄ и А̀лапића̄на̄. Њи̂ још ни̏је ни̏ко прѐтеко̀тка̄ се по̀ткапица и̏гра̄ у̀-нашом кра̀ју.

По̀ткра̄ј, По̀ткраја, м. *гламочко село испод Словиња.* – У По̀ткрају ѝма̄ на̂јвишē по̀но̄ра̄ от сви̏јӯ гла̀мочкије сêла̄. Ота́лēн је пљѐва изби́јала до̀ље ко̀-Шипова у-во̀ду па ту̂ во̀ду на̀зво̄ на́рот Пљѐва.

поткри́вати, по̀ткрӣва̄м, несвр. *крити прстен испод капе у игри поткапице.* – Би́ло е ко̀д-на̀с ра̂знӣје игра́ча̄ по̀ткапича̄ра̄. Ко̀лико̄ се зна̂, ни̏ко ни̏је бо̀љē поткри́во̄ од Жа̀рē Перду́ва и Са̀вана Ни̂нковића̄.

потр̀бушина, -ē, ж. *меко ткиво око трбуха код животиња.* – Штò е гоћ би́вало ме́сā во́ђекāре ко̀д-нāс Горња́кā, нѝје би́ло љѐшвē и сла̀ђē нѝшта од ỳнē потр̀бушинē са ра́жња.

пòтревити, -ӣм, свр. *случајно пронаћи, погодити.* – Ѝмā нѐоликō да́нā, замѐла ми се нѐђе лу̀ла. Ска̀пō сам тра́жēћи и нѝђе. Та̀мāн јỳчē, ја̂ иза чѐлињāка и пòтревӣм на́-њу, ѝспала пòт-шљиву.

потру́сити, пòтрȳсӣм, свр. *овлаш посути нечим по каквој подлози.* – Òитрōс ма́лко потру́сијō снѝјек. Вѝдē се тра̀гови па̀шчāди по сѐлу.

поуба́дати, поỳбāдāм, свр. *завршити са убадањем лука или чега другог у земљу.* – Òитрōс смо поуба́дали трѝ грѐдице црљенōк лỳка ỳ-бāшчи ѝза чѐлињāка.

почепỳшати се, -āм се, свр. *дохватити се за косу у каквом сукобу.* – Јôј, да ти је би́ло вѝђи кà-се јỳчē почепỳшашē Цòкурōвка и Пе́ићка, ја̀ђена ти ѝ-жалосна мâјка. Тòгā р̀шума свѝјет нѝје шчѐкō.

пòшакати, -āм, свр. *завршити посипање напора из шаке по посијаном кромпиру.* – Нâјбољē купије́ри рòдē ка-се-пòшакајȳ нâпором. Бỳдē ỳније бȳ-банōвā пò-двā ѝ-трӣ кѝла.

пошакѐтати се, -āм се, свр. *потући се шакама.* – Ка-се-Мѝркан и Ђу́ро пошакѐтајȳ, нѐ-гледајȳ кỳдā ỳдарајȳ.

пòшалица, -ē, ж. *мала шала са циљем да се присутни забаве.* – Нѝје се рòдијō шаљѝвчина ко Мàћета Малѐшевић. Ȳн ти скрòӣ пòшалицу док би рѐкō капỳтина.

пòшокчити се, -ӣм се, свр. *покатоличити се.* – Ê, мȳј Мѝјāне, мȳј Мѝјāне. Те́шка су би́ла времѐна нàшӣје стâрӣје. Нѐкӣ су се пòтȳрчили, нѐкӣ пòшокчили. Сѝла за́кон мѝјењā, мȳј Мѝјāне.

прâљ, пра́ља, м. *дуги дебели љескови штап.* – Нѐ-море чòек сѐрбес про́ћи брес пра́ља кроз Рѐмӣће. Пỳно сѐло па̀шчāди кō-а̀рман кр̀тӣнā.

пра̀њгати, -āм, несвр. *халапљиво јести стењући од умора.* – Пòгледājдē, Крѝво, кà̀ко Пѝља пра̀њгā врỳћу пỳру. Ја̀-млӣм да би спра̀њгō пỳн бàкрāч.

првòтēлка, -ē, ж. *крава која носи прво теле.* – Сигỳрнијē е тежа́ку ку́пити кра̀ву кòјā-сē тѐлила него првòтēлку. Првòтēлки нѐ-знāш кàква е на млије́ку.

прегнỳити, прѐгнуӣм, свр. *нађубрити њиву преко мјере.* – Прегнỳили Ку́рељи ражòвӣште па-ӣм-полѐгла рâж кō-пòвāљāна. Не вàљā пòвāљāна рâж нѝчем.

прѐгнути се, прѐгнēм се, свр. *савити се преко стомака.* – Штò си се тѝ, Рâде, тàкō прѐгнō? Да те не бòлӣ тр̀бу? „Мà, не бòли тр̀бу, бòлӣ гла́ва од ра̀кијē“.

пре́гон, -а, м. *рој пчела премјештен из једне кошнице у другу.* – Ѐдан нам пре́гон нѐшто мр̏љаво рâдӣ. Да нӣје ма̀тица стра́дала.

прегу̀нити, прѐгунӣм, несвр. **1**. *претјерати у било чему.* – Àјде бо̀лан, Стѐвāне, не прегу̀ни вӣшē с тӣм сво̀ӣм попо̀вāњем. **2**. *превозити са једнога мјеста на друго.* – Рâднӣци Ѝлијē Штр̏пца цӣјелō љѐто прѐгунē грâђу ѝ-шумē на тѐсту. **3**.*премјештати рој пчела из једне кошнице у другу приликом вађења меда.* – Прегу̀нијō Ма̀ркан двӣје чѐле па га изуба́дале по ру̀ка и ну̀га, а̀ли нӣје о̀текō.

преза́конӣк, -а, м. *суров и груб човјек који не поштује закон.* – Сва̀кӣ е чо̀ек преза́конӣк ко̀ӣ нѐ-дā у ка̀кву ра́ду рâднӣку преду́шити и запа́лити цига́ру.

презалога́ити, презало̀гāӣм, свр. *појести на брзину и дјелимично утолити глад.* – Àјде, Тôде, презалога́и што, нѐш му̀ћи издȕрати гла́дан до ру́чка.

прѐзбожнӣк, -а, м. *човјек без реда који ни бога не поштује.* – Код прѐзбожнӣкā мо̀ре свѐ што не ва̀љā. Прѐзбожнӣци не по̀читују бо̀га, нѐ-идȳ ȕ-цр̏кву, рâдē свéцом у цр̏љеније сло̀вије. Прѐзбожнӣције е свѐ на̀обрāтно.

презо̀бразнӣк, -а, м. *некултуран и безобразан човјек.* – Ај, ђа̀вō те о̀дниј ō, презо̀бразнӣче ѐдан.Ка̀ко си та̀кō презо̀бразан. Ѝмāш тӣ сво̀ју жѐну, шта ти је за̀-мнōм.

прека́шати, прѐкāшāм, свр. *приликом кошења траве прелазити преко међе у туђу ливаду.* – Убàвчāни сва̀кē го̀дине прека́шајȳ ȕ-нашом Ѐклӣнку и кӣњē ȕнȳ равнӣцу на сјѐначӣшту.

Прѐкраја, -ē, ж. *село у близини Дрвара.* – У Прѐкраи су ра̀нијē би́ле књȉге на̀шē паро̀кијē. Кат је на̀ша цр̏ква у Стѐкерōвције по̀прављена, по̀ново врâћене ис Прѐкраē.

прѐкрупа, -ē, ж. *крупно самљевен кукуруз за сточну храну.* – Нѐстало ми прѐкрупē, му́рађу за ко̀ӣ дâн ȕ-Пљеву ȕ-млин.

прекру́пити, прѐкрȳпӣм, свр. *крупно самљети кукурузе.* – Прекру́пијō сам у По̀ткрају двӣје стрâне ку̀рȳзā. Отѐлићē ми се двӣје кра̀ве па да ѝмāм.

премило̀стив, -а, -о. *милостиван преко мјере.* – Опро̀сти ми премило̀стивӣ бо̀же. Ју̀чē сам згрије́шијō. Бӣјō пôст а jâ се у незна́њу омр̏сијō.

прѐо, приједл. *преко.* – Ћо̀лина се на̀пијō преò-мјерē у кава̀ни с нѐкакије сво̀ије пајда́шије па бљȕвō цӣјелӣ дâн. Нӣје мȕгō ни на по̀сō.

Прѐодац, Прѐоца, м. *Граховско село сусједно Рорама.* – Крос Прѐодац дѐрē Ȕнац во̀да. Тȳ мӣ мѐљēмо кот Шпȉриновӣћā и Бѐнӣћā о̀ткā се зна́мо.

Прѐочанин, -а, м. *становник Преоца.* – От Прѐочāнā нӣје би́ло бо̀љије кова́чā. Кат Мȉлош Шѐшум о̀кāлӣ бра̀дву, мо̀ре прѐćећи бро̀кву.Та̀кӣ ти е Прѐочанин.

Прѐочка, -ē, ж. *жена из Преоца.* – Нѐкāко су ми Прѐочке крȕпнијē ȍд-нашије жéнā. Нијéсу бôг-знā како врȕће на рáду, али штȁ-ш тȋ тȍмē.

препѐлити, прѐпелӣм, свр. *проговорити.* – Кр̏љо е у Брáњēшције на прéлу сȃм глѐндисō. Нѝје нѝко мȕгō ѐднē проговòрити ȍд-њек. Кад ȕ-некō дȍба дóђе ѐдан р̏мпалија ѝз-Главицā, Кр̏љо зȁвēзā и нѐ-смједе вѝшē ни препѐлити.

прѐсве, прил. *посве, превише, преко мјере, много.* – Мȁркетићи прѐсве натòварили кȍла сѝјена. Кад бијáдошē вѝше Прóлинē кȕћē, кȍла се мáлко засȕкашē и превáлишē.

прѐседла, -ē, ж. *вис између двије удолине преко којих води пут.* – Млѝнѝшта су ти прâвā прȁвцātā прѐседла. Пѐњēш се уза Скòкове па ôс-вôс преò-Млинѝштā. Ѐндāк се спȕшħāш дȍље у Пȍдгорију и Барáће.

прескàкала, -ālā, с. *уски терени преко којих се прескаче.* – Вѐћије прескàкālā нêмā ȍд-нашије Скòкōвā. Тȕдā е мâлӣ Радȍица прескáкō с кȁмена нȁ-камēн ка-су-га Тȕрци ћѐли ȕватити.

пресȕшити, прѐсȕшӣм, свр. *престати са дотоком воде.* – Òткā е клêтӣ Врáњо нàправијō Цâрскȕ лȍкву вѝше Дебељáка, нѝкат нѝје пресȕшила. Ѐднōчке е обатáлишē Шòбати и лȍква прѐсȕшӣ прѐо-нући и нѝкат вѝшē вòдē ȕ-њōј.

прѐшличāнка, -ē, ж. *узица на преслици којом се веже предиво.* – Жѐне су прȁвиле прѐшличāнку ȍ-трӣ жѝце дѐбљēк кóнца. Би́ле трӣ бȍје кóнца, цр̏љенā, жȕтā и цр̏нā.

пр̏жањ, -жња, м. *метални суд у којем се пржи сирова кава.* – Нàбавијō Тòсија ѐдан пр̏жањ у Варцáру. Свѐ се сѐло ш њѝм слȕжило док нѝје прогòријō.

пр̏жина, -ē, ж. *жућкаст ситан пијесак слабог квалитета.* – Ѝмā пр̏жинē ȕ-нашом Грȁдӣшту гáни. Али, бôк ти је ȕбиће, кô да нѝје дȍбро здрѐла.

Пр̏жине, Пр̏жӣнā, ж. *њиве у Стекеровцима укојима има пржине.* – Ȕ-нашије Пр̏жина нêмā зѐмљē дебѐлицē. Брáзда плѝтка, пȍло зѐмљē, пȍло пр̏жинē.

пр̏жȕн, пржȕна, м. *писана, тијесна затворска просторија.* – Одвѐло Душàнду у пр̏жȕн. Вàљда сȍвō влâст, штȁ ли. Кȁ-ћē га дрȕшкани пȕштити, бȍга пȋтāј.

Прѝбеља, -ē, ж. *Гламочко село испод Витороге планине.* – Ȕ-Прибељи е пȍло гȍдинē зѝма а пȍло ȍстāлō. Ѝмā мáлко крàткōг љѐта, али ȕбр̏зо зајѐсенӣ.

Прѝбељац, Прѝбēљца, м. *становник Прибеље.* – Прѝбељац је нâјздрàвӣ чȍек на свијéту. Кȍ би пȍло живòта ѝздурō на снијéгу вѐно Прѝбељац. Кат-Прѝбељац ȕмрē у стȍтōј, вѐлē: мȁло жѝвијō.

Прѝбēљка, -ē, ж. *жена из Прибеље.* – Прѝбēљке су вàљате и поштѐне жѐне кàкије нêмā надалѐко. Свȁкā се црљѐнӣ у òбразије кô цр̏љенā јȁбука.

прѝводак, -тка, м. *дијете које мајка доведе са собом у други брак.* – Прѝводак ти је, кȕћо мȕја, кô кàкво сирòче. Свàк срѝћкā нá-њга. А, и ђѐ ће ȍћува бѝти кō-прâвѝ ћàћа.

прѝдē, парт. *додатак нечему.* – Ћòен и Ћѐрћен размијéнили по èдне бѝсаге зȍби и рàжи. Ћòен је смáтрō да е њѐгова рâж вàрклијā ȍд-зоби па вѐлѝ; знâш штà е, дâј тѝ мѐни прѝдē јȍш бàрем трѝ-кила.

Прѝјāни, -ā, м. *гламочко село на путу Гламоч -Млиништа.* – Вѐлē да су Прѝјāни прȍзвāни по нѐкакву кнêзу Прѝјāну. Тâј ти Прѝјāн ѝма грѐб ȕ Шумњāције ȕ-њијеву грêбљу. Ȕ-Прѝјāније су вàзда бѝли дȍбри ковáчи.

Прѝјàнчāни, -ā, м. *мушки становници Пријана.* – Нѝко нѝје ваљàтѝ и окрѐтнѝ от Прѝјàнчāнā, сѐпарāтно ȕнѝ Жàбāровићи. Зàр у Прѝјàнчāнā òстати лѝводе непòкошене, â јȍк!

Прѝјàнчāнка, -ē, ж. *жена из Пријана.* – Слȕшāј Мôмо, пòслушāј ме кȕћо мȕја. Ако-ш се жѐнити, вòди Прѝјàнчāнку.Тô су вàљате жѐне, ка-ти-кâжē стâрѝ Мѝјо.

прѝјàшин, -а, м. *хит. од пријатељ.* – Ћѐ си, прѝјàшине, љȕдино мȕја, стâрā, досàдашњā, дȍбрā, пòштенā, врѝједнā кô што сам ѝ-сāм. Àјмо на рàкију ка-смо-се-нàшли, па ни кòза рȍгом нѐ-орāла.

прѝјашњѝ, -ā, -ō. *ранији, онај који је био прије.* – Нијéсу сàдē љȕди, мȕ̂ј Рѝсте, кô прѝјашњѝ. Свѐ-сē изгојáтило и отáњило òбразом. Нѝко не зȍвē на рàкију.

прѝјéвез, -а, м. *марама зеленкасте боје коју тек удата дјевојка носи на глави док се не вјенча. За то вријеме она не спава са младожењом.* – Ено млâдē што-сē-скòро ȕдāла. Ено-јōј нȕвōк прѝјéвеза на глáви. Вр.

прѝјȕнити, прѝјунѝм, свр. *убрзати рад да се неки посао брже уради.* – Прѝјȕнте, дјѐцо, па убáцте слàму у пòету. Ето кѝшē от Курјáкōвца, пòкиснуће нȕликā слàма.

прѝка, -ē, м. *хит. од пријатељ.* – Да мȕ̂га прѝку Грȕју бâцē нà-глāву, ȕн ће се дȍчекати нà-нуге. Кàко е тâј òкрēтан, јàђена ти мâјка.

прѝљóљати, прѝљōљāм, свр. *пришити, прилијепити, привезати.* – Испáрō Јóшо лàче у шѝпињāције. Нѝштан ȕни палаћȕни талàјајȕ тàм-ѝ-āмо. Мàтēр му прѝљóљала ѐдну зáкрпу, прòшћеш, позáди. Јóшо ѝзглēдā кô да ѝмā двѝје стрàжњице, да прòстѝш.

принѝјетити, -ѝм, свр. *примијетити, угледати, запазити.* – Да нѝје кȍ принѝјетијō ђѐ мȕју лȕлу? „Јѐсам јâ, дѝде“, вѐлѝ Мóмо. „Нéћу тѝ кáзати дȍк ми нѐ-дāш шекѐрѝћ ис шарпѐља“.

прѝпēти, прѝпнēм, свр. *привезати коња за неко дрво и сл.* – Àјде, кȕћо мȕја, растòвари кулáша па га прѝпни ѝспот клѐнића да пáсе.

припомо̀ћи, припо̀могнēм, свр. *пружити помоћ кад је најпотребније.* – Да сѐљāни нијéсу припомо̀гли Анђѐлију са у̀нē трѝ гњѐке, шта би ја̀дница са́ма. Ѐстала мла́да удо̀вица, а дјѐца нејáчка.

прѝпуцати, -āм, свр. *изненада почети пуцати из пушке.* – Нѝ̂ħ освòила, нѐ-видѝ се пр̏ст прѐд-оком. Лѐжѝмо мѝ̂ у Ма̀рканово̄ј ко̀зјерици у̀-шуми. Лòвили па òдмāрāмо. Одјѐднōч, нѐшто за̀мумлā ѝза ко̀зјерицē. Ѝзē Кава̀ра пу̏шку па ма̀ло прѝпуцā, а нѐшто се ско̀ндрљā нѝз-рупе.

присмо̀чити, прѝсмочѝм, свр. *додати неки смок главном јелу.* – Лѝјепо е ус печѐне купијéре присмо̀чити млâдōк сѝра.

прита́ити се, прѝтāѝм се, свр. *прикрити се, ућутати се, умирити се.* – Прѝпази се до̀бро кат ѝдēш у̀-јагоде. Знâ се змѝја прита́ити и изнена́дити. Не ѝди у грѐдāр нѝкāко.

притво̀рити, прѝтворѝм, свр. *привремено затворити, изоловати.* – Пѐрцан притво̀ријō ѐдну ја̀ловицу у̀-кочāк. Ра́ниће е за Бо̀жић.

прѝубицē, прил. *иоле, како тако, подношљиво.* – По̀дигō Дмѝтар нѐшто то̀ра прѝубицē. Нѝје му Сѝмата до̀ђерō свѐ то́рнē љѐсе о̀т-куће̄.

Пр́нте, -ē, м. *онај који је у прљама и ритама, надимак.* – Ја̀днѝ Пр́нте нѝје о̀бō нâ-нуге прâвије о̀панāкā док нѝје о̀тишō у̀-вōјску. Ѝндāк о̀бō цѝпале па му нажу́љале нѝге.

прњо́калица, -ē, ж. *усне, уста.* – Прѐстани, Ла̀јкмете, баљѐзгати да нѐби до̀бијō по прњо́калици, је-ш-чу̀ō.

про̀бојац, про̀бōјца, м. *челични клин којим се пробија мекше гвожђе.* – Нâјтврђѝ су про̀бōјци од у̀није зу́бā са ста̀ра грѐбена за гребѐнāње пртѐнинē.

прова̀лија, -ē, ж. *долина у којој се провалила јама.* – Испо̀д-нашок сѐла у̀-нашије до̀лина, ѝмā по̀некā прова̀лија. Тê прова̀лије заобѝлазѝ и на́рот и сто̀ка. Сва̀к о̀ćеħā да е тô о̀пāзно.

провѐдрити се, про̀ведрѝм се, свр. *смршати, ослабити, отањити.* – Рâшта-сē на̀ша Со̀вија на̀кō провѐдрила па се вѝјā кô ра̀женā слâмка.

провѐктан, -тна, -тно. *перфектан, савршен.* – Ку̂м Бо́жо, што гоћ рâдѝ, рâдѝ провѐктно. У̂н је провѐктан у сва̀кōм тѐжāчкōм по̀слу.

провѐкција, -ē, ж. *перфекција, савршенство.* – Ê, да ли ти је вѝ̂ћи гу̀сле што-е-на̀правијō ку̂м Си́мо. Тô ти је прâвā провѐкција.

прови́ђати, про̀вѝ̂ђāм, несвр. *сналазити се, ићи за својом намјером.* – О, вѝдē тѝ̂ мѐне ђѐ ја̂ сјѐдѝм и да̀нгубѝм. О̀до ја̂ прови́ђати и упе́рати са̀собōм.

прову́цати се, про̀вӯцāм се, свр. *одати се расипусном животу.* – Нêмā нѝшта од у̀нē ро̀спијē Цвâјкинē. Прову́цала се и ђа̀вō е пу̀нијō на сво̀ју ру̂ку.

про̀гон, -а, м. *пут кроз село куда пролази сеоска стока.* – Сва̀кō на̀шо сѐло ѝмā свṑј про̀гон. Да нêмā про̀гона, бла̂го би да́ло кра̂гу окра́јке.

прогòнити, прòгонӣм, несвр. *малтретирати са разним намјерама.* – Ка-се кàква ѐђа докòпā влâсти кòд-нāс, ỳна прòгонӣ поштѐна чȍека и кроз иглѐнē ỳши, штȍ-нȍ се кâжē.

прогрỳшати се, -āм се, свр. **1.** *претворити се у угрушану масу.* – Варѐника се знâ прогрỳшати и пѐтӣ дâн пȍшље тѐљēња крàвē. **2.** *постати просијед.* – У Шпи́рē се ȍдāвно прȍгрушȍ пѐрчӣн. А и да́вно му е бȉјȍ вȁкат жѐнити се.

прȍгула, -ē, ж. *овца којој је почела опадати вуна на леђима.* – Ỳ-нашок Дмȉтра свȁкē гȍдинē ȉмајȳ пȍ-неколикē прȍгуле у тòру.

продѐрати се, прòдерēм се, свр. *нагло се огласити од страха.* – Стȁде нѐко Кавàри нȁ-нугу а ỳн ти се прȍдерā кȍ јȳнац. Ајȏј, кȳријē ȍко. Одјѐднȍч се стȁде пјѐтлати на ѐднȍј нȳги стѐњȳћи.

прожѐћи, прòжежēм, свр. *пробушити усијаном жицом дрво.* – Нȉје свȁк знȁȍ прожѐћи дȉпле. Нȉје ȉмȍ прâвȍк жȉга. Кат Стȍен прòжежē дȉпле, ỳне су прàвне кȏ стрије́ла.

прȍзеблина, -ē, ж. *оштећено ткиво премрзавањем.* – Ȉшȍ Ỳрош пје́вē ỳ-млин па му прȍмрзле нȳге. Од пȳстȉје прȍзеблȉнā бȍртȍ цȉјелȍ прȍљеће.

прȍзēпсти, прозе́бем, свр. *прехладити се, премрзнути.* – Нȁш је Ми́јо прȍзēбȍ чѐкајȳћи лȉсице прео зи́мē. Говòрила му жѐна: „Ȍстави се лȍва, до́ће ти гла́вē“.

прȍкасати, -āм, свр. *протрчати касом.* – Вȳк прȍкасā прео Дебељáка, покрàј-кућē Звȉкана Бошњáка. (н. п.)

прокљȳчати, -āм, м. свр.**1**. *проврети, избацити мањи водоскок на високој температури.* – Ено прȍкључала вȍда. Скȉдājте кàзан да шȳрȉмо прȁсāт. **2**. *изгубити стрпљење уз велику љутњу.* – Кат прȉцврȉљē ȉлȉнскē врућȉне, Видѐсило прокљȳчā ȍд-мукē и све би дȁȍ крāгу на àрману.

прȍкос, -а, м. *прва покошена ливада на почетку кошевине.* – Стȉгȍ е и Вȉдовдāн. Пȍчēла е кȍшевина. Ено прȍкȍсā у Окра́јције ѐдан дȍ-другȍк.

прокри́вити се, прȍкрȉвȉм се, свр. *нагло се огласити риком попут говечета.* – Ру́чајȳ кȍсци пот клѐнићом у ладȍвини. Дȳцку се омàче кȳтлача па прȍлȉ врȳћу чо́рбу Видѐсилу по гȍлије рȳка. Видѐсило се прȍкрȉвȉ па стȁде отре́сати рȳка тȁм ȉ-āмо.

Про́ле, -ē, м. *презиме у гламочком и шиповском крају.* – Јȍван Про́ле е нȳсијȍ у нȳги шȁку гѐлēрā. Кат му се ȍлāдȉ нȳга, стȍпа дȳкат.

пролутора́нити се, пролутȍрāнȉм се, свр. *улијенити се, постати аљкав.* – Нѐма ти нȉшта стрȁжњē кȏ ка-се-ȉсāн пролутȍрāнȉ. Ȳн је сâм сѐби те́жак кȁмоли нȉје кȍм дрȳгȍм.

прољѐшвати се, -āм се, свр. *прољепшати се.* – Ỳнā се мâлā Рàчукића прȍљешвāла и сàдē нѐмā љѐшвē цȳрē ỳ-Пријāније.

пропада́вати, пропàдāвāм, несвр. *ријетко падати.* – Ка-смо-би́ли низ дòлове, стàде пропада́вати снѝјек. Дȍк смо дòшли кȕћи, нàпадō до гѐжња.

прȍпȕв, -а, м. *пропух, промаја.* – По́љић је бѝјō пòсве слàп од прȍпȕва. Кат га спȍпанē ки́давица, свѝ дòлови је́чē ка-се-ȗн нàкашљē.

прорије́чити се, прòријечѝм се, свр. *посваћати се у блажем облику.* – Ју́чē сам ти се мàло прорије́чијō с ѐдније чȍеком. Пȍпијо мàло вѝшē и прелѐтијō. Крѝво ми дò-зла бȍга.

просви́рати, прȍсвѝрāм, свр. *пробити, проћи.* – Ка-смо-ти-би́ли гȍре на Тиро́лу у Вра́њинōј во́јски, прȍсвѝрā ку́гла Ша́јки крȍз-лијевȕ нȕгу. Свà срѐћа, не прѐби му кȍст.

проскàкало, -а, с. *мјесто у природи куда се провлаче и проскачу звијери.* – И́цо Бàбић је вàзда ѝшō у Гòлију на проскàкала и донòсијō дѝвијȕ прàсāт. Тȍ ти је бѝјō нàбес лòвац. Нѝкат нѝје бѝјō брез дѝвијāчи.

прȍскок, -а, м. *мјесто у природи куда проскачу звијери.* – Ѝмā прȍскок ѝспот Кȕрозēба кут прȍскāчȕ срȍне и слàзē у лѝводу. Нѐ-знā свàк зà-тāј прȍскок.

прота́бирити, -ѝм, свр. *разјаснити, схватити, разумјети.* – Бѝјō кȍднāс Си́мō Кру́нић. Ѝмō ѐдан стȍгодњāк. Ȕн је ȕ-њем ȕмијō свѐ прота́бирити. Знàо кàквo ће бѝти врије́ме пȍ-мјесēцу и ȕном ȍбрȕчу окȍ-њек.

прȍтеса, -ē, ж. *овлаш отесано сирово дрво.* – Спре́мијō нàш Ѝлија нѐколикē прȍтесе зà-брвāнā, бѝвā, прàвиће пȍету. Чѝм ма́ло прȍзукнȕ, дȍћераће-ѝ кȕћи. Свѐ су прȍтесе сàгњѝле пȍт-шумōм, Ѝлија нѝје ма́ријō зá-њи.

прȍтиснути, -нēм, свр. *укочити, затегнути.* – Ѝмајȕ ѐво двѝје ѐвте, прȍтисло ме ȕ-крстије. Нѝт се дâ ódати ни ćѐдити. Ѝзутра се нѐ-дā ȕстати.

прȍушити се, -ѝм се, свр. *пробити се, прошушљити, пробушити.* – Прȍушијō ми се вȍдијер па вàзда пȍмало квàсѝ. Проуба́вō сам га зацвр́кати смȍлōм, али не кȍристѝ.

прȍтен, пртѐна, пртѐно. *слабога здравља, танак.* – Ено се Кѝцош усу́кō кȍ сȕв прȍштац. Àсли је пртѐна здрâвља. Вѝћете, нѐће зàдуго.

прȕћити се, -ѝм се, свр. *лећи и пружити се цијелом дужином.* – Цвијȕљда се прȕћијō мȍкар крàј ȍгњѝшта кȍлико е дȕг и шѝрок па се грѝје крàј-ватрē.

прчва́рити, прȍчвāрѝм, несвр. *ситничарити, продавати ситнице.* – Штà рâдѝ Симѐун? „А, штà ће ра́дити? Ено га прȍчвāрѝ у ȕном свȍм ћȕмезу. Прȍдāе штȍкакву парàћѐнду.“

пустијàкати, -āм, несвр. *галамити на вука узвиком ȕстија.* – Кад гȍћѝце се пȍјāвѝ вȕк, чȍбани пустијàкајȕ. Пȕстија, пȕстија, ѐто вȕка.

пу́стињāк, -а, м. *суров крај у шуми без насеља.* – Кȍд-нāс ѝмā пу́стињāкā на свѐ стрâне. У пу́стињāку е свѐ дѝвијē и тâјно. Мȍрāш се пàзити свѐгā.

пустòпоље, -а, с. *голо поље без дрвећа, мања пустиња.* – Ѐбина е нѐкат би́ла пу̀на на́рода и бла̂га. Са̀дē е Ѐбина пра́зно пустòпоље, брез жи́вē ду́шē.

Пу̀тāљ, -а, м. *надимак мушкарцу који има неке флеке по себи.* – У Тежа́кова Пу̀тāља ѝмā мѐтар прео ле́ђā. Пòнијети стô о́кā кô пе́рце.

Путàруша, -ē, ж. *надимак путаровој жени.* – Нàша е Путàруша ѝмала чѐтри си́на и ѐдну ћêр. Свà-су-јōј дјѐца би́ла под ру́кōм, ми́рна кô ја̂њци.

Пу̀туша, -ē, ж. *надимак жени која има флеке по себи.* – Прѐочкōј Пу̀туши ни̏је смѝјō свàк пòглēти ў-очи. Ѐдмā се дрнē кô и пàшче.

пу́ца, -ē, ж. *пушка, ватрено оружје.* – Ама, да ми је нàбавити што пу́цē, нѐ-би жàлијō дòбро пла́тити. Ну̂сā ме ђàвō штòкут па ме стра̂, укр̑каће ме кò.

Пу̀ćија, -ē, м. *надимак мушкарцу који има астму.* – Стѐвāна Лукѐндића ни̏ко ни̏је звàō пò-имену вѐно Пу̀ćија. Ку̀кавац је пу́вō кō-шу́пља мјѐшина.

пушкàрати, -āм, несвр. *повремено пуцати из пушке.* – Ни̏шта ви̂ дàнас нѐћете улòвити. Нàлпли гла̂ве рàкијē па пушкàрāте нàпамēт. Ни̏је ди̏вијāч мàњита да вам са́ма дôђē пòд-нӯс.

Р

Ра̂внā мли̏ни̏шта, -ије, -ā, ж. *пространа равница сјеверно од Гламоча.* – Ѝ-Рāвније мли̏ни̏штије ѝмā вре́лā млòго. Ота́лēн се ви̏дī Ку̀розēп.Нà-њем ни̏ђе врѐла. Ѝ-Рāвнā мли̏ни̏шта пòд-јесēн гу̀нē бла̂го збок вòдē.

ра̂внē њи̏ве, -ије њи̏вā, ж. *њиве у којима нема запона.* – Ми̂ нêмāмо млòго ра̂внпје њи̏вā. Нѐшто мàло гòре ѝспот Окре́тāвца и Дòлōвā.

Ра̀дāкōв дô, -а дòла, м. *дубодолина именована по неком Радаку.* – Нѐзнā се шта е стàријē, или Ра̀дāкōв дô или Ста̂рō Сѐло, кòем та̂ј дô прѝпадā.

Ра̀дāшōв дòлац, -а до́ца, м. *дубодолина на источној страни Гламоча именована по Радашу.* – Ка-су-Ту̀рци дòшли ѝ-наше крàјове, нàшли су Ра̀дāшōв дòлац. Ѝни му нијéсу мијéљали ѝме и тàкō òстало до дàнас.

Ра̀дета, -ē, м. *презиме у гламочком крају.* – Чи̂м су Ра̀дете дòперјāли од Лије́вна во́ђекā кòд-нāс, ви̏дило-сē да су вàљат на́рот. Му̀гли смо-ѝм ѝ-ми̏ дàти тô брѐзиме.

Радѐтина, -ē, м. *аугм. од Раде.* – Мàло кòи̏ Ра́де кòд-нāс ни̏је ѝмō ширòка ле́ђа и шàке кô лòпате. Сàмо е ѐдан Радѐтина би̏јō у Ма́лићије.

Радиво́јша, -ē, м. *презиме у гламочком крају.* – Кò ће знàти? Мòжда е би̏јō нѐки̏ Ра̀дивōј весѐљāк па, би̏вā, Радиво́јша. Ѐдно е си̏гӯрно да ни̏је би̏јō шпàтан.

ра̑дин, -а, м. *марљив и штедљив човјек.* – Ма́слина Стра́на нѝје шчѐкала вѐћēк ра̑дина од Мѝлēнка Кала̀бē. Та̑ј ти е ѝмō и тѝчијēк млије́ка, штѐ̀-нō рѝјек.

Ра̀доја, -ē, м. *презиме у гламочком крају.* – Ѝмā Ра̀дōјā ра̑сȳтије по ције́лу гла̀мочкōм кра̀ју. Вѐлē да су ста̀ри кô ста̀р па̑њ. На̀шли-ӣ Тȳрци и није́су-ӣ ба̀рали.

Радо̀јуша, -ē, ж. *жена из рода Радоја.* – Радо̀јуше се ȳ-цр̄кви мȳгȳ спо̀мињати, ка̀кве-су-ӣм ђувѐгије. И, штà ћу ти да̀љē говòрити кат свѐ зна̑ш ва̀кō кô ѝ-јā.

Радȳмило, -а, м. *презиме у Гламочу.* – Радȳмиле су се да́вно скȳћили у Пòповићије. Ȳни се ниј́есу нѝкут да̀љē ра̀сипали кō-Ра̀доје.

Ражà̀на, -ē, ж. *терен више Поповића гдје је некада сијана раж.* – Да̀наске у Ражà̀ни нѐмā ражи. Ѝмā ср́нē и дѝвије пра̑сāди га́ни.

ражђа́пити се, ра̀жђāпӣм се, свр. *отворити се, проширити се.* – Пòсе́кō се Че́ко брадви́ном по нȳги. Ражђа́пила се ра̀на, нѐ-мош ȍ-стрā глѐти.

Ра̀женā до̀лина, -ē, ж. *долина у коју се сије раж.* – Ȳ-нашу Ра̀женȳ до̀лину мȍреш са̀мо са ѐднē стра́нē ȳћи. Свѐ је ȍколо ка̀менā стр̄меница.

ра̀жӣште, -а, с. *мјесто гдје се сије раж.* – Нâјбољē пѐчȳрке ра́стȳ око ра̀жӣштā и сјѐначӣштā ȳ-пољу.

ражòвӣште, -а, с. *в. ражиште.* – Око Ву́нинōк ражòвӣшта е пòдигнȳт зӣт ȳмјесто вр̄љӣкā. Ко зна̑ кȍ-е та̑ј зӣт зи́дō, али ни на̑јбољӣ га па̀рип нѐ-би прескòчијō.

разба́шити се, ра̀збāшӣм се, свр. *раскомотити се, опустити се.* – Дȍћерō Прѝбељац òвнове на дѐрнак. Ȍвнови кō-ју́нци. Прѝбељац се разба́шијō, ко ли је, ȳн ли је.

разбашка́рити се, разба̀шкāрӣм се, свр. *опустити се у природи или некој просторији.* – Пома̀кни се, Пр̄њо, та̀мо. Штà си се разбашка́ријō кô да нѐ-требā ѝ-другије љу́дије с̏ести до кòтла.

ра́збōјнӣк, -а, м. *онај који често учествује у тучама.* – Нѐк ми нѐко ка̑жē вѐћēк ра́збōјнӣка од Ђу́рē и Мѝркана, пољу́бићу га ђѐ нѐ-требā.

разбу́дити, ра̀збȳдӣм, свр. *размазити дијете.* – Разбу́дило ма̑лōк Бра́ну прѐсве. Чӣм га пòгледа̑ш, ра̀скмēзӣ се и ра̀сплачē. Одмā лѐтӣ у на̀рамак.

разбȳднӣк, разбудни́ка, м. *размажено мушко дијете.* – Пòгледājдē ма̀терина разбудни́ка. Нѐ-море варѐникē и крȳва. А, штà би ћѝјō дрȳгō.

разбȳдница, -ē, ж. *размажено женско дијете.* – Мѝслӣ Мѝкашина разбȳдница да ћē-е-сва̀к др̀жати на ру̀ка кô ѝ-матēр. Вѝће ка̀-се ȳдā: ка̀ко е ладòвати кòд-матерē.

ра́злијēвци, ра́злијевāкā, м. *терени по којима се разлијева вода.* – Нѐ-ваљā сѝјено из ра́злијевāкā. Ѝмā мети́ља. Јȍш је гȍрē напа́сати ȏвце по ра́злијēвције.

разљо́љати, ра̀зљōљāм, свр. *пролити прљаву воду или блато по одјећи.* – Ама, кȍ е вȍликō блȁто разљо́љō пȍ-кући, ȍчи му ѝспале. Ȕ-шта е глѐдō?

разљȍљкачити, -ѝм, свр. *претјерано упрљати одјећу.* – Са́во разљȍљкачијō чо́рбу пȍ-себи кȏ кȁквo дије́те. Нѝје ȃјтō па се сȁв закȁзмачијō.

Ра̀ин, -а, м. *пеј. од Рајко.* – Ке́лпн Ра̀ин скр̏шијō ȍбе нȕге кат је пȁō ш Чȁвпнē трѐшњē. Нȁкē нѐсрећē јȍш зѐмља нѝје шчѐкала.

Ра̀ићка, -ē, ж. *простирана ливада са водом више Прибеље.* – Ȕ-Раићки вишѐ-Прибељē преȍ-љета бȕднē на ѝљаде о́вцē. Тȕ̂ е ра̏ј на зѐмљи за̏-блāго.

Ра̂јан, -јна, м. *брдо изнсд Гламоча са старом градином.* – Нѝје се лȁко пȍпēти нȁ̏-Рāјан. Ш њѐга се вѝдī Прѝбеља кȏ нȁ-длану.

Ра̀јката, -ē, м. *пеј. од Рајко.* – У Ра̀јкатē Нѝнковића е би́ла ѐдна шȁка кȍлик двѝје у нȁормāлна чȍека. Жи́вијō прео осамдѐсēт гȍдпнā.

Ра́јо, -ē, м. *хип. од презимена Ракуљ.* – Ȕнāј Ра́јо ис Пѐтрова Врѐла е бѝјō лȕгāр у Шкȁдиму. Ѝмō пѐрчпн бјѐљī од о́вцē.

Ра̀кāр, -а, м. *пеј. од Раде.* – Би́ла два̂ бра̀та у Чега́рије, Ра́де и Нѝкола. Ра́ду зва́ли Ра̀кāр, а Нѝколу Нѝкāр. И тȁкō ȍста до дȁнас.

ра̀ките, ра̀кītā, ж. *ливаде гдје расту раките.* – Ȕ-нашије ра̀кита е тра́ва чѝпа и љу́та. Ȕна нѝје за сѝтнō блȃго вѐно за кȕње и гȍведа.

Ра̀кȕљ, Ракȕља, м. *презиме у Петровом Врелу.* – Свѝ су Ракȕљи ис Пѐтрова Врѐла. Кȁбасти су и плѐћати. Ја́ки за̏-двā чȍека.

Ра̂ле, -та, м. *хип. од Рајко.* – Ра̂ле Ра̀доја е вјѐчито бѝјō пјȁн и сви́ријō румȕнику. Гла́ва му ћѐлава кȏ ȍпузла глȁвица кȕпуса.

Ра́не, -ē, м. *хип. од Ранко.* – Ра́не Пȕркић ȍстō сирȍче изȁ-ћаћē. Ȕсташе му уба́циле жи́ва ћȁћу ȕ-јаму на Кȍрпћни чѐтерест дрȕгē.

Ра́ра, -ē, ж. *хип. од Рада.* – Јȏј, да вѝ зна́те нȁшу Ра́ру, кȁбаста ли е би́ла. Нѝје прѐлазила мѐтар ѝ-пō ȕвпс.

раскра́вити, ра̀скрāвпм, свр. *растопити, омекшати, ојужити.* – Пȕнула е јȕговина па се раскра́вијō снѝјек. Ствȍријō се пȕстī келѐкеш по пȕту.

раскр́кати, ра̀скр̄кāм, свр. *разбити неку цјелину у мање дијелове.* – Смр̏зло свѐ на ȍблац. Кли́зали се Ми́јо и Мла́ђо на нȕвије кожȕније. Мла́ђи за̀пē нѐкакво кȏље и ра̀скр̄кā нȕв кȍжȕн у кома́де. Бѝће гȕжвē кȍт-кућē.

распѐјāрен, -а, -о. *проширен при врху.* – Ȍвāј ми вȍдијер прѐвишē распѐјāрен па ми ѝспадајȕ брȕсови кат кȍспм.

распеја́рити, распѐјāрпм, свр. *превише проширити нешто при врху.* – Ȏ Мȃро! Ȁсли си тѝ ȍвȕ зȍбницу прѐвишē распеја́рила. Бѝ ли тѝ тȏ мȕгла ма́лко су́жити. Прȍсипљȕ кȕњи зȏп кад зȍбљȕ.

ра̀спикућа, -ē, ж. *онај који неконтролисано троши и расипа.* – Ра̀сō би Јȍвица пȍло сѐла ка̀моли нѐ-би ћа̀ћину имȍвину. Па̀-да, сва̀ка̄ ку̀ћа ѝма̄ свȍју ра̀спикућу, вѐлӣ Ла̀кета.

распȍрити, ра̀спорӣм, свр. *расјећи по стомаку и угрозити живот.*

Ка̀д је Мѝлош обȍријō Му̀рата на̀-Косову,
ста̀де му ну̀гōм и̏за-врā̄та,
па му ра̀спорӣ тр̀бу и и̏сȳкā цријéва кō óвну.

ра̂ст, ра́ста, м. *храст, храстово дрво.* – Ни̏ко жи̏в нѐ-тувӣ ȍткā е у̀нāј ра̂ст у Стѐвишину дȍлу. Дѐбљēк ра́ста нѐмā вóђекā кȍд-нāс.

ра̀стӣк, расти́ка, м. *крај гдје расте храстово дрво.* – У̀-нашом расти́ку ѝмā млȍго жи̏ра. Тȳ чȍек пȍчēсто набȁсā на дѝвијȳ кр̀мāт.

растр̀ложити, -ӣм, свр. *расути ствари у нереду.* – Кȍ е ȍвȳ андрмóљу растр̀ложијō пȍ-кући? Дѐдēре, бр̀зо ȍвō свѐ склȍнте овда́лēн док ни̏је пȍчо ка̀иш ра́дити.

Р̀бина, -ē, ж. *пространи пашњак испод Витороге планине.* – Р̀бина е нѐрāвна и на̀зȳбљена кō-р̀теница мр̀шава па̀рипчета. На̀-Рбини бу̀ра ȍборӣ чȍбана кȍд-блāга.

рѐбар, -бра, м. *косина, нагиб.* – Нѐ-косӣ се на̀-рēбар, ја̀днӣче ѐдан. Са̀писаћеш кȍсēћи на̀-рēбар, кȍси пȍд-рȳку, ла̀шњē е.

Рѐзōвка, -ē, ж. *шумовити обронци Старетине планине.* – У Рѐзовкӣ е и ла̂да и тра́вē дȍ-врā̄та. Прѐсве е ву̀чāрно па чȍбан му̂рā дȍбро отвȍрити ȍчи и нађу́лити у̀ши.

Рѐљинац, Рѐљӣнца, м. *стари бунар у селу Красинцу.* – Рѐљинац ни̏је пресу́шијō ни педѐсētē, кад је би́ла на̂јвећā су̂ша кȍд-нāс. Рѐљинац је спа̂с за Кра́синац и сву̀ околѝну.

Рѐљина кȍса, -ē, ж. *богат пашњак назван по Рељи.* – Изја́ви, Ри̂сте, бла̂го у Рѐљину кȍсу па сѐрбес ćѐди и сѐири ка̀ко ȏвце па́сȳ.

Рељѝнкуша, -ē, ж. *њива именована по Рељи.* – Ê, да ли су свѐ њи̏ве кȏ Рељѝнкуша, би́ло би жи̏та и шѐнице преȍ-цијелē гȍдинē.

Рѐљино Сѐло, -а, с. *село у западном дијелу Гламочког поља са видљивим остацима неке старе културе.* – Рѐљино Сѐло е ȍстало и̏за нѐкакōг Рѐљē. Ко е би̏јō та̂ј Рѐља, да̀нас ни̏ко нѐ-знā.

рѐпӣште, -а, с. *мјесто гдје је узгајана репа.* – Нѐкат се си̏јало млȍго рѐпē пȍ-нашије рѐпӣштије. Са̀дē ни̏је та̀кō. Рѐпӣшта су ȍстављена и залѐдӣњена.

рѝвина, -ē, ж. *већа руна на ледини коју су бикови ископали ногамаа и роговима показујући своју снагу.* – На̀-Раићки и у̀-Чардāку, зна̀ло е преȍ-љета би̏ти пȍ-стō вȍлōвā. Стȍӣ ри̏ка, стȍӣ бу̀ка. Свѐ рѝвина до рѝвинē.

ри̏ђāн, -а, м. *мушкарац који има косу браон боје.* – Сви̏ су Јȍжићи би́ли у̀нӣ ри̏ђāни, плѐћати и гла̀вати. Али, ста̂рӣ Јȍжа е би̏јō ри̏ђāн на̀д ри̏ђāније.

Риђа́нац, -нца, м. *ливада која припада селу Алапићу.*

Ко̀сијō сам сѝјено до̀ље у Риђа́нцу
И гу̀нијо др̑ва на Пѐљинōм вра́нцу
И ну̀сијō пѝте у ха̀ћину ра́нцу (н. п.)

Рѝђуша, -ē, ж. *четинарска шума у Млинишима.* – Ка-се-са-Ско̀кōвā скрêнē дѐсно у Рѝђушу, свѐ ти се чѝнѝ да си у ра̀ју. И во̀дē, и тра́вē, и пѐчурāкā и ја̀гōдā, до̀-врāта.

Рѝља, -ē, м. *хип. од Риште.* – Ѝ̀читељ Рѝља ѝмō ша̀ке кō-клије́шта. Нѐнāђе се љѐшнѝк или о̀ро да га Рѝља нѐ-скашѝ сво̀јōм ша̀кōм.

Рѝмскō грêбље, Рѝмскга грêбља, с. *римско гробље у граду Гламочу.* – Ѝма ко̀д-нāс Рѝмскō грêбље. Нѐкѝ га зо̀вӯ Ка̀урскō грêбље. Тӯрци га прекр̀стили из рѝмскōк у ка̀урскō. Кô, Тӯрци, са̀мо да бӯднē на̀обрāтно.

Рѝстан, -а, м. *аугм. од Риште.* – Ӯ-нашок Рѝстана, сва̀кē пѝштē штò ти срце ѝштē. Ѝмō чо̀ек до̀бру зѐмљу, чӯдо бла̑га, чӯдо чѐљāди ӯ-кућ̑и.

ро̀гобāтан, -тна, -о. *нераван, усукан, извитоперен.* – Штà мѝслѝш, Јо̀ја, пра̀вити од о̀вē ро̀гобāтнē ја̀пијē? „Окре́нути ӯ-прошће“, вѐлѝ Јо̀ја. Би́ло е тô пра̀вно кō-стрије́ла, али се ӯсӯкā на̀-сӯнцу.

ро́гоња, -ē, м. *развијен мушкарац помало на своју руку.* – Ê, ро̀ђенō мӯе, да̀ е ко̀д-нāс са̀мо ѐдан ро́гоња па ѝ-некāко. Али у сва̀кōм сѐлу ѝмā по ѐдан, па тѝ глѐдāј ка̀ко-ш ш њѝма.

Ро̀гуљина до̀лина, -ē, ж. *простра́на долина са квалитетном шумомизнад Стекероваца.* – Сва̀кē су го̀динē Чу́сте и бра̀т му Ша́јко ције́пали дӯгу у Ро̀гуљинōј до̀лини. Нѝкат-ѝ-лӯгāр нѝје ӯватијō на па́њу. А и да јѐсте, нѐсмије-ѝм при́ћи.

Ро́кѝн до̑, -а до̀ла, м. *тешко проходна дубодолина између Млиништа и Врбљана.* – Ко ѐднōчке сѝ̑ђē низ Ро́кѝн до̑, нѐће вѝшē, вјѐрӯј ми бр̑ку и о̀бразу. Вѐћē дӯмачē нѐмā на чѐтри стра̑не свѝјета.

ро̀кос, -а, м. *мушкарац који има разроке и монголоидне очи.* – Бѝјō ѐдан ро̀кос ӯ-Шумњāције па му ѐдно о̀ко глѐло ӯ-пуру, а дрӯгō у за́чињу.

Ро̀ркуша, -ē, ж. *жена из Рора.* – Сва̀кā се Ро̀ркуша зна̑ до̀ћерати за збо̀ра кô бѝјелā ви́ла. Нѐ-пāнтѝ се да се нѐкā Ро̀ркуша нѝје ӯда̀ла. Са̀мо, бра̀те, лѐдене на ра́ду. Нѐће се вру́ћа на̀пити лѐденē во̀дē.

Ро́рскō врѐло, Ро́рскōга врѐла, с. *врело изнад Рора под Шатор планином.* – Ро́рскō е врѐло би́ло Ро́рчāније спа̑с. Кат понѐстанē во̀дē тӯ гӯнē бла̑го на Ӯнац во̀ду.

Ро́рчанин, -а, м. *сѿановник села Рора.* – Ѝмā Ро́рчāнā, нà-ране се мȳгȳ привѝјати. Ѝмā и ỳније дрȳгије што-ӣ-квâрē. Ријéдак је дȍбар Ро́рчанин.

Рȳдан, -а, м. *развијен мушкарац смеђе косе.* – Ȍ-нашōм Рȳдану ѝмā рâзније прѝчā; тѐ бѝјō вàкӣ, тѐ бѝјō нàкӣ. Нѝко се на Рȳдана нѝје жàлијō. Штà-ш, стô љȳдӣ, стô ћȳдӣ.

Рȳданōвка, -ē, ж. *Руданова суѿруга.* – Нѝко Рȳданōвку нѝкат нѝје вѝдијō брес плѐтећије игáлā у рȳка. Ет, кàкā е би́ла.

Рȳдићи, Рȳдӣћā, м. *село у близини Гламоча.* – Љѐшвēк и подесѝтијēк сѐла нêмā òд-Рудӣћā. Њѝве по́дворнице испòт-кȳћā а стêћā шȳма изнàт-кȳћā.

Рȳдићāнка и **Рȳдићка,** -ē, ж. *жена из Рудића.* – Рȳдићāнка нѐ-чекā млȍго на ȳдају. Чѝм-јōј шȳнē, òде и нѐ-пѝтā нѝкок, нѝ-ћаћē нѝ-матерē.

рукотвòрина, -ē, ж. *оно шѿо се ради рукама.* – Нàш ти је на́рот и рȳкат и вàљат. Нêмā тê рукотвòринē кòјȳ нàш чȍек нêће нàправити, сàмо ли је èднōчке вѝдӣ.

Ру́ле, -ē, м. *надимак развијеном мушкарцу.* – Ру́ле Тȍдӣн је бѝјō аждàја чȍек. Нѝко нѝје смѝјō пред Ру́лōм ѝћи у кòсције. Испрелађѝво се у рàту и ỳмрије кȳкавац млâт. Вȍлијō е Ру́ле чàшицу вѝшē од Ву́лē Тривȳновића.

румȳника, -ē, ж. *хармоника.* – Нѝје ỳ-нāс би́ло румȳнѝкā вâмо дȍкасно. Би́ле гȳсле и дѝпле. Кат потѐкошē румȳнике, бија́дошē ску́пе. Сàмо е Кр́љо Трàвāр ѝмō румȳнику са ỳније пȳлија.

румунѝкāш, румуника́ша, м. *свирач на хармоници.* – Нѝје кȍд-нāс би́ло румуника́шā. Би́ло гȳслāрā и дѝплāрā у свàкōм сѐлу. Млàђӣ свѝјет завȍље румуника́ше, а стàрӣ ѝ-даљē гȳслāре и дѝплāре.

рȳндōв, рундòва, м. *крѿан ѿас овчар.* – Ѝмō Пе́рица Ћȳлум èднōк рундòва, јà-млӣм да му вȳк нѐ-би мȳгō пѐра òдбити.

Рȳњуша, -ē, ж. *жена из Руња.* – Ка-сē-ỳнā Рȳњуша ѝс-Цр̄нōк Вр̀а ȳдāла вóђекā кȍд-нāс, àрнијē млâдē òдāвно нѝје би́ло. Би́ла зà-глāву вѐћā ȍ-чоека.

Рȳпе, Рȳпā, ж. *ливаде именоване ѿо ѿерену гдје су руѿе, увале и ѿровалије.* – Нѝје згȍдно кòсити ỳ-нашије Рȳпа. Нêмā нѝђе зàтēгнȳтē лѐдинē. Пò-цијелӣ дâн се кòсац вртȳкā ȍко кàмēња и кр̀тӣнā.

Ру́со, ē, м. *ѿрезиме у Гламочу.* – Кȍд-нāс нѝје би́ло Ру́сā млȍго, свѐгā двâ дѝма. Прѝчајȳ да су дȍгрљāли у нѐкаквōј превртàнији òздō из Дàлмāнцијē.

Рȳстан, -а, м. *надимак развијеном мушкарцу.* – Кад Рȳстан Ȳбовић ỳлазӣ на вра́та свà вра́та зàчепӣ. Ни мàчка нѐ-море у́ћи покрàј-њек.

рȳтāв, рȳтава, рȳтаво. *човјек са увијеном длаком по тијелу.* – Рутàвијēк чȍека нѐ-бијāде кȍд-нāс од Ѝлијē Кȳрељова. Ȳн ѝмā вѝшē чȳпē по трбуву от свàкōк óвна. Сàмо по тàбаније и длàновије нѝје рȳтāв.

С

Сàван, -а, м. *аугм. од Саво.* – Да Сàван Нѝнковић ѝмā грло кô штȍ ѝмā врâт, нѐ-би га надвѝкало пêт áрније љȳдī. Али, кад клѝкнē ȳз-гусле, ни слȍвīћ му нѝје рáван.

Савѐтина, -ē, м. *аугм. од Саво.* – Бѝјо Савѐтина Бàздуљић ис црнȍвршкије Чегáрā па ѝмō двѝје шопàице кô двâ лопáра. Ȳн је гȍлије рȳка ȳзимō жéру и припаљѝвō лȳлу.

Сáвина дȍлина, -ē, ж. *долина названа по Сави.* – Кȍд-нāс се млȍго пȍчитује Свѐтī Сáво, мѝлōст га бѝло. Ѝмā Сáвина дȍлина испот Кȍпањѝћā. Нѝкат чȍбан нѝје ȳ-њȳ бáцијō кàмēн. Тô би бѝло вѐликō прегрешêније.

Сáвине њѝве, -није њѝвā, ж. *њиве назване по Сави.* – Ѝмā бȍљīје њѝвā от Сáвиније, али се нѐкāко Сáвине њѝве вѝшē вȍлē от свѝјȳ њѝвā кȍд-нāс.

Сàвука, -ē, м. *пеј. од Саво.* – Нàш је Сàвука бѝјō здрàв кô чѐлик. Ȍбјесијō би му вѝсак низ лéђа. Сàвука ти се мáлко пȍгуријō тѐкē вâмо иза свȍē осамдѐсētē гȍдинē.

Савȳрда, -ē, м. *пеј. од Саво.* – И Савȳрда, и Милȳрда и Лазȳрда су ти бѝли љȳди напóсе. Крȳпне-īм бѝле глâве кō-мáљови.

Сàјкан, -а, м. *надимак мушкарцу.* – Ȳ-нашок Сàјкана е нâјвећī трбу у сѐлу. Пȍести шта му гȍћīце прѝмакнēш, а на рáду лѐдāн.

Сакàлумовићи, -īћā, м. *потомци Сакалумови.* – Сакàлумовићи бијáдошē сирȍмашни. Чȳвали свјетȍвскā гȍведа и тàкō се беслѐисали.

сáко, -ē, м. *човјек оштећених удова, сакат.* – Свàкō ти је нàшо сѐло ѝмало пȍнекōк сáку. Тô ти је или скршило нȳгу, или скршило рȳку па свѐ нàкрīво испрерáстало. Нѝје бѝло дȍктȳрā, штà-ш.

салѝвен, саливѐна, саливѐно. *онај који је урађен по неком калупу.* – Скрȍијō Ћȍтан нȳв кȍжȳн. Стȍī му кô салѝвен. Нѐ-би га ни кàква вàврика бȍљē скрȍила.

саливѐњāк, саливењáка, м. *опанак изливен од гуме.* – Док се ȳ-некō дôба не пojáвишē ȍпāнци саливењáци, нàши сѐљāни обȳвали кȍжнē ȍпутњāше. Саливѐњāк не прȍпȳшћā вȍду и тô спâсī нáрот од мȍкрāчи.

салијéвалица, -ē, ж. *мања локва у коју се салијева вода за вријеме кише.* – Чѝм мáлко кѝшē пàнē, нàша е салијéвалица пȳна кō-шѝпак. Прôђȳ ли двá-трī дâна, ȳ-њōј нêмā ни капѐља вȍдē. Кȳдā тô ȍдē, ђàвō знâ.

са̀лип, -а, м. *биљка црвенкастог цвијета од чијег се корије̂на сирема укусан напитак.* – Ӯ-шуми нѐмā са̀липа вѐно ӯ-пољу. Са̀лип вòлӣ сӯнце и кòпā се пòд-јесēн кат са̀зријевā.

Самòград, -а, м. *остатак неког старог града.* – Самòград ѝспот Ћулѐглавē, кō-да-вѝсӣ с небе́сā. Свѐ е бр̏до òбрāсло смр̂чōм и јѐликōм. Нѐ̀брду Самòград ћу́лӣ са̂м.

саможи́вница, -ē, ж. *човјек који је склон да живи сам.* – Вѝдӣш Пѐтре, тӣ нијéси кàкā ву́цница, рѐћемо. Тӣ си, нѐмōј се љу́тути, ӯнā пра̂вā саможи́вница. Дòста ти је и са́мōк сѐбе. Ск.

самòтњāк, самотња́ка, м. *човјек самац без породице.* – Òткат је га̀врāн поцр̏нијō, кòд-нāс нѝје би́ло вѝшē самотња́кā кō-да̀нас. Самòтњāк ти је гра́на òкресāна, нѝће нѝшта. Чѐму се самòтњāк на̂дā, бòга пи̂тāј.

сва̀кāтӣ, -ā, -ō. *облик придјевске замјенице свак.* – Сва̀кӣ сва̀кāтӣ чòек кòӣ ла̀жē и кра́де, не врије́дӣ лу̀лē дува́на. Бјѐжи òд-њек што да̀љē.

Се́лац, -лца, м. *надимак мушкарцу који је привржен селу.* – Бòљē на̀ш Се́лац зна̂ òбичāе у Пѐтрову Врѐлу нѐго на̂јстàрӣ љу̂ди. Ӯн се не сти́дӣ што га зòвӯ Се́лац. Бòлӣ га брѝга, òрало, гòрало.

сѐлӣшта, -ā, с. *мјеста гдје су некада била стара насеља.* – Во́ђекā е жи́вијō на́рот òткā е свѝјета и вѝјека. Кòликō ли је са̀мо пу̂стӣје сѐлӣштā òстало и грòмӣлā и зѝдōвā òт-кӯћā. И ӯ-шуми ѝмā ста̂рӣје сѐлӣштā.

Сѝмāн, -а, м. *аугм. од Симо.* – На̀ш Сѝмāн нѝје бије́лијō зу̂ба међуљу́дије. Бѝјō ми́ран кō-ја̀ње.

Сѝмата, -ē, м. *пеј. од Симо.* – Сѝмата Ми́лић је ѝмō рòђенōк бра̀та Дмѝтра. Дмѝтар нѝје капѐља ра̀кијē пòпијō у живòту, а Сѝмата се нѝје трије́знијō од ра̀кијē.

Сѝмāћ, -а, м. *пеј. од Симо.* – Ва̂лӣ се Сѝмāћ да е мѝгō пòести пò-трӣ по́рције гра̂ у во́јски. Мòре бѝти. Ено му трѐбува кòлик ва̀риħāк.

Сѝмēла, -ē, м. *аугм. од Симо.* – Лѝгāр Сѝмēла е бѝјо ва̀тра òт-чоека. Кат на̂ђē па̂њ да му е нѐко ӯ-шуми ѝкрō др̏во, шкрѝпӣ пò-трӣ да̂на зѝбије.

Сѝмеља, -ē, м. *аугм. од Симо.* – Сѝмеља Ѝбовић је, ка̂жӯ, жи́вијō око стô гòдӣнā. Нѝшта нѝје пòт-старōст чѝō кô да му е òдрезало ӯши.

Си́мица, -ē, м. *дем. Од Симо.* – Си́мица Ка̀јтез ѝмō нѐкакву за́дуву. Касе-за̀кашљē, за̀цēнē се òд-мукē, òħē òба òка да ѝскочē из гла́вē.

Симѝција, -ē, м. *презиме у гламочком крају.* – Симѝције су нѐкат би́ли пѐкāри. Пѐкли сѝмите, бѝвā крѝв, па им Тѝрци на̀врзли брѐзиме.

Симѝцуша, -ē, ж. *жена из рода Симиција.* – Симѝцуша-сē разаби́рала у ра̂знē љека̀рије. Пра̀вила мѐлеме о тра́вā, гу́нала пòганицу, одгѝнила тмòру од иса́на и јòш штòшта.

Симу̀рда, -ē, м. *пеј. од Симо.* – Пòкōјнӣ Симу̀рда е бӣјō прâвӣ ма́ир за вру̀не и набӣ́јање огњи́штā. Ȳн је пòло вру́нā у сѐлу озӣ́дō.

Симу̀шило, -а, м. *пеј. од Симо.* – Пâњега е ѝмō шêст сӣнōвā. Сâмо Симу̀шило нӣје ѝмō дјѐцē па е свôј пâј зѐмљē препи́сō Јòвану Лàкетинōм.

Сӣнопāди, -ā, м. *мјесто на Гламочком пољу гдје је погинуо чувени ускок Јован Синобад са својим синовима у сукобу с Турцима.* – У ѐднōј до́лици ђѐ су ȕкопāни Сӣнобāди ѝмајȳ и тȕрскē рàке. Тȕрскē се улѐгле а срȕпскē нијéсу. Тô е мјѐсто нàш на́рот нàзвō Сӣнопāди.

сӣсāнче, -ета, с. *младо које сиса млијеко.* – Ѝмā Сѝмата нѐоликō јàњчӣћā сӣсāнчāди. Тѐкē се òјањили ѝмā ѐдна èвта да́нā.

сӣсоја, -ē, м. *назив за предшколско дијете које сиса млијеко.* – Штâ рâдӣ ȳнāј Ђу́кичӣн сӣсоја? Ено га пò-цијелӣ дâн дȕдлӣ јàднȳ мàтēр. Нѐће нӣшта дрȕгō да òкусӣ под мӣлије бȍгом.

сјàтити, -ӣм, свр. *сложити, удружити.* – Кȍ ће сјàтити вȕкове и ôвце, јàђена ти ѝ-жалосна мâјка, те и Срȕбове с Тȕрције. Тô нӣт је би́ло, нӣт ће кàдē бӣти.

сјенòкос, -а, м. *мјесто гдје се косе траве и купи сијено.* – Вӣшē мӣ ѝмāмо сјенòкōсā од Кȕпрешāнā и Гра́вљāнā зàедно. А, брàте, и простори́ја нам је вѐћā, àко ћемо поштѐно.

сјѐрāв, сјѐрава, сјѐраво. *оно што је помијешано са сјером.* – Стрӣгли Прӣбēљци ôвце па се зàкашили сјѐрōм. Сјѐраве-ӣм и лàче и бȕће.

скàлāв, скàлава, скàлаво. *онај коме спадају панталоне.* – Пандàкало е бӣјō скàлāв цијéла вӣјека. Кат се сàгнē да ȕцијепā мàло дрвā, вӣдӣ му се прòшћеш, а не мȕгу сàдē вóђекā пред љȕдије...

скалабȕрати, -ām, свр. *помијешати и оставити разну робу без реда.* – Прàвијō Вра́њо штрѐку преò-Млинӣштā. Ȕнӣ ѝргети ȕвечē скалабȕрајȳ свȕ андрмо́љу у ѐдну барàку, па ȕитро, јȍпēт Јôво пȍново.

Ске́ле, -ē, м. *надимак мушкарцу којем је одјећа пространа.* – Кат се нàш Ске́ле обу́че у свòе ѐрке, кô да ѝдȳ двâ чȍека. Свѐ ландàрā окò-њек.

Скелѝница, -ē, ж. *Скелина супруга.* – Скелѝница нӣје би́ла цѝција кō-Ске́ле. Ако ѝмā двâ љѐшнӣка, подијéлиће-ӣ, а Ске́ле да ѝмā пȕну то́рбу, нѐ-дā.

скѝтара, -ē, ж. *особа која губи вријеме ходајући без циља.* – Нѐће се кòд-нāс рòдити скѝтара кô ȕнāј Ђȕђанōв несрећа́ја. Бӣјō једи́њак и нӣшта нѐ-створӣ.

ски́тати, скѝтāм, несвр. *дангубити, ходати без циља.* – Скѝтāј тӣ, Лȕјо, по сѐлу и оте́жи јàие. Нѐће се лѝвода са́ма покòсити. Нâјлашњē е мудрòвати и ски́тати с празнòвије.

ски́тница, -ē, м. *особа коа највише времена проводи у лутању без циља.* – Вàвијек је би́ло ски́тнӣцā, али кô у òвом вàкту, нӣт је би́ло нӣти-ће-ӣ бӣти.

склòп, -ā, м. *тијесан усјек у кланцима настo дејствoм вoде.* – Рѐмӣћа склòп је мѝлōст бòжијā кàкӣ су склòпови вешѐ-Пријāнā. Испò-Шӯпљē стијéнē су склòпови куд вјѐтар пӯшē ỳ-пō дâна, ỳ-пō нỳћи.

Скòкови, Скòкōвā, м. *врлетан шумовит крај прије Млиништа, куда је, по легенди, хајдук мали Радојица скакао бјежећи од Турака.* – Ѝ-дāн дáнӣ се на Скòковије вѝдӣ кàмēње ђе је убѝљежено кỳдā е Радòица ỳмакō Тӯрције.

скòт, -а, м. *оно што се окоти, понекад метафора за људе.* – Мӯј Тòдоре, мӯј Тòдоре. Нѐ-мош се тӣ дàнас поштѐно влáдати у òвом пӯстōм скòту. Нѝти се пòчитуе свéтац, ни пéтак, нѝти се пòчитуе стàрӣ, нѝшта, нѝшта под мѝлије бòгом. Изгојáтијō се нáрот дò-зла бòга.

скòтиње, -а, с. *опште назив за бића која се коте, понекад метафора за људе, искварен дио народа.* – Мӯрā свѝјет òтӣћи у котрòбāн. Мӯрā јѐр-сē свѐ изри́љило. Навáлило пӯстō скòтӣње поштѐну исáну на òбрас па се нѐ-дā нàормāлно ни ди́јати ни жи́вити.

скòтна, пр. ж. *бременита женка из животињског рода, мачка, керуша, лисица итд.* – Нàша е кỳја скòтна, бòга ми ће окòтити девѐтеро нâјмањē.

скрóбоња, -ē, м. *сиромашан сељак којем је и скроб значајна храна.* – Би́ло ти је кòд-нāс пòтанкије тежáкā скрóбōњā.Тô су ти ỳнӣ једнòкрāвци пòснē зѐмљē и са чỳдо сѝтнē дјѐцē.

скрози́рати, скрòзӣрāм, свр. *обавити посао квалитетно.* – Ми́јо ће ти полáгати ѝспит за лòвца. Зàпала га двâ пи́тāња о лѝсици; ђѐ жи́ви и кàко се крâнӣ. Вáлијō се кàко е òба пи́тāња скрози́рō док би длàн ò-длан.

скрпатак, -тка, м. *њива састављена од мањих орепака.* – Ѝмō Ѝлија Калàба из Балáћа ѐдну њѝвицу, прâвӣ скрпатак. Штò гòћӣце ỳсије ý-њу, или сàтарē мѐђет, или ѝзровē дѝвијā прàсāт.

скрпљо, -ē, м. *онај чија је одјећа скрпљена од крпа и закрпа.* – Чòек покáрет мӯрā бѝти скрпљо кад нѝт штò рâдӣ, нѝт штò ѝмā.

Слàјкан, -а, м. *пеј. од Славко.* – Дàнаске Слàјкан ѝмā пѐтнēс крâвā. Стâрӣ му нијéсу ѝмали ни пѐт овáцā. Слàјкан је ваљáница, а жѐна му јòш вѐћā.

Слâнӣ дòлови, -ије дòлōвā, м. *пространи долови испод Кујаче планине, често под мразом који изгледа као со.* – Дòлачāни су ѝмали ỳ-Слāније дòловије лѝводе и згрàде зà-блāго. Тӯ су преò-љета кỳпили скòрӯп и прàвили сѝр.

слѐисати, -шēм, несвр.*следовати, припадати.* – Оте, сѝнови, да вас ćѐтуем. Јâ сам при крàју, тô и сáми вѝдӣте. Ка-се-бỳднѐте дијéлили, пòдājте и сѐстри кòјӯ ôвцу. Тô њӯ слѐишē и по бòгу и по òбичājу.

слѐтити, слѐтӣм, свр. *урадити посао на вријеме.* – Мӣ смо до Ѝлӣна слѐтили свѝ кòшевину. Бо̀га ми смо и р̂мбали свàкӣ свàкāтӣ дâн òд-јутра до̀-мрāка.

сле́чак, -чка, м. *непомични камен у њиви или ливади, старовник.* – Нѐмā кòд-нāс њѝвē или лѝводē бре-сле́чка. Ђê би́ло бо̀љē, ѝзēли Тѝрци, а нàми òстале кљѐштине. Ск.

Слòвӣњ, Слови́ња, м. *планина источно од Гламоча у висини Старетине.* – Вѐлē Бàбићи: „Дà-ли нѝје Вѝторогē и Слови́ња, нâс би вјѐтар купрѐшāк крâгу дàō. Вàкō, Слòвӣњ вѝше гла́вē и нѐ-бōј се, пôбро. Сàмо ćѐди и лѝули.“

слòвити, -ӣм, несвр. *говорити, причати.* – Нѝје свàк знàō слòвити кō-Ђѝугум А́ћић. Доду́шē, нѝје гòспōд бôк дàō свàком да слòвӣ. Пòједӣнӣ мѝслē да знàјӯ слòвити, али ѝни сàмо прàзнајӯ кô Шпѝриновића млѝн.

слòвӣћ, слови́ћа, м. *славуј.* – Кад ѝјāк Мѝћа зàгроктӣ нà-нашōј слàви ѝнӯ пјѐсну от стâрōм Вујàдину, рѐкō би да слòвӣћ гигѝјā у гòри зѐленōј.

смâрлāв, -ава, -аво. *необликован, грубог изгледа.* – Бо̀же ме прòсти, штò е ѝнāј Вѝцукӣн дѐран смâрлāв. На кòга ли је, да ми је знàти.

смâрлаша, -ē, ж. *дебела и неспретна жена.* – Ѝнā смâрлаша сà-Тичева што е довѐдошē во́ђекā кòд-нāс, ѝспечē твр̏ду куру́зу кô клѝпа. Прѐбијō би ш њôм пàшчету све чѐтри нѝуге.

сма́рле, -ē, м. *дебео и неспретан мушкарац.* – Слѝушāј, Вѝцило! Не вòди ми ѝнок свôк сма́рлу у кòсце. Нѐмōј да ти нијéсам рѐкō.

смаслàисати, -шēм, свр. *лукаво слагати, обманути.* – Ђу́ле е, вàкō рѐћемо, ми́ран и ра́зложан. Али, слàгати и смаслàисати док си длàном ò-длан.

смàслати, -āм, свр. *слагати на брзину.* – Кад би би́ла кàкā ѝтакмица у лàгāњу, побијéдијō би Кòвчин. Тâј ти смàслā у трен ѐка.

смàслатити, -ӣм, свр. *слагати крупније на брзину.* – Òвӣ љевàњскӣ црѝвāри су òбер мâјстори за смаслàтити и прѐварити чѐека. Мӣ Горња́ци поштѐни и ѝни нас вàзда пѐрјајӯ на дѐрнеције.

смѝљача, -ē, ж. *њива и ливада.* – У òвōј нàшōј врлēти су и њѝве, и лѝводе и пâшњāке знàли крстити по љу́дије и жѐна. Ето, смѝљача, па сми́љевац, па јѐш штòкакије.

Сми́љевац, Сми́љēвца, м. *крај и врело на сјеверној страни Гламочког поља.* – Кад би се јâ пи́тō, сàмо мѐне нѝко нѝ-за шта нѐ-пītā, јâ би свѐ нàшо блâго преò-љета одја́вијō у Сми́љевац. Вòдē дò-врāта, пàшē дò-врāта, ладòвинē јѐш-вишē. Мѝљак бòжӣ па ѐт.

смр̀дељ, смрдѐља, м. *бунар у којем вода смрди због устајалости и која се не користи.* – Под Ѝвōвцом Пѐрукиније ѝмā смр̀дељ бу́нāр. Нѝко тӯ вòду нѐ-пије, ни на́рот ни мâрва.

смр̏чак, -чка, м. *веома укусна печурка у облику борове шишарке.* – Ѝмāмо ти ми̂, бо̀лан, во̏ђекā сва̀шта; ра̂знӣје пѐчурāкā, ја̀гōдā, ти̂цā. Ма̀ло ко ѝмā пѐчӯрку смр̏чак кō-ми̂. Нѝшта љѐшвē о̀д-њē не̂мā за по̀ести.

смӯвати, -āм, свр.*слагати, прикрити, украсти.* – Шљѐгошē нѐкакӣ швѐрцери на дѐрнек ко̀д-нāс и за̀час смӯвашē ја̀днōк Три̏шу. Да̀де-ӣм сиро̀ма Три̏шо ја̂ње ӯ-поло цијéнē.

смӯшен, -а, -о. *збуњен, несретан.* – Нѐ-знāте ви̂ Мѝму Ра̀доју ка̀вō ја̂. Нѝје би̏ло поштѐнијēк чо̀ека о̀д-њек. Али, бѝјō смӯшен, мѝлӣ бо̀же.

смӯшерити, -ӣм, свр. *вјешто слагати, обманути.* – Нѐ-море обрла́тити иса́на и смӯшерити го̀рē од у̀нок вр̏нтē Тѝрāзова. То̀гā се чӯвāј до̀бро.

снијéжница, -ē, ж. *пећина у којој преко љета има снијега.* – Нѝје тѐбе, Кр̂сте, жѐћ тра́ла кō-мѐне. Кат прѝцвр̂љӣ ѝлӣнскӣ звѝзган, а нѝ̏ђе капѐља во̀дē, сла̀зӣ се и у на̂јдӯбљӯ снијéжницу по̀-груду снѝјега.

сњежа̀ница, -ē, ж. *вода од леда и снијега.*

Нѝје мӯе гр̂ло о̀грбало
Од мр̏кōга ви́на ѝспот Кни́на
И ра̀кијē са Дѐмир ка̀пијē,
Вѐ̏ћ је мӯе гр̂ло о̀грбало
Дӯрајӯћи бӯре ледѐнице
И пѝјӯћи во̀де сњежа̀нице
Са ло̀квӣцā и са ка̀менӣцā (н. п.)

Со̀вија, -ē, ж. *женско име Софија.* – Дмѝтрова е Со̀вија би́ла та̀нка кōпрӯт. Ви́јала се у о́ду кō-ра̀женā сла̂мка на̀-вјетру.

Соко̀лово бр̏до, -а, с. *брдо названо по птици соколу.* – На Соко̀лову бр̏ду ѝмā ѝ-другије ти̂цā; шврâкā, врâнā, врêбāцā и још нѐкакӣје ша̀рениј е.

Со̀лдāт, -а, м. *презиме у Гламочу.* – Свѝ ко̀д-нāс зна̀јӯ Пѐрāна Со̀лдāта. Кô да га е о̀дрезало од ба̀лвана. Нѝко од Пѐрāна Со̀лдāта нѝје ӯмијō љѐшве пјѐвати ӯз-гусле ја̀воровē.

со̀лило, -а, с. *место гдје сока лиже со.* – Сва̀кō е сѐло ѝмало сво̀е со̀лило и сва̀кā кӯћа. Да́вала се сô бла̂гу ѐвтично да не подѝвијā.

сорти́рати, со̀ртӣрāм, свр. *издвојити по мјери, врсти и квалитету.* – Ро̀ћко ѝспилō си̂лнӯ гра̂ђу па е сорти́рō кô по ко́нцу. На ѐдну стра̂ну сло̀жијō трѐницу, на̀-другӯ рожни́ке, на̀-трећӯ жѝјаке.

Спа̀реница, -ē, м. *надимак мушкарцу.* – Спа̀реница е чу́вō свјето̀вскā го̀веда. Зна̀ō за̀лајати кō-па̀с па прѐпанē иса́на.

спла̀чине, -ӣнā, ж. *спирине, помије.* – Ако не̂мā нѝшта дрӯгō, ја̂ ти не́ћу јѐсти о̀вē по̀дропце и спла̀чине, па та̀мāн крѐпō.

спо̀ради, приједл. *због, ради.* – Јѐ-ли, кла́пци, спо̀ради чѐгā ви̂ ср̏ћкāте ѐдан на̀-другōк, ја̀дни нѐ-бӣли. Зна́те ли ви̂ врдала̀ме ѐдна да сте сво̂јта.

Спре́мо, -ē, м. *презиме у Гламочу.* – Спре́ме су во́ђекā дȍгрљали да́вно из Ѐрцеговинē. Ѝшли за пȍслом и во́ђекā се заѝставили.

спр̏жа, -ē, ж. *жена која има ожиљке од опекотина.* – Не ѝдаде се ѝна спр̏жа пољáрова. Ожѐгла е врѐла варѐника кат је би́ла малѐна. Нѝје мȁтēр ȃјтала па се дије́те ȍпржило.

спр̏жо, -ē, м. *мушкарац који има ожиљке од опекотина.* – Јȃ нијéсам вѝдијō вѐћēк спр̏жē од ѝнок Јакȍва тѝшљера штȍ е Лȁкети прȁвијō прóзоре. Уши́љијō му се нȳс кō-брȍква.

спрȍћу, приједл. *због, ради, усљед.* – Јѐ-ли, Нѝкела, спрȍћу чѐгā тȋ нȳ-сѝш тȍликȳ дȳсу нȁ-нашок Ни́ну? Штȁ ти је тȍликō нȁжаō учѝнијō. Нѐмōјдē тȋ тȁкō јер нѝје нѝ-ȳн рѐпа брѐс-коријена.

срȁдан, -дна, -дно, м. *онај којега је лако обраћивати.* – Нѝко нѐмā срȁдне лѝводе ѝ-нашом сѐлу кȏ Јȍја Пóљић. Анићōвка е лѝвода на гла́су, и срȁдна и бȳнāр ѝ-њōј.

срȁћ, срȁћа, м. *отпад, безвриједне ствари.* – Пȍкупило е ѝс-куће̄ ѝнō штȍ вȁљā. Ȍставило ѝнāј срȁћ и андрмóљу. Штȍ-ће тȏ кȍме?

Сре́бро, -ē, м. *презиме у Гламочу.* – Нѐмā Сре́брā вѐно ѝ-Шумњāције. Дȍперјāли и ѝни ȍздō из Дȁлмāнцијē. Вȁљда су чѐпркāли око срѐбра, штȁ ли.

Срѐбруша, -ē, ж. *ливада названа по Сребри.* – Нѝје нȁша Срѐбруша нѐкā бȏк знȃ кȁква лѝвода, али кȁкве су ѝнē прдале́жнице Јȍжине, ȍвō е прȃвā жу́па.

срѐдељ, -а, м. *крај који је одредиште неке средине.* – До срѐдеља е мȁло тѐжē пје́вē јѐр је нȁдā-се. Од срѐдеља е свѐ пȍд-нугу.

Стȁнивȳк, -а, м. *презиме у Пријанима, гламочком селу.* – Свȁкī Стȁнивȳк је а́ран кȏ брдо. Ѝни су мȳгли и вȳка скȍлити и ѝватити, кȁмоли ајду́ка.

стȁнѝште, -а, с. *мјесто гдје се некада становало.* – Стȃрѝје стȁнѝштā ѝмā кȳд гоћ се ȍкрēнēш. Нȃјвишē-ѝ је прѝ-шуми. Склȁњō се на́рот ȍ-Турāкā па бјѐжō шȳми да сȁчȳвā глȃву.

стȁп, стȁпа, м. *дуги уски дрвени суд у којем се мути масло.* – Мȁсло-сē му́тило сȁмо у дрвенōм стȁпу. Јȍш ȁко е смрчовѝ, ѝндāк је нȃјбољѝ.

Стȁретина, -ē, ж. *планина која је добила име по хајдуку старом Вујадину.*

Стȁретино, примȁкни се вȃмо, да мѝ сѐби дрва нȁцјēпāмо (н. п.)

Стȃрō Сѐло, Стȃрōга Сѐла, с. *село на источној страни Гламоча.* – Нѝко дȁнас нѐ-знā кат је Стȃрō Сѐло пȍстало. Да нѝје стȁро, нѐ-би се тȁкō прȍзвāло.

Старȍсељāни, -ā, м. *становници Старог Села.* – Дȁ-е свѐ Старȍсељāне скȳпити на ѐдно мјѐсто, би́ло-би-ѝ вѝшē ȍт-поло збȍра кȍ-црквē на Вр̏би.

Стева̀нда, -ē, м. *аугм. од Стеван.* – У Стева̀ндē Па̀тушића би́ле двӣје нӯге кô двӣје са́нице. За његове нӯге нӣје би́ло ку́пити о̀панāкā.

Стѐвило, -а, м. *аугм. од Стеван.* – Ѐвӣ Стѐвиловићи с Мӯтӣкā су се разро̀дили от ста̂рōк Стѐвила. Бӣјō е ѐдан Стѐвило у Чега́рије па га зва́ли Чтѐвило.

Стѐвилōвка, -ē, ж. *Стевилова супруга.* – Ћо́рина Стѐвилōвка ро̀дила тро̀ē дјѐцē, Чрадо̀алава, Ча̀ндаву и Чпа̀нделију. Ето, а А̀ћуша ро̀дила четр̀нē-стеро.

Стѐвиша, -ē, м. *аугм. од Стеван.* – Стѐвиша Ћӯжӣн бӣјō пра̀ведан кô свѐтӣ Бресребња́ци, а љӯт кô шаро̀витā гу́ја ӣспо-камена. Да нӣје та̀кӣ, кȍ би њѐговōк Здра̀вила до̀ћерō у су̀ру.

Стѐвишōвка, -ē, ж. *Стевишина супруга.* – Мӯ̂ј бôго, ко̀ликō-мē пу́тā Стѐвишōвка за̀грлила кō-сво̀е дије́те. Та̀ман ка-сам-ја̂ о̀драстō да̀ би-јōј мӯгō вра́тити, у̀на ӣзненāда у̀мрије. Штȁ-ш, та̀кā су̀дба.

стѐкеровачкӣ, -ā, -ō. *Оно што пропада Стекеровчанима.* – Ма́ни се тӣ стѐкеровачкē палѝтикē и мудро̀лијē. Свӣ су љӯди на̀стали од ма̀јмуна а у̀ни од лѝсицē, вѐлӣ Лӯка Ра̀доја.

Стѐкерōвци, Стѐкеровāцā, м. *село на крајњој сјеверозападној тачки Гламочког поља.* – Прӣчā се да су Стѐкерōвци на̂јста̀ријē сѐло на гла̀мочкōм вӣјогӯзу. Бӣвā, по̀тēгли јȍш от ста̂рӣје Или́рā. А, кȍ ће тô зна̀ти.

Стѐкеровчанин, -а, м. *мушкарац из Стекероваца.* – Штȍ ти Стѐкеровчанин зна̂ бӣти бӣстар и ȍкрēтан, тô нѐмā нӣће. Штȍ ȍчи вӣдē, ру̂ке ствȍрē. Штȍ у̀во чӯје, гр̀ло пјѐвā. Доду́шē, ѝмā и у̀није дрӯгије.

Стѐкеровчāни, -ā, м. *становници села Стекероваца.* – Ма́ни Стѐкеровчāне. Ѝмā-ӣ ра̂знӣје ве́лā, и ва̀кије и на̀кије. Кȍ-ће-ӣм у̀-крај ста̀ти.

стѐњати, стѐњēм, несвр. *дисати убрзано због умора или угојености.* – Нӣје Га̀врāн Тра̀вāр стѐњō от прѐћерана ра̂да. Ӯн је бӣјō прѐсве дѐбō. Нӣје се о тр̀бува мӯгō са̀гнути па ва̀зда пу́вō и стѐњō.

Сте́ша, -ē, ж. *хип. од Стеванија.* – На̀ша е Сте́ша зна̀ла оплѐсти по двȍе ча̀рапе на̀-дāн. Сте́ша ти је би́ла прѐваљато чељáде.

стјѐнавице, стјѐнавӣцā, ж. *њиве пуне стијена.* – Ӯ-нашије стјѐнавица е рӣјетко би́ло на́ћи по ђѐкојӯ њӣву брез за́пона. Већѝна стјѐнавӣцā е пӯна ка̀мена старовни́ка па плӯк тандр̀љā кô да ȍрē тѐсту.

стјѐница, -ē, ж. *паразит који сише човјеку крв.* – У ко̀јōј кӯћи је би́ло стјѐнӣцā, тӯ̂ е бӣ̂ло и ра̂зније болѐстӣ. Ӯне би пи́ле иса́ну кр̂в.

стȍжēр, стȍжера, м. *дрвени стуб на арману за који се привезују коњи у вршају.* – Прӣ̂чā се и да̀нас да е Ра́де Тӣца из Ма́лӣћā ѝмō тӣвсовӣ стȍжēр. Прѝпињō е дѐвет цр̀није ала́шā брез бѝљега у̀-вршāју. Та̀кō се прӣ̂чā.

стòжина, -ē, м. *гранати стуб пободен у земљу око којег се дође сијено на стрмом терену.* – Слàбо смо мȋ Горња́ци кòристили стòжину. Кòд-нāс је ра́ван тѐрēн. Дòље ỳ-Врбљāније, нȉје мỳгло брѐз стòжинē нȉкāко.

Стојàшило, -а, м. *пеј. од Стојан.* – Стојàшило ȉспот Ỳрљаја ỳмро о тȉвуса чѐтерест трѐћē. Òстало изà-њек шѐстеро дјѐцē èдно дрỳгōм дȍ-ува.

стȏјбине, -ȉнā, ж. *бивше пастирске насеобине по шумама.* – Стȏјбине су и вỳчāрне и мѐчāрне. Ћѐ су би́ле стȏјбине вàвијек је гнȍјно па ȉмā тра́вē прѐо кòљена. Нȉђе нȇмā бȍљије боро́вњāчā кȏ ỳ-стȏјбина.

Сто́ле, -ē, м. *хип. од Стојан.* – Говòријō прàмдит Чу́сте. Ê, мỳј Стȏле, штȁ ћемо јȃ ȉ-тȋ. Тȋ неја́чак, а јȃ òстаријō.

стòсер, -а, м. *дубок снијек те се нужда врши стојећи.* – Штȍ гȍћȉце шњѐгōвā бỳднē во́ђекāре кòд-нāс Горња́кā, јà-млȉм да цр̏њēк нȇмā от стòсера. Знȃ ува́љати прѐо мѐтра.

стра̏жбеница, -ē, ж. *имање именовано по стражи.* – При́чали нȁши стȃрȋ да-сē-му́рала др̀жати стрȃжа код у́сēвā. Дȏђē мѐђет и пòијē зȏп. И ѐто рȃшта стра̏жбеница.

Стра̀ило, -а, м. *властито име у Гламочу.* – Èдан Стра̀ило бȉјō ỳ-Прибељи а èдан у Дȏцу. И, нȉје-ȋ вȉше би́ло кòд-нāс.

Стра́јо, -ē, м. *хип. од Страило.* – Стра́јо Сỳбашић је вòлијō пома́гати дрỳгōм. Пȍчēсто би òстављō свȏј пòсō и ȉшō помòћи дрỳгōм.

стра́на, -ē, ж. *ливада удаљена од насеља на нагнутом терену.* – Мỳи три́-днȋ кȍсē у стра́ни и јȍш нијéсу ни трѐтину покòсили. Засу́шило па тȇшко кòсити.

стрме́кнути се, стр̏мēкнēм се, свр. *срушити се низ нагнут терен.* – Пòшли мȋ јỳчē кòсити гȍре у Шкàдим. Цвȉјāн се ма́лко сѐгнȳ па се стр̏мēкнȳ низ ỳнāј кȳк у Вјѐтренōм дòлу.

стр̏меница, -ē, ж. *нагнут терен.* – Нȇмā гȍрē стр̏меницē кȏ на Òрлōвцу вишѐ-Рōрā. Тỳда се нѐ-море ву́ћи вла́ка на вòловије и кȳњије. Ро́рчāни отȉскујȳ бàлване нȉс-тȳ стр̏меницу.

стр̏мина, -ē, ж. *падина, нагнута страна терена.* – Дȁ-ли-сē тѐби, мȳ̂ј Мијàца, спỳштити низà-Слāнē дòлове, па да вȉдȋш штȍ-е стр̏мина. Вàрнēш ли сȁмо зѐрицу ỳ-стрāну, скȍтрљā се скрȏс дȍ-дна дȍлōвā.

стрви́ци, -и́кā, м. *мјеста гдје се налазила стрв од изгубљене стоке.* – Кȍ ће пребрòити стрви́ке ỳ-нашом крàју. Вȳк је да́вијō блȃго ђȇ гȍћ стȉзō. Òмркнē ли штȍ, сȁмо ȉзу́тра нàȋђēш на стр̏в ȍд-брāва.

стро́јница, -ē, ж. *њемачки лаки аутомат, шмајсер.* – Млȍгȋ су нȁши стра́дали од ỳнē швàпскē стро́јницē. Нијéсу кỳкāвци би́ли вјѐшти па нијéсу знȁли зàкōчити. Кат стро́јница зàржē, сасијéче кō-брȁдвōм.

Стȕблић, -а, м. *издвојено мјесто у Ȁлапићу гдје се састајала омладина нерадним даном.* – Испȍд-Рудѝћā ѝмā стȕблић ђѐ-сē млађàрија шàликāла. Јѐ-ли свéтац, на стȕблићу свѐ кљȕчā од млађàријē.

студéнац, -нца, м. *крај са извором воде.* – Дȁ-нам је студéнац блѝже сѐла, вàљало би штà-речēш. Вàкō, пȍдалеко ȕ-шуми па е мȁло вàјдē ȍд-њек.

стȕпа, -ē, ж. *дрвена сирава за набијање конопаља.* – Пријàнчāни су знȁ-ли свȁшта нàправити. Кȍвāли плȕжнȳ гвожђарѝју, прȁвили стȕпе и тȁре и тàкō-тō. Њѝјеве су стȕпе бѝле, вѝш-бјēжи.

стȕпица, -ē, ж. *дрвена сирава за хватање мишева, мишоловка.* – Нàправијō Пéро стȕпицу па е врȇгō у сȕшару. Ȕватијō се ȕ-њōј ȕнāј вѐличачкī мѝш рéпоња кȍлик мáчак.

Сȕбāљ, -а, м. *надимак мушкарцу са презименом Субашић.* – Пȍшō Сȕбāљ да плâтī пȍрес па забȍравијō шлȁјбāк и пàре. Кат је бѝјō нѝз Вјѐтренī дô, лȁтī се зà-цеп, кат ни шлȁјбāка ни пâрā.

Сȕвā гȍра, -ē, ж. *крај у којем нема извора воде.* – Ȕ-Сȕвōј гȍри нѝђе јѐднōк јѐдītōк ѝзвора вȍдē. Ȕ-Буковачи вȍда пѝштī на свѐ стране.

Сȕвā лȍква, -ē, ж. *локва у којој се губи вода па је већином сува.* – Ѝмā пот Кȕком Сȕвā лȍква. Ȕ-њōј бȕднē вȍдē нѐколикā дâна дȍк пȁдā кѝша. Чѝм нêмā кѝшē, Сȕвā лȍква прѐсȕшī.

сувáљи, -ā, м. *безводни крајеви.* – Јà-млīм да е кȍд-нāс Лȍквāрā нâјвише сувáљā на бијéлу свијéту. Нѝђе врѐла ни пѝштāвца па мѝ сѐби прȁвīмо лȍкве.

Сȕвара, -ē, м. *презиме у Гламочу.* – Нѐкāко су ми ȍвē нȁше Сȕваре ȕсȕкāни и тàнки кō-прȍтенī кȍнац. Нѝђе дебѐла и кȁбаста чȍека. Штà тѝ вѐлīш,Трѝвȕне?

Сȕваре, Сȕвāрā, ж. *гламочко село од којег потиче презиме Сувара.* – Ствâрно су Сȕваре сȕве кô бáрут. Насáдило-ī на ѐдну сȕвȳ брѝну брез ијѐднōк дрвета.

Сувàруша, -ē, ж. *жена из Сувара.* – Кȍд-нāс је бѝла ѐдна Сувàруша гȍре у Дȍлини. Брескàрнијēк чељàдета сѐло нѝје ȕтувило. Да не ѝмаде дјѐцē, нѐ-би се нѝ-знало зá-њу.

Сȕвī бȕнāр, Сȕвōга бунáра, м. *бунар у којем нема воде.* – Вàљō нам је Сȕвī бȕнāр ѝспо сѐла дȍк је бôк заповијéдō. Ѐднōч се поперчѝнашē ȍвī нȁши манитȍви и поквáришē га. Ȍтат вȍдē ȕ-њем нêмā.

сȕводōл, сȕводола, м. *до без врела и воде.* – Нѝје кȍд-нāс сȁмо ѐдан сȕ-водōл. Ѝмā-ī кȍликō гȍћ ȍћеш. Нâјцрњī е прѝбељскī сȕводōл.

сȕвозѝд, -а, м. *зид од камена који је без креча и малтера.* – Ђѐ гȍћѝце е пѝштило мáлко вȍдē, нѐкī стâрī нáрот зѝдō бунáре. Зѝдали сȕвозѝд. Ȁсли кȕкāвци нијéсу знȁли зà-креч.

Су̀вопоље, -а, с. *западни дио Гламочког поља.* – Низ Су̀вопоље тѐчē са̀мо Рѝбњāк во̀да. Дрȕгије во̀дā нѐмā. Али, ка̀кве мѐћаве знȁјȕ бѝти на Су̀вопољу, бо̀љē да ти не го̀ворѝм.

су̀рдупа, -ē, ж. *крај са јаругама и провалијама.* – Од су̀рдупē нѐмā нѝкакē ко̀ристи. Нѝти је мо̀реш о̀рати ни ко̀сити. Са̀мо се ȕтамāн по̀рес пла̂ћā.

су̀рлāш, -ла́ша, м. *мушкарац великог носа.* – Што̀ е бѝјō ѐдан су̀рлāш у Пољи́цу ја̂ га у живо̀ту нијѐсам вѝдијō та̀квōк. Нȕс му завѝлāшен кō-ро̂к.

су̀рлаша, -ē, ж. *жена великог носа.* – Јо̂ј, да ти је вѝћи ко̀личачкѝ је нȕс у ȕнē Са̀јкановē су̀рлашē, ја̀ђена ти ма̂јка. Ма̀, ѝмā по́-килē ȕ-њем.

Т

тава́нак, -нка, м. *мања равница на неком вису.* – На тава́нку вишѐ-Рōрā пȕтнѝк ȕс̄-пȕт о̀дмāрā. Ота́лēн је до Прѐоца но̀гостȕпом трѐтина са̂та о̀да.

та̀вани, та̀вāнā, м. *веће равне површине на неком вису.* – Та̀вани су на̀мā до тава́нка вишѐ-Рōрā. Тȕ мо̀ре заре́дати по два̀ест ко̀сāцā ѐдан за̀-другије.

Та̀које, -ē, м. *надимак мушкарцу који има узречицу „тако је“.* – Кад на̀ш Та̀које по̀чнē говòрити, чо̀ек мȕрā бѝти до́кōн до̀к ôн ско̀нчā бѐ́сѐду.

Тако̂тије, -ē, м. *надимак мушкарцу који има узречицу „тако ти је“.* – И Тако̂тије знâ по̀лијепо глѐндисати. Кад му нѐстанē бѐ́сѐдā, по̀нāвљā кō-пра́зан млѝн.

тандр̄кнути, та̀ндр̄кнēм, свр. *откачити се и завибрирати.* – Кад Ла̀јкмет ста̀де на зу́пце о̀д-грабāљā, гра̀бљѝште та̀ндр̄кнȕ па Ла̀јкмета по ћѝверици, жва̀јс.

Та̀нкā дра̀га, -ē, ж. *дуга и уска драга.* – Ѝспо Та̀нкē дра̀гē су До̂њā гр̀ла. Тȕ се чо̀бани ѝз-Рōрā и Стѐкеровāцā ȕмећȕ ка̀мена с ра̀мена.

Та̀тарова ко̀са, -ē, ж. *превој на Старетини планини.* – Четрдѐсēт мȕченѝкā провѐдошē го̀ле, бо̀се, прѐо Та̀таровē ко̀сē.

Та̀тарōвка, -ē, ж. *коса кованица из Мркоњића.* – Од Зо̀нићкē и Та̀тарōвкē нѐмā бо̀љē ко̀сē на бије́лу свије́ту. Та̀тарōвка ва̀љā о́вцē.

Тѐвсѝца, -ē, ж. *мања долина у шуми изнад Стекероваца слична тесији.* – На Тѐвсѝци испод Бȕковачē, лѐдина е за̀тēгнȕта ко̂ дла̀н.Тȕ Ба́це сва̀кē го̀динē ȕкосē ко̀ла сѝјена.

тѐклац, текла̀ца, м. *марљив сељак који не расипа већ штеди.* – Ȕ-Стāрōм Сѐлу е сва̀кѝ дрȕгѝ тѐжāк бѝјō пра̂вѝ ста̀рѝнскѝ тѐклац. Ѝмали и тѝчијēк млије́ка.

Тетрѐике, -ӣкā, ж. *крај гдје расте цвијеће које трепери на вјетру.* – Кȍ нӣје бӣјȍ у Тетрѐика и брȁо̄ мȁлине, тȃј нѐ-знā штȁ-е шӯма и ладȍвина.

Тӣјеснӣ дȏ, м. *дуг и узак до.* – Ӯ-Тијеснȍм дȍлу е лȁко чу́вати блȃго. Свѐ вӣдӣш кȍ-нȁ-длану. Сѐрбес ćѐди и лӯли.

тӣкван, -а, м. *ӣриглуӣ мушкарац круӣне главе.* – Мӣслē љȳди да е вѐлика гла́ва и вѐлика пȁмēт. Вȁрајӯ се. Ес-ли вӣдијȍ Ћолӣшана и гла́вē кȍличачкā му е. Вѐћēк тӣквана нȇмā у сѐлу. Њѐму е првē зȳбе поизби́јало кера́чом.

тӣквара, -е́, ж. *жена велике главе.* – Ӯ-нашē тӣкварē ѝмā у гла́ви пȁмēти кȍлик у пије́тла гӣгāна. На́рот вѐлӣ; ȳ-женска штȍ вѐћā гла́ва, тȏ мȁњē пȁмēти.

тӣрāз, -а, м. *ветеринар.* – Нӣје би́ло тӣрāза ȳ-нашом крȁју па е шкȍпијȍ прȁсāт нѐкӣ Симӣција из Вȁгана. Нӣкат му нӣшта нӣје бетѐрисало штȍ ȳшкопӣ.

Тӣсовац, Тӣсȍвца, м. *крај где расте тисово дрво.* – Испод Гȍлијē ѝмā Тӣсовац. Ѝмā ȳ-њем тӣвсовинē дебѐлē кȏ прȁцијеп. Али, мȁло е ѝмā.

Тӣца, -ē, м. *ӣрезиме у гламочком крају.* – Ȁсли су Тӣце шљѐгли ис Прѐоца. Ȍклēн су тȳ дȍгрљāли, ни ȳни нѐ-знајӯ пȍсигȳрно.

Ткȁнице, Ткȁнӣцā, ж. *њиве уске као женске тканице.* – У Ткȁница дȍбро рȍдӣ зȏп и рȃж. Јѐчам и шѐница рӣјетко. Вȁљда пȍсна зѐмља штȁ ли ће бӣти?

Тȍбāлка, -ē, ж. *јама у Стекеровцима за коју се сматра д нема дна.* – Нѐмōјте, дјѐцо, прӣлазити бли́зу Тȍбāлкē. Ȳна прӣвлāчӣ и ждѐрē кȍ се окȍњē врȝмā.

тȍвећмā, прил. *све јаче и јаче.* – Нѐмōј, Дȁвиде, бӣти пȳтāља. Штȍ га вӣшē бӣјеш мȍтком, ȳн се тȍвећмā рӣтā и пуздрѐцā. Мȍре те ȳдарити нȳгōм.

тȍвишē, прил. *све више и више.* – Стѐвиша свȁкōк дȃна ѝздерē Здрȁвила пру́том. Штȍ га гȍћ вӣшē бӣје, ȳн тȍвишē нѐће да слȳшā.

тȍрбāр, -а, м. *сиромашан човјек који носи торбу и проси.* – Мӣлӣ бȏго, пȳстē жȁлости и јȁда кат кȁкӣ тȍрбāр нȁӣђē кро сѐло. Сȁмо штȍ му кȍсти нијéсу ѝспале ѝс-кожē.

тȍрбарина, -ē, ж. *ӣракса тражења ӣомоћи ӣрошевином.* – Нѐмā гȍрēк јȁда о-тȍрбаринē. Кат чȍек спȁнē на тȍрбарину, бȍљē да га нȇмā.

торба́рити, тȍрбāрӣм, несвр. *ӣросити, тражити милостињу.* – Нӣје сирȍтињу дȍбро нȁћерало да тȍрбāрӣ. Мȳка е њȳ нȁћерала и глȃт.

Торбȁруше, -ȳшā, ж. *ливаде које ӣрилазе селу Зајаруга.* – Мȁ, бјѐжи, бȍлан, прȍђи се тӣ тӣје лӣвōдā. Да вȁљајӯ, нѐ-би се зва́ле Торбȁруше већ жу́пе.

то̀рине, то̀рӣнā, ж. *ӣлодне ливаде настале ӣремјешӣањем ӣора гдје су боравиле овце.* – Нêмā бо̀љије то̀рӣнā кô ѝспот ћулу̀мскије ко̀шāрā ӯ-пољу. Ӯ-њима ѝскр̄кā питòма тра́ва, нѐ-дā се ко̀сити.

Тодо́рац, -рца, м. *хиӣ. од Тодор.* – Мӯ̂ј бо̂го, што̀ се о̀вāј Тодо́рац Ба̀ришић беслѐишē. Ѐдна здјѐла пӯрē, дрӯгā ра́сола па ожѐжи.

То̀сија, -ē, м. *ӣеј. од Тодор.* – Нија́сте вѝ вѝдили жесто̀ка чо̀ека нѝкāко. Да вѝ вѝдӣте То̀сију Ћӯжинōк ка̀ко сѝктӣ на жѐну, бјѐжō би о̀д-њек три́-дни о̀да, ја̂ ти вѐљо.

То̀сӣћка, -ē, ж. *Тосина суӣруга.* – Ћа̀вō цр̄нӣ зна̂ ка̀ко е ја̀днā То̀сӣћка ѝздурāла жи́вити с То̀сијōм. То̀сӣћка се нѝком нѝје ја̀дала, а и ко̀ме би.

То̀тан, -а, м. *надимак мушкарцу који има узречицу „шӣо, шӣо“.* – Љӯди, вѝ̏ѣ ли ѝко То̀тана кӯдā га вѝ̂ле о̀днијешē? „Ћа̀вō ће га вѝ̂ћи“, вѐлӣ Лӯћа. „Ла̀шњē би змѝји ӯшпијō нӯге“.

То̀чак, То̀чка, м. *сӣални извор воде у Алаӣићу.* – На ӯној вр̄лēти ђѐ су Пѐцӣћи и Кр̄же, јѐдӣно-ӣм То̀чак ва̀љā. Ја̂ бо̀љē во̀дē нија́сам пѝјō у о̀вō го̀-дӣнā кô са То̀чка.Тӯ̂ нêмā зѐмљē ни за рогӯшицу, али То̀чак је во̀да и тô-ӣ је тӯ̂ и прислòнило.

То́шо, -ē, м. *хик. од Тодор.* – Од ӯнок То́шē Триву́новића ѝз-Рудӣћā нêмā бо̀љēк и поштѐнијēк чо̀ека. Ама, нѐ-море га нѝ-бити кат је чо̀ек сва̀кāко до̀бар. По̀гледō бо̂к на́-њга па ѐт.

Тра̀вāр, Трава́ра, м. *ӣрезиме у гламочком крају.* – Трава́рā е и у Стѐкерōвције и ӯ-Рōрије. Ро̂т су ѝзмеђӯ се. Али је тô бѝстро, мѝлӣ мӯ̂ј бо̂го.

тра̂јба, -ē, ж. *гвоздена кука ӣомоћу које се окрећу балвани на лагеру.* – Тра̂јба ти је би́ла спа̂с за утовара́че ба̀лвāнā ӯ-шуми. До̀к дла̀н о̀-длан, о̀крēнē се ба̀лван, а до́тлēн, цапи́ни, ра̀узовāње и пӯ̂стā гурѐма.

тра̂јбати, -āм, несвр. *радиӣи свакодневно ӣешке ӣослове.* – Ê, мӯ̂ј бра̂јко, нѝје ла̀ко тра̂јбати цѝјелӣ да̂н на цр̄ну лӯку и су́ву крӯву.

тра̀кāнци, тра̀канāцā, м. *ӣрагови ӣечне хране или друге ӣрљавшӣине на одјећи.* – На Кле́мпи ѝмā вѝшē тра̀канāцā от чо́рбē нѐго за́кр̄пā.

тра̀мпити, -ӣм, свр. *извршиӣи замјену робе за робу.* – Ка̀-смо би́ли у Бара́ћије на пѝјаци, свӯ смо вӯну тра̀мпили за гра̀ и ра̀кију.

тр̄бара, -ē, ж. *жена или марва са великим ӣрбухом.* – Е, нѐ-би ӯзō ни ӯнē Јѐлинē тр̄барē, па та̀мāн о̀стō неожењен. Кат сам чѐкō до́влēн, чѐкаћу јо̀ш.

тр́боња, -ē, м. *човјек или марва великог ӣрбуха.* – Вѐ̏ћōк тр̄бува о̀д-нашог Кѐзала нѝје ѝмō жѝв чо̀ек. Та̀кӣ се тр́боња нѐ̏ѣ за̀дуго ро̀дити во́ђекā.

Тр̄буци, Тр̄бӯкā, м. *ӣерен изнад Пердуова Села.* – Чѝм прѝјеђēш Поме-тѐнӣк, ѐво те ӯ-Трбӯке. Тӯ̂ нêмā шта̀ нêмā. Во̀љ ти мӯкӣња̀, во̀љ ти љѐшнӣкā, во̀љ ти шѝпāкā. Свѐгā и сва̀шта. Сва̀кē пѝштē што̀ ти ср̄це ѝштē, што̀-нō вѐлē.

тр̀бушаст, -а, -о. *онај који има велик трбух.* – Мијàца е бȉјō тр̀бушаст, али нȉје Кавàри ни до кòљена. Кавàра е бȉјō нâјтрбушàстӣ чȍек.

тр̀бушина, -ē, м. *аугм. од трбух.*

Ȕ-мōк ћàћē ѝмā чѐтри вòла,
а ȕ-мене тр̀бушина гòла (н. п.)

тр̀вēње, -а, с. *међусобни спор, неподношење.* – Òткā су се Прѐочāни и Тȉчевљāи пòперчинāли око мéђā, òтат је вѐликō тр̀вēње и ȍмраза међȕ-њима.

тр̀вити се, -ӣм се, несвр. *гложити се, не подносити се.* – Чȉм се Пâвлови сȉнови пожѐнишē, ýђе нѐслога ȕ-кућу. Пòчēшē се тр̀вити и пòпријеко глѐдати. А, жи́вили кô нȕкат и мêсо.

трѐнути, -нēм, свр. *накратко заспати.* – Су́стō сам ти Ȕрошу избѝјајȳћи мѐђе у Цијéпције. Нијéсам цȉјелȳ нȕћ ни трѐнō. Бòлē ѝ-рȳке и лéђа.

трѐтина, -ē, ж. *трећина.* – О, јâ мȉслијō вȉ искòсили Клȉзавице, а вȉ нијéсте ни трѐтину покòсили. Штȁ сте ра́дили дò-сат?

тр̀зоња, -ē, м. *во који се трза приликом вуче.* – Штȍ тȉ, Мâксо, не прòдāш ȕнок свôк тр̀зоњу? Ȕн ѝмā слȁбо срце, мȕгō би изнена́дити. Прòдāј тȉ њѐга.

Три́во, -ē, м. *хип. од Тривун.* – Три́во Срдȉћ је бȉјō пȕн ша́лē кō-ши́пак. И бȍлеснōк би нȁсмијō.

Тривȕцан, -а, м. *пеј. од Тривун.* – Нȁш је Тривȕцан јѐдȉнӣ прȁвијō сама́ре у цȉјелōм сѐлу. Нȉко му нȁ-рȳке нȉје мȕгō пòлити у сама́ру.

три́-днӣ, прил. *три дана.* – Би́ло е кòд-нāс једнòкравāцā па нȉје ѝмо три́-днӣ òрāња. Свȁкē су гȍдинē ѝшли ȕ-Бāчкȳ у кȕрузе. Нијéсу о три́-днӣ òрāња ѝмали дȍвōљно жȉта.

Трȉша, -ē, м. *хип. од Тривун.* – Трȉша е бȉјō нâјшпàтнӣ од свê брȁћē Па́нӣћā. Кâжȳ да е бȉјō ȍкрēтан кô зр̀но.

Три́шо, -ē, м. *хип. од Тривун.* – Три́шо пресѐлијō иш-Чега́рā у Ћȕлуме. Нȉко жȉв нѐ-знā рâшта. Кȕћа са́ма ћȕлӣ, нȉшта окò-њē нêмā.

тр̀кало, -а, м. *мушкарац који је стално у некој журби.* – Ѐдан је нȁш свѐ ра́дијō мȉмо-свȉјет. Вȁзда лѐтијō и грȁмзō не би ли сара́дијō прȉје дрȕгије љȕдӣ. Прòзвашē га тр̀кало и тàкō òста.

тр̀калōвка, -ē. ж. *жена која е стално у журби.* – Нȁшōј тр̀калōвки говòријō не говòријō, ȕна вȁвијек ѝстō. Лêтā кô мȕва брез гла́вē. Полѐти òвō, полѐти ȕнō и на крàју, ђѐ си бȉјō, нȉђе, штȁ си ра́дијō, нȉшта.

тр̀кē, прил. *трком.* – Нȉко нȉје мȕгō Ша́јки одба́цити тêшкок кȁмена. Са Бȉбаном тр̀кē нȉје нȉко мȕгō зàпēти.

тр̀кнути, -нēм, свр. *потрчати накратко.* – Тр̀книдē, Дȕле, кȕћо мȕја, дȍље до пòетē. Òстаде ми дȕвāн и вȁјцāк. Нѐшто сам се бȉјō смѐтнō.

Тр̀куља, -ē, м. *презиме у глсмочком и граховском крају.* – Тр̀куље су нâјбр̀жӣ љу̑ди ко̀ē сам јâ ви́ђō. Тô ти је ну̀гато, кра̀като, бр̑зо кô му̏ња.

Тр̀лица, -ē, ж. *мјесто у шуми код Млиништа гдје се пилала грађа.* – Ено и да̀нас Тр̀лицē на̀-Млинӣштије ђе е клêтӣ Вра́њо рѐзō ја̀пију. Нêмā Вра́њē, нêмā њѐговē Тр̀лицē.

тр̀ложити, -ӣм, несвр. *разбацивати ствари без реда.* – Нѐ-дājте Кле́мпи да ӣшта рâдӣ. Ӯн тр̀ложӣ и ра̀сипā свѐ до чѐгā дôђē.

Тр̀новача, -ē, ж. *ливада гдје расту трњине и глог.* – Не му̀гу јâ, Јо̀ја, сво̀е Тр̀новāчē бра́нити от пу̑стӣје гр̀мōвā. Освòишē трњине и гло̀гиђи, бôкти-ӣ у̀биће.

Тр̀новē до̀лине, -ије до̀лӣнā, ж. *долине у којима има много трња.* – Тр̀новē до̀лине трѐбā заледи́нити. Освòило пу̑стō тр̀ње, нêмā о̀д-њӣ ко̀ристи.

Тр̀нови, Тр̀нōвā, м. *крај испод Травара гдје је много глогових грмова.* – Тр̀нови су ӣспо Трава́рā. Ӣмā гло̀гӣђā ста̀рије прѐо стô го̀дӣнā.

тр̀нтати, -āм, несвр. *ложити сирова дрва уз дим и слаб пламен.* – Ана по вазду̀гӣ бо̀говētнӣ да̂н тр̀нтā ва̀тру на о̀гњӣшту. Сиро̀ва др̀ва, не́ђē да го̀рē.

трња́ци, -кā, м. *земљиште са много глога, шипињака и трњине.* – Ко̀днāс ӣмā трња́кā кō-гро̀мӣлā по лӣвода. Трња́ци су нâјпо̀снијā зѐмља ко̀д-нāс.

Тро̀ка, -ē, ж. *жена са говорном маном.* – Нȁшōј Тро̀ки нӣшта нѐ-мош ала̀исати штȁ го̀ворӣ. Са̀мо бр̀кљачӣ и шу̀шлијеђē.

Тро̀кӣ, Тро̀кија, м. *мушкарац који има говорну ману.* – Тро̀кōме ӣзбило шта́пом трӣ прѐдњā зу̑ба. Кат-го̀ворӣ, ста̂лно тро̀кӣрā па га нӣко не ала̀ишē.

тро̀ља, -ē и **тро̀љаша,** -ē, ж. *жена прљаве гардеробе.* – Нêмā нӣшта накара̀днијē од жѐнē тро̀љē. Кад вӣдӣш ка̀кӯ тро̀љу, окре́ни гла̂ву у̑-стра̄ну.

тро̀љāв, тро̀љава, тро̀љаво. *прљав, умазан, неуредан.* – Вѐка нӣје нӣ-што. Ӯн ти је и са̀пēт, и тро̀љāв, и зака̀змачен кô ка̀кӣ ђутȕрум.

тро́љо, -ē, м. *прљав и неуредан мушкарац.* – Вѐка е тро́љо кō-ӣ-ћаћа му. Ӯн нêмā на ко̀га бӣти у̀шћупēран и ва̀љат.

тротро̀кан, -а, м. *провалија, јама, бездан.* – Ȍвō ва̀ше ра̀дило не врије́дӣ пӣшљива бо̀ба. Јâ би са̀дē свѐ о̀вō о̀тискō у ка̀кāв тротро̀кан да ђа̀вō о̀днесē.

тр̀сити, -ӣм, свр. *бацити, однијети, удаљити.* – Не ну̀си ми тӯ андрмо́љу у̀-кућу. Тр̀си тô овда́лēн ка̀-ти ка̂жēм. Што̀-ћē ми тê р̀ке во́ђекā?

Тр̀тичкā до̀лина, -ē, ж. *дубока долина са окомитим странама.* – Нӣшта нêмā стрменѝтијē од у̀нē Тр̀тичкē до̀линē вишѐ-Слāније до̀лōвā. По ну̀ђи ту̀дā не ӣди. Ако се о̀тиснēш, са̀мо те му̀гӯ уко̀пати.

тру́бити, -ӣм, несвр. *говорити јачим гласом наглувом човјеку.* – Ка̀-се Вӣдоја о̀крēнē од иса́на, не врије́дӣ тру́бити за̀-њӣм. Нѐ-чује глу̀воја нӣшта.

Тру́мбо, -ē, м. *надимак мушкарцу великог стомака и спорих покрета.* – Нȁш се Тру́мбо прѐтворӣ у гȍлӯ вȍду чи̑м два́пӯт мâнē кȍсōм. Ȳн о трȍбува нѐ-видӣ ȍпанāкā, кȁко е дѐбō.

Тру́нте, -ē, м. *надимак прегојеном и спором мушкарцу.* – Дȍк се нȁш Тру́нте ȍкрēнē окȍ-себе, Ми́јо ће загр́нути ре́дак купије́рā. Тру́нте сȁмо мȍре дȍбро пȍести и пȍпити.

тру́ња, -ē, ж. *ракија у којој има труња.* – Милѐкоња нӣје нӣедну рȁкију мȁнисō па бȍга ми, ни ȳнӯ Видѐсилову тру́њу.

трȳњāв, трȳњава, трȳњаво. *оно у чему има труња.* – Штȍ ти је, жѐно, ȍвā варѐника вȁкō трȳњава? Àсли е није́си дȍбро проције́дила.

трȳ̂ње, -а, с. *ситни остаци нечега у храни и пићу.* – У чѐму дȓжӣш ȍвӯ рȁкију, бȏк је ȳбиће. Пȳна ти је нѐкаква трȳ̂ња.

Тру́њо, -ē, м. *надимак мушкарцу којем су очи мутне од прашине.* – Јȁднӣ се Тру́њо наср́кō прȁшинē убȁцујӯћи слȁму у пȍету. Избу́љиле му се ȍчи, ȍдбијō-би-ӣ керȁчићом.

трчкȁрало, -а, с. *онај који обавља посао лаганим трчањем.* – Та́лић је трчкȁрало кȏ пȁшче. Одјѐднōч се ствȍрӣ кат се нѐ-нāдāш кȏ да га ис то́рбē истре́сӯ.

трчкȁрати, -āм, невр. *обављати посао лаганим трчањем од места до места.* – Бȍље е пона́јло и ра́зложно ра́дити него ста̑лно трчкȁрати и жу́рити.

Тȳбāн, -а, м. *надимак мушкарцу широких леђа и тубаста носа.* – Ȳнāј Тȳбāн из Ма́слинē Стра́нē ѝмā ȳ-Млинӣштије лѝводе и га́јове. Ȍстало му от ста̑рӣје Малѐшевӣћā.

Тȳбања, -ē, ж. *заобљено брдо између Стекероваца и Отковаца.* – Стѐкерōвције сȳнце дȍлазӣ прѐо Тȳбањē. Ȍтковчāније прѐо Вѐликē грȁдинē.

тȳбоња, -ē, м. *мушкарац бабурастога носа.* – Кȍд-нāс свȁкōк ȍнижēк мушки́ћа зȍвӯ тȳбоња. У свȁкōк крȳшкаст дѐбō нȳс кȏ ȳ-Мргē ис Кова́чевāца.

Ту́ле, -ē, м. *надимак мушкарцу слабо сналажљивом у послу.* – Да́вно е жи́вијō Ту́ле у Кȍпањићије. Та̑ј се нӣје разаби́рō у тѐжāчкē пȍслове и вȁзда чу́вō ȏвце. Кȁшњē му се дјѐца прȍзвашē Ту́лићи.

Ту́лићи, -ӣћā, м. *заселак назван по Тули.* – У Ту́лићије нӣје нӣкат би́ло ма̑јстōрā за ала́те, рȁктō и дрȳгō. Нѐкāко сȁпēти и ȳ-лијевӯ и у дѐснӯ.

тȳрати, -āм, несвр. *намотавати гређу или што друго.* – Мӣлица е трӣ ѐвте тка́ла. Ено е тȳрā бѐз па ће га бије́лити на пѐралу.

турва́њити, тȳрвāњӣм, несвр. *гурати разне предмете у неку провалију.* – Чȍбани свȁкōг да̑на тȳрвāњē кȁмēње и убȁцујӯ у кȍпањскӯ ја̑му.

тȳрма, -ē, ж. *колона натоварених коња у покрету.* – Ѝмā до Гȳдаје и млӣна ѝћи пȍлијепо. Нѐ-чекā тȳрма дȍк се зѐка попѝшā.

ту́рнути, тȳрнēм, свр. *гурнути, срушити, оборити.* – Жа̀ра тȳрнȳ Пељѝсу са ѐднōг бр̏вна. Бр̏вно бѝјāде малȳзаво и Пељѝса љо̀снȳ ȳ-креч до тр̀бува.

тутȳ̀мрак, -а, м. *тупан, смутљивац.* – Нѐ-море бѝти вѐ̏ѣēк тутȳ̀мрака ѐд-нашок нàјменѝка па да га лȳчом трâжѝш по свијéту.

Ту́шница, -ē, ж. *планина са налазиштем угља у ливањском крају.* – Нѝкат па нѝкат нàши Горња́ци нијéсу ра́дили у Ту́шници. Тàмо е прàшина од ȳгља, а то̀гā ко̀д-нāс нêмā.

Ћ

ћâле, -та, м. *хит. од ћаћа.* – Кàко то ко̀сѝш вртогла́ја ѐдан? Кàко те ћâле нѝје наȳчијō? Зѐмљи пѐту и чȳвāј о̀т-камена.

Ћѐвило, -а, м. *хит. од Штевило.* – Твôј пàрњāк Ћѐвило ѝмā двâ сѝна, а тѝ отéжи јàие и нѐмōј се жѐнити. Пи́таће те стàрōст ђѐ ти је би́ла млàдōст, мȳ̂ј сѝнōвче.

Ћѐвилōвка, -ē, ж. *Ћевилова супруга.* – Ка-сē-Ћѐвилōвка ȳдāла за Ћѐвила, пр̀вē го̀динē ро̀дила сѝна. Нѝје-јōј би́ло тêшко мȳсти кра̀ве. Не про́ђошē двѝје го̀дине, ро̀дѝ ѝ-другōк сѝна.

Ћéвѝн, -ина, -ино. *оно што припада Ћеви.* – Ћéвѝн се мâв у ко̀сције распо̀знāе, тàмāн да е стô ко̀сāцā. Нâјбољē ȳзимā ис тра́вē и нâјбољē по̀ткāшā.

Ћéво, -ē, м. *хит. од Штево.* – Ћéво Пило́тōв је бо̀љѝ мâјстор о̀-ћаћē. Што̀ о̀чи вѝдē, рȳке ствòрē.

ћѐлавац, ћѐлāвца, м. *ћелав мушкарац.* – Рâјко румунѝкāш је изгȳбијō пѐрчѝн јо̀ш док је бѝјō млâт. Вѐ̏ћѝ е ћѐлавац бѝјō бра̀т му Лȳка. Ȳн нѝје ѝмō перчи́на нѝкāко.

ћѐлавица, -ē. *ћелава глава.* – По̀гледāјдēре ȳнок ѐћима. Вѝдēре ко̀личачкā му е ȳнā ћѐлавица. Нѐ-би е бȳмбāр облѐтијō за три́-днѝ.

ћéле, -ē, м. *пријесни хљеб од брашна и зеља.* – Од мла́ка ћéлē и врȳ́ћē о̀вчијē варѐникē, нѝшта љѐшвē нêмā по̀ести.

ћéлоња, -ē, м. *мушкарац ћелаве главе.* – От Ша́јкē нѝје би́ло вѐ̏ѣēк ћéлоњē у цијéлу нàшом кра̀ју. Мà, àј што̀ е ћѐлāв, àли ѝмō голѐму глâву кōвàриħāк.

ћѐмерити, -ѝм, несвр. *зидати темељ зграде.* – Ено Кàпоњē, цѝјелō јȳтро мјѐрѝ и ћѐмерѝ тѐмељ за мљеча́ра. Нѐ-дā му се, сàпēт у о̀бе рȳке.

Ћéћѝн, -ина, -ино. *оно што припада Ћећи.* – Ћéћѝн ћàћа Трѝвȳн дȓжō бѝртију у Ѐцаку. Ко̀д-њега е вàзда би́ло до̀бро по̀ести и по̀пити.

Ћéћо, -ē, м. *надимак по презимену Срéбро.* – Да е Ћéћо ћи̏јō слу̏шати ка̏ко е би̏јō би̏стар, сти̏гō би до небéсā.

Ћéшӣн, Ћéшина, -о. *оно што припада Ћеши.* – У Ћéшиније ли̏вода ѝмā ви̏шē му̏кӣњā нѐк у̀-нашије Стјѐнавица шӣпāкā. Дру̏гē е во̏ћкē вóђекāре ма̏ло.

Ћéшо, -ē, м. *надимак мушкарцу у Поповићима.*

У̀-јами е до̀-коњēнā бла̏то, ђѐ е Ћéшо го̀лубове ва̏тō. (н. п.)

Ћи̏ка, -ē, м. *надимак мушкарцу.* – Кат се на̀ш Ћи̏ка на̀рōкā ра̀кијē, по три́-днӣ бо̀ртā и му̀тā се по̀-ледини.

Ћи̏кӣн, -ина, -ино. *оно што припада Ћи̏ки.* – Свѐ су Ћи̏кине ли̏воде сра̏дите о̀сим у̀нē прдалéжницē у Па̀рипōвцу.

Ћи́кӣн, -ина, -ино. *оно што припада Ћи́ки.* – Ћи́ко е би̏јō ко̀вāч. Ћи́кӣн лѐмеш је му̀гō изду̀рати о̀рлова ви̏јека. И ковáчи Бѐнићи ис Прѐоца су му ски́дали ка̏пу.

Ћи́ко, -ē, м. *надимак мушкарцу.* – Ко̀ е ћи̏јō твр́ду гвожђари́ју за̀-плуга, ѝшō Ћи́ки. Ко̀ме е Ћи́ко би̏јō ску̀п, та̂ј е ѝшō Шѐшумије у Прѐодац.

Ћи̏ма, -ē, м. *хип. од Симо.* – Ћи̏ма-сē по̀касно ожѐнијō, ва̂мо нѐђе блӣжē педѐсētōј. Тјѐшили га; а̀јде бо̀лан Ћи̏ма, бо̀љē и̏кат нѐго ни̏кат.

Ћи̏мӣн, -ина, -ино. *оно што припада Ћими.* – Ко̀ ће Ћи̏ми ста̀ти у̀-крāј. Ћи̏мина зѐмља ни̏је би́ла ло̀ша, а̀ли у̂н ни̏је ћи̏јō ра́дити, ни о̀рати, ни ко̀сити. Ва̀зда гово̀ријō да га бо̀лē кр̏сти.

Ћи̏та, -ē, м. *надимак мушкарцу.* – На̀ш-сē Ћи̏та шега́чијō цијéла ви̏јека. Али, бо̂к ти га не у̀биће, ва̀зда ѝмō и би̏јō троша̀ли.

Ћи̏тӣн, -ина, -ино. *оно што припада Ћити.* – Сва̀к је во̀лијō чу̀ти Ћи̏тину шéгу. Ѝсāн би се на̀смијō о̀т-срца, та̀мāн да е на̀-постељи.

Ћи̏ћа, -ē, м. *надимак мушкарцу.* – Цвију̀љду су јо̀ш зва́ли Ћи̏ћа. Ћи̏ћа ти је ѐднōч набела̀исō у ко̀сције. Ни̏је би̏јō вјѐшт ко̀си и бру́су па се са̀в су̀рвō и са̀сō кō-ста̀р са̀мāр.

Ћи̏ћӣн, -ина, -ино. *оно што припада Ћићи.* – Ћи̏ћӣн Ра́де е прева́лијō деведѐсētӯ кат је у̀мрō. Ѝ-ћаћа му е ду̀го жи́вијō.

Ћо́јо, -ē, м. *презиме у гламочком крају.* – Нѐ-би ти зна̀ō, ку̀ћо му̀ја, по̀-сигу̀рно рѐћи о̀клēн су Ћо́је. Ни Ћо́је са́ми нѐ-знајӯ о̀клēн су во́ђекā.

Ћо́ле, -ē, м. *хип. од Столе.* – Пр́њӣн Ћо́ле нѐће да се жѐнӣ. У̀тамāн му е гово̀рити. Нѐће па нѐће. Ко̀ӣ му е ђа̀вō, пи̂тāј бо̀га.

Ћо̀лӣн, Ћоли́на, м. *надимак Стојану.* – Ћо̀лӣн је би̏јō са̂м у Трава́рије. Ку̀ћа му за̀клоњена о̀д-буре. Мѐћава му ни̏кат ни̏је запу́рила ку̀ћнӣ пра̀к.

Ћо́лӣн, -ина, -ино. *оно што припада Ћоли.* – Ћо́лӣн ћа̀ћа ва̂жē сто̂ о́кā. Нѐ-би се о̀дрекō ме̂са па га у̀бӣ.

Ћо̀лина, -ē, м. *надимак Сто̄јану.* – Ћо̀лини е би́ло ла̀ко ѝћи на по̀сō. Ѝд-Рудѝћā до пила̀нē нêмā ни два́-вртāља са̂та пје́вē.

Ћо̀линōв, -ова, -ово. *оно што прӣпада Ћолини.* – Ћо̀линōв до̀бар па̀јдāш је бѝјō Пѐрāн Со̀лдāт. Ѝни су ти за̀едно мѝмковāли са Мла́ђōм По́љића.

Ћоли́новићи, -ѝћā, м. *Ћоли́нови по̄томци.* – Ћоли́новићи су са́ми у Трава́рије, о̀дмā ѝспо Тѝбањē. Ѝни су јѐдѝнѝ ѝмали жѝвѝ во̀ду у буна́ру.

Ћоли́нōвка, -ē, ж. *Ћолинова сӯпруга.* – Кот Ћоли́нōвкē е ѝ-кући свѐ би́ло ца̀кум-па̀кум. Ш ње́зина по̀да си мѝгō мêт ли́зати.

Ћо̀линōвка, -ē, ж. *Ћо̀линова сӯпруга*. – Ћо̀лина е Ћо̀линōвку во̀лијō вѝшē от свѐгā на свије́ту. Ма̀ло е ко̀ѝ ћувѐгија та̀кō по̀читовō сво̀ју дру́гу.

Ћолѝшан, -а, м. *надимак мушкарцу.* – Тѝвѝнōв Ћолѝшан ѝмō гла̂ву ко̀лик ма̂љ. Прѐдњē зѝбе му ѝзбило кера́чом па кат глѐндишē, шѝшлијећē.

Ћолѝшанōв, -ова, -ово. *оно што је Ћолишаново.* – Ћолѝшанōв ћа̀ћа Трѝвѝн ра́дијō ѝ-шуми; рѝшијō смр̂че и јѐлике. Ћолѝшан гу́нō псѐ по сѐлу.

Ћо́пѝн, -ина, -ино. *оно што прӣпада Ћопи.* – На̂јвећā Ћо́пина жѐља е би́ла да ко̀сѝ с ко̀сције. Али, нѝје кѝкавац мѝгō. Нѝје ѝмō ѐднē нѝгē.

Ћо́пѝн до̂, -ина до̀ла, м. *до у Ћопином власништу.* – У Ћо́пину до̀лу е би́ло вѝшē зми́јā нѐго у Га̀јāновије Ба́чуша. Ћо́пу е ѝјела змѝја у Ба́чуша па му о̀дрезало нѝгу.

Ћопѝница, -ē, ж. *Ћопина сӯпруга.* – Ћопѝница е би́ла а́рна ко̂ го̀рскā ви́ла. Ка̀ко е ѝна за̀пала Ћо́пу, ћа̀вō цр̂нѝ зна̂. А̀ј-тѝ бѝдни па̀метāн.

Ћо̀ранōвка, -ē, ж. *њива у Красинцу код Гламоча.* – Да у Инѝћића Ћо̀ранōвку по̀сијеш бро̀кве, по̀никле би. Тѝ̂ е јѐчам ко̂ пије́сак.

Ћо̂рда, -ē, м. *презиме у Јакиру код Гламоча.* – Ста̂рѝ Ћо̂рда е бѝјō стра̂ и трѐпēт за̀-Тѝрке. Ћо̂рде сла̀вē Ћѝрђевда̀н. Ѐдне го̀динē се кот-Са́вē Ћо̂рде на̀-слави на̀шло пêт Мило́шā. Сва̀кѝ пѝнијō сво̀е гѝсле. Са̀в Ја̀кир-сē трêсō о̀т-пјеснē.

Ћо̂рдѝн, -ина, -ино. *оно што прӣпада Ћорди.* – Ћо̂рдине сѝнове су Тѝрци заобѝлазили. Ниј́есу би́ли ка̀ил кр̀патити ш њѝма.

Ћо́ринац, -ѝнца, м. *ливада у Поповићима.* – У Ћо́рѝнцу е тра́ва чѝпа. За сѝтнō бла̂го нѐ-море бо̀љā на свије́ту.

ћо̀ркѝле, прил. *неопрезно,не гледајући околности.* – Прѝ̂чā Тривѝ̀нца о ра̀ту, а нѝје нѝ-бијō ѝ-њем. Бѝ̂бā ћо̀ркѝле штѝ̀ му на̀летѝ на јѐзик.

ћо̀руша, -ē, ж. *кобила која има оштећено око.* – На̀шу ћо̀рушу ѝдарило нѐшто ѝ-лијевō о̀ко јо̀ш до̀к је би́ла ждрѐбица. О̀тат нѐ-видѝ на́-њга.

Ћо̀слијанин, -а, м. *становник села Ћослије код Гламоча.* – Ћо̀слијāни су на до̀бру мјѐсту. Ѝмајѝ̄ жѝвѝ̄ во̀ду и до̀бру зѐмљу. Ћо̀слијанин се вѝшē ва̂лѝ зѐмљōм о̀д-Рудићāнā.

Ѣòслијāнка, -ē, ж. *жена из Ѣослија.* – Ѣòслијāнка се нêће врýћа нàпити лѐденē вòдē. Нѝје бр̀зица на пòслу, али је ỳ-кући вàљата и чѝста.

Ѣòслије, Ѣòслѝјā, ж. *село у близини Гламоча.* **–** Ѣòслије су на лијéпу мјѐсту. Дòбра зѐмља дебѐлица, нѝћe зáпона ỳ-њива, нѝћe старовни́ка у лѝвода.

Ѣòтан, -а, м. *надимак мушкарцу крупне главе.* – Ѣòтан је бѝјō кỳвāр. Рàно òтишō ỳ-свијет и свàшта вѝдијō. Кобàрисō кô ѐдан по ѐдан.

Ѣòтанōв, -ова, -ово. *оно што припада Ѣотану.* – Ѣòтанōв ѣàћа се вâлпр̄ да му сѝн шàљē пâрā. И вјѐрỹ тѝ. Ѣàћа му вàзда ѝмā дувáна ỳзā-се.

Ѣỳжа, -ē, ж. *надимак жени.* – Прâвō-јōј је ѝме Мѝлица, али је зòвỹ Ѣỳжа. Рâшта Ѣỳжа, нѝко јȍш нѝје прòтолковō, ни Си́мо Бòшњāк.

Ѣỳжѝн, -ина, -ино. *оно што припада Ѣужи.* – Ѣỳжини сѝнови су би́ли прѝзнāти свỹће. Нијéсу ука́љали òбрас ни ѣàћи ни мàтери.

Ѣỳжићи, -ѝћā, м. *надимак Ѣужиним потомцима.* – Прѝје би Ѣỳжићи пòгинули нѐго слàгāли и ỳкрали. Ѣỳжићи су пòсве ријéтки љȳди.

ѣỳкнути, -нēм, свр. *појести мало на брзину.* – Àјмо штò ѣỳкнути на брзѝну па ћемо ỳ-лōв у Ражàну. Ѝмā срндáћā и дѝвије прàсāди.

ѣула́тати, ѣỳлāтāм, несвр. *ходати по насељу без икаква циља.* – Са́во пò-цијелѝ дâн ѣỳлāтā по сѐлу. Думагѝјā дỳвāн и не прѐстае кàшљати нѝкāко.

ѣу́ле, -ē, м. *онај који стоји на једном месту и упорно посматра празан простор.* – Свàкѝ ѣу́ле е ма́лко чвр̀кнȳт. Нѝедан ѣу́ле нѝје нѝшта ишћу́лијō отéжȳћи јàие и глѐдајȳћи штà кò рâдѝ.

ѣу́лѝн, -ина, -ино. *оно што припада ѣули.* – Ѣу́лѝн пòсō е прѐсипāње ис шу́пља у пра́зно. Тô не врије́дѝ ѐднē шóлдē.

Ѣỳлумōв, -ова, -ово. *оно што припада Ѣулуму.* – Ѣỳлумове Пòдвōрнице су нâјбоље њѝве ỳ-нашом сѐлу. Ȳн ѝмā блâга по трѝста óвцē.

Ѣỳлумōвка, -ē, ж. *жена из рода Ѣулума.* – Ѝмајȳ двòи Ѣỳлуми; òвѝ у Стѐкерōвције и ỳнѝ ỳ-Цр̄нōм Вр̀у. Црнòвршкē Ѣỳлумōвке су жестòке на ра́ду, а òвē и-Стѐкеровāцā се нéћē врýће нàпити лѐденē вòдē.

ѣỳта-бàса, прил. *без реда, с брда, с дола, напамет.* – Ćѐдē љȳди кò-цр̄квē. Посвр̀лија сâм глѐндишē отарамѐнта, ѣỳта-бàса. Ѐдно з дрỳгије нêмā вѐзē.

У

убàвскѝ, -ā, -ō. *оно што припада Убавчанима, становницима Убовића Долине.* – Убàвскē њѝве су ѝспот Пàкларѝцā. Ỳ-њима нêмā пр̀жинē кô у òстāлѝје нàшије њѝва. Нêмā ни зáпона ỳ-њима чȳдо.

Убàвчāни, -ā, м. *становници Убовића Долине.* – Свѝ су Убàвчāни црљѐни у òбразије кō-рѝза. Код Убàвчāнā вàзда ѝмā вјѐтра па е пòледено.

Убàвчāнка, -ē, ж. *жена из Убовића Долине.* – Убàвчāнка знâ рòдити десѐтеро дјѐцē брѐз-бабицē и дòктура. Стрѝна Мѝга е би́ла Убàвчāнка. Рòдила два́нēстеро дјѐцē кô и Àћуша.

Ỳбан, -а, м. *надимак мушкарцу који се презива Убовић.* – Нàш је Ỳбан òстō сирòта изà-ћаћē. Зàпало га да рâдī у мѝлицији до крàја живòта.

Ỳбанōв, -ова, -ово. *оно што припада Убану.* – Ỳбанōв је ћàћа пòгинō у рàту кат је Ỳбан бѝјō неја́чак. Àсли га нѝје ни ỳтувијō.

Ỳбанōвка, -ē, ж. *Убанова супруга.* – Ỳбанōвка нѝје, бôг знâ кàко а́рна, али е за Ỳбана гòрскā ви́ла. Вàљато чељáде, штà-речēш.

Убàуша, -ē, ж. *жена из Убовића Долине.* – Нѝкат се нѝје дѐсило òткā се знâ да нѐкā Убàуша нѝје ѝмала дјѐцē. Би́ло е Убàỳшā па ра́ђале по четрнēстеро.

Убàушīн, -ина, -ино. *оно што припада Убауши.* – Убàушīн дâн нѝје прòлазијō ỳтамāн. Вàзда су ѝгле и плѐтīво у рỳка.

у бòгу, прил. *изузетно добро, најбоље.* – Ỳдāла се Лàкетōвка за Лàкету. Нѐ-море-јōј у бòгу бѝти бòљē. Нѝштан кô ѐдна по ѐдна, полѐти ćѐди, полѐти лѐзи. И тàкō цијéла вѝјека.

Ỳвале, Ỳвāлā, ж. *простране драге и долови.* – Кат прôђēш Кỳтлāровац, сва́лићеш се ỳ-Увале. Тỳ вòдē и пàшē нѝкат не мàњкā.

ува́љати, ỳвāљāм, свр. *умекшати.* – Јỳчē Галỳшуља ува́љала двâ бѝљца у Прѐоцу ѝспод Бѐнића млѝна. Бѝљци мѐкани кō-пêрје и бијéлē се кō-сѝр.

ỳвēрчити, -īм, свр. *схватити, упамтити, раумјети.* – Нѐ-дā се нàшом Лàзати нѝшта ỳвēрчити пòд-милије бòгом. Јâ нѝшта тỳпље у живòту нѐ-виђо.

увра́чати, ỳврāчāм, свр. *омађијати, бацити чини.* – Чỳвāј се Ѝјука ѝјудē. Чỳвāј се и бјѐжи òд-њē штò-даљē. Увра́чаће и навра́тити злò нà-кућу па штà-ш ỳндā.

ỳвргнỳт, -а, -о. *онај који је наслиједио особине претка или рода.* – Бо́ро е ỳвргнỳт на ћàћу Кавàру. Вѝнī Кавàра, бôк ствòријō, ỳпīсāн.

ỳврнỳт, -а, -о. *пријеке нарави и слабог разума.* – Про́ђи се тѝ, мâлā, Мѝљкана. Ỳн је ỳврнỳт нà-ујāке и нѐмōј ш њѝм ѝмати нѝква пòсла.

уге́гати, ỳгēгāм, свр. *ући у просторију уморан са великим теретом на себи.* – Ỳгēгā Шпирѐнда ỳ-кућу ỳмōран кô убијѐница. Вра́тијō се ѝз-млина пјéвē, а ѝлпнскī звѝзган ỳпекō с небéсā, свѐ сàжеже и пѐрчīн на гла́ви.

угѐњати, -āм, свр. *ући у просторију стењући након дугог и напорног путовања.* – Угѐњашē Ба́це у барàку с то́рбама нà-лēђије. Ỳватила-ī кѝша ỳ-шуми, пòкисли кô мòчīница.

ỳгљѝште, -ā, с. *мјесто гдје се некада копао угаљ.* – Нàше ỳгљѝште нѝје нѝ-за шта. Нѝт је за òрāња, нѝт су за лѝводē, јѐдīно да па́сỳ кỳњи.

удѝкатити, -ӣм, свр. *уредити, направити како ваља.* –Ка-Тѐда удѝкатӣ дрвенӣ кѐла, мѐреш-ӣ слѐбодно ѐтиснути низ нâјвећӯ стр̏меницу. Нêће-ӣм ни цвр̏љка вѐлити.

ѝдолина, -ē, ж. *долина дубља и ужа од обичне.* – Ô, да тӣ знâш, Ѝља, кѐкве ли су ѝдолине пѐ-Слāније дѐловије. Нѐ-дō ти бôк пѐ-њима гѐведа чу́вати.

ућѝсати, ѝћӣсāм, свр. *накитити, ишарати, уљепшати.* – Ућѝсō кӯм Вѐсēлко нѐкакве вѝјуге и ковчѐнице нѐ-прешлици. Ама, јѝнāци мѝи, гѐворӣ свѐ јѐзике пѐд-милӣм бѐгом, ѐт.

ужѐћи, ѝжежēм, свр. *упалити лампу.* – Ужѐжи, Бѐсӣљка, тӯ лѝћуру, штѐ вѝшē чѐкāш. Вѝдӣш ли да е мрâк кô у лѐнцу.

укланцѝјати, -āм, свр. *ући у просторију прљаве обуће.* – Укланцѝјашē Пѐдгōрци у ѝнӯ барѐку у Па́лежу, кô мѐркӣ вѐци. На нѝга-ӣм блѐта до кѐљена.

ѝкоп, -а, м. **1.** *гробно мјесто.* – Јѐ-ли вр̏лēтан Дмѝтрōв ѝкоп, Блâже? „Јѐсте, брѐте, пѐсве. Дѐчекō кѐмēн старѐвнӣк, јѐдва смо га мѐцовије изразби́јали“. **2**. *дужина људскога тијела.* – Кӯм Ви́цо ѝ-Рорије на збѐру одба́цијō свѝмā уметá́чије кѐмена чѝтāв ѝкоп. Тô е прâвӣ мѝмак, говѐрили Ро́рчāни.

Ѝкоси, Ѝкōсā, м. *пашњаци на Словињу.* – Рѐкō би чѐек да се у Ѝкосије дѐбро ѝкосӣ сѝјена. Мѐ, кѐкӣ! Ѝкоси су гѐлӣ голцѝјāтӣ пâшњāк.

ѝљезōв, -ова, -ово. *оно што припада уљезу.* – Вѐљā ѐдна ѝљезова пѐдвōрница пѐло њѝвā у Рѐмӣћије и Ћѝлумије. Ѝљезово е блâго би́ло на гла́су. Ѝмō чѐтри вѐла пѐсāвца, ѝмали рѐге ѐт-пō мѐтра.

Уми́ћевац, Уми́ћēвца, м. *крај села Вагана.* – Крѐз Уми́ћевац нѐ-требā брѐс-потребē прѐлазити. Пѝн је зми́јā кô купјѐрӣште мѝшā.

Ѝнӣшта, -ā, ж. *село у граховском крају.* – Кѐд би се нѐши врѐћали ис Ки́ња са дува́ном, ѝшли би преѐ-Унӣштā. Ѝ-Грāву бѝднӯ ђѐндāри па ѐтимљӯ дѝвāн.

Ѝнчāни, -ā, м. *људи који живе око ријеке Унца.* – Ето Ѝнчāнā нѝсē дува́на и рѐкијē. Спре́мте пѐре, штѐ чѐкāте. Нêмā нѝшта забадијѐва.

ѝњкало, -а, м. *беспосличар који гледа шта други ради.* – Дѐ е сѐмо ѐдан ѝњкало у сѐлу па ѝ-некāко. Ѐвāј-ӣ је вѐкат испи́лијō кô квѐчка пѝлāди.

ѝњкаша, -ē, ж. *жена која беспосличи гледајући шта други ради.* – Нѐзнā се штѐ е стрѐжњē, жѐна ѝњкаша или жѐна пока́рет. Злѐ и ѐдно ѝ-другō.

уо́дати се, ѝōдāм се, свр. *привикнути се, прилагодити се.* – Уо́дала се ѝнā двâ Клѝсарина јѝнчића кô кѐква двâ стâрā вѐла у ѐрāњу.

упѐрити, ѝперӣм, свр. *усмјерити, кренути у одређеном правцу.* – Дѐдēре, мѝдрове, то́рбу на ле́ђа и упѐри за о́вца. Нѐмōј во́ђекāре оте́зати јѐие и мудрѐвати. Дѐста е вѝшē твѐē мудрѐлијē.

ỳпиљкати, -ā̄м, свр. *сиоро налити воде у неки суд.* – Ȍтишла Стȁмена Лȁћȳнова на Голу́бњачу пȍ-воду. Јѐдва ỳпиљкала пô вỳчијē вȍдē, му́тна кô лỳкшија.

ỳпӣсāн, -а, -о. *онај ко је сличан неком другом.* – Бо́ре е ви̂нī ћȁћа Кавȁра. Бȍже ме прȍсти, кô ỳпӣсāн.

ỳписнути, -нēм, свр. *ућутати, престати говорити.* – Ỳписни ѐднōчке, магрȁило ѐдан, зȁ-трāк ти се нѐ-знало. Штȁ си се надоврȁндисō па цȉјелō јȕтро торȍкāш и мѐљēш кô пра́зан млȉн.

ỳпљувак, ỳпљȳвка, м. *јаје које је мува оставила у месу.* – Ево у ȍвомē мêсу свѐ ỳпљувак до ỳпљȳвка. Ỳшла нѐсретнā мỳва, ђȁвō е ȍднијō.

упљȕвати, ỳпљујем, свр. *заразити месо упљувцима мува.* – Ȕпљувāле мỳве мêсо. Мȕрā се свѐ дȍбро прѐгледати. Ȍвō се вȁкō нѐ-море вјѐшати на тȁван.

уполежа́чити се, уполѐжāчӣм се, свр. *улијенити се од нерада.* – Кȁко се Ми́ле нѐће уполежа́чити кат је цȉјелȳ зȉму прѐлежō уз вру́ћу врȕну.

упрокȕлати, -ā̄м, свр. *нацијепати крупних дрва.* – Бȍга ми је Шпи́ро ỳпрокулō су́вије дрвā, мȍре бȉти ѐвту да́нā, тȁмāн да трȎнтā свȁкӣ дâн.

упрȍцати, ỳпрȍцāм, свр. *улетити у неки простор великом брзином.* – Упрȍцашē Прѐкрāјци јȕчē у Гли́шину кавȁну, испрѐврташē свѐ стȍлове и крâгу дȁдошē. Вȁљда тра́жили Мȉркана Калȁбу, штȁ ли ће ти бȉти.

Ȕра, -ē, м. *хип.од Урош.* – Ȉмā Ȕра кȕћу ỳ-Рудићије на нâјљешвōм мјѐсту у сѐлу. Окȍ-њē свѐ рâзнē млâдē вȍћке. Вȁљат је Ȕра и рȕкат да га дȁнас тȁкōга нêмā.

Ȕрљāјка, -ē, ж. *жена из Црнога Врха испод брда Урљаја.* – Ỳрљāјка ми е би́ла тѐтка. Ỳна е би́ла за Нȉколōм Ђêрманом. Љѐшвōк жѐнскōк ỳва нȉје би́ло у сѐлу ȍд-њē.

успрȍпадати се, -ā̄м се, несвр. *узнемирити се ходајући по каквој просторији.* – Сѐди, прȍћело се пȍ-тобōм. Штȁ си се успрȍпадō, кô да ти је му́вā пȍдасȳло. Кȕ-си нȁумијō, штȁ ȍћеш.

усука́ја, -ē, м. *мушкарац који изгледа као да је усукан.* – Ено ỳнок Бо́жина усука́јē, пȍ-цијелӣ дâн дре́ждӣ у бȉртији. Не сикȉрā га што па́лац сȁсȳшӣ и пȍзобā тра́ву. Сȁмо ȉспӣјā рȁкију по рȁкију и тô сâм самцȉјāн.

ỳтамāн, прил. *узалуд, без користи.* – Тȉ, Ȉлија, ȁсли ỳтамāн сȉјеш зôп у Лȕшчићу. Ено Чу́пини кȕњи свѐ пȍтрашē и крâгу дȁдошē.

ỳтȳван, -вна, -вно. *упамтљив, којем је јасно оно што памти.* – Бȑка е бȉјō ỳтȳван, вȉш-бјѐжи. Пȑвӣ е ỳтувијō Очѐњāш кот пȍпа.

ỳтȳћи, уту́чем, свр. *кастрирати овна помоћу дрвеног ваљка и дрвеног чекића.* – Нȉко у ције́лу нȁшом крȁју нȉје знȁō бȍљē ỳтȳћи о́вна од Нȉцēлē Рȍквића. Тô му е нѐшто ȉшло за ру́кōм кô нȉком.

утучѐнӣк, утучени́ка, м. *ӯтучен ован.* – Утучѐнӣк бо̀ртā ѐдну ѐвту да́нā док прѐболӣ. По̀шље е ми́ран кō-ја̀ње и нӣје му до̀-бијеса.

ỳчāрāн, -а, -о. *онај који је омађијан.* – Ја̀днӣ Вѝдоја е ỳмислијō да е ỳчāрāн. Гово̀ријō да му е ѐдна ма̀га наба́цила чӣни.

уча́рати, ỳчāрāм, свр. *обманути, омађијати.* – Са̀мо што смо о̀итрōс кре́нули на о̀рāње, ра̀спаде се плỳк. Спа̀де лѐмеш. „Свѐ е о̀вō ỳнā ма̀га Ше́вина уча́рала“, вѐлӣ Перѝшан.

ушепр̀тљати се, -āм се, свр. *увући се у пословe у којима се човјек слабо сналази.* – О̀тишла Ма́ра сно̀вати прѐђу за̀-тарē. Замр́сили-јōј се ко̂нци и ỳнати се ја̀дница ỳшепртљāла ко̂ пӣле у кỳчине.

уше́тати, ỳшēтāм, свр. *лагано ући у какву просторију.*

На ша̀тор се отво̀ришē вра́та, та̀д ỳшēтā Мѝлош до Мỳрата Ỳђе Мѝлош без о̀рỳжја сво̂га, на̀зва ца̀ру и Тỳрцима бо̀га (н. п.)

уши́бити, ỳшӣбӣм, свр. *усјећи танких грана са младог дрвета за козе.* – Ми́лићи јỳчē уши́били на̀виљак шӣба ӣспот Ревени́ка. Нӣје-ӣ лỳгāр о̀пазијō.

уши́љити, ỳшӣљӣм, свр. *обликовати дрво или гвожђе у облику шиљка.* – Уши́љијō Сѝмата про̀шће за̀-тора ко̂ клӣнове. Нѐ-смије вỳк ни присмр́дити.

ỳшинӯт, -а, -о. *укочен у крстима и ногама.* – Ỳшинӯт ѝсāн нѐ-море нӣшта ра́дити о тѐжāчкије по̀слōвā. Мỳре са̀мо пребѝрати гра̀.

ỳшинути, -нēм, свр. *укочити у крстима и ногама.* – Ѝмā нѐколикō да́нā, ỳшинуло на̀шок кула́ша. Нѐ-море на̀ормāлно о́дати с кỳњије.

уши́цати, ỳшӣцāм, свр. *устријелити, погодити прецизно.* – Уши́цō Ро̀ћко вỳчину у Мѐђеђāције, ко̂ ждрије́бац. Уши́цō-ӣ је до̀сат пѐт.

ушко̀пити, ỳшкопӣм, свр. *кастрирати вађењем јаја или јајника.* – До́ђе Јо̀жа Малѐшевић и ỳшкопӣ на̀шок пра́сца. Ѝзвадӣ му, про̀шћеш, о̀ба ја́ја.

ỳшкопица, -ē, ж. *непокорна особа наглих реакција.* – О̀ткā се зна̂ за̀-наш кра̂ј, нӣје би́ло вѐћē ỳшкопицē от Ка́лē ѝз-Алāпића. Та̂ј се нӣје жи́ву ро̀бу поко̀ријō.

ушкопљѐнӣк, ушкопљени́ка, м. *онај који је ушкопљен.* – Ја̂ ра̂чāм ва̂мо по̀-нечему да вѐћије мỳкā нѐмā ко̂ у ушкопљени́ка. Шта̀ тӣ мѝслӣш да е чо̀еку, про̀шћеш, ѝзвадити ја̂ја, нѐ-би мỳгō издỳрати мỳкā.

ушпре́гати, ỳшпрēгāм, свр. *ухватити некога дуго чекајући прилику.* – Ушпре́гō Лỳжија Јо́шу у купије́рије. Прѝшијō му нѐколикē ỳз-уши и до̀бро му припријѐтијō, а̀ко га јо̀ш јѐднōчке ỳватӣ, ишчỳпаће му ỳши на вр̀ гла́вē.

ỳшушкати, -ā̄м, свр. *добро умоташи и сиријечиши смрзавање.* – Нѝје Сло́бо до̀бро ỳшушкō купије́ре па му смр̏зли вѝшē о трѐтинē. Ру.

Ц

ца̀клāр, -а, м. *мајсшор за сшакло, сшаклар.* – Кат Ȳстрија у́ђе ỳ-наше кра̀јове, дȳнесе нѐкакво ца̀кло. Ко̀д-нāс за Тȳрскē би́ла ја̀њеђā ко̀жа на про́зорије и сла̏бо-сē вѝдило. Ȳндāк се по̀јāвī ца̀кō и рѐжи кô по ко́нцу. Али, нѝје сва̀к бѝјō ца̀клāр. Ца̀клāр је бѝјō на гла́су.

ца̀клити се, -ѝм се, несвр. *сјајиши се као сшакло.* – На̀бавила Ба̀цуља Шмѝјāјлова нȳву ца̂рзу о̀днеклēн. Ца̀клī се и ći̇̀јтī, нѐ-дā глѐти у́-се.

Ца̀ревац, -ēвца, м. *крај именован по некаквом цару.* – Ѝмā па̀шē ỳ-Царēвцу, нѐ-би је по̀пасла сва̀ гла̀мочкā и кȳпрешкā го̀веда.

Ца̀ревица, -ē, ж. *крај на путу Гламоч Ливно.* – Испот Ца̀ревицē ѝмā ра́внē лѐдинē вѝшē нѐго у свѝје По̀повићије. Али тâ ти лѐдина нѝје нѝ-зашта. Пȳна е мети́ља јер је бâрно па нѝје за ѝспашу до̀бра.

ца̀рзица, -ē, ж. *мања сукња.* – О̀бȳкла Ђȳрђија нѐшто ца̀рзицē, нêмā штâ вѝћи. Свѐ го̀ли гња́тови сије́вајȳ, да про̀стѝш.

царзȳрина, -ē, ж. *дуга, сшара и подерана сукња.* – Се́ма Ма̀ȳкова е ва̏зда нȳсила ѐдну царзȳрину до пе́тā. Мȳгле би двѝје ка̏басте жѐне ста̀ти у́-њу.

Ца̂рскā ло̀ква, -ē, ж. *сеоска локва из времена Аусшрије.* – Ено Ца̂рскē ло̀квē вѝше Дебеља́ка. Ѝ-дāн да́нī би дȑжāла во̀ду да е о̀вī на̀ши манито̀ви не обата́лишē. Ко̀ ће ма̀ниту на̀правити ло̀кву.

ца̂рскā штрѐка, -ē, ж. *пруга коју је направила Аусшрија од Дрвара до Јајца.* – Ца̂рскā штрѐка е ѝшла ѐв о̀вудā преò-Млинѝштā. За̀-нāс Горња́ке би́ла спâс па ѐт. Ćѐдēш на̀-Млинѝштије на̀-вōс и ôс-вôс, ца̂рскōм штрѐком до Ја́јца.

ца̂рскā шȳма, -ē, ж. *шума којом је располагала Аусшрија.* – Ца̂рскā е шȳма би́ла на̀башка. Ȳ-ца̂рскōј шȳми нijéси смѝјō ỳćећи прȳт. На̀шу тѐжāчкȳ шȳму су тра́ли кô тѝће и нêмāш се ко̀м по̀жалити.

Цвѝјāн, -а, м. *аугм. од Цвијо.* – Ȳ-Цвијāна Пи́љка е сва̀ ора̀ница би́ла испо̀т-куће̄. По̀ло коша̀нице е би́ло го̀ре у Ма̀трације.

Цвија̀нушан -ē, ж. *ливада именована по Цвијану.* – Би́ло е ỳ-Го̄рњēм по̀љу о̀средњије њѝвā и лѝвōдā Цвија̀нȳшā. Тѐжāк је на̀-њима мȳгō живка́рити, али по̀танко. Али, Цвѝјанова Цвија̀нуша е пра̂вā лѝвода.

Цвије́та, -ē, ж. *власшишо женско име.* – Тѐткина Цвије́та е на̂јваља̀тијā цȳра ỳ-Откōвције. Ко̀д-њē ни ỳ-кући, ни прѐт-куће̄м нijéси мȳгō на́ћи тру́нка бȳњѝшта да га лу́чом тра̂жѝш.

Цвије́тића грѐбље, -а, м. *Гробље сшарих Цвијешића у Гламочу.* – У Цвије́тића грѐбљу су ка̀басти кр̀стови. Ја̂-ӣ кабàстӣје нијѐсам вѝдијӯ у ò вӯ свòије гòдӣнā.

Цвију̀рда, -ē, м. *ӣеј. од Цвијо.* – Цвију̀рда Ỳбовић је бѝјӯ прѐо два́метра. Ето ра̂шта су га зва́ли Цвију̀рда.

цвѝкаре, цвѝкāрā, ж. *наочаре.* – Бра̀те, ва̀кӯ ти је би́ло ко̀д-нāс. Кò е нỳсијӯ цвѝкаре, на́рот је говòријӯ да е ћòрāв.

цвѝкати, -āм, несвр. *ӣлашиши се.* – Дòшӯ Мѝркан да бѝје Ђу́рина бра̀та. Кат је вѝдијӯ ка̀ко су у Ђу́рē ширòка ле́ђа, ма̀ло се ỳстукнӯ. Ондāк Гли́шо вѐлӣ Мѝркану: „Â,цвѝкāш јỳнāче. Дѐдēре се са̀т пока́жи пред јà̀чӣје òт-себе“.

цвикѐрāш, цвикера́ша, м. *мушкарац који носи наочаре.* – Кад би кò ко̀д-нāс спа̀зијӯ ка̀квӯк цвикера́ша, рѐкӯ би, вѝдēре ỳнок ћо́рē ка̀кāв је.

цвикера̀шица, -ē, ж. *жена која носи наочаре.* – О, про́ђи се цвикера̀шицē. Тô е ко̀д-нāс би́ло вѐликӯ ру́гло. Ако е цвикера̀шица òстригла пѐрчӣн, тô е јòш вѐћē ру́гло.

Цви́ко, -ē, м. *хиӣ. од Цвијо.* – Ỳ-нашок Цви́кē би́ла пòмалена нỳга. Мỳгӯ си му ку́пити òпāнке на сва̀кӯм дѐрнеку.

Цвѝкут, -а, м. *ӣеј. од Цвијо.* – Нѝје би́ло нѝшта заварѝтијē от Цвѝкута Јỳсурића. Ỳн би ти зана̀кастē испреваљи́вӯ свѐ на̀вӣљке гòре у Лѝсичијāку.

Цвѝта, -ē, ж. *икавизирано име Цвијеша.* – Цвѝта Ба̀шићова се ỳдāла у Ку́реље. Нѐ-море-јӯј у бòгу бѝти бòљē. Ỳпала-јӯј сѝкира ỳ-мēт.

Цвѝтко, -а, м. *икавизирано име Цвјешко.* – Ỳ-Цвитковићије-сē сва̀кӣ трѐћӣ мỳшкӣћ зва̀ō Цвѝтко. Би́ли бли́зо шòкāцā па при́мили ỳнō њêво ѝ̂.

цвр̄љчити, -ӣм, несвр. *уШврђивашИ цврљкама нешШо расклимано.* – Цѝјелӣ са̀м ти бòговēтнӣ да̂н цвр̄љчијӯ ỳнō сама́ра, ђа̀во га ò̀днијӯ. Пòела црвòточина, мỳрā пра̀вити нỳвӣ са̀мāр.

цвр̄цкан, -а, м. *онај који је чесШо ӣијан, нацврцкан.* – Од Ву́лē нѝје би́ло вѐћēк цвр̀цкана. Свѝ знàјỳ да е бѝјӯ поштењà̀чина и нѝко му нѝје за́мјеријӯ штò е бѝјӯ ста̂лно на̀цврцкāн.

цѐрибаша, -ē, м. *мушкарац ӣријеке нарави који ӣредводи своје друШво.* – Нѐ-бијāде кра̀бријēк цѐрибашē од ỳнок То́дē ѝз-Алāпића. Ỳн ти је нала̀пушијӯ Тỳрке и-сѐла чѝм се прòчуло да ће Ỳстрија у́ћи ỳ-Босну.

Цига́на, -ē, ж. *долина са изразиШо црном земљом у Вагану.* – Цр̀њē зѐмљē нêмā на свије́ту кô ỳ-нашӯј Цига́ни. Ђѐ ро̀дило, ђѐ не ро̀дило, у Цига́ни ва̀зда до̀бро ра̂ђā.

цѝгāнке, -ā, ж. *ӣиШоме ливаде са изразиШо црном земљом.* – Ђѐ ро̀дило, ђѐ не ро̀дило, ỳ-нашије цѝгāнка ро̀дӣ ста̂лно. Ỳ-цигāнка е тра́ва кô ду́ша.

цига́ра, -ē, ж. *цигарета дувана.* – Свѐ до̀к не потѐкошē цига́ре, на̏ши мушки́ћи пу̏шили на у̀нē зѐмљанē лу̀ле. Би́ла лу̀ла, ча̀кмак, тру̂т, крѐмēн и та̀кō то̂.

цигла̀шица, -ē, ж. *кућа покривена црије̄пом.* – Ка-сē-ѐдна у̀дāла у̀-Рудиће међу сѐдам бра̀ћē, жа̀лила за сво̀јōм ку̀ћōм ва̀кō:

Јо̂ј, ку̀ћо цигла̀шицо, и по̀ето шимла̀шицо,
Јо̂ј ма̂јко, ћѐ се у̀да, сѐда̄м бра̀ћē шѐст рѐбӯда̄. Ру.

ције́вци, -ци̏јевāцā, м. *крајеви слични уским драгама гдје вјетар стално пирка као кроз цијев.* – Ко̀ ни̏је вјѐшт на̏шије ције́вције, ла̀ко по̀тēгнē вла̀гē и про̀кашљē. Спо̀панē га ки́јавица и ри́пāње.

Ције́пци, Ци̏јепāцā, м. *уске и кратке њивице испод села.* – На̀ши су Ције́пци вр̀лēтни. Ѝмā ка̀мена старовни́ка. До̀бро ра́ђају, јѐр се по̀-њима вртѝкā бла̂го па су гно́јни.

ци̏кељ, -а, м. *издвојен оштар врх брда или бријега.* – На̀-вр на̏шок цикѐља ѝмајӯ нѐкакē пло̀че. А̀сли су тӯ нѐкат би́ле нѐкакē згра̀де, шта̀ ли.

цили́кнути, цѝлӣкнēм, свр. *изазвати оштар ехо звона или нечег другог.* – Нѐђе око по́днē цѝлӣкнӯ зво̀но са̀-нашē цр̀квē. Нѐ-про̄ђе вр̀тāљ са̂та, сти̏же а̀бер, по̀гинō Ѝлија А̀ћушӣн на О̀зрену вишѐ-Шумњāкā.

цилѝндар, -дра, м. *лампа чији је пламен заштићен овалним стаклом.* – Ко̀д-нāс-ти-сē по мра́ку свије́тлило лу́чом, стије́њем и у̀нōм ма̂лōм лу̏ћурицōм. У̏ндāк у́ђе У̂стрија у̀-Босну и ду̀несе цилѝндар и вѐњер. Цилѝндар у̀-куђу а вѐњер по ну̀ћи у̀-пољу и у̀-шуми.

Ци̂нцар, -а, м. *највиша планина у гламочком крају, висока преко двије хиљаде метара.* – Са̀в је Ци̂нцар с ју̀га го̀лијетан. Са ћѐвера ѝмā нѐшто смр̂чē и јѐликē.

ципѐла̄ш, ципела́ша, м. *службеник, полицајац, поштар и сл.* – Нѐмā вѐћӣје подрепа́шā от ципела́шā, вѐлӣ на́рот. У̀ни-ћē ја̀днōк тежа́ка нала̀гати и са̀трати кат-ӣм-у̀нӣ о̀пштинскӣ дру̀шкани на̀рēдē.

Ци̏цварићи, -ӣћā, м. *надимак по цицвари.* – Да̀ су Ци̏цварићи би́ли ка̀кӣ по̀танки тежа́ци, на́рот-би-ӣ зва̀ō пољáровићи. Ва̀кō, би́ли љу̂ди на гла́су.

ци̏чити, -ӣм, несвр. *оглашавати се продорним звуком, циком.* – Кат по̀чнē ци̏чити бро̂мза тро̀грлица на Пѐрукинōм ма́цоњи, одјѐкује свѐ до О̀бљаја.

цјѐпак, -пка, -пко. *онај који се лако цијепа.* – Сру̀шили Ша́јко и Ла̀кета ѐдну пра̀вну смр̂чу у Ро̀гуљинōј до̀лини. У̀чинӣ-ӣм се да ни̏је цјѐпка. Кат по̀чēшē ције́пати ду̀гу, цјѐпко др̀во ко̂ ца̀кō.

цјѐпидлака, -ē, ж. *шкртац, ситничар, цициjа.* – Тјѐшњӣје љу́дӣ и вѐћӣје цјѐпидлāкā нѐ-бијāде од у̀није Љу̀бōјā ѝш-Ћослӣјā. Њѐв ди̏нāр је ва̀рклӣ о ту̀ђије пѐт.

цјѐпидлачити, -ӣм, несвр. *ситничарити, гледати у ситнице.* – Јѐсте ли се погòдили око цијéнē купијéрā? Ама, јѐсмо, сȁмо Сȁва трâжӣ јȍш стóдинарā прúдē. Ај, нѐмōјте цјѐпидлачити, тô су трѝце и ситнѝце.

цјѐпчић, -а, м. *уска и кратка њивица под селом.* – Ѝмō Клѝсара ѐдан цјѐпчић дȍље испò-лúпā. Нѝје га ѝмō рâшта òрати па га заледúнијō.

цмéкати, цмêкāм, несвр. *гњавити, тући, малтретирати.* – Лȁко ти је, пȁјкане, цмéкати Лȁлу Ђòеновōк. Àјдē се ỳвати у кòштац са Кóвōм Àћушиније.

цмѐкнути, -нēм, свр. *ударити, ошамарити.* – Јȕчē пȁндȕр Штрбац ýђе у бѝртију у Прѐкраи и брѐз-ријечи цмѐкнȳ Ђȕру Бȕкву. Нѝ се знâ рâшта нѝ крȍза-шта.

цмúздра, -ē, ж. *жена која често и тихо плаче без великог разлога.* – Склòни се, цмûздро ѐдна, отáлēн. Нѐ-смēтāј љȕдије рáдити.

цмúздре, -ē, м. *мушкарац који лако пусти сузу без великог разлога.* – Од Милѐкоњē Шулѐндића нѝје бúло вѐћēк цмúздрē у сѐлу. Ȕн сȕзӣ и кат чȕје пјѐсну. Бѝјō кȕкавац на Сòлунскōм врȕнту па се ćѐћā свȁшта.

Цôјда, -ē, м. *надимак мушкарцу.* – Ђȁвō ће знȁти штȁ знâчӣ Цôјда. Ето, тȁкō га зòвȳ òткā е прогàмизō.

цȍклот, -а, м. *велики спољњи лист купуса.* – Штȁ ми је тô ѝ-тō?

Сјѐдӣ дјѐда пȍт-плотом, пòкријō се цȍклотом,
Оцóцијō мȕда прѐд свѝмā љȕдима (глàвица кȕпуса)

цȍктити, -ӣм, несвр.*оглашавати се гласом цок, цок као тетреб.* – Тêшко е ỳватити згȍду ка-тѐтријеб цȍктӣ. Прѐво му мȕрāш òткрити лóгу па се привȕљати прѝје зòре, кат цȍктӣ да би га улòвијō.

Цȍкур, -а, м. *надимак мушкарцу танком, високом и накривљеном.* – Да нȁшом Цȍкуру нѝје бúло Цȍкурōвкē, ȕн нѐ-би ѝмō ни ỳ-лијевōј ни у дѐснōј. Цȍкур-сē сȁмо кѝцошијō.

Цȍкурōвка, -ē, ж. *Цокурова супруга.* – Цȍкур-сē у Цȍкурōвки мȕгō кȍмōтно окрéнути. Бúла áрна, мȕгла е Цȍкура нȕсити под рȕкōм.

Цóле, -ē, м. *хит. од Стојан.* – Нȁш Цóле нѝје нѝкут òдлазијō и-сѐла. Чȕвō ôвце и нѝје ѝшō ỳ-Бāчкȳ у кȕрузе.

цондрàшица, -ē, ж. *лијена жена која дријема док нешто ради.* – Прóђи се лијéна чељàдета. Ȕнā Јáндрина цондрàшица цôндрā и зà-тарōм, кȁмоли нêће код овáцā.

цóндре, -ē, м. *мушкарац који дријема док нешто ради.* – От Кавàрē Кȕрељова нѝје бúло вѐћēк цóндрē òд-Ȕнца до Дóца. Тâј би знȁō цôндрати прѐт-кућōм пò-цијелӣ дâн.

Цр̀вāљēв дō, -љева дȍла, м. *просшрани до у шуми гдје има много црва под кором.* – Свȁкē свàкāтē гȍдинē Врбљàнци ỳкосē ỳ-Црвāљеву дȍлу по двȍја, трȍја кȍла сȉјена. Тра́ва мѐкана кô ду́ша.

црвѐњāк, црвења́ка, м. *крај гдје има црвене земље иловаче.* – Слȁба тра́ва бȕднē у црвења́ку. Ȕнȳ цр̀љенȳ ȉловачу не врије́дȉ гнȕити.

цр̀вица, -ē, ж. *црв који је ушао у дрво.* – Ђê би́ла òвā јàпија па е вȍликā цр̀вица ỳшла ý-њу? Од òвок се нѐ-правȉ столàрија.

цр̀квина, -ē, ж. *мјесшо гдје је некада била црква.* – Тȁмо ȍко цр̀квинē, искр̀кали глȍгићи и шȉпињāци. Сплѐли се, нѐ-мош зави́рити ђê е цр̂ква би́ла.

црље́нац, -нца, м. *кромшир црвене боје.* – Црље́нац кȕпијер је три́-пȕт слȁђȉ од ỳнē жȕтē òлāндијē. Црље́нац је брȁшнāв, а òлāндија вȍдена.

црљѐница, -ē, ж. *земља црвене боје, иловача.* – Кȍд-нāс ѝмā ђѐ-ђе црљѐницē зѐмљē. Ȕна, нѝт се ȍрē, нѝт се кȍсȉ. Пȍсна пȍсве бôк ти је ỳбиће дàбили.

цр̂н крȕв, цр̂на крȕва, м. *сирошињски хљеб зарађен на шешку муку.* – Ѝ-наш-ти-сē Кȍвчалија накȕсō цр̂на крȕва ỳ-свōме вије́ку. Ȕн сирȍма кȕђē нѝје ѝмō.

цр̂нā бије́да, -ē, ж. *шешка сирошиња без игдје ичега.* – Ѝза свȁкōк рàта, нȁша су ти сѐла пȕна цр̂нē бије́дē. Ѝзгинȳ мушки́ћи па јȁднē жѐне òстанȳ петљàисати са сирȍчићије.

Цр̂нā гȍра, -ē, ж. *шумовишта планина са прешежном црногорицом изнад Црнога Врха и Сшекероваца.* – Ȕ-нашōј Цр̂нōј гȍри нêмā ни кȍрāка брѐ-шумē. Цр̂нā гȍра нам је би́ла спâс, нѐ-требā ду́шē гȕбити. Да њê нѐ-бијāде, дȕшмани би нȁс цѐмāтом истије́били.

цр̂нā мȕка, -ē, ж. *веома шежак живош.* Кȁ тежа́ку понѐстанē сȉјена, а ôвце се ѝзјањē у прȍљеће, ȕндāк је тô цр̂нā мȕка. Му́рајȳ се ши́бити гр̀мови и ѝћи ỳ-шуму по јѐловȳ чѐтину.

Цр̂нā ије́ка, -ē, ж. *ријека у мркоњићком крају чије је дно црно од оксида.* – Мѐни је тѐжē би́ло ỳс-Цр̂нȳ ије́ку путȍвати у ỳном прàшњивōм тȍбусу нѐго кȍсити лѐдине. Би́ла тѐста а у тȍбусу се пȕшило. Дà-бōк сàчȕвā и зàклонȉ.

цр̂нā сирȍтиња, -ē, ж. *крајњи облик сиромашшва.* – Ȕмрō пȍкōјнȉ Ђȕрица млâд. Òстала Анђѐлија с трȉ гњàке. Тô ти е би́ла цр̂нā сирȍтиња. Али, сѐло нѝје да́ло да дјѐца прȍпанȳ.

Цр̂нȉ Вр̀, Цр̂нōга Вр̀а, м. *крајње село на западној сшрани гламочког прошора именовано по исшоименом брду.* – Ко-Чега́ра ỳ-Цр̂нōм Вр̀у, свѐгā мȍре нѐстати; и вȍдē, и др̀вā и сȉјена. Али, мêса и рàкије нѐ-море нѝкāко.

цр̑нӣ да̑ни, цр̑није да́нā, м. *дани у којима се носи црнина за ӣокојником.* – Прȍклēтӣ Тȳрци дунѐсошē кȳгу. Пȍмрије на́рот ц̏ѐмāтом. Отпȍчēшē цр̑нӣ да̑ни у сва̏кōј сва̏кāтōј кȳћи.

цр̀нило, -а, с. *црна боја од јасенове коре којом су се бојиле ӣканине.* – Цр̀нило о-ча̏ђи-сē да́ло нѐкāко ȍпрати вȍдōм. Цр̀нило од ја̏сеновē кȍрē се нӣје да́ло ȍпрати нӣкāко па нӣкāко.

црнӣна, -ē, ж. *црна ношња ожалошћених.* – Тȍдина Смӣљана нӣје ски́дала црнӣну нӣкат. Ȳкопāла два̑ си̑на у ѐднōм да́ну. Пȍгинули кȳкāвци у ра̀ту.

Цр̑нӣ Пȍтоци, Цр̑није Пȍтōкā, м. *исӣоријско мјесӣо гдје је ӣодигнуӣа буна ӣроӣив Турака 1875. године.* – Дȍђошē Кра̀ишнӣци ӣс-Цр̑није Пȍтōкā во́ђе у Ража̀ну. Ćутра̀дāн нава́лишē на тȳрскӣ Ȍцак, пȍрушишē ку́лу, ȳбишē бѐга и најȳ́ришē Тȳрке.

црногȍрица, -ē, ж. *шума од чеӣинара.* – Ȳ-нашōј шȳми је вӣшē црнȍгорицē нѐго лишћа́рā. Ѝмā смр̑чē, јѐликē, бȍровинē, смрѐкē и тӣвсовинē. Кат прȍљеће на̀вије, од пȳстē љепȍте се нѐ-дā ди́јати.

Црнȍјуше, -јȳшā, ж. *њиве у Пеӣровом Врелу са ӣлодном и изразиӣо црном земљом.* – Петрȍвљанскē Црнȍјуше су на гла́су. Зѐмља дебѐлица плȍдна и ра́вна. Што-гȍћ ȳсијеш, рȍдӣ вӣш бјѐжи.

цр́но ӣспод-нокта, *ӣоследње шӣо се неком може узеӣи.* – Вѐлӣ Тривȳцан Радȍславу Ћо́рићу. „Слȳшāј! Ла̀кета е прѐбијō ју́нцу нȳгу. Гȳни га по су́ду. Тра́жи и цр́но ӣспод-нукта. Ја̑ би та̀кō, ӣ-дигō се дȍ-бога“.

цр̀њāк, црња́ка, м. *црно вино од Книна.* – Ȳли́дē ми, Дȳле, ѐдну ча̏шу тȍгā црња́ка. Нѐшто ми се дȍпало, свѐ ме грӣје по тр̀буву.

цр́њо, -ē, м. *човјек изразиӣо црнога лица.* – Зна̑ш ли тӣ, Си̑мо, ȳнок цр́њу ӣз-Рокви́ћā? „Нѐ-знāм бра̀те“. „Бȍљē ти је, а ӣ-мени би би́ло бȍљē да га нѐ-знāм“.

Цу́ја, -ē, ж. *надимак умиљаӣој жени. Хиӣ. од цура, цурица.* – Цу́ја Ма̏ксимова рȍдила чѐтри ћѐри за̏рēдом. Ȳндāк-јōј се пȍсрећило и рȍдила пѐтō мȳшко.

Цȳјка, -ē, ж. *ӣеј. од Цуја.* – Кат-сē Цу́ја Кре́зина прȍлōпови, сѐло-јōј на̀врзе на́димак Цȳјка. И Цȳјка се не ȳдаде, бра̑ле, мȳј.

цȳкрица, -ē, ж. *коцка шећера.* – Донѐздē ми, Ла̑зо, ѐдан кӣл цȳкрицē ӣ-зāдругē, бȍк те вѐликӣ пȳмого.

Ч

Ча̀бро̑ви, -ōвā, м. *ливаде села Красинца.* – Нӣје се из Ла̀шковицē и Ча̀брōвā дȍлазило пра́зније рȳкȳ. У Ча̀бровије па̀шē преȍ-мјерē. Дȍлазило-сē с пȳније ка̀бловије ȍвчијē варѐникē.

Чàвија, -ē, м. *надимак мушкарцу.* – Нàш је Чàвија бȉјō вȉсок за чȍека ȉ-пō. Чàвија е ѝмō тàбане кô двȉје са́нице.

чàира, -ē, ж. *ограђена окућница са ливадом и воћњаком.* – У Видѐсиловōј чàири нêмā штȁ нȉје би́ло; крȕшāкā, шљȉвā, јàбȕкā. Кȁ-смо би́ли мâлī, тâ нам је чàира би́ла сȁв бȉјелī свȉјет. Видѐсило љȕт, а мȉ кра́демо вȍће.

Чàјуша, -ē, ж. *шумовити обронци Кујаче планине.* – Ѐјвала му мâјци кȍ е у Чàјуши ȉздурō брес кожу́на и бренѐврēкā. Лѐдено, срȕце пȕцā.

чакмàгџија, -ē, м. *онај који кује чакмаке.* – Е, нȉје се рȍдијō чакмàгџија кô ȕнāј Ћȉка ȉс-Пријāнā. Њѐговије чàкмаком ѐднōч крѐснēш ȕ-кремēн, скȍчī ȉскра.

чàкмачити, -ѝм, несвр. *чакмаком гладити оштрицу ножа.* – Нѐ-знā свȁк чàкмачити нȕж. Прâвī ма́ир чàкмачī пона́јло па прȍубā дȍпāлцом ȍштрицу, па јȍпēт чàкмачī па прȍубā и тàкō тô. Ск.

Чалма́ши, -ā, м. *надимак људима из Убовића Долине који замотавају главу пешкиром у облику чалме.* – Ȍвī нȁши Чалма́ши ȉспот Ревени́ка знȁјȕ замȕтати глâву ȍд-вјетра и око Пѐтрова. Сȁмо е пȍкōјнī Сȉмеља вȁзда нȕсијō црљенȕ кȁпу.

Ча́лīн, -ина, -ино. *оно што припада Чали.* – Ча́лīн брȁт, пȍкōјнī Николѐтина прѐгрљō Сȍлȕнскī врȕнт. Кат је Ѝтлер запȍврзō рȁт, Николѐтина дȉгнē на́рот на ȕстанак. Пȍгинō чѐтерест трѐћē нà-Рбини ȉспот Вȉторогē.

ча́ма и **чамȍтиња,** -ē, ж. *истрајавање у тешкој животној ситуацији.*

Гȕсле мȕе, мȕе дȓво сȕвō,
Вȉ сте на́да нȁшē дȕгē ча́мē,
Вјѐчнā зȕбља кроз вјѐкове тâвнē (н. п.)

Ча́њгīн, -ина, -ино. *оно што припада Чањги.* – Ча́њгино грȕло нȉје ѝмō свȁк. Кат Ча́њго зàпјевā с мȕмције на пре́лу, ȕтрнē се лàмпа од зȍрта.

Ча́њго, -ē, м. *надимак мушкарцу дугих ногу.* – Кȍ е с нȁшије Ча́њгōм калàузијō ȕ-млин пјѐшкē, пȍдобро е ȍтабанō. Ча́њго е ѝмō дугàчак кȍрāк па си му́рō вȁзда прѝстизати.

ча́пати, чâпāм, несвр. *чупкати прстима храну, месо, хљеб и сл.* – Нѐвољā се ча́пати врȕћ крȕв. Лȁко се пȍврāтī па бȕднē прѐсве мѐцāв.

Чàрдāк, -а, м. *некадашња жељезничка станица на прузи између Млиништа и Шипова.* – Ȍт-Прибељē дȍ-Чардāка пȕтнīку нȉје долѐко ѝћи нȁвōс. Вôс крȍш-Чардāк наѝлазī у чѐтри попо́днē.

Чардàчић, -а, м. *крај изнад Алапића гдје је некада био мањи турски чардак.* – У Чардàчићу ȉзнад Ȁлāпића, ѝмā свȁкē дȉвијāчи. Сѐпарāтно су се накȍтила дȉвијā крмāт па свѐ изрȍвишē и крâгу дȁдошē.

Чàруга, -ē, м. *надимак мушкарцу.* – Нȉје кȍд-нāс бȉјō сȁмо ѐдан Чàруга. Свȁкī Чàруга е мàло на свȍју рȕку. Јâ-ī знâм нѐколикō.

Чàругӣн, -ина, -ино. *оно што припада Чаруги.* – От Чàругина пу̀тāља нӣје би́ло бр̀жōк ждрије́пца у̀-нашом крàју. Чàруга е нà-њем вàзда побје̏ђи́вō у̀-сватовије нà-трка.

чàтрње, чàтр̄њā, ж. *крајеви гдје се налазе илирски уски дубоки бунари зидани сувозидом.* – У̀-нашије чàтрња, пâшњāк је бли́зо масу́лā. Чêсто блâго пòтарē жӣто па е Ђу́ђо зàтрпō кàмēњом у̀нӯ чàтрњу у Му̀киња.

чво́ка, -ē, ж. *ударац затегнутим средњим прстом руке некога у главу.* – Ра̀ин Ке́лӣн је ѝмō тврду глâву. Му̀гō е пòднијети пò-десет чво́кā нâјчвршћēк чо̀ека.

Чвòкуше, -кӯшā, ж. *ливаде села Красинац.* – Трѐбā дòбро пòдранити да се стѝгнē у Чвòкуше за рòсē. Вѝшē кòсац му̀ре укòсити за рòсē нѐго да цѝјелӣ дâн кòсӣ кат прѝгрије.

чвр̄га, -ē, ж. *ударац затегнутим кажипрстом некога у главу.* – Нѐ-будēш ли слу̀шо, дѐране, дòбићеш нѐоликē чвр̄ге по гла́ви.

чвркѐтина, -ē, ж. *аугм. од чврка.* – Нêмā бенàстијē чвркѐтинē од у̀нē пуста́ијē ѝз-Дубрāвā. Свà-јōј пàмēт на вр̄ јѐзика, а јѐзик нѐсвēзāн.

Чвр̄кӣн, -ина, -ино. *оно што припада Чврки.* –Ама, Рâле, знâш ли да се, ожѐнијō Гâрӣ? Мà, кòјӯ? У̀нӯ Чвр̄кину. Зàл ствâлно у̀нӯ Цвлкѝну?

чегр̀тати, -āм, несвр. *стварати буку чегртаљком.* – Чега́ри су чѐгртā-ли звр̄ком да звѝјери нѐ-би прѝлазиле блâгу. Звр̄к пòплашӣ и мѐђеда кàмоли нêће штò дру̀гō.

Чѐдука, -ē, м. *аугм. од Чедо.* – Нàш Чѐдука ѝсцијепā дѐсет метѐрӣ дрвā нà-дāн брез ма́ља. Тô нѐ-море свàк.

Чѐдукӣн, -ина, -ино. *оно што припада Чедуки.* – Чѐдукина е ѐдна шàка би́ла кòлик двѝје у ѐсредњēк чо̀ека. Бо̀љē да те гру̂м смјѐрӣ нѐго Чѐдукина шàка.

чѐла, -ē, ж. *рој пчела у кошници.* – Пу̀штила се ѐдна нàша чѐла па се у̀ватила висòко нà-вишњи. Тѐтка Дра̀гиња е ѐдва сја́вила у̀-сӯт.

челѐбија, -ē, м. *отмен и васпитан господин са посебним манирима.* – Нêће нàш Во́јо да ćѐдӣ и глѐндишē са свàкӣм. Челѐбија е тô, му̂ј бра̀те. Ру.

Чеме́рница, -ē, ж. *високо голо брдо код Пријана.*

Вѝторога зàмотāла чâлму,
Чеме́рници окре́нула глâву (н. п.)

чемѐрњāк, чемерња́ка, м. *крај у којем расте трава чемерика коју благо не једе.* – У̀-нашом чемерња́ку е пòло чемѐрикē а пòло òстāлē тра́вē.

чемрѐкало, -а, м. *онај који тихо и неразумљиво говори.* – Свàкō е нàшо сѐло ѝмало свôк чемрѐкала. Рâшта е тô тàкō, бо̀га тѝ вѐликōк пѝтāј.

чепр̀кало, -а, м. *онај који сшално чепрка рукама по нечему.* – Ỳнāј чепр̀кало Јо́шо е са̀в Пѐрукӣн Ѝвовац ѝшчепркō ру̀ка нѐ-би ли а̀батијō на ду̀кате. Рѐкли му да тȳ ѝмā ѝвовā ка̀чица са ду̀катије за̀копāна ỳ-Ивōвцу.

чѝвит, -а, м. *модра боја као у плавог сљеза.* – Скрѐила До́ста Пе́ри нѐшто ла̂чā от пртѐнинē. Ѐвāрбала-ӣ нѐкаквōм ва̂рбōм. Му̀дрē се нȳве ла̀че кô чѝвит.

чѝвитнӣ, -ā, -ō. *посебна нијанса плаве боје коју имају само ријешке биљке.* – Прѐцвјетō кѐтан ỳ-нашом Цијéпцу. Са̀в Цијéпац трѐптӣ от чѝвитнē бѐјē.

Чѐвӣн, Чови́на, м. *надимак мушкарцу.* – Чови́ну Чега́ру е ѐстала ра̀на на̀-срцу цијéла живѐта. Нѝје се му̀гō нѝкāко прикљу́чити Срѐбовије на Сѐлȳнскōм вру̀нту. Ба́цијō га Вра́њо на Тѝрōл и та̀кō ѐстō до кра̀ја ра̀та.

Чови́нōв, -ова, -ово. *оно што припада Човину.* – Чови́нōв Чéдо ра́дијō на штрѐки у Ѐвчари. Тȳ е штрѐку пра̀вијō прѐклēтӣ Вра́њо, ćѐме му се замѐло.

чува̀лдус, -а, м. *игла за прављење душека, самара, врећа.* – Изгу̀бијō се Триву̀цану чува̀лдус. Жѝв нѐ-знā ка̀ко ће ỳшити стѐљу Стѐенову сама́ру.

чува̀ркућа, -ē, ж. *алпски цвијеш који се сшавља на кров куће ради зашшише од грома.* – Ѐткā е нѐстало чува̀ркућē, у Рѐмӣћије е нѐколикō пу́тā грȳм пога́ђō сѐло. Ѝмā склѐп и у́-њга ста̂лно дѐрȳ гру̀мови. Ст.

чу̀гељ, -а, м. *дрвени шшао правоугаоне кривине за сшарије особе.* – Бѐљӣ е чу̀гељ ѐт-кевē три́-пȳта. Ла̀шњē се на чу̀гељ одбѐчити нѐго на̀-кеву. Вр.

чȳласт, -а, -о. *онај који има малене уши.* – Чȳласт ѝсāн сла̀бијē чȳе од на̀ормāлна иса́на. Кѐд-нāс нѝје би́ло млѐго чȳласта на́рода.

Ц

цабàлук, -а, м. *оно што се не плаћа.* – Дѐшле прдо́сије ѝз-грāда на̀збор у Ва̀ган кѐ-црквē. Ỳтēгли се, ѐпасали се. Зна̀јȳ да тȳ ѝмā дѐбро покрѐкати. Мѝслē, ва̀вијек ће бѝти цабàлука, пече́ња и пи́вē. Али, нѐмā вѝшē. Дѐмудрō-сē и на́рот па прѐдāе пече́ње.

цàбнӣ, -ā, -ō. *оно што се не плаћа.* – Е, нѐмā, рȳбāчу, цàбнē тѐжāчкē беслѐмē. Ни пѐрес нѝје цàбнӣ па и беслѐма нѝје цàбнā. Пла́ти па пѐкрāкāј.

ца́ица, -ē, ж. *хип. деминушива цачица.* – Дȳнијела тѐтка Де́ва ѐдну ца́ицу крȳшāкā са Поди́ћа. На̀-вр ца́ицē врѐгла кѝл-два̂ дрѐњӣнā.

цà̀чица, -ē, ж. *дем. од цака.* – Àсли је прѐгризō мѝш ỳнȳ на̀шу цà̀чицу. Вѝђу ја̂ да е нѐшто дѐк прѐсипљē кȳрузе.

цева́пити, цѐвāпӣм, свр. *ӣлаӣиӣи, ӣодмириӣи ӣрошкове.* – Не зо̀ви, Мѝркане, ра̀кију цѝјелōј бѝртији, ја̀дна те ро̀дила. Ко̀ ће тô цева́пити, ку̀кāвче ѐдан.

цѐвēр, цѐвера, м. *веома густ ӣавор за гусле.* – Ѝмā цѐвера ја̀вора ѝспот Ку̀розēба. Са̀мо е тêшко до́ћи до̀-њек. Нàрāстō нà-камену.

цевѐрдāр, цеверда́ра, м. *врсӣа краӣке ӣушке.* – Да̀ ми је нàбавити што̀ цеверда́ра, нѐ-би се бо̀јō нѝкок до̀-бога.

цевѐрли, пр. *густ резонанс ӣавор за музичке инсӣрумен ӣе.* – Да̀ ми је цевѐрли ја̀вора, пра̀вијō би гу̀сле и свѝрале.Тô су мѐни дра́ге дава̀рије.

цѐзма, -ē, ж. *цезва за каву.* – Е, не́ћу ти ја̂ пѝти ка̀вē ѝс-тē цѐзмē. Што̀ е ба̀рем нијéси ма́лко о̀прāла.

цѐзмица, -ē, ж. *дем. од цезма.* Ку́пила Стева̀нӣца ѐдну цѐзмицу у̀-Мркоњићу, та̀мāн за̀-двое чѐљāди.

цѐмра, -ē, ж. *оӣсјена да се на ӣуӣу врӣи рој ӣчела.* – Ја̀ пу̀стē цѐмрē до̀ље на Су̀вопољу, ја̀ђена ти мâјка. Кô-да-сē ѝљаду ѝљāдā че́лā пу̀штило иш чѐлињāка.

цига́рњача, -ē, ж. *врсӣа ӣиӣе од цигерице.* – Сва̀кā чâст цига́рњачи, али нàт-питу пола̀гушу нêмā пѝтē на свијéту.

цили́тнути се, цѝлӣтнēм се, свр. *нагло скочиӣи и насӣавиӣи ӣрчаӣи.* – Сјѐдӣмо ти мѝ под Àћушиније клѐнићом, кат се Ми́јо цѝлӣтнӯ кô ждријéбац. Ѝгледō зêца па мѝслӣ да ће га у̀ватити.

Ш

ша̀к, ша̀ка, м. *шах*. – Ѐтишō Ко́во у̀-вōјску па нау̀чијō ѝграти ша̀ка. Ду̀нијō ѐдан ша̀к у̀зā-се. Нѝко га нѝје му̀гō на̀дмашити у ша̀ку.

ша̀кати се, -ām се, несвр. *играӣи шаха.* – Кат је ка̀кӣ свѐтитељ па се нѐ-рāдӣ, Бла́же и Ђо́јмо се пова̀здāн ша̀кајӯ. Ѐни пѝшӯ кô е ко̀ликō до̀бијō.

Шалава̀рда, -ē, м. *надимак веселом мушкарцу.* – У̀-нашок Шалава̀рдē се у̀нō гла́вē ва̀зда вр̀тӣ кô вртѐно, бо̀же ме про̀сти.

Шалава̀рдуша, -ē, ж. *жена из Шалавардиног рода.* – Ѝ-ако-јōј је осамдѐсēт и ко̀јā, на̀ша Шалава̀рдуша не у̀влāчӣ јѐзика у у́ста по̀-цијелӣ да̂н.

ша̂лē, прил. *лако, без ӣоӣешкоћа.* – Е, нêћеш ша̂лē про́ћи кро̀с-Клачину и прѐо Цва̀рића лѝводē брез до̀бра дегѐњека. Јѐдӣно Ду̀цка нѝје нѝко смѝјō ба̀ркати кат ѝдē у̀-млин прѐо Цва̀рића лѝводē.

ша̂нтāв, -ава, -аво. *онај који је благо реӣардиран.* – Јо̀ш је би́ло ша̂нтавије љу́дӣ, али во̀ликō кô на да̀нашњēм ва̀кту, нѝт је би́ло, нѝт ће бѝти.

Ша́нтине ко̀се, -није ко́са̄, ж. *голети изнад Стекероваца са ријетком шумом.* – У Ша́нтиније ко̀са бла̂го се до̀бро напа́се. Мло̀го е вȳчāрно па чо̀бан мȳрā ва̀зда бȉти на опре́зу јер вȳк изнѐнāдȉ у трѐну.

ша̀нути, -нѐм, свр. *шанути.* – Ѐдѐре, Јѐло, да̀ ти нѐшто ша̀нѐм на̀-уво што̀ са̀м јȳчē вȉдила на збо̀ру. Àсли на̀ш О́бре а̀шикуе с ȳнōм Ћоли́нōвкōм.

ша́рења, -ē, м. *шарен во.* – Про̀ђемо на̀шок ша́рењу на̀-јесен а̀кобōгда̄.

Ша̀тор, Шато̀ра, м. *завичајна планина Гламоча и Грахова.*

Глѐдаō сам са Шато̀ра, ђѐ је ку́ла Мо̀мчилова
И вȉдијō Јабȳчила, пȉјē во̀дē са По̀ила (н. п.)

Шато́рак, -рка, м. *мањи обронак Шатора планине.* – Вјѐтар пȳшē, жѐнē се дȉвови, ȳни во̀дē ви́лу са Шато́рка, бȉјелȳ ви́лу ча̀карастȉ о́ка̄ (н. п.)

Ша̀торскō јѐзеро, Ша̀торскōг јѐзера, с. *глечерско језеро на Шатор планини.* – Ко̀ се нȉје ку́пō у Ша̀торскōм јѐзеру на Ѝлȉндāн прȉје сȳнца, та̂ј нѐ-знā шта̀ е лȉјек.

ша̀шавац, ша̀шāвца, м. *шашав човјек, луцкаст.* – Да̀нас је ша̀шавāцā вȉшē нѐк ѝкат до̀-сат. Ма̀л ма̀л, па ша̀шавац, ма̀л ма̀л, па ша̀шавац.

шва́ца, -ē, ж. *пеј. од швалерка.* – Ѐвāј је ва̀кат испи́лијō и швале́ре, и шва̀лēрке, и шва́це и бо̀га тȉ пȉтāј што̀ јо̀ш нȉје. Ѐднијеће ђа̀вō свȉјет у котро̀бāн. Ѐвок ру́гла нȉје би́ло прȉје.

швѐрцовāње, -а, с. *препродаја заабрањене робе.* – Да̀нас ло́пови не́ћē да ра̂дē. Њȉма се ра̂д не ѝсплāтȉ. Њȉма е швѐрцовāње гла̀внȉ по̀со.

шврѝнђибрк, -а, м. *мушкарац смијешног изгледа, распјарених и несразмјерних бркова.* – Вȉдијō сам јȳчē у Прѐоцу ѐднōк шврѝнђибрка, сма̀лијē се нијéсам уда́вијō от сми́ја.

шева́ри, -ā, м. *барни крајеви са барском травом.* – На̀ши шева́ри у По̀крају нијéсу нȉ-за шта. Ва̀зда мо̀крāч ȳ-њима. Нȉт се ѐрȳ, нȉт се ко̀сē.

шега́чити се, шѐгāчȉм се, несвр. *шалити се на туђи рачун.* – Ѝмā љу́дȉ ко̀ȉ би се цȉјелȉ да̂н шега́чили на тȳђȉ ра̀чȳн. Ѐ-себи нѐ-дајȳ ни ѐднē препѐлити.

Шѐгрт, -а, м. *презиме у граховском и гламочком крају.* – На̀ши су Шѐгрти до̀шли ѐздō од Баста́сā и Цр̑нōк Лу́га. Нѐ-знā̄м ра̂шта су до̀лазили кат је до̀ље љѐшвē и ра̀внијē.

шѐничнȉ, -ā, -ō, пр. *пшенични, онај који је од пшенице.* – Ка̀-се шѐничнō бра̀шно по̀мијешā са јѐчменије, љѐшвек крȳва нѐмā у бо̀гу.

Ше́по, -ē, м. *надимак мушкарцу који храмље, шепа на једну ногу.* – Ја̀днȉ е Ше́по цијéла вȉјека чȳвō ѐвце. Нȉје га мȳгō за̀пасти нȉкȉ дрȳгȉ по̀сō.

шѐпртља, -ē, ж. *особа неспретна у послу.* – Пе́ро е ва̀љат, али је шѐпртља у по̀слу. Ва̀зда се ѐбранȉ по рȳка или чѐкићом или би́ло чȉм.

шѐпртљāв, -ава, -аво. *несиретан у послу.* – Нѐмōј, Ђу̑рђу, звѐати Кéбиће у кòсце. Ỳни су шѐпртљави, нàправићē кàква злò у кòсције.

Шѐшум, -а, м. *презиме добрих ковача у Преоцу.* – Кат Мѝлош Шѐшум ис Прѐоца скỳје и òкāлӣ брѐдву, тàкē нѐмā на чѐтри стра̑не свѝјета.

шѝбоња, -ē, м. *во жућкасте длаке са пругама по тијелу.* – Ѝмō Цвѝјāн Пѝљак ис Пѐтрова Врѐла èднōк шѝбоњу. Вáлијō-сē да вâгнē дѐсет метѐрӣ.

Шѝбре, -ē, м. *надимак мушкарцу љуте нарави.* – Нѐ-бијāде жѐшћēк мỳшкōк тỳра од Шѝбрē Рѐкāрова у цијéлу нѐшом крàју. Кат пòдврӣснē, тѝце се пòплашē по грмовије.

Шѝбрӣн, -ина, -ино. *оно што припада Шибри.* – Шѝбрини су сѝнови слѝчни ћѐћи, сѐпарāтно Дмѝтар. Бѝјō брес перчѝна кô ѝ-ћаћа мỳ.

шѝкнути, -нēм, свр. *ударити некога штапом.* – Вѐлē да е Посвр̀лија дòбро шѝкнō Лàзату керáчом. Јâ се свѐ бòӣм слѐбо га е шѝкнō јѐр је Лàзата згријéшијō и бòгу и нáроду.

шѝкнути, шѝкнēм, свр. *нагло изићи у јаком млазу, вода, вино, крв.* – Бѝли кòсци кòд Видѐсила. Сѐмо штò зарéдашē, пòрезā се Рâнко кòсōм по дѐснōј рỳки. Шѝкнӯ кр̂в из рỳкē кô из вòла.

шѝктарица, ē, ж. *књижица у коју се уписују дневни подаци о раднику.* – Лỳгāр Чéдо свѐкōга дâна бѝљежӣ днéвнице са пошумљáвāња у свòју шѝктарицу.

шѝкӯција, -ē, м. *представник власти који глоби и наплаћује дугове.* – Нѐ-би ỳном цâрскōм шѝкӯцији свѐ сѐло нàпунило тóрбу кѐмоли сирòма Сѝмица.

шѝљогӯз, -а, м. *особа вртљива која истиче нападно свој изглед.* – Вѝдēре ỳнē Шóљине, ỳнок шѝљогӯза, пѐте-јōј се нàтрāк òкретале. Врòтӣ, прòшћеш, стрѐжњицōм кô на чѐкрк.

ширòкача, -ē, ж. *широка њива или ливада.* – Дà су свѐ нàше њѝве кô пријàнскē ширòкаче, бѝло би жѝта и шѐницē пỳни амбáри.

Шѝрокō, -га, с. *врело на сред Сувопоља, одакле тече вода Рибњак.* – Кат свà нàша врѐла прѐсӯшē, на Шѝрокōм ѝмā вòдē гáни. Нѝко нѐ-пāнтӣ да е Шѝрокō ѝкат пресỳшило.

шѝцāр, -а, м. *радник у шуми који сјекиром одсијеца гране са срушеног стабла.* – Нѝје бѝло вјѐштијēк шѝцāра од Радòслава Ћóрића òткā се шỳма рỳшӣ кòд-нāс. Рáдијō е за двòицу рâднѝкā.

шѝцати, шѝцāм, несвр. *гађати прецизно неки циљ.* – Нѝје мỳгō свàк шѝцати кô Слáјо Дỳнић. Ỳн ће ти кѐменом ушѝцати шврàку у лéту.

шѝштити, -ӣм, несвр. *изазивати шумове протоком течности кроз узак простор.* – Шѝштӣ пàра из лóнца. Дòлӣ, жѐно, вòдē, ỳврије грà.

Шка̀дим, -а, м. *шири просто̄р ливада и па̄шњака исто̄д пла̄нине Словиљ.* – У Шка̀диму и Ма̀трације је сва̑ лѝвода Пѐтрова Врѐла и По̀краја. Нѐкӣ су у Шка̀диму ѝмали и ко̀шаре за̑-о̄вце.

шки̑п, -а, м. *дрвени овални суд за разлијевање куваног слатко̄г млијека. Уобичајен назив карлица.* – Ка̑-до̄ђе̄ш у̀-Ала̄пић, вѐле̄ шки̑п. Ка̑-се на̀вијеш прѐма Ро̑рије и Стѐкеро̄вције, вѐле̄ ка̑рлица. То̑ ти је, ку̀ђо му̀ја, ѝсто̄. Ту̑ се ра̀злијева̄ варѐника и ва̀та̄ ско̀рӯп.

Шкобѐљуше, -љӯша̄, ж. *ливаде и њиве села Пријана.* – Му̀ка е у̀-нашије Шкобѐљуша ра́дити кат-прѝгрије и прѝцвр̄ља̄ бо̀жӣ звѝзган.

шко̀дан, -дна, -дно. *шта̄ван.* – Нѐ-би трѐбало бла̑гу да́вати чу̀до со̀ли на о̀во̄ј вруђѝни. То̑ е шко̀дно, сѐпарā̄тно за млѝјечнӯ сто̀ку.

шко́лати, шко̑ла̄м, несвр. *школова̄ти, слати у школу.* – Ђо́јмо ѝма̄ тро̀е дјѐце̄ ко̑ трѝ ја̀буке. Бѝстра дјѐца вѝш-бјѐжи и свѐ-трое шко̑ла̄. Нѝје то̑ ла̀ко на да̀нашњо̄м ва̀кту, али Ђо́мо шко̑ла̄ дјѐцу, не̑ће да му дјѐца чу́ваје̄ го̀веда.

шко́лац, -лца, м. *онај ко по̄хађа школу.* – Мѝлана Јо̀шукина рачу̀најӯ у шко́лца. Доду́ше̄, Јо̀шука е уло̀жијо̄ свѐ и цр̄но ѝспод-нукта, али од Мѝлана нѝкат шко́лца.

шко̑лнӣк, -а, м. *онај ко мало дуже по̄хађа школу.* – Свѝ су ра̀чуна̄ли да е Бо́ре шко̑лнӣк. Одра́пијо̄ е по̀-шко̄ла прѐо пѐтне̄ст го̀дӣна̄. Ѝспаде да ŷн шко̑ле̄ нѝје нѝ-видијо̄, а ја̀днӣ ђа̀ђа, у̀дри пла̑ђа̄ј. И, то̑ ми шко̑лнӣк.

шко̀пац, -пца, м. *онај који шко̄ти, каста̄рира домаће живо̄тиње.* – У̀-нашом кра̀ју нѝје би́ло бо̀љо̄к и сигу̀рнијо̄к шко̀пца од нѐко̄к Симѝџије̄ из Ва̀гана.

шко̀пити, -ӣм, несвр. *вадити тестисе и јајнике домаћим живо̄тињама.* – Ко̀ е у̀мијо̄ шко̀пити пра́сце и ждрије́пце, та̑ј је бѝјо̄ на гла́су. На̑јбоље̄ су шко̀пили Ва̀гањā̄ни, нѐ-треба̄ ду́ше̄ гу̀бити.

шко̀пља̄ч, шкопља́ча, м. *онај који шко̄ти домаће живо̄тиње.* – У̀-Скуца̄није е би́ло до̀брије шкопља́ча̄. Ба̀бићи су ѝ-да̄н да́нӣ до̀бри и сѝгу̀рни шкопља́чи.

Шко̀рњуша, -е̄, ж. *ливада и шума села Ала̄пића.* – У Шко̀рњуши ѝма̄ зми́ја̄ и шко̀ра̄ка̄. Ла̀шње̄ о́вца пребо̀рта̄ кат-је-у̀ије змѝја нѐго шко̀рак.

шља̀кати, -а̄м, несвр. *лагано и усо̄рено радити за малу зараду.* – Ви̑нко по̀-цијелӣ да̑н шља̀ка̄ на тѐсти. Затр̄па̄ва̄ пр̄жино̄м ру̀пе да камију́ни му̀гӯ ѝћи.

шљи́ва, -е̄, ж. *добра ракија од шљива.* – Љѐшве̄ шљи́ве̄ нѐма̄ ко̑ у̀-Врбља̄није. Кат По̀дгорац у̑ђе̄ у бара̀ку с лѝтром шљи́ве̄, сва̑ се бара̀ка о̀ће̑ђа̄ на ра̀кију.

шљи́вити, -ӣм, несвр. *слабо се интересовати за нешто.* – Ȍвē нȁше лутора́не што-повȁздāн ȍтēжӯ јȁие по бȉртија, нȉко жȉв не шљи́вӣ и не вȅрмā ни за су́ву шљȉву.

шљȍкнути, -нēм, свр. *попити чашу пића одједном.* – Чȉм Ри́сте ȕпазӣ да Пе́ро Цвȉјāнōв ȕлазӣ у бȉртију кот Кавȁрē, вȅлӣ спȉка; „Зȍви Пȅро, рȁкију, рȁсӯшӣ се Ри́сте“. Ȍндāк шљȍкнē нȅоликē нȁискāп.

Шола́ја, -ē, м. *презиме у шиповском и гламочком крају.* – Нȁше Шола́је приповијéдајӯ да су дȍперјāли ȍздō ȍт-Шипова. Вȁљда дȍље укр́кали нȅквa бȅга нȁбодицу па се пресалама́тили преȍ-Чардāка во́ђекāре.

Шолȁкуша, -ē, ж. *жена из рода Шолака.* – Свȁкā ти е Шолȁкуша вȁљата кȏ чȅла, али је свȁкā ȍштра на јȅзику кȏ сȁбља.

шпȁрет, -а, м. *шпорет на дрва.* – Кȍд-нāс су ти би́ле врȕне от пȅченē гњȉлē. Кат до́ђе Ȕстрија, потȅкошē гвȍзденӣ шпȁрети. И тȁкō ȍста до дȁнаске.

шпȉца, -ē, ж. *кошпица зрелог воћа.* – Трȅсō Пȍдгорац шљȉве и сȁсипō ȕ-кацу. Нȁпӣђемо мȉ Горња́ци крȍз-Врбљāне, а Пȍдгорац ће: „Ȁјте, Горњāци, пȍпте кȍјӯ шљȉву.“ Пе́мац пȍијō пȍло вȁрићāка и ȕније шпȉца зȁтрпō лȕлу. Јȅдва нȁшли лȕлу у ȕније шпȉца.

Шпȍња, -ē, м. *презиме у гламочком крају.* – Ȍвē нȁше Шпȍње су пȍодāвно дȍперјāли ȍздō ȉс-Каӯрā јȍш за тȕрскōк вȁкта. Ȁсли су дȍље нȁправили нȅкӯ ковељȁнију па утȅкли во́ђекā.

штȁречēш, фраза. *има посебну вриједност.* – Дȍђерали Чега́ри рȁкију гро́зду за Јȍвањдāн. Вȁљā рȁкија, штȁречēш. Бȍљā нȉје дȍлазила дȍсат. ЦВ.

штȉглић, -а, м. *шанак, сувоњав и ситан мушкарац.* – Ђу́ле Стȍенōв је бȉјō прȃвӣ прȁвцāтӣ штȉглић. Ута́њијō се и усу́кō, кȏ рȁженā слȃмка.

штȍ-гоћ, фраза. *што год, било шта.* – Дȃјдēре ми, Трȉвӯне, да штȍ-гоћ пȍпијем. Запȅкла ми се у́ста от пȕстē спарȉнē и врућȉнē.

штȍ-гȍћӣце, фраза. *шта било, било шта.* – Штȍ-гȍћӣце не вȁљā, нȅсретнōм се тежа́ку растȍварӣ нȁ-глāву. Нȅмā кȉшē, бетȅрисашē у́севи. Пȕнē вјȅтар па́лац, спȁрӣ и сȁсӯшӣ тра́ву. Ро.

штȍкут, прил. *на разним мјестима, куда било.* – Вȅлē да сē-Бȍгдāн прела́дијō о́дајӯћи по пре́лије. Рȉпā, не ȕвлāчӣ јȅзика у у́ста. Ама, ȉ-нек је. Кȕд га ђȁвō штȍкут нȕсā. Ђê за́-њга пре́ло?

штȍшта, замј. *свашта.* – Прȉчā се штȍшта по сȅлу за ȕнӯ нȁшу пуста́ију, а ȕна дȉгла ȍчи нȁ-вр гла́вē па звȉндā штȍкут.

штрȁпāћӣ, -ā, -ō. *онај који штрапа, вуче балване.* – Нȅмā штрȁпāћије ку́њā брез тȅшкīје ку́њā. Нȁши мȃлӣ кȕњи су зȁ-млина и врȕшāја, штрȁпāћӣ нȉје.

штрȁпāч, штрапа́ча, м. *онај који управља штрапаћим коњима.* – Кȍликō е гȍћӣце рȃднӣкā би́ло у Па́лежу на рȁдилӣшту, бȍљӣје штрапа́чā нȉје би́ло от Пȍдгорāцā. Нȉје мȕгла ма́дра ȍстати да е не извȕкӯ на ла́гер.

штрѝкара, -ē, ж. *фабрика трикотаже.* – Мȕја ди́ка бо̀ровину са̂дӣ, ја̂ у гра́ду у штрѝкари ра̂дӣм (н. п.)

штр̏кати, -ā̏м, несвр. *мусти овце.* – Кат на̀ша Ма́ра штр̏кā̏ о̂вце, ко̂ да во̀да рѐвӣ из Ревени́ка.

штр̏кљāв, -ава, -аво. *танак, висок, нестабилан.* – Ки̂цош је штр̏кљāв. Ѝзвȕкō се из о̀нō капȕтића ко̂ ра̀женā сла̂мка. Нѝштан се ви̂јā та̀м ѝ-āмо.

штр́кљо, -ē, м. *штркљав мушкарац.* – Е, нѐ-би се ȕдāла ни за ȕнок штр́кљу по́дворникова па та̀мāн о̀стала ко̀д-матерē.

штр̏кнути, -нēм, свр. *помусти овце.* – А̀јде, жѐно, штр̏кни ȕнō ова́цā, ја̂ о̀до по кȕње. Мȕгли би о̀мркнути а ѝмā ѝ-вȕка.

штро̀ило, -а, м. *онај који кастрира домаће животиње.* – Нѐмā ви̂шē нѝеднōк штро̀ила у сѐлу. Бѝјō нѐкӣ Симѝџија из Ва̀гана па ѝ-ȕн ȕмрō. Потѐкли нѐкакӣ вјетрина́ри ка̀ко ли-ӣ-зо̀вȕ.

штро̀ца, -ē, м. *лош стријелац који стално промаши мету.* – Нѐ-би на̀ш штро̀ца погодијō зѐца кад би му га вр̀гли на ко̀љено.

шћȕсан, -сна, -сно. *складан, уредан, чист. Често метафорично супротно.* – Ви̂дēре на̀шок Пр́ње, шћȕсан ли је. Ѐтēгō му се, про̀шћеш, тр̀бу до ко̀љена.

Шȕмњāци, Шȕмњāкā, м. *гламочко село са многим археолошким локалитетима.* – Ȕ-Шумњāције ѝмā ѐдан ста̂рӣ спо̀менӣк нѐкōк кнѐза Прѝјāна. Бѝјō кнѐз прѝје Тȕрāкā.

шу́паљ, -пља, -пље. *оно што је пробушено, има рупу.* – Жѐно, о̀бе су на̀м врѐ̏ме шу́пље. А̀сли-ӣ-је про̀гризō мѝш. Ѝди о̀крпи па би ѝшō ȕ-млин.

Шȕпљā стије́на, -ē, ж. *пећина у тијесном кланцу више Пријана.* – Кат кро̀-Шȕпљȕ стије́ну гу́дӣ вјѐтар, сло̀бодно не запо̀чињи нѝшта на а̀рману. Грȕнуће кѝша, та̀мāн да е вѐдро нѐбо.

Шȕпљē грȍбље, Шȕпљēга грȍбља, с. *старо турско гробље на Гламочком пољу гдје су изгинули турски сватови од котарских ускока.* – Шȕпљē грȍбље е да̀нас ѝспот Ма̂лок о̀мāра. Тȕ̂ су ѝзгинули свѝ тȕрскӣ сва̀тови са̀мо о̀стала мла̂да.

шȕцати, -āм, свр. *овлажити и нагњети.* – Јо̀ја, о̀вā ти је гра̂ђа шȕцала и о̀д-њē се нѐ-море нѝшта пра̀вити. О̀вō тѝ окре́ни ȕ-прошће.

шȕшњāр, шушња́ра, м. *терен пун сувог лишћа које шушзи.* – Нѐмōј се тѝ, Лȕјо мȕтати по̀-том шушња́ру. Тȕ̂ ѝмā зми́јā па бѝ мȕгō стра́дати.

шчѐпати, -āм, свр. *зграбити, ухватити.* – Јȕчē натр́кашē вȕци прѐо до̀лōвā па шчѐпашē Бѝбанова лаи́на и ш њѝм кли́знушē ȕ-шуму.